

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఓం నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యో నమో గురుభ్యః. *ఉషా వా అశ్వస్యే త్యేవమాద్యా వాజసనేయిబ్రాహ్మణోపనిషత్. తస్యా ఇయమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సంసారవ్యావివృత్సుభ్యః సంసారహేతునివృత్తిసాధనబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే. సేయం బ్రహ్మవిద్యా ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా - తత్పరాణాం సహేతోస్సంసారస్యాత్యన్తావసాదనాత్.

యదవిద్యావశాద్విశ్వం దృశ్యతే రశనాహివత్। యద్విద్యయా చ తద్ధానిస్తం వన్దే పురుషోత్తమమ్॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

భగవత్పాదపాథోజద్వన్ద్వం ద్వన్ద్వనిబర్హణమ్। సురేశ్వరాదిసద్భృఙ్గైరవలమ్బితమాభజే॥ ౩

బృహదారణ్యకే భాష్యే శిష్యోపకృతిసిద్ధయే। సురేశ్వరోక్తిమాశ్రిత్య క్రియతే న్యాయనిర్ణయః॥ ౪

ఆ.— కాణ్వోపనిషద్వివరణవ్యాజేనాశేషామేవోపనిషదం శోధయితుకామో భగవాన్ భాష్యకారో విఘ్నోపశమాదిసమర్థం శిష్టాచారప్రమాణకం పరాపరగురునమస్కారరూపం మఙ్గలమాచరతి (నమో బ్రహ్మాదిభ్య ఇతి) వేదో హిరణ్యగర్భో వా బ్రహ్మ. తన్నమస్కారేణ సర్వా దేవతా నమస్కృతా భవన్తి- తదర్థత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ. *ఏష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః. ఆదిపదేన పరమేష్ఠిప్రభృతయో గృహ్యన్తే. యద్యపి తేషాముక్తో బ్రహ్మాన్తర్భావః - తథాపి తేష్వనాదరనిరాసార్థం పృథగ్గ్రహణమ్. చతుర్థీ నమోయోగే. నమశ్శబ్దస్త్రివిధప్రహ్వీభావవిషయః. నను బ్రహ్మవిద్యాం వక్తుకామేన కిమితి తేభ్యో నమస్క్రియతే - సైవమిహ వక్తవ్యేత్యత ఆహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) ఏతేషాం తత్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వే వంశబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (వంశఋషిభ్య ఇతి) యద్యపి తత్ర పౌతిమాష్యాదయో బ్రహ్మాన్తాః సమ్ప్రదాయకర్తారశ్శ్రూయన్తే - తథాపి గురుశిష్యక్రమేణ బ్రహ్మణః ప్రాథమ్యమితి తదాదిత్వమితి భావః. సమ్ప్రత్యపరగురూన్నమస్కరోతి (నమో గురుభ్య ఇతి) యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదేతే ప్రాగేవ నమస్కృతాః- తథాపి శిష్యాణాం గురువిషయాదరాతిరేకకార్యార్థం పృథగ్గురునమస్కరణం *యస్య దేవే పరా భక్తిరిత్యాదిశ్రుతేరితి. యథోద్దిష్టమఙ్గలమాచరితం - తత్ప్రతిజ్ఞాతుం ప్రతీకమాదత్తే (ఉషా వా ఇతి) ఏతేన చికీర్షితాయా వృత్తేర్భర్తృప్రపఞ్చభాష్యేణాగతార్థత్వముక్తమ్. తద్ధి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదిమాధ్యన్దినశ్రుతిమధికృత్య ప్రవృత్తమ్. ఇయం పునః *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిమాశ్రిత్యేతి. అథోద్దేశ్యం నిర్దిశతి (తస్యా ఇతి) భర్తృప్రపఞ్చభాష్యాద్విశేషాన్తరమాహ (అల్పగ్రన్థేతి) అస్యా గ్రన్థతోఽల్పత్వేఽపి నార్థతస్తథాత్వమితి గ్రన్థస్య గ్రహణమ్. వృత్తిశబ్దో భాష్యవిషయః- సూత్రానుకారిభిర్వాక్యైః సూత్రార్థస్య స్వపదానాం చోపవర్ణనస్య భాష్యలక్షణస్యాత్ర భావాదితి. నను కర్మకాణ్డాధికారిణో విలక్షణోఽధికారీ న జ్ఞానకాణ్డే సమ్భవతి- అర్థిత్వాదేస్సాధారణత్వాద్, వైరాగ్యాదేశ్చ దుర్వచనత్వాత్, న చ నిరధికారం శాస్త్రమారమ్భమర్హతీత్యత ఆహ (సంసారేతి) కర్మకాణ్డే హి స్వర్గాదికామస్సంసారపరవశో నరపశురధికారీ- ఇహ తు సంసారాద్వ్యావివృత్సుర్విరక్తః. న చ వైరాగ్యం దుర్వచం- శుద్ధబుద్ధేర్వివేకినో బ్రహ్మలోకాన్తసంసారే తత్సమ్భవాత్. ఉక్తం హి *శోధ్యమానం తు తచ్చిత్తమీశ్వరార్పితకర్మభిః। వైరాగ్యం బ్రహ్మలోకాదౌ వ్యనక్త్యాశు సునిర్మలమితి. అతో యథోక్తవిశిష్టాధికారిభ్యో వృత్తేరారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి విషయప్రయోజనసమ్బన్ధానామభావే కథం వృత్తిరారభ్యతే- తత్రాహ (సంసారహేత్వితి) ప్రమాతృతాప్రముఖః కర్తృత్వాదిరనర్థస్సంసారః. తస్య హేతుః- ఆత్మావిద్యా. తన్నివృత్తేస్సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా. తస్యాః ప్రతిపత్తిః- అప్రతిబద్ధాయాః ప్రాప్తిః. తదర్థం వృత్తిరారభ్యత ఇతి యోజనా. ఏతదుక్తం భవతి - సనిదానానర్థనివృత్తిశ్శాస్త్రస్య ప్రయోజనమ్. బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యా తదుపాయః. తదైక్యం విషయః. సమ్బన్ధో జ్ఞానఫలయోరుపాయోపేయత్వం, శాస్త్రతద్విషయయోర్విషయవిషయిత్వం,. తదారభ్యం శాస్త్రమితి. ప్రయోజనాదిషు ప్రవృత్త్యఙ్గతయోక్తేష్వపి సర్వవ్యాపారాణాం ప్రయోజనార్థత్వాత్తస్య ప్రాధాన్యమ్. ఉక్తం హి * సర్వస్యైవ హి శాస్త్రస్య కర్మణో వాపి కస్యచిత్। యావత్ప్రయోజనం నోక్తం తావత్తత్కేన గృహ్యత ఇతి. తథా చ శాస్త్రారమ్భోపయికం ప్రయోజనమేవ నామవ్యుత్పాదనద్వారా వ్యుత్పాదయతి (సేయమితి) అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా సన్నిహితా చాత్ర బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా తన్నిష్ఠానాం సర్వాత్

ఉపనిపూర్వస్య సదే స్తదర్థత్వాత్. తాదర్థ్యాద్గ్రన్థోప్యుపనిషదుచ్యతే. సేయం షడధ్యాయీ అరణ్యేఽనూచ్యమానత్వాదారణ్యకం. బృహత్త్వాత్పరిమాణతో బృహదారణ్యకం. తస్యాస్య కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధోఽభిధీయతే- సర్వోప్యయం వేదః ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనవగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయప్రకాశనపరః- సర్వపురుషాణాం నిసర్గత ఏవ తత్ప్రాప్తిపరిహారయోరిష్టత్వాత్. దృష్టవిషయే చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవ సిద్ధత్వాన్నాగమాన్వేషణా. నచాసతి జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వవిజ్ఞానే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛా స్యాత్- స్వభావవాదిదర్శనాత్.

ర్థసన్నాయేనినాం సనిదానస్య సంసారస్యాత్యన్తనాశకత్వాద్భవత్యుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా. * ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాద్యాచ శ్రుతిః. తస్మాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేర్విద్యాయా స్తతో యథోక్తఫలసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తస్యాస్తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వేన్యైతావానర్థో లభ్యతే- తత్రాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) అస్యార్థః * షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి స్మర్యతే. సదేర్ధాతోరుపనిపూర్వస్య క్విబన్తస్య సహేతుసంసారనివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా సా భవత్యుక్తఫలవతీ. ఉపశబ్దో హి సామీప్యమాహ. తచ్చాసతి సఙ్కోచకే ప్రతీచి పర్యవస్యతి. నిశబ్దశ్చ నిశ్చయార్థః. తస్మాదైకాత్మ్యం నిశ్చిన్వతాం తద్విద్యా సహేతుం సంసారం సాదయతీత్యుపనిషదుచ్యతే. ఉక్తం హి * అవసాదనార్థస్య చావసాదాదితి. బ్రహ్మవిద్యైవ చేదుపనిషదిష్యతే- కథం తర్హి గ్రన్థే వృత్త్యా తచ్ఛబ్దం ప్రయుజ్యతే. నఖల్వేకస్య శబ్దస్యానేకార్థత్వం న్యాయ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాదర్థ్యాదితి) గ్రన్థస్య బ్రహ్మవిద్యాజనకత్వాదుపచారాత్తత్రోపనిషత్పదమిత్యర్థః. యథోక్తవిద్యాజనకత్వే గ్రన్థస్యేష్టమితి తదధ్యేతౄణాం సర్వేషాం విద్యా సభవతీత్యాశఙ్క్య శ్రవణాదిపరాణామేవారణ్యానువచనాదినియమాధీతాక్షరేభ్య స్తజ్జన్మేతి బృహదారణ్యకనామనిర్వచనపూర్వకమాహ (సేయమితి) ఆరణ్యానువచనాదినియమాధీతవేదాన్తానామపి కేషాంచిద్విద్యానుపలమ్భాత్కుతో యథోక్తాక్షరేభ్య స్తదుత్పత్తిరిత్యత ఆహ (బృహత్త్వాదితి) ఉపనిషదన్తరేభ్యో గ్రన్థపరిమాణాతిరేకాదస్య బృహత్త్వం ప్రసిద్ధం. అర్థతోపి తస్యైతదస్తి- బ్రహ్మణోఽఖణ్డైకరసస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాత్, తజ్జ్ఞానహేతూనాంచాన్తరఙ్గబహిరఙ్గాణాం భూయసామిహ ప్రతిపాదనాత్. అతో బృహత్త్వాదారణ్యకత్వాచ్చ బృహదారణ్యకం. నచైతదశుద్ధబుద్ధేరధీతమపి విద్యామాదధాతి- * కషాయేకర్మభిః పక్వే తతో జ్ఞానమితి స్మృతేరిత్యర్థః. జ్ఞానకాణ్డస్య విశిష్టాధికార్యాదివైశిష్ట్యేపి కర్మకాణ్డేన నియతపూర్వాపరభావానుపపత్తిలభ్య స్సమ్బన్ధో వక్తవ్యః- సచ పరీక్షకనిప్రతిపత్తైరశక్యో విశేషతో జ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాస్యేతి) ప్రతిజ్ఞాతం సమ్బన్ధం ప్రకటయితుమసిద్ధప్రమాణభావానాం వేదాన్తానాం సంబన్ధాభిధానావసరాభావాత్ తత్ప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్య పశ్చాత్తేషాం కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధవిశేషవచనముచితమితి మన్వాన స్తత్ప్రామాణ్యం సాధయతి (సర్వోపీతి) ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యాగమాతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణార్థం. ఏతేనార్థోధ్యయనవిధ్యుపాత్తః. సర్వోపి-కాణ్డద్వయాత్మకో వేదో మానాన్తరానధిగతం యదిష్టోపాయాది-తజ్జ్ఞాపనపరః. తథా చాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వావిశేషాత్తుల్యం ప్రామాణ్యం కాణ్డయోరితి. అథవా-వేదనం వేదః. అనుభవః. సచ శబ్దేతరమానాయోగ్యః-రూపాదిహీనత్వాత్. * ఏతదప్రమేయమితిహి శ్రుతిః. సచేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయః-తస్యైవ తత్తదాత్మనావస్థానాత్. * సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాది శ్రుతేః. సచ ప్రకాశనః-సర్వప్రకాశనః. సర్వప్రకాశకత్వాత్. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి శ్రుతేః. సచ పరః-అవిద్యాతత్కార్యాతీతత్వాత్. * విరజః పర ఆకాశాదిత్యాది శ్రుతేః. ఏవం రూపో వేదపదవేదనీయశ్చిదేకరసః ప్రత్యగ్ధాతురేవ సర్వోపి-కార్యకారణాత్మకః ప్రపఞ్చః. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి శ్రుతేః. తథా చ యథోక్తం వస్తుస్వరూపం ప్రకాశయన్తో వేదాన్తా విధివాక్యవత్ప్రమాణమితి. అథవా- ప్రత్యక్షాదినానవగతో యోఽసావిష్టప్రాప్త్యుపాయో బ్రహ్మాత్మా- తస్య ప్రకాశనపరః సర్వోప్యయం వేదః-తస్యైవాజ్ఞాతత్వాత్. తత్ర కర్మకాణ్డం కర్మానుష్ఠానప్రయుక్తబుద్ధిశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మాధిగతావారాదుపకారకం- * వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. జ్ఞానకాణ్డం తు సాక్షాదేవ తత్రోపయుక్తం-పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వశ్రవణాత్, * సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రుతేః. తదుక్తం కర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపి ప్రామాణ్యమితి. అధికారిసౌలభ్యప్రతిపాదనద్వారా జ్ఞానకాణ్డప్రామాణ్యమేవ స్ఫుటయతి (సర్వపురుషాణామితి) అయమర్థః-సుఖం మే స్యాత్- దుఃఖం మా భూదితి స్వభావతశ్శాస్త్రం వినా సర్వేషాం పురుషాణామనవచ్ఛిన్నసుఖాదిమాత్రేఽఖిలాభిలాషోపలమ్భాత్, తన్మాత్రస్య చ మోక్షత్వాత్, తత్కామినో జ్ఞానకాణ్డాధికారిణస్సులభత్వాత్, తస్మిన్ ప్రమాం స్వార్థవిషయామాదధత్కథం తదప్రమాణమితి. నను వేదస్య కార్యపరతయా ప్రామాణ్యాత్ కర్మకాణ్డవత్కాణ్డాన్తరస్యాపి కార్యపరతయా ప్రామాణ్యమేష్టవ్యమితి. నేత్యాహ- (దృష్టవిషయేతి) క్రియాకారకఫలేతికర్తవ్యతానామన్యతమస్మిన్ కార్యే సమీహితప్రాప్త్యుపాయభూతే వ్యుత్పత్తికాలే ప్రత్యక్షాదిసిద్ధతథావిధకార్యద్వయోరన్యథాలబ్ధత్వాత్ తత్ర నాగమోనుసన్ధేయః. నహి లోకవేదయోస్తద్భిద్యతే- అలౌకికే తస్మిన్నవ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. నచావ్యుత్పన్నాని పదాని బోధకాని- అతిప్రసఙ్గాత్. నచ బ్రహ్మణ్యపి తుల్యావ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః-తస్మిన్ బ్రహ్మత్వేనాత్మత్వేన చ ప్రసిద్ధేః, తత్సామాన్యోపాధౌ విజ్ఞానాదిపదానాం వ్యుత్పత్తేస్సుకరత్వాత్,. తాని చాలౌకికమఖణ్డం ప్రత్యగ్బ్రహ్మనిర్లుఠితసామాన్యవిశేషం లక్షణయా బోధయన్తి. తస్మాద్బ్రహ్మైవ వేదప్రమాణకం- న కార్యమితి భావః. కించ- తిష్ఠతు వేదాన్తప్రామాణ్యం- కర్మకాణ్డేపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ సిద్ధార్థే ప్రామాణ్యమావశ్యకం- తదభావే తత్ప్రామాణ్యాయోగాత్. నహి భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మసద్భావానధిగమే పారలౌకికప్రవృత్తివిస్రమ్భః. తస్మాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యమిచ్ఛతా సిద్ధేర్థే భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మని స్వర్గాదౌ చ తత్ప్రామాణ్యస్యాభ్యుపేయత్వాత్ కార్యేవ వేదప్రామాణ్యనియమాత్ వేదాన్తానామపి స్వార్థమానత్వం సిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) నను దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం వినాపి విధివశాదదృష్టార్థక్రియానుప్రవృత్తిస్స్యాదితి. నేత్యాహ (స్వభావేతి) యదాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీ శాస్త్రాన్మానాన్తరాచ్చ న ప్రమితః- తదా భోక్తురనవగమాత్ న ప్రేక్షాపూ

తస్మాజ్జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వేజన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషే చశాస్త్రం ప్రవర్తతే * యేయం ప్రేతేవిచికిత్సామ
నుష్యే, అస్తీత్యేకే నాయమస్తీతిచైక ఇత్యుపక్రమ్య * అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య ఇత్యేవమాదినిర్ణయదర్శనాత్. * యథాచమరణం ప్రాప్యేత్యు
పక్రమ్య * యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయదేహినః। స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమితిచ. * స్వయంజ్యోతిరి
త్యుపక్రమ్య * తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతే పుణ్యోవై పుణ్యేనకర్మణా భవతీతి. * జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్య * విజ్ఞానమయఇతి
చవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం. తత్ప్రత్యక్షవిషయమేవేతిచేన్న- వాదివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్. నహిదేహాన్తరసమ్బన్ధినఆత్మనః ప్రత్యక్షేణాస్తి
త్వవిజ్ఞానేలోకాయతికాబౌద్ధాశ్చనః ప్రతికూలాస్స్యుర్నాస్త్యాత్మేతివదన్తః. నహిఘటాదౌ ప్రత్యక్షవిషయేకశ్చిద్విప్రతిపద్యతేనా
స్తిఘటఇతి. స్థాణ్వాదౌ పురుషాదిదర్శనాన్నేతిచేత్. న- నిరూపితేతదభావాత్. నహిప్రత్యక్షేణనిరూపితేస్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్తిర్భవతి.
వైనాశికాస్త్వహమితిప్రత్యయేజాయమానేపిదేహాన్తరవ్యతిరిక్తస్యనాస్తిత్వమేవప్రతిజానతే- తస్మాత్ ప్రత్యక్షవిషయవైలక్షణ్యాత్
ప్రత్యక్షాన్నాత్మాస్తిత్వసిద్ధిః. తథానుమానాదపి. శ్రుత్యాఆత్మాస్తిత్వేలిఙ్గస్యదర్శితత్వాత్, లిఙ్గస్యచప్రత్యక్షవిషయత్వాత్,

---

ర్వకారీయాగాద్యనుతిష్ఠేత్ - లోకాయతస్యవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమజానతోజన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛయావైదికక్రియాస్వప్రవృత్తేర్దర్శ
నాత్. అతోనాతిరిక్తాత్మజ్ఞానంవినాసామ్పరాయికేప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ననువిధయస్సాధనవిశేషంబోధయన్తోనాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌమానం - వా
క్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యతఆహ (తస్మాదితి) అతిరిక్తాత్మనిశ్చయంవినాపారలౌకికప్రవృత్త్యనుపపత్త్యాకర్మకాణ్డప్రామాణ్యాయోగాదితియావత్. విధీ
నాంశ్రుత్యర్థాభ్యాముభయార్థత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. నకేవలంవిధిభిరేవార్థాదాక్షిప్తమతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం - కింతుశ్రుత్యాపిస్వముఖేనోక్తమిత్యాహ
(యేయమితి) నిర్ణయదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమితిసమ్బన్ధః. తత్రైవప్రకృతోపయోగిత్వేనోపక్రమోపసంహారాన్తరేదర్శయతి (యథా
చేతి) పూర్వవదేవసంబన్ధోద్యోతనార్థంచకారః. ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ కఠవల్లీనామతిరిక్తాత్మాస్తిత్వేతాత్పర్యముక్త్వా బృహదారణ్యక
వాక్యస్యాపితత్రతాత్పర్యమాహ (స్వయమితి) నహిప్రసిద్ధజడత్వస్యదేహాదేస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితిజ్యోతిర్బ్రాహ్మణగతోపక్రమస్తద్విషయోదేహా
దివ్యతిరిక్తాత్మానమధికరోతి. తం- ప్రేతంవిద్యాకర్మణీ- పూర్వోపార్జితేఫలదానాయానుగచ్ఛతః. నచగత్వాజ్ఞానకర్మానుగుణఫలమనుభవతీతిశారీరక
బ్రాహ్మణగతోపసంహారోపిజన్మాన్తరసమ్బన్ధవిషయః. నచాత్రైవభస్మీభవతోదేహాదేర్జన్మాన్తరసమ్బన్ధోయుక్తః- తేనాత్మాదేహాదివ్యతిరిక్తోజన్మాన్త
రసమ్బన్ధీసిద్ధో బ్రాహ్మణాభ్యామిత్యర్థః. అజాతశత్రుబ్రాహ్మణేచ * వ్యేవత్వాజ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమోవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవిషయః- నహిప్రత్య
క్షేదేహాదౌజిజ్ఞాసాస్తి. తత్రైవోపసంహారే * యఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషఇతివిజ్ఞానమయవిశేషణాదతిరిక్తాత్మాస్తిత్వందర్శితం - నహిదేహాదేర్విజ్ఞా
నమయత్వమస్తి. తస్మాత్తదప్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాంవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వంగమయతీత్యాహ (జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్యేతి) నచోదాహృతా
నాంవాక్యానామప్రామాణ్యం - తత్ప్రామాణ్యస్యౌత్పత్తికసూత్రేహేత్వవిశేషాదభ్యుపేయత్వాదితిభావః. యథోక్తాత్మన్యహంప్రత్యయోమానం-
తత్రదేహాకారాస్ఫురణాత్ అతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్యతేనైవస్ఫూర్త్యుపపత్తేః. అతోనతత్రశ్రుతిప్రామాణ్యమితిశఙ్కతే (తత్ప్రత్యక్షేతి) ప్రత్యక్ష
స్యవిషయః - అవకాశో యస్మిన్నిత్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వముచ్యతే. యద్యపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తదఖిలప్రయోణాహంధీగోచరః - తథాపి నసావ్య
తిరేకమాత్మనోగోచరయతి - యుక్త్యాగమవివేకశూన్యానామహంప్రత్యయభాజాం వ్యతిరేకప్రత్యయప్రాప్తావిపశ్చితాంవిప్రతిపత్త్యభావప్రస
ఙ్గాదితిపరిహరతి (నవాదీతి) వేదప్రతికూలవాదినోనాస్తికానైవవివాదంముఞ్చన్తీత్యాహ (నహీతి) తేషు ప్రాతికూల్యసమ్భావనార్థం విశేష
ణం (నేత్యాది) ఇతివదన్తస్సన్తోనః - అస్మాకం ప్రతికూలానహిస్స్యుః - ఏవంవదనస్యైవాసమ్భవాదధ్యక్షవిరోధాదితియోజనా. ప్రత్యక్షవిష
యేవిప్రతిపత్త్యభావే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) తత్రవ్యభిచారంశఙ్కతే (స్థాణ్వాదావితి) ప్రత్యక్షేధర్మిణిస్థాణుర్వాపురుషోవేతివిప్రతిపత్తే
రుపలమ్భాన్నప్రత్యక్షేవిప్రతిపత్త్యభావః - వ్యభిచారాదితిశఙ్కార్థః. ఆదిపదేన పాషాణోవాగజోవేతివిప్రతిపత్తిస్సఙ్గృహ్యతే. కింప్రత్యక్షమా
త్రేవిప్రతిపత్తిః - కింవాతేన వివిక్తేప్రతిపన్నే. నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. నచైవమాత్మని ప్రత్యక్షేవిప్రతిపత్తావపినాగమాన్వేషణా- తేనైవతన్నిరాసే
నతన్నిర్ణయాదితి మన్వానోద్వితీయందూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రత్యక్షతోవివిక్తేర్థేవిప్రతిపత్త్యభావంప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఆత్మనః
స్థూలదేహవ్యతిరిక్తత్వంనప్రత్యక్షమితి ప్రతిపాద్యసూక్ష్మదేహవ్యతిరిక్తత్వమపినాహంప్రత్యయగ్రాహ్యమిత్యాహ (వైనాశికాస్త్వితి) తేఖల్వహ
మితిధియమనుభవన్తి- తథాపిదేహాన్తరం- స్థూలదేహాతిరిక్తంసూక్ష్మం. తత్రప్రధానభూతాయాబుద్ధేరతిరిక్తస్యాత్మనోనాస్తిత్వమేవపశ్యన్తి- తత్రా
హంధియాసూక్ష్మదేహాతిరిక్తాత్మాసిద్ధిరిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షస్యవిషయోరూపాదిః. తద్రాహిత్యం-తద్వైలక్షణ్యం. తదాత్మనోస్తి- * అశబ్దమ
స్పర్శమరూపమిత్యాదిశ్రుతేః. నహిరూపాదితదాధారంవినాప్రత్యక్షంక్రమతే. అతోనదేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్యప్రత్యక్షాత్ప్రసిద్ధిరిత్యాహ
(తస్మాదితి) ప్రత్యక్షతోవివిక్తేవిప్రతిపత్త్యయోగాత్, ప్రకృతేచతద్దర్శనాత్, ఇతియావత్. అథేచ్ఛాదయఃక్వచిదాశ్రితాః - గుణత్వాత్ -
రూపవదిత్యనుమానాదతిరిక్తాత్మసిద్ధిరితి. నేత్యాహ (తథేతి) నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితిసమ్బన్ధార్థస్తథాశబ్దః. అయంభావః- ఇచ్ఛాదీనాంస్వాతన్త్ర్యే
స్వరూపాసిద్ధిః. పారతన్త్ర్యేపరస్పరాశ్రయత్వం- ఆధారస్యేదానీమేవసాధ్యమానత్వాత్. క్వచిచ్ఛబ్దేనచాశ్రయమాత్రవచనేసిద్ధసాధనత్వం - మన
సస్తదాశ్రయస్యసిద్ధత్వాత్. ఆత్మోక్తౌచదృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతేతి. * యఃప్రాణేనప్రాణితీత్యాదిశ్రుత్యాప్రాణనాదివ్యాపారాఖ్యస్యలిఙ్గస్యాత్మా
స్తిత్వేప్రదర్శితత్వాత్, తస్యచవ్యాప్తిసాపేక్షస్యప్రత్యక్షాదిసిద్ధాత్మవిషయత్వాత్, న్నతస్యశబ్దైకగమ్యతేతిశఙ్కతే (శ్రుత్యేతి) ఆత్మనస్స్వాతన్త్ర్య

నేతిచేన్న- జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యాగ్రహణాత్. ఆగమేన, త్వాత్మాస్తిత్వేవగతే వేదప్రదర్శిత లౌకికలిఙ్గవిశేషైశ్చ తదనుసారిణాం మీమాంసకానాంతార్కికాణాంచ అహం ప్రత్యయలిఙ్గానిచ వైదికాన్యేవస్వమతిప్రభవానీతికల్పయన్తో వదన్తి ప్రత్యక్షశ్చానుమేయశ్చాత్మేతి. సర్వథాప్యస్త్యాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీత్యేవం ప్రతిపత్తుర్దేహాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషార్థిన స్తద్విశేషజ్ఞాపనాయ కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం. నత్వాత్మన ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాకారణమాత్మవిషయమజ్ఞానం కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వరూపాభిమానలక్షణం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనాపనీతం. యావద్ధి తన్నాపనీయతే- తావదయం కర్మఫలరాగద్వేషాదిస్వాభావికదోషప్రయుక్తః శాస్త్రవిహితప్రతిషిద్ధాతిక్రమేణాపి ప్రవర్తమానో మనోవాక్కాయైర్దృష్టాదృష్టానిష్టసాధనాన్యధర్మసంజ్ఞకాని కర్మాణ్యుపచినోతి బాహుళ్యేన స్వాభావికదోషబలీయస్త్వాత్. తతస్స్థావరాన్తాధోగతిః. కదాచిచ్ఛాస్త్రకృతసంస్కారబలీయస్త్వం. తతో మనఆదిభిరిష్టసాధనం బాహుళ్యేనోపచినోతి ధర్మాఖ్యం. తద్ద్వివిధం-జ్ఞానపూర్వకం కేవలంచ. తత్ర కేవలంపితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం. జ్ఞానపూర్వకం దేవలోకాది బ్రహ్మలోకాన్తరప్రాప్తిఫలం. తథాచశాస్త్రం * ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్దేవయాజీ ఇత్యాది. స్మృతిశ్చ * ద్వివిధం కర్మవైదికమిత్యాద్యా. సామ్యేచ ధర్మాధర్మయోర్మనుష్యత్వప్రాప్తిః. ఏవం బ్రహ్మాద్యా స్థావరాన్తా స్వాభావికావిద్యాదిదోషవతీ ధర్మాధర్మసాధనకృతా సంసారగతిర్నామరూపకర్మాశ్రయా. తదేవేదం వ్యాకృతం సాధ్యసాధనరూపం జగత్ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతమా

ణలిఙ్గగమ్యత్వాభిప్రాయేణ శ్రుత్యా లిఙ్గం నోపన్యస్తమితి పరిహరతి (నేతి) యోఽచేతనవ్యాపారః- స చేతనాధిష్ఠానపూర్వకః- యథా రథాదివ్యాపారః. ప్రాణనాదివ్యాపారస్యాప్యచేతనవ్యాపారత్వాచ్చేతనాధిష్ఠానపూర్వకత్వమితి సంభావనామాత్రేణ లిఙ్గోపన్యాసః. నహి నిశ్చాయకత్వేన తదుపన్యస్యతే- ఆత్మనో జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణాన్తరేణాగ్రహణాత్ తద్వ్యాప్తలిఙ్గాయోగాదిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి). నను వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమాగమైకగమ్యం చేత్- కథం తత్ప్రత్యక్షమనుమేయం చేతి వాదినో వదన్తీతి. తత్రాహ (ఆగమేనత్వితి) * యేయం ప్రేతే విచికిత్సేత్యాద్యాగమేన, * కో హ్యేవాన్యాదిత్యాదివేదోక్తైశ్చ ప్రాణనాదిభిర్లౌకికైర్లిఙ్గవిశేషై, రాత్మాస్తిత్వే సిద్ధే యథోక్తాత్మసిద్ధిమనుసరన్తో వాదినో వైదికమేవాహం ప్రత్యయం ప్రతిలభమానా వైదికాన్యేవచ లిఙ్గాని పశ్యన్తః స్వోత్ప్రేక్షానిర్మితానితానీతి కల్పయన్తో ద్విధాత్మానం వదన్తి - వస్తుతస్తు ఆత్మా యథోక్తశ్రుత్యేకసమధిగమ్య ఇత్యర్థః. తస్యాస్యేత్యాదినా కాణ్డయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాయ తాదర్థ్యేన సిద్ధార్థే వేదాన్తప్రామాణ్యం సర్వోఽపీత్యాదినా ప్రసాధ్యాధునా కర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేర్వైరాగ్యాదిద్వారా జ్ఞానోత్పత్తిరితి తయోస్సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వథాపీతి) ఆగమాన్మానాన్తరాద్వా వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రతిపత్తావపీత్యర్థః. పురుషార్థోపాయవిశేషార్థినో జ్ఞాపనార్థం కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం చేత్- తర్హి తదుక్తకర్మభిరేవ వివక్షితపుమర్థసిద్ధేర్వేదాన్తారమ్భనైరర్థక్యాన్న సమ్బన్ధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆత్మాజ్ఞానం ఖల్వనర్థకారణమన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రగమ్యం మిథ్యాజ్ఞానకార్యలిఙ్గకంచ. తచ్చాకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాదపనేయం. నహి తత్కర్మకాణ్డోక్తైరేవ కర్మభిశ్శక్యమపనేతుం - విరోధాభావాత్. తస్మాత్తద్బాధనార్థం జ్ఞానసిద్ధయే వేదాన్తారమ్భసంభవాదుక్తసంబన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. యది కర్మభిరజ్ఞానం న నివర్తతే- మా నివర్తిష్ట. సత్యేవ తస్మిన్ కర్మవశాన్మోక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యావద్ధీతి) సమ్యగ్జ్ఞానమేవ సాక్షాన్మోక్షహేతుః- న కర్మ. తత్తు ప్రణాడ్యా తదుపయోగి. నహి సత్యేవాజ్ఞానే ముక్తిః- తస్మిన్ సతి సంసారస్య దుర్వారత్వాత్. తస్మాత్ కర్మకాణ్డస్య వైరాగ్యద్వారా ప్రవేశో ముక్తావితి భావః. అయమిత్యజ్ఞో నిర్దిశ్యతే. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశా దయో గృహ్యన్తే. దోషాణాం స్వాభావికత్వం- శాస్త్రానపేక్షత్వం. అపికారః సమ్భావనార్థః. దృష్టత్వం- అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం. అదృష్టత్వం- శాస్త్రమాత్రగమ్యత్వం. అధర్మోపచయప్రాచుర్యే హేతుమాహ (స్వాభావికేతి) అథ వైరాగ్యార్థం కర్మఫలం ప్రపఞ్చయన్నధర్మఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తం హి *శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి. తర్హి పుణ్యోపచయాభావాదనవకాశస్స్వర్గాదిఫలమితి. నేత్యాహ (కదాచిదితి) శాస్త్రీయసంస్కారస్య బలీయస్త్వే ఫలితమాహ (తత ఇతి) ఆదిశబ్దో వాగ్దేహవిషయః. ఫలవిభాగం వక్తుం కర్మ భినత్తి (తద్ద్వివిధమితి) తస్య ముక్తిఫలత్వం నిరసితుం ఫలం విభజతే (తత్రేతి) కేవలం- ఇష్టాదికర్మేతి శేషః. *కర్మణా పితృలోక ఇతి హి వక్ష్యతి. తస్మిన్నపి లేనానాత్వమభిప్రేత్యాదిశబ్దః. *విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (జ్ఞానేతి) దేవలోకో యస్యాది, బ్రహ్మలోకో యస్యాన్తః,- తస్యార్థస్య ప్రాప్తిరేవ ఫలమస్యేతి విగ్రహః. ఉక్తేఽర్థే శాతపథీం శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథాచేతి) సర్వత్ర పరమాత్మభావనాపురస్సరం నిత్యం కర్మానుతిష్ఠన్నాత్మయాజీ. కామనాపురస్సరం దేవాన్యజమానో దేవయాజీ. తయోర్మధ్యే కతరః శ్రేయానితి విచారే సత్యాత్మయాజీ శ్రేయానితి నిర్ణయః కృతః. అతో జ్ఞానపూర్వకం కర్మ దేవలోకస్య, కామనాపూర్వం పితృలోకస్య, ప్రాపకమిత్యర్థః. * ప్రవృత్తంచ నివృత్తంచ ద్వివిధం కర్మ వైదికం। ఇహ చాముత్ర వా కామ్యం ప్రవృత్తం కర్మ కీర్త్యతే। నిష్కామం జ్ఞానపూర్వం తు నివృత్తమభిధీయత ఇత్యాది మనుస్మృతిం చార్థద్వయోదాహరతి (స్మృతిశ్చేతి) ధర్మాధర్మయోరేకైకస్య ఫలముక్త్వా మిశ్రయోః ఫలమాహ (సామ్యేతి) ఉక్తం హి * ఉభాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశ ఇతి. త్రివిధమపి కర్మఫలం వైరాగ్యార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమితి) సా చావిద్యాకృతత్వాదనర్థరూపేత్యాహ (స్వాభావికేతి) విచిత్రకర్మజన్యతయా తస్యా వైచిత్ర్యమాహ (ధర్మాధర్మేతి) తర్హి ధర్మాధర్మాభ్యామేవ తన్నిర్మాణసమ్భవాత్ కృతమవిద్యయేత్యత ఆహ (నామేతి) తేషాం సూక్ష్మావస్థాఽవిద్యా తదాలమ్బనేతి యావత్. ధర్మాదేరవిద్యాయాశ్చ నిమిత్తత్వోపాదానత్వాభ్యాముపయోగ ఇతి భావః. నను సంసారగతేరావిద్యకత్వమయుక్తం - ప్రత్యక్షాది ప్రతిపన్నత్వాత్, *తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతౌ చ నామరూపాత్మనో జగతోఽభివ్యక్తిశ్రవణాత్,- న చ ప్రామాణికస్యావిద్యాకృతత్వం. అత ఆహ (తదేవేదమితి) జగతస్స్వరూపమాత్మా- తత్రాధ్యస్తత్వాత్.

నీత్. సఏషబీజాఙ్కురాదివదవిద్యాకృతస్సంసార ఆత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణోఽనాదిరనన్తోఽనర్థ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యా
విద్యానివృత్తయే తద్విపరీత బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపత్త్యర్థోపనిషదారభ్యతే. అస్యత్వశ్వమేధకర్మసంబన్ధినో విజ్ఞానస్య ప్రయోజనం యేషామ
శ్వమేధేనాధికారః- తేషామస్మాదేవవిజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిః- విద్యయా వా కర్మణా వా * తద్ధైతల్లోకజిదేవ త్యేవమాది శ్రుతిభ్యః. కర్మవిష
యత్వమేవవిజ్ఞానస్యేతిచేన్న- * కో హ్యశ్వమేధేనయజతే యఉచైనమేవం వేదేతి వికల్పశ్రుతే, ర్విద్యాప్రకరణే చామ్నానాత్, కర్మాన్తరేచ
సమ్పాదనదర్శనా, ద్విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిరస్తీత్యవగమ్యతే. సర్వేషాం చ కర్మణాం పరం కర్మాశ్వమేధః- సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వాత్.
తస్య చేహ బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భే ఆమ్నానం సర్వకర్మణాం సంసారవిషయత్వదర్శనార్థం. తథా చ దర్శయిష్యతి ఫలమశనాయాం మృత్యుం
భయం. ననిత్యానాం సంసారవిషయఫలత్వమితి చేన్న- సర్వకర్మఫలోపసంహారశ్రుతేః. సర్వం హి పత్నీసమ్బద్ధం కర్మ. * జాయా మే స్యాదే
తావాన్వై కామ ఇతి నిసర్గతఏవ సర్వకర్మణాం కామ్యత్వం దర్శయిత్వా పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం చ * అయం లోకః పితృలోకో దేవలో
క ఇతి ఫలం దర్శయిత్వా అన్నాత్మకతాం చాన్త ఉపసంహరతి * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి- సర్వకర్మణాం ఫలం వ్యాకృతం సంసా

ఆత్మకత్వే ఽనభివ్యక్తే ప్రత్యక్షాదినా శ్రుత్యా చాభివ్యక్తమివ దృశ్యమానమప్యనభివ్యక్తమేవేతి నతస్యావిద్యాకృతత్వక్షతిరితి భావః. అవిద్యాకృతాం
సంసారగతిమనుభాషతే (సఏష ఇతి) అవిద్యాకృతత్వే కథమనాదిత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్య ప్రవాహరూపేణేత్యాహ (బీజాఙ్కురాదివదితి) తర్హి క
దాచిత్క్రియాసాధనాపేక్షామన్తరేణ నాశో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియేతి) చైతన్యవదాత్మని తస్యావిద్యాకృతత్వానుపపత్తిమాశఙ్క్య నా
నారూపత్వేన తతో విలక్షణత్వాదేకరూపేయుక్తం తస్య కల్పితత్వమిత్యాహ (అనాదిరితి) అనాదేరపి సంసారస్య ప్రాగభావవన్నివృత్తిస్స్యాదితి చేత్ -
తథాపి బ్రహ్మవిద్యామన్తరేణ నాశో నాస్తీత్యాహ (అనన్త ఇతి) ప్రయత్నతో హేయత్వం ద్యోతయితుమనర్థ ఇతి విశేషణం. నైసర్గిక ఇతి హాతేః కార
ణరూపేణ తత్త్వమున్నేయం. యస్మాత్కర్మ సంసారఫలం న మోక్షఫలమతః- తస్మాత్సనిదానసంసారనివర్తకాత్మజ్ఞానార్థత్వేన సాధనచతుష్టయసమ్ప
న్నమధికారిణమధికృత్య వేదాన్తారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యేతస్మాదితి) యథోక్తజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భే * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర
ఆసీదిత్యారబ్ధవ్యం - తస్మాదారభ్యజ్ఞానోపదేశాత్. * ఉషా వా అశ్వస్యేత్యారమ్భస్తు నయుక్తః - సాక్షాత్తత్ర తదనుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్మాదారభ్యోపనిష
దారమ్భేఽభీష్టం ఫలమభిధిత్సమానః ప్రథమమశ్వమేధఫలమాహ (అస్యత్వితి) రాజయజ్ఞత్వాదశ్వమేధస్య తదనధికారిణామపి బ్రాహ్మణాదీనాం తత్ఫ
లార్థినామస్మాదేవోపాసనాత్తదాప్తిరితి మత్వా తదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః. కిమత్ర నియామకమిత్యాశఙ్క్య వికల్పశ్రవణం కేవలస్యాపి జ్ఞానస్య సాధనత్వం
సూచయతీత్యర్థతో వికల్పశ్రుతిముదాహరతి(విద్యయేతి) తత్ఫలప్రాప్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్రైవ శ్రుత్యన్తరమాహ(తద్ధైతదితి) తదేతత్ - ప్రాణద
ర్శనం లోకప్రాప్తిసాధనమితి యావత్. ఆదిశబ్దేన కేవలోపాస్త్యా బ్రహ్మలోకాప్తివాదిన్యః శ్రుతయో గృహ్యన్తే. అశ్వమేధే యదుపాసనం- తస్యాప్యశ్వాది
వత్ తచ్ఛేషత్వేన ఫలవత్త్వాత్ న స్వాతన్త్ర్యేణ తద్వత్త్వం- అజైషు స్వతన్త్రఫలాభావాదితి శఙ్కతే(కర్మవిషయత్వమితి) జ్ఞానస్యాక్రత్వర్థత్వం దూషయతి(నే
తి) పూర్వత్రార్థతో దర్శితాం వికల్పశ్రుతిమత్ర హేతుతయా స్వరూపతోఽనుక్రామతి(నయోఽశ్వమేధేనేతి) * స సర్వం హాస్మా నంతరతి తరతి బ్రహ్మహ
త్యామితి సమ్బన్ధః. జ్ఞానకర్మణోస్తుల్యఫలత్వస్యాన్యాయ్యత్వాదితి శేషః. ఉపాస్తిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమాశఙ్క్యాశ్వమేధవదుపాస్తేరపి కర్మత్వాత్, విహి
తత్వాత్, కర్మప్రకరణాద్వ్యుత్థితత్వా, చ్చ నైవమిత్యాహ (విద్యేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (కర్మాన్తరేచేతి) అశ్వమే
ధాతిరిక్తే కర్మణి * అయం వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాదౌ చిత్యాగ్న్యాదావేతల్లోకాదిసమ్పాదనస్య దర్శనాత్ న ఫలశ్రుతేరర్థవాదతేత్యర్థః. అశ్వమేధోపాస
నం న క్రత్వర్థం- కింతు పురుషార్థం. తత్ర చానధికారోఽశ్వమేధ క్రత్వనధికారిణామపీత్యేతావదేవేష్టం చేత్ - ఉపాసనే కర్మప్రకరణస్థేపి తల్లాభాత్ విద్యా
ప్రకరణేనాస్యాధ్యయనమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంచేతి) పరత్వే హేతుః (సమష్టీతి) అనువృత్తవ్యావృత్తరూపహిరణ్యగర్భప్రాప్తిహే
తుత్వాత్తస్య శ్రైష్ఠ్యమిత్యర్థః. తస్యపుణ్యశ్రేష్ఠత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతంతదాహ (తస్యచేతి) యదా క్రతుప్రధానస్యాశ్వమేధస్యోపాస్తిసహిత
స్యాపి సంసారఫలత్వం- తదాల్పీయసామగ్నిహోత్రాదీనాం సంసారఫలం కిం వాచ్యమిత్యస్మిన్ కర్మరాశౌ బద్ధహేతౌ విరక్తాః సాధనచతుష్టయవిశిష్టా
జ్ఞానమపేక్షమాణాస్తదుపాయే శ్రవణాదావేవ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకే కథం ప్రవర్తేరన్నిత్యాశయవతీ శ్రుతిరుపాసనాం విద్యారమ్భేఽభిదధాతీతి.
తేన * ఉషా వా అశ్వస్యేత్యుపనిషదారమ్భో యుక్తః- అస్య విశిష్టాధికారిసమర్పకత్వాదిత్యర్థః. ఉపాసనఫలస్య సంసారగోచరత్వమేవ కుతస్సిద్ధం-
అత ఆహ (తథా చేతి) * అశనాయా హి మృత్యుః * స వై నైవ రేమే * సోబిభేదితి భయారత్యాది శ్రవణాత్, ఉపాస్తియుక్తక్రతుఫలస్య సూత్రస్య బ
న్ధమధ్యపాతిత్వా, ద్విశిష్టోపి క్రతుర్న ముక్తయే పర్యాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తే సర్వకర్మణాం బన్ధఫలత్వే నిత్యనైమిత్తికానాం న తత్ఫలత్వం- తేషాం విధ్యుద్దేశే
ఫలాశ్రుతేర్నష్టాశ్వదగ్ధరథన్యాయేన ముక్తిఫలత్వలాభాదితి శఙ్కతే (ననిత్యానామితి) * ఏతావాన్వై కామ ఇతి సర్వకర్మణామవిశేషేణ ఫలసమ్బన్ధ
శ్రవణాత్, పశ్చాదేశ్చ కామ్యఫలత్వస్య తద్విధ్యుద్దేశవశాత్సిద్ధత్వాత్, * కర్మణా పితృలోక ఇతి వాక్యస్య నిత్యాదికర్మఫలవిషయత్వా, న్న మోక్షఫలత్వాశ
ఙ్కేతి పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (సర్వం హీతి) పత్నీసమ్బన్ధమానమాహ (జాయేతి) తథాపి కథం కర్మణస్సర్వస్య కామోపాయత్వం-
తత్రాహ (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) కథం తర్హి తేషాం ఫలభేదో లభ్యతే- తత్రాహ (పుత్రేతి) అత్రైవం ఫలవిభాగే కథం సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వ
మశ్వమేధస్యోక్తం- అత ఆహ (అన్నాత్మకతాం చేతి) అస్యాధ్యాయస్యావసానే కర్మఫలస్య హిరణ్యగర్భరూపతాం త్రయమిత్యాద్యా శ్రుతిరుపసం
హరిష్యతీత్యర్థః. ఉపసంహారశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వకర్మణామితి) కర్మఫలం సంసారశ్చేత్ - ప్రాక్తదనుష్ఠానాత్తదభావాన్ముక్తానాం పునర్స

౨

రమితి. ఇదమేవ త్రయం ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వమవ్యాకృతమాసీత్. తదేవ పునః సర్వప్రాణికర్మవశాద్వ్యాక్రియతే బీజాదివ వృక్షః. సోఽయం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపస్సంసారో ఽవిద్యావిషయః క్రియాకారకఫలాత్మకతయా ఆత్మరూపత్వేనాధ్యారోపితో ఽవిద్యయైవ మూర్తామూర్తతద్వాసనాత్మకః- ఆత్మావిలక్షణో ఽనామరూపకర్మాత్మకోఽద్వయో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽపి క్రియాకారకఫలభేదాదివిపర్యయేణావభాసతే. అతోఽస్మాత్ క్రియాకారకఫలభేదస్వరూపాదేతావదిదమితి సాధ్యసాధనరూపాద్విరక్తస్య కామాదిదోషకర్మబీజభూతావిద్యానివృత్తయే రజ్జ్వామివ సర్పవిజ్ఞానాపనయాయ బ్రహ్మవిద్యారభ్యతే. ....

స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమేవేతి) త్రిత్వమ్- తస్యానవస్థాయామితి యావత్. తస్య పునర్వ్యాకరణే కారణమాహ (తదేవేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మనస్సంసారస్య చ ప్రామాణికత్వేన సత్యత్వమాశఙ్క్యావిద్యాకృతత్వేన తన్మిథ్యాత్వముక్తం స్మారయతి (సోఽయమితి) సవివహ్రాన్నిషయః- స ప్రామాణికః. తద్యుక్తోఽస్య సత్యతేత్యర్థః. కథమస్యాత్మన్యద్వయే కూటస్థే ప్రాప్తిరిత్యాహ (క్రియేతి) సమారోపే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ఆత్మన్యవిద్యారోపితం ద్వైతమిత్యత్ర * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తమేవ చేత్యాదివాక్యం ప్రమాణయతి (మూర్తేతి) న స్వాత్మన్యారోపో నోపపద్యతే- తస్య నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్య ద్వైతవిలక్షణత్వాత్, అసతి సాదృశ్యే ధ్యాసాసిద్ధేః, తత్రాహ (ఆత్మేతి) సంసారాద్వైలక్షణ్యమేవ ప్రకటయతి (అనామేతి) ఆదిపదేనాన్యేఽపి విపర్యయభేదాస్సఙ్గృహ్యన్తే. ఆరోపే ప్రమిణోమి- కరోమి - భుఞ్జే చేత్యనుభవం ప్రమాణయతి (అవభాసత ఇతి) ఆత్మన్యధ్యాసః సాదృశ్యాద్యభావేఽపి నభసి మలినత్వాదివదనుభూయతే- అతస్సవిలాసావిద్యానివృత్తయే బ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనోపనిషదారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతావదిత్యనర్థోక్తిః. తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి)......

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

రం.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతాం ॥౧॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి । బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యాం కరోమి విదుషాం ముదే ॥౨॥

అవతారికా.

అష్టాధ్యాయాత్మకే బృహదారణ్యకే ప్రవర్గ్యోపసత్ప్రతిపాదకప్రథమద్వితీయాధ్యాయావుపేక్ష్యోత్తరోఽధ్యాయగణో వ్యాఖ్యాయతే. యద్యపి * ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికమప్యశ్వమేధాదికర్మవిషయకమేవ- తథాపి బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపతయా బ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరతయా యథాకథంచిద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిత్వేన తద్వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్. అత ఏవాశ్వమేధబ్రాహ్మణాదేర్బ్రహ్మపరోపనిషద్భాగసఙ్గతిరుపపద్యతే. న చ ప్రవర్గ్యోపసత్పరాద్యాధ్యాయద్వికస్య బ్రహ్మపరారణ్యకమధ్యే విద్యాసన్నిధౌ పాఠాద్విద్యార్థత్వం శఙ్క్యం- * వేధాద్యర్థభేదాదిత్యధికరణే * శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య * తేజస్వినావధీతమస్త్విత్యాదీనాం శత్రుహృదయవేధాధ్యయనాదిప్రకాశకానాం మన్త్రాణాం, * దేవా హ వై సత్రం నిషేదురితి బృహదారణ్యకారమ్భపఠితబ్రాహ్మణప్రతిపాదితప్రవర్గ్యాదేశ్చ కర్మణో, లిఙ్గాదిబలేనాన్యత్ర వినియుక్తత్వేఽపి విద్యాసన్నిధిపాఠానర్థక్యపరిహారాయ విద్యార్థత్వమితి పూర్వపక్షే- విద్యాసన్నిధిపాఠస్యదివాకీర్త్యత్వారణ్యపాఠ్యత్వాదిసౌకర్యార్థతయాప్యుపపత్తేః బలవద్భిర్లిఙ్గాదిభిరభిచారాధ్యయనజ్యోతిష్టోమాద్యర్థత్వమితి * వేధాద్యర్థభేదాదితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్య చ సూత్రస్యాయమర్థః- మన్త్రప్రతిపాద్యస్య వేధాద్యర్థస్య విద్యార్థత్వాభావేన విద్యార్థాద్భేదాన్న తత్ప్రకాశనద్వారా విద్యాశేషత్వమపీత్యభిచారాదిశేషత్వమితి. తతశ్చ న విద్యార్థత్వశఙ్కాయా అవకాశః. ....

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః । సూర్యశ్చక్షుర్వాతః ప్రాణో వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర ఆత్మాఽశ్వస్య మేధ్యస్య ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరం పృథివీ పాజస్యం దిశః పార్శ్వే అవాన్తరదిశః పర్శవ ఋతవోఽఙ్గాని మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణ్యహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా నక్షత్రాణ్యస్థీని నభో మాంసాని । ఊవధ్యం సికతాః సిన్ధవో గుదా యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతా ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని ఉద్యన్పూర్వార్ధో నిమ్లోచన్ జఘనార్ధో యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే యద్విధూనుతే తత్ స్తనయతి యన్మేహతి తద్వర్షతి వాగేవాస్య వాక్॥ ౧

శం.— తత్ర తావదశ్వమేధవిజ్ఞానాయ ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాది. తత్రాశ్వవిషయమేవ దర్శనముచ్యతే- ప్రాధాన్యాదశ్వస్య. ప్రాధాన్యం చ తన్నామాఙ్కితత్వాత్ క్రతోః, ప్రాజాపత్యత్వాచ్చ. (ఉషా వా ఇతి) బ్రాహ్మో ముహూర్త ఉషాః. వై శబ్దః స్మరణార్థః ప్రసిద్ధం కాలం స్మారయతి. శిరః- ప్రాధాన్యాత్. శిరశ్చ ప్రధానం శరీరావయవానాం. అశ్వస్య మేధ్యస్య- మేధార్హస్య. యజ్ఞియస్య ఉషాః శిర ఇతి సమ్బన్ధః. కర్మాఙ్గస్య పశోః సంస్కార్యత్వాత్ కాలాదిదృష్టయః శిరఆదిషు క్షిప్యన్తే. ప్రాజాపత్యత్వం చ- ప్రజాపతిదృష్ట్యధ్యారోపణాత్. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపం చ ప్రజాపతిత్వకరణం పశోః. ఏవంరూపో హి ప్రజాపతిః. విష్ణుత్వాదికరణమివ ప్రతిమాదౌ. సూర్యశ్చక్షుః- శిరసోఽనన్తరత్వాత్, సూర్యాధిదైవతత్వాచ్చ. వాతః ప్రాణః- వాయుస్వాభావ్యాత్. వ్యాత్తం- వివృతం ముఖమగ్నిర్వైశ్వానరః. వైశ్వానర ఇత్యగ్నేర్విశేషణం. వైశ్వానరో నామాగ్నిర్వివృతం ముఖమిత్యర్థః- ముఖస్యాగ్నిదైవతత్వాత్. సంవత్సర ఆత్మా- సంవత్సరః - ద్వాదశమాసస్త్రయోదశమాసో వా ఆత్మా - శరీరం. కాలావయవానాం చ సంవత్సరశ్శరీరం. శరీరం చాత్మా. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- సుషిరత్వసామాన్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - పాదస్యం. పాజస్యమితి వర్ణవ్యత్యయేన. పాదాసనస్థానమిత్యర్థః. దిశశ్చతస్రోఽపి పార్శ్వే- పార్శ్వేన దిశాం సమ్బన్ధాత్. పార్శ్వయోర్దిశాం చ సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదయుక్తమితి చేన్న- సర్వముఖత్వోపపత్తేరశ్వస్య పార్శ్వాభ్యామేవ సర్వదిశాం సమ్బన్ధాదదోషః. అవాన్తరదిశః- ఆగ్నేయ్యాద్యాః పర్శవః- పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని- సంవత్సరావయవత్వాదఙ్గసాధర్మ్యాత్. మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణి- సన్ధయః. సన్ధిసామాన్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా. బహువచనాత్ప్రాజాపత్యదైవపిత్ర్యమానుషాణి. ప్రతిష్ఠాః- పాదాః. ప్రతితిష్ఠన్త్యేతైరితి. అహోరాత్రైర్హి కాలాత్మా ప్రతితిష్ఠతి- అశ్వశ్చ పాదైః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామాన్యాత్. నభః- నభస్థా మేఘాః. అన్తరిక్షస్యోదరత్వోక్తేః. మాంసాని- ఉదకరుధిరసేచనసామాన్యాత్. ఊవధ్యం- ఉదరస్థమర్ధజీర్ణమశనం. సికతా- విశ్లిష్టావయవసామాన్యాత్. సిన్ధవః - స్యన్దనసామాన్యాన్నద్యో గుదాః- నాడ్యః. బహువచనాచ్చ. యకృచ్చ క్లోమానశ్చ- హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌ మాంసఖణ్డౌ. క్లోమాన ఇతి నిత్యం బహువచనమేకస్మిన్నేవ. పర్వతాః- కాఠిన్యాదుచ్ఛ్రితత్వాచ్చ. ఓషధయశ్చ- క్షుద్రాః స్థావరాః. వనస్పతయః- మహాన్తః. లోమాని కేశాశ్చ- యథాసంభవం. ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్ భవతి సవితా ఆమధ్యాహ్నాదశ్వస్య పూర్వార్ధః- నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. నిమ్లోచన్ - అస్తం యన్మధ్యాహ్నాజ్జఘనార్ధః- అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసాధర్మ్యాత్. యద్విజృమ్భతే - గాత్రాణి వినామయతి. విక్షిపతి. తద్విద్యోతతే- విద్యోతనం. ముఖఘనవిదారణసామాన్యాత్. యద్విధూనుతే- గాత్రాణి కమ్పయతి. తత్ స్తనయతి- గర్జనశబ్దసామాన్యాత్. యన్మేహతి- మూత్రం కరోత్యశ్వః. తద్వర్షతి- వర్షణం తత్. సేచనసామాన్యాత్. వాగేవ- శబ్ద ఏవాస్య- అశ్వస్య వాగితి. నాత్ర కల్పనేత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఏవముపనిషదారమ్భే స్థితే ప్రాథమికబ్రాహ్మణయోరనన్తరతాత్పర్యమాహ (తత్ర తావదితి) ఆద్యస్య పునరవాన్తరతాత్పర్యం దర్శయతి (తత్రేతి) నన్వశ్వమేధస్యాఙ్గబాహుళ్యే కస్మాదశ్వాఖ్యాఙ్గవిషయమేవోపాసనముచ్యతే- తత్రాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తదేవ కథమితి- తదాహ (ప్రాధాన్యం చేతి) ప్రజాపతిదేవతాకత్వాచ్చాశ్వస్య ప్రాధాన్యమిత్యాహ (ప్రాజాపత్యత్వాచ్చేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ఉషా ఇత్యాదినా) స్మరణార్థత్వమేవ నిపాతస్య స్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధమితి) శాస్త్రీయే లౌకికే చ వ్యవహారే ప్రసిద్ధో బ్రాహ్మో ముహూర్తః. తం కాలమితి యావత్. ఉషసి శిరశ్శబ్దప్రయోగే దినావయవేషు తస్య ప్రాధాన్యం హేతుమాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తథాపి కథం తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (శిరశ్చేతి) ఆశ్వమేధికాశ్వశిరస్యుషసో దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కాలాది దృష్టిరశ్వాఙ్గే కిమితి క్షిప్యతే - అశ్వాఙ్గదృష్టిరేవ తేషు కిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాఙ్గస్యేతి) అఙ్గేష్వనఙ్గమతి క్షేపే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాజాపత్యత్వం చేతి) అశ్వస్య నేత్స్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రజాపతీతి) నను కాలాదిదృష్టయోఽశ్వావయవేష్వారోప్యన్తే - న తస్య ప్రజాపతిత్వం క్రియతే. తత్రాహ (కాలేతి) కాలాద్యాత్మకో హి ప్రజాపతిః - తథా చ యథా ప్రతిమాయాం విష్ణుత్వకరణం తద్దృష్టిః - తథా కాలాది దృష్టిరశ్వావయవేషు తస్య ప్రజాపతిత్వకరణం. అశ్వమేధాధికారీ హి సత్యేవ కర్మణో వీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టీరశ్వావయవేషు కుర్యాత్. తదనధికారీ తు అశ్వాభావే స్వాత్మానమశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరః ప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టికరణేన ప్రజాపతిత్వం సంపాద్య ప్రజాపతిరస్మీతి విజ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతి భావః. చక్షుషి సూర్యదృష్టౌ హేతుమాహ (శిరస ఇతి) ఉషసోఽనన్తరత్వం సూర్యే దృష్టం - చక్షుషి చ శిరసోఽనన్తరత్వం దృశ్యతే - తస్మాత్తత్ర తద్దృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సూర్యేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః చక్షుషి సూర్యోఽధిష్ఠాత్రీ దేవతా - తేన

సామాన్యాత్తత్ర తద్దృష్టిరిత్యర్థః. అశ్వప్రాణే వాయుదృష్టౌ చలనస్వాభావ్యం హేతుః. అశ్వస్య వివృతే ముఖే భవత్వగ్నిదృష్టిః - తథాపి పర్యాయోపాదానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య క్రవ్యాదాదివ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (వైశ్వానర ఇత్యగ్నేరితి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్య ముఖే తద్దృష్టౌ హేతుమాహ (ముఖస్యేతి) అధికమాసమనుసృత్య త్రయోదశమాసా వేత్యుక్తం. శరీరే సంవత్సరదృష్టిరిత్యత్రాత్మత్వం హేతుమాహ (కాలేతి) ఆత్మా - హస్తాదీనామఙ్గానామితి శేషః. కాలావయవానాం సంవత్సరస్యాత్మత్వవదఙ్గానాం శరీరస్యాత్మత్వే ప్రమాణమాహ (మధ్యం హీతి) పునరుక్తేరర్థవత్త్వమాహ (అశ్వస్యేతి) పృష్ఠే ద్యులోకదృష్టౌ హేతుమాహ (ఊర్ధ్వత్వేతి) ఉదరేఽన్తరిక్షదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (సుషిరత్వేతి) పాదా అస్య న్నేయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తిమాశ్రిత్య వివక్షితమాహ (పాదేతి) అశ్వస్య హి ఖురే పాదాసనత్వసామాన్యాత్పృథివీదృష్టిరిత్యర్థః. పార్శ్వయోర్దిక్చతుష్టయదృష్టౌ హేతుమాహ (పార్శ్వేనేతి) ద్వే పార్శ్వే - చతస్రశ్చ దిశః - తత్ర కథం తయోస్తదారోపణం - ద్వాభ్యామేవ ద్వయోస్సమ్బన్ధాదితి శఙ్కతే (పార్శ్వయోరితి) యద్యపి ద్వే దిశౌ ద్వాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం సంబధ్యేతే - తథాప్యశ్వస్య ప్రాఙ్ముఖత్వే ప్రత్యఙ్ముఖత్వే చ దక్షిణోత్తరయోః, తన్ముఖత్వే చ ప్రాక్ప్రతీచ్యోర్దిశోః, స్వాభ్యాం సమ్బన్ధసమ్భవాత్ తత్ర తద్దృష్టిరవిరుద్ధేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదుపపత్త్యా చాశ్వస్య చరిష్ణుత్వం హేతూకర్తవ్యం. పార్శ్వాస్థీష్వవాన్తరదిశామారోపే పార్శ్వదిక్సమ్బన్ధో హేతుః. ఋతవస్సంవత్సరస్యాఙ్గాని - హస్తాదీని చ దేహస్యావయవాః - తస్మాదృతుదృష్టిరఙ్గేషు కర్తవ్యేత్యాహ (ఋతవ ఇతి) అస్తి మాసాదీనాం సంవత్సరసన్ధిత్వం - అస్తి చ శరీరసన్ధిత్వం పర్వణాం - అతస్తేషు మాసాదిదృష్టిరిత్యాహ (సన్ధీతి) యుగసహస్రాభ్యాం ప్రాజాపత్యమేకమహోరాత్రం. అయనాభ్యాం దైవం. పక్షాభ్యాం పైత్ర్యం. షష్టిఘటికాభిర్మానుషమితి భేదః. ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదవిషయకత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రతితిష్ఠన్తీతి) పాదేష్వహోరాత్రదృష్టిసిద్ధ్యర్థముక్తముపపాదయతి (అహోరాత్రైరితి) అస్థిషు నక్షత్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శుక్లత్వేతి) నభశ్శబ్దేనాన్తరిక్షం కిమితి న గృహ్యతే - ముఖ్యే సత్యుపచారాయోగాదిత్యాశఙ్క్య పునరుక్తిం పరిహర్తుమిత్యాహ (అన్తరిక్షస్యేతి) ఉదకం సిఞ్చన్తి మేఘాః - మాంసాని రుధిరం - అతస్సేకకర్తృత్వసామాన్యాన్మాంసేషు మేఘదృష్టిరిత్యాహ (ఉదకేతి) అశ్వజఠరవిపరివర్తిన్యర్ధజీర్ణసికతాదృష్టౌ హేతుమాహ (విక్లిష్టేతి) కిమితి గుదశబ్దేన పాయురేవ న గృహ్యతే - నీరాగ్రహణే హి ముఖ్యార్థాతిక్రమస్స్యాత్ - తత్రాహ (బహువచనాచ్చేతి) చకారోఽవధారణార్థః. యద్యపి బహూక్త్యా నిరాభ్యార్థాన్తరమపి గుదశబ్దమర్హతి - తథాపి స్యన్దనసాదృశ్యాత్ తాస్వేవ నదీస్తద్దృష్టిరితి తాసామిహ గ్రహణమితి భావః. కుతో మాంసఖణ్డయోర్ద్విత్వం - ఏకత్ర బహువచనాద్బహుత్వప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాధారా ఇతివద్బహూక్తేర్గతిమాహ (క్లోమాన ఇతి) తయోః పర్వతదృష్టౌ హేతుద్వయమాహ (కాఠిన్యాదిత్యాదినా) ఉచ్ఛ్రితత్వసాధర్మ్యాదోషధిదృష్టిర్లోమసు, మహత్త్వసామాన్యాద్వనస్పతిదృష్టిశ్చాశ్వకేశేషు, కర్తవ్యేత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) పూర్వత్వసామాన్యాన్మధ్యాహ్నాత్ప్రాగవస్థాదిత్యదృష్టిరశ్వస్య నాభేరూర్ధ్వభాగే కర్తవ్యేత్యాహ (ఉద్యన్నిత్యాదినా) అపరత్వసాదృశ్యాదశ్వస్య నాభేరపరార్ధభాగే మధ్యాహ్నాదనన్తరభావ్యాదిత్యదృష్టిః కార్యేత్యాహ (నిమ్లోచన్నిత్యాదినా) విజృమ్భత ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థో న వివక్షితః. విజృమ్భణం - ముఖవిదారణం. విద్యోతనం పునర్మేఘవిదారణం. అతో విద్యోతనదృష్టిర్జృమ్భణే కర్తవ్యేత్యాహ (ముఖేతి) స్తనయతీతి స్తనితముచ్యతే. తద్దృష్టిర్గాత్రకమ్పే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (గర్జనేతి) మూత్రకరణే వర్షణదృష్టౌ కారణమాహ (సేచనేతి) అశ్వస్య హేషితశబ్దేనాస్యారోపణమిత్యతో న సాదృశ్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (నాత్రేతి) ౧

౨౦ --- సర్వకర్మశ్రేష్ఠాశ్వమేధాఙ్గభూతేఽశ్వే * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి కర్మవీర్యవత్తరత్వాపాదికాలాశ్వరూపతోపాసనోపదిశ్యతే (ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః ఇత్యాదినా) మేధః - యజ్ఞః. తమర్హతీతి మేధ్యః. యజ్ఞార్థస్య పశోః యచ్ఛిరః - తత్ ఉషాః - బ్రాహ్మో ముహూర్తః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఉషసోఽహర్ముఖత్వేనాహశ్శిరస్త్వాత్ప్రశస్తత్వాచ్ఛిరసి తద్బుద్ధిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యత్ర కర్మాఙ్గభూతే ఉద్గీథే ఆదిత్యదృష్టిః కర్తవ్యా - ఉతాదిత్యే ఉద్గీథదృష్టిరితి విశయే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి సూత్రోక్తన్యాయేనోత్కృష్టదృష్టేరేవాపకృష్టే కర్తవ్యత్వాత్కర్మాఙ్గస్యోద్గీథస్య కర్మోపకారకత్వేనోత్కృష్టతయా తద్బుద్ధిరేవాదిత్యే కర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే - * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. అత్ర చశబ్దోఽవధారణే. అఙ్గ ఏవాదిత్యాదిమతయః కార్యాః - కర్మారాధ్యతయా ఆదిత్యాదీనామేవోత్కృష్టత్వస్యోపపత్తేరితి తదర్థః. తతశ్చాశ్వస్య శిరః ప్రభృత్యవయవేషు కర్మాఙ్గభూతేష్వేవోష ఆదిబుద్ధిః కార్యా - నతూష ఆదౌ శిర ఆదిబుద్ధిః. (సూర్యశ్చక్షురితి) అశ్వస్య చక్షుస్సూర్యః. సూర్యాధిష్ఠాతృకత్వాత్తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వాతః ప్రాణః) అశ్వస్య ప్రాణ ఏవ వాతః. వాయ్వవస్థావిశేషత్వాత్ప్రాణస్య తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః) వివృతం ముఖమేవ వైశ్వానరోఽగ్నిః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్ముఖాధిష్ఠాతృత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (సంవత్సర ఇతి) సంవత్సరః అశ్వస్య మేధ్యస్య ఆత్మా - స్వరూపమిత్యర్థః. ఋతవోఙ్గానీత్యాదినా సంవత్సరావయవ ఋతుమాసాదీనాం తదవయవత్వేన నిరూపయిష్యమాణత్వాత్ సంవత్సరస్యావయవిశరీరాత్మకత్వం. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. సంవత్సరశబ్దేన సంవత్సరాభిమానీ ప్రజాపతిర్వా వివక్షితః. ద్యౌః పృష్ఠం - ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం - అవకాశత్వసామ్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - భుజాన్తరమిత్యర్థః. * ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియముర ఇత్యగ్నేరురసి పృథివీదృష్టిదర్శనాత్. దిశః పార్శ్వే - దిశాం దక్షిణోత్తరత్వాద్వ్యాశ్రయత్వాత్పార్శ్వే. అవాన్తరదిశః పర్శవః - వాయవ్యాద్యా అవాన్తరదిశః పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఙ్గాని - స్పష్టోర్థః. (మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణీతి) పర్వాణి - అఙ్గసన్ధయః. సమవిభాగసామ్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా - పాదా ఇత్యర్థః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామ్యాత్. నభో మాంసాని - అస్థ్యాత్మకనక్షత్రసమ్బ

అహర్వా అశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయత తస్య పూర్వే సముద్రే యోనీ రాత్రిరేనం పశ్చాన్మహిమాన్వజాయత తస్యాపరే సముద్రే యోనిరేతౌ వా అశ్వం మహిమానావభితస్సంబభూవతుః హయో భూత్వా దేవానవహద్వాజీ గన్ధర్వానర్వాసురానశ్వో మనుష్యాన్ సముద్ర ఏవాస్య బన్ధుః సముద్రో యోనిః॥ ... ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

క్తత్వాత్. ఊవధ్యం సికతాః- అర్ధజీర్ణం ఘాసాదృశనం సికతాః. విశ్లిష్టావయవసామ్యాత్. (సిన్ధవో గుదాః) గుదా ఇత్యవయవాభిప్రాయేణ బహువచననిర్దేశః. సిన్ధవః- నద్య ఇత్యర్థః. (యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతాః) హృదయస్యాధః ప్రదేశవర్తి దక్షిణోత్తరమాంసఖణ్డౌ యకృత్ క్లోమశబ్దవాచ్యౌ. క్లోమాన ఇత్యేకస్మిన్వ్యత్యయాద్బహువచనం. పర్వతాః - కాఠిన్యోన్నతత్వపిణ్డాకారత్వసామ్యాత్. ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని- సూక్ష్మత్వసామ్యాత్. ఉద్యన్ పూర్వార్ధః- సూర్య ఇతి శేషః. ఉద్యన్ సూర్యః శరీరపూర్వార్ధ ఇత్యర్థః. నిమ్రోచన్ జఘనార్ధః- నిమ్రోచన్ - అస్తంగచ్ఛన్ సూర్యః అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసామ్యాత్. యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే- ముఖవ్యాదానమేవాన్తరప్రకాశహేతుత్వాత్ విద్యుత్. యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి- రోమవిధూననమేవ సశబ్దత్వాత్ మేఘనిర్ఘోషః. యన్మేహతి తద్వర్షతి - మూత్రోత్సర్జనమేవ సేచనత్వసామ్యాద్వర్షణం. వాగేవాస్య వాక్- నాత్ర కల్పనా పేక్షా. ౧

శం.— (అహర్వా ఇతి) సౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వస్యాగ్రతః పృష్ఠతశ్చ స్థాప్యేతే - తద్విషయమిదం దర్శనం. అహస్సౌవర్ణో గ్రహః - దీప్తిసామాన్యాత్. నను. అహరశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయతేతి కథం. అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వాత్. ప్రజాపతిర్హి ఆదిత్యాదిలక్షణోఽహ్నా లక్ష్యతే. అశ్వం లక్షయిత్వా జాయతే- వృక్షమను విద్యోతతే విద్యుదితి యద్వత్. తస్య గ్రహస్య పూర్వే- పూర్వః. సముద్రే- సముద్రః. యోనిః. విభక్తివ్యత్యయేన. యోనిరిత్యాసాదనస్థానం. తథా రాత్రీ రాజతో గ్రహః - వర్ణసామాన్యాజ్జఘన్యత్వసామాన్యాద్వా. ఏనం - అశ్వం పశ్చాత్- పృష్ఠతో మహిమాన్వజాయత. తస్యాపరే సముద్రే యోనిః. మహిమా-మహత్త్వం. అశ్వస్య హి విభూతిరేషా-యత్సౌవర్ణో రాజతశ్చ గ్రహావుభయతః స్థాప్యేతే. తావేతౌ వై మహిమానౌ- మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వమభితః సంబభూవతుః-ఉక్తలక్షణావేవ సంభూతౌ. ఇత్థమసావశ్వో మహత్త్వయుక్త ఇతి పునర్వచనం స్తుత్యర్థం. తథా చ హయో భూత్వేత్యాదిస్తుత్యర్థ మేవ. హయః-హినోతేర్గతికర్మణః. విశిష్టగతిరిత్యర్థః. జాతివిశేషో వా. దేవానవహత్ -దేవత్వమగమయత్ ప్రజాపతిత్వాత్. దేవానాం వా వాహోఽభవత్. నను నిన్దైవ వాహనత్వం. నైష దోషః-వాహనత్వం స్వాభావికమశ్వస్య. స్వాభావికత్వాత్. ఉచ్చైశ్శ్రవః ప్రభృతిస్థానాదిసమ్బన్ధోఽశ్వస్యేతి స్తుతిరేవైషా. తథా వాజ్యాదయో జాతివిశేషాః. వాజీ భూత్వా గన్ధర్వానవహదిత్యనుషఙ్గః. తథార్వా భూత్వాఽసురాన్. అశ్వో భూత్వా మనుష్యాన్. సముద్ర ఏవేతి- పరమాత్మా బన్ధుః- బన్ధనం. బధ్యతేఽస్మిన్నితి. సముద్రో యోనిః-కారణముత్పత్తిం ప్రతి. ఏవమసౌ శుద్ధయోనిశ్శుద్ధస్థితిరితి స్తూయతే. ※ అప్సు యోనిర్వా అశ్వ ఇతి శ్రుతేః ప్రసిద్ధ ఏవ వేతి సముద్రో యోనిః.................. ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అశ్వావయవేషు కాలాదిదృష్టిర్విధాయాశ్వం ప్రజాపతిరూపం వివక్షిత్వా ఖణ్డికాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అహర్వేత్యాదినా) గ్రహౌ - హవనీయద్రవ్యాధారపాత్రవిశేషౌ. (అగ్రతః పృష్ఠతశ్చేతి) సంజ్ఞపనాత్ప్రాగూర్ధ్వం చేతి యావత్. ప్రసిద్ధా తావదహ్నాదీప్తిః- సౌవర్ణశ్చ గ్రహః సా స్తి-అతస్తస్మిన్నహర్దృష్టిరితి దర్శనం విభజతే (అహరితి) అశ్వసంజ్ఞపనాత్ పూర్వం యో మహిమాఖ్యో గ్రహః స్థాప్యతే- స చేదహర్దృష్ట్యోపాస్యతే - కథం సోఽశ్వమన్వజాయతేతి పశ్చాదశ్వస్య తజ్జన్మ చాయోక్తిరితి శఙ్కాతే (అహరశ్వమితి) నాయం పశ్చాదర్థోఽనుశబ్దః- కింతు లక్షణార్థః. తథా చాశ్వస్య ప్రజాపతిరూపత్వాత్ తం లక్షయిత్వా గ్రహస్య యథోక్తస్య ప్రవృత్తిరుపదేశాదశ్వమన్వజాయతేత్యవిరుద్ధమితి పరిహరతి (అశ్వస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ప్రజాపతిరితి) కాలలోకదేవతాత్మా ప్రజాపతిరశ్వాత్మనా దృశ్యమానోఽత్రాహర్దృష్ట్యా దృష్టేన గ్రహేణ లక్ష్యతే. తథా చాశ్వమన్వజాయతేతి శ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. అనుశబ్దో న పశ్చాద్వాచీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (వృక్షమితి) యదా వృక్షం లక్షయిత్వా తస్యాగ్రే విద్యుద్విద్యోతతే-తదా వృక్షమను విద్యోతతే సేతి ప్రయుజ్యతే. తథాత్రాప్యనుశబ్దో న పశ్చాదర్థ ఇత్యర్థః. యత్ర చ స్థానే గ్రహః స్థాప్యతే- తత్పూర్వసముద్రదృష్ట్యా ధ్యేయమిత్యాహ (తస్యేతి) పూర్వత్వమత్ర సాదృశ్యం. కథం సప్తమీ ప్రథమార్థే యోజ్యతే. ఛన్దస్యర్థానుసారేణ వ్యత్యయసమ్భవాదిత్యాహ (విభక్తీతి) యథా సౌవర్ణగ్రహేఽహర్దృష్టిరుపదిష్టా-తథా రాజతే గ్రహే రాత్రిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) అస్తి హి చన్ద్రాదిరూపవత్త్వాద్రాత్రేశ్శౌక్ల్యం-అస్తి చ రాజతస్య గ్రహస్య- తద్యుక్తం తత్ర రాత్రిదర్శనమిత్యాహ (వర్ణేతి) రజతం సువర్ణాజ్జఘన్యం-అహ్నశ్చ రాత్రిః- అతో వా సాదృశ్యాత్తత్ర రాత్రిదృష్టిరిత్యాహ (జఘన్యేతి) ప్రజాపతిరూపం ప్రకృతమశ్వం లక్షయిత్వా తత్సంజ్ఞపనాత్పశ్చాదస్య ప్రవృత్తిం దర్శయతి (ఏనమితి) తదాసాదనస్థానే పశ్చిమసముద్రదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) కథమేతౌ గ్రహౌ మహిమాఖ్యావుక్తౌ. మహత్త్వోపేతత్వాదిత్యాహ (మహిమేతి) అథాశ్వవిషయం దర్శనమాదిశ్య గ్రహవిషయం తదాదిశతో వాక్యభేదస్స్యాత్. నేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కిమ

హరిః ఓమ్॥ నైవేహకించనాగ్రఆసీన్మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయాఽశనాయాహిమృత్యుస్త న్మనోఽకురుతాత్మన్వీస్యామితిసోఽర్చన్నచరత్తస్యార్చత ఆపోఽజాయన్తార్చతేవైమేకమభూదితితదేవార్క స్యార్కత్వం। కంహవాఅస్మైభవతియఏవమేతదర్కస్యార్కత్వంవేద॥ ౧

త్రనియామకమిత్యాశఙ్క్యపునరుక్తిరితిమత్వాహ (తానీత్యాదినా) నైశబ్దార్థం కథయతి (ఏవేతి) వాక్యశేషోఽప్యత్రాను గుణీభవతీత్యాహ (తథాచేతి) హయశబ్దనిష్పత్తిపురస్సరంతదర్థమాహ (హయఇతి) వాజ్యాదిశబ్దానాంజాతివిశేషవాచిత్వాదత్రాపితదేవగ్రాహ్యమితిపక్షాన్తర మాహ (జాతీతి) దేవానాందేవత్వప్రాపకత్వంకథమస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిత్వాదితి) అశ్వంప్రత్యేకమారభ్యకల్పాన్తరోక్త్యాతన్నిష్ఠావచన మనుచితమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉపక్రమవిరోధోనాస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) సముత్పద్యభూతాని ద్రవన్త్యస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాపరమగమ్భీ రస్యేశ్వరస్య సముద్రశబ్దవాచ్యతామాహ (పరమాత్మేతి) తత్రయోనిత్వం- ఉత్పాదకత్వం. బన్ధుత్వం- స్థాపకత్వం. సముద్రత్వం- విలాపకత్వమితి భే దః. అథపరమాత్మయోనిత్వాదివచనముపాస్యస్యాశ్వస్యకథంనయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏవమితి) శ్రుత్యన్తరానురోధేనసముద్రోయోనిరిత్యత్రస ముద్రశబ్దస్యరూఢిమనుజానాతి (అప్సుయోనిరితి).. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అహర్వాఅశ్వమితి) అశ్వస్యాగ్రతఃపృష్ఠతశ్చసౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌగ్రహౌ - పాత్రవిశేషౌస్తః. తయోరగ్రతోఽశ్వం పురస్తాత్ - అశ్వస్యపురస్తాద్యోమహిమా - మహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః. సః అహరేవఅన్వజాయత - సమపద్యత. తత్రాహర్భావనాకర్తవ్యేతి యావత్. అహ్నఇవసౌవర్ణపాత్రస్యాపిపీతప్రభత్వాత్. (తస్యపూర్వేసముద్రేయోనిః) పూర్వస్మిన్సముద్రేయోనిః - ఆసాదనస్థానం. సౌవర్ణ పాత్రగ్రహాసాదనస్థానేపూర్వసముద్రబుద్ధిఃకార్యేత్యర్థః. యద్వా- మహిమాన్వజాయతేత్యత్రానుర్లక్షణార్థః. కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగేఅ శ్వమితిద్వితీయా. (రాత్రిరేనమితి) ఏనం- అస్యఅశ్వస్యపశ్చాద్యోరాజతోమహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః- సరాత్రిరన్వజాయత - రాత్రిస్సమప ద్యతేత్యర్థః. చన్ద్రికాధవళత్వసామ్యాత్. తస్యాపరేసముద్రేయోనిః- పశ్చిమస్సముద్రస్తదాసాదనస్థానమిత్యర్థః. (ఏతౌవాఇతి) ఏతౌవైమహి మాఖ్యౌగ్రహౌఅశ్వస్యపూర్వోత్తరపార్శ్వయోః ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. అతస్సర్వతోమహిమశాల్యశ్వఇతిస్తుత్వాహయవాజ్యర్వాశ్వరూపైశ్చతుర్భిర్జాతి విశేషైర్దేవగన్ధర్వాసురమనుష్యవాహకత్వేనాశ్వంస్తౌతి (హయోభూత్వాదేవానవహదిత్యాదినా) (సముద్రఏవాస్యబన్ధురితి) అస్య - అశ్వస్యస ముద్రోబన్ధుః. తత్రబన్ధుదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (సముద్రోయోనిరితి) ఉచ్చైశ్శ్రవసోఽశ్వస్యవారుణాశ్వానాంచతస్మాదుత్పత్తి దర్శనాత్సముద్రోయోనిత్వేనధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అథాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యోత్పత్తిరుచ్యతే- తద్విషయదర్శనవివక్షయైవోత్పత్తిఃస్తుత్యర్థా. (నైవేహకించనాగ్రఆసీత్) ఇహ- సంసారమణ్డలేకించన- కించిదపినామరూపప్రవిభక్తవిశేషంనైవాసీత్- నబభూవప్రాగుత్పత్తేర్మనఆదేః. కింశూన్యమేవబభూవ. శూన్యమేవ స్యాత్- నైవేహకించనేతిశ్రుతేర్నకార్యంకారణంవాసీత్. ఉత్పత్తేశ్చ. ఉత్పద్యతేహిఘటః- అతఃప్రాగుత్పత్తేర్ఘటస్యనాస్తిత్వం. ననుకారణస్యన నాస్తిత్వం- మృత్పిణ్డాదిదర్శనాత్. యన్నోపలభ్యతే-తస్యైవనాస్తితాస్తుకార్యస్య. నతుకారణస్య- ఉపలభ్యమానత్వాత్. న- ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వాను పలమ్భాత్. అనుపలబ్ధిశ్చేదభావహేతుస్సర్వస్యజగతః- ప్రాగుత్పత్తేర్నకారణంకార్యంవోపలభ్యతే. తస్మాత్సర్వస్యైవాభావోఽస్తు. న- మృత్యునైవే దమావృతమాసీదితిశ్రుతేః. యదిహికించిదపినాసీద్యేనావ్రియతే, యచ్చావ్రియతే,- తదానావక్ష్యన్మృత్యునైవేదమావృతమితి. నహిభవతిగగన కుసుమచ్ఛన్నోవన్ధ్యాపుత్రఇతి. బ్రవీతిచమృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి. తస్మాద్యేనావృతంకారణేన, యచ్చావృతంకార్యం, - ప్రాగుత్పత్తేస్తదు భయమాసీత్- శ్రుతేఃప్రామాణ్యాత్. అనుమేయత్వాచ్చ. అనుమీయతేచప్రాగుత్పత్తేఃకార్యకారణయోరస్తిత్వం- కార్యస్యహిసతోజాయమా నస్యకారణేసత్యుత్పత్తిదర్శనాత్, అసతిచాదర్శనాత్,. జగతోఽపిప్రాగుత్పత్తేఃకారణాస్తిత్వమనుమీయతే. ఘటాదికారణాస్తిత్వవత్. ఘటాదికా రణస్యాప్యసత్త్వమేవ- అనుపమృద్యహిమృత్పిణ్డాదికంఘటాద్యనుత్పత్తేరితిచేన్న- మృదాదేఃకారణత్వాత్. మృత్సువర్ణాదిహితత్రకారణంఘటరుచకా దేః- నపిణ్డాద్యాకారవిశేషః- తదభావేతదభావాత్. అసత్యపిపిణ్డాకారవిశేషేమృత్సువర్ణాదికారణద్రవ్యమాత్రాదేవఘటరుచకాదికార్యోత్పత్తిర్దృ శ్యతే-తస్మాన్నపిణ్డాకారవిశేషోఘటరుచకాదికారణం. అసతితుమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యేఘటరుచకాదిర్నజాయతఇతిమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యమేవకారణం- నతుపిణ్డాకారవిశేషః. సర్వంహికారణంకార్యముత్పాదయత్పూర్వోత్పన్నస్యాత్మకార్యస్యతిరోధానంకుర్వత్కార్యాన్తరముత్పాదయతి- ఏకస్మిన్ కారణేయుగపదనేకకార్యవిరోధాత్. నచపూర్వకార్యోపమర్దేకారణస్యస్వాత్మోపమర్దోభవతి-తస్మాత్పిణ్డాద్యుపమర్దేకార్యోత్పత్తిదర్శనమహేతుః ప్రాగుత్పత్తేఃకారణాసత్త్వే. పిణ్డాదివ్యతిరేకేణమృదాదేరసత్త్వాదయుక్తమితిచేత్. పిణ్డాదిపూర్వకార్యోపమర్దేమృదాదికారణంనోపమృద్యతే, ఘటా దికార్యాన్తరేఽప్యనువర్తత, ఇత్యేతదయుక్తం- పిణ్డఘటాదివ్యతిరేకేణమృదాదికారణస్యానుపలబ్ధేరితిచేన్న- మృదాదికారణానాంఘటాద్యుత్పత్తౌ

పిణ్డాదినివృత్తావనువృత్తిదర్శనాత్. సాదృశ్యాదన్వయదర్శనం-న కారణానువృత్తేరితి చేన్న-పిణ్డాదిగతానాం పృథివ్యవయవానామేవ ఘటాదౌ ప్రత్యక్షత్వేఽనుమానాభాసాత్ సాదృశ్యాదికల్పనానుపపత్తేః. న చ ప్రత్యక్షానుమానయోర్విరుద్ధావ్యభిచారితా- ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాదనుమానస్య. సర్వత్రైవానాశ్వాసప్రసఙ్గాత్. యది చ క్షణికం సర్వం తదేవేదమితి గమ్యమానం-తద్బుద్ధేరప్యన్యతద్బుద్ధ్యపేక్షత్వే తస్యాఽప్యన్యస్య బుద్ధ్యపేక్షత్వమిత్యనవస్థాయాం తత్సదృశమిదమిత్యస్యా అపి బుద్ధేర్మృషాత్వాత్ సర్వత్రానాశ్వాసతైవ. తదిదంబుద్ధ్యోరపి కర్త్రభావే సమ్బన్ధానుపపత్తిః. సాదృశ్యాత్ తత్సమ్బన్ధ ఇతి చేన్న-తదిదంబుద్ధ్యోరితరేతరవిషయత్వానుపపత్తేః. అసతి చేతరేతరవిషయత్వే సాదృశ్యగ్రహణానుపపత్తిః. అసత్యేవ సాదృశ్యే తద్బుద్ధిరితి చేన్న-తదిదమ్బుద్ధ్యోరపి సాదృశ్యబుద్ధివదసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. అసద్విషయత్వమేవ సర్వబుద్ధీనామస్త్వితి చేన్న-బుద్ధిబుద్ధేరప్యసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. తదప్యస్త్వితి చేన్న-సర్వబుద్ధీనాం మృషాత్వేఽసత్యబుద్ధ్యనుపపత్తేః. తస్మాదసదేతత్ సాదృశ్యాత్ తద్బుద్ధిరితి. అతస్సిద్ధః ప్రాగుత్పత్తేః కారణసద్భావః. కార్యస్య చ-అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. కార్యస్య చ సద్భావః ప్రాగుత్పత్తేస్సిద్ధః. కథం. అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతి. అభివ్యక్తిః-సాక్షాద్విజ్ఞానాలమ్బనత్వప్రాప్తిః. యద్ధి లోకే ప్రావృతం తమఆదినా ఘటాదివస్తు-తదాలోకాదినా ప్రావరణతిరస్కారేణ విజ్ఞానవిషయత్వం ప్రాప్నువత్ ప్రాక్సద్భావం న వ్యభిచరతి-తథేదమపి జగత్ ప్రాగుత్పత్తేరిత్యవగచ్ఛామః. న హ్యవిద్యమానో ఘటః ఉదితేఽప్యాదిత్యే ఉపలభ్యతే. న-తేఽవిద్యమానత్వాభావాదుపలభ్యేతైవేతి చేత్. న హి తవ ఘటాదికార్యం కదాచిదప్యవిద్యమానమిత్యుదిత ఆదిత్యే ఉపలభ్యేతైవ మృత్పిణ్డే సన్నిహితే తమఆద్యావరణే చాసతి-విద్యమానత్వాదితి చేత్. న-ద్వివిధత్వాదావరణస్య. ఘటాదికార్యస్య ద్వివిధం హ్యావరణం-మృదాదేరభివ్యక్తస్య తమఃకుడ్యాది, ప్రాఙ్మృదోఽభివ్యక్తేర్మృదాద్యవయవానాం పిణ్డాదికార్యాన్తరరూపేణ సంస్థానం. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేర్విద్యమానస్యైవ ఘటాదికార్యస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిః. నష్టోత్పన్నభావాభావశబ్దప్రత్యయభేదస్త్వభివ్యక్తితిరోభావయోర్ద్వివిధత్వాపేక్షః. పిణ్డకపాలాదేరావరణవైలక్షణ్యాదయుక్తమితి చేత్. తమఃకుడ్యాది హి ఘటాద్యావరణం ఘటాదిభిన్నదేశం దృష్టం-న తథా ఘటాదిభిన్నదేశే దృష్టే పిణ్డకపాలే- తస్మాత్ పిణ్డకపాలసంస్థానయోర్విద్యమానస్యైవ ఘటస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యయుక్తం-ఆవరణధర్మవైలక్షణ్యాదితి చేత్. న-క్షీరోదకాదేః క్షీరాద్యావరణేనైకదేశత్వదర్శనాత్. ఘటాదికార్యే కపాలచూర్ణాద్యవయవానామన్తర్భావాదనావరణత్వమితి చేన్న- విభక్తానాం కార్యాన్తరత్వాదావరణత్వోపపత్తేః. ఆవరణాభావ ఏవ యత్నః కర్తవ్య ఇతి చేత్. పిణ్డకపాలావస్థయోర్విద్యమానమేవ ఘటాదికార్యమావృతత్వాన్నోపలభ్యత ఇతి చేత్-ఘటాదికార్యార్థినా తదావరణవినాశ ఏవ యత్నః కర్తవ్యః- న ఘటాద్యుత్పత్తౌ. న చైతదస్తి- తస్మాదయుక్తం విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిరితి చేత్, న- అనియమాత్. న హి వినాశమాత్రప్రయత్నాదేవ ఘటాద్యభివ్యక్తిర్నియతా - తమఆద్యావృతే ఘటాదౌ ప్రదీపాద్యుత్పత్తౌ ప్రయత్నదర్శనాత్. సోఽపి తమోనాశాయైవేతి చేత్. దీపాద్యుత్పత్తావపి యః ప్రయత్నః- సోఽపి తమస్తిరస్కరణాయ - తస్మిన్నష్టే ఘటస్స్వయమేవోపలభ్యతే- న హి ఘటే కిఞ్చిదాధీయత ఇతి చేత్. న- ప్రకాశవతో ఘటస్యోపలభ్యమానత్వాత్. యథా ప్రకాశవిశిష్టో ఘట ఉపలభ్యతే ప్రదీపకరణే - న తథా ప్రాక్ప్రదీపకరణాత్. తస్మాన్న తమస్తిరస్కారాయైవ ప్రదీపకరణం. కిం తర్హి. ప్రకాశవత్త్వాయ- ప్రకాశవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వాత్. క్వచిదావరణవినాశేఽపి యత్నస్స్యాత్ - యథా కుడ్యాదివినాశే. తస్మాన్న నియమోఽస్త్యభివ్యక్త్యర్థినాఽఽవరణవినాశ ఏవ యత్నః కార్య ఇతి. నియమార్థవత్త్వాచ్చ. కారణే వర్తమానం కార్యం కార్యాన్తరాణామావరణమిత్యవోచామ. తత్ర యది పూర్వాభివ్యక్తస్య కార్యస్య పిణ్డస్య వ్యవహితస్య వా కపాలస్య వినాశ ఏవ యత్నః క్రియేత - తదా విదళచూర్ణాద్యపి కార్యం జాయేత. తేనాప్యావృతో ఘటో నోపలభ్యత ఇతి పునః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షైవ. తస్మాద్ఘటాద్యభివ్యక్త్యర్థినో నియత ఏవ కారకవ్యాపారోఽర్థవాన్. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేరపి సదేవ కార్యం. అతీతానాగతప్రత్యయభేదాచ్చ. అతీతో ఘటః, అనాగతో ఘట, ఇత్యేతయోశ్చ ప్రత్యయయోర్వర్తమానఘటప్రత్యయవన్న నిర్విషయత్వం యుక్తం. అనాగతార్థిప్రవృత్తేశ్చ. న హ్యసత్యర్థితయా ప్రవృత్తిర్లోకే దృష్టా. యోగినాం చాతీతానాగతజ్ఞానస్య సత్యవిషయత్వాత్. అసంశ్చేద్భవిష్యద్ఘటః- ఐశ్వరం భవిష్యద్ఘటవిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానమిథ్యా స్యాత్. న చ ప్రత్యక్షముపచర్యతే - ఘటసద్భావే హ్యనుమానమవోచామ. విప్రతిషేధాచ్చ. యది ఘటో భవిష్యతీతి కులాలాదిషు వ్యాప్రియమాణేషు ఘటార్థం-యేన ప్రమాణేన నిశ్చితం, యేన చ కాలేన ఘటస్య సమ్బన్ధో భవిష్యతీత్యుచ్యతే,- తస్మిన్నేవ కాలే ఘటోఽసన్నితి విప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. భవిష్యన్ ఘటోఽసన్నితి- న భవిష్యతీత్యర్థః- అయం ఘటో న వర్తత ఇతి యద్వత్. అథ ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నిత్యుచ్యేత ఘటార్థం ప్రవృత్తేషు కులాలాదిషు- తత్ర యథా వ్యాపారరూపేణ వర్తమానాస్తావత్కులాలాదయః-తథా ఘటో న వర్తత ఇత్యసచ్ఛబ్దస్యార్థశ్చేత్ -న విరుధ్యతే. కస్మాత్. స్వేన హి భవిష్యద్రూపేణ ఘటో వర్తతే. న హి పిణ్డస్య వర్తమానతా కపాలస్య వా ఘటస్య భవతి, న చ తయోర్భవిష్యత్తా ఘటస్య. తస్మాత్ కులాలాదివ్యాపారవర్తమానతాయాం ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నితి న విరుధ్యతే. యది ఘటస్య యత్స్వం భవిష్యత్తా - కార్యరూపం - తత్ ప్రతిషిధ్యేత - తత్ప్రతిషేధే విరోధస్స్యాత్. న తు తద్భవాన్ ప్రతిషేధతి. న చ సర్వేషాం క్రియావతామేకైవ వర్తమానతా భవిష్యత్త్వం వా. అపి చ-చతుర్విధానామభావానాం ఘటస్యేతరేతరాభావో ఘటాదన్యో దృష్టః- యథా ఘటాభావః పటాదిరేవ- న ఘటస్వరూపమేవ. న చ ఘటాభావస్సన్ పటోఽభావాత్మకః. కిం తర్హి. భావరూప ఏవ. ఏవం ఘటస్య ప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామపి ఘటాదన్యత్వం స్యాత్ - ఘటేన వ్యపదిశ్యమానత్వాత్ - ఘటస్యేతరేతరాభావవత్. తథైవ భావాత్మకతా అభావానాం. ఏవం చ సతి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి న ఘటస్వరూపమేవ ప్రాగుత్పత్తేర్నాస్తి. అథ ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి ఘటస్య యత్స్వరూపం-తదేవోచ్యేత- ఘటస్యేతి వ్యపదేశానుపపత్తిః. అథ కల్పయిత్వా వ్యపదిశ్యేత శిలాపుత్రకస్య శరీరమితి యద్వత్ - తథాపి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి కల్పితస్యైవాభావస్య ఘటేన వ్యపదేశః- న ఘటస్వరూపస్యైవ. అథార్థాన్తరం ఘటాద్ఘటస్యాభావ ఇతి. ఉక్తోత్తరమేతత్. కిం చాన్యత్- ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషాణవదభావభూతస్య ఘటస్య స్వకారణసత్తాసమ్బన్ధానుపపత్తిః- ద్వినిష్ఠత్వాత్ సమ్బన్ధస్య. అయుతసిద్ధానామదోష ఇతి చేన్న- భావాభావయోరయుతసిద్ధ

త్వానుపపత్తేః. భావభూతయోర్హి యుతసిద్ధతాఽయుతసిద్ధతా వా స్యాత్ - నతు భావాభావయోరభావయోర్వా. తస్మాత్సదేవ కార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి సిద్ధం. కింలక్షణేన మృత్యునావృతమిత్యత ఆహ- అశనాయయా- అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. సైవ మృత్యుః - సా హి మృత్యోర్లక్షణం. తయాలక్షితేన మృత్యునాఽశనాయయా. కథమశనాయా మృత్యురితి. ఉచ్యతే-అశనాయా హి మృత్యుః-హినస్తి యేన ప్రసిద్ధం హేతుమవద్యోతయతి. యో హ్యశితుమిచ్ఛతి-సోఽశనాయానన్తరమేవ హన్తి జన్తూన్. తేనాసావశనాయయా లక్ష్యతే మృత్యురిత్యశనాయా హీత్యాహ. బుద్ధ్యాత్మనోఽశనాయా ధర్మ ఇతి స ఏష బుద్ధ్యవస్థో హిరణ్యగర్భో మృత్యురిత్యుచ్యతే. తేన మృత్యునేదం కార్యమావృతమాసీత్ - యథా పిణ్డావస్థయా మృదా ఘటాదయ ఆవృతాః స్యురితి- తద్వత్. (తన్మనోఽకురుత) తదితి మనసో నిర్దేశః. సః- ప్రకృతో మృత్యుర్వక్ష్యమాణకార్యసిసృక్షయా తత్కార్యాలోచనక్షమం మనశ్శబ్దవాచ్యం సఙ్కల్పాదిలక్షణమన్తఃకరణమకురుత-కృతవాన్. కేనాభిప్రాయేణ మనోఽకరోదితి. ఉచ్యతే-ఆత్మన్వీ- ఆత్మవానితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్యాం-భవేయం. అహమనేనాత్మనా-మనసా మనస్వీ స్యామిత్యభిప్రాయః. సః- ప్రజాపతిరభివ్యక్తేన మనసా సమనస్కస్సన్నర్చన్-అర్చయన్. పూజయన్నాత్మానమేవ కృతార్థోఽస్మీత్యచరత్-చరణమకరోత్. తస్య ప్రజాపతేరర్చతః-పూజయతః ఆపః- రసాత్మికాః పూజాఙ్గభూతా అజాయన్త-ఉత్పన్నాః. అత్రాకాశప్రభృతీనాం త్రయాణాముత్పత్త్యనన్తరమితి వక్తవ్యం- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్, వికల్పాసమ్భవాచ్చ సృష్టిక్రమస్య. అర్చతే- పూజాం కుర్వతే వై మే-మహ్యం కం-ఉదకమభూదిత్యేవమమన్యత యస్మాన్మృత్యుః - తదేవ-తస్మాదేవ హేతోరర్కస్య-అగ్నేరశ్వమేధక్రతూపయోగికస్యార్కత్వం- అర్కత్వే హేతురిత్యర్థః. అగ్నేరర్కనామనిర్వచనమేతత్. అర్చనాత్సుఖహేతుపూజాకరణాత్సంబన్ధాచ్చాగ్నేరేతద్గౌణం నామార్క ఇతి. య ఏవం యథోక్తమర్కస్యార్కత్వం వేద-జానాతి. కం-ఉదకం- సుఖం వా. నామసామాన్యాత్. హ వా ఇత్యవధారణార్థః. భవత్యేవేతి. అస్మై-ఏవంవిదే. ఏవంవిదర్థం భవతి. ౧

ఆ.— అశ్వాదిదర్శనోక్త్యనన్తరం అగ్నిదర్శనం వక్తుం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) నైవేహేత్యాదౌ తద్దృష్టిర్నాస్తీతి చేత్. సత్యం- తత్రాగ్నేర్జన్మ వక్తుం భూమికా క్రియత ఇత్యాహ (అగ్నేరితి) ※ వాయోరగ్నిరిత్యాదౌ ప్రసిద్ధం తజ్జన్మేతి చేత్. సత్యం- తద్విశేషస్యాత్ర జన్మోక్తిరిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) దర్శనేనైవ సిద్ధేస్తేన కిం జన్మోక్త్యేతి చేత్. తత్రాహ (తద్విషయేతి) అగ్నిదర్శనస్య నిర్ధాతుమిష్టత్వాదిత్యర్థః ఉపాస్యాగ్నిస్తుతిఫలాతదుత్పత్తిరిష్టా- శుద్ధజన్మత్వాదుత్కృష్టత్వేనాయముపాస్యో రాజాదివదిత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (నైవేత్యాదినా) నామరూపాభ్యాం విభక్తా విశేషో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః. అత్రశూన్యవాదీ తద్భావకాశో విమృశ్య పరేష్టశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్వపక్షమాహ (కిమిత్యాదినా) కార్యస్య ప్రాగసత్త్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉత్పత్తేశ్చేతి) విమతం ప్రాగసత్- ఉత్పద్యమానత్వాత్-యన్నైవం న తదేవం-యథా పరేష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః. హేత్వసిద్ధిం శఙ్కిత్వోత్తరమాహ (ఉత్పద్యతే హీతి) ఘటగ్రహణం కార్యమాత్రస్యోపలక్షణార్థం. ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (అత ఇతి) తత్ర తార్కికో బ్రూతే (నన్వితి) యదుక్తం న కార్యం కారణం వాసీదితి తత్ర భాగే బాధో, భాగే చానుమతిరిత్యర్థః. కార్యస్యాపి కథం ప్రాగసత్త్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ఏతేనానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతోక్తా. కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యోక్తహేత్వభావాన్నైవమిత్యాహ (నత్వితి) శూన్యవాద్యాహ (న ప్రాగుత్పత్తేరితి) విమతం ప్రాగసత్ -యోగ్యత్వే సతి తదానుపలబ్ధత్వాత్ - సమ్మతవత్. న చాసిద్ధో హేతుః- శ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాత్. తద్విరోధే సత్యుపలబ్ధేరాభాసత్వాదిత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అనుపలబ్ధిశ్చేదితి) కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వప్రాప్తేః సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) నైవేత్యాదిశ్రుతిరవ్యాకృతనామరూపాదివిషయా-న ప్రాగసత్త్వం కార్యకారణయోరాహ- అన్యథా వాక్యశేషవిరోధాదిత్యర్థః. శ్రుతిం వివృణోతి (యదిహీతి) ద్వయోరసత్త్వే కాకా చోద్యోక్తేరనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) మాతర్నివాక్యమేవ భూదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రవీతి చేత్) మృత్యునైవేత్యాది వాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) (శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదితి) తత్ప్రామాణ్యస్య ప్రమాణలక్షణేస్థితత్వాదితి యావత్. పరకీయమనుమానే శ్రుతివిరోధమభిధాయానుమానవిరోధమాహ (అనుమేయత్వాచ్చేతి) కార్యకారణయోస్సత్త్వస్యానుమేయతయా తదసత్త్వమనుమాతుమశక్యం- ఉపజీవ్యవిషయతయా సత్త్వానుమానస్య బలీయస్త్వాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోస్సత్త్వానుమానం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రథమం కారణసత్త్వమనుమినోతి (అనుమీయతే చేత్యాదినా) (కార్యస్య హీతి) విమతం సత్పూర్వం - కార్యత్వాత్- కుమ్భవదిత్యర్థః నానుపమృద్య ప్రాదుర్భవేదితి న్యాయేన దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం చోదయతి (ఘటాదీతి) న తావదసిద్ధో ఘటస్య కారణముపమృద్నాతి- అసతోఽకారకత్వాత్. సిద్ధస్యతూపమర్దకత్వేనాసత్పూర్వకత్వమితి కుతస్సాధ్యవికలతేత్యాహ (నేతి) కించ - అన్వయి ద్రవ్యమేవ సర్వత్ర కారణం- న పిణ్డాదివిశేషః- అనన్వయాదవ్యవస్థానాచ్చేతి కుతస్సాధ్యవైకల్యమిత్యాహ (మృదాదేరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (మృత్సువర్ణాదీతి) తత్రైతి దృష్టాన్తోక్తిః. కించ- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణమవధేయం- న చ పిణ్డాభావే ఘటో న భవతీతి వ్యతిరేకోఽస్తి - పిణ్డాభావేఽపి శకలాదిభ్యోఽపి ఘటాద్యుద్భవోపలమ్భాదిత్యాహ (తదభావేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (అసత్యపీతి) తన్మతేఽపి వ్యతిరేకరాహిత్యం తుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) మృదాద్యేవ ఘటాదికారణం చేత్ - కిమితి పిణ్డాదౌ సత్యేవ తతో ఘటాద్యనుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) బ్రహ్మణిత్వవిద్యావశాదుపపత్తిరితి భావః. అన్వయి ద్రవ్యం పూర్వోత్పన్నస్వకార్యతిరోధానేన కార్యాన్తరం జనయతి చేత్ - కార్యతాదాత్మ్యేనాన్వయమపి న స్యాత్ - తన్నోత్తరకార్యోత్పత్తిః- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కార్యాన్తరేఽప్యనువృత్తిదర్శనాత్, కార్యాన్తరాత్మనాభావాచ్చేత్యర్థః. అన్వయి ద్రవ్యస్యైవ కారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్వయినో మృదాదేర్నాభావే నాభావాన్న కారణతేతి శఙ్క్యతే (పిణ్డాదీతి) తదేవ చోద్యం వివృణోతి (పిణ్డాదీత్యాదినా) మృద్ఘటస్సువర్ణకుణ్డలమిత్యాది తాదాత్మ్యప్రత్యయస్య పిణ్డాద్యతిరిక్తమృదాద్యభావేఽనుపపత్తేరనుగతం మృదాద్యుపేయమితి పరిహరతి (నేతి) కించ- యా పిణ్డాత్మనా పూర్వేద్యుర్మృదాసీత్ -సైవాద్యాభూదితి ప్రత్యభిజ్ఞయా మృదోఽన్వయిన్యాస్సిద్ధేస్తత్కారణత్వం దురపహ్నవమిత్యాహ

(మృదాదీతి) యత్సత్- తత్క్షణికం- యథాదీపః - సన్తశ్చ మే భావా ఇత్యనుమానాత్ సర్వార్థానాం క్షణికత్వసిద్ధేరన్వయదృష్టిప్రాసాదృశ్యాద్భ్రాన్తిరి తిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధస్థాయ్యర్థవిరుద్ధం క్షణికార్థబోధలిఙ్గమనుష్ణతానుమానవన్నమానమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) (సాదృశ్యాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిత్వాదిగృహ్యతే. ప్రత్యక్షోత్కారణైక్యం గమ్యతే- అనుమానాత్తద్భేదః - అతో ద్వయోర్విరుద్ధత్వేస్వ్యభిచారిత్వాన్నాధ్యక్షేణానుమానబాధః - వైపరీత్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రత్యభిజ్ఞాముపజీవ్య క్షణికత్వానుమానప్రవృత్తావప్యుపజీవ్యజాతీయత్వాత్తత్ప్రాబల్యాదుపజీవకజాతీయకముక్తానుమానం దుర్బలం తద్బాధ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాయా స్వార్థే స్వతో నమానం - బుద్ధ్యన్తరసంవాదాదేవబుద్ధీనాం మానత్వస్య బౌద్ధైరిష్టత్వాత్. నచ బుద్ధ్యన్తరం స్థాయిత్వసాధకమస్తీతి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యాపి క్షణికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) .ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (యదిచేతి) క్షణికత్వాదిబుద్ధేరపి స్వార్థే స్వతోమానత్వాభావాత్తాదృగ్బుద్ధ్యన్తరాపేక్షాయామనన్తస్యాపి తథాత్వేనానవస్థానాద్బుద్ధేస్స్వతః ప్రామాణ్యముపేయం- తథాచ ప్రత్యభిజ్ఞానం సర్వం తథైవ- అబాధాదిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యభిజ్ఞాయా భ్రాన్తిత్వం వదతా స్వరూపాసపహ్నవాత్తదిదం బుద్ధ్యోస్సామానాధికరణ్యేన సమ్బన్ధో వాచ్యః- సచ వక్తుం న శక్యతే- క్షణద్వయసమ్బన్ధినో ద్రష్టురభావాదిత్యాహ (తదిదమితి) అసతిసమ్బన్ధే బుద్ధ్యోస్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి శఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) తయోః స్వసంవేద్యత్వా, ద్గ్రాహకాన్తరస్య చాభావా, న్నసాదృశ్యసిద్ధిరితి దూషయతి (నతదిదం బుద్ధ్యోరితి) తథాపి కిమితి సాదృశ్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతి చేతి) సాదృశ్యాసిద్ధిమభ్యుపేత్యాశఙ్క్యతే (అసత్యేవేతి) యత్రసత్యేవార్థధీః- తత్రైవ సాధకాపేక్షా- నాన్యత్రేతిభావః. తత్ర బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (నతదిదం బుద్ధ్యోరితి) విజ్ఞానవాద్యాహ (అపదితి) తథాసత్యనాలమ్బనం క్షణికవిజ్ఞానమిత్యస్యాపి జ్ఞానస్యాసద్విషయతయా విజ్ఞానవాదాసిద్ధిరిత్యాహ (నేతి) శూన్యవాద్యాహ (తదపీతి) సర్వాధీరసద్విషయేత్యేషాధీరసద్విషయా స్యాత్ - తతశ్చ సర్వబుద్ధేరసద్విషయత్వాసిద్ధిరితి దూషయతి (నేత్యాదినా) పరపక్షాసమ్భవాత్తత్ప్రత్యభిజ్ఞాయాః స్థాయిహేతుసిద్ధౌ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం పరిహృత్యావాన్తర ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) సంప్రతి కారణసత్త్వానుమానం నిగమయతి (అత ఇతి) కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వమనుమేయమితి ప్రతిజ్ఞాయ కారణాస్తిత్వం ప్రపఞ్చితం- ఇదానీం కార్యాస్తిత్వానుమానం దర్శయతి (కార్యస్యేతి) ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావః ప్రసిద్ధ ఇతిచకారార్థః. ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (కార్యస్యేతి) హేతుభాగమాక్షిపతి (కథమితి) అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా కథమభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాదితి కార్యసత్త్వే హేతురుచ్యతే - సిద్ధేహిసత్త్వేఽభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతిసిధ్యతి- తద్బలాచ్చ సత్త్వసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాదిత్యర్థః. సంప్రతిపన్నయాఽభివ్యక్త్యావిప్రతిపన్నం సత్త్వం సాధ్యతే- తన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమితి పరిహరతి (అభివ్యక్తిరితి) కథం తర్హీహానుమానం ప్రయోక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం వ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) యద్ధ్యభివ్యజ్యమానం- తత్ప్రాగభివ్యక్తేరస్తి-యథాతమోవస్థం ఘటాదీత్యర్థః. సంప్రత్యనుమినోతి (తథేతి) వివాదం ప్రాగభివ్యక్తేస్సత్-అభివ్యక్తివిషయత్వాత్-సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. నను తమోవస్థో ఘటోఽభివ్యఞ్జకసామీప్యాదభివ్యజ్యతే- నత్ర ప్రాక్కాలీనం సత్త్వం ప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తేనుమానే కార్యస్యసదోపలబ్ధిప్రసఙ్గం విపక్షే బాధకమాశఙ్క్యతే (నేత్యాదినా) ఉక్తానుమాననిషేధో నఞర్థః. అవిద్యమానత్వాభావాదితి చ్ఛేదః. అనుమానే బాధకోపన్యాసం వివృణోతి (నహీతి) వర్తమానవదతీతమాగామిఘటాదిసదేవ చేత్ - ఉపలబ్ధి నామగ్ర్యం సత్యం తద్వత్ప్రాగ్వైనాశాచ్చోర్ధ్వముపలభ్యేత-నత్వైవముపలభ్యతే-తస్మాదయుక్తం కార్యస్య సదాసత్త్వమిత్యర్థః. మృత్పిణ్డగ్రహణం విరోధికార్యాన్తరోపలక్షణార్థం.ఆసన్నిహితేసతీతి భేదః. నతావద్విద్యమానత్వమాత్రం కార్యస్య సదోపలమ్భాపాదకం-సతోపిఘటాదేరభివ్యక్త్యనభివ్యక్త్యోరుపలబ్ధత్వాదితి సమాధత్తే (నేతి)అభివ్యక్తిసామగ్రీసత్త్వం త్వభివ్యక్తిసాధకం-నతు సత్తత్సామగ్రీనియమోఽస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (ద్వివిధత్వాదితి) ఉత్పన్నస్యకుడ్యాద్యావరణం, అనుత్పన్నస్యవిశిష్టం కారణ, మితిద్వైవిధ్యమేవ ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం సాధయతి (ఘటాదీతి) యదోపలభ్యమానకారణావయవానాం కార్యాన్తరాకారేణస్థితిః- తదా నేదం కార్యముపలభ్యతే, తత్రాన్యథా చోపలభ్యత, ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం కారణస్య కార్యాన్తరరూపేణస్థితస్య కార్యావరకత్వమితి ద్రష్టవ్యం. విశిష్టస్య కారణస్యావరకత్వసిద్ధ్యా సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాక్కార్యాస్తిత్వే సిద్ధే సదాతదుపలబ్ధిప్రసఙ్గబాధకం నిరాకృత్యనష్టో ఘటః- నాస్తీత్యాది ప్రయోగప్రత్యయభేదానుపపత్తిం బాధకాన్తరమాశఙ్క్యాహ (నష్టేతి) కపాలాదినాతిరోభావేనష్టవ్యవహారః - పిణ్డాద్యావరణభఙ్గేనాభివ్యక్తావుత్పన్నవ్యవహారః- దీపాదినా తమోనిరాసేనాభివ్యక్త్యాభావవ్యవహారః. పిణ్డాదినాతిరోభావేఽభావవ్యవహారః-తదేవం కార్యస్య సదాసత్త్వేపి ప్రయోగప్రత్యయభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. పిణ్డాదినఘటాద్యావరణం- తేనసమానదేశత్వాత్. యద్యస్యావరణం- నతత్తేన సమానదేశం- యథాకుడ్యాదీతిశఙ్క్యతే (పిణ్డేతి) వ్యతిరేక్యనుమానం వివృణోతి (తమ ఇత్యాదినా) అనుమానఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) కిమిదం సమానదేశత్వం. కిమేకాశ్రయత్వం- కింత్వేకకారణత్వమితి వికల్ప్యాద్యం విరుద్ధత్వేన దూషయతి (నేత్యాదినా) క్షీరేణ సఙ్కీర్ణస్యోదకాదేరావ్రియమాణస్యేతి యావత్. ద్వితీయముత్థాపయతి (ఘటాదీతి) యస్యేదం కార్యం- తస్మిన్మృదాత్మని తేషామవస్థానాత్తద్వత్తేషామనావరణత్వమిత్యర్థః. ఘటావస్థమృణ్మాత్రవృత్తికపాలాదేర్ఘటేఽనావరణత్వమిష్టమేవేతి సిద్ధసాధనతా. అవ్యక్తఘటావస్థమృద్వృత్తికకపాలాదేరనావరణత్వసాధనే హేత్వసిద్ధిః- ఘటస్య కపాలాదేశ్చాశ్రయమృదవయవభేదాదితి దూషయతి (నవిభక్తానామితి) విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిశ్చేత్ - ఆవరణతిరస్కారే యత్నస్స్యాత్ - నఘటాదేరుత్పత్తౌ- అతోనుభవవిరోధస్స్యాత్కార్యవాదిన స్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (ఆవరణేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పిణ్డేతి) యత్రావృతం వస్తువ్యజ్యతే- తత్రావరణభఙ్గ ఏవయత్న ఇతి వ్యాప్త్యభావాన్నానుభవవిరోధోఽస్తీతి దూషయతి (నానియమాదితి) అనియమం సాధయతి (నహీతి) తమసావృతే ఘటాదావిపోత్పత్త్యా యత్నోస్తీత్యత్ర చోదయతి (సాపీతి) అనుభవవిరోధమాశఙ్క్యోక్తమేవ వ్యనక్తి (దీపాదీతి) దీపస్తమస్తిరయతిచేత్- కథంతు

న్నోపలబ్ధిః- అతఆహ (తస్మిన్నితి) తత్ర హేతుమాహ (నహీతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నైత్యాదినా) కిమిదానీమావరణభఙ్గే ప్రయ
త్నో నైత్యేవనియమోస్తు. నేత్యాహ (క్వచిదితి) అనియమంనిగమయన్ననుభవవిరోధాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) కించ- అభివ్యఞ్జకవ్యా
పారేసతినియమేనఘటోవ్యజ్యతే- తదభావేనేత్యన్వయవ్యతిరేకావధారితోఘటార్థఃకులాలాదివ్యాపారః. తస్యార్థవత్త్వార్థమభివ్యక్త్యర్థఏవప్రయ
త్నోవక్తవ్యః - ఆవరణభఙ్గస్త్వార్థికఇత్యాహ (నియమేతి) ఉక్తంస్మారయన్నేతదేవవివృణోతి (కారణఇత్యాదినా) అప్రతిభఙ్గార్థయత్నేన
తోఘటానుపలబ్ధిః- అతఏవతదుపలబ్ధ్యర్థత్వేననియతస్యయత్నస్యసఫలస్యాదితిఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకృతమభివ్యక్తిలిఙ్గకమనుమానంనిర్దోష
త్వాదాదేయంమన్వానస్తత్ఫలముపసంహరతి (తస్మాత్ప్రాగితి) కార్యస్యసత్త్వేయుక్త్యన్తరమాహ (అతీతేతి) విమతంసదర్థం - సత్ప్రమాణ
త్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. తదేవానుమానంవిశదయతి (అతీతఇతి) అత్రైవోపపత్త్యన్తరమాహ (అనాగతేతి) ఆగామినిఘటేతదర్థిత్వేన
లోకేప్రవృత్తిర్దృష్టా- నచాత్యన్తాసతిసాయుక్తా- తేనతస్యాసద్విలక్షణతేత్యర్థః. కించ- యోగినామీశ్వరస్యచాతీతాదివిషయంప్రత్యక్షజ్ఞానమి
ష్టం- తచ్చవిద్యమానోపలమ్భనం- అతోఘటస్యసదాసత్త్వమిత్యాహ (యోగినాంచేతి) ఈశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః. భవిష్యద్గ్రహణమతీతో
పలక్షణార్థం. ఐశ్వరం- యౌగికంచేతి ద్రష్టవ్యం. ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అధికబలంహిబాధకం - నచానతిశయమైశ్వరాదిజ్ఞానాదధిక
బలంజ్ఞానందృష్టం - అతో బాధకాభావాన్నతన్మిథ్యేత్యర్థః. తస్య సమ్యక్త్వేపి పూర్వోత్తరకాలయోరసద్ఘటవిషయత్వంకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ
(ఘటేతి) పూర్వోత్తరయోఃకాలయోరితిశేషః. ఘటస్యప్రాగసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (విప్రతిషేధాదితి) సహికారకవ్యాపారదశాయామ
సన్నితికోర్థః. కింతస్యభవిష్యత్త్వాదితదానాస్తి - కింవార్థక్రియాసామర్థ్యం. ఆద్యేవ్యాహతింసాధయతి (యదీతి) ఘటార్థంకులాలాదిషువ్యాప్రి
యమాణేషుసత్సుఘటోభవిష్యతీతి ప్రమాణేననిశ్చితంచేత్ -కథంతద్విరుద్ధంప్రాగసత్త్వముచ్యతే-కారకవ్యాపారావచ్ఛిన్నేనహికాలేనఘటస్యభవిష్య
త్త్వేనాతీతత్వేనవాభవిష్యత్యభూదితిసమ్బన్ధోవివక్ష్యతే. తథాచతస్మిన్నేవకాలేఘటస్య తథావిధసత్త్వనిషేధవ్యాహతిరతివ్యక్తేత్యర్థః. తామేవా
భినయతి (భవిష్యన్నితి) యోహికారకవ్యాపారదశాయాంభవిష్యత్త్వాదిరూపేణాస్తి - సతదానాస్తీత్యుక్తేతస్యతస్యామవస్థాయాంతేనాకారే
ణాసత్త్వంపర్యవస్యతి - తథాచఘటోయదాయేనాకారేణాస్తి - సతదాతేనాకారేణనాస్తీతివ్యాహతిరిత్యర్థః. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రా
గుత్పత్తేర్ఘటార్థం కులాలాదిషుప్రవృత్తేషు అసావసన్నిత్యసచ్ఛబ్దార్థం స్వయమేవవివేచయతి (తత్రేత్యాదినా) తత్రసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నవిరు
ధ్యతఇతి) కథం పునస్తత్కార్యస్యానాదిసత్త్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రాగుత్పత్తేస్తు అసద్వ్యావృత్తిరూపంసత్త్వం ఘటస్యనిషే
ధయిషితం - తచ్చేద్ఘటానపితస్యసచాలనసమర్థక్రియాసామర్థ్యం నిషేధన్ననుమన్యతే - నావయోర్విప్రతిపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేనహీతి)
ననుస్వేనాత్మనాసర్వస్యమృన్మాత్రత్వావిశేషాత్ పిణ్డాదేర్వర్తమానతాఘటస్యస్యాత్, తస్యచాతీతతాభవిష్యత్తాచపిణ్డకపాలయోస్స్యాత్, ఇతిసాఙ్కర్యమా
శఙ్క్యాహ (నహీతి) వ్యవహారదశాయాంయథాప్రతిభాసమనిర్వాచ్యసంస్థానభేదాశ్రయణాదిత్యర్థః. ప్రాగవస్థాయాంఘటస్యార్థక్రియా
సామర్థ్యలక్షణసత్త్వనిషేధేవిరోధాభావముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదీత్యాదినా) యదా
కారకాణివ్యాప్రియన్తే- తదాఘటోఽసన్నితితస్యభవిష్యత్త్వాదిరూపంతత్కాలేనిషిధ్యతేచేత్- ఉక్తవిధయావ్యాహతస్స్యాత్. నచతస్యతస్మిన్
కాలేభవిష్యత్త్వాదిరూపంసత్త్వంనిషిధ్యతే- అర్థక్రియాసామర్థ్యస్యైవనిషేధాత్- తన్నవిరోధావకాశోస్తీత్యర్థః. నహిపిణ్డస్యేత్యాదినాసాఙ్కర్యస
మాధిరుక్తః- తమిదానీంసర్వత్రసిద్ధాన్తతయాస్ఫుటయతి (నచేతి) భవిష్యత్త్వం - అతీతత్వంచేతిశేషః. కార్యస్యప్రాగుత్పత్తేర్నాశాచ్చోర్ధ్వ
మసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) తదేవానుమానతయాస్పష్టయితుందృష్టాన్తంసాధయతి (చతుర్విధానామితి) షష్ఠీనిర్ధారణే. ఘటా
న్యోన్యాభావస్యఘటాదన్యత్వేతత్రాప్యన్యోన్యాభావాన్తరాఙ్గీకారాదనవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టఇతి) నయౌక్తికమన్యత్వం- కింతుఘటోనభవతి
పటఇతిప్రాతీతికం. తథాచఘటాభావఃపటాదిరేవేతిపటాదేస్తతోన్యత్వాత్ ఘటాన్యోన్యాభావస్యాపిఘటాదన్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ననుఘటాభావఃపటా
దిరిత్యయుక్తం- విశేషణత్వేనఘటస్యాపిపటాదావన్తర్భావప్రసఙ్గాదితిచేత్. నైవం- దృష్టపదేననిరాకృతత్వాత్. ఘటాభావస్యపటాదిత్వాభావే
పినస్వాతన్త్ర్యం- అభావత్వవిరోధాత్. నాపితదన్యోన్యాభావఃపటాదేర్ధర్మః - సంసర్గాభావాన్తర్భావాపాతాత్. నచసఘటస్యైవధర్మఃస్వరూపం
వా- ఘటోఘటోనభవతీతిప్రతీత్యభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నఘటస్వరూపమేవేతి) యదిప్రతీతిమాత్రేణఘటాన్యోన్యాభావఃపటాదిరిష్యతే-త
దాపటాదేర్భావస్యాభావత్వవిధానాద్వ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * స్వరూపపరరూపాభ్యాంసర్వంసదసదాత్మకమితిహివృద్ధాః-తథాచ
పటాదేస్స్వేనాత్మనాభావత్వం, ఘటతాదాత్మ్యాభావాత్తదభావత్వం, చేత్యవ్యాహతిరిత్యర్థః. సిద్ధేప్రతీత్యనుసారిణిదృష్టాన్తేవివక్షితమనుమానమాహ
(ఏవమితి) కించ - తేషామభావానాం ఘటాద్భిన్నత్వాత్పటవదేవసత్త్వమేష్టవ్యమిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) అనుమానఫలంకథయతి
(ఏవంచేతి) తేషాంఘటాదన్యత్వేతస్యానాద్యనన్తత్వమద్వయత్వంసర్వాత్మత్వంచప్రాప్నోతి. సత్త్వేచతేషామభావానామభావాన్నభావాభావయో
ర్మిథస్సఙ్గతిరిత్యర్థః. ననుప్రసిద్ధోఽభావోభావవదశక్యోఽపహ్నోతుమితిచేత్. సతర్హిఘటస్యస్వరూపం-అర్థాన్తరంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూష
యతి (అథేత్యాదినా) ప్రాగభావాదేర్ఘటత్వేపిసమ్బన్ధంకల్పయిత్వాఘటస్యోత్పత్తిరితిశఙ్క్యతే (అథేతి) సంబన్ధస్యకల్పితత్వేసమ్బన్ధినోప్యభా
వస్యతథాత్వంస్యాదితిదూషయతి (తథాపీతి) యత్సమ్బన్ధంకల్పయిత్వావ్యపదేశః- తత్రనవాస్తవోభేదః-యథారాహుశిరసోః. తథాత్రాపిక
ల్పితేసంబన్ధేభేదస్యతథాత్వాద్వాస్తవత్వంసమ్బన్ధినోరన్యతరస్యస్యాత్. నచాభావస్తథా- సాపేక్షత్వాత్. అతోఘటస్తథేత్యర్థః. కల్పాన్తరమనువద
తి (అథేతి) అనుమానఫలంవదద్భిర్ఘటస్యకారణాత్మనాధ్రువత్వంచనేనసమాహితమేతదిత్యాహ (ఉక్తోత్తరమితి) అసత్కార్యవాదేదోషాన్తరమాహ

(కించేతి) స్వహేతుసమ్బన్ధస్సత్తాసమ్బన్ధో వా జన్మేతి తార్కికాః. స చ ప్రాగుత్పత్తేరసతస్సంబన్ధః - తస్యసతా ద్వ్యత్రైతిత్యర్థః. యుతసిద్ధయోరాజ్ఞా
ఘటతన్తోర్మిథస్సంయోగే పృథక్సిద్ధిరపేక్ష్యతే- అయుతసిద్ధానాంపరస్పరపరిహారేణ ప్రతీత్యనర్హాణాం కార్యకారణాదీనాం మిథోయోగే పృథక్సిద్ధ్యభావో
న దోషమావహతీతి శఙ్కతే (అయుతేతి) పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫోటయతి (భావేతి) వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణయోస్సాధితాం తుచ్ఛ
వ్యావృత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) నైవేహేత్యత్ర సర్వస్య ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వశఙ్కా మృత్యునేత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానేన నిరస్తా. సంప్రతి మృత్యు
శబ్దస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాన్న తేనావరణం జగతస్సంభవతీత్యాక్షిపతి (కింతన్మృత్యునేతి) అనభివ్యక్తనామరూపమవ్యక్తశబ్దవాచ్యం పఞ్చీకృత పఞ్చ
మహాభూతావస్థాతిరిక్తం మాయారూపం సాభాసం మృత్యురిత్యుచ్యతే. న హి సర్వం కార్యమవాన్తరకారణే ఉత్పత్తుమర్హతీత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఆ
హేతి) కథం యథోక్తో మృత్యురశనాయ ఉచ్యతే - న హి మూలకారణస్యాశనాయాదిమత్త్వం - అశనాయాపిపాసే ప్రాణస్యేతి శ్రుతేరితి శఙ్కతే
(కథమితి) మూలకారణస్యైవ సూత్రత్వం ప్రాప్తస్య సర్వసంహర్తృత్వాన్మృత్యుత్వే సతి వాక్యశేషోపపత్తిరితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) ప్రసిద్ధి
మేవ ప్రకటయతి (యో హీతి) తథాపి ప్రసిద్ధం మృత్యుం హిత్వా కథం హిరణ్యగర్భోపాదానం. అత ఆహ (బుద్ధ్యాత్మన ఇతి) ఉక్తం హేతుం క్ర
త్వా ఫలితమాహ (ఇతి స ఇతి) న నను తేన జగదావ్రియతే - మూలకారణేనైవ తదావరణాత్. తత్కథం వాక్యోపక్రమోపపత్తిరత ఆహ (తేనేతి) న
ను హిరణ్యగర్భే ప్రకృతే కథం ప్రకృతిరితి పునరప్రయోగః. తత్రాహ (తదిదమనస ఇతి) వాక్యార్థమధునా కథయతి (స ప్రకృత ఇతి) భూతసృష్ట్యతిరే
కేణ భూతకేస్య మనసస్సృష్టిరయుక్తేతి మత్వా పృచ్ఛతి (కేనేతి) అపఞ్చీకృతానాం హిరణ్యగర్భాదిభూతానాం ప్రాగేవ లబ్ధాత్మకత్వాత్తేభ్యో మనో వ్యక్తి
రనిరుద్ధేతి మన్వానో బ్రూతే (ఉచ్యత ఇతి) స్వాత్మకత్వస్య స్వాభావికత్వాన్న తదాశంసనీయమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (అహమితి) మనసో వ్య
క్తస్యోపయోగమాహ (స ప్రజాపతిరితి) నను తైత్తిరీయకే ఆకాశాదిసృష్టిరుచ్యతే-తత్కథమిహాపాదౌ సృష్టివచనం. తత్రాహ (అత్రేతి)
సప్తమ్యా హిరణ్యగర్భకర్తృకసర్గోక్తిః. త్రయాణాం- పఞ్చీకృతానామితి యావత్. న త్వాకాశాద్యా తైత్తిరీయే సృష్టిః - ఇహ త్వబాద్యేతి ఉదితానుది
తహోమవద్వికల్పో భవిష్యతి. నేత్యాహ- (ఏకత్వేతి) పురుషతన్త్రత్వాత్ క్రియాయా యుక్తో వికల్పః- సిద్ధార్థే తు పురుషానధీనే నాసౌ సమ్భవతి. అ
తస్సృష్టిర్వివక్షితా చేదాకాశాద్యైవ సా యుక్తా. అవిద్యాప్రధానత్వాత్తు నాదరస్సృష్టావితి భావః. అపాం తత్ర సృష్టివచనమనుపయుక్తం - నన్వ
స్తుత్యై రేవ పూజాసిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధికాగ్నేరర్కనామసిద్ధ్యర్థం తదుపయోగముపన్యస్యతి (అర్చత ఇతి) కొఽసౌ హేతురిత్యపేక్షాయామర్చతి ప
చావయవస్యార్కశబ్దేన సఞ్జ్ఞితి మన్వానస్సన్నాహ (అర్కత్వమితి) ఏవం మృత్యోరర్కత్వే కథమగ్నేరర్కత్వమిత్యాశఙ్క్య మృత్యుసమ్బన్ధాదిత్యాహ
(అగ్నేరితి) కిమర్థమగ్నేరర్కనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వక్రియాయోగస్య ఫలాన్తరాభావాదుపాసనార్థమిత్యాహ (అగ్నేరితి) నిర్వచనమేవ
స్ఫోరయతి (అర్చనాదితి) ఫలవత్త్వాచ్చ యథోక్తనామవతోఽగ్నేరుపాస్తిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (య ఏవమితి) ౧

౨౦.— అశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నౌ తదఙ్గభూతసంవత్సరకాలే చ బ్రహ్మదృష్టిం విధిత్సన్ ప్రథమతోఽగ్నేరుత్పత్తిప్రకారమాహ
(నైవేహ కించనాగ్ర ఆసీదిత్యాదినా) కేచిత్తు నాత్ర దృష్టిర్విధీయతే- అపి తు తాత్త్వికతదాత్మకత్వానుసన్ధానసిద్ధయే పరమాత్మన ఉత్పత్త్యాదికమా
మ్నాయత ఇత్యాహుః. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇహ జగతి కించన- పరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థం వస్తు అగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్ నైవాసీత్. అత్రా
గ్రే నైవాసీదిత్యనేన శూన్యత్వముచ్యతే- అసత్కార్యానభ్యుపగమాత్, తథా హి సతి శశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, ఘటః ప్రాక్ నాసీదితి ప్రతీ
తేర్ఘటత్వావస్థాపూర్వభావివిశిష్టత్వావస్థావిషయకత్వదర్శనేన ఇహాపి నాగ్ర ఆసీదితి ప్రతీతేః పరిదృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధ్యవస్థావత్త్వమేవార్థః. నను
పరిదృశ్యమానమిదం జగత్ దృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధినీం కామవస్థామభజదిత్యత ఆహ (మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయేతి) కారణ
వాక్యత్వాదత్ర మృత్యుశబ్దేన మృత్యుసంజ్ఞాచిచ్ఛరీరక పరమాత్మోచ్యతే- "యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుశ్శరీరం ఏష సర్వ
భూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి సుబాలశ్రుతౌ మృత్యుశబ్దస్య తమసి ప్రయుక్తత్వాత్. అత్రాశనాయానామ సఞ్జిహీ
ర్షా. "అశనాయోదన్యాథనాయా బుభుక్షాపిపాసాగర్ధిష్వితి బుభుక్షార్థే నిపాతితో ఽశనాయాశబ్దస్సఞ్జిహీర్షాం లక్షయిత్వా తద్వతి లక్షితలక్షణయా
వర్తతే. తతశ్చాయమర్థః- సఞ్జిహీర్షుణా తమశ్శరీరేణ పరమాత్మనా పరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థం జగత్ ఆవృతమాసీత్ - తిరోహితస్థూలావస్థమాసీత్.
స్థూలావస్థాం విహాయ తమశ్శరీరకపరమాత్మావస్థమాసీదిత్యర్థః. అశనాయాశబ్దస్య మృత్యుశబ్దితే పరమాత్మని ప్రయోగహేతుమాహ (అశనాయా
హి మృత్యురితి) లోకే బుభుక్షావిశిష్టో హి పురుషో జన్తూన్ హినస్తి - అతో బుభుక్షాయా మరణహేతుత్వేన మృత్యుత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి తత్ర
త్యాశనాయామృత్యుశబ్దయోస్సన్నిహితత్వాత్ ప్రకృతే మృత్యుశబ్దప్రతిపాద్యస్య తమశ్శరీరకపరమాత్మనస్సంజిహీర్షావాచ్యశనాయాశబ్దప్రయోగవిష
యతాయాం నతదుపపాదకం - తథాప్యేకశబ్దరూషితత్వేనార్థద్వయైకీకరణేన శ్రుతిప్రవృత్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (తన్మనోఽకురుతాత్మన్వీ స్యా
మితి) తదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సః- మృత్యుః. తమశ్శరీరకః పరమాత్మా అహమాత్మన్వీ - శరీరీ. చేతనాచేతనప్రపఞ్చశరీరకస్స్యామితి సఙ్క
ల్ప్యమనః కృతవానిత్యర్థః. న చ సఞ్జిహీర్షోస్సిసృక్షా కార్యమనస్సృష్టిర్విరుద్ధేతి వాచ్యం- సృష్ట్వా సంహరిష్యామి త్యేవంభూతసృష్టిసంహారలక్షణవిహారే
చ్ఛాయా ఏవాశనాయాశబ్దేన వివక్షితత్వాత్. అత్ర మనశ్శబ్దేన "మనోమహాన్మతిర్బ్రహ్మేతి నామపాఠాన్మహత్తత్త్వముచ్యతే. తచ్చోపలక్షణమ
హఙ్కారాదిభూతావధికస్సృష్టేరపి. మనశ్శబ్దస్యాన్తఃకరణార్థకత్వేఽపి మనశ్శబ్దః స్వపూర్వభావిమహదాదీనామప్యుపలక్షకః- మహదాదిసృష్ట్యభావే మన
స్సృష్ట్యభావాత్. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్, ఆత్మన్ శబ్దాత్తదస్యాస్త్యస్మిన్నిత్యర్థే విని ప్రత్యయశ్ఛాన్దసః. (సోఽర్చన్నచరదితి) అర్చన్-ప్రీణయన్.
ఆత్మానమితి శేషః. కర్మకారకం చ స్వయమేవ- అశ్రుతాధ్యాహారాదపి ప్రకృతస్యైవ కర్మత్వోపపత్తేః. అర్చన్నిత్యత్ర "లక్షణహేత్వోః క్రియా

ఉ.— ఆపోవాఅర్కస్తద్యదపాగ్ంశరఆసీత్తత్సమహన్యతసాపృథివ్యభవత్తస్యామశ్రామ్యత్
తస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యతేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిః॥ ౨

యాఇతిహేతౌశతృప్రత్యయః. జగద్వ్యాపారలీలయాస్వాత్మానంప్రీణయితుమచరదిత్యర్థః. ఉక్తంహిభగవతాబాదరాయణేనజగత్సృష్టేర్లీలారసవివప్రయోజనమితి. తథాహి - ద్వితీయాధ్యాయేస్మృతిపాదేజన్మజరామరణాదిదుఃఖబహులంజగత్సృజతోఽవాప్తసమస్తకామస్యపరమాత్మనః ప్రవృత్తేస్స్వార్థత్వపరార్థత్వాసమ్భవాత్, ప్రయోజనానుద్దేశేన ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతఇతి *నప్రయోజనవత్త్వాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా *లోకవత్తులీలాకైవల్యం *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్తథాహిదర్శయతి *నకర్మావిభాగాదితిచేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచ *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చేతిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తితం. తేషాంచాయమర్థః - యథామహారాజస్యాపికేవలలీలాప్రయోజనాఃకన్దుకాదిక్రీడాదృష్టాః. ఏవంపరమాత్మనోఽపికేవలలీలార్థాజగత్సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిరితి *లోకవదితిసూత్రస్యార్థః. నను విషమం దేవమనుష్యతిర్యగాదిసృజతఃపరమాత్మనోవైషమ్యంప్రసజేత్, అతిఘోరనరకాదిసృష్ట్యానైర్ఘృణ్యంచ ప్రసజేత్, ఇతిచేన్న - తత్తత్కర్మానుసారేణకర్మసాపేక్షతయాసృజతోనపక్షపాతాదిప్రసక్తిః. *సాధుకారీసాధుర్భవతిపాపకారీపాపోభవతి *నిమిత్తమాత్రమేవాసౌసృజ్యానాంసర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతాయతోవైసృజ్యశక్తయః. నిమిత్తమాత్రం- సాధారణమిత్యర్థః. సృజ్యశక్తయః- కర్మాణీత్యర్థః. ఇతిశ్రుతిస్మృతిలక్షణంప్రమాణం దర్శయతి- అతోవైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనేతి *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యసూత్రస్యార్థః. నను ప్రళయేజీవస్యబ్రహ్మణాఅవిభాగేనతదాశ్రితానాంచకర్మణామభావాత్సర్గాద్యసృష్టౌస్వేచ్ఛయాతరతమభావాపన్నంజగత్సృజతోవైషమ్యాదికమపరిహార్యమితి *నకర్మావిభాగాదితిసూత్రఖణ్డేనపరిచోద్య *నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచేతిసూత్రఖణ్డేనపరిహృతం. జీవానామనాదిత్వాత్, తదానీంకర్మణామపిసత్త్వాత్, న వైషమ్యాదిప్రసఙ్గః. నచ జీవానామనాదిత్వే ప్రళయే *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిఅవిభాగోనోపపద్యతఇతివాచ్యం - అవిభక్తనామరూపతయాభేదకాకారాస్ఫురణమాత్రేణావిభాగవ్యవహారోపపత్తేః. తదనాదిత్వంచశ్రుతిస్మృతిషూపలభ్యతే *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్ *ప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీఉభావపీతిసూత్రార్థః. *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ- ప్రధానాదిష్వసమ్భావితానామపిసృష్ట్యుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యసర్వశక్తిత్వాదిసకలధర్మాణాంపరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చపరమాత్మైవ జగత్కారణమితి సృష్టేర్లీలాప్రయోజనత్వంస్థితం. అతస్సోర్చన్నచరదిత్యస్యోక్తఏవార్థః. (తస్యార్చతఆపోజాయన్తేతి) అర్చతః- ప్రీణనాయ ప్రవృత్తస్యతస్య- పరమాత్మనస్సకాశాదాపఉత్పన్నాఇత్యర్థః. తత్రచాపాంప్రాధాన్యాత్ అప్శబ్దప్రయోగః. అపాంసృష్టిశ్చ స్రష్టుర్నారాయణత్వేలిఙ్గం- *ఏకోహవైనారాయణఇత్యుపక్రమ్య *తాఇమాఆపఇతిశ్రుతేః. (అర్చతేవైమేకమభూదితి) వైశబ్దోఽవధారణే. అర్చన ప్రవృత్తాయమే- మహ్యంకం- జలమభూదితిసపరమాత్మాఅమన్యతేత్యర్థః. (తదేవార్కస్యార్కత్వమితి) యస్మాద్ధేతోరేవమమన్యత - అతఏవతద్దేవార్కశబ్దితస్యపరమాత్మనఃఅర్కశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమిత్యర్థః. అర్కశబ్దితత్వంచపరమాత్మనః *అర్కోవాజసనశ్శ్రీరితిభగవన్నామసహస్రపాఠాదితిద్రష్టవ్యం. ఏతత్సర్వం సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః స్పష్టముక్తం. నానునిరుక్తిజ్ఞానస్యఫలమాహ.(కగ్ంహవాఅస్మైభవతీతి) కం- సుఖం. హః ప్రసిద్ధౌ. వైశబ్దోఽవధారణే. సుఖమేవేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

———

శం.— (ఆపోవాఅర్కః) కఃపునరసావర్క ఇతి. ఉచ్యతే- ఆపోవా- యాఅర్చనాఙ్గభూతాః- తాఏవార్కః - అగ్నేరర్కస్యహేతుత్వాత్, అప్సుచాగ్నిః ప్రతిష్ఠితఇతి. నపునస్సాక్షాదేవార్కస్తాః-తాసామప్రకరణాత్. అగ్నేశ్చప్రకరణం. వక్ష్యతిచ *అయమగ్నిరర్కఇతి. తత్ - తత్రయదపాంశరఇవశరోదధ్నఇవమణ్డభూతమాసీత్ - తత్సమహన్యత- సఙ్ఘాతమాపద్యతతేజసాబాహ్యేనాన్తఃపచ్యమానం. లిఙ్గవ్యత్యయేనవాయోపాంశరః- ససమహన్యతేతి. (సాపృథివ్యభవత్) సః- సఙ్ఘాతోయేయంపృథివీ - సాఽభవత్. తాభ్యోఽద్భ్యోఽణ్డమభినిర్వృత్తమిత్యర్థః. తస్యాం- పృథివ్యాముత్పాదితాయాంసమృత్యుః ప్రజాపతిరశ్రామ్యత్ -- శ్రమయుక్తోబభూవ. సర్వోహిలోకః కార్యంకృత్వాశ్రామ్యతి. ప్రజాపతేశ్చతన్మహత్కార్యం- యత్పృథివీసర్గః. కింతస్యశ్రాన్తస్యేతి. ఉచ్యతే- తస్యశ్రాన్తస్యసంతప్తస్య- స్విన్నస్యతేజోరసః- తేజఏవరసస్తేజోరసః సారోనిరవర్తత - ప్రజాపతిశరీరాన్నిష్క్రాన్తఇత్యర్థః. కోఽసౌనిష్క్రాన్తః. అగ్నిః. సోణ్డస్యాన్తర్విరాట్ ప్రజాపతిః ప్రథమజఃకార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్జాతః- *సవైశరీరీప్రథమఇతిస్మరణాత్. ౨

ఆ.— అపామర్కత్వశ్రవణాత్ నాగ్నేరర్కత్వమితిశఙ్కతే (కఃపునరితి) ప్రకరణమాశ్రిత్యతాసామర్కత్వమౌపచారికమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) *తాస్వన్తర్హిరణ్మయమణ్డంసంబభూవేతిశ్రుతిమనుసృత్యన్ఉపచారేహేత్వన్తరమాహ (అప్సుచేతి) ముఖ్యమర్కత్వమపాంవారయతి (నపునరితి) నను *శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాంసమవాయేపరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్. అతఃప్రకరణాదాపోవాఅర్కఇతివాక్యంబలవదిత్యాశఙ్క్యవాక్యసహకృతంప్రకరణమేవకేవలవాక్యాద్బలవదిత్యాశయవానాహ (వక్ష్యతిచేతి) భూతాన్తరసహితాస్వప్సుకారణభూతాసుపృథివీద్వారాపార్థివోఽగ్నిః ప్రతిష్ఠితఇత్యుక్తం. ఇదానీంపృథివీసర్గంతాభ్యోదర్శయతి (తదిత్యాదినా) అప్సుభూతాన్తరసహితాసూత్పన్నాసుసలిలేష్వితిసప్తమ్యర్థః. శరఇవశరఇత్యుక్తమేవవ్యాచష్టే (దధ్నఇవేతి) సఙ్ఘాతేసహకారికారణమాహ (తేజసేతి) యత్తదితిపదేననపుంసకత్వేనశ్రుతే- కథంతమోశ్శరశబ్దేనకారణస్యాచ్యమానత్వాచినాపుంలిఙ్గేనాన్వయః. తత్రాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) ఉక్తానుపపత్తిద్యోత

ఉ.— స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతాదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయగ్ం స ఏష ప్రాణస్త్రేధా విహితః తస్య ప్రాచీ దిక్ఛిరోఽసౌ చాసౌ చేర్మౌ అథాస్య ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛమసౌ చాసౌ చ సక్థ్యౌ దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠితో యత్ర క్వచైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠత్యేవం విద్వాన్ ॥ ౩

నార్థో వా శబ్దః. వ్యత్యయేనాన్వయమేవాభినయతి (యోఽపామితి) వాక్యతాత్పర్యమాహ (తాభ్య ఇతి) స్థూలప్రపఞ్చాత్మకవిరాజస్సూక్ష్మప్రపఞ్చాత్మకసూత్రాదుత్పత్తిం వక్తుం పాతనికామాహ (తస్యామితి) ఉక్తేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (సర్వో హీతి) ఇదానీం విరాడుత్పత్తిముపదిశతి (కిం తస్యేత్యాదినా) అగ్నిశబ్దార్థం స్ఫుటయతి (సోఽణ్డస్యేతి) తస్య ప్రథమశరీరిత్వే మానమాహ (స వా ఇతి) ౨

రం.— అణ్డస్య భగవదాత్మకభూతపరిణామత్వం వక్తుమపాం భగవదాత్మకత్వమాహ (ఆపో వా అర్క ఇతి) ఆపః అర్కశబ్దితభగవదాత్మికా ఇత్యర్థః. (తద్యదపాం శర ఆసీదితి) దధ్నో మణ్డాంశ ఇవ భూతాన్తరసంసృష్టానామపాం యశ్శరః- సారాంశ ఆసీత్- తత్సమహన్యత-కాఠిన్యం ప్రాప, తేజసా పచ్యమానం సత్సఙ్ఘాతభావమాపద్యత. సా పృథివ్యభవత్- తత ఇతి శేషః. తతః- సంహన్యమానేభ్యో భూతేభ్యస్సా పృథివీ- అణ్డరూపా పృథివ్యభవత్. తా ఆప స్తద్ధిరణ్మయమణ్డమభవదితి మహోపనిషదైకార్థ్యాత్. (తస్యామశ్రామ్యదితి) తస్యాం- అణ్డాకారేణ పరిణతాయాం పృథివ్యాం సత్యామితి శేషః. మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా అశ్రామ్యత్-అత్ర శ్రాన్తిశబ్దః కరణలక్షణయా యత్నపరః. అయతతేత్యర్థః. (తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి) తస్య-పరమాత్మనః శ్రాన్తస్య- కృతయత్నస్య తప్తస్య- సృజ్యవర్గపర్యాలోచనవతః శరీరాత్తైజోరసః- తేజస్సారభూతోఽగ్నిర్నిరవర్తత. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తమ్. ౨

శం.— స చ-జాతః ప్రజాపతిస్త్రేధా- త్రిప్రకారమాత్మానం స్వయమేవ కార్యకరణసఙ్ఘాతం వ్యకురుత- వ్యభజదిత్యేతత్. కథం త్రేధేతి. ఆహ - ఆదిత్యం తృతీయం - అగ్నివాయ్వపేక్షయా త్రయాణాం పూరణం. అకురుతేత్యనువర్తతే. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయుం తృతీయం. తథా వాయ్వాదిత్యాపేక్షయాగ్నిం తృతీయమితి ద్రష్టవ్యం - సామర్థ్యస్య తుల్యత్వాత్ త్రయాణాం సఙ్ఖ్యాపూరణత్వే. స ఏష ప్రాణః-సర్వభూతానామగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణ విశేషతస్స్వేనైవ మృత్య్వాత్మనా త్రేధా విహితః - విభక్తః. న విరాట్స్వరూపోపమర్దనేన. తస్య - అస్య ప్రథమజస్యాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యార్కస్య విరాజశ్చిత్యాత్మకస్యాశ్వస్యేవ దర్శనముచ్యతే. సర్వా హి పూర్వోక్తోత్పత్తిరస్య స్తుత్యర్థేత్యవోచామ - ఇత్థమసావుద్ధజన్మేతి. తస్య ప్రాచీ దిక్ శిరః- విశిష్టత్వసామాన్యాత్. అసౌ చాసౌ చ-ఐశాన్యాగ్నేయ్యౌ-ఈర్మౌ - బాహూ. ఈరయతేర్గతికర్మణః. అథాస్య- అగ్నేః ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛం - జఘన్యో భాగః. ప్రాఙ్ముఖస్య ప్రత్యగ్దిక్సమ్బన్ధాత్. అసౌ చాసౌ చ- వాయవ్యనైరృత్యౌ సక్థ్యౌ - సక్థినీ. పృష్ఠకోణత్వసామాన్యాత్. దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే- ఉభయదిక్సమ్బన్ధసామాన్యాత్. (ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమితి) పూర్వవత్. ఇయమురః- అధోభాగసామాన్యాత్. స ఏషః- అగ్నిః ప్రజాపతిరూపో లోకాద్యాత్మకోఽగ్నిరప్సు ప్రతిష్ఠితః. ఏవమిమే లోకా అప్స్వన్తరితి శ్రుతేః. యత్ర క్వచ- యస్మిన్ కస్మింశ్చిత్. ఏతి - గచ్ఛతి. తదేవ-తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి - స్థితిం లభతే. కోఽసౌ. ఏవం - యథోక్తమప్సు ప్రతిష్ఠితత్వమగ్నేర్విద్వాన్-విజానన్. గుణఫలమేతత్. ౩

ఆ.— విరాజో ధ్యానార్థమవచ్ఛేదభేదమాహ (స చేతి) కోఽస్య త్రేధాభావస్య కర్తేతి వివక్షాయామాహ (స్వయమేవేతి) కథమేకస్య త్రిధాత్వం - అన్యథా కథమేకత్వమిత్యాహ (కథమితి) మృదో ఘటశరావాద్యనేకరూపవత్త్వవద్విరాజో బహురూపత్వం సాధయతి (ఆహేత్యాదినా) కథమగ్నిం తృతీయమిత్యశ్రుతం కల్ప్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యస్యేతి) వాయ్వాదిత్యయోరివాగ్నేరపి సఙ్ఖ్యాపూరణత్వశక్తేరవిశిష్టత్వాదగ్నిం తృతీయమకురుతేత్యుపసఙ్ఖ్యాయతే- స త్రేధాత్మానమితి చోపక్రమాదిత్యర్థః. నను కిమయం త్రేధాభావో విరాట్స్వరూపోపమర్దేన క్రియతే- న హి సతస్సతస్త్రేధావయ క్తః-విరోధాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) యథా తన్త్వవస్థానుపమర్దనేన మూలకారణాత్ పటో జాయతే-తథా సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణతయా సాధారణోఽప్యయం స్వేనైవ స్వతన్త్రేణానుగతేన మృత్యురూపేణ త్రేధా విభాగస్య కర్తా. న చైకస్య బహురూపత్వవిరోధః- మాయావివదుపపత్తేరిత్యర్థః. తస్య ప్రాచీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉక్తాని విశేషణాని ప్రకరణావిచ్ఛేదార్థమనూద్యన్తే. అగ్నివిషయం దర్శనమిదానీముచ్యతే చేత్- నైవేహేత్యాదిపూర్వోక్తమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వా హీతి) స్తుతిమేవాభినయతి (ఇత్థమితి) కర్మాగ్నేస్సంస్కర్తవ్యత్వాచ్చిత్యాగ్నిశిరసి ప్రాచీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) ఆరోపే సాదృశ్యమాహ (విశిష్టత్వేతి) శిరసోఽనన్తరభావిత్వాద్బాహ్వోరైశాన్యాదిదృష్టిమాహ (అసౌ చేతి) కథమీర్మశబ్దో బాహువాచీత్యాశఙ్క్య తదుత్పత్తిమాహ (ఈరయతేరితి) గత్యర్థయోగాదీర్మశబ్దో బాహుమధికరోతీత్యర్థః. తత్పుచ్ఛాదిషు ప్రతీచ్యాదిదృష్టీరధ్యస్యతి (అథేత్యాదినా) చిత్యస్యాగ్నేశ్శిరసి బాహ్వోః ప్రాచ్యాదిదృష్టికరణానన్తరమిత్యర్థః. సక్థిపదం పృష్ఠనిష్ఠాస్థిద్వయవిషయం. ఉభయశబ్దేన ప్రాచీప్రతీచీద్వయం గృహ్యతే. ఉరసి పృథివీదృష్టిమాహ (ఇయమితి) ఉపాస్యముక్తమగ్నిమనువదతి (స ఏష ఇతి) తస్యోపాసనార్థమేవాప్సు ప్రతిష్ఠితత్వం గుణముపదిశతి (అగ్నిరితి) భూతాన్తరసహితానామపాం సర్వలోకకారణత్వాదశేషలోకాత్మకోఽగ్నిస్తత్ర ప్రతిష్ఠితస్సంభవతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (ఏవమితి) యథైతేషు లోకేషు సర్వం కార్యం ప్రతిష్ఠితం - తథేతియావత్.

ఉ.— సోఽకామయతద్వితీయోమఆత్మాజాయేతేతిసమనసావాచంమిథునꣳసమభవత్ అశనాయామృత్యుస్తద్యద్రేతఆసీత్ససంవత్సరోఽభవత్ నహపురాతతస్సంవత్సరఆసతమేతావన్తంకాలమబిభః। యావాన్ సంవత్సరస్తమేతావతఃకాలస్యపరస్తాదసృజత। తంజాతమభివ్యాదదాత్ సభాణకరోత్సైవవాగభవత్ ॥ ౪

లోకశబ్దేనస్థూలానాంభూతానాంసన్నివేశవిశేషాగృహ్యన్తే. అప్సు- భూతాన్తరసహితాసుకారణభూతాస్వితియావత్. ఫలశ్రుతింవ్యాచష్టే (యత్రేతి) అథోపాస్తిఫలం •అపపునర్మృత్యుంజయతీత్యాదినావక్ష్యతే- కిమిదమస్థానేఫలసఙ్కీర్తనం. అతఆహ (గుణేతి) ౩

రం.— (సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతేతి) సః- అగ్నిరాత్మానంత్రేధావ్యభజదిత్యర్థః (ఆదిత్యంతృతీయంవాయుంతృతీయమితి) అగ్న్యాదిత్యవాయ్వాత్మనాత్రేధావిభక్తఇత్యర్థః త్రయాణాంమధ్యేచిత్యాగ్నిరంశీ- వాయ్వాదిత్యావంశావితిభావః. అగ్నివాయ్వపేక్షయాఆదిత్యస్యతృతీయత్వం. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయావాయోస్తృతీయత్వం. (సఏషప్రాణస్త్రేధావిహితఇతి) యఃత్రేధావిభక్తఃఅగ్నివాయ్వాదిత్యాత్మనా- వాయ్వాదిత్యాంశకోఽయః. ఏషోఽగ్నిస్సఏషప్రాణః- పరమాత్మేత్యర్థః. తత్రతద్దృష్టిఃకర్తవ్యేతియావత్. సఏషోఽగ్నిరర్కఇత్యుత్తరత్రాగ్నౌ అర్కశబ్దితపరమాత్మాధ్యాసస్యవక్ష్యమాణత్వాదితిద్రష్టవ్యం. (తస్యప్రాచీదిక్ఛిరఇతి) తస్య - అగ్నేశ్శిరఆదౌ ప్రాగాదిబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. శిరసః ప్రాచీసమ్బన్ధిత్వాత్తత్రతద్బుద్ధిఃకర్తవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. (అసౌచాసౌచేర్మావితి) ఈశాన్యాగ్నేయ్యౌఈర్మౌ-బాహూ. (అథాస్యప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం) పుచ్ఛేప్రతీచీత్వబుద్ధిఃకర్తవ్యా. తత్సమ్బన్ధిత్వాదితిభావః (అసౌచాసౌచసక్థ్యావితి) వాయవ్యనైరృత్యౌసక్థినీ- ఊరూఇతియావత్. సక్థ్యావితిచ్ఛాన్దసఃప్రయోగః (దక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే) దక్షిణోత్తరపార్శ్వేఅపిదక్షిణోత్తరదిగ్ద్వయం. తద్దిగ్వర్తిత్వాదితిభావః (ద్యౌరిత్యాది) ఇయం- పృథివీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సఏషోఽప్సుప్రతిష్ఠితఇతి) సఏషః - అగ్నిః. అప్సుప్రతిష్ఠితత్వంచఉక్తరీత్యాతన్మూలోత్పత్తికత్వాదితిద్రష్టవ్యం. (యత్రక్వచైతితదేవప్రతితిష్ఠత్యేవంవిద్వానితి) ఏవంవిద్వాన్యత్రక్వచ- ప్రదేశేఏతి- గచ్ఛతి. తదేవ-తత్రైవప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠాంలభతఇత్యర్థః. ౩

శం.— (సోఽకామయత) యోఽసౌమృత్యుః- సోఽబాదిక్రమేణాత్మనాత్మానమణ్డస్యాన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతవన్తంవిరాజమగ్నిమసృజత - సత్రేధాచాత్మానమకురుతేత్యుక్తం. సకింవ్యాపారస్సన్నసృజతేతి. ఉచ్యతే - సః - మృత్యురకామయత - కామితవాన్. కిం. ద్వితీయోమే- మమాత్మా- శరీరం. యేనాహంశరీరీస్యాం- సఃజాయేత- ఉత్పద్యేతేత్యేవమేతదకామయత. సఏవంకామయిత్వామనసాపూర్వోత్పన్నేనవాచం- త్రయీలక్షణాంమిథునం- ద్వన్ద్వభావంసమభవత్ - సమ్భవనంకృతవాన్. మనసాత్రయీమాలోచితవాన్. త్రయీవిహితంసృష్టిక్రమంమనసాఅన్వాలోచయదిత్యర్థః. కోఽసౌ. అశనాయయాలక్షితోమృత్యుః. అశనాయాలక్షణోమృత్యురిత్యుక్తం. తమేవపరామృశతి - అన్యత్రప్రసఙ్గోమాభూదితి. (తద్యద్రేతఆసీత్) తత్- తత్రమిథునేయద్రేతఆసీత్ - ప్రథమశరీరిణఃప్రజాపతేరుత్పత్తౌకారణంరేతోబీజంజ్ఞానకర్మరూపంత్రయ్యాలోచనాయాంయద్దృష్టవానాసీత్-జన్మాన్తరకృతం. తద్భావభావితోఽపస్సృష్ట్వాతేనరేతసాబీజేనాప్స్వనుప్రవిశ్యాణ్డరూపేణగర్భీభూతఃససంవత్సరోఽభవత్ - ససంవత్సరకాలనిర్మాతాసంవత్సరఃప్రజాపతిరభవత్. నహపురా-పూర్వంతతః-తస్మాత్సంవత్సరకాలనిర్మాతుఃప్రజాపతేఃసంవత్సరఃకాలోనాసహ- నబభూవహ. తం-సంవత్సరకాలనిర్మాతారమన్తర్గర్భంప్రజాపతింయావానిహప్రసిద్ధఃకాలః-ఏతావన్తం-ఏతావత్సంవత్సరపరిమాణంకాలమబిభః- భృతవాన్. యావాన్సంవత్సరఇహప్రసిద్ధః- తతఃపరస్తాత్ -కింకృతవాన్. తమేతావతఃకాలస్య- సంవత్సరమాత్రస్యపరస్తాత్ -ఊర్ధ్వమసృజత-సృష్టవాన్. అణ్డమభినదిత్యర్థః. తమేవంకుమారంజాతమగ్నింప్రథమశరీరిణంఅశనాయావత్త్వాన్మృత్యురభివ్యాదదాత్ - ముఖవిదారణంకృతవానత్తుం. సచకుమారోభీతఃస్వాభావిక్యాఽవిద్యయాయుక్తోభాణిత్యేవంశబ్దమకరోత్. (సైవవాగభవత్) వాక్- శబ్దోఽభవత్. ౪

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థమవతార్యతస్యపూర్వగ్రన్థేనసంబన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (సోఽకామయతేత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమన్తరేణకర్తృత్వానుపపత్తిరితిమత్వాపృచ్ఛతి (సకింవ్యాపారఇతి) కామనాదిరూపమవాన్తరవ్యాపారముత్తరవాక్యావష్టమ్భేనదర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) కామనాకార్యంమనస్సంయోగముపన్యస్యతి (సఏవమితి) కోఽయంమనసాసహవాచోద్వన్ద్వభావః- తత్రాహ (మనసేతి) వాక్యార్థమేవస్ఫుటయతి (త్రయీవిహితమితి) వేదోక్తసృష్టిక్రమాలోచనంప్రజాపతేర్నేదమ్ప్రథమం - సంసారస్యానాదిత్వాదితివక్తుమనుశబ్దః. సోఽకామయతేత్యాదౌసర్వనామ్నోఽవ్యవహితవిరాడ్విషయత్వమాశఙ్క్యపరిహరతి (కోఽసావిత్యాదినా) కథంతయామృత్యుర్లక్ష్యతే- తత్రాహ (అశనాయేతి) కిమితిత్వత్రపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవేతి) అన్యత్ర- అనన్తరప్రకృతేవిరాడాత్మనీతియావత్. అవాన్తరవ్యాపారాన్తరమాహ (తదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధంరేతోవ్యావర్తయతి (జ్ఞానేతి) ననుప్రజాపతేర్న జ్ఞానంకర్మవాసమ్భవతి- తత్రానధికారాదిత్యాశఙ్క్యాసీదిత్యస్యపదస్యార్థమాహ (జన్మాన్తరేతి) వాక్యస్యాపేక్షితంపూరయిత్వావాక్యాన్తరమాదాయవ్యాకరోతి (తద్భావేత్యాదినా) ననుసంవత్సరస్యప్రాగేవప్రసిద్ధత్వాన్నప్రజాపతేస్తన్నిర్మాణేనతదాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరంవాక్యముపాదత్తే (నహపురేతి) తద్వ్యాచష్టే (పూర్వమితి) ప్రజాపతేరాదిత్యాత్మకత్వాత్తదధీనత్వాచ్చసంవత్సరవ్యవహారస్యాదిత్యాత్పూర్వంవ్యవహారోనాసీదేవేత్యర్థః. కియన్తంకాలమణ్డరూపేణగర్భోబభూవేత్యపే

ఉ.— సఐక్షతయదివాఇమమభిమగ్ంస్యేకనీయోన్నంకరిష్యఇతి సతయావాచాతేనాత్మనేదగ్ంసర్వమసృజతయదిదంకించర్చోయజూగ్ంషిసామానిఛన్దాగ్ంసియజ్ఞాన్ప్రజాఃపశూన్। సయద్యదేవాసృజత తత్తదత్తుమధ్రియతసర్వంవాఅత్తీతి తదదితేరదితిత్వగ్ం సర్వస్యైతస్యాత్తాభవతి సర్వమస్యాన్నంభవతి యఏవమేతదదితేరదితిత్వంవేద॥ ౫

తామీక్షామాహ (తమిత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమనేకవిధమభిధాయ విరాడుత్పత్తిమాకాఙ్క్షాద్వారోపసంహరతి (యోవాసావిత్యాదినా) కేయం పూర్వమేవగర్భతయావిద్యమానస్యవిరాజస్సృష్టిః- తత్రాహ (అణ్డమితి) విరాడుత్పత్తిముక్త్వాశబ్దమాత్రస్యసృష్టింవివక్షుర్భూమికాంకరోతి (తమేవమితి) అరోగ్యేపిపుత్రభక్షణేప్రవృత్తకన్దర్శయతి (అశనాయావత్త్వాదితి) విరాజోభయకారణమాహ (స్వాభావికైతి) ఇన్ద్రియండేవతాంచవ్యావర్తయతి (వాక్శబ్దఇతి) ౪

రం.— ఏవమర్ధ్రప్రాణిశబ్దితపరమాత్మదృష్టివిశిష్టమశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నిముత్పత్త్యాదిప్రకారోపేతముపవర్ణ్యాశ్వమేధాఙ్గభూత సంవత్సరకాలంమృత్యుశబ్దితపరమాత్మదృష్టివిశిష్టం ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సోకామయతేత్యాదినా) సః అశనాయామృత్యుః- పూర్వోక్తస్సంజిహీర్షుర్మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మాపూర్వసృష్టాగ్నిరూపాత్మాపేక్షయాద్వితీయఆత్మా - ఆత్మాన్తరంమేజాయతామితిసఙ్కల్పంకృతవాన్. సఙ్కల్ప్యచత్రయీలక్షణాంవాచంమనసామిథునం - ద్వన్ద్వభావంసమభవత్ - సమ్భావితవాన్. నిత్యమానప్రపఞ్చపరిజ్ఞానాయ * నామరూపంచభూతానాంకృత్యానాంచప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్యఏవాదౌ దేవాదీనాంచకారసఇతిన్యాయేనసాఽఽదౌద్వాచతుర్ముఖశరీరకతయావాత్రయీంపర్యాలోచితవానిత్యర్థః. (తద్యద్రేతఆసీత్ససంవత్సరోభవదితి) మనసాత్రయీపర్యాలోచనలక్షణసమ్భోగేయద్రేతః- బీజం. కారణముత్పన్నంఇదమిత్థంకర్తవ్యమితినిశ్చయాత్మకం. తేనసంవత్సరః- సంవత్సరలక్షణకాలశరీరకః *సంవత్సరోవిశ్వకర్మా *సంవత్సరఃప్రజాపతిః * ప్రజాపతిస్సంవత్సరోమహాన్కఇతిసంవత్సరాభిమానితయా ప్రసిద్ధఃప్రజాపతిఃద్వితీయఆత్మాఅభవదిత్యర్థః. యద్యపిసంవత్సరకాలస్యైవాశ్వమేధాఙ్గత్వం-నతదభిమానిప్రజాపతేః. తథాపితయోరభేదోపచారేణశ్రుతిప్రవృత్త్యుపపత్తిరితిద్రష్టవ్యం. (నహపురాతతస్సంవత్సరఆసేతి) తతః-తస్మాదిదమిత్థంకర్తవ్యమితినిశ్చయరూపాద్రేతశ్శబ్దితాత్కారణాత్ పురా- ప్రథమతః. సద్యఏవేతియావత్. సద్యఏవసంవత్సరరూపఆత్మాసబభూవ. ద్వాదశమాసపరిమాణస్యసంవత్సరస్యసద్యోనిష్పత్త్యసమ్భవాదితిభావః. (తమేతావన్తంకాలమబిభఇతి) యావాన్సంవత్సరః- యావతాకాలేనసంవత్సరఃపూర్ణోఽభవత్. తావన్తంకాలంరేతశ్శబ్దితకారణాకారేణఅబిభః- భరణంకృతవానిత్యర్థః. అబిభఇతి *భృఞ్భరణఇతిధాతోర్లఙిరూపం. (తమేతావతఃకాలస్యపరస్తాదసృజతేతి) ఏతావతఃకాలస్యపరస్తాత్- ద్వాదశసుమాసేషుపూర్ణేషుసంవత్సరరూపంద్వితీయమాత్మానమసృజతేత్యర్థః. (తంజాతమభివ్యాదదాదితి) జాతంతం-సంవత్సరమభి - అభిముఖీకృత్యవ్యాదదాత్- విశిష్యపుత్రత్వేనపరిజగ్రాహేత్యర్థః. (సభాణకరోదితి) సః - సంవత్సరఆత్మాబాలస్వభావత్వాద్భాణితిశబ్దమకరోత్. సైవవాగభవత్- భూరాదివ్యాహృతిరూపావాగభవదిత్యర్థః. ౪

శం.— (సఐక్షత) సఏవంధీతంకృతరవంకుమారందృష్ట్వామృత్యురైక్షత - ఈక్షితవాన్ అశనాయావానపి. యది - కదాచిదైవ ఇమం- కుమారమభిమంస్యే- అభిపూర్వోమన్యతిర్హింసార్థః. హింసిష్యఇత్యర్థః. (కనీయోన్నంకరిష్యే) కనీయః-అల్పమన్నంకరిష్యఇత్యేవమీక్షిత్వాతద్భక్షణాదుపరరామ. బహుహ్యన్నంకర్తవ్యందీర్ఘకాలభక్షణాయ- నకనీయః. తద్భక్షణేహికనీయోన్నంస్యాత్ - బీజభక్షణఇవసస్యాభావః. సఏవంప్రయోజనమన్నబాహుల్యమాలోచ్యతయైవ- త్రయ్యావాచాపూర్వోక్తయాతేనైవచాత్మనా- మనసామిథునీభావం - ఆలోచనముపగమ్యోపగమ్యేదం సర్వం- స్థావరంజఙ్గమంచాసృజతయదిదంకించ- యత్కించేదం. కింతత్. ఋచోయజూంషిసామాని, ఛన్దాంసిచ- సప్తగాయత్ర్యాదీని, స్తోత్రశస్త్రాదికర్మాఙ్గభూతాంస్త్రివిధాన్మన్త్రాన్ గాయత్ర్యాదిఛన్దోవిశిష్టాన్, యజ్ఞాంశ్చతత్సాధ్యాన్, ప్రజాస్తత్కర్త్రీః, పశూంశ్చగ్రామ్యానారణ్యాన్కర్మసాధనభూతాన్,. నను త్రయ్యామిథునీభూతయాఽసృజతేత్యుక్తం - ఋగాదీనిహకథమసృజతేతి. నైషదోషః - మనసస్త్వవ్యక్తోయం మిథునీభావస్త్రయ్యాః. బాహ్యాస్తుఋగాదీనాంవిద్యమానానామేవకర్మసువినియోగభావేనవ్యక్తీభావఃసర్గఇతి. సః-ప్రజాపతిరేవమన్నవృద్ధింబుద్ధ్వాయద్యదేవ- క్రియాంక్రియాసాధనంఫలంవాకించిదసృజత- తత్తదత్తుం- భక్షయితుమధ్రియత- ధృతవాన్మనః. సర్వం- కృత్స్నంవై. యస్మాదత్తీతి- తత్ - తస్మాదదితేః- అదితినామ్నోమృత్యోరదితిత్వంప్రసిద్ధం. తథాచమన్త్రః *అదితిర్ద్యౌరదితిరన్తరిక్షమదితిర్మాతాసపితేత్యాదిః. సర్వస్యైతస్య- జగతోన్నభూతస్యాత్తాసర్వాత్మనైవభవతి. అన్యథావిరోధాత్. నహికశ్చిత్సర్వస్యైకోఽత్తాదృశ్యతే-తస్మాత్సర్వాత్మాభవతీత్యర్థః. (సర్వమస్యాన్నంభవతి) అతఏవసర్వాత్మనోహ్యత్తుఃసర్వమన్నంభవతీత్యుపపద్యతే. యఏవమేతత్- యథోక్తమదితేః- మృత్యోఃప్రజాపతేఃసర్వస్యాదనాదదితిత్వంవేద- తస్యైతత్ఫలం. ౫

ఆ.— ఇదానీమృగాదిసృష్టిముపదేష్టుంపాతనికాంకరోతి (సఇత్యాదినా) ఈక్షణప్రతిబన్ధకసద్భావందర్శయతి (అశనాయావానపీతి) (అభిపూర్వోమన్యతిరితి) *రుద్రోస్యపశూనభిమన్యేత *నాస్యరుద్రఃపశూనభిమన్యతఇత్యాదిశాస్త్రమత్రప్రమాణయితవ్యం. అన్నస్యకనీయస్త్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బహుహీతి) తథాపివిరాజోభక్షణేకాక్షతిః- తత్రాహ (తద్భక్షణేహీతి) తస్యాన్నాత్మకత్వాత్తదుత్పాద

౬.— సోఽకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి సోఽశ్రామ్యత్స తపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య యశో వీర్యముదక్రామత్ । ప్రాణా వై యశో వీర్యం తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు శరీరꣳ శ్వయితుమధ్రియత తస్య శరీర ఏవ మన ఆసీత్ ॥ ౬

కత్వాచ్చేతి శేషః. కారణనివృత్తౌ కార్యనివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బీజేతి) యథోక్తేక్షణానన్తరం మిథునభావద్వారా త్రయ్యా సృష్టిం ప్రస్తౌతి (సఏవమితి) నను విరాజస్స్రష్టృస్థావరజఙ్గమాత్మనో జగతస్సృష్టిరుక్తత్వాత్ కింపునరుక్త్యేత్యాశఙ్క్యేనపృష్టాపరిహరతి (కింతదితి) గాయత్ర్యాదీనీత్యాదిపదేనోష్ణిగనుష్టుబ్బృహతీపఙ్క్తి త్రిష్టుబ్జగతీఛన్దాంస్యుక్తాని. కేవలానాం ఛన్దసాం సర్గాసమ్భవాత్తదారూఢానామృగ్యజుస్సామాత్మనాం మన్త్రాణాం సృష్టిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (స్తోత్రేతి) ఉద్గాత్రాదినా గీయమానమృగ్జాతం స్తోత్రం. తదేవ హోత్రాదినా శంస్యమానం శస్త్రం. * స్తుతమనుశంసతి శస్త్రేః. యన్నగీయతే, నచశంస్యతే, ఽధ్వర్యు ప్రభృతిభిః ప్రయుజ్యతే,- తదస్యత్ర గ్రాహ్యమిత్యభిప్రేత్యాదిపదం. అతఏవ త్రివిధానిత్యుక్తం. అజాదయో గ్రామ్యాః పశవః. గవయాదయస్త్వారణ్యా ఇతిభేదః. కర్మసాధనభూతానసృజతేతిసమ్బన్ధః. *సమనసా వాచం మిథునం సమభవదిత్యుక్తత్వాత్ ప్రాగేవ త్రయ్యాస్సిద్ధత్వాన్న తస్యాః సృష్టిః క్లృప్తేతిశఙ్కతే (నన్వితి) వ్యక్తావ్యక్తవిభాగేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతిమిథునీభావసర్గయోరుపపత్తిరితిశేషః. అత్తృసర్గస్యాన్నసర్గశ్చేతిద్వయముక్తం- ఇదానీముపాస్యస్య ప్రజాపతేర్గుణాన్తరం నిర్దిశతి (సప్రజాపతిరిత్యాదినా) కథం మృత్యోరదితినామత్వం సిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (తథాచేతి) అదితేస్సర్వాత్మత్వం వదతా మన్త్రేణ సర్వకారణస్య మృత్యోరదితినామత్వం సూచితమితిభావః. మృత్యోరదితిత్వవిజ్ఞానవతోఽవాన్తరఫలమాహ (సర్వస్యేతి) సర్వాత్మనేతి కుతోవిశిష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) సర్వరూపేణావస్థానాభావే సర్వాన్నభక్షణస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః. విరోధమేవ సాధయతి (నహీతి) ఫలస్యోపాసనాధీనత్వాత్ప్రజాపతిమదితినామానమాత్మత్వేన ధ్యాయతో ధ్యేయాత్మభూతత్వాత్తద్రూపత్వమాపన్నస్సర్వస్యాన్నస్యాత్తా స్యాదిత్యర్థః. అన్నమన్నమేవాస్య సదా- నకదాచిత్తదస్యాత్తృభావతీతివక్తుమనన్తరవాక్యమాదత్తే (సర్వమితి) అతఏవేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (సర్వాత్మనో హీతి) ౫

రం.— (సఐక్షతేత్యాది) యద్యహమిమం- సంవత్సరం సృష్ట్వా ఆత్మానం కృతకృత్యతయా అభిమంస్యే- తతః అన్నం కనీయః కరిష్యే- అన్నమల్పీయ ఏవ స్యాదితి యావత్. అత్తవ్యస్య భూయసోఽర్థస్యాభావాత్. ఇతిసః- మృత్యురైక్షత- అచిన్తయదిత్యర్థః. (సతయేతి) సః- మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా తయా వాచా- సంవత్సరనిష్పాదితయా భూరాదివ్యాహృతిలక్షణయా వాచా, తేనాత్మనా- సంవత్సరరూపేణాత్మనా, చ నిమిత్తభూతేన యదిదం కించ- తత్సర్వమసృజతేత్యర్థః. *సభూరితివ్యాహరత్ *ఆదౌ వేదమయీ దివ్యాయతస్సర్వాః ప్రసూతయః ఇత్యాదినా భూరాదిశబ్దస్య సృజ్యమానప్రపఞ్చహేతుత్వావగమాత్, సంవత్సరాఖ్యకాలస్యాపి కార్యమాత్రహేతుత్వాచ్చేతిభావః. యదిదం కిఞ్చేత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి (ఋచో యజూంషీత్యాది) ఛన్దాంసి- గాయత్ర్యాదీని. శిష్టం స్పష్టం. నను త్రయ్యా మిథునీభూతయా కథమృగాదీనాం సృష్టిః- తేషాం తదభిన్నత్వాదితిచేన్న- కర్మసువినియుక్తత్వావస్థావిశిష్టతయా ఋగాదీనాముత్పత్తిసమ్భవాత్. సర్వప్రత్యక్షగోచరతయా వా. (సయద్యదితి) సః- మృత్యుః పరమాత్మా యద్యదేవాసృజత- తత్తత్- సృష్టం సర్వం అత్తుం- సంహర్తుమధ్రియత- ఐచ్ఛదిత్యర్థః. (సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వమితి). అదితేః- అదితిశబ్దవాచ్యస్య పరమాత్మనస్సర్వాత్తృత్వాదేవాదితిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాదదితిత్వమిత్యర్థః. నామనిరుక్తజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) అత్తా భవతి- అనుభవితా భవతి. అన్నం భవతి- అనుభావ్యం భవతి. నచైకస్య భోక్తృత్వోక్త్యా తత్ప్రతిసమ్బన్ధిన ఇతరస్య భోగ్యత్వం సిద్ధమితి తత్కథనవైయర్థ్యం శఙ్కనీయం- తద్ద్రార్థ్యాఖ్యతయా తత్ప్రపఞ్చనరూపత్వేనాదోషాత్. ౫

శం.— (సోఽకామయతేతి) అశ్వాశ్వమేధయోర్నిర్వచనార్థమిదమాహ - భూయసా- మహతా యజ్ఞేన భూయః- పునరపి యజేయేతి, జన్మాన్తరకరణాపేక్షయా భూయశ్శబ్దః స ప్రజాపతిర్జన్మాన్తరేఽశ్వమేధేనాయజత్ -సతద్భావభావితఏవ కల్పాదౌ వ్యావర్తత. సోఽశ్వమేధక్రియాకారకఫలాత్మత్వేన నిర్వృత్తస్సన్నకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి. ఏవం మహత్కార్యం కామయిత్వా లోకవదశ్రామ్యత్.(సతపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్యేతి) పూర్వవత్. (యశో వీర్యముదక్రామదితి) స్వయమేవ పదార్థమాహ- ప్రాణాః- చక్షురాదయో వై యశః- యశోహేతుత్వాత్. తేషు హి సత్సు ఖ్యాతిర్భవతి. తథావీర్యం- బలమస్మిన్ శరీరే. నహ్యుత్క్రాన్తప్రాణో యశస్వీ బలవాన్ భవతి- తస్మాత్ప్రాణా ఏవ యశో వీర్యం చాస్మిఞ్ఛరీరే. తదేవం ప్రాణలక్షణం యశో వీర్యముదక్రామత్- ఉత్క్రాన్తవత్. తదేవం యశో వీర్యభూతేషు ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు - శరీరాన్నిష్క్రాన్తేషు తచ్ఛరీరం ప్రజాపతేః శ్వయితుం- ఉచ్ఛూనభావం గన్తుమధ్రియత, మేధ్యం చాభవత్,. తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపి తస్మిన్నేవ శరీరే మన ఆసీత్. యథా కస్యచిత్ప్రియే విషయే దూరం గతస్యాపి మనో భవతి- తద్వత్. ౬

ఆ.— ఉపాస్తివిధానఫలే సతి సమాప్తిరేవ బ్రాహ్మణస్యోచితా- కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (సోఽకామయతేత్యాదినా) * తదేతాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వమిత్యేతదన్తం వాక్యమిదమానిర్దిశ్యతే. భూయో దక్షిణకత్వాదశ్వమేధస్య భూయస్త్వం. ఇతిశబ్దోఽకామయతేత్యనేన సంబధ్యతే. కథం పునస్తేన యక్ష్యమాణస్య ప్రజాపతేర్భూయశ్శబ్దోక్తిః- నహి స పూర్వమశ్వమేధమన్వతిష్ఠత్ - కర్మానధికారిత్వాత్. తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) తదేవ స్పష్టయతి (సప్రజాపతిరితి) అతీతే జన్మని యజమానోఽశ్వమేధస్య కర్తాభూత్ - అధునా హిరణ్య

ఉ.— సోకామయత మేధ్యంమఇదగ్ స్యాదాత్మన్వ్యనేనస్యామితి। తతోశ్వస్సమభవద్యదశ్వత్తన్మేధ్యమభూదితితదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వం । ఏషహవాఅశ్వమేధంవేదయఏనమేవంవేద । తమనవరుధ్యైవామన్యతతగ్ సంవత్సరస్యపరస్తాదాత్మనఆలభత। పశూగ్ దేవతాభ్యఃప్రత్యౌహత్ । తస్మాత్సర్వదైవత్యంప్రోక్షితంప్రాజాపత్యమాలభన్తే। ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతితస్యసంవత్సరఆత్మాయమగ్నిరర్కస్తస్యేమేలోకాఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధౌసోపునరేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవాపపునర్మృత్యుంజయతినైనంమృత్యురాప్నోతిమృత్యురస్యాత్మాభవతిఏతాసాందేవతానామేకోభవతి॥ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

———

గర్భోభూయోయజేయేత్యాహ- తథాచకర్తృభేదాద్భూయశ్శబ్దాసామఞ్జస్యం. అతఆహ (సతద్భావేతి) సః- ప్రజాపతిరశ్వమేధవాసనావిశిష్టజ్ఞానకర్మఫలత్వేనకల్పాదౌనిర్వృత్తోభూయోయజేయేత్యాహ-కర్తృభోక్త్రైక్యేనసాధకఫలావస్థయోర్యజమానసూత్రయోర్భేదాభావాదిత్యర్థః. ప్రజాపతిరీశ్వరః- నతస్యదుఃఖాత్మకక్రత్వనుష్ఠానేచ్ఛాయుక్తేత్యాశఙ్క్య ప్రకృతివశాత్తదుపపత్తిమభిప్రేత్యాహ (సోశ్వమేధేతి) కథమేతావతాభివర్షితాస్తుతిస్సిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) శ్రమకారణమాహ (సతపఇతి) చక్షురాదీనాంయశస్త్వేహేతుమాహ (యశోహేతుత్వాదితి) తదేవసాధయతి (తేషుహీతి) ప్రాణాఏవేతితథాశబ్దార్థః. సత్సుహితేషుశరీరేబలంభవతీతిపూర్వవదేవహేతురున్నేయః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారాస్ఫారయతి (నహీతి) ప్రాణానాంయశస్త్వంవీర్యత్వంచోపసంహృత్యవాక్యార్థంనిగమయతి (తదేవమితి) తత్ప్రాణేష్విత్యాదివ్యాచష్టే (తదేవమిత్యాదినా) శరీరాన్నిర్గతస్యప్రజాపతేర్ముక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౬

రం.— ఏవమశ్వమేధాఙ్గభూతయోరగ్నిసంవత్సరయోస్సృష్టిప్రకారాదికముక్త్వాఅశ్వస్యసృష్టిప్రకార, మశ్వమేధనిర్వచన, మశ్వమేధేఆదిత్యదృష్టిం, చవక్తుమారభతే (సోకామయతేతి) సః- ప్రజాపతిశరీరకఃపరమాత్మాఅకామయత. కిమితి. భూయసా- మహతాయజ్ఞేనపరమాత్మానంభూయః- ముహుర్ముహుర్యజేయేతి. యద్వా- భూయశ్శబ్దోభూమవాచీ. భూమానం- పరమాత్మానంయజేయేతీత్యర్థః. (సోశ్రామ్యదితి) మహాయజ్ఞసామగ్ర్యసమ్పత్త్యాశ్రాన్తఇవాభవత్. (సతపోతప్యతేతి) పరమాత్మానముద్దిశ్యతపశ్చచారేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యేతి) యశశ్చవీర్యంచయశోవీర్యం. యశోవీర్యశబ్దార్థమేవాహ (ప్రాణావైయశోవీర్యమితి) యశసోవీర్యస్యచప్రాణాయత్తత్వాత్ ప్రాణాఏవయశోవీర్యమిత్యర్థః. తతశ్చయశోవీర్యముదక్రామదిత్యస్యప్రాణాఉదక్రామన్నిత్యర్థః. (తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వితి) ప్రాణేషుఉత్క్రాన్తేషుసత్సుతత్ప్రజాపతేశ్శరీరంశ్వయితుమధ్రియత- ఉచ్ఛూనతాంగన్తుంప్రవృత్తం. (తస్యశరీరఏవమనఆసీదితి) తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపితస్మిన్నేవశరీరేమనఆసీత్ - మయాత్యక్తంస్థూలంశరీరముచ్ఛూనంహేయమాసీదితిశరీరవిషయఏవచిన్తాసర్వదాసంవృత్తేత్యర్థః. ౬

———

శం.— సతస్మిన్నేవశరీరేగతమనాస్సన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే- సోకామయత. కథం. మేధ్యం-మేధార్హం. యజ్ఞియంమే- మమేదం- శరీరంస్యాత్. కించ- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాంశ్చానేనశరీరేణ- శరీరవాన్ స్యామితిప్రవివేశ. యస్మాత్తచ్ఛరీరంమద్వియోగాద్గతయశోవీర్యంసదశ్వత్ - అశ్వయత్. తతః- తస్మాదశ్వస్సమభవత్ - తతోఽశ్వనామాప్రజాపతిరేవసాక్షాదత్రస్తూయతే. యస్మాచ్చపునస్తత్ప్రవేశాద్గతయశోవీర్యత్వాదమేధ్యంసన్మేధ్యమభూత్తదేవ- తస్మాదేవాశ్వమేధస్య- అశ్వమేధనామ్నఃక్రతోరశ్వమేధత్వం- అశ్వమేధనామలాభః. క్రియాకారకఫలాత్మకోహిక్రతుః- సచప్రజాపతిరేవేతిస్తూయతే. క్రతునిర్వర్తకస్యాశ్వస్యప్రజాపతిత్వముక్తం * ఉషావాఅశ్వస్యమేధ్యస్యేత్యాదినా. తస్యైవాశ్వస్యమేధ్యస్య, ప్రజాపతిస్వరూపస్యాగ్నేశ్చయథోక్తస్య, క్రతుఫలాత్మరూపతయాసమస్యోపాసనంవిధాతవ్యమిత్యారభ్యతే. పూర్వత్రక్రియాపదస్యవిధాయకస్యాశ్రుతత్వాత్, క్రియాపదాపేక్షత్వాచ్చప్రకరణస్య, యమర్థోవగమ్యతే. ఏషహవైఅశ్వమేధంక్రతుంవేద - యఃకశ్చిదేనమశ్వమగ్నిరూపమర్కంచయథోక్తమేవం- వక్ష్యమాణేనసమాసేనప్రదర్శ్యమానేనవిశేషణేనవిశిష్టంవేద- సఏషాశ్వమేధంవేద- నాన్యః. తస్మాదేవంవేదితవ్యఇత్యర్థః. కథం. తత్రపశువిషయమేవతావద్దర్శనమాహ - తత్రప్రజాపతిర్భూయసాయజ్ఞేనభూయోయజేయేతికామయిత్వాఆత్మానమేవపశుంమేధ్యంకల్పయిత్వాతంపశుమనవరుధ్యైవ- ఉత్సృష్టంపశుమవరోధమకృత్వైవముక్తప్రగ్రహమమన్యత-అచిన్తయత్. తంసంవత్సరస్యపూర్ణస్యపరస్తాత్ - ఊర్ధ్వమాత్మనే- ఆత్మార్థమాలభత- ప్రజాపతిదేవతాత్మకత్వేనేత్యేతత్. ఆలభత- ఆలంభంకృతవాన్. పశూన్-అన్యాన్ గ్రామ్యానారణ్యాంశ్చదేవతాభ్యః- యథాదైవతంప్రత్యౌహత్- ప్రతిగమితవాన్. యస్మాచ్చైవంప్రజాపతిరమన్యత-తస్మాదేవమన్యోప్యుక్తేనవిధినాత్మానంపశుమశ్వంమేధ్యంకల్పయిత్వాసర్వదైవత్యోహం-ప్రోక్ష్యమాణఆలభ్యమానస్త్వహంమద్దైవత్యఏవస్యాం- అన్యే- ఇతరేపశవోగ్రామ్యారణ్యాయథాదైవతమన్యాభ్యోదేవతాభ్యఆలభ్యన్తేమదవయవభూతాభ్యఏవేతివిద్యాత్. అతఏవేదానీంసర్వదైవత్యంప్రోక్షితంప్రాజాపత్యమాలభన్తేయాజ్ఞికాః.

———

౭. యదశ్వయదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏవం. (ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతి) య స్త్వేవం పశుసాధనకః క్రతుః-స ఏష సాక్షాత్ఫలభూతో నిర్దిశ్యతే. ఏష వా అశ్వమేధః. కోఽసౌ. య ఏష సవితా తపతి- జగదవభాసయతి తేజసా. తస్యాస్య క్రతుఫలాత్మనః సంవత్సరః- కాలవిశేష ఆత్మా - శరీరం. తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య. తస్యైవ క్రత్వాత్మనోఽగ్నిసాధ్యత్వాచ్చ ఫలస్య క్రతుత్వరూపేణైవ నిర్దేశః. అయం- పార్థివోఽగ్నిరర్కః- సాధనభూతః. తస్య చార్కస్య క్రతౌ చిత్యస్యేమే లోకాస్త్రయ ఆత్మానః - శరీరావయవాః. తథా చ వ్యాఖ్యాతం * తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాదినా. తావగ్న్యాదిత్యావేతౌ యథావిశేషితావర్కాశ్వమేధౌ. క్రతుఫలే. అర్కో యః పార్థివోఽగ్నిః స సాక్షాత్క్రతురూపః క్రియాత్మకః. క్రతోరగ్నిసాధ్యత్వాత్ తద్రూపేణైవ నిర్దేశః. క్రతుసాధ్యత్వాచ్చ ఫలస్య క్రతురూపేణైవ నిర్దేశః ఆదిత్యోఽశ్వమేధ ఇతి. తౌ సాధ్యసాధనౌ క్రతుఫలభూతావగ్న్యాదిత్యౌ సా ఉ పునః - భూయ ఏకైవ దేవతా భవతి. కా సా. మృత్యురేవ. పూర్వమప్యేకైవాసీత్- క్రియాసాధనఫలభేదాయ విభక్తా- తథా చోక్తం * స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతేతి. సా పునరపి క్రియానిర్వృత్త్యుత్తరకాలమేకైవ దేవతా భవతి మృత్యురేవ ఫలరూపః. యః పునరేవమేనమశ్వమేధం మృత్యుమేకాం దేవతాం వేద - అహమేవ మృత్యురస్మి అశ్వమేధ ఏకా దేవతా మద్రూపా అశ్వాగ్నిసాధ్యేతి - సోఽపజయతి పునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా పునర్మరణాయ న జాయత ఇత్యర్థః. అపజితోఽపి మృత్యురేనం పునరాప్నుయాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నైనం మృత్యురాప్నోతి. కస్మాత్. మృత్యురస్య- ఏవంవిద ఆత్మా భవతి. కించ - మృత్యురేవ ఫలరూపస్సన్నేతాసాం దేవతానామేకో భవతి. తస్యైతత్ఫలమ్. ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానాభావాదాసఙ్గే సత్యపి న పునస్తస్మిన్ప్రవేశో యుక్తః - పరిత్యక్తపరిగ్రహో యోగాదితి శఙ్క్యతే (స తస్మిన్నితి) అజ్ఞానవశాత్పరిత్యక్తపరిగ్రహోఽపి సమ్భవతీత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) వీతదేహస్య కామనాయుక్తేతి శఙ్క్యతే (కథమితి) సామర్థ్యాతిశయాదశరీరస్యాపి ప్రజాపతేస్తదుపపత్తిరితి మన్వానో బ్రూతే (మేధ్యమితి) కామనాఫలమాహ (ఇతి ప్రవివేశేతి) తథాపి కథం ప్రకృతినిరుక్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) యచ్ఛబ్దో యస్మాదితి వ్యాఖ్యాతః. దేహస్యాశ్వత్వేఽపి కథం ప్రజాపతేస్తథాత్వమిత్యాశఙ్క్య తత్తాదాత్మ్యాదిత్యాహ (తత ఇతి) అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వేన స్తుతత్వాత్తస్యోపాస్యత్వం ఫలతీతి భావః. తథాపి కథమశ్వమేధనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) క్రతోః - తదాత్మకస్య ప్రజాపతేరితి యావత్. దేహో హి ప్రాణవియోగాదశ్వయత్, పునస్తత్ప్రవేశాచ్చ మేధార్హోఽభూత్,- అతస్సోఽశ్వమేధః. తత్తాదాత్మ్యాత్ప్రజాపతిరపి తథేత్యర్థః. నను ప్రజాపతిత్వేనాశ్వమేధస్య స్తుతిర్నోపయోగినీ- అగ్నేరుపాస్యత్వేన ప్రస్తుతత్వాత్ క్రతూపాసనాభావాత్. అత ఆహ (క్రియేతి) నను క్రత్వఙ్గస్యాశ్వస్యాశ్వమేధక్రత్వాత్మనశ్చాగ్నేరుక్తరీత్యా స్తుతత్వాత్, తదుపాస్తేశ్చ ప్రాగేవోక్తత్వాత్, ఏష హ వా అశ్వమేధమిత్యాది వాక్యం నోపయుజ్యతే-తత్రాహ (క్రతునిర్వర్తకస్యేతి) ఉక్తం చ చిత్యస్యాగ్నేః *తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాదినా ప్రజాపతిత్వమితి శేషః. అశ్వోపాసనమగ్న్యుపాసనం చైకమేవేతి వక్తుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తస్యైవేతి) *య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేదేత్యాదౌ ప్రాగేవ విహితముపాసనం- కిం పునరారమ్భేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వత్రేతి) యద్యపి విధిరదితిత్వం వేదేతి శ్రుతః- తథాపి స గుణోపాస్తివిధిః- న ప్రధానవిధిః. అత్ర తు ప్రధానవిధిరుపాస్తిప్రకరణత్వాదపేక్ష్యతే- అతోఽశ్వమేధం వేదేతి ప్రధానవిధిరితి భావః. తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) యథోక్తమిత్యుభయత్ర ప్రజాపతిత్వమనుకృష్యతే. తమనవరుద్ధ్యేత్యాదిభిః ప్రదర్శ్యమానవిశేషణం. విధిరత్ర స్పష్టో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అశ్వమేధో విశేష్యత్వేన సమ్బధ్యతే. ఏవంశబ్దాత్ప్రసిద్ధార్థత్వే భాతి స కుతో విధిరిత్యాహ (కథమితి) ఏష హ వా అశ్వమేధం వేదేత్యాదౌ వివక్షితస్య విధేరుద్భూమికాం కరోతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపాస్తివిధిప్రస్తావస్సప్తమ్యర్థః. పశువిషయం దర్శనం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమనన్తరవాక్యే ప్రవృత్తే సతీతి యావత్. అథ వివక్షితం విధిమభిదధాతి (యస్మాచ్చేతి) ప్రజాపతిరిత్థం ఫలావస్థాయామమన్యతేత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య సమ్ప్రతి తత్కార్యభూతాసు ప్రజాసు తథావిధచేష్టాదృష్టిరిత్యాహ (అత ఏవేతి) ప్రోక్షితం- మన్త్రసంస్కృతం పశుమితి యావత్. ఫలావస్థప్రజాపతివదిత్యేతం శబ్దార్థః. ఉపాసనవిధిరుక్తః. సమ్ప్రతి ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి) ద్వివిధో హి క్రతుః- కల్పితపశుహేతుకో బాహ్యతద్ధేతుకశ్చ. స చ ద్విప్రకారోఽపి ఫలరూపేణ స్థితస్సవితైవేత్యుపాస్తిఫలం వక్తుమేతద్వాక్యమిత్యర్థః. విశేషోక్తిం వినా నాస్తి బుభుత్సోపశాన్తిరిత్యాహ (కోఽసావితి) క్రతుఫలాత్మకస్సవితా మణ్డలం - దేవతా వేతి సన్దేహే ద్వితీయం గృహీత్వా తస్యేత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యాస్యేతి) ఉదితోదయానుదయాభ్యామహోరాత్రద్వారా సంవత్సరవ్యవస్థానాత్తన్నిర్మాతుస్తస్య యుక్తం తత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. క్రతోరాదిత్యత్వముక్త్వా తదఙ్గస్యాగ్నేస్తత్త్వం వక్తుమయమగ్నిరర్క ఇతి వాక్యం. తస్యార్థమాహ (తస్యైవేతి) నను పూర్వోక్తస్యైవాగ్నేరాదిత్యత్వం కుతో నియమ్యతే- అన్యశ్చిత్యోఽగ్నిః - అన్యశ్చాగ్నిరాదిత్యః కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) తథాపి కథం తస్యైవాదిత్యత్వం తత్రాహ (తథా చేతి) తస్య ప్రాచీత్యాదినా లోకాత్మకత్వం చిత్యాగ్నేరుక్తం- తదిహానూద్యతే- తస్మాత్తస్యైవాత్రాదిత్యత్వమిష్టమిత్యర్థః. అగ్న్యాదిత్యభేదస్య లోకవేదసిద్ధత్వాన్న తయోరేకేన క్రతునా తాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) యథావిశేషితత్వం- ఆదిత్యరూపత్వం. కుతస్తస్యార్కస్య క్రతురూపత్వం-సాధనత్వేన భేదాదిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (క్రియాత్మక ఇతి) తథాపి కథమాదిత్యస్య క్రతుతాదాత్మ్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుసాధ్యత్వాదితి) నన్వాదిత్యస్య క్రతుఫలత్వేన క్రతుత్వే తద్ధేతోరగ్నేస్తాదాత్మ్యయోగాదయుక్తమగ్నేరాదిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) క్రతుఫలత్వాత్తదాత్మా సవితా - తద్ధేతుశ్చిత్యోఽగ్నిః - తావుక్తవిభాగాత్ వృత్త్యాదితోపాసనాదివ్యాపారాసన్తావేకైవ ప్రాణాఖ్యా దేవతేతి తయోరైక్యోక్తిరిత్యర్థః. ఏకైవేత్యుక్తే ప్రకృతయోరగ్న్యాదిత్యయోరన్యతరపరిశేషం శఙ్క్యతే (కా

ఊ:— ద్వయాహ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ । తతః కానీయసా ఏవ దేవా జ్యాయసా అసురాః తఏషు లోకేష్వస్పర్ధన్త తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి॥ ౧

నేతి) కథం ద్వయోరేకత్వం- ఏకత్వే వా కథం ద్విత్వం- తత్రాహ (పూర్వమపీతి) ఉక్తైర్థవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథా చేతి) సోపునరిత్య త పునరిత్యాదేరర్థం నిగమయతి (సోపునరితి) నను ఫలకథనార్థముపక్రమ్య ప్రాణాత్మనా గ్న్యాదిత్యయోరేకత్వం వదతా ప్రక్రాన్తం విస్మృతమితి. నేత్యాహ (యః పునరితి) ఏకత్వం- అభిన్నత్వమ్. ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

———

రం.— (సోకామయతేతి) ఏవం చిన్తావిశిష్టః ప్రజాపతిః మే- మదీయమిదం-శరీరం మేధ్యం- యజ్ఞార్హం స్యాత్, అనేన చ- శరీరేణాహమాత్మన్వీ- శరీరీ స్యామిత్యేవమకామయత - సమకల్పయత్. ఏవం సంకల్ప్య పునరపి స ప్రాణస్సన్ ప్రజాపతిస్తత్ర ప్రవిష్ట ఇతి భావః. (తతోశ్వస్సమభవదితి) తతః - ప్రజాపతినా పునరనుప్రవిష్టాత్ స్థూలశరీరాదుపాదానభూతాదశ్వరూపస్సన్ ప్రజాపతిరుత్పన్న ఇత్యర్థః. (యదశ్వయదిత్యాది) యత్- యస్మాత్కారణాత్ ప్రజాపతేశ్శరీరముత్క్రాన్తేషు ప్రాణేష్వశ్వయత్ - ఉచ్ఛూనం- తతఏవామేధ్యం చాభవత్, తదేవ పశ్చాదశ్వరూపం మేధ్యమభూత్,- తత ఏవాస్యాశ్వరూపస్య ప్రజాపతేరశ్వమేధత్వం. అశ్వయదిత్యశ్వః. మేధార్హత్వాన్మేధః. యద్యప్యశ్వమేధశబ్దో యాగనామ- తథాపి యాగద్రవ్యయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యాగపరత్వేపి న దోషః- యజ్ఞార్థకమేధశబ్దస్యారస్యాదితి వదన్తి. (ఏష హ వా ఇత్యాది) య ఏనం- పశుం ఏవం- యథోక్తనిర్వచనం వేద- స ఏవాశ్వమేధవేత్తా-నాన్య ఇత్యర్థః. (తమనవరుధ్యైవామన్యతేతి) తం- అశ్వరూపం పశుమనవరుధ్య - అవరోధనమకృత్వా. సంవత్సరమాత్రముత్సృష్టబన్ధనమేవ కృత్వా పరమాత్మానమనేన యక్ష్య ఇత్యమన్యతేత్యర్థః (తం సంవత్సరస్య పరస్తాదాత్మన ఆలభత పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహదితి) సంవత్సరస్య పరస్తాత్ - పూర్ణే సంవత్సరే తతః పరం ప్రజాపతిరాత్మనే- స్వాన్తర్యామిణే పరమాత్మనే తం - అశ్వం ఆలభత - అశ్వాలమ్భం కృతవాన్. గ్రామ్యానారణ్యాన ప్యన్యాన్ పశూనగ్నీన్ద్రాదిభ్యో దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్- పరివిభజ్యాలభతేత్యర్థః. (తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్త ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదానీన్తనా అపి యజమానాస్సర్వదేవతాసమష్టిభూత ప్రజాపతిరూపపరమాత్మదేవతాకత్వేన సర్వదైవత్యం ప్రోక్షణపర్యగ్నికరణాది సంస్కృతం ప్రజాపతిదేవతాకమశ్వమాలభన్త ఇత్యర్థః. (ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతీతి) తపత ఆదిత్యస్య దృష్టిరశ్వమేధే కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ (తస్య సంవత్సర ఆత్మేతి) తస్య- అశ్వమేధశబ్దితస్యాశ్వస్య సంవత్సర ఆత్మా - * అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి పూర్వబ్రాహ్మణ ఉక్తత్వాత్సంవత్సరాత్మకత్వం సిద్ధం. సంవత్సరాదికాలచక్రప్రవర్తకస్యాదిత్యస్య సంవత్సరాత్మకత్వాత్సంవత్సరాత్మకే మేధ్యే అశ్వే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యాసో యుజ్యత ఇత్యర్థః. (అయమగ్నిరర్క ఇతి) అయం-చిత్యాగ్నిరర్కః - పూర్వమర్కశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మేత్యర్థః. తత్ర తదధ్యాసః కర్తవ్య ఇతి యావత్. తత్ర యుక్తిం వక్తి (తస్యేమే లోకా ఆత్మాన ఇతి) తస్య- అధ్యస్యమానస్య పరమాత్మనస్స్వర్గాద్యా ఇమే లోకా ఆత్మానః - శరీరభూతా ఇత్యర్థః. * ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమిత్యాదినా చిత్యాగ్నేస్స్వర్లోకశరీరకత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాద్ద్యులోకాదిశరీరకే చిత్యాగ్నౌ ప్రతీకే తాదృశస్య పరమాత్మనోఽధ్యసనం, అశ్వస్య చ సంవత్సర ఆత్మేత్యుక్తత్వాత్తస్మిన్నశ్వమేధే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యసనం, చ యుజ్యత ఇతి భావః. (తావేతావర్కాశ్వమేధావితి) అర్కశబ్దేనాయమగ్నిరర్క ఇత్యర్కశబ్దితశ్చిత్యాగ్నిరుచ్యతే. తావేతౌ చిత్యాగ్న్యశ్వమేధౌ ప్రాగుక్తైదృశమహిమశాలినావిత్యర్థః. (సోపునరేకైవ దేవతా భవతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థః. అగ్న్యశ్వమేధాభ్యామేతాదృశదృష్టివిశిష్టాభ్యాం ప్రీణనీయా దేవతైకైవ భవతీత్యర్థః. సా కేత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యురేవేతి) పరమాత్మైవేత్యర్థః. యద్వా - తావేతావగ్న్యశ్వమేధౌ అప్యయకాలే మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మైవేత్యర్థః. ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టాగ్న్యశ్వమేధయోః ప్రయోజనమాహ (అప పునర్మృత్యుం జయతీతి) అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. (నైనం మృత్యురాప్నోతీతి) ఏనం సంసారో నాప్నోతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మజ్ఞానసాధ్యాయాస్సంసారనివృత్తేః కథం దృష్టివిశిష్టచిత్యాగ్న్యశ్వమేధసాధ్యత్వమిత్యత్రాహ (మృత్యురస్యాత్మా భవతీతి) మృత్యుః- పరమాత్మా అస్య - అశ్వమేధానుష్ఠాతురాత్మా భవతి - ఆత్మత్వేనావగతో భవతీత్యర్థః. నిత్యసిద్ధస్యాత్మత్వస్యాసాధ్యత్వాత్. తతశ్చాగ్న్యశ్వయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వావగమద్వారా సంసారనివృత్తిహేతుత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (ఏతాసాం దేవతానామితి) అగ్నీన్ద్రాదిసాయుజ్యకామస్య తదపి భవతీత్యర్థః........................ ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

———

శం.— (ద్వయా హేత్యాది) అస్య కస్సమ్బన్ధః. కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం పరాగతిరుక్తా మృత్య్వాత్మభావోశ్వమేధగత్యుక్త్యా. అథేదానీం మృత్య్వాత్మభావసాధనభూతయోః కర్మజ్ఞానయోర్యత ఉద్భవః - తత్ప్రకాశనార్థముద్గీథబ్రాహ్మణమారభ్యతే. నను మృత్య్వాత్మభావః పూర్వత్ర జ్ఞానకర్మణోః ఫలముక్తం - ఉద్గీథజ్ఞానకర్మణోస్తు మృత్య్వాత్మభావాతిక్రమణం ఫలం వక్ష్యతి - అతోభిన్నవిషయత్వాత్ఫలస్య న పూర్వకర్మజ్ఞానోద్భవప్రకాశనార్థత్వమితి చేత్. నాయం దోషః - అగ్న్యాదిత్యాత్మభావత్వాదుద్గీథఫలస్య. పూర్వత్రాప్యేతద్దేవఫలముక్తం * ఏతాసాం దేవతానామేకో భవతీతి. నను మృత్యుమతిక్రాన్త ఇత్యాదివిరుద్ధం. న - స్వాభావికపాప్మాసఙ్గవిషయత్వాదతిక్రమణస్య. కోసౌ స్వాభావికః పాప్మాసఙ్గో మృత్యుః-

కుతో వా తస్యోద్భవః- కేన వా తస్యాతిక్రమణం- కథం వేత్యేతస్యార్థస్య ప్రకాశనాయాఖ్యాయికారభ్యతే. కథం. ద్వయాః- ద్విప్రకారాః. హ ఇతి పూర్వవృత్తావద్యోతకో నిపాతః. వర్తమానప్రజాపతేః పూర్వజన్మని యద్వృత్తం- తదేవ ద్యోతయతి హ శబ్దేన. ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతేర్వృత్తజన్మావస్థస్యాపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. కే తే. దేవాశ్చాసురాశ్చ- తస్యైవ ప్రజాపతేః ప్రాణా వాగాదయః. కథం పునస్తేషాం దేవాసురత్వం. ఉచ్యతే- శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మభావితాః ద్యోతనాద్దేవా భవన్తి. త ఏవ స్వాభావికప్రత్యక్షానుమానజనితదృష్టప్రయోజనకర్మజ్ఞానభావితా అసురాః - స్వేష్వేవాసుషు రమణాత్. సురేభ్యో వా- దేవేభ్యోఽన్యత్వాత్. యస్మాచ్చ దృష్టప్రయోజనజ్ఞానకర్మభావితా అసురాః - తతః - తస్మాత్ కానీయసాః- కనీయాంస ఏవ కానీయసాః. స్వార్థే వృద్ధిః. కనీయాంసః- అల్పా ఏవ దేవాః. జ్యాయసా అసురాః - జ్యాయాంసోఽసురాః. స్వాభావికీ హి కర్మజ్ఞానప్రవృత్తిర్మహత్తరా ప్రాణానాం శాస్త్రజనితాయాః కర్మజ్ఞానప్రవృత్తేః- దృష్టప్రయోజనత్వాత్. అత ఏవ కనీయస్త్వం దేవానాం- శాస్త్రజనితప్రవృత్తేరల్పత్వాత్. అత్యన్తయత్నసాధ్యా హి సా. తే దేవాశ్చాసురాశ్చ ప్రజాపతిశరీరస్థాః ఏషు లోకేషు నిమిత్తభూతేషు స్వాభావికేతరకర్మజ్ఞానసాధ్యేష్వస్పర్ధన్త - స్పర్ధాం కృతవన్తః. దేవానాం చాసురాణాం చ వృత్త్యుద్భవాభిభవౌ స్పర్ధా. కదాచిచ్ఛాస్త్రజనితాకర్మజ్ఞానభావనారూపా వృత్తిః ప్రాణానాముద్భవతి. యదా చోద్భవతి- తదా దృష్టప్రయోజనా ప్రత్యక్షానుమానజనితకర్మజ్ఞానభావనారూపా తేషామేవ ప్రాణానాం వృత్తిరాసుర్యభిభూయతే. స దేవానాం జయో, సురాణాం పరాజయః,. కదాచిత్తద్విపర్యయేణ దేవానాం వృత్తిరభిభూయతే- ఆసుర్యా ఉద్భవః. సోఽసురాణాం జయో, దేవానాం పరాజయః,. ఏవం దేవానాం జయే ధర్మభూయస్త్వాదుత్కర్ష ఆ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తేః. అసురజయేఽధర్మభూయస్త్వాదపకర్ష ఆ స్థావరత్వప్రాప్తేః. ఉభయసామ్యే మనుష్యత్వప్రాప్తిః. త ఏవం కనీయస్త్వాదభిభూయమానా అసురైర్దేవా బాహుల్యాదసురాణాం కిం కృతవన్త ఇతి. -ఉచ్యతే- తే దేవా అసురైరభిభూయమానాః హ- కిల ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కథం. హన్తేదానీమస్మిన్యజ్ఞే జ్యోతిష్టోమ ఉద్గీథేన - ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణేనాత్యయామ- అతిగచ్ఛామః. అసురానభిభూయ స్వం దేవభావం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపద్యామహ ఇత్యుక్తవన్తోఽన్యోన్యం. ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణం చ జ్ఞానకర్మభ్యాం. కర్మ- వక్ష్యమాణమభ్యారోహజపలక్షణం విధిత్స్యమానం తదేతాని జపేదితి. జ్ఞానం త్విదమేవ నిరూప్యమాణం. నన్విదమభ్యారోహజపవిధిశేషోఽర్థవాదః- న జ్ఞాననిరూపణపరం. న - య ఏవం వేదేతి వచనాత్. ఉద్గీథప్రస్తావే పురాకల్పశ్రవణాత్ ఉద్గీథవిధిపరమితి చేన్న- అప్రకరణాత్, ఉద్గీథస్య చాన్యత్ర విహితత్వాత్, విద్యాప్రకరణత్వాచ్చాస్య, అభ్యారోహజపస్య చానిత్యత్వాత్, ఏవంవిత్ప్రయోజ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ నిత్యవచ్ఛ్రవణాత్, *తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి చ శ్రుతేః, ప్రాణస్య వాగాదీనాం చ శుద్ధ్యశుద్ధివచనాత్,. న హ్యనుపాస్యత్వే ప్రాణస్య శుద్ధివచనం, వాగాదీనాం చ సహోపన్యస్తానామశుద్ధివచనం, వాగాదినిన్దయా ముఖ్యప్రాణస్తుతిః, శ్రేయోభిప్రేతోపపద్యతే. * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాదిఫలవచనం చ. ప్రాణస్వరూపాపత్తిర్హి ఫలం తత్ - యద్వాగాద్యగ్న్యాదిభావః. భవతు నామ ప్రాణస్యోపాసనం- న తు విశుద్ధ్యాదిగుణవత్తేతి. నను స్యాత్- శ్రుతత్వాత్. న స్యాత్- ఉపాస్యత్వే స్తుత్యర్థోపపత్తేః. న - అవిపరీతార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయః ప్రాప్త్యుపపత్తేర్లోకవత్. యో హ్యవిపరీతమర్థం ప్రతిపద్యతే లోకే - స ఇష్టం ప్రాప్నోతి- అనిష్టాద్వా నివర్తతే - న విపరీతార్థప్రతిపత్త్యా. తథేహాపి శ్రౌతశబ్దజనితార్థప్రతిపత్తౌ శ్రేయః ప్రాప్తిరుపపన్నా- న విపర్యయే. న చోపాసనార్థశ్రుతశబ్దోత్థవిజ్ఞానవిషయస్యాయథార్థత్వే ప్రమాణమస్తి. న చ తద్విజ్ఞానస్యాపవాదః శ్రూయతే. తతః శ్రేయః ప్రాప్తిదర్శనాద్యథార్థతాం ప్రతిపద్యామహే- విపర్యయే చానర్థప్రాప్తిదర్శనాత్. యో హి విపర్యయేణార్థం ప్రతిపద్యతే లోకే పురుషం స్థాణురితి- అమిత్రం మిత్రమితి వా- సోఽనర్థం ప్రాప్నువన్ దృశ్యతే. ఆత్మేశ్వరదేవతాదీనామప్యయథార్థానామేవ చేద్గ్రహణం శ్రుతితః - అనర్థప్రాప్త్యర్థం శాస్త్రమితి ధ్రువం ప్రాప్నుయాల్లోకవదేవ. న చైతదిష్టం- తస్మాద్యథాభూతానేవాత్మేశ్వరదేవతాదీన్ గ్రాహయత్యుపాసనార్థం శాస్త్రం. నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. స్ఫుటం నామాదేరబ్రహ్మత్వం- తత్ర బ్రహ్మదృష్టిం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయచ్ఛాస్త్రం దృశ్యతే- తస్మాద్యథార్థమేవ శాస్త్రతః ప్రతిపత్తేః శ్రేయ ఇత్యయుక్తమితి చేన్న- ప్రతిమావద్భేదప్రతిపత్తేః. నామాదావబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయతి శాస్త్రం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిమితి నైతత్సాధ్వవోచః. కస్మాత్. భేదేన హి బ్రహ్మణో నామాదివస్తునః ప్రతిపన్నస్య నామాదౌ విధీయతే బ్రహ్మదృష్టిః ప్రతిమాదావివ విష్ణుదృష్టిః. ఆలమ్బనత్వేన హి నామాదిప్రతిపత్తిః ప్రతిమావదేవ - న తు నామాద్యేవ బ్రహ్మేతి. యథా స్థాణావనిర్జ్ఞాతే- న స్థాణురితి పురుష ఏవాయమితి ప్రతిపద్యతే విపరీతం- న తు తథా నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిర్విపరీతా. బ్రహ్మదృష్టిరేవ కేవలా- నాస్తి బ్రహ్మేతి చేత్. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిదృష్టీనాం తుల్యతా. న- ఋగాదిషు పృథివ్యాదిదృష్టిదర్శనాత్. విద్యమానపృథివ్యాదివస్తుదృష్టీనామేవర్గాదివిషయే క్షేపదర్శనాత్. తస్మాత్తత్సామాన్యాన్నామాదిషు బ్రహ్మాదిదృష్టీనాం విద్యమానబ్రహ్మాదివిషయత్వసిద్ధిః. ఏతేన ప్రతిమా బ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిబుద్ధీనాం చ సత్యవస్తువిషయత్వసిద్ధిః. ముఖ్యాపేక్షత్వాచ్చ గౌణత్వస్య. పఞ్చాగ్న్యాదిషు చాగ్నిత్వాదేర్గౌణత్వాన్ముఖ్యాగ్న్యాదిసద్భావవన్నామాదిషు బ్రహ్మత్వస్య గౌణత్వాన్ముఖ్యబ్రహ్మసద్భావోపపత్తిః. క్రియార్థైశ్చావిశేషాద్విద్యార్థానాం. యథా చ దర్శపౌర్ణమాసాదిక్రియేదంఫలా విశిష్టేతికర్తవ్యతాకా ఏవంక్రమప్రయుక్తాఙ్గా చేత్యేతదలౌకికం వస్తు ప్రత్యక్షాద్యవిషయం- తథాభూతం చ వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యతే - తథా పరమాత్మేశ్వరదేవతాదివస్త్వస్థూలాదిధర్మకమశనాయాద్యతీతం చేత్యేవమాదివిశిష్టమితి వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యత ఇత్యలౌకికత్వాత్తథాభూతమేవ భవితుమర్హతీతి. న చ క్రియార్థైర్వాక్యైర్జ్ఞానవాక్యానాం బుద్ధ్యుత్పాదకత్వే విశేషోఽస్తి. న చానిశ్చితా విపర్యస్తా వా పరమాత్మాదివస్తువిషయా బుద్ధిరుత్పద్యతే. అనుష్ఠేయాభావాదయుక్తమితి చేత్. క్రియార్థైర్వాక్యైస్త్ర్యంశా భావనానుష్ఠేయా జ్ఞాప్యతే లౌకిక్యపి- న తథా పరమా

త్మైశ్వరాదివిజ్ఞానేఽనుష్ఠేయంకించిదస్తి - అతః క్రియాన్తైస్సాధర్మ్యమిత్యయుక్తమితిచేన్న - జ్ఞానస్యతథాభూతార్థవిషయత్వాత్. నహ్యనుష్ఠే
యస్య స్త్ర్యంశస్యభావనాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వాత్తథాత్వం. కింతర్హి. ప్రమాణసమధిగతత్వాత్. నచతద్విషయాయాబుద్ధేరనుష్ఠేయవిషయత్వా
త్తథార్థత్వం. కింతర్హి. వేదవాక్యజనితత్వాదేవ. వేదవాక్యాధిగతస్యవస్తునస్తథాత్వేనత్యనుష్ఠేయత్వవిశిష్టంచేదనుతిష్ఠతి- నోచేత్ అనుష్ఠేయత్వవిశి
ష్టం- నానుతిష్ఠతి. అననుష్ఠేయత్వేవాక్యప్రమాణత్వానుపపత్తిరితిచేత్. నహ్యనుష్ఠేయేఽసతిపదానాంసంహతిరుపపద్యతే - అనుష్ఠేయత్వేతుస
తితావద్యైనపదానిసంహన్యన్తే- తత్రానుష్ఠేయనిష్ఠంవాక్యంప్రమాణంభవతిఇదమనేనైవంకర్తవ్యమితి - నత్విదమనేనైవమిత్యేవంప్రకారాణాంప
దశతానామపివాక్యత్వముపస్తికుర్యాత్ క్రియేతకర్తవ్యంభవేత్స్యాదిత్యేవమాదీనామన్యతమేఽసతి. అతఃపరమాత్మేశ్వరాదీనామపివాక్యప్రమాణత్వం.
పదార్థత్వేచప్రమాణాన్తరవిషయత్వం. అతోఽసదేతదితిచెన్న- అస్తిమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాద్యననుష్ఠేయేపివాక్యదర్శనాత్. నచతన్మే
రుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాదివాక్యశ్రవణేమేర్వాదావనుష్ఠేయత్వబుద్ధిరుత్పద్యతే. తథాస్తిపదసహితానాంపరమాత్మేశ్వరాదిప్రతిపాదకవా
క్యపదానాంవిశేషణవిశేష్యభావేనసంహతిఃకేనవార్యతే. మేర్వాదిజ్ఞానవత్పరమాత్మజ్ఞానే ప్రయోజనాభావాదయుక్తమితిచేన్న- "బ్రహ్మవిదాప్నో
తిపరం" "భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః"ఇతిఫలశ్రవణాత్, సంసారబీజావిద్యాదిదోషనివృత్తిదర్శనాచ్చ. అనన్యశేషత్వాచ్చతద్జ్ఞానస్యజుహ్వామివఫలశ్రుతే
రర్థవాదత్వానుపపత్తిః. ప్రతిషిద్ధానిష్టఫలసమ్బన్ధశ్చవేదాదేవవిజ్ఞాయతే- నచానుష్ఠేయస్సః. నచప్రతిషిద్ధవిషయే ప్రవృత్తక్రియస్యాకరణాదన్య
దనుష్ఠేయమస్తి. అకర్తవ్యతాజ్ఞాననిష్ఠతైవహిపరమార్థతఃప్రతిషేధవిధీనాంస్యాత్. క్షుధార్తస్యప్రతిషేధజ్ఞానసంస్కృతస్యాభక్ష్యేఽభోజ్యే
వాప్రత్యుపస్థితేకలఞ్జాభిశస్తాన్నాదావిదంభక్ష్యమదోభోజ్యమితివాజ్ఞానముత్పన్నంతద్విషయయాప్రతిషేధజ్ఞానస్మృత్యాబాధ్యతే - మృగతృష్ణికా
యామివపేయజ్ఞానం. తద్విషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనతస్మిన్బాధితే స్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేఽనర్థకరీతద్భక్షణభోజనప్రవృత్తిర్నభవతి. విప
రీతజ్ఞాననిమిత్తాయాఃప్రవృత్తేర్నివృత్తిరేవ- నపునర్యత్నఃకార్యస్తదభావే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధీనాం వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననిష్ఠతైవ- నపురుషవ్యా
పారనిష్ఠతాగన్ధోప్యస్తి. తథేహాపిపరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానవిధీనాంతావన్మాత్రపర్యవసానతైవస్యాత్. తథాతద్విజ్ఞానసంస్కృతస్యతద్విపరీ
తార్థజ్ఞాననిమిత్తానాంప్రవృత్తీనామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాత్పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానస్మృత్యాస్వాభావికేతస్మిన్మిథ్యావిజ్ఞానేబాధితేఽభావ
స్స్యాత్. ననుకలఞ్జాదిభక్షణాదేరనర్థార్థత్వేనవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానస్యస్మృత్యాస్వాభావికేతద్భక్ష్యత్వాదివిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేతద్భక్షణాద్యనర్థప్రవృ
త్త్యభావవదప్రతిషేధవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రవిహితప్రవృత్త్యభావోనయుక్తఇతిచెన్న- విపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంతుల్యత్వాత్. కలఞ్జభ
క్షణాదిప్రవృత్తేర్మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వమనర్థార్థత్వంచయథా- తథాశాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి-తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శాస్త్రవి
హితప్రవృత్తీనామపిమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వేనానర్థత్వేనచతుల్యత్వాత్ పరమాత్మజ్ఞానేనవిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేయుక్తఏవాభావః. ననుతత్రయుక్తః - ని
త్యానాంతుకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వాదనర్థార్థత్వాభావాచ్చాభావోనయుక్తఇతిచేన్న - అవిద్యారాగద్వేషాదిదోషవతోవిహితత్వాత్. యథాస్వర్గకా
మాదిదోషవతోదర్శపౌర్ణమాసాదీనికామ్యానికర్మాణివిహితాని- తథాసర్వానర్థబీజావిద్యాదిదోషవతస్తజ్జనితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారరాగద్వేషాదిదోష
వత, శ్చతత్ప్రేరితావిశేషప్రవృత్తేరిష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినోనిత్యానికర్మాణివిధీయన్తే- నకేవలంశాస్త్రనిమిత్తాన్యేవ. నచాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణ
మాసచాతుర్మాస్యపశుబన్ధసోమానాంకర్మణాంస్వతఃకామ్యనిత్యత్వవివేకోస్తి - కర్తృగతేనహిస్వర్గాదికామ్యదోషేణకామ్యార్థతా - తథాఽవిద్యాది
దోషవతఃస్వభావప్రాప్తేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినస్తదర్థాన్యేవనిత్యానీతియుక్తంతంప్రతివిహితత్వాత్. నపరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శమో
పాయవ్యతిరేకేణకించిత్కర్మవిహితముపలభ్యతే. కర్మనిమిత్తదేవతాదిసర్వసాధనవిజ్ఞానోపమర్దేనహ్యాత్మజ్ఞానంవిధీయతే- నచోపమర్దితక్రియాకా
రకాదివిజ్ఞానస్యకర్మప్రవృత్తిరుపపద్యతే- విశిష్టక్రియాసాధనాదిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్క్రియాప్రవృత్తేః. నహిదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నాస్థూలాద్వ
యానిబ్రహ్మప్రత్యయధారిణఃకర్మావసరోస్తి. భోజనాదిప్రవృత్త్యవసరవత్స్యాదితిచేన్న - అవిద్యాదికేవలదోషనిమిత్తత్వాద్భోజనాదిప్రవృత్తే
రావశ్యకత్వానుపపత్తేః. నతుతథానియతంకదాచిత్క్రియతే, కదాచిన్నక్రియతే, చేతినిత్యంకర్మోపపద్యతే. కేవలదోషనిమిత్తత్వాత్తుభోజనాదిక
ర్మణోఽనియతత్వంస్యాత్ - దోషోద్భవాభిభవయోరనియతత్వాత్ - కామానామివకామ్యేషు. శాస్త్రనిమిత్తకాలాద్యపేక్షత్వాచ్చ నిత్యానామని
యతత్వానుపపత్తిః. దోషనిమిత్తత్వేసత్యపియథాకామ్యాగ్నిహోత్రస్యశాస్త్రవిహితత్వాత్ సాయంప్రాతఃకాలాద్యపేక్షత్వం- ఏవం. తద్భోజ
నాదిప్రవృత్తౌనియమవత్స్యాదితిచేన్న- నియమస్యాక్రియాత్వాత్, క్రియాయాశ్చాప్రయోజకత్వాన్నాసౌజ్ఞానస్యాపవాదకరః. తస్మాత్పర
మాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవిధేరపితద్విపరీతస్థూలద్వైతాదిజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ సామర్థ్యాత్ సర్వకర్మప్రతిషేధవిధ్యర్థత్వంసమ్పద్యతే - కర్మప్రవృత్త్య
భావస్యతుల్యత్వాత్ - యథాప్రతిషేధవిషయే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధివచ్చవస్తుప్రతిపాదనంతత్పరత్వంచసిద్ధంశాస్త్రస్య. ౧

ఆ. — తృతీయమగ్నిబ్రాహ్మణానన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధాప్రతీతేర్నసా స్త్రీత్యాక్షిపతి (ద్వయాహేత్యాద్యన్యైతి) వివ
క్షితంసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (కర్మణామితి) "సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితిశ్రుతేరుక్తాపరాగతిర్ముక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోర్వాత్మభావఇతి)
అశ్వమేధోపాసనస్యసాశ్వమేధస్యకేవలస్యవాఫలముక్తం - నోపాస్త్యన్తరాణాంకర్మాన్తరాణాంచేత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధఫలోక్త్యాపాస్త్యన్తరాణాంకేవ
లానాంసముచ్చితానాంచఫలముపలక్షితమిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానయుక్తానాం
కర్మణాంసంసారఫలత్వప్రదర్శనానన్తరమితియావత్. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకస్యప్రాణస్యస్వరూపంనిరూపయితుం బ్రాహ్మణమిత్యుత్థాపోత్థా
పకత్వంసంబన్ధముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) "మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇతి మృత్యోరతిక్రమస్యవక్ష్యమాణజ్ఞానకర్మఫలత్వా, త్పూర్వత్రచతద

ర్థావస్యతత్ఫలస్యోక్తత్వాత్, ఉభయస్యాపిఫలస్యభేదాత్ పూర్వోత్తరయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విషయశబ్దితాద్దైక్యభేదాన్నపూర్వోక్తయోరుత్తరయో రుద్భవ
కారణప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరజ్ఞానకర్మఫలభేదాభావాదేకవిషయత్వాత్ తదుద్భావకప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణంయుక్తమి
తిపరిహరతి (నాయమితి) వాక్యశేషవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) స్వాభావికః - శాస్త్రీనాథేయోఽయం పాప్మవిషయాసఙ్గ
రూపః- సమ్మృత్యుః. తస్యాతిక్రమణంవాక్యశేషేకథ్యతే - నహిహిరణ్యగర్భాఖ్యమృత్యోః. అతఃపూర్వోక్తజ్ఞానకర్మభ్యాంతుల్యవిషయత్వమేవోత్తర
జ్ఞానకర్మణోరిత్యర్థః. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకత్వంవక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతాం- ఆఖ్యాయికాతుకిమర్థేత్యాశఙ్క్యతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (కోసావితి)
కథంయథోక్తో బ్రాహ్మణాఖ్యాయికయోరర్థశ్శక్యోజ్ఞాతుమిత్యాకాఙ్క్షాంనిషేప్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) నిపాతార్థమేవస్ఫుటయతి
(వర్తమానేతి) ప్రజాపతిశబ్దోభవిష్యద్వృత్త్యాయజమానంగోచరయతీత్యాహ (వృత్తేతి) ఇన్ద్రాదయోదేవాః-విరోచనాదయశ్చాసురాఇత్యా
శఙ్కాంవారయతి (తస్యైవేతి) యజమానేషుప్రాణేషుదేవత్వమసురత్వంచ విరుద్ధంనసిధ్యతీతిశఙ్కతే (కథమితి) తేషుతదుభయమౌపాధికం
సాధయతి (ఉచ్యతఇతి) శాస్త్రీనిషేధయోర్జ్ఞానకర్మణోరుత్పాదకమాహ (ప్రత్యక్షేతి) సన్నిధానాసన్నిధానాభ్యాం ప్రమాణద్వయోక్తిః. స్వాభావ్య
వాసుమరమణంనామాత్మంభరిత్వం. తతఇత్యాదివాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (యస్మాచ్చేతి) దేవానామల్పత్వం ప్రపఞ్చయతి (స్వాభావికీహీతి) మ
హత్తరత్వేహేతురుత్కృష్టప్రయోజనత్వాదితి. అసురాణాంబహుత్వం ప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రజనితేతి) అసురాణాంబాహుల్యమితిశేషః. తదేవసా
ధయతి (అత్యన్తేతి) ఉభయేషాందేవాసురాణాంమిథస్స్పర్ధాందర్శయతి (తేదేవాశ్చేతి) కథంబ్రహ్మాదీనాంస్థావరాన్తానాంభోగస్థానానాంస్స్ప
ర్ధానిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్య తేషాంశాస్త్రీయేతరజ్ఞానకర్మసాధ్యత్వాత్, తయోశ్చదేవాసురజయాధీనత్వాత్, తస్యచస్పర్ధాపూర్వకత్వాత్, తత్పరస్పర
యాలోకానాంతన్నిమిత్తత్వమిత్యభిప్రేత్యవిశినష్టి (స్వాభావికేతి) కాపునరేషాంస్పర్ధానామేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానాంచేతి) తామేవసఫ
లాంవివృణోతి (కదాచిదిత్యాదినా) అధికృతైరసురపరాజయాయదేవజయాయచ ప్రయతితవ్యమిత్యనుగ్రహబుద్ధ్యాజయఫలమాహ (ఏవమితి) ఆకాఙ్క్షా
పూర్వకమనన్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తఏవమిత్యాదినా) యోఽయముద్గీథోనామకర్మాఙ్గభూతఃపదార్థః- తత్కర్తుః ప్రాణస్యస్వరూపస్య
యణమేవకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) కింతత్కర్మ- కింవాజ్ఞానం- తదాహ (కర్మేతి) తాన్యేతాని- * అసతోమాసద్గమయేత్యాదీని
యజూంషిజపేదితివిధిత్సితానమితియోజనా. ద్వయాహేత్యాదిసజ్ఞానరూపణపరం - జపవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాత్. తస్మాత్ తత్రజ్ఞానస్యనిరూ
ప్యమాణత్వమిత్యాక్షిపతి (నన్వితి) అభిముఖ్యేనారోహతిదేవభావమనేనేత్యభ్యారోహోజామన్త్రజపః. తద్విధిశేషార్థవాదోద్వయాహేత్యాదివాక్య
మిత్యర్థః. ఉపాస్తివిధిశ్రవణాత్తత్పరంవాక్యం - నజపవిధిశేషఇతిదూషయతి (నేతి) మాభూజ్జపవిధిశేషః - తథాప్యుద్గాయేత్యోద్గాత్రస్యకర్మణః
సన్నిధానేపురాతనకల్పనాప్రకారస్యద్వయాహేత్యాదినాశ్రవణాత్ తద్విధిశేషార్థవాదోఽయమితిశఙ్కతే (ఉద్గీథేతి) నేదంవాక్యంజ్ఞానంచోద్గీ
థవిధిశేషః- తత్ప్రకరణస్థత్వాభావేనసన్నిధ్యభావాదితిదూషయతి (నాప్రకరణాదితి) ఉద్గీథస్తుతిక్కవిధీయతే- నఖల్వవిహితమఙ్గంభవతి- తత్రాహ
(ఉద్గీథస్యచేతి) అన్యత్రైతికర్మకాణ్డోక్తిః. అథోద్గాయేత్యుద్గీథవిధిరపిహప్రతీయతే- తత్కథంసన్నిధిరపోద్యతే - తత్రాహ (విద్యేతి) ఉద్గీథవి
ధిరిహ ప్రతీయమానఃప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనవిధిః - అన్యథా ప్రకరణవిరోధాదిత్యర్థః. జపవిధిశేషత్వముద్గీథవిధిశేషత్వంవాజ్ఞానస్యనాస్తీ
త్యుక్తం- ఇదానీంజపవిధిశేషత్వాభావేయుక్త్యన్తరమాహ (అభ్యారోహేతి) అనిత్యత్వంసాధయతి (ఏవమితి) ప్రాణవిజ్ఞానవతానుష్ఠేయోజపోన
తద్విజ్ఞానాత్ప్రాగస్తి- తన్నాస్యాపశ్చాద్భావీప్రాగేవసిద్ధంవిజ్ఞానం ప్రయోజయతీత్యర్థః. తస్యాపి ప్రాచీనత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానస్య
చేతి) * యఏవంవిద్వాన్ పౌర్ణమాసీంయజతఇతివత్ * యఏవంవేదేతివిజ్ఞానంశ్రుతం. నహిప్రయాజాదిపౌర్ణమాసీప్రయోజకం-తస్యాఏవత
త్ప్రయోజకత్వాత్. తథాప్రాణవిత్ప్రయోజ్యోజపోనవిజ్ఞానప్రయోజకః - తస్యస్వప్రయోజకత్వేన ప్రాగేవసిద్ధేరావశ్యకత్వాదిత్యర్థః. ఫలవత్త్వా
చ్చప్రాణవిజ్ఞానంస్వతన్త్రంవిధిత్సితమిత్యాహ (తద్ధేతి) ప్రాణోపాస్తేస్స్వవత్సితత్వేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణస్యేతి) యద్ధిస్తూయతే - తద్విధీ
యతఇతిన్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతశ్చప్రాణోపాస్తిరత్రవిధిత్సితేత్యాహ (మృత్యుమితి) ఫలవచనంప్రాణస్యాను
పాస్యత్వేనోపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (ప్రాణేతి) మృత్యుమోక్షణానన్తరంవాగాదీనాంయదగ్న్యాదిత్వంఫలం- తదధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం
హిత్వోపాసితురాధిదైవికప్రాణస్వరూపాపత్తేరుపపద్యతే- తస్మాద్విధిత్సితైవాత్రప్రాణోపాస్తిరిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయేనప్రాణోపాస్తిముపేత్యప్రాణ
స్యైవతాంశుద్ధ్యాదిగుణవతీమాక్షిపతి (భవత్వితి) యథాప్రాణస్యోపాస్తిశ్శాస్త్రదృష్టత్వాదిష్టా- తథాస్యగుణసమ్బన్ధఃశ్రుతత్వాదేష్టవ్యః - ఉపా
స్త్యుపాస్యైచగుణవతిప్రాణేప్రామాణికప్రాప్తేరవిశేషాదితిసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నన్వితి) ప్రాణస్యోపాస్యత్వేవిశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యస్తుత్యర్థత్వేనార్థవా
దత్వసమ్భవాన్నయథోక్తాదేవతాస్యాదితిపూర్వవాద్యాహ (నస్యాదితి) విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యార్థవాదత్వేపినాభూతార్థవాదత్వమితిపరిహరతి(నేతి)
విశుద్ధ్యాదిగుణవిశిష్టప్రాణదృష్టేరత్రఫలప్రాప్తిశ్శ్రుతాసజ్ఞానస్యమిథ్యార్థత్వేయుక్తా - సమ్యగ్జ్ఞానాదేవపుమర్థావాప్తేస్సమ్భవాత్. అతఃస్తుతిరపియ
థార్థైవేత్యర్థః. లోకదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యోహీతి) ఇహేతివేదాఖ్యదార్ష్టాన్తికోక్తిః. నను విశుద్ధ్యాదిగుణవతీందేవతాంవదన్తివాక్యాన్యుపాసనావి
ధ్యర్థత్వాన్నస్వార్థే ప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే- తత్రాహ (నచేతి) అన్యపరాణామపివాక్యానాంమానాన్తరసంవాదవిసంవాదయోరసతోఃస్వార్థే
ప్రామాణ్యమనుభవానుసారిభిరేష్టవ్యమిత్యర్థః. నను ప్రాణస్యవిశుద్ధ్యాదివాదోనస్వార్థేమానం- అన్యపరత్వాత్ - ఆదిత్యయూపాదివాక్యవత్. అత
ఆహ (నచేతి) ఆదిత్యయూపాదివాక్యార్థజ్ఞానస్యప్రత్యక్షాదినాపవాదవద్విశుద్ధ్యాదిగుణవిజ్ఞానస్యనాపవాదశ్శ్రుతః-తస్మాద్విశుద్ధ్యాదివాదస్యస్వా
ర్థమానత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. విశుద్ధ్యాదిగుణకప్రాణవిజ్ఞానాత్ఫలశ్రవణాత్తద్వాదస్యయథార్థత్వమేవేత్యుపసంహరతి (తతఇతి) లోకవద్వే

దేపిసమ్యగ్జ్ఞానాదిష ప్రాప్తిరనిష్టపరిహారశ్చేత్యన్వయముఖేనో క్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనాపిసమర్థయతే (విపర్యయేచేత్యాదినా) శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వ
నిష్ఫలత్వేవ స్యాంనిరాచష్టే (నచేతి) అపౌరుషేయస్యాపమ్మానితసర్వదోషస్యాశేషపురుషార్థహేతోశ్శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వాసమ్భవమశక్యమిత్యర్థః. శా
స్త్రస్యయథార్థభూతార్థత్వంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం- జ్ఞానార్థంచేతిశేషః. శాస్త్రాదియథార్థ ప్రతిపత్త్యైః త్రయః ప్రాప్తిరిత్య త్రవ్యభిచా
రంచోదయతి (నామరూపాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (స్ఫుటమితి) అబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిరతస్మింస్తద్బుద్ధిర్వాన్నిత్యాద్యర్థః- నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే
గతమిత్యాదిశ్రుత్యాఫలవతీ తతశ్శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తైరేవఫలమిత్యయుక్తమిత్యర్థః. భేదాగ్రహపూర్వకో ఽన్యస్యాన్యాత్మతావభాసామిథ్యా
జ్ఞానం. అత్రతుభేదేభాసమానేఽన్యత్రాన్యదృష్టిర్విధీయతే- యథావిష్ణోర్భేదే ప్రతిమాయాంగృహ్యమాణేతత్ర విష్ణుదృష్టిః క్రియతే. తన్నేదంమి
థ్యాజ్ఞానమిత్యాహ (నేతి) సఙగ్రహంస్పష్టయతి (నామరూపాదితి) ప్రశ్నపూర్వకంహేతుంవ్యాచష్టే (కస్మాదితి) ప్రతిమాయాంవిష్ణుదృష్టిం
ప్రత్యాలమ్బనత్వేనైవ - నవిష్ణుతాదాత్మ్యం. నామాదేస్తు బ్రహ్మతాదాత్మ్యం శ్రుతమితిచేన్నేపమ్యమానశఙ్క్యాహ (ఆలమ్బనత్వేనేతి) ఉక్తమ
ర్థంస్పష్టయతి (యథేతి) కర్మమీమాంసకో బ్రహ్మవిద్వేషం ప్రకటయన్ ప్రత్యవతిష్ఠతే (బ్రహ్మేతి) కేవలాతద్దృష్టిరేవ
నామ్నిచోద్యతే- చోదనావశాచ్చఫలంసేత్స్యతి. బ్రహ్మతునాస్తి- మానాభావాదిత్యర్థః. అథయథాదేవానాం ప్రతిమాదిషూపాస్యమానానామస్త్య
సత్త్వం. యథాచవస్వాద్యానాంపితౄణాం బ్రాహ్మణాదిదేహేతర్ప్యమాణానామస్త్యసత్త్వం, - తథా బ్రహ్మణోపినామాద్యుపాస్యత్వాదస్త్య
స్త్వంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) నామాదౌ బ్రహ్మదర్శనేనేతియావత్. దృష్టాన్తాసిద్ధేర్నక్వాపి బ్రహ్మాస్తీతిభావః. సర్వజ్ఞానాదిలక్ష
ణంబ్రహ్మనాస్తీత్యయుక్తం సదేవసోమ్యేదమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యాహ (నేతి) కించ- బ్రహ్మదృష్టిస్సత్యార్థా - శాస్త్రీయదృష్టిత్వాత్- ఇయ
మేవర్గ్వేదసామేతిదృష్టివదిత్యాహ (ఋగాదిష్వితి) తదేవస్పష్టయతి (విద్యమానేతి) తాభిర్దృష్టిభిస్సామాన్యంబ్రహ్మదృష్టిత్వం. తస్మాదితియావత్.
యత్తుదృష్టాన్తాసిద్ధిరితి-తత్రాహ (ఏతేనేతి) బ్రహ్మదృష్టేస్సత్యార్థత్వవచనేనేతియావత్. బ్రహ్మక్త్త్వేహేత్వన్తరమాహ (ముఖ్యాపేక్షత్వాదితి)
ఉక్తమేవవివృణోతి (పఞ్చేతి) పఞ్చాగ్నయః- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషితః. ఆదిపదంవాగ్ధేన్వాదిగ్రహార్థం ననువేదాన్తవేద్యం బ్రహ్మాస్త్య
తే-నచతెభ్యస్తత్సిద్ధిస్సిధ్యతి-తేషాంవిధిశేషత్వేనైవప్రామాణ్యాత్.తథ్యతో బ్రహ్మసిద్ధిః-అతఆహ(క్రియార్థైశ్చేతి)సమానంస్వార్థేప్రమాణం-అజ్ఞాతజ్ఞాపక
త్వాత్- సమ్మతవత్. అతోవేదాన్తశాస్త్రాదేవబ్రహ్మసిద్ధిరిత్యర్థః. సిద్ధసాధ్యార్థభేదేనవైషమ్యాదవిశిష్టత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యోక్తంవివృణోతి(య
థాచేతి) విశిష్టత్వం- స్వరూపోపకారిత్వంఫలోపకారిత్వంచ. పఞ్చమోక్తంప్రకారద్వయం ప్రస్తుతమేవమిత్యాదిష్టం. అలౌకికత్వంసాధయతి (ప్ర
త్యక్షాదీతి) కించ- వేదాన్తానామప్రామాణ్యంబుద్ధ్యనుత్పత్తేర్వా- సంశయాద్యుత్పత్తేర్వా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచా
నిశ్చితేతి) కోటిద్వయాస్పర్శిత్వాదబాధాచ్చేత్యర్థః. క్రియార్థైర్వాక్యైర్వేదాన్తానాం వాక్యానాంసాధర్మ్యముక్తమాక్షిపతి (అనుష్ఠేయేతి)
సాధర్మ్యస్యాయుక్తత్వమేవవ్యనక్తి (క్రియార్థైరితి) వాక్యోత్థబుద్ధేర్యథార్థత్వాద్విధ్యర్థవేపివాక్యప్రామాణ్యమజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేనావిరుద్ధమితిపరి
హరతి (నజ్ఞానస్యేతి) అనుష్ఠేయనిష్ఠత్వమన్తరేణకుతోవస్తునిప్రయోగప్రత్యయయోస్తథార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతయోర్వ్యవయతథార్థత్వంతదపే
క్షా- స్వప్రామాణ్యార్థంవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నహీతి) తదుభయవిషయస్యకర్తవ్యార్థస్యతథాత్వంనకర్తవ్యత్వాపేక్షం - కింతుమానగమ్య
త్వాత్. అన్యథాతిప్రసఙ్గకవిధివాక్యేపితథాత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) బుద్ధిగ్రహణంప్రయోగోపలక్షణార్థం. కర్తవ్య
తార్థవిషయప్రయోగాదేర్నానుష్ఠేయవిషయత్వాన్మానత్వం-కింతుప్రమాకరణత్వాత్తజ్జన్యత్వాచ్చ.అన్యథోక్తాతిప్రసక్తితాదవస్థ్యాత్. అతోఽ
నుష్ఠేయనిష్ఠత్వంమానత్వేఽనుపయుక్తమిత్యర్థః. కుతస్తర్హి- కార్యాకార్యధియావిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) వైదికస్యార్థస్యాబాధేనతథార్థత్వేసిద్ధ
సవిహితసాధనత్వవిశిష్టంచేద్వస్తు- తదాకర్తవ్యమితిధియానుతిష్ఠతి. తచ్చేదనిష్టసాధనత్వవిశిష్టం - తదానకార్యమితిధియానానుతిష్ఠతి. అతోమాన
స్యావసుస్థానానుష్ఠానహేతుకార్యాకార్యధియావిత్యర్థః. తథాపి బ్రహ్మణోవాక్యార్థత్వం-పదార్థత్వంవా. నాద్యమిత్యాహ (అననుష్ఠేయత్వఇతి)
తస్యాకార్యత్వేపివాక్యార్థత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాప్యతిప్రసఙ్గచ్ఛేదః. ద్వితీయందూషయతి (పదార్థత్వేచేతి) బ్రహ్మ
ణశ్శాస్త్రార్థత్వమేతదిష్యత్యతే. కార్యాన్వయేప్రవృత్తైర్నాక్యప్రామాణ్యందృష్టాన్తేనసాధయతి (నేత్యాదినా) శుక్లకృష్ణలోహితమిశ్రలక్షణంవర్ణచతు
ష్టయం. తద్విశిష్టాసేగురస్త్రీత్యాదిప్రయోగేనుర్వాదావకార్యేపిసమ్యగ్దర్శనాత్ తత్త్వమసివాక్యాదపికార్యాస్పృష్టే బ్రహ్మణిసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధిరిత్య
ర్థః. దృష్టాన్తేపికార్యధీరేవవాక్యాదేతిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ననుతత్రక్రియాపదాధీనాపదసంహతిర్యుక్తా- వేదాన్తేషుపునస్తదభావాత్పద
సంహత్యయోగాత్ కుతోవాక్యప్రమాణత్వం బ్రహ్మణస్సమ్భవతి. తత్రాహ (తథేతి) వివతమఫలం - సిద్ధార్థజ్ఞానత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమా
నాత్తత్త్వమాదేస్సిద్ధార్థస్యాయుక్తంమానత్వమితిశఙ్కతే (మోర్వాదీతి) శ్రుతివిరోధేనానుమానంధునీతే (నేత్యాదినా) విద్వదనుభవవిరోధా
చ్చనైవమిత్యాహ (సంసారేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వేనామానత్వాదనుమానాబాధకతేత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యేతి) పర్ణమయీత్వాధికరణన్యా
యేనజుహ్వాంఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వంయుక్తం - బ్రహ్మధియోఽన్యశేషత్వప్రాపకాభావాత్ తత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాసిద్ధిరితి. అన్యథాశారీరకానార
మ్భస్స్యాదిత్యర్థః. శ్రుత్యనుభవాభ్యాంవాక్యోక్తజ్ఞానస్యఫలవత్త్వదృష్టేర్యుక్తాకార్యాస్పృష్టేర్థే తత్త్వమస్యాదేర్మానతేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిశా
స్త్రస్యకార్యపరత్వానియమేహేత్వన్తరమాహ (ప్రతిషిద్ధేతి) యద్యపికలఞ్జభక్షణాదేరధఃపాతస్సచసమ్బన్ధః నకలఞ్జంభక్షయేదిత్యాదివాక్యాత్ప్ర
తీయతే-తథాపితస్యానుష్ఠేయత్వాద్వాక్యస్యానుష్ఠేయనిష్ఠత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సమ్బన్ధస్యాభావార్థత్వాన్నానుష్ఠేయతేత్యర్థః. అథ
భక్షణాదికార్యమితివిధిపరత్వమేవనిషేధవాక్యస్యకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యాపికార్యార్థత్వేవిధినిషేధభేదభఙ్గాత్, స్వాభిశ్చస్వసమ్బన్ధ

భావబోధేనముఖ్యస్యార్థాన్తరేవృత్తౌలక్షణాపాతాత్, న్నిషిద్ధవిషయే రాగాదినా ప్రవృత్తిక్రియావతో నిషేధశాస్త్రార్థధీసంస్కృతస్య నిషేధశ్రుతేర కరణాత్-ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యుపలక్షితౌదాసీన్యాదన్యదనుష్ఠేయం న ప్రతిభాతీత్యర్థః. భావవిషయం కర్తవ్యత్వం విధీనామర్థః-అభావవిషయం తు నిషేధానామితి విశేషమాశఙ్క్యాహ (అకర్తవ్యతేతి) అభావస్యభావార్థత్వాభావాత్ కర్తవ్యతావిషయత్వాసిద్ధిరితిహిశబ్దార్థః ప్రతిషేధజ్ఞానవతో పికలఞ్జభక్షణాదిజ్ఞానదర్శనాత్ తన్నివృత్తేస్త్వరాగాధీనత్వాత్ తన్నిష్ఠమేవవాక్యమేష్టవ్యమితిచేత్- నేత్యాహ (క్షుధార్తస్యేతి) విషలిప్తపాణహతస్యపశోర్మాంసంకలఞ్జం. బ్రహ్మవధాద్యభిశాపయుక్తస్యాన్నపానాది. తస్మిన్నభక్ష్యేఽభోజ్యేచప్రాప్తేయద్వృత్తిమజ్ఞానంతుప్రాణస్యోత్పన్నం- తన్నిషేధధీసంస్కృతస్యతద్ధీస్మృత్యాబాధ్యమిత్యత్ర లౌకికదృష్టాన్తమాహ (మృగతృష్ణికాయామితి) తథాపి ప్రవృత్త్యభావసిద్ధయే విధిరర్థ్యతామితి చేత్-నేత్యాహ (తస్మిన్నితి) తదభావః ప్రవృత్త్యభావోనవిధిజన్యప్రయత్నసాధ్యః-నిమిత్తాభావేనైవసిద్ధేరిత్యర్థః. దృష్టాన్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నకేవలం *తత్త్వమస్యాదివాక్యానాంసిద్ధవస్తుమాత్రపర్యవసానతా- కింతుసర్వకర్మణామవర్తకత్వమపిసిధ్యతీత్యాహ (తథేతి)అకర్త్రభోక్తృబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానసంస్కృతస్య ప్రవృత్తీనామభావస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. తస్మాత్- బ్రహ్మాభావాద్విపరీతోఽర్థోయస్యకర్తృత్వాదిజ్ఞానస్య- తన్నిమిత్తానామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాదితిహేతుః. కదాపునస్తాసామభావస్స్యాత్- అతఆహ (పరమాత్మేతి) భ్రాన్తిప్రాప్తభక్షణాదినిరాసేనసన్నివృత్తినిష్ఠతయానిషేధవాక్యమానత్వవత్ తత్త్వమాదేరపిప్రత్యగ్జ్ఞానోత్థకర్తృత్వాదినివర్తకత్వేనమానత్వోపపత్తిరితిసముదాయార్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమాశఙ్కతే (నన్వితి)తస్యనిషిద్ధత్వాదనర్థార్థత్వమేవ. యద్వస్తుయథాభూతం-తద్జ్ఞానేననిషేధేకృతేతత్సంస్కారద్వారాసమ్పాదితస్మృత్యాశాస్త్రీయజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానేబాధితేతత్కార్యప్రవృత్త్యభావో నిమిత్తాభావేనైమిత్తికాభావన్యాయేనయుక్తః - నతథాగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్త్యభావోయుక్తః- బ్రహ్మవిదాగ్నిహోత్రాదినకర్తవ్యమితినిషేధానుపలమ్భాదిత్యర్థః. తత్త్వమస్యాదివాక్యైస్తన్నిషిద్ధమగ్నిహోత్రాదీతిమన్వానస్సామ్యమాహ (నేత్యాదినా) శాస్త్రీయప్రవృత్తీనాంగర్భవాసాదిహేతుత్వాదనర్థార్థత్వం. అహంకర్తేత్యాద్యభిమానకృతత్వేనవిపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వం. ఏతదేవదృష్టాన్తావష్టమ్భేనస్పష్టయతి(కలఞ్జేతి)కామ్యానామజ్ఞానహేతుత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంవిదుషస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తః- నిత్యానాంతుశాస్త్రమాత్రప్రయత్నానుష్ఠానత్వాన్నాజ్ఞానకృతత్వం. ప్రత్యవాయాఖ్యానర్థధ్వంసిత్వాచ్చనానర్థకరత్వం. అతస్తేషుప్రవృత్త్యభావో యుక్తోనభవతీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యానాంశాస్త్రమాత్రకృతానుష్ఠానత్వమసిద్ధమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేతి) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితాదిక్లేశచతుష్టయోక్తిః. తైరవిద్యాదిభిర్జనితేష్టప్రాప్త్యాద్యనిష్టప్రాప్త్యా చ క్రమేణరాగద్వేషవతఃపురుషస్యేష్టప్రాప్తిమనిష్టపరిహారంచవాఞ్ఛతస్తాభ్యామేవరాగద్వేషాభ్యామిష్టంమేభూయాదనిష్టం మాభూదిత్యవిశేషకామనాభిప్రేరితావిశేషప్రవృత్తియుక్తస్యనిత్యానివిధీయన్తే- స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యాని - తుల్యంతూభయేషాంకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వమిత్యర్థః. కించ- కామ్యానాందుష్టత్వంబ్రువతో నిత్యానామపితదిష్టం- ఉత్పత్తివినియోగప్రయోగాధికారవిధిరూపవిశేషాభావాదిత్యాహ (నచేతి) కథంతర్హికామ్యనిత్యవిభాగః-తత్రాహ (కర్తృగతేనేతి) స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యవిధిః- ఇష్టంమేస్యాదనిష్టంమాభూదిత్యవిశేషకామప్రేరితావిశేషితప్రవృత్తిమతోనిత్యవిధిరితియుక్తమిత్యర్థః. నన్వవిద్యాదిదోషవతోనిత్యానికర్మాణీత్యయుక్తం- పరమాత్మజ్ఞానవతోఽపియావజ్జీవశ్రుతేస్తేషామనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యశ్రుతేరవిరక్తవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (నపరమాత్మేతి) *యోగారూఢస్యతస్యైవశమఃకారణముచ్యత ఇతిస్మృతేర్జ్ఞానపరిపాకేకారణంకర్మోపశమఏవప్రతీయతే- నతథాకర్మవిధిరిత్యర్థః. నకేవలంవిహితంనోపలభ్యతే- నసమ్భవతిచేత్యాహ (కర్మనిమిత్తేతి) యదానాహంసంసారీ- కింత్వకర్త్రభోక్తృబ్రహ్మాస్మీతిశ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే- తదాదేవతాయాస్సంప్రదానత్వం, కరణత్వంవ్రీహ్యాదే, రిత్యేతత్సర్వముపమృదితంభవతి. తత్కర్తృభోక్త్రాదిజ్ఞానవతస్సంభవతికర్మవిధిరిత్యర్థః. ఉపమృదితమపివాసనావశాదుద్భవిష్యతి- తతశ్చవిదుషోపికర్మవిధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వాసనావశాదుద్భూతస్యాభాసత్వాత్, దాత్మస్మృత్యాపునఃపునర్బాధాచ్చ విదుషోనకర్మప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కించ - అనవచ్ఛిన్నంబ్రహ్మాస్మీతిస్మరతస్తదాత్మకస్యదేశాదిసాపేక్షంకర్మనిరవకాశమిత్యాహ (నహీతి) విదుషోభిక్షాటనాదివత్ కర్మావసరస్స్యాదితిశఙ్కతే (భోజనాదీతి) అపరోక్షజ్ఞానవతోవా- పరోక్షజ్ఞానవతోవాభోజనాదిప్రవృత్తిః. నాద్యః- అనభ్యుపగమాత్, తత్ప్రతీతేర్బాధితానువృత్తిమాత్రత్వాత్,. అగ్నిహోత్రాదేరబాధితాభిమాననిమిత్తస్యతథాత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) నద్వితీయః- పరోక్షజ్ఞానినశ్శాస్త్రానపేక్షక్షుత్పిపాసాదిదోషకృతత్వాత్తత్ప్రవృత్తేరిష్టత్వాదిత్యాహ (అవిద్యాదీతి) అగ్నిహోత్రాద్యపితథాస్యాదితిచేత్-నేత్యాహ(నత్వితి)భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తింవివృణోతి (కేవలేతి) నతుతథేత్యాదిప్రపఞ్చయతి(శాస్త్రనిమిత్తేతి)తర్హిశాస్త్రవిహితకాలాద్యపేక్షత్వాన్నిత్యానామదోషప్రభవత్వంభవేదిత్యాశఙ్క్యాహ (దోషేతి) ఏవందోషకృతత్వేపినిత్యానాంశాస్త్రసాపేక్షత్వాత్ కాలాద్యపేక్షత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) భోజనాదేర్దోషకృతత్వేపి*చాతుర్వర్ణ్యంచరేద్భైక్షం యతీనాంతుచతుష్కమిత్యాదినియమవద్విదుషోగ్నిహోత్రాదినియమోపిస్యాదితిశఙ్కతే (తద్భోజనాదీతి) విదుషోనాస్తిభోజనాదినియమః-అతిక్రాన్తవిధిత్వాత్. నచైతావతాయథేష్టచేష్టాపత్తిః- అధర్మాధీనావివేకకృతాహిసా. సతౌవిదుషివిద్యేతే. అతోఽవిద్యావస్థాయామభ్యస్తయథేష్టచేష్టావిద్యాదశాయాంకుతస్స్యాత్ - సంస్కారస్యాప్యభావాత్ బాధితానువృత్తేశ్చ. అగ్నిహోత్రాదేస్త్వనాభాసత్వాన్నబాధితానువృత్తిరిత్యాహ (నేతి) కించ- అవిదుషాంవివిదిషూణామేవనియమః- తేషాంవిధినిషేధగోచరత్వాత్. నచతేషామప్యేషజ్ఞానోదయపరిపన్థీ - తస్యాన్యనివృత్తిరూపస్యస్వయంక్రియాత్వాభావాత్. నాపిసక్రియామాక్షిపత్ బ్రహ్మవిద్యాంప్రతిక్షిపతి- అన్యనివృత్త్యాత్మనస్తదాక్షేపకత్వాసిద్ధేరిత్యాహ (నియమస్యేతి) కర్మసురాగాదిమతోఽధికారాత్, విరక్తస్యజ్ఞానాధికారాత్, జ్ఞానినోహేత్వభావాదేవకర్మాభావాత్, తస్యభోజనాద్యతుల్యత్వాత్,

తత్త్వమాదేస్సర్వవ్యాపారోపరమాత్మకజ్ఞానహేతోర్నివర్తకత్వేన ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తస్యవిధిః - ఉత్పాదకం వాక్యం. తస్యనిషేధవాక్యవత్ తత్త్వజ్ఞానహేతోః స్తద్విరోధిమిథ్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వాత్ అశేషవ్యాపారనివర్తకత్వేనకూటస్థవస్తునిష్ఠస్యచయుక్తం ప్రామాణ్యం- మిథ్యాజ్ఞానధ్వంసహేత్వభావేఫలాభావన్యాయేనసర్వకర్మనివృత్తేరిత్యర్థః. తత్ప్రదోపాత్తం హేతుమేవస్పష్టయతి (కర్మప్రవృత్తీతి) యథా ప్రతిషేధ్యభక్షణాదౌ ప్రతిషేధశాస్త్రవశాత్ ప్రవృత్త్యభావః- తథా * తత్త్వమస్యాదివాక్యసామర్థ్యాత్కర్మస్వపి ప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వాత్ప్రామాణ్యమపితుల్యమిత్యర్థః. ప్రతిషేధశాస్త్రసామ్యే *తత్త్వమస్యాదిశాస్త్రస్యోచ్యమానేత దైవనివృత్తినిష్ఠత్వం స్యాత్ - నవస్తు ప్రతిపాదకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రతిషేధోహిప్రసక్తక్రియాంనివర్తయం స్తదుపలక్షితౌదాసీన్యాత్మకేవస్తునిపర్యవస్యతి- తథా *తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యాపివస్తుప్రతిపాదకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. వేదాన్తానాంసిద్ధే ప్రామాణ్యవదర్థవాదాదీనామన్యపరాణామపిసంవాదవిసంవాదయోరభావే స్వార్థమానత్వసిద్ధౌసిద్ధావిశుద్ధ్యాదిగుణవతీ ప్రాణదేవతేతిచకారార్థః. ౧

౨.— అథకర్మాఙ్గభూతోద్గాతరిముఖ్యప్రాణదృష్టిం విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (ద్వయాహప్రాజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చేత్యాదినా) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. ప్రజాపతేరపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. * దిత్యదిత్యాదిత్యేత్యాదినాఅపత్యార్థేణ్యప్రత్యయః. ద్వయాః- ద్వివిధాః. * ద్వి.త్రిభ్యాంతయస్యాయజ్వేత్యయచ్ప్రత్యయః. కేతే. దేవాశ్చాసురాశ్చ. (తతఃకానీయసాఇతి) తతః- తత్ర. తేష్విత్యర్థః. దేవాః కానీయసాః- కనీయాంసః. స్వార్థేఅణ్. అల్పీయాంసఇతియావత్. జ్యాయసాః- జ్యాయాంసః. భూయాంసః. * భూయాంసోఽసురా ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. (తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్తేతి) తే - దేవాసురాఃఏషులోకేషు - త్రైలోక్యరాజ్యనిమిత్తేఅస్పర్ధన్త - పరస్పరవిజిగీషాంకృతవన్త ఇత్యర్థః. (తేహదేవాఊచురిత్యాది) హన్తైత్యసురవిజయోపాయదర్శనజహర్షే. అత్రోద్గీథశబ్దఉద్గాతృపరః - ఉత్తరత్రోద్గాతురేవాధ్యన్తప్రాణభావస్యోపాస్యతా ప్రతీతేః, * ఉద్గాత్రాత్త్వేష్యస్తీత్యుత్తరత్రబహుకృత్వఉద్గాతృశబ్దస్యాభ్యసిష్యమాణతయాతదనురోధేన ప్రక్రమస్థోద్గీథశబ్దస్యోద్గాతృపరత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్, తత్రతిబాధకేకర్మవాచిశబ్దస్యలక్షణయాకర్తృపరత్వయోగాత్,. యద్వా - ఉద్గీథశబ్దఃఉద్గాతృవిశేషణభూతోద్గీథపర ఇతినలక్షణా. తథాచఅసురానస్మిన్యజ్ఞేయజ్ఞాఙ్గభూతేనోద్గీథేన - అధ్యన్తప్రాణభావేనోద్గానకర్త్రా. యజ్ఞాఙ్గభూతోద్గాతరిప్రాణదృష్టిరూపోపాసనేనేతియావత్. అత్యయామ- అతితరేమ. జయేమ. అన్యథాభూయసామసురాణామల్పీయోభిస్సైన్యైర్దృష్టోపకరణైర్జేతుమశక్యత్వాదితిదేవాహార్దానాన్యోన్యముక్తవన్తఇత్యర్థః. తథాహిగుణోపసంహారపాదే * అన్యథాత్వాధికరణేఅత్రోద్గీథశబ్దఃకేవలోద్గీథపరఇతి * అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా * నవాప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్ *సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తితుతదపి * వ్యాప్తేశ్చసమఞ్జసమితిత్రిభిస్సూత్రైరత్రోద్గీథశబ్దస్యోద్గాతృగీయమానోద్గీథపరతయాకృత్స్నోద్గీథగానకర్తరిముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాయాఅస్యాఉద్గీథవిద్యాయాఉద్గీథాఙ్గభూతేప్రణవేముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాఛాన్దోగ్యోపాత్తోద్గీథవిద్యాభిద్యతఇతిసిద్ధాన్తితం. ఇత్థంహితత్రభాష్యం-*అగ్నిహోత్ర్యుద్గీథవిద్యావాజినాం ఛన్దోగానాంచ. వాజినాంతావత్ *ద్వయాహప్రాజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య *తేహదేవాఊచుఃహన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథేవాగాదమనఃపర్యన్తదృష్టావసురైరభిభవముక్త్వా *అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనాపరాస్యద్విషన్భ్రాతృవ్యోభవతియఏవంవేదేతిశత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవంఛన్దోగానామపి * దేవాసురాహవైయత్రసంయేతిరఇత్యారభ్య *తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇత్యుద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయతద్వదేవోద్గీథేవాగాదిదృష్టౌదోషమభిధాయ *అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * యథాశ్మానమాఖణమృత్వావిధ్వంసతేఏవంహవైసవిధ్వంసతేయఏవంవిదిపాపంకామయతఇతిశత్రుపరాభవాయోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. వేదనవిషయవిధిప్రత్యయాశ్రవణేఽపిఫలసాధనత్వశ్రవణాద్వేదనవిషయోవిధిఃకల్ప్యతే. ఉద్గీథవిద్యాయాఃక్రత్వర్థత్వేనక్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేప్యర్థవాదికమపిఫలంతదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమేవేతిదేవతాధికరణేప్రతిపాదితం. తత్రసంశయ్యతే-కిమత్రవిద్యైక్యం-ఉతనేతి. కింయుక్తం. విద్యైక్యమితి. కుతః. ఉభయత్రోద్గీథస్యైవాధ్యన్తప్రాణభావస్యఉపాస్యత్వశ్రవణాచ్చోదనాద్యవిశేషాత్. ఫలసంయోగస్తావచ్ఛత్రుపరిభవరూపోనవిశిష్యతే. రూపమధ్యన్తప్రాణభావోద్గీథాఖ్యోపాస్యైక్యాదవిశిష్టం. చోదనాచవిధిధాత్వర్థగతాఽవిశిష్టా. ఆఖ్యాచోద్గీథవిద్యేత్యవిశిష్టా. అత్రసిద్ధాన్తచ్ఛాయయాపరిచోద్యపరిహరతి *అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితి. యదుక్తంవిద్యైక్యమితి-తన్నోపపద్యతే- రూపభేదాత్. రూపాన్యథాత్వంహిశబ్దాదేవప్రతీయతే. వాజసనేయకేహి * అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతితేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యుద్గానస్యకర్తరిప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వాయఏవంవేదేతికర్తర్యేవప్రాణదృష్టిరేవంశబ్దాదవగమ్యతే. ఛాన్దోగ్యే*అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యుద్గానస్యకర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * ఏవంవిదిపాపంకామయతఇత్యేవంశబ్దాత్కర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. అతఏకత్రకర్తరిప్రాణదృష్టిశబ్దా, దన్యత్రకర్మణిప్రాణదృష్టిశబ్దా, చ్చరూపాన్యథాత్వంస్పష్టం. రూపాన్యథాత్వేచవిధేయభేదేసతి కేవలచోదనాద్యవిశేషః కించిత్కరఇతి విద్యాభేదఇతిచేత్. తన్న - అవిశేషాత్. అవిశేషేణ హ్యుభయత్రోద్గీథసాధనకఃపరిపరాభవఉపక్రమః ప్రతీయతే. వాజసనేయకే * తేహదేవాఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమః శ్రూయతే. * ఛాన్దోగ్యేపి * తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇతి. అతఉపక్రమావిరోధాయ * తేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యత్రాప్యన్తప్రాణభావఉద్గీథఉద్గానకర్మభూతఏవపాకాదిష్వోదనాదివత్సౌకర్యాతిశయవివక్షయా కర్తృత్వేనోచ్యతే. అన్యథోపక్రమగత ఉద్గీథశబ్దఃకర్తరిలాక్షణికః

ఉ.— తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయత్ యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం వదతి స ఏవ స పాప్మా ॥ ౨

ణికస్స్యాత్. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- * న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పక్షం వ్యావర్తయతి. న చైతదస్తి- యద్విద్యైక్యమితి. కుతః. ప్రకరణభేదాత్. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతముద్గీథావయవభూతం ప్రణవం ప్రస్తుత్య * ఏతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూతప్రణవవిషయముపాసనం ఛాన్దోగా అధీయతే. వాజసనేయినస్తు తాదృశప్రాచీనప్రకరణాభావాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నముద్గీథం ప్రస్తుత్య- * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేత్యాదికృత్స్నోద్గీథవిషయమధీయతే. తతః ప్రకరణభేదేన విధేయభేదః- విధేయభేదే చ రూపభేద ఇతి న విద్యైక్యం. కించ- * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇతి పూర్వప్రకృతోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవాత్ర ముఖ్యప్రాణభావశ్ఛాన్దోగానాముపాస్యః. వాజినాం తు కృత్స్నస్యోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత ఇతి * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసం నిర్దిశ్య * య ఏవం వేదేత్యుద్గాత్రైవాత్ర ముఖ్యప్రాణభావ ఉపాస్యో విధీయతే. అతశ్చ రూపభేదః. న చోద్గాతర్యుపాస్యే విహితే * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యాఖ్యాయికోపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః - ఉద్గాతురుపాసనేఽప్యుద్గీథస్యోద్గానకర్మభూతస్యావశ్యాపేక్షితత్వాత్, తస్యాపి పరపరీభావాఖ్యం ఫలం ప్రతి హేతుత్వాత్,. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి చోదనాఽవిశేషేఽపి న విద్యైక్యం. * పరోవరీయస్త్వాదివత్. యథైకస్యామేవ శాఖాయాముద్గీథావయవభూతే ప్రణవే పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేఽపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్తత్- విద్యైక్యముక్తం చేత్. తత్- సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ. యథాఽగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ, యథా చోద్గీథవిద్యేతి ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకోపాత్తాసు బహ్వీషు విద్యాసు,. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకేషూత్తరాస్వపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్చ తన్మధ్యగతస్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్య ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసం. అవయవే చ సముదాయశబ్దః పటో దగ్ధ ఇత్యాదిషు దృశ్యతే. అతశ్చోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దనిర్దిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యః ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపత్తవ్యః. వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథవిషయ ఉద్గీథశబ్ద ఇతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి విద్యానానాత్వం సిద్ధమితి. అతోఽత్రోద్గీథశబ్ద ఉద్గాతృగీయమానోద్గీథపర ఏవ- న తు * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతోద్గీథశబ్దవత్ప్రణవపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తే- దేవాః హ- ఏవం వినిశ్చిత్య వాచం- వాగభిమానినీం దేవతాం ఊచుః- ఉక్తవన్తః. త్వం నః- అస్మభ్యముద్గాయ- ఔద్గాత్రం కర్మ కురుష్వ. వాగ్దేవతానిర్వర్త్యమౌద్గాత్రం కర్మ, దృష్టవన్తః- తామేవ చ దేవతాం జపమన్త్రాభిధేయాం * అసతో మా సద్గమయేతి,. అత్ర చోపాసనాయాః కర్మణశ్చ కర్తృత్వేన వాగాదయ ఏవ వివక్ష్యన్తే. కస్మాత్. యస్మాత్పరమార్థతస్తత్కర్తృకస్తద్విషయ ఏవ చ సర్వో జ్ఞానకర్మసంవ్యవహారః. వక్ష్యతి హి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాత్మకర్తృకత్వాభావం విస్తరతష్షష్ఠే. ఇహాపి చాధ్యాయాన్త ఉపసంహరిష్యతి అవ్యాకృతాది క్రియాకారకఫలజాతం * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేత్యవిద్యావిషయం, అవ్యాకృతాత్తు యత్పరం పరమాత్మాఖ్యం విద్యావిషయమనామరూపకర్మాత్మకం- * నేతి నేతీతీతరప్రత్యాఖ్యానేనోపసంహరిష్యతి పృథక్,. యస్తు వాగాదిసమాహారోపాధికల్పితః సంసార్యాత్మా - తం చ వాగాదిసమాహారపక్షపాతినమేవ దర్శయిష్యతి * తేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి. తస్మాద్యుక్తా వాగాదీనామేవ జ్ఞానకర్మకర్తృత్వఫలప్రాప్తివివక్షా. తథేతి- తథాస్త్వితి దేవైరుక్తా వాక్ తేభ్యః- అర్థిభ్యోఽర్థాయోదగాయత్- ఉద్గానం కృతవతీ. కః పునరసౌ దేవేభ్యోఽర్థాయోద్గానకర్మణా వాచా నిర్వర్తితః కార్యవిశేష ఇతి. ఉచ్యతే- యో వాచి- నిమిత్తభూతాయాం వాగాదిసముదాయస్యోపకారో నిష్పద్యతే వదనాదివ్యాపారేణ - స ఏవ. సర్వేషాం హ్యసౌ వాగ్వదనాభినిర్వృత్తో భోగః ఫలం. తం భోగం సా త్రిషు పవమానేషు కృత్వాఽవశిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు వాచనికమార్త్విజ్యం ఫలం యత్కల్యాణం- శోభనం వదతి- వర్ణానభినిర్వర్తయతి. తదాత్మనే- మహ్యమేవ. తద్ధ్యసాధారణం వాగ్దేవతాయాః కర్మ- యత్సమ్యగ్వర్ణానాముచ్చారణం. అతస్తదేవ విశేష్యతే యత్కల్యాణం వదతీతి. యత్తు వదనకార్యం సర్వసఙ్ఘాతోపకారాత్మకం తద్యాజమానికమేవ. తత్ర కల్యాణవదనాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గావసరం దేవతాయా రన్ధ్రమేవ ప్రతిలభ్య- తే విదురసురాః. కథం. అనేనోద్గాత్రా నః- అస్మాన్ స్వాభావికం జ్ఞానం కర్మ చాభిభూయ- అతీత్య శాస్త్రజనితకర్మజ్ఞానరూపేణ జ్యోతిషోద్గాత్రాత్మనాఽత్యేష్యన్తి- అతిగమిష్యన్తీతి. ఏవం విజ్ఞాయ తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య - అభిగమ్య స్వేనాసఙ్గలక్షణేన పాప్మనాఽవిధ్యన్- తాడితవన్తః. సంయోజితవన్త ఇత్యర్థః. స యస్స పాప్మా ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్య వాచి నిక్షిప్తః - స ఏష ప్రత్యక్షీక్రియతే. కోఽసౌ. యదేవేదమప్రతిరూపం- అననురూపం. శాస్త్రప్రతిషిద్ధం వదతి. యేన ప్రయుక్తోఽసభ్యబీభత్సానృతాద్యనిచ్ఛన్నపి వదతి. అనేన కార్యేణాప్రతిరూపవదనేనానుగమ్యమానః ప్రజాపతేః కార్యభూతాసు ప్రజాసు వాచి వర్తతే స ఏవ. అప్రతిరూపవదనేనానుమితః స ప్రజాపతేర్వాచిగతః పాప్మా - కారణానువిధాయి హి కార్యమితి. ౨

౯.— జ్ఞానమిహ పరీక్ష్యమాణమిత్యేతత్ప్రసక్తాగతం విచారం పరిసమాప్యేతిహ వా చవిత్యాదివ్యాచష్టే (తే దేవా ఇతి) అచేతనాయా వాచో నియోజ్యత్వం వారయతి (వాగభిమానినీమితి) నియోక్తౄణాం దేవానామభిప్రాయమాహ (వాగ్దేవతేతి) సన్త్వాద్గాత్రం కర్మజపమన్త్రప్రకాశ్యదేవతా నిర్వర్తయిష్యతి- నతు వాగ్దేవతేతి. తత్రాహ (తామేవేతి) అసతో మా సద్గమయేతి జపమన్త్రాభిధేయాం దృష్టవన్త ఇతి పూర్వేణాసమ్బన్ధః. వాగాద్యాశ్రయం కర్తృత్వాది దర్శయతోఽర్థవాదస్య ప్రాసఙ్గికం తాత్పర్యమాహ (అత్ర చేతి) ఆత్మాశ్రయమేకర్తృత్వాదావవభాసమానే స్యవాగాద్యాశ్రయత్వమయుక్తమిత్యాహ (కస్మాదితి) పరస్య- జీవస్య వా కర్తృత్వాదివివక్షితమితి పక్షద్వయం దూషయతి (యస్మాదితి) విచారదశాయాం వాగాదిసఙ్ఘాతస్య క్రియాదిశక్తిమత్త్వాత్ కర్తృత్వాదిః తదాశ్రయోఽయస్మాత్ప్రతీతః - తస్మాత్పరస్యాత్మనః స్వతస్సచ్ఛక్తిశూన్యస్య నతదాశ్రయత్వమిత్యర్థః. కించ- అవిద్యాశ్రయస్సర్వో వ్యవహారో న తద్ధీనే పరస్మిన్నవతరతీత్యాహ (తద్విషయ ఇతి) *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యాయేనకర్తృత్వమాత్మనోఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య *యథా చ తక్షోభయథేతి న్యాయాదౌపాధికం తస్మిన్ కర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (వస్తుతస్త్వితి) యదుక్తమవిద్యావిషయస్సర్వో వ్యవహార ఇతి- తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (ఇహాపీతి) ఇతశ్చ పరస్మిన్నాత్మని కర్తృత్వాదివ్యవహారో నాస్తీత్యాహ (అవ్యాకృతాత్త్వితి) అనామరూపకర్మాత్మకమిత్యస్మాదుపరిష్టాత్ తత్పదమధ్యాహర్తవ్యం. పృథక్ - అవిద్యావిషయాత్ క్రియాకారకఫలజాతాదితి శేషః. మాభూత్పరమాత్మా కర్తృత్వాద్యాశ్రయః - జీవస్తు స్యాదితి ద్వితీయపక్షమాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) జీవశబ్దవాచ్యస్యవిశిష్టస్య కల్పితత్వాత్ నతాత్త్వికం కర్తృత్వాదికం - కింతు తద్ద్వారా స్వరూపే సమారోపితమితి భావః. ఆత్మని తాత్త్వికకర్తృత్వాద్యభావే ఫలితమర్థవాదతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తాత్పర్యమర్థవాదస్యోక్త్వా నియుక్తయా వాగ్దేవతయా యత్కృతం తదుపన్యస్యతి (తథేత్యాదినా) ఉద్గాతృత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వం చాత్మనోఽఙ్గీకృత్య వాగుద్గానే ప్రవృత్తా చేత్ - తయా కశ్చిదుపకారో దేవానాముద్గానేన నిర్వర్తనీయః - సచ నాస్తీతి శఙ్కతే (కః పునరితి) వదనాదివ్యాపారే సతి యస్సుఖవిశేషస్సఙ్ఘాతస్య నిష్పద్యతే - స ఏవ గార్యవిశేష ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) మోవాచీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాఖ్యాయతే. కథం పునర్వాచో వచనం, చక్షుషో దర్శన, మిత్యాదినా నిష్పన్నం ఫలం సర్వసాధారణమిత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (సర్వేషామితి) కించ- దేవార్థముద్గాయన్త్యా వాచః స్వార్థమపి కించిదుద్గానమస్తి. తథా చ జ్యోతిష్టోమే ద్వాదశస్తోత్రాణి - తత్ర త్రిషు పవమానాఖ్యేషు స్తోత్రేషు యాజమానం ఫలముద్గానేన కృత్వా శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు యత్కల్యాణవదనసామర్థ్యం- తదాత్మనే-స్వార్థమేవాగాయదిత్యాహ (తం భోగమితి) ఋత్విజాం క్రీతత్వాన్న ఫలసమ్బన్ధస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచనికమితి) *అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి శ్రుతమిత్యర్థః. కల్యాణవదనసామర్థ్యస్య స్వార్థత్వం సమర్థయతే (తద్ధీతి) కల్యాణవదనం వాచోఽసాధారణం చేత్ - కస్తర్హి మో వాచీత్యాదేర్విషయః- తత్రాహ (యత్త్వితి) వాగ్దేవతాయామసురాణామవకాశం దర్శయతి (తత్రేతి) స్వార్థపరార్థచోద్గానే సతీతి యావత్. కల్యాణవదనస్యాత్మనా- వాచైవ సమ్బద్ధయోఽయమాసఙ్గః- అభినివేశః. స ఏవావసరో దేవతాయాః. తమవసరం ప్రాప్యేత్యర్థః. అవసరమేవ వ్యాకరోతి (రన్ధ్రమేవేతి) అస్మానతీత్యేతి సమ్బన్ధః. కోఽసావసురాత్యయస్తం వ్యాచష్టే (స్వాభావికమితి) తత్రోపాయముపన్యస్యతి (శాస్త్రేతి) అసురానభిభూయ కేనాత్మనా దేవాః స్థాస్యన్తీతి వివక్షయోపాయమాహ (జ్యోతిషేతి) ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మాభిప్లోఽసురైరితి కుతోఽవగమ్యతే- తత్రాహ (సయస్సపాప్మేతి) ప్రతిషిద్ధవదనమేవ పాప్మేత్యయుక్తం- అదృష్టస్య క్రియాతిరిక్తత్వాఙ్గీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) అసభ్యం-సభానర్హం- స్త్రీవర్ణనాది. బీభత్సం- భయానకం ప్రేతాదివర్ణనం. అనృతం- అయథాదృష్టవచనం. ఆదిశబ్దాత్ పిశునత్వం గృహ్యతే. కిమత్ర ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మనస్త్వే మానముక్తం భవతీత్యాశఙ్క్య స ఏవ స పాప్మేతి వ్యాకరోతి (అనేనేతి) ప్రాజాపత్యాసు ప్రజాసు ప్రతిపన్నేనాసత్యవదనాదినా లిఙ్గేన తద్వాచి పాప్మానమనుమిమీయతే- విమతం పాప్మపూర్వకం- ప్రతికూలధీవిషయత్వాత్ - దుఃఖవత్. యస్స పాప్మా ప్రజాస్వాచ్యనుమితః- స ఏవ ప్రజాపతివాచి పాప్మానం గమయతి- విమతం కారణపూర్వకం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్. నచ ప్రజాగతం దురితం ప్రాజాపత్యం తద్వినా హేత్వన్తరాదేవ స్యాత్ - కారణానువిధాయిత్వాత్ కార్యస్య. నచ తత్కారణేఽపి పరస్మిన్ ప్రసఙ్గః- *అపాపవిద్ధమితి శ్రుతేః. నచ *నహ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీతి శ్రుతేర్నసూత్రేఽపి పాపవేధః- తస్య ఫలావస్థస్యాపాపత్వేఽపి యజమానావస్థస్య తద్భావాదిత్యర్థః. ఆద్యస కారాభ్యాం కారణస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కార్యస్థత్వముచ్యతే. ఉత్తరాభ్యాంతు కార్యస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కారణస్థత్వమితి విభాగః. ౨

౧౦.— (తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి) త్వం న ఉద్గాతా భవేతి వాగభిమానినీం దేవతాం ప్రార్థితవన్త ఇత్యర్థః. (తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయదితి) తథేత్యఙ్గీకృత్య తేభ్యః - దేవేభ్యో వాగుద్గానం కృతవతీత్యర్థః. దృష్టివిధిప్రకరణత్వాదసంభవదర్థకత్వాచ్చ *ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి న్యాయేన కర్త్వఙ్గభూతే ఉద్గాతరి వాగ్దృష్టిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. (యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మన ఇతి) వాచి నిమిత్తే యో భోగః - గానాదిజన్యో యస్సుఖానుభవః. తం - భోగం దేవేభ్య ఆగాయత్ - దేవానాం భోగముద్దిశ్యాగాయత్ - గానం కృతవతీ. గానేన దేవానాం భోగం సంపాదితవతీతి యావత్. యత్కల్యాణవార్తాభిలపనరూపం వాగిన్ద్రియకార్యం- తదప్యాత్మనే వాక్సమ్పాదితవతీత్యర్థః. (తే విదురనేనేతి) తే- అసురాః అవిదుః- జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. అనేన-వాగ్రూపేణోద్గాత్రా నః-అస్మానత్యేష్యన్తి- జేష్యన్తీతి. (తమభిద్రుత్యేతి) తం-ఉద్గాతారమభిద్రుత్య-శీఘ్రం ప్రాప్య పాప్మనాఽవిధ్యన్- పాపేన సంయోజితవన్తః. (స యస్స పాప్మా యదేవేతి) యస్స పాప్మా తద్వేధనసాధనభూతః- స తు- యదేవేదమప్రతిరూపం-అనుచితమశివానృతస్తైన్యాదివదతి-స ఏవ-తద్రూప ఏవ స పాప్మేత్యర్థః. అయం భావః-వాగిన్ద్రియమసురాః క్రోధాద్యుత్పాదనద్వారాపరుషాతివాదపైశున్యాదిదూషితామకుర్వన్నితి. తతశ్చాసురబుద్ధికార్యాత్తదిన్ద్రియాణాం పాపప్రవృత్తిరితి భావః. ౨

ఉ.— అథహ ప్రాణమూచు స్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః ప్రాణ ఉదగాయద్యః ప్రాణే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం జిఘ్రతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౩

అథహ చక్షురూచు స్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యశ్చక్షురుదగాయత్ యశ్చక్షుషి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం పశ్యతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం పశ్యతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౪

అథహ శ్రోత్రమూచు స్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః శ్రోత్రముదగాయత్ యశ్శ్రోత్రే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ శృణోతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపగ్ శృణోతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౫

అథహ మన ఊచు స్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో మన ఉదగాయత్ యో మనసి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ సఙ్కల్పయతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపగ్ సఙ్కల్పయతి స ఏవ స పాప్మైవము ఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరుపాసృజన్నేవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్॥ ౬

అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచు స్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిత్సన్ స యథాశ్మానమృత్వా లోష్ఠో విధ్వగ్ సేతైవగ్ హైవ విధ్వగ్ సమానా విష్వఞ్చో వినేశు స్తతో దేవా అభవన్ పరాసురా భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేద॥ ౭

శం.— తథైవ ఘ్రాణాదిదేవతా ఉద్గీథనిర్వర్తకత్వాజ్జపమన్త్రప్రకాశ్యా ఉపాస్యాశ్చేతి క్రమేణ పరీక్షితవన్తః. దేవానాం చైతన్నిశ్చితమాసీత్ - వాగాదిదేవతాః క్రమేణ పరీక్ష్యమాణాః కల్యాణవిషయవిశేషాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గహేతోరాసురపాప్మసంసర్గాదుద్గీథనిర్వర్తనాసమర్థాః - అతో ఽనభిధేయాః *అసతో మా సద్గమయేతి, అనుపాస్యాశ్చ - అశుద్ధత్వాదితరావ్యాపకత్వాచ్చేతి. ఏవము ఖల్వనుక్తా అప్యేతా స్త్వగాదిదేవతాః కల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాదేవం - వాగాదివదేవైనాః పాప్మనాఽవిధ్యన్ - పాప్మనావిద్ధవన్త ఇతి యదుక్తం- తత్పాప్మభిరుపాసృజన్ - పాప్మభిస్సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యేతత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— వాగ్దేవతాయా జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వం చ నేతి నిర్ధార్యావశిష్టపర్యాయచతుష్టయస్య తాత్పర్యమాహ (తథైవేతి) పరీక్షాఫలనిర్ణయమాహ (దేవానాంచేతి) అనుపాస్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఇతరః- కార్యకారణసఙ్ఘాతః. తస్మిన్నవ్యాపకత్వం- పరిచ్ఛిన్నత్వం. అతశ్చానుపాస్యత్వం జపమన్త్రాప్రకాశ్యత్వం చేత్యర్థః. ఉక్తైరిన్ద్రియైరనుక్తాన్యిన్ద్రియాణ్యుపలక్షణీయానీతి వివక్షితో ఽపసంహరతి (ఏవమితి) వాగాదివత్త్వగాదిషు కల్పకాభావాన్న పాప్మవేధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కల్యాణేతి) పాప్మభిరుపాసృజన్- పాప్మనాఽవిధ్యన్నిత్యనయోరస్తి పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (ఇతియదుక్తమితి) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథహ ప్రాణమూచురిత్యాది) ప్రాణం- ఘ్రాణం. శిష్టం స్పష్టం. ౩-౪-౫

రం.— ఉక్తమర్థం నిగమయతి (ఏవము ఖల్వేతా ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏవమేవ ఖలు- ఉక్తయా రీత్యా ఏతా దేవతాః- వాగాద్యాః ఉక్తా అనుక్తాశ్చ పాప్మభిః- అనృతవదనాదిలక్షణై రుపాసృజన్- ఉపగతవత్య ఇత్యర్థః. (ఏవమేతాః పాప్మనావిధ్యన్నితి) ఏవం- ఉక్తయా రీత్యా అసురాః ఏతాః- వాగాదిదేవతాః పాప్మనా అవిధ్యన్- అనృతాదిపాప్మనా వేధనం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— వాగాదిదేవతా ఉపాసీనా అపి మృత్యుమతిగమనాయాశరణాస్సన్తో దేవాః క్రమేణ అథ- అనన్తరం హ. ఇమమిత్యభినయప్రదర్శనం. ఆసన్యం- ఆస్యే భవమాసన్యం. ముఖాన్తర్బిలస్థం ప్రాణమూచుః- త్వం న ఉద్గాయేతి. తథేత్యేవం శరణముపగతేభ్యః స ఏష ప్రాణో ముఖ్య ఉదగాయదిత్యాది పూర్వవత్. పాప్మనాఽవిత్సన్- వేధనం కర్తుమిష్టవన్తః. తే చ దోషాసంసర్గిణం సన్తం ముఖ్యం ప్రాణం స్వేనాసఙ్గదోషేణ వాగాదిషు లబ్ధప్రసరాః తదభ్యాసానువృత్త్యా సం ప్రత్యూహమాణా వినేశుః- వినష్టాః. విధ్వస్తాః. కథమివేతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే- స యథా- స దృష్టాన్తో యథా. లోకే ఽశ్మానం- పాషాణమృత్వా- గత్వా. ప్రాప్య లోష్ఠః- పాంసుపిణ్డః పాషాణచూర్ణనాయాశ్మని నిక్షిప్తః స్వయం విధ్వంసేత - విస్రంసేత. విచూర్ణీభవేత్. ఏవం హైవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ విధ్వంసమానాః - విశేషేణ ధ్వంసమానాః విష్వఞ్చః - నానాగతయో వినేశుః- వినష్టా యతః. తతః- తస్మాదసురవినాశాద్దేవత్వప్రతిబన్ధభూతేభ్యః స్వాభావికాసఙ్గజనితపాప్మభ్యో వియోగాత్ అసంసర్గధర్మిముఖ్యప్రాణాశ్రయబలాద్వాగాదయః ప్రకృతా అభవన్. కిమభవన్. స్వం దేవతారూపమగ్న్యాద్యాత్మకం వక్ష్యమాణం. పూర్వమప్యగ్న్యాద్యాత్మాన ఏవ సన్తః స్వాభావికేన పా

త్పత్తౌనిమిత్తం. నచాస్మాద్వాక్యాద్యత్నవతామపి జ్ఞానముత్పద్యతే. హన్తతర్హ్యనర్థకత్వాదపోహ్యమేతద్వాక్యం తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి. న- అన్యార్థత్వాత్. కిమర్థమస్తా నేచర్చా - ప్రకృతో హ్యన్యోవివక్షితోఽస్య వాక్యస్యార్థోఽస్తి - సన్మర్తవ్యః. * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యో వేద నిహితం గుహాయామితి తద్విజ్ఞానం చ వివక్షితం - ప్రకృతం చ తత్. బ్రహ్మస్వరూపావగమాయ చాకాశాద్యన్నమయాన్తం కార్యం ప్రదర్శితం- బ్రహ్మావగమశ్చారబ్ధః. తత్రాన్నమయాదాత్మనోఽన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయః- తదన్తర్మనోమయః- విజ్ఞానమయ ఇతి- విజ్ఞానగుహాయాం ప్రవేశితః. తత్ర చానన్దమయో విశిష్ట ఆత్మా ప్రదర్శితః. అతః పరమానన్దమయలిఙ్గాధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసాన ఆత్మా బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా సర్వవికల్పాస్పదో నిర్వికల్పకోఽస్యామేవ గుహాయామధిగన్తవ్య ఇతి తత్ప్రవేశః కల్ప్యతే. నహ్యన్యత్రోపలభ్యతే బ్రహ్మ - నిర్విశేషత్వాత్. విశేషసమ్బన్ధో హ్యుపలబ్ధిహేతుర్దృష్టః. యథా రాహోశ్చన్ద్రార్కవిశేషసమ్బన్ధః - ఏవమన్తఃకరణగుహాత్మసమ్బన్ధో బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిహేతుః. సన్నికర్షాదవభాసకత్వాచ్చాన్తఃకరణస్య. యథా చాలోకవిశిష్టఘటాద్యుపలబ్ధిః- ఏవం బుద్ధిప్రత్యయాలోకవిశిష్టాత్మోపలబ్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుపలబ్ధిహేతౌ గుహాయాం నిహితమితి ప్రకృతమేవ తద్వ్యాఖ్యానస్థానీయే త్విహ పునస్తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యుచ్యతే. తదేవేదమాకాశాదికారణం కార్యం సృష్ట్వా తదనుప్రవిష్టమివాన్తర్గుహాయాం బుద్ధౌ ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ విజ్ఞాతృ ఇత్యేవం విశేషవదుపలభ్యతే. స ఏవ తస్య ప్రవేశః- తస్మాదస్తి కారణం బ్రహ్మ. అతోఽస్తిత్వాదస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం తత్. తత్- కార్యమనుప్రవిశ్య. కిం. సచ్చ- మూర్తం త్యచ్చ- అమూర్తం చాభవత్. మూర్తామూర్తే హ్యవ్యాకృతే- నామరూపే ఆత్మస్థే అన్తర్గతేనాత్మనా వ్యాక్రియేతే- మూర్తామూర్తశబ్దవాచ్యే తే ఆత్మనా త్వప్రవిభక్తదేశకాలే ఇతి కృత్వా ఆత్మా తే అభవదిత్యుచ్యతే. కించ (నిరుక్తం చానిరుక్తం చ) నిరుక్తం నామ నిష్కృష్టం. సమానాసమానజాతీయేభ్యో దేశకాలవిశిష్టతయేదన్తదిత్యుక్తం. అనిరుక్తం- తద్విపరీతం. నిరుక్తానిరుక్తే అపి మూర్తామూర్తయోరేవ విశేషణే. యథా సచ్చ త్యచ్చ- ప్రత్యక్షపరోక్షే. తథా (నిలయనం చానిలయనం చ) నిలయనం- నీడం. ఆశ్రయః మూర్తస్యైవ ధర్మః. అనిలయనం- తద్విపరీతమమూర్తస్యైవ ధర్మః. త్యదనిరుక్తానిలయనాన్యమూర్తధర్మత్వేఽపి వ్యాకృతవిషయాణ్యేవ- సర్గోత్తరకాలభావశ్రవణాత్. త్యదితి ప్రాణాద్యనిరుక్తం - తదేవానిలయనం చ - అతో విశేషణాన్యమూర్తస్య వ్యాకృతవిషయాణ్యేవైతాని. విజ్ఞానం- చేతనం. అవిజ్ఞానం- తద్రహితమచేతనం పాషాణాది. సత్యం చ- వ్యవహారవిషయం. అధికారాత్. న పరమార్థసత్యం- ఏకమేవ హి పరమార్థసత్యం బ్రహ్మ. ఇహ పునర్వ్యవహారవిషయమాపేక్షికం సత్యం- మృగతృష్ణికాద్యనృతాపేక్షయోదకాది సత్యముచ్యతే. అనృతం చ- తద్విపరీతం. కిం పునరేతత్సర్వమభవత్. సత్యం- పరమార్థసత్యం. కిం పునస్తత్. బ్రహ్మ- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి ప్రకృతత్వాత్. యస్మాత్సత్త్యదాదికం మూర్తామూర్తధర్మజాతం యత్కించేదం సర్వమవిశిష్టం వికారజాతమేకమేవ సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మాభవత్ - తద్వ్యతిరేకేణాభావాన్నామరూపవికారస్య- తస్మాత్తద్బ్రహ్మ సత్యమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మవిదః. అస్తి నాస్తీత్యనుప్రశ్నః ప్రకృతః- తస్య ప్రతివచనవిషయ ఏతదుక్తం- ఆత్మా అకామయత బహు స్యామితి - స యథాకామం చాకాశాదికార్యం సత్త్యదాదిలక్షణం సృష్ట్వా తదనుప్రవిశ్య పశ్యఞ్ఛృణ్వన్మన్వానో విజానన్బహ్వభవత్. తస్మాత్తదేవేదమాకాశాదేః కారణం కార్యస్య పరమే వ్యోమన్ హృదయగుహాయాం నిహితం తత్ప్రత్యయావభాసవిశేషేణోపలభ్యమానమస్తీత్యేవ విజానీయాదిత్యుక్తం భవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణోక్త ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యథా పూర్వేష్వన్నమయాద్యాత్మప్రకాశకాః పఞ్చస్వపి- ఏవం సర్వాన్తరతమాత్మాస్తిత్వప్రకాశకోఽపి మన్త్రః కార్యద్వారేణ భవతి. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.— ఆనన్దమయస్య ప్రకాశకోఽయం శ్లోక ఇతి కేచన- తాన్ప్రత్యాహ (తం ప్రతీతి) సవిశేషతయా ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. సర్వేషాం సాధారణత్వాచ్చ బ్రహ్మణో వ్యవహార్యత్వం సర్వాన్ప్రతిభవేత్ - న చ దృశ్యతే- తతోఽపినాస్తిత్వాశఙ్కా జాయత ఇత్యర్థః. (ఆకాశాదికారణత్వాదితి) భూతవిశిష్టసర్వజీవకారణత్వాదిత్యర్థః. కస్య సామర్థ్యేన ప్రాప్తం ప్రశ్నాన్తరమిత్యత ఆహ (అసద్బ్రహ్మేతి) చేచ్ఛబ్దాత్పాక్షికసత్త్వావగమసామర్థ్యాదిత్యర్థః. సత్త్వం చేదుపపన్నం బ్రహ్మణః- తావతైవ సత్యత్వం సిధ్యతి- సతో బాధాసమ్భవాదిత్యర్థః. (ఏవమర్థ ఇతి) సత్త్వోపపాదనేన సత్యవస్తువిషయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మణః సత్త్వసాధనం నామాసత్త్వవ్యావృత్తిరేవేత్యభిప్రేత్యాసత్త్వశఙ్కాముద్భావయతి (తత్రాసదేవేతి) విప్రతిపన్నమాకాశాది- సత్పూర్వం- కార్యత్వాత్ - ఘటవదితి లౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేన సత్కారణం తావత్సిద్ధం- తస్య చ దేశాదికారణత్వేన దేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాత్ బ్రహ్మపదవాచ్యత్వం సిద్ధం. తస్య విశేషతోఽనుపలమ్భేనాసచ్ఛఙ్కా జాయతే - సా కారణత్వేన వ్యావర్త్యతే - న తు కారణత్వాత్సత్త్వం సాధ్యతే - ఆశ్రయాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితి భావః. ఇతోఽపి జగదుపాదానేనాసత్త్వశఙ్కా కార్యేత్యాహ (నచాసదితి) అసదన్వయాదర్శనాదితి యుక్తితఇత్యర్థః. ఏవమసత్త్వాశఙ్కాం నిరస్యాచేతనత్వాశఙ్కాం ప్రధానవాదినః ప్రసక్తాం నిరాచష్టే (తద్యదీతి) యద్యపి సాఙ్ఖ్యమతే చేతనస్య నిర్వికారత్వాత్కామయితృత్వమసిద్ధం - తథాపి లౌకికవ్యాప్తిబలేన కామయితృత్వాదచేతనత్వశఙ్కా నివర్త్యత ఇత్యాహ (నహీతి) తర్హి లౌకికవ్యాప్తిబలేనైవ అనాప్తకామత్వమపి ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామయితృత్వాదిత్యాదినా) జీవానామనాప్తకామత్వం పరవశత్వాత్ - న తదస్తి బ్రహ్మణ ఇత్యర్థః. కథంభూతాస్తర్హి బ్రహ్మణః కామా ఇత్యాశఙ్కాయామాహ (సత్యజ్ఞానాత్మలక్షణా ఇతి) సత్యజ్ఞానాత్మలక్షణం స్వరూపం యేషాం తే- తథోక్తాః. ఏతదుక్తం భవతి- మాయాప్రతిబిమ్బితం బ్రహ్మ జగతః కారణం మాయాపరిణామైరేవ కామైః కామయితృ. తేషాం చ పరిణామానామవిద్యాద్యనభిభూతచిద్వ్యాప్తత్వాత్ సత్యజ్ఞానాత్మకత్వం- బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యాచ్చ ధర్మాద్యననుస్పృష్టత్వేన శుద్ధత్వం- తతో జీవకామవైలక్షణ్యం సిద్ధమితి. తర్హి బ్రహ్మణః కామాః పుణ్యకారికామవన్నిష్టఫలప్రాప్త్యనుకూలాః స్యుః- స్వాతన్త్ర్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాం త్వితి) కామస్య శరీరాదిసమ్బన్ధజన్యత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణః శరీరా-

దిమత్త్వప్రసఙ్గఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చేతి) కామసంస్కారవత్యామాయాయా బ్రహ్మతాదాత్మ్యేన తత్పరిణామా
నాం బ్రహ్మతాదాత్మ్యస్య శరీరనిమిత్తానపేక్షా స్తీత్యర్థః. (తద్ద్వారేణైవేతి) నామరూపశక్త్యాత్మకమాయాపరిణామద్వారేణైవ. నామరూపశక్త్యాత్మికా
స్వరూపాతిరిక్తామాయాఅఙ్గీకృతాచేత్- తర్హిసా ప్రధానవత్ పృథక్ సతీత్యద్వైతహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆత్మాతిరిక్తం కింస్వతఃసిధ్యతి- పర
తోవా. నాద్యః- జాడ్యహానేరతిరేకహానేశ్చ. నద్వితీయః- ప్రమాసంసర్గానిరూపణాత్. నహిభిన్నదేశకాలయోఃసంయోగాదిసమ్భవతి- విషయవిషయి
భావోవా- నియామకగవేషణాత్. నచస్వభావఏవసమ్బన్ధః- ద్వయోఃస్వభావయోఃసమ్బన్ధత్వేనైవోపపత్తౌ యొసమ్బన్ధాభావప్రసఙ్గాత్. నచస్వాత్మా
నం ప్రతిస్వస్యైవ సమ్బన్ధిత్వం- ఆత్మాశ్రయాపాతాత్. తథావిధార్థాభావే వ్యవహారమాత్రప్రవర్తకత్వే చ మిథ్యావ్యవహారాపాతాదనిర్వచనీయవా
దఏవపర్యవస్యతీతిభావః. యస్మాదాత్మాతిరిక్తం వస్తు నసంభావ్యతే- తస్మాదాత్మతాదాత్మ్యేనైవనామరూపయోఃసిద్ధిరిత్యాహ (అతఇతి) తర్హిబ్రహ్మ
ణఃస ప్రపఞ్చతా ప్రసఙ్గఇతినవాచ్యమిత్యాహ (నబ్రహ్మేతి) నబ్రహ్మతదాత్మకం- అజడత్వాత్తత్పరిహారేణాపిసిద్ధిసంభవాదిత్యర్థః. కథంతర్హి బ్ర
హ్మాత్మకత్వం- తత్రాహ (తేతదితి) స్వప్నేనభోభక్షణవదారోపితస్యానుభవప్రత్యాఖ్యానేన సిద్ధ్యసంభవాదనుభావ్యేనామరూపేఅనుభవాత్మక బ్ర
హ్మాత్మకేకత్వేతే- నత్వైక్యాభిప్రాయమేనేత్యర్థః. నకేవలం బ్రహ్మణోబహురూపత్వం నామరూపోపాధికం- సర్వవ్యవహారాస్పదత్వం చేత్యాహ (తాభ్యామితి)
ప్రవేశస్యానిర్వాచ్యభావద్యోతనేనజీవస్య బ్రహ్మాత్మతాయాం ప్రవేశవాక్యస్యతాత్పర్యం దర్శయితుంవిచారమారభతే (తత్సృష్ట్వా)తచ్ఛిన్త్యమిత్యాది
నా) విమర్శసతిక్త్వా శ్రుత్యనురోధాత్ స్రష్టురేవ ప్రవేశఇత్యుక్తంసిద్ధాన్తినా. పూర్వవాద్యాహ (ననునయుక్తమితి) సృష్టిప్రవేశక్రియయోఃపూ
ర్వాపరకాలీనత్వసంభవేపతికత్రైక్యం క్త్వాశ్రుత్యాబోధ్యేత- నతు ప్రవేశస్యోత్తరకాలతాసంభవతి- సృష్టిసమయఏవోపాదానస్యకార్యాత్మతయా
అవస్థితత్వాదిత్యర్థః. ఏతదేవవివృణోతి (కారణమేవహీతి) అప్రవిష్టైయథాభవనాదౌదేవదత్తస్యప్రవేశోదృష్టః- తథాకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం
పృథక్ప్రవేశోనసంభవతీత్యర్థః. సిద్ధాన్త్యేకదేశినాంమతముద్భావ్య పూర్వవాదీదూషయతి (యథాఘటఇత్యాదినా) స్రష్టురన్యస్యవాప్రవేశోనసం
భవతీతిచేత్- కథంతర్హిప్రవేశోవాచ్యఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశ్యాహ (కథమితి) నాస్త్యేవేతినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉక్తశ్చేతి) సనివాహగతిం (సావయవమే
వేతి) పూర్వవాదీదూషయతి (నాశూన్యదేశత్వాదితి) కార్యాత్మనాపరిణతస్య బ్రహ్మణోనామరూపాత్మకంకార్యమేవదేశః- తద్వ్యతిరేకేణనహ్య
న్యఃప్రదేశోస్తి. యత్కారణమేవకార్యాకారేణపరిణతం- తత్ప్రతికార్యవిశేషజీవాత్మనా ప్రవేక్ష్యతీతినశఙ్కనీయమిత్యాహ (కారణమేవచే
దితి) కార్యవిశేషస్యప్రవేశమఙ్గీకృత్యదూషణముక్తం- ననసంభవతి- శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ (తదేవేతి) కారణపరామర్శకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యముపల
క్ష్యకార్యాన్తరస్యతత్రప్రవేశోవిధీయతే- ప్రాప్తదేశసంభవాత్. అతోనశ్రుతివిరోధఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశిమతముద్భావ్యదూషయతి (కార్యాన్తరమే
వేత్యాదినా) కారణవాచకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యలక్షణాయాంఅవివక్షితలక్షణాచేత్ప్రసజ్యేత- తర్హికారణపరఏవతచ్ఛబ్దోఽస్త్విత్యాహఅన్యఃసిద్ధాన్త్యేక
దేశీ(బాహ్యేతి)అస్మిన్పక్షేప్రవేశశ్రుతెర్ముఖ్యార్థోనలభ్యేతేత్యాహ (నబహిష్ఠేతి)అన్యస్యవేదాన్తినోమతముద్భావ్యదూషయతి(జలఇత్యాదినా)ఏవం
సిద్ధాన్త్యేకదేశినోనిరస్యపూర్వవాద్యుపసంహరతి (ఏవంతర్హీతి) నైవాస్తిప్రవేశోబ్రహ్మణః- తతోఽన్యస్యాపిప్రవేశోనసమ్భవతీత్యుక్తమిత్యాహ
(నచేతి) ఇతరస్యాపిప్రవేశఃకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (తదేవానుప్రావిశదితి). సాచశ్రుతిఃస్రష్టుఃప్రవేశమాహ - సాచాస్మాకంమీమాంస
కానాం ప్రమాణం- తతస్తద్విరోధేనాన్యస్యప్రవేశకల్పనానయుక్తేతిభావః. తర్హిశ్రుతిశరణతయైవ బ్రహ్మణఏవప్రవేశఉచ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ
(నచేతి) తస్మాదన్ధోమణిమవిన్దదితివదర్థశూన్యమేవేదంవాక్యమితినిగమయతి (హన్తేతి) శక్తిగోచరస్యార్థస్యాసంభవాదర్థశూన్యత్వం - తాత్పర్యగో
చరస్యవా. నాద్యః- ఆకాశాదేరతిప్రకృష్టదేశేఽపిజలేఽమూర్తస్యప్రతిబిమ్బభావవదమూర్తస్యాపిబ్రహ్మణోఽనిర్వాచ్యావిద్యాసుప్రతిబిమ్బిత
సృష్ట్యుత్తరకాలమన్తఃకరణాదిషుప్రతిబిమ్బభావసంభవాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (అన్యార్థత్వాదితి) ఏతత్స్ఫుటయతి (కిమర్థమిత్యా
దినా) (అత్రపరమితి) బుద్ధిగుహాప్రవేశాదనన్తరమానన్దమయఏవవిశిష్టోఽర్థోవిశేష్యస్యచిద్ధాతోర్లిఙ్గం- విశిష్టస్యవిశేష్యావ్యభిచారదర్శనాత్. తదధి
గమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసానఆత్మా బ్రహ్మరూపోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇత్యభిప్రేత్యజలసూర్యప్రవేశవదనిర్వాచ్యఃప్రవేశోఽభిధీయ
తఇత్యర్థః. బుద్ధిగుహాయామేవ బ్రహ్మణఉపలబ్ధిసంభవాత్తత్రైవప్రవేశోఽభినిప్సితఇత్యాహ (నహీతి) ననన్వన్యత్రోపలబ్ధ్యనర్హం బ్రహ్మబుద్ధావేవక
థముపలభ్యతఇత్యాశఙ్క్యోపాధేర్యోగ్యతావిశేషసంభవాదిత్యాహ (విశేషేతి) (సన్నికర్షాదితి)అన్తఃకరణసంసర్గాదేవదేహఘటాదిషుచైతన్యాభివ్య
క్తిః- నస్వతః. అన్తఃకరణంచావ్యవధానేనైవచైతన్యాభివ్యఞ్జకం- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిత్యర్థః. యథాచాస్వచ్ఛస్వభావకేషుకుటాదౌముఖంనప్ర
తిబిమ్బతే- జలాదౌస్వచ్ఛస్వభావకేప్రతిబిమ్బతే- తథాసత్త్వప్రధానస్యాన్తఃకరణస్యప్రసాదస్వాభావ్యాద్ఘటతేతత్ర బ్రహ్మోపలబ్ధిరిత్యాహ (అ
వభాసాత్మకత్వాచ్చేతి) కించ- యథాజాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసమర్థఆలోకోఽఙ్గీక్రియ
తే- తథాజాడ్యసామ్యేఅన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసామర్థ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (యథాచేతి) నిలయనం-
గృహప్రాసాదాదిమూర్తసన్నివేశవిశేషః. అవయవసంస్థానవిశేషరాహిత్యమనిలయనం. అనిరుక్తత్వాద్యమూర్తధర్మవద్బ్రహ్మణఏవకింనస్యాదిత్యత
ఆహ (త్యదనిరుక్తానిలయనానీతి) తత్సత్యమిత్యాచక్షతఇత్యస్యోపపత్తిమాహ (యస్మాదితి) పదానివ్యాఖ్యాయప్రకృతానుప్రశ్ననిరాకరణేప్ర
కరణస్యతాత్పర్యం *సోకామయతేత్యాదెర్దర్శయతి (అస్తినాస్తీత్యాదినా) తస్యాః- బుద్ధిగుహాయాఃప్రత్యయాః- అహంకర్తాభోక్తేత్యాదయః-
తఏవావభాసవిశేషాః- తైర్వ్యజ్యమానం. విశిష్టధర్మస్యవిషయత్వేపిస్వరూపస్యావిషయత్వాదిత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

రం.— (అసన్నేవేతి) పూర్వేషు చతుర్షు పర్యాయేషూదాహృతానాం శ్లోకానాం పుచ్ఛవద్విషయత్వదర్శనాత్ అయమపి శ్లోకః పుచ్ఛవదానన్దమయవిషయక ఏవ-నతు * బ్రహ్మపుచ్ఛమితినిర్దిష్టతదేకదేశవిషయః. తతశ్చ బ్రహ్మశబ్దేనానన్దమయ ఏవోచ్యతే. ఆనన్దమయస్య దసత్త్వజ్ఞానాన్నాస్తిత్వసంసారో భవత ఇత్యర్థః. ఆనన్దమయరూపస్య బ్రహ్మణః ఆకాశాదివిజ్ఞానమయాన్తపదార్థాన్తర్యామితయా నిర్దిష్టస్యాపి ఆత్మాన్తరమస్తి కిమితి శఙ్కాం వ్యుదస్యతి (తస్యైష ఏవేతి) పూర్వస్య- విజ్ఞానమయాన్తపదార్థస్య ఆత్మభూత ఏష ఆనన్దమయ ఆత్మా తస్య- ఆనన్దమయస్యాత్మేత్యర్థః. తతశ్చానన్యాత్మత్వముక్తం భవతి. నచ పూర్వేషు పర్యాయేషు *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మకత్వప్రతిపాదకత్వాదర్శనాదస్మిన్పర్యాయే తదాశ్రయణే అర్థవైరూప్యం స్యాదితి శఙ్క్యం- పూర్వేషు పర్యాయేష్వనుక్తస్య బ్రహ్మవయవత్వస్యేహ నిరూపణాత్, తస్మాద్వా ఏతస్మాదానన్దమయాదన్యోఽన్తర ఆత్మేతినిర్దేశాభావా, చ్చ ఏతత్పర్యాయగతస్య తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మత్వమేవార్థః. ఆనన్దమయ బ్రహ్మ ప్రతిపాదనానన్తరం * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రమాభిహితప్రాప్తివిశదీకరణార్థం ప్రశ్నానుపక్షిపతి (అథాత ఇత్యాదినా) పూర్వప్రతిపాదనస్య బుభుత్సాహేతుత్వమతశ్శబ్దేనోచ్యతే. ఉతా ఇతి నిపాతస్య ఛాన్దసో దీర్ఘః- *అథా సపత్నా నితి వత్. అవిద్వానితి పదే సతి ఆద్యుదాత్తత్వం స్యాత్ -*తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇతి స్మరణాత్. అన్తోదాత్తం చేదం పదం. ఉతా- విద్వానితి ఛేదః. అపి ప్రకృష్టహృదయాదిస్థానస్థం అనవచ్ఛిన్నం చ బ్రహ్మ ఉపాసీనో విద్వాన్ కిమతః ప్రేత్యాముం లోకం- *పరమే వ్యోమన్నిత్యుక్తం లోకం గచ్ఛతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉత గత్యనపేక్షం ఇహైవ బ్రహ్మప్నోతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఆహో విద్వాన్ సమశ్నుత ఇతి- భోక్తృత్వం వివక్షితం. అయమర్థః- కశ్చిదహఙ్గ్రహేణోపాసీనోఽపి విద్వానముం లోకం గత్వా కిం సమశ్నుతే - భోగ్యభూతం బ్రహ్మానుభవతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉత బ్రహ్మస్వరూపేణైకీభవతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఏవం శాస్త్రవైవిధ్యమూలాః గతివిశేషస్వరూపభేదసదసద్భావవిషయాః ప్రశ్నాః బహువచనవివక్షితాః. ఏతత్సర్వం వ్యాసార్యైః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రే స్పష్టముక్తం. ఏతాన్ప్రశ్నాన్ ప్రతివక్తుం జగత్కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వాదిజ్ఞాపనాయాహ (సోఽకామయతేతి) సః- ఆనన్దమయ ఆత్మా దేవమనుష్యాదిరూపేణ బహుస్స్యాం- తదర్థమాకాశాదిరూపేణ ప్రజాయేయేతి వ్యష్టిసమష్టిరూపచేతనాచేతనవిషయసఙ్కల్పమకరోదిత్యర్థః. సః- పరమాత్మా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః కృతవానిత్యర్థః. *తప ఆలోచన ఇతి హి ధాతుః. (తత్సృష్ట్వేత్యాది) నను సర్వదా సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః కోఽసౌ సృష్టికాలానుప్రవేశ ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- గోజఠరగతవత్సవత్సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యేకం సర్వవస్తుషు పుష్కలప్రతీత్యర్హస్థితివిశేష ఏవానుప్రవేశః. అనేన * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యో వేద నిహితం గుహాయామితి మన్త్రోక్తం అనన్తస్య బ్రహ్మణః హృదయగుహానిహితత్వముపపాదితం భవతి.(తదను ప్రవిశ్య సచ్చత్యచ్చాభవత్) సచ్ఛబ్దేన నిర్వికారతయా సతతైకరూపశ్చేతన ఉచ్యతే- త్యచ్ఛబ్దేన పూర్వావస్థాత్యాగరూపవికారాస్పదమచేతనముచ్యతే. బ్రహ్మైవ చేతనాచేతననామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మణ ఏవ సర్వోపాదానతయా సర్వభావవికారాస్పదత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరుక్తం చేత్యాది) జాతిగుణక్రియావత్తయా జాతిగుణాభిధాయిశబ్దవాచ్యమచేతనం నిరుక్తం. జాతిగుణాదిశూన్యం చేతనజాతం అనిరుక్తం. *ఏతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇత్యుక్తరీత్యా అచేతనవర్గాధారభూతం చేతనజాతం అనిలయనం. ఆశ్రితమచేతనజాతం నిలయనం. (విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ) అజడస్వరూపం జడస్వరూపం చ. (సత్యం చానృతం చేతి) నిర్వికారతయా సత్యత్వం చేతనస్య. ఇతరస్యత్వన్యథాత్వం. తతశ్చ నిరుక్తత్వానిరుక్తత్వనిలయనత్వానిలయనత్వవిజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వయుక్తసత్యానృతశబ్దితచేతనాచేతననామరూపభాక్ భవదపి బ్రహ్మ సత్యమేవాభవత్ - అజహన్నిర్వికారత్వలక్షణస్వస్వభావమేవాభవదిత్యర్థః. (యదిదమితి) యస్మాచ్చేతనాచేతనాత్మకవర్గానుప్రవిష్టతయా సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఆత్మత్వం- అత ఏవ సర్వమపి చేతనాచేతనాత్మకం జగత్ శాస్త్రదృష్టిమన్తః పురుషాః పరాశరాదయః *హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *జ్యోతీంషి విష్ణుర్భువనాని విష్ణురిత్యాచక్షతే ఇత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ । తతో వై సదజాయత । తదాత్మానగ్ స్వయమకురుత। తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యత ఇతి । యద్వై తత్సుకృతం । రసో వై సః । రసగ్ హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి । కో హ్యేవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్ । యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్। ఏష హ్యేవానన్దయాతి॥ ౧॥ యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే । అథ సోఽభయం గతో భవతి । యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి। తత్త్వేవ భయం విదుషో మన్వానస్య । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

శం.— (అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి) అసదితి - వ్యాకృతనామరూపవిశేషవిపరీతరూపమవ్యాకృతం బ్రహ్మోచ్యతే - నపునరత్యన్తమేవాసత్. నహ్యసతస్సజ్జన్మాస్తి. ఇదమితి - నామరూపవిశేషవద్వ్యాకృతం జగదగ్రే - పూర్వం- ప్రాగుత్పత్తేః బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దవాచ్యమాసీత్. తతః- అసతః వై- సత్ - ప్రవిభక్తనామరూపవిశేషమజాయత-ఉత్పన్నం. కిం తతః ప్రవిభక్తం పితురివ పుత్రః. నేత్యాహ- తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యం స్వయమేవాత్మానమేవాకురుత- కృతవత్. యస్మాదేవం - తస్మాత్తత్ - బ్రహ్మైవ సుకృతం-స్వయం కర్తృ ఉచ్యతే. స్వయం కర్తృ బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- సర్వకారణత్వాత్. యస్మాద్వా స్వయమేవాకరోత్సర్వం సర్వాత్మనా - తస్మాత్పుణ్యరూపేణాపి తదేవ బ్రహ్మ కారణం సుకృతముచ్యతే. సర్వథాపి తు ఫలసమ్బన్ధాదికారణం సుకృతశబ్దవాచ్యం ప్రసిద్ధం లోకే. యది పుణ్యం - యది వాన్యత్ - సా ప్రసిద్ధిర్నిత్యే చేతనావత్కారణే సత్యుపపద్యతే. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ- సుకృత ప్రసిద్ధేరితి. ఇతశ్చాస్తి కుతః. రసత్వాత్. కుతో రసత్వప్రసిద్ధిః బ్రహ్మణ ఇత్యత ఆహ (యద్వై తత్సుకృతం

రసో వై సః) రసోనామతృప్తిహేతురానన్దకరోమధురామ్లాదిః ప్రసిద్ధోలోకే. రసమేవాయంహిలబ్ధ్వా- ప్రాప్యానన్దీ - సుఖీభవతి. నాసతఆనన్దహే
తుత్వందృష్టంలోకే. బాహ్యానన్దసాధనరహితాఅప్యనీహాఃనిరీషణాః బ్రాహ్మణాఃబాహ్యరసలాభాదివసానన్దాదృశ్యన్తేవిద్వాంసః- నూనంబ్రహ్మైవరస
స్తేషాం. తస్మాదస్తితత్తేషామానన్దకారణంరసవద్బ్రహ్మ. ఇతశ్చాస్తి. కుతః. ప్రాణనాదిక్రియాదర్శనాత్. అయమపిహి పిణ్డోజీవతఃప్రాణేన
ప్రాణితి, అపానేనాపానితి,- ఏవంవాయవీయాఐన్ద్రియికాశ్చచేష్టాస్సంహతైఃకార్యకారణైర్నిర్వర్త్యమానాదృశ్యన్తే. తచ్చైకార్థవృత్తిత్వేనసం
హననంనాన్తరేణచేతనంసమ్భవతి - అన్యత్రాదర్శనాత్. తదాహ యత్. యదిఏషఆకాశే - పరమేవ్యోమ్నిగుహాయాంనిహితఆనన్దోన
స్యాత్- నభవేత్. కోహ్యేవలోకేఅన్యాత్- అపానచేష్టాంకుర్యాదిత్యర్థః. కఃప్రాణ్యాత్- ప్రాణనంవాకుర్యాత్. తస్మాదస్తితద్బ్రహ్మ- యదర్
థాఃకార్యకరణప్రాణనాదిచేష్టాః. తత్కృతఏవచానన్దోలోకస్య. కుతః. ఏషహ్యేవ - పరమాత్మా ఆనన్దయాతి - ఆనన్దయతి. సుఖయతిలో
కంధర్మానురూపం.సఏవాత్మానన్దరూపోఽవిద్యయాపరిచ్ఛిన్నోవిభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః. భయాభయహేతుత్వాచ్చవిద్వదవిదుషోరస్తితద్బ్రహ్మ.
సద్వస్త్వాశ్రయణేనహ్యభయంభవతి- నాసద్వస్త్వాశ్రయణేనభయనివృత్తిరుపపద్యతే. కథమభయభయహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యదాహ్యేవయ
స్మాదేషః- సాధకఃఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి. కింవిశిష్టే. అదృశ్యే- దృశ్యంనామద్రష్టవ్యం- వికారః. దర్శనార్థత్వాద్వికారస్య. నదృశ్యమదృశ్యం.
అవికారఇత్యర్థః. ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽవికారేఽవిషయభూతే. అనాత్మ్యే- అశరీరే. యస్మాదదృశ్యం- తస్మాదనాత్మ్యం. యస్మాదనాత్మ్యం- తస్మా
దనిరుక్తం. విశేషోహినిరుచ్యతే. విశేషశ్చవికారః. అవికారంతద్బ్రహ్మ- సర్వవికారహేతుత్వాత్. తస్మాదనిరుక్తం. యస్మాదేవం- తస్మాదనిల
యనం. నిలయనం- నీడః.ఆశ్రయః. ననిలయనంఅనిలయనం. అనాధారం.తస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే- సర్వకార్యధర్మవిలక్షణేబ్ర
హ్మణీతివాక్యార్థః. అభయమితిక్రియావిశేషణం. అభయామితివాలిఙ్గాన్తరంపరిణమ్యతే. ప్రతిష్ఠాం-స్థితిం.ఆత్మభావం.విన్దతే-లభతే.అథ- తదాసః
తస్మిన్నానాత్వస్యభయహేతోరవిద్యాకృతస్యాదర్శనాదభయంగతోభవతి. స్వరూపప్రతిష్ఠోహ్యసౌతదాభవతి *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యచ్ఛృ
ణోతినాన్యద్విజానాతీతి. అన్యస్యహ్యన్యతోభయంభవతి- నాత్మనఏవఆత్మనోభయంయుక్తం. తస్మాదాత్మైవాత్మనోఽభయకారణం. సర్వతోని
ర్భయాహి బ్రాహ్మణాదృశ్యన్తేసత్సుభయహేతుషు- తచ్చాయుక్తంఅసతిభయత్రాణేబ్రహ్మణి. తస్మాత్తేషామభయదర్శనాదస్తి తదభయకారణం
బ్రహ్మేతి. కదాఽసావభయంగతోభవతిసాధకః. యదానాన్యత్పశ్యతి, ఆత్మనిచాన్తరం- భేదంనకురుతే,.తదాఅభయంగతోభవతీత్యభిప్రాయః.
యదాపునః-అవిద్యావస్థాయాంహి- యస్మాదేషః-అవిద్యావానవిద్యయాప్రత్యుపస్థాపితంవస్తుతైమిరికద్వితీయచన్ద్రవత్పశ్యతి, ఆత్మనిచైతస్మిన్-
బ్రహ్మణి. ఉత్- అపిఅరం-అల్పం. అన్తరం- ఛిద్రం. భేదం. అల్పమప్యన్తరం- భేదదర్శనంకురుతే,. భేదదర్శనమేవహిభయకారణం. అల్పమపి
భేదంపశ్యతీత్యర్థః. అథ - తస్మాద్భేదదర్శనాద్ధేతోరస్య-భేదదర్శినఆత్మనోభయంభవతి. తస్మాదాత్మైవాత్మనోభయకారణమవిదుషః. తదేతదా
హ - తత్ - బ్రహ్మత్వేవభయంభేదదర్శినోఽవిదుషః. ఈశ్వరోఽన్యోమత్తః - అహమన్యఃసంసారీత్యేవంవిదుషఃభేదదృష్టమీశ్వరాఖ్యంతదేవ
బ్రహ్మాల్పమప్యన్తరంకుర్వతోభయంభవతి ఏకత్వేనామన్వానస్య. తస్మాద్విద్వానప్యవిద్వానేవసః - యఏవమేకమభిన్నమాత్మతత్త్వంనపశ్యతి.
ఉచ్ఛేదహేతుదర్శనాద్ధ్యుచ్ఛేద్యాభిమతస్యభయంభవతి- అనుచ్ఛేద్యోహ్యుచ్ఛేదహేతుః. తస్మిన్నాసత్యుచ్ఛేదహేతావనుచ్ఛేద్యేతద్దర్శనకార్యంభయం
యుక్తం. సర్వంచజగద్భయవద్దృశ్యతే- తస్మాజ్జగతోభయదర్శనాద్గమ్యతే- నూనంతదస్తిభయకారణముచ్ఛేదహేతురనుచ్ఛేద్యాత్మకం - యతో
జగద్బిభేతీతి. తత్- ఏతస్మిన్నప్యర్థఏషశ్లోకోభవతి. ఇతిసప్తమోఽనువాకః.

౬.— (సుకృతమితి) కృత్ప్రత్యయః సుష్ఠుక్రియతఇతికర్మాభిధాయకోపిఛాన్దస్యాప్రక్రియయాసుష్ఠుకరోతీతికర్తరివ్యాఖ్యా
తః. (ఏకార్థవృత్తిత్వేనేతి) ఏకప్రయోజనసాధనత్వేనపరస్పరాయత్తతేత్యర్థః. (అన్యత్రేతి) గృహప్రాసాదాదిషుస్వతన్త్రంగృహాద్యనారభ్యం-
స్వామినమన్తరేణసంహననస్యాదర్శనాత్. కార్యకరణసంఘాతేఏవిలక్షణఃస్వామీశరీరావయవాదిభిరుపచయాదిరహితోఽవగమ్యతే- సచచేతనత్వే
నభేదాభావాద్బ్రహ్మైవేతితదస్తిత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. దాసోహంతస్యదేవస్య- మమారాధ్యఃపరమేశ్వరఇతిభేదంవిద్వాన్కథమజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ(అ
సౌమోఽయమితి)యథాచన్ద్రభేదంపశ్యన్నవిద్వానుచ్యతే-అతత్త్వదర్శిత్వాత్. తథేత్యర్థః. కథం తస్యాతస్యభయసంభావనేత్యతఆహ (ఉచ్ఛేదేతి) సం
హర్తాహిపరమేశ్వరోమాంసంహరిష్యతి- నరకేవానిక్షేప్స్యతీతిపశ్యతోభయంభవతీత్యర్థః. బ్రహ్మైవోచ్ఛేదహేతుఃకుతఇత్యతఆహ (అనుచ్ఛేద్యోహీతి)
ఉచ్ఛేదహేతోరప్యుచ్ఛేద్యత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాన్నిత్యత్వంవక్తవ్యం- తచ్చబ్రహ్మణోనాన్యత్సంభావ్యతఇత్యర్థః. ఇతిసప్తమోఽనువాకః.

౭.— (అసద్వాఇత్యాది)ఇదం-స్థూలచేతనాచేతనశరీరకంబ్రహ్మానభివ్యక్తనామరూపంబ్రహ్మైసృష్టేఃప్రాగాసీత్. తస్మాదిదంజగదభివ్య
క్తనామరూపమభవదిత్యర్థః.నన్వసచ్ఛబ్దితస్యబ్రహ్మణఃఉపాదానత్వేకర్త్రన్తరమపేక్షితం-నిమిత్తోపాదానయోర్భేదావశ్యంభావాత్. ఇత్యాశఙ్క్యాహ
(తదాత్మానమితి) ఆత్మానమేవోపాదానత్వేనస్వీకృత్యస్వయమేవాకురుత. (తస్మాదితి) యస్మాత్స్వయమేవస్వస్యకార్యం- అతఏవబ్రహ్మసుఖేన
కృతం- కార్యంయస్య- తత్సుకృతం. కార్యస్యసౌష్ఠవంచానతిక్లేశరూపత్వం. స్వభిన్నస్యకార్యస్యనిర్మాణేహిక్లేశప్రసక్తిః.తతశ్చాక్లిష్టకార్యంబ్ర
హ్మేతి *నిశ్వసితమేతన్మహతోభూతస్యేత్యాదిశ్రుతయోవదన్తీత్యర్థః. భవతుతత్సుకృతం - తస్యఉపాస్యత్వప్రాప్యత్వయోఃకిమాయాతమిత్యత్రా
హ (యద్వైఇతి) సుకృతమితినిర్దిష్టంబ్రహ్మ - రసః- ఆనన్దః. తల్లాభాదస్యానన్దిత్వం. తతశ్చతస్యానన్దత్వాత్ ప్రాప్యత్వోపాస్యత్వేయుక్తే

ఉ.— అథ ప్రాణమత్యవహత్స యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స వాయురభవత్సోఽయం వాయుః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తః పవతే॥ ౧౩

అథ చక్షురత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స ఆదిత్యోఽభవత్సోఽసావాదిత్యః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తస్తపతి॥ ౧౪

అథ శ్రోత్రమత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత తా దిశోఽభవగ్గ్స్తా ఇమా దిశః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తాః॥ ౧౫

అథ మనోఽత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స చన్ద్రమా అభవత్సోఽసౌ చన్ద్రః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో భాత్యేవగ్గ్ హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేద॥ ౧౬

అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయద్యద్ధి కించాన్నమద్యతేఽనేనైవ తదద్యత ఇహ ప్రతితిష్ఠతి॥ ౧౭

రభవత్ - తదేతి శేషః సఇత్యగ్న్యపేక్షయా పుల్లిఙ్గనిర్దేశః. యద్యపి వాగభిమానినీ దేవతా సర్వదాఽగ్నిరేవ - తథాప్యపగతదోషతయా అగ్రనయనాది ప్రవృత్తినిమిత్తపౌష్కల్యశాలితయాఽగ్నిరభవత్. * అద్యరామస్యరామత్వమిత్యాదివదితి భావః. తదేవాహ (సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇతి) ఏవం మృత్యుమతిక్రాన్తోఽగ్నిః నిరస్తపాపరూపమలతయా మృత్యుం పరేణ- మృత్యోః పరస్తాద్దీప్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

———

శం.— తథా- ఘ్రాణః ప్రాణో వాయురభవత్. స తు పవతే- మృత్యుం పరేణాతిక్రాన్తః. సర్వమన్యదుక్తార్థం. ౧౩

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩- ౧౪

———

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యోఽభవత్. స తు తపతి. ౧౪

శం.— తథా శ్రోత్రం దిశోఽభవన్. దిశః ప్రాచ్యాదివిభాగేనావస్థితాః. ౧౫

రం.— (అతిక్రాన్తా ఇతి) అత్ర భాన్తీతి శేషః. దిక్ఛబ్దో దిగ్దేవతాపరః. ౧౫

———

శం.— మనశ్చన్ద్రమా భాతి. యథా పూర్వం యజమానం వాగాద్యగ్న్యాదిభావేన మృత్యుమత్యవహత్ ఏవమేనం - వర్తమానయజమానమపి హ వై ఏషా - ప్రాణదేవతాఽతివహతి. వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనైవ యో వాగాదిపఞ్చకవిశిష్టం ప్రాణం వేద. * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౧౬

ఆ— వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాత్వప్రాప్తావుపాసకస్య కిమాయాతం- న హి తద్దేవతస్య ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) దేవతాత్వప్రతిబన్ధకాన్పాప్మనః సర్వానపోహ్య వ్యక్తవర్త్మనా వాగాదీనాముపాసకోపాధిభూతానామగ్న్యాదిదేవతాప్త్యైవ సోఽపి సదా ప్రాణమాత్మత్వేన ధ్యాయన్ భావనాబలాద్వైరాజం పదం పూర్వయజమానవదాప్నోతీతి భావః. కస్యేదం ఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాముపాసకం విశినష్టి (యో వాగాదీతి) ఉక్తోపాసనస్య ప్రాగుక్తం ఫలమనుగుణమిత్యత్ర మానమాహ (తం యథేతి) ౧౬

రం.— (ఏవం హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేదేతి) యః పుమాన్వాగాద్యభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతానాం మృత్యోరతివహనకర్మ వేద- తమేనమేషా- ప్రాణదేవతా మృత్యుమతివహతి- అతితారయతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

———

శం.— (అథాత్మనే) యథా వాగాదిభిరాత్మార్థమాగానం కృతం - తథా ముఖ్యోఽపి ప్రాణః సర్వప్రాణసాధారణం ప్రాజాపత్యం ఫలమాగానం కృత్వా త్రిషు పవమానేష్వథ - అనన్తరం శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే - ఆత్మార్థమన్నాద్యం - అన్నం చ తదాద్యం చాన్నాద్యం. ఆగాయత్. కర్తుః కామసంయోగో వాచనిక ఇత్యుక్తం. కథం పునస్తదన్నాద్యం ప్రాణేనాత్మార్థమాగీతమితి గమ్యత ఇత్యత్ర హేతుమాహ - యత్కించేతి సామాన్యాన్నమాత్రపరామర్శార్థః. హీతి హేతౌ. యస్మాల్లోకే ప్రాణిభిర్యత్కించిదన్నమద్యతే- భక్ష్యతే. తదనేనైవ- ప్రాణేనైవ. అన ఇతి ప్రాణస్యాఖ్యా ప్రసిద్ధా. అనశ్శబ్దస్సాన్తశ్శకటవాచీ. యస్త్వన్యస్స్వరాన్తస్స ప్రాణపర్యాయః. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. కించ- న కేవలం ప్రాణేనాద్యత ఏవాన్నాద్యం- తస్మిన్ శరీరాకారపరిణతేఽన్నాద్యే ఇహ ప్రతితిష్ఠతి ప్రాణః - తస్మాత్ప్రాణేనాత్మనః ప్రతిష్ఠార్థమాగీతమన్నాద్యం. యదపి ప్రాణే నాన్నాదనం- తదపి ప్రాణస్య ప్రతిష్ఠార్థమేవేతి న వాగాదివిష్వివ కల్యాణాసఙ్గజపాప్మసమ్భవః ప్రాణేఽస్తి. ౧౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రాణస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య విధారకత్వం నామ గుణాన్తరం వక్తుముత్తరవాక్యం. తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథముద్గాతుస్స్వక్రీతస్య ఫలసమ్బన్ధః- తత్రాహ (కర్తురితి) అన్నాగానమార్త్విజ్యమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం వాక్యశేషమనుకూలయతి (కథమిత్యాదినా) తమేవ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యాదిభాష్యేణాన్వయః. అనితేర్ధాతోర

౧౦

ఉ.— తేదేవాఅబ్రువన్నేతావద్వాఇదꣳ సర్వంయదన్నంతదాత్మనఆగాసీరనునోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి తేవై మాభిసంవిశతేతితథేతి తꣳసమన్తంపరిణ్యవిశన్త తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్త్యేవꣳ హ వా ఏనꣳ స్వాఅభిసంవిశన్తిభర్తాస్వానాꣳ శ్రేష్ఠఃపురఏతాభవత్యన్నాదోఽధిపతిర్యఏవం వేదయఉహైవంవిదꣳ స్వేషుప్రతిప్రతిర్బుభూషతినహైవాలంభార్యేభ్యోభవత్యథయఏవైత మనుభవతియోవైతమనుభార్యాన్బుభూర్షతిసహైవాలంభార్యేభ్యోభవతి॥ ౧౮

నశబ్దశ్చేత్ప్రాణపర్యాయః - తర్హికథంశకటేతచ్ఛబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (అనశ్శబ్దఇతి) ఇతశ్చప్రాణస్యస్వార్థమన్నాగానంయుక్తమిత్యాహ (కించేతి) ప్రాణేనవాగాదివదాత్మార్థమన్నమాగీతంచేత్- తర్హితస్యాపిపాప్మవేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ఇహాన్నేదేహాకారపరిణతే ప్రాణస్తిష్ఠతి- తదనుసారిణశ్చవాగాదయఃస్థితిభాజః- ప్రాణజాతస్థిత్యర్థంప్రాణస్యాన్నమితినపాప్మవేధస్తస్మిన్నస్తీత్యర్థః. ౧౭

రం. (అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి) * యోవాచిభోగస్తందేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణంవదతితదాత్మనఇతియజమానగామిఫలవ్యతిరిక్తంకల్యాణవదనాదికంయథావాగాద్యాదేవతాఆగాయన్- తథాప్రాణోఽప్యాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయత్. అన్నమత్తీత్యన్నాదః. తస్యభావఃఅన్నాద్యం. ఆదివృద్ధ్యభావశ్ఛాన్దసః. అథవా- అన్నంచతదాద్యంచ అన్నాద్యం. ఆద్యం- అదనార్హం. భక్షణార్హమిత్యర్థః. ఆగాయత్- గానసామర్థ్యేనఉపాస్థాపయత్. సమ్పాదితవానిత్యర్థః. (యద్ధికిఞ్చాన్నమద్యతఅనేనైవతదద్యతఇతి) అత్రానశబ్దఃప్రాణవాచీ. అద్యమానం సర్వంప్రాణేనైవాద్యతఇత్యర్థః. (ఇహప్రతితిష్ఠతీతి) ఇహ - అన్నేసత్యేవప్రాణఃప్రతిష్ఠితోభవతీత్యర్థః. తస్మాదన్నస్యప్రాణాహారత్వాదన్నాద్యత్వంసిద్ధమితిభావః. ౧౭

శం.— (తేదేవాః) నన్వవధారణమయుక్తం * ప్రాణేనైవతదద్యతఇతి- వాగాదీనామప్యన్ననిమిత్తోపకారదర్శనాత్. నైషదోషః- ప్రాణద్వారత్వాత్తదుపకారస్య. కథం ప్రాణద్వారకోఽన్నకృతోవాగాదీనాముపకారఇత్యేతమర్థంప్రదర్శయన్నాహ- తే- వాగాదయోదేవాః-స్వవిషయద్యోతనాద్దేవాః. అబ్రువన్ - ఉక్తవన్తోముఖ్యంప్రాణం. ఇదమేతావత్- నాతోఽధికమస్తి. వైఇతిస్మరణార్థం. ఇదంతత్సర్వమేతావదేవ. కిం. యదన్నంప్రాణస్థితికరమద్యతేలోకే - తత్సర్వమాత్మనే - ఆత్మార్థమాగాసీః- ఆగీతవానసి. ఆగానేనాత్మసాత్కృతమిత్యర్థః. వయంచాన్నమన్తరేణస్థాతుంనోత్సహామహే- అతోఽను- పశ్చాన్నః- అస్మానస్మిన్నన్నే- ఆత్మార్థేతవాన్నేఆభజస్వ- ఆభాజయస్వ. ణిచోఽశ్రవణంఛాన్దసం. అస్మాంశ్చాన్నభాగినఃకురు. ఇతరఆహ- తేయూయంయద్యన్నార్థినఃవై- మా - మామభిసంవిశత - సమన్తతోమామాభిముఖ్యేననివిశత. ఇత్యేవముక్తవతిప్రాణేతథేతి- ఏవమితితం- ప్రాణంపరిసమన్తం- పరిసమన్తాన్న్యవిశన్త- నిశ్చయేనావిశన్త. తంప్రాణంపరివేష్ట్యనివిష్టవన్తఇత్యర్థః. తథానివిష్టానాం ప్రాణానుజ్ఞయాతేషాం ప్రాణేనైవాద్యమానంప్రాణస్థితికరంసదన్నంతృప్తికరంభవతి- నస్వాతన్త్ర్యేణాన్నసమ్బన్ధోవాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తమేవావధారణమనేనైవతదద్యతఇతి. తదేవచాహ- తస్మాత్ -యస్మాత్ప్రాణాశ్రయతయైవప్రాణానుజ్ఞయాభిసన్నివిష్టావాగాదీనాందేవతాః- తస్మాద్యదన్నమనేన- ప్రాణేనాత్తిలోకః- తేనాన్నేనైతాః - వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. వాగాద్యాశ్రయం ప్రాణంయోవేద- వాగాదయశ్చపఞ్చ ప్రాణాశ్రయాఇతి. తమప్యేవమేవహవైస్వాః - జ్ఞాతయఃఅభిసంవిశన్తివాగాదయఇవప్రాణం. జ్ఞాతీనామాశ్రయణీయోభవతీత్యభిప్రాయః. అభిసన్నివిష్టానాంచస్వానాంప్రాణవదేవవాగాదీనాంస్వాన్నేనభర్తాభవతి. తథాశ్రేష్ఠఃపురః- అగ్రతఏతా - గన్తాభవతివాగాదీనామివప్రాణః. తథాన్నాదః- అనామయావీత్యర్థః. అధిపతిః - అధిష్ఠాయచపాలయితా. స్వతన్త్రఃపతిః ప్రాణవదేవవాగాదీనాం. యఏవం ప్రాణంవేద - తస్యైతద్యథోక్తంఫలంభవతి. కించ- యఉహఏవంవిదం- ప్రాణవిదంప్రతిస్వేషు- జ్ఞాతీనాంమధ్యేప్రతిపత్తిః - ప్రతికూలోబుభూషతి. ప్రతిస్పర్ధీభవితుమిచ్ఛతి. సోఽసురాఇవప్రాణప్రతిస్పర్ధినోనహైవాలం - నపర్యాప్తోభార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యోభవితుమిత్యర్థః. అథపునర్యఏవజ్ఞాతీనాంమధ్యే ఏతం- ఏవంవిదంవాగాదయఇవప్రాణమను- అనుగతోభవతి, యశ్చైవైతం-ఏవంవిదమన్వేవ- అనువర్తయన్నేవాత్మీయాన్భార్యాన్బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతియథైవవాగాదయఃప్రాణానువృత్త్యాఆత్మబుభూర్షవఆసన్, సహైవాలం - పర్యాప్తోభార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యోభవతిభర్తుం. నేతరస్స్వతన్త్రః. ౧౮

ఆ.— భర్తాశ్రేష్ఠఃపురోగన్తేత్యాదిగుణవిధానార్థంవాక్యాన్తరమాదత్తే (తేదేవాఇతి) ,తస్యవివక్షితమర్థంవక్తుమాదావాక్షిపతి (నన్వితి) అయుక్తత్వేహేతుమాహ (వాగాదీనామితి) అవధారణానుపపత్తిందూషయతి (నైషదోషఇతి) యథా ప్రాణస్యోపకారోఽన్నకృతోనవాగాదిద్వారకః- తథాతేషామపినాసౌప్రాణద్వారకః- విశేషాభావాదితిశఙ్కతే (కథమితి) వాక్యేనపరిహరతి (ఏతమర్థమితి) ఆహ- విశేషమితిశేషః. తేషాందేవత్వంసాధయతి (స్వవిషయేతి) తత్రప్రసిద్ధింప్రమాణయితుంవైశబ్దఇత్యాహ (వాఇతి) (స్మరణార్థమితి) తత్ప్రసిద్ధస్యార్థస్యేతిశేషః. వాక్యార్థమాహ (ఇదంతదితి) ఏతావత్త్వమేవవ్యాచష్టే (తత్సర్వమితి) కిమిదం ప్రాణార్థమన్నాగానంనామ- తదాహ (ఆగానేనేతి) కాపునరేతావతాభవతాంక్షతిః- తత్రాహ (వయంచేతి) అన్నమన్తరేణమయాపిస్థాతుమశక్తేర్మదర్థంతదాగీతమితిచేత్ - తత్రాహ (అతఇతి) ఆ

ఉ.— సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః। ప్రాణో వా అఙ్గానాం రసః ప్రాణో హి వా అఙ్గానాం రసస్తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యత్యేష హి వా అఙ్గానాం రసః॥ ౧౯

భజస్వేతి శ్రూయమాణే కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏవ ఇతి) తదైవాన్నస్వామిత్వం- అస్మాకమపి తత్ర ప్రవేశమాత్రం స్థిత్యర్థమపేక్షితమితి వాక్యార్థమాహ (అస్మాంశ్చేతి) వైశబ్దాయ ద్వ్యర్థః ప్రయుక్తః. ప్రాణం పరివేష్ట్య తదనుజ్ఞయా వాగాదీనామన్నార్థినామవస్థానం చేత్- తేషామపి ప్రాణవదన్నసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) వ్యక్తప్రాణస్యాన్నబలాద్వాగాదిస్థిత్యనుకూలత్వాదిత్యర్థః. వాగాదీనామన్నజన్యోపకారస్య ప్రాణద్వారత్వేసిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషామన్నకృతోపకారస్య ప్రాణద్వారకత్వే వాక్యశేషం సంవాదయతి (తదేవేతి) విద్యాఫలం దర్శయన్ గుణజాతముపదిశతి (వాగాదీతి) వేదనమేవ వ్యాచష్టే (వాగాదయశ్చేతి) సచ ప్రాణో మహ్యమస్తీతి వేదేతి చకారార్థః. అనామయః- వ్యాధిరహితః. దీప్తాగ్నిరితి యావత్. సమ్ప్రతి ప్రాణవిద్యాం స్తోతుం తద్విద్యావద్విద్వేషిణో దోషమాహ (కిం చేతి) ఇదానీం ప్రాణవిదం ప్రత్యనురాగేలాభం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) ౧౮

రం.— (తే దేవా అబ్రువన్నితి) వాగాద్యాస్తే దేవాః ప్రాణమబ్రువన్. కిమితి. (ఏతావద్వా ఇదం సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి) యదిదమన్నమస్తి- ఏతావద్వై సర్వమిదం. తత్- తాదృశమన్నమాత్మనే- స్వార్థమాగాసీః. వయం చాన్నార్థినః- అన్నం వినా స్థాతుమశక్యత్వాత్. తస్మాదస్మిన్నన్నే అను- త్వదనుభోగానన్తరం నః- అస్మాన్ ఆభజస్వ- ఆజీషదర్థే. అన్తర్భావితణ్యర్థోఽయం భజిః. భాజయ- అల్పాల్పభాగవతః కుర్విత్యర్థః. స ఏవముక్తః ప్రాణః ప్రత్యాహ (తే వై మాభిసంవిశతేతి) తేవై- తాదృశాః. అన్నార్థినో యూయం మా- మామ్- అభితః సంవిశత- ఉపవిశతేత్యబ్రవీత్. (తథేతి తం సమన్తం పరిణ్యవిశన్తేతి) వాగాద్యా దేవతాస్తథేతి ప్రతిశ్రుత్య సమన్తాత్- పరితోఽస్య విశన్త- నివిష్టా ఇత్యర్థః. భాగినశ్చాభవన్నితి భావః. (తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్తీతి) తస్మాద్ధేతోరనేన- ప్రాణేన కరణేన జీవో యదన్నమత్తి- తేనైవాన్నేన వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. ప్రాణేఽన్నేనాప్యాయితే వాగాద్యాః ప్రాణా అన్నేనాప్యాయితా భవన్తీత్యర్థః. ఏతద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఏవం హ వా ఏనం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేదేతి) యస్త్వేవం వేద- ఉపాస్తే- తాదృశమేనం- విద్వాంసం- యథా వాగాద్యాః ప్రాణస్య పరితో నివిష్టాః- ఏవం స్వాః- జ్ఞాతయః అభితస్సంవిశన్తి- పరిత ఉపాసతే. స్వానాం- జ్ఞాతీనాం భర్తా- పోషకః శ్రేష్ఠశ్చ పురఏతా- అగ్రేసరః అన్నాదః- అరోగదృఢగాత్రతయా అభిమతాన్నభోక్తా అన్యేషామధిపతిశ్చ భవతీత్యర్థః. (య ఉ హైవంవిదం స్వేషు ప్రతి ప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవతీతి) ఏవంవిదం- ఏతాదృశప్రాణవిద్యానిష్ఠం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతిషు ప్రతి- ప్రతిభటః. ఛాన్దసస్సులోపః. బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతిపత్తిర్బుభూషతీతి పాఠే స ఏవార్థః. సః భార్యేభ్యః- భర్తవ్యభార్యాపుత్రాదిభ్యః భార్యాపుత్రాదిభరణాయేతి యావత్. నాలం భవతి- పుత్రకళత్రాదిభరణేఽప్యసమర్థో భవతీత్యర్థః. (అథ య ఏవైతమను భవతి యో వైతమను భార్యాన్ బుభూర్షతి స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి) అథశబ్దః ప్రకృతమపేక్ష్యార్థాన్తరపరత్వే. జ్ఞాతీనాం మధ్యే య ఏతం- ప్రాణవిదమనుభవతి- అనుగతో భవతి, యో వా ఏతం- ప్రాణవిదమను- అనుసృత్య భార్యాన్- భర్తవ్యాన్ పుత్రకళత్రాదీన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి,- భృఞ్ ఇన్సని * ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్యేత్యుత్వం. స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి- ఉక్తోఽర్థః. ౧౮

శం.— సర్వమేతత్ప్రాణగుణవిజ్ఞానఫలముక్తం. కార్యకరణానామాత్మత్వప్రతిపాదనాయ ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వముపన్యస్తం * సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇతి. అస్మాద్ధేతోరయమాఙ్గిరస ఇత్యాఙ్గిరసత్వే హేతురనుక్తః- తద్ధేతుసిద్ధ్యర్థమారభ్యతే- తద్ధేతుసిద్ధ్యాయత్తం హి కార్యకరణాత్మత్వం ప్రాణస్య. అనన్తరం చ వాగాదీనాం ప్రాణాధీనతోక్తా- సా చ కథముపపాదనీయేతి. ఆహ (సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇత్యాది) యథోపన్యస్తమేవోపాదీయతే ఉత్తరార్థం. ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇత్యేవమన్తం వాక్యం యథావ్యాఖ్యాతార్థమేవ పునస్స్మారయతి. కథం ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇతి- ప్రాణో హి- హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అఙ్గానాం రసః. ప్రసిద్ధమేతత్ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వం- న వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తం ప్రాణో వా ఇతి స్మరణం. కథం పునః ప్రసిద్ధత్వమిత్యత ఆహ- తస్మాచ్ఛబ్ద ఉపసంహారార్థ ఉపరిత్వేన సమ్బధ్యతే. యస్మాత్- యతోఽవయవాత్. కస్మాత్- అనుక్తవిశేషాత్. యస్మాత్కస్మాత్- యతః కుతశ్చిచ్ఛాఙ్గాత్- శరీరావయవాదవిశేషితాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- అపసర్పతి. తదేవ- తత్రైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసం భవతి. శోషముపైతి. తస్మాదేష హి వా అఙ్గానాం రస ఇత్యుపసంహారః. అతః కార్యకరణానామాత్మా ప్రాణ ఇత్యేతత్సిద్ధం - ఆత్మాపాయే హి శోషః - మరణం స్యాత్. తస్మాత్తేన జీవన్తి ప్రాణినస్సర్వే. తస్మాదపాస్య వాగాదీన్ ప్రాణ ఏవోపాస్య ఇతి సముదాయార్థః. ౧౯

ఆ.— * తే దేవా అబ్రువన్నిత్యాదౌ గుణవిధిర్వివక్షితః- న విశిష్టవిధిః- గుణఫలస్యైవాత్ర శ్రవణాదిత్యాహ (సర్వమేతదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వ్యవహితమనువదతి (కార్యకరణానామితి) అనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్మాదితి) కిమిత్యాఙ్గిరసత్వసాధకో హేతుస్సాధనీయః- తత్రాహ (తద్ధేత్వితి) సమ్ప్రత్యవ్యవహితం సమ్బన్ధం దర్శయతి (అనన్తరం చేతి) ప్రకారాన్తరం బుభుత్స్యమానమితి సూచయితుం చశబ్దః. తర్హి యదుపపాదనీయం- తదుచ్యతాం. కిమిత్యుక్తస్య పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరార్థమితి) ప్రతిజ్ఞానువాదో వక్ష్యమాణహేతోరుపయోగీత్యర్థః. యథోపన్యస్తమేవేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణో వా ఇతి) ఉక్తార్థనిర్ణయహేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర ప్రసిద్ధిం

ఉ.— ఏషఉఏవబృహస్పతిర్వాగ్వైబృహతీతస్యాఏషపతి స్తస్మాదుబృహస్పతిః॥ ౨౦
ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిర్వాగ్వైబ్రహ్మతస్యాఏషపతి స్తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః॥ ౨౧

హేతుంకుర్వన్ పరిహరతి (ప్రాణోహీతి) ప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (ప్రసిద్ధమితి) స్మారణం- ప్రసిద్ధస్యాఙ్గిరసత్వస్యేతిశేషః. ప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి శఙ్క్యతే (కథమితి) తామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (అతఆహేతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యస్మాత్కస్మాదితి) ఉక్తైనవ్యతిరేకేణానుక్తమన్వయంసముచ్చేతుంచశబ్దః. తస్మాచ్ఛబ్దస్యోపరిభావేనసమ్బన్ధముక్తంస్ఫుటయతి (తస్మాదితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామఙ్గరసత్వే ప్రాణస్యసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తన్యాయాదఙ్గరసత్వేసిద్ధేపికథమాత్మత్వం సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అస్తుప్రాణస్యఙ్గాతస్యాత్మా-తథాపికింస్యాత్-తదాహ (తస్మాదితి) భవతుప్రాణాధీనంసఙ్ఘాతస్యజీవనం-తథాపికథంతస్యైవోపాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదపాస్యేతి) ౧౯

రం.— పూర్వముక్తమేవాయాస్యత్వమాఙ్గిరసత్వంచవిద్యాభేదభ్రమాపనుత్తయేపునరాహ (సోయాస్యఇత్యాదినా) సోయాస్యఆఙ్గిరసోఙ్గానాంహిరసః ప్రాణోవాఅఙ్గానాంరసఃఇత్యన్తేనోక్తఏవార్థఃస్మారితః. పునస్తమేవార్థంప్రసిద్ధ్యోపపాదయతి (ప్రాణోహివాఇత్యాదినా) హి-యస్మాత్ ప్రాణానామఙ్గరసత్వం- తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చిదఙ్గాత్ప్రాణఉత్క్రామతి- తదైవతదఙ్గంశుష్యతి- నీరసత్వాదితిభావః. ౧౯

శం.— (ఏషఉ) నకేవలంకార్యకరణయోరేవాత్మా ప్రాణోరూపకర్మభూతయోః. కింతర్హి. ఋగ్యజుస్సామ్నాంనామభూతానామాత్మేతిసర్వాత్మకతయాప్రాణంస్తువన్ మహీకరోత్యుపాస్యత్వాయ. ఏషఉఏవ- ప్రకృతఆఙ్గిరసోబృహస్పతిః. కథంబృహస్పతిరితి. ఉచ్యతే - వాగ్వై బృహతీ- బృహతీచ్ఛన్దష్షట్త్రింశదక్షరా. అనుష్టుప్చవాక్. కథం. వాగ్వాఅనుష్టుబితిశ్రుతేః. సాచవాగనుష్టుబ్బృహత్యాంఛన్దస్యన్తర్భవతి - అతోయుక్తంవాగ్వైబృహతీతిప్రసిద్ధవద్వక్తుం. బృహత్యాంచసర్వాఋచోన్తర్భవన్తి- ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. ప్రాణోబృహతీ ప్రాణఋచఇత్యేవవిద్యాదితిశ్రుత్యన్తరాత్. వాగాత్మత్వాచ్చర్చాం ప్రాణేన్తర్భావః. తత్కథమితి. ఆహ- తస్యాః - వాచోబృహత్యాఋచఏషః - ప్రాణఃపతిః తస్యానిర్వర్తకత్వాత్. కౌష్ఠ్యాగ్నిప్రేరితమారుతనిర్వర్త్యాహిఋక్. పాలనాద్వావాచఃపతిః- ప్రాణేనహిపాల్యతేవాక్ - అప్రాణస్యశబ్దోచ్చారణసామర్థ్యాభావాత్. తస్మాదుబృహస్పతిః- ఋచాంప్రాణఆత్మేత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— బృహస్పత్యాదిధర్మకంప్రాణోపాసనంవక్తుంవాక్యాన్తరమవతారయతి (ఏషఉఇతి) తస్యవిధాన్తరేణతాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) కార్యం- స్థూలశరీరంప్రత్యక్షతోరూప్యమాణంరూపాత్మకం. కరణంచ- జ్ఞానక్రియాశక్తిమత్కర్మభూతం. తయోరాత్మాప్రాణఇత్యుక్త్వానామరాశేరపితథేతివక్తుంఖణ్డికాచతుష్టయమిత్యర్థః. కిమితిప్రాణస్యఆత్మత్వేనసర్వాత్మత్వోక్త్యాస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాయేతి) ఉశబ్దోఽప్యర్థోబృహస్పతిశబ్దాదుపరిసమ్బధ్యతే. బృహస్పతిర్దేవానాంపురోహితఆసీదితిశ్రుతేర్దేవపురోహితోబృహస్పతిరుచ్యతే- తత్కథంప్రాణస్యబృహస్పతిత్వమితిశఙ్క్యతే (కథమితి) దేవపురోహితంవ్యావర్తయితుముత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహతీతి) (ఛన్దఇతి) సప్తహిగాయత్ర్యాదీనిప్రధానానిఛన్దాంసి- తేషాంమధ్యమంఛన్దోబృహతీత్యుచ్యతే. సాచబృహతీషట్త్రింశదక్షరాప్రసిద్ధేత్యర్థః. భవతుయథోక్తాబృహతీ- తథాపికథంవాగ్వైబృహతీత్యుక్తం- తత్రాహ (అనుష్టుప్చేతి) ద్వాత్రింశదక్షరాతావదనుష్టుబిష్టా- సాచాష్టాక్షరైశ్చతుర్భిఃపాదైష్షట్త్రింశదక్షరాయాంబృహత్యామన్తర్భవతి-అవాన్తరసఙ్ఖ్యాయామహాసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావాదిత్యాహ (సాచేతి) వాగనుష్టుభోరనుష్టుబ్బృహత్యోశ్చోక్తమైక్యముపజీవ్యఫలితమాహ (అతఇతి) భవతువాగాత్మికాబృహతీ- తథాపితత్పతిత్వేనప్రాణస్యకథమృక్పతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహత్యాంచేతి) సర్వాత్మకప్రాణరూపేణబృహత్యాస్స్తుతత్వాత్తత్రసర్వాసామృచామన్తర్భావస్సమ్భవతి- తస్మాత్ప్రాణస్యబృహస్పతిత్వేసిద్ధమృక్పతిత్వమిత్యర్థః. ప్రాణరూపేణస్తుతాబృహతీత్యత్రప్రమాణమాహ (ప్రాణోబృహతీతి) తథాపి ప్రాణస్యవివక్షితమృగాత్మత్వంకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతి) తస్యతదాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (వాగాత్మత్వాదితి) తాసాంతదాత్మత్వేపికథం ప్రాణేన్తర్భావః- నహిఘటోమృదాత్మాపటేన్తర్భవతీతిశఙ్క్యతే (తత్కథమితి) ప్రాణస్యవాఙ్నిష్పాదకత్వాత్తద్భూతానామృచాంప్రాణేకారణేయుక్తోన్తర్భావఇత్యాహ (ఆహేత్యాదినా) ప్రాణస్యతన్నిర్వర్తకత్వేపినతస్మిన్ వాచోన్తర్భావః- నహిఘటస్యకులాలేన్తర్భావఇత్యాశఙ్క్యాహ (కౌష్ఠ్యేతి) కోష్ఠనిష్ఠేనాగ్నినాప్రేరితస్సన్ వాయురూర్ధ్వంగచ్ఛన్ కణ్ఠాదిభిరభిహన్యమానోవర్ణతయావ్యజ్యతే - తదాత్మికాచవాఙ్నిర్ణీతాదేవతాధికరణే. ఋక్చవాగాత్మికోక్తా- తద్యుక్తంతస్యాః ప్రాణేన్తర్భూతత్వమిత్యర్థః. ఋగాత్మత్వంప్రాణస్యప్రకారాన్తరేణసాధయతి (పాలనాద్వేతి) సత్తాప్రదత్వేసతిస్థాపకత్వంతాదాత్మ్యవ్యాప్తమిత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— (ఏషఉఏవబృహస్పతిరితి) ఉశ్చార్థే. బృహస్పతిశ్చఏషఏవేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (వాగ్వైబృహతీతి) బృహత్యాఖ్యచ్ఛన్దసోవాగ్రూపత్వాదితిభావః. తస్యాః- తాదృశ్యావాచఃఏషః- ప్రాణఃపతిః- రక్షకఇత్యర్థః. వాగాదిసత్తాయాస్తదధీనత్వాదితిభావః. ౨౦

శం. తథాయజుషాం. కథం. ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిః. వాగ్వైబ్రహ్మ- యజుః. తచ్చవాగ్విశేషఏవ. తస్యావాచోయజుషోబ్రహ్మణఏషపతిః- తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః- పూర్వవత్. కథంపునరేతదవగమ్యతేబృహతీబ్రహ్మణోఋగ్యజుష్ట్వం- నపునరన్యార్థత్వమితి. ఉచ్యతే- వాచో

మూ.— ఏష ఉ ఏవ సామ వాగ్వై సామైష సా చామశ్చేతి తత్సామ్నస్సామత్వం। యద్వేవ సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః సమోఽనేన సర్వేణ తస్మాద్వేవ సామాశ్నుతే సామ్నః సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేద॥ ౨౨

స్త్రైసామసామానాధికరణ్యనిర్దేశాద్వాగ్వై సామేతి. తథా చ * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి చ వాక్యయోః సమానాధికరణయోః ఋగ్యజుష్ట్వం యుక్తం- పరిశేషాత్. సామ్న్యభిహితే ఋగ్యజుషీ ఏవ పరిశిష్టే. వాగ్విశేషత్వాచ్చ. వాగ్విశేషౌ హి ఋగ్యజుషీ- తస్మాత్తయోర్వాచా సమానాధికరణతా యుక్తా. అవిశేష ప్రసక్తాచ్చ. సామోద్గీథ ఇతి చ స్పష్టం విశేషాభిధానత్వం- తథా బృహతీ బ్రహ్మశబ్దయోరపి విశేషాభిధానత్వం యుక్తం. అన్యథాఽనిర్ధారితవిశేషయోరానర్థక్యాపత్తేశ్చ. విశేషాభిధానస్య వాక్యాత్ప్రత్యేకోభయత్రాపౌనరుక్త్యాత్. ఋగ్యజుస్సామోద్గీథశబ్దానాం చ శ్రుతిష్వేవం క్రమదర్శనాత్. ౨౧

ఆ.— యజుషాం- ఆత్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నియతపాదాక్షరాణామృచాం ప్రాణత్వేపి తద్విపరీతానాం యజుషాం తత్త్వమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమితి) తథాపి కథం ప్రాణో యజుషామాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నిర్వర్తకత్వం పాలయితృత్వం చాత్రాపి తుల్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) రూఢిమాశ్రిత్య శఙ్కతే (కథం పునరితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నాత్ర రూఢిస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) (వాచో స్తైసామేతి) అన్తే వాచస్సామసామానాధికరణ్యేన నిర్దేశాద్వేదాధికారోఽయమితి యోజనా. తథాపి కథమృక్త్వం యజుష్ట్వం వా బృహతీబ్రహ్మణోరితి- తత్రాహ (తథా చేతి) పరిశేషమేవ దర్శయతి (సామ్నీతి) ఇతశ్చ వాక్సమానాధికృతయోర్బృహతీబ్రహ్మణోః ఋగ్యజుష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (వాగ్విశేషత్వాచ్చేతి) తదేవ హేత్వన్తరమాహ (అవిశేషేతి) ప్రసక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (సామేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థః. కిఞ్చ- * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి వాక్యాభ్యాం బృహతీబ్రహ్మణోర్వాగాత్మత్వం సిద్ధం. న చ తయోర్వాక్యాత్ప్రత్యేకం- వాక్యద్వయేపి వాగ్వై వాగితి పౌనరుక్త్యప్రసక్తాత్. తస్మాద్బృహతీబ్రహ్మణోరేష్టవ్యమృగ్యజుష్ట్వమిత్యాహ (వాక్యాత్ప్రత్యేకే చేతి) తత్రైవ స్థానమాశ్రిత్య హేత్వన్తరమాహ (ఋగితి) ౨౧

ర౦.— (ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిరితి) బ్రహ్మశబ్దో వేదపరః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨౧

———

శ౦.— (ఏష ఉ ఏవ సామ) కథమితి. ఆహ- వాగ్వై సా- యత్కిఞ్చిత్ స్త్రీశబ్దాభిధేయం- సా వాక్. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయో హి సర్వనామ సాశబ్దః. తథా అమః ఏషః- ప్రాణః. సర్వపుంశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోఽమశబ్దః. * కేన మే పౌంస్యాని నామాన్యాప్నోషీతి ప్రాణేనేతి బ్రూయాత్. కేన మే స్త్రీనామానీతి వాచేతి శ్రుత్యన్తరాత్ వాక్ప్రాణాభిధానభూతౌ సామశబ్దౌ. తథా - ప్రాణనిర్వర్త్యస్వరాదిసముదాయమాత్రం గీతిః సామశబ్దేనాభిధీయతే- అతో న ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామనామాస్తి కిఞ్చిత్. స్వరవర్ణాదేశ్చ ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణతన్త్రత్వాచ్చ ఏష ఉ ఏవ ప్రాణస్సామ. యస్మాత్సా చ సామేతి- వాక్ప్రాణాత్మకం. సా చామశ్చేతి. తత్- తస్మాత్సామ్నః - గీతిరూపస్య స్వరాదిసముదాయస్య సామత్వం- తత్ప్రగీతం భువి. యద్వేవ సమః- తుల్యః సర్వేణ వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ- తస్మాద్వా సామేత్యనేన సమ్బన్ధః. వాశబ్దస్సామశబ్దలాభనిమిత్తప్రకారాన్తరనిర్దేశసామర్థ్యలభ్యః. కేన పునః ప్రకారేణ ప్రాణస్య తుల్యత్వమితి. ఉచ్యతే- సమః ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ. సమో మశకేన- మశకశరీరేణ. సమో నాగేన - హస్తిశరీరేణ సమః. ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః - త్రైలోక్యశరీరేణ ప్రాజాపత్యేన. సమోఽనేన జగద్రూపేణ హైరణ్యగర్భేణ. పుత్తికాదిశరీరేషు గోత్వాదివత్కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్త ఇతి సమత్వం ప్రాణస్య- న పునః శరీరమాత్రపరిమాణేనైవ- అమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ. న చ ఘటప్రాసాదాది ప్రదీపవత్సఙ్కోచవికాసిత యా శరీరేషు తావన్మాత్రం సమత్వం- * త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేనన్తా ఇతి శ్రుతేః. సర్వగతస్య తు శరీరేషు శరీరపరిమాణవృత్తిలాభో న విరుధ్యతే. ఏవం సమత్వాత్సామాఖ్యం ప్రాణం వేద యః శ్రుతిప్రసారితమహత్త్వం- తస్యైతత్ఫలం. అశ్నుతే- వ్యాప్నోతి సామ్నః- ప్రాణస్య సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. సమానదేహేన్ద్రియాభిమానత్వం. సాలోక్యం - సమానలోకతాం వా - భావనావిశేషతః. య ఏవమేతద్యథోక్తం సామ- ప్రాణం వేద- ఆ ప్రాణాత్మాభిమానాభివ్యక్తేరుపాస్త ఇత్యర్థః. ౨౨

ఆ.— ఋగ్యజుష్ట్వం ప్రాణస్య ప్రతిపాద్య తస్యైవ సామత్వం సాధయతి (ఏష ఇత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (సర్వేతి) సాశబ్దో హి సర్వనామ- తథా చ యః స్త్రీలిఙ్గస్సర్వశ్శబ్దః- తేనాభిధేయం వస్తు వాగిత్యర్థః. అమః ప్రాణ ఇత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వపుంశబ్దేతి) పుంలిఙ్గేన సర్వేణ శబ్దేనాభిధేయం వస్తు ప్రాణ ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కేనేతి) ఆచార్యస్య శిష్యం ప్రత్యేతద్వాక్యం. పౌంస్యాని - పుంసో వాచకాని. తథాపి కస్య సామశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ఫలితమాహ (వాగితి) వాగుపసర్జనః ప్రాణస్సామశబ్దాభిధేయః- ఏకవచననిర్దేశాదిత్యర్థః. నను గీతిషు సామాఖ్యేతి న్యాయాద్విశిష్టా కాచిద్గీతిస్సామేత్యుచ్యతే- తత్కుతో వాగుపసర్జనస్య ప్రాణస్య సామత్వం - అత ఆహ (తథేతి) ప్రాణస్య సామత్వే సతీతి యావత్. ప్రగీతే మన్త్రవాక్యే సామశబ్దస్య వృద్ధైరిష్టత్వాదస్తి ప్రాణాదివ్యతిరేకేణ సామేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరేతి) ఆదిపదేన పదవాక్యాదిగ్రహః. వాగుపసర్జనే ప్రాణే ముఖ్యస్సామశబ్దస్తత్సమ్బన్ధాదితరత్ర గౌణః- మఞ్చాదిశబ్దవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే తత్సామ్నస్సామత్వమితి వాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఇదం సా ఇదం సామేతి యద్వ్యవహ్రియతే- తద్వాక్ప్రాణాత్మకమేవోచ్యతే- సా చామశ్చేతి వ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం - త

ఉ.— ఏష ఉ వా ఉద్గీథః ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదꣳ సర్వముత్తబ్ధం వాగేవ గీథోచ్చ గీథా చేతి స ఉద్గీథః॥ ౨౩

‡ తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచాయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాద్యదితోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితి వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి॥ ౨౪

స్వార్థప్రసిద్ధస్య సామ్నో యత్సామత్వం - తన్ముఖ్యప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణమేవ సదర్థే తద్వ్యవహారః ప్రసిద్ధమితి యోజనా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణస్య సామత్వముపాసనార్థముపన్యస్యతి (యదిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరావద్యోతీ వాశబ్దో త్ర న శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) నిమిత్తాన్తరమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కేనేత్యాదినా) నను ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వే పరిచ్ఛిన్నత్వాదానన్త్యానుపపత్తిః - తత్కథమస్య నిరుక్తేషు శరీరేషు సమత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్తికాదీతి) సమశబ్దస్య యథాశ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) ఆధిదైవికేన రూపేణామూర్తత్వం సర్వగతత్వం చ ద్రష్టవ్యం. నను ప్రదీపో ఘటే సఙ్కుచతి- ప్రాసాదే చ వికసతి - తథా ప్రాణోఽపి మశకాదిశరీరేషు సఙ్కోచమిభాదిదేహేషు వికాసం చాపద్యతామితి సమత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ప్రాణస్య సర్వగతత్వే సమత్వశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (సర్వగతస్యేతి) ఘటాదిషు గోత్వవచ్ఛరీరేషు సర్వత్ర స్థితస్య ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణా యా వృత్తిః సా లాభస్సమ్భవతి- సర్వగతస్యైవ నభసస్తత్ర తత్ర రూపకుమ్భాద్యవచ్ఛేదోపలమ్భాదిత్యర్థః. ఫలశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఫలవికల్పే హేతుమాహ (భావనేతి) వేదనం వ్యాకరోతి (ఆప్రాణేతి) ఇదం చ ఫలం మధ్యప్రదీపన్యాయేనోభయతస్సమ్బద్ధమవధేయం. ౨౨

రం.— (ఏష ఉ ఏవ సామేతి) ఏష ఉ ఏవ- వాగ్విశిష్టో ముఖ్యప్రాణ ఏవ సామ- సా చామశ్చేతి సామశబ్దనిర్వచనాత్. సా ఇతి స్త్రీలిఙ్గేన తచ్ఛబ్దేన వాక్ పరామృశ్యతే. * అమగతిభాజనశబ్దేష్వితి గమనార్థాదమతేరమతి - గచ్ఛతీత్యమః - ప్రాణః. తదుపపాదయతి (వాగ్వై సా అమ ఏష ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. ప్రకారాన్తరేణ సామశబ్దనిర్వచనమాహ (యద్వేవ సమః ప్లుషిణేత్యాది) యద్వేవ- యత్ - ఉ- ఏవ- ఇతిచ్ఛేదః. ఉశబ్దో వార్థః. యస్మాదేవ వా ప్లుషిణా-పుత్తికాశరీరేణ సమో, మశకశరీరేణ సమో, హస్తిశరీరేణ సమః, స్వసృష్టజీవభూతత్రైలోక్యశరీరకబ్రహ్మణశ్శరీరేణాపి సమో, దేవమనుష్యాదిసర్వప్రాణిశరీరేణాపి సమః,. యథా ఘటప్రదీపప్రభా తావన్మాత్రవ్యాపినీ- ప్రాసాదప్రదీపప్రభా చ ప్రాసాదవ్యాపినీ- ఏవం ప్రాణోఽపి బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరానురూపవ్యాప్తిమత్త్వేన సమః. తస్మాద్వై ఏవ సామ- తస్మాదేవ వా సామేత్యర్థః. ఏతదేవ వాక్యమవలమ్బ్య ముఖ్యప్రాణస్య విభుత్వం పూర్వపక్షీకృత్య ఇన్ద్రియాణామివ ముఖ్యప్రాణస్యాప్యుత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాదణుత్వమితి ప్రాణపాదే * అణుశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. ఏతద్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామ్నః- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యం- ప్రాణదేవతాసమానభోగతాం అశ్నుతే. సలోకతాం జయతి-సాలోక్యం ప్రాప్నోతి. య ఏవం సామశబ్దనిరుక్తం సర్వదా ఉపాస్తే. ౨౨

శం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథః) ఉద్గీథో నామ సామావయవో భక్తివిశేషః, నోద్గానం,-సామాధికారాత్. కథముద్గీథః ప్రాణః. ప్రాణో వా ఉత్. ప్రాణేన హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదుత్తబ్ధం- ఊర్ధ్వం స్తబ్ధం. ఉత్తమ్భితం. విధృతమిత్యర్థః. ఉత్తబ్ధార్థావద్యోతకో యముచ్ఛబ్దః ప్రాణగుణాభిధాయకః - తస్మాదుత్ప్రాణః. వాగేవ గీథా- శబ్దవిశేషత్వాదుద్గీథభక్తేః. గాయతేశ్శబ్దార్థత్వాత్సా వాగేవ. న హ్యుద్గీథభక్తేశ్శబ్దవ్యతిరేకేణ కిఞ్చిద్రూపముత్ప్రేక్ష్యతే- తస్మాద్యుక్తమవధారణం వాగేవ గీథేతి. ఉచ్చ - ప్రాణో, గీథా చ - ప్రాణతన్త్రా వాక్, ఇత్యుభయమేకేన శబ్దేనాభిధీయతే - స ఉద్గీథః. ౨౩

ఆ.— ప్రస్తావాదిశబ్దవదుద్గీథశబ్దస్యాపి భక్తివిశేషే రూఢత్వాత్, *ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యత్ర చోద్గాత్రే కర్మణి ప్రయుక్తత్వాత్, కథముద్గీథః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథో నామేతి) నఞ్ పదస్యోభయతస్సమ్బన్ధః. సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య ప్రకృతత్వాదితి హేతుమాహ (సామాధికారాదితి) న తావదుద్గీథశబ్దస్య ప్రాణే రూఢిః- తస్య తస్మిన్వృద్ధప్రయోగాదర్శనాత్. నాపి యోగః- అవయవవృత్తేరదృష్టేరితి శఙ్క్యతే (కథమితి) యోగవృత్తిముపేత్య పరిహరతి (ప్రాణ ఇతి) ఉచ్ఛబ్దో నాస్యార్థస్య వాచకః-నిపాతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తబ్ధేతి) తథాపి కథం ప్రాణో వా ఉదిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణేతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తేశ్శబ్దవిశేషత్వేఽపి గీథా వాగితి కథముచ్యతే-తత్రాహ (గాయతేరితి) అథావధారణం సాధయతి(న హీతి) తథాపి కథం ప్రాణస్యోద్గీథత్వమిత్యాశఙ్క్య వాగుపసర్జనస్య తన్నతథాత్వం కథయతి (ఉచ్చేతి) ౨౩

రం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథ ఇతి) ఏష ఉ వా- ఏష ఏవ వాక్ప్రాణసముదాయః ఉద్గీథః - ఉద్గీథాఖ్యసామభక్తిరిత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదం సర్వమిత్యాదినా) ఉత్తబ్ధం- ధృతమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

శం.— ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయాఖ్యాయికారభ్యతే (తద్ధాపి) తత్ - తత్రైతస్మిన్నర్థే హ అపి- ఆఖ్యాయికాపి శ్రూయతే హ - స్మ. బ్రహ్మదత్తః - బ్రహ్మదత్తో నామతః. చికితానస్యాపత్యం చైకితానః. తదపత్యం యువా చైకితానేయో రాజానం - యజ్ఞే సోమం భక్షయన్నువాచ. కిం. అయం- చమసస్థో మయా భక్ష్యమాణో రాజా త్యస్య - తస్య మమానృతవాదినో మూర్ధానం - శిరో విపాతయతాత్ - విస్పష్టం పాతయతు. తౌర

‡ చైకితాయనేయ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః స్వం వేద భవతి హాస్య స్వం తస్య వై స్వర ఏవ స్వం తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్వాచి స్వరమిచ్ఛేత తయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవ। అథో యస్య స్వం భవతి భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేద॥ ౨౫

యం తాతఙాదేశః. ఆశిషి లోట్ విపాతయతాదితి. యద్యహమనృతవాదీ స్యామిత్యర్థః. కథం పునరనృతవాదిత్వప్రాప్తిరితి. ఉచ్యతే - యత్ - యది ఇతః- అస్మాత్ప్రకృతాత్ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదయాస్యాత్- ముఖ్యప్రాణాభిధాయకేనాయాస్యాఙ్గిరసశబ్దేనాభిధేయాదేవిశ్వసృజాం పూర్వర్షీణాం సత్రే ఉద్గాతా. సోఽన్యేన- దేవతాన్తరేణ వాక్ప్రాణవ్యతిరిక్తేనోదగాయత్- ఉద్గానం కృతవాన్. తతోఽహమనృతవాదీ స్యాం- తస్య మమ దేవతావిపరీతప్రతిపత్తురనర్థానం నిపాతయత్విత్యేవం శపథం చకారేతి విజ్ఞానే ప్రత్యయదార్ఢ్యకర్తవ్యతాం దర్శయతి. తమిమమాఖ్యాయికానిర్ధారితమర్థం స్వేన వచసోపసంహరతి శ్రుతిః - వాచా చ - ప్రాణప్రధానయా ప్రాణేన చ - స్వస్యాత్మభూతేన సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఉద్గాతా ఉదగాయదిత్యేషోఽర్థో నిర్ధారితశ్శపథేన. ౨౪

ఆ.— తద్ధాపీత్యాదివాక్యస్య ప్రకృతానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తార్థేతి) ఉద్గీథదేవతా ప్రాణః - స వాగాదిరిత్యుక్తోఽర్థః. *జీవతి తు వంశ్యే యువేతి పాణినిస్మరణాత్ప్రపౌత్రాదేర్జీవతి పౌత్రప్రభృతేర్యదపత్యం - తద్యువసంజ్ఞకమితి ద్రష్టవ్యం. క్రియాపదనిష్పత్తిప్రకారమాహ (శపతీతి) తు ప్రత్యయస్యాయమాశిషి విషయే తాతఙాదేశః- *తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామితి పాణినిస్మరణాదిత్యర్థః. మూర్ధపాతప్రాపకం దర్శయతి (యదీతి) అనృతవాదిత్వస్య ప్రసక్త్యభావాదప్రాప్తిరితి శఙ్కతే (కథం పునరితి) ఉద్గానస్య బుద్ధ్యాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతా ప్రాజాపత్యాదిలక్షణా కిం తస్మిన్ దేవతా- కిం వా వాక్స్వరాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతైవ తత్ర దేవతేతి విప్రతిపత్తేరనృతవాదిత్వే శఙ్కితే బ్రహ్మదత్తశ్శపథేన నిర్ణయం చకారేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదన్యేనాయాస్యోఽయద్యుదగాయదితి సమ్బన్ధః. నన్వయాస్యాఙ్గిరసశబ్దవాచ్యో ముఖ్యః ప్రాణో దేవతా- తన్నోద్గాతా భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ముఖ్యేతి) ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయేత్యుక్తముపసంహరతి (ఇతి విజ్ఞాన ఇతి) ఉక్తరీత్యా శపథక్రియయా ప్రాణ ఏవోద్గీథదేవతేత్యస్మిన్విజ్ఞానే ప్రత్యయః- విశ్వాసః. తస్య యద్దార్ఢ్యం - తస్య కర్తవ్యతామాఖ్యాయికయా దర్శయతి శ్రుతిరితి యావత్. ఆఖ్యాయికార్థస్యైవ వాచేత్యాదినోక్తేః పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) శపథస్య స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రామాణ్యేఽపి శ్రుతిమూలతయా ప్రామాణ్యం సిధ్యతీతి భావః. ౨౪

శం.— (తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితాయనేయో రాజానం భక్షయన్నువాచేతి) తత్- తత్ర. ఆఖ్యాయికేతి శేషః. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఆఖ్యాయికాపి ప్రసిద్ధాఽస్తీత్యర్థః. చైకితాయనేయః-చికితస్యాపత్యం చైకితిః. *అత ఇఞ్. తస్య గోత్రాపత్యం యువా చైకితాయనః. ఫక్. తస్యాయనాదేశః. చైకితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనేయః. చైకితాయనేయో బ్రహ్మదత్తనామా ఋషిః రాజానం - సోమం భక్షయన్నువాచ. కిమితి. (అయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాత్) అయం-భక్ష్యమాణో రాజా- సోమః త్యస్య- అన్యస్య శిరః విపాతయతు. నను కిం తేనాపరాద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదితోఽయాస్యాఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితీతి) యత్- యస్మాత్కారణాదితః- అస్మాదయాస్యాఙ్గిరసః- ముఖ్యప్రాణాదన్యేన-దేవతాన్తరేణ అన్యః ఉదగాయత్- ఉద్గానం కృతవాన్. అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితముఖ్యప్రాణవేదనమన్తరేణ దేవతాన్తరదృష్టిం కృత్వా యస్తూద్గాయతి- తస్య సోమం పిబతో మూర్ధా పతత్విత్యర్థః. ఇతిశబ్దో బ్రహ్మదత్తవచస్సమాప్తౌ. (వాచా హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయత్) హి- యస్మాద్ధేతోః సోమం పిబన్ శపథం కృతవాన్- తస్మాత్ బ్రహ్మదత్తః అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితవాక్సహితప్రాణవేదనమేవ కృత్వా ఉద్గానం కృతవానిత్యర్థః ౨౪

శం.— (తస్య హైతస్య) తస్యేతి ప్రకృతం ప్రాణమభిసంబధ్నాతి. హ ఏతస్యేతి ముఖ్యం వ్యపదిశత్యభినయేన. సామ్నః - సామశబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య యః స్వం-ధనం వేద- తస్య హ కిం స్యాత్. భవతి హాస్య స్వం. ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య శుశ్రూషవే ఆహ-తస్య వై- సామ్నః స్వర ఏవ స్వం. స్వర ఇతి కణ్ఠగతం మాధుర్యం. తదేవాస్య స్వం- విభూషణం. తేన హి భూషితమృద్ధిమల్లక్ష్యత ఉద్గానం. యస్మాదేవం - తస్మాదార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మోద్గానం కరిష్యన్వాచి విషయే వాచి-వాగాశ్రితం స్వరమిచ్ఛేత సామ్నో ధనవత్తాం స్వరేణ చికీర్షురుద్గాతా. ఇదం తు ప్రాసఙ్గికం విధీయతే. సామ్నస్సస్వత్వేన స్వరవత్త్వప్రత్యయే కర్తవ్య ఇచ్ఛామాత్రేణ సౌస్వర్యం న భవతీతి దన్తధావనతైలపానాదిసామర్థ్యాత్కర్తవ్యమిత్యర్థః. తయా- ఏవం సంస్కృతయా వాచా స్వరసమ్పన్నయా ఆర్త్విజ్యం కుర్యాత్. తస్మాత్- యస్మాత్సామ్నః స్వభూతః స్వరః, తేన స్వేన భూషితం సామ,- అతో యజ్ఞే స్వరవన్తముద్గాతారం దిదృక్షన్త ఏవ- ద్రష్టుమిచ్ఛన్త్యేవ ధనినమివ లౌకికాః. ప్రసిద్ధం హి లోకేఽథో- అపి యస్య స్వం- ధనం భవతి- తం ధనినం దిదృక్షన్త ఇతి. సిద్ధస్య గుణవిజ్ఞానఫలసమ్బన్ధస్యోపసంహారః క్రియతే (భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేదేతి) ౨౫

ఆ.— ఉద్గీథదేవతా ప్రాణ ఏవేతి నిర్ధార్య స్వరసువర్ణప్రతిష్ఠాగుణవిధానార్థముత్తరకణ్డికాత్రయమవతారయతి (తస్యేత్యాదినా) కిమిత్యపూర్వఫలమభిలష్యతే- తత్రాహ (ఫలేనేతి) సౌస్వర్యం సామ్నో భూషణమిత్యత్రానుభవమనుకూలయతి (తేన హీతి) కథం తర్హి కణ్ఠగతం మాధుర్యం సమ్పాదనీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ప్రాణోఽహం- మమైవ గీతిభావమాపన్నస్య సౌస్వర్యం ధనమితి ప్రకృతే ప్రాణవిజ్ఞానే గుణవిధిశ్చేద్వివక్షితశ్చేత్- కిమిత్యుద్గాతురత్ర కర్తవ్యముపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాదృష్టఫలత్వేత్యాహ (ఇదం త్వితి) అథేచ్ఛాయాం కర్తవ్యత్వేన విహితాయాం తావన్మా

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేద॥ ౨౬

‡ తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతి తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠా వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతేఽన్న ఇత్యు హైక ఆహుః॥ ౨౭

త్రైనిద్ధపికథం సౌస్వర్యం సిధ్యేత్ - నహి స్వర్గకామనామాత్రేణ స్వర్గస్సిధ్యతి. అత ఆహ (సామ్న ఇతి) తస్య సుస్వరత్వేన తచ్ఛబ్దితస్య ప్రాణస్యోపాసకాత్మకస్య స్వరవత్త్వప్రత్యయో కార్యే సతి విహితేచ్ఛామాత్రేణ సామ్నః సౌస్వర్యం న భవతీత్యస్మాత్సామర్థ్యాద్దన్తధావనాదికర్తవ్యమిత్యేతదప్రవిధిప్సితమితి యోజనా. సౌస్వర్యస్య సామభూషణత్వే గమకమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తమనన్తరవాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రసిద్ధం హీతి) భవతి హాస్య స్వమిత్యేతస్య గతార్థత్వాదనర్థికా పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సిద్ధస్యేతి) ౨౫

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్స్వం వేద భవతి హాస్య స్వమితి) ఏతస్య- ప్రకృతస్య సామశబ్దవాచ్యస్య తస్య- ప్రాణస్య యః స్వం వేద- తస్య స్వం- ధనం భవతి. ఇతి ప్రథమతః ప్రలోభ్య శుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ స్వమితి) స్వరః - కణ్ఠధ్వనిః. (తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్ వాచి స్వరమిచ్ఛేతేతి) ఋత్విజః కర్మ ఆర్త్విజ్యం- ఔద్గాత్రాదికం కరిష్యన్ వాచి స్వరం- కణ్ఠధ్వనిమిచ్ఛేత్. ఇచ్ఛేతేతి పదవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యథా కణ్ఠధ్వనిర్భవతి- తముపాయం మధుపిప్పలీసేవాదిలక్షణం కుర్యాదిత్యర్థః (సతయేత్యాది) స్పష్టం. (తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవేతి) యస్మాత్ స్వర ఏవ సామ్నస్స్వం- తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తమేవ స్తోతారం దిదృక్షన్తే. జనా ఇతి శేషః. (అథో యస్య స్వం భవతీతి) యస్య స్వం- ధనమస్తీత్యర్థః. అథోశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. అత్యల్పమిదముచ్యతే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఇతి- యస్య స్వం- ధనమస్తి- తం సర్వం దిదృక్షన్త ఇత్యర్థః. అతః స్వర ఏవ స్వమితి నిర్దిష్టస్వరవతో దిదృక్షితత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః. సామస్వరే స్వత్వవేదనస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య స్వమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨౫

శం.— అథాన్యో గుణస్సువర్ణవత్త్వలక్షణో విధీయతే- అసావపి సౌస్వర్యమేవ. ఏతావాన్విశేషః- పూర్వం కణ్ఠగతమాధుర్యజం. ఇదం తు లాక్షణికం సువర్ణశబ్దవాచ్యం. తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం - సువర్ణశబ్దసామాన్యాత్స్వరసువర్ణయోర్లౌకికమేవ సువర్ణం గుణవిజ్ఞానఫలం భవతీత్యర్థః. (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేదేతి) పూర్వవత్సర్వం. ౨౬

ఆ.— సామ్నో గుణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తర్హి పునరుక్తిస్స్యాత్ - తత్రాహ (ఏతావానితి) లాక్షణికం- కణ్ఠ్యోయం వర్ణో దన్త్యోయమితి లక్షణజ్ఞానపూర్వకం సుష్ఠు వర్ణోచ్చారణం. (తస్య హైతస్య సామ్న ఇతి) మన్త్రైవ సామశబ్దిత ప్రాణభూతస్య ధనమితి యావత్. లాక్షణిక సౌస్వర్యగుణవత్ప్రాణవిజ్ఞానవతో యథోక్తఫలలాభే హేతుమాహ (సువర్ణశబ్దేతి) వాక్యార్థమాహ (లౌకికమేవేతి) ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య కిం తత్సువర్ణమితి శుశ్రూషవే బ్రూతే (తస్యేతి) గుణవిజ్ఞానఫలముపసంహరతి (భవతీతి) సామ్నః- తచ్ఛబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య స్వరూపభూతస్యేతి యావత్. ౨౬

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేదేతి) సామ్నః- ప్రకృతస్య సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య. అన్యః స్పష్టార్థః. ఏవం ఫలప్రదర్శనేన శుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణమితి) కృష్టప్రథమాదిలక్షణసామస్వరవిదః స్వర ఏవ సువర్ణం- భూషణమిత్యర్థః. సామస్వరే సువర్ణత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య సువర్ణమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨౬

శం.— తథా ప్రతిష్ఠాగుణం విధిత్సన్నాహ (తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా- వాక్. తాం ప్రతిష్ఠాం సామ్నో గుణం యో వేద స ప్రతితిష్ఠతి హ. *తం యథా యథోపాసత ఇతి శ్రుతేస్తద్గుణత్వం యుక్తం. పూర్వవత్ఫలేన ప్రలోభితాయ కా ప్రతిష్ఠేతి శుశ్రూషవే ఆహ- తస్య వై- సామ్నో వాగేవ- వాగితి జిహ్వామూలీయాదీనాం స్థానానామాఖ్యా. సైవ ప్రతిష్ఠా. తదాహ- వాచి హి- జిహ్వామూలీయాదిషు హి- యస్మాత్ప్రతిష్ఠితస్సన్నేష ప్రాణ ఏతద్గానం గీయతే- గీతిభావమాపద్యతే. తస్మాత్సామ్నః ప్రతిష్ఠా వాక్. అన్నే ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హ ఏకే - అన్యే ఆహుః. * ఇహ ప్రతితిష్ఠతీత్యుక్తం. అనిన్దితత్వాదేకీయపక్షస్య వికల్పేన ప్రతిష్ఠాగుణవిజ్ఞానం కుర్యాత్ - వాగ్వా ప్రతిష్ఠా - అన్నం వేతి. ౨౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రతిష్ఠాగుణత్వే కథముపాసకస్య తద్గుణత్వం- తత్రాహ (తం యథేతి) ఆదిపదాదురశ్శిరః కణ్ఠదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే. * అష్టౌ స్థానాని వర్ణానాముర: కణ్ఠం శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికౌష్ఠౌ చ తాలు చ. కిమిత్యష్టౌ స్థానాని వాగిత్యుచ్యన్తే - తత్రాహ (వాచి హీతి) పక్షాన్తరమాహ (అన్న ఇతి) అన్నశబ్దేన తత్పరిణామో దేహో గృహ్యతే. ఏకీయపక్షే యుక్తిమాహ (ఇహేతి) కథం తర్హి ప్రతిష్ఠాగుణస్య ప్రాణస్య విజ్ఞానం కర్తవ్యం- అత ఆహ (అనిన్దితత్వాదితి) ౨౭

రం.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతీత్యేవం ఫలప్రదర్శనేన పూర్వవచ్ఛుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠేతి) తస్య- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్యేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఆహురితి)

---

‡ ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాతః పవమానానామేవాభ్యారోహః స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి స యత్ర ప్రస్తుయాత్ తదేతాని జపేత్ అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమో జ్యోతిరమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తి అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తꣳ స ఏష ఏవంవిదుద్గాతాత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగాయతి తద్ధైతల్లోకజిదేవ న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేద. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏషః- ముఖ్యః ప్రాణః వాచి- వాగిన్ద్రియస్థానభూతజిహ్వామూలాదిస్థానేషు ప్రతిష్ఠితస్సన్ ఏతత్సామగీయతే- సామభావమాపన్న ఉద్గీయత ఇత్యర్థః. ఇత్యన్యే కేచిదాహుః - ఉశబ్దోఽవధారణే. పూర్వత్ర *ఇహ ప్రతిష్ఠితీతి ప్రాణస్యాన్న ప్రతిష్ఠితత్వోక్తేః వాక్ఛబ్దితజిహ్వామూలాది ప్రతిష్ఠితత్వం ఏకీయమతమితి భావః. ౨౭

శం.— ఏవం ప్రాణవిజ్ఞానవతో జపకర్మవిధిస్స్యతే- యద్విజ్ఞానవతో జపకర్మణ్యధికారః - తద్విజ్ఞానముక్తం- అథ- అనన్తరం. యస్మాచ్చైవం విదుషా ప్రయుజ్యమానం దేవభావాయాభ్యారోహఫలం జపకర్మ- అతః- తస్మాత్తద్విధీయత ఇహ. తస్య చోదితసమ్బన్ధాత్సర్వత్ర ప్రాప్తౌ పవమానానామితి వచనాత్ పవమానేషు త్రిష్వపి కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయాం పునః కాలసఙ్కోచం కరోతి- స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి. సః- ప్రస్తోతా యత్ర- యస్మిన్కాలే సామ ప్రస్తుయాత్- ప్రారభేత. తస్మిన్ కాల ఏతాని జపేత్. అస్య చ జపకర్మణ ఆభ్యాభ్యారోహః - ఆభిముఖ్యేనారోహత్యనేన జపకర్మణా ఏవంవిద్దేవభావమాత్మానమిత్యభ్యారోహః. ఏతానీతి బహువచనాత్ త్రీణి యజూంషి. ద్వితీయానిర్దేశాద్బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాచ్చ యథాపఠితస్వరః ప్రయోక్తవ్యః- న మాన్త్రికః. యాజమానం జపకర్మ. ఏతాని తాని యజూంషి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి) మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితో భవతీతి స్వయమేవ వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం మన్త్రార్థం- సః- మన్త్రో యదాహ - యదుక్తవాన్. కోఽసావర్థ ఇతి. ఉచ్యతే (అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్) స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానే మృత్యురిత్యుచ్యతే. అసత్- అత్యన్తాధోభావహేతుత్వాత్. (సదమృతం) సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే అమరణహేతుత్వాదమృతం. తస్మాదసతః- అసత్కర్మణోఽజ్ఞానాచ్చ మా- మాం సత్ - శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే గమయ- దేవభావసాధనాత్మభావమాపాదయేత్యర్థః. తత్ర వాక్యార్థమాహ (అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) తథా (తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమః) సర్వం హ్యజ్ఞానమావరణాత్మకత్వాత్తమః. తదేవ చ మరణహేతుత్వాన్మృత్యుః. (జ్యోతిరమృతం) పూర్వోక్తవిపరీతం దైవస్వరూపం ప్రకాశాత్మకత్వాజ్జ్ఞానం జ్యోతిః. తదేవామృతం - అవినాశాత్మకత్వాత్. తస్మాత్తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి - పూర్వవత్. (మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేత్యాది) అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ- దైవం ప్రాజాపత్యం ఫలభావమాపాదయేత్యర్థః. పూర్వో మన్త్రోఽసాధనస్వభావాత్సాధనభావమాపాదయేతి. ద్వితీయస్తు సాధనభావాదప్యజ్ఞానరూపాత్సాధ్యభావమాపాదయేతి. మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి పూర్వయోరేవ మన్త్రయోః సముచ్చితోఽర్థస్తృతీయేన మన్త్రేణోచ్యత ఇతి ప్రసిద్ధార్థతైవ- నాత్ర- తృతీయే మన్త్రే తిరోహితం - అన్తర్హితమివార్థరూపం పూర్వయోరివ మన్త్రయోరస్తి- యథాశ్రుత ఏవార్థః. యాజమానముద్గానం కృత్వా పవమానేషు త్రిష్వథ- అనన్తరం యానీతరాణి- శిష్టాని స్తోత్రాణి - తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ ప్రాణవిదుద్గాతా ప్రాణభూతః ప్రాణవదేవ. యస్మాత్స ఏష ఉద్గాతా ఏవం- ప్రాణం యథోక్తం వేత్తి- అతః ప్రాణవదేవ తం కామం సాధయితుం సమర్థః. తస్మాద్యజమానస్తేషు స్తోత్రేషు ప్రయుజ్యమానేషు వరం వృణీత. యం కామం కామయేత- తం కామం వరం వృణీత- ప్రార్థయేత. యస్మాత్స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేతి తస్మాచ్ఛబ్దాత్ప్రాగేవ సమ్బధ్యతే. ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే- ఇచ్ఛత్యుద్గాతా- తమాగానేన సాధయతి. ఏవం తావజ్జ్ఞానకర్మభ్యాం ప్రాణాత్మాపత్తిరిత్యుక్తం - తత్ర నాస్త్యాశఙ్కాసమ్భవః. అతః కర్మాపాయే ప్రాణాపత్తిర్భవతి వా న వేత్యాశఙ్క్యతే- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) తత్ హ- తదేతత్ప్రాణదర్శనం కర్మవియుక్తం కేవలమపి లోకజిదేవేతి - లోకసాధనమేవ. న హ ఏవాలోక్యతాయై- అలోకార్హత్వాయాశా - శంసనం. ప్రార్థనం నైవాస్తి హ. న హి ప్రాణాత్మన్యుత్పన్నాత్మాభిమానస్యతత్ప్రాప్త్యాశంసనం సమ్భవతి- న హి గ్రామస్థః కదా గ్రామం ప్రాప్నుయామిత్యరణ్యస్థ ఇవాశాస్తే. అసన్నికృష్టవిషయే హ్యనాత్మన్యాశంసనం- న తత్స్వాత్మని సమ్భవతి- తస్మాన్నాశాస్తి కదాచిత్ప్రాణాత్మభావం న ప్రతిపద్యేయమితి. కస్యైతత్. య ఏవమేతత్సామ- ప్రాణం యథోక్తం నిర్ధారితమహిమానం వేద- అహమస్మి ప్రాణ ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గజైరాసురైః పాప్మభిరధర్షణీయో విశుద్ధో, వాగాదిపఞ్చకం చ మదాశ్రయత్వాదగ్న్యాద్యాత్మస్వరూపం స్వాభావికవిజ్ఞానోత్థేన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితాసురపాప్మదోషవియుక్తం సర్వభూతేషు చ మదాశ్రయాన్నాద్యోపయోగబన్ధన, మాత్మా చాహం సర్వభూతానాము

ఙ్గిరసత్వా, దృగ్యజుస్సామోద్గీథభూతా యాఽస్య నాచ ఆత్మాతద్వాస్యసై స్సర్వ్వ ర్తకత్వాచ్చ, మమసా మ్నాగీతిభావమాపద్యమానస్య బాహ్యంధనం-భూషణం సౌస్వర్యం, తతోఽప్యన్తరతరం సౌవర్ణ్యం - లాక్షణికం సౌస్వర్యం, గీతిభావమాపద్యమానస్యమమకణ్ఠాదిస్థానాని ప్రతిష్ఠా, ఏవంగుణో హం పుత్రికాదిశరీరేషు కార్త్స్న్యేన వ్యాప్తిసమాప్తా ఉమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చే, తి. ఆత్మేవమభిమానాభివ్యక్తేర్వేద-ఉపాస్త ఇత్యర్థః ౭౮

ఇతితృతీయాధ్యాయేతృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౭౯.— అథాతఃపవమానానామిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) తత్రాథశబ్దంవ్యాచష్టే (యద్విజ్ఞానవతఇతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (యస్మాచ్చేతి) ఇహేతి ప్రాణవిదుక్తిః. కదాతర్హి జపకర్మకర్తవ్యంతత్రాహ (తస్యేతి) ‡ఉద్గీథేనాత్మయామ ‡ త్వంనఉద్గాయేతిచప్రకరణాదుద్గీథేనసమ్బన్ధాజ్జపస్యసర్వత్రోద్గానకాలే ప్రాప్తౌపవమానానాసుకేవలవచనాత్కాలనియమసిద్ధిరిత్యర్థః. సవైఖల్విత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (పవమానేష్వితి) ననుకర్తవ్యత్వేనాభ్యారోహశ్శ్రూయతే- జపకర్మవిధిత్సితమితిచోచ్యతే- కింకేనసఙ్గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యచేతి) అభ్యారోహశబ్దస్యనతత్రరూఢిః- వృద్ధప్రయోగాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆభిముఖ్యేనేతి) యజుర్మన్త్రాణామనియతపాఠత్వాదసతో మా సద్గమయేత్యాదయస్త్రయోవా- ద్వారామన్త్రావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతానీతి) యద్యమీయాజుషామన్త్రాః-తర్హిమాన్త్రేణస్వరేణైభాషికగ్రన్థోక్తేనభావ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయమితి) యత్రస్వరోనివక్షితః- తత్రతృతీయానిర్దేశోదృశ్యతే ‡ఉచ్చైఃబుచాక్రియతే ఉచ్చైస్సామ్నోపాంశుయజుషేతి. ప్రకృతేతుద్వితీయానిర్దేశాజ్జపకర్మమాత్రంప్రతీయతే - మాన్త్రస్తుస్వరోనప్రతిభాతీత్యర్థః. కేనతర్హిస్వరేణప్రయోగోమన్త్రాణామితిచేత్-తత్రాహ (బ్రాహ్మణేతి) భవతుకాతపథేనస్వరేణమన్త్రాణాంప్రయోగః- తథాపికేనుత్విజ్యం-కింవాయాజమానంజపకర్మేతివివక్షాయామాహ (యాజమానమితి) వ్యాచిఖ్యాసితయజుషాంస్వరూపందర్శయతి (ఏతానీతి) మన్త్రార్థశబ్దేనపదార్థోవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతి త్రయముచ్యతే. లౌకికంతమోవ్యానక్తయతి (సర్వంహీతి) పూర్వోక్తపదేనవ్యాఖ్యాతంతమోగృహ్యతే. వైపరీత్యే హేతుమాహ (ప్రకాశాత్మకత్వాదితి) జ్ఞానంతేనసాధ్యమితియావత్. పదార్థోక్తిసమాప్తావితిశబ్దః. ఉత్తరవాక్యాభ్యాంవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిద్వయంక్రమేణోచ్యతఇత్యాహ (పూర్వవదితి) ఫలవాక్యమాదాయపూర్వస్మాద్విశేషందర్శయతి (అమృతమితి) ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోరర్థభేదాత్ప్రతీతేఃపునరుక్తిమాశఙ్క్యవాన్తరభేదమాహ (పూర్వ్వోపమన్త్రఇతి) తథాపితృతీయేమన్త్రేపునరుక్తిస్తదవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వయోరితి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యాజమానమితి) యథాప్రాణస్త్రిషుపవమానేషుసాధారణమాగానంకృత్వాశిష్టేషుస్తోత్రేషుస్వార్థమాగానమకరోత్- తథేత్యాహ (ప్రాణవదితి) తద్విదస్తద్వదాగానేయోగ్యతామాహ (ప్రాణభూతఇతి) హేతువాక్యమాదాయయోజయతి (యస్మాదితి) ప్రతిజ్ఞావాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) కిమితివ్యత్యాసేనవాక్యద్వయవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యార్థాచ్చేతిన్యాయేనపాఠక్రమమనాదృత్యపరిహరతి (యస్మాదిత్యాదినా) సఏషఏవంవిదుద్గాతాత్మనేవాయజమానాయవాయంకామంకామయతేతమాగానేన సాధయతియస్మాదితి హేతుగ్రన్థస్తస్మాదితి ప్రతిజ్ఞాగ్రన్థాత్ప్రాగేవసమ్బధ్యతఇతియోజనా. వృత్తంకీర్తయతి (ఏవంతావదితి) తత్రకర్మసముచ్చితేజ్ఞానేదేవతాప్తౌశఙ్కాసమ్భవోనాస్తి- మిథస్సహకృతయోర్జ్ఞానకర్మణోస్తదాప్తిహేతుత్వాదిత్యాహ (తత్రేతి) సమనన్తరంవాక్యమవతారయతి (అతఇతి) సముచ్చయాత్ఫలాప్తేర్దృష్టత్వాదితియావత్. నహేత్యాదినాపదానిచ్ఛిత్త్వావాక్యమాదాయవ్యాకరోతి. (అలోకార్హత్వాయేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) తత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) దృశ్యమానమాశంసనంతర్హికస్మిన్విషయేస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసన్నికృష్టేతి) ప్రాణాత్మనావ్యవస్థితస్యవిదుషస్తదాత్మభావంకదాచిదహంనప్రతిపద్యేయమిత్యాశంసనంనాస్తీతినిగమయతి (తస్మాదితి) కర్మసముచ్చితాదుపాసనాత్కేవలాచ్చప్రాణాత్మత్వంఫలముక్తం- తత్రసముచ్చితాదుద్గాతుర్యజమానస్యవాఫలం-కేవలాచ్చోపాసనాత్తయోరన్యతరస్యాన్యస్య వాకస్యచిదితిజిజ్ఞాసమానశ్శఙ్కతే (కస్యేతి) జ్ఞానకర్మణోరుభయత్రసమభావాదుభయోరపివచనాత్ఫలసిద్ధిః- ఆశ్రమాన్తరవిషయంతుకేవలజ్ఞానస్యలోకజయహేతుత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (యఏవమితి) ఏవంశబ్దస్యప్రకృతపరామర్శిత్వాత్పూర్వోక్తంసర్వంవేద్యస్వరూపంసఙ్క్షిపతి (అహమస్మీత్యాదినా) తస్యవాగాదిభ్యోవిశేషందర్శయతి (ఇన్ద్రియేతి) కిమిదానీంప్రాణస్యైవోపాస్యతయావాగాదివక్ష్యకముపేక్షితమితి- నేత్యాహ (వాగాదీతి) తస్యప్రాణాశ్రయత్వేపికుతోదేవతాత్వం-ఆసఙ్గపాప్మవిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) అన్నకృతోపకారం ప్రాణద్వారావాగాదౌస్మారయతి (సర్వేతి) రూపాత్మకేజగతిప్రాణస్యస్వరూపమనుసన్ధత్తే (ఆత్మాచేతి) నామాత్మకేజగతిప్రాణస్యాత్మత్వముక్తంస్మారయతి (ఋగితి) సతిసామత్వేగీతిభావావస్థాయాంప్రాణస్యోక్తంబాహ్యమాభ్యన్తరంచ సౌస్వర్యంసౌవర్ణ్యమితిగుణద్వయమనువదతి (మమేతి) తస్యైవవైకల్పికీంప్రతిష్ఠాముక్తామనుస్మారయతి (గీతేతి) తద్ధైనేత్యాదినోక్తంపరామృశతి (ఏవంగుణోహమితి) ఇత్యేవమభిమానాభివ్యక్తిపర్యన్తంయోధ్యాయతి- తస్యేదంఫలమిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి) ౭౯

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦.— ఏవముద్గాతృప్రాణవిదోపదేశానన్తరంఏవమ్భూతప్రాణవిదముద్గాతారం ప్రతిప్రార్థనారూపాణాం బ్రహ్మలోకాభ్యారోహహేతుతయాఅభ్యారోహశబ్దితానాంమన్త్రాణాంప్రయోగకాలంమన్త్రార్థంచాహ (అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహఇతి) బహిష్పవమానమాధ్యన్దినపవమానార్భవపవమానభేదభిన్నానాం త్రయాణామేవపవమానానామేవాభ్యారోహః- అభ్యారోహమన్త్రాః. ఇతిసంజ్ఞాతిశేషః. నేతరేషామాజ్యపృష్ఠాదిస్తోత్రాణామిత్యర్థః. ఏతేషామభ్యారోహమన్త్రాణాంజపకాలంవక్తుంప్రథమంప్రస్తోతృసంజ్ఞార్థమాహ (సవైఖలుప్రస్తోతాసామప్రస్తౌతీతి)

హరిః ఓమ్. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ పురుషవిధః సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యత్ సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహర
త్తతోఽహన్నామాభవత్ తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాథాన్యన్నామ ప్ర
బ్రూతే యదస్య భవతి స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఓషతి హ వై స
తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

యస్యామ ప్రస్తౌతి- స ఏవ ఖలు ప్రస్తోతేత్యర్థః. (స యత్ర ప్రస్తుయాత్తదేతాని జపేదితి) సః- ప్రస్తోతా యత్ర - యదా ప్రస్తౌతి- తదా ఏతాని
యజూంషి యజమానో జపేదిత్యర్థః. తాని యజూంషి పఠతి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి) ఏతా
ని యజూంషి స్వయమేవ వ్యాచష్టే (స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవై
తదాహేతి) మా- మామసతః సద్గమయ- మృత్యోరమృతం కురు. మృత్యోస్సంసారాదుద్ధృత్యామృతం కుర్విత్యర్థః. స యదాహ- అనేన మన్త్రేణ య
త్ప్రతిపాద్యమాహ. తదమృతం మా కుర్విత్యేతదాహేత్యన్వయః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం తమసో మా జ్యోతిర్గమయేత్యాది. (మృత్యోర్మాఽమృతం
గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తీతి) తృతీయపర్యాయస్స్పష్టార్థ ఇత్యర్థః. (అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి) యస్మా
త్కారణాత్ త్రిష్వపి పవమానేషూద్గాతా ఏభిర్యజుర్మన్త్రైర్యజమానేన స్వగతం ఫలం యాచితః- అతో యజమానగామిఫలముద్దిశ్యైవాగాయేత్. పవమా
నత్రయవ్యతిరిక్తేష్వాజ్యాదిషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే- స్వార్థమన్నాద్యముద్దిశ్యాగాయేదిత్యర్థః. (తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత
తమితి) తస్మాదుద్గాతా తేషు- పవమానవ్యతిరిక్తస్తోత్రేషు యం కామం కామయేత - తం వరం వృణీతేత్యర్థః. (స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేత్యాది) తమాగా
యతి- తముద్దిశ్యాగాయతి. ఆగానేన తం సంపాదయతీత్యర్థః. (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) హ- ప్రసిద్ధం పూర్వోక్తం తదేతత్ - ప్రాణవేదనం లోకజిదే
వ- బ్రహ్మలోకసాధనమేవేత్యర్థః. (న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామశబ్దనిర్దిష్టం ప్రాణమేవం - అయాస్యాఙ్గిరస
త్వాదిప్రాగుక్తగుణవిశిష్టం యో వేద- యదుపాస్తే. సోఽలోక్యతాయాః- లోక్యతా- లోకార్హతా. తదభావః - అలోక్యతా. బ్రహ్మలోకార్హత్వా
భావ ఇత్యర్థః. తస్యా ఆశా నాస్తి- నైవాశాస్తే. సాధనాన్తరం నాపేక్షత ఇతి. తస్య కృతార్థత్వాదితి భావః.................. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం, ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా- కేవలప్రాణదర్శనేన, చ. తద్ధై
తల్లోకజిదేవేత్యాదినా. ప్రజాపతేః ఫలభూతస్య సృష్టిస్థితిసంహారేషు జగతస్స్వాతన్త్ర్యాదివిభూత్యుపవర్ణనేన జ్ఞానకర్మణోర్వైదికయోః ఫలోత్కర్షో
వర్ణయితవ్య ఇత్యేవమర్థమారభ్యతే. తేన చ కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మస్తుతిః కృతా భవేత్ - సామర్థ్యాత్. వివక్షితం త్వేతత్ - సర్వమప్యేతజ్జ్ఞానకర్మఫలం
సంసార ఏవ- భయారత్యాదియుక్తత్వశ్రవణాత్, కార్యకరణలక్షణత్వాత్, స్థూలవ్యక్తానిత్యవిషయత్వాచ్చేతి. బ్రహ్మవిద్యాయాః కేవలాయా
వక్ష్యమాణాయా మోక్షహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థం చేతి. న హి సంసారవిషయాత్సాధ్యసాధనాదిభేదలక్షణాదవిరక్తస్యాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయేఽధికారో
ఽతృషితస్యేవ పానే - తస్మాజ్జ్ఞానకర్మఫలోత్కర్షోపవర్ణనముత్తరార్థం. తథా చ వక్ష్యతి * తదేతత్పదనీయమస్య * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యా
ది. (ఆత్మైవ) ఆత్మేతి ప్రజాపతిః ప్రథమోఽణ్డజశ్శరీర్యభిధీయతే వైదికజ్ఞానకర్మఫలభూతః. స ఏవ కిం. ఇదం- శరీరభేదజాతం తేన ప్రజాపతిశరీరేణా
విభక్తమాత్మైవాసీదగ్రే- ప్రాక్శరీరాన్తరోత్పత్తేః. స చ పురుషవిధః- పురుషప్రకారః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో విరాట్. స ఏవ ప్రథమస్సమ్భూతోఽను
వీక్ష్య- అన్వాలోచనం కృత్వా కోఽహం కింలక్షణో వాస్మీతి. నాన్యత్ - వస్త్వన్తరమాత్మనః- ప్రాణపిణ్డాత్మకాత్ కార్యకరణరూపాన్నాపశ్యత్- న దదర్శ.
కేవలం త్వాత్మానమేవ సర్వాత్మానమపశ్యత్. తథా పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః సోఽహం- ప్రజాపతిస్సర్వాత్మాఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్-
వ్యాహృతవాన్. తతః- తస్మాత్. యతః పూర్వజ్ఞానసంస్కారాదాత్మానమేవాహమిత్యభ్యధాదగ్రే - తస్మాదహన్నామాభవత్. * తస్యోపనిషదహ
మితి శ్రుతిః ప్రదర్శితస్యైవ నామ వక్ష్యతి. తస్మాత్ -యస్మాత్కారణే ప్రజాపతావేవం వృత్తం- తస్మాత్ కార్యభూతేషు ప్రాణిష్వేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాలే
ఆమన్త్రితః- కస్త్వమిత్యుక్తస్సన్నహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా- కారణాత్మాభిధానేనాత్మానమభిధాయాగ్రే పునర్విశేషనామజిజ్ఞాసవే అథ - అనన్త
రం విశేషపిణ్డాభిధానం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తో వేతి ప్రబ్రూతే- కథయతి. యత్ - నామాస్య- విశేషపిణ్డస్య మాతాపితృకృతం భవతి- తత్కథయతి. స చ-
ప్రజాపతిరతిక్రాన్తజన్మని సమ్యక్కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైస్సాధకావస్థాయాం యత్ -యస్మాత్ కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపి
త్సూనాం పూర్వః- ప్రథమస్సన్నస్మాత్- ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్సర్వస్మాదాదావౌషత్ - అదహత్. కిం. ఆసఙ్గాజ్ఞానలక్షణాన్ స
ర్వాన్ పాప్మనః ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకారణభూతాన్. యస్మాదేవం- తస్మాత్పురుషః- పూర్వమౌషదితి పురుషః. యథాయం ప్రజాపతిరోషిత్వా
ప్రతిబన్ధకాన్ పాప్మనస్సర్వాన్ స పురుషః ప్రజాపతిరభవత్ - ఏవమన్యోఽపి జ్ఞానకర్మభావనానుష్ఠానవహ్నినా కేవలం జ్ఞానబలాద్వోషతి - భస్మీకరోతి
హ వై స తం. కం. యోఽస్మాత్- విదుషః పూర్వః- ప్రథమః ప్రజాపతిత్వం బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తమిత్యర్థః. తం దర్శయతి (య ఏవం వేదేతి)
సామర్థ్యాత్ జ్ఞానభావనాప్రకర్షవాన్. నన్వనర్థాయ ప్రాజాపత్యప్రతిపిత్సా- ఏవం విదా చేద్దహ్యతే. నైష దోషః- జ్ఞానభావనోత్కర్షాభావాత్ ప్ర

థమం ప్రజాపతిత్వప్రతిపత్త్యభావమాత్రత్వాత్తాహాస్య. ఉత్కృష్టసాధనః ప్రథమం ప్రజాపతిత్వం ప్రాప్నువన్. న్యూనసాధనోన ప్రాప్నోతీతిసతం దహతీత్యుచ్యతే- నపునః ప్రత్యక్షముత్కృష్టసాధనే నేతరోదహ్యతే. యథాలోకెఆజిస్పృతాంయః ప్రథమమాజిముపసర్పతి - తేనేతరేదగ్ధాఇవాప హృతసామర్థ్యాభవన్తి- తద్వత్. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యపూర్వేణసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కేవలప్రాణదర్శనేనచ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతేతిసమ్బన్ధః. ఇదానీమాత్మేత్యాదేన్తద్దేదమిత్యతః ప్రాక్తనగ్రన్థస్యాపాతతస్తాత్పర్యమాహ (ప్రజాపతేరితి) ఆదిపదేన సర్వాత్మత్వాదిగ్రహ్యతే. ఫలోత్కర్షోపవర్ణనంకుత్రో పయుజ్యతే- తత్రాహ (తేనచేతి) కర్మకాణ్డపదేనపూర్వగ్రన్థోపిసఙ్గృహీతః. ఫలాతిశయోహేత్వతిశయాపేక్షః. అన్యథాఆకస్మికత్వాపాతాత్. అతోజ్ఞానకర్మఫలభూతసూత్రవిభూతిరుచ్యమానాజ్ఞానకర్మణోర్మహత్త్వందర్శయతీత్యాహ (సామర్థ్యాదితి) ఆపాతికంతాత్పర్యముక్త్వాపరమతాత్పర్యమాహ (వివక్షితంత్వితి) కించ- విమతంసంసారాన్తర్భూతం- కార్యకరణాత్మత్వాత్- అస్మదాదికార్యకరణవదిత్యాహ (కార్యేతి) ప్రాజాపత్యపదస్యసంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (స్థూలేతి) స్థూలత్వంసాధయతి (వ్యక్తేతి) అనిత్యత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ ప్రజాపతిత్వంసంసారాన్తర్గతమిత్యాహ (అనిత్యేతి) ఇతిశబ్దోవివక్షితార్థసమాప్త్యర్థః. కిమిత్యేతద్వివక్షితముపవర్ణ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మవిద్యాయాఇతి) తచ్ఛేదంవివక్షితార్థవచనమేకాకిన్యావిద్యాయావక్ష్యమాణాయాముక్తిహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థమితి ద్రష్టవ్యం. యదాహికర్మజ్ఞానఫలం ప్రజాపతిత్వంసంసారఇత్యుచ్యతే- తదాతావత్పర్యన్తాత్సర్వస్మాత్తస్మాద్విరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారస్సేత్స్యతీత్యర్థః. అథయస్యకస్యచిదర్థితామాత్రేణతత్రాధికారసమ్భవాన్నవైరాగ్యంసమ్యగ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాపివిషయశబ్దఃపూర్వేణసమానాధికరణః. వివక్షితమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వైరాగ్యమన్తరేణజ్ఞానానధికారాత్ జ్ఞానాదిఫలస్యప్రజాపతిత్వస్యోత్కర్షవతస్సంసారత్వవచనంతతోవిరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారార్థం. విరక్తస్యవిద్యాధికారేమోక్షేదపివైరాగ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ననుమోక్షార్థంవిద్యాయాం ప్రవర్తితవ్యం- మోక్షశ్చాపురుషార్థత్వాన్నప్రేక్షావతా ప్రార్థ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) ఆపాతికమనాపాతికంచతాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఆత్మైవేతి) తస్యాశ్వమేధాధికారే ప్రకృతత్వంసూచయతి (అణ్డజఇతి) పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణేతస్య ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (నైదికేతి) సఏవానీదితిసమ్బన్ధః. స్థిత్యవస్థాయామపి ప్రజాపతిరేవసుప్తిదేహస్తత్ద్వ్యష్ట్యాత్మనాతిష్ఠతీతివిశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ(తేనేతి) ఆత్మశబ్దేనపరస్యాపిగ్రహణసమ్భవేకిమితివిరాడేవోపాదీయతఇత్యాశఙ్క్యవాక్యశేషాదిత్యాహ (సచేతి) వక్ష్యమాణమన్వాలోచనాదివిరాడాత్మకర్తృకమేవేత్యాహ (సఏవేతి) స్వరూపధర్మవిషయాద్వావిమర్శా. నాన్యదితివాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (వస్త్వన్తరమితి) దర్శనశక్త్యభావాదేవవస్త్వన్తరం ప్రజాపతిర్నదృష్టవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కేవలంత్వితి) సోహమిత్యాదివ్యాచష్టే (తథేతి) యథాసర్వాత్మా ప్రజాపతిరహమితిపూర్వస్మిన్ జన్మనిశాస్త్రతోనేనవిజ్ఞానేనసంస్కృతోవిరాడాత్మా-తథేదానీమపిఫలావస్థస్సోహం ప్రజాపతిరస్మీతి ప్రథమంవ్యాహృతవానితియోజనా. వ్యాహరణఫలమాహ (తతఇతి) కిమితి ప్రజాపతేరహమితినామోచ్యతే-సాధారణంహీదంసర్వేషామిత్యాశఙ్క్యోపాసనార్థమిత్యాహ (తస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యచాక్షుషస్యపురుషస్యాహమితిరహస్యంనామేతియతోవక్ష్యతి-అతశ్శ్రుతిసిద్ధమేవైతన్నామాస్యధ్యానార్థమిహోక్తమిత్యర్థః. ప్రజాపతేరహన్నామత్వేలోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం ప్రజాపతేరహన్నామోక్త్వాపురుషనామనిర్వచనంకరోతి (సచేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్ జన్మనిసాధకావస్థాయాంకర్మాద్యనుష్ఠానైరహమహమికయా ప్రజాపతిత్వప్రేప్సూనాం మధ్యేపూర్వోయః, సమ్యక్కర్మాద్యనుష్ఠానైస్సర్వం ప్రతిబన్ధకంయస్మాదదహత్, - తస్మాత్స ప్రజాపతిఃపురుషఇతియోజనా. ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రథమస్సన్నితి) సర్వస్మాదస్మాత్ ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్ ప్రథమస్సన్నౌషదితిసమ్బన్ధః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకందాహ్యందర్శయతి (కిమిత్యాదినా) పూర్వంప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకప్రధ్వంసిత్వేసిద్ధమర్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషగుణోపాసకస్యఫలమాహ (యథేతి) అయంప్రజాపతిరితిభవిష్యద్వృత్త్యాసాధకోక్తిః. పురుషః ప్రజాపతిరితిఫలావస్థస్సకథ్యతే. కోసావోషతీత్యపేక్షాయామాహ (తందర్శయతీతి) పురుషగుణః ప్రజాపతిరహమస్మీతియోవిద్యాత్- సోన్యానోషతీత్యర్థః. విద్యాసామ్యేకథమేషావ్యవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) హేతుసామ్యేదాహకత్వానుపపత్తేస్తత్ప్రతికర్షవానితరాన్దహతీత్యర్థః. ప్రసిద్ధందాహమాదాయచోదయతి (నన్వితి) తథాచతత్ప్రాప్త్యోరాగాత్తదుపాస్యసిద్ధిరిత్యర్థః వివక్షితందాహందర్శయన్నుత్తరమాహ (నైషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (ఉత్కృష్టేతి) ప్రాప్నువన్- భవతీతిశేషః. ఔపచారికందాహందృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) ఆజిః- మర్యాదా. తాంసరన్తి- ధావన్తీత్యాజిసృతః. తేషామితియావత్. ౧

రం.— అథనారాయణతదుపాసనతత్ప్రాప్తీనాంపరమతత్త్వహితపురుషార్థత్వం, తత్ప్రాప్తిసజాతీయకాదియోగీశ్వరవిషయలక్షణాతిస్పష్టేష్వస్పష్టప్రేక్షయాతిశయితత్వం, చవక్తుముపక్రమతే (ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్పురుషవిధఇత్యాదినా) ఇదం- జగదగ్రే, - సృష్టేఃప్రాక్పురుషవిధఃఆత్మైవాసీత్. అస్యవాక్యస్యకారణవాక్యత్వాదాత్మశబ్దోనారాయణపరః. * సయోహైతమగ్నింవైశ్వానరంపురుషవిధంపురుషేన్తఃప్రతిష్ఠితంవేద*అన్వయాంపురుషవిధఇత్యాదౌపురుషవిధశబ్దస్యభగవతిప్రయుక్తత్వాచ్చ. పురుషస్యవిధేవవిధాయస్యసఃపురుషవిధః- పురుషాకారఇత్యర్థః. *అస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వంచానన్దమయత్వంజ్ఞాపయతి-*ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యుపక్రమ్య *అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇత్యుక్త్వాతస్యపురుషవిధత్వప్రతిపాదనాదితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేప్యుక్తం. (సోనువీక్ష్యనాన్యదాత్మనోఽపశ్యదితి) సః- పురుషఃఅనువీక్ష్య-అన్వీక్ష్య. సా

ఉ.— సోఽబిభేత్తస్మాదేకాకీ బిభేతి స హాయమీక్షాం చక్రే యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి తత ఏవాస్య భయం వీయాయ కస్మాద్ధ్యభేష్యత్ ద్వితీయాద్వై భయం భవతి॥ ౨

...త్కుర్వన్నాత్మనోఽన్యం- విభక్తం నాపశ్యత్. సృష్టేః ప్రాక్ * తమః పరే దేవ ఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యా అయః పీతాంబువచ్చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య పరమాత్మనా అవిభక్తత్వాదితి భావః. (సోహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతోఽహన్నామాఽభవదితి) అహమితి హిరణ్యగర్భనామ- అహమభిమానాశ్రయవ్యష్టిపురుషాణాం ప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య. ఉక్తంచ మోక్షధర్మే భృగుభరద్వాజసంవాదే * తస్మాత్పద్మాత్సమభవద్బ్రహ్మా వేదమయో నిధిః । అహఙ్కార ఇతి ఖ్యాతస్సర్వభూతాత్మభూతకృదితి. తస్మాదయమర్థః- అహమస్మి- అహఙ్కారస్స్వయం. చతుర్ముఖస్స్వయమితి సఙ్కల్పవాక్యం అగ్రే - బ్రహ్మసృష్టిపూర్వకాలే వ్యాజహార. తతోఽహన్నామా- చతుర్ముఖోఽభవదితి. (తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాఽథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతి) యస్మాద్భగవతా ప్రథమతశ్చతుర్ముఖే అహంశబ్దః ప్రయుక్తః - తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి - అస్మిన్నపి కాలే కేనచిత్పుంసా ఆమన్త్రితోఽయం- జనః అహమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా అథ- పశ్చాదస్య యత్పిత్రాదికృతం నామ భవతి- తద్వదతీత్యర్థః. (స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఇతి) సః- ఆత్మా యస్మాత్కారణాత్ అస్మాత్ -దృశ్యమానాజ్జగతస్సర్వస్మాత్పూర్వః, యస్మాచ్చ హేతోస్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్- అదహత్, * ఉష దాహే. తస్మాత్కారణాత్ పురుషశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః. అత్ర స ఇత్యనేన నావ్యవహితస్యాప్యహన్నామ్నో గ్రహణముచితం- తస్య కర్మవశ్యస్య స్వయం సర్వపాపప్రదాహకత్వాద్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. పూర్వత్వం చాత్ర కారణత్వం. తతశ్చ సర్వకారణత్వే సతి సర్వపాపప్రదాహకత్వం పురుషశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. * పురసంజ్ఞే శరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిః । శకారస్య షకారోఽయం వ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతే ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దేనోపక్రమాదియముపనిషన్నారాయణపరేత్యవగన్తవ్యం. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద) య ఏవం- పురుషత్వనిరుక్తిక్రమం వేద- నిరన్తరమనుసన్ధత్తే- స తమోషతి- దహతి. కమిత్యత్రాహ (యోఽస్మాదితి) పూర్వో బుభూషతి - శ్రేష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి. యోఽస్మాత్- ఉపాసకాత్ శ్రేష్ఠో భూయాసమితీచ్ఛతీత్యర్థః. విజిగీషుం తిరస్కరోతీతి నిష్కృష్టార్థః. ౧

———

శం.— యోఽయం పురుషవిధః ప్రాజాపత్యలక్షణం - సైవాత్మా సంసారవిషయమత్యక్రామదితీమమర్థం ప్రదర్శయిష్యన్నాహ (సోఽబిభేత్) సః- ప్రజాపతిః. యోఽయం ప్రథమశ్శరీరీ పురుషవిధో వ్యాఖ్యాతః. సోఽబిభేత్- భీతవాన్. అస్మదాదివదేవేత్యాహ- యస్మాదయం పురుషవిధః- శరీరకరణవాన్- ఆత్మనాశవిపరీతదర్శనవత్త్వాదబిభేత్. తస్మాత్- తత్సామాన్యాదద్యత్వేఽప్యేకాకీ బిభేతి. కించ- అస్మదాదివదేవ భయహేతువిపరీతదర్శనాపనోదకారణం యథాభూతాత్మదర్శనం సోఽయం- ప్రజాపతిరీక్షాం- ఈక్షణం చక్రే- కృతవాన్ హ. కథమితి. ఆహ- యత్- యస్మాన్మత్తోఽన్యత్- ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరం ప్రతిద్వన్ద్వీభూతం నాస్తి- తస్మిన్నాత్మవినాశహేత్వభావే కస్మాన్ను బిభేమీతి. తత ఏవ- యథాభూతాత్మదర్శనాదస్య- ప్రజాపతేర్భయం వీయాయ- విస్పష్టమపగతవత్. తస్య ప్రజాపతేర్యద్భయం - తత్ కేవలావిద్యానిమిత్తమేవ- పరమార్థదర్శనేఽనుపపన్నమిత్యాహ- కస్మాద్ధ్యభేష్యత్- కిమిత్యసౌ భీతవాన్. పరమార్థనిరూపణాయాం భయమనుపపన్నమేవేత్యభిప్రాయః. యస్మాద్ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి ద్వితీయం చ వస్త్వన్తరమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమేవ. న హ్యదృశ్యమానం ద్వితీయం భయజన్మనో హేతుః- * తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి మన్త్రవర్ణాత్. యచ్చైకత్వదర్శనేన భయమపనునోద - అపనోదితం తద్యుక్తం. కస్మాత్. ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి- తదేకత్వదర్శనేన ద్వితీయదర్శనమపనీతమితి- నాస్తి యతః. అత్ర చోదయన్తి- కుతః ప్రజాపతేరేకత్వదర్శనం జాతం - కో వాఽస్మా ఉపదిదేశ. అథానుపదిష్టమేవ ప్రాదురభూత్- అస్మదాదేరపి తథా ప్రసఙ్గః. అథ జన్మాన్తరకృతసంస్కారహేతుకం- ఏకత్వదర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః. యథా ప్రజాపతేరతిక్రాన్తజన్మావస్థస్యైకత్వదర్శనం విద్యమానమప్యవిద్యాబన్ధకారణం నాపనిన్యే- యతోఽవిద్యాసంయుక్త ఏవాయం జాతోఽబిభేత్- ఏవం సర్వేషామేకత్వదర్శనానర్థక్యం ప్రాప్నోతి. అన్త్యమేవ నివర్తకమితి చేన్న- పూర్వవత్పునః ప్రసఙ్గేనానైకాన్త్యాత్. తస్మాదనర్థకమేవైకత్వదర్శనమితి. నైష దోషః- ఉత్కృష్టహేతూద్భవత్వాల్లోకవత్. యథా పుణ్యకర్మోద్భవైర్వివిక్తైః కార్యకరణైః సంయుక్తే జన్మని సతి ప్రజ్ఞామేధాస్మృతివైశారద్యం దృష్టం- తథా ప్రజాపతేర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యవిపరీతహేతుసర్వపాప్మదాహాద్విశుద్ధైః కార్యకరణైః సంయుక్తముత్కృష్టం జన్మ. తదుద్భవం చానుపదిష్టమేవ యుక్తమేకత్వదర్శనం ప్రజాపతేః. తథా చ స్మృతిః * జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ ప్రజాపతేః । ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి. సహసిద్ధత్వే భయానుపపత్తిరితి చేత్ - న హ్యాదిత్యేన తమ ఉదేతి. న- అనుపదిష్టార్థత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య. శ్రద్ధాతాత్పర్యప్రణిపాతాదీనామహేతుత్వమితి చేత్. స్యాన్మతం- * శ్రద్ధావాంల్లభతే జ్ఞానం తత్పరస్సంయతేన్ద్రియః * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనేత్యేవమాదీనాం శ్రుతిస్మృతివిహితానాం జ్ఞానహేతూనామహేతుత్వం ప్రజాపతేరివ జన్మాన్తరకృతధర్మహేతుత్వే జ్ఞానస్యేతి చేన్న - నిమిత్తసముచ్చయవికల్పగుణవదగుణవత్త్వభేదోపపత్తేః. లోకే హి నైమిత్తికానాం కార్యాణాం నిమిత్తభేదోఽనేకధా వికల్ప్యతే, తథా నిమిత్తసముచ్చయః, తేషాం చ వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ పునర్గుణవదగుణవత్త్వకృతో భేదో భవతి. తద్యథా- రూపజ్ఞాన ఏవ తావన్నైమిత్తికే కా-

ద్వైతమపివినాఽఽలోకేనచక్షూరూపసన్నికర్షేణ క్తంచ రాణాంరూపజ్ఞానేనిమిత్తంభవతి. మనఏవకేవలంరూపజ్ఞాననిమిత్తంయోగినాం. అస్మాకంతుసన్నికర్షాలోకాభ్యాంసహ. తథాదిత్యచన్ద్రాద్యాలోకభేదైఃసముచ్చితానినిమిత్తభేదాభవన్తి. తథా ఆలోకవిశేషగుణవదగుణవత్త్వేనభేదాఃస్యుః. ఏవమేవాత్మైకత్వజ్ఞానేఽపిక్వచిజ్జన్మాన్తరకృతంకర్మనిమిత్తంభవతి- యథాప్రజాపతేః. క్వచిత్తపోనిమిత్తం- * తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః. క్వచిత్ * ఆచార్యవాన్పురుషోవేద * శ్రద్ధావాల్లభతేజ్ఞానం * తద్విద్ధిప్రణిపాతేన * ఆచార్యాద్ధైవజ్ఞాతవ్యో ద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యఃఏకాన్తజ్ఞానలాభనిమిత్తత్వంశ్రద్ధాప్రభృతీనాం - అధర్మాదినిమిత్తవియోగహేతుత్వాత్. వేదాన్తశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానాంచసాక్షాజ్జ్ఞానవిషయత్వాత్. పాపాదిప్రతిబన్ధక్షయేచాత్మమనసోర్భూతార్థజ్ఞాననిమిత్తస్వాభావ్యాత్. తస్మాదహేతుత్వంనజ్ఞానస్య శ్రద్ధాప్రణిపాతాదీనామితి. ౨

ఆ.— జ్ఞానకర్మఫలంసంసారంపదముత్కృష్టత్వాన్ముక్తిః - తదన్యముక్త్యభావాత్తద్ధేతుసమ్యగ్ధీసిద్ధయే ప్రవృత్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యసంసారవిభేదిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) తుష్టూషితం- స్తోతుమభిప్రేతమితియావత్. ఆహ- వివక్షితార్థసిద్ధ్యర్థంహేతుంభయదాక్షేపమితిశేషః. జ్ఞానకర్మఫలంత్రైలోక్యాత్మసూత్రత్వముత్కృష్టమపిసంసారాన్తర్భూతమేవ - నకైవల్యమితివక్ష్యమాణోత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అహమేకాకీ - కోపీమాం హనిష్యతీత్యాత్మనాశవిషయవిపరీతజ్ఞానవత్త్వాత్ ప్రజాపతేర్భీతవానిత్యత్రకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యకార్యగతేనలిఙ్గేనకారణేప్రజాపతౌతదనుమేయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్సామాన్యాత్ - ఏకాకిత్వాదివిశేషాదితియావత్. ప్రజాపతేస్సంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) యథాన్మచాదిభీరజ్జుస్థాణ్వాదౌసర్పపురుషాదిభ్రమజనితభయనివృత్తయేవిచారేణతత్త్వజ్ఞానంసమ్పాద్యతే - తథాప్రజాపతిరపిభయస్య, తద్ధేతోశ్చవిపరీతధియో, ధ్వస్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానంవిచార్యసమ్పాదితవానిత్యర్థః. పరమార్థదర్శనమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్మిన్నిత్యత్రతస్మాదిత్యాదౌపఠితవ్యం. మచ్ఛబ్దోపలక్షితంప్రత్యక్చైతన్యమద్వితీయబ్రహ్మరూపేణజ్ఞాత్వాసహేతుభీతింప్రజాపతిరాక్షిపతీత్యుక్తం. ఇదానీంతత్త్వజ్ఞానఫలమాహ (తతఇతి) కస్మాద్ధీత్యాదేరుత్తరస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యవిదుషోహేత్వభావాన్నభయమిత్యుక్తసమర్థనార్థత్వాదుత్తరస్యనైవమిత్యాహ (తస్యేత్యాదినా) అనుపపత్తౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) పరమార్థదర్శనేపివస్త్వన్తరాత్కిమితిభయంనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయంచేతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతస్యావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వేపి కుతస్తదుత్థద్వైతదర్శనంభయకారణం నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్త్వజ్ఞానేసత్యజ్ఞానాయోగాత్తదుత్థంద్వైతంతద్దర్శనంచాయుక్తమిత్యతోహేత్వభావాద్భయానుపపత్తిరిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానేభయనివృత్తిరిత్యత్రమన్త్రసంవాదయతి (తత్రేతి) విరాడైక్యదర్శనేనైవప్రజాపతేర్భయమపనీతం- నాద్వైతదర్శనేనేత్యస్మిన్నర్థేపియన్మదన్యన్నాస్తీత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాశఙ్క్యజీకుర్వన్నాహ (యచ్చేతి) తదేవప్రశ్నద్వారాప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ప్రథమవ్యాఖ్యానానుసారేణచోద్యముత్థాపయతి (అత్రేతి) ప్రజాపతేర్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాద్భీతిధ్వస్తిరుక్తా- నచతస్యతద్జ్ఞానంయుక్తం - హేత్వభావాదిత్యాహ (కుతఇతి) యస్మాదస్మాకమైక్యధీః- తస్మాదేవతస్యాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కోవేతి) నహితస్యశాస్త్రశ్రవణం - ఆచార్యాభావాత్. నాపిసన్న్యాసః- తస్యత్రైవర్ణికవిషయత్వాత్. నాపిశమాది- ఐశ్వర్యాసక్తత్వాత్. అతోస్మత్ప్రసిద్ధశ్రవణాదివిద్యాహేత్వభావాన్నప్రజాపతేరైక్యధీర్యుక్తేత్యర్థః. ఉపదేశానపేక్షమేవప్రజాపతేరైక్యజ్ఞానంప్రాదుర్భూతమితిశఙ్కతే (అథేతి) అతిప్రసక్త్యాప్రత్యాహ (అస్మదాదేరితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయామాచార్యస్యసత్త్వాచ్ఛ్రవణాద్యావృత్తైరైక్యజ్ఞానోదయాత్తత్సంస్కారోత్థంతథావిధమేవతద్జ్ఞానంఫలావస్థాయామపిస్యాదితిచోదయతి (అథేతి) దూషయతి (ఏకత్వేతి) అజ్ఞానధ్వంసిత్వేనార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్రగమకమాహ (యతఇతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) నన్వస్మిన్నేవజన్మనిప్రజాపతేరైక్యధీరనపేక్షాజాయతే- జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యేతిస్మృతేః. నచతదుత్పత్త్యనన్తరమేవసహేతుంబన్ధంనిరుణద్ధి- భయారత్యాదిఫలేనప్రారబ్ధకర్మణాప్రతిబన్ధాత్. అతోమరణకాలీనంతదజ్ఞానధ్వంసీతిశఙ్కతే (అన్త్యమేవేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణఃస్వోపపాదకాజ్ఞానలేశాద్విజ్ఞానశక్తిప్రతిబన్ధకత్వేపిజన్మాన్తరాదిసర్వసంస్కారహేత్వజ్ఞానధ్వంసిజ్ఞానసామర్థ్యప్రతిబన్ధకత్వేమానాభావాన్మధ్యేజాతంజ్ఞానమపినివర్తకమితివక్ష్యమన్త్యస్యచజ్ఞానస్యనివర్తకత్వేనాన్త్యత్వంహేతుః- యజమానాన్తరస్యాన్త్యజ్ఞానేతద్ధ్వంసిత్వాదృష్టేరన్త్యస్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వేనానియమాత్. నచయజమానాన్తరేప్రజాపతౌచాన్త్యంజ్ఞానంజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసి- సర్వజ్ఞానేషుబన్ధహేత్వజ్ఞానధ్వంసిత్వాదృష్టేర్జ్ఞానత్వహేతోరనైకాన్త్యాత్. నచాన్త్యమైక్యజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసీతియుక్తం - ఉపాన్త్యతాదృగ్జ్ఞానవదన్త్యేపితదయోగాదుపాన్త్యేహేతోరనైకాన్త్యాదిత్యభిప్రేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) క్లృప్తకారణాభావాత్, తదనన్తరేణచోత్పత్తావతిప్రసఙ్గాత్, సంస్కారాధీనత్వేపివిశేషాభావాత్, దన్త్యస్యచజ్ఞానస్యచాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధేః, రయుక్తంప్రజాపతేరేకత్వదర్శనమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రజాపతేస్సుప్తప్రతిబుద్ధవత్ప్రకృష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణవత్త్వాత్ పూర్వకల్పీయపదపదార్థవాక్యస్మరణవతఃస్మృతివిపరివర్తినోవాక్యాద్వినాచార్యమాణాదదృష్టసహకృతాత్తత్త్వజ్ఞానంస్యాత్ - లోకేవిశిష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణానాంప్రజ్ఞాద్యతిశయదర్శనాత్. తేనచజ్ఞానేనజన్మాన్తరహేత్వవిద్యాక్షయేప్యారబ్ధంకర్మతజ్జంచభయారత్యాద్యవిద్యాలేశతోభవిష్యతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) సఙ్గృహీతమర్థంసమర్థయతే (యథేత్యాదినా) ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం - అధర్మాదిచతుష్టయం. తత్రహేతోఃసర్వస్యపాప్మనోజ్ఞానాద్యతిశయేననాశాదితియావత్. ఉత్కృష్టత్వం - ప్రకృష్టజ్ఞానాదిశాలిత్వం. ఉక్తజన్మఫలమాహ (తదుద్భవంచేతి) తస్యజ్ఞానాదివైశారద్యేపౌరాణికీంస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) అప్రతిఘం- అప్రతిబద్ధం. నిరఙ్కుశమిత్యేతత్.

ఉ.— ¶సవైనైవరేమేతస్మాదేకాకీనరమతేసద్వితీయమైచ్ఛత్ । సహైతావానాసయథా స్త్రీపుమాꣳసౌసమ్పరిష్వక్తౌసఇమమేవాత్మానంద్వేధాపాతయత్తతః పతిశ్చపత్నీచాభవతాంతస్మాదిదమర్ధబృగలమివస్వ ఇతిహస్మాహయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాదయమాకాశః । స్త్రియాపూర్యతఏవ తాꣳసమభవత్తతో మనుష్యాఅజాయన్త॥ 3

ప్రత్యేకంసమ్బధ్యతే. తస్యైతచ్చతుష్టయంసహసిద్ధం- సహనిరవగ్రతేతిసమ్బన్ధః. సహసిద్ధత్వన్యాతేః •సోఽబిభేదితి శ్రుతివిరుద్ధత్వాద ప్రామాణ్యామితివిరోధాధికరణన్యాయేనశఙ్క్యతే (సహసిద్ధత్వఇతి) సత్యేవసహజేజ్ఞానేస్వహేతోర్భయమకిస్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (సహేతి) అన్యేనాచార్యేణానుపదిష్టమేవ ప్రజాపతేర్జ్ఞానముదేతీత్యేవమర్థపరత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్యతజ్జ్ఞానాత్ప్రాక్తస్యభయమవిరుద్ధం, ఊర్ధ్వంచాజ్ఞానలేశాదరత్యాద్యః,- అతోనవిరోధః శ్రుతిస్మృత్యోరితిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) జ్ఞానోత్పత్తేరాచార్యాద్యనపేక్షత్వే శ్రద్ధాదివిధానానర్థక్యాదనేక శ్రుతిస్మృతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్క్యతే (శ్రద్ధేతి). ఆదిపదేనశమాదిగ్రహః. అస్మదాదిషుతేషాంహేతుత్వమితిచేత్ - నేత్యాహ (ప్రజాపతేరపీతి) చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) నిమిత్తానాంవికల్పస్సముచ్చయోగుణవత్త్వమగుణవత్త్వమిత్యనేనప్రకారేణకార్యోత్పత్త్యావిశేషసమ్భవాన్నశ్రద్ధాదివిధ్యానర్థక్యమిత్యర్థః. సదృష్టాన్తవాక్యంవివృణోతి (లోకేహీతి) తద్ధిసర్వంవికల్పాదియథాజ్ఞాతుంశక్యం - తద్ధైకస్మిన్నేవనైమిత్తికేరూపజ్ఞానాఖ్యే కార్యేదర్శయామీత్యాహ (తద్యథేతి) తత్రవికల్పముదాహరతి (తమసీత్యాదినా) సముచ్చయందర్శయతి (అస్మాకంత్వితి) వికల్పితానాంసముచ్చితానాంచనిమిత్తానాం గుణవదగుణత్వప్రయుక్తంభేదం కథయతి (తథేతి) ఆలోకవిశేషస్యగుణవత్త్వం - బహులత్వం. అగుణవత్త్వం- మన్దప్రభత్వం. చక్షురాదేర్గుణవత్త్వం- నిర్మలత్వాది. తిమిరోపహతత్వాదిచాగుణవత్త్వమితిభేదః. దృష్టాన్తంప్రతిపాద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) తథాన్యస్యాపి ప్రజాపతితుల్యస్యవామదేవాదేర్జన్మాన్తరీయసాధనవశాదీశ్వరానుగ్రహాదస్మిన్జన్మనిస్మృతవాక్యాదైక్యజ్ఞానముదేతీతిశేషః. భృగుస్తత్తుల్యోవాధికారీక్వచిదిత్యుచ్యతే. తపః- అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యనామాలోచనం. శ్వేతకేతుప్రభృతిషుజ్ఞాననిమిత్తానాంసముచ్చయందర్శయతి (క్వచిదిత్యాదినా) ఏకాన్తం - నియతం. ఆవశ్యకంజ్ఞానోదయలాభేనిమిత్తత్వమితియావత్. అథప్రణిపాతాదివ్యతిరేకేణనప్రజాపతేరపిజ్ఞానంసమ్భవతి- సామగ్ర్యభావాత్. అతఆహ (అధర్మాదీతి) ప్రణిపాతాదేర్జ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వాత్, ప్రజాపతేశ్చతన్నివృత్తేర్జన్మాన్తరీయసాధనాయత్తత్వాత్, నాధునికప్రణిపాతాదినావినాస్మృతవాక్యాదైక్యధీస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హిశ్రవణాదివ్యతిరేకేణాపిప్రజాపతేర్జ్ఞానంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) నహ్యైర్వినాజ్ఞానంకస్యచిదపిస్యాత్- ప్రజాపతేస్తుజన్మాన్తరీయశ్రవణవశాదిదానీమనుస్మృతవాక్యాత్తదుత్పత్తిరితిశేషః. తర్హిశ్రద్ధాదికమపిప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనప్రజాపతేరాదరణీయం - తన్నివృత్తిమన్తరేణజ్ఞానోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (పాపాదీతి) ఆత్మమనసోర్మిథస్సంయుక్తయోస్సమ్బన్ధియత్పాపం, తత్కార్యంచరాగాది, - తేనజ్ఞానోత్పత్తౌప్రతిబన్ధస్యపూర్వోక్తన్యాయేనభావేసతిప్రజాపతేరీశ్వరానుగ్రహాత్స్మృతవాక్యస్యపరమార్థజ్ఞానోత్పత్తౌకేవలస్యనిమిత్తత్వాత్తస్యాధునికశ్రద్ధాద్యతిరేకేణజ్ఞానోదయేపినతద్విధివైయర్థ్యం- అస్మాకంతద్వశాదేవతదుత్పత్తేః. వాక్యతాత్పర్యాదిజ్ఞానంసర్వేషామేవజ్ఞానసాధనం. ఆచార్యాదిషుపునర్వికల్పసముచ్చయావిత్యర్థః. అధికారిభేదేనజ్ఞానహేతుషువికల్పేపితేషామస్మాసుసముచ్చయాన్నశ్రుతిస్మృతివిరోధోఽస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (సోఽబిభేదితి) సః- అహన్నామాచతుర్ముఖఃఅబిభేత్- ఆత్మనఏకాకితాందృష్ట్వాఅస్థానభయావిష్టోఽభవదిత్యర్థః. అత్రసఇతినపరమప్రకృతస్యపరమాత్మనఃపరామర్శస్సంభవతి - తస్యాపహతపాప్మత్వేనభయసమ్బన్ధాభావాదితిద్రష్టవ్యం. (తస్మాదేకాకీబిభేతీతి) అతఏవహిలోకేఅద్యతనోఽప్యసహాయోబిభేతీత్యర్థః. (సహాయమీక్షాఞ్చక్రఇతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. సోఽయం - చతుర్ముఖఃఏవమీక్షాఞ్చక్రే-ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. కిమితి. (యన్మదన్యన్నాస్తికస్మాన్నుబిభేమీతీతి) యత్- యస్మాద్ధేతోర్మత్- మత్తోఽన్యత్- మత్ప్రతిద్వన్ద్వివస్త్వేవనాస్తి. కుతోఽహంబిభేమీతి. లోకేహిప్రతిద్వన్ద్విసత్త్వేఽసహాయత్వంభయహేతుః- తదభావేత్వసహాయత్వంనభయహేతురితిభావః. (తతఏవాస్యభయంవీయాయేతి) తతఏవ- వివేకరూపాత్జ్ఞానాదస్య- హిరణ్యగర్భస్యభయంవీయాయ - వీతమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంశ్రుతిస్స్వయమేవానుమోదతే (కస్మాద్ధ్యభేష్యద్ద్వితీయాద్వైభయంభవతీతి) ద్వితీయస్య- ప్రతిద్వన్ద్విన ఏవభయహేతుత్వం-అతస్తస్యాభావేకుతోభయంప్రాప్స్యతీతిభావః. హిరణ్యగర్భస్యాపిశరీరపరిగ్రహానన్తరమేవభయోత్పత్తేశ్శరీరిత్వంకష్టమితిభావః. అత్రాద్వైతసాక్షాత్కారాద్భయంనివృత్తమితినార్థః- తథాసత్యాత్మరతేస్తస్యోత్తరత్ర * నైవరేమఇత్యాదినాఅరతిరిరంసాప్రతిపాదనవిరోధాత్. ప్రారబ్ధవశాదరతిరిరంసానువృత్త్యాభయమపితద్వశాత్కుతోనానువర్తతేత్యాస్తాంతావత్. ౨

———

శం.— ఇతశ్చసంసారవిషయఏవప్రజాపతిత్వం- యతస్సః - ప్రజాపతిర్వైనైవరేమే - రతింనాన్వభవత్. అరత్యావిష్టోభూదిత్యర్థః. అస్మదాదివదేవ- యతఇదానీమపితస్మాత్- ఏకాకిత్వాదిధర్మవత్త్వాదేకాకీనరమతే- రతింనానుభవతి. రతిర్నామేష్టార్థసంయోగజాక్రీడా. తత్ప్రసక్తస్యఇష్టవియోగాన్మనస్యాకులీభావోఽరతిరిత్యుచ్యతే. సతస్యాఅరతేరపనోదాయద్వితీయం- అరత్యపఘాతసమర్థంస్త్రీవస్త్వైచ్ఛత్ - గృద్ధిమక

¶ తస్మాదయమాకాశస్స్త్రియేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రోత్. తస్యచైవం స్త్రీవిషయాం గృధ్యతః స్త్రియా పరిష్వక్తస్యేవాత్మనో భావో బభూవ. తేన స సత్యేప్సుత్వాత్ హ- ఏతావాన్- ఏతత్పరిమాణ ఆస- బభూవహ. కింపరిమాణ ఇతి. ఆహ- యథా లోకే స్త్రీపుమాంసావరత్యపనోదాయ సంపరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం- తదా తత్పరిమాణో బభూవేత్యర్థః. సతథా తత్పరిమాణమేవ ఇమమేవాత్మానం ద్వేధా- ద్విప్రకారమపాతయత్- పాతితవాన్. ఇమమేవేత్యవధారణం మూలకారణాద్విరాజో విశేషణార్థం, నక్షీరస్య సర్వోపమర్దేన దధిభావాపత్తివద్విరాడ్భావోపమర్దేనైతావానాస. కింతర్హి. ఆత్మనా వ్యవస్థితస్యైవ విరాజస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మవ్యతిరిక్తం స్త్రీపుంసపరిష్వక్తపరిమాణం శరీరాన్తరం బభూవ. సఏవ చ విరాట్ తథాభూతః- సహైతావానాసేతి సామానాధికరణ్యాత్. తతః- తస్మాత్పాతనాత్పతిశ్చ పత్నీ చాభవతామితి దమ్పత్యోర్నిర్వచనం లౌకికయోః. అతఏవ తస్మాత్- యస్మాదాత్మన ఏవార్ధః పృథగ్భూతః- యేయం స్త్రీ. తస్మాదిదం- శరీరమాత్మనోఽర్ధబృగలం- అర్ధంచ తద్బృగలంచ తదర్ధబృగలం- విదళం. అర్ధవిదళమివేత్యర్థః. ప్రాక్స్త్ర్యుద్వహనాత్. కస్యార్ధబృగలమితి. ఉచ్యతే-స్వః- ఆత్మనః. ఇతి- ఏవమాహస్మ- ఉక్తవాన్కిలయాజ్ఞవల్క్యః- యజ్ఞస్యవల్కః- వక్తా యజ్ఞవల్కః. తస్యాపత్యం యాజ్ఞవల్క్యః. దైవరాతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణో వాపత్యం. యస్మాదయం పురుషార్ధ ఆకాశః - స్త్ర్యర్ధశూన్యః. పునరుద్వహనాత్తస్మాత్పూర్యతే స్త్ర్యర్ధేన పునస్సంపుటీకరణేనేవ విదలార్ధః. తాంసః- ప్రజాపతిర్మన్వాఖ్యశ్శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం పత్నీత్వేన కల్పితాం సమభవత్- మైథునముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్తదుపగమనాన్మనుష్యా అజాయన్త- ఉత్పన్నాః. ౩

ఆ.— ప్రజాపతేర్భయాविష్టత్వేన సంసారాన్తర్భూతత్వముక్తం- ఇదానీం తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) అరత్యావిష్టత్వే ప్రజాపతేరేకాకిత్వం హేతూకరోతి (యత ఇతి) కార్యస్థారతిః కారణస్థారతేర్లిఙ్గమిత్యనుమానం సూచయతి (ఇదానీమపీతి) ఆదిపదేన భయావిష్టత్వాదిగ్రహః. అరతిం ప్రతియోగినిరుక్తిద్వారా నిర్వక్తి (రతిర్నామేతి) కథం తర్హ్యయథోక్తారతినిరసనమిత్యాశఙ్క్య స ద్వితీయమైచ్ఛదిత్యేతద్వ్యాచష్టే (నతస్యా ఇతి) సహేత్యస్య వాక్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్యేతి) తేన- భావేనేతి యావత్. కథమభిమానమాత్రేణ యథోక్తపరిమాణత్వం- తత్రాహ (సత్యేతి) నిపాతోఽవధారణే. తస్యైవ పునరనువాదోఽన్వయార్థః. పరిమాణమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కిమిత్యాదినా) సమ్పృక్తిస్త్రీపుంసయోరుత్పత్తిమాహ (సతథేతి) ననుద్వేధాభావో విరాజో వా- సంసక్తస్త్రీపుమ్మానస్యపిణ్డస్య వా. నాద్యః- సశబ్దేన విరాడ్విహేమోగాత్. తస్యైకత్వాత్. ద్వితీయే త్వాత్మశబ్దానుపపత్తిః. తత్రాహ (ఇమమితి) తథా చ సశబ్దేన కర్తృతయా విరాడ్గ్రహణమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (నేత్యాదినా) కస్య తర్హి ద్విధాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) (శరీరాన్తరంబభూవేతి) తచ్చ ద్విధాకరణకర్మేతి శేషః. కథం తర్హి తత్రాత్మశబ్దస్స్యప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవచేతి) తథాభూతః- సంసక్తజాయాపుంపరిమాణోఽభూదితి యావత్. న కేవలం మనుశ్శతరూపేత్యనయోరేవ దమ్పత్యోరిదం నిర్వచనం- కింతు లోకప్రసిద్ధయోస్సర్వయోరేవ తయోరేతద్ద్రష్టవ్యం- సర్వత్రాన్యసమ్భవాదిత్యాహ (లౌకికయోరితి) ఉక్తే నిర్వచనే లోకానుభవమనుకూలయతి (తస్మాదితి) (ప్రాగితి) సహధర్మచారిణీసమ్బన్ధాత్పూర్వమిత్యర్థః. ఆకాఙ్క్షాద్వారా పష్ఠీమాదాయానుభవమవలమ్బ్య వ్యాచష్టే (కస్యేత్యాదినా) బృగలశబ్దో వికారార్థః. అనుభవసిద్ధేఽర్థే ప్రామాణికసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) ద్వేధాపాతనేన త్వేకో భాగః పురుషః - అపరస్తు స్త్రీత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ఉద్వహనాత్ప్రాగవస్థాయామాకాశః పురుషార్ధః- స్త్ర్యర్ధశూన్యో యస్మాదసంపూర్ణోవర్తతే - తస్మాదుద్వహనేన ప్రాప్తస్త్ర్యర్ధేన పునరితరో భాగః పూర్యతే- యథా విదళార్ధోఽనమ్పార్ధస్సమ్పుటీకరణేన పునస్సంపూర్ణః క్రియతే-తద్వదితి యోజనా. పూర్వమపి స్వాభావికయోగ్యతావశేన సంసర్గోభూత్ -అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతి సూచయితుం పునరిత్యుక్తం. పురుషార్ధస్యేతరార్ధస్య చ మిథస్సమ్బన్ధాన్మనుష్యాదిసృష్టిరిత్యాహ (తామిత్యాదినా) ౩

రం.— (సవై నైవరేమే ఇత్యాది) సః- చతుర్ముఖః నైవరేమే- ఇష్టార్థసంయోగజా ప్రీతిః రతిః. తాం న లబ్ధవానిత్యర్థః. (తస్మాదేకాకీ నరమత ఇతి) యస్మాదేకాకీ న శ్చతుర్ముఖస్య రతిః - అతఏవాద్యాప్యసహాయస్య రతిర్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. (సద్వితీయమైచ్ఛదితి) సః ప్రజాపతిః ద్వితీయం రన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. (సహైతావానాస యథా స్త్రీపుమాంసౌ సమ్పరిష్వక్తౌ ఇతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. యథా లోకే స్త్రీపుంసౌ రత్యర్థం సమ్పరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం- తత్పరిమాణో వివృద్ధో బభూవేత్యర్థః. (స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాపాతయదితి) సః- ప్రజాపతిః ఇమం - వివృద్ధమాత్మానం - శరీరం ద్వేధా అపాతయత్. తతః - పతనాదేవ పతిపత్నీశబ్దవాచ్యౌ దమ్పతీ అభవతామిత్యర్థః. ఉక్తంచ శ్రీవిష్ణుపురాణే * బ్రహ్మణోఽభూన్మహాన్ క్రోధస్త్రైలోక్యదహనక్షమః। భృకుటీకుటిలాత్తస్య లలాటాత్క్రోధదీపితాత్। సముత్పన్నస్తదా రుద్రో మధ్యాహ్నార్కసమప్రభః। అర్ధనారీనరవపుః ప్రచణ్డోఽతిశరీరవాన్। విభజాత్మానమిత్యుక్త్వా తం బ్రహ్మాన్తర్దధే తతః। తథోక్తోఽసౌ ద్విధా స్త్రీత్వం పురుషత్వం తథాకరోదితి. శ్రీభాగవతేచ * కస్య రూపమభూద్ద్వేధా యత్కాయమభిచక్షతే। తాభ్యాం రూపవిభాగాభ్యాం మిథునం సమపద్యతేతి. (తస్మాదిదమర్ధబృగలమివ స్వ ఇతిహ స్మాహ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదం- శరీరం స్వః- స్వస్య. ఆత్మన ఇతి యావత్. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. వివాహాత్ప్రాక్ అర్ధబృగలమివ- అర్ధవిదళమివ. ఇతిహ యాజ్ఞవల్క్య ఆహస్మ- ఉక్తవాన్. (తస్మాదయమాకాశః స్త్రియా పూర్యత ఏవేతి) యస్మాద్వివాహాత్ప్రాగర్ధవిదళం- తస్మాదేకాంశః- పురుషశరీరార్ధభాగః వివాహే సతి స్త్రియా పూర్యతే. * అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ఆకాశః స్త్రియా పూర్యత ఇతి పాఠేపి ఆకాశః - పూరణీయావకాశ ఇత్యర్థః. (తాంసమభవదితి) తాం - శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం సః ప్రజాపతిః సమభవత్ - మైథున్యముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్సఙ్గమాన్మనుష్యా ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ విష్ణుపురాణే * శతరూపాం చ తాం నారీం తపోనిర్ధూతకల్మషాం। స్వాయమ్భువో మనుర్దేవః పత్నీత్వే జగృహే ప్రభురితి. ౩

ఉ.— ¶ సో హేయమీక్షాఞ్చక్రే కథన్ను మాత్మన ఏవ జనయిత్వా సమ్భవతి హన్త తిరోఽసానీతి సా గౌరభవదృషభ ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తతో గావోఽజాయన్త బడబేతరాఽభవదశ్వవృష ఇతరో గర్దభీతరా గర్దభ ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తత ఏకశఫమజాయతాఽజేతరాఽభవద్బస్త ఇతరోఽవిరితరా మేష ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తతోఽజావయోఽజాయన్తైవమేవ యదిదం కించ మిథునమా పిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజత॥ ౪

సోఽవేదహం వావ సృష్టిరస్మ్యహగ్ం హీదగ్ం సర్వమసృక్షీతి తతః సృష్టిరభవత్సృష్ట్యాగ్ం హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం.— సా- శతరూపా. ఉ. హ. ఇయం. సేయందుహితృగమనే స్మార్తం ప్రతిషేధమనుస్మరన్తీ- ఈక్షాంచక్రే- కథన్న్విదమకృత్యం- యస్మా- మామాత్మన ఏవ జనయిత్వా- ఉత్పాద్య సమ్భవతి- ఉపగచ్ఛతి. యద్యప్యయం నిర్ఘృణః- అహం హన్తేదానీం తిరోఽసాని- జాత్యన్తరేణ తిరస్కృతా భవానీత్యేవమీక్షిత్వాఽసౌ గౌరభవత్. ఉత్పాద్యప్రాణికర్మభిశ్చోద్యమానాయాః పునః పునః సైవ మతిశ్శతరూపాయా మనోశ్చాభవత్. తతశ్చ (ఋషభ ఇతరస్తాం సమేవాభవదిత్యాది) పూర్వవత్. తతో గావోఽజాయన్త. తథా- బడబేతరాఽభవత్. అశ్వవృష ఇతరః. తథా- గర్దభీతరా. గర్దభ ఇతరః. తత్ర బడబాశ్వవృషాదీనాం సఙ్గమాత్తత ఏకశఫం- ఏకఖురమశ్వాశ్వతరగర్దభాఖ్యం త్రయమజాయత. తథా- అజేతరాఽభవత్. బస్తః- ఛాగ ఇతరః. తథా- అవిరితరా. మేష ఇతరః. స తాం సమేవాభవత్. తాం తామితి వీప్సా. తాం- అజాం. తాం- అవిం చేతి. సమభవదేవేత్యర్థః. తత అజాశ్చావయశ్చాజావయోఽజాయన్త. ఏవమేవ యదిదం కించ- యత్కించేదం మిథునం- స్త్రీపుంసలక్షణం ద్వన్ద్వమా పిపీలికాభ్యః - పిపీలికాభిస్సహానేనైవ న్యాయేన తత్సర్వమసృజత- జగత్సృష్టవాన్. ౪

ఆ.— (స్మార్తం ప్రతిషేధమితి) * న సగోత్రాం సమానప్రవరాం భార్యాం విన్దేతేత్యాదికమితి యావత్. అకృత్యం హీదం- యద్దుహితృగమనం- * మాతృతశ్చాపఞ్చమాత్పురుషాత్పితృతశ్చాసప్తమాదితి స్మృతేరితి మత్వాహ (కథమితి) తస్యోర్జాత్యన్తరగమనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) శతరూపాయాం గోభావమాపన్నాయాం వృషభాదిభావో మనోర్భవతు- తావతా యథోక్తదోషపరిహారః. తయోర్బడబాదిభావే ముఖ్యం కారణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాద్యేతి) తతః- తస్యా గోభావాదనన్తరమితి యావత్. గవాం జన్మార్థం మిథస్సమ్భవనం తతశ్శబ్దార్థః. తత్ర- తేషాముత్పత్తౌ సత్యామితి యావత్. వాక్యద్వయే వీప్సా వివక్షితేత్యాహ (తామితి) తామేవాభినయతి (తామజామితి) తాం బడబాం తాం గర్దభీం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. తతః - మిథస్సమ్భవనాద్యథోక్తాదితి యావత్. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకముపదేశాసమ్భవం మన్వానస్సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమేవేతి) తద్విభజతే (ఇదం మిథునమితి) పశుకర్మప్రయోగో న్యాయః. ౪

రం.— (సా హేయమీక్షాఞ్చక్రే ఇతి) సా- ఉ- హ- ఇయమితిచ్ఛేదః. సేయం హ- ప్రసిద్ధా శతరూపా కన్యా- ఈక్షాఞ్చక్రే- ఇష్టమచిన్తయదిత్యర్థః. చిన్తాప్రకారమేవాహ (కథన్ను మాత్మన ఏవ జనయిత్వా సంభవతీతి) న్వితి వితర్కే- కథం ను- కథం వా మా- మామాత్మన ఏవోత్పాద్య సంభవతి- ఉపగచ్ఛతి. ఇతి వితర్క్య తత తత్రోపాయం నిశ్చిత్యాహ (హన్త తిరోఽసానీతి) హన్తేత్యుపాయదర్శనజహర్షే. తిరోఽసాని- జాత్యన్తరేణ తిరోహితా భవానీతి నిశ్చితవతీత్యర్థః. ఇతీక్షిత్వా సా- శతరూపా గౌరభవత్. (వృషభ ఇతర ఇతి) ఇతరః- మనుః వృషభః- పుఙ్గవోఽభూత్. తాం- గోరూపాం శతరూపాం సమేవాభవత్- సమభవదేవ. పునరపి స్త్రీమిథున్యముపగతవానిత్యర్థః. (తతో గావోఽజాయన్తేతి) స్పష్టోఽర్థః. (బడబేతరాభవదితి) ఇతరా- శతరూపా బడబా- అశ్వా అభవత్. ఇతరస్తు- మనుః అశ్వవృషః- పుమశ్వోఽభవదిత్యర్థః. వృషః- వృష సేచనే. రేతస్సేక్తేత్యర్థః. (తత ఏకశఫమజాయతేతి) అశ్వాశ్వతరగర్దభాదయోఽజాయన్తేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. (అజేతరాభవద్బస్త ఇతర ఇత్యాది) బస్తః- ఛాగః. (తాం తాం సమేవాభవదితి) తాం- అజాం. తాం- అవిం చ సమభవదేవేత్యర్థః. ఇతరస్స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— సః- ప్రజాపతిః సర్వమిదం జగత్సృష్ట్వాఽవైత్. కథం. అహం వావ- అహమేవ సృష్టిః- సృజ్యత ఇతి సృష్టం జగదుచ్యతే సృష్టిరితి. యన్మయా సృష్టం జగత్- మదభేదత్వాదహమేవాస్మి- న మత్తో వ్యతిరిచ్యతే. కుత ఏతత్. అహం హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదిత్యర్థః. యస్మాత్సృష్టిశబ్దేనాత్మానమేవాభ్యధాత్ప్రజాపతిః- తతః- తస్మాత్సృష్టిరభవత్- సృష్టినామాభవత్. సృష్ట్యాం- జగతి హాస్య- ప్రజాపతేరేతస్యాం- ఏతస్మిన్ జగతి స ప్రజాపతివత్స్రష్టా భవతి స్వాత్మనోఽనన్యభూతస్య జగతః. కః. య ఏవం - ప్రజాపతివద్యథోక్తం స్వాత్మనోఽనన్యభూతం జగత్సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవం జగదహమస్మీతి వేద. ౫

ఆ.— యద్యపి మన్వాదిసృష్టిరేవోక్తా- తథాపి సర్వాస్సృష్టిరుక్తైవేతి సిద్ధవత్కృత్యాహ (స ప్రజాపతిరితి) అవగతిం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) కథం సృష్టిరస్మీత్యవధార్యతే- కర్తృక్రియయోరేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సృజ్యత ఇతీతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యన్మయేతి) జగచ్ఛబ్దాదుపరితచ్ఛబ్దమధ్యాహృత్యాహమేవ తదస్మీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (మదభేదత్వాదితి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మదభేదత్వాదిత్యుక్తమాక్షిప్య సమాధత్తే (కుత ఇత్యాదినా) న హి స్రష్టుం స్రష్టురర్థాన్తరం- తస్యైవ తేన మాయాదివదవస్థానాదిత్యర్థః.

¶ మేష ఇతరస్తాం తాగ్ం సమేవాభవదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథేత్యభ్యమన్థత్సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతతస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతోఽలోమకాహియోనిరన్తరతఃతద్యదిదమాహురముంయజాముంయజేత్యేకైకందేవమేతస్యైవసావిసృష్టిరేషఉహ్యేవసర్వేదేవాః। అథయత్కిఞ్చేదమార్ద్రం తద్రేతసోఽసృజతతదుసోమఃఏతావద్వాఇదꣳ సర్వమన్నంచైవాన్నాదశ్చసోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాదఃసైషాబ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః।యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతాథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతతస్మాదతిసృష్టిరతిసృష్ట్యాꣳహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేద॥ ౬

గ్నః. తతస్సృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) కిమర్థం స్రష్టురేషా విభూతిరుపదిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (సృష్ట్యామితి) జగతి భవతీతి సమ్బన్ధః. వాక్యార్థమాహ (ప్రజాపతివదితి) ౫

రం.— (సోఽవేదహంవావసృష్టిరస్మిఅహంహీదంసర్వమసృక్షీతి) హి- యస్మాదహమిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదహంవావ- అహమేవసృష్టిః. సృజ్యత ఇతి సృష్టిః- జగదుచ్యతే. అహమేవసృష్టిరితి- మత్సృష్టమిదంజగదహమేవేతిసః- ప్రజాపతిరవైత్- జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తతస్సృష్టిరభవదితి) యస్మాద్ధేతోః ప్రజాపతిరహమేవసృష్టిరిత్యభేదోపచారేణస్వస్మిన్ సృష్టిశబ్దం ప్రాయుఙ్క్త - తతస్ససృష్టినామా అభవదిత్యర్థః. (సృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేదేతి) యఏవం- సృష్టినిరుక్తింవేద- సఃఅస్య - ప్రజాపతేరేతస్యాంసృష్టౌ- బ్రహ్మసృష్టౌ- ప్రసిద్ధః ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవంసప్రజాపతిర్జగదిదంమిథునాత్మకంసృష్ట్వా బ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్త్రీర్దేవతాఃసిసృక్షురాదౌ. అథేతిశబ్దద్వయమభినయప్రదర్శనార్థం. అనేనప్రకారేణముఖహస్తౌప్రక్షిప్యాభ్యమన్థత్ - ఆభిముఖ్యేనమన్థనమకరోత్. సముఖంహస్తాభ్యాంమథిత్వాముఖాచ్చయోనేః, హస్తాభ్యాంచయోనిభ్యామగ్నింబ్రాహ్మణజాతేరనుగ్రహకర్తారమసృజత- సృష్టవాన్. యస్మాద్దాహకస్యాగ్నేర్యోనిరేతదుభయం - హస్తౌముఖంచ. తస్మాదుభయమప్యేతదలోమకం- లోమవివర్జితం. కింసర్వమేవ. న- అన్తరతః- అభ్యన్తరతః. అస్తిహియోన్యాసామాన్యముభయస్యాస్య. కిం. అలోమకాహియోనిరన్తరతఃస్త్రీణాం. తథా బ్రాహ్మణోఽపిముఖాదేవజజ్ఞే ప్రజాపతేః - తస్మాదేకయోనిత్వాజ్జ్యేష్ఠేనేవానుజోఽనుగృహ్యతేఽగ్నినా బ్రాహ్మణః తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽగ్నిదైవత్యోముఖవీర్యశ్చేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం. తథా- బలాశ్రయాభ్యాంబాహుభ్యాంబలభిదాదికంక్షత్రియజాతినియన్తారం, క్షత్రియం, చ. తస్మాదైన్ద్రంక్షత్రంబాహువీర్యంచేతిశ్రుతౌస్మృతౌచావగతం. తథోరుతఃఊహా - చేష్టా. తదాశ్రయాద్వస్వాదిలక్షణంవిశోనియన్తారంవిశంచ. తస్మాత్కృష్యాదిపరోవస్వాదిదైవత్యశ్చవైశ్యః. తథాపూషణంపృథివీదైవతంశూద్రంచపద్భ్యాం పరిచరణక్షమమసృజతేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధిః.అత్ర క్షత్రాదిదేవతాసర్గమిహానుక్తంవక్ష్యమాణమప్యుక్తవదుపసంహరతిసృష్టిసాకల్యానుకీర్త్యై. యథేయంశ్రుతిర్వ్యవస్థితా- తథాప్రజాపతిరేవసర్వేదేవాఇతినిశ్చితోఽర్థః- స్రష్టురనన్యత్వాత్సృష్టానాం, ప్రజాపతినైవసృష్టత్వాద్దేవానాం,. అథైవంప్రకరణార్థేవ్యవస్థితేతత్స్తుత్యభిప్రాయేణావిద్వన్మతాన్తరనిన్దోపన్యస్యతే - నాన్యనిన్దానిన్దైవ- కింత్వన్యస్తుతయే. తత్ - తత్రకర్మప్రకరణేకేవలయాజ్ఞికాఃయాగకాలేయదిదంవచఆహుః- అముం- అగ్నింయజ - అముం - ఇన్ద్రంయజేత్యాది. నామశస్త్రస్తోత్రకర్మాదిభిన్నత్వాద్భిన్నమేవాగ్న్యాదిదేవమేకైకంమన్యమానాఆహురిత్యభిప్రాయః తన్నతథావిద్యాత్ - యస్మాదేతస్యైవ- ప్రజాపతేఃసావిసృష్టిర్దేవభేదస్సర్వః. ఏషఉహి ఏవ- ప్రజాపతిరేవప్రాణస్సర్వేదేవాః. అత్రవిప్రతిపద్యన్తే- పరఏవహిరణ్యగర్భఇత్యేకే- సంసారీత్యపరే. పరఏవతు- మన్త్రవర్ణాత్ *ఇన్ద్రం మిత్రంవరుణమగ్నిమాహురితిశ్రుతేః, *ఏషబ్రహ్మైషఇన్ద్రఏషప్రజాపతిరేతేసర్వేదేవాఇతిశ్రుతేః, స్మృతేశ్చ *ఏతమేకేవదన్త్యగ్నింమనుమన్యే ప్రజాపతిమితి *యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యఃసూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యః సఏవస్వయముద్బభావితి, చ. సంసార్యేవవాస్యాత్- *సర్వాన్పాప్మనఔషదితిశ్రుతేః. నహ్యసంసారిణఃపాప్మదాహప్రసక్తిరస్తి. భయారతిసంయోగశ్రవణాచ్చ. అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతిచ. హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానమితిచమన్త్రవర్ణాత్. స్మృతేశ్చకర్మవిపాకప్రక్రియాయాం *బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. అథైవంవిరుద్ధార్థానుపపత్తేః ప్రామాణ్యవ్యాఘాతఇతిచేన్న - కల్పనాన్తరోపపత్తేరవిరోధాత్. ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాద్విశేషకల్పనాన్తరముపపద్యతే- *ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః। కస్తంమదామదందేవంమదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. ఉపాధివశాత్సంసారిత్వం - పరమార్థతస్స్వతోఽసంసార్యేవ. ఏవమేకత్వంనానాత్వంచహిరణ్యగర్భస్య. తథాసర్వజీవానాం- *తత్త్వమసీతిశ్రుతేః. హిరణ్యగర్భస్తూపాధిశుద్ధ్యతిశయాపేక్షయాప్రాయశఃపరఏవేతిశ్రుతిస్మృతివాదాఃప్రవృత్తాః- సంసారిత్వం తుక్వచిదేవదర్శయన్తి. జీవానాంతూపాధిగతాశుద్ధిబాహుళ్యాత్సంసారిత్వమేవప్రాయశోఽభిలప్యతే. వ్యావృత్తకృత్స్నోపాధిభేదాపేక్షయాతుసర్వఃపరత్వేనాభిధీయతే శ్రుతిస్మృతివాదైః. తార్కికైస్తుపరిత్యక్తాగమబలైరస్తి- నాస్తి. కర్తా - అకర్తేత్యాదివిరుద్ధంబహుతర్కయద్భిరాకులీకృతశ్శాస్త్రార్థః- తేనార్థనిశ్చయోదుర్లభః. యేతుకేవలశాస్త్రానుసారిణఃశాన్తదర్పాః- తేషాంప్రత్యక్షవిషయఇవనిశ్చితశ్శాస్త్రార్థోదేవతాదివిషయః. తత్ర

ప్రజాపతేరేకస్యదేవస్యాత్త్రాద్యలక్షణో భేదో వివక్షిత ఇతి - తత్రాగ్నిరుక్తోత్తా - అద్యస్సోమ ఇదానీముచ్యతే - అథయత్కించేదమార్ద్రం-ద్రవాత్మకం. తద్రేతసః- ఆత్మనో బీజాదసృజత. *రేతస ఆప ఇతి శ్రుతిః. అబాత్మకశ్చసోమః- తస్మాద్యదార్ద్రం ప్రజాపతినా రేతసస్సృష్టం- తచ్చసోమ ఏవ. ఏతావద్వై- ఏతావదేవ. నాతోఽధికమిదం సర్వం. కింతత్. అన్నం చైవ- సోమో ద్రవాత్మకత్వాదాప్యాయకం. అన్నాదశ్చ-అగ్నిరాప్యాయ్యత్వాచ్చ. తత్రైవమవధ్రియతే (సోమ ఏవాన్నం) యదద్యతే-తదేవ సోమ ఇత్యర్థః. య ఏవాత్తా-స ఏవాగ్నిః. అర్థబలాదేవావధారణం. అయమగ్నిరపి క్వచిదపక్షీయమాణస్సోమ ఏవ- సోమోఽపీజ్యమానోఽగ్నిరేవ- అత్తృత్వాత్. ఏవమగ్నీషోమాత్మకం జగదాత్మత్వేన పశ్యన్న కేనచిద్దోషేణ లిప్యతే, ప్రజాపతిశ్చ భవతి. సైషా బ్రహ్మణః- ప్రజాపతేరతిసృష్టిః- ఆత్మనోఽప్యతిశయనా. కాసేతి. ఆహ- యచ్ఛ్రేయసః - ప్రశస్యతరాదాత్మనస్సకాశాద్యస్మాదసృజత దేవాన్- సైషాతస్మాత్సైవసృష్టిరతిసృష్టిః. కథం పునరాత్మనోఽతిశయా సృష్టిరిత్యత ఆహ- అథయత్- యస్మాన్మర్త్యస్సన్- మరణధర్మా సన్నమృతాన్- అమరణధర్మిణో దేవాన్ కర్మజ్ఞానవహ్నినా సర్వానాత్మనః పాప్మన ఓషిత్వాఽసృజత- తస్మాదియమతిసృష్టిః- ఉత్కృష్టజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. తస్మాదేతామతిసృష్టిం ప్రజాపతేరాత్మభూతాం యో వేద - స ఏతస్యామతిసృష్ట్యాం ప్రజాపతిరివ భవతి - ప్రజాపతివదేవ స్రష్టా భవతి. ౬

అ.— ననుసర్వాసృష్టిరుక్తా, ఉక్తం చ ప్రజాపతేర్విభూతిసఙ్కీర్తనఫలం, - కిమవశిష్యతే - యదర్థముత్తరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ఆదావభ్యమన్థదితి సమ్బన్ధః. అభినయప్రదర్శనమేవ విశదయతి (అనేనేతి) ముఖాదేరగ్నిం ప్రతి యోనిత్వే గమకమాహ (యస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కిమిత్యాదినా) హస్తయోర్ముఖే చ యోనిశబ్దప్రయోగే నిమిత్తమాహ (అస్తిహీతి) ప్రజాపతేర్ముఖాదిభ్యమగ్నిస్సృష్టోఽపి కథం బ్రాహ్మణమనుగృహ్ణాతి - తత్రాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తస్మాదితి) * ఆగ్నేయో వై బ్రాహ్మణ ఇత్యాద్యా శ్రుతిస్తదనుసారిణీ చ స్మృతిర్ద్రష్టవ్యా. అగ్నిమసృజతేత్యేతదుపలక్షణార్థమిత్యభిప్రేత్య సృష్ట్యన్తరమాహ (తథేతి) బలభిత్- ఇన్ద్రః. ఆదిశబ్దేన వరుణాదిర్గృహ్యతే. క్షత్రియం చ- అసృజతేత్యనువర్తతే. ఉక్తమర్థం ప్రమాణేన ద్రఢయతి (తస్మాదితి) *ఐన్ద్రో రాజన్య ఇత్యాద్యా శ్రుతిస్తదనుసారిణీ చ స్మృతిరవధేయా. విశం చ- అసృజతేతి పూర్వవత్. ఊరుభ్యామూరుతో జాతత్వం వస్వాదేర్జ్యేష్ఠత్వం చ తచ్ఛబ్దార్థః. *పద్భ్యాం శూద్రో అజాయతేత్యాద్యా శ్రుతిస్తథావిధా చ స్మృతిరనుసర్తవ్యా. అగ్నిసర్గస్య వక్ష్యమాణేన్ద్రిసర్గోపలక్షణత్వే సతి సృష్టిసాకల్యాదేష ఉ ఏవ సర్వే దేవా ఇత్యుపసంహారసిద్ధిరితి ఫలితమాహ (అత్రేతి) ఉక్తేన వక్ష్యమాణోపలక్షణం సర్వశబ్దస్సూచయతీతి భావః. కించ- సృష్టిరత్ర న వివక్షితా- కింతు యేన ప్రకారేణ సృష్టిశ్శ్రుతిషు స్థితా- తేన ప్రకారేణ దేవతాదిసర్వం ప్రజాపతిరేవేతి వివక్షితమిత్యాహ (యథేతి) తత్ర హేతుమాహ (స్రష్టురితి) తథాపి కథం దేవతాదిసర్వం ప్రజాపతిమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతినేతి) తద్యదిదమిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) స్రష్టా ప్రజాపతిరేవ సృష్టం సర్వం కార్యమితి ప్రకరణార్థ పూర్వోక్తప్రకారేణ వ్యవస్థితే సత్యనన్తరం తస్యైవ స్తుతివివక్షయా తద్యదిదమిత్యాద్యవిద్వన్మతాన్తరస్యానిష్టార్థం వచనమిత్యర్థః. మతాన్తరే నిష్టేఽపి కథం ప్రకరణార్థః స్తుతో భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యేతి) ఏకైకం దేవమిత్యస్య తాత్పర్యమాహ (నామేతి) కారకం కాలాపకమితివన్నామభేదా, త్క్రతుషు తత్తద్దేవతాస్తుతిభేదా, ద్ఘటశకటాదివదర్థక్రియాభేదా, చ్చ ప్రత్యేకం దేవానాం భిన్నత్వాత్కర్మిణామేతద్వచనమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన రూపాదిభేదాత్తద్భేదవత్త్వం సఙ్గృహ్ణాతి. నన్వత్ర కర్మిణాం నిన్దా న ప్రతిభాతి - తన్మతోపన్యాసస్యైవ ప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ఏకస్యైవ ప్రాణస్యానేకవిధో దేవతాప్రభేదః శాకల్యబ్రాహ్మణే వక్ష్యత ఇతి వివక్షిత్వా విశినష్టి (ప్రాణ ఇతి) అగ్న్యాదయో దేవాస్సర్వే ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతి తత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయా తత్ర విప్రతిపత్తిం దర్శయతి (అత్రేతి) హిరణ్యగర్భస్య పరత్వమాద్యే- ద్వితీయే కల్పే సంసారిత్వం విధేయమితి విభాగః. తత్ర పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (పర ఏవేతి) నన్వేకస్యానేకాత్మకత్వం మన్త్రవర్ణాదవగమ్యతే-నతు పరమాత్మత్వం ప్రజాపతేరిత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణవాక్యముదాహరతి (ఏష ఇతి) బ్రహ్మప్రజాపతీ- సూత్రవిరాజౌ. ఏషశబ్దః పరమాత్మవిషయః. స్మృతేశ్చ - పర ఏవ హిరణ్యగర్భ ఇతి సమ్బన్ధః. తత్రైవ వాక్యాన్తరం పఠతి (యోఽసావితి) కస్మాదిన్ద్రియావిషయత్వమతీన్ద్రియత్వం. అగ్రాహ్యత్వం- జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వం. తత్ర హేతుమాహ (సూక్ష్మోఽవ్యక్త ఇతి) న చ తస్యాసత్త్వం- ప్రమాత్రాదిభావాభావసాక్షిత్వేన సదా సత్త్వాదిత్యాహ (సనాతన ఇతి) ఇతశ్చ తస్య నాసత్త్వం - సర్వోపాదానత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) అన్తఃకరణావిషయత్వమాహ (అచిన్త్య ఇతి) యోఽసౌ పరమాత్మా యథోక్తవిశేషణః - స ఏవ స్వయం విరాడాత్మనా భూతవానిత్యాహ (స ఏవేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణస్మృతిషు పరస్య సర్వదేవతాత్మత్వదృష్టే, రత్ర చ సూత్రస్య తత్ప్రతీతే, స్తస్య పరత్వమిత్యుక్తం. ఇదానీం పూర్వపక్షాన్తరమాహ (సంసార్యేవేతి) సర్వపాప్మదాహశ్రవణమాత్రేణ కథం ప్రజాపతేస్సంసారిత్వం - తత్రాహ (నహీతి) * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్ర పరస్యాపి సర్వపాప్మోదయాఙ్గీకారాన్నేదం సంసారిత్వే లిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (భయేతి) అసృజతేతి చ శ్రవణాదితి సమ్బన్ధః. న కేవలం మర్త్యత్వశ్రుతేరేవ సంసారిత్వం - కింతు జన్మశ్రుతేశ్చేత్యాహ (హిరణ్యగర్భమితి) యథోక్తహేతూనాం సంసార్యేవ స్యాదితి ప్రతిజ్ఞయాన్వయః. కర్మఫలదర్శనాధికారే బ్రహ్మేత్యాద్యాయాః స్మృతేశ్చ తత్ఫలభూతస్య ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమేవేత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి) విరాడ్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. విశ్వసృజః- మన్వాదయః. ధర్మః-తదభిమానినీ దేవతా యమః. మహాన్-ప్రకృతేరాద్యో వికారస్సూత్రం. అవ్యక్తం- ప్రకృతిరితి భేదః. అస్తు తర్హి ద్వివిధవాక్యవశాత్ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమసంసారిత్వం చేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) తద్ద్వివిధవాక్యశ్రవణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఏవం శబ్దస్సంసారిత్వాసంసారిత్వప్రకారపరామర్శార్థః. విరోధకృతః

తత్ప్రామాణ్యంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) స్వతోఽసంసారిత్వం, కల్పనయాచసంసారిత్వ, మితికల్పనాన్తరసమ్భవాత్ ద్వివిధశ్రుతీనామవిరోధా త్ప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. కల్పనయాసంసారిత్వమిత్యేతద్విశదయతి (ఉపాధీతి) ఔపాధికీపరస్యవిశేషకల్పనేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఆసీనఇతి) స్వారస్యేనకూటస్థాస్యాత్మా మనసశ్శ్రుతం దూరగమనదర్శనాత్తదుపాధికోదూరం వ్రజతి. తథాస్యస్నైశయానోపి మనసాగతి ప్రాప్తాస్యాసర్వత్ర యాతీ వభాతి- యథాజాగరేపీత్యర్థః. కల్పితేనసహర్షాదివికారేణ, స్వాభావికేనతదభావేన, చ యుక్తమాత్మానంకశ్చిదపినిశ్చేతుంశక్నోతీత్యాహ (కస్త మితి) ఆదిపదేన *ధ్యాయతీవేత్యాది శ్రుతిరభ్యుహ్యతే. ఉదాహృతశ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (ఉపాధీతి) కింతర్హిపారమార్థికం- తదాహ (స్వ తఇతి) పూర్వేణసమ్బన్ధః. హిరణ్యగర్భస్యహాస్తవమనాస్తవంచరూపంనిరూపితముపసంహరతి (ఏవమితి) తస్యాప్యస్మదాదివదస్వతో బ్రహ్మత్వం- కింతుసంసారిత్వమేవస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యవ్యవస్థాన్తస్యసాధ్యవికలతామాహ (తథేతి) సర్వజీవానామేకత్వంనానాత్వంచేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తే షాంస్వతో బ్రహ్మత్వే ప్రమాణమాహ (తత్త్వమితి) కస్తర్హిహిరణ్యగర్భేవిశేషః- యేనాసావస్మదాదిభిరుపాస్యతే- తత్రాహ (హిరణ్యగర్భస్త్వితి) సనుశ్రుతిస్మృతివాదేషుక్వచిత్తస్యసంసారిత్వమపి ప్రదర్శ్యతే. సత్యం- తత్తుకల్పితమిత్యభిప్రేత్యాహ (సంసారిత్వంత్వితి) అస్మదాదితుల్యామేతది త్యాశఙ్క్యాహ (జీవానాంత్వితి) కథంతర్హి తత్త్వమసి *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీత్యాది శ్రుతిస్మృతివాదాస్సఙ్గచ్ఛన్తే- తత్రాహ (వ్యావృత్తేతి) స్వమతేతత్త్వనిశ్చయముక్త్వాపరమతేతదభావమాహ (తార్కికైస్త్వితి) నన్వేకజీవవాదేపిసర్వవ్యవస్థానుపపత్తేస్తత్త్వనిశ్చయవాహ్లభ్యంతుల్యమితి చేత్- నేత్యాహ (యేష్వితి) స్వప్నవత్ప్రతిబోధాత్ప్రాగశేషవ్యవస్థాసమ్భవా, దూర్ధ్వంచతదభావస్యేష్టత్వా, దేకమేవ బ్రహ్మ నాద్యవిద్యావశాదేవ వ్యవహారాస్పదమితిపక్షేన కాచనదోషకలేతిభావః. సర్వదేవతాత్మకస్యప్రజాపతేఃస్వతోఽసంసారిత్వం - కల్పనయాత్వైపరీత్యమితిస్థితేసత్యథేత్యా ద్యుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) (వివక్షితఇతీతి) ఉత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితిశేషః. తస్యవిషయంపరిశినష్టి (తత్రాగ్నిరితి) అత్తాదిద్వ యోస్సిద్ధార్థార్థాసప్తమీ. నన్వితిప్రతీకమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేతి) అత్తుస్సర్గాన్తర్యమథశబ్దార్థః. రేతసస్సకాశాదపాంస్సర్గేపిసో మశబ్దేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అబాత్మకశ్చేతి) శ్రద్ధాఖ్యాహుతేస్సోమోత్పత్తిశ్రవణా, త్తత్రశైత్యోపలబ్ధే, శ్చేతిభావః. సోమస్యద్రవా త్మకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నీషోమయోరత్త్రాద్యయోస్సృష్టావపిజగతిసృష్ట్యన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఆప్యాయకస్సో మః- ద్రవాత్మకత్వాత్. అన్నంచాప్యాయకంప్రసిద్ధం. తస్మాదుపపన్నంసోమస్యాన్నత్వమిత్యాహ (ద్రవాత్మకత్వాదితి) సోమఏవాన్నమగ్నిర న్నాదఇత్యవధారణస్యవివక్షితమర్థమాహ (తత్రేతి) యథోక్తంవాక్యంసప్తమ్యర్థః. యథాశ్రుతమవధారణమవధార్యతుల్యవిధాన్తరేణతద్వ్యా ఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థబలాద్ధీతి) అన్నాదస్యసంహర్తృత్వాదగ్నిత్వ, మన్నస్యచసంహరణీయతయాసోమత్వ, మవధారయితుంయుక్తమిత్య ర్థః. నన్వన్నస్యసోమత్వేననియమః- అగ్నేరపిజలాదినాసంహారాత్. నచాత్తురగ్నిత్వేననియమః - సోమస్యాపికదాచిదిజ్యమానత్వేనాత్తృత్వాత్. తత్కుతోఽర్థబలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిరపీతి) సోపిసంహార్యశ్చేత్సోమఏవ - సచసంహర్తాచేదగ్నిరేవేత్యవధారణసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రజాపతేస్స ర్వాత్మత్వముపక్రమ్యజగతోద్వేధాఽభివ్యక్తత్వాభిధానంకుత్రోపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యతస్యసూత్రేసర్వవసానాత్తస్మిన్నాత్మబుద్ధ్యోపాసకస్య సర్వ దోషరాహిత్యంఫలమత్రవివక్షితమిత్యాహ (ఏవమితి) అనుగ్రాహకదేవసృష్టింశిష్టాంతదుపాసకస్యఫలోక్త్యర్థమాదౌదేవసృష్టింస్తౌతి (సైషేతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వేత్యాది శ్రుతేరగ్న్యాదయోఽస్యావయవాః- తత్కథంతత్సృష్టిస్తతోతిశయవతీత్యాశఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాపే క్షయాదేవసృష్టేరుత్కృష్టత్వవచనమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (అతఆహేతి) దేవసృష్టేరతిసృష్టిత్వాభావశఙ్కానువాదార్థోఽథశబ్దః. జ్ఞానస్యేత్యుప లక్షణం- కర్మణోపీతిద్రష్టవ్యం. అతిసృష్టామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) దేవతాదిస్రష్టాతదాత్మా ప్రజాపతిరహమేవేత్యుపాసీతతద్భావాప త్త్యాతత్సృష్టత్వంఫలతీత్యర్థః. ౬

౨౦.— (అథేత్యభ్యమన్థదితి) సః- చతుర్ముఖః అథేతి- మఙ్గళశబ్దోచ్చారణపూర్వకమభ్యమన్థత్. ఏవంముఖా, చ్చహస్తాభ్యాం, చమన్థ సంకృత్యామోనేః- కారణభూతాన్ముఖాద్ధస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేత్యర్థః. (తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతఇతి) ఏతదుభయం-పూత్కారనిర్మన్థన సాధనముఖహస్తాత్మకముభయంతస్మాత్ -అగ్నేర్యోనిత్వాదన్తరతః- మధ్యేఅలోమకం- లోమశూన్యమిత్యర్థః. అగ్నియోనిత్వాన్ముఖస్యహస్తయోశ్చాన్త రతోలోమశూన్యత్వసిద్ధ్యర్థంయోనేరన్తరతోనిర్లోమకత్వప్రసిద్ధిందర్శయతి (అలోమకాహియోనిరన్తరతఇతి) స్పష్టోర్థః. (తద్యదిదమాహురముం యజాముంయజేతీతి) తత్- తస్మాద్ధేతోర్యజ్ఞేయాజ్ఞికాఃఅముంయజ- అముంయజేతియదిదంవచనమేకైకందేవం- ఇన్ద్రాదిలక్షణంనిర్దిశ్యాహుః- సా-తద్వచననిర్దిష్టేన్ద్రాదిదేవవిషయిణీసర్వావిసృష్టిః-వివిధసృష్టిరేతస్య- ప్రజాపతేరేవ. అగ్నిద్వారాసర్వదేవతాసృష్టిరపిప్రజాపతికర్తృకైవేత్య ర్థః. సర్వస్యయష్టవ్యదేవజాతస్యాగ్న్యధీనసత్తాకత్వాదితిభావః. (ఏషఉహ్యేవసర్వేదేవా) అతఏవతత్సృష్టత్వాదేవసర్వేదేవాఃఏషఉహ్యేవ-ఏష ప్రజాపతిరే వ. కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిః. (అథయత్కిఞ్చేదమార్ద్రమితి) అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే. యత్కించేదంకార్యమార్ద్రం- ద్రవ రూపందృశ్యతే. తద్రేతసోఽసృజత- తద్రేతసాప్రజాపతిరసృజతేత్యర్థః. *రేతస ఆప ఇతిశ్రుతేః. (తదుసోమఇతి) ఉరవధారణే. తదు- తదేవద్రవ్యమేవసోమః - సోమరసః. (ఏతావద్వాఇదమితి) ఇదం సర్వం- కార్యజాతమేతావద్వా- ఏతావదేవ. కింతత్. అన్నంచైవా న్నాదశ్చ- అన్నాన్నాదాత్మకమిత్యర్థః. సర్వస్యజగతోఽన్నాన్నాదాత్మకత్వేఅగ్నీషోమాత్మకత్వమాయాతమిత్యాహ (సోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇతి) సోమస్యభక్ష్యమాణత్వాదన్నత్వం. అగ్నేస్తద్గ్రాహకతయాఽన్నాదత్వం. అతోజగదగ్నీషోమాత్మకమితిభావః. (సైషా బ్రహ్మణోతిసృష్టి

ఉ.— ‡ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతాసౌనామాయమిదగ్ం
రూపఇతితదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదగ్ం రూపఇతిసఏషఇహ
ప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యోయథాక్షురఃక్షురధానేవహితఃస్యాద్విశ్వంభరోవావిశ్వంభరకులాయేతన్న
పశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసః ప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతివదన్వాక్పశ్యగ్ంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రంమ
న్వానోమనస్తాన్యస్యైతానికర్మనా మాన్యేవసయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదాకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకై
కేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తితదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమా
త్మానేనహ్యేతత్సర్వంవేద। యథాహవైపదేనానువిన్దేదేవంకీర్తింశ్లోకంవిన్దతేయఏవంవేద॥ ౭

ర్యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతేతి) యత్ - యస్మాత్ శ్రేయసః- శ్రేష్ఠాన్. ఊర్ధ్వరేతసఃసనకసనన్దనాదీన్ దేవానసృజత-సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః- అతిశయితాసృష్టిరతిసృష్టిః. కథమతిశయితసృష్టిత్వమిత్యతఆహ (అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతి) అథయత్ -యస్మాత్ ప్రజాపతిస్స్వయం మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్ - ముక్తియోగ్యాన్ జ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పన్నాన్ ముముక్షూన్ సనన్దనాదీనసృజత- తస్మాత్సాతిసృష్టిరిత్యర్థః. (అతిసృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతీతి) యఏవంవేద- యఏవం ప్రకారేణజ్ఞానవాన్ - సఏతస్యామస్య- చతుర్ముఖస్యాతిసృష్టౌహ- ప్రసిద్ధః. ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. జ్ఞానవైరాగ్యముముక్షుత్వసమ్పన్నోభవతీతియావత్. ౬

———

శం.— (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్) సర్వంవైదికంసాధనం జ్ఞానకర్మలక్షణంకర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వఫలావసానంసాధ్యమేతావదేవ- యదేతద్వ్యాకృతంజగత్సంసారః. అథైతస్యైవసాధ్యసాధనలక్షణస్యవ్యాకృతస్యజగతో వ్యాకరణాత్ప్రాగ్బీజావస్థాయా- తాంనిర్దిదిక్షత్యఙ్కురాదికార్యానుమితామివవృక్షస్య- కర్మబీజోఽవిద్యాక్షేత్రో హ్యసౌసంసారవృక్షస్సమూలఉద్ధర్తవ్యఇతి. తదుద్ధరణేహిపురుషార్థపరిసమాప్తిః. తథాచోక్తం * ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఇతికాఠకే. గీతాసుచ. ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి. పురాణేచ * బ్రహ్మవృక్షస్సనాతనఇతి. తద్ధ- తదితిబీజావస్థం జగత్ప్రాగుత్పత్తేఃతర్హి- తస్మిన్కాలే పరోక్షత్వాత్సర్వనామ్నాఽప్రత్యక్షాభిధానేనాభిధీయతే-భూతకాలసమ్బన్ధిత్వాదవ్యాకృతభావినోజగతః. సుఖగ్రహణార్థస్తైతిహ్యప్రయోగోహశబ్దః. ఏవంహతదాసీదిత్యుచ్యమానేసుఖంతాంపరోక్షామపిజగతోఽవస్థాం ప్రతిపద్యతే- యుధిష్ఠిరోహకిలరాజాసీదిత్యుక్తేయద్వత్. ఇదం-వ్యాకృతనామరూపాత్మకంసాధ్యసాధనలక్షణంయథావర్ణితమభిధీయతే. తదిదంశబ్దయోఃపరోక్షప్రత్యక్షావస్థజగద్వాచకయోఃసామానాధికరణ్యాదేకత్వమేవపరోక్షప్రత్యక్షావస్థస్యజగతోఽవగమ్యతే-తదేవేద, మిదమేవచతదవ్యాకృత, మాసీదితి. అథైవంసతినాసతఉత్పత్తి,ర్నసతోవినాశఃకార్యస్యే,త్యవధృతంభవతి. తత్ -ఏవంభూతంజగదవ్యాకృతంసన్నామరూపాభ్యామేవ-నామ్నారూపేణైవచవ్యాక్రియత. వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాత్తత్స్వయమేవాత్మనైవవ్యాక్రియత. విఆఅక్రియత- విస్పష్టనామరూపవిశేషావధారణమర్యాదంవ్యక్తీభావమాపద్యత-సామర్థ్యాదాక్షిప్తనియన్తృకర్తృసాధనక్రియానిమిత్తం. అసౌనామేతిసర్వనామ్నాఽవిశేషాభిధానేననామమాత్రంవ్యపదిశతి. దేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇతివానామాస్యేత్యసౌనామాయం. తథేదమితిశుక్లకృష్ణాదీనామవిశేషః. ఇదంశుక్లమిదంకృష్ణంవారూపమస్యేతీదంరూపః. తదిదం - అవ్యాకృతంవస్త్వేతర్హి - ఏతస్మిన్నపికాలేనామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదంరూపఇతి. యదర్థస్సర్వశాస్త్రారమ్భో, యస్మిన్నవిద్యయాస్వాభావిక్యాకర్తృక్రియాఫలాధ్యారోపణాకృతా, యఃకారణంసర్వస్యజగతో, యదాత్మకేనామరూపేసలిలాదివస్వచ్ఛాన్మలమివఫేనమవ్యాకృతేవ్యాక్రియతే, యశ్చతాభ్యాంనామరూపాభ్యాంవిలక్షణఃస్వతోనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః,- సఏషోఽవ్యాకృతేఆత్మభూతేనామరూపేవ్యాకుర్వన్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుదేహేష్విహకర్మఫలాశ్రయేష్వశనాయాదిమత్సుప్రవిష్టః. నన్వవ్యాకృతంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుక్తం- కథమిదానీముచ్యతేపరఏవత్వాత్మాఅవ్యాకృతం వ్యాకుర్వన్నిహప్రవిష్టఇతి. నైషదోషః-పరస్యాప్యాత్మనోఽవ్యాకృతజగదాత్మత్వేనవివక్షితత్వాత్. ఆక్షిప్తనియన్తృకర్తృక్రియానిమిత్తంహిజగదవ్యాకృతంవ్యాక్రియతేత్యవోచామ. ఇదంశబ్దసామానాధికరణ్యాచ్చావ్యాకృతశబ్దస్య. యథేదంజగన్నియన్త్రాద్యనేకకారకనిమిత్తాదివిశేషవద్వ్యాకృతం - తథాఽపరిత్యక్తాన్యతమవిశేషవదేవతదవ్యాకృతం. వ్యాకృతావ్యాకృతమాత్రంతువిశేషః. దృష్టశ్చలోకేవివక్షాతశ్శబ్దప్రయోగో గ్రామఆగతో, గ్రామశ్శూన్యఇతి,. కదాచిద్గ్రామశబ్దేననివాసమాత్రవివక్షాయాంగ్రామశ్శూన్యఇతిశబ్దప్రయోగోభవతి. కదాచిన్నివాసిజనవివక్షాయాంగ్రామఆగతఇతి. కదాచిదుభయవివక్షాయామపిగ్రామశబ్దప్రయోగోభవతి- గ్రామంచనప్రవిశేదితియథా - తద్వదిహాపిజగదిదమవ్యాకృతంవ్యాకృతంచేత్యభేదవివక్షాయామాత్మానాత్మనోర్భవతివ్యపదేశః. తథేదంజగదుత్పత్తివినాశాత్మకమితికేవలజగద్వ్యపదేశః. తథా * మహానజఆత్మా * అస్థూలోఽనణుః * సఏషనేతినేతీత్యాదికేవలఆత్మవ్యపదేశః. ననుపరేణవ్యాకర్త్రావ్యాకృతంసర్వతోవ్యాప్తంసర్వదాజగత్ - సకథమిహప్రవిష్టఃపరికల్ప్యతే. అప్రవిష్టోహిదేశఃపరిచ్ఛిన్నేనప్రవేష్టుంశక్యతే- యథాపురుషేణ గ్రామాదిః. నాకాశేనకించిత్ - నిత్యప్రవిష్టత్వాత్. పాషాణేసర్పాదివద్ధర్మాన్తరేణేతిచేత్. అథాపిస్యాత్ - నపరఆత్మాస్వేనైవరూపేణప్రవిశతి. కింతర్హి. తత్స్థఏవధర్మాన్తరేణోపజాయతే - తేనప్రవిష్టఇత్యుపచర్యతే. యథాపాషాణేసహజోఽన్తస్థస్సర్పో, నారికేలేవాతోయం,. స-

‡ తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నః ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

*తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. యః స్రష్టా- స ఏవాన్తరమనాపన్న ఏవ కార్యం సృష్ట్వా పశ్చాత్ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. యథా భుక్త్వా గచ్ఛతీతి భుజిగమిక్రియయోః పూర్వాపరకాలయోరితరేతరావిచ్ఛేదో, ఽవిశిష్టశ్చ కర్తా,- తద్వదిహాపి స్యాత్- న తు తస్యైవ భావాన్తరోపజననమేతత్స ద్భవతి. న చ స్థానాన్తరేణ వియుజ్య స్థానాన్తరసంయోగలక్షణః ప్రవేశో నిరవయవస్యాపరిచ్ఛిన్నస్య దృష్టః. సావయవ ఏవ- ప్రవేశశ్రవణాదితి చేన్న- *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః * నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః, సర్వవ్యపదేశ్యధర్మవిశేషప్రతిషేధశ్రుతిభ్యశ్చ. ప్రతిబిమ్బప్రవేశవదితి చేన్న- వస్త్వన్తరేణ విప్రకర్షానుపపత్తేః. ద్రవ్యే గుణప్రవేశవదితి చేన్న- అనాశ్రితత్వాత్. నిత్యపరతన్త్రస్యైవాశ్రితస్య గుణస్య ద్రవ్యే ప్రవేశ ఉపచర్యతే- న తు బ్రహ్మణః స్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్తథా ప్రవేశ ఉపపద్యతే. ఫలే బీజవదితి చేన్న- సావయవత్వవృద్ధిక్షయోత్పత్తివినాశాదిధర్మవత్త్వప్రసక్తేః. న చైవంధర్మవత్త్వం బ్రహ్మణః- *అజోఽజర ఇత్యాదిశ్రుతిన్యాయవిరోధాత్. అన్య ఏవ సంసారీ పరిచ్ఛిన్న ఇహ ప్రవిష్ట ఇతి చేన్న-*సేయం దేవతైక్షతేత్యారభ్య * నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తస్యైవ ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వశ్రుతేః. తథా * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే * త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి * పురశ్చక్రే రూపమితి చ మన్త్రవర్ణాన్న పరాదన్యస్య ప్రవేశః. ప్రవిష్టానామితరేతరభేదాత్పరానేకత్వమితి చేన్న- * ఏకో దేవో బహుధా సన్నివిష్టః * ఏకః సన్ బహుధా విచార * త్వమేకోఽసి బహూననుప్రవిష్టః * ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ప్రవేశ ఉపపద్యతే- నోపపద్యత ఇతి తిష్ఠతు తావత్- ప్రవిష్టానాం సంసారిత్వాత్తదనన్యత్వాచ్చ పరస్య సంసారిత్వమితి చేన్న - అశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః. సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదిదర్శనాన్నేతి చేన్న- * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః. ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- ఉపాధ్యాశ్రయజనితవిశేషవిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేః. * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః* విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత్రిత్యాదిశ్రుతిభ్యో నాత్మవిషయం విజ్ఞానం. కిం తర్హి. బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యాత్మప్రతిచ్ఛాయావిషయమేవ సుఖితో దుఃఖితోఽహమిత్యేవమాది ప్రత్యక్షవిజ్ఞానం. అయమహమితి విషయేణ విషయిణః సామానాధికరణ్యోపచారాత్. * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టిత్యన్యాత్మప్రతిషేధాచ్చ. దేహావయవవిశేష్యత్వాచ్చ సుఖదుఃఖయోర్విషయధర్మత్వం. * ఆత్మనస్తు కామాయేత్యాత్మార్థత్వశ్రుతేరయుక్తమితి చేన్న-* యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యవిద్యావిషయాత్మార్థత్వాభ్యుపగమాత్. * తత్కేన కం పశ్యేత్ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన * తత్ర కో మోహః కః శోక ఇత్యాదివిద్యావిషయే తత్ప్రతిషేధాచ్చ నాత్మధర్మత్వం. తార్కికసమయవిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- యుక్త్యాప్యాత్మనో దుఃఖిత్వానుపపత్తేః. న హి దుఃఖేన ప్రత్యక్షవిషయేణాత్మనో విశేష్యత్వం- ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్. ఆకాశస్య శబ్దగుణవత్త్వవదాత్మనో దుఃఖిత్వమితి చేన్న- ఏకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః. న హి సుఖగ్రాహకేణ ప్రత్యక్షవిషయేణ ప్రత్యయేన నిత్యానుమేయస్యాత్మనో విషయీకరణముపపద్యతే. తస్య చ విషయీకరణే ఆత్మన ఏకత్వాద్విషయ్యభావప్రసఙ్గః. ఏకస్యైవ విషయవిషయిత్వం దీపవదితి చేన్న- యుగపదసంభవా, దాత్మన్యంశానుపపత్తేశ్చ. ఏతేన విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకత్వం ప్రత్యుక్తం. ప్రత్యక్షానుమానవిషయయోశ్చ దుఃఖాత్మనోర్గుణగుణిత్వేనానుమానం- దుఃఖస్య నిత్యమేవ ప్రత్యక్షవిషయత్వా, ద్రూపాదిసామానాధికరణ్యా, చ్చ. మనఃసంయోగజత్వేఽప్యాత్మని దుఃఖస్య సావయవత్వవిక్రియావత్త్వానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్. న హ్యవికృత్య సంయోగి ద్రవ్యం గుణః కశ్చిదుపయన్నపయన్వా దృష్టః క్వచిత్. న చ నిరవయవం విక్రియమాణం దృష్టం క్వచి, దనిత్యగుణాశ్రయం వా నిత్యం,. న చాకాశ ఆగమవాదిభిర్నిత్యతయాఽవగమ్యతే. న చాన్యో దృష్టాన్తోఽస్తి. విక్రియమాణమపి తత్ప్రత్యయానివృత్తేర్నిత్యమేవేతి చేన్న- ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వవ్యతిరేకేణ విక్రియానుపపత్తేః. సావయవత్వేఽపి నిత్యత్వమితి చేన్న- సావయవస్యావయవసంయోగపూర్వకత్వే సతి విభాగోపపత్తేః. వజ్రాదిష్వదర్శనాన్నేతి చేన్న- అనుమేయత్వాత్సంయోగపూర్వత్వస్య. తస్మాన్నాత్మనో దుఃఖాద్యనిత్యగుణాశ్రయత్వోపపత్తిః. పరస్యాదుఃఖిత్వేఽన్యస్య చ దుఃఖినోఽభావే దుఃఖోపశమనాయ శాస్త్రారమ్భానర్థక్యమితి చేన్న- అవిద్యాధ్యారోపితదుఃఖిత్వభ్రమాపోహార్థత్వాత్. ఆత్మని ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణభ్రమాపోహవత్. కల్పితదుఃఖాత్మాభ్యుపగమాచ్చ. జలసూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదాత్మప్రవేశశ్చ ప్రతిబిమ్బవద్వ్యాకృతే కార్యే ఉపలభ్యత్వం. ప్రాగుత్పత్తేరనుపలబ్ధ ఆత్మా పశ్చాత్కార్యే చ సృష్టే వ్యాకృతే బుద్ధేరన్తరుపలభ్యమానః సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవజ్జలాదౌ కార్యం సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇవ లక్ష్యమాణో నిర్దిశ్యతే *స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్యేవమాదిభిః. న తు సర్వగతస్య నిరవయవస్య దిగ్దేశకాలాన్తరాపక్రమణప్రాప్తిలక్షణః ప్రవేశః కదాచిదప్యుపపద్యతే. న చ పరాదాత్మనోఽన్యోఽస్తి-* నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యవోచామ. ఉపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్చ సృష్టిప్రవేశస్థిత్యప్యయవాక్యానాం. ఉపలబ్ధేః పురుషార్థశ్రవణాత్ *ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *తస్య తావదేవ చిరమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః, *తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరం *తద్ధ్యగ్ర్యం సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం తత ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. భేదదర్శనాపవాదాచ్చ సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వదర్శనార్థపరత్వోపపత్తిః. తస్మాత్కార్యస్థస్యోపలభ్యత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుపచర్యతే. (ఆనఖాగ్రేభ్యః) ఆనఖాగ్రమర్యాదమాత్మనశ్చైతన్యముపలభ్యతే. తత్ర కథమివ ప్రవిష్ట ఇతి. ఆహ- యథా లోకే క్షురధానే- క్షురో ధీయతేఽస్మిన్నితి క్షురధానం. తస్మిన్నాపితోపస్కరాధానే క్షురోఽన్తఃస్థో యథోపలభ్యతేఽవహితః- ప్రవేశితః స్యాత్. యథా వా విశ్వంభరః- అగ్నిః. విశ్వస్య భరణాద్విశ్వంభరః. కులాయే- నీడే. అగ్నిః కాష్ఠాదావవహితః స్యాదిత్యనువర్తతే. తత్ర హి సమథ్యమాన ఉపలభ్యతే. యథా చ క్షురః క్షురధానే ఏకదేశేఽవస్థితో, యథా చాగ్నిః కాష్ఠాదౌ సర్వతో వ్యాప్యావస్థితః,- ఏవం సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సంవ్యాప్యావస్థిత ఆత్మా. తత్ర హి స ప్రాణనాదిక్రియావాన్దర్శనాదిక్రియావాం

శ్చోపలభ్యతే. తస్మాత్తత్రైవం ప్రవిష్టం తమాత్మానం ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టం న పశ్యన్తి- నోపలభన్తే. నన్వప్రాప్తప్రతిషేధోఽయం తన్న పశ్యన్తీతి- ద
ర్శనస్యాప్రకృతత్వాత్. నైష దోషః- సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థపరత్వాత్ప్రకృతమేవ తద్దర్శనం- *రూపం రూపం ప్రతిరూపో
బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయేతి మన్త్రవర్ణాత్. తత్ర ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టస్యాదర్శనే హేతుమాహ- అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాత్సః-
ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టః. కుతః పునరకృత్స్నత్వమితి ఉచ్యతే- ప్రాణన్నేవ- ప్రాణనక్రియామేవ కుర్వన్ ప్రాణో నామ- ప్రాణసమాఖ్యః ప్రాణాభి
ధానో భవతి. ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాద్ధి ప్రాణః ప్రాణితీత్యుచ్యతే- నాన్యాం క్రియాం కుర్వన్- యథా లావకః పాచక ఇతి. తస్మాత్క్రియాన్తరవిశిష్ట
స్యానుపసంహారాదకృత్స్నో హి సః. తథా వదనక్రియాం కుర్వన్ వక్తీతి వాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- చష్టే ద్రష్టా చక్షురితి. శృణ్వన్ శృణోతీతి శ్రోత్రం. ప్రాణ
న్నేవ ప్రాణో వదన్వాగిత్యాభ్యాం క్రియాశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శితో భవతి. పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రమిత్యాభ్యాం విజ్ఞానశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే- నా
మరూపవిషయత్వాద్విజ్ఞానశక్తేః. నహి నామరూపవ్యతిరిక్తం విజ్ఞేయమస్తి- తయోశ్చోపలమ్భకరణం చక్షుశ్శ్రోత్రే. క్రియా చ నామరూపసాధ్యా ప్రాణ
సమవాయినీ. తస్యాః ప్రాణాశ్రయాయా అభివ్యక్తౌ వాక్కరణం. తథా పాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యాని. సర్వేషాముపలక్షణార్థా వాక్. ఏతదేవ హి సర్వం
వ్యాకృతం- * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి హి వక్ష్యతి. (మన్వానో మనః) మనుత ఇతి. జ్ఞానశక్తివికాసానాం సాధారణం కరణం మనః మనుతేనేనే
తి. పురుషస్తు కర్తా సన్ మన్వానో మన ఇత్యుచ్యతే. తాన్యేతాని- ప్రాణాదీన్యస్య- ఆత్మనః కర్మనామాని- కర్మజాని నామాని. కర్మనామాన్యేవ- నతు వస్తుమాత్రవి
షయాణి- అతో నకృత్స్నాత్మవస్తుప్రద్యోతకాని. ఏవం హ్యసావాత్మా ప్రాణనాదిక్రియయా తత్తత్క్రియాజనితప్రాణాదినామరూపాభ్యాం వ్యాక్రి
యమాణోఽవద్యోత్యమానోఽపి. సమస్తః- అస్మాత్ప్రాణనాదిక్రియాసముదాయాదేకైకం- ప్రాణం చక్షురితి వా విశిష్టమనుపసంహృత్యేతరవిశిష్టక్రి
యాత్మకం మనసాఽయమాత్మేత్యుపాస్తే- చిన్తయతి. న స వేద- న స జానాతి బ్రహ్మ. కస్మాత్. అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాదేషః- ఆత్మా.
అస్మాత్ప్రాణనాదిసముదాయాదతః ప్రవిభక్త ఏకైకేన విశేషణేన విశిష్ట ఇతరధర్మాన్తరానుపసంహారాద్భవతి. యావదయమేవం వేద - పశ్యామి శృ
ణోమి స్పృశామీతి వా స్వభావప్రవృత్తివిశిష్టం వేద. తావదఞ్జసా కృత్స్నమాత్మానం న వేద. కథం పునః పశ్యన్ వేదేతి. ఆహ (ఆత్మేత్యేవ) ఆత్మా ఇతి-
ప్రాణనాదీని విశేషణాని యాన్యుక్తాని- తాని యస్య సః. ఆప్నువంస్తాన్యాత్మేత్యుచ్యతే. స తథా కృత్స్నవిశేషోపసంహారీ సన్ కృత్స్నో భవతి - వస్తుమా
త్రరూపేణ హి ప్రాణాద్యుపాధివిశేషక్రియాజనితాని విశేషణాని వ్యాప్నోతి. తథా చ వక్ష్యతి *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తస్మాదాత్మేత్యేవోపాసీ
త. ఏవం కృత్స్నో హ్యసౌ స్వేన వస్తురూపేణ గృహ్యమాణో భవతి. కస్మాత్కృత్స్న ఇత్యాశఙ్క్యాహ - అత్ర - అస్మిన్నాత్మని హి - యస్మాన్ని
రుపాధికే జలసూర్యప్రతిబిమ్బభేదా ఇవాదిత్యే ప్రాణాద్యుపాధికృతా విశేషాః ప్రాణాదికర్మజనామాభిధేయా యథోక్తా హ్యేతే ఏకం - అభిన్నతాం
భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. అత ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి నాపూర్వవిధిః- పక్షే ప్రాప్తత్వాత్. *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * కతమ ఆ
త్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేవమాద్యాత్మప్రతిపాదనపరాభిః శ్రుతిభిరాత్మవిషయం విజ్ఞానముత్పాదితం. తత్రాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనైవ తద్విషయా
నాత్మాభిమానబుద్ధిః కారకాదిక్రియాఫలాధ్యారోపణాత్మికాఽవిద్యా నివర్తితా. తస్యాం నివర్తితాయాం కామాదిదోషానుపపత్తేరనాత్మచిన్తానుపప
త్తిః- పారిశేష్యాదాత్మచిన్తైవ. తస్మాత్తదుపాసనమస్మిన్పక్షే న విధాతవ్యం- ప్రాప్తత్వాత్. తిష్ఠతు తావత్పాక్షిక్యాత్మోపాసనప్రాప్తిః- నిత్యా వేతి. అ
పూర్వవిధిస్స్యాత్- జ్ఞానోపాసనయోరేకత్వే సత్యప్రాప్తత్వాత్. న స వేదేతి విజ్ఞానం ప్రస్తుత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యభిధానాద్వేదోపాసనశబ్దయోరే
కార్థతావగమ్యతే. * అనేన హ్యేతత్సర్వం వేద * ఆత్మానమేవావేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ విజ్ఞానముపాసనం. తస్య చాప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్హత్వం. న చ స్వ
రూపాన్వాఖ్యానే పురుషప్రవృత్తిరుపపద్యతే - తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయం. కర్మవిధిసామాన్యాచ్చ. యథా * యజేత జుహుయాదిత్యాదయః క
ర్మవిధయః- న తైరస్యాత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాద్యాత్మోపాసనవిధేర్విశేషోఽవగమ్యతే. మానసక్రియాత్వాచ్చ విజ్ఞానస్య. య
థా * యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం మనసా ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్నిత్యాద్యా మానసీ క్రియా విధీయతే - తథాత్మేత్యేవోపాసీత * మ
న్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాద్యా క్రియైవ విధీయతే జ్ఞానాత్మికా. తథాఽవోచామ వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థత్వమితి. భావనాంశత్రయోపపత్తేశ్చ.
యథా హి * యజేతేత్యస్యాం భావనాయాం కిం కేన కథమితి భావ్యాద్యాకాఙ్క్షాపనయకారణమంశత్రయమవగమ్యతే - తథోపాసీతేత్యస్యామపి భావ
నాయాం విధీయమానాయాం కిముపాసీత - కేనోపాసీత - కథముపాసీతేత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామాత్మానముపాసీత మనసా త్యాగబ్రహ్మచర్యశమద
మోపరమతితిక్షాదీతికర్తవ్యతాసంయుక్త ఇత్యాదినా శాస్త్రేణైవ సమర్థ్యతేఽంశత్రయం. యథా చ కృత్స్నస్య దర్శపూర్ణమాసాదివిధ్యుద్దేశస్యోపయో
గః- ఏవమౌపనిషదాత్మోపాసనప్రకరణస్యాత్మోపాసనవిధ్యుద్దేశస్యైవోపయోగః. * నేతి నేతి * అస్థూలం * ఏకమేవాద్వితీయం * అశనాయాద్య
తీత ఇత్యేవమాదివాక్యానాముపాస్యాత్మస్వరూపవిశేషసమర్పణేనోపయోగః. ఫలం చ మోక్షోఽవిద్యానివృత్తిర్వా. అపరే వర్ణయన్తి - ఉపాసనేనాత్మ
విషయం విశిష్టం విజ్ఞానాన్తరం భావయేత్ - తేనాత్మా జ్ఞాయతే. అవిద్యానివర్తకం చ తదేవ. నాత్మవిషయం వేదవాక్యజనితం విజ్ఞానమిత్యేతస్మిన్నర్థే వ
చనాన్యపి * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత * ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యాదీని. న- అర్థాన్తరాభావాత్.
న చాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః. కస్మాత్. ఆత్మస్వరూపకథనానాత్మప్రతిషేధవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణార్థాన్తరస్య కర్తవ్యస్య మానసస్య
బాహ్యస్య వాఽభావాత్. తత్ర హి విధేస్సాఫల్యం- యత్ర విధివాక్యశ్రవణమాత్రజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిర్గమ్యతే- యథా *దర్శపూర్ణమా
సాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదౌ. న హి దర్శపూర్ణమాసవిధివాక్యజనితవిజ్ఞానమేవ దర్శపూర్ణమాసానుష్ఠానం. తచ్చాధికారాద్యపేక్షానుభావి.
నను * నేతి నేతీత్యాత్మప్రతిపాదకవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ దర్శపూర్ణమాసాదివత్పురుషవ్యాపారస్సమ్భవతి- సర్వవ్యాపారోపశమహేతుత్వాత్తదా

క్యజనితవిజ్ఞానస్య. నహ్యుదాసీనవిజ్ఞానం ప్రవృత్తిజనకం. అబ్రహ్మనాత్మవిజ్ఞాననివర్తకత్వాచ్చ *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యానాం. నచతన్నివృత్తౌ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే - విరోధాత్. వాక్యజనితవిజ్ఞానమాత్రాన్నాబ్రహ్మనాత్మవిజ్ఞాననివృత్తిరితిచేన్న- *తత్త్వమసి * నేతినేతి *ఆత్మైవేదం *ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదమమృతం * నాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృ * తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యాదివాక్యానాంతద్వాదిత్వాత్. ద్రష్టవ్యవిధేర్విషయసమర్పకాణ్యేతానీతిచేన్న- అర్థాన్తరాభావాదిత్యుక్తోత్తరత్వాత్. ఆత్మవస్తుస్వరూపసమర్పకైరేవవాక్యైః *తత్త్వమసీత్యాదిభిః శ్రవణకాలఏవతద్దర్శనస్యకృతత్వాద్ద్రష్టవ్యవిధేర్నానుష్ఠానాన్తరంకర్తవ్యమిత్యుక్తోత్తరమేతత్. ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రేణాత్మవిజ్ఞానేవిధిమన్తరేణనప్రవర్తతఇతిచేన్న-ఆత్మవాదివాక్యశ్రవణేనాత్మవిజ్ఞానస్యజనితత్వాత్. కింభోః కృతస్యకరణం. తచ్ఛ్రవణేపినప్రవర్తతఇతిచేన్న- అనవస్థాప్రసఙ్గాత్. యథాత్మవాది వాక్యార్థశ్రవణేవిధిమన్తరేణనప్రవర్తతే-తథావిధివాక్యార్థశ్రవణేపి విధిమన్తరేణ నప్రవర్తిష్యతఇతి విధ్యన్తరాపేక్షా- తథాతదర్థశ్రవణేపీత్యనవస్థాప్రసజ్యేత. వాక్యజనితాత్మజ్ఞానస్మృతిసన్తతేశ్శ్రవణవిజ్ఞానమాత్రాదర్థాన్తరత్వమితిచేన్న- అర్థప్రాప్తత్వాత్. యదైవాత్మప్రతిపాదకవాక్యశ్రవణాదాత్మవిషయంవిజ్ఞానముత్పద్యతే - తదైవతదుత్పద్యమానంతద్విషయం మిథ్యాజ్ఞానంనివర్తయదేవోత్పద్యతే. ఆత్మవిషయమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌచతత్ప్రభవాస్స్మృతయోనభవన్తిస్వాభావిక్యోఽనాత్మవస్తుభేదవిషయాః. అనర్థత్వావగతేశ్చ. ఆత్మావగతౌహిసత్యామన్యద్వస్త్వనర్థత్వేనావగమ్యతే- అనిత్యదుఃఖాశుద్ధ్యాదిబహుదోషవత్త్వాత్. ఆత్మవస్తునశ్చతద్విలక్షణత్వాత్. తస్మాదనాత్మవిజ్ఞానస్మృతీనామాత్మావగతేరభావప్రాప్తిః- పారిశేష్యాదాత్మైకవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతేరర్థతఏవభావాన్నవిధేయత్వం. శోకమోహభయాయాసాదిదుఃఖదోషనివర్తకత్వాచ్చతత్స్మృతేః. విపరీతజ్ఞానప్రభవోహిశోకమోహాదిదోషః. తథాచ *తత్రకోమోహః *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన *అభయంవైజనకప్రాప్తోసి *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతయః. నిరోధస్తర్హ్యర్థాన్తరమితిచేత్. అథాపిస్యాచ్చిత్తవృత్తినిరోధస్యవేదవాక్యజనితాత్మవిజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాత్, తన్త్రాన్తరేషుచకర్తవ్యతయావగతత్వా, ద్విధేయత్వమితిచేన్న- మోక్షసాధనత్వేనానవగమాత్. నహివేదాన్తేషుబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్పరమపురుషార్థసాధనత్వేనావగమ్యతే * ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *సయోహవైతత్పరమంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి *ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *తస్యతావదేవచిరం *అభయంహివైబ్రహ్మభవతియఏవంవేదేత్యేవమాదిశ్రుతిశతేభ్యః.అనన్యసాధనత్వాచ్చనిరోధస్య. నహ్యాత్మవిజ్ఞానతత్స్మృతిసన్తానవ్యతిరేకేణచిత్తవృత్తినిరోధస్యసాధనమస్తి. అభ్యుపగమ్యేదముక్తం. నతుబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాన్యన్మోక్షసాధనమవగమ్యతే. ఆకాఙ్క్షాఽభావాచ్చభావనాఽభావః. యదుక్తం *యజేతేత్యేవమాదౌకింకేనకథమితిభావనాకాఙ్క్షాయాంఫలసాధనేతికర్తవ్యతాభిరాకాఙ్క్షాపనయనంయథా- తద్వదిహాప్యాత్మవిజ్ఞానవిధావప్యుపపద్యతఇతి- తదసత్- *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసి *నేతినేతి *అనన్తరమబాహ్యం *అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాది వాక్యార్థవిజ్ఞానసమకాలమేవసర్వాకాఙ్క్షావినివృత్తేః. నచవాక్యార్థవిజ్ఞానేవిధిప్రయుక్తిః ప్రవర్తతే. విధ్యన్తరప్రయుక్తౌచానవస్థాదోషమవోచామ. నచ *ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యేషువిధిరవగమ్యతే - ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానేనైవావసితత్వాత్. వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యమితిచేత్. అథాపిస్యాద్యథా *సోరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్యరుద్రత్వమిత్యేవమాదౌ వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యం - ఏవమాత్మార్థవాక్యానామపీతిచేన్న - విశేషాత్. నవాక్యస్యవస్త్వన్వాఖ్యానం - క్రియాన్వాఖ్యానంవా ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యేకారణం. కింతర్హి. నిశ్చితఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వం. తద్యత్రాస్తితత్ప్రమాణంవాక్యం - యత్రనాస్తితదప్రమాణం. కించ - భోఃపృచ్ఛామస్త్వామాత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానపరేషువాక్యేషు ఫలవన్నిశ్చితంచవిజ్ఞానముత్పద్యతే- నవా. ఉత్పద్యతేచేత్- కథమప్రామాణ్యమితి. కింవానపశ్యస్యవిద్యాశోకమోహభయాది సంసారబీజదోషనివృత్తిం విజ్ఞానఫలం, నశృణోషివాకిం *తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః * మన్త్రవిదేవాస్మినాత్మవిత్సోహంభగవఃశోచామితంమాభగవాన్ఛోకస్యపారంతారయత్విత్యేవమాద్యుపనిషద్వాక్యశతాని. ఏవంవిద్యతేకిం *సోరోదీదిత్యాదిషునిశ్చితంఫలవచ్చవిజ్ఞానం. నచేద్విద్యతే - అస్త్వప్రామాణ్యం. తదప్రామాణ్యేఫలవన్నిశ్చితవిజ్ఞానోత్పాదకస్య కిమిత్యప్రామాణ్యంస్యాత్. తదప్రామాణ్యేవాదర్శపూర్ణమాసాదివాక్యేషు కోవిస్రమ్భః. ననుదర్శపూర్ణమాసాదివాక్యానాం పురుషప్రవృత్తివిజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ప్రామాణ్యం - ఆత్మవిజ్ఞానవాక్యేషు తన్నాస్తీతి. సత్యమేవ. నైషదోషః- ప్రామాణ్యకారణోపపత్తేః. ప్రామాణ్యకారణంచ యథోక్తమేవ - నాన్యత్. అలంకారశ్చాయం యత్సర్వప్రవృత్తి బీజనిరోధఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వమాత్మప్రతిపాదకవాక్యానాం-నాప్రామాణ్యకారణం. యత్తూక్తం * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివచనానాం వాక్యార్థవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణోపాసనార్థత్వమితి - సత్యమేతత్. కింతునాపూర్వవిధ్యర్థతా - పక్షప్రాప్తస్యనియమార్థతైవ. కథంపునరుపాసనస్యపక్షప్రాప్తిః - యావతాపారిశేష్యాదాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నిత్యైవేత్యభిహితం. బాఢం - యద్యప్యేవం - శరీరారమ్భకస్య కర్మణోనియతఫలత్వాత్సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావప్యవశ్యంభావినీ ప్రవృత్తిర్వాఙ్మనఃకాయానాం- లబ్ధవృత్తేఃకర్మణోబలీయస్త్వాత్- ముక్తేష్వాదిప్రవృత్తివత్. తేనపక్షేప్రాప్తం జ్ఞానప్రవృత్తిదౌర్బల్యం. తస్మాత్త్యాగవైరాగ్యాదిసాధనబలావలమ్బేనాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నియన్తవ్యాభవతి- నత్వపూర్వాకర్తవ్యా- ప్రాప్తత్వాదిత్యవోచామ. తస్మాత్ప్రాప్తవిజ్ఞానస్మృతిసన్తాననియమవిధ్యర్థాని * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివాక్యాని- అన్యార్థాసమ్భవాత్. అనాత్మోపాసనమిదం- ఇతిశబ్దప్రయోగాత్. యథా * ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాదౌనప్రియాదిగుణఏవోపాస్యః. కింతర్హి. ప్రియాదిగుణవత్ప్రాణాద్యేవోపాస్యం. తథేహాపీతిపరాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మగుణవదనాత్మవస్తూపాస్యమితిగమ్యతే. ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాచ్చ. పరేణచవక్ష్యతి * ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి - తత్రచవాక్యేఆత్మేవోపాస్యత్వేనాభిప్రేతః-ద్వితీయాశ్రవణాదాత్మానమేవేతి. ఇహతునద్వితీయాశ్రూయతే, ఇతిపరశ్చాత్మశబ్దఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి,. అతోనాత్మోపాస్యఆత్మ

గుణశ్చాన్యఇతిత్వవగమ్యతే. న- వాక్యశేషేఆత్మనఉపాస్యత్వేనావగమాత్. అస్యైవవాక్యస్యశేషేఆత్మైవోపాస్యత్వేనావగమ్యతే.- * తదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మాఽన్తరతరంయదయమాత్మా- * ఆత్మానమేవావేదితి. ప్రవిష్టస్యదర్శనప్రతిషేధాదనుపాస్యత్వమితిచేత్. యస్యైవాత్మనఃప్రవేశఉక్తః- తస్యైవదర్శనంవార్యతే- తన్నపశ్యన్తీతిప్రకృతోపాదానాత్. తస్మాదాత్మనోఽనుపాస్యత్వమితిచేన్న- అకృత్స్నత్వదోషాత్. దర్శనప్రతిషేధోఽకృత్స్నత్వదోషాభిప్రాయేణ - నాత్మోపాస్యత్వప్రతిషేధాయ - ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టత్వేనవిశేషణాత్. ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వమనభిప్రేతం - ప్రాణనాద్యేకైకక్రియావిశిష్టస్యాత్మనోఽకృత్స్నత్వవచనమనర్థకంస్యాదకృత్స్నోహ్యేషఇతఏకైకేనభవతీతి. అనేకైకవిశిష్టస్త్వాత్మాకృత్స్నత్వాదుపాస్యఏవేతిసిద్ధం. యస్త్వాత్మశబ్దస్యేతిపరఃప్రయోగః- ఆత్మశబ్దప్రత్యయయోరాత్మతత్త్వస్యపరమార్థతోఽవిషయత్వజ్ఞాపనార్థం. అన్యథాత్మానముపాసీతేత్యేవమవక్ష్యత్. తథాచార్థాదాత్మనిశబ్దప్రత్యయావనుజ్ఞాతౌ స్యాతాం-తచ్చానిష్టం-* నేతినేతి *విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాత్ *అవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతృ *యతోవాచోనివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. యత్తు *ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి-తదనాత్మోపాసనప్రసక్తనివృత్తిపరత్వాన్నవాక్యాన్తరం. అనిర్జ్ఞాతత్వసామాన్యాదాత్మా జ్ఞాతవ్యో, ఽనాత్మా, చ-తత్ర కస్మాదాత్మోపాసనఏవయత్న ఆస్థీయతే ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- నేతరవిజ్ఞానఇతి. అత్రోచ్యతే- తదేతదేవ- ప్రకృతంపదనీయం- గమనీయం. నాన్యత్. అస్యసర్వస్యేతినిర్ధారణార్థాషష్ఠీ. అస్మిన్సర్వస్మిన్నిత్యర్థః. యదయమాత్మా- యదేతదాత్మతత్త్వం. కింనవిజ్ఞాతవ్యమేవాన్యత్. న. కింతర్హి. జ్ఞాతవ్యత్వేఽపినపృథగ్జ్ఞానాన్తరమపేక్షతేఆత్మజ్ఞానాత్. కస్మాత్. అనేన- ఆత్మజ్ఞానేనహి- యస్మాదేతత్సర్వం-అనాత్మజాతమన్యద్యత్తత్సర్వం-సమస్తంవేద- జానాతి. నన్వన్యజ్ఞానేనాన్యన్నజ్ఞాయతఇతి. అస్యపరిహారందున్దుభ్యాదిగ్రన్థేనవక్ష్యామః. కథంపునరేతత్పదనీయమితి. ఉచ్యతే- యథాహవైలోకేపదేన- గవాదిఖురాఙ్కితోదేశఃపదమిత్యుచ్యతే. తేనపదేన. నష్టంవివిత్సితంపశుంపదేనాన్విష్యమాణోఽనువిన్దేత్ - లభేత. ఏవమాత్మనిలబ్ధేసర్వముపలభతఇతి. నన్వాత్మనివిజ్ఞాతేసర్వమన్యద్విజ్ఞాయతఇతిజ్ఞానే ప్రకృతేకథంలాభోఽప్రకృతఉచ్యతఇతి. న - జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వస్యవివక్షితత్వాత్. ఆత్మనోహ్యలాభోఽజ్ఞానమేవ- తస్మాజ్జ్ఞానమేవాత్మనోలాభః. నానాత్మలాభవదప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణఆత్మలాభః - లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదాభావాత్. యత్రహ్యాత్మనోఽనాత్మాలబ్ధవ్యోభవతి- తత్రాత్మాలబ్ధా- లబ్ధవ్యోఽనాత్మా. సచాప్రాప్తఉత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః-కారకవిశేషోపాదానేనక్రియావిశేషముత్పాద్యలబ్ధవ్యః. సత్వప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణోఽనిత్యః. మిథ్యా- అజ్ఞానజనితకామక్రియాప్రభవత్వాత్- స్వప్నేపుత్రాదిలాభవత్. అయంతుతద్విపరీతఆత్మా- ఆత్మత్వాదేవనోత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః. అతోనిత్యలబ్ధస్వరూపత్వేఽపిసత్యవిద్యామాత్రంవ్యవధానం - యథాగృహ్యమాణాయాఅపిశుక్తికాయాఃవిపర్యయేణరజతాభాసాయాఅగ్రహణంవిపరీతజ్ఞానవ్యవధానమాత్రం-. తథాగ్రహణంజ్ఞానమాత్రమేవ- విపరీతజ్ఞానవ్యవధానాపోహార్థత్వాజ్జ్ఞానస్య. ఏవమిహాప్యాత్మనోఽలాభోఽవిద్యామాత్రవ్యవధానం- తస్మాద్విద్యయాతదపోహనమాత్రమేవలాభః - నాన్యఃకదాచిదుపపద్యతే. తస్మాదాత్మలాభేజ్ఞానాదర్థాన్తరసాధనస్యానర్థక్యంవక్ష్యామః. తస్మాన్నిరాశఙ్కమేవజ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వంవివక్షన్నాహజ్ఞానంప్రకృత్యానువిన్దేదితి. విన్దతేర్లాభార్థత్వాత్. గుణవిజ్ఞానఫలమిదముచ్యతే- యథాఽయమాత్మానామరూపానుప్రవేశేనఖ్యాతింగతః, ఆత్మేత్యాదినామరూపాభ్యాంప్రాణాదిసంహతించ- శ్లోకంప్రస్తవా, నితి - ఏవంయోవేదసకీర్తిం - ఖ్యాతింశ్లోకంచ - సఙ్ఘాతమిష్టైస్సహవిన్దతే- లభతే. యద్వా-యథోక్తంవస్తుయోవేద-ముముక్షూణామపేక్షితంకీర్తిశబ్దితమైక్యజ్ఞానం, తత్ఫలంశ్లోకశబ్దితముక్తి, మాప్నోతీతిముఖ్యమేవఫలం. ౭

అ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధంవక్తుంప్రతీకమాదాయవృత్తంకీర్తయతి (తద్ధేత్యాదినా) తస్యాదేయత్వార్థంవైదికమిత్యుక్తం. సాధనమిత్యుక్తేముక్తిసాధనంపురఃస్ఫురతి- తన్నిరస్యతి (జ్ఞానేతి) ఏకరూపస్యమోక్షస్యానేకరూపంనసాధనంభవతీతిభావః. ముక్తిసాధనంమానవస్తుతన్త్రంతత్త్వజ్ఞానం- ఇదంతుకారకసాధ్యం- అతోఽపినతద్ధేతురిత్యాహ (కర్త్రాదీతి) కించ- ఇదంప్రజాపతిత్వఫలావసానం * మృత్యురస్యాత్మాభవతీతిశ్రుతేః. నచతదేవకైవల్యం- భయారత్యాదిశ్రవణాత్. అతోఽపినేదంముక్త్యర్థమిత్యాహ (ప్రజాపతిత్వేతి) కించ - నిత్యసిద్ధాముక్తిః- ఇదంతుసాధ్యఫలం- అతోఽపినముక్తిహేతురిత్యాహ (సాధ్యమితి) కించ-ముక్తిర్వ్యాకృతాదర్థాన్తరం-*అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదిశ్రుతేః. ఇదంతునామరూపవ్యాకృతం - అతోఽపినతద్ధేతురిత్యాహ (ఏతావదేవేతి) సన్నిత్యవ్యాకృతశబ్దితామవతారయన్నితివాక్యాత్పూర్వోక్తస్యతద్ధేదమిత్యాదేర్వాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానకర్మఫలోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. బీజావస్థా - సాభాసప్రత్యగవిద్యా. తస్యానిర్దేష్టుమిష్టత్వమేవ- నసాతత్వాన్నిర్దేశ్యత్వం- అనిర్వాచ్యత్వాదితివక్తుంనిర్దిదిక్షితేత్యుక్తం. వృక్షస్యబీజావస్థాంలోకోనిర్దిశతీతిసమ్బన్ధః. యద్జ్ఞానేపుమర్థాప్తిః - తదేవవాచ్యం. కిమితిప్రత్యగవిద్యోచ్యతే. తత్రాహ (కర్మేతి) (ఉద్ధర్తవ్యఇతి) తన్మూలనిరూపణమర్థవదితిశేషః. అథపురుషార్థమర్థయమానస్యతదుద్ధారాపేక్షోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తదుద్ధరణేహీతి) ననుసంసారస్యమూలమేవనాస్తి- స్వభావవాదాత్. ప్రధానాద్యేవవాతన్మూలం- నాజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాశఙ్కాంశ్రుతిస్మృతిభ్యాంపరిహరతి (తథాచేతి) ఊర్ధ్వం - ఉత్కృష్టంకారణంకార్యాపేక్షయాపరమవ్యాకృతంమూలమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. హిరణ్యగర్భాదయోఽమూలాపేక్షయాఅవాక్శాఖాఇత్యవాక్శాఖః. ఏవం * ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమిత్యాదిగీతాఅపినేతవ్యాః. అస్తిహిసంసారస్యమూలం- * నేదమమూలంభవిష్యతీతిశ్రుతేః. తచ్చాజ్ఞానంబ్రహ్మైవేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమితిభావః. సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయపదానివ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) అప్రత్యక్షాభిధానేనతదితిసర్వనామ్నాబీజావస్థంజగదభిధీయతే-పరోక్షత్వాదితిసమ్బన్ధః. కథంజగతోబీజావస్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతర్హీత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగితి) కథంతస్యపరోక్షత్వం- తత్రాహ (భూతేతి) నిపాతార్థమాహ (సుఖేతి) హశబ్దార్థమభినయతి (కిలేతి) యథావర్ణితమిత్యనర్థత్వేనసంసారేఽసారతోక్తిః. పదద్వయసామానాధికరణ్యలబ్ధమర్థమాహ (తదిదమితి) ఏకత్వమభినయేనోదాహరతి (తదే

వేతి) ఏకత్వావగతిఫలంకథయతి (అథేతి) సామానాధికరణ్యవశాదేకత్వేనిశ్చితేసత్యనన్తరం * నాసతోవిద్యతేభావోనాభావోవిద్యతేసతఇతిస్మృతి రనుసృతాభవతీతిభావః. అజ్ఞాతంబ్రహ్మజగతోమూలమిత్యుక్త్వాతద్వివర్తోజగదితినిరూపయతి (తదేవంభూతమితి) తృతీయామిత్థంభావార్థత్వేన వ్యాచష్టే (నామ్నేతి) క్రియాపదప్రయోగాభిప్రాయంతదనువాదపూర్వకమాహ (వ్యాక్రియతేతి) తత్రపదచ్ఛేదపూర్వకంతద్వ్యాచ్యమర్థ మాహ (వ్యాఙక్రియతేత్యాదినా) స్వయమేవేతికుతోవిశేష్యతే - కారణమన్తరేణహికార్యోత్పత్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) నిర్హేతుకార్యసిద్ధ్యనుపపత్త్యాక్షిప్తోనియన్తా- జనయితా,. కర్తాచోత్పత్త్యా,. సాధనక్రియా- కరణవ్యాపారః,. తన్నిమిత్తం - తదపేక్షంవ్యక్తీభావ మాపద్యతఇతియోజనా. నామసామాన్యందేవదత్తాదినావిశేషనామ్నాసంయోజ్యసామాన్యవిశేషవానర్థోనామవ్యాకరణవాక్యేవివక్షితఇత్యాహ (అ సావిత్యాదినా) అసౌశబ్దస్యార్థోఽవ్యయత్వేననేయః. రూపసామాన్యంశుక్లకృష్ణాదినావిశేషేణసంయోజ్యాచ్యతేరూపవ్యాకరణవాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినా) అవ్యాకృతమేవవ్యాకృతాత్మనావ్యక్తమిత్యేతత్సుప్తప్రబుద్ధదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (తదిదమితి) తద్ధేత్యత్రమూలకారణముక్త్వాతన్నా మరూపాభ్యామిత్యాదినాతత్కార్యముక్తం. ఇదానీంప్రవేశవాక్యస్థసశబ్దాపేక్షితమర్థమాహ (యదర్థఇతి) కాణ్డద్వయాత్మనోవేదస్యారమ్భో యస్యపరస్యప్రతిపత్త్యర్థోవిజ్ఞాయతే. కర్మకాణ్డంహిస్వార్థానుష్ఠానాహితచిత్తశుద్ధిద్వారాతత్త్వజ్ఞానోపయోగీష్యతే- జ్ఞానకాణ్డంతుసాక్షాదేవత త్రోపయుజ్యతే. * సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిచశ్రూయతే. సపరోఽత్రప్రవిష్టోదేహాదావితియోజనా. సర్వస్యామ్నాయస్యబ్రహ్మణ్యేవసమన్వ యముక్త్వాతత్రవిరోధసమాధానార్థమాహ (యస్మిన్నితి) అధ్యాసస్యచతుర్విధఖ్యాతీనామన్యతమత్వంవారయతి (అవిద్యయేతి) తస్యామిథ్యా జ్ఞానత్వేనసాదిత్వాదనాద్యధ్యాసహేతుత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక్యేతి) విద్యాప్రాగభావత్వమవిద్యాయావ్యావర్తయతి (కర్త్రీతి) సహితదుపాదానత్వమభావత్వేసమ్భవతి- నచోపాదానాన్తరమస్తీతిభావః. అన్వయస్తుసర్వత్రయచ్ఛబ్దస్యపూర్వవద్ద్రష్టవ్యః. ఆత్మనికర్తృత్వాధ్యాస స్యావిద్యాకృతత్వోక్త్యాసమన్వయేవిరోధస్సమాహితః. సమ్ప్రత్యధ్యాసకారణస్యోక్తత్వేఽపినిమిత్తోపాదానభేదంసాఙ్ఖ్యవాదమాశఙ్క్యోక్తమేవకార ణంతచ్ఛేదనిరాకరణార్థంకథయతి(యఃకారణమితి) శ్రుతిస్మృతివాదేషుపరస్యతత్కారణత్వంప్రసిద్ధమితిభావః. నామరూపాత్మకస్యద్వైతస్యావిద్యావి ద్యమానదేహత్వాద్విద్యాపనోద్యత్వంసిద్ధ్యతీత్యాహ(యదాత్మకేతి)వ్యాకర్తురాత్మనఃస్వభావతశ్శుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (సలిలాదితి) వ్యాక్రియమా ణయోర్నామరూపయోస్స్వతోఽశుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (మలమివేతి) యథాఫేనాదిజలోత్థంతన్మాత్రమేవ - తథాఽజ్ఞాతబ్రహ్మోత్థంజగద్బ్ర హ్మమాత్రంతజ్జ్ఞానబాధ్యంచేతిభావః. నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమపివస్తునస్స్వతోఽజ్ఞాననివర్తకం- కేవలస్యాతత్సాధకత్వాత్. వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యారూ ఢంతుతథేతిమన్వానోబ్రూతే (యశ్చేతి) * ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (తాభ్యా మితి) నామరూపాత్మకద్వైతాసంస్పర్శిత్వాదేవనిత్యశుద్ధత్వం. అశుద్ధేఃద్వైతసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తత్రావిద్యాప్రయోజికేత్యభిప్రేత్యతత్సమ్బన్ధంని షేధతి (బుద్ధేతి) తస్మాదేవదుఃఖాద్యనర్థాసంస్పర్శిత్వమాహ (ముక్తేతి) విద్యాదశాయాంశుద్ధ్యాదిసద్భావేఽపిబన్ధావస్థాయాంనైవమితిచేత్ - నే త్యాహ (స్వభావఇతి) అవ్యాకృతవాక్యోక్తమజ్ఞాతంపరమాత్మానంపరామృశతి (సఇతి) తమేవకార్యస్థంప్రత్యక్త్వేననిర్దిశతి (ఏషఇతి) ఆత్మా హిస్వతోనిత్యశుద్ధత్వాదిరూపోఽపిస్వావిద్యావష్టమ్భాన్నామరూపేవ్యాకరోతీతితత్సర్జనస్యావిద్యామయత్వంవివక్షిత్వాహ (అవ్యాకృతఇతి) తయోరా త్మనావ్యాకృతత్వేతదతిరేకేణాభావఃఫలతీతిమత్వావిశినష్టి (ఆత్మేతి) జనిమన్మాత్రమిహశబ్దార్థంకథయతి (బ్రహ్మాదీతి) తత్రైవదుఃఖాదిసమ్బన్ధో నాత్మనీతిమన్వానోవిశినష్టి (కర్మేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యేపదద్వయసామానాధికరణ్యాధిగతేహేతుమాహ (ప్రవిష్టఇతి) పరమాత్మాస్రష్టాసృష్టిప్రవి ష్టోజగతీత్యాదిష్టమాక్షిపతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధంసమాధత్తే (నేత్యాదినా) వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాజ్జగత్కర్తురవివక్షితత్వము క్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆక్షిప్తేతి) ముచ్యతేవత్సఃస్వయమేవేతివత్కర్మకర్తరిలకారోవ్యాకరణసౌకర్యాపేక్షయాసత్యేవకర్తరినిర్వహతీతిభావః. అ వ్యాకృతశబ్దస్యనియన్త్రాదియుక్తజగద్వాచిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదంశబ్దేతి) కథముక్తసామానాధికరణ్యమాత్రాదవ్యాకృతస్యజగతోనియన్త్రాది యుక్తత్వం- తత్రాహ (యథేతి) నియన్త్రాదీత్యాదిశబ్దేనకర్తృకరణాదిగ్రహణం. నిమిత్తాదీత్యాదిపదేనోపాదానముచ్యతే. విమతంనియన్త్రాది సాపేక్షం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కస్తర్హిప్రాగవస్థేసమ్ప్రతితనేచజగతివిశేషః-తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) కథంపునరవ్యాకృతేనజగ ద్వాచినాపరోగృహ్యతే - ఏకస్యశబ్దస్యానేకార్థత్వాయోగాత్. అతఆహ (దృష్టశ్చేతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (కదాచిదితి) ఉభయవివక్షయా గ్రామశబ్దప్రయోగస్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) ఇహేత్యవ్యాకృతవాక్యోక్తిః. నివాసమాత్రవివక్షయాగ్రామశబ్దప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తిక మాహ (తథేతి) నివాసిజనమాత్రవివక్షయాతత్ప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తికంకథయతి (తథామహానితి) అవ్యాకృతవాక్యేపరస్యప్రకృతత్వాత్తస్య ప్రవేశవాక్యేసశబ్దేనపరామృష్టస్యసృష్టికార్యేప్రవేశఉక్తః- తంచప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) కథమితిసూచితామనుపపత్తిమేవస్పష్టయ తి (అప్రవిష్టోహీతి) దృష్టాన్తావష్టమ్భేనప్రవేశవాదీశఙ్కతే (పాషాణేతి) తదేవవివృణోతి (అథాపీత్యాదినా) పరస్యపరిపూర్ణస్యక్వచిత్ప్రవే శాభావేపీతియావత్. తచ్ఛబ్దస్సృష్టకార్యవిషయః. ధర్మాన్తరం- జీవాఖ్యం. దృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) పాషాణాద్బాహ్యస్సర్పాదిస్తత్రప్ర విష్టఇతిశఙ్కాపోహార్థంసహజవిశేషణం. సర్పాదేరశ్మాదిరూపేణస్థితభూతపఞ్చకపరిణామత్వాత్తత్రసహజత్వం. పాషాణాదౌయానిభూతానిస్థితాని- తేషాంపరిణామస్సర్పాదిః. తద్రూపేణతత్రభూతానామనుప్రవేశవదపరిచ్ఛిన్నస్యాపిపరస్యజీవాకారేణబుద్ధ్యాదౌప్రవేశసిద్ధిరిత్యర్థః. ఆక్షేప్తాబ్రూ తే (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (యఃస్రష్టేతి) ననుతక్ష్ణానిర్మితేవేశ్మనితతోఽన్యస్యాపిప్రవేశోదృశ్యతే- తథాపరేణసృష్టేజగత్యన్యస్యప్రవేశోభవిష్య తి. నేత్యాహ (యథేతి) పాషాణసర్పన్యాయేనకార్యస్థస్యైవపరస్యజీవాఖ్యేపరిణామే * తత్సృష్ట్వేత్యాదిశ్రవణమనుపపన్నమితివ్యతిరేకందర్శ

యతి (నహీతి) అస్తు తర్హి పరస్య మార్జారాదివత్పూర్వావస్థానత్యాగేనావస్థానాన్తరసంయోగాత్మా ప్రవేశః నేత్యాహ (నచేతి) నిరవయవస్యో
ఽపరిచ్ఛిన్నస్యాత్మా- తస్య స్థానాన్తరేణ వియోగం ప్రాప్య స్థానాన్తరేణ సహ సంయోగలక్షణో యః ప్రవేశః - స సావయవే పరిచ్ఛిన్నే చ మార్జారాదావ్య
ప్రవేశసదృశోఽనభవతీతి యోజనా. వియద్వ్యాప్తిహేతుస్సుష్ఠైవ యోజనా. ప్రవేశశ్రుత్యా నిరవయవత్వాసిద్ధిం శఙ్కతే (సావయవ ఇతి) ప్ర
వేశశ్రుతేరన్యథోపపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) అమూర్తత్వం-నిరవయవత్వం. పురుషత్వం-పూర్ణత్వం. ప్రకా
రాన్తరేణ ప్రవేశోపపత్తిం శఙ్కతే (ప్రతిబిమ్బేతి) ఆదిత్యాదౌ జలాదినా సన్నికర్షాదిసమ్భవాత్ప్రతిబిమ్బాఖ్య ప్రవేశోపపత్తిః- ఆత్మని తు పరస్మిన్నస
ఙ్గేఽనవచ్ఛిన్నే కేనచిదపి తదభావాన్న యథోక్తప్రవేశసిద్ధిరిత్యాహ (నవస్త్వన్తరేణేతి) ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశం చోదయతి (ద్రవ్య ఇతి)
పరస్యాపి కార్యే ప్రవేశ ఇతి శేషః. గుణాపేక్షయా పరస్య వైలక్షణ్యం దర్శయన్ పరిహరతి (నేత్యాదినా) స్వాతన్త్ర్యశ్రవణం * ఏష సర్వేశ్వ
ర ఇత్యాది. పనసాదిఫలే బీజస్య ప్రవేశవత్కార్యే పరస్య ప్రవేశస్స్యాదితి శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఫల ఇత్యాదినా) వినాశాదీత్యాదిశబ్దేనానాత్మత్వా
నీశ్వరత్వాదిగృహ్యతే. ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (నచేతి) జన్మాదీనాం ధర్మాణాం ధర్మిణో భిన్నత్వాభిన్నత్వాసమ్భవాదిన్యాయః. బీజఫ
లయోరవయవావయవిత్వం- పాషాణసర్పయోరాధారాధేయతేత్యపునరుక్తిః. పరస్య సర్వప్రకారప్రవేశాసమ్భవే శ్రుతేరాలమ్బనం వాచ్యమిత్యాశ
ఙ్క్య పూర్వపక్షముపసంహరతి (అన్యథేతి) జగతో హి పరః స్రష్టేతి వేదాన్తమర్యాదా - స్రష్టైవ చ ప్రవేష్టా- * ప్రవిశ్య వ్యాకరవాణీతి ప్రవే
శవ్యాకరణయోరేకకర్తృత్వశ్రుతేః. తస్మాత్పరస్మాదన్యస్య ప్రవేశో న యుక్తిమానితి సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాద
యతి (తథేతి) ఐతరేయశ్రుతిరపి యథోక్తమర్థముపోద్బలయతీత్యాహ (సఏతమేవేతి) శ్రీనారాయణాఖ్యమన్త్రోపనిషదప్యత్రానుకూలయతి (స
ర్వాణీతి) వాక్యాన్తరముదాహరతి (త్వంకుమార ఇతి) అత్రైవ వాక్యశేషస్యానుగుణ్యం దర్శయతి (పుర ఇతి) ఉదాహృతశ్రుతీనాం తాత్పర్య
మాహ (నపరాదితి) పరస్య ప్రవేశే ప్రవిష్టానామితో భేదాత్తదభిన్నస్య తస్యాపి నానాత్వప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టానామితి) సపరస్యానేక
త్వం- ఏకత్వశ్రుతివిరోధాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) విచార - విచచారేతి యావత్. పరస్య ప్రవేశే నానాత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాఖ్యాయ దోషా
న్తరం చోదయతి (ప్రవేశ ఇతి) తేషాం సంసారిత్వే పరస్యాపి తథాత్వం- తదాహ (తదనన్యత్వాదితి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన దూషయతి (నేతి) అను
భవమనుసృత్య శఙ్కతే (సుఖీతి) న- అసంసారిత్వమితి శేషః. గూఢాభిసన్ధిరుత్తరమాహ (నేతి) ఆగమో హి పరస్యాసంసారిత్వే మానం త్వయోచ్యతే-
స చాధ్యక్షనిరుద్ధో న స్వార్థే మానం. న చ వైపరీత్యం - జ్యేష్ఠత్వేన బలవత్త్వాదితి శఙ్కతే (ప్రత్యక్షాదీతి) శక్తిం తే పూర్వవాదినస్స్వాశయమావిష్కుర్వ
వతి సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిమాహ (నోపాధీతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తదాశ్రయత్వేన జనితో విశేషః - చిదాభాసః. తద్గతదుఃఖాదివిషయత్వాత్ప్రత్య
క్షాదేరాభాసత్వాత్తేనాత్మనస్సంసారిత్వావగమస్య న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షాదీనామనాత్మవిషయత్వా, దాత్మవిషయత్వాచ్చాగమస్య, భి
న్నవిషయతయా నానయోర్మిథో విరోధోఽస్తీత్యపి ప్రత్యాత్మనోఽధ్యక్షావిషయత్వే శ్రుతిరుదాహరతి (నదృష్టేరితి) సుఖ్యహమిత్యాది ప్రతిభాసస్య
తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తమేవ స్మారయతి (కింతర్హీతి) బుద్ధ్యాదిరుపాధిః. తత్రాత్మప్రతిచ్ఛాయా- తత్ప్రతిబిమ్బః. తద్విషయమేవ సుఖ్య
హమిత్యాదివిజ్ఞానమితి యోజనా. ఆత్మనో దుఃఖిత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అయమితి) అయం - దేహోఽహమితి దృశ్యేన ద్రష్టుస్తాదాత్మ్యాధ్యాస
దర్శనాద్దృశ్యవిశిష్టస్యైవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాన్న కేవలస్యాత్మనో దుఃఖాదిసంసారోఽస్తీత్యర్థః. కించ-అస్థూలాదివిశేషణమక్షరం ప్రకృత్య తస్యైవ ప్ర
త్యగాత్మత్వం దర్శయన్తీ శ్రుతిరాత్మనస్సంసారిత్వం వారయతీత్యాహ (నాన్యదితి) కించ- పాదయోర్దుఃఖం శిరసి దుఃఖమితి దేహావయవావచ్ఛిన్నత్వేన
తత్ప్రతీతేస్తద్ధర్మత్వనిశ్చయాన్నాత్మని సంసారిత్వం ప్రామాణికమిత్యాహ (దేహేతి) శ్రుతివశాదాత్మనస్సంసారిత్వం శఙ్కతే (ఆత్మన ఇతి) సు
ఖం తావదాత్మాశ్రయం- * ఆత్మనస్తు కామాయేతి సుఖసాధనస్యాత్మార్థత్వశ్రుతేః. అత ఏవ తన్నాశభూతం దుఃఖమపి తత్రేత్యాత్మనస్సంసారిత్వము
యుక్తమిత్యర్థః. అవిద్యసంసారిత్వానువాదేనాత్మనోఽనతిశయానన్దత్వప్రతిపాదకం *ఆత్మనస్తు కామాయేత్యాదివాక్యమితి మత్వాహ (నేతి) తదా
విద్యసంసారానువాదిత్వే తత్ర గమకమాహ (యత్రేతి) అనేన హి వాక్యేనావిద్యావస్థాయామేవాత్మార్థత్వం సుఖాదేరభ్యుపగమ్యతే- అతోఽనతస్యాత్మ
ధర్మత్వమిత్యర్థః. ఆత్మని సంసారిత్వస్యాప్రతిపాద్యత్వేఽపి గమకమాహ (తత్కేనేతి) ఆత్మనోఽసంసారిత్వే విద్వదనుభవమనుకూలయితుం చశబ్దః. త
ర్కశాస్త్రప్రామాణ్యాదాత్మనస్సంసారిత్వమితి శఙ్కతే (తార్కికేతి) బుద్ధ్యాదిచతుర్దశగుణవానాత్మేతి తార్కికసమయః- తేన విరోధాత్తస్యాసం
సారిత్వమయుక్తం- తర్కావిరుద్ధో హి సిద్ధాన్తో భవతీత్యర్థః. సర్వతర్కావిరోధీ వా- కతిపయతర్కావిరోధీ వా సిద్ధాన్తః. నాద్యః- తార్కికాదిసిద్ధాన్తస్యాపి మి
థో వైదికతన్త్రైశ్చ విరోధాదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయే తు శ్రౌతతర్కావిరోధాదాత్మాసంసారిత్వసిద్ధాన్తోఽపి సిధ్యేదిత్యభిసన్ధాయాహ (నయుక్త్యాపీతి)
కించ- దుఃఖాదిరాత్మధర్మో న భవతి- వేద్యత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (నహీతి) ప్రత్యక్షావిషయత్వోక్త్యా ప్రతీచస్తద్విషయదుఃఖాదిశేష్యత్వమ
యుక్తం- ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోశ్శబ్దాకాశయోరివ దుఃఖాత్మనోరపి గుణగుణిత్వసమ్భవాదితి శఙ్కతే (ఆకాశస్యేతి) యత్ర ధర్మధర్మిభావః- తత్రైకజ్ఞాన
గమ్యత్వం దృష్టం- యథా శుక్లో ఘట ఇతి. తద్వ్యాపకం వ్యావర్తమానం దుఃఖాత్మనోర్ధర్మధర్మిత్వం వ్యావర్తయతి. శబ్దాకాశయోరపి గుణగుణిభావో నాస్మా
కం సమ్మతః- శబ్దతన్మాత్రమాకాశమితి స్థితేరిత్యాశయేనాహ (నైకేతి) కథం తదనుపపత్తిః- తత్రాహ (నహీతి) నిత్యానుమేయస్యేతి జరత్తార్కికమతా
నుసారేణ సాఙ్ఖ్యసమయానుసారేణ నోక్తం. ఆధునికం తార్కికం ప్రత్యాహ (తస్యచేతి) సుఖాదివదాత్మనోఽపి ప్రత్యక్షేణ విషయీకారే సత్యేకస్మిన్
దేహే తదైక్యసమ్మతే, రాత్మాన్తరస్య తత్రాయోగాదేకత్ర భోక్తృద్వయానిషేధః. పురుషాన్తరస్యాన్యం ప్రత్యప్రత్యక్షత్వా, ద్ద్రష్టృప్రతిభావాదాత్మదృశ్య
త్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. దీపస్య స్వవ్యవహారహేతుత్వేన విషయవిషయిత్వవదేకస్యైవాత్మనో ద్రష్టృదృశ్యత్వసిద్ధేః ప్రతిభానాస్తీతి శఙ్కతే (ఏకస్యైవేతి)

ఆత్మనో విషయవిషయిత్వం కార్త్స్న్యేన - అంశాభ్యాం వా. ఆద్యేపి యుగపత్ - క్రమేణ వా. నాద్య ఇత్యాహ (న యుగపదితి) క్రియాయాం గుణత్వం- కర్మత్వం. తత్ర ప్రాధాన్యం- కర్తృత్వం. అతో యుగపదేకక్రియాం ప్రత్యేకస్య సాకల్యేన గుణప్రధానత్వాయోగాన్నైవమిత్యర్థః. న ద్వితీయః - ఏకథా నేన్యాభావాదితి మత్వా కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (ఆత్మనీతి) ఏతేన ప్రదీపదృష్టాన్తోపి ప్రతినీతః - తస్యాంశాభ్యాం తద్భావే ప్రకృతానుకూలత్వాత్. నను విజ్ఞానవాదినో యుగపదేకస్య విజ్ఞానస్య సాకల్యేన గ్రాహ్యగ్రాహకత్వముపయన్తి- తథా స్వదాత్మనోపి స్యాత్ - తత్రాహ (ఏతేనేతి) ఏకస్యోభయత్వనిరాసేనేత్యర్థః. మా భూత్ ప్రతీత్యనుగమికం పారిభాషికం వాత్మనస్సంసారిత్వం- ఆనుమానికం తు భవిష్యతి- దుఃఖాది క్వచిదాశ్రితం- గుణత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాశ్రయే సిద్ధే పరిశేషాదాత్మనస్తదాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) న హి మిథో విరుద్ధయోర్గుణగుణిత్వమనుమేయం, దుఃఖాదేశ్చ సాభాసబుద్ధిస్థత్వాత్ పారిశేష్యాసిద్ధిరిత్యర్థః. సాభాసాన్తఃకరణనిష్ఠం దుఃఖాదీత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్కథం సిద్ధసాధనమిత్యాశఙ్క్య దుఃఖ్యహమిత్యాది ప్రత్యక్షస్యాత్ర ప్రమాణత్వాదుక్తానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతయా పరిశేషాసిద్ధిరిత్యాహ (దుఃఖస్యేతి) యత్ర రూపాదిమతి దేహే దాహచ్ఛేదాదిదృష్టం- తత్రైవ తత్కృతదుఃఖాద్యుపలమ్భాన్నాత్మనస్తద్వత్త్వమితి హేత్వన్తరమాహ (రూపాదీతి) యత్త్వాత్మమనస్సంయోగాదాత్మని బుద్ధ్యాదయో నవ వైశేషికా గుణా భవన్తీతి- తద్దూషయతి (మనస్సంయోగేతి) దుఃఖస్యాత్మని మనస్సంయోగజత్వే భ్యుపగతేపి మనోవదాత్మనస్సంయోగిత్వాత్ సావయవత్వాదిప్రసక్తౌ దాత్మనోప్యేవం స్యాదిత్యర్థః. తత్ర సంయోగిత్వే సక్రియత్వం సాధయతి (న హీతి) సమ్ప్రతి సక్రియత్వేన సావయవత్వం ప్రతిపాదయతి (న చేతి) యద్వా- దుఃఖాద్యాత్మనో నిక్రియేతి కైశ్చిదిష్టత్వాత్తస్య సక్రియత్వమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఆత్మా న పరిణామీ- నిరవయవత్వాత్ - నభోవదితి భావః. కించ- ఆత్మా నగుణీ- నిత్యత్వాత్ - సామాన్యవదిత్యాహ (అనిత్యేతి) నిత్యం- పక్ష్యామ ఇతి శేషః. వాశబ్దో నఞనుకర్షార్థః. ఆకాశే వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఆకాశస్యానిత్యత్వం చేత్ * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధస్స్యాదితి సూచయితుమాగమవాదిభిరిత్యుక్తం. పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (న చాన్య ఇతి) న తావదణవస్సన్తి- త్ర్యణుకేతరసత్త్వే మానాభావాత్. దిశశ్చాకాశే న్తర్భవన్తి. కాలస్తు * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే ఇత్యాది శ్రుతేరుత్పత్తిమాన్. మనోప్యన్నమయం శ్రుతిప్రసిద్ధం. అతో న క్వచిద్వ్యభిచార ఇతి భావః. యస్మిన్ విక్రియమాణేపి తదేవేదమితి బుద్ధిర్న విహన్యతే- తదపి నిత్యమితి న్యాయేన పరిణామవాదీ శఙ్కతే (విక్రియమాణమితి) తత్ప్రత్యయః - తదేవేదమితి ప్రత్యయః. విక్రియాం వదతా ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వం వాచ్యం- తదేవ తస్యానిత్యత్వం- అత్యన్తాభావస్యాప్రామాణికత్వేన దర్పదత్వాదితి పరిహరతి (న ద్రవ్యస్యేతి) ఆత్మనః సక్రియత్వం సావయవత్వం వాస్తు - తథాపి నానిత్యత్వమితి స్యాద్వాదీ శఙ్కతే (సావయవత్వేపీతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగకృతం- యథా పటాది. తథా సతి సంయోగస్య విభాగావసానత్వాదవయవవిభాగే ద్రవ్యనాశోऽవశ్యంభావీతి దూషయతి (న సావయవస్యేతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగపూర్వకమితి న వ్యాప్తిః - సావయవేష్వేవ వ్రీహ్యాదిష్వవయవసంయోగపూర్వకత్వే ప్రమాణాభావాదితి శఙ్కతే (వ్రీహ్యాదిష్వితి) వివాదపదమవయవసంయోగపూర్వకం- సావయవత్వాత్ - పటవదిత్యనుమానేన పరిహరతి (నానుమేయత్వాదితి) ఆత్మనో మనస్సంయోగజదుఃఖాదిగుణత్వే సావయవత్వసక్రియత్వానిత్యత్వాదిప్రసఙ్గం ప్రతిపాద్య ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మనోऽనర్థత్వం సార్థం శాస్త్రం తథ్యాన్యథానుపపత్త్యా సంసారితేత్యర్థాపత్త్యాశఙ్కతే (పరస్యేతి) అవిద్యావిద్యమానమాత్మస్థమనర్థభ్రమం నిరాకర్తుం తదారమ్భస్సమ్భవతీత్యన్యథోపపత్త్యా సమాధత్తే (నావిద్యేతి) పరస్యైవావిద్యాకృతసంసారిత్వభ్రాన్తిధ్వంసార్థం శాస్త్రమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ఆత్మనీతి) యత్తు పరస్యాదుఃఖిత్వ, మన్యస్య దుఃఖినోऽసత్త్వం,- తత్రాహ (కల్పితేతి) న తావత్పరస్మాదన్యో దుఃఖీ- * నాన్యోతోస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుతేః. స పునరనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసమ్బన్ధాత్తజ్జన్యైర్బుద్ధ్యాదిభిరైక్యాధ్యాసమాపన్నస్సంసరతి- తథా చ కల్పితాకారద్వారా దుఃఖినః పరస్యాత్మనోఙ్గీకారాన్నార్థాపత్తేరుత్థానమిత్యర్థః. పరస్య ప్రవేశే ప్రాప్తం దోషపరమ్పరాం పరాకృత్య తత్ప్రవేశస్వరూపం నిరూపయతి (జలేతి) యథా జలే సూర్యాదేః ప్రతిబిమ్బలక్షణః ప్రవేశో దృశ్యతే- తథాత్మనోపి సృష్టే కార్యే కాల్పనికః ప్రవేశ ఇత్యర్థః. అనవచ్ఛిన్నాద్వయచిద్వస్తునో వస్త్వన్తరేణ సన్నికర్షాసమ్భవాన్న ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య వస్త్వన్తరకల్పనయా కల్పితసన్నికర్షాద్వా దాయ ప్రతిబిమ్బపక్షం సాధయతి (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాగుత్పత్తేరిత్యాదినా) స్వాభిప్రేతం ప్రవేశం ప్రతిపాద్య పరేష్టం పరాచష్టే (నత్వితి) కుతశ్చిద్దిశో దేశాత్ కాలాచ్చాపక్రమణేన దిగన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ప్రాప్తిలక్షణ ఇతి యావత్. యత్తు పరస్మాదన్యస్య ప్రవేష్టృత్వమితి - తత్రాహ (న చేతి) అథేవం ప్రవేశాదివస్తుతో విద్యమానమస్తు - కిమిత్యావిద్యం కల్ప్యతే - తత్రాహ (ఉపలబ్ధీతి) ఆత్మజ్ఞానార్థత్వేన ప్రవేశాదీనాం కల్పితత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానాం న స్వార్థే పర్యవసానమిత్యర్థః. ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఉపలబ్ధేరిత్యాదినా) (తతో మామితి) తత శ్శబ్దో భక్తియోగపరామర్శీ. (తద్ధ్యగ్ర్యమితి) తదిత్యాత్మజ్ఞానముచ్యతే. తస్యాగ్ర్యత్వం సాధయతి (ప్రవృత్తేహీతి) సృష్ట్యాదివాక్యానామైక్యజ్ఞానార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (భేదేతి) కల్పితం ప్రవేశం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) కా పునరస్య ప్రవేశస్య మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) సమ్భవతి మర్యాదాన్తరే కిమితి ప్రవేశస్యేయమేవ మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (నఖాగ్రేతి) దృష్టాన్తద్వయమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రేతి) ప్రవేశాధారో దేహాదిస్సప్తమ్యర్థః. ప్రథమోదాహరణప్రతీకోపాదానం (యథేతి) తద్వ్యాచష్టే (లోక ఇతి) తత్ర ప్రవేశితత్వం క్షురస్య కథం సిద్ధం- అత ఆహ (అన్తరుపలభ్యత ఇతి) విశ్వంభరశబ్దస్యాగ్నివిషయత్వం వ్యుత్పాదయతి (విశ్వస్యేతి) తస్య తద్భర్తృత్వం మహాభూతత్వాజ్జాఠరత్వాద్వా ద్రష్టవ్యం. కాష్ఠాదావగ్నేరవహితత్వేయముక్తిమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తద్వయే వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో జాగ్రత్స్వప్నయోర్దేహద్వయే వ్యాప్తిః- స్వాపే తు

సామాన్యప్రవృత్తిరేవేత్యవాన్తరవిభాగమాహ (తత్రహీతి) అవస్థాద్వయంసప్తమ్యర్థః. నకేవలంవిశేషప్రవృత్తిరేవతదోపలబ్ధా- కింతుసామాన్యప్రవృత్తిశ్చేతి చకారార్థః. అవస్థాన్తరేనైవేత్యపితస్యైవార్థః. వాక్యాన్తరమవతారయితుంభూమికామాహ (తస్మాదితి) యస్మాదుభయావస్థాత్మ్యతిరాత్మనశ్శరీరేదృశ్యతే - తస్మాత్తత్రైవజలసూర్యవదనిద్యయా ప్రవిష్టయమితిమోజనా. వ్యాకృతాజ్జగతస్సకాశాదాత్మానంపృథక్కృత్య తస్యైవదర్శనీయత్వంవాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (తమాత్మానమితి) విశిష్టంపశ్యన్నపికేవలమాత్మానంనపశ్యతీతియావత్. చాక్షుషత్వనిషేధస్యోపలక్షణత్వమాశఙ్క్యవ్యాచష్టే (నోపలభత ఇతి) ఉక్తనిషేధమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రతిషేధ్యస్యప్రాప్తిందర్శయన్ పరిహరతి (నైత్యాదినా) తన్నామరూపాభ్యాం- సహితమిత్యాదివాక్యానాంజ్ఞానార్థత్వమానమాహ (రూపమితి) విశిష్టస్యదర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనేహేతూక్తిరనన్తరవాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞావాక్యాన్తర్గతేన నేతియావత్. తస్మాత్తద్దర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనమితిశేషః. విశిష్టస్యాపిపూర్ణత్వం- అత్మత్వాత్. అన్యథా ప్రాణనాదికర్తృత్వాదంశాగాదిశఙ్కాతె (కుతఇతి) ప్రాణనాదిక్రియాకర్తా ప్రాణాదిభిస్సంహతత్వాదమూర్ఖానభవతీత్యుత్తరవాక్యైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అత్మనిప్రాణశబ్దప్రవృత్తిముపపాదయతి (ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాదితి) తత్కర్తృత్వాదాత్మా ప్రాణఇత్యుచ్యతే- ప్రాణితీతివ్యుత్పత్తేరితియోజనా. సద్విష్టాన్తమేవకారార్థమాహ (నాన్యామితి) ఏవకారార్థమనూద్యహేత్వర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వాపావస్థాయాంసమస్తకరణోపసంహారేపిప్రాణస్యవ్యాపారదర్శనాత్ప్రాణాన్యావగమాత్ప్రాణన్నిత్యాదివాక్యమాదౌవ్యాఖ్యాయ క్రియాశక్తిత్వేన ప్రాణసాదృశ్యాద్వాచోవదన్నిత్యేతత్పూర్వకముత్తరవాక్యాని వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) ప్రాణనవదనాఖ్యామనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారముపలక్ష్యవాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణవాగాద్యుపాధిద్వారేణాత్మనీతిశేషః. దృష్టిశ్రుతిభ్యామనుక్తజ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణంకృత్వాఽనన్తరవాక్యయోస్తాత్పర్యమాహ (పశ్యన్నితి) చక్షురాద్యుపాధిద్వారాత్మనీతిపూర్వవత్. ఉక్తబుద్ధీన్ద్రియవ్యాపారాభ్యామనుక్తంతద్వ్యాపారముపలక్ష్యాత్మనఃకృత్స్నత్వాదిపరిచ్ఛేదోనసిధ్యతి - సవృత్తంవినానుపలక్షణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపేత్యాదినా) ప్రకాశ్యప్రకాశకాలిరిక్తజ్ఞేయాభావా, త్తదుపలమ్భేచచక్షుశ్శ్రోత్రయోరివత్వగాదేరపికరణత్వా, దేకార్థత్వరూపసమ్బన్ధాదుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనఃకృత్స్నత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. తథాప్యనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారేణానుక్తతద్వ్యాపారోపలక్షణాదాత్మనోనకృత్స్నత్వాదిపరిచ్ఛేదస్సఙ్గచ్ఛతే- వినాసమ్బన్ధముపలక్షణాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాచేత్యాదినా) సర్వాక్రియానామరూపవ్యఙ్ఖ్యా ప్రాణాశ్రయాచ- తత్ర ప్రాణాశ్రయనామవిషయోచ్చారణక్రియావ్యఞ్జకత్వంవాచః- హస్తాదీనాంతదాశ్రయాదానాదివ్యఞ్జకతా- తస్మాదేకాశ్రయక్రియావ్యఞ్జకత్వయోగాదుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనోకృత్స్నత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. తక్ద్వయమోద్భవోక్త్యాసమస్తసంసారస్యప్రతీత్యర్థ్యాస్తాత్రవివక్షితఇత్యాహ (ఏతదేవేతి) ఉద్భూతంతక్తిద్వయమేతచ్ఛబ్దార్థః. ఉక్తేర్థేవాక్యశేషమనుకూలయతి (త్రయమితి) ఆత్మామన్వానస్సన్మనఇత్యుచ్యతే- మనుతఇతివ్యుత్పత్తేరితివాక్యాన్తరంవ్యాచష్టే (మన్వానఇతి) కరణేప్రసిద్ధస్యమనశ్శబ్దస్యకథమాత్మవిప్రత్తిరిత్యాశఙ్క్యవ్యుత్పత్తిభేదమాహ (జ్ఞానశక్తీత్యాదినా) ఆత్మాదిశబ్దేభ్యోవిశేషమాహ (తానీతి) కృత్స్నమ్మవస్తువస్త్వేతకానినభవన్తీత్యేతదేవస్ఫుటయతి (ఏవంహీతి) ప్రాణాదీనాంకర్మనామత్వేసతీతియావత్. అవద్యోత్యమానోపి- నకృత్స్నోఽదృష్టస్యాదితిశేషః. అకృత్స్నదర్శినోప్యాత్మదర్శిత్వమాశఙ్క్యాహ (సయఇతి) అతోపాసితురాత్మదర్శనాసత్త్వమయుక్తమితిశఙ్కాత్వాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్విశిష్టాత్మదర్శీనబ్రహ్మాత్మదర్శీతిశేషః. ఉపాస్తిః- జ్ఞానం. *తపాస్తఇతిజానాతినస్వభావాదుపాసనమిత్యుక్తత్వాత్. తథాచజానన్నజానాతీతివ్యాహతిరిత్యాశఙ్క్యాహ(యావదితి) యావంవేదేత్యేతదేవవివ్రియతే (పశ్యామీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంవిద్యాసూత్రమవతారయతి (కథమితి) తత్రవ్యాఖ్యేయంపదమాదత్తె (ఆత్మేతి) తద్వ్యాచష్టే (ప్రాణాదీతి) తస్మిన్దృష్టేపూర్వోక్తదోషరాహిత్యందర్శయతి (నతథేతి) తద్విశేషణవ్యాప్తిద్వారేణేతియావత్. కథంతత్తద్విశేషోపసంహారేతేనతేనాత్మనాతిష్ఠన్కృత్స్నస్స్యాత్- తత్రాహ (వస్తుమాత్రేతి) స్వతోస్యప్రాణనాదిసమ్బన్ధేసమ్భవతికిమిత్యుపాధిసమ్బన్ధేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ఆత్మనిసర్వోపసంహారవతిదృష్టేపూర్వోక్తదోషాభావాత్తంపశ్యన్నేవాత్మదర్శీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తాత్మోపాసనేపూర్వోక్తదోషాభావేప్రాగుక్తమేవహేతుంస్మారయతి (ఏవమితి) తస్యార్థంస్ఫోరయతి (స్వేనేతి) వాఙ్మనసాతీతేనాకార్యకారణేన ప్రత్యక్స్వభావేనేతియావత్. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్యథోక్తమాత్మానమేవోపాసీతేతిశేషః. అస్యైవద్యోతకోద్వితీయోహిశబ్దః. విద్యాసూత్రంవిధిస్పర్శంవినావివక్షితేత్థంవ్యాఖ్యాయాపూర్వవిధిరయమితిపక్షంప్రత్యాహ (ఆత్మేత్యేవేతి) అత్యన్తాప్రాప్తార్థోహ్యపూర్వవిధిః- యథా *స్వర్గకామోగ్నిహోత్రంజుహుయాదితి. నాయంతథా- పక్షేప్రాప్తత్వాదాత్మోపాసనస్య. తత్ప్రాప్తిశ్చపురుషవిశేషాపేక్షయానిచారావసానేస్పష్టీభవిష్యతీత్యర్థః. ఇదానీమాత్మజ్ఞానస్యవిధేయత్వఖ్యాపనార్థంవస్తుస్వభావాలోచనయానిత్యప్రాప్తిమాహ (యత్వాత్మదితి) ఉత్పాద్యతామముక్తశ్రుతిభిరాత్మవిజ్ఞానం- కింతావతేతి. ఆహ (తత్రేతి) కారకాదీత్యాదిపదంతదవాన్తరభేదవిషయం. నన్వవిద్యాయామపనీతాయామపిరాగద్వేషాదిసద్భావాద్ద్వైతధీప్రవృత్తిస్స్యాత్- నహివిద్వదవిదుషోర్వ్యవహారేకశ్చిద్విశేషః- *పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాదితిన్యాయాత్. అతఆహ (తస్యామితి) బాధితానువృత్తిమాత్రాన్నద్వైతధీప్రవృత్తిః- అబాధితాభిమానమన్తరేణతదయోగాదితిభావః. విదుషఃసుషుప్తత్వంవ్యావర్తయతి (పారిశేష్యాదితి) శ్రోతజ్ఞానాత్పూర్వమపిసర్వాసాంచిత్తవృత్తీనాంజన్మన్యేవాత్మచైతన్యవ్యఞ్జకత్వాత్ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- శ్రౌతేతుజ్ఞానేనాన్యనాత్మేతిస్ఫురణమాత్మజ్ఞానమేవేతినిత్యప్రాప్తిమభిప్రేత్యాహ (తస్మాదితి) అస్మిన్పక్షఇతినిత్యప్రాప్తత్వపక్షోక్తిః. అపూర్వవిధివాదీశఙ్కతె (తిష్ఠతుతావదితి) సర్వేషాంస్వభావతోవిషయప్రవణానీన్ద్రియాణినాత్మజ్ఞానవార్తామపిస్పృశన్తి - తదత్యన్తాప్రాప్తత్వాదాత్మజ్ఞానేభవత్యపూర్వవిధిరితిభావః. విశిష్టస్యాధికారిణఃశాబ్దజ్ఞానంశబ్దాదేవసిద్ధమితికథమప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) నఖల్వత్రశాబ్దజ్ఞానంవివక్షితం - కింతూ

పాసనంనామమానసంకర్మ. తదేవజ్ఞానావృత్తిరూపత్వాత్ జ్ఞానమిత్యేకత్వేనత్వప్రాప్తత్వాద్విధేయమిత్యర్థః. తయోరేకత్వంవివృణోతి (నేత్యాదినా) అనేనహీత్యాదావేదశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వాన్నసవేదేత్యత్రాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేనేతి) ఉక్తశ్రుతిభ్యోయద్విజ్ఞానంశ్రుతం-తదుపాసనమేవేతియోజనా. సయోతపినైకముపాసఇత్యుపక్రమా, దాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుపసంహారా, చ్చనసవేదేత్యత్రతావద్వేదశబ్దస్యోపాసనార్థత్వమెష్టవ్యం - అన్యథోపక్రమోపసంహారవిరోధాత్. తథాచార్థవైశసాసమ్భవాదుపాసనమేవసర్వత్రవేదనం. తచ్చసర్వథైవాప్రాప్తమితితస్మిన్నపూర్వవిధిస్స్యాదితిభావః. ఇతశ్చతస్మిన్నేషవ్యోవిధిరిత్యాహ (నచేతి) అతఃప్రవర్తకోవిధిరుపేయఇతిశేషః. సచాత్యన్తాప్రాప్తవిషయత్వాన్నియమాదిరూపోనభవతీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మోపాస్తిర్విధేయేత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (కర్మవిధీతి) కర్మాత్మజ్ఞానవిధ్యోఃశబ్దానుసారేణావిశేషమభిదధాతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రత్యర్థతోప్యవిశేషమాహ (మానసేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) యది క్రియావిధీయతే- కథంజ్ఞానాత్మికేతివిశేష్యతే- తత్రాహ (తథేతి) ఇతశ్చాత్మోపాసనవిధిరస్తీత్యాహ (భావనేతి) వేదాన్తేషుభావనాపేక్షితాంశత్రయోపపత్తింవిశదయితుందృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భావనాయాంవిధీయమానత్వేనతీతిశేషః. ప్రేరణాధర్మకశబ్దవ్యాపారఃస్వజ్ఞానకారణకఃస్తుత్యాదిజ్ఞానేతికర్తవ్యతాకఃపురుషప్రయత్నభావ్యనిష్ఠః శబ్దభావనోచ్యతే- స్వర్గంయాగేనప్రయాజాదిభిరుపకృత్యసాధయేదితి. పురుషప్రవృత్తిరర్థభావనేతివిభాగః. దృష్టాన్తస్థమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తథేత్యాదినా) త్యాగః- నిషిద్ధకామ్యవర్జనం. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగః. తితిక్షాదీత్యాదిపదంసమాధానాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఇత్యంశత్రయమితిసమ్బన్ధః. శాన్తం- * శాన్తోదాన్తఇత్యాది. ఉక్తప్రకారమంశత్రయం. అన్యదపిసులభమితివక్తుమాదిపదం. విధియుక్తానాం వేదాన్తానాంకార్యపరత్వేపితద్భిన్నానాం తేషాంవస్తుపరతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) విధ్యుద్దేశ్యత్వేన- తచ్ఛేషత్వేనేతియావత్. అస్థూలాదివాక్యానామారోపితద్వైతనిషేధేనాద్వయంవస్తుసమర్పయతాం కథముపాస్తివిధిశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి * తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదీనాంఫలార్పకత్వేనోపాస్తివిధ్యుపయోగమభిప్రేత్యాహ (ఫలంచేతి) మోక్షః - బ్రహ్మప్రాప్తిః. ఆత్మోపాసనంవిధేయమితిపక్షముక్త్వాపక్షాన్తరమాహ (అపరఇతి) తస్యానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) శాబ్దస్యజ్ఞానస్యాసంస్పృష్టాపరోక్షాత్మవిషయత్వాభావమితిశబ్దేనహేతూకరోతి. జ్ఞానాన్తరంవేదాన్తేషువిధేయమిత్యత్రమానమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పక్షద్వయేప్యాద్యేప్రథమపక్షంప్రత్యాహ (నార్థాన్తరాభావాదితి) తత్రనఞర్థమేవస్వయంవ్యాచష్టే (నచేతి) శాబ్దజ్ఞానవతోవిషయాభావాన్నవిధిస్సమ్భవతి- అవిద్యాతత్కార్యనివృత్తౌస్వయంఫలావస్థత్వాచ్చేత్యర్థః. హేతుభాగంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆత్మోపదేశేనానాత్వనిషేధద్వారా వాక్యార్థజ్ఞానాతిరేకేణేతియావత్. కర్తవ్యాన్తరాభావేపివాక్యజన్యవిజ్ఞానమేవవిధేయంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహీతి) దృష్టాన్తేపివాక్యార్థజ్ఞానాతిరేకేణపురుషప్రవృత్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హివాక్యార్థజ్ఞానాధీనమితివ్యర్థోవిధిః- తత్రాహ (తచ్చేతి) అధికారః- విధిపురుషసమ్బన్ధః. తత్కృతజ్ఞానాపేక్షమనుష్ఠానమిత్యర్థవానేవవిధిరిత్యర్థః. తర్హిప్రకృతేపివాక్యార్థజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషవ్యాపారసమ్భవాద్విధిసాఫల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అథవిమతంప్రవర్తకం - వైదికజ్ఞానత్వాత్- విధివాక్యార్థజ్ఞానవదిత్యాశఙ్క్యప్రవర్తకవిషయత్వముపాధిరిత్యాహ (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముపాధ్యన్తరమాహ (అబ్రహ్మేతి) వాక్యార్థజ్ఞానస్యతన్నివర్తకత్వేపిప్రవర్తకత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్వితీయోపాధేస్సాధనవ్యాప్తింశఙ్కతే (వాక్యేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యధీపరవాక్యార్థవిజ్ఞానస్యాజ్ఞానతత్కార్యధ్వంసిత్వధ్రౌవ్యాన్నసాధనవ్యాప్తిరిత్యాహ (నేత్యాదినా) తద్వాదిత్వాత్- వస్తుపరత్వాదితియావత్. ఉక్తానాంవాక్యానాంవిధ్యపేక్షితార్థకత్వేనతచ్ఛేషత్వంశఙ్కితమనుభాషతే (ద్రష్టవ్యేతి) సిద్ధాన్తోపక్రమేణసమాహితమేతదిత్యాహ (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (ఆత్మేతి) పరోక్తముద్భావయతి (ఆత్మస్వరూపేతి)కుత్రతర్హివిధిః ఆత్మజ్ఞానేవా- వాక్యశ్రవణేవా- తదర్థజ్ఞానస్మృతిసన్తానేవా- చిత్తవృత్తినిరోధేవా. నాద్యఇత్యాహ (నాత్మవాదీతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (తచ్ఛ్రవణేపీతి) అనిష్టాపాదివాక్యస్యాసత్యాదిలక్షణస్యవిధింవినాశ్రవణవత్ * తత్త్వమాదేరపితస్మాదృతేశ్రవణమవిరుద్ధమిత్యభిసన్ధాయదోషాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) * తత్త్వమాది శ్రవణప్రయోజకోవిధిరాత్మనోపి ప్రయుక్తేశ్రవణమితిచేత్. నైవం - సఖల్వధ్యయనవిధిః- అన్యోవా. ఆద్యేతదపేక్షయాశ్రుతస్య * తత్త్వమస్యాదేఃస్వార్థబోధిత్వం కర్మవాక్యవదితిస్వార్థనిష్ఠత్వావిశేషః. ద్వితీయేతస్యాప్రమాణత్వాత్తదీయస్వపరనిర్వాహకత్వందూరోత్సారితమిత్యభిప్రేత్యానవస్థాంవివృణోతి (యథేత్యాదినా) తృతీయమాశఙ్కతే (వాక్యజనితేతి) తస్యావిధేయేతిశేషః. తస్యాఃవిధేయత్వందూషయతి (నేతి) అర్థప్రాప్తింవివృణోతి (యద్వైవేతి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞాననివృత్తౌతత్కార్యస్మృత్యనుపపత్తేస్స్వభావబలప్రాప్తైవాత్మస్మృతిరిత్యుక్తం. ఇదానీ మనాత్మస్మృతేరనర్థత్వస్యాన్వయ వ్యతిరేకసిద్ధత్వాచ్చాత్మస్మృతిఃస్వభావప్రాప్తేత్యాహ (అనర్థత్వేతి) అనాత్మనోనర్థత్వ నిశ్చయాచ్చ తదీయస్మృత్యనుపపత్తావితరస్మృతిరర్థప్రాప్తేత్యాహ (ఆత్మావగతావితి) ఆత్మనశ్చ పరమేష్టత్వావగమాదర్థప్రాప్తాతదీయస్మృతిరిత్యాహ (ఆత్మవస్తునశ్చేతి) అర్థప్రాప్త్యావిధేయత్వాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞానాభావాదిస్తచ్ఛబ్దార్థః. అర్థతః- చిదేకరసాత్మస్వభావబలాదితియావత్. దృష్టఫలత్వాచ్చాత్మస్మృతిర్నవిధేయేత్యాహ (శోకేతి) మిథ్యాజ్ఞానమేవసానివర్తయతి - సశోకాదీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతేతి) ఆత్మస్మృతేశ్శోకాదినివర్తకత్వేమానమాహ (తథాచేతి) చతుర్థముత్థాపయతి (నిరోధస్తర్హీతి) యదివాక్యార్థజ్ఞానాదేరవిధేయత్వం - తర్హిచిత్తతద్వృత్తినిరోధోముక్తిసాధనత్వేన విధీయతాం-తస్యోక్తజ్ఞానాదేరర్థాన్తరత్వాదిత్యర్థః. చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) అర్థాన్తరత్వాత్ - తస్యవిధేయతేతిశేషః. తస్యముక్తిహేతుత్వేనవిధేయత్వేయోగశాస్త్రంసంవాదయతి (తన్త్రాన్తరేష్వితి) *అథయోగానుశాసనమితినిశ్శ్రేయసహేతుస్సమాధిస్సూత్రితః - తస్యచలక్షణముక్తం * యోగశ్చిత్త

వృత్తినిరోధ ఇతి. తన్నిరోధావస్థాయాం చాత్మనః స్వరూపప్రతిష్ఠత్వం కైవల్యమాఖ్యాతం * తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానమితి. ఏవం యోగశాస్త్రే ముక్తిహేతుత్వేనేష్టో నిరోధవిధిరిత్యర్థః. యోగశాస్త్రాదపి బలవతీం శ్రుతిమాశ్రిత్యోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) చిత్తతద్వృత్తినిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వేపి న విధేయత్వం- విధిం వినా తత్సిద్ధేరిత్యాహ (అనన్యేతి) న తావదన్యథా కథంచిన్నిరోధో విధేయః- సర్వస్యాపి తత్సంభవాద్విధివైయర్థ్యాత్. నాపి సర్వాత్మనా తన్నిరోధోపి విధేయః- జ్ఞానాదేవ తత్సిద్ధేర్విధ్యానర్థక్యాదిత్యర్థః * నాన్యః పన్థా విద్యతే * జ్ఞానాదేవ తు కైవల్యమిత్యాదిశాస్త్రమనుసరన్నపేత్యవాదం త్యజతి (అభ్యుపగమ్యేతి) నిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వమిదమపరామృష్టం. యోగశాస్త్రమపి శ్రుతిసంప్రతివిరోధేన ప్రమాణం- ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్త ఇతి న్యాయాదితి భావః. వేదాన్తేషు నిధియాభావోక్త్యా నిధిన్నిరస్తః- సమ్ప్రతి త్యంశత్రయవతీ భావనా తేష్వస్తీత్యుక్తం దూషయతి (ఆకాఙ్క్షేతి) తదేవ స్ఫుటయితుముక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అగమావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (తదసదితి) విధిమన్తరేణ వాక్యార్థజ్ఞానే ప్రవృత్త్యయోగాదైవ్వథమేవ జ్ఞానం సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యథా కర్మకాణ్డే స్వాధ్యాయవిధేరర్థావబోధపర్యన్తత్వేన జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యర్థజ్ఞానే నిధ్యన్తరం నాపేక్షతే- తథా జ్ఞానకాణ్డేపి స్యాదిత్యర్థః. తత్రాపి * వేదః కృత్స్నోఽధిగన్తవ్య ఇతి విధ్యన్తరప్రయుక్తమేవ వాక్యార్థజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధ్యన్తరేతి) శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసక్తాచ్చ న విధిశేషత్వం వేదాన్తానామిత్యాహ (నచేతి) వేదాన్తాః స్వార్థేఽసమానం - సిద్ధార్థవాక్యత్వాత్- * సోఽరోదీదిత్యాదివదిత్యనుమానాత్తేషాం విధిశేషత్వం ప్రామాణ్యార్థమేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (వస్తుస్వరూపేతి) తదేవానుమానం ప్రపఞ్చయతి (అథాపీతి) విధేరశ్రుతత్వేపీతి యావత్. ఫలవన్నిశ్చితజ్ఞానాజనకత్వముపాధిరితి మన్వానస్సమాధత్తే (నవిశేషాదితి) నఞర్థం స్పష్టయతి (నవాక్యస్యేతి) విశిష్టం వ్యాచష్టే (కింతర్హీతి) తస్య ప్రామాణ్యప్రయోజకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి (తద్యత్రేతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయన్ పృచ్ఛతి (కించేతి) కిం తేషు తాదృగ్జ్ఞానముత్పద్యతే- న వేతి ప్రశ్నార్థః. ద్వితీయేఽనుభవవిరోధస్స్యాదితి మత్వా ప్రథమం పక్షమనూద్య ప్రత్యాహ (ఉత్పద్యతే చేదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాన్న ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వేపి ఫలవత్త్వవిశేషణమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) విద్వదనుభవఫలశ్రుతిసిద్ధం విశేషణమితి భావః. దృష్టాన్తం విఘటయితుం ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (ఏవమితి) వేదాన్తేష్వివేతి యావత్. కిం వా నేతి శేషః. అద్యే సాధ్యవైకల్యం మత్వా ద్వితీయం దూషయతి (నచేదితి) తర్హి తద్దృష్టాన్తేన * తత్త్వమస్యాదేరపి స్యాదప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదప్రామాణ్య ఇతి) విమతం స్వార్థే మానం - యథోక్తజ్ఞానజనకత్వాత్ - దర్శాదివాక్యవదితి భావః. విపక్షే దోషమాహ (తదప్రామాణ్యే వేతి) ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) సాధనవ్యాపిం ధునీతే (ఆత్మేతి) ప్రవర్తకధీజనకత్వం ధర్మిణా స్వీకృత్యాఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి యథోక్తోపాధిసద్భావాదనుమానానుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైష దోష ఇతి) నహి ప్రవర్తకధీజనకత్వం ప్రామాణ్యే కారణం- నిషేధవాక్యేష్వప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. న చ నివర్తకధీజనకత్వమపి తథా- విధావప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. న చోభయం- ప్రత్యేకముభయకారణత్వాభావేనాప్రమాణ్యాదితి భావః. వేదాన్తేషు ప్రవర్తకధీజనకత్వాభావో న కేవలమదోషః - కిం తు గుణ ఇత్యాహ (అలంకారశ్చేతి) * ఆత్మానం చేదిత్యాదిశ్రుతేః * ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాదిత్యాదిస్మృతేశ్చాత్మజ్ఞానం కృతకృత్యతానిదానం. న చ జ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వే తద్యుక్తం- ప్రవృత్తీనాం క్లేశాక్షేపకత్వాత్. అతో యథోక్తజ్ఞానజనకత్వం వాక్యానాం భూషణమేవేత్యర్థః. శబ్దోత్థం జ్ఞానం విధేయమితి ప్రతిషిధ్య పూర్వోక్తముత్తరమనువదతి (యత్తూక్తమితి) (ఉపాసనార్థత్వమితి) ఆత్మోపాసనేన తత్సాక్షాత్కారం భావయేదిత్యేవమర్థత్వమిత్యర్థః. అభ్యుపగమవాదేన పరిహరతి (సత్యమితి) యథోక్తేషు వాక్యేషు ఆత్మోపాసనం తత్సాక్షాత్కారముద్దిశ్య విధీయతే చేత్- ప్రకృతేపి వాక్యే తత్సమ్భవాన్నాపూర్వవిధిరితి ప్రక్రమో భజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కథం తర్హి విధ్యఙ్గీకారవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పక్షేతి) యథా పక్షే ప్రాప్తస్యావఘాతస్య * వ్రీహీనవహన్తీతి నియమరూపో విధిరఙ్గీకృతః- తథాత్మోపాసనస్యాపి పక్షే ప్రాప్తస్య తదేవ కర్తవ్యం- నానాత్మోపాసనమితి యో నియమః - తదర్థతా ప్రకృతవాక్యస్యేతి న ప్రక్రమవిరోధోఽస్తీత్యర్థః. పాక్షికీం ప్రాప్తిముక్తామాక్షిపతి (కథమితి) కా పునరత్రానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావతేతి) ఆత్మని వాక్యోత్థవిజ్ఞానే సత్యనాత్మప్రతిపత్తిహేతూనాం మిథ్యాజ్ఞానాదీనామపనీతత్వాద్ద్వైతస్యాభావే ఫలాభావన్యాయేన తామసమ్భవాదాత్మన్యేతిసన్తతిరేవ పునస్సదా స్యాత్ - ప్రకారాన్తరాయోగాదితి సిద్ధాన్తినోక్తత్వాన్నాత్మోపాసనస్య పక్షే ప్రాప్తిరిత్యర్థః. తస్య నిత్యప్రాప్తిముక్తామఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి నియమవిధివాచోయుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ఆత్మని నిత్యాపరోక్షసంవిదేకతానే స్మరణం విస్మరణం వా యద్యపి నోపపద్యతే- తథాపి తయోః ప్రసిద్ధిరనుభవసిద్ధత్వాన్నియమవిధేస్సావకాశత్వమిత్యాశయేనాహ (శరీరేతి) ఆరబ్ధఫలస్యాపి కర్మణః సమ్యగ్జ్ఞానాన్నివృత్తేర్న విదుషో వాగాదీనాం ప్రవృత్తిః - అత ఆహ (లబ్ధేతి) యథా ముక్తస్యేషుపాసాదేః ప్రతిబన్ధాద్యావద్వేగం ప్రవృత్తిరవశ్యంభావినీ- తథా ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణో జ్ఞానేనోపజీవ్యతయా తతో బలవత్త్వాత్తద్వశాద్విదుషోపి యావద్భోగం వాగాదిప్రవృత్తిర్ధ్రువ్యమిత్యర్థః. ఆరబ్ధకర్మప్రాబల్యే ఫలితమాహ (తేనేతి) ఆరబ్ధస్య కర్మణో యథోక్తేన న్యాయేన ప్రాబల్యే తద్వశాత్ క్షుధాదిదోషో యదోద్భవతి- తదాత్మని విస్మరణాదిసమ్భవాత్తద్ధ్యానస్య ప్రాప్తేః పాక్షికత్వాదవశ్యంభావికర్మాపేక్షయా తద్దార్ఢ్యల్లాభం స్యాదిత్యర్థః. తథాపి నియమవిధ్యఙ్గీకారస్య కిమాయాతం- తదాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానస్య పక్షే ప్రాప్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆదిపదం బ్రహ్మచర్యశమదమాదిసఙ్గ్రహార్థం. * విజ్ఞాయేత్యాదివాక్యానాం నియమవిధ్యర్థత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదిపదేన ప్రకృతమపి వాక్యం సఙ్గృహ్యతే. తచ్ఛబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (అన్యార్థేతి) శబ్దజ్ఞానాదేవ పుమర్థసిద్ధే, న స్యాత్ తదావృత్తేస్తృతీయజ్ఞానస్యావిధేయత్వాభావాద్వేదాన్తాః శుద్ధసిద్ధార్థమానమిత్యుక్తం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయుక్తం చోద్యముత్థాపయతి (అనాత్మేతి) ఆత్మశబ్దాదూర్ధ్వమితిశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దార్థస్యోపాస్యత్వేనావివక్షితత్వాదాత్మగుణకస్యానాత్మనోఽవ్యాకృతశబ్దితస్య ప్రధానస్యోపాసనమస్మిన్వాక్యే వివక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథే

త్యాదినా) అనాత్మోపాసనమేవాత్ర విధిత్సితమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పదనీతి) తతో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (ఇహాపీతి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ఇతిపరశ్చేతి) వైలక్షణ్యఫలమాహ (అతఇతి) నాత్రానాత్మోపాసనం వివక్షితమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (అస్యైవేతి) ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వం తదా ప్రక్రమవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టస్యేతి) ఆత్మనో దర్శనప్రతిషేధం ప్రకటయతి (యస్యేతి) తస్యైవేతి నియమే హేతుమాహ (ప్రకృతేతి) తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్, ప్రవిష్టస్య చ ప్రకృతత్వాత్, తస్యైతేనోపాదానాదితి హేత్వర్థః. పూర్వపక్షం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రాణనాదివిశిష్టస్య పరిచ్ఛిన్నత్వాత్ తస్య దృష్టత్వేఽపి పూర్ణస్యాదృష్టత్వేతి నిషేధపర్యవసానాన్నోపక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ విశదయతి (దర్శనేతి) కథమయమభిప్రాయభేదః శ్రుతేరవగమ్యతే- తత్రాహ (ప్రాణనాదీతి) ప్రాణన్నేవేత్యాదినా క్రియావిశేషవిశిష్టత్వేనాత్మనో విశేషణాత్తస్య దృష్టత్వేఽపి నాసౌ పరిపూర్ణో దృష్టస్స్యాదితి శ్రుతేరాశయో లక్ష్యతే. కేవలస్య తు తస్యోపాస్యత్వమభిసంహితం- అకృత్స్నత్వదోషాభావాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (ఆత్మనశ్చేదితి) తస్యానుపాస్యత్వాత్తం తద్వచనమర్థవదిత్యాశఙ్క్య తదుపాస్యత్వనిషేధస్యాత్మోపాస్యత్వే పర్యవసానమభిప్రేత్యాహ (అనేకైకేతి) ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాముపాస్యత్వమాత్మనో దర్శితం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయోగాదనాత్మోపాసనమిదమిత్యుక్తం ప్రత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రయోగశబ్దాదుపరిష్టాత్ సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఇతిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వాభావే దోషమాహ (అన్యథేతి) నచాత్మనస్సాత్మన్యైవానుపాస్యత్వాత్ గమితశబ్దోఽర్థవాన్- పూర్వాపరవాక్యవిరోధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దమన్తరేణ వాక్యప్రయోగే దోషమాహ (తథేతి) తస్య శబ్దప్రత్యయవిషయత్వమిష్టమేవేతి చేత్- తత్రాహ (తచ్చేతి) ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాదనాత్మోపాసనమేతదిత్యుక్తం దూషయతి (యత్త్వితి) ఆత్మైవ జ్ఞాతవ్యః- నానాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయాం తద్ధి ఇత్యాదిహేతురుక్తః. సమ్ప్రతి తదేతత్పదనీయమిత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (అనిర్జ్ఞాతత్వేతి) ఉత్తరమాహ (అత్రేతి) నిర్ధారణమేవ స్ఫోరయతి (అస్మిన్నితి) నాస్యేత్యుక్తత్వాదనాత్మనో విజ్ఞాతవ్యత్వాభావశ్చేత్- అనేనహీత్యాదిశేషవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (కిం నేతి) తస్యాజ్ఞేయత్వం నిషేధతి (నేతి) తస్యావిజ్ఞాతవ్యత్వేనాస్యేతి వచనమనవకాశమిత్యాహ (కిన్తర్హీతి) తస్య సావకాశత్వం దర్శయతి (జ్ఞాతవ్యత్వేఽపీతి) ఆత్మనస్సకాశాదనాత్మనోఽర్థాన్తరత్వాత్తస్యాత్మజ్ఞానాద్జ్ఞాతవ్యత్వాయోగాద్జ్ఞాతవ్యత్వే జ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమేవేతి శఙ్కతే (కస్మాదితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అనేనేతి) ఆత్మన్యనాత్మజాతస్య కల్పితత్వాత్తస్య తదతిరిక్తస్వరూపాభావాత్ తద్జ్ఞానేనైవ జ్ఞాతత్వసిద్ధేర్న జ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యర్థః. లోకదృష్టిమాశ్రిత్యానేనేత్యాదివాక్యార్థమాక్షిపతి (నన్వితి) ఆత్మకార్యత్వాదనాత్మనస్తస్మిన్నన్తర్భావాత్ తద్జ్ఞానేన జ్ఞానముచితమితి పరిహరతి (అస్యేతి) సతోపాయాభావాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వాసిద్ధిరితి శఙ్కతే (కథమితి) అసత్యస్యాపి శ్రుత్యాచార్యాదేరర్థక్రియాకారిత్వసమ్భవాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వోపపత్తిరిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) వివిత్సితం- లబ్ధుమిష్టం. అన్వేషణోపాయత్వం దర్శయితుం పదేనేతి పునరుక్తిః. అనేనేత్యత్రవేదేతి జ్ఞానేనోపక్రమ్యానువిన్దేదితి లాభముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదిశ్రుతౌ పునర్జ్ఞానార్థేన విదనోపసంహారాదనువిన్దేదితి శ్రుతేరుపక్రమోపసంహారవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నేతి) కథం తయోరైకార్థ్యం- గ్రామాదౌ తదేకత్వాప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మనఇతి) గ్రామాదావప్రాప్తప్రాప్తిరేవ లాభః- నజ్ఞానమాత్రం. తథాత్రాపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) జ్ఞానలాభశబ్దయోరర్థభేదస్సత్యం కుత్రేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రహీతి) అనాత్మనో లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్జ్ఞాతృజ్ఞేయయోశ్చ భేదే క్రియాభేదాత్ఫలభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. నన్వాత్మలాభో విజ్ఞానాద్భిద్యతే- లాభత్వాత్- అనాత్మలాభవదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానహేతుమాత్రాధీనత్వముపాధిరిత్యాహ (నచేతి) అప్రాప్తత్వం వ్యక్తీకరోతి (ఉత్పాద్యేతి) తద్వ్యవధానమేవ సాధయతి (కారకేతి) కించ- అనాత్మలాభోఽవిద్యాకల్పితః- కాదాచిత్కత్వాత్- స్వప్నవదిత్యాహ (సత్వితి) కించ- అసావవిద్యాకల్పితః- అప్రామాణికత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (మిథ్యేతి) ప్రకృతే విశేషం దర్శయతి (అయం త్వితి) వైపరీత్యమేవ స్ఫోరయతి (ఆత్మత్వాదితి) ఆత్మనస్స్వతస్సిద్ధత్వాల్లబ్ధత్వాన్నతత్రాలబ్ధత్వబుద్ధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యేతి) ఆత్మన్యలాభోఽజ్ఞానం- లాభస్తుజ్ఞానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) శుక్తికాయాః స్వరూపేణ గృహ్యమాణాయా అపీతి యోజనా. ఆత్మలాభోఽవిద్యానివృత్తిరేవేత్యత్రోక్తం వక్ష్యమాణం చ గమకం దర్శయతి (తస్మాదితి) అవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) తయోరేకార్థత్వేఽపి కథమనువిన్దేదితి మధ్యే ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విన్దతేరితి) ఆదిమధ్యావసానానామవిరోధముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (గుణేత్యాదినా) ఇతిశబ్దాదుపరిష్టాద్యథేత్యస్య సమ్బన్ధః. జ్ఞానస్తుతిశ్చాత్ర వివక్షితా- జ్ఞానినామీదృక్ఫలస్యానపేక్షితత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭

౧౦.— నను *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యయుక్తం- *యదిదం కిఞ్చ మిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజతేతి సృష్టతయా నిర్దిష్టస్య మిథునాదిరూపస్య ప్రపఞ్చస్యేదంశబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మభిన్నత్వేన *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్య ఇదమాదినామరూపభాక్త్వాదిదంశబ్దవాచ్యమపి తచ్ఛరీరం బ్రహ్మైవ- తస్య చ *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దవాచ్యసూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మాభేద ఉపపద్యత ఇత్యేతదర్థోఽత్ర సన్దర్భ ఆరభ్యతే (తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదిదం- మిథునాదిలక్షణం జగత్తర్హి- తదా. సృష్టేః ప్రాక్ అవ్యాకృతమాసీత్- అవ్యక్తమాసీత్. అవ్యక్తశరీరకం బ్రహ్మాసీదిత్యర్థః. నామరూపాభ్యాం న వ్యాకృతమితి వ్యుత్పత్త్యా అవ్యాకృతశబ్దస్యావ్యక్తవచనత్వాత్. అవ్యక్తత్వం చ నామరూపవిశిష్టతయాఽనభివ్యక్తత్వం. అవ్యాకృతశబ్దస్య తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వే యుక్తిస్సమనన్తరమేవ స్పష్టయిష్యతే. తదేవ- అవ్యాకృతశరీరకం బ్రహ్మైవ. నామరూపాభ్యామితి ఇత్థంభావే తృతీయా. నామరూపవత్తయా వ్యాక్రియత- వ్యాకృతమాసీత్. వ్యాఙ్భ్యాముపసర్గాభ్యాం వివిచ్య సమన్తాత్కృతమాసీదిత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అసౌనామాయమిదంరూప ఇతీతి) అసౌనామా- దేవమనుష్యాదినామా ఇదంరూపః-

కరచరణాదిరూపవానిత్యేవమయం- పూర్వోక్తఆత్మైవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదం రూపఇతీతి) అనేనవాక్యేనసృష్ట్యాదికాలికేతప్రత్యక్షేఅవ్యాకృతనామరూపవ్యాకరణేసు గ్రహణాత్వాయనిదర్శనముచ్యతే. తత్- పూర్వంతథానామరూపాభ్యాంవ్యాకరణాద్ధేతోరేతర్హ్యపి- ఇదానీమపిఇదం - ఉత్పద్యమానంచరాచరవ్యక్తిజాతం ఇదంరూపోయం - ఏతాదృశసంస్థానవానయమసౌనామా- దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదినామవానితినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతే. ఇత్థమేవాదావపినామరూపాభ్యాంవ్యాకరణమవధేయమిత్యర్థః. ఉభయత్రఅసౌనామేతిఛాన్దసోఽలుక్. అదోనామేతివక్తవ్యేఅసౌనామేతిలిఙ్గవ్యత్యయోపిఛాన్దసః. తతశ్చనామరూపవత్త్వమవ్యాకృతశబ్దితస్యబ్రహ్మణస్సిద్ధమితిసర్వాణిచనామానితత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతానిచరూపాణితదీయాన్యేవ. అతఇదమాదిశబ్దైరపితస్యైవనిర్దేశస్సమ్భవాత్ ॥ ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యభేదనిర్దేశేనానుపపత్తిరితిభావః. నామరూపాభ్యామేవేత్యత్రైవకారోభిన్నక్రమః. తదేవనామరూపాభ్యాంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. వ్యాక్రియతేత్యత్రకర్మకర్తరిలకారః- కర్త్రన్తరాపేక్షాపేగౌరవాత్, ॥ తదాత్మానంస్వయమకురుతేత్యనేనైకార్థ్యాత్, ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా ॥ తదేవావిభక్తనామరూపంబ్రహ్మసంజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంస్వేనైవవిభక్తనామరూపంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుచ్యతఇతి. ననుఅవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రక్తప్రత్యయస్యకర్మార్థకత్వమేవవక్తవ్యం-నతుకర్మకర్త్రర్థకత్వం. నచకర్మకర్తర్యపికర్మవద్భావేనక్తప్రత్యయసిద్ధిరస్త్వితివాచ్యం-లాన్తస్యయకర్మకాతుల్యక్రియఃకర్తా-తస్యైవకర్మవద్భావవిధానాత్. కృత్యర్థఖలర్థేషుకర్మవద్భావాభావాదవశ్యంకర్మణ్యేవక్తోవక్తవ్యః. తతశ్చతదనైరూప్యాయవ్యాక్రియతేత్యత్రాపికర్మణ్యేవలకారోస్త్వితిచేన్న-ఏవకారేణకర్త్రన్తరవ్యవచ్ఛేదాత్, కర్త్రన్తరాపేక్షాపేగౌరవా, చ్చవ్యాక్రియతేతిలకారస్యకర్మకర్తర్యేవాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. నైరూప్యస్యాపిసోఢవ్యత్వాత్. నన్వాత్మనఃకథందేవమనుష్యాదినామరూపవత్త్వం- దేవమనుష్యాదిశరీరేతస్యావస్థానత్వాదితిమాంశఙ్క్యాంవ్యానక్తయతి (సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఇతి) ఏషః-అవ్యాకృతశరీరకఃసః- పూర్వమాత్మశబ్దితఃపరమాత్మాఇహ- కార్యవర్గేఆనఖాగ్రేభ్యఃప్రవిష్టః- కారణావస్థాయాంచిదచితోర్వ్యవస్థితత్వాత్కార్యావస్థాయామపితయోఃపరిపూర్ణఏవస్థితఇత్యర్థః. ప్రవిష్టః-అన్తర్యామిరూపేణేతిశేషః. తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథాక్షురఃక్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వమ్భరోవావిశ్వమ్భరకులాయఇతి) క్షురోధీయతేఽస్మిన్నితిక్షురధానం- క్షురకోశః. తస్మిన్యథాక్షురఃఅవహితః- పిహితప్రవిష్టః, విశ్వంబిభర్తివైశ్వానరాగ్నిరూపేణేతివిశ్వమ్భరః - అగ్నిః. సఃతస్యవిశ్వమ్భరస్యాగ్నేఃకులాయే- నీడే. దారుణీతియావత్. యథాపిహితప్రవిష్టః, - తథాఇహప్రవిష్టఇతిపూర్వేణాన్వయః. (తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసఇతి) యస్తిలతైలవత్సర్వస్వరూపవ్యాప్తంపరమాత్మానంనపశ్యతి- సఃఅకృత్స్నః- అపూర్ణస్వరూపః. అసత్కల్పఇతియావత్. పరమాత్మనఏవసర్వనామరూపవత్త్వముపపాదయతి (ప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతీత్యాదినా) ప్రాణన్నేవ - ప్రాణనక్రియాంకుర్వన్నేవపరమాత్మాప్రాణనామాభవతి. ప్రాణతీతిప్రాణఇతివ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. వదన్వాక్- వదనక్రియాంకుర్వన్నేవవాఙ్నామాభవతి. వక్తీతివాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- దర్శనక్రియాంకుర్వంశ్చక్షుర్నామాభవతీత్యర్థః. చష్టఇతిచక్షుః. శృణ్వన్శ్రోత్రంభవతి. శృణోతీతిహిశ్రోత్రం. మన్వానః-మననంకుర్వన్నేవమనోభవతి. మనుతఇతిహిమనః. తాన్యేతాని- ప్రాణాదినామాన్యస్య- పరమాత్మనఃపాచకలావకాదివత్కర్మనామాన్యేవ. అతస్సపరమాత్మైవప్రాణవాగాదిద్వారాప్రాణనవదనాదికర్తా, తథాతత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతజాతిగుణక్రియాద్యాశ్రయస్సఏవ, తతస్యైవతత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తకచరాచరశబ్దవాచ్యత్వమపీతిసర్వనామరూపాశ్రయత్వంపరమాత్మనోస్తీతిభావః. అత్రప్రాణనాదికరణేషుప్రాణాదిషుకర్తృత్వోపచారఃప్రాధాన్యాదవగన్తవ్యః. ఇదంచవాక్యం ॥ కారణత్వేనచాకాశాదిష్వితిత్యధికరణేసమన్వయాధ్యాయేచిన్తితం. తథాహి- ॥ సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిక్వచిత్సత్పూర్వికాసృష్టిరామ్నాయతే. ॥ అసద్వాఇదమగ్రఆసీదితిక్వచిదసత్పూర్వికా. అతోవేదాన్తేషుసృష్టిరవ్యవస్థితేతి జగతోబ్రహ్మైకకారణత్వం నిశ్చేతుంనశక్యం. ॥ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిఅవ్యాకృతకర్తృకసృష్టేరామ్నాతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృత్యనురోధిత్వాత్ప్రధానమేవజగత్కారణం. అతఈక్షణాదయోగౌణానేతవ్యాఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే ॥ కారణత్వేనచాకాశాదిషుయథావ్యపదిష్టోక్తేః ॥ సమాకర్షాదితిసూత్రాభ్యాంసిద్ధాన్తితం. ॥ జన్మాద్యస్యయతఇత్యాదిసూత్రేషుప్రతిపాదితంసర్వజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంబ్రహ్మయథావ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే. తస్మాద్వా ॥ ఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యాదివాక్యేషుఆకాశాదికారణత్వేనోక్తేః, సమాకర్షాత్ - ॥ అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యత్ర ॥ సోకామయతేతిప్రకృతస్యబ్రహ్మణఏవ ॥ తదప్యేషశ్లోకోభవతీతిసమాకృష్య ॥ అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యభిధానాత్, అసచ్ఛబ్దస్సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టపరః. ॥ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రాపిఅవ్యాకృతస్య ॥ సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఃపశ్యంశ్చక్షురిత్యాదినోత్తరత్రసమాకృష్యమాణత్వా, దవ్యాకృతశబ్దోప్యవ్యాకృతశబ్దితావ్యక్తశరీరకపరమాత్మపరఏవేత్యర్థఇతినిర్ణీతం. తథాసాఙ్ఖ్యస్మృతిశ్చనానురోద్ధవ్యేతిస్మృతిపాదే ॥ స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గఇతిచేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదిత్యధికరణేస్థితం. తత్రహి ॥ సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ ॥ అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ ॥ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యేవంరూపశ్రుతీనాంపరస్పరవిరుద్ధార్థతయాప్రతీయమానానాంస్వతోఽర్థనిర్ణయాసమర్థానాంతత్త్వప్రతిపాదకసర్వజ్ఞకపిలప్రణీతస్మృత్యనుసారేణైవార్థానిర్ణేతవ్యః. ఇతరథాసాఙ్ఖ్యస్మృతేర్మన్వాదిస్మృతివత్కర్మస్వరూపేసావకాశత్వాభావేనానవకాశత్వరూపోదోషఃప్రసజ్యేతేతిపూర్వపక్షంకృత్వా ॥ యద్వైకిఞ్చనమనురవదత్తద్భేషజమితిశ్రుతిప్రతిపాదితప్రామాణ్యానాంశ్రుత్యవిరుద్ధానాంభూయసీనాంమన్వాదీనాంస్మృతీనాంప్రధానకారణవాదేఽనవకాశప్రసఙ్గేనశ్రుతివిరుద్ధాయాఃఅతాదృశ్యాఏకస్యాఃసాఙ్ఖ్యస్మృతేరేవానాదరణీయత్వముచితం. మన్వాదిస్మృతయోహ్యైకకణ్ఠ్యేనసర్వజ్ఞంపరమాత్మానంజగత్కారణమభిదధతి. యథాహమనుః ॥ ఆసీదిదంతమోభూతమిత్యారభ్య ॥ తతస్స్వయమ్భూర్భగవానవ్యక్తోవ్యఞ్జయన్నిదం। మహాభూతాదివృత్తౌజాః ప్రాదురాసీత్తమోనుదః। సోఽభిధ్యాయశరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాఃప్రజాః। అపఏవససర్జాదౌతాసువీర్యమపాసృజదితి. భగవద్గీతాసుచ ॥ అ

హంకృత్స్నస్యజగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే ఇతి. మహాభారతేచ * కుతస్సృష్టమిదం సర్వం జగత్స్థావరజఙ్గమం। ప్రలయే చ కమప్యేతి తన్మే బ్రూహి పితామహ ఇతి పృష్ట ఆహ * నారాయణో జగన్మూర్తిరనన్తాత్మా సనాతన ఇతి. తథా * తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణం ద్విజసత్తమ ఇతి, * అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్నిష్క్రియే సమ్ప్రలీయత ఇతి, చ. ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవ చ స్థితం। స్థితిసంయమకర్తాసౌ జగతోఽస్య జగచ్చ స ఇతి. ఆహ చాపస్తమ్బః * పూః ప్రాణినస్సర్వ ఏవ గుహాశయస్య అహన్యమానస్య వికల్మషస్యేత్యారభ్య * తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తి సర్వే స మూలం శాశ్వతికస్స నిత్య ఇతి. న చ మన్వాదిస్మృతీనాం కర్మస్వరూపే సావకాశత్వం- కర్మారాధ్యపరమాత్మస్వరూపేపి తాత్పర్యాత్. నను కపిలేన మన్వాద్యభిమతస్య పరమాత్మనోఽనుపలబ్ధేః తస్యాప్రామాణికత్వమితి చేత్- తత్రాహ * ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేః. ఇతరేషాం- మన్వాదీనాం వైదికానాం బహూనాం సాఙ్ఖ్యోక్తప్రకారేణ తత్త్వానుపలబ్ధేస్సాఙ్ఖ్యస్మృతిరనవరోధ్యేతి సిద్ధాన్తః కృతః. తథా సాఙ్ఖ్యాభిమతస్య ప్రధానస్య జగత్స్రష్టృత్వం న యుక్తిసహమితి తర్కపాదే రచనానుపపత్తేరిత్యధికరణే స్థితం. తథాహి- * రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ. సత్త్వరజస్తమోమయ సుఖదుఃఖమోహాత్మకం జగత్తత్స్వరూపోపాదానకం- కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధం సాఙ్ఖ్యాభిమతం ప్రధానం న జగత్కారణం. అనుమీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనుమానశబ్ద ఆనుమానిక ప్రధానపరః. తాదృశ ప్రధానస్య తత్స్వభావాభిజ్ఞ చేతనానధిష్ఠితత్వే న విచిత్రప్రపఞ్చరచనాసామర్థ్యానుపపత్తేః, తాదృశచేతనాధిష్ఠితస్యైవ దార్వాదేరచేతనస్య కార్యప్రవృత్తేర్దర్శనా, చ్చ న ప్రధానం జగత్కారణమిత్యర్థః. * పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి. నను పయసశ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి దధిభావేన పరిణామవ, ద్వారిదముక్తజలస్య నారికేళరసాద్యాత్మనా పరిణామవ, చ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి ప్రధానస్య పరిణామః కిం న స్యాదితి చేన్న- తత్రాపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానస్యైవ- తస్యాపి పక్షత్వాదిత్యర్థః. * వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్. సృజ్యమాన ప్రాణికర్మపరిపాకాద్యభిజ్ఞ పురుషాధిష్ఠానానపేక్ష ప్రధానస్య జగత్స్రష్టృత్వే సర్గ ఏవ సర్వదా స్యాత్ - తద్వ్యతిరేకస్య ప్రతిసర్గస్యావస్థితిః- సత్తా కదాపి న స్యాదిత్యర్థః. * అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణాదేః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యాపి క్షీరాకారేణ పరిణామదర్శనాదిత్యుదాహరణాన్తరావలమ్బనే న శఙ్కా. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణవత్ అనడుహాద్యుపయుక్తతృణాదేః క్షీరభావేన పరిణామాభావాత్ తత్రాపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమపేక్షితమితి పరిహారాభిప్రాయః. * పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాపి. దృక్ఛక్తియుక్త పురుషసన్నిధానాద్దృక్ఛక్తిశూన్యోప్యన్ధో యథా ప్రవర్తతే, యథా అయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాదయసోఽచేతనస్య ప్రవృత్తిః, - ఏవం చిన్మాత్రాత్మక పురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానం జగత్సర్గే ప్రవర్తత ఇతి చేత్. తథాపి ప్రధానస్య స్రష్టృత్వం నోపపద్యతే- పురుషస్య చిన్మాత్రవపుషః తదనుగుణోపదేశాదివ్యాపారాభావాత్, సన్నిధానమాత్రస్య ప్రయోజకత్వే నిత్యసర్గప్రసక్తాత్,. * అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ. ప్రళయే సామ్యావస్థానాం సత్త్వరజస్తమసాముత్కర్షాపకర్షలక్షణాఙ్గాఙ్గిభావవశేన జగత్సృష్టిర్వక్తవ్యా. సా నోపపద్యతే- కాలవిశేషే అఙ్గాఙ్గిభావే నియామకాభావాదిత్యర్థః. * అన్యథాఽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్. దూషిత ప్రకారాతిరిక్త ప్రకారేణ ప్రధానానుమానేపి జ్ఞాతృత్వశక్త్యభావాజ్జగత్స్రష్టృత్వం ప్రధానస్య నోపపద్యతే. * అభ్యుపగమేప్యర్థాభావాత్. ఆనుమానిక ప్రధానాభ్యుపగమేపి పురుషస్య తన్మతే చిన్మాత్రత్వేన నిష్క్రియత్వేన చ భోగాపవర్గయోరభావాత్ పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరితి నోపపద్యతే. అతో వ్యర్థః ప్రధానాభ్యుపగమః. * విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసం. పురుషో న సంసరతి, న ముచ్యతే, ఇత్యుక్త్వా పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధాన ప్రవృత్తిరిత్యాద్యుపపాదయతాం సాఙ్ఖ్యదర్శనం పూర్వోత్తరవిరోధాచ్చాసమఞ్జసమితి స్థితం. తతశ్చ సాఙ్ఖ్యాభిమత ప్రధానస్య తుచ్ఛత్వాత్తద్వదన్తర్లయవ్యాఖ్యాతమాసీదిత్యత్ర న తత్ప్రతిపాదకత్వశఙ్కావకాశః. ప్రకృతమనుసరామః. (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేద) అతః - అస్మాద్ధేతోః సర్వనామరూపవిశిష్టం పరమాత్మానం విహాయ ఏకైకం- ఏకైక నామరూపవిశిష్టం జీవముపాస్తే- స న వేద - స నోపాస్తే. తదుపాసనముపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దమధ్యపతితత్వాద్విదిరుపాసనపరః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే * న స వేదేత్యస్య స యోఽత ఏకైకముపాస్త ఇత్యేతద్వాక్యపూర్వకత్వాదుపక్రమోపసంహారయోరుపాసనశబ్దః- మధ్యే వేదనశబ్ద ఇతి. కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవతీతి) అతః- బ్రహ్మణ ఏవ సర్వనామరూపవిశిష్టతయా సర్వాత్మత్వాత్ ఏకైకేన- నామరూపేణ విశిష్టః ఏషః- జీవః అకృత్స్నః - అపూర్ణో భవతీత్యర్థః. ఏకైకేనేతీత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా. తస్మాద్ధేతోః (ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) ఏకైక నామరూపం జీవం విహాయ సర్వనామరూపభాజం పరమాత్మానముపాసీత. అత్ర- పరమాత్మని హి - యస్మాత్ సర్వే పదార్థాశ్శరీరతయా ఏకం భవన్తి. న తు స్వరూపైక్యం- జడాజడయోరైక్యాసమ్భవాత్, శరీరశరీరిణోశ్చ పృథక్సిద్ధ్యభావేన ఏకత్వవ్యవహారస్య దృష్టత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ దేవదత్తస్యాత్మా- యజ్ఞదత్తస్యాత్మేతి కిఞ్చిత్ప్రతియోగికతయోపాసనే హి న సర్వాన్తర్భావః- ఆత్మత్వేనైవోపాసనే సఙ్కోచకాభావాత్ అసఙ్కుచితం సర్వాత్మత్వం లభ్యత ఇతి భావః. యద్వా- (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేదేతి) యస్మాన్నామరూపాత్మక ప్రపఞ్చవిశిష్టం బ్రహ్మ- అతః యః ఏకైకం- విశేషణాంశం విశేష్యాంశం వా పృథక్సిద్ధతయోపాస్తే- న స వేద- తదుపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి) హి - యస్మాత్ ఏషః- విశిష్టపదార్థః ఏకైకేన- విశేషణాంశేన విశేష్యాంశేన వా అకృత్స్నః- అపూర్ణో భవతి. కేవలవిశేషణాంశేపి పూర్ణతా నాస్తి- కేవలవిశేష్యాంశేపి పూర్ణతా నాస్తీ యతః- అతః ఆత్మేత్యేవ- నామరూపాత్మక చిదచిత్ప్రపఞ్చాపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వేనైవ ఉపాసీతేత్యర్థః. (అత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) అత్ర హి- విశిష్టే సర్వే- పదార్థాః ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. విశిష్టే విశేషణవిశేష్యయోరన్తర్భూతత్వాదితి భావః. ఏతదేవాభిప్రేత్య * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యత్ర వ్యాసార్యైః * అకృత్స్నః- అపూర్ణః. విశిష్ట ఏవ హి పూర్ణ ఇత్యుక్తం. (తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్యేతి) తదేతత్ పరమాత్మస్వరూపమస్య సర్వస్య - నామరూపాత్మక ప్రపఞ్చస్య పదనీయం- ప్రపదనీయం. ప్రపత్తవ్యమిత్యర్థః. పదేర్ధాతోరనీయర్ప్రత్యయః. అథవా - పదనీయం- జ్ఞాతవ్యమితి వార్థః. తత్ర

ఊ.— ‡ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోऽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా స యోऽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే న హాస్య ప్రియం ప్రమాయుకం భవతి॥ ౮.

హేతుమాహ (యదయమాత్మేతి) అస్య సర్వస్యైతత్పదత్రాపికా కాష్ఠిన్యాయేనాన్వేతి. యత్ - యస్మాత్కారణాత్ అస్య సర్వస్యాయమాత్మా- అత ఇత్యర్థః. * తస్మైవైకం జానథాత్మానమితి ఆత్మన ఏవ జ్ఞాతవ్యత్వాభిధానాదితి భావః. (అనేన హ్యేతత్సర్వం వేద) అనేన - ఆత్మనాऽభిజ్ఞాతేన సర్వం వేద - సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవమితి) హ వై శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. యథా చోరాద్యపహృతం గవాదిధనం పదేన- తత్పదాఙ్కితప్రదేశేన లభతే- ఏవం పదనీయత్వేన ప్రాగ్నిర్దిష్టేన సర్వస్య పదభూతేన బ్రహ్మణా సర్వమనువిన్దేత్ - వేదేత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికమిష్టఫలమాహ (కీర్తిం శ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేద) కీర్తిం- ఖ్యాతిసామాన్యం. శ్లోకం- పుణ్యశ్లోకత్వం చ లభత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— కుతశ్చాత్మతత్త్వమేవ జ్ఞేయమనాదృత్యాన్యానీతి. ఆహ- తదేతత్ - ఆత్మతత్త్వం ప్రేయః- ప్రియతరం పుత్రాత్. పుత్రో హి లోకే ప్రియః ప్రసిద్ధః- తస్మాదపి ప్రియతరమితి నిరతిశయప్రియత్వం దర్శయతి. తథా విత్తాత్ - హిరణ్యరత్నాదేః, తథాన్యస్మాత్ - యద్యల్లోకే ప్రియత్వేన ప్రసిద్ధం- తస్మాత్సర్వస్మాదిత్యర్థః. తత్కస్మాదాత్మతత్త్వమేవ ప్రియతరం- న ప్రాణాదీతి. ఉచ్యతే- బాహ్యాత్పుత్రవిత్తాదేః ప్రాణపిణ్డసముదాయో హ్యన్తరోऽభ్యన్తరః- సన్నికృష్ట ఆత్మనః. తస్మాదప్యన్తరతరాదన్తరతరం యదయమాత్మా - యదేతదాత్మతత్త్వం. యో హి లోకే నిరతిశయప్రియః- స సర్వప్రయత్నేన లబ్ధవ్యో భవతి- తథాయమాత్మా సర్వలౌకికప్రియేభ్యః ప్రియతమః- తస్మాత్తల్లాభే మహాన్యత్న ఆస్థేయ ఇత్యర్థః. కర్తవ్యతాప్రాప్తమప్యన్యప్రియలాభే యత్నముజ్ఝిత్వా కస్మాత్పునరాత్మానాత్మప్రియయోరన్యతరప్రియహానే నేతరప్రియోపాదాన ప్రాప్తా ఆత్మప్రియోపాదానే నైవేతరహానః క్రియతే - న విపర్యయ ఇతి. ఉచ్యతే- స యః- కశ్చిదన్యం - అనాత్మవిశేషం పుత్రాదికం ప్రియతరమాత్మనః సకాశాద్బ్రువాణం బ్రూయాదాత్మప్రియవాదీ కిం. ప్రియం- తవాభిమతం పుత్రాదిలక్షణం రోత్స్యతి ఆవరణం- ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతి. వినఙ్క్ష్యతీతి. స కస్మాదేవం బ్రవీతి. యస్మాదీశ్వరః- సమర్థః. పర్యాప్తోऽసావేవం వక్తుం హ యస్మాత్ - తస్మాత్తథైవ స్యాత్ - యత్తేనోక్తం ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతీతి. యథాభూతవాదీ హి సః- తస్మాత్స ఈశ్వరో వక్తుం. ఈశ్వరశబ్దః క్షిప్రవాచీతి కేచిత్ - భవేద్యది ప్రసిద్ధిః స్యాత్. తస్మాదుజ్ఝిత్వాన్యత్ప్రియమాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత. స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే - ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యోऽస్తీతి ప్రతిపద్యతే. అన్యల్లౌకికం ప్రియమప్యప్రియమేవేతి నిశ్చిత్యోపాస్తే- చిన్తయతి. న హాస్య- ఏవంవిదః ప్రియం ప్రమాయుకం- ప్రమరణశీలం భవతి. నిత్యానువాదమాత్రమేతత్ -ఆత్మవిదోऽన్యస్య ప్రియస్యాప్రియస్య చాభావాత్. ఆత్మప్రియగ్రహణస్తుత్యర్థం వా. ప్రియగుణఫలవిధానార్థం వా మన్దాత్మదర్శినః- తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాత్. ౮

ఆ.— ఆత్మనః పదనీయత్వే తస్యైవాజ్ఞాతత్వసమ్భవో హేతురుక్తః- అధునా తస్మైవ హేత్వన్తరత్వేనోత్తరవాక్యమవతారయతి (కుతశ్చేతి) ఇతశ్చేతి యావత్. విరక్తస్య పుత్రే ప్రీత్యభావాత్కథమాత్మనస్తస్మాత్ప్రియతరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్రో హీతి) ప్రియతరం- ఆత్మతత్త్వమితి శేషః. లోకదృష్టిమేవావష్టభ్యాహ (తథేతి) విత్తపదేన మానుషవిత్తవద్దైవం విత్తమపి గృహ్యతే. విశేషణానామానన్త్యాత్ప్రత్యేకం ప్రదర్శనమశక్యమిత్యాశయేనాహ (తథాన్యస్మాదితి) పుత్రాదౌ ప్రీతివ్యభిచారేపి ప్రాణాదౌ తదవ్యభిచారాదాత్మనో న ప్రియతమత్వమితి శఙ్కతే (తత్కస్మాదితి) పదాన్తరమాదాయ న్యాకుర్వన్ పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అన్తరతరత్వే ప్రియతమత్వసాధనే హేతురాత్మత్వమిత్యభిప్రేత్య విశేష్యం వ్యపదిశతి (యదయమితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేపి కుతస్తస్యైవ పదనీయత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (యో హీత్యాదినా) పుత్రాదిలాభే రాగాదీనాం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తప్రయత్ననిరోధాదాత్మలాభే ప్రయత్నస్సుకరో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వే యుక్తిం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) ఆత్మప్రియస్యోపాదానం- అనుసన్ధానం. ఇతరస్య- అనాత్మప్రియస్య హానం- అననుసన్ధానం. విపర్యయః- అనాత్మని పుత్రాదావభినివేశేనాత్మప్రియస్యాననుసన్ధానమితి విభాగః. యుక్తిలేశం దర్శయితుముత్తరవాక్యమవతారయతి (ఉచ్యత ఇతి) కశ్చిదాత్మప్రియవాదీ- స తస్మాదన్యం ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః. వక్తవ్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆత్మప్రియవాదినస్త్వేవం వదత్యపి పుత్రాదినాశస్తద్వాక్యార్థో నియతో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (స కస్మాదిత్యాదినా) హ శబ్దోऽవధారణార్థః. సమర్థపదాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్మాదేవం వక్తీతి శేషః. ఉక్తం సామర్థ్యమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదితి) అథాత్మప్రియవాదినా యథోక్తం సామర్థ్యమేవ కథం లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) * అతోऽన్యదార్తమిత్యనాత్మనాం వినాశిత్వాద్వినాశినశ్చ దుఃఖాత్మకత్వాత్ప్రియత్వస్య భ్రాన్తిమాత్రత్వాదాత్మనస్తద్విపరీత్యాత్ స్మృత్యా ప్రీతిస్తత్త్రైవేతి భావః. పక్షాన్తరమనూద్య వృద్ధప్రయోగాభావేన దూషయతి (ఈశ్వరశబ్ద ఇతి) అనాత్మన్యముఖ్యా ప్రీతిరితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపాస్తిమనూద్య తత్ఫలం కథయతి (స య ఇతి) అనువాదద్యోతకో హ శబ్దః. ప్రియం- ఆత్మసుఖం. తస్యాపి లౌకికసుఖవన్నాశః - సుఖత్వాదిత్యాశఙ్కితే తన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రం వివక్షితమిత్యాహ (నిత్యేతి) ఫలశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఆత్మప్రియేతి). మహద్ధీదమాత్మప్రియగ్రహణం- యత్తన్నిష్ఠస్య ప్రియం న ప్రణశ్యతి - తస్మాత్తదనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి స్తుత్యర్థం ఫలకీర్తనమిత్యర్థః. పక్షాన్తరమాహ

‡ ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాదితి, అన్తరతరో యదయమితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే । కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి॥ ౯

(ప్రియగుణేతి) యోఽయమన్యస్మాదాత్మదర్శీ- తస్య ప్రియగుణవిశిష్టాత్మోపాసనే ప్రియం- ప్రాణాదిననశ్యతీతి ఫలం విధాతుం ఫలవచనమిత్యర్థః. నన్వాత్మానం ప్రియముపాసీనస్య ప్రియం ప్రాణాదివిద్యాసామర్థ్యాన్న నశ్యతి - తథా చ మన్త్రవిశేషణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తాచ్ఛీల్యే ణినివిహితత్వే కథం ప్రియస్య ప్రత్యయస్య శ్రుత్యా సాదానాత్స్వభావవిధానాయోగాద్ధ్రువం మరణశీలత్వాభావే ప్రాణాదేరాత్యన్తికమప్రమరణమవివక్షితమిత్యర్థః. ౮

రం.— (తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మేతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదయం సర్వేషామన్తరతరః- అభ్యన్తరతరః. అత్యన్తాన్తరఙ్గః. ముఖ్య ఇతి యావత్. తాదృశ ఆత్మా. తత్ - తస్మాద్ధేతోః ఏతత్ - ఏషః పుత్రమిత్రాదిప్రియేభ్యోఽన్తరాపేక్షయాఽతిప్రియతర ఇత్యర్థః. (స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదితి) స యః- ఏవంవిత్ ఆత్మనోపి- పరమాత్మాపేక్షయాపి అన్యత్ప్రియమస్తీతి బ్రువాణం ప్రతి- వక్ష్యతి - ఈశ్వరః ప్రియం రోత్స్యతీతి- ప్రియనిరోధమీశ్వరః కరిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తథైవ భవేదిత్యర్థః. (ఆత్మానమేవ ప్రియముపాసీతేతి) తస్మాద్ధేతోర్నిరతిశయప్రియం పరమాత్మానమేవోపాసీతేత్యర్థః. పరమాత్మనో హ్యనుభూయమానస్య నిరతిశయానన్దతయా ప్రియత్వమానన్దవల్ల్యాదిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. (స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్త ఇత్యాది) ప్రమాయుకం- ప్రకృష్టం మాయుః- మరణం యస్య తత్ప్రమాయుకం న భవతి- అవినష్టం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- యదర్థోపనిషత్కృత్స్నాపి. తస్యైతస్య సూత్రస్య వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రయోజనాభిధిత్సయోపోద్ఘాతం కరోతి- తదితి వక్ష్యమాణమనన్తరవాక్యేఽవద్యోత్యం వస్తు. ఆహుర్బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మ వివిదిషవో జన్మజరామరణప్రబన్ధచక్రభ్రమణకృతాయాసదుఃఖోదకాపారమహోదధిప్లవభూతం గురుమాసాద్య తత్తీరముత్తితీర్షవో ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలలక్షణాత్సాధ్యసాధనరూపాన్నిర్విణ్ణాస్తద్విలక్షణనిత్యనిరతిశయశ్రేయః ప్రతిపిత్సవః. కిమాహురిత్యాహ (యద్బ్రహ్మవిద్యయేతి) బ్రహ్మ- పరమాత్మా. తద్యయా వేద్యతే - సా బ్రహ్మవిద్యా. తయా బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం- నిరవశేషం భవిష్యన్తః- భవిష్యామ ఇత్యేవం మనుష్యా యన్మన్యన్తే. మనుష్యగ్రహణం విశేషతోఽధికారజ్ఞాపనార్థం. మనుష్యా ఏవ హి విశేషతోఽభ్యుదయనిఃశ్రేయససాధనేఽధికృతా ఇత్యభిప్రాయః. యథా కర్మవిషయే ఫలప్రాప్తిం ధ్రువాం కర్మభ్యో మన్యన్తే- తథా బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వాత్మభావఫలప్రాప్తిం ధ్రువామేవ మన్యన్తే- వేదప్రామాణ్యస్యోభయత్రావిశేషాత్. తత్ర విప్రతిషిద్ధం వస్తు లక్ష్యతే- అతః పృచ్ఛామః. కిము తద్బ్రహ్మ- యస్య విజ్ఞానాత్సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే. తత్కిమవైత్ - యస్మాద్విజ్ఞానాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మ చ సర్వమితి శ్రూయతే తద్యద్యవిజ్ఞాయ కించిత్సర్వమభవత్- తథాన్యేషామప్యస్తు. కిం బ్రహ్మవిద్యయా విజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - విజ్ఞానసాధ్యత్వాత్కర్మఫలేన తుల్యమేవేత్యనిత్యత్వప్రసక్తిః. సర్వభావస్య బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యానవస్థాదోషశ్చ- తదప్యన్యద్విజ్ఞాయ సర్వమభవత్- తతః పూర్వమప్యన్యద్విజ్ఞాయేతి. న తావదవిజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - శాస్త్రార్థవైరూప్యదోషాత్. ఫలానిత్యత్వదోషప్రాప్తేః నైకోపి దోషః- అర్థవిశేషోపపత్తేః. ౯

ఆ.— తదాహురిత్యాదేర్వర్తేన గ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) తస్యాం ప్రమాణమాహ (యదర్థేతి) తస్మిన్సూత్రవ్యాఖ్యానే నైవ సర్వోపనిషదర్థసిద్ధేస్తదాహురిత్యాదివృథేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) విద్యాసూత్రం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛన్తీ శ్రుతిస్సూత్రితవిద్యావిషయిత ప్రయోజనాభిధానాయోపోద్ఘాతం చికీర్షతి- ప్రతిపాద్యమర్థం బుద్ధౌ సంగృహ్య తాదర్థ్యేనార్థాన్తరోపవర్ణనస్య తథాత్వాత్, * చిన్తాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థాముపోద్ఘాతం ప్రచక్షత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః. యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదివాక్యప్రకాశ్యం చోద్యం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే- ప్రకృతసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (తదితీతి) బ్రాహ్మణమాత్రస్య చోద్యకర్తృత్వం వ్యావర్తయతి (బ్రహ్మేతి) ఉత్పేక్షయా బ్రహ్మ వేదనేచ్ఛావత్త్వం వ్యావర్తయితుం తదేవ విశేషణం విభజతే (జన్మేతి) జన్మ చ జరా చ మరణం చ- తేషాం ప్రబన్ధః- ప్రవాహః చక్రవదనవరతం భ్రమణేన కృతో య ఆయాసః- సాత్త్వికం దుఃఖం- తదేవోదకం యస్మిన్నపారే సంసారాఖ్యే మహోదధౌ- తత్ర ప్లవభూతం- తరణసాధనమితి యావత్. తత్తీరం- తస్య - సంసారసముద్రస్య తీరం - పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తేషాం వివిదిషాయాః సాఫల్యార్థం తత్ప్రత్యనీకే సంసారే వైరాగ్యం దర్శయతి (దర్శేతి) నిర్వేదస్య సరజ్జుశత్వం వారయతి (తద్విలక్షణేతి) ఉత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కిమిత్యాదినా) . అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తద్యయేతి) మనుష్యా యన్మన్యన్తే- తత్ర విరుద్ధం వస్తు భాతీతి సమ్బన్ధః. మనుష్యగ్రహణస్య కృత్యమాహ (మనుష్యేతి) నను దేవాదీనామపి విద్యాధికారో దేవతాధికరణన్యాయేన వక్ష్యతే- తత్కుతో మనుష్యాణామేవాధికారజ్ఞాపనమిత్యత ఆహ (మనుష్యా ఇతి) విశేషతః - సర్వాని సంవాదే నేతి యావత్. తథాపి కిమితి తేజ్ఞానాన్ముక్తిం సిద్ధవద్బ్రువన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉభయత్ర- కర్మబ్రహ్మణోరితి యావత్. ఉత్తరవాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం మతం తచ్ఛబ్దార్థః. వస్తుశబ్దేన జ్ఞానాత్ఫలముచ్యతే. ఆక్షేపగర్భస్య చోద్యస్య ప్రవృత్తౌ విరోధప్రతిభాసో హేతురిత్యతశ్శబ్దార్థః. తద్బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నమపరిచ్ఛిన్నం వేతి కుతో బ్రహ్మణి చోద్యతే- తత్రాహ (యస్యేతి) ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (తత్కిమితి) బ్రహ్మ స్వాత్మానమేవావైదతిరిక్తం వేతి ప్రశ్నస్య ప్రసఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) సర్వస్య వ్యతిరిక్తవిషయే జ్ఞానం ప్రసిద్ధం - తత్కిం విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మ చేతి) *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వశ్రవణాదతిరిక్తవిషయాభావాదాత్మానమవైదితి పక్షస్యావకాశ ఇత్యర్థః. కిం

ఉ.— బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్ । అహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవత్త ద్యోయోదేవానాం ప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవత్తథాఋషీణాం తథామనుష్యాణాంత ద్ధైతత్పశ్య న్నృషిర్వామదేవఃప్రతిపేదేహంమనురభవగ్ సూర్యశ్చేతితదిదమప్యేతర్హియఏవంవేదాహంబ్రహ్మా స్మీతిసఇదగ్ సర్వంభవతితస్యహనదేవాశ్చనాభూత్యాఈశతేఆత్మాహ్యేషాగ్ సభవతిఅథయోన్యాందే వతాముపాస్తేన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేదయథాపశురేవగ్ సదేవానాం యథాహవైబహవఃపశవో మనుష్యంభుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషోదేవాన్భునక్త్యేకస్మిన్నేవపశావాదీయమానేఽప్రియంభవతికి ముబహుషుతస్మాదేషాంతన్నప్రియంయదేతన్మనుష్యావిద్యుః॥ ౧౦

శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వముక్త్వా ఆక్షేపార్థత్వమాహ (తద్యదీతి) బ్రహ్మహికిందిదజ్ఞాత్వా సర్వమభవత్ - జ్ఞాత్వావా. నాద్యః - బ్రహ్మవిద్యానర్థక్యాది ప్రసక్త్యాద్వితీయమనువదతి (తథేతి) స్వరూపం- అన్యద్వాజ్ఞాత్వా బ్రహ్మణస్సర్వాపత్తిరితివికల్ప్యోభయత్ర సాధారణదూషణమాహ (విజ్ఞానేతి) ద్వితీయేదోషాన్తరమాహ (అనవస్థేతి) బహిరేవాక్షేపంపరిహరతి (నతావదితి) అజ్ఞాత్వైవబ్రహ్మణస్సర్వభావః - అస్మదాదేస్తుజ్ఞానాదితిశాస్త్ర్ర స్యైవైరూప్యం. నచాస్మదాదేరపితదన్తరేణతద్భావః- శాస్త్రానర్థక్యాత్. జ్ఞానాద్బ్రహ్మణస్సర్వభావపక్షేస్వాత్మంగోపమాక్షేపస్మారయతి (ఫలేతి) స్వతోపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మవిద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధాత్పరిచ్ఛిన్నవద్భాతి- తన్నివృత్త్యుపాధికంసర్వభావస్యసాధ్యత్వం. నచానవస్థా. విద్యాన్తరానపేక్షణా రాత్. నాపిక్రియావిరోధః - విషయత్వమన్తరేణస్వకీయబుద్ధౌస్ఫురణాదితిపరిహరతి (నైకోపీతి) ఏతేనవిద్యాయాయథార్థత్వమపిపరిహృతమిత్యాహ (అర్థేతి) యద్యపి బ్రహ్మపరిచ్ఛిన్నంనిత్యసిద్ధం-తథాపితత్రావిద్యాతత్కార్యధ్వంసరూపస్యార్థవిశేషస్యజ్ఞానాదుపపత్తేర్నతద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః. ౯

రం.— (తదాహురితి) తత్ - వక్ష్యమాణమాహుః- పప్రచ్ఛురిత్యర్థః. (యద్బ్రహ్మవిద్యయాసర్వంభవిష్యన్తో మనుష్యామన్యన్తేకి ముతద్బ్రహ్మవైత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదంహివాక్యంవ్యాహార్యం॥ * యద్బ్రహ్మవిద్యయాసర్వంభవిష్యన్తః - సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మప ర్యన్తానిర్భావకామాఃమనుష్యామన్యన్తే- కిముతద్బ్రహ్మవైత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తద్బ్రహ్మకింవేద్యంచ వ్యాన్తరమవైత్ - యస్మాత్ - వేదనా త్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మణోఽపిపరంతదుపాస్యంవస్త్వస్తీనవేతిబుభుత్సోత్థాపితాఇతిసర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాఖ్యాతం. ౯

———

శం.— యదికిమపివిజ్ఞాయైవతద్బ్రహ్మసర్వమభవత్ - పృచ్ఛామఃకిముతద్బ్రహ్మవైద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవంచోదితేసర్వదోషానా గన్తితంప్రతివచనమాహ- బ్రహ్మ- అపరం. సర్వభావస్యసాధ్యత్వోపపత్తేః. నహిపరస్య బ్రహ్మణఃసర్వభావాపత్తిర్విజ్ఞానసాధ్యా. విజ్ఞానసాధ్యాం చసర్వభావాపత్తిమాహతస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తస్మాద్బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదిత్యపరం బ్రహ్మభవితుమర్హతి. మనుష్యాధికారాద్వాతద్భావీ బ్రా హ్మణస్స్యాత్. * సర్వంభవిష్యన్తోమనుష్యామన్యన్తఇతిహిమనుష్యాఃప్రకృతాః- తేషాంచాభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనేవిశేషతోఽధికారఇత్యు క్తం. నపరస్యబ్రహ్మణో, నాప్యపరస్యప్రజాపతేః. అతోద్వైతైకత్వాపరబ్రహ్మవిద్యయాకర్మసహితయాఽపరబ్రహ్మభావముపసమ్పన్నో, భోజ్యాదపావృత్తః, సర్వప్రాప్త్యోచ్ఛిన్నకామకర్మబన్ధనః, పరబ్రహ్మభావీబ్రహ్మవిద్యాహేతోర్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. దృష్టశ్చలోకేపిభావినీంవృ త్తిమాశ్రిత్యశబ్దప్రయోగః- యథౌదనంపచతీతి. శాస్త్రేచ * పరివ్రాజకఃసర్వభూతాభయదక్షిణామిత్యాదిః. తథేహాతికేచిద్బ్రహ్మభావీపురుషో బ్రాహ్మణఇతివ్యాచక్షతే. తన్న - సర్వభావోపపత్తేరనిత్యత్వదోషాత్. నహిసోఽస్తికాలోకేపరమార్థతః - యోనిమిత్తవశాద్భావాన్తరమాపద్యతేనిత్య శ్చేతి. తథా బ్రహ్మవిజ్ఞాననిమిత్తకృతాచేత్సర్వభావాపత్తిః - నిత్యాచేతివిరుద్ధం. అనిత్యత్వేచతత్కృతఫలతుల్యతేత్యుక్తోదోషః. అవిద్యాకృతాసర్వభావని వృత్తించేత్సర్వభావాపత్తింబ్రహ్మవిద్యాఫలంమన్యసే- బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనావ్యర్థాస్యాత్ - ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదపిసర్వోజన్తుర్బ్రహ్మత్వాన్నిత్య మేవసర్వభావాపన్నః. పరమార్థతోఽవిద్యయాత్వబ్రహ్మత్వమసర్వత్వంచఅధ్యారోపితం- యథాశుక్తికాయాంరజతం, వ్యోమ్నివాతలమలవ త్త్వాది,. తథేహబ్రహ్మణ్యధ్యారోపితమవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వంచబ్రహ్మవిద్యయానివర్త్యతఇతిమన్యసేయది- తదాయుక్తంయత్పరమార్థ తఆసీత్పరంబ్రహ్మబ్రహ్మశబ్దస్యముఖ్యార్థభూతం- బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదిత్యస్మిన్వాక్యేఽభ్యుచ్యతఇతివక్తుం. యథాభూతార్థవాదిత్వాద్వేదస్య. న త్వయంకల్పనాయుక్తాబ్రహ్మశబ్దార్థవిపరీతోబ్రహ్మభావీపురుషోబ్రహ్మేత్యుచ్యతఇతి- శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాయాఅన్యాయ్యత్వాన్మహత్తరేప్ర యోజనాన్తరేఽసతి. అవిద్యాకృతవ్యతిరేకేణాబ్రహ్మత్వమసర్వత్వంచవిద్యతఏవేతిచేన్న- తస్యబ్రహ్మవిద్యయాఽపోహానుపపత్తేః. నహికదాచిత్సా క్షాద్వస్తుధర్మస్యాపోఢ్రీవృష్టాకర్త్రీవావిద్యా - అవిద్యాయాస్తుసర్వత్రైవనివర్తికాదృశ్యతే. తథేహాస్యబ్రహ్మత్వమవిద్యాకృతమేవనివర్త్యతామస ర్వత్వంచబ్రహ్మవిద్యయా- నతుపారమార్థికంవస్తుకర్తుంనివర్తయితుంవార్హతిబ్రహ్మవిద్యా. తస్మాద్వ్యర్థైవశ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా. బ్రహ్మణ్యవి ద్యానుపపత్తిరితిచేన్న - బ్రహ్మణివిద్యావిధానాత్. నహిశుక్తికాయాంరజతాధ్యారోపణేఽసతిశుక్తికాత్వంజ్ఞాప్యతేచక్షుర్గోచరాపన్నాయామ్ని యంశుక్తికానరజతమితి- తథా *సదేవేదంసర్వం *బ్రహ్మైవేదంసర్వం *ఆత్మైవేదంసర్వం *నేదంద్వైతమస్త్యబ్రహ్మేతి బ్రహ్మణ్యైకత్వవిజ్ఞానం నవిధాతవ్యంబ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయామసత్యాం. నబ్రూమశ్శుక్తికాయామివబ్రహ్మణ్యతద్ధర్మాధ్యారోపణానాస్తీతి. కింతర్హి. నబ్రహ్మ స్వాత్మన్యతద్ధర్మాధ్యారోపనిమిత్తమవిద్యాకర్తృచేతి. భవత్వేవంనావిద్యాకర్త్ర్భ్రాన్తంబ్రహ్మ - కింతునైవాబ్రహ్మవిద్యాకర్తాచేతనో భ్రాన్తోన్య ఇ

ష్యతే- *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా *నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ *తత్త్వమసి *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మి *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యా దిశ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ *సమం సర్వేషు భూతేషు *అహమాత్మా గుడాకేశ *శుని చైవ శ్వపాకే చ,. *యస్తు సర్వాణి భూతాని *యస్మిన్త్స ర్వాణి భూతానీతి న ప్రవర్తేత్. న స్వేవం శాస్త్రోపదేశానర్థక్యమితి. బాధమేవం- అవగతేఽస్త్వేవానర్థక్యం. అవగమానర్థక్యమపీతి చేన్న- అనవగమ నివృత్తేర్దృష్టత్వాత్. తన్నివృత్తేరప్యనుపపత్తిరేకత్వ ఇతి చేన్న- దృష్టవిరోధాత్. దృశ్యతే హ్యేకత్వవిజ్ఞానాదేవానవగమనివృత్తిః- దృశ్యమానమప్యనుప పన్నమితి బ్రువతో దృష్టవిరోధస్స్యాత్. న చ దృష్టవిరోధః కేనచిదప్యభ్యుపగమ్యతే. న చ దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - దృష్టత్వాదేవ. దర్శనానుపపత్తి రితి చేత్- తత్రాప్యేష ఏవ యుక్తిః. *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి *తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే *మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుష ఇత్యేవ మాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరస్మాద్విలక్షణోఽన్యస్సంసారీ అవగమ్యతే. తద్విలక్షణశ్చ పరః *స ఏష నేతి నేతి *అశనాయాద్యత్యేతి *య ఆత్మాపహ తపాప్మా విజరో విమృత్యుః *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కాణాదాక్షపాదాదితర్కశాస్త్రేషు చ సంసారివిలక్షణ ఈశ్వర ఉపపత్తి స్సాధ్యతే. సంసారదుఃఖాపనోదనార్థిత్వప్రవృత్తిదర్శనాత్ స్ఫుటమన్యత్వమీశ్వరాత్ సంసారిణోఽవగమ్యతే- *అవాక్యనాదరః *న మే పార్థాస్తీతి స్మృతిస్మృ తిభ్యః. *సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః *తం విదిత్వా న లిప్యతే *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతత్ *యో వా ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వా *తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ *ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యత ఇత్యాదికర్మకర్తృనిర్దేశాచ్చ. ముముక్షోశ్చ గతిమార్గవిశేషోపదేశాత్. అసతి భే దే కస్య కుతో గతిస్స్యాత్. తదభావే చ దక్షిణోత్తరమార్గవిశేషానుపపత్తిర్గన్తవ్యదేశానుపపత్తిశ్చేతి. భిన్నస్య తు పరస్మాదాత్మనస్సర్వమేతదుపపన్నం. కర్మజ్ఞానసాధనోపదేశాచ్చ. భిన్నశ్చేద్బ్రహ్మణస్సంసారీ స్యాత్- యుక్తస్తం ప్రత్యభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనయోః కర్మజ్ఞానయోరుపదేశః. నేశ్వర స్య- ఆప్తకామత్వాత్. తస్మాద్యుక్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మభావీ పురుష ఉచ్యత ఇతి చేన్న - బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సంసారీ చేద్బ్రహ్మభావ్య బ్రహ్మ స్యాదిత్యాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వమభవత్ - తస్య సంసార్యాత్మవిజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావస్య ఫలస్య సిద్ధత్వాత్పరబ్రహ్మోపదేశస్య ధ్రు వమానర్థక్యం ప్రాప్తం- తద్విజ్ఞానస్య క్వచిత్పురుషార్థసాధనేఽవినియోగాత్. సంసారిణ ఏవాహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థ ఉపదేశ ఇతి చేత్. అనిర్జ్ఞాతే హి బ్రహ్మస్వరూపే కిం సంపాదయేదహం బ్రహ్మాస్మీతి- నిర్జ్ఞాతలక్షణే హి బ్రహ్మణి శక్యా సంపత్కర్తుం. న- *అయమాత్మా బ్రహ్మ *యత్సా క్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా *తత్సత్యం స ఆత్మా *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృత్య *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి సహ ప్రశో బ్రహ్మాత్మ శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాదేకార్థత్వమేవేత్యవగమ్యతే. అన్యస్య హ్యన్యత్వే సంపత్క్రియతే- నైకత్వే. *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి చ ప్రకృత స్యైవ ద్రష్టవ్యస్యాత్మన ఏకత్వం దర్శయతి- తస్మాన్నాత్మనో బ్రహ్మత్వసంపదుపపత్తిః న చాప్యన్యత్ప్రయోజనం బ్రహ్మోపదేశస్య గమ్యతే- *బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చ తదాపత్తిశ్రవణాత్. సంపత్తిశ్చేత్- తదాపత్తిర్న స్యాత్- న హ్యన్యస్యాన్యభావ ఉపపద్యతే. వ చనాత్సంపత్తేరపి తద్భావాపత్తిజ్ఞాపనం స్యాదితి చేన్న - సంపత్తేః ప్రత్యయమాత్రత్వాత్. విజ్ఞానస్య చ మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వవ్యతిరేకేణాకారకత్వ మిత్యవోచామ. న చ వచనం వస్తునస్సామర్థ్యజనకం - జ్ఞాపకం హి శాస్త్రం న కారకమితి స్థితిః. *స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఇత్యాదివాక్యేషు చ పరస్యైవ ప్ర వేశ ఇతి స్థితం- తస్మాద్బ్రహ్మేతి న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనా సాధ్వీ. ఇష్టార్థబాధనాచ్చ. సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమేకరసం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానం సర్వ స్యాముపనిషది ప్రతిపిపాదయిషితోఽర్థః- కాణ్డద్వయేఽప్యన్తేఽవధారణాదవగమ్యతే *ఇత్యనుశాసనం *ఏతావదేవ ఖల్వమృతత్వమితి. తథా సర్వశాఖో పనిషత్సు చ బ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం నిశ్చితోఽర్థః. తత్ర యది సంసారీ బ్రహ్మణోఽన్య ఆత్మానమేవావైదితి కల్ప్యేత - ఇష్టస్యార్థస్య బాధనం స్యాత్. తథా చ శా స్త్రోపక్రమోపసంహారయోర్విరోధాదసమఞ్జసం కల్పితం స్యాత్. వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చ. యది చాత్మానమేవావైదితి సంసారీ కల్ప్యేత- బ్రహ్మవిద్యే తి వ్యపదేశో న స్యాత్ - ఆత్మానమేవావైదితి సంసారిణ ఏవ వేద్యత్వోపపత్తేః. ఆత్మేతి వేత్తురన్య ఉచ్యత ఇతి చేన్న-అహం బ్రహ్మాస్మీతి విశేషణాత్. అన్యశ్చే ద్వేద్యస్స్యాత్- అయమస్తీతి విశేష్యేత- న త్వహమస్మీతి- అహమస్మీతి విశేషణా, దాత్మానమేవావైదితి చావధారణా, న్నిశ్చితమాత్మైవ బ్రహ్మేత్యవగ మ్యతే. తథా చ సత్యుపపన్నో బ్రహ్మవిద్యావ్యపదేశః- నాన్యథా. సంసారివిద్యా హ్యన్యథా స్యాత్. న చ బ్రహ్మత్వాబ్రహ్మత్వే హ్యేకస్యోపపన్నే పరమా ర్థతస్తమఃప్రకాశావివ భానోః- విరుద్ధత్వాత్. న చోభయనిమిత్తత్వే బ్రహ్మవిద్యేతి నిశ్చితో వ్యపదేశో యుక్తః - తదా బ్రహ్మవిద్యా సంసారివిద్యా చ స్యాత్. న చ వస్తునోఽర్ధజరతీయత్వం కల్పయితుం యుక్తం తత్త్వజ్ఞానవివక్షాయాం- శ్రోతుస్సంశయో హి తథా స్యాత్. నిశ్చితం చ జ్ఞానం పురుషార్థసా ధనమిష్యతే- *యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తి *సంశయాత్మా వినశ్యతీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. అతో న సంశయితో వాక్యార్థో వాచ్యః పరహితార్థినా. బ్రహ్మణి సాధకత్వకల్పనాస్మదాదిష్వివాపేశలా తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి చేన్న- శాస్త్రోపాలమ్భాత్. న హ్యస్మత్కల్పనేయం- శా స్త్రకృతా తు. తస్మాచ్ఛాస్త్రస్యాయముపాలమ్భః. న చ బ్రహ్మణ ఇష్టం చికీర్షుణా శాస్త్రార్థవిపరీతకల్పనయా స్వార్థపరిత్యాగః కార్యః. న చైతావత్యేవాక్షు మాయుక్తా భవతః- సర్వం హి నానాత్వం బ్రహ్మణి కల్పితమేవ- *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *నేహ నానాస్తి కించన *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి *ఏక మేవాద్వితీయమిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. సర్వో హి లోకవ్యవహారో బ్రహ్మణ్యేవ కల్పితః- న పరమార్థస్సన్నిత్యత్యల్పమిదముచ్యతే ఇయమేవ కల్పనాపేశలే తి. తస్మాద్యత్ప్రవిష్టం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తద్బ్రహ్మ. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. ఇదం- శరీరస్థం యద్గృహ్యతే. అగ్రే- ప్రాక్ప్రతిబోధాదపి. బ్రహ్మైవా సీత్. సర్వం చేదం. కింత్వప్రతిబోధాదబ్రహ్మాస్మ్యసర్వం చేత్యాత్మన్యధ్యారోపాత్కర్తాహం క్రియావాన్ ఫలానాం చ భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ సంసారీ తి చాధ్యారోపయతి- పరమార్థతస్తు బ్రహ్మైవ తద్విలక్షణం సర్వం చ. తత్కథంచిదాచార్యేణ దయాలునా ప్రతిబోధితం నాసి సంసారీత్యాత్మానమేవావై త్స్వాభావికం. అవిద్యాధ్యారోపితవిశేషవర్జితమిత్యేవశబ్దస్యార్థః. బ్రూహి కోఽసావాత్మా స్వాభావికః- యమాత్మానం విదితవద్బ్రహ్మ, నను న స్మరస్యాత్మా

నం-యస్మిత్తోహ్యన్తాయణపా ప్రనిశ్చప్రాణిత్యపానితివ్యానిత్యుదానితిసమానితి. నత్వసౌ గౌరసావశ్వఇత్యేవముపాస్యవ్యపదిశ్యతే భవతా-నాత్మానం ప్ర
త్యక్షందర్శయసి. ఏవంతర్హి ద్రష్టా శ్రోతామన్తావిజ్ఞాతాసఆత్మేతి. నన్వత్రాపిదర్శనాదిక్రియాకర్తుస్స్వరూపస్య ప్రత్యక్షందర్శయసి-నహిగమిరేవ
గన్తుస్స్వరూపం, ఛిదిర్వాఛేత్తుః. ఏవంతర్హి దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతామతేర్మన్తావిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతాసఆత్మేతి. నన్వత్రాపిశేషోద్రష్టరి. యదిదృష్టే
ర్ద్రష్టా-యదివాఘటస్యద్రష్టా- సర్వథాపిద్రష్టైవ. ద్రష్టవ్యఏవతుభవాన్విశేషమాహదృష్టేర్ద్రష్టేతి. ద్రష్టాతు యదిదృష్టేః-యదివాఘటస్యద్రష్టా
ద్రష్టైవ. న-విశేషోపపత్తేః. అన్యత్రవిశేషః- యోదృష్టేర్ద్రష్టా-సదృష్టిశ్చేద్భవతి-నిత్యమేవపశ్యతిదృష్టిం. నకదాచిదపిదృష్టిర్నదృశ్యతే ద్రష్ట్రా.
తత్రద్రష్టుర్దృష్ట్యానిత్యయాభవితవ్యం- అనిత్యాచేద్ద్రష్టుర్దృష్టిః- తత్రదృశ్యాయాందృష్టౌ - సాకదాచిన్నదృశ్యేతాపి. యథాఽనిత్యయాదృష్ట్యాఘ
టాదివస్తు. నచతద్వద్దృష్టేర్ద్రష్టాకదాచిదపినపశ్యతిదృష్టిం. కింద్వేదృష్టీ- ద్రష్టుర్నిత్యాఽదృశ్యా-అన్యాఽనిత్యాదృశ్యేతి. బాఢం - ప్రసిద్ధాతావదని
త్యాదృష్టిః- అన్ధానవత్తద్దర్శనాత్. నిత్యైవచేత్ - సర్వోఽనన్ధఏవస్యాత్. ద్రష్టుస్తునిత్యాదృష్టిః - ॥నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిశ్రుతే
రనుమానాచ్చ. అన్ధస్యాపిఘటాద్యాభానవిషయాస్స్వప్నేదృష్టిరుపలభ్యతే - సాతర్హీతరదృష్టినాశేననశ్యతి ద్రష్టుర్దృష్టిః. తయాఽవిపరిలుప్తయాని
త్యయాదృష్ట్యాస్వరూపభూతయాస్వయం జ్యోతిస్సమాఖ్యయేతరామనిత్యాందృష్టింస్వప్నబుద్ధాన్తయోర్వాసనాప్రత్యయరూపాంనిత్యమేవపశ్యన్
దృష్టేర్ద్రష్టాభవతి. ఏవంచనిత్యదృష్టిరేవస్వరూపమస్య-అగ్న్యౌష్ణ్యవత్. నకాణాదానామివదృష్టివ్యతిరిక్తోఽన్యోచేతనోద్రష్టా. తత్- బ్రహ్మత్మాన
మేవ- నిత్యదృగ్రూపమధ్యారోపితానిత్యదర్శనాదివర్జితమేవావైత్-విదితవత్. నను విప్రతిషిద్ధం ॥నవిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారంవిజానీయాఇతిశ్రుతేర్విజ్ఞాతు
ర్విజ్ఞానం. న- ఏవంవిజ్ఞానాన్నవిప్రతిషేధః. ఏవందృష్టేర్ద్రష్టాఇతివిజ్ఞాయతఏవ. అన్యజ్ఞానానపేక్షత్వాచ్చ. నహిద్రష్టుర్నిత్యైవదృష్టిరిత్యేవంవిజ్ఞాతే
ద్రష్టృవిషయాందృష్టిమన్యామాకాఙ్క్షతే- నివర్తతేహిద్రష్టృవిషయదృష్ట్యాకాఙ్క్షాతదసమ్భవాదేవ. నహ్యవిద్యమానేవిషయేఆకాఙ్క్షాకస్యచిదుపజా
యతే. నచదృశ్యాదృష్టిర్ద్రష్టారంవిషయీకర్తుముత్సహతే- యతస్తామాకాఙ్క్షేత. నచస్వరూపవిషయాకాఙ్క్షాస్వస్యైవ-తస్మాదజ్ఞానాధ్యారోపణనివృ
త్తిరేవాత్మనస్సేనాత్మైదిత్యుక్తం- నాత్మనోవిషయీకరణం. తత్కథమత్తైదిత్యాహ- అహం- దృష్టేర్ద్రష్టాత్మా బ్రహ్మాస్మి-భవామీతి. బ్రహ్మేతి-య
త్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరఆత్మాశనాయాద్యతీతో నేతినేత్యస్థూలమనణ్విత్యేవమాదిలక్షణం. తదేవాహమస్మి- నాన్యస్సంసారీ- యథాభవానాహే
తి. తస్మాత్- ఏవంవిజ్ఞానాత్తత్ - బ్రహ్మ సర్వమభవత్- అబ్రహ్మాధ్యారోపణాపగమాత్తత్కార్యస్యాసర్వత్వస్యనివృత్త్యాసర్వమభవత్. తస్మాద్యు
క్తమేవమనుష్యామన్యన్తేయద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వంభవిష్యామఇతి. యత్పృష్టం కిముతద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- తన్నిర్ణీతం బ్రహ్మవా
ఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. తత్రయోయోదేవానాంమధ్యే ప్రత్యబుధ్యత- ప్రతిబుద్ధవానాత్మానం యథోక్తేనవిధినా.
సఏవ- ప్రతిబుద్ధఆత్మాతత్ - బ్రహ్మాఽభవత్. తథాఋషీణాం. తథామనుష్యాణాంచమధ్యే. దేవాదీనామిత్యాదిలోకదృష్ట్యపేక్షయా- న బ్రహ్మ
త్వబుద్ధ్యోచ్యతే. ॥ పురఃపురుషఆవిశదితిసర్వత్రబ్రహ్మైవానుప్రవిష్టమిత్యవోచామ - అతశ్శరీరాద్యుపాధిజనితలోకదృష్ట్యపేక్షయా-దేవానామి
త్యుచ్యతే. పరమార్థతస్తుతత్రతత్రబ్రహ్మైవాగ్రఆసీత్ప్రాక్ప్రతిబోధాద్దేవాదిశరీరేష్వన్యథైవవిభావ్యమానం - తదాత్మానమేవావైత్తథైవచసర్వమభ
వత్. అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వభావాపత్తిఃఫలమిత్యేతస్యార్థస్యద్రఢిమ్నేమన్త్రానుదాహరతిశ్రుతిః. కథం. తత్ - బ్రహ్మైతత్ - ఆత్మానమేవా
హమస్మీతిపశ్యన్నేతస్మాదేవ బ్రహ్మణోదర్శనాదృషిర్వామదేవాఖ్యః ప్రతిపేదే-ప్రతిపన్నవాన్కిల. సఏతస్మిన్బ్రహ్మాత్మదర్శనేఽవస్థితఏతాన్మ
న్త్రాన్దదర్శ అహంమనురభవంసూర్యశ్చేత్యాదీన్. తదేతద్బ్రహ్మపశ్యన్నితి బ్రహ్మవిద్యాపరామృశ్యతే. అహంమనురభవంసూర్యశ్చేత్యాదినాసర్వభా
వాపత్తింబ్రహ్మవిద్యాఫలంపరామృశతి. పశ్యన్సర్వాత్మభావంఫలంప్రతిపేదఇత్యస్మాత్ప్రయోగాద్బ్రహ్మవిద్యాఽసహాయసాధనసాధ్యంమోక్షంద
ర్శయతి- భుఞ్జానస్తృప్యతీతియద్వత్. సేయంబ్రహ్మవిద్యయాసర్వభావాపత్తిరాసీన్మహతాందేవానాంవీర్యాతిశయాత్ - నేదానీమైదంయుగీనా
నాంవిశేషతోమనుష్యాణామల్పవీర్యత్వాదితిస్యాత్కస్యచిద్బుద్ధిః- తద్వ్యుత్థాపనాయాహ - తదిదం- ప్రకృతంబ్రహ్మ-యత్సర్వభూతానుప్రవిష్టందృ
ష్టిక్రియాదిలిఙ్గం. ఏతర్హి- ఏతస్మిన్నపిచవర్తమానకాలేయః- కశ్చిద్వ్యావృత్తబాహ్యౌత్సుక్యఆత్మానమేవైవంవేదాహంబ్రహ్మాస్మీతి- అపోహ్యో
పాధిజనితభ్రాన్తివిజ్ఞానాధ్యారోపితాన్విశేషాన్ సంసారధర్మానాగన్ధితమనన్తరమబాహ్యంబ్రహ్మైవాహమస్మికేవలమితి సోవిద్యాకృతాసర్వత్వనివృ
త్తైర్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదిదంసర్వంభవతి. నహిమహావీర్యేషువామదేవాదిషుహీనవీర్యేషువావార్తమానికేషుమనుష్యేషుబ్రహ్మణోవిశేషస్తద్విజ్ఞానస్యవాస్తి.
వార్తమానికేషుపురుషేషుతు బ్రహ్మవిద్యాఫలేఽనైకాన్తికతాశఙ్క్యతఇత్యతఆహ-తస్యహ- బ్రహ్మవిజ్ఞాతుర్యథోక్తేనవిధినాదేవాఃమహావీర్యాశ్చన-అ
పి. అభూత్యై- అభవనాయబ్రహ్మసర్వభావస్యనేశతే- నపర్యాప్తాః. కిముతాన్యే. బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తౌవిఘ్నకరణేదేవాదయఈశతఇతిశాఙ్క్యతే.
తి. ఉచ్యతే- దేవాదీన్ప్రతిఋణవత్త్వాన్మర్త్యానాం. ॥ బ్రహ్మచర్యేణఋషిభ్యోయజ్ఞేనదేవేభ్యః ప్రజయాపితృభ్యఇతిహిజాయమానమేవఋణవన్తం
పురుషందర్శయతిశ్రుతిః. పశునిదర్శనాచ్చ. ॥అథోఅయంవేత్యాదిలోకశ్రుతేశ్చాత్మనోవృత్తిపరిపిపాలయిషయాఽధమర్ణానివదేవాః పరతన్త్రాన్మ
నుష్యానమృతత్వప్రాప్తింవిఘ్నంకుర్యురితిన్యాయ్యైవాశఙ్కా- స్వపశూన్స్వశరీరాణీవరక్షన్తిదేవాః - మహత్తరాంహివృత్తింకర్మాధీనాందర్శయి
ష్యతిదేవాదీనాంబహుపశుసమతయైకైకస్యపురుషస్య. ॥తస్మాదేషాంతన్నప్రియంయదేతన్మనుష్యావిద్యురితిహివక్ష్యతి. ॥ యథాహవైస్వాయలో
కాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవంహైవంవిదేసర్వాణిభూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తీతిచబ్రహ్మవిత్త్వేపారార్థ్యనివృత్తేర్నస్వలోకత్వం పశుత్వంచేత్యతఃప్రియోఽప్రి
యారిష్టివచనాభ్యామవగమ్యతే- తస్మాద్బ్రహ్మవిదోబ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తింప్రతికుర్యురేవవిఘ్నందేవాః- ప్రభావవన్తశ్చహితే. నన్వేవంసత్యన్యా
స్వపికర్మఫలప్రాప్తిషుదేవానాంవిఘ్నకరణంపేయపానసమం- హన్తతర్హ్యభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనానుష్ఠానేషు, తథేశ్వరస్యాచిన్త్యశ

క్తిత్వాద్విఘ్నకరణే ప్రభుత్వం, తథా కాలకర్మస్వాభావికపసాం - ఏషాంహి ఫలసమ్పత్తినిపత్తిహేతుత్వం శాస్త్రలోకేచ ప్రసిద్ధం, - అతోఽప్యనాశ్వాసః శాస్త్రానుష్ఠానే. న- సర్వపదార్థానాం నియతనిమిత్తోపాదానా, జ్జగద్వైచిత్ర్యదర్శనా, చ్చ స్వభావపక్షే చతదుభయానుపపత్తేః, సుఖదుఃఖాదిఫలనిమిత్తం కర్మైత్యేతస్మిన్పక్షే స్థితే వేదస్మృతిన్యాయలోకప్రసిద్ధే దేవేశ్వరకాలాస్తావన్న కర్మఫలవిపర్యాసకర్తారః - కర్మణాం కార్త్స్నికారకత్వాత్. కర్మహి శుభాశుభం పురుషాణాం దైవకాలేశ్వరాది కారకమనపేక్ష్యనాత్మానం ప్రతిలభతే, లబ్ధాత్మకమపి ఫలదానేఽసమర్థం, - క్రియాయాహి కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యాత్. తస్మాత్ క్రియానుగుణాహి దైవేశ్వరాదయ ఇతి కర్మానుగా వన్నఫలప్రాప్తిం ప్రత్యవిఘ్నన్త్యపి. కర్మణామప్యేషాం వశానుగత్వం క్వచిత్ - స్వసామర్థ్యస్యాప్రతిబోధ్యత్వాత్. కర్మకాలదైవద్రవ్యాదిస్వభావానాం గుణప్రధానభావస్త్వనియతో దుర్విజ్ఞేయశ్చేతి తత్కృతో మోహో లోకస్య. కర్మైవ కారకం - నాన్యత్ఫలప్రాప్తావితి కేచిత్. దైవమేవేత్యపరే. కాల ఇత్యేకే. ద్రవ్యాదిస్వభావ ఇతి కేచిత్. సర్వఏతే సంహతా ఇత్యేవాపరే. తత్ర కర్మణః ప్రాధాన్యమఙ్గీకృత్య వేదస్మృతివాదాః * పుణ్యోవై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనే త్యాదయః. యద్యప్యేషాం స్వవిషయేకస్య చిత్ప్రాధాన్యోద్భవే ఇతరేషాం తత్కాలీనప్రాధాన్యశక్తిస్తమ్భః- తథాపి న కర్మణః ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యనైకాన్తికత్వం - శాస్త్రన్యాయనిర్ధారితత్వాత్కర్మప్రాధాన్యస్య. న- అవిద్యాపగమమాత్రత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. యదుక్తం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలం ప్రతిదేవావిఘ్నంకుర్యురితి - తత్ర న దేవానాం విఘ్నకరణే సామర్థ్యం. కస్మాత్. విద్యాకాలానన్తరితత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. కథం. యథా లోకే ద్రష్టుశ్చక్షుష ఆలోకేన సంయోగో యత్కాలః - తత్కాల ఏవ రూపాభివ్యక్తిః - ఏవమాత్మవిషయం జ్ఞానం యత్కాలం- తత్కాల ఏవ తద్విషయాజ్ఞానతిరోభావస్స్యాత్. అతో బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకార్యానుపపత్తేః ప్రదీప ఇవ తమః కార్యస్య. తత్కేనకస్య విఘ్నం కుర్యుర్దేవాః - యత్రాత్మత్వమేవదేవానాం బ్రహ్మవిదః. తదేతదాహ- ఆత్మా- స్వరూపం. ధ్యేయం. యత్తత్సర్వైస్తైర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మ. హి- యస్మాదేషాం - దేవానాం సః - బ్రహ్మవిద్భవతి. బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవా విద్యామాత్రవ్యవధానాపగమాచ్ఛుక్తికాయామివ రజతాభాసాయాః శుక్తికాత్వమిత్యవోచామ - అతో నాత్మనః ప్రతికూలత్వే దేవానాం ప్రయత్నస్సమ్భవతి. యస్యహ్యనాత్మభూతం ఫలం దేశకాలనిమిత్తాన్తరితం- తత్రానాత్మవిషయే సఫలః ప్రయత్నో విఘ్నాచరణాయ దేవాదీనాం. నత్విహ విద్యాసమకాల ఆత్మభూతే దేశకాలనిమిత్తానన్తరితే- అవసరానుపపత్తేః. ఏవంతర్హి విద్యాప్రత్యయసన్తత్యభావా, ద్విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చ దర్శనాదన్త్య ఏవాత్మప్రత్యయోఽవిద్యానివర్తకః - న పూర్వ ఇతి. న - ప్రథమేనానైకాన్తికత్వాత్. యదిహి ప్రథమ ఆత్మవిషయః ప్రత్యయోఽవిద్యాం నైవ నివర్తయతి - తథాన్త్యోఽపి- తుల్యవిషయత్వాత్. ఏవంతర్హి సన్తతోఽవిద్యానివర్తకః- నవిచ్ఛిన్న ఇతి. న- జీవనాదౌ సతి సన్తత్యనుపపత్తేః. నహి జీవనాదిహేతుకే ప్రత్యయే సతి విద్యాప్రత్యయసన్తతిరుపపద్యతే- విరోధాత్. అథ జీవనాది ప్రత్యయతిరస్కరణేనైవా మరణాన్తాద్విద్యాసన్తతిరితి చేన్న - ప్రత్యయేయత్తాసన్తానావధారణాచ్ఛాస్త్రార్థానవధారణదోషాత్. ఇయతాం ప్రత్యయానాం సన్తతిరవిద్యాయా నివర్తికేత్యనవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థో నావధ్రియేత- తచ్చానిష్టం. సన్తతిమాత్రత్వేఽవధారితఏవేతి చేన్న- ఆద్యన్తయోరవిశేషాత్. ప్రథమావిద్యాప్రత్యయసన్తతిః- మరణకాలాన్తా వేతి విశేషాభావాదాద్యన్తయోః ప్రత్యయయోః పూర్వోక్తౌ దోషౌ ప్రసజ్యేయాతాం. ఏవంతర్హ్యనివర్తక ఏవేతి చేన్న-* తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః.* భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః * తత్రకో మోహ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. అర్థవాద ఇతి చేన్న- సర్వశాఖోపనిషదామర్థవాదత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతావన్మాత్రార్థత్వోపక్షీణాహి సర్వశాఖోపనిషదః. ప్రత్యక్షప్రమితాత్మవిషయత్వాదనర్థవాద ఇతి చేన్న - ఉక్తపరిహారత్వాత్. అవిద్యాశోకమోహభయాదిదోషనివృత్తేః ప్రత్యక్షత్వాదితి చోక్త ఏవ పరిహారః. తస్మాదాద్యోఽన్త్యః సన్తతోఽసన్తతశ్చేత్యచోద్యమేతత్ - అవిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలావసానత్వాద్విద్యాయాః. య ఏవావిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలకృత్ప్రత్యయ ఆద్యోఽన్త్యః సన్తతోఽసన్తతో వా- స ఏవ విద్యేత్యభ్యుపగమాన్న చోద్యస్యావతారగన్ధోఽప్యస్తి. యత్తూక్తం విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చ దర్శనాదితి. న- తచ్ఛేషస్థితిహేతుత్వాత్. యేనకర్మణా శరీరమారబ్ధం - తద్విపరీతప్రత్యయదోషనిమిత్తత్వాత్తస్య తథాభూతస్యైవ విపరీతప్రత్యయదోషసంయుక్తస్య ఫలదానే సామర్థ్యమితి యావచ్ఛరీరపాతః - తావత్ఫలోపభోగాఙ్గతయా విపరీతప్రత్యయం రాగాదిదోషంచ తావన్మాత్రమాక్షిపత్యేవ- ముక్తేషువత్ప్రవృత్తఫలత్వాత్తద్ధేతుకస్య కర్మణః. తేన న తస్య నివర్తికా విద్యా- విరోధాత్. కింతర్హి. స్వాశ్రయాదేవ స్వాత్మనిరోధ్యవిద్యాకార్యం యదుత్పిత్సు - తన్నిరుణద్ధి- అనాగతత్వాత్. అతీతంహీతరత్. కించ - న చ విపరీతప్రత్యయో విద్యావత ఉత్పద్యతే- నిర్విషయత్వాత్. అనవధృతవిషయవిశేషస్వరూపం హి సామాన్యమాత్రమాశ్రిత్య విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యమాన ఉత్పద్యతే - యథా శుక్తికాయాం రజతమితి. సచ విషయవిశేషావధారణతోఽశేషవిపరీతప్రత్యయాశ్రయస్యోపమర్దితత్వాన్న పూర్వవత్సమ్భవతి - శుక్తికాదౌ సమ్యక్ప్రత్యయోత్పత్తౌ పునరదర్శనాత్. క్వచిత్తు విద్యాయాః పూర్వోత్పన్నవిపరీతప్రత్యయజనిత సంస్కారేభ్యో విపరీతప్రత్యయావభాసాః స్మృతయో జాయమానాః విపరీతప్రత్యయభ్రాన్తిమకస్మాత్కుర్వన్తి - యథా విజ్ఞాతదిగ్భాగస్యాప్యకస్మాద్దిగ్విపర్యయవిభ్రమః. సమ్యగ్జ్ఞానవతోఽపి కేచ్ఛుర్వవద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే - సమ్యగ్జ్ఞానేఽప్యవిస్రమ్భాచ్ఛాస్త్రార్థవిజ్ఞానాదౌ ప్రవృత్తిరసమఞ్జసాస్స్యాత్. సర్వంచ ప్రమాణమప్రమాణం సమ్పద్యేత - ప్రమాణాప్రమాణయోర్విశేషానుపపత్తేః. ఏతేన సమ్యగ్జ్ఞానానన్తరమేవ శరీరపాతాభావః కస్మాదిత్యేతత్పరిహృతం. జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగూర్ధ్వం తత్కాలం జన్మాన్తరసఞ్చితానాం చ కర్మణామప్రవృత్తఫలానాం వినాశసిద్ధేర్భవతి ఫలప్రాప్తి విఘ్ననిషేధః శ్రుతే, రేవ. * క్షీయన్తే చాస్యకర్మాణి * తస్యతావదేవచిరం * సర్వేపాప్మానః ప్రదూయన్తే * తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేన * ఏతము హైవైతే న తరతో నైనం కృతాకృతే తపతః * ఏతం హ వావ న తపతి * నబిభేతి కుతశ్చనేత్యాది శ్రుతిభ్య, శ్చ. * జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుత ఇత్యాదిస్మృతిభ్య, శ్చ.

యత్తు బుద్ధైః ప్రతిబధ్యత ఇతి - తన్న - అవిద్యావిషయత్వాత్. అవిద్యావాన్ హి బుద్ధేః - తస్య కర్తృత్వాద్యుపపత్తేః. * యత్ర వాన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదితి హి వక్ష్యతి - అనన్యత్వసద్భావస్త్వాత్మాఖ్యం యత్ర - అవిద్యాయాం సత్యామన్యదివ స్యాత్తిమిరకృతద్వితీయచన్ద్రవత్ - తత్రావిద్యాకృతానేకకారకాపేక్షం దర్శనాదికర్మ, తత్కృతం ఫలం, చ దర్శయతి తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాదినా. యత్ర పునస్స్వవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకృతానేకత్వభ్రమప్రహాణాత్, తత్కేన కం పశ్యేదితి కర్మాసమ్భవం దర్శయతి. తస్మాదవిద్యావద్విషయ ఏవ వక్ష్యతి అన్యకర్మ - సమ్భవాత్. నేతరత్ర. ఏతచ్చోత్తరత్ర వ్యాచిఖ్యాసిష్యమాణైరేవ వాక్యైర్విస్తరేణ ప్రదర్శయిష్యామః. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ - అథయః- కశ్చిద్బ్రహ్మవిదన్యాం-ఆత్మనో వ్యతిరిక్తాం యాం కాంచిద్దేవతాముపాస్తే- స్తుతినమస్కారయాగబల్యుపహారప్రణిధానధ్యానాదినోపాస్తే-తస్యాః గుణభావముపగచ్ఛత్యస్యై. అన్యోఽసౌ- అనాత్మా మత్తః పృథక్. అన్యోఽహమస్మి- అధికృతః. మయాస్మై ఋణివత్ప్రతికర్తవ్యమిత్యేవం ప్రత్యయస్సన్నుపాస్తే- నసః - ఇత్థం ప్రత్యయో న వేద-విజానాతి తత్త్వం. నస కేవలమేవంభూతోఽవిద్వానవిద్యాదిదోషవానేవ, కింతర్హి. యథాపశుః-గవాదిర్వాహనదోహనాద్యుపకారైరుపభుజ్యతే-ఏవం సః. ఇజ్యాద్యనేకోపకారైరుపభోక్తవ్యత్వాదేకైకేన దేవాదీనాం. అతః పశురివ సర్వార్థేషు కర్మస్వధికృత ఇత్యర్థః. ఏతస్య హ్యవిదుషో వర్ణాశ్రమాదివిభాగవతో హ్యధికృతస్య కర్మణో విద్యాసహితస్య కేవలస్య చ శాస్త్రోక్తస్య కార్యం మనుష్యత్వాదికో బ్రహ్మాన్త ఉత్కర్షః. శాస్త్రోక్తవిపరీతస్య చ స్వాభావికస్య కార్యం మనుష్యత్వాదిక ఏవ స్థావరాన్తోఽపకర్షః. యథా చైతత్-తథా * అథ త్రయో వావ లోకా ఇత్యాదినా వక్ష్యామః కృత్స్నేనైవాధ్యాయశేషేణ. విద్యాయాశ్చ కార్యం సర్వాత్మభావాపత్తిరిత్యేతత్సంక్షేపతో దర్శితం- సర్వోఽయముపనిషద్విద్యావిద్యావిభాగప్రదర్శనేనైవోపక్షీణా. యథా చైషోఽర్థః కృత్స్నస్య శాస్త్రస్య-తథా ప్రదర్శయిష్యామః. యస్మాదేవం-తస్మాదవిద్యావన్తం పురుషం ప్రతి దేవా-ఈశతే విఘ్నం కర్తుమనుగ్రహం వేత్యేతద్దర్శయతి-యథా హ వై లోకే బహవో గోఽశ్వాదయః పశవో మనుష్యం- స్వామినమాత్మనోఽధిష్ఠాతారం భుఞ్జ్యుః- పాలయేయుః. ఏవం బహుపశుస్థానీయ ఏకైకోఽవిద్వాన్ పురుషో దేవాన్-దేవానితి బహువచనం పిత్రాద్యుపలక్షణార్థం. భునక్తి-పాలయతీతి. ఇమే ఇన్ద్రాదయోఽన్యే మత్తో మమ ఈశితారః- భృత్య ఇవాహమేషాం స్తుతినమస్కారేజ్యాదినా ఆరాధనం కృత్వా అభ్యుదయం నిశ్శ్రేయసం చ తత్ప్రదత్తం ఫలం ప్రాప్స్యామీత్యేవమభిసన్ధిః. తత్ర లోకే బహుపశుమతో యథైకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానే - వ్యాఘ్రాదినాపహ్రియమాణే మహదప్రియం భవతి - తథా బహుపశుస్థానీయ ఏకస్మిన్ పురుషే పశుభావాద్వ్యుత్థితేఽప్రియం భవతీతి కిం చిత్రం దేవానాం- బహుపశ్వపహరణ ఇవ కుటుమ్బినః. తస్మాదేషాం - దేవానాం తన్న ప్రియం. కిం తత్. యదేతత్- బ్రహ్మాత్మతత్త్వం కథంచన మనుష్యా విద్యుః- జానీయుః. తథా చ స్మరణమనుగీతాసు భగవతో వ్యాసస్య * క్రియావద్భిర్హి కౌన్తేయ దేవలోకస్సమావృతః। నచైతదిష్టం దేవానాం మర్త్యైరుపరివర్తనమితి. అతో దేవాః పశూనివ వ్యాఘ్రాదిభ్యో బ్రహ్మవిజ్ఞానాద్విఘ్నమాచికీర్షన్తి అస్మదుపభోగ్యత్వాన్మా వ్యుత్థాస్యేయురితి. యం తు ముమోచయిషన్తి-తం శ్రద్ధాదిభిర్యోక్ష్యన్తి. విపరీతమశ్రద్ధాదిభిః. తస్మాన్ముముక్షుర్దేవారాధనపరః శ్రద్ధాభక్తిపరః ప్రణయోఽప్రమాదీ స్యాద్విద్యాప్రాప్తిం ప్రతి విద్యాం ప్రతి తినాకార్యైవ తత్ప్రదర్శితం భవతి దేవాప్రియవాక్యేన. ౧౦

ఆ.— ఇదానీం ప్రశ్నమనూద్య పఠముత్తరత్వేన బ్రహ్మేత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యదీత్యాదినా) తత్ర వృత్తికృతాం మతానుసారేణ బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (బ్రహ్మేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వాద్విజ్ఞానేన సర్వభావస్య సాధ్యత్వసమ్భవాదితి హేతుమాహ (సర్వభావస్యేతి) సిద్ధాన్తే యథోక్తహేత్వనుపపత్తిదోషమాహ (నహీతి) సాతత్వవిజ్ఞానసాధ్యామాభూదిత్యత ఆహ (విజ్ఞానేతి) హిరణ్యగర్భస్యోపదేశజన్యజ్ఞానం బ్రహ్మభావః-*సహసిద్ధం చతుష్టయమితి స్మృతేస్స్వాభావికజ్ఞానవత్త్వాత్. తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి చోపదేశాధీనధీసాధ్యోఽస్య శ్రుతః. నచానీదిత్యతీతకాలావచ్ఛేదత్రికాలేఽస్మిన్ యుజ్యతే. * సమవర్తతేతి చ జన్మమాత్రం శ్రూయతే - కాలాత్మకేతత్సమ్బన్ధస్యాస్య శ్రయపరాహతత్వాత్. మనుష్యాణాం ప్రకృతత్వాచ్చ నాపరం బ్రహ్మేహ బ్రహ్మశబ్దమిత్యపరితోషాద్వృత్తికారమతం హిత్వా * బ్రహ్మేతి బ్రహ్మభావీ పురుషో నిర్దిశ్యత ఇతి భర్తృప్రపఞ్చోక్తిమాశ్రిత్య తన్మతమాహ (మనుష్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సర్వమిత్యాదినా) ద్వైతైకత్వం- సర్వజగదాత్మకం. అపరం- హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ. తస్మిన్ విద్యా- హిరణ్యగర్భోఽహమిత్యహంగ్రహోపాస్తిః. తయా సముచ్చితయా తద్భావమిహైవోపగతో, హిరణ్యగర్భపదేయద్భోజ్యం-తతోపి దోషదర్శనాద్విరక్తః, సర్వకర్మఫలప్రాప్త్యా నివృత్తకామాదినిగళః, సాధ్యాన్తరాభావాద్విద్యామేవాభ్యసమాన, స్తద్వశాద్బ్రహ్మభావీ, జీవోస్మిన్వాక్యే బ్రహ్మశబ్దార్థ ఇతి ఫలితమాహ (అత ఇతి) కథం బ్రహ్మభావిని జీవే బ్రహ్మశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆదిశబ్దేన గృహస్థః సదృశీం భార్యాం విన్దతేత్యాది గృహ్యతే. ఇతినా- ప్రకృతవాక్యకథనం. భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానం దూషయతి (తన్నేతి) బ్రహ్మశబ్దేన పరస్మాదర్థాన్తరస్య గ్రహే తస్య సర్వభావాపత్తేస్సాధ్యత్వాదనిత్యత్వాపత్తేర్న తన్మతముచితమిత్యర్థః. సాధ్యస్యాపి మోక్షస్య నిత్యత్వమాశఙ్క్య యత్కృతకం-తదనిత్యమితి న్యాయమాశ్రిత్యాహ (నహీతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (తథేతి) భవతు సర్వభావాపత్తేరనిత్యత్వం - కా హానిః- తత్రాహ (అనిత్యత్వే చేతి) కించ- జీవస్యాబ్రహ్మత్వం తావదవిద్యాకృతం- పారమార్థికం వేతి వికల్ప్యాద్యమనూద్య దూషయతి (అవిద్యాకృతేతి) తత్రానువాదభాగం విభజతే (ప్రాగిత్యాదినా) బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనా వ్యర్థేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (తదేతి) తస్మిన్పక్షే బ్రహ్మజ్ఞానాత్పూర్వమపి పరమార్థతః పరం బ్రహ్మాసీత్ - తదేవ ప్రకృతే వాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యత ఇతి యుక్తం- తద్ధి బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యమాలమ్బనమితి యోజనా. గౌర్వాహీక ఇతివదముఖ్యార్థోపి బ్రహ్మశబ్దో నిర్వహతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) నిరతిశయమహత్త్వసమ్పన్నం వస్తు బ్రహ్మశబ్దేన శ్రుతం - అశ్రుతస్తు బ్రహ్మభావీ పురుషః - శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనానన్యాయవతీ - తస్మాత్తత్కల్పనానయుక్తేతి వ్యావర్త్యమాహ (నత్వితి) అగ్నిరధీతేఽనువాకమిత్యాదౌ శ్రుతహాన్యశ్రుతోపాదానం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్తర ఇతి) తత్రాగ్నిశబ్దస్య ముఖ్యార్థే వేదస్యస్వాధ్యాయాభిధానానుపపత్త్యా వాక్యార్థాసిద్ధేస్తజ్జ్ఞా

నేప్రయోజనేశ్రుతమవిహితత్వాఽశ్రుతంగృహ్యతే - ప్రకృతేత్వసతి ప్రయోజనవిశేషే శ్రుతహాన్యాదిర్నయుక్తిమానిత్యర్థః. మనుష్యాధికారం నిర్వోఢుం బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యానుత్తరవిశేషణం. * యద్యపిబ్రహ్మవిద్యయోపిపరస్యాపితుల్యమధికృతత్వం- తస్యచావిద్యాద్వారాఽధికారిత్వమవిరుద్ధమిత్యగ్రేస్ఫుటీభవిష్యతీతిభావః. ద్వితీయంకల్పముత్థాపయతి (అవిద్యేతి) బ్రహ్మవిద్యావైయర్థ్యప్రసఙ్గాన్నైవమితిదూషయతి (నతస్యేతి) అనుపపత్తిమేవసాధయతి (నహీతి) సాక్షాత్- ఆరోపమన్తరేణేతియావత్. వస్తుధర్మస్య - పరమార్థభూతస్యపదార్థస్యేత్యర్థః. విద్యాయా న్నిష్ఠితత్వమర్థవత్త్వం- తత్రాహ (అవిద్యాయాస్త్వితి) సర్వత్ర-శుక్త్యాదావితియావత్. విమతమవిద్యాత్మకం-విద్యానివర్త్యత్వాత్-రజతాదివదిత్యభిప్రేత్యవార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) విమతంసకారకం- విద్యాత్వాత్- శుక్తికావిద్యావదిత్యాశయేనాహ (నత్వితి) అబ్రహ్మత్వాదేర్వాన్తవత్త్వాయోగాదయుక్తా బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యత్ర చోదయతి (బ్రహ్మణీతి) నహిసర్వజ్ఞేప్రకాశైకరసే బ్రహ్మణ్యజ్ఞానమాదిత్యేతదేవానుపపన్నమితిభావః. తస్యాజ్ఞాతత్వం- అజ్ఞత్వంచాఽఽక్షిప్యతే. నాద్య ఇత్యాహ (న బ్రహ్మణీతి) నహి * తత్త్వమసీతివిద్యాభిధానంవిజ్ఞాతే బ్రహ్మణియుక్తం- పిష్టపిష్టిప్రసక్తాత్. అతస్తదజ్ఞాతమేష్టవ్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మైక్యమజ్ఞాతంశాస్త్రేణజ్ఞాప్యతే, తద్విషయంచ శ్రవణాదివిధీయతే. - తేనతస్మిన్నజ్ఞాతత్వమేష్టవ్యమిత్యుక్తమర్థందృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానస్యాజ్ఞానావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయాంశుక్తౌరూప్యారోపణందృష్టాన్తితమితి ద్రష్టవ్యం. కల్పాన్తరమాలమ్బతే (నబ్రూమఇతి) బ్రహ్మవిద్యాకర్తృనభవతీత్యన్వయథాశ్రుతోవార్థః- తదన్యస్తదాశ్రయోస్తీతివా. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) అనాదిత్వాదవిద్యాయాఃకర్తృవేషేఽభావాద్వినాచద్వారం బ్రహ్మణి శాస్త్రస్యనభ్యుపగమాదిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (కిన్త్వితి) బ్రహ్మణోన్యశ్చేతనోనాస్తీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీఉదాహరతి (నాన్యోతోస్తీత్యాదినా) బ్రహ్మణోన్యశ్చేతనోపినాస్తీత్యత్రమన్త్రద్వయంపఠతి (యస్త్వితి) బ్రహ్మణోన్యస్యాజ్ఞస్యాభావే దోషమాశఙ్కతే(నన్వితి)కిమిదమానర్థక్యమవగతే-అనవగతేవాచోద్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి(బాఢమితి)ద్వితీయేనోపదేశానర్థక్యం-అవగమాదితి ద్రష్టవ్యం. ఉపదేశవదవగమస్యాపిస్వప్రకాశేవస్తునినోపయోగోస్తీతిశఙ్కతే (అవగమేతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నానవగమేతి) సావస్తునోభిన్నాచేదద్వైతహానిః- అభిన్నాచేజ్జ్ఞానాధీనత్వాసిద్ధిరితిశఙ్కతే (తన్నివృత్తేరితి) అనవగమతన్నివృత్త్యోర్దృశ్యమానతయాస్వరూపాపలాపాయోగాత్ప్రకారాన్తరాసమ్భవాచ్చపఞ్చమప్రకారమేష్టవ్యమితిమత్వాహ (నదృష్టేతి) దృష్టమపీత్యుక్తేవిరోధేత్యాజ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యమానమితి) దృష్టవిరుద్ధమపియుక్తితోనేష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) అనుపపన్నత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) యుక్తివిరోధేదృష్టిరాభాసీభవతీతిశఙ్కతే (దర్శనేతి) దృష్టివిరోధేయుక్తేరేవాభాసత్వంస్యాదితిపరిహరతి (తత్రాపీతి) అనుపపన్నత్వంపిసర్వస్యదృష్టిబలాదిష్టం-దృష్టస్యత్వనుపపన్నత్వేనకించిన్నిమిత్తమస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాంనిరాకృత్యస్వపక్షేశాస్త్రస్యార్థవత్త్వముక్తం-సమ్ప్రతిప్రకారాన్తరేణపూర్వపక్షయతి (పుణ్యఇతి) ఆదిశబ్దేన *యోయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాద్యాశ్రుతిర్గృహ్యతే. *మమకస్మైవతస్మాత్త్వమిత్యాద్యాస్మృతిః. న్యాయః-మిథోవిరుద్ధయోరేకత్వాయోగః. విలక్షణత్వమన్యత్వేహేతుః. జీవస్యపరస్మాదన్యత్వేపినతస్యతతోన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణశ్చేతి) పరస్యతద్విలక్షణత్వంశ్రుతితోదర్శయిత్వాతత్రైవోపపత్తిమాహ (కాణాదేతి) క్షిత్యాదికముపలబ్ధిమత్కర్తృకం-కార్యత్వాత్-ఘటవదిత్యాద్యోపపత్తిః. తయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (సంసారేతి) జీవస్యస్వగతదుఃఖధ్వంసనేదుఃఖంమేమాభూదిత్యర్థిత్వేన ప్రవృత్తిర్దృష్టా- నేశస్యనాస్తి-దుఃఖాభావాత్-అతోభేదస్తయోరిత్యర్థః. ఇతశ్చేశ్వరస్యనప్రవృత్తిః-హేతుఫలయోరభావాదిత్యాహ (అవాకీతి) మిథోభేదేశ్రౌతంలిఙ్గాన్తరమాహ (సొన్వేష్టవ్యఇతి) తథైవలిఙ్గాన్తరమాహ (ముముక్షోశ్చేతి) గతిః- దేవయానాద్యా. తస్యాఃమార్గవిశేషః- అర్చిరాదిః. దేశః-గన్తవ్యంబ్రహ్మ. తేషాముపదేశాః-*తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీత్యాదయః. తథాపికథంభేదసిద్ధిః-తత్రాహ (అసతీతి) మాభూద్గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదభావేచేతి) కథంత్వాగత్యాదికముపపద్యతే-తత్రాహ (భిన్నస్యేతి) జీవేశ్వరయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) భేదేసత్యుపపన్నాస్సమ్భవన్తీతిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (భిన్నశ్చేదితి) తద్భేదేప్రమాణిక్రేపికథంబ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మభావినోజీవస్యబ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వేబ్రహ్మోపదేశస్యానర్థక్యప్రసఙ్గాన్నైవమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (సంసారీచేదితి) విధిశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశోర్థవానితిచేత్-తత్రకింకర్మవిధిశేషత్వేన-ఉపాస్తివిధిశేషత్వేనవాతదర్థవత్త్వమితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తద్విజ్ఞానస్యేతి) అవినియోగాత్-వినియోజకశ్రుత్యాద్యభావాదితిశేషః. కల్పాన్తరమాదత్తే (సంసారిణఇతి) ఉపదేశస్యజ్ఞానార్థత్వాత్తదనపేక్షత్వాచ్చసమ్పత్తేస్తస్యకథంతాదర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిర్జ్ఞాతేహీతి) వ్యతిరేకముక్త్వాన్వయమన్వాచష్టే (నిర్జ్ఞాతేతి) పదయోస్సామానాధికరణ్యేనజీవబ్రహ్మణోరభేదావగమాన్నసమ్పత్పక్షస్సమ్భవతీతి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) కథమేకత్వేగమ్యమానేపిసమ్పదోనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యహీతి) ఏకత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదమితి) ఏకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కించ-సమ్పత్తిపక్షేతదాపత్తిఃఫలం-అన్యద్వేతివికల్ప్యద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) ఆద్యందూషయతి (సమ్పత్తిశ్చేదితి) *తంయథాయథేత్యాదివాక్యమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వచనాదితి) సమ్పత్తేరమానత్వాన్నతద్వదస్యస్యామానత్వమిత్యాహ (నేతి) తస్యామానత్వేప్యవం- మానస్యకారకత్వాత్. నచసూత్రాద్యుపాసనాదప్యస్యమానత్వం- స్థితస్యనష్టస్యవాఽనుపపత్తేః. శ్రుతిశ్చనపూర్వసిద్ధస్తోత్రాదిభావాభిధాయినీ- తత్సాదృశ్యాత్స్తుతిద్వారోపచారాత్. అతోబ్రహ్మభావస్యనతస్సిద్ధిః - నసామ్యాదికఇత్యాహ (విజ్ఞానస్యేతి) అథాన్యస్యాన్యథాభావేయథోక్తంవచనమేవశక్త్యాధాయకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాన్నబ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుక్త్వాతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (సవిషఇతి) బ్రహ్మోపదేశస్యసమ్పచ్ఛేషత్వేదోషాన్తరమాహ (ఇష్టార్థేతి) తదేవవివృణ్వన్నిష్టమర్థమాచష్టే (సైన్ధవేతి) యథో

క్తంవస్తుతాత్పర్యగమ్యమస్యాముపనిషదీత్యత్ర హేతుమాహ (కాణ్డద్వయేపీతి) మధుకాణ్డావగతమవధారణందర్శయతి (ఇత్యనుశాసనమితి) మునికాణ్డా న్తేవ్యవస్థితముదాహరతి (ఏతావదితి) నకేవలముపదేశస్యాసమ్భవేప్యేష్టేబృహదారణ్యకవిరోధః - కింతుసర్వోపనిషద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (తథేతి) ఇష్టమర్థమిత్థముక్త్వాతద్బాధనంనిగమయతి (తత్రేతి) ననుబృహదారణ్యకే బ్రహ్మశబ్దితాయాంజీవపరయోర్భేదోఽభిప్రేతః - ఉపసంహారేత్వభేద ఇతివ్యవస్థాయాంతద్విరోధశ్శక్యస్సమాధాతుమిత్యతఆహ (తథాచేతి) బ్రహ్మశబ్దాదిపురుషకల్పనాయాముపదేశానర్థక్యమిష్టార్థబాధశ్చేత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనపరస్యాగ్రహణేతద్విద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యేతిసంజ్ఞానుపపత్తిదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చేతి) అత్రోక్తబ్రహ్మశబ్దార్థాద్వేత్తుర్జీవాదన్యస్తదాత్మానమిత్యత్రాత్మశబ్దేనపరోగృహ్యతే - తద్విద్యాచబ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞానిర్దిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యతే (ఆత్మేతి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నాహమితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (అన్యశ్చేదితి) యథోక్తానగమేఫలితమాహ (తథాచసతీతి) అత్యన్తభేదేవ్యపదేశానుపపత్తింవిశదయతి (సంసారీతి) జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదోపగమాదభేదేనబ్రహ్మవిద్యేతివ్యపదేశస్సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్యాతాంవాబ్రహ్మాత్మనోర్భేదాభేదౌ - తథాపి భిన్నాభిన్నవిద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యేతినియతోవ్యపదేశోనస్యాదిత్యాహ (నచేతి) నిమిత్తం- విషయం. భిన్నాభిన్నవిషయా విద్యా బ్రహ్మవిషయాపిభవత్యేవేతి వ్యపదేశసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తదితి) ఉభయాత్మకత్వాద్వస్తునస్తద్విద్యావిషయేవికల్పోప్యనుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అస్తుతర్హివస్తుబ్రహ్మవా- అబ్రహ్మవావైకల్పికమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రోతురితి) సంశయితమపిజ్ఞానంవాక్యాదుత్పద్యతేచేత్ - తావతైవపురుషార్థఃశ్రోతుస్సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నిశ్చితంచేతి) శ్రోతుర్నిశ్చితజ్ఞానస్యఫలత్వేపివక్తుస్సంశయితమర్థంవదతోనకాచనహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) నిశ్చితస్యైవజ్ఞానస్యపుమర్థసాధనత్వం- నసంశయితస్యేత్యతశ్శబ్దార్థః. జీవపరయోరత్యన్తభేదస్య, భేదాభేదయో, శ్చాయోగాత్పరమేవబ్రహ్మశబ్దవాచ్యం- నజీవస్తద్భావీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యత్యన్తాభేదపక్షేదోషమాశఙ్క్తే (బ్రహ్మణీతి) తదాత్మానమేవావైదితిజ్ఞాతృత్వం బ్రహ్మణ్యుచ్యతే - తదయుక్తం- తస్యజ్ఞానమూర్తిత్వాత్. అతఏవనతత్కర్తృత్వమపి. నచస్వకర్తృకకర్మకజ్ఞానాన్యుక్తిః క్రియాకారకఫలవిలక్షణాత్. అతోనపరంబ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దితమిత్యర్థః. శాస్త్రం బ్రహ్మణిసాధకత్వాదిదర్శయతి- తచ్చాపౌరుషేయమదోషానోపాలమ్భార్హం. తథాచస్మిన్నావిద్యసాధకత్వాద్యవిరుద్ధమితిసమాధత్తే (నశాస్త్రేతి) (అయముపాలమ్భఇతి) సచాయుక్తః- తస్యాపౌరుషేయత్వేనానపహ్నవితదోషత్వాదితిశేషః. ననుబ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వపరీక్షణార్థంశాస్త్రమప్యుపాలభ్యతే - నేత్యాహ (నచేతి) శాస్త్రాద్ధి బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వంగమ్యతే - సాధకత్వాదిచతస్యతేనైవోచ్యతే. నచార్ధజరతీయముచితం - తథాచవాస్తవంనిత్యముక్తత్వం-కల్పితమితరదిత్యాస్థేయం. యదితస్యనిత్యముక్తత్వార్థంసర్వథైవసాధకత్వాదినేష్యతే - తదాస్వార్థపరిత్యాగస్స్యాత్ - సాధనత్వాదినావినాఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయసయోరసమ్భవాత్. నచబ్రహ్మణోన్యశ్చేతనోఽచేతనోవాస్తి- *నాన్యోతోస్తిద్రష్టా * బ్రహ్మైవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తావ్యవస్థాఽఽస్థేయేత్యర్థః. కించ - సర్వస్యాపిసంసారస్య బ్రహ్మణ్యేవావిద్యయాధ్యాసాత్తదన్యస్యాభావం సాధకత్వాద్యపితత్రాధ్యస్తమిత్యభ్యుపగమేకానుపపత్తిరిత్యాహ (నచేతి) తస్యాస్మిన్కల్పితత్వంకుతోఽవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) ఉక్తశ్రుతితాత్పర్యం సఙ్కలయతి (సర్వోహీతి) సర్వస్యద్వైతవ్యవహారస్య బ్రహ్మణికల్పితత్వే ప్రకృతచోద్యస్యాభాసత్వంఫలతీత్యాహ (ఇత్యల్పమితి) పరపక్షంనిరాకృత్యస్వపక్షందర్శయతి (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణజగన్నాస్తీతిసూచయతి (వైశబ్దఇతి) తత్పదార్థముక్త్వాత్వంపదార్థంకథయతి (ఇదమితి) తయోర్వస్తుతోభేదంశఙ్కిత్వాపదాన్తరంవ్యాచష్టే (ప్రాగితి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వంచేతి) కథంతర్హివిపరీతధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (కిన్త్వితి) యథాప్రతిభాసంకర్తృత్వాదేర్వాస్తవత్వమాశఙ్క్యశాస్త్రవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తద్విలక్షణం - అధ్యస్తసంసారరహితమితియావత్. కిముతద్బ్రహ్మేతిచోద్యంపరిహృత్యకింతదద్వైదితిచోద్యాన్తరంప్రత్యాహ (తత్కథంచిదితి) పూర్వవాక్యోక్తమవిద్యావిశిష్టమధికారిత్వేనవ్యవస్థితం బ్రహ్మ-నాసీసంసారీత్యాచార్యేణదయాఽవతాకథంచిద్బోధితమాత్మానమేవావైదితిసమ్బన్ధః. ఆత్మైవప్రమేయః, తజ్జ్ఞానమేవప్రమాణ, మిత్యేవమర్థత్వమేవకారస్యవివక్షన్నాహ (అవిద్యేతి) ప్రకృతమాత్మశబ్దార్థంవివిచ్యవక్తుంపృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) * సఏష ఇహప్రవిష్ట ఇత్యత్రాత్మనోదర్శితత్వాత్ప్రాణనాదిలిఙ్గస్య, తస్యతథైవానుసన్ధాతుంశక్యత్వా, న్నాస్తివక్తవ్యమిత్యాహ (నన్వితి) ఆత్మానంప్రత్యక్షయితుంపృచ్ఛతస్తత్పరోక్షవచనమనుత్తరమితిశఙ్క్తే (నన్వసావితి) ఆత్మానంచేత్ప్రత్యక్షయితుమిచ్ఛసి- తర్హిప్రత్యక్షమేవతందర్శయామీత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) నేదంప్రతిజ్ఞానురూపంప్రతివచనమితిచోదయతి (నన్వత్రేతి) ప్రత్యక్షత్వాద్దర్శనాదిక్రియాయాస్తత్కర్తుస్స్వరూపమపితథేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యదిదర్శనాదిక్రియాకర్తృస్వరూపోక్తిమాత్రేణజిజ్ఞాసానోపశామ్యతి - తర్హిదృష్ట్యాదిసాక్షిత్వేనాత్మాఖ్యాతుమ్యతుభవానిత్యాహ (ఏవంతర్హిదృష్టేరితి) పూర్వస్మాత్ప్రతివచనాదస్మిన్ప్రతివచనే ద్రష్టృవిషయోవిశేషోనాస్తీతిశఙ్క్తే (నన్వితి) విశేషాభావంవిశదయతి (యదీత్యాదినా) ఘటస్యద్రష్టా- దృష్టేర్ద్రష్టేతివిశేషే. ప్రతీయమానేతదభావోక్తిర్వ్యాహతేత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టవ్యఏవేతి) తథాద్రష్టర్యపివిశేషోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టాత్వితి) వృత్తిమదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్సదికారోఘటద్రష్టా. కూటస్థచిన్మాత్రస్వభావఃసన్నిధిసత్తామాత్రేణబుద్ధితద్వృత్తీనాంద్రష్టేతివిశేషమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఏతదేవస్ఫుటయతి (అస్తీతి) సప్తమీద్రష్టారమధికరోతి. దృష్టేర్ద్రష్టుస్తావదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంవిశేషంవిశదయతి (యోదృష్టేరితి) భవతుదృష్టిసద్భావేద్రష్టుస్సదాద్రష్టృత్వం - తథాపికథంకూటస్థదృష్టిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) నిత్యత్వముపపాదయతి (అనిత్యాచేదితి) ఉక్తపక్షపరామర్శార్థాసప్తమీ. కాదాచిత్కద్రష్టృదృశ్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదివద్దృష్టిఃకదాచిదేవద్రష్ట్రాదృశ్యతే- నసర్వదేత్యనిష్టాపత్త్యభావమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వికారిణశ్చిత్తస్యాద్రష్టృత్వంభ్రమ

ద్రష్టృత్వమన్యథా ద్రష్టృత్వంచదృష్టం- తత్సాక్షిణోవ్యావర్తమానంతస్యనిర్వికారత్వంగమయతీతిభావః. దృష్టిద్వయం ప్రమాణాభావాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కిమితి) తదుభయమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తత్ర నిత్యాందృష్టిమనుభవేనసాధయతి (ప్రసిద్ధేతి) ఉక్తమర్థంయుక్త్యావ్యక్తీకరోతి (నిత్యైవేతి) సమ్ప్రతినిత్యాందృష్టింశ్రుత్యాసమర్థయతే (ద్రష్టురితి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (అనుమానాచ్చేతి) తదేవవివృణోతి (అన్ధస్యాపీతి) జాగరితేచక్షురాదిహీనస్యాపిస్వప్నేపుంసోవాసనామయఘటాదివిషయాదృష్టిరుపలభ్యతేయాచ- సాతస్మిన్కాలేచక్షురాదిజనితదృష్ట్యాథావపిస్వయమవినశ్యన్త్యనుభూయతే-సా ద్రష్టుస్స్వభావభూతార్థదృష్టిస్తైవ్యేష్టవ్యా- విమతంనిత్యం-అవ్యభిచారిత్వాత్- పరేష్టాత్మవదితి ప్రయోగోపపత్తిరిత్యర్థః. నన్వాత్మాదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథంద్రష్టేత్యుక్తం - అతఆహ (తయేతి) నిత్యత్వేహేతుః (అవిపరిలుప్తయేతి) నిత్యద్వయంపరిహర్తుంస్వరూపభూతయేత్యుక్తం. తస్యాదృష్ట్యన్తరాపేక్షాంవారయతి (స్వయమితి) ఉక్తమవిపరిలుప్తత్వంవ్యనక్తి (ఇతరామితి) ఆత్మాదృష్టేర్వ్యాప్తేరితిస్థితేఫలితమాహ (ఏవంచేతి) అన్వయః- చేతనోఽచేతనోవేతిశేషః. నిత్యదృష్టిస్వభావమాత్మపదార్థంపరిశోధ్యశ్రుత్యక్షరాణియోజయతి (తద్వ్యాప్త్యేతి) వాక్యశేషవిరోధంచోదయతి (నన్వితి) కింకర్మత్వేనాత్మనోజ్ఞానంవిరుధ్యతే - కింవాసాక్షిత్వేనేతివాచ్యం. నాద్యః - అనభ్యుపగమాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (ఏవమితి) తదేవస్పష్టయతి (ఏవందృష్టేరితి) తర్హితద్విషయంజ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమితికుతోవిరోధోనప్రసరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యజ్ఞానేతి) నప్రతిషేధఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. సఙ్గృహీతమర్థంవివృణోతి (నచేతి) నిత్యైవ-స్వరూపభూతేతిశేషః. నిజ్ఞాతత్వం - వాక్యాయబుద్ధివృత్తివ్యాప్యత్వం. అన్యాందృష్టిం - స్ఫురణలక్షణాం. ఆత్మవిషయస్ఫురణాకాఙ్క్షాభావంప్రతిపాదయతి (నివర్తతేహీతి) ఆత్మనిస్ఫురణరూపేస్ఫురణస్యాన్యస్యాసమ్భవేపికుతస్తదాకాఙ్క్షాపేక్షాన్తరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ- ద్రష్టరిదృశ్యా - అదృశ్యావాదృష్టిరపేక్ష్యతే. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) ఆదిత్యప్రకాశ్యస్యరూపాదేస్తత్ప్రకాశకత్వాభావాదితిభావః. నద్వితీయఇత్యాహ (నచేతి) ఆత్మనోవృత్తివ్యాప్యత్వేపిస్ఫురణవ్యాప్యత్వానఙ్గీకరణాన్నవాక్యశేషవిరోధోస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (తత్కథమితి) తదక్షరాణివ్యాచష్టే (దృష్టేరితి) ఇతిపదమనైదిత్యనేనసమ్బధ్యతే. బ్రహ్మశబ్దంవ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మాహంపదార్థయోర్మిథోవిశేషణవిశేష్యభావముఖప్రేత్యవాక్యార్థమాహ (తదేవేతి) ఆచార్యోపదిష్టార్థేస్వస్యనిశ్చయందర్శయతి (యథేతి) ఇతిశబ్దోవాక్యార్థజ్ఞానసమాప్త్యర్థః. ఇదానీంఫలవాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వభావమేవవ్యాకరోతి (అబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి- విద్యయాచముచ్యతఇతిపక్షస్యనిర్దోషత్వముపసంహరతి (తస్మాద్యుక్తమితి) వృత్తంకీర్తయతి (యత్పృష్టమితి) యథాగ్నిహోత్రాదిర్మనుష్యత్వాదిజాతిమన్తమర్థిత్వాదివిశేషవన్తంచాధికారిణమపేక్షతే- నతథాజ్ఞానమితివక్తుంతద్యోయోదేవానామిత్యాదివాక్యం. తదక్షరాణివ్యాచష్టే (తత్రేతి) యథోక్తేనవిధినా - అన్వయాదికృతపదార్థపరిశోధనాదినేత్యర్థః. జ్ఞానాదేవముక్తిః- నసాధనాన్తరాదిత్యేవకారార్థః. వివక్షితమధికార్యనియమంప్రకటయతి (తథేత్యాదినా) యోయః ప్రత్యబుధ్యత- సఏవతదభవదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి, ముచ్యతేచవిద్యయేత్యుక్తత్వాద్దేవాదీనాంవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షోక్తిస్తద్విరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానామిత్యాదీతి) తత్త్వదృష్ట్యైవభేదవచనేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పురఇతి) అవిద్యకంభేదమనూద్యతత్తదాత్మనాస్థిత బ్రహ్మణైతస్యస్యైవవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షోక్తేర్న పూర్వాపరవిరోధోస్తీతిఫలితమాహ (అతఇతి) అవిద్యాదృష్టిమనూద్యతత్త్వదృష్టిమన్వాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ప్రబోధాత్ప్రాగపితత్రదేవాదిశరీరేషు పరమార్థతోబ్రహ్మైవాసీచ్చేత్- ఔపదేశికంజ్ఞానమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథైవేతి) నానాజీవవాదస్యతునావకాశః- ప్రక్రమవిరోధాదిత్యాశయేనాహ (తదితి) తథైవేత్యుత్పన్నజ్ఞానానుసారిత్వపరామర్శః. తద్ధైతదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అస్యాఇతి) మన్త్రోదాహరణశ్రుతిమేవప్రశ్నద్వారావ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యస్యార్థవాదోయమితిద్యోతయితుంకిలేత్యుక్తం. ఆదిపదంసమస్తవామదేవసూక్తగ్రహణార్థం. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) శతృప్రత్యయప్రయోగప్రాప్తమర్థంకథయతి (పశ్యన్నితి) * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతిహేతౌశతృప్రత్యయవిధానా, న్నైరన్తర్యేచసతిహేతుత్వసమ్భవా, త్ప్రకృతేచప్రత్యయబలాద్బ్రహ్మవిద్యామోక్షయోర్నైరన్తర్యప్రతీతే, స్తయాసాధనాన్తరానపేక్షయాలభ్యంమోక్షందర్శయతిశ్రుతిరిత్యర్థః. అత్రోదాహరణమాహ (భుఞ్జానఇతి) భుజిక్రియామాత్రసాధ్యాహితృప్తిస్తత్రప్రతీయతే - తథాపశ్యన్నిత్యాదావపిబ్రహ్మవిద్యామాత్రసాధ్యాముక్తిర్భాతీత్యర్థః. తద్ధైతదిత్యాదివ్యాఖ్యాయతదిదమిత్యాద్యవతారయితుంశఙ్కతే (సేయమితి) ఏవంయుగీనానాం - కలికాలవర్తినామితియావత్. ఉత్తరంవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (తద్వ్యవస్థాపనాయేతి) తస్యతాటస్థ్యంవారయతి (యత్సర్వభూతేతి) ప్రవిష్టేప్రమాణముక్తంస్మారయతి (దృష్టేతి) వ్యావృత్తంబాహ్యేషు- విషయేష్వౌత్సుక్యం- సాభిలాషంమనోయస్యసతథోక్తః. ఏవంశబ్దార్థమేవాహ (అహమితి) మనుష్యోహమిత్యాదిజ్ఞానేపరిపన్థినికథంబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అపోహ్యేతి) అహమిత్యాత్మజ్ఞానంసదాసిద్ధమితినతదర్థంప్రయతితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారేతి) కేవలమిత్యద్వితీయత్వముచ్యతే. జ్ఞానముక్త్వాతత్ఫలమాహ (సోవిద్యేతి) యత్తుదేవాదీనాంమహావీర్యత్వాద్బ్రహ్మవిద్యయాముక్తిస్సిధ్యతి- నాస్మదాదీనాం- అల్పవీర్యత్వాదితి-తత్రాహ (నహీతి) * శ్రేయాంసిబహువిఘ్నానీతిప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వార్తమానికేష్వితి) శఙ్కోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అతఆహేత్యాదినా) యథోక్తేనాన్వయాదినాప్రకారేణబ్రహ్మవిజ్ఞాతురితిసమ్బన్ధః. అపిశబ్దార్థంకథయతి (కిముతేతి) అల్పవీర్యాస్తత్రవిఘ్నకరణేపర్యాప్తానేతికిముతవాచ్యమితియోజనా. అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగముఖప్రేత్యచోదయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) శఙ్కానిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అథమన్దానివోత్తమన్దాదేవాదయోమర్త్యాన్ప్రతివిఘ్నంకుర్వన్తీతిశేషః. కథందేవాదీనాం ప్రతిమర్త్యానామృణిత్వం- తత్రా

హ (బ్రహ్మచర్యేణేతి) *యథా పశురేవం స దేవానామితి మనుష్యాణాం పశుసాదృశ్యశ్రవణాచ్చ తేషాం పారతన్త్ర్యసిద్ధేర్దేవాదయస్తాన్ప్రతివిఘ్నం కు-
ర్వన్తీత్యాహ (పశ్వితి) *అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇతి చ తేషాం సర్వప్రాణిభోగ్యత్వశ్రుతేశ్చ నద్వ్యేతద్విఘ్నకరా భవన్తీత్యాహ
(అథో ఇతి) లోకశ్రుత్యభిప్రేతమర్థం ప్రకటయతి (ఆత్మన ఇతి) యథాఽధమర్ణాన్ప్రత్యుత్తమర్ణా విఘ్నమాచరన్తి- తథా దేవాదయః స్వస్థితిపరి-
రక్షణార్థం పరతన్త్రాన్కర్మిణః ప్రత్యమృతత్వప్రాప్తిముద్దిశ్య విఘ్నం కుర్వన్తీతి తేషాం తాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వాశఙ్కా- సావకాశైవేత్యర్థః. పశునిద-
ర్శనేన వివక్షితమర్థం వివృణోతి (స్వపశూనితి) పశుస్థానీయానాం మనుష్యాణాం దేవాదిభీ రక్ష్యత్వే హేతుమాహ (మహత్తరామితి) ఇతశ్చ దేవాదీనాం
మనుష్యాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వమమృతత్వప్రాప్తౌ సమ్భావితమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ తేషాం తాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వం భావీత్యాహ (యథేతి)
స్వలోకః-దేహః. ఏవంవిత్త్వం-సర్వభూతభోజ్యాహమితి కల్పనావత్త్వం. క్రియాపదానుషఙ్గార్థశ్చకారః. బ్రహ్మవిత్త్వేపి మనుష్యాణాం దేవాదిపారత-
న్త్ర్యసిద్ధిమితి తే విఘ్నమాచరన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిత్త్వ ఇతి) దేవాదీనాం మనుష్యాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వాశఙ్కాముపపాదితాముపసంహరతి
(తస్మాదితి) న కేవలముక్తహేతుబలాదేవ-కింతు సామర్థ్యాచ్చేత్యాహ (ప్రభావవన్తశ్చేతి) సామర్థ్యాచ్చేద్విద్యాఫలప్రాప్తౌ తేషాం విఘ్నకరత్వం-తర్హి క-
ర్మఫలప్రాప్తావపి స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గం శఙ్కతే (నన్వితి) భవతు తేషాం సర్వత్ర విఘ్నాచరణమిత్యత ఆహ (హన్తేతి) అనిష్టప్రసఙ్గః-విశ్వాసాభావః. సామర్థ్యా-
ద్విఘ్నకర్తృత్వేఽతిప్రసక్త్యన్తరమాహ (తథేతి) అతిప్రసఙ్గాన్తరమాహ (తథాకాలేతి) విఘ్నకరణే ప్రభుత్వమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఈశ్వరాదీ-
నాం యథోక్తకార్యకారణత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషాం హీతి) *ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి *కర్మ హైవ తదూచతురిత్యాదివాక్యం శాస్త్రశబ్దార్థః.
దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వవదీశ్వరాదీనామపి తత్సమ్భవాద్వేదార్థానుష్ఠానే విశ్వాసాభావాత్తదప్రామాణ్యం ప్రాప్తమితి ఫలితమాహ (అతోపీతి) కిమిద-
మవైదికస్య చోద్యం-కిం వా వైదికస్యేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) దధ్యాద్యుత్పిపాదయిషయా దుగ్ధాద్యాదానదర్శనాత్, ప్రాణినాం సు-
ఖదుఃఖాదికారణవ్యదృష్టేః, స్వభావవాదే చ నియతనిమిత్తాదానవైచిత్ర్యదర్శనరూపానుపపత్తేస్తదయోగాత్కర్మఫలం జగదేష్టవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయం
ప్రత్యాహ (సుఖేతి) *కర్మణ్యేవేత్యాద్యా శ్రుతిః *కర్మణా బాధ్యతే జన్తురిత్యాదిస్మృతిః. జగద్వైచిత్ర్యానుపపత్తిశ్చ న్యాయః. కథమేతావతా దే-
వాదీనాం కర్మఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావః - తత్రాహ (కర్మణామితి) కథం హేతుసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య కర్మణః స్వోత్పత్తౌ దేవాద్యపేక్షావ్యతిరేకముఖేన ద-
ర్శయతి (కర్మహీతి) స్వఫలేపి తస్య తత్సాపేక్షత్వమస్తీత్యాహ (లబ్ధేతి) నిష్పన్నమపి కర్మ పూర్వోక్తం కారకమనపేక్ష్య స్వఫలదానే శక్తం న భవతీత్యర్థః.
కర్మణః స్వోత్పత్తౌ స్వఫలే చ కారకసాపేక్షత్వే హేతుమాహ (క్రియాయా హీతి) కారకాదీనామనేకేషాం నిమిత్తానాముపాదానేన స్వభావో నిష్పద్యతే
యస్యాః-సా తథోక్తా. తస్యాః భావః-కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యం. తస్మాదుభయత్ర పరతన్త్రం కర్మేత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మాపేక్షితకా-
రకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతోపి కర్మఫలే నావిస్రమ్భోస్తీత్యాహ (కర్మణామితి) ఏషాం- దేవానాం క్వచిత్- విఘ్నలక్షణే కార్యే కర్మణాం వశవర్తి-
త్వమేష్టవ్యం- ప్రాణికర్మాపేక్షామన్తరేణ విఘ్నకరణేఽతిప్రసఙ్గాత్. అతోఽన్యత్రాపి సర్వత్ర తేషాం తదపేక్షా వాచ్యేత్యర్థః. తత్ర తేషాం కర్మవశవర్తి-
త్వే హేత్వన్తరమాహ (స్వసామర్థ్యస్యేతి) విఘ్నలక్షణం హి కార్యం దుఃఖముత్పాదయతి- న చ దుఃఖమపాపాద్యుపపద్యతే-దుఃఖవిషయే పాపసామర్థ్య-
స్య శాస్త్రాధిగతస్యాప్రత్యాఖ్యేయత్వాత్. తస్మాత్ప్రాణినామదృష్టవశాదేవ దేవాదయో విఘ్నకారణమిత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మపారతన్త్ర్యే కర్మ తత్ప-
రతన్త్రం న స్యాత్- ప్రధానగుణభావవైపరీత్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) ఇతశ్చ నామీషాం నియతో గుణప్రధానభావోస్తీత్యాహ (దు-
ర్విజ్ఞేయశ్చేతి) ఇతి శబ్దో హేత్వర్థః. యతో గుణప్రధానకృతోఽతివిభ్రమో లోకస్యోపలభ్యతే- తస్మాదసౌ దుర్విజ్ఞేయో నానియతోస్తీతి యోజనా. ప-
తివిభ్రమే వాదివిప్రతిపత్తిం హేతుమాహ (కస్మై వేత్యాదినా) కథం తర్హి నిశ్చయః- తత్రాహ (తత్రేతి) వేదవాదానుదాహరతి (పుణ్యో వా ఇతి) ఆది-
పదేన *ధర్మరజ్జ్వా వ్రజేదూర్ధ్వమిత్యాది స్మృతిర్వా గృహ్యతే. సూర్యోదయదాహసేచనాదౌ కాలజ్వలనసలిలాదేః ప్రాధాన్యప్రసిద్ధేర్న కర్మైవ ప్రధా-
నమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) అనైకాన్తికత్వం-అప్రధానత్వం. తత్ర హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) శ్రుతిస్మృతిలక్షణం శాస్త్రముదాహృతం. జగద్వైచి-
త్ర్యానుపపత్తిర్న్యాయః. కర్మఫలే దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వం ప్రసఙ్గాగతం నిరాకృత్య విద్యాఫలే తేషాం తచ్ఛఙ్కితం నిరాకరోతి (నావిద్యేతి) తత్ర
నఞర్థముక్తానువాదపూర్వకం విశదయతి (యదుక్తమితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ఆత్మనో బ్రహ్మత్వప్రా-
ప్తిరూపాయా ముక్తేరజ్ఞానధ్వస్తిమాత్రత్వాత్, తస్యాశ్చ జ్ఞానేన తుల్యకాలత్వాత్, తస్మిన్సతి తస్య ఫలస్యావశ్యకత్వాత్, దేవాదీనాం విఘ్నాచరణే నావకాశో-
స్తీత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దృష్టాన్తేన సమర్థయతి (కథమిత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాతత్ఫలయోః సమానకాలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) దే-
వాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్యాం విద్యాయాం సత్యాం బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మత్వమేవ-త-
స్యాం సత్యాం కథం తే తస్య విఘ్నమాచరేయుః- స్వవిషయే తేషాం ప్రాతికూల్యాచరణానుపపత్తేరిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే
(తదేతదాహేతి) కథం బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ బ్రహ్మవిద్దేవాదీనామాత్మా భవతి-తత్రాహ (అవిద్యామాత్రేతి) యథేదం రజతమితి రజతాకారా-
యాః శుక్తికాత్వమవిద్యామాత్రవ్యవహితం - తథా బ్రహ్మవిదోపి సర్వాత్మత్వే తన్మాత్రవ్యవధానాత్, తస్యాశ్చ విద్యోదయే నాన్తరీయకత్వేన నివృత్తే-
ర్యుక్తం విద్యాతత్ఫలయోః సమానకాలత్వం. ఉక్తం చైతత్ప్రతివచనవశాయామిత్యర్థః. ఉక్తస్య హేతోరపేక్షితం వదన్బ్రహ్మవిదో దేవాద్యాత్మత్వే ఫ-
లితమాహ (అత ఇతి) కైవల్యే తేషాం విఘ్నకర్తృత్వే తత్ర తత్కర్తృతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య హీతి) తేషాం నిరఙ్కుశప్రసరత్వం వారయతి (న-
న్వితి) సఫలః ప్రయత్న ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్య నిరవకాశత్వాదితి హేతుమాహ (అవసరేతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వాత్తత్ఫలే దేవాదీనాం న విఘ్నక-
ర్తృతేత్యుక్తముపేత్య స్వయమాశఙ్క్యతే (ఏవం తర్హీతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వేన తదజ్ఞానం నివర్తయేదజ్ఞానామివ తత్త్వజ్ఞానామపి - బ్రహ్మణీతి

జ్ఞానసన్తత్యభావాత్.. నచాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివఊర్ధ్వమపిరాగాదేస్తత్కార్యస్యచదృష్టత్వాత్. అతో దేహపాతకాలీనంజ్ఞానమ జ్ఞానంనివర్తయతీతికుతో జీవన్ముక్తిరిత్యర్థః. అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తత్సన్తతేర్వా. ప్రథమేతస్యాన్త్యత్వాత్- ఆత్మవిషయత్వాద్వాత ధ్వంసితేతివికల్ప్యోభయత్రదృష్టాన్తాభావంమత్వాద్వితీయేదోషాన్తరమాహ (నప్రథమేనేతి) తదేవానుమానేనస్ఫోరయతి (యదీతి) కల్పా న్తరంశఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షి తోహంభోక్ష్యేహమిత్యాదిలక్షణః. తస్యబుభుక్షాద్యుపప్లుతస్య, బ్రహ్మాస్మీత్యవిచ్ఛిన్నప్రత్యయసన్తతే, శ్చవిరుద్ధతయాయోగపద్యాయోగంహేతు మాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యాప్రత్యయసన్తతిముపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తమే వదోషంవిశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రార్థః-జ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాత్మకః. * ఆత్మైత్యేవోపాసీతేతి శ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమా త్రసద్భావేతతోవిద్యాద్వారాఽవిద్యాధ్వస్తిరితిశాస్త్రార్థనిశ్చయసిద్ధిరిత్యాహ (సన్తతీతి) ఆత్మధీసన్తతేస్సత్త్వేపినస్వాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వా రాఽవిద్యాంనివర్తయతి-ఆద్యద్విత్రిక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌవ్యభిచారాదితిపరిహరతి (నాద్యన్తయోరితి) పూర్వస్మిన్ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం- అన్త్యేతుతథేత్యుక్తేతస్యాన్త్యత్వాత్తథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తథాత్వేప్రథమప్రత్యయేవ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తాదోషా. అభ్యాసన్తతిర్నవిద్యాధ్వంసినీ- అన్త్యాయతథేత్యఙ్గీకారేపివిశేషాభావాదన్త్యత్వాత్తస్యానివర్తకత్వేదృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమనై కాన్తికమిత్యేతావేవదోషాస్యాతామిత్యుక్తంవివృణోతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్యసన్తతేశ్చావిద్యానివర్తకత్వాసమ్భవేప్రథమస్యాపిరాగా ద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞానానివర్తకమేవేతిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతివిరోధేనపరిహరతి (నతస్మాదితి) తాసామర్థవాదత్వేనావివక్షి తత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదఇతిచేదితి) అతిప్రసఙ్గేనదూషయతి (నసర్వేతి) యథోక్తశ్రుతీనామర్థవాదత్వేపికథంసర్వశాఖోపనిషదాంతత్త్వప్రసక్తి రిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్యసద్భావః. అహంధీగమ్యేప్రతీతౌతా సాంప్రవృత్తేస్సంవాదవిసంవాదాభ్యాంమానత్వాయోగాదస్త్యేవార్థవాదతేతిప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యతా- నాత్మనస్తత్సాక్షిణః. తస్యవేదాన్తైః బ్రహ్మత్వంబోధయన్తీతినసంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నోక్తైతి) విద్వదనుభవమాత్రిత్యాపిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం సమాహితమిత్యాహ (అవిద్యేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యతదజ్ఞాననివర్తకత్వేస్థితేపరమతస్యనిరవకాశత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవి శదయతి (అవిద్యాదీతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్యవాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధేరాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమి తి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వా, ద్విదుషోపియావదారబ్ధక్షయంరాగాద్యాభాసావి రోధా, త్తత్క్షయేచదేహాభాసజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతచ్ఛేషేతి) తదేవప్రపఞ్చ యతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాక్షిప్తతీత్యనేనసమ్బన్ధః. ఆక్షేపకత్వనియమంసాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేనరాగాదిదోషేణచనిమిత్తేన ప్రవృత్తత్వాదితియావత్. తథాభూతస్యేత్యస్యవివరణంవిపరీతప్రత్యయేత్యాది. కర్మైవవిశేష్యంనిశేష్యతే. తావన్మాత్రం- ప్రతిభాసమాత్రశరీ రం. ప్రారబ్ధకర్మణోప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాన్నజ్ఞానినస్తతో దేహాభాసాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథాప్రవృత్తవేగ స్యేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవాప్రతిబద్ధస్యక్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసమ్పద్యత ఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతు కస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేతియావత్. ననుజ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపికర్మత్వావిశేషాన్నివర్తయిష్యతి. నేత్యాహ (తే నేతి) అవిద్యాలేశేనసహారబ్ధస్యకర్మణోవిద్యానివర్తికానభవతీత్యత్రహేతుమాహ (అవిరోధాదితి) నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదవిరోధిత్వా, దవిద్యాలేశాచ్చతదవస్థితేః,. అన్యథా జీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. ఆరబ్ధస్యకర్మణోజ్ఞానానివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితికథంప్రసిద్ధిరిత్యా హ (కింతర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలా త్మనాజన్మాభిముఖం - తన్నివర్తకంజ్ఞానమితిప్రసిద్ధిరనిరుద్ధేత్యర్థః. వివతంనజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపికర్మన జ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాత్ప్రవృత్తేనజ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపే ణజాతత్వాత్తద్భోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి. అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః. నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపివిదుషశ్చేదారబ్ధకర్మననివర్త తే-తథాచయథాపూర్వంవిపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేర్విద్వదవిద్వద్విశేషోనస్యాత్ -అతఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థంవిపరీతప్రత్యయవిషయం విశదయతి (అనవధృతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయేవిషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (నచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేష స్యసామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్. ఆశ్రయస్యేతిపాఠేప్యయమేవార్థః. విదుషోవిపరీతప్రతిభానేనయథాపూర్వంతత్సత్త్వం-యస్యతుయథా పూర్వంసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవంప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథాఅజ్ఞానవతోవిపరీత ప్రత్యయభావోనుభూయతే- తథాతద్వతోపిక్వచిద్విపరీతప్రత్యయోదృశ్యతే-తథాచకథంతవానుభవవిరోధోనప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యాపరోక్షజ్ఞానవతోవి పరీతప్రత్యయసత్త్వేపినాపరోక్షజ్ఞానవతస్తద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సత్వమర్థః. పఞ్చమిత్వపరోక్షజ్ఞానార్థా. అ కస్మాదిత్యజ్ఞానాతిరిక్తస్తత్ప్రసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషోమిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వావిపక్షేదోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానసమాదిశబ్దార్థః. సమ్యగ్జ్ఞానావిన్యస్మైదోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసేతదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్యసవిషయస్యబాధితత్వాన్నవిదుషోరాగాదిరిత్యుపపాద్య జ్ఞానాన్మోక్షేతజ్జన్మమాత్రేణశరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదితిసద్యోముక్తిపక్షంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోభోగాద్యతక్షయోనాస్తీ

త్యుక్తేన న్యాయేన నేతి యావత్. ఆరబ్ధకర్మణా దేహస్థితిముక్త్వా ఇతరేషాం జ్ఞానేన విదహ్యత్వముపసంహరతి (జ్ఞానోత్పత్తైరితి) ॥ తస్య హ న దేవాశ్చ నేత్యాదిక
షా విద్యాఫలప్రాప్తావిఘ్ననిషేధశ్రుత్యుపపత్త్యా యథోక్తోర్థోధ్యేతవ్యః. న కేవలం శ్రుత్యర్థాపత్త్యా యథోక్తార్థసిద్ధిః- కిం తు శ్రుతిస్మృతిభ్యామపీత్యా
హ (క్షీయన్తే చేత్యాదినా) జీవన్ముక్తిం సాధయతా జ్ఞానఫలే ప్రతిబన్ధాభావ ఉక్తః. ఇదానీం పూర్వోక్తం కర్మకాణ్డబీజముపపాదయతి (య ఇత్యాది) ఋషి
త్వం హి విదుషః- అవిదుషో వా లోకస్య వృత్తం హి విదుషో విశేషత ఉపపద్యతే (తస్మాదిత్యాదినా) ఋషిత్వస్యైతదిత్యర్థః. తదేతదప్యుపపాదయతి (అవిద్యా
వానితి) అవిదుషో త్రైకృత్యాపాదనం ప్రమాణమాహ (యత్రేతి) వక్ష్యమాణవాక్యార్థం ప్రకృతోపయోగిత్వేన కథయతి (అన్యదితి) ఋషి
త్వం విదుషో నేత్యుక్తం వ్యక్తీకర్తుం తస్య నాస్తికస్య లోకాదిత్యత్రాపి ప్రమాణమాహ (యత్ర పునరితి) విద్యాయామంశత్వాదవిద్యాయాః కృత్స్నతా
నేకత్వభ్రమస్య చ ప్రహాణం యత్ర సమ్పద్యతే- తత్ర తస్యాదేవ కారణాత్ ॥ తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాద్యాదేశ సమ్భవం వర్ణయతీతి యోజనా. ప్రమాణసిద్ధ
మర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయమ్పునిత్యమిత్యేతత్ప్రతిపాద్య యత్ర విద్యా సూత్రమవతారయతి (ఏతచ్చేతి) తద్విదిత్వా విద్యావిష
యం యథా స్ఫుటం భవతి- తథా అథ యోన్యాం దేవతాముపాస్త ఇత్యాదావర్థాత్ప్రథమమిత్యర్థః. తదేతదుపపాదయతి (అథేత్యాదినా) విద్యా
సూత్రాన్తర్గతమవిద్యాసూత్రస్యార్థమాహ. యాగః- గన్ధపుష్పాదినా పూజా బల్యుపహారః- నివేద్యసమర్పణం ప్రణిధానం- ఏకాగ్రతా.
ధ్యానం- తద్వాసనా తతః ప్రత్యయప్రవాహకరణం. ఆదిపదం ప్రదక్షిణాదిసంగ్రహార్థం. భేదదర్శనమాత్రోపాసనం నాస్త్రీయమిత్యాశఙ్క్య
హ్యైతదేవ వివృణోతి (అన్యో సావితి) తస్య మూలమాహ (న స ఇతి) వాక్యాన్తరపదం తాత్పర్యం వ్యాచష్టే (న స వేదేతి) నః- అవిద్వానేవం- ఉక్త
దృష్టాన్తవశాత్పశురివ దేవానాం భవతి- తేషాం మధ్యేకస్యైకస్యైకేన బహుభిరుపకార్యత్వాదితి యోజనా. పశుసామ్యం నిర్దిశ్యమానం కథయతి (అత ఇతి)
అథానేనా విద్యాసూత్రేణ కిం కృతం భవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాః సంసారహేతుత్వం సూత్రితమితి వక్తుమవిద్యాకార్యం కర్మఫలం సఙ్క్షిపతి (ఏత
స్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతావిద్యా- దేవతాధ్యానాత్మికా. శాస్త్రీయవర్ణాశ్రమాదికకర్మణోపి దైవవిధ్యం సూచయితుం చశబ్దః. తత్ర రుసహ
కారిణీ విద్యా నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపేతి భేదః. కథం యథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ. (యథా చేతి) సూత్రవైవిధ్యం నిర్దిశ్యాదౌ
ద్యాసూత్రార్థమనువ్రజతి (విద్యాయాశ్చేతి) సూత్రాన్తరాలత్వాం వారయతి (సర్వాహేతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యదితి) మను
ష్యాణామవిద్యావతాం దేవపశుత్వేనాస్తేఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనోత్తరం వాక్యముత్థాపయతి (ఏతదితి) కిమిదమవిద్యావతో దేవా
దిపాలనమిత్యాశఙ్క్య వాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇమే ఇత్యాదయ ఇతి) అభిసన్ధిః- అవిద్యావన్తః పురుషస్యేతి శేషః. ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యా
చష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం పశుభావాద్వ్యావర్తనమప్రియం దేవతానామిత్యత్ర తేషాం హేయముపేత్య జ్ఞానం తేషాం దేవావిద్విష న్తీత్యాహ (తస్మా
దితి) తత్త్వవిద్యాయా దౌర్లభ్యం కథం చ నేత్యుక్తం. మనుష్యాణాముక్తం దేవానప్యుత్క్రష్య తత్ర ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) తేషాం బ్రహ్మవి
ద్యాయాః కైవల్యప్తేః సుతరామనిష్టిభావః దేవాదీనాం మనుష్యేషు బ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వే పి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) తేషాంచి
ఘ్నమాచరతామపి ప్రాయమాహ (అన్యదితి) తస్మాదేనానిరుపహతానాం మనుష్యాణాం ముముక్షైవ న సమ్పద్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉ
క్తం హి ॥ న దేవాదణ్డమాదాయ రక్షన్తి పశుపాలవత్। యం హి రక్షితుమిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తి తమితి. తర్హి కిం సర్వానేవ దేవా అనుగృహ్ణన్తీత్యా
శఙ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాప్రసాదమ్ముఖమము మోచయిష్యత ఇతి యావత్. పశ్చాదితి దేవా ప్రియగా తేన ధ్వనితమర్థమాహ (తస్మాదితి) అవి
ద్వత్సు మనుష్యేషు దేవాదీనాం స్వాతన్త్ర్యం తచ్ఛబ్దార్థః. శ్రద్ధాది ప్రధానస్తదారాధనపరస్సన్ దేవానాం ప్రియస్స్యాత్- తద్విపక్షస్యముముక్షోర్నైవ
ల్యాదిత్యర్థః. తత్ప్రీతిరివిషయశ్చ తత్ప్రీతిసాధారణా సాధితస్సైరాగ్యః సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్య విద్యాప్రాపకం శ్రవణాదికం ప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్యా
దిత్యాహ (అపమాదీతి) శ్రవణాదికముపలిప్సన్నపి వర్తమానస్యాపి చాపరో భవేత్- అన్యథా నిర్యాణకేపేక్షతే ప్రతిబద్ధసమ్పాదిత్యాశయేనాహ (వి
ద్యాం ప్రతీతి) భయాదినిమిత్తార్థా నేత్యాకృతికాదుచ్యతే. యథాహ ॥ కాకుస్త్రీయాంవికారోయః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వని రిత్యమరః తయా కా
క్వా- ఏవ న్నతత్వేన్నారకమ్నేనభయమపలక్ష్యదేవాదిభజనే కల్ప్యత ఇత్యేతాత్పర్యమిత్యాహ (కాక్వేతి) ౧౧

౧౦.— (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి). ఇదమపి వాక్యం వ్యాసారైన్ద్యః
॥ ఉపాస్యాన్తరమాన్యమిత్యుత్తరమాహ - తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- ఆత్మానమేవావైత్- నత్వన్యదుపాస్యం. త
స్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధే తాత్పర్యం- నతు స్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే. యథా ॥ సకారణంకరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జ
నితా న చాధిప ఇతి కారణాన్తరనిషేధేన పరమకారణత్వసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేన బ్రహ్మణః పరమోపాస్యత్వం వివక్షితమితి సర్వవ్యాఖ్యానాధికర
ణే వ్యక్తం. అత్రాత్మేతరం నావైదితి వక్తవ్యే ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిః తదిదమస్యైతత్ యదేవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీత్యాదినా వక్ష్యమాణ
బ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వోక్తిశ్చ ॥ కారణంతు ధ్యేయ ఇతి కారణస్యైవ ధ్యేయ
తయా సర్వకారణస్య బ్రహ్మణః కారణాన్తరాభావాదేవ ధ్యేయాన్తరం నాస్తీతి ద్యోతనార్థేతి తాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం. ఏవముపాస్యాన్తరశూన్యం బ్రహ్మజ్ఞా
తవతః ఫలమాహ (తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాం మనుష్యాణాం వా మధ్యే
యో యో బ్రహ్మ ప్రత్యబుధ్యత- స సర్వ ఏవ తదభవత్- సర్వమభవత్. సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తానిర్వాణవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమా
త్మాత్మకో భవత్. సర్వేణైకాత్మ్యం ప్రాప్తవానితి యావత్. ఐకాత్మ్యస్య నిత్యప్రాప్తస్య ప్రాప్తవ్యత్వాసమ్భవాత్తత్సాక్షాత్కారః ఫలమితి ఫలితం. తదే
వాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవం సూర్యశ్చేతీతి) హేతృత్వోపవృత్తార్థస్మరణే. తదేతత్- బ్రహ్మపశ్యన్- ఉపాసీనో

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకꣳ సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయో రూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతి సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం య ఉ ఏనꣳ హినస్తి స్వాꣳ స యోనిమృచ్ఛతి స పాపీయాన్భవతి యథా శ్రేయాꣳసꣳ హిꣳసిత్వా ॥ ౧౧

వామదేవః అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి - మదాత్మైవ మన్వాదీనామాత్మేతి ప్రతిపేదే - మన్వాదినా సర్వేణ స్వస్యైకాత్మ్యం సాక్షాత్కృతవానిత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతీతి) ఏతర్హ్యపి- ఏతస్మిన్నపి కాలే తదిదం బ్రహ్మ అహమస్మి- సర్వాత్మకబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీత్యేవం యో వేద- స సర్వోఽపి ఇదం సర్వం భవతి- ఏతత్సర్వాత్మకబ్రహ్మపర్యన్తావిర్భావవాన్భవతీత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వోపాసనస్య సర్వైకాత్మ్యసాక్షాత్కారహేతుత్వం పూర్వకాల ఏవ- నాస్మిన్కాలే ఇతి న మన్తవ్యమితి భావః. (తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశతే ఇతి) తస్య- బ్రహ్మవిదః దేవాశ్చ న- దేవా అపి అభూత్యై- ముక్త్యైశ్వర్యనిఘాతాయ నేశతే- న సమర్థాః. కుతోఽన్య ఇతి భావః. చ న శబ్దోఽప్యర్థః. వ్యవధానం ఛాన్దసం. తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి) సః- బ్రహ్మవిత్ యస్మాద్దేవానామపి ఆత్మా- నియన్తా భవతి- బ్రహ్మవిద్యాప్రభావేన వశిత్వాదిసిద్ధిమత్తయా తానపి నియన్తుం శక్త ఇత్యర్థః. అతస్తస్య ముక్త్యైశ్వర్యవ్యాఘాతే న కోఽపి సమర్థ ఇత్యవ్యాహతైవం విదో ముక్తిరితి భావః. ఏవం బ్రహ్మాత్మవిదాం కృతార్థతాముక్త్వా అతాదృశామనర్థం దర్శయతి (అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానామితి) యః- పుమాన్ ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా స్వస్మాదాత్మత్వేనాన్యాం దేవతాం- పరమాత్మరూపాం అసౌ- దేవతా అన్యః- ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా ఆత్మభూతాదన్యః, అహం చ ధార్యత్వనియామ్యత్వాదిప్రయుక్తతచ్ఛరీరత్వాశ్రయాదన్యః- భిన్న, ఇత్యుపాస్తే- న స వేద- సః అజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా లోకే పశుః మనుష్యాణాం శేషభూతః- ఏవం స దేవానాం పశుః- తత్కిఙ్కరతయా శేషభూత ఇత్యర్థః. (యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్ భునక్తీతి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధ్యర్థౌ. యథా బహవః పశవః ఏకం మనుష్యం దోహవాహాదిక్రియాభిః భుఞ్జ్యుః- పరిపాలయన్తి. ఏవమేకైకః అబ్రహ్మవిత్పురుషః శుశ్రూషయాఽగ్నీన్ద్రాదీన్ దేవాన్ భునక్తి- పరిపాలయతి. ప్రీణయతి. తత్కిఙ్కరో భవతీతి యావత్. ఏతావాంస్తు విశేషః- బహవః పశవ ఏకస్య కిఙ్కరాః - అబ్రహ్మవిత్పురుషస్త్వేకైక ఏవ సర్వదేవానాం కిఙ్కర ఇతి. తతః ఫలితమాహ (ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి) లోకే హి పశుస్వామిన ఆచ్ఛిద్య రాజచోరాదిభిరేకస్మిన్పశావాదీయమానే- గృహ్యమాణేఽప్యప్రియం భవతి. కిముత బహుషు పశుషు హ్రియమాణేషు. తస్మాదేషాం- దేవానాం తత్ప్రియం న భవతి- మనుష్యా బ్రహ్మవిద్యః- బ్రహ్మజ్ఞానినో భవన్తీతి యదేతత్. తన్న ప్రియమిత్యన్వయః. అతః స్వకిఙ్కరతయా పశుభూతా మనుష్యాః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్య పశుభావాన్ముచ్యేరన్నితి బుద్ధ్యా యథాశక్తి దేవాస్తేభ్యో విఘ్నమాచరన్తీతి భావః. అతః * శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీతి న్యాయేన విఘ్నబాహుల్యే జటిలేఽపి బ్రహ్మజ్ఞానే విఘ్నవారణకం భగవత్ప్రీత్యాపాదనాదికమనుతిష్ఠన్నవహితో బ్రహ్మ నిధ్యాయీతేతి భావః. * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి వాక్యం భగవతా బాదరాయణేన చతుర్థాధ్యాయే చిన్తితం. తత్ర హి * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతీతి జీవేశ్వరపృథక్త్వజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వశ్రవణాత్ స్వాత్మానం ప్రత్యపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వలక్షణమాత్మత్వం బ్రహ్మణో నాస్త్యేవ. అత ఏవ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతీతికరణేన దృష్టివిధిత్వం సూచ్యతే. తాదృశీ చ దృష్టిర్న మోక్షార్థోపాసనవిషయా. తతశ్చ మోక్షోపాసనే తాత్త్వికవిషయత్వావశ్యమ్భావేనాతస్మింస్తదారోపరూపదృష్టివిధేరయుక్తత్వాత్ పృథక్త్వేనైవానుసన్ధానం కార్యం- న త్వపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపాత్మత్వేనేతి పూర్వపక్షే పతతి * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే ఇతి పూర్వే ఉపాసితారః ఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి- ఉపాసత ఇత్యర్థః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదీని చ శాస్త్రాణి ప్రత్యగాత్మాపేక్షయా ఆత్మతాం గ్రాహయన్తి. న చ పృథక్త్వానుసన్ధానస్య విరోధః శఙ్క్యః- కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వసర్వజ్ఞత్వాది లక్షణభేదాకారస్య పారమార్థికత్వాత్ భేదరూపం పృథక్త్వమస్త్యేవ. నియమేనాధారత్వలక్షణమపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపమాత్మత్వమప్యస్త్యేవ. న హీదృశమాత్మత్వం భేదవిరోధి- అతః * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి విధివశాదాత్మత్వేనైవోపాసనం కర్తవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— సూత్రితః శాస్త్రార్థః * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. తస్య చ వ్యాచిఖ్యాసితస్యార్థవాదేన * తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదినా సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే. అవిద్యాయాశ్చ సంసారాధికారత్వముక్తం * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇత్యాదినా. తత్రావిద్వాన్ ఋణీ పశువద్దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం. కిం పునస్తద్దేవాదికర్మకర్తవ్యత్వే నిమిత్తం. వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ. తత్ర కే వర్ణా ఇత్యత ఇదమారభ్యతే- యన్నిమిత్తసమ్బద్ధేషు కర్మస్వయం పరతన్త్రోఽవిద్వానధికృతస్సంసారీత్యేతస్యైవార్థస్య ప్రదర్శనాయ. అగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో నోక్తః- ఆగ్నేయస్తు సర్గః ప్రజాపతేః సృష్టిపరిపూరణాయ ప్రదర్శితః. అయం చేన్ద్రాదిసర్గస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః- తచ్ఛేషత్వాత్. ఇహ తు స ఏవాభిధీయతే విదుషః కర్మాధికారహేతుప్రదర్శనాయ (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్) యదగ్నిం సృష్ట్వా అగ్నిరూపాపన్నం బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాత్యభిమానాద్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. వై - ఇదం- క్షత్రాదిజాతం బ్రహ్మైవ- అభిన్నమాసీత్. ఏకమేవ- నాసీత్ క్షత్రాదిభేదః. తత్- బ్రహ్మైకం- క్షత్రాదిపరిపాలయిత్రాదిశూన్యం సన్న వ్య

భవత్ - నవిభూతవత్. కర్మణేనాలమాసీదిత్యర్థః. తత స్తత్ - బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోఽస్మి మమైతత్కర్తవ్యమితి బ్రాహ్మణజాతినిర్వర్త్యకర్మచికీర్షయాత్మనః కర్మకర్తృత్వవిభూత్యై శ్రేయోరూపం- ప్రశస్తరూపమత్యసృజత- అతిశయేనాసృజత- సృష్టవాన్. తత్. కింపున స్తత్ - యత్సృష్టం. క్షత్రం- క్షత్రియజాతిః. తద్వ్యక్తిభేదేన ప్రదర్శయతి- యాన్యేతాని- ప్రసిద్ధాని లోకే దేవత్రా- దేవేషు. క్షత్రాణీతి- జాత్యాఖ్యాయాంసఙ్ఖ్యేబహువచన స్మరణాద్వ్యక్తిబహుత్వాద్వా భేదోపచారేణ బహువచనం. కానిపున స్తానీతి. ఆహ- తత్రాభిషిక్తా ఏవ విశేషతో నిర్దిశ్యన్తే- ఇన్ద్రః- దేవానాం రాజా. వరుణః- యాదసాం. సోమః- బ్రాహ్మణానాం. రుద్రః- పశూనాం. పర్జన్యః- విద్యుదాదీనాం. యమః- పితౄణాం. మృత్యుః- రోగాదీనాం. ఈశానః- భాసాం. ఇత్యేవమాదీని దేవేషు క్షత్రాణి. తదన్విన్ద్రాదిక్షత్రదేవతాధిష్ఠితాని మనుష్యక్షత్రాణి సోమసూర్యవంశ్యాని పురూరవః ప్రభృతీని సృష్టాన్యేవ ద్రష్టవ్యాని- తదర్థమేవ హి దేవక్షత్రసర్గః ప్రస్తుతః. యస్మాద్బ్రహ్మణాఽతిశయేన సృష్టం క్షత్రం- తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి- బ్రాహ్మణజాతేరపి నియన్తృ. తస్మాద్బ్రాహ్మణః- కారణభూతః క్షత్రియస్య క్షత్రియమధస్తాద్వ్యవస్థితస్సన్నుపరిస్థితముపాస్తే. క్వ. రాజసూయే. క్షత్ర ఏవ తత్- ఆత్మీయం యశః- ఖ్యాతిరూపం బ్రహ్మేతి దధాతి- స్థాపయతి. రాజసూయాభిషిక్తేనాసన్ద్యాం స్థితేన రాజ్ఞా ఆమన్త్రితో బ్రహ్మన్నితి ఋత్విక్పునస్తం ప్రత్యాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి- తదేతదభిధీయతే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి. సైషా- ప్రకృతా క్షత్రస్య యోనిరేవ - యద్బ్రహ్మ. తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం - రాజసూయాభిషేకగుణం గచ్ఛతి- ఆప్నోతి. బ్రహ్మైవ - బ్రాహ్మణజాతిమేవాన్తతః- అన్తే. కర్మపరిసమాప్తావుపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం- పురోహితం నిధత్త ఇత్యర్థః. యస్తుపునర్బలాభిమానాత్స్వాం యోనిం - బ్రాహ్మణజాతిం. బ్రాహ్మణం. (య ఉ ఏనం హినస్తి) న్యగ్భావేన పశ్యతి. స్వాం- ఆత్మీయామేవ స యోనిమృచ్ఛతి- స్వం ప్రసవం ఛినత్తి. వినాశయతి. స ఏతత్కృత్వా పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. పూర్వమపి క్షత్రియః పాప ఏవ- క్రూరత్వాత్. ఆత్మప్రసవహింసయా సుతరాం. యథా లోకే శ్రేయాంసం- ప్రశస్తతరం హింసిత్వా - పరిభూయ పాపతరో భవతి- తద్వత్. ౧౧

అ.— బ్రహ్మఖణ్డికామిత్థం వ్యాఖ్యాయ బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యస్యాతీతేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితఇతి) శాస్త్రార్థశబ్దో బ్రహ్మవిద్యావిషయః. తదాహురిత్యాదినోక్తమనువదతి (తస్యచేతి) అర్థవాదః- *తద్యో యో దేవానామిత్యాదిః. సమ్బన్ధః- జ్ఞానస్య సర్వాప్తిఫలేన సాధ్యసాధనత్వ, మధికారిణా శ్రయాశ్రయిత్వ, మైక్యేన విషయవిషయిత్వ; మితి విభాగః. అవిద్యామాత్రే వృత్తం కథయతి (అవిద్యాయాఞ్చేతి) సంసారస్యాధికారః- ప్రవృత్తిః ఉత్పత్తిరితి యావత్. * యథా పశురిత్యాదినోక్తమనుభాషతే (తత్రేతి) అవిద్యాధికారః సప్తమ్యర్థః. తత్రావిద్యాకార్యం ప్రపఞ్చయితుమధ్యాయశేష ప్రవృత్తిరితి మన్వానోఽవిద్యావర్తిచాతుర్వర్ణ్యసృష్టి ప్రకటనార్థం * తదేతద్బ్రహ్మేత్యస్మాత్ ప్రాక్తనం వాక్యమిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కింపునరితి) బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యమిదమపరామృశ్యతే. వర్ణానేవ విశినష్టి (యన్నిమిత్తైరితి) యైర్నిమిత్తైః- బ్రాహ్మణత్వాదిభిస్సమ్బద్ధేషు కర్మస్వయం- అవిద్వానధికృతః పశురివ సంసరతీతి పశునిదర్శన శ్రుతౌ ప్రసిద్ధం. తాని నిమిత్తాని దర్శయితుముత్తరం వాక్యం ప్రవృత్తమిత్యర్థః * అథేత్యభ్యమన్థదిత్యత్రానుగ్రాహకదేవతాసర్గం ప్రక్రమ్యాగ్నేరేవ సృష్టిరుక్తా- నేన్ద్రాదీనాం. అతస్త్వవిద్యాం ప్రస్తుత్యతేషాం సోచ్యతే- తత్ర కః శ్రుతేరభిప్రాయః. తత్రాహ (ఏతస్యేతి) పూర్వమగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో వాచ్యోఽపి నోక్తః- ఫలాభావాత్. ఇహ త్వవిదుషస్తత్కార్యవర్ణాద్యభిమానినః కర్మాధికృతిరిత్యేతస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం తదావిద్యత్వవివక్షయా సఙ్ఖ్యత్వాదుచ్యత ఇత్యర్థః. అగ్నిసర్గోఽపి తర్హ్యత్రైవ వాచ్యః - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిస్త్వితి) ప్రజాపతేః సృష్టిపూర్తయే చేదగ్నిసృష్టిరత్రోక్తా - హన్తేన్ద్రాదిసర్గోఽపి తత్రైవ వాచ్యః - అన్యథా తదపూర్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) తర్హి తత్రోక్తస్య కస్మాదత్రోక్తిః-పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్య తస్యైవార్థస్యేత్యత్రోక్తం స్మారయతి (ఇహత్వితి) సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) అగ్నిం- క్షత్రాదిసర్గాత్పూర్వమితి యావత్. వైశబ్దస్యావధారణార్థత్వం వదన్ వాక్యార్థోక్తిపూర్వకమిదమిత్యస్యార్థమాహ (ఇదమితి) ద్వితీయమేవ కారణం వ్యాచష్టే (నాసీదితి) కథం తర్హి తస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య సమనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (తదితి) తదేవ స్పష్టమాకాఙ్క్షాద్వారా స్పష్టయతి (కింపునరితి) ఏకా చేత్క్షత్రజాతిః సృష్టా - కథం తర్హి యాన్యేతానీతి బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వ్యక్తిభేదేనేతి) క్షత్రజాతేరేకత్వాత్ కథం క్షత్రాణీతి బహువచనమిత్యాశఙ్క్య * జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి పాణినిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (జాతీతి) బహూక్తేర్గత్యన్తరమాహ (వ్యక్తీతి) తాసాం బహుత్వా, జ్జాతేశ్చ తదభేదా, త్తత్రాపి భేదముపచర్య బహూక్తిరిత్యర్థః. క్షత్రాణీతి బహువచనమితి సమ్బన్ధః. తేషాం విశేషతో గ్రహణం తు తత్ర స్వోత్తమత్వం ఖ్యాపయితుమితి మన్వానస్సన్నాహ (కానిపునరిత్యాదినా) నను కిమితి దేవేషు క్షత్రసృష్టిరుచ్యతే- బ్రాహ్మణస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధ్యర్థం మనుష్యేష్వేవ హి తత్సృష్టిరుపదేష్టవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తదన్వితి) తథాపి వివక్షితా సృష్టిర్ముఖతో వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యోపోద్ఘాతోఽయమిత్యాహ (తదర్థ ఇతి) తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) క్షత్రస్య నియన్తృత్వేఽపరోత్కృష్టహేత్వన్తరమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మేతి- ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణాఖ్యమితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (రాజసూయేతి) ఆసన్ద్యాం- మఞ్చికాయాం. క్షత్రే స్వకీయం యశః సమర్పయతో బ్రాహ్మణస్య నికర్షమాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) తయోర్బ్రహ్మక్షత్రయోస్తుల్యత్వాత్కుతోఽవాన్తరభేదః- క్షత్రమపి హి క్రతుకాలే బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) క్షత్రస్య బ్రహ్మాభిభవే దోషశ్రవణాచ్ఛతస్య తదపేక్షయా గుణత్వమిత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రమాదాదపీతి వక్తుముతశబ్దః. య ఉ ఏనం హినస్తీతి ప్రతీకగ్రహణం- యస్తు పునరిత్యాది వ్యాఖ్యానమితి భేదః. ఈయసునస్తరబర్థస్య ప్రయోగే హేతుమాహ (పూర్వమపీతి) బ్రాహ్మణాభిభవే పాపీయస్త్వమిత్యేతదుదాహరణేన బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) ౧౧

ఉ.— స నైవ వ్యభవత్ స విశమసృజత యాన్యేతాని దేవజాతాని గణశ ఆఖ్యాయన్తే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వేదేవా మరుత ఇతి॥ ౧౨

స నైవ వ్యభవత్ స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమియం వై పూషేయగ్ హీదగ్ సర్వం పుష్యతి యదిదం కించ॥ ౧౩

రం.— *సముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేతి, * తస్య బ్రాహ్మణస్య తస్య తేజోరసో నిర్వర్తితోఽగ్నిరితి, చ బ్రాహ్మణవర్ణాగ్నిసృష్టిః ప్రాగుక్తా. ఇదానీమిన్ద్రాదిరూపక్షత్రాదిసృష్టిం వక్తుం* ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినోక్తమేవ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం బహుకృత్వోనుపఠ్యం వదితవ్యమితినీతిమనుసృత్యశిష్యావధానాయ పునరపిస్మారయతి (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి) స్పష్టోర్థః. (తదేకం సదితి) తత్సృష్ట్యం వదితవ్యమితి... స్యావధానాయ ... (తదేకం సదితి) సన్న వ్యభవత్ - వైభవం న ప్రాప్తమిత్యర్థః. సచాగ్నిసృష్ట్యనన్తరం బ్రహ్మణః కథమేకత్వోక్తిరితివాచ్యం - తదనివతుయానికత్వోపన్యసప తైరితి ద్రష్టవ్యం. (తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతక్షత్రమితి) క్షత్రం- క్షత్రియాఖ్యం శ్రేయః- శ్రేష్ఠంరూపం- శరీరభూతమత్యసృజత- అతిశ్రాన్తతయా- సర్వాధికతయాససర్జేత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యేతానీత్యాది) దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినా సప్తమ్యర్థే త్రా ప్రత్యయః. దేవేష్విన్ద్రవరుణాదీని యాన్యేతానిక్షత్రాణి- తాని ససర్జేత్యర్థః. * బ్రహ్మబృహస్పతిః క్షత్రమిన్ద్రః మరుతో వై దేవానాం విశ ఇతి శ్రుతేరిన్ద్రాదీనాం క్షత్రియత్వం - దేవేష్వపితత్తద్విశేషేణ వర్ణవిశేషసమ్భవాత్. అభిమానిత్వాద్వాతేషు క్షత్రియత్వం ద్రష్టవ్యం. ఉభయమపివ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (తస్మాత్క్షత్రాత్పరం నాస్తీతి) యస్మాద్దేవోత్తమా ఇన్ద్రాదయోదేవ శ్రేష్ఠా అపిక్షత్రియాః- తస్మాత్ క్షత్రియాత్ పరం- శ్రేష్ఠం నాస్తీత్యర్థః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే ఇతి) యస్మాత్క్షత్రియః శ్రేష్ఠః- తస్మాద్బ్రాహ్మణోపిరాజసూయయజ్ఞే క్షత్రియమధస్తాత్ - క్షత్రియస్యాధస్తాత్. * తతోఽస్య త్రాపిదృశ్యత ఇతిద్వితీయా. ఉపాస్తే - ఉపవిశతీత్యర్థః. (క్షత్ర ఏవతద్యశోదధాతీతి) * రాజసూయే రాజ్ఞా బ్రహ్మన్నిత్యామన్త్రితఋత్విగ్రాజానమాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి శ్రవణాత్ తద్యశః- బ్రాహ్మణత్వప్రయుక్తం యశో రాజసూయే క్షత్రే-క్షత్రియ ఏవ బ్రాహ్మణో యస్మాత్కారణాద్దధాతి - తస్మాచ్ఛ్రేష్ఠాః క్షత్రియ ఏవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. (సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మేతి) ఏవంవిధస్యాపి క్షత్రస్య బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇతియత్ - సా యోనిరిత్యర్థః. రాజసూయేక్షత్రియగతాతిశయస్యాపి బ్రాహ్మణాధీనత్వాద్యజనాధ్యయనయోస్తదధీనత్వాచ్చక్షత్రియస్యశ్రైష్ఠ్యం బ్రాహ్మణానుగ్రహప్రయుక్తమితిభావః. యోనిశబ్దాభిప్రాయేణసైషేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. (తస్మాద్యద్యపిరాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిమితి) తస్మాదేవ- హేతోః- యద్యపిరాజసూయాభిషేకదశాయాం పరమతాం- శ్రేష్ఠతాం రాజా-క్షత్రియో గచ్ఛతి- కర్మావసానేతు స్వాం యోనిం- స్వయోనిభూతం బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణమేవోపనిశ్రయతి- యాజనాదికార్యాయ బ్రాహ్మణ సమీపముపైత్యనిహీనతయా శ్రయతీత్యర్థః. (య ఉ ఏనం హినస్తి స్వాం స యోనిమృచ్ఛతీతి) యఉ-యస్తుక్షత్రియః ఏనం- బ్రాహ్మణం హినస్తి- సః స్వాం యోనిం - స్వోత్పత్తిస్థానమేవ బుచ్ఛతి - హినస్తీత్యర్థః. మాతృపితృహా భవతీతియావత్. తదేవవివృణోతి (సపాపీయాన్ భవతీత్యాది) యథా శ్రేయాంసం- పిత్రాదికం హింసిత్వాపాపీయాన్ భవతి- ఏవం పాపీయాన్ భవతీత్యర్థః. ౧౧

శం.— క్షత్రే సృష్టేపి స నైవ వ్యభవత్ - కర్మణే బ్రహ్మ తథా న వ్యభవత్. విత్తోపార్జయితురభావాత్. స విశమసృజత కర్మసాధనవిత్తోపార్జనాయ. కః పునరసౌ విట్. యాన్యేతాని దేవజాతాని- స్వార్థే నిష్ఠా. య ఏతే దేవజాతిభేదా ఇత్యర్థః. గణశః- గణం గణమాఖ్యాయన్తే- కథ్యన్తే. గణప్రాయా హి విశః. ప్రాయేణ సంహతా హి విత్తోపార్జనే సమర్థాః- నైకైకశః. వసవోష్టసఙ్ఖ్యో గణః. తథైకాదశ రుద్రాః. ద్వాదశాదిత్యాః. విశ్వేదేవాస్త్రయోదశ విశ్వాయా అపత్యాని- సర్వే వా దేవాః. మరుతస్సప్తసప్తగణాః. ౧౨

ఆ.— కర్తుర్బ్రాహ్మణస్య, నియన్తుశ్చక్షత్రియస్య, సృష్టత్వాత్కిమిత్యుత్తరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (క్షత్ర ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (కర్మణ ఇతి) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణోస్మీత్యభిమానీ పురుషః. తథా- క్షత్రసర్గాత్పూర్వమివేతియావత్. కథం తర్హి లౌకికసామర్థ్యసమ్పాదనద్వారా కర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (స విశమితి) దేవజాతానీత్యత్ర తకారో నిష్ఠా. గణం గణం కృత్వా కిమిత్యాఖ్యానం విశామిత్యాశఙ్క్యాహ (గణేతి) విశాం సముదాయప్రధానత్వమద్యాపి ప్రత్యక్షమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) ౧౨

రం. (స నైవ వ్యభవత్స విశమసృజతేతి) సః- పరమాత్మా క్షత్రం సృష్ట్వాపి న వ్యభవత్ - విభుత్వం నాప్తవాన్. తతో విశం- వైశ్యమసృజతేత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (యాన్యేతాని దేవజాతానీత్యాదినా) దేవజాతాని- దేవసమూహాః. గణశః- గణరూపేణాఖ్యాయన్తే - వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవమరుతాం గణదేవతాత్వప్రసిద్ధేః. ౧౨

శం.— స పరిచారకాభావాత్పునరపి నైవ వ్యభవత్. స శౌద్రం వర్ణమసృజత- శూద్ర ఏవ శౌద్రః. స్వార్థే వృద్ధిః. కః పునరసౌ శూద్రో వర్ణః-యస్సృష్టః. పూషణం-పుష్యతీతి పూషా. కః పునరసౌ పూషేతి. విశేషతస్తం నిర్దిశతి-ఇయం-పృథివీ పూషా. స్వయమేవ నిర్వచనమాహ- ఇయం హీదం సర్వం పుష్యతి- పుష్ణాతి యదిదం కించ. ౧౩

ఉ.— స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మం తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్త్యథో అబలీయాన్ బలీయాꣳసమాశꣳసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవం యో వై స ధర్మః సత్యం వై తత్తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహుర్ధర్మం వదతీతి ధర్మం వా వదన్తꣳ సత్యం వదతీత్యేతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతి॥ ౧౪

ఆ.— కర్తృపాలయితృధనార్జయితౄణాం సృష్టత్వాత్ కృతం వర్ణాన్తరసృష్ట్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సపరిచారక ఇతి) శూద్రం వర్ణమసృజతేత్యత్ర శూద్రో వృద్ధిః. పుష్యతీతి పూషేత్యుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధస్యాసన్నవాచకత్వమాశఙ్క్యాహ (విశేషణమితి) పూషశబ్దస్యార్థాన్తరే ప్రసిద్ధత్వాత్ కథం పృథివ్యాం వృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవేతి) ౧౩

రం.— (స నైవ వ్యభవత్స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమితి) స్పష్టోऽర్థః. (ఇయం వై పూషేయం హీదం సర్వం పుష్యతీత్యాది) ఇయం - పృథివ్యేవ పూషేత్యుచ్యతే. హి - యస్మాద్యదిదం కిఞ్చ - దృశ్యమానమిదం సర్వం పుష్యతి. అతః పృథివ్యా ఏవ సర్వకార్యపోషకత్వాత్ పృథివ్యేవ పూషేత్యర్థః. యథాగ్నీన్ద్రాదీనాం బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాశ్రయత్వం - ఏవం పృథివ్యా అపి శూద్రత్వాశ్రయత్వం తదభిమానిత్వం వా ద్రష్టవ్యమ్. ౧౩

శం.— స చతురః సృష్ట్వాపి వర్ణాన్నైవ వ్యభవత్ - ఉగ్రత్వాత్ క్షత్రస్యానియతాశఙ్కయా. తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత. కిం తత్. ధర్మం. తదేతత్ - శ్రేయోరూపం సృష్టం క్షత్రస్య క్షత్రం - క్షత్రస్యాపి నియన్తృ. ఉగ్రాదప్యుగ్రం. యద్ధర్మః - యో ధర్మః. తస్మాత్ - క్షత్రస్యాపి నియన్తృత్వాద్ధర్మాత్పరం నాస్తి - తేన హి నియమ్యన్తే సర్వే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే - అథో - అప్యబలీయాన్ - దుర్బలతరో బలీయాంసమ్ - ఆత్మనో బలవత్తరమప్యాశంసతే - కామయతే జేతుం ధర్మేణ బలేన. యథా లోకే రాజ్ఞా సర్వబలవత్తమేనాపి కుటుమ్బికః - ఏవమ్. తస్మాత్ సిద్ధం ధర్మస్య సర్వబలవత్తరత్వాత్సర్వనియన్తృత్వమ్. యో వై స ధర్మః - వ్యవహారలక్షణో లౌకికైర్వ్యవహ్రియమాణః. సత్యం వై తత్ - సత్యమితి యథాశాస్త్రార్థతా. స ఏవానుష్ఠీయమానో ధర్మనామా భవతి. శాస్త్రార్థత్వేన జ్ఞాయమానస్తు సత్యం భవతి. యస్మాదేవం - తస్మాత్సత్యం - యథాశాస్త్రం వదన్తం వ్యవహారకాల ఆహుః సమీపస్థా ఉభయవివేకజ్ఞాః ధర్మం వదతీతి - ప్రసిద్ధం లౌకికం న్యాయం వదతీతి. తథా విపర్యయేణ ధర్మం వా - లౌకికం వ్యవహారం వదన్తమాహుః సత్యం వదతి - శాస్త్రాదనపేతం వదతీతి. ఏతత్ - యదుక్తముభయం - జ్ఞాయమానమనుష్ఠీయమానం చ. ఏతద్ధర్మ ఏవ భవతి. తస్మాత్ స ధర్మో జ్ఞానానుష్ఠానలక్షణః శాస్త్రజ్ఞానితరాంశ్చ సర్వానేవ నియమయతి. తస్మాత్ స క్షత్రస్యాపి క్షత్రమ్. అతస్తదభిమానోऽవిద్వాంస్తద్విశేషానుష్ఠానాయ బ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రనిమిత్తవిశేషమభిమన్యతే. తాని చ నిసర్గత ఏవ కర్మాధికారనిమిత్తాని. ౧౪

ఆ.— నను చాతుర్వర్ణ్యే సృష్టే తావతైవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేరలం ధర్మసృష్ట్యేత్యత ఆహ (స చతుర ఇతి) అనియతాశఙ్కయా - నియామకాభావే తస్యానియతత్వసమ్భావనయేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దః స్రష్టృబ్రహ్మవిషయః. కుతో ధర్మస్య సర్వనియన్తృత్వం - క్షత్రస్యైవ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (తత్కథమితి). అనుభవమనుసృత్య పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) తదేవోదాహరతి (యథేతి) రాజ్ఞా - స్పర్ధమాన ఇతి శేషః. ధర్మస్యోత్కృష్టత్వేన నియన్తృత్వే సత్యాదభిన్నత్వం - హేత్వన్తరమాహ (యో వా ఇతి) కథం ధర్మస్య సత్యత్వం - స హి పురుషధర్మః. వచనధర్మః సత్యత్వమిత్యవాన్తరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవేతి) యథోక్తైకత్వే లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) ఉభయశబ్దో ధర్మసత్యవిషయః. ధర్మం వదతీత్యేతదేవ విభజతే (ప్రసిద్ధమితి) యథాశాస్త్రానుసారేణ వదన్తం ధర్మం వదతీతి - తథా పూర్వోక్తవదనవైపరీత్యే ధర్మం వదన్తం సత్యం వదతీత్యాహురితి యోజనా. ధర్మమేవ వ్యాచష్టే (లౌకికమితి) సత్యం వదతీత్యేతదేవ స్ఫుటయతి (శాస్త్రాదితి) కార్యకారణభావేనానయోరేకత్వముపసంహరతి (యదుక్తమితి) శాస్త్రార్థసంశయే శిష్టవ్యవహారాన్నిశ్చయః - యథా యవవరాహాదిశబ్దేషు. ధర్మసంశయే తు శాస్త్రార్థవశాన్నిర్ణయః - యథా చైత్యవన్దనాదిష్వాదా సేనాగ్నిహోత్రాదౌ. అతో హేతుహేతుమద్భావాదుభయోరైక్యమితి భావః. ధర్మస్య సత్యాదభేదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్య సర్వనియన్తృత్వే ప్రకృతే కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాత్స ఇతి) తర్హి యథోక్తధర్మవశాదేవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేర్వర్ణాశ్రమాభిమానస్యాకిఞ్చిత్కరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ధార్మికత్వాద్యభిమానో బ్రాహ్మణ్యాద్యభిమానం పురోధాయానుష్ఠాపకశ్చేత్ - తదభిమానోऽపి తస్మై నాభిమానాన్తరం పురస్కృత్యానుష్ఠాపయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాని చేతి) న ఖల్వవిదుషో ధార్మికస్య బ్రాహ్మణ్యాదిష్వనిమిత్తేషు సత్సు కర్మప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమపేక్షతే - ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౪

రం.— (స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమితి) ఏవం చాతుర్వర్ణ్యసృష్ట్యనన్తరమపి సః - ఆత్మా నైవ వ్యభవత్ - విభూతిం నాప్తవాన్. అతో విభూతివృద్ధ్యర్థం తచ్ఛ్రేయోరూపం - తస్య - శ్రేయోరూపత్వేన ప్రాజ్ఞైర్దృష్టస్య క్షత్రియస్యాపి శ్రేయోరూపం ధర్మం సృష్టవానిత్యర్థః. (తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్తీతి) తదేతత్ - ధర్మ ఇత్యుక్తమేతద్వస్తు క్షత్రస్య క్షత్రం - సర్వనియన్తృతయా ఉగ్రాదపి క్షత్రాన్నియన్తృతయోగ్రమిత్యర్థః. తస్మాద్ధర్మాత్పరం - అధికం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. (అథో అబలీయాన్ బలీయాంసమాశంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవమితి) అథో శబ్దః అప్యర్థః. అబలీయానథో - అబలిష్ఠోऽపి పుమాన్ బలీయాంసం పుమాంసం జేతుమాశంసతే ధర్మేణ - ధర్మబలేన. యథా రాజ్ఞా - యథా రాజబలమవలమ్బ్య దుర్బలో బలీయాంసం జిగీషతి - తథేత్యర్థః. లోకేऽస్మిన్ దుర్బలస్య దారాదికమపహరన్ బలవానపి బాధితో దృ

ఉ.— తదేతద్బ్రహ్మ క్షత్రం విట్ఛూద్రస్తదగ్నినైవ దేవేషు బ్రహ్మాభవద్బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్రస్తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వేతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవత్ అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాఽననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతం యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవాత్మానమేవ లోకముపాసీత స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయతే అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజతే॥ ౧౫

ష్టః- అతో బలవత్ న్యస్య ధర్మవిరోధిన స్తద్దణ్డసంధర్మే నైవకృతమితిగమ్యత ఇతిభావః. (యో వై స ధర్మః సత్యం వై తదితి) యః- క్షత్రాదపి శ్రేయోభూతో వై- ప్రశస్తో ధర్మః- సః సత్యం వై- సత్యవదనమేవేత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ (తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతీతి) ఏతద్ధ్యేవ- సత్యవదనమేవ ఏతదుభయం- సత్యధర్మలక్షణోభయరూపం భవతి. తస్మాత్సత్యవదనం సర్వశేషిభూతమితిభావః. ౧౪

శం.— తదేతత్- చాతుర్వర్ణ్యం సృష్టం బ్రహ్మ క్షత్రం విట్ఛూద్ర ఇత్యుత్తరార్థ ఉపసంహారః. యత్తత్స్రష్టృ బ్రహ్మ- తదగ్నినైవ- నాన్యేన రూపేణ దేవేషు బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిరభవత్. బ్రాహ్మణః - బ్రాహ్మణస్వరూపేణ మనుష్యేషు బ్రహ్మాభవత్. ఇతరేషు వర్ణేషు వికారాన్తరం ప్రాప్య క్షత్రియేణ క్షత్రియోఽభవదిన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితః. వైశ్యేన వైశ్యః. శూద్రేణ శూద్రః. యస్మాత్ క్షత్రాదిషు వికారాపన్నం, అగ్నౌ బ్రాహ్మణ ఏవ చావికృతం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు- దేవానాం మధ్యే లోకం - కర్మఫలమిచ్ఛన్త్యగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. తదర్థమేవ హి తద్బ్రహ్మ కర్మనికరణత్వేనాగ్నిరూపేణ వ్యవస్థితం- తస్మాత్తస్మిన్నగ్నౌ కర్మ కృత్వా తత్ఫలం ప్రార్థయన్త ఇత్యేతదుపపన్నం. (బ్రాహ్మణే మనుష్యేషు) మనుష్యాణాం మధ్యే కర్మఫలేచ్ఛాయాం నాగ్న్యాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా. కిం తర్హి. జాతిమాత్రస్వరూపప్రతిలమ్భేనైవ పురుషార్థసిద్ధిః. యత్ర తు దైవాధీనా పురుషార్థసిద్ధిః- తత్రైవాగ్న్యాదిసమ్బద్ధక్రియాపేక్షా- స్మృతేశ్చ ॥ జప్యేనైవ తు సంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః। కుర్యాదన్యన్న వా కుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణ ఉచ్యత ఇతి. పారివ్రాజ్యదర్శనాచ్చ. తస్మాద్బ్రాహ్మణత్వ ఏవ మనుష్యేషు లోకం- కర్మఫలమిచ్ఛన్తి- యస్మాదేతాభ్యాం హి బ్రాహ్మణాగ్నిరూపాభ్యాం కర్మకర్త్రధికరణరూపాభ్యాం యత్స్రష్టృ బ్రహ్మ సాక్షాదభవత్. అత్ర తు పరమాత్మలోకమగ్నౌ బ్రాహ్మణే చేచ్ఛన్తీతి కేచిత్. తదసత్ - అవిద్యాధికారే కర్మాధికారార్థం వర్ణవిభాగస్య ప్రస్తుతత్వాత్. పరేణ చ విశేషణాత్. యది హ్యత్ర లోకశబ్దేన పర ఏవాత్మోచ్యేత- పరేణ విశేషణమనర్థకం స్యాత్స్వం లోకమదృష్ట్వేతి. స్వలోకవ్యతిరిక్తశ్చేదగ్న్యధీనతయా ప్రార్థ్యమానః ప్రకృతో లోకః - తతస్స్వమితి యుక్తం విశేషణం - ప్రకృతపరలోకనివృత్త్యర్థత్వాత్, స్వత్వేన చావ్యభిచారాత్పరమాత్మలోకస్య, అవిద్యాకృతానాం చ స్వత్వవ్యభిచారాత్. బ్రవీతి చ కర్మకృతానాం వ్యభిచారం ॥ క్షీయత ఏవేతి. బ్రహ్మణా సృష్టా వర్ణాః కర్మార్థం. తచ్చ కర్మ- ధర్మాఖ్యం సర్వానేవ కర్తవ్యతయా నియన్తృ పురుషార్థసాధనం చ. తస్మాత్తేనైవ చేత్కర్మణా స్వో లోకః- పరమాత్మాఖ్యోఽవిదితోఽపి ప్రాప్యతే - కిం తత్స్వైవ పదనీయత్వేన క్రియత ఇత్యత ఆహ - అథేతి పూర్వపక్షవినివృత్త్యర్థః. యః కశ్చిత్ హ వై అస్మాత్ - సాంసారికాత్పిణ్డగ్రహణలక్షణాదవిద్యాకామకర్మహేతుకాదగ్న్యధీనకర్మాభిమానితయా వా బ్రాహ్మణజాతిమాత్రకర్మాభిమానితయా వా ఆగన్తుకాత్ స్వరూపభూతాల్లోకాత్ స్వం లోకం- ఆత్మాఖ్యం. ఆత్మత్వేనావ్యభిచారిత్వాత్. అదృష్ట్వాఽహం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రైతి - మ్రియతే. సః యద్యపి స్వో లోకః- అవిదితః - అవిద్యయా వ్యవహితోఽస్వ ఇవాజ్ఞాత ఏనం సంఖ్యాపూరణ ఇవ లౌకిక ఆత్మానం భునక్తి - న పాలయతి శోకమోహభయాదిదోషాపనయనేన. యథా చ లోకే వేదోఽననూక్తః - అనధీతః కర్మాద్యనవబోధకత్వేన న భునక్త్యేవ. స్వదా- లౌకికం కృష్యాదికర్మాకృతం- స్వాత్మనానభివ్యఞ్జితమాత్మీయఫలప్రదానేన న భునక్తి,- ఏవమాత్మా స్వో లోకః స్వేనైవ నిత్యాత్మస్వరూపేణానభివ్యఞ్జితోఽవిద్యాదిప్రహాణేన న భునక్త్యేవ. నను కిం స్వలోకదర్శననిమిత్తపరిపాలనేన - కర్మణః ఫలప్రాప్తిధ్రువా, ఇష్టఫలనిమిత్తస్య చ కర్మణో బాహుల్యాత్, తన్నిమిత్తం పాలనమక్షయం భవిష్యతి. తన్న - కృతస్య క్షయవత్త్వాదిత్యేతదాహ - యదిహ వై- సంసారేఽద్భుతవత్కశ్చిన్మహాత్మాప్యనేవంవిత్- స్వం లోకం యథోక్తేన విధినాఽవిద్వాన్మహత్ - బహ్వశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మేష్టఫలమేవ నైరన్తర్యేణ కరోత్యనేనైవానన్త్యం మమ భవిష్యతీతి. తత్ - కర్మ హ అస్య - అవిద్యావతోఽవిద్యాజనితకామహేతుత్వాత్స్వప్నదర్శనవిభ్రమోద్భూతవిభూతివదన్తతః- అన్తే ఫలోపభోగస్య క్షీయత ఏవ. తత్కారణయోరవిద్యాకామయోశ్చలత్వాత్కృతక్షయధ్రౌవ్యోపపత్తేః. తస్మాన్న పుణ్యకర్మఫలపాలనానన్త్యాశాస్త్యేవ. అత ఆత్మానమేవ- స్వం లోకం. ఆత్మానమితి స్వం లోకమిత్యస్మిన్నర్థే. స్వం లోకమితి ప్రకృతత్వాత్, ఇహ చ స్వశబ్దస్యాప్రయోగాత్,. ఉపాసీత. స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే- తస్య కిమితి. ఉచ్యతే (న హాస్య కర్మ క్షీయతే) కర్మాభావాదేవేతి నిత్యానువాదః. యథాఽవిదుషః కర్మక్షయలక్షణం సంసారదుఃఖం సన్తతమేవ - న తథా తదస్య విద్యత ఇత్యర్థః. ॥ మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే దహ్యతి కించనేతి యద్వత్. స్వాత్మలోకోపాసకస్య విదుషో విద్యాసంయోగాత్కర్మైవ న క్షీయత ఇత్యపరే వర్ణయన్తి. లోకశబ్దార్థం చ కర్మసమవాయినం ద్విధా పరికల్పయన్తి కిల - ఏకో వ్యాకృతావస్థః కర్మాశ్రయో లోకో హిరణ్యగర్భాఖ్యః. తం కర్మసమవాయినం లోకం వ్యాకృతం పరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే- తస్య కిల పరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శినః కర్మ క్షీయతే. తమేవ కర్మసమవాయినం లోకమవ్యాకృతావస్థం కారణరూపమాపాద్య య ఉపాస్తే- తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శిత్వాత్తస్య చ కర్మ న

క్షీయత ఇతి. భవతీయం శోభనా కల్పనా - న తు శ్రుతేః. స్వలోకశబ్దేన ప్రకృతస్య పరమాత్మనోఽభిహితత్వాత్. స్వం లోకమితి ప్రస్తుత్య స్వశబ్దం విహా
యాత్మశబ్దప్రక్షేపేణ పునస్తస్యైవ ప్రతినిర్దేశాదాత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి - తత్ర కర్మసమవాయిలోకకల్పనాయా అనవసర ఏవ. పరేణ చైవ
లవిద్యావిషయేణ విశేషణాత్ *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి. పుత్రకర్మాపరవిద్యాకృతేభ్యో హి లోకేభ్యో విశినష్టి అయమాత్మా నో లోక ఇ
తి. *న హాస్య కేన చన కర్మణా లోకో మీయత ఏష హ్యేవ పరమో లోక ఇతి చ. నైష్వ విశేషణైరనేకవాక్యతా యుక్తా - ఇహాపి స్వం లోకమితి విశేషణదర్శ
నాత్. అస్మాద్ధ్యామయత ఇత్యయుక్తమితి చేత్. ఇహాపి స్వో లోకః పరమాత్మా - తదుపాసనాత్స ఏవ భవతీత్యస్తి తే యద్యత్కామయతే తత్తదస్మాదాత్మనః సృ
జత ఇతి తదాత్మప్రాప్తిర్వ్యతిరేకేణ ఫలవచనమయుక్తమితి చేన్న - స్వలోకోపాసనస్తుతిపరత్వాత్. స్వస్మాదేవాత్మనః సర్వమిష్టం సమ్పద్యత ఇత్యర్థః. నా
న్యతః ప్రార్థనీయం - ఆప్తకామత్వాత్. *ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశా ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరేణ యథా. సర్వాత్మభావప్రదర్శనార్థో వా - పూర్వవత్.
యది హి పరవిద్యా సమ్పద్యతే - తదా యుక్తోఽస్యాత్మభావాత్మన ఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః. స్వస్మాదేవ ప్రకృతాత్మనో లోకాదిత్యేవమర్థః. అన్యథాఽవ్యా
కృతావస్థాత్కార్యోన్ముఖాల్లోకాదితి సవిశేషణమపహృతపాప్మత్వాదికృతపరమాత్మలోకవ్యావృత్త్యర్థమవ్యాకృతావస్థావ్యావృత్త్యర్థం చ. న హ్యస్మిన్ప్రకృతే నిర్దిష్టే
ఉత్క్రాన్తరాలావస్థా ప్రతిపత్తుం శక్యతే. ౧౫

ఆ.— పునరుక్తిపరిహారాయ భాష్యోక్తం (ఉత్తరార్థ ఇతి) పూర్వత్ర దేవేష్వస్మిత్స్యవర్ణవిభాగస్యానుక్త్యా ఉత్తరగ్రన్థే యోజనా
ర్థ ఇతి యావత్. సృష్టవర్ణచతుష్టయనివిష్టమనాస్తవవిభాగమభిధాతుమారభతే (యత్తదితి) నాన్యేన - దేవాన్తరస్వరూపేణ. క్షత్రాదివికారను
న్తరేణేతి యావత్. వికారాన్తరం - అగ్నిబ్రాహ్మణలక్షణం. క్షత్రియేణేత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (ఇన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠిత ఇతి) వైశ్యేనేతి - వస్వా
ద్యధిష్ఠితత్వం. శూద్రేణేతి - పూషాధిష్ఠితత్వం. అగ్న్యాదిభావమాపన్నస్య క్షత్రాదిభావః - న తు క్షత్రాదిభావమాపన్నస్యాగ్న్యాదిభావ ఇత్యేతావన్మా
త్రేణ బ్రహ్మణోఽవికృతత్వాద్వికృతత్వమగ్నిబ్రాహ్మణస్తూర్వార్థముక్తమిత్యభిప్రేత్య తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యథోక్తప్రార్థనా
యాః న్యాయ్యత్వం సాధయతి (తదర్థమేవేతి) కర్మఫలదానార్థమితి యావత్. మనుష్యాణాం మధ్యే కమపి మనుష్యమవలమ్బ్య కర్మఫలభోగాపేక్షాయా
మధికరణసమ్ప్రదానభావే నావస్థితాగ్నిసారూప్యనిమిత్తక్రియాపేక్షా నాస్తి - కింతు బ్రాహ్మణజాతిప్రాప్తిమాత్రేణ తత్సమ్బద్ధం జపాదికర్మావశ్యంభావీ
తి తన్మాత్రేణ పురుషార్థసిద్ధ్యభిప్రాయప్రతీకగ్రహణపూర్వకమాహ (మనుష్యాణామితి) కుత్ర తర్హి యథోక్తక్రియాపేక్షేతి - తత్రాహ (యత్ర
త్వితి) దేవానాం మధ్యేఽగ్నిసమ్బద్ధమేవ కర్మ కృత్వా పురుషార్థలాభః - మనుష్యాణాం మధ్యే తు బ్రాహ్మణ్యప్రయుక్తజపాదిమాత్రేణ తత్ప్రాప్తిరి
త్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్మృతేశ్చేతి) జప్యగ్రహణం జాతిమాత్రప్రయుక్తకర్మోపలక్షణార్థం. అన్యత్ - అగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ. కోఽయం బ్రాహ్మ
ణో నామ - తత్రాహ (మైత్ర ఇతి) సర్వేషు భూతేష్వభయప్రదో విశిష్టజాతిమానితి యావత్. నను యథోక్తస్య తేర్బ్రాహ్మణ్యప్రతిలమ్భమా
త్రాదభ్యుదయలాభేఽపి కుతస్తతో నిశ్శ్రేయససిద్ధిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) * బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి బ్రాహ్మణస్య
పారివ్రాజ్యం శ్రూయతే. తచ్చ * సన్న్యాసాద్బ్రహ్మణః స్థానమితి బ్రహ్మలోకసాధనం గమ్యతే. అతశ్చ బ్రాహ్మణజాతినిమిత్తం లోకమిచ్ఛన్తీతి
యుక్తమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) హేతువాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హిశబ్దార్థో
యస్మాదిత్యుక్తిః. యత్ప్రాప్య బ్రహ్మ - తదేతాభ్యాం యస్మాద్రూపాభ్యామభవత్ - తస్మాదగ్నావేవేత్యాదియుక్తమితి యోజనా. అగ్నౌ హుత్వా బ్రా
హ్మణే చ దత్త్వా పరమాత్మలక్షణం లోకమాప్తుమిచ్ఛన్తీతి భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానమనువదతి (అత్రేతి) సప్తమీ తస్మాదిత్యాదివాక్యవిషయా. ప్ర
క్రమాలోచనాయాం కర్మఫలమిహ లోకశబ్దార్థః - న పరమాత్మా - ప్రక్రమభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (తదసదితి) కర్మాధికారార్థం - కర్మ
సు ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. వాక్యశేషగతవిశేషణవశాదపి కర్మఫలస్యైవాత్ర లోకశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (పరేణ చేతి) తదేవ ప్రప
ఞ్చయతి (యది హీతి) పరపక్షే స్వమితి విశేషణం వ్యావర్త్యాభావాన్న ఘటతే చేత్ - తత్పక్షేఽపి కథం తదుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వలోకేతి)
పరశబ్దోఽనాత్మవిషయః. నను ప్రకృతే వాక్యే లోకశబ్దేన పరమాత్మనోచ్యతే చేత్ - ఉత్తరవాక్యేఽపి తేనైవ నామాఽపశ్యేత - విశేషాభావాదిత్యాశ
ఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాన్నైవమిత్యాహ (స్వత్వేన చేతి) కర్మఫలవిషయత్వేనాపి విశేషణస్యైతుం శక్యత్వాన్న విశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవి
ద్యేతి) తేషాం స్వరూపవ్యభిచారే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (బ్రవీతి చేతి) ఉత్తరవాక్యావష్టమ్భం పూర్వపక్షమాహ (బ్రహ్మణేతి) తత్పు
నరచేతనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) స్వైర్నైరవయవైః స్వస్వకర్తవ్యతయా తాన్ ప్రతినియన్తృభూత్వేతి యోజనా. తస్యాపు
మర్థోపాయత్వప్రసిద్ధిమాదాయ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అవిదితోఽపీతి ఛేదః. దేవతాగుణః - కర్మముక్తిహేతురితి పక్షం ప్రతిక్షిప్తముత్తరవాక్య
ముత్థాపయతి (అత ఆహేతి) జ్ఞానాదేవ ముక్తిర్న కర్మణేత్యాగమప్రసిద్ధమితి నిపాతనార్థః. తత్ర నిమిత్తముపాదానం చేతి ద్వయం సఙ్క్షిపతి (అవి
ద్యేతి) నిమిత్తం వివృణోతి (అగ్న్యధీనేతి) ఆత్మాఖ్యస్య లోకస్యాసత్త్వే హేతుమాహ (ఆత్మత్వేనేతి) అహం బ్రహ్మాస్మీత్యదృష్టత్వాదిత్యసమ్బన్ధః.
యః పరమాత్మానమవిదిత్వైవ మ్రియతే - తమేనం పరమాత్మా న పాలయతీతి యోజనా. పరమాత్మనః స్వరూపత్వాదవిదితస్యాపి పాలయితృత్వం స్యాదిత్యా
శఙ్క్యాహ (స యద్యపీతి) లోకశబ్దాదుపరిష్టాత్తథాపీతి ద్రష్టవ్యం. అవిదిత ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యయేత్యాది. పరమాత్మాఖ్యో లోకోఽజ్ఞా
తో భునక్తీత్యత్ర కర్మఫలభూతలోకం వైధర్మ్యదృష్టాన్తతయా దర్శయతి (అస్వ ఇతి) అజ్ఞాతస్యాపాలయితృత్వే సాధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (సఙ్క్షేపేతి)
యథా లౌకికో దశమో దశమోఽస్మీత్యజ్ఞాతో న శోకాదినివర్తనేనాత్మానం భునక్తి - తథా పరమాత్మాపీత్యర్థః. తత్తైత్తిరీయశ్రుత్యుక్తం దృష్టాన్తద్వయం వ్యా
చష్టే (యథా చేత్యాదినా) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేన తదుత్థం సర్వం సఙ్గృహ్యతే. యదిహేత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి)

నన్వనిష్టఫలనిమిత్తస్యాపి కర్మణః ప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్కథం కర్మణో మోక్షస్సేత్స్యతి- తత్రాహ (ఇష్టేతి) బాహుళ్యం- అశ్వమేధాదికర్మణో మహత్తరత్వం. తద్ధి దురితమభిభూయ మోక్షమేవ సంపాదయిష్యతీత్యర్థః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్య పరిహరతి (తన్నేత్యాదినా) సప్తమ్యర్థస్సంసార ఇతి. నిపాతార్థం సూచయతి (అద్భుతవదితి) అనేవంవిత్త్వం వ్యాకరోతి (స్వంలోకమితి) యథోక్తావిదః - అన్వయవ్యతిరేకాదిః. పుణ్యకర్మచ్ఛిద్రేషు దురితప్రసక్తిం నివారయతి (నైరన్తర్యేణేతి) తథాపుణ్యం సఞ్చిన్వతోఽభిప్రాయమాహ (అనేనేతి) ప్రక్రాన్తయత్ఫలాపేక్షితం కథయతి (తత్క్షేతి) ప్రాగుక్తన్యాయావద్యోతీ నిపాతః. కారణరూపేణ కార్యస్య ధ్రువత్వమాశఙ్క్యాహ (తత్కారణమోతీతి) ముక్తైరనిత్యత్వదోషసమాధిస్సృష్టి కేన ప్రకారేణ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (స్వంలోకమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఆత్మానమితి) ఆత్మశబ్దస్య ప్రకృతస్వలోకవిషయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇహచేతి) ప్రయోగేతు పునరుక్తిభయాదర్థాన్తరవిషయత్వమపిస్యాదిత్యర్థః. విద్యాఫలమాకాఙ్క్షాద్వారానిక్షిపతి (సయఇతి) కర్మఫలస్యాక్షయిత్వముక్త్వా కర్మణోఽక్షయత్వం వదతో వ్యాహతిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) వాక్యస్యవివక్షితమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన వ్యాచష్టే (యథేతి) అవిదుష ఇతి ఛేదః. కర్మక్షయేఽపి విదుషో దుఃఖాభావే దృష్టాన్తమాహ (మిథిలాయామితి) ఆత్మానమిత్యాది కేవలజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యేవంపరతయా వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యాముత్థాపయతి (స్వాత్మేతి) ఆత్మలోకోపాసకస్య కర్మాభావే కథం తదక్షయవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్య కర్మాభావస్యాసిద్ధిమభిసన్ధాయ కర్మసాధ్యం లోకం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపేణ భినత్తి (లోకశబ్దార్థం చేతి) ద్వైవిధ్యకల్పనా నతు శ్రౌతీ వక్తుం కిలేత్యుక్తం- తత్రాద్యం లోకశబ్దార్థమనూద్య తదుపాసకస్య దోషమాహ (ఏకఇతి) పరిచ్ఛిన్నః కర్మాత్మా తత్సాధ్యో వ్యాకృతావస్థా లోకః - తస్మిన్నహంగ్రహోపాసకస్యేతియావత్. కిలశబ్దస్తు పూర్వవత్. ద్వితీయం లోకశబ్దార్థమనూద్య తదుపాసకస్య లాభం దర్శయతి (తమేవేతి) యథా కుణ్డలాదేరన్తర్బహిరన్వేషణే సువర్ణాతిరిక్తరూపానుపలమ్భాత్తద్రూపేణాస్య నిత్యత్వం- తథా కర్మసాధ్యం హిరణ్యగర్భాదిలోకం కార్యత్వాదవ్యాకృతం కారణమేవేత్యఙ్గీకృత్య యస్తస్మిన్నహంబుద్ధ్యోపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మసాధ్యలోకాత్మోపాసకత్వాద్వృద్ధిహ్రాసవిత్త్వం కర్మిత్వం చ ఘటతే. తస్య ఖల్వాత్మైవ కర్మ - తేన తస్య తన్నక్షీయతే. *యః పునరద్వైతావస్థాముపాస్తే - తస్యాత్మైవ కర్మ భవతీతిహి భర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. ఆత్మానమిత్యాది సముచ్చయపరమితి ప్రాప్తం పక్షం ప్రత్యాహ (భవతీతి) శ్రౌతత్వాభావే హేతుమాహ (స్వలోకేతి) స్వంలోకమదృష్ట్వేత్యత్ర స్వలోకశబ్దేన పరస్య ప్రకృతస్యాత్మన ఏవేత్యత్ర ప్రకృతహానా ప్రకృతప్రక్రియాపరిహారార్థముక్తత్వాన్నాత్ర లోకద్వైవిధ్యకల్పనాయుక్తేత్యర్థః. లోకశబ్దేనాత్ర పరమాత్మపరిగ్రహే హేత్వన్తరమాహ (స్వంలోకమితీతి) యథా లోకస్య స్వశబ్దార్థో విశేషణం - తథా ఆత్మానమిత్యత్ర స్వశబ్దపర్యాయాత్మశబ్దార్థస్తస్య విశేషణం దృశ్యతే. నచ కర్మఫలస్య ముఖ్యమాత్మత్వం - అతో లోకశబ్దోఽత్ర పరమాత్మైవేత్యర్థః. ప్రకరణాద్విశేషణాచ్చ సిద్ధమర్థం దర్శయతి (తత్రేతి) పరస్యైవ లోకశబ్దార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (పరేణేతి) ఉత్తరమేవ ప్రపఞ్చయతి (పుత్రేతి) అథ పరేషు వాక్యేషు పరమాత్మా లోకశబ్దార్థః- ప్రకృతే తు కర్మఫలమితి వ్యవస్థేతి చేత్. నైవం - ఏకవాక్యత్వసమ్భవే తద్భేదస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యాహ (నైరితి) ఏకవాక్యత్వసంభావనామేవ దర్శయతి (ఇహాపీతి) యథోత్తరత్రాత్మాదిశబ్దేన లోకో విశేషితః - తథాత్మానమిత్యత్రాప్యాత్మశబ్దేన విశిష్యతే, పూర్వవాక్యే చ స్వంలోకమదృష్ట్వేతి స్వశబ్దేనాత్మవాచినా తస్య విశేషణం దృశ్యతే, - తథా చ పూర్వాపరాలోచనాయామేకవాక్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రకరణేన పరస్య లోకశబ్దార్థత్వమయుక్తం - లిఙ్గవిరోధాదితి చోదయతి (అస్మాదితి) తదేవ వివృణోతి (ఇహేత్యాదినా) అర్థవాదస్థం లిఙ్గం న ప్రకరణాద్బలవదితి మత్వా సమాధత్తే (నేత్యాదినా) స్తుతిమేవ స్పష్టయతి (స్వస్మాదేవేతి) లోకాత్- జ్ఞాతాదితి శేషః. యథా ఛాన్దోగ్యే స్తుత్యర్థమాత్మనః స్రష్టృత్వముచ్యతే- తథాత్రాప్యాత్మలోకం స్తౌతుమేతత్ఫలవచనమిత్యాహ (ఆత్మత ఇతి) భవతు వా- మాభూదస్మాద్ధ్యేవేత్యాదిరర్థవాదః- తథాపి తస్య సర్వాత్మత్వప్రదర్శనార్థత్వాదయుక్తమత్ర లోకశబ్దేన పరమాత్మగ్రహణమిత్యాహ (సర్వాత్మేతి) *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి వాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) కించ- ఆత్మశబ్దస్యాత్రిధాపరిచ్ఛేదశూన్యార్థవాచితాయాః *యచ్చాప్నోతీత్యాదిన్యాయేన సిద్ధత్వాత్తత్సమానాధికరణలోకశబ్దస్యాపి తదర్థత్వాత్పరస్యైవాత్ర లోకత్వమిత్యాహ (యదిహీతి) కించ- యది లోకశబ్దేన పరం హిత్వా అర్థాన్తరముచ్యతే- తదా సవిశేషణం వాక్యం స్యాత్. అన్యథా స్వంలోకమితి ప్రకృతపరమాత్మలోకస్య, త్వత్పక్షేఽనన్తరోక్తబ్రహ్మలోకస్య, వ్యావృత్త్యయోగాత్. నచాత్ర సవిశేషణం వాక్యం దృష్టం - అతస్స్వంలోకమితి ప్రకృతః పరమాత్మైవాత్రాపి లోకఇత్యాహ (అన్యథేతి) విశేషణం వినైవాస్మాదిత్యత్ర పరాపరాభ్యామర్థాన్తరం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) స్వంలోకమితి ప్రకృతే పరమాత్మన్యాత్మానమేవేతి విశేషితే చావ్యాకృతాఖ్యాపరాపరాభ్యామన్తరాళావస్థాన ప్రతిపత్తుం శక్యతే- తస్యాః శ్రుతత్వాభావాదిత్యర్థః. ౧౯

౨౦.— ఉక్తాం చాతుర్వర్ణ్యసృష్టిం నిగమయతి (తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్శూద్ర ఇతి) తత్ - తస్మాత్. ఉక్తరీత్యా బ్రాహ్మణక్షత్రాదివర్ణానాం బ్రహ్మణో జాతత్వాదేతత్- బ్రహ్మైవ బ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రాత్మకమితి భావః. నను కథం బ్రహ్మణశ్చతుర్వర్ణస్వరూపత్వం - క్షత్రాదివర్ణత్రయసృష్టిరుక్తా - న బ్రహ్మవర్ణసృష్టిరత్రేత్యాశఙ్క్యాహ (తదగ్నినైవ దేవేషు బ్రహ్మాభవదితి) అగ్నినేతీత్థమ్భావే తృతీయా. * సముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేతి, *తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి, చ స్పష్టత్వేన ప్రాగుక్తేనాగ్నినైవ విశిష్టం తత్- పరం బ్రహ్మ దేవేషు బ్రహ్మాభవత్ - బ్రాహ్మణోఽభవత్. అగ్నిరూపం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణత్వజాతిమత్ - *కారిష్యవానోభిభర్తి తస్మై భూమ్యాత్మనే నమ ఇతివత్. అతో బ్రహ్మణోఽగ్నిద్వారా బ్రాహ్మణత్వమిత్యగ్నిరూపో బ్రాహ్మణోఽభవదితి పర్యవసితోఽర్థః. ఏవమేవ ఇన్ద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మ తద్ద్వారా క్షత్రియత్వజాతిమదభూత్. వసురుద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మ తద్ద్వారా వైశ్యత్వజాతిమదభూత్, పృథివీరూపవిశిష్టం బ్రహ్మ తద్ద్వారా శూద్రత్వజాతిమదభూ, దితిసిద్ధం.

ఉ.— †అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకః స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోకోఽథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి యత్ప్రజామిచ్ఛతే తేన పితౄణామథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనాం యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యాపిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోకో యథా హ వై స్వాయ లోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తి తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమ్॥ ౧౬

ఏవం పరబ్రహ్మణో దేవేషు బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాదిజాతిమత్త్వమగ్న్యాదిద్వారకమిత్యుక్త్వా మనుష్యేషు బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిమత్త్వప్రకారం బ్రహ్మణో దర్శయతి (బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్ర ఇతి) బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యత్ర బ్రాహ్మణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఇతి- క్షత్రియేణ క్షత్రియ ఇత్యుత్తరగ్రన్థానుసారాత్. తతశ్చ దేవేష్వగ్న్యాదిద్వారేణేవ మనుష్యేష్వపి పరం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణద్వారా బ్రాహ్మణత్వజాతిమదభవత్. క్షత్రియవైశ్యాదిద్వారా క్షత్రియత్వాదిజాతిమదభవదిత్యర్థః. ప్రసక్తాదగ్నిబ్రాహ్మణౌ ప్రశంసతి (తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వితి) తస్మాత్- బుద్ధిస్థాద్వక్ష్యమాణాద్ధేతోః. పూర్వోక్తహేతోర్వా. దేవేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ. దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకమగ్నావేవేచ్ఛన్తే - ఇచ్ఛన్తి. లోకం - ఫలం. అగ్నావితి నిమిత్తసప్తమీ. అగ్నినిమిత్తాదేవేచ్ఛన్తి లోకం. మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణాదేవ నిమిత్తాల్లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. యద్వా- దేవానాం మధ్యే అగ్నావేవ హుత్వా మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణ ఏవ దత్త్వా లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. తస్మాదితి పూర్వపరామృష్టం ప్రాశస్త్యహేతుమాహ (ఏతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవదితి) ప్రథమత ఇతి శేషః. ఏతాభ్యాం- అగ్నిబ్రాహ్మణరూపాభ్యాం హి- యస్మాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రథమతో విశిష్టమభవదిత్యర్థః. అతోఽగ్నేర్దేవేషు బ్రాహ్మణస్య మనుష్యేష్వగ్రజత్వాత్ప్రాశస్త్యమితి భావః. యదభవత్తస్మాల్లోకమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం నిఖిలజగత్కారణత్వాదిగుణకమాత్మస్వరూపముక్త్వా తద్వేదనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ (అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతమితి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. హ వై శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. లోక్యతే - దృశ్యత ఇతి లోకః. నిత్యసూరిభిస్సర్వదా ఆలోక్యమానత్వాత్పరమాత్మా లోక ఇత్యుచ్యతే. ఏవంభూతం స్వం- స్వీయమన్తరాత్మానమదృష్ట్వా- దర్శనసమానాకారేణ జ్ఞానేనావిషయీకృత్య యః పుమానస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి- లోకాన్తరం గచ్ఛతి. తమేనం పరమాత్మా స్వః- ఆత్మభూతోఽపి న భునక్తి - న పరిపాలయతి. కస్మాద్ధేతోరిత్యత ఆహ (అవిదిత ఇతి) అనుపాసిత ఇత్యర్థః. ఉపాసనాఽభావే వస్తుగత్యా శేషితయా ఆత్మభూతోఽపి సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. యథాహ యోగీ యాజ్ఞవల్క్యః ※ గవాం సర్పిశ్శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణం । నిస్సృతం కర్మచరితం పునస్తస్యైవ భేషజం । ఏవం స హి శరీరస్థస్సర్పివత్పరమేశ్వరః। వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృణామితి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా వేదో వేత్యాదినా) వేదస్య సర్వోపకారార్థప్రవృత్తతయా సర్వసాధారణ్యేఽప్యనధీతో న పాలయతి, యథా వా జ్యోతిష్టోమాదివైదికం కర్మాననుష్ఠితం నోపకరోతి, - తథేశ్వరస్సర్వస్య శేషిభూతోఽప్యనుపాసితస్సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవేతి) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అనేవంవిత్ - అబ్రహ్మవిత్ యది వాపి మహదశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మ కరోతి- కుర్యాత్. తత్ - అస్య- అబ్రహ్మవిదః కర్మ అన్తతః- సుదూరం గత్వాపి. బహుకాలం స్థిత్వాపీతి యావత్. క్షీయతే- నశ్యత్యేవేత్యర్థః. క్షీణఫలం భవతీతి యావత్. ※యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతీతి శ్రుతేరితి భావః. అతః కిం కార్యమిత్యత ఆహ (ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి) ఇతరత్పరిత్యజ్యాత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యర్థః. లోక్యత ఇతి లోకః- ఫలం. ఉపాయభూతమాత్మానమేవోపేయభూతం భజేతేత్యర్థః. ఏవం సతి న పూర్వోక్తదోష ఇత్యాహ (స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) ఉక్తరీత్యా పరమాత్మోపాసకస్య కర్మ న క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర కర్మశబ్ద ఉపాసనాపరః. తదఙ్గభూతకర్మపరో వా. ఆత్మోపాసకస్యేతరకర్మాప్రసక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. కర్మణః క్షణికస్యాత్ర నిషిద్ధ్యమానం క్షయిత్వం నామాక్షయఫలకత్వరూపం. కర్మణశ్చాక్షయఫలకత్వముపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం. (అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి) తస్మాదేవ- బ్రహ్మవేదనాద్ధేతోః. హిశబ్దశ్శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి. అయముపాసకః ※ స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి ※ సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి శ్రుతిసూత్రోక్తరీత్యా ఆత్మనః- స్వస్య యద్యత్కామయతే- యద్యదభిలషితం. తత్సర్వం సఙ్కల్పమాత్రేణ సృజతీత్యర్థః. ౧౫

శం.— (అథో అయం వా ఆత్మా) అత్రావిద్వాన్వర్ణాశ్రమాద్యభిమానో ధర్మేణ నియమ్యమానో దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం - కాని పునస్తాని కర్మాణి- యత్కర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్రో భవతి, కే వా తే దేవాదయః - యేషాం కర్మభిః పశువదుపకరోతి, ఇతి. తదుభయం ప్రపఞ్చయతి - అథో ఇత్యయం వాక్యోపన్యాసార్థః. అయం- యః ప్రకృతో గృహీ కర్మాధికృతోఽవిద్వాన్ శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదివిశిష్టః పిణ్డః - ఆత్మేత్యుచ్యతే. సర్వేషాం - దేవాదీనాం పిపీలికాన్తానాం భూతానాం లోకః - భోగ్య ఆత్మేత్యర్థః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదివిహితైః కర్మభిరుపకారిత్వాత్. కైః పునః కర్మవిశేషైరుపకుర్వన్ కేషాం భూతవిశేషాణాం లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సః- గృహీ యజ్జుహోతి య

---

† అరిష్టమిచ్ఛేదితి, అరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్యజతే- యాగః - దేవతాముద్దిశ్యస్వద్రవ్యపరిత్యాగః. సవివాసేచనావధికో హోమః. తేన - హోమయాగలక్షణేన కర్మణా ఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన దేవానాం పశువత్పరతన్త్రత్వేన ప్రతిబద్ధ ఇతి లోకః. అథ యదనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీతే ఽహరహః. తేన ఋషీణాం లోకః. అథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి - ప్రయచ్ఛతి పిణ్డోదకాది,- యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే - ప్రజార్థముద్యమం కరోతి. ఇచ్ఛా చోత్పత్త్యుపలక్షణార్థా. ప్రజాం చోత్పాదయతీ, త్యర్థః. తేన- కర్మణా ఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన పితౄణాం లోకః - పితౄణాం భోగ్యత్వేన పరతన్త్రో లోకః. అథ యన్మనుష్యాన్ వాసయతే భూమ్యుదకాదిదానేన గృహే, యచ్చ తేభ్యో ఽశనం దదాతి,- తేన మనుష్యాణాం. అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి లమ్భయతి. తేన పశూనాం. యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంసి చ పిపీలికాభిస్సహ కణబలిభాణ్డక్షాళనాద్యుపజీవన్తి - తేన తేషాం లోకః. యస్మాద యమేతాని కర్మాణి కుర్వన్నుపకరోతి దేవాదిభ్యః- తస్మాద్యథా హ వై లోకే స్వాయ లోకాయ- స్వస్మై దేహాయారిష్టిం - అవినాశం స్వభావాత్ప్రచ్యుతిమిచ్ఛేత్- స్వస్వభావప్రచ్యుతిభయాత్పోషణరక్షణాదిభిస్సర్వతః పరిపాలయేత్. ఏవం హ ఏవంవిదే - సర్వభూతభోగ్యో ఽహ, మనేన ప్రకారేణ పఞ్చమహాయజ్ఞాదికర్మణా ఋణవత్ప్రతిబద్ధః కర్తవ్య, మిత్యేవమాత్మానం పరికల్పితవతే సర్వాణి భూతాని- దేవాదీని యథోక్తాన్యరిష్టిం - అవినాశమిచ్ఛన్తి- స్వత్వాప్రచ్యుత్యై సర్వతస్సంరక్షన్తి కుటుమ్బిన ఇవ పశూన్. తస్మాదేషాం తన్న ప్రియమిత్యుక్తం. తద్వా ఏతత్ - తదేతద్యథోక్తానాం కర్మణామృణవదవశ్యకర్తవ్యత్వం పఞ్చమహాయజ్ఞప్రకరణే విదితం కర్తవ్యతయా, మీమాంసితం- విచారితం చావదానప్రకరణే. ౧౬

ఆ — ఖణ్డికాన్తరముపత్తార్యవృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తాత్పర్యమాహ (అథో ఇత్యాదినా) అత్రేత్యవిద్యావస్థా. పూర్వగ్రన్థో వా గృహ్యతే. అపిపర్యాయస్యాథోశబ్దస్యాసఙ్గతిమాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (అథో ఇతీతి) పరస్యాపి ప్రకృతత్వాత్తతో విశినష్టి (గృహీతి) గృహిత్వే హేతురవిద్వానిత్యాదిః. ఇతరపర్యుదాసార్థం కర్మాధికృత ఇత్యుక్తం. కథముక్తస్యాత్మనః సర్వభోగ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కైః పునరితి) యజతిజుహోత్యోస్త్యాగార్థత్వేనావిశేషాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య *యజతిశ్చోదనా ద్రవ్యదేవతాక్రియాసముదాయే కృతార్థత్వాదితి న్యాయేనాహ (యాగ ఇతి) ఆసేచనం- ప్రక్షేపః. ఉక్తం చ * జుహోతిరాసేచనాధికస్స్యాదితి. యథోక్తహోమాదినిర్వర్తనాదీన్ ప్రత్యుపకుర్వతో గృహిణో ఽవిద్యయా ప్రతిబన్ధసమ్భవాత్తదుపకారిత్వవ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) పూర్వేషామథశబ్దానామపి ప్రతమర్థమనూద్య సమనన్తరవాక్యమవతార్య తదర్థమాహ (తస్మాదితి) దేవాదీనాం కర్మాధికారిణి కర్తృత్వాదిపరిపాలనమేవ పరిరక్షణమితి వివక్షిత్వా పూర్వోక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి) యథోక్తం కర్మ కుర్వన్ యద్యపి దేవాదీన్ ప్రత్యుపకరోతి - తథాపి న తత్కర్తృత్వమావశ్యకం- మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వా ఇతి) భూతయజ్ఞో మనుష్యయజ్ఞః పితృయజ్ఞో దేవయజ్ఞో బ్రహ్మయజ్ఞశ్చేత్యేవం పఞ్చమహాయజ్ఞాః. నను శ్రుతమపి విచారం వినా నానుష్ఠేయం- నహి వద్రోదనాది శ్రుతమిత్యేవానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (మీమాంసితమితి) *తదేతదవదయతే యద్యజతే సయదవగ్నౌ జుహోతీత్యాద్యవదానప్రకరణం. *ఋణం హ వా అజాయతే జాయమానో యో ఽస్తీత్యాదినార్థవాదేనేతి శేషః. ౧౬

రం. — నను * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యుక్తమయుక్తం- లోకో హి నామ ప్రాణిభోగస్థానవిశేషః. తథాత్వం చాత్మనః కథమిత్యాశఙ్క్య కైముతికన్యాయేన పరబ్రహ్మణో లోకత్వం దర్శయితుం ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వోపకారకత్వేన సర్వభూతోపేయత్వాత్ సర్వభూతలోకత్వం ప్రథమమాహ (అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యాదినా) అథోశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. వైశబ్దో ఽవధారణే. అయం- అహమితి ప్రత్యక్షసిద్ధ ఆత్మా వై- జీవాత్మైవ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (సయజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోక ఇత్యాదినా) సః ప్రత్యగాత్మా జుహోతీతి యత్, యజత ఇతి చ యత్, - ఆభ్యాం యాగహోమాభ్యాం దేవానాముపకారకత్వేన లోక ఇత్యర్థః. (అథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామితి) అనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీత ఇతి యత్. తేన- అధ్యయనేన ఋషీణాం లోక ఇత్యర్థః. అథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి- పిణ్డోదకాది ప్రయచ్ఛతీతి య, దిత్యర్థః. నిపృణాతీతి పాఠే నిర్వపణం- ఔర్ధ్వదైహికం. * పృణ హింసాయామితి హి ధాతుః. యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే- ప్రజాముత్పాదయతీతి య, దితి యావత్. తేన పితౄణాం-లోక ఇతి శేషః. (అథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యో ఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామితి) అథ- అపి చ. వాసయతే- గృహే శయనాసనావకాశప్రదానేన మనుష్యాన్- అతిథీన్ వాసయతే ఇతి యత్, వసద్భ్యస్తేభ్యశ్చాన్నం దదాతీతి చ యత్,- తతో మనుష్యాణాం లోక ఇత్యర్థః. (అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనామితి) తృణాని చోదకం చ తృణోదకం పశుభ్యః- గవాదిభ్యో విన్దతి - లమ్భయతీతి యదిత్యర్థః. తేన పశూనాం - లోక ఇతి శేషః. (యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోక ఇతి) ఆ పిపీలికాభ్య ఇత్యత్ర ఆఙ్ అభివిధౌ. శ్వాపదాః- శ్వాదయః. వయాంసి- కాకాదీని. కణబలిభాణ్డప్రక్షాళనాదియదస్య- గృహస్థస్య గృహేష్వపక్షిపిపీలికాదయ ఉపజీవన్తి- అతస్తేషాం లోక ఇత్యర్థః. ఏవం స్వాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వముపపాద్య తజ్ఞానస్య ఫలమాహ (యథా హ వై స్వాయ లోకాయేతి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. యథా లోకే జనః స్వాయ లోకాయ - స్వభోగస్థానాయారిష్టిం - రిష్టం - నాశః. * రిష హింసాయామితి హి ధాతుః. భావే క్తః. అరిష్టం- అనాశమిచ్ఛతి- ఏవమేవాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవిదే సర్వాణి- దేవపితృప్రభృత్యాపిపీలికం భూతాన్యరిష్టం - క్షేమం వాఞ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవం పరమాత్మనో లోకత్వోపపాదనోపయుక్తం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వముపపాద్యాథ తదుపజీవనేన పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వముపసంహరతి (తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమితి) తద్వా- ఏవం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వదర్శనాదేవ ఏతత్ - పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వం మీమాంసితం- కైముతికన్యాయతర్కానుగృహీతం సద్విదితమిత్యర్థః. ఉక్తరీత్యా ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వభూతలోకత్వే ప్రత్యక్షసిద్ధే సర్వాత్మనః పరమాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వం నసందేగ్ధవ్యమితి యావత్. ౧౬

ఉ.— ॥ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవ సోఽకామయత జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేతావాన్వై కామో నేచ్ఛగ్ శ్చనాతో భూయో విన్దేత్తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి స యావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోత్యకృత్స్న ఏవ తావన్మన్యతే తస్యో కృత్స్నతా మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా । ప్రాణః ప్రజా చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవగ్ శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోత్యాత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతి స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పశుః పాఙ్క్తః పురుషః పాఙ్క్తమిదగ్ం సర్వం యదిదం కించ తదిదగ్ం సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేద॥ ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) బ్రహ్మవిద్యాం శ్చేత్ - తస్మాత్పశుభావాత్కర్తవ్యతాబన్ధనరూపాత్ప్రతిముచ్యతే. కేనాయం కారితః కర్మబన్ధనాధికారేఽవశ ఇవ ప్రవర్తతే- న పునస్తద్విమోక్షణోపాయే విద్యాధికార ఇతి. నను తదుక్తం దేవా రక్షన్తీతి. బాఢం - కర్మాధికారే స్వగోచరారూఢా నేవ తే పరిరక్షన్తి- అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసక్తాత్. న తు సామాన్యపురుషమాత్రం విశిష్టాధికారానారూఢం. తస్మాద్వక్తవ్యం తేన- యేన ప్రేరితోఽవశ ఏవ బహిర్ముఖీభవతి స్వస్మాల్లోకాత్. నన్వవిద్యా సా- అవిద్యావాన్ హి బహిర్ముఖీభూతః ప్రవర్తతే. సాపి నైవ ప్రవర్తికా- వస్తుస్వరూపావరణాత్మికా హి సా. ప్రవర్తకబీజత్వం తు ప్రతిపద్యతే - అన్ధత్వమివ గర్తాదిపతనప్రవృత్తిహేతుః. ఏవం తర్హి ఉచ్యతాం. కిం. యత్ప్రవృత్తిహేతురితి. తదిహాభిధీయతే- ఏషణా - కామస్సః. స్వాభావిక్యామవిద్యాయాం చ వర్తమానా బాలాః ప్రవర్తన్తే- *పరాచః కామాననుయన్తీతి కాఠకశ్రుతౌ, స్మృతౌ చ *కామ ఏష ఇత్యాది, మానవే చ సర్వా ప్రవృత్తిః కామహేతుక్యేవేతి. స ఏషోఽర్థః సవిస్తరః ప్రదర్శ్యత ఇహాఽధ్యాయపరిసమాప్తేః. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్- ఆత్మైవ- స్వాభావికోఽవిద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో వర్ణిఅగ్రే - ప్రాగ్దారసమ్బన్ధాదాత్మేత్యభిధీయతే. తస్మాదాత్మనః పృథగ్భూతం కామ్యమానం జాయాదిభేదరూపం నాసీత్- స ఏవైక ఆసీత్ - జాయాద్యేషణాబీజభూతావిద్యావానేక ఏవాసీత్. స్వాభావిక్యా స్వాత్మని కర్త్రాది కారకక్రియాఫలాత్మకతాధ్యారోపలక్షణయాఽవిద్యావాసనయా వాసితః సోఽకామయత- కామితవాన్. కథం. జాయా - కర్మాధికారహేతుభూతా మే - మమ కర్తుస్స్యాత్. తయా వినాహమనధికృత ఏవ కర్మణి - అతః కర్మాధికారసమ్పత్తయే భవేజ్జాయా. అథాహం ప్రజాయేయ- ప్రజారూపేణాహమేవోత్పద్యేయ. అథ విత్తం మే స్యాత్కర్మసాధనం గవాదిలక్షణం. అథాహమభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనం కర్మ కుర్వీయ - యేనాహమనృణీభూత్వా దేవాదీనాం లోకాన్ ప్రాప్నుయాం - తత్కర్మ, కుర్వీయ - కామ్యాని చ పుత్రవిత్తస్వర్గాదిసాధనాని. ఏతావాన్వై కామః- ఏతావద్విషయపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. ఏతావానేవ హి కామయితవ్యో విషయః - యదు జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణి. సాధనలక్షణైషణా. లోకాశ్చ త్రయో మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలభూతాస్సాధనైషణాయాశ్చ స్యుః. ఏతదర్థా హి జాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణా సాధనైషణా. తస్మాత్ సైకైవైషణా-యా లోకైషణా. సైవ సత్యేషణా సాధనాపేక్షేతి ద్విధా. అతోఽవధారయిష్యతి *ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి. ఫలార్థత్వాత్సర్వారమ్భస్య లోకైషణార్థప్రాప్త్యైకైవేత్యేతావాన్వై - ఏతావానేవ కామ ఇత్యవధ్రియతే. భోజనే ఽభిహితే తృప్తిర్నహి స్పృథగభిధేయా- తదర్థత్వాద్భోజనస్య. తే ఏతే ఏషణే సాధ్యసాధనలక్షణే కామః- యేన ప్రయుక్తోఽవిద్వానవశ ఏవ కోశకారవదాత్మానం వేష్టయతి-కర్మమార్గ ఏవాత్మానం ప్రణిదధద్బహిర్ముఖీభూతో న స్వం లోకం ప్రతిజానాతి. తథా చ తైత్తిరీయకే *అగ్నిముగ్ధో హైవ ధూమతాన్తః స్వం లోకం న ప్రతిజానాతీతి. కథం పునరేతావత్త్వమవధార్యతే- కామానామనన్తత్వాత్. అనన్తా హి కామా ఇత్యేతదాశఙ్క్యాహేతుమాహ- యస్మాన్నేచ్ఛంశ్చన - ఇచ్ఛన్నపి అతః- అస్మాత్ఫలసాధనలక్షణాద్భూయః - అధికతరం న విన్దేత్. న హి లోకే ఫలసాధనవ్యతిరిక్తం దృష్టమదృష్టం వా లబ్ధవ్యమస్తి. లబ్ధవ్యవిషయో హి కామః- తస్య చైతద్వ్యతిరేకేణాభావాదుక్తం వక్తుమేతావాన్వై కామ ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి - దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా సాధ్యసాధనలక్షణమవిద్వత్పురుషాధికారవిషయమేషణాద్వయం కామః- అతోఽస్మాద్విదుషా వ్యుత్థాతవ్యమితి. యస్మాదేవమవిద్వానాత్మా కామీ పూర్వం కామయమానః - తథా పూర్వతరోఽపి. ఏష లోకస్థితిః- ప్రజాపతేశ్చైవమేష సర్గ ఆసీత్- సోఽబిభేదనిద్వయా, తతః కామప్రయుక్తః స ఏకాకీ రమమాణోఽరత్యుపఘాతాయ స్త్రియమైచ్ఛత్, తామ్ సమభవత్, తతస్సర్గోఽయమాసీదితి హ్యుక్తం. తస్మాత్తత్సృష్టావేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఏకాకీ సన్ ప్రాగ్దారక్రియాతః కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి. ఉక్తార్థం వాక్యం. (సః) ఏవం కామయమానః, సమ్పాదయంశ్చ జాయాదీన్యావత్సమస్తాన్, స ఏతేషాం- యథోక్తానాం జాయాదీనామేకైకమపి న ప్రాప్నోతి- అకృత్స్నః-అసమ్పూర్ణోఽహమిత్యేవ తావదాత్మానం మన్యతే. పారిశేష్యాత్సమస్తానేవైతాన్ సమ్పాదయతి యదా- తదా తస్య కృత్స్నతా. యదా తు న శక్నోతి కృత్స్నతాం సమ్పాదయితుం- తదాస్యాకృత్స్నత్వం. తదాస్యాకృత్స్నత్వసమ్పాదనాయాహ- తస్య- ఉక్తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినః కృత్స్నతేయమేవం భవతి. కథం. అయం కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రవిభజ్యతే. తత్ర మనోఽనువృత్తిహి తత్సర్వం కార్యకరణజాతమితి మనః ప్రధానత్వాదాత్మేవాత్మా. యథా జాయాదీనాం కుటుమ్బపతిరాత్మా

వ - తదనుకారిత్వాజ్జాయాదిచతుష్టయస్య- ఏవమిహాపిమనఆత్మా పరికల్ప్యతేకృత్స్నతాయై. తథావాగ్జాయా- మనోఽనువృత్తిత్వసామాన్యాద్వాచః. వాగితి- శబ్దశ్చోదనాదిలక్షణోమనసా శ్రోత్రాదిద్వారేణగృహ్యతేఽవధార్యతే ప్రయుజ్యతేచేతిమనసోజాయేవవాక్. తాభ్యాంచవాఙ్మనసాభ్యాంజాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణఃకర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజేవ. తత్ర ప్రాణచేష్టాదిలక్షణంకర్మచక్షుర్దృష్టవిత్తసాధ్యంభవతీతి చక్షుర్మానుషంవిత్తం. తద్ద్వివిధంవిత్తం- మానుషమితరచ్చ. అతోవిశినష్టి ఇతరవిత్తనివృత్త్యర్థంమానుషమితి. గవాదిహిమనుష్యసమ్బన్ధివిత్తంచక్షుర్గ్రాహ్యంకర్మసాధనం- తస్మాత్తత్స్థానీయంతేనసమ్బన్ధాచ్చక్షుర్మానుషంవిత్తం. చక్షుషాహి- యస్మాత్తత్ - మానుషంవిత్తంవిన్దతే - గవాద్యుపలభత ఇత్యర్థః. కింపునరితరద్విత్తం. (శ్రోత్రందైవం) దేవవిషయత్వాద్విజ్ఞానస్యవిజ్ఞానందైవంవిత్తం. తదిహ శ్రోత్రమేవసమ్పత్తివిషయం. కస్మాత్. శ్రోత్రేణహి- యస్మాత్తత్ -దైవంవిత్తంవిజ్ఞానంశృణోతి. అతః శ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవతదితి. కింపునరేతైరాత్మాదివిత్తాన్తైరిహనిర్వర్త్యంకర్మేతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ- ఆత్మేతిశరీరముచ్యతే. కథంపునరాత్మాకర్మస్థానీయోఽస్య. కర్మహేతుత్వాత్. కథంకర్మహేతుత్వం. ఆత్మనాహి- శరీరేణయతఃకర్మకరోతి. తస్యాస్యకృత్స్నత్వాభిమానినఃఏవంకృత్స్నతాసమ్పన్నా- యథాబాహ్యాజాయాదిలక్షణా-ఏవం. తస్మాత్ సఏషపాఙ్క్తః పఞ్చభిర్నిర్వృత్తః పాఙ్క్తో యజ్ఞోదర్శనమాత్రనిర్వృత్తోఽకర్మిణోఽపి. కథం పునరస్యపఞ్చత్వసమ్పత్తిమాత్రేణయజ్ఞత్వం. ఉచ్యతే - యస్మాద్బాహ్యోఽపియజ్ఞఃపశుపురుషసాధ్యః-సచపశుఃపురుషశ్చపాఙ్క్తఏవ- యథోక్తమనఆదిపఞ్చత్వయోగాత్. తదాహ-పాఙ్క్తఃపశుః-గవాదిః. పాఙ్క్తః పురుషః. పశుత్వేఽప్యస్యవిశేషఃపురుషస్యేతిపృథక్ పురుషగ్రహణం. కింబహునా- పాఙ్క్తమిదంసర్వం- కర్మసాధనంఫలంచయదిదంకించ. సర్వమేవం పాఙ్క్తంయజ్ఞమాత్మానంయస్సమ్పాదయతి- సతదిదంసర్వంజగదాత్మత్వేనాప్నోతి-యఏవంవేద. ౧౭

ఇతిబృహదారణ్యకేతృతీయాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

———

ఆ. — వాక్యాన్తరమాదాయవ్యాఖ్యాతుంపాతనికాంకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కర్మైవబన్ధనం. తత్రాధికారః- అనుష్ఠానం. తస్మిన్నితియావత్. విద్యాధికారః- తదుపాయే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిః. తత్రేత్యర్థః. యథోక్తాధికారిణోదేవాదిభీరక్షణంప్రవృత్తిమార్గేనియమేన ప్రవర్తకమితిశఙ్కతే (నన్వితి) ఉక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హిప్రవర్తకాన్తరంవక్తవ్యం - తత్రాహ (కర్మాధికారేతి) కర్మస్వధికారిణస్స్వగోచరత్వంప్రాప్తానేవదేవాదయోఽపిరక్షన్తి - నసర్వాశ్రమసాధారణంబ్రహ్మచారిణం. అతోఽస్యకర్మమార్గే ప్రవృత్తౌదేవాదిరక్షణస్యాహేతుత్వాద్బ్రహ్మచారిణోనివృత్తింత్యక్త్వాప్రవృత్తిపరత్వపక్షపాతేకారణంవాచ్యమిత్యర్థః. మనుష్యమాత్రంకర్మణ్యేవతేబలాత్ప్రవర్తయన్తి- తేషామచిన్త్యశక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) స్వగోచరారూఢానేవేత్యేవకారస్యవ్యావర్త్యంకీర్తయతి (నత్వితి) విశిష్టాధికారః- గృహస్థానుష్ఠేయకర్మసుగృహస్థత్వేనస్వామిత్వం. తేనదేవగోచరతామప్రాప్తమిత్యర్థః. దేవాదిరక్షణస్యాకారణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యగవిద్యాయథోక్తాధికారిణోనియమేనప్రవృత్త్యనురాగేహేతురితిశఙ్కతే (నన్వితి) తదేవస్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) తస్యాఃస్వరూపేణ ప్రవర్తకత్వందూషయతి (సాపీతి) అవిద్యాయాస్తర్హిప్రవృత్త్యన్వయవ్యతిరేకౌకథమిత్యాశఙ్క్యకారణకారణత్వేనేత్యాహ (ప్రవర్తకేతి) సత్యస్మిన్ కారణేఽకారణమేవావిద్యాప్రవృత్తేరితిచేత్-తత్రాహ (ఏవంతర్హీతి) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యతస్మిన్ వివక్షితంప్రవర్తకంసఙ్క్షిపతి (తదిహాభిధీయతఇతి) తత్రార్థతఃశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (స్వాభావిక్యామితి) తత్రైవభగవతఃసమ్మతిమాహ (స్మృతౌచేతి) * అథకేనప్రయుక్తోఽయమిత్యాదిప్రశ్నస్యోత్తరం * కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవఇత్యాది. * అకామతఃక్రియాఃకాచిద్దృశ్యతేనేహకస్యచిత్ ।యద్యద్ధి కురుతేజన్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితివాక్యమాశ్రిత్యాహ (మానవేచేతి) దర్శితమితిశేషః. ఉక్తైర్థైతృతీయాధ్యాయశేషమపిప్రమాణయతి (సఏషోఽర్థఇతి) ఏవంతాత్పర్యముక్త్వాప్రతీకమాదాయపదానివ్యాకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) వర్ణీ- ద్విజత్వద్యోతకోబ్రహ్మచారీతియావత్. కథం తర్హిహేత్వభావేతస్యకామిత్వమపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాదీతి) సశబ్దంవ్యాకుర్వన్నుత్తరవాక్యమాదాయావశిష్టం వ్యాచష్టే (స్వాభావిక్యేతి) కామనాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమితి) కర్మాధికారహేతుత్వంతస్యాస్సాధయతి (తయేతి) ప్రజాంప్రతిజాయాయాహేతుత్వద్యోతకోఽథశబ్దః. ప్రజాయామానుషవిత్తాన్తర్భావమభ్యుపేత్యద్వితీయోఽథశబ్దః. తృతీయస్తువిత్తస్యకర్మానుష్ఠానేహేతుత్వవివక్షయేతివిభాగః. కర్మానుష్ఠానఫలమాహ (యేనేతి) తత్కింనిత్యనైమిత్తికకర్మణామేవానుష్ఠానం. నేత్యాహ (కామ్యానిచేతి) క్రియాపదమనుకృష్టంచశబ్దః. కామశబ్దస్యయథాశ్రుతమర్థంగృహీత్వైతావానిత్యాదివాక్యస్యాభిప్రాయమాహ (సాధనలక్షణేతి) అస్యాస్సాధనైషణాయాః ఫలభూతా ఇతిసమ్బన్ధః. ద్వయోరేషణాత్వముక్త్వాలోకైషణాంపరిశినష్టి (ఏతదర్థాహీతి) కథంతర్హిసాధనైషణోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సైకేతి) ఏతేనవాక్యశేషోఽప్యనుగుణీభవతీత్యాహ (అతఇతి) సాధనవత్ఫలమపికామమాత్రంచేత్- కథంతర్హిశ్రుత్యాసాధనమాత్రమభిధాయైతావానిత్యవధ్రియతే- తత్రాహ (ఫలార్థత్వాదితి) ఉక్తసాధనేసాధ్యమార్థికమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (భోజనఇతి) సాధనోక్త్యాసాధ్యస్యార్థాదుక్తేరేతావానితిద్వయోరనువాదే కథమేషణాత్వేకామశబ్దస్తత్రప్రయుజ్యతే- సహితౌపర్యాయౌ. నచతదవాచ్యత్వేతయోరనర్థకతేత్యాశఙ్క్యపర్యాయత్వమేషణాకామశబ్దయోరుపేత్యాహ (తదేతఇతి) వేష్టనమేవస్పష్టయతి (కర్మమార్గఇతి) అగ్నిముగ్ధః - అగ్నిరేవహోమాదిద్వారేణమమశ్రేయస్సాధనం - నాత్మజ్ఞానమిత్యభిమానవాన్. ధూమతాన్తః- ధూమేనగ్లానిమాపన్నః. ధూమతాన్తామమతాన్తే- దేహావసానేభవతీతిమన్యమానః. * తేధూమమభిసమ్భవన్తీతిశ్రుతేః. స్వంలోకం - ఆత్మానం. వాక్యాన్తరముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) (నవిన్దేదితి) తస్మాదేతావత్త్వమవధార్యతేతేషామితిశేషః.

ఉక్తమేవార్థం లోకదృష్టిమవష్టభ్య స్పష్టయతి (నహీతి) లబ్ధ్వాన్తరాభావేపి కామయితవ్యాన్తరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధ్వేతి) ఏతద్వ్యతి రేకేణ- సాధ్యసాధనాతిరేకేణేతియావత్. తయోర్ద్వయోరపి కామత్వవిధాయిశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తమితి) కామస్యానర్థత్వాత్ సా ధ్యసాధనయోశ్చ తావన్మాత్రత్వాత్ తన్నర్థాదౌ పుమర్థతావిశ్వాసం త్యక్త్వా స్వప్నలాభతుల్యాభ్యస్తాభ్యస్తృష్ణాభ్యో వ్యుత్థానం సన్న్యాసాత్మకం కృ త్వాకాఙ్క్షితమోక్షహేతుం జ్ఞానముద్దిశ్య శ్రవణాద్యావర్తయేదిత్యర్థః. తస్మాదపీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ప్రాకృతస్థితేరేషు - సబుద్ధిపూర్వ కారిణామిదం వృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతేశ్చేతి) తత్ర హేతుత్వేన పూర్వోక్తం స్మారయతి (సోబిభేదిత్యాదినా) తత్రైవ కార్యలిఙ్గకాను మానం సూచయతి (తస్మాదితి) సయావదిత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (సఏవమితి) పూర్వస్సశబ్దో వాక్యోపదర్శనార్థః- ద్వితీయస్తు వ్యాఖ్యాన మధ్యపాతిత్వవిరోధః. అర్థసిద్ధమర్థమాహ (పారిశేష్యాదితి) తస్యాకృత్స్నతేత్యేతదవతార్య వ్యాకరోతి (యదేత్యాదినా) అకృత్స్నత్వాభిమానినో విరుద్ధం కృత్స్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) విరోధమన్తరేణ కార్త్స్న్యార్థం విభాగం దర్శయతి (అయమితి) విభాగే ప్రస్తుతే మనసో యజ మానత్వకల్పనాయా నిమిత్తమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (యథేతి) తథా- మనసో యజమానత్వకల్పనావదిత్యర్థః. వాచి జాయాత్వకల్ప నాయాం నిమిత్తమాహ (మన ఇతి) వాచో మనోనువృత్తిత్వం స్వరూపకథనపురస్సరం స్మారయతి (వాగితి) ప్రాణస్య ప్రజాత్వకల్పనాం సాధయ తి (తాభ్యాంచేతి) కథం పునశ్చక్షుర్మానుషం విత్తమిత్యుచ్యతే - పశుహిరణ్యాదిహి తథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఆత్మాదిత్రయే సిద్ధే సతీతియా వత్. ఆదిపదేన కాయచేష్టా గృహ్యతే. మానుషమితి విశేషణస్యార్థవత్త్వం సమర్థయతే (తద్ద్వివిధమితి) సమ్పత్తిలే చక్షుషో మానుషవిత్తత్వం ప్రప ఞ్చయతి (గవాదీతి) తత్పదపరామృష్టమేవార్థం వ్యాచష్టే (తేనసమ్బన్ధాదితి) తత్స్థానీయం- మానుషవిత్తస్థానీయం. తేన - మానుషేణ విత్తేనే త్యేతత్. సమ్బన్ధమేవ సాధయతి (చక్షుషా హీతి) తస్మాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తమితి శేషః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) తద్వ్యాచష్టే (దైవమితి) తత్ర హేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) యజమానాదినిర్వర్త్యం కర్మ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కింపునరిత్యాదినా) ఇహేతిసమ్పత్తిపక్షోక్తిః. శరీరస్య కర్మత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథంపునరితి) అన్యైతియజమానోక్తిః. హిశబ్దార్థో యత ఇత్యనూద్యతే. తస్యాకృత్స్నతేత్యుక్తముపసంహరతి (తస్యేతి) ఉక్తరీత్యా కృత్స్నత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్యేతి దర్శనోక్తిః. పశోః పురుషస్య చ పా ఙ్క్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. పురుషస్య పశుత్వావిశేషాత్ పృథగ్గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (పశుత్వేపీతి) న కేవలం పశుపురుషయోరేవ పాఙ్క్తత్వం- కింతు సర్వస్యేత్యాహ (కింబహునేతి) తస్మాదాధ్యాత్మికస్య దర్శనస్య యజ్ఞత్వం పశ్యత్వయోగాదవిరుద్ధమితి శేషః. సమ్పత్తిఫలం వ్యాకరోతి (సర్వ మితి) వ్యాఖ్యాతార్థవాక్యమనువదన్ బ్రాహ్మణముపసంహరతి (యఏవం వేదేతి) సాధ్యం సాధనం చ పాఙ్క్తం సూత్రాత్మనా జ్ఞాత్వా తచ్చాత్మ త్వేనానుసన్దధానస్య తదాప్తిరేవ ఫలం- తత్క్రతున్యాయాదిత్యర్థః. ౧౯

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవేతి) ఇదం- జాయాపుత్రాదివిభాగవజ్జగదగ్రే - తత్సృష్టేః పూర్వకాలే జాయాపుత్రాదివిభా గశూన్యతయా ఏక ఏవ ఆత్మైవాసీత్. పరం బ్రహ్మ జాయాపుత్రాదిసృష్టేః పూర్వం కేవలపురుషరూపఏవస్థిత ఇత్యర్థః. (సోకామయతేత్యాది) సః- పురుషరూపః పరమాత్మా అకామయత. కిమితి. మే- మమ జాయాభూయాత్, అథ తదనన్తరం పుత్రాదిరూపేణ ప్రజాయేయ, అథ విత్తం చ మే భ వతు, తేన యజ్ఞాదికర్మ కుర్వీయ- కరవాణి, ఇత్యకామయతేత్యర్థః. పరమాత్మనస్సర్వనామరూపాశ్రయత్వాత్ కార్యానుగుణం ప్రథమం పురుషరూపేణ సృష్టజీవద్వారా ఏతాదృశకామనాశ్రయత్వం * కారిస్యవాన్యోబిభర్తి తస్మై భూమ్నాత్మన ఇతివన్ముఖ్యమేవ ద్రష్టవ్యం. (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) జాయాపుత్రవిత్తకర్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణాం కామః - కామనావిషయః కోపి నాస్తి - కిన్త్వేతావానేవేత్యర్థః (నేచ్ఛంశ్చనాతో భూయో విన్దేదితి) చనశబ్దోఽప్యర్థః. ఇచ్ఛన్నపి- చిన్తయన్నపి. ఇతోప్యన్యత్కామ్యాన్తరమస్తీతి చిన్తయన్నపి అతో భూయః- ఏభ్యో జాయాపుత్రవిత్తకర్మభ్యోఽధికం తైర్గుణ్యనిష్ఠం న లభత ఇత్యర్థః. (తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయత ఇత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి- అద్యత్వేపి ఏకాకీ పురుషః- జాయాపుత్రవి త్తాదిరహితః జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణ్యేవ కామయత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తనే కాకిపురుషే దృశ్యమానే షా కామనైవ మే వాగ్రే ప్యభూదిత్యత్ర జ్ఞాపి కేతి భావః. (సయావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోతీతి) సః- ఏకాకీ పురుషః యావత్ - యావన్తం కాలమేతేషాం - జాయాదీనాం చతుర్ణాం మ ధ్యేఏకైకమపి న ప్రాప్నోతి- తావత్కాలమకృత్స్నః- ఏకాంశహీనః ఇత్యేవ స్వాత్మానం మన్యత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తనదర్శనానుగుణ్యేనాగ్రేప్యేతే షాం జాయాదీనాం చతుర్ణామపి కామనావిషయత్వమవధేయమితి భావః. యస్తు వైరాగ్యేణ వా అలాభేన వా జాయాపుత్రవిత్తకర్మాన్యతమహీనతయా అకృత్స్నః- తస్య కృత్స్నతా సమ్పత్తిప్రకారం దర్శయతి (తస్యోకృత్స్నతేతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. తస్య- తాదృశస్య కృత్స్నతా- పూర్ణతా ఏవ మేవ భవతీత్యర్థః. (మన ఏవాస్యాత్మేతి) అస్య- అకృత్స్నత్వం మన్యమానస్య పురుషస్య మన ఏవాత్మా - త్రివర్గప్రధానస్వస్వరూపతయా కల్పనీ యమిత్యర్థః. మనసః ప్రధానత్వాదితి భావః. (వాగ్జాయేతి) వాచో మనోధీనవృత్తికత్వాత్ స్త్రీత్వసామ్యాచ్చ వాచం జాయాం కల్పయేదితి భావః. ప్రాణః ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. వాఙ్మనసాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య ప్రాణం పుత్రత్వేన కల్పయేదిత్యర్థః. దైవమానుషభేదేన విత్తం చ ద్వేధా విభజ్య దర్శ యతి (చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోతీతి) తత్- హిరణ్యపశ్వాదికం మానుషవిత్తం హి- యస్మా చ్చక్షుషా విన్దతే- అతః మానుషవిత్తోపలమ్భకత్వాచ్చక్షురేవ మానుషం విత్తం కల్పనీయం. తత్ - దైవశబ్దితాదృష్టం తత్ప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతిద్వారా శ్రో

ఉ.— యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితా ఏకమస్య సాధారణం ద్వే దేవానభాజయత్ త్రీణ్యాత్మనే కురుత పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్ తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదా యో వై తామక్షితిం వేద సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేన స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి శ్లోకాః ॥ ౧

త్రేణహి- యస్మాచ్ఛృణోతి- తస్మాత్తదుపలమ్భకత్వాత్ శ్రోత్రం దైవం విత్తం కల్పయేదిత్యర్థః. (ఆత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతీతి) అత్ర ఆత్మశబ్దశ్శరీరపరః. ఐహికాముష్మికకర్మకరణత్వాచ్ఛరీరం కర్మ కల్పయేదిత్యర్థః. (స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః) ఆత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణపఞ్చకసర్వార్థస్య ఏషః- సముదాయః *పఙ్క్త్యాత్మకః పాఙ్క్తః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి నిర్దిష్ట పాఙ్క్తయజ్ఞాత్మా-పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదిత్యర్థః. తథా పాఙ్క్తః పశుః-పశోరపి పాఞ్చభౌతికత్వాత్ పాఙ్క్తత్వం. అతో మనఆది పూర్వోక్తసముదాయోఽపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ పాఙ్క్తః పశురిత్యర్థః. పాఙ్క్తః పురుషః- పురుషస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వేన పాఙ్క్తత్వం. అతో మనఆది పఞ్చకసముదాయోఽపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్ పాఙ్క్తః పురుష ఏవేతి భావః. పాఙ్క్తమిదం సర్వం యదిదం కిం చ- యదిదం కిఞ్చిద్దృశ్యతే లోకే- తస్య సర్వస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వాత్ పాఙ్క్తత్వమిత్యర్థః. అతో మనోలక్షణాత్మాదిసముదాయస్యాపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వేన పాఙ్క్తత్వాత్ పాఙ్క్తయజ్ఞత్వ పాఙ్క్తపశుత్వ పాఙ్క్తపురుషత్వ పాఙ్క్తసర్వత్వదృష్టిస్తత్ర కర్తవ్యేతి భావః. ఏతద్దృష్ట్యుపాసనస్య ఫలమాహ (తదిదం సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేదేతి) మనో వాక్ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రశరీరలక్షణసముదాయమాత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మరూపేణ పూర్వోక్తక్రమేణ పాఙ్క్తయజ్ఞత్వ పాఙ్క్తపశుత్వ పాఙ్క్తపురుషత్వ పాఙ్క్తసర్వత్వరూపేణ య ఉపాస్తే- స తదిదం సర్వం పాఙ్క్తశబ్దితం నిఖిలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ౧౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (యత్సప్తాన్నాని మేధయా) అవిద్యా ప్రస్తుతా తత్రావిద్వాననాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి. స వర్ణాశ్రమాభిమానః కర్మకర్తవ్యతయా నియతో జుహోత్యాదికర్మభిః కామప్రయుక్తో దేవాదీనాముపకుర్వన్ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యుక్తం. యథా చ స్వకర్మభిరేకైకేన సర్వైర్భూతైరసౌ లోకో భోజ్యత్వేన సృష్టః- ఏవమసావపి జుహోత్యాది పాఙ్క్తకర్మభిః సర్వాణి భూతాని సర్వం చ జగదాత్మభోజ్యత్వేనాసృజత. ఏవమేకైకః స్వకర్మవిద్యానురూప్యేణ సర్వస్య జగతో భోక్తా భోజ్యం చ. సర్వస్య సర్వః కర్తా కార్యం చేత్యర్థః. ఏతదేవ చ నిద్యాప్రకరణే మధువిద్యాయాం వక్ష్యామస్సర్వం సర్వస్య కార్యం మధ్వాత్మైకత్వవిజ్ఞానార్థం. *యదసౌ జుహోతీత్యాదినా పాఙ్క్తేన కామ్యేన కర్మణా, తద్భోజ్యత్వేన జగదసృజత విజ్ఞానేన, చ- తజ్జగత్సర్వం సప్తధా ప్రవిభజ్యమానం కార్యకారణత్వేన సప్తాన్నాన్యుచ్యన్తే- భోజ్యత్వాత్. తేనాసౌ పితా తేషామన్నానాం. ఏతేషామన్నానాం స వినియోగానాం సూత్రభూతాస్సప్తపదః ప్రకాశకత్వాదిమే మన్త్రాః (యత్సప్తాన్నాని) యదజనయదితి క్రియావిశేషణం. మేధయా- ప్రజ్ఞయా. విజ్ఞానేన. తపసా చ- కర్మణా. జ్ఞానకర్మణీ ఏవ హి మేధాతపశ్శబ్దవాచ్యే- తయోః ప్రకృతత్వాత్. నేతరే మేధాతపసీ - అప్రకరణాత్. పాఙ్క్తం హి కర్మ జాయాదిసాధనం. * య ఏవం వేదేతి చానన్తర ఏవ జ్ఞానం ప్రకృతం. తస్మాన్న ప్రసిద్ధయోర్మేధాతపసోరాశఙ్కా కార్యా. అతో యాన్యేతాని సప్తాన్నాని జ్ఞానకర్మభ్యాం జనితవాన్ పితా- తాని ప్రకాశయిష్యామ ఇతి వాక్యశేషః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్సప్తాన్నానీత్యాదినా) తత్రైత్యతిక్రాన్తబ్రాహ్మణోక్తిః. ఉపాస్తిశబ్దితం భేదదర్శనమధిద్యాకార్యమనేనానూద్య *న స వేదేతి తద్ధేతురవిద్యా పూర్వత్ర ప్రస్తుతేతి యోజనా. అథో అయమిత్యత్రోక్తమనువదతి (స వర్ణాశ్రమాభిమాన ఇతి) *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాద్యాపుక్తం స్మారయతి (కామప్రయుక్త ఇతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయితుమపేక్షితం పూరయతి (యథా చేతి) గృహిణో జగతశ్చ పరస్పరం స్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యం - అన్యథాఽన్యోన్యముపకారకత్వాయోగాదిత్యర్థః. నను సూత్రస్యైవ జగత్కర్తృత్వం- జ్ఞానక్రియాతిశయవత్త్వాత్. నేతరేషాం- తదభావాత్. అత ఆహ (ఏవమితి) పూర్వకల్పీయవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠాతా సర్వోఽజనస్తురుత్తరసర్గస్య పితృత్వేనాత్ర వివక్షితః - నను ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వస్యేతి) సర్వస్యాన్యోన్యహేతుహేతుమత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఏతదేవేతి) సర్వస్యాన్యోన్యకార్యకారణత్వోక్త్యా కల్పితత్వవచనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మైకత్వేతి) ఏవంభూమికాం కృత్వోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (యదసావితి) ఉచ్యన్తే - వ్యాఖ్యానార్థమితి శేషః. అన్నత్వే హేతుః (భోజ్యత్వాదితి) తేన- జ్ఞానకర్మభ్యాం జనకత్వేనేతి యావత్. బ్రాహ్మణమవతార్య మన్త్రమవతారయతి (ఏతేషామితి) తత్రాద్యం మన్త్రభాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యత్సప్తాన్నానీతి) అజనయదితి క్రియాయా విశేషణం యదితి పదం. తథా చ తదుక్తం పితృత్వాదితి శేషః. గ్రన్థార్థధారణశక్తిర్మేధా. కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది తపః. తే కస్మాదత్ర న గృహ్యేతే- తత్రాహ (జ్ఞానకర్మణీ ఇతి) తయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (పాఙ్క్తం హీతి) ఇతరయోరప్రకృతత్వం హేతూకృతమనూద్య ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానకర్మణోః ప్రకృతత్వముక్తం హేతుమాదాయ వాక్యం పూరయతి (అత ఇతి) ౧

రం.— యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యాది ప్రథమఖణ్డశ్లోకాశ్శ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాస్యన్త ఇతి నేహ తన్యతే.

¶ తస్మాత్తాని న క్షీయన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాఽజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాఽజనయత్పితైకమస్య సాధారణమితీదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే। స య ఏతదుపాస్తే న స పాప్మనో వ్యావర్తతే మిశ్రగ్ం హ్యేతత్ । ద్వే దేవానభాజయదితి హుతంచ ప్రహుతంచ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వత్యథో ఆహుర్దర్శపౌర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి తత్పయః। పయో హ్యేవాగ్రే మనుష్యాశ్చ పశవశ్చోపజీవన్తి తస్మాత్కుమారం జాతం ఘృతం వై వాగ్రే ప్రతిలేహయన్తి స్తనం వానుధాపయన్త్యథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతి తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం । యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి పయసి హీదగ్ం సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న। తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదప పునర్మృత్యుం జయతీతి న తథా విద్యాద్యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయత్యేవం విద్వాన్సర్వగ్ం హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతి కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే। యో వై తామక్షితిం వేదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం ధియా ధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్న కుర్యాత్క్షీయేత హ సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతత్స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రశగ్ంసా ॥ ౧

శం.— తత్ర సప్తాన్నానామర్థస్తిరోహితత్వాన్మన్త్రాణాం దుర్విజ్ఞేయో భవతీతి తదర్థవ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణం ప్రవర్తతే. తత్ర యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాఽజనయత్పితేత్యస్య కోఽర్థ ఉచ్యత ఇతి. హి శబ్దేనైవ వ్యాచష్టే ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకేన. ప్రసిద్ధో హ్యస్య మన్త్రస్యార్థ ఇత్యర్థః. యదజనయదితి చానువాదస్వరూపేణ మన్త్రేణ ప్రసిద్ధార్థతైవ ప్రకాశితా. అతో బ్రాహ్మణమవిశఙ్కమానమాహ- మేధయా హి తపసాఽజనయత్పితేతి. నను కథం ప్రసిద్ధతాఽస్యార్థస్యేతి. ఉచ్యతే- జాయాదికర్మాన్తానాం లోకఫలసాధనానాం పితృత్వం తావత్ ప్రత్యక్షమేవ. అభిహితంచ ✻ జాయా మే స్యాదిత్యాదినా. తత్ర చ నైవంవిత్తం - విద్యాకర్మపుత్రశ్చ ఫలభూతానాం లోకానాం సాధనం స్రష్టృత్వం ప్రతీత్యభిహితం వక్ష్యమాణంచ ప్రసిద్ధమేవ. తస్మాద్యుక్తం వక్తుం మేధయేత్యాది. ఏషణా హి ఫలవిషయా ప్రసిద్ధైవ చ లోకే. ఏషణా చ జాయాదీత్యుక్తం ✻ ఏతావాన్వై కామ ఇత్యనేన. బ్రహ్మవిద్యావిషయే చ సన్న్యాసకర్తవ్యతానుపపత్తేః. ఏతేనాశాస్త్రీయప్రజ్ఞాతపోభ్యాం స్వాభావికాభ్యాం జగత్స్రష్టృత్వమనుక్తమేవ భవతి- స్థావరాన్తస్య చానిష్టఫలస్య కర్మవిజ్ఞాననిమిత్తత్వాత్. వివక్షితస్తు శాస్త్రీయ ఏవ సాధ్యసాధనభావః- బ్రహ్మవిద్యావిధిత్సయా తద్వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్ -సర్వో హ్యయం వ్యక్తావ్యక్తలక్షణస్సంసారోఽశుద్ధోఽనిత్యః సాధ్యసాధనరూపో దుఃఖోఽవిద్యావిషయ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యేతి. తత్రాన్నానాం విభాగేన వినియోగ ఉచ్యతే - ఏకమస్య సాధారణమితి మన్త్రపదం. తస్య వ్యాఖ్యానం - ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నమిత్యుక్తం. అస్య- భోక్తృసముదాయస్య. కిం తత్. యదిదమద్యతే- భుజ్యతే సర్వైః ప్రాణిభిరహన్యహని. తత్సాధారణం- సర్వభోక్త్రర్థమకల్పయత్పితా సృష్ట్వాన్నం. స య ఏతత్సాధారణం సర్వప్రాణభృత్స్థితికరం భుజ్యమానమన్నముపాస్తే- తత్పరో భవతీత్యర్థః. ఉపాసనం హి నామ తాత్పర్యం. దృష్టం లోకే గురుముపాస్తే రాజానముపాస్త ఇత్యాదౌ. తస్మాచ్ఛరీరస్థిత్యర్థాన్నోపభోగప్రధానః- నాదృష్టార్థకర్మప్రధాన ఇత్యర్థః. సః- ఏవంభూతో న పాప్మనః-అధర్మాద్వ్యావర్తతే-న విముచ్యత ఇత్యేతత్. తథా చ మన్త్రవర్ణః ✻ మోఘమన్నం విన్దత ఇత్యాదిః. స్మృతిరపి ✻ నాత్మార్థం పాచయేదన్నం ✻ అప్రదాయైభ్యో మోఘం జగ్ధ స్తేన ఏవ సః ✻ అన్నాదే భ్రూణహా మార్ష్టీత్యాదిః. కస్మాత్పునః పాప్మనో న వ్యావర్తతే. మిశ్రగ్ం హ్యేతత్ - సర్వేషాం హి స్వం తదప్రవిభక్తం - యత్ప్రాణిభిర్భుజ్యతే - సర్వభోజ్యత్వాదేవ. యో ముఖే ప్రక్షిప్యమాణోఽపి గ్రాసః పరస్య పీడాకరో దృశ్యతే- మమేదం స్యాదితి హి సర్వేషాం తత్రాశా ప్రతిబద్ధా. తస్మాన్న పరమపీడయిత్వా గ్రసితుమపి శక్యతే. ✻ దుష్కృతం హి మనుష్యాణామిత్యాదిస్మరణాచ్చ. గృహిణా వైశ్వదేవాఖ్యమన్నమహన్యహని నిరూప్యత ఇతి కేచిత్. తన్న సర్వభోక్తృసాధారణత్వం వైశ్వదేవాఖ్యస్యాన్నస్య. తన్న సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నవత్ ప్రత్యక్షం. నాపి యదిదమద్యత ఇతి తద్విషయం వచనమనుకూలం. సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నాన్తఃపాతిత్వాచ్చ వైశ్వదేవాఖ్యస్య యుక్తం శ్వచాణ్డాలాద్యద్యస్యాన్నస్య గ్రహణం. వైశ్వదేవవ్యతిరేకేణాపి శ్వచాణ్డాలాద్యద్యాన్నదర్శనాత్తత్ర యుక్తం యదిదమద్యత ఇతి వచనం. యది హి తన్న గృహ్యేత సాధారణశబ్దేన- పిత్రా సృష్టత్వాన్నియుక్తత్వేతస్య ప్రసజ్యేయాతాం. ఇష్యతే హి తత్స్రష్టృత్వం తద్వినియుక్తత్వంచ సర్వస్యాన్నజాతస్య. న చ వైశ్వదేవాఖ్యం శాస్త్రోక్తం కర్మ కుర్వతః పాప్మనోఽవినివృత్తిర్యుక్తా. న చ తస్య ప్రతిషేధోఽస్తి. న చ మత్స్యబన్ధనాదికర్మవత్ స్వభావజుగుప్సితమేతత్ - శిష్టనిర్వర్త్యత్వాత్. అకరణే చ ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ఇతరత్ర చ ప్రత్యవాయానుపపత్తేః. ✻ అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీతి మన్త్రవర్ణాత్. ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రపదం. యే ద్వే అన్నే సృష్ట్వా దేవానభాజయత్ - కే తే ద్వే ఇతి. ఉచ్యేతే (హుతంచ ప్రహుతంచ) హుతమిత్యగ్నౌ హవనం. ప్రహుతం- హుత్వా బలిహరణం. యస్మాద్ద్వే ఏతే అన్నే హుతప్రహుతే దేవానభాజయత్పితా- తస్మాదేతర్హ్యపి గృహిణః కాలే చ దేవేభ్యో జుహ్వతి- దేవేభ్య ఇదమన్నమస్మాభిర్దీయమానమితి మన్వానాః. ప్రచ జుహ్వతి- ప్రజుహ్వతి చ. హుత్వా చ బలిహరణంచ కుర్వత ఇత్యర్థః. అథో- అప్యన్యే ఆహుః-

§ ప్రతిలిలేహయన్తీతి, తస్మాత్తాని న క్షీయన్త, ఇతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్వేఅన్నేపిత్రాదేవేభ్యః ప్రత్తేనహుతప్రహుతే. కింతత్ర. దర్శపూర్ణమాసావితి. ద్విత్వశ్రవణావిశేషా, దన్యత్రప్రసిద్ధత్వా, చ్చహుతప్రహుతే
ఇతిప్రథమఃపక్షః. యద్యపిద్విత్వంహుతప్రహుతయోస్సమ్భవతి - తథాపిశ్రౌతయోరేవతు దర్శపూర్ణమాసయోర్ద్వాన్నత్వం ప్రసిద్ధతరం- మన్త్ర
ప్రకాశితత్వాత్. గుణప్రధానప్రాప్తౌచ ప్రధానేప్రథమతరావగతిః - దర్శపూర్ణమాసయోశ్చప్రాధాన్యంహుతప్రహుతాపేక్షయా- తస్మా
త్తయోరేవ గ్రహణంయుక్తం ద్వేదేవానభాజయదితి. యస్మాద్దైవార్థమేతే పిత్రాక్లృప్తేదర్శపూర్ణమాసాఖ్యేఅన్నే- తస్మాత్తయోర్దైవార్థత్వావిఘాతా
యనేష్టియాజుకః- ఇష్టియజనశీలః. ఇష్టిశబ్దేనకిలకామ్యాఇష్టయః. శాతపథీయంప్రసిద్ధిః. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్ర
ధానోనస్యాదిత్యర్థః. పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదితి - యత్పశుభ్యఏకం ప్రాయచ్ఛత్పితా - కింపునస్తదన్నం. తత్పయః. కథం పునరవగమ్యతే పశ
వాస్యాన్నస్యస్వామిన ఇత్యతఆహ- (పయోహి) అగ్రే - ప్రథమంయస్మాన్మనుష్యాశ్చపశవశ్చపయఏవోపజీవన్తీత్యుచితంహితేషాంతదన్నం. అ
న్యథాకథంతదేవాగ్రేనియమేనోపజీవేయుః. కథమగ్రేతదేవోపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే-మనుష్యాశ్చపశవశ్చయస్మాత్తేనైవాన్నేనవర్తన్తేఽద్యత్వేపి-య
థాపిత్రాఆదావేవనియోగఃకృతః- తస్మాత్కుమారం- బాలంజాతంఘృతంవాత్రైవర్ణికాజాతకర్మణిజాతరూపసంయుక్తంప్రతిలేహయన్తి- ప్రాశయ
న్తి. స్తనంవానుధాపయన్తి- పశ్చాత్పాయయన్తి. యథాసమ్భవమన్యేషాం. స్తనమేవాగ్రేధాపయన్తిమనుష్యేభ్యోన్యేషాం పశూనాం. అథవ
త్సంజాతమాహుఃకియత్ప్రమాణోవత్సఇత్యేవం పృష్టాస్సన్తోఽతృణాదఇతి - నాద్యాపితృణమత్త్యతీవబాలః - పయస్యేవాద్యాపివర్తతఇత్యర్థః. య
చ్చాగ్రేజాతకర్మాదౌఘృతముపజీవన్తి, యచ్చేతరేపయఏవ, - తత్సర్వథాపిపయఏవోపజీవన్తి - ఘృతస్యాపి పయోవికారత్వాత్పయస్త్వమేవ.
కస్మాత్పునస్సప్తమంసత్ పశ్వన్నంచతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే. కర్మసాధనత్వాత్. కర్మహిపయస్సాధనాశ్రయమగ్నిహోత్రాది. తచ్చ కర్మ
సాధనం విత్తసాధ్యం వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య సాధ్యస్య- యథాదర్శపూర్ణమాసౌ పూర్వోక్తావన్నే. అతః కర్మపక్షత్వాత్తత్రసహపిణ్డీ
కృత్యోపదేశః. సాధనత్వావిశేషాదర్థసమ్బన్ధాదానన్తర్యమకారణమితిచ. వ్యాఖ్యానప్రతిపత్తిసౌకర్యాచ్చ. సుఖంహినైరన్తర్యేణవ్యాఖ్యాతుం
శక్యన్తేఽన్నాని, వ్యాఖ్యాతానిచసుఖంప్రతీయన్తే. తస్మిన్ సర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేత్యస్యకోర్థఇతి. ఉచ్యతే- తస్మిన్ - పశ్వన్నే
పయసిసర్వం- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణంకృత్స్నంజగత్ప్రతిష్ఠితం. యచ్చప్రాణితి - ప్రాణచేష్టావత్. యచ్చన- స్థావరంశైలాది. తత్రచ
హిశబ్దేనైవప్రసిద్ధవద్యోతకేనవ్యాఖ్యాతం. కథం పయోద్రవ్యస్యసర్వప్రతిష్ఠాత్వం. కారణత్వోపపత్తేః. కారణత్వంచాగ్నిహోత్రాదికర్మ
సమవాయిత్వం. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతివిపరిణామాత్మకంచజగత్కృత్స్నమితిశ్రుతిస్మృతివాదాఃశతశోవ్యవస్థితాః. అతోయుక్తమేవహిశబ్దే
నవ్యాఖ్యాతుం. యత్తద్బ్రాహ్మణాన్తరేష్విదమాహుః- సంవత్సరంపయసాజుహ్వదపపునర్మృత్యుంజయతీతి-సంవత్సరేణకిలత్రీణిషష్టిశతాన్యహ్నాం-
తేషుచాహుతీనాంసప్తచశతానివింశతిశ్చేతియాజుష్మతీరిష్టకాఅభిసమ్పద్యమానాః సంవత్సరస్యచాహోరాత్రాణిసంవత్సరమగ్నిం ప్రజాపతిమా
ప్నువన్తి. ఏవంకృత్వాసంవత్సరంజుహ్వదపజయతిపునర్మృత్యుం- ఇతఃప్రేత్యదేవేషుసమ్భూతఃపునర్నమ్రియతఇత్యర్థః. ఇత్యేవంబ్రాహ్మణవాదా
ఆహుః- నతథావిద్యాత్- నతథాద్రష్టవ్యం. యదహరేవజుహోతి- తదహఃపునర్మృత్యుమపజయతి - నసంవత్సరాభ్యాసమపేక్షతేఏవంవిద్వాన్
సన్ - యదుక్తంపయసిహీదంసర్వంప్రతిష్ఠితం - పయఆహుతివిపరిణామాత్మకత్వాత్సర్వస్యేతి. తదేకేనైవాహ్నాజగదాత్మత్వంప్రతిపద్యతే. తదు
చ్యతే- అపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా-విద్వాన్ శరీరేణవియుజ్యసర్వాత్మాభవతి- నపునర్మరణాయపరిచ్ఛిన్నంశరీరంగృహ్ణా
తీత్యర్థః. కఃపునర్హేతుస్సర్వాత్మాసన్మృత్యుమపజయతీతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తంహి- యస్మాద్దేవేభ్యఃసర్వేభ్యోన్నాద్యం- అన్నమేవతదద్యం
చ. సాయంప్రాతరాహుతిప్రక్షేపేణప్రయచ్ఛతి. తద్యుక్తంసర్వమాహుతిమయమాత్మానంకృత్వాసర్వదేవాన్నరూపేణసర్వైర్దేవైరేకాత్మభా
వంగత్వాసర్వదేవమయోభూత్వాపునర్నమ్రియతఇతి. అథైతదప్యుక్తంబ్రాహ్మణేన * బ్రహ్మవైస్వయమ్భుతపోతప్యతతదైక్షతనవైతపస్యానన్త్య
మస్తిహన్తాహంభూతేష్వాత్మానంజుహవానిభూతానిచాత్మనీతితత్సర్వేషు భూతేష్వాత్మానంహుత్వాభూతానిచాత్మనిసర్వేషాంభూతానాంశ్రైష్ఠ్యం
స్వారాజ్యమాధిపత్యంపర్యైదితి. కస్మాత్తానినక్షీయన్తేఽద్యమానానిసర్వదేతి- యదాపిత్రాన్నానిసృష్ట్వాసప్తపృథక్పృథగ్భోక్తృభ్యఃప్రత్తాని- త
దాప్రభృత్యేవతైర్భోక్తృభిరద్యమానాని- తన్నిమిత్తత్వాత్తేషాంస్థితేః. సర్వదా- నైరన్తర్యేణ. కృతక్షయోపపత్తేశ్చయుక్తస్తేషాంక్షయః. నచతా
నిక్షీయమాణాని- జగతోఽవిభ్రష్టరూపేణైవావస్థానదర్శనాత్. భవితవ్యంచాక్షయకారణేన - తస్మాత్ కస్మాత్పునస్తానినక్షీయన్తఇతిప్రశ్నః. త
స్యేదం ప్రతివచనం- పురుషోవాఅక్షితిః- యథాసౌపూర్వమన్నానాంస్రష్టాసీత్పితామేధయాజాయాదిసమ్బన్ధేనచపాఙ్క్తకర్మణాభోక్తాచ- తథా
యేభ్యోదత్తాన్యన్నానితేపితేషామన్నానాం భోక్తారోపిసన్తఃపితరఏవ మేధయాతపసాచజనయన్తితాన్యన్నాని. తదేతదభిధీయతే-పురుషోవై - యో
న్నానాంభోక్తా. సోఽక్షితిః- అక్షయహేతుః. కథమస్యాక్షితిత్వమితి. ఉచ్యతే- సహి- యస్మాదిదం - భుజ్యమానంసప్తవిధంకార్యకారణలక్షణం
క్రియాఫలాత్మకంపునఃపునః - భూయోభూయోజనయతే - ఉత్పాదయతిధియాధియా - తత్తత్కాలభావిన్యాతయాతయాప్రజ్ఞయా, కర్మభిశ్చ-
వాఙ్మనఃకాయచేష్టితైః,. యత్ - యదియదేతత్సప్తవిధమన్నముక్తం- క్షణమాత్రమపినకుర్యాత్ప్రజ్ఞయాకర్మభిశ్చ. తతోవిచ్ఛిద్యేత - భుజ్య
మానత్వాత్సాతత్యేనక్షీయేతహ. తస్మాద్యథైవాయంపురుషోభోక్తాన్నానాంనైరన్తర్యేణయథాప్రజ్ఞంయథాకర్మచకరోత్యపి- తస్మాత్పురుషోఽక్షి
తిః- సాతత్యేనకర్తృత్వాత్. తస్మాద్భుజ్యమానాన్యప్యన్నానినక్షీయన్తఇత్యర్థః. అతఃప్రజ్ఞాక్రియాలక్షణప్రబన్ధారూఢఃసర్వలోకస్సాధ్యసాధన
లక్షణఃక్రియాఫలాత్మకఃసంహతానేకప్రాణికర్మవాసనాసన్తానావష్టబ్ధత్వాత్ క్షణికోఽశుద్ధోఽసారోనదీస్రోతఃప్రదీపసన్తానకల్పః కదలీస్తమ్భవద
సారః ఫేనమాయామరీచ్యమ్భస్స్వప్నాదిసమస్తదాత్మగతదృష్టీనామవికీర్యమాణోనిత్యస్సారవానివలక్ష్యతే. తదేతద్వైరాగ్యార్థముచ్యతేధియాధియా

జనయతేకర్మభిర్యద్ధైవా- తన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతి. విరక్తానాంహితస్మాద్బ్రహ్మవిద్యారబ్ధాచతుర్థప్రముఖే నేతి. యోవైతామక్షితింవేదేతి- వక్ష్యమాణాన్యపిత్రీణ్యన్నాన్యస్మిన్నపరేవ్యాఖ్యాతాన్యేవేతికృత్వాతేషాంయాథాత్మ్యవిజ్ఞానఫలముపసంహ్రియతే. యోవైతామక్షితిం - అక్షయహేతుంయథోక్తంవేద- పురుషోవా అక్షితిస్సహీదమన్నంధియాధియాజనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతి. సోన్నమత్తి ప్రతీకేనేత్యస్యార్థఉచ్యతే - ముఖం - ముఖ్యత్వం. ప్రాధాన్యమిత్యేతత్. ప్రాధాన్యేనైవాన్నానాంపితుఃపురుషస్యాక్షితిత్వంయోవేద - సోన్నమత్తి. నాన్నంప్రతిగుణభూతస్సన్-యథాభాజ్యంతథా. విద్వానన్నానామాత్మభూతోభోక్తైవభవతి - నభోజ్యతామాపద్యతే. (సదేవానపిగచ్ఛతిసఊర్జముపజీవతి) దేవానపిగచ్ఛతి- దేవాత్మభావంప్రతిపద్యతే. ఊర్జం- అమృతంచోపజీవతీతియదుక్తం- సా ప్రశంసా- నాపూర్వార్థో౽న్యో౽స్తి. ౨

ఆ.—— యత్సప్తాన్నానీత్యాది మన్త్రభాగంవ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణవాక్యంసముపాదాయతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణాత్మకో గ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. మేధయాహీత్యాది బ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రయదితి) ప్రకృతమన్త్రసముదాయః సప్తమ్యాపరామృశ్యతే. వ్యాఖ్యానమేవసఙ్గృహ్ణాతి (ప్రసిద్ధోహీతి) నకేవలంహిశబ్దాన్మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం - కింతుమన్త్రస్వరూపాలోచనయాపితత్సిద్ధ్యతీత్యాహ (యదితి) మన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్యానుగుణత్వంహేతూకృత్యఫలితమాహ (అతఇతి) తత్ప్రసిద్ధిముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (నన్వితి) సాధ్యసాధనాత్మకేజగతియత్పితృత్వమవిద్యావతోభావి- తత్ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రసిద్ధం - అనుభూయతేహిజాయాదిసమ్పాదయన్నవిద్వానిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్రుత్యాచ ప్రాగుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధమేతదిత్యాహ (అభిహితంచేతి) యచ్చమేధాతపోభ్యాం స్రష్టృత్వం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరుక్తం- తదపిప్రసిద్ధమేవ-విద్యాకర్మపుత్రాణామభావేలోకత్రయాలాభ్యత్వానుపపత్తేరిత్యాహ (తత్రచేతి) పూర్వోత్తరగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. అథత్రయోవావలోకాఇత్యాదౌవక్ష్యమాణత్వాచ్చాస్యార్థస్యప్రసిద్ధతేత్యాహ (వక్ష్యమాణంచేతి) మన్త్రార్థస్యైవంప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వవిషయంబ్రాహ్మణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణమన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వమాహ (ఏషణాహీతి) ఫలవిషయత్వంతస్యాః స్వానుభవసిద్ధమితివక్తుంహిశబ్దః. తస్యాఃలోకప్రసిద్ధత్వేపి కథంమన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వం - అతఆహ (ఏషణాచేతి) జాయాద్యాత్మకస్యకామస్యసంసారారమ్భకత్వవన్మోక్షేపికామస్సంసారమారభేత - కామత్వావిశేషాదిత్యతిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్యాఃవిషయః- మోక్షః. తస్మిన్నద్వితీయత్వాద్రాగాదిపరిపన్థికామాపరపర్యాయోరాగోనావకల్పతే- సహిమిథ్యాజ్ఞాననిదానోరాగః సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యేమోక్షేసమ్భవతి. శ్రద్ధాతుతత్రభవతితత్త్వబోధాధీనతయాసంసారవిరోధినీ- తన్నసంసారానుషక్తిర్ముక్తావిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యజాయాదేఃసంసారహేతుత్వేకర్మాదేరశాస్త్రీయస్యకథంతద్ధేతుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) అవిద్యావత్స్యకామస్యసంసారహేతుత్వోపదర్శనేనేతియావత్. స్వాభావికాభ్యాం-అవిద్యాధీనకామప్రయుక్తాభ్యామిత్యర్థః. ఇతశ్చతయోర్జగత్సృష్టిప్రయోజకత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (స్థావరాన్తస్యేతి) *యత్సప్తాన్నానీత్యాదిమన్త్రపదస్యమేధయాహీత్యాదిబ్రాహ్మణస్యచాక్షరోత్థమర్థముక్త్వాతాత్పర్యార్థమాహ (వివక్షితస్త్వితి) శాస్త్రపరవశస్యశాస్త్రవశాదేవసాధ్యసాధనభావాదశాస్త్రీయాహైవముఖ్యసమ్భవాన్నతస్యాత్రవివక్షితత్వమిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యసాధ్యసాధనభావస్యావివక్షితత్వేహేతుమాహ (బ్రహ్మేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (సర్వోహీతి) దుఃఖయతీతిదుఃఖః- తద్ధేతురితియావత్. ప్రకృతమన్త్రబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాసమాప్తావితిశబ్దః. వివక్షితార్థప్రదర్శనసమాప్తౌవా. మన్త్రబ్రాహ్మణయోఃశ్రుత్యర్థాభ్యామర్థముక్త్వాసమనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్రేతి) సప్తవిధే౽న్నేసృష్టేసతీతియావత్. వ్యాఖ్యానమేవవివృణోతి (అన్యేత్యాదినా) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వతోదోషందర్శయతి (తత్పరోభవతీతి) ఉక్తంవివృణోతి (ఉపాసనంహీతి) బ్రాహ్మణోక్తే౽ర్థేమన్త్రంప్రమాణయతి (తథాచేతి) మోఘం- విఫలందేవాద్యనుపభోగ్యమన్నంయదవిజ్ఞానదుర్బలోలభతే- తదాసర్వస్యైవతస్యేతిసాధారణాన్నస్యాసాధారణీకరణంనిన్దితమిత్యర్థః. తత్రైవస్మృతీరుదాహరతి (స్మృతిరపీతి) * నవృథాపాతయేత్పశుం । నచైకఃస్వయమశ్నీయాద్విధివర్జంననిర్వపేదితిపాదత్రయంద్రష్టవ్యం. *ఇష్టాన్భోగాన్హివోదేవాదాస్యన్తేయజ్ఞభావితాః । తైర్దత్తానితిశేషః. అన్నేనైవాభిశంసతి । నైనప్రముక్తైరాజనితావన్నాన్నస్యతస్కరఇత్యుత్తరపాదత్రయంద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యపాదస్యార్థః- భ్రూణహా- శ్రేష్ఠబ్రాహ్మణఘాతుకః. యదాహుః * వరిష్ఠబ్రహ్మహాచైవభ్రూణహేత్యభిధీయతఇతి. స్వస్యాన్నభక్షణేస్వపాపంమార్ష్టి- శోధయతీత్యన్నదాతుఃపాపక్షమోక్తేరితరస్యాసాధారణీకృత్యభుఞ్జానస్యపాపితేతి. *అదత్వాతుయఏతేభ్యఃపూర్వంభుఙ్క్తేవిచక్షణః । సభుఞ్జానోనజానాతిశ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మనఇత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) సర్వభోజ్యత్వం సాధయతి (మోముఖఇతి) పరస్య- శ్వమార్జారాదేరితియావత్. పీడాకరత్వేహేతుమాహ (మమేదమితి) ప్రాగుక్తదృష్టిఫలమాచష్టే (తస్మాదితి) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వాణస్య పాపానివృత్తిరిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (దుష్కృతంహీతి) యదాహిమనుష్యాణాందుష్కృతమన్నమాశ్రిత్యతిష్ఠతి- తదాతదసాధారణీకుర్వతోమహత్తరంపాపంభవతీత్యర్థః. ఏకమస్యేత్యాదిమన్త్రబ్రాహ్మణయోఃస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (గృహిణేతి) యదన్నంగృహిణాప్రత్యహమగ్నౌవైశ్వదేవాఖ్యంనిర్వర్త్యతే- తత్సాధారణమితిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. సాధారణపదానుపపత్తేర్నాయుక్తమిదంవ్యాఖ్యానమితిదూషయతి (తన్నేతి) వైశ్వదేవంచ సాధారణాన్నగ్రాహ్యమిత్యాహ (సర్వేతి) వైశ్వదేవగ్రహేపీతరగ్రహదృష్టిస్స్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (వైశ్వదేవేతి) యత్తు పరపక్షేయదిదమద్యతఇతివచోనానుకూలమితి-తన్నాస్మత్పక్షేస్తీత్యాహ (తత్రేతి) ప్రత్యక్షంసాధారణాన్నంసప్తమ్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంనిరాచష్టే (ఇష్యతేహీతి) పరపక్షే వాక్యశేషవిరోధందోషాన్తరమాహ (నచేతి) శ్వేనాదితుల్యత్వంతస్యవ్యావర్తయతి (నచతస్యేతి) అనిషిద్ధస్యాపితస్యస్వభావజుగుప్సితత్వాత్తద

సుష్ఠాయినః పాపానివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * అవశ్యంయాతిరిక్తంవాజగ్ధ్వావైవాహుతంహవిరిత్యకరణేవైశ్వదేవస్య ప్రత్యవాయశ్రవణా
చ్ఛతదనుష్ఠాయినోనపాప్మలేశోఽస్తీత్యాహ (అకరణేచేతి) సర్వసాధారణాన్నగ్రహేతుతత్పరస్యనిన్దావచనముపపద్యతే- తేనతదేవ గ్రాహ్యమిత్యా
హ (ఇతరత్రేతి) తత్రైవ శ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (అహమితి) అర్థిభ్యోవిభజ్యాన్నమదత్వాస్వయమేవభుఞ్జానంపరమహమన్నమేవభక్షయా
మి- తమనర్థభాజంకరోమీత్యర్థః. మన్త్రాన్తరమాదాయకాణ్డద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (ద్వేదేవానిత్యాదినా) హుతప్రహుతయో
ర్దేవాన్నత్వేసమ్ప్రతిపత్తిమనుష్ఠానమనుకూలయతి (యస్మాదితి) పక్షాన్తరముపన్యస్యవ్యాకరోతి (అథో ఇతి) యదిదర్శపూర్ణమాసౌదేవాన్నే- కథం
తర్హిహుతప్రహుతేఇతిపక్షస్యప్రాప్తిః- తత్రాహ (ద్విత్వేతి) తర్హి ద్వౌదేవానితిశ్రుతద్విత్వస్యహుతప్రహుతయోరపిసమ్భవాన్నప్రథమపక్షస్యపూ
ర్వపక్షత్వం- అతఆహ (యద్యపీతి) ప్రసిద్ధతరత్వేహేతుమాహ (మన్త్రేతి) *అగ్నయేజుష్టంనిర్వపామి *అగ్నిరిదంహవిరజుషతేత్యాదిమన్త్రేషు
దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వస్యప్రతిపన్నత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చదర్శపూర్ణమాసయోరేవదేవాన్నత్వమితివక్తుంసామాన్యన్యాయమాహ (గుణేతి)
గుణప్రధానయోరేకత్ర సాధారణశబ్దాత్ప్రాప్తౌసత్యాం ప్రథమతరంప్రధానేభవత్యవగతిః - గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యేకార్యసమ్ప్రత్యయఇతిన్యా
యాదిత్యర్థః. అస్త్వేవం- ప్రస్తుతేకింజాతం- తదాహ (దర్శపూర్ణమాసయోశ్చేతి) తయోర్నిరపేక్షశ్రుతివిహితతయాసాపేక్షస్మృతిసిద్ధహుతాద్య
పేక్షయాప్రాధాన్యంసిద్ధం. తథాచప్రధానయోస్తయోరితరయోశ్చగుణయోరేకత్రప్రాప్తౌప్రధానయోరేవద్వౌదేవానితిమన్త్రేగ్రహణంయుక్త
మిత్యర్థః. దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వేసమనన్తరనిషేధవాక్యమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ఇష్టియజనశీలోనస్యాదితిసమ్బన్ధః. నహ్యత్ర
ద్యజనశీలత్వాభావేకుతోదర్శపూర్ణమాసయోర్దేవార్థత్వం- నహితావనిష్పన్నౌ తదర్థావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టిశబ్దేనేతి) కింపునరస్మిన్వాక్యేకా
మ్యేష్టివిషయత్వమిష్టిశబ్దస్యేత్యత్రనియామకం. తత్రకిలశబ్దసూచితాంపాఠకప్రసిద్ధిమాహ (శాతపథీతి) కామ్యేష్టీనామనుష్ఠాననిషేధేస్వర్గకామ
వాక్యవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాశ్చేత్యాది) తచ్ఛీలవిహితస్యోక్తణినిప్రత్యయస్యాత్రప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్రధానత్వమిహనిషిధ్యతే-
తచ్చదేవప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోరవశ్యానుష్ఠేయత్వసిద్ధ్యర్థం. నతుతాభ్యోఽన్యతోఽపినిషిధ్యన్తే- తన్నస్వర్గకామవాక్యనిరోధోఽస్తీత్యర్థః. పశ్వన్నవి
షయమన్త్రపదమాదాయప్రశ్నపూర్వకంతదర్థంకథయతి (పశుభ్యఇతి) పశూనాంపయోఽన్నమిత్యేతదుపపాదయితుంపృచ్ఛతి (కథంపునరితి) ప
యోహీతిప్రతీకముపాదాయవ్యాకరోతి (అగ్రఇతి) * పశవోద్విపాదశ్చతుష్పాదశ్చేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యమనుష్యాశ్చేత్యుక్తం. ఉచితంహిత్యత్రహి
శబ్దస్తస్మాదర్థే. యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. ఔచిత్యంవ్యతిరేకద్వారాసాధయతి (అన్యథేతి) నియమేనప్రథమంపశూనాంతదుపజీవనమసమ్ప్ర
తిపన్నమితిశఙ్కతే (కథమితి) మనుష్యవిషయేవాప్రశ్నః-తదితరపశువిషయేవేతిపృచ్ఛతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రాద్యమనుభవావష్టమ్భేనప్రత్యాచష్టే
(మనుష్యాశ్చేతి) చకారోమనుష్యమాత్రసఙ్గ్రహార్థః. తేనైవ- పయనైవేతియావత్. ఘృతంవేతివాశబ్దోవక్ష్యమాణవికల్పద్యోతకః. జాతరూపం-
హేమ. త్రైవర్ణికేభ్యోన్యేషాంజాతకర్మాభావాద్యోగ్యతామనతిక్రమ్యస్తనమేవజాతంకుమారంప్రథమంపాయయన్తీత్యాహ (యథాసమ్భవమితి)
యద్వా- తేషాంజాతకర్మానధికృతానాంజాతంకుమారంయథాసమ్భవంఘృతంవాస్తనంవాప్రథమంపాయయన్తీతియావత్. పశువిషయంప్రశ్నం
పశవశ్చేతి సూచితసమాధానంప్రత్యాహ (స్తనమేవేతి) పశూనాం- జాతంవత్సమితిసమ్బన్ధః. పశూనాంపయోఽన్నమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధింప్రమా
ణయతి (అథేతి) ద్విపాత్సుశ్వాధికారవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ప్రతివచనంవ్యాచష్టే (నాద్యాపీతి) ననుగోమహిషగ్రస్తృణోపజీవిత్వముపలభ్యతే-
పయస్తేనోపజీవన్తి- ఘృతపయసోర్భేదాత్. అతఃపశ్వన్నత్వంపయసోభాగాసిద్ధం. అతఆహ (యచ్చేతి) ననుఘృతముపజీవన్తోఽపిపయఏవోపజీవ
న్తీత్యయుక్తం - తద్భేదస్యోక్తత్వాత్. తత్రాహ (ఘృతస్యాపీతి) మన్త్రపాఠక్రమమతిక్రమ్యపశ్వన్నేవ్యాఖ్యాతేప్రత్యవతిష్ఠతే (కస్మాదితి)
*ద్వేదేవానభాజయదితివ్యాఖ్యానేసాధితేసాధనత్వావిశేషాత్సర్వయోరపి బుద్ధిస్థమిత్యర్థమాశ్రిత్యపరిహరతి (కర్మేతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్మహీతి)
యద్యపిపయోరూపంసాధనమాశ్రిత్యకర్మప్రవృత్తం- తథాపిదర్శపూర్ణమాసానన్తర్యంకథంపయసస్సిధ్యతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) విత్తేన- పయ
సా సాధ్యంకర్మాన్నత్రయస్యసాధనమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) - పూర్వోక్తాద్దర్శపూర్ణమాసౌద్వేదేవాన్నేవక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్యయ
థాసాధనం - తథాపయసోఽప్యగ్నిహోత్రాదిద్వారాతత్సాధనత్వాదేకకోటినివిష్టత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానానన్తర్యం పయోవ్యాఖ్యానస్యయుక్తమిత్య
ర్థః. పాఠక్రమస్తర్హికథమిత్యాశఙ్క్యార్థక్రమేణతద్బాధమభిప్రేత్యాహ (సాధనత్వేతి) ఆనన్తర్యం- పాఠక్రమః. అకారణం- అవివక్షితం.
పాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలీయస్త్వాత్తేనేతరస్యబాధ్యత్వమిత్యేతత్ప్రథమేతన్త్రేస్థితమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇతిచేతి) పశ్వన్నస్యచతుర్థత్వేనవ్యాఖ్యానే
హేత్వన్తరమాహ (వ్యాఖ్యానేతి) వ్యాఖ్యానసౌకర్యంసాధయతి (సుఖంహీతి) ప్రతిపత్తిసౌకర్యంప్రకటయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) చత్వా
రిసాధనాని- త్రీణిసాధ్యానీతివిభజ్యోక్తావక్తృశ్రోత్రోస్సౌకర్యంభవతి- తతశ్చపాఠక్రమాతిక్రమః శ్రేయానిత్యర్థః. పశ్వన్నస్యసర్వాధిష్ఠానవి
షయంమన్త్రముపవర్త్యప్రశ్నపూర్వకంతదీయంబ్రాహ్మణంవ్యాచష్టే (తస్మిన్నిత్యాదినా) మన్త్రాద్భేదోబ్రాహ్మణేనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ
(తత్రేతి) పయసిహీతిబ్రాహ్మణేహిశబ్దః ప్రసిద్ధ్యవద్యోతకోఽస్తి - తేనచహేతునాహిశబ్దేన తస్మిన్నిత్యాదికంమన్త్రపదంవ్యాఖ్యాతమితియోజనా.
మన్త్రార్థస్యలోకప్రసిద్ధ్యభావాన్న ప్రసిద్ధ్యవద్యోతినాహిశబ్దేనవ్యాఖ్యాతుంయుక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) కార్యంకారణేప్రతిష్ఠితమితిన్యాయేన
వైదికీంప్రసిద్ధిమాదాయసమాధత్తే (కారణత్వేతి) పయసోద్రవద్రవ్యమాత్రస్యకుతస్సర్వజగత్కారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వంచేతి) త
త్సమవాయిత్వేపికుతోజగతఃకారణతేత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) *తేవాఏతేఆహుతీహుతేఉత్క్రామతస్తేఅన్తరిక్షమావిశతఇత్యాదయఃశ్రు
తివాదాద్యుపర్జన్యవ్రీహ్యాదిక్రమేణాగ్నిహోత్రాహుత్యోర్జగదాకారప్రాప్తిందర్శయన్తి. * అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆది

త్యాజ్జాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నంతతః ప్రజా ఇత్యాదిస్మృతివాదాః. పయసిహీత్యాదిబ్రాహ్మణముపసంహరతి (అత ఇతి) పయసః సర్వజగదాధారత్వస్య శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితియావత్. సర్వంపయసి ప్రతిష్ఠితమితివిధిత్సితదర్శనస్తుతయే శాఖాన్తరీయమతంసిద్ధవదుద్భావయతి (యత్తదితి) నకేవలంకర్మణా మృత్యుజయః - కింతు దర్శనసహితేనేతిదర్శయితుమగ్నిహోత్రాహుతిసఙ్ఖ్యాంకథయతి (సంవత్సరేణేతి) ఉక్తాహుతిసఙ్ఖ్యాయాంసంవత్సరావచ్ఛిన్నాయామగ్నిహోత్రవిదాంసమ్ప్రతిపత్త్యర్థంకిలేత్యుక్తం. నను ప్రత్యహంసాయంప్రాతశ్చేత్యాహుతిద్వైవిధ్యేతే - తత్ర థమాహుతీనాంషష్ట్యధికాని త్రీణిశతానిసంవత్సరేణభవన్తి- తత్రాహ (సప్తచేతి) ప్రత్యేకమహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిప్రయోగాణామేకస్మిన్సంవత్సరేపూర్వోక్తాసఙ్ఖ్యా. తథైవప్రయోగాధీనావింశత్యధికాస ప్తశతరూపాసఙ్ఖ్యేతిసిద్ధమిత్యర్థః. ఆహుతీనాంసఙ్ఖ్యాముక్త్వాతాసుయాజుష్మతీనామిష్టకానాందృష్టిమాహ (యాజుష్మతీరితి) తాసామపిషష్ట్యధికాని త్రీణిశతానిసఙ్ఖ్యయాభవన్తి-తథాచ ప్రత్యహమాహుతీరథిష్ఠప్యమానాః సఙ్ఖ్యాసామాన్యేనయాజుష్మతీరిష్టకాశ్చిన్వయేదిత్యర్థః. ఆహుతిమయీనామిష్టకానాంసంవత్సరావయవాహోరాత్రేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యేనైవ దృష్టిమన్వాచష్టే (సంవత్సరస్యేతి) తాన్యపిషష్ట్యధికాని త్రీణిశతాని ప్రసిద్ధాని-తథాచ తేషుయథోక్తేష్టకాదృష్టిఃక్లృప్తేత్యర్థః. చిత్యగ్నౌ సంవత్సరాత్మప్రజాపతిదృష్టిమాహ (సంవత్సరమితి) యస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః- తంచిత్యగ్నింవిద్వాంసః సమ్పాదయన్తి- అహోరాత్రేష్టకాద్వారాతయోః సఙ్ఖ్యాసామ్యాదిత్యర్థః. దృష్టిమనూద్యఫలందర్శయతి (ఏవమితి) ఉక్తసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనాగ్నిహోత్రాహుతీరగ్న్యవయవభూతయాజుష్మతీసంజ్ఞకేష్టకాః సమ్పాద్యత ద్రూపేణాహుతీర్ధ్యాయన్, న్నాహుతిమయీశ్చేష్టకాః సంవత్సరావయవాహోరాత్రాణితైనైవ సమ్పాద్య పురుషనాడీష్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనతన్నాడీస్తాన్యేనాహోరాత్రాణ్యాపాద్యతద్రూపేణాహుతీరిష్టకానాడీశ్చానుసన్దధానో, నాడ్యహోరాత్రయాజుష్మతీద్వారా పురుషసంవత్సరచిత్యానాంసమత్వమాపాద్యాహమగ్నిః సంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిరేవేతిధ్యాయన్, న్నగ్నిహోత్రంపయసాసంవత్సరంజుహ్వద్విద్వాయాససహితహోమవశాత్ప్రజాపతింసంవత్సరాత్మకం ప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యర్థః. ఏకీయమతముపసంహృత్యతస్మిన్నపూర్వకంమతాన్తరమాహ (ఇత్యేవమిత్యాదినా) ఏవంవిద్వానిత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (యదుక్తమితి) తత్తథైవ నిద్వానైకాహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిమాత్రేణ జగద్రూపం ప్రజాపతింప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యాహ (తదెకేనేతి) ఉక్తేఽర్థేశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తదుచ్యత ఇతి) సర్వంహీత్యాదిహేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్యవ్యాకరోతి (కఃపునరిత్యాదినా) యథోక్తదర్శనవశాదేకయైవాహుత్యామృత్యుం ప్రజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణాన్తరం సంవాదయతి (అథేతి) యథాసంవత్సరమిత్యాద్యుక్తం- తథాయదహరేవేత్యాద్యపి బ్రాహ్మణాన్తరేసూచితమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- హిరణ్యగర్భభావీజీవః. స్వయంభుః- పరస్మైవ్యవతచాత్మనావస్థానాత్. తపోతప్యత - కర్మాన్వతిష్ఠత్. యత్కృతకం-తదనిత్యమితిన్యాయేనకర్మనిన్దాప్రకారమాహ (తద్వైక్షతేతి) కర్మసహాయభూతాముపాసనాముపదిశతి (హన్తేతి) ఉపాసనామనూద్యసముచ్చయఫలంకథయతి (తత్సర్వేష్వితి) శ్రైష్ఠ్యేపిరాజకుమారవదస్వాతన్త్ర్యమాశఙ్క్యాహ (స్వారాజ్యమితి) అధిష్ఠాయపాలయితృత్వమాధిపత్యం. పశ్వన్నేవ్యాఖ్యాతేప్రశ్నరూపంమన్త్రపదమాదత్తే (కస్మాదితి) ననుచత్వార్యన్నానివ్యాఖ్యాతాని- త్రీణివ్యాచిఖ్యాసితాని - తేష్వవ్యాఖ్యాతేషుకస్మాదిత్యాదిప్రశ్నః కస్మాదిత్యాశఙ్క్య సాధనేషూక్తేషుసాధ్యానామపితత్సామర్థ్యాదుక్తత్వమస్తీత్యభిప్రేత్యప్రశ్నప్రవృత్తిమన్వాచష్టే (యదేతి) సర్వదేత్యస్యవ్యాఖ్యానైరన్తర్యేణేతి. అన్నానాంసదాభోక్తృభిరద్యమానత్వేహేతుమాహ (తన్నిమిత్తత్వాదితి) భోక్తౄణాంస్థితేరన్ననిమిత్తత్వాత్తైస్సదాద్యమానానితానియవపూర్ణకుసూలవత్క్షయం న్తిక్షీణానీత్యర్థః. కించ- జ్ఞానకర్మఫలత్వాదన్నానాంయత్కృతకం - తదనిత్యమితిన్యాయేనక్షయస్సమ్భవతీత్యాహ (కృతేతి) అస్తుతర్హితేషాంక్షయః- నేత్యాహ (నచేతి) భవతుతర్హిస్వభావాదేవసప్తాన్నాత్మకస్యజగతోఽక్షీణత్వం - నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి) స్వభావవాదస్యాతిప్రసక్తత్వాదిత్యర్థః. ప్రశ్నంనిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రతివచనమాదాయవ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేషాంపిత్రత్వేహేతుమాహ (మేధయేతి) భోగకాలేపివిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మసమ్భవాత్ ప్రవాహరూపేణాన్నాక్షయస్సమ్భవతీత్యర్థః. తత్రప్రతిజ్ఞాభాగముపాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (తదేతదితి) హేతుభాగముత్థాప్యవిభజతే (కథమిత్యాదినా) (చేష్టితైరితి) తస్మాత్తదక్షయస్సమ్భవతి ప్రవాహాత్మనేతిశేషః. ఉక్తహేతుంవ్యతిరేకద్వారోపపాదయితుంయద్ధైతదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధంహేతుం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథాయథాప్రజ్ఞమితిపఠితవ్యం. సాధ్యంనిగమయతి (తస్మాత్పురుష ఇతి) అక్షయహేతౌసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాద్భుజ్యమానానీతి) ధియాధియేత్యాదిశ్రుతేః సహేదమిత్యత్రోక్తంపరిహారం ప్రపఞ్చయన్న్యాసస్తవిధానస్యకార్యత్వాత్ ప్రతిక్షణధ్వంసిత్వేపిపునః పునః క్రియమాణత్వాత్ ప్రవాహాత్మనాతదచలంమన్వానః పశ్యన్తీత్యస్మిన్నర్థేతాత్పర్యమాహ (అత ఇతి) ప్రజ్ఞాక్రియాభ్యాంహేతుభ్యాంలక్ష్యతే- వ్యావర్త్యతే. నిష్పాద్యతేయః ప్రబన్ధః- సముదాయః. తదారూఢః- తదాత్మకః. సర్వోలోకః- చేతనాచేతనాత్మకోద్వైతప్రపఞ్చః సాధ్యత్వేనసాధనత్వేనచవర్తమానో జ్ఞానకర్మఫలభూతః క్షణికోపినిత్య ఇవలక్ష్యతే. తత్ర హేతుః (సంహతేతి) సంహతానాం - మిథస్సహాయత్వేనస్థితానామనేకేషాం ప్రాణినామనన్తానికర్మాణివాసనాశ్చ. తత్సన్తానేనావష్టబ్ధత్వాత్ - దృఢీకృతత్వాదితియావత్. ప్రాతీతికమేవసంసారస్యస్థైర్యం- నతాత్త్వికమితివక్తుంవిశినష్టి (నదీతి) అసారోపిసారవద్భాతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (కదలీతి) అశుద్ధోపిశుద్ధవద్భాతీత్యత్రోదాహరణమాహ (మాయేత్యాదినా) అనేకోదాహరణంసంసారస్యానేకరూపత్వద్యోతనార్థం. కేషాంపునరేషసంసారోన్యథాభాతీత్యపేక్షాయాం *సంసారాయపరాఙ్ముఖానామితిన్యాయేనాహ (తదాత్మేతి) కిమితి ప్రతిక్షణం ప్రధ్వంసిజగదితిశ్రుత్యోచ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) వైరాగ్యమపికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (విరక్తానాంహీతి) ఇతి- వైరాగ్యమర్థవదితిశేషః. పురుషోన్నానామక్షయేహేతురిత్యుపపాద్యతజ్జ్ఞానమనూద్యఫలమాహ (యో

వై తామిత్యాదినా) యథాక్రమమనువదతి (పురుషఇతి) ఫలనిష్పత్తయే క్రియాపదమనుపాదాయతదీయ బ్రాహ్మణమేవతాత్పర్యవ్యాకరోతి (సోన్నమిత్యాదినా) యథోక్తోపాసనావతోయథోక్తంఫలముచ్యతే. ప్రాగుక్తాన్యేనైవసోన్నమత్తీతిసమ్బన్ధః. విదుషోన్నం ప్రతిగుణత్వాభావే హేతుమాహ (అన్నానామితి) ఉక్తమర్థం ప్రతిగృణాతి (భోక్తైవేతి) ప్రసక్తనిర్ధారణప్రవృత్తిర్భవతి (సదేవానిత్యాదినా) ౨

రం.— ప్రథమఖణ్డోదాహృతానేకార్థశ్లోకార్థ శ్రుతిఃస్వయమేవవ్యాకరోతి (యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేతిమేధయాహితపసాఽజనయత్పితా) అత్ర పితేత్యేతదిహైకీకరణపర్యన్తం వ్యాఖ్యేయ ప్రతీక గ్రహణం. మేధయాహితపసాఽజనయత్పితేత్యంశ స్యవ్యాఖ్యానం. పితా- సర్వజనకః పరమాత్మా మేధయా- జ్ఞానరూపేణతపసాసప్తాన్నాన్యజనయదితియత్- తదిదమన్నజనకత్వం * తపసాచీయతేబ్రహ్మ * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యజ్ఞానమయంతపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చజాయత ఇతిజ్ఞానమయేనతపసానామరూపలక్షణాన్నజనకస్యపరమాత్మనోహి- ప్రసిద్ధం ఖలు. అతఃకిమత్ర వ్యాఖ్యాతవ్యమస్తీతిభావః. ఏకమస్యసాధారణమితీతి ప్రతీకధారణం. తద్వ్యాచష్టే (ఇదమేవాస్యతత్సాధారణమన్నంయదిదమద్యతఇతి) యదిదం - వ్రీహియవాదిరూపమద్యతే - తదిదమేవాస్య - భోక్తృవర్గస్యదేవపిత్రాదేస్సాధారణమన్నమిత్యర్థః. సాధారణత్వఫలమాహ (సయఏతదుపాస్తఇత్యాదినా) ఏతత్- ఉద్భృతం సాధారణమన్నం దేవపిత్రాదిభ్యఃఅదత్వాస్వయముపాస్తే - భుఙ్క్తే- సపాప్మనోనవ్యావర్తతే- నవిముచ్యతేఇత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (మిశ్రంహ్యేతదితి) హి- యస్మాద్ధేతోరేతత్- వ్రీహియవాదిరూపమన్నంమిశ్రం- మిశ్రితం. దేవపిత్రాద్యన్యదీయద్రవ్యేణసఙ్కీర్ణం. సాధారణమితియావత్. అతోదేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వాభుఞ్జానస్యపాపమనివార్యమితిభావః. గీతంచభగవతా * తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యోయోభుఙ్క్తేస్తేనఏవసః । యజ్ఞశిష్టాశినస్సన్తోముచ్యన్తేసర్వకిల్బిషైః । తేత్వఘంభుఞ్జతేపాపాయేపచన్త్యాత్మకారణాదితి. తథాచశ్రుతిః * కేవలాఘోభవతికేవలాదీతి. కేవలాదీ- దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వాభుఞ్జానఇత్యర్థః. తస్మాద్దేవపిత్రాదిభ్యోనివేదితంమనుష్యేణభోక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏవంచప్రసిద్ధమన్నంమనుష్యేభుపితినియజ్ఞతఇతిఫలితార్థః. ద్వేదేవానభాజయదితివ్యాఖ్యేయం. తద్వ్యాచష్టే (హుతంచప్రహుతంచతస్మాద్దేవేభ్యోజుహ్వతిప్రచజుహ్వతీతి) ద్వేదేవానభాజయదితిమన్త్రఖణ్డస్య - ద్వేఅన్నేసృష్ట్వాపితాసర్వస్రష్టాదేవానసాధారణ్యేనాభాజయత్- అ ప్రీణయదిత్యర్థకేనయేఅన్నేఉక్తే- తేహుతంచప్రహుతంచేతివ్యాచష్టఇత్యర్థః. హుతం - ఔపాసనం. ప్రహుతం- అగ్నిహోత్రాది. యస్మాద్ధుతప్రహుతేదేవేభ్యఃపరమాత్మనాదత్తే- తస్మాద్దేవేభ్యః- దేవానుద్దిశ్యైవజుహ్వతి ప్రజుహ్వతిచ - హుతప్రహుతేనైదిక్షుకుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతస్యైవమన్త్రాంశస్యవ్యాఖ్యానరమాహ (అథోఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితితస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాదితి) అథోఇతిపక్షాన్తరోపన్యాసే. కేచనదర్శపూర్ణమాసావేవహుతప్రహుతాఖ్యతయాపూర్వపక్షేవ్యాఖ్యాతేదేవాన్నేఇత్యాహుః. యస్మాద్దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం- తస్మాత్ ఇష్టియాజుకః - తదతిరిక్తకామ్యేష్టియజనశీలోనస్యాదిత్యర్థః. యద్వా- తస్మాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరేవహుతప్రహుతతయాదేవాన్నత్వాత్ తత్రకియత్యపచారేదేవాన్నక్షయస్స్యాదితినేష్టియాజుకస్స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరార్త్విజ్యంనకుర్యాదిత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతిమన్త్రాంశవ్యాఖ్యాబాహుల్యాదన్తేవ్యాచికీర్షన్తదతిక్రమ్యతదుత్తరమన్త్రంవ్యాకర్తుంపశుభ్య ఏకంప్రాయచ్ఛదితి ప్రతీకంధృత్వాతద్వ్యాచష్టే (తత్పయఃపయోహ్యేవాగ్రే ఇత్యాదినా) తత్పయః- తత్ -పశుభ్యోదత్తత్తయాఽనుక్తో) క్తమన్నంపయః-క్షీరరూపమిత్యర్థః. అతఏవహిమనుష్యాఃపశవశ్చఅగ్రేప్రథమతఃపయఏవోపజీవన్తీత్యర్థః. అత్రమనుష్యాశ్చోపజీవన్తీత్యుక్త్వా పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదిత్యత్రపశుశబ్దోద్విపాచ్చతుష్పాత్సాధారణోద్రష్టవ్యః. తస్మాత్- పయసోద్విపాచ్చతుష్పాదన్నత్వాదేవజాతంకుమారంజాతకర్మసంస్కారేఘృతంవైవ-పయోవికారంఘృతమేవాగ్రే- ప్రథమతఃప్రతిలేహయన్తి-ఆస్వాదయన్తీత్యర్థః. లిహేర్ధాతోర్ణిచిద్విర్వచనంఛాన్దసం. స్తనంవానుధాపయన్తి-జాతకర్మాద్యకరణే స్తనంవాధాపయన్తి-పాయయన్తీత్యర్థః. సుశబ్దఃఖల్వర్థే. (అథవత్సంజాతమాహురతృణాదఇతి) అథశబ్దోవాక్యోపక్రమే. పయసఃపశ్వన్నత్వాదేవజాతమాత్రంవత్సమతృణాదఇతి- పయోమాత్రాహారఇత్యాహురిత్యర్థః. తథాచయవవ్రీహిత్వణాద్యదనాయోగ్యకాలేపిపయనఏవపశుభిరాప్రియమాణత్వాత్పయఃపశ్వన్నమితియుక్తమితిభావః. తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పయసిహీదంసర్వం ప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేతి) యత్ ప్రాణితి- చేష్టతే- మనుష్యపశ్వాదికం,. యచ్చనచేష్టతే- వృక్షాదికం,. తదిదంసర్వంపయసిప్రతిష్ఠితం-పయోఽధీనజీవనం. హి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. స్థావరప్రతిష్ఠాహేతుభూతజలస్యాపిపయశ్శబ్దేన గ్రహణాత్ స్థావరాణామపిపయోన్నకత్వంసమ్భవతీతిభావః. (తద్యదిదమాహుస్సంవత్సరంపయసాజుహ్వదితి) సంవత్సరంకాలంపయసాజుహ్వత్ -పయోహోమంకుర్వన్నపమృత్యుంజయతీతియదాహుః- తత్పునస్తథానవిద్యాత్. తర్హికథం జ్ఞాతవ్యమిత్యత్రాహ (యదహరేవజుహోతితదహఃపునర్మృత్యుమపజయతీతి) యస్మిన్నహనిపయసాజుహోతి-తదహర్మాత్రసాధ్యపయఆహుత్యైవతస్మిన్నేవాహన్యపమృత్యుంజయతీత్యర్థః. అపమృత్యుశబ్దయోరన్యథానంధానం. ఏతజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (ఏవంవిద్వాన్ సర్వంహిదేవేభ్యోన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతీతి) అన్నాద్యమిత్యాద్యశబ్దేనపయఆజ్యాదికముచ్యతే. ఏవంవిద్వాన్- ఏకాహమాత్రసాధ్యపయోహోమస్యాపమృత్యుజయఫలకత్వజ్ఞానవాన్ యద్యదన్నాద్యంస్వయమత్తి- తత్సర్వందేవేభ్యఏవదదాతీత్యర్థః. దేవేభ్యస్సర్వాన్నదానఫలంలభతే-తల్లభతఇతిభావః. తస్మాత్తానిక్షీయన్తేఅద్యమానానిసర్వదేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం. అత్రతస్మాదితిశబ్దార్థంవ్యాచష్టే (పురుషోవాఅక్షితిఃసహీదమన్నంపునఃపునర్జనయతఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అక్షితిః-అక్షతఇత్యర్థః. యస్మాదక్షతః-అక్షయఃపురుషః- పరమాత్మాప్రత్యహమన్నానిపునఃపునః ప్రాణికర్మానుసారేణజనయతి- తస్మాద్ధేతోరహరహరద్యమానాన్యప్యన్నానినక్షీయన్తఇతిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. యోవైతామక్షితింవేదేతిప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పురుషోవాఅక్షితిరిత్యాదినా) అత్రాక్షితిశబ్దార్థఃపురుషోవా- పురుషఏవ. ప

ఉ.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుతాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమితి మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి । కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా । ఏషా హ్యన్తమాయత్తైషా హి న ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవైతన్మయో వా అయమాత్మా వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయః॥ 3

రమాత్మైవేత్యర్థః. తస్యైవ పురుషశబ్దముఖ్యార్థత్వాత్. ధియా- సఙ్కల్పేనేత్యర్థః. ఉత్పాద్యాన్నవ్యక్త్యభిప్రాయాద్ధియా ధియేతి వీప్సా. స హి- పురుషశబ్దితః పరమాత్మైవేదమన్నం ధియా ధియా- సఙ్కల్పసఙ్కల్పైః ప్రత్యహం పునఃపునః కర్మభిర్జనయతే - ప్రాణినాం కర్మభిస్సహితస్సన్ జనయతే. ప్రాణికర్మానుగుణం జనయతీత్యర్థః. అత్ర కర్మభిరిత్యుక్తిరీశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యపరిహారాయ. * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితి న్యాయాదితి భావః. ఏతత్- అన్నం యద్ధి - యది హి స పరః పితేత్యుక్తః పునఃపునః ప్రత్యహం న కుర్యాత్ - అన్నం క్షీయేత హ. అతః ప్రత్యహమన్నకరణాన్న క్షీయత ఇతి భావః. ఏతాదృశమక్షితిం- పరబ్రహ్మ యో వేదేతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ప్రతీకగ్రహణం. అత్ర మన్త్రఖణ్డే ప్రతీకేనేత్యంశం వ్యాచష్టే (ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతదితి) అత్ర ముఖమితి వ్యాఖ్యానం. ప్రతీకమితి వ్యాఖ్యేయం. ముఖేనేత్యేతత్- ప్రతీకేనేత్యనేన మన్త్రవచనేన ముఖేనేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః. అనుభవమాత్రేఽప్యత్తీతి ప్రయోగసమ్భవాన్ముఖ్యభోజనప్రతీత్యర్థం ముఖేనాన్నమత్తీత్యుక్తం. తతశ్చాన్నాదనస్య ముఖమాత్రసాధ్యత్వాన్ముఖేనేత్యస్య వైయర్థ్యం న చోదనీయం. స దేవానపి గచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రతీకధారణం. తత్తాత్పర్యకథనేన వ్యాచష్టే (ప్రశంసేతి) ఊర్క్- అన్నం. నిరతిశయభోగ్యం పరమాత్మానమిత్యర్థః. ప్రశంసా- ప్రశంసారూపఫలశ్రుతిరితి యావత్. అత్ర ప్రశంసేత్యేతద్బ్రాహ్మణవాక్యం సోఽన్నమత్తీత్యాదిమన్త్రఖణ్డత్రయస్యాపి తాత్పర్యకథనరూపం. తత్ర ప్రతీకేనేతి పదస్య వ్యాఖ్యేయత్వాత్సోఽన్నమత్తీతి ఖణ్డః పృథగ్గృహీతః. తత్ర సప్తాన్నసృష్ట్యాది పూర్వోక్తగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకస్య సోఽన్నమత్తీతి ప్రథమఖణ్డేనైహికాన్నభోక్తృత్వం, స దేవానితి ద్వితీయఖణ్డేన సర్వదేవతాసాయుజ్యరూపమాముష్మికం ఫలం, స ఊర్జమితి తృతీయఖణ్డేన * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిషు పరబ్రహ్మవాచకతయా ప్రతిపన్నస్యాన్నశబ్దస్య పర్యాయభూతోర్జ్శబ్దః పరబ్రహ్మవాచక ఇతి తదుపజీవనరూపబ్రహ్మానుభవో మోక్షాఖ్యం ఫలముచ్యత ఇతి వివేకో ద్రష్టవ్యః. ౨

———

శం.— పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతాని యాని త్రీణ్యన్నాన్యుపక్షిప్తాని- తాని కార్యత్వాద్విస్తీర్ణవిషయత్వాచ్చ పూర్వేభ్యోఽన్నేభ్యః పృథగుత్కృష్టాని. తేషాం వ్యాఖ్యానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆ బ్రాహ్మణపరిసమాప్తేః. త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి - కోఽస్యార్థ ఇతి. ఉచ్యతే - మనోవాక్ప్రాణా ఏతాని త్రీణ్యన్నాని. తాని- మనో వాచం ప్రాణం చాత్మనే- ఆత్మార్థమకురుత- కృతవాన్ సృష్ట్వాదౌ పితా. తేషాం మనసోఽస్తిత్వం స్వరూపం చ ప్రతి సంశయ ఇత్యత ఆహ - అస్తి తావన్మనః శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం - యత ఏవం ప్రసిద్ధం- బాహ్యకరణవిషయాత్మసమ్బన్ధే సత్యప్యభిముఖీభూతం విషయం న గృహ్ణాతి. కిం దృష్టవానసీదం రూపమిత్యుక్తో వదతి - అన్యత్ర మే గతం మన ఆసీత్ - సోఽహమన్యత్రమనా ఆసం - నాదర్శం. తథేదం శ్రుతవానసి మదీయం వచ ఇత్యుక్తోఽన్యత్రమనా అభూవం- నాశ్రౌషం- న శ్రుతవానస్మీతి. తస్మాద్యస్యాసన్నిధౌ రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపి సతశ్చక్షురాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే రూపశబ్దాదిజ్ఞానం న భవతి, యస్య చ భావే భవతి, - తదన్యదస్తి మనో నామాన్తఃకరణం సర్వకరణవిషయయోగీత్యవగమ్యతే. తస్మాత్సర్వో హి లోకో మనసా హ్యేవ పశ్యతి- మనసా శృణోతి- తదవ్యగ్రత్వే దర్శనాద్యభావాత్. అస్తిత్వే సిద్ధే మనసః స్వరూపార్థమిదముచ్యతే-కామః- స్త్రీవ్యతికరాభిలాషాదిః. సఙ్కల్పః- ప్రత్యుపస్థితవిషయవికల్పనం శుక్లనీలాదిభేదేన. విచికిత్సా- సంశయజ్ఞానం. శ్రద్ధా- అదృష్టార్థేషు కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిర్దేవతాదిషు చ. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతా బుద్ధిః. ధృతిః- ధారణం. దేహాద్యవసాదే ఉత్తమ్భనం. అధృతిః- తద్విపర్యయః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రజ్ఞా. భీః- భయం. ఇత్యేతత్ - ఏవమాదికం సర్వం మన ఏవ - మనసోఽన్తఃకరణస్య రూపాణ్యేతాని. మనోఽస్తిత్వం ప్రత్యన్యచ్చ కారణముచ్యతే- తస్మాన్మనో నామాస్త్యన్తఃకరణం - యస్మాచ్చక్షుషో హ్యగోచరే పృష్ఠతోఽప్యుపస్పృష్టః కేనచిద్ధస్తస్యాయం స్పర్శః - జానోరయమితి వివేకేన ప్రతిపద్యతే. యది వివేకకృన్మనో నామ నాస్తి- త్వఙ్మాత్రేణ కుతో వివేకప్రతిపత్తిస్స్యాత్. యత్తద్వివేకప్రతిపత్తికారణం- తన్మనః. అస్తి తావన్మనః, స్వరూపం చ తస్యాధిగతం,. త్రీణ్యన్నానీహ ఫలభూతాని కర్మణాం మనోవాక్ప్రాణాఖ్యాని అధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ వ్యాచిఖ్యాసితాని. తత్రాధ్యాత్మికానాం వాఙ్మనఃప్రాణానాం మనో వ్యాఖ్యాతం - అథేదానీం వాగ్వక్తవ్యేత్యారమ్భః. యః కశ్చిల్లోకే శబ్దః - ధ్వనిస్తాల్వాదివ్యఙ్గ్యః ప్రాణిభిర్వర్ణాదిలక్షణ ఇతరో వా వాదిత్రమేఘాదినిమిత్తః. సర్వో ధ్వనిర్వాగేవ సా. ఇదం తావద్వాచస్స్వరూపముక్తం- అథ తస్యాః కార్యముచ్యతే- ఏషా- వాక్- యస్మాదన్తం- అభిధేయావసానం. అభిధేయనిర్ణయమాయత్తా- అనుగతా. ఏషా పునః స్వయం నాభిధేయవత్ప్రకాశ్యా-అభిధేయప్రకాశికైవ- ప్రకాశాత్మకత్వాత్- ప్రదీపాదివత్. న హి ప్రదీపాదిప్రకాశః ప్రకాశాన్తరేణ ప్రకాశ్యతే - తద్వద్వాక్ప్రకాశికైవ - స్వయం న ప్రకాశ్యేత్యనవస్థాం శ్రుతిః పరిహరతి- ఏషా హి న ప్రకాశ్యా- ప్రకాశకత్వమేవ వాచః కార్యమిత్యర్థః. అథ ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణః - ముఖనాసికాసఞ్చార్యో హృదయవృత్తిః- ప్రణయనాత్ప్రాణః. ఆపనయనాన్మూత్రపురీషాదేరపానః - అధోవృత్తిరానాభిస్థానః. వ్యానః - వ్యాయమనకర్మా వ్యానః-

ప్రాణాపానయోస్సన్ధిర్వీర్యవత్కర్మహేతుశ్చ. ఉదానః- ఉత్క్రాన్త్యూర్ధ్వగమనాదిహేతురాపాదతలమస్తకస్థానఊర్ధ్వవృత్తిః. సమానః- సమంనయనాద్భుక్తస్యపీతస్యచ. కోష్ఠస్థానోఽన్నపక్తా. అనఇతి- ఏషాంవృత్తివిశేషాణాంసామాన్యభూతాసామాన్యదేహచేష్టాసమ్బన్ధినీవృత్తిః. ఏవంయథోక్తంప్రాణాదివృత్తిజాతమేతత్సర్వంప్రాణఏవ. ప్రాణఇతి- వృత్తిమానాధ్యాత్మికోఽనడుక్తః. కర్మచాస్యవృత్తిభేదప్రదర్శనేనైవవ్యాఖ్యాతం. వ్యాఖ్యాతాన్యాధ్యాత్మికానిమనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యన్నాని. ఏతన్మయః- ఏతద్వికారః. ప్రాజాపత్యైరేతైర్వ్యాఙ్మనఃప్రాణైరారబ్ధః. కోఽసౌ. అయం - కార్యకరణసఙ్ఘాతఆత్మా- పిణ్డఃఆత్మస్వరూపత్వేనాభిమతోఽవివేకిభిః. అవిశేషేణైతన్మయ ఇత్యుక్తస్యవిశేషణంవాఙ్మయోమనోమయఃప్రాణమయఇత్యభిప్రాయస్ఫుటీకరణం. ౩

ఆ.— సాధనాత్మకమన్నచతుష్టయ, మన్నాన్తయకారణ, మక్షితత్వగుణ ప్రతిపాదనపురుషోపాసనస్యఫలం, చోక్తం. ఇదానీమబ్రాహ్మణసమాప్తేరుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (పాఙ్క్తస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణశేషస్యతాత్పర్యముక్త్వామన్త్రభేదమనూద్యాకాఙ్క్షాద్వారాబ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (త్రీణీత్యాదినా) జ్ఞానకర్మభ్యాంసప్తాన్నానిసృష్ట్వాచత్వారిభోక్తృభ్యోవిభజ్యత్రీణ్యాత్మార్థం కల్పాదౌపితాకల్పితవానిత్యర్థః. అన్యత్రేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తేషామితి) షష్ఠీనిర్ధారణార్థా. తత్రమనసోఽస్తిత్వమాదౌసాధయతి (అస్తితావదితి) ఆస్మిన్నిన్ద్రియార్థసాన్నిధ్యేసత్యపికదాచిదేవార్థధీర్జాయమానాహేత్వన్తరమాక్షిపతి. నచాదృష్టాదితియుక్తం- తస్యదృష్టసంవాదిత్వాత్. తస్మాదర్థాదిసాన్నిధ్యేజ్ఞానకాదాచిత్కత్వానుపపత్త్యామనస్సాధకేత్యర్థః. లోకప్రసిద్ధిరపితత్రప్రమాణమిత్యాహ (యతఇతి) అతోఽస్తిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తంవిషయగ్రాహికరణమితిశేషః. తామేవప్రసిద్ధిముదాహరణతయోదాహరతి (కిందృష్టవానిత్యాదినా) తత్రైవాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (తస్మాదితి) యథోక్తార్థాపత్తిర్లోకప్రసిద్ధివశాదితియావత్. విమతమాత్మాద్యతిరిక్తాపేక్షం- తస్మిన్సత్యపికాదాచిత్కత్వాత్- ఘటవదిత్యనుమానంతచ్ఛబ్దార్థః. తస్మాదనుమానాదన్యదస్తిమనోనామేతిసమ్బన్ధః. రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపిసతఇతిప్రమాతోచ్యతే. అన్తఃకరణస్యచక్షురాదిభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (సర్వేతి) సమనన్తరంవాక్యంఫలితార్థవిషయత్వేనాదత్తే (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దేనోక్తంహేతుంస్పష్టయతి (తద్వ్యగ్రత్వఇతి) కామాదివాక్యమవతార్యవ్యాకుర్వన్మనసస్స్వరూపంప్రతిసంశయంనిరస్యతి (అస్తిత్వఇతి) అశ్రద్ధాదివత్కామాదిష్వపతీతా త్రేతిమత్వామనోబుద్ధ్యోరేకత్వమువేత్యాపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ద్వైతప్రవృత్త్యున్ముఖంమనోభోక్తృకర్మవశాన్నానార్థాకారేణనివర్తతఇత్యభిప్రేత్యాననన్తరవాక్యమవతారయతి (మనోఽస్తిత్వమితి) తదేవాన్యత్కారణంస్ఫోరయతి (యస్మాదితి) తస్మాదస్తివివేకకారణమన్తఃకరణమితిసమ్బన్ధః. చక్షురసమ్ప్రయోగాత్తేనస్పర్శవిశేషాదర్శనేపి సమ్ప్రయుక్తయాత్వచావినాపిమనోవిశేషదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) త్వఙ్మాత్రస్యస్పర్శమాత్రగ్రాహిత్వేనవివేచకత్వాయోగాదిత్యర్థః. వివేచకేకారణాన్తరేసత్యపికుతోమనస్సిద్ధిః-తత్రాహ (యత్తదితి) వృత్తంకీర్తయతి (అస్తితావదితి) ఉత్తరగ్రన్థమవతారయితుంభూమికాంకరోతి (త్రీణీతి) ఏవంభూమికామారచయ్యాధ్యాత్మికవాగ్వ్యాఖ్యానార్థంయఃకశ్చేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) శబ్దపర్యాయోధ్వనిర్ద్వివిధః- వర్ణాత్మకోఽవర్ణాత్మకశ్చ. తత్రాద్యోవ్యవహర్తృభిస్తాల్వాదిస్థానవ్యఙ్గ్యః. ద్వితీయోమేఘాదికృతః. ససర్వోపిప్రకృతావాగేవేత్యర్థః. శబ్దమాత్రంవాగిత్యుక్త్వాతత్రప్రమాణమాహ (ఇదంతావదితి) (అనుగతేతి) తస్మాదభిధేయనిర్ణాయకత్వాన్నాసావపలాప్యేతిశేషః. వాచోపిప్రకాశ్యత్వాత్కథంప్రకాశమాత్రంవాగిత్యుక్తమాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) ప్రకాశాన్తరేణ- సజాతీయేనేతిశేషః. ప్రకాశికాపివాక్ప్రకాశ్యాచేత్- తత్రాపిప్రకాశకాన్తరమేష్టవ్యమిత్యనవస్థాస్యాత్. తన్నిరాసార్థమేషాహినేతిశ్రుతిఃప్రకాశమాత్రంవాగిత్యాహ-స్వపరనిర్వాహకస్తుశబ్దః-తస్మాత్ప్రకాశకత్వంకార్యంయత్రదృశ్యతే-తత్రవాచస్స్వరూపమనుగతమేవేత్యాహ (తద్వదిత్యాదినా) ఆధ్యాత్మికప్రాణవిషయంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేతి) ముఖాదౌనఃప్రాణ్యా-సఞ్చరణార్హాహృదయసమ్బన్ధినీయావాయువృత్తిః-తత్రప్రాణశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (ప్రణయనాదితి) పురతోనిస్సరణాదితియావత్. వ్యాయమనం- ప్రాణాపానయోర్నియమనంకర్మాస్యేతితథోక్తః. వీర్యవత్కర్మ-ఆరణ్యామగ్న్యుత్పాదనాది. ఉత్కర్షః-దేహపుష్టిః. ఆదిపదేనోక్తాన్నిరుక్తా. ప్రాణశబ్దేనానశబ్దస్యపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (అనఇత్యేషామితి) తథాపిత్వితీయస్యప్రాణశబ్దస్యతాభ్యాంపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతీతి) సాధారణాసాధారణవృత్తిమాన్ప్రాణఇత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. మనసోదర్శనాదివద్వాచోఽభిధేయప్రకాశనవచ్చప్రాణస్యాపికార్యంవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మచేతి) ఏతన్మయఇత్యత్రమయటోవికారార్థత్వంవృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకంకథయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) ఆధ్యాత్మికానాంవాగాదీనామారమ్భకత్వంవారయతి (ప్రాజాపత్యైరితి) ఆరబ్ధస్వరూపంప్రశ్నపూర్వకమనన్తరవాక్యేననిర్ధారయతి (కోసావితి) కార్యకరణసఙ్ఘాతేకథమాత్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మస్వరూపత్వేనేతి) వాఙ్మయఇత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అవిశేషేణేతి) ౩

రం.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (మనోవాచంప్రాణంతాన్యాత్మనేకురుతేతి) పూర్వోక్తఃపితాసర్వేశ్వరోమనోవాక్ప్రాణరూపాణిత్రీణ్యన్నాన్యాత్మనే- సర్వస్మైజీవవర్గాయ-అకురుత - కృతవానిత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్జ్యోతిరధికరణేసప్తాన్నబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానదశాయాం *పరమాత్మనస్సృష్ట్వాజీవానాముపజీవ్యత్వేనాన్నశబ్దవాచ్యానాంసప్తానాముత్పత్తిముక్త్వాతత్రప్రసిద్ధాన్నం, దర్శపూర్ణమాసౌ, పయ, శ్చేత్యన్నచతుష్టయస్యమానుషదేవతిర్యక్షువినియోగముక్త్వా * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యవశిష్టాన్నత్రయస్యసర్వవిధప్రవృత్తిహేతుత్వాత్సామాన్యేన సర్వభోక్తృవర్గశేషమకరోదిత్యుక్తేత్యుక్తం. మనోవాక్ప్రాణానాం సర్వజీవసాధారణోపకారకత్వం క్రమేణాహ (అన్యత్రమనాఅభూవంనాదర్శమన్యత్రమనాఅభూవంనాశ్రౌషమితీతి) అత్రలోకఃప్రత్యేతీతిశేషః.అన్యత్రమనోయస్య- సోఽన్యత్రమనాః. మన

ఉ.— త్రయోలోకాఏతఏవవాగేవాయంలోకోమనోఽన్తరిక్షలోకః ప్రాణోఽసౌలోకః॥ ౪

న్తోవ్యాసఙ్గదశాయామిన్ద్రియసమ్బద్ధేప్యర్థేవిషయానుభవాభావో ఽనన్తరాస్మరణలిఙ్గేనానుభూయతఇతిభావః. తత్రకిమిత్యత్రాహ (మనసా హ్యేవపశ్యతిమనసాశృణోతీతి) మనసాయస్మాద్వ్యాసఙ్గదశాయాందర్శనశ్రవణాభావః- తస్మాద్దర్శనశ్రవణేమనఃకరణకేఇతిభావః. అత్యల్పమిద ముచ్యతేదర్శనశ్రవణేమనఃకరణకేఇతి- కామాదికమపిమనఃకరణకమిత్యాహ (కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సేత్యాదినా) కామః- విషయాభిలాషః. స ఙ్కల్పః- వ్యవసాయః. విచికిత్సా- సన్దేహః. శ్రద్ధా- కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిః. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతబుద్ధిః. ధృతిః- ప్రీతిః. అధృతిః- అప్రీతిః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రమాణజన్యజ్ఞానమాత్రం. భీః- ఆగామిదుఃఖశఙ్కా. ఏతత్సర్వంమనః- మనఃకరణకమేవేతిఫలితార్థః. కార్యకరణోపచారాత్కా మాదీనాంమనఏవప్రధానంసాధనమిత్యుక్తం. మనసోజ్ఞానకరణత్వేహేత్వన్తరమాహ (తస్మాదపిపృష్ఠతఉపస్పృష్టోమనసావిజానాతీతి) తస్మాత్- మనసోజ్ఞానకరణత్వేనసర్వజీవోపకరణత్వాదేవపృష్ఠతః- రూపగ్రహణయోగ్యచక్షురగోచరేపిప్రదేశేవృశ్చికాదినోపస్పృష్టోమనసావిజానాతి- వృ శ్చికాదీననుమినోతి. అన్యథాతత్రవృశ్చికాదిజ్ఞానంనస్యాత్ - తస్మాదపిహేతోర్మనఏవజ్ఞానకరణమితిభావః. ఏవం మనసఆత్మభోగార్థత్వముక్త్వా వాచస్తదాహ (యఃకశ్చశబ్దోవాగేవసేతి) పరేషాంస్వాభిమతార్థజ్ఞాపనాయప్రయుజ్యమానోయఃకశ్చ- సర్వోపిశబ్దోవాగేవ - వాగిన్ద్రియాభి నోచ్చారణకర్మేత్యర్థః. తతశ్శబ్దాభివదనమేవజీవానాంవాగిన్ద్రియసాధ్యోపకారఇతిభావః. అత్రసేతిస్త్రీలిఙ్గనిర్దేశోవిధేయాభిధాయివాక్ఛబ్దాపే క్షయేణ. కార్యకరణోపచారనిర్దేశశ్చపూర్వవదేవద్రష్టవ్యః. అతఏవపూర్వవాక్యేకామాదీనాంమనఃపరిణామరూపత్వాదశ్చపరాస్తః- తథాస తిసైరూప్యప్రసక్త్యాదిత్యలమనేన. (ఏషాహ్యన్తమాయత్తేతి) ఏషా- వాక్సర్వస్యాన్తం- సర్వపదార్థానామియత్తామాయత్తా- ప్రాప్తా. సర్వేషా మియత్తాంప్రకాశయితుంశక్నోతీత్యర్థః. (ఏషాహినేతి) ఏషాహి- వాక్స్వయంనాన్తమాయత్తా-అనైయత్యపరిచ్ఛిన్నేత్యర్థః. వాక్స్వయమనా పరిచ్ఛేద్యాసతీఇతరేషాంతుపరిచ్ఛేదికేత్యర్థః. క్రమప్రాప్తంప్రాణస్యాత్మోపకారకత్వప్రకారమాహ (ప్రాణోఽపానోవ్యానఉదానస్సమానో ఽనఇత్యేతత్సర్వంప్రాణఏవేతి) ప్రాణఏవ ప్రాణనాపాననవ్యాననోదానసమాననాఖ్యవ్యాపారైః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమాననామకస్సంస్త ద్వృత్తిద్వారాఉపకారకః, అనఇతిసామాన్యనామక, శ్చేతియావత్. సూత్రితంచ * పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతఇతి. ఇత్థంహితదధికరణం- ముఖ్యఃప్రాణఃకింవాయుమాత్రం- ఉతతదీయస్పన్దనక్రియా- ఉతవాయురేవకంచిదవస్థావిశేషమాపన్నఇతివిశయే *యఃప్రాణస్సవాయురితిశ్రు తేఃవాయుమాత్రంప్రాణః. అథవా- ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాత్మకవాయుక్రియాయాంప్రాణశబ్దప్రసిద్ధేఃక్రియావాస్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * న వాయుక్రియేపృథగుపదేశాత్. *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ। ఖంవాయుర్జ్యోతి రాపఇతివాయ్వపేక్షయాపృథగేవద్రవ్యోత్ప త్తిప్రకరణేవ్యపదేశాన్నవాయుమాత్రంతత్క్రియావాప్రాణః. తర్హికిమగ్నివద్భూతాన్తరం. నేత్యాహ * చక్షురాదివత్తుతత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః. చ క్షురాదివదయంజీవోపకరణవిశేషః - నతత్త్వాన్తరం - ప్రాణసంవాదాదిషుచక్షురాదిభిస్సహప్రాణస్యశాసనంశ్రూయమాణంహితత్సామ్యమవగమ యతి. తథాముఖ్యఃప్రాణఇత్యాదివ్యపదేశోపిప్రాణశబ్దితచక్షురాదిసాజాత్యమేవావగమయతీత్యర్థః. ననుప్రాణస్యాపిజీవోపకరణత్వేతద్వదుపకార కక్రియావక్తవ్యా- తదభావాన్నోపకరణమిత్యత్రాహ- * అకరణత్వాచ్చనదోషస్తథాహిదర్శయతి. కరణం- క్రియా. ఉపకారకక్రియారా హిత్యాద్యోదోషః- సనసమ్భవతి- శరీరధారణలక్షణోపకారకక్రియాంహిశ్రుతిరేవదర్శయతి * అహమేవైతత్పఞ్చధాత్మానంప్రవిభజ్యైతద్బాణమ వష్టభ్యవిధారయామీతి, *ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయమితి, చ. నన్వేవంనామభేదాచ్చకార్యభేదాచ్చప్రాణాపానాదయస్తత్త్వాన్తరంస్యుః. నేత్యు చ్యతే - *పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే యథా * కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సాశ్రద్ధాశ్రద్ధేత్యాదివచనాన్మనఏవకార్యభేదాద్యథాకామాదిశబ్దై ర్వ్యపదిశ్యతే- కామాదయోనమనసస్తత్త్వాన్తరం - ఏవంప్రాణోఽపానోవ్యానఉదానస్సమానఇత్యేతత్సర్వంప్రాణఏవేతివచనైప్రాణస్యైకస్యైవ కార్యభేదాత్ప్రాణాపానవ్యానోదానాదిత్వవచనాన్నతత్త్వాన్తరంప్రాణాదపానాదయఃఇతిసిద్ధాన్తితం. అత్రనచధర్మభూతజ్ఞానావస్థావిశేషాః కా మాదయోమనసస్తత్త్వాన్తరమేవేతికథంకామాదీనాంతత్త్వాన్తరత్వనిషేధ ఇతివాచ్యం-కామాదిరూపజ్ఞానపరిణామహేతుత్వాదవస్థస్యమనసఏవకామాది శబ్దైరభిధానాన్నతత్త్వాన్తరం * కామస్సఙ్కల్పఇత్యాదివాక్యేకామాదిశబ్దితస్మితివ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతన్మయోవా అయమాత్మేతి) వైశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. అయమాత్మా-జీవః. ఏతన్మయఇత్యస్యార్థమాహ (వాఙ్మయోమనోమయఃప్రాణమయఇతి) ప్రాచుర్యేమయట్. మనోవాక్ప్రాణప్రచురః. తత్కృతోపకారప్రచురఇతియావత్. ౩

శం.— తేషామేవప్రాజాపత్యానామన్నానామాధిభౌతికోవిస్తారోఽభిధీయతే- త్రయోలోకాః- భూర్భువస్స్వరిత్యాఖ్యాఃఏతఏవ- వాఙ్మ నఃప్రాణాః. తత్రవిశేషః- వాగేవాయంలోకః. మనోఽన్తరిక్షలోకః. ప్రాణోఽసౌలోకః. ౪

ఆ.— వాగాదీనామాధ్యాత్మికవిభూతిప్రదర్శనార్థముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తేషామేవేతి)తత్రైత్యుక్తంసామాన్యంపరామృశతి. ౪

రం.— వాఙ్మనఃప్రాణానాంసర్వాత్మకత్వేనస్తౌతి (త్రయోలోకాఏతఏవేత్యాదినా) త్రయోలోకాఇత్యస్యైతచ్ఛబ్దస్యచార్థం స్వ యమేవవిభజ్యాహ (వాగేవాయంలోకఇత్యాదినా) అయంలోకః- పృథివీలోకఇత్యర్థః. అన్తరిక్షలోకః- భువర్లోకఇత్యర్థః. అసౌలోకః - త దూర్ధ్వలోకఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— త్రయో వేదా ఏత ఏవ వాగేవర్గ్వేదో మనో యజుర్వేదః ప్రాణస్సామవేదః॥ ౫
దేవాః పితరో మనుష్యా ఏత ఏవ వాగేవ దేవా మనః పితరః ప్రాణో మనుష్యాః॥ ౬
పితా మాతా ప్రజైత ఏవ మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజా॥ ౭
విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం వాగ్ఘి విజ్ఞాతా వాగేనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౮
యత్కిఞ్చ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపం మనో హి విజిజ్ఞాస్యం మన ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౯
యత్కిఞ్చావిజ్ఞాతం ప్రాణస్య తద్రూపం ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౧౦

శం.— తథా త్రయో వేదా ఇత్యాదీని వాక్యాని ఋజ్వర్థాని. ౫-౬-౭

ఆ.— త్రిలోకీవాక్యవదుత్తరం వాక్యం విజ్ఞాతాదివాక్యాత్ప్రాక్తనం నేతవ్యమిత్యాహ (తథేతి) ౫-౬-౭

రం.— (త్రయో వేదా ఏత ఏవేత్యాది) స్పష్టార్థం. ౫-౬

రం.— (పితా మాతా ప్రజైత ఏవేత్యాది) ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. ౭

శం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ. తత్ర విశేషః- యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం- విస్పష్టం జ్ఞాతం. వాచస్తద్రూపం. తత్ర స్వయమేవ హేతుమాహ- వాగ్ఘి విజ్ఞాతా- ప్రకాశాత్మకత్వాత్. కథమవిజ్ఞాతా భవేత్ యాఽన్యానపి విజ్ఞాపయతి. * వాచైవ సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఇతి హి వక్ష్యతి. వాగ్విశేషవిద ఇదం ఫలముచ్యతే - వాగేవైనం - యథోక్తవాగ్విభూతివిదం తత్ - విజ్ఞాతం భూత్వాఽవతి - పాలయతి. విజ్ఞాతరూపేణైవాస్యాన్నం భోజ్యతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— విజ్ఞాతాదివాక్యమాదాయ తద్గతం విశేషం దర్శయతి (విజ్ఞాతమితి) విజ్ఞాతం సర్వం వాచో రూపమితి ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థస్సప్తమ్యర్థః. ప్రకాశకత్వేఽపి కథం వాచో విజ్ఞాతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకాశాత్మకత్వమేవ కుతో వాచస్సిద్ధమిత్యాహ (వాచేతి) వాగ్విశేషః- తద్విభూతిః. ౮

రం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాతం వాఙ్మనఃప్రాణానాం విజ్ఞాతాదిరూపత్వం క్రమేణోపపాదయతి ఖణ్డత్రయేణ. తత్ర ప్రథమం వాచో విజ్ఞాతరూపత్వముపపాదయతి (యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపమితి) యద్వాగ్వ్యవహారాద్విజ్ఞాతం భవతి - తత్సర్వం వాచో రూపమిత్యర్థః. తదేవ ప్రసిద్ధ్యా దర్శయతి (వాగ్ఘి విజ్ఞాతా ఇతి) విజ్ఞాతాః- వాచా విజ్ఞాయమానాస్సర్వేఽపి వాగేవ హి. తదధీనప్రకాశత్వాత్సైవేత్యర్థః. తతశ్చ కిమిత్యత్రాహ (వాగేవైనం తద్భూత్వాఽవతీతి) తత్- వాచా విజ్ఞాయమానం పదార్థజాతం ఏనం- విజ్ఞాతారం యదవతి- రక్షతి. ఉపకరోతీ యదితి యావత్. తద్విజ్ఞాయమానం వాగేవ భూత్వాఽవతి. వాచా విజ్ఞాయమానేన పదార్థేన య ఉపకారో భవతి- స సర్వోఽపి వాగధీన ఏవ- తస్మాద్వాచ ఆత్మోపకారకత్వం సిద్ధమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— తథా యత్కిఞ్చావిస్పష్టం విస్పష్టం జ్ఞాతుమిష్టం- విజిజ్ఞాస్యం. తత్సర్వం మనసో రూపం. మనో హి- యస్మాత్సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యం. పూర్వవన్మనోవిభూతివిదః ఫలం - మన ఏనం తత్ - విజిజ్ఞాస్యం భూత్వాఽవతి- విజిజ్ఞాస్యస్వరూపేణైవాన్నత్వమాపద్యతే. ౯

ఆ.— సన్దిహ్యమానాకారత్వాత్- సఙ్కల్పవికల్పాత్మకత్వాదితి యావత్. తస్మాత్సర్వం విజిజ్ఞాస్యం మనోరూపమితి యోజనా. పూర్వవత్- వాగ్విభూతివిదో యథా ఫలముక్తం- తద్వదితి యావత్. ౯

రం.— (యత్కిఞ్చ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపమితి) విజిజ్ఞాస్యం- విచిన్తనీయమిత్యర్థః. యచ్చిన్తితం దేవాదికముపకరోతి - తద్భూత్వా మన ఏవోపకరోతి. చిన్తితైర్దేవాదిభిరాత్మనే క్రియమాణ ఉపకారస్తచ్చిన్తనకరణభూతమనఃప్రయుక్త ఏవేతి భావః. ౯

శం.— తథా యత్కిఞ్చావిజ్ఞాతం- విజ్ఞానాగోచరం న చ సన్దిహ్యమానం. ప్రాణస్య తద్రూపం. ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః - అవిజ్ఞాతరూపో హి- యస్మాత్ప్రాణః- అనిరుక్తశ్రుతేః. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనఃప్రాణవిభాగస్థితే త్రయో లోకా ఇత్యాదయో వాచనికా ఏవ- సర్వత్ర విజ్ఞాతాదిరూపదర్శనాద్వచనాదేవ తస్య నియమః స్మర్తవ్యః. ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి - అవిజ్ఞాతరూపేణైవాస్య ప్రాణోఽన్నం భవతీత్యర్థః. శిష్యపుత్రాదిభిః సన్దిహ్యమానా అవిజ్ఞాతోపకారా ఆచార్యపిత్రాదయో దృశ్యన్తే - తథా మనఃప్రాణయోరపి సన్దిహ్యమానావిజ్ఞాతయోరన్నత్వోపపత్తిః. ౧౦

ఆ.— అనిరుక్తశ్రుతేరవిజ్ఞాతరూపో యస్మాత్ప్రాణః- తస్మాదవిజ్ఞాతం సర్వం ప్రాణస్య రూపమితి యోజనా. విజ్ఞాతాదిరూపాతిరేకేణ లోకవేదాద్యభావాద్విజ్ఞాతాదిరూపత్వాభిధానేనైవ వాగాదీనాం లోకాద్యాత్మత్వే సిద్ధే కిమర్థం * త్రయో లోకా ఇత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యతథైవ

ఉ.—— తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీ రూపమయమగ్నిస్తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిః॥ ౧౧

అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్యస్తౌ మిథునగ్ం సమైతాం తతః ప్రాణోఽజాయత స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్నో ద్వితీయో వై సపత్నో నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౨

థ్యానార్థమిత్యాహ (విజ్ఞాతేతి) భూరాదిష్వేకైకత్ర విజ్ఞాతాదిత్రయదృష్టేర్వాగాదేశ్చ వ్యవస్థితత్వాత్ కుతోఽవిజ్ఞాతాదేర్వాగాద్యాత్మకత్వం నియన్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రాణవిభూతివిదస్స్వప్రిత్రిఫలం కథయతి (ప్రాణ ఇతి) లోకే విజ్ఞాతస్యైవ భోజ్యత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యైరవివేకిభిస్సద్భిర్హ్యమనోపకారా అపి గురవస్సైషాం భోజ్యతామాపద్యమానా దృశ్యన్తే, పుత్రాదిశిక్షాయాం బాహ్యైరవిజ్ఞాతోపకారాః పిత్రాదయః,- తేషాం భోజ్యత్వముపపద్యతే- తథా ప్రకృతేఽపి సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౦

రం.—— (యత్కించావిజ్ఞాతమితి) ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః- హి- యస్మాత్ప్రాణ ఇన్ద్రియాగోచరః- తస్మాత్సోఽవిజ్ఞాతః. అతః ప్రాణస్యావిజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతమాత్మోపకారకం సర్వం వస్తు ప్రాణ ఏవేతి భావః. (ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వావతీతి) పూర్వసుకృతవశాదపి నితరాం యదుపకరోతి- తద్భూత్వా ప్రాణ ఏవోపకరోతీత్యర్థః. ప్రాణవతి హి జీవే అదృష్టాదివశాదపి నితరాం వస్తూపకరోతి- అతస్తదుపకారః ప్రాణప్రయుక్త ఇతి భావః. ౧౦

శం.—— వ్యాఖ్యాతో వాఙ్మనః ప్రాణానామాధిభౌతికో విస్తారః. అథాయమాధిదైవికార్థ ఆరమ్భః. తస్యై - తస్యా వాచః ప్రజాపతేరన్నత్వేన ప్రస్తుతాయాః పృథివీ శరీరం- బాహ్య ఆధారః. జ్యోతీరూపం- ప్రకాశాత్మకం కరణం పృథివ్యా ఆధేయభూతం అయం- పార్థివోఽగ్నిః. ద్విరూపా హి ప్రజాపతేర్వాక్- కార్యమాధారోఽప్రకాశః, కరణం చాధేయం ప్రకాశః,. తదుభయం పృథివ్యగ్నీ వాగేవ ప్రజాపతేః. తత్ - తత్ర యావత్పరిమాణైవాధ్యాత్మాధిభూతభేదభిన్నా సతీ వాగ్భవతి - తత్ర సర్వత్రాధారత్వేన పృథివీ వ్యవస్థితా తావత్యేవ భవతి కార్యభూతా. (తావానయం) అగ్నిరాధేయః కరణరూపో జ్యోతీరూపేణ పృథివీమనుప్రవిష్టః తావానేవ భవతి. సమానముత్తరం. ౧౧

ఆ.—— వృత్తమనూద్య తస్యై వాచః పృథివీత్యాద్యవతారయతి (వ్యాఖ్యాత ఇతి) ఆధిదైవికార్థః - తద్విభూతిప్రదర్శనార్థ ఇతి యావత్. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (తస్యా ఇతి) కథమాధారాధేయభావో వాచో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (ద్విరూపా హీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్య నిగమయతి (తదుభయమితి) అధ్యాత్మమధిభూతం చ యావాక్పరిచ్ఛిన్నా - తస్యాస్తుల్యపరిమాణత్వమాధిదైవికవాగంశత్వా, దంశాంశినోశ్చ తాదాత్మ్య, త్తయా సహ దర్శయతి (తత్రేతి) తావానయమితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్నిరాధేయ ఇతి) సమానముత్తరమిత్యస్యాయమర్థః- అధ్యాత్మమధిభూతం చ మనః ప్రాణయోరాధిదైవికమనః ప్రాణాంశత్వాత్తాదాత్మ్యాత్ ప్రాగ్వదేవ తుల్యపరిమాణత్వముచ్యతే- తథా చ వాచా సమానం ప్రాణాదావుత్తరవాక్యే కథ్యమానసమానపరిమాణత్వమితి. ౧౧

రం.—— ఏవం ప్రశస్య త్రయాణామాధారానధిష్ఠాతౄంశ్చ దర్శయతి (తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి) తస్యై- తస్యాః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తస్య వాగిన్ద్రియస్య పృథివీ శరీరం- ఆయతనం. కణ్ఠాదిస్థానాష్టకగోళకస్థం పార్థివాంశమాశ్రిత్య వాగిన్ద్రియం తిష్ఠతీత్యర్థః. జ్యోతీరూపం- జ్యోతిర్మయమధిష్ఠాతృదేవతాస్వరూపమయమగ్నిరిత్యర్థః. (తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిరితి) తత్ - ఏవం పృథివ్యగ్న్యోర్వాగిన్ద్రియం ప్రత్యాధారత్వాదధిష్ఠాతృత్వాచ్చ యావతీ వాక్ - యత్ర యత్ర వాగిన్ద్రియం వర్తతే. తావతీ పృథివీ - తత్ర తత్ర తదధిష్ఠానతయా పృథివ్యప్యస్తి. తావానయమగ్నిః- తదధిష్ఠాతృతయాఽగ్నిరప్యస్తీత్యర్థః. ౧౧

శం.—— అథైతస్య- ప్రాజాపత్యాన్నోక్తస్యైవ మనసో ద్యౌః - ద్యులోకశ్శరీరం- కార్యమాధారః. జ్యోతీరూపం కరణమాధేయోఽసావాదిత్యః. తత్ర యావత్పరిమాణమేవాధ్యాత్మమధిభూతం వా మనః - తావతీ- తావద్విస్తారా. తావత్పరిమాణా మనసో జ్యోతీరూపస్య కరణస్యాధారత్వేన వ్యవస్థితా ద్యౌః. తావానసావాదిత్యో జ్యోతీరూపం కరణమాధేయం. తౌ - అగ్న్యాదిత్యౌ వాఙ్మనసే ఆధిదైవికే మాతాపితరౌ మిథునం - మైథున్యం. ఇతరేతరసంసర్గం సమైతాం- సఙ్గచ్ఛేతాం - మనసా ఆదిత్యేన ప్రసూతం పిత్రా, వాచాగ్నినా మాత్రా ప్రకాశితం, కర్మ కరిష్యామీత్యన్తరా రోదస్యోః. తతః- తయోరేవ సఙ్గమనాత్ప్రాణః- వాయురజాయత పరిస్పన్దాయ కర్మణే. యో జాతః- స ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. న కేవలమిన్ద్ర ఏవ - అసపత్నః- అవిద్యమానః సపత్నో యస్య. కః పునస్సపత్నో నామ- ద్వితీయో వై- ప్రతిపక్షత్వేనోపగతో ద్వితీయస్సపత్న ఇత్యుచ్యతే. తేన ద్వితీయత్వేఽపి సతి వాఙ్మనసే న సపత్నత్వం భజేతే- ప్రాణం ప్రతి గుణభావోపగతే ఏవ హి తే అధ్యాత్మమివ. తత్ర ప్రాసఙ్గికాసపత్నవిజ్ఞానఫలమిదం- నాస్య- విదుషస్సపత్నః- ప్రతిపక్షో భవతి- య ఏవం- యథోక్తం ప్రాణమసపత్నం వేద. ౧౨

ఆ.—— ఆధిదైవికవాగ్విభూతివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. మనసో ద్వైరూప్యముక్త్వా వ్యాప్తిమభిధత్తే (తత్రేతి) * మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా ప్రాణః ప్రజేత్యధ్యాత్మం *మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజేత్యధిభూతం చ వాఙ్మనసయోః ప్రాణస్య ప్రజాత్వముక్తం- త

ఉ.— అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రస్తద్యావానేవ ప్రాణస్తావత్య ఆపస్తావానసౌ చన్ద్రస్త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తాః స యో హైతానన్తవత ఉపాస్తేఽన్తవన్తꣳ స లోకం జయత్యథ యో హైతాననన్తానుపాస్తేఽనన్తꣳ స లోకం జయతి. ౧౩

థాధిదైవేపితస్యతత్ప్రిజాత్వంవాచ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (తావితి) కథమాదిత్యస్యమనసః ప్రాణం ప్రతిపితృత్వం, వాచోవాగ్నేర్మాతృత్వం,- త త్రాహ (మనసేతి) సావిత్రంపాకమాగ్నేయంచ ప్రకాశమృతేకార్యసిద్ధ్యదర్శనాత్తయోఃసిద్ధంజనకత్వమిత్యర్థః. కర్మశబ్దేన కార్యముచ్యతే. త త్కరిష్యామీతి ప్రత్యేకమభిసన్ధిపూర్వకమాదిత్యాగ్న్యోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళే సఙ్గతిరాసీదిత్యాహ (కర్మేతి) సఙ్గతికార్యమభిప్రాయానుసా రివర్ణయతి (తతఇతి) వాయోరిన్ద్రత్వాసపత్నత్వగుణవిశిష్టస్యోపాసనమభిప్రేత్యాహ (యోజాతఇతి) ద్వితీయస్యసపత్నత్వేనాగాదేరపితథా త్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షత్వేనేతి) యథోక్తసపత్నవ్యాఖ్యానఫలమాహ (తేనేతి) అసపత్నగుణకప్రాణోపాసనేఫలవాక్యం ప్రమా ణయతి (తత్రేతి) ప్రాణస్యాసపత్నత్వేసిద్ధేసతీతియావత్. ప్రాసఙ్గికత్వం- ప్రజోత్పత్తిప్రసఙ్గాదాగతత్వం. ౧౨

రం.— (అథైతస్యమనసోద్యౌశ్శరీరమితి) ఇహద్యుశబ్దఆకాశపరః. నతులోకవిశేషపరః - అనుపపత్తేః. నహిస్వర్గలోకఏవమన సోఽధిష్ఠానం-అన్యేషామమనస్కత్వప్రసఙ్గాత్. ద్యుశబ్దోహిలోకవిశేషఇవనభోమాత్రేచవర్తతే- * సురలోకాద్యోదివాద్యౌ స్త్రీయామితివత్ * ద్యాదివాద్యేస్త్రీయామభ్రంవ్యోమపుష్కరమమ్బరమితిచత్రికాణ్డోక్తేః. తత్రాపిసామర్థ్యాత్ హృదయాకాశపర్యవస్యతి. హృదయచ్ఛిద్రరూ పాకాశఆయతనమిత్యర్థః. జ్యోతీరూపమసావాదిత్య స్తద్యావదేవమనస్తావతీద్యౌస్తావానసావాదిత్యఇత్యస్యపూర్వవదర్థః. అత్రమనసఆదిత్యాధిష్ఠా నకత్వమపిశ్రుతిప్రామాణ్యాదభ్యుపగన్తవ్యమితిద్రష్టవ్యం. (తౌమిథునంసమైతాం) తౌ- అగ్న్యాదిత్యౌమిథునంసమైతాం - మిథునీభావమగచ్ఛ తాం. తతః ప్రాణోఽజాయతేతి. అస్యాయమభిప్రాయః - ఆదిత్యాధిష్ఠేయమనఃపూర్వికాఽగ్న్యధిష్ఠేయవాక్ప్రవృత్తిః - తదుభయపూర్వికా పఞ్చవృత్తిప్రాణాధీనాశరీరప్రవృత్తిరితి. (సఇన్ద్రస్సఏషోఽసపత్నఇతి) సః- ప్రాణఃఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీత్యర్థః. ఇన్ద్రియాన్తరాపేక్షయా ప్రాణస్యైశ్వర్యత్వాదితిభావః. సఏషః- ప్రాణఃఅసపత్నఇత్యర్థః. ప్రాణస్యాసపత్నత్వంచక్షురాదిషుస్వసదృశప్రతిస్పర్ధిరహితత్వం. సపత్నశబ్దార్థకథ నేనశ్రుతిస్తదేవవివృణోతి (ద్వితీయోవైసపత్నఇతి) ఏవంమనోవాక్ప్రవృత్తిపూర్వకశరీరప్రవృత్తిహేతోఃప్రాణస్యేన్ద్రత్వాసపత్నత్వగుణవేదినః ఫలమాహ (నాస్యసపత్నోభవతియఏవంవేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧౨

శం.— అథైతస్య- ప్రకృతస్యప్రాజాపత్యాన్నస్యప్రాణస్య. నప్రజోక్తస్యానన్తరనిర్దిష్టస్య. ఆపశ్శరీరం-కార్యంకరణాధారః పూ ర్వవత్. జ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రః. తత్రయావానేవప్రాణః-యావత్పరిమాణోఽధ్యాత్మాదిభేదేషు. తావద్వ్యాప్తిమత్యఆపస్తావత్పరిమాణాః. (తా వానసౌ) చన్ద్రఆధేయస్తాస్వప్సుప్రవిష్టఃకరణభూతోఽధ్యాత్మమధిభూతంచతావద్వ్యాప్తిమానేవ. తాన్యేతానిపిత్రాపాఙ్క్తేనకర్మణాసృష్టాని త్రీణ్యన్నానివాఙ్మనఃప్రాణాఖ్యాని. అధ్యాత్మమధిభూతంచజగత్సమస్తమేతైర్వ్యాప్తం- నైతేభ్యోఽన్యదస్తికార్యాత్మకంకారణాత్మకంవా. సమస్తా న్యేతాని ప్రజాపతిః. తఏతే - వాఙ్మనఃప్రాణాఃసర్వఏవసమాః - తుల్యావ్యాప్తిమన్తః. యావత్ప్రాణిగోచరం సాధ్యాత్మాధిభూతంవ్యాప్యవ్యవ స్థితాః. అతఏవానన్తాః- యావత్సంసారభావినోహితే. నహికార్యకరణప్రత్యాఖ్యానేనసంసారోఽవగమ్యతే - కార్యకరణాత్మకాహితఇత్యుక్తం. స యః- కశ్చిత్ హైతాన్- ప్రజాపతేరాత్మభూతానన్తవతః- పరిచ్ఛిన్నానధిభూతరూపేణాధ్యాత్మరూపేణవోపాస్తే - సచతదుపాసనానురూపమేవఫల మన్తవన్తంలోకంజయతి- పరిచ్ఛిన్నఏవజాయతే. నైతేషామాత్మభూతోభవతీత్యర్థః. అథపునర్యోహైతాననన్తాన్- సర్వాత్మకాన్- సర్వప్రాణ్యా త్మభూతానపరిచ్ఛిన్నానుపాస్తే- సోఽనన్తమేవలోకంజయతి. ౧౩

ఆ.— ఆధిదైవికయోర్వాఙ్మనసయోర్విభూతినిర్దేశానన్తర్యమథేత్యుక్తం. నన్వేతస్యేత్యేతచ్ఛబ్దేనప్రజాత్వేనోక్తస్యప్రాణస్య కిమితిన గ్రహణం- తత్రాహ (నప్రజేతి) అన్నత్రయస్యనప్రధానత్వేనప్రకృతత్వాదేతచ్ఛబ్దేనప్రధానపరామర్శోపపత్తౌనాప్రధానంపరామృశ్య తేత్యర్థః. పూర్వవత్ - వాచోమనసశ్చపృథివీద్యౌశ్చశరీరంయథా- తథేత్యర్థః. ద్వైరూప్యేప్రాణస్యోక్తేవ్యాప్తిమత్త్వంవిశిష్టాంవ్యాచష్టే (తత్రేతి) తా వానిత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (చన్ద్రఇతి) వాఙ్మనఃప్రాణానామాధిదైవికరూపేణోపాసనంవిధాతుంవ్యాప్తింకీర్తయతి (తానీతి) ఏతేభ్యో తిరిక్తమధిష్ఠానమస్తీత్యాశఙ్క్యావిశినష్టి (కార్యాత్మకమితి) ప్రజాపతిరేతేభ్యోఽతిరిక్తోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తానీతి) సోపస్కారంవృత్తమనూ ద్యవాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (తఏతఇతి) తుల్యాంవ్యాప్తిమేవవ్యనక్తి (యావదితి) తావదశేషంజగద్వ్యాప్యేతియోజనా. తుల్యవ్యాప్తిమత్త్వముప జీవ్యాహ (అతఏవేతి) తేషాంయావత్సంసారభావిత్వమభివ్యనక్తి (నహీతి) కార్యకరణయోర్యావత్సంసారభావిత్వేపిప్రాణానాంకిమాయాతం అత ఆహ (కార్యేతి) తేషుపరిచ్ఛిన్నత్వేనధ్యానేదోషమాహ (సయఇతి) ఏవంపాతనికాంకృత్వావివక్షితముపాసనముపదిశతి (అథేతి) ౧౩

రం.— (అథైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరమితి) * ప్రాణావాఆపఇతిహిశ్రుతిః * పానీయంప్రాణినాంప్రాణావిశ్వమేవచతన్మయమిత్యా యుర్వేదవిదః- అతఃప్రాణస్యాపఏవాయతనం- ఆధారఇత్యర్థః. చన్ద్రోజ్యోతీరూపమధిష్ఠాతాప్రాణస్య. అతోయత్రప్రాణః - తత్రతదధిష్ఠానమా పః, అధిష్ఠాతాచన్ద్రశ్చాస్తీత్యర్థః. (తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేఽనన్తాఇతి) తఏతే- వాఙ్మనఃప్రాణాస్సర్వఏవసమాః- హస్తిమశకాదీనాంసర్వేషాంశ

ఊ.— సఏషసంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకల స్తస్యరాత్రయఏవపఞ్చదశకలా ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలా సరాత్రిభిరేవా చ పూర్యతేఽపచక్షీయతే సోఽమావాస్యాగ్ం రాత్రిమేతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృదనుప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయతే తస్మాదేతాగ్ం రాత్రిం ప్రాణభృతః ప్రాణం నవిచ్ఛిన్ద్యాదపికృకలాసస్యైతస్యా ఏవ దేవతాయా అపచిత్యై॥ ౧౪

, రీరేషుసమాః. యథాదీపప్రభాఘటగృహప్రాసాదాదివిషమపరిమాణాధారరసముపరిమాణాపి తత్తదాధారవశేనసఙ్కోచవికాసాయాతి-తథాప్రాణాఅపి మశకమాతఙ్గాదిదేహవశేనతత్తద్దేహపరిమాణానుగుణ సఙ్కోచవికాసాయా నిత్యత్వాత్ప్రాణాస్సర్వశరీరేషుత త్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేన సమాఇత్యర్థః. (సర్వేఽనన్తాః) అనన్త్యఞ్చవాఙ్మనఃప్రాణానామాకల్పస్థాయిత్వాత్ మనఃప్రాణవాగ్వ్యక్తిభేదాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. తస్మాత్ఫలార్థినాఅనన్త్యేనైవైతేమనోవాక్ప్రాణాఉపాసనీయాః - అన్తవత్త్వేనోపాసనేమనతత్ఫలప్రాప్తిరిత్యాహ (సయోహైతానన్తవతఉపాస్తఇత్యాది) లోకం- ఫలం. అన్తవన్తంలోకంజయతి- ఉద్దిష్టఫలపూర్తిర్నస్యాదిత్యర్థః. అనన్తంలోకంజయతి-ఉద్దిష్టంఫలంపూర్ణంప్రాప్నోతీత్యర్థః. అత్రానన్తశబ్దశ్చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయః- ప్రాణపాదేహిసర్వఏవసమాస్సర్వేఽనన్తాఇత్యానన్త్యశ్రవణాత్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాంవిభుత్వమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే • అణవశ్చేతిసూత్రేణసిద్ధాన్తితం. తత్ర • లకుశాశ్చాత్రిమస్తం ప్రాణోనూత్క్రామతీత్యాదిషూత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వేసిద్ధేఉత్క్రాన్త్యాపో పార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చప్రాణాభవన్తి. ✽ అనన్తానుపాస్తఇత్యానన్త్యశ్రుతిస్తుదర్శనశ్రవణాద్యనన్తకార్యవిశిష్టతయాఽతదుపాసనవిధిపరేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౩

శం.— పితాజాయాప్రజామనోవాక్ప్రాణాఖ్యానికర్మణాసంసృష్టానిత్రీణ్యన్నాన్యాత్మార్థమకరోదిత్యుక్తం. తాన్యేతానిపాఙ్క్తకర్మఫలభూతానివ్యాఖ్యాతాని. తత్రకథంపునఃపాఙ్క్తస్యకర్మణఃఫలమేతానీతి. ఉచ్యతే-యస్మాత్తేష్వపిత్రిష్వన్నేషుపాఙ్క్తతావగమ్యతే. విత్తకర్మణోరపితత్రసమ్భవాత్. తత్రపృథివ్యగ్నీమాతా- దివాదిత్యౌపితా- యోఽయమనయోరన్తరాప్రాణః - సప్రజేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రవిత్తకర్మణీసమ్భవయితవ్యేఇత్యారభ్యతే (సఏషసంవత్సరః) యోఽయంత్ర్యన్నాత్మా ప్రజాపతిః ప్రకృతః- సఏషసంవత్సరాత్మనావిశేషతోనిర్దిశ్యతే. షోడశకలః- షోడశకలాః- అవయవాఅస్యసోఽయంషోడశకలః. సంవత్సరః- సంవత్సరాత్మా. కాలరూపః. తస్యచ- కాలాత్మనః ప్రజాపతేః రాత్రయఏవ - అహోరాత్రాణి. తిథయఇత్యర్థః. పఞ్చదశకలాః. ధ్రువైవ- నిత్యైవవ్యవస్థితాఅస్య- ప్రజాపతేఃషోడశీ- షోడశానాంపూరణీకలా. సఃరాత్రిభిరేవ - తిథిభిఃకలోక్తాభిరాపూర్యతేచాపక్షీయతేచ. ప్రతిపదాద్యాభిర్హిచన్ద్రమాః ప్రజాపతిఃశుక్లపక్షేఆపూర్యతే - కలాభిరుపచీయమానాభిర్వర్ధతేయావత్సమ్పూర్ణమణ్డలఃపౌర్ణమాస్యాం. తాభిరేవాపచీయమానాభిఃకలాభిరపక్షీయతేకృష్ణపక్షేయావద్ధ్రువైకాకలావ్యవస్థితామావాస్యాయాం. సః - ప్రజాపతిఃకాలాత్మాఅమావాస్యాం- అమావాస్యాయాంరాత్రిం- రాత్రౌయావ్యవస్థితాధ్రువాకలోక్తా- ఏతయాషోడశ్యాకలయాసర్వమిదంప్రాణభృత్ - ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య- యదపఃపిబతి, యచ్చౌషధీరశ్నాతి,- తత్సర్వమేవౌషధ్యాత్మనాసర్వంవ్యాప్యామావాస్యాంరాత్రిమవస్థాయతతః- అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయతేద్వితీయయాకలయా సంయుక్తః. ఏవంపాఙ్క్తాత్మకోఽసౌ ప్రజాపతిః. దివాదిత్యౌమనఃపితా- పృథివ్యగ్నీవాగ్జాయామాతా- తయోశ్చప్రాణఃప్రజా- చాన్ద్రమస్యస్తిథయఃకలాఃవిత్తం - ఉపచయాపచయధర్మిత్వాద్విత్తవత్ - తాసాంచకలానాంకాలావయవానాంజగత్పరిణామహేతుత్వంకర్మ. ఏవమేషకృత్స్నః ప్రజాపతిర్జాయామేస్యాదథప్రజాయేయాథవిత్తంమేస్యాదథకర్మకుర్వీయేత్యేషణానురూపఏవపాఙ్క్తస్యకర్మణఃఫలభూతస్సంవృత్తః-కారణానువిధాయిహికార్యమితిలోకేపిస్థితిః. యస్మాదేషచన్ద్రఏతాంరాత్రింసర్వప్రాణిజాతమనుప్రవిష్టోధ్రువయాకలయావర్తతే- తస్మాద్ధేతోరేతాం- అమావాస్యాంరాత్రింప్రాణభృతః- ప్రాణినఃప్రాణంనవిచ్ఛిన్ద్యాత్ - ప్రాణినంనప్రమాపయేదిత్యేతత్. అపికృకలాసస్య- కృకలాసోహిపాపాత్మాస్వభావేనైవహింస్యతేప్రాణిభిర్దృష్టోప్యమఙ్గలఇతికృత్వా. ననుప్రతిషిద్ధైవప్రాణిహింసా • అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్రతీర్థేభ్యఇతి. బాఢంప్రతిషిద్ధా- తథాపినామావాస్యాయాఅన్యత్రప్రతిప్రసవార్థంవచనం- హింసాయాఃకృకలాసవిషయేవా. కింతర్హి. ఏతస్యాః- సోమదేవతాయాఅపచిత్యై- పూజార్థం. ౧౪

ఆ.— అన్నత్రయేఫలవద్ధ్యానవిషయేవ్యాఖ్యాతేవక్తవ్యాభావాత్తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్తయతి (పితేతి) తేషాం తత్ఫలత్వేప్రమాణాభావమాదాయశఙ్కతే (తత్రేతి) ప్రకృతంవ్యాఖ్యానంసప్తమ్యర్థః. కార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అనుమానమేవస్ఫుటయితుమన్నేషుపాఙ్క్తత్వావగతిందర్శయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్తత్కారణమపితాదృశమితిశేషః. కథం పునస్తత్రపాఙ్క్తత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (వితేతి) ఆత్మాజాయాప్రజేతిత్రయంసఙ్గృహీతుమపిశబ్దః. ఉక్తంహేతుంవ్యక్తీకుర్వన్నుక్తం[illegible]యతి (తత్రేతి) అన్నత్రయంసప్తమ్యర్థః. తథాపికథంపాఙ్క్తత్వమిత్యాశఙ్క్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్రవిత్తేతి) [illegible] వత్. అవతారితగ్రన్థంవ్యాచష్టే (యోఽయమిత్యాదినా) కథంప్రజాపతేస్తిథిభిరాపూర్యమాణత్వమపక్షీయమాణత్వంచ-తత్రాహ (ప్రతిపదా ద్యాభిరితి) వృద్ధేర్మర్యాదాందర్శయతి (యావదితి) అపక్షయస్యమర్యాదామాహ (యావద్ధ్రువేతి) అవశిష్టామమావాస్యాం[illegible] ప్రపఞ్చయన్ద్వితీయకలాత్పత్తింశుక్లప్రతిపదిదర్శయతి (సప్రజాపతిరితి) ప్రాణిజాతమేవ విశినష్టి (యదితి) స్థావరంజఙ్గమం[illegible]

ఉ.—— యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలోఽయమేవ స యోఽయమేవంవిత్పురుషస్తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశ కలా ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయతే తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తం తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహుః॥ ౧౫

ఓషధ్యాత్మనేత్యుపలక్షణం- జలాత్మనేత్యపి ద్రష్టవ్యం. ఫలభూతే ప్రజాపతౌ పాఙ్క్తత్వం వక్తుముపక్రాన్తం - తదద్యాప్యనుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తదేవ పాఙ్క్తత్వం వ్యనక్తి (దివేతి) కలానాం విత్తవద్విత్తత్వే హేతుమాహ (ఉపచయేతి) పాఙ్క్తత్వనిర్దేశేన లబ్ధమర్థమాహ (ఏవమేష ఇతి) సమ్ప్రతి కృత్స్నస్య ప్రజాపతేరుపక్రమానుసారిత్వం దర్శయతి (జాయేతి) భవతు ప్రజాపతేరుక్తనీత్యా పాఙ్క్తత్వం - తథాపి కథం పాఙ్క్తకర్మఫలత్వం- తత్రాహ (కారణేతి) పాఙ్క్తకర్మఫలత్వం ప్రజాపతేరుక్త్వా ప్రాసఙ్గికమర్థమాహ (యస్మాదితి) అపి కృకలాసస్యేతి కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కృకలాసో హీతి) కుతస్తస్య పాపాత్మత్వం - తత్రాహ (దృష్టోఽపీతి) విశేషనిషేధస్య శేషానుజ్ఞాపరత్వాద్విరోధస్సామాన్యశాస్త్రేణ స్యాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తీర్థశబ్దః శాస్త్రవిహితప్రదేశవిషయః. సాధారణ్యేన సర్వత్ర నిషిద్ధాపి హింసా విశేషతో మావాస్యాయాం నిషిధ్యమానా సోమదేవతాపూజార్థా- తతః శేషానుజ్ఞాభావాన్న సామాన్యోక్తినిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (బాధమితి) ౧౪

ర౦. (స ఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిరిత్యాది) అత్ర స ఏష ఇతి * సౌమ్యా వై దేవతయా పురుష ఇతి శ్రవణాత్ప్రాణాధిదేవతాభూతః పూర్వోక్తశ్చన్ద్రః పరామృశ్యతే. అత ఏవ చ స ప్రజాపతిరిత్యుచ్యతే. * చన్ద్రమా షష్ఠ్యౌ తాసు బుభుక్షాః కల్పయతీతి ప్రకారేణ సర్వార్థప్రవర్తకతయా స ఏవ చ సంవత్సరసంజ్ఞః. స తు షోడశకలః. తస్య- చన్ద్రస్య తత్ర పఞ్చదశకలాః రాత్రయ ఏవ- రాత్రిశబ్దితాస్తిథయ ఏవ. కథం పునః కలానాం తిథిత్వమిత్యత్రాహ (స రాత్రిభిరేవాపూర్యతేఽప చ క్షీయత ఇతి) రాత్ర్యధీనోపచయాపచయవత్త్వాత్కలానాం కలా రాత్రయ ఏవేత్యుక్తిరౌపచారికీ సఙ్గచ్ఛత ఇత్యర్థః. షోడశకలత్వేనోక్తస్య చన్ద్రస్య పఞ్చదశకలాను రాత్ర్యధీనోపచయాపచయానుకథితాను షోడశీ కలా కింరూపేత్యత్రాహ (ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలేతి) షోడశ్యాః కలాయాః నాశాభావాద్ధ్రువత్వమితి ద్రష్టవ్యం. (సోఽమావాస్యాం రాత్రిమిత్యాది) సః- చన్ద్రమాః అమావాస్యాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ ఏతయా- ధ్రువత్వేన పూర్వోక్తయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య తతః అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేతాం రాత్రిం ప్రాణభృత ఇత్యాది) తస్మాదేతాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ కృకలాసస్యాపి ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- న హింస్యాత్. యస్య ప్రాణినో హింసా న నిషిద్ధా- స్వల్పదోషా - తాదృశస్య ప్రాణినోఽపి కృకలాసస్య ప్రాణం న హింస్యాత్. కస్య హేతోః. ఏతస్యా ఏవ- చన్ద్రరూపాయా దేవతాయాః సర్వప్రాణిజాతప్రవిష్టాయాః అపచిత్యై- పూజాయై. పూజాసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః. ఇతరథా తదపచారస్స్యాదితి భావః. ౧౪

శ౦.—— యో వై సః- పరోక్షాభిహితస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలః- స నైవాత్యన్తం పరోక్షో మన్తవ్యః- యస్మాదయమేవ సః- ప్రత్యక్ష ఉపలభ్యతే. కోఽసావయం. యోఽయం యథోక్తం త్ర్యన్నాత్మకం ప్రజాపతిమాత్మభూతం స ఏవంవిత్పురుషః. కేన సామాన్యేన ప్రజాపతిరితి. తదుచ్యతే- తస్య- ఏవంవిదః పురుషస్య గవాది విత్తమేవ పఞ్చదశ కలాః- ఉపచయాపచయధర్మిత్వాత్. తద్విత్తసాధ్యం చ కర్మ తస్య కృత్స్నతాయై. ఆత్మైవ- పిణ్డ ఏవాస్య విదుషః షోడశీ కలా- ధ్రువస్థానీయా. స చన్ద్రవద్విత్తేనాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ- తదేతల్లోకే ప్రసిద్ధం. (తదేతన్నభ్యం) నాభ్యై హితం నభ్యం. నాభిం వార్హతీతి. కింతత్. యదయం- యోఽయమాత్మా- పిణ్డః. ప్రధిర్విత్తం - పరివారస్థానీయం బాహ్యం చక్రస్యేవారనేమ్యాది. తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం - సర్వస్వాపహరణం జీయతే- హీయతే. గ్లానిం ప్రాప్నోతీతి. ఆత్మనా- చక్రనాభిస్థానీయేన చేత్- యది జీవతి - ప్రధినా- బాహ్యేన పరివారేణాయమగాత్- క్షీణోఽయం. యథా చక్రమరనేమివిముక్తం- ఏవమాహుః. జీవంశ్చేదరనేమిస్థానీయేన విత్తేన పునరుపచీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౫

ఆ.—— యత్పూర్వమాధిదైవికత్ర్యన్నాత్మకప్రజాపత్యుపాసనముక్తం - తదహమస్మి ప్రజాపతిరిత్యహంగ్రహేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (యో వా ఇతి) ప్రత్యక్షముపలభ్యమానం ప్రజాపతిం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కోఽసావితి) తస్య ప్రజాపతిత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కలానాం జగద్విపరిణామహేతుత్వం కర్మేత్యుక్తం - విత్తైకకర్మహేతుత్వమస్తి - తేన తత్ర కలాశబ్దప్రవృత్తిరుచితేత్యాహ (విత్తేతి) యథా చన్ద్రమాః కలాభిః శుక్లకృష్ణపక్షయోరాపూర్యతేఽపక్షీయతే చ- తథా స విద్వాన్విత్తేనోపచీయమానేనాపూర్యతే, ఽపచీయమానేన చాపక్షీయతే,. ఏతచ్చ లోకప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రతిపాదనాపేక్షమిత్యాహ (స చన్ద్రవదితి) ఆత్మైవ ధ్రువా కలేత్యుక్తం- తదేవ రథచక్రదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదేతదితి) నాభిః- చక్రపిణ్డికా. తత్స్థానీయం వా నభ్యం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా స్ఫారయతి (కింతదితి) శరీరస్య చక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వమయుక్తం - పరివారాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రధిరితి) శరీరస్య రథచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (జీవంశ్చేదితి) ౧౫

ర౦.—— షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలమాహ (యో వై సంవత్సరః ప్రజాపతిరితి) అత్రాపి సంవత్సరప్రజాపతిశబ్దౌ పూర్వవచ్చన్ద్రపరౌ. యోఽయమేవంవిత్పురుషః- పూర్వోక్తసంవత్సరత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణవిశిష్టచన్ద్రవేత్తా- సః అయమేవ- చన్ద్ర ఏవ భవతీత్యర్థః. కథం చన్ద్రో భవతి

౬.— అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాగ్ శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశగ్ంసన్తి॥ ౧౬

స్యత్రాహ (షోడశకలఇతి) యథా చన్ద్రః షోడశకలః - ఏవం తద్వేత్తా పురుషః షోడశకలో భవతీత్యర్థః. పురుషస్య షోడశకలత్వమేవోపపాదయతి (తస్యవిత్తమేవ పఞ్చదశకలాః ఆత్మైవాస్య షోడశీకలా స వితేనైవా చ పూర్యతేప చ క్షీయత ఇతి) ఉపచయాపచయశాలిగవాదివిత్తం పఞ్చదశకలాస్థానీయం-ఉపచయాపచయశాలిత్వాదేవ. ఆత్మా-శరీరం తు ధ్రువకలాస్థానీయం-విత్తవదుపచయాపచయయోః పదే పదే అభావాత్. అతః షోడశకలత్వం పురుషస్య సంభవతీత్యర్థః. ఆ చ పూర్యతే, అప చ క్షీయత ఇత్యత్ర వ్యవధానం ఛాన్దసం. ఆత్మశబ్దితస్య శరీరస్యోక్తం ధ్రువకలాత్వమేవోపపాదయతి (తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తమితి) ఆత్మా-శరీరం. నభ్యం- నాభిమర్హతీతి నభ్యం. ※ నాభేర్నభ చేతి నభాదేశః. షోడశకలావిశిష్టచన్ద్రవద్విత్తవిశిష్టః పురుషశ్చక్రతుల్యః- తత్ర శరీరం నాభిస్థానీయమితి యావత్. విత్తం తు ప్రధిః- పరివారభూతమరనేమిస్థానీయమితి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయతే ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహురితి) సర్వజ్యానిం- ప్రతీతిశేషః. ※ జ్యావయోహానౌ. జ్యానిః- నాశః. సర్వస్వనాశో యథా భవతి తథేతి యావత్. జీయతే - క్నుని ※ గ్రహిజ్యేతి సమ్ప్రసారణం. నశ్యతీత్యర్థః. యస్మాచ్ఛరీరవిత్తే నాభిప్రధిస్థానీయే- తస్మాదేవ హేతోః పురుషో యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయతే- పురుషస్య సర్వస్వనాశో యద్యపి భవతి. తథాప్యాత్మనా-శరీరేణ చేజ్జీవతి-తదా ప్రధినా- ప్రధిస్థానీయేన పరివారభూతేన విత్తేనాగాత్- గతవాన్. వినష్ట ఇత్యేవాహుః శాస్త్రజ్ఞాః- న తు శరీరేణ నష్ట ఇత్యాహుః. అతశ్శరీరస్య ధ్రువకలాత్వమిత్యర్థః. అయమభిప్రాయః- కాన్తారే సర్వస్వాపహరణే శరీరమాత్రం జీవతి చేత్ - సర్వం విత్తమాప్స్యతే షోడశకలపురుషవేదీ - విత్తస్య చన్ద్రకలావదపక్షయవినాశస్వభావత్వాత్ విద్యామహిమ్నా స్వయమేవ పూర్ణం భవిష్యతీతి విద్వాంస ఆహురితి. అత ఏవ వ్యాసార్యైస్తదర్థకథనదశాయాం ※ తద్వేదనఫలం చోక్తమిత్యుక్తం. అతోఽయం సన్దర్భః పూర్వోక్త షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలప్రతిపాదనపరో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

———

శం.— ఏవం పాఙ్క్తేన దైవవిత్తవిద్యాసంయుక్తేన కర్మణా త్ర్యన్నాత్మకః ప్రజాపతిర్భవతీతి వ్యాఖ్యాతం. అనన్తరం చ జాయాదివిత్తం పరివారస్థానీయమిత్యుక్తం. తత్ర పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం లోకప్రాప్తిసాధనత్వమాత్రం సామాన్యేనావగతం - న పుత్రాదీనాం లోకప్రాప్తిఫలం ప్రతి విశేషసమ్బన్ధనియమః. సోఽయం పుత్రాదీనాం సాధనానాం సాధ్యవిశేషసమ్బన్ధో వక్తవ్య ఇత్యుత్తరకణ్డికా ప్రణీయతే - అథేతి వాక్యోపన్యాసార్థః. త్రయో వావేత్యవధారణార్థః. త్రయ ఏవ శాస్త్రోక్తసాధనార్హా లోకాః- న న్యూనాః- నాధికా వా. కే త ఇతి. ఉచ్యతే- మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి. తేషాం సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ సాధనేన జయ్యః- జేతవ్యః. సాధ్యః. యథా చ పుత్రేణ జేతవ్యః- తథోత్తరత్ర వక్ష్యామః. నాన్యేన కర్మణా- విద్యయా వేతి వాక్యశేషః. కర్మణా - అగ్నిహోత్రాదిలక్షణేన కేవలేన పితృలోకో జేతవ్యః - న పుత్రేణ నాపి విద్యయా. విద్యయా దేవలోకః- న పుత్రేణ నాపి కర్మణా. దేవలోకో వై లోకానాం త్రయాణాం శ్రేష్ఠః- ప్రశస్యతమః. తస్మాత్తత్సాధనత్వాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి. ౧౬

ఆ.— అన్నత్రయాత్మని ప్రజాపతావహఙ్గ్రహోపాసనస్య ఫలస్యోక్తత్వాదవక్తవ్యాభావాదుత్తరగ్రన్థవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య తద్విషయం వక్తుం వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) సాధనోక్త్యైవ ఫలముక్తం - తయోర్మిథో బద్ధత్వాత్. ప్రాజాపత్యం చ ఫలం ప్రాగేవ దర్శితం - తన్నాముత్తరగ్రన్థే నేత్యాశఙ్క్య సామాన్యేన తత్ప్రతీతావపీదమస్యేతి విశేషో నోక్తః. తదుక్త్యర్థముత్తరా శ్రుతిరిత్యాహ (తత్రేతి) పూర్వగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. నియమో నావగత ఇతి సమ్బన్ధః. ఉపన్యాసః- ప్రారమ్భః. వావశబ్దస్యావధారణరూపమర్థం వివృణోతి (త్రయ ఏవేతి) తదేవ లోకత్రయం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కే త ఇత్యాదినా) జయో నామ పుత్రేణ మనుష్యలోకాతిక్రమ ఇతి కేచిత్. తాన్ ప్రత్యాహ (సాధ్య ఇతి) పుత్రేణాస్య నిర్ధత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) ద్వివిధో హి మనుష్యలోకో జేయః - కర్తవ్యశేషానుష్ఠానం భోగశ్చ. తత్రాద్యమాశ్రిత్యాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదమేవకారార్థం దర్శయతి (నాన్యేనేతి) ద్వితీయే త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః- ※ జ్యోతిష్టోమం లోకం జయతీతి సాధనాన్తరేణాపి మనుష్యలోకజయశ్రుతేరితి భావః. పూర్వవాక్యస్థమేవకారముత్తరవాక్యయోరనుషక్తముపేత్య వాక్యద్వయం వ్యాచష్టే (కర్మణేత్యాదినా) సాధనద్వయాపేక్షయా ఫలద్వారకముత్కర్షం విద్యాయా దర్శయతి (విద్యయా దేవలోక ఇతి) ౧౬

రం.— పునో వాక్ప్రాణానాం ప్రకారాన్తరేణాత్మోపకారకత్వం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి (అథ త్రయో వావ లోకాః మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి) అథేత్యుపకారప్రకారాన్తరోపన్యాసే. వావశబ్దోఽవధారణే. స్పష్టోఽర్థః. (సోఽయం మనుష్యలోక ఇతి) ఉక్తేషు త్రిషు లోకేష్వయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః - ప్రాప్యః. న కర్మాదినేత్యర్థః. నాన్యేన కర్మణేత్యత్ర అన్యేనేత్యస్య కర్మణేతి వివరణం. కర్మణేతి విద్యాయా అప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యం. (కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి) కేవలకర్మణా అన్తరిక్షలోకః ప్రాప్యో భవతి. కామ్యవిద్యావిశేషేణ దేవలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (దేవలోకో వై లోకానాం శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తీతి) అత్ర దేవలోకశబ్దస్య భగవల్లోకపరత్వం, విద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాపరత్వ, మపిస్వారసికం ద్రష్టవ్యం. యతో విద్యయా ఏవ శ్రేష్ఠభూతదేవలోకసాధనత్వం - అతో విద్యాం విద్వాంసః ప్రశంసన్తి- స్తువన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఉ.— అథాతఃసమ్ప్రత్తిర్యదా ప్రైష్యన్మన్యతేఽథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి సపుత్రః ప్రత్యాహాహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి యద్వై కించానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతా । యే వై కే చ యజ్ఞాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతా యే వై కే చ లోకాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతైతావద్వా ఇదగ్ం సర్వమేతన్మా సర్వగ్ం సన్నయమితోఽభునజదితి తస్మాత్ పుత్రమనుశిష్టంలోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతి సయదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైత్యథైభిరేవ ప్రాణైస్సహపుత్రమావిశతి। సయద్యనేనకించిదక్ష్ణయాఽకృతంభవతితస్మాదేనగ్ం సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతితస్మాత్పుత్రో నామసపుత్రేణైవాస్మింల్లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథైనమేతేదైవాః ప్రాణాఅమృతా ఆవిశన్తి॥ ౧౭

శం.— ఏవంసాధ్యలోకత్రయఫలభేదేనవినియుక్తానిపుత్రకర్మవిద్యాఖ్యానిత్రీణిసాధనాని. జాయాతుపుత్రకర్మార్థత్వాన్నపృథక్సాధనమితిపృథఙ్నాభిహితా. విత్తంచకర్మసాధనత్వాన్నపృథక్సాధనం. విద్యాకర్మణోర్లోకజయహేతుత్వంస్వాత్మప్రతిలాభేనైవభవతీతిప్రసిద్ధం. పుత్రస్యత్వక్రియాత్మకత్వాత్కేన ప్రకారేణలోకజయహేతుత్వమితినజ్ఞాయతే-అతస్తద్వక్తవ్యమిత్యథ- అనన్తరమారభ్యతే. సమ్ప్రత్తిః-సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తిరితివక్ష్యమాణస్యకర్మణోనామధేయం. పుత్రేహిస్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానంకరోత్యనేనప్రకారేణపితా- తేనసమ్ప్రత్తిసంజ్ఞకమిదం కర్మ. తత్కస్మిన్కాలేకర్తవ్యమితి. ఆహ-సపితాయదా-యస్మిన్కాలేప్రైష్యన్-మరిష్యన్. మరిష్యామీత్యరిష్టాదిదర్శనేనమన్యతే-అథ-తదాపుత్రమాహూయాహత్వంబ్రహ్మత్వంయజ్ఞస్త్వంలోకఇతి. సః- ఏవముక్తఃప్రత్యాహ. సతుపూర్వమేవానుశిష్టోజానాతిమయైతత్కర్తవ్యమితి-తేనాహఅహం బ్రహ్మాహంయజ్ఞోఽహంలోకఇతిఏతద్వాక్యత్రయం. ఏతస్యార్థస్తిరోహితఇతిమన్వానాశ్రుతిర్వ్యాఖ్యానాయప్రవర్తతే-యద్వైకించ- యత్కించ శిష్టమనూక్తమధీతమనధీతంచ. తస్యసర్వస్యైవబ్రహ్మేత్యేతస్మిన్పదేఏకతా - ఏకత్వం. యోఽధ్యయనవ్యాపారోమమకర్తవ్యఆసీదేతావన్తం కాలంవేదవిషయః - సఇతఊర్ధ్వంత్వంబ్రహ్మ - త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. తథాయేవైకేచయజ్ఞాఅనుష్ఠేయాస్సన్తోమయాఽనుష్ఠితాశ్చానుష్ఠితాశ్చ- తేషాంసర్వేషాంయజ్ఞఇత్యేతస్మిన్పదఏకత్వం. మత్కర్తృకాయేయజ్ఞాఆసన్ - తఇతఊర్ధ్వంత్వంయజ్ఞః- త్వత్కర్తృకాభవన్త్విత్యర్థః. యేవైకేచలోకామయాజేతవ్యాస్సన్తోజితాఅజితాశ్చ- తేషాంసర్వేషాంలోకఇత్యేతస్మిన్పదేఏకతా. ఇతఊర్ధ్వంత్వంలోకః- త్వయాజేతవ్యాస్తే. ఇతఊర్ధ్వంమయాఽధ్యయనయజ్ఞలోకజయకర్తవ్యక్రతుస్త్వయిసమర్పితః - అహంతుముక్తోఽస్మికర్తవ్యతాబన్ధనవిషయాత్క్రతోః. సచసర్వం తథైవప్రతిపన్నవాన్పుత్రః- అనుశిష్టత్వాత్. తత్రేమంపితురభిప్రాయంమన్వానాఆచష్టేశ్రుతిః- ఏతావత్- ఏతత్పరిమాణంవైఇదంసర్వం- యద్గృహిణాకర్తవ్యం. యదుతవేదాఅధ్యేతవ్యా, యజ్ఞాయష్టవ్యా, లోకాశ్చజేతవ్యాః. (ఏతన్మాసర్వంసన్నయం) సర్వంహిమంభారంమదధీనం మత్తోఽపచ్ఛిద్యాత్మనినిధాయ ఇతః- అస్మాల్లోకాన్మా- మామభునజత్ - పాలయిష్యతీతిలడర్థేలఙ్. ఛన్దసికాలనియమాభావాత్. యస్మాదేవంసమ్పన్నః పుత్రః పితరమస్మాల్లోకాత్కర్తవ్యతాబన్ధనతోమోచయిష్యతి - తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టంలోక్యం - లోకహితంపితురాహుర్బ్రాహ్మణాః. అతఏవ హ్యేనంపుత్రమనుశాసతిలోక్యోఽయంనస్స్యాదితిపితరః. సః-పితాయదా- యస్మిన్కాలేఏవంవిత్-పుత్రసమర్పితకర్తవ్యతాక్రతురస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- మ్రియతే. అథ- తదాఏభిరేవ- ప్రకృతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైఃపుత్రమావిశతి- పుత్రంవ్యాప్నోతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమాత్పితుర్వాఙ్మనఃప్రాణాఃస్వేనాధిదైవికేనరూపేణపృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనాభిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వమావిశన్తి- తైఃప్రాణైస్సహపితాప్యావిశతి- వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావితత్వాత్పితుః.- అహమస్మ్యనన్తావాఙ్మనఃప్రాణాఅధ్యాత్మాదిభేదవిస్తారాఇత్యేవంభావితోహిపితా - తస్మాత్తత్ప్రాణానువృత్తిత్వంపితుర్భవతీతి యుక్తముక్తమేభిరేవప్రాణైస్సహపుత్రమావిశతీతి. సర్వేషాంహ్యసావాత్మాభవతిపుత్రస్యచ. ఏతదుక్తంభవతి-యస్యపితురేవమనుశిష్టఃపుత్రోభవతి- సోఽస్మిన్నేవలోకేవర్తతేపుత్రరూపేణ. నైవమృతోమన్తవ్యఇత్యర్థః తథాచశ్రుత్యన్తరే *సోఽస్యాయమితరఆత్మాపుణ్యేభ్యఃకర్మభ్యఃప్రతిధీయతఇతి. అథేదానీంపుత్రనిర్వచనమాహ-సః- పుత్రోయది- కదాచిదనేన- పిత్రాఅక్ష్ణయా- కోణచ్ఛిద్రతోఽన్తరాఽకృతంభవతికర్తవ్యం - తస్మాత్- కర్తవ్యతారూపాత్పిత్రాఽకృతాత్సర్వస్మాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్పుత్రోముఞ్చతి - మోచయతితత్సర్వంస్వయమనుతిష్ఠన్పూరయిత్వా. తస్మాత్- పూరణేనత్రాయతేపితరంయస్మాత్ - తస్మాత్పుత్రోనామ. ఇదంతత్పుత్రస్యపుత్రత్వం - యత్పితుశ్ఛిద్రంపూరయిత్వాత్రాయతే. సః- పితైవంవిధేనపుత్రేణమృతోఽపిసన్నమృతోఽస్మిన్నేవలోకేప్రతితిష్ఠతి. ఏవమసౌపితాపుత్రేణేమంమనుష్యలోకంజయతి. నతథావిద్యాకర్మభ్యాందేవలోకపితృలోకౌ- స్వరూపలాభసత్తామాత్రేణ. నహివిద్యాకర్మణీస్వరూపలాభవ్యతిరేకేణపుత్రవద్వ్యాపారాన్తరాపేక్షయాలోకజయహేతుత్వంప్రతిపద్యేతే. అథకృతసమ్ప్రత్తికంపితరమేనమేతే- వాగాదయఃప్రాణాదైవాః- హైరణ్యగర్భాఅమృతాః- అమరణధర్మాణఆవిశన్తి. కథమితి. వక్ష్యతి- *పృథివ్యైచైనమిత్యాది. ఏవంపుత్రకర్మాపరవిద్యానాంమనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధ్యార్థతాప్రదర్శితాశ్రుత్యాస్వయమేవ. అత్రకేచిద్వావదూకాఃశ్రుత్యుక్తవిశేషార్థానభిజ్ఞాస్సన్తఃపుత్రాదిసాధనానాంమోక్షార్థతాంవదన్తి. తేషాంముఖాపిధానంశ్రుత్యేదంకృతం *జాయామేస్యాదిత్యాదిపాఙ్క్తంకామ్యంకర్మేత్యుపక్రమేణ, పుత్రాదీనాంచసాధ్యవిశేషవినియోగోపసంహారేణ, చ. తస్మాదృణశ్రుతిరవిద్వద్విషయా- నపరమాత్మవిద్యావిషయేతిసిద్ధం. వక్ష్యతిచ *కింప్రజయాకరిష్యామోయేషాంనోఽయమాత్మాయంలోకఇతి. కేచిత్తుపితృలోకదేవలో

కజయోఽపిపితృలోకదేవలోకాభ్యాంవ్యావృత్తిరేవ- తస్మాత్పుత్రకర్మాపరవిద్యాభిస్సముచ్చిత్యానుష్ఠితాభి స్త్రిభ్యఏతేభ్యోలోకేభ్యోవ్యావృత్తఃపరమాత్మనిజ్ఞానేనమోక్షమధిగచ్ఛతీతిపరమ్పరయామోక్షార్థాన్యేవపుత్రాదిసాధనానీచ్ఛన్తి. తేషామపిముఖాపిధానాయైవమేవ శ్రుతిరుత్తరాక్యరసమ్ప్రత్తికస్యపుత్రిణఃకర్మిణ స్త్రియస్సాత్మనిద్యావిదఃఫలప్రదర్శనాయప్రవృత్తా. నచేదమేవఫలంమోక్షఫలమితిశక్యంవక్తుం- త్రయస్యసమ్బన్ధాత్, మోక్షాతపఃకార్యత్వాచ్చాన్యానాం, *పునఃపునర్జనయతఇతిదర్శనాత్, *యద్ధైతన్నకుర్యాత్ క్షీయతహేతిచక్షయశ్రవణాత్, *శరీరంజ్యోతీరూపమితిచకార్యకరణత్వోపపత్తేః, *త్రయంవా ఇదమితిచనామరూపకర్మాత్మత్వేనోపసంహారాత్,. నచేదమేవసాధనత్రయంసంహతంసత్కస్యచిన్మోక్షార్థం, కస్యచిత్ త్రయాన్నాత్మఫల, మిత్యస్మాదేవవాక్యాదవగన్తుంశక్యం - పుత్రాదిసాధనానాం త్రయాన్నాత్మఫలదర్శనేనైవాప క్షీణత్వాద్వాక్యస్య. ౧౭

ఆ.— వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) పుత్రాదివజ్జాయావిత్తయోరపి ప్రకృతత్వాత్ఫలవిశేషేవినియోగోవక్తవ్యఇత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాత్వితి) నపృథక్- పుత్రకర్మభ్యామితిశేషః. నపృథక్సాధనం- కర్మణస్సాకాశాదితి ద్రష్టవ్యం. భవత్వేవంసాధనత్రయనియమః - తథాపివిద్యాకర్మణీహిత్వాసమనన్తరగ్రన్థేకిమితిపుత్రనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) యథోక్తైచోద్యేపుత్రస్యలోకహేతుత్వజ్ఞాపనార్థంసమ్ప్రత్తివాక్యమిత్యాహ (అతఇతి) అథాతఇతిపదద్వయంవ్యాఖ్యాయసమ్ప్రత్తిపదంవ్యాచష్టే (సమ్ప్రత్తిరితి) కిమిదంసమ్ప్రత్తిదానంనామేత్యాహ (సమ్ప్రత్తిరితీతి) తదేవకర్మవిశదయతి (పుత్రేహీతి) అనేనప్రకారేణేతివక్ష్యమాణప్రకారోక్తిః. అరిష్టాదీత్యాదిపదేనదుస్స్వప్నాదిసఙ్గ్రహః. ప్రత్యాహ- వాక్యత్రయమితిసమ్బన్ధః. పుత్రస్యాహంబ్రహ్మేత్యాదిప్రతివచనేహేతుమాహ (సత్వితి) మయాకార్యంయదధ్యయనాది-తదేనావశిష్టంత్వయాకార్యమితిపుత్రస్యప్రాగనుశిష్టత్వాద్భావేప్రతివచనానుపపత్తిరిత్యర్థః. యద్వైకించేత్యాదివాక్యానాంపుత్రానుమన్త్రణవాక్యైరర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) యద్వైకించేత్యాదివాక్యైర్వాక్యార్థమాహ (యోఽధ్యయనేతి) త్వంబ్రహ్మేతివాక్యవత్త్వంయజ్ఞఇతివాక్యమపిశక్యంవ్యాఖ్యాతుమిత్యాహ (తథేతి) బ్రాహ్మణార్థంసఙ్గృహ్ణాతి (మత్కర్తృకాఇతి) త్వంలోకఇత్యస్యవ్యాఖ్యానం (యేవైకేచేత్యాది) తత్రపదార్థానుక్త్వావాక్యార్థమాహ (ఇతఇతి) కిమితిత్వత్కర్తృకమధ్యయనాదికమపిసమ్బధ్యతే- త్వయైవకింనానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (ఇతఊర్ధ్వమితి) కర్తవ్యతైవబన్ధనం. తద్విషయఃక్రతుః - సఙ్కల్పః. తస్మాదితియావత్. సపుత్రఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సచేతి) తత్రైత్యుక్తానుశాసనోక్తిః. ఏతన్మాసర్వమిత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (సర్వంహీతి) అనద్యతనేభూతేఽపివిహితస్యలజోభవిష్యదర్థత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఛన్దసీతి) పుత్రానుశాసనస్యఫలవత్త్వమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కృతసమ్ప్రత్తికస్సపితాకింకరోతీత్యపేక్షాయామాహ (సపితేతి) కోఽయంప్రవేశః- నహివిశిష్టస్యకేవలస్యవాఽభిలేసర్వత్రప్రవేశస్సమ్భవతి-అతఆహ (అధ్యాత్మేతి) హేతుః- మిథ్యాజ్ఞానాదిః. వాగాదిష్వావిష్టేష్వపికుతోఽర్థాన్తరస్యపితురావేశధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాగితి) తద్భావిత్వమేవస్ఫోరయతి (అహమితి) భావనాఫలమాహ (తస్మాదితి) పుత్రవిశేషణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వంపితుస్తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) మృతస్యపితుర్జీవతో లోకాద్వ్యావృత్తస్యకథంయథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదుక్తమితి) పుత్రరూపేణాత్రస్థితిమేవవిభజతే (నైవేతి) మృతఃపితాఽనుశిష్టపుత్రాత్మనాత్రవర్తతే- నాస్మాదత్యన్తంవ్యావృత్తః. ఫలరూపేణచపరత్రేతిభావః. ఉక్తేఽర్థఐతరేయశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) షష్ఠీప్రథమాభ్యాంపితాపుత్రావుచ్యేతే. సయదీత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) అకృత, మకృతా, దితిచ్ఛేదః. తస్మాదితిప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (పూరణేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (ఇదంతదితి) పుత్రవైశిష్ట్యంనిగమయతి (సపితేతి) పుత్రేణైతల్లోకజయముపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తాత్పుత్రాద్విద్యాకర్మణోర్విశేషమాహ (నతథేతి) కిఖంతర్హితాభ్యాంపితాతౌజయతి- తత్రాహ (స్వరూపేతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అనుశిష్టపుత్రేణైతల్లోకజయిసంపితరమధికృత్యఅథైనమిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాకరోతి (అథేతి) పుత్రప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఆవేశప్రకారబుభుత్సాయాముత్తరవాక్యప్రవృత్తింప్రతిజానీతే (కథమిత్యాదినా) పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యంపక్షంవృత్తానువాదపూర్వకముత్థాపయతి (ఏవమితి) అత్రేతిన్యైదికాన్నిర్ధారయితుంనశక్తమ్. బహువదనశీలత్వేహేతుః (శ్రుత్యాదీతి) మోక్షార్థతాంబుణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంవదన్తీతిశేషః. మీమాంసకపక్షం ప్రకృతశ్రుతివిరోధేనదూషయతి (తేషామితి) కథమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతేరాదిమధ్యావసానాలోచనయాపుత్రాదేస్సంసారఫలత్వావగమాన్నముక్తిఫలతేత్యాహ (జాయేత్యాదినా) పుత్రాదీనాంచేతిచకారాత్ *ఏతావాన్వైకామఇతివాక్యసఙ్గ్రహః. యదుక్తమృణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంపుత్రాదేర్ముక్తిఫలతేతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) పుత్రాదేఃశ్రుతంసంసారఫలత్వంబహాముక్తంతచ్ఛబ్దః. శ్రుతిశబ్దేస్మృతేరుపలక్షణార్థః. శ్రుతిస్మృత్యోరవిరక్తవిషయత్వేవాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) మీమాంసకపక్షంనిరాకృత్యభర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) మనుష్యలోకజయస్తతోవ్యావృత్తిర్యథేత్యపరేఽర్థః. పుత్రాదిసాధనాధీనతయాలోకత్రయవ్యావృత్తావపికథంమోక్షస్సమ్పద్యతే- నహిపుత్రాదీన్యేవముక్తిసాధనాని- విరక్తత్వవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) *పృథివ్యైచేత్యాద్యోత్తరాశ్రుతిరేవమీమాంసకమతవద్భర్తృప్రపఞ్చమతమపినిరాకరోతీతిదూషయతి (తేషామితి) కథంసాతన్మతంనిరాకరోతీత్యాశఙ్క్యశ్రుతింవిశినష్టి (కృతేతి) త్రయాన్నాత్మోపాసితుస్తదాప్తివచనవిరుద్ధంపరమతమిత్యయుక్తం- తదాప్తైరేవముక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తథాపికథంయథోక్తంఫలంమోక్షోనభవతి- తత్రాహ (మేధేతి) త్రయాన్నాత్మనోజ్ఞానకర్మజన్యత్వేహేతుమాహ (పునఃపునరితి) సూత్రాత్పరముక్తత్వేహేత్వన్తరమాహ (యద్ధైతదితి) కార్యకరణత్వశ్రుతేరపినాత్రభావోనముక్తిరిత్యాహ (శరీరమితి) అవిద్యాతదుత్థద్వైతలస్యత్రయాత్మక

ఉ.— పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతి సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతి॥ ౧౮

త్వేనోపసంహారాత్తదాత్మసూత్రభావో బన్ధానన్యూనః- సముక్తిరితియుక్త్యన్తరమాహ (త్రయమితి) నన్వవిరక్తస్యాజ్ఞస్య సూత్రాప్తిఫలమపి - క ర్మాదివిరక్తస్య విదుషో ముక్తిఫలమితివ్యవస్థితిః. నేత్యాహ (నచేదమితి) సహి ॰పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యైకవాక్యతయైకస్యసకృచ్ఛ్రుతస్యానేకార్థత్వం- ॰ ఖి వ్యతే హితథా వాక్యనితిన్యాయాదిత్యర్థః. ౧౭

రం.— మనుష్యలోకస్య పుత్రేణ జయ్యత్వప్రకారమాహ (అథాతస్సమ్ప్రత్తిరిత్యాదినా) సమ్ప్రత్తిః- సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తి రితివక్ష్యమాణస్యకర్మణో నామధేయం. పుత్రే హి స్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానం కరోత్యనేన ప్రకారేణ పితా - తేన సమ్ప్రత్తిసంజ్ఞమిదం కర్మ. తస్మి న్కాలే కర్తవ్యమిత్యత్రాహ (యదా ప్రైష్యన్ మన్యతే) స పితా యదా- యస్మిన్ కాలే ప్రైష్యన్ మన్యతే- అరిష్టదర్శనేన మరిష్యామీతి మన్య తే. అథ-తదా పుత్రమాహ- పుత్రమాహూయాహేత్యర్థః. కిమితి. (త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి) స పుత్రః ప్రత్యాహ- పితురుక్తాము క్తిం ప్రత్యుత్తరయతి. కిమితి. (అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి) అస్యార్థం శ్రుతిరేవ వ్యాచష్టే. తత్ర త్వం బ్రహ్మేతి పితుః ప్రథమవాక్య స్యార్థమాహ (యద్వై కించానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతేతి) యత్కించానూక్తం - అధీతమనధీతం చ. తస్య సర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యేత స్మిన్ పదే ఏకతా- ఏకత్వమిత్యర్థః. యోఽధ్యయనవ్యాపారో మే కర్తవ్య ఆసీదేతావన్తం కాలం వేదవిషయః- స ఇతః ఊర్ధ్వం త్వం- బ్రహ్మశబ్దార్థభూతః త్వమేవ. త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. అథ ద్వితీయం త్వం యజ్ఞ ఇతి పితుర్వాక్యం వ్యాచష్టే (యే వై కేచ యజ్ఞాస్తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతేతి) యే యజ్ఞాః - అనుష్ఠితా అననుష్ఠితాశ్చ. తే సర్వే త్వం యజ్ఞ ఇత్యత్ర యజ్ఞశబ్దస్యార్థః. తతశ్చ యో యజ్ఞాదివ్యాపారో మయానుష్ఠిత ఏతావన్తం కా లం - మే కర్తవ్యస్స యజ్ఞశబ్దార్థస్సర్వోఽపి త్వమేవ - త్వదధీనోఽస్త్వితి యావత్. అథ త్వం లోక ఇతి తృతీయపితృవాక్యస్యార్థమాహ (యే వై కేచ లోకా స్తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతేతి) యే కేచ లోకాః- జితా అజితాశ్చ తే సర్వే లోకశబ్దార్థః. తతశ్చ యే లోకా మయా ఏతావన్తం కాలమజితా జేతవ్యా శ్చ లోకశబ్దార్థభూతాః- తే సర్వే త్వమేవ. త్వయా సాధ్యా ఇతి త్వం లోక ఇత్యస్యార్థ ఇతి భావః. అతః అహం బ్రహ్మేత్యాదిపుత్రవాక్యానామప్యేవమే వ పితృక్తవాక్యత్రయార్థాభ్యుపగమోఽర్థ ఇతి చ భావః. అథైవం పుత్రం ప్రతివక్తుః పితుస్తాత్పర్యమాహ శ్రుతిః (ఏతావద్వా ఇదం సర్వమేతన్మా సర్వం సన్నయమితోఽభునజదితి) లోకే గృహిణాం కర్తవ్యం సర్వమిదం- వేదయజ్ఞలోకాత్మకమేతావద్వా- ఏతావదేవ. ఏతత్సర్వం- వేదయజ్ఞలోకాత్మ కమయం- పుత్రస్స్వయమేవ భూత్వా- స్వాసమ్పాదితవేదయజ్ఞలోకచ్ఛిద్రపూరకో భూత్వేతి యావత్. ఇమం భారం స్వాత్మని నిధాయ ఇతః - అస్మా ల్లోకాన్మా- మామభునజత్-పాలయిష్యతి. ఇత్యభిప్రాయవాన్పితా పుత్రాయ- అన్తకాల ఏవం బ్రవీతీతి శేషః. లృడర్థే లజ్. ఇతిర్మన్త్రివ్యాఖ్యానసమా ప్తౌ. (తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి) తస్మాత్-ఏవం త్వం బ్రహ్మేత్యాదిమన్త్రేణోక్తత్వాత్ ఏవం పిత్రాఽనుశిష్టం పుత్రం లోక్యం-లో కసాధనమాహుః. తస్మాత్-తథా తస్య పుత్రస్య లోక్యత్వసిద్ధిహేతోః. లోక్యత్వసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. ఏనం- పుత్రమనుశాసతి-పితర ఇతి శేషః. ఏవ మనుశాసనస్య ఫలమాహ (స యదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిత్ - ఏవం పుత్రానుశాసనం కృతవాన్ సః - పితా యదా అస్మాల్లోకా త్ప్రైతి- పరలోకం గచ్ఛతి. అథ- తదా ఏభిరేవ- స్వీయైః ప్రాణైః- వాఙ్మనః ప్రభృతిభిః పుత్రమావిశతి - పుత్రో భూత్వా యజ్ఞాదికమయమేవ కరోతి. ఏవమనుశిష్టేన పుత్రేణ కృతం సర్వం పుణ్యం కర్మ పరలోకగతస్య పితుస్స్వానుష్ఠితసుకృతవదుపకారకం భవతీత్యర్థః. కించ (స యద్యనేన కిఞ్చిదక్ష్ణ యాఽకృతం భవతి తస్మాదేనం సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతీతి) సః-ఏవమనుశిష్టః పుత్రః యది-కదాచిత్ అనేన- పిత్రా కించిత్కర్తవ్యమక్ష్ణయా-కోణచ్ఛి ద్రతోఽన్తరా అకృతం- నకృతం భవతి- తస్మాత్ -కర్తవ్యరూపాత్ పిత్రా అకృతాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్ సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతి - మోచయ తి. పిత్రా యద్యన్న కృతం - తత్తత్సర్వం స్వయమనుతిష్ఠన్ పితుర్న్యూనతాం పూరయిత్వా తేన పూరణేన త్రాయత ఇతి భావః. (తస్మాత్పుత్రో నా మేతి) ఏవమనుశిష్టః పుత్రో హి పూర్వోక్తరీత్యా పూరణేన పితుస్త్రాణాత్ పుత్రో నామ భవతీత్యర్థః. తతశ్చైవమనుశాసనగ్రహణం తథానుష్ఠానం చ పు త్రస్య న కేవలం పితురేవోపకారకం- కింతు పుత్రస్యాపి- అన్యథా హి తస్య పుత్రత్వసిద్ధిరేవ న స్యాదితి భావః. ఉపపాదితం పుత్రేణ మనుష్యలోకజయప్ర కారం నిగమయతి (స పుత్రేణైవాస్మిల్లోకే ప్రతితిష్ఠతీతి) సః - పితా ఏవంవిధేన పుత్రేణ మృతోఽపి సన్నమృతోఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి. ఏవమ సౌ పితా పుత్రేణ మనుష్యలోకం జయతీతి భావః. ఏవం పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థేషు పుత్రేణ పితుర్మనుష్యలోకజయప్రకారముక్త్వా అవశిష్టం ॰కర్మణా పి తృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇత్యుక్తమర్థముపపాదయితుం ప్రస్తౌతి (అథైనమేతే దైవాః ప్రాణా అమృతా ఆవిశన్తీతి) అథైనం- ఏవం పుత్రే నిక్షిప్త భారం పరలోకగతం పుణ్యవిద్యాకర్మాణం పురుషమమృతాః- అమోఘాః. తత్ర హేతుః. దైవాః- మానుషేన్ద్రియవిలక్షణాః ప్రాణశబ్దవాచ్యా మనఆద యః ఆవిశన్తీత్యర్థః. ౧౭

శం.— పృథివ్యై- పృథివ్యాశ్చ ఏనమగ్నేశ్చ దైవీ - అధిదైవాత్మికా వాగేనం- కృతసమ్ప్రత్తికమావిశతి. సర్వేషాం హి వాచ ఉపాదా నభూతా దైవీ వాక్ పృథివ్యగ్నిలక్షణా. సా హ్యాధ్యాత్మికాసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధా విదుషస్తద్దోషాపగమే ఆవరణభఙ్గ ఇవోదకం ప్రదీపప్రకాశవచ్చ వ్యా ప్నోతి. తదేతదుచ్యతే పృథివ్యా అగ్నేశ్చైనం దైవీ వాగావిశతీతి. సా చ దైవీ వాగనృతాదిదోషరహితా శుద్ధా- యయా వాచా దైవ్యా యద్యదేవ ఆత్మనే పరస్మై వా వదతి- తత్తద్భవతి. అమోఘాఽప్రతిబద్ధాఽస్య వాగ్భవతీత్యర్థః. ౧౮

ఉ.—— దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతి॥ ౧౯
అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరగ్ శ్చాసఞ్చరగ్ శ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి స ఏవం విత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవగ్ం స యథైతాం దేవతాగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్త్యేవగ్ం హైవం విదగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి। యదు కిం చేమాః ప్రజాః శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతి పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి॥ ౨౦

ఆ.—— పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన పఞ్చద్వయం ప్రతిషిష్యతదుత్తరాణి వ్యాచష్టే (పృథివ్యా ఇతి) ఏనమిత్యుక్తమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏనమితి) కథం పునస్సూత్రాత్మభూతా వాగుపాసకమావిశతి- తత్రాహ (సర్వేషాం హీతి) తద్ధి తదాకారభేదాదవిరుద్ధమిత్యాశైవ వాగితి దుష్టివిశేషణాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సాహీతి) దైవ్యాం వాచి దోషవిగమను త్తరవాక్యేన సాధయతి (సా చేతి) ఏద్వ్యా వాచః స్వరూపం సత్త్రి వతి (అమోఘేతి) ౧౮

రం.—— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతీతి) పృథివ్యై చేతిచతుర్థీ పఞ్చమ్యర్థా- అగ్నేరిత్యస్య నరదర్శనాత్. పృథివ్యాశ్చ అగ్నేశ్చ దైవీ వాగేనం- పరలోకగతం పురుషమావిశతీత్యర్థః. • ఏతస్యైవ వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి ప్రాగుక్తేః వాచః పృథివ్యాయతనకత్వాత్ అగ్న్యధిష్ఠితత్వాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యాం దైవీవాగావిశతీతి భావః. దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ (సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతీతి) యయా- వాచా యద్యద్వదత్యనుకూలం ప్రతికూలం వా- తత్తద్భవత్యేవ చేన్నియమేన- సా దైవీ వాక్. శాపానుగ్రహాదిసమర్థా వాక్ దైవీత్యర్థః. ౧౮

శం.—— తథా- దివశ్చైనం ఆదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి. తచ్చ దైవం మనః- స్వభావనిర్మలత్వాద్యేన మనసాఽసావానన్ద్యేవ భవతి- సుఖ్యేవ భవతి. అథో- అపి న శోచతి- శోకాదినిమిత్తాసంయోగాత్. ౧౯

ఆ.—— వాచి దర్శితం న్యాయం మనస్యతిదిశతి (తథేతి) యన్మనః స్వభావనిర్మలత్వేన దైవమిత్యుక్తం- తదేవ విశినష్టి (మన ఇతి) అసావితి విద్వదుక్తిః. యేన మనసా విద్వాన్న శోచత్యపి తద్ధేత్వభావాత్ - తద్దైవమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౯

రం.—— (దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతీతి) ✻ అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ మనసోఽధిష్ఠానభూతాయా దివః- ఆకాశాత్, అధిష్ఠాతురాదిత్యాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం పుణ్యకర్మాణం దైవం మన ఆవిశతీత్యర్థః. దైవమనసో లక్షణమాహ (తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతీతి) యేన మనసా పురుషస్సదా సుఖీ భవతి, న చ శోకం ప్రాప్నోతి,- తద్దైవం మనః. అమోఘసఙ్కల్ప మానసైకకారణం మనో దైవం మన ఇత్యర్థః. ౧౯

శం.—— తథా- అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి. స వై దైవః ప్రాణః కింలక్షణ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్సఞ్చరన్- ప్రాణిభేదేషు. అసఞ్చరన్- సమష్టివ్యష్టిరూపేణ. అథవా- సఞ్చరన్ జఙ్గమేషు. నసఞ్చరన్ స్థావరేషు. న వ్యథతే- న దుఃఖనిమిత్తేన భయేన యుజ్యతే. అథో- అపి న రిష్యతి- న వినశ్యతి. న హింసామాపద్యతే. స యో యథోక్తమేవం వేత్తి త్రయ్యన్నాత్మదర్శనం- సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి- సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణో భవతి, సర్వేషాం భూతానాం మనో భవతి, వాగ్భవతీత్యేవం సర్వభూతాత్మతయా సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వకృచ్చ- యథైషా పూర్వసిద్ధా హిరణ్యగర్భదేవతా- ఏవమేవ. నాస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వకృత్త్వే వా క్వచిత్ప్రతిఘాతః. కిం చ- స ఇతి దృష్టాన్తనిర్దేశః. యథైతాం హిరణ్యగర్భదేవతామిజ్యాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- పాలయన్తి. పూజయన్తి. ఏవం హైవం విదం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- ఇజ్యాదిలక్షణాం పూజాం సతతం ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. అథేదమాశఙ్క్యతే- సర్వప్రాణినామాత్మా భవతీత్యుక్తం- తస్య చ సర్వప్రాణికార్యకరణాత్మకత్వే సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైస్సమ్బధ్యత ఇతి. తన్న- అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాత్. పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధీనాం హ్యాక్రోశాదౌ దుఃఖసమ్బన్ధో దృష్టోఽనేనాహమాక్రుష్ట ఇతి- అస్య తు సర్వాత్మనో య ఆక్రుశ్యతే, యశ్చాక్రోశతి,- తయోరాత్మత్వబుద్ధివిశేషాభావాన్న తన్నిమిత్తం దుఃఖముపపద్యతే. మరణదుఃఖవచ్చ- నిమిత్తాభావాత్. యథా హి కస్మింశ్చిన్మృతే కస్యచిద్దుఃఖముత్పద్యతే మమాసౌ పుత్రో భ్రాతా చేతి పుత్రాదినిమిత్తం. తన్నిమిత్తాభావే తన్మరణదర్శినోఽపి నైవ దుఃఖముపజాయతే. తథేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నాత్మనో మమతాదిదుఃఖనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానాదిదోషాభావాన్నైవ దుఃఖముపజాయతే. తదేతదుచ్యతే- యత్ ఉ కిం చ- యత్కిం చేమాః ప్రజాః శోచన్తి- అమైవ- సహైవ ప్రజాభిస్తత్- శోకాదినిమిత్తం దుఃఖం సంయుక్తం భవత్యాసాం- ప్రజానాం. పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిజనితత్వాత్. సర్వాత్మనస్తు కేన సహ కిం సంయుక్తం భవేద్వియుక్తం వా. అముం తు ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానం పుణ్యమేవ- సుఖమేవ. ఫలమభిప్రేతం పుణ్యమితి. నిరతిశయం హి తేన పుణ్యం కృతం - తేన తత్ఫలమేవ గచ్ఛతి. న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతి- పాపఫలస్యావసరాభావాత్పాపం- ఫలం దుఃఖం న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.—— మనస్యుక్తం న్యాయం ప్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) తమేవ దైవం ప్రాణం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (స వా ఇతి) స ఏవంవిదిత్యాది వ్యాచష్టే (స యఇతి) ఇతిరత్ర లాభార్థః. న కేవలం యథోక్తమేవ విద్యాఫలం- కింతు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కిం చేతి) సర్వభూ

ఉ:— అథాతో వ్రతమీమాꣳసా ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజే తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే ఈక్షామ్యహమితి ,చక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రమేవమన్యాని కర్మాణి యథా కర్మ తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే తాన్యాప్నోత్తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షుః శ్రామ్యతి శ్రోత్రమథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే అయం వై నః శ్రేష్ఠో యః సఞ్చరꣳశ్చాసఞ్చరꣳశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవꣳస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౨౧

తాత్మత్వేఽపి తద్దోషయోగాత్ప్రాజాపత్యం పదమనాదేయమిత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (అథేతి) సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైరేతస్యా దూర్ధ్వం నశబ్దో వ్యాఖ్యాతవ్యః. సర్వాత్మకేఽపి విదుష్యేకైకభూతనిష్ఠదోషయోగో నాస్తీత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరిచ్ఛిన్నేతి) అపరిచ్ఛిన్నధీత్వేఽపి సూత్రాత్మకే విదుషి సర్వభూతాన్తర్భావాత్తద్దుఃఖాదియోగః స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య జఠరకుహరవిపరివర్తిక్రిమికీటాదిదోషైరస్మాకమసంసర్గవత్ప్రకృతేఽపి సమ్భవాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (మరణేతి) నోపపద్యతే విదుషో దుఃఖమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) క్షేత్రస్య స్వహస్తాద్యభిమానవతః సద్దుఃఖాదియోగవద్విదుషః సూత్రాత్మనః స్వాంశభూతసర్వభూతాభిమానినః సద్దుఃఖాదిసంసర్గః స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) మమతాదీత్యాదిపదేనాహంతాగ్రహణం. తదేవ దుఃఖనిమిత్తం మిథ్యాజ్ఞానం. ఆదిశబ్దేన రాగాదిరుక్తః. ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) సుఖమేవ గచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః. ఫలరూపేణ వర్తమానస్య కథం కర్మసమ్బన్ధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఫలమితి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (నిరతిశయమితి) ౨౦

రం.— (అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతీతి) * అథైతస్య ప్రాణస్యాపః శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ అధిష్ఠానభూతాభ్యోఽద్భ్యః, అధిష్ఠాతుశ్చన్ద్రాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం దైవః ప్రాణ ఆవిశతీత్యర్థః. తస్య లక్షణమాహ (స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరꣳశ్చాసఞ్చరꣳశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతీతి) అత్ర సఞ్చరన్నితి దృష్టాన్తార్థం. యథా అసఞ్చరన్ న వ్యథతే- న శ్రాన్తో భవతి. తథా సఞ్చరన్నపి మోన వ్యథతే, అథో- అపి చ. న రిష్యతి- * రిష్ క్షయే. న నశ్యతి. స వై- స ఏవ దైవః ప్రాణ ఇత్యర్థః. అప్రతిహతగమనాదివ్యాపారహేతుర్హి సో స్థానః ప్రాణో దైవః ప్రాణ ఇతి భావః. పృథివ్యగ్ని ద్యావాదిత్యాప్చన్ద్రరూపదేవతాప్రసాదాదేవాస్య మనో వాక్ప్రాణా ఏవంవిధా భవన్తీత్యర్థః. ఏవం జీవోపకరణానాం తేషాం మనో వాక్ప్రాణానాం పరలోకే ఆత్మోపకారకత్వశక్త్యతిశయముక్త్వా ఏవంవిదః ఫలమాహ (స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవమితి) యథా ఏషా - పూర్వోక్తా వాగిన్ద్రియాదిదేవతా సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి. అత్ర వాఙ్మనః ప్రాణదేవతానాం సర్వభూతాత్మత్వం నామ సర్వభూతాన్తర్వర్తిజ్ఞానతత్ప్రేరణసామర్థ్యం. ఏవం సోఽయమపి భవతి- య ఏవంవిత్- ప్రాణాదీనాం పరలోక ఆత్మోపకారకత్వశక్త్యతిశయం జానన్. సర్వభూతాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రైషా దేవతేతి జాతావేకవచనం- పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాదీనాం బహుత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (స యథైతాం దేవతాం సర్వాణి భూతాన్యవన్తీతి) స యథా- స దృష్టాన్తో యథా- ఏవమేవేదమిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతామిత్యాదినా) ఏతాం వాగాదిదేవతాం యథా సర్వేఽపి జన్తవః అవన్తి- * అవ రక్షణగతికాన్త్యాదిషు. పూజయన్తీత్యర్థః. ఏవంవిదం- పూర్వోక్తవాగాద్యుపకారవిశేషవిదమప్యేవమేవ సర్వాణి భూతాని పూజయన్తీత్యర్థః. నన్వేవంవిదస్సర్వభూతప్రేరకత్వే తాని తాని భూతాని తత్తత్పాపకర్మసు ప్రేరయతస్తస్య తత్పాపం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదు కిఞ్చేమాః ప్రజాశ్శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతీతి) యదు- యస్మాద్వాగాదిదేవతోపాసకప్రేరణప్రయుక్తాదేవ పాపాద్ధేతోరిమాః ప్రజాః కిఞ్చ- కిఞ్చన శోచన్తి- తత్- ప్రజాశోకనిమిత్తం పాపం ఆసాం- ప్రజానామేవ భవతి. అమా- సహ. సద్య ఇత్యర్థః. * అమా సహ సమీపే చేతి నైఘుణ్టుకాః. న త్వేవంవిదః ప్రేరయితురపి తత్పాపం భవతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతీతి) యస్మాదముముపాసకం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టవాగాద్యుపాసనప్రయుక్తం పుణ్యమేవ గచ్ఛతి- ప్రాప్తం,. తేన చ పుణ్యేనాయం పూర్వోక్తవాగాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తః,- అతస్తద్దేవతావదేవాస్యాపి న పాపసమ్బన్ధగన్ధ ఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికే ఉక్తార్థసిద్ధ్యర్థం దృష్టాన్తం శిక్షయతి (న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీతి) తత్తత్పాపకర్మసు ప్రవర్తకానామపీన్ద్రియాధిష్ఠాతృదేవతానాం యథా తత్పాపం న ప్రాప్నోతి - తాదృశో మహిమా హి తేషాం - అతస్తద్వదేవ తద్విదో తత్సాయుజ్యం ప్రాప్తస్య న సర్వభూతప్రేరణకృతపాపప్రసక్తిరితి భావః. ౨౦

శం.— * త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యవిశేషేణ వాఙ్మనః ప్రాణానాముపాసనముక్తం- నాన్యతమగతో విశేష ఉక్తః. కిమేవమేవ ప్రతిపత్తవ్యం- కిం వా విచార్యమాణే కశ్చిద్విశేషో వ్రతం- ఉపాసనం ప్రతి ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి. ఉచ్యతే- అథాతః- అనన్తరం వ్రతస్య- ఉపాసనస్య మీమాంసా- ఉపాసనకర్మవిచారణేత్యర్థః. ఏషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా ప్రవర్తతే. తత్ర (ప్రజాపతిః) హశబ్దః కిలార్థే. ప్రజాపతిః కిల ప్రజాః సృష్ట్వా కర్మాణి- కరణాని వాగాదీని. కర్మార్థాని హి తానీతి కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ససృజే- సృష్టవాన్ వాగాదీ

నికరణానీత్యర్థః. తానిపునస్సృష్టాన్యన్యోన్యేన- ఇతరేతరమస్పర్ధన్త- స్పర్ధాం- సఙ్ఘర్షంచక్రుః. కథం. వదిష్యామ్యేవ- స్వవ్యాపారాద్వదనాదనుపర
తైవాహంస్యామితివాగ్వ్రతందధ్రే- ధృతవతీ. యద్యన్యోపిమత్సమో వాస్తి స్వవ్యాపారాదనుపరన్తుంశక్తః - సోఽపిదర్శయత్వాత్మనోవీర్యమితి. తథా
ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షుః. శ్రోష్యామ్యహమితిశ్రోత్రం. ఏవమన్యాన్యపికర్మాణి- కరణానియథాకర్మ - యద్యద్యస్యకర్మ యథాకర్మ. తాని- క
రణానిమృత్యుః - మారకః శ్రమః- శ్రమరూపీభూత్వాఉపయేమే- సఙ్జగ్రాహ. కథం. తాని- కరణానిస్వవ్యాపారేప్రవృత్తాన్యాప్నోత్- శ్ర
మరూపేణాత్మానందర్శితవాన్. ఆప్త్వాచతాన్యవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్మృత్యుః. స్వకర్మభ్యఃప్రచ్యావితవానిత్యర్థః. తస్మాదద్యత్వేపివదనే
స్వకర్మణిప్రవృత్తావాక్ శ్రామ్యత్యేవ- శ్రమరూపిణామృత్యునాసంయుక్తా స్వకర్మతఃప్రచ్యావ్యతే. తథాశ్రామ్యతిచక్షుః. శ్రామ్యతిశ్రోత్రం.
అథేమమేవ- ముఖ్యంప్రాణంనాప్నోత్- నప్రాప్తవాన్మృత్యుః శ్రమరూపీ. యోఽయంమధ్యమః ప్రాణః- తం. తేనాద్యత్వేపిఅశ్రాన్తఏవకర్మణి
ప్రవర్తతే. తాని- ఇతరాణికరణానితంజ్ఞాతుందధ్రిరే- ధృతవన్తిమనః. అయంవైనః - అస్మాకంమధ్యేశ్రేష్ఠః - ప్రశస్యతమః. అభ్యధికః. య
స్మాద్యఃసఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చనవ్యథతే, అథోనరిష్యతి,. హన్తాస్యైవ - ప్రాణస్యసర్వేవయంరూపమసామ - ప్రాణమాత్మత్వేనప్రతిప
ద్యామహే. ఏవం వినిశ్చిత్యత ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్ - ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేనప్రతిపన్నాః ప్రాణవ్రతమేవదధ్రిరే అస్మద్వ్రతానినమృ
త్యోర్వారణాయపర్యాప్తానీతి. యస్మాత్ప్రాణేనరూపేణరూపవన్తీతరాణిచలనాత్మనా, స్వేనచప్రకాశాత్మనా,. నహిప్రాణాదన్యత్రచలనాత్మక
త్వోపపత్తిః. చలనవ్యాపారపూర్వకాణ్యేవహిసర్వదాస్వవ్యాపారేషులక్ష్యన్తే. తస్మాదేతే- వాగాదయఃఏతేన- ప్రాణాభిధానేనాఖ్యాయన్తే-అభిధీయ
న్తే ప్రాణాఇత్యేవం. యఏవం ప్రాణాత్మతాంసర్వకరణానాం, వేత్తి ప్రాణశబ్దాభిధేయత్వం, చ - తేనహవావ- తేనైవవిదుషాతత్కులమాఖ్యాతమా
చక్షతేలౌకికాః- యస్మిన్కులేసవిద్వాన్జాతోభవతి- తత్కులంవిద్వన్నామ్నైవప్రథితంభవతిఅముష్యేదంకులమితి-యథాతాపత్యఇతి. యఏవం-
యథోక్తంవేదవాగాదీనాంప్రాణస్వరూపతాంప్రాణాఖ్యత్వంచ- తస్యైతత్ఫలం. కించ- యఃకశ్చిత్ఉహఏవంవిదా- ప్రాణాత్మదర్శినాస్పర్ధతేత
త్ప్రతిపక్షీసన్- సోఽస్మిన్నేవశరీరేఽనుశుష్యతి- శోషముపగచ్ఛతి. అనుశుష్యహైవ - శోషంగత్వైవాన్తతః - అన్తేమ్రియతే. నసహసోపద్రుతో
మ్రియతే. ఇతి- ఏవముక్తమధ్యాత్మంప్రాణాత్మదర్శనముక్త్వోపసంహారోఽధిదైవతప్రదర్శనార్థః. ౨౧

ఆ.— అథేత్యాదివాక్యస్యవక్తవ్యశేషాభావాదానర్థక్యమాశఙ్క్య వ్యవహితోపాసనానువాదేనతదఙ్గవ్రతవిధానార్థముత్తరంవాక్యమిత్యా
నర్థక్యంపరిహరతి (తఏతఇత్యాదినా) వ్రతమిత్యవశ్యానుష్ఠేయంకర్మోచ్యతే. జిజ్ఞాసాయాస్సత్త్వమతశ్శబ్దార్థః. ఉపాసనోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థం
కథయతి (అనన్తరమితి) విచారణామేవస్ఫారయతి (ఏషామితి) ప్రవృత్తాయాం మీమాంసాయాంప్రాణవ్రతమభగ్నత్వేనధారణీయమితిని
ర్ధారణార్థమాఖ్యాయికాంప్రణయతి (తత్రేత్యాదినా) కథంవాగాదికరణేషుకర్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాణీతి) తదీయస్సృష్టేరు.
పయోగముపదర్శయితుంభూమికాంకరోతి (తానీతి) స్పర్ధాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) యథాకర్మ- స్వీయం
స్వీయంవ్యాపారమనుసృత్యవ్రతందధ్రిరేవాగాదీనికరణానీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్వాగాదిషుశ్రమద్వారాస్వకర్మప్రచ్యుతిరాసీదిత్యత్రకార్యలిఙ్గకమను
మానంప్రమాణయతి (తస్మాదితి) వాగాదీనాంభగ్నవ్రతత్వనిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రజాపతేఃప్రాణేమృత్యుగ్రస్తత్వాభావేకార్యలిఙ్గకము
నుమానంసూచయతి (తేనేతి) ప్రవర్తతే- ప్రాణఇతిసమ్బన్ధః. తథాపికథంప్రాణస్యైవవ్రతంధార్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తానీతి) జ్ఞాపనార్థ
మనుసన్ధానప్రకారమేవదర్శయతి (అయమితి) తస్యశ్రైష్ఠ్యేహేతుమాహ (హన్తేతి) ఇతిశబ్దంవ్యాకరోతి (ఏవంవినిశ్చిత్యేతి) అస్మాకం- వా
గాదీనాంవ్రతానిమృత్యోర్వారణాయనపర్యాప్తానీతివినిశ్చిత్యదధ్రిరేప్రాణవ్రతమేవేతిసమ్బన్ధః. ప్రాణరూపత్వముక్త్వాకరణానాంతన్నామత్వమా
హ (యస్మాదితి) యస్మాదిత్యస్యతస్మాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. ప్రాణరూపంచలనాత్మకత్వమితికుతోనిశ్చీయతే- తత్రాహ (నహీతి) తర్హికా
రణేషుప్రకాశాత్మకత్వమేవ- నచలనాత్మకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలనేతి) సమ్ప్రతిఉదాహరణమాహ (యఏవమితి) తదేవస్పష్టయతి (య
స్మిన్నితి) తపతీ- సూర్యసుతా. తస్యాఃవంశస్తాపత్యః. కస్యేదంఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాంపూర్వోక్తమేవస్ఫుటయతి (యఏవమిత్యాదినా) నకేవలంవిద్యా
యాయథోక్తమేవఫలం - కింతుఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) ప్రాణవిదాసహస్పర్ధానకర్తవ్యేతిభావః. ఇత్యధ్యాత్మమిత్యస్యానర్థక్యమాశ
ఙ్క్యాహ (ఇత్యేవమితి) ౨౧

౨౦.— ఏవమత్రవాఙ్మనఃప్రాణానాంసాధారణ్యేనోపాస్యత్వముక్తం. తత్రప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యనిర్ధారణాయారభతే (అథాతోవ్రత
మీమాంసేతి) అథ- అనన్తరంఅతః - ఏతావత్పర్యన్తంసామాన్యేనవాఙ్మనఃప్రాణానాంత్రయాణామప్యుపాసనస్యోక్తత్వాత్- వ్రతస్య- ఉపాస
నాత్మకవ్రతస్యమీమాంసా- విచారః. ప్రవర్తతఇతిశేషః. ఏతేషాంత్రయాణాంమధ్యేకింవిషయకముపాసనంముఖ్యతయాకర్తవ్యమితివిచార్యతఇతి
యావత్. (ప్రజాపతిర్హకర్మాణిససృజఇతి) హః ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః-చతుర్ముఖః. ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యార్థస్సర్వేశ్వరోవా చతుర్ముఖద్వారా
కర్మాణి- కర్మజ్ఞానేన్ద్రియాణివ్యష్టిరూపాణిససృజే- సృష్టవానిత్యర్థః. (తానిసృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త) ఏవంసృష్టానితాని- ఇన్ద్రియాణిపరస్ప
రంస్వస్వవ్యాపారాధిక్యాభిమానేనస్పర్ధాంకృతవన్తీత్యర్థః. కథం. (వదిష్యామ్యేవాహమితివాగ్దధ్రే) *ధృఙ్ అవస్థానఇతిహిధాతుః. అహమేవవది
ష్యామి- నాన్యఃకశ్చిన్మత్తోవక్తుంసమర్థఇతివాగ్దధ్రే - అభిమన్యమానాస్థితవతీత్యర్థః. (ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏవమన్యా
న్యపికర్మాణియథాకర్మేతి) ఏవం- అహమేవస్ప్రక్ష్యామ్యహమేవ గృహ్ణీయామిత్యాదిప్రకారేణఅన్యాన్యపికర్మాణి- ఇన్ద్రియాణియథాకర్మ- యథా
స్వవిషయమభిమన్యమానాన్యవస్థితవన్తీత్యర్థః. (తానిమృత్యుః శ్రమోభూత్వోపయేమేఇతి) తాని - ఏవందురభిమానేనావిరతంస్వస్వవ్యాపారేషు

ఉ.— అథాధిదైవతంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమా ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతగ్ँ సయథైషాం ప్రాణానాంమధ్యమః ప్రాణ ఏవమేతాసాం దేవతానాంవాయుః మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా నవాయుః సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః॥ ౨౨

వర్తమానానివాక్చక్షురాదీనిమృత్యుః- వ్యాపారనిరోధకోదేవతావిశేషః శ్రమోభూత్వా - గ్లానిరూపస్సన్నుపయేమే - సమీపంప్రాప్తఇత్యర్థః (తాన్యాప్నోత్) శ్రమరూపోమృత్యుస్తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్నోత్- ప్రాప్తవాన్. (తాన్యాప్త్వామృత్యురవారున్ధత్) తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్త్వా- ప్రాప్యఅవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్. కార్యాసమర్థాన్యకరోదిత్యర్థః. అత్రఉపయేమే - ఆప్నోత్ - అవారున్ధదితి క్రమోక్తిః శ్రమస్యక్రమాభివృద్ధ్యాకార్యాసామర్థ్యప్రయోజకతాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (తస్మాత్ శ్రామ్యత్యేవేత్యాదినా) శ్రామ్యతి- శ్రమం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. నిరన్తరవ్యాపారేవాగాదీనాం శ్రమప్రాప్తిరద్యాపిదృశ్యమానాపూర్వమప్యేవమేవసమభవదిత్యర్థాజ్జ్ఞాపితేత్యర్థః. వాగాద్యుక్తిస్సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థా. అథవివక్షితంముఖ్యప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యంవక్తుంతస్యేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (అథేమమేవనాప్నోద్యోయంమధ్యమః ప్రాణఇతి) యోయం- ప్రసిద్ధఃమధ్యమః- దేహమధ్యేవర్తమానః ప్రాణః - తమేవనిరన్తరముచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారేవర్తమానమపివాగాదీనివశ్రమో నాప్నోదిత్యర్థః. అద్యాపిహిప్రాణస్యోచ్ఛ్వాసాదౌ శ్రమాభావోదృశ్యతేఽతఏవేతిభావః. (తానిజ్ఞాతుందధ్రిరే) తాని - శ్రాన్తానివాగాదీనీన్ద్రియాణిఅస్మాకంనిరన్తరవ్యాపారంకుర్వతాంమధ్యేయం శ్రమరూపోమృత్యుర్నప్రాప్తః- సశ్రేష్ఠోభవిష్యతి - అతోస్మాసు శ్రమరహితఃకః శ్రేష్ఠఇతి జ్ఞాతుందధ్రిరే- నిశ్చయేనప్రవృత్తానీత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానే ఇతిహిధాతుః. (అయంవైనః శ్రేష్ఠోయఇత్యాది) ఏవంజ్ఞాతుంప్రవృత్తానీన్ద్రియాణినిరన్తరవ్యాపారేప్యశ్రమంముఖ్యప్రాణందృష్ట్వా - ఇతినిశ్చితవన్తః కిమితి. అయంవై - అయమేవముఖ్యః ప్రాణఃనః - అస్మాకం ప్రాణానాంమధ్యేశ్రేష్ఠః. యతోఽయంసంచరన్నప్యసఞ్చరన్నపినవ్యథతే- నశ్రమం ప్రాప్నోతి. అత్రాసఞ్చరన్నితిదృష్టాన్తార్థం. అథోశబ్దఃఅప్యర్థః నరిష్యతి- నహింస్యతేఽపి. * రుషరిషహింసాయామితిహిధాతుః. హన్తైత్యనురూపప్రధానలాభజేహర్షే. తస్మాదయమేవాస్మాకంశ్రేష్ఠఇతిహేతోరస్యైవ-ముఖ్యప్రాణస్యసర్వేవయం- వాగాదయోరూపమసామ- తదధీనప్రవృత్తయోభవేమేతి. ఇత్యేవంనిశ్చిత్యతేసర్వే- వాగాదయఃఏతస్యైవ- ముఖ్యప్రాణస్యరూపమభవన్- తదధీనవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. అతఏవ * తఇన్ద్రియాణీత్యధికరణేసర్వేన్ద్రియాణాంముఖ్యప్రాణాధీనవృత్తిత్వేనవృత్తివైలక్షణ్యాన్నముఖ్యప్రాణస్యేన్ద్రియాన్తర్భావఇత్యుక్తం. తథాహి- తత్రకింసర్వేప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాఇన్ద్రియాణి- ఉతముఖ్యప్రాణవ్యతిరిక్తాఏవేతివిశయే - జీవోపకరణత్వావిశేషాత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వావిశేషాచ్చ ముఖ్యప్రాణశ్చేన్ద్రియాణీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే- * తఇన్ద్రియాణితద్వ్యపదేశాదన్యత్రశ్రేష్ఠాత్ * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రద్వయేనసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః - తఏవ- వాగాదయఇన్ద్రియాణి- నతుశ్రేష్ఠప్రాణః- తతః- శ్రేష్ఠప్రాణాదన్యత్రైవ- ఇతరేష్వేవ * ఇన్ద్రియాణిదశైకంచేతీన్ద్రియత్వవ్యపదేశాత్. కిఞ్చ- భేదశ్రుతేః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిప్రాణాపేక్షయాఇన్ద్రియాణాంభేదవ్యపదేశాత్ నశ్రేష్ఠఃప్రాణఇన్ద్రియం. నచతత్రైవ * మనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిమనసోపిభేదవ్యపదేశాదిన్ద్రియత్వాభావశ్శక్యశఙ్కః- * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి * ఇన్ద్రియాణిదశైకం చేత్యాదీనాంమనస ఇన్ద్రియాన్తర్భావగ్రాహకప్రమాణానాంపరోక్తరీత్యా * గామశ్వం బ్రాహ్మణంచైవ త్రీణితేజాంసినస్పృశేదిత్యత్ర అతేజోభ్యాంగోబ్రాహ్మణాభ్యాం తేజస్సఙ్ఖ్యాపూరణవత్, * వేదానధ్యాపయామాసమహాభారతపఞ్చమానిత్యాదావవేదేనభారతేనవేదసఙ్ఖ్యాపూరణవచ్చఅనిన్ద్రియేణమనసేన్ద్రియసఙ్ఖ్యాపూరకతయాన్యథాసిద్ధత్వేపి * ఇన్ద్రియాణాంమనశ్చాస్మీత్యనన్యథాసిద్ధప్రమాణసద్భావేనమనసఇన్ద్రియత్వగ్రాహ్యాత్, ముఖ్యప్రాణేఇన్ద్రియత్వగ్రాహకప్రమాణాభావాచ్చ. అతః * ప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణీతిశ్రుతౌ ప్రాణేనగోబలీవర్దన్యాయావతారః - మనసితుతదవతారోనైవేతిద్రష్టవ్యం. వైలక్షణ్యాచ్చ- * ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్నితిచక్షురాదీన్ద్రియాణాంతదధీనప్రవృత్తిత్వలక్షణకార్యవైలక్షణ్యదర్శనాచ్చఇన్ద్రియేభ్యోభిన్న ఏవప్రాణఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాదేతఏతేనాఖ్యాయన్తేప్రాణాఇతీతి) యస్మాత్కారణాత్ వాగాద్యాః ప్రాణస్యైవరూపమభవన్- తస్మాదేతేవాగాదయఃఏతేన- ప్రాణనామ్నైవప్రాణాఇత్యేవోచ్యన్తే. అతోమనోవాగాద్యపేక్షయా ప్రాణస్యైవశ్రైష్ఠ్యమితిసఏవముఖ్యతయోపాస్యఇతిభావః. ఏవమధ్యాత్మోపాస్యవిషయమీమాంసాం పరిసమాప్యోపాసకస్యఫలమాహ (తేనహవావతత్కులమాచక్షతేయస్మిన్కులేభవతియఏవంవేదేతి) యఃఏవం- పూర్వోక్తాకారేణముఖ్యప్రాణంవేద- సఃయస్మిన్కులేభవతి- జాయతే. తత్కులంతేనవావ-తన్నామ్నైవహ- ప్రసిద్ధమాచక్షతే- యథారఘుకులంయదుకులమితి. కులశ్రేష్ఠోభవతీతియావత్. (యఉహైవంవిదాస్పర్ధతేఅనుశుష్యతిహైవాన్తతోమ్రియతఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. యఃపుమానేవంవిదా- ఉక్తగుణవిశిష్టప్రాణవిదాసాకంస్పర్ధతే - సఃఅనుశుష్యత్యేవ- శుష్కోభూత్వాఅన్తతః-బహుకాలేనమ్రియతే. చిరకాలంరోగాదిశుష్కశరీరోమ్రియతే--నసహసేత్యర్థః. హ - ప్రసిద్ధంప్రాణోపాసనమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) ప్రాణోపాసనప్రకారఉక్తఇతిశేషః. ౨౧

శం.— అథ - అనన్తరమధిదైవతం - దేవతావిషయందర్శనముచ్యతే. కస్యదేవతావిశేషస్యవ్రతధారణంశ్రేయఇతిమీమాంస్యతే. అధ్యాత్మవత్సర్వంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే- తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యః - భాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమాః - ఏవమన్యాదేవతాఃయథాదైవతం.

ఉ.— అథైష శ్లోకో భవతి యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీతి ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మగ్ం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతి యద్వా ఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తి। తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితి యద్యు చరేత్సమాపిపయిషేత్తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి॥ ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

సః- దృష్టాన్తోఽధ్యాత్మం వాగాదీనామేషాం ప్రాణానాం మధ్యే మధ్యమః ప్రాణో మృత్యునాఽనాప్తః, స్వకర్మణో న ప్రచ్యావితః- స్వేన ప్రాణవ్రతేనాభగ్నవ్రతో, యథా- ఏవమేతేషామగ్న్యాదీనాం దేవతానాం వాయురపి. మ్లోచన్తి - అస్తం యన్తి. స్వకర్మభ్య ఉపరమన్తే యథాఽధ్యాత్మం వాగాదయోఽన్యా దేవతాః - అగ్న్యాద్యాః. న వాయురస్తం యాతి - యథా మధ్యమః ప్రాణః. అతః సైషాఽనస్తమితా దేవతా యద్వాయుః - యోఽయం వాయుః. ఏవమధ్యాత్మమధిదైవం చ మీమాంసిత్వా నిర్ధారితం వాయ్వాత్మనో వ్రతమభగ్నమితి. ౨౨

ఆ.— అధ్యాత్మదర్శనముక్త్వాఽధిదైవతదర్శనం వక్తుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (అథేత) తర్హి జ్వలిష్యామీత్యాదికమర్థవిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యేతి) వదిష్యామీత్యాదావుక్తం వ్యాఖ్యానమిహాపి ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (అధ్యాత్మవదితి) యథాదైవతం- స్వం స్వం దేవతావ్యాపారమనతిక్రమ్యాన్యా దేవతాః- విద్యుదాద్యాదధిరే వ్రతమిత్యర్థః. స యథేత్యాది వ్యాచష్టే (అధ్యాత్మమితి) వాయురపి- మృత్యునాఽనాప్తః స్వకర్మణో న ప్రచ్యావిత ఇతి స్వేన వాయువ్రతేనాభగ్నవ్రత ఇతి శేషః. తదేవ సాధయతి (మ్లోచన్తీతి) బ్రాహ్మణోక్తమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨౨

రం. — (అథాధిదైవతం) ఉపాసనాప్రకార ఉచ్యత ఇతి శేషః. (జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే) అహమేవ జ్వలిష్యామి- మత్సమః కోఽపి జ్వలనవ్యాపారేణ నాస్తీత్యగ్నిర్దధ్రే - ధృతవాన్ - నిశ్చిత్య నిరన్తరజ్వలనపరో బభూవేత్యర్థః. (తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతమితి) ఏవమేవాన్యాః- శ్రోత్రాద్యభిమానిన్యో దిగాదిదేవతాః యథాదైవతం- తత్తద్దేవతావృత్తిమనతిక్రమ్యాభిమానిరేతథా నిరన్తరం స్వస్వవ్యాపారపరాశ్చాభూవన్నిత్యర్థః. (స యథైషాం ప్రాణానామితి) యథాఽధ్యాత్మమితరేషాం వాగాదిప్రాణానాం మధ్యే హృదయమధ్యవర్తీ సః- పూర్వోక్తో ముఖ్యప్రాణః శ్రేష్ఠః- ఏవమధిదైవతమితరాసామగ్నిసూర్యాదిదేవతానాం మధ్యే వాయుః శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయురితి) ఇతరా అగ్నిసూర్యాద్యా దేవతాః మ్లోచన్తి - అస్తం గచ్ఛన్తి. న వాయుః- తస్యాహోరాత్రమేకరూపత్వాదితి భావః. (సైషాఽనస్తమితేతి) యద్వాయుః- యదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యో వాయురిత్యుచ్యతే - సైషాఽనస్తమితా దేవతా- తస్మాదధిదేవతం వాయురేవ శ్రేష్ఠత్వేన నిర్ధారితః పూర్వవదగ్నిసూర్యాదిభిర్దైవతైః- అతః ప్రాధాన్యేన స ఏవోపాస్య ఇతి భావః. ౨౨

శం.— అథైతస్యైవార్థస్య ప్రకాశక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యతశ్చ- యస్మాద్వాయోరుదేతి - ఉద్గచ్ఛతి సూర్యోఽధ్యాత్మం చ చక్షురాత్మనా ప్రాణాత్, అస్తం చ యత్ర- వాయౌ ప్రాణే చ గచ్ఛత్యపరసన్ధ్యాసమయే స్వాపసమయే చ పురుషస్య, (తం దేవాః) తం ధర్మం దేవాశ్చక్రిరే- ధృతవన్తో వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చ పురా విచార్య. స ఏవాద్య- ఇదానీం, శ్వోఽపి - భవిష్యత్యపి కాలే, స ఏవ వర్త్యతే నువర్తిష్యతే చ దేవైరిత్యభిప్రాయః. తత్రేమం మన్త్రం సంక్షేపతో వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం (ప్రాణాద్వా ఏష సూర్య ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి) తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- యద్వై ఏతే వ్రతమముర్హి - అముష్మిన్కాలే వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చాధ్రియన్త- తదేవాద్యాపి కుర్వన్తి- అనువర్తన్తేఽనువర్తిష్యన్తే వ్రతం తయోరభగ్నమేవ. యత్తు వాగాదివ్రతం చ తద్భగ్నమేవ- తేషామస్తమనకాలే చ వాయౌ ప్రాణే చ నిమ్లుక్తిదర్శనాత్. అథైతదన్యత్రోక్తం *యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయన్త ఇత్యధ్యాత్మం అథాధిదైవతం యదా వా అగ్నిరనుగచ్ఛతి వాయుం తర్హ్యనూద్వాతి తస్మాదేనముదవాసీదిత్యాహుర్వాయుం హ్యనూద్వాతి యదాదిత్యోఽస్తమేతి వాయుం తర్హి ప్రవిశతి వాయుం చన్ద్రమా వాయౌ దిశః ప్రతిష్ఠితాః వాయోరేవాధి పునర్జాయన్త ఇతి. యస్మాదేవ వ్రతం వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చానుగతం- యదేతద్వాయోశ్చ ప్రాణస్య చ పరిస్పన్దాత్మకత్వం సర్వైర్దేవైరనువర్త్యమానం వ్రతం- తస్మాదన్యోఽప్యేకమేవ వ్రతం చరేత్. కిం తత్. ప్రాణ్యాత్- ప్రాణనవ్యాపారం కుర్యాత్. అపాన్యాత్ - అపాననవ్యాపారం చ. న హి ప్రాణవ్యాపారస్య ప్రాణనాపాననలక్షణస్యోపరమోఽస్తి. తస్మాత్తదేవైకం వ్రతం చరేద్ధిత్వేన్ద్రియాన్తరవ్యాపారం. నేన్మా-మాం పాప్మా మృత్యుః- శ్రమరూపీ ఆప్నువత్ -నాప్నుయాత్. నేచ్ఛబ్దః పరిభయే. యద్యహమస్మాద్వ్రతాత్ప్రచ్యుతః స్యాం- గ్రస్త ఏవాహం మృత్యునేత్యేవం త్రస్తో ధారయేత్ప్రాణవ్రతమిత్యభిప్రాయః. యది- కదాచిదు చరేత్- ప్రారభేత ప్రాణవ్రతం- సమాపిపయిషేత్ - సమాపయితుమిచ్ఛేత్. యది హ్యస్మాద్వ్రతాదుపరమేత్- ప్రాణః పరిభూతః స్యాద్దేవాశ్చ- తస్మాత్సమాపయేదేవ. తేన ఉ- తేనానేన వ్రతేన- ప్రాణాత్మప్రతిపత్త్యా- సర్వభూతేషు వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకా అహం వాయుః ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృదేవం. తేనానేన వ్రతధారణేనైవాస్యా ఏవ ప్రాణదేవతాయాః సాయుజ్యం-సయుగ్భావం. ఏకాత్మత్వం. సలోకతాం- సమానలోకతాం వా. ఏకస్థానత్వం. విజ్ఞానమాన్ద్యాపేక్షమేతత్. జయతి- ప్రాప్నోతీతి. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨౨.— బ్రాహ్మణార్థదార్ఢ్యార్థంమన్త్రమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) సూర్యోఽధిదైవముదయకాలేవాయోరుద్గచ్ఛతి- తత్రైవాపరసన్ధ్యాసమయేఽస్తంగచ్ఛతి. సఏవాధ్యాత్మంప్రబోధసమయేచక్షురాత్మనాప్రాణాదుదేతి- పురుషస్యస్వాపసమయేచతస్మిన్నేవాస్తంగచ్ఛతీతియతశ్చేత్యాదౌవిభాగః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధం ప్రాణాదిత్యాది బ్రాహ్మణవ్యవహితంశ్లోకపూర్ణతాజ్ఞాపనార్థం ప్రథమంవ్యాచష్టే (తందేవాఇతి) ధారణస్యప్రకృతత్వాత్సామాన్యేనచవిశేషంలక్షయిత్వాహ (ధృతవన్తఇతి) సఏవేతిధర్మపరామర్శః. తత్రేతిసప్తమీసమ్యాగ్గమన్త్రమర్థకరోతి. ఇమంమన్త్రమితిపూర్వార్ధోక్తిః. ఉత్తరార్ధస్యబ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్యవ్యాచష్టే (తమిత్యాదినా) నైరభగ్నం - దేవైరభగ్నత్వేనమీమాంసితంతేనుగచ్ఛన్తీత్యర్థః. విశేషణస్యార్థవత్త్వంసాధయతి (యత్త్వితి) ఉక్తహేతుమగ్నిరహస్యగాశ్రుత్యవిశదయతి (అథేతి) యథాత్రేత్యుపమార్థోఽథశబ్దార్థః. అనుగచ్ఛతి- నామ్యతీత్యేతత్. వాయుమను- తదధీనఏవతస్మిన్కాలేఉద్వాతి - అస్తమేతి. ఉదవాసీత్ - అస్తంగతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దోఽగ్నిరహస్యవిషయవాక్యసమాప్త్యర్థః. అధ్యాత్మంప్రాణవ్రత, మధిదైవతంచవాయువ్రత, మిత్యేకమేవవ్రతంధార్యమితిమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాంప్రతిపాద్యతస్మాదితివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) నహివాగాదయోఽగ్న్యాదయోవాపరిస్పన్దవిరహిణఃస్థాతుమర్హన్తి- తేనప్రాణాదివ్రతంతైరనువర్త్యతఏవేత్యర్థః. ఏకమేవేతినియమేప్రాణవ్యాపారస్యాభగ్నత్వంహేతుమాహ (నహీతి) తదనుపరమేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను ప్రాణనాద్యథావేజీవనాసమ్భవాత్తస్యార్థికత్వాత్తదనుష్ఠానమవిధేయమిత్యాశఙ్క్యైవకారలభ్యంనియమందర్శయతి (హిత్వేతి) నేదిత్యాదివాక్యస్యాక్షరార్థముక్త్వాతాత్పర్యార్థమాహ (యద్యహమితి) ప్రాణవ్రతస్యసకృదనుష్ఠానమాశఙ్క్యసర్వేన్ద్రియవ్యాపారనివృత్తిరూపంసన్న్యాసమాచరణమనువర్తయేదిత్యాహ (యదీతి) విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) ప్రాణాదిపరిభవపరిహారార్థంనియమంనిగమయతి (తస్మాదితి) విద్యాఫలంవక్తుం భూమికాంకరోతి (తేనేతి) వ్రతమేవవిశినష్టి (ప్రాణేతి) ప్రతిపత్తిమేవప్రకటయతి (సర్వభూతేష్వితి) సమ్ప్రతివిద్యాఫలంకథయతి (ఏవమితి) కథమేకస్మిన్నేవవిజ్ఞానేఫలవికల్పస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యవిజ్ఞానప్రకర్షాపేక్షంసాయుజ్యం - తన్నికర్షాపేక్షంచసాలోక్యమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ౨౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౩.— ఉక్తార్థసాక్షితయామన్త్రంపఠితుమాహ (అథైషశ్లోకోభవతీతి) ప్రకృతవిషయోఽయంశ్లోకస్సంవాదకోభవతీత్యర్థః. యతశ్చోదేతిసూర్యోఽస్తంయత్రచగచ్ఛతీత్యయంపఠితంశ్లోకార్థంస్వయమేవవ్యాచష్టేశ్రుతిః (ప్రాణాద్వాఏషఉదేతిప్రాణేస్తమేతీతి) అత్రప్రాణశబ్దార్థోవాయుః. వాయుప్రేరణాధీనత్వాదాదిత్యాదిగతేరగ్న్యాదిత్యాదేరుదయాస్తమయౌవాయ్వధీనావిత్యతోవాయోరేవభవన్తీతిభావః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధమాహ (తందేవాశ్చక్రిరేధర్మంసఏవాద్యసఉశ్వఇతీతి) తం- ప్రాణమేవదేవాః- అధ్యాత్మంవాగాదయో, ఽధిదైవతమగ్న్యాదిత్యాదయశ్చధర్మంచక్రిరే- ప్రాణోపాసనమేవశ్రేయస్సాధనమితినిశ్చితవన్తః. అతస్సఏవధర్మోఽద్యాప్యనుష్ఠేయః- శ్వోప్యనుష్ఠేయఇతి. అముమేవమన్త్రోత్తరార్ధస్యార్థంస్వయంసంక్షిప్యాహశ్రుతిః (యద్వాఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్తతదేవాప్యద్యకుర్వన్తీతి) వైశబ్దోఽవధారణే. యత్ - యస్మాత్కారణాదేతే- వాగాద్యాదేవాఅముర్హి- అముష్మిన్కాలేముఖ్యప్రాణమధ్రియన్త- ఉపాస్యత్వేనావధృతవన్తః. తస్మాదద్యాపితదేవకుర్వన్తి- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవంశ్రుతిక్రమాంసాంపరిసమాప్యతత్రనిశ్చితమర్థమాహ (తస్మాదేకమేవవ్రతంచరేదితి) తస్మాత్- ఉక్తహేతుభిఃఏకంవ్రతం- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవచరేత్- ఆచరేత్. అనుతిష్ఠేదిత్యర్థః. ఏవంముఖ్యప్రాణోపాసనంపథాయాథతత్ప్రకారమాహ (ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చనేన్మాపాప్మామృత్యురాప్నువదితీతి) ఉక్తప్రాణోపాసనారమ్భసమయేప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చైవ- ప్రాణనాపాననే-రేచకపూరకేఉపాసనాఙ్గతయాకుర్యాత్. కిమర్థం. మా- మాం. ఇచ్ఛబ్దోఽవధారణే. పాప్మా-పాపరూపః- శ్రమరూపోమృత్యుర్నాప్నువత్- శత్రన్తోఽయంశబ్దః. మాంనాప్నుయాదితిబుద్ధ్యేత్యర్థః. అన్యథా ప్రాణనాపాననాకరణేశ్రమేణవ్యాపారోపరోధస్స్యాదితిభావః. కించ (యద్యుచ్చరేత్సమాపిపయిషేత్) యదీదంప్రథమముపక్రమేత- తర్హిసమాపిపయిషేత్ - సమాపనంకర్తుమిచ్ఛేత్. సమాపనంకుర్యాదేవ. మధ్యేవిచ్ఛేదంనకుర్యాదిత్యర్థః. ఏవంసాఙ్గముపాసనముక్త్వాఽథతత్ఫలమాహ (తేనోఏతస్యైదేవతాయైసాయుజ్యంసలోకతాంజయతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏతస్యైదేవతాయైఇతివిభక్తివ్యత్యయఃఛాన్దసః. ఏతస్యాదేవతాయాఇత్యర్థః. తేన- అనుష్ఠితేనప్రాణోపాసనేనఏతస్యాఃప్రాణదేవతాయాఃఏవసాయుజ్యం- సమానగుణభోగంసాలోక్యంచప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మ తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి । ఏతదేషాగ్ం సామైతద్ధి సర్వైర్నామభిస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తి॥ ౧

శం.— యదేతదవిద్యావిషయత్వేన ప్రస్తుతం సాధ్యసాధనలక్షణం వ్యాకృతం జగత్, త్ర్యన్నాత్మ ప్రసృష్టోత్పత్త్యర్థపదపిఫలం.- యా సైతస్య వ్యాకరణాత్ప్రాగవస్థాఽవ్యాకృతశబ్దవాచ్యా వృక్షబీజవత్,- సర్వమేతత్త్రయం. కింతత్త్రయమితి. ఉచ్యతే-నామరూపం కర్మచేతి-అనాత్మైవ. నాత్మా-యదాత్మా ఆపాదతలాదాభ్యన్తరమిష్టః. తస్మాదస్మాద్విరజ్యేతేత్యేవమర్థస్త్రయం వా ఇత్యాద్యారమ్భః. నహ్యస్మాదనాత్మనోఽవ్యావృత్తచిత్తస్యాత్మానమేవ లోకమహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాసితుం బుద్ధిః ప్రవర్తతే- బాహ్యప్రత్యగాత్మప్రవృత్త్యోర్విరోధాత్. తథా కాఠకే పరాంచి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది. కథం పునరస్య వ్యాకృతావ్యాకృతస్య క్రియాకారకఫలాత్మనః సంసారస్య నామరూపకర్మాత్మతైవ- నపునరాత్మత్వమిత్యేతత్సమ్భావయితుం శక్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే-తేషాం నామ్నాం-యథోపన్యస్తానాం. వాగితి శబ్దసామాన్యముచ్యతే- యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సేత్యుక్తత్వాత్. వాగిత్యేతస్య శబ్దస్య యోఽర్థశ్శబ్దసామాన్యమాత్రం- ఏతదేషాం-నామవిశేషాణాముక్థం- కారణం. ఉపాదానం సైన్ధవలవణకణానామివ సైన్ధవాచలః. తదాహ- అతో హి- అస్మాన్నామసామాన్యాత్ సర్వాణి నామాని-యజ్ఞదత్తో దేవదత్త ఇత్యేవమాదిప్రవిభాగాన్యుత్తిష్ఠన్తి - ఉత్పద్యన్తే. ప్రవిభజ్యన్తే లవణాచలాదివ లవణకణాః. కార్యం చ కారణేనావ్యతిరిక్తం. తథా- విశేషాణాం చ సామాన్యేఽన్తర్భావాత్. కథం సామాన్యవిశేషభావ ఇతి. ఏతత్ - శబ్దసామాన్యమేషాం- నామవిశేషాణాం సామ - సమత్వాత్సామ- సామాన్యమిత్యర్థః. ఏతద్ధి- యస్మాత్సర్వైర్నామభిరాత్మవిశేషైస్సమం. కించ - ఆత్మలాభావిశేషాచ్చ నామవిశేషాణాం. యస్యచ యస్మాదాత్మలాభో భవతి- స తేనావిభక్తో దృష్టః- యథా ఘటాదీనాం మృదా. కథం నామవిశేషాణామాత్మలాభో వాచ ఇతి. ఉచ్యతే-యత ఏతదేషాం-వాక్శబ్దవాచ్యం వస్తు బ్రహ్మ- ఆత్మా. తతో హ్యాత్మలాభో నామ్నాం- శబ్దవ్యతిరిక్తస్వరూపానుపపత్తేః. తత్ప్రతిపాదయతి- ఏతత్ - శబ్దసామాన్యం హి.- యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషాన్- సర్వాణి నామాని బిభర్తి- ధారయతి స్వరూపప్రదానేన. ఏవం కార్యకారణత్వోపపత్తేః, సామాన్యవిశేషోపపత్తేః, ఆత్మప్రదానోపపత్తేశ్చ నామవిశేషాణాం శబ్దమాత్రతా సిద్ధా. ఏవముత్తరయోరపి సర్వం యోజ్యం యథోక్తం. ౧

ఆ.— ప్రసఞ్జితస్యావిద్యాకార్యస్య సఙ్క్షేపేణోపసంహారార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (యదేతదితి) ఫలమపిజ్ఞానకర్మణోరుక్తవిశేషణవద్యదేతత్ప్రస్తుతమితి సమ్బన్ధః. అవ్యాకృతప్రక్రియాయాముక్తం స్మారయతి (యాచేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతస్య జగతస్సఙ్గృహీతంరూపమాహ (సర్వమితి) వాఙ్మనః ప్రాణాఖ్యం త్రయమితిశఙ్కాం ప్రత్యాహ (కింతదిత్యాదినా) కిమర్థః పునరయముపసంహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మైవేతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (యదాత్మేతి) అనాత్మత్వేన జగతో హేయత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. వైరాగ్యమపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిరక్తోఽపి ముముక్షుతయా తత్రాధికారీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) అనాత్మప్రమాణమప్యాత్మానం ప్రత్యాయయిష్యతి - ఆత్మనస్సర్వాత్మత్వాత్ - కుతో విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కథం తర్హి ప్రత్యగాత్మధీః - తత్రాహ (కశ్చిదితి) ఉపసంహారస్యోక్తఫలత్వేఽపి సర్వస్య జగతో నామాదిమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అనుమానైస్సమ్భావనాం దర్శయతి (అత్రేతి) తత్ర తత్కార్యత్వహేతుకమనుమానమాహ (తేషామితి) వాగిత్యేతదుక్థమితి సమ్బన్ధః. ఇన్ద్రియవ్యావృత్త్యర్థం వాక్పదార్థమాహ (శబ్దేతి) సఙ్గృహీతమర్థం వివృణోతి (యః కశ్చేత్యాదినా) ఉక్తముపపాదయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తదాహేతి) కార్యకారణభావే కిమాయాతం- అత ఆహ (కార్యం చేతి) సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తతో న భిద్యన్తే- తత్కార్యత్వాత్ - యద్యత్కార్యం తత్తతో న భిద్యతే- యథా మృదో ఘట ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యైకల్పితాః- ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ - రజ్జ్వాదమంశానువిద్ధసర్పాదివదిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) కార్యాణాం కారణేఽన్తర్భావవదితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) సామత్వం సాధయతి (ఏతద్ధీతి) ఇతశ్చ నామవిశేషా నామమాత్రేఽన్తర్భవన్తీత్యాహ (కించేతి) నామవిశేషాణాం నామమాత్రాదాత్మలాభాత్తస్మాదవిశేషాన్తత్రైవాన్తర్భావ ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యాన్న పృథగ్వస్తుతస్సన్తి- తేనాత్మవత్త్వాత్ - యేయేనాత్మవన్తః- తే తతో న్యైవ వస్తుతో న సన్తి - యథా మృదా ఆత్మవన్తో ఘటాదయో వస్తుతస్తతో న్యేన సన్తీత్యనుమానేనాప్తిం సాధయతి (యస్య చేతి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) అతశ్శబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభో భవతీతి శేషః. తత్రైవ యుక్తిమాహ (తతో హీతి) తత్రైవ వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదిత్యాదినా) తస్మాత్తన్మాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభ ఇతి వాక్యశేషః. ప్రథమఖణ్డికాయాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉపపత్తిత్రయముత్తరవాక్యద్వయేఽపి తుల్యమిత్యాదిశతి (ఏవముత్తరయోరితి) ౧

రం.— (త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి) చేతనాచేతనాత్మకే జగతి ఇదం- పరిదృశ్యమానమచేతనాత్మకం జగత్ త్రయమేవ. కిం తత్. నామరూపం కర్మేతి. అత్ర కర్మ- జీవీయపుణ్యపాపాత్మకమచేతనస్య నామరూపాత్మకపరిణామే కారణం. తత్కార్యం దేవమనుష్యాదినామరూపాత్మకం జగత్. ఏతత్త్రితయరూపమేవేత్యర్థః. (తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమితి) తేషాం - నామరూపకర్మణాం మధ్యే ఏషాం నామ్నాం దేవో మనుష్యో ఘటః పట ఇత్యాదీనాం వాగితి శబ్దనిర్దిష్టమేతత్ -వాగిన్ద్రియాత్మకం వస్తు ఉక్థం-ఉత్పాదనమిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (అతో హి సర్వాణి

ఉ.— అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణి రూపాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ సామైతద్ధి సర్వై రూపైస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి రూపాణి బిభర్తి॥ ౨

అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ సామైతద్ధి సర్వైః కర్మభిః సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి కర్మాణి బిభర్తి తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మాత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయం తదేతదమృతగ్ సత్యేనచ్ఛన్నం ప్రాణో వా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నః॥ ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఇ తి బృ హ దా ర ణ్య కే తృ తీ యో ऽ ధ్యా యః.

నామాన్యుత్తిష్ఠన్తీతి) వాగిన్ద్రియాధీనత్వాత్సర్వేషాంనామ్నామభిలాపస్యఅతః- వాగిన్ద్రియాదేవసర్వాణినామాన్యుత్తిష్ఠన్తి - జాయన్తఇతిహి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కథమేకేనవాగిన్ద్రియేణానన్తనామాభిలాపఇత్యత్రాహ (ఏతదేషాంసామేతి) వాగిత్యేతదేషాంసర్వేషాంనామ్నాంసామేత్యర్థః. తత్రసామపదార్థంవివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వైర్నామభిస్సమమితి) కార్యానురూపత్వాత్కారణస్యసర్వైర్నామభిస్సమం- సర్వనామానురూపమేవవాగిన్ద్రియమిత్యర్థః. సమత్వమేవసామత్వమితిభావః. (ఏతదేషాంబ్రహ్మేతి) వాగిత్యేతదేషాంనామ్నాంబ్రహ్మేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థవివరణేనైతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వాణినామానిబిభర్తీతి) భర్తృత్వమేవబృహత్త్వరూపంబ్రహ్మత్వం. అతఏతత్-వాగిన్ద్రియంసర్వాణినామానిబిభర్తీతిభర్తృత్వాద్వాగిన్ద్రియస్యనామానిప్రతిబ్రహ్మత్వమితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— అథేదానీంరూపాణాం - సితాసితప్రభృతీనాంచక్షురితి - చక్షుర్విషయసామాన్యంచక్షుశ్శబ్దాభిధేయం. రూపసామాన్యం. ప్రకాశ్యమాత్రమభిధీయతే. అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తి. ఏతదేషాంసామ-ఏతద్ధిసర్వైరూపైస్సమం. ఏతదేషాంబ్రహ్మ- ఏతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి. ౨

ఆ.— తత్రవ్యాఖ్యానసాపేక్షాణిపదానివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నామవ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. చక్షురుక్థమితిసమ్బన్ధః. చక్షురితిచక్షుశ్శబ్దాభిధేయంచక్షుర్విషయసామాన్యమభిధీయతే - తచ్చరూపసామాన్యం- తదపిప్రకాశ్యమాత్రమితియోజనా. ౨

రం.— (అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమితి) పూర్వవదర్థః. (అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తీతి) రూపజ్ఞానస్యచక్షురుత్థితత్వాత్ రూపస్యచక్షురుత్థితత్వవ్యవహారఔపచారికః. (ఏతదేషాంసామైతద్ధిసర్వై రూపైస్సమమితి) సర్వరూపజ్ఞానజనకత్వాచ్చక్షుషఃకారణస్యకార్యసమత్వోక్తిః. (ఏతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తీతి) చక్షుషోరూపజ్ఞానభర్తృత్వాద్రూపభరణంతజ్జ్ఞానద్వారా ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— అథేదానీంసర్వకర్మవిశేషాణాం - మననదర్శనాత్మకానాంచలనాత్మకానాంచ క్రియాసామాన్యమాత్రేణర్భావఉచ్యతే. కథం. సర్వేషాంకర్మవిశేషాణామాత్మా- శరీరంసామాన్యం. ఆత్మా- ఆత్మనఃకర్మాత్మేత్యుచ్యతే. ఆత్మనాహి - శరీరేణకర్మకరోతీత్యుక్తం. శరీరేచసర్వంకర్మాభివ్యజ్యతే- అతస్తాత్స్థ్యాత్తచ్ఛబ్ద్యంకర్మ. కర్మసామాన్యమాత్రంసర్వేషామేషాముక్థమిత్యాదిపూర్వవత్. తదేతత్ - యథోక్తంనామరూపకర్మత్రయంఇతరేతరాశ్రయమితరేతరాభివ్యక్తికారణమితరేతరప్రలయంసంహతంత్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సదేకం. కేనాత్మనైకత్వమితి. ఉచ్యతే- అయమాత్మా- అయంపిణ్డఃకార్యకారణాత్మసఙ్ఘాతః. తథాన్నత్రయేవ్యాఖ్యాతః *ఏతన్మయోవాఅయమాత్మేత్యాదినా. ఏతావద్ధీదంసర్వంవ్యాకృతమవ్యాకృతంచ - యదుతనామరూపంకర్మేతి. ఆత్మాఉఏకోయంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్సన్నధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేనవ్యవస్థితమేతదేవత్రయంనామరూపంకర్మేతి. తదేతత్- వక్ష్యమాణమమృతంసత్యేనచ్ఛన్నమితి. ఏతస్యవాక్యస్యార్థమాహ (ప్రాణోవాऽమృతం). కరణాత్మకోऽన్తరుపష్టమ్భకఆత్మభూతోऽమృతః- అవినాశీ. నామరూపేసత్యంకార్యాత్మకేశరీరావస్థే. క్రియాత్మకస్తుప్రాణస్తయోరుపష్టమ్భకోబాహ్యాభ్యాంశరీరాత్మకాభ్యాముపజనాపాయధర్మిభ్యాంమర్త్యాభ్యాంఛన్నోऽప్రకాశీకృతః. ఏతదేవసంసారసత్త్వమవిద్యావిషయంప్రదర్శితం. అతఊర్ధ్వంవిద్యావిషయఆత్మాధిగన్తవ్యఇతిచతుర్థఆరభ్యతే. ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యేతృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— రూపప్రకరణానన్తర్యమథేత్యుచ్యతే. క్రియావిశేషాణాం క్రియామాత్రే సర్వాన్తర్భావం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్ర శరీరనిర్వర్త్యకర్మ గృహ్యతే పురుషవిధ బ్రాహ్మణశేషమనుకూలయతి (ఆత్మనా హీతి) తస్మైవోపపత్తిమాహ (శరీరేచేతి) తథాపి కథమాత్మశబ్దశ్శరీరనిర్వర్త్యకర్మ బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యోపలక్షణయేత్యాహ (అత ఇతి) సఙ్క్షేపస్యాపి సఙ్క్షేపాన్తరమాహ (తదేతదితి) తదేతత్త్రయం త్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సంహతం సదేకమితిసమ్బన్ధః కథం సంహతత్వం- అత ఆహ (ఇతరేతరాశ్రయమితి) రూపం నిపఽయమాశ్రిత్య నామకర్మణీ సిధ్యతః- స్వాత్మన్యేవ క్రియానిర్విషయయోః స్వయమసిద్ధ్యదర్శనాత్. నామకర్మణీ చాశ్రిత్య రూపం సిధ్యతి- నహి తేహిత్వా కిఞ్చిదుత్పద్యత ఇత్యర్థః. వాచకేన వాచ్యస్య, తేనేతరస్య, తాభ్యాంచ క్రియాయాః, వ్యయాతయోః, రూపేణోదర్శనాదన్యోన్యస్య మభివ్యఞ్జకత్వమాహ (ఇతరేతరేతి) శరీరాదిరూపోపసంహారదర్శనాత్, స్వాపేచ సతినామసంహారదృష్టేః, సతోశ్చతయోః కర్మణ, స్తస్మింశ్చ సతితయో, రుపసంహారోపలమ్భాదితరేతరప్రలయమిత్యాహ (ఇతరేతరప్రలయమితి) త్రయాణామేకత్వం విరుద్ధమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కథం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మనా త్రయాణామేకత్వం- తత్రాహ (తథేతి) నామరూపకర్మణాం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్రత్వే పితతో వ్యతిరిక్తం సఙ్ఘాతాదన్యత్వాన్న్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) నామాదిత్రయస్య సఙ్ఘాతమాత్రత్వే కథం వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) సఙ్ఘాతోయమాత్మశబ్దితః స్వయమేకోపి సన్నధ్యాత్మాదిభేదేన స్థితం త్రయమనువభవతీతి వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యర్థః ఏకస్మిన్నపి సఙ్ఘాతే కార్యకరణరూపేణావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) ఆత్మభూతః- తస్యోపాధిత్వేన స్థిత ఇతి యావత్. అవినాశీ- స్థూలదేహే గచ్ఛత్యపి యావన్మోక్షం న గచ్ఛతీత్యర్థః. సచ్చత్యచ్చ సత్యం- భూతపఞ్చకం. తదాత్మనీ నామరూపే ఇత్యాహ (నామేతి) కరణయోర్భాష్యోక్తం కథయతి (క్రియాత్మకస్త్వితి) పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకం తత్కార్యం సర్వం సచ్చత్యచ్చేతి వ్యుత్పత్తేస్సత్యం వై రాజం శరీరం కార్యమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతకార్యాత్మకకరణరూపస్సప్తదశకలిఙ్గస్య సూత్రాఖ్యస్యాయతనం తస్యైవాచ్ఛాదకం- తత్త్వాన్నామాపిస్థూలదేహచ్ఛన్నత్వాద్దుర్విజ్ఞాతం- తేనాపిచ్ఛన్నం ప్రత్యగ్వస్తు సుతరాం తత్త్వదృష్టిరహితైర్వ్యావృత్తిర్భావః. ఇదానీమవిద్యాకార్యప్రపఞ్చముపసంహరతి (ఏతదితి) అవిద్యావిషయవివరణస్యవక్ష్యమాణోపయోగముపసంహరతి (అత ఇతి) ప్రపఞ్చితేస్యావిద్యావిషయేతతో విరక్తస్యాత్మానం వివిదిషోస్తజ్జ్ఞాపనార్థం చతుర్థప్రముఖః సన్దర్భో భవిష్యతి- తస్మాదవిద్యావిషయవివరణముపయోగీతి భావః...... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యేణ

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానేన కృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

౮౦.— (అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్తీత్యాది) అత్రకర్మశబ్దః పుణ్యపాపాత్మకకర్మపర ఇతి పూర్వముక్తం. ఆత్మశబ్దో జీవపరః. ఆత్మన ఏవ పుణ్యపాపాని జాయన్తే, సచ సర్వపుణ్యపాపకర్తృత్వాన్నసమః, సర్వపుణ్యపాపానాం భర్తా, చేత్యర్థః. పదానామర్థస్స్పష్టః. (తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మేతి) ఏవం నామరూపకర్మాత్మకస్యాచేతనస్య చేతనభూతాత్ప్రత్యగాత్మనో జీవాదత్యన్తవైలక్షణ్యేపి నామరూపకర్మలక్షణం తదేతత్త్రితయమేకం సదయమాత్మా - నామరూపకర్మాణ్యాత్మనాఽగృహీతవివేకానిసామరాణామేకమివభవన్తీత్యర్థః. తదేతత్పృథయతి (ఆత్మోఏకస్సన్నేతత్త్రయమితి) వివేకినాం త్రయమేతత్. అవివేకినామేక ఆత్మైవేత్యర్థః. ఉశబ్దోఽవధారణే. అవివేకిభిరాత్మాపృథక్కృతో న జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ (తదేతదమృతం సత్యేనచ్ఛన్నమితి) తదేతద్వాక్యమమృతసత్యశబ్దవివరణపూర్వకం శ్రుతిస్స్వయమేవ వ్యాచష్టే (ప్రాణోవా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి) అత్రప్రాణశబ్దో బద్ధజీవపరః- *ప్రాణోవా ఆశాయా భూయానిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య బద్ధజీవే ప్రయోగాత్. సత్యం- పుణ్యపాపకర్మఫలమిత్యర్థః. *ఋతం పిబన్తావిత్యాదౌ సత్యాపరపర్యాయస్య ఋతశబ్దస్య కర్మఫలే ప్రయోగదర్శనాత్. కర్మఫలం హ్యవశ్యమ్భావితయా సత్యం భవితుమర్హతి. తథాచ పూర్వవాక్యే అమృతమిత్యుక్తః ప్రాణః- జీవాత్మా. సత్యశబ్దోక్తే చ నామరూపే. తాభ్యాం - నామరూపాభ్యామయం ప్రాణశబ్దితః ప్రత్యగాత్మాచ్ఛన్నః. అతః పామరైర్నజ్ఞాయత ఇతి విచ్ఛేతి పూర్వవాక్యార్థః. తతశ్చ కర్మఫలభూతాభ్యాం నామరూపాభ్యాం సపిణ్డితోయం స్వయమమృతః - అపహతపాప్మత్వాదిమానేవాత్మా వ్యాధకులసంవర్ధిత రాజకుమారవత్తాభ్యాం ప్రచ్ఛన్నో భవతి- నామరూపాభ్యామగృహీతవివేకో భవతీతి పూర్వవాక్యఫలితార్థ ఇత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రాణశబ్దవివృతోయమమృతశబ్దః నిరుపాధికామృతప్రాణశబ్దవాచ్యపరమాత్మపరః. తథాచ స ఏవ నామరూపాత్మకజగతోన్తర్యామీ సన్ జీవకర్మఫలతయా స్వసృష్టాభ్యాం తాభ్యాం స్వయమేవ విశిష్టో భవతీతి వాక్యార్థః. తతశ్చ ❋ తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదౌ ప్రపఞ్చితస్య సరమాత్మన ఏవ సర్వనామరూపభాక్త్వమిత్యస్యార్థస్య నిగమనపరోయం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇత్యన్తస్సన్దర్భ ఇత్యపి వదన్తి.. ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే తృతీయాధ్యాయభాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

చతుర్థాధ్యాయః.

—— * ——

అవతారికా.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదన్వేషణేన సర్వమన్విష్టం స్యాత్. తదేవ చాత్మతత్త్వం సర్వస్మాత్ప్రియస్త్వాదన్వేష్టవ్యం. *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీత్యాత్మతత్త్వమేకం విద్యావిషయం. యస్తు భేదదృష్టివిషయః-సః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యవిద్యావిషయః. * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీత్యేవమాదిభిః ప్రవిభక్తావిద్యావిద్యావిషయావర్వోపనిషత్సు. తత్ర చ యోఽవిద్యావిషయః-స సర్వ ఏవ సాధ్యసాధనాదిభేదవిశేషవినియోగేన వ్యాఖ్యాత ఆతృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేః. స చ వ్యాఖ్యాతోఽవిద్యావిషయః సర్వ ఏవ ద్విప్రకారః - అన్తః ప్రాణ ఉపష్టమ్భకో గృహస్యేవ స్తమ్భాదిలక్షణః ప్రకాశకోఽమృతో, బాహ్యశ్చ కార్యలక్షణోఽప్రకాశక ఉపజనాపాయధర్మకస్తృణకుశమృత్తికాసమో గృహస్యేవ సత్యశబ్దవాచ్యోఽనృత్యః,. తేనామృతశబ్దవాచ్యః ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి చోపసంహృతః. స ఏవ చ ప్రాణో బాహ్యాధారభేదేష్వనేకధా విస్తృతః. ప్రాణ ఏకో దేవ ఇత్యుచ్యతే. తస్యైవ బాహ్యః పిణ్డ ఏకస్సాధారణో విరాడ్వైశ్వానర ఆత్మా పురుషవిధః ప్రజాపతిః కో హిరణ్యగర్భ ఇత్యాదిభిః పిణ్డప్రధానైః శబ్దైరాఖ్యాయతే సూర్యాది ప్రవిభక్తకరణః. ఏకంచానేకంచ బ్రహ్మైతావదేవ-నాతః పరమస్తి. ప్రత్యేకం చ శరీరభేదేషు పరిసమాప్తం చేతనావత్కర్తృభోక్తృ చేతి.. అవిద్యావిషయమేవాత్మత్వేనోపగతో గార్గ్యో బ్రాహ్మణో వక్తోపస్థాప్యతే. తద్విపరీతాత్మదృగజాతశత్రుః శ్రోతా. ఏవం హి యతః పూర్వపక్షసిద్ధాన్తాఖ్యాయికారూపేణ సమర్ప్యమాణోఽర్థః శ్రోతుశ్చిత్తస్య వశమేతి-విపర్యయే హి తర్కశాస్త్రవత్కేవలార్థానుగమవాక్యైస్సమర్ప్యమాణో దుర్విజ్ఞేయస్స్యాత్ - అత్యన్తసూక్ష్మత్వాద్వస్తునః. తథా చ కాఠకే * శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యాదివాక్యైః సుసంస్కృతదేవబుద్ధిగమ్యత్వం, సామాన్యమాత్రబుద్ధ్యగమ్యత్వం, చ స ప్రపఞ్చం దర్శితం. *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యేతి చ ఛాన్దోగ్యే. * ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇతి చ గీతాసు. ఇహాపి చ శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనాతిగహ్వరత్వం మహతా సంరమ్భేణ బ్రహ్మణో వక్ష్యతి. తస్మాచ్ఛ్లిష్ట ఏవాఖ్యాయికారూపేణ పూర్వపక్షసిద్ధాన్తరూపమాపాద్య ఏవం వస్తుసమర్పణార్థమస్యారమ్భః. ఆచారవిధ్యుపదేశార్థశ్చ - ఏవమాచారవతోర్వక్తృశ్రోత్రోరాఖ్యాయికానుగతోఽర్థోఽవగమ్యతే. కేవలతర్కబుద్ధినిషేధార్థా చాఖ్యాయికా- * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా * న తర్కశాస్త్రదగ్ధాయేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. శ్రద్ధా చ బ్రహ్మవిజ్ఞానే పరమం సాధనమిత్యాఖ్యాయికార్థః- తథా హి గార్గ్యాజాతశత్రోః వరతీవ శ్రద్ధాళుతా దృశ్యతే ఆఖ్యాయికాయాం. * శ్రద్ధావాన్లభతే జ్ఞానమితి చ స్మృతిః..............................

ఆ.— తృతీయాధ్యాయే సూత్రితవిద్యావిద్యయోరవిద్యా ప్రపఞ్చితా- సమ్ప్రతి విద్యాం ప్రపఞ్చయితుం చతుర్థమధ్యాయమారభమాణో వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (ఆత్మేతి) కిమిత్యర్థాన్తరేషు సత్స్వాత్మతత్త్వమేవానుసన్ధాతవ్యం- తత్రాహ (తదన్వేషణేనేతి) తస్యైవాన్వేష్టవ్యత్వే పరమప్రేమాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వం హేత్వన్తరమాహ (తదేవేతి) ఆత్మతత్త్వజ్ఞానస్య సర్వావాప్తిఫలత్వాచ్చ తదేవాన్వేష్టవ్యమిత్యాహ (ఆత్మానమితి) ఉక్తయా పరిపాట్యా ప్రసిద్ధమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మతత్త్వమితి) ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యస్త్వితి) సోఽవిద్యావిషయ ఇతి సమ్బన్ధః. కథం భేదదృష్టివిషయస్యావిద్యావిషయత్వం- తత్రాహ (అన్యోసావితి) యో భేదదృష్టిపరస్స న వేదేత్యవిద్యాతద్దృష్టిమూలం సూచితా-తేన తద్విషయో భేదదృష్టివిషయ ఇత్యర్థః. కథం యథోక్తావిద్యాఽవిద్యావిషయావసఙ్కీర్ణావవగన్తుం శక్యేతే- తత్రాహ (ఏకధేతి) సప్తాన్నబ్రాహ్మణే వృత్తమర్థం కథయతి (తత్ర చేతి) విద్యావిద్యావిషయయోరితి యావత్. ఆదిపదం సాధ్యసాధనావాన్తరభేదసఙ్గ్రహార్థం. యథోక్తో భేద ఏవ విశేషః తస్మిన్వినియోగః- వ్యవస్థాపనం. తేనేత్యర్థః. ఉపసంహార బ్రాహ్మణాన్తే వృత్తమనుభాషతే (స చేతి) అథవా- ఉక్తావిద్యావిద్యావిషయౌ కథమసఙ్కీర్ణావవగన్తవ్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) తత్రోత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమారభ్యోక్తం దర్శయతి (తత్ర చేతి) తర్హి సమాప్తత్వాదవిద్యావిషయస్య కథమవిరుద్ధా గార్గ్యస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్య తదవస్థమవాన్తరవిభాగమనువదతి (స చేతి) తావేవ ప్రకారౌ దర్శయన్నాదౌ సూక్ష్మశరీరముపన్యస్యతి (అన్తరితి) తస్య బాహ్యకరణద్వారా స్థూలేషు విషయేషు ప్రకాశకత్వమమృతత్వం చ వ్యుత్పాదితం. ద్వితీయం ప్రకారమాచష్టే స్థూలం దర్శయతి (బాహ్యశ్చేతి) తస్యైకయా పినిధయా సూక్ష్మదేహం ప్రత్యప్రకాశకత్వాదప్రకాశకత్వం, ఆగమాపాయిత్వేన చ హేయత్వం,, సూచయతి (ఉపజనేతి) యథా గృహస్య తృణాదిబహిరఙ్గం - తథా సూక్ష్మస్య దేహస్య స్థూలో దేహః. తథాపి తృణాదినా వినా గృహస్య వ్యవహారాయోగ్యత్వవత్తస్యాపి స్థూలదేహం వినా సతతో యోగ్యత్వమితి మత్వాహ (తృణేతి) తస్య పూర్వప్రకరణాన్తే నామరూపే సత్యమి

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆస స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి స హోవాచాజాతశత్రుః సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి॥ ౧

త్యత్ర ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సర్వథా బాధవైధుర్యం సత్యత్వమితి శఙ్కాం నిరసితుం విశినష్టి (మర్త్యఇతి) తస్య కార్యం దర్శయతి (తేనేతి) వృత్తమనూద్యాజాతశత్రు బ్రాహ్మణమవతారయతి (సఏవేతి) ఆదిత్యచన్ద్రాదయో బాహ్యా ధారభేదాః అనేకధాత్వం ※ అతిష్ఠామూర్ద్ధాత్యాదివక్ష్యమాణగుణవత్త్వాత్ ప్రష్టవ్యం. కథం తర్హి తస్యైకత్వం - తత్రాహ (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణస్య నానాత్వమేకత్వం చోక్తం - తత్రైకత్వం వివృణోతి (తస్యైవేతి) ప్రాణస్యైవ స్వభావభూతో౽నాత్మలక్షణః పిణ్డస్సమష్టిరూపో హిరణ్యగర్భాదిశబ్దైరుపాధివిషయైస్తత్ర తత్ర శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యతే - స ఏవ ※ అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావిత్యాదిశ్రుతేస్సూర్యాదిభిః ప్రవిభక్తైః కరణైరుపేతో భవతీత్యర్థః. యద్బ్రహ్మ సమస్తం వ్యస్తం చ - తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవ - న తస్మాదధికమస్తీతి హిరణ్యగర్భం స్తౌతి (ఏకం చేతి) ఏకత్వం వివృణోతి (ప్రత్యేకం చేతి) గోత్వాదిసామాన్యతుల్యత్వం వ్యావర్తయతి (చేతనావదితి) కేవలభోక్తృత్వపక్షం వారయతి (కర్త్రితి) వక్తా - పూర్వపక్షవాదీతి యావత్. తస్మాత్ - అముఖ్యాద్బ్రహ్మణో విపరీతం - ముఖ్యం బ్రహ్మ. తస్మిన్నాస్మదృగ్రాజా శ్రోతా - సిద్ధాన్తవాదీత్యర్థః. కిమితి వక్తృశ్రోతృరూపాఖ్యాయికా ప్రణీయతే - తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఏవం శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (పూర్వపక్షేతి) అతో భవితవ్యమాఖ్యాయికయేతి శేషః. ఆఖ్యాయికానఙ్గీకారే దోషమాహ (విపర్యయే హీతి) యథా తర్కశాస్త్రేణ సమర్థ్యమానో౽ర్థో జ్ఞాతుం న శక్యతే - ఔత్పత్తికతర్కజ్ఞానాం నిరఙ్కుశత్వాత్. తథా కేవలమప్యనుగమ్యతే ప్రశ్నప్రతివచనభావరహితైర్వాక్యైః - తైస్సమర్థ్యమానో౽పి దుర్విజ్ఞేయో౽ర్థస్స్యాత్ యదాఖ్యాయికా నానుస్రియతే - తేన సాసుఖప్రతిపత్త్యర్థమనుసర్తవ్యేత్యర్థః. కుతో దుర్విజ్ఞేయత్వం - తత్రాహ (అత్యన్తేతి) యథోక్తస్య వస్తునో దుర్విజ్ఞేయత్వే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తథా చేతి) సుసంస్కృతా - పరిశుద్ధా. దేవబుద్ధిః - సాత్త్వికీ బుద్ధిః. సామాన్యమాత్రబుద్ధిః - తామసీ రాజసీ చ బుద్ధిః. అతిగహ్వరత్వం - అత్యన్తగమ్భీరత్వం. సంరమ్భః - తాత్పర్యం. బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆఖ్యాయికాయాస్సుఖప్రతిపత్త్యర్థత్వముక్త్వా ఫలాన్తరమాహ (ఆచారేతి) ఉత్తమాదధమేన ప్రణిపాతోపసదనాదిద్వారా విద్యా గ్రాహ్యా - అధమాత్తూత్తమేన తద్వ్యతిరేకేణ శ్రద్ధాదిమాత్రేణ సా లభ్యత ఇత్యాచారప్రకారజ్ఞాపనార్థశ్చాయమారమ్భ ఇత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా యథోక్తార్థే నిత్యత్వం కథయతి (ఏవమితి) వక్తృశ్రోత్రోర్యథోక్తాచారవతా శ్రోత్రా విద్యా లబ్ధవ్యా - వక్త్రా చ తాదృశేన సోపదేష్టవ్యేత్యేషో౽ర్థో౽స్యామాఖ్యాయికాయామనుగతో గమ్యతే. తస్మాదాచారవిశేషం దర్శయితుమేషా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః. ఆగమానుసారిగురుసమ్ప్రదాయాదేవ తత్త్వధీర్లభ్యతే - యస్తు కేవలస్తర్కః - తద్వశాన్నైషా బుద్ధిస్సిధ్యతి - తథా చ కేవలతర్కప్రయుక్తాత్తత్త్వబుద్ధిరితి సమ్భావనా నిషేద్ధా - ఆఖ్యాయికేతి ఫలాన్తరమాహ (కేవలేతి) కేవలేన తర్కేణ తత్త్వబుద్ధిర్న సిధ్యతీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతి (నైషేతి) మతిం దద్యాదితి శేషః. ప్రకారాన్తరేణాఖ్యాయికామవతార్య తత్రాఖ్యాయికాను గుణ్యం దర్శయతి (తథా హీతి) శ్రద్ధా బ్రహ్మజ్ఞానే పరమసాధనమిత్యత్ర భగవతో౽పి సమ్మతిమాహ (శ్రద్ధావానితి) ....

శం.— తత్ర పూర్వపక్షవాద్యవిద్యావిషయబ్రహ్మవిద్దృప్తబాలాకిః - దృప్తః - గర్వితః. అసమ్యగ్బ్రహ్మవిజ్ఞత్వాదేవ. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చ దృప్తబాలాకిః. హశబ్ద ఐతిహ్యార్థ ఆఖ్యాయికాయాం. అనూచానః - అనువచనసమర్థః. వక్తా. వాగ్మీ. గార్గ్యో గోత్రతః. ఆస - బభూవ కస్మింశ్చిత్కాలవిశేషే. స హోవాచాజాతశత్రు నామానం కాశ్యం - కాశిరాజమభిగమ్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి - తే - తుభ్యం బ్రహ్మ బ్రవాణి - కథయానీ. స - ఏవముక్తో౽జాతశత్రురువాచ - సహస్రం గవాం దద్మః ఏతస్యాం వాచి - యో మాం ప్రత్యవోచో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. తావన్మాత్రమేవ గోసహస్రప్రదానే నిమిత్తమిత్యభిప్రాయః. సాక్షాద్బ్రహ్మకథనమేవ నిమిత్తం కస్మాన్నాపేక్షతే సహస్రదానే - బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతీయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమపేక్షితమితి. ఉచ్యతే - యతః శ్రుతిరేవ రాజ్ఞో౽భిప్రాయమాహ - జనకో దాతా జనకః శ్రోతేతి నైతస్మిన్వాక్యద్వయే పదద్వయమభ్యస్యతే జనకో జనక ఇతి. నైశబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతనార్థః. జనకో దిత్సుర్జనకశ్శుశ్రూషురితి బ్రహ్మ శుశ్రూషవో వివక్షవః ప్రతిజిఘృక్షవశ్చ జనా ధావన్తీతి - అభిగచ్ఛన్తి. తస్మాత్తత్సర్వం మయ్యపి సమ్భావితవాననీతి. ౧

ఆ.— ఆఖ్యాయికాస్థబహుధాస్థితైతదక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) పూర్వపక్షవాదిత్వే హేతుమాహ (అవిద్యావిషయేతి) గర్వితత్వే హేతుమాహ (అసమ్యగితి) (ఇయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమితి) అత్రాపి కస్మాదిత్యనుషజ్యతే. అతో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి వాగేవ సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే (జనక ఇతి) ప్రసిద్ధం జనకస్య దాతృత్వాది - తదవద్యోతకో నైనిపాత ఇతి యావత్. వాక్యార్థమాహ (జనకో దిత్సురిత్యాదినా) (సమ్భావితవాననీతి) ప్రాగుక్తం వాఙ్మాత్రం సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. తస్మాత్ - ఉక్తప్రసిద్ధ్యతిక్రమణాదితి యావత్. తత్సర్వం - దాతృత్వాదికమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో౽భిప్రాయసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— తృతీయాధ్యాయే ※ తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యుపక్షిప్తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వస్య ప్రపఞ్చనాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే. (దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆసేతి) దృప్తః - గర్విష్ఠః. బలాకిస్యాపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చేతి సమాసః. యథోక్తః. హ

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి॥ ౨

బ్దోవృత్త్యాగ్న్యస్మరణే. అనూచానః- అఙ్గాధ్యాయీ. • ఏకాం శాఖామధీత్య శ్రోత్రియోఽఙ్గాధ్యాయ్యనూచాన ఇతి స్మృతేః. అతశ్చామీమాంసితవేదార్థ ఇత్యుక్తం భవతి. గార్గ్యః- గోత్రతో గార్గ్యః. ఆస- బభూవ. (స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి) సః- బాలాకిః కాశ్యం - కాశీరాజమజాతశత్రునామానం ప్రాప్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవానిత్యర్థః. మహాబ్రహ్మవిత్సమీపే అయం బాలాకిః కథం వక్తుముత్సహత ఇత్యాశ్చర్యార్థో హశబ్దః. (స హోవాచాజాతశత్రురితి) అత్ర హశబ్దేన తస్య రాజ్ఞో బ్రహ్మవిత్సు వాత్సల్యాతిశయం దర్శయతి శ్రుతిః. తామేవాజాతశత్రోరుక్తిం దర్శయన్నీతన్యైవ తేషు తద్వాత్సల్యం సహేతుకం విశదయతి (సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి) బ్రహ్మ తే బ్రువాణీత్యేతస్యామేవ వాచి నిమిత్తే గవాం సహస్రం ప్రయచ్ఛామః. మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే ఉపదిశామీతి శబ్దప్రయోక్తా కోఽప్యేతావన్తం కాలం న దృష్టః- సర్వేఽపి హి బ్రహ్మవిదః జనక ఏవ బ్రహ్మశుశ్రూషుర్జనక ఏవ దాతా చేతి జనకస్య సమీపమేవ ధావన్తి. భవాంస్తు మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే బ్రువాణీత్యుక్తవాన్- అతోఽనేనైవ వాక్యేన తోషితోఽహం గవాం సహస్రం బ్రువాణీతి వాఙ్మాత్రేణైవ ప్రయచ్ఛామీతి భావః. ౧

శం.— ఏవం రాజానం శుశ్రూషుమభిముఖీభూతం సః హ ఉవాచ గార్గ్యః - య ఏవాసావాదిత్యే చక్షుషి హృది చైకోఽభిమానీ, చక్షుర్ద్వారేణేహ హృది ప్రవిష్టోఽహం భోక్తా కర్తా చేత్యవస్థితః, - ఏతమేవాహం బ్రహ్మ పశ్యామ్యస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే - ఉపాసే. తస్మాత్తమహం పురుషం బ్రహ్మ తుభ్యం బ్రవీమ్యుపాస్స్వేతి. సః- ఏవముక్తః ప్రత్యువాచాజాతశత్రుః- (మా మా) మా మేతి హస్తేన వినివారయన్. ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి విజ్ఞేయే మా సంవదిష్ఠాః. మా మేత్యాబాధనార్థం ద్విర్వచనం. ఏవం సమానవిజ్ఞానవిషయావావామిత్యస్మాన్ జ్ఞానవత ఇవ దర్శయతా బాధితాః స్యామః - అతో మా సంవదిష్ఠాః- మా సంవాదం కార్షీరస్మిన్ బ్రహ్మణి. అన్యచ్చేజ్జానాసి-తద్బ్రహ్మ వక్తుమర్హసి- న తు యన్మయా జ్ఞాయత ఏవ; అథ చేన్మన్యసే- జానీషే త్వం బ్రహ్మమాత్రం- న తు తద్విశేషణోపాసనఫలానీతి- తన్న మన్తవ్యం- యతః సర్వమేతదహం జానే- యద్బ్రవీషి. కథం. అతిష్ఠాః- అతీత్య సర్వాణి భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. సర్వేషాం చ భూతానాం మూర్ధా- శిరః. రాజేతి వై -రాజా-దీప్తిగుణోపేతత్వాత్. ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టమేతద్బ్రహ్మాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే కర్తృ భోక్తృ చేత్యహమేతముపాస ఇతి. ఫలమప్యేవంవిశిష్టోపాసకస్య - స య ఏతమేవముపాస్తే - అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి. యథాగుణోపాసనమేవ హి చ ఫలం- * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౨

ఆ.— హృది ప్రవిష్టత్వే భోక్తాహమిత్యాది ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (అహమితి) దృష్టిఫలం నైరన్తర్యాభ్యాసం దర్శయతి (ఉపాస ఇతి) తావతా మమ కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాదితి) మా మేతి ప్రతీకమాదాయాభ్యాసస్యార్థమాహ (మా మేతి) వినివారయన్ ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ఏకస్య మాశబ్దో నివారకత్వం- అపరస్య సంవాదేన సఙ్గతిరితి విభాగే సమ్భవతి కుతో ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (మా మేత్యాబాధనార్థమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితి) త్వదుక్తేన ప్రకారేణ మమ విజ్ఞానవిషయోర్ధః- తస్మిన్నావయోర్విజ్ఞానసామ్యాదేవ సమానేఽపి విజ్ఞానవత్త్వే సత్యస్మాన్ విజ్ఞానవత ఇవ స్వీకృత్య తమేవార్థమస్మాన్ ప్రత్యుపదేశేన జ్ఞాపయతా భవతా వయం బాధితాః స్యామ ఇతి యోజనా. తథాపి గార్గ్యస్య కథమాపద్బాధనం - తత్రాహ (అత ఇతి) అతిష్ఠాః సర్వేషామిత్యాది వాక్యం శఙ్కాద్వారా అవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఏతం పురుషమితి శేషః. ఇతిశబ్దో గుణోపాస్తిసమాప్త్యర్థః. పూర్వోక్తరీత్యా త్రిభిర్గుణైర్విశిష్టం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య ఫలమపి జానామీత్యుక్త్వా ఫలవాక్యముపాదత్తే (స య ఇతి) కిమితి యథోక్తం ఫలముచ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతీతి), ఆదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలే యోఽయం పురుషోఽభిమానితయా వర్తతే- ఏతమేవ- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. తదేవ బ్రహ్మ- అతస్త్వమపి తద్బ్రహ్మోపాస్స్వేతి భావః. (స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠాః) స చాజాతశత్రురేతచ్ఛ్రుత్వోవాచ. కిమితి. మా-మాం ప్రతి ఏతస్మిన్-ఆదిత్యపురుషవిషయే మా సంవదిష్ఠాః-సంవాదం మా కార్షీః. అజ్ఞాతే హి విషయే సంవాదః కర్తవ్యః- అయం తు జ్ఞాత ఏవేతి భావః. కథమిత్యత్రాహ (అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి) వై శబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. అతీత్య- సర్వానతీత్య తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః * ఆతో మనినిత్యాదినా విచ్ప్రత్యయః. సర్వేషాం భూతానాం చ మూర్ధేవ మూర్ధా- శ్రేష్ఠః. దీప్తిగుణోపేతత్వాద్రాజా. ఇతి- ఏతైరతిష్ఠాత్వసర్వభూతమూర్ధత్వరాజత్వవిశిష్టమేతం- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. అతోఽస్యజ్ఞాతత్వాదస్మిన్విషయే సంవాదో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. స్వోక్తస్య ఫలం దర్శయతి (స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతీతి) య ఏతమాదిత్యమేవం - ఉక్తగుణవిశిష్టముపాస్తే - సోఽయమతిష్ఠాత్వాదిగుణవిశిష్టాదిత్యోపాసనవశాత్స్వయమపి తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణయుక్తో భవతీతి భావః. అత్ర * య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇత్యాద్యుక్తః పరమాత్మోచ్యత ఇతి న భ్రమితవ్యం - ఉత్తరఖణ్డేషు వక్ష్యమాణా బ్రహ్మభూతచన్ద్రాదిపురుషసహపాఠా, దస్యాపరబ్రహ్మత్వనిషేధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్రే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽహరహర్హ సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయతే॥ ౩

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతి పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాస్తేజస్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే తేజస్వీ హ భవతి తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౪

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః పూర్ణమప్రవర్తీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిర్నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తతే॥ ౫

శం.— సంవాదేనాదిత్యబ్రహ్మణి ప్రత్యాఖ్యాతేఽజాతశత్రుణా చన్ద్రమసి బ్రహ్మాన్తరం ప్రతిపేదే గార్గ్యః- య ఏవాసౌ చన్ద్రే మనసి చైకః పురుషో భోక్తా కర్తా చేతి పూర్వవద్విశేషణం. బృహన్- మహాన్. పాణ్డరం- శుక్లం వాసో యస్యాసోఽయం పాణ్డరవాసాః - అప్శరీరత్వాత్ప్రాణస్య. యశ్చాన్నభూతోఽభిషూయతే లతాత్మకో యజ్ఞే- తమేకీకృత్యైతమేవాహం బ్రహ్మోపాసే. యథోక్తగుణం య ఉపాస్తే-తస్యాహరహస్సోమోఽభిషుతో యజ్ఞే, ప్రసుతశ్చ వికారేషు. అన్నం చాస్య న క్షీయతేఽన్నాత్మకోపాసకస్య. ౩

ఆ.— (మనసి చేతి) చకారాద్బుద్ధౌ చేత్యర్థః. ఏకః పురుషః- తమేవాహం బ్రహ్మోపాసే- త్వం చేత్థముపాస్స్వేత్యుక్తమా మేత్యాదినా ప్రత్యువాచేత్యాహ (ఇతి పూర్వవదితి) భానుమణ్డలతో ద్విగుణం చన్ద్రమణ్డలమితి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ (మహానితి) కథం పాణ్డరం వాసశ్చన్ద్రాభిమానినః ప్రాణస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్శరీరత్వాదితి) పురుషో హి శరీరేణ వాససేవ వేష్టితో భవతి - పాణ్డరత్వం చాపాం ప్రసిద్ధం- *ఆపో వాసః ప్రాణస్యేతి చ శ్రుతిః. అతోఽయుక్తం ప్రాణస్య పాణ్డరవాసస్త్వమిత్యర్థః. న కేవలం సోమశబ్దేన చన్ద్రమా గృహ్యతే- కిం తు లతాపి- సమానధర్మత్వాదిత్యాహ (యశ్చేతి) చన్ద్రమసం లతాత్మకం బుద్ధినిష్ఠం చ పురుషమేకీకృత్యాహఙ్గ్రహేణోపాస్తిరిత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (యథోక్తేతి) యజ్ఞశబ్దేన ప్రకృతిరుక్తా. వికారశబ్దేన వికృతయో గృహ్యన్తే. యథోక్తోపాసకస్య ప్రకృతివికృత్యనుష్ఠానసామర్థ్యం లీలయా లభ్యమిత్యర్థః. అన్నాక్షయస్యోపాసనానుసారిత్వాదుపపన్నత్వమభిప్రేత్యోపాసకం విశినష్టి (అన్నాత్మేతి) ౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్ర ఇత్యాది) చన్ద్రే- చన్ద్రమణ్డలే తదభిమానితయా వర్తతే యశ్చన్ద్రపురుషః-తమహముపాస ఇతి గార్గ్య ఆహేత్యర్థః. (స హోవాచాజాతశత్రురిత్యాది) పూర్వవత్. (బృహన్ పాణ్డరవాసాస్సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతీతి) బృహన్-మహాన్. పాణ్డరం-శుక్లం కిరణరూపం వాసః-వస్త్రం జగదాచ్ఛాదకం యస్య సః పాణ్డరవాసాః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పాణ్డరైరంశుభిర్జగచ్ఛాదకత్వాత్పాణ్డరవాసస్త్వమితి. సోమో రాజా - యజ్ఞసాధనభూతసోమరాజశబ్దితలతావిశేషే సైకశబ్దాభిలాపప్రయుక్తతదభేదేన వా - చన్ద్రస్యౌషధీశతయా సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషలక్షణౌషధీనామీశతయా ఈశేశితవ్యసమ్బన్ధకృతాభేదేన వా సోమో రాజేతి చైత్రైర్గుణైః ఏతం- చన్ద్రపురుషం అహముపాస ఇత్యర్థః. సోమలతాఽభిన్నత్వేనోపాసనఫలమాహ (స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహస్సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయత ఇతి) సుత ఇతి ప్రసుత ఇతి చ కర్తరి క్తః. ఉక్తగుణవిశిష్టచన్ద్రోపాసకః అహరహస్సోమం సుతవానిత్యర్థః. ప్రకృతివికృతిభేదవివక్షయా సుతః ప్రసుత ఇత్యుక్తిః. చన్ద్రస్యాన్నభూతసోమశబ్దవాచ్యలతాత్మకత్వేనోపాస్యత్వాదన్నాక్షయత్వఫలకథనమపి తత్క్రతున్యాయాదుపపన్నమితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు చన్ద్రస్య స్వత ఏవ దేవాన్నభూతసోమత్వాత్ తత్త్వేనోపాసనస్యైవాన్నాక్షయాభావః ఫలం-తస్యైవ సోమరాజశబ్దముఖ్యార్థత్వేనోపాసనస్య యాథార్థ్యసమ్భవే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతాఽభేదోపాసనాభ్యుపగమస్య వ్యర్థత్వాత్. న చైవం సుతః ప్రసుత ఇతి సోమసుత్త్వరూపఫలకీర్తనమయుక్తమితి వాచ్యం- చన్ద్రస్య సోమరాజత్వేనోపాసనే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషస్వరూపఫలకీర్తనే విరోధాభావాత్ ఏకశబ్దరూషితత్వరూపప్రత్యాసత్తిసత్త్వాదతి వదన్తి. ౩

శం.— తథా విద్యుతి త్వచి హృదయే చైకా దేవతా. తేజస్వీతి విశేషణం తస్యాః. తత్ఫలం- తేజస్వీ హ భవతి, తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి,. విద్యుతాం బహుత్వస్యాఙ్గీకరణాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుళ్యం. ౪

ఆ.— సంవాదదోషేణ చన్ద్రబ్రహ్మణ్యపి ప్రత్యాఖ్యాతే బ్రహ్మాన్తరమాహ (తథేతి) కథమేకముపాసనమనేకఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యుతామితి) ౪

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతీత్యాది) విద్యుతి విద్యమానస్య విద్యుదభిమానినః పురుషస్య తేజస్విత్వేన గుణేనోపాసనే స్వయమపి తేజస్వీ భవతి తదుపాసకః- తత్పుత్రశ్చ తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తథాఽఽకాశే హృద్యాకాశే చైకా. పూర్ణమప్రవర్తి చేతి విశేషణద్వయం. పూర్ణత్వవిశేషణఫలమిదం- పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిః. అప్రవర్తివిశేషణఫలం- నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తత ఇతి- ప్రజాసన్తానావిచ్ఛిత్తిః. ౫

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఇన్ద్రో వైకుణ్ఠోఽపరాజితా సేనేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే జిష్ణుర్హాపరాజిష్ణుర్భవత్యన్యతస్త్యజాయీ॥ ౬

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా విషాసహిరితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే విషాసహిర్హ భవతి విషాసహిర్హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౭

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః ప్రతిరూప ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ప్రతిరూపం హైవైనముపగచ్ఛతి నాప్రతిరూపమథో ప్రతిరూపోఽస్మాజ్జాయతే॥ ౮

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా రోచిష్ణురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే రోచిష్ణుర్హ భవతి రోచిష్ణుర్హాస్య ప్రజా భవత్యథో యైస్సన్నిగచ్ఛతి సర్వాగ్ స్తానతిరోచతే॥ ౯

ఆ.— అప్రవర్తిత్వం-అప్రవర్తకత్వం. అక్రియావత్త్వం వా. ౫

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఇత్యాది) ఆకాశే విద్యమానస్య తదభిమానినః పురుషస్య పూర్ణత్వవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజయా పశుభిశ్చ పరిపూర్ణత్వం. పూర్ణత్వప్రయుక్తనిర్వ్యాపారత్వలక్షణాప్రవర్తిత్వవిశేషణవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజానస్థానావిచ్ఛిత్తిరితి విభాగో ద్రష్టవ్యః. ఉద్వర్తతే-ఉద్వర్తనం-లోకాన్తరగమనం. అస్యోపాసకస్య ప్రజా అస్మాల్లోకాల్లోకాన్తరం న గచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— తథా వాయౌ ప్రాణే హృది చైకా. విశేషణం- ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. వైకుణ్ఠః- అప్రసహ్యః. నవై రజితపూర్వా - అపరాజితా సేనా. మరుతాం గణస్య ప్రసిద్ధేః. ఉపాసనఫలమపి- జిష్ణుర్హ- జయనశీలః. అపరాజిష్ణుః- న చ పరైర్జితస్వభావో భవతి. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతస్త్యానాం- సపత్నానాం జయనశీలో భవతి. ౬

ఆ.— కథమేకస్మిన్ వాయావపరాజితా సేనేతి గుణస్సంభవతి- తత్రాహ (మరుతామితి) విశేషణత్రయస్య ఫలత్రయం క్రమేణ వ్యుత్పాదయతి (జిష్ణురిత్యాదినా) అన్యతస్త్యానాం- అన్యతో మాత్రతో జాతానాం. ౬

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఇత్యాది) ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీ. * యోఽయం పవతే ఏష దేవానాం గృహా ఇతి వాయోర్దేవలోకత్వప్రసిద్ధేః దేవలోకత్వసామాన్యాద్వైకుణ్ఠత్వం. మరుతాం గణస్య ప్రసిద్ధైరపరాజితా సేనేత్యుక్తిః. జిష్ణుః - జయశీలః. అపరాజిష్ణుః - అపరాజితః. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతో భవాః అన్యతస్త్యాః - శత్రవ ఇతి యావత్. తాన్ జేతుం శీలమస్యేత్యన్యతస్త్యజాయీ. * సుప్రజా తావితి నిః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అగ్నౌ వాచి హృది చైకా. విశేషణం - విషాసహిః- మర్షయితా పరేషాం. అగ్నిబాహుల్యాత్ఫలబాహుల్యం పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యద్వహ్నౌ క్షిప్యతే- క్షిప్యతే. తత్సర్వం భస్మీకరణేన సహతే- తేనాగ్నిర్విషాసహిః. యథా పూర్వం విద్యుతాం బాహుల్యాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుల్యముక్తం - తథా చాత్రాప్యగ్నీనాం బహులత్వాదుపాసకస్యాత్మని ప్రజాయాం చ దీప్తాగ్నిత్వం సిధ్యతీత్యాహ (అగ్నీతి) ౭

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఇత్యాది) విషాసహిః- సోఢుమశక్యః శత్రుభిరిత్యర్థః. మర్షణశీల ఇతి నార్థః. విషాసహిత్వగుణవిశిష్టాగ్నిపురుషోపాసనేన స ఉపాసకస్తత్పుత్రశ్చ విషాసహిర్భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— అప్సు రేతసి హృది చైకా. విశేషణం- ప్రతిరూపః- అనురూపః. శ్రుతిస్మృత్యప్రతికూల ఇత్యర్థః. ఫలం- ప్రతిరూపం - శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవ ఏనముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. న విపరీతమన్యచ్చ. అస్మాత్తథావిధ ఏవోపజాయతే. ౮

ఆ.— ప్రతిరూపత్వం- ప్రతికూలత్వమిత్యేతద్వ్యావర్తయతి (అనురూప ఇతి) అన్యచ్చ- ఫలమితి సమ్బన్ధః. అస్మాత్- ఉపాసితురిత్యర్థః. తథావిధః- శ్రుతిస్మృత్యనుకూల ఇతి యావత్. ౮

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఇత్యాది) ప్రతిరూపః- ప్రతిబిమ్బః. సదృశ ప్రతిబిమ్బోపేతత్వాదపాం పురుషస్య ప్రతిరూపత్వవిశిష్టోపాసనోపపత్తిః. యథాక్రతున్యాయాద్దేవతదుపాసకస్యేదం ఫలం - ప్రతిరూపం - సదృశమేవ కళత్రాదికమేనం- ఉపాసకముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నాప్రతిరూపం ప్రాప్నోతి. ప్రతిరూపః- సదృశ ఏవ పుత్రోఽస్మాజ్జాయత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— ఆదర్శే ప్రసాదస్వభావే చాస్యత్ర ఖడ్గాదౌ హృది చ సత్త్వశుద్ధిస్వాభావ్యే చైకా. విశేషణం- రోచిష్ణుః- దీప్తిస్వభావః. ఫలం చ తదేవ. రోచనాధారబాహుల్యాత్ఫలబాహుల్యం. ౯

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేత్యేతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా అసురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వగ్ం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి॥ ౧౦

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ద్వితీయోఽనపగ ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ద్వితీయవాన్ హ భవతి నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతే॥ ౧౧

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వగ్ం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాన్మృత్యురాగచ్ఛతి॥ ౧౨

ఆ.—. హార్దే చేత్యేతదేవస్పష్టయతి (సత్త్వేతి) సర్వత్రైకత్ర విశేషణస్యదేవతైకవిశేష్యతయాఽసమ్బధ్యతే. తదేవ - రోచిష్ణుత్వమిత్యర్థః. ౯

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఇత్యాది) ఆదర్శే విద్యమానస్య ప్రతిబిమ్బపురుషస్య రోచిష్ణుత్వం - భ్రాజమానత్వం. స్వచ్ఛత్వమితి యావత్. తదుపాసకస్తు స్వత ఏవ రోచిష్ణురేవ భవతి. అథో - అపి చ. యైస్సన్నిగచ్ఛతి - యైస్సఙ్గతో భవతి. సర్వాంస్తానతిరోచతే - అతిక్రమ్య ప్రకాశతే. సమానానాముత్తమశ్లోకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— యన్తం - గచ్ఛన్తం య ఏవాయం శబ్దః పృష్ఠతోఽనూదేతి, అధ్యాత్మం చ జీవనహేతుః ప్రాణః,- తమేకీకృత్యాహ. అసుః - ప్రాణః. జీవనహేతురితి గుణః. తస్య ఫలం - సర్వమాయురస్మింల్లోక ఏతీతి - యథోపాత్తం కర్మణాయుః. కర్మఫలపరిచ్ఛిన్నకాలాత్పురా - పూర్వం రోగాదిభిః పీడ్యమానమప్యేనం ప్రాణో న జహాతి. ౧౦

ఆ.— ఆహ - ఏతమేవాహమిత్యాదీతి శేషః. తస్య - గుణవదుపాసనస్యేత్యర్థః. సర్వమాయురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథోపాత్తమితి) ౧౦

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేతీత్యాది) యన్తం - గచ్ఛన్తం. శబ్దమిత్యస్య విశేష్యం గ్రాహ్యం - ఉత్తరత్ర శబ్ద ఇతి శ్రవణాత్. తథా చ అగ్రే గచ్ఛన్తం శబ్దం అను - అనుసృత్య యః పశ్చాచ్ఛబ్దః - ప్రతిధ్వనిరుదేతి - మూలశబ్దానన్తరముదేతి. తస్య ప్రతిశబ్దస్య ప్రాణకార్యత్వాత్ అసురిత్యహముపాస ఇత్యర్థః. అసుః - ప్రాణః. ప్రాణజన్య ఇతి యావత్. తదుపాసనస్య ఫలం - అస్మింల్లోకే - ఉపాసకశరీరే యావదాయుః ప్రాప్తం - తత్సర్వమేతి. నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి - ఆయురన్తకాలాత్పురా ఏనముపాసకం అపమృత్యుర్న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— దిక్షు కర్ణయోర్హృది చైకా - అశ్వినౌ దేవావవియుక్తస్వభావౌ. గుణస్తస్య ద్వితీయవత్త్వం, అనపగత్వం - అవియుక్తతాచాన్యోన్యం,- దిశామశ్వినోశ్చైవం ధర్మిత్వాత్. తదేవ చ ఫలముపాసకస్య గణావిచ్ఛేదో ద్వితీయవత్త్వం చ. ౧౧

ఆ.— కా పునరసావేకా దేవతా - తత్రాహ (అశ్వినావితి) తస్య - దేవస్యేతి యావత్. యథోక్తం గుణద్వయముపపాదయతి (దిశామితి) ద్వితీయవత్త్వం - సాధుభృత్యపరివృతత్వం. ౧౧

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఇత్యాది) దిశాం యుగ్మభూతాశ్వినైవత్యత్వాత్ ద్వితీయత్వేనోపాసనోపపత్తిః. ద్వితీయత్వం - ద్వితీయవత్త్వం. అనపగత్వం - అవిచ్ఛిన్నత్వం. దిశాం పరస్పరవిచ్ఛేదాభావాదనపగత్వోపపత్తిః. తత్ర ద్వితీయత్వేనోపాసనాఫలం ద్వితీయవానితి - సహాయవానిత్యర్థః. అవిచ్ఛిన్నత్వలక్షణానపగత్వోపాసనాఫలం - నాస్మాద్గణః ఛిద్యత ఇతి. గణః - బన్ధువర్గః. అస్మాత్ - ఉపాసకాన్న ఛిద్యతే - నాన్తరితో భవతి. ఉపాసకస్య బన్ధువిశ్లేషో న భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— ఛాయాయాం - బాహ్యం తమస్యధ్యాత్మే చావరణాత్మకం అజ్ఞానం హృది చైకా దేవతా. విశేషణం - మృత్యుః. ఫలం సర్వం పూర్వవత్. మృత్యోరనాగమే రోగాదిపీడాభావో విశేషః. ౧౨

ఆ.— శబ్దబ్రహ్మోపాసకస్యైవ తస్మో బ్రహ్మోపాసకస్యాపి ఫలమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలభేదాభావే చ కథముపాసనభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరితి) ౧౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇత్యాది) ఛాయామయః పురుషః - పురుషచ్ఛాయా. తస్యాః మృత్యువన్నీలత్వాద్భయఙ్కరత్వాచ్చ మృత్యుత్వేనోపాసనోపపత్తిః. శిష్టం పూర్వవత్ స్పష్టం. ౧౨

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఆత్మన్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ఆత్మన్వీ హ భవత్యాత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి స హ తూష్ణీమాస గార్గ్యః॥ ౧౩

స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇత్యేతావద్ధీతి నైతావతా విదితం భవతీతి స హోవాచ గార్గ్య ఉప త్వా యానీతి॥ ౧౪

శం.— ఆత్మని- ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ చ హృది చైకా. ఆత్మన్వీ హ భవతి - ఆత్మవాన్ భవతి. ఆత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి - బుద్ధివశిత్వాత్ప్రజాయాం సమ్ప్రదానమితి విశేషః. స్వయం పరిజ్ఞాతత్వేనైవం క్రమేణ ప్రత్యాఖ్యాతేషు బ్రహ్మసు గార్గ్యః క్షీణబ్రహ్మవిజ్ఞానోఽప్రతిభాసమానోత్తరస్తూష్ణీమవాక్శిరా ఆస. ౧౩

ఆ.— వ్యస్తాని బ్రహ్మాణ్యుపన్యస్య సమస్తం బ్రహ్మోపదిశతి (ప్రజాపతావితి) ఆత్మవత్త్వం-వశ్యాత్మకత్వం. ఫలస్యాత్మగామిత్వాత్ప్రజాయాం తదభిధానముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) ౧౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఇత్యాది) ఆత్మని- శరీరాదావహమిత్యభిమన్యమానో యః పురుషః- తం స్వాత్మానం- ఏవ బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. అథవా - ప్రత్యగాత్మసామాన్యం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. ఆత్మన్వీ- ఆత్మశబ్దాత్ప్రశంసాయాం ఛాన్దసో విని ప్రత్యయః. ప్రశస్తశరీరేన్ద్రియాదిమత్త్వాజ్జీవస్యాత్మన్విత్వోపపత్తిః. ఏవం తదుపాసకస్తత్పుత్రశ్చ ఆత్మన్వీ భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (స హ తూష్ణీమాస గార్గ్య ఇతి) తతః పరముత్తరాపరిస్ఫూర్తేః గార్గ్యస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ౧౩

శం.— తం తథాభూతమాలక్ష్య గార్గ్యం స హోవాచాజాతశత్రుః- ఏతావన్నూ౩ ఇతి- కిమేతావద్బ్రహ్మ నిర్జ్ఞాతం- ఆహోస్విదధికమప్యస్తీతి. ఇతర ఆహ- ఏతావద్ధీతి. నైతావతా విదితేన బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యాహాజాతశత్రుః- కిమర్థం గర్వితోఽసి బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. కిమేతావద్విదితం విదితమేవ న భవతీతి. ఉచ్యతే- న- ఫలవద్విజ్ఞానశ్రవణాత్. న చార్థవాదత్వమేవ వాక్యానామవగన్తుం శక్యం- అపూర్వవిధానపరాణి హి వాక్యాని ప్రత్యుపాసనోపదేశం లక్ష్యన్తే * అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానామిత్యాదీని. తదనురూపాణి చ ఫలాని సర్వత్ర శ్రూయన్తే విభక్తాని. అర్థవాదత్వే హి తదసమఞ్జసం. కథం తర్హి నైతావతా విదితం భవతీతి. నైష దోషః- అధికృతాపేక్షత్వాత్. బ్రహ్మోపదేశార్థం హి శుశ్రూషవేఽజాతశత్రవే అముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యః ప్రవృత్తః- న యుక్తమేవ ముఖ్యబ్రహ్మవిదా అజాతశత్రుణాఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యో వక్తుం- యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వక్తుం ప్రవృత్తస్త్వం- తన్న జానీష ఇతి. యద్యముఖ్యబ్రహ్మవిజ్ఞానమపి ప్రత్యాఖ్యాయేత-తదైతావతేతి న బ్రూయాత్- న కించిజ్జ్ఞాతం త్వయేత్యేవం బ్రూయాత్ - తస్మాత్ఫలవన్త్యేతాన్యవిద్యావిషయే బ్రహ్మణి. ఏతావద్విజ్ఞానద్వారత్వాచ్చ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య యుక్తమేవ వక్తుం నైతావతా విదితం భవతీతి. అవిద్యావిషయే విజ్ఞేయత్వం నామరూపకర్మాత్మకత్వం చైషాం తృతీయేఽధ్యాయే ప్రదర్శితం. తస్మాన్నైతావతా విదితం భవతీతి బ్రువతా అధికం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమస్తీతి దర్శితం భవతి. తచ్చానుపసన్నాయ న వక్తవ్యమిత్యాచారవిధిజ్ఞో గార్గ్యః స్వయమేవాహ ఉప త్వా యానీతి - ఉపగచ్ఛానీతి త్వాం. యథాన్యః శిష్యో గురుం. ౧౪

ఆ.— విచారార్థాం స్తుతిరీతిం కథయతి (కిమేతావదితి) వాక్యార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం స్ఫుటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆదిత్యాదేరవిదితత్వనిషేధం ప్రతిజ్ఞాయ హేతుమాహ (సఫలవదితి) నైతాని వాక్యాని ఫలవద్విజ్ఞానపరాణి- అర్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఫలవత్త్వాచ్చాపూర్వవిధిపరాణ్యేతాని వాక్యానీత్యాహ (తదనురూపాణీతి) అర్థవాదత్వేఽపి తేషామపూర్వార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదత్వ ఇతి) వాక్యానాం ఫలవద్విజ్ఞానపరత్వముపేత్య నిషేధవాక్యస్య గతిం పృచ్ఛతి (కథం తర్హీతి) తస్యానర్థక్యం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) అధికృతాపేక్షత్వాద్వేదనప్రతిషేధస్యేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (బ్రహ్మేతి) నైతావతేత్యవిశేషేణాముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞానమపి నిషిద్ధమితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) కించ- నిష్కామేన చేదేతాన్యుపాసనాన్యనుష్ఠీయన్తే- తదైతేషాం బ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వాదముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞాననిషేధమన్తరేణ నిషేధోపపత్తిరిత్యాహ (ఏతావద్విజ్ఞానేతి) ఆదిత్యాదికమేవాముఖ్యం బ్రహ్మేతి నిషేధానర్థక్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఆదిత్యాదేర్ముఖ్యబ్రహ్మత్వాసమ్భవాన్నిషేధస్యోపపన్నత్వాత్తత్సామర్థ్యసిద్ధమర్థముపన్యస్యతి (తస్మాదితి) ఉపగమనవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) అబ్రాహ్మణాదధ్యయనమాపత్కాలే విధీయతే. ౧౪

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇతీతి) నూ ఇతి ప్రశ్నే ప్లుతః. ఏతావదేవ కిం త్వయా జ్ఞాతమితి సః అజాతశత్రూ రాజా ఉవాచ- పప్రచ్ఛేత్యర్థః. గార్గ్య ఆహ (ఏతావద్ధీతి) ఏతావదేవ మయా జ్ఞాతం - నేతోఽధికమిత్యర్థః. పునరజాతశత్రురాహ (నైతావతా విదితం భవతీతి) బ్రహ్మస్వరూపమితి శేషః. ఏతావతా జ్ఞాతేన బ్రహ్మస్వరూపం న విదితం భవతీత్యర్థః. త్వజ్జ్ఞాతేభ్యోఽన్యదేవ బ్రహ్మస్వరూపమితి భావః. (స హోవాచ గార్గ్య ఇతి) ఏవమజాతశత్రుణోక్తో బాలాకిర్గతాభిమానః * నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం * ఆపత్కాలే బ్రాహ్మణస్యాబ్రాహ్మణాద్విద్యోపయోగ ఇతి శాస్త్రమనుసృత్య క్షత్రియాదప్యజాతశత్రోర్బ్రహ్మవిద్యాముపాదిత్సన్నానుపసన్నాయ బ్రహ్మోపదేష్టవ్యమితి శాస్త్రార్థం జానన్

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం చైతద్యద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియముపేయాద్బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతి తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ తౌ హ పురుషꣳ సుప్తమాజగ్మతుస్తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నితి స నోత్తస్థౌ తం పాణినాపేషం బోధయాఞ్చకార స హోత్తస్థౌ ॥ ౧౫

గార్గ్యస్స్వయమేవాహేత్యర్థః. హాశబ్దో బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యా గార్గ్యస్య తాదాత్వికమభినివేశం సూచయతి. కిమితీత్యత ఆహ (ఉపత్వాయానీతి) త్వా- త్వాముపయాని- శిష్యస్సన్నుపగచ్ఛాని మహ్యం బ్రహ్మవిద్యాం దేహీత్యర్థః. ౧౪

శం.— స హోవాచాజాతశత్రుః- ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కిం తత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణ ఆచార్యత్వేఽధికృతస్సన్ క్షత్రియం-అనాచార్యస్వభావముపేయాత్-ఉపగచ్ఛేచ్ఛిష్యవృత్త్యా బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి. ఏతదాచారవిధిశాస్త్రేషు నిషిద్ధం- తస్మాత్తిష్ఠ త్వమాచార్య ఏవ సన్- విజ్ఞాపయిష్యామ్యేవ త్వామహం- యస్మిన్విదితే బ్రహ్మ విదితం భవతి, యత్తన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వేద్యం,. తం- గార్గ్యం సలజ్జమాలక్ష్య విస్రమ్భజననాయ పాణౌ- హస్తే ఆదాయ- గృహీత్వోత్తస్థౌ- ఉత్థితవాన్. తౌ హ- గార్గ్యాజాతశత్రూ పురుషం సుప్తం రాజగృహప్రదేశే క్వచిదాజగ్మతుః- ఆగతౌ. తం చ- పురుషం సుప్తం ప్రాప్యైతైర్నామభిః- బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నిత్యేతై రామన్త్రయాఞ్చక్రే. ఏవమామన్త్ర్యమాణోఽపి స- సుప్తో నోత్తస్థౌ. తమప్రతిబుధ్యమానం పాణినా పేషం- ఆపిష్యాపిష్య బోధయాఞ్చకార- ప్రతిబోధితవాన్. తేన స హోత్తస్థౌ. తస్మాద్యో గార్గ్యేణాభిప్రేతః- నాసావస్మిన్ శరీరే కర్తా భోక్తా బ్రహ్మేతి. కథం పునరిదమవగమ్యతే- సుప్తపురుషగమనతత్సమ్బోధనానుత్థానైర్గార్గ్యాభిమతస్య బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వం జ్ఞాపితమితి. జాగరితకాలే యో గార్గ్యాభిప్రేతః పురుషః కర్తా భోక్తా బ్రహ్మ- స సన్నిహితః కరణేషు యథా - తథా అజాతశత్ర్వభిప్రేతోఽపి తత్స్వామిభృత్యేష్వివ రాజా సన్నిహిత ఏవ- కింతు భృత్యస్వామినోర్గార్గ్యాజాతశత్ర్వభిప్రేతయోర్వ్యద్వివేకావధారణకారణం- తత్సఙ్కీర్ణత్వాదనవధారితవిశేషం. యద్ద్రష్టృత్వమేవ భోక్తుః- నదృశ్యత్వం, యచ్చాభోక్తుర్దృశ్యత్వమేవ- నతు ద్రష్టృత్వం,- తచ్చోభయమిహ సఙ్కీర్ణత్వాద్వివిచ్య దర్శయితుమశక్యమితి సుప్తపురుషగమనం. నను సుప్తేఽపి పురుషే విశిష్టైర్నామభిరామన్త్రితో భోక్తైవ ప్రతిపద్యతే- నాభోక్తేతి నైవ నిర్ణయస్స్యాదితి. న- నిర్ధారితవిశేషత్వాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్య. యో హి సత్యేన ఛన్నః ప్రాణాత్మా- అమృతో వాగాదిష్వనస్తమితో నిమ్లోచత్సు. యస్యాప్యశరీరం పాణ్డరవాసః, యశ్చాసపత్నవాన్, యశ్చ బృహన్, యశ్చ సోమో రాజా షోడశకలః,- స స్వవ్యాపారారూఢో యథా నిర్జ్ఞాత ఏవానస్తమితస్వభావత ఆస్తే- న చాన్యస్య కస్యచిద్వ్యాపారస్తస్మిన్కాలే గార్గ్యేణాభిప్రేయతే తద్విరోధినః. తస్మాత్స్వనామభిరామన్త్రితేన ప్రతిబోద్ధవ్యం- న చ ప్రత్యబుధ్యత-తస్మాత్ పారిశేష్యాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మణః. భోక్తృస్వభావశ్చేద్వ్యఞ్జీతైవ స్వం విషయం ప్రాప్తం - నహి దగ్ధృస్వభావః ప్రకాశయితృస్వభావస్సన్వహ్నిస్తృణోలపాదిదాహ్యం స్వవిషయం ప్రాప్తం న దహతి, ప్రకాశ్యం చ న ప్రకాశయతి,. న చేద్దహతి ప్రకాశయతి చ ప్రాప్తం స్వం విషయం- నాసౌ వహ్నిర్దగ్ధా ప్రకాశయితా చేతి నిశ్చీయతే. యథాసౌ ప్రాప్తశబ్దాదివిషయోపలబ్ధృస్వభావశ్చేద్గార్గ్యాభిప్రేతః ప్రాణః- బృహన్పాణ్డరవాసా ఇత్యేవమాదిశబ్దం స్వం విషయముపలభేత- యథా ప్రాప్తం తృణోలపాది వహ్నిర్దహేత్ప్రకాశయేచ్చావ్యభిచారేణ- తద్వత్. తస్మాత్ప్రాప్తానాం శబ్దాదీనామప్రతిబోధాదభోక్తృస్వభావ ఇతి నిశ్చీయతే. నహి యస్య యః స్వభావో నిశ్చితః- స తం వ్యభిచరతి కదాచిదపి. అతః సిద్ధం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం. సమ్బోధనార్థనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాదప్రతిబోధ ఇతి చేత్. స్యాదేతత్- యథా బహుషు స్వపత్సు స్వనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాన్మామయం సమ్బోధయతీతి- శృణ్వన్నపి సమ్బోధ్యమానోఽవిశేషతో న ప్రతిపద్యేత- తథేమాని బృహన్నిత్యేవమాదీని మమ నామానీత్యగృహీతసమ్బన్ధత్వాత్ప్రాణో న గృహ్ణాతి సమ్బోధనార్థం శబ్దం- న త్వవిజ్ఞాతృత్వాదేవేతి చేత్. న- దేవతాభ్యుపగమే గ్రహణానుపపత్తేః. యస్య హి చన్ద్రదేవతాభిమానినీ దేవతాధ్యాత్మం ప్రాణో భోక్త్రాభ్యుపగమ్యతే- తస్య తయా సంవ్యవహారాయ విశేషనామ్నా సమ్బన్ధోఽవశ్యం గ్రహీతవ్యః- అన్యథా ఆహ్వానాదివిషయే సంవ్యవహారోఽనుపపన్నస్స్యాత్. వ్యతిరిక్తపక్షేఽప్యప్రతిపత్తిరయుక్తమితి చేత్. యస్య చ ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా - తస్యాపి బృహన్నిత్యాదినామభిస్సమ్బోధనే బృహత్త్వాదినామ్నాం తదాత్మవిషయత్వాత్ప్రతిపత్తిర్యుక్తా- న చ కదాచిదపి బృహత్త్వాదిశబ్దైస్సమ్బోధితః ప్రతిపద్యమానో దృశ్యతే- తస్మాదకారణమభోక్తృత్వేన సమ్బోధనాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న-తద్వతస్తావన్మాత్రాభిమానానుపపత్తేః. యస్య ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా-స ప్రాణాదికరణవాన్ ప్రాణీ. తస్య న ప్రాణదేవతామాత్రేఽభిమానః-యథాహస్తే. తస్మాత్ ప్రాణనామసమ్బోధనే కృత్స్నాభిమానినో యుక్తైవాప్రతిపత్తిః-న తు ప్రాణస్యాసాధారణనామసంయోగే. దేవతాత్మత్వాన్నభిమానాచ్చాత్మనః. స్వనామప్రయోగేఽప్యప్రతిపత్తిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. సుషుప్తస్య యల్లౌకికం దేవదత్తాదినామ- తేనాపి సమ్బోధ్యమానః కదాచిన్న ప్రతిపద్యతే సుషుప్తః-తథాభోక్తాపి సన్ ప్రాణో న ప్రతిపద్యత ఇతి చేత్. న-ఆత్మప్రాణయోస్సుప్తాసుప్తత్వవిశేషోపపత్తేః. సుప్తత్వాత్ప్రాణగ్రస్తతయోపరతకరణ ఆత్మా స్వం నామ ప్రయుజ్యమానమపి న ప్రతిపద్యతే-న తు తదసుప్తస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే ఉపరతకరణత్వం సమ్బోధనాగ్రహణం వాయుక్తం. అప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనమయుక్తమితి చేత్. సన్తి హి ప్రాణవిషయాణి ప్రసిద్ధాని ప్రాణాదినామాని- తాన్యపోహ్యాప్రసిద్ధైర్బృహత్త్వాదినామభిస్సమ్బోధనమయుక్తం-లౌకికన్యాయాపోహాత్ -తస్మాద్భోక్తురేవ సతః ప్రాణస్యాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న-దేవతాప్రత్యాఖ్యానార్థత్వాత్. కేవలసమ్బోధనమాత్రాప్రతిపత్త్యైవానుపసన్నస్యాధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే సిద్ధే యచ్చన్ద్రదేవతా

విషయైర్నామభిః సమ్బోధనం- తచ్చన్న) దేవతా ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్య విశేష ప్రతిపత్తి నిరాకరణార్థం. నహి తత్రాలౌకికనామ్నా సమ్బోధనేన విషయైర్నామభిః సమ్బోధనం- తచ్చన్న) దేవతా ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్య విశేష ప్రతిపత్తి నిరాకరణార్థం. నహి తత్రాలౌకికనామ్నా సమ్బోధనేన
విషయైర్నామభిః సమ్బోధనం- తచ్చన్న) దేవతా ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్య విశేష ప్రతిపత్తి నిరాకరణార్థం.

వస్తుతః ప్రాణః- తచ్చన్న) దేవతా ప్రాణోఽస్మిఞ్ఛరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్య విశేష ప్రతిపత్తి నిరాకరణార్థం. నహి తత్త్వాలౌకికనామ్నా సమ్బోధనేన విషయైర్నామభిః సమ్బోధనం-

దిష్టాత్మనోఽపి తుల్య ఇతి శఙ్క్యతే (వ్యతిరిక్తైతి) సఙ్గృహీతం చోద్యం వివృణోతి (యస్యచేతి) తదా - సుషుప్తిదశాయాం. ప్రతిపత్తిర్యుక్తేతి సమ్బన్ధః. (తద్విషయత్వాదితి) అతిరిక్తాత్మవిషయత్వాదితి యావత్. అస్త్వేవాతిరిక్తస్యాత్మనః సమ్బోధనశ్రవణమితి చేత్. నేత్యాహ (నచకదాచిదితి) త్వదిష్టాత్మనః సమ్బోధనశబ్దాప్రతిపత్తావపి భోక్తృత్వాఙ్గీకారస్య చ్ఛబ్దార్థః. అభోక్తృత్వేన - ప్రాణస్యేతి శేషః. యథాహ స్వపాదోఽఙ్గులిరిత్యాదినా పౌష్కరైః శ్రోత్రాదౌ స్థితి - సర్వదేహాభిమానిత్వేన తన్మాత్రానభిమానిత్వాత్. ఏవం కాశ్యేష్టాత్మనః సర్వకార్యకరణాభిమానిత్వాదఙ్గులిష్ఠానీయప్రాణమాత్రేతదభావాత్ తన్మాత్రగ్రహణం - సర్వచేతనత్వాదితి పరిహారః (నతద్వతఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యస్యేతి) ప్రాణమాత్రే ప్రాణాదికరణవతోఽభిమానాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రస్యాపి ప్రాణైకదేశత్వాత్తన్నామభిస్సమ్బోధనేకృతాన్నాభిమానీ సన్నోత్తిష్ఠతి - అత్రాప్యఙ్గుల్యాదిదృష్టాన్తోపపన్నైరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గోత్వవత్తస్య సర్వవస్తుషు సమాప్తిరహమితి సర్వత్రాభిమాననిర్దేశోఽబాధో దాతుల్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) విశిష్టస్యాత్మనో దేవతాయా హ్యాత్మత్వాభిమానాభావాత్, ఉత్తరస్య చ కూటస్థత్వపి మాత్రత్వేన తదయోగాత్, న తుల్యతేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ తస్యాభోక్తృత్వం వారయన్నాహ (స్వనామేతి) అయుక్తం - ప్రాణేతరస్యాభోక్తృత్వమితి శేషః. తదేవ వివృణోతి (సుషుప్తస్యేతి) విశేషం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మేతి) కార్యాభిష్టాత్మనః సుప్తత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (సుప్తత్వాదితి) ప్రాణస్యాపి సంహృతకరణత్వాత్స్వనామాగ్రహణమిత్యాశఙ్క్య తస్యాసుప్తత్వే కృతం కార్యం కథయతి (నత్వితి) నహి కరణస్వామిని స్వాపియమాణే కరణోపరమస్సమ్భవతి - తస్యాప్యనుపరతకరణస్య స్వనామాగ్రహణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాణనామత్వేనాప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనాత్ తదనుత్థానం - నానాత్మత్వాదితి శఙ్క్యతే (అప్రసిద్ధేతి) తదేవ స్పష్టయతి (సన్తి హీతి) ప్రసిద్ధపదాద్యప్రసిద్ధం విధేయమితి లౌకికో న్యాయః. అప్రసిద్ధసంజ్ఞాభిస్సమ్బోధనస్యాయుక్తత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రదేవతాస్మిన్ దేహే కర్తృభోక్త్రీ చాత్మేతి గార్గ్యాభిప్రాయనిషేధే దేవతానామగ్రహస్యతాత్పర్యాత్ తద్గ్రహణార్థవానితి పరిహరతి (నదేవతేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (కేవలేతి) ప్రాణాదినామభిస్సమ్బోధనేఽపి తన్నిరాకరణం కర్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) లౌకికనామ్నో దేవతావిషయత్వాభావాదిత్యర్థః. ప్రాణస్యాభోక్తృత్వేఽపీన్ద్రియాణాం భోక్తృత్వమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రాణకరణత్వే చన్ద్రదేవతాయాః అభోక్తృత్వేఽపి దేవతాన్తరమత్ర భోక్త్రస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాన్తరాభావాచ్చేతి) భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్రోపక్రమవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) దర్శితత్వాత్ - దేవతాన్తరాభావో నాస్తీతి శేషః. స్వతన్త్రదేవతాభేదో నాస్తీతి సమాధత్తే (నతస్యేతి) ప్రాణే దేవతాభేదస్యైక్యే యుక్తిమాహ (అరనాభీతి) న దేవతాన్తరస్య భోక్తృత్వం - గార్గ్యస్య స్వపక్షవిరోధాదితి శేషః. సర్వశ్రుతిష్విత్యుక్తం - తాస్సఙ్క్షేపతో దర్శయతి (ఏషఇతి) * కతిదేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యాదినా సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం సర్వేషాం దేవానాం ప్రాణాత్మన్యేకత్వముపపాద్యతే - అతో న దేవతాభేదాస్తీత్యాహ (సర్వదేవానామితి) ప్రాణాత్పృథగ్భూతస్య దేవస్యాత్మాతిరేకే సత్యసత్త్వాపత్తేశ్చ ప్రాణాన్తర్భావస్సర్వదేవతాభేదస్యేతి వక్తుం చ శబ్దః. కరణానామభోక్తృత్వే హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) దేవతాభేదేష్వేవేతి యావత్. అనాశఙ్క్యా - భోక్తృత్వస్యేతి శేషః. తత్రోదాహరణాన్తరమాహ (దేహభేదేష్వేతి) నహి హస్తాదిషు ప్రత్యేకం భోక్తృత్వం శఙ్క్యతే - తథా శ్రోత్రనేత్రాదిష్వపి న భోక్తృత్వాశఙ్కాయుక్తా - తేషు స్మృతిరూపజ్ఞానస్యైచ్ఛా, యోఽహం రూపమద్రాక్షం సశబ్దం శృణోమీత్యాది ప్రతిసన్ధానస్య, చాయోగాదిత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) క్షణికవిజ్ఞానస్య నిరాశ్రయస్య భోక్తృత్వాశఙ్కాపి ప్రతిసన్ధానాసమ్భవాదేవ ప్రత్యుక్తేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ప్రాణాదీనామనాత్మత్వముక్త్వా స్థూలదేహస్య తద్వక్తుం పూర్వపక్షయతి (నన్వితి) సఙ్ఘాతః - భూతచతుష్టయసమాహారః. స్థూలో దేహ ఇతి యావత్. గౌరోఽహం పశ్యామీత్యాది ప్రత్యక్షేణ తస్యాత్మత్వదృష్టేరితి భావః. ప్రమాణాభావాదతిరిక్తకల్పనానయుక్తేత్యాహ (కింవ్యతిరిక్తైతి) సఙ్ఘాతస్యాత్మత్వం దూషయతి (నాపేషణఇతి) విశేషదర్శనం వ్యతిరేకద్వారా విశదయతి (యదిహీతి) ప్రాణేన సహితం స్థూలం శరీరమేవ సఙ్ఘాతః. తన్మాత్రో యది భోక్తా స్యాదితి యోజనా. త్వత్పక్షేఽపి కథం పేషణాపేషణయోరుత్థానే విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్ఘాతేతి) తస్య సఙ్ఘాతేన సమ్బన్ధవిశేషాః - స్వకర్మారబ్ధత్వాత్మీయత్వస్వప్రాణపరిపాల్యత్వాదయః. తేషామనేకత్వాత్పేషణాపేషణయోరిన్ద్రియోద్భవాభిభవకృతవేదనాయాః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వాత్మకో విశేషో యుక్తః, సుఖదుఃఖమోహానాముత్తమమధ్యమాధమకర్మఫలానాం కర్మోద్భవాభిభవకృతవిశేషసమ్భవాచ్చ యథోక్తో విశేషస్సమ్భవతీత్యర్థః. పరపక్షేఽపి తథైవ విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) నహి తత్ర స్వకర్మారబ్ధత్వాదయస్సమ్బన్ధవిశేషాః కర్మఫలభేదో వా యుజ్యతే - సఙ్ఘాతవాదినాఽతీన్ద్రియకర్మాస్వీకారాత్. అతస్సఙ్ఘాతమాత్రే భోక్తరి ప్రతిబోధే విశేషాసిద్ధిరిత్యర్థః. శబ్దస్పర్శాదీనాం పటుత్వమతిపటుత్వం మాన్ద్యమతిమాన్ద్యమిత్యేవమాదినా కృతో విశేషో బోధే దృశ్యతే - సోఽపి సఙ్ఘాతవాదేన సిధ్యతీత్యాశయేనాహ (తథేతి) అయుక్త ఇతి యావత్. చకారో విశేషానుకర్షార్థః. మాత్రేఽపి ప్రతిబోధే విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) విశేషదర్శనఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిశబ్దేన గుణాదిగృహ్యతే. అన్యః - సఙ్ఘాతాదితి శేషః. దేహాదేరనాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యానాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (సంహతత్వాచ్చేతి) హేతుం సాధయతి (గృహస్యేతి) యథా నేమిరరాశ్చ మిథస్సంహన్యన్తే - తథైవ ప్రాణస్య సంహతిరిత్యాహ (అరనేమివచ్చేతి) కించ - ప్రాణే నాభిస్థానీయే సర్వమర్పితమితి శ్రూయతే - తదుక్తం తస్య సంహతత్వమిత్యాహ (నాభీతి) సంహతత్వఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్య గృహాదివత్పారార్థ్యేఽపి సంహతశేషిత్వమేషితవ్యం - గృహాదేస్తథాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తమ్భేతి) స్వాత్మనా స్తమ్భాదీనాం జన్మ చోపచయశ్చాపచయశ్చ వినాశశ్చ నామ చాకృతిశ్చ కార్యం చేత్యేతేఽర్థాః. తన్నిరపేక్షపదార్థాలబ్ధాసత్తాః - స్ఫురణం యేన స చ - తేషు - స్తమ్భాదిషు విషయేషు ద్రష్టా చ శ్రోతా చ మన్తా చ విజ్ఞాతా చ, - తదర్థత్వం తేషాం తత్సఙ్ఘాతస్య చ దృష్ట్వా ప్రాణాదీనామపి తథాత్వం భవితుమర్హతీతి మన్యామహ ఇతి సమ్బన్ధః. ప్రాణాదిః స్వాతిరిక్తద్రష్ట్రశేషీ - సంహతత్వాత్ - గృహాదివ

ప్రాణాదివిక్రియానైకతయానిర్ద్యోగ్రష్టానిర్వికారోయుక్తః – తస్యవికారవత్త్వే హేత్వభావాదితిభావః. దిత్యనుమానాత్సత్తాయాం తత్ప్రతీతాచ ప్రాణదేవతాయాశ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం – తత్రాహ ప్రాణదేవతాహారార్థ్యానుమానం న్యాప్తస్య న్తరవిరుద్ధమితిశఙ్కతే (దేవతేతి) ప్రాణదేవతాయాశ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం – తత్రాహ (చేతనావత్త్వేచేతి) యోగ్యయనసమః– సతచ్ఛేషోనభవతి–య (ప్రాణస్యేతి) తథాపిప్రకృతేఽనుమానేకథంవ్యాప్త్యన్తరవిరోధః – తత్రాహ (చేతనావత్త్వేచేతి) యోగ్యయనసమః– సతచ్ఛేషోనభవతి–య (ప్రాణస్యేతి) తథాపిప్రకృతేఽనుమానేకథంవ్యాప్త్యన్తరవిరోధః – తత్రాహ శేషశేషిభావస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాదితిపరిహ ఖాదీపాదీహాన్తరేణతుల్యానంచ్ఛేషఇతివ్యాప్తివిరోధఃస్యాదిత్యర్థః. నాయంవిరోధస్సమాధాతవ్యః– శేషశేషిభావస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాదితిపరిహ ఖాదీపాదీహాన్తరేణతుల్యానంచ్ఛేషఇతివ్యాప్తివిరోధః స్యాదిత్యర్థః. నాయంవిరోధస్సమాధాతవ్యః– శేషశేషిభావస్యాత్ర గమకమాహ (బ్ర తి (ననిరుపాధికస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదారమ్భోనిరుపాధికంస్వరూపంజ్ఞాపయితుమిత్యత్రగమకమాహ (బ్ర తి (ననిరుపాధికస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదిసోపాధికమపి బ్రహ్మవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచే హ్యేతి) *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచైవామూర్తంచేత్యాదిదర్శనాదస్యాముపనిషదిసోపాధికమపి బ్రహ్మవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచే హ్యేతి) *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచైవామూర్తంచేత్యాదిదర్శనాత్, *నేతినేతిత్యనిర్విశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోఽన్యదార్తమితిచోక్తే, తత్రనిరుపాధికమేవబ్రహ్మప్రతిపా తి) ద్విత్వవాదస్యకల్పితవిషయవత్త్వాత్, *నేతినేతీత్యనిర్విశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోఽన్యదార్తమితిచోక్తే, తత్రనిరుపాధికమేవబ్రహ్మప్రతిపా ద్యమితిభావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థంతర్హి శేషశేషిభావస్తత్రతత్రోక్తః– తత్రాహ (విశేషనతోక్తేతి) ద్యమితిభావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థంతర్హి శేషశేషిభావస్తత్రతత్రోక్తః– తత్రాహ (విశేషనతోక్తేతి) ద్యమితిభావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థంతర్హి శేషశేషిభావస్తత్రతత్రోక్తః– తత్రాహ (విశేషనతోక్తేతి)

ద్యమితిభావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థంతర్హి శేషశేషిభావస్తత్రతత్రోక్తః– తత్రాహ (విశేషనతోక్తేతి) ద్యమితిభావః. నచవిపరీతస్య నిరుపాధికస్యశేష సోపాధికస్య శేషశేషిభావోవివక్షితస్తత్ర – తత్రచస్వామిభృత్యన్యాయేనవిశేషసమ్భవాదసిద్ధంసమత్వమిత్యర్థః. పాణిపేషవాక్యవిచారార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి శేషిత్వమస్తీత్యత్ర హేతుమాహ (నిరుపాఖ్యోహీతి) శేషశేషిత్వాద్యశేషవిశేషశూన్యఇత్యర్థః. ౧౫॥

(తస్మాదాదిత్యాదీతి)

౧౦.—— (సహోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమంచైతదిత్యాది) ఏవముపసన్నంబాలాకిమజాతశత్రురువాచేత్యర్థః. హేతిరాజ్ఞస్త స్యనిరభిమానత్వప్రశంసార్థం. కిమిత్యువాచ. ప్రతిలోమం – విపరీతంచైతత్. కింతత్. యద్బ్రాహ్మణః – ఉత్తమవర్ణఆచార్యత్వేఅధికృతః క్ష త్రియం – అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మమేవక్ష్యతీతిశిష్యవృత్త్యాఉపేయాత్ – ఉపగచ్ఛతీత్యేతత్. ఆచారవిధాయకశాస్త్రవిరుద్ధమితిభావః. కథంత ర్హియం – అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మమేవక్ష్యతీతిశిష్యవృత్త్యాఉపేయాత్ – ఉపగచ్ఛతీత్యేతత్. ఆచారవిధాయకశాస్త్రవిరుద్ధమితిభావః. కథంత ర్హివిద్యాప్రాప్తిరితినవాచ్యం– ఆచార్యకమస్వీకృత్యత్వైవకేవలంవిజ్ఞాపయిష్యామీత్యాహ (వ్యేవత్వాజ్ఞపయిష్యామీతి) త్వా– త్వాంత్వే వలమేవవిజ్ఞాపయిష్యామి – బోధయిష్యామి. బ్రహ్మేతిశేషః. వేర్వ్యవధానంఛాన్దసం. (తంపాణావాదాయోత్తస్థౌ) ఏవముక్త్వాతంపాణావా దాయ– హస్తేగృహీత్వాగార్గ్యోపదిష్టజీవాతిరిక్తబ్రహ్మజ్ఞాపనాయాసనాదుదతిష్ఠత్. (తౌహపురుషంసుప్తమాజగ్మతుః) తౌ – గార్గ్యాజాతశ త్రూతస్మిన్రాజభవనేసుప్తంకంచిత్పురుషంప్రాప్తవన్తౌ. (తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసస్సోమరాజన్నితీతి) ఏవంసు ప్తపురుషసమీపంగార్గ్యం నీత్వాజాతశత్రుస్తం– సుప్తంపురుషమేతైః– వక్ష్యమాణైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చకార. తానినామాన్యాహ (బృహ న్నిత్యాది) అత్ర * ప్రాణోవావజ్యేష్ఠశ్చశ్రేష్ఠశ్చేతిజ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణేనప్రాణస్యబృహత్త్వాత్ బృహన్నిత్యామన్త్రణం. అవ్వాసస్త్వంచ ప్రా ణధర్మః– * కింమేవాసఇతిప్రాణేనపృష్టే * ఆపోవాసఇత్యేషాంప్రాణవాసస్త్వోక్తేః. తాసాంచాపాం * యచ్ఛుక్లంతదపామితిశుక్లవర్ణాశ్రయ త్వాత్పాణ్డరత్వంయుక్తం. సప్తాన్నబ్రాహ్మణే * అథైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రఇతిప్రాణస్యచన్ద్రసమ్బన్ధప్రతీతేర్లక్షణయా సోమేతిప్రాణస్యసమ్బోధనం. *ప్రాణోవైసమ్రాడితిశ్రవణాద్రాజన్నిత్యామన్త్రితఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. (సనోత్తస్థౌతంపాణినాపేషంబో ధయాఞ్చకార) ఏవమామన్త్రితోపిసః– సుప్తోనోదతిష్ఠత్. తతోఽజాతశత్రుస్తంసుప్తంపాణినాపేషం * హింసార్థానాంచసమానకర్మకాణామితి పిషేస్తృతీయాయాముపపదేణముల్. * తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామితివికల్పాత్సమాసాభావః. పాణినాపిష్ట్వాబోధయాఞ్చకార – ప్రా బోధయత్. (సహోత్తస్థౌ) సః– ఏవంపాణినాపిష్టస్సుప్తపురుషః పేషణాత్పశ్చాదుదతిష్ఠత్. ఏవంప్రాణనామభిరామన్త్రణేపి అనుత్థానప్రద ర్శనంజీవాత్మనః ప్రాణాన్యత్వజ్ఞాపనార్థం. సుషుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోఽన్యత్వస్యజీవేసుజ్ఞానత్వాత్తస్యామపిదశాయా మనుపరతవ్యాపారాత్ప్రాణాదన్యత్వమేవజ్ఞాపనీయమితిప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానేన పాణిపేషణేనోత్థానప్రదర్శనేనచజీవస్యప్రాణవ్యతి రేకః ప్రదర్శితోభవతి. తథాహి– సుప్తస్యప్రబోధానన్తరంసుఖమహమస్వాప్సమితిసౌషుప్తికానన్దప్రతిసన్ధానేనసుషుప్తికాలేజీవశబ్దితస్యసిద్ధస్యా నన్దస్ఫూర్తిస్తస్మిన్నుపరతవ్యాపారేనసంభవతీతి తస్యోపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యంసిద్ధమేవ. తదానీమప్యనుపరతోచ్ఛ్వాసాదివ్యా పారఃప్రాణఏవయదిజీవశబ్దవాచ్యస్స్యాత్ –తర్హితన్నామభిరామన్త్రణేతదుత్థానమావశ్యకం–లోకేస్వనామ్నాఆమన్త్రితస్యోత్థానదర్శనాత్. అతఃప్రా ణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానాత్ప్రాణస్యనజీవశబ్దార్థత్వమితితదతిరిక్తజీవసిద్ధిరితి. నచ ప్రత్యగాత్మన్విజ్ఞానమయేత్యాది జీవనామభిరామన్త్రణేప్య నుత్థానదర్శనాత్తద్వదభిమతస్యశరీరేన్ద్రియప్రాణాతిరిక్తస్యాపిజీవశబ్దార్థత్వంనస్యాదితివాచ్యం– దేహవ్యతిరిక్తేస్వస్మిన్నాత్మాభిమానశూన్యస్యసంస్కారిణ శ్శుద్ధజీవవాచిశబ్దైరామన్త్రణేప్యనుత్థానస్యాదోషత్వాత్, యత్రపునర్దేవదత్తాదినామసఙ్కేతితశరీరాదిసఙ్ఘాతేస్వాత్మత్వమభిమనుతే– తన్నామ్నాఆమ న్త్రణేఉత్థానదర్శనాచ్చ. నచేయంసమాధిః ప్రాణస్యైవజీవశబ్దార్థత్వేపిసంభవతీతివాచ్యం– ప్రాణస్యైవసఙ్ఘాతాభిమానిత్వేఅనుపరతవ్యాపారస్య వతస్యపాణిపేషణానన్తరంపూర్వమసతఃప్రబోధస్యప్రాప్త్యాఉత్థానాసంభవాత్. నచజీవస్యాప్యనుపరతవ్యాపారస్యతదసంభవశ్శఙ్క్యః – తస్య స్ఫురణాత్మకవ్యాపారసత్త్వేపితదానీమప్రబోధత్వాత్. ప్రాణస్యతుతదానీమపిశరీరేసంచరతఃస్వనామభిరామన్త్రణాశ్రవణమచేతనత్వమాపాదయ త్యేవేతిచేతనస్యతద్వైలక్షణ్యంసిధ్యత్యేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౫॥

———

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూ-
త్కుత ఏతదాగాదితి తదు హ న మేనే గార్గ్యః॥ ౧౬

శం.— స ఏవమజాతశత్రుర్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం ప్రతిపాద్య గార్గ్యమువాచ - యత్ర - యస్మిన్కాల ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఏతత్ - స్వపనం సుప్తోఽభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్. విజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేత్యన్తఃకరణం బుద్ధిరుచ్యతే. తన్మయః- తత్ప్రాయో విజ్ఞానమయః. కిం పునస్తత్ప్రాయత్వం. తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తేన చోపలభ్యత్వముపలబ్ధృత్వం చ. కథం పునస్తన్మయటోఽనేకార్థత్వే ప్రాయార్థతైవావగమ్యతే. * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యేవమాదౌ ప్రాయార్థ ఏవ ప్రయోగదర్శనాత్, పరవిజ్ఞానవికారత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాత్, య ఏష విజ్ఞానమయ ఇతి చ ప్రసిద్ధవదనువాదాత్, దవయవోపమార్థయోశ్చాత్రాసమ్భవాత్, పారిశేష్యాత్ప్రాయార్థతైవ. తస్మాత్సఙ్కల్పవికల్పాద్యాత్మకమన్తఃకరణం- తన్మయ ఇత్యేతత్. పురుషః- పురిశయనాత్. క్వైష తదాభూదితి ప్రశ్నః స్వభావవిజిజ్ఞాపయిషయా. ప్రాక్ప్రతిబోధాత్క్రియాకారకఫలవిపరీతస్వభావ ఆత్మేతి కార్యాభావేన దిదర్శయిషితం - న హి ప్రాక్ప్రతిబోధాత్కర్త్రాదికార్యం సుఖాదికిఞ్చన గృహ్యతే. తస్మాదకర్మప్రయుక్తత్వాత్తథాస్వాభావ్యమేవాత్మనోఽవగమ్యతే- యస్మిన్స్వాభావ్యే భూత్, యతశ్చ స్వాభావ్యాత్ప్రచ్యుతస్సంసారీ స్వభావవిలక్షణ, ఇతి. ఏతద్ద్వయమపృచ్ఛతి గార్గ్యం ప్రతిభానరహితం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. ఏతదుభయం గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యమాసీత్ - తథాపి గార్గ్యేణ న పృష్టమితి నోదాస్తే. జాతశత్రుః- బోధయితవ్య ఏవేతి ప్రవర్తతే- జ్ఞాపయిష్యామ్యేవేతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. ఏవముక్తత్వాద్యమానోఽపి గార్గ్యో యత్రైష ఆత్మాభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్, యతశ్చైతదాగమనమాగాత్,- ఉభయం సర్వథాప్యేవ వక్తుం వా ప్రష్టుం వా గార్గ్యో హ న మేనే- న జ్ఞాతవాన్. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాచష్టే (స ఏవమిత్యాదినా) ఏతత్స్వపనం- యథా భవతి తథేతి యావత్. యత్రేత్యుక్తం కాలం విశినష్టి (ప్రాగితి) తదా క్వాభూదితి సమ్బన్ధః. విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానం- పరం బ్రహ్మ. తద్వికారః- జీవః. తేన వికారార్థో మయడితి కేచిత్. తన్నిరాకరోతి (విజ్ఞానమితి) అన్తఃకరణప్రాయత్వమాత్మనో న ప్రకల్పతే - తస్యాసఙ్గస్య తేనాసమ్బన్ధాదిత్యాక్షిపతి (కిం పునరితి) అసఙ్గస్యాప్యవిద్యయా బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధముపేత్య పరిహరతి (తస్మిన్నితి) తత్సాక్షిత్వాచ్చ తత్ప్రాయత్వమిత్యాహ (ఉపలబ్ధృత్వం చేతి) నియామకాభావం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఏకస్మిన్నేవ వాక్యే * పృథివీమయ ఇత్యాదౌ ప్రాయార్థత్వోపలమ్భాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యత్రాపి తదర్థత్వమేవ మయటో నిశ్చితమిత్యుక్తం. ఇదానీం జీవస్య పరమాత్మరూపవిజ్ఞానవికారస్య శ్రుతిస్మృత్యోరప్రసిద్ధత్వాచ్చ ప్రాయార్థత్వమేవేత్యాహ (పరేతి) అప్రసిద్ధమపి విజ్ఞానవికారత్వం శ్రుతివశాదిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఏష ఇతి, య ఏష విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానమయస్య య ఏష ఇతి ప్రసిద్ధవదనువాదాదప్రసిద్ధవిజ్ఞానవికారత్వం సర్వథా న శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. జీవో బ్రహ్మావయవస్తత్సదృశో వా- తదర్థో మయడిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవేతి) బ్రహ్మణో నిరవయవత్వశ్రుతే, స్తస్యైవ జీవరూపేణ ప్రవేశశ్రవణా, చ్చ ప్రకృతే వాక్యే మయటోఽవయవాద్యర్థాయోగాన్నిర్విషయత్వాసమ్భవాచ్చ పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తా ప్రాయార్థతైవ తస్య ప్రత్యేతవ్యేత్యర్థః. విజ్ఞానమయపదార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్రేత్యాదివ్యాఖ్యేయవాక్యశేషమవతార్య తాత్పర్యమాహ (క్వైష ఇతి) స్వరూపజ్ఞాపనార్థం ప్రశ్నప్రవృత్తిరిత్యేతత్ప్రకటయతి (ప్రాగితి) కార్యాభావే నైత్యుక్తం వ్యనక్తి (న హీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (అకర్మప్రయుక్తత్వాదితి) కిం తథాస్వాభావ్యమితి- తదాహ (యస్మిన్నితి) ద్వితీయ ప్రశ్నార్థం ప్రక్షిపతి (యతశ్చేతి) ఉక్తేర్థే ప్రశ్నద్వయముత్థాపయతి (ఏతదితి) తథాస్వాభావ్యమేవేతి సమ్బన్ధః. ఏతదిత్యధికరణముపాదానం చ గృహ్యతే. కిమితి తం ప్రత్యుభయం పృచ్ఛతి. స్వకీయాం ప్రతిజ్ఞాం నిర్వోఢుమిత్యభిప్రేత్యాహ (బుద్ధీతి) నను శిష్యత్వాద్గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యం- న చేదజ్ఞత్వాన్న పృచ్ఛతి - తర్హి రాజ్ఞస్తస్మిన్నౌదాసీన్యమేవ యుక్తం- తత్రాహ (ఇత్యేతదుభయమితి) తదు హేత్యాది వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఏతదాగమనం - యథా భవతి తథేతి యావత్. తత్ర క్రియాపదయోర్యథాక్రమం వక్తుం ప్రష్టుం వేత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧౬

రం. ఏవం దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణవ్యతిరిక్తం జీవం ప్రదర్శ్య తతోఽప్యన్యం పరమాత్మానం ప్రదర్శయితుమారభతే (స హోవాచాజాతశత్రురితి) ఏవం జీవం ప్రదర్శ్యాజాతశత్రుః గార్గ్యమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితీతి) యత్ర- యదా ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ - ఏతత్ - స్వాపం సుప్తోఽభూత్. స్వాపం ప్రాప్తోఽభూత్. ఏతదిత్యనేనైవ స్వాపాభిధానస్య సుప్రసిద్ధత్వాత్ సుప్త ఇత్యేతత్ప్రాప్త్యర్థమాత్రపరం - పాకం పచతీతివత్. యద్వా - ఏతత్ - ఈదృశం సుప్తం యస్య సః ఏతత్సుప్తః. క ఏష ఇతి నిర్దిష్ట ఇత్యత్రాహ (య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః) యస్సం ప్రబుధ్యమాన ఏవ సర్వేన్ద్రియార్థవిజ్ఞానమయతయా తిష్ఠతి- స ఏష పురుషః. అయం తదా- పాణిపేషణోత్థాపనాత్ప్రాక్ స్వాపదశాయాం క్వ స్థితః. ఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే కుత ఆగాత్ - కుత ఉద్గత ఇతీత్యర్థః. ఇత్యాహ - పప్రచ్ఛేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం జీవస్సుషుప్తేః స్థానతయా ప్రబోధాపాదానతయా చ జీవాత్పరమీశ్వరం దర్శయితుమేవమజాతశత్రుణా పృష్టోఽపి గార్గ్యః తదు హ న మేనే- తత్ప్రశ్నార్థం న జ్ఞాతవాన్. ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. ౧౬

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే తాని యదా గృహ్ణాత్యథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుర్గృహీతꣳ శ్రోత్రం గృహీతం మనః॥ ౧౭

శం.— స హోవాచాజాతశత్రుః స్వవివక్షితార్థసమర్పణాయ. యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్ కుత ఏతదాగాదితి యదవోచామ- తచ్ఛృణు- ఉచ్యమానం యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూత్- తదా- తస్మిన్కాలే ఏషాం- వాగాదీనాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన- అన్తఃకరణగతాభివ్యక్తివిశేషవిజ్ఞానేనోపాధిస్వభావజనితేనాదాయ విజ్ఞానం - వాగాదీనాం స్వస్వవిషయగతసామర్థ్యం గృహీత్వా య ఏషోఽన్తః- మధ్యే హృదయే హృదయస్థాకాశో యః. ఆకాశశబ్దేన పర ఏవ స్వ ఆత్మోచ్యతే. తస్మిన్స్వ ఆత్మన్యాకాశే శేతే స్వాభావికేఽసాంసారికే. న కేవల ఆకాశ ఏవ- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్ * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి. లిఙ్గోపాధిసమ్బన్ధకృతం విశేషాత్మస్వరూపముత్సృజ్యావిశేషే స్వాభావిక ఆత్మన్యేవ కేవల ఏవ రత ఇత్యభిప్రాయః. యదా శరీరేన్ద్రియాద్యుపాధీనాముత్సృజతి - తదాసౌ స్వాత్మన్యేవ రత ఇతి కథమవగమ్యతే. నామప్రసిద్ధ్యా. కాఽసౌ నామప్రసిద్ధిరితి. ఆహ- తాని- వాగాదివిజ్ఞానాని యదా- యస్మిన్కాలే గృహ్ణాతి- ఆదత్తే. అథ- తదా- హ ఏతత్పురుషః స్వపితి నామ- ఏతన్నామాస్య పురుషస్య తదా ప్రసిద్ధం భవతి. గౌణమేవాస్య నామ భవతి- స్వమేవాత్మానమపీతి- అపిగచ్ఛతీతి స్వపితీత్యుచ్యతే. సత్యం - స్వపితీతి నామప్రసిద్ధ్యా ఆత్మనః సంసారధర్మవిలక్షణం రూపమవగమ్యతే- నన్వత్ర యుక్తిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ - తత్ - తత్ర స్వాపకాలే గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి - ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణేన్ద్రియం. వాగాదిప్రకరణాత్. వాగాదిసమ్బన్ధే హి సతి తదుపాధిత్వాదస్య సంసారధర్మిత్వం లక్ష్యతే - వాగాదయశ్చోపసంహృతా ఏవ తదా తేన. కథం. గృహీతా వాక్. గృహీతం చక్షుః. గృహీతం శ్రోత్రం. గృహీతం మనః. తస్మాదుపసంహృతేషు వాగాదిషు క్రియాకారకఫలాత్మతాభావాత్స్వాత్మస్థ ఏవాత్మా భవతీత్యవగమ్యతే. ౧౭

ఆ.— కూటస్థచిదేకరసోఽయమాత్మా- తత్ర క్రియాకారకఫలవ్యవహారో వస్తుతో నాస్తీతి వివక్షితోఽర్థః- తస్య ప్రకటీకరణార్థం ప్రస్తుతం ప్రశ్నద్వయమనువదతి (యత్రేతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తస్య స్వభావః- తదుపాదానమజ్ఞానం. తేన జనితమన్తఃకరణగతమభివ్యక్తం విశేషవిజ్ఞానం- చైతన్యాభాసలక్షణం. తేన కరణేనేత్యర్థః. వాగాదీనాం స్వం స్వం విషయగతం ప్రతినియతం ప్రకాశనం - విజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః. య ఏషోఽన్తరితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్య ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వమాశఙ్క్య * ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాదితి న్యాయేనాహ (ఆకాశశబ్దేనేతి) సద్రూపే బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తస్య శయనం- భూతాకాశే తు న భవతీత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిమాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) కీదృగత్ర శయనం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లిఙ్గేతి) స్వాభావికాత్మస్వాభావికత్వం- అవిద్యామాత్రసంమిశ్రితత్వం. * సతి సమ్పద్య న విదురిత్యాదిశ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. తాని యదేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (యదేత్యాదినా) విజ్ఞానాని- తత్సాధనానీత్యేతత్. పురుష ఇతి ప్రథమా షష్ఠ్యర్థే. అతో వక్ష్యతి (అస్య పురుషస్యేతి) అశ్వకర్ణాదినామ్నో విశేషమాహ (గౌణమేవేతి) గౌణత్వం వ్యుత్పాదయతి (స్వమేవేతి) నామ్నోఽర్థవ్యభిచారస్యాపి దృష్టత్వాన్న తద్వశాత్స్వాపే స్వరూపేఽవస్థానమితి శఙ్కామనూద్య తద్గృహీత ఏవేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సత్యమిత్యాదినా) కా పునరాత్మనః స్వాపావస్థాయామసంసారిస్వరూపేఽవస్థానమిత్యత్ర యుక్తిరిహోక్తా భవతి- తత్రాహ (వాగాదీతి) తదా- సుషుప్త్యవస్థాయాం తేన- ఆత్మనా చైతన్యాభాసేన హేతునేత్యర్థః. స్వాపే కరణోపసంహారం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) తదుపసంహారఫలం కథయతి (తస్మాదితి) ౧౭

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రుః) ఏవం స్వప్రష్టైర్థవిమూఢం గార్గ్యం తత్త్వార్థం స్వయమేవ జ్ఞాపయన్నజాతశత్రురాహ. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి) యత్ర- యదా య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః- ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్- తదా తస్మిఞ్ఛేత ఇతి సమ్బన్ధః. అత్ర * ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ- ప్రాణశబ్దవాచ్యేన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం మనసా సహాదాయేత్యర్థః. ఉపరతవ్యాపారం మనః కృత్వేత్యర్థః. అనేనేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిః ఫలితా- తేషాం మనస్యవేశత్వాదితి వ్యాసార్యైర్వివృతం. య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి జీవస్వాపస్థానపరతయా నిర్దిష్ట ఆకాశశబ్దః పరమాత్మపరః. * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యత్రాకాశశబ్దస్య పరమాత్మని ప్రసిద్ధేః, కౌషీతకీనాముపనిషది సమానప్రకరణే * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతి ప్రాణశబ్దితస్య సుషుప్త్యాధారత్వశ్రవణాత్, * అత ఏవ ప్రాణః * ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వస్య సాధితత్వాత్, ఆకాశప్రాణశబ్దయోః శ్రుతసరూప్యనుసారేణ పరమాత్మపరత్వేనావిరోధసమ్భవే తత్పరిత్యాగస్యానుచితత్వాత్, * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి సుషుప్తౌ బ్రహ్మసమ్పత్తేః శ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాచ్చాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మైవార్థః. తత్ర చ శయనం నామ- తదేకతాపత్తిః. ఏకత్వం చ- దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాననుస్మరణం. తతశ్చ సుషుప్తౌ జీవో దేవత్వాద్యహమభిమానానుగుణజ్ఞానప్రసరరూపకార్యావస్థాప్రహాణేన స్వద్వారా తద్రాహిత్యరూపకారణావస్థావతి స్వశరీరిణి బ్రహ్మణ్యవతిష్ఠత ఇతి వాక్యార్థః. ఏవం సుషుప్తః పరమాత్మన్యవతిష్ఠత ఇత్యత్ర స్వపితీతి వ్యవహారం ప్రమాణమాహ (తానీత్యాది) తాని- ఇన్ద్రియాణి యదా గృహ్ణాతి - స్వస్థానేభ్యో యదోపసంహరతి. ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానానుకూలయత్నహాన్యదా న భవతీతి యావత్. (అథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ) అథ- అనన్తరమేవ పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషః స్వపి

సయత్రైతత్స్వప్న్యయాచరతి తేహాస్య లోకాస్తదుతేవమహారాజోభవత్యుతేవమహాబ్రాహ్మణఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతిసయథామహారాజోజానపదాన్గృహీత్వాస్వేజనపదేయథాకామం పరివర్తతఏవమేవైషఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వాస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతే॥ ౧౮

తిశబ్దః ప్రయుజ్యతఇతిభావః. అత్ర * స్వమపీతోభవతితస్మాదేనంస్వపితీత్యాచక్షతఇతి ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణస్వాప్న్ - కారణావస్థస్వశరీరకపరమాత్మన్యపీతఇతిస్వపితిశబ్దార్థోఽభిప్రేతః. తదానీమిన్ద్రియోపసంహారమేవోపపాదయతి (తద్గృహీతఏవప్రాణోభవతీత్యాదినా) తత్ - తదేత్యర్థః. అత్రప్రాణశబ్దఇన్ద్రియప్రకరణాద్ఘ్రాణేన్ద్రియపరః - నతుముఖ్యప్రాణపరః. ముఖ్యప్రాణస్యతదానీంసంచారదర్శనాత్. స్వస్వస్థానేభ్యః ఘ్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రభృతీనీన్ద్రియాణ్యుపసంహృతాని భవన్తీత్యర్థః. గన్ధాదివిషయగ్రహణవదనాది వ్యాపారాదర్శనాదితిభావః. ౧౭

శం.— నసుదర్శనలక్షణాయాంస్వప్నావస్థాయాంకార్యకరణవియోగేపిసంసారధర్మిత్వమస్యదృశ్యతే - యథాచజాగరితేసుఖీదుఃఖీసన్థవియుక్తఃశోచతిముహ్యతేచ. తస్మాచ్ఛోకమోహధర్మవానేవాయం-నాస్యశోకమోహాదయఃసుఖదుఃఖాదయశ్చకార్యకరణసంయోగజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితాఇతి. న- మృషాత్వాత్. సః- ప్రకృతఆత్మాయత్ర- యస్మిన్కాలేదర్శనలక్షణయాస్వప్న్యయా- స్వప్నవృత్త్యాచరతి- వర్తతే. తదాతేహ అస్యలోకాః- కర్మఫలాని. కేతే. తత్ - తత్రఉత- అపిమహారాజఇవభవతిసోఽయం. మహారాజత్వమివాస్యలోకః - నమహారాజత్వమేవజాగరితఇవ. తథామహాబ్రాహ్మణఇవ. ఉతఇవ- అపిఉచ్చావచం- ఉచ్చంచ- దేవత్వాది. అవచంచ- తిర్యక్త్వాది. ఉచ్చమివావచమివచనిగచ్ఛతి. మృషైవమహారాజత్వాదయోఽస్యలోకాః- ఇవశబ్దప్రయోగాద్వ్యభిచారదర్శనాచ్చ. తస్మాన్నబన్ధువియోగాదిజనితశోకమోహాదిభిఃస్వప్నేసమ్బధ్యతఏవ. ననుచయథాజాగరితేజాగ్రత్కాలావ్యభిచారిణోలోకాః- ఏవంస్వప్నేపితేఽన్యమహారాజత్వాదయోలోకాఃస్వప్నకాలభావినఃస్వప్నకాలావ్యభిచారిణఆత్మభూతాఏవ- నత్వవిద్యాధ్యారోపితాఇతి. ననుచ జాగ్రత్కార్యకరణాత్మత్వం. దేవతాత్మత్వంచావిద్యాధ్యారోపితంనపరమార్థఇతివ్యతిరిక్తవిజ్ఞానమయాత్మప్రదర్శనేనేదర్శితం- తత్కథందృష్టాన్తత్వేనస్వప్నలోకస్యమృతఇవోజ్జీవిష్యన్ప్రాదుర్భవిష్యతి. సత్యం- విజ్ఞానమయోవ్యతిరిక్తంకార్యకరణదేవతాత్మత్వప్రదర్శనమవిద్యాధ్యారోపితంశుక్తికాయామివరజతత్వదర్శనమిత్యేతత్సిధ్యతివ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రదర్శనన్యాయేనైవ- నతుతద్విశుద్ధిపరతయైవన్యాయఉక్తఇతిఆసన్నపిదృష్టాన్తోజాగ్రత్కార్యకరణదేవతాత్మత్వదర్శనలక్షణంపునరుద్భావ్యతే. సర్వోహిన్యాయఃకించిద్విశేషమపేక్షమాణోఽపునరుక్తీభవతి. నతావత్స్వప్నేఅనుభూతమహారాజత్వాదయోలోకాఆత్మభూతాః- ఆత్మనోఽన్యస్యజాగ్రత్ప్రతిబిమ్బభూతస్యలోకస్యదర్శనాత్. మహారాజఏవతావద్వ్యన్సుప్తాసుప్రకృతిషుపర్యఙ్కేశయానఃస్వప్నాన్పశ్యన్నుపసంహృతకరణఃపునరుపగతప్రకృతింమహారాజమివాత్మానంజాగరితఇవపశ్యతియాత్రాగతంభుఞ్జానమివచభోగాన్- నచతస్యమహారాజస్యపర్యఙ్కేశయానాద్ద్వితీయోఽన్యఃప్రకృత్యుపేతోవిషయేపర్యటన్నహనిలోకేప్రసిద్ధోఽస్తి- యమసౌసుప్తఃపశ్యతి. నచోపసంహృతకరణస్యరూపాదిమతోదర్శనముపపద్యతే. నచదేహేదేహాన్తరస్యతత్తుల్యస్యసమ్భవోఽస్తి - దేహస్థస్యైవహిస్వప్నప్రదర్శనం. ననుపర్యఙ్కేశయానఃపథిప్రవృత్తమాత్మానంపశ్యతి. నబహిఃస్వప్నాన్పశ్యతిఇత్యేతదాహ-సమహారాజోజానపదాన్- జనపదేభవాన్- రాజోపకరణభూతాన్భృత్యానన్యాంశ్చగృహీత్వా- ఉపాదాయస్వే - ఆత్మీయఏవజయాదినోపార్జితేజనపదేయథాకామం - కామోయఃకామోఽస్యయథాకామం. ఇచ్ఛాతోయథాపరివర్తతఇత్యర్థః. ఏవమేవఏషః-విజ్ఞానమయః. ఏతదితిక్రియావిశేషణం. ప్రాణాన్గృహీత్వా- జాగరితస్థానేభ్యఃఉపసంహృత్యస్వేశరీరే - స్వఏవదేహే. నబహిః. యథాకామంపరివర్తతే- కామకర్మభ్యాముద్భాసితాః పూర్వానుభూతవస్తుసదృశీర్వాసనాఅనుభవతీత్యర్థః. తస్మాత్స్వప్నేమృషాధ్యారోపితాఏవాత్మభూతత్వేనలోకాఅవిద్యమానాఏవసన్తః. తథాజాగరితేపీతిప్రత్యేతవ్యం. తస్మాద్విశుద్ధోఽక్రియాకారకఫలాత్మకోవిజ్ఞానమయఇత్యేతత్సిద్ధం. యస్మాద్దృశ్యన్తేదస్తుర్విషయభూతాఃక్రియాకారకఫలాత్మకాఃకార్యకరణలక్షణాలౌకికాస్తథాస్వప్నేపి. తస్మాదన్యోసౌదృశ్యేభ్యఃస్వప్నజాగరితలోకేభ్యోద్రష్టావిజ్ఞానమయోవిశుద్ధః. ౧౮

ఆ. — అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంవాగాద్యసాధకమాత్మనఃసంసారిత్వముక్తం- తత్రవ్యతిరేకాసిద్ధిమాశఙ్కతే (నన్వితి) వ్యతిరేకాసిద్ధాఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యరజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వేనవస్తుధర్మత్వాభావాన్నాత్మనస్సంసారిత్వమిత్యుత్తరమాహ (నమృషాత్వాదితి) తదుపపాదయన్నాదౌసయత్రేత్యాదీన్యక్షరాణియోజయతి (సప్రకృతఇత్యాదినా) అథాత్రస్వప్నస్వభావోనిర్దిశ్యతే- నతస్యమిథ్యాత్వంకథ్యతే- తత్రాహ (మృషైవేతి) స్వప్నేదృష్టానాంమహారాజత్వాదీనాంజాగ్రత్యనువృత్తిరాహిత్యంవ్యభిచారదర్శనం. స్వప్నస్యమిథ్యాత్వేసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) విమతాలోకానమిథ్యా- తత్కాలావ్యభిచారిత్వాత్- జాగ్రల్లోకవదితిశఙ్కతే (ననుయథేతి) సాధ్యవైకల్యంవక్తుంసిద్ధాన్తవాణీపూర్వవాక్యోక్తంస్మారయతి (ననుచేతి) జాగ్రల్లోకస్యమిథ్యాత్వేఫలితమాహ (తత్కథమితి) ప్రాదుర్భావేజాగ్రల్లోకస్యకర్తృత్వంప్రాకరణికమేష్టవ్యం. తత్రపూర్వవాదీదృష్టాన్తంసాధయతి (సత్యమిత్యాదినా) అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యోన్యాయః. దేహద్వయస్యఆత్మనశ్చవివేకమాత్రంప్రాగుక్తం- నతుప్రాధాన్యేనాత్మనఃశుద్ధిరుక్తేతివిభాగమఙ్గీకృత్యవస్తుతోఽసన్తమపిదృష్టాన్తంసన్తంకృత్వాతేనస్వప్నసత్యత్వమాశఙ్క్యతన్నిరాసేనాత్యన్తికీశుద్ధిరాత్మనఃస్వప్నవాక్యేనోచ్యతే- యథాజాగ్రతోపితథామిథ్యాత్వాదాత్మైకరసఃశుద్ధఃస్యాదిత్యాశయవానాహ (ఇత్యసన్నపీతి) పాణిపె

షవాక్యేజాగ్రన్మిథ్యాత్వోక్త్యర్థాదుక్తానర్థః- అత్రాపిస్వైవాచ్యతేచేత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోహీతి) యత్కిఞ్చిత్సామాన్యాత్పౌన
రుక్త్యంసర్వత్రతుల్యం- అవాన్తరభేదవాదపౌనరుక్త్యం ప్రకృతేపిసమం. పూర్వత్ర శుద్ధిద్వారస్వాప్నికత్వా, బహువాచనికత్వా, దితిభావః. జాగ్ర
ద్దృష్టాన్తేనస్వప్నసత్యత్వచోద్యసమ్భవాద్వాచ్యస్తస్యసమాధిరితిపూర్వవాదిముఖేనోక్త్వాసమాధిమధునాకథయతి (సతావదితి) విముక్తా న ద్రష్టురా
త్మనోధర్మాః- తద్దృశ్యత్వాత్- ఘటాదివదిత్యర్థః. కిఞ్చ- స్వప్నదృష్టానాం జాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వేనదృష్టేర్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (మహారాజఇతి)
తేషాంజాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రమాణసామగ్ర్యభావాచ్చస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) యో
గ్యదేశాభావాచ్చతన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) దేహాద్బహిరేవస్వప్నదృష్టవ్యజీకారాద్యోగ్యదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) ఏతదే
వసాధయితుమాశఙ్కయతి (నన్వితి) తత్రసయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (నబహిరిత్యాదినా) యథాకామం - తంతమనతి
క్రమ్యేత్యర్థః. ఏతదితి క్రియాయా గ్రహణస్యవిశేషణం. ఏతత్-గ్రహణంయథాతథేత్యర్థః. పరివర్తనమేవవివృణోతి (కామేతి) యోగ్యదేశాభావే
సిద్ధేసిద్ధమర్థందర్శయతి (తస్మాదితి) స్వప్నస్యమిథ్యాత్వేతద్దృష్టాన్తేనజడత్వాదిహేతునాజాగరితస్యాపితథాత్వంశక్యంనిశ్చేతుమిత్యాహ (తథేతి)
ద్వయోర్మిథ్యాత్వేప్రతీచోవిశుద్ధిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మకఇతివిశేషణంసమర్థయతే (యస్మాదితి) జాగ
రితందృష్టాన్తీకృత్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్రష్టృదృశ్యాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్యత్వఫలంకథయతి (విశుద్ధఇతి) ౧౮

ర౦.— సుప్తేస్స్వప్నవైలక్షణ్యంవక్తుంస్వప్నముపక్షిపతి (సయత్రైతదిత్యాదినా) ఏతత్ - ఏషఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః.
సఏషః - శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితో జీవః యత్ర- యదాస్వప్న్యయా - స్వప్నావస్థయా. స్వప్నావస్థమనసాయుక్తస్సన్ స్వ
ప్నస్థానేసఞ్చరతీత్యర్థః. (తేహాస్యలోకాఃతదుతేవమహారాజాభవతీత్యాది) తదేతిశేషః. తేహ - ప్రసిద్ధాఃస్వర్గాదిలోకాఅస్య - స్వాప్నిక
జీవస్యభవన్తి. తత్ - తదా. ఉతశబ్దోఽప్యర్థః. మహారాజఇవసామ్రాజ్యాదిగుణవిశిష్టోభవత్యపి. మహాబ్రాహ్మణఇవశ్రోత్రియత్వాదిగుణయు
క్తోపిభవతీత్యర్థః. (ఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతీతి) ఉచ్చావచమివ- దేవత్వతిర్యక్త్వాద్యుత్కృష్టాపకృష్టగుణవిశిష్టశరీరమప్యుపనీతం ప్రాప్నోతీత్య
ర్థః. స్వప్నపదార్థానాంతత్తత్కాలేతత్తత్పుణ్యపాపానుగుణ్యేనపరమాత్మసృష్టతయాయథార్థత్వస్య * యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామం
పురుషోనిర్మిమాణః । తదేవశుక్రమమృతం * అథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేసహికర్తేత్యాదిభిఃప్రామాణికత్వాదత్రేవశబ్దోనస్వాప్నికవస్తుమిథ్యా
త్వపరః- అపితుజాగ్రద్వస్తుసాదృశ్యపరఏవేతి ద్రష్టవ్యం. అతఏవహిసూత్రకృతా * వైధర్మ్యాచ్చనస్వప్నాదివదితిసూత్రితం. (సయథామహారా
జోజానపదాన్గృహీత్వేత్యాది) సః- జాగరప్రసిద్ధోయథామహారాజోజానపదాన్-జనపదప్రభవాన్ భోగ్యపదార్థాన్గృహీత్వా-ఉపాదాయ.
ఉపసంహృత్యస్వేజనపదే- స్వీయమూలరాజధాన్యాంయథేష్టంపరివర్తతే- సఞ్చరతి. ఏవమేవైషః-స్వప్నదృక్పురుషఃఏతత్- ఏతస్మిన్కాలేప్రాణా
న్గృహీత్వా- స్వస్థానేభ్యఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్యస్వేశరీరేయథేష్టంసఞ్చరతి- విహరతీత్యర్థః. నచ * ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయంబహిష్కులాయా
దమృతశ్చరిత్వేతిబహిష్కులాయసఞ్చరణస్యశ్రుతత్వాత్, స్వప్నేశరీరాదిసృష్టేశ్చప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్, స్వేశరీరేయథాకామమిత్యనుపపన్న
మితివాచ్యం. - స్వప్నదృష్టవ్యాఘ్రమనుష్యాదిదేహాన్తరస్యాపి జాగ్రచ్ఛరీరవత్స్వకర్మానుగుణమీశ్వరసృష్టతయాస్వీయత్వేన స్వేశరీరఇత్యస్యావిరో
ధాత్. నన్వేవం స్వేశరీరఇతివ్యర్థం- అవ్యావర్తకత్వాత్. స్వప్నేవ్యాఘ్రమనుష్యాదిశరీరేణహిమవదాదిదేశగమనస్యానుభూయమానతయాపూర్వశ
రీరాద్బహిర్గమనేప్రాప్తేతద్వ్యావర్తకతయాహి స్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇతివాక్యంసఫలంస్యాదితిచేన్న- స్వేశరీరేఇత్యస్యస్వప్నదృక్స్వప్నే
స్వీయేశరీరేయత్రక్వాపిపరివర్తతే- నతుజాగ్రచ్ఛరీరఏవేతిజాగ్రద్దశాయామివనియమోఽస్తీత్యేతదర్థపరత్వాద్వాక్యస్య. ఇతరథాబహిష్కులాయశ్రు
తివిరోధాత్. నచబహిష్కులాయశ్రుతిఃకులాయాద్బహిరివచరిత్వేతిభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతివాచ్యం- తథాత్వేజీవస్యస్వశరీరఏవస్థితతయాజాగ్రద్ద
శాయామివస్వాపతన్త్రైణశరీరరక్షణస్యసిద్ధతయా * ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయమితిప్రాణద్వారారక్షకత్వోక్తిరతఏవామృతత్వోక్తిశ్చానుపపన్నా
స్యాత్. అతోబహిష్కులాయశ్రుతిరుపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతతయాప్రబలత్వాన్నభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతి స్వేశరీరఇతి శ్రుతిస్తదనురో
ధేనపూర్వోక్తార్థపరత్వేనయుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదంచవాక్యంవియత్పాదే * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చేతిసూత్రేచిన్తితం. తత్రహిజీవోనక
ర్తా - తస్యానాధేయాతిశయత్వేనఆత్మనికృతేరసమ్భవాత్, * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుత్యాఅసఙ్గత్వావగమేనకృతినిమిత్తసంయోగాద్యభా
వాచ్చ. * హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుంహతశ్చేన్మన్యతేహతం । ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయంహన్తినహన్యత ఇతి ఆత్మనఃకర్తృత్వస్యప్రతిషిద్ధత్వాత్,
* ప్రకృతేఃక్రియమాణానిగుణైఃకర్మాణిసర్వశః । అహఙ్కారవిమూఢాత్మాకర్తాహమితిమన్యతే * నాన్యంగుణేభ్యఃకర్తారం యదాద్రష్టానుపశ్యతీ
త్యాదిస్మరణా, చ్చాన్తఃకరణరూపేణపరిణతాత్రిగుణాత్మికాప్రకృతిరేవకర్త్రీ- నజీవఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ఆత్మైవక
ర్తా- నప్రకృతిః- * జ్యోతిష్టోమేనయజేతేత్యాదిశాస్త్రాణామర్థవత్త్వావశ్యమ్భావాత్. శాస్త్రంహ్యప్రవృత్తస్యప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనద్వారాప్ర
వృత్తిముత్పాద్యసాఫల్యంగచ్ఛేత్ - అన్తఃకరణాదేరచేతనస్య ప్రవర్త్యత్వేతస్యాచేతనత్వేన ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనాసమ్భవాచ్ఛాస్త్రంవిఫలమేవ
స్యాత్. నచాత్మనోఽనాధేయాతిశయత్వాత్కృత్యభావశ్శఙ్క్యః- సుఖదుఃఖాద్యతిశయస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనానాధేయాతిశయత్వాసిద్ధేః. నచకృ
తినిమిత్తసంయోగాభావః - * ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణఇతినిమిత్తసంయోగస్యశ్రుత్యాప్రతిపాదనాత్, అసఙ్గత్వశ్రుతేస్తు
జాగ్రద్దశాయాంస్వప్నదృష్టైర్నజీవస్యసమ్బన్ధాభావమాత్రపరత్వాత్, * హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుమితిశ్రుతేర్హననక్రియాయాంనిత్యస్యాత్మనఃకర్తృక
ర్మభావనిషేధపరత్వేనకర్తృత్వసామాన్యప్రతిషేధకత్వాభావాత్, యచ్చ * ప్రకృతేఃక్రియమాణానీత్యాదినాగుణానామేవకర్తృత్వంస్మర్యతఇ

ఊ.— అథయదాసుషుప్తోభవతియదానకస్యచనవేదహితానామనాడ్యోద్వాసప్తతిసహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేతాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతేసయథాకుమారోవా మహారాజోవా మహాబ్రాహ్మణోవా తిఘ్నీమానన్దస్యగత్వాశయీతైవమేవైషఏతచ్ఛేతే॥ ౧౯

రి- తత్సాంసారికప్రవృత్తిప్రవృత్త్యాత్మనఃకర్తృతాసత్త్వరజస్తమోగుణసంసర్గకృతా- నస్వరూపప్రయుక్తేతి ప్రస్తుతస్తుతివేదేనగుణానామేవకర్తృత్వమిత్యుచ్యతే. తథాచతత్రైవోచ్యతే *కారణంగుణసఙ్గోస్యసదసద్యోనిజన్మస్వితి.అతఏవ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం।వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమం- తత్రైవంసతికర్తారమాత్మానంకేవలంతుయః। పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్నసపశ్యతిదుర్మతిరితిఅధిష్ఠానాదిసాపేక్షేసత్యాత్మనఃకర్తృత్వేయఃకేవలమాత్మానంకర్తారంపశ్యతి- సనపశ్యతీతికేవలస్యైవాత్మనఃకర్తృత్వంనిషిధ్యతే. * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ. * సయథామహారాజఇతిప్రకృత్య *ఏవమేవైషఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వాస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇత్యుపాదానవిహారయోఃకర్తృత్వోపదేశాత్, *వ్యపదేశాచ్చక్రియాయాంనచేన్నిర్దేశవిపర్యయః. *విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతేకర్మాణితనుతేఽపిచేతిలౌకికవైదికక్రియాసుకర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చాత్మాకర్తా. ననునవిజ్ఞానశబ్దేనాత్మనోవ్యపదేశః - కింతుబుద్ధేరితిచేత్ - తథాసతిబుద్ధేఃకరణత్వాద్విజ్ఞానేనయజ్ఞంతనుతఇతినిర్దేశస్స్యాత్. *ఉపలబ్ధివదనియమః. యథాత్మనోవిభుత్వేసార్వత్రికోపలబ్ధిస్స్యాదిత్యుపలబ్ధ్యనియమఃప్రసజ్యతే- ఏవమాత్మనోఽకర్తృత్వేప్రకృతేశ్చకర్తృత్వేతస్యాస్సర్వపురుషసాధారణత్వాత్సర్వాణికర్మాణిసర్వేషాంభోగాయస్యుః. అన్తఃకరణాదయోఽపినియామకాభావాదనియతాస్స్యుః. * శక్తివిపర్యయాత్. బుద్ధేఃకర్తృత్వేభోక్తృత్వస్యకర్తృత్వసామానాధికరణ్యాద్భోక్తృత్వమపిబుద్ధేరేవస్యాత్ - తతశ్చ * పురుషోఽస్తిభోక్తృభావాదితిసాఙ్ఖ్యదర్శనమసఙ్గతమేవస్యాత్. * సమాధ్యభావాచ్చ. ప్రకృతేఃకర్తృత్వేఆత్మనశ్చాకర్తృత్వేప్రకృతివివిక్తాత్మజ్ఞానలక్షణసమాధిశ్చబుద్ధేఃత- ప్రకృతేస్తాదృశజ్ఞానాసమ్భవాత్, ఆత్మనోపినిష్క్రియస్యకర్తృత్వానఙ్గీకారాచ్చ. నన్వాత్మనఃకర్తృత్వేస్వాభావికేసతిసర్వదాకర్తృత్వంస్యాత్ - తత్రాహ *యథాచతక్షోభయథా. యథాతక్షాసత్యామిచ్ఛాయాంవాస్యాదిసహకారిసమ్పత్తౌకరోతి- నాన్యదా- తథాఆత్మాపీచ్ఛాదిసమ్పత్తౌకరోతి,తదభావేనకరోతీత్యుపపద్యతే. నచకర్తృత్వస్యాసాపాధికత్వేయావద్ద్రవ్యభావిత్వమితినియమః- బదరఫలేశ్యామరక్తరూపవ్యభిచారనాసాపాధికత్వేపియావద్ద్రవ్యభావిత్వాదర్శనాదితిసిద్ధాన్తితం. అనేనైవాత్మనఃకర్తృత్వసమర్థనేనబుద్ధిగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇతివదన్తోమృషావాదినోపిపరాకృతాః - అన్తఃకరణమితిలోకవేదయోఃకరణత్వేనప్రసిద్ధాయాబుద్ధేఃకర్తృత్వాసమ్భవాత్. * శక్తివిపర్యయాదితిసూత్రేబుద్ధేఃకరణశక్తిర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత,- సత్యాంచకర్తృశక్తౌకర్తృశక్తియుక్తాయాస్తస్యాఃకరణమన్యత్కల్పనీయంస్యాత్ - శక్తోపిహికర్తాలోకేకరణముపాదాయప్రవర్తతఇతి. తతశ్చనామమాత్రేవివాదస్స్యాత్ నార్థభేదఃకశ్చిత్ - కరణవ్యతిరిక్తస్యకర్తృత్వాభ్యుపగమాదితిపరైరుక్తత్వాత్, * గుహాంప్రవిష్టావితిసూత్రేచవస్తుతోనైకస్యాపికర్తృత్వం - బుద్ధేరచేతనత్వాదాత్మనోనిర్వికారత్వాదితిపరైరేవోక్తత్వాచ్చాన్తఃకరణగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇత్యుక్తిఃపూర్వాపరవిరుద్ధైవేత్యాస్తాంతావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— దర్శనవృత్తౌస్వప్నేవాసనారాశేర్దృశ్యత్వాదశుద్ధతేతినిశుద్ధతావగతా. ఆత్మనస్తత్ర *యథాకామంపరివర్తతఇతికామవశాత్పరివర్తనముక్తం- ద్రష్టృదృశ్యసమ్బన్ధశ్చాస్యస్వాభావికఇత్యశుద్ధతాశఙ్క్యతే-అతస్తద్విశుద్ధ్యర్థమాహ-అథయదాసుషుప్తోభవతి-యదాస్వప్నేనయాచరతి- తదాప్యయంవిశుద్ధఏవ. అథ-పునర్యదాహిత్వాదర్శనవృత్తింస్వప్నంయదా-యస్మిన్కాలేసుషుప్తః-సుషుప్తః. సంప్రసాదంస్వాభావ్యంగతోభవతి-సలిలమివాన్యసమ్బన్ధకాలుష్యంహిత్వాస్వాభావ్యేనప్రసీదతి. కదాసుషుప్తోభవతి. యదా- యస్మిన్కాలేనకస్యచన- నకించనేత్యర్థః. వేద- విజానాతి. కస్యచనవా- శబ్దాదేస్సమ్బన్ధివస్త్వన్తరంకించననవేదేత్యధ్యాహార్యం. పూర్వంతున్యాయ్యం - సుషుప్తేతువిశేషజ్ఞానాభావస్యవివక్షితత్వాత్. ఏవంతావద్విశేషవిజ్ఞానాభావేసుషుప్తోభవతీత్యుక్తం. కేనపునఃక్రమేణసుషుప్తోభవతీతి. ఉచ్యతే - హితానామ- హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యోహితాఉచ్యన్తే. హితాఇత్యేవంనామ్న్యోనాడ్యః - శిరాఃదేహస్యాన్నరసవిపరిణామభూతాః. తాశ్చద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్వేసహస్రేధికేసప్తతిశ్చసహస్రాణి. తానిద్వాసప్తతిసహస్రాణినాడీనాంహృదయాత్ - హృదయంనామమాంసపిణ్డః. తస్మాన్మాంసపిణ్డాత్పుణ్డరీకాకారాత్. పురీతతంహృదయపరివేష్టనమాచక్షతే. తదుపలక్షితంశరీరమిహపురీతచ్ఛబ్దేనాభిప్రేతం. పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తఇతి- శరీరంకృత్స్నంవ్యాప్నువన్త్యశ్వత్థపర్ణరాజయఇవబహిర్ముఖాఃప్రవృత్తాఇత్యర్థః. తత్రబుద్ధేరన్తఃకరణస్యహృదయంస్థానం. తత్రబుద్ధితన్త్రాణిచేతరాణిబాహ్యానికరణాని. తేనబుద్ధిఃకర్మవశాచ్ఛ్రోత్రాదీనితాభిర్నాడీభిర్మత్స్యజాలవత్కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యఃప్రసారయతి. ప్రసార్యచాధితిష్ఠతి. జాగరితకాలేతాంవిజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయావ్యాప్నోతి, సఙ్కోచనకాలేచతస్యాఅనుసఙ్కుచతి,. సోస్యవిజ్ఞానమయస్యస్వాపః. జాగ్రద్విషయేపానుభవోభోగః- బుద్ధ్యుపాధిస్వభావానువిధాయీహ్యసౌ- చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బఇవజలాద్యనువిధాయీ. తస్మాత్తస్యాఃబుద్ధేర్జాగ్రద్విషయాయాస్తాభిర్నాడీభిఃప్రత్యవసర్పణమనుప్రత్యవసృప్యపురీతతి - శరీరేశేతే - తిష్ఠతి. తప్తమివలోహపిణ్డమవిశేషేణసంవ్యాప్యాగ్నివచ్ఛరీరంసంవ్యాప్యవర్తతఇత్యర్థః. స్వాభావికఏవస్వాత్మనివర్తమానోపికర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తిత్వాత్పురీతతిశేతఇత్యుచ్యతే. నహిసుషుప్తికాలేశరీరసమ్బన్ధోస్తి - తీర్ణోహితదాసర్వాన్ శోకాన్ హృదయస్యేతివక్ష్యతి. సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తేయమవస్థేత్యత్రదృష్టాన్తః - సయథాకుమారోవా - అత్యన్తబాలోవామహారాజో

వా- అత్యన్తవశ్యప్రకృతిర్యథోక్తకృత్ మహాబ్రాహ్మణోవా- అత్యన్తపరిపక్వవిద్యావినయసమ్పన్నో ఽతిఘ్నీం- అతిశయేనదుఃఖంహన్తీత్యతిఘ్నీ ఆనన్దస్యావస్థా- సుఖావస్థా. తాం ప్రాప్య- గత్వాశయీత-అవతిష్ఠేత. ఏషాంచకుమారాదీనాం స్వభావస్థానాంసుఖంనిరతిశయం ప్రసిద్ధంలోకే. విక్రియమాణానాంహితేషాందుఃఖంనస్వభావః - తేనతేషాంస్వాభావిక్యవస్థాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- ప్రసిద్ధత్వాత్. నతేషాం స్వాపఏవాభిప్రేతః-స్వాపస్యదార్ష్టాన్తికత్వేనవివక్షితత్వాద్విశేషాభావాచ్చ. విశేషేహిసతిదృష్టాన్తదార్ష్టాన్తిక భేదఃస్యాత్- తస్మాన్నతేషాంస్వాపోదృష్టాన్తః. ఏవమేవ- యథాయందృష్టాన్తః. ఏషః- విజ్ఞానమయఃఏతత్- శయనంశేతఇతి. ఏతచ్ఛబ్దఃక్రియావిశేషణార్థః. ఏవమయంస్వాభావికేస్వఆత్మనిసర్వసంసారధర్మాతీతోవర్తతేస్వాపకాలఇతి. ౧౯

౭.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరశ్రుతినిరస్యామాశఙ్కామాహ (దర్శనవృత్తావిత్యాదినా) తత్రైతిస్వప్నోక్తిః. కామాదిసమ్బన్ధశ్చకారార్థః. నివర్త్యశఙ్కాసద్భావాన్నివర్తకాన్తరశ్రుతిం ప్రతిజానీతే (అతఇతి) స్వప్నేపిశుద్ధిరుక్తా - కింసుషుప్తిగ్రహణేత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) గతోభవతి- తదాసుతరామన్యశుద్ధిస్సిధ్యతీతిశేషః. తమేవసుషుప్తికాలం ప్రశ్నపూర్వం ప్రకటయతి (కదేతి) వికల్పంవ్యావర్తయతి (పూర్వంత్వితి) వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకంసుషుప్తిగతి ప్రకారందర్శయతి (ఏవంతావదితి)హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యోహితాఉచ్యన్తే. తాసాందేహసమ్బన్ధానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నరసవికారత్వమాహ (అన్నేతి) తాసామేవమధ్యమసఙ్ఖ్యాంకథయతి (తాశ్చేతి) తాసాంచహృదయసమ్బన్ధినీనాంతతోనిర్గత్యదేహవ్యాప్త్యాబహిర్ముఖత్వమాహ (హృదయాదితి) తాభిరిత్యాదివ్యాకర్తుంభూమికాంకరోతి (తత్రేతి) శరీరంసప్తమ్యర్థః. శరీరేకరణానాంబుద్ధితన్త్రత్వేకింస్యాత్- తదాహ (తేనేతి) తథాపిజీవస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాంవిజ్ఞానమయఇతి) భోగశబ్దోజాగరవిషయః. బుద్ధివికాసమనుభవన్నాత్మాజాగర్తీత్యుచ్యతే - తత్సఙ్కోచమనుభవన్ స్వపితీత్యత్రహేతుమాహ (బుద్ధీతి) బుద్ధ్యనువిధాయిత్వంపరామృశ్యతాభిరిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) ప్రత్యవసర్పణంవ్యావర్తనం.పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (తప్తమివేతి) కస్మత్వేదేహస్యకర్తృత్వేచాత్మనోదృష్టాన్తద్వయం. హృదయాకాశే బ్రహ్మణిశేతేవిజ్ఞానాత్మేత్యుక్త్వాపురీతతిశయనమాచక్షాణస్యపూర్వాపరవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికఇతి) ఔపచారికమిదంవచనమిత్యత్రహేతుమాహ (నహీతి) ఇయమవస్థేతి ప్రకృతాసుషుప్తిరుచ్యతే. ఉక్తేదృష్టాన్తేచవివక్షితమంశందర్శయతి (ఏషాంచేతి) దుఃఖమపితేషాం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (విక్రియమాణానాంహీతి) కుమారాదిస్వాపస్యైవదృష్టాన్తత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నతేషామితి) తత్స్వాపస్యదృష్టాన్తత్వం - అస్మత్స్వాపస్యదార్ష్టాన్తికత్వమితివిభాగమాశఙ్క్యాహ(విశేషాభావాదితి)క్వేపతదాభూదితి ప్రశ్నస్యోత్తరముపపాదితముపసంహరతి(ఏవమితి) ౧౯

౨౦.— ఏవంస్వప్నంనిరూప్యతద్విలక్షణాంసుషుప్తిమాహ (అథయదాసుషుప్తోభవతీత్యాదినా) అథ - స్వప్నానన్తరంయదా - యస్మిన్కాలేసుషుప్తోభవతి, యదానకస్యచనవేద- యదాచనకించిదపిజానాతీ, త్యర్థః. అత్రయదానకస్యచనవేదేత్యనేనసుషుప్తోభవతీత్యుక్తసుషుప్తిస్వరూపమత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచఇత్యుక్తంభవతి. (హితానామనాడ్యఇత్యాది) తదేతిశేషః. హితానామ- ఆత్మనోహితావహత్వాత్ హితాఇతి ప్రసిద్ధాఃద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్విసహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణినాడ్యః - నిరాహృదయాత్ - హృదయం ప్రవిశ్యపురీతతమభి - పురీతచ్ఛబ్దితహృదయాన్తర్వర్తిమాంసపిణ్డమభిముఖీకృత్య ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రస్థితాభవన్తి. తాభిః- నాడీభిః ప్రత్యవసృప్య - కరణగణోపసంహారపూర్వకంతాభిర్ద్వారభూతాభిర్నాడీభిః ప్రత్యాగత్యపురీతతిస్థానేశేతే- అత్రపురీతతివర్తమానేబ్రహ్మణిశేతఇత్యర్థః. *యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతఇతిపరమాత్మనస్సుషుప్త్యాధారత్వప్రతిపాదకపూర్వవాక్యానుసారాత్, పర్యఙ్కాన్తరణయోశ్శయానపురుషాధారత్వవత్పురీతద్బ్రహ్మణోరపిసముచ్చిత్యసుప్తపురుషాధారత్వస్యోభయలిఙ్గపాదే *తదభావోనాడీష్విత్యత్రసమర్థితత్వాత్. తథాహి- తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నఃకించనవిజానాతి ఆసుతదానాడీషుసుప్తోభవతి * తాభిః ప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతే * యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేఇతినాడీపురీతద్బ్రహ్మణాంసుషుప్తిస్థానత్వశ్రవణా, త్సముచ్చయోసమ్భవాద్వికల్పఇతిపూర్వపక్షే * తదభావోనాడీషుతచ్ఛ్రుతేరాత్మనిచ. తదభావః- పూర్వనిర్దిష్టస్వప్నాభావః. సుషుప్తిరితియావత్. నాడీషు, ఆత్మని-పరమాత్మని, చకారాత్పురీతతి; చేత్యర్థః. తచ్ఛ్రుతేః- పూర్వోదాహృతవాక్యేషునాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం త్రయాణామపిసుషుప్తజీవాధారత్వశ్రుతేరిత్యర్థః. నాడీమార్గైరేవగత్వాపురీతదాఖ్యంహృదయవేష్టనమాంసపిణ్డం తత్రహృదయాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణిశయానేజీవేప్రాసాదేశేతే - ఖట్వాయాంశేతే- పర్యఙ్కేశేతఇతివన్నాడీషుశేతే- పురీతతిశేతే - బ్రహ్మణిశేత ఇతినిర్దేశాత్ త్రయస్యాప్యుపపత్తేఃసముచ్చయోసమ్భవతిపాక్షికబాధగర్భోవికల్పోనాఙ్గీకార్యః. సాక్షాత్స్థానంతుబ్రహ్మైవేతిసూత్రార్థః. * అతఃప్రబోధోస్మాత్. యతోబ్రహ్మైవసుషుప్తిస్థానం- అతఏవసుప్తస్య * సతఆగమ్యనవిదురితి బ్రహ్మణఏవనిత్యవత్ప్రబోధశ్శ్రూయమాణఉపపద్యతేఇతిసిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః. (సయథాకుమారోవేత్యాది) సయథా- సదృష్టాన్తోవక్ష్యమాణోయథేత్యర్థః. కుమారః- రాజతనయః. మహారాజః- సప్తద్వీపపతిః. మహాబ్రాహ్మణః- అనవరతబ్రహ్మనష్టసరో బ్రహ్మవిత్. ఏతదన్యతమోయథాఆనన్దస్య అతిఘ్నీం- అతిశయంగతాంమాత్రాంగత్వాశయీత- తిష్ఠేత్. ఏవమేవైషః- సుప్తోజీవఃఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే. స్వాపదశాయామతిశయితామానన్దస్యదశాం ప్రాప్యపురీతతిశేతే- అవతిష్ఠతఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛబ్దఃపురీతత్పరోవాద్రష్టవ్యః. ఏతత్- ఏతస్యాంపురీతతీత్యర్థః. ఏవంస్వప్నసుషుప్త్యోర్వైలక్షణ్యం నిరూపితం. తథాజాగరస్యతాభ్యాంవైలక్షణ్యస్యపాణిపేషణాదిభిస్స్ఫుటతయా ప్రసక్తాదిష్టమవస్థాత్రయంవైరాగ్యాయోపపాదితంభవతి. ౧౯

———

ఉ.— సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేద్యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః సర్వే లోకాః సర్వే దేవాః సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే - ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్,

శం.— *క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనముక్తమ్. అనేన చ ప్రశ్ననిర్ణయేన విజ్ఞానమయస్య స్వభావతో విశుద్ధిరసంసారిత్వం చోక్తమ్. *కుత ఏతదాగాదిత్యస్య ప్రశ్నస్యాపాకరణార్థ ఆరమ్భః. నను యస్మిన్ గ్రామే నగరే వా యో భవతి - సోఽన్యత్ర గచ్ఛన్ తత ఏవ గ్రామాన్నగరాద్వా గచ్ఛతి- నాన్యతః. తథా సతి *క్వైష తదాభూదిత్యేతావానేవాస్తు ప్రశ్నః- యత్రాభూత్తత ఏవాగమనం ప్రసిద్ధం స్యాత్- నాన్యత ఇతి *కుత ఏతదాగాదితి ప్రశ్నో నిరర్థక ఏవ. కిం శ్రుతిరుపాలభ్యతే భవతా. న. కిం తర్హి. ద్వితీయస్య ప్రశ్నస్యార్థాన్తరం శ్రోతుమిచ్ఛామి- అత ఆనర్థక్యం చోదయామి. ఏవం తర్హి *కుత ఇత్యపాదానార్థతా న గృహ్యతే- అపాదానార్థత్వే హి పునరుక్తతా- నాన్యార్థత్వే. అస్తు తర్హి నిమిత్తార్థః ప్రశ్నః - *కుత ఏతదాగాత్- కిం నిమిత్తమిహాగమనమితి. న నిమిత్తార్థతాపి - ప్రతివచనవైరూప్యాత్. ఆత్మనశ్చ సర్వస్య జగతో విస్ఫులిఙ్గాదివదుత్పత్తిః ప్రతివచనే శ్రూయతే- న హి విస్ఫులిఙ్గానాం విద్రవణేఽగ్నిర్నిమిత్తమ్ - అపాదానమేవ తు సః. తథా పరమాత్మా విజ్ఞానమయస్యాత్మనోఽపాదానత్వేన శ్రూయతే *అస్మాదాత్మన ఇత్యేతస్మిన్వాక్యే- తస్మాత్ప్రతివచనవైలోమ్యాత్కుత ఇతి ప్రశ్నస్య నిమిత్తార్థతా న శక్యతే వర్ణయితుమ్. నన్వపాదానపక్షేఽపి పునరుక్తతాదోషః స్థిత ఏవ. నైష దోషః- ప్రశ్నాభ్యామాత్మని క్రియాకారకఫలాత్మతాపోహస్య వివక్షితత్వాత్. ఇహ హి విద్యాఽవిద్యావిషయావుపన్యస్తౌ- *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైత్ *ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి విద్యావిషయః. తథాఽవిద్యావిషయశ్చ పాఙ్క్తం కర్మ తత్ఫలం చాన్నత్రయం నామరూపకర్మాత్మకమితి. తత్రావిద్యావిషయ ఏవ కర్తవ్యం సర్వముక్తం- విద్యావిషయస్త్వాత్మా కేవల ఉపన్యస్తో న నిర్ణీతః. తన్నిర్ణయాయ చ *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రాన్తం *జ్ఞపయిష్యామీతి చ- అతస్తద్బ్రహ్మవిద్యావిషయభూతం జ్ఞాపయితవ్యం యాథాత్మ్యతః. తస్య చ యాథాత్మ్యం క్రియాకారకఫలభేదశూన్యమత్యన్తవిశుద్ధమద్వైతమిత్యేతద్వివక్షితం- అతస్తదనురూపౌ ప్రశ్నావుత్థాప్యేతే శ్రుత్యా *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. తత్ర- యత్ర భవతి- తదధికరణమ్. యద్భవతి- తదధికర్తవ్యమ్. తయోశ్చాధికరణాధికర్తవ్యయోర్భేదో దృష్టో లోకే. తథా- యత ఆగచ్ఛతి- తదపాదానమ్. య ఆగచ్ఛతి- స కర్తా తస్మాదన్యో దృష్టః. తథాఽఽత్మా క్వాప్యభూదన్యస్మిన్నన్యః- కుతశ్చిదాగాదన్యస్మాదన్యః కేనచిద్భిన్నేన సాధనాన్తరేణేత్యేవం లౌకికవత్ప్రాప్తా బుద్ధిః- సా ప్రతివచనేన నివర్తయితవ్యేతి. *నాయమాత్మాఽన్యోఽన్యత్రాభూత్- అన్యో వాఽన్యస్మాదాగతః- సాధనాన్తరం వాఽఽత్మనోఽస్తి. కిం తర్హి. స్వాత్మన్యేవాభూత్ - *స్వమాత్మానమపీతో భవతి *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అత ఏవ నాన్యోఽన్యస్మాదాగచ్ఛతి- తచ్ఛ్రుత్యైవ ప్రదర్శ్యతే *అస్మాదాత్మన ఇతి. ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్. నన్వస్తి ప్రాణాద్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరమ్. న- ప్రాణాదేస్తత ఏవ నిష్పత్తేః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే తత్ర దృష్టాన్తః - సయథా లోకే ఊర్ణనాభిః- ఊర్ణనాభిః- లూతాకీటః. ఏక ఏవ ప్రసిద్ధః సన్ స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా ఉచ్చరేత్- ఉద్గచ్ఛేత్. న చాస్తి తస్యోద్గమనే స్వతోఽతిరిక్తం కారకాన్తరమ్. యథా చైకరూపాదేకస్మాదగ్నేః క్షుద్రాః- అల్పా విస్ఫులిఙ్గాః- త్రుటయోఽగ్న్యవయవా వ్యుచ్చరన్తి- వివిధం నానా వోచ్చరన్తి. యథేమౌ దృష్టాన్తౌ కారకభేదాభావేఽపి ప్రవృత్తిం దర్శయతః ప్రాక్ప్రవృత్తేశ్చ స్వభావత ఏకత్వం,- ఏవమేవాస్మాదాత్మనః- విజ్ఞానమయస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యత్స్వరూపం- తస్మాదిత్యర్థః. సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయః. సర్వే లోకాః- సర్వాణి కర్మఫలాని. సర్వే దేవాః- ప్రాణలోకాధిష్ఠాతారోఽగ్న్యాదయః. సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని ప్రాణిజాతాని. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇత్యస్మిన్ పాఠే ఉపాధిసమ్పర్కజనితప్రబుధ్యమానవిశేషాత్మాన ఇత్యర్థః. వ్యుచ్చరన్తి. యస్మాదాత్మనః స్థావరం జఙ్గమం జగదిదమగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్వ్యుచ్చరత్యనిశం, యస్మిన్నేవ చ ప్రలీయతే జలబుద్బుదవత్, యదాత్మకం చ వర్తతే స్థితికాలే,- తస్యాస్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపనిషత్ - ఉప-సమీపం నిగమయతీతి. అభిధాయకః శబ్ద ఉపనిషదిత్యుచ్యతే. శాస్త్రప్రామాణ్యాదేతచ్ఛబ్దగతో విశేషోఽవసీయతే ఉపనిగమయితృత్వం నామ. కాసావుపనిషదిత్యాహ (సత్యస్య సత్యమితి) సా హి సర్వత్ర చోపనిషదలౌకికార్థత్వాద్దుర్విజ్ఞేయేతి తదర్థమాచష్టే (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ఏతస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం భవిష్యతి. భవతు తావదుపనిషద్వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయమ్. తస్యోపనిషదిత్యుక్తం- తత్ర న జానీమః కిం ప్రకృతస్యాత్మనో విజ్ఞానమయస్య పాణిపేషణోత్థితస్య సంసారిణః శబ్దాదిభుజ ఇయముపనిషత్- ఆహోస్విదసంసారిణః కస్యచిత్. కిం చాతః. యది సంసారిణః- తదా సంసార్యేవ విజ్ఞేయః- తద్విజ్ఞానాదేవ సర్వప్రాప్తిః- స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః- తద్విద్యైవ బ్రహ్మవిద్యేతి. అథాసంసారిణః- తదా తద్విషయా విద్యా బ్రహ్మవిద్యా- తస్మాచ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సర్వభావాపత్తిః- సర్వమేతచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాద్భవిష్యతి. కిం త్వస్మిన్పక్షే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి పరబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్. సంసారిణశ్చాన్యస్యాభావ ఉపదేశానర్థక్యాత్. యత ఏవం పణ్డితానామప్యేతన్మహామోహస్థానమనుక్తప్రతివచనప్రశ్నవిషయం- అతో యథాశక్త్యా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకవాక్యేషు బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసూనాం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ విచారయిష్యామః. న తావదసంసారీ పరః- పాణిపేషణప్రతిబోధితాచ్ఛబ్దాదిభుజోఽవస్థాన్తరవిశిష్టాదుత్పత్తిశ్రుతేః. న ప్రశాసితాశనాయావర్జితః పరో విద్యతే. కస్మాత్. యస్మాద్బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ

సుప్తంపురుషంపాణిపేషంబోధయిత్వాతంశబ్దాదిభోక్తృత్వవిశిష్టందర్శయిత్వాత్ తస్యైవస్వప్నద్వారేణసుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరమనుప్రవిశ్య యతస్మాదేవా
త్మనస్సుషుప్త్యవస్థావిశిష్టాదగ్నివిస్ఫులిఙ్గోర్ణనాభిదృష్టాన్తాభ్యాముత్పత్తిందర్శయతి శ్రుతిరేవ «అస్మాదిత్యాదినా. నచాన్యోజగదుత్పత్తికారణమన్తరాత్మ
శ్రుతోక్తి-విజ్ఞానమయస్యైవహిప్రకరణం. నచాన్యప్రకరణేచ శ్రుత్యన్తరేకౌషీతకినామాదిత్యాదిపురుషాన్ ప్రస్తుత్య «సహోవాచయోవై బాలాకఏతే
షాంపురుషాణాంకర్తాయస్యవైతత్కర్మ, సవై వేదితవ్యఇతి ప్రబుద్ధస్యైవవిజ్ఞానమయస్యవేదితవ్యతాందర్శయతినార్థాన్తరస్య. తథాచ «ఆత్మనస్తుకామా
యసర్వం ప్రియంభవతీత్యుక్త్వాయఏవాత్మాప్రియః ప్రసిద్ధః-తస్యైవద్రష్టవ్యశ్రోతవ్యమన్తవ్యనిదిధ్యాసితవ్యతాందర్శయతి. తథాచవిద్యోపన్యాస
కాలే «ఆత్మేత్యేవోపాసీత «తదేతత్ప్రేయఃపుత్రాత్ప్రేయోవిత్తాత్ప్రేయః «తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాదివాక్యానామానర్థక్యం
స్యాత్పరాభావే. వక్ష్యతిచ «ఆత్మానంచేద్విజానీయాదయమస్మీతిపూరుషఇతి. సర్వవేదాన్తేషుచ ప్రత్యగాత్మవేద్యత్వైవ ప్రదర్శ్యతేఽహమితి-నబహిర్వే
ద్యతాశబ్దాదివత్ప్రతిపద్యతే-స్వాత్మేతి. తథాకౌషీతకినామేవ «నవాచంవిజిజ్ఞాసీత వక్తారంవిద్యాదిత్యాదినావాగాదికరణైర్వ్యాప్రియమాణస్యకర్తురేవ
వేదితవ్యతాందర్శయతి. అవస్థాన్తరవిశిష్టోఽసంసారీతిచేత్. అథాపిస్యాత్ - యోజాగరితేశబ్దాదిభుగ్విజ్ఞానమయః-సఏవసుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరంగతో
ఽసంసారీపరః ప్రశాసితాఽన్యస్స్యాదితిచేత్. న-అదృష్టత్వాత్. నహ్యేవంధర్మకః పదార్థోదృష్టోఽన్యత్ర వైనాశికసిద్ధాన్తాత్. నహిలోకేగౌస్తిష్ఠన్గ
చ్ఛన్వాఽగౌర్భవతి-శయానస్త్వశ్వాదిజాత్యన్తరమితి. న్యాయాచ్చ. యద్ధర్మకోయఃపదార్థః ప్రమాణేనావగతోభవతి-సదేశకాలావస్థాన్తరేష్వపితద్ధర్మ
కఏవభవతి. సచేత్తద్ధర్మకత్వంవ్యభిచరతి- సర్వః ప్రమాణవ్యవహారోలుప్యేత. తథాచన్యాయవిదఃసాఙ్ఖ్యమీమాంసకాదయోఽసంసారిణోఽభావం
యుక్తిశతైః ప్రతిపాదయన్తి. సంసారిణోపిజగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వంవిజ్ఞానస్యాభావాదయుక్తమితిచేత్. యన్మహతా ప్రపఞ్చేనస్థాపి
తంభవతా శబ్దాదిభుక్సంసార్యేవావస్థాన్తరవిశిష్టోజగతఇహకర్తేతి- తదసత్ - యతోజగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వవిజ్ఞానశక్తిసాధనాభావఃస
ర్వలోకప్రత్యక్షస్సంసారిణః-సకథమస్మదాదిస్సంసారీమనసాపిచిన్తయితుమశక్యంపృథివ్యాదివిన్యాసవిశిష్టంజగన్నిర్మిమీయాత్ - అతోఽయుక్తమితి
చేత్. న-శాస్త్రాత్. శాస్త్రంసంసారిణః «ఏవమేవాస్మాదాత్మనఇతిజగదుత్పత్త్యాదిదర్శయతి-తస్మాత్సర్వం శ్రద్ధేయమితిస్యాదయమేకః పక్షః. «య
స్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ «యోఽశనాయాపిపాసేఅత్యేతి «అసఙ్గోనహిసజ్యతే «ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనే «యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్నన్తర్యామ్యమృ
తః «సయస్తాన్పురుషాన్నిరూహ్యత్యక్రామత్ «సవాఏషమహానజఆత్మా «ఏషసేతుర్విధరణః «సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానః «యఆత్మాపహతపాప్మావి
జరోవిమృత్యుః «తత్తేజోఽసృజత «ఆత్మావాఇదమేకఏవాగ్రఆసీత్ «నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః, స్మృతేశ్చ «అహంసర్వస్యప్ర
భవోమత్తస్సర్వంప్రవర్తతఇతి, పరోఽన్యస్సంసారీ. శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యశ్చసచకారణంజగతః. నను «ఏవమేవాస్మాదాత్మనఇతిసంసారిణఏవోత్ప
త్తిందర్శయతీత్యుక్తం. న-«యఏషోన్తర్హృదయఆకాశఇతిపరస్యప్రకృతత్వాత్ «అస్మాదాత్మనఇతియుక్తఃపరస్యైవపరామర్శః. «క్వైషతదాభూదిత్య
స్యప్రశ్నస్యప్రతివచనత్వేనాకాశశబ్దవాచ్యఃపరఆత్మోక్తః «యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిన్ఛేతఇతి. «సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతి «అ
హరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్తి «ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః «పరేఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠితఇత్యాది శ్రుతిభ్యఆకాశశబ్దఃపరఆత్మేతినిశ్చీయ
తే. «దహరోఽస్మిన్నన్తరఆకాశఇతి ప్రస్తుత్యతస్మిన్నేవాత్మశబ్దప్రయోగాచ్చ ప్రకృతఏవపరఆత్మా. తస్మాద్యుక్తం «ఏవమేవాస్మాదాత్మనఇతిపరమాత్మన
ఏవసృష్టిరితి. సంసారిణఃసృష్టిస్థితిసంహారజ్ఞానసామర్థ్యాభావంచావోచామ. అత్రచ «ఆత్మేత్యేవోపాసీత «ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మ
విద్యాప్రస్తుతా. బ్రహ్మవిషయంచ బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి. «బ్రహ్మతేబ్రవాణీతి «బ్రహ్మజ్ఞాపయిష్యామీతిచారబ్ధం. తత్రేదానీమసంసారి బ్రహ్మజ
గతఃకారణమశనాయాద్యతీతంనిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావం-తద్విపరీతశ్చసంసారీ. తస్మాదహం బ్రహ్మాస్మీతినగృహ్ణీయాత్. పరంహిదేవమీశానంనికృ
ష్టస్సంసార్యాత్మత్వేనస్మరన్కథంనదోషభాక్స్యాత్-తస్మాన్నాహం బ్రహ్మాస్మీతియుక్తం. తస్మాత్పుష్పోదకాఞ్జలిస్తుతినమస్కారబల్యుపహారస్వాధ్యాయ
ధ్యానయోగాదిభిరారిరాధయిషేత-ఆరాధనేనవిదిత్వాసర్వేశితృ బ్రహ్మభవతి. నపునరసంసారి బ్రహ్మసంసార్యాత్మత్వేనచిన్తయేదగ్నిమివశీతత్వేనా
కాశమివమూర్తిమత్త్వేన. బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపాదకమపిశాస్త్రమర్థవాదోభవిష్యతి. సర్వతర్కశాస్త్రలోకన్యాయైశ్చైవమవిరోధస్స్యాదితి. న-మన్త్ర
బ్రాహ్మణవాదేభ్యస్తస్యైవప్రవేశశ్రవణాత్. «పురశ్చక్రఇతిప్రకృత్య «పురఃపురుషఆవిశదితి «రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవతదస్యరూపం
ప్రతిచక్షణాయ «సర్వాణిరూపాణివిచిత్యధీరఃనామానికృత్వాభివదన్యదాస్తే ఇతిసర్వశాఖాసుసహస్రశో మన్త్రవాదాఃసృష్టికర్తురేవాసంసారిణః
శరీరప్రవేశందర్శయన్తి. తథాబ్రాహ్మణవాదాః «తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ «సయఏతమేవసీమానంవిదార్యైతయాద్వారాప్రాపద్యత
«సేయం దేవతేమాస్తిస్రోదేవతాఅనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య «ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢోత్మానప్రకాశతఇత్యాద్యాః. సర్వశ్రుతిషుచ బ్ర
హ్మణ్యాత్మశబ్దప్రయోగా, ఆత్మశబ్దస్యచ ప్రత్యగాత్మాభిధాయకత్వాత్, «ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మేతిచ శ్రుతేః, పరమాత్మవ్యతిరేకేణసంసారి
ణోఽభావాత్ «ఏకమేవాద్వితీయం «బ్రహ్మైవేదం «ఆత్మైవేదమిత్యాది శ్రుతిభ్యోయుక్తమేవాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవధారయితుం. యద్యేవంస్థి
తశ్శాస్త్రార్థః - తదాపరమాత్మనస్సంసారిత్వం - తథాచసతిశాస్త్రానర్థక్యం. అసంసారిత్వేచోపదేశానర్థక్యంస్పష్టోదోషఃప్రాప్తః. యదితావత్పర
మాత్మాసర్వభూతాన్తరాత్మాసర్వశరీరసమ్పర్కజనితదుఃఖాన్యనుభవతీతిస్పష్టంపరస్యసంసారిత్వంప్రాప్తం - తథాచపరస్యాసంసారిత్వప్రతిపాది
కాః శ్రుతయఃకుప్యేరన్ స్మృతయశ్చసర్వేచన్యాయాః. అథకథంచిత్ప్రాణిశరీరసమ్బన్ధజైర్దుఃఖైర్నసమ్బధ్యతఇతిశక్యంప్రతిపాదయితుం- పరమా
త్మనస్సాధ్యపరిహార్యాభావాదుపదేశానర్థక్యదోషోనశక్యతేనివారయితుం. అత్రకేచిత్పరిహారమాచక్షతే- పరమాత్మానసాక్షాద్భూతేష్వనుప్రవిష్టఃస్వే
నరూపేణ. కింతర్హి. వికారభావమాపన్నోవిజ్ఞానాత్మత్వంప్రతిపేదే. సచవిజ్ఞానాత్మాపరస్మాదన్యోఽనన్యశ్చ. యేనాన్యః- తేనసంసారిత్వసమ్బన్ధీ.

యేనాసన్నః- తేనాహం బ్రహ్మేతి ధారణార్థః. ఏవం సర్వమవిరుద్ధం భవిష్యతీతి. తత్ర విజ్ఞానాత్మనో వికారపక్షే విభాగః - యథా పృథివీ ద్రవ్యవదనేక
ద్రవ్యసమాహారస్య సావయవస్య పరమాత్మన ఏకదేశవిపరిణామో విజ్ఞానాత్మా ఘటాదివత్. పూర్వసంస్థానావస్థస్య వా పరస్యైకదేశో విక్రియతే కేశోషరా
దివత్. సర్వ ఏవ వా పరః పరిణమేత్ క్షీరాదివత్. తత్ర సమానజాతీయానేకద్రవ్యసమూహస్య కశ్చిద్ద్రవ్యవిశేషో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే యదా-
తదా సమానజాతీయత్వాదేకత్వముపచరితమేవ- న తు పరమార్థతః. తథా చ సతి సిద్ధాన్తవిరోధః. అథ నిత్యాయుతసిద్ధావయవానుగతోऽవయవీ పరమా
త్మా- తస్య తదవస్థస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మా సంసారీ - తదాపి సర్వావయవానుగతత్వాదవయవిన ఏవావయవగతో దోషో గుణో వేతి విజ్ఞానాత్మనస్సంసా
రిత్వదోషేణ పరస్యైవాత్మా సంబధ్యత ఇతీయమప్యనిష్టా కల్పనా. క్షీరవత్సర్వపరిణామపక్షే సర్వశ్రుతిస్మృతికోపః. స చాసిద్ధః. *నిష్కలం నిష్క్రియం
శాన్తం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాऽజరోऽమరః * న
జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్ * అవ్యక్తోऽయమిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధా ఏతే సర్వే పక్షాః. అచలస్య పరమాత్మన ఏకదేశపక్షే విజ్ఞానాత్మనః
కర్మఫలవశాత్ సంసరణానుపపత్తిః. పరస్య వా సంసారిత్వమిత్యుక్తం. పరస్యైకదేశోऽగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్ స్ఫుటితోऽవిజ్ఞానాత్మా సంసరతీతి చేత్. తథా
పి పరస్యావయవస్ఫుటనేన క్షతప్రాప్తిః. తత్సంసరణే చ పరమాత్మప్రదేశాన్తరావయవవ్యూహేఽచ్ఛిద్రతాప్రాప్తిః. అవ్రణత్వవాక్యవిరోధశ్చ.
ఆత్మావయవభూతస్య విజ్ఞానాత్మనస్సంసరణే పరమాత్మశూన్యప్రదేశాభావాదవయవాన్తరనోదనవ్యూహనాభ్యాం హృదయశూలేనైవ పరమాత్మనో దుః
ఖిత్వప్రాప్తిః. అగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుతేర్న దోష ఇతి చేన్న - శ్రుతేర్జ్ఞాపకత్వాత్. న శాస్త్రం పదార్థానన్యథా కర్తుం ప్రవృత్తం. కిం తర్హి?
యథాభూతానామజ్ఞాతానాం జ్ఞాపనే. కిం చాతః? శృణ్వతో యద్భవతి - యథాభూతా మూర్తామూర్తాదిపదార్థధర్మా లోకే ప్రసిద్ధాః. తద్దృష్టా
న్తోపాదానేన తదవిరోధ్యేవ వస్త్వన్తరం జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తం శాస్త్రం - న లౌకికవస్తువిరోధి జ్ఞాపనాయ లౌకికమేవ దృష్టాన్తముపాదత్తే. ఉపాదీ
యమానోऽపి దృష్టాన్తోऽనర్థకః స్యాత్ - దార్ష్టాన్తికాసఙ్గతేః. న హ్యగ్నిశ్శీతః, ఆదిత్యో న తపతి, ఇతి వా దృష్టాన్తశతేనాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యం- ప్ర
మాణాన్తరేణాన్యథాధిగతత్వాద్వస్తునః. న చ ప్రమాణం ప్రమాణాన్తరేణ విరుధ్యతే - ప్రమాణాన్తరావిషయమేవ హి ప్రమాణాన్తరం జ్ఞాపయతి. న
చ లౌకికపదపదార్థాశ్రయణవ్యతిరేకేణాగమేన శక్యమజ్ఞాతం వస్త్వన్తరమవగమయితుం- తస్మాత్ప్రసిద్ధన్యాయమనుసరతా న శక్యా పరమాత్మనః సావ
యవాంశాంశిత్వకల్పనా పరమార్థతః ప్రతిపాదయితుం. *క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః *మమైవాంశ ఇతి శ్రూయతే స్మర్యతే చేతి చేన్న- ఏకత్వప్రత్యయార్థ
పరత్వాత్. అగ్నేర్హి విస్ఫులిఙ్గోऽగ్నిరేవేత్యేకత్వప్రత్యయార్హో దృష్టో లోకే- తథా చాంశోంऽశినైకత్వప్రత్యయార్హః. తత్త్వైవం సతి విజ్ఞానాత్మనః పర
మాత్మవికారాంశత్వవాచకాశ్శబ్దాః పరమాత్మైకత్వప్రత్యయాధిత్సవః. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం చ. సర్వాసు హ్యుపనిషత్సు పూర్వమేకత్వం ప్రతి
జ్ఞాయ దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ పరమాత్మనో వికారాంశాదిత్వం జగతః ప్రతిపాద్య పునరేకత్వముపసంహరతి. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ *ఇదం సర్వం య
దయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయోత్పత్తిస్థితిలయహేతుదృష్టాన్తైర్వికారవికారిత్వాద్యేకత్వప్రత్యయహేతూన్ ప్రతిపాద్యానన్తరం *అబాహ్యమయ
మాత్మా బ్రహ్మేత్యుపసంహరిష్యతి. తస్మాదుపక్రమోపసంహారాభ్యామయమర్థో నిశ్చీయతే - పరమాత్మైకత్వప్రత్యయద్రఢిమ్నే ఉత్పత్తిస్థితిలయ
ప్రతిపాదకాని వాక్యానీతి. అన్యథా వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చ. సర్వోపనిషత్సు విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వప్రత్యయో విధీయత ఇత్యవిప్రతిప
త్తిస్సర్వేషాముపనిషద్వాదినాం. తద్విధ్యేకవాక్యయోగే చ సమ్భవత్యుత్పత్త్యాదివాక్యానాం వాక్యాన్తరత్వకల్పనాయాం న ప్రమాణమస్తి. ఫ
లాన్తరం చ కల్పయితవ్యం స్యాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వప్రతిపాదనపరాః. అత్ర చ సమ్ప్రదాయవిద ఆఖ్యాయికాం సమ్ప్ర
చక్షతే - కశ్చిత్కిల రాజపుత్రో జాతమాత్ర ఏవ మాతాపితృభ్యామపవిద్ధో వ్యాధగృహే సంవర్ధితః. సోऽముష్య వంశ్యతామజానన్ వ్యాధజాతిప్ర
త్యయో వ్యాధజాతికర్మాణ్యేవానువర్తతే- న రాజాస్మీతి రాజజాతికర్మాణ్యనువర్తతే. యదా పునః కశ్చిత్పరమకారుణికో రాజపుత్రస్య రాజశ్రీప్రా
ప్తియోగ్యతాం జానన్నముష్య పుత్రతాం బోధయతి - న త్వం వ్యాధః - అముష్య రాజ్ఞః పుత్రః- కథం చిద్వ్యాధగృహమనుప్రవిష్ట ఇతి - స ఏవం బో
ధితస్త్యక్త్వా వ్యాధజాతిప్రత్యయకర్మాణి పితృపైతామహీమాత్మనః పదవీమనువర్తతే రాజాహమస్మీతి. తథా కిలాయం పరస్మాదగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివ
త్తజ్జాతిరేవ విభక్త ఇహ దేహేన్ద్రియాదిగహనే ప్రవిష్టోऽసంసారీ సన్ దేహేన్ద్రియాదిసంసారధర్మమనువర్తతే - దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతోऽస్మి - కృ
శః స్థూలః సుఖీ దుఃఖీతి పరమాత్మతామజానన్నాత్మనః. న త్వమేతదాత్మకః - పరమేవ బ్రహ్మాస్యసంసారీతి ప్రతిబోధిత ఆచార్యేణ హిత్వైషణా
త్రయానువృత్తిం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపద్యతే. అత్ర రాజపుత్రస్య రాజప్రత్యయవద్బ్రహ్మప్రత్యయో దృఢీభవతి- విస్ఫులిఙ్గవదేవత్వం పర
స్మాద్బ్రహ్మణో భ్రష్ట ఇత్యుక్తే విస్ఫులిఙ్గస్య ప్రాగగ్నేర్విభాగాదగ్న్యేకత్వదర్శనాత్. తస్మాదేకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయానువర్తమనిలోహాగ్నివిస్ఫు
లిఙ్గదృష్టాన్తాః - నోత్పత్త్యాదిభేదప్రతిపాదనపరాః. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞైకరసనైరన్తర్యావధారణాత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ,. యది
చ బ్రహ్మణశ్చిత్రపటవద్వృక్షసముద్రాదివచ్చోత్పత్త్యాద్యనేకధర్మవిచిత్రతా విజిగ్రాహయిషితా- ఏకరసం సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమితి నోప
సమహరిష్యత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ,. న ప్రాయోక్ష్యత *య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి నిన్దావచనం చ,. తస్మాదేకరూపైకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యా
యైవ సర్వవేదాన్తేషూత్పత్తిస్థితిలయాదికల్పనాః- న తత్ప్రత్యయకరణాయ. న చ నిరవయవస్య పరమాత్మనోऽసంసారిణః సంసార్యేకదేశకల్పనా న్యా
య్యా- స్వతోऽదేశత్వాత్పరమాత్మనః. అదేశస్య పరస్యైకదేశసంసారిత్వకల్పనాయాం పర ఏవ సంసారీతి కల్పితం భవేత్. అథ పరోపాధికృత ఏకదేశః
పరస్య ఘటకరకాద్యాకాశవత్ -న తదా తత్ర వివేకినాం పరమాత్మైకదేశః పృథక్సంవ్యవహారభాగితి బుద్ధిరుత్పద్యతే.. అవివేకినాం వివేకినాం చోపచరితా బు
ద్ధిర్దృష్టేతి చేన్న - అవివేకినాం మిథ్యాబుద్ధిత్వాత్, వివేకినాం చ సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వాత్,. యథా కృష్ణో రక్తశ్చాకాశ ఇతి వివేకినామపి క

దాచిత్కృష్ణతారక్తతా చాకాశస్య సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి న పరమార్థతః కృష్ణో రక్తో వా ఆకాశో భవితుమర్హతి. అతో న పణ్డి
తైః బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్తివిషయే బ్రహ్మణోంశాంశ్యేకదేశైకదేశివికారవికారిత్వకల్పనా కార్యా- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపని
షదాం. అతో హిత్వా సర్వకల్పనామాకాశస్యేవ నిర్విశేషతా ప్రతిపత్తవ్యా *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాది శ్రుతి
శతేభ్యః నాత్మానం బ్రహ్మవిలక్షణం కల్పయేదుష్ణాత్మక ఇవాగ్నౌ శీతైకదేశం, ప్రకాశాత్మకే వా సవితరి తమఏకదేశం,- సర్వకల్పనాపనయనార్థసా
రపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. తస్మాన్నామరూపోపాధినిమిత్తా ఏవాత్మనః సంసారధర్మిణి సర్వే వ్యవహారాః *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ *సర్వా
ణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్త ఇత్యేవమాదిమన్త్రవర్ణేభ్యః. న స్వత ఆత్మనః సంసారిత్వం- అలక్తకాద్యుపాధిసంయోగజనితరక్తస్ఫటి
కాదిబుద్ధివద్భ్రాన్తమేవ- న పరమార్థతః- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ *న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్ *న కర్మణా లిప్యతే పాపకేన *సమం సర్వేషు భూతే
షు తిష్ఠన్తం *శుని చైవ శ్వపాకే చ ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరమాత్మనోఽసంసారిత్వమేవ- అతఏకదేశః- వికారః- శక్తిర్వా- విజ్ఞానాత్మాఽన్యో వేతి విక
ల్పయితుం నిరవయవత్వాభ్యుపగమే విశేషతో న శక్యతే. అంశాది శ్రుతిస్మృతివాదాశ్చైకత్వార్థాః- న తు భేదప్రతిపాదకాః- వివక్షితార్థైకవాక్యయో
గాదిత్యవోచామ. సర్వోపనిషదాం పరమాత్మైకత్వజ్ఞాపనపరత్వే అథ కిమర్థం తత్ప్రతికూలోఽర్థో విజ్ఞానాత్మభేదః పరికల్ప్యత ఇతి. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిరో
ధపరిహారాయేత్యేకే. కర్మప్రతిపాదకాని హి వాక్యాన్యనేకక్రియాకారకఫలభోక్తృకర్త్రాశ్రయాణి- విజ్ఞానాత్మభేదాభావే హ్యసంసారిణ ఏవ పరమా
త్మన ఏకత్వే కథమిష్టఫలాసు క్రియాసు ప్రవర్తయేయుః, అనిష్టఫలాభ్యో వా క్రియాభ్యో నివర్తయేయుః,. కస్య వా బద్ధస్య మోక్షాయోపనిషదారభ్యేత.
అపి చ- పరమాత్మైకత్వవాదిపక్షే కథం పరమాత్మైకత్వోపదేశః, కథం వా తదుపదేశగ్రహణఫలం,- బద్ధస్య హి బన్ధనాశాయోపదేశః- తదభావే ఉపనిషచ్ఛా
స్త్రం నిర్విషయమేవ. ఏవం తర్హ్యుపనిషద్వాదిపక్షస్య కర్మకాణ్డవాదిపక్షేణ చోద్యపరిహారయోస్సమానః పన్థాః- యేన భేదాభావే కర్మకాణ్డం నిరాలమ్బన
మాత్మానం న లభతే ప్రామాణ్యం ప్రతి- తథోపనిషదపి. ఏవం తర్హి యస్య ప్రామాణ్యే స్వార్థవిఘాతో నాస్తి- తస్యైవ కర్మకాణ్డస్యాస్తు ప్రామాణ్యం- ఉ
పనిషదాం తు ప్రామాణ్యకల్పనాయాం స్వార్థవిఘాతో భవేదితి మా భూత్ప్రామాణ్యం. న హి కర్మకాణ్డం ప్రమాణం సదప్రమాణం భవితుమర్హతి- న హి
ప్రదీపః ప్రకాశ్యం ప్రకాశయతి, న ప్రకాశయతి,చేతి. ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిప్రతిషేధాచ్చ. న కేవలముపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిపాదయ
న్త్యః స్వార్థవిఘాతం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతం చ కుర్వన్తి - ప్రత్యక్షాదినిశ్చితభేదప్రతిపత్త్యర్థైః ప్రమాణైశ్చ విరుధ్యన్తే. తస్మాదప్రామాణ్యమే
వోపనిషదామన్యార్థతా వాస్తు - న త్వేవ బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థతా. న - ఉక్తోత్తరత్వాత్. ప్రమాణస్య హి ప్రమాణత్వమప్రమాణత్వం వా ప్ర
మోత్పాదనానుత్పాదననిమిత్తం- అన్యథా చేత్- స్తమ్భాదీనాం ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్ఛబ్దాదౌ ప్రమేయే. కిం చాతః. యది తావదుపనిషదో బ్రహ్మై
కత్వప్రతిపత్తిప్రమాం కుర్వన్తి- కథమప్రమాణం భవేయుః. న కుర్వన్త్యేవేతి చేత్- యథాగ్నిః శీత ఇతి. స భవానేవం వదన్ వక్తవ్యః- ఉపనిషత్ప్రా
మాణ్యప్రతిషేధార్థం భవతో వాక్యముపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధం కిం న కరోత్యేవ- అగ్నిర్వా రూపప్రకాశం. అథ కరోతి. యది కరోతి - భవతు
తదా ప్రతిషేధార్థం ప్రమాణం భవద్వాక్యం- అగ్నిశ్చ రూపప్రకాశకో భవేత్. ప్రతిషేధవాక్యప్రామాణ్యే భవత్యేవోపనిషదాం ప్రామాణ్యం. అత్ర
భవన్తో బ్రువన్తు కః పరిహార ఇతి. నన్వత్ర ప్రత్యక్షేణ మద్వాక్యాదుపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థప్రతిపత్తిః - అగ్నౌ చ రూపప్రకాశనప్రతిపత్తిః ప్ర
మాపకః. తర్హి భవతః ప్రద్వేషి బ్రహ్మైకత్వప్రత్యయే ప్రమాం ప్రత్యక్షం కుర్వన్తీషూపనిషత్సూపలభ్యమానాసు- ప్రతిషేధానుపపత్తిః. శోక
మోహాదినివృత్తిశ్చ ప్రత్యక్షం ఫలం బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిపారమ్పర్యజనితమిత్యవోచామ. తస్మాదుక్తోత్తరత్వాదుపనిషదం ప్రత్యప్రామాణ్యశఙ్కా తా
వన్నాస్తి. యచ్చోక్తం స్వార్థవిఘాతకరత్వాదప్రామాణ్యమితి- తదపి న- తదర్థప్రతిపత్తేర్బాధకాభావాత్. న హ్యుపనిషద్భ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీ
యం, నైవ చేతి ప్రతిపత్తిరస్తి - యథాగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేత్యస్మాద్వాక్యాద్విరుద్ధార్థద్వయప్రతిపత్తిః. అభ్యుపగమ్య చైతదవోచామ- న తు వాక్యప్రా
మాణ్యసమయవిదాం న్యాయః- యదుతైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం. సతి చానేకార్థత్వే స్యాదర్థః, శ్చ స్యాత్తద్విఘాతకృచ్చ విరుద్ధోఽన్యోఽర్థః, - న త్వేతద్వా
క్యప్రమాణకానాం విరుద్ధమవిరుద్ధం చైకం వాక్యమనేకమర్థం ప్రతిపాదయతీత్యేష సమయః- అర్థైకత్వాద్ధ్యేకవాక్యతా. న చ కానిచిదుపనిషద్వాక్యా
ని బ్రహ్మైకత్వప్రతిషేధం కుర్వన్తి. యత్తు లౌకికం వాక్యమగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేతి - న తత్రైకవాక్యతా - తదేకదేశస్య ప్రమాణాన్తరవిషయానువాది
త్వాత్. అగ్నిః శీత ఇత్యేతదేకం వాక్యం- అగ్నిరుష్ణ ఇతి తు ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారకం- న తు స్వయమర్థావబోధకం. అతో నాగ్నిః శీత ఇత్యనేనైక
వాక్యతా - ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారణేనైవోపక్షీణత్వాత్. యత్తు విరుద్ధార్థప్రతిపాదకమిదం వాక్యమితి మన్యతే- తచ్ఛీతోష్ణపదాభ్యామగ్నిపదసా
మానాధికరణ్యప్రయోగనిమిత్తా భ్రాన్తిః- న త్వేవైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం లౌకికస్య వైదికస్య వా. యచ్చోక్తం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకృదు
పనిషద్వాక్యమితి- తన్న - అన్యార్థత్వాత్. బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరా హ్యుపనిషదో నేష్టార్థప్రాప్తిసాధనోపదేశం, తస్మిన్వా పురుషనియోగం,
వారయన్తి - అనేకార్థత్వానుపపత్తేరేవ. న చ కర్మకాణ్డవాక్యానాం స్వార్థే ప్రమా నోత్పద్యతే. అసాధారణే చేత్స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయతి వా
క్యం- కుతోఽన్యేన విరోధః స్యాత్. బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాత్ప్రమా నోత్పద్యత ఏవ చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రమాయాః. *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం
స్వర్గకామో యజేత *బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య ఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యః ప్రత్యక్షా ప్రమా జాయమానా. సా నైవ భవిష్యతి- యద్యుపనిషదో బ్రహ్మైక
త్వం బోధయిష్యన్తీత్యనుమానం. న చానుమానం ప్రత్యక్షవిరోధే ప్రామాణ్యం లభతే. తస్మాదసదేవైతద్గీయతే ప్రమైవ నోత్పద్యత ఇతి. అపి చ- య
థాప్రాప్తస్యైవావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్య క్రియాకారకఫలస్యాశ్రయణేనేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయసామాన్యే ప్రవృత్తస్య తద్విశేషమజానత
స్తదాచక్షాణా శ్రుతిః క్రియాకారకఫలభేదస్య లోకప్రసిద్ధస్య సత్యతామసత్యతాం వా నాచష్టే, న చ వారయతీష్టానిష్టఫలప్రాప్తిపరిహారోపాయో,- విధి

పరత్వాత్. యథా కామ్యేషు ప్రవృత్తా శ్రుతిః కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వే సత్యపి యథా ప్రాప్తానేవ కామాననూద్య తత్సాధనాన్యేవ విధత్తే-
న తు కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థరూపత్వం చేతి న విదధాతి- తథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రమపి మిథ్యాజ్ఞానప్రభవం క్రియాకారకభే-
దం యథా ప్రాప్తమేవాదాయేష్టవిశేషప్రాప్తిమనిష్టవిశేషపరిహారం వా కిమపి ప్రయోజనం పశ్యదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి విధత్తే - నావిద్యాగోచ-
రాసద్వస్తువిషయమితి న ప్రవర్తతే - యథా కామ్యేషు. న చ పురుషా న ప్రవర్తేరన్నవిద్యావన్తః- దృష్టత్వాత్. యథా కామినః. విద్యావతామేవ క-
ర్మాధికార ఇతి చేన్న - బ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాం కర్మాధికారవిరోధస్యోక్తత్వాత్. ఏతేన బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాదుపదేశతద్గ్రహణఫలాభావ
దోషపరిహార ఉక్తో వేదితవ్యః. పురుషేచ్ఛారాగాదివైచిత్ర్యాచ్చ. అనేకా హి పురుషాణామిచ్ఛా- రాగాదయశ్చ దోషా విచిత్రాః- తతశ్చ బాహ్యవి-
షయరాగాద్యపహృతచేతసో న శాస్త్రం నివర్తయితుం శక్తం. నాపి స్వభావతో బాహ్యవిషయవిరక్తచేతసో విషయేషు ప్రవర్తయితుం శక్తం. కిం తు శా-
స్త్రాదేతావదేవ భవతి - ఇదమిష్టసాధనమిదమనిష్టసాధనమితి సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాభివ్యక్తిః- ప్రదీపాదివత్తమసి రూపాదివిజ్ఞానం. న తు శాస్త్రం
భృత్యానివ బలాన్నివర్తయతి నియోజయతి వా. దృశ్యన్తే హి పురుషా రాగాదిగౌరవాచ్ఛాస్త్రమప్యతిక్రామన్తః. తస్మాత్పురుషమతివైచిత్ర్యమపేక్ష్య
సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాననేకధోపదిశతి. తత్ర పురుషాః స్వయమేవ యథారుచి సాధనవిశేషేషు ప్రవర్తన్తే - శాస్త్రం తు సవితృప్రదీపాదివదుదా-
స్త ఏవ. తథా కస్యచిత్పరోఽపి పురుషార్థోఽపురుషార్థవదవభాసతే- యస్య యథావభాసః- స తథారూపం పురుషార్థం పశ్యతి, తదనురూపాణి సాధనాన్యు-
పాదిత్సతే,. తథా చార్థవాదోఽపి * త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషురిత్యాది. తస్మాన్న బ్రహ్మైకత్వం జ్ఞాపయిష్యన్తో వేదా-
న్తా విధిశాస్త్రబాధకాః. న చ విధిశాస్త్రమేతావతా నిర్విషయం స్యాత్- నాప్యుక్తకారకాదిభేదం విధిశాస్త్రముపనిషదాం బ్రహ్మైకత్వం ప్రతి ప్రా-
మాణ్యం నివర్తయతి - స్వవిషయశూరాణి హి ప్రమాణాని శ్రోత్రాదివత్. తత్ర పణ్డితంమన్యాః కేచిత్స్వచిత్తవశాత్సర్వం ప్రమాణమితరేతరవి-
రుద్ధం మన్యన్తే- తథా ప్రత్యక్షాదివిరోధమపి చోదయన్తి బ్రహ్మైకత్వే. శబ్దాదయః కిల శ్రోత్రాదివిషయాః భిన్నాః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యన్తే - బ్రహ్మై-
కత్వం బ్రువతాం ప్రత్యక్షవిరోధః స్యాత్. తథా శ్రోత్రాదిభిః శబ్దాద్యుపలబ్ధారః, కర్తారశ్చ ధర్మాధర్మయోః, ప్రతిశరీరం భిన్నా అనుమీయన్తే-
సంసారిణః తత్ర బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతామనుమానవిరోధశ్చ. తథా చాగమవిరోధం చ వదన్తి- * గ్రామకామో యజేత * పశుస్వర్గకామో యజే-
తేత్యేవమాదివాక్యేభ్యః గ్రామపశుస్వర్గాది కామాస్తత్సాధనాద్యనుష్ఠాతారశ్చ భిన్నా అవగమ్యన్తే. అత్రోచ్యతే- తే కుతర్కదూషితాన్తఃకరణాః
బ్రాహ్మణాదివర్ణాపసదాః అనుకమ్పనీయా ఆగమార్థవిచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయబుద్ధయ ఇతి. కథం. శ్రోత్రాదిద్వారైః శబ్దాదిభిః ప్రత్యక్షత ఉపల-
భ్యమానైః బ్రహ్మణ ఏకత్వం విరుధ్యత ఇతి వదన్తో వక్తవ్యాః - కిం శబ్దాదీనాం భేదేనాకాశైకత్వం విరుధ్యత ఇతి. అథ న విరుధ్యతే - న తర్హి ప్రత్య-
క్షవిరోధః. యచ్చోక్తం ప్రతిశరీరం శబ్దాద్యుపలబ్ధారో ధర్మాధర్మయోశ్చ కర్తారో భిన్నా అనుమీయన్తే - తథా చ బ్రహ్మైకత్వే అనుమానవిరో-
ధ ఇతి. భిన్నాః కైరనుమీయన్త ఇతి ప్రష్టవ్యాః. అథ యది బ్రూయుః సర్వైరస్మాభిరనుమానకుశలైరితి- కే యూయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం పృష్టానాం
కిముత్తరం. శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసు చ ప్రత్యేకమనుమానకౌశలప్రత్యాఖ్యానే శరీరేన్ద్రియమనస్సాధనా ఆత్మానో వయమనుమానకుశలాః- అనేకకా-
రకసాధ్యత్వాత్క్రియాణామితి చేత్. ఏవం తర్హ్యనుమానకౌశలే భవతామనేకత్వప్రసఙ్గః- అనేకకారకసాధ్యా హి క్రియేతి భవద్భిరేవాభ్యుపగతం.
తత్రానుమానం చ క్రియా- సా శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసాధనైః కారకైరాత్మకర్తృకా నిర్వర్త్యత ఇత్యేతత్ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర వయమనుమానకుశలా ఇ-
త్యేవం వదద్భిః శరీరేన్ద్రియమనఆత్మానః ప్రత్యేకం వయమనేక ఇత్యభ్యుపగతం స్యాత్. అహో అనుమానకౌశలం దర్శితమపుచ్ఛశృఙ్గైస్తార్కికబలీవ-
ర్దైః యో హ్యాత్మానమేవ న జానాతి- స కథం మూఢస్తద్గతం భేదమభేదం వా జానీయాత్. తత్ర కిమనుమినోతి కేన వా లిఙ్గేన. న హ్యాత్మనః స్వతో భేదప్రతి-
పాదకం కించిల్లిఙ్గమస్తి- యేన లిఙ్గేనాత్మభేదం సాధయేత్. యాని లిఙ్గాన్యాత్మభేదసాధనాయ నామరూపవన్త్యుపన్యస్యన్తే - తాని నామరూపగతాన్యు-
పాధయ ఏవాత్మనో ఘటకరకాపవరకభూచ్ఛిద్రాణీవాకాశస్య. యదాకాశస్య భేదలిఙ్గం పశ్యతి- తదాత్మనోఽపి భేదలిఙ్గం లభేత సః. న హ్యాత్మనః పరతో
విశేషమభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తార్కికశతైరపి భేదలిఙ్గమాత్మనో దర్శయితుం శక్యతే. స్వతస్తు దూరాదపనీతమేవ- అవిషయత్వాదాత్మనః. యద్యత్పర ఆత్మధ-
ర్మత్వేనాభ్యుపగచ్ఛతి- తస్య తస్య నామరూపాత్మకత్వాభ్యుపగమా, న్నామరూపాభ్యాం చాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమాత్,. * ఆకాశో హ వై నామరూపయో-
ర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. * నామరూపే వ్యాకరవాణీతి చ. ఉత్పత్తిప్రలయాత్మకే హి నామరూపే- తద్విలక్షణం చ బ్రహ్మ. అతో-
ఽనుమానస్యైవావిషయత్వాత్కుతోఽనుమానవిరోధః. ఏతేనాగమవిరోధః ప్రత్యుక్తః. యదుక్తం బ్రహ్మైకత్వే యస్మా ఉపదేశో, యస్య చోపదేశగ్రహ-
ణఫలం,- తదభావాదేకత్వోపదేశానర్థక్యమితి- తదపి న-అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణాం కశ్చోద్యో భవతి. ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణి నిరుపాధికే నోపదే-
శో, నోపదేష్టా, న చోపదేశగ్రహణఫలం,- తస్మాదుపనిషదాం చానర్థక్యమిత్యేతదభ్యుపగతమేవ. అథానేకకారకవిషయానర్థక్యం చోద్యతే. న- స్వ-
తోఽభ్యుపగమవిరోధాదాత్మవాదినాం. తస్మాత్తార్కికచాటభటరాజాప్రవేశ్యమభయం దుర్గమిదమల్పబుద్ధ్యగమ్యం శాస్త్రగురుప్రసాదరహితైశ్చ-
* కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి * దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా. వరప్రసాదలభ్యత్వశ్రుతిస్మృతివా-
దేభ్యశ్చ. * తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వన్తికే ఇత్యాదివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వప్రకాశకమన్త్రవర్ణేభ్యశ్చ. గీతాసు చ * మత్స్థాని సర్వభూతానీ-
త్యాది. తస్మాత్పరబ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సంసారీ నామ నాన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి- తస్మాత్సుష్ఠూచ్యతే * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాత్మానమేవావేదహం
బ్రహ్మాస్మీతి * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః. తస్మాత్పరస్యైవ బ్రహ్మణః సత్యస్య సత్యం నామోపనిషత్పరా. ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — సయథేత్యాదేస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంసఙ్కీర్తయతి (క్లైవ ఇతి) కింపునరాద్యప్రశ్ననిర్ణయేనఫలమితి. త్వంపదార్థశుద్ధిరిత్యాహ (అనేనేతి) శుద్ధిద్వారా బ్రహ్మత్వంగతస్యోక్తమాహ (అసంసారిత్వంచేతి) ఉత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (కుత ఇతి) పూర్వోక్తోత్తరస్యగతార్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) స్థిత్యవధేరేవనిర్ధారితత్వాదాగత్యవధేర్నిర్ధారయిషయా ప్రశ్నే ప్రతివచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాసతీతి) అపౌరుషేయీ శ్రుతిరశేషదోషశూన్యత్వాదనతిశఙ్కనీయేతిసిద్ధాన్తీగూఢాభిసన్ధిరాహ (కింశ్రుతిరితి) నశ్రుతిరాక్షిప్యతే- నిర్దోషత్వాదితిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) శ్రుతేరనాక్షేప్యత్వేత్వదీయంచోద్యంనిరవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యసావకాశత్వంపూర్వవాదీసాధయతి (ద్వితీయస్యేతి) పూర్వవాదిస్వపాదానాదర్శనేపఞ్చమ్యాశ్రుయమాణేసత్యేకదేశీబ్రవీతి (ఏవంతర్హీతి) కథమన్యార్థత్వం- తదాహ (అస్త్వితి) తర్హి- తస్యామపాదానార్థత్వేనపునరుక్తత్వావస్థాయామిత్యర్థః. ఏకదేశినంపూర్వవాదీదూషయతి (నేతి) అపాదానార్థతావదిత్యపేర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మనశ్చేతి) జగతస్సర్వస్యచేతనస్యాచేతనస్యచేతివక్తుంచశబ్దః. తర్హిభవత్వపాదానార్థాపఞ్చమీత్యాశఙ్క్యపూర్వవాదీపూర్వోక్తంస్మారయతి (నన్వితి) సర్వావిద్యాతజ్జాతనిర్ముక్తంప్రత్యగద్వయంబ్రహ్మప్రశ్నద్వయవ్యాజేనప్రతిపిపాదయిషితమితిసపునరుక్తిరితిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయతి (నైషదోషఇతి) యథోక్తంవస్తుప్రశ్నాభ్యాంవివక్షితమితికుతోజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్యతద్వక్తుంతాత్పర్యమర్థమనువదతి (ఇహహీతి) విద్యావిషయనిర్ణయస్యకర్తవ్యత్వమత్రనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిర్ణయాయచేతి) అన్యథాప్రక్రమభఙ్గఃస్యాదితిభావః. కింతద్యాథాత్మ్యం- తదాహ (తస్యచేతి) కథంయథోక్తయాథాత్మ్యవ్యాఖ్యానోపయోగిత్వంప్రశ్నయోరిత్యాశఙ్క్యతయోఃశ్రౌతమర్థమాహ (తత్రేతి) ప్రశ్నప్రవృత్తిముక్త్వాప్రతివచనప్రవృత్తిమాహ (నేతి) నివర్తయితవ్యేతి- తత్ప్రవృత్తిరితిశేషః. సమ్ప్రతిప్రతివచనయోస్తాత్పర్యమాహ (నాయమితి) స్వాత్మన్యేవాభూదిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్వమాత్మానమితి) సుషుప్తౌస్వాత్మవ్యవస్థితిరతశ్శబ్దార్థః. ప్రబోధదశాయామాత్మనఏవాగమనాపాదానత్వమిత్యత్రమానత్వేనానన్తరశ్రుతిముత్థాపయతి (తచ్ఛ్రుత్యైవేతి) స్థిత్యాగత్యోరాత్మనఏవావధిత్వమిత్యత్రోపపత్తిమాహ (ఆత్మేతి) వస్త్వన్తరాభావస్యాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) క్రియావతోమృదాదేర్ఘటాద్యుత్పత్తిదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽక్రియత్వాత్తతోనప్రాణాద్యుత్పత్తిరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) సృష్టేర్మాయామయత్వమాశ్రిత్యశ్రుత్యాపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మాప్రతిఘత్తైనేత్యుక్తమన్వయవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నచేతి) అసహాయస్యకారణత్వేదృష్టాన్తముక్త్వాఘటనస్యసద్భావేదృష్టాన్తమాహ (యథాచేతి) ఊర్ధ్వస్త్విన్శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (సర్వఏతఇతి) తస్యేత్యాద్యవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ననుప్రత్యక్ప్రభూతస్యబ్రహ్మణోవాచకేమశబ్దాన్తరేష్వపిసత్సుకిమిత్యేతచ్ఛబ్దవిషయమాదరణంక్రియతే. తత్రాహ (శాస్త్రేతి) బ్రాహ్మణవాక్యస్యార్థోపికథంనిశ్చయతామిత్యతఆహ (ఏతస్యేతి) ఉక్తమఙ్గీకృత్యవిశేషాద్భృష్ట్యాసంశయానోవిచారంప్రస్తౌతి (భవత్వితి) సన్దిగ్ధంసప్రయోజనంచవిచార్యమితిన్యాయేనసన్దేహముక్త్వావిచారప్రయోజకంప్రయోజనంపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) కస్మిన్పక్షేకింఫలమితిపృష్టేప్రథమపక్షమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (యదీతి) యద్విజ్ఞానాన్ముక్తిః- తస్యైవజ్ఞేయతా- నజీవస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానాదేవసా- నసంసారిజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవేతి) యద్విద్యాబ్రహ్మవిద్యా- తదేవబ్రహ్మ- నసంసారీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విద్యైవేతి) ఆద్యకల్పేయఫలసమాప్తావితిశబ్దః. పక్షాన్తరమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (అథేత్యాదినా) కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య *బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదిశాస్త్రమిత్యాహ (సర్వమేతదితి) బ్రహ్మోపనిషత్పక్షేశాస్త్రప్రామాణ్యాత్సర్వంసమఞ్జసంచేత్- తథైవాస్తు-కింవిచారేణేత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోర్భేదః-అభేదోవేతివికల్ప్యాద్యేదోషమాహ (కింత్వితి) అభేదపక్షందూషయతి (సంసారిణశ్చేతి) ఉపదేశానర్థక్యాత్-అభేదపక్షోనుపపత్తిరితిశేషః. విశేషానుపలమ్భస్యసంశయహేతుత్వమనువదతి (యతఇతి) పక్షద్వయేఫలప్రతీతింపరామృశతి (ఏవమితి) అన్వయవ్యతిరేకకౌశలంపాణ్డిత్యం. ఏతదితైయ్యకాత్మ్యోక్తిః. మహత్త్వంమోహస్య- విచారోత్థనిర్ణయంవినానుచ్ఛిన్నత్వం. తస్యస్థానం-ఆలమ్బనం. కేనాపినోక్తంప్రతివచనంయస్య-కింతదైకాత్మ్యమితిప్రశ్నస్య. తద్విషయభూతమితియావత్. నహియేనకేనచిదైకాత్మ్యంప్రష్టుంప్రతివక్తుంవాశక్యతే-*శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః.విచారప్రయోజకముక్త్వాకర్తవ్యంవిచారముపసంహరతి (అతఇతి) సంశయాదినావిచారకార్యతామవతార్యపూర్వపక్షయతి (నతావదితి) జగత్కర్తాహీశ్వరోవివక్ష్యతే- ప్రకృతేచసుషుప్తివిశిష్టాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మోచ్యతే- తస్మాదీశ్వరోజీవాదతిరిక్తోనాస్తీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) ప్రకృతేపిజీవేజగత్కారణత్వమీశ్వరస్యైవాత్రశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రప్రకరణవిరోధహేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) శ్రుత్యన్తరవశాదపిజీవఏవాత్రజగత్కర్తేత్యాహ (సమానప్రకరణేచేతి) శ్రుత్యన్తరస్యచజీవవిషయత్వంజగద్వాచిత్వాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనద్రష్టవ్యం. వాక్యశేషవశాదపిజీవస్యైవవేదితవ్యత్వంవాక్యాన్వయాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనదర్శయతి (తథాచేతి) జీవాతిరిక్తస్యపరస్యవేదితవ్యస్యాభావేపూర్వోత్తరవాక్యానామానుకూల్యంహేత్వన్తరమాహ (తథాచేత్యాదినా) ఇతశ్చజీవస్యైవవేద్యతేత్యాహ (సర్వ్వేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) *సవైవేదితవ్య ఇత్యత్రనస్పష్టంజీవస్యవేదితవ్యత్వం- ఇహతుస్పష్టమితిభేదః. స్వాపావస్థాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మశ్రుతేస్తస్యైవవేద్యత్వదృష్టేశ్చజగద్ధేతురీశ్వరోవేదాన్తవేద్యోనాస్తీత్యుక్తేసేశ్వరవాదీచోదయతి (అవస్థాన్తరేతి) చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) ఉక్తోపపత్తిసత్త్వేపీతియావత్. నావస్థాభేదాద్వస్తుభేదః- తథాఽనసుభవాదపరార్థాన్తాచ్చేతిపరిహరతి (నాదృష్టత్వాదితి) అవస్థాభేదాద్వస్తుభేదాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) జాగరాదివిశిష్టస్యైవస్వాపవైశిష్ట్యాత్తస్యసంసారిత్వాన్నేశ్వరోన్యోస్తీత్యుక్త్వాతదభావేవాదిసమ్మతిమాహ (తథాచేతి) ఆదిశబ్దోలోకాయతాదిసమస్తనిరీశ్వరవాదిసఙ్గ్రహార్థః. (యక్తిశతైరితి) తస్యదేహేత్వేఽస్మదాదితుల్యత్వాత్, తదభావేముక్తవజ్జ

గత్కర్తృత్వాయోగాత్, జీవానామేవాదృష్టద్వారా తత్కర్తృత్వసమ్భవాత్, స్యాత్కించిత్కరత్వమిత్యాదిఫలితోఽర్థః. జీవో జగజ్జన్మాదిహేతుర్న భవతి- తత్రాసమర్థత్వాత్- పాషాణవత్. తచ్చ సంసారిత్వాదితి శఙ్క్యతే (సంసారిణోఽపీతి) ఈశ్వరస్యైవైతద్యుక్తమిత్యర్థః. అయముక్తం- ప్రాణాదికర్తృత్వమితి శేషః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యన్మహతేత్యాదినా) కాలాత్యయాపదేశేన దూషయతి (నశాస్త్రాదితి) నిరీశ్వరవాదముపసంహరతి (తస్మాదితి) సేశ్వరవాదముత్థాపయతి (యః సర్వజ్ఞ ఇత్యాదినా) తాన్- పృథివ్యాదిష్వభిమానినః పురుషానుత్పాద్య ఋషీన్ ప్రాణ్యాన్- సవిపసర్వవిశేషశూన్య ఇతి యావత్. ఉదాహృతాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. వ్యాయస్తు విచిత్రం కార్యం విశిష్టవిజ్ఞానవత్పూర్వకం- ప్రాసాదాదావత్థోపలమ్భాదిత్యాదిః. ప్రకరణమనుసృత్య జీవస్య ప్రాణాదికారణత్వముక్తం స్మారయతి (నన్వితి) నేదం జీవస్య ప్రకరణమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) ప్రతివచనస్థాకాశశబ్దస్య పరవిషయత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్వైష ఇతి) ఇతశ్చాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయతేత్యాహ (దహరోఽస్మిన్నితి) *య ఆత్మాఽపహతపాప్మా ఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః. ప్రతివచనే పరస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వే ఫలితమాహ (ప్రకృతవిషయేతి) తస్య ప్రకృతత్వే లబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ పరస్మాదేవ ప్రాణాదిసృష్టిరిత్యాహ (సంసారిణ ఇతి) యన్మహతా ప్రపఞ్చేనేత్యాదావితి శేషః. అక్షీశ్వరో జగత్కారణం బ్రహ్మ - తదేవ జీవస్య స్వరూపం - తిన్యోయముపనిషదితి సిద్ధాన్తమాశఙ్క్య దూషయతి (అత్ర చేతి) తృతీయాధ్యాయస్య సమ్యగర్థః. కా పునః సా బ్రహ్మవిద్యేతి- తత్రాహ (బ్రహ్మవిషయం చేతి) ఇతి- బ్రహ్మవిదాం ప్రసిద్ధమితి శేషః. చతుర్థే బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తుతేత్యాహ (బ్రహ్మేతి) సత్యమస్తి ప్రస్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సా జీవవిద్యాఽపి భవతి - జీవబ్రహ్మణోరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రస్తుతాయామితి యావత్. ఇదానీం న గృహ్ణీయాదితి సమ్బన్ధః. మిథో విరుద్ధత్వప్రతీత్యవస్థాయామిత్యేతత్. అన్యోన్యవిరుద్ధత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. విపక్షే దోషమాహ (పరమితి) కథం తర్హీశ్వరే మతిం కుర్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వామిత్వేనేత్యాహ (తస్మాదితి) ఆదిపదం ప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఐకాత్మ్యశాస్త్రాదాత్మమతిరేవ బ్రహ్మణి కర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నపునరితి) కా తర్హి శాస్త్రగతిః- తత్రాహ (బ్రహ్మేతి) ముఖ్యార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యర్థవాదతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సంసారిత్వాసంసారిత్వాదినా మిథో విరుద్ధయోర్జీవేశ్వరయోః శీతోష్ణవదైక్యానుపపత్తిరిత్యన్వయః. విజ్ఞానాత్మవిషయత్వం తటస్థేశ్వరవిషయత్వం చోపనిషదో నివారయన్పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరస్యైవ ప్రవేశవాదిమన్త్రబ్రాహ్మణవాదానుదాహరతి (పురశ్చక్ర ఇత్యాదినా) యస్త్వహం బ్రహ్మేతి న గృహ్ణీయాదితి- తత్రాహ (సర్వశ్రుతిషు చేతి) శాస్త్రీయమప్యైకత్వమనిష్టప్రసఙ్గాన్న స్వీకర్తవ్యమితి శఙ్క్యతే (యదేతి) పరస్య సంసారిత్వే తదసంసారిత్వే చ శాస్త్రానర్థక్యం ఫలితమాహ (తథా చేతి) సంసారిణోఽనన్యత్వాపి పరస్యాసంసారిత్వే సంసారిత్వాభిమతోఽప్యసంసారీత్యుపదేశానర్థక్యం- తం నిత్యైవముక్తి సిద్ధేరితి దోషాన్తరమాహ (అసంసారిత్వే చేతి) తత్రాద్యం దోషం వివృణోతి (యది తావదితి) *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః. * యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యత ఇత్యాద్యాః స్మృతయః. కూటస్థాసఙ్గత్వాదయో న్యాయాః. ద్వితీయే దోషప్రసఙ్గమాపాద్యం ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) దోషద్వయమేవ స్వయం ఆధ్యసమాధిముత్థాపయతి (అత్రేతి) కథం తర్హి తస్య కార్యప్రవిష్టస్య జీవత్వం- తత్రాహ (కిం తర్హీతి) జీవస్య బ్రహ్మవికారత్వేఽపి తతోఽభేదాన్నాహం బ్రహ్మేతి ధీః - అభేదే బ్రహ్మణోఽపి సంసారితేత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) తథాపి కథం శఙ్కితదోషాభావః- తత్రాహ (యేనేతి) ఏవమితి భిన్నాభిన్నత్వపరామర్శః. ఏకదేశిమతం నిరాకర్తుం వికల్పయతి (తత్రేతి) (ఏతాగతయ ఇతి) ఏతే పక్షా వక్ష్యమాణా నిమ్నవ న్తి- న గత్యన్తరమిత్యర్థః. యథా పృథివీశబ్దితం ద్రవ్యమనేకావయవసముదాయః- తథా భౌతికాత్మకానేకద్రవ్యసముదాయః సావయవః పరమాత్మా- తస్యైకదేశశ్చైతన్యలక్షణః స్వద్వికారో జీవః పృథివ్యేకదేశమృద్వికారఘటశరావాదివదిత్యేకః కల్పః. యథా భూమేరూషరాదిదేశః - నఖకేశాదిర్వా పురుషస్య వికారః - తథావయవినః పరస్యైకదేశవికారో జీవ ఇతి ద్వితీయః కల్పః. యథా క్షీరం స్వర్ణం వా సర్వాత్మనా దధిరుచకాదిరూపేణ పరిణమతే - తథా కృత్స్న ఏవ పరో జీవభావేన పరిణమేదితి కల్పాన్తరం. తత్రాద్యమనూద్య దూషయతి (తత్రేత్యాదినా) నానా ద్రవ్యాణాం సమాహారో వా- తాని వాన్యోన్యాపేక్షాణి పరశ్చేత్ - న తస్యైక్యం స్యాత్ - న హి బహూనాం ముఖ్యమైక్యం, సమాహారస్య చ సముదాయాపరపర్యాయస్య సముదాయిభ్యో భేదాభేదాభ్యాం దుర్భణత్వేన కల్పితత్వా, దిత్యర్థః. తర్హి బ్రహ్మణో ముఖ్యమైక్యం మాభూత్ - తత్రాహ (తథా చేతి) న హి తన్నానాత్వం కస్యాపి సమ్మతమితి భావః. ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (అథేత్యాదినా) సర్వదైవాపృథగవస్థితేష్వవయవేషు జీవేష్వనుగతశ్చేతనోఽవయవీ పరశ్చేత్- తర్హి యథా ప్రత్యవయవం మలసంసర్గే దేహస్య మలినత్వం - తథా పరస్య జీవగతైర్దుఃఖైర్మహద్దుఃఖం స్యాదితి ప్రథమకల్పనావద్ద్వితీయాఽపి కల్పనానయుక్తేత్యర్థః. తృతీయం ప్రత్యాహ (క్షీరవదితి) *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాద్యాః శ్రుతయః. * న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిదిత్యాద్యాః స్మృతయః. శ్రుత్యాదికోపస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య వైదికం ప్రత్యాహ (న చేతి) శ్రుతిస్మృతీవిరోధేన చ యత్పక్షత్రయసాధారణం దూషణమాహ (నిష్కలమిత్యాదినా) కూటస్థస్య నిరవయవస్య కార్త్స్న్యైకదేశాభ్యాం పరిణామాసమ్భవో న్యాయః. జీవస్య పరమాత్మైకదేశత్వే దోషాన్తరమాహ (అచలస్యేతి) ఏకదేశస్యైకదేశివ్యతిరేకేణాభావాజ్జీవస్య స్వర్గాదిషు గత్యనుపపత్తిరిత్యుక్తం. అన్యథా పరస్యాపి స్యాత్- న హి పటావయవేషు చలత్సు పటో న చలతీత్యాహ (పరస్య వేతి) ఉక్తం- యది తావత్పరమాత్మేత్యాదావితి శేషః. జీవస్యాసంసారిత్వే పరస్య తన్నాస్తీతి శఙ్క్యతే (పరస్యేతి) పరస్య నిరవయవత్వశ్రుతేరవయవస్ఫుటనానుపపత్తిం మత్వా నోదూషయతి (తథాపీతి) యత్ర పరస్యావయవః స్ఫుటతి - తత్ర తస్య క్షతం ప్రాప్నోతి. తదీయావయవసంసరణే చ పరమాత్మనః ప్రదేశాన్తరేఽవయవానాం వ్యూహే సత్యుపచయః స్యాత్. తథా చ పరస్యావయవా యతో నిర్గచ్ఛన్తి- తత్ర ఛిద్రతా ప్రాప్తిః- యత్ర చ తే గచ్ఛన్తి - తత్రోపచయః స్యాదితి * అకాయమవ్రణం * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదివాక్యవిరోధో భవేదిత్యర్థః. పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేతి పక్షే దుఃఖిత్వమపి తస్య దుర్వారమాపతేత్

దితిదోషాన్తరమాహ (ఆత్మావయవేతి) మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తశ్రుతివశాత్పరస్యావయవా జీవాః సిధ్యన్తీత్యతో జీవానాం పరైకదేశత్వేనోక్తా దోషావతరతి - యుక్త్యపేక్షయా శ్రుతేర్బలవత్త్వాదితి శఙ్కతే (విస్ఫులిఙ్గాదీతి) శాస్త్రార్థో యుక్తివిరుద్ధో న సిధ్యతీతి దూషయతి (న శ్రుతేరితి) నఞర్థం వివృణోతి (న శాస్త్రమితి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షాపూర్వకం విభజతే (కింతర్హీతి) స్మృత్యాదివ్యాప్త్యగ్రహణాజ్ఞాతానామిత్యుక్తం. అప్రసక్తా స్త్రమజ్ఞాతజ్ఞాపకం - తథాపి పరస్యానాస్తి సావయవత్వమిత్యత్ర కిమాయాతమిత్యపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) శాస్త్రస్య యథోక్తస్వభావత్వే యత్పరస్య నిరవయవత్వం ఫలతి- తదుచ్యమానం సమాహితేన శ్రోతవ్యమిత్యాహ (శృణ్వితి) తత్ర ప్రథమం లోకావిరోధేన శాస్త్రప్రవృత్తిం దర్శయతి (యథేతి) ఆదిపదేన భావాభావాదిగృహ్యతే. పదార్థేష్వేవ భోక్తృపారతన్త్ర్యాద్యర్థవశాత్. తేషాం- లోకప్రసిద్ధపదార్థానాం దృష్టాన్తానాముపన్యాసేనేతి యావత్. తదవిరోధి- లోకప్రసిద్ధార్థావిరోధీత్యర్థః. వస్త్వన్తరం- నిరవయవాదిదార్ష్టాన్తికం. తదవిరోధ్యేవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యమాహ (న లౌకికేతి) విపక్షే దోషమాహ (ఉపాదీయమానోఽపీతి) సామాన్యేనోక్తమర్థం దృష్టాన్తవిశేషనిష్ఠతయా స్పష్టయతి (నహీతి) అగ్నేరుష్ణత్వమాదిత్యస్య తాపకత్వ, మన్యథేత్యుచ్యతే. నను లౌకికం ప్రమాణం లౌకికపదార్థావిరుద్ధమేవ స్వార్థం సమర్పయతి- వైదికం పునరపౌరుషేయం తద్విరుద్ధమపి స్వార్థం ప్రమాపయేత్- అలౌకికవిషయత్వాత్. అత ఆహ (న చేతి) నను శ్రుతేరజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వే లోకానపేక్షత్వాత్తద్విరోధేఽపి కా హానిః- తత్రాహ (నచేతి) *లోకావగతసామర్థ్యశ్శబ్దో వేదేఽపి బోధక ఇతి న్యాయాత్తదనపేక్షా శ్రుతిర్నాజ్ఞాతం జ్ఞాపయితుమలమిత్యర్థః. శాస్త్రస్య లోకానుసారిత్వే సిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః- లౌకికో దృష్టాన్తః. న హి నిత్యస్యాకాశాదేః సావయవత్వం- పరశ్చ నిత్యోఽభ్యుపగతః - తన్న తస్య సావయవత్వేనాంశాంశిత్వకల్పనా వస్తుతః సమ్భవతి - లోకవిరోధాదిత్యర్థః. జీవస్య పరాంశత్వానఙ్గీకారే శ్రుతిస్మృత్యోర్గతిర్వక్తవ్యేతి శఙ్కతే (క్షుద్రా ఇతి) తయోర్గతిమాహ (నేత్యాదినా) విస్ఫులిఙ్గ ఇవాగ్నేరంశత్వం న్యాయం సర్వత్రాంశమాత్రేఽతిదిశతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తే యథోక్తనీత్యా సిద్ధే దార్ష్టాన్తికమాహ (తత్రేతి) పరమాత్మనా సహ జీవస్యైకత్వవిషయం ప్రత్యయముత్పాదయితుమిచ్ఛన్తీతి తథోక్తాః. తేషామేకత్వప్రత్యయావతారహేతుత్వే హేత్వన్తరం సఙ్గృహ్ణాతి (ఉపక్రమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (సర్వాసు హీతి) ఉక్తమర్థముదాహరణనిష్ఠతయా విభజతే (తద్యథేతి) ఇహేతి ప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ఆదిశబ్దేనాంశాంశిత్వాదిగృహ్యతే. వివృతం సఙ్గ్రహవాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే దోషం వదన్నేకత్వప్రత్యయార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) *సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే వాక్యభేదశ్చ నేష్యత ఇతి న్యాయేనోక్తం ప్రపఞ్చయతి (సర్వోపనిషత్స్వితి) కించ- తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే శ్రుతఫలాభావాత్ఫలాన్తరం కల్పనీయం - న చైకత్వప్రత్యయవిషయతయా తత్ఫలే నిరాకాఙ్క్షేషు తేషు కల్పనా యుక్తా- దృష్టే సత్యదృష్టకల్పనానవకాశాదిత్యాహ (ఫలాన్తరం చేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) *తత్త్వమస్యాదివాక్యమైక్యపరం - తచ్ఛేషం సృష్ట్యాదివాక్యమిత్యుక్తే ద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (అత్ర చేతి) తత్ర దృష్టాన్తరూపామాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (కశ్చిదితి) జాతమాత్రః ప్రాగవస్థాయామేవ రాజాఽస్మీత్యభిమానానభివ్యక్తేరిత్యర్థః. తాభ్యాం తత్పరిత్యాగే నిమిత్తవిశేషస్యానిశ్చితత్వద్యోతనార్థం కిలేత్యుక్తం. వ్యాధజాతిప్రత్యయః - తత్ప్రయుక్తో వ్యాధోఽస్మీత్యభిమానో యస్య స తథా. వ్యాధజాతికర్మాణి- తత్ప్రయుక్తాని మాంసవిక్రయణాదీని. రాజాఽస్మీత్యభిమానపూర్వకం తజ్జాతిప్రయుక్తాని పరిపాలనాదీని కర్మాణి. అజ్ఞానం తత్కార్యం చోక్త్వా జ్ఞానం తత్ఫలం చ దర్శయతి (యదేత్యాదినా) బోధనప్రకారమభినయతి (న త్వమితి) కథం తర్హి శబరవేశ్మప్రవేశః - తత్రాహ (కథంచిదితి) రాజాఽహమస్మీత్యభిమానపూర్వకమాత్మనః పితృపైతామహీం పదవీమనువర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికరూపామాఖ్యాయికామాచష్టే (తథేతి) జీవస్య పరస్మాద్విభాగే నిమిత్తమజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రసిద్ధమితి ద్యోతయితుం కిలేత్యుక్తం. తజ్జాతిః- తత్స్వభావః. వస్తుతః పరమాత్మైవేతి యావత్. ఇహేత్యపరోక్షానుభవగమ్యతోక్తిః. గహనం- గమ్భీరం వనం. సంసారధర్మానువర్తనే హేతుమాహ (పరమాత్మతామితి) ఉక్తామవిద్యాం తత్కార్యవిరోధినీం బ్రహ్మాత్మవిద్యాం లమ్భయతి (న త్వమితి) రాజపుత్రస్య రాజాఽస్మీతి ప్రత్యయవద్వాక్యాదేవాధికారిణో బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యయశ్చేత్ - కృతం విస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుత్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రత్యయదార్ఢ్యం- తత్రాహ (విస్ఫులిఙ్గస్యేతి) దృష్టాన్తేష్వేకత్వదర్శనం తస్మాదితి పరామృష్టం. ఉత్పత్త్యాదిభేదేనాపి శాస్త్రతాత్పర్యమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (సైన్ధవేతి) చకారోఽవధారణాదితిపదమనుకర్షతి. సఙ్గృహీతమర్థం వివృణోతి (యది చేత్యాదినా) నిస్తావచనం చ న ప్రయోక్ష్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ఏకత్వస్యావధారణఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏకత్వస్య భేదసహత్వం వారయితుమేకరూపవిశేషణం. ఆదిశబ్దేన ప్రవేశనియమనే గృహ్యేతే. న తత్ప్రత్యయకరణాయేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనోత్పత్త్యాదిభేదో వివక్షితః. కించ - పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేత్యత్ర తదేకదేశః స్వాభావికో వా స్యాత్ - ఔపాధికో వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న చేతి) విపక్షే దోషమాహ (ఆదేశస్యేతి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఏకదేశస్యౌపాధికత్వపక్షే పరస్మిన్నవివేకవతాం - తదఖణ్డత్వబుద్ధిభాజాం తదేకదేశోఽవస్తుతః పృథక్త్వావ్యవహారాలమ్బనమితి నైవ బుద్ధిర్జాయతే- ఔపాధికస్ఫటికలౌహిత్యవన్మిథ్యాత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నవదేతి) నను జీవే కర్తాఽహం భోక్తాహమితి పరిచ్ఛిన్నధీః సర్వేషాముపలభ్యతే - సా చ తస్యావస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మమాత్రత్వాన్మిథ్యా కౌశనధీవదుపచరితా - తస్మాదుభయేషాముక్తాత్మబుద్ధిదర్శనాత్పరమాత్మైకదేశత్వం జీవస్య దుర్వారమితి చోదయతి (అవివేకినామితి) తత్రావివేకినాం యథోక్తా బుద్ధిరుపచరితా న భవతి- అతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వేనావిద్యాత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తథాపి వివేకినామీదృశీ ధీరుపచరితేతి చేత్ - తత్రాహ (వివేకినాం చేతి) తేషాం సంవ్యవహారః - అభిజ్ఞాభివదనాత్మకః. తావన్మాత్రస్యాలమ్బనమాభాసభూతోఽర్థః. తద్విషయత్వాత్తద్బుద్ధేరపి మిథ్యాబుద్ధిత్వాదుపచరితత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. వివేకినామవివేకినాం చాత్మని పరిచ్ఛిన్నధీరుపలక్ష్యతే తావతా న తస్య వస్తుతో బ్రహ్మాంశత్వాదిసిద్ధిరిత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) అవివే

కినామివేత్యపేరర్థః. బ్రహ్మణివస్తుతోఽంశాదికల్పనాసక్తవ్యేతి దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (అత ఇతి) అంశాంశిసోవ్వశదీకరణమేకదేశైకదేశీతి. అతశ్చబ్రహ్మత్రైవేవహేతుంస్ఫుటయతి (సర్వకల్పనేతి) సర్వాసాంకల్పనానాంఅపనయనమేవార్థస్వారస్యేనాభీష్టః. తత్పరత్వాదుపనిషదాంతదేకసమధిగమ్యే బ్రహ్మణినకదాచిదపికల్పనాఽస్తీత్యర్థః. ఉపనిషదాంనిర్వికల్పకవస్తుపరత్వేఫలితమాహ (అతోహిత్వేతి) బ్రహ్మణోనిర్విశేషత్వేపి ఆత్మనస్తదేకదేశస్యసవిశేషత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానిర్విశేషశ్చేత్కథంతస్మిన్వ్యవహారత్రయమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మనిసర్వోవ్యవహారోనామరూపోపాధిప్రయుక్త ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (రూపంరూపమితి) అసంసారధర్మిత్వముక్తంవిశదయతి (నస్వత ఇతి) భ్రాన్త్యాసంసారిత్వమాత్మనీత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీతి) కూటస్థత్వాఽసఙ్గత్వాదిర్న్యాయః. పరమాత్మనఃసాంశత్వపక్షోనిరాకృతః. నను తస్యనిరంశత్వేపికుతోజీవస్యతన్మాత్రత్వం - తదేకదేశత్వాసమ్భవాత్. అతఆహ (ఏకదేశ ఇతి) కథంతర్హి * పాదోస్యవిశ్వాభూతాని * మమైవాంశోజీవలోకే * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * సర్వఏతఆత్మనోవ్యుచ్చరన్తీతి శ్రుతిస్మృతిన్యాయవాదాః - తత్రాహ (అంశాదీతి) న్యాయాగమాభ్యాంజీవేశ్వరయోరంశాంశిత్వాదికల్పనాంనిరాకృత్య వేదాన్తానామైక్యపరత్వేస్థితేసతిద్వైతాసిద్ధిఃఫలతీత్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఏకత్వజ్ఞానస్యసనిదానద్వైతధ్వంసిత్వమథశబ్దార్థః. ప్రకృతంజ్ఞానంతత్పదేనపరామృశ్యతే. ఇతి - అద్వైతమేవతత్త్వమితిశేషః. కిమర్థమితిప్రశ్నంమన్వానోద్వైతినాంమతముత్థాపయతి (కర్మకాణ్డేతి) వేదాన్తానామైక్యపరత్వేపికథంతత్ప్రామాణ్యవిరోధప్రసఙ్గః - తత్రాహ (కర్మేతి) తథాపివిరోధావకాశఃకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానాత్మేతి) కేవలాద్వైతపక్షేకర్మకాణ్డవిరోధముక్త్వాతద్వైతేజ్ఞానకాణ్డవిరోధమాహ (కస్యచేతి) పరస్యనిత్యముక్తత్వాత్, తదన్యస్యస్వతఃపరతోవాబద్ధస్యాభావాచ్చశిష్యాభావః - తథాచాధికార్యభావాదుపనిషదారమ్భాసిద్ధిరిత్యర్థః. కర్మకాణ్డస్యకాణ్డాన్తరస్యచప్రామాణ్యానుపపత్తిర్విజ్ఞానాత్మాదిభేదంకల్పయతీత్యర్థాపత్తిద్వయముక్తం-తత్రద్వితీయామర్థాపత్తింప్రపఞ్చయతి (అపిచేతి) కాపునరుపదేశస్యానుపపత్తిః - తత్రాహ (బద్ధస్యేతి) తదభావ ఇత్యత్రతచ్ఛబ్దోబద్ధమధికరోతి. నిర్విషయం - నిరధికారం. కించ - యదర్థాపత్తిద్వయంయుక్తయావిధయోత్తిష్ఠతి-తద్భిభేదస్యదుర్నిరూపత్వాత్కథంకర్మకాణ్డంప్రమాణమితియద్బ్రహ్మవాదినాకర్మవాదీచోద్యతే-తద్బ్రహ్మవాదస్యకర్మవాదేనతుల్యం - బ్రహ్మవాదేపిశిష్యశాస్త్రాదిభేదాభావేకథముపనిషత్ప్రామాణ్యమిత్యాక్షేపస్యానుకరత్వాత్. యఃశ్చోపనిషదాంప్రతీయమానంశిష్యశాస్త్రాదిభేదమాశ్రిత్యప్రామాణ్యమితిపరిహారః - సకర్మకాణ్డస్యాపిసమానః - తత్రాపిప్రాతీతికభేదమాదాయప్రామాణ్యస్యసుప్రతిపన్నత్వాత్. నచభేదప్రతీతిర్భ్రాన్తిః- బాధాభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) చోద్యసామ్యంవివృణోతి (యేనేతి) ఇతి చోద్యసామ్యాత్పరిహారస్యాపిసామ్యమితిశేషః. ననుకర్మకాణ్డంభేదపరం-బ్రహ్మకాణ్డమభేదపరంప్రతిభాతి-నచవస్తునివికల్పస్సమ్భవతి-అతోఽన్యతరస్యాప్రామాణ్యం- అతఆహ (ఏవంతర్హీతి) తుల్యముపనిషదామపిస్వార్థావిఘాతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపనిషదామితి) స్వార్థః - శబ్దశక్తివశాత్ప్రతీయమానఃసృష్ట్యాదిభేదః. యథావ్యతేకర్మకాణ్డస్యవ్యావహారికంప్రామాణ్యం- సతాత్త్వికం. తాత్త్వికంతుకాణ్డాన్తరస్యేతి - తత్రాహ (నహీతి) యద్ధిప్రామాణ్యస్యవ్యావహారికత్వం-తదేవతస్యతాత్త్వికత్వం-నహ్యప్రమాణం, తత్త్వంచనావేదయతి, తివ్యాఘాతాదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) స్వార్థాభిమతాత్కర్మకాణ్డనిరోధాచ్చోపనిషదామప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ఉపనిషదప్రామాణ్యేహేత్వన్తరమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) ప్రత్యక్షాదీనినిశ్చితానిభేదప్రతిపత్త్యర్థానిప్రమాణాని- తైరితివిగ్రహః. అధ్యయనవిధ్యుపాత్తానాంకుతస్తాసామప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యార్థతావేతి) సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (ప్రమాణస్యేతి) స్వార్థప్రమోత్పాదకత్వాభావేపిప్రామాణ్యమిచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (అన్యథేతి) యథోక్తప్రమాజకప్రయుక్తం ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యంవేత్యేతస్మిన్పక్షేకింఫలతీతిపృచ్ఛతి (కించేతి) తత్రకిముపనిషదఃస్వార్థంబోధయన్తి - నవేతివికల్ప్యద్వయమనూద్యదూషయతి (యదితావదితి) ద్వితీయముత్థాప్యనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) అగ్నిర్యథాశీతంనకరోతి - తథోపనిషదోపిబ్రహ్మైకత్వేప్రమాంనకుర్వన్తీతి వక్తుంప్రతిప్రతిబన్ధిగ్రహేణానయుక్తః-అనుభవవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) తర్హిస్వార్థప్రమితిజనకత్వాద్వాక్యస్యప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదప్రామాణ్యేభవద్వాక్యాప్రామాణ్యం- తత్ప్రామాణ్యేతూపనిషత్ప్రామాణ్యం దుర్వారమితిసామ్యేప్యపైవ్యవస్థాపకస్యమాభిర్వక్తవ్య ఇత్యాహ (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థంచోద్యసమాధిభ్యాంవిశదయతి (నన్విత్యాదినా) ప్రతిషేధమఙ్గీకృత్యోక్తాయథోక్తోపనిషదుపలమ్భేసతితస్యనిరవకాశత్వాత్ప్రద్వేషానుపపత్తిరిత్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదుత్థాయాధియోనైష్ఫల్యాత్సామమానతేత్యాశఙ్క్యాహ (శోకేతి) ఏకత్వప్రతీతిస్త్రావదాపాతేనజాయతే - సాచవిచారంప్రయుజ్యమననాదిద్వారాదృఢీభవతి-సాపునరశేషంశోకాదికమపనయతీతిపారమ్పర్యజనితంఫలమితిద్రష్టవ్యం. స్వార్థప్రమాజనకత్వాదుపనిషదాంప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాదుపనిషదాంప్రామాణ్యంప్రతిపాద్యతదప్రామాణ్యంపరోక్తమనువదతి (యచ్చోక్తమితి) కథంహితాసాం స్వార్థవిఘాతకత్వం. కింతాభ్యోబ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవచేతిప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే- కింవాకాచిద్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిం, అన్యాశ్చోపనిషదస్తత్ప్రతిషేధం, కుర్వన్తీతివికల్ప్యద్వయందూషయతి (తదపినేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వమఙ్గీకృత్యవైధర్మ్యోదాహరణంయుక్తమిత్యాహ (అభ్యుపగమ్యేతి) తస్యాఙ్గీకారవాదత్వేహేతుమాహ (నత్వితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సతిచేతి) భవత్వేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. నేత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హితేషాంసమయః- తత్రాహ (అర్థైకత్వాదితి) తదుక్తంప్రథమేతన్త్రే *అర్థైకత్వాదేకంవాక్యంసాకాఙ్క్షంచేద్విభాగేస్యాదితి. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలోకేదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) తదేకదేశస్యేత్యాదివాక్యంవివృణోతి (అగ్నిరితి) అనువాదకత్వో

ధకభాగమనేకవాక్యత్వాభావంఫలితమాహ (అతఇతి) హేత్వర్థముక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రమాణాన్తరేతి) శేషశ్శేషిణోర్న్నిరిత్యేతద్బోధకస్యేవ చేద్వాక్యం- కథంతర్హితత్రలోకస్యవిరుద్ధార్థధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) స్వార్థనిఘాతకత్వాదప్రామాణ్యముపనిషదామిత్యేతన్నిరాకృత్య చోద్యాన్తరమనూద్యనిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నితీష్టార్థప్రాపకసాధనోక్తిః. నన్వౌపనిషద్వాక్యంబ్రహ్మైకత్వంసాక్షాత్ప్రతిపాదయద చోద్యాన్తరమనూద్యనిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నితీష్టార్థప్రాపకసాధనోక్తిః. నన్వౌపనిషద్వాక్యంబ్రహ్మైకత్వంసాక్షాత్ప్రతిపాదయద ర్థాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకమితిచేత్. తత్రతదప్రామాణ్యమనుత్పత్తిలక్షణం- విపర్యాసలక్షణంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (నచే తి) విదితపదతదర్థసఙ్గతేర్వాక్యార్థన్యాయవిదస్తదర్థప్రమోత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. స్వార్థేప్రమాముత్పాదయదపివాక్యంమానాన్తరవిరోధాద ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసాధారణేచేదితి) స్వగోచరశూరత్వాత్ప్రమాణానామిత్యర్థః. విమతంనప్రమోత్పాదకం- ప్రమాణాపహృతవిష యత్వాత్- అనుష్ఠానవాక్యవదితిశఙ్క్యతే (బ్రహ్మేతి) ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమనవకాశమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతశ్చకర్మకాణ్డస్య నాప్రామాణ్యమితివదన్ద్వితీయంప్రత్యాహ (అపిచేతి) యథాప్రాప్తస్యైవత్యస్యైవవ్యాఖ్యానమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యేతి. సాధ్యసాధనస మ్బన్ధబోధకస్యకర్మకాణ్డస్యనవిపర్యాసః- మిథ్యార్థత్వేపితస్యార్థక్రియాకారిత్వసామర్థ్యానపహారాత్ప్రమాణ్యోపపత్తేరితిభావః. ననుకర్మకాణ్డస్య మిథ్యార్థత్వేమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థనిష్ఠత్వేనాప్రవర్తకత్వాదప్రామాణ్యం- అతఆహ (యథేతి) విమతమప్రమాణం- మిథ్యార్థత్వాత్- విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యాశఙ్క్యవ్యభిచారమాహ (యథాకామ్యేష్వితి) అగ్నిహోత్రాదిషుకామ్యేషుకర్మసుమిథ్యాజ్ఞానజనితంమిథ్యాభూతం కామముపాదాయశాస్త్రప్రవృత్తివన్నిత్యేష్వపితేషుసాధనమపదేవాదాయశాస్త్రంప్రవర్తతాం- తథాపిబుద్ధిమన్తోనప్రవర్త్స్యన్తే- వేదాన్తేభ్యస్త న్మిథ్యాత్వావగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అవిద్యావతాంకర్మసుప్రవృత్తిమాక్షిపతి (విద్యావతామేవేతి) ద్రవ్యదేవతాదిజ్ఞానంవా- బ్ర హ్మైకత్వజ్ఞానంవా- కర్మప్రవర్తకమితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (నేత్యాదినా) కర్మకాణ్డప్రామాణ్యానుపపత్తింనిరాకృత్య ద్వితీయామర్థాపత్తిమవిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) కర్మకాణ్డస్యాఙ్గంప్రతిసమర్పకత్వోపపాదనేనేతియావత్. ననుకర్మకాణ్డంసమ్బన్ధంబోధయ త్ప్రవృత్త్యాదిపరం- అతోరాగాదివశాత్తదయోగాచ్ఛాస్త్రీయప్రవృత్త్యాదివిషయస్యాద్వైతస్యసత్యత్వం- అన్యథాతద్విషయత్వానుపపత్తిరిత్యర్థా పత్త్యన్తరమాశఙ్క్యాహ (పురుషేచ్ఛేతి) నప్రవృత్తినివృత్తీశాస్త్రవశాదితిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అనేకాహీతి) శాస్త్రస్యాకార కత్వాత్ప్రవర్తకత్వాద్యభావముక్త్వాతత్రైవయుక్త్యన్తరమాహ (దృశ్యన్తేహీతి) తర్హిశాస్త్రస్యకింకృత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత్ర- సమ్బన్ధనిదేశోపదేశేసతీతియావత్. యథారుచిపురుషాణాంప్రవృత్తిశ్చేత్- పరమపురుషార్థంకైవల్యముద్దిశ్యసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధ్యైయతదుపాయశ్రవణా దిషుసన్న్యాసపూర్వికాప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వకారిణాముచితేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) రాగాదిస్వైచిత్ర్యానుసారేణేతియావత్. ఉక్తంహి «అశక్త్యా వనేహన్యేస్యాగాలత్వమిత్యాది. తర్హికథంపురుషార్థవివేకసిద్ధిః- తత్రాహ (యస్యేతి) పురుషార్థదర్శనకార్యమాహ (తదనురూపాణీతి) స్వాభి ప్రాయానుసారేణపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యత్రగమకమాహ (తథాచేతి) యథాదకారత్రయేప్రజాపతినోక్తేదేవాదయఃస్వాభిప్రాయే ణదమాద్యర్థత్రయంజగృహుః- తథాస్వాభిప్రాయవశాదేవపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యర్థవాదతోవగతమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరకాణ్డయోరవిరోధ ముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్యవాక్యస్యద్వ్యర్థత్వాయోగాదితియావత్. అర్థాద్బాధకత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఏతావతా- వేదాన్తానాంబ్రహ్మై కత్వజ్ఞాపకత్వమాత్రేణేత్యర్థః. వేదాన్తానామబాధకత్వేపికర్మకాణ్డస్యతత్ప్రామాణ్యనివర్తకత్వమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) స్వపక్షేసర్వవిరోధనిరాస ద్వారాస్వార్థేవేదాన్తానాంప్రామాణ్యముక్తం. సమ్ప్రతితార్కికపక్షముత్థాపయతి (తత్రేతి) ఐక్యశాస్త్రగమ్యేస్వీకృతేసతీతియావత్. (స ర్వంప్రమాణమితి) ఆగమవాక్యంప్రత్యక్షాదిచేత్యర్థః. కథమైక్యావేదకమాగమవాక్యంప్రత్యక్షాదినావిరుధ్యతే- తత్రాహ (తథేతి) యథా బ్రహ్మైకత్వేప్రవృత్తస్యశాస్త్రస్యప్రత్యక్షాదివిరోధంమన్యన్తే- తథాతమస్మాన్ప్రతిచోదయన్త్యపీతియోజనా. తత్రప్రత్యక్షవిరోధంప్రకటయ తి (శబ్దాదయఇతి) సమ్ప్రత్యనుమానవిరోధమాహ (తథేతి) స్వదేహసమవేతచేష్టాతుల్యాచేష్టాదేహాన్తరేదృష్టా- సాచప్రయత్నవత్పూర్వికా- విశిష్టచేష్టాత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతశాస్త్రమిత్యర్థః. తత్రైవప్రమాణాన్తరవిరోధమాహ (తథాచేతి) మానత్రయవిరోధాన్న బ్రహ్మైక్యమితిప్రాప్తంప్రత్యాహ (కుతర్కేతి) ఇతి- శోచ్యతాతేషామితిశేషః. ద్వైతగ్రాహిప్రమాణవిరుద్ధమద్వైతమితివదతాంకథంశో చ్యతేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రబ్రహ్మైకత్వేప్రత్యక్షవిరోధంపరిహరతి (శ్రోత్రాదీతి) తథాత్వేతదేకత్వాభ్యుపగమవిరోధస్స్యాదితిశేషః. య థాసర్వభూతస్థమేకమాకాశమిత్యత్రనశబ్దాదిభేదగ్రాహిప్రత్యక్షవిరోధః- తద్వదైకంబ్రహ్మేత్యత్రాపినతద్విరోధోస్తీత్యాహ (అథేతి) తస్యకల్పిత భేదవిషయత్వాదితిభావః. అనుమానవిరోధంపరోక్తమనువదతి (యచ్చేతి) యాచేష్టా- సాప్రయత్నవత్పూర్వికేత్యేతావతానాత్మభేదః- స్వప్ర యత్నపూర్వకత్వస్యాపిసమ్భవాత్. అనుపలబ్ధివిరోధేత్వనుమానస్యైవానుత్థానాత్. స్వదేహచేష్టాయాఃస్వప్రయత్నపూర్వకత్వవత్ పరదేహచేష్టా యాస్తద్యత్నపూర్వకత్వేచాదావేవస్వపరభేదఃసిధ్యేత్. సచనాధ్యక్షాత్ - పరస్యానధ్యక్షత్వాత్. - నానుమానాత్ - అన్యోన్యాశ్రయాదిత్యాశయ వానాహ (భిన్నాఇతి) దోషాన్తరాభిధిత్సయాశఙ్కయతి (అథేతి) అస్మదర్థంపృచ్ఛతి (కేయాయమితి) సహిస్థూలదేహోవా- కరణజాతం వా- దేహద్వయాదన్యోవా. నాద్యౌ - తయోరచేతనత్వాదనుమాతృత్వాయోగాత్. నతృతీయః - తస్యావికారిత్వాదితిభావః. కింశబ్దస్యప్రశ్నార్థ తాంమత్వాపూర్వవాద్యాహ (శరీరేతి) ఆత్మాదేహాదిబహుసాధనవిశిష్టోనుమాతా- క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాత్. ఏవంవిశిష్టాత్మకర్తృ కానుమానాత్ప్రతిదేహమాత్మభేదధీరిత్యర్థః. విశిష్టస్యాత్మనోనుమానకర్తృత్వేక్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదితిహేతుశ్చేత్ - తదాతవదేహాదే శ్చైకైకస్యాప్యనేకత్వంస్యాదిత్యుత్తరమాహ (ఏవంతర్హీతి) తదేవవివృణోతి (అనేకేతి) ఆత్మనోదేహాదీనాంచానుమానకారకాణాంప్రత్యేక

మహా న్తరక్రియా స్త్రీ-వహ్న్యాదిముఖేన తథాదర్శనాత్. తథాచాత్మనోఽవాన్తరక్రియాః కిమనేకకారకసాధ్యాః-కింవా న. ఆద్యే హ్యాత్మాతిరిక్తానేకకారకసాధ్యాః- కింవాతదనతిరిక్తతత్సాధ్యాః వా. నాద్యః-అనవస్థానాత్. ద్వితీయే త్వాత్మనోఽనేకత్వాపత్త్యైకైరాత్మ్యం స్యాత్. నచావాన్తరక్రియానానేకకారకసాధ్యాః- ప్రధానక్రియాయా అపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతేన దేహాదివ్యతిరిక్తకారకత్వం ప్రత్యుక్తమితి భావః. యద్వా ఆత్మా, ఆత్మప్రతియోగికభేదవాన్-వస్తుత్వాత్-ఘటవదితి. తత్రాత్మా ప్రతిపన్నః- అప్రతిపన్నో వా. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నహీతి) ప్రతిపన్నత్వపక్షే తద్భేదేన-అభేదేన వా తత్ప్రతిపత్తిః ఉభయథాపి నానుమానప్రవృత్తిరిత్యాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చాత్మభేదానుమానానుత్థానమిత్యాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం స్ఫుటయతి (నహీతి) జన్మాదీనాం ప్రతినియమాదులిఙ్గవశాదాత్మభేదస్సేత్స్యతి చేత్. నేత్యాహ (యానీతి) అత్మనః సజాతీయభేదే లిఙ్గాభావం ద్రష్టాన్తేన సాధయతి (యదేతి) కించౌపాధికో వా-స్వాభావికో వాత్మభేదస్సాధ్యతే. నాద్యః- సిద్ధసాధ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) న ద్వితీయ ఇత్యాహ (స్వతస్త్వితి) ఆత్మా ద్రవ్యత్వాతిరిక్తాపరజాతీయః-అ(శ్రా)వణవిశేషగుణవత్త్వాత్-ఘటవదిత్యనుమానాన్తరమాశఙ్క్య-స్వత్రశాసిద్ధిం దర్శయతి (యద్యపీతి) తాభ్యామాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమే మానమనువక్ష్యతి (ఆకాశ ఇతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (ఉత్పత్తీతి) అనుమానావిరోధముపసంహరతి (అత ఇతి) ఆగమవిరోధముక్తన్యాయాతిదేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఔపాధికభేదాశ్రయత్వేన వ్యవహారస్యోపపన్నత్వాదర్శనే నేతి యావత్. ప్రత్యక్షానుమానాగమైరద్వైతస్యావిరోధేపిస్యాద్విరోధోఽర్థాపత్త్యేతి చేత్-అత ఆహ (యదుక్తమితి) ఉపదేశోఽయస్మై క్రియతే, యస్య చోపదేశగ్రహణప్రయుక్తం ఫలం,- తయోర్బ్రహ్మైకత్వేనసత్యుపదేశానర్థక్యమిత్యనువాదార్థః. కిం క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదేవం చోద్యతే- కింవా బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వాదితి వికల్పద్వయం దూషయతి (తదపీతి) తాసామనేకకారకసాధ్యత్వస్య ప్రత్యుదస్తత్వాదితి భావః. యది బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వాభిప్రాయేణోపదేశానర్థక్యం చోద్యతే- తత్ర నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే- అజ్ఞాతే వా తదానర్థక్యం చోద్యత ఇతి వికల్పద్వయమఙ్గీకరోతి (ఏకస్మిన్నితి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఉపదేశస్తావదనేకేషాం కారకాణాం సాధ్యతయా విషయః. తదానర్థక్యం. తదజ్ఞాతే నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి చోద్యతే చేదిత్యర్థః. సర్వైరాత్మవాదిభిరుపదేశస్యజ్ఞానార్థమిష్టత్వాత్తద్విరోధాదజ్ఞాతే బ్రహ్మణి తదానర్థక్యచోద్యమనుపపన్నమిత్యాహ (నస్వత ఇతి) అద్వైతే విరోధాన్తరాభావేపి తార్కికసమయవిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రమాణవిరోధాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః. ఆర్యమర్యాదాం భిన్దానా వాచ్యాటా వివక్ష్యన్తే. భటాస్తు- నేవకామిథ్యాభాషిణః. తేషాం సర్వేషాం రాజానస్సాక్షికాః. తైరప్రవేశ్యం - అనాక్రమణీయమిదం బ్రహ్మైకత్వమితియావత్. శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైర్గమ్యత్వే ప్రమాణమాహ (కస్తమితి) దేవతాదేర్వర ప్రసాదేనలభ్యమిత్యత్ర శ్రుతిన ప్రతివాదాస్సన్తి- తేభ్యశ్శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరలభ్యం తత్త్వమితి నిశ్చితమిత్యర్థః. శాస్త్రాదిప్రసాదవతామేవ తత్త్వం సుగమమిత్యత్ర శ్రౌతం స్మార్తం చ లిఙ్గాన్తరం దర్శయతి (తదేజతీతి) బ్రహ్మాద్వైతే సర్వప్రకారవిరోధాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సంసారిణో బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరత్వాభావే శ్రుతీనామానుగుణ్యం దర్శయతి (తస్మాదితి) అద్వైతే శ్రుతిసిద్ధే విచారనిష్పన్నమర్థముపసంహరతి (తస్మాత్పరస్యేతి, ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— ఏవం పూర్వోక్తప్రశ్నయోః * క్వైష తదాభూదిత్యస్యోత్తరముక్తం. అథ * కుత ఏతదాగాదిత్యస్యోత్తరమాహ (సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేదిత్యాదినా) సః- ప్రసిద్ధః ఊర్ణనాభిః- లూతాఖ్యః కీటవిశేషః తన్తుజాలమధ్యస్థితః ఆహారగ్రహణాయ యథా తన్తునా- తన్తుద్వారా బహిరుద్గచ్ఛేదిత్యర్థః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ (యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్తీతి) అత్రోద్గమనాపాదానస్య బ్రహ్మణః ఉద్గచ్ఛత్సర్వభూతాపేక్షయా * అధ్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమిత్యుక్తవైపుల్యం బ్రహ్మణ ఏకస్య కథం సర్వభూతలయాధారత్వమిత్యేతచ్ఛఙ్కావారణాయోక్తం ప్రథమదృష్టాన్తేన. ద్వితీయేన త్వేకస్మాదేవ సర్వభూతోద్గమనం నిదర్శితం. అథవా- యథా ఊర్ణనాభిరేక ఏవ సన్నానావిధతన్తురూపేణ బహిర్నిరుచ్చరతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ నానాభూతరూపేణేతి ప్రథమదృష్టాన్తార్థః. తదానీం తన్తునా - నానాతన్తురూపేణేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. వ్యుచ్చరన్తి-ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇత్యాది) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తద్వయవదేవ అస్మాత్- సుషుప్త్యాధారాత్పరమాత్మనస్సర్వే ప్రాణాః- ప్రాణశబ్దో జీవపరః. సర్వే జీవా ఇత్యర్థః. సర్వే లోకాః- లోకశబ్దో జ్ఞానపరః - లోకనం లోక ఇతి వ్యుత్పత్తేః. సర్వాణి జ్ఞానానీత్యర్థః. సర్వే దేవాః- సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. సర్వాణి భూతాని దేవమనుష్యాదిరూపా జీవాస్సర్వే చ. సర్వే ద్రష్టారస్సర్వాణి దర్శనాని సర్వాణి తత్కరణాని చ సుషుప్త్యాధారభూతాదేకస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ యుగపదేవ వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః. నన్వత్ర సుప్తతజ్జీవమాత్రోద్గమనాపాదానప్రశ్నే * క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి కృతే సర్వభూతోద్గమనాపాదానత్వకీర్తనస్య కిం ఫలమితి చేన్న- సర్వభూతోద్గమనాపాదానస్య పరమాత్మనస్సుప్తజ్జీవోద్గమనాపాదానత్వే కో భారః ఇత్యేతదర్థపరత్వాత్తస్య. నచ సమానప్రకరణే కౌషీతకినాముపనిషది * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకా ఇతి క్రమాన్తరం వర్ణితమితి విరోధశ్శఙ్కనీయః- యథా * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః పృథివీతి శ్రుతేః, *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీతి శ్రుతేశ్చ * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చేతి న్యాయేనావిరోధసమర్థనే * ఏతస్మాజ్జాయత ఇత్యాదియౌగపద్యరూపక్రమశ్రుతేః * ఆత్మన ఆకాశ ఇత్యాదిపరమ్పరారూపక్రమోపస్థాపకశ్రుత్యనుసారేణార్థో వర్ణితః - ఏవమిహాపి * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా ఇతి కౌషీతకిశ్రుత్యనురోధేనైతచ్ఛ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయతయా పరమాత్మనో జీవాః- తేభ్యః ప్రాణిభ్య ఇన్ద్రియాణి- తేభ్యో జ్ఞానాని వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థాదవిరుద్ధత్వం ద్రష్టవ్యం. అత్ర జగద్వాచిత్వాధికరణే ప్రాణనామమన్త్రిణా శ్రవణపాణి

ఉ.— యోహ వై శిశుꣳ సాధానꣳ సప్రత్యాధానꣳ సస్థూణꣳ సదామం వేద సప్త హ ద్విషతో భ్రాతృవ్యా నవరుణద్ధి । అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తస్యేదమేవాధానమిదం ప్రత్యాధానం ప్రాణః స్థూణాన్నం దామ॥ ౧

వేదితవ్యతానాదిభిః ప్రాణాద్యతిరిక్తజీవప్రదర్శనం తదతిరిక్తపరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమితి * అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామితి సూత్రేణ స్థాపితం. ఇదమధికరణం చ కౌషీతకిప్రకాశికాయాముపన్యస్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. ఇత్థం శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితాజ్జీవాత్తత్సుషుప్త్యాధారత్వతత్ప్రతిబోధాపాదానత్వాభ్యాం విలక్షణతయా ప్రతిపాదితస్య పరబ్రహ్మణస్సుషుప్తిదశాయామానన్దప్రాపకత్వకథనేన మోక్షరూపానన్దరూపత్వం కైముత్యన్యాయేన సూచయన్నజాతశత్రుః ప్రాసఙ్గికజాగరాద్యవస్థానిరూపణనిర్విణ్ణాయ ముముక్షవే గార్గ్యాయ బ్రహ్మప్రాప్తేః పరమానన్దరూపత్వం కైముత్యన్యాయేన సూచయన్నజాతశత్రుః ప్రాసఙ్గికజాగరాద్యవస్థానిరూపణనిర్విణ్ణాయ ముముక్షవే గార్గ్యాయ బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనభూతోపాసనాప్రకారముపదిశతి (తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితీతి) తస్య- పరమాత్మనస్సత్యస్య సత్యమితి ఉపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఏతన్నామార్థం స్వయమేవ వివృణోతి (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రాణాః- జీవాత్మాన ఇత్యర్థః. తేషాం చేతనత్వస్వరూపాన్యథాభావరూపవికారాభావాత్ సత్యతా- నిర్వికారతా స్తీతి తే సత్యమిత్యుచ్యన్తే. వైశద్యం ప్రసిద్ధా. ఏవం జీవానాం స్వరూపవికారాభావేఽపి స్వభావభూతధర్మభూతజ్ఞానేన వికారితయా సనిరవధికం సత్యత్వం - పరమాత్మనస్తు జీవానామివ పుణ్యపాపప్రయుక్తస్య ధర్మభూతజ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావస్యాప్యభావాత్ తదపేక్షయా ప్యధిక సత్యతేతి సత్యస్య సత్యతేత్యర్థః. అత్ర సత్యస్యేత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయం- ప్రాణా వై ఇతి వివరణాత్. తేనైకజీవవాదవ్యుదాసః. సత్యస్యేతి షష్ఠీ చ నిర్ధారణార్థా- తేషామేష సత్యమితి వివరణస్వారస్యాత్. తేన జీవబ్రహ్మైక్యవాదవ్యుదాసః. తతశ్చోక్తగుణవిశిష్టస్యోక్తనామ్నోపాసనం మోక్షసాధనం- అత స్త్వముపాస్స్వేత్యజాతశత్రురాహేత్యర్థః........................ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రస్తుతం - తత్ర యతో జగజ్జాతం, యన్మయం, యస్మింశ్చ లీయతే,- తదేకం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపితం. కిమాత్మకం పునస్తజ్జగజ్జాయతే లీయతే చ. పఞ్చభూతాత్మకం. భూతాని చ నామరూపాత్మకాని- * నామరూపే సత్యమిత్యపి హ్యుక్తం. తస్య చ సత్యస్య పఞ్చభూతాత్మకస్య సత్యం బ్రహ్మ. కథం పునర్భూతాని సత్యమితి - మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణం. మూర్తామూర్తభూతాత్మకత్వాత్ కార్యకరణాత్మకాని భూతాని ప్రాణా అపి సత్యం. తేషాం కార్యకరణాత్మకానాం భూతానాం సత్యత్వనిర్ధిధారయిషయా బ్రాహ్మణద్వయమారభ్యతే. సైవోపనిషద్వ్యాఖ్యా- కార్యకరణసత్యత్వావధారణద్వారేణ హి సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మావధార్యతే. అత్రోక్తం * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి- తత్ర కే ప్రాణాః, కియన్తో వా ప్రాణవిషయా ఉపనిషదః, కా, ఇతి చ బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన కరణానాం స్వరూపమవధారయతి- పథిగత కూపారామాద్యవధారణవత్. యో హ వై శిశుం సాధానం సప్రత్యాధానం సస్థూణం సదామం వేద- తస్యేదం ఫలం. కిం తత్. సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాన్ హ- ద్విషతః- ద్వేషకర్తౄన్ భ్రాతృవ్యాన్- భ్రాతృవ్యా హి ద్వివిధా భవన్తి- ద్విషన్తోఽద్విషన్తశ్చ. తత్ర ద్విషన్తో యే భ్రాతృవ్యాః- తాన్ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి. సప్త యే శీర్షణ్యాః ప్రాణా విషయోపలబ్ధిద్వారాణి- తత్ప్రభవా విషయరాగాః సహజత్వాద్భ్రాతృవ్యాః. తే హ్యస్య స్వాత్మస్థాం దృష్టిం విషయవిషయాం కుర్వన్తి- తేన తే ద్వేష్టారో భ్రాతృవ్యాః -. ప్రత్యగాత్మేక్షణప్రతిషేధకరత్వాత్. కాఠకే చోక్తం * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది. తత్ర య ఏతాన్ వేద- తేషాం యాథాత్మ్యమవధారయతి. స ఏతాన్ భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి - అపావృణోతి. వినాశయతి. తస్మై ఫలశ్రవణేనాభిముఖీభూతాయాహ- అయం వావ శిశుః. కోఽసౌ. యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః - శరీరమధ్యే యః ప్రాణో లిఙ్గాత్మా, యః పఞ్చధా శరీరమావిష్టో బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమరాజన్నిత్యుక్తః, యస్మిన్వాఙ్మనఃప్రభృతీని కరణాని విషక్తాని షడ్వింశశఙ్కునిదర్శనాత్,- స ఏష శిశురివ విషయేష్విత్తరకరణవదపటుత్వాచ్ఛిశుః. సాధానమిత్యుక్తం- కిం పునస్తస్య శిశోర్వత్సస్థానీయస్య కరణాత్మన ఆధానం. తస్యేదమేవ- శరీరమాధానం కార్యాత్మకం. ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం. తస్య హి శిశోః ప్రాణస్యేదం శరీరమధిష్ఠానం- అస్మిన్ హి కరణాన్యధిష్ఠితాని లబ్ధాత్మకాన్యుపలబ్ధిద్వారం భవన్తి- న తు ప్రాణమాత్రే విషక్తాని- తథా హి దర్శితమజాతశత్రుణా - ఉపసంహృతేషు కరణేషు విజ్ఞానమయో నోపలభ్యతే. శరీరదేశవ్యూఢేషు తు కరణేషు విజ్ఞానమయ ఉపలభ్యమాన ఉపలభ్యతే- తచ్చ దర్శితం పాణిపేషప్రతిబోధనేన. ఇదం ప్రత్యాధానం- శిరః. ప్రదేశవిశేషేషు ప్రతిప్రత్యాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం. ప్రాణః స్థూణా- అన్నపానజనితా శక్తిః ప్రాణో బలమితి పర్యాయః. బలావష్టమ్భో హి ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే - * స యత్రాయమాత్మాఽబల్యం నేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి దర్శనాత్. యథా వత్సః స్థూణావష్టమ్భః- ఏవం. శరీరపక్షపాతీ వాయుః ప్రాణః స్థూణేతి కేచిత్. అన్నం దామ- అన్నం హి భుక్తం త్రేధా పరిణమతే- యః స్థూలః పరిణామః- స ఏతద్ద్వయం భూత్వేమామప్యేతి మూత్రం చ పురీషం చ. యో మధ్యమో రసస్స రసో లోహితాదిక్రమేణ స్వకార్యం శరీరం సాప్తధాతుకముపచినోతి- స్వయోన్యన్నాగమే హి శరీరముపచీయతే- అన్నమయత్వాత్. విపర్యయేఽపక్షీయతే- పతతి. యస్త్వణిష్ఠో రసోఽమృతమూర్జం ప్రభావ ఇతి చ కథ్యతే- స నాభేరూర్ధ్వం హృదయదేశమాగత్య హృదయాద్విప్రసృతేషు ద్వాసప్తతినాడీసహస్రేషు ప్రవిశ్య యత్తత్కరణసఙ్ఘాతరూపం లిఙ్గం శిశుసంజ్ఞకం- తస్య శరీరే స్థితికారణం భవతి బలముపజనయత్ స్థూణాఖ్యం. తేనాన్నముభయతః పాశవత్సదామవత్ ప్రాణశరీరయోర్నిబన్ధనం భవతి.

౧.— వృత్తవర్తిష్యమాణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (బ్రహ్మేతి) * బ్రహ్మతేబ్రవాణీతి ప్రక్రమ్య * వ్యేవత్వాజ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయజగతోజన్మాదయోఽయతః- తదద్వితీయంబ్రహ్మేతివ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. జన్మాదివిషయస్యజగతస్స్వరూపంపృచ్ఛతి (కిమాత్మకమితి) విప్రతిపత్తినిరాసార్థంతత్స్వరూపమాహ (పఞ్చేతి) కథంతర్హినామరూపకర్మాత్మకంజగదిత్యుక్తం- తత్రాహ (భూతానీతి) తత్రగమకమాహ (నామరూపేఇతి) భూతానాంసత్యత్వేకథంబ్రహ్మణస్సత్యత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) * తత్సత్యమిత్యవధారణాద్బ్రహ్మైకభూతేషుసత్యత్వాసిద్ధిరితిశఙ్కాయిత్వాసమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) సచ్చత్యచ్చసత్యమితిప్రసిద్ధ్యాభూతానిసత్యశబ్దవాచ్యానివిషయస్తైరేవ- కథంతర్హికార్యకారణసఙ్ఘాతస్యప్రాణానాంచసత్యత్వముక్తం- తత్రాహ (మూర్తేతి) యథోక్తభూతరూపత్వాత్కార్యకరణానాం, తదాత్మకానిభూతానిసత్యానీత్యఙ్గీకారా, త్కార్యకరణానాం సత్యత్వం. ప్రాణాఅపితదాత్మకాః సత్యశబ్దవాచ్యాభవన్తీతి * ప్రాణావైసత్యమిత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఏవంపాతనికాంకృత్వోత్తరబ్రాహ్మణద్వయస్యవిషయమాహ (తేషామితి) ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానాయబ్రాహ్మణద్వయమిత్యుక్తివిరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైనేతి) కార్యకారణాత్మకానాంభూతానాంస్వరూపనిర్ధారణద్వారేణోపనిషద్వ్యాఖ్యేత్యత్రహేతుమాహ (కార్యేతి) బ్రాహ్మణద్వయమేవమవతార్యతేను బ్రాహ్మణస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (అత్రేత్యాదినా) ఉపనిషదః కాః - కేయత్యేవేతి - ఉపసఙ్ఖ్యాతవ్యమిత్యాకాఙ్క్షాయామితిశేషః. బ్రహ్మచేదవధారయితుమిష్టం- తర్హితదేవావధార్యతాం- కిమితిమధ్యేకరణస్వరూపమవధార్యతే-తత్రాహ (సర్వేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వాతదక్షరాణియోజయతి (మోహేత్యాదినా) విశేషణస్యార్థవత్త్వార్థం భ్రాతృవ్యాన్హనత్తి (భ్రాతృవ్యాహీతి) కేపునరత్రభ్రాతృవ్యానివక్ష్యన్తే - తత్రాహ (సప్తేతి) కథంశ్రోత్రాదీనాంసప్తత్వం. ద్వారభేదాదిత్యాహ (విషయేతి) కథంతేషాంభ్రాతృవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యవిషయాభిలాషద్వారేణేత్యాహ (తత్పరిభవాఇతి) తథాపికథంతేషాంద్వేష్టృత్వం-అతఆహ (తేహీతి) అథేన్ద్రియాణివిషయనిషయాందృష్టింకుర్వన్త్యాత్మవిషయామపితాంకరిష్యన్తి- తస్మాద్యథోక్తభ్రాతృవ్యత్వంతేషామితి - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) ఇన్ద్రియాణివిషయప్రవణానితైర్నివదృష్టిహేతవః- నప్రత్యగాత్మనీత్యత్రప్రమాణమాహ (కారకేచేతి) ఫలితముపసంహరతి (తత్రేతి) ఉక్తవిశేషణేషు భ్రాతృవ్యేషునిర్దిష్టేష్వితియావత్. ప్రాణేవాగాదీనాంప్రవిష్టత్వేహేతుమాహ (పడ్వీశేతి) యథాజాతోఽశ్వోయశ్చతురోపిపాదబన్ధనకీలాన్పర్యాయేణోత్పాటయేత్తాదృశమితి - తథాప్రాణోవాగాదీన్యతినిదర్శనాత్ప్రాణేవిషక్తానివాగాదీనిసిద్ధానీత్యర్థః. శరీరస్యప్రాణంప్రత్యాధానత్వంసాధయతి (తస్యహీతి) శరీరస్యాధిష్ఠానత్వంస్ఫుటయతి (అస్మిన్హీతి) ప్రాణమాత్రేవిషక్తానినోపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాహీతి) దేహాధిష్ఠానేప్రాణేవిషక్తానితాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర అనుభవమనుకూలయతి (శరీరేతి) తత్రైవాజాతశత్రుబ్రాహ్మణసంవాదందర్శయతి (తచ్చేతి) శరీరాశ్రితేప్రాణేవాగాదిషువిషక్తేషుఉపలబ్ధిరుపలభ్యమానత్వమితియావత్. ప్రత్యాధానత్వంశిరసోఽభ్యుత్పాదయతి (ప్రదేశేతి) బలపర్యాయస్యప్రాణస్యస్థూణాత్వంసమర్థయతే (బలేతి) అయం - ముమూర్షురాత్మాయస్మిన్కాలే దేహమబలభావంనీత్వానష్టమివప్రతిపద్యతే- తదోత్క్రమతీతిపశ్చాద్దర్శనాదితియావత్. బలావష్టమ్భోఽస్మిన్దేహేప్రాణఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భర్తృప్రపఞ్చపక్షందర్శయతి (శరీరేతి) ఉక్తంహి * ప్రాణఇత్యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసకర్మావాయుశ్శారీరః- శరీరపక్షపాతీగృహ్యతే. ఏతస్యాంస్థూణాయాంశిశుః ప్రాణః- కరణదేవతాలిఙ్గపక్షపాతీగృహ్యతే. సదేవః ప్రాణఏతస్మిన్బాహ్యేప్రాణేబద్ధఇతి. అన్నంచామేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుంభూమికాంకరోతి (అన్నంహీతి) త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రేభ్యః సప్తభ్యోధాతుభ్యోజాతం- సప్తధాతుకం. తథాపికథమన్నస్యదామత్వం-తదాహ (తేనేతి) ౧

౨.— అథ * ప్రాణావైసత్య మిత్యత్రజీవానాం ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం ప్రాణావినాభావసమ్బన్ధేన భవతీత్యుపపాదయితు మిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. (యోహవైశిశుంసాధానమిత్యాది) ఆధానప్రత్యాధానస్థూణాదామవిశిష్టంశిశుంయోవేద- తస్యేదంఫలం- ప్రసిద్ధం. కింతత్. సప్తద్విషతో భ్రాతృవ్యాన్- సప్తపురుషపర్యన్తాన్ద్వేషయుక్తాన్శత్రూనవరుణద్ధి - స్వవశీకరోతీత్యర్థః. మన్త్రస్యార్థమాహ శ్రుతిఃస్వయమేవ (అయంవావశిశుర్యోఽయంమధ్యమః ప్రాణఇత్యాదినా) మధ్యమః- శరీరమధ్యవర్తీ అయం- పఞ్చవృత్తిర్వాయుః ప్రాణః - సోఽయమేవశిశుఃఇతరకరణవద్విషయాకర్తృత్వాదిశూన్యత్వాత్ శిశురివశిశురిత్యర్థః. వావశబ్దఏవార్థః. తస్య - శిశోః. వత్సస్థానీయస్యముఖ్యప్రాణస్యఇదమేవాధానం- ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం- గర్భగోళకం. ఇదం- మధ్యమఃప్రాణఇత్యత్రమధ్యశబ్దోపస్థాపితం శరీరమధ్యదేశరూపంహృదయమేవాధానం- గర్భగోళమిత్యర్థః. ఇదంప్రత్యాధానం- ఇదమితిప్రత్యక్షోపస్థాపితంశరీరమేవప్రత్యాధానం- ఆహితస్యాధానంప్రత్యాధానం. గర్భేఆహితో హివత్సః పశ్చాద్బహిరాధీయతఇతిప్రత్యాధానం - ప్రసూతిభూమిః. ఏవంహృదయేలబ్ధాత్మకోహిప్రాణః పశ్చాత్సర్వశరీరవ్యాప్త్యభివ్యజ్యతఇతిశరీరంప్రాణస్యప్రత్యాధానం- ప్రసూతిభూమిస్థానీయం. ప్రాణఃస్థూణా- స్థూణాయాంహిబద్ధోవత్సోభవతి- ఏవంప్రాణశబ్దితేజీవేహిముఖ్యప్రాణోబద్ధోభవతి- జీవేశరీరేస్థితఏవప్రాణస్యావస్థితేః. అతోజీవః ప్రాణస్యస్థూణాస్థానీయః. (అన్నందామ) దామ- పాశఇత్యర్థః. యథావత్సఃపాశేనబద్ధోఽవతిష్ఠతే- ఏవమన్నేనపాశేనబద్ధోహిప్రాణోఽవతిష్ఠతే- *అన్నంప్రాణస్యపడ్వీంశఇతిశ్రుతేః. పడ్వీంశోహిపాశవిశేషః. తథాచహృదయదేశలబ్ధసత్తాకశ్శరీరేఽభివ్యక్తఃపఞ్చవృత్తిఃప్రాణోఽన్నేనజీవేనిబద్ధోఽవర్తతఇతిప్రాణేవత్ససాదృశ్యంవిభావయతఃపూర్వోక్తంఫలంభవతీతిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. ౧

———

ఉ.—— తమేతాఃసప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తేతద్యాఇమా అక్షన్లోహిన్యోరాజయస్తాభిరేనꣳరుద్రోఽన్వాయత్తోఽథయాఅక్షన్నాపస్తాభిఃపర్జన్యోయాకనీనికాతయా దిత్యోయత్కృష్ణం తేనాగ్నిర్యచ్ఛుక్లం తేనేన్ద్రోఽధరయైనంవర్తన్యాపృథివ్యన్వాయత్తాద్యౌరుత్తరయాꣳనాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేద॥ ౨

† తదేషశ్లోకోభవతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపంతస్యాసతఋషయఃసప్తతీరేవాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇతీదంతచ్ఛిరఏషహ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితిప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహతస్యాసతఋషయఃసప్తతీరఇతిప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేత దాహవాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతివాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదత్తే॥ ౩

శం.— ఇదానీంతస్యైవశిశోఃప్రత్యాధానేఽథస్యచక్షుషికాశ్చనోపనిషదఉచ్యన్తే (తమేతాస్సప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తే) తం- కరణాత్మకంప్రాణంశరీరేఽన్నబన్ధనంచక్షుష్యాధంఏతాః- వక్ష్యమాణాఃసప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాఃఅక్షితయః- అక్షితి హేతుత్వాత్. ఉపతిష్ఠన్తే- యద్యపిమన్త్రకరణేఽష్ఠితిరుపపూర్వాఆత్మనేపదీభవతి- తథాపినస్తదేవతాభిధానానిమన్త్రస్థానీయానికరణానితిష్ఠతేః- అతోఽత్రాప్యాత్మనేపదంనవిరుద్ధం.శాస్త్రాఅక్షితయఇతి. ఉచ్యన్తే- తత్- తత్రయాఇమాః- ప్రసిద్ధాఃఅక్షన్- అక్షిణిలోహిన్యః- లోహితాఃరాజయః - రేఖాః. తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం-మధ్యమంప్రాణంరుద్రోఽన్వాయత్తః- అనుగతః. అథయాఅక్షన్- అక్షిణిఆపః- ధూమాదిసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః తాభిః- అద్భిర్ద్వారభూతాభిఃపర్జన్యః- దేవతాత్మాఽన్వాయత్తః- అనుగతః. ఉపతిష్ఠతఇత్యర్థః. నచాన్నభూతోఽక్షితిః ప్రాణస్య- *పర్జన్యేవర్షత్యానన్దినఃప్రాణాభవన్తీతిశ్రుత్యన్తరాత్. యాకనీనికా- దృక్శక్తిః. తయా- కనీనికయాద్వారేణఆదిత్యోమధ్యమం ప్రాణముపతిష్ఠతే. యత్కృష్ణంచక్షుషి- తేనైనమగ్నిరుపతిష్ఠతే. యచ్ఛుక్లంచక్షుషి- తేనేన్ద్రః. అధరయావర్తన్యా-పక్ష్మణైనంపృథివ్యన్వాయత్తా- అధరత్వసామాన్యాత్. ద్యౌరుత్తరయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. ఏతాఃసప్తాన్నభూతాః ప్రాణస్యసన్తతముపతిష్ఠన్తేఇత్యేవంయోవేద- తస్యైతత్ఫలం (నాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేద) ౨

ఆ.—— *మోహవైశిశుమిత్యాదౌసూత్రితశిశ్వాదిపదార్థాన్వ్యాఖ్యాయానన్తరసందర్భస్యతాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరవాక్యముపాదాయవ్యాకరోతి (ఇదానీమిత్యాదినా) నన్వయత్రమన్త్రేణోపస్థానంక్రియతే- తత్రైవోపపూర్వస్యతిష్ఠతేరాత్మనేపదంభవతి- ఉక్తంహిపాణినినా *ఉపాన్మన్త్రకరణేఇతి. దృశ్యతేచఆదిత్యంగాయత్ర్యోపతిష్ఠతఇతి. నచాత్రమన్త్రేణకించిత్ క్రియతే-కింత్వన్నాత్మయహేతుత్వాత్ప్రాణస్యసప్తాక్షితయఇత్యుపనిషదోవివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (యద్యపీతి) మన్త్రేణకస్యచిదనుష్ఠానస్యకరణేవివక్షితేతిష్ఠతిరుపపూర్వోయద్యప్యాత్మనేపదీభవతి-తథాప్యత్రసప్తరుద్రాదిదేవతానామానిమన్త్రవదవస్థితాని- తైశ్చకరణానాముపాసనానుష్ఠానాన్యత్రక్రియన్తే-అతస్తిష్ఠతేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదమవిరుద్ధమితియోజనా. లోహితరేఖాభీరుద్రస్యప్రాణంప్రత్యనుగతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పర్జన్యస్యాన్నద్వారా ప్రాణోత్థయహేతుత్వేప్రమాణమాహ (పర్జన్యఇతి) కథంపునరేతేషాంప్రాణంప్రత్యక్షితిత్వంసర్వేషాంసిధ్యతి-తత్రాహ (ఏతాఇతి) సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (ఇత్యేవమితి) ౨

రం.— (తమేతాస్సప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తే) తమేతంచక్షుష్యారూఢంప్రాణంఏతాఃవక్ష్యమాణాస్సప్తాక్షితయఃఉపతిష్ఠన్తే- ఉపస్థితాభవన్తి. నవిద్యతేక్షితిః - క్షయోయేషాంతేతథోక్తాః. అక్షితిత్వంచతేషాంవక్ష్యమాణానామాపేక్షికంద్రష్టవ్యం. తాఏవసప్తాక్షితీరాహ (తద్యాఇమాఅక్షన్లోహిన్యోరాజయఇత్యాదినా) తత్- తత్రఅక్షన్- చక్షుషి. అక్షన్నితిచ్ఛాన్దసంరూపం. యాఇమాలోహిన్యః - లోహితాఃరాజయః- రేఖాస్సన్తి- తాభిర్ద్వారభూతాభిఃఏనం- ప్రాణంరుద్రోఽన్వాయత్తః- ఉపస్థితోభవతీత్యర్థః. అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే. యాఃఅక్షన్- అక్షిణిశుక్లాదికటుద్రవ్యసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాఃఆపః- తాభిఃద్వారభూతాభిఃపర్జన్యోదేవతాత్మాఉపతిష్ఠతే. (యాకనీనికా) అక్ష్ణియాకనీనికా- తారకా. తేజోమయీదృక్శక్తిరితియావత్. తయా- తద్ద్వారాఆదిత్యఉపతిష్ఠతే. అక్ష్ణియత్కృష్ణంరూపం- తేనాగ్నిరుపతిష్ఠతే. యదక్ష్ణిశుక్లంరూపందృశ్యతే - తేనేన్ద్రఃఉపస్థితోభవతీత్యర్థః. (అధరయైనంవర్తన్యాపృథివ్యన్వాయత్తా) అధరయావర్తన్యా - అధరేణపక్ష్మణాఏనం- ప్రాణంపృథివ్యన్వాయత్తా- ఉపస్థితేత్యర్థః. (ద్యౌరుత్తరయా) వర్తన్యేతివర్తతే. ఉత్తరయావర్తన్యా - ఉత్తరేణపక్ష్మణాద్యౌర్దేవతాత్మోపస్థితేత్యర్థః. సప్తాక్షిత్యుపస్థేయచక్షుర్నిష్ఠప్రాణజ్ఞానస్యఫలమాహ (నాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్- తత్రైతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఇత్యాదిః. తత్రమన్త్రార్థమాచష్టేశ్రుతిః- అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతికఃపునరసౌఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నః. ఇదంతచ్ఛిరః-చమసాకారంహితత్. కథం. ఏషహ్యర్వాగ్బిలః-ముఖస్యబిలరూపత్వాత్. శిరసోబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నః. (తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితి) యథాసోమశ్చమసే- ఏవంతస్మిన్శిరసివిశ్వరూపం - నానారూపం యశఃనిహితం- స్థితంభవతి. కింపునస్తద్యశః. ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపం- ప్రాణాః- శ్రోత్రాదయోవాయవశ్చమరుతఃసప్తధాతేషుప్రసృతాః యశఇత్యేతదాహమన్త్రః. శబ్దాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్. తస్యాసతఋషయఃసప్తతీరఇతి-ప్రాణాః-పరిస్పన్దాత్మకాః. తఏవచఋషయః. ప్రాణానేతదాహమన్త్రః.(వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతి) బ్రహ్మణాసంవాదంకుర్వత్యష్టమీభవతి. తద్ధేతుమాహ (వాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదత్తేఇతి) ౩

† ఇదంతదేవశిరఇతి, వాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తేతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § ఇమావేవ గోతమభరద్వాజావయమేవ గోతమోఽయం భరద్వాజ ఇమావేవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ అయమేవ విశ్వామిత్రోఽయం జమదగ్నిరిమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావయమేవ వసిష్ఠోఽయం కశ్యపో వాగేవాత్రిర్వాచా హ్యన్నమద్యతేఽత్తిర్హ వై నామైతద్యదత్రిరితి సర్వస్యాత్తా భవతి సర్వమస్యాన్నం భవతి య ఏవం వేద॥
ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్. ౪

ఆ.— రుద్రాదిశబ్దానాం దేవతావిషయత్వాన్మన్త్రస్యాపి తద్విషయతేత్యాశఙ్క్య చక్షుషి రుద్రాదిగణస్యోక్తత్వాత్ ఇన్ద్రియసన్నిధానస్య కరణగ్రామత్వప్రతీతేస్తద్విషయః శ్లోకః. స ప్రసిద్ధదేవతావిషయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తత్రేతి) మన్త్రస్య వ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వం తత్రేత్యుచ్యతే. శిరసశ్చమసాకారత్వమస్పష్టమిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) వాగష్టమీత్యయుక్తం - తస్యాస్సప్తమత్వేనోక్తత్వాత్. సప్తైకస్యాద్విత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణేతి) శబ్దరాశిః బ్రహ్మ. తేన సంవాదః - సంసర్గః. తం గచ్ఛతీతి - శబ్దరాశిముచ్చారయన్తీ వాగష్టమీస్యాదితి యావత్. తథాపి సప్తమత్వం విహాయ కథమష్టమత్వం - తత్రాహ (తద్భేదమితి) వక్తృత్వాస్వాదయితృత్వభేదేన ద్విధా వాగిష్టా - తత్ర వక్తృత్వేనాష్టమీ - స సప్తమీ చాత్తృత్వేనేత్యవిరోధః. రసనా తూపలబ్ధిహేతురితి భావః. ౩

రం.— (తదేష శ్లోకో భవతీతి) తత్ - తస్మిన్ముఖ్యప్రాణవిషయే. తత్ప్రతిపాదకః ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకో భవతీత్యర్థః. అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇత్యాదినోపాత్తమముం మన్త్రం శ్రుతిరేవ వ్యాచష్టే. తత్ర అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతి మన్త్రఖణ్డముపాదాయ తేనోచ్యమానమర్థమాహ (ఇదం తచ్ఛిర ఇతి) ఇతి మన్త్రఖణ్డేనోక్తం తదిదం - ప్రసిద్ధమేవ శిరః - కణ్ఠాదుపరిభాగ ఇతి యావత్. కథం తదర్థస్తదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతి) చమ్యతేఽనేనేతి చమసః - భక్షణసాధనమిత్యర్థః. ఏషః - ఉక్తో ముఖరూపశ్చమసః అర్వాగ్బిలః - అధోవిద్యమానస్యాస్యస్య బిలరూపత్వాత్ అర్వాగ్బిలత్వం. ఊర్ధ్వబుధ్నః - శిరస ఊర్ధ్వస్థూలమూలభాగరూపబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నత్వం. లోకే హి ప్రసిద్ధశ్చమస ఊర్ధ్వబిలస్తిర్యగ్బుధ్నః - అయం తు కణ్ఠోర్ధ్వభాగ ఉక్తగుణో విలక్షణశ్చమస ఇతి భావః. తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమిత్యుపాత్తం మన్త్రఖణ్డం వివృణోతి (ప్రాణా వై యశో నిహితం విశ్వరూపం ప్రాణానేతదాహేతి) ఇతి ఏతత్ - తస్మిన్యశ ఇత్యాదివాక్యం ప్రాణానాహేతి ప్రతిజ్ఞా. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణా వై యశో విశ్వరూపమితి) ప్రాణస్య ప్రాణాపానాదిబహురూపతయా విశ్వరూపత్వం. యశోవత్ప్రియతమత్వాత్ యశస్త్వేన రూపణం. వృత్తిభేదాత్ప్రాణా ఇతి బహువచనం. ఏతాదృశో ముఖ్యప్రాణస్తస్మిన్ముఖరూపే చమసే నిహిత ఇతి మన్త్రఖణ్డార్థ ఇత్యర్థః. తస్యాసత ఋషయస్సప్త తీర ఇతీత్యుపాత్తమన్త్రఖణ్డస్యార్థమాహ (ప్రాణా వా ఋషయః ప్రాణానేతదాహేతి) నాసాక్షిశ్రోత్రాస్యోపాధిసమ్బన్ధినస్సప్త శీర్షణ్యాః ప్రాణా ఋషయ ఇతి మన్త్రోక్తాః - అతస్తస్యాసత ఋషయ ఇత్యేతత్ - అయం మన్త్రఖణ్డః ప్రాణానాహేతి. తథా చ సప్త శీర్షణ్యాః ప్రాణాశ్చమసస్య - ముఖచమసస్య తీరే - సమీప ఏవ తిష్ఠన్త ఇత్యర్థ ఇత్యర్థః. వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేత్యుపాత్తం మన్త్రభాగం వ్యాచష్టే (వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తేతి) వాగేవాష్టమీ. నను సప్తమీత్వేనోక్తాయా వాచః కథమష్టమీత్వమిత్యత్రాహ (బ్రహ్మణేత్యాది) బ్రహ్మణా - వేదేన చతుర్ముఖేన వా సంవిదానా - సంవాదం కుర్వతీ వాగష్టమీత్యర్థః. తథా చ వాచో వక్ష్యమాణప్రకారేణాత్తృత్వేన రూపేణ సప్తమత్వేఽపి వేదవక్తృత్వేన రూపాన్తరేణాష్టమత్వముపపద్యత ఇతి మన్త్రార్థ ఇత్యాహ (బ్రహ్మణా సంవిత్తేతి) సంవిత్తా - సమిత్యేకీకారే. విత్తశబ్దో జ్ఞానపరః. బ్రహ్మణా ఏకప్రత్యయా - ఏకబుద్ధిః. బ్రహ్మైకకణ్ఠా. వేదవాదినీతి యావత్. ౩

—————

రం.— కే పునస్తస్య చమసస్య తీర ఆసత ఋషయ ఇతి. (ఇమావేవ గోతమభరద్వాజౌ) కర్ణౌ. (అయమేవ గోతమోఽయం భరద్వాజః) దక్షిణశ్చోత్తరశ్చ. విపర్యయేణ వా. తథా చక్షుషీ ఉపదిశన్నాహ (ఇమావేవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ) దక్షిణం విశ్వామిత్రః - ఉత్తరం జమదగ్నిః. విపర్యయేణ వా. (ఇమావేవ వసిష్ఠకశ్యపౌ) నాసికే ఉపదిశన్నాహ. దక్షిణః పుటో భవతి వసిష్ఠః - ఉత్తరః కశ్యపః. పూర్వవద్వా. వాగేవాత్రిః - అదనక్రియాయోగాత్సప్తమః. వాచా హ్యన్నమద్యతే - తస్మాదత్తిర్హ వై - ప్రసిద్ధం నామైతదత్తృత్వాదత్తిరితి. అత్తిరేవ సన్యదత్రిరుచ్యతే - పరోక్షేణ. సర్వస్యైతస్యాన్నజాతస్య ప్రాణస్యాత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదత్తా భవతి. అత్తైవ భవతి - నాముష్మిన్నన్యేన పునః ప్రత్యపద్యత ఇత్యేతదుక్తం భవతి - సర్వమస్యాన్నం భవతి. య ఏవమేతద్యథోక్తం ప్రాణయాథాత్మ్యం వేద - స ఏవం మధ్యమః ప్రాణో భూత్వా ఆధానప్రత్యాధానగతో భోక్తైవ భవతి - న భోజ్యం. భోజ్యాద్వ్యావర్తత ఇత్యర్థః. ౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— విపర్యయేణ వా ఇత్యేతత్పూర్వవదిత్యుచ్యతే. అత్రిస్సప్తమ ఇతి సమ్బన్ధః. అత్రిత్వే హేతుః (అదనక్రియాయోగాదితి) హేతుం సాధయతి (వాచా హీతి) సాధ్యమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) తర్హి కథమత్రిరితి వ్యపదిశ్యతే - అత ఆహ (అత్తిరేవేతి) ప్రాణస్య యదన్నజాతం - తదేతస్య సర్వస్యాత్తా భవత్యత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదితి సమ్బన్ధః. సర్వమస్యేత్యాదివాక్యమర్థోక్తిపూర్వకం ప్రకటయతి (అత్తైవేతి) న కేవలమత్రినిర్వచనవిజ్ఞానకృతమేతద్విజ్ఞానఫలం - కిన్తు ప్రాణయాథాత్మ్యవేదనప్రయుక్తమిత్యాహ (య ఏవమితి) ౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

§ అత్రిర్హ వై నామైతద్యదత్తిరితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ మర్త్యం చామృతం చ స్థితం చ యచ్చ సచ్చ త్యచ్చ ॥ ౧

రం.— సప్తఋషయః కే ఇత్యత శ్రోత్రాదీనాహ సోపాధిసమ్బన్ధేన సప్తప్రాణాన్ సప్తర్షిత్వేన రూపయన్తీ శ్రుతిః ప్రథమం కర్ణౌ ప్రదర్శయన్త్యువాచ (ఇమావేవ గౌతమభరద్వాజావితి) ఇమౌ - దృశ్యమానౌ కర్ణావేవ గౌతమభరద్వాజౌ సప్తర్షీణామన్యతమావిత్యర్థః. తత్ర పునస్సవ్యదక్షిణభేదమపి దర్శయతి (అయమేవ గౌతమోఽయం భరద్వాజ ఇతి) దర్శితయోః కర్ణయోర్మధ్యే ఏకో గౌతమః - ఏకో భరద్వాజ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. చక్షుషీ ఉపదిశన్త్యువాచ (ఇమావేవ విశ్వామిత్రేత్యాది) చక్షుషీ ఏవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ. తత్రాపి చక్షుషోర్మధ్యే ఏకం విశ్వామిత్రః - అపరం జమదగ్నిరిత్యర్థః. నాసికే ఉపదిశన్త్యువాచ (ఇమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావిత్యాది) పూర్వవదేవ నాసికయోర్మధ్యే ఏకా వసిష్ఠః - అపరా కశ్యప ఇత్యర్థః. (వాగేవాత్రిర్వాచా హ్యన్నమద్యత ఇతి) వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానభూతేనాస్యేనాన్నమద్యత ఇతి తదుపాధిద్వారకాత్తృత్వవత్త్వాత్ వాగిన్ద్రియమేవాత్రిరిత్యర్థః. (అత్తిర్హ వై నామైతద్యదత్రిరితి) యదత్తిరితి నామైతత్ - ఏతత్ - వాగిన్ద్రియం యత్ - యస్మాదత్తృత్వాదత్తిరిత్యేవం నామవత్ - తస్మాదత్రిర్హ వై - అత్రిరితి ప్రసిద్ధం పరోక్షేణోచ్యత ఇత్యర్థః. వాగత్రిత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేత్యాది) య ఏవం - వాగత్రిత్వం వేద - స సర్వస్యాత్తా భవతి - సర్వస్య భోక్తా భవతి. (సర్వమస్యాన్నం భవతీతి) అత్ర సర్వస్యాత్తా భవతీత్యనేనైవ సర్వమస్యాన్నం భవతీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధస్య కీర్తనమనుకూలభోగ్యత్వకీర్తనమితి ద్రష్టవ్యం.. ౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తత్ర * ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తమ్. యాః ప్రాణానాముపనిషదః - తా బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన వ్యాఖ్యాతాః. ఏతే తే ప్రాణా ఇతి చ. తే కిమాత్మకాః - కథం వా తేషాం సత్యత్వమితి చ వక్తవ్యమితి పఞ్చభూతానాం సత్యానాం కార్యకరణాత్మకానాం స్వరూపావధారణార్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే - యదుపాధివిశేషాపనయద్వారేణ * నేతి నేతీతి బ్రహ్మణః సత్యత్వం నిర్దిధారయిషితం. తత్ర ద్విరూపం బ్రహ్మ - పఞ్చభూతజనితకార్యకరణసమ్బద్ధం మూర్తామూర్తాఖ్యం మర్త్యామృతస్వభావం తజ్జనితవాసనారూపం చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సోపాఖ్యం భవతి క్రియాకారకఫలాత్మకం చ సర్వవ్యవహారాస్పదం. తదేవ బ్రహ్మ విగతసర్వోపాధివిశేషం సమ్యగ్దర్శనవిషయమజమజరమమృతమభయం వాఙ్మనసయోరప్యవిషయమద్వైతత్వాత్ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే. తత్ర యదపోహద్వారేణ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ - తే ఏతే ద్వే వావ. వావశబ్దోఽవధారణార్థః. ద్వే ఏవేత్యర్థః. బ్రహ్మణః - పరమాత్మనో రూపే - రూప్యతే యాభ్యామరూపం పరం బ్రహ్మ అవిద్యాధ్యారోపణాభ్యాం. కే తే ద్వే. మూర్తం చైవ - మూర్తమేవ చ. తథా అమూర్తం చైవ - అమూర్తమేవ చేత్యర్థః. అన్తర్ణీతస్వాత్మవిశేషణే మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవేత్యవధార్యేతే. కాని పునస్తాని విశేషణాని మూర్తామూర్తయోరితి. ఉచ్యన్తే - (మర్త్యం చ) మర్త్యం - మరణధర్మి. అమృతం చ - తద్విపరీతం. స్థితం - పరిచ్ఛిన్నం. గతిపూర్వకం యత్ స్థాస్ను. యచ్చ - యాతీతి యత్ - వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం స్థితవిపరీతం. సచ్చ - సదిత్యన్యేభ్యో విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవిశేషవత్. త్యచ్చ - తద్విపరీతం. త్యదిత్యేవ సర్వదా పరోక్షాభిధానార్హం. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) అజాతశత్రుబ్రాహ్మణావసానం సప్తమ్యర్థః. ఉపనిషదః - రహస్యాద్యభిధానాని. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః. ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే కిమాత్మకా ఇతి) బ్రహ్మణో నిర్ధారణీయత్వాత్ కిమితి భూతానాం సత్యత్వం నిర్ధార్యతే - తత్రాహ (యదుపాధీతి) తేషాముపాధిభూతానాం స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమితి సమ్బన్ధః. * సత్యస్య సత్యమిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దితం హేయం - ప్రథమాన్తసత్యశబ్దితముపాదేయం - తయోరాద్యస్వరూపోక్త్యర్థం * అథేత్యతః ప్రాక్తనం వాక్యం - తదూర్ధ్వమా బ్రాహ్మణసమాప్తేరాదేయనిరూపణార్థమితి సముదాయార్థః. సవిశేషమేవ బ్రహ్మ - న నిర్విశేషమితి కేచిత్. తాన్నిరాకర్తుం విభజతే (తత్రేతి) బ్రాహ్మణార్థపూర్వోక్తనీత్యా స్థితే సతీతి యావత్. * ద్వే వావేత్యాది శ్రుతేః సోపాధికం బ్రహ్మరూపం వివృణోతి (పఞ్చభూతేతి) శబ్దప్రత్యయవిషయత్వం సోపాఖ్యత్వం. నిరుపాధికం బ్రహ్మరూపం దర్శయతి (తదేవేతి) ఏవం భూమికాం రచయిత్వాక్షరాణి వ్యాకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ద్వైరూప్యే సతీతి యావత్. అమూర్తం చేత్యత్ర చకారాదేవకారానుషక్తిః. వివక్షితబ్రహ్మణో రూపద్వయమవధారితం చేత్ - మర్త్యత్వాదీని వక్ష్యమాణవిశేషణాన్యవధారణవిరోధాదయుక్తానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తర్ణీతేతి) మూర్తామూర్తయోరన్తర్భావితాని స్వాత్మనియతాని విశేషణాని - తాన్యాకాఙ్క్షాద్వారా దర్శయతి (కాని పునరిత్యాదినా) యద్గతిపూర్వకం స్థాస్ను - తత్పరిచ్ఛిన్నం స్థితమితి యోజనా. విశేష్యమాణత్వం - ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానత్వం. ౧

రం.— (ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాది) బ్రహ్మణో ద్వే రూపే - శరీరే. వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. కే తే ద్వే రూపే ఇత్యత్రాహ (మూర్తం చామూర్తం చేత్యాది) మూర్తం - కఠినం. అమూర్తం - అకఠినం. మర్త్యం - మరణధర్మాత్మకం. వినశ్వరమిత్యర్థః. అమృతం - తదితరత్. స్థితం - అవ్యాపకం. యత్ - వ్యాపకం. ఏతి - గచ్ఛతి సర్వానితి యత్. వ్యాపకమితి యావత్. సత్ - చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యం. స్వతో రూపవదితి యావత్. త్యత్ - తదితరదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తదేతన్మూర్తం యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చైతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్యసతఏషరసోయఏషతపతిసతోహ్యేషరసః॥ ౨

అథామూర్తం వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్యయతఏతస్యత్యస్యైషరసోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్త్యస్యహ్యేషరసఇత్యధిదైవతమ్॥ ౩

శం.— తత్ర చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం - తథాఽమూర్తం చ. కాని మూర్తవిశేషణాని - కాని చేతరాణీతి. విభజ్యతే (తదేతన్మూర్తం) మూర్ఛితావయవం. ఇతరేతరానుప్రవిష్టావయవం. ఘనం. సంహతమిత్యర్థః. కిం తత్. యదన్యత్. కస్మాదన్యత్. వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ భూతద్వయాత్. పరిశేషాత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం. ఏతన్మర్త్యం - యదేతత్ - మూర్తాఖ్యం భూతత్రయం. ఇదం మర్త్యం - మరణధర్మి. కస్మాత్. యస్మాత్స్థితమేతత్. పరిచ్ఛిన్నం హ్యర్థాన్తరేణ సమ్ప్రయుజ్యమానం విరుధ్యతే - యథా ఘటః స్తమ్భకుడ్యాదినా. తథా మూర్తం స్థితం - పరిచ్ఛిన్నమర్థాన్తరసంబన్ధి తతోఽర్థాన్తరవిరోధాన్మర్త్యం. ఏతత్సత్ - విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవత్. తస్మాత్స్థితం పరిచ్ఛిన్నం. పరిచ్ఛిన్నత్వాన్మర్త్యం. అతో మూర్తం. మూర్తత్వాద్వా మర్త్యం. మర్త్యత్వాత్స్థితం. స్థితత్వాత్సత్. అతోఽన్యోన్యావ్యభిచారాచ్చతుర్ణాం ధర్మాణాం యథేష్టం విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ దర్శయితవ్యః. సర్వథాపి తు భూతత్రయం చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం రూపం బ్రహ్మణః. తత్ర చతుర్ణామేకస్మిన్గృహీతే విశేషణే ఇతరద్గృహీతమేవ విశేషణమిత్యాహ (తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్యసతః) చతుష్టయవిశేషణస్య భూతత్రయస్యేత్యర్థః. ఏష రసః - సార ఇత్యర్థః. త్రయాణాం హి భూతానాం సారిష్ఠః సవితా. ఏతత్సారాణి త్రీణి భూతాని - యత ఏతత్కృతవిభజ్యమానరూపవిశేషాణి భవన్తి. ఆధిదైవికస్య కార్యస్యైతద్రూపం - యత్సవితా - యదేతన్మణ్డలం తపతి. సతః - భూతత్రయస్య హి - యస్మాదేష రస ఇత్యేతద్గృహ్యతే - మూర్తో హ్యేష సవితా తపతి సారిష్ఠశ్చ. యత్త్వాధిదైవికం కరణం మణ్డలస్యాభ్యన్తరం - తద్వక్ష్యామః. ౨

ఆ.— తత్రేతి నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. తత్ర - ప్రత్యేకం మూర్తామూర్తచతుష్టయవిశేషణత్వే సతీతి యావత్. కథం స్థితత్వే మర్త్యత్వం తత్రాహ (పరిచ్ఛిన్నం హీతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) అతో మర్త్యత్వాన్మూర్తమితి శేషః. మూర్తత్వమర్త్యత్వయోరన్యోన్యం హేతుహేతుమద్భావం ద్యోతయితుం వాశబ్దః. కథం పునశ్చతుర్షు ధర్మేషు విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ నిశ్చేతవ్యః - తత్రాహ (అన్యోన్యేతి) రూపరూపిభావస్యాపి వ్యవస్థాఽభావమాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తస్యైతస్యైష రస ఇతి వక్తవ్యే కిమితి మూర్తస్యేత్యాదినా విశేషణచతుష్టయమనూద్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) సారత్వం సాధయతి (త్రయాణాం హీతి) తత్ర ప్రతిజ్ఞామనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) ఏతేన సవితృమణ్డలేన కృతాని విభజ్యమానాని - అసఙ్కీర్ణాని శుక్లకృష్ణలోహితమిత్యేతాని రూపాణి విశేషణాని యేషాం - పృథివ్యప్తేజసాం - తాని తథా. తతో భూతత్రయకార్యమధ్యే సవితృమణ్డలస్య ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. య ఏష తపతీత్యస్యార్థమాహ (ఆధిదైవికస్యేతి) హేతువాక్యమాదాయ తస్య తాత్పర్యమాహ (సత ఇతి) మణ్డలస్యైతచ్ఛబ్దార్థః. మణ్డలపరిగ్రహే హేతుమాహ (మూర్తో హీతి) మూర్తగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ చతుర్ణామన్వయో హేత్వర్థః. అతశ్చ మణ్డలాత్మా సవితా భూతత్రయకార్యమధ్యే భవతి ప్రధానం - కార్యకారణయోరైకరూప్యస్యౌత్సర్గికత్వాదిత్యాహ (సారిష్ఠశ్చేతి) మణ్డలం చేదాధిదైవికం కార్యం - కిం పునస్తథావిధం కరణమితి - తదాహ (యత్త్వితి) ౨

రం.— ఏవం బ్రహ్మరూపత్వేన ప్రతిజ్ఞాతే మూర్తామూర్తే దర్శయన్తీ శ్రుతిస్తత్ర ప్రథమం మూర్తమర్త్యస్థితసదాత్మకం రూపం దర్శయతి (తదేతన్మూర్తమిత్యాది) యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ - వాయ్వన్తరిక్షవ్యతిరిక్తం పృథివ్యప్తేజోలక్షణం యదస్తి - తదేతత్కాఠిన్యేన మూర్తం. (ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్) తథా మూర్తత్వేనోక్తమేతదేవ రూపం వినశ్వరత్వావ్యాపకత్వచాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యత్వరూపధర్మయుక్తతయా మర్త్యస్థితసచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. అత్ర కాఠిన్యమప్తేజసోః కరకాద్యనువర్తనాదౌ ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్యమూర్తస్యేత్యాది ; య ఏష తపతి లోకం తేజోమణ్డలరూపేణ - ఏషః - తదేతదాదిత్యమణ్డలం హి - యస్మాత్ - సచ్ఛబ్దితస్య తేజోఽబన్నస్య రసః. తేజోబన్నవన్మణ్డలస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యమానత్వాదితి భావః. తస్మాద్ధేతోరాదిత్యమణ్డలే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయయుక్తతేజోబన్నరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథామూర్తం) అథ - అధునాఽమూర్తముచ్యతే. వాయుశ్చాన్తరిక్షం చ - యత్పరిశేషితం భూతద్వయం. (ఏతదమృతం) అమూర్తత్వాదస్థితం. అతోఽవిరుధ్యమానం కేనచిత్ - అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతద్యత్ - స్థితవిపరీతం. వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం. యస్మాద్యదేతదన్యేభ్యోఽప్రవిభజ్యమానవిశేషం - అతస్త్యం - త్యదితి పరోక్షాభిధానార్హమేవ. పూర్వవత్. తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్యయత ఏతస్యత్యస్య - చతుష్టయవిశేషణస్యామూర్తస్యైష రసః. కోఽసౌ. (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః) కరణాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రాణ ఇత్యభిధీయతే యః - స ఏష అమూర్తస్య భూతద్వయస్య రసః - పూర్వవత్సారిష్ఠః. ఏతత్పురుషసారం చామూర్తం భూతద్వయం - హైరణ్యగర్భలిఙ్గారమ్భాయ హి భూతద్వయాభివ్యక్తిరవ్యాకృతాత్. తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తత్సారం భూతద్వయం. (త్యస్య హ్యేష రసః) యస్మాద్వ్యోమమణ్డలస్థః పురుషః - మణ్డలవన్న గృహ్యతే సారశ్చ భూతద్వయస్య - తస్మాదస్తి మణ్డలస్థస్య పురుషస్య భూతద్వయస్య చ సాధర్మ్యం. తస్మాద్యుక్తం ప్రసిద్ధవద్ధేతూపాదానం త్యస్య హ్యేష రస ఇతి. రసః - కారణం హిరణ్యగర్భలిఙ్గానాత్మా చేతన ఇతి కేచిత్. తత్ర చ కిల హిరణ్యగర్భలిఙ్గానాత్మనః కర్మ వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృ. తత్కా-

ఉ.— అథాధ్యాత్మమిదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షుః సతో హ్యేష రసః॥ ౪

తథా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృత్వోః రసః కారణముచ్యత ఇతి. తత్ర వాయ్వన్తరిక్షాధారం సదస్య సాంభూతానాం ప్రయోక్తృ భవతి. తేన స్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృత్వోః రసః కారణముచ్యత ఇతి. తథాఽమూర్తస్య- మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్. మూర్తస్య భూతత్రయస్య రసో మూర్తమేవ మణ్డలం దృష్టం భూతత్రయసమానజాతీయం - న చేతనః. తథాఽమూర్తరసోఽపి భూతయోస్తత్సమానజాతీయో నైవామూర్తరసేన యుక్తం భవితుం- వాక్యప్రవృత్తేస్తుల్యత్వాత్. యథా హి మూర్తామూర్తే చతుష్టయధర్మవతీ భజ్యేతే- తథా రసరసవతోరపి మూర్తామూర్తయోస్తుల్యైవ న్యాయేన యుక్తో విభాగః- న చార్థవైశసం. మూర్తరసేఽపి మణ్డలాధిపస్య చేతనో వివక్ష్యత ఇతి చేత్. అత్యల్పమిదముచ్యతే- సర్వత్రైవ తు మూర్తామూర్తయోః బ్రహ్మరూపేణ వివక్షితత్వాత్. పురుషశబ్దోఽచేతనేఽనుపపన్న ఇతి చేత్. న- పశుపుచ్ఛాదివిశిష్టస్యైవ లిఙ్గస్య పురుషశబ్దదర్శనాత్ « న వా ఇత్థం సన్తః శక్ష్యామః ప్రజాః ప్రజనయితుమిమాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషం కరవామ » ఇతి సప్త పురుషానేకం పురుషమకుర్వన్నిత్యాదౌ. అన్నరసమయాదిషు చ శ్రుత్యన్తరేషు పురుషశబ్దప్రయోగాత్,. ఇత్యధిదైవతమిత్యుక్తోపసంహారః అధ్యాత్మవిభాగోక్త్యర్థః. ౩

ఆ.— ఆధిదైవికం మూర్తమభిధాయ తాదృగేవామూర్తం ప్రతీకోపాదానపూర్వకం స్ఫుటయతి (అథేత్యాదినా) అమూర్తత్వము భయహేతుత్వేన సమ్బధ్యతే. అపరిచ్ఛిన్నత్వమవిరోధే హేతుః. అమూర్తత్వాదీనాం మిథో విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ యథేష్టం ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) పునరుక్తిరపి పూర్వవత్. యఏష ఇత్యాది ప్రతీకగ్రహణం. తస్య వ్యాఖ్యానం (కరణాత్మక ఇతి) యథా భూతత్రయస్య మణ్డలం సారిష్ఠముక్తం- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) సారిష్ఠత్వమనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) తాదర్థ్యాత్- భూతద్వయస్య భూతత్రయోపసర్జనస్య స్వయం ప్రధానస్య హిరణ్యగర్భారమ్భార్థత్వాదితి యావత్. భూతద్వయం- భూతత్రయోపసర్జనమితి శేషః. హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (త్యస్య హీతి) పురుషశబ్దాదుపరిష్టాత్స శబ్దో ద్రష్టవ్యః. అమూర్తత్వాదివిశేషణచతుష్టయవైశిష్ట్యం సాధర్మ్యం. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) స్వమతముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చమతమాహ (రస ఇతి) త్యస్య హీత్యాదౌ రసశబ్దేన భూతద్వయకారణముక్తం- న చ తచ్చేతనాదన్యత్. న చ జీవస్తథా- అసామర్థ్యాత్. నాపి పరః- కౌటస్థ్యాత్. తస్మాచ్చేతనః సూత్రస్థే క్షేత్రజ్ఞస్తథేత్యర్థః. సోఽపి కథం భూతద్వయకారణం - అత ఆహ (తత్రేతి) పరకీయపక్షః స స్తమ్యర్థః. తత్కర్మణ స్త్రాసాధారణ్యానుసమ్పత్తిపన్నమిత్యభిప్రేత్యోక్తేత్యుక్తం. యథాహుః « యో హ్యేతస్మిన్మణ్డలే విజ్ఞానాత్మా- ఏష ఖల్వవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిష్కృతో విజ్ఞానాత్మత్వమాపద్యతే- తదేతత్కర్మరూపం విజ్ఞానాత్మనః - తద్వాయ్వన్తరిక్షప్రయోక్తృ భవతీతి. నను హిరణ్యగర్భదేహస్య పఞ్చభూతాత్మకత్వాద్భూతద్వయోత్పత్తావపీతరభూతోత్పత్తిం వినా కుతోఽస్య భోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్కర్మేతి) వాయ్వన్తరిక్షాధారం- తద్రూపపరిణతమితి యావత్. వాయ్వన్తరిక్షయోః- భూతత్రయోపసర్జనయోరితి శేషః. ప్రయోక్తా-హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా. నిరాకరోతి (తన్నేతి) కథమమూర్తరసేన సహ యథోక్తామూర్తరసస్యాతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్తస్యేతి) అమూర్తస్యాపి రసశ్చేత్యమూర్తరసః- తేనేతి యావత్. అమూర్తరసస్య చేతనత్వే తు రసయోర్వైజాత్యం స్యాదితి భావః. అస్తు తయోర్వైజాత్యం. నేత్యాహ (యథా హీతి) మూర్తం మర్త్యం స్థితం సదితి మూర్తస్య ధర్మచతుష్టయం. అమూర్తమమృతం యత్త్యదిత్యమూర్తస్య. విభజనం - అసఙ్కీర్ణత్వేన ప్రదర్శనం. యథా రసవతోర్మూర్తామూర్తయోస్తుల్యత్వముక్తం - తథా రసయోరపి తయోస్తుల్యేనైవ ప్రకారేణ ప్రదర్శనముచితం - న త్వమూర్తరసశ్చేతనో, మూర్తరసస్త్వచేతన, ఇతి యుక్తో విభాగః- అర్ధజరతీయస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ (తథేతి) అర్థవైశసం పరిహర్తుం శఙ్కతే (మూర్తరసేఽపీతి) అమూర్తరసవన్మూర్తరసశబ్దేనాపి చేతనస్యైవ బ్రహ్మణో మణ్డలాసన్నస్య గ్రహణమిత్యేతద్దూషయతి (అత్యల్పమితి) మణ్డలస్యాచేతనకార్యతయాఽచేతనత్వే సర్వస్యాపి తత్కార్యతయాఽతన్మాత్రత్వాద్రసయోశ్చేతనత్వేఽవిశేషణానర్థక్యమిత్యర్థః. మణ్డలాధారస్య చేతనత్వం పురుషశబ్దవశాదేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (పురుషశబ్ద ఇతి) అనుపపత్తిం పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యాకరోతి (న వా ఇతి) ఇత్థం - విభక్తాస్సన్తో నైవ శక్ష్యామో వ్యవహారం ప్రజనయితుమిత్యాలోచ్యైతత్కృతశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణవాఙ్మనోరూపాన్ ఇమాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషం - సంహతం లిఙ్గం కరవామేతి నిశ్చిత్య అమీ ప్రాణాః సప్త పురుషాన్ - ఉక్తానేకం పురుషం- లిఙ్గాత్మానం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన లౌకికమపి దర్శనం గృహ్యతే. శ్రుత్యన్తరం- తైత్తిరీయకం. పురుషశబ్దప్రయోగః « స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యాదిః.. పరకీయం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౩

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. తదేవాహ (వాయుశ్చాన్తరిక్షం చేతి) (ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యదితి) అత్ర వాయ్వాకాశయోరమృతత్వం యత్త్వరూపావినశ్వరత్వవ్యాపకత్వే అపేక్షితే ఏవ న్తవ్యే. త్యత్త్వం చ స్వతో రూపవత్త్వాభావపర్యవసన్నం గ్రాహ్యం. అత స్తయోర్వినాశిత్వకార్యత్వప్రత్యక్షత్వాదేరవిరోధః. (తస్యైతస్యామూర్తస్యేత్యాది) త్యస్య హ్యేష రసః- హి యస్మాదాదిత్యమణ్డలస్థపురుషోఽస్మాదాది ప్రత్యక్షాగోచరత్వాత్త్యస్య రసః - తస్మాదమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వలక్షణధర్మచతుష్టయాశ్రయవాయ్వన్తరిక్షరసత్వబుద్ధిరాదిత్యమణ్డలస్థపురుషే పరమాత్మని కర్తవ్యేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- ఇత్యుక్తరీత్యాఽధిదైవతముపాసనకర్తవ్యతాప్రకారముక్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— అథ-అధునాఽధ్యాత్మం-మూర్తామూర్తయోర్విభాగ ఉచ్యతే. కిం తన్మూర్తం. ఇదమేవ. కిం చేదం. యదన్యత్ప్రాణాచ్చ-వాయోః.

ఉ.— అథామూర్తం ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్త్యస్య హ్యేష రసః॥ ౫

తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపో య

యశ్చాయమన్తః- అభ్యన్తర ఆత్మన్యాకాశః ఖం శరీరస్థం, చ యః ప్రాణః, - ఏతద్ద్వయం వక్ష్యమాణాత్ యదన్యచ్ఛరీరారమ్భకం భూతత్రయం- ఏతస్య త్యమిత్యాదినా సమానమన్యత్పూర్వేణ. (ఏతస్య సత ఏష రసో య శ్చక్షురితి) ఆధ్యాత్మికస్య శరీరారమ్భకస్య కార్యస్యైష రసః- సారః. తేన హి సారేణ సారవదిదం శరీరం సమస్తం- యథాధిదైవతమాదిత్యమణ్డలేన. ప్రాథమ్యాచ్చ * చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి. * తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి లిఙ్గాత్. తైజసం హి చక్షుః. ఏతత్సారమాధ్యాత్మికం భూతత్రయం. సతో హ్యేష రస ఇతి మూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౪

ఆ.— చక్షుషః సారత్వం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రకటయతి (ఆధ్యాత్మికస్యేత్యాదినా) చక్షుషః సారత్వే శరీరావయవేషు ప్రాథమ్యం హేత్వన్తరమాహ (ప్రాథమ్యాచ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (చక్షుషీ ఏవేతి) సమ్భవతః- జాయమానస్య జన్తోశ్చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే- ప్రథమే సమ్భవతః- జాయేతే. * శశ్వద్ధైవ రేతసః సిక్తస్య చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. చక్షుషః సారత్వే హేత్వన్తరమాహ (తేజ ఇతి) శరీరమాత్రస్యావిశేషేణ నిష్పాదకం తత్ర సర్వత్ర సన్నిహితమపి తేజో విశేషతశ్చక్షుషి స్థితం- * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః. అతః తేజశ్శబ్దపర్యాయ రసశబ్దస్య చక్షుషి ప్రవృత్తిరవిరుద్ధేతి భావః. ఇతశ్చ తేజశ్శబ్దపర్యాయో రసశబ్దశ్చక్షుషి సమ్భవతీత్యాహ (తైజసం హీతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి (ఏతత్సారమితి) హేతుమవతార్య తస్యార్థమాహ (సతో హీతి) చక్షుషో మూర్తత్వాన్మూర్తభూతత్రయకార్యత్వం యుక్తం- సాధర్మ్యాద్దేహావయవేషు ప్రాధాన్యాచ్చ తస్యాధ్యాత్మికభూతత్రయసారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథాధ్యాత్మమితి) ఇతః పరమధ్యాత్మం మూర్తామూర్తరసోపాసనచిన్తాప్రకారో వర్ణ్యత ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మం- ఆత్మని- దేహ ఇత్యర్థః. (ఇదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఇతి) యన్ముఖ్యప్రాణాదన్యత్, యశ్చాన్తరాత్మన్- శరీరాన్తరాకాశః - తస్మాచ్చాన్యత్,- సర్వమిదం మూర్తమిత్యర్థః. ఆకాశ ఇత్యత్ర తస్మాచ్చేతి శేషః. ఏతన్మర్త్యం. ఏతత్ స్థితం. ఏతదేవ సచ్ఛేత్యర్థః. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) చక్షుర్గోళస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వేన సద్రసత్వసమ్భవాచ్చక్షుర్గోళే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయవిశిష్టప్రాణశరీరాన్తరాకాశోభయాన్యశరీరవర్తివస్తురసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పదార్థాః పూర్వవత్. ౪

శం.— అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే. యత్పరిశేషితం భూతద్వయం- ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశః, - ఏతదమూర్తం. అన్యత్పూర్వవత్. ఏతస్య త్యస్యైష రసః- సారః. యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః. దక్షిణేఽక్షన్నితి విశేషగ్రహణం శాస్త్రప్రత్యక్షత్వాత్. లిఙ్గస్య హి దక్షిణేఽక్షిణి విశేషతోఽధిష్ఠాతృత్వం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షం- సర్వశ్రుతిషు తథా ప్రయోగదర్శనాత్. త్యస్య హ్యేష రస ఇతి - పూర్వవద్విశేషతోఽగ్రహణాదస్యామూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౫

ఆ.— కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దక్షిణ ఇతి) శాస్త్రస్య - తేన వా దక్షిణేఽక్షిణి విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయం వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (లిఙ్గస్యేతి) హేతుమనూద్య తదర్థం కథయతి (త్యస్యేతి) యథా పూర్వత్ర చక్షుషి మూర్తత్వాదిచతుష్టయదృష్ట్యా తాద్రూప్యాత్ స్థూలత్రయసారతోక్తా- తథా త్రాపి లిఙ్గాత్మస్యామూర్తత్వాదిచతుష్టయస్యావిశేషేణ గ్రహణాదమూర్తత్వాదినా సాధర్మ్యాత్తథావిధభూతద్వయసారత్వం. తస్య శరీరే ప్రాధాన్యాచ్చ తత్సారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. (ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమిత్యాది) ప్రాణహార్దాకాశయోరమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్త్వస్య పూర్వోక్తరీత్యా సమ్భవాదమూర్తత్వాదిధర్మచతుష్టయాశ్రయప్రాణహార్దాకాశయోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః పరమాత్మా రసః- తస్యాన్యదాదిప్రత్యక్షేణానుపలభ్యత్వేన త్యస్య రసత్వాత్. తతశ్చ దక్షిణాక్షిస్థే పరమాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయవిశిష్టప్రాణహార్దాకాశరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. నన్వహి కుణ్డలాధికరణభాష్యే * మూర్తామూర్తస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తద్వ్యాచక్షాణైర్వ్యాసార్యైః * చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చకథనేనాచిత్ప్రపఞ్చోపి కథితస్స్యాదిత్యర్థః. న త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. సఙ్కల్ప్యుపయోగిత్వేనాచిత్ప్రపఞ్చోపాదానం కృతమితి భాష్యస్థమచిత్ప్రపఞ్చపదం చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపలక్షకమితి వ్యాఖ్యాతం. న చాస్మిన్ శ్రుతిసన్దర్భే చిత్ప్రపఞ్చసమర్పకం కిమపి పదం దృశ్యత ఇతి చేన్న- వాయ్వన్తరిక్షాదిశబ్దానాం చిత్సంసృష్టాచిత్పరత్వోపపత్త్యా చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపాదానసమ్భవేన చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మశరీరత్వప్రతిపాదనాదితి ధ్యేయం. ౫

శం.— బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతయోర్మూర్తామూర్తయోః కార్యకరణవిభాగేనాధ్యాత్మాధిదైవతయోర్విభాగో వ్యాఖ్యాతః సత్యశబ్దవాచ్యయోః. అథేదానీం తస్య హైతస్య పురుషస్య- కరణాత్మనో లిఙ్గస్య రూపం వక్ష్యామో వాసనామయం మూర్తామూర్తవాసనావిజ్ఞానమయసంయోగజనితం విచిత్రం పటభిత్తిచిత్రవన్మాయేన్ద్రజాలమృగతృష్ణికోపమం సర్వవ్యామోహాస్పదం- ఏతావన్మాత్రమేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదినో వైనాశికాయత్ర భ్రాన్తాః-

థాఽగ్న్యర్చిర్యథాపుణ్డరీకం। యథాసకృద్విద్యుత్తగ్ం సకృద్విద్యుత్తేవహ వా అస్య శ్రీర్భవతియఏవం వే
దాథాతఆదేశో నేతి నేతి। నహ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయగ్ం సత్యస్యసత్యమితి ప్రా
ణా వై సత్యం తేషామేషసత్యం॥ ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవవాసనారూపంపటరూపవదాత్మనో ద్రవ్యస్యగుణ ఇతి నైయాయికా వైశేషికాశ్చ సమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం, ఇతి గుణం స్వతన్త్రం ప్ర
ధానాశ్రయం పురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః. ఔపనిషదంమన్యా అపి కేచిత్ప్రక్రియాం రచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమా
త్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోఽయం మధ్యమః కిల తృతీయః కర్తా భోక్తా విజ్ఞానమయేనాజాతశత్రుప్రతిబోధితేన సహ విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాస
ముదాయః, ప్రయోక్తృకర్మరాశి ప్రయోజ్యః పూర్వోక్తో మూర్తామూర్తభూతరాశిస్సాధనం చేతి. తత్ర చ తార్కికైస్సహ సన్ధిం కుర్వన్తి. లిఙ్గాశ్రయ
శ్చైషః కర్మరాశిరిత్యుక్త్వా పునస్తత్ర సాఙ్ఖ్యభయాత్ - సర్వః కర్మరాశిః పుష్పాశ్రయ ఇవ గన్ధః పుష్పవియోగేఽపి పుటకతైలాశ్రయో భవతి-తద్వ
ల్లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మైకదేశమాశ్రయతి- స పరమాత్మైకదేశః కిలాన్యతఆగతేన గుణేన కర్మణా సగుణో భవతి నిర్గుణోఽపి సన్కర్తా భోక్తా బధ్యతే ముచ్యతే చ
విజ్ఞానాత్మేతి వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి. స చ కర్మరాశిర్భూతరాశి రాగన్తుకః. స్వతో నిర్గుణ ఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్. స్వత ఉత్థితాఽవిద్యా
ఽనాగన్తుకాప్యూషరవదనాత్మధర్మ ఇత్యనయా కల్పనయా సాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే. సర్వమేతత్తార్కికైస్సహ సామఞ్జస్యకల్పనయా రమణీయం పశ్య
న్తినోపనిషత్సిద్ధాన్తం సర్వన్యాయవిరోధం చ పశ్యన్తి. కథం. ఉక్తా ఏవ తావత్సావయవత్వే పరమాత్మనః సంసారిత్వప్రణాశాత్కర్మఫలదేశసంసరణాను
పపత్త్యాదయో దోషాః. నిత్యభేదే చ విజ్ఞానాత్మనః పరేణైకత్వానుపపత్తిః. లిఙ్గమేవేతి చేత్ పరమాత్మన ఉపచరితదేశత్వేన కల్పితం ఘటకరకభూచ్ఛిద్రా
కాశాదివత్ - తదా లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మదేశాశ్రయణం వాసనాయాః. అవిద్యాయాశ్చ స్వత ఉత్థానమూషరవదిత్యాదికల్పనానుపపన్నైవ. న చ
వాస్యదేశవ్యతిరేకేణ వాసనాయా వస్త్వన్తరసఞ్చరణం మనసాపి కల్పయితుం శక్యం. న చ శ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా * హ్య
దయే హ్యేవరూపాణి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః * తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్శోకాన్ హృదయస్య ఇత్యాద్యాః. న చాసాం
శ్రుతీనాం శ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనా న్యాయ్యా- ఆత్మనః పరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసాం, మేతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చ సర్వోపని
షదాం,. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాః సర్వ ఏవోపనిషదర్థమన్యథా కుర్వన్తి. తథాపి వేదార్థశ్చేత్స్యాత్ - కామం భవతు- న నో ద్వేషః. న చ * ద్వే
వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి రాశిత్రయపక్షే సమఞ్జసం. యదా తు మూర్తామూర్తే లిఙ్గజనితవాసనాశ్చ మూర్తామూర్తే ద్వే రూపే, బ్రహ్మ చ రూపి తృతీయం,
న చాన్యచ్చతుర్థమన్తరాలే,- తదైతదనుకూలమవధారణం ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి. అన్యథా బ్రహ్మైకదేశస్య విజ్ఞానాత్మనో రూపే ఇతి కల్ప్యం- పర
మాత్మనో వా విజ్ఞానాత్మద్వారేణేతి. తదా చ రూపే ఏవ చేతి ద్వివచనమసమఞ్జసం-రూపాణీతి వాసనాభిస్సహ బహువచనం యుక్తతరం స్యాత్ - ద్వే చ మూ
ర్తామూర్తే, వాసనాశ్చ తృతీయమితి. అథ మూర్తామూర్తే ఏవ పరమాత్మనో రూపే - వాసనాస్తు విజ్ఞానాత్మన ఇతి చేన్న - తదా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ వి
క్రియమాణస్య పరమాత్మన ఇతి ఇయం వాచోయుక్తిరనర్థికా స్యాత్ - వాసనాయా అపి విజ్ఞానాత్మద్వారత్వావిశిష్టత్వాత్. న చ వస్తువస్త్వన్తరద్వారేణ విక్రి
యత ఇతి ముఖ్యయా వృత్త్యా శక్యం కల్పయితుం. న చ విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనో వస్త్వన్తరం- తథా కల్పనాయాం సిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్వేదార్థమా
త్మానాం స్వచిత్తప్రభవా ఏవ మూర్తాదికల్పనా అక్షరబాహ్యాః. న హ్యక్షరబాహ్యో వేదార్థః - వేదార్థోపకారిణా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్ర
తి. తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనాఽసమఞ్జసా. *యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి లిఙ్గాత్మా, ప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవే చ *య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పు
రుష ఇతి, - తస్యైతి ప్రకృతోపాదానత్వాత్ స ఏవోపాదీయతే- యోఽసౌ తస్యామూర్తస్య రసః- న తు విజ్ఞానమయః. న స విజ్ఞానమయస్యైతాని రూ
పాణి కస్మాన్న భవన్తి-విజ్ఞానమయస్యాపి ప్రకృతత్వాత్. తస్యేతి చ ప్రకృతోపాదానాత్,. నైవం-విజ్ఞానమయస్యారూపిత్వేన విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్.
యది హి తస్యైవ విజ్ఞానమయస్యైతాని మాహారజనాదీని రూపాణి స్యుః-తస్యైవ * నేతి నేతి ఇత్యనాఖ్యేయరూపతయా ఆదేశో న స్యాత్. నన్వన్యస్యైవాసా
వాదేశః- న తు విజ్ఞానమయస్యేతి. న- షష్ఠాన్త ఉపసంహారాత్ *విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి విజ్ఞానమయం ప్రస్తుత్య *స ఏష నేతి నేతీతి. *విజ్ఞా
పయిష్యామీతి చ ప్రతిజ్ఞాయా అర్థవత్త్వాత్. యది చ విజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపం జ్ఞాపయితుమిష్టం స్యాత్ ప్రధ్వస్తసర్వోపాధి
విషయం- తత ఇయం ప్రతిజ్ఞార్థవతీ స్యాత్ - యేనాసౌ జ్ఞాపితో జానాత్యాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి, న బిభేతి కుతశ్చనే,
తి. అథ పునరన్యో విజ్ఞానమయః- అన్యః *నేతి నేతీతి వ్యపదిశ్యతే- తదా అన్యదదో బ్రహ్మాన్యోఽహమస్మీతి విపర్యయో గృహీతస్స్యాత్ - స *ఆత్మానమే
వావైద్యహం బ్రహ్మాస్మీతి. తస్మాత్తస్యైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతాని రూపాణి. సత్యస్య చ సత్యే పరమాత్మస్వరూపమేవ వక్తవ్యే నిరవశేషం సత్యం వక్తవ్యం-
సత్యస్య చ విశేషరూపాణి వాసనాః- తాసామిమాని రూపాణ్యుచ్యన్తే. ఏతస్య పురుషస్య- ప్రకృతస్య లిఙ్గాత్మన ఏతాని రూపాణి. కాని తానీతి. ఉచ్యన్తే-
యథా లోకే మహారజనం- హరిద్రా. తయా రక్తం మాహారజనం యథా వాసో లోకే- ఏవం స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే తాదృశం వాసనారూపం రఙ్గనా
కారముత్పద్యతే చిత్తస్య- యేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే వస్త్రాదివత్. యథా చ లోకే పాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథా చ ఏతదా
పాణ్డురం భవతి- తథాన్యద్వాసనారూపం. యథా చ లోకే ఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తో భవతి- ఏవమస్య వాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయా రా

గస్య తారతమ్యం- క్వచిత్పురుషచిత్తవృత్త్యపేక్షయా. యథా చలాకేఽగ్న్యర్చిర్భాస్వరం భవతి- తథా క్వచిత్కస్యచిద్వాసనారూపం భవతి. యథా పుణ్డరీకం శుక్లం- తద్వదపిచ వాసనారూపం కస్యచిద్భవతి. యథా సకృద్విద్యుత్తం- యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి. తథా జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే. నైషాం వాసనారూపాణాం ఆదిరన్తో మధ్యస్సఙ్ఖ్యా వా దేశః కాలో నిమిత్తం వాఽవధార్యతే- అసఙ్ఖ్యేయత్వాద్వాసనాయాః, వాసనాహేతూనాం చానన్త్యాత్. తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే *ఇదంమయోఽదోమయ ఇత్యాది. తస్మాన్నస్వరూపసఙ్ఖ్యావధారణార్థా దృష్టాన్తాః యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదయః. కిం తర్హి. ప్రకారప్రదర్శనార్థాః- ఏవం ప్రకారాణి హి వాసనారూపాణీతి. యత్తు వాసనారూపమభిహితమన్తే సకృద్విద్యోతనమివేతి- తత్కిల హిరణ్యగర్భస్యావ్యాకృతాత్ప్రాదుర్భవతస్తటిద్వత్సకృదేవ ప్రాదుర్భవతీతి. తత్తదీయం వాసనారూపం హిరణ్యగర్భస్య యో వేద- తదస్య సకృద్విద్యుత్తా ఇవ- హ వా ఇత్యవధారణార్థః. ఏవమేవాస్య శ్రీః- ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః. యథా హిరణ్యగర్భస్యైవం- ఏతద్యథోక్తం వాసనారూపవత్త్వం యో వేద. ఏవం నిరవశేషం సత్యస్య స్వరూపమభిధాయ యత్తత్సత్యస్య సత్యమవోచామ- తస్యైవ స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమిదమారభ్యతే- అథ- అనన్తరం. సత్యస్వరూపనిర్దేశానన్తరం యత్సత్యస్య సత్యం- తదేవావశిష్యతే యస్మాత్- అతః- తస్మాత్సత్యస్య సత్యం స్వం స్వరూపం నిర్దేష్టవ్యమ్. ఆదేశః- నిర్దేశో బ్రహ్మణః. కః పునరసౌ నిర్దేశ ఇతి. ఉచ్యతే- నేతి నేతీత్యేవం నిర్దేశః. నను కథమాభ్యాం నేతి నేతీతి శబ్దాభ్యాం సత్యస్య సత్యం నిర్దిదిక్షితమితి. ఉచ్యతే - సర్వోపాధివిశేషాపోహేన. యస్మిన్న కశ్చిద్విశేషోఽస్తి నామ వా రూపం వా కర్మ వా భేదో వా జాతిర్వా గుణో వా. తద్ద్వారేణ హి శబ్దప్రవృత్తిర్భవతి- న చైషాం కశ్చిద్విశేషో బ్రహ్మణ్యస్తి- అతో న నిర్దేష్టుం శక్యతే ఇదం తదితి. గౌరసౌ స్పన్దతే శుక్లో విషాణీతి యథా లోకే నిర్దిశ్యతే- తథా. అధ్యారోపితనామరూపకర్మద్వారేణ బ్రహ్మ నిర్దిశ్యతే- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ *విజ్ఞానఘన ఏవ *బ్రహ్మాత్మేత్యేవమాదిశబ్దైః. యదా పునః స్వరూపమేవ నిర్దిదిక్షితం భవతి నిరస్తసర్వోపాధివిశేషం - తదా న శక్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం. తదాఽయమేవాభ్యుపాయః- యదుత ప్రాప్తనిర్దేశప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి నిర్దేశః. ఇదం చ నకారద్వయం వీప్సావ్యాప్త్యర్థం. యద్యత్ప్రాప్తం- తత్తన్నిషిధ్యతే. తథా చ సత్యనిర్దిష్టాశఙ్కా- బ్రహ్మణః పరిహృతా భవతి- అన్యథా హి నకారద్వయేన ప్రకృతద్వయప్రతిషేధే యదన్యత్ప్రకృతాత్ప్రతిషిద్ధద్వయాత్- తద్బ్రహ్మ- తన్న నిర్దిష్టం కీదృశం తు ఖల్వితి ఆశఙ్కా న నివర్తిష్యతే. తథా చానర్థక ఏవ స నిర్దేశః- పురుషస్య వివిదిషాయా అనివర్తకత్వాత్. *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చ వాక్యమపరిసమాప్తార్థం స్యాత్. యదా తు సర్వదిక్కాలాదివివిదిషా నివర్తితా స్యాత్సర్వోపాధినిరాకరణద్వారేణ- తదా సైన్ధవఘనవదేకరసం ప్రజ్ఞానఘనమనన్తరమబాహ్యం సత్యస్య సత్యమహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వతో నివర్తతే వివిదిషా, ఆత్మన్యేవావస్థితా ప్రజ్ఞా భవతి, తస్మాద్వీప్సార్థం నేతి నేతీతి నకారద్వయం. నను మహతా యత్నేన పరికరబన్ధం కృత్వా కిం యుక్తమేవం నిర్దేష్టుం బ్రహ్మ. బాఢం- కస్మాత్. (న హి) యస్మాదితి నేత్యేతస్మాదితీతి వ్యాప్తవ్యప్రకారాన్నకారద్వయవిషయాన్నిర్దిశ్యన్తే- యథా గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇతి. అన్యత్పరం నిర్దేశనం నాస్తి- తస్మాదయమేవ నిర్దేశో బ్రహ్మణః. యదుక్తం *తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి- ఏవం ప్రకారేణ సత్యస్య సత్యం తత్పరం బ్రహ్మ- అతో యదుక్తముక్తం నామధేయం బ్రహ్మణః. నామైవ నామధేయం. కిం తత్. (సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) .... ౬.

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య హేత్యాద్యేవృత్తానువాదపూర్వకం సమ్బన్ధమాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) విభాగః-విశేషః. తస్య-అధిదైవం ప్రకృతస్య. ఏతస్య-అధ్యాత్మసన్నిహితస్య. అమూర్తరసభూతాన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనేతి వక్తుం తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. కథమిదం రూపం లిఙ్గస్య ప్రాప్తమితి. తదాహ (మూర్తేతి) మూర్తామూర్తవాసనాభిర్జ్ఞానమయసంయోగేన చ జనితం బుద్ధే రూపమితి యావత్. నేదమాత్మనో రూపం- తస్యైకరసస్యానేకరూపత్వానుపపత్తేరితి విశేషస్తు (విచిత్రమితి) వా న్తవత్వాశఙ్కాం వారయతి (మాయేతి) వైచిత్ర్యమనుసృత్యానేకోదాహరణం. అన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనా చేత్- కథం పురుషస్తన్మయో దృశ్యతే. తత్రాహ (సర్వేతి) తదేవ వ్యాకుర్వన్విజ్ఞానవాదినాం భ్రాన్తిమాహ (ఏతావన్మాత్రమితి) బుద్ధిమాత్రమేవాహం వృత్తివిశిష్టం స్వరసభఙ్గురం రాగాదికలుషితమాత్మా- నాన్యః స్థాయీ క్షణికో వేతి యత్ర తే భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. తాంస్తార్కికాణామపి బౌద్ధవద్భ్రాన్తిముద్భావయతి (ఏతదేవేతి) అన్తఃకరణమేవాహం ధీగ్రాహ్యం రాగాదిధర్మకమాత్మా - తస్య వాసనామయం రూపం పటస్యేవ శౌక్ల్యవద్గుణః- స చ సంసార ఇతి యత్ర తార్కికా భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి పూర్వవత్. సాఙ్ఖ్యానాం భ్రాన్తిమాహ (ఇదమితి) కేన ప్రకారేణాన్తఃకరణమాత్మార్థమిష్యతే - తత్రాహ (పురుషార్థేనేతి) కథమస్య త్రిగుణత్వాదికం సిధ్యతి - తత్రాహ (ప్రధానాశ్రయమితి) నాన్తఃకరణమేవాత్మా- కిన్త్వన్యః సర్వగతః సర్వవిక్రియాశూన్యః స్వప్రకాశః - తస్య భోగాపవర్గానుగుణ్యేన ప్రధానాత్మకమన్తఃకరణం తత్సధర్మకం ప్రవర్తత ఇతి యత్ర కాపిలా భ్రామ్యన్తి- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. యత్ర విచిత్రా విపశ్చితాం భ్రాన్తిః- తదన్తఃకరణం తస్య హేత్యత్రోచ్యతే- నాస్మై విస్పష్టముక్త్వాథ ర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (ఔపనిషదమన్యా ఇతి) కీదృశీ ప్రక్రియేత్యుక్తే రాశిత్రయకల్పనాం వదన్నాదావధమం రాశిం దర్శయతి (మూర్తేతి) ఉత్కృష్టరాశిమాచష్టే (పరమాత్మేతి) రాశ్యన్తరమాహ (తాభ్యామితి) *తాన్యేతాన్త్రీణి వస్తూని మూర్తామూర్తం వా హారజనాదిరూపమాత్మతత్త్వమితి పరోక్తిమూర్త్యరాశిత్రయకల్పనాముక్త్వా మధ్యమాధమరాశ్యోర్విశేషమాహ. (స్వమోక్తిరితి) ఉత్పాదకత్వం ప్రయోక్తృత్వం. కర్మగ్రహణం విద్యాప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. సాధనం-జ్ఞానకర్మకారణం కార్యకరణజాతం. తదపి ప్రయోజ్యమిత్యాహ (సాధనం చేతి.) ఇతిశబ్దో రాశిత్రయకల్పనాసమాప్త్యర్థః. పరకీయకల్పనాన్తరమాహ (తత్రేతి) రాశిత్రయే కల్పితే సతీతి యావత్. సన్ధికరణమేవ స్ఫోరయతి (లిఙ్గాశ్రయశ్చేతి) తత ఇత్యుక్తిపరామర్శః. సాఙ్ఖ్యయథాయాత్రిస్యన్తో వైశేషికః చ తమప్యనుసరన్తీతి సమ్బన్ధః.

కథంతచ్చిత్తానుసరణం. తదుపపాదయతి (కర్మరాశిరితి) కథంనిర్గుణమాత్మానంకర్మరాశిరాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మైకదేశఇతి) (అస్య
తఇతి) కార్యకరణాత్మకాద్భూతరాశేరితియావత్. యదాభూతరాశినిష్ఠంకర్మాదితద్ద్వారాఆత్మన్యాగచ్ఛతి- తదాసక్తత్వాదిసంసారమనుభవతీ
త్యాహ (సఙ్కర్త్రేతి) స్వతస్తస్యకర్మాదిసమ్బన్ధిత్వేనసంసారిత్వంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిర్గుణఏవ-విజ్ఞానాత్మేతిశేషః సాక్షిచిత్తానుసారా
ర్థమేవంపరేషాంప్రక్రియాన్తరమాహ (స్వతఇతి) నైసర్గిక్యప్యవిద్యాపరస్మాదేవాభివ్యక్తాసతీతదేకదేశం విశత్యతస్మిన్నేవాన్తఃకరణాఖ్యేలిఙ్గేతిష్ఠతీతివ
దన్తోఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేత్యుక్త్వాసాక్షిచిత్తమప్యనుసరన్తీత్యర్థః. అవిద్యాపరస్మాదుత్పన్నాచేత్- తమేవాశ్రయేత్- నతదేకదేశమిత్యాశఙ్క్యాహ
(ఊషరవదితి) యథాపృథివ్యాజాతోఽప్యూషరదేశస్తదేకదేశమాశ్రయతి-ఏవమవిద్యాపరస్మాజ్జాతాపితదేకదేశమాశ్రయిష్యతీత్యర్థః. తదేతద్దూషయి
తుముపక్రమతే (సర్వమేతదితి) తార్కికైస్సహసన్నికరణాదికమేతత్సర్వమధికృత్యసామఞ్జస్యేనపూర్వోక్తానాంకల్పనానామాపాతేనరమణీయత్వమను
భవన్తీతియావత్. యథోక్తకల్పనానాంశ్రుతిన్యాయానుసారిత్వాభావాత్త్యాజ్యత్వంసూచయతి (నేత్యాదినా) కర్మద్వయంప్రత్యేకంక్రియాపదే
నసమ్బధ్యతే. నఞశ్చోభయత్రాన్వయః. కథంయథోక్తకల్పనానామాపాతరమణీయత్వేనశ్రుతిన్యాయబాహ్యత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) యదుక్తం
పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతి- తత్రతదేకదేశత్వంవావాస్తవం-అవాస్తవంవా. ప్రథమేసపరస్మాదభిన్నః- భిన్నోవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (ఉక్తాపి
వేతి) ఆదిశబ్దేనశ్రుతిస్మృతివిరోధోగృహ్యతే. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (నిత్యభేదేచేతి) భేదాభేదయోర్విరుద్ధత్వాదనుపపత్తిశ్చకారార్థః. లిఙ్గోపాధి
రాత్మాపరస్యాంశఇతికల్పాన్తరంశఙ్కతే (లిఙ్గమేవేతి) ఉపచరితత్వం- కల్పితత్వం. లిఙ్గోపాధినాకల్పితఃపరాంశోజీవాత్మేత్యుక్తేస్వోపాధౌలిఙ్గధ్వంసే
వాసనానాత్మనిస్యాత్- లిఙ్గాభావేతదధీనజీవాభావాత్. తతశ్చతద్వియోగేపిలిఙ్గస్థావాసనాజీవేతిష్ఠతీతిప్రక్రియాఽనుపపన్నేతిదూషయతి (తదేతి)
యత్తుపరస్మాదవిద్యాయాఃసముత్థానమితి- తన్నిరాకరోతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) ఆదిపదేనానాత్మధర్మత్వమవిద్యాయాగృహ్యతే. పరస్మాదవి
ద్యోత్పత్తౌతస్యైవసంసారస్స్యాత్- తయోరైకాధికరణ్యాత్. అతశ్చావిద్యాయాంసత్యాంనముక్తిః. నచతస్యాంనష్టాయాం - తదుత్పత్తికారణేస్థితే
కార్యస్యాత్యన్తనాశాయోగాత్. కార్యావిద్యానాశేతత్కారణపరాభావః- తథాచమోక్షిణోఽభావాన్మోక్షాసిద్ధిః. నచానాత్మధర్మోఽవిద్యా-విద్యా
యాఅపితద్ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్ తయోరేకాశ్రయత్వాదితిభావః. యత్తులిఙ్గోపరమేతద్గతావాసనాత్మన్యస్తీతి- తత్రాహ (నచేతి) పుటకావౌతుపు
ష్పాద్యవయవానామేవానువృత్తిరితిభావః. ఇతశ్చవాసనాయాజీవాశ్రయత్వమసఙ్గతమిత్యాహ (నచేతి) ననుజీవేసమవాయికారణేమనస్సంయో
గాదసమవాయికారణాత్ కామాద్యుత్పత్తిరిత్యుదాహృతశ్రుతిముదివక్ష్యతే- తత్రాహ (నచాసామితి) దృశ్యమానసంసారమాపాదికమభిధాయజీ
వస్యబ్రహ్మత్వోపపాదనైతాత్పర్యంశ్రుతీనాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిభ్యోగమ్యతే- తన్నార్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ఇతశ్చయథోక్తశ్రుతీనాం
నార్థాన్తరకల్పనేత్యాహ (ఏతావన్మాత్రేతి) సర్వాసాముపనిషదామేకరసైక్యపర్యవసానంఫలవత్త్వాదిలిఙ్గేభ్యోగమ్యతే- తత్కథముక్తశ్రుతీనామ
ర్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ననూపనిషదామైక్యాదర్థాన్తరమపిప్రతిపాద్యంవ్యాఖ్యాతారోవర్ణయన్తి - తత్కథమర్థాన్తరకల్పనానుపపత్తిః - అతఆహ
(తస్మాదితి) సర్వోపనిషదామైక్యపరత్వప్రతిభాసస్తచ్ఛబ్దార్థః. ననుపక్షైరుచ్యమానోపివేదార్థోభవత్యేవ- కిమిత్యసౌద్వేషాదివత్త్యజ్యతే- తత్రా
హ (తథాపీతి) నచార్థాన్తరస్యవేదార్థత్వం- తత్రతాత్పర్యలిఙ్గాభావాదితిభావః. లిఙ్గవియోగేపిపుంసివాసనాస్తీత్యేతన్నిరాకృత్యరాశిత్రయకల్ప
నాంనిరాకరోతి (నచేతి) కథంసిద్ధాన్తేపివాపశబ్దాదిసామఞ్జస్యం- తత్రాహ (యదేతి) రాశిత్రయపక్షేజీవస్యరూపమధ్యేన్తర్భావేనిషేధ్యకో
టినివేశస్స్యాత్- రూపిమధ్యేన్తర్భావేశ్రుతిశ్శిక్షణీయేత్యాహ (అన్యథేతి) భవత్వేవంశ్రుతేశ్శిక్షేతి- తత్రాహ (తదేతి) రూపిమధ్యేజీవాన్త
ర్భావకల్పనాయామితియావత్. విషయభేదేనోపక్రమవిరోధంచోదయతి (అథేతి) ఇత్థంవ్యవస్థాయాంజీవద్వారావిక్రియమాణస్యపరస్యరూ
పేషూర్తామూర్తైఇత్యుక్తిరయుక్తా- వాసనాకర్మాదేరపితద్ద్వారాతత్సమ్బన్ధావిశేషాదితిదూషయతి (తదేతి) విజ్ఞానాత్మద్వారాపరస్యవిక్రియమాణ
త్వమఙ్గీకృత్యోక్తం-తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యచవిక్రియాయాదురుపపాదత్వాదిత్యర్థః. కించ-జీవస్యబ్రహ్మణో
వస్త్వన్తరత్వమాత్యన్తికం- అనాత్యన్తికంవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయః - భేదాభేదనిరాసాదితిద్రష్టవ్యం. పరపక్షదూషణముపసం
హరతి (తస్మాదితి) ఏవమాదికల్పనాః - రాశిత్రయం, జీవస్యకామాద్యాశ్రయత్వ, మిత్యాద్యాః. అక్షరబాహ్యత్వేఫలితమాహ (నహీతి) వే
దార్థాపకారిత్వాభావేహేతుమాహ (నిరపేక్షత్వాదితి) వేదార్థత్వాద్యభావేసిద్ధమర్థంకథయతి (తస్మాదితి) తస్యేహేత్యత్రపరకీయప్రక్రి
యాంప్రత్యాఖ్యాయస్వమతేతచ్ఛబ్దార్థమాహ (యోయమితి) ప్రకృతత్వాల్లిఙ్గాత్మగ్రహేజీవస్యాపిసాపేక్షవాక్యైతద్భావాత్తస్యైవాత్రతచ్ఛ
బ్దేనగ్రహఃస్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకృతత్వేపితస్యనిర్విశేషబ్రహ్మత్వేనజ్ఞాపయితుమిష్టత్వాన్నవాసనామయంసంసారరూపంతత్త్వతోఽయు
క్తమితిపరిహరతి (నైవమితి) ఇతశ్చజీవస్యనవాసనారూపితా- కింతుచిత్తస్యేత్యాహ (యదిహీతి) నిషేధ్యకోటిప్రవేశాదితిభావః. నాయంజీవ
స్యాదేశః- కింతుబ్రహ్మణస్తటస్థస్యేతిశఙ్కాయిత్యాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) షష్ఠావసానే *విజ్ఞాతారమరేకేనేత్యాత్మానముపక్రమ్య * సఏ
షనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మశబ్దాత్తస్యైవాదేశః- నతటస్థస్యేత్యర్థః. ఇతశ్చప్రత్యగర్థస్యైవాయముపదేశఇత్యాహ (విజ్ఞాపయిష్యామీతి) తదేవసమర్థ
యతి (యదీతి) కథమేతత్ప్రతిజ్ఞార్థవత్త్వం- తదాహ (యేనేతి) జ్ఞానఫలంకథయతి (శాస్త్రేతి) అన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేన
సాధయతి (అథేత్యాదినా) విపర్యయేగృహీతేబ్రహ్మఖణ్డికావిరోధందర్శయతి (నాత్మానమితి) తచ్ఛబ్దేనజీవపరామర్శాసమ్భవేఫలితమాహ (త
స్మాదితి) ననులిఙ్గస్యచేదేతానిరూపాణి- కిమిత్యుపన్యస్యన్తే- పరమాత్మస్వరూపస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (సత్యస్యచేతి) ఇన్ద్రగోపాసమా
నేనకౌసుమ్భస్యగతత్వాన్మహారజనంహరిద్రేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (యేనేతి) ఊర్ణాదీత్యాదిపదంకమ్బళాదిగ్రహార్థం. య

సనీవాసనానాంవైచిత్ర్యేకింకారణమితి- తదాహ (క్వచిదితి) చిత్తవృత్తిశబ్దేనసత్త్వాదిగుణపరిణామోఽభివక్షితః. పరిమితదృష్టాన్తోక్త్యావాసనానామపి
పరిమితత్వం- దృష్టాన్తదార్ఢ్యాన్నికర్షోఽసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషామితి) అత్రవాక్యశేషంసంవాదయతి (తథాచేతి) వాసనానన్త్యోక్తిదీ
యపరిమితిప్రదర్శనేపరిమితదృష్టాన్తగ్రహస్యాతాత్పర్యేకపుత్రతాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రకారప్రదర్శనమేవాభినయతి (ఏ
వంప్రకారాణీతి) అన్త్యవాసనాదివిశిష్టపుత్రోత్పత్తింఫలవతీంతత్ప్రకర్షాభిధానపూర్వకమభిదధాతి (యత్త్విత్యాదినా) వ్యక్తిః - సర్వస్యవ
స్తుజాతస్యేతిశేషః. తదీయమిత్యస్యవ్యక్తీకరణమాహ (హిరణ్యగర్భస్యేతి) ఏతదేవస్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార
యతి (ఏవమిత్యాదినా) తస్యైవ-బ్రహ్మణఇతిసమ్బన్ధః. కస్మాదనన్తరమిత్యుక్తేతద్దర్శయన్నతశ్శబ్దంచాపేక్షితంపూరయన్వ్యాకరోతి (సత్యేతి)
యథోక్తాదేశస్యాభావపర్యవసాయిత్వంమన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) నిరవధినిషేధాసిద్ధేస్సావధిత్వేనసత్యస్య సత్యంబ్రహ్మాసిద్ధమిష్టమితిపరిహర
తి (ఉచ్యతఇతి) బ్రహ్మణోవిధిముఖేననిర్దేశసమ్భవేకిమితినిషేధముఖేనతన్నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్నితి) తద్విధిముఖేననిర్దేష్టుమశక్య
మితిశేషః. నామరూపాద్యభావేపిబ్రహ్మణిశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) జాత్యాదీనామన్యతమస్యబ్రహ్మణ్యపిసమ్భవాత్తద్ద్వారా
తత్రశబ్దప్రవృత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఉక్తమర్థంవైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (గౌరితి) తథా-జాత్యాద్యభావాన్నబ్రహ్మణిశ
బ్దప్రవృత్తిరితిశేషః. కథంతర్హిక్వచిద్విధిముఖేనబ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (అధ్యారోపితేతి) విజ్ఞానానన్దాదివాక్యేషుశబలగృహీతశక్తిభిశ్శ
బ్దైర్లక్ష్యతేబ్రహ్మేత్యర్థః. ననులక్షణాముపేక్ష్యసాక్షాదేవబ్రహ్మకిమితినవివక్ష్యతే- తత్రాహ (యదాపునరితి) నిర్దేష్టుం- లక్షణాముపేక్ష్యసాక్షాదేవ
వక్తుమితియావత్. తత్రశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాంజాత్యాదీనామభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. విధిముఖేననిర్దేశాసమ్భవేఫలితమాహ (తదేతి) ప్రాప్తాని
ర్దేశోయస్యవిశేషస్య- తత్ప్రతిషేధముఖేనేతియావత్. ఏవంబ్రహ్మనిర్దిదిక్షితంచేదేకేనైవనఞాఅలం- కృతంద్వితీయేనేత్యాశఙ్క్యాహ(ఇదంచేతి)
వీప్సయా-వ్యాప్తిః- సర్వవిషయసఙ్గ్రహః. తదర్థంనకారద్వయమిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (యద్యదితి) విషయత్వేనప్రాప్తంసర్వంనబ్రహ్మేత్యుక్తే
సతిఅవిషయఃప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మాత్మైకత్వేనాస్తిపర్యవసానాన్నైరాకాఙ్క్ష్యంశ్రోతుస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (తథాచేతి) ఇతిశబ్దస్యప్రకృతపరా
మర్శిత్వాత్ప్రకృతమూర్తామూర్తాదేరన్యత్వేబ్రహ్మణోఽన్యాకారపర్యవసానంకిమితినేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ఆశఙ్కానివృత్త్యభావేదోష
మాహ (తథాచేతి) అనర్థకశ్చేతిచకారేణసముచ్చితందోషాన్తరమాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తమర్థమన్వయముఖేనసమర్థయతే (యదాత్వితి) స
ర్వోపాధినిరాసేనతత్రతత్రవిషయేవేదనేచ్ఛాయదానివర్తితా- తదాయథోక్తంప్రత్యగ్బ్రహ్మాహమితినిశ్చిత్యాకాఙ్క్షాసర్వతోవ్యావర్తతే- తేననిర్దే
శస్యసార్థకత్వం. యదాచోక్తరీత్యాబ్రహ్మాత్మత్వేనప్రజ్ఞాఽవస్థితాభవతి - తదాప్రతిజ్ఞావాక్యమపిపరిసమాప్తార్థంస్యాదితియోజనా. వీప్సాపక్ష
ముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదేశస్యప్రక్రమానుగుణత్వమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేనపరిహరతి (నన్విత్యాదినా) నహీతిప్రతీకోపాదానం. య
స్మాదిత్యస్యహిశబ్దార్థస్యతస్మాదిత్యనేనసమ్బన్ధః. వ్యాప్తవ్యాః- సఙ్గ్రాహ్యాః. విషయీకర్తవ్యాఃయేప్రకారాః - తేనకారద్వయవిషయాస్సన్తో
నిర్దిశ్యన్తఇతినేత్యేతస్మాదిత్యనేనాభాగేనేతియోజనా. ఇతిశబ్దాభ్యాంవ్యాప్తవ్యసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) గ్రామోగ్రామో
రమణీయఇత్యుక్తేరాజ్యనివిష్టరమణీయసర్వగ్రామసఙ్గ్రహవత్ప్రకృతేపీతిశబ్దాభ్యాంవిషయభూతసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేననకారాభ్యాంతన్నిషేధ ఇత్య
ర్థః. యథోక్తాన్నిషేధరూపాన్నిర్దేశాదన్యన్నిర్దేశనం యస్మాద్బ్రహ్మణోనపరమస్తి- తస్మాదిత్యుపసంహారః. అథేత్యాదివాక్యం ప్రకృతోపసంహార
త్వేనవ్యాచష్టే (యదుక్తమిత్యాదినా) ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— అథనకేవలంబ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాఖ్యచేతనాచేతనశరీరకత్వం - కిన్తుదివ్యతేజోవిరాజమానదివ్యవిగ్రహోప్యస్తీత్యాహ
(తస్యహైతస్యపురుషస్యరూపమిత్యాదినా) యథామాహారజనంవాసః-కౌసుమ్భవస్త్రమివ. యథాపాణ్డ్వావికం-పాణ్డరవర్ణఃకమ్బళఇవ. యథేన్ద్ర
గోపః- శక్రగోపక్రిమిరివ. యథాగ్న్యర్చిః- అగ్నేర్జ్వాలేవ. యథాపుణ్డరీకం- అమ్బుజమివేత్యర్థః. యథాసకృద్విద్యుత్తం - విద్యుత్తమితిద్యుతే
ర్నిష్ఠా. విద్యోతనమితియావత్. సకృత్- యుగపత్ప్రవృత్తావిద్యుదివేత్యర్థః. ఏవంరూపంరూపంతస్యైతస్య- మూర్తామూర్తచిదచిచ్ఛరీరస్యతత్రప్రస
త్వేనోపాస్యస్యబ్రహ్మణఃహి- * ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్ * విద్యుతఃపురుషాత్ * హిరణ్మయఃపురుషఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధంభవతీతిపూర్వే
ణాన్వయః. (సకృద్విద్యుత్తేవహవాఅస్యశ్రీర్భవతీతి) సకృద్విద్యుత్తేవ- యుగపత్ప్రవృత్తవిద్యుదివాస్యశ్రీఃప్రకాశమానాభవతి- యఏవం- పూ
ర్వోక్తరీత్యావేద-ఉపాస్తఇత్యర్థః. * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేఇతిమూర్తామూర్తాత్మకరూపవత్త్వేబ్రహ్మణఃకథితేతత్ప్రయుక్తైయత్తాలక్షణపరిచ్ఛేద
రూపప్రకారవత్త్వంప్రాప్తంప్రతిషేద్ధుముపక్రమతే (అథాతఆదేశోనేతినేతీతి) ఆదేశః- ఉపదేశఇత్యర్థః. క్రియతఇతిశేషః. అథశబ్దో
వాక్యాన్తరోపన్యాసార్థః. అతః- పూర్వంబ్రహ్మణోమూర్తామూర్తశరీరత్వోక్త్యాతత్ప్రయుక్తైయత్తానివారణాయాయముపదేశఃక్రియతఇత్య
ర్థః. ఇతిశబ్దఇయత్తాలక్షణప్రకారవచనః. నేతినేతి- నైవంనైవమిత్యర్థః. మూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రయుక్తైయత్తాలక్షణప్రకార
యుక్తానేత్యర్థః. ఇయత్తాయానేతినేతీతివీప్సాఆత్యన్తికాభావద్యోతనార్థా. నేతినేతీతీయత్తానిషేధఏవ - నపూర్వోక్తప్రకారనిషేధఇత్యభిప్రా
యేణాహ (నహ్యేతస్మాదితినేత్యన్యత్పరమస్తీతి) ఇతినేతీయత్తారహితంయద్బ్రహ్మప్రతిపాదితం- తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తుపరంనహ్యస్తి. బ్రహ్మ
ణోఽన్యత్స్వరూపతోగుణతశ్చపరం- ఉత్కృష్టంనాస్తీత్యర్థః. నత్వస్యమాత్రస్యాత్రనిషేధః - తథాహిసత్యస్యసత్యమితి పదద్వయాన్యతరవైయ
ర్థ్యాపత్తేరితిద్రష్టవ్యం. తదుపపాదయతి (అథనామధేయంసత్యస్యసత్యంప్రాణావైసత్యంతేషామేషసత్యమితి) ప్రకృతివత్స్వరూపవికారరహి

తతయా సత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోపి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాత్ పరమాత్మా సత్యం- నిర్వికారమిత్యతిశయస్య సత్యస్య సత్యమితి నామధేయం భవతి. అతశ్చేతనాచేతనాభ్యాం పరస్య విలక్షణతయాప్యన్యః పర ఇత్యర్థః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి పూర్వముపదిష్టస్య మూర్తామూర్తాత్మకరూపస్య, * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి సన్దర్భేణోపదిష్టస్య వా రూపస్య, * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీత్యనేన నిషేధః కిం న స్యాదితి చేన్న- తథా సతి రూపిణోపి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి. నను తథా సతి రూపానన్తరం ప్రస్తుతబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదకశాస్త్రాప్రామాణ్యప్రసక్త్యా తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్న- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి బ్రహ్మణో రూపానన్తరం ప్రస్తుతమూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవస్తుప్రతిపాదకశాస్త్రస్యాప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గసామ్యాత్. న చోపాసనార్థం తదుపదేశసాఫల్యమితి వాచ్యం- బ్రహ్మస్వరూపేపి తథాత్వప్రసక్తాత్. అతః * నేతి నేతీత్యనేన ఇయత్తైవ నిషిధ్యతే. ఇదం వాక్యముభయలిఙ్గపాదే * ప్రకృతైతావత్త్వమితి సూత్రే చ నిర్ణీతం. తత్ర హి- సంసారిజీవస్యేవ బ్రహ్మణోపి మనుష్యాదిదేహాన్తరవస్థిత్యా తత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వమపి ప్రసజేత్. యద్యపి పరమాత్మనో దేహాన్తరవస్థితిప్రయుక్తభోక్తృత్వమాశఙ్క్య పరితో దహ్యమానగృహాన్తర్వర్తిత్వే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరవిశేషేపి తత్స్వామిన స్సదహ్యమానినో దేవదత్తస్యేవ యజ్ఞదత్తస్య తత్కృతదుఃఖాదర్శనవత్ దేహాన్తర్వర్తిత్వే జీవపరయోరవిశేషేపి * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి శ్రుత్యనుసారేణ దేహాభిమానిజీవవన్న పరస్య భోక్తృత్వమితి * సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాదితి సూత్రే స్థితం. తథా తృతీయపాదేపి సర్వస్యాపి పరమాత్మశరీరతయా శరీరం ప్రతి స్వామిత్వమపి పరమాత్మనో౽స్తీతి మనుష్యాదిశరీరస్వామిన స్తదన్తర్వర్తినః పరమాత్మనో భోక్తృత్వమవర్జనీయమితి జీవేశ్వరస్వభావావిభాగ ఇతి పూర్వపక్షం ప్రాప్య శరీరస్వామిత్వేపి తదన్తర్వర్తిత్వేపి నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్య పరమాత్మనో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః యథా లోకే రాజశాసనానువర్తినాం తదతివర్తినాం చ రాజానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగేపి న రాజ్ఞి తత్ప్రసక్తిః- ఏవం న పరమాత్మని శాస్తరి న భోక్తృత్వప్రసక్తిరితి • భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదిత్యధికరణే స్థితం. తథాపి శాసకస్యాపి రాజ్ఞస్స్వేచ్ఛయాపి పూయశోణితాదికర్దమితే కారాగృహే వసతో దుఃఖసమ్బన్ధాపరిహారవత్ పరమాత్మనోపి స్వేచ్ఛయా హేయేషు మనుష్యాదిశరీరేషు వసతో దుఃఖసమ్బన్ధో౽పరిహార్యః. బ్రాహ్మణాదిశరీరస్వామిత్వాచ్చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావేన • బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదివిధికిఙ్కరత్వావశ్యమ్భావేన కర్మవశ్యత్వాదేరప్యవశ్యమ్భావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * న స్థానతోపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి. మనుష్యాదిదేహస్థానప్రయుక్తం భోక్తృత్వం పరస్య న సమ్భవతి- * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సో౽పిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రుత్యా సర్వత్ర హి విద్యమానం పరం బ్రహ్మ హేయప్రత్యనీకత్వ కల్యాణైకతానత్వరూపోభయలిఙ్గయుక్తమేవ భవతి. అతో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. * భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. యథా జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకయుక్తస్యాపి మనుష్యాదిదేహయోగరూపావస్థాభేదాద్భోక్తృత్వం- ఏవం పరమాత్మనోపి కిం న స్యాదితి చేన్న- అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే • స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతగుణాష్టకత్వలక్షణామృతత్వం శ్రూయతే- అతో న జీవసామ్యం. * అపి చైవమేకే. అపి చ- ఏకే శాఖినః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి జీవపరయోర్భోక్తృత్వాభోక్తృత్వలక్షణం వైషమ్యమధీయతే. * అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్. సర్వశరీర్యపి బ్రహ్మ అరూపవదేవ- అశరీరతుల్యమేవ- * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి నామరూపకార్యాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య ప్రతిపాదనేన మనుష్యాదినామరూపసమ్బన్ధకృతకార్యస్య తత్రాప్రసక్తేః. అతస్సర్వత్ర విద్యమానమపి బ్రహ్మోభయలిఙ్గమేవ. నను బ్రహ్మణః కల్యాణగుణా న సన్తి- • అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాదితి చేత్- తత్రాహ- * ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్. యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ జ్ఞానాదిరూపత్వమభ్యుపగమ్యతే- ఏవం • సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యాది శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ కల్యాణగుణగణోప్యభ్యుపగన్తవ్యః. నను * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాదేవ జ్ఞానస్య గుణాశ్రయత్వాసమ్భవాద్గుణా నిషిద్ధా ఇతి చేత్తత్రాహ- * ఆహ చ తన్మాత్రం. * సత్యం జ్ఞానమితి శ్రుతిర్బ్రహ్మణో జ్ఞానరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి- న గుణాశ్రయతాం ప్రతిషేధతి. తేజోరూపస్య సూర్యస్య ప్రభారూపతేజోన్తరాశ్రయత్వవత్ జ్ఞానరూపస్యాపి బ్రహ్మణః సార్వజ్ఞ్యాద్యాశ్రయత్వముపపద్యతే. • దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే. దర్శయతి చ వేదాన్తగణః * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం * పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వం. స్మర్యతే చ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమిత్యాదిభిః. * అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్. యత ఏవం తత్తత్స్థానస్థితస్యాపి తద్దోషాస్పృష్టత్వం- అత ఏవ * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ | తథాత్మైకో హ్యనేకస్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః | ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదితి జలగతసూర్యప్రతిబిమ్బాదివదితి దృష్టాన్తో యుజ్యతే. * అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వం. తు శబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః. పరమాత్మనో న తథాత్వం- సూర్యప్రతిబిమ్బాదిసామ్యం న సమ్భవతీత్యర్థః. కుతః. అమ్బువదగ్రహణాత్- అమ్బుని యథా ప్రతిబిమ్బో గృహ్యతే- న తథా హి పరమాత్మా గృహ్యతే. తత్ర హి అజలస్థమేవ ప్రతిబిమ్బం జలస్థమివ గృహ్యతే- అతస్తత్ర తద్గతదోషాసంస్పర్శో యుజ్యతే. ప్రకృతే చ వికారాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి తద్గతదోషాస్పర్శో న యుజ్యత ఏవ తు. • వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. వికారాన్తర్భావప్రయుక్తవికారగతవృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వలక్షణో యో దోషః - స నాపతతి - తద్గతతయా ప్రతీయమానస్యాపి తద్గతదోషాస్పృష్టత్వాంశే ఆకాశసూర్యరూపదృష్టాన్తద్వయస్య సామఞ్జస్యసమ్భవాత్, సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదౌ వివక్షితకార్యాంశ ఏవ దృష్టాన్తత్వదర్శనాచ్చ న సర్వథా సామ్యం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరపేక్షితమితి భావః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతస్య మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్య, * యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదినోపక్షిప్తస్యాకారవిశేషస్య, చ • అథా

ఉ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీతి॥ ౧

తత్రాదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాత్ నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ- అతో నోభయలిఙ్గత్వమితి- తత్రాహ- * ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. ప్రకృతైః- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితైః రూపైర్బ్రహ్మణో యదేతావత్త్వం- పరిచ్ఛిన్నత్వలక్షణో యః ప్రకారః. తం ఇతిశబ్దేన పరామృశ్య నేతి నేతీతి నిషేధతి - నతు స్వరూపేణ బ్రహ్మసమ్బద్ధరూపం నిషేధతి. సహి శ్రుతిః స్వయమేవ మానాన్తరాప్రాప్తం మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చరూపత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య స్వయమేవ నిషేధతీతి యుజ్యతే వక్తుం- * ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్. అత ఏవ నిషేధానన్తరమపి బ్రహ్మణో భూయో గుణజాతం బ్రవీతి శ్రుతిః- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్వరూపతో గుణతశ్చ సర్వోత్కృష్టత్వం ప్రతిపాద్యతే. * అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి నామధేయరూపగుణవత్త్వాచ్చ ప్రతిపాద్యతే. అతః * నేతి నేతీతి ప్రకృతైతావత్త్వమాత్రస్య నిషేధః. * తదవ్యక్తమాహ హి. తత్- బ్రహ్మ అవ్యక్తం- మానాన్తరాగమ్యమితి శ్రుతిరాహ * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేతి. తతశ్చ మానాన్తరాగమ్యస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య వా మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చశరీరకత్వస్య వా న నిషేధో యుక్తః. * అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. సంరాధనం- సమ్యక్ప్రీణనం. భక్తిరూపాపన్ననిదిధ్యాసనం. తస్మిన్ సత్యేవ సాక్షాత్కారః - నాన్యథేతి * తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా - భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జునేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. నిదిధ్యాసనజన్యసాక్షాత్కారదశాయాంచ బ్రహ్మస్వరూపభూతానన్తజ్ఞానాదితుల్యతయా * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి బ్రహ్మశరీరభూతమనుసూర్యాది ప్రపఞ్చస్యాపి తత్త్వవిద్భిర్వామదేవాదిభిస్సాక్షాత్క్రియమాణత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపవత్తచ్ఛరీరభూత మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చస్యాప్యబాధితత్వం సిద్ధం. బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశశ్చ కథం భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి. సంరాధనాత్మకే ధ్యానరూపే కర్మణ్యభ్యాసాత్ప్రకాశో భవతి- * ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి శ్రుత్యుక్తేరితి భావః. * అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గం. అతః - ఉక్తైర్హేతుభిరనన్తేన కల్యాణగుణేన విశిష్టం బ్రహ్మ. తథా హి సత్యేవోభయలిఙ్గం బ్రహ్మోపపన్నం భవతీత్యర్థః. ఇతి తత్రస్థితం. * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి వాక్యం తత్రైవ పాదే * తథాన్యప్రతిషేధాదితి సూత్రే చ స్థితం. తత్ర హి ఉక్తాత్పర బ్రహ్మణోఽపి పరం కించిదస్తి- * య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరితి సేతుత్వ శ్రవణాత్. సేతుర్హి కూలాన్తర ప్రాపకః. ఏవమస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యాన్తర ప్రాపకత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. కించ- * చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలమితి ఏతస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ అపరిచ్ఛిన్నం ముఖ్యం బ్రహ్మేతో జగత్కారణమన్యదితి నిశ్చీయతే. తథా- * అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యేణామృతేన సమ్బన్ధో వ్యపదిశ్యతే. తథా * పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరస్మాద్బ్రహ్మణః ప్రాప్యస్య భేదో వ్యపదిశ్యతే. అతః పర బ్రహ్మణోఽప్యన్యత్ప్రాప్యాన్తరమస్తీతి * పరమతస్సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య ఉత్తరం పఠతి- * సామాన్యాత్తు. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. అసఙ్కరకారిత్వలక్షణ సేతుసామాన్యాత్సేతురితి బ్రహ్మోచ్యతే- * ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి శ్రుతేః. ప్రసిద్ధో హి సేతుః పార్శ్వద్వయవర్తిజలాసఙ్కరకారీతి భావః. * బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. చతుష్పాద్బ్రహ్మేత్యున్మానవ్యపదేశో బుద్ధ్యర్థః- ఉపాసనార్థః. యథా బ్రహ్మప్రతీకభూతే మనసి * వాక్పాదః ప్రాణః పాద ఇతి వ్యపదేశః ఉపాసనార్థః- తద్వత్. సహి మనసో వాగాదిపాదవత్త్వం వా న్తవనమ్భవతి. * స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. యథా ఆలోకాకాశాదేర్వాతాయనఘటాదిస్థానభేదాత్పరిచ్ఛిన్నతయాఽనుసన్ధానం- ఏవమనున్మితస్యాపి బ్రహ్మణ ఉన్మితత్వముపపద్యత ఇతి భావః. * ఉపపత్తేశ్చ. * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి స్వప్రాప్తేస్స్వయమేవ సాధనతయాఽభిఘుష్యమాణే బ్రహ్మణి * అమృతస్యైష సేతురితి శ్రుతస్య ప్రాప్యప్రాపకభావసమ్బన్ధస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. * తథాన్యప్రతిషేధాత్. యదుక్తం * పరాత్పరమితి పరభేదో వ్యపదిశ్యత ఇతి - తన్న- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి ఇతి నేతిశబ్దనిర్దిష్టాత్ ఏతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తీత్యన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్. * పరాత్పరం పురుషమితి శ్రుతిస్తు * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి అక్షరాపేక్షయా పరస్మాత్సమష్టిజీవాత్పరమదృశ్యత్వాదిగుణకం ప్రకృతం భూతయోన్యక్షరపురుషమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. * అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః. అనేన- బ్రహ్మణా సర్వస్య- జగతో గతత్వం వ్యాప్తత్వం * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం * అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః * నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిభిరాయామవాచిశబ్దాదియుక్తైః ప్రమాణైరవగమ్యతే. అత ఇదమేవ పరం బ్రహ్మ సర్వస్మాత్పరమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత- తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా - యస్మాత్ ప్రేయః పుత్రాదేరిత్యుపన్యస్తస్య వాక్యస్యాత్మ ధ్యానవిషయేణ సమ్బన్ధ ప్రయోజనేఽభిహితే * తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయ ఇత్యేతదుపన్యస్తం. అవిద్యాయాశ్చ విషయః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యారభ్య చాతుర్వర్ణ్యప్రవిభాగాదినిమిత్తపాఙ్క్తకర్మసాధ్యసాధనలక్షణో బీజాఙ్కురవద్వ్యాకృతావ్యాకృతస్వభావో నామరూపకర్మాత్మకస్సంసారః * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేత్యుపసంహృతః. శాస్త్రీయ ఉత్కర్షలక్షణో బ్రహ్మలోకాన్తః, అధోభావశ్చ స్థావరాన్తోఽశాస్త్రీయః, పూర్వమేవ ప్రదర్శితః * ద్వయా హేత్యాదినా. ఏతస్మాదవిద్యా

విషయాద్విరక్తస్యాస్య ప్రత్యగాత్మవిషయ బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః కథం నామ స్యాదితి తృతీయేఽధ్యాయే ఉపసంహృతస్యాప్యస్యాఽవిద్యావిషయః. చతుర్థేతు బ్రహ్మవిద్యావిషయం ప్రత్యగాత్మానం *బ్రహ్మతే బ్రవాణీతి • బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతిచ ప్రస్తుత్యతద్బ్రాహ్మణకపద్వయం సర్వవిశేషశూన్యం క్రియాకారకఫలస్వభావసత్యశబ్దవాచ్యాశేషభూతధర్మప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి జ్ఞాపితం. అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయా అఙ్గత్వేన సన్న్యాసోఽభిధిత్సితః- జాయాపుత్రవిత్తాదిలక్షణం పాఙ్క్తం కర్మావిద్యావిషయం యస్మాన్నాత్మప్రాప్తిసాధనం. అన్యసాధనం హ్యన్యస్మై ఫలసాధనాయ ప్రయుజ్యమానం ప్రతికూలం భవతి- నహి బుభుక్షాపిపాసానివృత్త్యర్థం ధావనం గమనం వా సాధనం. మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధనత్వేన హి పుత్రాదిసాధనాని శ్రుతాని- నాత్మప్రాప్తిసాధనత్వేన - విశేషితత్వాచ్చ. నచ బ్రహ్మవిదో విహితాని - కామ్యత్వశ్రవణాత్ • ఏతావాన్వై కామ ఇతి, బ్రహ్మవిదశ్చాప్తకామత్వాత్, ఆప్తకామస్య కామానుపపత్తేః. *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయంలోక ఇతిచ శ్రుతేః. కేచిత్తు బ్రహ్మవిదోఽప్యేషణాసమ్బన్ధం వర్ణయన్తి. తైర్బృహదారణ్యకేన శ్రుతం- పుత్రాద్యేషణానామవిద్వద్విషయత్వం, విద్యావిషయేచ •యేషాం నోఽయమాత్మాఽయంలోక ఇత్యతః * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి, - విభాగస్తైర్న శ్రుతః శ్రుత్యాకృతః. సర్వక్రియాకారకఫలోపమర్దస్వరూపాయాంచ విద్యాయాం సత్యాం సహ కార్యేణావిద్యయా అనుపపత్తిలక్షణశ్చ విరోధస్తైర్న విజ్ఞాతో, వ్యాసవాక్యంచ తైర్న శ్రుతం,. కర్మవిద్యాస్వరూపయోర్విద్యావిద్యాత్మకయోః ప్రతికూలవర్తనం విరోధః. • యదిదం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజేతిచ। కాం గతిం విద్యయా యాన్తి కాంచ గచ్ఛన్తి కర్మణా । ఏతద్వై శ్రోతుమిచ్ఛామి తద్భవాన్ ప్రబ్రవీతు మే। ఏతావన్యోన్యవైరూప్యే వర్తేతే ప్రతికూలతః ఇత్యేవం పృష్టస్య ప్రతివచనేన • కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే । తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన ఇత్యేవమాదివిరోధః ప్రదర్శితః. తస్మాన్నసాధనాన్తరసహితా బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనం. సర్వవిరోధాత్ సాధనాన్తరనిరపేక్షైవ పురుషార్థసాధనమితి పారివ్రాజ్యం సర్వసాధనసన్న్యాసలక్షణమఙ్గత్వేనాభిధిత్స్యతే - ఏతావదేవామృతత్వసాధనమిత్యవధారణాత్. షష్ఠసమాప్తౌ లిఙ్గాచ్చ • కర్మీసన్ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతి, మైత్రేయ్యైచ కర్మసాధనరహితాయై సాధనత్వేనామృతత్వస్య బ్రహ్మవిద్యోపదేశాద్విత్తనిన్దావచనాచ్చ. యదిహ్యమృతత్వసాధనం కర్మ స్యాత్ - విత్తసాధ్యం పాఙ్క్తం కర్మేతి తన్నిన్దావచనమనిష్టం స్యాత్. యదితు పరిత్యాజయిషితం కర్మ- తతో యుక్తా తత్సాధననిన్దా. కర్మాధికారనిమిత్తవర్ణాశ్రమాదిప్రత్యయోపమర్దాచ్చ • బ్రహ్మ తం పరాదాత్ •క్షత్రం తం పరాదాదిత్యాదేః. నహి బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మప్రత్యయోపమర్దే బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యం క్షత్రియేణేదం కర్తవ్యమితి విషయాభావాదాత్మానం లభతే విధిః. యస్యైవపురుషస్యాపమర్దితః ప్రత్యయో బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మవిషయః- తస్యతత్ప్రత్యయసన్న్యాసాత్తత్కార్యాణాం కర్మణాం కర్మసాధనానాం చార్థప్రాప్తస్సన్న్యాసః తస్మాదాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేన సన్న్యాసవిధిత్సయైవాఖ్యాయికేయమారభ్యతే. (మైత్రేయీతిహోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) మైత్రేయీం స్వాం భార్యామామన్త్రితవాన్ యాజ్ఞవల్క్యో నామ ఋషిః. ఉద్యాస్యన్-ఊర్ధ్వం యాస్యన్ పారివ్రాజ్యాఖ్యమాశ్రమాన్తరం వై. అరే ఇతిసమ్బోధనం. అహమస్మాత్ - గార్హస్థ్యాత్స్థానాత్ - ఆశ్రమాదూర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి- భవామి. అతోహన్తానుమతిం ప్రార్థయామితే- తవ. కిం చాన్యత్ - తవానయా ద్వితీయయా భార్యయా కాత్యాయన్యాఽన్తం-విచ్ఛేదం కరవాణి పతిద్వారేణ. యువయోర్మయా సమ్బధ్యమానయోర్యస్సమ్బన్ధ ఆసీత్- తస్య సమ్బన్ధస్య విచ్ఛేదం కరవాణి. ద్రవ్యవిభాగం కృత్వా విత్తేన సంవిభజ్య యువాం గమిష్యామి. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధాభిధిత్సయావృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మేత్యేవేతి) కిమిత్యాత్మతత్త్వమేవం జ్ఞాతవ్యం - తత్రాహ (తదేవేతి) ఇత్థంసూత్రితస్యవిద్యావిషయస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానమేవ విషయః- తత్ర విద్యాసాధనం- సాఙ్ఖ్యాముక్తిరితి సమ్బన్ధః, ముక్తిశ్చ ఫలమిత్యేతే *తదాత్మానమిత్యాదినా దర్శితే ఇత్యాహ (ఇత్యుపన్యస్తస్యేతి) విద్యావిషయముక్తం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తమర్థాన్తరం స్మారయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) *అన్యోఽసావిత్యాద్యారభ్యావిద్యావిషయశ్చ సంసారరూప ఉపసంహృతః •త్రయమిత్యాదినేతిసమ్బన్ధః. సంసారమేవవికసప్తి (చాతుర్వర్ణ్యేతి) చాతుర్వర్ణ్యం చాతురాశ్రమ్యమితి ప్రవిభాగానినిమిత్తం యస్య పాఙ్క్తస్య కర్మణః- తస్య సాధ్యసాధనమిత్యేవమాత్మక ఇతి యావత్. తస్యానాదిత్వం దర్శయతి (బీజాఙ్కురవదితి) తమేవ త్రిధా సఙ్క్షిపతి (నామేతి) సచోత్కర్షాపకర్షాభ్యాం ద్విధాభిద్యతే- తత్రాద్యముదాహరతి (శాస్త్రీయ ఇతి) ఉత్కృష్టో హి సంసారస్స్వాత్మభావః శాస్త్రీయజ్ఞానలభ్య ఇత్యర్థః. ద్వితీయం కథయతి (అధోభావశ్చేతి) నికృష్టః సంసారః స్వాభావికజ్ఞానకర్మసాధ్య ఇత్యర్థః. కిమిత్యవిద్యావిషయో వ్యాఖ్యాతః- నహి స పురుషస్యోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ప్రత్యగాత్మైవ విషయః. తస్మిన్ యా బ్రహ్మేతి విద్యా- తస్యా ఇతి యావత్. తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థం కథయతి (చతుర్థేత్వితి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అస్యా ఇతి) కిమితి సన్న్యాసోఽభిధిత్స్యతే- కర్మణైవ విద్యాలాభాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) అవిద్యాయా విషయ ఏవ విషయో యస్యేతి విగ్రహః. తస్మాత్ సన్న్యాసోఽభిధిత్సిత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నను ప్రకృతం కర్మావిద్యావిషయమపి కిమిత్యాత్మజ్ఞానం తాదర్థ్యేనానుష్ఠీయమానం నోపనయతి- తత్రాహ (అన్యేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) పాఙ్క్తస్య కర్మణోఽన్యసాధనత్వమేవ కథమధిగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనుష్యేతి) •సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి విశేషితత్వం శ్రుతమేవ విశేషితత్వోక్తిద్వారా స్ఫుటీకృతమితి చకారేణ ద్యోత్యతే. నను బ్రహ్మవిద్యాస్వఫలే విహితం కర్మాపేక్షతే - శ్రౌతసాధనత్వాత్ - దర్శాదివత్. తథాచ సముచ్చయాన్న కర్మసన్న్యాససిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) కర్మణాం కామ్యత్వేఽపి బ్రహ్మవిదస్తాని కిం న స్యురిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిదశ్చేతి) ఇతశ్చ తస్య పుత్రాదిసాధనానుపపత్తిరిత్యాహ (యేషామితి) సముచ్చయపక్షమనుభాష్య శ్రుతివిరోధేన దూషయతి (కేచిత్త్వితి) శ్రుతివిరోధమేవ స్ఫారయతి (పుత్రాదీతి) అవిద్వద్విషయత్వం- శ్రుతం తత్ప్రకరణే తేషాముపదేశాదితి శేషః. కింప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యత ఆరభ్య యేషాం నోఽయమాత్మాఽయంలోక ఇతిచ విద్యావి

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ। యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౨

షయే శ్రుతమితి యోజనా. ఏష విభాగః శ్రుత్యుక్తత్వాత్ సముచ్చయవాదికర్తృశ్రుత ఇతి సమ్బన్ధః. న కేవలం శ్రుతివిరోధాదేవ సముచ్చయానిర్ద్ధిః కిం తు యుక్తివిరోధాచ్చేత్యాహ (సర్వేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థో న ఇహాసమ్బధ్యతే. స్మృతివిరోధాచ్చ సముచ్చయానిర్ద్ధిరిత్యాహ (వ్యాసేతి) తత్ర ప్రథమం పూర్వోక్తం యుక్తివిరోధం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ప్రతికూలవర్తనం నివర్త్యనివర్తకభావః. సమ్ప్రతి స్మృతివిరోధం స్మారయతి (యదిదమితి) ప్రసిద్ధం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజ చేతి యదిదముపలభ్యతే, వివేకినం ప్రతి చ త్యజేతి,- తత్రకాంగలిమిత్యాదిః శిష్యస్య వ్యాసం ప్రతి ప్రశ్నః. తస్య బీజమాహ (ఏతావితి) విద్యాకర్మాఖ్యావుపాయావపరస్పరవిరుద్ధత్వేన వర్తేతే - సాభిమానత్వనిరభిమానత్వాదిపురస్కారేణ ప్రతికూల్యాత్. అత స్సముచ్చయానుపపత్తేఃయథోక్తస్య ప్రశ్నస్యావకాశత్వమిత్యర్థః. ఇత్యేవం పృష్టస్య- భగవతో వ్యాసస్యేతి శేషః. విరోధః - జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయస్యేతి వక్తవ్యం. సముచ్చయానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) కథం తర్హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనమితి- తత్రాహ (సర్వవిరోధాదితి) సర్వస్య- క్రియాకారకఫలభేదాత్మకస్య ద్వైతేన్ద్రజాలస్య బ్రహ్మవిద్యయా విరోధాదితి యావత్. ఏకాకినీ బ్రహ్మవిద్యా ముక్తిహేతురిత్యుక్తే ఫలితమాహ (ఇతిహారివ్రాజ్యమితి) న కేవలం సన్న్యాసస్య శ్రవణాదిపోష్యత్వాదృష్టద్వారేణ విద్యాపరిపాకాఙ్గత్వం శ్రుత్యాదివశాదవగమ్యతే - కిం తు లిఙ్గాదపీత్యాహ (ఏతావదేవేతి) తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (షష్ఠసమాప్తావితి) ఏతచ్చోభయత్ర సమ్బధ్యతే. యదికర్మసహితం జ్ఞానం ముక్తిహేతుః- తదా కిమితి కర్మిణః సతో యాజ్ఞవల్క్యస్య పారివ్రాజ్యముచ్యతే. తస్మాత్తత్త్యాగస్తదఙ్గత్వేన విధిత్సిత ఇత్యర్థః. తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (మైత్రేయ్యై చేతి) న హి మైత్రేయ్యా భర్తృరిత్యక్తకర్మణి స్వయం కర్మాధికారోఽస్తి- పతిద్వారమన్తరేణ భార్యాయాః స్వతదనధికారాత్. తథా చ కర్మశూన్యాయా ముక్తిసాధనత్వేన విద్యోపదేశాత్ కర్మత్యాగస్తదఙ్గత్వేన ధ్వనిత ఇత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (వి త్తేతి) ※కిమహం తేన కుర్యామితి నిన్ద్యతే- అతశ్చ తత్సాధ్యం కర్మ జ్ఞానసహాయత్వేన ముక్తౌ నోపకరోతీత్యర్థః. తదేవ నిర్వృణోతి (యదిహీతి) తన్నిన్దావచనమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన వి త్తముచ్యతే. త్వత్పక్షే వా కథం నిన్దావచనమితి- తత్రాహ (యదిత్వితి) బ్రాహ్మణోఽహం క్షత్రియోఽహమిత్యభిమానస్య కర్మానుష్ఠాననిమిత్తస్య నివృత్త్యా సర్వమిదమాత్మైవేతి ప్రత్యయే శ్రుతే స్తాత్పర్యదర్శనాద్విద్యాఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇత్యాహ (కర్మాధికారేతి) న స్వజాగ్రతి విధౌ కర్మానుష్ఠానమయుక్తమపహర్తుమిత్యత ఆహ (నహీతి) న స్వవర్ణాశ్రమాభిమానవతః సన్న్యాసోపిష్యతే-న కథం తదభావే-తత్రాహ (యస్యైవేతి) (అథ ప్రాప్తశ్చేతి) అవధారణార్థశ్చకారః. ప్రత్యగాత్మజ్ఞానవతో వైధసన్న్యాసాభ్యుపగమాదవిరోధ ఇతి భావః. ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం సన్న్యాసస్య శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధం చేత్ - కిమర్థమియమాఖ్యాయికా ప్రణీయతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) విధ్యపేక్షితార్థవాదసిద్ధ్యర్థమాఖ్యాయికేతి భావః. భార్యామామన్త్ర్య కిం కృతవానితి- తదాహ (ఉద్యాస్యన్నితి) వై శబ్దోఽవధారణార్థః. ఆశ్రమాన్తరం యాస్యన్నేవాహమస్మీతి సమ్బన్ధః. యథో క్తైచ్ఛాన న్తరం భార్యాయాః కర్తవ్యం దర్శయతి (అత ఇతి) సతి భార్యాదౌ సన్న్యాసస్య తదనుజ్ఞాపూర్వకత్వనియమాదితి భావః. కర్తవ్యాన్తరం కథయతి (కిం చేతి) ఆవయోర్విచ్ఛేదః స్వాభావికోఽస్తి- కిం తత్ర కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పతిద్వారేణేతి) త్వయి ప్రవ్రజితే స్వయమేవావయోర్విచ్ఛేదో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవ్యేతి) విత్తేన స్త్రీస్వాతన్త్ర్యమితి భావః. ౧

ఠం.— అమృతత్వప్రాప్త్యుపాయత్వసర్వజగత్కారణత్వసర్వాత్మత్వాదికల్యాణగుణ ప్రతిపిపాదయిషయా చతుర్థం బ్రాహ్మణమిదమారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) యాజ్ఞవల్క్యస్య మునేర్ద్వే భార్యే స్తః- మైత్రేయీ కాత్యాయనీ చేతి. మిత్రాయా అపత్యం మైత్రేయీ. తాం మైత్రేయీమామన్త్ర్య హ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి) అరే- మైత్రేయి. అహమస్మాత్ స్థానాత్ - గార్హస్థ్యలక్షణాదాశ్రమాత్ ఉద్యాస్యన్నస్మి - ఊర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి. హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. తే- తవ అనయా కాత్యాయన్యా సహ అన్తం - నిశ్చయం. యువయోః కలహాశాన్తయే ద్రవ్యవిభాగనిర్ణయం కరవాణీత్యువాచేత్యన్వయః. ౧

శం.— సా- ఏవముక్తా హ ఉవాచ. యత్- యది. ను ఇతి వితర్కే. మే- మమ ఇయం పృథివీ భగోః - భగవన్ సర్వా - సాగరపరిక్షిప్తా విత్తేన- ధనేన పూర్ణా స్యాత్. కథం- న కథం చనేతి శేషోఽర్థః. ప్రశ్నార్థో వా. తేన - పృథివీపూర్ణవిత్తసాధ్యేన కర్మణాగ్నిహోత్రాదినాఽమృతా కిం స్యామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ప్రత్యువాచ యాజ్ఞవల్క్యః. కథమితి. యది తే పాఠం- అనుమోదనం నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. ప్రశ్నశ్చేత్- ప్రతివచనార్థం. నైవ స్యా అమృతా. కిం తర్హి. యథైవలోకే ఉపకరణవతాం- సాధనవతాం జీవితం సుఖోపాయభోగసమ్పన్నం- తథైవ- తద్వదేవ తవ జీవితం స్యాత్. అమృతత్వస్య తు నాశా మనసాప్యస్తి విత్తేన- విత్తసాధ్యేన కర్మణేతి. ౨

ఆ.— మైత్రేయీ మోక్షమేవాపేక్షమాణా భర్తారం ప్రత్యానుకూల్యమాత్మనో దర్శయతి (సైవమితి) కర్మసాధ్యస్య గృహప్రాసాదాదివన్నిత్యత్వానుపపత్తిరాక్షేపనిదానం. కథంశబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వపక్షే వాక్యం యోజయతి (తేనేతి) కథం తేనేత్యత్ర కథంశబ్దేన ※ కిమహం

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవా న్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౩

‡ స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వ వ్యాఖ్యాస్యా మి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౪

తేనేత్యత్ర కింశబ్దముపాదాయ వాక్యం యోజనీయం-విత్తసాధ్యస్య కర్మణోఽమృతత్వసాధనత్వమత్రాసిద్ధాంతత్ప్రకార ప్రశ్నస్యానవకాశత్వాదిత్య ర్థః. మునిరపి భార్యాహృదయాభిజ్ఞః సన్నుక్తస్య న్యాక్షేపం ప్రశ్నంచ ప్రతివదతీత్యాహ (ప్రత్యువాచేతి) విత్తేన మమామృతత్వాభావే తదకించిత్క రమదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) ౨

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీతి) సా మైత్రేయీ తం మునిం ప్రత్యాహేత్యర్థః. కిమితి. (యన్ను మ ఇయం భగోస్సర్వా పృథి వీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితీతి) హే భగోః- * సమ్బుద్ధౌ విభాషా భవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి ఓత్వం. రుత్వం. విసర్గశ్చ. హే భగవన్. సర్వాపీయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా యత్- యది మే - మమ స్యాత్- వశంవదా స్యాదిత్యర్థః. తదా తేన- విత్తేన కథం - కథఞ్చిదప్యమృతా స్యాం ను- సంసారాన్ముక్తా స్యాం కిమిత్యర్థః. ను ఇతి ప్రశ్నే. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది) సః యాజ్ఞవల్క్యో నేత్యువాచ హ-విత్తేన త్వం సంసారాన్ముక్తా న స్యాః ఇతి హ- నిశ్చితమాహేత్యర్థః. తర్హి విత్తేన కిం స్యాదిత్యత్రాహ (యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితం స్యాదితి) ఉపక రణవతాం- భోగసాధనవతాం జీవితం - సుఖజీవనం యథా సిధ్యతి - తథైవ తే భోగోపకరణవిత్తవత్యాః జీవితం సుఖేన జీవనం పరం లభ్యత ఇత్యర్థః. య థా విత్తేనైహికసుఖం లభ్యతే - తథా మోక్షసుఖమపి కిం న లభ్యత ఇతి పృచ్ఛన్తీం పునః ప్రత్యాహ (అమృతత్వస్య త్వితి) తు శబ్దో మోక్షస్య * నాన్యః పన్థా ఇత్యాది శ్రుతిసిద్ధం జ్ఞానైకసాధ్యత్వమాహ. అమృతత్వస్య - మోక్షస్య విత్తేన సాధనేన ప్రాప్యత్వాశాపి నాస్తీత్యర్థః. మోక్షస్య విత్తప్రాప్యత్వసం భావనాపి నాస్తీతి యావత్. ౨

శం.— సా హోవాచ మైత్రేయీ- ఏవముక్తా ప్రత్యువాచ మైత్రేయీ. యద్యేవం-యేనాహం నామృతా స్యాం- కిమహం తేన - వి త్తేన కుర్యాం. యదేవ భగవాన్ కేవలమమృతత్వసాధనం వేద- తదేవామృతత్వసాధనం మే- మహ్యం బ్రూహి. ౩

ఆ.— విత్తస్యామృతత్వసాధనత్వాభావమధిగమ్య తస్మిన్నాస్థాం త్యక్త్వా ముక్తిసాధనమేవాత్మజ్ఞానమాత్మాకఙ్క్షం దాతుం పతిం నియుఙ్క్తేనా బ్రూతే (సా హేతి) ౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి) సా మై త్రేయీ ప్రత్యువాచ హ. అహో స్త్రియా విత్తత్యాగేన మోక్షసాధనాపేక్షేతి భావః. కిమితి. మమామృతత్వప్రాప్త్యనుపాయభూతేన విత్తేనాహం కిం కరిష్యామీతి. తర్హి కిం తవాపేక్షితం- తత్రాహ (యదేవేతి) భగవాన్యదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయం వేద- తదేవ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౩

శం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏవం విత్తసాధ్యేఽమృతత్వసాధనే ప్రత్యాఖ్యాతే యాజ్ఞవల్క్యః స్వాభిప్రాయసమ్పత్తౌ తుష్ట ఆహ- స హోవాచ. ప్రియా- ఇష్టా. బతేత్యనుకమ్ప్యాహ. అరే- మైత్రేయి. నః- అస్మాకం పూర్వమపి ప్రియా సతీ - భవతీ ఇదానీం ప్రియ మేవ- చిత్తానుకూలం భాషసే. ఏహి. ఆస్స్వ- ఉపవిశ. వ్యాఖ్యాస్యామి - యత్తే - తవేష్టమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం కథయిష్యామి. వ్యాచక్షాణ స్య తు మే- మమ వ్యాఖ్యానం కుర్వతో నిదిధ్యాసస్వ- వాక్యాన్యర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛేతి. ౪

ఆ.— భార్యాపేక్షితం మోక్షోపాయం వివక్షుస్తామాదౌ స్తౌతి (స హేత్యాదినా) విత్తేన సాధ్యం- కర్మ. తస్మిన్నమృతత్వసాధనే శఙ్కి తే * కిమహం తేన కుర్యామితి భార్యయాపి ప్రత్యాఖ్యాతే సతీతి యావత్. స్వాభిప్రాయో నకర్మ ముక్తిహేతురితి - తస్య భార్యాద్వారాపి సమ్పత్తౌ స త్యామిత్యర్థః. ౪

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నస్సతీ ప్రియం భాషస ఇత్యాది) ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తాం ప్రత్యువా చ. కిమితీత్యత్రాహ (ప్రియేతి) బతేత్యనుకమ్పాయాం. అరే మైత్రేయి. త్వం సతీ- సాధ్వీ చ సతీ, నః- అస్మాకం ప్రియా - అనుకూలా చ స తీ, ప్రియం- మనోఽనుకూలం వాక్యం భాషసే. ఇతి తాం ప్రశస్యాత్యాదరేణాహ (ఏహ్యాస్స్వేతి) ఏహి-ఇహ ఆగచ్ఛ. ఆస్స్వ- మత్సమీపే ఉపవి శ. ఇతి సభక్తిసాధ్వసాం తాం సమీపోపవేశనేఽనుజ్ఞాయాహ (వ్యాఖ్యాస్యామీతి) తే- అమృతత్వోపాయం తవాపేక్షితం వ్యాఖ్యాస్యామి- వ క్ష్యామి. కింతు వ్యాచక్షాణస్య- వ్యాఖ్యానం కుర్వతో మే- మమ వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ- అర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛ. యద్వా - వ్యాచక్షాణస్య తు మే ముఖం నిదిధ్యాసస్వ- నిధ్యానం-అవలోకనం. అవలోకితుమిచ్ఛ. అవలోకయేతి యావత్. ఇతిశబ్దో వాక్యావసానే. ఏవముక్తా మైత్రేయీ సావధానా సతీ స్వస్య శ్రవణావధానం జ్ఞాపయితుమాహ (బ్రవీతు మే భగవానితీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౪

---

‡ నిదిధ్యాసస్వేతి బ్రవీతు మే భగవానితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— §సహోవాచనవాఅరేపత్యుఃకామాయపతిఃప్రియోభవత్యాత్మనస్తుకామాయపతిఃప్రియోభవతినవాఅరేజాయాయైకామాయజాయాప్రియాభవత్యాత్మనస్తుకామాయజాయాప్రియాభవతి । నవాఅరేపుత్రాణాంకామాయపుత్రాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయపుత్రాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేవిత్తస్యకామాయవిత్తంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయవిత్తంప్రియంభవతి। నవాఅరేబ్రహ్మణఃకామాయబ్రహ్మప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయబ్రహ్మప్రియంభవతి। నవాఅరేక్షత్రస్యకామాయక్షత్రంప్రియం భవత్యాత్మనస్తుకామాయక్షత్రంప్రియంభవతినవాఅరే లోకానాంకామాయలోకాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయలోకాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేదేవానాంకామాయదేవాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయదేవాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేభూతానాంకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్తి। నవాఅరేసర్వస్యకామాయసర్వంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయ సర్వంప్రియంభవత్యాత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యోమైత్రేయ్యాత్మనోవాఅరేదర్శనేనశ్రవణేనమత్యావిజ్ఞానేనేదꣳసర్వంవిదితం॥ ౫

శం.— సహోవాచ - అమృతత్వసాధనంవైరాగ్యముపదిదిక్షుః. జాయాపతిపుత్రాదిభ్యోవిరాగముత్పాదయతితత్సన్యాసాయ. (నవై) వైశబ్దఃప్రసిద్ధస్మరణార్థః. ప్రసిద్ధమేవతల్లోకే. పత్యుః- భర్తుఃకామాయ - ప్రయోజనాయజాయాయాఃపతిఃప్రియోనభవతి. కింతర్హి. ఆత్మనస్తుకామాయ- ప్రయోజనాయైవభార్యాయాఃపతిఃప్రియోభవతి. తథా (నవాఅరేజాయాయైఇత్యాది) సమానమన్యత్. నవాఅరేపుత్రాణాం. నవాఅరేవిత్తస్య. నవాఅరేబ్రహ్మణః. నవాఅరేక్షత్రస్య. నవాఅరేలోకానాం. నవాఅరేదేవానాం. నవాఅరేభూతానాం. నవాఅరేసర్వస్య. పూర్వంపూర్వంయథాసన్నప్రీతిసాధనేవచనంతత్రతత్రేష్టతరత్వాద్వైరాగ్యస్య. సర్వగ్రహణముక్తానుక్తార్థం. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధమేతత్- ఆత్మైవప్రియః-నాన్యత్. తదేతత్ప్రేయఃపుత్రాదిత్యుపన్యస్తం- తస్యైతద్వృత్తిస్థానీయంప్రపఞ్చితం. తస్మాదాత్మప్రీతిసాధనత్వాద్గౌణీఅన్యత్రప్రీతిః- ఆత్మన్యేవముఖ్యా. తస్మాదాత్మావాఅరేద్రష్టవ్యః- దర్శనార్హః. దర్శనవిషయమాపాదయితవ్యః. శ్రోతవ్యః- పూర్వమాచార్యతఃఆగమతశ్చ. పశ్చాన్మన్తవ్యః- తర్కతః. తతోనిదిధ్యాసితవ్యః - నిశ్చయేనధ్యాతవ్యః. ఏవంహ్యసౌదృష్టోభవతిశ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాధనైర్నిర్వర్తితైః. యదైకత్వమేతాన్యుపగతాని- తదాసమ్యగ్దర్శనంబ్రహ్మైకత్వవిషయంప్రసీదతి- నాన్యథాశ్రవణమాత్రేణ. యద్బ్రహ్మక్షత్రాదికర్మనిమిత్తంవర్ణాశ్రమాదిలక్షణమాత్మన్యవిద్యయాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయంక్రియాకారకఫలాత్మకమవిద్యాప్రత్యయవిషయంరజ్జ్వామివసర్పప్రత్యయః- తదుపమర్దార్థమాహ- ఆత్మనిఖల్వరే- మైత్రేయి. దృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతఇదంసర్వంవిదితంభవతి. ౫

ఆ.— అమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానంవివక్షితంచేత్- *ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇత్యాదివక్తవ్యం - కిమితినవాఅరేపత్యురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) ఉవాచ- జాయాదీనామాత్మార్థత్వేనప్రియత్వం, ఆత్మనస్త్వనౌపాధికప్రియత్వేనపరమానన్దత్వం, మితిశేషః. ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (నవాఇతి) కింతన్నిపాతేనస్మార్యతే- తదాహ (ప్రసిద్ధమితి) యథోక్తేక్రమేనియామకమాహ (పూర్వంపూర్వమితి) యద్యదాసన్నంప్రీతిసాధనం- తత్తదనతిక్రమ్యతస్మిన్విషయేపూర్వంపూర్వంవచనమితియోజనా. తత్రహేతుమాహ (తత్రేతి) నవాఅరేసర్వస్యేత్యయుక్తం-పత్యాదీనాముక్తత్వాదంశేనపునరుక్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగ్రహణమితి) ఉక్తవదనుక్తానామపిగ్రహణంకర్తవ్యం- నచసర్వేవిశేషతోగృహీతుంశక్యన్తే - తేనసామాన్యార్థంసర్వపదమిత్యర్థః. సర్వపర్యాయేషుసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్వత్రప్రియేప్రియత్వమాత్మనఆఖ్యాతం- తదేవాత్రాపికథ్యతేచేత్పునరుక్తిస్స్యాత్- తత్రాహ (తదేతదితి) అథోపన్యాసవివరణాభ్యాంప్రీతిరాత్మన్యేవేత్యయుక్తం- పుత్రాదావపితద్దర్శనాత్. అతఆహ (తస్మాదితి) ఆత్మనోనిరతిశయప్రీత్యాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వమభిధాయోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (తస్మాదిత్యాదినా) కథంపునరిదందర్శనముత్పద్యతే- తత్రాహ (శ్రోతవ్యఇతి) శ్రవణాదీనామన్యతమేనాత్మజ్ఞానలాభాత్కిమితిసర్వేషామధ్యయనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంహీతి) విధ్యనుసారిత్వమేనంశబ్దార్థః. శ్రుతత్వావిశేషాద్వికల్పాపేక్షాభావాచ్చసమస్తైర్వైరేవాత్మజ్ఞానంజాయతేచేత్- తేషాంసమప్రధానత్వమాగ్నేయాదివదాపతేదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) శ్రవణస్యప్రమాణవిచారత్వేనప్రధానత్వాదఙ్గిత్వం- మనననిదిధ్యాసనయోస్తుతత్కార్యప్రతిబన్ధప్రధ్వంసిత్వాదఙ్గత్వమిత్యఙ్గాఙ్గిభావేనయదాశ్రవణాదీన్యసకృత్తదనుష్ఠానేనసముచ్చితాని- తదాసామగ్రీపౌష్కల్యాత్తత్త్వజ్ఞానంఫలశిరస్కంసిధ్యతి. మననాద్యభావేశ్రవణమాత్రేణనైవతదుపపద్యతే -- మననాదినాప్రతిబన్ధాప్రధ్వంసేవాక్యస్యఫలవజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాదిత్యర్థః. పరామృష్టవాక్యతాత్పర్యమాహ (యదిత్యాదినా) కర్మనిమిత్తంబ్రహ్మక్షత్రాది. తదేవవర్ణాశ్రమావస్థాదిరూపం, ఆత్మన్యవిద్యయారోపితస్యప్రత్యయః- మిథ్యాజ్ఞానం. తస్యవిషయతయాస్థితం, క్రియాద్యాత్మకం. తదుపమర్దనార్థమాహేతిసమ్బన్ధః. అవిద్యాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయమిత్యేతదేవవ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాజనితప్రత్యయవిషయత్వేదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామితి) ౫

§ సర్వంవిదితంభవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౨౦.— ఏవముపసన్నాయై మైత్రేయ్యై యాజ్ఞవల్క్యో మోక్షోపాయం బ్రహ్మోపాసన ముపదేష్టుమారభత ఇత్యాహ (స హోవాచ నవా అరే) ఇతి. (నవా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి ఆత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యాది) అత్రామృతత్వార్థిన్యై మైత్రేయ్యై అమృతత్వ సాధనదర్శనవిషయతయా ఆత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేత్యవశ్యమభ్యుపేయః- * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి । నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇతి తస్యైవ పరమాత్మదర్శనస్య మోక్షసాధనత్వావగమాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా తస్యాత్మనస్సర్వాత్మత్వకథనాత్, * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేనేత్యాదినా తజ్జ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యావేదనేన సర్వోపాదానత్వప్రతిపాదనా, చ్చాన్తిమే ప్రకరణే ద్రష్టవ్యతయా ఉపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేతి సిద్ధం. అతః తదుపపాదకస్యాస్య సన్దర్భస్య యథా పరమాత్మపరత్వం స్యాత్ - తథాఽర్థో వర్ణనీయ ఇతి చ సిద్ధం. అతోఽస్య వాక్యస్యాయమర్థః- నవా ఇత్యత్ర వైశబ్దోఽవధారణే. నైవేత్యర్థః. పత్యుః కామాయ- కామః- సఙ్కల్పః. కామాయ-సఙ్కల్పాయ. సఙ్కల్పం సఫలీకర్తుమిత్యర్థః. * క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. తథా చ అరే- హే మైత్రేయి. పత్యుః ప్రియత్వం అహమస్యాః ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయ నైవ భవతీతి నవా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యస్యార్థః. జాయాం ప్రతి పత్యుః ప్రియత్వం పతిసఙ్కల్పాయత్తం న భవతీతి యావత్. వేదాధ్యయనం సఫలీకర్తుం యజ్ఞ ఇత్యుక్తే వేదాధ్యయనస్య యజ్ఞః ఫలమితి హి సిద్ధ్యతి- ఏవం సఙ్కల్పసాఫల్యాయ ప్రియత్వమిత్యుక్తే సఙ్కల్పాయత్తం ప్రియత్వమితి హి సిద్ధ్యతి. తతశ్చాహమస్యా జాయాయాః ప్రియస్స్యామితి పతిస్సఙ్కల్పయన్నపి న సతతమస్యాః ప్రియో భవతి- కిం త్వాత్మనః కామాయ పతిః పత్న్యాః ప్రియో భవతి. పత్యుః ప్రియత్వమాత్మనః కామాయ పరమాత్మనస్సఙ్కల్పాత్ పతిః పత్న్యాః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య పరమాత్మని ముఖ్యవృత్తత్వాదత్రాప్యాత్మేతి పరమాత్మైవోచ్యతే- ప్రకరణానైరూప్యాచ్చ. తతశ్చ పరమాత్మా యోయస్య ప్రియో భవత్వితి తత్సఙ్కల్పానుగుణం సఙ్కల్పయతి-స తస్య ప్రియో భవతీతి వాక్యార్థః. అత్రాపి కామాయేత్యత్రాపి పూర్వవచ్చతుర్థీ ఏవముత్తరత్రాపి వాక్యానామర్థో ద్రష్టవ్యః. బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః. క్షత్రం- క్షత్రియ ఇత్యర్థః. లోకాః- స్వర్గాద్యా ఇత్యర్థః. దేవాః-ఉపాస్యా దేవతా ఇత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి) తస్మాత్పతిజాయాదీనాం ప్రియత్వం యత్సఙ్కల్పాయత్తం - తస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాయ పరమాత్మా ద్రష్టవ్యః. స హి పరమాత్మా దర్శనేన ప్రసన్నస్సన్ తద్దర్శనరూప బ్రహ్మనిద్ధ్యైవ పతిజాయాదిమత తత్ప్రీతినియతప్రియత్వాపాదకపుణ్యాపుణ్యాత్మకభగవత్సఙ్కల్పోపరమే కర్మప్రతిబన్ధనివృత్తేస్స్వోపాసకాయ నిరఙ్కుశస్వాతన్త్ర్యేణ సర్వేషామపి వస్తూనాం పతిజాయాదివత్తతోఽధికం వా ప్రియత్వమాపాదయితుం శక్నోతి. మోక్షదశాయామానుకూల్యప్రాతికూల్యవిభాగవిరహితం సర్వశరీరకం సవిభూతికం బ్రహ్మానన్దరూపం తత్ప్రసాదాదేవ తదుపాసకోఽనుభవతీతి తత్ప్రసాదసిద్ధ్యర్థం స ఏవ పరమాత్మోపాస్య ఇతి ఫలితోఽర్థః. * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి శ్రవణాదితి భావః. అత్ర స్వాధ్యాయస్యార్థపరత్వేన అధీతవేదః పురుషః ప్రయోజనవదర్థదర్శనాత్తన్నిర్ణయాయ స్వయమేవ గురుముఖాన్న్యాయయుక్తార్థగ్రహణలక్షణ శ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాచ్ఛ్రోతవ్య ఇత్యనువాదః. స్వాత్మన్యేవ మేవేతి యుక్తిభిర్జ్ఞాతార్థప్రతిష్ఠాపనలక్షణమననస్య శ్రవణప్రతిష్ఠార్థతయా ప్రాప్తత్వాన్మన్తవ్య ఇతి చానువాదః. అతోఽనవరతభావనారూపం ధ్యానమేవ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి విధీయతే. ఉపాయదశా ప్రభృతి భగవద్ధ్యానస్యానుకూలత్వసూచనాయ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి సన్నపదేన నిర్దేశః. అత్ర * స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి ధ్యానస్యైవ మోక్షం ప్రత్యవ్యవహితహేతుత్వశ్రవణాత్ * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర ఇతి దర్శనస్యాపి మోక్షావ్యవహితకారణత్వశ్రవణాత్ ఉభయోరేకార్థత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, చాక్షుషజ్ఞానవాచితయా దృశిధాతోశ్చాక్షుషజ్ఞానస్య చ * న చక్షుషా గృహ్యత ఇత్యచాక్షుషజ్ఞానవేద్యే బ్రహ్మణి విధాతుమసమ్భవాత్, ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శనశబ్దేన ఉపచారాత్ దర్శనసమానాకారమితి విశదతమజ్ఞాన మభిధీయతే. తతశ్చ ద్రష్టవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాభ్యాం దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టం ధ్యానం విధీయతే- * ఆగ్నేయం వృణీతే ఏకం వృణీతే ద్వౌ వృణీతే త్రీన్వృణీతే న చతురో వృణీతే న పఞ్చాతి వృణీత ఇత్యత్రాగ్నేయం వృణీతే త్రీన్వృణీత ఇత్యాభ్యాం త్రిత్వవిశిష్టాగ్నేయవరణవిధానవదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం విహితస్య దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టవిశదతమ నిధ్యానస్య కిం ఫలమిత్యత్రాహ (మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదితం భవతి) అత్ర వాక్యే విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి స్థానప్రమాణాత్. వైశబ్దోఽవధారణే. తథా చ తస్మిన్ పరాత్మని శ్రవణమననాభ్యాం దర్శనసమానాకారధ్యానవిషయీకృతే సత్యేవ తత్ప్రసాదాదిదం సర్వం విదితం భవతి- అనుకూలత్వేన విదితం భవతి. సర్వం ప్రియం భవతీతి యావత్. ఆత్మనో దర్శనాత్మకవిజ్ఞానేనైవ సవిభూతికనిరతిశయ ప్రియబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతి- నాన్యేన విత్తాదినేతి వాక్యార్థః. యద్వా - నిదిధ్యాసితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జగత్కారణత్వే సత్యేవ ధ్యేయత్వసిద్ధిస్స్యాత్ - * కారణం తు ధ్యేయ ఇత్యవధారణాత్. అతస్తస్య జగత్కారణత్వం లక్షణమాహ (ఆత్మనో వా ఇత్యాదినా) ఉపాదానోపాదేయయోరభేదాత్తస్మిన్నాత్మని జ్ఞాతే సర్వం విదితం భవతీత్యర్థః. శ్రవణమతివిజ్ఞానదర్శనాని జ్ఞానావస్థావిశేషాః. అత్ర సర్వమిదమితి శబ్దౌ స్థూలావస్థచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరౌ- సర్వశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ చరాచరవ్యపాశ్రయసకలశబ్దవాచ్యత్వస్య * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాదిత్యత్ర సమర్థితత్వాత్. ఆత్మశబ్దోఽపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరః - తస్య శరీరప్రతిసమ్బన్ధినిరూఢత్వాత్, తత్సామర్థ్యాత్సూక్ష్మచిదచితోశ్శరీరత్వేన ప్రవేశాత్,. అతస్తయోరాత్మసర్వపదార్థయోరభేదాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతమిత్యుపపద్యతే. అనేన జగదుపాదానత్వముక్తం భవతి. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్త్వా సర్వోపాదానత్వకథనాత్ జగత్కారణత్వం సకలపరవిద్యానుయాయిత్యుక్తం భవతీతి వదన్తి. ౫

———

ఉ.—— బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమాని భూతానీదగ్ం సర్వం యదయమాత్మా॥ ౬

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౭

శం.—— ననుకథమన్యస్మిన్విదితేఽన్యద్విదితం భవతి. నైష దోషః-న హ్యాత్మవ్యతిరేకేణాన్యత్కిఞ్చిదస్తి. యద్యస్తి-న తద్విదితం స్యాత్. న త్వస్తి- ఆత్మైవ తు సర్వం. తస్మాత్సర్వమాత్మని విదితే విదితం స్యాత్. కథం పునరాత్మైవ సర్వమితి. ఏతచ్ఛ్రావయతి - బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిస్తం పురుషం పరాదాత్ - పరాదధ్యాత్. పరాకుర్యాత్. కం. యోఽన్యత్రాత్మనః- ఆత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ. ఆత్మైవ న భవతీయం బ్రాహ్మణజాతిరితి తాం యో వేద- తం పరాదధ్యాత్సా బ్రాహ్మణజాతిరనాత్మస్వరూపేణ మాం పశ్యతీతి- పరమాత్మా హి సర్వేషామాత్మా. తథా- క్షత్రం- క్షత్రియజాతిః. తథా- లోకాః దేవాః భూతాని సర్వమిదం బ్రహ్మేతి. యాన్యనుక్రాన్తాని యాన్యనుక్రాన్తాని- సర్వాణ్యాత్మైవ- యదయమాత్మా- యోఽయమాత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనో జాయతే, ఆత్మన్యేవ లీయతే, ఆత్మమయం చ స్థితికాలే,- ఆత్మవ్యతిరేకేణాగ్రహణాదాత్మైవ సర్వం. ౬

ఆ.—— ఆత్మని విదితే సర్వం విదితమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) దృష్టవిరోధం నిరాచష్టే (నైష దోష ఇతి) ఆత్మని జ్ఞాతే జ్ఞాతమేవ సర్వం తతోఽర్థాన్తరస్యాభావాదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (యదీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముదాహృత్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) పురుషం విశేషతో జ్ఞాతుం ప్రశ్నముపన్యస్య ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (కమిత్యాదినా) పరాకరణే పురుషస్యాపరాధిత్వం దర్శయతి (అనాత్మేతి) పరమాత్మాతిరేకేణ దృశ్యమానామపి బ్రాహ్మణజాతిం స్వస్వరూపేణ పశ్యన్కథమపరాధీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఇదం బ్రహ్మేత్యుత్తరవాక్యానువాదః. తస్య వ్యాఖ్యానం (యాన్యనుక్రాన్తానీత్యాది) ఆత్మైవ సర్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్థితికాలేఽపీతి- తస్మాదాత్మైవ సర్వం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాదితి యోజనా. ౬

రం.—— ననుకథమాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ - జగతస్తద్భిన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్య సర్వాత్మత్వమేవాహ (బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేదేత్యాదినా) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణవర్గః. క్షత్రాదిసహపాఠాత్. యస్త్వధికారీ బ్రాహ్మణవర్గం ఆత్మనోఽన్యత్ర- పరమాత్మనోఽన్యత్ర స్థితం. న తు పరమాత్మని స్థితం. అపర బ్రహ్మాత్మకం. స్వనిష్ఠం వేద- జానీయాత్. తం బ్రహ్మ స బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ పరాదాత్ - పరాకుర్యాత్. అభిభవేత్. ఆత్మనోఽన్యత్వేన- అబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగతో బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ తం తథావగన్తారం సంసారయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అతస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమేవ స్వరూపమిత్యుక్తం భవతి- అబ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపత్తేస్సంసారహేతుత్వోక్త్యా మిథ్యాజ్ఞానత్వసిద్ధేరితి ద్రష్టవ్యం. క్షత్రం- క్షత్రియవర్గః. లోకాః- భూస్స్వర్గాదిలోకాః. దేవాః- ఆరాధ్యాస్తత్తల్లోకప్రాపకా దేవతాః. భూతాని - అచిత్సంసృష్టచేతనవర్గః. ఇతరత్స్పష్టార్థం. ననూక్తరీత్యా సర్వస్య బ్రహ్మధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేఽపి బ్రహ్మాత్మకస్య శరీరభూతస్య జగతశ్శరీరిభూతబ్రహ్మాపేక్షయా భిన్నత్వేన తథావిధబ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానాసంభవాత్ తస్మిన్విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితమితి నిర్దేశో నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య సర్వస్యాపి తచ్ఛరీరత్వేన శరీరవాచినాం చ శబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వాత్ ఇదం సర్వమితి శబ్దాభ్యామన్యైరపి శబ్దైస్తత్తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి సర్వశరీరిణి బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తచ్ఛరీరభూతతయా తదన్తర్గతం చ సర్వమిదం జ్ఞాతం భవత్యేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిత్యాది) అయమాత్మేతి యదుక్తం బ్రహ్మ- తదేవ బ్రహ్మ క్షత్రలోకదేవాదిసర్వరూపం సర్వశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మని విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితం భవతి - ఏతత్సర్వశరీరకం బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యర్థ ఉపపద్యత ఇతి భావః. ౬

———

శం.—— కథం పునరిదానీమిదం సర్వమాత్మైవేతి గృహీతుం శక్యతే. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేతి గమ్యతే. తత్ర దృష్టాన్త ఉచ్యతే. యత్స్వరూపవ్యతిరేకేణాగ్రహణం యస్య- తస్య తదాత్మత్వమేవ లోకే దృష్టం. స యథా- స ఇతి దృష్టాన్తో లోకే యథా. దున్దుభేః- భేర్యాదేర్హన్యమానస్య- తాడ్యమానస్య దణ్డాదినా న బాహ్యాన్ శబ్దాన్ - బహిర్భూతాన్ శబ్దవిశేషాన్. దున్దుభిశబ్దసామాన్యాన్నిష్కృష్టాన్దున్దుభిశబ్దవిశేషాన్న శక్నుయాద్గ్రహణాయ- గృహీతుం. దున్దుభేస్తు గ్రహణేన- శబ్దసామాన్యవిశేషత్వేన దున్దుభిశబ్దా ఏత ఇతి శబ్దవిశేషా గృహీతా భవన్తి- దున్దుభిశబ్దసామాన్యవ్యతిరేకేణాభావాత్తేషాం. దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- దున్దుభేరాహననం- ఆఘాతః. దున్దుభ్యాఘాతవిశిష్టస్య శబ్దసామాన్యస్య గ్రహణేన తద్గతా విశేషా గృహీతా భవన్తి- న తు త ఏవ నిర్భిద్య గృహీతుం శక్యన్తే- విశేషరూపేణాభావాత్తేషాం. తథా ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ స్వప్నజాగరితయోర్న కశ్చిద్వస్తువిశేషో గృహ్యతే- తస్మాత్ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావో యుక్తస్తేషాం. ౭

ఆ.—— స్థిత్యవస్థాయాం సర్వస్యాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాతుమశక్యం- జ్ఞాపకాభావాదిత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) ఘటః స్ఫురతీత్యాది ప్రత్యయమాశ్రిత్య పరిహరతి (చిన్మాత్రేతి) స యథా దున్దుభేరిత్యాది వాక్యమవతారయతి (తత్రేతి) సర్వత్ర చిదతిరేకేణాసత్త్వం సప్తమ్యర్థః. దృ

ఉ.— ¶ సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయశఙ్ఖస్యతుగ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౮

సయథావీణాయైవాద్యమానాయైనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయవీణాయైతు గ్రహణేన వీణావాదస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౯

ష్టాన్తైర్వివక్షితంసఙ్క్షిపతి (యత్స్వరూపేతి) దున్దుభిదృష్టాన్తమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (సయథేత్యాదినా) శబ్దవిశేషానేవవిశదయతి (దున్దుభీతి) కథంతర్హిదున్దుభిశబ్దవిశేషాణాంగ్రహణం- తదాహ (దున్దుభేస్త్వితి) దున్దుభిశబ్దసామాన్యస్యేతియావత్. ఉక్తేర్థేదున్దుభ్యాఘాతస్యేత్యాదివాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి) వాశబ్దార్థమాహ (తద్గతావిశేషాఇతి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (నహీతి) వివక్షితందార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) తత్రైవవస్తువిశేషగ్రహణసమ్భావనామపిస్రత్యస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం. ౭

రం.— ఏవంజగత్కారణత్వవిశిష్టపరమాత్మోపాసనాంవిధాయఉపాసనోపకరణభూతమనః ప్రభృతికరణనియమనమాహ (సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయదున్దుభేస్తుగ్రహణేనదున్దుభ్యాఘాతస్యవాశబ్దోగృహీతఇతి) దున్దుభేరిత్యనాదరేషష్ఠీ. గ్రహణశబ్దఇహనిరోధపరః- ఉపాదాననిరోధయోర్ద్వయోరపిగ్రహణశబ్దవాచ్యత్వాత్. యథాగృహీతానిపుష్పాణి- గృహీతశ్చోరఇతి. సయథా - సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః. దున్దుభేర్హన్యమానస్య- దున్దుభౌహన్యమానేబాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్బహిర్నిస్సరతశ్శబ్దాన్గ్రహణాయనశక్నుయాత్- ననిరోద్ధుంశక్నుయాదిత్యర్థః. కథంతర్హినిరుణద్ధీత్యత్రాహ (దున్దుభేస్త్వితి) కింతుఆహన్యమానందున్దుభిమనపేక్ష్యదున్దుభేర్గ్రహణేన- శబ్దనిస్సరణాధారభూతదున్దుభినిరోధేనదున్దుభ్యాఘాతస్యవా- తదాహన్తృపురుషస్యనిరోధేనవాశబ్దోగృహీతః- భేర్యానిస్సరన్తశ్శబ్దానిరుధ్యన్తఇత్యర్థః. దున్దుభ్యాఘాతస్యేతికర్తరిక్తః. భేరీదణ్డయోరన్యతరనిరోధేనతత్సంయోగనిరోధద్వారాభేరీశబ్దాయథానిరుధ్యన్తే - ఏవమిన్ద్రియేషువిషయగణేవ్యాప్రియమాణేషుబాహ్యార్థానుభవోదుర్నిరోధః- తస్మాద్విషయాపసరణేనవాఇన్ద్రియనిరోధేనవావిషయేన్ద్రియసంయోగనిరోధద్వారాపరమాత్మసాక్షాత్కారవిరోధిబాహ్యార్థజ్ఞానంనిరుధ్యతఇత్యర్థః. ఏవం నిరుధ్యనిదిధ్యాసితవ్యోద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తందర్శన సమానాకారావిచ్ఛిన్న పరమాత్మస్మృతిసన్తానం సాధయేదితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— తథా- సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్య- శబ్దేనసంయోజ్యమానస్య. ఆపూర్యమాణస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాదిత్యేవమాదిపూర్వవత్. ౮

ఆ.— తథా- దున్దుభిదృష్టాన్తవదిత్యావత్. శఙ్ఖస్యతుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. *దున్దుభేస్తుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యందృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) ౮

రం.— (శఙ్ఖధ్మానస్యేతి) నన్ద్యాదిత్వాత్కర్తరిల్యుః. శఙ్ఖధ్మాతురిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౮

శం.— తథా- వీణాయైవాద్యమానాయై- వీణాయావాద్యమానాయాః. అనేకదృష్టాన్తోపాదానమిహసామాన్యబహుత్వఖ్యాపనార్థం. అనేకేహివిలక్షణాశ్చేతనాచేతనరూపాఃసామాన్యవిశేషాః- తేషాంపారమ్పర్యగత్యాయథైకస్మిన్మహాసామాన్యేన్తర్భావః- తథాప్రజ్ఞానఘనే. కథంనామప్రదర్శయితవ్యఇతి. దున్దుభిశఙ్ఖవీణాశబ్దసామాన్యవిశేషాణాంయథాశబ్దత్వే. ఏవంస్థితికాలేతావత్సామాన్యవిశేషావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మైకత్వంశక్యమవగన్తుం. ౯

ఆ.— తథేతిదృష్టాన్తద్వయపరామర్శః. ఏకేనైవదృష్టాన్తేనవివక్షితార్థసిద్ధౌకిమిత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ఇహేతిజగదుచ్యతే. శ్రుతిర్వా. సామాన్యబహుత్వమేవస్ఫుటయతి (అనేకేహీతి) తేషాంస్వస్వసామాన్యేన్తర్భావేపికుతోబ్రహ్మణిపర్యవసానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) కథమిత్యస్మాత్పూర్వంతథేత్యధ్యాహారః. ఇతిమన్యతేశ్రుతిరితిశేషః. విమతంనాత్మాతిరేకి- తదతిరేకేణాగృహ్యమాణత్వాత్. యద్యదతిరేకేణాగృహ్యమాణం- తత్తదతిరేకినభవతి- యథాదున్దుభ్యాదిశబ్దాన్తత్సామాన్యాతిరేకేణాగృహ్యమాణాన్తదతిరేకేణనసన్తీత్యనుమానంవివక్షన్నాహ (దున్దుభీతి) శబ్దత్వే- అన్తర్భావఃతథాప్రజ్ఞానఘనేసర్వంజగదన్తర్భవతీతిశేషః. దృష్టాన్తత్రయమవష్టభ్యనిష్కృష్టమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౯

రం.— (సయథావీణాయైవాద్యమానాయైఇత్యాది) అత్రవీణాయైఇతిచతుర్థీషష్ఠ్యర్థే. ఛాన్దసోవిభక్తివ్యత్యయః. వీణావాదస్యేతికర్తరికః. సర్వంపూర్వవత్. ౯

¶ శఙ్ఖధ్మానస్యవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవా అరేఽస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసఃపురాణంవిద్యాఉపనిషదః శ్లోకాఃసూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౦

శం.— ఏవముత్పత్తికాలే ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మైవైకమాసీదిదమవగమ్యతే. యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాధూమాఙ్గారార్చిషాం ప్రాగ్విభాగాదగ్నిరేవ తత్త్వం. ఏవంజగన్నామరూపవికృతం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రజ్ఞానఘనఏవేతి యుక్తంగృహ్యతే- సయథార్ద్రైధాగ్నేః- ఆర్ద్రైధాసిద్ధోఽగ్నిరార్ద్రైధాగ్నిః. తస్మాదభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమాః-పృథక్- నానాప్రకారం. ధూమగ్రహణంవిస్ఫులిఙ్గాదిప్రదర్శనార్థం. ధూమవి స్ఫులిఙ్గాదయోవినిశ్చరన్తి. ఏవం- యథాయందృష్టాన్తః. అరే- మైత్రేయి. అస్య- పరమాత్మనః ప్రకృతస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతత్- నిశ్వసితమివనిశ్వసితం. యథాఽప్రయత్నేనైవపురుషనిశ్వాసోభవతి- ఏవంవాఅరే. కింతన్నిశ్వసితమితోజాతమితి. ఉచ్యతే-యదృగ్వేదోయ జుర్వేదఃసామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసః- చతుర్విధంమన్త్రజాతం. ఇతిహాసఇత్యుర్వశీపురూరవసోఃసంవాదాదిః ఉర్వశీహాప్సరాఇత్యాదిబ్రాహ్మణమే వ. పురాణం- అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాది. విద్యా- దేవజనవిద్యా. వేదస్సోయం. ఇత్యాదిః. ఉపనిషదః- ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాః. శ్లోకాః- బ్రాహ్మణప్రభవామన్త్రాః తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయః. సూత్రాణి- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యానివేదే. యథా ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని- మన్త్రవివరణాని. వ్యాఖ్యానాని- అర్థవాదాః. అథవా- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవిచారణాన్యనువ్యాఖ్యానాని. యథాచతుర్థాధ్యాయే ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యస్య. యథావా అన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేదయథాపశురేవమిత్యస్యాయమేవాధ్యాయశేషః. మన్త్రవివరణానివ్యాఖ్యానాని. ఏవమష్టవిధంబ్రాహ్మణం. ఏవంమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేవగ్రహణం. నియతరచనావతోవిద్యమానస్యైవవేదస్యాభివ్యక్తిః పురుషనిశ్వాసవత్. నచపురుషబుద్ధిప్రయత్నపూర్వకః- అతఃప్రమాణంనిరపేక్షఏవస్వార్థే. తస్మాద్యత్తేనోక్తంతత్తథైవప్రతిపత్తవ్యమాత్మనశ్శ్రేయఇచ్ఛద్భిర్జ్ఞానంవాకర్మవేతి. నామప్రకాశవశాహిరూపస్యక్రియావ్యవస్థా. నామరూపయోరేవహిపరమాత్మోపాధిభూతయోర్వ్యాక్రియమాణయోస్సలిలఫేనవత్తత్త్వాన్యత్వేనానిర్వక్తవ్యయోస్సర్వావస్థయోస్సంసారత్వమిత్యతోనామ్నఏవనిశ్వసితత్వముక్తం- తద్వచనేనైవేతరస్యనిశ్వసితత్వసిద్ధేః. అథవా- సర్వస్యద్వైతజాతస్యావిద్యావిషయత్వముక్తం బ్రహ్మతంపరాదాత్ ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. తేనవేదస్యాప్రామాణ్యమాశఙ్క్యతే. తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమిదముక్తం- పురుషనిశ్వాసవదప్రయత్నోత్థితత్వాత్ప్రమాణంవేదః- సయథాన్యోగ్రన్థఇతి. ౧౦

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (ఏవమిత్యాదినా) స్థితికాలవదిత్యేవంశబ్దార్థః. తత్రవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (ఇత్యేతదితి) మహతః- అనవచ్ఛిన్నస్య. భూతస్య- పరమార్థస్యేతియావత్. నిశ్వసితమివేత్యుక్తంవ్యనక్తి (యథేతి) అరే - మైత్రేయి. తతోజాతమితిసమ్బన్ధః. తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంవిశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ఇతిహాసఇతి- బ్రాహ్మణమేవేతిసమ్బన్ధః. సంవాదాదిరిత్యాదిపదేన ప్రాణసంవాదాదిగ్రహణం. అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాదీత్యాదిశబ్దేన అసదేవేదమగ్రఆసీదితిగృహ్యతే. దేవజనవిద్యా- నృత్యగీతాదిశాస్త్రం. వేదస్సోయం- వేదాద్బహిర్నభవతీత్యర్థః. ఇత్యాద్యా - విద్యేతిసమ్బన్ధః. ఆదిశబ్దేనశిల్పశాస్త్రసఙ్గ్రహార్థః. ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాఇత్యత్రాదిశబ్దః సత్యస్యసత్యమిత్యుపనిషత్సఙ్గ్రహార్థః. తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయఇత్యత్రాదిశబ్దేన తదప్యేషశ్లోకోభవతిఅసన్నేవసభవతీత్యాదిగృహ్యతే. ఇత్యాదీనీత్యాదిపదం అథయోన్యాందేవతాముపాస్తే బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిగ్రహీతుం. అర్థవాదేషువ్యాఖ్యానపదప్రవృత్తౌహేత్వభావంశఙ్కిత్వాపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇతిహాసాదిశబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏవమితి) బ్రాహ్మణం - ఇతిహాసాదిపదవేదనీయమితిశేషః. ఋగాదిశబ్దానామితిహాసాదిశబ్దానాంచప్రసిద్ధార్థత్యాగేకోహేతురిత్యాశఙ్క్యనిశ్వసితశ్రుతిరితిహాసాదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్యాగేహేతుః- పరిశేషస్త్వన్యత్రేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంమన్త్రేతి) ననుప్రథమకాణ్డేవేదస్యనిత్యత్వేనప్రామాణ్యంస్థాపితం - తదనిత్యత్వేతద్ధానిరిత్యతఆహ (నియతేతి) నిత్యాదావేదోఽపిశేష్యతే. కల్పాన్తరేఽప్యతిక్రాన్తేష్విదానీత్యాదివాక్యాన్నియతరచనావత్త్వంవేదస్యగమ్యతే, అనాదినిధనానిత్యాదేశ్చసదాతనత్వంతస్యనిశ్చీయతే. నచకృతకత్వాదప్రామాణ్యం- ప్రత్యక్షాదావ్యభిచారాత్. నచపౌరుషేయత్వాదనపేక్షత్వహేత్వభావాదప్రామాణ్యం- బుద్ధిపూర్వప్రణీతత్వాభావేనతత్సిద్ధేః. నచోన్మత్తవాక్యసాదృశ్యం- అబాధితార్థత్వాదితిభావః. సిద్ధేవేదస్యప్రామాణ్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నామప్రపఞ్చసృష్టిరేవాత్రోపదిష్టా- నరూపప్రపఞ్చసృష్టిః. సాచోపదేష్టవ్యా- సృష్టిపూర్తేరన్యథానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యద్యపినామతన్త్రారూపసృష్టిరితినామసృష్టివచనేనరూపసృష్టిరర్థాదుక్తా- తథాపిసర్వసంసారసృష్టిరోక్తా- నామరూపయోరేవ సంసారత్వేప్రాక్తత్సృష్టేః సంసారోనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపయోరితి) సర్వావస్థయోః- వ్యక్తావ్యక్తావస్థయోరితియావత్. నామ ప్రపఞ్చస్యైవాత్రసృష్టోక్తిముపహదితానుపసంహరతి (ఇతీతి) అతశ్చస్వార్థంస్ఫుటయతి (తద్వచనేనేతి) నిశ్వసితశ్రుతింవిధాన్తరేణావతారయతి (అథవేత్యాదినా) మిథ్యాత్వేఽపిప్రతిబిమ్బవత్ ప్రామాణ్యసమ్భవా, దున్మత్తాదివాక్యానాంచమిథ్యాజ్ఞానాధీనప్రయత్నజన్యత్వేనావమానత్వా, ద్వేదస్యతదభావా, ద్విషయావ్యభిచారా, చ్చనాప్రామాణ్యమిత్యాహ (తదాశఙ్కేతి) అన్యోగ్రన్థః-బుద్ధాదిప్రణీతఃస్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేదిత్యాదిః. ౧౦

రం.— పూర్వంపరమాత్మనస్సామాన్యేనోక్తం సర్వకారణత్వంప్రపఞ్చయతి (సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చ

ఉ.— స యథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమేవం సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవం సర్వేషాం రసానాం జిహ్వైకాయనమేవం సర్వేషాం గన్ధానాం నాసికే ఏకాయనమేవం సర్వేషాం రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవం సర్వేషాం శబ్దానాం శ్రోత్రమేకాయనమేవం సర్వేషాం సఙ్కల్పానాం మన ఏకాయనమేవం సర్వాసాం విద్యానాం హృదయమేకాయనమేవం సర్వేషాం కర్మణాం హస్తావేకాయనమేవం సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవం సర్వేషాం విసర్గాణాం పాయురేకాయనమేవం సర్వేషామధ్వనాం పాదావేకాయనమేవం సర్వేషాం వేదానాం వాగేకాయనం॥ ౧౧

రస్తీత్యాదినా) ఏధశబ్దః అకారాన్తః ఇన్ధనవాచీ. ఆర్ద్రైధవిశిష్టాగ్నిగ్రహణం బ్రహ్మణ ఏవ చిదచిద్విశిష్టస్య సఙ్కల్పవిశిష్టస్య చోపాదానత్వనిమిత్తత్వ దృష్టాన్తార్థం. అగ్నిర్హి ధూమోత్పత్తౌ వాష్పేన నిమిత్త, మిన్ధనవిశిష్టత్వేన తూపాదానం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. అభ్యాహితాత్ - ఆధ్మానవీజనాదినా ప్రవర్తితాదిత్యర్థః. పృథగ్విధాః ధూమాః వినిశ్చరన్తి - నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. స యథా - స దృష్టాన్తో యథా. ఏవం వా - ఏవమేవ అరే - మైత్రేయి. అస్య - పూర్వోక్తస్య జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతస్య మహతో భూతస్య - పరమాత్మనో నిశ్వసితం - నిశ్వాసవదనాయాసేనైవ తస్మాదుద్గతం. కిం తత్. ఏతత్ - వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. తదేవాహ (యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాదినా) ఇతిహాసః - రామాయణాదిః. పురాణం - విష్ణుపురాణాది. విద్యాః - చతుష్షష్టివిద్యాః. ఉపనిషదః - ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః - స్మృతిరూపాః. సూత్రాణి - బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని - భాష్యవ్యాఖ్యానాని, వ్యాఖ్యానాని - భాష్యరూపాణి. ఋగ్వేద ఇత్యాదియద్యదస్తి - ఏతాని సర్వాణి భగవతోఽస్యైవ నిశ్వసితాని - అయత్నేన తదుద్గతానీత్యర్థః. యద్యపి సూత్రస్మృతిపురాణాదయో వ్యాసాద్యుద్గతా ఇతి పురాణేషు ప్రసిద్ధిః - తథాపి తేషాం భగవదంశత్వాద్భగవన్నిశ్వసితత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర యద్యపి వాచకశబ్దసృష్టిమాత్రముక్తం - తథాపి షష్ఠే మైత్రేయీ బ్రాహ్మణేతు * ఇష్టం హుతమాశితం పాయితమిత్యాదినా భోగ్యభోగస్థానభోక్తృవర్గరూపవాచ్యసృష్టేరుక్తత్వాత్, అనుక్తస్యాన్యతో గ్రాహ్యత్వాత్, దత్రాపి వాచ్యస్య సృష్టిరుక్తేతి ద్రష్టవ్యం. అనేన పూర్వం సామాన్యతో నిర్దిష్టం జగత్కారణత్వం వివృతం భవతి. ౧౦

శం.— కిం చాన్యత్ - న కేవలం స్థిత్యుత్పత్తికాలయోరేవ ప్రజ్ఞానఘనవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వం - ప్రలయకాలే చ జలబుద్బుదఫేనాదీనామివ సలిలవ్యతిరేకేణాభావః - ఏవం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ తత్కార్యాణాం నామరూపకర్మణాం తస్మిన్నేవ లీయమానానామభావః. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ - ప్రలయప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తః. స ఇతి దృష్టాన్తః. యథా - యేన ప్రకారేణ సర్వాసాం - నదీవాపీతటాకాదిగతానామపాం సముద్రః - అబ్ధిరేకాయనం - ఏకగమనం. ఏకప్రలయః. అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం సర్వేషాం స్పర్శానాం - మృదుకర్కశకఠినపిచ్ఛిలాదీనాం వాయోరాత్మభూతానాం త్వగేకాయనం - త్వగితి - త్వగ్విషయం స్పర్శసామాన్యమాత్రం. తస్మిన్ ప్రవిష్టాః స్పర్శవిశేషాః ఆప ఇవ సముద్రం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతా భవన్తి. తస్యైవహి తే సంస్థానమాత్రా ఆసన్. తథా తదపి స్పర్శసామాన్యమాత్రం త్వక్శబ్దవాచ్యం మనస్సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యమాత్రే త్వగ్విషయ ఇవ స్పర్శవిశేషాః ప్రవిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతం భవతి. ఏవం మనోవిషయోపి బుద్ధివిషయసామాన్యమాత్రే ప్రవిష్టః తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతో భవతి. విజ్ఞానమాత్రమేవ భూత్వా ప్రజ్ఞానఘనే పరే బ్రహ్మణి ఆప ఇవ సముద్రే ప్రలీయతే. ఏవం పరమ్పరాక్రమేణ శబ్దాదౌ సహ గ్రాహకేణ కరణేన ప్రలీనే ప్రజ్ఞానఘనే ఉపాధ్యభావాత్ సైన్ధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసమనన్తరమపారం నిరన్తరం నిరఞ్జనం బ్రహ్మ వ్యవతిష్ఠతే. తస్మాదాత్మైవైకమద్వయమితి ప్రతిపత్తవ్యం. తథా - సర్వేషాం గన్ధానాం - పృథివీవిశేషాణాం నాసికే - ఘ్రాణవిషయసామాన్యం. తథా - సర్వేషాం రసానాం - అబ్విశేషాణాం జిహ్వేన్ద్రియవిషయసామాన్యం. తథా రూపాణాం - తేజోవిశేషాణాం చక్షుర్విషయసామాన్యం. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యం పూర్వవత్.. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యానాం మనోవిషయసామాన్యే సఙ్కల్పే. మనోవిషయసామాన్యస్యాపి బుద్ధివిషయసామాన్యే విజ్ఞానమాత్రే. విజ్ఞానమాత్రం భూత్వా పరస్మిన్ ప్రజ్ఞానఘనే ప్రలీయతే. తథా కర్మేన్ద్రియాణాం విషయాః వదనాదానగమనవిసర్గానన్దవిశేషాస్తత్క్రియాసామాన్యేష్వేవ ప్రవిష్టా న విభాగార్హా భవన్తి సముద్ర ఇవాబ్విశేషాః. తాని చ సామాన్యాని ప్రాణమాత్రం. ప్రాణశ్చ ప్రజ్ఞానమాత్రం. ఏవం *యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి కౌషీతకినోఽధీయతే. నను సర్వత్ర విషయస్యైవ ప్రలయోఽభిహితః - న తు కరణస్య - తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. బాఢం. కిం తు విషయసమానజాతీయం కరణం మన్యతే శ్రుతిః - న తు జాత్యన్తరం. విషయస్యైవ స్వాత్మగ్రాహకత్వేన సంస్థానాన్తరం కరణం నామ - యథా రూపవిశేషస్యైవ సంస్థానం ప్రదీపః కరణం సర్వరూపప్రకాశనే. ఏవం సర్వవిషయవిశేషాణామేవ స్వాత్మవిశేషప్రకాశకత్వేన సంస్థానాన్తరాణి కరణాని - ప్రదీపవత్. తస్మాన్న కరణానాం పృథక్ప్రలయే యత్నః కార్యః - విషయసామాన్యాత్మకత్వాద్విషయప్రలయేనైవ ప్రలయః సిద్ధో భవతి కరణానామితి. ౧౧

ఆ.— స యథా సర్వాసామపామిత్యాదిసమనన్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (కిం చాన్యదితి) తదేవ వ్యాకరోతి (న కేవలమితి) ప్రలయకాలే చ ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (జలేతి) తథాపి ప్రజ్ఞానమేవైకమేవం స్యాత్ - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సత్యజ్ఞానాదివాక్యాద్బ్రహ్మణస్తన్మాత్రత్వాదిత్యర్థః. యథోక్తం బ్రహ్మ చేత్ప్రతిపత్తవ్యం - కిమితి తర్హి స యథేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛేషత్వేన ప్రలయం దర్శయితుం దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (అతఆహేతి) ప్రలీయతేఽస్మిన్నితి ప్రలయః. ఏ

ఉ.— ¶ స యథా సైన్ధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఉదకమేవానువిలీయేత న హాస్యోద్గ్రహణాయేవ స్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీత లవణమేవైవం వా అర ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ। ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౨

కశ్చాసౌ ప్రలయశ్చేత్యేక ప్రళయః. తటాకాదిగతానామపాం కుతశ్చ సముద్రే లయః- సహితానాం తేన సఙ్గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభాగేతి) అత్ర హి సముద్రశబ్దేన జలసామాన్యముచ్యతే- తద్వ్యతిరేకేణ చ జలవిశేషాణామభావో వివక్షితః- తేషాం తత్సామాన్యభూతత్వాత్. అతశ్చాసామపాం స్వవిభాగస్య ప్రాప్తిరితి సముద్రే విభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. (పిచ్ఛిలాదీనామితి) ఆదిశబ్దేనానుక్తస్పర్శవిశేషాః సర్వే గృహ్యన్తే. విషయాణామిన్ద్రియకార్యత్వాభావాత్కథం స్పర్శానాం త్వచి విలయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వగితీతి) స్పర్శవిశేషాణాం స్పర్శసామాన్యే న్తర్భావం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్నితి) తథాపి నమస్యజగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాద్బ్రహ్మత్వమిత్యేతత్కథం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య పరమ్పరయా బ్రహ్మణి సర్వప్రవిలయం దర్శయితుం క్రమమనుక్రామతి (తథేతి) మనసి సతి విషయవిషయిభావస్య దర్శనాత్, అసతి చాదర్శనాత్, మనస్స్పన్దితమాత్రం విషయజాతమితి తస్య తద్విషయమాత్రే ప్రవిష్టస్య తదతిరేకేణాసత్త్వమిత్యర్థః. సఙ్కల్పస్యాధ్యవసాయపారతన్త్ర్యదర్శనాదధ్యవసాయాత్మికాయాం చ బుద్ధౌ తద్విషయస్య పూర్వవదనుప్రవేశాత్, సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమనస్స్పన్దితద్వైతస్య సఙ్కల్పాత్మకే మనస్యన్తర్భావాత్, తస్య చ తన్మనో విషయసామాన్యస్య బుద్ధివిషయసామాన్యే ప్రవిష్టస్య తద్వ్యతిరేకేణాసత్త్వమిత్యాహ (ఏవమితి) సర్వం జగదుక్తేన న్యాయేన బుద్ధిమాత్రం భూత్వా తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మనీతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణి పర్యవస్యతీత్యాహ (విజ్ఞానమాత్రమితి) నను జగదిదం విలీయమానం శక్తిశేషమేవ విలీయతే- తత్త్వజ్ఞానాదృతే తస్య నిశ్శేషనాశానాశ్రయణాత్. తథా చ కుతో బ్రహ్మైకరసస్య ప్రతిపత్తిః - అత ఆహ (ఏవమితి) శక్తిశేషతయోపి తస్యా దుర్నిరూపత్వాద్వస్త్వైకరస్యధీరవిరుద్ధేతి భావః. ఏకాయనప్రక్రియాం తత్సర్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఘ్రాణవిషయసామాన్యమిత్యాదావేకాయనమితి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరత్ర ప్రతిపర్యాయం బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తత్రాహ (తథేతి) యథా సర్వేషు పర్యాయేషు బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తథోచ్యత ఇతి యావత్. (పూర్వవదితి) త్వగ్విషయసామాన్యవదిత్యర్థః. సఙ్కల్పే లయ ఇతి శేషః. విజ్ఞానమాత్రే ఇత్యత్రాపి తథైవ. ఏవం సర్వేషాం కర్మణామిత్యాదేరర్థమాహ (తథా కర్మేన్ద్రియాణామితి) క్రియాసామాన్యానాం సూత్రాత్మసంస్థానభేదత్వమభ్యుపేత్యాహ (తాసు చేతి) క్రియాజ్ఞానశక్త్యోశ్చిదుపాధిభూతయోశ్చాభేదాదభేదమభిప్రేత్య ప్రాణశ్చేత్యాదినా భావ్యం. తత్ర తయోరన్యోన్యాభేదే మానమాహ (యో వా ఇతి) శ్రుతిముఖ్యకరణలయో న ప్రతిభాతి - స్వయం చ వ్యాఖ్యాయతే- తత్ర కో హేతురితి పృచ్ఛతి (సన్త్వితి) శ్రుత్యా కరణలయస్యానుక్తత్వమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) పృష్టమభిప్రాయం ప్రకటయతి (కింత్వితి) కరణస్య విషయసాజాత్యం వివృణోతి (విషయస్యైవేతి) కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానుమానం సూచయతి (ప్రదీపవదితి) చక్షుస్తైజసం - రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్ - సంప్రతిపన్నవదిత్యాదీన్యనుమానాని శాస్త్రప్రకాశికాయామధిగన్తవ్యాని. కరణానాం విషయసాజాత్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పృథక్- విషయప్రళయాదితి శేషః. ఏకాయనప్రక్రియాసమాప్తావితిశబ్దః. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రథమోక్తం జగత్కారణత్వం విశదయిత్వా తదనన్తరం సామాన్యేన * స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యాదినోక్తం పరోపాసనోపకరణభూతకరణగ్రామనియమనం విశదయతి (స యథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమేవం సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమిత్యాదినా) సముద్రస్య సర్వాసామపామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వమేవ- ఏవం త్వచస్సర్వస్పర్శానామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వం. తత్రాయమర్థః - యథా సముద్రో భూయసీరపో బహుధా విశతీర్గృహ్ణాతి, తాభిః కదాచిదపి న పూర్యతే, చ- ఏవం త్వగిన్ద్రియమసఙ్ఖ్యాకాన్ బహుధా ప్రాప్నువతః స్పర్శవిశేషాన్ గృహ్ణాతి, తైః కదాచిదపి న తృప్యతి, చ- తతశ్చ త్వగిన్ద్రియస్య స్పర్శవిషయకవ్యాపారా అనన్తా ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (సర్వాసాం విద్యానాం హృదయమితి) అవస్థావిశేషవిశిష్టం మన ఏవ హృదయమిత్యుచ్యతే. అధ్వనాం- అధ్వగమనానామిత్యర్థః. శిష్టస్య స్పష్టోఽర్థః. తతశ్చైకైకేన్ద్రియవృత్తివిశేషా అనన్తాః - తతశ్చాత్మసాక్షాత్కారార్థినా ఏతే వృత్తివిశేషా నిరోద్ధవ్యా ఇత్యభిప్రాయః. తతశ్చ * స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యనేనోక్తం బ్రహ్మోపాసనోపయోగికరణగ్రామనియమనం వివృతం భవతి. ౧౧

శం.— తత్ర * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర హేతురభిహితః ఆత్మసామాన్యత్వమాత్మజత్వమాత్మప్రళయత్వం చ. తస్మాదుత్పత్తిస్థితిప్రళయకాలేషు ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతం యత్ - తత్తర్కతః సాధితం. స్వాభావికోఽయం ప్రళయ ఇతి పౌరాణికా వదన్తి. యస్తు బుద్ధిపూర్వకః ప్రళయో బ్రహ్మవిదాం బ్రహ్మవిద్యానిమిత్తః- అయమాత్యన్తిక ఇత్యాచక్షతే. అవిద్యానిరోధద్వారేణ యో భవతి- తదర్థోఽయం విశేషారమ్భః. తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (స యథేతి) సైన్ధవఖిల్యః- సిన్ధోర్వికారః సైన్ధవః. సిన్ధుశబ్దేనోదకమభిధీయతే- స్యన్దనాత్సిన్ధురుదకం. తద్వికారస్తత్ర భవో వా సైన్ధవశ్చాసౌ ఖిల్యశ్చేతి సైన్ధవఖిల్యః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్ప్రత్యయః. ఉదకే- సిన్ధౌ స్వయోనౌ ప్రాస్తః- ప్రక్షిప్తః ఉదకమేవ విలీయమానమనువిలీయేత. యత్తద్భౌమతేజస్సంపర్కాత్కాఠిన్యప్రాప్తిః ఖిల్యస్య స్వయోనిసంపర్కాదపగచ్ఛతి- తదుదకస్య విలయనం. తదను సైన్ధవఖిల్యో విలీయత ఇత్యుచ్యతే. తదేతదాహ (ఉదకమేవానువిలీయేతేతి) (న హ) నైవాస్య-ఖిల్య

¶ న హాస్యోద్గ్రహణాయైవ స్యాదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్యాదుద్గ్రహణాయ- ఉద్ధృత్యపూర్వవద్గ్రహణాయ. గృహీతుం నైవ సమర్థః కశ్చిత్స్యాదత్యన్తనిపుణోఽపి. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. గ్రహణాయ నైవ సమర్థః. కస్మాత్. యతో యతః. యస్మాద్యస్మాద్దేశాత్తదుదకమాదాయ- గృహీత్వాస్వాదయేత్. లవణాస్వాదమేవ తదుదకం- న తు ఖిల్యభావః. యథాయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ తు అరే- మైత్రేయి. ఇదం- పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతం. యస్మాన్మహతో భూతాదవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నా సతీ కార్యకరణోపాధిసమ్బన్ధాత్ ఖిల్యభావమాపన్నాసి, మర్త్యా జన్మమరణాశనాయాపిపాసాదిసంసారధర్మవత్యసి, నామరూపకార్యాత్మికాఽముష్యాన్వయాఽహమితి. స ఖిల్యభావస్తవ కార్యకరణభూతోపాధిసంపర్కభ్రాన్తిజనితో మహతి భూతే స్వయోనౌ మహాసముద్రస్థానీయే పరమాత్మన్యజరేఽమరేఽభయే శుద్ధే సైన్ధవఘనవదేకరసే ప్రజ్ఞానఘనేఽనన్తేఽపారే నిరన్తరేఽవిద్యాజనితభ్రాన్తిభేదవర్జితే ప్రవేశితః. తస్మిన్ ప్రవిష్టే స్వయోనిగ్రస్తే ఖిల్యభావేఽవిద్యాకృతే భేదభావే ప్రణాశిత ఇదమేకమద్వైతం మహద్భూతం. మహచ్చ తద్భూతం చ మహద్భూతం. సర్వమహత్తరత్వాత్తదాకాశాదికారణత్వాచ్చ. భూతం- త్రిష్వపి కాలేషు స్వరూపావ్యభిచారాత్సర్వదైవ పరినిష్పన్నమితి. త్రైకాలికో నిష్ఠాప్రత్యయః. అథవా - భూతశబ్దః పరమార్థవాచీ. మహచ్చ పారమార్థికం చేత్యర్థః. లౌకికం తు యద్యపి మహద్భవతి - స్వప్నమాయాకృతం హి మహదాది పర్వతోపమం న పరమార్థవస్తు. అతో విశినష్టి - ఇదం చ మహచ్చ తద్భూతం చేతి. అనన్తం- నాస్యాన్తో విద్యత ఇత్యనన్తం. కదాచిదాపేక్షికం స్యాదిత్యతో విశినష్టి (అపారమితి) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. విజ్ఞానం చ తద్ఘనశ్చేతి విజ్ఞానఘనః. ఘనశబ్దో జాత్యన్తరప్రతిషేధార్థః- యథా సువర్ణఘనోఽయోఘన ఇతి. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. నాన్యజ్జాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత ఇత్యర్థః. యదీదమేకమద్వైతం పరమార్థతః స్వచ్ఛం సంసారదుఃఖాసమ్పృక్తం - కింనిమిత్తోఽయం ఖిల్యభావ ఆత్మనో జాతో మృతస్సుఖీ దుఃఖ్యహం మమేత్యేవమాదిలక్షణోఽనేకసంసారధర్మోపద్రుత ఇతి. ఉచ్యతే- ఏతేభ్యో భూతేభ్యః - యాన్యేతాని కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని నామరూపాత్మకాని సలిలఫేనబుద్బుదోపమాని స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః సలిలోపమస్య, యేషాం విషయపర్యన్తానాం ప్రజ్ఞానఘనే బ్రహ్మణి పరమార్థవివేకజ్ఞానేన ప్రవిలాపనముక్తం నదీసముద్రవత్,- ఏతేభ్యః- హేతుభూతేభ్యో భూతేభ్యః సత్యశబ్దవాచ్యేభ్యస్సముత్థాయ - సైన్ధవఖిల్యవద్, యథాద్భ్యస్సూర్యచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బో, యథా వా స్వచ్ఛస్య స్ఫటికస్యాలక్తకాద్యుపాధిభ్యో రక్తాదిభావః,- ఏవం కార్యకరణభూతభూతోపాధిభ్యో విశేషాత్మఖిల్యభావేన సముత్థాయ. యేభ్యో భూతేభ్య ఉత్థితః - తాని యదా కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని భూతాన్యాత్మనో విశేషాత్మఖిల్యహేతుభూతాని శాస్త్రాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మవిద్యయా నదీసముద్రవత్ప్రవిలాపితాని వినశ్యన్తి సలిలఫేనబుద్బుదాదివత్ - తేష్వను వినశ్యత్స్వను ఏష విశేషాత్మఖిల్యభావో వినశ్యతి - యథోదకాలక్తకాదిహేత్వపనయే సూర్యచన్ద్రస్ఫటికాదిప్రతిబిమ్బో వినశ్యతి. చన్ద్రాదిస్వరూపమేవ పరమార్థతో వ్యవతిష్ఠతే- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనమనన్తమపారం స్వచ్ఛం వ్యవతిష్ఠతే. న తత్ర ప్రేత్య విశేషసంజ్ఞాస్తి కార్యకరణసంఘాతేభ్యో విముక్తస్యేతి. ఏవమరే- మైత్రేయి బ్రవీమి నాస్తి విశేషసంజ్ఞేత్యహమసావముష్యపుత్రో మమేదం క్షేత్రం ధనం సుఖీ దుఃఖీత్యేవమాదిలక్షణా - అవిద్యాకృతత్వాత్తస్యాః, అవిద్యాయాశ్చ బ్రహ్మవిద్యయా నిరన్వయతో నాశితత్వాత్కుతో విశేషసంజ్ఞాసంభవో బ్రహ్మవిదశ్చైతన్యస్వభావస్థితస్య. శరీరావస్థితస్యాపి విశేషసంజ్ఞా నోపపద్యతే- కింపునః కార్యకరణవిముక్తస్య సర్వత ఇతి హ ఉవాచ- ఉక్తవాన్ కిల పరమార్థదర్శనం మైత్రేయ్యై భార్యాయై యాజ్ఞవల్క్యః. ౧౨

ఆ.— స యథా సైన్ధవఖిల్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేత్యాదినా) పూర్వస్సన్దర్భస్తత్రేత్యుచ్యతే. ప్రతిజ్ఞాతద్ధేతుపూర్వోక్తం హేతుమనూద్య సాధ్యసిద్ధిం ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) ఉక్తహేతోః. యథోక్తం బ్రహ్మైవ సర్వమిదం జగదితి యత్ప్రతిజ్ఞాతం ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి తత్పూర్వోక్తదృష్టాన్తప్రబన్ధరూపతర్కవశాత్ప్రతిష్ఠితమితి యోజనా. ఉత్తరవాక్యస్య విషయపరిశేషార్థముక్తప్రళయే పౌరాణికసమ్మతిమాహ (స్వాభావిక ఇతి) కార్యాణాం ప్రకృతావాశ్రితత్వం స్వాభావికత్వం. ప్రళయాన్తరేఽపి తేషాం సమ్మతిం సఙ్కిరతే (యస్త్వితి) ద్వితీయప్రళయమధికృత్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అవిద్యేతి) తత్రేత్యాత్యన్తికప్రళయోక్తిః. ఉదకే విలీయమానమిత్యయుక్తం- కాఠిన్యవిలయేఽపి తల్లయాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఇతి) న హీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నైవేతి) అన్వయప్రదర్శనార్థం నైవేతి పునరుక్తం. మహద్భూతం- ఏకమద్వైతమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. అస్యార్థస్య సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనార్థో వై శబ్దః. ఇదం మహద్భూతమిత్యత్రేదంశబ్దార్థం విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తదిదం పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఖిల్యభావాపత్తికార్యం కథయతి (మర్త్యేత్యాదినా) కోఽసౌ ఖిల్యభావోఽభిప్రేతః- తత్రాహ (నామరూపేతి). కార్యకరణసంఘాతతాదాత్మ్యాభిమానద్వారా జాత్యభిమానోఽత్ర ఖిల్యభావ ఇతి. ఇతిశబ్దేనాభిమానోల్లక్ష్యతే. యథోక్తఖిల్యభావే సతి కుతో భూతస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఖిల్యభావ ఇతి) ఖిల్యభావః స్వశబ్దార్థః. పరస్య పరిశుద్ధత్వాన్నాజరాదివిశేషణాని. కేన రూపేణైకరస్యం- తదాహ (ప్రజ్ఞానేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (అనన్త ఇతి) తస్యాపేక్షత్వం వారయతి (అపార ఇతి) ప్రతిభాసమానే భేదే కథం యథోక్తం తత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) భవతు యథోక్తే తత్త్వే ఖిల్యభావస్య ప్రవేశః- తథాపి కిం స్యాదిత్యత ఆహ (తస్మిన్నితి) మహత్త్వం సాధయతి (సర్వేతి) భూతత్వముపపాదయతి (త్రిష్వపీతి) మహదిత్యుక్తే పారమార్థికం చేతి విశేషణం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (లౌకికమితి) జాగ్రత్కాలీనం పరిదృశ్యమానం హి మహదాది మహద్యద్యపి భవతి - తథాపి స్వప్నమాయాదిసమత్వాన్న తత్పరమార్థవస్తు- న హి దృశ్యం జడమిన్ద్రజాలాదేర్విశిష్యతే - అతో లౌకికాన్మహతో బ్రహ్మ వ్యావర్తయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఆపేక్షికం స్యాత్ - ఆనన్త్యమితి శేషః. అవధారణరూపమర్థమేవ స్ఫారయతి (నాన్యదితి) ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయేత్యాదిసమనన్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీదమితి) వస్తుతః స్వచ్ఛత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (సంసారేతి) తర్హి తస్మిన్నిమిత్తాభావాన్న తస్య ఖిల్యత్వమితి మత్వాహ (కింనిమిత్త ఇతి) ఖిల్యభావమేవ విశినష్టి (జాత ఇతి) అనేకస్సంసారరూపో ధర్మః - అశనాయాపిపాసాదిః. తేనోపద్రుతః - దూషిత ఇతి యావత్. ఖిల్యభావే నిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత

ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం వ్యాకరోతి (యానీతి) స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః కార్యకరణవిషయాకారేణ పరిణతానీతి యావత్. తాని వ్యవహారసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (నామరూపాత్మకానీతి) తేషామతిదుర్బలత్వం సూచయతి (సలిలేతి) స్వచ్ఛత్వే దృష్టాన్తమాహ (సలిలోపమస్యేతి) తేషాం ప్రత్యక్షత్వేఽపి ప్రకృతత్వాభావే కథమేతచ్ఛబ్దేన పరామర్శః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) ఉక్తం - ఏకాయనప్రక్రియాయామితి శేషః. బ్రహ్మణి ప్రజ్ఞానఘనే భూతానాం ప్రళయే దృష్టాన్తమాహ (నదీతి) హేతౌ పఞ్చమీతి దర్శయతి (హేతుభూతేభ్య ఇతి) పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే సత్యస్య సత్యశబ్దవాచ్యతయా తేషాం ప్రకృతత్వమాహ (సత్యేతి) యథా సైన్ధవస్య ఖిల్యాః సిద్ధాః సైన్ధవస్య స్వన్నపేక్ష్యైవ దృశ్యన్తే- తథా భూతేభ్యః ఖిల్యభావో భవతీత్యాహ (సైన్ధవేతి) సముత్థానమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) తాన్యేవేత్యాది వ్యాచష్టే (ఏభ్య ఇతి) ఖిల్యహేతుభూతాని- తత్త్వహేతుభూతానీతి యావత్. బ్రహ్మవిదో విపత్తౌ హేతుమాహ (తాన్యేవేతి) తత్ఫలం సదృష్టాన్తమాచష్టే (నదీసముద్రవదితి) యథా సలిలే ఫేనాదయో వినశ్యన్తి- తథా తేషు భూతేషు వినశ్యత్సు సత్సు అను- పశ్చాత్ ఖిల్యభావో నశ్యతీత్యాహ (సలిలేతి) కిం పునర్భూతానాం ఖిల్యభావస్య చ వినాశే సత్యవశిష్యతే- తత్రాహ (యథేతి) తత్రైతిహ్యైకదేశోక్తిః. ఉక్తమేవ వాక్యార్థం స్ఫుటయతి (నాస్తీతి) బ్రహ్మవిదోఽశరీరస్య విశేషసంజ్ఞాభావం త్రైముతికన్యాయేన కథయతి (శరీరావస్థితస్యేతి) సుషుప్తస్యేతి యావత్. సర్వతః- ముక్తస్యేతి శేషః. ౧౧

౧౨.—— అథ సర్వావస్థాస్వపి జీవస్వరూపస్య పరమాత్మనిష్ఠతయా స్వాతన్త్ర్యాభావజ్ఞాపనాయ జీవవాచిశబ్దేన పరమాత్మానం నిర్దిశన్ అస్య తత్త్వోపాయప్రవృత్తిప్రోత్సాహనాయ భూతసఙ్ఘాత్మకశరీరమరణానువిధాయినస్సంసరతో జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాదయతి. ఏవముపపాదితే హి స్వయమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దాకార ఏవ సన్నయం జీవః పఞ్చభూతమయశరీరానువిధానేన జన్మమరణాదిచక్రే స్వకర్మతిరోహితస్వరూపః పరిభ్రమతి- తచ్చ కర్మ ఈశ్వరసఙ్కల్పరూపం సర్వాధీశ్వరపరతన్త్రేణ స్వేన స్వాతన్త్ర్యేణ నిర్మోచయితుమశక్యం - అతస్తాదృశకర్మబన్ధవిమోచనపూర్వకస్వస్వాభావావిర్భావరూపమోక్షప్రాప్తయే పరమాత్మోపాసనమేవ కర్తవ్యమితి ప్రతీయేతేతి. (సయథా సైన్ధవఖిల్య ఇత్యాది) సః - లవణరసఘనతయా ప్రసిద్ధః. సైన్ధవఖిల్యః- లవణఖణ్డః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్. యథా సైన్ధవశకలః ఉదకే ప్రాస్తః - ప్రక్షిప్తః ఉదకమను- అనుసృత్య. ప్రవిశ్య విలీయత ఏవ. అస్య- విలీనస్య లవణస్యోద్గ్రహణాయ- ఉదకాత్పృథక్కృత్య గ్రహీతుం యథా నైవ స్యాత్ - కోఽపి న శక్తస్స్యాత్. తచ్చోదకం యథా యతో యతః- యస్మాద్యస్మాత్ప్రదేశాత్. మధ్యతః పార్శ్వతో వా ఆదదీత- గృహ్ణీయాత్. తతస్తతస్తత్రాయం లవణమేవ - లవణరసమయమేవ భవతి. ఏవం వా- ఏవమేవ. ఉక్తలవణఖిల్యదృష్టాన్తవదేవ మహద్భూతం- సర్వచేతనాచేతనేభ్యః ఉత్కృష్టం. తదేవోపపాదయతి (అనన్తమపారమితి) అనన్తం- స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం. అపారం - గుణతోఽప్యపరిచ్ఛేద్యం బ్రహ్మ విజ్ఞానఘన ఏవ సన్ - జీవ ఏవ సన్. జీవశరీరక ఏవ సన్నితి యావత్. *అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుతేః జీవశరీరకతయా భూతేష్వనుప్రవిశ్య ఏభ్యః భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి- భూతేషు శరీరాదిరూపేణోత్పద్యమానేషు తేభ్య ఏవ- భూతేభ్యో హేతుభ్యః స్వయముత్పద్యమానః, తేషు నశ్యత్సు తాని- భూతాని అను- పశ్చాత్ స్వయం వినశ్యతీత్యర్థః. దేహోత్పత్తివినాశానువిధాయిత్వాదపి నాశవాన్ భవతీతి యావత్. వినాశో నామ అత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచః. *వినశ్యతి- న పశ్యతీత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతోక్తం. ఉత్పత్తిర్జ్ఞానవికాసప్రాదుర్భావః. ఇమావుత్పత్తివినాశౌ విజ్ఞానమయశబ్దితే జీవశరీరకే మహద్భూతమిత్యుక్తే పరమాత్మని జీవద్వారా సమ్భవత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (న ప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతి) ప్రేత్య - చరమదేహవియోగం ప్రాప్య. *యోఽయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి ప్రయోగాత్. తదా మోక్షదశాయాం స్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్య సఙ్కోచాభావేన న సంజ్ఞాస్తి- సమిత్యేకీకారే. జ్ఞాధాతోర్జ్ఞానమర్థః. తతశ్చ భూతసఙ్ఘాతేనైకీకృత్య జ్ఞానం సంజ్ఞాశబ్దార్థః. సా నాస్తీత్యర్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ పూర్వోక్తభగవదుపాసనేన జ్ఞానసఙ్కోచహేతుభూతకర్మణో వినాశే నిరఙ్కుశాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానవతో జీవస్య స్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేన సంజ్ఞాశబ్దితదేహాత్మభ్రమాదినివృత్త్యా పూర్వోక్తభూతానువిధానప్రయుక్తోత్పత్తివినాశాదిర్మోక్షదశాయాం నాస్తీతి తద్రూపసంసారచక్రభ్రమణనివృత్త్యర్థం పరమాత్మోపాసనమేవ కార్యమితి యాజ్ఞవల్క్యో మైత్రేయ్యా ఉపదిదేశేత్యర్థః. అత్రారే బ్రవీమీత్యుక్తిస్స్వోక్తిప్రామాణ్యదార్ఢ్యార్థం. న చ మహద్భూతమనన్తమపారమితి నిర్దిష్టస్యైవ బ్రహ్మణో విజ్ఞానఘన ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయేతి జీవత్వసంసారిత్వావేదనం సాక్షాదేవాస్తు- కిమితి విజ్ఞానఘనః - జీవశరీరక ఇతి వ్యాఖ్యాయ జీవద్వారకత్వం కల్ప్యత ఇత్యుచ్యత ఇతి వాచ్యం- *నిరఞ్జనో నిరవద్య ఇత్యాది శ్రుతిప్రతిపన్ననిఖిలహేయప్రత్యనీకత్వస్య పరమాత్మనస్సంసారిత్వాసమ్భవాత్. అత ఏవ మోక్షధర్మే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే యాజ్ఞవల్క్యేనైవ *అన్యశ్చ రాజన్ స పరస్తథాన్యః పఞ్చవింశకః । తత్స్థత్వాదనుపశ్యన్తి ఏక ఏవేతి సాధవ ఇతి శరీరశరీరిణోర్జీవేశ్వరయోర్భేదే సత్యపి శరీరాన్తస్స్థితస్య శరీరిణ ఏకత్వాదయమేకః పురుష ఇతి స శరీరే జీవవ్యవహారవత్ పరమాత్మనో జీవాన్తరవస్థితినిబన్ధనాః ప్రకారైక్యవిషయాః జీవేశ్వరాభేదవ్యవహారా ఇత్యుక్తం. తతశ్చ తేనైవ యాజ్ఞవల్క్యేనాత్రాపి జీవస్య పరమాత్మశరీరతయా తద్వాచినా విజ్ఞానఘనశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానం, తద్ధర్మభూతోత్పత్తివినాశాదిధర్మకత్వకథనం, చ న విరుద్ధముపపన్నతరం చేతి ద్రష్టవ్యం. న చోక్తరీత్యా నిర్వికారే పరమాత్మన్యుత్థానవినాశయోస్సద్వారకవిశేషణత్వే ఆవశ్యకే సతి తావన్మాత్రమేవ కథనీయం స్యాత్ - నత్వధికం. ఏవం సతి విజ్ఞానఘనత్వస్య పరమాత్మని సాక్షాదేవ సమ్భవాద్విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వమాశ్రిత్య విజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాభిధానాశ్రయణక్లేశః *అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి సూత్రభాష్యకృతోఽనుభూయత ఇతి వాచ్యం- పరమాత్మనస్స్వరూపేణోత్థానవినాశాసమ్భవాత్ జీవరూపేణోత్థానవినాశయోర్వక్తవ్యత్వేన జీవవాచిపదస్య కస్యచిచ్ఛ్రవణే జీవద్వారకత్వోక్త్యయోగేన తద్వాచిపదావశ్యకత్వాత్, అన్యస్య చాభావాత్, విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వసమ్భవాచ్చ విజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాఽభిధీయత ఇతి భాష్యకృద్భిర్విరోధాభావాదుపపన్నతరత్వాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౨

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయ॥ ౧౩

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరꣳ శృణోతి తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్

శం.— ఏవం ప్రతిబోధితా సా హ కిలోవాచ — ఉక్తవతీ మైత్రేయీ. అత్రైవ — ఏతస్మిన్నేవైకస్మిన్ వస్తుని బ్రహ్మణి విరుద్ధధర్మవత్త్వమాచక్షాణేన భగవతా మమ మోహః కృతః. తదాహ — అత్రైవ మా భగవాన్ — పూజావానమూముహత్ — మోహం కృతవాన్. కథం తేన విరుద్ధధర్మత్వముక్తమితి. ఉచ్యతే — పూర్వం * విజ్ఞానఘన ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాయ పునః * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. కథం విజ్ఞానఘన ఏవ — కథం వా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. న హ్యుష్ణః శీతశ్చాగ్నిరేవైకో భవతి — అతో మూఢాస్మ్యత్ర. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః (న వై) అరే — మైత్రేయి. అహం మోహం న బ్రవీమి — మోహనం వాక్యం న బ్రవీమీత్యర్థః. నను కథం విరుద్ధధర్మత్వమవాచి విజ్ఞానఘనః సంజ్ఞాభావశ్చ. న మయేదముభయమేకస్మిన్ ధర్మిణ్యభిహితం — త్వయైవేదం విరుద్ధధర్మత్వేనైకం వస్తు పరిగృహీతం భ్రాన్త్యా — న తు మయోక్తం. మయా త్విదముక్తం — యస్త్వవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితః కార్యకరణసమ్బన్ధ్యాత్మనః ఖిల్యభావః — తస్మిన్ విద్యయా నాశితే తన్నిమిత్తా విశేషసంజ్ఞా శరీరాదిసమ్బన్ధిన్యన్యత్వదర్శనలక్షణా సా కార్యకరణసంఘాతోపాధౌ ప్రవిలాపితే నశ్యతి — హేత్వభావాత్. ఉదకాద్యాధారనాశాదివ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బః, తన్నిమిత్తశ్చ ప్రకాశాదిః, న పునః పరమార్థచన్ద్రాదిత్యస్వరూపానాశవదసంసారిబ్రహ్మస్వరూపస్య విజ్ఞానఘనస్య నాశః — తద్విజ్ఞానఘన ఇత్యుక్తం. స ఆత్మా సర్వస్య జగతః పరమార్థతో భూతనాశాన్న వినాశీ — వినాశిత్వమవిద్యాకృతఖిల్యభావః — * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయం తు పారమార్థికోఽవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా. అతోఽలం — పర్యాప్తం వై అరే ఇదం — మహద్భూతమనన్తమపారం యథావ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానాయ — విజ్ఞాతుం. * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాదితి హి వక్ష్యతి. ౧౩

ఆ.— ఉక్తం పరమార్థదర్శనమేవ వ్యక్తీకర్తుం చోదయతి (ఏవమితి) తేన — యాజ్ఞవల్క్యేనేతి యావత్. ఇతి — వదతా విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితి శేషః. ఏవం వదతో భగవతో విరుద్ధధర్మోక్తిః — తత్రాహ (కథమితి) ఏకస్యైవ విజ్ఞానఘనత్వే సంజ్ఞారాహిత్యే చ కుతో విరుద్ధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) విరోధబుద్ధిఫలమాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యుక్తవిషయపరామర్శః. న వా ఇతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (అరే ఇతి) మోహనవాక్యం బ్రవీత్యేవ భవానితి శఙ్కతే (నన్వితి) సమాధత్తే (న మయేతి) కథం తర్హి మయైకస్మిన్నేవ వస్తుని విరుద్ధధర్మవత్త్వబుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయైవేతి) త్వయా తర్హి కిముక్తమితి — తత్రాహ (మయా త్వితి) ఖిల్యభావస్య వినాశే ప్రత్యగాత్మరూపమేవ వినశ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) బ్రహ్మస్వరూపస్యానాశే విజ్ఞానఘనస్య కిమాయాతమిత్యాశయేనాహ (తదితి). విజ్ఞానఘనస్యేత్యుక్తత్వం దర్శయతి (స ఆత్మేతి) కథం తర్హి తాన్యేవానువినశ్యతీతి — తత్రాహ (భూతనాశాదితి) ఖిల్యభావస్యావిద్యాకృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ఖిల్యభావవత్పరమాత్మనోఽపి నాశిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అయం త్వితి) పారమార్థికత్వే ప్రమాణమాహ (అవినాశీతి) అవినాశిత్వఫలమాహ (అత ఇతి) పర్యాప్తం — విజ్ఞాతుమితి సమ్బన్ధః. ఇదమిత్యాదిపదానాం గతార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వం సూచయతి (యథేతి) విజ్ఞానఘన ఏవేత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (న హీతి) ౧౩

ర०.— (సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞా స్తీతీతి) ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనోపదిష్టా మైత్రేయ్యువాచ. కిమితి. న ప్రేత్య సంజ్ఞా స్తీత్యస్మిన్ వాక్య ఏవ భగవాన్ మా — మామమూముహత్ — * ముహేర్ణ్యన్తాద్భూతే లుఙి. మోహయతి స్మేత్యర్థః. విజ్ఞానఘనశబ్దితస్య జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో ముక్తౌ సంజ్ఞాఽభావో విరుద్ధ ఇత్యతో ముక్తౌ సంజ్ఞాభావప్రతిపాదకే భవద్వాక్యే మోహో మే సంవృత్త ఇతి భావః. అత్ర న ప్రేత్య సంజ్ఞా స్తీతి వాక్యస్య విజ్ఞానఘనత్వోక్తివిరోధే ఆపాదనీయేఽపి మైత్రేయ్యా గురుగౌరవేణ స్వస్య వాక్యార్థాస్ఫూర్తిరూపమోహ ఏవ వాచనికవృత్త్యా ఆపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దో దేహాత్మైక్యభ్రాన్తిపర ఇతి న విరోధః — తథాపి తదభిప్రాయానభిజ్ఞానాత్ ముహ్యన్తీ మైత్రేయ్యేవముక్తవతీతి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయేతి) స ఇత్థం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రాహ. కిమితి. అరే — మైత్రేయి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి నాహం మోహం — మోహకం వచో బ్రవీమి. ఇదం — విజ్ఞానఘనశబ్దితం మహద్భూతం ప్రేత్యాపి విజ్ఞానాయాలమేవ — జ్ఞాతుం పర్యాప్తమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ముక్తౌ సర్వజ్ఞతయా సర్వం పశ్యత ఏవ సతో విజ్ఞానఘనస్య మయా పూర్వనిర్దిష్టః సంజ్ఞాభావో నామ దేహాత్మైక్యవిషయకభ్రాన్త్యభావాత్మేతి భావః. ౧౩

శం.— కథం తర్హి * ప్రేత్య సంజ్ఞా నాస్తీతి. ఉచ్యతే — శృణు. యత్ర — యస్మిన్నవిద్యాకల్పితే కార్యకరణసంఘాతోపాధిజనితే విశేషాత్మని ఖిల్యభావే హి — యస్మాద్ద్వైతమివ — పరమార్థతోఽద్వైతే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ — భిన్నమివ వస్త్వన్తరమాత్మన ఉపలభ్యతే. నను ద్వైతేనోపమీయమానత్వాత్ ద్వైతస్య పారమార్థికత్వమితి. న — * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ * ఏకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమితి చ. తత్ — తత్ర. యస్మాద్ద్వైతమివ — తస్మాదేవేతరోఽసౌ పరమాత్మనః ఖిల్యభూత ఆత్మా పరమార్థచన్ద్రాదేరివోదకచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇతరః — ద్రష్టా

తేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి॥ ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణమ్.

ఇతరేణ చక్షురాదికరణేనేతరః ద్రష్టవ్యం రూపాదికం పశ్యతి. ఇతర ఇతరమితి కారకప్రదర్శనార్థం. పశ్యతీతి క్రియాఫలయోర్నిదర్శనం – యథా ఛినత్తీతి. యథోద్యమ్యోద్యమ్య నిపాతనం ఛేద్యస్య చ ద్వైధీభావశ్చోభయం ఛినత్త్యేకేనైవ శబ్దేనాభిధీయతే – క్రియావసానత్వాత్ఫలానాం, క్రియావ్యతిరేకేణ చ తత్ఫలస్యానుపలమ్భాత్. ఇతరో ఘ్రాతా ఇతరేణ ఘ్రాణేనేతరద్ఘ్రాతవ్యం జిఘ్రతి. తథా సర్వం పూర్వవత్ విజానాతి. ఇయమవిద్యావదవస్థా. యత్ర తు బ్రహ్మవిద్యయా అవిద్యా నాశముపగమితా తత్రాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావః. యత్ర వా అస్య బ్రహ్మవిదః సర్వం నామరూపాద్యాత్మన్యేవ ప్రవిలాపితమాత్మైవ సంవృత్తం. యత్రైవమాత్మైవాభూత్ తత్ర కేన కరణేన కం ద్రష్టవ్యం కః పశ్యేత్. తథా జిఘ్రేత్. విజానీయాత్. సర్వత్ర హి కారకసాధ్యా క్రియా. అతః కారకాభావేఽనుపపత్తిః క్రియాయాః. క్రియాఽభావే చ ఫలాభావః. తస్మాదవిద్యాయామేవ సత్యాం క్రియాకారకఫలవ్యవహారః న బ్రహ్మవిదః. ఆత్మత్వాదేవ సర్వస్య. న చాత్మవ్యతిరేకేణ కారకం క్రియాఫలం వాఽస్తి. న చానాత్మా సన్ సర్వమాత్మైవ భవతి కస్యచిత్ – తస్మాదవిద్యయైవానాత్మత్వం పరికల్పితం – న తు పరమార్థత ఆత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిత్. తస్మాత్పరమార్థాత్మైకత్వప్రత్యయే క్రియాకారకఫలప్రత్యయానుపపత్తిః. అతో విరోధాద్బ్రహ్మవిదః క్రియాణాం తత్సాధనానాం చాత్యన్తమేవ నివృత్తిః. కేన కమితి క్షేపార్థం వచనం ప్రకారాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనార్థం – కేనచిదపి ప్రకారేణ క్రియాకరణాదికారకానుపపత్తేః. కేనచిత్కంచిత్కశ్చిత్కథంచిన్న పశ్యేదేవేత్యర్థః. యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోఽన్యం పశ్యతి తత్రాపి యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ – యేన విజానాతి తస్య కరణస్య విజ్ఞేయే వినియుక్తత్వాత్. జ్ఞాతుశ్చ జ్ఞేయ ఏవ హి జిజ్ఞాసా – నాత్మని. న చాగ్నేరివాత్మాత్మనో విషయః. న చావిషయే జ్ఞాతుర్జ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాద్యేనేదం సర్వం విజానాతి తం విజ్ఞాతారం కేన కరణేన కో వాఽన్యో విజానీయాత్. యదా తు పునః పరమార్థవివేకినో బ్రహ్మవిదో విజ్ఞాతైవ కేవలోఽద్వయో వర్తతే తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మనో విజ్ఞానఘనత్వం ప్రామాణికం చేత్ తర్హి నిషేధవాక్యమయుక్తమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) అవిద్యాకృతవిశేషవిజ్ఞానాభావాభిప్రాయేణ నిషేధవాక్యోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (శృణ్వితి) యస్మిన్నుక్తలక్షణే ఖిల్యభావే సతి యస్మాద్యథోక్తే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ ద్వైతముపలక్ష్యతే తస్మాత్తస్మిన్ సతీతర ఇతరం పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. ద్వైతమివేత్యుక్తమనూద్య వ్యాచష్టే (భిన్నమివేతి) ఇవశబ్దస్యోపమార్థత్వమపేత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ద్వైతేనాద్వైతస్యోపమీయమానత్వాద్దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య చ తస్య వస్తుత్వం స్యాత్ – ఉపమానోపమేయయోశ్చన్ద్రముఖయోర్వస్తుత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః. ద్వైతప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వవాదశ్రుతివిరోధాన్న తస్య సత్యతేతి పరిహరతి (న వాచారమ్భణమితి) తత్ర – తస్మిన్ ఖిల్యభావే సతీతి యావత్. స్వప్నాదిద్వైతమివ జాగరితేఽపి ద్వైతం యస్మాదాలక్ష్యతే తస్మాత్పరమాత్మనస్సకాశాదితరోఽసావాత్మా ఖిల్యభూతోఽపరమార్థతస్సన్నితరం పశ్యతీతి యోజనా. పరస్మాదితరస్మిన్నాత్మన్యపరమార్థఖిల్యభూతే దృష్టాన్తమాహ (చన్ద్రాదేరివేతి) ఇతరశబ్దమనూద్య తస్యార్థమాహ (ద్రష్టేతి) అవిద్యాదశాయాం సర్వాణ్యపి కారకాణి సన్తి – కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వాదిత్యాహ (ఇతర ఇతి) క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వే దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి విప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యానన్తరోక్తం హేతుమేవ స్పష్టయతి (క్రియేతి) అతశ్చ పశ్యతీత్యత్రాపి క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వమవిరుద్ధమితి శేషః. ఉత్తరవాక్యార్థమనూద్య వాక్యాన్తరేష్వతిదిశతి (ఇతర ఇతి) తథా – ఇతరో ద్రష్టా ఇతరేణ చక్షుషేతరం ద్రష్టవ్యం పశ్యతీత్యాది ద్రష్టవ్యమితి శేషః. ఉత్తరేష్వపి వాక్యేషు పూర్వవాక్యవత్కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వం, క్రియాపదస్య చ క్రియాతత్ఫలాభిధాయిత్వం, తుల్యమిత్యాహ (సర్వమితి) యత్ర హీత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (ఇయమితి) యత్ర వా అస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తార్థవాక్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యత్రేతి) తమేవార్థం సఙ్క్షిపతి (యత్రైవమితి) సర్వం కర్తృకరణాదీతి శేషః. తత్కేనేత్యాది వ్యాకరోతి (తత్రేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం కథయతి (సర్వత్ర హీతి) బ్రహ్మవిదోఽపి కారకద్వారా క్రియాదిసిద్ధిః కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మత్వాదితి) సర్వస్యాత్మత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్య *సర్వమాత్మైవాభూదితి శ్రుత్యా సమాధత్తే (న చేతి) కథం తర్హి సర్వస్యాత్మవ్యతిరేకేణ భానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) భేదభానస్యావిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ (తస్మాత్పరమార్థేతి) తద్ధేతోరజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదితి శేషః. ఏకత్వప్రత్యయాదజ్ఞాననివృత్తిద్వారా క్రియాదిప్రత్యయనివృత్తావపి క్రియాదిః స్యాత్. నేత్యాహ (అత ఇతి) కరణప్రమాణయోరభావే కార్యస్య విరుద్ధత్వాదితి యావత్. నను కింశబ్దైః ప్రశ్నైః ప్రతీయమానైః కథం క్రియాతత్సాధనయోరత్యన్తనివృత్తిర్విదుషో వివక్ష్యతే – తత్రాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్య ప్రాగేవాక్షేపార్థత్వముక్తం – తచ్చాక్షేపార్థవచో విదుషస్సర్వప్రకారక్రియాకారకాద్యసమ్భవప్రదర్శనార్థమిత్యత్యన్తమేవ క్రియానివృత్తిర్విదుషో యుక్తేత్యర్థః. సర్వప్రకారానుపపత్తిమేవాభినయతి (కేనచిదితి) కైవల్యావస్థామాస్థాయ సంజ్ఞాఽభావవచనమిత్యుక్త్వా తత్రైవ కిం పునరాన్య

యం వస్తుమవిద్యావస్థాయామపి సాక్షిణో జ్ఞానావిషయత్వమాహ (యత్రాపీతి) యేన- కూటస్థబోధేన వ్యాప్తో లోకస్సర్వం జానాతి - తం - సాక్షిణం కేన కరణేన కో వా జ్ఞాతా జానీయాదిత్యత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) యేన- చక్షురాదినాలోకో జానాతి - తస్య విషయగ్రహణే నైవోపక్షీణత్వాన్న సాక్షిణి ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఆత్మనోఽసన్నికృష్టభావత్వాచ్చ ప్రమేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ (జ్ఞాతుశ్చేతి) కించ-ఆత్మాన్యేనైవ జ్ఞాయతే-జ్ఞాత్రన్తరేణ వా. నాద్య ఇత్యాహ (నచేతి) న ద్వితీయ ఇత్యాహ (నచావిషయ ఇతి) జ్ఞాత్రన్తరస్యాభావాత్తస్యాఽవిషయతయా త్వాకులత్వేన జ్ఞాతుం శక్యతే-న హి జ్ఞాత్రన్తరమస్తి *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మని ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయరూపాభావే జ్ఞానావిషయత్వం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞాతారమిత్యాదివాక్యస్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (యదాత్వితి) ఇదమేవం స్వరూపాపేక్షం విజ్ఞానఘనత్వం - విశేషవిజ్ఞానాపేక్షం తు సంజ్ఞాభావవచనమిత్యవిరోధ ఇతి.......... ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స్వవాక్యస్య ముక్తౌ దేహాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వేన విజ్ఞానఘనత్వావిరోధముక్త్వా స్వనిష్ఠతా భ్రమనివృత్తిప్రతిపాదకత్వేనాపి తదవిరోధముపపాదయతి (యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీత్యాదినా) యత్ర - యస్యామవస్థాయాం హి- ప్రసిద్ధం. ద్వైతమివ భవతి - స్వనిష్ఠతయా పరమాత్మనః పృథగివ భవతీత్యర్థః. స్వతన్త్ర ఇవ భవతీతి యావత్. స్వాతన్త్ర్యస్యాప్రామాణికత్వద్యోతనార్థ ఇవశబ్దః. తత్ - తస్యాం దశాయాం ఇతర ఇతరం పశ్యతి- ఇతరః- పరమాత్మనో భిన్నాత్మకః. పృథక్సిద్ధ ఇతి యావత్. ఇతరం- భిన్నాత్మకం. పరమాత్మనః పృథక్సిద్ధం విషయం పశ్యతి. అత్ర ఇతరేణేత్యధ్యాహార్యం- ఉత్తరత్ర తత్కేన కం జిఘ్రేదితి దర్శనాత్. ఇతరేణ- స్వతన్త్రేణ కరణేన జిఘ్రతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అత్ర జిఘ్రతి పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతీత్యుక్తం సర్వజ్ఞానేన్ద్రియవృత్త్యుపలక్షణం. తత్ర మనుత ఇతి మనోవృత్తిరుక్తా - విజానాతీతి బుద్ధివృత్తిరితి తయోర్భేదః. అభివదతీత్యుక్తో వాగిన్ద్రియవ్యాపారస్సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం జిఘ్రేదిత్యాది) యత్ర-యదా అస్య-జీవస్య సర్వం వస్తు ఆత్మైవాభూత్ - పరమాత్మాపృథక్సిద్ధమేకాత్మకమేవాభూత్. తదా కేన భిన్నాత్మకేన కరణేన కం భిన్నాత్మకం విషయం జిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్ర క ఇత్యధ్యాహార్యం-తదితర ఇతరం పశ్యతీతి పూర్వముక్తత్వాత్. కః-భిన్నాత్మకః. స్వతన్త్రః కర్తా జిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్ర కింశబ్ద ఇతరశబ్దశ్చ సర్వత్ర స్వతన్త్రత్వప్రతిషేధపరః. ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. అత్ర సదైకాత్మకస్య జగతః కాలభేదేన భిన్నాభిన్నాత్మకత్వయోః పరమాత్మపృథక్సిద్ధ్యపృథక్సిద్ధిరూపయోరసమ్భవాత్ ఆత్మైవాభూదిత్యస్యైకాత్మకత్వేన జ్ఞాతమభూదితి, ద్వైతమివ భవతీత్యస్య భిన్నాత్మకత్వేన జ్ఞాతం భవతీతి, చైవార్థో వక్తవ్యః. తథా చ యస్యాత్మభేదప్రతీతిః కియత్యప్యస్తి-తస్య కర్తృకర్మకరణేషు భిన్నాత్మకత్వప్రతీతిరనువర్తతే. యస్యాత్మభేదప్రతీతిర్యదా సర్వథా నాస్తి- తదా విరుద్ధధర్మవత్త్వాప్రతీతేః కర్తృకర్మకరణేషు భిన్నాత్మకతయా ప్రతీతిస్సర్వథా నాస్తీతి పర్యవసితోఽర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య ముక్తౌ దేహాత్మభ్రమస్వతన్త్రాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వోపపాదనేన మైత్రేయ్యా అజ్ఞానం పరిహృత్య తాదృశసార్వజ్ఞ్యరూపమోక్షస్య భగవత్ప్రసాదో నిదిధ్యాసనం చేతి ద్వయమేవ సాధనమిత్యవశ్యం నిదిధ్యాసనేన భగవత్ప్రసాదో ముముక్షుణా సమ్పాదనీయ ఇత్యుపసంహరతి వాక్యద్వయేన (యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాదిత్యాదినా) యేన- పరమాత్మనా ప్రసన్నేనానుగృహీతః ఇదం సర్వం విజానాతి- సర్వజ్ఞో భవతి. తం - పరమాత్మానం కేన హేతునా విజానీయాత్ - * క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతివత్ పరమాత్మప్రసాదమన్తరేణ పరమాత్మా దురవబోధ ఇత్యర్థః. (విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి) అత్ర విజ్ఞాతృశబ్దేన ప్రక్రమోదితజగత్కారణత్వాక్షిప్తసర్వజ్ఞత్వాశ్రయః పరమాత్మైవోచ్యతే. తాదృశం విజ్ఞాతారం- సర్వజ్ఞం పరమాత్మానం ప్రక్రమోదితధ్యానం వినా కేన- కేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయేన విజానీయాత్. న కేనాపీత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పరమాత్మప్రసాదాదృతే తస్య దురవగమత్వపరం తం కేన విజానీయాదితి పూర్వవాక్యం. ఉపాసనాతిరిక్తకేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయాన్తరనిషేధపరం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుత్తరవాక్యమితి. తతశ్చ పరమాత్మప్రసాదపరమాత్మోపాసనయోర్ద్వయోరప్యావశ్యకత్వం ద్వాభ్యాం వాక్యాభ్యాం ప్రతిపాదితం భవతి. అత్ర పరమాత్మోపాసనతత్ప్రసాదసాధ్యా పరమాత్మావగతిః కిం రూపేతి చిన్తాయాం దర్శనసమానాకారధ్యానరూపావగతిరేవ పరమాత్మప్రసాదోపాసనసాధ్యత్వేన వాక్యద్వయప్రతిపన్నేతి కేచిదాహుః. ముక్తికాలీనా దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణా * పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇత్యుక్తేత్యపరే. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థపాదే చిన్తితం - ఉపక్రమే పతిజాయాపుత్రవిత్తాదిప్రియసమ్బన్ధిత్వలక్షణజీవలిఙ్గకీర్తనాత్, మధ్యే చ * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి దేహానువిధాయిజననమరణలక్షణజీవలిఙ్గప్రతిపాదనాత్, అన్తే చ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి విజ్ఞాతృత్వరూపలిఙ్గకీర్తనాత్, కృత్స్నమపి ప్రకరణం జీవపరమేవ. పరమాత్మలిఙ్గాని తు కథం చిన్నేయానీతి పూర్వపక్షే పఠత్యాచార్యః * వాక్యాన్వయాత్. కృత్స్నస్య వాక్యసన్దర్భస్యాన్వయః పరమాత్మన్యేవోపపద్యతే- నాన్యత్ర. తథా హి- * అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి యాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే * యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యామితి అమృతత్వోపాయమాత్రార్థిన్యై మైత్రేయ్యై * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి ద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టస్యాత్మనః పరమాత్మత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యం. ఆఖ్యాయికాయా విద్యాగతవిశేషప్రతిపాదనోపయుక్తత్వస్య పురుషార్థపాదే స్థితత్వాత్. తత్ర హి * అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాద్యాఖ్యానానాం * సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవే శంసన్తీత్యశ్వమేధగత పారిప్లవనామకశస్త్రవినియుక్తత్వాత్పారిప్లవార్థాన్యాఖ్యానాని- న తు విద్యోపయోగీనీతి- * పారిప్లవార్థా ఇతి చేదితి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా * న విశేషితత్వాదిత్యాదినా సిద్ధాన్తితం. అయమర్థః- న సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవార్థాని

ఫలితమర్థమన్తి- * సర్వాణ్యాఖ్యానానిశంసన్తీతివిధాయ * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యాదినా శేషం చిదాఖ్యానానాం వివిశేషితత్వాత్. వాక్య శేషపఠితానామేవాఖ్యానానాం పారిప్లవేవినియోగేన సర్వేషామపి విద్యాసన్నిధిపఠితానాం యాజ్ఞవల్క్యాద్యాఖ్యానానాం తద్వాక్యగత పరమాత్మని షయకత్వాదివిశేష ప్రతిపాదనోపయోగిత్వమేవ. * తథాచైకవాక్యోపబన్ధాత్. యథా * తేజోవైఘృతం * సౌరాదీటశ్వేతవమాదీనాం * అక్తా శ్శర్కరా ఉపదధాతి * తస్మాద్వృష్టికామేషిరజతగాన దేయమిత్యాదివిధినిషేధైకవాక్యతయా విధిశేషేషు అవిషయస్తుతినిన్దార్థ్యోపయోగిత్వం- తథా వాఖ్యావాదే ప్రష్టవ్యత్వాదివిధినా ఆఖ్యానానాం సైకవాక్యత్వోపబన్ధాత్ విధేయవిద్యావిశేషోపయోగిత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమితి సిద్ధాన్తితం. తతశ్చాత్ర మాగ తాఖ్యాయికా వక్తాత్పరమాత్మవిషయత్వేనైవ ప్రకరణస్య. తథా * అస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతత్ * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేనేత్యా దినా ప్రతీయమానం సర్వోపాదానత్వం, * బ్రహ్మతం పరాదాదిత్యాదినా ప్రతీయమానం సార్వాత్మ్యం, చ పరమాత్మనోఽన్యత్ర నసమ్భవతి. యదు క్తంపతిజాయాపుత్రాదిసమ్బన్ధిత్వకీర్తనం జీవలిఙ్గమితి- తన్న - తస్య వాక్యస్య పరమాత్మానుగుణతయాఽర్థవర్ణనోపపత్తేః. తద్వర్ణన ప్రకారశ్చ పూ ర్వమేవ ప్రదర్శితః నన్వేవం * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ ఇతి జీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేన కథం పరమాత్మనోఽభిధానం, ముక్త్యాదని నాశాదిజీవలిఙ్గానాం చ కథం పరమాత్మని సమన్వయ, ఇతిచేత్- తత్రాహ- * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యు పాదానోపాదేయభావలబ్ధాభేదసూచకం జీవధర్మాణాం తత్రకీర్తనమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే. * ఉత్క్రమిష్యత ఏవం భావాదిత్యౌడులోమిః. * ఆముక్తేర్భేదఏవ స్యాజ్జీవస్య చ పరస్య చ । ముక్తస్య తు న భేదోఽస్తి భేదహేతోరభావత ఇత్యుక్తరీత్యా ముక్తిదశాయాం భావ్యభేదమాశ్రిత్య పర మాత్మని జీవధర్మాభిధానముపపద్యత ఇత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే. * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః. జీవే పరమాత్మనోఽన్తర్యామితయా అవస్థితేరా కృత్యధికరణన్యాయేన శరీరభూతజీవవాచిశబ్దైశ్శరీరిణః పరమాత్మనోఽభిధానసంభవా, చ్ఛరీరభూతజీవధర్మాణాం శరీరిణి పరమాత్మన్యుపపత్తే, శ్చజీవ ప్రతిలిఙ్గానాం పరమాత్మని నానుపపత్తిరితి స్థితం. అత్ర తు కాశకృత్స్నమతమేవాచార్యస్యమతం - తదుపరిపక్షాన్తరానుపన్యాసాత్. ఆశ్మరథ్యౌడు లోమిమతయోర్దుష్టత్వా, చ్చ. ఉపాదానోపాదేయయోర్భేదాభేదవాద్యాశ్మరథ్యమతం జైనమత ప్రతిక్షేపాదేవ ప్రతిక్షిప్తం. తత్ర పాదే జైనానాం మతం హి ప్రతిక్షిప్తమాచార్యేణ. యేచైవం మన్యన్తే- జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షానామ సప్తపదార్థాః. బోధాత్మకోజీవః. జడవర్గస్త్వజీవః. ఇన్ద్రియ ప్రవృత్తిరాస్రవః. శమదమాదిరూపా ప్రవృత్తిస్సంవరః. తప్తశిలారోహణాదిర్నిర్జరః. బన్ధోఽష్టవిధం కర్మ. తత్ర ఘాతికర్మ చతుర్విధం- జ్ఞా నావరణీయం దర్శనావరణీయం మోహనీయమన్తరాయికమితి. తత్ర సమ్యగ్జ్ఞానాన్న మోక్ష ఇతి విపర్యయో జ్ఞానావరణీయం కర్మ. ఆర్హతదర్శనాభ్యాసా న్న మోక్ష ఇతి జ్ఞానం దర్శనావరణీయం. బహుషు ప్రతిషిద్ధేషు మోక్షమార్గేషు విశేషానవధారణం మోహనీయం. మోక్షమార్గప్రవృత్తానాం తద్విఘట నకరం విజ్ఞానమన్తరాయికం. తానీమాని శ్రేయోమార్గహన్తృత్వాద్ఘాతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే. అథాఘాతికర్మ చతుర్విధం - వేదనీయం నామికం గోత్రిక మాయుష్కం చేతి. తత్ర వేదనీయం కర్మ శుక్లపుద్గలవిపాకహేతుః. తద్ధి కర్మ బన్ధాపినభవతి - నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుజ్ఞానావిఘాతకత్వాత్. శుక్లపు ద్గలారమ్భకం వేదనీయకర్మానుగుణం నామికం కర్మ. తద్ధి శుక్లపుద్గలస్యావస్థాం కలలబుద్బుదాదికామారభతే. గోత్రికం తు అవ్యాకృతం తతో వ్యాద్యంశక్తి రూపేణావస్థితం. ఆయుష్కం - ఆయుః కథయత్యుత్పాదనద్వారేణేత్యాయుష్కం. తాన్యేతాని శుక్లపుద్గలాశ్రయత్వాదఘాతికర్మాణి. తదేత త్కర్మాష్టకం పురుషం బధ్నాతీతి బన్ధః. విగళితసమస్తక్లేశతద్వాసనావరణజ్ఞానసుఖైకతానస్యాత్మన ఉపరిదేశావస్థానం మోక్ష ఇత్యేకే. అన్యే తు ఊర్ధ్వ గమనశీలస్య జీవస్య శుష్కాలాబుఫలోన్మజ్జనవత్సతతోర్ధ్వగమనం మోక్ష ఇతి వర్ణయన్తి. ఇమమర్థమపి ప్రపఞ్చయమాచక్షతే- పఞ్చాస్తికాయా నామ-జీ వాస్తికాయః పుద్గలాస్తికాయో ధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయ ఆకాశాస్తికాయశ్చేతి. అస్తీతి కాయతే- శబ్ద్యత ఇత్యస్తికాయః. ఏవం సర్వత్ర. తత్ర చ జీవాస్తికాయస్త్రివిధః- బద్ధో ముక్తో నిత్యసిద్ధశ్చ. తత్ర నిత్యసిద్ధ అర్హతః. ఇతరౌ ద్వౌ ప్రసిద్ధౌ. పూర్యతే గళతి చేతి ఉపచితాపచితం వస్తు పుద్గల శబ్దేనోచ్యతే. పుద్గలాస్తికాయశ్చ షోఢా- పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయం స్థావరం జఙ్గమం చేతి. ధర్మాస్తికాయః ప్రవృత్త్యనుమేయః. అధర్మాస్తికా యః స్థితిహేతుః. ఆకాశాస్తికాయో ద్వివిధః - లోకాకాశోఽలోకాకాశశ్చేతి. ఉపర్యుపరివర్తమానానాం లోకానామన్తర్వర్తీ ఆకాశో లోకా కాశః. సర్వేషాం లోకానామూర్ధ్వవర్తీ అనావృతాకాశోఽలోకాకాశః. సర్వేష్వేతేషు పదార్థేషు-స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తిచ నాస్తిచ, స్యాద వక్తవ్యం, స్యాదస్తిచావక్తవ్యం, స్యాన్నాస్తిచావక్తవ్యం, స్యాదస్తిచ నాస్తిచావక్తవ్యం, చేత్యేవం సత్త్వాసత్త్వసదసత్త్వసదసద్విలక్షణత్వసత్త్వవిశిష్ట సదసద్విలక్షణత్వ అసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ సదసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వరూపసప్తభఙ్గీపరివృతాః. స్యాచ్ఛబ్దోఽయం తిఙన్తప్రతిరూప కో నిపాతోఽనైకాన్త్యద్యోతీ. ఏవం సర్వం వస్త్వనేకాన్తమిత్యార్హతమయస్సాధుః- కస్యాప్య ప్రతిక్షేపకత్వాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నైకస్మిన్న సమ్భవాత్. ఏకస్మిన్వస్తుని సత్త్వాసత్త్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదివిరుద్ధధర్మాణాం పరస్పరవిరహస్వరూపాణామనుసమ్భవాత్తన్మతమసమఞ్జసం- ప్రమాణా ప్రమాణవిభాగభఙ్గప్రసఙ్గేన సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. * ఏవం చాత్మాకార్త్స్న్యం. జీవస్య దేహానురూపపరిమాణత్వమిత్యేవమభ్యుపగచ్ఛతాం జైనానాం హస్త్యాదిశరీరస్థాత్మనో న్యూనపరిమాణమశకాదిశరీరానుప్రవేశే ఆత్మనః పరిపూర్ణతా న స్యాత్. అథ సఙ్కోచవికాసధర్మతయాత్మనః పర్యా యేణ- అవస్థాన్తరాపత్త్యా న విరోధ ఇతి చేత్ - తత్రాహ- * నచ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః. కాలభేదేన సఙ్కోచవికాసావస్థాభ్యుపగమే వికారిత్వానిత్యత్వాదిదోష ప్రసఙ్గః. * అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. జీవస్య యదన్త్యం పరిమాణం మోక్షావస్థాగతం - తస్య తతః పరం దే హాన్తరపరిగ్రహాభావేనావస్థితత్వా, త్తస్య పరిమాణస్య తదాశ్రయస్య చ జీవస్య చోత్తరావస్థాప్రాప్తివిధురత్వేన నిత్యత్వా, త్తదేవ పరిమాణం పూర్వత్రా ప్యవిశిష్టమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం - ఉత్తరావధిశూన్యస్య పూర్వావధ్యభావాత్. తతశ్చ దేహభేదేన తదనురూపపరిమాణభేద ఇతి జైనానాం చ దర్శనమస

ఉ.— ఇయంపృథివీసర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యైపృథివ్యైసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧

జ్ఞతమితిస్థితం. తతశ్చజైనమతప్రతిక్షేపేణైవభేదాభేదసమావేశవాద్యాశ్మరథ్యమతమపినిరస్తమేవ. * పరమాత్మాత్మనోర్యోగఃపరమార్థఇతీష్యతే। మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యంహి నైతితద్ద్రవ్యతాంయత ఇతిస్మరణాత్ బ్రహ్మణిస్వస్యజీవస్యముక్తౌ బ్రహ్మైక్యవాద్యౌడులోమిమతమపినిరస్తం. అతఃకాశకృత్స్నమతమేవభగవద్బాదరాయణమతం. అతఏవ * అంశోనానావ్యపదేశాదితిజీవస్యబ్రహ్మాంశత్వమేవోక్తం. తత్రహ్యధికరణే * జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశావిత్యాదిభేదశ్రుత్యనురోధాదభేదవాదో జాత్యాద్యభేదాభిప్రాయేణగౌణోనేతవ్యః. అథవా - * తత్త్వమస్యాద్యభేదశ్రుత్యనురోధాద్భేదవ్యపదేశ ఔపాధికభేదపరతయానేతవ్య ఇత్యేవంపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఇదముచ్యతే - * అంశోనానావ్యపదేశాదన్యథాచాపిదాశకితవాదిత్వమధీయతఏకే. నానావ్యపదేశాత్ - భేదవ్యపదేశా, దన్యథాచాపి - అభేదేనాపివ్యపదేశా, చ్ఛ్రుతిద్వయానుగ్రహాయ బ్రహ్మణోంశోజీవఇత్యవగమ్యతే. చిదచిద్విశిష్టంహి బ్రహ్మణస్స్వరూపం- తత్రవిశేషణభూతచిదంశస్యాన్తర్భూతత్వాదభేదవ్యపదేశోపపత్తిః- విశేష్యాపేక్షయావిశేషణస్యభిన్నత్వాద్భేదవ్యపదేశస్యాప్యుపపత్తిః. * బ్రహ్మదాశాబ్రహ్మదాసా బ్రహ్మేమేకితవాఉతేతిదాశకితవాదీనామపి బ్రహ్మత్వమేకేశాఖినఅధీయతే. నాస్యాభేదవ్యపదేశస్యగౌణత్వంవక్తుంయుజ్యతే - నాపిస్రజ్యత్వసంహార్యత్వాదిలక్షణభేదవ్యపదేశస్యమానాన్తరాసిద్ధార్థాభిధాయినోఽనువాదిత్వం గౌణత్వంవావక్తుంయుజ్యతే- అతోవ్యపదేశద్వయముఖ్యత్వాయనీలగోత్వాద్యపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతరూపజాత్యాదివిశిష్టద్రవ్యస్య యథారూపజాత్యాదివిశేషణమంశః- ఏవమపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతశ్శక్తిస్థానీయోజీవోంశఇత్యర్థః. * మన్త్రవర్ణాత్. * పాదోస్యవిశ్వాభూతానీతిమన్త్రవర్ణేనసర్వజీవానాం భూతశబ్దితానాంపాదశబ్దితాంశత్వప్రతిపాదనాచ్చజీవోబ్రహ్మవిశేషణాంశః. * అపిస్మర్యతే. * మమైవాంశోజీవలోకఇతిగీతావచనాచ్చాంశత్వం. ననుజీవస్యాంశత్వేజీవస్యబ్రహ్మైకదేశత్వావశ్యమ్భావేనతద్గతాదోషాఃబ్రహ్మణిస్యుః. నేత్యుచ్యతే- * ప్రకాశాదివత్తునైవంపరః. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. పరః- పరమాత్మాఏవంన- జీవవన్నదుష్టః. ప్రకాశాదివత్ - యథాప్రకాశగోత్వాదివిశిష్టప్రభావద్గవాదిద్రవ్యస్యప్రభాగోత్వాదికమంశః-తాదృశోయమంశః-నతుఘటాకాశాదివత్తదేకదేశరూపః. అతోనజీవదోషేణపరస్యదుష్టతా. * స్మరన్తిచ. స్మరన్తిచపరాశరాదయః * ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నావిస్తారిణీయథా। పరస్యబ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలంజగదితి ప్రకాశాద్యంశసామ్యం. ననుసర్వేషాంజీవానాం బ్రహ్మాంశత్వేసమానేకేషాంచిద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞా- కేషాంచిత్పరిహారఇతివ్యవస్థాకథంసఙ్గచ్ఛతాం. తత్రాహ-* అనుజ్ఞాపరిహారౌదేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్. యథాఽగ్నేరేకరూపస్యైవశ్రోత్రియచణ్డాలాగారాదిసమ్బన్ధవశేనహేయత్వోపాదేయత్వే - ఏవంబ్రహ్మాంశత్వావిశేషేపిజీవానాం త్రైవర్ణికాత్రైవర్ణికశరీరసంయోగాద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. * అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిశరీరంభిన్నానాంజీవానామణుత్వేనసర్వత్రాసన్తతత్వాత్ నభోగవ్యతికరదోషఃభవతి. ననుజీవబ్రహ్మభేదపక్షేపి అవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగాసఙ్కరఉపపత్స్యతే. తత్రాహ- * ఆభాసఏవచ. అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్యబ్రహ్మణఃఅవిద్యాకృతస్వరూపతిరోధానతత్పూర్వకోపాధిభేదపరికల్పనహేతురాభాసఏవ- ప్రకాశస్వరూపస్యతిరోధానంహిప్రకాశనాశఏవేతిపర్యవస్యేత్. ననుపారమార్థికోపాధ్యుపహితబ్రహ్మజీవవాదేఉపాధిభేదహేతుభూతానాదృష్టవశాద్భోగవ్యవస్థాభవిష్యతి. తత్రాహ- * అదృష్టానియమాత్. బ్రహ్మస్వరూపస్యచ్ఛేదనభేదనాద్యసమ్భవేనసర్వేషామప్యదృష్టానామనియతత్వాన్నభోగవ్యవస్థాసిద్ధ్యేత్. ననుఅదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదివ్యవస్థయాఅదృష్టవ్యవస్థా- తద్ద్వారాభోగవ్యవస్థాచభవిష్యతీత్యత్రాహ-అభిసన్ధ్యాదిష్వపిచైవం. అభిసన్ధ్యాదీనామపిఛేదనాద్యనర్హబ్రహ్మస్వరూపమాత్రసమ్బన్ధిత్వాదవ్యవస్థాతదవస్థైవ. * ప్రదేశభేదాదితిచేన్నాన్తర్భావాత్. ననుబ్రహ్మస్వరూపస్యైకత్వేప్యుపాధిసమ్బన్ధిప్రదేశభేదాదుపపద్యతేభోగవ్యవస్థితిచేన్న- ఉపాధీనాంతత్రతత్రగమనాత్ సర్వప్రదేశానాంసర్వోపాధ్యన్తర్భావేనభోగవ్యతికరస్తదవస్థఏవ. ప్రదేశభేదేనోపాధిసమ్బన్ధేపిసర్వస్యబ్రహ్మప్రదేశత్వాత్ సర్వసమ్బన్ధిదుఃఖం బ్రహ్మణఏవస్యాదితిబ్రహ్మభావో మహానర్థఆపద్యేతేతి. అతోజీవోబ్రహ్మణోవిశేషణాంశఇతిస్థితం. తతశ్చాన్తర్యామితయాపరమాత్మనోఽవస్థితేశ్శరీరవాచిశబ్దానాంచశరీరిపర్యన్తత్వాత్ శరీరభూతజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనశరీరిభూతపరమాత్మాభిధానంనవిరుధ్యత ఇతి కాశకృత్స్నమతమేవబాదరాయణమతం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యత్కేవలంకర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనం-తద్వక్తవ్యమితిమైత్రేయీబ్రాహ్మణమారబ్ధం. తచ్చాత్మజ్ఞానంసర్వసన్న్యాసాఙ్గవిశిష్టం. ఆత్మనిచవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి- ఆత్మాచప్రియఃసర్వస్మాత్ - తస్మాదాత్మాద్రష్టవ్యః. సచశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్య ఇతిచదర్శనప్రకారాఉక్తాః. తత్రచశ్రోతవ్యః- ఆచార్యాగమాభ్యాం. మన్తవ్యః- తర్కతః. తత్రచతర్కఉక్తః- *ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యహేతువచనంఆత్మైకసామాన్యత్వమాత్మైకోద్భవత్వమాత్మైకప్రలయత్వంచ. తత్రాయంహేతురసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతేఆత్మైకసామాన్యోద్భవప్రలయాఖ్యః- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమేతద్బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతంజగత్సర్వంపృథివ్యాది - యచ్చలోకేప

రస్పరోపకార్యోపకారకభూతం- తదేకకారణపూర్వకమేకసామాన్యాత్మకమేకప్రళయంచదృష్టం. తస్మాదిదమపిపృథివ్యాదిలక్షణంజగత్పరస్పరకార్యకారణత్వాత్ తథాభూతంభవితుమర్హతి. ఏషహ్యర్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణేప్రకాశ్యతే. అథవా- * ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యాత్మోత్పత్తిస్థితిలయత్వంహేతుముక్త్వాపునరాగమప్రధానేనమధుబ్రాహ్మణేనప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్యనిగమనం క్రియతే. తథాహినైయాయికైరుక్తం * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనంనిగమనమితి. అన్యైర్వ్యాఖ్యాతం- ఆదుందుభిదృష్టాన్తాచ్ఛ్రోతవ్యార్థం ఆగమవచనం. ప్రాఙ్మధుబ్రాహ్మణాత్ మన్తవ్యార్థముపపత్తిప్రదర్శనేన. మధుబ్రాహ్మణేనతునిదిధ్యాసనవిధిరుచ్యతఇతి. సర్వథాపితుయథాగమమేనావధారితం - తర్కతస్సంభవమన్తవ్యం. యథాతర్కతోమతస్యతథాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యతథైవనిదిధ్యాసనం క్రియతఇతిపృథఙ్నిదిధ్యాసనవిధిరనర్థకఏవ. తస్మాత్పృథక్ప్రకరణవిభాగోఽనర్థకఇత్యన్యదపి. ప్రాయశః శ్రవణమననసనిదిధ్యాసనానామితి. సర్వథాపిత్వథాయద్వయస్యార్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణఉపసంహ్రియతే. ఇయంపృథివీ- ప్రసిద్ధాసర్వేషాంభూతానాంమధు- సర్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానాం- ప్రాణినాంమధు- కార్యం. మధ్వివమధు. యథైకోమధ్వపూపోఽనేకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః- ఏవమియంపృథివీసర్వభూతనిర్వర్తితా. తథా- సర్వాణిభూతాన్యస్యైపృథివ్యై - పృథివ్యాఅస్యాః మధు- కార్యం. కించ- యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాం తేజోమయః - చిన్మాత్రప్రకాశమయోఽమృతమయః - అమరణధర్మాపురుషః, యశ్చాయమధ్యాత్మంశారీరః- శరీరేభవః పూర్వవత్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః, సచలిఙ్గాభిమానీ. సచసర్వేషాంభూతానాముపకారకారణత్వేనమధు. సర్వాణిచభూతాన్యస్యమధు. చశబ్దసామర్థ్యాత్. ఏవమేతచ్చతుష్టయంతావదేకంసర్వభూతకార్యం - సర్వాణిచభూతాన్యస్యకార్యం. అతోఽస్యైకకారణపూర్వకతా. యస్మాదేకస్మాత్కారణాదేతజ్జాతం- తదేవైకంపరమార్థతో బ్రహ్మ - ఇతరత్కార్యంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమిత్యేషమధుపర్యాయాణాంసర్వేషామర్థస్సఙ్క్షేపతః. అయమేవసః- యోఽయంప్రతిజ్ఞాతః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. ఇదమమృతం - యస్మైత్రైవిద్యాఅమృతత్వసాధనముక్తమాత్మవిజ్ఞానం- ఇదంతదమృతం. ఇదం బ్రహ్మ- యత్ * బ్రహ్మతేబ్రవాణి *జ్ఞాపయిష్యామీత్యధ్యాయాదౌప్రకృతం, యద్విషయాచవిద్యా బ్రహ్మవిద్యేత్యుచ్యతే, ఇదంసర్వం- యస్మాద్బ్రహ్మణోవిజ్ఞానాత్సర్వంభవతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్రేకేవలమితి) కైవల్యంవ్యాచష్టే (కర్మేతి) నిరపేక్షమితి- తచ్చాత్మజ్ఞానముక్తమితిసమ్బన్ధః. తతోనిరాకాఙ్క్షత్వంసిద్ధమితిచకారార్థః. ఆత్మజ్ఞానంసన్న్యాసినామేవేతినియన్తుంవిశినష్టి (సర్వేతి) ననుకుతస్తతోనైరాకాఙ్క్ష్యం- సత్యపితస్మిన్ విజిజ్ఞాసాన్తరసమ్భవాత్. అతఆహ (ఆత్మనిచేతి) *నవాఅరేపత్యురిత్యాదావుక్తంస్మారయతి (ఆత్మాచేతి) తస్యనిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వంఫలితమాహ (తస్మాదితి) సచేద్దర్శనార్హః- తర్హితద్దర్శనేకానిసాధనానీత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) దర్శనప్రకారాః- దర్శనస్యోపాయప్రభేదాః. శ్రవణమననయోఃస్వరూపవిశేషందర్శయతి (తత్రేతి) కోఽసౌతర్కః- యేనాత్మామన్తవ్యోభవతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) దున్దుభ్యాదిగ్రన్థఃసప్తమ్యర్థః. ఉక్తమేవతర్కంసఙ్క్షిపతి (ఆత్మైవేదమితి) ప్రధానాదివాదమాదాయహేత్వసిద్ధిశఙ్కాయాంతన్నిరాకరణార్థమిదంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతింసఙ్గిరతే (తత్రాయమితి) కథంహేత్వసిద్ధిశఙ్కోద్ధ్రియతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్తథాభూతంభవితుమర్హతీతిఉత్తరత్రసమ్బన్ధః. అన్యోన్యోపకార్యోపకారకభూతంజగదేకచైతన్యానువిద్ధమేకప్రకృతికంచేత్యత్రవ్యాప్తిమాహ (యచ్చేతి) దృష్టం- స్వప్నాదీతిశేషః. దృష్టాన్తసిద్ధమర్థం దార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థంస్ఫుటయతి (పరస్పరేతి) తథాభూతమిత్యేకకారణపూర్వకత్వాదిగృహ్యతే. విమతమేకకారణకం- పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతత్వాత్ - స్వప్నవదిత్యయుక్తం- హేత్వసిద్ధేః. నహిసర్వంజగత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషహీతి) హేత్వసిద్ధిశఙ్కాంపరిహర్తుంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతిముక్త్వాప్రకారాన్తరేణతామాహ (అథవేతి) ప్రతిజ్ఞాహేతూ క్రమేణోక్త్వా. హేతుసహితస్యప్రతిజ్ఞార్థస్యపునర్వచనంనిగమనమిత్యత్రతార్కికసమ్మతిమాహ (తథాహీతి) భర్తృప్రపఞ్చానాంబ్రాహ్మణారమ్భప్రకారమనువదతి (అన్యైరితి) ద్రష్టవ్యాదివాక్యాదారభ్యాదున్దుభిదృష్టాన్తాదాగమవచనంశ్రోతవ్యఇత్యుక్తశ్రవణనిరూపణార్థం. దున్దుభిదృష్టాన్తాదారభ్యమధుబ్రాహ్మణాత్ప్రాగుపపత్తిప్రదర్శనేనమన్తవ్యఇత్యుక్తమనననిరూపణార్థమాగమవచనం. నిదిధ్యాసనంవ్యాఖ్యాతుంపునరేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. ఏతద్దూషయతి (సర్వథాపీతి) శ్రవణాదేర్విధేయత్వేపీతియావత్. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశ్రవణేప్రవృత్తస్యతత్త్వోపలబ్ధ్యైసత్యర్థలబ్ధంమననంనవిధిమపేక్షతే. యథాతర్కతోమతంతత్త్వం- తథాతర్కితస్యతర్కాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యోభయసామర్థ్యాదేవనిదిధ్యాసనసిద్ధౌతదపివిధ్యనపేక్షితమేవేత్యర్థః. త్రయాణాంవిధ్యనపేక్షితత్వంఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతి - పరకీయవ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశేషః. సిద్ధాన్తేపిశ్రవణాదివిధ్యుపగమాత్కథంపరకీయంప్రస్థానంప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపిత్వితి) తద్విధ్యుపగమేపీతియావత్. ఏవంసఙ్గతింబ్రాహ్మణస్యోక్త్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (ఇయమిత్యాదినా) యదుక్తంమధ్వివమధ్వితి - తద్వివృణోతి (యథేతి) నకేవలముక్తంమధుద్వయమేవ- కింతుమధ్వన్తరంచాస్తీత్యాహ (కించేతి) పురుషశబ్దస్యతేషుత్రిష్వపి.యత్త్వంవారయతి (సచేతి) తస్యపృథివీవన్మధుత్వమాహ (సచసర్వేషామితి) సర్వేషాంచభూతానాంతంప్రతిమధుత్వందర్శయతి (సర్వాణిచేతి) నన్వాద్యమేవమధుద్వయంశ్రుతం - అశ్రుతంతుమధుద్వయమశక్యంకల్పయితుం- కల్పకాభావాత్. అతఆహ (చశబ్దేతి) ప్రథమపర్యాయార్థముపసంహరతి (ఏవమితి) పృథివీ, సర్వాణిభూతాని, పార్థివఃపురుషః, శారీరశ్చేతిచతుష్టయమేకంమధ్వితిశేషః. మధుశబ్దార్థమాహ (సర్వేతి) (అస్యేతి) పృథివ్యాదేరితియావత్. పరస్పరముపకార్యోపకారకభావేఫలితమాహ (అతఇతి) అస్యేతిసర్వంజగదుచ్యతే. ఉక్తంచయస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాది. భవత్వనేనన్యాయేనమధుపర్యాయేషుసర్వేషుకారణోపదేశః - బ్రహ్మోపదేశస్తుకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) సః - ప్రకృతఆత్మే

ఉ.— ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వాసాꣳ సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమాస్వప్సు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మꣳ రైతసస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదꣳ సర్వమ్॥ ౨

అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాగ్నేః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నగ్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం వాఙ్మయస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదꣳ సర్వమ్॥ ౩

అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య వాయోః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్వాయౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ప్రాణస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదꣳ సర్వమ్॥ ౪

వాయం చతుర్థో గ్రాహ్యేవ ఇతి యోజనా. ఇదమితి చతుష్టయకల్పనాధిష్ఠానవిషయం జ్ఞానం పరామృశతి. ఇదం బ్రహ్మేత్యత్ర చతుష్టయాధిష్ఠానమిదంశబ్దార్థః. శ్రుతిరేవ తస్య ప్రకృతత్వం దర్శయతి (యద్వేషయేతి) ఇదం సర్వమిత్యత్ర బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యుక్తం. సర్వం - సర్వాప్తిసాధనమితియావత్. తదేవ స్పష్టయతి (యస్మాదితి) ౧

రం.— పూర్వం * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే దివ్యమఙ్గళవిగ్రహవిశిష్టతయా ప్రతిపాదితః పురుష ఏవ మైత్రేయీబ్రాహ్మణే * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్త ఆత్మా సర్వాన్తర్యామీతి ప్రతిపాదనాయేదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఇయం పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు అస్యై పృథివ్యై సర్వాణి భూతాని మధు ఇత్యాదినా) ఇయం-దృశ్యమానా పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు. సర్వభూతానాం ధారణాన్నపానాది హేతుతయోపజీవ్యత్వేన పృథివ్యాస్సర్వభూతమధుత్వం. అస్యై పృథివ్యై - అస్యాః పృథివ్యా ఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సర్వభూతానాం పృథివీధార్యత్వేన తత్పోష్యత్వేన తదనుకూలత్వాత్ పృథివీం ప్రతి మధుత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం పృథివ్యాః భూతానాం చోపజీవ్యోపజీవకత్వేన పరస్పరమధుత్వమిత్యర్థః. (యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేతి) అస్యాం-సర్వభూతోపజీవ్యతయా మధుభూతాయాం పృథివ్యామన్తర్యామితయావస్థితః. తేజోమయః- స్వయం ప్రకాశజ్ఞానమయ ఇతియావత్. అమృతమయః- మరణాదిధర్మశూన్యః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాశ్రయ ఇతియావత్. యః పురుషో వర్తతే. యశ్చాయమధ్యాత్మం- ఆత్మనీత్యధ్యాత్మం. అత్రాత్మశబ్దేన దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణజీవసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. తస్మిన్యోఽయం శారీరః- శరీరాన్తర్యామీ తేజోమయోఽమృతమయశ్చేతి పూర్వవత్. యశ్చైష పురుషః. అత్ర శరీరస్య పృథివీవికారత్వాత్ అధిభూతం పృథివ్యాః స్థానే అధ్యాత్మం శరీరస్య నివేశః. అయమేవ స యోఽయమాత్మా - యోఽయమాత్మా * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణే ఆత్మతయా నిర్దిష్టః సోఽయమేవ- పృథివ్యన్తర్యామీ శరీరాన్తర్యామీ చాయమేవేత్యర్థః. అయమేవ చ పురుషః- * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యుక్తదివ్యమఙ్గళవిగ్రహవానపీతి ద్రష్టవ్యం. ఇదమమృతం-ఉపకోసలవిద్యాదౌ * ఏతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మేతి అమృతత్వ బ్రహ్మత్వాదినా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ. ఇదం బ్రహ్మేదం సర్వం- * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ సర్వోపాదానతయా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తథా ఆపః. అధ్యాత్మం రేతస్యపాం విశేషతోఽవస్థానం. ౨

ఆ.— యథా పృథివీ మధుత్వేన వ్యాఖ్యాతా- తథా స్వేపి వ్యాఖ్యేయా ఇత్యాహ (తథేతి) రైతస ఇతి విశేషణస్యార్థమాహ (అధ్యాత్మమితి) * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి హి శ్రుత్యన్తరం. ౨

రం.— (ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) రైతసః-* యో రేతసి తిష్ఠన్ రేతసోఽన్తర ఇత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే రేతోన్తరతయా నిర్దిష్టః పరమాత్మా రైతస ఇత్యుచ్యతే. రేతసో జలవికారత్వాత్, * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి శ్రుతేః, చ అధిభూతమపాం స్థానే అధ్యాత్మం రేతసో నివేశః. అన్యోన్యోపజీవ్యోపజీవకత్వవతోరధిభూతాధ్యాత్మయోరప్సు రేతసోఽన్తర్యామీ పూర్వోక్త ఆత్మేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథాగ్నిః. వాచ్యగ్నేర్విశేషతోఽవస్థానం. ౩

ఆ.— పృథివ్యామప్సు చోక్తన్యాయమగ్నావతిదిశతి (తథేతి) వాఙ్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాచీతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. ౩

రం.— (అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అగ్న్యభిమానికత్వాద్వాచః, * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతేః, చ అధ్యాత్మం తత్స్థానే వాచో నివేశ ఉపపద్యతే. (వాఙ్మయ ఇతి) * యో వాచి తిష్ఠన్నిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్త ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— తథా వాయుః. అధ్యాత్మం ప్రాణః. భూతానాం శరీరారమ్భకత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తదన్తర్గతానాం తేజోమయాదీనాం కరణత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తథా చోక్తం * తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి. ౪

ఉ.— అయమాదిత్యస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నాదిత్యే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం చాక్షుషస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౫

ఇమా దిశస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వాసాం దిశాగ్ం సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమాసు దిక్షు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౬

అయం చన్ద్రస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య చన్ద్రస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిగ్ంశ్చన్ద్రే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం మానసస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౭

ఇయం విద్యుత్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యై విద్యుతే సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్యాం విద్యుతి తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం తైజసస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౮

అయగ్ం స్తనయిత్నుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య స్తనయిత్నోస్సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిగ్ం స్తనయిత్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శాబ్దస్సౌవరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౯

అయమాకాశస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాకాశస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నాకాశే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం హృద్యాకాశస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౦

ఆ.— అగ్నావుక్తన్యాయం వాయావాయోజయతి (తథేతి) * వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశదితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) పృథివ్యాదేస్తదన్తర్వర్తినాం చ పురుషాణామేకవాక్యోపాత్తానామేకరూపం మధుత్వమితి శఙ్కాం పరిహరన్నవాన్తరవిభాగమాహ (భూతానామితి) పృథివ్యాదీనాం కార్యత్వం - తేజోమయాదీనాం కరణత్వమిత్యత్ర సప్తాన్నాధికారసమ్మతిమాహ (తథా చోక్తమితి) ౪

రం.— (అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) ముఖ్యప్రాణస్య వాయువికారత్వాత్తద్ధ్యానేనైతన్నిర్దేశః. ప్రాణః - ముఖ్యప్రాణశరీరకతయా * ప్రాణ ఇతి హోవాచేత్యాదావుక్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథాదిత్యో మధు. చక్షురధ్యాత్మం. ౫

ఆ.— యద్యప్యాదిత్యస్య పృథివ్యాదిభూతేష్వన్తర్భవతి - తథాపి దేవతాభేదమాశ్రిత్యాగ్న్యాద్యుక్తన్యాయం తస్మిన్నతిదిశతి (తథేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షురితి) ౫

శం.— తథా దిశో మధు. దిశాం యద్యపి శ్రోత్రమధ్యాత్మం - శబ్దప్రతిశ్రవణవేలాయాం తు విశేషతస్సన్నిహితో భవతీత్యధ్యాత్మం ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్కాయాం - ప్రతిశ్రవణవేలాయాం భవః ప్రాతిశ్రుత్కః. ౬

ఆ.— ఆదిత్యగతం న్యాయం దిక్షు సమ్పాదయతి (తథేతి) * దిశశ్శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశన్నితి శ్రుతేశ్శ్రోత్రమేవ దిశామధ్యాత్మం. తథా చాధ్యాత్మం శ్రోత్రమిత్యేవ వక్తవ్యే కథం ప్రాతిశ్రుత్క ఇతి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (దిశామితి) తథాపీత్యర్థస్తుశబ్దః. ౬

శం.— తథా చన్ద్రః. అధ్యాత్మం మానసః. ౭

ఆ.— దిక్షు వ్యవస్థితన్యాయం చన్ద్రే దర్శయతి (తథేతి) * చన్ద్రమా మనో భూత్వా హృదయం ప్రావిశదితి శ్రుతిమనుసృత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) ౭

శం.— తథా విద్యుత్. త్వక్తేజసి భవస్తైజసోఽధ్యాత్మం. ౮

ఆ.— చన్ద్రవద్విద్యుతోపి మధుత్వమాహ (తథేతి) అధ్యాత్మం తైజస ఇత్యస్యార్థమాహ (త్వగితి) ౮

శం.— తథా స్తనయిత్నుః. శబ్దే భవశ్శాబ్దోఽధ్యాత్మం యద్యపి - తథాపి స్వరే విశేషతో భవతీతి సౌవరోఽధ్యాత్మం. ౯

ఆ.— పర్జన్యోపి విద్యుదాదివత్సర్వేషాం భూతానాం మధు భవతీత్యాహ (తథేతి) అధ్యాత్మం శాబ్ద ఇత్యస్యార్థమాహ (శబ్దే భవ ఇతి) యద్యప్యధ్యాత్మం శబ్దే భవ ఇతి శాబ్దః పురుషః - తథాపి స్వరే విశేషతో భవతీత్యధ్యాత్మం సౌవరః పురుష ఇతి యోజనా. ౯

శం.— తథాకాశః. అధ్యాత్మం హృదయాకాశః - హృదయం. ౧౦

ఆ.— స్తనయిత్నావుక్తన్యాయమాకాశేఽతిదిశతి (తథేతి) ౧౦

ఉ.— అయంధర్మస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యధర్మస్యసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంధార్మస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౧౧

రం.— (అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) (హృద్యాకాశఇతి) *అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురేదహరం పుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరఆకాశఇత్యుక్తపరమాత్మేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౫

రం.— (అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) సర్వత్రోపజీవ్యోపజీవకభావేనమధుత్వంజ్ఞేయం. *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీప్రావిశదితిశ్రుతేరాదిత్యస్యచక్షురభిమానిత్వాదాదిత్యస్థానేచక్షుర్నివేశఇత్యేవంసమ్బన్ధవిశేషస్తత్రతత్రద్రష్టవ్యః. (చాక్షుషఇతి) *యశ్చక్షుషితిష్ఠన్నిత్యుక్తఇత్యర్థః. ౬

రం.— (అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానామిత్యాది) (మానసఇతి) *యోమనసితిష్ఠన్మనసోఽన్తరఇత్యుక్తఃపరమాత్మేత్యర్థః. చన్ద్రస్యమనోఽధిష్ఠాతృత్వాచ్చన్ద్రస్థానేమనోనివేశఇతిద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (ఇమాదిశస్సర్వేషామిత్యాది) శ్రౌత్రః- శ్రోత్రాన్తర్యామీ. ప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిశ్రుత్కా- ప్రతిధ్వనిః. తత్సమ్బన్ధీప్రాతిశ్రుత్కః. ప్రతిశబ్దగ్రాహీతియావత్. మూలశబ్దగ్రాహిత్వపిసిద్ధం- ప్రతిశబ్దగ్రహణస్యమూలశబ్దగ్రహణపూర్వకత్వాత్. తద్గ్రాహిత్వంచపరమాత్మనశ్శ్రోత్రేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాదుపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. *దిశశ్శ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌ ప్రావిశదితిశ్రుతిరత్రానుసన్ధేయా. ౮

రం.— (ఇయంవిద్యుత్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) అస్యైవిద్యుతే- అస్యావిద్యుతఇత్యర్థః. తైజసః- కౌక్షేయతేజస్సమ్బన్ధీత్యర్థః. విద్యుజ్జాఠరయోస్తైజసత్వేనైక్యాత్తత్స్థానేతదుక్తిః. ౯

రం.— (అయంస్తనయిత్నుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) స్తనయిత్నుః- మేఘగర్జనం. శాబ్దః- వాగిన్ద్రియోచ్చార్యమాణశబ్దాన్తర్యామీ *యస్సర్వేషువేదేషుతిష్ఠన్నిత్యాద్యుక్తిః. తస్యైవవిశేషణం (సౌవరఇతి) స్వరేభవస్సౌవరః. ద్వారాదిత్వాదైజాగమః. అత్రస్తనయిత్నురితిమేఘనిష్ఠగర్జనమేవగృహ్యతే- అధ్యాత్మంతత్స్థానేశబ్దస్యనివేశాదితిద్రష్టవ్యం. అత్రశబ్దస్యాద్రవ్యత్వేనశరీరత్వాసమ్భవాత్తద్గుణకద్రవ్యనిష్ఠతయావాతదుక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ప్రమాణబలాదద్రవ్యస్యాపిశబ్దస్యద్రవ్యత్వఘటితశరీరత్వాభావేపిపరమాత్మాశ్రయత్వేనప్రకారాన్తరేణశరీరత్వోక్తిరవిరుద్ధేతివాద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— ఆకాశాన్తాఃపృథివ్యాదయోభూతగణాదేవతాగణాశ్చకార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మానఉపకుర్వన్తోమధుభవన్తిప్రతిశరీరిణమిత్యుక్తం. యేనతేప్రయుక్తాశ్శరీరిభిస్సమ్బధ్యమానామధుత్వేనోపకుర్వన్తి- తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే (అయంధర్మః) అయమిత్యప్రత్యక్షోపిధర్మఃకార్యేణతత్ప్రయుక్తేనప్రత్యక్షేణవ్యపదిశ్యతేఽయంధర్మఇతిప్రత్యక్షవత్. ధర్మశ్చ- వ్యాఖ్యాతఃశ్రుతిస్మృతిలక్షణః క్షత్త్రాదీనామపినియన్తాజగతోవైచిత్ర్యకృత్- పృథివ్యాదీనాంపరిణామహేతుత్వాత్. ప్రాణిభిరనుష్ఠీయమానరూపశ్చ- తేనచాయంధర్మఇతిప్రత్యక్షేణవ్యపదేశః. సత్యధర్మయోశ్చాభేదేననిర్దేశఃకృతఃశాస్త్రాచారలక్షణయోః. ఇహతుభేదేనవ్యపదేశఃఏకత్వేసత్యపిదృష్టాదృష్టభేదరూపేణకార్యారమ్భకత్వాత్. యస్త్వదృష్టోఽపూర్వాఖ్యోధర్మః- సామాన్యవిశేషాత్మనాఽదృష్టేనరూపేణకార్యమారభతే. సామాన్యరూపేణపృథివ్యాదీనాంప్రయోక్తాభవతి- విశేషరూపేణచాధ్యాత్మంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. తత్రపృథివ్యాదీనాంప్రయోక్తరియశ్చాయమస్మిన్ధర్మే తేజోమయః.*తథాఽధ్యాత్మంకార్యకరణసఙ్ఘాతకర్తరిధర్మేభవోధార్మః. ౧౧

ఆ.— పర్యాయాన్తరంవృత్తమనూద్యోత్థాపయతి (ఆకాశాన్తాఇతి) ప్రతిశరీరిణం- సర్వేషాంశరీరిణాంప్రత్యేకమితియావత్. ధర్మస్యశాస్త్రైకగమ్యత్వేనపరోక్షత్వాదయమితినిర్దేశానర్హత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితీతి) యద్యపిధర్మోఽప్రత్యక్షోఽయమితినిర్దేశానర్హః-తథాపిపృథివ్యాదిధర్మకార్యస్యప్రత్యక్షత్వాత్తేనకారణస్యాభేదమౌపచారికమాదాయప్రత్యక్షఘటాదివదయంధర్మఇతివ్యపదేశోపపత్తిరిత్యర్థః. కోసౌధర్మః- యస్యప్రత్యక్షత్వేనవ్యపదేశః-తత్రాహ (ధర్మశ్చేతి) వ్యాఖ్యాతః-ఆదౌ*తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతధర్మమిత్యాదావితిశేషః. తర్హితస్యప్రత్యక్షత్వాన్నచోదనాలక్షణత్వమిత్యాశఙ్క్యగౌణత్వముఖ్యత్వాభ్యామవిరోధమభిప్రేత్యాహ (శ్రుతీతి) తస్మిన్నేవకార్యలిఙ్గకమనుమానంసూచయతి (క్షత్త్రాదీనామితి) తత్రైవానుమానాన్తరంవివక్షిత్వోక్తం (జగతఇతి) జగద్వైచిత్ర్యకారిత్వేహేతుమాహ (పృథివ్యాదీనామితి) ధర్మస్యప్రత్యక్షేణవ్యపదేశేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణిభిరితి) తేన-అనుష్ఠీయమానాకారేణప్రత్యక్షేణధర్మస్యలక్ష్యమాణత్వేనేతియావత్. నసుతృతీయేధ్యాయే* యోవైసధర్మఃసత్యంవైతదితిసత్యధర్మయోరభేదవచనాత్తయోర్భేదేనాత్రపర్యాయద్వయోపాదానమనుపపన్నం-అతఆహ (సత్యేతి) కథమేకత్వేసతిభేదేనోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టేతి) అదృష్టేనరూపేణకార్యారమ్భకత్వంప్రకటయతి (యస్త్వితి) సామాన్యాత్మనారమ్భకత్వము

అత్ర పఞ్చమాదిదశమపర్యన్తం రఙ్గరామానుజీయస్య పృథఙ్నివేశస్సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదితిద్రష్టవ్యం

ఉ.— ఇదగ్ం సత్యగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య సత్యస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్సత్యే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం సాత్యస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౨

ఇదం మానుషగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య మానుషస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్మానుషే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం మానుషస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౩

అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాత్మనః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమాత్మా తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౧౪

దాహరతి (సామాన్యరూపేణేతి) విశేషాత్మనా కార్యారమ్భకత్వం వ్యనక్తి (విశేషేతి) ధర్మస్య ద్వైవిధ్యాదాపుక్తౌ-తయోర్మధ్యే ప్రథమమధికృత్య యశ్చాయమిత్యాదివాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ద్వితీయం విషయీకృత్య యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది ప్రవృత్తమిత్యాహ (తథేతి) ౧౧

రం.— (అయం ధర్మస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధో జ్యోతిష్టోమాదిరూపో ధర్మః. అత్ర పరమాత్మనః యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే ఇతి క్రియారూపధర్మాన్తర్యామిత్వోక్తిః *యస్య వేదాశ్శరీరం యస్య యజ్ఞాశ్శరీరమిత్యాదావివ పూర్వఖణ్డోక్తశబ్దవదేవతాద్యన్తర్యామిత్వస్య సిద్ధతయా ద్రష్టవ్యా. అపృథక్సిద్ధిమాత్రాభిప్రాయా వేతి న విరోధః. ధార్మస్తు తత్ఫలభూతసుఖాదిరూపః. తదన్తర్యామీ పురుష ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా దృష్టేనానుష్ఠీయమానేనాచారరూపేణ సత్యాఖ్యో భవతి స ఏవ ధర్మః. సోఽపి ద్విప్రకార ఏవ- సామాన్యవిశేషాత్మరూపేణ. సామాన్యరూపః పృథివ్యాదిసమవేతః. విశేషరూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతః. తత్ర పృథివ్యాదిసమవేతేవ ర్తమానః క్రియారూపేణ సత్యే. తథాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతే సత్యే భవః సాత్యః. *సత్యేన వాయురావాతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧౨

ఆ.— ఇదం సత్యమిత్యస్మిన్ పర్యాయే సత్యశబ్దార్థమాహ (తథా దృష్టేనేతి) సోఽపీత్యపిశబ్దో ధర్మోదాహరణార్థః. ద్వయోరపి ప్రకారయోర్వినియోగం విభజతే (సామాన్యరూప ఇతి) ఉభయత్ర సమవేతశబ్దస్తత్ర కారణత్వేనానుగతార్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తత్రేతి) సత్యే- యశ్చేత్యాదివాక్యమితి శేషః. యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తథాధ్యాత్మమితి) సత్యస్య పృథివ్యాదౌ కార్యకరణసఙ్ఘాతే చ కారణత్వే ప్రమాణమాహ (సత్యేనేతి) ౧౨

రం.— (ఇదం సత్యం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సత్యం-సత్యవచనం. సాత్యం తత్ఫలభూతం సుఖాది. అత్రాపి సత్యాన్తర్యామిత్వోక్తిః పూర్వవత్తదభిమానిదేవతాదిద్వారా ద్రష్టవ్యా. ౧౨

శం.— ధర్మసత్యాభ్యాం ప్రయుక్తోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతవిశేషః. స యేన జాతివిశేషేణ సంయుక్తో భవతి- స జాతివిశేషో మానుషాదిః. తత్ర మానుషాదిజాతివిశిష్టా ఏవ సర్వే ప్రాణినికాయాః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావేన వర్తమానా దృశ్యన్తే- అతో మానుష్యాదిజాతిరపి సర్వేషాం భూతానాం మధు. తత్ర మానుషాదిజాతిరపి బాహ్యా ఆధ్యాత్మికా చేత్యుభయథా నిర్దేశభాగ్భవతి. ౧౩

ఆ.— ఇదం మానుషమిత్యత్ర మానుషగ్రహణం సర్వజాత్యుపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాహ (ధర్మసత్యాభ్యామితి) కథం పునరేషా జాతిః సర్వేషాం భూతానాం మధు భవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) భోగభూమిస్సప్తమ్యర్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యద్వయస్య విషయభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) వ్యవహారభూమావితి యావత్. ధర్మాదివదిత్యపేరర్థః. నిర్దేష్టుస్స్వశరీరనిష్ఠా జాతిరాధ్యాత్మికీ- శరీరాన్తరాశ్రితా తు బాహ్యేతి భేదః. వస్తుతస్తు నోభయథాత్వమిత్యభిప్రేత్య నిర్దేశభాగిత్యుక్తం. ౧౩

రం.— (ఇదం మానుషం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అత్రాధిదైవతం మానుషం నామ లక్షణయా మనుష్యప్రసిద్ధమగ్న్యాది రూపం. అధ్యాత్మం మానుష ఇత్యత్ర మానుషశబ్దో ముఖ్యమనుష్యాన్తర్యామిపరః. ౧౩

శం.— యస్తు కార్యకరణసఙ్ఘాతో మానుషాదిజాతివిశిష్టః- సోఽయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధు. నన్వయం శరీరశబ్దేన నిర్దిష్టః పృథివీపర్యాయ ఏవ. న- పార్థివాంశస్యైవ తత్ర గ్రహణాత్. ఇహ తు సర్వాత్మా ప్రత్యస్తమితాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదిసర్వవిశేషః సర్వభూతదేవతాగణవిశిష్టః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. తస్మిన్నస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽమూర్తరసః సర్వాత్మకో నిర్దిశ్యతే. ఏకదేశేన పృథివ్యాదిషు నిర్దిష్టః- అత్రాధ్యాత్మవిశేషాభావాత్ స న నిర్దిశ్యతే. యస్తు పరిశిష్టో విజ్ఞానమయః, యదర్థోఽయం దేహలిఙ్గసఙ్ఘాతః,- ఆత్మా స యశ్చాయమాత్మేత్యుచ్యతే. ౧౪

ఉ.— సవా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిస్సర్వేషాం భూతానాగ్ం రాజా తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాః సర్వే సమర్పితా ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని సర్వే ప్రాణాస్సర్వే లోకాస్సర్వే దేవాస్సర్వాణి భూతాని సర్వ ఏత ఆత్మానస్సమర్పితాః ॥ ౧౫

ఆ.— అన్తిమపర్యాయమవతారయతి (యశ్చాయమితి) ఆత్మనశ్శరీరేణగతత్వాత్పునరుక్తిరసఙ్గయుక్తేతి శఙ్కతే (నన్వితి) అవయవావయవివిషయత్వేన పర్యాయద్వయమపునరుక్తమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (సర్వభూతేతి) చేతనం వ్యవచ్ఛినత్తి (శార్వేతి) యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యవిషయమాహ (తస్మిన్నితి) యశ్చాయమధ్యాత్మమితి కిమితి నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకదేశేనేతి) అత్రేత్యనన్తపర్యాయోక్తిః. యశ్చాయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యశ్చేతి) ౧౪

రం.— ఏవమధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవతభేదభిన్నసర్వచేతనాన్తర్యామిత్వం, తద్ద్వారా సర్వాచేతనవైలక్షణ్యం చ బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితం. అథ చేతనాన్తర్యామిత్వముఖేన సర్వచేతనవైలక్షణ్యం ప్రతిపాదయతి (అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధ్వితి) ఆత్మా- ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. (యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయ ఇతి) సర్వేషు పర్యాయేషు యశ్చాయం తేజోమయోఽమృతమయః పురుష ఇతి నిర్దిష్టో యః- సోఽస్మిన్- ఆత్మన్యవస్థితోఽన్తర్యామీత్యర్థః. సోఽపి క ఇత్యత్రాహ (యశ్చాయమాత్మేతి) పూర్వత్ర ప్రాప్తబ్రహ్మణోః పురుషాత్మశబ్దాభ్యాముక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్మిన్నాత్మని పరిశిష్టో విజ్ఞానమయోఽన్త్యపర్యాయే ప్రవేశితః- సోఽయమాత్మా. తస్మిన్నవిద్యాకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధివిశిష్టే బ్రహ్మవిద్యయా పరమార్థాత్మని ప్రవేశితే స ఏవముక్తోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనభూతః సర్వేషాం భూతానామయమాత్మా సన్ సర్వోపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- సర్వభూతానాం స్వతన్త్రః. న కుమారామాత్యవత్. కిం తర్హి. సర్వేషాం భూతానాం రాజా. రాజత్వవిశేషణమధిపతిరితి. భవతి కశ్చిద్రాజోచితవృత్తిమాశ్రిత్య రాజా- నత్వధిపతిః- అతో విశినష్ట్యధిపతిరితి. ఏవం సర్వభూతాత్మా విద్వాన్ బ్రహ్మవిన్ముక్తో భవతి. యదుక్తం * బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితీదం తద్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమాత్మా న స ఏవ సర్వాత్మత్వేనాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుత్వా మత్వా తర్కతో విజ్ఞాయ సాక్షాదేవం- యథా మధుబ్రాహ్మణే దర్శితం- తస్మాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవం లక్షణాత్- పూర్వమపి బ్రహ్మైవ సదవిద్యయాఽబ్రహ్మాసీత్, సర్వమేవ చ సదసర్వ ఆసీత్. తాం త్వవిద్యామస్మాద్విజ్ఞానాత్ తిరస్కృత్య బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాభవ, త్సర్వం సత్సర్వమభవత్,. పరిసమాప్తః శాస్త్రార్థః - యదర్థః ప్రస్తుతః. తస్మిన్నేతస్మిన్ సర్వాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాత్మని సర్వం జగత్సమర్పితమిత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాస్సర్వే సమర్పితా ఇతి) ప్రసిద్ధోఽర్థః. ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని- పరమాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సర్వే దేవాః- అగ్న్యాదయః సర్వే లోకాః- భూరాదయః సర్వే ప్రాణాః - వాగాదయః సర్వ ఏత ఆత్మానః- జలచన్ద్రవత్ప్రతిశరీరానుప్రవేశితా అవిద్యాకల్పితాః సర్వం జగదస్మిన్ సమర్పితం. యదుక్తం బ్రహ్మవిద్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి- స ఏష సర్వాత్మభావో వ్యాఖ్యాతః. స ఏష విద్వాన్ బ్రహ్మవిత్సర్వోపాధిః సర్వాత్మా సర్వం భవతి, నిరుపాధిర్నిరుపాఖ్యోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోఽచలో నేతి నేత్యస్థూలోఽనణురిత్యేవం విశేషణో భవతి,. తమేతమర్థమజానన్తస్తార్కికాః. కేచిత్పణ్డితమ్మన్యాశ్చాగమవిదః, శాస్త్రార్థం విరుద్ధం మన్యమానా వికల్పయన్తో మోహమగాధముపయాన్తి. తమేతమర్థమేతౌ మన్త్రావనువదతః * అనేజదేకం మనసో జవీయః * తదేజతి తన్నైజతీతి. తథా చ తైత్తిరీయకే * యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిత్ * ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే అహమన్నమహమన్నమహమన్నమిత్యాది. తథా చ ఛాన్దోగ్యే * జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః * స యది పితృలోకకామః * సర్వగన్ధః సర్వరసః * సర్వజ్ఞః సర్వవిదిత్యాది. ఆథర్వణే చ * దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ. కఠవల్లీష్వపి * అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్ * కస్తం మదామదం దేవం * తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠదితి చ. తథా గీతాసు * అహం క్రతురహం యజ్ఞః * పితాహమస్య జగతః * నాదత్తే కస్యచిత్పాపం * సమం సర్వేషు భూతేషు * అవిభక్తం విభక్తేషు - గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చేత్యేవమాద్యాగమార్థం విరుద్ధమివ ప్రతిభాసమానం మన్యమానాః స్వచిత్తసామర్థ్యాదర్థనిర్ణయాయ వికల్పయన్తోఽస్త్యాత్మా- నాస్త్యాత్మా. కర్తా- అకర్తా. ముక్తః- బద్ధః. క్షణికో విజ్ఞానమాత్రం. శూన్యం చేత్యేవం వికల్పయన్తో న పారమధిగచ్ఛన్తి - అవిద్యయా విరుద్ధధర్మదర్శిత్వాత్సర్వత్ర. తస్మాత్తత్ర య ఏవ శ్రుత్యాచార్యదర్శితమార్గానుసారిణః- త ఏవావిద్యాయాః పారమధిగచ్ఛన్తి. త ఏవ చాస్మాన్మోహసముద్రాదగాధాదుత్తరిష్యన్తి- నేతరే స్వబుద్ధికౌశలానుసారిణః. ౧౫

ఆ.— సవా అయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్మిన్నితి) పరిశిష్టః- పూర్వపర్యాయేష్వనుపదిష్టోఽన్త్యపర్యాయోఽయమాత్మేత్యుక్తో విజ్ఞానమయో యస్మిన్నాత్మని శిల్పిదృష్టాన్తవచసా ప్రవేశితస్తేన పరేణాత్మనా తాదాత్మ్యం గతో విద్వానత్రాత్మశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. ఉక్తమాత్మశబ్దార్థమనూద్య సర్వేషామిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) అవిద్యయా కృతః కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏవోపాధిః. తేన విశిష్టే జీవే తస్మిన్పరమార్థాత్మని - బ్రహ్మణి బ్రహ్మవిద్యయా ప్రవేశితే స ఏవాయమాత్మా యథోక్తవిశేషణః సన్ సర్వోపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిరితి సమ్బన్ధః. వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ తస్యావాచ్యమర్థమాహ (సర్వేషామితి) తస్యైవ వివక్షితోఽర్థః స సర్వోపాస్య ఇత్యుక్తః. స్వాతన్త్ర్యం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) సర్వే

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముమువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ తద్వాం నరా స నయే దగ్ స ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిం। దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీమువాచేతి॥ ౧౬

షాం భూతానాం రాజేత్యేతావతైవ యథోక్తార్థసిద్ధౌ కిమిత్యధిపతిరితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజత్వేతి) రాజత్వజాత్యవాప్తస్యాప్యోపిక్వచిత్ తదుచిత పరిపాలనాదివ్యవహారవానిత్యుపలబ్ధం - న పున స్తస్య స్వాతన్త్ర్యం- రాజపరతన్త్రత్వాత్. తస్మాత్తదాఽవ్యవచ్ఛేదార్థమధిపతిరితివిశేషణమిత్యర్థః. రా జాధిపతిరిత్యుభయోరపి విశేషణవిశేష్యత్వమభిప్రేత్యవాక్యార్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తస్య విద్యాఫలస్య శ్రుత్యైకవాక్యత్వమాహ (య దుక్తమితి) తదేవ వ్యాఖ్యానం స్ఫోరయతి (ఏవమితి) మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తక్రమేణేతియావత్. ఏవమిత్యస్యార్థం కథయతి (యథేతి) మధుబ్రాహ్మణే పూర్వబ్రాహ్మణే చోక్తక్రమేణాత్మని శ్రవణాదిత్రయం సమ్పాద్య విద్వాన్ బ్రహ్మ భవతీతి సమ్బన్ధః. నను మోహావస్థాయామేవ విదుషో బ్రహ్మత్వాదపరిచ్ఛిన్నత్వం- న ప్రాచ్యావిద్యాదశాయామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సమానాధికరణం పఞ్చమీత్రయం. ఏవం లబ్ధకాలే - బ్రహ్మాస్మీతి శ్రవణాదికృతాత్తత్త్వసాక్షాత్కారాదితియావత్. అబ్రహ్మత్వాదిధీధ్వస్తిస్తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (శాన్త్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతార యతి (పరిసమాప్త ఇతి) యస్య- శాస్త్రస్యార్థః- విషయప్రయోజనాఖ్యో బ్రహ్మభక్తికాయాం చతుర్థాదౌ చ ప్రస్తుతః- తస్యార్థోఽయథోక్తన్యాయేన ని ర్ధారిత ఇత్యనువాదార్థః. సర్వాత్మభూతత్వం- సర్వాధిపత్కల్పితానాం సర్వేషామాత్మభావేన స్థితత్వం. సర్వం- బ్రహ్మ. తద్రూపత్వం - సర్వాత్మత్వం. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇతి పతో భేదోక్తిః- ఆత్మైక్యస్య శాస్త్రీయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలచన్ద్రేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య సమ్బన్ధితమర్థమాహ (సర్వమితి) ఉక్తస్య సర్వాత్మభావస్య శ్రుత్యైకవాక్యత్వం నిర్దిశతి (యదుక్తమితి) సర్వాత్మభావే విదుషః సప్రపఞ్చత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏష ఇతి) స ర్వేణ- కల్పితేన నైవ తేన సహితమధిష్ఠానభూతం బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భావేన పశ్యన్విద్వాన్ సర్వోపాధిః. తద్రూపేణ స్థితస్సర్వం భవతి. తదేవం కల్పితం సప్ర పఞ్చత్వమవిద్వద్దృష్ట్యా నిరుపాధిత్వం దృష్టమిత్యర్థః. విద్వద్దృష్ట్యా తస్య నిష్ప్రపఞ్చత్వం దర్శయతి (నిరుపాధిరితి) నిరుపాఖ్యత్వం- శబ్దప్రత్యయాగోచర త్వం. బ్రహ్మణి సప్రపఞ్చత్వమవిద్యాకృతం- నిష్ప్రపఞ్చత్వం తాత్త్వికమిత్యాగమార్థేఽవిరోధ ఉక్తః. కథం తర్హి తార్కికాః- కామీమాంసకాశ్చ శాస్త్రా ర్థవిరుద్ధం పశ్యన్తో బ్రహ్మాస్తి నాస్తీత్యాదివికల్పయన్తో మోముహ్యన్తే- తత్రాహ (తమేతమితి) వాదివ్యామోహస్యాజ్ఞానం మూలముక్త్వా ప్రకృతే బ్రహ్మణోఽద్వైతరూపే ప్రమాణమాహ (తమిత్యాదినా) తైత్తిరీయశ్రుత్యాదిశబ్దేన ॰అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిగృహ్యతే. ఛాన్దోగ్యశ్రు త్యాదిశబ్దేన ॰సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో విజరో విమృత్యురిత్యాదిగృహీతం. శ్రుతినిర్దిష్టైకరూపేప్యవిద్యుతిమపి వివాదయతి (తథేతి) పూర్వోక్తప్ర కారేణాగమార్థవిరోధసమాధానే విద్యమానేపి తదజ్ఞానాద్వాదివిభ్రాన్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇత్యేవమాదీతి) వికల్పమేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సర్వాత్ర- శ్రుతిన్యాయప్రసిద్ధే ఆత్మనీతియావత్. కేచిత్తు పారం బ్రహ్మవిద్యాయాః సమధిగచ్ఛన్తి- తత్రాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (తఏవేతి) ౧౫

రం.— (స వా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిరిత్యాది) స వా అయమాత్మా - ఇయతా ప్రబన్ధేన ప్రతిపాదితశ్చేతనాచేత నవిలక్షణ ఆత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- శేషీ. పతిశబ్దశ్శేషిపర్యాయ ఇతి వ్యాసార్యైస్సమర్థితత్వాత్. సర్వేషాం భూతానాం రాజా - నియన్తా. నాభిః- చక్రమధ్యవర్తిసరన్ధ్రకాష్ఠం. నేమిః- బాహ్యవలయాకారకాష్ఠం. అరాః- మధ్యవర్తిదారుశలాకాః. అరా యథా నాభినేమ్యాశ్రితాః- ఏ వం సర్వాణి భూతాని దేవలోకప్రాణజీవాః పరమాత్మాశ్రితా ఇత్యర్థః. చేతనాచేతనాత్మకస్సర్వోపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రిత ఇతియావత్. ౧౫

శం.— పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనభూతా- యాం స మైత్రేయీ పృష్టవతీ భర్తారం యదేవ భగవానమృతత్వసాధనం వేద- త దేవ మే బ్రూహీతి. ఏతస్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽనీతా. తస్యా ఆఖ్యాయికాయాః సఙ్క్షేపతోఽర్థప్రకాశనార్థావేతౌ మన్త్రౌ భవతః. ఏవం హి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం స్తుతత్వాదమృతత్వసర్వప్రాప్త్యాదిసాధనత్వం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకటీకృతం రాజమార్గముపనీతం భవతి. యథా ఆదిత్య ఉద్యన్ శార్వరం తమోఽపనయతీతి- తద్వత్. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- యా ఇన్ద్రేణ రక్షితా- సాదుష్ప్రాపా దేవైరపి- యస్మాద శ్విభ్యామపి దేవభిషగ్భ్యామిన్ద్రరక్షితా విద్యా మహతాఽఽయాసేన ప్రాప్తా. బ్రాహ్మణస్య శిరశ్ఛిత్త్వా అశ్వ్యం శిరః ప్రతిసన్ధాయ తస్మిన్నిన్ద్రేణ ఛిన్నే పునః స్వశిర ఏవ ప్రతిసన్ధాయ తేన బ్రాహ్మణస్య స్వశిరసైవోక్తా శేషా బ్రహ్మవిద్యా శ్రుతా- తస్మాత్తతః పరతరం కించిత్పురుషార్థసాధనం న భూతం న భావి వా- కుత ఏవ వర్తమానమితి. నాతః పరాస్తుతిరస్తి. అపి చైవం స్తూయతే బ్రహ్మవిద్యా- సర్వపురుషార్థానాం కర్మ హి సాధనమితి లోకే ప్రసిద్ధం- తచ్చ కర్మ విత్త సాధ్యం. తేనాశాపి నాస్త్యమృతత్వస్య - తదిదమమృతత్వం కేవలయాఽఽత్మవిద్యయా కర్మనిరపేక్షయా ప్రాప్యతే- యస్మాత్కర్మప్రకరణే వక్తుం ప్రాప్తాపి సతీ ప్రవర్గ్యప్రకరణే కర్మప్రకరణాదుత్తీర్యకర్మణా విరుద్ధత్వాత్కేవలసన్న్యాససహితాఽభిహితాఽమృతత్వసాధనాయ. తస్మాన్నాతః ప రం పురుషార్థసాధనమస్తి. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సర్వో హి లోకో ద్వన్ద్వారామః- ॰స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమత ఇతి శ్రుతేః. యాజ్ఞవ ల్క్యోఽయం లోకసాధారణోఽపి సన్నాత్మజ్ఞానబలాత్ భార్యాపుత్రవిత్తాదిసంసారరతిం పరిత్యజ్య ప్రజ్ఞానతృప్త ఆత్మరతిర్బభూవ. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవి ద్యా - యస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యేన సంసారమార్గాద్వ్యుత్తిష్ఠతాపి ప్రియాయై భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవాభిహితా- ॰ప్రియం భాషసే ఏహ్యాస్స్వేతి లిఙ్గాత్. అత్రేయం స్తుత్యర్థాఽఽఖ్యాయికేత్యవోచామ. కా పునస్సా ఆఖ్యాయికేతి. ఉచ్యతే- ఇదమిత్యనన్తరనిర్దిష్టం వ్యపదిశతి- బుద్ధౌ సన్నిహితత్వాత్. వైశ

బ్రహ్మస్మరణార్థః. తదితి ఆఖ్యాయికానిర్వృత్తం ప్రకరణాన్తరాభిహితం పరోక్షం నైశబ్దేన స్మారయన్నిహ వ్యపదిశతి. 'యత్తత్ప్రవర్గ్యప్రకరణే సూచితం- నావిష్కృతం మధు- తదిదం మధ్విహానన్తరం నిర్దిష్టం *ఇయం పృథివీత్యాదినా. కథం తత్ప్రకరణాన్తరే సూచితం. *దధ్యఙ్ హవా ఆభ్యామాథర్వణో మధునామ బ్రాహ్మణమువాచ। తదేనయోః ప్రియం ధామ। తదేవైనయోరేతేనోపగచ్ఛతి। స హోవాచేన్ద్రేణ వా ఉక్తోస్మ్యేతచ్చేదన్యస్మా అనుబ్రూయాస్తత ఏవ తే శిరశ్ఛిన్ద్యామితి। తస్మాద్వై బిభేమి యద్వై మే స శిరో న ఛిన్ద్యాత్తద్వాముపనేష్య ఇతి। తౌ హోచతురావాం త్వా తస్మాత్త్రాస్యావహే ఇతి। కథం వా త్రాస్యేథే ఇతి। యదా నావుపనేష్యసే। అథ తే శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రాహృత్యోపనిధాస్యావః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావః। తేన నావనువక్ష్యసి। స యదా నావనువక్ష్యసి। అథ తే తదిన్ద్రః శిరశ్ఛేత్స్యతి। అథ తే స్వం శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావ ఇతి। తథేతి తౌ హోపనిన్యే। తౌ యదోపనిన్యే। అథాస్య శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రోపనిదధతుః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతుః। తేన హాభ్యామనూవాచ । స యదాభ్యామనూవాచాథాస్య తదిన్ద్రః శిరశ్చిచ్ఛేద। అథాస్య స్వం శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతురితి. యావత్తు ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం మధు- తావదేవ తత్రాభిహితం- న తు కక్ష్యమాత్మజ్ఞానాఖ్యం. తత్ర యా ఆఖ్యాయికాభిహితా- సేహ స్తుత్యర్థా ప్రదర్శ్యతే- ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽనేన ప్రవక్ష్యేనాశ్విభ్యామువాచ. (తదేతదృషిః) తదేతత్కర్మ ఋషిః- మన్త్రః పశ్యన్- ఉపలభమానోఽవోచత్- ఉక్తవాన్. కథం. తద్దంస ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దంస ఇతి కర్మణో నామధేయం. తచ్చ దంసః కింవిశిష్టం. ఉగ్రం- క్రూరం. వాం- యువయోః. హే నరా- నరాకారావశ్వినౌ. తచ్చ కర్మ కిన్నిమిత్తం. సనయే- లాభాయ. లాభలుబ్ధో హి లోకే పి క్రూరం కర్మాచరతి. తథైవ తౌ ఉపలభ్యేతే- యథా లోకే. తదావిః- ప్రకాశం కృణోమి- కరోమి. యద్రహసే భవద్భ్యాం కృతం. కిమివేతి. ఉచ్యతే- తన్యతుః- పర్జన్యః. న- ఇవ. నకారస్తూపరిష్టాదుపచారః ఉపమార్థీయో వేదే- న ప్రతిషేధార్థః. యథా- *అశ్వం న- అశ్వమివేతి యద్వత్. తన్యతురివ వృష్టిం- యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి స్తనయిత్న్వాదిశబ్దైః- తద్వదహం యువయోః క్రూరం కర్మావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. నన్వశ్వినోః స్తుత్యర్థా కథమిమామన్త్రినిన్దావచనాత్? హ. నైష దోషః- స్తుతిరేవైషా- న నిన్దావచనా. యస్మాదీదృశమప్యతిక్రూరం కర్మ కుర్వతోర్యువయోర్న లోమ చ హీయత ఇతి, న చాన్యత్కించిద్ధీయత ఏవేతి, స్తుతావేతౌ భవతః. నిన్దాం ప్రశంసాం హి లౌకికాః స్మరన్తి. తథా ప్రశంసారూపా చ నిన్దా లోకే ప్రసిద్ధా. దధ్యఙ్ నామ ఆథర్వణః. హ ఇతి అనర్థకో నిపాతః. యన్మధు- కక్ష్యమాత్మజ్ఞానలక్షణం. ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యామశ్వస్య శీర్ష్ణా- శిరసా యదీమువాచ- యత్ప్రోవాచ మధు. ఈమితి అనర్థకో నిపాతః. ౧౬

ఆ.—— *తద్యథేత్యాదివాక్యార్థం వివరణేనోక్త్వా వృత్తం కీర్తయతి (హ సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్యా పరిసమాప్తా చేత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యా ఇతి) ఇయమితి ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికాం పరామృశతి. (అనీతేతి) ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదినా బ్రాహ్మణేనేతి శేషః. తదేతదృషిరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యా ఇతి) *తద్వాం నరేత్యాదిరేకో మన్త్రః. *ఆథర్వణాయేత్యాదిరపరః. మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం వక్ష్యమాణేత్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) తస్యాః ముక్తిసాధనత్వం దృష్టార్థేన స్ఫుటయతి (యథేతి) కేన ప్రకారేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వం- తదాహ (అపిచేతి) అపిశబ్దః స్తావకబ్రాహ్మణసమ్భావనార్థః. మన్త్రద్వయసముచ్చయార్థశ్చశబ్దః. ఏవంశబ్దసూచితం స్తుతిప్రకారమేవ ప్రకటయతి (యా ఇన్ద్రేతి) తస్యా దుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) మహాన్తమాయాసం స్ఫుటయతి (బ్రాహ్మణస్యేతి) కృతార్థేనాపీన్ద్రేణ రక్షితత్వే విద్యాయా దౌర్లభ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) న కేవలముక్తేనైవ ప్రకారేణ విద్యా స్తూయతే- కిం తు ప్రకారాన్తరేణాపీత్యాహ (అపిచేతి) తదేవ ప్రకారాన్తరం ప్రకటయతి (సర్వేతి) కేవలయోరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం (కర్మనిరపేక్షయోరితి) తత్ర హేతుః (యస్మాదితి) కిమితి తత్ప్రకరణే ప్రాప్తాపి ప్రకరణాన్తరే కథ్యతే- తత్రాహ (కర్మణేతి) ప్రసిద్ధం పురుషార్థోపాయం కర్మ త్యక్త్వా విద్యాయామేవాదరస్తదధికృతానాం సమధిగత ఇతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిం దర్శయతి (అపిచేతి) అనాత్మాసక్తిం త్యక్త్వా ఆత్మన్యేవాత్మరతిహేతుత్వాన్మహతీ విద్యేత్యర్థః. విధాన్తరేణ తస్యాః స్తుతిమాహ (అపిచైవమితి) కథం బ్రహ్మవిద్యా భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవోక్తేతి గమ్యతే- తత్రాహ (ప్రియమితి) ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వం ప్రతిపాద్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తామవతార్య వ్యాకరోతి (అత్రేత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యా సప్తమ్యర్థః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదితి) దధ్యఙ్ఙిత్యాది వ్యాకుర్వన్నాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికామనుకీర్తయతి (కథమిత్యాదినా) ఆభ్యాం- అశ్విభ్యామితి యావత్. కేన ప్రకారేణోవాచేత్యపేక్షాయామాహ (తదేనయోరితి) ఏనయోః- అశ్వినోః సత్- మధు ప్రీత్యాస్పదమాసీత్. తద్వాంఛాభ్యాం ప్రార్థితో బ్రాహ్మణస్తదువాచేత్యర్థః. యదశ్విభ్యాం మధు ప్రార్థితం- తదేతేన- వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ ప్రయచ్ఛన్నేవైనయోః- అశ్వినోరాచార్యత్వేన బ్రాహ్మణస్సమీపగమనం కృతవానిత్యాహ (తదేవేతి) ఆచార్యత్వాన్తరం బ్రాహ్మణస్య వచనం దర్శయతి (స హోవాచేతి) ఏతచ్ఛబ్దో మధ్వనుభవవిషయః. యద్యర్థో యచ్ఛబ్దః. తచ్ఛబ్దస్తర్హీత్యర్థః. వాం- యువాముపనేష్యే- శిష్యత్వేన స్వీకరిష్యామీతి యావత్. తౌ- దేవభిషజావశ్వినౌ. శిరశ్ఛేదనిమిత్తం మరణం పఞ్చమ్యర్థః. నౌ- ఆవామ్. ఉపనేష్యసే- స్వశిష్యత్వేన స్వీకరిష్యసీతి యదేతి యావత్. అథశబ్దస్తదేత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్యానుజ్ఞానన్తర్యమథేత్యుక్తం. మధు ప్రవచనానన్తర్యం తృతీయస్యాథశబ్దస్యార్థః. యదశ్వస్య శిరో బ్రాహ్మణే నిబద్ధం- తస్యచ్ఛేదనానన్తర్యం చతుర్థస్యాథశబ్దస్యార్థః. తర్హి సమస్తమపి మధు ప్రవర్గ్యప్రకరణే ప్రదర్శితమేవేతి కృతమనేన బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యావత్త్వితి) ప్రవర్గ్యప్రకరణే స్థితాఖ్యాయికా కిమర్థమత్రానీతేత్యాశఙ్క్య ఏతస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికేత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తత్రేతి) బ్రాహ్మణభాగవ్యాఖ్యానం నిగమయతి (ఇదమితి) తద్వామిత్యాది మన్త్రముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) కథం లాభాయేతి క్రూరకర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (లాభేతి) నను ప్రతిషేధే ముఖ్యో నకారః కథమివార్థం వ్యాఖ్యా

ఉ.—— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ ఆథర్వణాయాశ్వినా దధీచేఽశ్వ్యగ్ శిరః ప్రత్యైరయతమ్ । స వాం మధు ప్రవోచదృతాయన్ త్వాష్ట్రం యద్దస్రావపి కక్ష్యం వామితి॥ ౧౭

యతే- తత్రాహ (నకారస్త్వితి) వేదేపదాదుపరిష్టాత్ ప్రయుక్తో నకారః శ్రుతః- సఖలూపచారస్సన్ ఉపమార్థోపి సమ్భవతి- ననిషేధార్థః. తత్రోదాహరణమాహ (యథేతి) *అశ్వం న గూఢమశ్వినేత్యత్ర నకారో యథోపమార్థీయః- తథా ప్రకృతేపీత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (అశ్వమివేతియద్వదితి) ఉపమార్థీయేన కారేణ సతివాక్యస్వరూపమనూద్య తదర్థం కథయతి (తన్యతురిత్యాదినా) విద్యాస్తుతిద్వారా తద్వన్తావశ్వినావత్ర ప్రసక్తాయేతే- కింతు క్రూరకర్మకారిత్వేన నిన్ద్యేతే- తదస్యాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థత్వాయుక్తమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఆఖ్యాయికాయా విద్యాస్తుత్యర్థత్వమవిరుద్ధమితి పరిహరతి (నైషఇతి) లోమమాత్రమపి న హీయతే యస్మాత్- తస్మాద్విద్యాస్తుత్యాతద్వతోః స్తుతిరేవాత్ర వివక్షితేతి యోజనా. యద్యపి క్రూరకర్మకారిణోరశ్వినోర్న దృష్టహానిః- తథాప్యదృష్టహానిః స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య కైముతికన్యాయేనాహ (నచేతి) కథం పునర్నిన్దాయాం దృశ్యమానాయాం స్తుతిరిష్యతే- తత్రాహ (నిన్దామితి) *నహి నిన్దా నిన్ద్యం నిన్దితుం - అపితు విధేయం స్తోతుమితి న్యాయాదిత్యర్థః. యథా నిన్దా న నిన్ద్యం నిన్దితుమేవ - తథా స్తుతిరపి స్తుత్యం స్తోతుమేవ న భవతి- కిన్తు నిన్దితుమపి- తథా చ నానయోర్వ్యవస్థితత్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రస్య పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయాఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వవిరోధం చోద్య పరిహృత్య ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (దధ్యఙ్నామేతి) యత్కక్ష్యం జ్ఞానాఖ్యం మధు - తదాథర్వణో యువాభ్యామశ్వస్య శిరసా ప్రావోచత్. యచ్చాసౌ మధు యువాభ్యాముక్తవాన్- తదహమావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. ౧౬

రం.—— ఏవముపదిష్టమధువిద్యాస్తుతయే ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే. అత్రేయమాఖ్యాయికాఽనుసన్ధేయా - దధ్యఙ్ఙాథర్వణనామా ఋషిః ఇన్ద్రాన్మధుబ్రాహ్మణవిద్యాం ప్రాప్తవాన్. ఇన్ద్రేణ చ తదుపదేశసమయే స దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఏవమనుశిష్టః- అన్యస్మై నైతదుపదేష్టవ్యం- అన్యథా కృతే తే శిరశ్ఛేత్స్యామీతి. ఇత్యుక్తోఽప్యసౌ లాభాదశ్వినోస్సమీపమాగత్యైవముక్తవాన్ - మయేదం మధువిద్యేన్ద్రాత్ప్రాప్తా - అతోఽస్యా అన్యస్మా ఉపదేశే స ఇన్ద్రో మే శిరశ్ఛేత్స్యతీతి భీతోఽస్మి- తద్భయం యువాభ్యాం నివార్యతే చేత్- యువయోర్మధుబ్రాహ్మణముపదేక్ష్యామీతి. తతస్తాభ్యామశ్విభ్యాం స దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఇత్థం ప్రత్యుక్తః- ఇన్ద్రాత్తే భయం వ్యపైతు- ఆవాం త్వాం రక్షిష్యావః. తత్రేక్షముపాయం కరిష్యావః - ఉపదేశాత్పూర్వకాలే ఆవామేవ త్వదీయం శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్ర స్థాపయిత్వా అన్యదీయేన శిరసా త్వాం యోజయిష్యావః- తేన శిరసా ఆవాభ్యాముపదిశ. ఉపదేశకుపితేనేన్ద్రేణ తచ్ఛిరసి ఛిన్నే త్వదీయమేవ శిరో యథాపూర్వం ప్రతిసన్ధాస్యావహే ఇతి. ఏవం తౌ తేన సమయం కృత్వా తథైవ తేనోపాయేన విద్యాం ప్రాప్తవన్తౌ, తత ఇన్ద్రేణ తచ్ఛిరసి ఛిన్నే తస్య పూర్వశిరో యథాపూర్వం ప్రతిసంహితవన్తౌ, చేతి. ఇమామాఖ్యాయికామభిప్రేత్యాహ (ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచేతి) వై శబ్దో యథోక్తాఖ్యాయికాప్రసిద్ధిస్మరణే. దధ్యఙ్ఙితి దధ్యఞ్చ్. *ఋత్విగిత్యాదినా క్విన్. హలన్తాదసంయోగాన్తలోపే క్విన్ప్రత్యయస్య కుత్వమితి కుత్వం. ఆథర్వణః- అథర్వణః పుత్రః. స దధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్విభ్యాం తదేతన్మధుబ్రాహ్మణముపాచేత్యర్థః. (తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) తదేతత్- అశ్వినోర్వృత్తం క్రూరకర్మణా విద్యాప్రాప్తిరూపం యోగసామర్థ్యేనపశ్యన్ కశ్చిదృషిరశ్వినౌ ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి? తత్రాహ (తద్వాం నరా సనయ ఇత్యాది) హే నరా- *సుపాం సులుగిత్యాదినా ద్వివచనస్యాకారాదేశః. హే నరా - దివ్యపురుషౌ. హే అశ్వినౌ. వాం- యువయోః సనయే-సనిః- లాభః. లాభాయ. మధువిద్యాలాభాయేతి యావత్. తల్లాభాయ యువాభ్యాం కృతమితి ఫలితార్థః. ఉగ్రం- క్రూరం. శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానరూపం దంసః- కర్మ అస్తి. సకారాన్తోఽయం దంసశ్శబ్దః. తన్యతుః- పర్జన్యః వృష్టిం న- వృష్టిమివ. నశబ్ద ఇవార్థే. యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి- ఏవం తత్ - పూర్వకాలే యువాభ్యాం కృతం కర్మ ఆవిష్కృణోమి- ప్రకాశయామి. లోకప్రసిద్ధం యథా తథా ఘోషయామీత్యర్థః. కిం తదావిష్క్రియత ఇత్యత్రాహ (దధ్యఙ్హ యన్మధ్వాథర్వణో వామిత్యాది) హ శబ్దోఽనర్థకో నిపాతః. హః ప్రసిద్ధౌ. హే అశ్వినౌ వాం- యువయోః దధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్వస్య శీర్ష్ణా- స్వశిరోవ్యతిరిక్తేనాశ్వశిరసా మధు- మధువిద్యాం ప్రావాచేతి యత్ -తత్ హ- ప్రసిద్ధం యథా తథా ఆవిష్కృణోమీత్యర్థః. ఇతి స ఋషిస్తావభీష్టయదితి భావః. తతశ్చ ఏవం మహతా ప్రయత్నేనాశ్విభ్యాం దధీచా విద్యా సంగృహీతేయమితి విద్యాస్తుతా భవతి. ౧౬

శం.—— (ఇదం వై తన్మధు ఇత్యాది) పూర్వవత్. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థం. తథాన్యోమన్త్రస్తామేవాఖ్యాయికామనుసరతిస్మ. ఆథర్వణో దధ్యఙ్నామ. ఆథర్వణో నోఽవిద్యత ఇతి అతో విశినష్టి దధ్యఙ్నామాథర్వణః. తస్మై దధీచే ఆథర్వణాయ. హే అశ్వినావితి మన్త్రదృశో వచనం. అశ్వ్యం- అశ్వస్య స్వభూతం శిరః. బ్రాహ్మణస్య శిరసి ఛిన్నేఽశ్వస్య శిరశ్ఛిత్త్వా ఈదృశమతిక్రూరం కర్మ కృత్వా అశ్వ్యం శిరో బ్రాహ్మణం ప్రతి ఐరయతం-గమితవన్తౌ యువాం. స చ- ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యాం తన్మధు ప్రవోచత్ - యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం వక్ష్యామీతి. స కిమర్థమేవం జీవితసన్దేహమారుహ్య ప్రావోచదితి. ఉచ్యతే- ఋతాయన్ - యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం- సత్యం తత్పరిపాలయితుమిచ్ఛన్. జీవితాదపి హి సత్యధర్మపరిపాలనా గురుతరేత్యేతస్య లిఙ్గమేతత్. కిం తన్మధు ప్రావోచదితి. ఉచ్యతే- త్వాష్ట్రం- త్వష్టా- ఆదిత్యః. తస్య సమ్బన్ధి. యజ్ఞస్య శిరశ్ఛిన్నం త్వష్టాభవత్ - తత్ప్రతిసన్ధానార్థం ప్రవర్గ్యం కర్మ. తత్ర ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం యద్విజ్ఞానం- తత్త్వాష్ట్రం మధు. యజ్ఞస్య శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానాదివిషయం దర్శనం త్వాష్ట్రం యన్మధు. హే దస్రా- దస్రావితి పరబలానాముపక్షయితారౌ. శత్రూణాం వా హింసితారౌ. అపి చ- న కేవలం త్వాష్ట్రమేవ మధు కర్మ సమ్బన్ధి యువాభ్యా

ఉ.— ¶ ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః। పురః స పక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశదితి స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయో నైనేన కించనానావృతం నైనేన కించనాసంవృతమ్॥ ౧౮

మూచత్-అపిచ కక్ష్యం-గోప్యం. రహస్యం పరమాత్మసమ్బన్ధియద్విజ్ఞానం మధుమధుబ్రాహ్మణేనోక్తం అధ్యాయద్వయప్రకాశితం-తచ్చ వాం-యువాభ్యాం ప్రావోచదిత్యనువర్తతే. ౧౭

ఆ.— సమానార్థత్వేకిమితి పునరుచ్యతే- తత్రాహ (మన్త్రాన్తరేతి) తుల్యార్థస్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి) విశేషణకృత్యం దర్శయన్ వ్యాకరోతి (దధ్యఙ్ఙ్ఙితి) ప్రథమమశ్వ్యమిత్యాది పదార్థవచనం. అశ్వస్యేత్యాదౌ భిత్వోక్తస్య కర్మోక్తిః అశ్వ్యం శిర ఇత్యత్రత్యస్వ్యాయార్థముక్తమితి విభాగః. ప్రేషపూర్వకారిణామీదృశీ ప్రవృత్తిరయుక్తేతి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (సకేమర్థమితి) ఋతాయన్నిత్యత్రార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (జీవితాదపీతి) *యజ్ఞస్య శిరోఽచ్ఛిద్యత తే దేవా అశ్వినావబ్రువన్ భిషజౌ వై స్థ ఇదం యజ్ఞస్య శిరః ప్రతిధత్తమిత్యాది శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (యజ్ఞస్యేత్యాది) ప్రవర్గ్యకర్మణ్యేవం ప్రవృత్తేసి ప్రకృతే విజ్ఞానే కిమాయాతం- తదాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (యజ్ఞస్యేతి) యద్యథోక్తదర్శనం- తత్త్వాష్ట్రం మధు. యచ్చ తన్మధు- తత్ప్రోవాచేతి సమ్బన్ధః. అధ్యాయద్వయప్రకాశితం- తృతీయచతుర్థాభ్యామధ్యాయాభ్యాం ప్రకటితమితి యావత్. ౧౭

రం.— (ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనాయాయమారమ్భః. (తం మన్త్రే వాహా ఆథర్వణాయాశ్వినౌ దధీచ ఇత్యాది) హే అశ్వినౌ. దధీచే ఆథర్వణాయ- దధ్యఙ్ఙ్ఙే ఆథర్వణాయాశ్వ్యం శిరః-అశ్వస్య సమ్బన్ధి శిరః ప్రత్యైరయతం- యువాం ప్రతిసంహితవన్తౌ. సః-దధ్యఙ్ఙ్ ఋషిః వాం- యువయోః ఋతాయన్-ఉపదేక్ష్యామీతి సత్యవక్తం వచః ఋతం కుర్వన్. మాన్యత్తం కుర్వన్ త్వాష్ట్రం మధు-త్వష్టా-యజ్ఞశిరః. తత్సమ్బన్ధి త్వాష్ట్రం. శిరస్త్వరూపాయుకత్వసామ్యాత్. తాదృశం మధు- ప్రవర్గ్యమితి యావత్. ప్రవర్గ్యస్య తుల్యత్వాష్ట్రశబ్దితయజ్ఞశిరః ప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్ త్వాష్ట్రత్వం. మధు బ్రాహ్మణస్యాపి శిరః ప్రతిసమాధానార్థతయా త్వాష్ట్రతుల్యతయా త్వాష్ట్రత్వమిత్యర్థః. తత్ప్రోవాచ- ప్రోక్తవాన్. హే దస్రా- హే అశ్వినౌ. *నాసత్యావశ్వినౌ దస్రావిత్యమరః. కక్ష్యం-గోప్యమపి యద్బ్రహ్మసమ్బన్ధి మధు బ్రాహ్మణం వాం - యువయోః ప్రావాచేత్యర్థః. తతశ్చానేన క్రూరకర్మణా బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తిర్యువామయుక్తేత్యుపాలమ్భః. విద్యాస్తుత్యర్థత్వం పూర్వవత్. ౧౭

శం.— (ఇదం వై తన్మధ్వితి) పూర్వవత్. ఉక్తౌ ద్వౌ మన్త్రౌ ప్రవర్గ్యసమ్బన్ధాఖ్యాయికోపసంహర్తారౌ. ద్వయోః ప్రవర్గ్యకర్మార్థయోరాఖ్యాయికయోరర్థః ఆఖ్యాయికాభూతాభ్యాం మన్త్రాభ్యాం ప్రకాశితః- బ్రహ్మవిద్యార్థయోస్త్వధ్యాయయోరర్థ ఉత్తరాభ్యామృగ్భ్యాం ప్రకాశయితవ్య ఇత్యతః ప్రవర్తతే. యత్కక్ష్యం చ మధు ఉక్తవాన్ ఆథర్వణో యువాభ్యామిత్యుక్తం-, కిం పునస్తన్మధ్వితి. ఉచ్యతే- (పురశ్చక్రే) పురః - పురాణి. శరీరాణి. యత ఇయమవ్యాకృతవ్యాకరణప్రక్రియా-స పరమేశ్వరో నామరూపే అవ్యాకృతే వ్యాకుర్వాణః ప్రథమం భూరాదీన్ లోకాన్ సృష్ట్వా చక్రే- కృతవాన్. ద్విపదః- ద్విపాదుపలక్షితాని మనుష్యశరీరాణి. తథా- పురః- శరీరాణి చక్రే చతుష్పదః - చతుష్పాదుపలక్షితాని పశుశరీరాణి. పురః- పురస్తాత్సః- ఈశ్వరః పక్షీ- లిఙ్గశరీరం భూత్వా పురః - శరీరాణి పురుష ఆవిశదితి. అస్యార్థమాచష్టే శ్రుతిః- స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు-సర్వశరీరేషు పురిశయః- పురి శేత ఇతి పురిశయః సన్ పురుష ఇత్యుచ్యతే. స వి నేన-అనేన కించన- కించిదపి అనావృతం-అనాచ్ఛాదితం. తథా- నైనేన కించనాసంవృతం- అన్తరనను ప్రవేశితం. బాహ్యభూతేనాన్తర్భూతేన చ నానావృతం. ఏవం స ఏవ నామరూపాత్మనాన్తర్బహిర్భావేన కార్యకరణరూపేణ వ్యవస్థితః. పురశ్చక్రే ఇత్యాదిమన్త్రః సఙ్క్షేపతః ఆత్మైకత్వమాచష్ట ఇత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— ఉక్తమన్త్రాభ్యాం వక్ష్యమాణమన్త్రయోరపునరుక్తత్వాదర్థవత్త్వం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (ఉక్తావితి) ఆఖ్యాయికావిశేషేణ ప్రాప్తం సఙ్కోచం పరిహరతి (ద్వయోరితి) ఉత్తరమన్త్రద్వయప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) సమ్ప్రత్యన్తరసఙ్గతిమాహ (యత్కక్ష్యం చేతి) హిరణ్యగర్భకర్తృకం శరీరనిర్మాణమత్ర నోచ్యతే - కిం తు ప్రకరణబలాదీశ్వరకర్తృకమిత్యాహ (యత ఇతి) శరీరసృష్ట్యపేక్షయా లోకసృష్టేః ప్రాథమ్యం. పురస్తాత్- దేహసృష్ట్యనన్తరం ప్రవేశాత్పూర్వమితి యావత్. స హి సర్వేషు శరీరేషు వర్తమానః పురి శేత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పురిశయః సన్ పురుషో భవతీత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పురుషశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (నైత్యాదినా) వాక్యద్వయస్యైకార్థత్వమాశఙ్క్యాసర్వం జగదోతప్రోతత్వేనాత్మవ్యాప్తమిత్యర్థవిశేషమాశ్రిత్యాహ (బాహ్యేతి) పూర్ణత్వేన తస్యాత్మనః * దివ్యో హ్యమూర్త ఇత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్య ఫలితమాహ (ఏవమితి) మన్త్రబ్రాహ్మణయోరర్థవైలక్షణ్యమాశఙ్క్యాహ (పుర ఇతి) ౧౮

రం.— (ఇదం వై మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోఽయమారమ్భః. (పురశ్చక్రే ద్విపదః ఇత్యాది) మధువిద్యాప్రతిపాద్యస్సర్వాన్తర్యామీ పరమాత్మా. కుతః. సః-పరమాత్మా ద్విపదః పురశ్చక్రే-పురః-పురాణి.

¶ నానేన కించనానావృతం నానేన కించనేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచతదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ రూపꣳరూపంప్రతిరూపోబభూవతదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ। ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతేయుక్తాహ్యస్యహరయఃశతాదశేతిఅయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మసర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్॥ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే- పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

పూర్శ్చక్రేఽయంద్విలీయాబహువచనాన్తః శరీరాణీతియావత్. ద్విపాత్పురాణి-దేవమనుష్యాదిశరీరాణిచక్రే-సృష్టవాన్. తథాచతుష్పదఃపురః-చతుష్పాత్పురాణి. పశ్వాదిశరీరాణిచచక్రఇత్యర్థః. ఏవందేవమనుష్యపశ్వాదిశరీరంసృష్ట్వాపురః-పురస్తాత్. ఆదికాలేసః-పరమాత్మా పక్షీభూత్వా-సంసరణహేతుభూతకామ్యవిద్యాకర్మావృతోభూత్వేత్యర్థః అత్ర కామ్యవిద్యాకర్మణీఏవసంసరతోజీవస్యపక్షత్వేనరూప్యేతే-తాభ్యామేవసంసరణాత్. పక్షీభూత్వా-సంసారిజీవశరీరకోభూత్వేతియావత్. పరమాత్మనఃఅద్వారకకర్మసమ్బన్ధాభావాత్. పురః-సృష్టానిసర్వాణిపురాణిజీవశరీరఃపరమాత్మా ప్రవిష్టఇత్యర్థః. *అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతిశ్రుత్యన్తరాత్. అతఏవపురుషః-పురుషఉచ్యతఇత్యర్థః. తమిమంమన్త్రంశ్రుతిరేవస్వయంవ్యాచష్టే (సవాఅయంపురుషస్సర్వాసుపూర్షుపురిశయఇత్యాది) పైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. సర్వాసుపూర్షు- సర్వశరీరేషువర్తమానఃసోఽయంమధుబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యః *పురసంజ్ఞేశరీరేఽస్మిన్శయనాత్పురుషోహరిః। శకారస్యషకారోఽయంవ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతఇత్యుక్తరీత్యాపురిశయః - సర్వశరీరాన్తర్వర్తీతితస్మాత్పురిశయనార్థాతోఃపురుషఇత్యర్థః. తామేవసర్వాన్తర్యామిత్వరూపాంసర్వవ్యాప్తింవ్యతిరేకముఖేనదృఢయతి (నానేనకించనానావృతంనానేనకించనాసంవృతమితి) అనావృతం- బహిరనావృతమిత్యర్థః. అసంవృతం- అన్తరసంవృతమిత్యర్థః. అన్తర్బహిశ్చానేన- పరమాత్మనా అవ్యాప్తంకించన- కిమపివస్తునాస్తీత్యర్థః. అతోఽస్యపురుషశబ్దవాచ్యత్వమితిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— ఇదంవైతన్మధ్విత్యాదిపూర్వవత్. (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ) రూపంరూపంప్రతిప్రతిరూపః-రూపాన్తరంబభూవేత్యర్థః. ప్రతిరూపః- అనురూపోవా. యాదృక్సంస్థానౌమాతాపితరౌ- తత్సంస్థానస్తదనురూపఏవపుత్రోజాయతే- నహిచతుష్పదోద్విపాద్జాయతే- ద్విపదోవాచతుష్పాత్. సఏవహిపరమేశ్వరోనామరూపేవ్యాకుర్వాణోరూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ. కిమర్థం పునఃప్రతిరూపమాగమనంతస్యేతి. ఉచ్యతే- తదస్య- ఆత్మనోరూపంప్రతిచక్షణాయ- ప్రతిఖ్యాపనాయ. యదిహినామరూపేనవ్యాక్రియేతే - తదాఽస్యాత్మనోనిరుపాధికంరూపంప్రజ్ఞానఘనాఖ్యంనప్రతిఖ్యాయేత. యదాపునఃకార్యకరణాత్మనానామరూపేవ్యాకృతేభవతః- తదాఽస్యరూపంప్రతిఖ్యాయేత. ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరోమాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిః. నామరూపభూతకృతమిథ్యాభిమానైర్వా. నతుపరమార్థతః. పురురూపః - బహురూపఈయతే- గమ్యతేఏకరూపఏవప్రజ్ఞానఘనస్సన్నవిద్యాప్రజ్ఞాభిః. కస్మాత్పునఃకారణాత్. యుక్తాః - రథఇవవాజినఃస్వవిషయప్రకాశనాయహి- యస్మాదస్యహరయః- హరణాదిన్ద్రియాణి. శతా- శతాని. దశచ. ప్రాణిభేదబాహుళ్యాత్ శతానిదశచభవన్తి. తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాత్తత్ప్రకాశనాయైవచయుక్తానితాని- నాత్మప్రకాశనాయ. *పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూరితిహికాఠకే. తస్మాత్తైరేవవిషయస్వరూపైరీయతే- నప్రజ్ఞానఘనైకరసేనస్వరూపేణ. ఏవంతర్హ్యయమన్యఃపరమేశ్వరః- అన్యేహరయఇత్యేవంప్రాప్తఉచ్యతే (అయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ) ప్రాణిభేదస్యానన్త్యాత్. కింబహునా- తదేతద్బ్రహ్మ- యఆత్మాఽపూర్వం- నాస్యకారణం- పూర్వంవిద్యతఇతిఅపూర్వం. నాస్యాపరం- కార్యంవిద్యతఇత్యనపరం. నాస్యజాత్యన్తరమన్తరాలేవిద్యతఇత్యనన్తరం. అబాహ్యం- తథాబహిరస్యనవిద్యతఇత్యబాహ్యం. కింపునస్తన్నిరన్తరంబ్రహ్మ. అయమాత్మా. కోఽసౌ. యఃప్రత్యగాత్మాద్రష్టాశ్రోతామన్తాబోద్ధావిజ్ఞాతాసర్వానుభూః- సర్వాత్మనాసర్వమనుభవతీతిసర్వానుభూః. ఇతి-ఏతదనుశాసనం- సర్వవేదాన్తోపదేశః. ఏషసర్వవేదాన్తానాముపసంహృతోఽర్థః. ఏతదమృతమభయం. పరిసమాప్తశ్చశాస్త్రార్థః. ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాచీనమేవబ్రాహ్మణమనూద్యమన్త్రాన్తరమవతారయతి (ఇదమితి) ప్రతిశబ్దస్తత్రేణోచ్చరితః. రూపంరూపం- ప్రత్యుపాధిభేదం. ప్రతిరూపః- రూపాన్తరం. ప్రతిబిమ్బం. బభూవేత్యేతత్ప్రతిరూపోబభూవేత్యత్రవివక్షితమితియోజనా. అనురూపోవేత్యుక్తంవివృణోతి (యాదృగిత్యాదినా) ఉక్తమర్థమనుభవాఽఽరూఢంకరోతి (నహీతి) రూపాన్తరభవనేకర్త్రన్తరంవారయతి (సఏవహీతి) ప్రతిఖ్యాపనాయ- శాస్త్రాచార్యాదిభేదేనతత్త్వప్రకాశనాయేత్యర్థః. తదేవవ్యతిరేకేణాన్వయేనచస్ఫుటయతి (యదిహీత్యాదినా) మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిరితిపరపక్షముక్త్వాస్వపక్షమాహ (మాయాభిరితి) మిథ్యాధీహేతుభూతానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞాయమానాజ్ఞానవశాదేషబహురూపోభాతి- ప్రకారభేదాత్తుబహూక్తిరితి వాక్యార్థమాహ (ఏకరూపఏవేతి) అవిద్యాప్రజ్ఞాభిర్బహురూపోగమ్యతఇతి పూర్వేణసమ్బన్ధః. పరస్యబహురూపత్వేనిమిత్తంప్రశ్నపూర్వకంనివేదయతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథారథేషుయుక్తావాజినోరథినంస్వగోచరందేశంప్రాపయితుంప్రవర్తన్తే-తథాస్వప్ర

తిచారథస్థానీయోకరీరేయుక్తాహరయస్స్వవిషయప్రకాశనేయస్మాత్ప్రవర్తన్తే- తస్మాదిన్ద్రియాణాంతద్విషయాణాంచబహులత్వాత్తద్రూపైరేష బహురూపోభాతీతిరాజనా. హరిశబ్దస్యేన్ద్రియేషు ప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (హరణాదితి) ప్రతీచోవిషయాన్ప్రతీతిశేషః. ఇన్ద్రియబాహుల్యే హేతుమాహ (ప్రాణీతి) ఇన్ద్రియవిషయబాహుల్యాత్- ప్రత్యగాత్మా బహురూపఇతిశేషః. స్వాత్మానం ప్రకాశయితుమిన్ద్రియాణి ప్రవృత్తాని- స్వరూపావికమేవ. తత్కథంతద్విషయవశాదాత్మనోఽన్యథాప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రకాశనాయేతి) తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాదిత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్వా-యథోక్తశ్రుతివాక్యేనలబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) యస్మాదిన్ద్రియాణిపరాగ్విషయే ప్రవృత్తాని- తస్మాత్తైరిన్ద్రియైర్విషయస్వరూపైరేవాయం ప్రత్యగాత్మా గమ్యతే - నతుస్వాసాధారణేనరూపేణేత్యర్థః. యత్తూహీతిసమ్బన్ధమాశ్రిత్యాశఙ్క్తే (ఏవంతర్హీతి) అయమిత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (అయమితి) తత్తదిన్ద్రియాదిరూపేణాత్మనవివావిద్యయాభానాత్స్వప్నస్యకల్పితత్వాన్నాద్వైతహానిరిత్యర్థః. ఇన్ద్రియానన్త్యేహేతుమాహ (ప్రాణిభేదస్యేతి) వాక్యార్థవ్యాఖ్యానార్థమిత్యాగతేనతత్సన్దర్భేణభూమికామారచయ్యతత్పరంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (కింబహునేత్యాదినా) నకేవలమధ్యాయద్వయస్యైవార్థఃసఙ్క్షిప్యోపసంహృతః- కింతుసర్వవేదాన్తానామిత్యాహ (ఏషఇతి) తస్యోభయవిధపురుషార్థరూపత్వార్థమాహ (ఏతదితి) వక్తవ్యాన్తరపరిశేషశఙ్కాంపరిహరతి (పరిసమాప్తశ్చేతి.)........................ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామిత్యాది) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. తమేవమన్త్రమాహ (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యాది) రూప్యతఇతిరూపం- దృశ్యంవస్తు. వీప్సాయాంద్విర్వచనం. ప్రతివస్త్వితియావత్. ప్రతిరూపః - సదృశరూపఇత్యర్థః. తత్తద్రూపశబ్దితవస్తుసదృశతయాన్తర్యామితయాపరిపూర్ణోఽవస్థితోబభూవేతియావత్. (బభూవేతి) సర్వదాపరిపూర్ణఏవేత్యర్థః. యద్వా - ప్రతిరూపం- ప్రతిష్ఠితంరూపంయస్యసఃతథోక్తః. సర్వాన్తర్యామీతిఫలితోర్థః. (తదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ) చక్షిఙ్ఖ్యాభావేల్యుట్. ప్రతిచక్షణం- వ్యవహారః. ప్రతిచక్షణాయ- వ్యవహారాయ. తదితి శ్రవణాద్యదితిశేషః. యద్వ్యవహారాయ-యద్వ్యవహర్తవ్యమితియావత్. తత్సర్వమస్య- మధుబ్రాహ్మణవేద్యస్యపరమాత్మనోరూపం- శరీరమిత్యర్థః. యద్వా- తత్ - తస్మాదితివార్థః. తథా చయస్మాదయంప్రతిరూపోబభూవ - తస్మాదేవసర్వంవ్యవహార్యంవస్తుతచ్ఛరీరమిత్యర్థః. ననుశరీరసమ్బన్ధస్యకర్మాధీనత్వాత్ తత్కర్మానారబ్ధస్యవ్యవహ్రియమాణప్రపఞ్చస్య కథంతద్రూపత్వం- తస్యకర్మాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతేఇతి) ఇన్ద్రః - పరమేశ్వరః. ఇదిపరమైశ్వర్యఇతిహిధాతుః. మాయాభిః- మాయావయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకాః. మాయాభిః - సఙ్కల్పరూపజ్ఞానైః. విచిత్రార్థకారిత్వాత్ జ్ఞానరూపత్వాచ్చమాయాశబ్దితత్వంసఙ్కల్పస్యోపపద్యతే. పురురూపః - బహుశరీరః. సపరమేశ్వరఃస్వసఙ్కల్పరూపజ్ఞానేనైవబహుశరీరోభవతి- నకర్మాపేక్షయా. ఈయతే- తాదృశబహుశరీరస్సన్గతఇత్యర్థః. స్వేచ్ఛాపరిగృహీతానన్తదేహఇతియావత్. ననురూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యేతదయుక్తం- అనన్తేషుబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషురూపేష్వేకస్యపరమాత్మనఃతత్తదన్తర్వర్తితయాఽవస్థానాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యుక్తాహ్యస్యహరయశ్శతాదశేతి) శతా- శతానీత్యర్థః. ‡సుపాంసులుగిత్యాదినాఆకారాదేశః. అస్య- అనన్తప్రపఞ్చస్యయుక్తాః- యోగ్యాఇత్యర్థః. తదనురూపసఙ్ఖ్యాశాలినఇతియావత్. శతానిదశహరయః- శతానిదశ- అనన్తాఇతియావత్. అనన్తాహరయః. అన్తర్యామివిగ్రహాస్స్యాదనన్తాహరయఇత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. సర్వత్రమన్త్రసమాప్తావితిశబ్దః. అముంమన్త్రంశ్రుతిఃస్వయమేవవ్యాకరోతి (అయంవైహరయోఽయంవైదశచశతానిసహస్రాణిబహూనిచానన్తానీతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అయమేకఏవహరిః దశశతానిచసహస్రాణిబహూనిచహరయోభవతి- అతోఽయమేవఅనన్తానిహరయోభవతి. ఏవంప్రత్యేకంస్వరూపేణాపిపర్యాప్త్యాసర్వశరీరిత్వముపపద్యతఇతిచశబ్దార్థః. విచిత్రశక్తేఃపరమాత్మనఃకానుపపత్తిరితిభావః. అత్రపూర్వమన్త్రేజీవద్వారకసర్వానుప్రవేశేనపురుషత్వముపపాదితం - ద్వితీయేనతువిగ్రహద్వారకానుప్రవేశేనసాక్షాద్వ్యాప్త్యాచపురుషత్వోపపాదనమితిభేదః. ఆభ్యాంమన్త్రాభ్యాంవేద్యభూతపరమాత్మమహిమప్రశంసాద్వారామధువిద్యాస్తుతాభవతి. ఏతాదృశమహిమశాలిపరమాత్మవిషయత్వాదేవేయంమధువిద్యాపూర్వోక్తరీత్యాఅశ్విభ్యామతిశ్రమేణాప్యాప్తేతితన్మాహాత్మ్యవేదినావృషిణోచ్చైరుక్తితితా̱ర్థః. ఏవమియతాప్రబన్ధేననిర్దిష్టంబ్రహ్మేత్యుపసంహరతి (తదేతద్బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మశబ్దితత్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముపపాదయతి (అపూర్వమిత్యాదినా) అపూర్వమనపరం- పూర్వోత్తరకాలశూన్యం. కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. కాలపరిచ్ఛిన్నస్యహిపూర్వోత్తరకాలసమ్భవఇతిభావః. అనన్తరమబాహ్యం- దేశపరిచ్ఛేదశూన్యమిత్యర్థః. దేశపరిచ్ఛిన్నస్యహి బాహ్యాభ్యన్తరవ్యవహారార్హత్వమితిభావః. అథసర్వోత్కృష్టత్వలక్షణంవస్తుపరిచ్ఛేదాభావముపపాదయతి (అయమాత్మేతి) సర్వనియన్తృతయాసర్వోత్కృష్టత్వమిత్యర్థః. యద్వా-సర్వాత్మత్వాదేవేదమిదంనేతినిర్దేశానర్హత్వలక్షణవస్తుపరిచ్ఛేదోత్రవివక్షితోద్రష్టవ్యః. అయం- మధువిద్యావిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-ఏవంత్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యతయాబ్రహ్మశబ్దవాచ్యఇతిభావః. సర్వానుభూః- సర్వజ్ఞః. ఇదంజగత్కారణత్వనియన్తృత్వాపేక్షితసర్వశక్తిత్వాదిగుణానామప్యుపలక్షణం. అత్రసర్వమనుభవతి- సర్వదాసర్వసాక్షాత్కరోతీతివ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా. (ఇత్యనుశాసనం) అనుశాసనం- ఉపదేశః. ఇతి- పర్యాప్తఇత్యర్థః.......................... ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— అథవగ్ంశః పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః॥ ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యః శాణ్డిల్యాచ్చానభిమ్లాతాచ్చానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాతో గౌతమాద్గౌతమః సైతవప్రాచీనయోగ్యాభ్యాగ్ం సైతవప్రాచీనయోగ్యౌ పారాశర్యాత్పారాశర్యో భారద్వాజాద్భారద్వాజో భారద్వాజాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమో భారద్వాజాద్భారద్వాజః పారాశర్యాత్పారాశర్యో బైజవాపాయనాద్బైజవాపాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వగ్ంసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వగ్ంసనః ప్రధ్వగ్ంసనాత్ప్రధ్వగ్ంసన ఏకఋషేరేకఋషిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుస్సనాతనాత్సనాతనస్సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

చతుర్థాధ్యాయస్సమాప్తః — ఓం తత్సత్.

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యార్థస్య మధుకాణ్డస్య వంశస్స్తుత్యర్థో బ్రహ్మవిద్యాయాః. మన్త్రశ్చాయం స్వాధ్యాయార్థో జపార్థశ్చ. తత్ర వంశ ఇవ వంశః. యథా వేణుర్వంశః పర్వణః పర్వణో హి భిద్యతే- తద్వదాఽగ్రాత్ప్రభృత్యామూలప్రాప్తేరయం వంశః. అధ్యాయచతుష్టయస్యాచార్యపరమ్పరాక్రమో వంశ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర ప్రథమాన్తాశ్శిష్యాః. పఞ్చమ్యన్తా ఆచార్యాః. ౧-౨

ఆ.— బ్రహ్మవిద్యాం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ప్రతిపాద్య వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) మహాజనపరిగృహీతా హి బ్రహ్మవిద్యేతి సా మహాభాగధేయేతి స్తుతిః. బ్రాహ్మణస్యార్థాన్తరమాహ (మన్త్రశ్చేతి) స్వాధ్యాయః- స్వాధీనోచ్చారణపర్యన్తమధ్యాపనం. జపస్తు ప్రత్యహమావృత్తిరితి భేదః. యథోక్తనీత్యా బ్రాహ్మణారమ్భే స్థితే వంశశబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) శిష్యావసానోపలక్షణీభూతాత్పౌతిమాష్యాదారభ్య తదాదిత్వేనాఖ్య బ్రహ్మమూలపర్యన్తోఽయం వంశః పర్వణః పర్వణో భిద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వంశశబ్దేన నిష్పన్నమర్థమాహ (అధ్యాయచతుష్టయస్యేతి) అథాత్ర శిష్యాచార్యవాచకశబ్దా భావే కుతో వ్యవస్థేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ౧-౨

రం.— అజ్ఞాతసమ్ప్రదాయాయా విద్యాయా అభ్యుదయఫలకత్వాభావేనానాదరణీయత్వాత్, ఆచార్యవంశో జ్ఞేయ ఇతి శ్రవణాచ్చ విద్యాప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాముపదిశతి (అథవంశ ఇత్యాదినా) వంశః- శిష్యాచార్యపరమ్పరాక్రమః. కీర్త్యత ఇతి శేషః. సర్వత్ర ప్రథమాన్తైశ్శిష్యనిర్దేశః. పఞ్చమ్యన్తైరాచార్యనిర్దేశః. పౌతిమాష్యో గౌపవనాత్- పౌతిమాష్యశ్శిష్య ఆచార్యాద్గౌపవనాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేతి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (శాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చేతి) తస్య శాణ్డిల్యస్యాచార్యద్వయం కౌశికో గౌతమశ్చేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి పఞ్చమ్యన్తద్వయస్థలే ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— పరమేష్ఠీ- విరాట్. బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాత్. తతః పరమాచార్యపరమ్పరా నాస్తి. యత్పునర్బ్రహ్మ- తన్నిత్యం స్వయమ్భు. తస్మై బ్రహ్మణే స్వయమ్భువే నమః. ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

౯.— పరమేష్ఠి బ్రహ్మశబ్దయోరేకార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (పరమేష్ఠీతి) కుతస్తర్హి బ్రహ్మణో విద్యాప్రాప్తిః- తత్రాహ (తతఇతి) స్వయం ప్రతిభాతవేదో హిరణ్యగర్భో నాచార్యాన్తరమపేక్షతే- ఈశ్వరానుగృహీతస్య బుద్ధావావిర్భూతాద్వేదాదేవ విద్యాలాభసమ్భవాదిత్యర్థః. కుతస్తర్హి వేదో జాయతే- తత్రాహ (యత్పునరితి) పరస్యైవ బ్రహ్మణో వేదరూపేణావస్థానాత్తస్య నిత్యత్వాన్న హేత్వపేక్షేత్యర్థః. ఆదావన్తే చ కృతపుజాగ్రన్థాః ప్రచారిణో భవన్తీతి ద్యోతయితుమన్తే బ్రహ్మణే నమ ఇత్యుక్తం వ్యాచష్టే (తస్మా ఇతి) ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయె షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం శ్రీమద్బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం చతుర్థాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.— (పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః బ్రహ్మ స్వయమ్భ్విత్). పూర్వోక్తస్సనకగురుః పరమేష్ఠీ - చతుర్ముఖః బ్రహ్మణః - పరబ్రహ్మణస్సర్వేశ్వరాన్నారాయణాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేత్యర్థః. తచ్చ బ్రహ్మ- నారాయణః స్వయమ్భూః- స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భూః. ఉపదేశమన్తరేణ విద్యాప్రవర్తకో భవతీత్యర్థః. (బ్రహ్మణే నమ ఇతి) సర్వగురవే బ్రహ్మణే- నారాయణాయ నమ ఇత్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

పఞ్చమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుస్తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య విజిజ్ఞాసా బభూవ కః స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి స హ గవాꣳ సహస్రమవరురోధ దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః॥ ౧

శం.— జనకో హ వైదేహ ఇత్యాదియాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డమారభ్యతే. ఉపపత్తిప్రధానత్వాదితరేణ మధుకాణ్డేన సమానార్థత్వేఽపి సతి న పునరుక్తతా. మధుకాణ్డం హ్యాగమప్రధానం. ఆగమోపపత్తీ హ్యాత్మైకత్వప్రకాశనాయ ప్రవృత్తే శక్నుతః కరతలగతబిల్వమివ దర్శయితుం- శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హ్యుక్తం. తస్మాదాగమార్థస్యైవ పరీక్షాపూర్వకం నిర్ధారణాయ యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డముపపత్తిప్రధానమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విజ్ఞానస్తుత్యర్థా. ఉపాయవిధిపరా వా. ప్రసిద్ధో హ్యుపాయో విద్వద్భిః శాస్త్రేషు చ దృష్టో దానం. దానేన హ్యుపనమన్తే ప్రాణినః. ప్రభూతం హిరణ్యం గోసహస్రదానం చేహోపలభ్యతే- తస్మాదన్యపరేణాపి శాస్త్రేణ విద్యాప్రాప్త్యుపాయదానప్రదర్శనార్థాఽఽఖ్యాయికారబ్ధా. అపి చ- తద్విద్యసంయోగః, తైశ్చ సహ వాదకరణం, విద్యాప్రాప్త్యుపాయో న్యాయవిద్యాయాం దృష్టః- తచ్చాస్మిన్నధ్యాయే ప్రాబల్యేన ప్రదర్శ్యతే. ప్రత్యక్షా చ విద్వత్సంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః. తస్మాద్విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనార్థైవాఖ్యాయికా. జనకో నామ హ- కిల సమ్రాడ్ రాజా బభూవ విదేహానాం. తత్ర భవోఽయం- స వైదేహః. స చ బహుదక్షిణేన యజ్ఞేన - శాఖాన్తరప్రసిద్ధో వా బహుదక్షిణో నామ యజ్ఞః. అశ్వమేధో వా దక్షిణాబాహుల్యాద్బహుదక్షిణ ఇహోచ్యతే. తేనేజే- అయజత్. తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే నిమన్త్రితా దర్శనకామా వా కురూణాం దేశానాం పాఞ్చాలానాం చ బ్రాహ్మణాః. తేషు హి విదుషాం బాహుల్యం ప్రసిద్ధం. అభిసమేతాః- అభిసఙ్గతా బభూవుః. తత్ర మహాన్తం విద్వత్సముదాయం దృష్ట్వా అథ తస్య హ- కిల జనకస్య యజమానస్య కో ను ఖల్వత్ర బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛా- విజిజ్ఞాసా బభూవ. కథం. కః స్విత్- కో ను ఖల్వేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమః- సర్వ ఇమేఽనూచానాః - కః స్విదేషామతిశయేనానూచాన ఇతి. స హానూచానతమవిషయోత్పన్నజిజ్ఞాసః సంస్తద్విజ్ఞానోపాయార్థం గవాం సహస్రం ప్రథమవయసామవరురోధ- గోష్ఠేఽవరోధం కారయామాస. కిం విశిష్టాస్తా గావోఽవరుద్ధా ఇతి. ఉచ్యతే- పలచతుర్భాగః పాదః సువర్ణస్య. దశ దశ పాదా ఏకైకస్యా గోః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః పఞ్చ పఞ్చ పాదా ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే. ౧

ఆ.— మధుకాణ్డత్వాత్పాఙ్క్తికత్వం చేతి మధుద్వయం వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి కాణ్డాన్తరారమ్భం ప్రతిజానీతే (జనక ఇతి) నను పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే వ్యాఖ్యాతే సవతత్త్వముత్తరత్రాపి వక్ష్యతే- తథా చ పునరుక్తేరలం మునికాణ్డేనేతి- తత్రాహ (ఉపపత్తీతి) తుల్యముపపత్తిప్రధానత్వం మధుకాణ్డస్యాపీతి చేత్. నేత్యాహ (మధుకాణ్డం హీతి) నను ప్రమాణాదాగమాదేవ తత్త్వజ్ఞానముత్పత్స్యతే- కిముపపత్త్యా, తత్ప్రధానేన కాణ్డేన, చేతి- తత్రాహ (ఆగమేతి) కరణత్వేనాగమస్తత్త్వజ్ఞానే హేతుః- ఉపపత్తిరుపకరణతయా పదార్థపరిశోధనద్వారాఽతిదార్ఢ్యకురిత్యత్ర గమకమాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) కరణోపకరణయోరాగమోపపత్త్యోస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వే సిద్ధం ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తరీత్యా కాణ్డారమ్భే కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విజ్ఞానవతాం పూజా తత్ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతే - తథా చ విజ్ఞానం మహాభాగధేయమితి స్తుతిరత్ర వివక్షితేత్యర్థః. విద్యాగ్రహణే దానాఖ్యోపాయప్రకారజ్ఞాపనపరా వాఽఽఖ్యాయికేత్యర్థాన్తరమాహ (ఉపాయేతి) కథం పునర్దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వం - తత్రాహ (ప్రసిద్ధో హీతి) * గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వేత్యాదౌ దానాఖ్యో విద్యాగ్రహణోపాయో యస్మాత్ప్రసిద్ధః - తస్మాత్తస్య తదుపాయత్వేనాస్తి వక్తవ్యమిత్యర్థః. * దానే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యాదిశ్రుతిషు విద్వద్భిరేవ విద్యాగ్రహణోపాయో దృష్టః- తస్మాన్న తస్యోపాయత్వే వివదితవ్యమిత్యాహ (విద్వద్భిరితి) ఉపపన్నం చ దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వమిత్యాహ (దానేనేతి) భవతు దానం విద్యాగ్రహణోపాయః- తథాపీయమాఖ్యాయికా కథం తత్ప్రదర్శనపరేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రభూతమితి) నను సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు బ్రహ్మిష్ఠతమం నిర్ధారయితుం రాజా ప్రవృత్తవాన్- తత్కథమపరేణ గ్రన్థేన విద్యాగ్రహణోపాయవిధానాయాఽఽఖ్యాయికారభ్యతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) ఉపలమ్భాయథోక్తసచ్ఛబ్దార్థః. ఇతశ్చాఖ్యాయికా విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనపరేత్యాహ (అపి చేతి) తస్మిన్- వేద్యార్థే విద్యా యేషాం తే తద్విద్యాః. తైస్సహ సమ్బన్ధ, శ్చ తైరేవ ప్రశ్నప్రతివచనద్వారా వాదకరణం, చ విద్యాప్రాప్త్యుపాయ ఇత్యత్ర గమకమాహ (న్యాయవిద్యాయామితి) తత్త్వనిర్ణయఫలాం హి వీతరాగకథామిచ్ఛన్తి. తద్విద్యసంయోగాదేర్విద్యాప్రాప్త్యుపాయత్వేఽపి కథం ప్రకృతే తత్ప్రదర్శనపరత్వం- అత

ఉ — తాన్ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి। తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషురథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచైతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి తా హోదాచకార తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేత్యథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవ స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి స హోవాచ నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయꣳ స్మ ఇతి తꣳ హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాశ్వలః॥ ౧

ఆహ (తచ్చేతి) తద్విద్యాసంయోగాదీత్యాయావత్. న కేవలం తర్కశాస్త్రవశాదేవ తద్విద్యాసంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః కిన్తు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ (ప్రత్యక్షం చేతి) ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) రాజసూయాభిషిక్తః సార్వభౌమో రాజా సమ్రాడిత్యుచ్యతే. బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనాయజదితి సమ్బన్ధః. అశ్వమేధే దక్షిణాబాహుళ్యమశ్వమేధప్రకరణే స్థితం. బ్రాహ్మణా అభిసఙ్గతా బభూవురితి సమ్బన్ధః. కురుపాఞ్చాలానామితి తతో విశేషణం- తత్రాహ (తేషు హేతి) తత్ర - యజ్ఞశాలాయామితి యావత్. విజిజ్ఞాసా వివేకాకాఙ్క్షా పూర్వికాం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి ఇత్యాదినా) అనూచానత్వం- అనువచనసమర్థత్వం. ఏషాం మధ్యేఽతిశయేనానూచానతమః క ఏకః స్యాదితి యోజనా. ఏకస్య పలస్య చత్వారో భాగాః పాదా ఇత్యుచ్యతే. ప్రత్యేకం శృఙ్గయోర్దశ దశ పాదాః సమ్బద్ధేరన్నితి శఙ్కాం నిరాకర్తుం విభజతే (పఞ్చేతి) ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే- ఆబద్ధా బభూవురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧

రం.— అథ మధుకాణ్డసిద్ధమేవ సర్వాన్తర్యామిత్వం ముఖాన్తరేణాస్మిన్నధ్యాయే దృఢీక్రియతే. తత్ర పుష్కలధనదానం బహువిద్వత్సమవాయశ్చ విద్యార్జనోపాయ ఇతి ప్రదర్శనాయాఖ్యాయికారభ్యతే (జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే ఇత్యాది) హ ఇతి వృత్తార్థస్మరణే. వైదేహః- విదేహదేశాధిపతిః జనకః బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే -ఇష్టవాన్. ఈజే- * అసంయోగాల్లిటి కిత్త్వాత్సంప్రసారణం. (తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుః) తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే హ- బహుదక్షిణతయా ప్రసిద్ధే విద్వద్భూయిష్ఠ కురుపాఞ్చాలదేశేభ్యః బ్రాహ్మణాః అభిసమేతాః- సమాగతాః. ఏవం బహుషు బ్రాహ్మణేష్వాగతేషు తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య- ప్రసిద్ధం యష్టుం ప్రవృత్తస్య విజిజ్ఞాసా - విచారః బభూవ. కిమితి. (కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి) ఏషాం - ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం మధ్యే స్విదితి వితర్కే. కస్స్విత్ -కో వా అనూచానతమః- అతిశయేన బ్రహ్మవిద్యానువచనకుశల ఇతి జిజ్ఞాసా బభూవేతి పూర్వత్రాన్వయః. (స హ గవాꣳ సహస్రమవరురోధ) సః - జనకః తజ్జిజ్ఞాసయా హ - ప్రసిద్ధం యథా తథా స్వగోష్ఠే గవాꣳ సహస్రమవరురోధ- యాధీచకార. కించ (దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః) పాదః- పలస్య చతుర్థాంశః. *పాదస్తురీయో భాగస్స్యాదిత్యుక్తేః. సువర్ణస్య దశ దశ పాదాః- సార్ధపలద్వయమితి యావత్. ప్రత్యేకమేకైకస్యా గోః శృఙ్గయోర్నిబద్ధా బభూవురిత్యర్థః. ౧

శం.— గా ఏవమవరుధ్య బ్రాహ్మణాంస్తాన్ హ ఉవాచ- హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యామన్త్ర్య- యో వః- యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః- సర్వేషాం యూయం బ్రాహ్మణాః- అతిశయేన యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః. స ఏతా గా ఉదజతాం- ఉత్కాలయతు స్వగృహం ప్రతి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే హ- కిలైవముక్తాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మిష్ఠతామాత్మనః ప్రతిజ్ఞాతుం న దధృషుః- న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః. అప్రగల్భభూతేష్వథ యాజ్ఞవల్క్యః స్వం- ఆత్మీయమేవ బ్రహ్మచారిణం- అన్తేవాసినమువాచ- ఏతాః- గాః హే సోమ్య ఉదజ - ఉద్గమయాస్మద్గృహాన్ ప్రతి. హే సామశ్రవః- సామవిధిం హి శృణోతి. అతోఽర్థాచ్చతుర్వేదో యాజ్ఞవల్క్యః. తాః- గాః హ ఉదాచకార- ఉత్కాలితవానాచార్యగృహం ప్రతి. యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేనాత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే హ చుక్రుధుః- క్రుద్ధవన్తః బ్రాహ్మణాః. తేషాం క్రోధాభిప్రాయమాచష్టే- కథం నః- అస్మాకమేకైకప్రధానానాం బ్రహ్మిష్ఠోఽస్మీతి బ్రువీతేతి. అథ హ- ఏవం క్రుద్ధేషు బ్రాహ్మణేషు జనకస్య- యజమానస్య హోతా- ఋత్విక్ అశ్వలో నామ బభూవ- ఆసీత్. స ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మిష్ఠాభిమానీ రాజాశ్రయత్వాచ్చ ధృష్టో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్. కథం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి. ప్లుతిర్భర్త్సనార్థా. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః - నమస్కుర్మో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ. ఇదానీం గోకామాః స్మో వయమితి. తం బ్రహ్మిష్ఠప్రతిజ్ఞం సన్తం తత ఏవ బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణాత్ప్రష్టుం దధ్రే- ధృతవాన్ మనో హోతాశ్వలః. ౧

ఆ. బ్రాహ్మణాః - వేదాధ్యయనసమ్పన్నాః. తదర్థనిష్ఠా ఇతి యావత్. ఉత్కాలయతు-ఉద్గమయతు. యతో యాజ్ఞవల్క్యో యజుర్వేదవిదస్సకాశాద్బ్రహ్మచారీ సామవిధిం శృణోతి, ఋక్షు చాధ్యారూఢం సామ గీయతే. త్రిష్వేవ చ వేదేష్వన్తర్భూతోఽథర్వవేదః,- తస్మాదర్థాత్ - యజుర్వేదినో ముఖ్యశిష్యస్య సామవేదాధ్యయనానుపపత్తేర్వేదచతుష్టయవిశిష్టో మునిరిత్యాహ (అత ఇతి) నిమిత్తనివేదనపూర్వకం బ్రాహ్మణానాం సభ్యానాం క్రోధప్రాప్తిం దర్శయతి (యాజ్ఞవల్క్యేనేతి) క్రోధాన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (క్రుద్ధేష్వితి) అశ్వలప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యే హేతుః (రాజేతి) యాజ్ఞవల్క్యమిత్యనువాదోఽన్వయప్రదర్శనార్థః. ప్రశ్నమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అనౌద్ధ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదꣳ సర్వం మృత్యునాప్తꣳ సర్వం మృత్యునాభిపన్నం కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచా వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్ సోఽయమగ్నిః స హోతా స ముక్తిః సాతిముక్తిః॥ ౩

త్యాం, బ్రహ్మవిదో విజయిష్యతి సూచయతి (స హేతి) కిమితి తద్గృహం ప్రతి గావో బ్రహ్మిష్ఠపణభూతా నీతాః- తత్రాహ (ఇదానీమితి) న తస్య తాదృశీ ప్రతిజ్ఞా ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఏవేతి) ౨

రం.— (తాన్హోవాచ) నజనక ఏవం బ్రహ్మిష్ఠతమతయా నిర్ధారితాయ దేయా ఇతి తా గాస్సదక్షిణాః కాః నిరుధ్య తమర్థం హ- ప్రసిద్ధం తాన్- బ్రాహ్మణాన్ ప్రత్యువాచ. కిమితి. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠస్స ఏతా గా ఉదజతామితి) హే భగవన్తః- పూజావన్తః. హే బ్రాహ్మణాః వః- భవతాం మధ్యే యో బ్రహ్మిష్ఠః- అతిశయేన యో బ్రహ్మవిత్. స ఏతాః గాః ఉదజతాం- స్వగృహం ప్రతి కాలయతు. నయతు. ఇత్యువాచేత్యన్వయః. *అజ గతిక్షేపణయోరితి హి ధాతుః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) ఏవం వదత్యపి జనకే తే బ్రాహ్మణా న దధృషుః- న ధృష్టా బభూవుః. * ఞిధృషా ప్రాగల్భ్యే ఇతి ధాతోరూపం. తేషు బ్రాహ్మణేషు బహుషు మధ్యే న కోఽపి తా గాః నేతుం దధ్రే. హేత్యాశ్చర్యే. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచ) అథైవమధృష్టాంస్తాన్ దృష్ట్వా యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణం- స్వశిష్యమిత్థమువాచేత్యర్థః. హేత్యాశ్చర్యే. కిమితి. (ఏతాస్సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి) సామ శృణోతీతి సామశ్రవాః. హే సోమ్య- సోమార్హ. హే సామశ్రవః ఏతాః- గాః అస్మద్గృహాన్ ప్రతి ఉదజ- కాలయేతి స్వశిష్యమువాచేత్యర్థః. (తా హోదాచకారేతి) స సామశ్రవాస్తాః - గాః స్వగృహాన్ నయదిత్యర్థః. ఉదాచకారేతి పాఠేఽపి స ఏవార్థః. (తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేతి) యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేన ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే సర్వే క్రుద్ధా బభూవుః. కథం నః- అస్మాకం నాదృత్యాహం బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి వదేదయం యాజ్ఞవల్క్య ఇతి చుక్రుశుశ్చేత్యర్థః. చుక్రుశురితి పాఠేఽప్యుక్త ఏవార్థః. (అథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవేతి) అథ- తదానీం విదేహరాజస్య జనకస్య హోతా - ఋత్విగశ్వలో నామాసీదిత్యర్థః. (స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతీతి) సః- సమవేతానాం బహూనాం అస్మాకం మధ్యే హే యాజ్ఞవల్క్య త్వమేవ ఖలు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి ఇతి అశ్వలనామా స హోతా పప్రచ్ఛేత్యర్థః. అసీ ఇతి భర్త్సనే ప్లుతిః. నురవధారణే. (స హోవాచేతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యః తమశ్వలం హ- ప్రసిద్ధం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతీతి) వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ నమస్కుర్మః. నాస్మాభిర్బ్రహ్మిష్ఠత్వాభిమానాద్గావో నీతాః- కింతు గోకామా వయమిత్యతో గోకామనయైవ నీతా ఇతి సోపహాసముక్తవానిత్యర్థః. (తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే, హోతాఽశ్వల ఇతి) ఏవముపహసితో హోతాశ్వలః తత ఏవ - సోపహాసవచనాదేవ క్రుద్ధస్సన్ తం యాజ్ఞవల్క్యం పరాజేతుం ప్రశ్నం ప్రష్టుమవస్థితో బభూవేత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. ౨

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) తత్ర మధుకాణ్డే పాఙ్క్తేన కర్మణా దర్శనసముచ్చితేన యజమానస్య మృత్యోరత్యయో వ్యాఖ్యాత ఉద్గీథప్రకరణే సఙ్క్షేపతః. తస్యైవ పరీక్షా విషయోఽయమితి తద్గతదర్శనవిశేషార్థోఽయం విశేష ఆరభ్యతే. యదిదం - సాధనజాతం నరస్య కర్మణః ఋత్విగగ్న్యాది. మృత్యునా- కర్మలక్షణేన స్వాభావికాసఙ్గసహితేనాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం- అభిపన్నం చ మృత్యునా- వశీకృతం చ. కేన దర్శనలక్షణేన సాధనేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతీత్య- మృత్యుగోచరత్వమతిక్రమ్య ముచ్యతే - స్వతన్త్రో మృత్యోరవశ్యో భవతీత్యర్థః. ననూద్గీథ ఏవాభిహితం- యేనాతిముచ్యతే ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనేతి. బాఢం- ఉక్తః. యోఽనుక్తో విశేషస్తత్ర- తదర్థోఽయమారమ్భ ఇత్యదోషః. హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతస్యార్థం వ్యాచష్టే - కః పునర్హోతా యేన మృత్యుమతిక్రామతీతి. ఉచ్యతే - వాగ్వై యజ్ఞస్య - యజమానస్య. * యజ్ఞో వై యజమాన ఇతి శ్రుతేః. యజ్ఞస్య - యజమానస్య యా వాక్ - సైవ హోతాఽధియజ్ఞే. కథం. తత్ - తత్ర యేయం వాగ్యజ్ఞస్య- యజమానస్య. సోఽయం- ప్రసిద్ధోఽగ్నిరధిదైవతం. తదేతదన్నప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. స చ- అగ్నిర్హోతా- *అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. యదేతద్యజ్ఞస్య సాధనద్వయం- హోతా చ ఋత్విగధియజ్ఞం, అధ్యాత్మం చ వాక్, ఏతదుభయం సాధనద్వయం పరిచ్ఛిన్నం మృత్యునాప్తం- స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తేన కర్మణా- మృత్యునా ప్రతిక్షణమన్యథాత్వమాపాద్యమానం వశీకృతం. తదనేనాధిదైవతరూపేణాగ్నినా దృశ్యమానం యజమానస్య మృత్యోరతిముక్తయే భవతి. తదేతదాహ (స ముక్తిః) సః - హోతాగ్నిస్స ముక్తిః. అగ్నిస్వరూపదర్శనమేవ ముక్తిః. యదైవ సాధనద్వయమగ్నిరూపేణ పశ్యతి- తదానీమేవ హి స్వాభావికాదాసఙ్గాన్మృత్యోర్విముచ్యతే ఆధ్యాత్మికాత్, పరిచ్ఛిన్నరూపాదాధిభౌతికాచ్చ. తస్మాత్ సః- హోతాగ్నిరూపేణ దృష్టో ముక్తిః- ముక్తిసాధనం యజమానస్య. (సాతిముక్తిః) సైవ ముక్తిః- సాతిముక్తిః- అతిముక్తిసాధనమిత్యర్థః. సాధనద్వయస్య పరిచ్ఛిన్నస్య యాఽధిదేవతారూపేణాపరిచ్ఛిన్నేనాగ్నిరూపేణ యా దృష్టిః- సా ముక్తిః. యాఽసౌ ముక్తిరధిదేవతాదృష్టిః- సైవాధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదవిషయాసఙ్గాస్పదం మృత్యుమతిక్రమ్యాధిదేవతాత్వస్య- అగ్నిభావస్య ప్రాప్తిర్యా ఫలభూతా - సాతిముక్తిరిత్యుచ్యతే. తస్యా అతిముక్తేర్ముక్తిరేవ సాధనమితి కృత్వా సాతిముక్తిరిత్యాహ. యజమానస్య హ్యతిముక్తిర్వాగాదీనామగ్న్యాదిభావ ఇత్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. తత్ర సామాన్యేన ముఖ్యప్రాణదర్శనమాత్రం ముక్తిసాధనముక్తం - న తద్విశేషో వాగాదీనామగ్న్యాదిదర్శనం. ఇహ విశేషో వర్ణ్యతే. మృత్యుప్రాప్త్యతిముక్తిస్తు సైవ ఫలభూతా- యోద్గీథబ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాతా * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాద్యా. ౩

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదꣳ సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తꣳ సర్వమహోరాత్రాభ్యామభిపన్నం కేన యజమానోఽహోరాత్రయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యధ్వర్యుణర్త్విజా చ

ఆ.— తత్ర ప్రథమం మునేరభిముఖ్యమాపాదయితుం సమ్బోధయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తరీత్యా అశ్వలప్రశ్నే ప్రస్తుతే తస్యోద్గీథాధికారేణ సఙ్గతిమాహ (తత్రేతి) మధుకాణ్డే పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతే యదుద్గీథప్రకరణం- తస్మిన్నాసఙ్గపాప్మనోఽమృత్యోరత్యయః సముచ్చితేన కర్మణా సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యాత ఇతి సమ్బన్ధః. తస్యైవ- ఉద్గీథదర్శనస్యేతి యావత్. పరీక్షావిషయః- విచారభూమిరయం - ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. తచ్ఛబ్దః సమనన్తరనిర్దిష్టగ్రన్థవిషయః. దర్శనం - ఉద్గీథోపాసనం. తస్య విశేషః - వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వవిజ్ఞానం. తత్సిద్ధ్యర్థోఽయం క్రమః. ఏవమనన్తరసఙ్గతిముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదిదమితి) మృత్యునాప్తమిత్యనేన మృత్యునాభిపన్నమిత్యస్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (న కేవలమితి) కర్మణో మృత్యుత్వాత్తేన మృత్యోరత్యయాయోగాత్తదత్యయసాధనం కించిద్దర్శనమేవ వాచ్యమిత్యాశయేన పృచ్ఛతి (కేనేతి) దర్శనవిషయం ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) యేన ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనాతిముచ్యతే- తదుద్గీథప్రక్రియాయామేవోక్తం. తథా చ మృత్యోరత్యయోపాయస్య విజ్ఞానస్య నిర్జ్ఞాతత్వాత్కేనేతి ప్రశ్నానుపపత్తిరితి యోజనా. తస్యైవ పరీక్షావిషయోఽయమిత్యాదావుక్తమాదాయ పరిహరతి (బాఢమితి) ఉద్గీథప్రకరణే వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వదర్శనరూపో యో విశేషో వక్తవ్యోఽపి నోక్తః- తదుక్త్యర్థోఽయం ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇతి కృత్వా కేనేత్యాది ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. కీదృక్పునర్దర్శనం మృత్యుజయసాధనం హోత్రేత్యాదావుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) వ్యాచష్టే- వాగ్వై యజ్ఞస్యేత్యాదినేతి శేషః. వ్యాఖ్యానమేవ విశదయితుం పృచ్ఛతి (కః పునరితి) దర్శనవిషయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) యజ్ఞశబ్దస్య యజమానే వృత్తిప్రయోగో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞ ఇతి) యజమానస్య యాగాధ్యాత్మం- సైవాధియజ్ఞే హోతా తాస్తు- తథాపి కథం తయోస్తాదాత్మ్యేనాదర్శనమిత్యాహ (కథమితి) తయోరగ్న్యాత్మనా దర్శనముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (తత్రేతి) కథం పునర్వాగగ్న్యోరేకత్వం- తదాహ (తదేతదితి) తయోరేకత్వేఽపి కుతో హోతుస్తదైక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) స ముక్తిరిత్యేతదవతారయితుం భూమికాం కరోతి (యదేతదితి) న కేవలమేతదుభయం మృత్యునాసంస్పృష్టమేవ- కింతు తేన వశీకృతం చేత్యాహ (స్వాభావికేతి) మృత్యునాప్తం మృత్యునాభిపన్నమిత్యనయోరర్థమనూద్య హోత్రేత్యాదేరర్థమనువదతి (తదనేనేతి) సాధనద్వయం తచ్ఛబ్దార్థః. యజమానగ్రహణం హోతురుపలక్షణం. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరం వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (తదేతదాహేతి) ముక్తిశబ్దస్తత్సాధనవిషయః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అగ్నిస్వరూపేతి) వాచో హోతుశ్చాగ్నిస్వరూపేణ దర్శనమేవ ముక్తిహేతురితి యావత్. ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయతి (యస్మాదేవేతి) స ముక్తిరిత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరం సముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సాతిముక్తిరితి) ముక్త్యతిముక్త్యోరసఙ్కీర్ణత్వం దర్శయతి (సాధనద్వయస్యేతి) ప్రాప్తిరతిముక్తిరితి సమ్బన్ధః. తామేవ స్పష్టయతి (యా ఫలభూతేతి) ఫలభూతా యాఽఽగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్తిః కథమతిముక్తిశబ్దోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యా ఇతి) నను వాగాదీనామగ్న్యాదిభావోఽత్ర శ్రూయతే- యజమానస్య న కించిదుచ్యతే- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) తస్మిన్నేవ గతార్థత్వాదనర్థకమిదం బ్రాహ్మణమిత్యాశఙ్క్య బాఢమిత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దర్శనవత్ఫలేఽపి విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యుప్రాప్తీతి.)

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధ్య వక్ష్యమాణం ప్రశ్నమశ్వల ఉవాచేత్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నమాహ (యదిదం సర్వం మృత్యునాప్తం సర్వం మృత్యునాభిపన్నమిత్యాది) యదిదం- ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధం జగచ్చేతనాచేతనాత్మకం మృత్యునా- మృత్యుశబ్దోపలక్షితేన జన్మజరామరణధర్మేణాప్తం- వ్యాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం - కింతు మృత్యునాఽభిపన్నం - వశీకృతం చేత్యేతత్సిద్ధమిత్యర్థః. యద్వా- ఆప్తమిత్యస్య వివరణమభిపన్నమితి. ఇతి ప్రశ్నోపయుక్తం సిద్ధమర్థమనూద్య వివక్షితం ప్రశ్నమాహ (కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతీతి) ఏవం సతి యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థం కర్మ కుర్వన్నధికారీ కేనానుష్ఠితేన సాధనేన మృత్యోరాప్తిం- సంసారబన్ధమతిక్రమ్య ప్రాప్తవిద్యానిష్ఠో ముచ్యత ఇత్యర్థః. తమేతం ప్రశ్నం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రతివక్తి (హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేతి) తదర్థమథ తమశ్వలం ప్రతి పునః స్వయమేవ తదేతద్వ్యాచష్టే (వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్సోఽయమగ్నిస్స హోతా స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి) కర్మాఙ్గభూతే హోతర్యగ్న్యభిన్నత్వేన వాగగ్న్యధిష్ఠితత్వేన వా ధ్యాతాయా వాచో దృష్ట్యా కృతాయాం కర్మణో వీర్యవత్తరతయా బ్రహ్మోపాసనద్వారా జీవద్దశాయామేవ విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరత్వలక్షణా ముక్తిర్భవతి, శరీరవియోగానన్తరం ప్రకృత్యతిక్రాన్తపదాధిరోహణలక్షణాఽతిముక్తిర్భవతీత్యర్థః. క్రమాదుద్దేశ్యవిధేయాభిప్రాయస్స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి లిఙ్గభేదేనాయం నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా- యజ్ఞాఙ్గభూతే హోతరి వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తద్యేయం వాక్- యా హోతర్యధ్యస్యమానా వాగిత్యర్థః. సోఽయమగ్నిస్స హోతా - సా వాగేవ వాగగ్న్యధిష్ఠితత్వాదినాఽగ్న్యభేదేన ధ్యాతా హోతర్యధ్యస్యమానా ముక్త్యాదిసాధనమిత్యర్థః. స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి కారణే కార్యోపచారః.

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) స్వాభావికాదజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తాత్కర్మలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. తస్య కర్మణస్సాసఙ్గస్య మృత్యోరాశ్రయభూతానాం దర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనానాం యో విపరిణామహేతుః కాలః- తస్మాత్కాలాత్పృథగతిముక్తిర్వక్తవ్యేతీదమారభ్యతే. క్రియానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాపి ప్రాగూర్ధ్వం చ క్రియాయాస్సాధనవిపరిణామహేతుత్వేన వ్యాపారదర్శనాత్కాలస్య - తస్మాత్పృథక్కాలా-

క్షుషాదిత్యేన చక్షుర్వై యజ్ఞస్యాధ్వర్యుస్తద్యదిదం చక్షుః సోఽసావాదిత్యః సోఽధ్వర్యుః స ముక్తిః సాతి
ముక్తిః ॥ ౪

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామాప్తగ్ం సర్వం పూర్వ
పక్షాపరపక్షాభ్యామభిపన్నం కేన యజమానః పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేన ప్రాణో వై యజ్ఞస్యోద్గాతా తద్యోఽయం ప్రాణస్స వాయుః స ఉద్గాతా స ముక్తిః సాతిముక్తిః ॥ ౫

పతిముక్తిర్వ్యక్తవ్యేత్యత ఆహ (యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తం) స చ కాలాద్విరూపః- అహోరాత్రాదిలక్షణ స్తిథ్యాదిలక్షణశ్చ. త
త్రాహోరాత్రాదిలక్షణాత్తావదతిముక్తిమాహ - అహోరాత్రాభ్యాం హి సర్వం, 'జాయతేవర్ధతే వినశ్యతి చ- తథా యజ్ఞసాధనం చ యజ్ఞస్య-య
జమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ. శిష్టాన్యక్షరాణి పూర్వవన్నేయాని. యజమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ సాధనద్వయమధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదం హిత్వాఽధి
దైవతాత్మనా దృష్టం యదత్- స ముక్తిః- సోఽధ్వర్యురాదిత్యతయా వేన దృష్టమ్ ముక్తిః. సైవ - ముక్తిరేవాతిముక్తిరితి పూర్వవత్. ఆదిత్యాత్మభావమాపన్న
స్యహి నాహోరాత్రే సమ్భవతః. ౪

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరమవతార్య తాత్పర్యమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఆశ్రయభూతాని కాని తానీత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శపూర్ణమాసాదీతి)
ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం- విపరిణామః. అగ్న్యాదిసాధనాన్యాశ్రిత్య కామ్యం కర్మ మృత్యుశబ్దితముత్పద్యతే- తేషాం సాధనానాం విపరిణామహేతుత్వా
త్కాలో మృత్యుః. తతోఽతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మణాముక్తిరుక్తా చేత్ - కాలాదపి సోక్తైవ - తస్య కర్మాన్తర్భావేన మృత్యు
త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) కర్మనిరపేక్షతయా కాలస్య మృత్యుత్వం వ్యుత్పాదయతి (క్రియేతి) కాలస్య పృథఙ్మృత్యుత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ
(తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్య ప్రశ్నమోక్షవిషయం భేత్తుం కాలం భినత్తి (స చేతి) ఆదిత్యశ్చన్ద్రశ్చేతి కర్తృభేదాద్ద్వైవిధ్యమున్నేయం. కాలస్యాధ్యా
రూప్యేసత్యాద్యమృత్యుకాలవిషయమాహ (తత్రేతి) అహోరాత్రయోర్మృత్యుత్వే సిద్ధే తాభ్యామతిముక్తిర్వక్తవ్యా- తదేవ కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అ
హోరాత్రాభ్యామితి) యజ్ఞసాధనం చ- తథా తాభ్యాం జాయతే వర్ధతే వినశ్యతి చేతి సమ్బన్ధః. ప్రతివచనవ్యాఖ్యానే యజ్ఞశబ్దార్థమాహ (యజమాన
స్యేతి) స ముక్తిరిత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (యజమానస్యేత్యాదినా) తస్యైవాక్షరార్థం కథయతి (సోఽధ్వర్యురితి) యథోక్తనీత్యా ఆదిత్యాత్మత్వే
పి కథమహోరాత్రలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిః- అత ఆహ (ఆదిత్యేతి) ※ నోదేతా నాస్తమేతేత్యాది శ్రుతేరాదిత్యే వస్తుతో నాహోరాత్రే స్తః-
తథా చ తదాత్మని విదుష్యపి తేన సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౪

రం.— స ఏవ పునః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామిత్యాదినా) అహోరాత్రమహోరాత్రాప్తిర్వా
ప్తకతిపయాహోరాత్రైస్తస్వినశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ (అధ్వర్యుణర్త్విజా చక్షుషాదిత్యేనేతి) ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వాదినా ఆదిత్యాభేదారోపవిషయభూత
చక్షుర్దృష్టివిషయః కర్మాఙ్గభూతోఽధ్వర్యుర్ముక్త్యాది హేతురిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౪

శం.— ఇదానీం తిథ్యాదిలక్షణాదతిముక్తిరుచ్యతే (యదిదం సర్వం) అహోరాత్రసంయోగవిశిష్టయోః రాదిత్యైకకర్తా- న ప్రతిపదాదీ
నాం తిథీనాం. తాసాం తు వృద్ధిక్షయోపగమనేన ప్రతిపత్ప్రభృతీనాం చన్ద్రమాః కర్తా. అతస్తదాపత్త్యా పూర్వపక్షాపరపక్షాత్యయః - ఆదిత్యాపత్త్యాఽ
హోరాత్రాత్యయవత్. తత్ర యజమానస్య ప్రాణో వాయుః- స ఏవోద్గాతేత్యుద్గీథ బ్రాహ్మణేఽవగతం. ※ వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి
చ నిర్ధారితం. ※ అగ్నిదైవతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి చ ప్రాణవాయుచన్ద్రమసామేకత్వాచ్చన్ద్రమసా వాయునా చోపసంహారేణ
కశ్చిద్విశేషః. ఏవం మన్యమానా శ్రుతిర్వాయునాధిదైవతరూపేణోపసంహరతి. అపి చ - వాయునిమిత్తౌ హి వృద్ధిక్షయౌ చన్ద్రమసః- తేన తిథ్యాదిలక్ష
ణస్య కాలస్య కర్తురపి కారయితా వాయుః- అతో వాయుమాపన్న స్తిథ్యాదికాలాదతీతో భవతీత్యుపపన్నతరం భవతి. తేన శ్రుత్యన్తరే చన్ద్రరూపేణ దృష్టి
ర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చ- ఇహ తు కాణ్వానాం సాధనద్వయస్యతత్కారణరూపేణ వాయ్వాత్మనా దృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చేతి న శ్రుత్యోర్విరోధః. ౫

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) నన్వహోరాత్రాదిలక్షణే కాలే తిథ్యాదిలక్షణస్య కాలస్యాన్తర్భావాత్తతోఽతి
ముక్తావుక్తాయాం తిథ్యాదిలక్షణాదపి కాలాదసావుక్తైవేతి కృతం పృథగారమ్భేణేతి- తత్రాహ (అహోరాత్రయోరితి) అవిశిష్టయోః- వృద్ధిక్షయ
శూన్యయోరిత్యర్థః. కథం తర్హి తిథ్యాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిః- అత ఆహ (అతస్తదాపత్త్యేతి) చన్ద్రప్రాప్త్యేతి శ్రుత్యన్తరసిద్ధేఽస్మిన్ శ్ర
తౌ వ్యత్యస్తే- కాణ్వశ్రుత్యా తు వాయుభావాపత్త్యా తదత్యయ ఉక్తః - తథా చ శ్రుత్యోర్విరోధే కస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కాణ్వశ్రు
తౌ విరోధాయ వత్ : ఉద్గాతురపి ప్రాణాత్మకవాయురూపత్వం శ్రుతిద్వయానుసారేణ దర్శయతి (స ఏవేతి) న కేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞా
తావిధితియావత్: ఉద్గాతురపి ప్రాణాత్మకవాయురూపత్వం శ్రుతిద్వయానుసారేణ (సఏవేతి) న కేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞా
మాత్రేణ ప్రతిపన్నం - కిం తు విచార్య నిర్ధారితం చేత్యాహ (వాచేతి) ప్రాణచన్ద్రమసోశ్చైకత్వం సప్తాన్నాధికారే నిర్ధారితమిత్యాహ (అథేతి) ఉ
క్తయా రీత్యా ప్రాణాదీనామేకత్వే శ్రుత్యోరవిరోధం ఫలితమాహ (ప్రాణేతి) మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్వేతి మనసా, ప్రాణో బ్రహ్మేతి వాయునో, పాస్య
త్వేనోపసఙ్క్రమే హి మృత్యుతరణేఽవిశేషో నాస్తీతి శ్రుత్యోర్వికల్పేనోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉపసంహరతి- ప్రాణముద్గాతారం చ తద్రూపేణోపాస్యతయా సఙ్గ్రహ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమనారమ్బణమివ కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గం లోకమాక్రమత ఇతి బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణ మనో వై యజ్ఞస్య బ్రహ్మా తద్యదిదం మనః సోఽసౌ చన్ద్రః స బ్రహ్మా స ముక్తిః సాతిముక్తిరిత్యతిమోక్షా అథ సమ్పదః॥ ౬

ప్తలికాన్వ్యాప్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ కాన్వ్యాప్తిరుపపన్నేత్యాహ (అపిచేతి) వాయుః సూత్రాత్మా - తన్నిమిత్తా స్వావయవస్య చన్ద్రమసో వృద్ధిహ్రాసౌ- సూత్రాధీనా హి చన్ద్రాదేర్గతిశ్చేష్టేత్యర్థః. వృద్ధ్యాదిహేతుత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) కర్తుః- చన్ద్రస్యేత్యర్థః. వాయోశ్చన్ద్రమసి కారయితృత్వేఽపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (అతఇతి) ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పముపేత్యావిరోధముపసంహరతి (తేనేతి) శ్రుత్యన్తరం- మాధ్యన్దినశ్రుతిః. సాధనద్వయస్యేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే - తత్రాదౌ మనసో బ్రహ్మణశ్చేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర ప్రాణస్యోద్గాతుశ్చేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దశ్చన్ద్రవిషయః. ౫

రం.— పునః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామిత్యాది) పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిర్నామ కతిపయపక్షైర్వినశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ (ఉద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేనేతి) వాయువికారత్వాదినా వాయ్వభిన్నముఖ్యప్రాణదృష్టివిషయభూత ఉద్గాతా కర్మాఙ్గభూతః పూర్వవన్ముక్త్యతిముక్తిహేతురిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.— మృత్యోః కాలాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా యజమానస్య. సోఽతిముచ్యమానః కేనావష్టమ్భేన పరిచ్ఛేదవిషయం మృత్యుమతీత్య ఫలం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- యదిదం- ప్రసిద్ధమన్తరిక్షం- ఆకాశోఽనారమ్బణం- అనాలమ్బనం. ఇవశబ్దాదస్త్యేవ తదాలమ్బనం- తత్తు న జ్ఞాయత ఇత్యభిప్రాయః. యత్తు తదజ్ఞాయమానమాలమ్బనం- తత్సర్వనామ్నా కేనేతి పృచ్ఛ్యతే - అన్యథా ఫలప్రాప్తేరసమ్భవాత్. యేనావష్టమ్భేన- ఆక్రమేణ యజమానః కర్మఫలం ప్రతిపద్యమానోఽతిముచ్యతే- కిం తదితి ప్రశ్నవిషయః. కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గం లోకమాక్రమత ఇతి- స్వర్గం లోకం- ఫలం ప్రాప్నోతి-అతిముచ్యత ఇత్యర్థః. (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) అక్షరన్యాసః పూర్వవత్. తత్రాధ్యాత్మం యజ్ఞస్య- యజమానస్య యదిదం- ప్రసిద్ధం మనః- సోఽసౌ చన్ద్రోఽధిదైవం. మనోఽధ్యాత్మం చన్ద్రమా అధిదైవతమితి హి ప్రసిద్ధం. స ఏవ చన్ద్రమా బ్రహ్మర్త్విక్. తేనాధిభూతం బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నం రూపం, మధ్యాత్మం చ మనసః, ఏతద్ద్వయమపరిచ్ఛిన్నేన చన్ద్రమసో రూపేణ పశ్యతి- తేన చన్ద్రమసా మనసావలమ్బనేన కర్మఫలం స్వర్గలోకం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతీత్యుపసంహారార్థం వచనం. ఇతి- ఏవం ప్రకారా మృత్యోరతిమోక్షాః. సర్వాణి హి దర్శనప్రకారాణి యజ్ఞాఙ్గవిషయాణ్యస్మిన్నవసర ఉక్తానీతి కృత్వోపసంహారః - ఇత్యతిమోక్షాః- ఏవం ప్రకారా అతిమోక్షా ఇత్యర్థః. (అథసమ్పదః) అథ- అధునా సమ్పద ఉచ్యన్తే. సమ్పన్నామ- కేనచిత్సామాన్యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం ఫలవతాం తత్ఫలాయ సమ్పాదనం సమ్పత్. ఫలస్యైవ వా. సర్వోత్సాహేన ఫలసాధనానుష్ఠానే ప్రయతమానానాం కేనచిద్వైగుణ్యేనాసమ్భవః. తదిదానీమాహితాగ్నిస్సన్ యత్కిఞ్చిత్కర్మాగ్నిహోత్రాదీనాం యథాసమ్భవమాదాయ- ఆలమ్బనీకృత్య కర్మఫలవిద్వత్తాయాం సత్యాం యత్కర్మఫలకామో భవతి - తదేవ సమ్పాదయతి. అన్యథా రాజసూయాశ్వమేధపురుషమేధసర్వమేధలక్షణానామనధికృతానాం త్రైవర్ణికానామప్యసమ్భావ్యానాం తేషాం తత్త్వాతః స్వాధ్యాయార్థ ఏవ కేవలస్స్యాత్ - యదితత్ఫలప్రాప్త్యుపాయః కశ్చన న స్యాత్. తస్మాత్తేషాం సమ్పదైవ తత్ఫలప్రాప్తిః. తస్మాత్సమ్పదామపి ఫలవత్త్వం - అతస్సమ్పద ఆరభ్యన్తే. ౬

ఆ.— యదిదమన్తరిక్షమిత్యాది ప్రశ్నాన్తరం వృత్తానువాదపూర్వకముపాదత్తే (మృత్యోరితి) వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావేన క్రియాపదే నేతవ్యే. ఇతి- ఏతత్ప్రశ్నరూపముచ్యతే- సమనన్తరవాక్యే నేతి యావత్. తద్వ్యాచష్టే (యదిదమితి) కేనేతి ప్రశ్నస్య విషయమాహ (యత్త్వితి) ప్రశ్నవిషయం ప్రపఞ్చయతి (అన్యథేతి) ఆలమ్బనమన్తరేణేతి యావత్. ప్రశ్నార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (కేనేతి) అక్షరన్యాసః- అక్షరాణామర్థానువృత్తిరితి యావత్. మనో వై యజ్ఞస్యేత్యాదేరర్థమాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిః సప్తమ్యర్థః. వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ద్వితీయా తృతీయాభ్యాం సమ్బధ్యతే. దర్శనఫలమాహ (తేనేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావేన దర్శనముక్తం- త్వగాదీనాం తు వాయ్వాదిభావేన దర్శనం వక్తవ్యం- తత్కథం వక్తవ్యాశేషే సత్యుపసంహారోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాణీతి) వాగాదావుక్తన్యాయస్య త్వగాదావతిదేశోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ (ఏవం ప్రకారా ఇతి) అథశబ్దో దర్శనప్రభేదకథనానన్తర్యార్థః. కేయం సమ్పన్నామేతి పృచ్ఛతి (సమ్పన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (కేనచిదితి) మహతాం ఫలవతాం- అశ్వమేధాదికర్మణాం కర్మత్వాదినా సామాన్యేనాల్పీయస్సు కర్మసు వివక్షితఫలసిద్ధ్యర్థం సమ్పత్తిస్సమ్పదుచ్యతే. యథాశక్త్యగ్నిహోత్రాదినిర్వర్తనేనాశ్వమేధాదిమయా నిర్వర్త్యత ఇతి ధ్యానం సమ్పదిత్యర్థః. యద్వా- ఫలస్యైవ - దేవలోకాదేరుజ్జ్వలత్వాదిసామాన్యేనాజ్యాద్యాహుతిసమ్పాదనం సమ్పదిత్యాహ (ఫలస్యేతి) సమ్పదనుష్ఠానావసరమాదర్శయతి (సర్వోత్సాహేనేతి) అసమ్భవః- అనుష్ఠానస్యేతి శేషః. కర్మిణామేవ సమ్పదనుష్ఠానేఽధికార ఇతి దర్శయితుమాహితాగ్నిస్సన్నిత్యుక్తం. అగ్నిహోత్రాదీనామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. యథాసమ్భవం- వర్ణాశ్రమానురూపమితి యావత్. ఆదాయేత్యస్య వ్యాఖ్యానమాలమ్బనీకృత్యేతి. న కేవలం కర్మిత్వమేవ సమ్పదనుష్ఠాతురపేక్షితే - కిన్తు తత్ఫలవిద్వత్త్వమపీత్యాహ (కర్మేతి) తదేవ- కర్మఫలమేవేత్యర్థః. కర్మాణ్యేవ ఫలవన్తి- న సమ్పదః- తత్కథం తాసాం కార్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) విహితాధ్యయనస్యార్థజ్ఞానానుష్ఠానాదిపరమ్పరయా ఫలవత్త్వమిష్టం. న చాశ్వమేధాదిషు సర్వేషామనుష్ఠానసమ్భవః - కర్మస్వధికృతానామపి త్రైవర్ణి-

ఊ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి తిసృభిరితి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కిం తాభిర్జయతీతి యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి॥ ౭

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే కిం తాభిర్జయతీతి యా

కానాం కేషాఞ్చిదనుష్ఠానాసమ్భవాత్. అతస్తేషాం తదధ్యయనార్థవత్త్వాపస్తస్యైవ సమ్పాదాయ ఫలవత్త్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. మహతోఽశ్వమేధాదిఫలస్య కథమల్పీయసా సమ్పాదా ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యోక్తాన్నిప్రామాణ్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యదీతి) తదా తత్త్వాత్ స్వాధ్యాయార్థపి నేతి పూర్వేణాన్వయః. అధ్యయనస్య ఫలవత్త్వైవ క్తవ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషాం- రాజసూయాదీనామితి యావత్. బ్రాహ్మణాదీనాం రాజసూయాద్యధ్యయనసామర్థ్యాత్తేషాం సమ్పాదైవ తత్ఫలప్రాప్తావపి కిం సిధ్యతి - తత్రాహ (తస్మాత్సమ్పదామితి) కర్మణామిహ వేదిర్దృష్టాన్తార్థోఽపి శబ్దః. తాసాం ఫలవత్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౬

రం.— పునరేవాశ్వలః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదినా) అనారమ్బణం- రుమోరభేదః. అన్తరిక్షమిదమనాలమ్బనమివ దృశ్యతే. తత్- అన్తరిక్షం స్వయమనాలమ్బనం కేనాక్రమేణ- ఆక్రమణసాధనేన కేన వా ఆక్రమ్య యజమానః - బ్రహ్మవిద్యార్థకర్మానుష్ఠాతా స్వర్గం- నిరతిశయసుఖరూపతయా స్వర్గాఖ్యమప్రాకృతం ముక్తిస్థానం భగవల్లోకమాక్రమత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వర్గలోకశబ్దస్య భగవల్లోకవాచిత్వేన సముక్తిస్సాలిముక్తిరిత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యం భవతి. ఉత్తరమాహ (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) చన్ద్రాభిన్నత్వేన వాదదభిమానికత్వేన వా ధ్యాతమనో ద్రష్ట్రోపాసితో బ్రహ్మభగవల్లోకాక్రమణసాధనమిత్యర్థః. (ఇత్యతిమోక్షా ఇతి) ఇతి- అనేన ప్రకారేణాతిమోక్షః - ప్రకృతిమణ్డలాతిక్రమణరూపమోక్షప్రశ్నాస్సమాప్తా ఇత్యర్థః. (అథ సమ్పద ఇతి) ఉచ్యన్త ఇతి శేషః. యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం ఫలవత్కర్మణామసవత్ఫలాయ సమ్పాదనం- సా సమ్పత్. ౬

శం.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ- అభిముఖీకరణాయ. కతిభిరయమద్యాస్మిన్యజ్ఞే- కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాభిః ఋగ్జాతిభిరయం హోతా- ఋత్విగస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- శస్త్రం శంసతి. ఆ హేతరః- తిసృభిః ఋగ్జాతిభిరితి. ఉక్తవన్తం ప్రత్యాహేతరః- కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి. సఙ్ఖ్యేయవిషయోఽయం ప్రశ్నః- పూర్వస్తు సఙ్ఖ్యావిషయః. పురోనువాక్యా చ- ప్రాక్ప్రయోగకాలాద్యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వాః పురోనువాక్యా ఉచ్యతే. యాగార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వా ఋచో యాజ్యా. శస్త్రార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వాః శస్యా. సర్వాస్తు యాః కాశ్చనర్చః- తాః స్తోత్రియా వా అన్యా వా సర్వా ఏతా స్వేవ తిసృషు ఋగ్జాతిష్వన్తర్భవన్తి. కిం తాభిర్జయతీతి. యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి. అతశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్యత్కిఞ్చిత్ప్రాణభృజ్జాతం- తత్సర్వం జయతి. తత్సర్వం ఫలజాతం సమ్పాదయతి సఙ్ఖ్యాదిసామాన్యేన. ౭

అ.— సమ్పదామారమ్భముపపాద్య ప్రశ్నవాక్యముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కతిభిరిత్యాదినా) కతిభిః, కతమా, ఇతి ప్రశ్నయోర్విషయభేదం దర్శయతి (సఙ్ఖ్యేయేతి) స్తోత్రియా నామ కాశ్చిదృగ్జాతిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాస్త్వితి) అన్యా వేతి శస్త్రజాతిగ్రహః. నిధేయభేదాత్సర్వాశబ్దాపునరుక్తిః. అతశ్చ- సమ్పత్తికారణాదిత్యర్థః. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్- త్రిత్వవిశేషాదితి యావత్. ప్రాణభృజ్జాతం- లోకత్రయం వివక్షితమ్. ౭

రం.— తమేవ సమ్పద్విషయమశ్వలప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి) అయం హోతాద్య- యజ్ఞకాలే కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిః ఋగ్భిః అస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- హౌత్రమితి శేషః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (తిసృభిరితీతి) ఋగ్భిరిత్యనుషఙ్గః. పునః ప్రశ్నమశ్వలస్యాహ (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతీతి) సఙ్ఖ్యేయర్గ్విశేషవిషయోఽయం ప్రశ్నః. పూర్వస్తు ఋఙ్నిష్ఠసఙ్ఖ్యావిషయ ఇతి భేదః. కాస్తా ఋచ ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) యాగకాలాత్ప్రాక్ప్రయుజ్యమానా ఋచః పురోనువాక్యాః. యాగసాధనభూతా ఋచో యాజ్యాః. శస్త్రార్థా ఋచశ్శస్యాః. సర్వత్ర జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం ద్రష్టవ్యమ్. తిసృష్వేవ హౌత్రాణామృచామన్తర్భావః- న చతుర్థః ప్రకార ఇతి భావః. ఏవమగ్రేపి. కిం తాభిర్జయతీతి పునరశ్వలప్రశ్నః. ప్రయుజ్యమానాభిస్తాభి ఋగ్భిః కిం ఫలం యజమానః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి) ప్రాణిజాతం యత్కిఞ్చిదస్తి- తత్సర్వం జయతీతి శేషః. ౭

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. (కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కత్యాహుతిప్రకారాః. తిస్ర ఇతి. (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) పూర్వవత్. ఇతర ఆహ- యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి- సమిదాజ్యాహుతయః. యా హుతా అతినేదన్తే- అతీవ శబ్దం కుర్వన్తి. మాంసాద్యాహుతయః. యా హుతా అధిశేరతే- అధి- అధోగత్వా భూమేః. అధిశేరతే- పయస్సోమాహుతయః. (కిం తాభిర్జయతీతి)

హుతా ఉజ్జ్వలన్తి దేవలోకమేవ తాభిర్జయతి దీప్యత ఇవ హి దేవలోకో యా హుతా అతినేదన్తే పితృలోకమేవ తాభిర్జయత్యతీవ హి పితృలోకో యా హుతా అధిశేరతే మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయత్యధ ఇవ హి మనుష్యలోకః॥ †

౮

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీత్యేకయేతి కతమా సైకేతి మన ఏవేత్యనన్తం వై మనోఽనన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥

౯

తాభిః- ఏవం నిర్వర్తితాభిరాహుతిభిః కిం జయతీతి. యా ఆహుతయో హుతాః ఉజ్జ్వలన్తి- ఉజ్జ్వలనయుక్తా ఆహుతయో నిర్వర్తితాః. ఫలం చ దేవలోకాఖ్యముజ్జ్వలమేవ తేన సామాన్యేన. యా మయా ఏతా ఉజ్జ్వలన్త్య ఆహుతయో నిర్వర్త్యమానాః- తా ఏతాః సాక్షాద్దేవలోకే స్వకర్మఫలస్వరూపం - దేవలోకాఖ్యం ఫలమేవ మయా నిర్వర్త్యత ఇత్యేవం సమ్పాదయతి. యా హుతా అతినేదన్తే ఆహుతయః - పితృలోకమేవ తాభిర్జయతి కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యేన. పితృలోకసమ్బద్ధాయాం హి సంయమిన్యాం పుర్యాం వైవస్వతేన యాత్యమానానాం హా హా శాస్త్ర ముఞ్చ ముఞ్చేతి శబ్దో భవతి- తథా ఽవదానాహుతయః. తేన పితృలోకసామాన్యాత్పితృలోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి. యా హుతా అధిశేరతే- మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయతి-అధఃపతనసామాన్యాత్. అధ ఇవ హి-అధ ఏవ మనుష్యలోకః ఉపరితనాన్ సాధ్యాన్ లోకానపేక్ష్య. అథవా- అధోగమనమపేక్ష్య. అతో మనుష్యలోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి పయస్సోమాహుతినిర్వర్తనకాలే.

౮

ఆ.— ప్రథమస్య ప్రశ్నస్య విషయః- ద్వితీయస్తు సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్న ఇతి విభాగం లక్షయతి (పూర్వవదితి) తేన సామాన్యేన- ఉజ్జ్వలత్వేనేతి యావత్. ఉక్తమర్థం స్పష్టయతి (దేవలోకాఖ్యమితి) కథం మాంసాద్యాహుతీనాం పితృలోకేన సహ యథోక్తం సామాన్యం - అత ఆహ (పితృలోకేతి) (అధోగమనమపేక్ష్యేతి) అస్తి హి సోమాద్యాహుతీనామధస్తాద్గమనం- అస్తి చ మనుష్యలోకస్య పాపప్రచురత్వాదధోగమనం- తదపేక్ష్యేత్యర్థః. అతిః- సామాన్యాదితి యావత్.

౮

రం.— పునరశ్వలః ప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కతి- కతిసఙ్ఖ్యాకా ఆహుతీర్హోష్యతీత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (తిస్ర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే ఇతి) యాః - ఆహుతయో హుతాస్సత్యః ఉజ్జ్వలన్తి - తాః ఊర్ధ్వం జ్వలన్త్యస్సమిదాజ్యాహుతయ ఏకా కోటిరిత్యర్థః. యా ఆహుతయో హుతాః అతినేదన్తే - అతీవ కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి. * నేదశబ్దః కుత్సాయాం. శిత్కారశబ్దం కుర్వన్తీత్యర్థః. తాదృశ్యో మాంసాద్యాహుతయో ద్వితీయా కోటిః. యాస్త్వాహుతయో హుతాః అధిశేరతే - అధః - అధోగత్వా అగ్నౌ శేరతే - తాః పయస్సోమాద్యాహుతయస్తృతీయా కోటిరిత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. పునః ప్రశ్నః (కిం తాభిర్జయతీతి) ఉత్తరం (యా హుతా ఇత్యాది) యాః హుతాస్సత్య ఉజ్జ్వలన్తి- తాభిరాహుతిభిస్సమిదాదిభిర్దేవలోకం జయతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (దీప్యత ఇవ హి దేవలోక ఇతి) హి - యస్మాదత్రత్యానాం దేవలోకో దీప్యత ఇవ భాసతే- అత ఉజ్జ్వలానాం సమిదాజ్యాద్యాహుతీనాముజ్జ్వలదేవలోకసాధనత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (యా హుతా ఇత్యాది) యా హుతాః ఆహుతయ అతినేదన్తే- కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి. (పితృలోకమేవ తాభిః- ఆహుతిభిర్జయతీత్యత్ర హేతుమాహ (ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి) ఏవమివ హి- యస్మాత్కుత్సితశబ్దయుక్త ఏవేత్యర్థః. కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యాత్ కుత్సితశబ్దయుక్తాభిరాహుతిభిః కుత్సితశబ్దయుక్తం పితృలోకం జయతీత్యర్థః. పితృలోకసమ్బద్ధాయాం హి సంయమన్యాం పుర్యాం వైవస్వతేన యాత్యమానానాం హా హా శాస్త్రే తి శబ్దో భవతి- అతః పితృలోకస్య కుత్సితశబ్దయుక్తత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (యా హుతా ఇత్యాది) యా ఆహుతయో హుతాః అగ్నావధిశేరత ఇత్యుక్తాః- తృతీయకోట్యన్తర్భూతా తాభిస్తాభిః మనుష్యలోకమేవ జయతీత్యత్ర హేతుమాహ (అధ ఇవ హి మనుష్యలోక ఇతి) ఊర్ధ్వలోకాపేక్షయా మనుష్యలోకః అధ ఇవ హి వర్తతే- అతస్తత్సామాన్యాత్తాభిరధశ్శయానాభిర్మనుష్యలోకం జయతీత్యర్థః.

౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. అయమృత్విగ్బ్రహ్మా దక్షిణతో బ్రహ్మాసనే స్థిత్వా యజ్ఞం గోపాయతి. కతిభిర్దేవతాభిర్గోపాయతీతి. ప్రాసఙ్గికమేతద్బహువచనం- ఏకయా హి దేవతయా గోపాయత్యసౌ. ఏవం జ్ఞాతే బహువచనేన ప్రశ్నో నోపపద్యతే స్వయం జానతః- తస్మాత్పూర్వయోః ఖణ్డికయోః ప్రశ్నప్రతివచనేషు కతిభిః కతిభిస్తిసృభిస్తిస్ర ఇతి ప్రసజ్య బహువచనేనైవ ప్రశ్నోపక్రమః క్రియతే. అథవా- ప్రతివాదివ్యామోహార్థం బహువచనం. ఇతర ఆహ (ఏకయేతి) ఏకా సా దేవతా- యయా దక్షిణతస్స్థిత్వా బ్రహ్మాసనే యజ్ఞం గోపాయతి. కతమా సైకేతి. (మన ఏవేతి) మనస్సా దేవతా- * మనసా హి బ్రహ్మా వ్యాపియతే ధ్యానేనైవ తస్య యజ్ఞస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేన మన ఏవ దేవతా- తయా మనసా హి గోపాయతి బ్రహ్మా యజ్ఞం. తచ్చ మనో వృత్తిభేదేనానన్తం. వైశః ప్రసిద్ధావద్యోతకః. ప్రసిద్ధం మనస ఆనన్త్యం. తదానన్త్యాభిమానినో దేవా అనన్తా వై విశ్వేదేవాః- * సర్వే దేవా యత్రైకం భవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేనానన్త్యసామాన్యాదనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి.

౯

---

† ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి శ్రీరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాస్స్తోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చతృతీయా కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యాఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యా కిం తాభిర్జయతీతి పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకగ్ం శస్యయా తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామ॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— దక్షిణతః- ఆహవనీయస్యేతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం బహువచనమిత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఏకయాహీతి) జల్పకథా ప్రస్తుతేతి హ్యాదినిర్థాయ బహుత్వే గత్యన్తరమాహ (అథవేతి) మనసో దేవతాత్వం సాధయతి (మనసేతి) వర్తనీ - వర్త్మనీ. తయోః - వాఙ్మనసయోరన్యతరస్యోర స్వతరాం- వాచం మనసా- మౌనేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి- వాగ్విసర్గే ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. తథాపి కథం సమ్పదస్సిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) దేవాః సర్వే యస్మిన్ - మనస్యేకం భవన్తీత్యభిన్నత్వం ప్రతిపాద్యతే - తస్మిన్ విశ్వేదేవదృష్ట్యా భవత్యనన్తలోకప్రాప్తిరితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. అనన్తమిత్యాదివ్యాచష్టే (తేనేతి) ఉక్తేన ప్రకారేణేతి యావత్. తేన- మనసి విశ్వేదేవదృష్ట్యధ్యాసేనేత్యర్థః. సఙ్గత్యుపాసకోక్తిః. ౯

రం.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీతి) విహారస్య దక్షిణత ఉపవిష్టో బ్రహ్మా కతిభిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్దేవతాభిరుపాసితాభిర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (ఏకయేతి) కతమా సైకేతి పునః ప్రశ్నః. సా దేవతా కేత్యర్థః. ఉత్తరం (మన ఏవేతి) తేన కిం జయతీతి పునః ప్రశ్నోత్తరాధ్యాహర్తవ్యః. ఉత్తరమాహ (అనన్తం వై మన ఇత్యాది) తత్ర ఫలం వివక్షుః ప్రథమం మనస ఉపాస్తిప్రకారమాహ (అనన్తం వై మన ఇతి) మనః ఆనన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాస్యమిత్యర్థః. తదానన్త్యే హేతుమాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వే- సర్వే ఇత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. మనసోఽధీనానాం సర్వేషామిన్ద్రియాణామానన్త్యాన్మనస ఆనన్త్యమితి భావః. ఏవముపాసనప్రకారముక్త్వా ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) ఏవమానన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాసితేన మనసాఽనన్తం భగవల్లోకం ముక్తిస్థానం భగవదుపాసనద్వారా జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరస్యాభావ్యాద్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నస్యాపి విద్యార్థస్య కర్మణః శ్రేష్ఠ బ్రహ్మవిద్యాత్వాపాదకత్వశక్త్యాధానమేవార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. కతిస్తోత్రియాః స్తోష్యత్యయముద్గాతా. స్తోత్రియా నామ ఋక్సామసముదాయః కతిపయానామృచాం. స్తోత్రియావాశస్యావా యాః కాశ్చన ఋచః- తాస్సర్వాస్తిస్ర ఏవేత్యాహ - తాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి. తత్ర పూర్వముక్తం " యత్కించేదం ప్రాణభృత్సర్వం జయతీతి – తత్కేన సామాన్యేనేతి. ఉచ్యతే- కతమాస్తాస్తిస్ర ఋచః- యా అధ్యాత్మం భవన్తీతి. ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా- పశబ్దసామాన్యాత్. అపానో యాజ్యా- ఆనన్తర్యాత్. అపానేన హి ప్రత్తం హవిర్దేవతా గ్రసన్తి- యాగశ్చ ప్రదానం. వ్యానః శస్యా- " అప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. (కిం తాభిర్జయతీతి) వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విశేషసమ్బన్ధసామాన్యమనుక్తమిహోచ్యతే- సర్వమన్యద్వ్యాఖ్యాతం. లోకసమ్బన్ధసామాన్యేన పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయతి. అన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా- మధ్యత్వసామాన్యాత్. ద్యులోకం శస్యయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. తతో హ- తస్మాదాత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాదసౌ హోతాశ్వల ఉపరరామ నాయమస్మద్గోచర ఇతి.............................. ౧౦

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణాయేత్యర్థః. ప్రతివచనముపాదత్తే (స్తోత్రియా వేతి) ప్రగీతమృగ్జాతం స్తోత్రం. అప్రగీతం శస్త్రం. కతమాస్తాస్తిస్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తాశ్చేతి) ప్రశ్నాన్తరం వృత్తమనూద్యోపాదత్తే (తత్రేతి) యజ్ఞాధికారస్సప్తమ్యర్థః. పురోనువాక్యాదినా లోకత్రయజయలక్షణం ఫలం కేన సామాన్యేనేత్యపేక్షాయాం సఙ్ఖ్యావిశేషేణేత్యుక్తం స్మారయతి (తదితి) అధియజ్ఞముక్తం స్మారయిత్వాఽధ్యాత్మం విశేషం దర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాదౌ పురోనువాక్యాదౌ చ పృథివ్యాదిలోకదృష్టిరితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కతమా ఇతి) అపానే యాజ్యాదృష్టౌ హేత్వన్తరమాహ (అపానేనహీతి) హస్తాద్యాదానవ్యాపారేణేతి యావత్. ప్రాణాపానవ్యాపారవ్యతిరేకేణ శస్త్రప్రయోగస్య శ్రుత్యన్తరే సిద్ధత్వాద్వ్యానే శస్యాదృష్టిరిత్యాహ (అప్రాణన్నితి) తత్ర- పురోనువాక్యాదిష్వితి యావత్. ఇహేత్యనన్తరవాక్యోక్తిః. సర్వమన్యదితి సఙ్ఖ్యాసామాన్యోక్తిః. కిం తద్విశేషసమ్బన్ధసామాన్యం - తదాహ (లోకేతి) పృథివీలక్షణేన లోకేన సహ ప్రథమత్వేన సమ్బన్ధసామాన్యం పురోనువాక్యాయామస్తి - తేన పృథివీలోకమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఆశ్వలస్యతూష్ణీంభావం భజతోఽభిప్రాయమాహ (నాయమితి).............................. ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి) అయముద్గాతాఽద్య యాగకాలే అస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః- స్తోత్రసాధనభూతాః ఋచః కతిసఙ్ఖ్యాకాః స్తోష్యతీత్యర్థః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరం వదతి (తిస్ర ఇతి) పునః

ఉ.— అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి॥ ౧

ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చ తృతీయేతి) ఉక్తోస్యార్థః పూర్వమేవ. పునఃపృచ్ఛతి (కతమాస్తా యా- అధ్యాత్మమితి) తాః- పురోనువాక్యాద్యాస్తిస్రః అధ్యాత్మం కతమా భవన్తి- ఆసు కిం రూపాధ్యాత్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా అపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యేతి) పురోనువాక్యాయాజ్యాశస్యాసు క్రమాదధ్యాత్మం ప్రాణాపానవ్యానదృష్టిం కృత్వా ఉద్గాతా తాః ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః. పునఃపృచ్ఛతి (కిం తాభిర్జయతీతి) ప్రాణాదిదృష్టివిశిష్టపురోనువాక్యాదిభిః త్రిభిః ప్రయుజ్యమానాభిః కాఞ్ లోకాన్ జయతీత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకం శస్యయేతి) స్పష్టోర్థః. (తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామేతి) ఏవం స్వకృతప్రశ్నానాముత్తరే దత్తే ప్రష్టవ్యాన్తరాభావాద్ధోతాశ్వల ఉపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః ౧౦

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధః ప్రసిద్ధ ఏవ. మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా కాలలక్షణాత్కర్మలక్షణాచ్చ. కః పునరసౌ మృత్యుః- యస్మాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. స చ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదోఽధ్యాత్మాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః. తస్మాత్పరిచ్ఛిన్నరూపాన్మృత్యోరతిముక్తస్య యద్రూపాణ్యగ్న్యాదిత్యాదీన్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతాని. అశ్వలప్రశ్నే చ తద్గతో విశేషః కశ్చిత్. తచ్చైతత్కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం ఫలం. ఏతస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సంసారాన్మోక్షః కర్తవ్య ఇత్యతో బన్ధనరూపస్య మృత్యోస్స్వరూపముచ్యతే - బద్ధస్య హి మోక్షః కర్తవ్యః. యదప్యతిముక్తస్య స్వరూపముక్తం- తత్రాపి గ్రహాతిగ్రహాభ్యామవినిర్ముక్త ఏవ మృత్యురూపాభ్యాం. తథా చోక్తం *అశనాయా మృత్యుః *ఏష ఏవ మృత్యురిత్యాదిత్యస్థం పురుషమఙ్గీకృత్యాహ. *ఏకో మృత్యుర్బహవ ఇతి చ. తదాత్మభావాపన్నో హి మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుచ్యతే. న చ తత్ర గ్రహాతిగ్రహౌ మృత్యురూపౌ న స్తః- *అథైతస్య మనసో ద్యౌః శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యః. మనశ్చ గ్రహః- *స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి, వక్ష్యతి *ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణేతి, వాగ్వై గ్రహస్స నామ్నాతిగ్రాహేణేతి, చ. తథా త్ర్యన్నవిభాగే వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః. సువిచాదితం చైతద్యదేవ ప్రవృత్తికారణం- తదేవ నివృత్తికారణం న భవతీతి. కేచిత్తు సర్వమేవ నివృత్తికారణం మన్యన్తే - అతః కారణాత్పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్మృత్యోర్ముచ్యతే- ఉత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానో వ్యావృత్త్యర్థమేవ ప్రతిపద్యతే- న తు తాదర్థ్యమిత్యత ఆద్వైతక్షయాత్సర్వం మృత్యుః. ద్వైతక్షయే తు పరమార్థతో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతే- అతశ్చాపేక్షికీ గౌణీ ముక్తిరన్తరాళే. సర్వమేతదేవమబాహ్యాదారణ్యకం. నను సదైవైకత్వం మోక్షః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః. బాఢం- భవత్యేతదపి. నను *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేతేత్యాది శ్రుతీనాం తాదర్థ్యం. యది హ్యాద్వైతార్థత్వమేవాసాం- గ్రామపశుస్వర్గాద్యర్థత్వం నాస్తీతి గ్రామపశుస్వర్గాదయో న గృహ్యేరన్ - గృహ్యన్తే తు కర్మఫలవైచిత్ర్యవిశేషాః. యది చ వైదికానాం కర్మణాం తాదర్థ్యమేవ- సంసార ఏవ నాభవిష్యత్. అథ తాదర్థ్యేఽప్యనుష్పాదితపదార్థస్వభావః సంసార ఇతి చేత్ - యథా చ రూపదర్శనార్థ ఆలోకే సర్వోఽపి తత్రస్థః ప్రకాశ్యత ఏవ. న- ప్రమాణానుపపత్తేః. అద్వైతార్థత్వే వైదికానాం కర్మణాం విద్యాసహితానామన్యస్యానుష్పాదితత్వే ప్రమాణానుపపత్తిః- న ప్రత్యక్షం, నానుమానం, మత ఏవ చ నాగమః,. ఉభయమేకేన వాక్యేన ప్రదర్శ్యత ఇతి చేత్ - కుల్యాప్రణయనాలోకాదివత్. తన్నైవం- వాక్యధర్మానుపపత్తేః. న హ్యేకవాక్యగతస్యార్థస్య ప్రవృత్తినివృత్తిసాధనత్వమవగన్తుం శక్యతే. కుల్యాప్రణయనాలోకాదావర్థస్య ప్రత్యక్షత్వాదదోషః. యదప్యుచ్యతే మన్త్రా అస్మిన్నర్థే దృష్టా ఇతి- అయమేవ తు తావదర్థః ప్రమాణాగమ్యః. మన్త్రాః పునః కిమస్మిన్నర్థే- ఆహోస్విదన్యస్మిన్నర్థ ఇతి మృగ్యమేతత్. తస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుర్బన్ధః- తస్మాన్మోక్షో వక్తవ్య ఇత్యత ఇదమారభ్యతే. న చ జానీమో విషయసన్ధావివాన్తరాళేఽవస్థానమర్ధజరతీయం కౌశలం. యత్తు మృత్యోరతిముచ్యత ఇత్యుక్త్వా గ్రహాతిగ్రహావుచ్యేతే- తత్త్వర్థసమ్బన్ధాత్సర్వోఽయం సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధః- గ్రహాతిగ్రహవినిర్మోకాత్. నిగడే హి నిర్జ్ఞాతే నిగడితస్య మోక్షాయ యత్నః కర్తవ్యో భవతి- తస్మాత్తాదర్థ్యేనారమ్భః. (అథ హైనం) హ శబ్ద ఇతి హ్యర్థః. అథ- అనన్తరం. అశ్వలేనోపరతే ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం జరత్కారుగోత్రః - జారత్కారవః ఋతభాగస్యాపత్యం- ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేత్యభిముఖీకరణాయ. పూర్వవత్ప్రశ్నః (కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి) ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. తత్ర నిర్జ్ఞాతేషు వా గ్రహాతిగ్రహేషు ప్రశ్నః స్యాత్- అనిర్జ్ఞాతేషు వా. యది తావద్గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః- తదా తద్గతస్యాపి గుణస్య సఙ్ఖ్యయా నిర్జ్ఞాతత్వాత్కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నో నోపపద్యతే. అథానిర్జ్ఞాతాః - తదా సఙ్ఖ్యేయవిషయప్రశ్న ఇతి కే గ్రహాః కే అతిగ్రహా ఇతి ప్రష్టవ్యం- న తు కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నః. అపి చ- నిర్జ్ఞాతసామాన్యకేషు చ విశేషవిజ్ఞానాయ ప్రశ్నో భవతి- యథా కతమేఽత్ర కఠాః కతమేఽత్ర కలాపా ఇతి. న చాత్ర గ్రహాతిగ్రహా నామ పదార్థాః కేచన లోకే ప్రసిద్ధాః- యేన విశేషార్థః ప్రశ్నః స్యాత్. నను చ *అతిముచ్యత ఇత్యుక్తం. గ్రహగృహీతస్య హి మోక్షః- *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి హి ద్విరుక్తం- తస్మాత్ప్రసిద్ధా గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ. నను తత్రాపి చత్వారో గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతా వాక్చక్షుః ప్రాణమనాంసి- తత్ర కతీతి ప్రశ్నో నోపపద్యతే- నిర్జ్ఞాతత్వాత్. న- అనవధారణార్థత్వాత్. న హి చతుష్ట్వం తత్ర వివక్షితం - ఇహ తు గ్రహాతిగ్రహదర్శనేఽష్టత్వగుణవివక్షయా కతీతి ప్రశ్న ఉపపద్యత ఏవ. తస్మాత్ *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి ముక్త్యతిముక్తీ ద్విరుక్తే- గ్రహాతిగ్రహా అపి సిద్ధాః. అ

తత్కతిసఙ్ఖ్యాకా గ్రహాః- కతివా అతిగ్రహా ఇతి పృచ్ఛతి. ఇతర ఆహ (అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) యే తే అష్టౌ గ్రహా అభిహితాః- కతమే తే ఇత్యనేన సఙ్గృహీతత్వాదితి.

౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్నాఖ్యాయికా కిమర్థేతి శఙ్కామాసం ప్రత్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) యాజ్ఞవల్క్యస్య హి విద్యాప్రకర్షవశాదత్ర పూజాభాగిత్వ్యతే - నాన్యథా గన్యథా- విద్యాయా స్తుత్యాత్. అతో విద్యాస్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికేత్యర్థః. ఇదానీం బ్రాహ్మణార్థం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (మృత్యోరితి) మృత్యుస్వరూపం పృచ్ఛతి (కఃపునరసావితి) తత్స్వరూపనిరూపణార్థం బ్రాహ్మణముత్థాపయతి (సచేతి) ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః. స్వాభావికం - నైసర్గికం. అనాదిసిద్ధమజ్ఞానం. తస్మాదాసఙ్గః. తస్యాస్పదమేవాస్పదం యస్యాసత్తథేతి గ్రహః. తస్య విషయముక్త్వా వ్యాప్తిమాహ (అధ్యాత్మేతి) తస్య స్వరూపమాహ (గ్రహేతి) యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమగ్న్యాదీనాం కథయతి (తస్మాదితి) తాన్యపి గ్రహాతిగ్రహగృహీతాని- అర్థాన్తరియసంసక్తత్వాదిత్యర్థః. తద్గతో విశేషః - అగ్న్యాదిగతో వ్యాప్తిభేద ఇతి యావత్. కశ్చిత్ - వ్యాఖ్యాతేతి సమ్బన్ధః. హూతస్యాపి మృత్యుగ్రస్తత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అగ్న్యాదిత్యాద్యాత్మకం స్థానం పదమితి యావత్. ఫలం-యథోక్తమృత్యుగ్రస్తమితి శేషః. కిమితి మృత్యోర్బన్ధనరూపస్య స్వరూపముచ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ననుమోక్షైకరత్వే బన్ధస్వరూపోపవర్ణనమనుపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బన్ధస్య హీతి) అగ్న్యాదీనాం యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిముక్తాం వ్యక్తీకరోతి (యదపీతి) అతినిరుక్త ఏవ - అతిముక్తోపీతి శేషః. తథాపి కథం సూత్రస్య యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిః- తత్రాహ (తథా చేతి) తథాపి కథమగ్న్యాదీనాం మృత్యువ్యాప్తిః - నహి తత్ర ప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (ఏక ఇతి) బహూన ఇతి ఛాన్దసం. తథాపి విదుషో మృత్యోరతిముక్తస్య న తథా స్థితిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మేతి) సాత్రైపదే మృత్యువ్యాప్తిం ప్రకారాన్తరేణ ప్రకటయతి (న చేతి) మనసః కార్యకరణరూపేణ దివత్వాదిత్యస్య చైక్యమస్తు- తథాపి కథం గ్రహాతిగ్రహగృహీతత్వం సూత్రస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (మనస్తే) వాగాదేర్వ్యక్తత్వాదేశ్చ గ్రహత్వేఽతిగ్రహత్వే చ హిరణ్యగర్భైకనియతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కర్మఫలస్య సంసారత్వాచ్చ తత్ఫలం సూత్రపదం మృత్యుగ్రస్తమేవేత్యాహ (సువిచారితం చేతి) యదేవ కర్మ బన్ధప్రవృత్తిప్రయోజకం- తదేవ బన్ధనివృత్తేర్న కారణం - అతః కర్మఫలం హైరణ్యగర్భం పదం బన్ధనమేవేత్యర్థః. స్వమతముక్త్వా మతాన్తరమాహ (కేచిత్త్వితి) సర్వమేవ- కర్మేతి శేషః. స్వర్గకామవాక్యే దేహాత్మత్వనివృత్తిః- గోదోహనవాక్యే స్వతన్త్రాధికారనివృత్తిః- నిత్యనైమిత్తికవిధిష్వర్థాన్తరోపదేశేన స్వాభావికప్రవృత్తినిరోధః-నిషేధేషు సాక్షాదేవ నైసర్గికప్రవృత్తయో నిరుధ్యన్తే-తదేవం సర్వమేవ కర్మకాణ్డం నివృత్తిద్వారేణ మోక్షపరమిత్యర్థః. నను శాస్త్రీయస్య కర్మణో హేతోరుత్తరముత్తరం కార్యకరణసఙ్ఘాతమతిశయవన్తమాగ్రజాత్ప్రతిపద్యమానస్య స్వాత్మాత్పూర్వస్మాన్నచ్యుతే - తస్మాన్నివృత్తిపరత్వం కర్మకాణ్డస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అతః కారణాదితి) యద్యపి ఉత్తరముత్తరం సాతిశయం ఫలం ప్రాజాపత్యం పదం - తదపి ప్రాసాదారోహణక్రమేణ వ్యావృత్తిద్వారా మోక్షమవతారయితుం - నతు తత్రైవ ప్రాజాపత్యే పదే శ్రుతేస్తాత్పర్యం- తస్యాపి నిరతిశయఫలత్వాభావాదిత్యర్థః. ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి) యస్మాత్పూర్వం పూర్వం పరిత్యజ్యోత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానస్తత్తన్నివృత్తిద్వారా ముక్త్యర్థమేవ తత్ప్రతిపద్యతే - నతు తత్తత్పదప్రాప్త్యర్థమేవ వాక్యం పర్యవసితం - తస్యానవస్థైవాఫలత్వాత్. తస్మాద్ద్వైతవిషయపర్యన్తం సర్వోఽపి ఫలవిశేషో మృత్యుగ్రస్తత్వాత్ప్రాసాదారోహణన్యాయేన మోక్షార్థోఽవతిష్ఠతే. హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యా ద్వైతక్షయే తు వస్తుతో మృత్యోరాప్తిమతీత్య పరమాత్మరూపేణ స్థితో ముక్తో భవతి. తథా చ మనుష్యభావాదూర్ధ్వం, మర్త్యాత్పరమాత్మభావాన్, మధ్యే యా తత్తత్పదప్రాప్తిః- సా ఖల్వాపేక్షికీ సతి గౌణీ ముక్తిః- ముఖ్యా తు పూర్వోక్తైవేత్యర్థః. సర్వమేతదుత్ప్రేక్షామాత్రేణ రచితం - నతు బృహదారణ్యకస్య శ్రుత్యన్తరస్య చార్థ ఇతి దూషయతి (సర్వమేతదితి) సర్వైకత్వలక్షణో మోక్షో బృహదారణ్యకార్థ ఏవాస్మాభిరుచ్యతే- తత్కథమస్మదుక్తమబార్హదారణ్యకమితి శఙ్కతే (నన్వితి) అఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకృతమంశం విశదయతి (భవతీతి) ఏతత్ - సర్వైకత్వమారణ్యకార్థో భవత్యపీతి యోజనా. కథం తర్హి సర్వమేతదబార్హదారణ్యకమిత్యుక్తం - తత్రాహ (నత్వితి) తదుక్తరీత్యా కర్మశ్రుతీనాం యథోక్తమోక్షార్థత్వం నఘటతే - తేన సర్వమేతదౌత్ప్రేక్షికం - న శ్రౌతమిత్యుక్తమిత్యర్థః. కర్మశ్రుతీనాం మోక్షార్థత్వాభావం సమర్థయతే (యదహీతి) తస్మాత్తాసాం న మోక్షార్థతేతి శేషః. కించ- సంసారస్తావద్ధర్మాధర్మహేతుకః- తౌ చ విధినిషేధాధీనౌ-తయోశ్చేత్ త్వదుక్తరీత్యా మోక్షార్థత్వం-తదా హేత్వభావాత్సంసార ఏవ న స్యాదిత్యాహ (యది చేతి) విధినిషేధయోర్నివృత్తిద్వారా ముక్త్యర్థత్వేపి విధ్యాదిజ్ఞానాదనుష్ఠానసిద్ధితోయం కర్మపదార్థః - తస్యాయం స్వభావః- యదుత కర్తారమనర్థేన సంయునక్తీతి చోదయతి (అథేతి) మోక్షార్థమపి కర్మకాణ్డం సంసారార్థం భవతీతి నవ్యవస్థానమాహ (యథేతి) ప్రమాణాభావేన పరిహరతి (నేతి) తదేవ వ్యనక్తి (అద్వైతార్థత్వ ఇతి) అన్యస్య- బన్ధస్యేతి యావత్. అనుపపత్తిం స్మారయతి (న ప్రత్యక్షమితి) కర్మశ్రుతివాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యం యథాశ్రుతేర్థే గృహ్యతే- నివృత్తిద్వారా ముక్తౌ తు మహాతాత్పర్యమిత్యఙ్గీకృత్య శఙ్కతే (ఉభయమితి) కృత్రిమాః క్షుద్రాః సరితః- కుల్యాః. తాసాం ప్రణయనం - శాల్యర్థం పానీయార్థమాచమనీయాద్యర్థం చ. ప్రదీపశ్చ ప్రాసాదశోభార్థం కృతో గమనాదిహేతురపి భవతి. వృక్షమూలే చ సేచనమనేకార్థం. తథా కర్మకాణ్డమనేకార్థమిత్యుపపాదయతి (కుల్యేతి) ఏకస్య వాక్యస్య యథాశ్రుతేనార్థేనార్థవత్త్వే సమ్భవతి నాన్యత్ర తాత్పర్యం కల్ప్యం - కల్పకాభావాత్. న చ త్వదుక్తరీత్యాఽనేకార్థత్వలక్షణో ధర్మో వాక్యస్యైకస్యోపపద్యతే- * అర్థైకత్వాదేకం వాక్యమితి న్యాయాదితి పరిహరతి (తన్నైవమితి) వాక్యస్యానేకార్థత్వాభావేపి తదర్థస్య కర్మణో బన్ధమోక్షాద్యనేకార్థత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) పరోక్తం దృష్టాన్తం విఘటయతి (కుల్యేతి) * విద్యాం చావిద్యాం చేత్యాదయో మన్త్రాః సముచ్చయపరా దృష్టాః - సముచ్చయశ్చేత్ కర్మకాణ్డస్య నివృత్తిద్వారా మోక్షార్థత్వమిత్యపవర్గః సిద్ధ్యతీతి శఙ్కతే (యదపీతి) కర్మకాణ్డస్యోక్తరీత్యా మోక్షార్థత్వేనా సిద్ధప్ర

ఉ.— ¶ ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతోఽపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతి॥ ౨

మాణమితి పరిహరతి (అయమేవేతి) మన్త్రాణాం సముచ్చయపరత్వాత్, తస్య చ యథోక్తార్థాక్షేపకత్వాత్, శ్రుతౌ స్యాదర్థస్య ప్రమాణాగమ్యత్వాత్ శఙ్క్యాహ (మన్త్రాః పునరితి) తేషాం న సముచ్చయపరత్వం గ్రైవ్యాక్తీభవిష్యతీత్యర్థః. పరమతాసమ్భవే స్వమతముపసంహరతి (తస్మాదితి) బన్ధని రూపణమనుపయోగీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాన్మోక్షఇతి) యత్తు కర్మకాణ్డం బన్ధాయ ముక్తయే వా న భవతి- కిన్త్వవస్థానకారణమితి- తద్దూషయ తి (న చేతి) యథా న జాగ్రత్తిన స్వపితీతి విషయగ్రహణచ్ఛిద్రే ఽన్తరాలేఽవస్థానం దుర్ఘటం, యథా చార్ధం కుక్కుట్యాః పాకార్థం - అర్ధం చ ప్రస వాయేతి కౌశలం నోపలభ్యతే,- తథా కర్మకాణ్డం న బన్ధాయ, నాపి సాత్మ్యాయ, తి వ్యాఖ్యానం కర్తుం న జానీమ ఇత్యర్థః. యత్తు శ్రుతిరేవోత్తరోత్త రపదప్రాప్త్యభిధానవ్యాజేన మోక్షే పురుషమవతారయతీతి- తత్రాహ (యద్యపీతి) మృత్యోరాప్తిమతీత్యముచ్యత ఇత్యుక్త్వాయదేతద్గ్రహాతిగ్ర హవచనం- తదయం సర్వస్సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధ ఇత్యనేనాభిప్రాయేణోచ్యతే. తచ్ఛార్థేన- మృత్యుపదార్థేనాస్యప్రదర్శనాదితి యోజనా. అర్థ స్సమ్బన్ధాదిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (గ్రహాతిగ్రహావినిర్మోకాదితి) ఏషా హి శ్రుతిర్బన్ధమేవ ప్రతిపాదయతి- నతు మోక్షే పురుషమవతారయతీతి భావః. న సుపురుషస్యాపేక్షితో మోక్షః ప్రతిపాద్యతాం- కిమిత్యనర్థాత్మబోధః ప్రతిపాద్యతే- తత్రాహ (నిగడేహీతి) బన్ధజ్ఞానం వినా తతో విశ్లేషాయోగాన్ము ముక్షోస్సప్రయోజకబన్ధజ్ఞానార్థత్వేనానన్తరబ్రాహ్మణప్రవృత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కతి గ్రహా ఇత్యాద్యః ప్రథమస్సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నః- కతమే త ఇతి ద్వితీయస్సఙ్ఖ్యేయవిషయ ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సమ్ప్రతి ప్రశ్నమాక్షిపతి (తత్రేత్యాదినా) ఆద్యం ప్రశ్నమాక్షిప్య ద్వితీయ మాక్షిపతి (అపి చేతి) విశేషతశ్చ జ్ఞాతేష్వితి చ శబ్దార్థః. ముక్త్యతిముక్తిపదార్థద్వయప్రతియోగినా బన్ధనాఖ్యా గ్రహాతిగ్రహశబ్దాసామాన్యేన ప్రా ప్తాః- ప్రశ్నస్తు విశేషబుభుత్సాయామితి ప్రష్టా చోదయతి (ననుచేతి) తథాపి ప్రశ్నద్వయమనుపపన్నమిత్యాక్షేప్తా బ్రూతే (ననుతత్రేతి) ఏవా న్వయజ్ఞస్య హి చాతేత్యాద్యావిత్యావత్. నిర్జ్ఞాతత్వాత్ -విశేషస్యేతి శేషః. అతిమోక్షోపదేశ నత్వా గా వేదపి సూచితత్వాత్, తేషు చ లుష్ఠ స్యానిర్ధారణా దవిశేషేణ ప్రపన్నేషు వాగాదిషు విశేషబుభుత్సాయాం సఙ్ఖ్యాదివిషయత్వేన ప్రశ్నస్యోపపన్నార్థత్వాన్నాక్షేపోపపత్తిరితి సమాధత్తే (నానవధా రణార్థత్వాదితి) తదేవ స్పష్టయతి (నహీతి) తత్ర- పూర్వబ్రాహ్మణే వాగాదిష్వితి యావత్. ఫలితాం ప్రథమప్రశ్నోపపత్తిం కథయతి (ఇహాత్వితి) నను గ్రహాణామేవ పూర్వత్రోపదేశాతిదేశాభ్యాం ప్రతిపన్నత్వాత్తైషు విశేషబుభుత్సాయాం కతి గ్రహా ఇతి ప్రశ్నే స్యతి గ్రహాణామప్రతిపన్నత్వాత్క థం కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నస్స్యాత్- అత ఆహ (తస్మాదితి) పూర్వస్మాద్బ్రాహ్మణాదితి యావత్. నాగావమోవ క్తవ్యాదయశ్చత్వారో గ్రహ శ్చాతిగ్రహాశ్చ యద్యపి విశేషతో నిర్జ్ఞాతాః- తథాప్యతిదేశప్రాప్తాశ్చత్వారో విశేషతో న జ్ఞాయన్తే- తేన తేషు విశేషతో జ్ఞానసిద్ధయే ప్రశ్న ఇత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (నియమే నేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః ప్రచ్ఛేతి) అథ- అశ్వలపరాభవానన్తరం పీనం- యాజ్ఞవల్క్యం జారత్కారవః - జరత్కా రుగోత్రజః ఋతభాగపుత్రః- ఆర్తభాగః విజిగీషయైవ ప్రచ్ఛేత్యర్థః. హే యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధనేన తం స్వాభిముఖం కృత్వా గ్రహాః కతి అతి గ్రహాః కతీ తి ప్రశ్నద్వయం పృష్టవానిత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) పునః ప్రశ్నః (యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్ర హాః కతమే త ఇతి) యే గ్రహా అతిగ్రహాశ్చాష్టావష్టావితిత్వయోక్తాః- తే కే ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రాహ (ప్రాణో వై గ్రహః) ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణముచ్యతే ప్రకరణాద్వాయుసహితః. (సోఽపానేనేతి) గన్ధేనేత్యేతత్. అపానసచివత్వాదపానో గన్ధ ఉచ్యతే. అపానోపహృతం హి గన్ధం ఘ్రాణేన సర్వో లోకో జిఘ్రతి. తదేతదుచ్యతే (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) ౨

ఆ.— ద్వితీయే ప్రశ్నే పరిహారముత్థాపయతి (తత్రాహేతి) ప్రాణశబ్దస్య ఘ్రాణవిషయత్వే పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్వాగాదీనాం ప్ర కృతత్వం హేతుమాహ (ప్రకరణాదితి) తస్య గన్ధేన గృహీతత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (వాయుసహిత ఇతి) అపానశబ్దస్య గన్ధవిషయత్వే గన్ధస్యాపానసహభావం హేతుమాహ (అపానేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అపానోపహృతం హీతి) అపశ్వాసోఽత్రాపానశబ్దార్థః. ఉక్తేఽర్థే వాక్యం పాతయతి (తదేతదితి) ౨

రం.— అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ప్రాణో వై గ్రహస్సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః ఇత్యాది) అత్ర ప్రాణశబ్దేన నస్యత్వసామా న్యాద్ఘ్రాణేన్ద్రియం గౌణ్యా వృత్త్యాఽభిధీయతే. గృహ్ణాతి- ఆత్మానం స్వవశం కరోతీతి గ్రహః- ఇన్ద్రియం. పచాద్యచ్. అపానః- గన్ధః. అపానేన- నిశ్వా సవాయునా ఉపనీయమానత్వాద్గన్ధోఽపానశబ్దేన లక్ష్యతే. సః- ఘ్రాణేన్ద్రియాత్మకో గ్రహః తేన విషయరూపేణాతిగ్రాహేణ గన్ధాత్మనా గృహీతః- స్వా స్థో భవతి. అతిశయేన స్వస్వవిషయిణమిన్ద్రియాదికం గృహ్ణాతి- స్వవశీకరోతీత్యతిగ్రహః - విషయః. గన్ధస్య ఘ్రాణవశీకరణప్రకారముపపాదయతి (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) అత్ర ఘ్రాణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. అపానేన- నిశ్వాసేనోపనీతాన్ గన్ధాన్ ఘ్రాణేన జిఘ్రతీత్యర్థః. యద్వా- అపా నశబ్దో ఘ్రాణపరో ద్రష్టవ్యః- ఉత్తరసన్దర్భైకరూప్యాత్. అతో గన్ధగ్రాహకత్వాద్ఘ్రాణం గన్ధాధీనమితి భావః. తతశ్చ * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యుక్తరీత్యా గ్రహశబ్దితేభ్యోఽపీన్ద్రియేభ్యోఽతిగ్రహశబ్దితానాం విషయాణాం ప్రబలతయా తద్వశీకరణే విషయేన్ద్రియవియోజనరూపే ఏవ యత్నః కర్తవ్యో ముముక్షుణేతి భావః. ౨

¶ ద్వితీయాదినవమాన్తఖణ్డేషు- అతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ — వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతో వాచా హి నామాన్యభివదతి॥ ౩
జిహ్వా వై గ్రహః స రసేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో జిహ్వయా హి రసాన్విజానాతి॥ ౪
చక్షుర్వై గ్రహః స రూపేణాతిగ్రాహేణ గృహీతశ్చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి॥ ౫
శ్రోత్రం వై గ్రహః స శబ్దేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః శ్రోత్రేణ హి శబ్దాఞ్ఛృణోతి॥ ౬
మనో వై గ్రహః స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో మనసా హి కామాన్కామయతే॥ ౭
హస్తౌ వై గ్రహః స కర్మణాఽతిగ్రాహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాం హి కర్మ కరోతి॥ ౮
త్వగ్వై గ్రహః స స్పర్శేనాతిగ్రాహేణ గృహీతస్త్వచా హి స్పర్శాన్వేదయత ఇత్యేతేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః॥ ౯

§ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యోరన్నం కా స్విత్సా దేవతా యస్యా మృత్యురన్నమిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి॥ ౧౦

శం.— (వాగ్వై గ్రహః) వాచా హ్యధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయా ఆసఙ్గవిషయయాస్పదయా అసత్యానృతాసభ్యబీభత్సాదివచనేషు వ్యాపృతయా గృహీతో లోకః- అపహృతః. తేన వాగ్ గ్రహః. (స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతః) సః- వాగాఖ్యో గ్రహో నామ్నా- వక్తవ్యేన విషయేణాతిగ్రాహేణ. అతిగ్రాహేణేతి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. నామ- వక్తవ్యార్థాభిధా వాక్ - తేన వక్తవ్యేనార్థేన ప్రయుక్తా వాక్ తేన వశీకృతా. తేన తత్కార్యమకృత్వా నైవ తస్యాః మోక్షః - అతో నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతా వాగిత్యుచ్యతే. వక్తవ్యాసఙ్గేన హి ప్రవృత్తా సర్వానర్థైర్యుజ్యతే. సమానమన్యత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

ఆ.— వాచో గ్రహత్వముపపాదయతి (వాచా హీతి) ఆసఙ్గస్య విషయః- శబ్దాదిరేవాస్పదం యస్యా వాచః- తయేతి విగ్రహః. తత్పూర్వార్థమధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయేతి విశేషణం. అసత్యం-పరపీడాకరం మిథ్యావచనం. తదేవ త్వదృష్టమాత్రవిరోధ్యనృతం. విపరీతం వా. ఆదిపదేనేష్టానిష్టోక్తిగ్రహః. వాచి ప్రకృతాయాం స నామ్నేతి కథముచ్యతే- తత్రాహ (వాగాఖ్య ఇతి) వక్తవ్యేన వాచో వశీకృతత్వం సాధయతి (వక్తవ్యార్థేతి) తేన- తాదర్థ్యేన. వచనకరణత్వేనేతి యావత్. వచనార్థం వాచో వక్తవ్యేన వశీకృతత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) తత్కార్యం - వచనం. మోక్షశ్చ- అసాధారణే దేవతాత్మని పర్యవసానం. వక్తవ్యార్థోక్తిం వినా వాచోఽపర్యవసానే సిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వాచోఽతిగ్రహగృహీతత్వమనుభవేన సాధయతి (వక్తవ్యేతి) వాచా హీత్యాదేరపానేన హీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౩-౪-౫-౬-౭-౮

రం.— (వాగ్వై గ్రహ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

శం.— ఇత్యేతే త్వక్పర్యన్తా అష్టౌ గ్రహాః, స్పర్శపర్యన్తాశ్చైతేఽష్టావతిగ్రహా, ఇతి. ౯

ఆ.— ప్రాణం వాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్రం మనో హస్తౌ త్వగిత్యుక్త్వా గ్రహాన్నిగమయతి (ఇత్యేత ఇతి) గన్ధో నామ రసో రూపం శబ్దః కామః కర్మ స్పర్శ ఇత్యతిగ్రహాన్నిగమయతి (స్పర్శపర్యన్తాశ్చేతి) ౯

రం.— ఏవం ప్రాణవాగ్జిహ్వాచక్షుశ్శ్రోత్రమనోహస్తత్వగ్రూపాన్ గ్రహాన్ తద్విషయరూపానతిగ్రహాంశ్చోక్త్వోపసంహరతి (ఇత్యష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. విషయేన్ద్రియమధ్యే ఏతేషామేవ ప్రబలత్వాదవశ్యనిగ్రాహ్యత్వాభిప్రాయేణాష్టానామేవోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— ఉపసంహృతేషు గ్రహాతిగ్రహేషు ఆహ పునః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) యదిదం సర్వం మృత్యోరన్నం- సర్వం జాయతే విపద్యతే చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణేన మృత్యునా గ్రస్తం. కా స్విత్- కా ను స్యాత్ సా దేవతా- యస్యా దేవతాయా మృత్యురప్యన్నం భవేత్ - మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయమభిప్రాయః ప్రష్టుః- యది మృత్యోర్మృత్యుం వక్ష్యతి- అనవస్థా స్యాత్. అథ న వక్ష్యతి- అస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణాన్మృత్యోర్మోక్షో నోపపద్యతే. గ్రహాతిగ్రహమృత్యువినాశే హి మోక్షస్స్యాత్- స యది మృత్యోరపి మృత్యుస్స్యాత్- గ్రహాతిగ్రహలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశః. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్వానః పృచ్ఛతి (కా స్విత్సా దేవతేతి) అస్తి తావన్మృత్యోర్మృత్యుః. నన్వనవస్థా స్యాత్ తస్యాప్యన్యో మృత్యురితి. నానవస్థా- సర్వమృత్యోర్మృత్య్వన్తరానుపపత్తేః. కథం పునరవగమ్యతేఽస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. దృష్టత్వాత్. అగ్నిస్తావత్సర్వస్య దృష్టో మృత్యుః- వినాశకత్వాత్. సోఽద్భిర్భక్ష్యతే- సోఽగ్నిరపామన్నం. గృహాణ తర్హ్యస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. తేన సర్వం గ్రహాతిగ్రహజాతం భక్షితే మృత్యోర్మృత్యునా- తస్మిన్ బన్ధనే నాశితే మృత్యునా భక్షితే సంసారాన్మోక్ష ఉపపన్నో భవతి. బన్ధనం హి గ్రహాతిగ్రహలక్షణముక్తం- తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేతత్ప్రసాధితం- అతో బన్ధమోక్షాయ పురుషప్రయాసస్సఫలో భవతి. అతోఽపజయతి పునర్మృత్యుం. ౧౦

---

§ అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యేవం వేదేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో౩ నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేతే॥ ౧౧

ఆ.—— ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదిదమితి) యదిదం- వ్యాకృతం జగత్సర్వం మృత్యోరన్నమితి యోజనా. తస్య తదన్నత్వం సాధయతి (సర్వమితి) మృత్యోరన్నత్వసమ్భావనాయాం శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (మృత్యురితి) మృత్యోర్మృత్యుమధికృత్య ప్రశ్నస్యాకరటదన్ననిరూపణవత్ప్రయోజనత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితి) సత్యేవ గ్రహాతిగ్రహలక్షణే మృత్యౌ మోక్షో భవిష్యతీతి చేత్ - నేత్యాహ (గ్రహేతి) అస్తు తర్హి గ్రహాతిగ్రహనాశే ముక్తిరిత్యత ఆహ (స యదీతి) న చ మృత్యోర్మృత్యురస్తి - అనవస్థానాదిత్యుక్తమితి భావః. పక్షేఽనవస్థానాత్, త్వపక్షే చాముక్తేరిత్యలశ్శబ్దార్థః. అస్తిపక్షం పరిగృహ్ణాతి (అస్తి తావదితి) మృత్యోర్మృత్యుర్బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారో వివక్షితః. తస్యాప్యన్యో మృత్యురస్తి చేదనవస్థా- నాస్తి చేత్ తద్ధేత్వజ్ఞానస్యాపి స్థితేరముక్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) తత్రాస్తిపక్షం పరిగృహ్యాపరిహరతి (నానవస్థేతి) యథోక్తస్య మృత్యోః స్వపరవిరోధిత్వాన్న కించిదవద్యమిత్యర్థః. ఉక్తం పక్షం ప్రశ్నద్వారా ప్రమాణారూఢం కరోతి (కథమితి) దృష్టత్వం స్పష్టయతి (అగ్నిస్తావదితి) దృష్టఫలమాచష్టే (గృహ్ణాతీతి) తస్య కార్యం కథయతి (తేనేతి) అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్మిన్నితి) ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (బన్ధనం హీతి) ప్రసాధితం- మృత్యోరపి మృత్యురస్తీతి ప్రదర్శనేనేతి శేషః. మోక్షోపపత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) పురుషప్రయాసః- శమాదిపూర్వకశ్రవణాది. తత్ఫలస్య జ్ఞానస్య ఫలం దర్శయన్వాక్యం యోజయతి (అత ఇతి) జ్ఞానం పశ్వమ్యర్థః. ౧౦

రం.—— ఏవం గ్రహాతిగ్రహప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే ఆర్తభాగః పునస్తత్పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం మృత్యోరిత్యాది) యస్య మృత్యోరిదం సర్వం దృశ్యమానమన్నం- అదనీయం. సోఽపి మృత్యుర్యస్యా దేవతాయా అన్నం భవతి- సా కా దేవతేతి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (అగ్నిర్వై మృత్యుస్సోఽపామన్నమితి) అగ్నినా హి సర్వం దహ్యతే అతస్సర్వాన్తకత్వాన్మృత్యుః. సోఽప్యద్భిర్నాశ్యతే- అతోఽపామగ్న్యన్నకత్వమితి భావః. అపామగ్న్యన్నకత్వవిదస్తస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి) అపామగ్న్యన్నకత్వం చిన్తయన్ అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అత్ర కాస్విత్సా దేవతేతి ప్రశ్నానురోధాదప్శబ్దస్యాపామిత్యస్యాపత్త్యాభిమాని నారాయణపరత్వేఽపి న దోషః - కేవలాస్వప్సు దేవతాశబ్దస్యాస్వారస్యాత్. అస్మిన్పక్షే అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యత్రాగ్నిశబ్దస్య కాలాగ్నిరుద్రపరత్వం ద్రష్టవ్యం- * అగ్నిర్వై రుద్ర ఇతి ప్రసిద్ధేశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య వ్యాసార్యైః *ఆర్తభాగప్రశ్నస్య విద్వద్విషయత్వేఽపీతి గ్రన్థేనాస్య ప్రకరణస్య పరమాత్మవిషయత్వమపి అన్వారుహ్యోక్త్యా సూచితం. ౧౦

శం.—— పరేణ మృత్యునా మృత్యౌ నాశితే పరమాత్మదర్శనేన యో సా ముక్తో విద్వాన్- సోఽయం పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే మ్రియతే- ఉత్- ఊర్ధ్వమస్మాత్ - బ్రహ్మవిదో మ్రియమాణాత్ప్రాణాః- వాగాదయో గ్రహాః, నామాదయశ్చాతిగ్రహా వాసనారూపా అన్తస్థాః సప్రయోజకాః, క్రామన్త్యూర్ధ్వం- ఉత్క్రామన్తి. ఆహోస్విన్నేతి. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నోత్క్రామన్తి. అత్రైవ- అస్మిన్నేవ పరేణాత్మనా అవిభాగం గచ్ఛన్తి విదుషి కారణాని స్వయోనౌ పరబ్రహ్మసత్త్వే సమవనీయన్తే- ఏకీభావేన సమవసృజ్యన్తే. ప్రలీయన్త ఇత్యర్థః. ఊర్మయ ఇవ సముద్రే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం కలాశబ్దవాచ్యానాం ప్రాణానాం పరస్మిన్నాత్మని ప్రలయం దర్శయతి *ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశ కలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తీతి. ఇతి పరేణాత్మనాఽవిభాగం గచ్ఛన్తీతి దర్శితం. న తర్హి మృతః. నహి- మృత ఏవాయం. యస్మాత్స ఉచ్ఛ్వయతి- ఉచ్ఛూనతాం ప్రతిపద్యతే. ఆధ్మాయతి - బాహ్యేన వాయునాపూర్యతే. దృతివదాధ్మాతో మృతశ్శేతే నిశ్చేష్టః. బన్ధననాశే ముక్తస్య న క్వచిద్గమనమితి వాక్యార్థః. ౧౧

ఆ.—— సమ్యగ్జ్ఞానస్యాపపునర్మృత్యుం జయతీత్యుక్తం ఫలం విశదీకర్తుం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (పరేణేతి). పరేణ మృత్యునా పరమాత్మదర్శనేనేతి సమ్బన్ధః. గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః సప్తమ్యర్థః. గ్రహశబ్దేన ప్రయోజ్యరాశిర్గృహీతః. నామాదీనాం స్థూలానాం బహిష్ఠత్వేన స్వరసతస్స్వతో వ్యక్తత్వాత్కథం తదుత్క్రాన్తిః పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (వాసనారూపా ఇతి) తేషామనుత్క్రాన్తౌ ముక్తిసమ్భవం సూచయతి (సప్రయోజకా ఇతి) ఉత్క్రాన్తిపక్షే * ధ్రువం జన్మ మృతస్య చేతి న్యాయాత్పునరుత్పత్తిః స్యాత్. అనుత్క్రాన్తిపక్షే మరణప్రసిద్ధిర్విరుధ్యేతేతి భావః. ద్వితీయం పక్షం పరిగృహ్యాపరిహరతి (నేతి హోవాచేత్యాదినా) కార్యాణి కరణాని వా సర్వాణి పరేణాత్మనా సహావిభాగం గచ్ఛన్తీతి సన్న్యస్య విదుషి సమవనీయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తేషాం విదుషి విలయే హేతుమాహ (స్వయోనావితి) విద్వానేవ హి పూర్వమవిద్యయా తేషాం యోనిరాసీత్ - తస్మిన్స్వవిద్యాదశాయాం తదృష్టాదవిద్యాయామపనీతాయాం పరిపూర్ణత్వే తేషాం పర్యవసానం సమ్భవతీత్యర్థః. కారణే కార్యాణాం ప్రవిలయే దృష్టాన్తమాహ (ఊర్మయ ఇతి) ప్రాణాదీనాం కారణసంసర్గాఖ్యో లయశ్చేత్ - పునరుత్పత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానేనాత్యజ్ఞానధ్వంసాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (తథా చేతి) సవిషయాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి, వాయవశ్చ పఞ్చ, ఇతి షోడశ కలాః. తాసాం స్వాత్మన్యేవాశ్రయాన్తరం చ వారయతి (పురుషాయణా ఇతి) తాసాం నివృత్తిశ్చ పురుషవ్యతిరేకేణ నాస్తీతి పురుషం ప్రాప్యేతి. ప్రాణాశ్చేన్నోత్క్రామన్తి - తర్హి మృతో న భవతీతి ప్రతీతివిరోధం శఙ్కిత్వాపరిహరతి (న తర్హీత్యాదినా) దృతిశబ్దో భస్త్రావిషయః. ప్రకృతం వాక్యం ప్రత్యక్షసిద్ధదేహమరణానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ (బన్ధనేతి) ౧౧

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం వై నామానన్తా విశ్వేదేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౧౨

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా అప్సు

రం.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి) యత్ర - యదాయం పురుషః - జీవో మ్రియతే - తదా కిమస్మాత్ - మ్రియమాణాజ్జీవాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి - జీవం విహాయ యథాయథం గచ్ఛన్తి - ఆహో - ఉత న యథాయథం గచ్ఛన్తి - కింతు తత్సంయుక్తా ఏవ సన్తస్తేన సహైవోత్క్రామన్తీతి ప్రశ్నార్థః. న యథాయథం గచ్ఛన్తీత్యుత్తరమాహ (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తర్హి కిం భవన్తీత్యత్రాహ (అత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి) అత్రైవ - అస్మిన్నాత్మన్యేవ సమవనీయన్తే - సంయుజ్యన్తే. సమిత్యేకీకారే. ఏకీభూతతయా సంయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. న తం విహాయోత్క్రామన్తి - కింతు సహైవోత్క్రామన్తీత్యర్థః. స ఉచ్ఛ్వయతి - సః - పురుషః మృతః - ఉత్క్రాన్తప్రాణస్సన్ శ్వయథుం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఆధ్మాయతి - బాహ్యవాయునా పూర్యతే. ఆధ్మాతః - ఏవం బాహ్యవాయునా పూరితస్సన్ శేత ఇత్యర్థః. యద్యప్యుచ్ఛ్వానత్వాధ్మాతత్వాది దేహధర్మః - న త్వస్మాదితి నిర్దిష్టమ్రియమాణజీవధర్మః - తథాపి దేహాత్మనోరభేదోపచారేణ స ఇతి పరామృశ్యత ఇత్యనిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. న చ స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛ్వానత్వాదివిస్పష్టదేహధర్మశ్రవణేన దేహాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవిషయకత్వోపపత్తావభేదోపచారమాశ్రిత్య జీవాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరత్వం కుత ఆశ్రయణీయమితి వాచ్యం - 'యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీ'త్యత్ర శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవాదినో 'న తస్మా'దిత్యస్యాపద్యైరప్యభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వేన దోషసామ్యాత్. 'ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరా'దితి సూత్రభాష్యాదావస్యార్థస్య ప్రపఞ్చితత్వాన్నాత్రాస్మాకం వక్తవ్యమవశిష్యతే. ౧౧

శం.— ముక్తస్య కిం ప్రాణా ఏవ సమవనీయన్తే - ఆహోస్విత్తత్ప్రయోజకమపి సర్వం. అథ ప్రాణా ఏవ - న తత్ప్రయోజకం సర్వం - ప్రయోజకే విద్యమానే పునః ప్రాణానాం ప్రసఙ్గః. అథ సర్వమేవ కామకర్మాది - తతో మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేవమర్థ ఉత్తరప్రశ్నః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) ఆహేతరః (నామేతి) సర్వం సమవనీయత ఇత్యర్థః. నామమాత్రం తు న లీయతే - ఆకృతిసమ్బన్ధాత్. నిత్యం హి నామ - అనన్తం వై నామ. నిత్యత్వమేవానన్త్యం నామ్నః. తదానన్త్యాధికృతా అనన్తా వై విశ్వేదేవాః. (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి) తన్నామానన్త్యాధికృతాన్విశ్వాన్దేవానాత్మత్వేనోపేత్య తేనానన్త్యదర్శనేనానన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౨

ఆ.— ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విశేషణమాశ్రిత్య ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (ముక్తస్యేతి) పక్షద్వయేఽపి ప్రయోజనం కథయతి (అథేత్యాదినా) యత్పూర్వత్రాపేక్షితం తత్రాద్యభూత్ - తదధునా నామమాత్రావశేషమిత్యుక్తేనావశిష్టం కించిదితి యథావగమ్యతే - తథాత్రాపి నామమాత్రం మ్రియమాణం విద్వాంసం న జహాతీత్యుక్తేన కించిదవశిష్టమితి దృష్టిస్స్యాదితి ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యథాశ్రుతమర్థమాశ్రిత్య ప్రత్యుక్తిం వ్యాచష్టే (నామమాత్రం త్వితి) విదుషో నామనిత్యత్వే హేత్వన్తరముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (నిత్యం హీతి) అనన్తశబ్దో నామ్నో వ్యక్తిప్రాచుర్యే ప్రతిభాతి - కుతో నిత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వమేవేతి) వ్యక్తిభేదస్య ప్రసిద్ధత్వాన్న తద్వక్తవ్యం. బ్రహ్మవిదస్స్వదృష్ట్యా నామాపి నశ్యతే - పరదృష్ట్యా తదవశేషోక్తిః - శుకో ముక్త ఇత్యాదివ్యపదేశదర్శనాత్. అతో నామనిత్యత్వం వ్యావహారికమితి భావః. బ్రహ్మాస్మీతి దర్శనేన విశ్వేదేవానాత్మత్వేనోపగమ్యానన్తం లోకం జయతీతి సిద్ధానువాదో బ్రహ్మవిద్యాం స్తోతుమిత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తదానన్త్యేతి) తద్వ్యాచష్టే (తన్నామానన్త్యేతి) ౧౨

రం.— పునరార్తభాగ ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) పూర్వత్ర ప్రాణా మ్రియమాణం న జహతీత్యుక్తం - ఇదానీం తు ప్రాణేభ్యోఽన్యచ్చ కిం వా మ్రియమాణం న జహాతీతి ప్రశ్నః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (నామేతి) నామధేయం న త్యజతీత్యర్థః. తదత్యాగ ఏవ ప్రదర్శ్యతే ప్రసిద్ధ్యా (అనన్తం హ వై నామేతి) దేహే నష్టేఽపి యుధిష్ఠిరాదీనాం నామానువృత్తిదర్శనాదనన్తం నామ - నామ్నో నాశో నాస్తీత్యర్థః. నామాభిమానిదేవతా అప్యనన్తా ఇత్యాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వేదేవా నామాభిమానిన ఇతి ద్రష్టవ్యం. నామానన్త్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) తేన - అనువృత్తేన నామ్నా అనన్తం - శాశ్వతం పుణ్యలోకం జయతీత్యర్థః. అత ఏవ హి లోకే నామానువృత్త్యర్థం యతన్త ఇతి భావః. ౧౨

శం.— గ్రహాతిగ్రహరూపం బన్ధనముక్తం మృత్యురూపం. తస్మాచ్చ మృత్యోర్మృత్యుసద్భావాన్మోక్ష ఉపపద్యతే. స చ మోక్షో గ్రహాతిగ్రహరూపాణామిహైవ ప్రలయః ప్రదీపనిర్వాణవత్. యత్తద్గ్రహాతిగ్రహాఖ్యం బన్ధనం మృత్యురూపం - తస్య యత్ప్రయోజకం - తత్స్వరూపనిర్ధారణార్థమిదమారభ్యతే (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి - గ్రహాతిగ్రహస్య ప్రయోజకస్య వినాశే కిల నముచ్యతే - నామావశిష్టోఽవిద్యయోషరస్థానీయయా స్వాత్మప్రభవయా పరమాత్మనః పరిచ్ఛిన్నో భోజ్యాచ్చ జగతో వ్యావృత్తః ఉచ్ఛిన్నకామకర్మా అన్తరాలేఽవతిష్ఠతే. తస్య

లోహితంచ రేతశ్చ నిధీయతే క్వాయం తదా పురుషో భవతీత్యాహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైతస్య వేదిష్యావో న నావేతత్ సజన ఇతి తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ తదూచతురథ యత్ప్రశశంసతుః కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ॥ ౧౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

———

పరమాత్మైకత్వదర్శనేన ద్వైతదర్శనమపనేతవ్యమితి అతః పరం పరమాత్మదర్శనమారబ్ధవ్యమితి. ఏవముపవర్ణయన్తి ఉత్తరాణ్యవస్థాం పరికల్ప్య ఉత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధం కుర్వన్తి. తత్ర వక్తవ్యం- విశీర్ణేషు కరణేషు విదేహస్య పరమాత్మదర్శనశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానికథమితి- సమవనీతప్రాణస్య హి నామమాత్రావశిష్టస్యేతి హైరుచ్యతే. *మృతశ్చేదితి హ్యుక్తం. నమనోరథేనాప్యేతదుపపాదయితుం శక్యతే. అథజీవన్నేవాविద్యామాత్రావశిష్టో భోజ్యాదపావృత్త ఇతి పరికల్ప్యతే- తత్రుకిం నిమిత్తమితి- వక్తవ్యం. సమస్తద్వైతైకత్వాత్ప్రాప్తినిమిత్తమితి యద్యుచ్యతే-తత్పూర్వమేవ నిరాకృతం. కర్మసహితేన ద్వైతైకత్వాత్మదర్శనేన నమృత్యోర్నివృత్తి రిత్యాహుః. సమవనీతప్రాణో జగదాత్మత్వం హిరణ్యగర్భస్వరూపం వా ప్రాప్నుయాత్ - అసమవనీతప్రాణో భోజ్యాజ్జీవన్నేవ వా వ్యావృత్తో విరక్తః పరమాత్మదర్శనాభిముఖస్స్యాత్. నచోభయమేకప్రయత్ననిష్పాద్యేన సాధనేన లభ్యం. హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం చేత్- నతతో వ్యావృత్తిసాధనం. పరమాత్మాభిముఖీకరణస్య భోజ్యాద్వ్యావృత్తేః సాధనం చేత్- నహిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం. నహియద్గతిసాధనం- తదేవ నివృత్తేరపి. అథమృత్వా హిరణ్యగర్భం ప్రాప్య తతస్సమవనీతప్రాణో నామావశిష్టః పరమాత్మజ్ఞానేఽధిక్రియతే- తతోఽస్మదాద్యర్థం పరమాత్మజ్ఞానోపదేశోఽనర్థకస్స్యాత్. సర్వేషాం హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థాయోపదిశ్యతే * తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యయా శ్రుత్యా. తస్మాదత్యన్తనికృష్టా శాస్త్రబాహ్యైవేయం కల్పనా. ప్రకృతం వర్ణయిష్యామః. తత్ర కేన ప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనమిత్యేతన్నిర్ధారయిషయాహ- యత్రాస్య పురుషస్య- అసమ్యగ్దర్శినః శిరః పాణ్యాదిమతో మృతస్య వాగగ్నిమప్యేతి-వాతం ప్రాణోఽప్యేతి- చక్షురాదిత్యమప్యేతీతి సర్వత్రసమ్బధ్యతే. మనశ్చన్ద్రం. దిశః శ్రోత్రం. పృథివీం శరీరం. (ఆకాశమాత్మేతి) అత్రాత్మాధిష్ఠానం హృదయాకాశముచ్యతే. సఆకాశమప్యేతి. ఓషధీరపియన్తి లోమాని. వనస్పతీనపియన్తి కేశాః. అప్సు లోహితం రేతశ్చ నిధీయత ఇతి పునరాదానలిఙ్గం. సర్వత్ర హి వాగాదిశబ్దేన దేవతాః పరిగృహ్యన్తే-నతు కరణాన్యేవాపక్రామన్తి ప్రాఙ్మోక్షాత్. తత్ర దేవతాభిరనధిష్ఠితాని కరణాని న్యస్తదాత్రాణ్యుపమానాని విదేహశ్చ కర్తా పురుషోఽస్వతన్త్రః కిమాశ్రితో భవతీతి పృచ్ఛ్యతే (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) కిమాశ్రితస్తదా పురుషో భవతీతి. యమాశ్రయమాశ్రిత్య పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతముపాదత్తే, యేన గ్రహాతిగ్రహలక్షణబన్ధనం ప్రయుజ్యతే,-తత్కిమితి ప్రశ్నః. అత్రోచ్యతే-స్వభావయదృచ్ఛాకాలకర్మదైవవిజ్ఞానమాత్రశూన్యానివాదిభిః పరికల్పితాని-అతోఽనేకవిప్రతిపత్తిస్థానత్వాన్నైవ జల్పన్యాయేన వస్తునిర్ణయః. అత్ర వస్తునిర్ణయం చేదిచ్ఛసి- ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగ హే. ఆవామేవైతస్య-త్వత్పృష్టస్య వేదితవ్యం యత్-తద్వేదిష్యావః-నిరూపయిష్యావః. కస్మాత్. న నౌ-ఆవయోరేతద్వస్తు సజనే-జనసముదాయే నిర్ణేతుం నశక్యతే-అతఏకాన్తం గమిష్యావో విచారణాయ తౌ హేత్యాది శ్రుతివచనం. తౌ-యాజ్ఞవల్క్యార్తభాగావేకాన్తం గత్వా కిం చక్రతురితి. ఉచ్యతే-తౌ హోత్క్రమ్య సజనాద్దేశాన్మన్త్రయాఞ్చక్రాతే- ఆదౌ లౌకికవాదిపక్షాణామేకైకం పరిగృహ్య విచారితవన్తౌ. తౌ హ విచార్య యదూచతురపోహ్య పూర్వపక్షాన్సర్వాన్- ఏతచ్ఛృణు. కర్మ హైవాశ్రయం- పునః పునః కార్యకరణోపాదానహేతుం తత్ - తత్రోచతుః- ఉక్తవన్తౌ న కేవలం. కాలకర్మదైవేశ్వరేష్వభ్యుపగతేషు హేతుషు యత్ప్రశశంసతుస్తౌ- కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః. యస్మాన్నిర్ధారితమేతత్కర్మప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహాది కార్యకరణోపాదానం పునః పునః - తస్మాత్పుణ్యో వై శాస్త్రవిహితేన పుణ్యేన కర్మణా భవతి. తద్విపరీతేన విపరీతో భవతి- పాపః పాపేనేతి. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రశ్నేషు నిర్ణీతేషు తతోఽశక్యప్రకమ్ప్యత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యస్య హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ.. ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — యత్రాస్యేత్యాదేస్తాత్పర్యం వృత్తానువాదపూర్వకం కథయతి (గ్రహాతిగ్రహరూపమిత్యాదినా) * కిమేనమిత్యాదివాక్యస్య స్వవ్యాఖ్యాముక్త్వా యత్రేత్యాదేస్తాత్పర్యం చోక్తం. ఇదానీం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (అత్రేతి) కిమేనమిత్యాదావితి యావత్. సముచ్చయానుష్ఠానాద్దేహయోః సప్రయోజకయోర్నాశే పుంసో ముక్తిర్న చేత్ - తర్హి తస్య బద్ధత్వాయోగాత్ క్వాయమపాదకామవలమ్బితామిత్యాశఙ్క్యాహ (నామావశిష్ట ఇతి) క్షితేరూపరవపవస్థితాత్మా విద్యయాపరస్మాత్పరిచ్ఛిన్నశ్చేదాత్మా- తర్హి బన్ధపక్ష ఏవ స్యాత్ - నతు భోజ్యాజ్జగతో వ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్ఛిన్నేతి) సర్వస్య కర్మాదిఫలస్య మాత్రాత్మనః సముచ్చయాసాదితస్య భోగాన ప్రాప్తార్థానావాప్తా యూ సిద్ధ్యా కర్మాభావాత్ప్రయోజకరాశేరుచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః. * కిమేనమిత్యాదావన్తరాణావస్థస్య విద్యాధికారిణో నిర్ధారణాత్తదపేక్షితవిద్యాశేషత్వేనోషస్తప్రశ్నాదేరారమ్భం సమ్భావయతి (తస్యేతి) ఇతిశబ్దో వర్ణయన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. తస్మిన్నేవ ప్రశ్నప్రశ్నావపి బ్రహ్మవిద్యోచ్యతే- తస్యైవారమ్భాయ యుక్తః- యత్రాస్యేత్యాదిస్తు పృథగేత్యాశఙ్క్యఫలవద్విద్యాప్రాప్తిశేషత్వేనావర్త్యమృత్యుప్రయోజకనిర్ధారణార్థోయత్రేత్యాదిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమితి) హిరణ్యగర్భాదన్యో వా- అనన్యో వా విద్యాధికారీ. ప్రథమేపి మృతస్య- జీవతో వా విద్యాధికారో వివక్షితస్త్వయేతి పృచ్ఛతి (తత్రేతి) తత్రాద్య

మాక్షిపతి (విశేషేష్వితి) ఆక్షేపంస్ఫుటయితుంతదీయాముక్తిమనువదతి (సమవనీతేతి) నాముమాత్రావశిష్టస్య- అధికారోవిద్యాయామితి శేషః. సమవనీతప్రాణస్యేత్యత్ర శ్రుతింసంవాదయతి (మృతఇతి) కథమేతావతాయథోక్తాక్షేపసిద్ధి- తత్రాహ (సమనోరథేనేతి) ఉప సంహృతప్రాణస్య శ్రవణాద్యధికారోపిన్నాస్తీత్యర్థః. ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) అపావృత్తః- విద్యాధికారీసంశేషః. జీవతోభోజ్యాద్యావృత్త సంసమృద్ధియంబినాదుశ్శకమితిమత్వాపృచ్ఛతి (తత్త్వితి) అప్రాప్తైకామోభవతి - ప్రాప్తైనివర్తతఇతి ప్రసిద్ధ ఆపరవిద్యయాకర్మసముచ్చిత యాహైరణ్యగర్భపదప్రాప్తిరేవనివృత్తికారణమితిశఙ్కతే (సమస్తైతి) అపరవిద్యాసముచ్చితంకర్మహైరణ్యగర్భభోగప్రాపకం - సభోగ్యాన్ని వృత్తిసాధనమితి తృతీయేప్యుత్వాదితమితిపరిహరతి (తత్పూర్వమేవేతి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకుర్వన్విభజతే (కర్మసహితేనేతి) అద్వైతమేవసముచ్చి తంకర్మోభయార్థంకింనస్యాత్ - అతఆహ (నచేతి) ఉభయార్థత్వాభావంసమర్థయతే (హిరణ్యగర్భేత్యాదినా) సముచ్చితంకర్మనోభయార్థమి త్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) హిరణ్యగర్భోవిద్యాధికారీతిపక్షంనిక్షిపతి (అథేతి) దూషయతి (తతఇతి) ననుమహానుభావానామపస్థిరాష్ట్రా నామేవబ్రహ్మవిదోపదిశ్యమానామోక్షంఫలతి - నాస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) నచత్వన్మతేపియద్వారాశ్రవణాదికృత్వాద్యాద యః- తద్వానైవచిదాత్మనోముక్తిసిద్ధాకృతమితరతశ్శ్రవణాదినేతివాచ్యం-ద్వారభేదస్యానుష్ఠాతృవిభాగాధీనప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రయోజనత్వాత్, విద్యాదయస్యచకాల్పనికత్వేనయథాప్రతీతివ్యవస్థాపపత్తేః. వస్తుతోనిర్విశేషేచిన్మాత్రేనావిద్యావిద్యేబన్ధముక్తీచేత్యభిప్రేత్యపరపక్షనిరాకరణ ముపసంహృత్యశ్రుతివ్యాఖ్యానంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) కర్తవ్యేశ్రుతివ్యాఖ్యానేయత్రేత్యాద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (యత్రేతి) అ త్రపురుషశబ్దేనవిద్వానుక్తః - అనన్తరంతత్సన్నిధేరిత్యాశఙ్క్యవక్ష్యమాణకర్మాశ్రయత్వలిఙ్గేనబాధ్యస్సన్నిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (అసమ్యగ్దర్శినఇతి) సన్నిధిబాధేతిక్షాన్తరమాహ (నిధీయతఇతి) తస్యహిపునరాదానమాగ్యద్రవ్యనిధానేప్రయోగవర్శనాదిహాపిపునరాదానంలోహితాదేరాభాతి- అ తఃప్రసిద్ధసంసారగోచరఏవాయంప్రశ్నఇత్యర్థః అనిరుష్యావాగాదిలయాభావాత్ * వాఙ్మనసివర్శనాదితిన్యాయాత్. తస్యచాత్రశ్రుతే, విద్వా నేవపురుషః - తదీయకలావిలయస్యశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) అగ్న్యాద్యంశానాంవాగాదిశబ్దితానామపక్రమణేపికర ణానాంసద్భావేతదధిష్ఠానస్యదేహస్యాపిభావేనభోగసమ్భవాన్నప్రశ్నావకాశోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దేవతాంశేష్వపసంహృతేష్వితియా వత్. తేషాంతాభిరనధిష్ఠితత్వేసత్యర్థక్రియాసమర్థత్వంఫలతీత్యాహ (న్యస్తైతి) కరణానామధిష్ఠాతృహీనానాంభోగహేతుత్వాభావేపికథమాశ్ర యప్రశ్నోభోక్తుస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విదేహశ్చేతి) ప్రశ్నంవివృణోతి (యమాశ్రయమితి) ఆహరేత్యాదిపరిహారమవతారయతి (అత్రే తి) మీమాంసకాలోకాయతికాజ్యోతిర్విదోవైదికాదేవతాకాణ్డీయాః విజ్ఞానవాదినోమాధ్యమికాశ్చేత్యనేకేవిప్రతిపత్తారః. జల్పన్యాయేన- ప రస్పరప్రచలితమాత్రపర్యన్తైనవిచారోత్రభవిష్యతీయావత్. అత్రేతిప్రశ్నోక్తిః. ననుప్రష్టాఆర్తభాగః- యాజ్ఞవల్క్యశ్చప్రతివక్తేతిద్వావిహోపలభ్యేతే- తథాచతౌహేత్యాదివచనమయుక్తం- తృతీయస్యాత్రాభావాత్. అతఆహ (తౌహేత్యాదీతి) (తత్రేతి) ఏకాన్తేస్థిత్వావిచారావస్థాయామి తియావత్. నకేవలంకర్మకారణమూచతుః- కింతుతదేవకాలాదిషుహేతుష్వభ్యుపగతేషుసత్సుప్రశశంసతుః- అతఃప్రశంసావచనాత్కర్మణఃప్రాధా న్యంగమ్యతే- నతుకాలాదీనామహేతుత్వం- తేషాంస్వరూపనిష్పత్తౌకారకతయాగుణభావదర్శనా, త్ఫలకాలేపితత్ప్రాధాన్యేనైవపరద్వైతుత్వసమ్భవా, దిత్యాహ (నకేవలమితి) పుణ్యోవైపుణ్యేనేత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా)..౧౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.—— పునరస్యార్తభాగఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయత్రాస్యపురుషస్యమృతస్యాగ్నింవాగప్యేతీత్యాది) అత్రవాగాదీ న్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్, ఆహఙ్కారికత్వాచ్చమరణదశాయామనుపాదానభూతేఅగ్న్యాదౌతేషాంలయాసమ్భవా, చ్చఅగ్నింవాగప్యే తీతివాచఃఅగ్న్యాదప్యయోనామవాగిన్ద్రియాభిమానిదేవభూతస్యాగ్నేఃవాగిన్ద్రియాధిష్ఠానానుకూలవ్యాపారమన్తరేణావస్థితిరేవ. మరణదశాయాంమ్రి యమాణజీవసమ్బన్ధివాగిన్ద్రియంతదభిమానీఅగ్నిర్నవ్యాపారయతీతియావత్. సూత్రితంచభగవతాబాదరాయణేన * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితిచేన్నభా క్తత్వాదితి. ఏవముత్తరత్రాపివాతంప్రాణఇత్యాదౌద్రష్టవ్యం.అప్యయశ్చభాక్తోయథాయోగ్యంద్రష్టవ్యః. (ఆకాశమాత్మేతి) ఆత్మా-దేహాన్తర్గతా కాశఇత్యర్థః. (ఓషధీర్లోమానివనస్పతీన్కేశాఇతి) లోమకేశాభిమానిదేవతాఓషధివనస్పత్యభిమానిదేవతామప్యేతి. లోమకేశాభిమానిత్వంపిహా యకేవలమోషధివనస్పత్యభిమానినీభవతీత్యర్థః. (అప్సులోహితంచరేతశ్చనిధీయతఇతి) నిధీయతే- ప్రక్షిప్యతఇత్యర్థః. (క్వాయంతదాపురుషో భవతీతి) మ్రియమాణసమ్బన్ధిషుసర్వేష్వాక్షరీత్యాతత్తదాధారాశ్రితేషుసత్స్వయం - శారీరఃపురుషఃతదాకిమాశ్రితోభవతీతిప్రశ్నః. ఏవంపృ ష్టోయాజ్ఞవల్క్యఃఏతదుత్తరస్యానుగోప్యస్యప్రకృతజల్పమార్గేణసర్వజనసమక్షమప్రకటనీయత్వాత్ ఆర్తభాగంవాదమార్గేణబోధయిష్యన్ఆహ (ఆహరసోమ్యహస్తమార్తభాగావామేవైతస్యవేదిష్యావోననావేతత్సజనఇతి) హేసోమ్య - సోమార్హ. హేఆర్తభాగ. ఇతిసమ్బోధ్యహస్తంత్వదీయ మాహరేత్యుక్త్వాప్రసారితమార్తభాగహస్తం గృహీత్వాపునఃప్రాహ- ఆవామేవైతస్య - ప్రశ్నస్యోత్తరంవేదిష్యావః- జ్ఞాస్యావఇత్యర్థః. యద్యపి యాజ్ఞవల్క్యఏవవిచారకోనిష్ణాతాచ- అథాపిద్వివచనంవీతరాగకథాత్వద్యోతనార్థం. నౌ- ఆవయోఃఏతత్ - ప్రకృతప్రశ్నోత్తరంసజనే- జనసము దాయేనభవతీత్యర్థః. ఏవంయాజ్ఞవల్క్యోక్తమార్తభాగోప్యఙ్గీచకార. (తౌహోత్క్రమ్యమన్త్రయాఞ్చక్రాతేఇతి) అథతౌ-ఆర్తభాగయాజ్ఞ వల్క్యౌతస్మాద్దేశాదుత్క్రమ్య- విజనంగత్వామన్త్రయాఞ్చక్రాతే- విచారమకురుతామిత్యర్థః. (తౌహయదూచతుఃకర్మహైవతదూచతురిత్యాది) తౌ- ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యావితిత్వావిచార్యనిశ్చిత్య కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుతయాశారీరపురుషస్యాధారభూతంయదుక్త

ఉ.— అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ। మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామ తే పతఞ్చలస్య కాప్యస్య గృహానైమ తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి తం యదా లోకానామన్తానపృచ్ఛామాథైనమబ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి క్వ పారిక్షితా అభవన్స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి॥ ౧

వన్తౌ- తత్కర్మైవ. అథ యత్ప్రశశంసతుః- తాదృశశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుషు యత్ స్తుతవన్తౌ. తత్కర్మైవేత్యర్థః. యద్యపీశ్వరకాలాదీని కారణాన్తరాణి సన్తి- తథాపి తేషాం సాధారణకారణత్వాత్ శారీరస్య శరీరపరిగ్రహహేతూనాం మధ్యే కర్మైవాసాధారణం కారణం పురుషస్యాశ్రయభూతమితి స్తుతవన్తావిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే. పుణ్యేన కర్మణైవ పుణ్యో భవతి- పుణ్యశరీరయుక్తో భవతి. పాపేన కర్మణైవ పాపో భవతి- పాపశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః. తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా అథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వేతి శ్రుత్యన్తరాదితి భావః. (తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామేతి) పూర్వవత్ స్పష్టోఽర్థః ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ) గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనముక్తం - యస్మాత్ప్రయోజకాన్ముక్తో ముచ్యతే, యేన వా బద్ధః సంసరతి,- స మృత్యుః. తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యతే- యస్మాన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి. ముక్తస్య చ న గతిః క్వచిత్- సర్వోత్సాదో నామమాత్రావశేషః ప్రదీపనిర్వాణవదితి చావధృతం. తత్ర సంసరతాం ముచ్యమానానాం చ కార్యకరణానాం స్వకారణసంసర్గే సమానే ముక్తానామత్యన్తమేవ పునరనుపాదానం, సంసరతాం తు పునః పునరుపాదానం, యేన ప్రయుక్తానాం భవతి- తత్కర్మేత్యవధారితం విచారణపూర్వకం. తత్క్షయే చ నామావశేషేణ సర్వోత్సాదో మోక్షః. తచ్చ పుణ్యపాపాఖ్యం కర్మ- *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యవధారితత్వాదేతత్కృతస్సంసారః. తత్రాపుణ్యేన స్థావరజఙ్గమేషు స్వభావదుఃఖబహులేషు నరకతిర్యక్ప్రేతాదిషు చ దుఃఖమనుభవతి పునః పునర్జాయమానో మ్రియమాణశ్చేత్యేతద్రాజవర్త్మవత్సర్వలోకప్రసిద్ధం. యస్తు శాస్త్రీయః- *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీతి తత్రాదరః క్రియత ఇహ శ్రుత్యా. పుణ్యమేవ చ కర్మ సర్వపురుషార్థసాధనమితి సర్వే శ్రుతిస్మృతివాదాః- మోక్షస్యాపి పురుషార్థత్వాత్తత్సాధ్యతా ప్రాప్తా. యావద్యావత్పుణ్యోత్కర్షః - తావత్తావత్ఫలోత్కర్షప్రాప్తిః- తస్మాదుత్తమేన పుణ్యోత్కర్షేణ మోక్షో భవిష్యతీత్యాశఙ్కా స్యాత్. సా నివర్తయితవ్యా- జ్ఞానసహితస్య చ ప్రకృష్టస్య కర్మణ ఏతావతీ గతిః- వ్యాకృతనామరూపాస్పదత్వాత్కర్మణస్తత్ఫలస్య చ. న త్వకార్యే నిత్యేఽవ్యాకృతధర్మిణ్యనామరూపాత్మకే క్రియాకారకఫలస్వభావవర్జితే కర్మణో వ్యాపారోఽస్తి. యత్ర చ వ్యాపారః- స సంసార ఏవేతి. అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యత్తు కైశ్చిదుచ్యతే - విద్యాసహితం కర్మ నిరభిసన్ధి విషదధ్యాదివత్కార్యాన్తరమారభత ఇతి. తన్న- అనారభ్యత్వాన్మోక్షస్య. బన్ధననాశ ఏవ హి మోక్షః- న కార్యభూతః. బన్ధనం చావిద్యేత్యవోచామ. అవిద్యాయాశ్చ న కర్మణా నాశ ఉపపద్యతే. దృష్టవిషయత్వాచ్చ కర్మసామర్థ్యస్య. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారా హి కర్మసామర్థ్యస్య విషయః. ఉత్పాదయితుం ప్రాపయితుం వికర్తుం సంస్కర్తుం చ సామర్థ్యం కర్మణః- నాతో వ్యతిరిక్తవిషయోఽస్తి కర్మసామర్థ్యస్య - లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. న చ మోక్ష ఏషాం పదార్థానామన్యతమో- ఽవిద్యామాత్రవ్యవహిత ఇత్యవోచామ. బాఢం- భవతు కేవలస్యైవ కర్మణ ఏవంస్వభావతా. విద్యాసంయుక్తస్య తు నిరభిసన్ధేర్భవత్యన్యథా స్వభావః - దృష్టం హ్యన్యశక్తిత్వేన నిర్జ్ఞాతానామపి పదార్థానాం విషదధ్యాదీనాం విద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానామన్యవిషయే సామర్థ్యం- తథా కర్మణోఽప్యస్త్వితి చేన్న- ప్రమాణాభావాత్. తత్ర హి కర్మణ ఉక్తవిషయవ్యతిరేకేణ విషయాన్తరే సామర్థ్యాస్తిత్వే ప్రమాణం న ప్రత్యక్షం నానుమానం నోపమానం నార్థాపత్తిర్న శబ్దోఽస్తి. నను ఫలాన్తరాభావే చోదనాన్యథానుపపత్తిః ప్రమాణమితి. న హి నిత్యానాం కర్మణాం విశ్వజిన్న్యాయేన ఫలం కల్ప్యతే, నాపి శ్రుతం ఫలమస్తి, చోద్యన్తే చ తాని,- పారిశేష్యాన్మోక్షస్తేషాం ఫలమితి గమ్యతే- అన్యథా హి పురుషా న ప్రవర్తేరన్. నను విశ్వజిన్న్యాయ ఏవాయాతః- మోక్షస్య ఫలస్య కల్పితత్వాత్. మోక్షే చాన్యస్మిన్వా ఫలేఽకల్పితే పురుషా న ప్రవర్తేరన్నితి మోక్షః ఫలం కల్ప్యతే శ్రుతార్థాపత్త్యా యథా విశ్వజితి- న స్వేవం సతి కథముచ్యతే విశ్వజిన్న్యాయో న భవతీతి. ఫలం కల్ప్యతే చ, విశ్వజిన్న్యాయశ్చ న భవతి, ఇతి విప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. మోక్షః ఫలమేవ న భవతీతి చేన్న- ప్రతిజ్ఞాహానాత్. కర్మ కార్యాన్తరం విషదధ్యాదివదారభత ఇతి హి ప్రతిజ్ఞాతం- స చేన్మోక్షః కర్మణః కార్యం ఫలమేవ న భవతి- సా ప్రతిజ్ఞా హీయేత. కర్మకార్యత్వే చ మోక్షస్య స్వర్గాదిఫలేభ్యో విశేషో వక్తవ్యః. అథ కర్మకార్యం న భవతి- నిత్యానాం కర్మణాం ఫలం మోక్ష ఇత్యస్యాః ప్రతిజ్ఞాయాః వ్యక్తః కోఽర్థ ఇతి వక్తవ్యం. న చ కార్యఫలశబ్దభేదమాత్రేణ విశేషః శక్యః కల్పయితుం. అఫలం చ మోక్షో, నిత్యైశ్చ కర్మభిః క్రియతే,. నిత్యానాం కర్మణాం ఫలం, న కార్య, మితి చైషోఽర్థో విప్రతిషిద్ధోఽభిధీయతే - యథాగ్నిః శీత ఇతి. విజ్ఞానవదితి చేత్. యథా జ్ఞానస్య కార్యం మోక్షో జ్ఞానేనాక్రియమాణోఽప్యుచ్యతే- తద్వత్కర్మకార్యత్వమితి చేన్న- అజ్ఞాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య. అజ్ఞానవ్యవధాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య మోక్షో జ్ఞానస్య కార్యమిత్యుపచర్యతే. న తు కర్మణా నివర్తయితవ్యమజ్ఞానం. న చాజ్ఞానవ్యతిరేకేణ మోక్షస్య వ్యవధానాన్తరం కల్పయితుం శక్యం - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య, సాధకస్వరూపావ్యతిరేకాచ్చ- యత్కర్మణా నివర్త్యేత. అజ్ఞానమేవ నివర్తయతీతి చేన్న- విలక్షణత్వాత్. అనభివ్యక్తిరజ్ఞానమభివ్యక్తిలక్షణేన జ్ఞానేన విరుధ్యతే-

కర్మతు నాజ్ఞానేన నిరుధ్యతే- తేన జ్ఞానవిలక్షణం కర్మ. యది జ్ఞానాభావః- యది సంశయజ్ఞానం- యది విపరీతజ్ఞానం వోచ్యతే౽జ్ఞానమితి- సర్వం హి తజ్జ్ఞా
నేనైవ నివర్త్యేత. నతు కర్మణాన్యతమేనాపి- విరోధాభావాత్. అథాదృష్టం కర్మణామజ్ఞాననివర్తకత్వం కల్ప్యమితి చేన్న- జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తౌ గమ్యమా
నాయామదృష్టనివృత్తికల్పనానుపపత్తేః. యథా౽వఘాతేన వ్రీహీణాం తుషనివృత్తౌ గమ్యమానాయామగ్నిహోత్రాద్యన్యకర్మకార్యా న కల్ప్యతే తు
షనివృత్తిః- తద్వదజ్ఞాననివృత్తిరపి నిత్యకర్మకార్యా౽దృష్టా న కల్ప్యతే. జ్ఞానేన విరుద్ధత్వం చాసకృత్కర్మణామవాచామ. యదవిరుద్ధం జ్ఞానం కర్మభిః- త
ద్దేవలోకప్రాప్తినిమిత్తమిత్యుక్తం- విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతేః. కించాన్యత్- కల్ప్యేత చ ఫలే నిత్యానాం కర్మణాం శ్రుతానాం యస్య కర్మభిర్విరుధ్యతే,
ద్రవ్యగుణకర్మణాం కార్యమేవ న భవతి, కిం తత్కల్ప్యతాం యస్మిన్ కర్మణః సామర్థ్యమేవ న దృష్టం,- కిం వా యస్మిన్ దృష్టం సామర్థ్యం, యద్వా కర్మణాం
ఫలమవిరుద్ధం, తత్కల్ప్యతామితి. పురుషప్రవృత్తిజననాయావశ్యం చేత్కర్మఫలం కల్పయితవ్యం - కర్మావిరుద్ధవిషయ ఏవ శ్రుతార్థాపత్తేః క్షీణత్వాన్ని
త్యామోక్షః ఫలం కల్పయితుం న శక్యః తద్వ్యవస్థానాజ్ఞాననివృత్తిర్వా - అవిరుద్ధత్వాద్ దృష్టసామర్థ్యవిషయత్వాచ్చేతి. పారిశేష్యన్యాయాన్మోక్ష
ఏవ కల్పయితవ్య ఇతి చేత్. సర్వేషాం హి కర్మణాం సర్వం చ ఫలం - న చాన్యదితరకర్మఫలవ్యతిరేకేణ ఫలం కల్పనాయోగ్యమస్తి- పరిశిష్టశ్చ మోక్షః- స
చేష్టో వేదవిదాం ఫలం- తస్మాత్స ఏవ కల్పయితవ్య ఇతి చేన్న- కర్మఫలవ్యక్తీనామానన్త్యాత్పారిశేష్యన్యాయానుపపత్తేః. స హి పురుషేచ్ఛావిషయాణాం
కర్మఫలానామేతావత్త్వం నామ కేనచిదసర్వజ్ఞేనావధృతం తత్సాధనానాం వా పురుషేచ్ఛానాం వా - అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాత్, త్పురుషేచ్ఛావిష
యసాధనానాం చ పురుషేష్టఫలప్రయుక్తత్వాత్, ప్రతిప్రాణిచేష్టావైచిత్ర్యాత్ఫలానాం తత్సాధనానాం చానన్త్యసిద్ధిః- తదానన్త్యాచ్చాశక్యమేతా
వత్త్వం పురుషైర్జ్ఞాతుం. అజ్ఞాతే చ సాధనఫలైతావత్త్వే కథం మోక్షస్య పరిశేషసిద్ధిరితి. కర్మఫలజాతి పారిశేష్యమితి చేత్. సత్యపీచ్ఛావిషయాణాం
తత్సాధనానాం చానన్త్యే కర్మఫలజాతిత్వం నామ సర్వేషాం తుల్యం- మోక్షస్య కర్మఫలత్వాత్పరిశిష్టః స్యాత్ - తస్మాత్పరిశేషాత్స ఏవ యుక్తః కల్పయి
తుమితి చేన్న- తస్యాపి నిత్యకర్మఫలత్వాభ్యుపగమే కర్మఫలసమానజాతీయత్వోపపత్తేః పరిశేషానుపపత్తిః. తస్మాదన్యథాప్యుపపత్తిః- తస్మాత్ క్షీ
ణా శ్రుతార్థాపత్తిః. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాణామన్యతమదపి నిత్యానాం కర్మణాం ఫలముపపద్యత ఇతి క్షీణా శ్రుతార్థాపత్తిః. చతుర్ణామన్యతమ
ఏవ మోక్ష ఇతి చేత్. న తావదుత్పాద్యః - నిత్యత్వాత్. అత ఏవావికార్యః. అసంస్కార్యశ్చాత ఏవ. అసాధనద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ. సాధనాత్మకం హి
ద్రవ్యం సంస్క్రియతే- యథా పాత్రాజ్యాది ప్రోక్షణాదినా. న చ సంస్క్రియమాణః సంస్కారనిర్వర్త్యో వా- యూపాదివత్. పారిశేష్యాదాప్యః స్యాత్.
నాప్యోఽపి- ఆత్మస్వభావత్వాదేకత్వాచ్చ. ఇతరైః కర్మభిర్వైలక్షణ్యాన్నిత్యానాం కర్మణాం తత్ఫలేనాపి విలక్షణేన భవితవ్యమితి చేన్న- కర్మత్వసాలక్షణ్యా
త్సలక్షణం కస్మాత్ఫలం న భవతి. ఇతరకర్మఫలైర్నిమిత్తవైలక్షణ్యాదితి చేన్న - క్షామవత్యాదిభిః సమానత్వాత్. యథా హి గృహదాహాదౌ నిమిత్తే క్షామవ
త్యాదీష్టిః, తథా * భిన్నే జుహోతి * స్కన్నే జుహోతీత్యేవమాదౌ నైమిత్తికేషు కర్మసు న మోక్షః ఫలం కల్ప్యతే,- తైశ్చావిశేషాన్నైమిత్తికత్వేన. జీవ
నాదినిమిత్తే చ శ్రవణాత్. తథా నిత్యానామపి న మోక్షః ఫలం. ఆలోకస్య సర్వేషాం రూపదర్శనసాధనత్వే ఉలూకాదయ ఆలోకేన రూపం న పశ్య
న్తీతి ఉలూకాదిచక్షుషాం వైలక్షణ్యాదితరలోకచక్షుర్భిః రసాదివిషయత్వం పరికల్ప్యతే - రసాదివిషయే సామర్థ్యస్యాదృష్టత్వాత్. సుదూరమపి
గత్వా యద్విషయే దృష్టం సామర్థ్యం - తత్రైవ కశ్చిద్విశేషః కల్పయితవ్యః. యత్పునరుక్తం విద్యాయాః శర్కరాదిసంయుక్తవిషదధ్యాదివన్నిత్యాని
కార్యాన్తరమారభన్త ఇతి. ఆరభ్యతాం విశిష్టం కార్యం - తదిష్టత్వాదవిరోధః. నిరభిసన్ధేః కర్మణో విద్యాసంయుక్తస్య విశిష్టకార్యాన్తరారమ్భే న కశ్చి
ద్విరోధః- దేవయాజ్యాత్మయాజినోరాత్మయాజినో విశేషశ్రవణాద్దేవయాజినః * శ్రేయానాత్మయాజీత్యాదౌ, * యదేవ విద్యయా కరోతీత్యా
దౌ, చ. యస్తు పరమార్థదర్శనవిషయే మనునోక్త ఆత్మయాజిశబ్దః * సమం పశ్యన్నాత్మయాజీత్యత్ర - సమం పశ్యన్నాత్మయాజీ భవతీత్యర్థః. అథ
వా భూతపూర్వగత్యా. ఆత్మయాజ్యాత్మసంస్కారార్థం నిత్యాని కర్మాణి కరోతి- * ఇదమేనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇతి శ్రుతేః. తథా * గార్భైర్హో
మైరిత్యాది ప్రకరణే కార్యకరణసంస్కారార్థత్వం నిత్యానాం కర్మణాం దర్శయతి. సంస్కృతశ్చ య ఆత్మయాజీ తైః కర్మభిః- సమం ద్రష్టుం సమర్థో భవతి.
తస్యేహ వా జన్మాన్తరే వా సమమాత్మదర్శనముత్పద్యతే. సమం పశ్యన్ స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యేషోఽర్థః. ఆత్మయాజిశబ్దస్తు భూతపూర్వగత్యా ప్రయుజ్యతే-
జ్ఞానప్రయుక్తానాం హి నిత్యానాం కర్మణాం జ్ఞానోత్పత్తిసాధనత్వప్రదర్శనార్థం. కించాన్యత్ - బ్రహ్మవిశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ। ఉత్తమాం
సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మనీషిణ ఇతి చ. దేవసార్ష్టివ్యతిరేకేణ భూతాప్యయం దర్శయతి * భూతాన్యప్యేతి పఞ్చ వై. భూతాన్యత్యేతీతి పాఠం యే
కుర్వన్తి- తేషాం వేదవిషయే పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదదోషః. న చార్థవాదత్వమధ్యాయస్య - బ్రహ్మాన్తకర్మవిపాకార్థస్య తద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానార్థస్య చ కర్మ
కాణ్డోపనిషద్భ్యాం తుల్యార్థత్వదర్శనాత్, విహితాకరణప్రతిషిద్ధకర్మణాం చ స్థావరశ్వసూకరాదిఫలదర్శనాత్, వాన్తాశ్యాదిప్రేతదర్శనాచ్చ. న చ
శ్రుతిస్మృతివిహితప్రతిషిద్ధవ్యతిరేకేణ విహితాని వా ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కేనచిదవగన్తుం శక్యన్తే- యేషామకరణాదనుష్ఠానాచ్చ ప్రేతశ్వసూకరస్థావ
రాదీని కర్మఫలాని ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలభ్యన్తే. న చైషామకర్మఫలత్వం కేనచిదభ్యుపగమ్యతే. తస్మాద్విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవానాం యథైతే కర్మ
విపాకాః ప్రేతతిర్యక్స్థావరాదయః- తథోత్కృష్టేష్వపి బ్రహ్మాన్తేషు కర్మవిపాకత్వం వేదితవ్యం. తస్మాత్ * స ఆత్మనో వపాముదఖిదత్ * సోఽరోదీద్య
దరోదీదిత్యాదివన్నాభూతార్థవాదత్వం. తత్రాప్యభూతార్థవాదత్వం మా భూదితి చేత్ -భవత్వేవం. న చైతావతా౽స్యాధ్యాయస్య బాధో భవతి, న చా
స్మత్పక్షో హాదుష్యతి,. న చ * బ్రహ్మా విశ్వసృజ ఇత్యాదీనాం కామ్యకర్మఫలత్వం శక్యం వక్తుం- తేషాం దేవసార్ష్టితాయాః ఫలస్యోక్తత్వాత్. తస్మాత్సాభిస
న్ధీనాం నిత్యానాం కర్మణాం సర్వమేధాశ్వమేధాదీనాం చ బ్రహ్మత్వాదీని ఫలాని. యేషాం పునర్నిత్యాని నిరభిసన్ధీన్యాత్మసంస్కారార్థాని క్రియన్తే- తేషాం
జ్ఞానోత్పత్త్యర్థాని తాని- * బ్రాహ్మీయం క్రియతే తనురిత్యాదిస్మరణాత్. తేషామారాదుపకారకత్వాన్మోక్షసాధనాన్యపి కర్మాణి భవన్తీతి న విరుధ్యన్తే.

యథా చాయమర్థః- షష్ఠే జనకాఖ్యాయికాన్తే ప్రస్తావయిష్యామః. యత్తు విషదగ్ధ్యాదివదిత్యుక్తం- తత్ర ప్రత్యక్షానుమానవిషయత్వాదవిరోధః. య స్త్వల్పస్తు శబ్దగమ్యోఽర్థః - తత్ర వాక్యస్యాయథార్థత్వే తదర్థప్రతిపాదకస్యానర్థక్యం కల్పయితుం విషదగ్ధ్యాదిసాధర్మ్యం. న చ ప్రమాణాన్తరనిరుద్ధార్థవిషయమె శ్రుతేః ప్రామాణ్యం కల్ప్యతే- యథాఽగ్నిశ్శీతో క్లేదయతీతి. శ్రుతేస్తు తాదర్థ్యవాక్యస్య ప్రమాణాన్తరస్యాయథార్థత్వం- యథా ఖద్యోతోఽగ్నిరితి, తల మలినమన్తరిక్షమితి, బాలానాం యత్ప్రత్యక్షమపి- తద్విషయప్రమాణాన్తరస్యాయథార్థత్వే నిశ్చితే నిశ్చితార్థమపి బాలప్రత్యక్షమాభాసీభవతి. తస్మాద్వేద ప్రామాణ్యస్యావ్యభిచారాత్తాదర్థ్యేన తద్వాక్యస్య తథాత్వం స్యాత్- న తు పురుషమతికౌశలం. న హి పురుషమతికౌశలాత్సవితా రూపం న ప్రకాశయతి- తథా వేదవాక్యాన్యపి నాన్యార్థాని భవన్తి. తస్మాన్న మోక్షార్థాని కర్మాణీతి సిద్ధం. అతః కర్మఫలానాం సంసారత్వప్రదర్శనాయైవ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. అథ- అనన్తరముపరతే జారత్కారవే భుజ్యురితి నామతః. లహ్యస్యాపత్యం లాహ్యిః. తదపత్యం లాహ్యాయనిః- పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) ఆదావుపక్రమశ్వమేధదర్శనం, సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చాశ్వమేధక్రతుః. జ్ఞానసముచ్చితో వా కేవలజ్ఞానసమ్పాదితో వా సర్వకర్మణాం పరా కాష్ఠా- * భ్రూణహత్యాశ్వమేధాభ్యాం న పరం పుణ్యపాపయోరితి హి స్మరన్తి. తేన హి సమష్టిర్వ్యష్టిశ్చ ప్రాప్నోతి. తత్ర వ్యష్టయో నిర్జ్ఞాతాః అర్థాన్తరవిషయా అశ్వమేధఫలభూతాః. * మృత్యురస్యాత్మా భవత్యేతాసాం దేవతానామేకో భవతీత్యుక్తం. మృత్యుశ్చాశనాయాలక్షణో బుద్ధ్యాత్మా సమష్టిః ప్రథమజో వాయుస్సూత్రం సత్యం హిరణ్యగర్భః. తస్య వ్యాకృతో విషయః - యదాత్మకం సర్వం ద్వైతైకత్వం, యస్సర్వభూతాన్తరాత్మా లిఙ్గమమూర్తరసో, యదాశ్రితాని సర్వభూతకర్మాణి, యః కర్మణాం కర్మసమ్బద్ధానాం చ విజ్ఞానానాం పరా గతిః - పరం ఫలం,. తస్య కియానుదరః - కియతీ వ్యాప్తిః సర్వతః పరిమణ్డలీభూతా- సా వక్తవ్యా. తస్యాముక్తాయాం సర్వస్సంసారో బన్ధగోచర ఉక్తో భవతి. తస్య చ సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనార్థమాఖ్యాయికామాత్మనో వృత్తాం ప్రకురుతే. తేన చ ప్రతివాదిబుద్ధిం వ్యామోహయిష్యామీతి మన్యతే. మద్రేషు- మద్రా నామ జనపదాః. తేషు. చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. అధ్వర్యవో వా. పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్తః. (తే పతఞ్జలస్య) తే వయం పర్యటన్తః పతఞ్జలస్య- నామతః. కాప్యస్య- కపిగోత్రస్య గృహానైమ- గతవన్తః. తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా- గన్ధర్వేణ- అమానుషేణ సత్త్వేన కేనచిదావిష్టా. గన్ధర్వో వా - ధిష్ణ్యోఽగ్నిః ఋత్విగ్దేవతా వా విశిష్టవిజ్ఞానత్వాదవసీయతే. న హి సత్త్వమాత్రస్యేదృశం విజ్ఞానముపపద్యతే. తం సర్వే వయం పరివారితాస్సన్తోఽపృచ్ఛామ కోఽసీతి - కస్త్వమసి, కిం నామా, కిం సతత్త్వః,. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః- సుధన్వా - నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. తం యదా- యస్మిన్కాలే లోకానామన్తాన్- పర్యవసానాన్యపృచ్ఛామ- అథైనం - గన్ధర్వమబ్రూమ- భువనకోశపరిమాణజ్ఞానాయ ప్రవృత్తేషు సర్వేష్వాత్మానం శ్లాఘయన్తోఽపృష్టవన్తో వయం. కథం. క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. స చ గన్ధర్వస్సర్వమస్మభ్యమబ్రవీత్. తేన దివ్యేభ్యో మయా లబ్ధం జ్ఞానం- తత్తవ నాస్తి- అతో నిగృహీతోఽసీత్యభిప్రాయః. స- అహం విద్యాసమ్పన్నో లబ్ధాగమో గన్ధర్వాత్ త్వా- త్వాం పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య. క్వ పారిక్షితా అభవన్- తత్త్వం కిం జానాసి - హే యాజ్ఞవల్క్య కథయ- పృచ్ఛామి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వృత్తం కీర్తయతి (అథేత్యాదినా) ఉక్తమేవ తస్య మృత్యుత్వం వ్యక్తీకరోతి (యస్మాదితి) * అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి) * యత్రాయమిత్యాదావుక్తమనువదతి (ముక్తస్య చేతి) * యత్రాస్యేత్యాదౌ నిర్ణీతమనుభాషతే (తత్రేతి) పూర్వబ్రాహ్మణస్థో గ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. తస్య చావధారితమిత్యనేన సమ్బన్ధః. సంసరతాం ముచ్యమానానాం చ యాని కార్యకరణాని- తేషామితి వైయధికరణ్యం. ఉపాదానమనుపాదానమిత్యుభయత్ర కార్యకరణానామితి సమ్బన్ధః. కర్మణో భావాభావాభ్యాం బన్ధమోక్షావుక్తౌ- తత్రాభావద్వారా కర్మణో మోక్షహేతుత్వం స్ఫుటయతి (తస్మాదేవేతి) తద్భావద్వారా బన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి (తచ్చేతి) పుణ్యపాపయోరుభయోరపి సంసారఫలత్వావిశేషాత్పుణ్యఫలవత్పాపఫలమప్యత్ర వక్తవ్యం- అన్యథా తతో విరాగానుదయాదిత్యాశఙ్క్యాన్తరిష్యమాణస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) పుణ్యేష్వపుణ్యేషు చ నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. స్వభావదుఃఖజనకేష్విత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే. తర్హి పుణ్యఫలమపి సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాన్నాత్ర వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) శాస్త్రీయః - సుఖానుభవ ఇతి శేషః. ఇహేతి బ్రాహ్మణోక్తిః. శాస్త్రీయం కర్మ సర్వమపి సంసారఫలమేవేతి వక్తుం బ్రాహ్మణమిత్యుక్తా శఙ్కోత్తరత్వేనాపి తదవతారయతి (పుణ్యమేవేత్యాదినా) మోక్షస్యాపుణ్యసాధ్యత్వం విధాన్తరేణ సాధయతి (యావద్వ్యావదితి) కథం తస్యానివర్తనమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానసహితస్యేతి) సముచ్చితమపి కర్మ సంసారఫలమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (వ్యాకృతేతి) మోక్షేఽపి స్వర్గాదావివ పురుషార్థత్వావిశేషాత్ కర్మణో వ్యాపారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న త్వితి) అకార్యత్వం- ఉత్పత్తిహీనత్వం. నిత్యత్వం- నాశశూన్యత్వం. అవ్యాకృతధర్మిత్వం- వ్యాకృతనామరూపరాహిత్యం. * అశబ్దమస్పర్శమిత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అనామేతి) * నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (క్రియేతి) చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణే మోక్షే కర్మణో వ్యాపారో న సమ్భవతీతి భావః. నన్వాస్థాణోరా చ ప్రజాపతేః సర్వత్ర కర్మవ్యాపారాత్కథం మోక్షే ప్రజాపతిభావలక్షణే తద్వ్యాపారో నాస్తి- తత్రాహ (యత్ర చేతి) కర్మఫలస్య సర్వస్య సంసారత్వమేవేతి కుతస్సిద్ధ్యతి - తత్రాహ (ఇత్యస్యేతి) విద్యాసహితమపి కర్మ సంసారఫలం- విద్యైవ మోక్షార్థేతి స్వపక్షశుద్ధ్యర్థం విచారయన్ పూర్వపక్షయతి (యత్త్వితి) యథా కేవలం విషదధ్యాదిమరణజ్వరాదికరమపి మన్త్రశర్కరాదియుక్తం జీవనపుష్ట్యాద్యారభతే - తథా స్వతో బన్ధఫలమపి కర్మ ఫలాభిలాషమన్తరేణానుష్ఠితం విద్యాసముచ్చితం మోక్షాయ క్షమమిత్యర్థః. ముక్తేస్సాధ్యత్వాఙ్గీకారే సముచ్చితకర్మసాధ్యత్వం స్యాత్- న తు తస్యాస్సాధ్యత్వం- ధీమాత్రాయత్తత్వాదిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) హేతుమేవ సాధయతి (బన్ధనేతి) కిం తద్బన్ధనం - తదాహ (బన్ధనం చేతి) అవిద్యానాశేఽపి కర్మారభ్యో భవిష్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) మోక్షో న కర్మసాధ్యః - అవిద్యాన్తమయత్వాత్- ర

జ్ఞవిద్యానమయవదిత్యర్థః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (దృష్టవిషయత్వాచ్చేతి) సకర్మసాధ్యాముక్తిరితిశేషః. తదేవస్పష్టయతి (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవకర్మసామర్థ్యవిషయమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (ఉత్పాదయితుమితి) అప్రసిద్ధత్వాదితిచ్ఛేదః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమత్వాన్మోక్షస్యాపికర్మసామర్థ్యవిషయతాస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిత్యత్వాదాత్మత్వాత్కూటస్థత్వాన్నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. ఆత్మభూతోయథోక్తోమోక్షస్తర్హికిమితిసర్వైషాంనప్రథతఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఉక్తకర్మసామర్థ్యంపూర్వవాద్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకారమేవస్ఫోరయతి (భవత్వితి) ఏవంస్వభావతా- ఉత్పాదనాదౌసమర్థతా. కాతర్హివిప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విద్యాసంయుక్తస్యేతి) అన్యథాస్వభావః- చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేపిమోక్షేసమర్థతేతియావత్. ఉత్పత్త్యాదౌసమర్థస్యకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యతద్విలక్షణేపిమోక్షేసామర్థ్యమస్తీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (దృష్టంహీతి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్కర్మణోపికేవలస్యసంసారఫలస్యవిద్యాసంయోగాన్ముక్తిఫలత్వమపిస్యాదిత్యాహ (తథేతి) సమాధత్తే (నేత్యాదినా) అతీన్ద్రియత్వాత్కర్మణాముక్తిసాధనత్వేప్రత్యక్షాద్యసమ్భవేప్యర్థాపత్తిరస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యేషుకర్మసుమోక్షాతిరిక్తస్యఫలస్యశ్రుతస్యాభావేసతి తదుపలభ్యమానచోదనాయాః మోక్షఫలత్వంవినా అనుపపత్తిస్తేషాంతత్సాధనత్వేమానమిత్యర్థః. నను *విశ్వజితాయజేతేత్యత్రయాగకర్తవ్యతారూపోనియోగోఽవగమ్యతే- తస్యనియోజ్యసాపేక్షత్వాత్ *స్వర్గఃస్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదితిన్యాయేనస్వర్గకామోనియోజ్యోఙ్గీకృతః. తథానిత్యేష్వపికర్మసుభవిష్యతిస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణం- అతఆహ (నహీతి) *జీవన్ జుహుయాదితిజీవనవిశిష్టస్యనియోజ్యస్యలాభాన్ననిత్యేషుస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణమిత్యర్థః. నను జీవనవిశిష్టోపిఫలాభావేననియోజ్యఃస్యాత్ - తథాచ *కర్మణాపితృలోకఇతిశ్రుతంఫలంతేషుకల్పయిష్యతే. నేత్యాహ (నాపీతి) నిత్యవిధిప్రకరణేపితృలోకవాక్యస్యాశ్రవణాదిత్యర్థః. తర్హిఫలాభావాచ్చోదనైవమాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (చోద్యస్తేచేతి) తథాపిఫలాన్తరంకల్ప్యతామిత్యాశఙ్క్యకల్పకాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పారిశేష్యాదితి) ముక్తేర్యత్కల్పకం- తదేవఫలాన్తరస్యాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యతస్యనిరతిశయఫలవిషయత్వాన్ముక్తికల్పకమేవేత్యభిప్రేత్యాహ (అన్యథేతి) అనుపపత్త్యాచేన్నియోజ్యలాభాయనిత్యేషుఫలంకల్ప్యతే-కథంతర్హివిశ్వజిన్న్యాయేనప్రాప్నోతీతిసిద్ధాన్తీప్రత్యాహ (నన్వితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (మోక్షేచేతి) అకల్పితేసతీతిచ్ఛేదః. శ్రుతార్థాపత్త్యా- విధేఃశ్రుతస్యప్రవర్తకానుపపత్తేరితియావత్. విశ్వజిత్వనిత్యేషుమోక్షఫలేకల్ప్యమానేసతిఫలితమాహ (నన్వేవమితి) కథమిత్యుక్తామనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (ఫలంచేతి) ఫలకల్పనాయాంవిశ్వజిన్న్యాయోఽవతరతి - మోక్షస్తుస్వరూపస్థితిత్వేనాసత్పాద్యత్వాత్ఫలమేవనభవతీతిశఙ్కతే (మోక్షఇతి) నిగ్రహముద్భావయన్నుత్తరమాహ (నేతి) ప్రతిజ్ఞాహానింప్రకటయతి (కర్మేత్యాదినా) కర్మకార్యత్వంముక్తేరుపేత్యోక్తం-తదేవాయుక్తమిత్యాహ (కర్మకార్యత్వేచేతి) ఫలత్వేపికర్మకార్యత్వంనముక్తేరస్తీత్యుక్తందోషంపరిహర్తుంచోదయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేనప్రతివిధత్తే (నిత్యానామితి) ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వేఽనఙ్గీకృతేకథంవ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విశేషః- అర్థగతఇతిశేషః ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వానఙ్గీకారేవ్యాహతిముక్త్వావైపరీత్యేపితద్వ్యుత్పాదయతి (అఫలంచేతి) ఆద్యంవ్యాహతందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నిత్యానామితి) దృష్టాన్తేనవ్యాహతంపరిహరన్నాశఙ్కతే (విజ్ఞానవదితిచేదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) దృష్టాన్తంవిఘటయతి (నేతి) జ్ఞానస్యమోక్షవ్యవధిభూతాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్మోక్షస్తేనాక్రియమాణోపితత్కార్యమితివ్యపదేశభాక్భవతీత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (అజ్ఞానేతి) దార్ష్టాన్తికంనిరాచష్టే (నత్వితి) యత్కర్మణానివర్త్యేత- తన్మోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంనతుశక్యమితిసమ్బన్ధః. వ్యవధానధ్వంసేకర్మణఃప్రవేశోపిముక్తావేవతత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిత్యత్వాదితి) నిత్యకర్మనివర్త్యంవ్యవధానాన్తరంమాభూత్-అజ్ఞానమేవతన్నివర్త్యంభవిష్యతి- తథాచమోక్షస్యకర్మకార్యత్వంశక్యముపచరితుమితిశఙ్కతే (అజ్ఞానమేవేతి) కర్మణోజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాన్నాజ్ఞాననివర్తకత్వమిత్యుత్తరమాహ (నవిలక్షణత్వాదితి) వైలక్షణ్యమేవప్రకటయతి (అనభివ్యక్తిరితి) ఇతశ్చజ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానమిత్యాహ (యదీతి) అన్యతమేన- నిత్యాదినావ్యస్తేనసమస్తేనవా- క్రౌతేనస్మార్తేనవేత్యర్థః. కర్మాజ్ఞానయోరవిరోధోహేత్వర్థః. అజ్ఞాననివర్తకత్వంకర్మణోనాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం- కింత్వదృష్టమేవకల్ప్యమితిశఙ్కతే (అథేతి) దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనానన్యాయ్యేతిపరిహరతి (నజ్ఞానేనేతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) అదృష్టేతిచ్ఛేదః. అస్తుజ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తిః- కింతుకర్మసముచ్చితాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేనేతి) ననుకర్మభిరవిరుద్ధమపిహిరణ్యగర్భాదివిజ్ఞానమస్తి- తథాచసముచ్చితంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసిభవిష్యతి. నేత్యాహ (యదవిరుద్ధమితి). నిత్యానాంకర్మణాంసముచ్చితానామసముచ్చితానాంచస్వరూపస్థితౌమోక్షేతత్ప్రతిబన్ధకాజ్ఞానధ్వస్తావానాదృష్టసామర్థ్యంకల్ప్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్కల్పనామఙ్గీకృత్యాపిదూషయతి (కించేతి) కర్మణోస్తినమోక్షసామర్థ్యమిత్యేతదుక్తాదేవకారణాన్నభవతి - కింత్వన్యచ్చకారణం తత్రాస్తీత్యర్థః తదేవదర్శయితుంవిచారయతి (కల్ప్యేచేతి) విరోధమభినయతి (ద్రవ్యేతి) కార్యత్వాభావం సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) పక్షాన్తరమాహ (కింవేతి) సామర్థ్యవిషయం విశదయతి (యచ్చేతి) కథమిహనిర్ణయః- తత్రాహ (పురుషేతి) కల్పయితవ్యం- ఫలమితిసమ్బన్ధః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమోహి కర్మభిరవిరుద్ధోవిషయః - తత్రైవ నిత్యకర్మచోదనానుపపత్తేరుపశాన్తత్వాన్నిత్యకర్మఫలత్వేనమోక్షః తద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వానశక్యతేకల్పయితుం. కర్మాజ్ఞానయోర్విరోధాభావాత్, దృష్టం సామర్థ్యం యస్మిన్నుత్పత్త్యాదౌ - తద్విషయత్వాచ్చకర్మణ, స్తద్విలక్షణేమోక్షేనవ్యాపారః. తథాచనిత్యకర్మవిధివశాత్పురుషప్రవృత్తిసమ్పాదనాయఫలంచేత్కల్పయితవ్యం - తర్హితదుత్పత్త్యాదీనామన్యతమదేవతదవిరుద్ధంకల్ప్యమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దఃశ్రుతార్థాపత్తిపరిహారసమాప్త్యర్థః. మోక్షఏవనిత్యానాంకర్మణాంఫలత్వేనకల్పయితవ్యః- పారిశేష్యన్యాయాదితిశఙ్క్యతే (పారిశేష్యేతి) పారిశేష్యన్యాయమేవవిశదయతి (సర్వేషామితి) సర్వంచ- స్వర్గపశుపుత్రాదీతియావత్. తథాపిమోక్షాదన్యదేవనిత్యకర్మ

ఫలం కిం న స్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) మోక్షస్యాపీతరకర్మఫలనివేశమాశఙ్క్యాహ (పరిశిష్టశ్చేతి) తస్య ఫలత్వమేవ కథం సిద్ధం- తత్రాహ (సచేతి) పరిశేషాయత్తమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) పారిశేష్యాసిద్ధ్యా దూషయతి (నేతి) కర్మఫలవ్యక్త్యానన్త్యముక్తం వ్యనక్తి (సహీతి) ఫలవత్సు సాధనానాం ఫలవిషయేచ్ఛానాం చానన్త్యం కథయతి (తత్సాధనానామితి) తదానన్త్యే హేతుమాహ (అనియతేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యే హేత్వన్తరమాహ (పురుషేతి) ఏతావత్త్వం నామ నాస్తీత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః. పురుషస్యేష్టం ఫలం- శోభనాధ్యాసవిషయభూతం. తత్ర విషయిణాం శోభనాధ్యాసేన ప్రయుక్తత్వాదితి హేత్వర్థః. ఇచ్ఛాద్యానన్త్యం ప్రాణిభేదేషు దర్శయిత్వా తదానన్త్యమేకైకస్మిన్నపి ప్రాణిని దర్శయతి (ప్రతిప్రాణీతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యఫలితమాహ (తదానన్త్యాచ్చేతి) సాధనాదిష్వేతావత్త్వాజ్ఞానే కిం స్యాత్- తదాహ (అజ్ఞాతేచేతి) ఇతిశబ్దః పారిశేష్యానుపపత్తిసమాప్త్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ పారిశేష్యం శఙ్కతే (కర్మేతి) తాసేనవశఙ్కాం విశదయతి (సత్యపీతి) తథాపి కథం మోక్షస్య పరిశిష్టత్వం- తదాహ (మోక్షస్త్వితి) పరిశేషఫలమాహ (తస్మాదితి) శఙ్కితం పరిశేషం దూషయతి (నేత్యాదినా) అర్థాపత్తిపరిశేషాపరాకృత్యర్థాపత్తి పరాకరణం ప్రపఞ్చయితుం ప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) అస్యథాప్యుపపత్తిం ప్రకటయతి (ఉత్పత్తీతి) నిత్యానాముత్పత్త్యాదిఫలత్వేఽపి మోక్షస్య తత్ఫలత్వం నిధ్యతీతి శఙ్కతే (చతుర్ణామితి) తత్ర మోక్షస్యోత్పాద్యత్వం దూషయతి (నతావదితి) ఉభయత్రాతచ్ఛబ్దో నిత్యత్వపరామర్శీ. అసంస్కార్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (అసాధనేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (సాధనాత్మకం హీతి) ఇతశ్చ మోక్షస్యాసంస్క్రియమాణత్వమిత్యాహ (నచేతి) యథా యూపస్తక్షణాష్టాశ్రీకరణాభ్యఞ్జనాదినా సంస్క్రియతే, యథా చాహవనీయస్సంస్కారేణ నిష్పాద్యతే,- సతథా మోక్షః- నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. పక్షాన్తరమనుభాష్య దూషయతి (పారిశేష్యదిత్యాదినా) ఏకత్వం- పూర్ణత్వం. సాధనవైలక్షణ్యం ఫలవైలక్షణ్యం కల్పయతీతి శఙ్కతే (ఇతరైరితి) హేతువైలక్షణ్యాసిద్ధ్యా కల్పకాభావాత్ఫలవైలక్షణ్యాసిద్ధిరితి దూషయతి (నకర్మత్వేతి) నిమిత్తకృతహేతువైలక్షణ్యవశాత్ఫలవైలక్షణ్యసిద్ధిరితి శఙ్కతే (నిమిత్తేతి) నిమిత్తవైలక్షణ్యం ఫలవైలక్షణ్యస్యానిమిత్తమితి పరిహరతి (నక్షామవత్యాదిభిరితి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథాహీతి) * యస్యాహితాగ్నేరగ్నిర్గృహాన్దహేదగ్నయే క్షామవతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేదిత్యత్ర దహేదితి విధివిభక్త్యా ప్రసిద్ధార్థయ చ్ఛబ్దోపహితయాగ్నిగృహదాహాఖ్యనిమిత్తపరామర్శేనాగ్నయే క్షామవతే పురోడాశమిత్యాదినా క్షామవతీ విధీయతే. *యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛేదైన్ద్రం పఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదిత్యత్ర చార్ఛేదితి విధివిభక్త్యా నిర్వపేదితి విధాస్యమాననిమిత్తం హవిరార్తిమనూద్య నిర్వాపో విధీయతే. *భిన్నే జుహోతి *స్కన్నే జుహోతి *అథయస్య పురోడాశౌ క్షీయతస్తం యజ్ఞం వరుణో గృహ్ణాతి యదా తద్ధవిస్సంతిష్ఠేతాథ తదేవ హవిర్నిర్వపేద్యజ్ఞో హి యజ్ఞస్య ప్రాయశ్చిత్తమితి చ భేదనాదినిమిత్తం ప్రాయశ్చిత్తముక్తం. నచ తస్మాన్ముక్తిఫలం- తథా నిమిత్తభేదేఽపి న నిత్యకర్మముక్తిఫలమిత్యర్థః. క్షామవత్యాదితుల్యత్వం నిత్యకర్మణాం కుతో లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) క్షామవత్యాదిభిరితి యావత్. అవిశేషే హేతుః (నైమిత్తికత్వేనేతి) తదేవ కథమితి చేత్- తత్రాహ (జీవనాదీతి) దార్ష్టాన్తికం స్పష్టయతి (తథేతి) నిత్యం కర్మ కర్మాన్తరాద్విలక్షణమపి న మోక్షఫలమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (అలోకస్యేతి) చక్షురన్తరైరులూకాదిచక్షుషా వైలక్షణ్యేఽపి న రసాదివిషయత్వమిత్యత్ర హేతుమాహ (రసాదీతి) వైలక్షణ్యం తర్హి కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (సుదూరమపీతి) మనుష్యాన్ప్రత్యులూకాదౌ గత్వాపీతి యావత్. యద్విషయే- రూపాదావిత్యర్థః. విశేషః- దూరసూక్ష్మాదిరతిశయః. దార్ష్టాన్తికం పూర్వవాదానువాదపూర్వకమాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) తత్- తత్రైతియావత్. తదేవ వివృణోతి (నిరభిసన్ధేరితి) విద్యాసంయుక్తం కర్మ విశిష్టకార్యకరమిత్యత్ర శతపథశ్రుతిం ప్రమాణయతి (దేవయాజీతి) *తదాహురిత్యుపక్రమ్య *దేవయాజీ శ్రేయానిత్యాదౌ కామ్యకర్తృదేవయాజినస్సకాశాదాత్మశుద్ధ్యర్థం కర్మకుర్వన్నాత్మయాజీ శ్రేయానిత్యాత్మయాజినో విశేషశ్రవణాత్, *సర్వక్రతుయాజినామాత్మయాజీ విశిష్యత ఇతిస్మృతే, శ్రుతిశేషస్య కర్మణో విశిష్టకార్యారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యేఽపి విద్యాసంయుక్తస్య కర్మణో విశిష్టకార్యారమ్భకత్వం దృష్టమిత్యాహ (యదేవేతి) నన్వాత్మయాజిశబ్దో నిత్యకర్మానుష్ఠాయివిషయో న భవతి- *సర్వభూతేషు చాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని। సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీ వై స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యత్ర పరాత్మదర్శనవిషయే తస్య ప్రయుక్తత్వాత్. అత ఆహ (యస్త్వితి) యది సమం పశ్యన్నభవేత్. తదాపరేణాత్మనైకీభూతః స్వారాడ్భవతీత్యాత్మజ్ఞానస్తుతిరత్ర వివక్షితా- మహతీహీయం బ్రహ్మవిద్యా-యద్బ్రహ్మవిదేవాత్మయాజీ భవతి-నహి తదనుష్ఠానం పృథగపేక్షతే. * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదితి చ వక్ష్యతీత్యర్థః. పరదర్శనవత్యాత్మయాజిశబ్దస్య గత్యన్తరమాహ (అథవేతి) భూతాయా పూర్వస్థితిః- తామపేక్ష్యాత్మయాజిశబ్దో విదుషీత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మేతి) తేషాం తత్సంస్కారార్థత్వే ప్రమాణమాహ (ఇదమితి) తత్రైవ స్మృతిం ప్రమాణయతి (తథేతి) గర్భసమ్భవస్థితిర్హోమైః,రేతో బీజనిబన్ధనాదిభిశ్చ వైదికహోమైః, రేనః శమయతీత్యస్మిన్ప్రకరణే నిత్యకర్మణాం సంస్కారార్థత్వం నిశ్చితమిత్యర్థః. సంస్కారోఽపి కుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (సంస్కృతశ్చేతి) యో హి నిత్యకర్మానుష్ఠాయీ- సతదనుష్ఠానజనితాపూర్వవశాత్పరిశుద్ధబుద్ధిః స సమ్యగ్ధీయోగ్యో భవతి- * మహాయజ్ఞైశ్చ యజ్ఞైశ్చ బ్రాహ్మీయం క్రియతే తనురితిస్మృతేరిత్యర్థః. కదాపునరేషా సమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తత్రాహ (తస్యేతి) ఉత్పన్నస్య సమ్యగ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (సమమితి) కథం పునః సమ్యగ్జ్ఞానవత్యాత్మయాజిశబ్ద ఇత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (ఆత్మేతి) కిమితీహ భూతపూర్వగతిరాశ్రితేతి- తత్రాహ (జ్ఞానప్రయుక్తానామితి) ఐహికై రాముష్మికైర్వా కర్మభిః శుద్ధబుద్ధేః శ్రవణాదివశాదైక్యజ్ఞానం ముక్తిఫలమునేతి- కర్మతు విద్యాసంయుక్తమపి సంసారఫలమేవేతి భావః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (కించేతి) విద్యాయుక్తమపి కర్మ బన్ధాయైవేత్యత్ర న కేవలముక్తమేవ కారణం - కింత్వన్యచ్చ తదుపపాదకమస్తీత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (బ్రహ్మేతి) సాత్త్వికీం- సత్త్వగుణప్రసూతజ్ఞానసముచ్చితకర్మఫలభూతామితి యావత్. అత్రహి విద్యాయుక్తమపి కర్మసంసారఫలమేవేతి సూచ్యతే. * ఏష సర్వస్సముద్దిష్టస్త్రిప్రకారస్య కర్మణః। త్రివిధస్త్రివిధః కర్మసంసారస్సార్వభౌతిక ఇత్యుపసంహారాదితి చ

కారార్థః. కించ- * ప్రవృత్తం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామితి కర్మఫలభూతదేవతాసదృశైశ్వర్యప్రాప్తిముక్త్వా తదతిరేకేణ * నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ చేతి భూతేష్వప్యయవచనాన్న సముచ్చయస్య ముక్తిఫలతేత్యాహ (దేవసార్ష్టీతి) * నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ చేతి పాఠాత్ ముక్తిరేవ న సముచ్చయానుష్ఠానాద్భవతీతి చేత్. నేత్యాహ (భూతానీతి) జ్ఞానమేవ ముక్తిహేతురితి ప్రతిపాదకోపనిషద్విరోధాన్నాయం పాఠస్స్వాధీయానిత్యర్థః. నను విగ్రహవద్దేవతైవ నాస్తి- మన్త్రేషు హి దేవతాశబ్దప్రత్యయావలమ్బనం - అతః * బ్రహ్మవిశ్వసృడిత్యాదేరర్థవాదత్వాన్న తద్బలేన నిత్యకర్మణాం ముక్తిసాధనత్వం నిరాకర్తుం శక్యం- అత ఆహ (నచేతి) జ్ఞానార్థస్య - * సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీత్యాదేరితి శేషః. కించ- * అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్ । ప్రసజంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతి * శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నరః । వాచికైః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాం గోజావిమృగపక్షిణాం । చణ్డాలపుల్కసానాం చ బ్రహ్మహా యోనిమృచ్ఛతీత్యాదివాక్యైః ప్రతిపాదితఫలానాం ప్రత్యక్షేణాపి దర్శనాత్ యథా తత్ర నాభూతార్థవాదత్వం- తథా యథోక్తార్థస్యాపి నాభూతార్థవాదతేత్యాహ (విహితేతి) కించ- వజ్రాదిదేశే భక్షితాన్నాదిస్త్రైతానాం ప్రత్యక్షత్వాత్, దధ్యయనరహితానామపి స్త్రీశూద్రాదీనాం వేదోచ్చారణదర్శనేన బ్రహ్మగ్రహసద్భావావగమాచ్చ న బ్రహ్మాదివాక్యస్యార్థవాదతేత్యాహ (వాన్తేతి) నను స్థావరాదీనాం శ్రౌతస్మార్తకర్మఫలత్వాభావాన్న తద్దర్శనేన వచనానాం భూతార్థత్వం శక్యం కల్పయితుం - అత ఆహ (నచేతి) సేవాదిదృష్టకారణసామ్యేఽపి ఫలవైషమ్యోపలమ్భాదవశ్యమతీన్ద్రియం కారణం వాచ్యం - నచ తత్ర శ్రుతిస్మృతీ విహాయాన్యన్మానమస్తి - తథా చ శ్రౌతస్మార్తకర్మకృతాన్యేవ స్థావరాదీని ఫలానీత్యర్థః. సన్నిహితాసన్నిహితేషు స్థావరాదిషు ప్రత్యక్షానుమానయోర్యథాయోగం ప్రవృత్తిరున్నేయా. స్థావరాణాం జీవశూన్యత్వాదకర్మఫలత్వమితి కేచిత్. తాన్ ప్రత్యాహ (నహ్యేషమితి) అస్మదాదివ దేవవృక్షాదీనాం వృద్ధ్యాదిదర్శనాత్, సజీవత్వప్రసిద్ధేః, * తస్మాత్సర్వనిపాదపా ఇత్యాది ప్రయోగాచ్చ తేషాం కర్మఫలత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. స్థావరాదీనాం కర్మఫలత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మాదీనాం పుణ్యకర్మఫలత్వేఽపి ప్రకృతే కిం స్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) కర్మవిపాకప్రకరణస్యాభూతార్థవాదత్వాభావే దృష్టాన్తే సిద్ధేఽపి తస్య స్యాదతి శఙ్కతే (తత్రాపీతి) అఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) కథం తర్హి వైధర్మ్యదృష్టాన్తసిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) వైధర్మ్యదృష్టాన్తాభావమాత్రేణ కర్మవిపాకాధ్యాయస్యానాభూతార్థవాదతేత్యస్య న్యాయస్య నైవ బాధః - సాధర్మ్యదృష్టాన్తాదపి తత్సిద్ధేరిత్యర్థః. నను * ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదఖిదదిత్యాదీనామభూతార్థవాదత్వాభావే కథమర్థవాదాధికరణం ఘటిష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) తదఘటనాయామపి నాస్మత్పక్షక్షతిః - తద్వైవ తదభూతార్థవాదత్వం త్యజతస్తద్విరోధాదిత్యర్థః. నను కర్మవిపాకప్రకరణస్యార్థవాదత్వాభావేఽపి బ్రహ్మాదీనాం కామ్యకర్మఫలత్వాన్న జ్ఞానసంయుక్తనిత్యకర్మఫలత్వం- తతో మోక్షవిపత్ఫలమిత్యత ఆహ (నచేతి) తేషాం - కామ్యానాం కర్మణామితి యావత్. దేవసార్ష్టితాయాః- దేవైః- ఇన్ద్రాదిభిస్సమానైశ్వర్యప్రాప్తేరిత్యర్థః. * ఉత్కటం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామిత్యత్రేతి శేషః. నను విద్యాసంయుక్తానాం కర్మణాం ఫలం బ్రహ్మాదిభావశ్చేత్ - కథం తాని జ్ఞానోత్పత్త్యర్థాన్యాశ్రీయన్తే- తత్రాహ (తస్మాదితి) కర్మణాం ముక్తిఫలత్వాభావస్స్పష్టార్థః. సాభిసన్ధీనాం - దేవతాభావే ఫలే రాగవతామితి యావత్. నిత్యాని కర్మాణి- శ్రౌతాని స్మార్తాని చాగ్నిహోత్రసన్ధ్యోపాసనప్రభృతీని. నిరభిసన్ధీని- ఫలాభిలాషవికలాని పరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణాని. ఆత్మశబ్దో మనోవిషయః. కర్మణాం చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రాహ్మీతి) కథం తర్హి కర్మణాం మోక్షసాధనత్వం కేచిదాచక్షతే - తత్రాహ (తేషామితి) సంస్కృతబుద్ధీనామితి యావత్. కర్మణాం పరమ్పరయా మోక్షసాధనత్వం కథమత్ర సిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (యథా చేతి) అయమర్థః- ఇత్థేతి శేషః. నిరస్తమప్యధికవివక్షయా పునరనువదతి (యత్త్వితి) విషాదేర్మన్త్రాదిసంహితస్య జీవనాదిహేతుత్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం - అతో దృష్టాన్తే కార్యారమ్భకత్వే విరోధో నాస్తీత్యాహ (తన్త్రేతి) కర్మణా విద్యాసంయుక్తస్య కార్యాన్తరారమ్భకత్వం తత్క్షణోర్థశబ్దేనైవ గమ్యతే- నచ తత్ర మానాన్తరమస్తి. నచ సముచ్చితస్య కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వప్రతిపాదకం వాక్యముపలభ్యతే - తదభావే కర్మణి విద్యాయుక్తేఽపి విషదధ్యాదిసాధర్మ్యం కల్పయితుం న శక్యమిత్యాహ (యస్త్వితి) కర్మసాధ్యత్వే చ మోక్షస్యానిత్యతా స్యాదితి భావః. * అపామ సోమమమృతా అభూమేత్యాది శ్రుతేర్మోక్షస్య కర్మసాధ్యస్యాపి నిత్యత్వమితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమిత్యనుమానానుగృహీతం * తద్యథేహేత్యాదివాక్యం- తద్విరోధే- నార్థవాదశ్రుతేః స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధేఽర్థే ప్రామాణ్యం శ్రుతేర్నోచ్యతే చేత్ - అద్వైతశ్రుతేరపి కథం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధే స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతేత్వితి) * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య షడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైస్సదద్వైతపరత్వే నిర్ధారితే సద్భేదవిషయస్య ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వం భవతీత్యర్థః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) యదపి వివేకినాం యథోక్తం ప్రత్యక్షం- తద్యద్యపి ప్రథమభావిత్వేన ప్రబలం నిశ్చితార్థం చ- తథాపి తస్మిన్నేవాకాశాదౌ విషయే ప్రవృత్తస్యాప్తవాక్యాదేర్మానాన్తరస్య యథార్థత్వే సతి తద్విరుద్ధం పూర్వోక్తమవివేకిప్రత్యక్షమప్యాభాసీభవతి- తథేదం ద్వైతవిషయం ప్రత్యక్షాద్యద్వైతాగమవిరోధే భవత్యాభాస ఇత్యర్థః. నను తాత్పర్యం నామ పురుషస్య మనోధర్మః- తద్వశాచ్చేదద్వైతశ్రుతేర్యథార్థత్వం- తర్హి ప్రతిపురుషమన్యథైవ తాత్పర్యదర్శనాత్ తద్వశాదన్యథైవ శ్రుత్యర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయన్నుత్తరమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తాదర్థ్యం- అర్థపరత్వం. తథాత్వం- యాథార్థ్యం. శబ్దధర్మస్తాత్పర్యం- తచ్చ షడ్విధలిఙ్గగమ్యం - తథా చ శబ్దస్య పురుషాభిప్రాయవశాన్నాన్యథార్థత్వమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) విచారార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) విద్యాసంయుక్తస్యాపి కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వాసమ్భవస్స్పష్టార్థః. మా భూత్కర్మణాం మోక్షార్థత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణారమ్భం నిగమయతి (అత ఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భమేవం ప్రతిపాద్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేతి) యాజ్ఞవల్క్యమభిముఖీకృత్య భుజ్యుస్స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథాం కథయతి. తామవతారయితుమశ్వ

ఉ.— స హోవాచోవాచ వై సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి క్వన్వశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోకస్తగ్ సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యే

మేధస్వరూపం తత్ఫలం చ విభజ్య దర్శయతి (ఆదావితి) క్రతుః- ఉక్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రతోర్ద్వైవిధ్యమాహ (జ్ఞానేతి) అశ్వమేధస్య ద్వైధా విభక్తస్య సర్వకర్మోత్కర్షముద్గిరతి (సర్వకర్మణామితి) తస్య పుణ్యాశిష్టత్వమానమాహ (భ్రూణహత్యేతి) సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (తేనేతి) అశ్వమేధేన సహకారికామనాభేదేన సమష్టిః- సమనుగతరూపాః వ్యష్టిశ్చ - వ్యావృత్తరూపా దేవతాః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. కాః పునః సర్వవ్యష్టిరూపా వివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (తత్రేతి) [అగ్నిరాదిత్యో వాయురిత్యాద్యా వ్యష్టయో దేవతాః * సోఽగ్నిరభవదిత్యాద్యవగ్నా సర్వాత్తినోఽశ్వమేధఫలభూతా దస్మితా ఇత్యర్థః. కా తర్హి సమష్టిర్దేవతేత్యుక్తైతత్రైవోక్తం స్మారయతి (మృత్యురితి) తామేవ సమష్టిరూపాం దేవతాం ప్రపఞ్చయితుమిదం బ్రాహ్మణమితి వక్తుం పాతనికాం కరోతి (మృత్యుశ్చేతి) ప్రాణాత్మకబుద్ధిధర్మోఽశనాయాకథం మృత్యోర్లక్షణం- తత్రాహ (బుద్ధ్యాత్మేతి) తస్మిన్బుద్ధేర్వ్యష్టిత్వాన్న మృత్యురపి తథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమష్టిరితి) ప్రాగేవ వ్యష్ట్యుత్పత్తేరుత్పన్నత్వేన సమష్టిత్వం సాధయతి (ప్రథమజ ఇతి) సర్వాశయత్వం దర్శయతి (సూత్రమితి) తత్ర * వాయుర్వై గౌతమ సూత్రమిత్యాదివాక్యం ప్రమాణమితి సూచయతి (వాయురితి) తథాపి కథం ప్రథమజత్వం- భూతానాం ప్రథమముత్పత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) హిరణ్యగర్భస్యోక్తలక్షణత్వేఽపి కిమాయాతం మృత్యోరిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భ ఇతి) జగదేవ సమష్టివ్యష్టిరూపం- స సూత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మకమితి) ద్వైతం వ్యష్టిరూపం. ఏకత్వం సమష్టిరూపం. తత్సర్వం యదాత్మకం- తస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్యోక్తప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్సర్వేతి) విజ్ఞానాత్మానం వ్యావర్తయతి (లిఙ్గమితి) * త్వస్య హ్యేష రస ఇత్యనుసృత్యాహ (అమూర్తేతి) తస్య సాధనాశ్రయత్వం దర్శయతి (యదాశ్రితానీతి) తస్యైవ ఫలాశ్రయత్వమాహ (యః కర్మణామితి) పరాగితి స్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం పరం ఫలమితి. ఏవం భూమికామారచయ్యానన్తరబ్రాహ్మణమవతారయతి (తస్యేతి) ప్రశ్నమేవ ప్రకటయతి (కియతీతి) సర్వతః- పరితో మణ్డలభావమాపాద్య స్థితేత్యర్థః నను కిమితి సా వక్తవ్యా- తస్యా ముక్తాయామపి వక్తవ్యసంసారావశేషాబాకాఙ్క్షావిశ్రాన్త్యభావాత్. అత ఆహ (తస్యామితి) ఇయాన్బన్ధః- నాధికోన్యూనో వేత్యన్యవ్యవచ్ఛేదేన బన్ధపరిమాణపరిచ్ఛేదార్థం కర్మఫలవ్యాప్తిరత్రోచ్యతే- తత్పరిచ్ఛేదశ్చ వైరాగ్యద్వారా ముక్తిహేతురితి భావః. బ్రాహ్మణస్యైవం ప్రవృత్తావపి కిమితి భుజ్యుః స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథామాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనేన వా కిం స్యాత్ - తదాహ (లేన చేతి) ఇతి మన్యతే- భుజ్యురితి శేషః. జల్పే పరపరాజయేనాత్మజయస్యేష్టత్వాదిత్యర్థః. ధిష్ణ్యత్వమగ్నేః- ఉపాస్యత్వం. * అగ్నిర్వై దేవానాం హోతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఋత్విగితి) యథోక్తగన్ధర్వశబ్దార్థసఙ్గ్రహాలిఙ్గమాహ (విశిష్టేతి) తస్యాన్యథాసిద్ధిం దూషయతి (సహీతి) అస్తైనమిత్యాదేరర్థం వివృణోతి (భువనేతి) భవత్యేవం క్తగన్ధర్వం ప్రతిభవతః ప్రశ్నః- తథాపి కిమాయాతం- తదాహ (సచేతి) తేన- గన్ధర్వవచనేనేతి యావత్. దివ్యేభ్యః- గన్ధర్వేభ్యస్సకాశాదిత్యేతత్. ఏతద్జ్ఞానాభావే త్వజ్ఞానం- అప్రతిభా బ్రహ్మిష్ఠత్వప్రతిజ్ఞాహానిశ్చేత్యాహ (అత ఇతి) ప్రస్తుతశ్రుతిప్రాయముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (సోఽహమితి) ప్రథమా తావత్క్వ పారిక్షితా అభవన్నిత్యుక్తిర్గన్ధర్వప్రశ్నార్థం. ద్వితీయా తదనురూపప్రతివచనార్థా. యోఽహిక్వ పారిక్షితా అభవన్నితి ప్రశ్నో గన్ధర్వం ప్రతికృతః- తస్య ప్రత్యుక్తిం సర్వాం సోఽస్మభ్యమబ్రవీదితి తత్ర వివక్ష్యతే. తృతీయా తు మునిం ప్రతి ప్రశ్నార్థేతి విభాగః.

రం.— (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛేతి) అథ- ఆర్తభాగోపరమానన్తరం భుజ్యుః - నామతః. లాహ్యాయనిః - గోత్రతః. లాహ్యస్య గోత్రాపత్యం. * గర్గాదిభ్యో యఞ్ * తస్యాపత్యం యఞిఞోశ్చేతి ఫక్. తతః * గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామితి యూనిఞ్. స ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామేతి) మద్రా నామ జనపదాః. తేషు చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. యద్వా- మద్రేషు చరన్తీత్యర్థే * చరేష్ట ఇతి టప్రత్యయే * తత్పురుషే కృతి బహుళమిత్యలుక్. స్వార్థకః. పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్త ఇత్యర్థః. * అస్మదో ద్వయోశ్చేత్యేకస్మిన్ బహువచనం. సబ్రహ్మచార్యపేక్షయా వా. (తే పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహానైమ) తే వయం నామ్నా పతఞ్జలస్య గోత్రేణ కాప్యస్య గృహానైమ- గతవన్తః. ఇణో లఙ్. (తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా) తస్య- కాప్యస్య దుహితా పుత్రీ గన్ధర్వేణ- అమానుషేణ సత్త్వేనావిష్టాస్థితా. (తమపృచ్ఛామ) తం- గన్ధర్వమపృచ్ఛామ. లఙ్. కిమితి. (కోఽసీతి) (సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి) సః- గన్ధర్వః నామతోఽహం సుధన్వా. గోత్రత ఆఙ్గిరస ఇత్యబ్రవీత్. తం- గన్ధర్వం వయం లోకానాం - పుణ్యలోకవిశేషాణామన్తానపృచ్ఛామ- నిశ్చయార్థం పృష్టవన్త ఇతి యత్ - తత్త్వాం పృచ్ఛామి. జానాసిచేద్వదేతి శేషః. §(అథ హైనం బ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) బ్రూమేత్యడభావశ్ఛాన్దసః. అథహ- అనన్తరమన్యదప్యేతం గన్ధర్వం బ్రూమ- అపృచ్ఛామ. కింతత్. పారిక్షితాః - పరిక్షిత్పుత్రాః క్వ- కస్మిల్లోకే అభవన్నితి. సమ్భ్రమేద్విరుక్తిః. (తత్త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) సః- తతో గన్ధర్వాదవగతతత్స్వరూపః అహం త్వాం పృచ్ఛామి తమేవ ప్రశ్నం పారిక్షితాః క్వాభవన్నిత్యర్థః.

శం.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (ఉవాచ వై సః) వై శబ్దః స్మరణార్థః. ఉవాచ వై స గన్ధర్వస్తుభ్యం- అగచ్ఛన్వై తే- పారిక్షితాస్తత్- తత్ర. క్వ. యత్ర- యస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. నిర్ణీతే ప్రశ్న ఆహ- క్వను- కస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. తేషాం గతివివక్షయా భువనకోశపరి

§ అథ హైనం బ్రూమ క్వ పారిక్షితా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రితాగ్ం సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి తద్యావతీ క్షురస్య ధారా యావద్వా మక్షికాయాః పత్రం తావానన్తరేణాకాశస్తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽభవన్నిత్యేవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశగ్ంస తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేద తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- తృతీయం బ్రాహ్మణమ్,

మాణమాహ- ద్వాత్రింశతం వై - ద్వే అధికే త్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాని- దేవః- ఆదిత్యః. తస్య రథో దేవరథః. తస్య రథస్య గత్యా అహ్నా యావత్పరిచ్ఛిద్యతే దేశపరిమాణం- తద్దేవరథాహ్న్యం. తద్ద్వాత్రింశద్గుణితం దేవరథాహ్న్యాని- తావత్పరిమాణోఽయం లోకః- లోకాలోకగిరిణా పరిక్షిప్తః. యత్ర వైరాజం శరీరం, యత్ర చ కర్మఫలోపభోగః ప్రాణినాం,- సవిషయో లోకః. ఏతావాన్ లోకః- అతః పరమలోకః. తం- లోకం సమన్తం- సమన్తతో లోకవిస్తారాద్ద్విగుణపరిమాణవిస్తారేణ పరిమాణేన తం లోకం పరిక్షిప్తా పర్యేతి పృథివీ. తాం పృథివీం తథైవ సమన్తం ద్విస్తావత్- ద్విగుణేన పరిమాణేన సముద్రః పర్యేతి- యం ఘనోదధిమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాణ్డకపాలయోర్వివరపరిమాణముచ్యతే- యేన వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః. తత్ర యావతీ- యావత్పరిమాణా క్షురస్య ధారా- అగ్రం, యావద్వా సౌక్ష్మ్యేణ యుక్తం మక్షికాయాః పత్రం,- తావాన్- తావత్పరిమాణోఽన్తరేణ- మధ్యే కపాలయోరాకాశః- ఛిద్రం. తేనాకాశేనైత్యేతత్. తాన్- పారిక్షితానశ్వమేధయాజినః ప్రాప్తానిన్ద్రః- పరమేశ్వరః. యోఽశ్వమేధేఽగ్నిశ్చితస్సుపర్ణో, యద్విషయం దర్శనముక్తం "తస్య ప్రాచీ దిక్శిరః" ఇత్యాదినా,. సుపర్ణః- పక్షీ భూత్వా- పక్షపుచ్ఛాద్యాత్మకః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛన్మూర్తత్వాన్న స్వాత్మనోఽగమయన్ని తత్రేతి. తాన్ - పారిక్షితాన్ వాయురాత్మని ధిత్వా- స్థాపయిత్వా. స్వాత్మభూతాన్కృత్వా తత్ర- తస్మిన్ అగమయత్. క్వ. యత్ర పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పారిక్షితా అశ్వమేధయాజినోఽభవన్నితి. ఏవమివ వై- ఏవమేవ సః- గన్ధర్వో వాయుమేవ ప్రశశంస పారిక్షితానాం గతిం. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా- తన్నిర్వృత్తం స్వార్థమాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణైవాచష్టేఽస్మభ్యం - యస్మాద్వాయుః స్థావరజఙ్గమానాం భూతానామన్తరాత్మా, బహిశ్చ స ఏవ,- తస్మాదధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వివిధాయా అష్టిః- వ్యాప్తిః. స వాయురేవ. తథా సమష్టిః కేవలేన సూత్రాత్మనా వాయురేవ. ఏవం వాయుమాత్మానం సమష్టివ్యష్టిరూపాత్మకత్వేనోపగచ్ఛతి- య ఏవం వేద. తస్య కిం ఫలమితి. ఆహ (అప పునర్మృత్యుం జయతి) సకృన్మృత్వా పునర్న మ్రియతే. తతః- ఆత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాత్ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨.— అజ్ఞానాదిని గ్రహోపరిహారస్యోత్తరమాహ (స హోవాచేతి) స్మరణార్థః- గన్ధర్వాల్లబ్ధస్య జ్ఞానస్యేతి శేషః. కిము వా చేత్యపేక్షాయామాహ (అగచ్ఛన్నితి) అహోరాత్రమాదిత్యరథగత్యా యావాన్స్థానమితః- తావాన్ దేశో ద్వాత్రింశద్గుణితస్తత్పరిణవ్యాప్తః. స చ చన్ద్రాదిత్యాభ్యాస్తేన దేశేన సాకం పృథివీమ్యతేత్యుచ్యతే శరనిచస్త్రిపసో ర్వాదన్య యాథైరవభాస్యతే। ససముద్రపరిచ్ఛేదా తావతీ పృథివీ స్మృతేత్యాహ (ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా) అయం లోక ఇత్యస్యార్థమాహ (తావదితి) తత్ర లోకభాగం విభజతే (యత్రేతి) ఉక్తం లోకమనూద్యావశిష్టస్యాలోకత్వమాహ (ఏతావానితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లోకమిత్యాదినా) అస్వాయం పర్యయితుం తం లోకమితి పునరుక్తిః. తత్ర పౌరాణికసమ్మతిమాహ (యం ఘనోదధిమితి) ఉక్తం హి "అణ్డస్యాస్య సమన్తాత్తు సన్నివిష్టో ఘనోదధిః। సమన్తాద్ఘనతోయేన ధార్యమాణస్స తిష్ఠతి". తద్యావతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) లోకాదిపరిమాణేయత్తోక్తిరీత్యాస్థితే సతీతి యావత్. కపాలవివరస్యానుపయుక్తత్వాత్కింతత్పరిమాణచిన్తయేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) వ్యవహారభూమిస్స స్వస్యార్థః. పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (యోఽశ్వమేధ ఇతి) సుపర్ణశబ్దస్య శ్యేనసాదృశ్యమాత్రత్యచిత్యే గ్నౌ ప్రవృత్తిం దర్శయతి (యద్విషయమితి) ఉక్తార్థం పదమనువదతి (సుపర్ణ ఇతి) భూత్వేత్యస్యార్థమాహ (పక్షేతి) ననుచిత్యాగ్నిరణ్డాద్బహిరశ్వమేధయాజినం గృహీత్వా స్వయమేవ గచ్ఛతు- కిమితి తాన్వాయవే ప్రయచ్ఛతి- తత్రాహ (మూర్తత్వాదితి) ఆత్మనః- చిత్యస్యాగ్నేరితి యావత్. తత్రేత్యక్తాద్వ్యాహ్యాదేశోక్తిః. ఇతి - యదుక్తం వాయవే ప్రదానమితి శేషః. ఆఖ్యాయికాసమాప్త్యభిశబ్దః పారిక్షితాద్ధునితం తత్ర యత్తేయేన సపరిక్షిత్- అశ్వమేధః. తద్యాజినః పారిక్షితాః. తేషాం గతిం- వాయుమితి సమ్బన్ధః. మునివచనేన శ్రమానేకథమాఖ్యాయికాసమాప్తిః- తత్రాహ (సమాప్తేతి) వాయుప్రశంసాయాం హేతుమాహ (యస్మాదితి) కిం పునర్యథోక్తవాయుతత్త్వవిజ్ఞానే ఫలం- తదాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (స హోవాచ) సః- యాజ్ఞవల్క్యస్స ఉవాచ హోత్తరం. కిమితి. (ఉవాచ వై స్మ సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తీతి) యత్ర- యస్మిల్లోకే అశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తి- తత్- తం లోకం తే- పారిక్షితా అగచ్ఛన్నితి సః- గన్ధర్వోఽయమస్మభ్యమువాచ వై స్మ- ఉక్తవాన్ కిలేత్యర్థః. ఏవముత్తరే దత్తే యాజ్ఞవల్క్యం పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛ (క్వ న్వశ్వమేధయాజినోఽగచ్ఛన్తీతి) అశ్వమేధయాజినః కం లోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవం పునః పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తు ఏతన్నైవ ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తేఽపి లోకానామన్తా న పృచ్ఛామేతి ప్రథమప్రశ్నస్య ప్రతివచనమన్తరేణాయం న శామ్యతీతి మత్వా ప్రథమప్రశ్నస్యాస్యచోత్తరమాహ (ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోక ఇత్యాదినా) దేవరథః-

ఉ.— అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో౽పానేనాపానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో వ్యానేన వ్యానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో య ఉదానేనోదానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః॥ ౧

సూర్యరథః. తస్య గత్యా అహ్నా యావద్దేశపరిమాణం పరిచ్ఛిద్యతే- తద్దేవరథాహ్న్యం. ద్వాత్రింశద్గుణితదేవరథాహ్న్యదేశపరిమితో౽యం లోకః- లోకాలోకగిరిపరివృతదేశ ఇత్యర్థః. ద్వాత్రింశతం - ద్వాత్రింశదిత్యర్థః. (తం సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యేతి) తం- లోకాలోకవృతం లోకం సమన్తం - సమన్తతః ద్విగుణా పృథివీ పర్యేతి. (తాం సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి) తాం- మహాపృథివీం సమన్తాద్ద్విగుణస్సముద్రః పర్యేతి - యం ఘనోదకమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాశ్వమేధలోకమార్గవివరపరిమాణముచ్యతే (తద్యావతీ క్షురస్య ధారేత్యాది) క్షురస్య ధారా యావతీ - యావదతిసూక్ష్మపరిమాణా, మక్షికాయాః పత్రం - పతత్రం ఘనేన యావత్పరిమాణమతిసూక్ష్మం, తావానిత్యర్థః. తత్ - తత్రాణ్డకటాహే క్షురధారయా మక్షికాపత్రేణ వా సదృశః అన్తరేణాకాశః - మధ్యే రన్ధ్రమిత్యర్థః. తత్ర సూక్ష్మరన్ధ్రమార్గే పారిక్షితానాం గతిప్రకారమాహ (తానిన్ద్రస్సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛదితి) తాన్ - పారిక్షితానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా - సమీచీనవాహనం భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్ - దత్తవానిత్యర్థః. కంచిత్ప్రదేశమిన్ద్ర ఏవోఢ్వా తానన్తరం వాయవే దత్తవానిత్యర్థః. (తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయదిత్యాది) వాయుస్తు తాన్పారిక్షితాన్ ఆత్మని ధిత్వా- ఆత్మని- స్వశరీరే స్థాపయిత్వా యత్ర- బ్రహ్మలోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి- తత్రాగమయదిత్యర్థః. తతశ్చేన్ద్రస్యాపి ప్రవేశాయోగ్యరన్ధ్రమార్గద్వారా వాయుః పారిక్షితాంశ్చతుర్ముఖలోకమగమయదిత్యర్థః. ఏవం యాజ్ఞవల్క్య ఉక్త్వా స్వోక్తస్య సంవాదం దర్శయతి (ఏవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశంసేతి) ఏవమేవ ఖలు సః - భవద్భిః పృష్టో గన్ధర్వః వాయుమేవ స్తుతవానిత్యర్థః. ఇవశబ్ద ఏవార్థే, వై శబ్దః కిలార్థే. (తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయురేవ సమష్టిరితి) తస్మాత్ గన్ధర్వేణ స్తుతత్వాత్ స వాయుః సమష్ట్యాత్మకాపఞ్చీకృతభూతవ్యష్ట్యాత్మకబ్రహ్మలోకతదధస్తనలోకసఞ్చారితయా సూత్రాత్మప్రాణరూపేణ సర్వనిర్వాహకతయా వ్యష్టిసమష్టిరూప ఇత్యర్థః. వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మకతయా హ్యాయుచిన్తనస్య ఫలమాహ (అప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి) యో వేద- స పునరపమృత్యుం జయతీతి సమ్బన్ధః. (తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. ౨

ఇతి సఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ) పుణ్యపాపప్రయుక్తైర్గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతః పునః పునర్గ్రహాతిగ్రహం త్యజన్నుపాదదత్సంసరతీత్యుక్తం. పుణ్యస్య చ పర ఉత్కర్షో వ్యాఖ్యాతో వ్యాకృతవిషయః సమష్టివ్యష్టిరూపద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తిః. యస్తు గ్రహాతిగ్రహైర్గ్రస్తః సంసరతి- సో౽స్తి- నాస్తి,- అస్తిత్వే చ కింలక్షణ, ఇత్యాత్మన ఏవ వివేకావగమాయోషస్తప్రశ్న ఆరభ్యతే. తస్య చ నిరుపాధిస్వరూపస్య క్రియాకారకవినిర్ముక్తస్వభావస్యాధిగమాద్యథోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యత ఇతి సప్రయోజకాత్. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు ప్రసిద్ధః. అథ హ ఏనం - ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యముషస్తః- నామతః. చక్రస్యాపత్యం చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ. యద్బ్రహ్మ సాక్షాత్- అవ్యవహితం కేనచిద్ద్రష్టుః. అపరోక్షాత్-అగౌణం. న శ్రోత్రబ్రహ్మాదివత్. కిం తత్. (య ఆత్మా) ఆత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మోచ్యతే- తత్రాత్మశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. సర్వస్యాభ్యన్తరః- సర్వాన్తరః. యద్యశ్శబ్దాభ్యాం ప్రసిద్ధ ఆత్మా బ్రహ్మేతి. తం- ఆత్మానం మే- మహ్యం వ్యాచక్ష్వేతి - విస్పష్టం శృఙ్గగృహీత్వా యథా గాం దర్శయతి- తథా ఆచక్ష్వ. సో౽యమిత్యేవం కథయస్వేత్యర్థః. ఏవముక్తః ప్రత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః- ఏష తే- తవ ఆత్మా సర్వాన్తరః- సర్వస్యాభ్యన్తరః. సర్వవిశేషణోపలక్షణార్థం సర్వాన్తరగ్రహణం. యత్సాక్షాత్-అవ్యవహితం అపరోక్షాత్- అగౌణం బ్రహ్మ-బృహత్తమమాత్మా- సర్వస్యాభ్యన్తరః. ఏతైర్గుణైః సమస్తైర్యుక్త ఏషః. కో౽సౌ. తవాత్మా- యో౽యం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్తవ- యేనాత్మనాత్మవాన్- స ఏష తవాత్మా. తవ - కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేత్యర్థః. తత్ర పిణ్డ, స్తస్యాభ్యన్తరే లిఙ్గాత్మా కరణసఙ్ఘాత, స్తృతీయో యశ్చ సన్దిహ్యమానః,- తేషు కతమో మే - మమాత్మా సర్వాన్తరస్త్వయా వివక్షితః. ఇత్యుక్త ఇతర ఆహ- యః ప్రాణేన- ముఖనాసికాసఞ్చారిణా ప్రాణితి- ప్రాణచేష్టాం కరోతి. యేన ప్రాణః ప్రణీయత ఇత్యర్థః. స తే-తవ కార్యకరణస్యాత్మా విజ్ఞానమయః. సమానమన్యత్. యో౽పానేనాపానితి. వ్యానేన వ్యానితీతి - ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. సర్వాః కార్యకరణసఙ్ఘాతగతాః ప్రాణనాదిచేష్టా దారుయన్త్రస్యేవ యేన క్రియన్తే. నహి చేతనావదనధిష్ఠితస్య దారుయన్త్రస్యేవ ప్రాణనాదిచేష్టా విద్యన్తే - తస్మాద్విజ్ఞానమయేనాధిష్ఠితం విలక్షణేన దారుయన్త్రవత్ప్రాణనాదిచేష్టాం ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్సో౽స్తి కార్యకరణసఙ్ఘాతవిలక్షణః- య శ్చేష్టయతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తస్యాపునరుక్తమర్థం వక్తుమార్తభాగప్రశ్నవృత్తం కీర్తయతి (పుణ్యేతి) భుజ్యుప్రశ్నాన్తే సిద్ధమర్థమనుద్రవతి (పుణ్యస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతం- జగద్ధిరణ్యగర్భాత్మకం. తద్విషయముత్కర్షం విశినష్టి (సమష్టీతి) కథం యథోక్తోత్కర్షస్య పుణ్యకర్మఫలత్వం- తత్రాహ (ద్వైతేతి) సమ్ప్రత్యనన్తరబ్రాహ్మణస్య విషయం దర్శయతి (యస్త్వితి) మాధ్యమికానామన్యేషాం చాద్యో వివాదః. కింలక్షణః-దేహాదీనామన్యతమః- తేభ్యో విలక్షణో వేతి యావత్. ఇత్యేవం విమృశ్యాత్మనో దేహాదిభ్యో వివేకేనాధిగమాయే

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ఉ.— స హోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణో యథా విబ్రూయాదసౌ గౌరసావశ్వ ఇత్యేవమేవైతద్వ్యపదిష్టం భవతి యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా స

దం బ్రాహ్మణమిత్యాహ (ఇత్యాత్మన ఇతి) వివేకాధిగమస్య భేదజ్ఞానత్వేనానర్థకరత్వమాశఙ్క్యైకహేలా ప్రశ్నతాత్పర్యం సఙ్క్షిపతి (తస్య చేతి) బ్రాహ్మణసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికేతి) విద్యాస్తుత్యర్థా సుఖావబోధార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. భుజ్యుప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సమ్బోధనమభిముఖీకరణార్థం. ద్రష్టురవ్యవహితమిత్యుక్తే ఘటాదివదవ్యవధానం గౌణమితి శఙ్కతే (యదితి) తన్నిరాకర్తుమపరోక్షాదిత్యుక్తం. ముఖ్యమేవ ద్రష్టురవ్యవహితం స్వరూపం బ్రహ్మ- తథా చ ద్రష్ట్రధీనసిద్ధిత్వాభావాత్స్వతోఽపరోక్షమిత్యర్థః. * శ్రోత్రం బ్రహ్మ *మనో బ్రహ్మేత్యాదియథా గౌణం - నతథా గౌణం ద్రష్టురవ్యవహితం బ్రహ్మ- అద్వితీయత్వాదిత్యాహ (న శ్రోత్రేతి.) ఉక్తమవ్యవధానమాకాశాద్ద్వారాఽనన్తరవాక్యేన సాధయతి (కిం తదిత్యాదినా) తస్య పరిచ్ఛిన్నత్వశఙ్కాం నారయతి (సర్వస్యేతి) సర్వనామభ్యాం ప్రత్యగ్బ్రహ్మవిశేష్యం సమర్ప్యతే- ఇతరైస్తు శబ్దైర్విశేషణానీతి విభాగమభిప్రేత్యాహ (యద్యశ్శబ్దాభ్యామితి) ఇతిరుచ్యత ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. ఇతిశబ్దో ద్వితీయః ప్రశ్నసమాప్త్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నం వివృణోతి (విస్పష్టమితి) తదర్థవాక్యార్థాన్వయయోగ్యప్రష్టత్వప్రదర్శనార్థం ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (ఏవముక్త ఇతి) సర్వాన్తర ఇతి విశేషోక్త్యా ప్రశ్నస్థ విశేషణాన్తరాణామనాస్థామాశఙ్క్యాహ (సర్వవిశేషణేతి) ఏష సర్వాన్తర ఇతి భాగస్యార్థం వివృణోతి (యదితి) ఏషశ్శబ్దార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కోసావితి) ఆత్మశబ్దార్థం వివృణోతి (యోయమితి) యో నేత్యత్ర సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. షష్ఠ్యర్థం స్పష్టయతి (తవేతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) సర్వాన్తర స్త్వాత్మేత్యుక్తే సతీతి యావత్. తృతీయః - సాక్షిమాత్రం. ప్రణీయతే- ప్రాణనవిశిష్టః క్రియత ఇతి యావత్. కథమేతావతాసౌ స్వహోఽపాకృత ఇత్యాశఙ్క్య వివక్షితమనుమానం వక్తుం వ్యాప్తిమాహ (సర్వా ఇతి) యా ఖల్వచేతన ప్రవృత్తిః- సా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - యథా రథాదిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యేన క్రియతే- సోఽస్తీతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం పరిహరతి (నహీతి) సమ్ప్రత్యనుమానమారచయతి (తస్మాదితి) వివతా చేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా- అచేతన ప్రవృత్తిత్వాత్- రథాదిచేష్టావదిత్యర్థః. ప్రతిపద్యతే - ప్రాణాదీతి శేషః. అనుమానఫలమాహ (తస్మాత్సోస్తీతి) చేష్టయతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతమితి శేషః. ౧

రం.— ఏవమస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య కర్మకాణ్డే అవిచాల్యం వైదుష్యం మత్వా జనకసభికాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మకాణ్డే వా అస్య ప్రతిభాం సమ్పాదయిష్యామ ఇతి మన్యమానాః ప్రష్టుం ప్రావర్తన్త. తదేవాహ (అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛేత్యాదినా) నామ్నా ఉషస్తః. చక్రస్య గోత్రాపత్యం. * నడాదిభ్యః ఫక్. చాక్రాయణః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేతి) అపరోక్షాత్ - అపరోక్షమిత్యర్థః. * సుపాం సులుగిత్యాదినా ఆదాదేశః. అపరోక్షత్వం నామ సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వం. దేశకాలసన్నికర్షే హ్యపరోక్ష్యదర్శనాత్. యదపరోక్షం సాక్షాత్ బ్రహ్మ- అవ్యవధానేన బ్రహ్మ. అగౌణం. ముఖ్యం బ్రహ్మేతి యావత్. సర్వాన్తర ఆత్మా చ * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇత్యాదినా దర్శనాదికర్మత్వేనోక్తశ్చ యః. తాదృశం వస్తు మే వ్యాచక్ష్వేతి ప్రశ్నః. వ్యాచక్ష్వ - ప్రదర్శయేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరితి ద్రష్టవ్యత్వాదేరస్యత్ర నిషేధాద్ద్రష్టవ్యత్వాదికమపి ప్రశ్నవిషయ ఇతి ద్రష్టవ్యం. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) తేయ ఆత్మా - స ఏవ సర్వాన్తర ఇత్యర్థః. పృచ్ఛత్యుషస్తః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) యదుక్తం త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి- తదస్తు. కిం తు కతమ ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి తవాభిప్రాయ ఇతి నజానే. కిం దేహేన్ద్రియప్రాణజీవాదిషు కశ్చిన్మ ఆత్మా సర్వాన్తరః- ఉత తతోఽన్య ఇత్యర్థః. యద్యపి త ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశేన ప్రత్యక్షదృష్టాభిముఖశరీరవ్యతిరేకస్సిధ్యతి - తథాపీన్ద్రియాద్యన్యతమత్వసన్దేహో నాపాకృత ఇతి భావః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యాది) అత్ర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యత్రోక్త ఇతి శేషః. ప్రాణిత్యపానితి వ్యానితీత్యాదౌ * రుదశ్చ పఞ్చభ్య ఇతీట్. ప్రాణాదిభిః ప్రాణనాదివ్యాపారకర్తా యః - స త ఆత్మా. స ఏవ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణేనేత్యాదినా ప్రాణస్య కరణతయా నిర్దేశాత్ప్రాణవ్యతిరేకస్సిద్ధః. సుషుప్తౌ బాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియోపరతావపి ప్రాణనాదివ్యాపారదర్శనాత్ తద్వ్యతిరేకోఽపి సిద్ధః. సుషుప్తౌ జీవస్యాప్యుపరతవ్యాపారతయా ప్రాణేన ప్రాణితృత్వాభావాత్తద్వ్యతిరేకోఽపి సిధ్యతీత్యాశయః. ౧

———

శం.— స హోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణః. యథా కశ్చిదన్యథా ప్రతిజ్ఞాయ పూర్వం పునర్విప్రతిపన్నో బ్రూయాదన్యథా అసౌ గౌరసావశ్వః- యశ్చలతి ధావతీతి వా. పూర్వం ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాచ్చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి - ఏవమేవైతద్బ్రహ్మ ప్రాణనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిష్టం భవతి త్వయా. కిం బహునా- త్యక్త్వా గోతృష్ణానిమిత్తం వ్యాజం యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః,- తం మే వ్యాచక్ష్వేతి. ఇతర ఆహ- యథా మయా ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతస్తవాత్మా ఏవంలక్షణ ఇతి- తాం ప్రతిజ్ఞామనువర్త ఏవ. తత్తథైవ- యథోక్తం మయా. యత్పునరుక్తం తమాత్మానం ఘటాదివద్విషయీకుర్వితి- తదశక్యత్వాన్న క్రియతే. కస్మాత్పునస్తదశక్యమితి. ఆహ- వస్తుస్వాభావ్యాత్. కిం పునస్తద్వస్తుస్వాభావ్యం. దృష్ట్యాదికర్తృత్వం. దృష్టేర్ద్రష్టా హ్యాత్మా. దృష్టిరితి ద్వివిధా భవతి- లౌకికీ పారమార్థికీ చేతి. తత్ర లౌకికీ - చక్షుస్సంయుక్తాన్తఃకరణవృత్తిః.

శ్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారగ్ం శృణుయా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః । ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

సా క్రియత ఇతి జాయతే వినశ్యతి చ. యా త్వాత్మనో దృష్టిరగ్న్యుష్ణప్రకాశాదివత్ - సా చ ద్రష్టుస్స్వరూపత్వాన్న జాయతే న వినశ్యతి చ. సా క్రియమాణయోపాధిభూతయా సంసృష్టేవేతి వ్యపదిశ్యతే ద్రష్టేతి, భేదవచ్చ ద్రష్టుర్దృష్టిరితి, చ. యాఽసౌ లౌకికీ దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారా రూపోపరక్తా జాయమానా సైవ నిత్యయాఽఽత్మదృష్ట్యా సంసృష్టేవ తత్ప్రతిచ్ఛాయా- తయా వ్యాప్తైవ జాయతే, తథా వినశ్యతి, చ. తేనోపచర్యతే ద్రష్టా సదా పశ్యన్నపి పశ్యతి న పశ్యతి చేతి. న తు పునర్ద్రష్టుర్దృష్టేః కదాచిదప్యన్యథాత్వం- తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే ❋ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ ❋ న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి చ. తమిమమర్థమాహ- లౌకిక్యా దృష్టేః కర్మభూతాయాః ద్రష్టారం- స్వకీయయా నిత్యయా దృష్ట్యా వ్యాప్తారం న పశ్యేః. యాఽసౌ లౌకికీ దృష్టిః కర్మభూతా - సా రూపోపరక్తా రూపాభివ్యఞ్జికా నాత్మానం స్వాత్మనో వ్యాప్తారం ప్రత్యఞ్చం వ్యాప్నోతి - తస్మాత్తం ప్రత్యగాత్మానం దృష్టేర్ద్రష్టారం న పశ్యేః. తథా శ్రుతేః శ్రోతారం న శృణుయాః. తథా మతేః మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం న మన్వీథాః. తథా విజ్ఞాతేః- కేవలాయా బుద్ధివృత్తేర్వ్యాప్తారం న విజానీయాః. ఏష వస్తునః స్వభావః- అతో నైవ దర్శయితుం శక్యతే గవాదివత్. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాక్షరాణ్యన్యథా వ్యాచక్షతే కేచిత్- న దృష్టేర్ద్రష్టారం - దృష్టేః కర్తారం. దృష్టిభేదమకృత్వా దృష్టిమాత్రస్య కర్తారం న పశ్యేరితి. దృష్టేరితి కర్మణి షష్ఠీ. సా దృష్టిః క్రియమాణా ఘటవత్కర్మ భవతి. ద్రష్టారమిత్యృజసైవ ద్రష్టుర్దృష్టికర్తృత్వం ప్రాప్తం. తేనాసౌ దృష్టేర్ద్రష్టా- దృష్టేః కర్తేతి వ్యాఖ్యాతౄణామభిప్రాయః. తత్ర దృష్టేరితి షష్ఠ్యన్తేన దృష్టిగ్రహణం నిరర్థకమితి దోషం న పశ్యన్తి- పశ్యతాం వా పునరుక్తమసారః - ప్రమాదపాఠ ఇతి వా నాదరః. కథం పునరానర్థక్యం. ఋజసైవ దృష్టికర్తృత్వస్య సిద్ధత్వాద్దృష్టేరితి నిరర్థకం. తదా ద్రష్టారం న పశ్యేరిత్యేతావదేవ వక్తవ్యం. యస్మాద్ధాతోః పరస్తృచ్ప్రత్యయః- తద్ధాత్వర్థకర్తృవిహిత్వచ్ స్మర్యతే. గన్తారం భేత్తారం వా నయతీత్యేతావానేవ హి శబ్దః ప్రయుజ్యతే- న తు గతేర్గన్తారం భిదేర్భేత్తారమితి ధాత్వర్థవిశేషే ప్రయోక్తవ్యః. న చార్థవాదత్వేన హాతవ్యం సత్యాం గతౌ. న చ ప్రమాదపాఠః- సర్వేషామవిగానాత్. తస్మాద్వ్యాఖ్యాతౄణామేవ బుద్ధిదౌర్బల్యం- నార్థేఽస్ప ప్రమాదః. యథాఽస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం లౌకికదృష్టేర్విభిన్న నిత్యదృష్టివిశిష్ట ఆత్మా న ప్రదర్శయితవ్యః - తథా కర్మకర్తృవిశేషణత్వేన దృష్టిశబ్దస్య ద్విః ప్రయోగ ఉపపద్యతే ఆత్మరూప నిర్ధారణాయ. ❋ న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరితి చ ప్రదేశాన్తరవాక్యేనైవమేకవాక్యతోపపన్నా భవతి. తథా చ ❋ చక్షూంషి పశ్యన్తి ❋ శ్రోత్రమిదం శ్రుతమితి శ్రుత్యన్తరేణైకవాక్యతోపపన్నా. న్యాయాచ్చ. ఏవమేవ హ్యాత్మనో నిత్యత్వముపపద్యతే నిక్రియాఽభావే. విక్రియావత్త్వే నిత్యత్వమితి చ విప్రతిషిద్ధం. ❋ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ ❋ న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే ❋ ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి చ శ్రుత్యన్తరాణ్యన్యథా న గచ్ఛన్తి నను ❋ ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతేత్యేవమాదీన్యక్షరాణ్యాత్మనోఽవిక్రియత్వేన గచ్ఛన్తీతి. న- యథా ప్రాప్తలౌకికవాక్యానువాదిత్వాత్తేషాం న్యాయతత్త్వనిర్ధారణార్థానాని. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యేవమాదీనామన్యార్థాసమ్భవాద్ధ్యోతార్థపరత్వమవగమ్యతే. తస్మాదనవబోధాదేవ హి విశేషణం పరిత్యక్తం దృష్టేరితి. ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఉక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టః. అతః- ఏతస్మాదాత్మనః అన్యదార్తం- కార్యం వా శరీరం, కరణాత్మకం వా లిఙ్గం, ఏతదేవైకమనార్తమవినాశికూటస్థం. తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రశ్నప్రతివచనయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (స హోవాచేతి) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (అసావిత్యాదినా) ప్రత్యక్షం గామశ్వం వా దర్శయామీతి పూర్వం ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాద్విశ్చలత్యసౌ గౌః- అసావశ్వ ఇతి చలనాదిలిఙ్గైర్యథా గవాదివ్యపదిశతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి మత్వా ప్రతిజ్ఞానుసారేణ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాణనాదిలిఙ్గైః సద్వ్యపదిశతస్తే ప్రతిజ్ఞాహానిరనవధేయవచనతా స్యాదిత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞా ప్రశ్నావసరే సద్వ్యాబుద్ధిపూర్వకం తేనైకత్వమాహ (కిం బహునేతి) ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (యథేతి) ప్రతిజ్ఞానువర్తనమేవాభినయతి (తత్తథేతి) కతమో యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నస్య తాత్పర్యమాహ (యత్పునరితి) న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం వదన్నుత్తరమాహ (తదశక్యత్వాదితి) ఆత్మనో వస్తుత్వాద్ఘటాదివద్విషయీకరణం నాశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్మాదితి) వస్తుస్వరూపమనుసృత్య పరిహరతి (ఆహేతి) ఘటాదేరపి విషయత్వం వస్తుస్వాభావ్యాన్నాభూద్విషయీకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింపునరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వం వస్తుస్వాభావ్యం- తతశ్చావిషయత్వం. నచైవం వస్తుస్వాభావ్యం ఘటాదేరస్తీత్యుత్తరమాహ (దృష్టేరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిణోఽపి దృష్టివిషయత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టిరితి) యథా ప్రదీపో లౌకికజ్ఞానేన ప్రకాశ్యోఽపి స్వప్రకాశకం జ్ఞానం ప్రకాశయతి- తథా దృష్టిసాక్షీ దృష్ట్యా న ప్రకాశ్యత ఇత్యర్థః. దృష్టేర్ద్రష్టైవ నాస్తీతి సౌగతాః. కథం ద్రష్టేత్యాదివ్యపదేశః సిద్ధ్యతి- తత్రాహ (సా క్రియమాణయేతి) సాక్షిబుద్ధివృత్త్యోరేకత్వం క్రియాత్వం చాధ్యాత్మికం నిత్యదృష్టేః ప్రతీయత ఇత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే కథం పశ్యతి- న పశ్యతి చేతి క్వాచిత్కో వ్యవహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యాఽసావితి) యాఽ

హునిశేషణాలౌకికీదృష్టిః- అపాతత్ప్రితిచ్ఛాయెతిసమ్బన్ధః. తయా-తత్ప్రితిచ్ఛాయయా-వ్యాప్తైవేతియావత్. కిమిత్యాపచారికోవ్యపదేశః- ముఖ్య స్తుకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్విత్రి) దృష్టేర్వస్తుతోనవిక్రియావత్త్వమిత్యత్రవాక్యశేషమనుకూలయ, (తథాచేతి) ఉక్తైర్థైనదృష్టేరిత్యాది శ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తమిమమిత్యాదినా) ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (యోऽసావితి) నదృష్టేరిత్యాదివాక్యార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి (తథేతి) ఉక్తంవస్తుస్వాభావ్యముపసంహృత్యఫలితమాహ (ఏషఇతి) నదృష్టేరిత్యత్రస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (నదృష్టేరితి) కథమక్షరాణామన్యథావ్యాఖ్యేత్యాశఙ్క్యతదిష్టమక్షరార్థమాహ (నదృష్టేరితి) ఇతిశబ్దోవ్యాపక్షతఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. ఏవంవ్యాకుర్వతామభిప్రాయమాహ (దృష్టేరితి) కర్మణిషష్ఠీమేవస్ఫుటయతి (సాదృష్టిరితి) షష్ఠీంవ్యాఖ్యాయతతోద్వితీయాం వ్యాచష్టే (ద్రష్టారమితీతి) పదార్థముక్త్వావ్యాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ఉక్తాంపరకీయవ్యాఖ్యాందూషయతి (తత్రేతి) దృష్టికర్తృత్వవిశిష్టా యాంతృజన్తైనైవతత్సిద్ధేఃషష్ఠీనిరర్థికేత్యర్థః. కథంపునర్వ్యాఖ్యాతారోయథోక్తదోషంనపశ్యన్తి - తత్రాహ (పశ్యతాంవేతి) షష్ఠీనైరర్థక్యం ప్రాగుక్తమాకాఙ్క్షాద్వారాసమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) కియత్తర్హీహార్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతి) తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) క్రియాథాత్వర్థః - కర్త్రాప్రత్యయార్థః. తథాచైకేనైవపదేనోభయలాభాత్పృథక్ప్రియాగ్రహణమనర్థకమిత్యర్థః. దృష్టేరిత్యస్యానర్థకత్వందృష్టాన్తే నసాధయతి (గన్తారమిత్యాదినా) అర్థవాదత్వేనతర్హీదముపయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విధిశేషత్వాభావా, దన్యముక్తనీత్యాచార్థవత్త్వస మ్భవా,దిత్యర్థః. అథపరపక్షేనిరర్థకమేవేదంపదంప్రమాదాత్పతితమితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) సర్వేషాం-కాణ్వమాధ్యన్దినానామితియావత్. కథం తర్హీదంపదమనర్థకమితిపరేషాంప్రతీతిః-తత్రాహ(తస్మాదితి)కథంపునర్భవతామపిదృశేర్ద్విరుపాదానముపపద్యతే-తత్రాహ (యథాత్వితి) ప్రదర్శ యితవ్యపదాదుపరిష్టాదితిశబ్దోద్రష్టవ్యః. కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన-సాక్షిసాక్ష్యసమర్పకత్వేనేతియావత్. తత్సమర్పణమపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ(ఆత్మేతి)దృష్ట్యాదిసాక్ష్యాత్మాతద్విషయఇతితత్స్వరూపనిశ్చయార్థంసాక్ష్యాదిసమర్పణమిత్యర్థః. ఆత్మానిత్యదృష్టిస్వభావోనదృశ్యాయాదృష్టేర్వి షయఇత్యేషచేన్నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యార్థః- తదా * నహీత్యాదినాऽస్యైకవాక్యత్వంసిధ్యతి- తస్మాద్యథోక్తార్థత్వమేవనదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యే త్యాహ (నహీతి) ఆత్మాకూటస్థదృష్టిరిత్యత్రతలవకారశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) తస్యకూటస్థదృష్టిత్వేహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) తమేవన్యాయంవిశదయతి (ఏవమేవేతి) విపక్షేదోషమాహ (విక్రియావచ్చేతి) ఇతశ్చాత్మనోనాస్తివిక్రియావత్త్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీ వేతి) అన్యథా - విక్రియావత్త్వేసతీతియావత్. అవిక్రియత్వేపిశ్రుత్యక్షరాణ్యనుపపన్నానీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) నతేషాంవిరోధః - దృష్టంద్ర ష్ట్యాదికర్తృత్వమనుసృత్యప్రవృత్తేలౌకికెనాక్యేతదర్థానువాదిత్వాదుక్తశ్రుత్యక్షరాణాంస్వార్థేప్రామాణ్యాభావాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) నదృ ష్టేరిత్యాదీన్యపితర్హిశ్రుత్యక్షరాణినస్వార్థేప్రమాణానీత్యాశఙ్క్యాహ (నదృష్టేరితి) ఆద్యోऽర్థః-దృష్ట్యాదికర్తా. యథోక్తార్థః - దృష్ట్యాదిసాక్షీ. ద్ర ష్టృపదస్యసాక్షివిషయత్వేసిద్ధేదృష్టేరితిసాక్ష్యసమర్పణాత్తదర్థవత్త్వోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) పక్షాన్తరంనిరాకృత్యస్వపక్షముపపా ద్యానన్తరంవాక్యంవిభజతే (ఏషఇతి) అన్యదార్తమితివిశేషణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదేవేతి) ౧

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦.—- (సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణఇతి) జీవవ్యతిరేకోనోక్తఇతిమత్వాఆశయమవిద్వానుషస్తఃపునరాహేత్యర్థః. కిమితి. (యథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇతిఏవమేవైతద్వ్యపదిష్టంభవతీత్యాది) యథాహిగాంప్రదర్శ్యాసౌగౌరసావశ్వఇతిగవ్యశ్వౌభేదాపదే శోయథావిరుద్ధః- ఏవమేవయత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమెవ్యాచక్ష్వేతిమామకప్రశ్నేఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఃయఃప్రాణే నప్రాణితీతిప్రాణనాదికర్తుర్మదాత్మనోజీవస్యసర్వాన్తరత్వకథనంవిరుద్ధవచనమేవ - జీవస్యాణుత్వేనప్రతిదేహభిన్నత్వేనచ సర్వాన్తరత్వాసమ్భ వాత్. విబ్రూయాత్ - విరుద్ధంబ్రూయాదిత్యర్థః. అతఃకతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరః-సత్వావదవిరుద్ధతయావక్తవ్యఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (న దృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేర్నశ్రుతేశ్శ్రోతారంశృణుయాఇత్యాది) అత్రదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదిఃపాకంపచతీతివన్నిర్దేశః. ద్రష్టారం - కర్తారమిత్యర్థః. ఏవంశ్రోతారమిత్యాదావపి. తేనద్రష్టృత్వాదేఃకాల్పనికత్వనివృత్తిః. తథాచదర్శనశ్రవణమననిదిధ్యాసనానాంయఃకర్తాజీవః-సనద్రష్టవ్యశ్శ్రో తవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యః. దర్శనాదికర్తుర్జీవాదన్యఏవదర్శనాదికర్మభూతస్సర్వాన్తరఆత్మా. ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాంకర్తారంజీవంప్రాణనా దికర్తృత్వేనసపశ్యేః - నమన్వీథాఇత్యాదిర్వాక్యార్థః. (ఏషతఆత్మేత్యాది) తఆత్మేతిమయోక్తఏషఏవ. (అతోऽన్యదార్తమితి) అతఃఏషత ఆత్మేతిమదుక్తాత్పరమాత్మనఃఅన్యత్ - వ్యతిరిక్తంత్వదభిమతమాపాధికప్రాణితృత్వాదిమజ్జీవజాతమార్తం- దుఃఖీత్యర్థః. అతస్సనపరమాత్మేతిభావః. అ తఏవనిత్యముక్తానాంకదాప్యస్పృష్టదుఃఖత్వాత్ అతోऽన్యదార్తమిత్యుక్తిఃకథమితిశఙ్కాప్రత్యుక్తా - తేషామిహాప్రసక్తత్వాత్, అన్యశబ్దస్యసన్ని హితప్రాణితృత్వాదిమత్సంసారిజీవపరత్వాత్,, యద్వా-ఆర్తం- జీవాఖ్యంత్వదభీష్టంననిర్వికారంవస్తు. తస్యకర్మకృతస్వభావవికారవత్త్వాదితిభావః. (తతోహోషస్తశ్చాక్రాయణఉపరరామేతి) పూర్వవత్. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.—— ¶ అథ హైనంకహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః । కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి ॥ ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయ । అథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః। తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః స బ్రాహ్మణః కేన స్యాద్యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవాతోఽన్యదార్తం తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ॥ ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే-పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

———

శం.—— బన్ధనం సప్రయోజకముక్తం. యస్య బన్ధః- తస్యాప్యస్తిత్వ, మధిగతం వ్యతిరిక్తత్వం, చ. తస్యేదానీం బన్ధమోక్షసాధనం సస న్న్యాససమాత్మజ్ఞానం వక్తవ్యమితి కహోళప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ హ ఏనం కహోళః-నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం-కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః,-తం మే వ్యాచక్ష్వేతి-యం విదిత్వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే,. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- ఏష తే- తవాత్మా. కిముషస్తకహోళాభ్యామేక ఆత్మా పృష్టః-కిం వా భిన్నావాత్మానౌ తుల్యలక్షణావితి. భిన్నావితియుక్తం- ప్రశ్నయోరపునరుక్తత్వోపపత్తేః. యది హ్యేక ఆత్మా ఉషస్తకహోళప్రశ్నయోర్వివక్షితః - తత్రైకేనైవ ప్రశ్నేనాధిగతత్వాత్ద్వితీయః ప్రశ్నోఽనర్థకస్స్యాత్. న చార్థవాదరూపత్వం వాక్యస్య. తస్మాద్భిన్నావేతావాత్మానౌ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మాఖ్యావితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. తన్న- తవేతి ప్రతిజ్ఞానాత్. ఏష త ఆత్మేతి హి ప్రతివచనే ప్రతిజ్ఞాతం. న చైకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య ద్వావాత్మానావుపపద్యేతే - ఏకో హి కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏకేనాత్మనా ఆత్మవాన్. న చోషస్తస్యాన్యః-కహోళస్యాన్యో జాతితో భిన్న ఆత్మా భవతి- ద్వయోరగౌణత్వాత్మత్వసర్వాన్తరత్వానుపపత్తేః. యద్యేకముగౌణం బ్రహ్మ ద్వయోః-ఇతరేణావశ్యం గౌణేన భవితవ్యం. తథాత్మత్వం సర్వాన్తరత్వం చ- విరుద్ధత్వాత్పదార్థానాం. యద్యేకం సర్వాన్తరం బ్రహ్మాత్మా ముఖ్యః- ఇతరేణాసర్వాన్తరేణానాత్మనాఽముఖ్యేనావశ్యం భవితవ్యం. తస్మాదేకస్యైవ ద్విశ్శ్రవణం విశేషవివక్షయాం. యత్తు పూర్వోక్తేన సమానం ద్వితీయే ప్రశ్నాన్తరేఽక్తం- తావన్మాత్రం పూర్వస్యైవానువాదః- తస్యైవానుక్తః కశ్చిద్విశేషో వక్తవ్య ఇతి. కః పునరసావిశేష ఇతి. ఉచ్యతే-పూర్వస్మిన్ప్రశ్నే అస్తి వ్యతిరిక్త ఆత్మా- యస్యాయం సప్రయోజకో బన్ధ ఉక్త ఇతి- ద్వితీయే తు తస్యైవాత్మనోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వం విశేష ఉచ్యతే- యద్విశేషపరిజ్ఞానాత్సన్న్యాససహితాత్పూర్వోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే. ¶తస్మాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోరేష త ఆత్మేత్యేవమన్తయోస్తుల్యార్థతైవ. నను కథమేకస్యైవాత్మనోఽశనాయాద్యతీతత్వం బద్ధత్వం చేతి విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వమితి. న-పరిహృతత్వాత్. నామరూపవికారకార్యకరణలక్షణసఙ్ఘాతోపాధిభేదసమ్పర్కజనితభ్రాన్తిమాత్రం హి సంసారిత్వమిత్యసకృదవోచామ, విరుద్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానప్రసఙ్గేన, చ. యథా రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః సర్పరజతమలినా భవన్తి పరాధ్యారోపితధర్మవిశిష్టాః- స్వతశ్చ కేవలా ఏవ రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః- న చైవం విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వే పదార్థానాం కశ్చన విరోధః. నామరూపోపాధ్యస్తిత్వేన * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేతి శ్రుతయో విరుధ్యేరన్నితి చేన్న - సలిలఫేనదృష్టాన్తేన పరిహృతత్వాన్మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ. యదా తు పరమార్థదృష్ట్యా పరమాత్మతత్త్వాత్ శ్రుత్యనుసారిభిరన్యత్వేన నిరూప్యమాణే నామరూపే మృదాదివికారవద్వస్త్వన్తరే తత్త్వతో న స్తః సలిలఫేనఘటాదివికారవదేవ-తదా తదపేక్ష్య * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాది పరమార్థదర్శనగోచరత్వం ప్రతిపద్యతే. యదా తు స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా బ్రహ్మస్వరూపం రజ్జుశుక్తికాగగనస్వరూపవదేవ స్వేన రూపేణావర్తమానం కేనచిదస్పృష్టస్వభావమపి సన్నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిభ్యో వివేకేన నావధార్యతే, నామరూపోపాధిదృష్టిరేవ చ భవతి స్వాభావికీ,-తదా సర్వోఽయం వస్త్వన్తరాస్తిత్వవ్యవహారః. అస్తి చాయం భేదకృతో మిథ్యావ్యవహారః-యేషాం బ్రహ్మతత్త్వాదన్యత్వేన వస్తు విద్యతే, యేషాం చ నాస్తి,. పరమార్థవాదిభిస్తు శ్రుత్యనుసారేణ నిరూప్యమాణే వస్తుని కిం తత్త్వతోఽస్తి వస్తు-కిం వా నాస్తీతి- బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం సర్వసంవ్యవహారశూన్యమితి నిర్ధార్యతే. తేన న కశ్చిద్విరోధః. న హి పరమార్థావధారణనిష్ఠాయాం వస్త్వన్తరాస్తిత్వం ప్రతిపద్యామహే- * ఏకమేవాద్వితీయం * అనన్తరమబాహ్యమితి శ్రుతేః. న చ నామరూపవ్యవహారకాలే త్వవివేకినాం క్రియాకారకఫలాదిసంవ్యవహారో నాస్తీతి ప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్ జ్ఞానాజ్ఞానే అపేక్ష్య సర్వస్సంవ్యవహారః శాస్త్రీయో లౌకికశ్చ- అతో న కాచన విరోధాశఙ్కా. సర్వవాదినామప్యపరిహార్యః పరమార్థసంవ్యవహారకృతో వ్యవహారః. తత్ర పరమార్థాత్మస్వరూపమపేక్ష్య ప్రశ్నః పునః- కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి. ప్రత్యాహేతరః (యోఽశనాయాపిపాసే) అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాయాపిపాసే యోఽత్యేతీతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. అవివేకిభిస్తలమలవదివ గగనం గమ్యమానమేవ తలమలే అత్యేతి-పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. తథా ము

¶ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నైరశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మగమ్యమానమపిక్షుధితోహంపిపాసితోహమితి- తెఅత్యేత్యేవ-పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. *నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇతిశ్రుతేః. అవిద్వల్లోకాధ్యారోపితదుఃఖేనేత్యర్థః. ప్రాణైకధర్మత్వాత్సహకరణమశనాయాపిపాసయోః. (శోకంమోహం) శోక ఇతి- కామః. ఇష్టంవస్తూద్దిశ్యచిన్తయతోయదరమణం-తత్తృష్ణాభిభూతస్యకామబీజం. తేనహికామోదీప్యతే. మోహస్తువిపరీతప్రత్యయప్రభవోఽవివేకోభ్రమః-సచావిద్యాసర్వస్యానర్థస్యప్రసవబీజం. భిన్నకార్యత్వాత్తయోఃశోకమోహయోరసమాసకరణం. తౌమనోఽధికరణౌ. తథాశరీరాధికరణౌ జరాంమృత్యుంచాత్యేతి. జరేతి- కార్యకరణసఙ్ఘాతవిపరిణామోవలీపలితాదిలిఙ్గః. మృత్యురితి-తద్విచ్ఛేదోవిపరిణామావసానః తౌజరామృత్యూశరీరాధికరణావత్యేతి. యేతేఽశనాయాదయఃప్రాణమనశ్శరీరాధికరణాఃప్రాణిష్వనవరతంవర్తమానాఅహోరాత్రాదివత్సముద్రోర్మివచ్చప్రాణిషుసంసారఇత్యుచ్యన్తే. యోసౌదృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదిలక్షణఃసాక్షాత్-అవ్యవహితోఽపరోక్షాత్-అగౌణఃసర్వాన్తరః-ఆత్మాబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానాం-అశనాయాపిపాసాదిభిఃసంసారధర్మైఃసదానస్పృశ్యతే-ఆకాశఇవఘనాదిమలైః- తమేతంవై-ఆత్మానంస్వంతత్త్వంవిదిత్వా- జ్ఞాత్వాఅయమహమస్మిపరంబ్రహ్మసదాసర్వసంసారవినిర్ముక్తంనిత్యతృప్తమితి. బ్రాహ్మణాః-బ్రాహ్మణానామేవాధికారోవ్యుత్థానే-అతోబ్రాహ్మణగ్రహణం. వ్యుత్థాయ- వైపరీత్యేనోత్థానంకృత్వా కుతఇతి. ఆహ- పుత్రైషణాయాః-పుత్రార్థైషణాపుత్రైషణా. పుత్రేణేమంలోకంజయేయమితిలోకజయసాధనంపుత్రంప్రతీచ్ఛా- ఏషణా-దారసంగ్రహః. దారసఙ్గ్రహమకృత్వేత్యర్థః. విత్తైషణాయాశ్చ-కర్మసాధనస్యగవాదేరుపాదానం-అనేనకర్మకృత్వాపితృలోకంజేష్యామీతి-విద్యాసంయుక్తేనవాదేవలోకం-కేవలయావాహిరణ్యగర్భవిద్యయాదైవేనవిత్తేనదేవలోకం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానంనేవహాస్తీతికేచిత్- యస్మాత్తద్బలేనహికిలవ్యుత్థానమితి. తదసత్-*ఏతావాన్వైకామఇతిపఠితత్వాత్ఏషణామధ్యేదైవస్యవిత్తస్య. హిరణ్యగర్భాదిదేవతావిషయైవవిద్యావిత్తమిత్యుచ్యతే- దేవలోకహేతుత్వాత్. నహినిరుపాధికప్రజ్ఞానఘనవిషయాబ్రహ్మవిద్యాదేవలోకప్రాప్తిహేతుః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *ఆత్మాహ్యేషాంసభవతీతిశ్రుతేః. తద్బలేనహివ్యుత్థానం- ఏతంవైతమాత్మానంవిదిత్వేతివిశేషవచనాత్. తస్మాత్త్రిభ్యోహ్యేతేభ్యోఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేభ్యఏషణావిషయేభ్యోవ్యుత్థాయ. ఏషణా- కామః *ఏతావాన్వైకామఇతిశ్రుతేః. ఏతస్మింస్త్రివిధేఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేతృష్ణామకృత్వేత్యర్థః. సర్వాహిసాధనేచ్ఛాఫలేచ్ఛైవ- అతోవ్యాచష్టేశ్రుతిరేకైవైషణేతి. కథం. యాహ్యేవపుత్రైషణా- సావిత్తైషణా- అదృష్టఫలసాధనత్వతుల్యత్వాత్. యావిత్తైషణాకర్మభూతా- సాలోకైషణా- ఫలార్థైవసా. సర్వఃఫలార్థప్రయుక్తఏవహిసర్వంసాధనముపాదత్తే. అతఏకైవైషణా. లోకైషణాయాః-సాసాధనమన్తరేణసమ్పాదయితుంనశక్యతఇతిసాధ్యసాధనభేదేనోభేహి- యస్మాదేతేఏషణేఏవభవతః-తస్మాద్బ్రహ్మవిదోనాస్తికర్మకర్మసాధనంవా. అతోయేఽతిక్రాన్తాఃబ్రాహ్మణాః - సర్వంకర్మకర్మసాధనంచసర్వందేవపితృమనుష్యనిమిత్తంయజ్ఞోపవీతాది. తేనహిదైవంపిత్ర్యంమానుషంచకర్మక్రియతే - *నివీతంమనుష్యాణామిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మాత్పూర్వేబ్రాహ్మణాబ్రహ్మవిదోవ్యుత్థాయకర్మభ్యఃకర్మసాధనేభ్యశ్చయజ్ఞోపవీతాదిభ్యఃపరమహంసపారివ్రాజ్యంప్రతిపద్యభిక్షాచర్యంచరన్తి. భిక్షార్థంచరణం- భిక్షాచర్యంచరన్తిత్యక్త్వాస్మార్తంలిఙ్గం కేవలమాశ్రమమాత్రశరణానాంజీవనసాధనంపారివ్రాజ్యవ్యఞ్జకం. *విద్వాన్లిఙ్గవర్జితః *తస్మాదలిఙ్గోధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తాచారఇతిస్మృతిభ్యః, *అథపరివ్రాడ్వివర్ణవాసాముణ్డోఽపరిగ్రహఇత్యాదిశ్రుతేః, *సశిఖాన్కేశాన్నికృత్యవిసృజ్యయజ్ఞోపవీతమితి, చ. ననువ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీతివర్తమానాపదేశాదర్థవాదోఽయం - నవిధాయకఃప్రత్యయఃకశ్చిచ్ఛ్రూయతేలిఙ్లోట్తవ్యానామన్యతమోఽపి. తస్మాదర్థవాదమాత్రేణశ్రుతిస్మృతివిహితానాంయజ్ఞోపవీతాదీనాంసాధనానాంనశక్యతేపరిత్యాగఃకారయితుం-*యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతయాజయేద్యజేతవా. పారివ్రాజ్యేతావదధ్యయనంవిహితం- *వేదసన్న్యసనాచ్ఛూద్రస్తస్మాద్వేదంనసన్న్యసేదితి. *స్వాధ్యాయఏవోత్సృజమానోవాచమితిచాపస్తమ్బః. *బ్రహ్మోజ్ఝంవేదనిన్దాచకౌటసాక్ష్యంసుహృద్వధః। గర్హితాన్నాద్యయోర్జగ్ధిఃసురాపానసమానిషడితివేదపరిత్యాగేదోషశ్రవణాత్. *ఉపాసనేగురూణాంవృద్ధానామతిథీనాంహోమేజప్యకర్మణిభోజనేఆచమనేస్వాధ్యాయేచయజ్ఞోపవీతీస్యాదితిపరివ్రాజకధర్మేషుచగురూపాసనస్వాధ్యాయభోజనాచమనాదీనాంకర్మణాంశ్రుతిస్మృతిషుకర్తవ్యతయాచోదితత్వాత్ గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేనయజ్ఞోపవీతస్యవిహితత్వాత్తత్పరిత్యాగోనైవావగన్తుంశక్యతే. యద్యప్యేషణాభ్యోవ్యుత్థానంవిధీయతఏవ- తథాపిపుత్రాద్యేషణాభ్యఏవవ్యుత్థానం- నతుసర్వస్మాత్కర్మణఃకర్మసాధనాచ్చవ్యుత్థానం. సర్వపరిత్యాగేచాశ్రుతంకృతంస్యాత్, శ్రుతంచయజ్ఞోపవీతాదిహాపితంస్యాత్,- తథాచమహానపరాధోవిహితాకరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తఃకృతఃస్యాత్. తస్మాద్యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గపరిత్యాగోఽన్ధపరమ్పరైవ. న- *యజ్ఞోపవీతంవేదాంశ్చసర్వంతద్వర్జయేద్యతిరితిశ్రుతేః. అపిచ- ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్సర్వస్యాఉపనిషదః. ఆత్మాద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇతిహిప్రస్తుతం- సచాత్మైవసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితఇత్యేవంవిజ్ఞేయఇతితావత్ప్రసిద్ధం. సర్వాహీయముపనిషదేవంపరేతివిధ్యన్తరశేషత్వంతావన్నాస్తి- అతోనార్థవాదః-ఆత్మజ్ఞానస్యకర్తవ్యత్వాత్. ఆత్మాచాశనాయాదిధర్మవాన్నభవతీతిసాధనఫలవిలక్షణోజ్ఞాతవ్యః. అతోవ్యతిరేకేణాత్మనోజ్ఞానమవిద్యా - *అన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేద *మృత్యోఃసమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. క్రియాఫలంసాధనంచాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతాదాత్మనోన్యదవిద్యావిషయం- *యత్రహిద్వైతమివభవతి *అన్యోసావన్యోహమస్మినసవేద *అథయేఽన్యథాతోవిదురిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. నచవిద్యావిద్యేఏకస్యపురుషస్యసహభవతః- విరోధాత్ - తమఃప్రకాశావివ. తస్మాదాత్మవిదోఽవిద్యావిషయోఽధికారోనద్రష్టవ్యఃక్రియాకారకఫలభేదరూపః- *మృత్యోఃసమృత్యుమాప్నోతీత్యాదినిన్దితత్వాత్, సర్వక్రియాసాధనఫలానాంచావిద్యావిషయాణాంతద్విపరీతాత్మవిద్యయాహాతవ్యత్వేనేష్టత్వాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనానాంచతద్విషయత్వాత్,. తస్మాదసాధనఫలస్వభావా

దాత్మనోఽన్యవిషయావిలక్షణా ఏషణా-ఉభే హ్యేతే సాధనఫలైషణే ఏవ భవతః. యజ్ఞోపవీతాదేస్తత్సాధ్యకర్మణాంచ సాధనత్వాత్, *ఉభే హ్యేతే ఏష
ణే ఏవేతి హేతువచనేనావధారణాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాత్ తత్సాధ్యేభ్యశ్చ కర్మభ్యోఽవిద్యావిషయత్వాత్ ఏషణారూపత్వాచ్చ జిహాసిత
వ్యరూపత్వాచ్చ వ్యుత్థానం విధిత్సితమేవ. నను-ఉపనిషదః ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్. వ్యుత్థానశ్రుతిస్తుత్యర్థా - నవిధిః. న- విధిత్సితవిజ్ఞానేన సమాన
కర్తృకత్వశ్రవణాత్. నహ్యకర్తవ్యేన కర్తవ్యస్య సమానకర్తృకత్వేన వేదే కదాచిదపి శ్రవణం సమ్భవతి. కర్తవ్యానామేవ హ్యభిషవహోమభక్షణా
నాం యథా శ్రవణం *అభిషుత్య హుత్వా భక్షయన్తీతి - తద్వదాత్మజ్ఞానైషణావ్యుత్థానభిక్షాచర్యాణాం కర్తవ్యానామేవ సమానకర్తృకత్వశ్ర
వణం భవేత్. అవిద్యావిషయత్వాదేషణాత్వాచ్చార్థప్రాప్తేవాత్మజ్ఞానవిధేరేవ యజ్ఞోపవీతాదిపరిత్యాగః- సతు విధాతవ్య ఇతి చేన్న - సుతరా
మాత్మజ్ఞానవిధినైవ విహితస్య సమానకర్తృకత్వశ్రవణేన దార్ఢ్యోత్పత్తిః. తథా భిక్షాచర్యస్య. యత్పునరుక్తం వర్తమానాపదేశాదర్థవాదమాత్రమి
తి - ఔదుమ్బరయూపాది విధిసమానత్వాదదోషః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యనేన పారివ్రాజ్యం విధీయతే - పారివ్రాజ్యాశ్రమే చ యజ్ఞోప
వీతాది సాధనాని విహితాని లిఙ్గం చ శ్రుతిభిః స్మృతిభిశ్చ - అతస్తద్వర్జయిత్వా అన్యస్మాద్వ్యుత్థానమేషణాత్వేపీతి చేన్న - విజ్ఞానసమానకర్తృకా
త్పారివ్రాజ్యాదేషణావ్యుత్థానలక్షణాత్పారివ్రాజ్యాన్తరోపపత్తేః. యద్ధి తదేషణాభ్యో వ్యుత్థానలక్షణం పారివ్రాజ్యం - తదాత్మజ్ఞానాఙ్గం - ఆ
త్మజ్ఞానవిరోధ్యేషణాపరిత్యాగరూపత్వాదవిద్యావిషయత్వాచ్చైషణాయాః. తద్వ్యతిరేకేణ చాస్త్యాశ్రమరూపం పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మలోకా
దిఫలప్రాప్తిసాధనం- యద్విషయం యజ్ఞోపవీతాదిసాధనవిధానం లిఙ్గవిధానం చ. నచైషణారూపసాధనోపాదానస్యాశ్రమధర్మమాత్రే పారివ్రా
జ్యాన్తరవిషయే సమ్భవతి సతి సర్వోపనిషద్విహితస్యాత్మజ్ఞానస్య బాధనం యుక్తం. యజ్ఞోపవీతాద్యవిద్యావిషయైషణారూపసాధనోపాదిత్సాయాం
చావశ్యమసాధనఫలరూపస్యాశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితస్యాహం బ్రహ్మాస్మీతి విజ్ఞానం బాధ్యతే. నచ తద్బాధనం-సర్వోపనిషదాం తదర్థపరత్వాత్.
భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యేషణానాం గ్రాహయన్తీ శ్రుతిః స్వయమేవ బాధత ఇతి చేత్. అథాపి స్యాత్- ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధాయ పునరేషణైకదేశం భిక్షా
చర్యం గ్రాహయన్తీ తత్సమ్బద్ధమన్యదపి గ్రాహయతీతి చేన్న- భిక్షాచర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్. హుత్వోత్తరకాలభక్షణవత్. శేషప్రతిపత్తికర్మ
త్వాదప్రయోజకం హి తత్. అసంస్కారకత్వాచ్చ. భక్షణం పురుషసంస్కారకమపి స్యాత్ -న తు భిక్షాచర్యం- నియమాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మవిదోఽనిష్ట
త్వాత్. నియమాదృష్టస్యానిష్టత్వే కిం భిక్షాచర్యేణేతి చేన్న- అన్యసాధనాద్వ్యుత్థానస్య విహితత్వాత్. తథాపి కిం తేనేతి చేత్ - యది స్యాద్బాఢం-అభ్యు
పగమ్యతే హి తత్. యాని పారివ్రాజ్యేఽభిహితాని వచనాని *యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతేత్యాదీని - తాన్యవిద్వత్పారివ్రాజ్యమాత్రవిషయాణీతి పరి
హృతాని- ఇతరథాత్మజ్ఞానబాధః స్యాదితి హ్యుక్తం *నిరాశిషమనారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదురి
తి సర్వకర్మాభావం దర్శయతి స్మృతిర్విదుషః. *విద్వాన్ లిఙ్గవివర్జితః తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞ ఇతి చ. తస్మాత్పరమహంసపారివ్రాజ్యమేవ వ్యుత్థానలక్షణం
ప్రతిపద్యేతాత్మవిత్సర్వకర్మసాధనపరిత్యాగరూపమితి. యస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా ఏతమాత్మానమసాధనఫలస్వభావం విదిత్వా సర్వస్మాత్సాధనస్వ
రూపాదేషణాలక్షణాత్ వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తి స్మ- దృష్టాదృష్టార్థం కర్మ తత్సాధనం చ హిత్వా- తస్మాదద్యత్వేపి బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్పాణ్డిత్యం -
పణ్డితభావం. ఏతదాత్మవిజ్ఞానం- పాణ్డిత్యం. తన్నిర్విద్య-నిశ్శేషం విదిత్వా. ఆత్మవిజ్ఞానం నిరవశేషం కృత్వేత్యర్థః ఆచార్యత ఆగమతశ్చ. ఏషణాభ్యో వ్యు
త్థాయ. ఏషణావ్యుత్థానావసానమేవ హి తత్పాణ్డిత్యం- ఏషణాతిరస్కారోద్భవత్వాదేషణాయా విరుద్ధత్వాత్. ఏషణామతిరస్కృత్య న హ్యాత్మవిష
యస్య పాణ్డిత్యస్యోద్భవ ఇత్యాత్మజ్ఞానేనైవ విహితమేషణావ్యుత్థానం. ఆత్మజ్ఞానసమానకర్తృకత్వాప్రత్యయోపాదానలిఙ్గశ్రుత్యా దృఢీకృతం. తస్మా
దేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ జ్ఞానబలభావేన - బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ - స్థాతుమిచ్ఛేత్. సాధనఫలాశ్రయణం హి బలమితరేషామనాత్మవిదాం-తద్బలం హిత్వా వి
ద్వానసాధనఫలస్వరూపాత్మవిజ్ఞానమేవ బలం తద్భావమేవ కేవలమాశ్రయేత్. తదాశ్రయణే హి కరణాన్యేషణావిషయే ఏనం హృత్వా స్థాపయితుం నోత్స
హన్తే. జ్ఞానబలహీనం హి మూఢం దృష్టాదృష్టవిషయాయామేషణాయామేవైనం కరణాని నియోజయన్తి. బలం నామాత్మవిద్యయాఽశేషవిషయదృ
ష్టితిరస్కరణం. అతస్తద్భావేన బాల్యేన తిష్ఠాసేత్. తథా *ఆత్మనా విన్దతే వీర్యమితి, శ్రుత్యన్తరాత్ *నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య ఇతి, చ. బాల్యం
చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్య- నిశ్శేషం కృత్వా అథ మననాన్మునిః- యోగీ భవతి. ఏతావద్ధి బ్రాహ్మణేన కర్తవ్యం - యదుత సర్వానాత్మప్రత్యయతిరస్కారః. ఏత
త్కృత్వా కృతకృత్యో యోగీ భవతి. అమౌనం చ-ఆత్మజ్ఞానానాత్మప్రత్యయతిరస్కారౌ పాణ్డిత్యబాల్యసంజ్ఞకౌ నిశ్శేషం కృత్వా. మౌనం నామ-అనాత్మప్ర
త్యయతిరస్కరణస్య పర్యవసానం ఫలం. తచ్చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః-కృతకృత్యో భవతి. బ్రహ్మైవ సర్వమితి ప్రత్యయ ఉపజాయతే. స బ్రాహ్మణః కృ
తకృత్యః - అతో బ్రాహ్మణః- నిరుపచరితం హి తదా తస్య బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం. అత ఆహ- స బ్రాహ్మణః కేన స్యాత్ - కేన చరణేన భవేత్. యేన
స్యాత్-యేన చరణేన భవేత్ - తేనేదృశ ఏవాయం. యేన కేనచిచ్చరణేన స్యాత్ - తేనేదృశ ఏవ- ఉక్తలక్షణ ఏవ బ్రాహ్మణో భవతి. యేన కేనచిచ్చరణేనే
తి స్తుత్యర్థం. యేయం బ్రాహ్మణ్యావస్థా సేయం స్తూయతే-న తు చరణేఽనాదరః. అతః-ఏతస్మాద్బ్రాహ్మణ్యావస్థానాదశనాయాద్యతీతాత్మస్వరూపా
న్నిత్యతృప్తాదన్యత్ - అవిద్యావిషయమేషణాలక్షణం వస్త్వన్తరమార్తం- వినాశ్యార్తిపరిగృహీతం స్వప్నమాయామరీచ్యుదకసమమసారం. ఆత్మైవైకః
కేవలో నిత్యముక్త ఇతి. తతో హ కహోలః కౌషీతకేయ ఉపరరామ. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణత్రయార్థం సఙ్గతిం వక్తుమనువదతి (బన్ధనమితి) చతుర్థబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (యస్యేతి) ఉత్తరబ్రాహ్మణ
తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉపస్తప్రశ్నానన్తర్యమథశబ్దార్థః. (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణార్థం సమ్బోధితవానిత్యర్థః. బన్ధధ్వంసిజ్ఞానప్ర

ణైనాత్ర ప్రతిభాతి- కింత్వనువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యం విదిత్వేతి) తం జ్ఞాత్వేత్యేతత్పూర్వేణ సమ్బద్ధః. ప్రశ్నయోరవాన్తరవిశేష ప్రదర్శనార్థం పరామృశతి (కిముపనైతి), తత్ర పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (భిన్నావితి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకద్వారాఽభివృణోతి (యది హీత్యాదినా) అద్వైతం వాక్యం వస్తుపరం- తస్యార్థవాదాద్వితీయం వాక్యం. నేత్యాహ (నచేతి) ద్వయోర్వాక్యయోస్తుల్యలక్షణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రాద్యం వాక్యం క్షేత్రజ్ఞమధికరోతి- ద్వితీయం పరమాత్మానమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞేతి) బ్రాహ్మణద్వయేనార్థద్వయం వివక్షితమితి భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానం ప్రత్యాహ (తన్నేతి) ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకరూపత్వాన్నార్థభేదోఽస్తీత్యుక్తమనుపపాదయతి (ఏష ఇతి) తథాప్యర్థభేదే కానుపపత్తిః- తత్రాహ (నచేతి) తదేవోపపాదయతి (ఏకో హీతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతభేదాదాత్మభేదమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) జాతితః- స్వభావతః. అహమహమిత్యేకాకారత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ నతత్త్వభేద ఇత్యాహ (ద్వయోరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యదీతి) ద్వయోరాత్మత్వేఽన్యస్యైకం బ్రహ్మ గౌణం- తదేతరేణ గౌణేనావశ్యం భవితవ్యం, తథాఽఽత్మత్వాదియద్యేకస్యేష్టం- తదేతరస్యానాత్మత్వాది, కుతస్స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (విరుద్ధత్వాదితి) ఉక్తోపపాదనపూర్వకం ద్విర్భ్రవణస్యాభిప్రాయమాహ (యదీత్యాదినా) అనేకముఖ్యత్వాసమ్భవా, ద్వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటవదబ్రహ్మత్వాదనాత్మత్వా, చ్చైకమేవ ముఖ్యం ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మేత్యర్థః. యది జీవేశ్వరభేదాభావాత్ప్రశ్నయోర్నార్థభేదః- తర్హి పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తర్హి సవిశేషావర్ణయితవ్యః - యేన పునరుక్తిరర్థవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అనుక్తవిశేషకథనార్థముక్తపరిమాణం సిద్ధైవమురుస్థానువాదశ్చేత్- అనుక్తవిశేషస్తర్హి ప్రదర్శ్యతామితి పృచ్ఛతి (కః పునరితి) బుభుత్సితం విశేషం దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇతిశబ్దః క్రియాపదేన సమ్బధ్యతే. కిమిత్యేష విశేషో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్విశేషే ఇతి) అర్థభేదాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ముశనాయేత్యాదినా తు వివక్షితవిశేష ఉక్త ఇతి శేషః. ఏకమేవాత్మతత్త్వమధికృత్య ప్రశ్నావిత్యత్ర చోదయతి (నన్వితి) విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్భిన్నౌ ప్రశ్నార్థావిత్యేతద్దూషయతి (నేతి) పరిహృతత్వమేవ ప్రకటయతి (నామరూపేతి) తయోర్వికారః కార్యకరణలక్షణస్సఙ్ఘాతః. సనిరోపాధిభేదః. తేన సమ్పర్కః- తస్మిన్నహంమమాభ్యాసః. తేన జనితా భ్రాన్తిః- అహం కర్తేత్యాద్యా. తావన్మాత్రం సంసారిత్వమిత్యనేకశో వ్యుత్పాదితం- తస్మాన్నాస్తి వస్తుతో విరుద్ధధర్మవత్త్వమిత్యర్థః. కించ- సవిశేషత్వనిర్విశేషత్వశ్రుత్యోర్విషయవిభాగోక్తిప్రసఙ్గేన సంసారిత్వస్య మిథ్యాత్వం మధుబ్రాహ్మణాన్తేఽవాచామేత్యాహ (నిరుద్ధేతి) కథం తర్హి విరుద్ధధర్మవత్త్వప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరేణ- పురుషేణ. అజ్ఞానేన వా. అధ్యారోపితైస్సర్పత్వాదిభిర్ధర్మైర్విశిష్టా ఇతి యావత్. స్వతశ్చ- అధ్యారోపేణ వినేత్యర్థః. ప్రతిభాసతో విరుద్ధధర్మవత్త్వేఽపి క్షేత్రజ్ఞేశ్వరయోర్భిన్నత్వాద్భిన్నార్థావేవ ప్రశ్నావితి చేత్, నేత్యాహ (నచైవమితి) నిరుపాధికరూపేణాసంసారిత్వం- సోపాధికరూపేణ సంసారిత్వమిత్యవిరోధ ఉక్తః. ఇదానీముపాధ్యభ్యుపగమేఽప్యద్వయత్వం- సత్యస్యైవ ఘటాదేరుపాధిత్వదృష్టేరితి శఙ్కతే (నామేతి) సలిలాతిరేకేణ న సన్తి ఫేనాదయో వికారాః, నాపి మృదాద్యతిరేకేణ తద్వికారాః శరావాదయస్సన్తి, తద్దృష్టాన్తాఖ్యయుక్తిబలాదవిద్యానామరూపరచితకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యావిద్యామాత్రత్వా, త్తస్యాశ్చ విద్యయా నిరాసా, న్నైవమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) కార్యసత్త్వమభ్యుపగమ్యోక్తం- ఇదానీం తదపి నిరూప్యమాణే నాస్తీత్యాహ (యదా త్వితి) ॰ నేహ నానాస్తి కించనేత్యాది శ్రుత్యనుసారిభిర్వస్తుదృష్ట్యా నిరూప్యమాణే నామరూపే పరమాత్మతత్త్వాదన్యత్వేనానన్యత్వేన చానిరూప్యమాణే వస్తుతో వస్త్వన్తరే యదా తు న స్త ఇతి సమ్బన్ధః. మృదాదివికారవదిత్యుక్తం ప్రకటయతి (సలిలేతి) తదా తత్ - పరమాత్మతత్త్వమపేక్ష్యేతి యోజనీయం. కదా తర్హి లౌకికో వ్యవహారః- తత్రాహ (యదా త్వితి) అవిద్యయా స్వాభావిక్యా బ్రహ్మ యదోపాధిభ్యో వివేకేన నావధార్యతే - తదా లౌకికో వ్యవహారశ్చేత్- తర్హి వివేకినాం నాసౌ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) భేదభానప్రయుక్తో వ్యవహారో వివేకినామవివేకినాం చ తుల్య ఏవాయం- వస్త్వన్తరాస్తిత్వాభినివేశస్తు వివేకినాం నాస్తీతి శేషః. నను యథా ప్రతిభాసం వస్త్వన్తరం పారమార్థికమేవ కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (పరమార్థేతి) కిం ద్వితీయం వస్తుతత్త్వతోఽస్తి- కిం వా నాస్తీతి వస్తుని నిరూప్యమాణే సతి శ్రుత్యనుసారేణ తత్త్వదర్శిభిరేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ వ్యవహార్యమితి నిర్ధార్యతే- తేన వ్యవహారదృష్ట్యాశ్రయణేన భేదకృతో మిథ్యావ్యవహార, స్తత్త్వదృష్ట్యాశ్రయణేన చ తదభావవిషయశ్శాస్త్రీయో వ్యవహార, ఇత్యుభయవిధవ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. తత్ర శాస్త్రీయవ్యవహారోపపత్తిం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తథా చ విద్యావస్థాయాం శాస్త్రీయోఽభేదవ్యవహారః- తదితరవ్యవహారస్త్వవభాసమాత్రమితి శేషః. అవిద్యావస్థాయాం లౌకికవ్యవహారోపపత్తిం వివృణోతి (నచ నామేతి) ఉభయవిధవ్యవహారోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తరీత్యా వ్యవహారద్వయోపపత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రత్యక్షాదిభిర్వేదాన్తైర్విరోధ ఇతి శేషః. జ్ఞానాజ్ఞానే పురస్కృత్య వ్యవహారశ్శాస్త్రీయో లౌకికశ్చేతి నాస్మాభిరపోద్యతే- కిం తు సర్వేషామపి పరీక్షకాణామేతత్సమ్మతం - సంసారదశాయాం క్రియాకారకవ్యవహారస్య, మోక్షావస్థాయాం చ తదభావస్యేష్టత్వాదిత్యాహ (సర్వవాదినామితి) నిరుపాధికే పరస్మిన్నాత్మని చిద్ధాతావనాద్యవిద్యాకల్పితోపాధిభ్యః పరమశనాయాదిమత్త్వం- వస్తుతస్తద్రాహిత్యమిత్యుపపాద్యానన్తరప్రశ్నముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) కల్పితాకల్పితయోరాత్మరూపయోర్నిర్ధారణార్థా సన్తమిమా. రోత్యేతి- స సర్వాన్తరత్వాదివిశేషణస్తవాత్మేతి శేషః. నను పరోఽశనాయాదిమాన్ - అప్రసిద్ధేః. నాపి జీవస్తథా - తస్య పరస్మాదవ్యతిరేకాత్. అత ఆహ (అవివేకిభిరితి) పరమార్థత ఇతి ఉభయతః సమ్బధ్యతే. బ్రహ్మణ్యాఖ్యాతం సద్విధానత్వమనాద్యవిద్యాతత్కార్యబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమాభాసద్వారా స్వానుభవాదశనాయాదిమద్దృశ్యతే- తత్తు వస్తుతోఽవిద్యాద్యసమ్బన్ధాదశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తం తిష్ఠతీత్యర్థః. అశనాయాదిహానాదివిమస్తిత్వ గమ్యమానమితి వదన్నాచార్యో నానాజీవవాదస్యాసిద్ధత్వం సూచయతి. పరమార్థతో బ్రహ్మణ్యశనాయాద్యసమ్బన్ధమేవాహ (నలిప్యత ఇతి) బాహ్యత్వం- అసఙ్గత్వం. లోకదుఃఖేనేత్యయుక్తం- లోకస్యాత్మనో దుఃఖసమ్బన్ధానభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యాదితి) అశనాయాదిభిస్సహ

సమస్యోపాదానే హేతుమాహ (ప్రాణేతి) అరతివాచీశోకశబ్దః- నకామనివృత్యయిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టమితి) కామబీజత్వమరతేరనుభవేనాభివ్యనక్తి (తేనహీతి) కామస్య శోకో బీజమితి నః కామతయా వ్యాఖ్యాతః. అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిర్విపరీతప్రత్యయః. తస్యాన్మనసి ప్రభవః కర్తవ్యాకర్తవ్యావివేకః. సలౌకిక్తైస్సమ్యగ్జ్ఞానవిరోధో భ్రమోఽవిద్యేత్యుచ్యతే. తస్యాస్సర్వానర్థోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వం- మూలావిద్యాయాస్తూపాదానత్వం. తదేతదాహ (మోహస్త్వితి) కామస్య శోకః - మోహో దుఃఖస్య హేతురితి భిన్నకార్యత్వం. తద్విచ్ఛేద ఇత్యత్ర కార్యకరణసఙ్ఘాత స్వచ్ఛబ్దార్థః. సంసారాద్విరక్తస్యహారిద్రాజ్యం వస్తుమిత్తరం వాక్య మిత్యభిప్రేత్యసఙ్క్షేపతః సంసారస్వరూపమాహ (ఏతఇత్యాదినా) తేషామాత్మధర్మత్వం వ్యావర్తయితుం విశినష్టి (ప్రాణేతి) తేషాం స్వతో విచ్ఛేదశఙ్కాం వారయతి (ప్రాణిష్వితి) ప్రవాహరూపేణ నైరన్తర్యేద్యత్వష్టాన్తమాహ (అహోరాత్రాదివదితి) తేషామతిచపలత్వే దృష్టాన్తః (సముద్రోర్మివదితి) తేషాం హేయత్వం ద్యోతయతి (ప్రాణిష్వితి) యోయథోక్తాః ప్రాణిష్వశనాయాదయః- తే తేషు సంసార ఇత్యుచ్యన్తఇతి యోజనా. ఏతం వైతమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం ఉపన్యస్త ప్రశ్నోక్తం త్వంపదార్థం కథయతి (యోఽసావితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం తదహోః ప్రశ్నోక్తం తత్పదార్థం దర్శయతి (అశనాయేతి) తయోరైక్యం సామానాధికరణ్యేనసూచితమిత్యాహ (తమేతమితి) జ్ఞానమేవవిశదయతి (అయమిత్యాదినా) జ్ఞాత్వా బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. సన్న్యాసవిధాయకే వాక్యేకిమిత్యధికారిణి బ్రాహ్మణపదం- తత్రాహ (బ్రాహ్మణానామితి) పుత్రాద్యర్థమేషణామేవ వివృణోతి (పుత్రేణేతి) తతో వ్యుత్థానం సఙ్క్షిపతి (దారసఙ్గ్రహమితి) విత్తైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమిత్యాహ (విత్తేతి) విత్తం ద్వివిధం- మానుషం దైవం చ. మానుషం- గవాది. తస్యకర్మసాధనస్యోపాదానం- ఉపార్జనం. తేన కర్మకృత్వా కేవలేనకర్మణా పితృలోకం జేష్యామి,. దైవం విత్తం - విద్యా. తత్సంయుక్తేనకర్మణా దేవలోకం, కేవలయా చ విద్యయా నమేవ జేష్యామి, తీచ్ఛావిత్తైషణా. తతశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమితి వ్యాచష్టే (కర్మసాధనస్యేతి) ఏతేన లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానముక్తం వేదితవ్యం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమాక్షిపతి (దైవాదితి) తస్యాపి కామత్వాత్తతో వ్యుత్థాతవ్యమితి పరిహరతి (తదసదితి) తర్హి బ్రహ్మవిద్యాయాః సకాశాదపి వ్యుత్థానాత్తస్యాం లబ్ధం నేతద్వ్యుత్థానస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) దేవతోపాసనాయా విత్తశబ్దోక్త విద్యాత్వే హేతుమాహ (దేవలోకేతి) తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం బ్రహ్మవిద్యాయామపి తుల్యమితిచేత్. నేత్యాహ (నహీతి) తత్ర ఫలాన్తరశ్రవణం హేతూకరోతి (తస్మాదితి) ఇతశ్చ బ్రహ్మవిద్యా దైవాద్విత్తాద్బహిరేవేత్యాహ (తద్బలేనేతి) ప్రాగేవ వేదనం సిద్ధం చేత్ - కిం పునర్వ్యుత్థానేనేత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకజ్ఞానం తత్ప్రయోజకం- ఉద్దేశ్యం తత్సాక్షాత్కరణమితి వివక్షిత్వాహ (తస్మాదితి) ప్రయోజకజ్ఞానం పశ్యన్త్యర్థః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. వ్యుత్థానస్వరూపప్రదర్శనార్థమేషణాస్వరూపమాహ (ఏషణేతి) కిమేతావతేత్యాశఙ్క్య వ్యుత్థానస్వరూపమాహ (ఏతస్మిన్నితి) సమ్బన్ధస్తుపూర్వవత్. యాహ్యేవేత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి) ఫలం నేచ్ఛతి, సాధనం చ చికీర్షతి, తివ్యాహతా త్వతేచ్ఛాన్తర్భూతైవ సాధనేచ్ఛా - తదుక్తమేషణైక్యమిత్యర్థః. శ్రుతేస్తదైక్యవ్యుత్పాదకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఫలైషణాన్తర్భావం సాధనైషణాయాస్సమర్థయతే (సర్వఇతి) ఉభే హీత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (లోకైషణేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతస్సాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య కర్మతత్సాధనయోరసమ్భవేసాక్షాత్కారముద్దిశ్య ఫలితం సన్న్యాసం దర్శయతి (అతఇతి) అతిక్రాన్తా బ్రాహ్మణాః- కిం ప్రజయేత్యాది ప్రకాశితాః. తేషాం కర్మ, కర్మసాధనం చ యజ్ఞోపవీతాది, నాస్తీతి పూర్వేణసమ్బన్ధః. దేవపితృమనుష్యనిమిత్తమితి విశేషణం విశదయతి (తేనహీతి) ప్రాచీనావీతం పితౄణాముపవీతం దేవానామిత్యాదిశబ్దార్థః. యస్మాత్పూర్వే విచారప్రయోజకజ్ఞానవన్తో బ్రాహ్మణా విరక్తాస్సన్న్యస్య తత్ప్రయుక్తం ధర్మమన్వతిష్ఠన్- తస్మాదధునాతనోఽపి ప్రయోజకజ్ఞానీ విరక్తో బ్రాహ్మణస్తథా కుర్యాదిత్యాహ (తస్మాదితి) త్రిదణ్డేన యతిశ్చేత్యాదిస్మృతేర్న పరమహంసపారివ్రాజ్యమత్ర వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్త్వేతి) తస్యదృష్టార్థత్వాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వం సూచయతి (కేవలమితి) అముఖ్యత్వాచ్చ తస్య త్యాజ్యతేత్యాహ (పారివ్రాజ్యేతి) తథాపి త్వదిష్టస్సన్న్యాసోనస్మృతికారైర్నిబద్ధ ఇతిచేత్. నేత్యాహ (విద్వానితి) ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధాచ్చ స్మార్తసన్న్యాసో ముఖ్యో న భవతీత్యాహ (అథేతి) ఏతం వై తమిత్యాది వాక్యస్యవిధాయకత్వముపేత్య సర్వకర్మతత్సాధనపరిత్యాగపరత్వముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఇతశ్చ యజ్ఞోపవీతమపరిత్యాజ్యమిత్యాహ (యజ్ఞోపవీత్యేవేతి) యోజనాదిసమభివ్యాహారాదసన్న్యాసివిషయమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (పారివ్రాజ్యేతావదితి) వేదత్యాగే దోషశ్రుతేస్తదత్యాగేపి కథం పారివ్రాజ్యే యజ్ఞోపవీతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాసనఇతి) ఇత్యనేనవాక్యేనగుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్, తత్పరివ్రాజకధర్మేషుగురూపాసనాదీనాం కర్తవ్యతయా శ్రుతిస్మృతిషుచోదితత్వాద్యజ్ఞోపవీతపరిత్యాగోఽవగన్తుం నైవశక్యత ఇత్యన్వయః. సమ్ప్రతి ప్రౌఢివాదమారోప్య వ్యుత్థానే విధిమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యద్యపీత్యాదినా) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానే సతి ఏషణాత్వావిశేషాత్కర్మణస్తత్సాధనాచ్చ వ్యుత్థానం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య యజ్ఞోపవీతాదేరేషణాత్వమసిద్ధమిత్యాశయేనాహ (సర్వేతి) అశ్రుతకరణే శ్రుతత్యాగే చ అకుర్వన్విహితం కర్మేత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్య దూషణమాహ (తథాచేతి) ననుదృశ్యతే యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గత్యాగః- సకసాన్నిరాక్రియతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) నేయమన్ధపరమ్పరేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదివిధ్యుపలమ్భేపి ప్రౌఢవాదేనాత్మజ్ఞానవిధిబలాదేవ సన్న్యాసం సాధయిత్వా ఆత్మజ్ఞానపరత్వం తావదుపనిషదాముపన్యస్యతి (అపిచేతి) ఇతశ్చాస్తి సన్న్యాసే విధిరితియావత్. తద్విధిబలాదేవ సన్న్యాససిద్ధిరితిశేషః. కథం సర్వోపనిషదాత్మజ్ఞానపరేష్యతే- కర్తృస్తుతిద్వారా కర్మవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేత్యాదినా) అస్తు యథోక్తం వస్తువిజ్ఞేయం- తథాపి ప్రస్తుతే కిం జాతం- తదాహ (సర్వాహీతి) ననుతస్యకర్తవ్యత్వేపి కథం కరతత్సాధనత్యాగసిద్ధిః- అతఆహ (ఆత్మాచేతి) విపక్షే దోషమాహ

(అతఇతి) సాధనఫలాన్తర్భూతత్వేనాత్మనోజ్ఞానమవిద్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అన్యోఽసావిత్యాదినా) క్రియాకారకఫలవిలక్షణస్యాత్మనోజ్ఞానంకర్తవ్యం - తస్యాసత్త్వాత్సాధ్యసాధనత్యాగస్సిద్ధ్యతీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యవిద్యావిషయత్వాచ్చసాధ్యసాధనయోర్విద్యావతాత్యాజ్యతేత్యాహ (క్రియేతి) తస్యాఽవిద్యావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (యత్రేతి) అవిద్యావిషయత్వేఽపిసాధనాదివిద్యావతఏవభవిష్యతి- విద్యావిద్యయోరాదర్శాదిషుసాహిత్యోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విద్యావిద్యయోస్సాహిత్యాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చప్రయోజకజ్ఞానవతా సాధ్యసాధనభేదాన ద్రష్టవ్యాః- వివక్షితతత్త్వసాక్షాత్కారవిరోధిత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) భవత్వవిద్యావిషయాణాంవిద్యావతాత్యాగః - తథాపికుతోయజ్ఞోపవీతాదీనాంత్యాగః- తత్రాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తద్విషయత్వాదిత్యత్రతచ్ఛబ్దోఽవిద్యావిషయః. ఏషణాత్వాచ్చయజ్ఞోపవీతాదీనాంత్యాజ్యతేత్యాహ(తస్మాదితి)జ్ఞేయత్వేనప్రస్తుతాదితియావత్. సాధ్యసాధనవిషయాతదాత్మికైషణాత్యాజ్యేత్యత్రహేతుమాహ(విలక్షణేతి)పురుషార్థరూపాద్విపరీతాసాహేయేత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరేషణాత్వంసాధయతి (ఉభేహీతి) తథాపియజ్ఞోపవీతాదీనాంకర్మణాంచకథమేషణాత్వమిత్యాశఙ్క్యసాధనాన్తర్భావాదిత్యాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తయోరేషణాత్వంకథం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ నేష్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) తయోరేషణాత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) ఆత్మజ్ఞానవిధిరేవసన్న్యాసవిధిరిత్యుక్తత్వాద్వ్యుత్థాయేత్యస్యనాస్తివిధిత్వమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) వ్యుత్థాయవిదిత్వేతి పాఠక్రమమతిక్రమ్యవ్యాఖ్యానేభవత్యేవాయంవివిదిషోర్విధిరితిపరిహరతి (నవిధిత్సితేతి) పాఠక్రమేపి ప్రయోజకజ్ఞానవతోవిరక్తస్యభవత్యేవాయంవిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) ఉక్తమేవాన్వయముఖేనోదాహరణద్వారావివృణోతి (కర్తవ్యానామితి) అభిషుత్య-సోమస్యఖణ్డనంకృత్వారసమాదాయేత్యర్థః. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యశఙ్క్యతే (అవిద్యేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతోవిరక్తస్యాత్మజ్ఞానవిధిసామర్థ్యలబ్ధస్య యజ్ఞోపవీతాదిత్యాగస్యకర్తవ్యాత్మజ్ఞానేనసమానకర్తృకత్వశ్రవణాదతిశయేనావశ్యకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ననుతరామితి) వ్యుత్థానేదర్శితన్యాయంభిక్షాచర్యేప్యతిదిశతి (తథేతి) భిక్షాచర్యస్యచాత్మజ్ఞానవిధినైకవాక్యస్యతత్త్వావసార్థ్యోపపత్తిరితిసమ్బన్ధః. వ్యుత్థానాదివాక్యస్యార్థవాదత్వముక్తమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) * ఔదుమ్బరోయూపోభవతీత్యాదావేతత్పరిగ్రహేణవిధిస్స్వీకారవదత్రాపిపక్షమలకారేణవిధిసిద్ధేర్నార్థవాదత్వశఙ్కేత్యర్థః. సమ్ప్రతిప్రకృతేవాక్యేపారివ్రాజ్యవిధిమఙ్గీకృత్యతస్యయాథ్యశ్శఙ్క్యతే (వ్యుత్థాయేతి) కాలత్యేవిప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) లిఙ్గం - త్రిదణ్డిత్వాది. * పురాణేయజ్ఞోపవీతేవిసృజ్యనవముపాదాయాశ్రయం ప్రవిశే త్రిదణ్డీకమణ్డలుమానిత్యాద్యాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. ఏషణాత్వాద్యజ్ఞోపవీతాదీనామపి త్యాజ్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతిస్మృతివశాద్వ్యుత్థానేసఙ్కోచమభిప్రేత్యాహ (అతఇతి) ఉదాహృతశ్రుతిస్మృతీనాం విషయాన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవవివృణోతి (యద్ధీత్యాదినా) తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేహేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) ఏషణాయాస్తద్విరోధిత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - తత్రాహ (అవిద్యేతి) తర్హి యథోక్తానాం శ్రుతిస్మృతీనాం కిమాలమ్బనం - తదాహ (తద్వ్యతిరేకేణేతి) (ఆశ్రమరూపమితి) ఆశ్రమత్వేన నిరూప్యతే - వస్తుతస్తునాశ్రమః. తదాథాసఙ్గతియావత్. తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం వారయతి (బ్రహ్మేతి) అథ వ్యుత్థానవాక్యోక్తముఖ్య పారివ్రాజ్యవిషయత్వమేవ లిఙ్గాదివిధానస్య కింన స్యాత్ - తత్రాహ (నచేతి) ఏషణారూపాణిసాధనాని - యజ్ఞోపవీతాదీని. తేషాముపాదానం - అనుష్ఠానం. తస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణోక్తస్య యథోక్తేసన్న్యాసాఖ్యేవిషయేసతి ప్రధానబాధేనముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కథం పునర్ముఖ్య పారివ్రాజ్య విషయత్వే యజ్ఞోపవీతాదేరిష్టప్రధానబాధనం-తదాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) సాధ్యసాధనయోరాసఙ్గే తద్విలక్షణస్యాత్మనోజ్ఞానం బాధ్యతేచేత్-కానోహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) భిక్షాచర్యంతావద్విహితం-విహితానుష్ఠానంచయజ్ఞోపవీతాదివినానసమ్భవతీతిశ్రుత్యైవాత్మజ్ఞానం యజ్ఞోపవీతాద్యవిరోధీతిశఙ్క్యతే (భిక్షాచర్యమితి) శఙ్కామేవవిశదయతి (అథాపీత్యాదినా) యథాహుతశేషస్యభక్షణంవిహితమపిన ద్రవ్యాక్షేపకం-పరిశిష్టద్రవ్యోపాదానేన ప్రవృత్తేః. తథాసర్వస్వత్యాగేవిహితేపరిశిష్టభిక్షోపాదానేనవిహితమపిభిక్షాచరణముపవీతాద్యనాక్షేపకమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (శేషేతి) తత్ - భక్షణమితిసమ్బన్ధః. అప్రయోజకం- ద్రవ్యవిశేషస్యానాక్షేపకమితియావత్. యద్వా-దార్ష్టాన్తికమేవస్ఫుటయతి (శేషేతి) సర్వస్వత్యాగేవిహితేశేషస్య కాలస్యశరీరపాతాన్తస్య ప్రతిపత్తికర్మమాత్రంభిక్షాచర్యం - అతోనతదుపవీతాదిప్రాపకమిత్యర్థః. కించ- భిక్షాచర్యస్యశరీరస్థిత్యైవాపేక్షితత్వాన్నతత్రాపివిధిరితినతద్వశాదుపవీతాదిసిద్ధిరిత్యాహ (అసంస్కారకత్వాచ్చేతి) తదేవస్ఫుట్యతే (భక్షణమితి) *ఏకకాలంచరేద్భైక్ష్యమిత్యాదినియమవశాదదృష్టంసిధ్యదుపవీతాదికమప్యాక్షేపతీతిచేత్. నేత్యాహ (నియమేతి) వివిదిషోస్తదిష్టమపినోపవీతాద్యాక్షేపకం- జ్ఞానోత్పాదకశ్రవణాద్యుపయోగిదేహస్థిత్యర్థత్వేనైవచరితార్థత్వాదితిభావః. తర్హి యథాకథంచిదుపనతేనాన్నేనశరీరస్థితిసమ్భవాద్భిక్షాచర్యంచరన్తీతివాక్యంవ్యర్థమితిశఙ్క్యతే (నియమాదృష్టస్యేతి) భిక్షాచర్యానువాదేన ప్రతిగ్రహాదినివృత్త్యర్థత్వాద్వాక్యస్యానానర్థక్యమిత్యుత్తరమాహ (నాన్యేతి) నివృత్త్యుపదేశేనవాక్యస్యార్థవత్త్వేపితదుపదేశస్యానర్థక్యం - కూటస్థాత్మజ్ఞానేనైవసర్వనివృత్తేస్సిద్ధేరితిశఙ్క్యతే (తథాపీతి) యదినిష్క్రియాత్మజ్ఞానాదశేషనివృత్తిస్స్యాత్ -తర్హితదసావపిస్వీక్రియతే- సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి (యదీతి) యదిక్షుదాదిదోషప్రాబల్యాదాత్మానంనిష్క్రియమపివిస్మృత్యప్రార్థనాదిపరోభవతి- తదానివృత్త్యుపదేశోపిభవత్యర్థవానితిభావః. ప్రాగుక్తవాక్యవిరోధాన్నివృత్త్యుపదేశోఽశక్యఇతిచేత్- తత్రాహ (యానీతి) ముఖ్యపారివ్రాడ్విషయత్వేదోషంసారయతి (ఇతరథేతి) నివృత్త్యుపదేశానుగ్రాహకత్వేనస్మృతీరుదాహరతి (నిరాశిషమిత్యాదినా) అముఖ్యసన్న్యాసివిషయత్వాసమ్భవాన్ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయంవ్యుత్థానవాక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దోవ్యుత్థానవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమే

వ్యుత్థానం స్పష్టయతి (దృష్ట్వేతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యామేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ శ్రుత్వాచార్యాత్ కర్తవ్యం జ్ఞానం సశ్శేషం కృత్వా బాల్యేన తిష్ఠాసేదితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యనేనైవ వ్యుత్థానం విహితమిత్యాహ (ఏషణేతి) తద్ధి పాణ్డిత్యమేషణాభ్యో వ్యుత్థానేన సమ్భవతి - తదత్ర వ్యుత్థానవిధిరిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (ఏషణేత్యాదినా) తాసామన్తరస్యాకారేణ పాణ్డిత్యముద్భవతి-తస్యైషణాభిర్విరుద్ధత్వాదితి. తథా చ పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర తాభ్యో వ్యుత్థానవిధానముచితమిత్యర్థః. వినాపి వ్యుత్థానం పాణ్డిత్యముద్భవిష్యతీతి చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర వ్యుత్థానవిధిముక్తముపసంహరతి (ఇత్యాత్మజ్ఞానేనేతి) విర్విక్తమితి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యత్ర వ్యుత్థానే విధిరభ్యుపగతః- తత్రాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) తేన వ్యుత్థానస్య సమానకర్తృత్వేక్త్వా ప్రత్యయస్యోపాదానమేవలిఙ్గభూతా శ్రుతిః. తయా దృఢీకృతం- నియమేన ప్రాపితం వ్యుత్థానమిత్యర్థః. బాల్యేనేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (తస్మాదితి) వివేకాదివశాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ పాణ్డిత్యం సమ్పాద్య తస్మాత్ పాణ్డిత్యాజ్జ్ఞానబలభావేన స్థాతుమిచ్ఛేదితి యోజనా. కేయం జ్ఞానబలభావేన స్థితిరిత్యాశఙ్క్య తాం వ్యుత్పాదయతి (సాధనేత్యాదినా) విద్వానితి విశేషితోక్తిః. యథోక్తబలభావావష్టమ్భే కరణానాం విషయపారవశ్యనివృత్త్యా పురుషస్యాపి తత్పారవశ్యనివృత్తిః ఫలతీత్యాహ (తదాశ్రయణేహీతి) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (జ్ఞానబలేతి) నన్వప్యాపిజ్ఞానస్య బలం కీదృగిత్యాకాఙ్క్షాయాం - తత్రాహ (బలంనామేతి) బాల్యవాక్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) యథా జ్ఞానబలేన విషయాభిముఖీ దృష్టిస్తిరస్క్రియతే- తథేతి యావత్. అస్మిన్నా- తద్విజ్ఞానాతిశయేనేత్యర్థః. వీర్యం - విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యమిత్యేతత్. బలహీనేన- విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యరహితేనాయమాత్మా న లభ్యః- న శక్యః సాక్షాత్కర్తుమిత్యర్థః. బాల్యం చేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బాల్యంచేతి) పూర్వోక్తమేవానూద్య తత్ర హేతుత్వద్యోతనార్థో ఽథశబ్దః. తదేవోపపాదయతి (విశాపద్ధీతి) వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అమౌనంచేత్యాదినా) మౌనామౌనయోర్బ్రాహ్మణ్యం ప్రతి సామగ్రీత్వద్యోతకో ఽథశబ్దః. బ్రాహ్మణ్యముపపాదయతి (బ్రహ్మైవేతి) ఆచార్యపరిచర్యాపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం పాణ్డిత్యం. యుక్తితో ఽనాత్మదృష్టితిరస్కారో బాల్యం. అహమాత్మా పరబ్రహ్మ- న మత్తో ఽన్యదస్తి కించనేతి మననైర్వాసుసన్తానం మౌనం. మహావాక్యార్థావగతిర్బ్రాహ్మణ్యమితి విభాగః. ప్రాగపి ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణ్యమితి చేత్ - తత్రాహ (నిరుపచరితమితి) బ్రహ్మవిదస్సమాచారం పృచ్ఛతి (సఇతి) అనియతం తస్య చరణమిత్యుత్తరమాహ (యేనేతి) ఉక్తలక్షణత్వం- కృతకృత్యత్వం. అవ్యవస్థితం చరణమిచ్ఛతో బ్రహ్మవిదో యథేష్టచేష్టాభిప్రాయః స్యాత్ - తథా చ * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతిన్యాయేతేతరేషామప్యాచారే ఽనాదరః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనకేనచిదితి) విహితమాచరతో నిషిద్ధం చ త్యజతశ్శుద్ధబుద్ధేః శ్రుతాద్వాక్యాత్ సమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తస్య చ వాసనావశాద్వ్యవస్థితైవ-నావ్యవస్థితేతి న యథేష్టచేష్టాచరణప్రయుక్తో దోష ఇత్యర్థః. అతో ఽన్యదిత్యాది వ్యాకరోతి (అత ఇతి) స్వప్నేత్యాదిబహుదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికస్య బహుధాపత్వద్యోతనార్థం. అతో ఽన్యదితి తదాత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మైవేతి) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః ప్రపచ్ఛేతి) కహోళః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకేయః. * తికర్ణకుషీతకాత్కాశ్యప ఇతి ఢక్. అన్యత్పూర్వవత్. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాదిత్యాదిః ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) పూర్వవదర్థః. యద్యపి ప్రశ్నో ఽయముషస్తేన కృత ఏవ- దత్తోత్తరశ్చ. నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వనిరఙ్కుశసర్వాన్తరత్వాదైర్యస్య జీవవ్యావృత్తిరపి సిద్ధా. * న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదినా దర్శనశ్రవణాదికర్తుర్జీవస్య ద్రష్టృత్వాదినిషేధముఖేన ముఖ్యబ్రహ్మత్వమపి ప్రతిషిద్ధం. తథాపి ప్రాణితృత్వస్య జాగ్రదాదిదశావిశేషేజీవే ఽపి సమ్భవాత్, యత్కించిద్దేహాద్యపేక్షయా ఽన్తరే జీవే ఆపేక్షికసర్వాన్తరత్వసమ్భవాత్, * న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాపి దృష్టివ్యతిరిక్తద్రష్టృనిషేధపరత్వసమ్భవేన జ్ఞానస్వరూపస్యైవసతో జీవస్య జ్ఞానగుణకత్వప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ ఉక్తధర్మాణాం పరమాత్మైకాన్తికత్వం నిశ్చేతుమసమర్థస్య కహోళస్య దృఢతరేణ వ్యావర్తకధర్మేణ జీవవ్యావృత్తినిశ్చిచీషయా పునః ప్రశ్న ఉపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవదితి సూత్రే * వ్యావర్తకధర్మభూయస్త్వాయ వ్యావృత్తిబుద్ధ్యతిశయార్థమేకవిషయకప్రశ్నద్వయమిత్యుక్తం న్యాసార్యైః. తదభిప్రాయం జానన్యాజ్ఞవల్క్యో దృఢతరజీవవ్యావృత్తిసిద్ధయే వ్యావర్తకధర్మాన్తరమాహ (యో ఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీతి) అశనాయా - బుభుక్షా. పాతుమిచ్ఛా- పిపాసా. శోకః- ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగజః. మోహః- కామాదిజనితః అజ్ఞానం వా. జరామృత్యూ ప్రసిద్ధౌ. జీవస్య కర్మాధీనదేహసంసృష్టతయా ఽశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తిస్సిద్ధ్యతీతి భావః. యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వమస్తి- తథాపి తేషామశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసఙ్కల్పాయత్తత్వాదనన్యసఙ్కల్పాధీనాశనాయాద్యతీతత్వముపాధ్యసుక్తిసిద్ధం పరమాత్మన ఏవ. కించ- ప్రకృతే బద్ధజీవవ్యావృత్తైరేవ సత ఆత్మేతి నిర్దిష్టస్యాపదేష్టవ్యతయా నిత్యముక్తవ్యావర్తకధర్మానుక్తావపి న దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. అథ వ్యావర్తకధర్మాన్తరమప్యాహ (ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) తమేవైతం - సర్వాన్తరమశనాయాద్యతీతమేవ పరమాత్మానమనార్తం విదిత్వా. బ్రాహ్మణా ఇత్యనేన క్షత్రియాదివ్యావృత్తిః. పుత్రేషణాయాశ్చ- ఇషేర్యుష్మాత్ * స్త్రియాం న్యాస శ్రద్ధేతి యచ్. క్తిపవాదః. * అణ్యన్తాత్త్విచ్ఛేతి నిపాతః. ఇషేస్స్వార్థే ణిచ్ప్రత్యయః. పుత్రైషణేత్యనేన తృతీయాశ్రమాయే * జాయా మే స్యాత్ప్రజాయేయేతి యోక్తా- సా గృహ్యతే. విత్తైషణాయాశ్చేత్యనేన * విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. లోకైషణాయాశ్చేత్యనేన జాయావిత్తకర్మసాధ్యసకలలోకేచ్ఛా గృహ్యతే. ఉక్తైషణాత్రయాద్వ్యుత్థాయ- ఏషణాత్రయం హిత్వా. యథావిధిసన్న్యస్యేతి యావత్. అథ- అనన్తరం దేహయా

త్రార్థం భిక్షాచర్యం చరన్తి - భిక్షాటనం కుర్వన్తీత్యర్థః ఇదం చోపలక్షణం సర్వసన్న్యాసాశ్రమధర్మానుష్ఠానస్య. అత్ర ప్రాప్తత్వాత్పారివ్రాజ్యం విధీయతే. (యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణేతి) అవర్జనీయత్వాత్పరస్పరసమ్బన్ధాదన్యోన్యావినాభూతా ఏతా స్తిస్ర ఏషణా ఇతి భావః. (ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవత ఇతి) సర్వథాఽపి త్రివిధాః సాధ్యసాధనవిషయకైషణా ద్వయమేవ భూత్వా పర్యవస్యన్తీతి భావః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరితి) యస్మాద్వైరాగ్యమావశ్యకం - తస్మాద్బ్రాహ్మణః - అధీతవేద ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ - వేదమధీత ఇతి బ్రాహ్మణః. జాతిపరో వా. పాణ్డిత్యం నిర్విద్య - ఊహాపోహక్షమా ధీః పణ్డా. సాఽస్య సఞ్జాతేతి పణ్డితః. తస్య కర్మ పాణ్డిత్యం. ఔపదేశికార్థాధిగమరూపం వివేకనిర్వేదపర్యన్తఫలకం - తత్పాణ్డిత్యం నిర్విద్య - లబ్ధ్వా బాల్యేన - స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాలస్వభావేన యుక్తస్సన్ బ్రహ్మణి తిష్ఠాసేత్ - తన్నిష్ఠాం లభేత. ఉపాసీతేతి యావత్. తథైవ వ్యాఖ్యాతం చ వ్యాసార్యైః. బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిః - బాల్యపాణ్డిత్యే - పూర్వోక్తే నిర్విద్య - లబ్ధ్వా అథ మునిస్స్యాత్ - ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణమననశీలస్స్యాదిత్యర్థః. ధ్యానవిచ్ఛేదదశాయామప్యత్యన్తవిషయాస్మృతిత్వరాహిత్యాయ శుభాశ్రయవస్తుసంశీలనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. (అమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణ ఇతి) అమౌనం - మౌనాదన్యత్. మౌనాత్పూర్వనిర్దిష్టం బాల్యపాణ్డిత్యలక్షణం ద్వయం. మౌనం - ఆలమ్బనసంశీలనాత్మకం. అమౌనం మౌనం చేత్యేతదుభయం నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః - బ్రహ్మవిద్భవతి. లబ్ధనిదిధ్యాసనో భవతీత్యర్థః. పునః కహోళః పృచ్ఛతి (స బ్రాహ్మణః కేన స్యాదితి) స బ్రాహ్మణః - త్వదుక్తో లబ్ధనిదిధ్యాసనో బ్రహ్మవిదుక్తోపాయాదన్యేన కేన స్యాదితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవేతి) యేన - మౌనపర్యన్తేన సాధనేన బ్రాహ్మణస్స్యాదిత్యుక్తం - తేనైవేదృశస్స్యాత్ - న కేనాప్యన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతః - అస్మాత్పరమాత్మనః యదన్యత్ప్రాణిజాతం - తదార్తం - దుఃఖీత్యర్థః. తతశ్చ యస్స్వనియమనయా వ్యతీతవివస్వత్ ఆర్తరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య తస్మాద్బ్రాహ్మణ ఇత్యాద్యుక్తసాధనసాధ్యనిదిధ్యాసనం కుర్వతో జీవస్య సంసారమోక్షం కరోతి - స ఏవ మయా సత ఆత్మేత్యుక్తః - న తు త్వదభిమతో బద్ధజీవ ఇతి భావః. అత ఏవ నిత్యముక్తవ్యావృత్తిశ్చ సిద్ధేతి ద్వ్యథతరజీవవ్యావృత్తిబుద్ధిసిద్ధిరితి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామేతి) స్పష్టోఽర్థః. అత్ర * బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యత్ర బాల్యశబ్దస్య భావకర్మసాధారణత్వేఽపి వయోవిశేషలక్షణబాలభావస్య ఇచ్ఛయా సమ్పాదయితుమశక్యత్వేనావిధేయత్వాత్ కర్మైవ విధేయం. తత్ర కామచారకామవాదకామభక్షణాదికం యద్బాలస్య కర్మ, యచ్చ దమ్భాదిరాహిత్యలక్షణం స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణరూపం కర్మ - తత్సర్వం బాల్యశబ్దేన విధేయం - అవిశేషాత్. న చ నిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విధానమయుక్తమితి వాచ్యం - వామదేవ్యోపాసనాఙ్గతయా ప్రార్థయమానసర్వయోషిదపరిహారలక్షణనిషిద్ధకర్మవిధానవద్విద్యాఙ్గతయా నిషిద్ధస్యాపి కామచారాదేర్విధానసమ్భవాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. స్వమాహాత్మ్యమనావిష్కుర్వన్నేవ విద్వాన్ స్యాదితి - స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాల్యస్యైవ విద్యాయామన్వయసమ్భవాత్, * నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః। నాశాన్తమానసో వాఽపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితి విశిష్య విద్యాయామపి ప్రతిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విద్యాఙ్గతయాఽన్వయాసమ్భవాత్, దిఙ్మాత్రముపదర్శితం. తత్రైవ * తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యత్ర మునిశబ్దేన పాణ్డిత్యశబ్దవిహితం జ్ఞానమేవానూద్యతే - న తతోఽర్థాన్తరం జ్ఞానం విధీయతే - ప్రమాణాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్. విధీయత ఇతి కర్మసాధనో విధిశబ్దః. సహకార్యన్తరం చ తద్విధిశ్చ సహకార్యన్తరవిధిః. తద్వతః - విద్యావతస్తృతీయం - బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా తృతీయం మౌనం విద్యాయాస్సహకార్యన్తరం విధీయత ఇత్యర్థః. న చ మునిశబ్దార్థస్య పాణ్డిత్యశబ్దేనైవ ప్రాప్తత్వాదవిధేయత్వానుపపత్తిరితి వాచ్యం - పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలత్వాత్ సాధౌ మునిశబ్దప్రయోగాత్ప్రకృష్టం మననమేవ మునిశబ్దార్థః. తచ్చ పాణ్డిత్యశబ్దితాదౌపదేశికార్థాధిగమాత్, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థాన్మననాచ్చార్థాన్తరభూతమాలమ్బనసంశీలనాత్మకమితి తస్యాప్రాప్తత్వేన విధానార్హత్వాద్విధేయత్వం యుజ్యతే. పక్షః - పరిగ్రహః. * పక్ష పరిగ్రహ ఇతి ధాతుః. ఆదర ఇతి యావత్. తత్కృతప్రకర్షయుక్తం మననం మౌనం. తదేవ మునిశబ్దేన విధీయతే. సాదరమననమాలమ్బనసంశీలనం విధీయత ఇత్యర్థః. విధ్యాదివత్ - అత్రాపి విధిశబ్దః కర్మసాధనః. విధిశ్చాసావాదిశ్చేతి సమాసః. విధేయాదివదిత్యర్థః. ప్రస్తుతమననాపేక్షయా ఆదిర్యో విధేయః - ప్రాక్తనో విధేయః - పాణ్డిత్యబాల్యలక్షణః. తతశ్చాయమర్థః - విద్యాఙ్గతయా యథా బాల్యపాణ్డిత్యే విధీయేతే - ఏవమేవ మునిశబ్దేనాపి ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణం సాదరం మననం సహకారి విధీయత ఇత్యర్థః. యద్వా - విధ్యాదివదిత్యత్ర విధిశబ్దేన విధేయం యజ్ఞదానాద్యుచ్యతే. ఆదిపదగ్రాహ్యం రాగప్రాప్తం శ్రవణం మననం చ. సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్ర చ సహకార్యన్తరేతి పృథక్పదం లుప్తవిభక్తికం. తతశ్చాయమర్థః - తృతీయం మౌనం యత్ - తద్యజనశ్రవణమననవత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా సహకార్యన్తరం సత్ - అర్థాన్తరం సద్విధ్యర్హమిత్యర్థః. పాణ్డిత్యాభిన్నత్వే హ్యనువాద్యతా స్యాదిత్యర్థః. నను బాల్యపాణ్డిత్యమౌనశమాది నానాశ్రమధర్మభూతయజ్ఞాద్యఙ్గికాయా విద్యాయాస్సర్వేష్వాశ్రమేషు సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే ఇత్యారభ్య * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి గార్హస్థ్యధర్మేణోపసంహారః కథమిత్యత్రాహ - * కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. కృత్స్నేష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాయాస్సద్భావాత్ ఛాన్దోగ్యే గృహస్థేనోపసంహారః ఉపలక్షణార్థః. యథా ఛాన్దోగ్యే గృహస్థధర్మకీర్తనమితరాశ్రమధర్మోపలక్షణార్థం - ఏవం బృహదారణ్యకే * భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సన్న్యాసిధర్మకీర్తనమాశ్రమధర్మాన్తరోపలక్షణార్థమిత్యాహ - * మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. అత్ర మౌనశబ్దేన మౌనసమభివ్యాహృతసన్న్యాసిధర్మభూతభిక్షాచరణాదికం లక్ష్యతే. మౌనవత్ - సన్న్యాసిధర్మవదితరోఽప్యాశ్రమధర్మో విద్యాఙ్గమిత్యర్థః. ఇతరేషామప్యాశ్రమిణాం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షస్య చోపదేశాత్. ఇ

ఉ.— అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమప్స్వోతంచ
ప్రోతంచ కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి। వాయౌ గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చే-
త్యన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వన్తరిక్షలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి గన్ధర్వలోకేషు గార్గీతి కస్మి-
న్ను ఖలు గన్ధర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యాదిత్యలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వాదిత్యలోకా ఓతాశ్చ
ప్రోతాశ్చేతి చన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు చన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి నక్షత్రలోకేషు గార్గీ

లక్షితం. ఉషస్తకహోళబ్రాహ్మణద్వయం చేదం గుణోపసంహారపాదే * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదే-
శవదిత్యత్ర చిన్తితం. తత్ర హి ఏతద్బ్రాహ్మణద్వయప్రతిపాద్యవిద్యయోరైక్యం నాస్తి- నేతి విశయే పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- * అన్తరా భూతగ్రామ-
వత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేదితి. అన్తరశబ్దాద్యావత్ప్రధానాత్ * సుపాం సులుగితి శ్రుతేః సప్తమ్యేకవచనస్యాకారాదేశే అన్తరేతి రూపం. అన్త-
రా- ఆన్తరత్వేనేత్యర్థః. అన్తరాశబ్దో మధ్యవచనోఽప్యస్తి. తదా లేకశేషేణ సూత్రేయమన్తరేతి నిర్దేశః. తతశ్చాయమర్థః- ఉషస్తబ్రాహ్మణే * ఏష
త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరత్వేన నిర్దేశః భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః- భూతగ్రామవాన్స స్వాత్మా - భూతగ్రామశబ్దితాచేతనాన్తర్యామీ యః ప్ర-
త్యగాత్మా- తద్విషయకః. నతు పరమాత్మవిషయకః- * ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణిత్వాది జీవధర్మస్య వాక్యశేషే కీర్తనాత్. కహోళబ్రాహ్మణం తు
అశనాయాద్యతీతత్వరూపపరమాత్మలిఙ్గాత్పరమాత్మవిషయకమేవ. యది బ్రాహ్మణద్వయమపి పరమాత్మవిషయం స్యాత్ -తర్హి ఉషస్తేన పృష్టే ప్రత్యు-
క్తే చ పరమాత్మస్వరూపే కహోళస్య పునః ప్రశ్నః ప్రతివచనం చాసఙ్గతం స్యాత్. అతో వేద్యభేదాత్ విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నోపదేశ-
వత్- న వేద్యభేదో యుజ్యతే - * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ముఖ్యబ్రహ్మత్వలక్షణసాక్షాద్బ్రహ్మత్వ, సర్వదేశకాలసన్ని-
హితత్వలక్షణాపరోక్షత్వ, సర్వాన్తర్యామిత్వ, రూపపరమాత్మలిఙ్గవిశిష్టవిషయత్వేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్, * యః
ప్రాణేన ప్రాణితీతి వాక్యశేషశ్రుతస్యాపి నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వస్య పరమాత్మలిఙ్గత్వాత్, ఉత్తరత్ర * నదృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యాదినా
ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్తమితి న సన్దిగ్ధా ఇతి ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ఉష-
స్తప్రశ్నప్రతివచనమపి పరమాత్మవిషయమేవ అత ఏవ కహోళప్రశ్నే * యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యేవకారేణ పూర్వప్రష్టాధికవిషయత్వం
వ్యావర్తితం. నన్వేవం సతి పునః ప్రశ్నవైయర్థ్యమితి చేన్న- ఉపదేశవత్ -యథా సద్విద్యాయాం- * ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తే సదుపదే-
శే * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, * స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతివచనస్య, చ
భూయో భూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణస్తదనాహన్మ్యవిశేషప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే- తద్వదేకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహే-
తోః పరస్య బ్రహ్మణః అశనాయాద్యతీతత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాన్తరప్రతిపాదనాయ కహోళస్య పునః ప్రశ్నోపపత్తేః. * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతర-
వత్. హి- యస్మాద్దైతో లోకమేవ పరమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యవచనాని సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వాదిధర్మైర్విశింషన్తి-తస్మాద్దై-
తాత్త్వైక్యాద్విద్యైక్యేన వ్యతిహారః- బ్రాహ్మణద్వయశ్రుతానాం గుణానామితరేతరత్రోపసంహారః కర్తవ్యః. ఇతరవత్ -యథా సద్విద్యాయాం
వేద్యైక్యప్రయుక్తవిద్యైక్యబలాత్ * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచేతి ప్రశ్నప్రతివచనభేదేఽపి సర్వప్రతివచనగ-
తానాం సర్వేషాం ధర్మాణాం సర్వత్రోపసంహారః- తద్వత్. నను సద్విద్యాయామపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదాత్ భేద ఏవాస్త్విత్యత్రాహ- * సైవ హి స-
త్యాదయః. సైవ హి- సచ్ఛబ్దాభిహితా దేవతైవ హి * తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతా. సత్యత్వాదయశ్చ ధర్మాః * ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రము-
వాచేత్యారభ్య ప్రవృత్తేషు నవస్వపి ఖణ్డేష్వనుగతాః దృశ్యమానాః వేద్యైక్యమవగమయన్తి. అతో న దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యాకార్యైస్థితం. ప్రకృతమనుస-
రామః. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

భా.— * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యుక్తం- తస్య సర్వాన్తరస్య స్వరూపాధిగమాయ ఆ శాకల్యబ్రాహ్మణాద్గ్రన్థ ఆర-
భ్యతే. పృథివ్యాదీని హ్యాకాశాన్తాని భూతాన్యన్తర్బహిర్భావేన వ్యవస్థితాని- తేషాం యద్బాహ్యం బాహ్యం- అధిగమ్య నిరాకుర్వన్- ద్రష్టుః సాక్షాత్సర్వాన్త-
రో- గౌణ ఆత్మా సర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తో దర్శయితవ్య ఇత్యారమ్భః. అథ హ ఏనం గార్గీ- నామతః. వాచక్నవీ- వచక్నోర్దుహితా పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవ-
ల్క్యేతి హోవాచ. యదిదం సర్వం- పార్థివం ధాతుజాతమప్సు- ఉదకే ఓతంచ- దీర్ఘపటతన్తువత్, ప్రోతంచ- తిర్యక్తన్తువత్, విపరీతం వా. అద్భి-
స్సర్వతోఽన్తర్బహిర్భూతాభిర్వ్యాప్తమిత్యర్థః. అన్యథా సక్తుముష్టివద్వికీర్యేత. ఇదం తావదనుమానముపన్యస్తం- యత్కార్యం పరిచ్ఛిన్నం స్థూలం- కార-
ణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి దృష్టం- యథా పృథివ్యద్భిః. తథా పూర్వం పూర్వముత్తరేణోత్తరేణ వ్యాపినా భవితవ్యమిత్యేష ఆసర్వాన్తరాదా-
త్మనః ప్రశ్నార్థః. తత్ర భూతాని పఞ్చ సంహతాన్యేవోత్తరోత్తరం సూక్ష్మభావేన వ్యాపకేన కారణరూపేణ చ వ్యవతిష్ఠన్తే. న చ పరమాత్మనోఽర్వాక్ తద్వ్య-
తిరేకేణ వస్త్వన్తరమస్తి- * సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేః. సత్యం చ- భూతపఞ్చకం. సత్యస్య సత్యం చ- పర ఆత్మా. (కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతా-
శ్చేతి) తాసామపి కార్యత్వాత్ స్థూలత్వాత్ పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ క్వచిదోతప్రోతభావేన భవితవ్యం- క్వ తాసామోతప్రోతభావ ఇతి. ఏవముత్తరోత్తరం ప్ర-

తికస్మిన్నుఖలునక్షత్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి దేవలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖలు దేవలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతీన్ద్రలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖల్విన్ద్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి ప్రజాపతిలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖలు ప్రజాపతిలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి బ్రహ్మలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి స హోవాచ గార్గి మాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధా వ్యపప్తదనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసిగార్గి మాతిప్రాక్షీరితితతోహగార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

శ్నప్రసఙ్గోయోజయితవ్యః (వాయౌగార్గీతి) నన్వగ్నావితివక్తవ్యం. నైషదోషః అగ్నేః పార్థివంవాప్యంవా ధాతుమనాశ్రిత్యేతరభూతవత్స్వాతన్త్ర్యేణాత్మలాభోనాస్తీతితస్మిన్నోతప్రోతభావోనోపదిశ్యతే. కస్మిన్నుఖలువాయురోతశ్చప్రోతశ్చేతి (అన్తరిక్షలోకేషుగార్గీతి) తాన్యేవభూతానిసంహతాన్యన్తరిక్షలోకాః. తాన్యపిగన్ధర్వలోకేషు. గన్ధర్వలోకా ఆదిత్యలోకేషు. ఆదిత్యలోకాశ్చన్ద్రలోకేషు. చన్ద్రలోకానక్షత్రలోకేషు. నక్షత్రలోకాదేవలోకేషు. దేవలోకాఇన్ద్రలోకేషు. ఇన్ద్రలోకావిరాట్ఛరీరారమ్భకేషుభూతేషు-ప్రజాపతిలోకేషు. ప్రజాపతిలోకా బ్రహ్మలోకేషు. బ్రహ్మలోకానాను- అణ్డారమ్భకాణిభూతాని. సర్వత్రహిసూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రాణ్యుపభోగాశ్రయాకారపరిణతానిభూతానిసంహతాని- తాన్యేవంపఞ్చాతిబహువచనభాఞ్జి. కస్మిన్నుఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి. సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః- హేగార్గిమాతిప్రాక్షీః- స్వంప్రశ్నంన్యాయప్రకారమతీత్య- ఆగమేన ప్రష్టవ్యాందేవతామనుమానేనమాప్రాక్షీరిత్యర్థః. పృచ్ఛన్త్యాశ్చమాతే- తవమూర్ధా- శిరోవ్యపప్తత్- విస్పష్టంమాపతేత్. దేవతాయాఃస్వప్రశ్నఆగమవిషయః. తంప్రశ్నవిషయమతిక్రాన్తోగార్గ్యాఃప్రశ్నః- ఆనుమానికత్వాత్. సయస్యాదేవతాయాఃప్రశ్నః- సాఽతిప్రశ్న్యా. నాతిప్రశ్న్యా- అనతిప్రశ్న్యా స్వప్రశ్నవిషయైవ. కేవలాగమగమ్యేత్యర్థః. తామనతిప్రశ్న్యాంవై దేవతామతిపృచ్ఛసి. అతోగార్గిమాతిప్రాక్షీః- మర్తుంచేన్నేచ్ఛసి. తతో హగార్గీవాచక్నవ్యుపరరామ ౧

ఇతిశ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వబ్రాహ్మణయోరాత్మనఃసర్వాన్తరత్వముక్తం- తస్యైవసూత్రాద్యుత్తరం బ్రాహ్మణత్రయమితిసఙ్గతిమాహ (యత్సాక్షాదితి). ఉక్తమేవసమ్బన్ధంవివృణోతి (పృథివ్యాదీనీతి) అన్తర్బహిర్భావేన- సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణేత్యర్థః. బాహ్యంబాహ్యమితివీప్సా. ఉపరిష్టాచ్ఛబ్దోగ్రష్టవ్యః- యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్. నిరాకుర్వన్- యథాముముక్షుఃసర్వాన్తరమాత్మానంప్రతిపద్యతే - తథానయథోక్తవిశేషణోదర్శయితవ్యఇత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భఇతియోజనా. కహోళప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్పార్థివంధాతుజాతం- తదిదంసర్వమప్స్విత్యాదియోజనీయం. పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (అద్భిరితి) పార్థివస్యధాతుజాతస్యాద్భిర్వ్యాప్త్యభావేదోషమాహ (అన్యథేతి) కిమత్రగార్గ్యావివక్షితమితి-తదాహ (ఇదంతావదితి) తదేవదర్శయితుంవ్యాప్తిమాహ (యత్కార్యమితి) కారణేనవ్యాపకేనేతిశేషః. తత్కార్యంతత్కారణేనవ్యాప్తం, యత్పరిచ్ఛిన్నం- తద్వ్యాపకేనవ్యాప్తం, యచ్చస్థూలం-తత్సూక్ష్మేణవ్యాప్తమితిత్రిప్రకారావ్యాప్తిః. ఇతిశబ్దస్సంబధ్యతే ఇత్యర్థః. వ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) సమ్ప్రత్యనుమానమాహ (తథేతి) పూర్వంపూర్వమిత్యబాదేర్ధర్మిణోనిర్దేశః. ఉత్తరేణోత్తరేణ -. వాయ్వాదికారణేనాపరిచ్ఛిన్నేనసూక్ష్మేణవ్యాప్తమితిశేషః. నిమిత్తంకారణేనవ్యాపకేనసూక్ష్మేణవ్యాప్తం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థూలత్వాచ్చ- పృథివీవదిత్యర్థః. సర్వాన్తరాదాత్మనోఽర్వాగుక్తన్యాయఃసర్వత్రసఞ్చారయతి (ఇత్యేషఇతి) ననుతథాపిభూతపఞ్చకవ్యతిరిక్తానాంగన్ధర్వలోకాదీనాముపాదానత్వేనోపదేశాత్కథంభూతపఞ్చకస్యోపాదానేనసర్వాన్తరప్రతిపత్తిర్వివక్షితేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యాప్రశ్నార్థస్థితేసతియావత్. భూతాత్మస్థితినిర్ధారణేవాసప్తమీ. అథపరమాత్మానంభూతానిచహిత్వాపృథగేవగన్ధర్వలోకాదీనివస్త్వన్తరాణిభవిష్యన్తి. నేత్యాహ (నచేతి) గన్ధర్వలోకాదీన్యపిభూతానామేవావస్థావిశేషాః- తతస్సత్యంభూతపఞ్చకం- తస్యసత్యంపరంబ్రహ్మ. నాన్యదన్తరాత్ప్రతిపత్తవ్యమితిఅన్యప్రతిషేధార్థోచశబ్దః. తాత్పర్యముక్త్వాప్రశ్నముత్థాప్యతదక్షరాణివ్యాకరోతి (కస్మిన్నిత్యాదినా) కస్మిన్నుఖలువాయురిత్యాద్యుక్తన్యాయమనుదిశతి (ఏవమితి) వాయావిత్యయుక్తాప్రయుక్తిః- అపామగ్నికార్యత్వాదగ్నావితివక్తవ్యత్వాదితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) అగ్నేరుదకవ్యాపకత్వేపికాష్ఠవిద్యుదాదిపారతన్త్ర్యాత్స్వాతన్త్ర్యేణకేనచిదపాంవ్యాప్తిర్వక్తవ్యేత్యగ్నింహిత్వాతత్కారణేవాయావిత్యుక్తం. వాయోశ్చస్వకారణతన్త్రత్వేపినోదకతన్త్రతేతిపద్వ్యాపకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇత్యాదినా) అన్తరిక్షలోకశబ్దార్థమాహ (తాన్యేవేతి) ప్రజాపతిలోకశబ్దార్థంకథయతి (విరాడితి) అన్తరిక్షలోకాదీనాంప్రత్యేకమేకత్వాత్కుతోబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) పూర్వవదనుమానేనసూత్రంపృచ్ఛన్తీంగార్గీంప్రతిషేధతి (సహోవాచేత్యాదినా) ఉక్తమేవస్పష్టయన్వాక్యార్థమాహ (ఆగమేనేతి) ప్రతిషేధాతిక్రమేదోషమాహ (పృచ్ఛన్త్యాశ్చేతి) మూర్ధపాతప్రసఙ్గంప్రకటయన్ప్రతిషేధముపసంహరతి (దేవతాయాఇత్యాదినా) ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (అథహైనంగార్గీవాచక్నవీప్రపచ్ఛేత్యాది) గర్గస్యాపత్యంగార్గ్యః * గర్గాదిభ్యోయఞ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం

ఉ.— అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాస్తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రం యేనాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి। సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణం య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తం భగవన్వేదేతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చాన్తర్యామిణమితి స బ్రహ్మవిత్స లోకవిత్స దేవవిత్స వేదవిత్స భూతవిత్స ఆత్మవిత్స సర్వవిదితి తేభ్యోఽబ్రవీత్తదహం వేద తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వాంస్తం చాన్తర్యామిణం బ్రహ్మగవీరుదజసే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణమితి యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాద్వేద వేదేతి యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి॥ ౧

*యఞశ్చేతి జీప్. *యస్యేతి చేత్యకారలోపః. *హల స్తద్ధితస్యేతి యకారలోపః. గర్గగోత్రజా స్త్రీత్యర్థః. వాచక్నవీ- వచక్నుర్నామ ఋషిః. తస్యాపత్యం స్త్రీ. అతిజీపిఅజీవృద్ధాదేర్షు ణి అవాదేశే *యస్యేతి చేత్యకారలోపే వాచక్నవీ-వచక్నుపుత్రీత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి పూర్వవత్. (యదిదం సర్వమప్స్వోతం చ ప్రోతం చ) యదిదం-దృశ్యమానం పార్థివం సర్వం ధాతుజాతం కారణభూతాస్వప్సు ఓతం చ ప్రోతం చ-దీర్ఘతన్తుపటవదోతం, తిర్యక్తన్తుపటవత్ప్రోతం, చాస్తి. అప్సు ప్రోతత్వాభావే పార్థివో ధాతుస్సక్తుముష్టివద్విశీర్యేతేతి భావః. తా ఆపః కస్మిన్నుఖలు ఓతాః ప్రోతాశ్చేతి ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (వాయౌ గార్గీతి) హే గార్గి త్వదుక్తా ఆపః వాయావోతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ప్రశ్నప్రతివచనరూపతయా వాక్యాని నేయాని. ప్రజాపతిలోకాః-విరాడాదిలోకాః. బ్రహ్మలోకః-చతుర్ముఖలోకః. నచాత్రాబ్దాదేస్స్వయోనిభూతవాయ్వాద్యోతత్వాదిసమ్భవేఽప్యర్థః స్థితానామన్తరిక్షలోకాదీనాముపరితనేషు గన్ధర్వలోకాదిష్వోతత్వప్రోతత్వోపపన్నే ఇతి శఙ్క్యం- పర్వతానాముపరిస్థితానాం క్షితిధారకత్వవ, దూర్ధ్వస్థితస్య ధ్రువస్య జ్యోతిశ్చక్రధారకత్వవ, చ్చైతదుపపన్నతేరితి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచేతి) స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత ఆహ (గార్గి మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి) హే గార్గి బ్రహ్మలోకమప్యతిక్రమ్య తతఊర్ధ్వస్య తదాధారస్య ప్రశ్నం మా కురు. తే మూర్ధ్నః పతనం మా భూదిత్యర్థః. పునః పృచ్ఛసి చేత్పతిష్యతీతి భావః. అప ప్తత్-లుఙ్ ఌదిత్త్వాదఙ్. *పతః పుమితి పుమాగమః. తత్కుత ఇత్యత్రాహ (అనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి గార్గి మాతిప్రాక్షీరితి). నియమాద్యుపేత ప్రశ్నమర్యాదామతిక్రమ్య వర్తమానః ప్రశ్నః- అతిప్రశ్నః. ఆక్షేపస్తతియావత్. అతిప్రశ్నమర్హతీత్యతిప్రశ్న్యా- ఆక్షేపార్హేత్యర్థః. సా న భవతీత్యనతిప్రశ్న్యా. ఆక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమనర్హాం పరదేవతామాక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యతో యద్యేవం పునః పృచ్ఛసి- తత స్తే మూర్ధా పతిష్యతీత్యర్థః. స్వరూపసత్తానతేనేత్యేదితి భావః. యద్యపి బ్రహ్మలోకాధారవిషయః ప్రశ్నో న పరదేవతావిషయః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశవిషయః. తథాపి తదనన్తరప్రశ్నః పరదేవతావిషయో భవిష్యతీతి దూరదృష్ట్యా బ్రహ్మలోకాధారప్రశ్నమేవ ప్రతిచిక్షేపేతి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. తతశ్చేయం వాచక్నవీ పరదేవతాం స్వయం జానన్త్యపి ఋషీన్పరీక్షితే త్యూహ్యమ్. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— ఇదానీం బ్రహ్మలోకానామన్తరతమం సూత్రం చ వక్తవ్యమితి తదర్థారమ్భః. తచ్చాగమేనైవ ప్రష్టవ్యమితీతిహాసేనాగమోపన్యాసః క్రియతే. అథ హైనముద్దాలకః- నామతః. అరుణస్యాపత్యం-ఆరుణిః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. మద్రేషు-దేశేష్వవసామ-ఉషితవన్తః. పతఞ్జలస్య- పతఞ్జలో నామ. తస్యైవ కపిగోత్రస్య-కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాః- యజ్ఞశాస్త్రాధ్యయనం కుర్వాణాః. తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా. తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి. సోఽబ్రవీత్- కబన్ధః- నామతః. అథర్వణోఽపత్యం- ఆథర్వణ ఇతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ-తచ్ఛిష్యాన్. వేత్థ ను త్వం- హే కాప్య జానీషే తత్సూత్రం. కిం తత్. యేన-సూత్రేణాయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ. పరశ్చ లోకః- పరం చ ప్రతిపత్తవ్యం జన్మ. సర్వాణి చ భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సన్దృబ్ధాని- సన్గ్రథితాని. స్రగివ సూత్రేణ విష్టబ్ధాని భవన్తి యేన- తత్కిం సూత్రం వేత్థ. సోఽబ్రవీదేవం పృష్టః కాప్యః (నాహం తద్భగవన్వేదేతి) తత్సూత్రం నాహం జానే. హే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః ఉపాధ్యాయమస్మాంశ్చ- వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమితి. అన్తర్యామీతి విశేష్యతే-య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరః-అభ్యన్తరస్సన్యమయతి- నియమయతి. దారుయన్త్రమివ భ్రామయతి. స్వం స్వముచితవ్యాపారం కారయతీతి. సోఽబ్రవీదేవముక్తః పతఞ్జలః కాప్యః- నాహం తం జానే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః. సూత్రం తదన్తర్గతాన్తర్యామిణో విజ్ఞానం స్తూయతే- యః కశ్చిద్వై తత్సూత్రం హే కాప్య విద్యాత్- విజానీయాత్, తం చాన్తర్యామిణం సూత్రాన్తర్గతం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారం విద్యాద్య, ఇతి- ఏవముక్తేన

ప్రకారేణ. సహి బ్రహ్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. సలోకాంశ్చ భూరాదీనన్తర్యామిణా నియమ్యమానాన్ లోకాన్వేత్తి. సదేవాంశ్చాగ్న్యాదీన్ లోకాన్జానాతి. వేదాంశ్చ సర్వప్రమాణభూతాన్వేత్తి. భూతానిచ- బ్రహ్మాదీని సూత్రేణ గ్రథ్యమానాని తదన్తర్గతేనాన్తర్యామిణా నియమ్యమానానివేత్తి. సఆత్మానంచ-కర్తృత్వభోక్తృత్వవిశిష్టం తేనైవాన్తర్యామిణా నియమ్యమానంవేత్తి. సర్వంచ జగత్తథాభూతంవేత్తీతి. ఏవంస్తుతేసూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానే ప్రలుబ్ధః కాప్యోఽభిముఖీభూతః - వయంచ. తేభ్యశ్చాస్మభ్యమభిముఖీభూతేభ్యో బ్రవీద్గన్ధర్వః సూత్రమన్తర్యామిణంచ. తదహంసూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానం వేదగన్ధర్వాల్లబ్ధాగమస్సన్. తచ్చేద్యాజ్ఞవల్క్యసూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ, మవిద్వాంశ్చేత్-అబ్రహ్మవిత్సన్యది బ్రహ్మగవీరుదజసే- బ్రహ్మవిదాంస్వభూతా గా ఉదజసే. ఉన్నయసీత్వమన్యాయేన. తతోమచ్ఛాపదగ్ధస్య మూర్ధా- శిరస్తే- తవవిస్పష్టంపతిష్యతి. ఏవముక్తోయాజ్ఞవల్క్య ఆహ- వేద- జానామ్యహంహేగౌతమేతి - గోత్రతః. తత్సూత్రం - యద్గన్ధర్వస్తుభ్యముక్తవాన్. యంచాన్తర్యామిణంగన్ధర్వాద్విదితవాన్త్వయాయం- తంచాన్తర్యామిణంవేదాహమితి. ఏవముక్తే ప్రత్యాహగౌతమః-యఃకశ్చిత్-ప్రాకృతః - ఇదం-యత్త్వయోక్తం బ్రూయాత్. కథం. వేదవేదేత్యాత్మానంశ్లాఘయన్. కింతేనగర్జితేన-కార్యేణదర్శయ. యథావేత్థ-తథాబ్రూహీతి. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాదర్వాక్తనంవ్యాపకముక్తం - ఇదానీంసూత్రం తదన్తర్గతమన్తర్యామిణంచనిర్వక్తుమున్తరబ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిమాహ (ఇదానీమితి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (తచ్చాగమేనైవేతి) ఆచార్యోపదేశోఽత్రాగమశబ్దార్థః. గార్గ్యాంమూర్ధపాతభయాదుపరతేఽనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. సోఽబ్రవీదితి ప్రతీకోపాదానం. తస్యార్థమాహ (సూత్రమితి) ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఏవమితి) యేనాయంచేత్యాదిరుక్తః ప్రకారః. ససర్వాంల్లోకాంశ్చవేత్తీతిసమ్బన్ధః. విశేషణోక్తిపూర్వకంతానేవలోకాననువదతి (భూరాదీనితి) సబ్రహ్మవిదిత్యాదినోక్తంసఙ్క్షిపతి (సర్వంచేతి) తథాభూతం- సూత్రేణవిధృత, మన్తర్యామిణాచనియమ్యమాన, మితియావత్. ప్రస్తుతస్తుతిప్రయోజనమాహ (ఇత్యేవమితి) భవత్వేవంతవసూత్రాదిజ్ఞానం- మమకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేదితి) కింతేనేత్యత్ర తస్యేత్యధ్యాహారః. కార్యేణదర్శయేత్యుక్తంవివృణోతి (యథేతి) ౧

రం.— (అథహైనముద్దాలకఆరుణిఃపప్రచ్ఛేత్యాది) నామ్నాఉద్దాలకః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. శిష్టంస్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేష్వవసామపతఞ్జలస్యకాప్యస్యగృహేషుయజ్ఞమధీయానాఇతి) వయంమద్రేషుదేశేషుగోత్రతఃకాప్యస్యనామ్నాపతఞ్జలస్యగృహేషు- *గృహాఃపుంసిచభూమ్న్యేవేతిఏకస్మిన్బహువచనం. యజ్ఞం- కల్పసూత్రమధీయానాఃఅవసామ-ఉషితవన్తఇత్యర్థః. (తస్యాసీద్భార్యాగన్ధర్వగృహీతేత్యాది) తస్య- కాప్యస్యపతఞ్జలస్య. (తమపృచ్ఛామ) తం- గృహీతారంగన్ధర్వంవయంపృష్టవన్తః. కిమితి. త్వంకోఽసీతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః. కిమితి. అహంకబన్ధఆథర్వణఇతి- నామ్నాకబన్ధః. అథర్వణపుత్రశ్చేత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టం. ౧

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాంశ్చ) సః-గన్ధర్వఃయాజ్ఞికాన్- యజ్ఞాధ్యేతౄనస్మాన్, తదధ్యాపకంకాప్యం, చాబ్రవీదిత్యర్థః. తదేవాహ (వేత్థనుత్వంకాప్యతత్సూత్రమిత్యాది) యేన- సూత్రేణ. అయంచలోకః - భూలోకాదిః. పరశ్చలోకః - ఊర్ధ్వలోకాః. చతుర్దశభువనాని, తత్స్థానిచసర్వాణిభూతాని, సన్దృబ్ధాని-యేనసూత్రేణసూత్రేణపుష్పాణీవగ్రథనేనవిష్టబ్ధానీత్యర్థః. తదేతాదృశంసూత్రంత్వంవేత్థకిమితి ప్రశ్నః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలఃకాప్యోనాహంతద్భగవన్వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

రం.— ఏవంసూత్రంపృష్ట్వాఽన్తర్యామిణంపప్రచ్ఛేత్యాహ (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (వేత్థనుత్వంకాప్యతమన్తర్యామిణమిత్యాది) యఇమంచలోకంపరంచలోకమన్తరోయమయతి, సర్వాణిచభూతానియోఽన్తరోయమయతీతియచ్ఛబ్దద్వయాన్వయః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలఃకాప్యఇత్యాది) శిష్టస్యస్పష్టోఽర్థః. ౩

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవత్. (యోవైతత్కాప్యసూత్రంవిద్యాత్తంచాన్తర్యామిణమితీతి) ఇతిశబ్దఃప్రకారవచనః. హేకాప్య.తత్సూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ,మస్మత్పృష్టమితి-అస్మదవగతప్రకారేణయోవిద్యాదిత్యర్థః. (సబ్రహ్మవిత్సలోకవిదిత్యాది) సఏవపరబ్రహ్మవిత్. సఏవతన్నియామ్యదేవలోకభూతాదివిత్. సఏవాత్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. పరబ్రహ్మణఃపరమాత్మత్వాత్ప్రకారంసఏవజానాతీత్యర్థః. సఏవచసర్వవిదిత్యేవంతేభ్యః- కాప్యయాజ్ఞికేభ్యఃసగన్ధర్వోఽబ్రవీదిత్యర్థః. అజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయంప్రశ్నః- నవాదిపరాభవార్థః - అజ్ఞాతాన్తర్యామ్యాదికథనంచసనియమకప్రశ్నసాధ్యం-అతోనైవంప్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్కాంవారయతి (తదహంవేదేతి) తత్సర్వమహంజానేఇత్యర్థః. తతోనాజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయంమమప్రశ్నఇతిభావః. (తచ్చేత్త్వంయాజ్ఞవల్క్యసూత్రమవిద్వానిత్యాది) తత్సూత్రంతంచాన్తర్యామిణమవిదిత్వాత్వంహేయాజ్ఞవల్క్యబ్రహ్మగవీరుదజసేచేత్ - బ్రహ్మగవీః - బ్రహ్మవిద్యాపణబన్ధభూతాః గాః. * గోరతద్ధితలుకీతిలుకిసమాసాన్తే * టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్. ఉదజసేచేత్- కాలయసిచేత్. తేమూర్ధాపతిష్యతీతియాజ్ఞవల్క్యముద్దాలకశ్శశాపేత్యర్థః. ౪

రం.— అత్రవేదవాఅహంగౌతమతత్సూత్రంతంచాన్తర్యామిణమితియాజ్ఞవల్క్యస్యప్రతివచనం. హేగౌతమ. తత్సూత్రంతంచాన్తర్యామిణంత్వయాపృష్టమహంవేదైవేత్యర్థః. ఏవముక్తఉద్దాలకఉవాచ (యోవాఇదంకశ్చిద్బ్రూయాత్ వేదవేదేతీతి) యఃకశ్చిద్వైఽ-సర్వజ్ఞదమ్భోపికశ్చిల్లోకేఅహమిదంవేదఇదంవేదేతికేవలంవాచాబ్రూయాదపి- తేనకింఫలమిత్యర్థః. అతస్త్వంయథావేత్థతథాబ్రూహీతి-యేనప్రకారేణవేత్థ- తేనప్రకారేణబ్రూహి. కిమహంవేదవేదేతికేవలవికత్థనేనచసావజ్ఞ్యయసీత్యర్థః. ౫

అత్ర కాణ్వపాఠే ప్రథమఃఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయే పఞ్చఖణ్డాత్మకో దృశ్యతే.

ఉ.— స హోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహుర్వ్యస్రంసిషతాస్యాఙ్గానీతి వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యాన్తర్యామిణం బ్రూహీతి॥ ౨

యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౩

శం.— స హోవాచ-యాజ్ఞవల్క్యః· బ్రహ్మలోకా యస్మిన్నోతాశ్చ ప్రోతాశ్చ వర్తమానే-కాలే యథా పృథివ్యప్సు- తత్సూత్రమాగమగమ్యం వక్తవ్యమితి తదర్థం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపితమిత్యతస్తన్నిర్ణయాయాహ (వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం) నాన్యత్. వాయురితి-సూక్ష్మమాకాశవద్విష్టమ్భకం పృథివ్యాదీనాం. యదాత్మకం సప్తదశవిధం లిఙ్గం కర్మవాసనాసమవాయి ప్రాణినాం, యత్తత్సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకం, యస్య బాహ్యా భేదాః సప్తసప్తమరుద్గణాః సముద్రస్యేవోర్మయః,- తదేతద్వాయవ్యం తత్త్వం సూత్రమిత్యభిధీయతే. వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చ లోకస్సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి- సఙ్గ్రథితాని భవన్తీతి ప్రసిద్ధమేతత్. అస్తి చ లోకే ప్రసిద్ధిః. కథం. యస్మాద్వాయుస్సూత్రం- వాయునా విధృతం సర్వం. తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహుః- కథయన్తి వ్యస్రంసిషత- విస్రస్తాన్యస్య- పురుషస్యాఙ్గానీతి. సూత్రాపగమే హి మణ్యాదీనాం ప్రోతానామవస్రంసనం దృష్టం- ఏవం వాయుస్సూత్రం- తస్మిన్ మణివత్ప్రోతాని యద్యస్యాఙ్గాని స్యుః - తతో యుక్తమేతద్వాయ్వపగమే విస్రంసనమఙ్గానాం. అతో వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి నిగమయతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య- సమ్యగుక్తం సూత్రం. తదన్తర్గతం త్విదానీం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారమన్తర్యామిణం బ్రూహి. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మలోకా ఇతి) ఇత్యభీష్టమాగమవిదామిత్యధ్యాహృత్యాద్యస్యేతిశబ్దస్య యోజనా. ప్రశ్నాన్తరం- సూత్రవిషయం గౌతమవాక్యం. వైశబ్దార్థమాహ (నాన్యదితి) సూక్ష్మత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశవదితి) వాయుమేవ విశినష్టి (యదాత్మకమితి) పఞ్చ భూతాని, దశ బాహ్యానీన్ద్రియాణి, పఞ్చవృత్తిః ప్రాణ, శ్చతుర్విధమన్తఃకరణ, మితి సప్తదశవిధత్వం. కర్మణాం వాసనానాం చోత్తరోత్తరసృష్టిహేతూనాం ప్రాణిభిరార్జితానామాశ్రయత్వాదపేక్షితమేవ లిఙ్గమిత్యాహ (కర్మేతి) తస్యైవ సామాన్యవిశేషాత్మనో బహురూపత్వమాహ (యత్తదితి) తస్యైవ లోకపరీక్షకప్రసిద్ధత్వమాహ (యస్యేతి) తస్య సూత్రత్వం సాధయతి (వాయునేతి) ప్రసిద్ధమేతత్ -సూత్రవిదామితి శేషః. లౌకికీం ప్రసిద్ధిమేవ ప్రశ్నపూర్వకమనన్తరశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తమేవ దృష్టాన్తం వ్యనక్తి (సూత్రేత్యాదినా) వాయోస్సూత్రత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— (స హోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమితి) హే గౌతమ. తత్సూత్రం త్వయా పృష్టం వాయురేవేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. వాయోరేవ సర్వలోకభూతాధారత్వం సూత్రలక్షణమస్తీత్యాహ (వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చ లోకస్సర్వాణి చ భూతాని సంద్రుబ్ధాని భవన్తీతి) ఉక్తార్థగమకమాహ (తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహురిత్యాదినా) యస్మాత్సర్వాణి వాయునా గ్రథితాని తస్మాదేవ హేతోః ఉత్క్రాన్తప్రాణస్య పురుషస్యాఙ్గాని ఉత్సూత్రమాల్యానీవ విస్రస్తాని భవన్తి. అత ఏవ హి జనాః మృతస్యాఙ్గాని వ్యస్రంసిషతేత్యాహుః. అతో వాయునా సంద్రుబ్ధాని సర్వలోకభూతానీతి స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. వ్యస్రంసిషత- లుఙ్. ఉక్తమర్థముద్దాలకః అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) భవత్వేతదేవమితరద్బ్రూహీత్యాహ (అన్తర్యామిణం బ్రూహీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౬

శం.— ఇత్యుక్త ఆహ- యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ - భవతి సోఽన్తర్యామీ. సర్వః పృథివ్యాం తిష్ఠతీతి సర్వత్ర ప్రసఙ్గో మా భూదితి విశినష్టి- పృథివ్యా అన్తరః- అభ్యన్తరః· తత్రైతత్స్యాత్పృథివీదేవతైవాన్తర్యామీతి- అత ఆహ- యం-అన్తర్యామిణం పృథివీదేవతాపి న వేద మయ్యన్యః కశ్చిద్వర్తత ఇతి. (యస్య పృథివీ శరీరం) యస్య చ పృథివ్యేవ శరీరం- నాన్యత్. పృథివీదేవతాయా యచ్ఛరీరం- తదేవ శరీరం యస్య. శరీరగ్రహణం చోపలక్షణార్థం - కరణం చ పృథివ్యాస్తస్యాః· స్వకర్మప్రయుక్తం హి కార్యం కరణం చ పృథివీదేవతాయాః - తదస్య స్వకర్మాభావాదన్తర్యామిణో నిత్యముక్తత్వాత్పరార్థకర్తవ్యతాస్వభావత్వాత్పరస్య యత్కార్యం కరణంచ-తదేవాస్య-న స్వతః. తదాహ- యస్య పృథివీ శరీరమితి. దేవతాకార్యకరణస్యేశ్వరసాక్షిమాత్రసాన్నిధ్యేన హి నియమేన ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం. య ఈదృగీశ్వరో నారాయణాఖ్యః పృథివీం- పృథివీదేవతాం యమయతి- నియమయతి స్వవ్యాపారే. అన్తరః- అభ్యన్తరస్తిష్ఠన్· (ఏష త ఆత్మా) తే-తవ మమ చ సర్వభూతానాం చేత్యుపలక్షణార్థమేతత్ -అన్తర్యామీ. యస్త్వయా పృష్టోఽమృతః-సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— నియన్తురీశ్వరస్య లౌకికనియన్తృవత్కార్యకరణవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (యస్య చేతి) పృథివ్యాః శరీరిత్వమేవ-న తు శరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) పృథివ్యాః యత్కరణం- తదేవ తస్య కరణం చేతి యోజనా. కథం పృథివ్యాః శరీరేన్ద్రియవత్త్వం- తదాహ (స్వకర్మేతి) అన్తర్యామిణోపి తథా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (తదస్యేతి) అస్యాన్తర్యామిణస్తదేవ కార్యం కరణంచ- నాన్యదిత్యత్ర హేతుమాహ (స్వకర్మేతి) తదేవ హే

ఉ.— యోఽప్సు తిష్ఠన్నద్భ్యోఽన్తరో యమాపో న విదుర్యస్యాపః శరీరం యోఽపోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౪

యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౫

యోఽన్తరిక్షే తిష్ఠన్నన్తరిక్షాదన్తరో యమన్తరిక్షం న వేద యస్యాన్తరిక్షగ్ం శరీరం యోఽన్తరిక్షమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౬

యో వాయౌ తిష్ఠన్వాయోరన్తరో యం వాయుర్న వేద యస్య వాయుః శరీరం యో వాయుమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౭

యో దివి తిష్ఠన్దివోఽన్తరో యం ద్యౌర్న వేద యస్య ద్యౌః శరీరం యో దివమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౮

య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యః శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౯

యో దిక్షు తిష్ఠన్దిగ్భ్యోఽన్తరో యం దిశో న విదుర్యస్య దిశశ్శరీరం యో దిశోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౦

త్వన్తరేణ స్ఫోరయతి (పర్యాప్తైతి) యః పృథివీమిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (దేవతేతి) తత్ర వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఈదృగితి) యస్య పృథివీ దేవతా కార్యకరణాభ్యామేవ కార్యకరణవత్త్వం—ఈదృశత్వం. పృథివీపర్యాయే దర్శితన్యాయం పర్యాయాన్తరేష్వతిదిశతి (సమానమితి) ౩

రం.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి) పృథివ్యాం స్థితః తదన్తర్గతః తదవేద్యః తచ్ఛరీరకశ్చ సన్నన్తః ప్రవిశ్య ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణనియమనం కరోతి - ఏషోఽన్తర్యామీ తే అమృత ఆత్మా- నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మేత్యర్థః. అత్ర త ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశాదన్తర్యామిణో జీవవ్యతిరేకస్సిద్ధః. అమృతత్వవిశేషణాచ్చ సిధ్యతి- తద్ధి విశేషణం జీవవ్యావృత్త్యర్థం. అన్తర్యామీ తే ఆత్మేత్యుక్తే ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపవచనత్వశఙ్కయా జీవవ్యావృత్తిర్న ప్రాప్నోతీతి హ్యమృత ఇత్యుక్తం. జీవస్యామృతత్వసిద్ధేః పరమాత్మప్రసాదాధీనత్వాన్నతత్స్య నిరుపాధికమితి నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మా పరమాత్మైవ. అత్ర అమృతత్వస్యోపాధ్యనుక్త్యా నిరుపాధికత్వసిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా. అత్ర ప్రశ్నానురూప్యేణ ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామీతి ఏకేనైవ నిర్దేశేన సర్వాన్తర్యామిణ ఉద్దాలకం ప్రతి తే ఆత్మేత్యాత్మత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్ యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ యోఽప్సు తిష్ఠన్నిత్యాదిపర్యాయోపదేశబాహుల్యం కిమర్థమితి చేన్న- పృథివ్యాదికేషు ఏకైకవస్తుని ప్రత్యేకం పరిపూర్ణత్వేన నియన్తృతయా స్థితిజ్ఞాపనార్థత్వేన సార్థక్యాత్. *పరిపూర్ణత్వం చాణుమాత్రేఽపి వస్తుని స్థితస్య నిరవధికషాడ్గుణ్యవిశిష్టతయా ప్రతిపత్తియోగ్యత్వమితి వ్యాసార్యైర్వాక్యాన్వయాధికరణే వర్ణితం. ఇదం హి పూర్ణత్వం నైకేన పూర్వోక్తరీత్యా నిర్దేశేన సిధ్యతి. నను *సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతి తం మే బ్రూహీతి - సర్వభూతానామప్యన్తర్యామీ ఏకోఽస్తి- స వక్తవ్య ఇతి పృష్టవన్తముద్దాలకం ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యస్య పృథివ్యన్తర్యామ్యేవ త ఆన్తర్యామీ - జలాన్తర్యామ్యేవ తేఽన్తర్యామీతి పృథివ్యాద్యన్తర్యామిణశ్చ ఉద్దాలకాన్తర్యామిణశ్చాభేదబోధనమసఙ్గతం- అన్తర్యామ్యైక్యస్య ప్రాగేవ నిశ్చితత్వాత్. అతస్స త ఆత్మేత్యత్రాత్మశబ్దో నాన్తర్యామివచనః - అపి తు స్వరూపవచన ఇత్యేవ యుక్తమితి చేన్న- ఆత్మశబ్దస్య శేషిత్వాధారత్వాద్యర్థకతయాప్యుపపత్తేః తే ఆత్మేతి వ్యధికరణనిర్దేశస్వారస్యభఙ్గాయోగాత్. *పతిం విశ్వస్యేత్యాదివాక్యైర్విశ్వశేషిణః కస్యచిదవగతత్వాత్ తేన వాక్యేన ప్రతిపన్నస్తే ఆత్మా - తే శేషీ పృథివ్యాదీనామన్తర్యామీతి ప్రష్టుట్టార్థః. ౭

శం.— యోఽప్సు తిష్ఠన్. అగ్నౌ. అన్తరిక్షే. వాయౌ. దివి. ఆదిత్యే. దిక్షు. చన్ద్రతారకే. ఆకాశే. యన్తమసి- ఆవరణాత్మకే బాహ్యే తమసి. తేజసి- తద్విపరీతే ప్రకాశసామాన్యే. ఇతి- ఏవమధిదైవతం- అన్తర్యామివిషయం దర్శనం దేవతాసు. అథాధిభూతం- భూతేషు- బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తేషు అన్తర్యామిదర్శనమధిభూతం. అథాధ్యాత్మం- యః ప్రాణే- ప్రాణవాయుసహితే ఘ్రాణే. యో వాచి. చక్షుషి. శ్రోత్రే. మనసి. త్వచి. విజ్ఞానే- బుద్ధౌ. రేతసి- ప్రజననే. కస్మాత్పునః కారణాత్పృథివ్యాది దేవతా మహాభాగాస్సత్యో మనుష్యాదివదాత్మని తిష్ఠన్తమాత్మనో నియన్తారమన్తర్యామిణం న విదురిత్యత ఆహ- అదృష్టః - న దృష్టః. న విషయీభూతశ్చక్షుర్దర్శనస్య కస్యచిత్. స్వయం తు చక్షుషి సన్నిహితత్వాద్దృశిస్వరూప ఇతి ద్రష్టా. తథా- అశ్రుతః- శ్రోత్రగోచరత్వమనాపన్నః కస్యచిత్. స్వయం త్వలుప్తశ్రవణశక్తిః సర్వశ్రోత్రేషు సన్నిహితత్వాత్- శ్రోతా. తథా- అమతః- మనస్సఙ్కల్పవిషయమనాపన్నః. దృష్టశ్రుతే ఏవ హి సర్వస్సఙ్కల్పయతి- అదృష్టత్వాదశ్రుతత్వాదేవామతః. అలుప్తమననశక్తిత్వాత్సర్వమనస్సు సన్నిహితత్వాచ్చ మన్తా. తథా- అవిజ్ఞాతః- నిశ్చయగోచరమనాపన్నో రూపాదివత్సుఖాదివద్వా. స్వయం త్వలుప్తవిజ్ఞానశక్తి

యశ్చన్ద్రతారకే తిష్ఠగ్గ్ శ్చన్ద్రతారకాదన్తరో యం చన్ద్రతారకం న వేద యస్య చన్ద్రతారకగ్గ్ శరీరం యశ్చన్ద్రతారకమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౧

య ఆకాశే తిష్ఠన్నాకాశాదన్తరో యమాకాశో న వేద యస్యాకాశః శరీరం య ఆకాశమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౨

యస్తమసి తిష్ఠగ్గ్ స్తమసో న్తరో యం తమో న వేద యస్య తమశ్శరీరం యస్తమో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౩

యస్తేజసి తిష్ఠగ్గ్ స్తేజసో న్తరో యం తేజో న వేద యస్య తేజ శ్శరీరం యస్తేజో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిదైవతమథాధిభూతం॥ ౧౪

యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్సర్వేభ్యో భూతేభ్యో న్తరో యగ్గ్ సర్వాణి భూతాని న విదుర్యస్య సర్వాణి భూతాని శరీరం యస్సర్వాణి భూతాన్యన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిభూతమథాధ్యాత్మం॥ ౧౫

యః ప్రాణే తిష్ఠన్ప్రాణాదన్తరో యం ప్రాణో న వేద యస్య ప్రాణశ్శరీరం యః ప్రాణమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౬

యో వాచి తిష్ఠన్వాచో న్తరో యం వాఙ్న వేద యస్య వాక్శరీరం యో వాచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౭

యశ్చక్షుషి తిష్ఠగ్గ్ శ్చక్షుషో న్తరో యం చక్షుర్న వేద యస్య చక్షుశ్శరీరం యశ్చక్షురన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౮

యశ్శ్రోత్రే తిష్ఠన్ శ్రోత్రాదన్తరో యగ్గ్ శ్రోత్రం న వేద యస్య శ్రోత్రగ్గ్ శరీరం యశ్శ్రోత్రమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౯

యో మనసి తిష్ఠన్మనసో న్తరో యం మనో న వేద యస్య మనః శరీరం యో మనో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౦

యస్త్వచి తిష్ఠగ్గ్ స్త్వచో న్తరో యం త్వఙ్న వేద యస్య త్వక్శరీరం యస్త్వచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౧

యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరో యం విజ్ఞానం న వేద యస్య విజ్ఞానగ్గ్ శరీరం యో విజ్ఞానమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౨

యో రేతసి తిష్ఠన్రేతసో న్తరో యగ్గ్ రేతో న వేద యస్య రేతశ్శరీరం యో రేతో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా ఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా నాన్యో తో స్తి ద్రష్టా నాన్యో తో స్తి శ్రోతా నాన్యో తో స్తి మన్తా నాన్యో తో స్తి విజ్ఞాతైష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽతో ఽన్యదార్తం తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ॥ ౨౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

———

త్వాత్సన్నిధ్యాచ్చ విజ్ఞాతా. తత్ర * యం పృథివీ న వేద * యం సర్వాణి భూతాని న విదురితి చాన్యే నియన్తవ్యా విజ్ఞాతారః- అన్యో నియన్తాన్తర్యామీతి ప్రాప్తం. తదన్యత్వాశఙ్కానివృత్త్యర్థముచ్యతే (నాన్యో తః) న అస్యః అతః- అస్మాత్. అన్తర్యామిణో నాన్యో తో స్తి ద్రష్టా. తథా- నాన్యో తో స్తి శ్రోతా. నాన్యో తో స్తి మన్తా. నాన్యో తో స్తి విజ్ఞాతా. యస్మాత్పరో నాస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, సో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా అవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా, అమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జితః సర్వసంసారిణాం కర్మఫలవిభాగకర్తా,- ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః. అస్మాదీశ్వరాదాత్మనో న్యదార్తం. తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ. ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సర్వత్ర ప్రాణాదౌ తిష్ఠన్నన్తర్యామీత వాత్మేతి సమ్బన్ధః. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) యథా మనసి- తథా బుద్ధావపి సన్నిధానాద్జ్ఞాతృ తేతియావత్. తత్రేతి పూర్వసన్దర్భోక్తిః. అన్వయముపలక్షయితుమతో న్య ఇత్యుక్తాక్షపదార్థానాహ

కరోతి (అత ఇతి) అన్యో ద్రష్టా నాస్తీతి సమ్బన్ధః. ఏష త ఇత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— ఏవమప్సు అగ్నౌ అన్తరిక్షే వాయౌ దివి ఆదిత్యే దిక్షు చన్ద్రతారకే ఆకాశే తమసి తేజసి చాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిదైవతమితి) ఉపదిష్టమన్తర్యామిస్వరూపమితి శేషః. (అథాధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముపదిశ్యత ఇతి శేషః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮.

౪౦.— సర్వేషు భూతేషు చాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముక్తమితి శేషః. (అథాధ్యాత్మమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముచ్యత ఇతి శేషః. ౧౯

౪౦.— ఏవం ప్రాణే వాచి చక్షుషి శ్రోత్రే మనసి త్వచి చోక్త్వాహ (యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాది) అత్ర విజ్ఞానశబ్దో జీవాత్మపరః-సమానప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం అత్రత్యవిజ్ఞానశబ్దస్థానే * ఆత్మని తిష్ఠన్నితి ఆత్మశబ్దేన సన్నిర్దేశదర్శనాత్, జ్ఞానస్వరూపస్యాత్మనః స్వతశ్చ తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వయోగాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-

౪౦.— ఏవం చైతస్యాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతః శ్రోతా అమతో మన్తా అవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేతి) అత్ర ద్రష్టృత్వం- రూపసాక్షాత్కారవత్త్వం. న తు చక్షుర్జన్యజ్ఞానవత్త్వం- తస్య పరమాత్మన్యసమ్భవాత్. శ్రోతృత్వం- శబ్దసాక్షాత్కారవత్త్వం. మన్తృత్వం-మన్తవ్యవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. విజ్ఞాతృత్వం - విజ్ఞానశబ్దితనిదిధ్యాసనవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. ద్రష్టృత్వాదికం జీవస్యాప్యస్తీతి అదృష్టత్వాదినా ద్రష్టృత్వాదికం విశేషితం. తాదృశం చ తన్న జీవస్యాస్తీతి భావః. అత్ర చ ద్రష్టృత్వాదావుపాధ్యనుక్తేః నిరుపాధికద్రష్టృత్వమర్థసిద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. (నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా నాన్యోఽతోఽస్తి శ్రోతా నాన్యోఽతోఽస్తి మన్తా నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః అతోఽన్యదార్తమితి) అన్యశబ్దాదేస్సర్వనామ్నః పూర్వనిర్దిష్టసదృశాన్యపరత్వస్య * సమానేషు పూర్వత్వాదిలిప్సాస్తమికాధికరణే వ్యవస్థితత్వాత్ అత్రాప్యన్యశబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కారాదిమతో నిషేధ ఉపపద్యతే. జీవస్య కరణాయత్తజ్ఞానత్వాత్. అన్యస్తత్సదృశో ద్రష్టా నాస్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. శిష్టం స్పష్టం. (తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామేతి) పూర్వవత్. ఇదం చ బ్రాహ్మణమధికృత్య సమన్వయాధ్యాయే ద్వితీయపాదే చిన్తితం- * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్నిత్యాద్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణేఽధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమధ్యాత్మం చాన్తరవస్థితత్వేనోక్తోఽయమన్తర్యామీ జీవ ఏవ స్యాత్- వాక్యశేషే ద్రష్టా శ్రోతేతి కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వోక్తేః న చ దర్శనశ్రవణాదిశబ్దా రూపశబ్దాదిసాక్షాత్కారపరాః- తాదృశసాక్షాత్కారవత్త్వం చ పరమాత్మనోఽపి సమ్భవతీతి వాచ్యం- తథా హి సతి * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి తదతిరిక్తద్రష్టృనిషేధానుపపత్తేః. జీవస్యైవ తదతిరిక్తస్య రూపాదిసాక్షాత్కారవతస్సత్త్వాత్. ద్రష్ట్రాదిశబ్దానాం కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వార్థకతయా జీవపరత్వే తు జీవవ్యతిరిక్తస్య కరణాయత్తజ్ఞానవతో నిషేధ ఉపపద్యతే- ఈశ్వరస్య కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్. అధిదైవాధిలోకాదిషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ పరమాత్మైవ - సర్వభూతాన్తరత్వామృతత్వాదేః పరమాత్మధర్మస్య శ్రవణాత్. అధిలోకాదయో మాధ్యన్దినే ద్రష్టవ్యాః. అన్యశబ్దస్య పూర్వోక్తన్యాయేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కర్త్రన్తరపరత్వేన వాక్యశేషోఽప్యుపపద్యతే. * న చ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. యథా స్మార్తం- ప్రధానం * అదృష్టో ద్రష్టేతి శ్రుతస్యాదృష్టత్వవిశిష్టద్రష్టృత్వస్య, సర్వాన్తర్యామిత్వామృతత్వాదేశ్చ తదసమ్భావితధర్మస్య శ్రవణాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం న జీవోఽప్యత్ర ప్రతిపాద్యతే. * ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే. కాణ్వా మాధ్యన్దినాశ్చోభయేఽపి అన్తర్యామిణం జీవభిన్నమేవామనన్తి. మాధ్యన్దినా హి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తర ఇతి. కాణ్వాస్త్వాత్మపర్యాయస్థానే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి ఆత్మపదస్థానే విజ్ఞానపదమధీయతే. అతో న జీవోఽన్తర్యామీతి స్థితం. నను ఆత్మనో జ్ఞానాశ్రయస్య కథం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమితి చేన్న- అస్యార్థస్య వియత్పాదే చిన్తితత్వాత్. తథా హి- * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలం పరమార్థతః ఇతి శ్రుతిస్మృతిభిర్జ్ఞానస్వరూపత్వస్యైవాత్మనః ప్రతీతేర్న జ్ఞాతాత్మా. అథవా- * యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా ఇత్యాదిశ్రవణాత్, అహం జానామ్యజ్ఞాసిషమిత్యాద్యనుభవాచ్చాగన్తుకజ్ఞానాశ్రయ ఏవ - న స్వయం జ్ఞానరూపః. జ్ఞానరూపత్వవచనాని తు లాక్షణికానీత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * జ్ఞోఽత ఏవ. అత ఏవ- * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః ఇతి విజ్ఞానాత్మన ఏవ జీవస్య ద్రష్టృత్వాదిశ్రుతేరేవ జ్ఞానాత్మకోఽపి సన్ స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయశ్చ భవతీత్యర్థః. నను విభోరాత్మనస్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయత్వే తజ్జ్ఞానస్య సర్వపదార్థసమ్బన్ధాత్సార్వజ్ఞ్యం సర్వదా స్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- * ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం. విభుత్వే స్యాదియం శఙ్కాపి- * తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి * యే వై కే చాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేతి అస్మై లోకాయ కర్మణే ఇతి జీవస్యోత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్ జీవో న విభుః. అతో న సర్వదా సార్వజ్ఞ్యాపత్తిరిత్యర్థః. నను శరీరాదుత్క్రమణం నామ శరీరవిషయకాభిమానరాహిత్యం- తచ్చ విభోరప్యాత్మనస్సమ్భవతీత్యత్రాహ- * స్వాత్మనా చోత్తరయోః. చశబ్దోఽవధారణే. విభుత్వపక్షే ఉత్క్రమస్య కథంచిత్సమ్భవేఽపి ఉత్తరయోః - గమనాగమనయోస్స్వాత్మనా- స్వరూపేణైవ సమ్పాద్యత్వాద్విభుత్వే తదసంభవః. కించ- భూతకరణగ్రామసమ్పరిష్వక్తస్యైవ * ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదా

నోహృదయమేవాన్వవక్రామతీత్యుత్క్రమాదాయపునరేతిస్థానమితి శరీరవివ స్వాత్మనైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచలనయోరసమ్భవాన్న విభురాత్మా. *నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్. •యోయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి జీవం ప్రస్తుత్య • సవా ఏష మహానజ ఆత్మేతి మహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ ఇతి చేన్న- •యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి జీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యైవ తత్ర మహత్త్వప్రతిపాదనాత్. • స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ. •ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్య ఇతి అణుత్వలక్షణస్య స్వస్య వాచకశబ్దశ్రవణాత్. •వాలాగ్రశతభాగస్య శతధాకల్పితస్యచ। భాగో జీవస్సవిజ్ఞేయ ఇతి అణునద్ధ్యుకం వస్తూద్ధృత్యేత న్మానస్య జీవేఅమానసాచ్చాణురేవ. నన్వణుత్వే సత్యేకదేశస్థస్య కథం సకలదేహవ్యాపివేదనోపలమ్భ ఇత్యత్రమతాన్తరేణ పరిహారమాహ - •అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథాహరిచన్దనబిన్దుః శరీరైకదేశస్థోపి సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదంకరోతి- ఏవం జీవోపి భవిష్యతి. • అవస్థితి వైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృదిహి. హరిచన్దనబిన్దోర్దేహస్య త్వచో దరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదసున్దరథాభావః- ఆత్మనోన దేశవిశేషావస్థితిరస్తి విశేష్యాదితి చేన్న- *హృదిహ్యేష ఆత్మేతి జీవస్యాపి శరీరప్రదేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అథస్వమతేన పరిహారమాహ- • గుణాద్వాలోకవత్. వాశబ్దో మతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకే యథా ఏకదేశస్థానామపి మణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభావ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపి జీవస్య ప్రభాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యా సర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసమ్భవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తం జ్ఞానంనాస్తీత్యత్రాహ- • వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథాచదర్శయతి. యథా గన్ధస్య పృథివీవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః - తథా అహం జానామీతి జ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః. *జానాత్యేవాయం పురుష ఇతి శ్రుతిశ్చ తథాదర్శయతి. •పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞాతృత్వాత్మనోః పృథక్కృత్య *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి తద్వాచకశబ్దైరేవ పృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతంజ్ఞానమస్త్యేవ. నను జ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయా పృథక్త్వే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాది శ్రుతీనాం కా గతిరిత్యత్రాహ- •తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. జీవే విజ్ఞానగుణస్యైవ సారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితి జీవో వ్యపదిశ్యతే- యథా ప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ • యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యానన్దశబ్దేన వ్యపదేశః. • యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్. యథా గోత్వాదీనాం యావద్గోవ్యక్తిభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిః శబ్దైర్వ్యక్తినిర్దేశో దృశ్యతే - ఏవమేవజ్ఞానరూపధర్మస్య యావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దేన ధర్మిణో వ్యపదేశో న దోషాయేత్యర్థః. అత్ర చకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోపి స్వప్రకాశత్వేన జ్ఞానమితి వ్యపదేశో న దోషాయేతి సముచ్చినోతి. నను సుషుప్త్యాదిషు జ్ఞానాభావాన్న జ్ఞానస్య యావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- • పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తియోగాత్. యథా సర్వదావిద్యమానస్య పుంస్త్వవ్యఞ్జకధాతోః యౌవనేఽభివ్యక్తిః - ఏవం సర్వదా విద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసమ్ప్రయోగదశాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చ జ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మా జ్ఞాతాచ. నను జ్ఞానరూప ఏవాత్మా విభురస్తు- తత్రాహ- •నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాన్యథా. కిం సర్వగత ఆత్మా ఉపలబ్ధేరేవ వా- అనుపలబ్ధేరేవ వా హేతుః- ఉతోభయత్ర. ఆద్యపక్షద్వయే ఉపలబ్ధిరేవ వా అనుపలబ్ధిరేవ వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షే సర్వదా ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ స్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భపర్యాయేణ దృశ్యమానౌ నోపపద్యేయాతాం. అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనః ఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నా కాదాచిత్క-ధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితి సిద్ధాన్తపక్షే తు నానుపపత్తిరితి స్థితం. తథా తత్రైవపాదే • కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదితి ప్రతిపాదితం జీవానాం కర్తృత్వం న పరమాత్మాయత్తం- తథాత్వే హి ప్రవృత్తినివృత్త్యోస్స్వాలభ్యజ్ఞాకావదస్వాతన్త్ర్యం జీవం నియోజయతో విధినిషేధశాస్త్రయోరానర్థక్యం స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- • పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. తచ్చ కర్తృత్వం పరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. • య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి తత్కర్తృత్వస్య పరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వేవం విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- • కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మా జీవకృతం పూర్వప్రయత్నమపేక్ష్య తదనుమతిదానేన ప్రవర్తయతి- ఏవం సతి విధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికం సిద్ధ్యతి. స భగవాన్ పురుషోత్తమః అవాప్తసమస్తకామస్సర్వజ్ఞః సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమాహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తః ఏతాని కర్మాణి సమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతి కర్మద్వైవిధ్యం సర్వం విధాయ తదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికం తన్నియమనశక్తించ సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం సామాన్యేన ప్రదిశ్య స్వశాసనావబోధిశాస్త్రంచ ప్రదర్శ్యాన్తరాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయా చ నియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తే చ క్షేత్రజ్ఞాః తదాహితశక్తయః తత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాః తదాధారాః స్వయమేవ స్వేచ్ఛానుగుణ్యేన పుణ్యాపుణ్యరూపే కర్మణీ ఉపాదదతే. తతశ్చ పుణ్యరూపకర్మకారిణం స్వశాసనానువర్తినం జ్ఞాత్వా ధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయతే- శాసనాతివర్తినంచ తద్విపర్యయేణ యోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యదయాలుత్వాదివైకల్యచోద్యస్యానవకాశః. దయా హి నామ స్వార్థనిరపేక్షా పరదుఃఖాసహిష్ణుతా. సా చ స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపి వర్తమానా న గుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహ ఏవ తత్ర గుణః- అన్యథా శత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధాన్ విస్మృత్య శరణాగతాననుకూలాఙ్గీకారేణ నిరతిశయసుఖసంవృద్ధయే స్వయమేవ ప్రయతతే. యథోక్తం *తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకం। దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే ఇతి. నను కూపే పతన్తం బాలకం దృష్ట్వా ఉపేక్షమాణస్యానుమతిం కృతవతో వా పుంసో నైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్రవృత్తపురుషవిషయే ఉపేక్షకత్వే వా అనుమన్తృత్వే వా ప్రయోజకత్వే వా సర్వేశ్వరస్య తస్య నిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతి చేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖేన సామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్య కృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలేతు విశేషతో నివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వం తు స్వాతన్త్ర్యస్య న పర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవ దోష ఇతి చేత్. తత్ర కిం ప్రమాణం. న ప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయే అప్రమాణత్వాత్. నాప్యనుమానం. తత్ర హి కిమీశ్వరాఖ్యం ధర్మిణం శాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్య తత్స్వాతన్త్ర్యస్య దోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహ వాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిమం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి తౌ చేన్మే వక్ష్యతి న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౧

¶ సా హోవాచాహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్ర ఉజ్జ్యం

గమో హితో రాత్రయోస్సిద్ధిః. అభ్యుపగమే త్వస్మిన్ గ్రాహకేణ తస్య నిత్యగుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్యయాపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాలభఞ్జికావిలక్షణతయా జీవస్య కర్తృత్వాత్ సజాతీయనిరర్థక్యం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షాత్వాదకత్వేన సాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతిహేతోరీశ్వరస్య న వైషమ్యాదిప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తం చ భగవతా పరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతం చ భగవతాపి *తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణం కర్తారం విద్ధి, అసాధారణకర్తారం న విద్ధీతి హి తస్యార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * నైయత్యం యావతా న స్యాద్విధాన ప్రతిషేధయోః। నియన్తృత్వశ్రుతేస్తావానఙ్గీకార్యశ్చ సర్వతః పరమితి. న స్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవ సర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవే ఈశ్వరస్య ప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితిచేత్. కల్పనాయా మే వేదృశచోద్యానవకాశః- *అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా *ఏష హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతీత్యాది ప్రమాణప్రతిపన్నత్వేనేదృశచోద్యానవకాశాదితి స్థితం. తథా ప్రాణపాదే జీవస్య యత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - న తత్పరమాత్మాయత్తమితి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే- *జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ప్రాణవతా శబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణివిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చ క్రియమాణం ప్రాణకర్మకాధిష్ఠానం యత్. తత్తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మన ఆమననాత్ -సఙ్కల్పాదేవ భవతి- *యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిశ్శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్, *తస్య చ నిత్యత్వాత్. సర్వేషాం పరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వం స్వయావత్స్వరూపభావిత్వాచ్చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౨౭

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అతః పరమశనాయాదివినిర్ముక్తం నిరుపాధికం సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ వక్తవ్యమిత్యత ఆరమ్భః. (అథహ వాచక్నవ్యువాచ) పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యేన నిషిద్ధా మూర్ధపాతభయాదుపరతా సతీ పునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే. హే బ్రాహ్మణాః భగవన్తః- పూజావన్తః శ్రుణుత మమ వచః. హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యం పునర్ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతాం అస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌ చేత్ - యది వక్ష్యతి- కథయిష్యతి మే కథంచిత్. న వై జాతు- కదాచిద్యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతి జేతా. న వై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాం నిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నను యస్మాద్భయాద్గార్గీ పూర్వముపరతా- తస్యాన్తదవస్థత్వాత్కథం పునః సా ప్రష్టుం ప్రవర్తతే- తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) న వై జాత్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యం దర్శయితుం కశ్చిదితి పునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహ వాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధే బ్రహ్మవిద్యుద్దాలకే యాజ్ఞవల్క్యేన పరాజితే సర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవ మేవ పరాజయో భవిష్యతీతి మన్యమానా గార్గీ * మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి యాజ్ఞవల్క్యస్య సక్రోధోక్త్యా భీత్యా పూర్వముపరతాపి బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రాప్య పునః ప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయ బ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిత్యాది) హన్త- హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యం అహం ప్రశ్నద్వయం ప్రక్ష్యామి. తస్య చేదుత్తరం మే ప్రశ్నద్వయస్య యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యం యుష్మాకం మధ్యే బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా కోఽపి జాతు నాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం-వదనస్య పక్షస్య ప్రైతి క్యప్. (తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి) మే- మమ తౌ ప్రశ్నౌ యది యాజ్ఞవల్క్యో న ప్రతివక్ష్యతి యది - తర్హి మూర్ధా* మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదిత్యస్యా మేనా బ్రహ్మవాదినీమివ పూర్వం శప్తవతోఽస్య యాజ్ఞవల్క్యస్యాబ్రహ్మిష్ఠస్య మూర్ధా విపతిష్యతి బ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణా అనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా ఆదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞా హ యాజ్ఞవల్క్యం (సా హోవాచ) అహం వై త్వా- త్వాం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌ తావితి జిజ్ఞాసాయాం తయోర్దురుత్తరత్వం ద్యోతయితుం దృష్టాన్తపూర్వకం తావాహ- హే యాజ్ఞవల్క్య యథా లోకే కాశ్యః- కాశిషు భవః కాశ్యః. ప్రసిద్ధం శౌర్యం కాశ్యే. వైదేహో వా- విదేహానాం వా రాజా ఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయ ఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకం ధనుః పునరధిజ్యం - ఆరోపిత

† బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి పృచ్ఛ గార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహం వై యాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ధనురధిజ్యంకృత్వాద్వౌ బాణవన్తౌసపత్నాతి వ్యాధినౌహస్తేకృత్వోపోత్తిష్ఠే దేవమేవాహంత్వాంద్వా
భ్యాంప్రశ్నాభ్యాముపోదస్థాంతౌమేబ్రూహీతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౨

ఊ.— సా హోవాచయదూర్ధ్వంయాజ్ఞవల్క్యదివోయదవాక్పృథివ్యాయదన్తరాద్యావాపృథివీఇ
మేయద్భూతంచభవచ్చభవిష్యచ్చేత్యాచక్షతేకస్మిగ్‌స్తదోతంచప్రోతంచేతి॥ ౩

సహోవాచయదూర్ధ్వంగార్గిదివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరాద్యావాపృథివీఇమేయ
ద్భూతంచభవచ్చభవిష్యచ్చేత్యాచక్షతఆకాశేతదోతంచప్రోతంచేతి॥ ౪

§ సా హోవాచనమస్తేఽస్తుయాజ్ఞవల్క్యయోమఏతంవ్యవోచోఽపరస్మైధారయస్వేతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౫

జ్యాకంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన - శరాగ్రయోవంశఖణ్డఃసన్ధీయతే. తేనవినాపిశరోభవతీత్యతోవిశినష్టి బాణవన్తావితి. తౌద్వౌబాణవన్తౌ
శరౌ. తయోరేవవిశేషణం- సపత్నాతివ్యాధినౌ- శత్రోఃపీడాకరావతిశయేన. హస్తేకృత్వోపోత్తిష్ఠేత్ - సమీపతఆత్మానందర్శయేత్. ఏవ
మేవాహంత్వాం శరస్థానీయాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాం ద్వాభ్యాముపోదస్థాం - ఉత్థితవత్యస్మిత్వత్సమీపే. తౌమేబ్రూహి బ్రహ్మవిచ్చేత్. ఆహేతరః
(పృచ్ఛగార్గీతి) ౨

ఆ.— సన్ధీయతే-సఙ్గచ్ఛతఇతిశేషః. ప్రశ్నయోరవశ్యప్రత్యుత్తరణీయత్వే బ్రహ్మిష్ఠత్వాఙ్గీకారో హేతురిత్యాహ (బ్రహ్మవిచ్చేదితి) ౨

రం.— (సా హోవాచేత్యాది) తదేవయాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి బ్రాహ్మణాసమతయావాచక్నవ్యోక్తమాహ (అహంవైయాజ్ఞవ
ల్క్యయథాకాశ్యోవేత్యాది) హేయాజ్ఞవల్క్య. అహంవై- ప్రసిద్ధంయథాతథాకాశీదేశభవఃవిదేహదేశభవోవా ఉగ్రపుత్రః - శూరవంశ్యఃయ
థాఉజ్జ్యం- ఉత్సృష్టజ్యంధనుఃపునరపిసజ్యంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌ- బాణశబ్దేనశరాగ్రయోవంశఖణ్డః- సోఽభిధీయతే. తద్వన్తౌ, సపత్నాతివ్యాధి
నౌ- సపత్నాత్యన్తవ్యథనశీలౌ, చశరౌహస్తేగృహీత్వాఉపోత్తిష్ఠేత్ - సపత్నసమీపంగచ్ఛతి. ఏవమేవాహంద్వాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాంత్వాముపస్థితా
స్మి. ఉపోదస్థాం- స్థాధాతోర్లుఙ్ *గాతిస్థాఘుపాభూభ్యఇతిసిచోలుక్. తౌమేప్రశ్నౌబ్రూహీత్యర్థః. ఏవముక్తఆహయాజ్ఞవల్క్యః (పృచ్ఛ
గార్గీతి) స్పష్టోర్థః. ౨

శం.— సా హోవాచ. యదూర్ధ్వం- ఉపరిదివః- అణ్డకపాలాత్. యచ్చావాక్- అధఃపృథివ్యాః. అధోఽణ్డకపాలాత్. యచ్చాన్త
రా- మధ్యేద్యావాపృథివీ- ద్యావాపృథివ్యోః. అణ్డకపాలయోః ఇమేచద్యావాపృథివీ. యద్భూతం- యచ్చాతీతం. భవచ్చ - వర్తమానంస్వవ్యాపా
రస్థం. భవిష్యచ్చ- వర్తమానాదూర్ధ్వకాలభావిలిఙ్గగమ్యం. యత్సర్వమేతదాచక్షతే-కథయన్త్యాగమతః. తత్సర్వంద్వైతజాతంయస్మిన్నేకీభవతీత్య
ర్థః. తత్సూత్రసంజ్ఞంపూర్వోక్తంకస్మిన్నోతంచప్రోతంచ- పృథివీధాతురివాప్సు. ౩

ఆ.— సూత్రస్యాధారే ప్రష్టవ్యేకిమితిసర్వజగదనూద్యతే- తత్రాహ (తత్సర్వమితి) పూర్వోక్తసర్వజగదాత్మకమితియావత్. ౩

రం.— (సా హోవాచేతి) సాగార్గీపప్రచ్ఛ.తదేవాహ (యదూర్ధ్వంయాజ్ఞవల్క్యదివోయదర్వాక్పృథివ్యాఇత్యాది) హేయాజ్ఞ
వల్క్య.దివఃయదూర్ధ్వం- ద్యులోకాద్యదూర్ధ్వంవస్తుజాతం. యదర్వాక్పృథివ్యాః - పృథివ్యాఃశ్చాధస్తనంయద్వస్తుజాతం. అనయోర్ద్యావాపృథి
వ్యోరన్తరాళవర్తియత్. యేచేమేద్యావాపృథివీ. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నంచయద్వస్తుజాతంవ్యవహారవిషయం. ఏతత్సర్వంకుత్రవాదీర్ఘతిర్యక్తన్తుష్వివ
పటః ఓతం ప్రోతంచతద్బ్రూహీతి ప్రశ్నార్థః. యదవాక్పృథివ్యాఇతిపాఠేప్యయమేవార్థః. ౩

శం.— సహోవాచ-ఇతరః. హేగార్గి. యత్త్వయోక్తమూర్ధ్వందివఇత్యాది-తత్సర్వంయత్సూత్రమాచక్షతే-తత్సూత్రం ఆకాశేత
దోతంచ ప్రోతంచ- యదేతద్వ్యాకృతంసూత్రాత్మకంజగదవ్యాకృతాకాశేఽప్స్వివపృథివీధాతుః త్రిష్వపికాలేషువర్తతేఉత్పత్తౌస్థితౌలయేచ. ౪

ఆ.— యథాప్రశ్నమనూద్యప్రత్యుక్తిమాదత్తే (సహోవాచేతి) తాంవ్యాచష్టే (యదేతదితి) యజ్జగద్వ్యాకృతంసూత్రా
త్మకం- ఏతదవ్యాకృతాకాశేవర్తతఇతిసమ్బన్ధః. త్రిష్వపికాలేష్వితియదుక్తంతద్వ్యనక్తి (ఉత్పత్తావితి) ౪

రం.— (సహోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహవక్ష్యమాణం. (యదూర్ధ్వంగార్గీత్యాది) హేగార్గి. యదూర్ధ్వమిత్యా
దిత్వదుక్తంసర్వమాకాశేఓతంచ ప్రోతంచేత్యర్థః. ఆకాశశబ్దేనచాత్రనవాయుమదమ్బరంగృహ్యతే - తస్యసర్వవికారాశ్రయత్వాభావాత్. కింత్వ
వ్యాకృతాకాశః. ఏతచ్చ *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేరిత్యత్రస్థితం. శిష్టంపూర్వవత్. ౪

శం.— పునస్సా హోవాచ. నమస్తేఽస్త్విత్యాది ప్రశ్నస్యదుర్వచత్వప్రదర్శనార్థం. యోమే- మమైతం- ప్రశ్నంవ్యవచః - విశేషే
ణోక్తవానసి. ఏతస్యదుర్వచత్వేకారణం- సూత్రమేవతావదనవగమ్యమితరైర్దుర్వాచ్యం- కిముతతద్యస్మిన్నోతంచ ప్రోతంచేతి. అతోనమోస్తుతే-
తుభ్యం. అపరస్మై- ద్వితీయాయప్రశ్నాయధారయస్వ- దృఢీకుర్వాత్మానమిత్యర్థః. పృచ్ఛగార్గీతీతరఆహ. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౫

---

§ యోమఏతంవ్యవోచోపరస్మైఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మిꣳస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౬

§ స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౭

స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమముఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన న తదశ్నాతి కశ్చన॥ ౮

ఆ.— వక్ష్యమాణం వాక్యమన్యదిత్యుచ్యతే. ౫

రం.— (సా హోవాచ నమస్తే ఇత్యాది) అథ గార్గ్యువాచ. కిమితి. హే యాజ్ఞవల్క్య. యస్త్వం మే ఏతం- ప్రథమం ప్రశ్నం వ్యవోచః-వివిచ్యోక్తవానసి- తస్మై తే నమోఽస్తు. ఇతి తదుక్తముత్తరమఙ్గీకృత్యాహ- అపరస్మై-ద్వితీయప్రశ్నాయ ధారయస్వ-చిత్తం సావధానం కుర్విత్యర్థః. (స హోవాచ పృచ్ఛ గార్గీతి) సః యాజ్ఞవల్క్యః హే గార్గి. పృచ్ఛేత్యనుమేన ఇత్యర్థః. ౫

శం.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నః ప్రతివచనం చోక్తస్యైవార్థస్యావధారణార్థం పునరుచ్యతే- న కించిదపూర్వమర్థాన్తరముచ్యతే. సర్వం యథోక్తం గార్గ్యా ప్రత్యుచ్చార్యైతమేవ పూర్వోక్తమర్థమవధారితవానాకాశ ఏవేతి యాజ్ఞవల్క్యః. గార్గ్యాహ (కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) ఆకాశమేవ తావత్కాలత్రయాతీతత్వాద్దుర్వాచ్యం- తతోఽపి కష్టతరమక్షరం- యస్మిన్నాకాశమోతం చ ప్రోతం చ. అతోఽవాచ్యమితి కృత్వా న ప్రతిపద్యతే- సాఽప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం తార్కికసమయే. అథావాచ్యమపి వదతి- తథాపి విప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం- విరుద్ధా ప్రతిపత్తిర్హి సా- యదవాచ్యస్య వచనం. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్యతే గార్గీ. ౬-౭

ఆ.— తదేవ ప్రశ్నప్రతివచనరూపమనువదతి (సా హేతి) పునరుక్తేరకించిత్కరత్వం వ్యావర్తయతి (ఉక్తస్యైవేతి) ప్రతివచనానువాదతాత్పర్యమాహ (గార్గీతి) ప్రశ్నాభిప్రాయం ప్రకటయతి (ఆకాశమేవేతి. ౬-౭

రం.— (సా హోవాచ) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. కిమితి. (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) (ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి) య ఆకాశస్త్వయోక్త ఇతి శేషః. యదూర్ధ్వం దివ ఇత్యాద్యస్మదుక్తసర్వవస్తుజాతం ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి త్వయా య ఆకాశ ఉక్తః- స ఆకాశః కస్మిన్ను ఖల్వోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి- సాఽవ్యాకృత ఆకాశః కిమాశ్రిత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తద్దోషద్వయమపి పరిజిహీర్షన్నాహ - స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతద్వై తత్- యత్పృష్టవత్యసి *కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. కిం తత్. అక్షరం- యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి చాక్షరం. తదక్షరం హే గార్గి. బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిదోఽభివదన్తి. బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహమవాచ్యం వక్ష్యామి, న చ విప్రతిపద్యే, మిత్యేవం దోషద్వయం పరిహరతి. ఏవమపాకృతే ప్రశ్నే పునర్గార్గ్యాః ప్రతివచనం ద్రష్టవ్యం- బ్రూహి కిం తదక్షరం- యద్బ్రాహ్మణా అభివదన్తీతి. ఉక్త ఆహ- అస్థూలం తత్ - స్థూలాదన్యత్. ఏవం తర్హ్యణు. అనణు. అస్తు తర్హి హ్రస్వం. అహ్రస్వం. ఏవం తర్హి దీర్ఘం. నాపి దీర్ఘం- అదీర్ఘం. ఏవమేతైశ్చతుర్భిః పరిమాణప్రతిషేధైర్ద్రవ్యధర్మః ప్రతిషిద్ధః. యన్న ద్రవ్యం- తదక్షరమిత్యర్థః. అస్తు తర్హి లోహితో గుణః. తతోఽప్యన్యత్- అలోహితం. అగ్నేర్గుణో లోహితః. భవతు తర్హ్యపాం స్నేహనం. న-అస్నేహం. అస్తు తర్హి ఛాయా- సర్వథాప్యనిర్దేశ్యత్వాత్. ఛాయాయా అప్యన్యత్- అచ్ఛాయం. అస్తు తర్హి తమః. అతమః. భవతు వాయుస్తర్హి. అవాయుః. భవతు తర్హ్యాకాశం. అనాకాశం. భవతు తర్హి సఙ్గాత్మకం జతువత్. అసఙ్గం. రసోఽస్తు తర్హి. అరసం. తథా-అగన్ధం. అస్తు తర్హి సచక్షుష్కం. అచక్షుష్కం. న హి చక్షురస్య కరణం విద్యతే- అతోఽచక్షుష్కం- *పశ్యత్యచక్షురితి మన్త్రవర్ణాత్. తథా- అశ్రోత్రం. *స శృణోత్యకర్ణ ఇతి. భవతు తర్హి వాక్. అవాక్. తథా- అమనః. తథా- అతేజస్కం-అవిద్యమానం తేజోఽస్య- తదతేజస్కం. న హి తేజోఽగ్న్యాది ప్రకాశవదస్య విద్యతే. అప్రాణం-ఆధ్యాత్మికో వాయుః ప్రతిషిధ్యతేఽప్రాణమితి. ముఖం తర్హి ద్వారం. తదముఖం. అమాత్రం-మీయతే యేన తన్మాత్రం. అమాత్రం-మాత్రారూపం తన్న భవతి, న తేన కించిన్మీయతే. అస్తు తర్హి ఛిద్రవత్- అన్తరవత్. అనన్తరం- నాస్యాన్తరమస్తి. సమ్భవేత్తర్హి బహిస్తస్య. అబాహ్యం. అస్తు తర్హి భక్షయితృ తత్. న తదశ్నాతి కించన. భవేత్తర్హి భక్ష్యం కస్యచిత్. న తదశ్నాతి కశ్చన. సర్వవిశేషణరహితమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వితీయం హి తత్- కేన కిం విశిష్యతే. ౮

షష్ఠఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయపాఠే న దృశ్యతే,

§ సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్త్యేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యా నద్యః స్యన్దన్తే శ్వేతేభ్యః పర్వతేభ్యః ప్రతీచ్యోఽన్యా యాం యాం చ దిశమన్వేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరోఽన్వాయత్తాః ॥ ౯

ఆ.— అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చేతి దోషద్వయం సామాన్యేనోక్తం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) అస్థూలాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) * యదగ్నే రోహితం రూపమిత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అగ్నేర్య ఇతి) అవాయువిశేషణేనా ప్రాణవిశేషణస్య పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (ఆధ్యాత్మిక ఇతి) అమాత్రమితి మాన మేయాన్వయోనిరాక్రియతే. తస్యేత్యాత్మోక్తిః. సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వేతి) తదుపపాదయతి (ఏకమితి) ౮

౮౦.— (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ. కిమిత్యత్రాహ (ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యాదినా) హే గార్గి. తదేతత్ వై- సర్వాసూపనిషత్సు * యస్యాక్షరం శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమక్షరం- అశ్నుతే - వ్యాప్నోతీతి వా న క్షరతీతి వా అక్షరం- బ్రహ్మ అవ్యాకృతాకాశస్యాప్యాధారతయా బ్రాహ్మణాః- బ్రహ్మవిదః అభివదన్తి. అత్ర బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహం కించిద్విప్రతిపన్నం వక్ష్యామీతి హృదయం. తదేవ బ్రహ్మ నిశినష్టి - అస్థూలం- స్థూలభిన్నం. తర్హి కిమణ్వి త్యత్రాహ (అనణ్వితి) తర్హి కిం హ్రస్వమిత్యత ఆహ (అహ్రస్వమితి) కింతర్హి దీర్ఘమిత్యత్రాహ (అదీర్ఘమితి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అమాత్రం- మాత్రాః- ఇన్ద్రియాణి. యద్వా- మాత్రా- పరిచ్ఛేదః. తద్రహితమిత్యర్థః. అనన్తరమబాహ్యం- స్వావ్యాప్తదేశశూన్యమిత్యర్థః. (న తదశ్నాతి కించన) తత్ - అక్షరం కర్తృ కించిదపి నాశ్నాతి- అవాప్తకామత్వాదభోక్తృ నిరపేక్షమిత్యర్థః. తత్స్వయం నకస్యాపి భక్ష్యమిత్యాహ (న తదశ్నాతి కశ్చనేతి) తత్- బ్రహ్మాకర్మ. శిష్టం స్పష్టం. ౭

————

౮౦.— అనేకవిశేషణప్రతిషేధప్రయాసాదస్తిత్వం తావదక్షరస్యోపగమితం శ్రుత్యా - తథాపి లోకబుద్ధిమపేక్ష్యాశఙ్క్యతే యతః- అతోఽస్తిత్వాయానుమానం ప్రమాణముపన్యస్యతి (ఏతస్య వా అక్షరస్య) యదేతదధిగతమక్షరం సర్వాన్తరం సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మాఽశనాయాదిధర్మాతీతః,- ఏతస్య వై అక్షరస్య ప్రశాసనే. యథా రాజ్ఞః ప్రశాసనే రాజ్యమస్ఫుటితం నియతం వర్తతే - ఏవమేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే హే గార్గి. సూర్యాచన్ద్రమసౌ- సూర్యశ్చ చన్ద్రమాశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసౌ అహోరాత్రయోర్లోకప్రదీపౌ తాదర్థ్యేన ప్రశాసిత్రా తన్నిర్వర్త్యమానలోకప్రయోజనవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ విధృతౌ చ స్యాతాం- సాధారణసర్వప్రాణిప్రకాశోపకారకత్వాత్ - లౌకికప్రదీపవత్. తస్మాదస్తి తత్ - యేన విధృతావీశ్వరౌ స్వతన్త్రౌ సన్తౌ నిర్మితౌ తిష్ఠతో, నియతదేశకాలనిమిత్తోదయాస్తమయవృద్ధిక్షయాభ్యాం చ వర్తేతే,. తదస్త్యేవమేతయోః ప్రశాసితృ అక్షరం ప్రదీపకర్తృవిధారయితృవత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ- ద్యౌశ్చ పృథివీ చ సావయవత్వాత్ స్ఫుటనస్వభావే, అపి సత్యాం గురుత్వాత్పతనస్వభావే, సంయుక్తత్వాద్వియోగస్వభావే, చేతనావదభిమానిదేవతాధిష్ఠితత్వాత్స్వతన్త్రే, అప్యేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే వర్తేతే- విధృతే తిష్ఠతః. ఏతద్ధ్యక్షరం సర్వవ్యవస్థాసేతుః సర్వమర్యాదావిధరణం- అతో నాస్యాక్షరస్య ప్రశాసనం ద్యావాపృథివ్యావతిక్రామతః. తస్మాత్సిద్ధమస్యాస్తిత్వమక్షరస్య-అవ్యభిచారి హి తల్లిఙ్గం- యద్ద్యావాపృథివ్యౌ నియతే వర్తేతే. చేతనావన్తం ప్రశాసితారమసంసారిణమన్తరేణ నైతద్యుక్తం- * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢేతి మన్త్రవర్ణాత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యేతే కాలావయవాః సర్వస్యాతీతానాగతవర్తమానస్య జనిమతః కలయితారః - యథా లోకే ప్రభుణా నియతో గణకః సర్వమాయం వ్యయం చాప్రమత్తో గణయతి - తథా. ప్రభుస్థానీయప్రశాసనం కాలావయవానాం నియన్తృ. తథా- ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాః. పూర్వదిగ్గమనా నద్యః స్యన్దన్తే- స్రవన్తి శ్వేతేభ్యః - హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యః- గిరిభ్యః. గఙ్గాద్యా నద్యస్తాశ్చ యథా ప్రవర్తితా ఏవ నియతాః ప్రవర్తన్తే- నాన్యథాపి ప్రవర్తితుముత్సహన్తే - అతస్తదేతల్లిఙ్గం ప్రశాస్తుః. ప్రతీచ్యోఽన్యాః- ప్రతీచీం దిశమఞ్చన్తి సిన్ధ్వాద్యా నద్యః. అన్యాశ్చ యాం యాం దిశమనుప్రవృత్తాః- తాం తాం నవ్యభిచరన్తి- తచ్చ లిఙ్గం. కించ- దదతః- హిరణ్యాదీన్ ప్రయచ్ఛతః స్వాత్మపీడాం కుర్వతోఽపి ప్రమాణజ్ఞా అపి మనుష్యాః ప్రశంసన్తి. తత్ర యచ్చ దీయతే, యే చ దదతి, యే చ ప్రతిగృహ్ణన్తి, తేషామిహైవ సమాగమో విలయశ్చాన్వక్షో దృశ్యతే- అదృష్టస్తు పరః సమాగమః. తథాపి మనుష్యా దదతాం దానఫలేన సంయోగం పశ్యన్తః ప్రమాణజ్ఞతయా ప్రశంసన్తి- తచ్చ కర్మఫలేన సంయోజయితరి కర్తుః కర్మఫలవిభాగజ్ఞే ప్రశాస్తర్యసతి న స్యాత్ - దానక్రియాయాః ప్రత్యక్షవినాశిత్వాత్. తస్మాదస్తి దానకర్తౄణాం ఫలేన సంయోజయితా. అపూర్వమితి చేన్న- తత్సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తేః. ప్రశాస్తురపీతి చేన్న- ఆగమతాత్పర్యస్య సిద్ధత్వాత్. అవోచామ హ్యాగమస్య వస్తుపరత్వం. కించాన్యత్ -అపూర్వకల్పనాయాం చార్థాపత్తేః క్షయః- అన్యథైవోపపత్తేః. సేవాఫలస్య సేవ్యాత్ప్రాప్తిదర్శనాత్, సేవాయాశ్చ క్రియాత్వాత్, తత్సామాన్యాచ్చ యాగదానహోమాదీనాం, సేవ్యాదీశ్వరాదేః ఫలప్రాప్తిరుపపద్యతే. దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యమపరిత్యజ్య ఫలప్రాప్తికల్పనోపపత్తౌ దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యపరిత్యాగో న న్యాయ్యః. కల్పనాధిక్యాచ్చ. ఈశ్వరః కల్ప్యః- అపూర్వం వా. తత్ర

క్రియాయాశ్చస్వభావఃనైవ్యాత్ఫలప్రాప్తిర్దృష్టా- నత్వపూర్వాత్. నచాపూర్వందృష్టం. తత్రాపూర్వమదృష్టంకల్పయితవ్యం, తస్యచఫలదాతృత్వేసామర్థ్యం,-సామర్థ్యేచసతిదానంచాభ్యధికమితి,. ఇహత్వీశ్వరస్యసైవ్యస్యసద్భావమాత్రంకల్ప్యం-నతుఫలదానసామర్థ్యందాతృత్వంచ. సేవ్యాత్ఫలప్రాప్తిదర్శనాత్. అనుమానంచదర్శితంద్యావాపృథివ్యావిధృతేతిష్ఠతఇత్యాది. తథాచయజమానందేవాఃఈశ్వరాస్సన్తోజీవనార్థేఽనుగతాశ్చరుపురోడాశాద్యుపజీవనప్రయోజనేన-అన్యథాపిజీవితుముత్సహన్తఃకృపణాందీనాంవృత్తిమాశ్రిత్యస్థితాః. తచ్చప్రశాస్తుఃప్రశాసనాత్స్యాత్.తథాపితరోపితదర్థందర్వీం-దర్వీహోమమన్వాయత్తాః- అనుగతాఇత్యర్థః. సమానంసర్వమన్యత్.

౯

ఆ.— అథయథోక్తయాశ్రుత్యాప్రత్యక్షాద్యవిషయత్వేనాపితత్ప్రతిపాదనసామర్థ్యాత్-ఉత్తరేణగ్రన్థేనేతి-తత్రాహ (అనేకేతి) యదస్తి- తత్సనిశేషణమేవేతిలౌకికీబుద్ధిః. ఆశఙ్క్యతే- నైతదక్షరంనిర్విశేషణమితీతిశేషః. అన్తర్యామిణిజగత్కారణేపరస్మిన్ననుమానసిద్ధేవివక్షితంనిరుపాధ్యక్షరంనేత్యత్రేతి - జగత్కారణత్వస్యోపలక్షణతయాజన్మాదిసూత్రేస్థితత్వాత్, ఉపలక్షణద్వారాబ్రహ్మణస్స్వరూపలక్షణప్రవృత్తేః,. అతోన్తర్యామిణ్యనుమానంప్రకృతోపయుక్తమితిభావః. అనుమానప్రత్యక్షరాణివ్యాకరోతి (యదేతదితి) ప్రశాసనే- సూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌస్యాతామితిసమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్ఫోరయతి (యథేతి) అత్రాపిపూర్వవదన్వయః. జగద్వ్యవస్థాప్రశాసితృపూర్వికా- వ్యవస్థాత్వాత్-రాజ్యవ్యవస్థావదిత్యర్థః. సూర్యాచన్ద్రమసావిత్యాదౌవివక్షితమనుమానమాహ (సూర్యశ్చేత్యాదినా) తావద్గ్రహణేన-లోకప్రకాశార్థత్వేన. ప్రశాసిత్రానిర్మితావితిసమ్బన్ధః. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానవత్త్వమాచష్టే (తన్నిర్వర్త్యమానేతి) సూర్యాచన్ద్రమసౌతచ్ఛబ్దవాచ్యౌ. విమతౌవిశిష్టవిజ్ఞానవతానిర్మితౌ- ప్రకాశత్వాత్- ప్రదీపవదిత్యర్థః. విమతౌనియన్తృపూర్వకౌ- విశిష్టచేష్టావత్త్వాత్- భృత్యాదివదిత్యభిప్రేత్యాహ (విధృతావితి) ప్రకాశోపకారకత్వం- తజ్జనకత్వం. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానసద్భావనార్థంవిశేషణం. సాధారణస్సర్వేషాంప్రాణినాంయఃప్రకాశః- తస్యజనకత్వాదిత్యాపత్. దృష్టాన్తేలౌకికవిశేషణంప్రాసాదాదివిశిష్టదేశనివిష్టత్వసిద్ధ్యర్థం. అనుమానఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశిష్టచేష్టావత్త్వాదిత్యుపదిష్టంహేతుంస్పష్టయతి (నియతేతి) నియతౌదేశకాలౌ. నియతంచనిమిత్తం- ప్రాణ్యదృష్టం. తద్వన్తౌసూర్యాచన్ద్రమసౌవ్యుదయన్త్యావస్తమయన్త్యాచేనవిధృతావుదయాస్తమయాభ్యాంవృద్ధిక్షయాభ్యాంచవర్తేతే. ఉదయశ్చాస్తమయశ్చోదయాస్తమయం. వృద్ధిశ్చక్షయశ్చవృద్ధిక్షయమితిద్వన్ద్వంగృహీత్వాద్వివచనం. ఏవం-కర్తృత్వేనవిధారయితృత్వేనచేత్యర్థః. విమతేప్రయత్నవతావిధృతే- సావయవత్వేప్యస్ఫుటితత్వాత్, ద్రుతత్వేపిఅపతితత్వాత్, సంయుక్తత్వేప్యవియుక్తత్వాత్, చేతనావత్త్వేప్యస్వతన్త్రత్వాత్, ఛ-హస్తన్యస్తపాషాణాదివదితిద్వితీయపర్యాయస్యతాత్పర్యమాహ (సావయవత్వాదిత్యాదినా) కిమిత్యేతస్యప్రశాసనేద్యావాపృథివ్యావర్తేతే-తత్రాహ (ఏతద్ధీతి) పృథివ్యాదివ్యవస్థానియన్తారంవినానుపపన్నాతత్కల్పికేత్యర్థః. తథాకిమిత్యేతేనవిధృతేద్యావాపృథివ్యావితి- తత్రాహ (సర్వమర్యాదేతి) * ఏషసేతుర్విధరణఇతిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యఫలితమాహ (అతోనాన్యేతి) ద్వితీయపర్యాయార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దోపాత్తమర్థంస్ఫోరయతి (అవ్యభిచారీతి) అవ్యభిచారిత్వంప్రకటయతి (చేతనావన్తమితి) పృథివ్యాదేర్నియన్తృత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. నియన్తృత్వేసిద్ధేపికథమీశ్వరసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) ఉగ్రత్వంపృథివ్యాదేః- చేతనావదభిమానిదేవతావత్త్వేనస్వాతన్త్ర్యం. * యేనద్యౌరుగ్రాపృథివీచదృళ్హా యేనస్వస్తభితంయేననాకః యోఅన్తరిక్షేరజసోవిమానః కస్మైదేవాయహవిషావిధేమఇత్యత్రహిరణ్యగర్భాధిష్ఠాతేశ్వరఃపృథివ్యాదేర్నియన్తోచ్యతే - నహిహిరణ్యగర్భమాత్రస్యాస్మిన్ప్రకరణేపూర్వాపరగ్రన్థయోరుచ్యమానంనిరఙ్కుశం సర్వనియన్తృత్వంసమ్భవతీతిభావః. ఏతేకాలావయవావిధృతాస్తిష్ఠన్తీతిసమ్బన్ధః. తత్రానుమానంవక్తుంహేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యఃకలయితా-సనియన్తృపూర్వకఇతివ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికందర్శయన్ననుమానమాహ (తథేతి) నిమేషాదయోనియన్తృపూర్వకాః - కలయితృత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కాష్ఠానద్యఇత్యపౌనరుక్త్యమాహ (గఙ్గాద్యాఇతి) అన్యథాప్రవర్తితుముత్సహమానత్వం- తత్తద్దేవతానాంచేతనత్వేనస్వాతన్త్ర్యం. విమతానియన్తృపూర్వికా - నియతప్రవృత్తిత్వాత్ - భృత్యాదిప్రవృత్తివదితిచతుర్థపర్యాయార్థః. నియతప్రవృత్తిమత్త్వంతదేతదిత్యుచ్యతే. తచ్చేత్యవ్యభిచారితోక్తిః. విమతంవిశిష్టజ్ఞానవద్దాతృకం- కర్మఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యభిప్రేత్యపఞ్చమంపర్యాయముత్థాపయతి (కించేతి) దాతాప్రతిగృహీతాదానందేయంవాఫలందాస్యతి- కిమీశ్వరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దాత్రాదీనామిహైవప్రత్యక్షోనాశోదృశ్యతే- తేనతత్ప్రియుక్తాదృష్టఃపురుషార్థోనకశ్చిదస్తీత్యర్థః. అదృష్టంపురుషార్థంప్రత్యాహ (అదృష్టస్త్వితి) సమాగమః- ఫలప్రతిలాభః. సఖల్వైహికోనభవతి- కింతుపారలౌకికః. తథాచనాసావిహైవనష్టదాత్రాదిప్రయుక్తస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హిఫలదాతురభావాత్ * స్వార్థభ్రంశోహిమూర్ఖతేతిన్యాయాద్దాతృప్రశంసైవమాభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ఫలసంయోగదృష్టాన్తంహేతుమాహ (ప్రమాణజ్ఞతయేతి) * హిరణ్యదా అమృతత్వంభజన్తఇత్యాదిప్రమాణం. తథాపికథమీశ్వరసిద్ధిః- తత్రాహ (కర్తురితి) తద్ధిదాతృప్రశంసనంవిశిష్టేనియన్తరిఅసత్యనుపపన్నంతత్కల్పకమిత్యర్థః. దానక్రియావశాదేవతత్ఫలసిద్ధౌకృతంనియన్త్రేతిచేత్. నేత్యాహ (దానేతి) కర్మణఃక్షణికత్వాత్, ఫలస్యచకాలాన్తరభావిత్వాన్నసాధనత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. అనుమానార్థాపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) అపూర్వస్యైవఫలదాతృత్వాత్కృతమీశ్వరేణేతిశఙ్క్యతే (అపూర్వమితిచేదితి) స్వయమచేతనంచేతనానధిష్ఠితంవాఽపూర్వంఫలదాతృనకల్ప్యం- అప్రామాణికత్వాదితిపరిహరతి (నేతి) ఈశ్వరద్వేషీశఙ్కతే (ప్రశాస్తురితి) సద్భావేప్రమాణానుపపత్తిరితిశేషః. పరిహరతి (నాగమేతి) కథంకార్యపరస్యాగమస్యవస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవోచామేతి) కర్మవిధిర్హిఫలదాత్రతిరేకేణనోపపద్యతే - నచకర్మక్షణికమవినాశికాలాన్తరభావిఫలానుకూలం - తదర్థాపత్తిసిద్ధేఽపూర్వేకథంమానాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి). నకేవలంసద్భావేప్రమాణాసత్త్వమేవాపూర్వదూషణం-కించాన్యత్కించిదస్తీతియావత్. తదేవప్రక

ఉ.— యోవా ఏతదక్షరంగార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూనివర్షస
హస్రాణ్యన్తవదేవాస్యతద్భవతి యోవా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాస్మాల్లోకాత్ప్రైతి సకృపణోఽథ
యఏతదక్షరంగార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి సబ్రాహ్మణః॥ ౧౦

టయతి (అపూర్వేతి) అపూర్వస్యకల్పనాయాంయాఽర్థాపత్తిశ్శఙ్క్యతే- తస్యాఃకల్పితమపూర్వమన్తరేణాప్యుపపత్తేః కుయఃస్యాదితియోజనా.
అన్యథాప్యుపపత్తిం వివృణోతి (సేవేతి) యాగాదిఫలమపీశ్వరాత్సమ్భవతీతి శేషః. కథమీశ్వరాధీనాయాగాదిఫలప్రాప్తిః- తత్రాహ (సేవా
యాశ్చేతి) ఆదిపదే నేన్ద్రాదిదేవతాగ్రహ్యన్తే. విమతావిశిష్టజ్ఞానవతాదీయమానఫలవతీ- విశిష్టక్రియాత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదితిభావః. ఇతశ్చా
పూర్వకల్పనానయుక్తేత్యాహ (దృష్టేతి) దృష్టంసేవాయాధర్మత్వేనసామర్థ్యం - సేవ్యాత్ఫలప్రాపకత్వం - తదనుసృత్యదానాదౌ ఫలప్రాప్తి
సమ్భవేతన్నిరాసేనాపూర్వాత్తత్కల్పనానన్యాయ్యా - దృష్టానుసారిణ్యాంకల్పనాయాం తద్విరోధికల్పనాఽయోగాదిత్యర్థః. అపూర్వస్యఫలహే
తుత్వేదోషాన్తరమాహ (కల్పనేతి) తదాధిక్యంపక్షద్వయంపరామృశతి (ఈశ్వరఇతి) నాపూర్వఃకల్ప్యః - క్లృప్తత్వాత్. తస్యకల్పనాధిక్య మిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిస్సప్తమ్యర్థః. భూమికాం కృత్వాకల్పనాధిక్యం స్ఫుటయతి (తత్రేత్యాదినా) అపూర్వస్యాదృష్టత్వేసతి
తియావత్. ఇతి కల్పనాధిక్యమితిశేషః. నన్వన్యత్రాపి తుల్యాకల్పనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహాత్వితి) స్వపక్షేధర్మిమాత్రం కల్ప్యం-పరపక్షేధ
ర్మీధర్మశ్చేత్యాధిక్యం. తస్మాత్ * ఫలమతఉపపత్తేరితిన్యాయేన పరస్యైవఫలదాతృతేతిభావః. ధర్మిణోపి ప్రామాణికత్వాన్నకల్ప్యత్వమిత్యభి
ప్రేత్యాహ (అనుమానంచేతి) ఈశ్వరాస్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (తథాచేతి) దేవాయజమానమన్వాయత్తాఇతిసమ్బన్ధః జీవనార్థం- జీవనం
నిమిత్తీకృత్యేతియావత్. దేవానామీశ్వరాణామపిహవిర్వ్యర్థత్వేనమనుష్యాధీనాఖ్యాహీనవృత్తితాక్తవ్యంనియన్తృకల్పకమిత్యర్థః. యోనకస్యచిత్ప్రకృ
తిత్వేనవికృతిత్వేనహావర్తతే-సదర్వీహోమః. ౯

రం.— (ఏతస్యవా అక్షరస్యప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇతి) వై శబ్దోఽవధారణే. ప్రశాసనే - ఆజ్ఞాయాం.
సూర్యాచన్ద్రమసౌ- * దేవతాద్వన్ద్వే చేతిపూర్వపదస్యాఙ్. విధృతౌ - విశేషేణధృతౌసన్తౌతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ప్రకృష్టంశాసనం ప్రశాసనం. క్వచిద
ప్యప్రతిహతత్వమేవశాసనస్య ప్రకర్షః. తతశ్చ సర్వవిషయకంశాసనమితిఫలతి * ప్రశాసితారంసర్వేషామితి ప్రమాణానుసారాత్. తతశ్చ సర్వవి
షయకశాసనాధీనసూర్యాచన్ద్రద్యావాపృథివ్యాదిధారకత్వంఫలితం. తతశ్చప్రధానజీవయోఃస్వరూపేణయత్కించిద్ధారకత్వేపి ప్రశాసనశబ్దితసర్వ
విషయకశాసనాధీనసర్వధారకత్వాసమ్భవాన్నాత్రజీవోవా ప్రధానంవా ప్రతిపాద్యతే. ఇదంచ * సాచప్రశాసనాదితిసూత్రేస్పష్టం. (ఏతస్య
వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే ఇత్యాది) స్పష్టం. (సంవత్సరాఇతివిధృతాస్తిష్ఠన్తీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. నిమేషాము
హూర్తాఇత్యాదిసంవత్సరాఇతి - ఏవం జాతీయకాః కాలవిశేషాఇత్యర్థః. (ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యానద్య ఇత్యాది) అత్ర
ప్రశాసనే ఇతిసతిసప్తమీ. ప్రాచ్యః- ప్రాక్ప్రవాహాః ప్రసిద్ధాగఙ్గాద్యానద్యః శ్వేతేభ్యఃహిమవదాదిభ్యఃపర్వతేభ్యోలోకోపకారాయస్యన్దన్తే. త
త్ప్రశాసనాభావేతాస్స్యన్దనాయనప్రభవన్తీతిభావః. ప్రతీచ్యః - ప్రత్యఙ్ముఖాఃఅన్యాః-ఉదీచ్యశ్చనద్యఃతథాయాంయాంచదిశమనుప్రస్థితాస
తాః- సర్వాఅపి తా ఏతస్యశాసనే సతి ప్రస్యన్దన్తఇత్యర్థః. (ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యాది) ఏతస్యైవాక్షర
స్య ప్రశాసనేనిమిత్తే దదతః-తత్ప్రశాసనరూపయాతదాజ్ఞయా దానంకుర్వతఇత్యర్థః. ఆజ్ఞాకైఙ్కర్యబుద్ధ్యాదానంకుర్వతోజనానన్వాయత్తాః-
అనువశాస్సన్తఃమనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ప్రశాసనఇత్యేతత్ యజమానం దేవా ఇత్యత్ర దర్వీంపితర ఇత్యత్రాపిసమ్బధ్యతే. అన్వాయత్తా ఇతిపదం
దేవమనుష్యపితృసాధారణం. ద్వితీయాన్తపదానాం ప్రశంసన్తీత్యనేనాన్వయః. తథాచపరమాత్మాజ్ఞయాయాగంకుర్వాణమన్వాయత్తాస్సన్తోదే
వాః ప్రశంసన్తి. పరమాత్మాజ్ఞయా ప్రవృత్తందర్వీహోమమన్వాయత్తాస్సన్తఃపితరః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ఏవమేవవ్యాఖ్యాతంవ్యాసార్యైః. ౯

శం.— ఇతశ్చాస్తితదక్షరం- యస్మాత్తదజ్ఞానేనియతాసంసారోపపత్తిః. భవితవ్యంతుతేన-యద్విజ్ఞానాత్తద్విచ్ఛేదః-న్యాయోపపత్తేః.
నను క్రియాతఏవతద్విచ్ఛిత్తిస్స్యాదితిచేన్న - యోవా ఏతదక్షరంహేగార్గి. అవిదిత్వా - అవిజ్ఞాయాస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే
యద్యపిబహూనివర్షసహస్రాణి- అన్తవదేవాస్యతత్ఫలంభవతి- తత్ఫలభోగాన్తేక్షీయన్తఏవాస్యకర్మాణి. అపిచ-యద్విజ్ఞానాత్కార్పణ్యాత్యయః-సం
సారవిచ్ఛేదః,. యద్విజ్ఞానాభావాచ్చకర్మకృత్కృపణఃకృతఫలస్యైవోపభోక్తాజననమరణప్రబన్ధారూఢస్సంసరతి,- తదస్త్యక్షరం ప్రశాసితృ. తదేత
దుచ్యతే - యోవా ఏతదక్షరంగార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- సకృపణః- పణక్రీతఇవదాసాదిః. అథయఏతదక్షరంగార్గి విదిత్వాస్మాల్లోకా
త్ప్రైతి-సబ్రాహ్మణః. ౧౦

ఆ.— ఈశ్వరాస్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాపితదస్తీత్యాహ (భవితవ్యమితి) * యదజ్ఞా
నాత్ప్రవృత్తిర్యాతజ్జ్ఞానాత్సానివర్తతఇతిన్యాయః. కర్మవశాదేవమోక్షసిద్ధేస్తద్ధేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాక్షరంనాభ్యుపేయమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉత్త
రవాక్యేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) యస్యాజ్ఞానాదసకృదనుష్ఠితానివిశిష్టఫలాన్యపిసర్వాణికర్మాణిసంసారమేవఫలయన్తి - తదజ్ఞాతమక్షరంనా
స్తీత్యయుక్తం- సంసారాభావప్రసఙ్గాదితిభావః. అక్షరాస్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) పూర్వవాక్యంజీవదవస్థపురుషవిషయం-ఇదంతుపర
లోకవిషయమితివిశేషంమత్వోత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) ౧౧

ఉ.— తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రశ్రుతగ్ శ్రోత్రమతం మన్త్రవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రేతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౧౧

సా హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహు మన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

రం.— (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మిల్లోకే ఇత్యాది) ఉక్తాక్షరపర బ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణ హి యాగాదీనాం హోమాదీనాం యజ్ఞానాం బహుకాలసాధ్యతపఆదికం సర్వమప్యస్య - కర్తురన్తవదేవ - నశ్వరఫలసాధనం భవతీత్యర్థః. (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాదిత్యాది) తజ్జ్ఞానమన్తరేణ లోకాదస్మాల్లోకాన్తరం గతస్యాపి శోచ్యతా భవతీత్యర్థః. కృపణః - శోచ్యః. తదజ్ఞానాత్సంసారో భవతీతి యావత్. యో వా ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి - బ్రహ్మజ్ఞానవాన్మ్రియతే. సః బ్రాహ్మణః - బ్రహ్మవిత్. బ్రహ్మణోఽనుభవితా. ముక్త ఇతి యావత్. తథా చ భగవతా భాష్యకృతా యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వేత్యాదివాక్యపర్యాలోచనయా యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిః, యజ్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః, - తదక్షరం పరం బ్రహ్మేతి భాషితం. ౯

శం.— అగ్నేరివోష్ణప్రకాశకత్వవత్స్వాభావికమస్య ప్రశాస్తృత్వమచేతనస్య త్వశక్యమాహ - తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం - న కేనచిద్దృష్టం. అవిషయత్వాత్. స్వయం తు ద్రష్టృ - దృష్టిస్వరూపత్వాత్. తథాఽశ్రుతం - శ్రోత్రావిషయత్వాత్. స్వయం శ్రోతృ - శ్రుతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽమతం - మనసోఽవిషయత్వాత్. స్వయం మన్తృ - మతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽవిజ్ఞాతం - బుద్ధేరవిషయత్వాత్. స్వయం విజ్ఞాతృ - విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్. కిఞ్చ - నాన్యదతః - అస్మాదక్షరాదస్తి. నాస్తి కిఞ్చిద్ద్రష్టృ - దర్శనక్రియాకర్తృ. ఏతదేవాక్షరం దర్శనక్రియాకర్తృ సర్వత్ర. తథా నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ - తదేవాక్షరం శ్రోతృ సర్వత్ర. నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ - తదేవాక్షరం మన్తృ సర్వత్ర సర్వమనోద్వారేణ. నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ - విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. తదేవాక్షరం సర్వబుద్ధిద్వారేణ విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వా. (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతో, యస్మిన్నాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ, - ఏషా పరా కాష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతత్పరం బ్రహ్మ, ఏతత్పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్య సత్యస్య సత్యం. ౧౧

ఆ.— ప్రధానవాదిశఙ్కాం మనూద్యోత్తరవాక్యేన నిరాకరోతి (అగ్నేరిత్యాదినా) ఇతశ్చాక్షరస్యాచేతనత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) నాస్తీత్యన్వయప్రదర్శనం. అతోఽన్యదితి విశేషణసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదితి) అన్యద్వా - పూర్వోక్తమవ్యాకృతాదిపృథివ్యన్తం. నిగమనవాక్యముదాహృత్య తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పరా కాష్ఠా - పర్యవసానం. నాస్మాదుపరిష్టాదధిష్ఠానం కిఞ్చిదస్తీత్యర్థః. తస్యైవ పరమపురుషార్థత్వమాహ (ఏషేతి) *పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి హి శ్రుత్యన్తరం. బ్రహ్మణోఽక్షరాదన్యదస్తీతి చేత్. నేత్యాహ (ఏతదితి) నను చతుర్థే సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాతం - అక్షరం తు నైవమితి చేత్ - తత్రాహ (ఏతత్పృథివ్యాదేరితి) ౧౧

రం.— (తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాది) అయోగిభిరదృశ్యం స్వయం ద్రష్టృ - రూపాదిసాక్షాత్కర్తృ. ఏవమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమిత్యత్రాప్యయోగిభిరితి యోజ్యం - యోగివిషయే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్తేః. శ్రోతృ - శబ్దసాక్షాత్కర్తృ. మన్తృ - మన్తవ్యసాక్షాత్కర్తృ. విజ్ఞాతృ - అధ్యవసేయసాక్షాత్కర్తృ. (నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామి బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానోక్తరీత్యా అన్యశబ్దస్య తత్సదృశపరత్వమేవ. యథా చోక్తమేవం భూతః - నాన్య ఇత్యుక్తేన తత్సదృశం కిమపి నాస్తీత్యేవార్థః. యద్వా - యథాశ్రుతపక్షే నిషేధపరత్వం - ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్య పరమాత్మనః సదృశం కిమపి నాస్తీత్యేవార్థః. యద్వా - యథాశ్రుతపక్షేఽపి నిషేధపరత్వం - ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్య పరమాత్మనః సదృశం కిమపి నాస్తీత్యేవార్థః. ఏతదక్షరమన్యైరదృష్టం సత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తద్రష్టృ, స్వవ్యతిరిక్తసమస్తాధారభూతం, చ - ఏవమనేనాక్షరేణాదృష్టం ఏతస్యాక్షరస్యాధారభూతమన్యదతోఽస్తీతి అస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః - అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధఃఫలితః. స చ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన నాన్యదతోఽస్తీత్యస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః - అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధః ఫలితః. స చ * నేహ నానాస్తీతివన్నాన్యదతోఽస్తీత్యాదివాక్యస్యాప్య బ్రహ్మాత్మకవస్తునిషేధపరత్వోపపత్తౌ సమాభ్యధికనిషేధపరతయా వ్యాఖ్యానం కిమర్థమితి వాచ్యం - తద్వదత్రైక్యవిధిశేషత్వాభావాదిత్యవగన్తవ్యం. అత్ర చ ప్రతివచనసమాభ్యధికనిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. ఉపసంహరతి (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతి శబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ౧౦

శ.— సా హోవాచ. హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః శృణుత మదీయం వచః. తదేవ బహు మన్యేధ్వం - మన్యధ్వం. కిం తత్. యదస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం - ముచ్యధ్వమస్మై నమస్కారం కృత్వా. తదేవ బహు మన్యధ్వమిత్యర్థః. జయస్త్వస్య మనసాపి నాశంసనీయః - కిముత

తార్యతః. కస్మాత్. నవై యుష్మాకం మధ్యే జాతు- కదాచిదపీమం- యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మోద్యం ప్రతి జేతా. ప్రశ్నౌ చేన్మహ్యం వక్ష్యతి- నవై జేతా భవితేతి పూర్వమేవ మయా ప్రతిజ్ఞాతం - అద్యాపి మమాయమేవ నిశ్చయో బ్రహ్మోద్యం ప్రత్యేతత్తుల్యోఽనకశ్చిద్విద్యత ఇతి. తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ. అత్రాన్తర్యామిబ్రాహ్మణ ఏతదుక్తం- * యం పృథివీ న వేద * యం సర్వాణి భూతాని న విదుః ఇతి చ. యమన్తర్యామిణం న విదుః, త్వైచ న విదు, ర్యచ్ఛతపథరందర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వేన సర్వేషాం చేతనాధాతుర్యుక్తం,- కస్త్వేషాం విశేషః - కిం వా సామాన్యమితి. తత్ర కేచిదాచక్షతే-పరస్య మహాసముద్రస్థానీయస్య బ్రహ్మణోఽక్షరస్యాప్రచలితస్వరూపస్యేషత్ప్రచలితావస్థాన్తర్యామీ. అత్యన్తప్రచలితావస్థా క్షేత్రజ్ఞః - యస్తం న వేదాన్తర్యామిణం. తథాన్యాః పఞ్చావస్థాః పరికల్పయన్తి తథాష్టావస్థా బ్రహ్మణో భవన్తీతి వదన్తః. అన్యేఽక్షరస్య శక్తయ ఏతా ఇతి. వదన్త్యనన్తశక్తిమదక్షరమితి, చ. అన్యేత్వక్షరస్య వికారా ఇతి వదన్తి. అవస్థాశక్తీ తావన్నోపపద్యేతే- అక్షరస్యాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వశ్రుతేః నహ్యశనాయాదిధర్మవదవస్థావత్త్వం చైకస్య యుగపదుపపద్యతే. తథా శక్తిమత్త్వం చ. వికారావయవత్వే చ దోషాః ప్రదర్శితాశ్చతుర్థే. తస్మాదేతా అసత్యాః సర్వాః కల్పనాః. కస్తర్హి భేద ఏషాం. ఉపాధికృత ఇతి బ్రూమః. నస్వత ఏషాం భేదోఽభేదో వా - సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వాభావ్యాత్. * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మేతి చ శ్రుతేః. * సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ ఇతి చాథర్వణే. తస్మాన్నిరుపాధికస్యాత్మనో నిరుపాఖ్యత్వాన్నిర్విశేషత్వాదేకత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి వ్యపదేశో భవతి. అవిద్యాకామకర్మవిశిష్టకార్యకరణోపాధిరాత్మా సంసారీ జీవ ఉచ్యతే. నిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్త్యుపాధిరాత్మాన్తర్యామీశ్వర ఉచ్యతే. స ఏవ నిరుపాధిః కేవలః శుద్ధః స్వేన స్వభావేనాక్షరం పర ఉచ్యతే. తథా హిరణ్యగర్భావ్యాకృతదేవతాజాతిపిణ్డమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదికార్యకరణోపాధిభిర్విశిష్టస్తదాఖ్యస్తద్రూపో భవతి. తథా * తదేజతి తన్నైజతీతి వ్యాఖ్యాతం. తథా * ఏష త ఆత్మా * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢః * తత్త్వమసి * అహమేవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుతయో న విరుధ్యన్తే. కల్పనాన్తరేష్వేతాః శ్రుతయో న గచ్ఛన్తి. తస్మాదుపాధిభేదేనైవైషాం భేదః-నాన్యథా- * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యవధారణాత్ సర్వోపనిషత్సు. ౧౨

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయే ఽష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

అ.— కిం తద్వచనం తదాహ (తదేవేతి) బహుమానవిషయభూతం వస్తు పృచ్ఛతి (కిం తదితి) యదా వౌ మదీయం వచనం - తదేవ బహుమానయోగ్యమిత్యాహ (యదితి) తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) నమస్కారం కృత్వా - తదనుజ్ఞాం ప్రాప్యేతి శేషః. తదేవేతి ప్రాథమికవచనోక్తిః. కిమితి త్వదీయం పూర్వం వచో బహుమన్యామహే- జేతుం పునరిమమాశాస్మహే. నేత్యాహ (జయస్త్వితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తమేవ బహుమానవిషయభూతం వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) పరాజితాయా గార్గ్యా వచో నోపాదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రశ్నౌ చేదితి) తతశ్చ - ప్రశ్ననిర్ణయాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యాప్రకమ్ప్యత్వం ప్రతిపాద్య బ్రాహ్మణాన్ ప్రతిహితం చోక్తమిత్యర్థః. అన్తర్యామీ క్షేత్రజ్ఞోఽక్షరమిత్యేతేషామవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థం ప్రకృతత్వం దర్శయతి (అత్రాన్తర్యామీతి) తత్రాన్తర్యామిణః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (యమితి) క్షేత్రజ్ఞస్య ప్రకృతత్వం స్ఫుటయతి (యేచేతి) అక్షరస్య ప్రస్తుతత్వం ప్రత్యాయయతి (యచ్చేతి) సర్వేషాం విషయాణాం దర్శనశ్రవణాదిక్రియాకర్తృత్వేన చేతనాధాతురితి యత్తదక్షరముక్తమిత్యన్వయః. తేషు విచారమవతారయతి (కస్త్వితి) తస్మిన్విచారే స్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (తత్రేతి) క్షేత్రజ్ఞస్యాప్రస్తుతత్వశఙ్కాం వారయతి (యస్తమితి) యథా పరస్యాత్మనోఽన్తర్యామీ జీవశ్చేత్యవస్థాద్వైకల్ప్యేతే - తథాతస్యైవావ్యాకృతపఞ్చావస్థాః పిణ్డో జాతిర్విరాట్ సూత్రం దైవమిత్యేవం లక్షణమహాభూతసంస్థానభేదేన కల్పయన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తరీత్యా కల్పనాయాం పిణ్డో జాతిర్విరాట్ సూత్రం దైవమవ్యాకృతం సాక్షీ క్షేత్రజ్ఞశ్చేత్యష్టావస్థా బ్రహ్మణో భవన్తీతి వదన్తః కల్పయన్తీతి సమ్బన్ధః. అవస్థాపక్షముక్త్వా శక్తిపక్షమాహ (అన్య ఇతి) తుశబ్దేనావయవపక్షం దర్శయన్వికారపక్షం నిక్షిపతి (అన్యేత్వితి) తత్ర పక్షద్వయం ప్రత్యాహ (అవస్థేతి) అన్తర్యామిప్రభృతీనామితి శేషః. తస్య సాంసారికధర్మాతీతత్వశ్రుతావపి కథమవస్థావత్త్వం శక్తిమత్త్వం వా న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవశిష్టపక్షద్వయనిరాకరణం ప్రాగేవ ప్రవృత్తం స్మారయతి (వికారేతి) పరపక్షనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వకీయకల్పనాం సమ్ప్రవేపృచ్ఛతి (కస్తర్హీతి) ఉత్తరమాహ (ఉపాధీతి) ఆత్మనిస్స్వతో విశేషాభావే హేతుమాహ (సైన్ధవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అపూర్వమితి) బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం- కారణం. తాభ్యాం కల్పితాభ్యాం సహాధిష్ఠానత్వేన సత్తాస్ఫూర్తిప్రదతయా వర్తతే బ్రహ్మ - స్వభావతస్తు జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం కూటస్థం నతద్వదిత్యథర్వణశ్రుతేరర్థః. ఆత్మనః స్వతో విశేషానవగమే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నిరుపాఖ్యత్వం - వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం. తత్ర నిర్విశేషత్వమేకత్వం చ హేతుః. నిరుపాధికస్యేతి నిర్విశేషత్వం సాధయితుముక్తం. తత్ర చ వీప్సావాక్యం ప్రమాణీకృతం. కథం పునరేతస్యైవ వస్తునః సంసారిత్వం- తదాహ (అవిద్యేతి) తైర్విశిష్టం యత్కార్యకరణం- తేనోపాధినోపహితః పరమాత్మా జీవః సంసారీతి చ వ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపి కథం తస్యాన్తర్యామిత్వం- తదాహ (నిత్యేతి) నిత్యం నిరతిశయం - సర్వత్రాప్రతిబద్ధం జ్ఞానం. తస్మిన్ సత్త్వపరిణామే సత్త్వప్రధానా మాయాశక్తిరుపాధిః. తేన విశిష్టస్సన్నాత్మేశ్వరోఽన్తర్యామీతి చోచ్యత ఇత్యర్థః. కథం తర్హి తస్మిన్నక్షరశబ్దప్రవృత్తిః- తత్రాహ (స ఏవేతి) నిరుపాధిత్వం శుద్ధత్వే హేతుః. కేవలత్వమద్వయత్వే. తథాపి కథం తత్ర హిరణ్యగర్భాదిశబ్దప్రత్యయావిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యస్త్వేకస్మిన్నేవ పరస్మిన్నాత్మని కల్పితోపాధిప్రయుక్తం నానాత్వం- తథా * తదేజతి తన్నైజతీత్యాదివాక్యమాశ్రిత్య ప్రాగేవోక్తమిత్యాహ (తథేతి) కల్పనయా పరస్య నానాత్వం-వస్తుతస్త్వేకరస్యమిత్యత్ర శ్రుతీరుదాహరతి (తథేత్యాదినా) అవస్థాశక్తివికారావయవపక్షేష్వపి యథోక్తశ్రుతీనాముప

ప్రత్తిమాశఙ్క్యాహ (కల్పనా న లేప్స్యతి) ఔపాధికో న ర్యాప్త్యాదిభేదః- న స్వాభావిక ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వతో వస్తునినా కి భేదః- కిం త్వౌపాధికస్సు వేత్యత్ర హేతుమాహ (ఏకమితి) ౧౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయేఽష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తా వాచక్నవీ తదుక్తమభ్యుపగమ్య బ్రాహ్మణాన్ ప్రత్యాహ (సా హోవాచేతి) ఉక్తమేవాహ (బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహు మన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వమితి) హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః యూయం తదేవ బహు మన్యేధ్వం. కిం తత్. యదస్మాత్- యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- నమస్కారం కృత్వాఽముచ్యధ్వమితి యత్. ముక్తా భవతేతి యదిత్యర్థః. తదేవ బహు మన్యధ్వమిత్యన్వయః. న కదాచిదప్యస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య పరాజయశ్శఙ్కనీయః- అతో నమస్కారం కృత్వాఽస్మాన్ముక్తా భవతేత్యర్థః. మన్యేధ్వం ముచ్యేధ్వమితి లిఙ్మధ్యమబహువచనం. (న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి) యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిదపి బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా నైవాస్తీత్యర్థః. ఏవం బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యుక్త్వా తతో వాచక్నవ్యుపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే తృతీయపాదే చిన్తితం- "ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీ"త్యత్ర అక్షరశబ్దితం ప్రధానమేవ- "అక్షరాత్పరతః పర" ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగాత్, "అస్థూలమి"త్యాదినిషేధానాం చ స్థూలత్వాదిప్రసక్తిమత్యచేతనే సామఞ్జస్యాత్. "కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే"త్యాకాశాధారత్వేన ప్రశ్నస్యాకాశోపాదానతయా తదాధారభూతప్రధానవిషయత్వౌచిత్యాచ్చేత్యేవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే- "అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః". అక్షరం పరం బ్రహ్మ- అమ్బరాన్తధృతేః- అమ్బరస్య- ఆకాశస్యాన్తః- పారభూతం ప్రధానం. తద్ధారకత్వాదిత్యర్థః. అయం భావః- "కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే"త్యత్రాకాశో న వాయుప్రకృతిభూతాకాశః- అపి త్వవ్యాకృతాకాశః- "యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదర్వాక్పృథివ్యాః యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చే"తి కాలత్రయవర్తివికారాధారతయోచ్యమానత్వస్య భూతాకాశేఽసమ్భవేనావ్యాకృతాకాశ ఏవ సమ్భవాత్ తస్యాపి ధారకతయా నిర్దిశ్యమానమక్షరం పరమేవ బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. నను జీవస్యాప్యచేతనాధారత్వసమ్భవాత్ జీవ ఏవాక్షరశబ్దితః కిం న స్యాదిత్యత్రోత్తరం- "సా చ ప్రశాసనాత్". సా చ- అమ్బరాన్తధృతిః "ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత" ఇత్యాదినా ప్రశాసనాధీనా శ్రూయతే. ప్రకృష్టం శాసనం- ప్రశాసనం. శాసనస్య ప్రకర్షశ్చ- అసఙ్కుచితసర్వవిషయత్వం. తచ్చాసఙ్కుచితచిదచిచ్ఛాసనం పరమాత్మధర్మః. "అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ". "తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్టృ" ఇత్యాదినోపదిశ్యమానైరితరాదృష్టత్వే సతి సర్వద్రష్టృత్వాదిరూపైర్ధర్మైః పరమాత్మనః ప్రకృతిజీవభావవ్యావృత్తేశ్చ పరమాత్మైవేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదేఽపి "ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వ"మిత్యాదినిర్దిష్టా అక్షరసమ్బన్ధినః అస్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతారూపాః సర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదివత్ సర్వాసు పరవిద్యాసు నోపసంహర్తవ్యాః- ఉపసంహారే ప్రమాణాభావాత్. న చ స్వరూపనిరూపకాణాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిధర్మాణాం సర్వపరవిద్యోపసంహారస్య "ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యే"త్యధికరణసిద్ధత్వాత్తద్వదేవాస్థూలాదికం కిం న స్యాదితి చేన్న- సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ ప్రత్యేతుమశక్యతయా సత్యత్వాదేస్సర్వవిద్యోపసంహారేఽప్యస్థూలత్వాదీనామభావరూపాణాం "లబ్ధరూపే క్వచిత్కిఞ్చిత్తాదృగేవ నిషిధ్యత" ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మప్రతీత్యనన్తరభావిప్రతీతికానాం బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యుపయోగిత్వాభావేన సర్వపరవిద్యోపసంహారే ప్రమాణాభావాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- "అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తం". అక్షరబ్రహ్మసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వాసు పరవిద్యాస్వవరోధః- సఙ్గ్రహణం కర్తవ్యం. కుతః. సామాన్యతద్భావాభ్యాం- సర్వేష్వప్యుపాసనేషూపాస్యస్యాక్షరబ్రహ్మణస్సమానత్వాత్, అస్థూలత్వాదీనాం బ్రహ్మప్రతిపత్తావన్తర్భావాచ్చేత్యర్థః. యథా సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతిపత్తుమశక్యం- తథాఽస్థూలత్వాదికమన్తరేణ జీవవ్యావృత్తం బ్రహ్మస్వరూపం సత్యజ్ఞానాదిభిశ్చైర్న ప్రతిపత్తుం శక్యం- సత్యత్వాదేః ప్రత్యగాత్మసాధారణత్వేన ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తత్వాభావాత్. స్థూలత్వాదిభేదానర్హత్వం తు న జీవసాధారణం. తతశ్చాస్థూలత్వాదీనాం నిషేధరూపతయా సత్యాదివాక్యజన్యబ్రహ్మప్రతీత్యుపజీవకత్వేఽపి స్వేతరసమస్తవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యర్థమస్థూలత్వాదికం సకలపరవిద్యాసూపసంహార్యమేవ. "ఇయదామననాత్". అభిముఖ్యేన మననం- ఆమననం. ధ్యానమితి యావత్. ఆమననాత్- ధ్యానాద్ధేతోః. ధ్యానార్థమియదేవాపేక్షితం- న సర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదికమపి. తేన వినాపీతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపస్య ప్రత్యేతుం శక్యతయా న సర్వకర్తృత్వాదేస్సర్వపరవిద్యోపసంహారః- అపి తు యత్ర ప్రకరణే ఆమ్నాతం- తత్రైవ వ్యవతిష్ఠతే. అస్థూలత్వాదికం తు సామర్థ్యరూపలిఙ్గవశాత్సర్వవిద్యాసు యాయి. అత ఏవ హి "సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాత" ఇత్యధికరణే న్యాయస్త్వదేస్సామర్థ్యవశాదల్పాయతనవిద్యాసు న నివేశ ఇత్యుక్తం. తత్ర హి "బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన। బ్రహ్మ భూతానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం క" ఇతి రాణాయనీయానాం ఖిలేషు మన్త్రః శ్రూయతే. అస్య మన్త్రస్యాయమర్థః- బ్రహ్మ- బ్రహ్మణేత్యర్థః. వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. జ్యేష్ఠా- జ్యేష్ఠాని. శేః "సుపాం సులుగి"తి లుకి నలోపే చ రూపం. వీర్యా- వీర్యాణి. సమ్భృతాని- ధృతాని. తథా చ బ్రహ్మణా బహూని శ్రేష్ఠాని వీర్యాణి ధృతానీత్యర్థః. బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన- తచ్చ జ్యేష్ఠం బ్రహ్మ అగ్రే- ఇన్ద్రాదిజననాత్ప్రాగేవ దివం- స్వర్గమాతతాన- వ్యాప్తవత్. కిం చ- బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే- బ్రహ్మ దేవానాముత్పత్తేః ప్రాగపి విద్యమానమిత్యర్థః. తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః- తాదృశేన బ్రహ్మణా కః స్పర్ధితుమర్హతీత్యర్థః. అత్ర పరిచ్ఛేదాతీతే బ్రహ్మణి ద్యువ్యాపకత్వాదికథనస్య స్వరూపోపదేశార్థత్వాభావేనోపాసనార్థత్వస్య సిద్ధతయాఽస్య ప్రకరణే ఉపాసనాద్యశ్రవణేనానారభ్యాధీతస్య ద్యువ్యాపనాదేః ప్రకరణాన్త

ఉ.— అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి షడిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి ద్వావిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యధ్యర్ధ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యేక ఇత్యోమితి హోవాచ కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి ॥ ౧

రశ్రుతవిద్యార్థత్వేన కృత్స్నైనియామకాధారాదస్థూలత్వాదివత్ సత్యత్వాదివచ్చ సర్వవిద్యార్థత్వేన ప్రాప్తమిత్యుచ్యతే- ॥ సర్వశ్రుతిదృశ్యార్థస్య పిహితః. సర్వశ్రుతిదృశ్యార్థస్య ఉపసంహారదర్శనత్వాద్దేకవద్భావః. సర్వశరణంద్యుర్వ్యాపకంచ తత్త్వానవకాశాద్వ్యవతిష్ఠతే. అల్పస్థానాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు అల్పత్వద్యువ్యాపకత్వయోర్విరోధాల్లిఙ్గాదల్పాయతనానవరుద్ధవిద్యాస్వేవవ్యవతిష్ఠతే నత్వైవమల్పాయతనాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు ఆనన్దస్యాప్యుపసంహారాసమ్భవేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదేస్సర్వవిద్యాసయాయిత్వస్య ॥ ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధస్యావిరోధస్యాన్తతి వాచ్యం- స్వాభావికానన్దస్యోపాధికాల్పాయతనత్వస్య చానుసన్ధానే విరోధాభావాత్, ఇహద్యుపరిచ్ఛిన్నత్వరూపద్యువ్యాపకత్వస్య చ హృదయాద్యల్పాయతనావచ్ఛిన్నత్వస్య చౌపాధికతయా పరస్పరవిరుద్ధోపాధికపరిమాణద్వయానుసన్ధానవిరోధాత్. ఇతి హితం ప్రస్తుతం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛ) పృథివ్యాదీనాం సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరోత్తరస్మిన్నోతప్రోతభావం కథయన్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ప్రకాశితవాన్. తస్య చ బ్రహ్మణో వ్యాకృతవిషయే సూత్రభేదేషు నియన్తృత్వముక్తం- వ్యాకృతవిషయే వ్యక్తతరం లిఙ్గమితి. తస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షత్వేన నియన్తృవ్యదేవతాభేదసఙ్కోచవికాసద్వారేణాధిగన్తవ్య ఇతి తదర్థం శాకల్యబ్రాహ్మణమారభ్యతే. విదగ్ధ ఇతి-నామతః. శకలస్యాపత్యం-శాకల్యః పప్రచ్ఛ-కతిసఙ్ఖ్యాకా దేవా హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స యాజ్ఞవల్క్యో హ-కిల ఏతయైవ-వక్ష్యమాణయా నివిదా ప్రతిపేదే సఙ్ఖ్యాం- యాం సఙ్ఖ్యాం పృష్టవాన్ శాకల్యః. యావన్తః- యావత్సఙ్ఖ్యాకా దేవా వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది. నివిన్నామ. దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకాని మన్త్రపదాని కానిచిద్వైశ్వదేవే శస్త్రే శస్యన్తే- తాని నివిత్సంజ్ఞకాని. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే- తావన్తో దేవా ఇతి. కా పునస్సా నివిదితి. తాని నివిత్పదాని ప్రదర్శ్యన్తే- త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ దేవా, దేవానాం త్రీణి చ శతాని. పునరప్యేవం- త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రాణి, ఏతావన్తో దేవా ఇతి. శాకల్యోప్యోమితి హోవాచ- ఏవమేవ హం సఙ్ఖ్యామస్యాస్సమ్యగుక్తా యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. పునస్తేషామేవ దేవానాం సఙ్కోచవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) త్రయస్త్రింశత్ షట్ త్రయో ద్వావధ్యర్ధ ఏక ఇతి దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా పునస్సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) గార్గిప్రశ్నే నిర్ణీతే తయా బ్రహ్మవదనం ప్రత్యేతద్ద్వయోర్నాన్తిమితి సర్వాన్ ప్రతికథనాన్నర్థ్యమథశబ్దార్థః. సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (పృథివ్యాదీనామితి) ॥ యత్సాక్షాదిత్యాది ప్రస్తుత్య సర్వాన్తరత్వనిరూపణద్వారా సాక్షిత్వాదికమ్ముక్తం బ్రాహ్మణత్రయేణ నిర్ధారితమిత్యర్థః. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే పురతో నిర్దిష్టమర్థమనువదతి (తస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతో విషయః- ద్వైతప్రపఞ్చః. తత్ర సూత్రస్య భేదాః యే పృథివ్యాదయః- తేషు నియన్తృత్వమున్నియన్తృత్వం తస్యోక్తమితి యోజనా. కిమితి వ్యాకృతవిషయే నియన్తృత్వముక్తమితి ? తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) తత్ర హి పరతన్త్రస్య పృథివ్యాదేర్నియమనం నియన్తృత్వే స్పష్టతరలిఙ్గమితి తస్మిన్నియన్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. వృత్తమనూద్యోత్తరస్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) నియన్తవ్యానాం దేవతాభేదానాం ప్రాణాన్తస్సఙ్కోచః. వికాసశ్చానన్తపర్యన్తః. తద్ద్వారా ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణస్సాక్షాదపరోక్షత్వే ॥ సప్రపఞ్చే నేతి నేత్యాత్మేత్యాదినా ౨౬ నాన్తేన ఇతి క్త్వా ప్రథమం దేవతాసఙ్కోచవికాసోక్తిః, తతనన్తరం వస్తునిర్దేశః, ఇత్యేతదర్థమేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణారమ్భమేవముక్త్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నివిదా- శ్రూయన్తే తావన్తో దేవా ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కేయం నివిదితి పృచ్ఛతి (నివిన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (దేవతేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (తస్యామితి, యద్యపి భాష్యే నివిద్వ్యాఖ్యాతా- తథాపి ప్రశ్నద్వారా శ్రుత్యా తాం వ్యాఖ్యాతి (కా పునరిత్యాదినా) అనుజ్ఞావాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) మధ్యమా సఙ్ఖ్యా - షడధికత్రింశతాధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రలక్షణా. కత్యేవేత్యాది ప్రశ్నానాం పూర్వప్రశ్నేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (పునరిత్యాదినా) కతమే తే త్రయశ్చేత్యాది ప్రశ్నస్య విషయభేదం దర్శయతి (దేవతేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛేత్యాది) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. విదగ్ధః- సమర్థం మన్య ఇతి యావత్. ప్రశ్నమేవాహ (కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) కింసఙ్ఖ్యాకా దేవా ఇత్యర్థః. (స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే) సః- ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్య ఏతయా- వక్ష్యమాణయా నివిదా దేవతాసఙ్ఖ్యాం ప్రతిపేదే- ప్రత్యపాదయత్. ఉక్తవానితి యావత్. తదేవ వ్యాకరోతి (యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్త ఇతి) వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది- నివిన్నామ - వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానః దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకపదయుక్తమన్త్రవిశేషః. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాశ్శ్రూయన్తే-

ఉ.— స హోవాచ మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి కతమే తే త్రయస్త్రింశదిత్యష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి॥ ౨

కతమే వసవ ఇత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చన్ద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి చైతే వసవ ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి॥ ౩

కతమే రుద్రా ఇతి దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్త్యథ రోదయన్తి తద్యద్రోదయన్తి తస్మాద్రుద్రా ఇతి॥ ౪

తావన్తో దేవా ఇత్యర్థః. కియన్తస్తత్రాహ్య్యన్త ఇత్యత్రాహ (త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ త్రీణి శతానీత్యర్థః. ఉభయత్ర సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః త్ర్యధికాస్త్రిశతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా- త్ర్యధికా త్రిసహస్రీతి యావత్. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఓమితి) (ఉవాచేతి) విదగ్ధ ఇతి శేషః. పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉత్తరమాహ (త్రయస్త్రింశదితి) శాకల్యోఽఙ్గీకరోతి (ఓమితి) పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవేత్యాది) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (షడితి) అభ్యుపగచ్ఛతి (ఓమితి హోవాచేతి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అధ్యర్ధ ఇతి) ఏక ఇతి శేషః. అర్ధాధిక ఏక ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి శాకల్యః (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) పూర్వవదర్థః. ౧

———

శం.— స హోవాచ- ఇతరః. మహిమానః - విభూతయ ఏషాం - త్రయస్త్రింశతాం దేవానామేతే - త్రయశ్చ త్రీ చ శతేత్యాదయః. పరమార్థతస్తు త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి. కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి. ఉచ్యన్తే- అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి- త్రయస్త్రింశతాం పూరణౌ. ౨

ఆ.— కతితర్హి దేవా భవన్తి- తత్రాహ (పరమార్థతస్త్వితి) త్రయస్త్రింశతో దేవానాం స్వరూపం ప్రశ్నద్వారా నిర్ధారయతి (కతమే త ఇతి) ౨

రం.— (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. తదేవాహ (మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి) ఏషాం- త్రయస్త్రింశతో దేవానామేతే- షడధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రప్రభేదా మహిమాన ఏవ- గుణభూతా ఇత్యర్థః. తథైవ వ్యాసార్యైః *విరోధః కర్మణీతి సూత్రే ఉక్తం. తస్మాత్త్రయస్త్రింశదేవ దేవా ఇత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి) ఉత్తరం (అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఇన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి) ఇన్ద్రో ద్వాత్రింశః ప్రజాపతిస్త్రయస్త్రింశ ఇత్యర్థః. ౨

———

శం.— (కతమే వసవ ఇతి) తేషాం స్వరూపం ప్రత్యేకం పృచ్ఛ్యతే. (అగ్నిశ్చ పృథివీ చేతి) అగ్న్యాద్యా నక్షత్రాన్తా ఏతే వసవః. ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన విపరిణమన్తో జగదిదం సర్వం వాసయన్తి వసన్తి చ. తే యస్మాద్వాసయన్తి తస్మాద్వసవ ఇతి. ౩

ఆ.— ఉత్తరప్రశ్నప్రపఞ్చప్రతీకం గృహీత్వా తస్య తాత్పర్యమాహ (కతమ ఇతి) తేషాం- వస్వాదీనాం. ప్రత్యేకం - వస్వాదిత్రయే ప్రతిగణ, మిన్ద్రప్రజాపత్యోశ్చైకైకస్యేత్యర్థః. తేషాం వసుత్వమేతేషు హీత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రాణినామితి) తేషాం కర్మణస్తత్ఫలస్య చాశ్రయత్వేన, తేషామేవ నివాసత్వేన, చ శరీరేన్ద్రియసముదాయాకారేణ విపరిణమన్తోఽగ్న్యాదయో జగదేతదాశ్రయన్తి. స్వయం చ తత్ర వసన్తి. తస్మాద్యుక్తం తేషాం వసుత్వమిత్యర్థః. వసుత్వం నిగమయతి (తే యస్మాదితి) ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (కతమే వసవ ఇతి) అష్టౌ వసవ ఇత్యుక్తా వసవః కే ఇత్యర్థః. (ఉత్తరమగ్నిశ్చ పృథివీ చేత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తానాం వసుత్వముపపాదయతి (ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి) యస్మాదేతేషు- అగ్న్యాదిషు సర్వమిదం వసు శబ్దవాచ్యం ధనం హితం- నిహితం. తే తస్మాద్వసవ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణేఽగ్నిపృథివ్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩

———

శం.— కతమే రుద్రా ఇతి. దశ ఇమే పురుషే కర్మబుద్ధీన్ద్రియాణి- ప్రాణాః. ఆత్మా- మన ఏకాదశః- ఏకాదశానాం పూరణః. త ఏతే ప్రాణా యదా అస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్ప్రాణినాం కర్మఫలోపభోగక్షయే ఉత్క్రామన్తి- అథ- తదా రోదయన్తి. తత్- తత్ర యస్మాద్రోదయన్తి తే సమ్బన్ధినః- తస్మాద్రుద్రా ఇతి. ౪

ఆ.— ప్రాణశబ్దార్థమాహ (కర్మేతి) తే యదాస్మాదిత్యాదివాక్యమనుసృత్య తేషాం రుద్రత్వముపపాదయతి (త ఏతే ప్రాణా ఇతి) ౪

మరణకాలః సప్తమ్యర్థః.

ఉ.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఏతే హీదగ్ँ సర్వమాదదానా యన్తి తే యదిదగ్ँ సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి ॥ ౫

కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి కతమః స్తనయిత్నురిత్యశనిరితి కతమో యజ్ఞ ఇతి పశవ ఇతి ॥ ౬

కతమే షడిత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చైతే షడేతే హీదగ్ँ సర్వగ్ँ షడితి ॥ ౭

కతమే తే త్రయో దేవా ఇతీమ ఏవ త్రయో లోకా ఏషు హీమే సర్వే దేవా ఇతి కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావిత్యన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి యోఽయం పవత ఇతి ॥ ౮

రం.— పృచ్ఛతి (కతమే రుద్రా ఇతి) ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుక్తాః కే ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః) జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ పురుషస్థాని. దశేమే- దశైవ ఇత్యర్థః. దశేమే పురుష ఇతి సామీప్యే సప్తమ్యర్థః. ఏకాదశం త్వాత్మా - మన ఇత్యర్థః. తే ప్రాణా యదా ఽస్మాచ్ఛరీరాత్ - మరణధర్మకాచ్ఛరీరాదుత్క్రామన్తి- అథ- తదా మ్రియమాణం పురుషం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇత్యర్థః. ౪

శం.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి. ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్య కాలస్యావయవాః ప్రసిద్ధా ఏత ఆదిత్యాః. కథం. ఏతే హి- యస్మాత్పునః పునః పరివర్తమానాః ప్రాణినామాయూంషి కర్మఫలం చాదదానాః- గృహ్ణన్తః- ఉపాదదతో యన్తి- గచ్ఛన్తి. యస్మాదేవమిదం సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి. ౫

ఆ.— తేషామాదిత్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఏతే హీత్యాదివాక్యేనోత్తరమాహ (ఏతే హీతి) ౫

రం.— పృచ్ఛతి (కతమ ఆదిత్యా ఇతి) ద్వాదశాదిత్యా ఇత్యుక్తాః క ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఇతి) స్పష్టం. తేషామాదిత్యత్వముపపాదయతి (ఏతే హీదం సర్వమాదదానా యన్తీత్యాది) ఏతే హి- మాసా ఇదం- ఉత్పత్తిమతాం జీవితం సర్వమాదదానాః- అపహరన్తో యన్తి- గచ్ఛన్తి. తస్మాదాదిత్యా ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి. కతమః స్తనయిత్నురితి. (అశనిరితి) అశనిః- వజ్రం. వీర్యం. బలం. యత్ప్రాణినః ప్రమాపయతి. స ఇన్ద్రః- ఇన్ద్రస్య హి తత్కర్మ. కతమో యజ్ఞ ఇతి (పశవ ఇతి) యజ్ఞస్య హి సాధనాని పశవః. యజ్ఞస్యారూపత్వాత్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే. ౬

ఆ.— ప్రసిద్ధం వజ్రం వ్యావర్తయతి (వీర్యమితి) తదేవ సఙ్ఘాతనిష్ఠత్వేన స్ఫుటయతి (బలమితి) కిం తదిత్యత్రోత్తరమాహ (యత్ప్రాణిన ఇతి) ప్రమాపణం- హింసనం. కథం తస్యేన్ద్రత్వం. ఉపచారాదిత్యాహ (ఇన్ద్రస్య హీతి) పశూనాం యజ్ఞత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞస్య హీతి) కారణే కార్యోపచారం సాధయతి (యజ్ఞస్యేతి) అరూపత్వాత్. సాధనవ్యతిరిక్తరూపాభావాత్, ద్రవ్యజ్ఞస్య పశ్వాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి ప్రశ్నః. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరిత్యుత్తరం. కతమః స్తనయిత్నురితి పునః ప్రశ్నః. అశనిరిత్యుత్తరం. కతమో యజ్ఞ ఇతి ప్రశ్నః. అత్రోత్తరం (పశవ ఇతి) యజ్ఞసాధనత్వాత్ పశవ ఏవ యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— కతమే షడితి. త ఏవాగ్న్యాదయో వసుత్వేన పఠితాః చన్ద్రమసం నక్షత్రాణి చ వర్జయిత్వా షడ్భవన్తి- షట్సఙ్ఖ్యావిశిష్టాః. ఏతే హి- యస్మాత్ త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- ఇదం సర్వమేత ఏవ షడ్భవన్తి. సర్వో హి వస్వాదివిస్తర ఏతేష్వేవ షట్స్వన్తర్భవతీత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఏతే హీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యత్త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- తత్సర్వమేత ఏవ- యస్మాదేతే షడ్భవన్తీతి యోజనా. అక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సర్వో హీతి) ౭

రం.— కతమే షడితి ప్రశ్నః. షడిత్యుక్తా దేవాః క ఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి. ఉత్తరం (అగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చేతి) (ఏతే షడేతే హీదం సర్వం షడితి) ఉక్తమిదం సర్వమేతే షట్ - ఏతేఽగ్న్యాదయః. అత ఏవ ఏతే షడిత్యర్థః. ౭

శం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి. (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇతి) పృథివీమగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః. అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః. దివమాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయః. త ఏవ త్రయో దేవా ఇతి. ఏషు హి- యస్మాత్ త్రిషు దేవేషు సర్వే దేవా అన్తర్భవన్తి- తేనైత ఏవ దేవాస్త్రయ ఇత్యేష నైరుక్తానాం కేషాంచిత్పక్షః. కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి. అన్నం చైవ ప్రాణశ్చైతౌ ద్వౌ దేవౌ. అనయోః సర్వేషాముక్తానామన్తర్భావః. కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి. యోఽయం పవతే- వాయుః. ౮

ఊ.— § తదాహుర్యదయమేక ఇవైవ పవతేఽథ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదꣳ సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే॥ ౯

పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్। యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయꣳ శారీరః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యమృతమితి హోవాచ॥ ౧౦

అ.— ప్రతిజ్ఞాసమాప్తిరితి శేషః. తత్ర హేతుః (ఏష హీతి) దేవతాగణకృతాం కెసంచిదేషణోద్గ్మతః- అన్యేషాంతు త్రయాణాం లోకానాం ఇత్యస్య యథాశ్రుతోఽర్థ ఇత్యాహ (ఇత్యేష ఇతి) ౮

ర.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇత్యాది) సర్వదేవాశ్రయత్వాత్ త్రయ ఏవ లోకా దేవా ఇత్యర్థః. ప్రశ్నః (కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి) ఉత్తరం (అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి) కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (యోఽయం పవత ఇతి) వాయురేవేత్యర్థః. ౮

శం.— తత్రాహుః- చోదయన్తి. యదయం వాయురేక ఇవైవ- ఏక ఏవ పవతే- అథ కథమధ్యర్ధ ఇతి. యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అస్మిన్వాయౌ సతీదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అధిమృద్ధిం ప్రాప్నోతి. తేనాధ్యర్ధ ఇతి. కతమ ఏకో దేవ ఇతి. ప్రాణ ఇతి. స ప్రాణో బ్రహ్మ- సర్వదేవాత్మకత్వాన్మహత్- బ్రహ్మ. (త్యదిత్యాచక్షతే) త్యదితి తద్బ్రహ్మాచక్షతే పరోక్షాభిధాయకేన శబ్దేన. దేవానామేతదేకత్వం నానాత్వం చ. అనన్తానాం దేవానాం నివిత్సఙ్ఖ్యావిశిష్టేష్వన్తర్భావః. తేషామపి త్రయస్త్రింశదాదిషూత్తరోత్తరేషు- యావదేకస్మిన్ప్రాణే. ప్రాణస్యైవ చైకస్య సర్వోఽనన్తసఙ్ఖ్యాతో విస్తరః. ఏవమేకశ్చానన్తశ్చావాన్తరసఙ్ఖ్యావిశిష్టశ్చ ప్రాణ ఏవ. తత్ర చ దేవస్యైకస్య నామరూపకర్మగుణశక్తిభేదోఽధికారభేదాత్. ౯

అ.— ఏకస్యాధ్యర్ధత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) ఇవశబ్దస్తు కథమిత్యత్ర సమ్బధ్యతే. పరిహరతి (యదస్మిన్నితి) ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం సాధయతి (సర్వేతి) తేన మహత్త్వేనేతి యావత్. తస్య పరోక్షత్వం ప్రతిపత్తౌ ప్రయత్నగౌరవార్థం కథయతి (త్యదితీతి) ఉక్తమర్థం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (దేవానామితి) ఏకత్వం- ప్రాణే పర్యవసానం. నానాత్వం- ఆనన్త్యం. షడధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రసఙ్ఖ్యాకానామేవ దేవానామనన్తత్వోక్త్యా కథం తదానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య శతసహస్రశబ్దాభ్యామనన్తతాపునక్తైవేత్యాశయేనాహ (అనన్తానామితి) ఏకస్మిన్ ప్రాణే పర్యవసానం యావద్భవతి- తావత్పర్యన్తముత్తరోత్తరేషు త్రయస్త్రింశదాదిషు తేషామప్యన్తర్భావ ఇత్యాహ (తేషామపీతి) ప్రాణస్యైకస్మిన్నన్తర్భావః- తత్రాహ (ప్రాణస్యైవేతి) సఙ్గృహీతమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఏకస్యానేకధాభావే కిం నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రాణస్వరూపే స్థితే సతీతి యావత్. దేవస్యైకస్య- ప్రకృతస్య ప్రాణస్యైవేత్యర్థః. ప్రాగీశాఞ్జ్ఞానే కర్మణి చాధికారస్య- స్వానిత్యస్య భేదః- అధికారభేదః. తన్నిమిత్తత్వేన దేవస్యానేకసంస్థానపరిణామసిద్ధిః. ప్రాగీనోపిజ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠాయ మహాప్రాణమగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే- తద్యుక్తో యథోక్తో భేద ఇత్యర్థః. ౯

ర.— (తదాహుర్యదయమేక ఏవేవేత్యాది) యత్- యస్మాదయం వాయురేక ఏవ పవతే- తత్కథమివాధ్యర్ధ ఇతి శఙ్కాయాం ఏవముత్తరమాహురిత్యర్థః. తదేవోత్తరమాహ (యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి) అధ్యార్ధ్నోత్- * ఋధు వృద్ధౌ. అధికవృద్ధిం యస్మిన్వాయావిదం జగత్ప్రాప్తం- తేనాయం వాయురధ్యర్ధ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) నను ప్రాణః పవమానపర్యాయః- స చాధ్యర్ధ ఇత్యుక్తః కథమేక ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ (స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షత ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన త్యత్- అన్యత్. సర్వవిలక్షణం బ్రహ్మేతి యదాహుః- తదేవోచ్యత ఇత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మణో మహిమానస్సర్వే దేవా ఇతి పర్యవసితోఽర్థః. ౯

శం.— ఇదానీం తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేద ఉపదిశ్యతే. పృథివ్యేవ యస్య- దేవస్యాయతనం- ఆశ్రయః. అగ్నిర్లోకో యస్య- లోకయత్యనేనేతి లోకః పశ్యతీతి. అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనోజ్యోతిః- మనసా జ్యోతిషా సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యం కరోతి యః- సోఽయం మనోజ్యోతిః. పృథివీశరీరోఽగ్నిదర్శనో మనసా సఙ్కల్పయితా పృథివ్యభిమానీ కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్దేవ ఇత్యర్థః. స ఏవంవిశిష్టం వైతం పురుషం యో విద్యాత్- విజానీయాత్. సర్వస్యాత్మనః- ఆధ్యాత్మికస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనః పరమయనం- పరమాశ్రయః. తం పరాయణం. మాతృజేన త్వఙ్మాంసరుధిరరూపేణ క్షేత్రస్థానీయేన బీజస్థానీయస్య పితృజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రరూపస్య పరమయనం కరణాత్మనశ్చ. స వై వేదితా స్యాత్- య ఏవం వేత్తి- స వై వేదితా- పణ్డితః స్యాదిత్యభిప్రాయః. యాజ్ఞవల్క్య- త్వం తమజానన్నేవ పణ్డితాభిమానీత్యభిప్రాయః. యది తద్విజ్ఞానే పాణ్డిత్యం లభ్యతే- వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం- యమాత్థ- యం కథయసి. తమహం వేద. తత్ర శాకల్యస్య వచనం చ ద్రష్టవ్యం - యది త్వం వేత్థ తం పురుషం- బ్రూహి కిం విశేషణోఽసౌ. శృణు యద్విశేషణః సః. య ఏవాయం శారీరః- పార్థివాంశః. శరీరే భవశ్శారీరః. మాతృజకోశత్రయ

---

§ యదయమేక ఏవేవ పవత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— కామఏవయస్యాయతనగ్ంహృదయంలోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతంపురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃప రాయణగ్ం సవై వేదితా స్యాత్।యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయ మాత్థయఏవాయంకామమయఃపురుషఃసఏషవశైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతి స్త్రియఇతిహోవాచ॥ ౧౧

రూపఇత్యర్థః. సఏషదేవః- యస్త్వయాపృష్టోహేశాకల్య. కింత్వస్తితత్రవక్తవ్యంవిశేషణాన్తరం- తద్వదైవ- పృచ్ఛేత్యేవేత్యర్థః. హేశాకల్య. సచ వం ప్రక్షోభితోఽమర్షవశగఆహతో త్రాద్రితఇవగజః. తస్య- దేవస్యశారీరస్యకాదేవతా- యస్మాన్నిష్పద్యతేయః- సాతస్యదేవతేత్యస్మిన్ప్రకరణేవి వక్షితః. (అమృతమితిహోవాచ) అమృతమితి- భుక్తస్యాన్నస్యరసోమాతృజస్యలోహితస్యనిష్పత్తేర్హేతుః. తస్మాద్ధ్యన్నరసాల్లోహితంనిష్పద్య తేస్త్రియాశ్రితం. తతశ్చలోహితమయంశరీరంబీజాశ్రయం- సమానమన్యత్. ౧౦

ఆ.—— సఙ్క్షోభితాసాభ్యాం ప్రాణస్వరూపోక్త్యనన్తరమవసరప్రాప్తిరిదానీమిత్యుచ్యతే. ఉపదిశ్యతే- ధ్యానార్థమితిశేషః. అవయ వశోవాక్యంయోజయతి (పృథివీతి । సమ్పిణ్డితవాక్యత్రయార్థంకథయతి పృథివీత్యాదినా) వైశబ్దోఽవధారణార్థః. తంపరాయణంయఏవవి జానీయాత్- సఏవవేదితాస్యాదితిసమ్బన్ధః. అథకేనరూపేణ పృథివీదేవస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతంప్రత్యాశ్రయత్వం - తదాహ (మాతృజేనేతి) పృథివ్యామాతృశబ్దవాచ్యత్వాద్యఏవదేవోహంపృథివ్యస్మీతిమన్యతే- సఏవశరీరారమ్భకమాతృజకోశత్రయాభిమానితయావర్తతే. తథాచతస్యైనరూ పేణపితృజత్రితయంకార్యం, లిఙ్గంచకరణం, ప్రత్యాశ్రయత్వంసమ్భవతీత్యర్థః. పృథివీదేవస్యపరాయణత్వముపపాద్యానన్తరంవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సవైవేదితేతి) తదానుమకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) సపురుషోయేనవిశేషణేనవిశిష్టః - తద్విశేషణముచ్య మానంశృణ్విత్యుక్త్వాతదేవాహ (యఏవేతి) శరీరంహిపఞ్చభూతాత్మకం- తత్రపార్థివాంశేనజనకత్వేనస్థితఃశారీరఇతియావత్. తస్యజీవత్వంవార యతి (మాతృజేతి) పృథివీదేవస్యనిర్ణీతత్వశఙ్కాంవారయతి (కింత్వితి) యాజ్ఞవల్క్యోవక్తాసన్ప్రష్టారంశాకల్యంప్రతికథంవశైవేతికథ యతి- తత్రాహ (పృచ్ఛేతి) క్షోభితస్యామర్షవశగత్వేదృష్టాన్తః (తోత్త్రేతి) ప్రాకరణికందేవతాశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషోనిష్ప త్తికర్తాపష్ఠ్యోచ్యతే. లోహితనిష్పత్తిహేతుత్వమన్నరసస్యానుభవేనసాధయతి (తస్మాద్ధీతి) తస్యకార్యమాహ (తతశ్చేతి) లోహితాదద్వితీయ పదార్థనిష్ఠాత్తత్కార్యంత్వఙ్మాంసరుధిరరూపం బీజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రాత్మకస్యాశ్రయభూతంభవతీత్యర్థః. పర్యాయసప్తకమాద్యపర్యాయేణతుల్యార్థ త్వాన్నపృథగ్వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౧౦

రం.—— (శాకల్యఃపృచ్ఛతిపృథివ్యేవయస్యాయతనమగ్నిర్లోకోమనోజ్యోతిరిత్యాదినా) యస్యపృథివ్యేవఆయతనం- ఆధారః. శరీరమి తియావత్. యస్యాగ్నిర్లోకః-లోక్యతేఽనేనేతిలోకః. దర్శనసాధనమిత్యర్థః. అగ్నినాహిపశ్యతి. మనోజ్యోతిః- మనఏవజ్యోతిః-సఙ్కల్పవికల్పా దికార్యకారియస్యసమనోజ్యోతిః. పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచసర్వాత్మనాం- సర్వజీవానాంపరా యణః- పరమప్రాప్యభూతఃపురుషశబ్దితఃపరమాత్మావేద్యఇతిసిద్ధం. తత్రకీదృశవిశేషణవిశిష్టఃపరమాత్మాపృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనక త్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచధ్యాతవ్యఇతిప్రశ్నస్యఫలితార్థః. ఈదృశంపరమాత్మానంపృథివ్యాయతనకత్వాదినాజ్ఞాతవ్యఇతియోజ్ఞాతా - సఏవ జ్ఞాతాహేయాజ్ఞవల్క్య. నాన్యఇత్యర్థః. ఏవముక్తోయాజ్ఞవల్క్యఆహ (వేదవాఅహంతంపురుషంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థేతి) వైశ బ్దఏవార్థః. అహంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంపృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినాఉపాస్యంయంత్వంవదసి- తమహంజానామ్యేవేత్యర్థః. కోసావిత్యత్రా హ (యఏవాయంశారీరఃపురుషస్సఏషఇతి) శారీరః- జీవః. తదన్తర్యామీతియావత్. యద్వా- శారీరః- జగచ్ఛరీరకః. తతశ్చజగచ్ఛరీరకత్వవి శిష్టస్సర్వాత్మపరాయణభూతఃపురుషశబ్దితఃపరమాత్మాపృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినాధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ఏవంతస్యోత్తరముక్త్వాఅస్మిన్విషయేజ్ఞేయం విశేషణాన్తరంయాజ్ఞవల్క్యఃస్వయంపృచ్ఛతి (వదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతి) తస్య- పృథివ్యాయతనత్వాదివిశిష్టస్యఉపాస్యదేవతాకా- పునరపికి ఙ్గుణవిశిష్టా. కింరూపవిశిష్టాధ్యాతవ్యా- తద్వాకల్యత్వంవదేత్యర్థః. ఉత్తరమాహశాకల్యః (అమృతమితిహోవాచేతి) అమృతమితిసంజ్ఞయాఅమృ తత్వగుణేనవావిశిష్టాధ్యాతవ్యేత్యర్థః. * సతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇతిఅన్తర్యామిణోఽమృతత్వావేదనాదితిద్రష్టవ్యం. యద్వా- యాజ్ఞవల్క్యఆ హ (వదైవశాకల్యేతి) హేశాకల్య. వదైవ- పృచ్ఛైవ. యత్ప్రష్టవ్యం- తత్సర్వంపృచ్ఛేత్యర్థః. తస్యకాదేవతేతిశాకల్యప్రశ్నః. అమృతమితియా జ్ఞవల్క్యోత్తరం. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.—— (కామఏవయస్యాయతనం) స్త్రీవ్యతికరాభిలాషః కామః. కామశరీరఇత్యర్థః. హృదయంలోకః-హృదయేన-బుద్ధ్యాపశ్యతి. యఏవాయంకామమయఃపురుషః- అధ్యాత్మమపికామమయఏవ. తస్యకాదేవతేతి. (స్త్రియఇతిహోవాచ) స్త్రీతోహికామస్యదీప్తిర్జాయతే. ౧౧

ఆ.—— ఉత్తరపర్యాయేషుయేషాంపదానామర్థభేదః- తేషాంతత్కలనార్థంప్రతీకంగృహ్ణాతి (కామఇతి) వాక్యార్థమాహ (కామ శరీరఇత్యర్థఇతి) సచహృదయదర్శనో, మనసాసఙ్కల్పయితే, తిపూర్వవత్. తస్యవిశేషణందర్శయతి (యఏవేతి) ఆధ్యాత్మికస్యకామమయస్య పురుషస్యకారణంపృచ్ఛతి (తస్యేతి) తస్యాస్తత్కారణత్వమనుభవేనవ్యనక్తి (స్త్రీతోహీతి) ౧౧

రం.—— (కామఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (కామమయఇతి) కామశరీరకఇత్యర్థః. (స్త్రియఇతిహోవాచేతి) స్త్రీసంజ్ఞ కతయాధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః స ఏష దేవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి సత్యమితి హోవాచ॥ ౧౨

ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనగ్ం శ్రోత్రం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కః పురుషః స ఏష వై దేవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి దిశ ఇతి హోవాచ॥ ౧౩

తమ ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం ఛాయామయః పురుషః స ఏష వై దేవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి మృత్యురితి హోవాచ॥ ౧౪

రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమాదర్శే పురుషః స ఏష వై దేవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యసురితి హోవాచ ౧౫

శం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం) రూపాణి శుక్లకృష్ణాదీని. (య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః) సర్వేషాం హి రూపాణాం విశిష్టం కార్యమాదిత్యే పురుషః. తస్య కా దేవతేతి. (సత్యమితి హోవాచ) సత్యమితి చక్షురుచ్యతే. చక్షుషో హ్యధ్యాత్మత ఆదిత్యస్యాధిదైవతస్య నిష్పత్తిః. ౧౨

ఆ.— రూపశరీరస్య చక్షుర్దర్శనస్య మనసా సఙ్కల్పయితుర్వస్య కథమాదిత్యే పురుషో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం హీతి) రూపమాత్రాభిమానినో దేవస్యాదిత్యే పురుషో విశేషావచ్ఛేదః. స చ సర్వరూపప్రకాశకత్వాత్సర్వైర్వరూపైః స్వప్రకాశనాయారబ్ధః - తస్మాద్యుక్తం యథోక్తం విశేషణమిత్యర్థః. కథం చక్షుషః సకాశాదాదిత్యస్యోత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య * చక్షోః సూర్యో అజాయతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షుషో హీతి) ౧౨

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనమిత్యాది) (సత్యమితి హోవాచేతి) * తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ౧౨

శం.— (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనం) య ఏవాయం శ్రోత్రే భవః- శ్రౌత్రః. తత్రాపి ప్రతిశ్రవణవేలాయాం విశేషతో భవతీతి ప్రాతిశ్రుత్కః. తస్య కా దేవతేతి. (దిశ ఇతి హోవాచ) దిగ్భ్యో హ్యసావాధ్యాత్మికో నిష్పద్యతే. ౧౩

ఆ.— తత్రాపీతి శ్రోత్రోక్తిః ప్రతిశ్రవణం-సంవాదః. ప్రతివిషయం శ్రవణం వా. సర్వాణి శ్రవణాని వా. తద్వేలాయామితి యావత్. * దిశః శ్రోత్రాధిదైవతమితి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (దిగ్భ్యో హీతి) ౧౩

రం.— (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్క ఇతి) ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిధ్వనివిశిష్టః. శ్రౌత్రః- శ్రోత్రేణోపలభ్యమానః. శ్రోత్రానుభావ్యమానత్వం చ పరమాత్మనః ప్రతిధ్వనిద్వారా ద్రష్టవ్యం. (దిశ ఇతి హోవాచేతి) దిక్ఛరీరకావిజ్ఞానమకో వా ఉపాస్య ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— (తమ ఏవ యస్యాయతనం) తమ ఇతి- శార్వరాద్యన్ధకారో గృహ్యతే. అధ్యాత్మం ఛాయామయః- అజ్ఞానమయః పురుషః. తస్య కా దేవతేతి. (మృత్యురితి హోవాచ) మృత్యురధిదైవతం తస్య నిష్పత్తికారణం. ౧౪

ఆ.— అధిదైవతం మృత్యుః- ఈశ్వరః. * మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి శ్రుతేః. స చ తస్యాజ్ఞానమయస్యాధ్యాత్మికస్య పురుషస్యోత్పత్తికారణం- అవివేకప్రవృత్తేరీశ్వరాధీనత్వాత్. * ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వేతి హి పఠన్తి తదాహ (మృత్యురితి) ౧౪

రం.— (తమ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇతి) ఛాయామయః - ఛాయాశరీరక ఇత్యర్థః. (మృత్యురితి హోవాచేతి) మృత్యుసంజ్ఞిక ఇత్యర్థః. బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే ఛాయాపురుషే. * మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి దర్శనాదితి భావః. ౧౪

శం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం). పూర్వం సాధారణాని రూపాణ్యుక్తాని- ఇహ తు ప్రకాశకాని విశిష్టాని రూపాణి గృహ్యన్తే. రూపాయతనస్య దేవస్య విశేషాయతనం ప్రతిబిమ్బాధారమాదర్శాది. (అసురితి హోవాచ) తస్య ప్రతిబిమ్బాఖ్యస్య రూపస్య నిష్పత్తిరసోః- ప్రాణాత్. ౧౫

ఉ.— ఆపఏవయస్యాయతనగ్ హృదయం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తంపురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ సవై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థయ ఏవాయమప్సుపురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి వరుణ ఇతి హోవాచ॥ ౧౬

రేత ఏవ యస్యాయతనగ్ హృదయం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తంపురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ స వై వేదితా స్యాద్యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థయ ఏవాయం పుత్రమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి ప్రజాపతిరితి హోవాచ॥ ౧౭

శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్త్వాగ్ స్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా3 ఇతి॥ ౧౮

ఆ.— పునరుక్తిం ప్రత్యాహ (పూర్వమితి) ఆధారశబ్దో భావప్రధానః. తథా చ ప్రతిబిమ్బస్యాధారత్వం యత్ర- తదిత్యుక్తం భవతి. ఆదిశబ్దేన స్వచ్ఛస్వభావః ఖడ్గాదిర్గృహ్యతే. ప్రాణేన హి నిష్పృష్యమాణే దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బాభివ్యక్తియోగ్యరూపవిశేషో నిష్పద్యతే- తతో యుక్తం ప్రాణస్య ప్రతిబిమ్బకారణత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) ౧౫

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోక ఇతి) పూర్వమాదిత్యపురుషే రూపచక్షుస్సామాన్యముక్తం- ఇహ తు తద్విశేష ఇతి భిదా. (అసురితి హోవాచేతి) బాలాకిబ్రాహ్మణే ప్రతిశ్రుత్కాపురుషే అసుత్వముక్తం- ఇహ తు ఆదర్శపురుషే అసుత్వం- తత్ర ఆదర్శపురుషే రోచిష్ణుత్వముక్తం- విధాభేదసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇయాంస్తు విశేషః- బాలాకిబ్రాహ్మణే బ్రహ్మలిఙ్గాభావాత్తత్రత్యపురుషశబ్దో న బ్రహ్మపర్యన్తః- ఇహ తు సర్వాత్మత్వపరాయణత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాత్ బ్రహ్మపర్యన్త ఇతి వివేకః. కేచిత్తు బాలాకిబ్రాహ్మణ ఇవాత్రత్యపురుషశబ్దానామపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఉభయథాపి న విరోధః. ౧౫

శం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనం) సాధారణాస్సర్వా ఆప ఆయతనం. వాపీతటాకాద్యాశ్రయాస్త్వప్సు విశేషావస్థానం. తస్య కా దేవతేతి. (వరుణ ఇతి) వరుణాత్సఙ్ఘాతకర్త్ర్యోఽధ్యాత్మమాప ఏవ వాప్యాద్యపాం నిష్పత్తికారణం. ౧౬

ఆ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనం, య ఏవాయమప్సు పురుష, ఇత్యుభయత్ర సామాన్యవిశేషభావేన ప్రతిభాతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (సాధారణా ఇతి) కథం పునర్వాపీమాపవిశేషాయతనస్య వరుణో దేవతా- న హి దేవతాత్మనో వరుణస్య తదధిష్ఠాతుస్తత్కారణత్వం- తత్రాహ (వరుణాదితి) ఆపో వాపీమాపాద్యాః పీతాస్సత్యోఽధ్యాత్మం శరీరే మూత్రాదిసఙ్ఘాతం కుర్వన్తి - తాశ్చ వరుణాద్భవన్తి. వరుణశబ్దేనాప ఏవ రశ్మిద్వారా భూమిం పతన్త్యోఽభిధీయన్తే- తథా చ తా ఏవ వరుణాత్మకా వాప్యాద్యపాం పీయమానానాముత్పత్తికారణమితి యుక్తం వరుణస్య వాపీతటాకాద్యాయతనం పురుషం ప్రతి కారణత్వమిత్యర్థః. ౧౬

రం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయమప్సు పురుషః- అప్ఛరీరక ఇత్యర్థః. (వరుణ ఇతి హోవాచేతి) వరుణనామక ఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనం) (య ఏవాయం పుత్రమయః) విశేషాయతనం రేత ఆయతనస్య. పుత్రమయ ఇతి చాస్థిమజ్జాశుక్రాణి పితుర్జాతాని. తస్య కా దేవతేతి. (ప్రజాపతిరితి హోవాచ) ప్రజాపతిః- పితోచ్యతే. పితృతో హి పుత్రస్యోత్పత్తిః. ౧౭

ఆ.— వాక్యద్వయం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (విశేషేతి) పుత్రమయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పుత్రమయ ఇతి) ౧౭

రం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తాష్టపురుషేషు మనోజ్యోతిష్ట్వం సర్వత్రానుగతం- ఆయతనానాం లోకానాం ధర్మాణాం చ భేదః. ౧౭

శం.— అష్టధా దేవలోకపురుషభేదేన త్రిధా త్రిధాత్మానం విభజ్యావస్థిత ఏకైకో దేవః ప్రాణ ఏవోపాసనార్థం వ్యపదిష్టః. అధునా దిగ్విభాగేన పఞ్చధా ప్రవిభక్తస్యాత్మన ఉపసంహారార్థమాహ. తూష్ణీంభూతం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో గ్రహేణేవావేశయన్నాహ- శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. త్వాం స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే యస్మిన్స సన్దంశాదౌ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత- కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు తన్న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౮

ఆ.— శాకల్యేతి హోవాచేత్యాది గ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అష్టధేతి) లోకః- సామాన్యాకారః. పురుషః- విశేషావచ్ఛేదః. దేవః- తత్కారణం. అనేన ప్రకారేణ త్రిధా త్రిధాత్మానం ప్రతిపద్య స్థితో య ఏకైకో దేవ స దృక్త్వే- స ప్రాణ ఏవ సూత్రాత్మా- తద్భేదత్వాత్పూర్వోక్తస్య సర్వస్య. స చోపాసనార్థమష్టధోపదిష్టోఽధస్తాదిత్యర్థః. ఉత్తరస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (అధునేతి) ప్రవిభక్తస్య- జగతః సర్వ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యో యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః కిం బ్రహ్మవిద్వానితి దిశో వేద సదేవాస్సప్రతిష్ఠా ఇతి యద్దిశో వేత్థ సదేవాస్సప్రతిష్ఠాః॥ ౧౯

కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యాదిత్యదేవత ఇతి స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి రూపేష్వితి చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి రూపాణి జానాతి హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౦

న్యాతిశేషః· ఆత్మశబ్దో హృదయవిశేషః. యాజ్ఞవల్క్యవాక్యస్య శాకల్యేప్రష్టవ్యం ప్రత్యబుద్ధిపూర్వకాణీత్యాపాదకత్వందర్శయతి (కృహీణతి) సర్వేషామేవ బ్రాహ్మణానాం ప్రాయేణహ స్తవ్యత్వేన సమ్మతో భవానితిము నేరభిసంహితం. ౧౮

రం.— (శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) ఏవం ప్రతివాదకుపితో యాజ్ఞవల్క్యశ్శాకల్యేతిసంబోధ్యతమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (త్వాంస్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ఇతీతి) స్విదితివితర్కే. ఇమేనూనం బ్రాహ్మణాస్స్వయంపర్షత్ప్రతివాదేభీతాస్సన్తః అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే- గృహ్యన్తే యేనపాత్రేణ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వాం అక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః త్వంతు న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) యదిదంకురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి స్వయంభీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణంకృతవన్త ఇతి. కిం బ్రహ్మవిద్వాన్ సన్నేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- బ్రహ్మవిజ్ఞానం తావదిదం మమ. కిం తత్. దిశో వేద- దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే. తచ్చ న కేవలం దిశ ఏవ- సదేవాః- దేవైస్సహ దిగధిష్ఠాతృభిః. కించ- సప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహ. ఇతర ఆహ- యత్- యది దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి- సఫలం యది విజ్ఞానం త్వయా ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౯

ఆ.— శాకల్యస్తు కాలచోదితత్వాత్తదనురోధినీమన్యథాప్రతిపత్తిమేవాధాయ చోదయతీత్యాహ (యదిదమితి) (దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే) తన్మమాస్తీత్యర్థః. తచ్చ విజ్ఞానం కేవలం దిఙ్మాత్రస్యన భవతి- కింతు దేవైస్సహ ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహితా దిశో వేదేత్యాహ (తచ్చేతి) అవతారితస్య వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఫలమితి) ౧౯

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) ఉవాచ - అత్రోత్తరమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీరిత్యాది) కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానిమాన్సర్వాన్విదుషో అత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి. అధిక్షిప్తవానసి కిల స్వయంభీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణంకృతవన్త ఇతి. (కిం బ్రహ్మవిద్వానితి) కీదృశబ్రహ్మవిద్వానితి హేతోరేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. అహంతు దిశః తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ జానే. త్వమప్యహమివ దిశో దేవతాస్తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ యది వేత్సి - తర్హి పృచ్ఛామి వదేత్యర్థః. ౧౯

శం.— కిందేవతః- కా దేవతా అస్య తవ దిగ్భూతస్య. అసౌ హి యాజ్ఞవల్క్యో హృదయమాత్మానం దిక్షు పఞ్చధా విభక్తం దిగాత్మభూతం తద్ద్వారేణ సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాహమస్మి దిగాత్మేతి వ్యవస్థితః పూర్వాభిముఖః- సప్రతిష్ఠావచనాత్. యథా యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతిజ్ఞా- తథైవ పృచ్ఛతి- కిందేవతస్త్వమస్యాం దిశ్యసీతి. సర్వత్ర హి వేదే యాం యాం దేవతాముపాస్తే - ఇహైవ తద్భూతస్తాం తాం ప్రతిపద్యత ఇతి. తథా చ వక్ష్యతి *దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి. అస్యాం ప్రాచ్యాం కా దేవతా దిగాత్మనస్తవాధిష్ఠాత్రీ - కయా దేవతయా త్వం ప్రాచీదిగ్రూపేణ సమ్పన్న ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ప్రాచ్యాం దిశ్యహమాదిత్యో దేవతా- సోఽహమాదిత్యదేవతః. సదేవా ఇత్యేతదుక్తం. సప్రతిష్ఠా ఇతి తు వక్తవ్యమిత్యాహ- స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (చక్షుషీతి) అధ్యాత్మం చక్షుష ఆదిత్యో నిష్పన్న ఇతి హి మన్త్రబ్రాహ్మణవాదాః *చన్ద్రమా మనసో జాతశ్చక్షోస్సూర్య ఇత్యాదయః. కార్యం హి కారణే ప్రతిష్ఠితం భవతి. కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి. (రూపేష్వితి) రూపగ్రహణాయ హి రూపాత్మకం చక్షుః రూపేణ ప్రయుక్తం. యైర్హి రూపైః ప్రయుక్తం- తై రాత్మగ్రహణాయారబ్ధం చక్షుః. తస్మాత్సాదిత్యం చక్షుః సహ ప్రాచ్యా దిశా సహ తత్స్థైస్సర్వై రూపేషు ప్రతిష్ఠితం. చక్షుషా సహ ప్రాచీదిక్సర్వా రూపభూతా చ. కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయారబ్ధాని రూపాణి- రూపాకారేణ హి హృదయం పరిణతం. యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి. హృదయమితి బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని- హృదయేన హి స్మరణం భవతి రూపాణాం వాసనాత్మనాం - హృదయే రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీత్యర్థః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౦

ఆ.— ప్రాచ్యాం దిశి కా దేవతేతి వక్తవ్యే కథమన్యథా పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అసౌ హీతి) ఆత్మానం- ఆత్మీయమితి యావత్. యథోక్తం హృదయమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి సమ్బన్ధః. తథాపి ప్రథమం ప్రాచీం దిశమధికృత్య ప్రశ్నే కో హేతురితి చేత్- తత్రాహ (పూర్వాభిముఖ ఇతి) యద్యపి దిగాత్మాహమస్మీతి స్థితః- తథాపి కథం సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్య తిష్ఠతీత్యవగమ్యతే- తత్రాహ (సప్రతిష్ఠేతి) సప్రతిష్ఠా దిశో వేదేతి వచనా

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతియమదేవత ఇతి స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి యజ్ఞ ఇతి కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి దక్షిణాయామితి కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి శ్రద్ధాయామితి యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తేఽథ దక్షిణాం దదాతి శ్రద్ధాయాగ్ం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి హృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨౧

త్సర్వను హృదయద్వారా జగదాత్మత్వేనోపగమ్య స్థితోఽసి మునిరితి ప్రతిభాతీత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞానుసారిత్వాచ్చాయం ప్రశ్నోఽయుక్త ఇత్యాహ (యథేతి) అహమస్మిన్నిగాతే తి ప్రతిజ్ఞానుసారిణ్యపి ప్రశ్నే దేహపాతో ప్రతరభావీ దేవతాభావః కథం పృచ్ఛ్యతే- సతి దేహే హ్యాపు నద్వారా రాగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ఇతి- సభావి దేవతాభావః ప్రశ్నగోచర ఇతి శేషః. ఉక్తేఽర్థే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ప్రశ్నార్థముపసంహరతి (అస్యామితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయితుం కార్యకారణభావం తయోరాదర్శయతి (అధ్యాత్మం చక్షురితి) చక్షుస్సూర్యో అజాయతేత్యాద్యమీమన్త్రవాదా, స్తదనుసారిణశ్చ బ్రాహ్మణవాదాః. భవతు కార్యకారణభావః- తథాపి కథం చక్షుష్యాదిత్యస్య ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (కార్యం హీతి) కథం చక్షుషి రూపేషు ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (రూపగ్రహణాయేతి) తథాపి కథం యథోక్తమాధారాధేయత్వం- అత ఆహ (తస్మాదితి) చక్షుషో రూపాధారత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపసంహృతమర్థం సఙ్క్షిపతి (చక్షుషేతి) హృదయారబ్ధత్వం రూపాణాం స్ఫుటయతి (రూపాకారేణేతి) హృదయే రూపాణాం ప్రతిష్ఠితత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) హృదయశబ్దస్య నామసఖణ్డవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (హృదయమితి) కథం పునర్బహిస్స్థానిరూపాణి అన్తఃస్థహృదయే స్థాతుం పారయన్తి- తత్రాహ (హృదయేన హీతి) తథాపి కథం తేషాం హృదయప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (వాసనాత్మనేతి) ౨౦

రం.— ఇత్యుక్త్వాతస్తుష్ణీం పృచ్ఛేత్యుక్తశ్శాకల్యః పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీతి) అస్యాం ప్రాచ్యాం దిశి కిందేవత స్త్వమసి- కా దేవతా యస్య సః కిందేవతః. ప్రాగ్దిగభిమానిత్వేన కాం దేవతాముపాస్స ఇత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్తూత్తరమాహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ఆదిత్యో దేవతా యస్య సః ఆదిత్యదేవతః. ప్రాచ్యాం దిశ్యధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యముపాస ఇత్యర్థః. శాకల్యః పృచ్ఛతి (స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (చక్షుషీతి) ప్రతిష్ఠిత ఇత్యనుషఙ్గః. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి) ఉత్తరం (రూపేష్వితి) తత్రోపపత్తిమాహ (చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీతి) హి- యస్మాచ్చక్షుషా రూపాణి పశ్యతి- అతశ్చక్షుస్స్వవిషయే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి) ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచ) తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హి- యస్మాల్లోకో హృదయేనైవ రూపాణి జానాతి- తస్మాత్ హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి- అన్తఃకరణ ఏవ వాసనాత్మనా ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౦

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవత్. దక్షిణాయాం దిశి కా దేవతా తవ. (యమదేవత ఇతి) యమో దేవతా మమ దక్షిణాదిగ్భాగస్య. స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞే కారణే స ప్రతిష్ఠితో యమస్సహ దిశా. కథం పునర్యజ్ఞస్య కార్యం యమ ఇతి. ఉచ్యతే- ఋత్విగ్భిర్నిష్పాదితో యజ్ఞః. దక్షిణయా యజమానస్తేభ్యో యజ్ఞం నిష్క్రీయ తేన యజ్ఞేన దక్షిణాం దిశం సహ యమేనాభిజయతి. తేన యజ్ఞే యమః కార్యత్వాత్ప్రతిష్ఠితః సహ దక్షిణయా దిశా. కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దక్షిణాయామితి) దక్షిణయా హి స నిష్క్రీయతే- తేన దక్షిణాకార్యం యజ్ఞః. కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. (శ్రద్ధాయామితి) శ్రద్ధా నామ- దిత్సుత్వం. ఆస్తిక్యబుద్ధిర్భక్తిసహితా. కథం తస్యాం ప్రతిష్ఠితా దక్షిణా. యస్మాద్యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే - అథ దక్షిణాం దదాతి. నాశ్రద్దధద్దక్షిణాం దదాతి. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయస్య హి వృత్తిః శ్రద్ధా- యస్మాద్ధృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి. వృత్తిశ్చ వృత్తిమతి ప్రతిష్ఠితా భవతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౧

ఆ.— పూర్వవదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (దక్షిణాయామితి) యమస్య యజ్ఞకార్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా ప్రత్యాపాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య యజ్ఞకార్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యజ్ఞస్య దక్షిణాయాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దక్షిణయేతి) కార్యం చ కారణే ప్రతిష్ఠితమితి శేషః. దక్షిణాయాః శ్రద్ధాప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) హృదయే సా ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర హేతుమాహ (హృదయస్యేతి) హృదయవ్యాపృతత్వాచ్చ శ్రద్ధాయాః తత్ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాహ (హృదయేన హీతి) హృదయస్య శ్రద్ధా వృత్తిరస్తు- తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (వృత్తిశ్చేతి) ౨౧

ర.— అథాన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవదర్థః. ఉత్తరమాహ (యమదేవత ఇతి) పృచ్ఛతి (స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (యజ్ఞ ఇతి) కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (దక్షిణాయామితి) కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. శ్రద్ధాయామిత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే ఇతి) యదా శ్రద్ధా జాయతే- తదైవ దక్షిణాం దదాతి- అతః శ్రద్ధాయామేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి) (హృదయ ఇతి హోవాచ) ఉత్తరమితి శేషః. తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హృదయేన హి- యస్మాత్ శ్రద్ధాం జానాతి- కరోతి- అతో హృదయ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి పూర్వవత్. ౨౧

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి వరుణదేవత ఇతి స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యప్స్వితి కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి రేతసీతి కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహుర్హృదయాదివ సృప్తో హృదయాదివ నిర్మిత ఇతి హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౨

కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి సోమదేవత ఇతి స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి దీక్షాయామితి కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి సత్య ఇతి తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి సత్యం జానాతి హృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౩

కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీత్యగ్నిదేవత ఇతి సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాచీతి కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి॥ ౨౪

శం.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి. తస్యాం వరుణోఽధిదేవతా వః. స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అప్స్వితి) అపాం హి వరుణః కార్యం- శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధాతో వరుణమసృజతేతి శ్రుతేః. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి. (రేతసీతి) *రేతసో హ్యాపః సృష్టా ఇతి శ్రుతేః. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి. (హృదయ ఇతి) యస్మాద్ధృదయస్య కార్యం రేతః. కామో హృదయస్య వృత్తిః- కామినో హి హృదయాద్రేతోఽధిస్కన్దతి. తస్మాదపి ప్రతిరూపం- అనురూపం పుత్రం జాతమాహుర్లౌకికాః - అస్య పితుర్హృదయాదివాయం పుత్రః సృప్తః - వినిస్సృతః. హృదయాదివ నిర్మితః- యథానువర్ణనన్నిర్మితః కుణ్డలః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౨

ఆ.— రేతసో హృదయకార్యత్వం సాధయతి (కామ ఇతి) తథాపి కథం రేతో హృదయస్య కార్యం- తదాహ (కామినో హీతి) తత్రైవ లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) అపిశబ్దస్సముచ్చయనార్థః. అవధారణార్థో వా. ౨౨

రం.— అన్యత్ప్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి) ఉత్తరం (వరుణదేవత ఇతి) స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అప్స్విత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి ప్రశ్నః. రేతసీత్యుత్తరం. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహురిత్యాది) యస్మాజ్జాతం పితుః ప్రతిరూపం - పితృసదృశసంస్థానం పుత్రం జనాః పితుర్హృదయాన్నిర్గత ఇవ వర్తతే, పితృహృదయాన్నిర్మిత ఇవ వర్తతేఽయం కుమార ఇత్యాహుః- అతో హృదయ ఏవ పుత్రోపాదానమితి రేతః ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౨

శం.— కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి. (సోమదేవత ఇతి) లతాం సోమం దేవతాం చైకీకృత్యనిర్దేశః. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దీక్షాయామితి) దీక్షితో హి యజమానస్సోమం క్రీణాతి- క్రీతేన సోమేనేష్ట్వా జ్ఞానవానుత్తరాం దిశం ప్రతిపద్యతే సోమదేవతాధిష్ఠితాం సౌమ్యాం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. సత్య ఇతి. కథం. యస్మాత్సత్యే దీక్షా ప్రతిష్ఠితా - తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి. కారణభ్రేషే కార్యభ్రేషో మా భూదితి. సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి. హృదయ ఇతి హోవాచ. హృదయేన హి సత్యం జానాతి - తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౩

ఆ.— దీక్షాయాం సోమస్య ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దీక్షితో హీత్యాదినా) దీక్షాయాస్సత్యే ప్రతిష్ఠితత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) అపిశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యం వదేతి వదతామభిప్రాయమాహ (కారణేతి) భ్రేషః- భ్రంశః నాశః. ఇతి- తేషామభిప్రాయ ఇతి శేషః. ప్రకృతోపసంహారః (సత్యే హీతి) ౨౩

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి) సోమదేవత ఇత్యుత్తరం. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. దీక్షాయామిత్యుత్తరం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. సత్య ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి దీక్షితమాహురిత్యాది) యస్మాద్దీక్షితం సత్యం వదేతి దీక్షానిర్వర్తకాధ్వర్యుప్రముఖా ఆహుః- తస్మాత్సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచేతి) తదుపపాదయతి (హృదయేన హి సత్యం జానాతీత్యాదినా) అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౩

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) మేరోస్సమన్తతో వసతామవ్యభిచారాదూర్ధ్వా దిగ్ధ్రువేత్యుచ్యతే. (అగ్నిదేవత ఇతి) తత్ర ఊర్ధ్వాయాం హి ప్రకాశభూయస్త్వం- ప్రకాశశ్చాగ్నిః. సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. వాచీతి. కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి. హృదయ ఇతి. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యః సర్వాను దిక్షు విప్రసృతేన హృదయేన సర్వా దిశ ఆత్మత్వేనాభిసమ్పన్నః - సదేవాః సప్రతిష్ఠా దిశశ్చాత్మభూతాస్తస్య నామరూపకర్మాత్మభూతస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య. యద్రూపం- తత్ప్రాచ్యాదిశా సహ హృదయభూతం యాజ్ఞవల్క్యస్య. యచ్చైవలం కర్మ, పుత్రోత్పాదనలక్షణం, చ

ఉ.— అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై యద్ధ్యేతదన్యత్రాస్మత్స్యాచ్ఛ్వానో వైనదద్యుర్వయాꣳసి వైనద్విమథ్నీరన్నితి॥ ౨౫

కస్మిన్నుత్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి ప్రాణ ఇతి కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యపాన ఇతి కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యాన ఇతి కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుదాన ఇతి కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి స

జ్ఞానసహితం, చ సహ ఫలేనాధిష్ఠాతృభిశ్చ దేవతాభిర్దక్షిణా ప్రతీచ్యుదీచ్యః కర్మఫలాత్మికా హృదయమేవాపన్నా నస్య. ధ్రువయా దిశా సహ నామసర్వం వాగ్ద్వారేణ హృదయమేవాపన్నం. ఏతావద్ధీదం సర్వం- యద్రూపం వా కర్మ వా నామ వేతి. సర్వం హృదయమేతత్. తత్సర్వాత్మకం హృదయం పృచ్ఛ్యతే (కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ౨౪

ఆ.— కథం పునరూర్ధ్వాదిగవస్థితా ధ్రువేత్యుచ్యతే- తత్రాహ (మేరోరితి) తత్రాగ్నిదేవతాత్వం ప్రకటయతి (ఊర్ధ్వాయాం హీతి) దిశో వేదేత్యాదిశ్రుత్యా జగతో విభాగేన పఞ్చధాత్వం ధ్యానార్థముక్తం. ఇదానీం విభాగవాదినాం శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) యథోక్తవిభాగేన సతీతి యావత్. ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిపతి (స దేవా ఇతి) తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (యద్రూపమితి) ఆద్యే పర్యాయే హృదయే రూపప్రపఞ్చోపసంహారాదస్మితః- *హృదయే హ్యేవ రూపాణీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. దక్షిణాయామిత్యాదిపర్యాయత్రయేణ తత్త్రివర్గోపసంహార ఉక్త ఇత్యాహ (యత్కేవలమితి) యద్ధి కేవలం కర్మ తత్ఫలాదిభిస్సహ దక్షిణాదిగాత్మకం హృద్యుపసంహ్రియతే - యజ్ఞదక్షిణాదిద్వారా హృదయే ప్రతిష్ఠితత్వాత్ కైర్దక్షిణస్యాదిశ సత్ఫలత్వాత్. పుత్రజన్మాఖ్యం చ కర్మ ప్రతీచ్యాత్మకం తత్త్రైవోపసంహృతం-*హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితమితి శ్రుతేః, పుత్రజన్మనశ్చ తత్కార్యత్వాత్,. జ్ఞానసహితమపి కర్మ ఫలప్రతిష్ఠాదేవతాభిస్సహోదీచ్యాత్మకం తత్త్రైవోపసంహృతం- సోమదేవతాయా దీక్షాదిద్వారా తత్ప్రతిష్ఠత్వశ్రుతేః. ఏవం త్రివర్గే సర్వం కర్మ హృది సంహృతమిత్యర్థః. పఞ్చమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ధ్రువయేతి) నామరూపకర్మసూపసంహృతేష్వపి కించిదుపసంహర్తవ్యాన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి (ఏతావద్ధీతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (తత్సర్వాత్మకమితి) ౨౪

రం.— పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) స్వర్లోకాపేక్షయా భూమేర్ధ్రువత్వాత్ భూమిరూపా అధోదిక్ ధ్రువేత్యుచ్యతే. ఉత్తరం (అగ్నిదేవత ఇతి) సోఽగ్నిః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (వాచీతి) కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ఏవం సర్వదిగ్దేవతానాం ప్రతిష్ఠాభూతం హృదయం క్వ ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ౨౪

శం.— (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నామాన్తరేణ సమ్బోధనం కృతవాన్. యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతత్ హృదయమాత్మాస్య శరీరస్యాన్యత్ర క్వచిద్దేశాన్తరేఽస్మత్తో వర్తత ఇతి మన్యాసై- మన్యసే. యద్ధి- యది హ్యేతద్ధృదయమన్యత్రాస్మత్స్యాత్- భవేత్. శ్వానో వైనత్- శరీరం తదాఽద్యుః. వయాంసి వా- పక్షిణో వా ఏనద్విమథ్నీరన్-విలోడయేయుః. వికర్షేరన్నితి. తస్మాన్మయి శరీరే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. శరీరస్యాపి నామరూపకర్మాత్మకత్వాద్ధృదయే ప్రతిష్ఠితత్వం. ౨౫

ఆ.— హృదయపదేన నామాద్యాధారవదహల్లికశబ్దేనాపి హృదయాధికరణం వివక్ష్యతే - వాక్యచ్ఛాయాసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామాన్తరేణేతి) అహని లీయత ఇతి విగృహ్య ప్రేతవాచినేతి శేషః. దేహే హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి వ్యుత్పాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తస్మిన్కాలే శరీరం మృతం స్యాదితి శేషః. శరీరస్య హృదయాశ్రయత్వం విశదయతి (యద్ధీత్యాదినా) దేహాదన్యత్ర హృదయస్యావస్థానే యథోక్తదోషమితి శబ్దేన పరామృశ్య ఫలితమాహ (ఇతీత్యాదినా) దేహస్తర్హి కుత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యత ఆహ (శరీరస్యేతి) ౨౫

రం.— (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) అహల్లికేత్యుక్త్వా యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. అహల్లిక ఇతి శాకల్యస్య నామాన్తరమితి కేచిత్. అహల్లికః- షణ్ఢః. కోపాదేవం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రూత ఇతి కేచిత్. (యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై ఇతి) అస్మత్- అస్మచ్ఛరీరాదిత్యర్థః. యద్వా- అస్మదితి- పఞ్చమీబహువచనాన్తోఽస్మచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అస్మత్- అస్మత్త ఇత్యర్థః. అస్మాచ్ఛరీరాదన్యత్ర యత్ర క్వాప్యేతద్ధృదయం ప్రతిష్ఠితమితి కిల మన్యాసై- మన్యసే. యద్యేతత్- హృదయం అస్మత్-అస్మత్తోఽన్యత్ర గచ్ఛేత్- తర్హ్యేనత్-ఇదం శరీరం శ్వానో వా అద్యుః-భక్షయేయుః. వయాంసి-పక్షిణో వా విమథ్నీరన్-లోడయేయుః. తస్మాచ్ఛరీరస్య మధ్యే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అభేదోపచారాచ్ఛరీరమేవాస్మదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— హృదయశరీరయోరేవమన్యోన్యప్రతిష్ఠోక్తా కార్యకరణయోః. అతస్త్వాం పృచ్ఛామి- కస్మిన్ను త్వం చ- శరీరమాత్మా చ - తవ హృదయం ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి. (ప్రాణ ఇతి) దేహాత్మానౌ ప్రాణే ప్రతిష్ఠితౌ స్యాతాం- ప్రాణవృత్తౌ. కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అపాన ఇతి) సాపి ప్రాణవృత్తిః ప్రాచ్యేవ ప్రేయాత్- అపానవృత్త్యా చేన్న నిగృహ్యతే. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (వ్యాన ఇతి) సాప్యపానవృత్తిరధ ఏవ యాయాత్, ప్రాణవృత్తిశ్చ ప్రాచ్యేవ, - మధ్యస్థయా చేద్వ్యానవృత్త్యా న నిగృహ్యతే. కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (ఉదాన ఇతి) సర్వాస్తిస్రోఽపి వృత్తయ ఉదానే కీలస్థానీయే చేన్న నిబద్ధాః- విష్వగ్భవేయుః. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (సమాన ఇతి) సమానప్రతిష్ఠా హ్యేతాః సర్వా వృత్తయః.

మాన ఇతి స ఏష నేతి నేత్యాత్మాऽగృహ్యో న హి గృహ్యతేऽశీర్యో న హి శీర్యతేऽసఙ్గో న హి సజ్యతేऽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి। ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషాః స యస్తాన్పురుషాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి। తం హ న మేనే శాకల్యస్తస్య హ మూర్ధా విపపాతాపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాః॥ ౨౬

ఏతదుక్తం భవతి - శరీరహృదయవాయవోఽన్యోన్యప్రతిష్ఠాః సర్వే తేన నియతా వర్తన్తే విజ్ఞానమయార్థం ప్రయుక్తా ఇతి. సర్వస్యైతస్య నియామకం, యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితమాకాశాన్తమోతం చ ప్రోతం చ, - తస్య నిరుపాధికస్య సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మణో నిర్దేశః కర్తవ్య ఇత్యయమారమ్భః. స ఏషః - సః - యః ❋నేతి నేతీతి నిర్దిష్టో మధుకాణ్డే - ఏష సః. సోఽయమాత్మాఽగృహ్యః - న గృహ్యః. కథం. యస్మాత్సర్వకార్యధర్మాతీతః - తస్మాదగృహ్యః. కుతః. యస్మాన్న హి గృహ్యతే - యద్ధి కరణగోచరం వ్యాకృతం వస్తు - తద్గ్రహణగోచరం. ఇదం తు తద్విపరీతమాత్మతత్త్వం. తథాఽశీర్యః - యద్ధి మూర్తం సంహతం శరీరాది - తచ్ఛీర్యతే. అయం తు తద్విపరీతః - అతో న హి శీర్యతే. అసఙ్గః - మూర్తో మూర్తాన్తరేణ యః సమ్బధ్యమానః - స సజ్యతే. అయం చ తద్విపరీతః - అతో న హి సజ్యతే. తథాఽసితః - అబద్ధః. యద్ధి మూర్తం - తద్బధ్యతే. ఇదం తు తద్విపరీతత్వాదబద్ధత్వాన్న వ్యథతే. అతో న రిష్యతి - గ్రహణశరణసమ్బద్ధకార్యధర్మరహితత్వాన్న రిష్యతి - న హింసామాపద్యతే. న వినశ్యతీత్యర్థః. క్రమమతిక్రమ్యోపనిషదస్య పురుషస్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యా స్వేన రూపేణ త్వరయా నిర్దేశః కృతః. తతః పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ - ఏతాని - యాన్యుక్తాన్యష్టావాయతనాని - ❋పృథివ్యేవ యస్యాయతనమిత్యేవమాదీని, అష్టౌ లోకాః - అగ్నిలోకాదయః, అష్టౌ దేవాః - ❋అమృతమితి హోవాచేత్యేవమాదయః, అష్టౌ పురుషాః - శారీరః పురుష ఇత్యాదయః. స యః - కశ్చిత్తాన్పురుషాన్ - శారీరప్రభృతీన్నిరుహ్య - నిశ్చయేనోహ్య. గమయిత్వా. అష్టచతుష్కభేదేన లోకస్థితిముపపాద్య పునః ప్రాచీదిగ్ద్వారేణ ప్రత్యుహ్య స్వాత్మని హృదయేఽత్యక్రామత్ - అతిక్రాన్తవానుపాధిధర్మం హృదయాద్యాత్మత్వం స్వేనైవాత్మనా వ్యవస్థితః, య ఔపనిషదః పురుషః - అశనాయాదివర్జిత ఉపనిషత్స్వేవ విజ్ఞేయః - నాన్యప్రమాణగమ్యః,. తం త్వా - త్వాం విద్యాభిమానినం పురుషం పృచ్ఛామి. తం చేద్యది మే న వివక్ష్యసి - విస్పష్టం న కథయిష్యసి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. తం త్వౌపనిషదం పురుషం శాకల్యో న మేనే హ - న విజ్ఞాతవాన్కిల. తస్య హ మూర్ధా విపపాత - విపతితః. సమాప్తాఽఽఖ్యాయికా. శ్రుతేర్వచనం - తం హ న మేనే ఇత్యాది. కిం చ - అపి హాస్య పరిమోషిణః - తస్కరాః అస్థీన్యపి సంస్కారార్థం శిష్యైర్నీయమానాని గృహాన్ ప్రత్యపజహ్రుః - అపహృతవన్తః. కింనిమిత్తం. అన్యత్ - ధనం నీయమానం మన్యమానాః. పూర్వవృత్తా హ్యాఖ్యాయికేహ సూచితా. అష్టాధ్యాయ్యాం కిల శాకల్యేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సమానాన్త ఏవ సంవాదో నిర్వృత్తః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యేన శాపో దత్తః ❋ పురేఽతిథ్యే మరిష్యసి న తేఽస్థీని చన గృహాన్ప్రాప్స్యన్తీతి స తథైవ మమార తస్య హాప్యన్యన్మన్యమానాః పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రుః తస్మాన్నోపవాదీ స్యాదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతీతి. సైషాఽఽఖ్యాయికాఽఽచారార్థం సూచితా. విద్యాస్తుతా. ౨౬

ఆ.— వృత్తమనూద్య ప్రశ్నాన్తరముపాదత్తే (హృదయమితి) ప్రాణశబ్దస్యాత్ర విషయత్వం వ్యవచ్ఛేత్తుం వృత్తివిశేషేణ ప్రాణస్యాపానే ప్రతిష్ఠితత్వం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (సాపీతి) ప్రాణాపానయోరుభయోరపి వ్యానాధీనత్వం సాధయతి (సాప్యపానేతి) తిసృణాం వృత్తీనాముక్తానాముదానే నిబద్ధత్వం దర్శయతి (సర్వా ఇతి) విష్వగ్గతిర్నానాగతిత్వోక్తిః. కస్మిన్ హృదయమిత్యాదేః సమానాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతదితి) తేషాం ప్రవర్తకం దర్శయతి (విజ్ఞానమయేతి) స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యస్య హాటకస్థదృష్టిమాత్రస్యాన్తర్యామిత్వకల్పనాధిష్ఠానస్యాజ్ఞానవశాత్ప్రకాశనే ద్యావాపృథివ్యాదిస్థితం - సః పరమాత్మా ఏషః - ప్రత్యగాత్మైవేతి పదయోరర్థం వివక్షిత్వాహ (స ఏష ఇతి) నిషేధద్వయం మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (స యో నేతి) యో మధుకాణ్డే చతుర్థే ❋ నేతి నేతీతి నిషేధముఖేన నిర్దిష్టః. స ఏష మూర్తబ్రాహ్మణే తస్మిన్నేవ వక్ష్యత ఇతి యోజనా. నిషేధద్వారా నిర్దిష్టమేవ స్పష్టయతి (సోఽయమితి) కార్యధర్మాః - శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ. శ్రుత్యుక్తం హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (కుత ఇత్యాదినా) తద్విపరీతత్వం - అకరణగోచరత్వం. న చక్షుషేత్యాదిశ్రుతేః. తద్విపరీతత్వాత్ - అమూర్తత్వాదితి యావత్. పరత్రాప్యుభయత్ర తద్వైపరీత్యమేతదేవ. అతశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయన్నుక్తముపపాదయతి (గ్రహణేతి) కార్యధర్మాః - శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ ప్రాగుక్తాః. నను శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదాత్మికేయమాఖ్యాయికా - తత్ర కథం శాకల్యేనాపృష్టమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యో వ్యాచష్టే - తత్రాహ (క్రమమితి) విజ్ఞానాదివాక్యే వక్ష్యమాణత్వాత్క్రమమిత్యుక్తే నిర్దేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్వరయేతి) ఏతాన్యష్టావిత్యాదివాక్యస్య పూర్వేణాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తతః పునరితి) నిశ్చయేన గమయిత్వేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (అష్టేతి) ప్రత్యుహ్య - ఉపసంహృత్యేతి యావత్. ఔపనిషదత్వం పురుషస్య వ్యుత్పాదయతి (ఉపనిషత్స్వేవేతి) తం హేత్యాది యాజ్ఞవల్క్యస్యైవ మధ్యమస్యైవ వాక్యమితి శఙ్కాం వారయతి (సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్విద్వేషే పరలోకవిరోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (కించేతి) మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధ్ని పతితే శాపేన కిమిత్యగ్నిహోత్రాగ్నిసంస్కారమపి శాకల్యో న ప్రాప్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవృత్తేతి) తామేవాఖ్యాయికామనుక్రామతి (అష్టాధ్యాయ్యామితి) అష్టాధ్యాయీ బృహదారణ్యకాత్ప్రాచీనా కర్మవిషయా. పురే - పుణ్యక్షేత్రాతిరిక్తే దేశే. అతిథ్యే - పుణ్యతిథిభ్యోఽన్యే కాలే. అస్థీని చనేతి చ మితి) చనశబ్దోఽప్యర్థః. ఉపవాదీ - పరిభవకర్తా. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఉతహీతి) కిమితీయమాఖ్యాయికాత్ర విద్యాప్రకరణే సూచితేత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) బ్రహ్మవిద్వినీతేన భవితవ్యమిత్యాచారః. మహతీ హీయం బ్రహ్మవిద్యా - యన్నిష్ఠావజ్ఞాయామైహికాముష్మికవిరోధః స్యాదితి విద్యాస్తుతిః. ౨౬

౨౦.— పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను త్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి) హృదయప్రతిష్ఠాధారభూతస్త్వం - అస్మదితి త్వయోక్తం శరీరం చాత్మా చ - ఆత్మశబ్దేనాత్ర హృదయముచ్యతే. త్వచ్ఛరీరం త్వద్ధృదయం చ కస్మిన్ ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. స్థ ఇతి అనైగమ్యమపురుషద్వివచనం. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణాధీనప్రతిష్ఠత్వాచ్ఛరీరస్యేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అపాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. వ్యాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉదాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నూదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. సమాన ఇత్యుత్తరం. ఏవం ప్రశ్నప్రతివచనపరమ్పరాయాం పరిసమాప్తాయాం తూష్ణీమ్భూతే శాకల్యే సమానప్రతిష్ఠాధారప్రశ్నస్య తేనాకృతత్వాభావాత్ తమప్యసావవేత్తీతి నిశ్చిత్య యాజ్ఞవల్క్యస్సమానప్రతిష్ఠాధారం స్వయం శాకల్యం పృచ్ఛతి. తమేవ సమానప్రతిష్ఠాధారం విశినష్టి (స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మేత్యాదినా) స ఏషః- ఉక్తసమానప్రతిష్ఠాధారభూతః. * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి నిర్దిష్టో య ఆత్మా- స ఏషః- సమానప్రతిష్ఠాధారభూత ఇత్యర్థః. (అగృహ్యో న హి గృహ్యతే) ఇన్ద్రియగ్రహణాయోగ్యత్వాదిన్ద్రియైర్న గృహ్యతే. (అశీర్యో న హి శీర్యతే) విశరణయోగ్యావయవశూన్యత్వాన్న శీర్యతే. (అసఙ్గో న హి సజ్జతే) నిర్లేపత్వాత్ సఫలం నానుభవతీత్యర్థః. (అసితో న వ్యథతే న రిష్యతి) అసితః * షిఞ్ బన్ధనే. కర్మబన్ధశూన్యత్వాదేవ సర్వదేహాన్తరతోఽపి న వ్యథతే- న శోచతి. న రిష్యతి- న హింస్యత ఇత్యర్థః. ఏతాదృశం సమానప్రతిష్ఠాధారభూతం యాజ్ఞవల్క్యస్స్వమనసి నిధాయ పునశ్శాకల్యో న వేత్తీతి నిశ్చిత్య పృచ్ఛతి (ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషా ఇత్యాదినా) యాని ప్రాగుక్తాని పృథివ్యాదీన్యష్టావాయతనాని, అగ్న్యాద్యా అష్టౌ లోకాః, అమృతాద్యా అష్టౌ దేవాః, శారీరాద్యా అష్టౌ పురుషాః,- స యః- ప్రసిద్ధః పురుషః ఏతాన్ పురుషాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్ - అత్ర పురుషా ఇత్యుపలక్షణం. ఆయతనలోకదేవానీత్యపి ద్రష్టవ్యం. ఏతాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్య - సమ్యఙ్నిర్ధారణార్థో నిరూహః. ప్రతిన్యగ్భావః ప్రత్యూహః. ఆయతనదేవలోకపురుషాన్ ప్రతివ్యక్తి తద్గ్రాహకతత్స్వరూపం నిర్ధార్య తాన్ సర్వానప్యత్యక్రామత్ - యః పురుషోఽత్యక్రామత్ - సకలకార్యవర్గవిలక్షణత్వేన నిశ్చిత ఇత్యర్థః. యద్యప్యతిక్రమణకర్తృత్వమౌపనిషదాత్మగతం - నిరూహప్రత్యూహకర్తృత్వం తు పురుషగతం. తథాపి వ్యర్థగర్భతయా య ఊహ ఇత్వాఽత్యక్రామదిత్యుక్తానవిరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం - ఊహవిషయస్య పరమాత్మన ఊహయితృత్వసమ్భవాత్. అతిక్రమణం నామ ఇదం వా పరమిదం వాపరమితి సంశయవిషయతాతిక్రమణం. తచ్చ పరమాత్మకర్తృకం సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి) తం - సర్వవిలక్షణమౌపనిషదం - ఉపనిషదేకసమధిగమ్యం త్వాం పృచ్ఛామి. తం చేన్మే న వివక్ష్యసి- తర్హి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యశ్శాకల్యం శశాపేత్యర్థః. సూత్రితం చ పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వం భగవతా బాదరాయణేన * శాస్త్రయోనిత్వాదితి. తత్ర హ్యధికరణే అఙ్కురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధేశ్వరానువాదితయా న వేదాన్తవాక్యం తత్ర ప్రమాణం- అతో వేదాన్తన్యాయగ్రథనాత్మికా మీమాంసా శాస్త్రమనారమ్భణీయం. న చేశ్వరమనుమానసిద్ధమనూద్య వేదా నైర్జగదుపాదానత్వాదికం బోధ్యతాం- అతశ్శాస్త్రమారభ్యతామితి వాచ్యం- కార్యత్వస్యోపాదానభిన్నకర్తృకత్వేన వ్యాప్తతయా- అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తవాక్యస్యార్థస్య గ్రాహకానుమానజాతీయనిమిత్తోపాదానభేదగ్రాహ్యనుమానబాధితత్వాత్. అతో న వేదాన్తవాక్యం బ్రహ్మణి ప్రమాణమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శాస్త్రయోనిత్వాత్. శాస్త్రం యోనిః- ప్రమాణం యస్య తచ్ఛాస్త్రయోని. తత్త్వాత్ - శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాద్వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యమస్తీత్యర్థః. కార్యత్వేన హేతునా నకర్తృకత్వసాధనే తేనైవ హేతునా గుణత్రయవశ్యకర్తృకత్వశరీరజన్యత్వాదేరపి ప్రసఙ్గాత్, ప్రాసాదాదివిపులకార్యస్యానేకకర్తృకత్వదర్శనేన క్షిత్యాదికార్యస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాచ్చ. ఈశ్వరస్య నిత్యకృత్యభ్యుపగమే తద్ద్వారా హేతుభూతయోర్జ్ఞానేచ్ఛయోరీశ్వరే అసిద్ధిప్రసఙ్గేన జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణగుణత్రయాశ్రయేశ్వరాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. అతశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యేశ్వరస్వరూపోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తభాగస్య నానుపపత్తిః. అత ఏవ సాఙ్ఖ్యపక్షస్యాప్రతిష్ఠితతర్కమూలత్వేన యథా ఆధానత్వం - ఏవం కణభక్షాక్షపాదక్షపణకబౌద్ధపక్షాణాం పరమాణుకారణత్వపక్షపాతినాం శుష్కతర్కమూలత్వాద్వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చ నాదరణీయత్వమితి ప్రతిపాదే * ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతా ఇత్యధికరణే సూత్రితం. శిష్టాః- పరిశిష్టాః. తే చ తే అపరిగ్రహాశ్చ శిష్టాపరిగ్రహాః. అవశిష్టా వైదికపరిగ్రహశూన్యాః కణభుగాదిపక్షాః ఏతేన- సాఙ్ఖ్యపక్షదూషణేనైవ దుష్టత్వేన వ్యాఖ్యాతా ఇతి సూత్రార్థః. తథా తర్కపాదేఽపి పరమాణుకారణవాదో దూషితః. తథా హి-కాణాదపక్షస్యాయుక్తియుక్తతయా ఆదరణీయత్వమస్త్వితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం. పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్రయేణ పరస్పరసంయుక్తపరమాణుద్వయేనాణుహ్రస్వం ద్వ్యణుకముత్పద్యతే, పరస్పరసంయుక్తైరణుహ్రస్వద్వ్యణుకత్రితయేన మహద్దీర్ఘం త్ర్యణుకముత్పద్యతే, ఇత్యసమఞ్జసప్రక్రియావదితరాపి తత్ప్రక్రియా అసమఞ్జసైవ. కిం తత్రాసామఞ్జస్యమితి చేన్న- నిష్ప్రదేశే పరమాణౌ ప్రాదేశికసంయోగానవ్యవా, త్సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వనియమా, త్పరస్పరాసంయుక్తప్రదేశాగావేతతోఽధికపరిమాణకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. * ఉభయథాపి న కర్మాతస్తదభావః. పరమాణునిష్పాద్యం కర్మాదృష్టకారితమితి హి నైయాయికైరభ్యుపగమ్యతే. తత్ర న పరమాణుసమవేతమదృష్టం క్రియాహేతుః- అచేతనస్యాదృష్టానాధారత్వాత్. నాప్యాత్మగతం పరమాణుక్రియాహేతుః- వ్యధికరణత్వాత్. అతః అదృష్టకారితాద్యకర్మణా పరమాణుద్వయసంయోగ ఇతి తత్ప్రక్రియా న యుక్తా. * సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః. జాతిగుణాదివిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతయా సమవాయాభ్యుపగమే తన్తుషు పటస్సమవేత ఇతి సమవాయవిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతాసామ్యేన సమ్బన్ధాన్తరస్యావశ్యకతా. తత్రాపి సమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమే అనవస్థా చ స్యాత్. * నిత్యమేవ చ భావాత్. సమవాయలక్షణసమ్బన్ధస్య నిత్యం సత్త్వాత్ సమ్బన్ధినోరపి నిత్యసత్త్వావశ్యమ్భావేన జగతో నిత్యత్వమేవ స్యాత్. * రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్. రూపాదిమత్త్వాచ్చ పరమాణోస్తద్వదభిమతనిత్యత్వనిరవయవత్వాదివ్యతిరేకః ప్రసజ్యేత - లోకే రూపాదిమతామనిత్య

త్వాదిదర్శనాత్. నన్వేతద్దోషద్వయోర్నయోరూపాదిశూన్యావేవ పరమాణవస్సన్తు- తత్రాహ- *ఉభయథా చ దోషాత్. కారణగుణపూర్వకత్వాత్తన్న
తే కార్యగుణానాం ద్వ్యణుకాదీనామపి రూపాదిశూన్యత్వప్రసఙ్గః. *అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా. వైదికపరిగ్రహాభావస్య తాన్వచ్ఛతత్పక్షస్యానిశ్శ్రే
యసార్థిభిస్సర్వథైవానపేక్ష్యైవ కార్యా. ఇతిస్థితం. తేహి వైశేషికాదయోఽర్ధవైనాశికాః ఇతిహిశిష్టగోష్ఠీప్రసిద్ధిః- జాతస్యాపి నాపచ్యమానానాం భు
క్తపీతాహారౌషధరసద్రవ్యరూపాణామవయవానాం ప్రతిక్షణముపచయాపచయనైయత్యాత్ అవయవిశరీరమపి ప్రతిక్షణముపచయాపచయవద
న్యదన్యద్భవతి. యద్యపి శరీరస్య ప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనం నాస్తి- తథాపి వర్షధారానిపాతైస్తటాకజలస్యేవ, ఘటీయన్త్రోత్క్షేపణైః కూపజల
స్యేవ చానైరన్తర్యేణాద్యాక్షికం ప్రతిక్షణం కిఞ్చిత్కిఞ్చిదుపచయాపచయవత్త్వజ్ఞానమస్త్యేవ- చన్ద్రతారకాదీనాం ముహూర్తాదికాలవ్యవధానేన బ
హుదేశాన్తరప్రాప్తిదర్శనాత్ ప్రతిక్షణం స్వల్పదేశాన్తరప్రాప్తిజ్ఞానవదిత్యభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఏవం ప్రతిక్షణమవశ్యమ్భావిభిః ఖననపూరణాదిభిర్భూగో
ళకస్య, నదీజలసంసర్గశీకరోత్పతనైస్సముద్రస్య, చోపచయాపచయవతః క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి - అతస్తేఽర్ధవైనాశికాః. బౌద్ధాస్తు సర్వస్య
ప్రపఞ్చస్య క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తస్సర్వవైనాశికాః ఇతిహి వైదికానాం వ్యవహారః. అతో వైనాశికత్వపరమాణుకారణవాదిత్వసామ్యాదేవ కాణా
దమతప్రతిక్షేపానన్తరం బౌద్ధమతమపి ప్రతిక్షిప్తం తన్త్రత్వాదే *సముదాయ ఉభయహేతుకేపి తదప్రాప్తిరిత్యాదినా. తత్ర హి బాహ్యనయే హ్యాపృష్టస్వభావైః
పరమాణుభిః పృథివ్యాదిభూతలక్షణస్సఙ్ఘాత ఉత్పద్యతే, పృథివ్యాదిభిశ్చ పఞ్చభిశ్శరీరేన్ద్రియవిషయసఙ్ఘాతలక్షణస్సముదాయ ఉత్పద్యతే, ఇతి హి తేషాం
ప్రక్రియా. తత్రాణుహేతుకే పృథివ్యాదిభూతాత్మకసముదాయో, భూతహేతుకే చ శరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణభౌతికసముదాయో, చ నతిజగదా
త్మకసముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యతే- సర్వేషాం క్షణికత్వాభ్యుపగమేన యావత్సఙ్ఘాతభావాపత్త్యవస్థానాసమ్భవాత్. *ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుప
పన్నమితిచేన్న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. యద్యపి సర్వే పదార్థాః క్షణికాః - తథాప్యవిద్యాదీనామితరేతరకారణత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రా.
తే చావిద్యాదయః- అవిద్యా, సంస్కారః, విజ్ఞానం, నామరూపం, షడాయతనం, స్పర్శో, వేదనా, తృష్ణా, ఉపాదానం, భవో, జాతిః, జరా, మర
ణం, శోకః, పరిదేవనా, దుఃఖం, దౌర్మనస్య, మిత్యేవంజాతీయకా ఇతరేతరహేతుకాస్సుగతసమయేఽభ్యుపగమ్యన్తే. అవిద్యా-క్షణికకార్యదుఃఖరూ
పేష్వపి స్థాయినిత్యసుఖవస్తుబుద్ధిః. తతో రాగద్వేషమోహధర్మాధర్మసంస్కారాః. సంస్కారవశాజ్జీవస్య గర్భాశయద్రవ్యే వృత్తిలాభో విజ్ఞానం. విజ్ఞానసం
సర్గాత్ గర్భద్రవ్యస్య కలలపేశ్యాద్యాకారేణాభివ్యక్తిర్నామరూపం. తదభివ్యక్తిక్రమేణ షడిన్ద్రియాయతనశరీరనిర్వృత్తిష్షడాయతనం. నిర్వృత్తశ
రీరేన్ద్రియస్య గర్భగతవిషయేన్ద్రియసంసర్గజం జ్ఞానం స్పర్శః. తన్నిమిత్తే సుఖదుఃఖే వేదనా. సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారార్థవిషయోపాదానేచ్ఛా తృ
ష్ణా. తయా విషయేషు ప్రవృత్తిరుపాదానం. తతః క్రమేణ గర్భాన్నిష్క్రమణం భవః. నిర్గతస్య మనుష్యత్వాదిజాత్యభిమానో జాతిః క్రమభావినీ. జరా
మరణే ప్రసిద్ధే. మ్రియమాణస్య పుత్రకళత్రాద్యభిషఙ్గాదన్తర్దాహశ్శోకః. తదుత్థః ప్రలాపః పరిదేవనా. మరణక్లేశో దుఃఖం. మానసదుఃఖం దౌర్మ
నస్యం. ఏతేషామితరేతరహేతుత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రేతిచేన్న- సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్ -అస్థిరేషు స్థిరత్వబుద్ధిరూపావిద్యా
శ్రయస్య కస్యచిత్ స్థిరస్య చేతనస్యాభావేనావిద్యయా భూతోత్పత్తేరసమ్భవేన సఙ్ఘాతహేతుత్వాభావస్తదవస్థ ఏవ. *ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్.
బౌద్ధమతే వస్తుతః కాలో నాస్తి. ఉదయానన్తరస్వరసభఙ్గురో ఘటాదిః క్షణపరికల్పనామాత్రనిమిత్తం భవతి. స చ ఘటాదిస్స్వోదయవినాశపరికల్పితక్షణ
వత్త్వాత్ క్షణికోఽపి భవతి, వస్తుతస్స్వవ్యతిరిక్తక్షణాభావాత్స్వయమేవ క్షణో భవతి, ఇతి హి తేషాం ప్రక్రియా. తతశ్చ పూర్వఘటక్షణస్యోత్తరఘట
క్షణోత్పత్తికాలేఽసత్త్వాత్ తద్ధేతుత్వం న సమ్భవతి- అసతోఽపి హేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్. *అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా. అసత్యపి కారణే కా
ర్యస్యోత్పత్తౌ *అధిపతిసహకార్యాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాశ్చత్వారశ్చిత్తచైత్తోత్పత్తిహేతవ ఇతి బౌద్ధానాం ప్రతిజ్ఞాయా ఉపరోధప్రసఙ్గః. అ
ధిపతిః- ఇన్ద్రియం. తద్ధి జ్ఞానస్య రూపాదిషు పఞ్చస్వపి ఏకైకమాత్రవిషయత్వనియామకం- నియామకశ్చ లోకేఽధిపతిరుచ్యతే. సహకారి- ఆలోకా
దికః. ఆలమ్బనం- ఘటాదిర్విషయః. సమనన్తరప్రత్యయః - పూర్వజ్ఞానం. ఏతైశ్చతుర్భిర్హేతుభిశ్చిత్తశబ్దితస్య జ్ఞానస్య చైత్తశబ్దితానాం చిత్తాభిన్న
సుఖాదీనాం చోత్పత్తిరితి హి తేషాం ప్రతిజ్ఞా. సా ప్రతిజ్ఞా హీయేత - యది పూర్వోత్తరక్షణవర్తిత్వం విషయస్య న స్యాత్. తత్ర యది పూర్వక్షణవర్తి
త్వం న స్యాత్ - తదా కారణత్వం హీయేత. ఉత్తరక్షణవర్తిత్వాభావే చ వర్తమానత్వగ్రాహిప్రత్యక్షవిషయత్వం న స్యాత్. అతః క్షణద్వయవర్తిత్వమ
భ్యుపేతవ్యమితి క్షణికత్వవిరోధః. యద్యేతద్దోషపరిజిహీర్షయా కారణఘటక్షణస్యాపి కార్యఘటక్షణోత్పత్తిదశాయామనువృత్త్వమభ్యుపగమ్యతే - తదా
ఘటక్షణద్వయయౌగపద్యప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః. *ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్. బౌద్ధాస్సర్వస్య వస్తునో నిరన్వయో వినాశ ఇతి వద
న్తి. స చ ద్వివిధః- స్థూలస్సూక్ష్మశ్చ. ముద్గరపాతాద్యనన్తరం సర్వైరుపలభ్యమానో ఘటాదీనాం వినాశస్స్థూలః. స ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధ ఇత్యుచ్యతే. ప్రతి
సఙ్ఖ్యా-విషయసత్త్వప్రతికూలా తదసత్త్వగ్రాహిణీ లౌకికానాం బుద్ధిః తద్విషయో నిరోధ ఇత్యన్వర్థత్వాత్. తద్విపరీతో నిరోధః-అప్రతిస
ఙ్ఖ్యానిరోధః. స చ సూక్ష్మః లౌకికబుద్ధ్యయోగ్యో బౌద్ధైర్యుక్త్యా సాధ్యమానః ప్రతిక్షణవినాశః. తయోరుభయోరప్రాప్తిః-అసమ్భవః. కుతః. అవిచ్ఛేదాత్-
పిణ్డఘటకపాలాదిరూపేణ స్థితస్య ద్రవ్యస్య స్వరూపవిచ్ఛేదాభావాత్, న చ ద్రవ్యానువృత్తావపి నష్టో ఘట ఇత్యాది ప్రతీతేర్నిర్విషయత్వాపత్తిః-అవస్థాన్తరా
పత్తివిషయత్వసమ్భవాత్. *ఉభయథా చ దోషాత్. బౌద్ధాః కిలైవం వర్ణయన్తి- ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః అప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః ఆకాశం చేత్యేతత్త్రితయం
వస్తు నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం. అన్యత్తు క్షణికముత్పాద్యమితి మన్యన్తే. తత్ర పూర్వోత్పన్నస్య ఘటక్షణస్య తదానీమేవ నిరుద్ధత్వప్రాప్త్యా తుచ్ఛస్య నిరోధాదేవ
కార్యఘటక్షణస్యోత్పత్తిరితి యదభ్యుపగమ్యతే- తత్ర తుచ్ఛాదుత్పత్త్యసమ్భవస్తావదేకో దోషః- తుచ్ఛాదుత్పత్త్యభ్యుపగమేపి తుచ్ఛస్య నిర్విశేషత్వేన
కారణవిశేషకృతః కార్యవిశేష ఇతి వ్యవస్థాయా అభావాత్ ఘటక్షణానన్తరం సర్వజగదుత్పత్తిస్స్యాత్. తథా తుచ్ఛాదుత్పద్యమానం కార్యమపి తుచ్ఛ

ఉ.— అథహోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తోయోవఃకామయతేసమాపృచ్ఛతుసర్వేవామాపృచ్ఛత యోవఃకామయతేతంవఃపృచ్ఛామిసర్వాన్వావఃపృచ్ఛామీతి తేహ బ్రాహ్మణానదధృషుః॥ ౨౭

సేవోత్పద్యతే-నతుసద్రూపం-కారణానుసారిత్వాత్కార్యస్యేత్యపరోదోషఇత్యర్థః. *ఆకాశేచావిశేషాత్. ఘటోఽయం-పటోఽయమితి ప్రత్యక్షప్రతీతివత్ కూపోఽస్మిన్ - రన్ధ్రమేతత్ - ఖగఇహపతతీత్యాది ప్రత్యక్షస్యావిశేషేణాకాశంనిరుపాఖ్యతుచ్ఛం - ఘటాదికంతుక్షణికతుచ్ఛమిత్యత్రప్రమాణాభావాత్. నచేహశ్యేనఃపతతీత్యాదిప్రతీతేరాలోకవిషయత్వమస్త్వితివాచ్యం - ఇహాలోక ఇహాన్ధకారఇత్యాలోకాన్ధకారాధారత్వేన ప్రతీతస్యాలోకరూపత్వాభావాత్. * అనుస్మృతేశ్చ. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావశాత్ స్థిరత్వస్యైవాభ్యుపగన్తవ్యత్వేనక్షణికత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. * నాసతోఽదృష్టత్వాత్. యదుచ్యతేసౌత్రాన్తికైః- జ్ఞానగతైర్నీలాద్యాకారైర్బాహ్యార్థగతాస్తేఽనుమీయన్తే- అతో జ్ఞానకాలేవిషయస్యక్షణికతయాఽసత్త్వేపినదోషః. యద్యపినీలాదిజ్ఞానమపరోక్షతయాఽనుభూయతే, ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిచభవతి,- తథాపియదిన్ద్రియసన్నికృష్టేనయేనార్థేనయద్జ్ఞానంజాయతే- నతజ్జ్ఞానంతద్విషయకం. కింతుస్వవిషయమప్యర్థవన్నీలాద్యాకారంభవతీతితజ్జ్ఞానంస్వప్రకాశకతయాస్వాత్మానంవిషయీకుర్వత్స్వగతంనీలాద్యాకారమపివిషయీకరోతి- అతోననీలాదిజ్ఞానస్యాపరోక్ష్యానుభవవిరోధః, నవాఇన్ద్రియవ్యాపారానువిధానవిరోధః. నీలాద్యర్థినోబహిఃప్రవృత్తిస్తునాపరోక్షజ్ఞానాత్- కింతుతదనన్తరభావినఆనుమానికజ్ఞానాత్- యథానాయనసిపేవశాఖాగ్నినాశాఖాచలనందృష్ట్వా వృక్షమూలేప్రవృత్తిః నచైవమర్థస్యక్షణికతయాజ్ఞానకాలేఽనవస్థానాత్ జ్ఞానావిషయత్వంస్యాదితివాచ్యం- జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవహిజ్ఞానవిషయత్వం- నజ్ఞానకాలేఽవస్థానం. నచైతావతాచక్షురాదేర్జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః - స్వాకారసమర్పణేనజ్ఞానహేతోరేవజ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్. జ్ఞానేస్వాకారంసమర్ప్యనష్టోఽప్యర్థోజ్ఞానగతేననీలాద్యాకారేణానుమీయతే. నచపూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః- నీలజ్ఞానసన్తతౌపీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. అతోఽర్థకృతమేవజ్ఞానవైచిత్ర్యమితి. తత్రోచ్యతే- నాసతః-యోఽయంవిజ్ఞానేనీలాద్యాకారఉపలభ్యతే-సవినష్టస్యఅసతోఽర్థస్యాకారోభవితుంనార్హతి. కుతః. అదృష్టత్వాత్- నఖలుధర్మిణివినష్టేధర్మస్యాకారాన్తరేసఙ్క్రమణందృష్టం. ప్రతిబిమ్బాటికమపిస్థిరస్యైవభవతి. తత్రాపినధర్మమాత్రస్య. అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతంజ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్యజ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవభవతి- జపాకుసుమాదేః స్ఫటికాదౌస్వాకారార్పణహేతుత్వేఽపిఅసతస్తదదర్శనేనఅసతోవిషయస్యజ్ఞానేస్వాకారార్పణాక్షమత్వాత్. *ఉదాసీనానామపిచైవంసిద్ధిః. తత్కాలేఅసతఏవోత్పాదకత్వేఉదాసీనానాం - అనుద్యుఞ్జానానాంపురుషాణాముద్యుఞ్జానపురుషవత్సర్వకార్యసిద్ధిస్స్యాత్ - ఉద్యుఞ్జానానుద్యుఞ్జానయోస్తత్కాలాసత్త్వావిశేషాదితిస్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదోషఃఅర్ధవైనాశికమతేఽపిసమానఇతితన్మతంసర్వథానాదర్తవ్యమేవేతిస్థితం. తథాసర్వజ్ఞపశుపతిప్రణీతత్వాత్పాశుపతంమతమాదరణీయమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే- * పత్యురసామఞ్జస్యాత్. పత్యుః- పశుపతేర్మతమనాదరణీయం - వేదవిరుద్ధముద్రికాషట్కధారణసురాకుమ్భస్థాపనశవభస్మస్నానాదిధర్మాణాంనిమిత్తమాత్రేశ్వరస్యచాభ్యుపగమేనతన్మతస్యాసామఞ్జస్యాత్. * అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ. అవైదికస్యతదభిమతాశరీరేశ్వరస్యప్రధానాద్యధిష్ఠాతృత్వానుపపత్తేశ్చ. * కరణవచ్చేన్నభోగాదిభ్యః. యథాజీవస్యకరణకళేబరాధిష్ఠానేకరణకళేబరాన్తరనైరపేక్ష్యం-ఏవంప్రధానాద్యధిష్ఠానేఽపిశరీరనైరపేక్ష్యమస్త్వితిచేన్న - భోగాదిభ్యః-పుణ్యపాపరూపకర్మఫలభోగార్థంపుణ్యపాపరూపాదృష్టకారితంహితదధిష్ఠానం - తద్వత్పశుపతేరపిపుణ్యపాపరూపాదృష్టతత్ఫలభోగాదిసర్వంప్రసజ్యేత. తతోనాధిష్ఠానసమ్భవః. * అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతావా. వాశబ్దశ్చార్థే. పశుపతేఃపుణ్యపాపరూపాదృష్టవత్త్వేజీవవదన్తవత్త్వం- సృష్టిసంహారాద్యాస్పదత్వమసర్వజ్ఞతాచస్యాదిత్యనాదరణీయమవైదంమతమితిస్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదూషణానామస్యానుమానికేశ్వరవాదినామర్ధవైనాశికానాంమతేఽపిసమానత్వాత్తన్మతంసర్వథానాదర్తవ్యమితిచస్థితం. తథా *ఏతేనయోగఃప్రత్యుక్తఇత్యధికరణేకేవలనిమిత్తేశ్వరవాదిహైరణ్యగర్భమతమపికపిలమతవదేవవేదవిరుద్ధత్వాదప్రామాణికమితివదతాసూత్రకారేణభగవతాబాదరాయణేనసకలజగదాధారభూతస్యసకలజగదేకకారణస్యపరబ్రహ్మణోనారాయణస్య పురుషోత్తమస్యౌపనిషదత్వమేవస్థిరీకృతం. (తంహనమేనేశాకల్యఇతి) తమేతంతర్కాగోచరంప్రమాణాన్తరాగమ్యమౌపనిషదాత్మానంశాకల్యోనాజ్ఞాసీదిత్యర్థః. తస్యహమూర్ధావిపపాత-వివిధంశీర్ణఃపతితః. (అపిహాస్యపరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాఇతి) ఏవంశాపవశాన్మార్గఏవపతితేతస్యకోపాగ్నినాశరీరంచదగ్ధమభవత్. సంస్కారార్థంశిష్యైర్గృహాన్నీయమానాన్యస్థీన్యపిఅన్యత్-ధనంమన్యమానాఃపరిమోషిణః-తస్కరాఃఅపజహ్రుః-అపహృతవన్తః. యద్వా-పరిమోషిణః --ముషితశరీరస్య. నష్టశరీరస్యేతియావత్. తస్య-శాకల్యస్యాస్థీన్యేవాన్యన్మన్యమానాః- శరీరంమన్యమానాః ఔర్ధ్వదైహికక్రియార్థంతత్పుత్రాద్యాఅపహృతవన్తఇత్యర్థః. ౨౬

శం.— యస్య *నేతినేత్యస్య ప్రతిషేధద్వారేణ బ్రహ్మణోనిర్దేశఃకృతః-తస్యవిధిముఖేనకథంనిర్దేశఃకర్తవ్యఇతిపునరాఖ్యాయికామేవమిత్యాశ్రిత్యాహమూలంచజగతోవక్తవ్యమితి. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తుబ్రహ్మవిదోబ్రాహ్మణాఞ్జిత్వాగోధనంహర్తవ్యమితి. న్యాయంమత్వాహ (అథహోవాచ) అథ- అనన్తరంతూష్ణీంభూతేషుబ్రాహ్మణేషుహఉవాచహేబ్రాహ్మణాఃభగవన్తఇత్యేవంసమ్బోధ్య. యోవః- యుష్మాకంమధ్యేకామయతే- ఇచ్ఛతియాజ్ఞవల్క్యంపృచ్ఛామీతి. సమా- మామాగత్యపృచ్ఛతు. (సర్వేవామాపృచ్ఛత) సర్వేవాయూయంమా-మాంపృచ్ఛత. యోవఃకామయతేయాజ్ఞవల్క్యోమాంపృచ్ఛత్వితి- తంవఃపృచ్ఛామి. సర్వాన్వావః- యుష్మానహంపృచ్ఛామి. (తేహబ్రాహ్మణానదధృషుః) తేబ్రాహ్మణాఏవముక్తాఅపినప్రగల్భాఃసంవృత్తాఃకించిదపిప్రత్యుత్తరంవక్తుం. ౨౭

ఉ.— తాన్ హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ। యథా వృక్షో వనస్పతిస్తథైవ పురుషోఽమృషా। తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః। త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః। తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్। మాంసాన్యస్య శకరాణి కినాటꣳ స్నావ తత్స్థిరమ్। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా। యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ప్రజాయతే। ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భవః

ఆ.— అథ హేత్యాద్యుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (యన్వేత్యాదినా) జగతో మూలం చ వక్తవ్యమిత్యాఖ్యాయికామేవాత్రత్యా హేతి సమ్బన్ధః. ఆఖ్యాయికా కిమర్థేత్యత ఆహ (ఆఖ్యాయికేతి) ఇతి శబ్దః సమ్బన్ధసమాప్త్యర్థః. నను బ్రాహ్మణేషు తూష్ణీంభూతేషు ప్రతిషేద్ధరభావాద్గా ధనం హర్తవ్యం - కిమితి తాన్ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యోఽవాదీదిత్యత ఆహ (న్యాయం మత్వేతి) బ్రహ్మస్వం హి బ్రాహ్మణాననుమతిపనాపాదనీయమనసమ న్యాయస్యాదత్యభిప్రాయః. సమ్బోధ్యావాచేతి సమ్బన్ధః. హోవ ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యుష్మాకమితి) వ్యాఖ్యాతభాగమనూద్య వ్యాఖ్యేయమాదాయ వ్యాకరోతి (హోవ ఇత్యాదినా) యథోక్తప్రశ్నానన్తరం బ్రాహ్మణానాం ప్రతిభాం దర్శయతి (తే హేతి) ౨౭

రం.— (అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే ఇత్యాది) అథ - శాకల్యమరణానన్తరం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహ. కిమితి. హే పూజావన్తో బ్రాహ్మణాః. యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రష్టుకామః - స మాం స్వాభీష్టం పృచ్ఛతు. సర్వే వా మితి త్వా మాం పృచ్ఛత. అథవా - వః - యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రత్యుత్తరం దిత్సతి - తమహం ప్రశ్నం పృచ్ఛామి. యది సర్వేషాం సమూహ్య ప్రత్యుత్తరదిత్సా - తర్హి మితి తాన్వా సర్వాన్ యుష్మాన్ పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తవానిత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణాః యాజ్ఞవల్క్యేన సహ జల్పకథాయాం న ప్రగల్భా బభూవుః. ౨౭

శం.— తేష్వప్రగల్భభూతేషు బ్రాహ్మణేషు తాన్ హ ఏతైః - వక్ష్యమాణైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్. యథా లోకే వృక్షో వనస్పతిః - వృక్షస్య విశేషణం వనస్పతిరితి. (తథైవ పురుషోఽమృషా) అమృషా - సత్యమేతత్. (తస్య లోమాని) తస్య - పురుషస్య లోమానీతరస్య వనస్పతేః పర్ణాని. (త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) త్వక్ అస్య - పురుషస్యేతరస్యోత్పాటికా వనస్పతేః. త్వచ ఏవ సకాశాదస్య - పురుషస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది. వనస్పతేస్త్వచ ఉత్పటః - త్వచ ఏవోత్స్ఫుటతి. యస్మాదేవం సర్వం సమానమేవ వనస్పతేః పురుషస్య చ - తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ - హింసితాత్ప్రైతి - నిర్గచ్ఛతి - రుధిరం నిర్గచ్ఛతి. వృక్షాదివాహతాత్ - ఛిన్నాద్రసః. ఏవం మాంసాన్యస్య - పురుషస్య. వనస్పతేస్తాని శకరాణి - శకలానీత్యర్థః. కినాటం వృక్షస్య. కినాటం నామ - శకలేభ్యోఽభ్యన్తరం వల్కలరూపం కాష్ఠసంలగ్నం. తత్స్నావవత్పురుషస్య. తత్స్థిరం - తత్ - కినాటం స్నావవద్దృఢం హి - తత్. అస్థీని - పురుషస్య స్నావ్నోఽభ్యన్తరతోఽస్థీని భవన్తి. తథా కినాటస్యాభ్యన్తరతో దారూణి - కాష్ఠాని. (మజ్జా) మజ్జైవ వనస్పతేః పురుషస్య చ మజ్జోపమా కృతా - మజ్జాయా ఉపమా మజ్జోపమా. నాన్యో విశేషోఽస్తీత్యర్థః. యథా వనస్పతేర్మజ్జా - తథా పురుషస్య. యథా పురుషస్య - తథా వనస్పతేః. యత్ - యది వృక్షో వృక్ణః - ఛిన్నః. రోహతి పునః - ప్రరోహతి. ప్రాదుర్భవతి మూలాత్పునర్నవతరః - పూర్వస్మాదభినవతరః. యదేతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్వనస్పతేః పురుషస్య చ సర్వం సామాన్యమవగతం - అయం తు వనస్పతౌ విశేషో దృశ్యతే - యచ్ఛిన్నస్య ప్రరోహణం. న తు పురుషే మృత్యునా వృక్ణే పునః ప్రరోహణం దృశ్యతే - భవితవ్యం చ కుతశ్చిత్ప్రరోహణేన. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి - మర్త్యః - మనుష్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి - మృతస్య పురుషస్య కుతః ప్రరోహణమిత్యర్థః. యది చేదేవం వదథ రేతసః ప్రరోహతీతి. మా వోచత - మైవం వక్తుమర్హథ. కస్మాత్. యస్మాజ్జీవతః పురుషాత్తత్ - రేతః ప్రజాయతే - న మృతాత్. అపి చ (ధానారుహః) ధానా - బీజం. బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి - న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వై వృక్షోఽఞ్జసా - సాక్షాత్ప్రేత్య - మృత్వా సమ్భవః - ధానాతోఽపి ప్రేత్య సమ్భవో భవేదఞ్జసా వనస్పతేః. యత్ - యది సహ మూలేన ధానయా వోద్వృహేయుః - ఉద్యచ్ఛేయుః. ఉత్పాటయేయుర్వృక్షం - న పునరాభవేత్ - పునరాగత్య న భవేత్. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి సర్వస్యైవ జగతో మూలం. (మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) జాత ఏవేతి మన్యధ్వం యది - కిమత్ర ప్రష్టవ్యమితి. జనిష్యతో హి సమ్భవః ప్రష్టవ్యః - న జాతస్య. అయం తు జాత ఏవ - అతోఽస్మిన్విషయే ప్రశ్న ఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్. న. కిం తర్హి. మృతః పునరపి జాయత ఏవ - అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం - మృతం పునర్జనయేత్. తన్న విజజ్ఞుర్బ్రాహ్మణాః - యతో మృతః పునః ప్రరోహతి. జగతో మూలం న విజ్ఞాతం బ్రాహ్మణైః - అతోఽబ్రహ్మిష్ఠత్వాత్ హృతా గావో, యాజ్ఞవల్క్యేన జితా బ్రాహ్మణాః. సమాప్తాఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం, యేన చ శబ్దేన సాక్షాద్వ్యపదిశ్యతే బ్రహ్మ, యద్యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ పృష్టవాన్, - తత్ స్వేనైవ రూపేణ శ్రుతిరస్మభ్యమాహ (విజ్ఞానం) విజ్ఞప్తిః - విజ్ఞానం. తచ్చానన్దం - న విషయవిజ్ఞానవద్దుఃఖానువిద్ధం. కిం తర్హి. ప్రసన్నం శివమతులమనాయాసం నిత్యతృప్తమేకరసమిత్యర్థః. కిం తత్. బ్రహ్మ ఉభయవిశేషణవత్. రాతిః - రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. ధనస్య దాతుః - కర్మకృతో యజమానస్య పరమయనం - పరాగతిః. కర్మఫలస్య ప్రదాతృత్వాత్. కిం చ - వ్యుత్థాయైషణాభ్యస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి తిష్ఠత్యకర్మకృత్, తత్ - బ్రహ్మ వేత్తీతి తద్విచ్చ. తస్య తిష్ఠమానస్య చ తద్విదః - బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పరాయణమితి. అత్రైతద్విచార్యతే - ఆనన్దశబ్దో లోకే సుఖవాచీ ప్రసిద్ధః. అత్ర చ బ్రహ్మణో విశేషణత్వేన ఆనన్దశబ్దః శ్రూయతే ఆనన్దం బ్రహ్మేతి. శ్రుత్యన్తరే చ

నః। యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః। విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం। తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి॥ ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-నవమం బ్రాహ్మణమ్.

పఞ్చమాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

*ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ *ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ *యదేష ఆకాశ ఆనన్దః *యో వై భూమా తత్సుఖమితి చ *ఏష పరమానన్ద ఇత్యేవమాద్యాః. సంవేద్యే చ సుఖ ఆనన్దశబ్దః ప్రసిద్ధః. బ్రహ్మానన్దశ్చ యద్యసంవేద్యస్స్యాత్ - యుక్తాని తే బ్రహ్మణ్యానన్దశబ్దాః. ననుచ శ్రుతిప్రామాణ్యాత్సంవేద్యానన్దస్వరూపమేవ బ్రహ్మ - కిం తత్ర విచార్యమితి. న - విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్. సత్యం - ఆనన్దశబ్దో బ్రహ్మణి, శ్రూయతే - విజ్ఞానప్రతిషేధశ్చైకత్వే *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాత్ *తం కేన విజానీయాత్ *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యద్విజానాతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేదేత్యాది. విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్తేన కర్తవ్యో విచారః. తస్మాద్యుక్తం వేదవాక్యార్థనిర్ణయాయాయం విచారయితుం. మోక్షవాదివిప్రతిపత్తేశ్చ. సాఙ్ఖ్యా వైశేషికాశ్చ మోక్షవాదినో నాస్తి మోక్షే సుఖం సంవేద్యమిత్యేవం ప్రతిపన్నాః. అన్యే నిరతిశయసుఖం స్వసంవేద్యమితి. కిం తావద్యుక్తం. ఆనన్దాదిశ్రవణాత్ *జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *స యది పితృలోకకామో భవతి *స సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *సర్వాన్కామాన్సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితి. నన్వేకత్వే కారకవిభాగాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః - క్రియాయాశ్చానేకకారకసాధ్యత్వాద్విజ్ఞానస్య చ క్రియాత్వాత్,. నైష దోషః - శబ్దప్రామాణ్యాద్వేద్యవిజ్ఞానమానన్దవిషయం - *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదీన్యానన్దస్వరూపస్యాసంవేద్యత్వేఽనుపపన్నాని వచనానీత్యవోచామ. ననువచనేనాప్యగ్నేశ్శైత్యం, ఉదకస్య చౌష్ణ్యం, న క్రియత ఏవ - జ్ఞాపకత్వాద్వచనానాం. న చ దేశాన్తరేఽగ్నిశ్శీత ఇతి శక్యతే జ్ఞాపయితుం, మరుగ్యేవా దేశాన్తరే ఉష్ణముదకమితి,. న - ప్రత్యగాత్మన్యానన్దవిజ్ఞానదర్శనాత్. సంవిజ్ఞానమానన్దమిత్యేవమాదీనాం వచనానాం శీతోఽగ్నిరిత్యాదివాక్యవత్ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వం - అనుభూయతేఽవిరుద్ధార్థతా. సుఖ్యహమితి సుఖాత్మకమాత్మానం స్వయమేవ వేదయతే. తస్మాత్సుతరాం ప్రత్యక్షావిరుద్ధార్థతా. తస్మాదానన్దం బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్మకం స్వయమేవ వేదయతే. తథా ఆనన్దప్రతిపాదికాః శ్రుతయః సమఞ్జసాః స్యుః *జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇత్యేవమాద్యాః పూర్వోక్తాః. న - కార్యకరణాభావేఽనుపపత్తేర్విజ్ఞానస్య. శరీరవియోగో హి మోక్ష ఆత్యన్తికః. శరీరాభావే చ కరణానుపపత్తిః - ఆశ్రయాభావాత్. తతశ్చ విజ్ఞానానుపపత్తిః - అకార్యకరణత్వాత్. దేహాద్యభావే చ విజ్ఞానోత్పత్తౌ సర్వేషాం కార్యకరణోపాదానానర్థక్యప్రసఙ్గః. ఏకత్వవిరోధాచ్చ. పరం చేద్బ్రహ్మానన్దాత్మకమాత్మానం నిత్యవిజ్ఞానత్వాన్నిత్యమేవ విజానీయాత్ - తన్న. సంసార్యపి సంసారవినిర్ముక్తః స్వాభావ్యం ప్రతిపద్యేత. జలాశయ ఇవోదకాఞ్జలిః క్షిప్తో న పృథక్త్వేన వ్యవతిష్ఠతే ఆనన్దాత్మకబ్రహ్మవిజ్ఞానాయ - తదా ముక్త ఆనన్దాత్మకమాత్మానం వేదయత ఇత్యేతదనర్థకం వాక్యం. అథ బ్రహ్మానన్దమన్యస్సన్ముక్తో వేదయతే ప్రత్యగాత్మానం వాఽహమస్మ్యానన్దస్వరూప ఇతి - తదైకత్వవిరోధః. తథా చ సతి సర్వశ్రుతివిరోధః. తృతీయా చ కల్పనా నోపపద్యతే. కిం చాన్యత్ - బ్రహ్మణశ్చ నిరన్తరాత్మానన్దవిజ్ఞానే విజ్ఞానావిజ్ఞానకల్పనానర్థక్యం. నిరన్తరం చేదాత్మానన్దవిషయం బ్రహ్మణో విజ్ఞానం - తదేవ తస్య స్వభావ ఇత్యాత్మానన్దం విజానాతీతి కల్పనాఽనుపపన్నా. అతద్విజ్ఞానప్రసఙ్గే హి కల్పనాయా అర్థవత్త్వం - యథాత్మానం స్మరంశ్చ వేత్తీతి. న హి ఇష్వాద్యాసక్తమనసో నైరన్తర్యేణ జ్ఞానాజ్ఞానకల్పనాయా అర్థవత్త్వం. అథ విచ్ఛిన్నమాత్మానం విజానాతీతి - విజ్ఞానస్యాత్మవిజ్ఞానచ్ఛిద్రేఽన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. అత్మనశ్చ క్రియావత్త్వం. తతశ్చానిత్యత్వప్రసఙ్గః. తస్మాద్విజ్ఞానమానన్దమితి స్వరూపాన్వాఖ్యానపరైవ శ్రుతిః - నాత్మానన్దసంవేద్యత్వార్థా. *జక్షత్క్రీడన్నిత్యాదిశ్రుతివిరోధోఽసంవేద్యత్వ ఇతి చేన్న - సర్వాత్మైకత్వే యథాప్రాప్తానువాదిత్వాత్. ముక్తస్య సర్వాత్మభావే సతి యత్క్వచిద్యోగిషు దేవేషు వా జక్షణాది ప్రాప్తం - తద్యథాప్రాప్తమేవానూద్యతే - తత్తైవ సర్వాత్మభావాదితి సర్వాత్మభావమోక్షస్తుతయే. యథాప్రాప్తానువాదిత్వే దుఃఖిత్వమపీతి చేత్. యోగ్యాదిషు యథా ప్రాప్తజక్షణాదివత్ స్థావరాదిషు యథాప్రాప్తదుఃఖిత్వమపీతి చేన్న - నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిసమ్పర్కజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితత్వాత్సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషస్యేతి పరిహృతమేతత్. సర్వవిరుద్ధశ్రుతీనాం చ విషయమవోచామ. తస్మాత్ *ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఇతివత్ సర్వాణ్యానన్దవాక్యాని ద్రష్టవ్యాని...... ౨౮

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-నవమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

అ.— స్వకీయజ్ఞానప్రకర్షప్రకటనార్థమేవ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (తేష్వితి) వృక్షోవనస్పతిరితిపర్యాయత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వృక్షస్యేతి) తచ్చతస్యమహత్త్వమాహేత్యపునరుక్తిః. పురుషస్యవృక్షసాధర్మ్యమేతదిత్యుచ్యతే. సాధర్మ్యమేవస్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) నీరసాత్వగుత్పాటికేత్యుచ్యతే. ఉత్పటః- వృక్షనిర్యాసః. విశేషాదానమేవాభినయతి (యథేతి) సాధర్మ్యసంసైధర్మ్యంవక్తుమశక్యమిత్యాశయేనాహ (యద్వృక్ష ఇతి) ఇదమపినాధర్మ్యమేవకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతస్మాదితి) ఏతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్యద్విశేషణముక్తం- తత్సర్వముభయసాధారణమవగతమితిసమ్బన్ధః. వృక్షస్యాఙ్కస్యేతిశేషః. మాభూత్తస్య ప్రరోహణమితిచేత్. నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి) * ధ్రువంజన్మమృతస్యచేతీత్యర్థః. జీవతోహిరేతోజాయతే - సఏవకుతోభవతీతివిచార్యతే. నచాసిద్ధేనసిద్ధస్యసాధనం. నచపురుషాన్తరాదితివాచ్యం- ఏకాసిద్ధావన్యతరప్రయోగాసుపపత్తేరితిమన్వానోహేతుమాహ (యస్మాదితి) వైధర్మ్యాన్తరమాహ (అపిచేతి) కాణ్డరుహోపీత్యపేరర్థః. వైశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకఇత్యభిప్రేత్యాహ (వైవృక్షఇతి) అఞ్జసేత్యాదేరర్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (ధానాతోపీతి) తథాపి కథంవైధర్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) పురుషస్యాపిపునరుత్పత్తిర్మాభూదిత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంనిగమయతి (తస్మాదితి) స్వభావవాదముత్థాపయతి (జాతఇతి) ఇతిశబ్దశ్చోద్యసమాప్త్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (జనిష్యతోహీతి) నజాయతఇతిభాగేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) స్వభావవాదేదోషమాహ (అన్యథేతి) స్వభావానభ్యుపగమేఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (జగతఇతి) బ్రహ్మవిదాం శ్రేష్ఠత్వేయాజ్ఞవల్క్యస్యసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) (సమాప్తాఖ్యాయికేతి) బ్రాహ్మణాశ్చసర్వేయథాయథంజగ్మురిత్యర్థః. విజ్ఞానాదివాక్యముత్థాపయతి (యజ్జగతఇత్యాదినా) విజ్ఞానశబ్దస్యకరణాదివిషయత్వంవారయతి (విజ్ఞప్తిరితి) ఆనన్దవిశేషణకృత్యందర్శయతి (నేత్యాదినా) ప్రసన్నం- దుఃఖహేతుకామక్రోధాదినాసమ్బన్ధరహితం. శివం- కామాదికారణేనాజ్ఞానేనాపిసమ్బన్ధశూన్యం. సాతిశయత్వప్రయుక్తదుఃఖరాహిత్యమాహ (అతులమితి) సాధనసాధ్యత్వాధీనదుఃఖవైధుర్యమాహ (అనాయాసమితి) దుఃఖనివృత్తిమాత్రంసుఖమితిపక్షంప్రతిక్షిపతి (నిత్యతృప్తమితి) ఆనన్దోజ్ఞానమితిబ్రహ్మణ్యాకారభేదమాశఙ్క్యాహ (ఏకరసమితి) *ఫలమతఉపపత్తేరితిన్యాయేన బ్రహ్మణోజగన్మూలత్వమాహ (రాతిరిత్యాదినా) *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యతస్యైవముక్తానిత్యతృప్తత్వముపదిశతి (కించేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః. సచ్చిదానన్దాత్మకం బ్రహ్మవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షాస్పదమిత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మానన్దవిచారమవతారయన్నవిగీతమర్థమాహ (అత్రేతి) తథాపిప్రకృతేవాక్యేకిమాయాతమితి- తదాహ (అత్రైతి) నచకేవలమత్రైవానన్దశబ్దో బ్రహ్మవిశేషణార్పకత్వేన శ్రుతః- కింతుతైత్తిరీయకాదావపీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరేచేతి) బ్రహ్మవిశేషణత్వేనానన్దశబ్దః శ్రూయతఇతిసమ్బన్ధః. అన్యాః శ్రుతీరేవోదాహరతి (ఆనన్దఇత్యాదినా) ఏవమాద్యాః- శ్రుతయ ఇతిశేషః. తథాపికథంవిచారసిద్ధిః-తత్రాహ (సంవేద్యఇతి) లోకప్రసిద్ధేరద్వైతశ్రుతేశ్చ బ్రహ్మణ్యానన్దస్సంవేద్యోఽసంవేద్యోవేతివిచారకర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉభయత్రఫలందర్శయతి (బ్రహ్మానన్దశ్చేతి) అన్యథాలోకవేదయోఃశబ్దార్థభేదాత్ *అవిశిష్టస్తువాక్యార్థఇతిన్యాయవిరోధః. అసంవేద్యత్వేపునరద్వైతశ్రుతిరవిరుద్ధేతిభావః. విచారమాక్షిపతి (నన్వితి) విరుద్ధశ్రుత్యర్థసిద్ధయేఽర్థంవిచారకర్తవ్యతాందర్శయతి (నేతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఏకత్వేసతివిజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతిమేవోదాహరతి (యత్రేత్యాదినా) ఇత్యాది- శ్రవణమితిశేషః. ఫలితమాహ (విరుద్ధశ్రుతీతి) శ్రుతివిప్రతిపత్త్యావిచారకర్తవ్యతాముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (మోక్షేతి) తామేవవిప్రతిపత్తిం వివృణోతి (సాఙ్ఖ్యాఇతి) విమర్శపూర్వకంపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (కింతావదిత్యాదినా) ఆనన్దాదిశ్రవణాత్- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః మోక్షేసుఖంసంవేద్యమితియుక్తమితిసమ్బన్ధః. తత్రైవవాక్యాన్తరాణ్యుదాహరతి (జక్షదిత్యాదినా) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) మోక్షే చేదిష్యతేసుఖజ్ఞానం- తర్హితదనేకకారకసాధ్యంవాచ్యం- క్రియాత్వాత్- పాకాదివత్. సర్వైకత్వేచమోక్షేకారకవిభాగాభావాన్నసుఖసంవేదనంభవతీత్యర్థః. జన్యస్యకారకాపేక్షాయామపిసుఖజ్ఞానస్యాజన్యత్వాన్నతదపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాయాశ్చేతి) యాక్రియా- సాఽనేకకారకసాధ్యేతివ్యాప్తేర్గమనాదావవగతత్వాత్, జ్ఞానస్యాపి ధాత్వర్థత్వేన క్రియాత్వాదనేకకారకసాధ్యతాసిద్ధైవేత్యర్థః. శ్రుతిప్రామాణ్యమాశ్రిత్యపూర్వవాదీపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (విజ్ఞానమితి) అద్వయేబ్రహ్మణిశ్రుతిప్రామాణ్యాదానన్దజ్ఞానముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) అద్వైతశ్రుతివిరోధాద్బ్రహ్మణివిజ్ఞానక్రియాకారకవిభాగాపేక్షానోపపద్యతే - నహి *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదివచనానిమానాన్తరవిరోధేనవిజ్ఞానక్రియాం బ్రహ్మణ్యుత్పాదయన్తి- తేషాంజ్ఞాపకత్వాత్, జ్ఞాపకస్యచావిరోధాపేక్షత్వాత్, తదన్యథాతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. లౌకికజ్ఞానస్యక్రియాత్వేపిమోక్షేసుఖజ్ఞానం క్రియైవనభవతి- తన్నవిజ్ఞానాదివాక్యస్యాద్వైతశ్రుతివిరోధోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పయఃపావకయోస్సర్వత్రైకరూపత్వవద్విజ్ఞానస్యాపిలోకవేదయోరేకరూపత్వస్యైవేతిభావః. మానాన్తరవిరోధాదాత్మన్యానన్దజ్ఞానస్యసత్త్వమేవవానసిధ్యతే- తస్యక్రియాత్వంవానిరాక్రియతే. తత్రాద్యందూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్పష్టయతి (నవిజ్ఞానమితి) సుఖజ్ఞానస్యగుణత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాత్వనిరాకరణమిష్టమేవేతిమత్వాహ (అనుభూయతఇతి) అనుభవమేవాభినయతి (సుఖ్యహమితి) తథాపిశ్రుతివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యక్షానుసారేణనాపినేతవ్యేత్యాశయేనాహ (తస్మాదితి) ఆత్మన్యానన్దజ్ఞానస్యక్రియాత్వానఙ్గీకారాత్కారకభేదాపేక్షాభావాదిత్యర్థః. గుణత్వపక్షేచ ప్రత్యక్షస్యానుగుణత్వా, దాగమస్యవిరోధిన స్తదనుసారేణనేయత్వాదవిరుద్ధత్వా, దస్యభూయస్త్వా, దిత్యాశయః. అవిరుద్ధార్థతా- విజ్ఞానాదిశ్రుతేరితిశేషః. గుణగుణిభావేపినాద్వైతశ్రుతిఃశక్యానేతుమిత్యాశఙ్క్యస్వవేద్యత్వపక్షమాశ్రిత్యాహ (తస్మాదానన్దమితి) యథాకథంచిద్బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యత్వే శ్రుతీనామానుగుణ్యమస్తీత్యాహ (తథేతి) ఆనన్దోవేద్యోబ్రహ్మణీతిచోదితేసిద్ధాన్తమాహ (నేతి) ఆగన్తుకం - అనాగన్తుకం

వా జ్ఞానం ముక్తావానన్దం గోచరయతి. నాద్య ఇత్యాహ (కార్యేతి) అనుపపత్తిమేవ స్ఫోరయతి (శరీరేతి) కార్యకరణయోరభావేఽపి మోక్షే బ్రహ్మ నన్దజ్ఞానం జనిష్యతే- సంసారే హి హేత్వపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (దేహాదీతి) ద్వితీయం దూషయతి (ఏకత్వేతి) న హి బ్రహ్మస్వరూపజ్ఞానమేవ వేద్యా నన్దరూపం భవితుముత్సహతే- విషయవిషయిణోరేకత్వవిరోధాత్. తతశ్చాగన్తుకమపి జ్ఞానం ముక్తౌ నానన్దమధికరోతీత్యర్థః. కించ- బ్రహ్మ వా- ము క్తో వా- సంసారీ వా బ్రహ్మానన్దం గోచరయేత్. తత్రాద్యమనువదతి (పరం చేదితి) తస్మిన్ పక్షే న బ్రహ్మస్వరూపానన్దం వేత్తి- తేనైక్యాద్, దేశత్రవిష యవిషయిత్వానుపపత్తేరుక్తత్వాద్, ద్వితీయం దూషయతి (తన్నేతి) నాపి సంసారీ బ్రహ్మానన్దం గోచరయతి - న ఖల్వనివృత్తే సంసారే సంసారిణస్తాత్మ్యాన మభిమన్యమానో న బ్రహ్మానన్దమాకలయితుమలం. సంసారే నివృత్తే తు తతో వినిర్ముక్తో బ్రహ్మస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యమానస్తదానన్దం తద్వదేవ విషయీక రోతుం నార్హతీతి తృతీయం ప్రత్యాహ (సంసార్యపీతి) ముక్తోఽపి బ్రహ్మణో భిన్నః- అభిన్నో వేతి వికల్ప్య భేదపక్షమనుభాషతే (జలేతి) బ్రహ్మభిన్నస్య ముక్తస్య తదానన్దవిషయీకరణముక్తన్యాయేన నిరస్యతి (తదేతి) భేదపక్షమనువదతి (అథేతి) బ్రహ్మానన్దం ప్రత్యగాత్మానమితి సమ్బన్ధః. వేదన ప్రకారమభినయతి (అహమితి) * తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధేన నిరాకరోతి (తదేతి) ముక్తో బ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నోఽభిన్నో వా మాభూత్- భిన్నాభిన్నస్తు స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తృతీయేతి) సర్వత్ర భేదాభేదవాదస్య దూషితత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః స్వానన్దస్యావేద్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (నిరన్తరం చేదితి) ఆఖ్యాతప్రయోగస్య తర్హి కుత్రార్థవత్త్వం- తత్రాహ (అతద్విజ్ఞానేతి) దేవదత్తా - హ్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వావస్థాయాం స్వాత్మానమన్యం చ వినిశ్చయన జానాతి - నాన్యదేత్యుభయథాత్వదర్శనాత్తత్రాఖ్యాతప్రయోగో యుజ్యతే. నైవం బ్రహ్మణ్యజ్ఞానప్రసక్తిరస్తి - నిత్యజ్ఞానస్వభావత్వాత్. తథా చ తత్రాఖ్యాతప్రయోగో నార్థవానిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాఖ్యాతప్రయోగానర్థక్యం ద్ర ష్టాన్తేన స్పష్టయతి (న హీతి) ప్రత్యగాత్మని నిత్యజ్ఞానత్వాసిద్ధిం శఙ్కయతి (అథేతి) విచ్ఛిన్నమితి క్రియావిశేషణం. పరిహరతి (విజ్ఞానస్యేతి) ఆత్మనో విజ్ఞానస్య ఛిద్రం- అన్తరాళం. అసత్త్వావస్థా. తదాఽపి విజ్ఞానమస్తి చేత్ - తస్యాన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. తథా చ * యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాది శ్రుతేరాత్మనో మర్త్యత్వాపత్తిః. న చేత్తదా విజ్ఞానం-తదా పాషాణవదచేతనత్వం- విజ్ఞప్తిరూపత్వానఙ్గీకారాదిత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యజ్ఞానవత్త్వే దోషా న్తరమాహ (ఆత్మనశ్చేతి) ఆనన్దజ్ఞానే బ్రహ్మణి విషయవిషయిత్వాయోగశ్చేత్ -కథం విజ్ఞానాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మ ణ్యానన్దస్యావేద్యత్వే శ్రుతివిరోధముక్తం స్మారయతి (జక్షదితి) సర్వత్రాత్మనో ముక్తస్యైక్యేన తియోగ్యాదిషు యథా జక్షణాది ప్రాప్తం - తస్యైవ త దనువాదిత్వాదస్యాః శ్రుతేర్న విరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ముక్తస్యేతి) కిమనువాదఫలమితి చేత్ - తదాహ (త త్రస్యేతి) ముక్తస్య యోగ్యాదిషు సర్వత్రాత్మభావాదేవ తత్ర ప్రాప్తం జక్షణాద్యన్నభుక్తిః స్తుతయేఽనూద్యతే - తన్మానువాదవైయర్థ్యమిత్యర్థః. వి దుషస్సర్వాత్మ్యేన యోగ్యాదిషు ప్రాప్తజక్షణాద్యనువాదే స్యాదతిప్రసక్తిరితి శఙ్క్యతే (యథా ప్రాప్తేతి) అతిప్రసక్తమేవ ప్రకటయతి (యోగ్యాది ష్వితి) అవిద్యాత్మకనామరూపవిరచితోపాధిద్వయసమ్బన్ధనిబన్ధనమిథ్యాజ్ఞానాధీనత్వాదాత్మని దుఃఖిత్వాదిప్రతీతేర్న తత్ర వస్తుతో దుఃఖిత్వం. న చ జ క్షణాద్యపి వాస్తవం - అవిద్యస్యైవ ముక్తిస్తుతయేఽనువాదాత్. దుఃఖిత్వస్య హి నానువాదః- నిహీనత్వప్రాప్తేరితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) యత్తు విరుద్ధశ్రుతిద్వయస్యేష్టార్థమార్గో నిర్ణీతో భవతీతి - తత్రాహ (విరుద్ధేతి) వేద్యత్వావేద్యత్వాదిశ్రుతీనాం సోపాధికనిరుపాధికవిషయత్వేన మధుకాణ్డే వ్యవస్థాపితత్వాదిత్యర్థః. బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్య వేద్యతాయా అనిరూపత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. యథా * ఏషాస్యేత్యత్ర భేదో న వివక్షితః- సర్వాత్మభావస్య ప్రకృతత్వాత్. తథా విజ్ఞానాదివాక్యేష్వానన్దస్య వేద్యతా న వివక్షితా - ఉక్తరీత్యా తద్వేద్యతాయా దుష్ప్రతిపాద త్వాత్. తస్మాదనతిశయానన్దచిదేకతానం వస్తు సిద్ధమిత్యర్థః.. ౨౮

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం పఞ్చమాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

౨౦.— (తాన్హైతైశ్శ్లోకైః పప్రచ్ఛేతి) యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. తాన్- బ్రాహ్మణాన్. శ్లోకానేవ పఠతి (యథా వృక్షో వన స్పతిస్తథైవ పురుషోఽమృషా) యథా వనస్పతిః- ఫలపుష్పవతో వృక్షః- తాదృశ ఏవ పురుషః. అమృషా- సత్యమిత్యర్థః. * వానస్పత్యాః ఫలైః పుష్పై రితి హి నిఘణ్టుః. తత్సాధర్మ్యమేవాహ (తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) తస్య - పురుషవృక్షస్య లోమాన్యేవ పర్ణాని. అస్య పురుషస్య యా త్వక్- సా బహిర్భూతా ఉత్పాటికా - వృక్షో నుపమర్దనైవోత్పాట్యత ఇత్యుత్పాటికా. చిహ్నాదేరివ బహిస్త్వక్. రుధిరావారకాచ్చర్మణో యా బ హిర్భూతా- సా బహిస్త్వక్. (త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః) ఉత్క్రమ్య పటతి- గచ్ఛతీత్యుత్పటః- క్షీరాదిసారః. అస్య పురుషవృక్ష స్య త్వచ ఏవ హి రుధిరం ప్రస్యన్ది భవతి. వృక్షస్య చ త్వచ ఏవ క్షీరాదిసారః స్యన్ది భవతి. అతస్సాధర్మ్యమిత్యర్థః. (తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాది వాహతాత్) తత్ - వృక్షసాధర్మ్యాదేవ హేతోః ఆతృణ్ణాత్ - * తృహింసాయాం. ఆతృణ్ణాత్ - ఛిన్నాత్తస్మాత్ - పురుషరూపాద్వృక్షాద్వృక్షాదాహ తాద్రస ఇవ రుధిరం నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. (మాంసాన్యస్య శకరాణి) అస్య- పురుషస్య మాంసాని వృక్షస్య శకరాణీవ- శకలానీ వేత్యర్థః. (కినాటం స్నావ తత్స్థిరం) స్నావేత్యేతన్నాన్తం నపుంసకం. నిరేతియావత్. తదేవ వృక్షస్య స్థిరం కినాటం. కినాటం నామ- దార్వస్థిభాగాదుద్ధతవల్కః. వృక్షస్య తత్ స్థిరం- వల్కా న్తర్గతస్థిరాంశః. (అస్థీన్యన్తరతో దారూణి) అస్య పురుషస్యాస్థీన్యేవాన్తరతో దారూణి- అన్తస్స్థదార్వంశ ఇత్యర్థః. (మజ్జా మజ్జోపమా కృతా) దారు

నియా- మజ్జా- సాన్యపురుషస్య మజ్జోపమా కృతా భవతి. తథా చ వృక్షమజ్జాస్థానే పురుషస్య ప్రసిద్ధమజ్జా భవతీత్యర్థః. (యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్న వతరః పునః। మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) ఏవం వృక్షస్య శరీరస్య చ సామ్యే సత్యపి వృక్షో వృక్ణస్సన్ - ఛిన్నస్సన్ మూలాన్నవ తరః- అత్యన్తం నవస్సన్ పునః ప్రరోహతి. మర్త్యస్తు మృత్యునా వృక్ణస్సన్ కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః. (రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ ప్రజాయతే) రేతస ఏవ మూలాత్పునర్మర్త్యః ప్రరోహతీతి మా వోచత. కుతః. జీవత ఏవ హి తత్ - రేతః ప్రజాయతే. అయం తు మృత ఇతి నాత్ర రేతో మూలం వక్తుం శక్యం. న హి వృక్షస్య ఛిన్నావశిష్టమూలమివాస్య రేతోమయం స్వకం మూలమవశిష్యతే - యతః పునః ప్రరోహతీతి కల్ప్యేత. (ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భవః) కించ-వృక్షో ధానారుహో భవతి. ధానాః-బీజం. ధానాభ్యో రోహతీతి తథోక్తః. బీజరుహోపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽప్యర్థః. వృక్షః అఞ్జసా- సాక్షాత్ ప్రేత్య- మృత్వా ధానాతోపి సమ్భవేత్. (యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్) యత్ -యది సమూలం- మూలేన ధానయా సహ ఆవృహేయుః- ఉత్పాటయేయుః. తదా స వృక్షో న పునరాగత్య భవేత్. అతో మూలం బీజం చ వృక్షస్య రోహకారణం దృష్టమిత్యర్థః. (మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) అతో హేతోః పృచ్ఛామి వృక్షస్య ధరాయం మర్త్యో వృక్ణః కస్మాత్ ప్రరోహతి మూలాదితి. నను యస్తు మృత్యుహతస్స హత ఏవ- అన్య ఏవ తు కశ్చిజ్జాయతే - అతో వృక్షస్య మర్త్యస్య పునర్జని హేతుప్రశ్నో ఽనుపపన్న ఇత్యత్రాహ (జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః) యది నష్టస్య పునర్జననం న స్యాత్ - తర్హి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గః. అతో మృతస్య పునర్జననం సిద్ధం. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం పునర్జనయేదితీత్యర్థః. తథా చ జగతో మూలం కిమితి ప్రశ్నార్థః. యతో జగతో మూలం తైర్జనకసఖిభిర్బ్రాహ్మణైర్న జ్ఞాతం- అతో యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రాహ్మణా జితాః. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం-తచ్ఛ్రుతిస్స్వయమేవాహ (విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి) రాతిః-రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. రాతేః-ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్యేతి యావత్. పరాయణం-పరమగతిః. తత్తత్కర్మానుగుణఫలప్రదమిత్యర్థః. తిష్ఠమానస్య-బ్రహ్మసంస్థస్య తద్విదః- బ్రహ్మవిదః పరాయణం-పరమప్రాప్యం విజ్ఞానానన్దరూపం బ్రహ్మైవ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం జగన్మూలమిత్యర్థః.........౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

షష్ఠాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకోహ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రేఽథహ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ। తꣳ హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి। ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ॥ ౧

యత్తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినోఽబ్రవీద్వాగ్వై బ్రహ్మేత్యవదతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య

శం.— (జనకోహ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే) అస్య సమ్బన్ధః - శారీరాద్యాన్ అష్టౌ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య పునర్దిక్ప్రభేదేన చ పునః పశ్చాద్వ్యూహ్య హృదయే ప్రత్యూహ్య హృదయం శరీరం చ పునరన్యోన్యప్రతిష్ఠం ప్రాణాదిపఞ్చవృత్త్యాత్మకే సమానాఖ్యే జగదాత్మని సూత్ర ఉపసంహృత్య జగదాత్మానం శరీరహృదయసూత్రావస్థమతిక్రాన్తవాన్ య ఔపనిషదః పురుషః "నేతి నేతి" ఇతి వ్యపదిష్టః - స సాక్షాదుపాదానకారణస్వరూపేణ చ నిర్దిష్టః "విజ్ఞానమానన్దమ్" ఇతి. తస్యైవ వాగాదిదేవతాద్వారేణ పునరధిగమః కర్తవ్య ఇత్యధిగమోపాయాన్తరార్థోఽయమారమ్భో బ్రాహ్మణద్వయస్య. ఆఖ్యాయికా త్వాచారప్రదర్శనార్థా. జనకోహ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే - ఆసనం కృతవాన్. ఆస్థాయికాం దత్తవానిత్యర్థః దర్శనకామేభ్యో రాజా. అథహ - తస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ - ఆగతవానాత్మనో యోగక్షేమార్థం, రాజ్ఞో వా నిదిదిధ్యాసన్ ప్రష్టవ్యస గ్రహార్థం, తం - ఆగతం యాజ్ఞవల్క్యం యథావత్పూజాం కృత్వోవాచహ - ఉక్తవాన్ జనకః. హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పశూనిచ్ఛన్ పునరపి ఆహోస్విత్ - అణ్వన్తాన్ - సూక్ష్మాన్తాన్. సూక్ష్మవస్తునిర్ణయాన్తాన్ ప్రశ్నాన్ శ్రోతుమిచ్ఛన్నితి. ఉభయమేవ - పశూన్ ప్రశ్నాంశ్చ. హే సమ్రాట్. సమ్రాడితి వాజపేయయాజినో లిఙ్గం. సమస్తస్య వా భారతస్య వర్షస్య రాజా. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జల్పన్యాయేన సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ నిర్ధారితం - ఇదానీం వాదన్యాయేన తదేవ నిర్ధారయితుమధ్యాయాన్తరమవతారయతి (జనక ఇతి) తత్ర బ్రాహ్మణద్వయస్యానన్తరసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అస్యేతి) తమేవ వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (శారీరాద్యానితి) (నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యేతి) విస్తార్య వ్యవహారమాపాద్యేత్యర్థః. ప్రత్యూహ్య - హృదయే పునరుపసంహృత్యేతి యావత్. జగదాత్మనీత్యవ్యాకృతోక్తిః సూత్రశబ్దేన తత్కారణం గృహ్యతే. అతిక్రమణం - తద్గుణదోషాసంస్పృష్టత్వం. అనన్తర బ్రాహ్మణద్వయతాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) వాగాద్యధిష్ఠాత్రీష్వగ్న్యాదిదేవతాసు బ్రహ్మదృష్టిద్వారేత్యర్థః. పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకాదిసాధనాపేక్షయాఽన్తరశబ్దః. ఆచార్యవతా శ్రద్ధాదిసమ్పన్నేన విద్యా లబ్ధవ్యేత్యాచారః. అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః. ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమ ఇతి విభాగః. భారతస్య వర్షస్య - హిమవత్సేతుపర్యన్తస్యేతి యావత్. ౧

రం.— (జనకోహ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే) దర్శనకామేభ్యో దర్శనం దాతుం వైదేహో జనకస్సభాయామాసాఞ్చక్రే - స్థిత ఇత్యర్థః. (అథహ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ) అథ - అస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ - ఆగతః. (తం హోవాచ) జనక ఇతి శేషః. తం - యాజ్ఞవల్క్యమిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పునరపి పశూనిచ్ఛన్ - ఆహోస్విదణ్వన్తానితి - అన్తః - నిశ్చయః. అణోః - సూక్ష్మస్య వస్తునః ప్రత్యగాత్మాదేరన్తాన్ - నిశ్చయాన్ కర్తుమిత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచేతి) త్వదనుగ్రహార్థమేవాగతోఽస్మి. తత్ప్రసఙ్గేయదిపశవశ్చ పునస్స్యుః - తదపి న ప్రతిషేధామః. హే సమ్రాడితి హోవాచ - యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. సమ్రాట్ - హే సార్వభౌమేత్యర్థః. ౧

శం.— కిం తు - యత్తే - తుభ్యం కశ్చిదబ్రవీదాచార్యః. అనేకాచార్యసేవీ హి భవాన్ తచ్ఛృణవామేతి. ఇతర ఆహ - అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్మే - మమాచార్యో జిత్వా నామతః. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై బ్రహ్మేతి - వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి. ఆహేతరః - యథా మాతృమాన్ - మాతా యస్య విద్యతే పుత్రస్య సమ్యగనుశాస్త్రీ - అనుశాసనకర్త్రీ. స మాతృమాన్. తతోఽర్వాక్ పితా యస్యానుశాస్తా - స పితృమాన్. ఉపనయనాదూర్ధ్వమాసమావర్తనాదాచార్యో యస్యానుశాస్తా - స ఆచార్యవాన్. ఏవం శుద్ధిత్రయహేతుసంయుక్తబుద్ధిరాచార్యస్స్వయం న కదాచిదపి ప్రమాణాద్వ్యభిచరతీతి. స యథా బ్రూయాచ్ఛిష్యాయ - తథాఽసౌ జిత్వా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. (అవదతో హి కిం స్యాదితి) న హి మూకస్యైహి

హాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనముపాసీత । కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య। వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ। వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టꣳ హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని వాచైవ సమ్రాడ్జ్ఞాయతే వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ। నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే। హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః। స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౨

హార్థముత్తరార్థం వా కించన స్యాత్. కింతు- అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్ తే- తుభ్యం తస్య - బ్రహ్మణ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం చ. ఆయతనం నామ శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేషు యదాశ్రయః. ఆహేతరః- న మేఽబ్రవీదితి. ఇతర ఆహ- యద్యేవం- ఏకపాద్వా ఏతత్ -ఏకః పాదో యస్య బ్రహ్మణః- తదిదమేకపాద్బ్రహ్మ. త్రిభిః పాదైః శూన్యముపాస్యమానమపి న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. యద్యేవం- సః- త్వం విద్వాన్ సన్నః - అస్మభ్యం బ్రూహి హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స చాహ (వాగేవాయతనం) వాగ్దేవస్య బ్రహ్మణో వాగేవ- కరణమాయతనం- శరీరం. ఆకాశః - అవ్యాకృతాఖ్యః ప్రతిష్ఠోత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు. (ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) ప్రజ్ఞేతీయముపనిషద్బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. ప్రజ్ఞేతికృత్వా ఏతద్బ్రహ్మోపాసీత. (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య) కిం స్వయమేవ ప్రజ్ఞా- ఉత ప్రజ్ఞానిమిత్తం. యథా ఆయతనప్రతిష్ఠే బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తే - తద్వత్కిం. న. కథం తర్హి. (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) వాగేవ ప్రజ్ఞేతి హ ఉవాచ - ఉక్తవాన్. న వ్యతిరిక్తా ప్రజ్ఞేతి. కథం పునర్వాగేవ ప్రజ్ఞేతి. ఉచ్యతే (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అస్మాకం బన్ధురిత్యుక్తేః ప్రజ్ఞాయతే బన్ధుః. తథా- ఋగ్వేదాది, ఇష్టం- యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం, హుతం- హోమనిమిత్తం చ, ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తం, పాయితం- పానదాననిమిత్తం, అయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- ప్రతిపత్తవ్యం చ జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని, వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం- యథోక్తం బ్రహ్మవిదం వాగ్జహాతి. సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి బలిదానాదిభిః. ఇహ దేవో భూత్వా పునశ్శరీరపాతోత్తరకాలం దేవానప్యేతి- అపిగచ్ఛతి. య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే. విద్యానిష్క్రయార్థం హస్తితుల్య ఋషభః- హస్త్యృషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తద్ధస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. అననుశిష్య- శిష్యం కృతార్థమకృత్వా శిష్యాద్ధనం న హరేతేతి మమ పితాఽమన్యత. మమాప్యయమేవాభిప్రాయః. ౨

౩ — తత్ర రాజానం ప్రతి ప్రశ్నముత్థాపయతి (కింత్వితి) కశ్చిదితి విశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేకేతి) ప్రామాణ్యం - ఆప్తత్వం. యథోక్తార్థానుమోదనే యుక్తిమాహ (న హీతి) యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కృతకృత్యత్వం మన్వానం రాజానం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) ఆయతనప్రతిష్ఠయోరేకత్వాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య విభజతే (ఆయతనం నామేతి) ఏకపాదత్వేఽపి బ్రహ్మణస్తదుపాసనాదిష్టసిద్ధిరితి చేత్. నేత్యాహ (త్రిభిరితి) బ్రూహి- ప్రతిష్ఠామాయతనం చేతి శేషః. ప్రశ్నమేవ వివృణోతి (కిం స్వయమేవేతి) ప్రజ్ఞానిమిత్తం యస్యా వాచః - సా తథా. ద్వితీయపక్షం విశదయతి (యథేతి) వ్యతిరేకపక్షం నిషేధతి (నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పక్షాన్తరం గృహ్ణాతి (కథం తర్హీతి) బలిదానం - ఉపహారసమర్పణం. ఆదిశబ్దేన స్రక్చన్దనవస్త్రాలఙ్కారాదిగ్రహః. విద్యానిష్క్రయార్థం - ఉపాచేతి సమ్బన్ధః. పితురేతన్మతమస్తు - తవ కిమాయాతం - తదాహ (మమాపీతి) ౨

౩. — ఏవముక్త్వా విశేషోపదేశాయ ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యో జనకం పునరాహ (యత్తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేతి) యత్తే- తుభ్యం కశ్చిదాచార్యోఽబ్రవీత్ - అనేకాచార్యోపసేవీ హి భవాన్. తచ్ఛృణవామ. శ్రుత్వా ఉపదేష్టవ్యాంశముపదేక్ష్యామ ఇతి భావః. జనక ఆహ (అబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నామతో జిత్వా. శిలనస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై- వాగ్దేవతా. బ్రహ్మేతి - బ్రహ్మప్రతీకతయా వాగ్దేవతోపాస్యేతి మే ఉక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాదిత్యాది) మాతా యస్య విద్యతే అనుశాసనకర్త్రీ తయా - స మాతృమాన్. పితా యస్య తథా విద్యతే- స పితృమాన్. ఆచార్యో యస్య తథా విద్యతే- స ఆచార్యవాన్. ఉపనయనాత్ప్రాక్ మాతాపితరావనుశిష్టః- ఊర్ధ్వమాచార్యోఽనుశాస్తి. తైరేవం యథాకాలం శిక్షితో హి సమ్యగ్జ్ఞానవాన్ భవతి. తథా చ మాత్రా పిత్రా ఆచార్యేణ చానుశిష్టో యథా బ్రవీతి- తథా శైలిన ఉక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. సమ్యగుక్తవానిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (అవదతో హి కిం స్యాదితి) అవదతః- వాగ్వ్యాపారరహితస్య. న హి మూకస్యైహికమాముష్మికం వా కించిత్సిధ్యేత్ - తస్మాద్యుక్తం వాగ్వై బ్రహ్మేతి శైలినోక్తం సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్వాచి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతీత్యర్థః. (అబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠామితి) పరం తు తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం చ తే స కిమబ్రవీత్. ఆయతనం - శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేష్వాశ్రయః. ఏతద్ద్వయమపి శైలినిరుక్తవాన్ కిమిత్యర్థః. జనక ఆహ (న మేఽబ్రవీదితి) ఇతర ఆహ (ఏకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి) ఏకః పాదో యస్య తదేకపాత్. ఏతత్- బ్రహ్మ. వాగ్రూపం బ్రహ్మ ఉపాస్యమానమపి ఏకపాత్- త్రిభిః పాదైశ్శూన్యం. న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. జనక ఆహ (స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యేతి) హే యాజ్ఞవల్క్య సః త్వం- విద్వాన్ సన్నః- అస్మభ్యం బ్రూహి- ఆయతనాదీతి శేషః. స చా

ఉ.— ‡ యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మ ఉదఙ్కః శౌల్బాయనః ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్ పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాత్తథా తచ్ఛౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేత్యప్రాణతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రియమిత్యేనదుపాసీత కా ప్రియతా యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ ప్రాణస్య వై సమ్రాట్ కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం ప్రాణో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ 3

హ (వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) వాగధిష్ఠాతృత్వం దేవతాయా ఉపాస్యమానస్య బ్రహ్మణో వాగేవాయతనం-శరీరం. అవ్యాకృతాఖ్య ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఆకాశః- పరమవ్యోమవా ప్రతిష్ఠా- కాలత్రయేఽప్యాశ్రయః. ఏనత్- బ్రహ్మ ప్రజ్ఞేత్యుపాసీతేత్యర్థః. జనకః పృచ్ఛతి (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్యేతి) అయమభిప్రాయః- యథా ప్రతిష్ఠాశబ్దవాచ్యోఽభిన్నః-ఏవం ప్రజ్ఞాపి కిం వాచ్యాభిన్నా - ఉత నేతి ప్రశ్నః. ప్రతిష్ఠావన్నభిన్నా- కిన్తు ఆయతనవత్ ప్రజ్ఞా శబ్దాచ్యా అభిన్నేత్యుత్తరమాహ (వాగ్వై సమ్రాడితి హోవాచ) హే సమ్రాట్. వాగేవ ప్రజ్ఞా. న తు తతోఽతిరిచ్యత ఇత్యర్థః. తదుపపాదయతి (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అయం బన్ధురితి వాచైవ హి ప్రజ్ఞాయతే. తథా (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాది) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః. పురాణం-విష్ణుపురాణాది. విద్యాః-చతుష్షష్టికలాః. ఉపనిషదః-ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః-మనుస్మృత్యాదిరూపాః. సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాదీని. వ్యాఖ్యానాని-భాష్యాదీని. ఇష్టం-యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం. హుతం- హోమనిమిత్తం ధర్మజాతం. ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తకం. పాయితం-పానీయదాననిమిత్తకం. అయం లోకః-ఐహలౌకికం ఫలం. పరశ్చ లోకః-స్వర్గమోక్షాది. సర్వాణి భూతాని- శత్రుమిత్రాదీని సరూపాణి. ఏవమేతత్ సర్వం హే సమ్రాట్. వాచైవ ప్రజ్ఞాయతే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ- వాగ్దేవతాయాం బ్రహ్మోపాసనం ప్రజ్ఞానామకత్వేన కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదుపాసనాయాః ఫలమాహ (నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి) య ఏవం విద్వాన్- ఉక్తాయతనాదిజ్ఞానవాన్ ఏతత్- వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్తే- ఏనం- బ్రహ్మవిదం వాక్- అధీతా బ్రహ్మవిద్యా న జహాతి. విద్యాయాః విస్మరణం నాస్తీతి యావత్. యథా వత్సాయ గావోఽభిక్షరన్తి- ఏవం బలిదానాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యభిక్షరన్తి-స్నిహ్యన్తీత్యర్థః. దేవో భూత్వా-ఉపాస్యమానవాగధిష్ఠాతృదేవో భూత్వా. తద్దేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్యేతి యావత్. దేవానప్యేతి- అజానసిద్ధదేవతాన్తరతాం భవతీత్యర్థః. (హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః) హస్తితుల్యః ఋషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తత్తథా. తాదృశర్షభయుక్తం గోసహస్రముపదిష్టవిద్యాయా దక్షిణాత్వేన దదామీతి జనక ఉక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి) శిష్యం సమ్యగననుశిష్య తతః కిఞ్చిదపి ద్రవ్యం నాహరేతేతి మే పితా అమన్యత - బోధితవానితి యావత్. అతస్సమ్యగనుశిష్య హరిష్యామి-న తతః ప్రాగితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి నేయం. 2

శం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్) ఉదఙ్కః- నామతః. శుల్బస్యాపత్యం - శౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి. ప్రాణో వాయుర్దేవతా. పూర్వవత్. ప్రాణ ఏవాయతనం. ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఉపనిషత్- ప్రియమిత్యేతదుపాసీత. కథం పునః ప్రియత్వం. ప్రాణస్య వై హే సమ్రాట్. కామాయ-ప్రాణస్యార్థాయాయాజ్యం యాజయతి పతితాదికమపి. అప్రతిగృహ్యస్యాప్యుగ్రాదేః ప్రతిగృహ్ణాత్యపి. తత్ర- తస్యాం దిశి. వధనిమిత్తమాశఙ్కా- వధాశఙ్కేత్యర్థః. యాం దిశమేతి తస్కరాద్యాకీర్ణాం చ- తస్యాం దిశి వధాశఙ్కా. తచ్చైతత్సర్వం ప్రాణస్య ప్రియత్వే భవతి- ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ. తస్మాత్ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం ప్రాణో జహాతి. సమానమన్యత్. 3

ఆ.— యథా వాగగ్నిర్దేవతా- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) ప్రాణ ఏవాయతనమిత్యత్ర ప్రాణశబ్దః కరణవిషయః. పతితాదికమిత్యాదిపదముకులీనగ్రహార్థం. ఉగ్రః- జాతివిశేషః. ఆదిశబ్దేన మ్లేచ్ఛగణో గృహ్యతే. 3

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీదిత్యాది) (ఉదఙ్కశ్శౌల్బాయన ఇతి) నామత ఉదఙ్కః. శుల్బస్యాపత్యం శౌల్బాయనః. నడాదిత్వాత్ఫక్. (అప్రాణతో హి కిం స్యాదితి) జీవతో హి సర్వపురుషార్థావాప్తిరితి భావః. (ప్రియమిత్యేనదుపాసీతేతి) ప్రియమితి నామ్నా ప్రాణప్రతీకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణస్య ప్రియతామేవోపపాదయతి (ప్రాణస్య వై సమ్రాట్ కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్య వై సమ్రాట్ కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మేతి) ప్రాణస్య కామాయ- ప్రాణరక్షణాయ అయాజ్యమపి యాజయతి. అప్రతిగృహ్యమపి ప్రతిగృహ్ణాతి. అప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపీత్యత్ర ప్రత్యపిభ్యాం * గ్రహేశ్ఛన్దసీతి క్విప్.

‡ తత్ర వధాశఙ్కా భవతీతి శాఙ్కరః పాఠః.

ఉ.— యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే బర్కుర్వార్ష్ణశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేత్యపశ్యతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా సత్యమిత్యేనదుపాసీత కా సత్యతా యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవ సమ్రాడితి హోవాచ చక్షుషా వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీరితి స ఆహాద్రాక్షమితి తత్సత్యం భవతి చక్షుర్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం చక్షుర్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౪

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే గర్దభీవిపీతో భారద్వాజః శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్భారద్వాజోఽబ్రవీచ్ఛ్రోత్రం వై బ్రహ్మేత్యశృణ్వతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య శ్రోత్రమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్త ఇత్యేనదుపాసీత కానన్తతా యాజ్ఞవల్క్య దిశ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ తస్మాద్వై సమ్రాడపి యాం కాం చ దిశం గచ్ఛతి నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛత్యనన్తా హి దిశో దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రగ్ం శ్రోత్రం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనగ్ం శ్రోత్రం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౫

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే సత్యకామో జాబాలో మనో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తజ్జాబాలోఽబ్రవీన్మనో వై బ్రహ్మేత్యమనసో హి

పురుషాయాం దిశం గచ్ఛతి- తత్ర వధాశఙ్కా భవతి- వధస్యాశఙ్కా యస్యాత్- తచ్చోరవ్యాఘ్రాదివధాశఙ్కాం. తత్ర తత్ర వర్తతే చేదపి- తత్రాపి ప్రాణస్య కామాయ యాతి. తతః ప్రాణస్య ప్రియత్వాత్ స ఏవ పరం బ్రహ్మేత్యుపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం ప్రాణో జహాతీతి) దీర్ఘాయుర్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— (యదేవ తే కశ్చిత్) బర్కురితి- నామతః. వృష్ణస్యాపత్యం- వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి. ఆదిత్యో దేవతా చక్షుషి. ఉపనిషత్సత్యం. యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ శ్రుతమనృతమపి స్యాత్- న తు చక్షుషా దృష్టం. తస్మాద్వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీస్త్వం హస్తినమితి- స చేదద్రాక్షమిత్యాహ- తత్సత్యమేవ భవతి. యస్త్వన్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి- తద్వ్యభిచరతి. యత్తు చక్షుషా దృష్టం- తదవ్యభిచారాత్సత్యమేవ భవతి. ౪

ఆ.— చక్షుర్బ్రహ్మణః సత్యత్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (యస్త్వితి) ౪

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (బర్కుర్వార్ష్ణ ఇతి) నామతో బర్కుః. వృష్ణేరపత్యం వార్ష్ణః. (తత్సత్యం భవతీతి) చక్షుషా దృష్టే యథా సత్యత్వాధ్యవసాయః- తథా మానాన్తరావగతే న భవతీత్యర్థః. అతశ్చక్షుషి బ్రహ్మ సత్యనామ్నోపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం చక్షుర్జహాతీతి) చక్షుషా దృష్టం న విస్మరతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— (యదేవ తే) గర్దభీవిపీత ఇతి- నామతః. భారద్వాజః- గోత్రతః. శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి. శ్రోత్రే దిగ్దేవతా. అనన్త ఇత్యేతదుపాసీత. కానన్తతా శ్రోత్రస్య. దిశ ఏవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం యస్మాత్ - తస్మాద్వై సమ్రాట్. ప్రాచీముదీచీం వా యాం కాంచిదపి దిశం గచ్ఛతి- నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛతి కశ్చిదపి. అతోఽనన్తా హి దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రం. తస్మాద్దిగానన్త్యమేవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం. ౫

ఆ.— దిశామానన్త్యేఽపి శ్రోత్రస్య కిమాయాతం- తదాహ (దిశో వా ఇతి) ౫

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (గర్దభీవిపీతో భారద్వాజ ఇతి) గోత్రతో భారద్వాజః. నామ్నా గర్దభీవిపీత ఇత్యర్థః. (దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రమితి) * దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేః దిక్ శ్రోత్రయోరైక్యమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— సత్యకామ ఇతి- నామతః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. చన్ద్రమా మనసి దేవతా. ఆనన్ద ఇత్యుపనిషత్. యత్ - యస్మా

కిꣳస్యాదిత్యబ్రవీత్తు తేతస్యాయతనంప్రతిష్ఠాంన మేబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్ద ఇత్యేనముపాసీత కాఆనన్దతా యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దో మనో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం మనో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వై దేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౬

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛాకల్యోఽబ్రవీద్ధృదయం వై బ్రహ్మేత్యహృదయస్య హి కిꣳస్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా స్థితిరిత్యేనదుపాసీత కా స్థితతా యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనꣳ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా హృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి హృదయం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనꣳ హృదయం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వై దేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౭

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

న్మన ఏవానన్దః- తస్మాన్మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభికామయమానో విహార్యతే- ప్రార్థయత ఇత్యర్థః. తస్మాద్యాం స్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే - తస్యాం ప్రతిరూపః - అనురూపః పుత్రో జాయతే. స ఆనన్దహేతుః పుత్రః. స యేన మనసా నిర్వర్త్యతే - తస్మాన్మన ఆనన్దః. ౬

ఆ.— తథాపి కథమానన్దత్వం మనసస్స్యాదితి- తత్రాహ (స యేనేతి) ౬

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (సత్యకామో జాబాల ఇతి) జబాలాయా అపత్యం జాబాలః. నామ్నా సత్యకామ ఇత్యర్థః. (మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్ద ఇతి) స్త్రియమ్ - స్త్రియం ప్రతి. మనసా హార్యతే- మనసా నీయతే. స్త్రీసంయోగో మనఆయత్త ఇతి భావః. ప్రతిరూపః - తుల్యరూప ఇత్యర్థః. ఆనన్దహేతుత్వాత్పుత్రస్యానన్దత్వమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి. (హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనం) నామరూపకర్మాత్మకాని హి భూతాని హృదయాశ్రయాణీత్యవోచామ శాకల్యబ్రాహ్మణే హృదయప్రతిష్ఠాని చేతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి. తస్మాద్ధృదయం స్థితిరిత్యుపాసీత. హృదయే చ ప్రజాపతిస్థితిః. ౭

ఇతి శ్రీ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కథం హృదయస్య సర్వభూతాయతనత్వం తత్ప్రతిష్ఠాత్వం చ- తదాహ (నామరూపేతి) తస్మాదితి శాకల్యబ్రాహ్మణస్యాయం పరామర్శః. భూతానాం హృదయప్రతిష్ఠత్వే ఫలితమాహ (తస్మాద్ధృదయమితి) ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే - ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (విదగ్ధశ్శాకల్య ఇతి) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. నామ్నా విదగ్ధః హృదయం- బుద్ధిః. (హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానామాయతనం హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా) ఆయతనం - ఆధారః. ప్రతిష్ఠా - స్థితిహేతుః. అతో హృదయే సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని - బుద్ధ్యధీనస్థితిమన్తి భవన్తి. తస్మాత్ హృదయం వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ. శిష్టం స్పష్టం.. ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి స హోవాచ యథా వై సమ్రాణ్మహాన్తమధ్వానమేష్యన్రథం వా నావం వా సమాదదీతైవమేవైతాభిరుపనిషద్భిః సమాహితాత్మాఽస్యేవం బృన్దారక ఆఢ్యః సన్నధీతవేద ఉక్తోపనిషత్క ఇతో విముచ్యమానః క్వ గమిష్యసీతి నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీత్యథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి॥ ౧

ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణైవ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః॥ ౨

శం.— (జనకో హ వై దేహః) యస్మాత్సవిశేషణాని సర్వాణి బ్రహ్మాణి విజానాతి యాజ్ఞవల్క్యః - తస్మాదాచార్యకత్వం హిత్వా జనకః కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయోప- సమీపమవసర్పన్ - పాదయోర్నిపతన్నిత్యర్థః. ఉవాచ - ఉక్తవాన్. నమస్తే - తుభ్యమస్తు హే యాజ్ఞవల్క్య. అనుమాశాధి- అనుశాధి మామిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. యథా వై లోకే హే సమ్రాట్. మహాన్తం- దీర్ఘమధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్. రథం వా స్థలేన గమిష్యన్ - నావం వా జలేన గమిష్యన్ - సమాదదీత- ఏవమేవైతాని బ్రహ్మణ్యేతాభిరుపనిషద్భిర్యుక్తాన్యుపాసీనః సమాహితాత్మాసి- అత్యన్తమేతాభిరుపనిషద్భిః సంయుక్తాత్మాసి. న కేవలముపనిషత్సమాహితః- ఏవం బృన్దారకః- పూజ్యశ్చ. ఆఢ్యశ్చ- ఈశ్వరః. న దరిద్ర ఇత్యర్థః. అధీతవేదః- అధీతో వేదో యస్య - సోఽయమధీతవేదః. ఉక్తాశ్చోపనిషద ఆచార్యైస్తుభ్యం - స త్వముక్తోపనిషత్కః. ఏవం సర్వవిభూతిసమ్పన్నోఽపి సన్ భయమధ్యస్థ ఏవ- పరమాత్మజ్ఞానేన వినాఽకృతార్థ ఏవ తావదిత్యర్థః-యావత్పరం బ్రహ్మ న వేత్సి. ఇతః-అస్మాద్దేహాద్విముచ్యమాన ఏతాభిర్నౌస్థానీయాభిః సమాహితః క్వ- కస్మిన్ గమిష్యసి - కిం వస్తు ప్రాప్స్యసీతి. నాహం తద్వస్తు భగవన్ - పూజావన్ వేద - జానే యత్ర గమిష్యామీతి. అథ- యద్యేవం న జానీషే. యత్ర గతః కృతార్థః స్యాః - అహం వై తే-తుభ్యం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. బ్రవీతు భగవానితి. యది ప్రసన్నో మాం ప్రతి. శృణు.

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే కానిచిదుపాసనాని జ్ఞానసాధనానీత్యుక్తాని. ఇదానీం బ్రహ్మణస్తైజసస్య జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (జనకో హేతి) రాజ్ఞో జ్ఞానిత్వాభిమానే శిష్యత్వవిరోధిన్యపనీతే మునిం ప్రతి తస్య శిష్యత్వేనోపసత్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) నమస్కారోక్తైరుద్దేశ్యముపన్యస్యతి (అనుమేతి) అభీష్టమనుశాసనం కర్తుం ప్రాచీనజ్ఞానస్య ఫలాభాస హేతుతోక్తిద్వారా పరమఫలహేతురాత్మజ్ఞానమేవేతి వివక్షిత్వాత్ర రాజ్ఞో జిజ్ఞాసామాపాదయతి (స హేత్యాదినా) యథోక్తగుణసమ్పన్నశ్చేదహం-తర్హి కృతార్థత్వాన్నమేకర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) యాజ్ఞవల్క్యో రాజ్ఞో జిజ్ఞాసామాపాద్య పృచ్ఛతి (ఇత ఇతి) పరవస్తువిషయే గతేరయోగాత్ప్రశ్నవిషయం వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (కిం వస్త్వితి) రాజ్ఞా స్వకీయమజ్ఞత్వముపేత్య శిష్యత్వే స్వీకృతే ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (అథేతి) తత్రాపేక్షితమథశబ్దసూచితం పూరయతి (యద్యేవమితి) ఆజ్ఞాపనమనుచితమితి శఙ్కాం వారయతి (యదీతి) ప్రసాదాభిముఖ్యమాత్మనః సూచయతి (శృణ్వితి) ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచేతి) జనకస్తు యాజ్ఞవల్క్యస్య జ్ఞానవైశిష్ట్యం దృష్ట్వా కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయ. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. ఉపావసర్పన్ - ఉపసీదన్నాచార్యమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. తుభ్యం నమోఽస్తు. శిష్యం మామనుశాధీతి. వ్యవధానం ఛాన్దసం. (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఆహ. కిమితి. (యథా వై సమ్రాడిత్యాది) హే సమ్రాట్- హే మహారాజ. యథా మహాన్తం భౌమం సాముద్రం వాఽధ్వానమేష్యన్ -గమిష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీత-సఙ్గృహ్ణీయాత్. ఏవం తత్తదాచార్యోపదిష్టాభిరేతాభిరుపనిషద్భిరత్యన్తం సమాహితాత్మాసి- సంపన్నపరలోకసాధనోసి. ఏవం- తథా. బృన్దారకః - రాజత్వేన పూజ్యమానః ఆఢ్యః- ధనాఢ్యశ్చ సన్నధీతవేదః గురుభిరుక్తోపనిషత్కః- ఉపదిష్టబ్రహ్మవిద్యశ్చాసీత్యేవం సర్వపురుషార్థసమ్పత్తిమాంస్త్వమితః-అస్మాచ్ఛరీరాద్విముచ్యమానః-ఉత్క్రామన్ క్వ-కస్మిన్మార్గే గమిష్యసీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవిద ఉత్క్రమితో గతౌ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టాయామితర ఆహ (నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీతి) యత్ర-యస్మిన్మార్గే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి) యస్మిన్వర్త్మని గమిష్యసి-తద్వక్ష్యామీత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు భగవానితి) యద్యనుజిఘృక్షాఽస్తీతి శేషః. అత్ర ఉపకోసలవిద్యావద్గతిప్రశ్నో గన్తవ్యబ్రహ్మణోఽప్యుపలక్షకః- అత ఏవ తద్వదత్రాపి ద్వయోరప్యుత్తరత్ర ప్రతివచనముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— (ఇన్ధో హ వై నామ) ఇన్ధ ఇత్యేవం నామాయం- యశ్చక్షుషి ద్రష్టా బ్రహ్మేతి పురోక్త ఆదిత్యాన్తర్గతః పురుష ఏషః - యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ - అక్షిణి విశేషేణ వ్యవస్థితః. స చ సత్యనామా. తం వా ఏతం-పురుషం. దీప్తిగుణత్వాత్ప్రత్యక్షం నామాస్యేన్ధ ఇతి. తమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ. యస్మాత్పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః- ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి. ఏష త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోసి. ౨

ఆ.— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానువాదేన తురీయం బ్రహ్మ దర్శయితుమాదౌ విశ్వమనువదతి (ఇన్ధ ఇతి) కోసావిన్ధనామేతి చేత్ - తమాహ (యశ్చక్షురితి) అధిదైవతం పురుషముక్త్వాఽధ్యాత్మం తం దర్శయతి (యోయమితి) తస్య పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వమాహ (స చేతి)

ఉ.— అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీవిరాట్ తయోరేషసꣳస్తావోయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశోఽథైనయోరేతదన్నంయఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డోఽథైనయోరేతత్ప్రావరణంయదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివాథైనయోరేషాసృతిః సఞ్చరణీయైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి యథా కేశః సహస్రధాభిన్నఏవమస్యైతాహితానామనాడ్యోఽన్తర్హృదయే ప్రతిష్ఠితాభవన్త్యేతాభిర్వాఏతదాస్రవదాస్రవతితస్మాదేషప్రవివిక్తాహారతరఇవైవభవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః॥ ౩

ప్రకృతేపురుషేవిరుద్ధాంశద్వయమిత్యాహ (తంవాఏతమితి) ఇన్ధత్వంసాధయతి (దీప్తీతి) ప్రత్యక్షస్యపరోక్షేణాఖ్యానేహేతుమాహ (యస్మాదితి) ౨

రం.— (ఇన్ధోహవైనామైషయోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషఇత్యాది) యోఽయందక్షిణాక్షిస్థఃపురుషః-సఇన్ధోనామ - ఇన్ధఇతిప్రసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంసన్తమేతంపురుషమిన్ధంసన్తమిన్ద్రఇతిపరోక్షేణవదన్తి. దేవాహి- యస్మాద్గోపనీయమర్థంపర్యాయోక్తేనవదన్తి- నతుస్పష్టతయా. (పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఃప్రత్యక్షద్విషః) ఇవశబ్దఏవార్థః. యస్మాద్ధిదేవాఃప్రత్యక్షేణగ్రహణేద్విషన్తి-పర్యాయోక్తగ్రహణేప్రీతిమన్తోభవన్తి- అతఇతివదన్తీత్యర్థః. * యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్నితిదక్షిణాక్షిస్థితస్యాదిత్యాన్తరవస్థితస్యైక్యశ్రవణాత్, ఆదిత్యాన్తరవస్థితస్యపుణ్డరీకాక్షత్వాత్, * అన్తరుపపత్తేరితిచక్షుషిస్థితత్వేనోపదిష్టస్యపరబ్రహ్మత్వస్థాపనాత్, * ఇన్ద్రియంనిచిక్యుఃపరమేవ్యోమన్, * ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతఇత్యాదిషుపరమపురుషస్యేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేః, శ్రీనారాయణఏవాత్రదక్షిణాక్షిస్థఃపురుషఇతిద్రష్టవ్యం. జ్యోతిరధికరణేవ్యాసార్యైరస్యనారాయణత్వముపపాదితం. ౨

———

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీ) యంత్వంవైశ్వానరమాత్మానంసమ్పన్నోఽసి- తస్యాస్యేన్ద్రస్యభోక్తుర్భోగ్యైషాస్యపత్నీ. విరాట్- అన్నం. భోగ్యత్వాదేవ. తదేతదన్నంచాత్తాచైకంమిథునంస్వప్నే. కథం. తయోరేషః- ఇన్ద్రాణ్యాఇన్ద్రస్యచైషసంస్తావః- సంభూయయత్రసంస్తవంకుర్వాతేఅన్యోన్యం- సఏషసంస్తావః. కోఽసౌ. (యఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయే- హృదయస్య- మాంసపిణ్డస్యమధ్యే. అథైనయోరేతత్- వక్ష్యమాణమన్నం- భోజ్యం. స్థితిహేతుః. కింతత్. (యఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డః) లోహితఏవపిణ్డాకారాపన్నోలోహితపిణ్డః. అన్నంజగ్ధంద్వేధాపరిణమతే యత్స్థూలం- తదధోగచ్ఛతి. యదన్యత్- తత్పునరగ్నినాపచ్యమానంద్వేధాపరిణమతే. యోఽయంమధ్యమోరసః-సరసోలోహితాదిక్రమేణపాఞ్చభౌతికంపిణ్డంశరీరముపచినోతి. యోఽణిష్ఠోరసః- సఏషలోహితపిణ్డఇన్ద్రస్యలిఙ్గాత్మనోహృదయేమిథునీభూతస్య- యంతైజసమాచక్షతే. సతయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోర్హృదయేమిథునీభూతయోఃసూక్ష్మాసునాడీష్వనుప్రవిష్టఃస్థితిహేతుర్భవతి. తదేతదుచ్యతే- అథైనయోరేతదన్నమిత్యాది. కించాన్యత్ (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం) భుక్తవతోఃస్వపతోశ్చప్రావరణంభవతిలోకే- తత్సామాన్యమిహకల్పయతిశ్రుతిః. కింతదిహప్రావరణం. యదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివ- అనేకనాడీచ్ఛిద్రబహులత్వాజ్జాలకమివ. అథైనయోరేషాసృతిః- మార్గః సఞ్చరతోఽనయేతిసఞ్చరణీ- స్వప్నాజ్జాగరితదేశాగమనమార్గః. కాసాసృతిః. యాఏషాహృదయదేశాదూర్ధ్వాభిముఖాసత్యుచ్చరతినాడీ. తస్యాః పరిమాణమిదముచ్యతే- యథాలోకేకేశఃసహస్రధాభిన్నోఽత్యన్తసూక్ష్మోభవతి- ఏవంసూక్ష్మాఃఅస్య- దేహస్యసమ్బన్ధిన్యోహితానామ- హితాఇత్యేవంవ్యాఖ్యాతాఃనాడ్యః. తాశ్చాన్తర్హృదయే- మాంసపిణ్డేప్రతిష్ఠితాభవన్తిహృదయాద్విప్రరూఢాస్తాఃసర్వత్రకదమ్బకేసరవత్. ఏతాభిః- నాడీభిరత్యన్తసూక్ష్మాభిరేవఏతత్- అన్నమాస్రవత్- గచ్ఛదాస్రవతి- గచ్ఛతి. తదేతద్దేవతాశరీరమనేనాన్నేనదామభూతేనోపచీయమానంతిష్ఠతి. తస్మాత్-యస్మాత్స్థూలేనాన్నేనోపచితఃపిణ్డః - ఇదంతుదేవతాశరీరంలిఙ్గంసూక్ష్మేణాన్నేనోపచితం. పిణ్డోపచయకరమప్యన్నంప్రవివిక్తమేవమూత్రపురీషాదిస్థూలమపేక్ష్య. లిఙ్గస్థితికరంత్వన్నంతతోఽపిసూక్ష్మతరం- అతఃప్రవివిక్తాహారఃపిణ్డః - తస్మాత్ప్రవివిక్తాహారాదపిప్రవివిక్తాహారతరఏషలిఙ్గాత్మాఇవఏవభవతి. (అస్మాచ్ఛారీరాత్) శరీరమేవశారీరం. తస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః- వైశ్వానరాత్తైజసఃసూక్ష్మాన్నోపచితోభవతి. ౩

ఆ.— ఏకస్యైవవైశ్వానరస్యోపాసనార్థంప్రాసఙ్గికమిన్ద్రశ్చేన్ద్రాణీచేతిమిథునంకల్పయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాసఙ్గికకథ్యానాధికారార్థోఽథశబ్దః. యదేతన్మిథునంజాగరితేవిశ్వశబ్దితం - తదేవైకంస్వప్నేతైజసశబ్దవాచ్యమిత్యాహ (తదేతదితి) తచ్ఛబ్దితంతైజసమధికృత్యపృచ్ఛతి (కథమితి) కింతస్యస్థానంపృచ్ఛ్యతే- అన్నంవా- ప్రావరణంవా-మార్గోవేతివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (తయోరితి) సంస్తావం- సఙ్గతిమితియావత్. ద్వితీయంప్రత్యాహ (అథేతి) అన్నాతిరేకేణస్థితేరసంభవాత్తస్యవక్తవ్యత్వాదిత్యథశబ్దార్థః. లోహితపిణ్డంసూక్ష్మాన్నరసంవ్యాఖ్యాతుంభక్షితస్యాన్నస్యతావద్విభాగమాహ (అన్నమితి) యదన్యత్తత్పునరితియోజనీయం. తత్రేత్యధ్యాహృత్యయోఽయంమధ్యమఇత్యాదిగ్రన్థోయోజ్యః. ఉపాధ్యుపహితయోరేకత్వమాశ్రిత్యాహ (యంతైజసమితి) తస్యాన్నత్వముపపాదయతి (సతయోరితి) వ్యాఖ్యాతేఽర్థేవాక్యస్యాన్వితావయవత్వమాహ (తదేతదితి) ప్రావరణంపృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (కించాన్యదితి) భోగస్యావాహనన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రావరణప్రదర్శనస్యప్రయోజనమాహ (భుక్తవతోరితి) ఇహేతిభోక్తృభోగ్యయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోరుక్తిః. హృదయజాలకయోరాధారాధేయత్వమవివక్షితం - తస్యైవతద్భావాత్. మార్గశ్చేత్పృచ్ఛ్యతే-తత్రాహ (అథేతి) నాడీభిశ్శరీరవ్యాప్తస్యాన్నస్యప్రయోజనమాహ (తదేతదితి) తస్మాదిత్యాదివాక్యమాదా

ఉ.— తస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః ప్రాణా దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణా ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణా ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణా అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాస్స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః। స హోవాచ జనకో వైదేహోఽభయం త్వా గచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య యో నో భగవన్నభయం వేదయసే నమస్తేఽస్త్విమే విదేహా అయమహమస్మి ఇతి॥ ౪

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

—

యద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తథాపి ప్రవివిక్తాహారఇత్యేవ వక్తవ్యే ప్రవివిక్తాహారతరఇతి కస్మాదుచ్యతే - తత్రాహ (కిన్త్వితి) యస్మాదిత్యస్యా పేక్షితం కథయతి (అత ఇతి) శారీరాదితి శ్రూయతే - కథం శరీరాదిత్యుచ్యతే - తత్రాహ (శరీరమేవేతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఆత్మన ఇతి) ౩

రం.— (అథైతద్వామేఽక్షణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ విరాట్) విరాట్పురుషరూపం-మనుష్యాకారఇత్యర్థః. అస్య-ఇన్ద్రస్య పత్నీ. విరాట్ వామాక్షిస్థా మనుష్యాకారా తత్పత్నీ సా లక్ష్మీరేవ- తైత్తిరీయకే * విరాడసి బృహతీ శ్రీరసీన్ద్రపత్నీ ధర్మపత్నీతి ఇన్ద్రపత్న్యాః శ్రీశబ్దవాచ్యత్వావగమాత్. అస్యాస్సా లక్ష్మీత్వం చ వ్యాసార్యైస్సమర్థితం. (తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) తయోరిన్ద్రపత్న్యోరేష వక్ష్యమాణస్సంస్తావః- ఏకాన్తసమ్భోగభూమిః. అధికరణమిత్యర్థ. య ఏష హృదయకమలమధ్యే ఆకాశ ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ జ్యోతిరధికరణే ఏవ వ్యాసార్యైరుక్తం. (అథైనయోరేతదన్నం) ఏతయోర్దమ్పత్యోరన్నం- భోగ్యం. ప్రాసాదస్థానీయమేతదేవ. కిం తత్. (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) య ఏషః- దృశ్యమానః అన్తర్హృదయే కమలకర్ణికాకారో మాంసపిణ్డః. (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ) ఏనయోర్దమ్పత్యోరేతదేవ ప్రావరణం-వస్త్రం. కిం తత్. యద్ధృదయే లూతాజాలవద్వక్ష్యమాణహితనామకనాడీసఞ్చయసమ్పన్నం జాలకం. తదేవ పట్టవస్త్రమనయోరిత్యర్థః. (అథైనయోరేషా సృతిస్సఞ్చరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి) ఏతస్మాద్ధృదయాదూర్ధ్వమవస్థితా యా నాడ్యుచ్చరతి - సైషా సుషుమ్నాఖ్యా ఏవముపాసకస్య బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకసాధకతత్పరమపదప్రాప్తిహేతుభూతా సఞ్చరణీ సృతిః-నిరవగ్రహమార్గ ఇత్యర్థః. (యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే - హృదయాన్తః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి యాః కేశసహస్రాంశాతిసూక్ష్మాః హితనామకా నాడ్యః- తాభిః ఏతత్ - జీవజాతమాస్రవత్ - ఆ-సమన్తాత్ స్రవత్ - సంసరద్భూతజాతమాస్రవతి - సంసరతీత్యర్థః. * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి హి శ్రుత్యన్తరం. (తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః) యస్మాద్ధేతోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషో దివ్యవిగ్రహమఙ్గళగుణాదిభిర్దీప్యమానతయేన్ధో భవతి- తస్మాదేవాస్మాచ్ఛారీరాత్ - శరీరే స్థితాత్సుషుమ్నయా గచ్ఛతోఽస్మాజ్జీవాత్మనః దక్షిణాక్షిస్థ ఏష పురుషః ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవతి- అతి ప్రకృష్టామృతవద్భవతీతి యావత్. స్వశరీరభూతాదణ్వానన్దరూపాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దరూపోఽయం పురుషోఽతిభోగ్యో భవతీత్యర్థః. అత్రైషా సృతిస్సఞ్చరణీత్యుక్త్యా గమనమార్గ ఉక్తో భవతి. ౩

—

శం.— స ఏష హృదయభూతస్తైజసస్సూక్ష్మభూతేన ప్రాణేన విధ్రియమాణః ప్రాణ ఏవ భవతి. తస్య- అస్య విదుషః క్రమేణ వైశ్వానరాత్తైజసం ప్రాప్తస్య హృదయాత్మానమాపన్నస్య హృదయాత్మనశ్చ ప్రాణాత్మానమాపన్నస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః- ప్రాగ్గతాః ప్రాణాః. తథా- దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః. తథా- ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః. ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణాః. ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణాః. అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః. సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః. ఏవం విద్వాన్ క్రమేణ సర్వాత్మకం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగతో భవతి. తం సర్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య ద్రష్టుర్హి ద్రష్టృభావం నేతి నేత్యాత్మానం తురీయం ప్రతిపద్యతే. యమేష విద్వాననేన క్రమేణ ప్రతిపద్యతే- స ఏష నేతి నేతీత్యాద్యాత్మేత్యాదిన రిష్యతీత్యన్తం వ్యాఖ్యాతమేతత్. అభయం వై- జన్మమరణాదినిమిత్తభయశూన్యం హే జనక ప్రాప్తోఽసీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్యాజ్ఞవల్క్యః. తదేతదుక్తం * అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. స హోవాచ జనకో వైదేహః. అభయమేవ త్వా- త్వామపి గచ్ఛతాత్ -గచ్ఛతు. యస్త్వం నః- అస్మాన్ హే భగవన్- పూజావన్నభయం- బ్రహ్మ వేదయసే- జ్ఞాపయసి. ప్రాపితవానసి ఉపాధికృతాజ్ఞానవ్యవధానాపనయనేనేత్యర్థః. కిమన్యదహం విద్యానిష్క్రియార్థం ప్రయచ్ఛామి సాక్షాదాత్మానమేవ దత్తవతే- అతో నమస్తేఽస్తు. ఇమే విదేహాస్తవ - యథేష్టం భుజ్యతాం. అయం చాహమస్మి దాసభావే స్థితః. యథేష్టం మాం రాజ్యం చ ప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః ౪

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాద్యవతారయితుం భూమికాం కరోతి (స ఏష ఇతి) ప్రాణశబ్దేనాజ్ఞాతః ప్రత్యగాత్మా ప్రాజ్ఞో గృహ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తస్యేత్యాదినా) తైజసం ప్రాప్తస్యేత్యస్య వ్యాఖ్యానం హృదయాత్మానమాపన్నస్యేతి. ఉక్త

ఉ॥— జనకగ్ం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ స మేనే నవదిష్య ఇత్యథ హ యజ్జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతే తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే తగ్ం హాస్మై దదౌ తగ్ం హ సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ॥ ౧

మర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (ఏవం నిద్వానితి) విశ్వస్య జాగరితాభిమానినస్తైజసే, తస్య చ స్వప్నాభిమానినః సుషుప్త్యభిమానిని ప్రాజ్ఞే, క్రమేణాన్తర్భావం జానన్నిత్యర్థః. స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదేర్భూమికాం కరోతి (తం సర్వాత్మానమితి) తత్ర వాక్యమవతార్య పూర్వోక్తం వ్యాఖ్యానం స్మారయతి(య మేష ఇతి) తురీయాదపి ప్రాప్తవ్యమన్యదభయమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభయమితి) గన్తవ్యం వస్త్వేమిత్యుపక్రమ్య వ్యవస్థాత్రయాతీతం తురీయము పదిశన్నాహ మస్స్పృష్టః కోఽపి దారానాచష్ట ఇతి న్యాయవిషయతాం నాతివర్తతే ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) విద్యాయా దక్షిణాన్తరాభావమభిప్రేత్యా హ (స హోవాచేతి) కథం పునరన్యస్య స్థితస్య నష్టస్య వాన్యస్య ప్రాపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) పశ్వాదికం దక్షిణాన్తరం సమ్భవతీత్యాశ ఙ్క్యైతస్యోక్తవిద్యానురూపత్వం నాస్తీత్యాహ (కిమన్యదితి) వస్తుతో దక్షిణాన్తరాభావముక్త్వా ప్రతీతిమాశ్రిత్యాహ (అత ఇతి) అక్షరార్థము క్త్వా వాక్యార్థమాహ (యథేష్టమితి) ౪

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— అథ పునరపి దక్షిణాక్షిస్థస్య ప్రకృతస్య పురుషోత్తమస్య ప్రకారాన్తరేణాపి శరీరగతజీవవైలక్షణ్యమేవ దృఢయతి (తస్య ప్రాచీ దిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణా ఇత్యాది) తస్య-శరీరస్థజీవస్య ప్రాఞ్చః- పూర్వాభిముఖాః ప్రాణా ఏవ ప్రాచీదిక్- ప్రాచీదిగ్గతవిషయసాధనానీత్యర్థః. ఏవమ న్యత్రాపి. తతశ్చ జీవాస్సర్వాసు దిక్షు ప్రాణేన్ద్రియప్రచురాః ప్రాణేన్ద్రియరూపకరణకా ఇతి యావత్. ఏవం జీవస్వరూపముక్త్వా ఇన్ద్రస్య పురుషస్య తద్వైల క్షణ్యమాహ (స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మా అగృహ్యో న హి గృహ్యత ఇత్యాదినా) స ఏషః-దక్షిణాక్షిస్థపురుషః ఇన్ద్రియాద్యగ్రాహ్యత్వాద్విశరణశూన్య త్వాన్నిర్లేపత్వాచ్ఛోకమృత్యురహితత్వాచ్చ * నేతి నేతి శ్రుతిషు ప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధపూర్వకమితరవిలక్షణత్వేన నిర్దిష్ట ఆత్మేత్యర్థః. (అభ యం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏతాదృశమిమం పురుషముపాస్యాభయం-పరమాత్మానం ప్రాప్తవానసి. వై శబ్ద ఏవార్థే. ప్రా ప్తప్రాయ ఏవాసి-ఉపాసనోపకరణసమ్పత్తిమత్త్వాత్. యద్వా- ప్రాప్తోఽసీతి-*ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి కర్తరి క్తప్రత్యయః. ఇతి యాజ్ఞవల్క్యో జన కముపాచేత్యర్థః. స హోవాచ జనకో వైదేహః. కిమితి. (అభయం త్వా గచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య) హే యాజ్ఞవల్క్య. త్వదుక్తమభయం తు మామాగచ్ఛ తాత్. ఆశిషి తాతఙ్. బ్రహ్మప్రాప్తిర్మే భూయాదిత్యర్థః. కిం తు హే భగవన్. యస్త్వం నః- అస్మాకం అభయం వేదయసే- అభయం పరమాత్మా నం జ్ఞాపయసే. ఈదృశాయ పరమాత్మప్రాపకాయ తుభ్యం పరమోపకారిణే నమోఽస్తు. ఇమే విదేహాః- తుభ్యం దక్షిణాత్వేన సమర్పితాః ఇతి శేషః. అ యమహం- తద్దేశాధిపతిరహమపి తే దాసోఽస్మీత్యర్థః. ఇతి శబ్దఆఖ్యాయికాసమాప్తౌ. ౪

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామేతి) అస్యాభిసమ్బన్ధః- విజ్ఞానమయ ఆత్మా సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తరః పర ఏవ- *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. *స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆ నఖాగ్రేభ్యః ఇతి మధుకాణ్డే జాతశత్రుసం వాదే ప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేనాధిగతోఽపి సన్పునః ప్రాణాదిపంచముపన్యస్యోషస్త్యప్రశ్నే ప్రాణనాదిలిఙ్గాద్యః సామాన్యేనాధిగతః *ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా-*దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాఽలుప్తశక్తిస్వభావోఽధిగతః. తస్య చ పరోపాధినిమిత్తః సంసారః-యథా రజ్జూషరశుక్తికాగగనా దిషు సర్పోదకరజతమలినత్వాది పరాధ్యారోపణనిమిత్తమేవ- న స్వతః- తథా. నిరుపాధికో నిరుపాఖ్యః *నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వా న్తర ఆత్మా బ్రహ్మాక్షరమన్తర్యామీ ప్రశాస్తౌపనిషదః పురుషో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యధిగతం తదేవ పునః. ఇన్ధసంజ్ఞః ప్రవివిక్తాహారః - తతో న్త ర్హృదయే లిఙ్గాత్మా ప్రవివిక్తాహారతరః- తతః పరేణ జగదాత్మా ప్రాణోపాధిః- తతోఽపి ప్రవిలాప్య జగదాత్మానముపాధిభూతం రజ్జ్వాదావివ సర్పాది కం విద్యయా *స ఏష నేతి నేతీతి సాక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మాధిగతం. ఏవమభయం పరిప్రాపితో జనకో యాజ్ఞవల్క్యేనాగమతః సఙ్క్షేపతః. అత్ర చ జా గ్రత్స్వప్నసుషుప్తతురీయాణ్యుపన్యస్తాన్యన్యప్రసఙ్గేన *ఇన్ధః* ప్రవివిక్తాహారతరః *సర్వే ప్రాణాః*స ఏష నేతి నేతీతి. ఇదానీం జాగ్రత్స్వప్నాది ద్వారేణైవ మహతా తర్కేణ విస్తరతోఽధిగమః కర్తవ్యః- అభయం ప్రాపయితవ్యం, సద్భావశ్చాత్మనో విప్రతిపత్త్యాశఙ్కానిరాకరణద్వారేణ, వ్య తిరిక్తత్వం శుద్ధత్వం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమలుప్తశక్తిస్వరూపత్వం నిరతిశయానన్దస్వాభావ్యమద్వైతత్వం, చాధిగన్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాసమ్ప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా. విద్యాస్తుతయే చ విశేషతో వరదానాదిసూచనా. జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ. స చ గ చ్ఛన్నేవం మేనే- చిన్తితవాన్- న వదిష్యే కిఞ్చిదపి రాజ్ఞే. గమనప్రయోజనం తు యోగక్షేమార్థం. న వదిష్య ఇత్యేవం సఙ్కల్పోఽపి యాజ్ఞవల్క్యో యద్యజ్జ నకః పృష్టవాన్- తత్ప్రతిపేదే-తత్ర కో హేతుస్సఙ్కల్పితస్యాన్యథాకరణ ఇత్యత్రాఖ్యాయికామాచష్టే. పూర్వత్ర కిల జనకయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాద ఆసీదగ్నిహోత్రే నిమిత్తే- తత్ర జనకస్యాగ్నిహోత్రవిషయం విజ్ఞానముపలభ్య పరితుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై జనకాయ హ- కిల వరం దదౌ. స చ జన కో హ కామప్రశ్నమేవ వరం వవ్రే- వృతవాన్. తం చ వరం హాస్మై దదౌ యాజ్ఞవల్క్యః. తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనావ్యాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం

తూష్ణీం స్థితమపి సమ్రాడేవ జనకః పూర్వం పప్రచ్ఛ. తత్రైవానుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మణా విరుద్ధత్వాత్, విద్యాయాశ్చ స్వాతన్త్ర్యాత్,. స్వాతన్త్ర్యే హి బ్రహ్మవిద్యా సహకారిసాధనాన్తరనిరపేక్షా పురుషార్థసాధనేతి చ. ౧

౨౯ — పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే జాగరాదిద్వారా తత్త్వం నిర్ధారితం. సమ్ప్రతి బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (జనకమితి) తమేవ వక్తుం తృతీయే వృత్తం కీర్తయతి (విజ్ఞానమయ ఇతి) యద్బ్రహ్మ సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తర ఆత్మా - స ఏవ విజ్ఞానమయ ఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (నాన్య ఇతి) విజ్ఞానమయః పర ఏవేత్యత్ర వాక్యాన్తరం పఠతి (స ఏష ఇతి) * వదన్వాగిత్యాదావుక్తమనువదతి (వదనాదీతి) తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థమనువదతి (అస్తీతి) యది మధుకాణ్డే గార్గ్యకాశ్యసంవాదే ప్రాణాదీనాం కర్తృత్వాదినిరాకరణేన తేభ్యో వ్యతిరిక్తోఽస్తి విజ్ఞానాత్మేతి సోఽధిగతః- తర్హి కిమితి పఞ్చమే తత్సద్భావో వ్యుత్పాద్యతే- తత్రాహ (పునరితి) యద్యపి విజ్ఞానమయసద్భావశ్చతుర్థే స్థితః- తథాపి పునరాషష్ఠే ప్రశ్నే * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా ప్రాణనాదిలిఙ్గముపన్యస్య తల్లిఙ్గగమ్యః సామాన్యేనాధిగతః- సః * ద్రష్టుర్దృష్టేరిత్యాదినా కూటస్థదృష్టిస్వభావో విశేషతో నిశ్చితః. తథా చ పఞ్చమేఽపి తదుపన్యసనముచితమిత్యర్థః. ఆత్మా కూటస్థదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం తస్య సంసారః- తత్రాహ (తస్య చేతి) అజ్ఞానం, తత్కార్యం చాన్తఃకరణాది, పరోపాధిశబ్దార్థః. సంసారస్య తస్యౌపాధికత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికస్యానేకరూపత్వాదనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యభిప్రేత్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) తథా- ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణాత్మన్యపి పరోపాధిస్సంసార ఇతి యావత్. సోపాధికస్యాత్మనః సంసారిత్వముక్త్వా నిరుపాధికస్య నిత్యముక్తత్వమాహ (నిరుపాధిక ఇతి) నిరుపాఖ్యత్వం- వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం. కథం తర్హి తత్ర ఆగమప్రామాణ్యం- తత్రాహ (నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్య ఇతి) కహోలప్రశ్నోక్తమనువదతి (సాక్షాదితి) అక్షరబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అక్షరమితి) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అన్తర్యామీతి) శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తమనుసన్దధాతి (ఔపనిషద ఇతి) పాఞ్చమికమర్థమిత్థమనూద్యాతీతే బ్రాహ్మణద్వయే వృత్తమనుభాషతే (తదేవేతి) యత్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ- తదేవాధిగమనోపాయవిశేషోపదర్శనపురస్సరం పునరధిగతమితి సమ్బన్ధః. షడాచార్యబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిప్య కూర్చబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) ఇన్ధస్య విశేషణం ప్రవివిక్తాహార ఇతి. హృదయోఽన్తర్యో లిఙ్గాత్మా- స తతః- వైశ్వానరాదిన్ద్రాత్ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి యోజనా. విశ్వతైజసావుక్త్వా- ప్రాజ్ఞతురీయౌ ప్రదర్శయతి (తతః పరేణేతి) తతః - తస్మాద్విశ్వాత్తైజసాచ్చ పరేణ వ్యవస్థితో యో జగదాత్మా ప్రాణోపాధిరవ్యాకృతాఖ్యః ప్రాజ్ఞః- తతోఽపి తముపాధిభూతం జగదాత్మానం కేవలే ప్రతీచి విద్యయా ప్రవిలాప్య * స ఏష నేతి నేతీతి యత్తురీయం బ్రహ్మ- తదధిగతమితి సమ్బన్ధః. విద్యయోపాధివిలాపనే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) అభయం వై జనకేత్యాదావుక్తమనువదతి (ఏవమితి) కూర్చబ్రాహ్మణోక్తమర్థమనుభాషితం సఙ్క్షిప్యాహ (అత్ర చేతి) అన్యప్రసఙ్గేన- ఉపాసనానాం క్రమముక్తిఫలత్వప్రదర్శనప్రసఙ్గేనేతి యావత్. తేషాముపన్యాసమేవాభినయతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) ఆదిశబ్దః సుషుప్తితురీయసఙ్గ్రహార్థః. తర్కస్య మహత్త్వం- చతుర్విధదోషరాహిత్యేనాబాధితత్వం. అధిగమః- తస్యైవ ప్రస్తుతస్య బ్రహ్మణ ఇతి శేషః. కర్తవ్యః- ఇతీదమిదానీమారభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమిదం బ్రహ్మణోఽధిగమస్య కర్తవ్యత్వం నామ- తదాహ (అభయమితి) అధిగన్తవ్యమర్థాన్తరమాహ (సద్భావశ్చేతి) ప్రాగపి సద్భావస్తస్యాగమతోఽధిగతః- తర్హి కిమర్థం పునస్తాదర్థ్యేన ప్రయత్యతే- తత్రాహ (విప్రతిపత్తీతి) బాహ్యానాం విప్రతిపత్త్యా నాస్తిత్వశఙ్కాయాం తన్నిరాసద్వారా ఆత్మనః సద్భావోఽధిగన్తవ్య ఇత్యర్థః. ఆత్మనోఽస్తిత్వేఽపి కేచిద్దేహాదౌ తదన్తర్భావమభ్యుపయన్తి- తాన్ప్రత్యాహ (వ్యతిరిక్తత్వమితి) దేహాదివ్యతిరిక్తోఽప్యాత్మా కర్తా భోక్తా చేత్యేకే, భోక్తైవ కేవలమిత్యపరే,- తాన్ప్రత్యుక్తం (శుద్ధత్వమితి) తస్య జడత్వపక్షం ప్రత్యాచష్టే (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తత్ర కూటస్థదృష్టిస్వభావత్వం హేతుమాహ (అలుప్తేతి) ఏతేన విజ్ఞానస్య గుణత్వపక్షోఽపి వేదితవ్యః. యే త్వానన్దమాత్మగుణమాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (నిరతిశయేతి) ఆత్మనః ప్రపఞ్చత్వపక్షం ప్రత్యాదిశతి (అద్వైతత్వం చేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యమభిధాయాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విద్యాయాస్సంప్రదానం- శిష్యః. తస్య గ్రహణవిధిః- శ్రద్ధాదిప్రకారః. తస్య ప్రకాశనార్థ ఆఖ్యాయికేతి యావత్. ప్రయోజనాన్తరం తస్యాః దర్శయతి (విద్యేతి) కథం కర్మభ్యో విశేషతో విద్యాయాః స్తుతిరత్ర లక్ష్యతే- తత్రాహ (వరేతి । కామప్రశ్నో హ్యస్య వరస్య యాజ్ఞవల్క్యేన రాజ్ఞే దత్తత్వాత్, తేన చావసరే బ్రహ్మజ్ఞానస్యైవ పృష్టత్వా, దనేన విధినా విద్యాస్తుతేః సూచనా. సాప్యత్ర వివక్షితేత్యర్థః. తాత్పర్యమేవముక్త్వా వ్యాఖ్యామక్షరాణామారభతే (జనకమిత్యాదినా) సంవాదం న కరోమీతి వ్రతం చేత్- కిమితి గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాతే (గమనేతి) ఉత్తరమాహ (యోగేతి) అథ హేత్యాద్యవతారయతి (నేత్యాదినా) అత్ర- ఉత్తరత్వేనేతి శేషః. పూర్వత్రేతి కర్మకాణ్డోక్తిః. నన్వగ్నిప్రకరణే కామప్రశ్నో వరో దత్తశ్చేత్- కిమితి తత్రైవాత్మయాథాత్మ్యప్రశ్నప్రతివచనే నాసూచిపాతాం - తత్రాహ (తత్రైవేతి) కర్మనిరపేక్షాయా బ్రహ్మవిద్యాయాః మోక్షహేతుత్వాదపి కర్మప్రకరణే తదనుక్తిరిత్యాహ (విద్యాయాశ్చేతి) సర్వాపేక్షాధికరణన్యాయాన్న తస్యాః స్వాతన్త్ర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాతన్త్ర్యం హీతి) సా హి స్వోత్పత్తౌ- స్వఫలే వా కర్మాణ్యపేక్షతే. నాద్యః- అభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః- * అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి న్యాయవిరోధాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సహకారీతి) ఇతి- అస్మాచ్చ హేతోస్తత్రైవానుక్తిరితి సమ్బన్ధః. ౧

౩౦.— (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ) * యోగక్షేమార్థమీశ్వరమభిగచ్ఛేదితి స్మృత్యనుసారేణ కదాచిజ్జనకసమీపం యాజ్ఞవల్క్యో గతః. (స మేనే న వదిష్య ఇతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యో మార్గే గచ్ఛన్నేవం మనసా- చిన్తితవాన్. కిమితి. కిఞ్చిదప్యధ్యాత్మవిషయే న వక్ష్యామి

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరయంపురుషఇతి।ఆదిత్యజ్యోతిఃసమ్రాడితిహోవాచఆదిత్యేనైవజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨

తి. ఏవంకృతసఙ్కల్పోపియాజ్ఞవల్క్యోజనకేనపృష్టఃసర్వమపిప్రవక్తుమపచక్రమఇత్యాఖ్యాయికాసూచిష్టే (అథహయజ్జనకశ్చేత్యాదినా) అథ- తదానీంజనకశ్చవైదేహోయాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రేసముదాతే - అగ్నిహోత్రవిషయేసంవాదంకృతవన్తావిత్యర్థః. (తస్మైహయాజ్ఞవల్క్యోవరందదౌ) తస్యజనకస్యకర్మవిషయకనిజ్ఞానవైశిష్ట్యముపలభ్యసన్తుష్టోయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైవరందదౌ - ఇష్టంవృణీష్వేత్యవోచదిత్యర్థః. (సహకామప్రశ్నమేవవవ్రే) సజనకఃఅపేక్షితాన్ప్రశ్నాన్ప్రక్ష్యామి-తస్యోత్తరందాతవ్యమితివరంవృతవాన్. (తంహాస్మైదదౌ) తంచవరంయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైదదావిత్యర్థః. (తంసమ్రాడేవపూర్వంపప్రచ్ఛ) తేనవరప్రదానసామర్థ్యేనానాచిఖ్యాసుమపియాజ్ఞవల్క్యంతూష్ణీంస్థితమపిసమ్రాడేవపూర్వం- ప్రథమంపప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శం.— హేయాజ్ఞవల్క్యేత్యేవంసమ్బోధ్యాభిముఖీకరణార్థం. (కింజ్యోతిరయంపురుషఇతి) కిమస్యపురుషస్యజ్యోతిః- యేనజ్యోతిషావ్యవహరతి- సోఽయంకింజ్యోతిః. అయం- ప్రాకృతఃకార్యకరణసఙ్ఘాతరూపఃశిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషఃపృచ్ఛ్యతే. కిమయంస్వావయవసఙ్ఘాతబాహ్యేనజ్యోతిరన్తరేణవ్యవహరతి- ఆహోస్విత్స్వావయవసఙ్ఘాతమధ్యపాతినాజ్యోతిషాకార్యమయంపురుషోనిర్వర్తయతీత్యేతదభిప్రేత్యపృచ్ఛతి. కించాతః- యదివ్యతిరిక్తేన- యదివాఽవ్యతిరిక్తేనజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యంనిర్వర్తయతి. శృణుతత్రకారణం- యదివ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిఃకార్యనిర్వర్తకత్వమస్యస్వభావోనిర్ధారితోభవతి- తతోఽదృష్టజ్యోతిఃకార్యవిషయేఽప్యనుమాస్యామహేవ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమేవేదంకార్యమితి. అథావ్యతిరిక్తేనైవస్వాత్మనాజ్యోతిషావ్యవహరతి- తతోఽప్రత్యక్షేఽపిజ్యోతిషిజ్యోతిఃకార్యదర్శనేఽవ్యతిరిక్తమేవజ్యోతిరనుమేయం. అథానియమఏవ- వ్యతిరిక్తమవ్యతిరిక్తంవాజ్యోతిఃపురుషస్యవ్యవహారహేతుః - తతోఽనధ్యవసాయఏవజ్యోతిర్విషయఇతి. ఏవంమన్వానఃపృచ్ఛతిజనకోయాజ్ఞవల్క్యం-కింజ్యోతిరయంపురుషఇతి. నన్వేవమనుమానకౌశలేజనకస్య- కింప్రశ్నేన- స్వయమేవకస్మాన్నప్రతిపద్యతఇతి. సత్యమేవమేతత్. తథాపిలిఙ్గలిఙ్గిసమ్బన్ధవిశేషాణామత్యన్తసౌక్ష్మ్యాద్దురవబోధ్యతాంమన్యతేబహూనామపిపణ్డితానాం- కిముతైకస్య. అతఏవహిధర్మసూక్ష్మనిర్ణయేపరిషద్వ్యాపారఇష్యతే, పురుషవిశేషశ్చాపేక్ష్యతే,- దశావరాపరిషత్త్రివరా- వైకోవేతి. తస్మాద్యద్యప్యనుమానకౌశలంరాజ్ఞః-తథాప్యత్రయుక్తోయాజ్ఞవల్క్యఃప్రష్టుం- విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేఃపురుషాణాం. అథవా - శ్రుతిఃస్వయమేవఆఖ్యాయికావ్యాజేనానుమానమార్గముపన్యస్యాస్మాన్బోధయతిపురుషమతిమనుసరన్తీ. యాజ్ఞవల్క్యోఽపిజనకాభిప్రాయాభిజ్ఞతయావ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిర్బోధయిష్యన్ జనకంవ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమేవలిఙ్గంప్రతిపేదేయథాప్రసిద్ధం - ఆదిత్యజ్యోతిఃసమ్రాడితిహోవాచ. కథం. ఆదిత్యేనైవ - స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనచక్షుషోఽనుగ్రాహకేణజ్యోతిషాఽయంప్రాకృతఃపురుషఆస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- పర్యేతిక్షేత్రమరణ్యంవా. తత్రగత్వాకర్మకురుతే. విపల్యేతి.'విపర్యేతిచయథాగతం. అత్యన్తవ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రసిద్ధతాప్రదర్శనార్థమనేకవిశేషణం. బాహ్యానేకజ్యోతిఃప్రదర్శనంచలిఙ్గస్యావ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థం. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యవ్రతభఙ్గేహేతుముక్త్వాజనకస్యప్రశ్నముత్థాపయతి (హేయాజ్ఞవల్క్యేతి) అక్షరార్థముక్త్వాప్రశ్నవాక్యేవివక్షితమర్థమాహ (కిమయమిత్యాదినా) స్వశబ్దోయథోక్తపురుషవిషయః. జ్యోతిఃకార్యమిత్యాసనాదివ్యవహారోక్తిః. ఇత్యేతదితికల్పద్వయంపరామృశ్యతే. పక్షద్వయేఽపిఫలంపృచ్ఛతి (కించేతి) సప్తమ్యర్థేతసిః. ఉత్తరమాహ (శృణ్వితి) తత్రేతిపక్షద్వయోక్తిః. కారణం- ఫలమితియావత్. ప్రథమపక్షమనూద్యస్వపక్షసిద్ధిఫలమాహ (యదీత్యాదినా) షష్ఠీపురుషమధికరోతి. కారణభూతంజ్యోతిర్నదృశ్యతే - తత్కార్యంత్వాసనాద్యుపలభ్యతే- తత్రాపివిషయే- స్వప్నాదావితియావత్. అనుమానమేవాభినయతి (వ్యతిరిక్తేతి) విమతమతిరిక్తజ్యోతిరధీనం- వ్యవహారత్వాత్-సమ్మతవదిత్యర్థః. పక్షాన్తరమనూద్యలోకాయతపక్షసిద్ధిఫలమాహ (అథేత్యాదినా) (అప్రత్యక్షేపీతి) అవ్యతిరిక్తమితిచ్ఛేదః. కల్పాన్తరమాహ (అథేతి) అనియమంవ్యాకరోతి (వ్యతిరిక్తమితి) తస్మిన్పక్షేవ్యవహారహేతౌజ్యోతిష్యనిశ్చయాత్తద్వికారోవ్యవహారోఽపినస్థైర్యమాలమ్బేతేత్యాహ (తతఇతి) వ్యాఖ్యాతంప్రశ్నముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్బుభుత్సయాప్రశ్నోఽభవిష్యతిచేత్- తత్రాహ (స్వయమేవేతి) రాజ్ఞోఽనుమానకౌశలమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కిమితితర్హిపృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) వ్యాప్యవ్యాపకయోస్తత్సమ్బన్ధస్యచాతిసూక్ష్మత్వాదేకేనదుర్జ్ఞానత్వాత్తజ్జ్ఞానేయాజ్ఞవల్క్యోఽప్యపేక్షితఇత్యర్థః. కథంతేషామతిసూక్ష్మత్వం- తత్రాహ (బహూనామపీతి) లిఙ్గాదిష్వనేకేషామపివివేకినాందుర్బోధతాస్తి - కిముతైకస్యతేషుదుర్బోధతావాచ్యేత్యర్థః. తేషామత్యన్తసౌక్ష్మ్యేమానవీంస్మృతింప్రమాణయతి (అతఏవేతి) కుశలస్యాపిపురుషస్యతత్త్వనిర్ణయేపురుషాన్తరాపేక్షాయాఃసత్త్వాదేవేతియావత్. పురుషవిశేషః- వేదవిదధ్యాత్మవిత్త్యాదిః. తత్రస్మృత్యర్థంసఙ్క్షిపతి (దశేతి) ఉక్తంహి • ధర్మేణాధిగతోయైస్తువేదస్సపరిబృంహణః। తేశిష్టాబ్రాహ్మణాజ్ఞేయాఃశ్రుతిప్రత్యక్షహేతవః। దశావరావాపరిషద్యంధర్మంపరిచక్షతే। త్ర్యవరావాపివృత్తస్థాస్తంధర్మంనవిచాలయేత్। త్రైవిద్యోహైతుకస్తర్కీనైరుక్తోధర్మపాఠకః। త్రయశ్చాశ్రమిణఃపూర్వేపరిషదేషాదశావరా। ఋగ్వేదవిద్యజుర్విచ్చసామవేదవిదేవచ। త్ర్యవరాపరిషజ్జ్ఞేయాధర్మసంశయనిర్ణయఇతి. ఏకోవేతి-అధ్యాత్మవిదుచ్యతే. కుశలస్యాపిరాజ్ఞోయాజ్ఞవల్క్యంప్రతిప్రశ్నోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) సూక్ష్మార్థనిర్ణయేపురుషాన్తరాపేక్షాయావ

ఉ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి చన్ద్రమసైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౩

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౪

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి వాచైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౫

గ్రసమ్మతత్వాదితియావత్. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (విజ్ఞానేతి) రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యం వేదేషూపపాద్య పశ్చాదన్తరమాహ (అథవేతి) తథాచాత్ర రాజ్ఞో మునేర్వా వివక్షితత్వాభావాత్ కిమితి రాజా మునిమనుసరతీతి చోద్యం నిరవకాశమితి శేషః. ప్రశ్నాపపత్త్యా ప్రతివచనముపపన్నమేవేతి మన్వాన స్తదుత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యోపీతి) అతిరిక్తజ్యోతిషి ప్రష్టూ రాజ్ఞోఽభిప్రాయః- తదభిప్రాయః. తదభిజ్ఞతయా తథావిధం జ్యోతీ రాజానం బోధయిష్యన్ యథాఽతిరిక్తజ్యోతిరావేదకం వక్ష్యమాణలిఙ్గం గృహీతవ్యాప్తికం ప్రసిద్ధం భవతి- తథా- తద్వ్యాప్తిగ్రహణస్థలమాదిత్యజ్యోతిరిత్యాదినా మునిరపి ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః. వ్యాప్తిం బుభుత్సమానః పృచ్ఛతి (కథమితి) రూపవ్యవహారః- సాఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- యథాసవిత్రధీనో జాగ్రద్వ్యవహార ఇతి వ్యాప్తిం వ్యాకరోతి (ఆదిత్యేనేతి) ఏవకారం వ్యాచష్టే (స్వావయవేతి) ఆదిత్యాపేక్షయాఽన్తరేణ చక్షుర్వశాదేవాయం వ్యవహరన్నిత్యస్య తీత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుష ఇతి) ఆసనాద్యన్యతమవ్యాపారదేశే వ్యాప్తినిర్ధారణ్యథాపి శేషణబహుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్యన్తేతి) ఆసనాదీనాముక్తైకవ్యభిచారే దేహస్యాన్యథాభావేపి నాను గ్రాహకం జ్యోతిరన్యథా భవతి - అత స్తదనుగ్రాహ్యదర్శనవిలక్షణమితి వివక్షిత్వా వ్యాపారచతుష్టయము పదిష్టమిత్యర్థః. తథాపి కిమర్థమాదిత్యాద్యనేకపర్యాయోపాదానం- ఏకేనైవ వ్యాప్తిగ్రహసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) దేహేన్ద్రియమనో వ్యాపారరూపం కర్మలిఙ్గం- తస్య వ్యతిరిక్తజ్యోతిరవ్యభిచారసాధనార్థమనేకపర్యాయోపన్యాసః- బహవో హి దృష్టాన్తాః వ్యాప్తిం దృఢయన్తీత్యర్థః. ౨-౩-౪

ఠం.— ప్రశ్నమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కింజ్యోతిరితి బహువ్రీహిః. అస్య పురుషస్య ఆసనగమనకర్మని ర్వృత్త్యాదిసాధనభూతం జ్యోతిః కిమితి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యజ్యోతిస్సమ్రాడితి హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. హే సమ్రాట్. అయం పురుషః ఆదిత్యజ్యోతిరితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఆదిత్యో జ్యోతిర్యస్య స తథోక్తః. తదుపపాదయతి (ఆదిత్యేనైవేతి) ఆదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- *ఉపసర్గస్యాయతావితి లత్వం. పర్యయతే- ఇతస్తతో గమనం కరోతి లౌకికం వైదికం వా కర్మ కురుతే. యథాయథం విపల్యేతి- విపర్యేతి- ప్రతినివృత్యాగచ్ఛతీతియావత్. ఉక్తమఙ్గీకరోతి జనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨

శం.— తథాఽస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి. చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిః. అత్రాన్యన్న గేయం నాస్తి. ౩

ఠం.— (అన్యత్పృచ్ఛతి అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) ఆదిత్యేఽస్తమితే అయం పురుషః కింజ్యోతిర్భవతీత్యర్థః. ఉత్తరం (చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩

శం.— అస్తమిత ఆదిత్యే చన్ద్రమస్యస్తమితేఽగ్నిర్జ్యోతిః. అత్రాన్యన్న గేయం నాస్తి. ౪

ఠం.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) స్పష్టం. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) పూర్వవత్. ౪

శం.— శాన్తేఽగ్నౌ వాగ్జ్యోతిః. వాగితి శబ్దః పరిగృహ్యతే. శబ్దేన విషయేణ శ్రోత్రమిన్ద్రియం దీప్యతే, శ్రోత్రే న్ద్రియే సమ్ప్రదీప్తే మనసి వివేక ఉపజాయతే- తేన మనసా బాహ్యం చేష్టాం ప్రతిపద్యతే- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి బ్రాహ్మణం. కథం పునర్వాగ్జ్యోతిరితి- వాచో జ్యోతిష్ట్వమప్రసిద్ధమిత్యత ఆహ (తస్మాద్వై సమ్రాట్) యస్మాద్వాచా జ్యోతిషాఽనుగృహీతోఽయం పురుషో వ్యవహరతి- తస్మాత్ప్రసిద్ధమేతద్వాచో జ్యోతిష్ట్వం. కథం. అపి యత్ర- యస్మిన్కాలే ప్రావృషి ప్రాయేణ మేఘాన్ధకారే సర్వజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయే స్వోపి పాణిః- హస్తో న విస్పష్టం నిర్జ్ఞాయతే- అథ-తస్మిన్కాలే సర్వచేష్టానిరోధే ప్రాప్తే బాహ్యజ్యోతిషోఽభావాద్యత్ర వాగుచ్చరతి- శ్వా వా భషతి. గర్దభో వా రౌతి. (ఉపైవ తత్ర న్యేతి) తేన శబ్దేన జ్యోతిషా శ్రోత్రమనసోరైన్తర్యం భవతి- తేన జ్యోతిః కార్యవత్త్వం వాక్ ప్రతిపద్యతే. తేన వాచా జ్యోతిషా ఉపన్యేత్యేవ-తత్ర చ కర్మ కురుతే విపల్యేతి. తత్ర వాగ్జ్యోతిషో గ్రహణం గన్ధాదీనాముపలక్షణార్థం- గన్ధాదిభిరపి హి ఘ్రాణాదిష్వనుగృహీతేషు ప్రవృత్తినివృత్త్యాదయో భవన్తి- తేన తైరప్యనుగ్రహో భవతి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియం వ్యావర్తయతి (వాగితీతి) శబ్దస్య జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయితుం పాతనికాం కరోతి (శబ్దేనేతి) తద్దీపనకార్యమాహ (శ్రోత్రేతి) మనసి విషయాకారేణ పరిణామే సతి కిం స్యాత్-తదాహ (తేనేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (మనసా హీతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా

ఉ.— అస్తమితఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ శాన్తాయాం వాచి కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యాత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి॥ ౬

వాచో జ్యోతిష్ట్వసాధనార్థం పృచ్ఛతి (కథమితి) కా పునరత్రానుపపత్తిః - తత్రాహ (వాచ ఇతి) తత్రానన్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాకరోతి (అత ఆహేత్యాదినా) ప్రసిద్ధిమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉపైవేత్యాది వ్యాచష్టే (తేన శబ్దేనేతి) జ్యోతిః కార్యవత్త్వం - తజ్జన్యవ్యవహారరూపకార్యవత్త్వమితి యావత్. తత్ర వాగ్జ్యోతిష ఇత్యత్ర చతుర్థపర్యాయస్య స్పష్టార్థః. కిమితి గన్ధాదయశ్శబ్దేనోపలక్ష్యన్తే - తత్రాహ (గన్ధాదిభిరితి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (ఏవమేవేతి) తథాపి స్వప్నాదౌ తస్య ప్రవృత్తిదర్శనాత్తత్కారణీభూతం జ్యోతిర్వక్తవ్యమితి శేషః. ౫

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) శాన్తేఽగ్నౌ - అగ్నౌ చ నిర్వాణం గత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఉత్తరం (వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) అత్ర వాగిత్యనేన శబ్ద ఉచ్యతే. వాచో జ్యోతిష్ట్వముపపాదయతి (తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీతి) యస్మాదాదిత్యచన్ద్రాగ్నిష్వసత్స్వపి వాగేవ జ్యోతిః - తస్మాదేవ యత్ర - యస్మిన్మేఘాన్ధకారాన్తరితాయాం తమిస్రాయాం మాత్మీయోఽపి పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతే - న నిశ్చీయతే. అథాపి తస్మిన్కాలే హే సమ్రాట్ యత్ర దేవదత్తస్య వా యజ్ఞదత్తస్య వా అహమత్ర తిష్ఠామీతి వాగుచ్చరతి - శబ్దో నిర్గచ్ఛతి. తత్ర - తదా అత్రావర్తత ఇతి జ్ఞాత్వా ఉపన్యేత్యేవ - ఉప - సమీపేన - నితరామేతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. తతశ్చ శబ్దద్వారా శ్రోత్రం ప్రకాశకం భవతీత్యర్థః. అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతదితి) ౫

శం.— శాన్తాయాం పునర్వాచి గన్ధాదిష్వపి చ శాన్తేషు బాహ్యేష్వనుగ్రాహకేషు సర్వప్రవృత్తినిరోధః ప్రాప్తోఽస్య పురుషస్య. ఏతదుక్తం భవతి - జాగ్రద్విషయే బహిర్ముఖానికరణాని చక్షురాదీన్యాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరనుగృహ్యమాణాని యదా - తదా స్ఫుటతరః సంవ్యవహారోఽస్య పురుషస్య భవతీత్యేవం తావజ్జాగరితే స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిః కార్యసిద్ధిరస్య పురుషస్య దృష్టా - తస్మాత్తైవ యం మన్యామహే సర్వబాహ్యజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయేఽపి స్వప్నసుషుప్తికాలే, జాగరితే చ తాదృగవస్థాయాం, స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిః కార్యసిద్ధిరస్యేతి. దృశ్యతే చ స్వప్నే జ్యోతిః కార్యసిద్ధిః బన్ధుసఙ్గమనవియోగదర్శనం దేశాన్తరగమనాగమనాదికం, సుషుప్తాచ్చోత్థానం సుఖమహమస్వాప్సం న కించిదవేదిషమితి, - తస్మాదస్తి వ్యతిరిక్తం కిమపి జ్యోతిః. కిం పునస్తచ్ఛాన్తాయాం వాచి జ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే (ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి) ఆత్మేతి - కార్యకరణస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తం కార్యకరణావభాసకమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్స్వయమన్యేనానవభాస్యమానమభిధీయతే జ్యోతిః. అన్తరస్థం చ తత్పారిశేష్యాత్. కార్యకరణవ్యతిరిక్తం తదితి తావత్సిద్ధం. యచ్చ కార్యకరణవ్యతిరిక్తం కార్యకరణసఙ్ఘాతానుగ్రాహకం చ జ్యోతిః - తద్బాహ్యైశ్చక్షురాదికరణైరుపలభ్యమానం దృష్టం. న తు తథా తచ్చక్షురాదిభిరుపలభ్యతే - ఆదిత్యాదిజ్యోతిఃష్వుపరతేషు కార్యం తు జ్యోతిషా దృశ్యతే - యస్మాదాత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి - తస్మాన్నూనమన్తస్స్థం జ్యోతిరిత్యవగమ్యతే. కించ - ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్విలక్షణం తదభౌతికం చ - స ఏవ హేతుః - యచ్చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమాదిత్యాదివత్. న - సమానజాతీయేనైవోపకారదర్శనాత్. యదాదిత్యాదివిలక్షణం జ్యోతిరన్తరం సిద్ధమితి - ఏతదసత్. కస్మాత్. ఉపక్రియమాణసమానజాతీయేనైవాదిత్యాదిజ్యోతిషా కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య భౌతికస్య భౌతికేనైవోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే. యథాదృష్టం చైతదనుమేయం. యదినామ కార్యకరణాదర్థాన్తరం తదుపకారకమాదిత్యాదివజ్జ్యోతిః - తథాపి కార్యకరణసఙ్ఘాతసజాతీయమేవానుమేయం - కార్యకరణసఙ్ఘాతోపకారకత్వాత్ - ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్. యత్పునరన్తఃస్థత్వాదప్రత్యక్షత్వాచ్చ వైలక్షణ్యముచ్యతే - తచ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిరనైకాన్తికం - యతోఽప్రత్యక్షాణ్యన్తఃస్థాని చక్షురాదిజ్యోతీంషి - తస్మాత్తవ మనోరథమాత్రం విలక్షణమాత్మజ్యోతిస్సిద్ధమితి. కార్యకరణసఙ్ఘాతభావభావిత్వాచ్చ సఙ్ఘాతధర్మత్వమనుమీయతే జ్యోతిషః. సామాన్యతోదృష్టస్య చానుమానస్య వ్యభిచారిత్వాదప్రామాణ్యం. సామాన్యతోదృష్టబలేన హి భవానాదిత్యాదివద్వ్యతిరిక్తం జ్యోతిః సాధయతి కార్యకరణేభ్యః - న చ ప్రత్యక్షమనుమానేన బాధితుం శక్యతే. అయమేవ తు కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రత్యక్షం పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతి చ. యది నామ జ్యోతిరన్తరమస్యోపకారకం స్యాదాదిత్యాదివత్ - న తదాత్మా స్యాజ్జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదేవ. య ఏవ తు ప్రత్యక్షం దర్శనాదిక్రియాం కరోతి - స ఏవాత్మా స్యాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతః - నాన్యః - ప్రత్యక్షవిరోధేఽనుమానస్యాప్రామాణ్యాత్. నన్వయమేవ చేద్దర్శనాదిక్రియాకర్తాత్మా సఙ్ఘాతః - కథమవికలస్యైవాస్య దర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వం కదాచిద్భవతి, కదాచిన్నేతి, నైష దోషః - దృష్టత్వాత్. న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - న హి ఖద్యోతే ప్రకాశాప్రకాశకత్వేన దృశ్యమానే కారణాన్తరమనుమేయం - అనుమేయత్వే చ కేనచిత్సామాన్యాత్సర్వం సర్వత్రానుమేయం స్యాత్ - తచ్చానిష్టం. న చ పదార్థస్వభావో నాస్తి - న హ్యగ్నేరుష్ణస్వాభావ్యమన్యనిమిత్తం, ముదకస్య వా శైత్యం. ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమితి చేత్ - ధర్మాధర్మాదేర్నిమిత్తాన్తరాపేక్షస్వభావప్రసఙ్గః. అస్త్వితి చేన్న - తదనవస్థాప్రసఙ్గః - స చానిష్టః. న - స్వప్నస్మృత్యోర్దృష్టస్యైవ దర్శనాత్. యదుక్తం స్వభావవాదినా దేహస్యైవ దర్శనాదిక్రియా - న వ్యతిరిక్తస్యేతి - తన్న - యది హి దేహస్యైవ దర్శనాదిక్రియా - స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం న స్యాత్. అన్ధః స్వప్నం పశ్యన్దృష్టపూర్వమేవ పశ్యతి - న శాకద్వీపాదిగతమదృష్టపూర్వం. తతశ్చైతత్సిద్ధం భవతి - యః స్వప్నే పశ్యతి దృష్టపూర్వం వస్తు - స ఏవ పూ

ర్వంవిద్యమానేచక్షుష్యద్రాక్షీత్ - నదేహ ఇతి. దేహశ్చేద్ద్రష్టా-యేనాద్రాక్షీత్-తస్మిన్నుద్ధృతేచక్షుషిస్వప్నేతదేవదృష్టపూర్వంనపశ్యేత్. అ
స్తిచలోకేప్రసిద్ధిః- పూర్వందృష్టంమయాహిమవత్శృఙ్గమద్యాహంస్వప్నేఽద్రాక్షమిత్యుద్ధృతచక్షుషామన్ధానామపి. తస్మాదనుద్ధృతేపిచక్షుషి
యఃస్వప్నదృక్- సఏవద్రష్టా- నదేహ ఇత్యవగమ్యతే. తథా-స్వప్నేద్రష్టృస్రష్ట్రోరేకత్వేసతియఏవద్రష్టా- సఏవస్రష్టా. యదాచైవం-తదానిమీ
లితాక్షోపిస్మరన్దృష్టపూర్వంయద్రూపం-తద్దృష్టవదేవపశ్యతీతి. తస్మాద్యన్నిమీలితం- తన్నద్రష్టృ. యన్నిమీలితేచక్షుషిస్మరన్రూపంపశ్యతి-త
దేవానిమీలితేపిచక్షుషిద్రష్టాసీదిత్యవగమ్యతే. మృతేచదేహేఽవికలస్యైవచరూపాదిదర్శనాభావాత్. దేహస్యైవద్రష్టృత్వేమృతేపిదర్శనాదిక్రియా
స్యాత్. తస్మాద్యదపాయేదేహేదర్శనంనభవతి-యద్భావేచభవతి- తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - నదేహ ఇత్యవగమ్యతే. చక్షురాదీన్యేవదర్శనాదిక్రి
యాకర్తౄణీతిచేన్న- యదహమద్రాక్షం-తత్స్పృశామీతిభిన్నకర్తృకత్వేప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. మనస్తర్హీతిచేన్న- మనసోపివిషయత్వాద్రూ
పాదివద్ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తేః. తస్మాదన్యస్తద్వ్యతిరిక్తఆదిత్యాదివదితిసిద్ధం. యదుక్తం-కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవజ్యోతిరన్తరమనుమే
యం-ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి-తదసత్-ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్. కథం. పార్థివైరిన్ధనైఃపార్థివ
త్వసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేఃప్రజ్వలనోపకారః క్రియమాణోదృశ్యతే - నచతావతాతత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేఃప్రజ్వలనోపకారఃసర్వ
త్రానుమేయస్స్యాత్- యతోదకేనాపిప్రజ్వలనోపకారోభిన్నజాతీయేనవైద్యుతస్యాగ్నేర్జాఠరస్యచక్రియమాణోదృశ్యతే. తస్మాదుపకార్యోప
కారకభావేసమానజాతీయాసమానజాతీయనియమోనాస్తి. కదాచిత్సమానజాతీయామనుష్యాఃమనుష్యైరేవోపక్రియన్తే- కదాచిత్స్థావరపశ్వాది
భిశ్చభిన్నజాతీయైః- తస్మాదహేతుఃకార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి. యత్పునరాత్థ- చక్షురాదిభిరా
దిత్యాదిజ్యోతిర్వదదృశ్యత్వాదిత్యయంహేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తఃస్థత్వంవైలక్షణ్యంచనసాధయతి - చక్షురాదిభిరనైకాన్తికత్వాదితి - తదసత్ - చ
క్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వేసతీతిహేతోర్విశేషణత్వోపపత్తేః. కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతియదుక్తం- తన్న- అనుమానవిరోధాత్. ఆ
దిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాదర్థాన్తరంజ్యోతిరితిహ్యనుమానముక్తం- తేనవిరుధ్యతఇయంప్రతిజ్ఞా-కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వంజ్యోతిష ఇతి. త
ద్భావభావిత్వంత్వసిద్ధం-మృతేదేహేజ్యోతిషోఽదర్శనాత్. సామాన్యతోదృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యేసతిపానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః-
నచానిష్టః- పానభోజనాదిషుహిక్షుత్పిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవతస్తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానందృశ్యమానంలోకేనప్రాప్నోతి-దృశ్యతేహ్యు
పలబ్ధపానభోజనాఃసామాన్యతఃపునఃపానభోజనాన్తరైఃక్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తాదర్థ్యేనప్రవర్తమానాః. యదుక్తమయమేవతుదేహో
దర్శనాదిక్రియాకర్తేతి- తత్ప్రతిభ్రమేవపరిహృతంస్వప్నస్మృత్యోర్దేహాదర్థాన్తరభూతోద్రష్టేతి. అనేనైవజ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపిప్రత్యుక్తం.
యత్పునఃఖద్యోతాదేఃకాదాచిత్కంప్రకాశాప్రకాశకత్వం- తదసత్- పక్షోద్యవయవసఙ్కోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య.
యత్పునరుక్తంధర్మాధర్మయోరవశ్యంఫలదాతృత్వస్వభావోభ్యుపగన్తవ్య ఇతి- తదభ్యుపగమేభవతఃసిద్ధాన్తహానాత్. ఏతేనానవస్థాదోషఃప్రత్యుక్తః.
తస్మాదస్తివ్యతిరిక్తంచాన్తఃస్థంజ్యోతిరాత్మేతి. ౬

ఆ — కథంపునరత్రపృథగ్జ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్యప్రష్టురభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తంభవతీతి) యోవ్యవహారః- సోతిరిక్త
జ్యోతిర్నిమిత్తః- యథాఆదిత్యాదినిమిత్తోజాగ్రద్వ్యవహారఇతివ్యాప్తిముక్తాంనిగమయతి (ఏవంతావదితి) వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (త
స్మాదితి) తాదృగవస్థాయాం- సర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయదశాయామితియావత్. విమతోవ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- వ్యవహారత్వాత్- స
మ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. స్వప్నాదేవానుమానమావేదితమితిభావః. హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్యపరిహరతి (దృశ్యతేచేతి) ఆదిశబ్దేనదేశాన్తరావాకర్మకర
ణంగృహ్యతే. ఆశ్రయైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తేచేతి) ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనంచకారార్థః. అనుమానఫలంనిగమయతి (త
స్మాదితి) యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిఃసిద్ధంచేత్- కింప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కింపునరితి) సర్వజ్యోతిరుపరమేదృశ్యమానస్యవ్యవహారస్యకారణ
తయాఽనుమానతోజ్యోతిరాత్మతస్సిద్ధావపితద్విశేషబుభుత్సాయాంప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. ప్రతివచనమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా)
అవభాసకత్వేదృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి) తత్రవ్యతిరిక్తత్వంసాధయతి (కార్యేతి) అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితిశేషః. తచ్చాన్తఃస్థం
పారిశేష్యాదిత్యుక్తముపపాదయతి (యచ్చేతి) ఉపరతేషు- అస్మజ్జ్యోతిరితిశేషః. తదేవతర్హిమాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (కార్యంత్వితి) స్వప్నా
దౌదృశ్యమానంవ్యవహారంహేతూకృత్యఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) విమతమన్తఃస్థం- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితివ్యతిరేకీత్యర్థః. వ్యతి
రేక్యన్తరమాహ (కించేతి) సమ్ప్రతిలోకాయతశ్చోదయతి (నేత్యాదినా) తత్రసఙ్ఘాతంవ్యాచష్టే (యదితి) ఉక్తంహేతుంప్రశ్నపూర్వకంవి
భజతే (కస్మాదిత్యాదినా) యద్యపిదేహాదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాదిసజాతీయందృష్టం- తథాపినాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయ
మిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాదృష్టంచేతి) తదేవస్పష్టయతి (యదినామేతి) విమతమన్తఃస్థమతిరిక్తంచ- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితిపూర్వోక్తం
వ్యతిరేక్యనుమానమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) అనైకాన్తికత్వంవ్యనక్తి (యతఇతి) అన్తఃస్థాని- అవ్యతిరిక్తానిచసఙ్ఘాతాదితిద్ర
ష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) విలక్షణం- అన్తఃస్థంచేతిమన్తవ్యం. కించ- చైతన్యంశరీరధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యా
హ (కార్యకరణేతి) విమతంసఙ్ఘాతాద్భిన్నం- తద్భాసకత్వాత్- ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్నసఙ్ఘాతధర్మత్వంచైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్య
తోదృష్టస్యేతి) లోకాయతస్యదేహావభాసకమపిచక్షుస్తతోనభిద్యతే- తథాచవ్యభిచారాన్నత్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః. మనుష్యోహంజానా
మీతిప్రత్యక్షవిరోధాచ్చతదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతోదృష్టేతి) ననుతేనప్రత్యక్షముత్సార్యతామితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఇ

తర్హి దేహస్యైవ చైతన్యమిత్యాహ (అయమితి) జ్యోతిషో దేహవ్యతిరేకమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యదినామేతి) విమతం జ్యోతిరనాత్మా - దేహోపకారకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యర్థః. ఆత్మత్వం తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యఏవత్వితి) అనుమానాదాత్మనో దేహవ్యతిరిక్తత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నాన్య ఆత్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేహస్యాత్మత్వే కాదాచిత్కం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాద్యయుక్తమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) స్వభావవాదీ పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కాదాచిత్కే దర్శనాదర్శనే సమ్భవతః- దేహస్వాభావ్యాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) విమతం కారణాన్తరపూర్వకం- కాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానం దృష్టాన్తే వ్యభిచరిష్యతీత్యాశఙ్క్యాగ్నిరుష్ణ ఇతివదుష్ణముదకమిత్యపి ద్రవ్యత్వాదినా సమానమేతేత్యతిప్రసఙ్గమాహ (అనుమేయత్వే చేతి) నను యద్భవతి తత్సనిమిత్తమేవ- నస్వభావాద్భవత్కిఞ్చిదస్మాకం ప్రసిద్ధం- తత్రాహ (నచేతి) అగ్నేరౌష్ణ్యం, ముదకస్య శైత్యం, మిత్యాద్యపి ననిర్నిమిత్తం- కింతు ప్రాణ్యదృష్టాపేక్షమితి శఙ్క్యతే (ప్రాణీతి) ఆదిశబ్దేనేశ్వరాదిగ్రహ్యతే. గూఢాభిసన్ధిః స్వభావవాద్యాహ (ధర్మేతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం శఙ్కిత్వా స్వాభిప్రాయమాహ (అస్త్విత్యాదినా) సిద్ధాన్తీ స్వప్నాదిసిద్ధ్యనుపపత్త్యా దేహాతిరిక్తమాత్మానమభ్యుపగమయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తత్ర సఙ్గ్రహవాక్యం విభజతే (యదుక్తమితి) స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుభాగం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదిహీతి) జాగ్రద్దేహస్య ద్రష్టుః స్వప్నే నష్టత్వాత్, తదిన్ద్రియస్య సంస్కారస్య చానిష్టత్వాత్, దన్యదృష్టే చాన్యస్య స్వప్నాయోగాత్, న స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం దేహాత్మవాదే సమ్భవతీత్యర్థః. మాభూద్దృష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టిః- అన్ధస్యాపి స్వప్నే దృష్టేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్ధ ఇతి) అపిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. పూర్వదృష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టత్వేఽపి కుతో దేహవ్యతిరిక్తో ద్రష్టా సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తతశ్చేతి) అథోభయత్ర దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వే కా హానిరితి చేత్ - అత ఆహ (దేహశ్చేదితి) తత్ర సహకారిచక్షురభావాచ్చక్షురన్తరస్యైవోత్పత్తౌ దేహాన్తరస్యాపి సముత్పత్తిసమ్భవాదన్యదృష్టేఽన్యస్య న స్వప్నః స్యాదిత్యర్థః. మాభూత్పూర్వదృష్టే స్వప్నః-దేహస్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) కథం తే జాత్యన్ధానామీదృగ్దర్శనమితి చేత్ - జన్మాన్తరానుభవవశాదితి బ్రూమః. అన్ధస్య దేహస్య ద్రష్టృత్వేఽపి చక్షుష్మతస్తస్యైవ ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాయ స్మృతౌ దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాచష్టే (తథేతి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వేఽపి కుతో దేహాతిరిక్తో ద్రష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (యదా చేతి) దేహాతిరిక్తస్య స్మర్తృత్వేఽపి కుతో ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వస్యోక్తత్వాద్దేహాతిరిక్తః స్మర్తా చేత్ - ద్రష్టాపి తథా సిధ్యతీతి భావః. దేహస్య ద్రష్టృత్వే హేత్వన్తరమాహ (మృతే చేతి) నతస్య ద్రష్టృతేతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (దేహస్యైవేతి) దేహవ్యతిరిక్తమాత్మానముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) చైతన్యం యత్తదోరర్థః. మాభూద్దేహస్యాత్మత్వం- ఇన్ద్రియాణాం తు స్యాదితి శఙ్క్యతే (చక్షురాదీనీతి) అన్యదృష్టస్యేతరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాదితి న్యాయేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) అత్ర ప్రతిపత్తిహేతూనాం మనసి సమ్భవాదితి న్యాయేన శఙ్క్యతే (మన ఇతి) జ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనోపపత్తేః సంజ్ఞాభేదమాత్రమితి న్యాయేన పరిహరతి (నమనసోఽపీతి) దేహాదేరనాత్మత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మజ్యోతిః స్వజ్ఞాతాదితి శేషః. పరోక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అనుగ్రాహ్యసజాతీయమనుగ్రాహకమిత్యత్ర హేతుమాహ (ఆదిత్యాదిభిరితి) ఉపకార్యోపకారకత్వే సాజాత్యనియమం దూషయతి (తదసదితి) అనియమదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకముదాహరతి (కథం పార్థివైరితి) ఉలపం- బాలతృణం. పార్థివస్యాగ్నిం ప్రత్యుపకారకత్వనియమం వారయతి (నచేతి) తావతా- పార్థివేనాగ్నేరుపక్రియమాణత్వదర్శనేనేతి యావత్. తత్సమానజాతీయైరితి చక్షుః పార్థివవిషయః. తత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) దర్శనఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపకార్యోపకారకభావే సాజాత్యానియమవదపకార్యాపకారకభావేఽపి సాజాత్యనియమో నాస్తీత్యర్థః. తత్రోపకార్యోపకారకత్వే సాజాత్యనియమాభావముదాహరణాన్తరేణ దర్శయతి (కదాచిదితి) అప్సు సాఽగ్నినాఽగ్నేరుపశాన్త్యుపలమ్భాదపకార్యాపకారకత్వే సాజాత్యనియమోఽపి నాస్తీతి మత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తానియమదర్శనం తచ్ఛబ్దార్థః. అహేతుః- ఆత్మజ్యోతిషః స్వజ్ఞాతేన సమానజాతీయతాయామితి శేషః. అనుగ్రాహకమనుగ్రాహ్యసజాతీయం- అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యవదిత్యపాస్తం. సమ్ప్రత్యతీన్ద్రియత్వహేతోరనైకాన్త్యం పరోక్తమనుభాష్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) విమతం జ్యోతిః స్వజ్ఞాతధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్ - రూపాదివదిత్యుక్తమనూద్య నిరాకరోతి (కార్యేతి) అనుమానవిరోధమేవ సాధయతి (ఆదిత్యాదీతి) కాలాత్యయాపదేశముక్త్వా హేత్వసిద్ధిం దోషాన్తరమాహ (తద్భావేతి) అదర్శనాదితి భేదః. యత్పునః విశేషేఽనుగమాభావస్సామాన్యే సిద్ధసాధ్యతేత్యనుమానదూషణముక్తం ప్రత్యసామాన్యతో దృష్టస్య చేత్యాద్యుక్తం- తద్దూషయతి (సామాన్యతో దృష్టస్యేతి) విశేషతో దృష్టస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యం. కిమిత్యనుమానాప్రామాణ్యే సర్వవ్యవహారహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పానేతి) తత్సామాన్యాత్ -పానత్వభోజనత్వాదిసాదృశ్యాదితి యావత్. పానభోజనాద్యుపాదానం దృశ్యమానమిత్యుక్తం విశదయతి (దృశ్యన్తే హీతి) తాదర్థ్యేన- క్షుత్పిపాసాదినివృత్త్యుపాయభోజనపానాద్యర్థత్వేనేతి యావత్. దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వమిత్యుక్తమనూద్య పూర్వోక్తం పరిహారం స్మారయతి (యదుక్తమిత్యాదినా) జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదనాత్మేత్యుక్తం ప్రత్యాహ (అనేనేతి) స్వజ్ఞాతాద్దేహాద్ద్రష్టృత్వనిరాకరణేనేతి యావత్. దేహస్య కాదాచిత్కం దర్శనాదిమత్త్వం స్వాభావికమిత్యత్ర పరోక్తం దృష్టాన్తమనుభాష్య నిరాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా. సిద్ధాన్తినాపి స్వభావవాదస్య క్వచిదేష్టవ్యత్వముపదిష్టమనూద్య దూషయతి (యత్పునరితి) ధర్మాదేర్యది హేత్వన్తరాధీనం ఫలదాతృత్వం- తదా హేత్వన్తరస్యాపి హేత్వన్తరాధీనఫలదాతృత్వమిత్యనవస్థేత్యుక్తం ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) సిద్ధాన్తవిరోధప్రసఙ్గేనేతి యావత్. లోకాయతమతాసమ్భవే స్వపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౬

౮౦.— పృచ్ఛతి (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) స్వప్నే కిమస్య ప్రకాశకమితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ

ఉ.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః । స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణి ॥ ౭

(ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాదిప్రకాశకాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన స్థితిగమనాదిహేతుభూత ప్రకాశకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

———

శం.— యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాది సిద్ధం- తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యా కరణానామేవావభాసకత్వమాత్మనః- వ్యతిరిక్తత్వే వివేకతః పృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతాయా దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః. అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధేఽపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్. అతో హం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి. కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియప్రాణమనస్సు- యస్త్వయోక్త ఆత్మా- యేన జ్యోతిషాస్త ఇత్యుక్తః. అథవా- యోఽయమాత్మేత్యభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సర్వ ఇమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః. యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః- కతమ ఏతేషు షడఙ్గవిదితి. పూర్వస్మిన్వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం. ద్వితీయే తు వ్యాఖ్యానే ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం. అథవా-సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః కతమ ఇత్యేతదన్తం. యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతీతి శబ్దస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ, యుక్తమితి కృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే. యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే. బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవ హి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః. బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం తమసీవ ప్రదీపః పురోవస్థితః- ❋ మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం. బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవ హి సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే- పురోవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి. ద్వారమాత్రాణి త్వన్యాని కరణాని బుద్ధేః - తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే విజ్ఞానమయ ఇతి. యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం ❋ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్యాన్యార్థదర్శనాదశ్రౌతార్థతావసీయతే. సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా. ❋ సాధీరితి చోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనా, ద్యుక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి సామీప్యలక్షణా. ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః. ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. యో హి యేషు భవతి- స తద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః. (హృది) తత్రైతత్స్యాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి. అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తాత్స్థ్యాత్తద్వృత్తిర్హృత్. తస్యాం హృది- బుద్ధౌ. అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం. జ్యోతిః-అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే. తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాస్త ఇత్యుక్తం చేతనావానివ హ్యయం కార్యకరణపిణ్డః-యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః. యథా వా మరకతాదిమణిః క్షీరాదిద్రవ్యే ప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయ స్వచ్ఛాయమేవ తత్ క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః. బుద్ధేరపి- హృదయాత్సూక్ష్మత్వాద్ధృద్యన్తస్స్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్యాత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్. బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిః ప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హి వివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా. తతోఽప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్. తత ఇన్ద్రియేషు - మనస్సంయోగాత్. తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్. ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే. తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు ❋ యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత ❋ యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ. ❋ నిత్యోఽనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే. ❋ తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ ❋ యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః. పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్పూర్ణ ఇతి పురుషః. నిరతిశయం చాస్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వా, త్స్వయమన్యానవభాస్యత్వా, చ్చ. స ఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిస్స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి. బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదా తు బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్, కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- ❋ యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషో, బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వా, న్న శక్యతేతజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః

స్వప్నేఽదిదర్శయిషుః ప్రకురుతే (స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి) యస్స పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిరాత్మా- స సమానః- సదృశస్సన్. కేన. ప్రకృతత్వాత్సన్నిహితత్వాచ్చ హృదయేన. హృదీతి చ హృచ్ఛబ్దవాచ్యా బుద్ధిః ప్రకృతా, సా సన్నిహితా, చ- తస్యాస్తయైవ సామాన్యం. కింపునస్సామాన్యం. అశ్వమహిషవద్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః. అవభాస్యా బుద్ధిః- అవభాసకం తదాత్మజ్యోతిరాలోకవత్. అవభాస్యావభాసకయోర్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా- విశుద్ధత్వాద్ధ్యాలోకోఽవభాస్యేన సదృశో భవతి. యథా రక్తమవభాసయన్ ఆలోకో రక్తసదృశః- రక్తాకారో భవతి, యథా హరితం నీలం లోహితం వాఽవభాసయన్నాలోకస్తత్సదృశః- తత్సమానో భవతి, తథా బుద్ధిమవభాసయన్ బుద్ధిద్వారేణ కృత్స్నం క్షేత్రమవభాసయతీత్యుక్తం మరకతమణినిదర్శనేన - తేన సర్వేణ సమానో బుద్ధిసామాన్యద్వారేణ- * సర్వమయ ఇతి చాత్ర వివక్ష్యతి. తేనాసౌ కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్య ముఞ్జేషీకావత్స్వేన జ్యోతీరూపేణ దర్శయితుం న శక్యత ఇతి సర్వవ్యాపారం తత్రాధ్యారోప్య నామరూపగతం, జ్యోతిర్ధర్మం చ నామరూపయోః, నామరూపే చాత్మజ్యోతిషి, సర్వో లోకో మోముహ్యతేఽయమాత్మా నాయమాత్మా, ఏవంధర్మా నైవంధర్మా,- కర్తాఽకర్తా, శుద్ధోఽశుద్ధో, బద్ధో ముక్తః, స్థితో గత ఆగతో, ఽస్తి నాస్తీ, త్యాదివికల్పైః. అతస్సమానస్సన్నుభౌ లోకౌ- ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యావిహలోకపరలోకావుపాత్తదేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతత్యాగాన్యోపాదానసన్తానప్రబన్ధశతసన్నిపాతైరనుక్రమేణ సఞ్చరతి. ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చరణహేతుః- న స్వత ఇతి. తన్నామరూపోపాధిసాదృశ్యం భ్రాన్తినిమిత్తం యత్- తదేవ హేతుః- న స్వత ఇత్యేతదుచ్యతే- యస్మాత్స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుక్రమేణ సఞ్చరతి- తదేతత్ప్రత్యక్షమిత్యేతద్దర్శయతి- యతో ధ్యాయతీవ- ధ్యానవ్యాపారం కరోతీవ. చిన్తయతీవ. ధ్యానవ్యాపారవతీం బుద్ధిం సతత్స్థేన చిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణావభాసయన్ తత్సదృశః తత్సమానస్సన్ ధ్యాయతీవాలోకవదేవ. అతో భవతి చిన్తయతీతి భ్రాన్తిర్లోకస్య - న తు పరమార్థతో ధ్యాయతి. తథా లేలాయతీవ - అత్యర్థం చలతీవ. తేష్వేవ కరణేషు బుద్ధ్యాదిషు వాయుషు చ చలత్సు తదవభాసకత్వాత్తత్సదృశం తదితి లేలాయతీవ - న తు పరమార్థతశ్చలనధర్మకం తదాత్మజ్యోతిః. కథం పునరేతదవగమ్యతే- తత్సమానత్వభ్రాన్తిరేవోభయలోకసఞ్చరణాదిహేతుః- న స్వత ఇతి. అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ హేతురుపదిశ్యతే - స హి- ఆత్మా హి- యస్మాత్స్వప్నో భూత్వా. సయయా ధియా సమానః- సా ధీర్యద్యద్భవతి- తత్తదసావపి భవతీవ. అత ఉచ్యతే - తస్మాద్యదాసౌ స్వప్నో భవతి - స్వాపవృత్తిం ప్రతిపద్యతే ధీః- తదాసోఽపి స్వాపవృత్తిం ప్రతిపద్యతే. యదా ధీర్జిజాగరిషతి- తదాసావపి. అత ఆహ స్వప్నో భూత్వా - స్వప్నవృత్తిమవభాసయన్ ధియః స్వాపవృత్త్యాకారో భూత్వా ఇమం లోకం- జాగరితవ్యవహారలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకం లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్పదమతిక్రామతి- అతీత్య క్రామతి. వివిక్తేన స్వేనాత్మజ్యోతిషా స్వప్నాత్మికాం ధీవృత్తిమవభాసయన్నవతిష్ఠతే యస్మాత్ - తస్మాత్స్వయంజ్యోతిః స్వభావ ఏవాసౌ విశుద్ధస్సన్ కర్తృక్రియాకారకఫలశూన్యః పరమార్థతః- ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చారాదిసంవ్యవహారభ్రాన్తిహేతుః. (మృత్యో రూపాణి) మృత్యుః- కర్మావిద్యాదిః. న తస్యాన్యద్రూపం స్వతః- కార్యకరణాన్యేవాస్య రూపాణి. అతస్తాని మృత్యో రూపాణ్యతిక్రామతి క్రియాఫలాశ్రయాణి. నను నాస్త్యేవ ధియోఽసమానమన్యద్ధియోఽవభాసకమాత్మజ్యోతిః- ధీవ్యతిరేకేణ ప్రత్యక్షేణ వానుమానేన వానుపలమ్భాత్. యథాన్యా తత్కాలే ద్వితీయా ధీః. యత్త్వవభాస్యావభాసకయోరన్యత్వేఽపి వివేకానుపలబ్ధిత్వాత్సాదృశ్యమితి ఘటాద్యాలోకయోః - తత్ర భవత్వన్యత్వేనాలోకస్యోపలబ్ధుర్ఘటాదేః సంశ్లిష్టయోస్సాదృశ్యం భిన్నయోరేవ. నచ తథేహ ఘటాదేరివ ధియోఽవభాసకం జ్యోతిరన్తరం ప్రత్యక్షేణ వాఽనుమానేన వోపలభామహే. ధీరేవ హి చిత్స్వరూపావభాసకత్వేన స్వాకారా విషయాకారా చ. తస్మాన్నానుమానతో నాపి ప్రత్యక్షతో ధియోఽవభాసకం జ్యోతిశ్శక్యతే ప్రతిపాదయితుం వ్యతిరిక్తం చ. యదపి దృష్టాన్తరూపమభిహితమవభాస్యావభాసకయోర్భిన్నయోరేవ ఘటాద్యాలోకయోః సంయుక్తయోః సాదృశ్యమితి- తత్రాభ్యుపగమమాత్రమస్మాభిరుక్తం. న తు తత్ర ఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌ భిన్నౌ- పరమార్థతస్తు ఘటాదిరేవావభాసాత్మకః - సాలోకోఽన్యోన్యో హి ఘటాదిరుత్పద్యతే. విజ్ఞానమాత్రమేవ వా సాలోకఘటాదివిషయాకారమవభాసతే. యస్మాదేవం- తదా న బాహ్యో దృష్టోఽస్తి- విజ్ఞానలక్షణమాత్రత్వాత్సర్వస్య. ఏవం తస్యైవ విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలం పరికల్ప్య తస్యైవ పునర్విశుద్ధిం పరికల్పయన్తి - తద్గ్రాహ్యగ్రాహకవినిర్ముక్తం విజ్ఞానం స్వచ్ఛీభూతం క్షణికం వ్యవతిష్ఠత ఇతి కేచిత్. తస్యాపి శాన్తిం కేచిదిచ్ఛన్తి. అన్యే తదపి విజ్ఞానం సంవృతం గ్రాహ్యగ్రాహకాంశవినిర్ముక్తం శూన్యమేవ ఘటాదిబాహ్యవస్తువదిత్యపరే మాధ్యమికా ఆచక్షతే. సర్వా ఏతాః కల్పనా బుద్ధిర్జ్ఞానావభాసకస్య వ్యతిరిక్తస్యాత్మజ్యోతిషోఽపహ్నవాదనాశయమార్గస్య ప్రతిపక్షభూతా వైదికస్య. తత్ర యే బాహ్యార్థోఽస్తి- తాన్ ప్రత్యుచ్యతే తావత్ - న- స్వాత్మానవభాసకత్వాద్ఘటాదేః. తమస్యవస్థితో ఘటాదిస్సావన్నకదాచిదపి స్వాత్మానమవభాసయతే- ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగేన తు నియమేనైవావభాస్యమానో దృష్టః. సంశ్లిష్టయోరపి ఘటాలోకయోరన్యత్వమేవ- పునః పునస్సంశ్లేషే విశ్లేషే చ విశేషదర్శనాద్రజ్జుఘటయోరివ. అన్యత్వే చ వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - న స్వాత్మనైవ స్వమాత్మానమవభాసయతి. నను ప్రదీపస్స్వాత్మానమేవావభాసయన్ దృష్ట ఇతి- న హి ఘటాదివత్ ప్రదీపదర్శనాయ ప్రకాశాన్తరముపాదదతే లోకాః- తస్మాత్ప్రదీపస్స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. న- అవభాస్యత్వావిశేషాత్. యద్యపి ప్రదీపోఽన్యస్యావభాసకః- స్వయమవభాసాత్మకత్వాత్. తథాపి వ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వం న వ్యభిచరతి- ఘటాదివదేవ. యదా చైవం- తదా వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం తావదవశ్యంభావి. నను యథా ఘటశ్చైతన్యావభాస్యస్తథైవ వ్యతిరిక్తమాలోకాన్తరమపేక్షతే- న త్వేవం ప్రదీపోఽన్యమాలోకాన్తరమపేక్షతే - తస్మాత్ప్రదీపోఽన్యావభాస్యోఽపి సన్నాత్మానమవభాసయతి. న- స్వతః పరతో వా విశేషాభావాత్. యథా చైతన్యావభాస్యత్వం ఘటస్య- తథా ప్రదీపస్యాపి చైతన్యావభాస్యత్వమవిశిష్టం. యత్తూచ్యతే ప్రదీప ఆత్మానం ఘటం చావభాసయతీతి- తదసత్. కస్మాత్. యదా ఆత్మానం నావభాసయతి - తదా కీదృశస్స్యాత్, న హి తథా ప్రదీపస్య స్వతో వా పరతో వా విశేషః కశ్చిదుపలభ్యతే. స నామ హ్యవభాస్యో భవతి- యదాఽస్యావభాసకసన్నిధావసన్నిధౌ చ విశేష ఉపలభ్యతే. న హి ప్రదీపస్యాత్మసన్నిధిర

సన్నిధిరావశ్యకః కల్పయితుం. అసతిచ కాదాచిత్కేవిశేషే. ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతీతి వ్యపదిశ్యతే. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం తు ఘటాదిష్విరవిశిష్టం ప్రదీపస్య. తస్మాద్విజ్ఞానస్యాత్మగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన ప్రదీపో దృష్టాన్తః. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం చ విజ్ఞానస్య బాహ్యానిపదార్థైరవిశిష్టం. చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చ విజ్ఞానస్య కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యత్వమేవ. కిం వా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యత్వేతి తత్ర సన్దిహ్యమానే వస్తుని యథా దృష్టం తథైవ దృష్టాన్తాన్యాయః కల్పయితుం యుక్తః. నతు దృష్టవిపరీతః. తథా చ సతి యథా వ్యతిరిక్తేనైవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపాదీనాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టం. తథా విజ్ఞానస్యాపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వే సత్యపి ప్రదీపవద్వ్యతిరిక్త చైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుం. నత్వనన్యగ్రాహ్యత్వం. యశ్చాన్యో విజ్ఞానస్య గ్రహీతా. స ఆత్మా జ్యోతిరన్తరం విజ్ఞానాత్. తదాఽనవస్థితిశ్చేన్న. గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్గ్రాహకస్య స్వస్వరూపత్వే లిఙ్గముక్తం న్యాయతః. నత్వేకాన్తగ్రాహకత్వే తద్గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే వా కదాచిదపి లిఙ్గం సమ్భవతి. తస్మాన్న తదనవస్థాప్రసఙ్గః. విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే కరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థితిశ్చేన్న. నియమాభావాత్. న హి సర్వత్రాయం నియమో భవతి. యత్ర యేన స్వరూపేణ గృహ్యతే తత్ర తేన స్వరూపేణ గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాన్తరం స్యాదితి నైకాన్తేన నియన్తుం శక్యతే. వైచిత్ర్యదర్శనాత్. కథం. ఘటస్తావత్ స్వాత్మవ్యతిరిక్తేనాత్మనా గృహ్యతే. తత్ర ప్రదీపాదిరాలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణం. న హి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశశ్చక్షురంశో వా. ఘటవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేఽపి ప్రదీపస్య చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ న బాహ్యమాలోకస్థానీయం కించిత్కరణాన్తరమపేక్షతే. తస్మాన్నైవ నియన్తుం శక్యతే యత్ర యత్ర వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం తత్ర తత్ర కరణాన్తరం స్యాదేవేతి. తస్మాద్విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వే న కరణద్వారాఽనవస్థా. నాపి గ్రాహకద్వారా కదాచిదప్యుపపాదయితుం శక్యతే. తస్మాత్సిద్ధం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరమితి. నను నాస్త్యేవ బాహ్యోఽర్థో ఘటాదిః ప్రదీపో వా విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః. యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నోపలభ్యతే. తత్తావన్మాత్రం వస్తు దృష్టం. యథా స్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యం ఘటపటాదివస్తు. స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాత్స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతావగమ్యతే. తథా జాగరితేఽపి ఘటప్రదీపాదేర్జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాజ్జాగ్రద్విజ్ఞానమాత్రతైవ యుక్తా భవితుం. తస్మాన్నాస్తి బాహ్యోఽర్థో ఘటప్రదీపాదిః. విజ్ఞానమాత్రమేవ తు సర్వం. తత్ర యదుక్తం విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమస్తి జ్యోతిరన్తరం ఘటాదేరివేతి. తన్మిథ్యా. సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాన్తాభావాత్. న. యావత్తావదభ్యుపగమాత్. న తు బాహ్యోఽర్థో భవతైకాన్తేనైవ నాభ్యుపగమ్యతే. నను మయా నాభ్యుపగమ్యత ఏవ. న. విజ్ఞానం ఘటః ప్రదీప ఇతి చ శబ్దార్థపృథక్త్వాద్యావత్తావదపి బాహ్యమర్థాన్తరమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం. విజ్ఞానాదర్థాన్తరం వస్తు న చేదభ్యుపగమ్యతే. విజ్ఞానం ఘటః పట ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామేకార్థత్వే పర్యాయశబ్దత్వం ప్రాప్నోతి. తథా సాధనానాం ఫలస్య చైకత్వే సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసఙ్గః. తత్కర్తురజ్ఞానప్రసఙ్గో వా. కించాన్యత్. విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వాదిప్రతివాదివాదదోషాభ్యుపగమాత్. న హ్యాత్మవిజ్ఞానమాత్రమేవ వాదీ ప్రతివాదీ ప్రతివాదివాదదోషా వాఽభ్యుపగమ్యతే. నిరాకర్తవ్యత్వాత్ప్రతివాద్యాదీనాం. న హ్యాత్మీయవిజ్ఞానం నిరాకర్తవ్యమభ్యుపగమ్యతే, స్వయం వాత్మా కస్యచిత్. తథా చ సతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. న చ ప్రతివాద్యాదయస్స్వాత్మనైవ గృహ్యన్త ఇత్యభ్యుపగమః. వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యా హి తేఽభ్యుపగమ్యన్తే. తస్మాత్తత్సర్వమేవ వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం వస్తు. జాగ్రద్విషయత్వాత్. జాగ్రద్వస్తు ప్రతివాద్యాదివదితి, సులభో దృష్టాన్తః. స సత్యన్తరవద్విజ్ఞానాన్తరవచ్చేతి. తస్మాద్విజ్ఞానవాదినాపి న శక్యం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్యోతిరన్తరం నిరాకర్తుం. స్వప్నే విజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాదయుక్తమితి చేన్న. అభావాదపి భావస్యైవ స్వన్తరత్వోపపత్తేః. భవతైవ తావత్స్వప్నే ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతం. తదభ్యుపగమ్య తద్వ్యతిరేకేణ ఘటాద్యభావ ఉచ్యతే. స విజ్ఞానవిషయో ఘటాదిర్యద్యభావః. యది వా భావః స్యాత్. ఉభయథాపి ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతమేవ. న తు తన్నివర్తయితుం శక్యతే. తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్. ఏతేన సర్వస్య శూన్యతా ప్రత్యుక్తా. ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతా చాత్మనోఽహమితి విజ్ఞానం సకపక్షః ప్రత్యుక్తః. యత్తూక్తం సాలోకోఽన్యశ్చాన్యశ్చ ఘటో జాయత ఇతి. తదసత్. క్షణాన్తరేఽపి వా అయం ఘట ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం కృత్తోత్థితకేశనఖాదిష్వివేతి చేన్న. తత్రాపి క్షణికత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ జాత్యేకత్వాచ్చ. కృత్తేషు పునరుత్థితేషు చ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేరేకత్వాత్తే కేశనఖత్వప్రత్యయస్తన్నిమిత్తోఽభ్రాన్త ఏవ. న హి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిష్వ క్షణికమిత్యేవేతి ప్రత్యయో భవతి కస్యచిత్. దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషు చ తుల్యపరిమాణేషు తత్కాలీనబాలాదిష్వేవ ఇతి ప్రత్యయో భవతి. న తు త ఏవేతి. ఘటాదిషు పునర్స ఏవాయమితి ప్రత్యయః. తస్మాన్న సమో దృష్టాన్తః. ప్రత్యక్షేణ హి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే వస్తుని తదేవేతి. న చాన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం. ప్రత్యక్షవిరోధే లిఙ్గస్యాభాసోపపత్తేః. సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేశ్చ. జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్. ఏకస్య హి వస్తుదర్శినో వస్త్వన్తరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయః స్యాత్. న తు వస్తుదర్శ్యేకో వస్త్వన్తరదర్శనాయ క్షణాన్తరమవతిష్ఠతే. విజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్ సకృద్వస్తుదర్శనేనైవ క్షయోపపత్తేః. తేనేదం సదృశమితి హి సాదృశ్యప్రత్యయో భవతి. తేనేతి దృష్టస్మరణం. ఇదమితి వర్తమానప్రత్యయః. తేనేతి దృష్టం స్మృత్వా యావదిదమితి వర్తమానం క్షణం కాలమవతిష్ఠేత. తతః క్షణవాదహానిః. అథ తేనేత్యేవోపక్షీణః స్మారకః ప్రత్యయః, ఇదమితి చాన్య ఏవ వా ప్రత్యయో వర్తమానః క్షీయతే, తతః సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తేనేదం సదృశమితి. అనేకదర్శిన ఏకస్యాభావాత్. వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ. ద్రష్టవ్యదర్శనేనైవోపక్షయాద్విజ్ఞానస్య. ఇదం దృష్టమదోఽద్రాక్షమితి వ్యపదేశానుపపత్తిః. దృష్టవతో వ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్. అథావతిష్ఠేత. క్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. తదానీం జాత్యన్ధస్యేవ రూపవిశేషవ్యపదేశస్తత్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. సర్వమన్ధపక్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. తదానీం జాత్యన్ధస్యేవ రూపవిశేషవ్యపదేశసత్త్వాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. సర్వమన్ధపరమ్పరేతి ప్రసజ్యేత సర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది. న చైతదిష్యతే. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌ తు ప్రసిద్ధతరౌ క్షణవాదే. దృష్టవ్యపదేశహేతుః తేనేదం సదృశమితి, చ. న. వర్తమానాతీతయోర్భిన్నకాలత్వాత్. తత్రైవ వర్తమానపూర్వోత్తరక్షణసహిత ఏక ఏవ హి శృఙ్ఖలావత్ప్రత్యయో జాయత ఇతి చేత్, తేనేదం సదృశమితి, చ.

ప్రత్యయవికల్పఫలావయవస్థానీయః- అతీతకల్పపరః. తౌ ప్రత్యయావిన్నకాలౌ. తదుభయప్రత్యయవిషయస్య లక్షేచ్ఛలక్షలా ప్రత్యయః- త త్క్షణద్వయవ్యాపిత్వాదేకస్య విజ్ఞానస్య పునః క్షణవాదహానిః. మమతవతాదివిశేషానుపపత్తేశ్చ సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. సర్వస్య చ స్వసంవేద్య విజ్ఞానమాత్రత్వే విజ్ఞానస్య చ స్వచ్ఛావబోధావభాసమాత్రస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్ తద్దర్శినశ్చాన్యస్యాభావే నిత్యదుఃఖశూన్యానాత్మత్వాద్యనేకకల్ప నానుపపత్తిః. న చ దాడిమాదేరివ విరుద్ధానేకాంశవత్త్వం విజ్ఞానస్య- స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాద్విజ్ఞానస్య. అనిత్యదుఃఖాదీనాం విజ్ఞానాంశత్వే చ సత్యను భూయమానత్వాద్వ్యతిరిక్తవిషయత్వప్రసఙ్గః. అథానిత్యదుఃఖాద్యాత్మైకత్వమేవ విజ్ఞానస్య- తదా తద్వియోగాద్విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. సంయోగివియోగాద్ధి విశుద్ధిర్భవతి- యథా ఆదర్శప్రభృతీనాం. న తు స్వాభావికేన ధర్మేణ కస్యచిద్వియోగో దృష్టః- న హ్యగ్నేః స్వాభావికేన ప్రకాశేనౌష్ణ్యేన వా వియోగో దృష్టః. యదపి పుష్పగుణానాం రక్తత్వాదీనాం ద్రవ్యాన్తరవియోగేన వియోజనం దృశ్యతే - తత్రాపి సంయోగపూర్వత్వమనుమీయతే- బీజ భావనయా పుష్పఫలాదీనాం గుణాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్. అతో విజ్ఞానస్య విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. విషయవిషయ్యాభాసత్వం చ యన్మలం పరికల్ప్యతే వి జ్ఞానస్య- తదప్యన్యసంసర్గాభావాదనుపపన్నం- న హ్యవిద్యమానేనావిద్యమానస్య సంసర్గః స్యాత్. అసతి చాన్యసంసర్గే యోధర్మో యస్య దృష్టః- స తత్స్వ భావత్వాన్న తేన వియోగమర్హతి- యథాగ్నేరౌష్ణ్యం, సవితుర్వా ప్రభా. తస్మాదన్యసంసర్గేణ మలినత్వం తద్విశుద్ధిశ్చ విజ్ఞానస్యేతీయం కల్పనాన్ధపరమ్ప రైవ ప్రమాణశూన్యేత్యవగమ్యతే. యదపి తస్య విజ్ఞానస్య నిర్వాణం పురుషార్థం కల్పయన్తి- తత్రాపి ఫలాశ్రయానుపపత్తిః. కణ్టకవిద్ధస్య హి కణ్టకవేధ జనితదుఃఖనివృత్తిః ఫలం- న తు కణ్టకవిద్ధమరణే తద్దుఃఖనివృత్తిఫలస్యాశ్రయ ఉపపద్యతే. తద్వత్సర్వనిర్వాణే సతి ఫలాశ్రయో పురుషార్థకల్పనా వ్యర్థైవ- య స్య పురుషశబ్దవాచ్యస్య హి సత్త్వస్యాత్మనో విజ్ఞానస్య చార్థః పరికల్ప్యతే- తస్య పునః పురుషస్య నిర్వాణే కస్యార్థః పురుషార్థ ఇతి స్యాత్. యస్య పునరన్య నేకార్థదర్శీ విజ్ఞానవ్యతిరిక్త ఆత్మా- తస్య దృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాదిసర్వమేవోపపన్నం- అన్యసంయోగనిమిత్తం కాలుష్యం- తద్వియోగని మిత్తా చ విశుద్ధిరితి. శూన్యవాదిపక్షస్తు సర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధ ఇతి తన్నిరాకరణాయ నాదరః క్రియతే. ౭

ఆ.—— నన్వాత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తమన్తఃస్థం చేతి సాధితం- తథా చ కథం కతమ ఆత్మేతి పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అసు గ్రాహ్యేణ దేహాదినా సమానజాతీయస్యాదిత్యాదేరనుగ్రాహకత్వదర్శనాన్నిమిత్తాదనుగ్రాహకత్వావిశేషాదాత్మజ్యోతిరపి సమానజాతీయం దేహా దినేతి భ్రాన్తిర్భవతి- తయోరితి యావత్. అవివేకినో నిష్కృష్టదృష్ట్యభావాదిత్యర్థః. వ్యతిరేకసాధకస్య న్యాయస్య దర్శితత్వాత్కుతో భ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యా హ (న్యాయేతి) భ్రాన్తినిమిత్తావివేకకృతం ప్రశ్నముక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ ప్రశ్నముత్థాపయతి (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (క రణాపాయేతి) జ్యోతిర్నిమిత్తో వ్యవహారో మయా కృతః- స త్వాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషేత్యుక్తత్వాద్దాసనాదినిమి త్తం జ్యోతిరాత్మేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ ప్రశ్నం వ్యాకరోతి (అథవేతి) సప్తమ్యర్థం కథయతి (సర్వ ఇతి) యోయం త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమ యః- స ప్రాణేషు మధ్యే కతమః స్యాత్- తేషి హి విజ్ఞానమయా ఇవ భాన్తీతి యోజనా. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) వ్యాఖ్యాన యోరవాన్తరవిభాగమాహ (పూర్వస్మిన్నిత్యాదినా) హృదీత్యాది ప్రతివచనమితి శేషః. ద్వితీయతృతీయపక్షయోరరుచిం సూచయన్నాద్యం పక్షమఙ్గీ కరోతి (.యోయమితి) యస్త్వయా పృష్టః - సోయమిత్యాత్మనశ్చిద్రూపత్వేన ప్రత్యక్షత్వాదయమితి నిర్దేశ ఇతి పదద్వయస్యార్థః. దేహవ్యవచ్ఛే దార్థం విశినష్టి (విజ్ఞానమయ ఇతి) విజ్ఞానశబ్దార్థమాచష్టే ఉపాధినా తత్ప్రాయత్వం ప్రకటయతి (బుద్ధీతి) బుద్ధిరేవ విజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేనేనేతి వ్యుత్ప త్తేః. తేనోపాధినా సమ్పర్క ఏవావివేకః- తస్మాదితి యావత్. తత్సమ్పర్కే ప్రమాణమాహ (బుద్ధివిజ్ఞానేతి) తస్మాద్విజ్ఞానమయ ఇతి శేషః. నను చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయ ఇత్యాదిహిత్వా విజ్ఞానమయ ఇత్యేవ కస్మాదుపదిశ్యతే- తత్రాహ (బుద్ధిర్హీతి) తస్యాస్సాధారణకరణత్వే ప్రమాణమాహ (మనసాహీతి) మనసస్సర్వార్థత్వం సమర్థయతే (బుద్ధీతి) కిమర్థాని తర్హి చక్షురాదీని కరణానీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వారమాత్రాణీతి). బుద్ధేస్సతి ప్రాధాన్యే ఫలితమాహ (.తస్మాదితి) విజ్ఞానం- పరం బ్రహ్మ. తత్ప్రకృతికో జీవో విజ్ఞానమయ ఇతి భర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమనువదతి (యేషామితి) విజ్ఞానమయాది గ్రన్థే మయటో నవికారార్థతేతి తైరేవోచ్యతే- తత్ర మనస్సముద్వ్యాహారాద్విజ్ఞానం- బుద్ధిః. న చాత్మా తద్వికారః. తస్మాదస్మిన్నపి యో గే మయటో వికారార్థత్వం వదతాం స్వోక్తివిరోధః స్యాదితి దూషయతి (తేషామితి) కథం విజ్ఞానమయపదార్థనిర్ణయార్థం ప్రయోగాన్తరమనుస్రియ తే- తత్రాహ (సన్దిగ్ధేశ్చేతి) యథా * పురోడాశం చతుర్ధాకృత్వా బర్హిషదం కరోతీతి పురోడాశమాత్ర చతుర్ధాకరణవాక్యసైకార్థసమ్బన్ధినా శాఖా న్తరీయేణ * ఆగ్నేయం చతుర్ధాకరోతీత్యనేన విశేషవిషయతయా నిశ్చితార్థేనాగ్నేయ ఏవ పురోడాశే వ్యవస్థాప్యతే, యథా నా * అక్తాశ్శర్కరా ఉపదధాతీత్యత్ర కేనాక్తా ఇత్యపేక్షాయాం * తేజో వై ఘృతమితి వాక్యశేషాన్నిర్ణయః,- తథేహాపీత్యర్థః. ఆత్మని కారత్వే మోక్షానుపపత్త్యాద్యబాధిత న్యాయాద్వా విజ్ఞానమయపదార్థనిశ్చయ ఇత్యాహ (.నిశ్చితేతి) యదుక్తం సన్దిగ్ధో వాక్యశేషాదితి- తదేవ వ్యనక్తి (సాధీయసీ చేతి) ఆధారాద్యర్థా సప్తమీ దృష్టా- సా కథం వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) భవత్వత్రాపి సామీప్యలక్షణా సప్తమీ- తథాపి కథం వ్యతిరేకప్రదర్శన మిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేషు హీతి) ఫలితం సప్తమ్యర్థముపసంహరతి (ప్రాణేష్వితి) తేషు సమీపస్థోపి కథం తేభ్యో వ్యతిరిచ్యతే- తత్రాహ (యో హీతి) విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యావర్త్యాశఙ్కాముక్త్వా పునరవతార్య వ్యాకరోతి (హృదీత్యాదినా) విశేషణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (అన్తరితీతి) జ్యోతి శ్శబ్దార్థమాహ (జ్యోతిరితి) జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయతి (తేనేతి) అత్ర జ్యోతిషి వ్యాకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య వ్యవహారక్షమత్వే దృష్టాన్తమాహ (య థేతి) చేతనావానివేత్యుక్తం దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథా వేతి) హృదయం- బుద్ధిః. తతోపి సూక్ష్మత్వాదాత్మజ్యోతిరన్తరన్తఃస్థమపి హృదయాది కం సఙ్ఘాతం చ సర్వమేకీకృత్య స్వచ్ఛాయం కరోతీతి కృత్వాయమర్థో క్రమతి సాదృశ్యమాహ చిత్రమితి దార్ష్టాన్తికే యోజనా. కథమిదమాత్మజ్యోతిః సర్వమాత్మచ్ఛా

యం కరోతి - తత్రాహ (పారమ్పర్యేణేతి) విషయేషు దీప్రత్యగాత్మాన్యేమధ్యే ఇతరో వ్యవహారస్య తారతమ్యం, తేష్వాత్మాదివిషయేష్వేవ ఇష్టానిష్ట తారతమ్యం చ ప్రతీయతే సర్వస్యాపి నరకపతనాదిత్యతత్ర స్వాకారహేతుత్వమపీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదావ్యాపారే చ వ్యవహారో యతే (బుద్ధిస్థానదితి) ప్రాకృతపరీక్షకాణాం బుద్ధావాత్మాభిమాన భ్రాన్తిముక్తైస్తైః ప్రమాణయతి (తేన హీతి) బుద్ధేస్సర్వాన్తస్సర్వపి చిద్వ్యాప్యతేత్యత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వముక్తముపసంహరతి (ఏవమితి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వే కిమితి కస్యచిత్ క్వచిదేవాత్మధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనహీతి) బుద్ధ్యాదేరుక్తక్రమేణాత్మచ్ఛాయత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వావభాసకత్వే లోకప్రసిద్ధిరేవ ప్రమాణం - కిం తు భగవద్వాక్యమపీత్యాహ (తథా చేతి) అనాశినామయమనాశీ. చేతనాః - చేతయితారో బ్రహ్మాదయః. తేషామయమేవ చేతనః. యథోదకాదీనాం అగ్న్యాదినిమిత్తం దాహకత్వం - తథా ఆత్మనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషామిత్యాహ (నిత్య ఇతి) అనుగమనవదనుప్రవేశనం స్వగతయా భాసా న్యాదిత్యాహ (తస్యేతి) (యేనేతి) తత్ర * నావేదవిన్మనుతే తం బృహన్తమిత్యుక్తరత్ర సన్నిధౌ జ్యోతిశ్శబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (తేనేతి) ప్రాదేశమాత్రో యమాత్మా సర్వావభాసకత్వేన జ్యోతిర్భవతీతి యోజనా. పదార్థమాహ (పురుష ఇతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిషః సకాశాదాత్మజ్యోతిర్విశేషమాహ (నిరతిశయం చేతి) ప్రతివచనవాక్యార్థముపసంహరతి (సమిష ఇతి) సమానస్సన్నిత్యాద్యవతారయితుం శఙ్కయతి (బాహ్యానామితి) తర్హి బాహ్యజ్యోతిస్సద్భావావస్థాయామకించిత్కరమాత్మజ్యోతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్వితి) వ్యతిరేకముఖేనోక్తమర్థమన్వయముఖేన కథయతి (ఆత్మజ్యోతిరితి) ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమాహ (యదేతదితి) సర్వమన్తఃకరణాదిప్రజ్ఞానేత్రమిత్యైతరేయశ్రవణాద్వ్యక్తమాత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వమిత్యర్థః. కించ - అచేతనానాం కార్యకరణానాం చేతనత్వప్రసిద్ధ్యనుపపత్త్యా సదా చిదాత్మవ్యాప్తిరేష్టవ్యేత్యాహ (సాభిమానో హీతి) కథమస్య జన్యస్య ప్రతీచస్సర్వత్ర బుద్ధ్యాదావహంమాన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవివేకేనేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతారయతి (యద్యపీతి) యథోక్తమపి ప్రత్యగ్జ్యోతిర్జాగరితే దర్శయితుమశక్యమితి శ్రుతిస్స్వప్నం ప్రస్తౌతీత్యర్థః. అశక్యత్వే హేతుమ్పాయమాహ (సర్వేతి) స్వప్నే నిష్కృష్టం జ్యోతిరితి శేషః. సద్భిస్సహ - అనుసన్ధాతరితి సమ్బన్ధః. సాధ్యత్వస్య ప్రతియోగినా సామాన్యేనోపలక్షితమవేత్యుపస్థిత్యర్థః (కేనేతి) ఉత్తరం (ప్రకృతత్వాదితి) ప్రాణానామపి ముఖ్యాంశతదిదిచేత్ - తత్రాహ (సన్నిహితత్వాచ్చేతి) హేతుద్వయం సాధయతి (హృదీత్యాదినా) ప్రకృతత్వాదిఫలమాహ (తస్మాదితి) సామాన్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం పునరిత్యాదినా) వివేకతోఽనుపలబ్ధింవ్యక్తీకర్తుం బుద్ధిజ్యోతిషా భాస్వరరూపమాహ (అవభాస్యేతి) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) తథాపి కథం వివేకతోఽనుపలబ్ధిః - తత్రాహ (అవభాస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (విశుద్ధత్వాదీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇత్యుక్తమితి) సర్వావభాసకత్వేఽపి కథం బుద్ధ్యైవ నాన్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) సర్వావభాసకత్వం తదుపపాద్యతే. కిమర్థం తర్హి బుద్ధ్యా సామాన్యము క్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వారత్వేనేత్యాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వోపాసనసమానత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (సర్వమయ ఇత్యాదావితి) వాక్యశేషసిద్ధం ద్వైలోకస్థా ద్వైతమశక్యమాహ (తేనేతి) సర్వమయత్వేనేతి యోజనా. ఆత్మానాత్మనోస్తాదాత్మ్యే నన్వావేశకత్వే పరస్పరాధ్యాస సద్భావాత్ - అవిశ్వాలోకానాం మోహాభావేదిత్యాహ (ఇతిసర్వేతి) ధర్మవిపర్యయం మోహం దర్శయతి (అయమితి) ధర్మవిపర్యయం మోహం దర్శయతి (ఏవం చ ధర్మ ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (తత్రేత్యాదినా) [illegible]

[illegible]

దాలోకో౽వభాసకో నోపలభ్యతే. నేత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తస్య స్థాయిత్వం వ్యావర్తయతి (అన్యోన్యేతి) ప్రతీతం విషయప్రాభా
స్యం వ్యావర్తయన్నుక్తమేవ వ్యనక్తి (విజ్ఞానమాత్రమితి) విజ్ఞానవాదే యథోక్తదృష్టాన్తరాహిత్యం ఫలతీత్యాహ (యదేతి) శిష్యబుద్ధ్యనుసా
రేణ త్రివిధం బుద్ధాభిప్రాయముపసంహరతి (ఏవమిత్యాదినా) పరికల్ప్యేత్యన్తేన బాహ్యార్థవాదముపసంహృత్య తస్యైవేత్యాదినా విజ్ఞానవాద
ముపన్యస్య హరతి. తత్ర విజ్ఞానవాదోపసంహారం వివృణోతి (తద్గ్రాహ్యేతి) శూన్యవాదిమతమాహ (తస్యాపీతి) తదేవ స్ఫుటయతి (తదపీతి)
పక్షత్రయే౽పి దోషం సమ్భావయతి (సర్వానితి) కథమమూషాం కల్పనానాం దూషణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (తత్రే
తి) నిర్ధారణేన సప్తమీ. యత్తు ధీరేవావభాసకత్వేన స్వాకారేతి - తత్రాహ (నేతి) యదవభాస్యం - తత్స్వాతిరిక్తావభాస్యం- అవభాస్యత్వాత్-
యథా ఘటాది. అవభాస్యా చేయం బుద్ధిరిత్యనుమానాద్బుద్ధ్యతిరిక్తః సాక్షీ సిధ్యతీత్యర్థః. దృష్టాన్తం సాధయతి (తమసీతి, తస్యావభాసకాపేక్షాం దర్శ
యితుం విశేషణం. సాలోకో ఘటస్తమసి సంశ్లేషావగమాన్నాస్తి ఘటస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంశ్లిష్టయోరపీతి) భవత్వన్యత్వం- కిం తా
వతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యత్వే చేతి) వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం- తాదృశావభాసకసాహిత్యమితి యావత్. అవభాసయతి- ఘటాదిరితి శేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవి
కలత్వే౽పి హ్యస్తే వ్యభిచారమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) అనైకాన్తికత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రదీపస్య పక్షతుల్య
త్వాన్న వ్యభిచారో౽స్తీతి పరిహరతి (నావభాస్యత్వేతి) అథాన్యావభాసకత్వాత్తస్యానన్యావభాస్యత్వమితి చేత్- తత్రాహ (యద్యపీతి) అవభాస్యత్వస్యే
ష్టత్వాదవ్యభిచారే ఫలితమాహ (యదా చేతి) వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం- బుద్ధేరితి శేషః. అవభాస్యత్వే సత్యపి ప్రదీపస్యాతిరిక్తేనైవావభాస్యత్వమితి యదు
క్తం తద్ధి వ్యభిచారతాదవస్థ్యమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) యది ప్రదీపస్య స్వావభాసనాత్ పూర్వమనన్యశేషః సమనన్తరకాలే స్యాత్- తదా స్వాత్మానం భా
సయతీతి వక్తుం యుక్తం- స చ నాస్తీతి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) అవభాస్యత్వావిశేషాదిత్యర్థః. ప్రదీపపరోక్షం వి
శేషమనుభాష్య దూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) యదా దీపో౽న్యం స్వాత్మానం భాసయతి- తదా౽నవభాసమానః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) విశే
షాభావే౽పి దీపస్య స్వేనైవావభాస్యత్వం కిం న స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (సమానమితి) దీపస్య విశేషాన్తరాభావే౽పి స్వాత్మసన్నిధ్యసన్నిధివిశేషాదిత్యా
శఙ్క్యాహ (నహీతి) దీపస్య స్వేనాన్యేన వా స్వసన్నికర్షవిశేషాభావే ఫలితమాహ (అసతీతి) వ్యభిచారనిరాసపూర్వకం భాస్యత్వానుమానముపపాద్యా
నుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) యద్వ్యఞ్జకం- తత్స్వవిజాతీయవ్యఙ్గ్యం- యథా సూర్యాది. వ్యఞ్జకం చ విజ్ఞానం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తశ్చిదా
త్మా సిధ్యతీత్యర్థః. ప్రదీపస్య న స్వావభాస్యత్వం- కిన్తు విజాతీయచైతన్యావభాస్యత్వమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యద్గ్రాహ్యం - తద్గ్రాహకా
న్తరగ్రాహ్యం- యథా దీపః. గ్రాహ్యం చేదం విజ్ఞానమిత్యనుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) తథాపి కథం త్వదిష్టగ్రాహకసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విమృశతి
(చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చేతి) కథం తత్ర నిర్ణయః- తత్రాహ (ఇతి సన్దిహ్యమాన ఇతి) అస్తు లోకానుసారీ నిశ్చయః- లోకస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాహ
(తథా చేతి) తథాపి కుతో వివక్షితాత్మజ్యోతిస్సిద్ధిః- తత్రాహ (యశ్చేతి) విజ్ఞానస్య గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యత్వే తస్యాపి గ్రాహకాన్తరాపేక్షా
యామనవస్థాప్రసక్తిరితి శఙ్క్యతే (అనవస్థేతి చేదితి) కూటస్థబోధస్య విజ్ఞానసాక్షిణో౽విషయత్వాన్నానవస్థేతి పరిహరతి (నేతి) యద్గ్రాహ్యం- త
త్స్వాతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ఘటాదీతి గ్రాహ్యత్వమాత్రం బుద్ధిగ్రాహకస్యేతరతో౽వసన్నతరత్వే ప్రదీపస్య స్వానవభాస్యత్వన్యాయేన లిఙ్గముక్తం.
న చ బుద్ధిసాక్షిణో గ్రాహ్యత్వమస్తి- కూటస్థదృష్టిస్వాభావ్యాత్. తదుక్తో౽నవస్థేత్యుపపాదయతి (గ్రాహ్యత్వమాత్రం హీతి) సాక్షీ స్వాతిరిక్తగ్రా
హ్యః- గ్రాహకత్వాత్ - బుద్ధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గ్రాహకత్వం హి గ్రహణకర్తృత్వం వా- సాక్షిత్వం వా. ఆద్యే బుద్ధిసాక్షిణో ముఖ్యవృత్త్యా
గ్రహణకర్తృత్వేన కిఞ్చిల్లిఙ్గం సమ్భవతి. ద్వితీయే తస్య గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే న కదాచిదపి ప్రమాణమస్తి. తద్యుక్తో౽నవస్థేత్యర్థః. గ్రాహకానవస్థాం
పరిహృత్య కరణానవస్థామాశఙ్క్యతే (విజ్ఞానస్యేతి) తస్య గ్రాహ్యత్వే చక్షురాదిస్థానీయేన కరణేన భవితవ్యం- తస్యాపి గ్రాహ్యత్వే న్యత్కరణమిత్యనవస్థాం
దూషయతి (న నియమాభావాదితి) నియమాభావం సాధయతి (నహీత్యాదినా) వైచిత్ర్యదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాది
నా) ఉభయవ్యతిరేకం దర్శయతి (నహీతి) తథాపి కథం వైచిత్ర్యం- తత్రాహ (ఘటవదితి) నియమాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అ
నవస్థాద్వయనిరాకరణం నిగమయతి (తస్మాద్విజ్ఞానస్యేతి) బాహ్యార్థవాదిమతనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాత్సిద్ధమితి) బాహ్యార్థవాదిని నిరస్తే వి
జ్ఞానవాదీ చోదయతి (నన్వితి) బాహ్యో౽ర్థో విజ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (యద్ధీతి) నోపలభ్యతే చ జాగ్రద్వస్తు జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతి
రేకేణేతి శేషః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (స్వప్నేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (తథేతి) ఉక్తమనుమానముపసంహరతి (తస్మాదితి) సర్వం విజ్ఞానమా
త్రమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) కిమితి తస్య మిథ్యాత్వం - తత్రాహ (సర్వస్యేతి) బాహ్యార్థాపలాపవాదినం దూషయతి (నేత్యాదినా)
హేతుం విశదయతి (నహీతి) విజ్ఞానమాత్రవాదిత్వాదేకాన్తేన బాహ్యార్థానభ్యుపగతిరితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) బాహ్యార్థం హఠాదఙ్గీకారయతి (నే
త్యాదినా) అన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (విజ్ఞానాదితి) జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యే దోషాన్తరమాహ (తథేతి) అనర్థకం శా
స్త్రముపదిశతో బుద్ధస్య సర్వజ్ఞత్వం న స్యాదిత్యాహ (తచ్ఛాస్త్రురితి) వాశబ్దశ్చార్థః. ఇతశ్చ సర్వస్య నాస్తి విజ్ఞానమాత్రత్వమిత్యాహ (కిఞ్చాన్యదితి)
న కేవలం పూర్వోక్తోపపత్తివశాదేవ బాహ్యార్థో౽భ్యుపేయః- కిన్తు తైర్వినాన్యదపి కారణముద్యత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానేతి) య
ద్గ్రాహ్యం- తత్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం- యథా ప్రతివాద్యాది. జాగ్రద్వస్తు చేదం గ్రాహ్యమిత్యనుమానాన్న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తే
విప్రతిపత్తిం ప్రత్యాహ (నహీతి) నిరాకర్తవ్యత్వే౽పి తేషాం జ్ఞానమాత్రత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వీయజ్ఞానత్వం వా- పరకీయజ్ఞానత్వం వా తే
షామితి వికల్ప్య క్రమేణ దూషయతి (నహీత్యాదినా) స్వకీయనిషేధే చానిష్టాపత్తిమాచష్టే (తథా చేతి). త్వదఙ్గీకారాలోచనాయామపి ప్రతి

వాద్యాదీనాం విజ్ఞానాతిరేకః నేత్స్యతీత్యాహ (నచేతి) అన్యథా వివాదాభావాపాతాదితి భావః. కథం తర్హి తేషామఙ్గీకారః- తత్రాహ (వ్యతిరిక్తేతి) సిద్ధే దృష్టాన్తే ఫలితమనుమానం నిగమయతి (తస్మాదితి) కించ- చైత్రసన్తానేన మైత్రసన్తానో వ్యవహారాదనుమీయతే, సర్వజ్ఞజ్ఞానేన చాసర్వజ్ఞజ్ఞానాని జ్ఞాయన్తే,- తత్ర భేదస్య తేషసిద్ధేః సదృష్టాన్తాన్నీలాదేస్తద్ధియశ్చ భేదశ్శక్యోఽనుమాతుమిత్యాహ (సన్తత్యన్తరవదితి) న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరితి శేషః. తదపలాపాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానార్థభేదోక్త్యా ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞానాతిరిక్తః ఉక్తః. సమ్ప్రతి విమతం న జ్ఞానభిన్నం- గ్రాహ్యత్వాత్- స్వప్నగ్రాహ్యవదిత్యుక్తమనువదతి (స్వప్నఇతి) అయముక్తం- విజ్ఞానాతిరిక్తత్వమర్థస్యేతి శేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతామభిప్రేత్య పరిహరతి (నాభావాదపీతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (భవత్యేవేతి) బాహ్యార్థవాదిభ్యో విశేషమాహ (తదభ్యుపగమ్యేతి) తథాపి కథం దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేత్యాశఙ్క్యాహ (స ఇతి) ఘటాదివిజ్ఞానస్వభావభూతస్యాభ్యుపగతస్య ఘటాదేర్బాహ్యవాదభావాద్వా విషయాదర్థాన్తరత్వాదస్య కస్యచిద్బాహ్యార్థస్యోపగమాద్దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతాను ప్రసిద్ధేత్యర్థః. మాధ్యమికమతమతిదేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) జ్ఞానజ్ఞేయయోర్నిరాకర్తుమశక్యత్వవచనేనేతి యావత్. ఆత్మనో గ్రాహ్యస్యాహమితి ప్రత్యగాత్మనైవ గ్రాహ్యతేతి మీమాంసకమతమపి ప్రత్యుక్తం - ఏకస్యైవ గ్రాహ్యగ్రాహకతాయా నిరస్తత్వాదిత్యాహ (ప్రత్యగాత్మేతి) క్షణభఙ్గవాదినో క్రమనూద్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేన నిరాకరోతి (యత్తూక్తమిత్యాదినా (స్వపక్షేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తిం శాక్యశ్శఙ్కతే (సాదృశ్యాదితి) దృష్టాన్తం విఘటయన్నుత్తరమాహ (న తత్రాపీతి) తథాపి కథం తత్ర ప్రత్యభిజ్ఞేత్యాశఙ్క్యాహ (జాతీతి) తన్నిమిత్తా తేషు ప్రత్యభిజ్ఞేతి శేషః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (కృత్తేష్వితి) అభ్రాన్త ఇతిచ్ఛేదః. కిమితి జాతినిమిత్తైషా ధీః- వ్యక్తినిమిత్తా కిం న స్యాత్- అత ఆహ (నహీతి) నను సాదృశ్యవశాద్వ్యక్తిమేవ విషయీకృత్య ప్రత్యభిజ్ఞానం కేశాదిషు కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (కస్యచిదితి) అభ్రాన్తస్యేతి యావత్. దార్ష్టాన్తికవైషమ్యమాహ (ఘటాదిష్వితి) వైషమ్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్సత్- తత్క్షణికం - యథా ప్రదీపాది. సన్తశ్చామీ భావా ఇత్యనుమానవిరోధాద్భ్రాన్తం ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) అనుష్ణతానుమానవత్ప్రత్యక్షవిరోధే క్షణికత్వానుమానం నోదేతి - అబాధితవిషయత్వస్యాప్యనుమిత్యఙ్గత్వాదితి భావః. ఇతశ్చ ప్రత్యభిజ్ఞానం సాదృశ్యనిబన్ధనో భ్రమో న భవతీత్యాహ (సాదృశ్యేతి) తదనుపపత్తౌ హేతుమాహ (జ్ఞానస్యేతి) తస్య క్షణికత్వేఽపి కిమితి సాదృశ్యప్రత్యయో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకస్యేతి) అస్తు తర్హి వస్తుద్వయదర్శిత్వమేకస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (నహీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తేనేత్యాదినా) భవతు కిం తావతేతి - తత్రాహ (తేనేతి దృష్టమితి) అవతిష్ఠేత- యదీతి శేషః. క్షణికత్వహానిపరిహారం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (అథేత్యాదినా) తత్ర హేతుమాహ (అనేకేతి) పరపక్షే దోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశేతి) తదేవ వివృణోతి (ఇదమితి) వ్యపదేశక్షణేఽనవస్థానాసిద్ధిం శఙ్కిత్వా దూషయతి (అథేత్యాదినా) అన్యో ద్రష్టా- అన్యశ్చ వ్యపదేష్టేత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (అథేత్యాదినా) శాస్త్రప్రణయనాదీత్యాదిశబ్దేన శాస్త్రీయం సాధ్యసాధనాది గృహ్యతే. క్షణికత్వపక్షే దూషణాన్తరమాహ (అకృతేతి) వ్యపదేశానుపపత్తిముక్తాం సమాదధానశ్శఙ్కతే (దృష్టేతి) సాదృశ్యప్రత్యయశ్శృఙ్ఖలాస్థానీయో న ప్రత్యయో నైవ నేత్స్యతీత్యాహ (తేనేదమితి) అపసిద్ధాన్తప్రసక్త్యా ప్రత్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తావేవాభౌ ప్రత్యయావిషయా, తదవగాహీ చేన్మధ్యవర్తీ శృఙ్ఖలావయవస్థానీయః ప్రత్యయ ఇతి యావత్. క్షణానాం మిథస్సమ్బన్ధస్తర్హి మా భూదితి చేత్- తత్రాహ (మమేతి) వ్యపదేశసాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తుల్యైవేతి చకారార్థః. యత్తు విజ్ఞానస్య దుఃఖాద్యుపప్లుతత్వం- తద్దూషయతి (సర్వస్య చేతి) శుద్ధత్వాత్తత్సంసర్గద్రష్టృభావాచ్చ న జ్ఞానస్య దుఃఖాదిసంప్లవః- స్వసంవేద్యత్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్య శుద్ధబోధైకస్వాభావ్యమసిద్ధం- - దాడిమాదివన్నానావిధదుఃఖాద్యంశవత్త్వాశ్రయణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అనిత్యేతి) తేషాం తద్ధర్మత్వే సత్యనుభూయమానత్వాత్తతోఽతిరిక్తత్వం స్యాత్- ధర్మాణాం ధర్మిమాత్రత్వాభావా, న్మేయానాం చ మానాదర్థాన్తరత్వాత్,. అతో యన్మేయం - తజ్జ్ఞానాంశః - యథా ఘటాది. మేయం చ దుఃఖాదీత్యర్థః. జ్ఞానస్య దుఃఖాదిధర్మో న భవతి- కింతు స్వరూపమేవేతి శఙ్కామనుభాష్య దోషమాహ (అథేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవ ప్రకటయతి (సంయోగీత్యాదినా) స్వాభావికస్యాపి వియోగోఽస్తి- పుష్పరక్తత్వాదీనాం తథోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ద్రవ్యాన్తరశబ్దేన పుష్పసమ్బన్ధినోఽవయవాస్తదన్తరక్తత్వాద్యారమ్భకా వివక్షితాః. విమతం సంయోగపూర్వకం- విభాగవత్త్వాత్ - మేషాదివదిత్యనుమానాన్న స్వాభావికస్య సతి వస్తుని నాశోఽస్తీత్యర్థః. అనుమానానుగుణం ప్రత్యక్షం దర్శయతి (బీజేతి) కార్పాసాదిబీజే ద్రవ్యవిశేషసమ్పర్కాద్రక్తాదివాసనయా పుష్పాదీనాం రక్తాదిగుణోదయోపలమ్భాత్తత్సంయోగిద్రవ్యాపగమాదేవ తత్పుష్పాదిషు రక్తత్వాద్యపగతిరిత్యర్థః. విశుద్ధ్యనుపపత్తిముపసంహరతి (అత ఇతి) కల్పనాన్తరమనూద్య దూషయతి (విషయవిషయీతి) కథం పునర్జ్ఞానస్యాన్యేన సంసర్గాభావః- తస్య విషయేణ సంసర్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అథాన్యసంసర్గమన్తరేణాపి జ్ఞానస్య విషయవిషయ్యాభాసత్వమలం స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (అసతిచేతి) కల్పనాద్వయమప్రామాణికమనాదేయమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కల్పనాన్తరముత్థాపయతి (యదపీతి) ఉపకాన్తనిర్వాణశబ్దార్థః. దూషయతి (తత్రాపీతి) ఫల్యభావేఽపి ఫలం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (కంటకేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (యస్యేతి) నను త్వన్మతేఽపి వస్తునోఽద్వయత్వాత్, తస్యాసఙ్గస్య కేనచిదపి సంయోగవియోగయోరయోగాత్ఫలిత్వాసమ్భవే మోక్షాసమ్భవాదితుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య పునరితి) యద్యపి పూర్వం వస్తువస్తుతోఽసఙ్గమఙ్గీక్రియతే- తథాపి క్రియాకారకఫలభేదస్యావిద్యామాత్రకృతత్వావస్మన్మతే సర్వవ్యవహారసమ్భవాన్న సామ్యమితి భావః. నను బాహ్యార్థవాదో విజ్ఞానవాదశ్చ నిరాకృతౌ- శూన్యవాదో నిరాకర్తవ్యోఽపి కస్మాన్న నిరాక్రియతే- తత్రాహ (శూన్యవాదీతి) సమస్తవస్తునస్సత్త్వేన భానా, న్మానానాం చ సర్వేషాం సద్విషయత్వా, చ్ఛూన్యస్య చావిషయతయా ప్రాప్త్యభావేన నిరాకరణానర్హత్వా, త్తద్విషయత్వే చ శూన్యవాదినైవ విషయనిరాకరణోక్త్యా శూన్యస్యాప

ష్యనా, తస్య చ స్ఫురణాస్ఫురణయోః సర్వశూన్యత్వాయోగాత్, తద్వాదినశ్చ సత్త్వాసత్త్వయోర్వదనుపపత్తేః, సంవృతేశ్చాశ్రయాభావాదసమ్భ
వాత్, తథా శ్రయత్వేన శూన్యస్య స్వరూపహానాత్, నిరాశ్రయత్వే చాసంవృతిత్వాత్. నాస్త్యేవ శూన్యవాదనిరాసాయాదరః క్రియతే- తత్సిద్ధం బుద్ధ్యా
ద్యతిరిక్తం నిత్యసిద్ధమస్య నిశుద్ధం కూటస్థమద్వయమాత్మజ్యోతిరితి భావః ॥ ౭

౮౦.— * ఆత్మైవాస్య జ్యోతిరిత్యత్రాత్మజ్యోతిశ్శబ్దాభ్యాం నిర్దిశ్యమానపురుషస్వరూపం కిమితి పృచ్ఛతి జనకః (కతమ ఆత్మేతి) హృత్కమలవ
ర్తిగతేః ప్రాణశబ్దితేన్ద్రియముఖ్యప్రాణమధ్యగః విజ్ఞానధర్మకో జ్యోతిశ్శబ్దితప్రకాశకస్వరూపః పురుషో జీవ ఇత్యుత్తరమాహ (యోఽయం విజ్ఞానమయః
ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఇతి) అత్ర విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రాచుర్యార్థే మయట్, ఆత్మనో ధర్మభూతజ్ఞానవ్యతిరేకోక్తిః. ప్రాణేష్వితి పృథఙ్నిర్దేశాది
న్ద్రియముఖ్యప్రాణవ్యతిరేకోఽపి సిద్ధః. అత్ర జ్యోతిశ్శబ్దితాత్మనో జ్ఞానస్వరూపస్య విజ్ఞానమయత్వోక్త్యా ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా భాసకత్వమాదిత్యాదీనా
మివ తేజోరూపాణాం ప్రభాద్వారా జ్యోతిష్ట్వమితి భావః. (స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ) సః-జీవః * అహఙ్కారవి
మూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యత ఇత్యుక్తరీత్యా పరాయత్తకర్తృత్వోఽపి సమానస్సన్-మానః-అభిమానః. తేన సహితస్సన్. స్వాతన్త్ర్యలక్షణకర్తృత్వాభి
మానయుక్తస్సన్ గోపురధారీవ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ-స్వాతన్త్ర్యేకకర్తేవోభౌ లోకావనుసఞ్చరతి-లోకద్వయేఽపి సఞ్చరతీత్యర్థః. ధ్యాయతీవ-స్వాతన్త్ర్య
కర్తేవ. లేలాయతీవ-స్వయం చలతీవ. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాభ్యాం జీవస్య కర్తృత్వం పరమాత్మాయత్తమితి, సాంసారికకర్తృత్వమౌపాధికమితి,
చ వర్ణితం. అత్ర పరతన్త్రప్రభా ప్రభువేత్యుక్తివత్పరాయత్తకర్తృత్వాశ్రయే ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతివశబ్దప్రయోగో నానుపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ
లోకద్వయే దేహద్వయే న సఞ్చారకథనాద్దేహద్వయవ్యతిరేకోఽప్యుక్తో భవతి. న చాత్ర ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతివశబ్దప్రయోగాత్ కర్తృత్వమాత్మనో
నాస్త్యేవాభ్యుపగన్తవ్యమితి వాచ్యం- * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణే సాఙ్ఖ్యాభిమతమకర్తృత్వమాత్మనః పూర్వపక్షీకృత్య కర్తృత్వస్య పరైరపి సిద్ధా
న్తితత్వాత్. వస్తుస్థితౌ చిన్త్యమానాయామచేతనత్వాత్ కూటస్థత్వాచ్చ నాన్తఃకరణస్య వాత్మనో వా కర్తృత్వమిత్యభ్యుపగమస్య, పరస్పరావివేకేన పర
స్పరధర్మాధ్యాస ఇత్యుపగమస్య, చ పరేషాం సాఙ్ఖ్యానాం చ సామ్యేన సాఙ్ఖ్యపక్షోత్తరపక్షే వైషమ్యాభావేన * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణవిరోధ
స్వపరపక్షేదున్నిరసత్వాత్. న చ * యథా చ తక్షోభయథేత్యత్ర * తత్త్వమసీత్యాదిభిర్బహుకృత్వః కర్తృత్వాద్యనర్థానాశ్రయబ్రహ్మాభేదబోధనా
త్కర్తృత్వమపరమార్థ ఇతి పరైరుక్తమితి వాచ్యం - * యో వై బాలాకే ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తేత్యాదివాక్యైస్సర్వనియన్తృబ్రహ్మణస్సర్వకర్తృత్వావేదనేన బ్ర
హ్మాభేదబోధనే సర్వకర్తృత్వాపాతేనాకర్తృత్వాప్రసక్తేః. * దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా * మనసా తు విశుద్ధేన * ధ్యాయన్తో మనసైవాయమితి కర
ణత్వేన ప్రతిపన్నస్య మనసః కర్తృత్వం- * యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా కర్తా బోద్ధా విజ్ఞానాత్మా పురుష ఇతి కర్తృ
త్వేన ప్రతిపన్నస్యాకర్తృత్వమిత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్, విజ్ఞానశబ్దితాయా బుద్ధేః కర్తృత్వే కరణాన్తరాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ ప్రకృతివివేకలక్షణస
మాధౌ ప్రకృతేః కర్తృత్వాసమ్భవేన ఆత్మన ఏవ కర్తృత్వమాస్థేయమితి * శక్తివిపర్యయాత్ * సమాధ్యభావాచ్చేతి సూత్రయోస్స్వయమేవోక్తత్వా
చ్చ. కర్తృత్వాదిబన్ధస్యాత్మగతత్వాభావే బన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యప్రసఙ్గాత్,. న చ కర్తృత్వాద్యనర్థాశ్రయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధి
ష్ఠానభావలక్షణో వా- * అవిద్యాస్తమయో మోక్షస్సా సంసార ఉదాహృత ఇత్యుక్తరీత్యా తదధ్యాసహేత్వవిద్యాలక్షణబన్ధో వా ఆత్మగతస్సమ్భవతీతి వా
చ్యం- * తదధీనత్వాదర్థవదితి సూత్రే * అవిద్యాత్మికా హి సా బీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యా పరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీ మహాసుప్తిః- యస్యాం
స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతే సంసారిణో జీవాః. తదేతదవ్యక్తం క్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం * ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి.
క్వచిదక్షరశబ్దోదితం * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి శ్రుతేః. క్వచిన్మాయేతి నిర్దిష్టం * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాదితి మన్త్రవర్ణాదితి శఙ్కరభాష్యే పరమే
శ్వరాశ్రితాయా ఏవావిద్యాయాః ప్రతిపాదనేన తన్మతే జీవచైతన్యే సంసారాసమ్భవాత్. న చ వాచస్పతినా పరమేశ్వరాశ్రయేత్యత్ర * పరమేశ్వ
రం విషయత్వేనాశ్రయతీతి పరమేశ్వరాశ్రయా - పరమేశ్వరవిషయేత్యర్థః. విద్యాస్వరూపస్య పరమాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. య
స్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరత ఇత్యత్రాపి యస్యామవిద్యాయాం సత్యాం శేరతే జీవా ఇత్యేవార్థః. అతశ్చ జీవాశ్రయా ఏవావిద్యాః. న చావి
ద్యోపాధిభేదాధీనో జీవభేదః- జీవభేదాధీనోఽవిద్యోపాధిభేద ఇతి పరస్పరాశ్రయాదుభయోరసిద్ధిరితి వాచ్యం- బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వాదుభయసి
ద్ధిరితి అవిద్యానాం జీవాశ్రితత్వమేవ సమర్థితమితి వాచ్యం- * న చ తస్యాః జీవాశ్రయత్వం- జీవశబ్దవాచ్యస్య కల్పితత్వాత్, అవిద్యకత్వాజ్జీవశబ్దవాచ్య
స్య- జీవశబ్దలక్ష్యస్య తు బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మాశ్రయత్వపక్షస్యైవాశ్రితత్వాపాతాదిత్యానన్దగిరిప్రభృతిభిస్స్వపక్షస్య దూషితతయా * ఆశ్ర
యత్వవిషయత్వభాగినీ నిర్విశేషచితిరేవ కేవలా । పూర్వసిద్ధతమసో హి పశ్చిమో నాశ్రయో భవతి నాపి గోచర ఇత్యుక్తరీత్యా చిన్మాత్రస్యైవావిద్యాశ్రయ
త్వేన జీవస్య బన్ధాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. న చ బన్ధో మోక్షశ్చ న జీవాశ్రితః- అపి తు చిన్మాత్రాశ్రిత ఏవ- అతస్సమ్భవత్యేవ బన్ధమోక్షయోస్సామానాధి
కరణ్యమితి వాచ్యం - అస్మిన్ పక్షే ముక్తిర్నామ చిన్మాత్రాశ్రితాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావాపాదకావిద్యానివృత్తిరేవ వాచ్యా. తత్ర
చావిద్యైక్యపక్షే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. న చ తస్యాపి ముక్తిర్నాస్తీతి శక్యం వక్తుం- * శుకస్తు మారుతాచ్ఛీఘ్రాం గతిం కృత్వాన్తరిక్షగాం। దర్శయి
త్వా ప్రభావం స్వం సర్వభూతగతో భవత్ * తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే * తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవదిత్యాదిప్ర
మాణవిరోధప్రసఙ్గాత్. అతోఽవిద్యానానాత్వేఽభ్యుపగన్తవ్యే తత్ర చ చిన్మాత్రాశ్రితసర్వావిద్యానాశేకవిద్యానివృత్త్యైవైకముక్తౌ సర్వముక్తి
ప్రసక్తిదోషతాదవస్థ్యాత్, ఏకావిద్యానివృత్తిమాత్రాభ్యుపగమే చావిద్యాన్తరాశ్రయత్వాస్య చిన్మాత్రే పూర్వమివ స్థితత్వేనాన్తఃకరణతాదాత్మ్యా
ధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసంసారానివృత్తేస్తదవస్థత్వాత్,. అతస్సోఽప్యనుపపన్నః. నన్వహమితి భాసమానే అవిద్యాన్తఃకరణోపాధిభేదభిన్నే చిదంశే అ

ఉ.— సవా అయం పురుషో జాయమానః శరీరమభిసమ్పద్యమానః పాప్మభిః సగ్ం సృజ్యతే స ఉత్క్రామన్ మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతి॥ ౮

విద్యానివృత్తిరుద్దేశ్యేతిచేన్న - అవిద్యాయా అన్తఃకరణస్య వా నదర్పణాదివత్ ప్రతిబిమ్బనోపాధిత్వం సమ్భవతి - దర్పణాద్యుపాధిప్రతిహతనాయన రశ్మిగృహ్యమాణస్య బిమ్బస్యైవ ప్రతిబిమ్బతయా చక్షుషా అగృహ్యమాణస్య చిదంశస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసమ్భవేన ఘటాదివదవచ్ఛేదకతయోపాధిత్వేవక్తవ్యే- అన్తఃకరణస్య సఞ్చరదుపాధిత్వే అవచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్య భిన్నభిన్నతయా కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గేన వ్యాపిన్యా ఏవావిద్యాయా అవచ్ఛేదకతయోపాధిత్వేవక్తవ్యే- సర్వస్యాప్యవిద్యాన్తర్గతచిత్ప్రదేశస్య సర్వావిద్యావృతత్వేన ఏకస్య బ్రహ్మవిద్యయా ఏకావిద్యాయా నాశేప్యవిద్యాన్తరాయత్తసంసారతాదవస్థ్యాత్, అవిద్యావచ్ఛిన్ననిర్వికారప్రదేశే అనవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽవస్థానాసమ్భవేన బ్రహ్మణో వికారాన్తరవస్థాన ప్రతిపాదకాన్తర్యామిబ్రాహ్మణానాఞ్జస్యప్రసఙ్గాచ్చ. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్య జీవవిషయత్వాభావస్యాన్తర్యామ్యధికరణసిద్ధత్వాత్. నహి ఘటానవచ్ఛిన్నాకాశస్య ఘటాన్తరవస్థితిస్సమ్భవతి. అత్ర బ్రహ్మసమత్వేఽపి తస్యైతత్ప్రభావావేదకశ్రుతివ్యాకోపశ్చస్యాత్ - అవిద్యావచ్ఛిన్నదేశే అనవచ్ఛిన్నబ్రహ్మభావాసమ్భవాత్. వికారాన్తరవస్థితస్య గీతాచార్యస్య భగవతః కృష్ణస్య జీవత్వమేవ స్యాత్. తతశ్చ చిదాత్మసర్వావిద్యానివృత్తికామనారూపముముక్షా అసమ్భవా, ఏకావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ సంసారస్యానపాయాత్, ముముక్షోః బ్రహ్మవిచారాదికం వా ఏతాద్యశవివేకశాలినాం న స్యాత్. అత ఏవ న ప్రతిబిమ్బో నాప్యవచ్ఛేదో జీవః - అపితు కౌన్తేయస్యైవ రాధేయత్వవత్ బ్రహ్మణ ఏవావిద్యాకృతస్యావిద్యయా జీవభావ ఇతిపక్షోఽపి వ్యుదస్తః- తథా సతి నిత్యముక్తశ్రుతేర్నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. పారమార్థికశోకాభావాభిప్రాయా నిత్యముక్తత్వశ్రుతిరితిచేత్. మోక్షే శోకాభావశ్రుతేరపి పారమార్థికశోకాభావవిషయత్వప్రసఙ్గాత్. *తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్ ఇత్యాదీనాం, శుకాదిముక్తత్వప్రతిపాదకానాం, బ్రహ్మణో జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వనిరవద్యత్వావేదకానాం, చాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. *వివాదగోచరతాపన్నప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వన్తరపూర్వకమిత్యజ్ఞానస్యజ్ఞానసమానాధికరణత్వస్య వివరణే ప్రతిపాదితత్వాత్, *జడస్యాజ్ఞానాశ్రయత్వేచభ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానయోరపి తదాశ్రయత్వప్రసఙ్గ ఇతి వివరణకృతోక్తత్వాచ్చ జ్ఞాతాశ్రితత్వేఽజ్ఞానస్య తదధీనం కర్తృత్వాదికమపి తస్యైవ. తతశ్చాజ్ఞానస్యాజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితత్వాత్కర్తృత్వాదికమప్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితమేవేతిసిద్ధం. తతశ్చ భాష్యటీకాదిష్వేవ శబ్దప్రయోగః పరతన్త్రస్వభావప్రభురవేత్యుక్తివత్. అతః పరతన్త్రకర్తృత్వాశ్రయత్వాజ్జీవస్యైవ శబ్దప్రయోగ ఉపపద్యత ఇత్యేవాస్తైంసం. ప్రకృతమనుసరామః. శరీరవ్యతిరేకమేవ స్పష్టయతి (సహి స్వప్నో భూత్వేమంలోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి) సహి. జీవః స్వప్నో భూత్వా- స్వప్నావస్థా భూత్వా. స్వప్నే వ్యాఘ్రాదిశరీరకో భూత్వేత్యర్థః. ఇమం లోకం- దృశ్యమానం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం మృత్యోః- సంసారస్య రూపాణి- దుఃఖరూపాణీతి యావత్. తాదృశాని మానుషాదీని శరీరాణి అతిక్రామతి- న పశ్యతీతి యావత్. తతశ్చ స్వప్నే జాగ్రద్దశావర్తిదేహానుపలమ్భాత్ దేహాన్తరపరిగ్రహదర్శనాచ్చ జీవస్య దేహవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— యథైవేహైకస్మిన్దేహే స్వప్నో భూత్వా మృత్యో రూపాణి కార్యకరణసఙ్ఘాతాన్యతిక్రామ్యన్ స్వప్నాత్మజ్యోతిష్యాస్తే- ఏవం. సవై- ప్రకృతః పురుషోఽయం జాయమానః. కథం జాయమాన ఇతి. ఉచ్యతే- శరీరం-దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమభిసమ్పద్యమానః- శరీరే ఆత్మభావమాపద్యమాన ఇత్యర్థః. పాప్మభిః- పాప్మసమవాయిభిర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణైరిత్యర్థః. సంసృజ్యతే-సంయుజ్యతే. స ఏవోత్క్రామన్- శరీరాన్తరమూర్ధ్వం క్రామన్- గచ్ఛన్. మ్రియమాణ ఇత్యేతస్య వ్యాఖ్యానముత్క్రామన్నితి. తానేవ సంశ్లిష్టాన్ పాప్మరూపాన్ కార్యకరణలక్షణాన్ విజహాతి- త్యజతి. తాన్పరిత్యజతి. యథాఽయం స్వప్నజాగ్రద్వృత్త్యోర్వర్తమాన ఏకస్మిన్దేహే పాప్మరూపకార్యకరణోపాదానపరిత్యాగాభ్యామనవరతం సఞ్చరతి ధియా సమానస్సన్ - తథా సోఽయం పురుషః ఉభావిహలోకపరలోకౌ జన్మమరణాభ్యాం కార్యకరణోపాదానపరిత్యాగావనవరతం ప్రతిపద్యా సంసారమోక్షాత్సఞ్చరతి. తస్మాత్సిద్ధమస్యాత్మజ్యోతిషోఽన్యత్వం కార్యకరణరూపేభ్యః పాప్మభ్యః- సంయోగవియోగాభ్యాం. నహి తద్ధర్మత్వే సతి తైరేవ సంయోగో వియోగో వా యుక్తః. ౮

ఆ.— ప్రసక్తాగతం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానమేవానువర్తయన్నుత్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (యథేతి) ఏవం- ఆత్మా దేహాద్భేదేపి వర్తమానం జన్మత్యజన్ జన్మాన్తరం చోపాదదానః కార్యకరణాన్యతిక్రామతీతి శేషః. అతః స్వప్నజాగరితసఞ్చారాద్దేహవ్యతిరేకవదిహలోకపరలోకసఞ్చారోత్ప్రాపితదతిరేకస్తస్యోచ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. సంప్రత్యుత్తరం వాక్యం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (సవా ఇత్యాదినా) పాప్మశబ్దస్య లక్షణయా తత్కార్యవిషయత్వం దర్శయతి (పాప్మసమవాయిభిరితి) పాప్మశబ్దస్యాపవాచిత్వేపి కార్యసామ్యాద్ధర్మేపి వృత్తిం సూచయతి (ధర్మాధర్మేతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తత్వేనానువదతి (యథేతి) అవస్థాద్వయసఞ్చారస్య లోకద్వయసఞ్చారం దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఇహలోకపరలోకావనవరతం సఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సఞ్చరణప్రకారం ప్రకటయతి (జన్మేతి) జన్మనా కార్యకరణయోరుపాదానం, మరణేన చ తయోస్త్యాగ, మపిచ్ఛేదేనలభమానో మోక్షాదర్వాగనవరతం సఞ్చరన్ దుఃఖీభవతీత్యర్థః. సవా ఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (సంయోగేతి) కథమేతావతా తేభ్యోఽన్యత్వం- తత్రాహ (నహీతి) స్వాభావికస్య హి ధర్మస్యసత్యస్వభావే కుతః సంయోగవియోగౌ- వహ్న్యౌష్ణ్యాదిష్వదర్శనాత్. కార్యకరణయోశ్చ సంయోగవిభాగవశాదస్వాభావికత్వే సిద్ధమాత్మనస్తదన్యత్వమిత్యర్థః. ౮

౯.— తస్యవాఏతస్యపురుషస్యద్వేఏవస్థానేభవతఇదంచపరలోకస్థానంచసన్ధ్యంతృతీయగ్ స్వప్నస్థానంతస్మిన్సన్ధ్యేస్థానేతిష్ఠన్నేతే ఉభేస్థానేపశ్యతీదంచపరలోకస్థానంచ । అథయథాక్రమోయంపరలోకస్థానేభవతితమాక్రమమాక్రమ్యోభయాన్పాప్మనఆనన్దాగ్శ్చపశ్యతి ॥ సయత్రప్రస్వపిత్యస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రామపాదాయస్వయంవిహత్యస్వయంనిర్మాయస్వేనభాసాస్వేనజ్యోతిషాప్రస్వపిత్యత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతి॥ ౯

౨౦.— ఏవందేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః పాప్మసమ్బన్ధోస్యౌపాధికఏవేత్యాహ (సవాఅయంపురుషోజాయమానశ్శరీరమభిసమ్పద్యమానఃపాప్మభిస్సంసృజ్యతేఇతి) సఏవాయంపురుషః - జీవోజాయమానఇత్యుక్తేఆత్మనోనిత్యస్యజాయమానత్వాభావాదాహ (శరీరమభిసమ్పద్యమానఇతి) శరీరమభిసజ్జమానఇత్యర్థః. శరీరసమ్బన్ధఏవజననమితిభావః. శరీరమభిసమ్పద్యమానఏవసన్ పాప్మభిస్సంసృజ్యతఇతిశరీరసమ్బన్ధౌపాధికఃపాపసమ్బన్ధఇత్యుక్తంభవతి. తదేవవ్యతిరేకముఖేనదృఢయతి (సఉత్క్రామన్మ్రియమాణఃపాప్మనోవిజహాతీతి) అస్యమ్రియమాణత్వాభావాదాహ (ఉత్క్రామన్నితి) అత్రోత్క్రమణంచపరమోత్క్రమణంవివక్షితం- పాప్మనోవిజహాతీతిసర్వపాపవిధూననశ్రవణాదితిద్రష్టవ్యం. ౮

౧౦.— నను నస్తోఽస్యోభౌలోకౌ-యౌజన్మమరణాభ్యామనుక్రమేణసఞ్చరతిస్వప్నజాగరితేఇవ. స్వప్నజాగరితేతుప్రత్యక్షమవగమ్యేతే-నత్విహలోకపరలోకౌకేనచిత్ప్రమాణేన. తస్మాదేతేఏవస్వప్నజాగరితేఇహలోకపరలోకావితి. ఉచ్యతే-తస్యైతస్యపురుషస్యద్వేఏవస్థానేభవతః- నతృతీయంచతుర్థంవా. కేతే. ఇదంచ-యత్ప్రతిపన్నంవర్తమానంజన్మశరీరేన్ద్రియవిషయవేదనావిశిష్టంస్థానంప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానం. పరలోకఏవస్థానం-పరలోకస్థానం. తచ్చశరీరాదివియోగోత్తరకాలానుభావ్యం. ననుస్వప్నోఽపిపరలోకః-తథాచసతిద్వేఏవేత్యవధారణమయుక్తం. న. కథంతర్హి. సన్ధ్యంతత్-ఇహలోకపరలోకయోర్యస్సన్ధిః- తస్మిన్భవంసన్ధ్యంయత్తృతీయం-తత్స్వప్నస్థానం. తేనస్థానద్విత్వావధారణం-నహిగ్రామయోస్సన్ధిస్తావేవగ్రామావపేక్ష్యతృతీయత్వపరిగణనమర్హతి. కథంతర్హిపునస్తస్యపరలోకస్థానస్యాస్తిత్వమవగమ్యతే- యదపేక్ష్యస్వప్నస్థానం సన్ధ్యంభవేత్. యతస్తస్మిన్సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానేతిష్ఠన్- భవన్- వర్తమానఏతేఉభేస్థానేపశ్యతి. కేతేఉభే. ఇదంచపరలోకస్థానంచ. తస్మాత్స్తః స్వప్నజాగరితవ్యతిరేకేణోభౌలోకౌ- యావధియాసమానస్సన్ననుసఞ్చరతిజన్మమరణసన్తానప్రబన్ధేన. కథంపునఃస్వప్నేస్థితస్సన్నుభౌలోకౌపశ్యతి- కిమాశ్రయః- కేనవిధినేతి. ఉచ్యతే- అథ- కథంపశ్యతీతి. శృణు. యథాక్రమః- ఆక్రామత్యనేనేత్యాక్రమః- ఆశ్రయః. అవష్టమ్భఇత్యర్థః. యాదృశఆక్రమోఽస్య- సోయంయథాక్రమః. అయంపురుషఃపరలోకస్థానేప్రతిపత్తవ్యేనిమిత్తేయథాక్రమోభవతి- యాదృశేనపరలోకప్రతిపత్తిసాధనేనవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాలక్షణేనయుక్తోభవతీత్యర్థః. తమాక్రమం- పరలోకస్థానాయోన్ముఖీభూతంప్రాప్తాఙ్కురీభావమివబీజం. తమాక్రమమాక్రమ్య- అవష్టభ్య. ఆశ్రిత్యోభయాన్పశ్యతి. బహువచనంధర్మాధర్మఫలానేకత్వాత్. ఉభయప్రకారానిత్యర్థః. కాంస్తాన్. పాప్మనః- పాపఫలాని. నతుపునస్సాక్షాదేవపాప్మనాందర్శనంసమ్భవతి- తస్మాత్పాపఫలానిదుఃఖానీత్యర్థః. ఆనన్దాంశ్చ - ధర్మఫలాని. సుఖానీత్యేతత్. తానుభయాన్పాప్మనఆనన్దాంశ్చపశ్యతిజన్మాన్తరదృష్టవాసనామయాన్, యానిచప్రతిపత్తవ్యజన్మవిషయాణితుద్రధర్మాధర్మఫలానిధర్మాధర్మప్రయుక్తోదేవతానుగ్రహాద్వాపశ్యతి. తత్కథమవగమ్యతేపరలోకస్థానభావినాంపాప్మనాందర్శనంస్వప్నఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదిహజన్మన్యననుభూతమపిపశ్యతిబహు. నచస్వప్నోనామాపూర్వందర్శనం- పూర్వదృష్టస్మృతిర్హిస్వప్నఃప్రాయేణ. తేనస్వప్నజాగరితస్థానవ్యతిరేకేణస్తఉభౌలోకౌ. యదుక్తమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిషామభావేఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతఃపురుషోయేనజ్యోతిషావ్యతిరిక్తేనాత్మనాజ్యోతిషావ్యవహరతీత్యుక్తం- తదేవనాస్తి-యదాదిత్యాదిజ్యోతిషామభావగమనం- యత్రేదంవివిక్తంస్వయంజ్యోతిరుపలభ్యేత. యేనసర్వదైవాయంకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసంసృష్టఏవోపలభ్యతే. తస్మాదసత్సమోఽసన్నేవవాస్వేనవివిక్తస్వభావేనజ్యోతీరూపేణాత్మేతి.అథక్వచిద్వివిక్తఃస్వేనజ్యోతీరూపేణోపలభ్యతేబాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గశూన్యః- తతోయథోక్తంసర్వంభవిష్యతీత్యేతదర్థమాహ- సః- యఃప్రకృతఆత్మాయత్ర-యస్మిన్కాలేప్రస్వపితి- ప్రకర్షేణస్వాపమనుభవతి. తదాకిముపాదానఃకేనవిధినాస్వపితి- సన్ధ్యంస్థానంప్రతిపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- దృష్టస్యలోకస్య- జాగరితలక్షణస్యసర్వావతః - సర్వమవతీతిసర్వావాన్- అయంలోకఃకార్యకరణసఙ్ఘాతోవిషయవేదనాసంయుక్తః. సర్వావత్త్వమస్యవ్యాఖ్యాతమన్నత్రయప్రకరణే «అథోఅయంవాఆత్మే»త్యాదినా. సర్వావా- భూతభౌతికమాత్రాఃఅస్యసంసర్గకారణభూతాః విద్యన్తఇతిసర్వవాన్. సర్వవానేవసర్వావాన్. తస్యసర్వావతోమాత్రాం-ఏకదేశమవయవమపాదాయ - అపచ్ఛిద్యాదాయ- గృహీత్వా. దృష్టజన్మవాసనావాసితఃసన్నిత్యర్థః. స్వయం- ఆత్మనైవవిహత్య- దేహంపాతయిత్వా. నిస్సమ్బోధమాపాద్య: జాగరితేహ్యాదిత్యాదీనాంచక్షురాదిష్వనుగ్రహోదేహవ్యవహారార్థః. దేహవ్యవహారశ్చాత్మనోధర్మాధర్మఫలోపభోగప్రయుక్తః. ధర్మాధర్మఫలోపభోగోపరమణమస్మిన్దేహేఆత్మకర్మోపరమకృతమిత్యాత్మాస్యవిహన్తేత్యుచ్యతే. స్వయంనిర్మాయ-నిర్మాణంకృత్వావాసనామయంస్వప్నదేహంమాయామయమివ. నిర్మాణమపితత్కర్మాపేక్షత్వాత్స్వయంకర్తృకముచ్యతే. స్వేన- ఆత్మీయేనభాసా - మాత్రోపాదానలక్షణేనభాసా- దీప్త్యా. ప్రకాశేన. సర్వవాసనాత్మకేనాన్తఃకరణవృత్తిప్రకాశేనేత్యర్థః. సాహితత్రవిషయభూతాసర్వవాసనామయీప్రకాశతే. సాతత్రస్వయంభాఉచ్యతే. తేనస్వేనభాసావిషయభూతేన. స్వేనచజ్యోతిషా - తద్విషయిణావివిక్తరూపేణాలుప్తదృక్స్వభావేనతద్భా

రూపం వాసనాత్మకం విషయీభూతం దృష్ట్వా ప్రస్వపితి. యదేవంభూతం - తత్ప్రస్వపితీత్యుచ్యతే. అత్ర - ఏతస్యామవస్థాయామస్మిన్కాలే ఽయం పురుషః- ఆత్మా స్వయమేవ విశిష్టజ్యోతిర్భవతి- బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితం జ్యోతిర్భవతి. నన్వస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రోపాదానం స్వప్నే - కథం తస్మిన్ సత్యత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీత్యుచ్యతే. నైష దోషః- విషయభూతమేవ హి తత్. తేనైవ చాత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్దర్శయితుం శక్యః- నత్వన్యథా ఽసతి విషయే కస్మింశ్చిత్సుషుప్తకాల ఇవ. యదా పునః సా భాసా వాసనాత్మికా విషయభూతా ఽవభాస్యమానా భవతి- తదా ఽసికోశాదివ నిష్కృష్టః సర్వసంసర్గరహితం చక్షురాదికార్యకరణవ్యావృత్తస్వరూపమలుప్తదృగాత్మజ్యోతిః స్వేన రూపేణావభాసయద్దృశ్యతే. తేనాత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీతి సిద్ధం.

అ.— తస్యేత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (నన్వితి) అవస్థాద్వయవల్లోకద్వయసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) తర్హి లోకద్వయప్రసిద్ధిః- అత ఆహ (తస్మాదితి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) స్థానద్వయప్రసిద్ధిద్యోతనార్థో వై శబ్దః. అవధారణం వివృణోతి (నేతి) వేదనా- సుఖదుఃఖాదిలక్షణా. ఆగమస్య పరలోకసాధకత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అవధారణమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య స్థానాన్తరత్వం సూచయతి (నేతి) స్వప్నస్య లోకద్వయాతిరిక్తస్థానత్వాభావే కథం తృతీయత్వప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కథమితి) తస్య సన్ధ్యత్వాత్ స్థానాన్తరత్వమిత్యుత్తరమాహ (సన్ధ్యం తదితి) సన్ధ్యత్వం వ్యుత్పాదయతి (ఇహేతి) యత్తత్స్వప్నస్థానం తృతీయముపన్యస్తం తదిహలోకపరలోకయోః సన్ధ్యమితి సమ్బన్ధః. అస్య సన్ధ్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) పూరణప్రత్యయశ్రుత్యా స్థానాన్తరత్వమేవ స్వప్నస్య కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రథమశ్రుతసన్ధ్యశబ్దవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నహీతి) పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (కథమితి) ప్రత్యక్షం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (యత ఇత్యాదినా) స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణమిత్యుక్తం - తదేవోత్తరవాక్యేన స్ఫుటయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) కథంశబ్దార్థమేవ ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్రాథశబ్దముక్తప్రశ్నార్థతయా వ్యాకరోతి (అథేతి) ఉత్తరభాగముత్తరత్వేన వ్యాచష్టే (శృణ్వితి) యదుక్తం కిమాక్రమ ఇతి- తత్రాహ (యథాక్రమ ఇతి) యదుక్తం కేన విధినేతి- తత్రాహ (తమాక్రమమితి) పాప్మశబ్దస్య యథార్థత్వే సమ్భవతి కిమితి ఫలవిషయత్వం- తత్రాహ (నత్వితి) సాక్షాత్- ఆగమాదృతే ప్రత్యక్షేణేతి యావత్. పాప్మనామేవ సాక్షాద్దర్శనాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. కథం పునరాదిత్యైవ ఇహ పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనం- తత్రాహ (యస్మాదితి) యద్యపి మధ్యమేవ యదేకరణపటవా ఐహికవాసనయా స్వప్నో దృశ్యతే- తథాపి కథమనిమేవ యదేకస్వప్నదర్శనం - తదాహ (యాని చేతి) ఫలానాం తేషు దృష్టత్వం- అత్ర లేశతోఽభ్యుక్తత్వం. యానీత్యుపక్రమాత్తానీత్యుపసంహర్తవ్యం. ఐహికవాసనావశాదైహికానామేవ పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనసమ్భవాన్న స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకసాధకమితి శఙ్కతే (తత్కథమితి) పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) యద్యపి స్వప్నే మనుష్యాణామనుభూతాదిభావో ఽననుభూతోఽపి భాతి - తథాపి న తదపూర్వమేవ దర్శనమిత్యాహ (నచేతి) స్వప్నధియా భావిజన్మభావినోఽపి స్వప్నే దర్శనాత్ప్రాగుక్తం. న చ తదపూర్వదర్శనమపి సమ్యగ్జ్ఞానం- ఉత్థానప్రత్యయబాధాత్. న చైవం స్వప్నధియా భావిజన్మాసిద్ధిః - యథాజ్ఞానమర్థాఙ్గీకారాదితి భావః. ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తేనేతి) స యత్రేత్యాదివాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తమనూద్యాక్షిపతి (యదిత్యాదినా) బాహ్యజ్యోతిరభావే సత్యయం పురుషః- కార్యకరణసఙ్ఘాతో యేన సఙ్ఘాతాతిరిక్తేనాత్మజ్యోతిషా గమనాది నిర్వర్తయతి- తదాత్మజ్యోతిరస్తీతి యదుక్తమిత్యనువాదార్థః. విశిష్టస్థానాభావం వక్తుం విశేషణాభావం తావద్దర్శయతి (తదేవేతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిరభావవిశిష్టస్థానం యత్రేత్యుక్తం- తదేవ స్థానం నాస్తి- విశేషణాభావాదితి శేషః. యథోక్తస్థానాభావే హేతుమాహ (యేనేతి) సంసృష్టః- బాహ్యైర్జ్యోతిర్భిరితి శేషః. వ్యవహారభూమౌ బాహ్యజ్యోతిరభావాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) యథోక్తం-సర్వవ్యతిరిక్తత్వం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమిత్యాది. అహ- స్వప్నం ప్రస్తౌతీతి యావత్. ఉపాదానశబ్దః పరిగ్రహవిషయః. కథమస్య సర్వావత్త్వం - తదాహ (సర్వావత్త్వమితి) సంసర్గకారణభూతాః- సహాధ్యాత్మాదివిభాగేనేతి శేషః. కిముపాదాన ఇత్యస్యోత్తరముక్త్వా కేన విధినేత్యస్యోత్తరమాహ (స్వయమిత్యాదినా) అపాద్య- ప్రస్వపితీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరాత్మనో దేహవిహన్తృత్వం- జాగ్రద్ధేతుకర్మఫలోపభోగోపరమకారణాద్ధి స విహన్యతే- తత్రాహ (జాగరితే హీత్యాదినా) నిర్మాణవిషయం దర్శయతి (వాసనామయమితి) యథా మాయావీ మాయామయం దేహం నిర్మిమీతే - తద్వదిత్యాహ (మాయామయమివేతి) కథం పునరాత్మనో యథోక్తం దేహనిర్మాణకర్తృత్వం- కర్మకృతత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిర్మాణమపీతి) స్వేన భాసేత్యత్ర తృతీయా. కరణే తృతీయాం వ్యావర్తయతి (సాహీతి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. యథోక్తాన్తఃకరణవృత్తేర్విషయత్వేన ప్రకాశరూపత్వేఽపి స్వభాసో భవతు కరణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సాతత్రేతి) స్వేన జ్యోతిషేతి కర్తరి తృతీయా. స్వశబ్దోఽత్రాత్మవిషయః. కోఽయం ప్రస్వాపో నామ- తత్రాహ (యదేవమితి) విశిష్టవిశేషణం వివృణోతి (బాహ్యేతి) స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మేత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి) వాసనాపరిగ్రహస్య మనోవృత్తిరూపస్య విషయతయా విషయిత్వాభావాదవిరుద్ధమాత్మనః స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) కుతో వాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతిసామర్థ్యాదిత్యాహ (తేనేతి) మాత్రాదానస్య విషయత్వే నైతదితి యావత్. తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నత్వితి) యథా సుషుప్తికాలే ఽవ్యక్తస్య విషయస్యాభావే స్వయంజ్యోతిరాత్మా దర్శయితుం న శక్యతే- తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాత్తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుత్యా మాత్రాదానస్య విషయత్వం ప్రకాశితమిత్యర్థః. భవతు స్వప్నే వాసనాదానస్య విషయత్వం - తథాపి కథం స్వయంజ్యోతిరాత్మా శక్యతే వినిశ్చేతుమిత్యాశ

ఉ.— న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్ రథయోగాన్పథః సృజతే న తత్రానన్దా ముదః ప్రముదో భవన్త్యథానన్దాన్ముదః ప్రముదః సృజతే న తత్ర వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యో భవన్త్యథ వేశాన్తాన్పుష్కరిణీః స్రవన్తీః సృజతే స హి కర్తా ॥ ౧౦

జ్ఞాన్యత్వమాహ (యదా ప్రస్వపితి) అవభాసయతి - అవభాస్యం వాసనాత్మకమన్తఃకరణమితి శేషః. స్వప్నావస్థాయామాత్మనోఽవభాసకాన్తరాభావ ఫలితమాహ (అత్రాయమ్) ౯

రం.— నను *స్వప్నాన్తే ఉభే ఇమం లోకమతిక్రామతీతి స్వప్నే శరీరవ్యతిరేకప్రదర్శనమయుక్తం - ఏతల్లోకపరలోకయోరేవ శరీరపరిగ్రహస్థానత్వాత్, స్వప్నస్యాతథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య వా ఏతస్య పురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానే భవత ఇదం చ పరలోకస్థానం చేతి) తస్యైతస్య పురుషస్య - జీవస్య శరీరపరిగ్రహాలయం చ పరశ్చ లోక ఇతి స్థానద్వయమేవ లోకే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. (సన్ధ్యం తృతీయం స్వప్నస్థానం) సన్ధ్యాభవం సన్ధ్యం. స్వప్నరూపస్థానం తు పూర్వోక్తస్థానద్వయానుభవయోగ్యత్వాత్ సన్ధ్యం- తృతీయస్థానమేవ భవతీత్యర్థః. మృతః పరలోకం పశ్యతి - జాగ్రత్పురుషస్త్విమమేవ లోకం పశ్యతి. స్వప్నావస్థస్తు కదాచిదిమం లోకం పశ్యతి - కదాచిత్పరలోకం స్వర్గనరకాదికం పశ్యతి. అతః స్థానద్వయదర్శనయోగ్యావిలక్షణేయం స్వప్నావస్థేత్యర్థః. అముమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్ సన్ధ్యే స్థానే తిష్ఠన్నేతే ఉభే స్థానే పశ్యతీదం చ పరలోకస్థానం చేతి) స్పష్టోర్థః. నన్వేతద్దేహపరిత్యాగాన్తరభావినః పరలోకస్థానదర్శనస్య కథం స్వప్నావస్థపురుషదృశ్యత్వం సమ్భవతి- అతః స్వప్నే దృశ్యం పరలోకస్థానమన్యదేవేత్యత్రాహ (అథ యథాక్రమోఽయం పురుషః పరలోకస్థానే భవతీత్యాది) ఆక్రమత్యనేనేత్యాక్రమః- ఆశ్రయః పుణ్యపాపరూపః. యాదృక్పుణ్యపాపరూపాక్రమవిశిష్టస్సన్ పరలోకే సుఖదుఃఖాన్యనుభవతి- తమేవ- తాదృశమేవ పుణ్యపాపలక్షణమాక్రమమాక్రమ్యాథ - తదా స్వప్నే ప్రతికూలానుకూలాంశ్చోభయవిధాన్ పదార్థాన్ పశ్యతి. తతశ్చ స్వప్నే పరిదృశ్యమానమేతద్దేహాతిరిక్తదేహభోగ్యం తదాత్వ ఏవేశ్వరసృష్టసూక్ష్మపుణ్యపాపఫలరూపమిదం పరలోకస్థానమేవేత్యర్థః. నను స్వప్నే పరలోకవత్పుణ్యపాపాదివశేన పదార్థసృష్టిస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యం - ఇన్ద్రియాణాం ప్రకాశకానాం సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స యత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ స్వయం విహత్యేత్యాది) సః- జీవో యత్ర - యదా ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతి. తదా సర్వావతః- సర్వతో భోగ్యభోగోపకరణాదిసర్వయుక్తస్య అస్య జగతః - జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య మాత్రాం- వినాయతేఽనేనేతి మాత్రా- ప్రకాశకో జాగ్రదవస్థేన్ద్రియవర్గః. తమపాదాయ స్వయమేవ తమిన్ద్రియవర్గం విహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య. నిర్వ్యాపారం కారయిత్వేతి యావత్. అథ స్వాప్నికదేహేన్ద్రియాదివస్తుజాతం స్వయం నిర్మాయ- సృష్ట్వా. అత్రోక్తం జీవస్య స్వాప్నపదార్థనిర్మాతృత్వమదృష్టద్వారేతి ద్రష్టవ్యం- అగ్రే *స హి కర్తేతి వాక్యేన తేషామీశ్వరసృష్టత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, పరైరప్యదృష్టద్వారేత్యుక్తత్వాచ్చ. స్వేన భాసేత్యస్య వివరణం (స్వేన జ్యోతిషేతి) ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. అత్ర- అస్యాం దశాయాం పురుషః- జీవః స్వయంజ్యోతిర్భవతి - ప్రకాశకాన్తరాభావాదిత్యర్థః. యద్యపి స్వప్నపదార్థానాం స్వాప్నికేన్ద్రియద్వారప్రసృమరేణ ధర్మభూతజ్ఞానేనైవ - నాత్మజ్యోతిషా. తథాప్యాదిత్యాదిప్రకాశకాన్తరస్థానాభిషిక్తత్వాదాత్మైవేతి భావః. యద్యపి స్వప్నేప్యాదిత్యాదిజ్యోతిస్సృష్ట్యభ్యుపగమః ప్రకాశకాన్తరవ్యతిరేకో న వక్తుం శక్యః- తథాపి లోకప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరాభావాజ్జాగ్రదాదినైషమ్యమపేక్ష్యేత్యత్రోక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రసిద్ధజ్యోతిరనపేక్షప్రకాశకత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— నన్వత్ర కథం పురుషః స్వయంజ్యోతిః- యేన జాగరిత ఇవ గ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణః సర్వో వ్యవహారో దృశ్యతే, చక్షురాద్యనుగ్రాహకాశ్చాదిత్యాద్యాలోకాస్తథైవ దృశ్యన్తే యథా జాగరితే,- తత్ర కథం విశేషావధారణం క్రియతే * అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే- వైలక్షణ్యాత్స్వప్నదర్శనస్య. జాగరితే హీన్ద్రియబుద్ధిమన ఆలోకాదివ్యాపారసఙ్కీర్ణమాత్మజ్యోతిః- ఇహ తు స్వప్న ఇన్ద్రియాభావాత్తదనుగ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాచ్చ వివిక్తం కేవలం భవతి- తస్మాద్విలక్షణం. నను తథైవ విషయా ఉపలభ్యన్తే స్వప్నేపి- యథా జాగరితే. తత్ర కథమిన్ద్రియాభావాద్వైలక్షణ్యముచ్యత ఇతి. శృణు. న తత్ర విషయాః స్వప్నే రథాదిలక్షణాః. తథా న రథయోగాః- రథే యుజ్యన్త ఇతి రథయోగాః- అశ్వాదయస్తత్ర న విద్యన్తే. న చ పన్థానః- రథమార్గా భవన్తి. అథ చ రథాన్ రథయోగాన్పథశ్చ సృజతే స్వయం. కథం పునః సృజతే రథాదిసాధనానాం వృక్షాదీనామభావే. నన్వుక్తం *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయేతి- అన్తఃకరణవృత్తిరస్య లోకస్య వాసనా- మాత్రా. తామపాదాయ రథాదివాసనారూపాన్తఃకరణవృత్తిస్తదుపలబ్ధినిమిత్తేన కర్మణా చోద్యమానా దృశ్యత్వేనావతిష్ఠతే. తదుచ్యతే * స్వయం నిర్మాయేతి. తదేవాహ (రథాదీన్ సృజత ఇతి) న తు తత్ర కరణం, వా కరణానుగ్రాహకాణి వాదిత్యాదిజ్యోతీంషి, తదవభాస్యా వా రథాదయో విషయా, విద్యన్తే- తద్వాసనామాత్రం తు కేవలం తదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయం దృశ్యతే. తద్యస్య జ్యోతిషో దృశ్యతేఽలుప్తదృశః- తదాత్మజ్యోతిరత్ర కేవలమసివకోశాద్వివిక్తం. తథా- న తత్రానన్దాః- సుఖవిశేషాః. ముదః - హర్షాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తాః. ప్రముదః- త ఏవ ప్రకర్షోపేతాః. అథ చానన్దాదీన్ సృజతే. తథా- న తత్ర వేశాన్తాః- పల్వలాః పుష్కరిణ్యః- తటాకాః స్రవన్త్యః - నద్యో భవన్తి. అథ వేశాన్తాదీన్ సృజతే వాసనామాత్రరూపాన్. యస్మాత్స హి కర్తా. తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేనేత్యవోచామ తస్య కర్తృత్వం.

నతుసాక్షాదేవతత్ర క్రియాసమ్భవతి- తత్రసాధనాభావాత్. నహికారకమన్తరేణ క్రియాసమ్భవతి - నచతత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణిస్వప్నేసన్తి, యత్రతుతానిదృశ్యన్తేజాగరితే- తత్రాత్మజ్యోతిరవభాసితైః కార్యకరణైః రథాదివాసనాశ్రయాన్తఃకరణవృత్త్యుద్భవనిమిత్తంకర్మనిర్వర్త్యతే. తేనోచ్యతేసహికర్తేతి. తదుక్తం * ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతఇతి. తత్రాపినపరమార్థతఃస్వతఃకర్తృత్వంచైతన్యజ్యోతిషోవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ. యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషాన్తఃకరణద్వారేణావభాసయతికార్యకరణాని, తదవభాసితానికర్మసువ్యాప్రియన్తేకార్యకరణాని,- తత్రకర్తృత్వముపచర్యతఆత్మనః. తదుక్తం *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. తదేవానూద్యతేసహికర్తేతిహేత్వర్థం.

ఆ.— యదుక్తంస్వప్నేస్వయంజ్యోతిరాత్మేతి- తత్ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) అవస్థాద్వయేవిశేషాభావకృతంచోద్యంసామ్యంపతి (ఉచ్యతఇతి) వైలక్షణ్యంస్ఫుటయతి (జాగరితేహీతి) మనస్తుస్వప్నేసదపివిషయత్వాన్నస్వయంజ్యోతిష్ట్వవిఘాతీతిభావః. ఉక్తంవైలక్షణ్యంప్రతీతిమాత్రేణాక్షిపతి (నన్వితి) నతత్రేత్యాదివాక్యంవ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (శృణ్వితి) ప్రతీతింఘటయతి (అథచేతి) రథాదిసృష్టిమాక్షిపతి (కథంపునరితి) వాసనామయీసృష్టిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తదుపలబ్ధినిమిత్తైతన్యకృతచ్చైతన్యవాసనాత్మికామనోవృత్తిరేవోక్తా. ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నన్విత్యాదినా) తదుపలబ్ధిః- వాసనోపలబ్ధిః. తత్రయత్కర్మనిమిత్తం- తేనచోదితతయాఉద్భూతాన్తఃకరణవృత్తిగ్రాహకావస్థా- తదాశ్రయం- తదాత్మకం. తద్వాసనారూపందృశ్యతఇతియోజనా. తథాపికథమాత్మజ్యోతిఃస్వప్నేకేవలంసిద్ధ్యతి - తత్రాహ (తద్యస్యేతి) యథాకోశాదసిర్విక్షోభవతి- తథాదృశ్యాయాఃబుద్ధేర్ద్రష్టుమాత్మజ్యోతిరితికైవల్యంసాధయతి (అసిరివేతి) తథా - రథాద్యభావవదితియావత్. సుఖాన్యేవవిశిష్యన్తఇతివిశేషాః- సుఖసామాన్యానీత్యర్థః. తథేత్యానన్దాద్యభావోదృష్టాన్తితః. అల్పీయాంసిసరాంసిపల్వలశబ్దేనోచ్యన్తే. సహికర్తేత్యత్రహిశబ్దోయస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్సృజతీతిశేషః. కుతోఽస్యకర్తృత్వం- సహకార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాసనేతి) తచ్ఛబ్దేనవేశాన్తాదిగ్రహణం. తదీయవాసనాధారశ్చిత్తపరిణామః. తేనోద్భవతియత్కర్మ- తస్యసృజ్యమాననిదానత్వేనేతియావత్. ముఖ్యంకర్తృత్వంవారయతి (నత్వితి) తత్రేతిస్వప్నోక్తిః. సాధనాభావేపిస్వప్నేక్రియాకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హిస్వప్నేకార్యసిద్ధిస్సిద్ధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తర్హిపూర్వోక్తమపికర్తృత్వంకథమితిచేత్- తత్రాహ (యత్రత్వితి) ఉక్తార్థేవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తదుక్తమితి) ఉపక్రమేముఖ్యంకర్తృత్వం- ఇహత్వౌపచారికమితివిశేషమాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) పరమార్థతశ్చైతన్యజ్యోతిషావ్యాపారవదుపాధ్యవభాసకత్వవ్యతిరేకేణస్వతోనకర్తృత్వంవాక్యోపక్రమేపివివక్షితమిత్యర్థః. ఆత్మనోవాక్యోపక్రమేకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యుపసంహరతి (యదితి) సహికర్తేత్యౌపచారికంకర్తృత్వమిత్యుచ్యతేచేత్- తస్య * ధ్యాయతీవేత్యాదినోక్తత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదుక్తమితి) అనువాదేప్రయోజనమాహ (హేత్వర్థమితి) స్వప్నేరథాదిసృష్టావితిశేషః. ౧౦

రం.— నను *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతఇత్యాదినోపపద్యతే-స్వప్నేఆసనగమనక్రియాకర్మకరణాదీనామసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్త్యథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతఇతి) రథయోగాః - అశ్వాదయః. రథరథాశ్వమార్గాదయఃజాగ్రద్దశానుభవయోగ్యాఃతత్ర- స్వప్నేనసన్తి- నజ్ఞాయన్తే. అథతుతత్తత్పురుషతత్తత్కాలమాత్రానుభావ్యాన్రథాదీనర్థాన్పరమాత్మాసృజతేఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. అనుకూలవస్తుదర్శనజాప్రీతిరానన్దః. తస్మిన్స్వకీయత్వబుద్ధిజాప్రీతిర్ముత్. తద్భోగజాప్రీతిఃప్రముత్. వేశాన్తాః- వేశన్తాః పల్వలాని. వేశాన్తాఇతిదీర్ఘశ్ఛాన్దసః. పుష్కరిణ్యః- వాప్యః. స్రవన్త్యః- నద్యః. పుష్కరిణ్యఃస్రవన్త్యఇతిచ్ఛాన్దసోవిభక్తివ్యత్యయః. పుష్కరిణీస్సృజతేస్రవన్తీస్సృజతఇత్యర్థః. పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతఇత్యత్ర * వాఛన్దసీతివాపూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావః. ననుస్వప్నదృగస్మిన్నైకేయదార్థంపశ్యతి- తదానీంతత్రస్థితోఽన్యన్నపశ్యతి. స్వప్నదృగపిప్రబోధానన్తరంతత్రగతన్నపశ్యతి. తత్రతస్యాన్యత్రనయనచిహ్నానివానాశచిహ్నానివానోపలభ్యన్తే. అతఃకథమీదృశీస్వప్నార్థసృష్టిరుపపద్యతామిత్యత్రాహ (సహికర్తేతి) సకలప్రపఞ్చనాటకసూత్రధారస్సర్వేశ్వరఃఖలుతత్రకర్తా-సకింవాకర్తుంనశక్నుయాదితిహిశబ్దాభిప్రాయః. నచసహీత్యనేన * సయత్రప్రస్వపితీతిప్రాక్ప్రస్తుతోజీవఏవపరామృశ్యతామితివాచ్యం- సన్ధ్యాధికరణేతస్యనిరస్తత్వాత్. తథాహి- *సన్ధ్యేసృష్టిరాహహి. *నతత్రరథానరథయోగాఇతివాక్యేసన్ధ్యే- స్వప్నస్థానేజీవకర్తృకైవసృష్టిరామ్నాయతే- *సహికర్తేతిస్వప్నదృశంప్రాక్ప్రస్తుతంజీవమేవసఇతిశబ్దేనపరామృశ్యతస్యకర్తృత్వంశ్రుతిరాహహి. *నిర్మాతారంచైకేపుత్రాదయశ్చ. ఏకేశాఖినః *యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణఇతికామానాంనిర్మాతారంజీవమామనన్తి. అత్రకామశబ్దేనకామ్యమానాఃపుత్రాదయోవర్ణ్యన్తే- పూర్వంహి * సర్వాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వశతాయుషఃపుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వేతిపుత్రాదయోహికామాః ప్రకృతాః. అతోజీవఏవాత్రకర్తృత్వేనాభిధీయతే. నచజీవస్యకథమీదృశంస్రష్టిసామర్థ్యమితివాచ్యం - ప్రజాపతివాక్యేజీవస్యాపిసత్యసఙ్కల్పత్వాదేరామ్నానాత్. నచతత్సంసారదశాయాంతిరోహితమితివాచ్యం- ముక్తావివస్వప్నదశాయామావిర్భావాదితిద్వాభ్యాంసూత్రాభ్యాంపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * మాయామాత్రంతుకార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. మాయాశబ్దోఽత్యాశ్చర్యత్వంప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్యభగవత్సఙ్కల్పవాచీ. *మాయావయునంజ్ఞానమితినిఘణ్టుపాఠాచ్చమాయాశబ్దోజ్ఞానరూపసఙ్కల్పవచనః మాయామాత్రం-భగవత్సఙ్కల్పమాత్రసృష్టం. నతుజీవసృష్టమిత్యర్థః.తత్రహేతుః- కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి.జీవస్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదిబ్రాహ్మరూపస్యప్రజాపతివాక్యోదితస్యసంసారదశాయాంసర్వాత్మనాఽనభివ్యక్తత్వాత్నతస్యకర్తృత్వసమ్భవనాపి. * సహికర్తేతిహిశబ్దేనప్రసిద్ధస్యైవకర్తృతయానిర్దేశాత్. ఇమాన్స్వప్నాన్పదార్థానస్రాక్షమితిప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాచ్చ. * కామం స్వప్నదృశఏవకర్తృత్వేస్వాహితచోరవ్యాఘ్రాదేస్సృష్టిర్నోపపద్యేత.

ఉ.—— తదేతే శ్లోకా భవన్తి॥ స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౧

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౨

కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇత్యత్ర * తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మేత్యుక్తత్వాత్ తస్య వచనస్య బ్రహ్మవిషయత్వాచ్చ న జీవస్య స్రష్టృత్వం. నను స్వాభావికస్యాపహతపాప్మత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తస్యానభివ్యక్తిః కిన్నిబన్ధనేత్యత్రాహ - * పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ. పరాభిధ్యానాత్ - పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ తత్తిరోహితం భవతి. తత్సఙ్కల్పాదేవ హి అస్య - జీవస్య బన్ధో మోక్షశ్చ - * యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతి యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి * ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి శ్రవణాత్. *దేహయోగాద్వా సోఽపి. సోఽపి - తిరోభావః సృష్టికాలే దేహయోగద్వారేణ వా భవతి - ప్రళయకాలే సూక్ష్మచిచ్ఛక్తియోగద్వారేణ వా భవతీత్యర్థః. *సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః. స్వాప్నార్థో హి శుభాశుభసూచకః - *యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శనే * స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తీతి శ్రుతేః. అత ఏవ స్వప్నాధ్యాయవిదః తథా. తతశ్చ యదీయం స్వాప్నసృష్టిర్జీవకర్తృకా - తర్హి శుభసూచకానేవ సృష్ట్వా పశ్యేత్ - నాశుభసూచకాన్. అతో న జీవకర్తృకేయం సృష్టిరిత్యుభయలిఙ్గపాదే స్థితం. యదత్ర పశ్చాదుచ్యతే స్వప్నసృష్టేస్సత్యత్వే రథాదిసృష్టివదాదిత్యాదేరపి సృష్టస్యాభ్యుపగమే జాగ్రద్దశావత్ స్వప్నేఽపి జ్యోతిరన్తరవ్యతికరసత్త్వాత్ స్వప్రకాశత్వస్య దుర్వచతా స్యాత్ - అతః స్వప్నదృష్టానాం సత్యత్వం ప్రకరణవిరుద్ధమితి. తదసత్ - పరమతేఽపి మనసః ప్రకాశకస్య సత్త్వేన స్వప్నే స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వసాధనమసఙ్గతమేవ హి స్యాత్. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధాదిత్యాద్యభావేఽపి స్వకీయజ్ఞానేన భాసకత్వాత్ స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వమస్తీత్యద్వైతివాస్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమితి సిద్ధం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

శం.—— తత్ - ఏతస్మిన్నర్థే ఏతే శ్లోకాః మన్త్రా భవన్తి. స్వప్నేన - స్వప్నభావేన శారీరం - శరీరమభిప్రహత్య - నిశ్చేష్టమాపాద్యాసుప్తః - స్వయమలుప్తదృగాదిశక్తిస్వాభావ్యాత్. సుప్తాన్ - వాసనాకారోద్భూతాన్ అన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయాన్ బాహ్యాధ్యాత్మికాన్ సర్వానేవ భావాన్ స్వేన రూపేణ ప్రత్యస్తమితాన్. సుప్తానభిచాకశీతి - అలుప్తయా స్వదృష్ట్యా పశ్యతి. అవభాసయతీత్యర్థః. శుక్రం - శుద్ధం. జ్యోతిష్మదిన్ద్రియమాత్రారూపమాదాయ - గృహీత్వా పునః కర్మణా జాగరితస్థానమైతి - ఆగచ్ఛతి. హిరణ్మయః - హిరణ్మయ ఇవ చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః. పురుష ఏకహంసః - ఏక ఏవ హన్తీత్యేకహంసః. ఏకో జాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్ గచ్ఛతీత్యేకహంసః. ౧౧

ఆ.—— తదేతే శ్లోకా భవన్తీత్యేతత్ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఏత ఇతి) ఉక్తోఽర్థః - స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వాదిః. శారీరమితి స్థానవృత్తిః. స్వయమసుప్తత్వే హేతుమాహ (అలుప్తేతి) వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ వ్యాచష్టే (సుప్తానిత్యాదినా) ఉక్తమనూద్య పదాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (సుప్తానభిచాకశీతి) ౧౧

రం.—— (తదేతే శ్లోకా భవన్తి) తత్ - సుప్తమధికృత్య ఏతే - వక్ష్యమాణశ్లోకాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. (స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తస్సుప్తానభిచాకశీతి) స్వప్నేనేతీత్థమ్భావే తృతీయా. పురుషః - జీవః స్వప్నేనోపలక్షితస్సన్ శారీరం - శరీరమభిప్రహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య అసుప్తః - అలుప్తప్రకాశ ఏవ సన్ సుప్తాన్ - లుప్తప్రకాశాన్ ప్రాణానభితశ్చాకశీతి - *కశ గతిశబ్దయోరిత్యస్మాత్ యఙ్లుగన్తాదిదం రూపం. పర్యటతీత్యర్థః. శుక్లం - జ్యోతిష్మత్. ప్రకాశకం మనఆదికమిన్ద్రియవర్గమాదాయ స్వాప్నాన్తే పునః స్వస్థానమేతి - జాగ్రద్దశాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. హిరణ్మయః - ప్రకాశమయః. ఏకహంసః - ఏక ఏవ హన్తి గచ్ఛతీత్యేకహంసః. ౧౧

శం.—— తథా - ప్రాణేన - పఞ్చవృత్తినా రక్షన్ - పరిపాలయన్. అన్యథా మృతభ్రాన్తిః స్యాత్. అవరం - నికృష్టం. అనేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాదత్యన్తబీభత్సం కులాయం - నీడం. శరీరం. స్వయం తు బహిస్తస్మాత్ కులాయాచ్చరిత్వా. యద్యపి శరీరస్థ ఏవ స్వప్నం పశ్యతి - తథాపి తత్సమ్బన్ధాభావాత్ తత్స్థ ఇవాకాశో బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యతే. అమృతః - స్వయమమరణధర్మా. ఈయతే - గచ్ఛతి. యత్ర కామం - యత్ర యత్ర కామో విషయేషూద్భూతవృత్తిర్భవతి - తం తం కామం వాసనారూపేణోద్భూతం గచ్ఛతి. ౧౨

ఆ.—— తథాశబ్దః స్వప్నగతవిశేషసముచ్చయార్థః. కిమితి స్వప్నే ప్రాణేన శరీరమాత్మా పాలయతి - తత్రాహ (అన్యథేతి) బహిశ్చరిత్వేత్యయుక్తం - శరీరస్థస్య స్వప్నోపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) తత్సమ్బన్ధాభావాద్బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. దేహస్థస్యైవ తదసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (తత్స్థ ఇతి) ౧౨

రం.—— (ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేత్యాది) సః - జీవః స్వప్నే అవరం - నికృష్టం కులాయం - స్థూలం శరీరం ప్రాణేన - పఞ్చవృత్తి ప్రాణేన రక్షన్. ప్రాణస్యాపి స్వప్నే జీవేన సహ నిర్గమే సద్యో మరణమేవ స్యాత్ - అతః ప్రాణేన శరీరం రక్షన్ అత ఏవ అమృత ఏవ

ఉ.— స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూని । ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమానో జక్షదుతేవాపి భయాని పశ్యన్॥ ౧౩

ఆరామమస్య పశ్యన్తి న తం పశ్యతి కశ్చనేతి । తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యతే । అథో ఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇత్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతి సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీతి॥ ౧౪

సర్వకులాయాత్ - జాగ్రచ్ఛరీరాద్బహిర్నిర్గత్య యత్ర కామం - కామ్యత ఇతి కామః. యత్ర భోగ్యం. తత్ర సర్వత్ర చరిత్వా అమృతః - అమరణధర్మా హిరణ్మయః ఏకహంసః పురుషః పునరపి స్వస్థానమాయాతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. యద్వా - కులాయాద్బహిశ్చరిత్వా యత్ర కామం - తత్ర ఈయతే - గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

శం.— కించ - స్వప్నాన్తే - స్వప్నస్థానే ఉచ్చావచం - ఉచ్చం - దేవాదిభావం. అవచం - తిర్యగాదిభావం నికృష్టం. తముచ్చావచమీయమానః - గమ్యమానః. ప్రాప్నువన్ రూపాణి దేవః - ద్యోతనావాన్ కురుతే - నిర్వర్తయతి వాసనారూపాణి బహూని - అసంఖ్యేయాని. ఉత - అపి స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ. జక్షదివ - హసన్నివ వయస్యైః. ఉతేవ అపి భయాని - బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని - సింహవ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివ. ౧౩

ఆ.— స్వప్నస్థం విశేషాన్తరమాహ (కించేతి) ఉచ్చావచం విషయీకృత్య తేన తేనాత్మనా స్వైర్వాసనాయ గమ్యమాన ఇతి యావత్. ౧౩

రం.— (స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూనీత్యాది) స్వప్నాన్తే - స్వప్నమధ్య ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దో మధ్యవచనః. ఉచ్చావచం - పుణ్యపాపఫలతః ఉత్కృష్టాపకృష్టమీయమానః - సఞ్చర్యమాణో దేవః - జీవ ఇత్యర్థః. బహూని - దేవాదీని రూపాణి కురుతే - భజత ఇత్యర్థః. ఉత - అపి చ. ఉతశబ్దః అప్యర్థః. స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ క్వచిద్ద్రష్టా భవతి. క్వచిజ్జక్షదివ. జక్షణం - భక్షణం. హసనం వా. * జక్ష భక్షహసనయోరితి హి ధాతుః. ఉత - అపి చ. భయాని - బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని - వ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివాపి భవతీత్యర్థః. స్వాప్నార్థానాం తత్కాలమాత్రావసానత్వాత్తదేకానుభావ్యత్వాచ్చాత్రేవశబ్దః. ౧౩

శం.— ఆరామం - ఆరమణం. ఆక్రీడామనేన నిర్మితాం వాసనారూపామస్యాత్మనః పశ్యన్తి సర్వే జనాః. గ్రామం నగరం స్త్రియమన్నాద్యమిత్యాది వాసనానిర్మితమాక్రీడనరూపం. (న తం పశ్యతి) తం న పశ్యతి కశ్చన. కష్టం భోః వర్తతే - అత్యన్తవివిక్తం దృష్టిగోచరమాపన్నమపి హి భాగ్యహీనతా లోకస్య - యచ్ఛక్యదర్శనమప్యాత్మానం తం న పశ్యతి. లోకం ప్రత్యనుక్రోశం దర్శయతి శ్రుతిః. అత్యన్తవివిక్తః స్వయంజ్యోతిరాత్మా స్వప్నే భవతీత్యభిప్రాయః. (తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః) ప్రసిద్ధిరపి లోకే విద్యతే స్వప్న ఆత్మజ్యోతిషో వ్యతిరిక్తత్వే. కాసౌ. తం - ఆత్మానం సుప్తమాయతం - సహసా. భృశం న బోధయేదిత్యాహుః - ఏవం కథయన్తి చికిత్సకాదయో జనా లోకే. నూనం తే పశ్యన్తి జాగ్రద్దేహాదిన్ద్రియద్వారతోఽపసృత్య కేవలో బహిర్వర్తత ఇతి - యత ఆహుః తం నాయతం బోధయేదితి. తత్ర చ దోషం పశ్యన్తి - భృశం హ్యసౌ బోధ్యమానః తానీన్ద్రియద్వారాణి సహసా ప్రతిబోధ్యమానో న ప్రతిపద్యత ఇతి. తదేతదాహ (దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యత ఇతి) తమిన్ద్రియద్వారదేశం - యస్మాద్దేశాచ్ఛుక్రమాదాయాపసృతః - తమిన్ద్రియదేశమేష ఆత్మా పునర్న ప్రతిపద్యతే. కదాచిద్వ్యత్యాసేనేన్ద్రియమాత్రాః ప్రవేశయతి - తతశ్చాన్ధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌ దుర్భిషజ్యం - దుఃఖభిషక్కర్మతా హాస్మై - దేహాయ భవతి. దుఃఖేన చికిత్సనీయోఽసౌ దేహో భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రసిద్ధ్యాపి స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమస్య గమ్యతే. స్వప్నో భూత్వాతిక్రాన్తో మృత్యో రూపాణీతి - తస్మాత్స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మా. అథో - అపి ఖల్వన్య ఆహుః - జాగరితదేశ ఏవాస్యైషః - యః స్వప్నః. న సన్ధ్యం స్థానాన్తరమిహలోకపరలోకాభ్యాం వ్యతిరిక్తం. కిం తర్హి. ఇహలోక ఏవ - జాగరితదేశః. యద్యేవం - కిం చాతః. శృణ్వతో యద్భవతి. యదా జాగరితదేశ ఏవాయం స్వప్నః - తదాఽయమాత్మా కార్యకరణేభ్యో న వ్యావృత్తః తైర్మిశ్రీభూతః - అతో న స్వయంజ్యోతిరాత్మేతి. అతః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయాన్య ఆహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి. తత్ర చ హేతుమాచక్షతే జాగరితదేశత్వే - యాని హి - యస్మాద్ధస్త్యాదీని పదార్థజాతాని జాగ్రత్ - జాగరితదేశే పశ్యతి లౌకికః - తాన్యేవ సుప్తోఽపి పశ్యతీతి. తదసత్ - ఇన్ద్రియోపరమాత్. ఉపరతేషు హీన్ద్రియేషు స్వప్నాన్పశ్యతి - తస్మాన్నాన్యస్య జ్యోతిషస్తత్ర సమ్భవోఽస్తి. తదుక్తం * న తత్ర రథా న రథయోగా ఇత్యాది. తస్మాదత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవత్యేవ. స్వయంజ్యోతిరాత్మాస్తీతి స్వప్ననిదర్శనేన ప్రదర్శితం, అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి చ, క్రమేణ సఞ్చరన్నిహలోకపరలోకాదీనిహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః, తథా జాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాం వ్యతిరిక్తః, తత్ర చ క్రమసఞ్చారాన్నిత్యత్వ, శ్చేత్యేతత్ప్రతిపాదితం యాజ్ఞవల్క్యేన. అతో విద్యానిష్క్రయార్థం సహస్రం దదామీత్యాహ జనకః. సోఽహం - ఏవం బోధితస్త్వయా భగవతే - తుభ్యం సహస్రం దదామి. విమోక్షశ్చ కామప్రశ్నో మయాభిప్రేతః. తదుపయోగ్యేవాయం తావదర్థాత్తదేకదేశ ఏవ. అతస్త్వాం నియోక్ష్యామి - సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయశ్రవణేన విమోక్షాయాత ఊర్ధ్వం బ్రూహి - యేన సంసారాద్విప్రముచ్యేయం త్వత్ప్రసాదాత్. విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోః సహస్రదానం. ౧౪

ఉ.— సవాఏషఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదేరత్వా చరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ । పునఃప్రతిన్యా

ఆ.— ఆరామంవివృణోతి (గ్రామమిత్యాదినా) నతమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (కష్టమితి) దృష్టిగోచరమాపన్నమపినపశ్యతీతిస
మ్బన్ధః. కష్టమిత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి (అహోఇతి) శ్లోకానాంతాత్పర్యముపసంహరతి (అత్యన్తేతి) వాక్యాన్తరమాదాయతాత్పర్యము
క్త్వాఆకాఙ్క్షాపూర్వకమక్షరాణివ్యాకరోతి (తంనేత్యాదినా) తేషామభిప్రాయమాహ (నూనమితి) ఇన్ద్రియాణ్యేవద్వారాణ్యస్యేతీన్ద్రియ
ద్వారః- జాగ్రద్దేహః. తస్మాదితితియావత్. తథాపిసహసాఽసౌబోధ్యతాం- కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సహసాబోధ్యమానత్వంసప్త
మ్యర్థః. కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదాహేత్యాదినా) పునరప్రతిపత్తౌదోషప్రసఙ్గందర్శయతి (క
దాచిదితి) వ్యత్యాసప్రవేశస్యకార్యందర్శయన్దుర్భిషజ్యమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతఇతి) ఉక్తాంప్రసిద్ధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) వృత్తమను
నూద్యమతాన్తరముత్థాపయతి (స్వప్నోభూత్వేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయస్మాదర్థః. తదేవమతాన్తరంస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తమఙ్గీకృత్యఫ
లంపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) స్వప్నోజాగరితదేశఇత్యేవంయదీష్టం- అతశ్చకింస్యాదితిప్రశ్నార్థః. ఫలంప్రతిజ్ఞాయప్రకటయతి (శృణ్వితి) మ
తాన్తరోపన్యాసస్యస్వమతవిరోధిత్వమాహ (ఇత్యతఇతి) స్వప్నస్యజాగ్రద్దేశత్వందూషయతి (తదసదితి) తస్యజాగ్రద్దేశత్వాభావేఫలితమాహ
(తస్మాదితి) స్వప్నేబాహ్యజ్యోతిషస్సమ్భవోనాస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తదుక్తమితి) బాహ్యజ్యోతిరభావేపిస్వప్నేవ్యవహారదర్శనాత్తత్రస్వ
యంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనస్శక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కథంపునర్విద్యాయామనుక్తాయాంసహస్రదానవచనమిత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్త
యతి (స్వయంజ్యోతిరితి) మృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతీత్యత్రచకార్యకరణవ్యతిరిక్తత్వమాత్మనోదర్శితమిత్యాహ (అతిక్రామతీతి) లోకద్వ
యసఞ్చారవశాదుక్తమర్థమనుద్రవతి (క్రమేణేతి) ఆదిశబ్దస్తత్తద్దేహాదివిషయః. స్థానద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమనుభాషతే (తథేతి) ఇహలోక
పరలోకాఖ్యానితితియావత్. లోకద్వయేస్థానద్వయేచక్రమసఞ్చారప్రయుక్తమర్థాన్తరమాహ (తత్రచేతి) ఆత్మనఃస్వయంజ్యోతిషోదేహాదివ్య
తిరిక్తస్యనిత్యస్యజ్ఞాపితత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. కామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వమితిశఙ్కాంవారయతి (విమోక్షశ్చేతి) సమ్యగ్బోధస్తద్ధేతురితి
యావత్. ననుసఏవప్రాగుక్తః- నాసావక్తవ్యోస్తి- తత్రాహ (తదుపయోగీతి) అయమిత్యుక్తాత్మప్రత్యయోక్తిః. తాదర్థ్యాత్-పదార్థజ్ఞానస్య
వాక్యార్థజ్ఞానశేషత్వాదితియావత్. పదార్థస్యవాక్యార్థబహిర్భావందూషయతి (తదేకదేశఏవేతి) కామప్రశ్నోనాద్యాపినిర్ణీతఇత్యత్రోత్తర
వాక్యంగమకమిత్యాహ (అతఇతి) కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదితియావత్. తేనాపేక్షితేనహేతునేత్యర్థః. విమోక్షశబ్దస్యసమ్యగ్జ్ఞానవిషయత్వం
సూచయతి (యేనేతి) సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తౌగురుప్రసాదస్యప్రాధాన్యందర్శయతి (త్వత్ప్రసాదాదితి) ననువిమోక్షపదార్థోనిర్ణీతః- అన్యథా
సహస్రదానస్యాకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్. అతఆహ (విమోక్షేతి) ౧౪

రం.— (ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చన) అస్య- జీవస్యారామం- భోగోపకరణభూతముద్యానాదికందేహేన్ద్రియాదికంచస
ర్వేఽపిపశ్యన్తి. తం- దేహేన్ద్రియాదివివిక్తమన్తర్బహిస్సఞ్చరన్తమపిజీవంకశ్చనసపశ్యతీతిలోకం ప్రత్యనుక్రోశందర్శయతిశ్రుతిః. ఇతిర్మన్త్రసమా
ప్తౌ. లోకప్రసిద్ధిరపితథేత్యాహ (తన్నాయతంబోధయేదిత్యాహుర్దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేషనప్రతిపద్యతేఇతి) యతఏవస్వప్నేఇన్ద్రియా
ణ్యుపసంహృత్యజీవోబహిర్నిర్గచ్ఛతి- తత్- అతఏవఆయతం- గాఢసుప్తం. *యమకపరమే. నిష్ఠా. *అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. తం
సహసానబోధయేదిత్యాహుశ్చికిత్సకాః. తేహితత్రదోషంపశ్యన్తి. కోయందోషః. ఏషః- సహసాప్రబోధితోజాగ్రచ్ఛరీరేప్రవిశన్నపిహ్నిర్గత
ఆత్మాయంకంచిదిన్ద్రియదేశంనప్రతిపద్యతేయదికదాచిత్- తర్హివ్యత్యాసేనేన్ద్రియాణీన్ద్రియాన్తరదేశేప్రవేశయేత్. తత్రాన్ధ్యబాధిర్యాదిదో
షప్రాప్తౌదుర్భిషజ్యం- దుఃఖేనభిషక్కర్మాస్మై- దోషాయభవతి. అయందోషోదుర్విచికిత్సఏవస్యాదిత్యర్థః. (అథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైష
ఇతియానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) అథోఇతివాక్యాన్తరోపక్రమే. ఖలు - ప్రసిద్ధంఅన్యేఆహుః. కిమితి. జాగరితదేశే-జాగ్రత్స్థాన
ఏవాస్య- జీవస్యఏషః- స్వప్నఇతి. నస్థానాన్తరఇతి. తత్రచహేతుమాహుః- యాన్యేవ- హస్త్యాదీనిజాగ్రత్పశ్యతి- తానిసుప్తోపిపశ్యతీతి. అత్రమ
తాన్తరత్వేనోపన్యసనస్యాయంభావః - ఉపరతేష్వేవేన్ద్రియేషుహిస్వప్నాన్పశ్యతి - అతోనతత్రజాగరితదేశస్యావకాశోస్తి. అతస్తృతీయస్థాన
మేవస్వప్నస్థానమితి. కేచిత్తుఅథోఖల్వాహురిత్యాదిగ్రన్థోపిపూర్వోక్తార్థోపపాదకఏవ- నమతాన్తరం. తథాహి - జాగరితశబ్దాదీపదసమాప్తౌదేశ్య
ప్రత్యయేఛాన్దసోయలోపః. జాగరితాదీషన్న్యూనమేవాస్యజీవస్యస్వప్నస్థానమిత్యర్థః. దినాన్తరానుభవాయోగ్యత్వమీషన్న్యూనత్వం. ఉక్త
ఏవార్థఉపపత్త్యాసమర్థ్యతే (యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) యాని - స్రక్చన్దనవనితాన్నపానాదీనిజాగ్రద్దశాయాంపశ్యతి- తాదృ
శాన్యేవార్థక్రియాకారీణితానిస్వప్నేపశ్యతి. అతఃస్వప్నార్థాస్సృష్టాఏవభగవతా. తస్మాదిహపరలోకవ్యతిరిక్తస్థానాన్తరమేవ స్వప్నస్థానమిత్యర్థ
ఇత్యాహుః. ఉక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వముపసంహరతి (అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి) పూర్వవదర్థః. జనకఆహ (సోహంభగవతేస
హస్రందదామీతి) ప్రాప్తస్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వవిద్యానిష్క్రియత్వేనసహస్రంగవాందక్షిణాత్వేనదదామి. (అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి)
అతఃపరంసంసారవిమోక్షాయైవసాధనంబ్రూహి. నాన్యత్కించిదపేక్షితమితిభావః. ౧౪

———

శం.— యత్ప్రస్తుతం *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తఇతి- తత్ప్రత్యక్షతఃప్రతిపాదితం *అత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతీతి
స్వప్నే. యత్తూక్తం *స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతి- తత్రైతదాశఙ్క్యతే- మృత్యోరూపాణ్యేవాతిక్రామతి - నతుమృ

యం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి। ౧౫

ష్యం. ప్రత్యక్షం హ్యేతత్ స్వప్నే కార్యకరణవ్యావృత్తస్యాపి మోదత్రాసాదిదర్శనం - తస్మాన్నూనం నైవాయం మృత్యుమతిక్రామతి - కర్మణో హి మృత్యోః కార్యం మోదత్రాసాది దృశ్యతే. యది చ మృత్యునా బద్ధ ఏవాయం స్వభావతః - తతో విమోక్షో నోపపద్యతే. న హి స్వభావాత్కశ్చిద్విముచ్యతే. అథ స్వభావో న భవతి మృత్యుః - తతస్తస్మాన్మోక్ష ఉపపత్స్యతే. యథాసౌ మృత్యురాత్మధర్మో న భవతి - తత్ప్రదర్శనాయ ‘అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీ’త్యేవం జనకేన పర్యనుయుక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తద్దిదర్శయిషురాహ ప్రవవృతే. స వై - ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిః పురుషః ఏషః - యః స్వప్నే దర్శితః. ఏతస్మిన్ సంప్రసాదే - సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సంప్రసాదః. జాగరితే దేహేన్ద్రియవ్యాపారశతసన్నిపాతజం హిత్వా కాలుష్యం తేభ్యో విప్రముక్తః ఈషత్ప్రసీదతి స్వప్నే - ఇహ తు సుషుప్తే సమ్యక్ప్రసీదతీత్యతః సుషుప్తం సంప్రసాద ఉచ్యతే. ‘తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ భవతి’ ‘సలిల ఏకో ద్రష్టా’ ఇతి హి వక్ష్యతి సుషుప్తస్థమాత్మానం. స వా ఏష ఏతస్మిన్ సంప్రసాదే క్రమేణ సంప్రసన్నః సుషుప్తే స్థిత్వా. కథం సంప్రసన్నః. స్వప్నాత్సుషుప్తం ప్రవివిక్షుః స్వప్నావస్థ ఏవ రత్వా - రతిమనుభూయ మిత్రబన్ధుజనదర్శనాదినా. చరిత్వా - విహృత్యానేకధా. చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. దృష్ట్వైవ - న కృత్వేత్యర్థః. పుణ్యం చ - పుణ్యఫలం. పాపం చ - పాపఫలం. న తు పుణ్యపాపయోః సాక్షాద్దర్శనమస్తీత్యవోచామ. తస్మాన్న పుణ్యపాపాభ్యామనుబద్ధః. యో హి కరోతి పుణ్యపాపే - స తాభ్యామనుబధ్యతే - న హి దర్శనమాత్రేణైవ తదనుబద్ధః స్యాత్ - తస్మాత్స్వప్నో భూత్వా మృత్యుమతిక్రామత్యేవ - న మృత్యురూపాణ్యేవ కేవలం. అతో న మృత్యోరాత్మస్వభావత్వాశఙ్కా. మృత్యుశ్చేత్స్వభావోఽస్య - స్వప్నేఽపి కుర్యాత్ - న తు కరోతి. స్వభావశ్చేత్క్రియాస్య - అనిర్మోక్షతైవ స్యాత్. న తు స్వభావః - స్వప్నేఽభావాత్. అతో విమోక్షోఽస్యోపపద్యతే మృత్యోః - పుణ్యపాపాభ్యాం. న తు - జాగరితేఽస్య స్వభావ ఏవ. స - బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతం హి తత్. తచ్చ ప్రతిపాదితం సాదృశ్యాత్ ‘ధ్యాయతీవ లేలాయతీవే’తి. తస్మాదేకాన్తేనైవ స్వప్నే మృత్యురూపాతిక్రమణాన్న స్వాభావికత్వాశఙ్కాఽనిర్మోక్షతా వా. తత్ర చరిత్వేతి - చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. సంప్రసాదానుభవోత్తరకాలం పునః ప్రతిన్యాయం - యథాన్యాయం. యథాగతం. నిః అయః - న్యాయః. అయనం - ఆయః. నిగమనం. పునః పూర్వగమనవైపరీత్యేన యదాగమనం - స ప్రతిన్యాయః. యథాగతం పునరాగచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతియోని - యథాస్థానం. స్వప్నస్థానం. స్వప్నస్థానాద్ధి సుషుప్తం ప్రతిపన్నః - స యథాస్థానమేవ పునరాగచ్ఛతీతి - ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ - స్వప్నస్థానాయైవ. నను స్వప్నే న కరోతి పుణ్యపాపే - తయోః ఫలమేవ పశ్యతీతి కథమవగమ్యతే - యథా జాగరితే - తథా కరోత్యేవ స్వప్నేఽపి - తుల్యత్వాద్దర్శనస్యేతి. న - యత ఆహ - సః - ఆత్మా యత్కించిత్తత్ర - స్వప్నే పశ్యతి పుణ్యపాపఫలం - అనన్వాగతః - అననుబద్ధస్తేన దృష్టేన భవతి. నైవానుబద్ధో భవతీతి. యది హి స్వప్నే కృతమేవ తేన స్యాత్ - తేనానుబధ్యేత. స్వప్నాదుత్థితోఽపి సమన్వాగతః స్యాత్. న చ తల్లోకే స్వప్నకృతకర్మణాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిః. న హి స్వప్నకృతేనాగసాగస్కారిణమాత్మానం మన్యతే కశ్చిత్. న చ స్వప్నదృశః శ్రుత్వా లోకస్తం గర్హయతి పరిహరతి వా. అతోఽనన్వాగత ఏవ తేన భవతి. తస్మాత్స్వప్నే కుర్వన్నివోపలభ్యతే - న తు క్రియాస్తి పరమార్థతః. ‘ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమాన’ ఇతి హి శ్లోక ఉక్తః. ఆఖ్యాతారశ్చ స్వప్నస్య సహ ఇవశబ్దేనాచక్షతే - హస్తినోఽద్య ఘటీకృతా ధావన్తీవ మయా దృష్టా ఇతి. అతో న తస్య కర్తృత్వమితి. కథం పునరస్యాకర్తృత్వమితి. కార్యకరణైర్మూర్తైః సంశ్లేషో మూర్తస్య - స తు క్రియాహేతుర్దృష్టః. న హ్యమూర్తః కశ్చిత్క్రియావాన్ దృశ్యతే. అమూర్తశ్చాత్మా - అతోఽసఙ్గః. యస్మాచ్చాసఙ్గో హ్యయం పురుషః - తస్మాదనన్వాగతస్తేన స్వప్నదృష్టేన. అత ఏవ న క్రియాకర్తృత్వమస్య కథంచిదుపపద్యతే. కార్యకరణసంశ్లేషేణ హి కర్తృత్వం స్యాత్. స చ సంశ్లేషః - సంయోగోఽస్య నాస్తి - యతోఽసఙ్గో హ్యయం పురుషః. తస్మాదమృతః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహి) మోక్షపదార్థైకదేశస్య కర్మప్రవివేకస్య సమ్యగ్దర్శితత్వాత్. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. ౧౬

ఆ.— ఉత్తరకణ్డికామవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్ప్రస్తుతమితి) ‘ఆత్మనైవే’త్యాదివాక్యాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రామాణ్యాదౌ ప్రస్తుతం - తత్ ‘అత్రాయ’మిత్యాదినా ప్రత్యక్షతః స్వప్నే ప్రతిపాదితమితి సమ్బన్ధః. వృత్తమనన్తరమనూద్య చోద్యముత్థాపయతి (యత్తూక్తమితి) మృత్యుం నాతిక్రామతీత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రత్యక్షం హీతి) ఇచ్ఛాద్వేషాదిరాదిశబ్దార్థః. తథాపి కుతో మృత్యుం నాతిక్రామతి - తత్రాహ (తస్మాదితి) కార్యస్య కారణాదన్యత్ర ప్రవృత్త్యయోగాదితి యావత్. ఉక్తముపపాదయతి (కర్మణో హీతి) అతః స్వప్నగతో మృత్యుం కర్మాఖ్యం నాతిక్రామతీతి శేషః. మా తర్హి మృత్యోరతిక్రమో భూత్ - కో దోషః - తత్రాహ (యది చేతి) స్వభావాదప్రచ్యుతత్వాద్విముక్తిమాశఙ్క్యాహ (అథేతి) ఏషా శఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తం హి ‘న హి స్వభావో భావానాం వ్యావర్తేతౌష్ణ్యవద్రవే’రితి. కథం తర్హి మోక్షోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) తద్దిదర్శయిషురౌత్తరతచ్ఛబ్దేన మృత్యోరతిక్రమణం గృహ్యతే. చ శఙ్కాం ప్రాగేవ రాజ్ఞా కృతేతి దర్శయన్నుత్తరముత్థాపయతి (యథేత్యాదినా) ఏషశబ్దమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) సంప్రసాదే - స్థిత్వా మృత్యుమతిక్రామతీతి. వైశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వముపేత్య సశబ్దార్థమాహ (స వై ప్రకృత ఇతి) అస్తు సమ్యక్ప్రసాదః సుషుప్తమితి శేషః. తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తీర్ణో హీతి) సుషుప్తస్య సంప్రసాదత్వం సాధయతి (జాగరిత ఇత్యాదినా) పూర్వోక్తేన క్రమేణ సమ్యక్ప్రసాదే సుషుప్తే స్థిత్వా సమ్యక్ప్రసన్నః సన్ మృత్యుమతిక్రామతి. సుషుప్తం స్థానం - తథాపి కిమాయాతమిత్యత ఆహ (స వా ఇతి)

మతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) రత్వేత్యాదివ్యాకుర్వన్పరిహరతి (స్వప్నాదితి) పుణ్యపాపశబ్దయోర్యథాశ్రుతార్థమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అహో చామ- ※ఉభయోర్న్యాయ్యమనన్వాగతత్వం పశ్యతీత్యత్రేతి శేషః. పుణ్యపాపయోర్దర్శనమేవ న కరణమిత్యత్ర ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణానుబన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాతిప్రసఙ్గాన్నైవమిత్యాహ (యో హీత్యాదినా) పుణ్యపాపాభ్యామాత్మనోఽసంస్పర్శే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోరతిక్రమణేఽనన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో నేతి) మృత్యోరస్వభావత్వముపపాదయతి (మృత్యుశ్చేదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అనన్వాగతవాక్యాదసఙ్గవాక్యాచ్చేత్యర్థః. మోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యాదపి మృత్యోరస్వభావత్వమిత్యాహ (స్వభావశ్చేదితి) ఇతశ్చ మృత్యుః స్వభావో న భవతీత్యాహ (సత్యమితి) అభావాదితి చ్ఛేదః. తస్యాఽస్వభావత్వే లబ్ధమర్థం కథయతి (అత ఇతి) మృత్యుస్వభావత్వ్యాచష్టే (పుణ్యపాపాఖ్యమితి) స్వప్నే మృత్యోః స్వాభావికత్వాభావేఽపి జాగ్రదవస్థాయామకర్తృత్వమాత్మనస్స్వభావః - తథా చ నియమేన తస్య మృత్యోరతిక్రమో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఔపాధికత్వాత్కర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావాదాత్మనో మృత్యోరతిక్రమః సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) కథమౌపాధికత్వం కర్తృత్వస్య సిద్ధవదుచ్యతే-తత్రాహ (తచ్చేతి) ధ్యాయతీవేత్యాదౌ సాదృశ్యవాచకాదివశబ్దాదౌపాధికత్వం కర్తృత్వస్య ప్రాగేవ దర్శితమిత్యర్థః.. జాగరితేఽపి కర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోః స్వాభావికత్వాశఙ్కాభావకృతం ఫలమాహ (అనిర్మోక్షతా వేతి) వాశబ్దో నఞ్కల్పనార్థః. పుణ్యం చ పాపం చేత్యేతదన్తం వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పునరిత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) స్వప్నాదుత్థాయ సుషుప్తిమనుభూయోత్తరకాలమితి యావత్. స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తావభ్యాసం వక్తుం పునశ్శబ్దః. ప్రతిన్యాయమిత్యస్యావయవార్థముక్త్వా వివక్షితమర్థమాహ (పునరితి) సమ్ప్రసాదాదూర్ధ్వమితి యావత్. జాగరితాత్స్వప్నం, తతః సుషుప్తం, గచ్ఛతీతి పూర్వగమనం. తతో వైపరీత్యేన సుషుప్తాత్స్వప్నం జాగరితం వా ఆగచ్ఛతీతి యదాగమనం- స ప్రతిన్యాయః. తమేవ సఙ్క్షిపతి (యథేతి) యథాస్థానమాద్రవతీత్యేతద్వివృణోతి (స్వప్నస్థానాదితి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యం పాతయతి (ప్రతియోనీతి) కిమర్థం యథాస్థానమాగమనం-తదాహ (స్వప్నస్థానాయైవేతి) స యదిత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) తత్ర వాక్యముత్తరత్వేనావతార్య వ్యాకరోతి (యత్ర ఆహేతి) అననుబద్ధ ఇత్యస్యార్థం స్ఫుటయతి (నైవేతి) స యదిత్యాదివాక్యస్యాక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యమాహ (యది హీతి) తేన-ఆత్మనేతి యావత్. స్వప్నే కృతం కర్మ పునస్తేనేత్యుక్తం అనుబన్ధాభావమాహ (స్వప్నాదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (న చేతి) స్వప్నకృతేన కర్మణా జాగ్రదవస్థస్య పురుషస్యాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిరితి యదుచ్యతే- తన్న వ్యవహారభూమావసమ్ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. స్వప్నదృష్టేన జాగ్రద్గతస్యాసఙ్గతిరిత్యత్ర స్వానుభవం దర్శయతి (న హీతి) యథోక్తేఽనుభవే లోకస్యాపి సమ్మతిం దర్శయతి (న చేతి) తత్ర ఫలితమాహ (అత ఇతి) కథం తర్హి స్వప్నే కర్తృత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యాభాసత్వాన్న తత్ర వస్తుతోఽస్తి క్రియేత్యాహ (ఉత ఇవేతి) తదాభాసత్వే లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (ఆఖ్యాతారశ్చేతి) స్వప్నస్యాభాసత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అనన్వాగతవాక్యం ప్రతిజ్ఞారూపం వ్యాఖ్యాయాసఙ్గవాక్యం హేతురూపమవతారయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) మూర్తస్య మూర్తాన్తరేణ సంయోగే క్రియోపలబ్ధే, రమూర్తస్య తదభావా, దాత్మనశ్చామూర్తత్వేనాసంయోగే క్రియాఽయోగాదకర్తృత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరం హేతువాక్యార్థకథనపూర్వకం కథయతి (కార్యకరణైరిత్యాదినా) ఆత్మనోఽసఙ్గత్వేనాకర్తృత్వముక్తం సమర్థయతే (అత ఏవేతి) అతశ్శబ్దార్థం విశదయతి (కార్యేతి) క్రియాయా అభావే జన్మమరణాదిరాహిత్యం కౌటస్థ్యం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) కర్మప్రవివేకముక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమితి) తత్ప్రతిపత్త్యాత్మజ్ఞానదార్ఢ్యం సూచయతి (సోఽహమితి) నైరాకాఙ్క్ష్యం వ్యావర్తయతి (అత ఇతి) కథం తర్హి సహస్రదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షేతి) కామప్రవివేకవిషయనియోగమభిప్రేత్య పునరనుక్రామతి (అత ఊర్ధ్వమితి) ౧౫

రం.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (స వా ఏష ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవేతి) సమ్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సమ్ప్రసాదః. జాగరితే దేహేన్ద్రియాదివ్యాపారశతసన్నిపాతజన్యం కాలుష్యమస్తి - స్వప్నే తు తేభ్యో విప్రముక్తః ఈషత్ప్రసీదతి- అతస్సమ్ప్రసాదశబ్దేన స్వప్నస్థానముచ్యతే. యద్యపి సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తౌ ముఖ్యః - అథాపి స్వప్నస్య ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాద ఇతి ఏతచ్ఛబ్దసమానాధికరణసమ్ప్రసాదశబ్దేన పరామర్శో యుక్తః. తస్మిన్ జిగమిషితే సతీతి శేషః. రత్వా- రమేర్నిపాతనాత్ ※అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. స ఏష జీవః జాగరితే రత్వా- క్రీడిత్వా. చరిత్వా - భక్షయిత్వా. విహృత్య వా. ※ చర గతిభక్షణయోరితి హి ధాతుః. దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ- పుణ్యపాపఫలమనుభూయ. తతః పునస్సమ్ప్రసాదే- స్వప్నస్థానే జిగమిషితే సతి ప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం. యథానిర్గతమిత్యర్థః. అయనం- ఆయః. నిర్గమనమిత్యర్థః. పూర్వం స్వప్నస్థానాద్యథా నిర్గతః - తథైవేతి యావత్. ప్రతియోని- యోనిశబ్దః స్థానవాచీ. స్థానం ప్రతి. స్వప్నస్థానం ప్రత్యాద్రవతి - ఆగచ్ఛతి స్వప్నాయ - స్వప్నానుభవాయేత్యర్థః. (స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవతి) తత్ర- జాగ్రద్దశాయాం సః- జీవః యత్కించిత్ - మనుష్యవ్యాఘ్రశరీరాదికమూర్తిమత్త్వేన పశ్యతి- తేనానన్వాగతో భవతి- తేనాననుసృతో భవతి. తత్సమ్బన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి) కర్మాణిబ్యోపాధికేన శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదినాఽసఙ్గస్వభావత్వాదిత్యర్థః. యది హి కేనచిత్సఙ్గస్స్వభావసిద్ధస్స్యాత్ - తదైవ హి తస్య సర్వదా తదనువృత్తిస్స్యాత్. అతోఽసఙ్గస్వభావత్వాజ్జాగ్రద్దశాదృష్టపదార్థానామనువృత్తిర్న యుజ్యత ఇతి భావః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి జనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౫

ఉ.— ¶ సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతి యోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ సయత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి॥ ౧౬
సవా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతి యోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ॥ ౧౭

శం.— తత్రాసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యసఙ్గతా అకర్తృత్వే హేతురుక్తః. ఉక్తంచ పూర్వం కర్మవశాత్ సంయతే యత్ర కామమితి. కామశ్చ సఙ్గః. అతోఽసిద్ధో హేతురుక్తః *అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. నత్వేతదస్తి. కథం తర్హి. అసఙ్గ ఏవ ఇత్యేతదుచ్యతే (సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే) సవై ఏషః - పురుషః సమ్ప్రసాదాత్ప్రత్యాగతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వా యథాకామం దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచేతి సర్వం పూర్వవత్. బుద్ధాన్తాయైవ - జాగరితస్థానాయ. తస్మాదసఙ్గ ఏవాయం పురుషః. యది స్వప్నే సఙ్గవాన్ స్యాత్కామీ - తతస్తత్సఙ్గజైర్దోషైర్బుద్ధాన్తాయ ప్రత్యాగతో లిప్యేత. ౧౬

ఆ.— ఉత్తరఖణ్డికావ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (తత్రేతి) పూర్వఖణ్డికాసప్తమ్యర్థః. భవత్వకర్తృత్వే హేతురసఙ్గత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తంచేతి) పూర్వశ్లోకోపన్యాసదశాయామితి యావత్. కర్మవశాత్ - స్వప్నహేతుకర్మసామర్థ్యాదిత్యర్థః. అతః సః స్వప్నే కామకర్మసమ్బద్ధ ఏకేకమితి నాసఙ్గత్వం- తత్రాహ (కామశ్చేతి) హేత్వసిద్ధిం పరిహరతి (నత్వితి) నచైతద్ధేతోరసిద్ధత్వం- తర్హి కథం తత్సిద్ధిరితి పృచ్ఛతి (కథమితి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అసఙ్గ ఇతి) ప్రతియోన్యాద్రవతీత్యేతదన్తం సర్వమిత్యుక్తం. స్వప్నేఽకర్తృత్వాభావస్సచ్ఛబ్దార్థః. ఉక్తమసఙ్గత్వం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సఙ్గవానిత్యస్య వ్యాఖ్యానం కామీతి. తత్సఙ్గజైః- తత్ర- స్వప్నవిషయవిశేషేషు కామాఖ్యసఙ్గవశాదుత్పన్నైరపరాధైరితి యావత్. నతు లిప్యతే- ప్రాయశ్చిత్తవిధానస్యాపి స్వప్నసూచితాశుభశఙ్కానిబర్హణార్థత్వాద్వస్తుస్పర్శానుసారిత్వాభావాదితి శేషః. ౧౬

రం.— (సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే ఇత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థాన ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దః స్థానవచనః- * అన్తస్సమూహ్యాన్తే నైదసర్గ్య ఇత్యన్తరేపి చేతి హి నైఘణ్టుకాః. బుద్ధాన్తాయైవ- బుద్ధం- బోధః. భావే నిష్ఠా. అన్తశబ్దః స్థానవచనః. బోధస్థానాయ. జాగ్రత్స్థానాయేతి యావత్. (సయత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవతీతి) జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టవస్తుసంబన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం.— యథాఽసౌ స్వప్నేఽసఙ్గత్వాత్స్వప్నసఙ్గజైర్దోషైర్జాగరితే ప్రత్యాగతో న లిప్యతే- ఏవం జాగరితసఙ్గజైరపి దోషైర్న లిప్యత ఏవ బుద్ధాన్తే. తదేతదుచ్యతే- సవా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే- జాగరితే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవత్. యత్తత్ర బుద్ధాన్తే కించిత్పశ్యతి- అనన్వాగతస్తేన భవతి- అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. నను దృష్ట్వైవేతి కథమవధార్యతే- కరోతి చ తత్ర పుణ్యపాపే, తత్ఫలంచ పశ్యతి,. న - కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వోపపత్తేః. *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాదినాత్మజ్యోతిషావభాసితః కార్యకరణసఙ్ఘాతో వ్యవహరతి- తేనాస్య కర్తృత్వముపచర్యతే- న స్వతః కర్తృత్వం. తథాచోక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ- న స్వతః. ఇహ తు పరమార్థాపేక్షయా ఉపాధిః స్వభావతో ముచ్యతే దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ- న కృత్వేతి. తేన న పూర్వాపరవ్యాఘాతాశఙ్కా- యస్మాన్నిరుపాధికః పరమార్థతో న కరోతి న లిప్యతే క్రియాఫలేన. తథాచ వ్యాసేన భగవతోక్తం *అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః। శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యత ఇతి. తథా సహస్రదానం తు కామప్రశ్నవివేకస్యాదర్శితత్వాత్. తథా *సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే * సవా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యేతాభ్యాం ఖణ్డికాభ్యామసఙ్గతైవ ప్రతిపాదితా. యస్మాత్ప్రబుద్ధాన్తేత్పత్తేన స్వప్నాన్తగతః సమ్ప్రసన్నోఽసమ్బద్ధో భవతి- స్త్ర్యాదికార్యాదర్శనాత్. తస్మాత్త్రిష్వపి స్థానేషు స్వతోఽసఙ్గ ఏవాయం. అతోఽమృతః- స్థానత్రయధర్మవిలక్షణః. (ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ) సమ్ప్రసాదాయేత్యర్థః. దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్య స్వప్నశబ్దేనాభిధానదర్శనాద్, అన్తశబ్దేన చ విశేషణోపపత్తేః, *ఏతస్మా అన్తాయ ధావతీతి చ సుషుప్తం దర్శయిష్యతి. యది పునరేవముచ్యతే- * స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా *ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తంచ బుద్ధాన్తం చేతి దర్శనాత్స్వప్నాన్తాయైవేత్యత్రాపి దర్శనవృత్తిరేవ స్వప్నదర్శనమితి. తథాపి న కించిద్దుష్యతి- అసఙ్గతా హి సిసాధయిషితా సిధ్యత్యేవ యస్మాజ్జాగరితే దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ రత్వా చరిత్వా చ స్వప్నాన్తమాగతో న జాగరితదోషేణానుగతో భవతి. ౧౭

ఆ.— ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తీకృత్య జాగరితేఽపి నిర్లేపత్వమాత్మనో దర్శయతి (యథేత్యాదినా) తత్ర ప్రమాణమాహ (తదేతదితి) జాగ్రదవస్థాయామాత్ముక్తమకర్తృత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తత్ర కల్పితం కర్తృత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (ఆత్మనైవేతి) వాక్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితి శేషః. నన్వౌపాధికం కర్తృత్వం స్వతోఽకర్తృత్వే వాక్యోపక్రమం సంవాదయతి (తథాచేతి) వాక్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి ... ఉపాధినిరపేక్షం- కర్తృత్వాభావ ఇతి శేషః. తేనేత్యం పూర్వముక్తం- ఇదానీం తన్నిరాకరణే పూర్వోత్తరవిరోధః స్యాదిత్యత్రాహ (ఇహ త్వితి) ఉపాధినిరపేక్షం- కర్తృత్వాభావ ఇతి శేషః. అవస్థాత్రయేఽప్యసఙ్గత్వమాత్మనో లిప్యతే పాపే భగవద్వాక్యమపి ప్రమాణమిత్యాహ (తథాచేతి) అవస్థాత్రయేఽప్యసఙ్గత్వముక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి)

¶ ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చైవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్తః సంహత్య పక్షౌ సంలయాయైవ ధ్రియత ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయతే న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతి॥ ౧౯

న్వాగతత్వం చాత్మనః సిద్ధం చేత్ - విమోక్షపదార్థస్యానిర్ణీతత్వాజ్జనకస్య నైరాకాఙ్క్ష్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథాత్మైకదేశస్య కర్మవివేకస్యదర్శితత్వాత్పూర్వత్ర సహస్రప్రదానముక్తం- తథాత్రాపి తదేకదేశస్య కామవివేకస్య దర్శితత్వాత్తద్దానం- నతు కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయఖణ్డికయోస్తాత్పర్యం సఙ్గృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమఖణ్డికయా కర్మవివేకః ప్రతిపాదితః- తథేతి యావత్. ఖణ్డికాత్రితయార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయేఽప్యసఙ్గత్వే కిం సిధ్యతి - తదాహ (అత ఇతి) ప్రతీకమాదాయ స్వప్నాన్తశబ్దార్థమాహ (ప్రతియోనీతి) కథం పునస్తస్య సుషుప్తవిషయత్వమత ఆహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం. తస్య వృత్తిర్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా స్వప్నాదర్శనవృత్తిః. తస్య స్వప్నశబ్దేనైవ సిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - లయోఽయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా స్వప్నాన్తశబ్దేన సుషుప్తిగ్రహస్వస్య అన్తశబ్దేన స్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్ర సుషుప్తస్థానమేవ స్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యశేషానుగుణ్యమాహ (ఏతస్మా ఇతి) స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నే ప్రయోగదర్శనాదిహాపి తస్యైవ తేన గ్రహణమితి పక్షో నరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (యదీత్యాదినా) నిషేధయిష్టితార్థసిద్ధౌ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ౧౭

రం.— (స వా ఏష ఏతస్మిన్బుద్ధాన్త ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౧౭

శం.— ఏవమయం పురుష ఆత్మా స్వయంజ్యోతిః కార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాం కామకర్మభ్యాం విలక్షణః- యస్మాదసఙ్గో హ్యయం పురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః * స వా ఏష ఏతస్మిన్సమ్ప్రసాద ఇత్యాద్యాభిస్తిసృభిః ఖణ్డికాభిః ప్రతిపాదితః. తత్రాసఙ్గతైవాత్మనః కుతః- యస్మాజ్జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చ సమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చ పునః స్వప్నం, క్రమేణ బుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చ పునః స్వప్నాన్తమిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ స్థానత్రయస్య వ్యతిరేకః సాధితః. పూర్వం చోపన్యస్తోఽయమర్థః * స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి. తం విస్తరేణ ప్రతిపాద్య కేవలం దృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం - తద్వ్యాఖ్యానాయారభ్యతే. తత్ - తత్రైతస్మిన్యథా ప్రదర్శితేఽర్థే దృష్టాన్తోఽయముపాదీయతే. యథా లోకే మహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌ మత్స్యశ్చ. నాదేయేన స్రోతసా ఽహార్య ఇత్యర్థః. స్రోతశ్చ విష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీ ఉభే కూలే నద్యాః పూర్వం చాపరం చానుక్రమేణ సఞ్చరతి, సఞ్చరన్నపి కూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేన న పరవశీక్రియతే. ఏవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి. కౌ తౌ. స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ. దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలం తు- మృత్యురూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సహ తత్ప్రయోజకాభ్యామనాత్మధర్మో, ఽయం చాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతి విస్తరతో వ్యాఖ్యానం. ౧౮

ఆ.— ఖణ్డికాత్రయేణ సిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనః స్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధోఽసఙ్గత్వహేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్హేతునిర్ధారణం సప్తమ్యర్థః. సప్రయోజకాద్దేహద్వయాదాత్మనో వైలక్షణ్యం తు దూరనిరస్తమిత్యేవ శబ్దార్థః. ఏవం చోదితహేతుసమర్థనార్థం మహామత్స్యవాక్యమితి సఙ్గతిమభిప్రేత్య సఙ్గత్యన్తరమాహ (పూర్వం చేతి) యథా ప్రదర్శితోఽర్థః - అసఙ్గత్వం కార్యకరణవినిర్ముక్తత్వం చ. అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (సఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తేన దార్ష్టాన్తికే లభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి) ౧౮

రం.— ఏవం త్రిభిః ఖణ్డైర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తం యాతీత్యారోహావరోహసఞ్చారప్రదర్శనేన సంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా. అర్థకస్యైవ పురుషస్యోభయత్రసఞ్చారే దృష్టాన్తమాహ (తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౧౮

శం.— అత్ర చ స్థానత్రయానుసఞ్చారేణ స్వయంజ్యోతిష ఆత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్య కామకర్మభ్యాం వివిక్తతోక్తా. స్వతో నాయం సంసారధర్మవాన్- ఉపాధినిమిత్తమేవ తస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేష సముదాయార్థ ఉక్తః. తత్ర చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాం త్రయాణాం విప్రకీర్ణరూప ఉక్తః- స పుఞ్జీకృత్యైకత్ర ప్రదర్శితః. యస్మాజ్జాగరితే ససఙ్గస్స మృత్యుస్స కార్యకరణసఙ్ఘాత ఉపలక్ష్యతే ఽవిద్యయా- స్వప్నే తు కామసంయుక్తో మృత్యురూపవినిర్ముక్త ఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతో బుద్ధాన్తాచ్చ సుషుప్తే పునస్సమ్ప్రసన్నోఽసఙ్గో భవతీత్యసఙ్గతాపి దృశ్యతే. ఏకవాక్యతయా తూపసంహ్రియమాణం ఫలం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతాస్య నైకత్ర పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శితేతి తత్ప్రదర్శనాయ ఖణ్డికారభ్యతే. సుషుప్తే హ్యేవంరూపతాస్య వక్ష్యమాణేతి * తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపమితి. యస్మాదేవం రూపం విలక్షణం

ఉ.— తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాఽణిమ్నా తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి గ

సుషుప్తం ప్రవివిక్షితమితి. తత్కథమితి. ఆహ. దృష్టాన్తేనాస్యార్థస్య ప్రకటీభావో భవతీతి తత్ర దృష్టాన్తముపాదీయతే. తద్యథాఽస్మిన్నాకాశే- భౌతికే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా- సుపర్ణశబ్దేన క్షిప్రః శ్యేన ఉచ్యతే. యథాకాశేఽస్మిన్ విహృత్య- విపరిపత్య శ్రాన్తః- నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా పరిఖిన్నః సంహత్య పక్షౌ- సఙ్గమయ్య. సమ్యక్ప్రసార్య పక్షౌ. సమ్యగ్లీయతేఽస్మిన్నితి సంలయః- నీడః. నీడాయైవ ధ్రియతే- స్వాత్మనైవ ధార్యతే స్వయమేవ. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి. అన్తశబ్దవాచ్యస్య విశేషణం- యత్ర- యస్మిన్నన్తే సుప్తో న కంచన- న కంచిదపి కామం కామయతే. తథా- న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న కంచన కామమితి స్వప్నబుద్ధాన్తయోరవిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషిధ్యతే- కంచనేత్యవిశేషితాభిధానాత్. తథా న కంచన స్వప్నమితి. జాగరితేఽపి యద్దర్శనం- తదపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః - అత ఆహ న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తథా చ శ్రుత్యన్తరం తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా ఇతి. యథా దృష్టాన్తే పక్షిణః పరిపతనజశ్రమాపనుత్తయే స్వనీడోపసర్పణం- ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య - పక్షిణః పరిపతనజ ఇవ శ్రమో భవతి. తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడం - ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమాత్మానం ప్రవిశతి. ౧౯

ఆ.— శ్యేనవాక్యమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్ర చేతి) పూర్వసన్దర్భః సప్తమ్యర్థః. దేహద్వయేన సప్రయోజకేన వస్తుతోఽసమ్బన్ధే ఫలితమాహ (స్వత ఇతి) కథం తర్హి తత్ర సంసారిత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) ఔపాధికస్యాపి వస్తుత్వమాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయన్ భూమికామాహ (తత్రేతి) స్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేన ప్రకీర్ణం- విశ్లిష్టం రూపమస్యేత్యాత్మా తథా. పుఞ్జీకృత్య- వివక్షితం సర్వవిశేషణమాదాయేతి యావత్. ఏకత్రేతి వాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుం వదన్ జాగ్రద్వాక్యే న వివక్షితాత్మోక్తిరిత్యాహ (యస్మాదితి) ససఙ్గత్వాదేర్దృశ్యమానరూపస్యమిథ్యాత్వం సూచయతి (అవిద్యయేతి) స్వప్నవాక్యే వివక్షితాంతత్వాత్మసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) తర్హి సుషుప్తవాక్యే తత్సిద్ధిః- నేత్యాహ (సుషుప్తే పునరితి) తత్రాప్యవిద్యా నిర్మోకేన ప్రతిభాతీతి భావః. ఏవం పాతనికాం కృత్వా శ్యేనవాక్యమాదత్తే (ఏకవాక్యతయేతి) పూర్వవాక్యానామితి శేషః. కుత్ర తర్హి యథోక్తమాత్మరూపం పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (సుషుప్తే హీతి) తత్రాభయమిత్యవిద్యారాహిత్యముచ్యతే. సా చ సుషుప్తే స్వరూపేణ సత్యపి నాభివ్యక్తా భాతీతి ద్రష్టవ్యం. యస్మాత్సుషుప్తే యథోక్తమాత్మరూపం వివిచ్యతే- తస్మాదితి యావత్. ఏవంరూపమిత్యేతదేవ ప్రకటయతి (విలక్షణమితి) కార్యకరణవినిర్ముక్తం కామకర్మావిద్యారహితమిత్యర్థః. స్థానద్వయం హిత్వా కథం సుషుప్తం ప్రవేష్టుమిచ్ఛతీతి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి) స్వప్నాదౌ దుఃఖానుభవాత్తత్త్యాగేన సుషుప్తం ప్రాప్నోతీత్యాహ (ఆహేతి) అథోత్తరా శ్రుతిః స్థానద్వయాన్నిరస్తా ప్తిమభిధత్తాం - తథాపి కిం దృష్టాన్తవచనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేనేతి) అస్యార్థస్య- సుషుప్తిప్రాప్తిరూపస్యేత్యేతత్. సప్తమ్యర్థః సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మాకాశం వ్యావర్తయితుం భౌతికవిశేషణం. మహాకాయోఽమన్దవేగః శ్యేనః. సుపర్ణస్తు వేగవాన్ లఘువిగ్రహ ఇతి భేదః. ధారణే సౌకర్యం వక్తుం స్వయమేవేత్యుక్తం. స్వప్నజాగరితయోరవసానం- అన్తః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ. (తథా న కంచన స్వప్నమితి) స్వప్నజాగరితయోరవిశేషేణ సర్వం దర్శనం నిషిధ్యత ఇతి శేషః. స్వప్నవిశేషణాత్ స్వాప్నదర్శననిషేధేఽపి కుతో జాగ్రద్దర్శనం నిషిధ్యతే- తత్రాహ (జాగరితేఽపీతి) కథమయముభిప్రాయః శ్రుతేరవగత ఇత్యాశఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాదిత్యాహ (అత ఆహేతి) జాగరితస్యాపి స్వప్నత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వివక్షితమంశం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) సంయుజ్యమానస్య- తే. తజ్జస్యేతి శేషః. సర్వసంసారధర్మవిలక్షణమితి విశేషణం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) ౧౯

రం.— ఏవం స్థానద్వయసఞ్చారం ప్రదర్శ్య సుషుప్తిదశాం ప్రకాశయతి (తద్యథాఽస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది) యథాఽఽకాశే శ్యేనో వా గరుడో వా విపరిపత్య- విశేషేణ పరితః పతనం కృత్వా శ్రాన్తస్సన్ పక్షౌ సంహత్య సల్లయాయ- లీయతేఽస్మిన్ పక్షీ ఇతి లయః- నీడం. సమీచీననీడాయైవ ధ్రియతే- అవతిష్ఠతే. ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. క్షేమఙ్కరం నీడమభిధావతీత్యర్థః. ఏవమేవాయం పురుషః- జీవః బుద్ధాన్తస్వప్నాన్తసఞ్చరణశ్రాన్తో యత్రస్థానే సుప్తోఽయం కామాద్యనుపహతః స్వాప్నాన్ స్వానుకూలప్రతికూలపదార్థాన్న పశ్యతి,- తాదృశాయ పూర్వోక్తస్థానద్వయకాలుష్యవిరహితాయ సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీత్యర్థః. ౧౯

శం.— యద్యస్యాయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చాస్య సంసారధర్మిత్వం, యన్నిమిత్తం చాస్య పరోపాధికృతం సంసారధర్మిత్వం- సా చావిద్యా,- తస్యా అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వం - ఆహోస్విత్కామకర్మాదివదాగన్తుకత్వం. యది చాగన్తుకత్వం- తతో విమోక్ష ఉపపద్యతే. తస్యాశ్చాగన్తుకత్వే కోపపత్తిః. కథం నాఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేతి. సర్వానర్థబీజభూతాయా అవిద్యాయా సతత్త్వావధారణార్థం పరా కణ్డికాఽఽరభ్యతే- తా వా అస్య- శిరః పాణ్యాదిలక్షణస్య పురుషస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశస్సహస్రధా భిన్నః- తావతా - తావత్పరిమాణేనాణిమ్నా- అణుత్వేన తిష్ఠన్తి. తాశ్చ శుక్లస్య రసస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణాః - ఏతైః శుక్లత్వాదిభీ రసవిశేషైః పూర్ణా ఇత్యర్థః. ఏతే చ రసానాం వర్ణవిశేషాః వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతరసంయోగవైషమ్యవిశేషాద్విచిత్రా బహవశ్చ భవన్తి. తాస్వేవంవిధాసు నాడీషు సూక్ష్మాసు వాలాగ్ర

ర్తమివపతతి॥ యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతితదత్రావిద్యయామన్యతే అథ యత్ర దేవఇవరాజేవాహమే
వేదగ్ం సర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకః॥ ౨౦

సహస్రభేదపరిమాణాసు శుక్లాదిరసపూర్ణాసు సకలదేహవ్యాపినీషు సప్తదశకంలిఙ్గం వర్తతే. తదాశ్రితాః సర్వావాసనా ఉచ్చావచసంసారధర్మానుభవజనితాః. తల్లిఙ్గం వాసనాశ్రయం సూక్ష్మత్వాత్ స్వచ్ఛం స్ఫటికమణికల్పం నాడీగతరసోపాధిసంసర్గవశాద్ధర్మాధర్మప్రేరితోద్భూతవృత్తివిశేషం స్త్రీరథహస్త్యాద్యాకారవిశేషైర్వాసనాభిః ప్రత్యవభాసతే. అథ-ఏవంసతియత్ర-యస్మిన్కాలే కేచనశత్రవోఽన్యేవాతస్కరావాఽఽగత్యఘ్నన్తీతిమృషైవవాసనానిమిత్తః ప్రత్యయోఽవిద్యాఖ్యోజాయతే. తదేతదుచ్యతే-ఏనం- స్వప్నదృశంఘ్నన్తీవేతి. తథాజినన్తీవ-వశంకుర్వన్తీవ. నకేచనఘ్నన్తి, నాపివశీకుర్వన్తి.-కేవలంత్వవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తంభ్రాన్తిమాత్రం. తథాహస్తీవైనంవిచ్ఛాయయతి-విచ్ఛాదయతి. విద్రావయతి. ధావయతీత్యర్థః. (గర్తమివపతతి) గర్తం-జీర్ణకూపాదికమివపతన్తమాత్మానముపలక్షయతి. తాదృశీహ్యస్యమృషావాసనోద్భవత్యత్యన్తనికృష్టాధర్మోద్భాసితాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయా-దుఃఖరూపత్వాత్. కింబహునా-యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతి-హస్త్యాదిలక్షణం. తదేవభయరూపమత్ర-అస్మిన్స్వప్నేనిన్నైవహస్త్యాదిరూపంభయమవిద్యావాసనయామృషైవోద్భూతయామన్యతే. అథపునర్యత్రావిద్యాపకృష్యమాణా- విద్యాచోత్కృష్యమాణా. కింవిషయా. కింలక్షణావేతి. ఉచ్యతే-అథపునర్యత్ర-యస్మిన్కాలేదేవఇవస్వయంభవతి. దేవతావిషయావిద్యాయదోద్భూతాజాగరితకాలే-తదోద్భూతయావాసనయాదేవమివాత్మానంమన్యతేస్వప్నేఽపి. తదుచ్యతే-దేవఇవ. రాజేవ-రాజ్యస్థోఽభిషిక్తస్స్వప్నేఽపిరాజాహమితిమన్యతేరాజవాసనావాసితః. ఏవమత్యన్తప్రక్షీయమాణావిద్యోద్భూతాచవిద్యాసర్వాత్మవిషయా, యదా-తదాస్వప్నేఽపితద్భావభావితోఽహమేవేదంసర్వమస్మీతిమన్యతే. సయఃసర్వాత్మభావః-సోఽస్యాత్మనఃపరమోలోకః-పరమాత్మభావఃస్వాభావికః. యత్తుసర్వాత్మభావాదర్వాగణుమాత్రమప్యన్యత్వేనదృశ్యతేనాహమస్మీతి-తదవస్థాఽవిద్యా. తయాఽవిద్యయాయేప్రత్యుపస్థాపితాఅనాత్మభావాలోకాః- తేఽపరమాఃస్థావరాన్తాః. తాన్సంవ్యవహారవిషయాన్లోకానపేక్ష్యాయంసర్వాత్మభావఃసమస్తోఽనన్తరోఽబాహ్యఃసోఽస్యపరమోలోకః. తస్మాదపకృష్యమాణాయామవిద్యాయాం, విద్యాయాంచకాష్ఠాంగతాయాం, సర్వాత్మభావోమోక్షోయథాస్వయంజ్యోతిష్ట్వంస్వప్నేప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే- తద్వద్విద్యాఫలముపలభ్యతఇత్యర్థః. తథాఽవిద్యాయామప్యుత్కృష్యమాణాయాం, తిరోధీయమానాయాంచవిద్యాయా, మవిద్యాయాఃఫలంప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే-అథయత్రైనంఘ్నన్తీవజినన్తీవేతి. తఏతేవిద్యాఽవిద్యాకార్యేసర్వాత్మభావఃపరిచ్ఛిన్నాత్మభావశ్చ. విద్యయాశుద్ధయాసర్వాత్మాభవతి. అవిద్యయాచాసర్వోభవతి- అన్యతఃకుతశ్చిత్ప్రవిభక్తోభవతి. యతోవిభక్తోభవతి-తేనవిరుధ్యతే. విరుద్ధత్వాద్ధన్యతేజీయతేవిచ్ఛాద్యతేచ. అసర్వవిషయత్వేచభిన్నత్వాదేతద్భవతి, సమస్తస్సన్కుతోభిద్యతే-కేనవిరుధ్యతే. యేనవిరుధ్యేత-విరోధాభావేకేనహన్యతేజీయతే చ్ఛాద్యతేచ. అతఇదమవిద్యాయాస్స్వరూపముక్తంభవతి-సర్వాత్మానంసన్తమసర్వాత్మత్వేనగ్రాహయతి-ఆత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమవిద్యమానంప్రత్యుపస్థాపయతి, ఆత్మానమసర్వమాపాదయతి, తతస్తద్విషయఃకామోభవతి-యతోభిద్యతే, కామతఃక్రియాముపాదత్తే, తతఃఫలం,. తదేతదుక్తంవక్ష్యమాణంచ *యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాది. ఇదమవిద్యాయాస్స్వరూపంసహకార్యేణప్రదర్శితం. విద్యాయాశ్చకార్యంసర్వాత్మభావఃప్రదర్శితోఽవిద్యావిపర్యయేణ. సాచావిద్యానాత్మనఃస్వాభావికోధర్మః- యస్మాద్విద్యాయాముత్కృష్యమాణాయాంస్వయమపచీయమానాసతీకాష్ఠాంగతాయాంవిద్యాయాంపరినిష్ఠితేసర్వాత్మభావేసర్వాత్మనానివర్తతేరజ్జ్వామివ సర్పజ్ఞానంరజ్జునిశ్చయే. తచ్చోక్తం *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాది. తస్మాన్నాత్మధర్మోఽవిద్యా. నహిస్వాభావికస్యోచ్ఛిత్తిఃకదాచిదప్యుపపద్యతేసవితురౌష్ణ్యప్రకాశయోః- తస్మాత్తస్యామోక్షఉపపద్యతే. ౨౦

ఆ.— శ్యేనవాక్యేనాత్మనస్సౌషుప్తంరూపముక్తం. ఇదానీంనాడీఖణ్డస్యసమ్బన్ధంవక్తుంచోదయతి (యద్యస్యేతి) పరస్వస్నాపాధిః-బుద్ధ్యాదిః. అసఙ్గత్వేఽపిస్వతోబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధాసమ్భవముపేత్యాహ (యన్నిమిత్తంచేతి) సిద్ధాన్తాభిప్రాయమనూద్యపూర్వవాదీవికల్పయతి (తస్యాఇతి) ఆగన్తుకత్వం- అస్వాభావికత్వం. ఆద్యేమోక్షానుపపత్తింవివక్షిత్వాహ (యదిచేతి) అస్తుతర్హిద్వితీయోఽత్ర- మోక్షోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాశ్చేతి) మాభూదవిద్యాఆత్మస్వభావః - తద్ధర్మస్తుస్యాత్ - ధర్మ్యన్తరాభావాదిత్యాహ (కథంవేతి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (సర్వానర్థేతి) తాసాంపరమసూక్ష్మత్వందృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) కథమన్నరసస్యవర్ణవిశేషప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాతేతి) భుక్తస్యాన్నస్యపరిణామవిశేషావాతబాహుల్యేనీలోభవతి. పిత్తాధిక్యేపిఙ్గలోజాయతే. శ్లేష్మాతిశయేశుక్లోభవతి. పిత్తాల్పత్వేహరితః. సామ్యేచధాతూనాంలోహితఇతి. తేషాంమిథస్సంయోగవైషమ్యాత్తత్సామ్యాచ్చవిచిత్రాబహవశ్చాన్నరసాభవన్తి. తద్వ్యాప్తానాంనాడీనామపితాదృశోవర్ణోజాయతే- *అరుణాస్సిరావాతవహానీలాఃపిత్తవహాస్సిరాః। అసృగ్వహాస్తురోహిణ్యోగౌర్యఃశ్లేష్మవహాస్సిరాఇతిశ్రుతేర్దర్శనాదిత్యర్థః. నాడీస్వరూపంనిరూప్యతత్రజాగరితలిఙ్గశరీరస్యవృత్తిందర్శయతి (తాస్వితి) ఏవంవిధాస్విత్యస్యైవవివరణం (సూక్ష్మాస్విత్యాది) పఞ్చభూతాని. దశేన్ద్రియాణి, ప్రాణో, న్తఃకరణ, మితిసప్తదశకం. జాగరితేలిఙ్గశరీరస్యస్థితిముక్త్వాస్వాప్నీంతత్స్థితిమాహ (తల్లిఙ్గమితి) వివక్షితాంస్వప్నేస్థితిముక్త్వాఽక్షరాణియోజయతి (అథేత్యాదినా) స్వప్నేధర్మాదినిమిత్తవశాన్మిథ్యైవలిఙ్గంనానాకారముపభాసతే- తన్మిథ్యాజ్ఞానంలిఙ్గానుగతమూలావిద్యాకార్యత్వాదవిద్యేతిస్థితేసతీత్యక్షరార్థమాహ (ఏవంసతీతి) తస్మిన్కాలేస్వప్నదర్శనంవిజ్ఞేయమితిశేషః. ఇవశబ్దార్థమాహ (నేత్యాదినా.) ఉక్తోదాహరణేనసముచ్చితోదాహరణాన్తరమాహ (తథేతి) గర్తాదిపతనప్రతిపత్తౌహేతుమాహ (తాదృశీహీతి) తాదృశత్వంవిశదయతి (అత్య

ఉ.— తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయꣳ రూపం । తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్ప

స్తతి) యథోక్తవాసనా ప్రభవత్వం కథం గస్యపదనాదేరవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖేతి) యదేవేత్యాదిశ్రుతేరర్థమాహ (కిం బహునేతి) భయమిత్యస్య భయరూపమితి వ్యాఖ్యానం. భయం రూప్యతే యేన తత్కారణం తథా. హస్త్యాదినా స్త్రీచేత్-కథం స్వప్నే భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అథయత్ర దేవ ఇవేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) తత్ర తస్యాః ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తాత్పర్యోక్త్యా ఫలితార్థముక్త్వా విద్యాయా విషయస్వరూపే ప్రశ్నపూర్వకం వదన్ స్తుత్యాదేరర్థమాహ (కిం విషయేతి) ఇవశబ్దప్రయోగాత్స్వప్నవిషయోక్త ఇతి శఙ్కాం వారయతి (దేవతేతి) విద్యేత్యుపాస్తిరుక్తా. అభిషిక్తో రాజ్యస్థః-జాగ్రదవస్థాయామితి శేషః. అహమేవేదమిత్యాద్యవతారయతి (ఏవమితి) యథావిద్యాయా మపకృష్యమాణాయాం కార్యముక్తం-తద్వదిత్యర్థః. యదేతి జాగరితోక్తిః. ఇదం సైతన్యమహం చిన్మాత్రమేవ- నమమ దత్తో రేకేణాస్తి-తస్మాదహం పూర్ణోఽస్మీతి జానాతీత్యర్థః. సర్వాత్మభావస్య పరమత్వముపపాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తత్ర తేనాకారేణావిద్యావస్థితేత్యాహ (తదవస్థేతి) తస్యాః కార్యమాహ (తయేతి) సమస్తత్వం-పూర్ణత్వం. అనన్తరత్వం- ఏకరసత్వం. అబాహ్యత్వం- ప్రత్యక్త్వం. సోఽయం యథోక్తో లోకః - సోఽస్యాత్మనో లోకానుపూర్వోక్తానపేక్ష్య పరమ ఇతి సమ్బన్ధః. వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) మోక్షః- విద్యాఫలమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. తస్య ప్రత్యక్షత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) విద్యాఫలవదవిద్యాఫలమపి స్వప్నే ప్రత్యక్షమిత్యుక్తమనువదతి (తథేతి) విద్యాఫలమవిద్యాఫలం చేత్యుక్తముపసంహరతి (తేఏతే ఇతి) ఉక్తం ఫలద్వయం విభజతే (విద్యయేతి) అనర్థో భవతీత్యేతత్ప్రకటయతి (అన్యత ఇతి) ప్రవిభాగే ఫలమాహ (యత ఇతి) విరోధ ఫలం కథయతి (విరుద్ధత్వాదితి) అవిద్యాకార్యం నిగమయతి (అసర్వేతి) అవిద్యాయాశ్చ పరిచ్ఛిన్నఫలత్వం - తదాత్మస్య భిన్నత్వాదేవ యథోక్తం విరోధాదిదుర్వారమిత్యర్థః. విద్యాఫలం నిగమయతి (సమస్తస్త్వితి) నన్వవిద్యాయాస్తత్త్వం నిరూపయితుమారబ్ధం- న చ తదద్యాపి దర్శితం- తథా చ కిం కృతం స్యాత్- అత ఆహ (అత ఇతి) కార్యద్వారాదితి యావత్. ఇదం శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (సర్వాత్మానమితి) గ్రాహకత్వమేవ వ్యనక్తి (ఆత్మన ఇతి) వస్త్వన్తరోపస్థితిఫలమాహ (తత ఇతి) కామస్య కార్యమాహ (కామత ఇతి) క్రియాతత్ఫలం లభతే, తద్భోగకాలే చ రాగాదినా క్రియామాదధాతీ, త్యవిచ్ఛిన్నః సంసారః. తద్యావన్న సమ్యగ్జ్ఞానం- తావన్మిథ్యాజ్ఞాననిదానమవిద్యేత్యాహ (తత ఇతి) భేదదర్శననిదానమవిద్యేత్యవిద్యాసూత్రవృత్తమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్రైవ వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యమాణం చేతి) అవిద్యా ఆత్మనః స్వభావో న వేతి విచారే కిం నిర్ణీతం భవతీత్యాశఙ్క్యానువృత్తం కీర్తయతి (ఇదమితి) అవిద్యాయాః పరిచ్ఛిన్నఫలత్వమితి తతో వైపరీత్యేన విద్యాయాః కార్యముక్తం- న చ సర్వాత్మభావో దర్శిత ఇతి యోజనా. సమ్ప్రతి నిర్ణీతమర్థం దర్శయతి (సా చేతి) జ్ఞానేన సత్యవిద్యానివృత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (తచ్చేతి) అవిద్యా నాత్మనః స్వభావః- నివర్త్యత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యాహ (తస్మాదితి) నివర్త్యత్వే హ్యాత్మస్వభావత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిద్యాయాః స్వాభావికత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— నను క్వచిత్స్వప్నాదిదర్శనం- క్వచిత్తదభావ ఇత్యత్ర కిం వినిగమకమితి శఙ్కాయాం స్థానవైషమ్యకృతమిత్యాహ (తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్న ఇత్యాది) యత్ర- స్థానే స్థితమేనం- జీవం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన జినన్తీవ - జయన్తీవ, హస్తీవిచ్ఛాయయతీవ- గజో విద్రావయతీవ, గర్తమివ పతతి-గర్తమివ పతననిమిత్తం భాతి,- తాః- అస్య పురుషస్య తాదృశస్థానభూతాః. స్వప్నదర్శనస్థానభూతా ఇత్యర్థః. కేశసహస్రాంశో యావతా అణిమ్నా-సౌక్ష్మ్యేణ తిష్ఠతి- తావదణిమ్నా సూక్ష్మేః శుక్లనీలపిఙ్గళహరితలోహితాదినానారూపాన్నరసపూర్ణాః హితా నామికా నాడ్యో భవన్తీత్యర్థః. (యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే) యద్వ జాగ్రద్దశాయాం భయసాధనం పశ్యతి- తత్సర్వమత్ర- ఆసు నాడీష్వవిద్యయా- కర్మవశాన్మన్యతే- ప్రత్యేతి. హితనామకస్వప్నవహనాడీస్థితస్య కర్మసమ్బన్ధసత్త్వాద్భీషణస్వప్నపదార్థప్రతిభాసం సమ్భవతీతి భావః. (అథ యత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమేవేదం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః) * స యథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వా అతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేతే ఇతి బాలాకిబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా యత్రస్థానే స్థితస్య దేవవద్రాజవచ్చానన్తానుభవః, కించ- యత్రస్థితః అహమేవ సర్వోఽస్మీతి మన్యతే- స్వవ్యతిరిక్తానుకూలప్రతికూలవస్తు నోపలభతే,- సోఽస్య- జీవస్య పరమో లోకః- ముఖ్యాశ్రయః. పరమాత్మేతి యావత్. అతస్తత్ర సుషుప్తిస్థానే స్థితస్య న స్వప్నాద్యుపలమ్భ ఇతి భావః. ౨౦

శం.— ఇదానీం యోఽసౌ సర్వాత్మభావో మోక్షో విద్యాఫలం క్రియాకారకఫలశూన్యం- స ప్రత్యక్షతో నిర్దిశ్యతే- యత్రావిద్యాకామకర్మాణి న సన్తి. తదేతత్- ప్రస్తుతం *యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తద్వా అస్య రూపం- యస్సర్వాత్మభావః *సోఽస్య పరమో లోక ఇత్యుక్తిః. తదతిచ్ఛన్దాః- అతిచ్ఛన్దమిత్యర్థః. రూపపరత్వాత్. ఛన్దః-కామః. అతిగతః ఛన్దో యస్మాద్రూపాత్ -తదతిచ్ఛన్దం రూపం. అన్యోఽసావసన్తః ఛన్దశ్శబ్దో గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవాచీ. అయం తు కామవచనః-అతః స్వరాన్త ఏవ. తథాప్యతిచ్ఛన్దా ఇతి పాఠః స్వాధ్యాయధర్మో ద్రష్టవ్యః. అస్తి చ లోకే కామవచనప్రయుక్తః ఛన్దశబ్దః స్వచ్ఛన్దః పరచ్ఛన్ద ఇత్యాదౌ. అతోఽతిచ్ఛన్దమిత్యేవముపనేయం కామవర్జితమేతద్రూపమిత్యస్మిన్నర్థే. తథా- అపహతపాప్మ- పాప్మశబ్దేన ధర్మాధర్మావుచ్యేతే- *పాప్మభిః సంస్పృజ్యతే *పాప్మనో విజహాతీత్యుక్తత్వాత్. అపహతపాప్మా- ధర్మాధర్మవర్జితమిత్యేతత్. కించ- అభయం- భయం హి నామావిద్యాకార్యం - అవిద్యయా భయం మన్యత ఇతి హ్యుక్తం. తత్కార్యద్వారేణ కారణప్రతిషేధోయ

రిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరం। తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరమ్॥ ౨౧

మభయం రూపమితి. అవిద్యావర్జితమిత్యేతత్. యదేతద్విద్యాఫలం సర్వాత్మభావః- తదేతదతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయం రూపం సర్వసంసారధర్మవర్జితం- అతోఽభయం రూపమేతత్. ఇదం చ పూర్వమేవోపన్యస్తమతీతానన్తరబ్రాహ్మణసమాప్తౌ ‘అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీ’త్యాగమతః. ఇహ తు తర్కతః ప్రపఞ్చితం దర్శితాగమార్థప్రత్యయదార్ఢ్యాయ. అయం చాత్మా స్వయం చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః సర్వం స్వేన చైతన్యజ్యోతిషావభాసయతి- స యత్తత్ర కించిత్స్వప్నే రమతే చరతి జానాతి చేత్యుక్తం. అతః స్థితం చైతన్యాన్వయతా నిత్యం స్వరూపం చైతన్యజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః. స యద్యాత్మా త్రానివృత్తః స్వేనైవ రూపేణ వర్తతే- కస్మాదయమహమస్మీత్యాత్మానం వా- బహిర్వేమాని భూతానీతి జాగ్రత్స్వప్నయోరివ న జానాతీత్యత్రోచ్యతే - శృణ్వత్రాజ్ఞానహేతుం. ఏకత్వమేవాజ్ఞానహేతుః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- దృష్టాన్తేన హి ప్రత్యక్షీభవతి వివక్షితోఽర్థ ఇత్యాహ. తత్ - తత్ర యథా లోకే ప్రియయా- ఇష్టయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః కామయన్త్యా కాముకస్సన్న బాహ్యమాత్మనః కించన - కించిదపి న వేద మత్తోఽన్యద్వస్త్వితి. న చాన్తరమయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ చేతి. అపరిష్వక్తస్తు తయా ప్రవిభక్తో జానాతి సర్వమేవ బాహ్యమాభ్యన్తరం చ- పరిష్వఙ్గోత్తరకాలం త్వేకత్వాపత్తేర్న జానాతి. ఏవమేవ- యథా దృష్టాన్తః. అయం పురుషః - క్షేత్రజ్ఞో భూతమాత్రాసంసర్గతః సైన్ధవఖిల్యవత్ప్రవిభక్తో జలాదౌ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బవత్కార్యకరణ ఇహ ప్రవిష్టః. సోఽయం పురుషః ప్రాజ్ఞేన- పరమార్థేన స్వాభావికేన స్వేనాత్మనా పరేణ జ్యోతిషా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః. ఏకీభూతో నిరన్తరస్సర్వాత్మా న బాహ్యం కించన వస్త్వన్తరం, నాప్యాన్తరమాత్మన్యయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ వేతి, వేద. తత్ర చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వే కస్మాదిహ న జానాతీతి యదప్రాక్షీః - తత్రాయం హేతుర్మయోక్తః- ఏకత్వం - యథా స్త్రీపుంసయోస్సమ్పరిష్వక్తయోః. తత్రార్థాన్నానాత్వం విశేషవిజ్ఞానహేతురిత్యుక్తం భవతి. నానాత్వే చ కారణమాత్మనో వస్త్వన్తరస్య ప్రత్యుపస్థాపికాఽవిద్యేత్యుక్తం. తత్ర చావిద్యాయా యదా ప్రవివిక్తో భవతి - తదా సర్వేణైకత్వమేవాస్య భవతి. తతశ్చ జ్ఞానజ్ఞేయాదికారకవిభాగేఽసతి కుతో విశేషవిజ్ఞానప్రాదుర్భావః కామో వా సమ్భవతి స్వాభావికే స్వరూపస్థ ఆత్మజ్యోతిషి. యస్మాదేవం సర్వైకత్వమేవాస్య రూపం - అతస్తద్వా అస్య - ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిస్స్వభావస్యైతద్రూపమాప్తకామం - యస్మాత్సమస్తమేతత్- తస్మాదాప్తాః కామా అస్మిన్రూపే- తదిదమాప్తకామం. యస్య హ్యన్యత్వేన ప్రవిభక్తః కామః - తదనాప్తకామం భవతి- యథా జాగరితావస్థాయాం దేవదత్తాదిరూపం. న త్విదం తథా కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే - అతస్తదాప్తకామం భవతి. కిమన్యస్మాద్వస్త్వన్తరాన్న ప్రవిభజ్యతే- ఆహోస్విదాత్మైవ తద్వస్త్వన్తరం. అత ఆహ- నాన్యదస్త్యాత్మనః కామ్యం - అత ఆత్మకామం - ఆత్మైవ కామా యస్మిన్రూపే. యేఽన్యత్ర ప్రవిభక్తా ఇవాన్యత్వేన కామ్యమానా యథా జాగ్రత్స్వప్నయోః - తేఽస్యాత్మైవ - అన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపకహేతోరవిద్యాయా అభావాదాత్మకామం. అత ఏవాకామమేతద్రూపం- కామ్యవిషయాభావాత్. శోకాన్తరం- శోకచ్ఛిద్రం. శోకశూన్యమిత్యేతత్. శోకమధ్యమితి వా. సర్వథాప్యశోకమేతద్రూపం. శోకవర్జితమిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.—— తద్వా అస్యైతదిత్యనన్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) విద్యావిద్యయోస్తత్ఫలయోశ్చ ప్రదర్శనానన్తరమితి యావత్. మోక్షమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) పదద్వయస్యాన్వయం దర్శయన్వివక్షితమర్థమాహ (తదేతదితి) యత్రేత్యనన్తశబ్దితం బ్రహ్మోచ్యతే. వ్యాఖ్యాతం పదద్వయమనూద్యైకశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం మన్వానో రూపశబ్దేన సహాస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (తదితి) అతిచ్ఛన్దమితి ప్రయోగే హేతుమాహ (రూపపరత్వాదితి) కథమతిచ్ఛన్దమిత్యాత్మరూపం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (ఛన్ద ఇతి) ఛన్దశ్శబ్దస్య గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిషయస్య కథం కామవిషయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోఽసావితి) గాయత్ర్యాదివిషయత్వం త్యక్త్వా ఛన్దశబ్దస్య కామవిషయత్వమతశ్శబ్దార్థః. యద్యాత్మరూపం కామవర్జితమిత్యేతదత్ర వివక్షితం- కిమితి తర్హి దైర్ఘ్యం ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) స్వాధ్యాయధర్మత్వం- ఛాన్దసత్వం. వృద్ధవ్యవహారమన్తరేణ కామవాచిత్వం ఛన్దశబ్దస్య కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) తస్య కామవచనత్వే సతి సిద్ధం పదరూపమనూద్య తస్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) తథా- కామవర్జితత్వవదిత్యేతత్. సన్వత్రాధర్మవర్జితత్వమేవ ప్రతీయతే- సధర్మవర్జితత్వం- పాప్మశబ్దస్యాధర్మమాత్రవచనత్వాత్. అత ఆహ (పాప్మశబ్దేనేతి) ఉపక్రమానుసారేణ పాప్మశబ్దస్యోభయవిషయత్వే విశేషణమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అపహతేతి) తత్ప్రకార్యమేవావిద్యాయా నిషిధ్యతే. నేత్యాహ (తత్కార్యేతి) తస్మాదద్వైతచ్ఛబ్దః. వాక్యార్థముపసంహరతి (యదేతదితి) పూర్వబ్రాహ్మణాన్తే పీదముక్తమిత్యాహ (ఇదం చేతి) ఆగమవశాత్తత్రోక్తం చేత్- కిమిత్యత పునరుచ్యతే- తత్రాహ (ఇహ త్వితి) సవిశేషత్వం చేదాత్మత్వాసుపపత్తిరిత్యాది తర్కః. ఆగమసిద్ధే కింతర్కోపన్యాసేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శితేతి) శ్రీవాక్యస్య సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తమనుద్రవతి (అయమితి) అనన్వాగతవాక్యే చాత్మనశ్చైతన్యత్వముక్తమిత్యాహ (స యదితి) ఆత్మనస్సదా చైతన్యజ్యోతిష్ట్వం స్వరూపం న కేవలముక్తాదాగమాదేవ సిద్ధం - కింతు పూర్వోక్తాదనుమానాచ్చ స్థితమిత్యాహ (అతః స్థితం చేతి) వృత్తమనూద్య సమ్బన్ధం వక్తుం కామ్యశ్చోదయతి (స యదీతి) అత్రేతి సుషుప్తిరుక్తా. చైతన్యస్వభావస్యైవ సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) సుషుప్తిస్సప్తమ్యర్థః. అజ్ఞానం- విశేషజ్ఞానాభావః. కోఽసావజ్ఞానహేతుః- తమాహ (ఏకత్వమితి) జీవస్య పరేణాత్మనా యదేకత్వం- తత్కథం సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావే కారణం- తస్మిన్సత్యపి చైతన్యస్వభావానివృత్తేరితి శఙ్కతే (తత్కథమితి) తత్ర శ్రీవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర దృష్టాన్తభాగమాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) ఏకత్వకృతో విశేషజ్ఞానాభావో వివక్షితోఽర్థః. పరిష్వఙ్గప్ర

ఉ.— అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహా చాణ్డాలోఽచాణ్డాలః పౌల్కసోఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్ర

యుక్తసుషుప్తిని వేశాదజ్ఞానం కిమితి కల్ప్యతే- స్వాభావికమేవ తత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అపరిష్వక్త స్త్రీవేతి) తర్హి పరిష్వఙ్గవతోఽపి స్వాభావిక విశేషవిజ్ఞానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (పరిష్వఙ్గేతి) స్త్రీపుంసలక్షణయోర్ద్వయోరనిత్యత్వం పరిష్వఙ్గః. తదుత్తరకాలం సమ్భోగ ఫలప్రాప్తిరేకత్వాపత్తిః. తత్కృతాద్విశేషాజ్ఞానమిత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) భూతమాత్రాః- శరీరేన్ద్రియలక్షణాః. తాభిశ్చిదాత్మనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్ప్రతిబిమ్బో జాతః. తతో విభక్తత్వాద్భేదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సైన్ధవేతి) తస్య దేహాదౌ ప్రవేశం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (జలాదావితి) ఉపసర్గబలలబ్ధమర్థం కథయతి (ఏకీభూత ఇతి) తాదాత్మ్యం వ్యావర్తయితుం నిరన్తర ఇత్యుక్తం. పరమాత్మాఽభేదప్రయుక్తమ సవచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వాత్మేతి) ఏవం స్త్రీవాక్యాక్షరాణి వ్యాఖ్యాయ చోద్యపరిహారం ప్రకటయతి (తత్రేతి) ప్రత్యగాత్మనీతి యావత్. ఇహేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. యథా పరిష్వక్తయోః స్త్రీపుంసయోరేకత్వం పుంసోఽపి విశేషవిజ్ఞానాభావే హేతుస్తత్ర కారణముక్తమిత్యర్థః. స్త్రీవాక్యస్య తాత్పర్య మభిధాయార్థికమర్థమాహ (తత్రేతి) కిం పునర్నానాత్వే కారణమితి- తదాహ (నానాత్వే చేతి) ఉక్తం- ॥అథయోఽన్యామిత్యాదావిత్యర్థః. కిమేతావతా సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావస్యాయాతం- తత్రాహ (తత్రేతి) విశేషవిజ్ఞానేన నానాత్వం- తత్ర చావిద్యా కారణమితి స్థితే సతీతి యావత్. యదా తదేతి సుషుప్తిర్వివక్షితా. ప్రవిభక్తత్వం- కార్యకరణావిద్యాభిరహితత్వం. సర్వేణ- పూర్ణేన పరమాత్మనా సహేత్యర్థః. విజ్ఞానాత్మా షష్ఠ్యోచ్యతే. ఏకత్వఫలమాహ (తతశ్చేతి) ఉక్తముపజీవ్యాప్తకామవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఆప్తకామత్వం సమర్థయతే (యస్మాత్సమస్తమితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యస్యహీత్యాదినా) విశేషణాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (కిమన్యస్మాదిత్యాదినా) సుషుప్తేరన్యత్రాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామ్యమానాః- సుషుప్తావాత్మైవ కామాః. తస్మాదాత్మకామమాత్మరూపమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) అవస్థాద్వయే ఖల్వాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామాః. కామ్యన్త ఇతి కామాః. నైవం సుషుప్త్యవస్థాయామాత్మనస్సైన్ధవస్తే- కిం తు సుషుప్తస్యాత్మైవ కామా ఇత్యాత్మకామం తద్రూపమిత్యర్థః. తస్యాత్మైవేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్యత్వేనేతి) యద్యపి సుషుప్తేఽవిద్యావిద్యతే- తథాపి న సాభివ్యక్తాస్తీత్యనర్థపరిహారోపపత్తిరిత్యర్థః. కామానామాత్మాశ్రయత్వపక్షం ప్రతిషేధ్యం తృతీయం విశేషణం. శోకమధ్యం- శోకస్యాన్తరం. ప్రత్యగ్భూతమితి యావత్. తర్హి శోకవత్త్వం ప్రాప్తం. నేత్యాహ (సర్వథేతి) పక్షద్వయేఽపి శోకశూన్యమాత్మరూపం- నహి శోకో మయి నాత్మవాన్- తస్య శోకవత్త్వం- శోకస్యాత్మాధీనసత్తాస్ఫూర్తేరాత్మాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. ౨౧

రం.— (తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపం) తదేతత్- స్థానమేవాస్యాతిచ్ఛన్దః- ఛన్దశ్శబ్ద ఇచ్ఛావాచీ. అతిచ్ఛన్దా ఇతి ఛాన్దసం. అతిచ్ఛన్దం. అఖిలాతిశయం. అపహతపాప్మ- పాపప్రతిభటం అభయం- ప్రాప్యం రూపం. పరమాత్మైవేత్యర్థః తత్కిమిత్యత ఆహ (తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమిత్యాది) యథా ప్రియతమయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తస్య పురుషస్యాన్తర దుఃఖాదిపదార్థజ్ఞానం, నా బాహ్యపదార్థజ్ఞానం, వా నాస్తి- ఏవం పరమప్రియేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా- సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్యాస్య పురుషస్య- జీవస్య బాహ్యాభ్యన్తరస్వేతర సర్వవస్తుజ్ఞానాభావ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర చ సమ్పరిష్వఙ్గో నామ తత్ర లయ ఏవ- స్వాప్యయసూత్రే ॥స్వమపీతో భవతీతి వాక్యసమానార్థకతయా భగవతా భాష్యకృతైతద్వాక్యస్యోదాహృతత్వాత్. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నభోగప్రదకర్మసమ్బన్ధవిరోధిపరిష్వఙ్గస్సమ్బన్ధ విశేషస్సుషుప్తిమాత్రకాలవర్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరం) తదేవ జీవసుషుప్తిస్థానభూతం ప్రాజ్ఞాత్మలక్షణం స్వరూపమాప్తకామం- అవాప్తసమస్తకామం. ఆత్మకామం- ఆత్మానన్దతృప్తం. అకామం- ఆత్మవ్యతిరిక్తకామనాశూన్యం. శోకాన్తరం- శోకబాహ్యం. అన్తరశబ్దో బహిర్యోగవచనః. శోకమన్తరా వర్తమానం. శోకశూన్యం ప్రాప్యం రూపమిత్యర్థః. ౨౧

శం.— ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిరాత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్త ఇత్యుక్తం- అసఙ్గత్వాదాత్మన, ఆగన్తుకత్వాచ్చ తేషాం,. తత్రేవా శఙ్కా జాయతే. చైతన్యస్వభావత్వే సత్యస్యైకీభావాన్న జానాతి స్త్రీపుంసయోరివ సమ్పరిష్వక్తయోరిత్యుక్తం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమేతదుక్తం - కామకర్మాదివత్స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వమప్యస్యాత్మనోఽస్వభావః - యస్మాత్సమ్ప్రసాదే నోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్కాయాం ప్రాప్తాయాం తన్నిరాకరణాయ. స్త్రీపుంసయోర్దృష్టాన్తోపాదానేన విద్యమానస్యైవ స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తేఽగ్రహణమేకీభావాద్ధేతోః - నతు కామకర్మాదివదాగన్తుకమిత్యేతత్ప్రాసఙ్గికమభిధాయ యత్ప్రకృతం తదేవానుప్రవర్తయతి. అత్ర చైతత్ప్రకృతం - అవిద్యా కామకర్మవినిర్ముక్తమేవ తద్రూపం- యత్సుషుప్త ఆత్మనో గృహ్యతే ప్రత్యక్షత ఇతి. తదేతద్యథాభూతమేవాభిహితం- సర్వసమ్బన్ధాతీతమేతద్రూపమితి. యస్మాదత్ర- ఏతస్మిన్ సుషుప్తస్థానేఽతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయమేతద్రూపం- తస్మాదత్ర పితా- జనకః. తస్య చ జనయితృత్వాద్యత్పితృత్వం పుత్రం ప్రతి - తత్కర్మనిమిత్తం. తేన చ కర్మణాఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్పితా పుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాఽప్యపితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పితుః. తేన చ కర్మణాఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్పితాపుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాఽప్యపితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పితుః అపుత్రో భవతీతి సామర్థ్యాద్గమ్యతే. ఉభయోర్హి సమ్బన్ధనిమిత్తం కర్మ- తదయమతిక్రాన్తో వర్తతే- ॥అపహతపాప్మేతి హ్యుక్తం. తథా - మాతాఽమాతా. లోకాః- కర్మణా జేతవ్యా జితాశ్చ. తత్కర్మసమ్బన్ధాభావాల్లోకా అలోకాః. తథా- దేవాః- కర్మాఙ్గభూతాః. తత్కర్మసమ్బన్ధాత్యయాద్దే

మణస్తాపసోఽతాపసోఽనన్వాగతంపుణ్యేనానన్వాగతంపాపేనతీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యభవతి॥ ౨౨

వాఅదేవాః. తథా- వేదాః- సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిధాయకాః బ్రాహ్మణలక్షణామన్త్రలక్షణాశ్చాభిధాయకత్వేనకర్మాఙ్గభూతాఅధీతా అధ్యేతవ్యాశ్చకర్మనిమిత్తమేవసమ్బధ్యన్తేపురుషేణ. తత్కర్మాతిక్రమణాదేతస్మిన్కాలేవేదాఅప్యవేదాః సమ్పద్యన్తే. నకేవలంశుభకర్మసమ్బన్ధాతీతః. కింతర్హి. అశుభైరప్యత్యన్తఘోరైఃకర్మభిరసమ్బద్ధఏవాయమిత్యేతమర్థమాహ - అత్ర స్తేనః- బ్రాహ్మణసువర్ణహర్తా. భ్రూణహాసహపాఠాదవగమ్యతే. సతేనఘోరేణకర్మణైతస్మిన్కాలేవినిర్ముక్తోభవతి- యేనాయంకర్మణామహాపాతకీస్తేనఉచ్యతే. తథా- భ్రూణహాఽభ్రూణహా. తథా (చాణ్డాలః) నకేవలంప్రత్యుత్పన్నేనైవకర్మణావినిర్ముక్తః. కింతర్హి. సహజేనాప్యత్యన్తనికృష్టజాతిప్రాపకేణాపివినిర్ముక్తఏవాయం. చణ్డాలోనామ - శూద్రేణబ్రాహ్మణ్యాముత్పన్నః. చణ్డాలఏవచాణ్డాలః. సజాతినిమిత్తేనకర్మణాఽసమ్బద్ధత్వాదచాణ్డాలోభవతి. పౌల్కసః- పుల్కసఏవపౌల్కసః- శూద్రేణైవక్షత్రియాయాముత్పన్నః. తథాసోఽప్యపుల్కసోభవతి. తథా- శ్రమలక్షణైశ్చకర్మభిరసమ్బద్ధోభవతీత్యుచ్యతే- శ్రమణః-పరివ్రాట్ యత్కర్మనిమిత్తోభవతి - సతేనవినిర్ముక్తత్వాదశ్రమణః. తథా - తాపసః- వానప్రస్థోఽతాపసః. సర్వేషాంవర్ణాశ్రమాదీనాముపలక్షణార్థముభయోర్గ్రహణం. కింబహునా-అనన్వాగతం - నఅన్వాగతమనన్వాగతం. అసమ్బద్ధమిత్యేతత్. పుణ్యేన- శాస్త్రవిహితేనకర్మణా. తథా- పాపేన-విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన. రూపపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గం- అభయంరూపమితివ్యనువర్తతే. కింపునరసమ్బద్ధత్వేకారణమితి. తద్ధేతురుచ్యతే- తీర్ణః- అతిక్రాన్తోహి- యస్మాదేవంరూపస్తదా- తస్మిన్కాలేసర్వాన్శోకాన్- శోకాః- కామాః. ఇష్టవిషయప్రార్థనాః. తేహితద్విషయవియోగేశోకత్వమాపద్యన్తే. ఇష్టంహివిషయమప్రాప్తంవియుక్తంచోద్దిశ్యచిన్తయానస్తద్గుణాన్సన్తప్యతేపురుషః- అతఃశోకో, ఽరతిః, కామ, ఇతిపర్యాయాః. యస్మాత్సర్వకామాతీతోహ్యత్రాయంభవతి. *నకంచనకామంకామయతే *అతిచ్ఛన్దాఇతిహ్యుక్తం - తత్ప్రక్రియాపతితోఽయంశోకశబ్దఃకామవచనఏవభవితుమర్హతి. కామశ్చకర్మహేతుః- వక్ష్యతిహి *సయథాకామోభవతితత్క్రతుర్భవతియత్క్రతుర్భవతితత్కర్మకురుతఇతి. అతస్సర్వకామాతితీర్ణత్వాద్యుక్తముక్తమనన్వాగతంపుణ్యేనేత్యాది. (హృదయస్య) హృదయమితి - పుణ్డరీకాకారోమాంసపిణ్డః. తత్స్థమన్తఃకరణం- బుద్ధిర్హృదయమిత్యుచ్యతే- తాత్స్థ్యాత్- మఞ్చాక్రోశనవత్. హృదయస్య- బుద్ధేర్యేశోకాః. బుద్ధిసంశ్రయాహితే- *కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సేత్యాదిసర్వంమనఏవేత్యుక్తత్వాత్. వక్ష్యతిచ *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతి. ఆత్మసంశ్రయభ్రాన్త్యపనోదాయహృదయవచనం *హృదిశ్రితాఃహృదయస్యశోకాఇతిచ. హృదయకరణసమ్బన్ధాతీతశ్చాయమస్మిన్కాలే- *అతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతిహ్యుక్తం. హృదయసమ్బన్ధాతీతత్వాత్తత్సంశ్రయకామసమ్బన్ధాతీతోభవతీతియుక్తతరంవచనం. యేతువాదినోహృదిశ్రితాఃకామావాసనాశ్చహృదయసమ్బన్ధినమాత్మానముపసర్పన్త్యుపశ్లిష్యన్తే- హృదయవియోగేఽపిచాత్మన్యవతిష్ఠన్తేపుటతైలస్థఇవపుష్పాదిగన్ధఇత్యాచక్షతే- తేషాం * కామస్సఙ్కల్పః *హృదయేహ్యేవరూపాణి *హృదయస్యశోకాఇత్యాదీనాంవచనానామానర్థక్యమేవ. హృదయకరణోత్పాద్యత్వాదితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇతివిశేషణాత్. నహిహృదయస్యకరణమాత్రత్వేహృదిశ్రితాఇతి, వచనంసమఞ్జసం *హృదయేహ్యేవరూపాణిప్రతిష్ఠితానీతి, చ. ఆత్మవిశుద్ధేశ్చవివక్షితత్వాద్ధృచ్ఛ్రయణవచనంయథార్థమేవయుక్తం- *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిచశ్రుతేరన్యార్థాసమ్భవాత్. *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతివిశేషణాదాత్మాశ్రయాఅపిసన్తీతిచేన్న- అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్. నచాత్మాశ్రయాన్తరమపేక్ష్యయేహృదీతివిశేషణం. కింతర్హి. యేహృద్యనాశ్రితాఃకామాః - తానపేక్ష్యవిశేషణం. యేత్వప్రరూఢాభవిష్యా, భూతాః, స్వప్రతిపక్షతోనివృత్తాః,- తేనైవహృదిశ్రితాః. సమ్భావ్యన్తేచతే - అతోఽయుక్తంతానపేక్ష్యవిశేషణంయేప్రరూఢావర్తమానాదివిషయే - తేసర్వేప్రముచ్యన్తఇతి. తథాపివిశేషణానర్థక్యమితిచేన్న - తేషుయత్నాధిక్యార్థత్వాత్. ఇతరథాఽశ్రుతమనిష్టంచకల్పితంస్యాదాత్మాశ్రయత్వంచకామానాం. *నకంచనకామంకామయతఇతిప్రాప్తప్రతిషేధాదాత్మాశ్రయత్వంకామానాంశ్రుతమేవేతిచేన్న- *సహిస్వప్నోభూత్వేతిపరనిమిత్తత్వాత్ కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః. అసఙ్గవచనాచ్చ. నహికామాశ్రయత్వేఽసఙ్గవచనముపపద్యతే- సఙ్గశ్చకామఇత్యవోచామ. *ఆత్మకామఇతిశ్రుతేరాత్మవిషయోఽస్యకామోభవతీతిచేన్న- వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్తస్యాః. వైశేషికాదితన్త్రన్యాయోపపన్నమాత్మనఃకామాద్యాశ్రయత్వమితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇత్యాదివిశేషశ్రుతివిరోధాదనపేక్ష్యాస్తావైశేషికాదితన్త్రోపపత్తయః- శ్రుతివిరోధేన్యాయాభాసత్వోపగమాత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ. కామాదీనాంచస్వప్నేకేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధంస్థితంచబాధ్యేతాత్మసమవాయిత్వే- దృశ్యత్వానుపపత్తేశ్చక్షుర్గతవిశేషవత్. ద్రష్టుర్హిదృశ్యమర్థాన్తరభూతమితిద్రష్టుఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధం- తద్బాధితంస్యాత్-యదికామాద్యాశ్రయత్వంపరికల్ప్యేత. సర్వశాస్త్రప్రతిషేధాచ్చ. పరస్యైకదేశకల్పనాయాఃకామాద్యాశ్రయత్వేచసర్వశాస్త్రార్థజాతంకుప్యేత. ఏతచ్చవిస్తరేణచతుర్థేఽవోచామ. మహతాహిప్రయత్నేనకామాద్యాశ్రయకల్పనాఃప్రతిషేద్ధవ్యాః- ఆత్మనఃపరేణైకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధేః. తత్కల్పనాయాంపునఃక్రియమాణాయాంశాస్త్రార్థఏవబాధితస్స్యాత్. యథేచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వంకల్పయన్తోవైశేషికానైయాయికాశ్చోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేనసఙ్గచ్ఛన్తే- తథేయమపికల్పనోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాన్నాదరణీయా. ౨౨

ఆ.— అత్రపితేత్యాదివాక్యమవతారయితుంవృత్తమనుద్రవతి (ప్రకృతఇతి) అవిద్యాదినిర్మోకే హేతుద్వయమాహ (అసఙ్గత్వాదితి) యద్యపినాగన్తుకత్వమవిద్యాయాయుక్తం - తథాప్యభివ్యక్తాసాఽనర్థహేతురాగన్తుకీతిద్రష్టవ్యం. శ్రీవాక్యనిరస్యాశఙ్కామనువదతి (త

త్రేతి) కామాదివిషయాకేదప్మితేసతీతియావత్. స్వభావస్యాపాయోనసమ్భవతీత్యత్ర ప్రత్యేహేతుమాహ (యస్మాదితి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్రీభాష్య
మవతార్యతత్తాత్పర్యంపూర్వోక్తమనుకీర్తయతి (విద్యమానస్యైవస్వయమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యేతదితి) స్వయం
చేతి) అతిచ్ఛన్దాదివాక్యంసప్తమ్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం - కామాదేరాగన్తుకత్వోక్తిప్రసక్తాదాగతమితియావత్. ప్రకృతమేవదర్శయతి (అత్ర
కామాదిసమ్బన్ధవదాత్మనస్తద్రహితమపిరూపంకల్పితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ప్రకృతమర్థముక్త్వోత్తరవాక్యస్థసప్తమ్యర్థమాహ (అత్రే
త్రస్యాపితాభవతి- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) నాస్యార్థస్యప్రతిపాదకశబ్దోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేత్యాదినా) యథాఽస్మిన్కాలేతస్యపితాపు
త్రస్యాపితాభవతి- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) నాస్యార్థస్యప్రతిపాదకశబ్దోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవసామర్థ్యందర్శయతి (ఈ
దినా) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః- బ్రాహ్మణలక్షణాఇతిశేషః. అభిధాయకత్వేన - ప్రమాణత్వేనప్రమేయత్వేనచేత్యర్థః. అత్రస్తేనో
ఽస్తేనోభవతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) స్తేనశబ్దోత్రచోరమాత్రే భాతి-కథంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (భ్రూణహేతి) భ్రూణహాప-వ
రిష్ఠబ్రహ్మహన్తోచ్యతే. తదేవఘోరంకర్మవిశినష్టి (యేనేతి) మహత్పాతకమస్యేతివ్యుత్పత్త్యామహాపాతకః స్తేనః. స్తేనాదివాక్యేనచాణ్డాలాదివాక్య
స్యగతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) ప్రత్యుత్పన్నం- ఆగన్తుకం. * బ్రాహ్మణ్యాంక్షత్రియాత్సూతో వైశ్యాద్వైదేహకస్తథా।శూద్రాజ్జా
తస్తుచణ్డాలః సర్వధర్మబహిష్కృత ఇతిస్మృతిమాత్రిత్యాహ (చణ్డాలోనామేతి) * జాతోనిషాదాచ్ఛూద్రాయాంజాత్యాపుల్కసఇష్యతే॥
* శూద్రాయాంబ్రాహ్మణాజ్జాతోనిషాదః - సచజాత్యాశూద్రః - తస్మాత్క్షత్రియాయాంజాతఃపుల్కసోభవతీతివ్యాఖ్యానమభిప్రేత్యాహ (శూ
ద్రేణైవేతి) తథా- చాణ్డాలవదితియావత్. శ్రమణాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తథేతి) పరివ్రాట్తాపసయోరేవగ్రహణాత్తత్కర్మయోగేఽపి
సోఽపి స్తస్యవర్ణాశ్రమాన్తరకర్మయోగంశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) ఆదిశబ్దేనవయోఽవస్థాదిగృహ్యతే. సోఽపి స్తైపురుషే ప్రకృతేకథమనన్వాగత
మితినపుంసకప్రయోగః- తత్రాహ (రూపపరత్వాదితి) తత్పరత్వే హేతుమనుషఙ్గందర్శయతి (అభయమితి) హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకము
త్థాప్యవ్యాచష్టే (కింపునరిత్యాదినా) యస్మాదతిచ్ఛన్దాదివాక్యోక్తస్వభావోఽయమాత్మాఽనుపస్థితేకాలేహృదయనిష్ఠాన్సర్వాన్శోకానతిక్రా
మతి- తస్మాదేతదాత్మరూపంపుణ్యపాపాభ్యామనన్వాగతంయుక్తమిత్యర్థః. శోకశబ్దస్యకామవిషయత్వంసాధయతి (ఇష్టేతి) కథంతస్యాఃశోకత్వో
పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టంహీతి) తేషాంపర్యాయత్వేపిప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (యస్మాదితి) అత్రేతిసుషుప్తిరుచ్యతే. అతస్సర్వ
కామాతితీర్ణత్వాదిత్యుత్తరప్రసమ్బన్ధః. నకేవలంశోకశబ్దస్యకామవిషయత్వముపపన్నమేవ- కింతుసన్నిధేరపిసిద్ధమిత్యాహ (సకంచనేతి) శోకశబ్ద
స్యకామవిషయత్వేపితదస్యయమాత్రాత్కథంకర్మాత్యయఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) తత్రవాక్యం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) కా
మస్యకర్మహేతుత్వేసిద్ధఫలితమాహ (అతఇతి) హృదయస్యశోకానతిక్రామతీత్యత్రహృదయశబ్దార్థమాహ (హృదయమితీతి) మాంసపిణ్డవిశేష
విషయంహృదయపదంకథంబుద్ధిమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తాత్స్థ్యాదితి) యథామఞ్చాఃక్రోశన్తీతిమఞ్చక్రోశనముచ్యమానంమఞ్చస్థాన్పురుషాను
పచారాదాహ- తథాహృదయస్థత్వాద్బుద్ధేరుపచారాద్బుద్ధిఃహృదయశబ్దాదర్శయతీత్యర్థః. హృదయశబ్దార్థముక్త్వాతస్యసమ్బన్ధందర్శయతి (హృ
దయస్యేతి) తానతిక్రాన్తో భవతీతిశేషః. ఆత్మాశ్రయాస్తేనబుద్ధిమాశ్రయన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) కథంతర్హి కేచిదాత్మాశ్రయత్వం
తేషాం వదన్తీత్యాశఙ్క్యభ్రాన్తివశాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) భవతు కామాదీనాం హృదయాశ్రితత్వం - తథాపి తత్సమ్బన్ధద్వారా తదాశ్రయ
త్వసమ్భవాత్ కథమాత్మా సుషుప్తే కామానతివర్తతే - తత్రాహ (హృదయకరణేతి) తత్సమ్బన్ధాతిపత్తౌ శ్రుతిసిద్ధం ఫలితమాహ (హృద
యేతి) భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (యేత్వితి) సత్యేవహృదయేతన్నిష్ఠానాం కామాదీనాం వాసనాస్యుపశ్లేషః - నతన్నివృత్తావిత్యా
శఙ్క్యాహ (హృదయనియోగేపీతి) తన్మతే శ్రుతివిరోధమాహ (తేషామితి) కరణేన హృదయేనోత్పాద్యత్వాదాత్మవికారాణామపి కామాదీ
నాంహృదయసమ్బన్ధసమ్భవాన్నానర్థక్యంశ్రుతీనామితిశఙ్క్యతే (హృదయేతి) నకామాదిసమ్బన్ధమాత్రంహృదయస్యశ్రుత్యర్థః. కింత్వాశ్రయా
శ్రయిత్వం. తచ్చకరణత్వేనస్యాత్ - నహి చక్షురాద్యాశ్రయం రూపాదిజ్ఞానం దృష్టమితిపరిహరతి (నహృదీతి) చకారాద్వచనంనసమఞ్జస
మితి సమ్బధ్యతే. ప్రదీపాయత్తం ఘటజ్ఞానమితివదన్తఃకరణాయత్తమాత్మాశ్రితం కామాదీతితస్య తదాశ్రయత్వవచనమౌపచారిక మిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (ఆత్మవిశుద్ధిశ్చేతి) ఇతశ్చేదంయథార్థమేవేత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యార్థాసమ్భవాత్- బుద్ధ్యాశ్రయణవచనస్యేతిశేషః. దృష్టి
నేనాత్మాపశ్యతీత్యుక్తేవాసేనసపశ్యతీతివత్ప్రియముచ్యతేహృదితిశ్రితాఇతివిశేషణమాత్రిత్యాశఙ్క్యతే (కామాయేఇతి) ప్రకారాన్తరేణవిశేషణస్యా
ర్థవత్త్వందర్శయతి (నేత్యాదినా) అత్రేతిప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ఆశ్రయాన్తరం- బుద్ధ్యతిరిక్తమాత్మాఖ్యం. బుద్ధ్యైవానాశ్రితాఃకామావివక్ష
న్తి- యదపేక్షయాహృదయాశ్రయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యేత్వితి) ప్రతిపక్షతః- విషయదోషదర్శనాదితియావత్. కామానాంవర్త
మానత్వనియమాభావాత్భూతభవిష్యతామపిసమ్భవేఫలితమాహ (యేఇతి) హృదయానాశ్రితభూతభవిష్యత్కామసమ్భవేపిసర్వకామనివృత్తేస్వాతన్త్ర్య
తత్పాదస్వార్థమానవిశేషణమనర్థకమితిశఙ్క్యతే (తథాపీతి) అతీతానాగతకామాభావఃసమ్భవతిస్వతస్సిద్ధః- నతన్నివృత్త్యాయత్నాపేక్ష్యతే తద్వ్యాప్యది
దృష్టుణావర్తమానకామనిరాసేయత్నాధిక్యమాభేయమితిజ్ఞాపయితుంవర్తమానగ్రహణమితిపరిహరతి (నతేష్వితి) యదియథోక్తంవ్యాఖ్యానము
నాదృత్యాత్మాశ్రయత్వమేవకామానామాశ్రీయతే- తదాఽశ్రుతం, మోక్షాసమ్భవేనానిష్టం, చకల్పితంస్యాదిత్యాహ (ఇతరథేతి) అశ్రుత

ఊ.— యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి । నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ॥ నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్ ॥ ౨౩

త్వమసిద్ధమితి శఙ్కతే (నకంచనేతి) అస్థానాత్మాశ్రయత్వం శ్రుతమేవ కామానామిత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) నిషేధో హి ప్రాప్తిమపేక్షతే- న వాస్తవం కామానామాత్మధర్మత్వం. ప్రాప్తిస్తు భ్రాన్త్యాపి సమ్భవతి - తస్మాదాత్మనో వస్తుతో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యర్థః. ఇతశ్చాత్మనో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యాహ (అసఙ్గేతి) నన్వసఙ్గవచనమాత్మనః సఙ్గాభావం సాధయత్తస్య కామిత్వేన విరుధ్యతే- తత్రాహ (సఙ్గశ్చేతి) కామశ్చ సఙ్గః- తతోఽసిద్ధో హేతురత్రేతి శేషః. వాక్యాన్తరమాశ్రిత్యాత్మని కామాశ్రయత్వం శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఆత్మేత్యాదినా) ఇచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్పరిశేషాత్ కామాద్యాశ్రయత్వమాత్మనః సేత్స్యతీతి శఙ్కతే (వైశేషికాదీతి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ- నాత్మాశ్రయత్వం కామాదీనామితి శేషః. తదేవ వివృణోతి (కామాదీనామితి) స్థితంచ- అనుమానాదితి శేషః. యద్ధ్యత్ర సమవేతం- తత్తేన న దృశ్యతే- యథా చక్షుర్గతం కార్ష్ణ్యం తేనైవ చక్షుషా న దృశ్యతే. తథా కామాదీనామాత్మసమవాయిత్వే దృశ్యత్వం న స్యాత్. దృశ్యత్వబలేనైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సాధితం- తథా చ తద్బాధే పూర్వోక్తమనుమానమపి బాధ్యేతేత్యర్థః. కథం కామాదీనామాత్మదృశ్యత్వమాశ్రిత్య స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యోపదిష్టత్వం- తత్రాహ (ద్రష్టురితి) తథాపి తేషామాత్మాశ్రయత్వే కానుపపత్తిః- తత్రాహ (తద్బాధితమితి) యత్తు పరమాత్మైకదేశం జీవమాశ్రిత్య తదాశ్రితం కామాదీతి- తత్రాహ (సర్వశాస్త్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (పరస్యేతి) శాస్త్రార్థజాతం- నిరవయవత్వప్రత్యగేకత్వాది. తస్య కథం కోపః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతచ్చేతి) చతుర్థే చేద్భర్తృప్రపఞ్చమతం నిరస్తం- తర్హి పునర్నిరాకరణమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహతేతి) పరేణ సహ ప్రత్యగాత్మనో యదేకత్వం- తస్య శాస్త్రార్థస్య సిద్ధ్యర్థమితి యావత్. అంశత్వకల్పనాయామపి శాస్త్రార్థసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తత్కల్పనాయామితి) భర్తృప్రపఞ్చకల్పనాయా హేయత్వముపసంహరతి (యథేత్యాదినా) ౨౨

రం.— (అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా) అత్ర- పరమాత్మని సుషుప్తిస్థానే లీనస్య జీవస్యాపి పిత్రాదయో న సన్తి- తద్రూపస్య శరీరసమ్బన్ధఘటక కర్మసమ్బన్ధశూన్యతయా అశరీరస్య జనకాభావేన పిత్రాదేరభావాదితి భావః. (లోకా అలోకాః) తస్యాశ్రయశూన్యత్వాదితి భావః. (దేవా అదేవాః) అనుగ్రాహకశూన్యత్వాదితి భావః. (వేదా అవేదాః) అననుశాసనీయస్వరూపత్వాదితి భావః. (అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహేత్యాది) పరిశుద్ధాత్మస్వరూపే స్తైన్యాదికర్తృత్వాద్యసమ్భవాదితి భావః. (చాణ్డాలోఽచాణ్డాల ఇత్యాది) చణ్డాలపుల్కసశ్రమణతాపసాదిదేహసమ్బన్ధాభావాదేవేతి భావః. అత్ర హేతుమాహ (అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేనేతి) శరీరసమ్బన్ధఘటకపుణ్యాపాపసంస్పర్శాభావాదితి భావః. నను చరమదేహవియోగానన్తరభావిత్వాత్సర్వకర్మప్రహాణస్య కథం సుషుప్తౌ కర్మసమ్బన్ధాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్య భవతీతి) సుషుప్తః పురుషో హి- యస్మాద్ధృదయస్య సర్వాన్ శోకాన్ తీర్ణో భవతి- తతో మనస్తాపరూపఫలాభావాత్ విద్యమానానామపి కర్మణాం ఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్కర్మణామసమ్బద్ధప్రాయత్వాత్తత్ఫలశరీరసమ్బన్ధాభావేన తదనుబన్ధిమాతాపిత్రాదయోఽపి న సమ్బధ్యన్తే- అతో న సన్తీత్యర్థః. ౨౨

శం.— స్త్రీపుంసయోరివైకత్వాన్న పశ్యతీత్యుక్తం, స్వయంజ్యోతిరితి, చ. స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామ- చైతన్యాత్మస్వభావతా. యది హ్యగ్న్యుష్ణత్వాదివచ్చైతన్యాత్మస్వభావ ఆత్మా- స కథమేకత్వేఽపి హి స్వభావం జహ్యాత్- న జానీయాత్. అథ న జహాతి- కథమిహ సుషుప్తే న పశ్యతి. విప్రతిషిద్ధమేతచ్చైతన్యమాత్మస్వభావో న జానాతి, చేతి. న విప్రతిషిద్ధం- ఉభయమప్యేతదుపపద్యత ఏవ. కథం. యద్వై సుషుప్తే తన్న పశ్యతి- పశ్యన్వై తత్- తత్ర పశ్యన్నేవ న పశ్యతి. యత్తత్ర సుషుప్తే న పశ్యతీతి జానీషే- తన్న తథా గృహ్ణీయాః. కస్మాత్. పశ్యన్నేవ భవతి తత్ర. నన్వేవం న పశ్యతీతి సుషుప్తే జానీమః- యతో న చక్షుర్వా మనో వా దర్శనే కరణం వ్యాపృతమస్తి. వ్యాపృతేషు హి దర్శనశ్రవణాదిషు పశ్యతీతి వ్యవహారో భవతి శృణోతీతి వా- న చ వ్యాపృతాని కరణాని పశ్యామః. తస్మాన్న పశ్యత్యేవాయం. న హి. కిం తర్హి. పశ్యన్నేవ భవతి. కథం. న హి- యస్మాద్ద్రష్టుః- దృష్టికర్తుర్యా దృష్టిః- తస్యా దృష్టేర్విపరిలోపః- వినాశః. స న విద్యతే. యథాగ్నేరౌష్ణ్యం యావదగ్నిభావి- తథా చాయమాత్మా అవినాశీ- అతోఽవినాశిత్వాదాత్మనో దృష్టిరప్యవినాశినీ- యావద్ద్రష్టృభావినీ హి సా. నను విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే- ద్రష్టుస్సా దృష్టిః, న విపరిలుప్యత ఇతి, చ. దృష్టిశ్చ ద్రష్ట్రా క్రియతే- దృష్టికర్తృత్వాద్ధి ద్రష్టేత్యుచ్యతే. క్రియమాణా చ ద్రష్ట్రా దృష్టిర్న విపరిలుప్యత ఇతి చాశక్యం వక్తుం. నను న విపరిలుప్యత ఇతి వచనాదవినాశినీ స్యాత్. న- వచనస్య జ్ఞాపకత్వాత్. న హి న్యాయప్రాప్తో వినాశః కృతకస్య వచనశతేనాపి వారయితుం శక్యతే - వచనస్య యథాప్రాప్తార్థజ్ఞాపకత్వాత్. నైష దోషః- ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవద్దర్శనోపపత్తేః. యథా ఆదిత్యాదయో నిత్యప్రకాశస్వభావా ఏవ సన్తః స్వాభావికేన నిత్యేనైవ ప్రకాశేన ప్రకాశయన్తి- న హ్యప్రకాశాత్మానస్సన్తః ప్రకాశం కుర్వన్తః ప్రకాశయన్తీత్యుచ్యన్తే. కిం తర్హి. స్వభావేనైవ నిత్యేనైవ ప్రకాశేన- తథాఽయమాత్మాఽవిపరిలుప్తస్వభావయా దృష్ట్యా నిత్యయా ద్రష్టేత్యుచ్యతే. గౌణం తర్హి ద్రష్టృత్వం. న- ఏవమేవ ముఖ్యత్వోపపత్తేః. యది హ్యన్యథాప్యాత్మనో ద్రష్టృత్వం దృష్టం- తదాస్య ద్రష్టృత్వస్య గౌణత్వం. న త్వాత్మనోఽన్యో దర్శనప్రకారోఽస్తి- తదేవమేవ ముఖ్యం ద్రష్టృత్వముపపద్యతే- నాన్యథా- యథా ఆదిత్యాదీనాం ప్రకాశయితృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేనాక్రియమాణేన ప్రకాశేన. తదేవ చ ప్రకాశయితృత్వం ముఖ్యం - ప్రకాశయితృత్వాన్త

రానుపపత్తేః. తస్మాన్న ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలుప్యత ఇతి నవిప్రతిషేధగన్ధాప్యస్తి. నన్వనిత్యక్రియాకర్తృవిషయవిపర్యయప్రతిభ్యాసః స్వస్య శబ్దస్య ప్ర
రాగౌదృష్టః- యథాన్యేభిత్తాభిత్త్యాగ నైతి. తథాద్రష్టృత్వం తాపీతిచేన్న - ప్రకాశయితేతివద్దృష్టత్వాత్. భవతు ప్రకాశకేను - అన్యథాఽసమ్భ
వాత్. నత్వాత్మనీతిచేన్న- దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః. పశ్యామినపశ్యామీత్యనుభవదర్శనాన్నేతిచేన్న - కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్. ఉద్ధృతచ
క్షుషాంచస్వప్నే ఆత్మదృష్టేరవిపరిలోపదర్శనాత్. తస్మాదవిపరిలుప్తస్వభావైవాత్మనో దృష్టిః. అతస్తయాఽవిపరిలుప్తయా దృష్ట్యా స్వయంజ్యోతి
స్వభావయా పశ్యన్నేవ భవతి సుషుప్తే. కథం తర్హి న పశ్యతీతి ఉచ్యతే- నతు తదస్తి. కిం తత్. ద్వితీయం విషయభూతం. కిం విశిష్టం. తతః - ద్రష్టుర
న్యత్- అన్యత్వేన విభక్తం యత్పశ్యేత్ - యదుపలభ్యేత. యద్ధి తద్విశేషదర్శనకారణమన్తఃకరణం చక్షూరూపంచ - తదవిద్యయాఽన్యత్వేన ప్రత్యుప
స్థాపితమాసీత్. తదేతస్మిన్కాలే ఏకీభూతం- ఆత్మనః పరేణ పరిష్వఙ్గాత్. ద్రష్టుర్హి పరిచ్ఛిన్నస్య విశేషదర్శనాయ కరణమన్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. అయంతు
స్వేనసర్వాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః స్వేన పరేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ప్రియయేవ పురుషః - తేన న పృథక్త్వేన వ్యవస్థితాని కరణాని విషయాశ్చ. తదభావాద్విశేష
దర్శనం నాస్తి- కరణాదికృతం హి తత్- నాత్మకృతం. ఆత్మకృతమివ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాత్తత్కృతేయం భ్రాన్తిరాత్మనో దృష్టిః పరిలుప్యత ఇతి. ౨౩

ఆ.—— యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (స్త్రీపుంసయోరితి). చకారాదుక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమ్బధ్య
తే. కిమిదం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి- తదాహ (స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామేతి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యవ్యావర్త్యాశఙ్కామాహ (యదీత్యాదినా)
స్వభావత్యాగమేవాభినయతి (నజానీ ఇత్యాదితి) తత్త్యాగాభావే సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమయుక్తమిత్యాహ (అథేత్యాదినా) ఆత్మా చిద్రూపోపి
సుషుప్తే విశేషం న జానాతిచేత్- కిందుష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రతిషిద్ధమితి) పరిహరతి (నేతి) ఉభయం- చైతన్యస్వభావత్వం విశేషవిజ్ఞాన
రాహిత్యం చేత్యర్థః. ఉభయస్వీకారే శక్తితం విప్రతిషేధమాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్రుత్యా నిరాకరోతి (కథమిత్యాదినా) యద్వై తదిత్యాదివాక్యం
చోదితార్థానువాదః- తత్పరిహారస్తు పశ్యన్నిత్యాదివాక్యమితి విభజతే (యత్తత్రేతి). నహీత్యాదివాక్యనిరస్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) చక్షు
రాదివ్యాపారాభావేపి సుషుప్తే దర్శనాదికిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపృతేష్వితి). అస్తు తర్హి తత్రాపి కరణవ్యాపారః. నేత్యాహ (నచేతి) అ
యమితి సుషుప్తపురుషోక్తిః. నపశ్యత్యేవేతి నియమం నిషేధతి (నేతి). తత్ర హేతుం వక్తుం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాం ప్రస్తౌతి (కింతర్హీతి) తత్రా
కాఙ్క్షాపూర్వకం హేతువాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) అవినాశిత్వాదిత్యేతద్వ్యాకుర్వన్ దృష్టేర్వినాశాభావం స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ద్రష్టుర్దృష్టిర్నశ్యతీత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) విప్రతిషేధమేవ సాధయతి (దృష్టిశ్చేతి) కార్యస్యాపి వచనాదవినాశః స్యా
దితిశఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాకారకత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (వచనస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితి వ్యాప్తస్య
సుగృహీతానుమానవిరోధాద్వచోన కార్యనిత్యత్వబోధకమిత్యర్థః. కూటస్థదృష్టిరేవాత్ర ద్రష్టృశబ్దార్థః- నదృష్టికర్తా- తన్న విప్రతిషేధోస్తీతి సిద్ధాన్త
యతి (నైషదోష ఇతి) ఆదిత్యాది ప్రకాశకత్వవదిత్యుక్తం దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) దృష్టాన్తేపి ప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (నహీతి) ద
ర్శనోపపత్తేరిత్యుక్తం దార్ష్టాన్తికం విభజతే (తథేతి) ఆత్మనో నిత్యదృష్టిత్వే దోషమాశఙ్కతే (గౌణమితి) గౌణస్య ముఖ్యాపేక్షత్వాత్, ముఖ్యస్య
చాన్యస్య ద్రష్టృత్వస్యాభావాన్నైవమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తామేవోపపత్తిముపదర్శయతి (యదిహీత్యాదినా) అన్యథా- కూటస్థ
దృష్టిమన్తరేణేతియావత్. దర్శనప్రకారస్యాన్యత్వం- క్రియాత్మత్వం. తస్యనిష్క్రియత్వశ్రుతిస్మృతివిరోధాదితి శేషః. ద్రష్ట్రన్తరానుప
పత్తౌ ఫలితమాహ (తదేవమేవేతి) నిత్యదృష్టిత్వేనైవేత్యర్థః. ఉక్తేర్థే దృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాత్మనోపి ద్రష్టృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావి
కేన చైతన్యజ్యోతిషా నిత్యమితి- తదేవచ ద్రష్టృత్వం ముఖ్యం- ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తేరితి శేషః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే ఫలితమాహ (తస్మాది
తి) తృజన్తం ద్రష్టృశబ్దమాత్రిత్యశఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి- అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయస్తృజన్తశబ్దప్రయోగ ఇతి శేషః. తృజన్తశబ్దప్రయో
గస్యానిత్యక్రియాకర్తృవిషయత్వం వ్యభిచారయన్నుత్తరమాహ (నేతి) వైషమ్యమాశఙ్కతే (భవత్వితి) ఆదిత్యాదిషు స్వాభావికప్రకాశేన
ప్రకాశయితృత్వమస్తు- కాదాచిత్కప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వస్య తేష్వసమ్భవాత్. నత్వాత్మని నిత్యా దృష్టిరస్తి- తన్మానాభావాత్. తథాచ కా
దాచిత్కదృష్ట్యైవ తస్య ద్రష్టృతేత్యర్థః. ప్రతీచశ్చిద్రూపస్య శ్రౌతత్వాత్కర్తృత్వం వినా ప్రకాశయితృత్వమవిశిష్టమిత్యుత్తరమాహ (నదృష్టీతి) కూ
టస్థదృష్టిరాత్మేత్యుక్తే ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కతే (పశ్యామీతి) ద్వివిధోఽనుభవస్తస్య కూటస్థదృష్టిత్వమనుగృహ్ణాతి- చక్షురాదివ్యాపారభావాభావాపేక్ష
యా పశ్యామి నపశ్యామీతి ధియోరాత్మసాక్షికత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నకరణేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉద్ధృతేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వ
ముపసంహరతి (తస్మాదితి) తన్నిత్యత్వోక్తిఫలమాహ (అత ఇతి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ద్వితీయా
దిపదానాం పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థభేదం దర్శయతి (యద్ధీత్యాదినా). సాభాసమన్తఃకరణం యత్పశ్యేదితి విశేషదర్శనకారణం ప్రమాతృద్వితీయం.
తస్మాదన్యచ్చక్షురాది ప్రమాణం. రూపాదిచ ప్రమేయం విభక్తం. తత్సర్వం జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యాప్రతిపన్నం సుషుప్తికాలే కారణమాత్రతాం గత
తయావిభక్తం నాస్తీత్యర్థః. సుషుప్తే ద్వితీయం ప్రమాతృరూపం నాస్తీత్యేతదుపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) ప్రమాతృరూపం పృథఙ్నాస్తీతి శేషః. తథాపి
కరణవ్యాపారకృతం విషయదర్శనమాత్మనః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టురితి). సుషుప్తస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వమాశఙ్క్యాహ (అయంత్వితి) తస్య పరేణై
కీభావఫలమాహ (తేనేతి) విషయేన్ద్రియాభావకృతం ఫలమాహ (తదభావాదితి) కిమితి విషయాద్యభావాద్విశేషదర్శనం నిషిధ్యతే - తత్త్వమేవర
స్యాత్మసత్త్వాధీనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కరణాదీతి) నన్వవస్థాద్వయే విశేషదర్శనమాత్మకృతం ప్రతిభాతి - తస్య ప్రధానత్వాత్. అత ఆహ
(ఆత్మకృతమితి) నత్వాత్యాదేస్తాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి). ప్రమాతృకరణవిషయకృతత్వాద్విశేషదృష్టేః నైషాంచ సుషుప్తావభావాత్,

ఉ.— యద్వై తన్న జిఘ్రతి జిఘ్రన్వై తన్న జిఘ్రతి నహి ఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యజ్జిఘ్రేత్ ॥ ౨౪

యద్వై తన్న రసయతే రసయన్వై తన్న రసయతే నహి రసయితూ రసయతేర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్రసయేత్ ॥ ౨౫

యద్వై తన్న వదతి వదన్వై తన్న వదతి నహి వక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్వదేత్ ॥ ౨౬

యద్వై తన్న శృణోతి శృణ్వన్వై తన్న శృణోతి నహి శ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యచ్ఛృణుయాత్ ॥ ౨౭

త్తత్కార్యాయా విశేషదృష్టేరపి తత్రాభావాదితి యావత్. తత్కృతా - జాగరాద్యాత్మకృతత్వేన భ్రాన్తిప్రతిపన్ననిశేషదర్శనాభావప్రయుక్తేత్యర్థః. ౨౩

రం.— * యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యుక్తజ్ఞాతృస్వరూపస్య సుషుప్తస్యాత్మనో బాహ్యాన్తరజ్ఞానాభావః కిన్నిబన్ధన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వై తం న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతీత్యాదినా) ద్వైతం- బాహ్యమాన్తరం వా స్వాతిరిక్తం వస్తు సుషుప్తౌ జీవో న పశ్యతీతి యత్ - తత్పశ్యన్నేవ న పశ్యతి- వై శబ్దవివార్థః. పశ్యతః - దర్శనయోగ్యజ్ఞానవత ఏవ బాహ్యాన్తరాదర్శనమిత్యర్థః. నన్వపశ్యతః కథం పశ్యత్త్వమిత్యత్రాహ (నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాదితి) జ్ఞాతుర్ధర్మభూతజ్ఞానస్య నిత్యత్వాత్ వినాశో నాస్తీత్యర్థః. తర్హి సుషుప్తౌ కథమదర్శనమితి- తత్రాహ (నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేదితి) అయమర్థః- జ్ఞానస్వరూపాభావనిబన్ధనో బాహ్యాభ్యన్తరద్వితీయజ్ఞానాభావో న భవతి- అపితు తతో విభక్తస్య- ప్రాజ్ఞాత్మనః పృథక్సిద్ధస్యాన్యస్య బాహ్యాభ్యన్తరరూపద్వితీయవస్తునోఽభావాదేవానుకూలప్రతికూలపదార్థాదర్శనమితి. న చ పృథక్సిద్ధపదార్థాభావస్య జాగ్రత్స్వప్నయోరపి సమత్వాత్తత్రైవ సుషుప్తావప్యవిద్యమానపృథక్సిద్ధపదార్థానుభవో స్త్వితి శఙ్క్యం - తత్ర కర్మరూపదోషవశాత్పృథక్సిద్ధపదార్థోపలమ్భసమ్భవాత్, సుషుప్తౌ కర్మరూపదోషస్యాకార్యకరత్వేనాసమ్బద్ధప్రాయత్వస్యోపపాదితత్వాచ్చ. న చ తర్హ్యపృథక్సిద్ధతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేనైవ సుషుప్తౌ విషయాణాముపలమ్భోఽస్త్వితి శఙ్క్యం - * సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి ఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యా అనృతశబ్దితకర్మవిశేషేణ జీవధర్మభూతజ్ఞానస్య తిరోహితతయా బ్రహ్మణ ఉపలమ్భాసమ్భవేన బ్రహ్మాత్మకతయాప్యుపలమ్భాసమ్భవాత్. బ్రహ్మాత్మకత్వాబ్రహ్మాత్మకత్వోభయబహిర్భూతపదార్థప్రత్యక్షాభావాదితి భావః. అత్ర న తు తద్ద్వితీయమితి తుశబ్దేన ధర్మభూతజ్ఞానప్రసరద్వారభూతమనఃపర్యన్తసర్వేన్ద్రియోపసంహారాజ్జ్ఞానస్య విషయసమ్బన్ధాభావాన్న సుషుప్తౌ బాహ్యాభ్యన్తరవిషయజ్ఞానమిత్యపి హేత్వన్తరమభిప్రేతం ద్రష్టవ్యం. ౨౩

శం.— సమానమన్యత్ (యద్వై తన్న జిఘ్రతి) (యద్వై తన్న రసయతే) (యద్వై తన్న వదతి) (యద్వై తన్న శృణోతి) (యద్వై తన్న మనుతే) (యద్వై తన్న స్పృశతి) (యద్వై తన్న విజానాతి) మననవిజ్ఞానయోర్దృష్ట్యాదిసహకారిత్వేఽపి సతి చక్షురాదినిరపేక్షో భూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయవ్యాపారో విద్యత ఇతి పృథగ్గ్రహణం. కిం పునర్దృష్ట్యాదీనామగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశనజ్వలనాదివద్ధర్మభేదః- ఆహోస్విదభిన్నస్యైవ ధర్మస్య పరోపాధినిమిత్తకం ధర్మాన్యత్వమితి. అత్ర కేచిద్వ్యాచక్షతే- ఆత్మవస్తునః స్వత ఏవైకత్వం నానాత్వం చ - యథా గోర్గోద్రవ్యతయైకత్వం, సాస్నాదీనాం ధర్మాణాం పరస్పరతో భేదః. యథా స్థూలేష్వేవమేకత్వం నానాత్వం- తథా నిరవయవేష్వమూర్తవస్తుష్వేకత్వం నానాత్వం చానుమేయం. సర్వత్రావ్యభిచారదర్శనాదాత్మనోఽపి తద్వదేవ దృష్ట్యాదీనాం పరస్పరం నానాత్వమాత్మనాచైకత్వమితి. న - అన్యపరత్వాత్. నహి దృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమిదం వాక్యం యద్వైతదిత్యాది. కిం తర్హి, యది చైతన్యాత్మజ్యోతిః- కథం న జానాతి సుషుప్తే- నూనమతో న చైతన్యాత్మజ్యోతిరిత్యేవమాశఙ్క్యా- ప్రాప్తాయాస్తన్నిరాకరణాయైతదారబ్ధం యద్వైతదిత్యాది. యదస్య జాగ్రత్స్వప్నయోశ్చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారా చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వాభావ్యముపలక్షితం దృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం- సుషుప్త ఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తావనుద్భాస్యమానత్వాదనుపలక్ష్యమాణస్వాభావమప్యుపాధిభేదేన భిన్నమివ యథా ప్రాప్తానువాదేనైవ విద్యమానత్వముచ్యతే. తత్ర దృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనా వివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా- సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాచ్చ. * విజ్ఞానమానన్దం * సత్యం జ్ఞానం * ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శబ్దప్రవృత్తేశ్చ. లౌకికీ చ శబ్దప్రవృత్తిశ్చక్షుషా రూపం విజానాతి- శ్రోత్రేణ శబ్దం విజానాతి- వాచాన్నస్య రసం విజానాతీతి చ సర్వత్రైవ దృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యతామేవ దర్శయతి. శబ్దప్రవృత్తిశ్చ ప్రమాణం. దృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ. యథా హి లోకే స్వచ్ఛస్వాభావ్యయుక్తః స్ఫటికస్తన్నిమిత్తమేవ కేవలం హరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్తదాకారత్వం భజతే- న చ స్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణ హరితనీలలోహితాదిలక్షణాః ధర్మభేదాః స్ఫటికస్య కల్పయితుం శక్యన్తే- తథా చక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్యైవాత్మజ్యోతిషో దృష్ట్యాదిశక్తిభేద ఉపలక్ష్యతే. ప్రజ్ఞానఘనస్య స్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్ - స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాచ్చ. యథా చాదిత్యజ్యోతిరవభాస్యభేదైః సంయుజ్యమానం హరితనీలపీతలోహితాదిభేదైరవిభాజ్యం త

ఉ.— యద్వై తన్న మనుతే మన్వానో వై తన్న మనుతే నహి మన్తుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యన్మన్వీత॥ ౨౮

యద్వై తన్న స్పృశతి స్పృశన్వై తన్న స్పృశతి నహి స్ప్రష్టుః స్పృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్స్పృశేత్॥ ౨౯

యద్వై తన్న విజానాతి విజానన్వై తన్న విజానాతి నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్॥ ౩౦

దాకారాభాసం భవతి - తథా చక్షుస్సంజ్ఞక, దవభాసయచ్చక్షురాదీని, చతదాకారం భవతి. తథాచోక్తం. * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాది. నచ నిరవయవస్యానేకాత్మతా శక్యతే కల్పయితుం- దృష్టాన్తాభావాత్. యదప్యాకాశస్య సర్వగతత్వాదిధర్మభేదః పరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాం చ గన్ధరసాద్యనేకగుణవత్త్వం,- తదపి నిరూప్యమాణం పరోపాధినిమిత్తమేవ భవతి. ఆకాశస్య తావత్సర్వగతత్వం నామ న స్వతో ధర్మోఽస్తి- సర్వోపాధిసంశ్రయాద్ధి సర్వత్ర స్వేన రూపేణ సత్త్వమపేక్ష్య సర్వగతత్వవ్యవహారః. న త్వాకాశః క్వచిద్గతో వాఽగతో వా స్వతః. గమనం హి నామ- దేశాన్తరస్థస్య దేశాన్తరేణ సంయోగకారణం. సా చ క్రియా నైవావిశేషే సమ్భవతి. ఏవం ధర్మభేదా నైవ సన్త్యాకాశే. తథా పరమాణ్వాదావపి. పరమాణుర్నామ- పృథివ్యా గన్ధఘనాయాః పరమసూక్ష్మోఽవయవో గన్ధాత్మక ఏవ- న తస్య పునర్గన్ధవత్త్వం నామ శక్యతే కల్పయితుం. అథ తస్యైవ రసాదిమత్త్వం స్యాదితి చేన్న- తత్రాప్యబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్. తస్మాన్న నిరవయవస్యానేకధర్మవత్త్వే దృష్టాన్తోఽస్తి. ఏతేన దృగాదిశక్తిభేదానాం పృథక్త్వముపాధిభేదేన పరిణామభేదకల్పనా పరమాత్మని ప్రత్యుక్తా.

౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

ఆ.— సమానమన్యదితి - యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాద్యుక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి. మనోబుద్ధ్యోః సాధారణకరణత్వాత్ పృథగ్వ్యాపారాభావే కథం పృథఙ్నిర్దేశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మన ఇతి) వాక్యాని వ్యాఖ్యాయ స్వసిద్ధాన్తస్మరణార్థం విచారయతి (కింపునరితి) ధర్మభేదః- ధర్మాణాం సతాం మిథో ధర్మిణశ్చ భేదో నాస్తీతి యావత్. ధర్మస్య- దృష్ట్యాదిపదార్థస్యేత్యర్థః. పరోపాధినిమిత్తకం- చక్షురాద్యుపాధికృతమిత్యేతత్. ధర్మాన్యత్వం- ధర్మత్వం ధర్మిణో, మిథోఽన్యత్వం, చేత్యర్థః. భర్తృప్రపఞ్చమతేన పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (అత్రేతి) గవాదీనాం సావయవత్వాద్రూపభేదసమ్భవాదేకేన రూపేణాభిన్నత్వం, రూపాన్తరేణ భిన్నత్వం, మిత్యుభయథాత్వేఽపి నిరవయవేష్వాత్మాదిషు కథమనేకత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాస్థూలేష్వితి) ఏకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తాదృష్టేః, నానారూపత్వే గవాదిదృష్టాన్తదర్శనాత్, తదేవానుమేయం. విమతం భిన్నాభిన్నం- వస్తుత్వాత్- గవాదివదిత్యర్థః. యద్యపి గగనాదిషు భిన్నాభిన్నత్వమనుమీయతే- తథాపి కథమాత్మని తదనుమానమిత్యాశఙ్క్య వస్తుత్వస్య నానారూపత్వేనావ్యభిచారాదాత్మన్యపి యథోక్తమనుమానం నిరఙ్కుశప్రసరమిత్యాహ (సర్వత్రేతి) యథోక్తానుమానానుగ్రాహకం సూచయన్నైవ తదిత్యాదేః స్వాభిన్నవస్తుని తాత్పర్యమితి భావః. భర్తృప్రపఞ్చోక్తం వాక్యతాత్పర్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) చైతన్యావినాశే వాక్యతాత్పర్యం చేత్- కథం తర్హి దృష్ట్యాదిభిదావచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదన్యేతి) తద్భిన్నమన్యావస్థాయాముపాధేరన్తఃకరణస్య చక్షురాదిభేదాధీనపరిణామవ్యాపారనివృత్త్యా సత్యాముపాధిభేదస్యానుద్భాస్యమానత్వాత్తైస్తైర్భిన్నమివానుపలక్ష్యమాణస్వభావం యద్యపి- తథాపి చక్షుర్ద్వారేణ జాయమానాయాం బుద్ధివృత్తౌ వ్యక్తం చైతన్యం దృష్టిః- ఘ్రాణద్వారేణ జాతాయాం తస్యాం వ్యక్తం ఘ్రాతిరిత్యుపాధిభేదాత్ప్రతిభేదానువాదేన చైతన్యస్యావినాశిత్వే వాక్యతాత్పర్యమిత్యర్థః. ఉక్తే వాక్యతాత్పర్యే సిద్ధే ఫలితమాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చ దృష్ట్యాదిభేదకల్పనా నశ్లిష్టేత్యాహ (సైన్ధవేతి) తదేవ స్పష్టయతి (విజ్ఞానమితి) న దృష్ట్యాదిభేదకల్పనేతి శేషః. యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇత్యేకశబ్దవిషయత్వాదుపాధిభేదేఽప్యాకాశస్యైకత్వమిష్టం- తథైకశబ్దప్రవృత్తేరేకత్వం చితోఽపి స్వీకర్తవ్యం- తస్మాత్ దృష్ట్యాదిభేదసిద్ధిరిత్యాహ (శబ్దప్రవృత్తేశ్చేతి) తామేవ వివృణోతి (లౌకికీ చేతి) యత్తు సిద్ధాన్తే దృష్టాన్తో నాస్తీతి - తత్రాహ (దృష్టాన్త ఇతి) కిమేకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తో నాస్తి- కిం వా మిథ్యాత్వే తస్య నానారూపస్యేతి వక్తవ్యం. నాద్యః- నానారూపవస్తువాదినః స్యాత్త్రైకరూపస్యానవస్థాపరిహారార్థమనానారూపత్వాఙ్గీకారాదస్మాకం దృష్టాన్తసిద్ధేః, వస్తుత్వే హేతోశ్చ తత్రైవానైకాన్తికత్వాత్,. తస్మాదేకరూపమేవ వస్తు స్వీకర్తవ్యమితి భావః. ద్వితీయం దూషయతి (యథా హీతి) తన్నిమిత్తమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన స్వచ్ఛస్వాభావ్యం పరామృశ్యతే. స్ఫటికే హరితాదిధర్మాణాం స్వాభావికత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్య హి స్వచ్ఛం స్వాభావ్యం- తద్వశేన హరితాద్యుపాధిభేదసమ్బన్ధవ్యతిరేకేణేతి యావత్. ఏకస్య నానారూపత్వం మిథ్యేత్యత్ర దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఆత్మా మిథ్యానానానిర్భాసః- ఉపహితత్వాత్- స్ఫటికవదిత్యర్థః. కించ- ఆత్మా మిథ్యానానాత్వాధారః- స్వచ్ఛత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) కించ- ఆత్మా కల్పితనానాత్వాధారః- జ్యోతిష్ట్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వదిత్యాహ (స్వయమితి) ఆదిత్యాదావకల్పితోఽపి భేదోఽస్తీత్యాశఙ్క్య వివక్షితం సామ్యమాహ (యథా చేత్యాదినా) అవిభాజ్యం- వస్తుతో విభాగాయోగ్యమితి యావత్. చక్షురాదీని చ- అవభాసయదితి సమ్బన్ధః. ఆత్మనః సర్వావభాసకత్వే వాక్యోపక్రమం ప్రమాణయతి (తథేతి) కథం యస్తు నిరవయవేష్వపి నానారూపత్వమనుమేయమితి- తత్రాహ (నచేతి) ఆకాశాదీనాం దృష్టాన్తత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (యదపీత్యాదినా) కథమాకాశస్యానేకధర్మవత్త్వమౌపాధికమిత్యాశఙ్క్య తస్య సర్వగతత్వం తావదౌపాధికమితి సాధయతి (ఆకాశస్యేతి) కథం తర్హి సర్వగతత్వవ్యవహారః- తత్రాహ (సర్వోపాధీతి) నన్వాకాశస్య సర్వత్ర గమనమపేక్ష్య సర్వగతత్వం కిమితి న వ్యవహ్రియతే- తత్రాహ (నత్వితి) ఆకాశే గమనాయోగం

ఊ.— యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయేదన్యోఽన్యద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ ॥ ౩౧
సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య ఏషాస్య పరమా గతిరేషాస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి ॥ ౩౨

వస్తుం తత్స్వరూపమాహ (గమనం హీతి) ననుకుతశ్చిద్విభాగే, సంయోగే చ కేనచిద్దేశేన, తత్కారణీభూతా క్రియాపి శ్యేనాదావివాకాశే భవిష్యతి. నేత్యాహ (సా చేతి) సావయవే హి శ్యేనాదౌ క్రియా దృశ్యతే- ఆకాశం త్వవిశేషం - నిరవయవం. కుతస్తత్ర క్రియేత్యర్థః. తథాపి ధర్మాన్తరాత్కాకాశే భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య తేషామపి క్రియాపూర్వకాణాముక్తన్యాయకబలీకృతత్వమాహ (ఏవమితి) భేదాభేదాభ్యాం దుర్వచత్వాచ్చేతత్ర ధర్మధర్మిభావో న సమ్భవతీతి భావః. ఆకాశవదస్మిన్న్యాయమన్యత్రాపి సఞ్చారయతి (తథేతి) పార్థివత్వం పరమాణోరేకం రూపం - గన్ధవత్త్వం చాపరమిత్యనేకరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాణుర్నామేతి) న హి పార్థివత్వాతిరేకి గన్ధవత్త్వం ప్రామాణికమితి భావః. వైశేషికపరిభాషామాశ్రిత్యశఙ్కయతి (అథేతి) పార్థివపరమాణౌ రసాదిమత్త్వమనౌపాధికం న భవతి- జలాదిసంసర్గకృతత్వాత్. తథా చ నిరుపాధికభేదే నేదముదాహరణమితి పరిహరతి (న తత్రాపీతి) ఉక్తన్యాయస్య దిగాదావపి సమత్వం మత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్వపి పరస్మిన్నాత్మని వృగాదిశక్తిభేదాః- తేషాం పృథ్వ్యే వృక్షశక్తిష్వసురాత్మనా రూపాత్మనా చ పృథగేవ పరిణమతే, ప్రాతిశక్తిశ్చ ఘ్రాణాత్మనా గన్ధాత్మనా, చేత్యనేన క్రమేణ పరస్మిన్పరిణామకల్పనా భక్తైః ప్రపఞ్చైర్వ్యాకృతా- సాపి పరస్యైకరూపత్వోపపాదనేన నిరస్తేత్యాహ (ఏతేనేతి) ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

౨౪-౨౫

రం.— (యద్వైతన్న జిఘ్రతి జిఘ్రన్వై తన్న జిఘ్రతీత్యాది) పూర్వవత్.

రం.— (వదన్వై తన్న వదతీతి) వదనక్రియాహేతుతాయోగ్యజ్ఞానవత్త్వమేవ వదనమిత్యర్థః. ఇదం సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణం. ౨౬- ౨౭

౨౮- ౨౯

రం.— మనుతే ఇతి మనోవృత్తికథనం. ౩౦

రం.— విజానాతీతి బుద్ధివృత్తికథనం. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్.

శం.— జాగ్రత్స్వప్నయోరివ యద్విజానీయాత్- తద్ద్వితీయం ప్రవిభక్తమన్యత్వేన నాస్తీత్యుక్తం - అతస్సుషుప్తే న విజానాతి విశేషం. నను యద్యయమేవాస్య స్వభావః- కిం నిమిత్తమస్య విశేషవిజ్ఞానం స్వభావపరిత్యాగేన. అథ విశేషవిజ్ఞానమేవాస్య స్వభావః - కస్మాదేష విశేషం న విజానాతీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర- యస్మిన్ జాగరితే స్వప్నే వా అన్యదివ- ఆత్మనో వస్త్వన్తరమివావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం భవతి- తత్ర తస్మాదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాదన్యోఽన్యమివాత్మానం మన్యమానోఽసత్యాత్మనః ప్రవిభక్తే వస్త్వన్తరే, అసతి చాత్మని తతః ప్రవిభక్తే, న్యోన్యత్పశ్యేత్- ఉపలభేత. తచ్చ దర్శితం స్వప్నే ప్రత్యక్షతః *ఘ్నన్తీవ జినన్తీవేతి. తథా- అన్యోన్యజ్జిఘ్రేద్రసయేద్వదేచ్ఛృణుయాన్మన్వీత స్పృశేద్విజానీయాదితి. ౩౧

ఆ.— ఔపాధికో దృష్ట్యాదిభేదః- న వాస్తవోఽస్తీత్యుపపాద్య వృత్తమనువదతి (జాగ్రదితి) యత్రేత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) కిమస్య విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం స్వరూపం- కిం వా విశేషవిజ్ఞానవత్త్వం. ఆద్యే జాగ్రత్స్వప్నయోరనుపపత్తిః. ద్వితీయే సుషుప్తేరసిద్ధిరితి భావః. ప్రతీచశ్చిన్మాత్రజ్యోతిషో విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమేవ స్వరూపం - తథాపి స్వావిద్యాకల్పిత విశేషవిజ్ఞానవత్త్వమాశ్రిత్యావస్థాద్వయం సిధ్యతీత్యుత్తరం వాక్యమవలమ్బ్యోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (తచ్చేతి) ఆవిద్యకదర్శనమిత్యర్థః. ౩౧

రం.— అథ స్వప్నస్థానాద్వా నైవమిత్యాహ (యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాది) అన్యోఽన్యదిత్యత్రాన్యే నే విశేషః. తథా చ యత్రస్థానే స్వప్నాదౌ స్థితస్యాల్పమపి పృథక్సిద్ధం స్యాత్, ఇన్ద్రియాదికం చ కరణం స్యాత్,- తదానీం కించిద్ద్రష్ట్యాదికం కేనచిత్కరణేన కశ్చిత్పశ్యేదపి- ఇహ తు పృథక్సిద్ధపదార్థాభావాత్, కర్మసమ్బన్ధోపరమేన కరణభూతేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాచ్చ నాన్యవస్తుదర్శనమితి భావః. ౩౧

శం.— యత్ర పునః సా అవిద్యా సుషుప్తే వస్త్వన్తరప్రత్యుపస్థాపికా శాన్తా- తేనాన్యత్వేనావిద్యాప్రవిభక్తస్య వస్తునోఽభావాత్తత్కేన కం పశ్యేజ్జిఘ్రేద్విజానీయాద్వా. అతః స్వేనైవ హి ప్రాజ్ఞేనాత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేన సమ్పరిష్వక్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్న ఆప్తకామ ఆత్మకామః సలిలవత్స్వచ్ఛీభూతః. సలిల ఇవ సలిలః. ఏకః- ద్వితీయస్యాభావాత్. అవిద్యయా హి ద్వితీయః ప్రవిభజ్యతే- సా చ శాన్తాత్ర- అత ఏకః. ద్రష్టా- దృష్టేరవిపరిలుప్తత్వాత్- ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః. అద్వైతః - ద్రష్టవ్యస్య ద్వితీయస్యాభావాత్. ఏతదమృతమభయం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. పర ఏవాయమస్మిన్కాలే వ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదః స్వ ఆత్మజ్యోతిషి శాన్తసర్వసమ్బన్ధో వర్తతే. హే సమ్రాడితి హైవమేవం హైనం- జనకమనుశశాస- అనుశిష్టవాన్ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. శ్రుతేర్వచనమేతత్. కథం వానుశశాస. ఏషాస్య- విజ్ఞానమయస్య పరమా గతిః. యాస్త్వన్యాః దేహగ్రహణలక్షణాః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తా అవిద్యాకల్పితాః- తా గతయోఽతోఽపరమాః- అవిద్యావిషయత్వాత్. ఇయం తు దేవ

ఉ.— సయో మనుష్యాణాగ్ం రాద్ధః సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిస్సర్వైర్మానుష్యైర్భోగైస్సమ్పన్నతమః స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోఽథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాః స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దోఽథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః స ఏకో గన్ధర్వలోక ఆనన్దోఽథ యే శతం గన్ధర్వలోక

తాదిగతీనాం కర్మవిద్యాసాధ్యానాం పరమా- ఉత్తమా. యస్సమస్తాత్మభావః- *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి. (ఏషాఽస్య పరమా సమ్పత్) సర్వాసాం సమ్పదాం - విభూతీనామియం పరమా - స్వాభావికత్వాదస్యాః. కృతకా హ్యన్యాస్సమ్పదః. తథా (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) యేఽన్యే కర్మఫలాశ్రయా లోకాః- తేఽస్యాపరమాః. అయం తు న కేనచ కర్మణా మీయతే - స్వాభావికత్వాత్. ఏషోఽస్య పరమో లోకః. తథా (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) యాన్యన్యాని విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితాని ఆనన్దజాతాని- తాన్యపేక్ష్యైషోఽస్య పరమ ఆనన్దః - నిత్యత్వాత్. *యో వై భూమా తత్సుఖమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్రాన్యత్పశ్యతి, అన్యచ్ఛృణోతి, అన్యద్విజానాతి,- తదల్పం మర్త్యమముఖ్యం. సుఖమిదం తు తద్విపరీతం- అత ఏవ ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః. ఏతస్యైవానన్దస్య మాత్రాం - కలామవిద్యా ప్రత్యుపస్థాపితాం విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధకాలవిభావ్యామన్యాని భూతాన్యుపజీవన్తి తత ఏవానన్దాదవిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణ్యన్యత్వేన. తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాన్యన్యాని సన్త్యుపజీవన్తి భూతాని విషయేన్ద్రియసమ్పర్కద్వారేణ విభావ్యమానాం. ౩౨

ఆ.— పూర్వోక్తవస్తూపసంహారార్థం సలిలవాక్యముత్థాపయతి (యత్రేత్యాదినా) తేన- అవిద్యాయాః కార్యత్వేనేతియావత్. వస్తునోఽభావాత్- తత్రేతి శేషః. సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఇతి) పూర్వమేవాస్యార్థస్యోక్తత్వం ద్యోతయితుం హిశబ్దః. సమ్పరిష్వఙ్గఫలం సమన్తత్వం - అపరిచ్ఛిన్నత్వం. తత్ఫలం సమ్ప్రసన్నత్వం. అసమ్ప్రసాదో హి పరిచ్ఛేదాభిమానకృతః. సమ్ప్రసన్నత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఆప్తకామ ఇతి) తదేవ సమ్ప్రసన్నత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (సలిలవదితి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (సలిల ఇవేతి) ద్వితీయస్యాభావం సుషుప్తే వ్యక్తీకరోతి (అవిద్యయేతి) అద్రష్టా- ద్రష్టేతి వా భేదః. ఏకోఽద్వైత ఇత్యభ్యాసస్తాత్పర్యలిఙ్గం. తస్య పరమపురుషార్థత్వం దర్శయన్కూటస్థత్వమాహ (ఏతదితి) కిమితి షష్ఠీసమాసముపేత్య కర్మధారయో గృహ్యతే- తత్రాహ (పర ఏవేతి) అస్మిన్కాలే- సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యేతత్. పరమత్వం సాధయతి (యా స్త్వితి) ప్రస్తుతం సమస్తాత్మభావం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యేన విశినష్టి (యత్రేతి) సర్వాత్మభావాఖ్యస్య లోకస్య పరమత్వముపపాదయతి (యేఽన్య ఇతి) మీయతే- పరిచ్ఛిద్యతే. సాధ్యత ఇతియావత్. సౌషుప్తస్య సర్వాత్మభావస్య పరమానన్దత్వం విశదయతి (యానీతి) ఆత్మనోఽనవచ్ఛిన్నానన్దత్వే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (యో వై భూమేతి) నను వైషయికమేకం సుఖం- ఆత్మరూపం చాపరమితి సుఖభేదాఙ్గీకారాదపసిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ముఖ్యాముఖ్యభేదేన తదుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) కించ - వస్తుతో నాస్త్యేవాత్మసుఖాతిరిక్తం వైషయికం సుఖమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) బ్రహ్మాతిరిక్తచేతనాభావే కాన్యుపజీవకాని స్యురిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (తానీత్యాదినా) విభావ్యమానాం- ఆనన్దస్య మాత్రామితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౩౨

రం.— (సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి) యథా జలం జలే ప్రక్షిప్తమేకం భవతి - ఏవం సలిలే- సలిలవత్స్వచ్ఛస్వభావే పరమాత్మని లీనోఽయం ద్రష్టా- జీవః ప్రాజ్ఞాత్మపరిష్వఙ్గవశేనైకీభూతస్సన్నద్వైతో భవతి - దేవాదిలక్షణభేదకాకారశూన్యో భవతీత్యేషః- సుషుప్త్యాధార ఏవ ఛాన్దోగ్యే *బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దితః పరమాత్మా. హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమనుశిష్టవానిత్యర్థః. నను కథం సుషుప్త్యాధారస్య బ్రహ్మలోకత్వం- బ్రహ్మలోకో హి పరమగతిత్వాదినా శ్రూయత ఇత్యత్రాహ (ఏషాఽస్య పరమా గతిః) జీవస్యార్చిరాదిగత్యా ప్రాప్యతయా శ్రుతా పరమగతిరేషైవ. (ఏషాఽస్య పరమా సమ్పత్) తత్త్వజ్ఞానాదినా ప్రాప్యాపి సమ్పదేషైవ. (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) శాశ్వతం భోగస్థానమప్యేష ఏవ. (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) నిరతిశయానుకూల్యస్యాయమేవేత్యర్థః. నను స్వర్గాదిషు భోగేష్వనుకూలేషు జాగ్రత్సు కథమేతస్య పరమానన్దత్వమిత్యత్రాహ (ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి) అన్యాని భూతాని- బ్రహ్మసుభవితురన్యే స్వర్గాదివైషయికసుఖానుభవితారస్సర్వేఽప్యేతదానన్దస్య ప్రాంశానుభవితార ఇత్యర్థః. ౩౨

శం.— యస్య పరమానన్దస్య మాత్రాః- అవయవాః బ్రహ్మాదిభిర్మనుష్యపర్యన్తైర్భూతైరుపజీవ్యన్తే - తదానన్దమాత్రావయవద్వారేణ మాత్రిణం పరమానన్దమధిజిగమిషన్నాహ సైన్ధవలవణశకలైరివ లవణశైలం. స యః- కశ్చిన్మనుష్యాణాం మధ్యే రాద్ధః - సంసిద్ధః. అవికలః. సమగ్రావయవ ఇత్యర్థః. సమృద్ధః- ఉపభోగోపకరణసమ్పన్నో భవతి. కించ- అన్యేషాం- సమానజాతీయానామధిపతిః- స్వతన్త్రః పతిః. న మాణ్డలికః. సర్వైః- సమస్తైః. మానుష్యైరితి దివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థం. మనుష్యాణామేవ యాని భోగోపకరణాని- తైస్సమ్పన్నానామప్యతిశయేన- సమ్పన్నతమః. స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దః. తత్రానన్దానన్దినోరభేదనిర్దేశాన్నార్థాన్తరభూతత్వమిత్యేతత్. పరమానన్దస్యైవేయం విషయవిషయ్యాకారేణ మాత్రా ప్రసృతేతి హ్యుక్తం *యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యాదివాక్యేన - తస్మాద్యుక్తోఽయం స పరమ ఆనన్ద ఇత్యభేదనిర్దేశః. యుధిష్ఠిరాదితుల్యో రాజాత్రోదాహరణం. దృష్టం మనుష్యానన్దమాదిం కృత్వా శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణోన్నీయ పరమానన్దం- యత్ర భేదో నివర్తతే- తమధిగమయతి. అత్రాయమానన్దః శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ వర్ధమానో యత్ర వృద్ధికాష్ఠామనుభవతి, యత్ర గణితభేదో నివర్తతే- అన్యదర్శనశ్రవణమననాభావాత్,- తం పరమాన

ఆనన్దాః స ఏకః కర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే । అథ యే శతం కర్మదేవానా మానన్దాః స ఏక ఆజానదేవానామానన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతమాజాన దేవానామానన్దాః స ఏకః ప్రజాపతిలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాః స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథైష ఏవ పరమ ఆనన్ద ఏష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీత్యత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మాఽన్తేభ్య ఉదరౌత్సీదితి ॥ ౩౩

స్థం నివిష్టమ్ ఆహ- అథ యే మనుష్యాణామేవం ప్రకారాః శతమానన్దభేదాః - స ఏకః పితౄణామ్. తేషాం విశేషణం జితలోకానామితి. శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ తోషయిత్వా తేన కర్మణా జితో లోకో యేషాం తే జితలోకాః పితరః. తేషాం పితౄణాం జితలోకానాం మనుష్యానన్దశతగుణీకృతపరిమాణ ఏక ఆనన్దో భవతి. సోఽపి శతగుణీకృతో గన్ధర్వలోక ఏక ఆనన్దో భవతి. స చ శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః. అగ్నిహోత్రాది శ్రౌతకర్మణా యే దేవత్వం ప్రాప్నువన్తి- తే కర్మదేవాః. తథైవాజానదేవానామేక ఆనన్దః. ఆజానత ఏవ- ఉత్పత్తిత ఏవ యే దేవాః- తే ఆజానదేవాః. యశ్చ శ్రోత్రియః- అధీతవేదః. అవృజినః- వృజినం- పాపం. తద్రహితః. యథోక్తకారీత్యర్థః. అకామహతః- వీతతృష్ణః. ఆజానదేవేభ్యోఽర్వాగ్యావన్తో విషయాః- తేషు. తస్య చైవంభూతస్యాజానదేవైః సమాన ఆనన్ద ఇత్యేతదన్వాకృష్యతే చశబ్దాత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః ప్రజాపతిలోక ఏక ఆనన్దః - విరాట్ఛరీరే. తథా తద్విజ్ఞానవాన్ శ్రోత్రియః- అధీతవేదశ్చావృజిన ఇత్యాదిపూర్వవత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణో బ్రహ్మలోక ఏక ఆనన్దః - హిరణ్యగర్భాత్మని. యశ్చేత్యాదిపూర్వవదేవ. అతః పరం గణితనివృత్తిః. ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యుక్తః - యస్య చ పరమానన్దస్య బ్రహ్మలోకాద్యానన్దా మాత్రాః ఉదధేరివ విప్రుషః ఏవం శతగుణోత్తరోత్తరవృద్ధ్యుపేతా ఆనన్దా యత్ర ఏకతాం యాన్తి, యశ్చ శ్రోత్రియప్రత్యక్షః- అన్యథా ఏవ సమ్పన్నో దలక్షణః పరమ ఆనన్దః. తత్ర హి నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి - అతో భూమా. భూమత్వాదమృతః. ఇతరే తద్విపరీతా ఆనన్దాః. అత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే తుల్యే. అకామహతత్వకృతో విశేష ఆనన్దశతగుణవృద్ధిహేతుః. అత్రైతాని సాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని తస్య తస్యానన్దస్య ప్రాప్త్యర్థాదభిహితాని - యథా కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని దేవానాం దేవత్వప్రాప్తౌ. తత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వలక్షణే కర్మణీ అధరభూమిష్వపి సమానే ఇతి నోత్తరానన్దప్రాప్తిసాధనే అభ్యుపేయేతే. అకామహతత్వం తు వైరాగ్యతారతమ్యోపపత్తైరుత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనమిత్యవగమ్యతే. స ఏష పరమ ఆనన్దో వీతతృష్ణశ్రోత్రియప్రత్యక్షోఽధిగతః. తథా చ వేదవ్యాసః * యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం। తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామితి. ఏష బ్రహ్మలోకో హే సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. సోఽహం - ఏవమనుశిష్టో భగవతే- తుభ్యం సహస్రం దదామి గవాం. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. అత్ర హ- విమోక్షాయేత్యస్మిన్వాక్యే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- భీతవాన్. యాజ్ఞవల్క్యస్య భయకారణమాహ శ్రుతిః- న యాజ్ఞవల్క్యో వక్తృత్వసామర్థ్యాభావాద్భీతవానజ్ఞానాద్వా. కిం తర్హి. మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో- మామన్తేభ్యః- ప్రశ్ననిర్ణయావసానేభ్యః ఉదరౌత్సీత్- ఆవృణోత్. అవరోధం కృతవానిత్యర్థః. యద్యన్మయా నిర్ణీతం ప్రశ్నరూపం విమోక్షార్థం- తత్తదేకదేశత్వేనైవ కామప్రశ్నస్య గృహీత్వా పునః పునర్మాం పర్యనుయుఙ్క్త ఏవ - మేధావిత్వాదిత్యేతద్భయకారణం- సర్వం మదీయం విజ్ఞానం కామప్రశ్నవ్యాజేనోపాదిత్సతీతి. ౩౩

ఆ.— స యో మనుష్యాణామిత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్యేతి) యథా సైన్ధవావయవైః సైన్ధవాచలం లోకో బోధయతి-తథానన్దస్య మాత్రా నామ-అవయవాః. తత్ప్రదర్శనద్వారేణావయవినం పరమానన్దమధిగమయితుమిచ్ఛన్స నరో గ్రన్థః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) రాద్ధత్వమవికలత్వం చేత్- సమృద్ధత్వేన పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సమగ్ర ఇతి). తదేవ సమృద్ధత్వమపీత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (ఉపభోగ ఇతి) అన్తర్బహిఃసమ్పత్తిభేదాద పునరుక్తిరితి భావః. న కేవలముక్తమేవ తస్య విశేషణం - కిం తు విశేషణాన్తరం చాస్తీత్యాహ (కిం చేతి) విశేషణతాత్పర్యమాహ (దివ్యేతి) తదనివర్తనేత్వస్య వక్ష్యమాణగన్ధర్వాదిష్వన్తర్భావః స్యాదితి భావః. అతిశయేన - సమ్పన్న ఇతి శేషః- అభేదనిర్దేశస్యాభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. ఆత్మనస్సకాశాదానన్దస్యేతి శేషః. ఔపచారికత్వమభేదనిర్దేశస్య భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమానన్దస్యేతి) తస్యైవ విషయిత్వం విషయత్వమిత్యస్తి భేద ఇతి చాహ (తస్మాదితి) యథోక్తో మనుష్యానన్దః పథమ ఇతరతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథ్ధిష్ఠిరాదీతి) అథ యే శతం మనుష్యాణామిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (దృష్టమితి) శతగుణేనోత్తరోత్తరత్రానన్దస్యోత్కర్షప్రదర్శనక్రమేణ పరమానన్దమున్నీయ తమధిగమయత్యుత్తరేణ గ్రన్థేనేతి సమ్బన్ధః. పరమానన్దమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) భేదః- సఙ్ఖ్యావ్యవహారః. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యత్రేత్యాదినా) పరమానన్దే వివృద్ధికాష్ఠాయాం హేతుమాహ (అన్యేతి) యద్యపి యస్యేత్యాదినోక్తమేతత్ - తథాపీహాక్షరవ్యాఖ్యానావసరే తదేవ వివృతమిత్యవిరోధః. తత్తదానన్దప్రదర్శనానన్తర్యం తత్ర తత్రాథశబ్దార్థః. తత్తద్వాక్యోపక్రమే వా. ఏవం ప్రకారత్వం- సమృద్ధత్వాది. పితౄణాం- ఆనన్ద ఇతి సమ్బన్ధః. శ్రాద్ధాదికర్మభిరిత్యాదిశబ్దేన పిణ్డపితృయజ్ఞాదిగృహ్యతే. కే తే కర్మదేవా ఇత్యత్రాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యథా గన్ధర్వానన్దః శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః - తథా కర్మదేవానన్దః శతగుణీకృతస్సన్నాజానదేవా

నామేక ఆనన్దో భవతీత్యాహ (తథైవేతి) కుత్ర వీతతృష్ణత్వం-తత్రాహ (అజానదేవేభ్య ఇతి) శ్రోత్రియాదివాక్యస్య ప్రకృతాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) ఏవంభూతస్య- విశేషణత్రయవిశిష్టస్యేతి యావత్. ప్రజాపతిలోకశబ్దస్య బ్రహ్మలోకశబ్దాదర్థభేదమాహ (విరాడితి) యథా విరాడాత్మన్యాజానదేవానన్దః శతగుణీకృతస్స ఏక ఆనన్దో భవతి-తథా విరాడాత్మోపాసితా శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణోపి రాజాతుల్యానన్దస్స్యాదిత్యాహ (తథేతి) (తచ్ఛతగుణీకృత ఇతి) తచ్ఛబ్దో విరాడానన్దవిషయః. శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణవానపి హిరణ్యగర్భోపాసకస్తేన తుల్యానన్దో భవతీత్యాహ (యశ్చేతి) హిరణ్యగర్భానన్దాదుపరిష్టాదపి బ్రహ్మానన్దే గణితభేదే ప్రాకరణికే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (అతః పరమితి) *ఏషాస్య పరమ ఆనన్ద ఇత్యుపక్రమ్య కిమిత్యానన్దాన్తరముపవర్ణితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష ఇతి) తథాపిసోఽనుస్తంసర్వాత్మత్వముపేక్షితమితి చేత్. నేత్యాహ (యస్య చేతి) ప్రకృతస్య బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (తత్ర హీతి) అనవచ్ఛిన్నత్వఫలమాహ (భూమత్వాదితి) బ్రహ్మానన్దాదితరేషాం పరిచ్ఛిన్నా మర్త్యాశ్చేత్యాహ (ఇతర ఇతి) *అథ యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరితి భావః. శ్రోత్రియాదిపదాని వ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యం దర్శయతి (అత్ర చేతి) మధ్యే విశేషణేషు త్రిష్వితి యావత్. తుల్యే- సర్వపర్యాయేష్వితి శేషః. విశేషణాన్తరే విశేషమాహ (అకామహతత్వే త్వితి) యథోక్తవిశేషముపపాదయితుం సిద్ధమర్థమాహ (అథైతానీతి) యశ్చేత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్య తస్యానన్దస్యేతి దైవప్రాజాపత్యాదినిర్దేశః. అర్థాదసిహ తత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యే కర్మణా దేవత్వమిత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాద్దేవానన్దప్రాప్తౌ యథా కర్మాణి సాధనాన్యుక్తాని-తథా యశ్చేత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాదేవ తాన్యపి శ్రోత్రియత్వాదీని తత్తదానన్దప్రాప్తిసాధనాని వివక్షితానీత్యర్థః. నను తర్హి కామవిశేషశ్రుతౌ కథం శ్రోత్రియత్వావృజినత్వయోః సర్వత్ర తుల్యత్వం- నహి తే పూర్వభూమిషు శ్రుతే. తథా చాకామహతత్వవదానన్దోత్కర్షే తయోరపి హేతుతేతి- తత్రాహ (తత్ర చేతి) నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. నహి శ్రోత్రియత్వాదిశూన్యః సార్వభౌమాదిసుఖమనుభవితుముత్సహతే - తథా చ సర్వత్ర శ్రోత్రియత్వాదేస్తుల్యత్వాన్నతదానన్దాతిరేకప్రాప్తవసాధారణం సాధనమిత్యర్థః. యదుక్తమానన్దశతగుణవృద్ధిహేతురకామహతత్వకృతో విశేష ఇతి- తదుపపాదయతి (అకామహతత్వం త్వితి) పూర్వపూర్వభూమిషు వైరాగ్యముత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనం- వైరాగ్యస్య తరతమభావేన పరమకాష్ఠాపన్నత్వే నిరతిశయస్య తస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యశ్చేత్యాదివాక్యస్యైవం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతే పరమానన్దే విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (సవిష ఇతి) నిరతిశయమకామహతత్వం పరమానన్దప్రాప్తిహేతురిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) ప్రకృతం ప్రత్యగ్భూతం పరమానన్దమేష ఇతి పరామృశతి శ్రుతిః. మేధావీత్యాద్యం వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తథాపి కిం తద్భయకారణం-తదాహ (యద్యదితి) మేధావిత్వాత్- ప్రజ్ఞాతిశయశాలిత్వాదితి యావత్. తదేవ భయకారణం ప్రకటయతి (సర్వమితి) ౩౩

రం.—. తస్య పరమానన్దత్వమేవ మనుష్యానన్దాదితారతమ్యనిరూపణేన ప్రపఞ్చయతి (స యో మనుష్యాణాం రాద్ధస్సమృద్ధో భవతీత్యాదినా) రాద్ధః- *రాధ సంసిద్ధావితి హి ధాతుః. సిద్ధః. ఉపాయైస్సిద్ధః, యువత్వాదిగుణైస్సమృద్ధః, అన్యేషాం చ మనుష్యాణామధిపతిః, సర్వైర్మానుషభోగైర్నిరతిశయం సమ్పన్నశ్చ కశ్చిద్భవతి యది - సః - ఉక్తలక్షణ ఆనన్దః మనుష్యాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠ ఆనన్ద ఇత్యర్థః. అత్ర సమృద్ధత్వాదిగుణానాం అనుకూలతయా వేదనీయత్వాదానన్దత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (అథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాస్స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దః) శతగుణితా మనుష్యాణాం పూర్వోక్తాః పరమానన్దాః శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄంస్తోషయిత్వా జితపితృలోకా యే పితరః -తేషామేక ఆనన్దో భవతీత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి. స ఏకః కర్మదేవానామానన్ద ఇత్యత్ర కర్మదేవానామిత్యస్యార్థమాహ (యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్త ఇతి) దేవత్వం హి ద్వివిధం - కర్మసిద్ధమాజానసిద్ధం చ. కల్పాదావేవ యత్సిద్ధం - తదాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- ఉపాసనసిద్ధమాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- త్రయస్త్రింశద్దేవతాసాయుజ్యం కర్మదేవత్వం. త్రయస్త్రింశద్దేవతాత్మత్వమాజానసిద్ధత్వమితి వివేకో ద్రష్టవ్యః. (అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాస్స ఏక ఆజానదేవానామానన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః) శ్రోత్రియః- శ్రుతవేదాన్తః. అత ఏవ అవృజినః- అపాపః. అత ఏవ అకామహతః- ఉపాసనానివృత్తసమస్తక్లేశ కామ ఇత్యర్థః. ముక్త ఇతి యావత్. శతగుణితాః కర్మదేవానన్దాః ఆజానదేవానన్ద ఏకో భవతి - తథోక్తగుణవిశిష్టముక్తానన్దోప్యేకో భవతీత్యర్థః. యద్యపి ముక్తానన్దాజానదేవానన్దయోర్మహదుత్కర్షవత్తారతమ్యమస్తి - తథాప్యనూనత్వే తాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం. (అథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాస్స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహత ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దశ్చతుర్ముఖపరః- తైత్తిరీయకే సమానప్రకరణే *ప్రజాపతేరానన్ద ఇత్యేకవచనాన్తప్రజాపతిశబ్దశ్రవణాత్, దక్షాది ప్రజాపతిపరత్వే బహువచనాన్తతాప్రసఙ్గేన తత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్య చతుర్ముఖపరతయా తదైకార్థ్యేనాత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యాపి తత్పరత్వాత్,. తతశ్చ చతుర్ముఖానన్దశ్శతగుణితో బ్రహ్మలోకలక్షణ ఆనన్దో భవతి - తథా ముక్తానన్దోపి భవతీత్యర్థః. న చ తే యే శతం స ఏక ఇతి నిర్దేశాత్ బ్రహ్మానన్దస్య పరిచ్ఛిన్నత్వం శఙ్కనీయం - ఆధిక్యమాత్రే వాక్యతాత్పర్యాత్. యథా *క్షిప్తేషురివ సర్పతీతి వాక్యం సూర్యస్య గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరం - నత్విషుసామ్యపరం - సూర్యస్య నిమేషమాత్రే బహుయోజనాతిలఙ్ఘిత్వస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్. ఏవమస్యాపి వాక్యస్య చతుర్ముఖానన్దాపేక్షయా ఆధిక్యమాత్రే తాత్పర్యమవగమ్యతే- బ్రహ్మానన్దాపరిచ్ఛిన్నత్వస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాత్. యద్వా- *రోమకూపేష్వనన్తాని బ్రహ్మాణ్డాని భ్రమన్తి తే *అణ్డానాం తు సహస్రాణాం సహస్రాణ్యయుతాని చ । ఈదృశానామనన్తానాం తత్ర తత్ర కోటికోటిశతాని చేతి బ్రహ్మాణ్డానన్త్యావగమేన తత్రత్యచతుర్ముఖానాం చాసఙ్ఖ్యేయత్వావగమాత్ నియామ్యానన్దాదనన్తాన్నియన్తుశ్శతగుణితానన్దత్వకథనేనానన్తానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమర్థసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. ఆనన్దమయాధికరణాదావేవమేవ వ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (అథైష ఏవ పరమ ఆనన్ద ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (అత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీత్యాది) అయం రాజా అతీవ మేధావీ మా - మాం సర్వే

ఉ.— సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ॥ ౩౪

§ తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి॥ ౩౫

భ్యః అన్తేభ్యః- అన్తః - నిశ్చయః. నిశ్చయహేతుభ్యః ప్రశ్నేభ్యః ఉదరౌత్సీత్ -అవరోధం కృతవాన్. సర్వాన్ ప్రశ్నాన్ మామయం ప్రష్టుముపాక్రమతేత్యర్థః. అత ఇత్యస్య పరం న త్వత్యత్యేతీతి అత్ర -రాజప్రశ్నపరమ్పరాయాం నిష్పద్యమానాయాం యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- బిభేతి స్మేత్యర్థః. ౩౩

శం.— అత్ర నిర్జ్ఞానమయః స్వయంజ్యోతిరాత్మా స్వప్నే ప్రదర్శితః. స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తసఞ్చారేణ కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా కామకర్మప్రవివేకశ్చ సఙ్గతయా మహామత్స్యదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితః. పునశ్చావిద్యాకార్యం స్వప్న ఏవ *ఘ్నన్తీవేత్యాదినా ప్రదర్శితమ్. అర్థాదవిద్యాయాః స్వరూపం నిర్ధారితమతద్ధర్మాధ్యారోపణరూపత్వమనాత్మధర్మత్వం చ. తథా విద్యాయాశ్చ కార్యం ప్రదర్శితం సర్వాత్మభావః స్వప్న ఏవ ప్రత్యక్షతః *సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోక ఇతి. ఏవం సర్వాత్మభావః స్వభావోఽస్య- అవిద్యాకామకర్మాదిసర్వసంసారధర్మసమ్బన్ధాతీతం రూపమస్య సాక్షాత్సుషుప్తే గృహ్యత ఇత్యేతద్విజ్ఞాపితం స్వయంజ్యోతిరాత్మా. ఏషాస్య పరమా గతిః- ఏషా విద్యాయా విషయః. స ఏష పరమస్సమ్ప్రసాదః, సుఖస్య చ పరా కాష్ఠా, ఇత్యేతదేవమన్తేన గ్రన్థేన వ్యాఖ్యాతమ్. తచ్చైతత్సర్వం విమోక్షపదార్థస్య దృష్టాన్తభూతం బన్ధనస్య చ. తే చ ఏతే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే సప్రపఞ్చే నిర్దిష్టే విద్యావిద్యాకార్యే- తత్సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవేతి తద్దార్ష్టాన్తికస్థానీయౌ మోక్షబన్ధనే సహేతుకే కామప్రశ్నార్థభూతే వక్తవ్యే ఇతి పునః పర్యనుయుక్తో జనకః *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. తత్ర మహామత్స్యవత్స్వప్నబుద్ధాన్తావసఙ్గస్సఞ్చరత్యేక ఆత్మా స్వయంజ్యోతిరిత్యుక్తమ్. యథా చాసౌ కార్యకరణాని మృత్యురూపాణి పరిత్యజన్స్వప్నాదన్యశ్చ మహామత్స్యవత్స్వప్నబుద్ధాన్తావనుసఞ్చరతి - తథా జాయమానో మ్రియమాణశ్చ తైరేవ మృత్యురూపైస్సంయుజ్యతే వియుజ్యతే, ఉభౌ లోకావనుసఞ్చరతి, తత్సఞ్చరణం స్వప్నబుద్ధాన్తానుసఞ్చారస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన సూచితమ్. తదిహ విస్తరేణ సనిమిత్తం సఞ్చరణం వర్ణయితవ్యమితి తదర్థోఽయమారమ్భః. తత్ర చ బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తమయమాత్మా అనుప్రవేశితః- తస్మాత్సమ్ప్రసాదస్థానం మోక్షదృష్టాన్తభూతమ్. తతః ప్రచ్యావ్య బుద్ధాన్తే సంసారవ్యవహారః ప్రదర్శయితవ్య ఇతి తేనాస్య సమ్బన్ధః. స వై - బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తక్రమేణ సమ్ప్రసన్న ఏషః ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే స్థిత్వా తతః పునరీషత్ప్రచ్యుతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వేత్యాదిపూర్వవద్బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతి. ౩౪

ఆ.— సవా ఏష ఏతస్మిన్నిత్యాద్యుత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్రేతి) *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి వాక్యం సప్తమ్యర్థః. వృత్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (స్వప్నాన్తేతి) కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా- ప్రదర్శితేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థాన్తరమాహ (కామేతి) *అథ యత్ర స ఘ్నన్తీవేత్యాదావుక్తమనుభాషతే (పునశ్చేతి) కిం తత్కార్యప్రదర్శనసామర్థ్యాన్నిర్ధారితమవిద్యాయాః స్వత్వం- తదాహ (అతద్ధర్మేతి) అనాత్మధర్మత్వం- ఆత్మని చైతన్యవదస్వాభావికత్వమ్. అవిద్యాకార్యవద్విద్యాకార్యం చ స్వప్నే సర్వాత్మభావలక్షణం ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రదర్శితమిత్యాహ (తథేతి) సుషుప్తే స్వప్నవదేతద్దర్శితమిత్యాహ (ఏవమితి) సాక్షాత్ -స్వరూపచైతన్యవశాదిత్యేతత్. అన్యథోత్థితస్య సుఖపరామర్శో న స్యాదితి భావః. ఉక్తం విద్యాకార్యం నిగమయతి (ఏష ఇతి) తమేవ విద్యావిషయం విశదయతి (స ఏష ఇతి) వృత్తానువాదముపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ఏవమన్తేన గ్రన్థేన- బ్రహ్మలోకాన్తవాక్యేనేతి యావత్. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యమనువదతి (తచ్చేతి) యతో రాజేత్థం మన్యతే-అత స్తస్య సహస్రదానే యుక్తా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. అత ఊర్ధ్వమిత్యాదేరభిప్రాయమనుద్రవతి (తే చేతి) యద్యపి యథోక్తలక్షణే మోక్షబన్ధనే ప్రాగేవోపదిష్టే- తథాపి పూర్వోక్తం సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవ తయోరితి యతో రాజా భ్రామ్యతి - అతో మోక్షబన్ధనే దార్ష్టాన్తికభూతే వక్తవ్యే యాజ్ఞవల్క్యేనేతి మన్యమానస్సమ్ప్రేరయతీత్యర్థః. బన్ధమోక్షయోర్వక్తవ్యత్వేన ప్రాప్తయోరపి ప్రథమం బన్ధో వర్ణ్యత ఇతి వక్తుం దృష్టాన్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికస్య బన్ధస్య సూత్రితత్వం దర్శయతి (యథా చేత్యాదినా) ఉభౌ లోకావిత్యత్ర ప్రథమమేవం శబ్దో ద్రష్టవ్యః. వృత్తమనూద్యానన్తర ప్రకరణముత్థాపయతి (తదిహేతి) అజ్ఞస్సంసారీ సప్తమ్యర్థః. సనిమిత్తం- కామాదినా నిమిత్తేన సహితమిత్యేతత్. ప్రకరణారమ్భముక్త్వా సమనన్తరవాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (తత్ర చేతి) *స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వేత్యుపక్రమ్య స్వప్నాన్తాయైవేతి వాక్యం సప్తమ్యపరామృశ్యతే. స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నవిషయవ్యావృత్త్యర్థం విశినష్టి (సమ్ప్రసాదేతి) కథం పునస్సమ్ప్రసన్నస్య సంసారోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) ప్రాగుక్తస్సప్తమ్యర్థః. వ్యవహితో గ్రన్థస్తేనేతి పరామృశ్యతే. సమనన్తర గ్రన్థః స ఇత్యుచ్యతే. వాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధముక్త్వా తదక్షరాణి యోజయతి (స వై బుద్ధాన్తాదితి) స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వేత్యాదిబుద్ధాన్తాయైవాద్రవతీత్యేతదన్తం పూర్వవదితి యోజనా. ౩౪

రం.— అథ యాజ్ఞవల్క్యో జాగ్రద్దేశాదుత్క్రమణం వివక్షుః స్వప్నేఽవస్థాపితస్య జీవస్య బుద్ధాన్తసఞ్చరణం దర్శయతి (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩౪

శం.— ఇత ఆరభ్యాస్య సంసారో వర్ణ్యతే. యథాఽయమాత్మా స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తమాగతః - ఏవమయమస్మాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యాహ; తత్ర దృష్టాన్తం - తత్ - తత్ర యథా లోకే అనః - శకటం సుసమాహితం- సుష్ఠు- భృశం వా సమాహితం- భాణ్డోపస్కరణేనోప

---

§ ఏతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయత్రాయమణిమానం న్యేతిజరయా వోపతపతా వాణిమానం నిగచ్ఛతి తద్యథామ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఏవమేవాయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్య పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ॥ ౩౬

ఖలముసలశూర్పపిఠరాదినానాద్రవ్యైశ్చ సమ్పన్నం. సమ్భారేణాక్రాన్తమిత్యర్థః. తథా హ్యారాక్రాన్తం సదుత్సర్జత్ - శబ్దం కుర్వద్యథా యాయాత్ - గచ్ఛేచ్ఛాకటికేనాధిష్ఠితం సత్. ఏవమేవ - యథోక్తాద్దృష్టాన్తః. అయం శారీరః - శరీరే భవః. కోఽసౌ. ఆత్మా - లిఙ్గోపాధిః. యస్స్వప్నబుద్ధాన్తావివ జన్మమరణాభ్యాం పాప్మసంసర్గవియోగలక్షణాభ్యామిహలోకపరలోకావనుసఞ్చరతి, యస్యోత్క్రమణమను ప్రాణాద్యుత్క్రమణం, - సః ప్రాజ్ఞేన - పరేణాత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనాన్వారూఢః - అధిష్ఠితః. అవభాస్యమానః. తథాచోక్తం *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే* ఇతి. ఉత్సర్జద్యాతి. తత్ర చైతన్యాత్మజ్యోతిషా భాస్యే లిఙ్గే ప్రాణప్రధానే గచ్ఛతి సతి తదుపాధిరప్యాత్మా గచ్ఛతీవ. తథాచ శ్రుత్యన్తరం *కస్మిన్నహమిత్యాది* *ధ్యాయతీవే*తిచ. అత ఏవోక్తం ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి. అన్యథా ప్రాజ్ఞేనైకీభూతః శకటవత్కథముత్సర్జద్యాతి. తేన లిఙ్గోపాధిరాత్మా ఉత్సర్జత్ - మర్మసు నికృత్యమానేషు దుఃఖవేదనయా ఆర్తః శబ్దం కుర్వన్యాతి - గచ్ఛతి. తత్కస్మిన్కాల ఇతి. ఉచ్యతే - యత్రైతద్భవతి. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ - యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్య భవతీత్యర్థః. దృశ్యమానస్యాప్యనువదనం వైరాగ్యహేతోః. ఈదృశః కష్టః ఖల్వయం సంసారః - యేనోత్క్రాన్తికాలే మర్మసు నికృత్యమానేషు స్మృతిలోపో దుఃఖవేదనార్తస్య, పురుషార్థసాధనప్రతిపత్తౌ చాసామర్థ్యం పరవశీకృతచిత్తస్య. తస్మాద్యావదియమవస్థా నాగమిష్యతి - తావదేవ పురుషార్థసాధనకర్తవ్యతాయామప్రమత్తా భవతేత్యాహ కారుణ్యాచ్ఛ్రుతిః. ౩౫

ఆ.— తద్యథేత్యాదేః * ఇతి ను కామయమాన ఇత్యన్తస్య సన్దర్భస్య తాత్పర్యం తదిహేత్యత్రోక్తమనువదతి (ఇతఆరభ్యేతి) తద్యథేత్యస్మాద్వాక్యాదేతద్దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ఇతి- అత్ర దృష్టాన్తమాహేతి యోజనా. భాణ్డోపస్కరణేన - భాణ్డప్రముఖేన గృహోపస్కరణేనేతి యావత్. తదేవోపకరణం విశినష్టి (ఉలూఖలేతి) పిఠరం - పాకార్థం స్థూలం భాణ్డం. అన్వయం దర్శయితుం యథాశబ్దోఽనూద్యతే. లిఙ్గవిశిష్టమాత్మానం విశినష్టి (యస్స్వప్నేతి) జన్మమరణే విశదయతి (పాప్మేతి) కార్యకరణాని పాప్మశబ్దేనోచ్యన్తే. శారీరస్య ప్రాధాన్యం ద్యోతయతి (యస్యేతి) ఉత్సర్జద్యాతి చేత్ - తదాఙ్గీకృతమాత్మనో గమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో గమనప్రతీతిరిత్యత్రాథర్వణశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథాచేతి) ఉత్సర్జద్యాతీతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వాదాత్మనో వస్తుతో గమనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) ఔపాధికమాత్మనో గమనమిత్యత్ర లిఙ్గాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) కథం తావతా నిరుపాధేరాత్మనో గమనం నేష్యతే - తత్రాహ (అన్యథేతి) ప్రమాణఫలం నిగమయతి (తేనేతి) తత్కస్మిన్నిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనార్తస్య శబ్దవిశేషకరణపూర్వకం గమనం గృహ్యతే. ఏతత్ - ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్య యథా స్యాత్ - తథావస్థా యస్మిన్కాలే భవతి - తస్మిన్గమనమిత్యుపపాదయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) కిమితి ప్రత్యక్షమర్థం శ్రుతిరనువదతి - తత్రాహ (దృశ్యమానేతి) కథం సంసారస్వరూపానువాదమాత్రేణ వైరాగ్యసిద్ధిః - తత్రాహ (ఈదృశ ఇతి) ఈదృశత్వమేవ విశదయతి (యేనేత్యాదినా) అనువాదశ్రుతేరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩౫

రం.— అథోత్క్రాన్తిమాహ (తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదిత్యాది) యథాఽనః - శకటం సుతరాం సమాహితం - యాత్రోపకరణసమ్భారాక్రాన్తం సత్పూర్వం దేశముత్సృజ్య యాతి - ఏవమేవ శకటస్థానీయోఽయం శారీర ఆత్మా - జీవః ప్రాజ్ఞేన - సర్వజ్ఞేనాత్మనా - పరమాత్మనా సారథిస్థానీయేనాన్వారూఢః - సమ్పన్నవిశేషం ప్రాప్తః శరీరముత్సృజ్య యాతీత్యర్థః. కదేత్యత్రాహ (యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి) యత్ర - యదా ఏతచ్ఛరీరమూర్ధ్వశ్వాసి భవతి - తదోత్సృజ్య యాతీత్యర్థః. ౩౫

———

శం.— తదస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వం కస్మిన్కాలే - కిం నిమిత్తం - కథం - కిమర్థం వా స్యాదిత్యేతదుచ్యతే - సోఽయం - ప్రకృతశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పిణ్డో యత్ర - యస్మిన్కాలే అణిమానం - అణోర్భావం. అణుత్వం. కార్శ్యమిత్యర్థః. న్యేతి - నిగచ్ఛతి. కిం నిమిత్తం. జరయా వా స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జీర్ణః కార్శ్యం గచ్ఛతి. ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః. తేనోపతపతా వా. ఉపతప్యమానో హి రోగేణ విషమాగ్నితయాఽన్నం భుక్తం న జరయతి - తతోఽన్నరసేనానుపచీయమానః పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే. తదుచ్యతే ఉపతపతా వేతి. అణిమానం నిగచ్ఛతి. యదాఽత్యన్తకార్శ్యం ప్రతిపన్నో జ్వరాదినిమిత్తైః - తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి. యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ - తదాభృశాహితసమ్భారశకటవదుత్సర్జన్యాతి. జరాభిభవో రోగాదిపీడనం కార్శ్యాపత్తిశ్చ శరీరవతోఽవశ్యం భావిన ఏతేఽనర్థా ఇతి వైరాగ్యాయేదముచ్యతే. యదాసావుత్సర్జన్యాతి - తదా కథం శరీరం విముఞ్చతీతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే - తత్ - తత్ర యథా ఆమ్రం వా - ఫలముదుమ్బరం వా - ఫలం పిప్పలం వా - ఫలం. విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం మరణస్యానియతనిమిత్తత్వఖ్యాపనార్థం. అనియతాని హి మరణస్య నిమిత్తాన్యసఙ్ఖ్యాతాని చ. ఏతదపి వైరాగ్యార్థమేవ - యస్మాదయమనేకమరణనిమిత్తవాన్ - తస్మాత్సర్వదా మృత్యోరాస్యే వర్తత ఇతి. బన్ధనాత్ - బధ్యతే యేన వృన్తేన సహ - బన్ధనకారణో రసః. యస్మిన్వా బధ్యత ఇతి వృన్తమేవోచ్యతే బన్ధనం. తస్మాద్రసాద్వృన్తాద్వా - బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే వాతాద్యనేకనిమిత్తం. ఏవమేవాయం పురుషః - లిఙ్గాత్మా. లిఙ్గోపాధిరేభ్యోఽఙ్గేభ్యః - చక్షురాదిదేహావయవేభ్యః సమ్ప్రముచ్య - సమ్యక్ - నిర్లేపేన ప్రముచ్య. న సుషుప్తగమనకాల ఇవ ప్రాణేన రక్షన్. కిం తర్హి. సహ వాయునోపసంహృత్య. పునః ప్రతిన్యాయం - పునశ్శబ్దాత్పూ

ఉ.— తద్యథారాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽన్నైః పానైరావసథైః ప్రతికల్పన్తేఽయమాయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవగ్ హైవంవిదగ్ సర్వాణిభూతాని ప్రతికల్పన్తఇదంబ్రహ్మాయాతీదమాగచ్ఛతీతి॥ ౩౭

ర్వమప్యయందేహాద్దేహాన్తరమసకృద్గతవాన్- యథాస్వప్నబుద్ధాన్తౌపునఃపునర్గచ్ఛతి- తథాపునః. ప్రతిన్యాయం- ప్రతిగమనం. యథాగతమిత్యర్థః. ప్రతియోని- యోనింయోనింప్రతి. కర్మశ్రుతాదివశాదాద్రవతి. కిమర్థం. ప్రాణాయైవ- ప్రాణవ్యూహాయైవేత్యర్థః. సప్రాణఏవగచ్ఛతి-తతః ప్రాణాయైవేతివిశేషణమనర్థకం. ప్రాణవ్యూహాయహిగమనందేహాద్దేహాన్తరంప్రతి. తేనహ్యస్యకర్మఫలభోగార్థసిద్ధిః- నప్రాణసత్తామాత్రేణ- తస్మాత్తాదర్థ్యార్థంయుక్తంవిశేషణంప్రాణవ్యూహాయేతి ౩౬

ఆ.— ప్రశ్నచతుష్టయమనూద్యతదుత్తరత్వేనసయత్రేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తదస్యేత్యాదినా) ప్రశ్నపూర్వకం కార్శ్యనిమిత్తంస్వాభావికమాగన్తుకంచైతద్దర్శయతి (కింనిమిత్తమిత్యాదినా) కథంజ్వరాదినాకార్శ్యప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపతప్యమానోహీతి) యథోక్తనిమిత్తద్వయవశాత్కార్శ్యప్రాప్తింనిగమయతి (అణిమానమితి) కస్మిన్కాలేతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యేతిప్రశ్నస్యోత్తరముక్తవిధయాసిద్ధమిత్యాహ (యదేతి) అవశిష్టప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీతి) తత్రహికార్శ్యంనిమిత్తం. సమ్భృతశకటవన్నానాశబ్దకరణంస్వరూపం. శరీరవిమోక్షణంచప్రయోజనమిత్యర్థః. సయత్రేత్యాదివాక్యాదర్థసిద్ధమర్థమాహ (జరేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమాదాయవ్యాచష్టే (యదేత్యాదినా) ఫలం- బన్ధనాత్ప్రముచ్యతఇతిసమ్బన్ధః. కిమితివిషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం - ఏకేనాపివక్షితసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (విషమేతి) కథంమరణస్యానియతాన్యనేకానినిమిత్తానిసమ్భవన్తీత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (అనియతానీతి) అథమరణస్యానేకానియతనిమిత్తవత్త్వసఙ్కీర్తనం కుత్రోపయుజ్యతే - తత్రాహ (ఏతదపీతి) తదర్థత్వమేవసమర్థయతే (యస్మాదితి) ఇత్థమప్రమత్తైర్భవితవ్యమితిశేషః. వృన్తేనసహఫలంయేనరసేనసమ్బధ్యతే - సరసోబన్ధనకరణభూతోబన్ధనం. వృన్తమేవవాబన్ధనం-యస్మిన్ఫలంసమ్బధ్యతేరసెనేతివ్యుత్పత్తేః తస్మాద్బన్ధనాదనేకనిమిత్తవశాత్పూర్వోక్తస్యఫలస్యభవతిప్రమోక్షణమిత్యాహ (బన్ధనాదిత్యాదినా) లిఙ్గమాత్మోపాధిరస్యేతితద్విశిష్టఃశారీరస్తథోచ్యతే. సమ్ప్రముచ్య - ఆద్రవతీతిసమ్బన్ధః. సమిత్యుపసర్గస్యతాత్పర్యమాహ (నేత్యాదినా) యదిస్వప్నావస్థాయామివమరణావస్థాయాంప్రాణేనదేహంరక్షన్నాద్రవతీతినాద్రియతే- కేనప్రకారేణతర్హితదాదేహాన్తరంప్రతిగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) వాయునా - ప్రాణేనసహకరణజాతముపసంహృత్య - ఆద్రవతీతిపూర్వవత్సమ్బన్ధః. పునఃప్రతిన్యాయమితిప్రతీకమాదాయపునశ్శబ్దస్యతాత్పర్యమాహ (పునరిత్యాదినా) తథాపునః- ఆద్రవతీతిసమ్బన్ధః. యథాపూర్వమిమందేహంప్రాప్తవాన్- (పునరపితథైవదేహాన్తరంగచ్ఛతీత్యాహ (ప్రతిన్యాయమితి) దేహాన్తరగమనేకారణమాహ (కర్మేతి) ఆదిశబ్దేనపూర్వప్రజ్ఞాగృహ్యతే. ప్రాణవ్యూహాయ - ప్రాణానాంవిశేషాభివ్యక్తిలాభాయేతియావత్. ప్రాణాయేతిశ్రుతిఃకిమర్థమిత్థంవ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సప్రాణఇతి) ఏతచ్చతదన్తరప్రతిపత్త్యధికరణేనిర్ధారితం. ప్రాణాయేతివిశేషణస్యానర్థక్యాద్యుక్తంప్రాణవ్యూహాయేతివిశేషణమిత్యాహ (ప్రాణేతి) నన్వస్యప్రాణఃసహవర్తతేచేత్ - తావతైవభోగసిద్ధేరలంప్రాణవ్యూహేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తేనహీతి) అన్యథాసుషుప్తిమూర్ఛయోరపిభోగప్రసక్తేరిత్యర్థః. తాదర్థ్యార్థం- ప్రాణస్యభోగశేషత్వసిద్ధ్యర్థమితియావత్. ౩౬

రం.— ఊర్ధ్వశ్వాసీభావకాలమాహ (సయత్రాయమణిమానంన్యేతిజరయావోపతపతావాఽణిమానంనిగచ్ఛతీతి) సోఽయం- ప్రకృతఃశరీరః. పాణ్యాదిమాన్పిణ్డఃయత్ర- యదాఅణిమానం- కార్శ్యంన్యేతి- గచ్ఛతి. తత్రహేతుమాహ - జరయావా ఉపతపతావా - స్వయమేవకాలపక్వఫలవజ్జరయానాకార్శ్యంగచ్ఛతి. అథవా- ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః. తేనవాఉపతప్యమానఃఅగ్నిమాన్ద్యేనభుక్తస్యాజరణేఅన్నరసేనానుపచీయమానస్సన్పిణ్డఃకార్శ్యమాపద్యతే. తదోర్ధ్వశ్వాసీభవతీత్యర్థః. (తద్యథా మ్రంవోదుమ్బరంవాపిప్పలం వేత్యాది) యథాఆమ్రఫలంవా- ఉదుమ్బరఫలంవా - పిప్పలఫలంవా. అత్ర *ఫలేలుగితివికారప్రత్యయస్యలుక్. వృన్తబన్ధనాత్ కాలవశజీర్ణాత్ ప్రముచ్యతే - ఏవమేవాయంపురుషఃసప్రాణకరణగ్రామఃఏభ్యః- పాణ్యాదిభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సంప్రముచ్య- మోక్షంప్రాప్యపునఃప్రతిన్యాయం- యథాపూర్వమాగతస్తథైవబ్రాహ్మణాదిప్రారబ్ధకర్మానుగుణయోనింప్రత్యాద్రవతిప్రాణాయైవ- జీవనాయేత్యర్థః. ౩౬

శం.— తత్రాస్యేదంశరీరంపరిత్యజ్యగచ్ఛతోనాన్యస్యదేహాన్తరస్యోపాదానేసామర్థ్యమస్తి- దేహేన్ద్రియవియోగాత్. నచాన్యేఽస్యభృత్యస్థానీయాగృహమివరాజ్ఞేశరీరాన్తరంకృత్వాప్రతీక్షమాణావిద్యన్తే. అథైవంసతికథమస్యశరీరాన్తరోపాదానమితి. ఉచ్యతే- సర్వంహ్యస్యజగత్స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వేనోపాత్తం. స్వకర్మఫలోపభోగాయచాయంప్రవృత్తోదేహాద్దేహాన్తరంప్రతిపిత్సుః- తస్మాత్సర్వమేవజగత్స్వకర్మప్రయుక్తంతత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యంసాధనంకృత్వాప్రతీక్షతఏవ- *కృతంలోకంపురుషోఽభిజాయతఇతిశ్రుతేః. యథాస్వప్నాజ్జాగరితంప్రతిపిత్సోః. తత్కథమితి. లోకప్రసిద్ధోదృష్టాన్తఉచ్యతే- తత్రయథారాజానం- రాజ్యాభిషిక్తమాయాన్తంస్వరాష్ట్రేఉగ్రాః- జాతివిశేషాః క్రూరకర్మాణోవా. ప్రత్యేనసః- ప్రతిప్రత్యేనసి- పాపకర్మణినియుక్తాఃప్రత్యేనసః. తస్కరాదిదణ్డనాదౌనియుక్తాః. సూతాశ్చగ్రామణ్యశ్చసూత

ఊ.— †తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోऽభిసమాయన్త్యేవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

గ్రామణ్యః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరజాజాతివిశేషాః. గ్రామణ్యః- గ్రామనేతారః. తే పూర్వమేవ రాజ్ఞ ఆగమనం బుద్ధ్వాऽన్నైః- భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైః. పానైః- మదిరాదిభిః. ఆవసథైశ్చ- ప్రాసాదాదిభిః. ప్రతికల్పన్తే- నిష్పన్నైరేవ ప్రతీక్షన్తేऽయం - రాజా ఆయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవం వదన్తః. ఏవం హైవంవిదం- కర్మఫలస్య వేదితారం. సంసారిణమిత్యర్థః. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవంశబ్దేన పరామృశ్యతే. సర్వాణి భూతాని- శరీరకర్తౄణి, కరణానుగృహీతౄణి చాదిత్యాదీని, తత్కర్మప్రయుక్తాని కృతైరేవ కర్మఫలోపభోగసాధనైః ప్రతీక్షన్తే. ఇదం బ్రహ్మ- భోక్తృ కర్తృ చాస్మాకమాయాతి తథేదమాగచ్ఛతీత్యేవమేవ కృత్వా ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— తద్యథా రాజానమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థా సప్తమ్యర్థః. అథాస్యస్వాయముపసాధనైః దేహాన్తరకర్తారోऽన్యే భవిష్యన్తి- యథా రాజ్ఞో భృత్యా గృహనిర్మాతారః- తత్రాహ (నచేతి) స్వాయముసామర్థ్య, మన్యేషాం చాస్తత్త్వమితి స్థితే ఫలితమాహ (అథేతి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) భవత్వస్య స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వసిద్ధ్యర్థం సర్వం జగదుపాత్తం- తథాపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వకర్మేతి) స్వకర్మణేత్యత్ర స్వశబ్ద, స్తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దశ్చ ప్రకృతభోక్తృవిషయౌ. తత్ర ప్రమాణమాహ (కృతమితి) పురుషో హ్యత్రైవ వర్తమానదేహో భూతపఞ్చకాదినా నిర్మితమేవ దేహాన్తరమభివ్యాప్య జాయత ఇతి శ్రుతేరర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) స్వప్నస్థానాజ్జాగరితస్థానం ప్రతిపత్తుమిచ్ఛతశ్శరీరం పూర్వమేవ కృతం నాపూర్వం క్రియతే- తథా దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య పఞ్చభూతాదినా కృతమేవ దేహాన్తరమిత్యర్థః. సర్వేషాం భూతానాం దేహాన్తరం కృత్వా సంసారిణి పరలోకాయ ప్రస్థితే ప్రతీక్షణం కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) తత్ర పాపకర్మణి నియుక్తత్వమేవ వ్యనక్తి (తస్కరాదీతి) ఆదిపదేనాన్యేऽపి గ్రామద్రుహో గృహ్యన్తే. దణ్డనాదావిత్యాదిశబ్దో హింసాప్రభేదసఙ్గ్రహార్థః. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సూత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్య సూతశబ్దార్థమాహ (వర్ణసఙ్కరేతి) భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైరిత్యాదిశబ్దేన లేహ్యచోష్యయోస్సఙ్గ్రహః. మదిరాదిభిరిత్యాదిపదేన క్షీరాదిగ్రహ్యతే. ప్రాసాదాదిభిరిత్యాదిశబ్దో గోపురతోరణాదిగ్రహార్థః. విద్వన్మాత్రే ప్రతీయమానే కిమితి కర్మఫలస్య వేదితారమితి విశేషోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మఫలం హీతి) తత్కర్మప్రయుక్తానీత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్సంసారివిషయః. సంసారిణో వస్తుతో బ్రహ్మాభిన్నత్వాత్తస్మిన్ బ్రహ్మశబ్దః. అభ్యాసస్తూభయత్రాదరార్థః. ౩౭

రం.— (తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనస ఇత్యాది) తత్- తత్ర ప్రతిపిత్సితదేహాన్తరే. యథాభిషిక్తం రాజానమాయాన్తం శ్రుత్వా రాష్ట్రవర్తినస్సర్వేऽపి ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- పాపకర్మణి తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరవిశేషాః. గ్రామనేతారో గ్రామణ్యః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూతగ్రామణ్యః. అన్నైః- వివిధైర్భోజ్యైః. పానైః- పేయవిశేషైః. ఆవసథైః- ప్రాసాదాదిభిశ్చ. అయం- రాజా ఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతి సమ్భ్రమం వదన్తః ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్తే. ఏవమేవ హ్యేవంవిదం- కర్మఫలయుక్తం. సంసరన్తమితి యావత్. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవంశబ్దేన పరామృశ్యతే. విచ్ఛబ్దస్తల్లబ్ధిపరః. సర్వాణి భూతాని- ఏతద్భోగోపకరణభూతశరీరసాధనాని సర్వాణి భూతాని తత్తత్కర్మప్రయుక్తాని సన్తి కర్మఫలోపభోగసాధనైస్సహ ఇదం బ్రహ్మ - జీవః ఆయాతీదమాగచ్ఛతీతి సమ్భ్రమం ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛరీరత్యాగసమనన్తరమేవ శరీరాన్తరతద్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని పరమాత్మసఙ్కల్పవశేన ప్రతిపురుషం సమగ్రాణి భవన్తీత్యర్థః. యద్వా- ఉక్తసంసరణప్రకారాభిజ్ఞస్య సర్వభూతోపజీవ్యత్వం ఫలముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౩౭

శం.— తమేవం జిగమిషుం కే సహ గచ్ఛన్తి. యే వా గచ్ఛన్తి- తే కిం తత్క్రియా ప్రణున్నాః- ఆహోస్విత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ గచ్ఛన్తి పారలౌకికశరీరకర్తౄణీవ భూతానీత్యత్రోచ్యతే దృష్టాన్తః- తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తం- ప్రకర్షేణ యాతుమిచ్ఛన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యః- త ఏవాభిసమాయన్తి- ఆభిముఖ్యేన సమాయాన్తి. ఏకీభావేన తమభిముఖా ఆయాన్త్యనాజ్ఞప్తా ఏవ రాజ్ఞా కేవలం తజ్జిగమిషాభిజ్ఞాః. ఏవమేవేమమాత్మానం- భోక్తారమన్తకాలే- మరణకాలే సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయోऽభిసమాయన్తి. యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి- వ్యాఖ్యాతం. ౩౮

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (తమేవమితి) వాగాదయస్తమనుగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యే చేతి) తత్క్రియా ప్రణున్నాః- తస్య- గన్తుర్వ్యాగాదివ్యాపారేణ ప్రేరితాః. సమాపన్నా ఇతి యావత్. యాని చ భూతాని పరలోకశబ్దితం శరీరం కుర్వన్తి, యాని వా కరణానుగృహీతౄణ్యాదిత్యాదీని,- తేష్వపి యథోక్తప్రశ్నప్రవృత్తిం దర్శయతి (పరలోకేతి) నాద్యః-

---

† యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఉ.— §సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్యసమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి సఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి సయత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతి॥ ౧

పరలోకార్థం ప్రస్థితస్య వాగాదివ్యాపారాభావాదాహ్వానానుపపత్తేః. నద్వితీయః- భోక్తృకర్మణాపి వాగాదిష్వచేతనేషు స్వయం ప్రవృత్తేరనుపపత్తేరితిచోదయితురభిమానః. ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) మరణకాలమేవవిశినష్టి (యత్రేతి) అచేతనానామపిరథాదీనాం చేతనప్రేరితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాద్వాగాదీనామపి భోక్తృకర్మవశాత్తదాహూతత్వమన్తరేణ ప్రవృత్తిస్సమ్భవతీతి భావః........................ ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తద్యథారాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్యఇత్యాది) యథా ప్రయియాసన్తం - జిగమిషుం రాజానం తదుపజీవినఉగ్రప్రత్యేనః ప్రభృతయః పూర్వవ్యాఖ్యాతాస్సర్వేతదాజ్ఞామన్తరేణాప్యభిసమాయాన్తి- అభిముఖ్యేనాయాన్తి. ఏవమేవ నుమాత్మానం భోక్తారం యత్ర-యదాఏతత్ - శరీరమూర్ధ్వశ్వాసీభవతి- తదాఅన్తకాలే సర్వేప్రాణా ఆయాన్తీత్యర్థః. ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (సయత్రాయమాత్మా) సంసారోపవర్ణనం ప్రస్తుతం. తత్ర * అయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యః సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తం. తత్సమ్ప్రమోక్షణం కస్మిన్కాలే- కథం వేతిసవిస్తరం సంసరణం వర్ణయితవ్యమిత్యారభ్యతే. సోఽయమాత్మా- ప్రస్తుతో యత్ర-యస్మిన్కాలే అబల్యం-అబలభావం నిఏత్య-గత్వా. యద్దేహస్య దౌర్బల్యం-తదాత్మన ఏవ దౌర్బల్యమిత్యుపచర్యతే-అబల్యం న్యేత్యేతి. నహ్యసౌ స్వతోఽమూర్తత్వాదబలభావం గచ్ఛతి. తథా (సమ్మోహమివ) సమ్మూఢతా- సమ్మోహః. వివేకాభావః. ససమ్మోహతామివనిఏతి-నిగచ్ఛతి. నచాస్య స్వతస్సమ్మోహోఽసమ్మోహోవాస్తి-నిత్యచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వాత్. తేనేవశబ్దః సమ్మోహమివ న్యేతీతి. ఉత్క్రాన్తికాలే హికరణోపసంహారనిమిత్తా వ్యాకులీభావ ఆత్మన ఇతిలక్ష్యతే లౌకికైః-తథాచవక్తారోభవన్తిసమ్మూఢస్సమ్మూఢోయమితి. అథవా-ఉభయత్రేవశబ్దప్రయోగో యోజ్యః-అబల్యమివ న్యేత్యసమ్మోహమివ న్యేతీతి-ఉభయస్యపరోపాధినిమిత్తత్వావిశేషాత్సమానకర్తృకనిర్దేశాచ్చ. అథ-అస్మిన్కాలే ఏతే ప్రాణాః- వాగాదయః ఏనం-ఆత్మానమభిసమాయన్తి. తదాస్యశారీరస్యాత్మనోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రమోక్షణం. కథంపునస్సమ్ప్రమోక్షణం- కేనవా ప్రకారేణాత్మానమభిసమాయన్తీతి. ఉచ్యతే- సః - ఆత్మా ఏతాస్తేజోమాత్రాః - తేజసోమాత్రాః - తేజోమాత్రాః. తేజోఽవయవాః రూపాదిప్రకాశకత్వాచ్చక్షురాదీని కరణానీత్యర్థః. తా ఏతాః సమభ్యాదదానః - సమ్యక్- నిర్లేపేనాభ్యాదదానః- అభిముఖ్యేనాదదానః. సంహరమాణః. తత్స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం సమితి. నతుస్వప్నే నిర్లేపేన సమ్యగాదానం. అస్తిత్వాదానమాత్రం- *గృహీతావాక్ గృహీతం చక్షుః * అస్యలోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ *శుక్రమాదాయేత్యాదినా క్యేభ్యః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకాశమన్వవక్రామతి - అన్వవగచ్ఛతి. హృదయేఽభివ్యక్తవిజ్ఞానో భవతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదివిక్షేపోపసంహారే సతి. నహితస్యస్వతశ్చలనం, విక్షేపోపసంహారాదివిక్రియా, వా- * ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యుక్తత్వాత్. బుద్ధ్యాద్యుపాధిద్వారైవహి సర్వవిక్రియాధ్యారోప్యతే తస్మిన్. కదాపునస్తస్య తేజోమాత్రాభ్యాదానమితి. ఉచ్యతే-సయత్రైషః చక్షుషి భవః-చాక్షుషః. ఆదిత్యాంశో భోక్తుః కర్మణా ప్రయుక్తో యావద్దేహధారణం- తావచ్చక్షుషోఽనుగ్రహం కుర్వన్వర్తతే - మరణకాలే త్వస్యచక్షుషోఽనుగ్రహం పరిత్యజతి. స్వమాదిత్యాత్మానం ప్రతిపద్యతే. తదేతదుక్తం * యత్రాస్యపురుషస్యమృతస్యాగ్నింవాగప్యేతివాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాది. పునర్దేహగ్రహణకాలే సంశ్రయిష్యన్తి. తథాస్వప్స్యతః ప్రబుధ్యతశ్చ. తదేతదాహ- చాక్షుషః పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే పరాఙ్పర్యావర్తతే-పరి-సమన్తాత్ పరాఙ్ వ్యావర్తత ఇతి. యథాత్ర- అస్మిన్కాలేఽరూపజ్ఞో భవతి ముమూర్షుః- రూపం నజానాతి. తథాఽయమాత్మా చక్షురాది తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో భవతి స్వప్నకాల ఇవ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (సయత్రేతి) సమ్బన్ధం వక్తుముక్తం కీర్తయతి (సంసారేతి) వక్ష్యమాణోపయోగిత్వేనోక్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (తత్రేతి) సంసారప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. సమ్ప్రత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరబ్రాహ్మణమాదత్తే (తత్సంప్రమోక్షణమితి) ఏవం బ్రాహ్మణమవతార్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (సోయమిత్యాదినా) గత్వా- సమ్మోహమివ న్యేతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. కథమాత్మనో దౌర్బల్యం-తదాహ (యద్దేహస్యేతి) కిమిత్యుపచారః- ముఖ్యమేవాత్మనో దౌర్బల్యం కిం నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యథాఽయమబలభావం నిగచ్ఛతి-తథా సమ్మోహం- సంమూఢతామివ ప్రతిపద్యతే. వివేకాభావో హి సమ్మోహః. తథాచ మూఢతామివ నిగచ్ఛతీతియుక్తమిత్యాహ (తథేతి) ఇవశబ్దార్థమాహ (నచేతి) కథంపునరాత్మనః సమారోపితోపి సమ్మోహః స్యాత్ - నిత్యచైతన్యజ్యోతిష్ట్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్క్రాన్తీతి) వ్యాకులీభావః- లిఙ్గస్యేతిశేషః. తత్ర లౌకికీం వార్తామనుకూలయతి (తథేతి) యథాశ్రుతమివశబ్దం గృహీత్వా వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్యోభయత్ర యోజనామేవాభినయతి (అబల్యమితి) ఉభయత్రతద్యోజనే హేతుమాహ (ఉభయస్యేతి) ల్యప్ప్రత్యయేనాబల్యసమ్మోహయోరేకకర్తృకత్వనిర్దేశాదపృథగుభయత్రైవకారో ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (సమానేతి) అథేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకుర్వన్నస్మిన్కాలేతత్స

---

§ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహు రేకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహు రేకీభవతినరసయత ఇత్యాహు రేకీభవతి నవదతీత్యాహు రేకీభవతినశృణోతీత్యాహు రేకీభవతినమనుతఇత్యాహు రేకీభవతినస్పృశతీత్యాహు రే

వృత్తిమోక్షణమిత్యస్యోత్తరమాహ (అథేత్యాదినా) కథంవేత్యుక్తంప్రశ్నమనూద్య ప్రశ్నాన్తరంప్రస్తౌతి (కథమితి) అత్రోత్తరత్వేనోత్తరం వాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) రూపాదిప్రకాశనశక్తిమత్సత్త్వప్రధానభూతకార్యత్వాత్తేజోమాత్రాశ్చక్షురాదీనీత్యుక్తం. సమ్యగితిసమభ్యాదదానఇత్యస్యార్థమాహ (తావితా ఇతి) సంహరమాణః-హృదయమన్వవక్రామతీత్యన్వయః. తత్సమితివిశేషణంస్వాపాపేక్షయేతి సమ్బన్ధః. కథంస్వాపాపేక్షయావిశేషణం- తదాహ (సత్వితి) ఆదానమాత్రమపిస్వాపేనాస్తీతికుత స్తద్వ్యావృత్త్యర్థంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీతి) సఏతాస్తేజోమాత్రాఃసమభ్యాదదానఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాయహృదయమేవేత్యాదివ్యాచష్టే (హృదయమిత్యాదినా) సవిజ్ఞానోభవతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యవాక్యార్థమాహ (హృదయఇతి) కథమాత్మనోనిష్క్రియస్యతేజోమాత్రాదానకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) తేషాంతద్విక్షేపస్యచోపసంహారేసత్యాత్మనస్తదాదానకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యర్థః. తర్హితద్విక్షేపోపసంహర్తృత్వవత్తదాదానకర్తృత్వమపిముఖ్యమేవభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆదిశబ్దేనక్రియావిశేషణస్సర్వోపగృహ్యతే. కథంతర్హిప్రతీతికర్తృత్వాదిప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) సయత్రేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్యవ్యాకరోతి (కదాపునరిత్యాదినా) తస్యపురుషశబ్దాదోభుక్తృత్వేప్రాప్తేవిశినష్టి (ఆదిత్యాంశఇతి) తస్యచాక్షుషత్వంసాధయతి (భోక్తురిత్యాదినా) యావద్దేహధారణమితికుతోవిశేషణం-తత్రాహ (మరణకాలేత్వితి) ఆదిత్యాంశస్యచక్షురనుగ్రహమకుర్వతఃస్వాతన్త్ర్యంవారయతి (స్వమితి) మరణావస్థాయాంచక్షురాద్యనుగ్రాహకదేవతాంశానామధిదేవతాత్మనోపసంహారేక్రమేత్యన్తరంసంపాదయతి (తదేతదితి) తర్హిదేహాన్తరేవాగాదిరాహిత్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) సంశ్రయిష్యన్తి-వాగాదయస్తత్తద్దేవతాధిష్ఠితాః యథాస్థానమితిశేషః. ముమూర్షోరివస్వాపస్యతఃసర్వాణికరణానిలిఙ్గాత్మనోపసంహ్రియన్తే- ప్రబుధ్యమానస్యచోత్పితోస్సరివతాని యథాస్థానంప్రాదుర్భవన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తేర్థేవాక్యంపాతయతి (తదేతదాహేతి) పర్యావర్తతఇతి- రూపవైముఖ్యంచాక్షుషస్యవివక్షితమితిశేషః. ౧

౨౦.— అథ * ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తంసమ్ప్రమోక్షంవిస్తరేణ వర్ణయితుమారభతే (సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్యసమ్మోహమివన్యేతీతి) సోయమాత్మాయత్ర- యస్మిన్కాలే ఆబల్యం - అబలస్యభావః-ఆబల్యం- బలరాహిత్యంన్యేత్య- నితరామేత్య-ప్రాప్యసమ్మోహమివన్యేతి-ప్రతిపద్యతే. కరణక్షోభాత్సమ్మోహం ప్రతిపద్యతే. ఇవశబ్దోఽల్పార్థే. మోహోపక్రమదశాయామిత్యర్థః. మోహోనామ- మరణాయార్ధసమ్పత్తిః. తథాహి- ఉభయలిఙ్గపాదేజాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తిమరణానామన్యతమో మోహఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్త ఉచ్యతే- * ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిఃపరిశేషాత్. నతావన్ముగ్ధోజాగరితావస్థోభవితుమర్హతి-ఇన్ద్రియైర్విషయానిరీక్షణాత్. నాపిస్వప్నాన్పశ్యతి- నిస్సంజ్ఞత్వాత్. నాపిమృతః-తస్యప్రాణోష్మణోరభావాత్. నచసుషుప్తః- తద్వైలక్షణ్యాత్. సుప్తోహిప్రసన్నవదనోనిమీలితనేత్రశ్చ. తస్మాన్మోహోనామ మృతేరర్ధసమ్పత్తిః- అర్ధమృతిరితియావత్. మరణంహిసర్వప్రాణవియోగః. సర్వప్రాణవియోగోపక్రమకతిపయప్రాణసమ్పత్తిర్మూర్ఛా. తత్ర పథ్యాదివశాత్కర్మశేషేచసతివాఙ్మనసేప్రత్యాగచ్ఛతః - అసతితస్మిన్ప్రాణోష్మాణావప్యపగచ్ఛతః. తస్మాదర్ధమృతిర్మూర్ఛేతిస్థితం. (అథైనమేతే ప్రాణాఅభిసమాయన్తి) అథ-తదానీంవాగాదయఃప్రాణాఃఏనమభిసమాయన్తి-ఆత్మనస్సమీపమాయాన్తీత్యర్థః. (సఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానోహృదయమేవాన్వవక్రామతి) సః-ఆత్మాతేజోమయ్యోమాత్రాః- తేజోమాత్రాః- ప్రకాశకాంశాఇత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణీతియావత్. తావితాస్సమభ్యాదదానః- సమితిస్వాపాపేక్షయావైషమ్యముచ్యతే. అస్త్యేవస్వాపేప్యభ్యాదానం- నతుసమ్యక్ - సవాసనమభ్యాదానం. ఇహతు సవాసనమభ్యాదాయేత్యర్థః. హృదయమేవ-పుణ్డరీకాకారమన్వవక్రామతి- అన్వాగచ్ఛతీత్యర్థః. (సయత్రైషచాక్షుషఃపురుషఃపరాఙ్పర్యావర్తతే) చక్షుషిసన్నిహితః-చాక్షుషః. చాక్షుషఃపురుషఇతి మ్రియమాణోజీవఉచ్యతే. సః యత్ర-యదాపరాఙ్-రూపాదివిషయపరాఙ్ముఖస్సన్హృదయదేశేపర్యావర్తతఇత్యర్థః. (అథారూపజ్ఞోభవతి) అథ-తదుత్తరకాలేఅయంముమూర్షుఃఅరూపజ్ఞోభవతి-రూపాదివిషయాన్నజానాతీత్యర్థః. ౧

౨౧.— ఏకీభవతి- కరణజాతంస్వేనలిఙ్గాత్మనా. తదైనంపార్శ్వస్థాఆహుర్నపశ్యతీతి. తథాఘ్రాణదేవతానివృత్తౌఘ్రాణమేకీభవతిలిఙ్గాత్మనా- తదానజిఘ్రతీత్యాహుః. సమానమన్యత్. జిహ్వాయాంసోమోవరుణోవాదేవతా. తన్నివృత్త్యపేక్షయానరసయతఇత్యాహుః. తథానవదతి- నశృణోతి- నమనుతే- నస్పృశతి- నవిజానాతీత్యాహుః. తదోపలక్ష్యతేదేవతానివృత్తిః, కరణానాంచహృదయఏకీభావః,. తత్రహృదయఉపసంహృత్యతేషుకరణేషుయోఽన్తర్వ్యాపారః- సకథ్యతే- తస్యహాఏతస్య- ప్రకృతస్యహృదయస్య-హృదయచ్ఛిద్రస్యేత్యేతత్. అగ్రం-నాడీముఖంనిర్గమనద్వారంప్రద్యోతతే-స్వప్నకాలఇవస్వేనభాసాతేజోమాత్రాదానకృతేన, స్వేనైవజ్యోతిషాఆత్మనైవ, చ. తేన-ఆత్మజ్యోతిఃప్రద్యోతేనహృదయాగ్రేణైషఆత్మా- విజ్ఞానమయోలిఙ్గోపాధిర్నిర్గచ్ఛతి- నిష్క్రామతి. తథాథర్వణే * కస్మిన్నహముత్క్రాన్తఉత్క్రాన్తోభవిష్యామికస్మిన్వాప్రతిష్ఠితేప్రతిష్ఠాస్యామీతిసప్రాణమసృజతేతి. తత్రచాత్మచైతన్యజ్యోతిఃసర్వదాభివ్యక్తతరం. తదుపాధిద్వారాహ్యాత్మనిజన్మమరణగమనాగమనాదిసర్వవిక్రియాలక్షణస్సంవ్యవహారః. తదాత్మకంహిద్వాదశవిధంకరణంబుద్ధ్యాది. తత్సూత్రం. తజ్జీవనం. సోఽన్తరాత్మాజగతస్తస్థుషశ్చ. తేనప్రద్యోతేన- హృదయా

కీభవతి న విజానాతీత్యాహుస్తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి। చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి। తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ॥ ౨

గ్రప్రకాశేన నిష్క్రామమాణః కేన మార్గేణ నిష్క్రామతీతి. ఉచ్యతే- చక్షుష్టో వా- ఆదిత్యలోకప్రాప్తినిమిత్తం జ్ఞానం కర్మ వా యది స్యాత్. మూర్ధ్నో వా- బ్రహ్మలోకప్రాప్తినిమిత్తం చేత్. అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః - శరీరావయవేభ్యో యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి. తం - విజ్ఞానాత్మానముత్క్రామన్తం- పరలోకాయ ప్రస్థితం. పరలోకాయోద్యతమిత్యర్థః. ప్రాణః సర్వాధికారస్థానీయో రాజ్ఞ ఇవానూత్క్రామతి. తం చ ప్రాణమనూత్క్రామన్తం వాగాదయస్సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి- యథాప్రధానాన్వాచిఖ్యాసేయం- న తు క్రమేణ సార్థవద్గమనమిహ వివక్షితం. తదా ఏష ఆత్మా సవిజ్ఞానో భవతి- స్వప్న ఇవ విశేషవిజ్ఞానవాన్ భవతి కర్మవశాత్. న స్వతన్త్రః. స్వాతన్త్ర్యేణ హి సవిజ్ఞానత్వే సర్వః కృతకృత్యస్స్యాత్. నైవ తు తల్లభ్యతే. అత ఏవాహ వ్యాసః *సదా తద్భావభావిత ఇతి. కర్మణానూద్భాస్యమానేనాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాశ్రితవాసనాత్మకవిశేషవిజ్ఞానేన సర్వో లోక ఏతస్మిన్కాలే సవిజ్ఞానో భవతి. సవిజ్ఞానమేవ చ గన్తవ్యమన్వవక్రామతి - అనుగచ్ఛతి. విశేషవిజ్ఞానోద్భాసితమేవేత్యర్థః. తస్మాత్తత్కాలే స్వాతన్త్ర్యార్థం యోగధర్మానుసేవనం పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసశ్చ విశిష్టపుణ్యోపచయశ్చ శ్రద్ధధానైః పరలోకార్థిభిరప్రమత్తైః కర్తవ్య ఇతి సర్వశాస్త్రాణాం యత్నతో విధేయోఽర్థః. దుశ్చరితాచ్చోపరమణం. న హి తత్కాలే శక్యతే కిఞ్చిత్సంపాదయితుం- కర్మణా నీయమానస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్. *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యుక్తం. ఏతస్య హ్యనర్థస్యోపశమోపాయవిధానాయ సర్వశాఖోపనిషదః ప్రవృత్తాః. న హి తద్విహితోపాయానుసేవనం ముక్త్వా ఆత్యన్తికస్యానర్థస్యోపశమోపాయోఽస్తి - తస్మాదత్రైవోపనిషద్విహితోపాయే యత్నపరైర్భవితవ్యమిత్యేష ప్రకరణార్థః. శకటవత్సంభృతసమ్భార ఉత్సర్జన్యాతీత్యుక్తం. కిం పునస్తస్య పరలోకాయ ప్రవృత్తస్య పథ్యదనం శాకటికసమ్భారస్థానీయం, గత్వా వా పరలోకం యద్భుఙ్క్తే, శరీరాద్యారమ్భకం చ యత్,- తద్వక్తవ్యమితి. ఉచ్యతే- తం- పరలోకాయ గచ్ఛన్తమాత్మానం విద్యాకర్మణీ- విద్యా చ కర్మ చ విద్యాకర్మణీ. విద్యా- సర్వప్రకారా. విహితా- ప్రతిషిద్ధా- అవిహితా - అప్రతిషిద్ధా చ. తథా కర్మ- విహితం- ప్రతిషిద్ధం చ- అవిహితం - అప్రతిషిద్ధం చ. సమన్వారభేతే- సమ్యగన్వారభేతే. అన్వాలభేతే. అనుగచ్ఛతః. పూర్వప్రజ్ఞా చ - పూర్వానుభూతవిషయా ప్రజ్ఞా - పూర్వప్రజ్ఞా. అతీతకర్మఫలానుభవవాసనేత్యర్థః. సా చ వాసనా అపూర్వకర్మారమ్భే కర్మవిపాకే చాఙ్గం భవతి - తేన తా అప్యన్వారభతే. న హి తయా వాసనయా వినా కేన కేషాంచిత్ కర్మ కర్తుం ఫలం చోపభోక్తుం శక్యతే - న హ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనాప్రవృత్తానాం త్విన్ద్రియాణామిహాభ్యాసమన్తరేణ కౌశలముపపద్యతే. దృశ్యతే చ కేషాంచిత్ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు వినైవేహాభ్యాసేన జన్మత ఏవ కౌశలం. కాసుచిదత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వప్యకౌశలం కేషాంచిత్. తథా విషయోపభోగేషు స్వభావత ఏవ కేషాంచిత్ కౌశలాకౌశలే దృశ్యేతే. తచ్చైతత్సర్వం పూర్వప్రజ్ఞోద్భవానుద్భవనిమిత్తం. తేన పూర్వప్రజ్ఞయా వినా కర్మణి వా ఫలోపభోగే వా న కస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. తస్మాదేతత్త్రియం శాకటికసమ్భారస్థానీయం పరలోకపథ్యదనం విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యం. యస్మాద్విద్యాకర్మణీ పూర్వప్రజ్ఞా చ దేహాన్తరప్రతిపత్త్యుపభోగసాధనం- తస్మాద్విద్యాకర్మాదిశుభమేవ సమాచరేత్ - యథేష్టదేహసంయోగభోగోపభోగౌ స్యాతామితి ప్రకరణార్థః. ౨

ఆ.—— తత్ర భోక్త్రా సహ సంహృతం చక్షురత్యన్తాభావీభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకీతి) ఉక్తేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (తదేతి) చక్షుషి దర్శితన్యాయం ఘ్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) యథా చక్షుర్దేవతాయా నివృత్తౌ లిఙ్గాత్మనా చక్షురేకీభవతి - తథా ఘ్రాణదేవతాంశస్య ఘ్రాణానుగ్రహనివృత్తిద్వారేణాంశిదేవతయైక్యే లిఙ్గాత్మనా ఘ్రాణమేకీభవతీత్యర్థః. తన్నివృత్త్యపేక్షయా-వరుణాదిదేవతాయా జిహ్వాయా మనుగ్రహనివృత్తౌ జిహ్వాయా లిఙ్గాత్మనైక్యమపేక్షయేత్యర్థః. తత్తదనుగ్రాహకదేవతాంశస్య తత్ర తత్రానుగ్రహనివృత్త్యా తత్తదంశిదేవతాప్రాప్తౌ తత్తత్కరణస్య లిఙ్గాత్మనైక్యం భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (తథేతి, మరణదశాయాం రూపాదిదర్శనరాహిత్యమర్థద్వయసాధకమిత్యాహ (తదేతి) తస్య హైతస్యేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థా సప్తమ్యర్థః. కేనాయం ప్రద్యోతో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (స్వప్నేతి) యథా స్వప్నకాలే *స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితీతి వ్యాఖ్యాతం- తథాత్రాపి తేజోమాత్రాణాం యదాదానం - తత్కృతేన వాసనారూపేణ ప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణ స్వేన భాసా, స్వేన చాత్మచైతన్యజ్యోతిషా, హృదయాగ్రప్రద్యోతనమిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాం దర్శయతి (తేనేతి) కిమితి లిఙ్గద్వారా ఆత్మనో నిర్గమనం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (తథేతి) యది మరణకాలే తేజోమాత్రాదానం- న తర్హి సదా లిఙ్గోపాధిరాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) స తస్మాల్లిఙ్గముచ్యతే. సర్వదేతి లిఙ్గసత్తాదశోక్తిః. ఆత్మోపాధిభూతే లిఙ్గే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాత్మని కూటస్థే న సంవ్యవహారదర్శనమిత్యాహ (తదుపాధీతి) చక్షురాదిప్రసిద్ధిరపి ప్రమాణమిత్యాహ (తదాత్మకం హీతి) ఏకాదశవిధం కరణమిత్యభ్యుపగమాత్కుతో ద్వాదశవిధత్వమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (బుద్ధ్యాదీతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతిరపి యథోక్తే లిఙ్గే ప్రమాణమిత్యాహ (తత్సూత్రమితి) జగతో జీవనమపి తత్ప్రమాణమిత్యాహ (తజ్జీవనమితి) *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి శ్రుతిరపి యథోక్తం లిఙ్గం సాధయతీత్యాహ (సోఽన్తరాత్మేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో యథోక్తప్రకాశేన మరణకాలే హృదయాన్నిష్క్రామణే మార్గం పృష్టపూర్వకముత్తరవాక్యేనోపదిశతి (తేనేత్యాదినా) చక్షుష్టో వేతి వికల్పనిమిత్తం సూచయతి (ఆదిత్యేతి) మూర్ధ్నో వేతి వికల్పే హేతుమాహ (బ్రహ్మలో

శతి) తత్ప్రాప్తినిమిత్తంచేత్- జ్ఞానంకర్మవాస్యాదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దేహావయవాన్తరేభ్యోనిష్క్రమణేనియామకమాహ (యథేతి) కథంప రలోకాయప్రస్థితమిత్యుచ్యతే- ప్రాణగమనాధీనత్వాద్విజ్ఞానాత్మగమనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరలోకాయేతి) ననుజీవస్య ప్రాణాదితాదాత్మ్యేసతి కథమనుశబ్దేనక్రమోవివక్ష్యతే - తత్రాహ (యథాప్రధానేతి) ప్రధానమనతిక్రమ్యహీయమన్వాఖ్యానేచ్ఛా. తథాచజీవాదేః ప్రాధాన్యాభి ప్రాయేణానుశబ్దప్రయోగః- నక్రమాభిప్రాయేణ- దేశకాలభేదాభావాదిత్యర్థః. సార్ధ-సమూహేవ్యక్తిషుక్రమేణగమనంవ్యర్థ్యతే-సతథా ప్రాణా దిష్విత్యతిరేకః. యదుక్తంహృదయాగ్రప్రద్యోతనం- తత్సవిజ్ఞానశ్రుత్యాప్రకటయతి (తదేతి) కర్మవశాదితివిశేషణంసాధయతి (నేతి) విపక్షే దోషమాహ (స్వాతన్త్ర్యేణేతి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) ముమూర్షోరస్వాతన్త్ర్యమానమాహ (అతఏవేతి) కర్మవశాదుక్తంసవిజ్ఞానత్వ ముపసంహరతి (కర్మణేతి) అన్తఃకరణస్యవృత్తివిశేషః- భావిదేహవిషయః. తదాశ్రితం- తద్రూపంయద్వాసనాత్మకంవిశేషవిజ్ఞానం-తేనైతియా వత్ . మ్రియమాణస్యసవిజ్ఞానత్వేసత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (సవిజ్ఞానమేవేతి) గన్తవ్యస్యసవిజ్ఞానత్వంవిజ్ఞానాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (విశే షేతి) ప్రాగేవోత్క్రాన్తేఃసవిజ్ఞానత్వవాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) పురుషస్యకర్మానుసారిత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యోగః - చిత్తవృత్తినిరోధః. తస్యధర్మాః- యమనియమప్రభృతయః. తేషామనుసేవనం- పునఃపునరావర్తనం. పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసః - యోగానుష్ఠానం. కర్తవ్యఇతి- ప్రకృత శ్రుతేర్విధేయోర్థఇతిశేషః. కించ- పుణ్యోపచయకర్తవ్యతారూపేఽర్థేసర్వమేవవిధికాణ్డంపర్యవసితమిత్యాహ (సర్వశాస్త్రాణామితి) సర్వస్మా దాగామిదుశ్చరితాదుపరమణంకర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థేనిషేధశాస్త్రమపిపర్యవసితమిత్యాహ (దుశ్చరితాచ్చేతి) ననుపూర్వంయథేష్టచేష్టాంకృత్వామర ణకాలేసర్వమేతత్సమ్పాదయిష్యతే. నేత్యాహ (నహీతి) కర్మణాంనీయమానత్వేమానమాహ (పుణ్యఇతి) తర్హిపుణ్యోపచయాదేవయథోక్తాన ర్థనివృత్తేర్వ్యర్థంతత్త్వజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఉపశమోపాయః- తత్త్వజ్ఞానం. తస్యవిధానం-ప్రకాశనం. తదర్థమితియావత్. దేవతాధ్యానాదనర్థోనివర్తిష్యతే- కింతత్త్వజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్విహితేతితచ్ఛబ్దేనప్రకృతాస్సర్వశాఖోపనిషదోగృహ్యన్తే. విస్తా రేణార్థస్యార్థవత్త్వంసాసిద్ధాఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞాపితంసవిజ్ఞానవాక్యేనేతిశేషః. వృత్తమనూద్యప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (శకటవదిత్యాదినా) విహితావిద్యా- ఆధ్యాత్మికీ. ప్రతిషిద్ధా- నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపా. అవిహితా-ఘటాదివిషయా. అప్రతిషిద్ధా-పథిపతిత తృణాదివిషయా. విహితంకర్మ-యాగాది. ప్రతిషిద్ధం-బ్రహ్మహననాది. అవిహితం-గమనాది. అప్రతిషిద్ధం-నేత్రపక్ష్మవిక్షేపాది. విద్యాకర్మ ణోరుపభోగసాధనత్వప్రసిద్ధేరన్వారమ్భోపికిమిత్యన్వారభతేవాసనేత్యాశఙ్క్యాహ (సాచేతి) అపూర్వకర్మారమ్భాదావఙ్గంపూర్వవాసనేత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) ఉక్తమేవహేతుముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) ఇన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలమనుష్ఠానేప్రయోజకం-తచ్చఫలభోగ హేతుః. నచాన్తరేణాభ్యాసమిన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలంసమ్భవతి - తస్మాదనుష్ఠానాద్యభ్యాసాధీనమిత్యర్థః. తథాపికథంపూర్వవాసనాప్రవృ త్త్యాదావఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వానుభవేతి) తత్రలోకానుభవంప్రమాణయతి (దృశ్యతేచేతి) చిత్రకర్మాదీత్యాదిశబ్దేనప్రాసాదనిర్మా ణాదిగృహ్యతే. పూర్వవాసనోద్భవకృతంకార్యముక్త్వాతదభావకృతంకార్యమాహ (కాసుచిదితి) రజ్జునిర్మాణాదిష్వితియావత్, తత్రైవోదాహర ణసౌలభ్యమాహ (తథేతి) తత్రహేత్వన్తరమాశఙ్క్యపరిహరతి (తచ్చేతి) కర్మానుష్ఠానాదౌపూర్వప్రజ్ఞాయాహేతుత్వముపసంహరతి(తేనేతి) సమన్వారమ్భవచనార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తస్యైవతాత్పర్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ౨

౨౦.— (ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహురిత్యాది) అయం ముమూర్షుఃఏకీభవతి - స్వాపకాలఇవేన్ద్రియైస్సహితోభవతి. అతోనరూపా దీన్పశ్యతీతిపార్శ్వస్థాఆహురిత్యర్థః. (ఏకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహురిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యహైతస్యహృదయస్యాగ్రంప్రద్యోతతేతేనప్ర ద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతీత్యాది) తస్యహైతస్య- మ్రియమాణస్యసమ్బన్ధియద్ధృదయం- తస్యాగ్రం- నాడీముఖాన్నిర్గమనద్వారంప్రద్యోత తే- ఉపసంహృతకరణతేజఃప్రజ్వలితంసత్ప్రదీప్తంభవతి. తత్ప్రకాశితద్వారస్సన్నేషఆత్మానిష్క్రామతిచక్షురాదిద్వారేభ్యఇత్యర్థః. (తముత్క్రామ న్తంప్రాణోఽనూత్క్రామతిప్రాణమనూత్క్రామన్తంసర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి) ఏవముత్క్రామన్తంతం-అధ్యక్షంజీవంముఖ్యప్రాణోఽనస- పశ్చాదుత్క్రామతి. తంముఖ్యప్రాణంజీవమనూత్క్రామన్తంతదధీనాఇతరేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తీత్యర్థః. (సవిజ్ఞానోభవతిసవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రా మతి) తస్యాందశాయాముత్క్రామన్ జీవః * యంయంవాపిస్మరన్ భావంత్యజత్యన్తేకళేబరం । తంతమేవైతీత్యుక్తన్యాయేనప్రాప్తవ్యయోనివిష యకస్మృతిమాన్ భవతీత్యర్థః. తచ్చజ్ఞానంకర్మాధీనం- నతుపురుషయత్నసాధ్యం. * యంయోగినఃప్రాణవియోగకాలేయత్నేనచిత్తేవినివేశయన్తి తిస్మృత్యుక్తరీత్యాయోగినామేవహిచరమంజ్ఞానంయత్నసాధ్యం. ఏవంసవిజ్ఞానం- ప్రాప్తవ్యయోనిచిన్తనవన్తమేవపురుషంప్రాణవర్గోఽన్వవక్రా మతి- అనుగచ్ఛతీత్యర్థః. (తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచ) తం- తాదృశంచపురుషంవిద్యాకర్మణీ- తదనుష్ఠితజ్ఞానకర్మణీ. పూర్వ ప్రజ్ఞా- పూర్వవాసనాచతిస్రఇమాఅనువర్తన్తే. తత్రజ్ఞానకర్మణీభోగ్యవిషయోపస్థాపనాద్యర్థం, పూర్వవాసనాతుకర్తృత్వభోక్తృత్వార్థం, చా నువర్తతే. నహిపూర్వవాసనాంవినాకశ్చిత్కర్తుంభోక్తుంవాప్రభవతి - నహ్యనభ్యస్తేవిషయేకౌశలమిన్ద్రియాణాంభవతి. పూర్వానుభవవాసనయా ప్రవృత్తానామిన్ద్రియాణామిహజన్మన్యభ్యాసమన్తరేణైవకాసుచిత్క్రియాసుచిత్రకర్మాదిలక్షణాసుకౌశలందృశ్యతే, కేషాంచిచ్చాత్యన్తసౌకర్య యుక్తాస్వపిక్రియాస్వకౌశలందృశ్యతే,- తదేతత్సర్వంపూర్వవాసనోద్భవానుద్భవనిమిత్తకం. తస్మాద్విద్యాకర్మపూర్వవాసనాలక్షణమేతత్త్రితయం ౨ శాకటికసమ్భారస్థానీయంపరలోకపాథేయమిత్యర్థః.

ఉ.— తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసగ్ంహరత్యేవమే వాయమాత్మేదగ్ం శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసగ్ంహరతి ॥ 3

శం.— ఏవంవిద్యాదిసమ్భారసమ్భృతో దేహాన్తరం ప్రతిపద్యమానో ముక్త్వా పూర్వం దేహం పక్షీవ వృక్షాన్తరం దేహాన్తరం ప్రతిపద్యతే- అథవా ఆతివాహికేన శరీరాన్తరేణ కర్మఫలజన్మదేశం నీయతే- కింవా అత్రస్థస్యైవ సర్వగతానాం కరణానాం వృత్తిలాభో భవతి- ఆహోస్విచ్ఛరీరస్థస్య సఙ్కుచితాని కరణాని మృతస్య భిన్నఘట ప్రదీప ప్రకాశవత్సర్వతో వ్యాప్య పునర్దేహాన్తరారమ్భే సఙ్కోచముపగచ్ఛన్తి - కింవా మనోమాత్రం వైశేషికసమయ ఇవ దేహాన్తరారమ్భదేశం ప్రతిగచ్ఛతి- కింవా కల్పనాన్తరమేవ వేదాన్తసమయ ఇతి. ఉచ్యతే- *త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వేఽనన్తా ఇతి శ్రుతేః సర్వాత్మకాని తావత్ కరణాని. సర్వాత్మకప్రాణసంశ్రయాచ్చ. తేషామాధ్యాత్మికాధిభౌతికపరిచ్ఛేదః ప్రాణికర్మజ్ఞానభావనానిమిత్తః. అతస్తద్వశాత్ స్వభావతః సర్వగతానామనన్తానామపి ప్రాణానాం కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణైవ దేహాన్తరారమ్భవశాత్ ప్రాణానాం వృత్తిస్సఙ్కుచతి వికసతి చ. తథా చోక్తం *సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః సమోఽనేన సర్వేణేతి. తథా చేదం వచనమనుకూలం *స యో హైతాననన్తానుపాస్త ఇత్యాది. *తం యథా యథోపాసత ఇతి చ. తత్ర వాసనా పూర్వప్రజ్ఞాఖ్యా విద్యాకర్మతన్త్రా జలూకావత్సన్తతైవ స్వప్నకాల ఇవ కర్మకృతం దేహాద్దేహాన్తరమారభతే హృదయస్థైవ - పునర్దేహాన్తరం పూర్వాశ్రయం విముఞ్చతీత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్త ఉపాదీయతే- తత్ - తత్ర దేహాన్తరసఞ్చారే ఇదం నిదర్శనం. యథా-యేన ప్రకారేణ తృణజలాయుకా- తృణజలూకా తృణస్యాన్తం-అవసానం గత్వా- ప్రాప్యాన్యత్తృణం-తృణాన్తరమాక్రమం- ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః. తమాక్రమమాక్రమ్య-ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనః పూర్వావయవముపసంహరత్యన్త్యావయవస్థానే. ఏవమేవాయమాత్మా- యః ప్రకృతో, యః సంసారీ, .ఇదం శరీరం- పూర్వోపాత్తం నిహత్య- స్వప్నం ప్రతిపిత్సురివ పాతయిత్వా అవిద్యాం గమయిత్వా-అచేతనం కృత్వా స్వాత్మోపసంహారేణాన్యమాక్రమం-తృణాన్తరమివ తృణజలూకా శరీరాన్తరం గృహీత్వా ప్రసారితయా వాసనయా ఆత్మానముపసంహరతి- తత్రాత్మభావమారభతే- యథా స్వప్నే దేహాన్తరమారభతే స్వప్నదేహాన్తరస్థ ఇవ శరీరారమ్భదేశే ఆరభ్యమాణే దేహే జఙ్గమే స్థావరే వా. తత్ర చ కర్మవశాత్ కరణాని లబ్ధవృత్తీని సంహన్యన్తే, బాహ్యం చ కుశమృత్తికాస్థానీయం శరీరమారభ్యతే,. తత్ర చ కరణవ్యూహమపేక్ష్య వాగాద్యనుగ్రహాయ అగ్న్యాదిదేవతాః సంశ్రయన్తే. ఏష దేహాన్తరారమ్భవిధిః. 3

ఆ.— తృణజలాయుకావాక్యమవతారయితుం వృత్తమనూద్య వాదివివాదాన్ దర్శయన్నాదౌ దిగమ్బరమతమాహ (ఏవమిత్యాదినా) దేవతావాదిమతమాహ (అథవేతి) దేవతా యేన శరీరేణ విశిష్టం జీవం పరలోకం నయతి- తదాతివాహికం శరీరాన్తరం. తేనేతి యావత్. సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ (కింవేతి) సిద్ధాన్తం సూచయతి (ఆహోస్విదితి) వైశేషికాదిపక్షమాహ (కింవేతి) న్యూనత్వనివృత్త్యర్థమాహ (కింవా కల్పనాన్తరమితి) తత్ర సిద్ధాన్తస్య ప్రామాణికత్వేనోపాదేయత్వం వదన్ కల్పనాన్తరాణామప్రామాణికత్వేన త్యాజ్యత్వమభిప్రేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) తేషాం సర్వాత్మకత్వే హేత్వన్తరమాహ (సర్వాత్మకేతి) కథం తర్హి కరణానాం పరిచ్ఛిన్నత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) అధిదైవికేన రూపేణాపరిచ్ఛిన్నానామపి కరణానామాధ్యాత్మికాదిరూపేణ పరిచ్ఛిన్నతేతి స్థితే ఫలితమాహ (అత ఇతి) తద్వశాత్ -ఉదాహృతశ్రుతివశాదిత్యేతత్. స్వభావతః- దేవతాస్వరూపానుసారేణేతి యావత్. కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణేత్యత్ర భోక్తురితి శేషః. ఉభయత్ర సంవాదార్థం ప్రాణానామితి ద్విరుక్తం. తేషాం వృత్తిసఙ్కోచాదౌ ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) పరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నప్రాణోపాసనే గుణదోషసఙ్కీర్తనమపి ప్రాణసఙ్కోచవికాసయోస్సూచకమిత్యాహ (తథా చేదమితి) అధిదైవికేన రూపేణ సర్వగతానామపి కరణానామాధ్యాత్మికాధిభౌతికరూపేణ పరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరివృతస్య గమనం సిధ్యతీతి సిద్ధాన్తో దర్శితః. ఇదానీం తృణజలాయుకాదృష్టాన్తాద్దేహాన్తరం గృహీత్వా పూర్వదేహం ముఞ్చత్యాత్మేతి స్థూలదేహవిశిష్టస్యైవ పరలోకగమనమితి పౌరాణిక ప్రక్రియాం ప్రత్యాఖ్యాతుం దృష్టాన్తవాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేత్యాదినా) దేహనిర్గమనాత్ప్రాగవస్థా సప్తమ్యర్థః. తదైవ యథోక్తా వాసనా హృదయస్థా విద్యాకర్మనిమిత్తం భావిదేహం స్పృశతి - జీవోఽపి తత్రాభిమానం కరోతి. పునశ్చ పూర్వదేహం త్యజతి. యథా స్వప్నే దేవోఽహమిత్యభిమన్యమానో దేహాన్తరస్థ ఏవ భవతి- తథోత్క్రాన్తావపి. తస్మాన్న పూర్వదేహవిశిష్టస్యైవ పరలోకగమనమిత్యర్థః. స్వాత్మోపసంహారః - దేహే పూర్వస్మిన్నాత్మాభిమానత్యాగః. ప్రసారితయా వాసనయా శరీరాన్తరం గృహీత్వేతి సమ్బన్ధః. ఉపసంహారస్య స్వరూపమాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థం వివృణోతి (ఆరభ్యమాణ ఇతి) ఆరబ్ధే దేహాన్తరే సూక్ష్మదేహస్యాభివ్యక్తిమాహ (తత్ర చేతి) కర్మగ్రహణం విద్యాపూర్వప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. నను లిఙ్గదేహబలాదేవార్థక్రియాసిద్ధౌ కృతం స్థూలశరీరేణేత్యాశఙ్క్య తద్వ్యతిరేకేణేతరస్యార్థక్రియాకారిత్వం నాస్తీతి మత్వాహ (బాహ్యం చేతి) ఆరబ్ధే దేహే ద్వారే కరణేషు దేవతానామనుగ్రాహకత్వేనావస్థానం దర్శయతి (తత్రేతి) స్థూలో దేహః సప్తమ్యర్థః. కరణవ్యూహః-తేషామభివ్యక్తిః. 3

రం.— (తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాది) యథా తృణజలూకా తృణస్యాన్తం- అగ్రభాగం గత్వా అన్యం- తృణాన్తరలక్షణమాక్రమం - ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః- ఆశ్రయ ఇతి యావత్. తమాక్రమ్య - ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనోఽపరావయవముపసంహరతి- పూర్వతృణవియుక్తం కరోతి. ఏవమేవాయం- సంసరన్ జీవః ఇదం - ప్రాక్తనం శరీరం నిహత్య. తస్యైవ వివరణం (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) నిస్సమ్బాధతామాపాద్యేత్యర్థః. అన్యం- అన్యశరీరలక్షణమాక్రమం - ఆశ్రయమాక్రమ్య స్వాత్మానం పూర్వస్మాచ్ఛరీరాదుపసంహరతి- పూర్వశరీరం త్యజతీత్యర్థః. 3

ఉ.— తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం తనుత ఏవమేవాయమాత్మేదగ్ం శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం కురుతే పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వాన్యేషాం వా భూతానామ్॥ ౪

స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయోఽతేజోమయః కామమయోఽకామమ

శం.— తత్ర దేహాన్తరారమ్భే నిత్యోపాత్తమేవోపాదానముపమృద్యోపమృద్య దేహాన్తరమారభతే - ఆహోస్విదపూర్వమేవ పునః పునరాదత్త ఇత్యత్రోచ్యతే- దృష్టాన్తః- తత్ తత్రాస్మిన్నర్థే. యథా పేశస్కారీ- పేశః- సువర్ణం. తత్ కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- సువర్ణస్య మాత్రామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వాన్యత్- పూర్వస్మాద్రచనావిశేషాన్నవతరం- అభినవతరం కల్యాణాత్ కల్యాణతరం రూపం తనుతే - నిర్మినోతి. ఏవమేవాయమాత్మేత్యాదిపూర్వవత్. నిత్యోపాత్తాన్యేవ పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని పఞ్చ భూతాని- యాని *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి చతుర్థే వ్యాఖ్యాతాని పేశఃస్థానీయాని. తాన్యేవోపమృద్యోపమృద్యాన్యదన్యచ్చ దేహాన్తరం నవతరం కల్యాణతరం రూపం - సంస్థానవిశేషం. దేహాన్తరమిత్యర్థః. కురుతే. పిత్ర్యం వా- పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. గాన్ధర్వం- గన్ధర్వాణాముపభోగయోగ్యం. తథా- దేవానాం - దైవం. ప్రజాపతేః - ప్రాజాపత్యం. బ్రహ్మణ ఇదం - బ్రాహ్మం వా. యథాకర్మ యథాశ్రుతమన్యేషాం వా భూతానాం సమ్బన్ధిశరీరాన్తరం కురుత ఇత్యభిసమ్బధ్యతే. ౪

ఆ.— పేశస్కారివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) సంసారిణో హి ప్రకృతే దేహాన్తరారమ్భే కిముపాదానం నాస్తి- కిం వాఽస్తి. నాస్తి చేత్- న భావరూపం కార్యం సిధ్యేత్. అస్తి చేత్. తత్కిం భూతపఞ్చకం- ఉతాన్యత్. ఆద్యేఽపి తన్నిత్యోపాత్తమేవ పూర్వపూర్వదేహోపమర్దేనాన్యమన్యం దేహమారభతే- కిం వాన్యదన్యద్భూతపఞ్చకమన్యమన్యం దేహం జనయతి. నాద్యః- భూతపఞ్చకస్య తత్తద్దేహోపాదానత్వే కూటస్థస్య సర్వకారణత్వస్వీకారవిరోధాత్. న ద్వితీయః- భూతపఞ్చకోత్పత్తావపి కారణాన్తరస్య మృగ్యత్వాత్ తస్యైవ దేహాన్తరకారణత్వసమ్భవాత్. నేతరః- దేహస్య పాఞ్చభౌతికత్వప్రసిద్ధివిరోధాదితి భావః. ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (అత్రేతి) తచ్ఛబ్దార్థమపేక్షితం పూరయన్నాహ (దృష్టాన్త ఇతి) అవశిష్టం భాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) కిం పునరుపాదానమేతావతా దేహాన్తరారమ్భేఽభ్యుపగతం భవతి- తత్రాహ (నిత్యోపాత్తానీతి) శరీరద్వయారమ్భకాణీతి శేషః. తేషాముభయారమ్భకత్వేన మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వం దర్శయతి (యానీతి) దేహవికల్పే నియామకమాహ (యథాకర్మేతి) శరీరారమ్భాయాత్మకభూతపఞ్చకముపాదానమితి వదతా భూతావయవానామపి సహైవ గమనమిత్యుక్తం. ౪

రం.— నను దేహాన్తరారమ్భే ప్రాగుపాత్తమేవోపాదానం స్వీకృత్య తదేవోపమృద్య స్వర్ణకారవద్దేహాన్తరం కరోతి- ఆహోస్విదపూర్వమేవోపాదానద్రవ్యం స్వీకృత్య కరోతి. తత్రాహ (తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుతే ఇత్యాది) పేశః- సువర్ణం. తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- పూర్వోపాత్తసువర్ణస్య మాత్రాం- ఏకదేశముపాదాయ యథా అన్యత్కల్యాణతరం నవతరం చ రూపం తనుతే- కురుతే. యద్వా- పేశస్కారీ- కోశకారక్రిమిః. స యథా పేశసః- పట్టతన్తోః మాత్రాం - అంశముపాదాయ నవతరం కల్యాణతరం చ రూపం- జాలాత్మకం కురుతే- ఏవమేవాయమాత్మా ఇదం శరీరం నిహత్యాన్యద్రూపం కల్యాణతరం నవతరం కురుతే. (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) పూర్వవత్. తదేవ రూపం విశినష్టి (పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వేత్యాది) పిత్ర్యం - పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. తథా- గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మం- గన్ధర్వాదిలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. (అన్యేషాం వా భూతానాం) అన్యభూతసమ్బన్ధి వా శరీరం కరోతీత్యర్థః. కర్తృత్వం చాస్య కర్మద్వారకం ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యైరస్య బన్ధనసంజ్ఞకైరుపాధిభూతైః, యైః సంయుక్తస్సన్ యోఽయమితి విభావ్యతే,- తే పదార్థాః పుఞ్జీకృత్యేహైకత్ర ప్రతినిర్దిశ్యన్తే. స వా అయం- య ఏవం సంసరత్యాత్మా. బ్రహ్మైవ- పర ఏవ. యోఽశనాయాద్యతీతః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానం- బుద్ధిః. తేనోపలక్ష్యమాణస్తన్మయః. *కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి హ్యుక్తం. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. యస్మాత్తద్ధర్మత్వమస్య విభావ్యతే *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తథా- మనోమయః- మనస్సన్నికర్షాన్మనోమయః. తథా- ప్రాణమయః- ప్రాణః- పఞ్చవృత్తిః. తన్మయః. యేన చేతనశ్చలతీవ లక్ష్యతే. తథా- చక్షుర్మయో రూపదర్శనకాలే. ఏవం- శ్రోత్రమయశ్శబ్దశ్రవణకాలే. ఏవం తస్య తస్యేన్ద్రియస్య వ్యాపారోద్భవే తత్తన్మయో భవతి. ఏవం బుద్ధిప్రాణద్వారేణ చక్షురాదికరణమయస్సన్ శరీరారమ్భకపృథివ్యాదిభూతమయో భవతి. తత్ర పార్థివాదిశరీరారమ్భే పృథివీమయో భవతి. తథా- వరుణాదిలోకేష్వాప్యశరీరారమ్భే ఆపోమయో భవతి. తథా- వాయవ్యశరీరారమ్భే వాయుమయో భవతి. తథా- ఆకాశశరీరారమ్భే ఆకాశమయో భవతి. ఏవమేతాని తైజసాని దేవశరీరాణి- తేష్వారభ్యమాణేషు తత్తన్మయస్తేజోమయో భవతి. అతో వ్యతిరిక్తాని పశ్వాదిశరీరాణి నరకప్రేతాదిశరీరాణి చాతేజోమయాని- తాన్యపేక్ష్యాహ (అతేజోమయ ఇతి) ఏవం కార్యకరణసఙ్ఘాతమయస్సన్నాత్మా ప్రాప్తం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదం మయా ప్రాప్తవ్యమిత్యేవం విపరీతప్రత్యయస్తదభిలాషః కామమయో భవతి. తస్మిన్కామే దోషం పశ్యతస్తద్విషయాభిలాషప్రశమే చిత్తం ప్రసన్నమకలుషం శాన్తం భవ

యః క్రోధమయోఽక్రోధమయో ధర్మమయోఽధర్మమయః సర్వమయస్తద్యదేతదిదంమయోఽదోమయ ఇతి యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన। అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభిసమ్పద్యతే॥ ౫

తి- తన్మయః- అకామమయః. ఏవం తస్మిన్విహతే కామే కేనచిత్స కామః క్రోధత్వేన పరిణమతే- తేన తన్మయో భవన్- క్రోధమయః. స క్రోధః కేనచిదుపాయేన నివర్తితో యదా భవతి - తదా ప్రసన్నమనాకులం చిత్తం సదక్రోధముచ్యతే- ఏవం తేన తన్మయః. ఏవం కామక్రోధాభ్యామకామాక్రోధాభ్యాం చ తన్మయో భూత్వా ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భవతి. న హి కామక్రోధాదిభిర్వినా ధర్మాదిప్రవృత్తిరుపపద్యతే- * యద్యద్ధి కురుతే కర్మ తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్. ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భూత్వా సర్వమయో భవతి - సమస్తం ధర్మాధర్మయోశ్చ కార్యం యావత్కించిద్వ్యాకృతం - తత్సర్వం ధర్మాధర్మయోః ఫలం. తత్ప్రతిపద్యమానస్తన్మయో భవతి. కిం బహునా- తదేతత్సిద్ధమస్య - యదయమిదంమయః- గృహ్యమాణవిషయాదిమయః. తస్మాదయమదోమయః. అద ఇతి పరోక్షం కార్యేణ గృహ్యమాణేన నిర్దిశ్యతే. అనన్తా హ్యన్తఃకరణే భావనావిశేషాః - నైవ తే విశేషతో నిర్దేష్టుం శక్యన్తే. తస్మింస్తస్మిన్ క్షణే కార్యతోఽవగమ్యన్త ఇదమస్య హృది వర్తతేఽదోఽస్యేతి. తేన గృహ్యమాణకార్యేణేదంమయతయా నిర్దిశ్యతే - పరోక్షోఽన్తస్థో వ్యవహారోఽయమిదానీమదోమయ ఇతి. సఙ్క్షేపతస్తు - యథా కర్తుం యథా వా చరితుం శీలమస్య - సోఽయం యథాకారీ యథాచారీ. స తథా భవతి. కరణం నామ - నియతా క్రియా విధిప్రతిషేధాదిగమ్యా. చరణం నామ - అనియతమితి విశేషః. (సాధుకారీ సాధుర్భవతి) యథాకారీత్యస్య విశేషణం. పాపకారీ పాపో భవతీతి చ- యథాచారీత్యస్య. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాదత్యన్తతాత్పర్యతైవ తన్మయత్వం- న తు తత్కర్మమాత్రేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) పుణ్యపాపకర్మమాత్రేణైవ తన్మయతా స్యాత్ - న తు తాచ్ఛీల్యమపేక్షతే. తాచ్ఛీల్యే తు తన్మయత్వాతిశయ ఇత్యయం విశేషః. తత్ర కామక్రోధాదిపూర్వకపుణ్యాపుణ్యకారితా సర్వమయత్వే హేతుః సంసారస్య కారణం దేహాద్దేహాన్తరసఞ్చారస్య చ - ఏతత్ప్రయుక్తో హ్యన్యదన్యద్దేహాన్తరముపాదత్తే. తస్మాత్పుణ్యాపుణ్యే సంసారస్య కారణం - ఏతద్విషయౌ హి విధిప్రతిషేధౌ- అత్ర శాస్త్రస్య సాఫల్యమితి. అథో- అపి అన్యే బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- సత్యం కామాదిపూర్వకే పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్తో హి పురుషః పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ ఉపచినోతి. కామప్రహాణే తు కర్మ విద్యమానమపి పుణ్యాపుణ్యోపచయకరం న భవతి - ఉపచితే అపి పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ కామశూన్యే ఫలారమ్భకే న భవతః. తస్మాత్కామ ఏవ సంసారస్య మూలం. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్ యః కామయతే మన్యమానః స్వకర్మభిర్జాయతే తత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. యదన్యమయత్వం- తదకారణం విద్యమానమపీత్యతోఽవధారణం కామమయ ఏవేతి. స చ కామమయస్సన్ యస్మాద్యాదృశేన కామేన యథాకామో భవతి - తత్క్రతుర్భవతి - స కామ ఈషదభిలాషమాత్రేణాభివ్యక్తో యస్మిన్విషయే భవతి- సోఽవిహన్యమానః స్ఫుటీభవన్ క్రతుత్వమాపద్యతే. క్రతుర్నామాధ్యవసాయః- నిశ్చయః. యదనన్తరా క్రియా ప్రవర్తతే. యత్క్రతుర్భవతి - యాదృక్కామకార్యేణ క్రతునా యథాస్వరూపః క్రతురస్య- సోఽయం యత్క్రతుర్భవతి. తత్కర్మ కురుతే - యద్విషయః క్రతుః- తత్ఫలనిర్వృత్తయే యద్యోగ్యం కర్మ- తత్కురుతే- నిర్వర్తయతి. యత్కర్మ కురుతే- తదభిసమ్పద్యతే - తదీయం ఫలమభిసమ్పద్యతే. తస్మాత్సర్వమయత్వేఽస్య సంసారిత్వే చ కామ ఏవ హేతురితి. ౫

ఆ.— ఇదానీం స వా అయమాత్మేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యోఽస్యేతి) తానేవోపాధిభూతాన్పదార్థాన్విశినష్టి (యైరితి) నను పూర్వమప్యేతే పదార్థా దర్శితాః- కిం పునస్తత్ప్రదర్శనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (పుఞ్జీకృత్యేతి) స వా అయమాత్మా బ్రహ్మేతి భాగం వ్యాకుర్వన్నాత్మనో బ్రహ్మైక్యం వాస్తవం వృత్తం దర్శయతి (స వా ఇతి) తస్యైవావాస్తవం రూపముపన్యస్యతి (విజ్ఞానమయ ఇత్యాదినా) జ్యోతిర్బ్రాహ్మణేపి వ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానమయత్వమిత్యాహ (కతమ ఇతి) కస్మిన్నర్థే మయట్ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విజ్ఞానేతి) ఉక్తే మయడర్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి) బుద్ధ్యైక్యాధ్యాసాత్తద్ధర్మస్య కర్తృత్వాదేరాత్మని ప్రతీతిరిత్యత్ర మానమాహ (ధ్యాయతీవేతి) మనస్సన్నికర్షాత్- తేన ద్రష్టవ్యతయా సమ్బన్ధాదితి యావత్. చక్షుర్మయత్వాదేరుపలక్షణత్వమఙ్గీకృత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తమనూద్య సామాన్యేన భూతమయత్వమాహ (ఏవం బుద్ధీతి) భూతమయత్వే సత్యవాన్తరవిశేషమాహ (తత్రేత్యాదినా) న చాకాశపరమాణ్వభావాదాకాశస్య శరీరానారమ్భకత్వం- శ్రుతివిరుద్ధారమ్భప్రక్రియానభ్యుపగమాదిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాకాశేతి) కథం పునర్ధర్మాదిమయత్వే కామాదిమయత్వముపయుజ్యతే- తత్రాహ (న హీతి) కథం ధర్మాదిమయత్వం సర్వమయత్వే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తమితి) తద్యదేతదిత్యాదేరర్థమాహ (కిం బహునేతి) విషయః- శబ్దాదిః. తతోఽన్యదపి ప్రత్యక్షతో గృహ్యమాణమాదిశబ్దార్థః. ఇదంమయత్వమదోమయత్వగమకమిత్యాహ (తస్మాదితి) విశేషతస్తత్తన్మయత్వోక్తిం వినా కిమితి సామాన్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్తా హీతి) తదస్తిత్వే మానమాహ (తస్మిన్నితి) అవగతిప్రకారమభినయతి (ఇదమస్యేతి) ఇదంమయత్వమదోమయత్వం చోపసంహరతి (తేనేత్యాదినా) పరోక్షత్వం వ్యాకరోతి (అన్తఃస్థ ఇతి) వ్యవహితవిషయవ్యవహారవానితి యావత్. ఇదానీమిత్యస్మాదుపరిష్టాదపి తేనేతి సమ్బధ్యతే. పరోక్షత్వావస్థైవానీమిత్యుక్తా. తృతీయయా చ ప్రకృతో వ్యవహారో నిర్దిశ్యతే. ఇతిశబ్దః సర్వమయత్వోపసంహారార్థః. విజ్ఞానమయాదివాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఙ్క్షేపతస్త్వితి) కరణచరణయోరైక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (కరణం నామేతి) ఆదిశబ్దః శిష్టాచారసఙ్గ్రహార్థః. వాక్యా

ఉ.—— తదేష శ్లోకో భవతి తదేవ సక్తః సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మ

స్తరంశ్లోకోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా) కుత్రతర్హి తాచ్ఛీల్యముపయుజ్యతే. తత్రాహ (తాచ్ఛీల్యేత్వితి) పూర్వపక్షముప సంహరతి (తత్రేత్యాదినా) కర్మణస్సంసారకారణత్వముపసంహరతి (ఏతత్ప్రయుక్తా హీతి) సంసారప్రయోజకే కర్మణి ప్రమాణమాహ (ఏత ద్విషయా హీతి) కథం యథోక్తకర్మవిషయత్వం విధినిషేధయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఇతిశబ్దః పూర్వపక్షసమాప్త్యర్థః. సిద్ధాన్తమవతారయతి (అథో ఇతి) సంసారకారణస్యాజ్ఞానస్య ప్రాధాన్యేన కామస్పృహాకారిత్వసిద్ధాన్తం సమర్థయతే (సత్యమిత్యాదినా) కామాభావేపి కర్మణస్సత్త్వం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రహాణేష్వితి , ననుకామాభావేపి నిత్యాద్యనుష్ఠానాత్పుణ్యాపుణ్యే స్యాతామితి-తత్రాహ (ఉపచితేఇతి) యోహి పశుపుత్రస్వర్గాదీననతిశయపురుషార్థాన్మన్యమానస్తానేవ కామయతే-సతత్తద్భోగభూమౌ తత్తత్కామసంయుక్తో భవతీత్యాథర్వణశ్రుతేరర్థః. శ్రుతియు క్తిసిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ధర్మాదిమయత్వస్యాపి సత్త్వాదవధారణానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (యదితి) సయథాకామో భవతీత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౫

రం.— (సవా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయ ఇత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే. సోఽయం విజ్ఞానమయః- జ్ఞానరూపో జ్ఞానగుణక ఆత్మా బ్రహ్మైవసన్- అపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మరూపయుక్తోపిసన్. మనోమయః-ఉపకరణోపకరణిత్వలక్షణ సమ్బన్ధేన మనః ప్రచురః. మన ఉపకరణక ఇతియావత్. ఏవం ప్రాణమయ ఇత్యాదావపి ద్రష్టవ్యం. అతేజోమయః- తేజోవ్యతిరిక్తపూర్వోక్తాతిరిక్తసు హృదహఙ్కారాదిమయః. తదుపకరణక ఇత్యర్థః. చతుర్వింశతితత్త్వమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతరదనుక్తం సర్వం చాతేజోమయశబ్దసంగృహీతమితి ద్రష్టవ్యం. అకామమయః- కామవ్యతిరిక్తసఙ్కల్పశ్రద్ధాదిమయ ఇత్యర్థః. అక్రోధమయః- ప్రీతిమయ ఇత్యర్థః. తద్వదేతదితి బ్రహ్మాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. ఇదమ్మయోఽదోమయః- ఏతల్లోకపరలోకమయ ఇత్యర్థః. (యథాకారీ యథాచారీ తథాభవతి) యథాకర్తుం- యథా ఆచరితుం శీలమస్య- సోఽయం యథాకారీ- యథాచారీ. అగ్నిహోత్రాదికం తు కర్మ. తద్యోగ్యతాపాదకం స్నానావస్థానాదికం త్వాచరణం. ఏతత్ ※ చరణాదితి చేన్నోప లక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరితిసూత్రభాష్యే స్పష్టం. తథాభవతి- తత్ఫలయుక్తో భవతీత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపోభవతీతి) సత్కర్మకారీ బ్రాహ్మణాదిరమణీయశరీరయుక్తో భవతి. పాపకారీ శ్వచణ్డాలాదికుత్సితశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏతే సాధుకారిత్వ పాపకారిత్వే అపి ప్రాక్తనపుణ్యపాపప్రయుక్తే ఇత్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) (అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవా యం పురుష ఇతి) అథోశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. కేచిద్బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- ప్రసిద్ధమిత్యర్థమాహుః. యద్యపి పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకా రణం- తథాపి కామప్రయుక్త ఏవ హి పురుషః పుణ్యాపే కర్మణీ ఉపచినోతి. తథాచ అయం పురుషః కామమయ ఏవ- కామ ఏవాస్య సంసారస్య మూల మిత్యర్థః. తథాచోక్తమాథర్వణే ※ కామాన్యః కామయతే మన్యమానస్స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. తదే వోపపాదయతి (సయథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతీతి) పురుషస్య యేన ప్రకారేణ కామనా ఉదేతి- తేన ప్రకారేణ క్రతుశబ్దితోఽధ్యవసా య ఉదేతి. (యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే) తదనన్తరమధ్యవసితం కర్మ కురుతే. యత్కర్మ కురుతే - తదభిసమ్పద్యతే - తస్య ఫలం చ ప్రాప్నో తీత్యర్థః. ౫

——

శం.— తత్-తస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః - మన్త్రోఽపి భవతి. తదేవైతి- తదేవ గచ్ఛతి. సక్తః-ఆసక్తః. తత్రోద్భూతాభిలాషస్సన్నిత్యర్థః. కథ మేతి. (సహకర్మణా) యత్కర్మ ఫలాసక్తస్సన్నకరోత్ - తేన కర్మణా సహైవ తదేతి- తత్ఫలమేతి. కిం తత్. (లిఙ్గం మనః) మనః ప్రధానత్వాల్లిఙ్గ స్య మనో లిఙ్గమిత్యుచ్యతే. అథవా- లిఙ్గ్యతే- అవగమ్యతే. అవగచ్ఛతి యేన తల్లిఙ్గం. తన్మనో యత్ర- యస్మిన్నిషక్తం - నిశ్చయేన సక్తం. ఉద్భూతాభి లాషం. అస్య-సంసారిణః. తదభిలాషో హి తత్కర్మ కృతవాన్ - తస్మాత్తన్మనోభిషఙ్గవశాదేవాస్య తేన కర్మణా తత్ఫలప్రాప్తిః. తేనైతత్సిద్ధం భవతి కా మో మూలం సంసారస్యేతి. అత ఉత్పన్నకామస్య విద్యమానాన్యపి కర్మాణి బ్రహ్మవిదో వన్ధ్యప్రసవాని భవన్తి- ※ పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్త్విహై వ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామా ఇతి శ్రుతేః. కించ (ప్రాప్యాన్తం కర్మణః) ప్రాప్య-భుక్త్వా. అన్తం-అవసానం యత్. కర్మణః ఫలం పరిసమాప్తం కృత్వేత్యర్థః. కస్య కర్మణోఽన్తం ప్రాప్స్యేతి. ఉచ్యతే-తస్య-యత్కించన కర్మ ఇహ-అస్మిల్లోకే కరోతి-నిర్వర్తయత్యయం-తస్య కర్మణః ఫలం భుక్త్వా-అ న్తం ప్రాప్య తస్మాల్లోకాత్పునరేతి- ఆగచ్ఛత్యస్మై లోకాయ కర్మణే. అయం హి లోకః కర్మప్రధానః- తేనాహ కర్మణ ఇతి. పునః కర్మకరణాయ. పునః కర్మకృత్వా ఫలాసఙ్గవశాత్పునరముం లోకం యాతీత్యేవం. ఇతిను-ఏవం తు కామయమానస్సంసరతి. యస్మాత్ కామయమాన ఏవైవం సంసరతి- అథ- తస్మాదకామయమానో న క్వచిత్సంసరతి. ఫలాసక్తస్య హి గతిరుక్తా- అకామస్య హి క్రియానుపపత్తేః అకామయమానో ముచ్యత ఏవ. కథం పునరకా మయమానో భవతి. యోఽకామః-భవత్యసావకామయమానః. కథమకామతేతి. ఉచ్యతే-యో నిష్కామః - యస్మాన్నిర్గతాః కామాః-సోఽయం నిష్కా మః. కథం కామా నిర్గచ్ఛన్తి. య ఆప్తకామో భవతి - ఆప్తాః కామా యేన స ఆప్తకామః. కథమాప్యన్తే కామాః. ఆత్మకామత్వేన. యస్యాత్మైవ- నాన్యః కామయితవ్యో వస్త్వన్తరభూతః పదార్థో భవతి. ఆత్మైవానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏకరసః- నోర్ధ్వం న తిర్యఙ్నాధః ఆత్మనోఽన్య త్కామయితవ్యం వస్త్వన్తరం. యస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ - తత్కేన కం పశ్యేత్ శృణుయాన్మన్వీత విజానీయాద్వా- ఏవం విజానన్ కిం కామయేత. జ్ఞా

ణ స్తస్యయత్కిఞ్చేహకరోత్యయం । తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మైలోకాయకర్మణఇతితుకామయమానో ఽథాకామయమానోయోఽకామోనిష్కామఆప్తకామ ఆత్మకామః నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతి॥

యమానోహ్యన్యత్వేనపదార్థః కామయితవ్యోభవతి- నచాసావన్యోబ్రహ్మవిదఆప్తకామస్యాస్తి. యఏవాత్మకామతయాఆప్తకామః - సనిష్కామోఽకామోఽకామయమానశ్చేతిముచ్యతే. నహియస్యాత్మైవసర్వంభవతి- తస్యానాత్మాకామయితవ్యోఽస్తి- అనాత్మాచాన్యః కామయితవ్యః * సర్వంచాత్మైవాభూదితి ప్రతిషిద్ధం. సర్వాత్మదర్శినః కామయితవ్యాభావాత్ కర్మానుపపత్తిః. యేతు ప్రత్యవాయపరిహారార్థంకర్మకల్పయన్తి బ్రహ్మవిదోఽపి- తేషాంనాత్మైవసర్వంభవతి- ప్రత్యవాయస్యజిహాసితవ్యస్యాత్మనోఽన్యస్యాభిప్రేతత్వాత్. యేనచాశనాయాద్యతీతోనిత్యం ప్రత్యవాయాసమ్పృక్తోవిదితఆత్మా- తంవయంబ్రహ్మవిదంబ్రూమః. నిత్యమేవాశనాయాద్యతీతమాత్మానంపశ్యతి, యస్మాచ్చజిహాసితవ్యమన్యముపాదేయంవాయోనపశ్యతి,- తస్యకర్మనశక్యతఏవసమ్బన్ధుం. యస్త్వబ్రహ్మవిత్ - తస్యభవత్యేవ ప్రత్యవాయపరిహారార్థంకర్మేతినవిరోధః. అతః కామాభావాదకామయమానోనజాయతే- ముచ్యతఏవ. తస్యైవమకామయమానస్యకర్మాభావేగమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయోనోత్క్రామన్తి- నోర్ధ్వంక్రామన్తిదేహాత్. సచవిద్వానాప్తకామఆత్మకామతయాఇహైవబ్రహ్మభూతః. సర్వాత్మనోహిబ్రహ్మణోదృష్టాన్తత్వేనప్రదర్శితమేతద్రూపంతద్వాఅస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామంరూపమితి- తస్యహిదార్ష్టాన్తికభూతోఽయమర్థఉపసంహ్రియతేఅథాకామయమానఇత్యాదినా. సకథమేవంభూతోముచ్యతఇతి. ఉచ్యతే - యోహిసుషుప్తావస్థమివనిర్విశేషమద్వైతమలుప్తచిద్రూపజ్యోతిస్స్వభావమాత్మానంపశ్యతి- తస్యైవాకామయమానస్యకర్మాభావేగమనకారణాభావాత్ప్రాణా-వాగాదయోనోత్క్రామన్తి. కిన్తువిద్వాన్ సఇహైవబ్రహ్మభవతి-యద్యపిదేహవానివలక్ష్యతే. బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతి-యస్మాన్నహితస్యాబ్రహ్మత్వపరిచ్ఛేదహేతవః కామాస్సన్తి-తస్మాదిహైవబ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతి- నశరీరపాతోత్తరకాలం. నహివిదుషోమృతస్యభావాన్తరాపత్తిః, జీవతోఽన్యోభావః, - దేహాన్తరప్రతిసన్ధానాభావమాత్రేణైవతు బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే. భావాన్తరాపత్తౌహిమోక్షస్యసర్వోపనిషద్వివక్షితోఽర్థఆత్మైకత్వాఖ్యఃసబాధితోభవేత్. కర్మహేతుకశ్చమోక్షః ప్రాప్నోతి - నజ్ఞాననిమిత్తఇతి. సచానిష్టః. అనిత్యత్వంచమోక్షస్యప్రాప్నోతి- నహిక్రియానిర్వృత్తోఽర్థోనిత్యోదృష్టః- నిత్యశ్చమోక్షోఽభ్యుపగమ్యతే- * ఏషనిత్యోమహిమేతిమన్త్రవర్ణాత్. నచస్వాభావికాత్ స్వభావాదన్యన్నిత్యంకల్పయితుంశక్యం. స్వాభావికశ్చేదగ్న్యుష్ణవదాత్మనఃస్వభావః - సనశక్యతేపురుషవ్యాపారానుభావీతివక్తుం. నహ్యగ్నేరౌష్ణ్యంప్రకాశోవాగ్నివ్యాపారానన్తరానుభావీ- అగ్నివ్యాపారానుభావీ, స్వాభావిక, శ్చేతివిప్రతిషిద్ధం. జ్వలనవ్యాపారానుభావిత్వముష్ణప్రకాశయోరితిచేన్న - అన్యోపలబ్ధివ్యవధానాపగమాభివ్యక్త్యపేక్షత్వాత్. జ్వలనాదిపూర్వకమగ్నిరుష్ణప్రకాశగుణాభ్యామభివ్యజ్యతేనాగ్న్యపేక్షయా. కిన్తర్హి. అన్యదృష్టేరగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌధర్మౌవ్యవహితౌ కస్యచిద్దృష్ట్యాసమ్బధ్యమానౌజ్వలనాపేక్షయావ్యవధానాపగమనేదృష్టేరభివ్యజ్యేతే- తదపేక్షయాభ్రాన్తిరుపజాయతేజ్వలనపూర్వకావేతావుష్ణప్రకాశౌధర్మౌజాతావితి. యద్యుష్ణప్రకాశయోరపిస్వాభావికత్వంనస్యాత్ - యస్స్వాభావికోఽగ్నేర్ధర్మః- తముదాహరిష్యామః. నచస్వాభావికోధర్మఏవనాస్తిపదార్థానామితిశక్యంవక్తుం. నచనిగడభఙ్గఇవాభావభూతోమోక్షోబన్ధననివృత్తిరూపఉపపద్యతే. పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ * ఏకమేవాద్వితీయమితిశ్రుతేః- నచాన్యోబద్ధోఽస్తి- యస్యనిగడనివృత్తివద్బన్ధననివృత్తిర్మోక్షస్స్యాత్. పరమాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావంవిస్తరేణావాదిషం. తస్మాదవిద్యానివృత్తిమాత్రేమోక్షవ్యవహారఇతిచావోచామ- యథారజ్జ్వాదౌసర్పాదివిజ్ఞాననివృత్తౌసర్పాదినివృత్తివదితి. యేఽప్యాచక్షతేమోక్షేవిజ్ఞానాన్తరమానన్దాన్తరంవాభివ్యజ్యతఇతి - తైర్వక్తవ్యోఽభివ్యక్తిశబ్దార్థః. యదితావల్లౌకిక్యేవోపలబ్ధివిషయవ్యాప్తిరభివ్యక్తిశబ్దార్థః- తతోవక్తవ్యం- కింవిద్యమానమభివ్యజ్యతే- అవిద్యమానమితివా. విద్యమానంచేత్ - యస్యముక్తస్యతదభివ్యజ్యతే- తస్యాత్మభూతమేవతదిత్యుపలబ్ధివ్యవధానానుపపత్తేర్నిత్యాభివ్యక్తత్వాన్ముక్తస్యాభివ్యజ్యతఇతివిశేషవచనమనర్థకమేవ. అథకదాచిదేవాభివ్యజ్యతే- ఉపలబ్ధివ్యవధానాదనాత్మభూతంతదిత్యన్యతోఽభివ్యక్తిప్రసఙ్గః. తథాచాభివ్యక్తిసాధనాపేక్షితా. ఉపలబ్ధిసమానాశ్రయత్వాద్వ్యవధానకల్పనానుపపత్తేఃసర్వదాభివ్యక్తిరనభివ్యక్తిర్వా-నత్వన్తరాళకల్పనాయాంప్రమాణమస్తి. నచసమానాశ్రయాణామేకస్యాత్మభూతానాంధర్మాణామితరేతరవిషయవిషయిత్వంసమ్భవతి. విజ్ఞానసుఖయోశ్చప్రాగభివ్యక్తేస్సంసారిత్వ, మభివ్యక్త్యుత్తరకాలంచముక్తత్వం, యస్య- సోఽన్యఃపరస్మాన్నిత్యాభివ్యక్తజ్ఞానస్వరూపాత్ - అత్యన్తవైలక్షణ్యాత్ - శైత్యమివౌష్ణ్యాత్. పరమాత్మభేదకల్పనాయాంచవైదికఃకృతాన్తఃపరిత్యక్తస్స్యాత్. మోక్షస్యేదానీమివనిర్విశేషత్వేతదర్థాధికయత్నానుపపత్తిఃశాస్త్రవైయర్థ్యంచప్రాప్నోతీతిచేన్న- అవిద్యాభ్రమాపోహార్థత్వాత్. నహివస్తుతోముక్తాముక్తత్వవిశేషోఽస్తి-ఆత్మనోనిత్యైకరూపత్వాత్. కిన్తుతద్విషయాఅవిద్యాపోహ్యతేశాస్త్రోపదేశజనితవిజ్ఞానేన. ప్రాక్తదుపదేశప్రాప్తేస్తదర్థశ్చప్రయత్నఉపపద్యతఏవ. అవిద్యావతోఽవిద్యానివృత్త్యనివృత్తికృతోవిశేషఆత్మనఃస్యాదితిచేన్న- అవిద్యాకల్పనావిషయత్వాభ్యుపగమాత్ రజ్జూషరశుక్తికాగగనానాంసర్పోదకరజతమలినత్వాదివదదోషఇత్యవోచామ. తిమిరాతిమిరదృష్టివదవిద్యాకర్తృత్వాకర్తృత్వకృతఆత్మనోవిశేషస్స్యాదితిచేన్న-* ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిస్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వస్యప్రతిషిద్ధత్వాత్, అనేకవ్యాపారసన్నిపాతజనితత్వాచ్చావిద్యాభ్రమస్య. విషయత్వోపపత్తేశ్చ, యస్యచావిద్యాభ్రమోఘటాదివద్వివిక్తోగృహ్యతే-సనావిద్యాభ్రమవాన్. అహంనజానే-ముగ్ధోఽస్మీతిప్రత్యయదర్శనాత్ అవిద్యాభ్రమవత్త్వమేవేతిచేన్న- తస్యాపివివేకగ్రహణాత్. నహియోయస్యవివేకేనగృహీతా-సతస్మిన్భ్రాన్తఇత్యుచ్యతే. తస్యచవివేకగ్రహ

ణం, తస్మిన్నేవచ భ్రమ, ఇతి ప్రతిషిద్ధం. నజానే ముగ్ధోఽస్మీతి దృశ్యత ఇతి బ్రవీషి - తద్వస్మిన్ సత్యజ్ఞానముగ్ధరూపతా దృశ్యత ఇతి, చ - తద్ధర్మస్యనివిష యసంభవతి- కర్మతామాపద్యత ఇతి,. తత్కథం కర్మభూతం సత్కర్తృస్వరూపం దృశివిశేషణమజ్ఞానముగ్ధతే స్యాతాం. అథ దృశివిశేషణత్వం తయోః- కథం కర్మస్యాతాం-దృశినా వ్యాప్యేతే. కర్మహి కర్తృక్రియయా వ్యాప్యమానం భవతి. అన్యచ్చ వ్యాప్యం- అన్యద్వ్యాపకం- నతేనైవ తద్వ్యాప్యతే చ. వద-కథమేవం సత్యజ్ఞానముగ్ధతే దృశివిశేషణే స్యాతాం. నచాజ్ఞానవివేకదర్శీ అజ్ఞానమాత్మనః కర్మభూతముపలభమానః ఉపలబ్ధృధర్మత్వేన గృహ్ణాతి-శరీరకార్శ్యరూపాదివత్. తథా సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాది. సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాదీన్ సర్వోలోకో గృహ్ణాతీతి చేత్ - తథాపి గృహీతుర్గ్రాహకస్యనిష్ఠత్వేనాభ్యుపగతా స్యాత్. నజానేఽహం త్వదుక్తం- ముగ్ధ ఏవేతి చేత్. భవత్వముజ్ఞో ముగ్ధః. యస్త్వేవందర్శీ-తంజ్ఞమముగ్ధం ప్రతిజానీమహే వయం. తథా వ్యాసేనోక్తం ఇచ్ఛాదికృత్స్నం క్షేత్రం క్షేత్రీ ప్రకాశయతీతి. "సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీ"త్యాదికరణ ఉక్తం - తస్మాన్నాత్మనః స్వతో బన్ధముక్తిజ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషోఽస్తి - సర్వదా సర్వశఃసమైకరసస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్. యేత్వతోఽన్యథాఽఽత్మవస్తు పరికల్పయన్తి బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రంచార్థవాదమాపాదయన్తి - త ఉత్సహన్తే ఖే పిశాకునంపదం ద్రష్టుం, ఖం వా ముష్టినాఽఽక్రష్టుం చర్మవద్వేష్టయితుం,- వయంతు తత్కర్తుమశక్తాః సర్వదాసమైకరసమద్వైతమవిక్రియమజమజరమమరమమృతమభయమాత్మతత్త్వం బ్రహ్మైవాస్మ ఇత్యేవ సర్వవేదాన్తనిష్ఠా ఇత్యేవ ప్రతిపద్యామహే. తస్మాద్బ్రహ్మ వ్యేతీత్యుపచారమాత్రమేతత్ - విపరీతగ్రహవద్దేహసన్తత్యవిచ్ఛేదమాత్రం విజ్ఞానఫలమపేక్ష్య. ఉ

ఆ.—— తత్రేతి గన్తవ్యపరామర్శః. తదేవ గన్తవ్యం ఫలం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కింతదితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లిఙ్గమితి) మనోఽవగచ్ఛతి- స ప్రమాత్రాదిసాక్షీ యేన సాక్ష్యేణ మనసాఽవగమ్యతే-తన్మనో లిఙ్గమితి పదాన్తరమాహ (అథవేతి) యస్మిన్నిశ్చయేన సంసారో మనస్సంసక్తం- తత్ఫలప్రాప్తిస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తదేవోపపాదయతి (తదఖిలాఽపి హీతి) పూర్వార్ధార్థముపసంహరతి (తేనేతి) కామస్య సంసారహేతుత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వన్ధ్యప్రసవత్వం-నిష్ఫలత్వం. పర్యాప్తకామస్య-ప్రాప్తపరమపురుషార్థస్యేతి యావత్. కృతాత్మనః- శుద్ధబుద్ధేః. విదితతత్త్వస్యేత్యర్థః. ఇహైవ జీవదవస్థాయాం. కామప్రధానః సంసరతి చేత్ - కర్మఫలభోగానన్తరం కామాభావాన్ముక్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) ఇతశ్చ సంసారస్య కామప్రధానత్వమాస్థేయమిత్యర్థః. యావదవసానం-తావన్ముక్త్యేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (కర్మణ ఇతి) ఇత్యేవం-పారమ్పర్యేణ సంసరణాదృతే జ్ఞానాన్నముక్తిరితి శేషః. సంసారప్రకరణముపసంహరతి (ఇతిన్వితి) అవస్థాద్వయస్య దార్ష్టాన్తికం బన్ధం ప్రబన్ధేన దర్శయిత్వా సుషుప్తస్య దార్ష్టాన్తికం మోక్షం వక్తుమథేత్యాదివాక్యం. తత్రాథశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) కామరహితస్య సంసారాభావం సాధయతి (ఫలాసక్తస్యేతి) విదుషో నిష్కామస్య క్రియారాహిత్యే నైష్కర్మ్యమయత్నసిద్ధమితి భావః. అకామయమానత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) బాహ్యేషు శబ్దాదిషు విషయేష్వాసఙ్గరాహిత్యాదకామయమానతేత్యర్థః. అకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమితి) వాసనారూపకామాభావాదకామతేత్యర్థః. నిష్కామత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమితి) ప్రాప్తపరమానన్దత్వాన్నిష్కామతేత్యర్థః. ఆప్తకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) హేతుమేవ సాధయతి (యస్యేతి) తస్యయుక్తమాప్తకామత్వమితి శేషః. ఉక్తమర్థం ప్రమాణతః ప్రదర్శనార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మైవేతి) కామయితవ్యాభావం బ్రహ్మవిదః శ్రుత్యవష్టమ్భేన సాధయతి (యస్యేతి) ఇతి విద్యావస్థా యస్య విదుషోఽస్తి- సోఽన్యమవిజానన్ కించిదపి కామయేతేతి యోజనా. పదార్థోఽన్యత్వేనావిజ్ఞాతోఽపి కామయితవ్యః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (జ్ఞాయమానో హీతి) అనుభూతే స్మరణే సతి పరివృత్తిని కామనియమాదిత్యర్థః. అన్యత్వేన జ్ఞాయమానస్త్వపి పదార్థో విదుషః కామయితవ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆప్తకామస్య బ్రహ్మవిదో దర్శితరీత్యా కామయితవ్యాభావేన ముక్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (యదివేతి) కథం కామయితవ్యాభావః- అనాత్మనస్తథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వాత్మత్వమనాత్మకామయితృత్వంచ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మేచేతి) అథేత్యాదివాక్యే శ్రుతమర్థముక్త్వార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (సర్వాత్మదర్శిన ఇతి) కర్మజడానాం మతముత్థాప్య శ్రుతివిరోధేన ప్రత్యాచష్టే (యేత్వితి) బ్రహ్మవిది ప్రత్యవాయప్రాప్తిమఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తత్ప్రాప్తిరేవ తస్య నాస్తీత్యాహ (నైనమితి) యథోక్తస్యాపి బ్రహ్మవిదో విహితత్వాదేవ నిత్యానుష్ఠానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిత్యమేవేతి) యో హి సదైవాసంస్పర్శమాత్మానమనుభవతి, నచ హేయముపాదేయం వాత్మనోఽన్యత్పశ్యతి,-యస్మాదేవం-తస్మాత్తస్య కర్మసంస్పృష్టుమయోగ్యం- యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కర్మాధికారహేతూనాముపమృదితత్వాదిత్యర్థః. కర్మసమ్బన్ధస్తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) నవిరోధః-విధికాణ్డస్యేతి శేషః. శ్రుత్యర్థాభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (అత ఇతి) విద్యావతామిత్యేతత్. కామాభావాత్ - కర్మాభావాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. అకామయమానః-అకుర్వాణశ్చేతి శేషః. దేశాన్తరప్రాప్త్యయత్నా ముక్తిరిత్యేతన్నిరాకర్తుం నతస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) బ్రహ్మైవసన్నిత్యేతదవతారయతి (నచేతి) కథం వర్తమానే దేహే తిష్ఠన్నేవ బ్రహ్మభూతో భవతి-తత్రాహ (సర్వాత్మనో హీతి) దృష్టాన్తాలోచనయా దార్ష్టాన్తికేఽపి సదా బ్రహ్మత్వం భాతీతి భావః. సదా బ్రహ్మభూతస్య ముక్తిర్నామ నాస్తీతి శఙ్కాముపసంహరతి (సకథమితి) పరిహారమేవ స్ఫోరయితుం తస్యేత్యాదివాక్యార్థమనుద్రవతి (తస్యైవేతి) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యస్యార్థమనువదతి (కింత్వితి) విద్వానిహైవ బ్రహ్మ చేత్- కథం తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యదుక్తం బ్రహ్మైవ సన్నిత్యాది- తదుపపాదయతి (యస్మాదితి) ప్రాగపి బ్రహ్మభూతస్యైవ పునర్దేహపాతే బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యయుక్తం- విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిస్స్వీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కథం తర్హి బ్రహ్మ వ్యేతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (దేహాన్తరేతి) విదుషో భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరితి పక్షేఽపి కిం దూషణమితి చేత్ - తత్రాహ (భావాన్తరాపత్తౌ హీతి) తథా చోపనిషదాం ప్రామాణ్యం వినా హేతునా స్యాదితి భావః. భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరిత్యత్ర దోషాన్తరమాహ (కర్మేతి) ఇ

తిపదార్థః పరిష్టాత్ క్రియాపదస్యసమ్బన్ధః. అస్తుకర్మనిమిత్తో మోక్షః- జ్ఞాననిమిత్తస్తుమాభూత్- తత్రాహ (నచేతి) ప్రసజ్యస్సర్వేనామ్నాపరా
మృశ్యతే. ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. మోక్షస్యకర్మసాధ్యత్వేదోషాన్తరమాహ (అనిత్యత్వంచేతి) తత్రోపయుక్తాంవ్యాప్తిమాహ (న
హీతి) అస్తుతర్హి ప్రాసాదాదివత్ క్రియాసాధ్యస్యమోక్షస్యాప్యనిత్యత్వం. నేత్యాహ (నిత్యశ్చేతి) కృతకోపి బ్రహ్మభావోధ్వంసవన్నిత్యస్స్యా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కృత్రిమస్వభావవ్యావృత్త్యర్థంస్వాభావికపదం. * అతోఽన్యదార్తమితిహిశ్రుతిః. ధ్వంసస్యతువికల్పమాత్రత్వాన్నిత్య
త్వమసమ్మతమితిభావః. మోక్షోఽకృత్రిమస్వభావోపికర్మోత్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికశ్చేదితి) అగ్నేరౌష్ణ్యవదాత్మనోమోక్షశ్చేత్స్వా
భావికస్వభావశ్చేత్ - నసక్రియాసాధ్యః- వ్యాఘాతాదిత్యర్థః. దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) అరణిగతస్యాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశానోపలభ్యేతే-
సతిచజ్వలనేదృశ్యేతే - తేనస్వాభావికావపితౌవాగన్తుకౌ- కాదాచిత్కోపలబ్ధిమత్త్వాదితిశఙ్కతే (జ్వలనేతి) సహసతోఽగ్నేరౌష్ణ్యాదికాదాచిత్కం
యుక్తం-తద్దృష్టివ్యవధానస్యదార్వాదేర్ధ్వంసేజ్వలనమథనాదినావహ్నేరభివ్యక్తిమపేక్ష్యతత్స్వభావస్యౌష్ణ్యాదేర్వ్యక్త్యభ్యుపగమాదితిపరిహరతి (నా
న్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి(జ్వలనాదీతి) మన్థనాదివ్యాపారవశాత్ ప్రకాశాదినావ్యజ్యతేగ్నిరితియదుచ్యతే-తదగ్నౌసత్యేవతద్గతవ్యాపారాపేక్షయా,
తదౌష్ణ్యాద్యభివ్యక్తివశాన్నభవతి. కింతుదేవదత్తదృష్టేరగ్నిధర్మాఽవ్యవహితా-సతుతౌకస్యచిత్ప్రాప్త్యాసమ్బధ్యేతే. జ్వలనాదివ్యాపారాత్తుదృష్టేర్వ్యవ
ధానభఙ్గేతయోరభివ్యక్తిరిత్యర్థః. కథంతర్హిజ్వలనవ్యాపారాదగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాజాతావితిబుద్ధిః-తత్రాహ (తదపేక్షయేతి) జ్వలనాదివ్యాపారాద్దృష్టి
వ్యవధానభఙ్గేవహ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాభివ్యక్త్యపేక్షయేతియావత్. యథావహ్నేరౌష్ణ్యాదిస్వాభావికం-నక్రియాసాధ్యం- తథాఆత్మనోముక్తిః స్వా
భావికీ- నక్రియాసాధ్యేత్యుక్తం. ఇదానీమగ్నేరౌష్ణ్యాదినస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉదాహరిష్యామః - మోక్షస్యాత్మస్వభావ
స్యాకర్మసాధ్యత్వాదయమితిశేషః. అథాగ్నేఃస్వాభావికోనకశ్చిద్ధర్మోఽస్తి- తదామోక్షస్యదృష్టాన్తఃస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) లబ్ధాత్మకంహివస్తువస్త్వ
న్తరేణసమ్బధ్యతే- అస్తినివృత్తాదౌదితిత్వాదిధీరిత్యర్థః. భావాన్తరాపత్తిపక్షంప్రతిషేధ్యపక్షాన్తరంప్రత్యాహ (నచేతి) నహిబన్ధస్యతథాభూతస్య
నివృత్తిః- విరోధాత్. నాప్యన్యథాభూతస్య- అనవస్థానాత్. నచప్రసిద్ధివిరోధః-దుర్నిరూపధ్వస్తివిషయత్వాదితిభావః. కించ- పరస్మాదన్యస్యబన్ధ
నివృత్తిః- తస్యైవవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) తత్ర హేతుత్వేనపరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదిభాష్యంవ్యాఖ్యేయం. నద్వితీయః - తస్య
నిత్యముక్తతయాబద్ధత్వానభ్యుపగమాదితిద్రష్టవ్యం. కథంపరస్మాదన్యోబద్ధోనాస్తీత్యాశఙ్క్యప్రవేశవిచారాదావుక్తంస్మారయతి (పరమాత్మే
తి) నచేదన్యోబద్ధోఽస్తి - కథంమోక్షవ్యవహారఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అన్యస్యబద్ధస్యాభావాత్, పరస్యచనిత్యముక్తత్వాత్, దితియావత్.
యథా రజ్జ్వాద్యవధిష్ఠానేసర్పాదిహేతోరజ్జ్వజ్ఞానస్యనివృత్తౌనత్యాంసర్పాదేరపినివృత్తిః- తథాఅవిద్యాయాబన్ధహేతోర్నివృత్తిమాత్రేణతత్కార్య
స్యబన్ధస్యాపినివృత్తివ్యవహారోభవతీతిచావాదిష్మేతియోజనా. మతాన్తరముద్భావయతి (యేప్యాచక్షతఇతి) వైషయికజ్ఞానానన్దాపేక్షయాఽన్తర
శబ్దః. తేయమభివ్యక్తిః. ఉత్పత్తిర్వా- ప్రకాశోవా. నాద్యః- మోక్షేసుఖాద్యుత్పత్తౌ తదనిత్యత్వాపత్తేరిత్యభిప్రేత్యాహ (తైరితి) ద్వితీయమాల
మ్బతే (యదీతి) తత్రదోషంవక్తుంవికల్పయతి (తతఇతి) ద్వితీయేఖరవిషాణవదపరోక్షాభివ్యక్తిర్నస్యాదిత్యభిప్రేత్యాద్యమనుభాష్యదూషయతి
(విద్యమానంచేదితి) ఉపలబ్ధిస్వభావస్తావదాత్మా- తస్యవిద్యమానంసుఖాదివ్యజ్యతేచేత్ - జ్ఞానానన్దయోర్నాశాదివ్యవధానాభావాదానన్దస్యనిత్యవ్య
జ్యతఇతిముక్తివిశేషణమనర్థకమిత్యర్థః. చక్షుర్ఘటయోర్విషయవిషయిత్వ ప్రతిబన్ధకకుడ్యాదివదధర్మాదిప్రతిబన్ధాదానన్దోజ్ఞానంచ సంసారదశా
యాంనవ్యజ్యతే-మోక్షేతువ్యజ్యతే- తదభావాదితిశఙ్కతే (అథేతి) ఉపలబ్ధిదేశాద్భిన్నదేశస్యైవఘటాదేరుపలబ్ధిప్రతిబన్ధదర్శనాదనాత్మభూతంసు
ఖంనస్వభావభూతమోపలబ్ధ్యాప్రకాశేత- కింతువిషయేన్ద్రియసమ్పర్కాదిత్యుత్తరమాహ (ఉపలబ్ధీతి) అన్యతోఽభివ్యక్త్యాకింస్యాదితిచేత్- తదా
హ (తథాచేతి) తత్సాధనానిచేన్ముక్తావస్యుః - సంసారాదవిశేషఃస్యాదితిభావః. ఉపలబ్ధివ్యవధానమానన్దస్యాఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవనాస్తీ
త్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) కదాచిదభివ్యక్తిః- అనభివ్యక్తిశ్చకదాచిదిత్యేవంకాలభేదేనోభయంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచ్వితి) ఆనన్దజ్ఞానయోర్విష
యవిషయిత్వమభ్యుపేత్యకాదాచిత్కీతావదభివ్యక్తిర్నిరస్తా. సంప్రతితదపినసమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) ఆత్మభూతత్వం-స్వాభావికత్వం. విమతంన
సమానాశ్రయవిషయం-ధర్మత్వాత్-ప్రదీపప్రకాశవదితిభావః. ముక్తావానన్దజ్ఞానాభివ్యక్తిపక్షేదోషాన్తరంవక్తుంభూమికాంకరోతి (విజ్ఞానసుఖ
యోశ్చేతి) తద్భేదాపాదనమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యవివక్షితందోషమాహ (పరమాత్మేతి) పరమతేనిరాకృతేసిద్ధాన్తేదోషద్వయమాశఙ్కతే (మోక్షస్యే
తి) మోక్షార్థోఽధికోయత్నః-శమదమాదిః. శాస్త్రం- మోక్షవిషయం. మోక్షస్యనిర్విశేషత్వేపిప్రత్యగవిద్యాతదుత్థానర్థధ్వంసిత్వేనోభయమర్థవదితి
పరిహరతి (నావిద్యేతి) తత్ర నఞర్థంవివృణోతి (నహీతి) కథంతర్హిశాస్త్రాదిర్వ్యర్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిన్త్వితి) తత్రశాస్త్రాదర్థవత్త్వంసమర్థ
యతే (తద్విషయేతి) ప్రస్తుతాత్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. సప్రవృత్తిప్రయత్నస్యార్థవత్త్వంప్రకటయతి (ప్రాగితి) ప్రథమస్తచ్ఛబ్దశ్శాస్త్రవిషయః.
ద్వితీయోమోక్షవిషయః. ఆత్మనఃసదైకరూపత్వంప్రాగుక్తమాక్షిపతి (అవిద్యేతి) అవిద్యస్యాపీతిసమాధత్తే (నేతి) యథారజ్జ్వాద్యవిద్యోత్థస
ర్పాదేస్తద్విద్యయాధ్వంసాధ్వంసయోఃరజ్జ్వాదేర్నవాస్తవోవిశేషః - తథాత్మనోపిస్వావిద్యామాత్రోత్థవిశేషవత్త్వేపితద్ధ్వంసాధ్వంసయోర్నవాస్త
వోవిశేషోఽస్తీత్యర్థః. అదోషః- సవిశేషత్వరాహిత్యం. ప్రకారాన్తరేణసవిశేషత్వంశఙ్కతే (తిమిరేతి) కిమిదమవిద్యాకర్తృత్వం. తజ్జనకత్వం
వా-తదాశ్రయత్వంవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నత్వాయతీవేతి) ఆత్మనఃస్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అనేకేతి) విషయ
విషయ్యాకారతాన్తఃకరణస్య, తత్రచిదాభాసోదయః, స్వాత్మనోవ్యాపారః- తథాచానేకవ్యాపారసన్నిపాతేసత్యహంసంసారీత్యవిద్యాత్మకోభ్రమో
జాయతే-తస్మాన్నతస్యాత్మకార్యతేత్యర్థః. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (విషయత్వేతి) అవిద్యాదేరాత్మదృశ్యత్వాన్నతదాశ్రయత్వం-నహితద్గతస్య

తద్గ్రాహ్యత్వం- అంశతఃస్వగ్రహోపపత్తేరిత్యర్థః. తదేవస్ఫోరయతి (ధ్యస్యచేతి) అనుభవమనుసృత్యశఙ్కతే (అహంనేత్యాదినా) సాక్షిసాక్ష్యభావేనభేదాభ్యుపగమాన్నాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నతస్యాపీతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అవిద్యాదేర్వేవేకేనగృహీతత్వేపితద్విషయేభ్రాన్త్వే కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానంముగ్ధత్వంచాత్మనోనవిశేషణమితివిధాన్తరేణదర్శయితుంచోద్యవాక్యమనువదతి (నజానఇతి) తద్వ్యాచష్టే (తద్దర్శినశ్చేతి) అజ్ఞానాదిస్వచ్ఛస్థార్థః. దృశ్యమానత్వమేవవిశదయతి (కర్మతామితి) ఇతి- బ్రవీషీతిసమ్బన్ధః. ఏవంపరకీయవాక్యంవ్యాఖ్యాయఫలితమాహ (తత్కథమితి) తత్రచోద్యవాక్యార్థదర్శితరీత్యాస్థితేసతికర్తృవిశేషణంనాజ్ఞానముగ్ధతేస్యాతాం-తయోః ప్రత్యేకంకర్మభూతత్వాదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అథేతి) కథంకర్మస్యాతామిత్యేతదేవవ్యాచష్టే (దృశినేతి) తత్రాపికథంశబ్దఃసమ్బధ్యతే. ఏతదేవస్ఫుటయతి (కర్మహీతి) ఏవంసతి-వ్యాప్యవ్యాపకభావస్యభేదనిష్ఠత్వేసతీత్యేతత్. కించ-అజ్ఞానముపలబ్ధృధర్మోనభవతి- ఉపలభ్యమానత్వాత్-దేహగతకార్శ్యాదివదిత్యాహ (నచేతి) అజ్ఞానవత్తత్కార్యమపినాత్మధర్మఃస్యాదిత్యతిదిశతి (తథేతి) అజ్ఞానోక్తస్యేచ్ఛాదేరాత్మధర్మత్వనిరాకరణే ప్రతీతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (సుఖేతి) తేషాంగ్రాహ్యత్వమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (తథాపీతి) ఆత్మనిష్ఠత్వేసుఖాదీనాంచైతన్యవదాత్మగ్రాహ్యత్వాయోగాత్తద్గ్రాహ్యాణాంతేషాంనతద్ధర్మతేతిభావః. ప్రకారాన్తరేణనిరాకర్తుంనిరాకృతమేవచోద్యమనుద్రవతి (నజానఇతి) కింప్రమాతురజ్ఞానాద్యాశ్రయత్వమనుభవాదభిదధాసి- తత్సాక్షిణోవా. తత్రాద్యంప్రత్యాహ (భవత్వమితి) కల్పాన్తరంనిరాకరోతి (యస్త్వితి) నహియోయత్సాక్షీ - సతత్రాజ్ఞోమూఢోవేతి- తథాచసర్వసాక్షీనాజ్ఞానాదిమాన్భవతీత్యర్థః. ఆత్మనోమోహాదిరాహిత్యేభగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (తథేతి) తస్యసర్వవిశేషశూన్యత్వేవాక్యాన్తరముదాహరతి (సమమితి) ఆదిపదేన *సమంపశ్యన్హిసర్వత్ర * జ్యోతిషామపితజ్జ్యోతిరిత్యాదిగృహ్యతే. ఆత్మనోనిర్విశేషత్వేప్రామాణికేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) పక్షాన్తరమనుభాషతే (యేత్వితి) అతః-నిర్విశేషస్వాభావ్యాదితియావత్. అజ్ఞానాద్బన్ధః- జ్ఞానాన్ముక్తిరితిశాస్త్రమర్థవాదః. ఆదిశబ్దేనరుద్రరోదనాద్యర్థవాదందృష్టాన్తంసూచయతి. సోపహాసందూషయతి (ఉత్సహన్తఇతి) నహిసవిశేషత్వంశక్యమాత్మనః ప్రతిపత్తుం-నిర్విశేషత్వప్రత్యాయకాగమవిరోధాదితిభావః. కథంతర్హిభవద్భిరాత్మతత్త్వమభ్యుపగమ్యతే-తత్రాహ (వయంత్వితి) ప్రమాణవిరుద్ధార్థదర్శనంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. సత్త్వాదీనామివసామ్యందూషయతి (సర్వదేతి) భేదాభేదమపవదతి (ఏకరసమితి) తత్రహేతుమాహ (అద్వైతమితి) ద్వైతాభావోపలక్షితత్వాదిత్యర్థః. ఏకరసస్యకౌటస్థ్యంహేత్వన్తరమాహ (అవిక్రియమితి) తదుపపాదయతి (అజమిత్యాదినా) అమరం-మరణాయోగ్యం. తత్రసర్వత్రావిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యంహేతుమాహ (అభయమితి) ననుబ్రహ్మైవంవిధం-నత్వాత్మతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యథోక్తంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇత్యేషఇతి) తత్రైవవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) పరపక్షనిరాసేన ప్రకృతంవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపచారేనిమిత్తమాహ (విపరీతేతి) ఆత్మాతత్త్వతస్సంసారీతి విపరీతగ్రహవతీయాదేహసన్తతిః-తస్యాఃవిచ్ఛేదమాత్రంజ్ఞానఫలమపేక్ష్యోపచారమాత్రమిత్యర్థః.

౨౦.— (తదేషశ్లోకోభవతి) ఏతస్మిన్నర్థేఅయంశ్లోకఖణ్డోభవతీత్యర్థః. తమేవాహ (తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిలిఙ్గంమనోయత్రనిషక్తమస్యేతి) లిఙ్గ్యతేఽనేనేతిలిఙ్గం- గమకం. తాదృశమస్య-జీవస్యమనఃయత్ర- ఫలేనిషక్తం- నివిష్టంభవతి- తదేవ- తత్ఫలమేవతత్ఫలారమ్భకకర్మణాసహదేహనియోగకాలేపిసక్తస్సన్నేతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇత్యేషశ్లోకోభవతీత్యన్వయః. ప్రకృతమనుసరతి (ప్రాప్యాన్తంకర్మణస్తస్యయత్కించేహకరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మైలోకాయకర్మణఇతి) అయం- సంసారీఇహ- లోకేఫలముద్దిశ్యయత్కించిత్కర్మకరోతి-తస్యకర్మణోన్తం - భోగేనావసానంప్రాప్య- కృత్స్నఫలంభుక్త్వేతియావత్. తస్మాత్ - అముష్మాల్లోకాదస్మైలోకాయపునరేతి. కిమర్థమిత్యత్రాహ (కర్మణేఇతి) కర్మకర్తుమిత్యర్థః. (ఇతినుకామయమానః) ఏవంకామయమానస్సంసరతీత్యర్థః. ఏవమవిద్వద్విషయంసంసారంసప్రపఞ్చముపవర్ణ్యోపసంహృత్యాథవిదుషస్తద్వైలక్షణ్యందర్శయతి (అథాకామయమానఇత్యాదినా) అథశబ్దోఽర్థాన్తరపరిగ్రహే. అకామయమానః-వీతరాగః.అత్రోచ్యతఇతిశేషః. (యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామఇత్యాది) యఃఅకామః-కామశూన్యః. కథంకామశూన్యతేత్యత్రాహ (నిష్కామఇతి) నిర్గతాఃకామాఃయస్మాత్సతథోక్తః. పూర్వస్థితానాంకామానాంనిర్గతత్వాదకామత్వముపపద్యతఇతిభావః. ఉత్తరకామానాంసత్త్వేనివృత్తపూర్వకామస్యాపికథమకామత్వమిత్యతఆహ (ఆప్తకామఇతి) ఆప్తాఃకామాఃయేనసతథోక్తః. అతోఽనుత్పన్నోత్తరకామఇత్యర్థః. కథమాప్తకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆత్మకామఇతి) ఆత్మైవకామోయస్యసతథోక్తః. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యకామ్యస్యవస్తునోఽభావాదాత్మరూపకామ్యస్యనిత్యసిద్ధత్వా,దాప్తకామత్వం. అతఏవాకామత్వంచేత్యర్థః. ఏతాదృశస్సన్బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతీతియోజనా. బ్రహ్మైవసన్-ఆవిర్భూతగుణాష్టకరూపబ్రాహ్మరూపస్సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- పరబ్రహ్మణిలీనోభవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్యాపితేర్లయార్థకత్వాత్. లయోనామ- తద్వివిక్తతయాదర్శనాభావః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవివిక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః. నన్వేతన్నసమ్భవతి- బ్రాహ్మరూపావిర్భావోహిపరంబ్రహ్మోపసమ్పన్నస్యైవభవతి-*పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రవణాత్. పరబ్రహ్మోపసమ్పత్తిర్నామ-దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ. సాచదేశవిశేషేఅర్చిరాదిమార్గగతిమన్తరేణనసమ్భవతి. తద్గతిశ్చభూతసూక్ష్మయుక్తప్రాణాదిరూపలిఙ్గశరీరయుక్తస్యైవభవతి. తద్యోగశ్చకర్మాధీనః. విధూతకర్మణశ్చఉత్క్రాన్తప్రాణతయాదేహేన్ద్రియప్రాణయోగాసమ్భవేనార్చిరాదిగత్యాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్త్యసమ్భవాద్బ్రాహ్మరూపావిర్భావాభావేనబ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతీతినోపపద్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీతి) తస్మాత్-

ఉ.—— తదేష శ్లోకో భవతి యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదగ్ం శరీ

అకామత్వాద్యుక్తగుణా జీవాత్ప్రాణా నోత్క్రామన్తీత్యర్థః. నటస్య శృణోతీతివదపాదానలక్షణసమ్బన్ధే షష్ఠీ. అత ఏవ సమానప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం *న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి స్పష్టం పఞ్చమీ శ్రూయతే. ఇదం చ వాక్యముత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం. తత్ర హి * అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యత్రైవ విదుషో బ్రహ్మభావశ్రవణాన్నోత్క్రాన్తిరితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య. ఆసృత్యుపక్రమాత్- అగత్యుపక్రమాత్. నాడీప్రవేశాత్ప్రాగుత్క్రాన్తిర్విద్వదవిదుషోస్సమానా. * శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి విదుషోఽపి నాడీవిశేషేణోత్క్రమణశ్రవణాదుత్క్రాన్తిర్నిరవర్జనీయైవ. * అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి విదుషోఽత్రైవ శ్రూయమాణం యదమృతత్వం - తదనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవోత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమమృతత్వముచ్యతే. *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి చోపాసనకాలబ్రహ్మానుభవాభిప్రాయం. * తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అవశ్యం చైతత్ - అమృతత్వమదగ్ధదేహసమ్బన్ధస్యైవ వక్తవ్యం. కుతః. ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. ఆపీతిః-అప్యయః. ఆబ్రహ్మాప్యయం సంసారో హి వ్యపదిశ్యతే * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి వ్యపదేశాత్. *సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః దేవయానేన పథా గచ్ఛతో విదుషః *తం ప్రతి బ్రూయాత్సత్యం బ్రూయాదితి చన్ద్రమసా సంవాదస్య ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాచ్చ సూక్ష్మం శరీరమా మోక్షమనువర్తత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- న హ్యశరీరస్య చన్ద్రమసా సంవాదస్సమ్భవతి. *నోపమర్దేనాతః. అతః * అథ మర్త్యోఽమృతో భవతీతి శ్రూయమాణమమృతత్వం శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధానుపమర్దేనైవోత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమఙ్గీకర్తవ్యం. *అస్యైవ చోపపత్తేరూష్మా. అస్య- సూక్ష్మశరీరస్య క్వచిదుపసంహృతత్వాదేవ విదుషోఽపి మ్రియమాణస్య క్వాచిత్క ఊష్మోపలభ్యతే. * ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్ స్పష్టో హ్యేకేషాం. నను * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విదుషో దేహాదుత్క్రాన్తిః ప్రతిషిద్ధా. న చేదం శారీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరమితి వాచ్యం- *యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేత్యార్తభాగప్రశ్నే * నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛూనత్వాదీనాం శరీరధర్మాణాం ప్రతిపాదనేన శరీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధస్యైవ యుక్తత్వాత్. న హి శారీరస్యోచ్ఛూనత్వమాధ్మాతత్వం శయితృత్వం వా యుజ్యతే. అతశ్శరీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధాన్నోత్క్రాన్తిర్విదుష ఇతి చేన్న- శారీరాదేవోత్క్రమణం ప్రతిషిధ్యతే- ఏకేషాం- మాధ్యన్దినానామామ్నాయే హి స్పష్టం * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధాత్. కాణ్వశాఖాయాం తు *న తస్య ప్రాణా ఇతి షష్ఠీ నటస్య శృణోతీతివదపాదానత్వలక్షణసమ్బన్ధపరా. * ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేత్యార్తభాగప్రశ్నే తు విదుషోఽప్రస్తుతత్వేనావిద్వద్విషయత్వావశ్యమ్భావేనావిదుషశ్శరీరాదుత్క్రాన్తేః ప్రతిషేద్ధుమశక్యతయా తత్రాపి శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. న చ తత్ర వాక్యశేషశ్రుతానాముచ్ఛూనత్వాదీనామాత్మన్యనుపపత్తిః- శరీరాపాదానకోత్క్రాన్తిప్రతిషేధవాదినాపి * ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి మాధ్యన్దినశాఖావాక్యే అభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్. న చ ప్రాణానాం శారీరాదుత్క్రాన్తేరప్రసక్తతయా ప్రతిషేధానుపయుక్త ఇతి వాచ్యం - మృతావుడ్డీయమానవిహఙ్గమనష్టవద్యథాయథం గమనసమ్భవాత్. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి దేహవియోగానన్తరబ్రహ్మసమ్ప్రాప్తివచనేన తదానీమేవ శారీరాత్ప్రాణోత్క్రమణస్య ప్రసక్తత్వాచ్చ. తథా చ సూక్ష్మశరీరసాధ్యార్చిరాదిగత్యభావే బ్రహ్మసమ్పత్తేస్తత్ప్రాప్త్యనుపపత్తిరితి జ్ఞాపనాయ * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యుచ్యత ఇతి నిరవద్యం. అతో విద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిస్సమానేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౭

శం.—— స్వప్నబుద్ధాన్తగమనదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్సంసారో వర్ణితః. సంసారహేతుశ్చావిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞా వర్ణితాః. యైశ్చోపాధిభూతైః కార్యకరణలక్షణద్రూపైః పరివేష్టితః సంసారిత్వమనుభవతి- తాని చోక్తాని. తేషాం సాక్షాత్ప్రయోజకౌ ధర్మాధర్మావితి పూర్వపక్షం కృత్వా కామ ఏవేత్యవధారితం. యథా చ బ్రాహ్మణేనాయమర్థోఽవధారితః ఏవం మన్త్రేణాపీతి బన్ధకారణం చోక్త్వోపసంహృతం ప్రకరణం *ఇతి ను కామయమాన ఇతి. * అథాకామయమాన ఇత్యారభ్య సుషుప్తదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికభూతస్సర్వాత్మభావో మోక్ష ఉక్తః. మోక్షకారణం చాత్మకామతయా యదాప్తకామత్వముక్తం- తచ్చ నాత్మజ్ఞానమన్తరేణాత్మకామతయాప్తకామత్వమితి సామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యైవ మోక్షకారణమిత్యుక్తం. అతో యద్యపి కామో మూలమిత్యుక్తం- తథాపి మోక్షకారణవిపర్యయేణ బన్ధకారణమవిద్యేత్యేతదప్యుక్తమేవ భవతి. అత్రాపి మోక్షో మోక్షసాధనం చ బ్రాహ్మణేనోక్తం. తస్యైవ దృఢీకరణాయ మన్త్ర ఉదాహ్రియతే శ్లోకశబ్దవాచ్యః- తత్ -తస్మిన్నేవార్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యదా- యస్మిన్కాలే సర్వే- సమస్తాః కామాః- తృష్ణాప్రభేదాః ప్రముచ్యన్తే- ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదః సమూలతో విశీర్యన్తే. యే ప్రసిద్ధా లోక ఇహాముత్రార్థాః పుత్రవిత్తలోకైషణాలక్షణా అస్య- ప్రసిద్ధస్య పురుషస్య హృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. అథ- తదా స మర్త్యః - మరణధర్మా సన్ కామవియోగాత్సమూలతోఽమృతో భవతి. అర్థాదనాత్మవిషయాః కామా అవిద్యాలక్షణా మృత్యవ ఇత్యేతదుక్తం భవతి. అతో మృత్యువియోగే విద్వాన్ జీవన్నేవామృతో భవతి. అత్ర - అస్మి

రగ్ శేతే। అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. ౭

స్త్వవశరీరేవ ర్తమానో బ్రహ్మ సమశ్నుతే - బ్రహ్మభావం మోక్షం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అతో మోక్షో న దేశాన్తరగమనాద్యపేక్షతే - తస్మాద్విదుషో నో త్క్రామన్తి ప్రాణాః- యథావస్థితా ఏవ స్వకారణే పురుషే సమవనీయన్తే - నామమాత్రం హ్యవశిష్యత ఇత్యుక్తం. కథం పునః సమవనీతేషు ప్రాణేషు, దేహే చ స్వకారణే ప్రలీనే, విద్వాన్ముక్తోఽత్రైవ సర్వాత్మా సన్వర్తమానః పునః పూర్వవద్దేహిత్వం సంసారిత్వలక్షణం న ప్రతిపద్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- శృణు - తత్రాయం దృష్టాన్తః. యథా లోకే అహిః - సర్పః. తస్య నిర్ల్వయనీ- నిర్మోకః. సాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే - సర్పాశ్రయే వల్మీకాదావిత్యర్థః. ప్రత్యస్తా- ప్రక్షిప్తా. అనాత్మభావేన సర్పేణ పరిత్యక్తా శయీత- వర్తేత. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః. ఇదం శరీరం సర్పస్థానీయేన ముక్తేనాఽనాత్మభావేన పరిత్యక్తం మృతమివ శేతే. అథేతరస్సర్పస్థానీయో ముక్తస్సర్వాత్మభూతః సర్పవత్తత్రైవ వర్తమానోఽపి న శరీర ఏవ- న పూర్వవత్పునః సశరీరో భవతి. కామకర్మప్రయుక్తశరీరాత్మభావేన హి పూర్వం సశరీరో మర్త్యశ్చ- తద్వియోగాదథేదానీమశరీరః. అత ఏవ చామృతః. ప్రాణః- ప్రాణితీతి ప్రాణః. *ప్రాణస్య ప్రాణమితి హి వక్ష్యమాణే శ్లోకే, *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే, ప్రకరణవాక్యసామర్థ్యాచ్చ పర ఏవాత్మాత్ర ప్రాణశబ్దవాచ్యః. బ్రహ్మైవ- పరమాత్మైవ. కిం పునస్తత్. తేజ ఏవ- విజ్ఞానజ్యోతిః. యేనాత్మజ్యోతిషా జగదవభాస్యమానం ప్రజ్ఞానేత్రం విజ్ఞానజ్యోతిష్మత్సదవిభ్రంశాద్వర్తతే. యః కామప్రశ్నో విమోక్షార్థో యాజ్ఞవల్క్యేన వరో దత్తో జనకాయ సహేతుకో బన్ధమోక్షార్థలక్షణో దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతః- స ఏష నిర్ణీతస్సవిస్తరో జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికారూపధారిణ్యా శ్రుత్యా. సంసారవిమోక్షోపాయ ఉక్తః ప్రాణిభ్యః. ఇదానీం శ్రుతిః స్వయమేవాహ - విద్యానిష్క్రయార్థం జనకేనైవముక్తమితి. కథం. సోఽహమేవం విమోక్షితస్త్వయా భగవతే- తుభ్యం విద్యానిష్క్రయార్థం సహస్రం దదామీతి- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్ జనకో వైదేహః. అత్ర కస్మాద్విమోక్షపదార్థే నిర్ణీతే విదేహరాజ్యమాత్మానమేవ చ న నివేదయతి- ఏకదేశోక్తావివ సహస్రమేవ దదాతి- తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- అధ్యాత్మవిద్యారసికో జనకః శ్రుతమప్యర్థం పునర్మన్త్రైః శుశ్రూషతి- అతో న సర్వమేవ నివేదయతి. శ్రుత్వాఽభిప్రేతం యాజ్ఞవల్క్యాత్పునరన్తే నివేదయిష్యామీతి హి మన్యతే. యది చాత్రైవ సర్వం నివేదయామి- నివృత్తాభిలాషోఽయం శ్రవణాదితి మత్వా శ్లోకాన్న వక్ష్యతీతి చ భయాత్సహస్రదానం శుశ్రూషాలిఙ్గజ్ఞాపనాయేతి. సర్వమప్యేతదసత్పురుషస్యైవ- ప్రమాణభూతాయాః శ్రుతేర్వ్యాజానుపపత్తేః. అర్థశేషోపపత్తేశ్చ. విమోక్షపదార్థ ఉక్తేఽప్యాత్మజ్ఞానసాధన, మాత్మజ్ఞానశేషభూతశ్చ సర్వైషణాపరిత్యాగః సంన్యాసాఖ్యో, వక్తవ్యోఽర్థశేషో విద్యతే- తస్మాచ్ఛ్లోకమాత్రశుశ్రూషాకల్పనాఽనృజ్వీ. అగతికా హి గతిః పునరుక్తార్థకల్పనా- సా చాయుక్తా సత్యాం గతౌ. న చ తత్స్తుతిమాత్రమిత్యవోచామ. నన్వేవం సత్యతఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి వక్తవ్యం. నైష దోషః - ఆత్మజ్ఞానవత్ప్రయోజకస్సంన్యాసః పక్షే ప్రతిపత్తికర్మవదితి హి మన్యతే - *సంన్యాసేన తనుం త్యజేదితి హి స్మృతిః. సాధనత్వపక్షేఽపి నాతఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి ప్రశ్నమర్హతి- మోక్షసాధనభూతాత్మజ్ఞానపరిపాకార్థత్వాత్. ౭

అ.— బ్రాహ్మణోక్తార్థమన్త్రానవతారయితుం బ్రాహ్మణార్థమనువదతి (స్వప్నేత్యాదినా) అయమర్థః- సంసారస్తద్ధేతుశ్చ మన్త్రైః- *తదేవ సక్తస్సహ కర్మణేత్యాదిః ఆత్మజ్ఞానస్య తర్హి మోక్షకారణత్వముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) అతః- బ్రహ్మజ్ఞానం మోక్షకారణమిత్యుక్తత్వాదితి యావత్. మూలం- బన్ధస్యేతి శేషః. అత్రేతి మోక్షప్రకరణోక్తిః. బన్ధప్రకరణం దృష్టాన్తయితుమపిశబ్దః. ఉక్తేఽర్థే దేశ ఇత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) యస్మిన్కాలే- విద్యాపరిపాకావస్థాయామిత్యర్థః. సుషుప్తివ్యావృత్త్యర్థం సర్వవిశేషణమితి మత్వాహ (సమస్తా ఇతి) కామశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తృష్ణేతి) క్రియాపదం సోపసర్గం వ్యాకరోతి (ఆత్మకామస్యేతి) తానేవ విశినష్టి (యే ప్రసిద్ధా ఇతి) కామానామాత్మాశ్రయత్వం నిరాకరోతి (హృదీతి) సమూలతః కామవిమోక్షాదితి సమ్బన్ధః. కామవిమోక్షాదమృతో భవతీతి నిర్దేశసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (అర్థాదితి) తేషాం మృత్యుత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యాదినా వివక్షితమర్థమాహ (అతో మోక్ష ఇతి) ఆదిపదముత్క్రాన్త్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. ముక్తేస్తదపేక్షాఽభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్ర మరణాసిద్ధిరిత్యత్రాహ (యథేతి) ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిరాహిత్యం- యథావస్థితత్వం. ఏవం చ పఞ్చమే ప్రతిపాదితమిత్యాహ (నామమాత్రమితి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్యాశఙ్కామాహ (కథం పునరితి) విదుషో విద్యయాఽఽత్మమాత్రత్వేన ప్రాణాదిషు బాధితేష్వపి దేహే చేదసౌ వర్తతే- తతోఽస్య పూర్వవద్దేహిత్వాద్విద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేన పరిహరతి (అత్రేత్యాదినా) దేహే వర్తమానస్యాపి విదుషస్తత్రాభిమానరాహిత్యం తత్రేత్యుచ్యతే. యస్యాం త్వచి సర్పో నిలీయతే- సాఽహినిర్ల్వయనీ- సర్పత్వగుచ్యతే. సర్పనిర్మోకదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమేవేతి) సర్పదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి (అథేతి) అజ్ఞానేన సహ దేహస్య నష్టత్వమశరీరత్వాదౌ హేతురథశబ్దార్థః. అథశబ్దావద్యోతితహేత్వవష్టమ్భేనాశరీరత్వం విశదయతి(కామేతి) పూర్వమిత్యవిద్యావస్థోక్తిః. ఇదానీమితి విద్యావస్థోచ్యతే. వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ రూఢం చ ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యేతి) శ్లోకే- పర ఏవాత్మా యథా ప్రాణశబ్దస్తథాత్రాపీత్యర్థః. యథా చ శ్రుత్యన్తరే ప్రాణశబ్దః పర ఏవాత్మా- తథాత్రాపీత్యాహ(ప్రాణేతి)కిం చ- పరవిషయమిదం ప్రకరణం- *అథాకామయమాన ఇతి మోక్షస్య ప్రక్రాన్తత్వాత్. అథాయమిత్యాదివాక్యం చ తద్విషయం- అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దానుపపత్తేః. తస్మాదుభయసామర్థ్యాదత్ర పర ఏవాత్మా ప్రాణశబ్దిత ఇత్యాహ (ప్రకరణేతి) విశేష్యం దర్శయిత్వా విశేషణం దర్శయతి (బ్రహ్మైవేతి) బ్రహ్మశబ్దస్య కమలాసనాదివిషయత్వం వారయతి (కిం పునరితి)

ఉ.—— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాం స్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవ। తేన ధీరా అపి యన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః ౮

తేజశ్శబ్దస్య కార్యజ్యోతిర్విషయత్వమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (యేనేతి) ప్రజ్ఞా-ప్రకృష్టాజ్ఞప్తిః స్వరూపచైతన్యం నేత్రమివ నేత్రం-ప్రకాశకమస్యేతి తథోక్తం. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యః కామప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయప్రకారం సఙ్క్షిపతి (సంసారేతి) సోఽహమిత్యాది వాక్యాన్తరముత్థాపయతి (ఇదానీమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం వాక్యమాదాయ విభజతే (కథమితి) సహస్రదానమాక్షిపతి (అత్రేతి) సర్వస్వదానప్రస్తావే పి సహస్రదానహేతుమేకదేశీయం దర్శయతి (అత్ర కేచిదిత్యాదినా) కదాచిద్గురవే సర్వస్వం రాజా నివేదయిష్యతి- తత్రాహ (శ్రుత్వేతి) ననుపునః శ్రుత్వాపి రాజా కిమితి సంప్రత్యేవ సర్వస్వం గురవే న ప్రయచ్ఛతి- ప్రభూతాం హి దక్షిణాం గురుం ప్రీణయిష్యన్ స్వీయాం శుశ్రూషాం ఖ్యాపయతి-తత్రాహ (యదిచేతి) అనాప్తాకాఙ్క్షా హృదయేఽస్యన్నిష్ఠాయా వా వ్యస్యనిష్పాదనాత్ కథం వ్యాఖ్యాన్తరం యుక్తం- శ్రుతత్వపౌరుషేయ్యామపాస్తాశేషదోషశఙ్కాయాం నవ్యాజోక్తిర్యుక్తా - తదీయస్వారసిక ప్రామాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (సర్వస్వేతి) ఏకదేశీయపరిహారాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (అస్తీతి) తదుపపత్తిమేవోపపాదయతి (విమోక్షేతి) తస్యాపి పూర్వమసకృదుక్తైస్తదీయశుశ్రూషాధీనం సహస్రదానమనుచితమిత్యాశఙ్క్యాత్మదేశజ్ఞానసాధనత్వేన ప్రాగనుక్తైస్సైన సహభూయోపి సన్న్యాసస్యైవ కర్తవ్యత్వ యోగాత్తదపేక్షయా యుక్తం సహస్రదానమిత్యాహ (అగతికాహీతి) ననుసన్న్యాసాదివిద్యాస్తుత్యర్థముచ్యతే-మహతా గాహేయం-యత్తదర్థీ దుష్కరమపికరోతీతి- ఆతో నార్థశేషసిద్ధిః-తత్రాహ (నచేతి) న తావత్సన్న్యాసో విద్యాస్తుతిః- * విదిత్వా వ్యుత్థాయేతిసమానకర్తృకత్వనిర్దేశాదితి పశ్చాదేష స్థితం. నాపి శమాదిర్విద్యాస్తుతిః- తత్రాపి విధేర్వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. అర్థశేషశుశ్రూషయా సహస్రదానమిత్యత్ర జనకస్యాకౌశలం చోదయతి (నన్వితి) రాజ్ఞః శఙ్కితమకౌశలం దూషయతి (నైషఇతి) తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానవదితి) యథాత్మజ్ఞానం మోక్షే ప్రయోజకం-న తథా సన్న్యాసః. సచాస్మిన్పక్షే తస్యాకర్తవ్యత్వం-ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠానసమ్భవాదితి రాజా యతో మన్యతే-తతస్సన్న్యాసస్యనజ్ఞానతుల్యత్వం. అతో నాతఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి పృచ్ఛతీత్యర్థః. సన్న్యాసస్య ప్రతిపత్తికర్మవత్కర్తవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (సన్న్యాసేనేతి) ననువివిదిషా సన్న్యాసమజ్ఞీకుర్వతా నతస్య ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠేయత్వమిష్యతే - తత్రాహ (సాధనత్వేతి) *త్యజతైవ హితద్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యుక్తత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.—— (తదేషశ్లోకో భవతి) తత్ - తత్ర బ్రహ్మవిదివిషయే ఏషశ్లోకః ప్రవృత్తో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి) కామాః- దుర్విషయగోచరమనోరథాః అస్య - జీవస్య హృది శ్రితాః - హృద్గతాస్సర్వే యదా నాశాన్తా భవన్తి- అథ- తదనన్తరమేవోపాసకో మర్త్యస్సన్నమృతో భవతి- వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘో భవతి. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే-అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. పాపసంబన్ధరాహిత్యేన బ్రహ్మానుభవేన చేహైవ ముక్త ఇవ భవతీతియావత్. (తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదం శరీరం శేతే) యథా అహేర్నిర్ల్వయనీ- సర్పస్య నిర్మోకః సర్పేణ వల్మీకే ప్రత్యస్తా- విసృష్టా సర్పాసంసక్తా అత ఏవ మృతా- నిస్సారిణా పిదూరే పశ్యతాం సర్పవదవభాసమానా శయీత-ఏవమేవ బ్రహ్మవిదశ్శరీరమహమ్బుద్ధ్యగోచరతయా పరిత్యక్తమపి పశ్యతాం బ్రహ్మవిచ్ఛరీరమివ భాసమానం శేత ఇత్యర్థః. (అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ) అథ దగ్మనస మానాకార బ్రహ్మవిద్యాధిగమోత్తరకాలమయం- బ్రహ్మవిదమృతోపి- మరణరహితోపి. మరణాత్ప్రాగప్యశరీరః - అశరీరకల్ప ఏవేత్యర్థః. శరీరస్పర్శిపరివాదాదిజనిత విషాదాద్యభావాదితి భావః. ప్రాణో బ్రహ్మైవ- ప్రాణభృత్త్వేపి తాదాత్వికబ్రహ్మానుభవసత్త్వాత్ ఆవిర్భూత బ్రహ్మరూప ఇవేత్యర్థః. తేజ ఏవ - అజ్ఞానలక్షణాన్ధకారప్రతిభట ఏవేత్యర్థః. ఏవం ప్రాప్తబ్రహ్మనిర్యోజనక ఆహ. కిమితి. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.—— ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదో మోక్ష ఇత్యేతస్మిన్నర్థే మన్త్రా బ్రాహ్మణోక్తైవిస్తర ప్రతిపాదకా ఏతే శ్లోకా భవన్తి. అణుః-సూక్ష్మః పన్థాః- దుర్విజ్ఞేయత్వాత్. వితతః-విస్తీర్ణః. విస్పష్టతరణహేతుత్వాద్వా- * వితర ఇతి పాఠాన్తరాత్. మోక్షసాధనో జ్ఞానమార్గః పురాణః-చిరన్తనః. నిత్యశ్రుతిప్రకాశితత్వాత్. న తార్కికబుద్ధిప్రభవకుదృష్టిమార్గవదర్వాక్కాలికః. మాంస్పృష్టః- మయాలబ్ధ ఇత్యర్థః. యో హి యేన లభ్యతే - సతం స్పృశతీవ సమ్బధ్యతే- తేనాయం బ్రహ్మవిద్యాలక్షణో మోక్షమార్గో మయాలబ్ధత్వాన్మాం స్పృష్ట ఇత్యుచ్యతే. న కేవలం మయా లబ్ధః-కిన్త్వనువిత్తో మయైవ. అనువేదనం నామ-విద్యాయాః పరిపాకాపేక్షయా ఫలావసానతా నిష్ఠా ప్రాప్తిః భుజేరివ తృప్త్యవసానతా. పూర్వం తుజ్ఞానప్రాప్తి సమ్బన్ధమాత్ర మేవేతి విశేషః. కిమసావేవమన్త్రద్రష్టైకో బ్రహ్మవిద్యాఫలం ప్రాప్తః- నాన్యః ప్రాప్తవాన్-యేనానువిత్తో మయైవేత్యవధారయతి. నైష దోషః-అస్యాః ఫలమాత్మసాక్షికమనుత్తమమితి బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిపరత్వాత్. ఏవం హి కృతార్థాభిమానకరణమాత్మప్రత్యయసాక్షికమాత్మజ్ఞానం-కిమతః పరమన్యత్స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాం స్తౌతి. నతు పునరన్యో బ్రహ్మవిత్తత్ఫలం న ప్రాప్నోతీతి- *తద్యో యో దేవానామితి సర్వార్థశ్రుతేః. తదేవాహ - తేన- బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ ధీరాః-ప్రజ్ఞావన్తోఽన్యేపి బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. అపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిద్యాఫలం మోక్షం స్వర్గం లోకం చ. స్వర్గలోకశబ్దస్త్రివిష్టపవాచ్యపి సన్నిహ ప్రకరణాన్మోక్షాభిధాయకః. ఇతః-అస్మాచ్ఛరీరపాతాదూర్ధ్వాః-ఊర్ధ్వం. జీవన్త ఏవ విముక్తాస్సన్తః. ౮

ఊ.— 'తస్మిఞ్ఛుక్లముతనీలమాహుఃపిఙ్గళగ్ం హరితంలోహితంచ । ఏషపన్థా బ్రహ్మణాహానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ॥ ౯

ఆ.— రాజ్ఞోఽకౌశలంపరిహృత్యమన్త్రానవతారయతి (ఆత్మకామస్యేతి) యదేత్యాద్యతీతశ్లోకేనాగామిశ్లోకానాముపాసనదుష్కరత్వం సూచయతి (విస్తరేతి) జ్ఞానమార్గస్యసూక్ష్మత్వేహేతుమాహ (దుర్విజ్ఞేయత్వాదితి) విస్తీర్ణత్వంపూర్వవస్తువిషయత్వాదవధేయం. మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (విస్పష్టేతి) ప్రయత్నసాధ్యత్వంతస్యపథ్యమ్యావివక్ష్యతే. కథంపునరధునాతనో వైదికో జ్ఞానమార్గస్పర్శనస్సోనిరుచ్యతే- తత్రాహ (నిత్యేతి) నిశేషణప్రకాశితమర్థముక్త్వాతస్యవ్యవచ్ఛేద్యమాహ (నతాన్త్రికేతి) మన్త్రదృక్కాలబ్ధత్వేపికుతో జ్ఞానమార్గస్యతత్సంస్పర్శిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోహీతి) అనువేదనలాభమోర్వ్నితిషాధావాత్సొపరుక్తయమాశఙ్క్యాహ (అనువేదనమితి) పూర్వశబ్దనపాతక్రమానుసారేణలాభోగృహ్యతే. ఏవకారమాత్రిత్యశఙ్కతే (కిమసావితి) తథాచ *తద్యోయోదేవానామిత్యాద్యవిశేషశ్రుతిర్విరుధ్యతఇతిశేషః. అవధారణశ్రుతేరన్యపరత్వేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాభావమభిప్రేత్యపరిహరతి (నైషదోషఇతి) స్తుతిపరత్వమేవప్రకటయతి (ఏవంహీతి) కృతార్థాస్మీత్యాత్మన్యభిమానకారణం స్వానుభవసిద్ధమాత్మజ్ఞానం - నాస్మాదన్యదుత్కృష్టం కించిదిత్యేవం విద్యామవధారణశ్రుతిః ప్రశస్తేత్యర్థః. యథా శ్రుతార్థత్వేకోదోషఃస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (సర్వేతి) ఇతి- అవధారణశ్రుత్యావివక్షితమితిశేషః. తత్రహేతుః (తద్యోయఇతి) సర్వార్థశ్రుతేః- బ్రహ్మవిద్యాసర్వార్థా- సర్వసాధారణీతి శ్రవణాదితియావత్. బ్రహ్మవిద్యాయాఃసర్వార్థత్వేవాక్యశేషం ప్రమాణత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (తదేవేతి) నను మోక్షేస్వర్గశబ్దోనయుజ్యతే- తస్యార్థాన్తరేరూఢత్వాత్. అతఆహ (స్వర్గేతి) యథాజ్యోతిష్టోమప్రకరణేశ్రుతోజ్యోతిశ్శబ్దోజ్యోతిష్టోమవిషయః- తథామోక్షప్రకరణేశ్రుతఃస్వర్గశబ్దోమోక్షమభికరోతి-రూఢ్యఙ్గీకారేబ్రహ్మవిద్యాయానికర్షప్రసఙ్గాదితిభావః. జీవన్తఏవముక్తాస్సన్తఃశరీరపాతాదూర్ధ్వంమోక్షమపియన్తీతిసమ్బన్ధః.

రం.— (తదేతేశ్లోకాభవన్తి) తత్- తత్ర. తస్మిన్విషయే. బ్రహ్మవిద్విషయేఏతేశ్లోకాభవన్తీత్యర్థః. తానేవాహ (అణుఃపన్థావితతఃపురాణోమాంస్పృష్టోఽనువిత్తోమయైవేత్యాది) అణుః- దుర్విజ్ఞానః. మానాన్తరానధిగమ్యః. వితతః- వేదాన్తేషువిస్తరేణప్రతిపాదితః. పురాణః- అనాదిః. మాంస్పృష్టః- ఉపాసకంమాంప్రాప్తః. శతాధికనాడీద్వారాస్వదేహస్పర్శీత్యర్థః. మయైవానువిత్తః - యోగదశాయాంమయైవానుభూతశ్చయోయంపన్థాః-అర్చిరాదిమార్గః. తేన- మార్గేణధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినోబ్రహ్మవిదఃఇతః-అస్మాద్దేహాద్విముక్తాస్సన్తః ¶ ఊర్ధ్వం- సర్వేభ్యోలోకేభ్యఊర్ధ్వంస్వర్గంలోకం-భగవల్లోకం. అత్రస్వర్గశబ్దఃప్రకరణాద్భగవల్లోకపరః. అపియన్తి- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః.

శం.— తస్మిన్మోక్షసాధనమార్గేవిప్రతిపత్తిర్ముముక్షూణాం. కథం. తస్మిన్ శుక్లం-శుద్ధం. విమలమాహుఃకేచిన్ముముక్షవః. నీలమన్యే. పిఙ్గలమన్యే. హరితం. లోహితంచయథాదర్శనం. నాడ్యస్త్వేతాఃసుషుమ్నాద్యాఃశ్లేష్మాదిరససమ్పూర్ణాః-శుక్లస్యనీలస్యపిఙ్గలస్యేత్యాద్యుక్తత్వాత్. ఆదిత్యంవామోక్షమార్గమేవంవిధంమన్యన్తే- *ఏషశుక్లఏషనీలఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. దర్శనమార్గస్యచశుక్లాదివర్ణాసమ్భవాత్. సర్వథాపిప్రకృతాద్బ్రహ్మవిద్యామార్గాదన్యఏతేశుక్లాదయః. ననుశుక్లః-శుద్ధోఽద్వైతమార్గః. న-నీలపీతాదిశబ్దైర్వర్ణవాచకైఃసహానుద్రవణాత్. యాన్ శుక్లాదీన్యోగినోమోక్షపథఆహుః-నతేమోక్షమార్గాః-సంసారవిషయాహ్యేతే- *చక్షుషోవామూర్ధ్నోవాఽన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యోవేతిశరీరదేశాన్నిస్సరణసమ్బన్ధా, బ్రహ్మాదిలోకప్రాపకాహ్యేతే. తస్మాదయమేవమోక్షమార్గః-య ఆత్మకామత్వేనాప్తకామతయాసర్వకామక్షయేగమనానుపపత్తౌ ప్రదీపనిర్వాణవచ్చక్షురాదీనాంకార్యకరణానామత్రైవసమవనయఇత్యేషజ్ఞానమార్గః - పన్థాః బ్రహ్మణా-పరాత్మస్వరూపేణైవబ్రాహ్మణేనత్యక్తసర్వైషణేనానువిత్తః. తేనబ్రహ్మవిద్యామార్గేణబ్రహ్మవిదన్యోప్యేతి. కీదృశో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతి. ఉచ్యతే - పూర్వంపుణ్యకృద్భూత్వాపునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణఃపరమాత్మతేజస్యాత్మానంసంయోజ్యతస్మిన్నభినిర్వృత్తస్తైజసశ్చ - ఆత్మభూతఇహైవేత్యర్థః. ఈదృశో బ్రహ్మవిత్తేనమార్గేణైతి. నపునఃపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణోగ్రహణం- విరోధాదిత్యవోచామ. *అపుణ్యపుణ్యోపరమేయంపునర్భవనిర్భయాఃశాన్తాస్సన్న్యాసినోయాన్తితస్మైమోక్షాత్మనేనమఇతిస్మృతేశ్చ. *త్యజధర్మమధర్మంచేత్యాదిపుణ్యాపుణ్యత్యాగోపదేశాత్. *నిరాశిషమనారమ్భంనిర్నమస్కారమస్తుతిం।అక్షీణంక్షీణకర్మాణంతందేవాబ్రాహ్మణంవిదుః * నైతాదృశంబ్రాహ్మణస్యాస్తివిత్తంయథైకతాసమతాసత్యతాచ। శీలంస్థితిర్దణ్డనిధానమార్జవంతతస్తతశ్చోపరమఃక్రియాభ్యఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. ఉపదేక్ష్యన్తిచేహాపితు * ఏషనిత్యోమహిమాబ్రాహ్మణస్య నకర్మణావర్ధతేనోకనీయానితికర్మప్రయోజనాభావేహేతుముక్త్వా*తస్మాద్బ్రాహ్మణఃశాన్తోదాన్తఇత్యాదినాసర్వక్రియోపరమందర్శయతి. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతమేవపుణ్యకృత్త్వం. అథవా-యోబ్రహ్మవిత్తేనైతి-సపుణ్యకృత్తైజసశ్చేతి. బ్రహ్మవిత్స్తుతిరేషా-పుణ్యకృతితైజసేచయోగినిమహాభాగ్యంప్రసిద్ధంలోకే - తాభ్యామతోబ్రహ్మవిత్స్తూయతేప్రఖ్యాతమహాభాగ్యత్వాల్లోకే.

ఆ.— తస్మిన్నిత్యాదిపూర్వపక్షముత్థాపయతి (తస్మిన్నితి) విప్రతిపత్తిమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) పిఙ్గలం- వహ్నిజ్వాలాతుల్యం. లోహితం- జపాకుసుమసన్నిభం. సప్రపఞ్చంశబ్దస్పర్శరూపరసాదిమద్బ్రహ్మ-తదుపాసనమనుసృత్యతత్ప్రాప్తిమార్గవి

¶ ౮. ఇతఊర్ధ్వంవిముక్తాఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాం రతాః॥ ౧౦

వాదో ముముక్షూణామిత్యాహ (యథాదర్శనమితి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గే శుక్లాదిరూపసిద్ధిః - న హి జ్ఞానస్య రూపాదిమత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడ్యస్త్వితి) తాసామపి కథం యథోక్తరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్లేష్మాదీతి) తథాపి కథం శుక్లాదిరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యనాడీఖణ్డోక్తం స్మారయతి (శుక్లస్యేతి) నాడీపరిగ్రహేణ నియామకాభావమాశఙ్క్య పక్షాన్తరమాహ (ఆదిత్యం వేతి) ఏవంవిధం - శుక్లాదినానావర్ణమిత్యర్థః. తస్య తథాత్వే ప్రమాణమాహ (ఏష ఇతి) ప్రకృతే జ్ఞానమార్గేకిమితిమార్గాన్తరం కల్ప్యతే- తత్రాహ (దర్శనేతి) తర్హి నాడీపక్షో వా- ఆదిత్యపక్షో వా- కతరో వివక్షితః- తత్రాహ (సర్వథాపీతి) శుక్లమార్గస్య జ్ఞానమార్గాదన్యత్వమాశఙ్క్య (నన్వితి) శుక్లశబ్దస్యానైర్గుణ్యవిషయత్వం-నీలాదిశబ్దసమభివ్యాహారవిరోధాదితి పరిహరతి (ననీలేతి) సైద్ధాన్తికమన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాతుం పూర్వపక్షం దూషయతి (యాఙ్ శుక్లాదీతి) న కేవలం దేహదేశనిస్సరణసమ్బన్ధాదేవ నాడీభేదానాం సంసారవిషయత్వం-కింతు బ్రహ్మలోకాదిసమ్బన్ధాదపీత్యాహ (బ్రహ్మాదీతి) ఆదిత్యో పి దేవయానమధ్యపాతీ బ్రహ్మలోకప్రాపకస్సంసారహేతురేవేతిమన్వానో మోక్షమార్గముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆప్తకామతయా- జ్ఞానమార్గ ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవంభూమికాం కృత్వైష ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) యథా తైలాదివిలయే ప్రదీపస్య జ్వలనానుపపత్త్యా తేజోమాత్రే నిర్వాణమిష్యతే-తథా స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చ సర్వస్యైవ కామస్య జ్ఞానాత్క్షయే సతి గత్యనుపపత్త్యా తత్రైవ ప్రత్యగాత్మని కార్యకరణానామేకీభావేనావసానమిత్యయమేష శబ్దార్థ ఇత్యర్థః. పన్థా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (జ్ఞానమార్గ ఇతి) ఇత్థంభావే తృతీయామాశ్రిత్యాహ (పరమాత్మేతి) అనుసన్దేయకర్తుర్బ్రహ్మణస్సన్న్యాసనిత్యం దర్శయతి (త్యక్తేతి) విప్రతిపత్తిం నిరాకృత్య మోక్షమార్గం నిర్ధార్య *తేన ధీరా అపియన్తీత్యత్రోక్తం నిగమయతి (తేనేతి) ఆన్యో పి-మన్త్రదృశస్సకాశాదితి శేషః. ఇహేతి జీవదవస్థోక్తిః. సముచ్చయకారిణోఽత్ర బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతి కేచిత్- తాన్ప్రత్యాహ (నపునరితి) విరోధాత్-జ్ఞానకర్మణోరితి శేషః. కించ- క్రమసముచ్చయస్సమసముచ్చయో వేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (అపున్యేతి) జ్ఞానస్య కర్మాసముచ్చయే పి వివేకజ్ఞానేన సముచ్చయోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (త్యజేతి) బ్రహ్మవిదో పి స్తుత్యాది దృష్టేస్తైన సముచ్చయో జ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిరాశిషమితి) కామ్యాననుష్ఠానమనారమ్భః. అక్షీణత్వం-నిషిద్ధానాచరణం. క్షీణకర్మత్వం- నిత్యాదికర్మరాహిత్యం. అసముచ్చయే వాక్యాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఏకతా-నిరపేక్షతా. సర్వోదాసీనతేతి యావత్. సమతా- మిత్రోదాసీనశత్రుబుద్ధివ్యతిరేకేణ సర్వత్ర స్వస్మిన్నివదృష్టిః. దణ్డనిధానం- అహింసాపరత్వం. * అర్థస్య మూలం నికృతిః క్షమా చ కామస్య చిత్తం చ వపుర్వయశ్చ। ధర్మస్య యాగాదిదయా దమశ్చ మోక్షస్య సర్వోపరమః క్రియాభ్య ఇత్యాది చతుర్విధే పురుషార్థసాధనభేదోపదేశవాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ న పుణ్యాదిసముచ్చయకారిణో గ్రహణమితి సమ్బన్ధః. తథాపి ప్రకృతే మన్త్రే సముచ్చయో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపదేక్ష్యన్తీతి) వాక్యశేషాదిపర్యాలోచనాసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పూర్వం పుణ్యకృద్భూత్వా పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణో బ్రహ్మవిత్తేనైతి క్రమో నయుజ్యతే-అశ్రుతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) స్తుతిమేవోపపాదయతి (పుణ్యకృతేతి) తేజాంసి- కరణాన్యుపసంహృత్యస్థితస్తైజసః - దహరాద్యుపాసీనో యోగీ. తస్మిన్నణిమాద్యైశ్వర్యాన్మహానుభావత్వప్రసిద్ధిః. తాభ్యాం-పుణ్యకృత్తైజసాభ్యామిత్యర్థః. అతశ్శబ్దపరామృష్టం స్పష్టయతి (ప్రఖ్యాతేతి) పుణ్యకృత్తైజసయోరితి శేషః. ౯

రం.— (తస్మిఞ్ఛుక్లముత నీలమాహుః పిఙ్గలం హరితం లోహితం చేత్యాది) తస్మిన్- అర్చిరాదికే మార్గే. శుక్లం నీలం పిఙ్గలం హరితం లోహితం-ఆదిత్యమిత్యర్థః. *అసావా ఆదిత్యః పిఙ్గల ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహిత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏతాదృశమాదిత్యం తస్మిన్మార్గే సన్తమాహుశ్శాస్త్రవిదః. ఏష పన్థాః- ఏషోఽర్చిరాదిః పన్థాః బ్రహ్మణా హి అనువిత్తః-పరబ్రహ్మణా సహ తత్ప్రాపకతయాహ- ప్రసిద్ధం యథా తథా సమ్బన్ధః. *బ్రహ్మపథ ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ ఇతి యావత్. తేన- ఉక్తేనార్చిరాదిమార్గేణ పుణ్యకృద్బ్రహ్మవిత్ -పూర్వం పుణ్యం కృత్వా తద్వశేన శుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మవిచ్చ తైజసశ్చ- తేజస్సమ్బన్ధీ. తేజస ఉపాసకః. పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠశ్చేతి యావత్. ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. *తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసత ఇతి శ్రుత్యన్తరే పఞ్చాగ్నివిదాం బ్రహ్మవిదాం చార్చిరాదిగతిశ్రవణాత్. యద్యపి పఞ్చాగ్నివిద్యాపి బ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యైవ- అథాపి విద్యాన్తరవద్బ్రహ్మనిష్ఠ్యకవిద్యాత్వాభావాద్బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతి పృథగుక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

———

శం.— అన్ధం-అదర్శనాత్మకం తమః-సంసారనియామకం ప్రవిశన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. కే. యేఽవిద్యాం-విద్యాతోఽన్యాం సాధ్యసాధనలక్షణాముపాసతే-కర్మానువర్తన్త ఇత్యర్థః. తతః-తస్మాదపి భూయ ఇవ-బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి. కే. యే తు విద్యాయాం-అవిద్యావస్తుప్రతిపాదికాయాం కర్మార్థాయాం త్రయ్యామేవ విద్యాయాం రతాః-అభిరతాః. విధిప్రతిషేధపర ఏవ వేదః-నాన్యోఽస్తీత్యుపనిషదర్థానపేక్షిణ ఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రస్తుతజ్ఞానమార్గస్తుత్యర్థం మార్గాన్తరం నిన్దతి (అన్ధమిత్యాదినా) విద్యాయామితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) కథం పునస్త్రయ్యామభిరతానామధఃపతనమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధీతి) ౧౦

రం.— * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదిత్యుక్తం కర్మాఙ్గకజ్ఞానస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వం స్పష్టయతి (అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే) యేఽవిద్యాముపాసతే- అత్రావిద్యాశబ్దః కర్మవాచీ-*అవిద్యా కర్మసంజ్ఞాన్యేతి * తీర్త్వా మృత్యుమవిద్యయేతి చ వచనాత్. యే కేవలం స్వర్గాదిఫలాద్దైశేన కర్మాణ్యనుతిష్ఠన్తి- న తు బ్రహ్మజ్ఞానార్థితయా. తే అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి- దురన్తరం సంసారలక్షణమన్ధకారం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (య

ఉ.— అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽవృతాః । తాగ్ంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాగ్ంసోఽబుధో జనాః॥ ౧౧

ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్ ॥ ౧౨

ఽవిద్యాయాం రతాః) ఉశబ్దోఽవధారణే. నిత్యనైమిత్తికం కర్మ పరిత్యజ్య విద్యాయామేవ యత న్తేయే- తే పితతః- * మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః ప రికీర్తిత ఇత్యుక్తరీత్యా తస్మాత్తామసత్యాగవశాత్ భూయ ఇవ తమః- ఇవశబ్దోపి వార్థః. ప్రవిశన్తీత్యనుషఙ్గః. పూర్వస్మాదధికం సంసారమేవ ప్రవిశన్తీ త్యర్థః. ఉక్తతామసత్యాగప్రయుక్తమనోమాలిన్యేన జ్ఞానానిష్పత్త్యా ఫలలేశమప్యలబ్ధ్వా పతితా భవన్తీత్యర్థః. నానేనవచనేన జ్ఞానకర్మణోః స్సముచ్చ య ఇతి మన్తవ్యం- జ్ఞానవ్యతిరిక్తోపాయనిషేధకవచనైః, జ్ఞానస్యమోక్షోపాయత్వప్రతిపాదకవచనైః, కర్మణాం జ్ఞానాఙ్గత్వప్రతిపాదకవచనైశ్చ * నా న్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానే నేత్యాదిభిర్మోక్షే విరోధ ప్రసఙ్గాత్. ౧౦

శం.— యది తేఽదర్శనలక్షణం తమః ప్రవిశన్తి- కో దోష ఇతి. ఉచ్యతే- అనన్దాః- అనానన్దాః. అసుఖా నామ తే లోకాః. తేనా న్ధేన- అదర్శనలక్షణేన తమసా ఆవృతాః- వ్యాప్తాస్తే. తస్యాజ్ఞానతమసో గోచరాంస్తాన్ తే ప్రేత్య- మృత్వా అభిగచ్ఛన్తి- అభిప్రయాన్తి. కే. యేఽవిద్వాం సః కిం సామాన్యేనావిద్వత్తామాత్రేణ. నేత్యుచ్యతే- అబుధః- బుధేరవగమనార్థస్య ధాతోః క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపం. ఆత్మావగమవర్జితా ఇత్య ర్థః. జనాః- ప్రాకృతా ఏవ. జననధర్మిణో వేత్యేతత్. ౧౧

ఆ.— మన్త్రాన్తరమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాప్య వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) అబుధ ఇత్యస్య నిష్పత్తిం సూచయన్ వివక్షితమర్థమాహ (బుధేరితి) ౧౧

రం.— అన్ధతమసప్రవేశే కిం భవతీత్యత్రాహ (అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽవృతా ఇత్యాది) అనన్దాః - సుఖలేశశూన్యాః అన్ధతమసాఽవృతాః కేచన లోకాస్సన్తి. తాన్లోకాన్మృత్వా గచ్ఛన్తి తే. కే. యేఽవిద్వాంసః- బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యాః, అబుధః - యే ప్రత్యగాత్మవిద్యా శూన్యాః. పఞ్చాగ్నివిద్యాశూన్యా, ఇతి యావత్. పూర్వం తమోరేవ ప్రస్తుతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. బుధ ఇతి- బుధ్యతేః క్విబన్తస్య ప్రథమాబహువచనా న్తస్య రూపం. ౧౧

శం.— ఆత్మానం- స్వం పరం సర్వప్రాణిమనీషితజ్ఞం హృత్స్థమశనాయాదిధర్మాతీతం చేత్- యది విజానీయాత్సహస్రేషు కశ్చిత్. చేది త్యాత్మవిద్యాయా దుర్లభత్వం దర్శయతి. కథం. అయం - పర ఆత్మా సర్వప్రాణిప్రత్యయసాక్షీ - యః * నేతి నేత్యాద్యుక్తః, యస్మాన్నాన్యోఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, సమస్సర్వభూతస్థో నిత్యశ్శుద్ధో బుద్ధో ముక్తస్వభావోఽస్మి- భవామీతి. పూరుషః-పురుషః. సకిమిచ్ఛన్- తత్స్వరూపవ్యతిరిక్త మన్యద్వస్తు ఫలభూతం కిమిచ్ఛన్. కస్యవా- అన్యస్యాత్మనో వ్యతిరిక్తస్య కామాయ - ప్రయోజనాయ. నహి తస్యాత్మన ఏష్టవ్యం ఫలం. నచాప్యాత్మనో న్యోఽస్తి- యస్య కామాయేచ్ఛతి. సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. అతః కిమిచ్ఛన్ కస్యవా కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్ - భఞ్జ్యాత్. సన్తప్యేత్. శరీరోపా ధికృతదుఃఖమనుదుఃఖీ స్యాత్, శరీరతాపమనుతప్యేత,- తదనాత్మదర్శినో హి తద్వ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరేప్సోః. మమేదం స్యాత్ - పుత్రస్యేదం- భార్యా యా ఇదమిత్యేవమీహమానః పునః పునర్జననమరణప్రబన్ధారూఢః శరీరరోగమనురుధ్యతే. సర్వాత్మదర్శినస్తు తదసమ్భవ ఇత్యేతదాహ. ౧౨

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్తుత్యర్థమేతన్నిష్ఠస్య కాయక్లేశరాహిత్యం దర్శయతి (ఆత్మానమిత్యాదినా) విజ్ఞానాత్మనో వైలక్షణ్యార్థం విశినష్టి (సర్వేతి) తాటస్థ్యం వ్యావర్తయతి (హృత్స్థమితి) బుద్ధిసమ్బన్ధప్రాప్తం సంసారిత్వం వారయతి (అశనాయాదీతి) ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞానప్ర కారం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) సర్వభూతసమ్బన్ధప్రయుక్తం దోషం వారయితుం విశినష్టి (నిత్య ఇతి) ఇతి-విజానీయాదితి సమ్బన్ధః. ప్ర యోజనాయ-శరీరమనుసఞ్జ్వరేదితి సమ్బన్ధః. కిమిచ్ఛన్నిత్యాక్షేపం సమర్థయతే (నహీతి) కస్యవా కామాయేత్యాక్షేపముపపాదయతి (నచేతి) ఆ క్షేపద్వయం నిగమయతి (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (శరీరేతి) విదుషస్తాపాభావం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (అనాత్మేతి) వస్త్వన్తరేప్సోః- తాపసమ్భవ ఇతి శేషః. సచేత్యేతదభ్యాహృత్య మమేదమిత్యాది యోజ్యం. ఇత్యేతదాహ-కిమిచ్ఛన్నిత్యాద్యా శ్రుతిరితి శేషః. ౧౨

రం.— (ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇత్యాది) యద్యయం పూరుషః- జీవః స్వాత్మానమయమస్మి- ఏతాదృశోఽహ మస్మి. దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణధీవిలక్షణో బ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీతి విజానీయాత్. తదా దేహేన్ద్రియోపభోగ్యే ష్వలోకాదిషు స్పృహయా అభా వాత్, దేహాద్యభిమానకాలే స్వబన్ధభూతతయాఽభిమతభార్యాపుత్రాదేరప్యభావా, చ్చ కిమిచ్ఛన్-స్వస్య కిం వా ఫలమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ-స్వానుబన్ధి నో వా కస్య దారపుత్రాదికస్యాభీష్టాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్ - శరీరానుబన్ధి ఫలమనుస్మృత్య కుత స్తప్యేతేత్యర్థః. అతోఽసౌ కృతకృత్యో వేత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం। మనసో యే మనో విదుః। తే నిచిక్యు ర్బ్రహ్మ పురాణమగ్ర్యం॥ ౧౮

మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౯

తాన్తరసాపేక్షత్వా, చ్చ పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాన్వయయోగ్యాని జ్యోతీంషీన్ద్రియాణ్యేవ వర్ణనీయాని. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే * ఇతి. తత్ర జ్యోతిశ్శబ్దస్య ... విశేషితత్వాత్పఞ్చసఙ్ఖ్యాజ్యోతిరన్తరప్రసిద్ధ్యభావాచ్చ పరిశేషేణేన్ద్రియత్వావగమ ఇతి. (తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతం) తాదృశమాత్మానమమృతం బ్రహ్మైవ విద్వానన్యః పూర్వమనైవోపాసకత్వేనోక్త దేవేభ్యోఽన్యో ముముక్షురప్యమృతో భవతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— కిఞ్చ - తేన హి చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యమానః ప్రాణ ఆత్మభూతేన ప్రాణితి - తేన ప్రాణస్యాపి ప్రాణస్సః. తం ప్రాణస్య ప్రాణం. తథా చక్షుషోఽపి చక్షుః. తథా శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం. బ్రహ్మశక్త్యధిష్ఠితానాం హి చక్షురాదీనాం దర్శనాదిసామర్థ్యం - స్వతః కాష్ఠలోష్టసమాని హి తాని చైతన్యాత్మజ్యోతిశ్శూన్యాని. మనసోఽపి మన ఇతి యే విదుః - చక్షురాదివ్యాపారద్వారానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం - న విషయభూతం యే విదుః. తే కిం. నిచిక్యుః - నిశ్చయేన జ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మ పురాణం - చిరన్తనమగ్ర్యం - అగ్రే భవం. * తద్యదాత్మవిదో విదురితి హ్యాథర్వణే. ౧౮

ఆ.— ప్రకృతాః పఞ్చ జనాః పఞ్చ జ్యోతిషా సహ ప్రాణాదయో వాక్యశేషాదిత్యభిప్రేత్యాహ (కిఞ్చేతి) కథం చక్షురాదేశ్చక్షురాదిత్వం బ్రహ్మణస్సిధ్యతి - తత్రాహ (బ్రహ్మశక్తీతి) విమతాని కేనచిదధిష్ఠితాని ప్రవర్తన్తే - కరణత్వాత్ - వాశ్యాదివదితి చక్షురాదివ్యాపారేణానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం యే విదురితి యోజనా. విదిక్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నేతి) ప్రత్యగాత్మవిదాం కథం బ్రహ్మవిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) ౧౮

రం.— పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని జ్యోతీంషి కానీత్యపేక్షాయామాహ (ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో యే మనో విదురితి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన స్పార్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే - వాయ్వాప్యాయితత్వాత్ స్పార్శనేన్ద్రియస్య, ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్,. చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియం గృహ్యతే. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియం. మనస ఇతి మనో గృహ్యతే. సమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం * అన్నస్యాన్నమితి పాఠాత్ * అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన తదపి గృహ్యతే. సూత్రితం చ * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే ఇతి. అన్నశబ్దేన చాన్నసమ్బన్ధినో ఘ్రాణరసనయోరన్యతరేణ గ్రహణం. అన్నేన ఘ్రాణస్యాప్యాయితత్వాల్లక్షణసమ్బన్ధః - రసనస్యాన్నభక్షకతయాఽన్నసమ్బన్ధ ఇతి ద్వయోరపి గ్రహణం. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టం. ఏవం ప్రకాశకత్వేన జ్యోతిశ్శబ్దితత్వాచ్చక్షురాదీన్ద్రియాణామపి త్వక్చక్షురాదివత్ప్రకాశకం - తేషాం తత్తద్విషయగ్రహణశక్త్యాధాయకమిత్యర్థః. ఏతాదృశం యే జానన్తి - తే పురాణమగ్ర్యం బ్రహ్మ - పరమం బ్రహ్మ నిచిక్యుః - నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ చిన్తితం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థే పాదే. తత్ర హి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే పఞ్చత్వవిశిష్టాః పఞ్చజనాః, పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః సాఙ్ఖ్యస్మృతిసిద్ధాబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపాదకమేవేదం వాక్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే - నానాభావాత్ - నాప్యుచ్యతే - * న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతివశాదపి న సాఙ్ఖ్యాభిమతతత్త్వసిద్ధిః కారకం నానాభావాత్ - బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వేభ్యః * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేన ప్రతిపాద్యమానానాం తత్త్వానాం భిన్నత్వాదిత్యర్థః. అతిరేకాచ్చ - * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే యస్మిన్నిత్యాధారతయా నిర్దిష్టస్యాత్మన, శ్చ ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాకాశస్య, చ ప్రతిపాదనేన సప్తవింశతితత్త్వప్రతీతేశ్చ న సాఙ్ఖ్యమతప్రత్యభిజ్ఞానం. నసఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపి శబ్దాద్వస్తుతస్సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహో నాపి నాస్తి - పఞ్చభిరారబ్ధసమూహపఞ్చకాసమ్భవాత్. న హి తత్ర ప్రసిద్ధేషు తత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చసు పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమిత్యాదికమస్తి. న చ పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ మహాభూతాని, పఞ్చ తన్మాత్రాణి, అవశిష్టాని పఞ్చేత్యపి వా నరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి వాచ్యం - ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చభిరారబ్ధమహాభూతసమూహాసిద్ధేః. అతః పఞ్చజనా ఇత్యయం సమాసో న సమాహారవిషయః - అపి తు * దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చ పఞ్చజనీ ఇతి స్యాత్. తతశ్చ * సప్తసప్తర్షయ ఇతివత్పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే. కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత్రాహ - * ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. * ప్రాణస్య ప్రాణమితి వాక్యశేష శ్రుతాః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనోరూపాః పఞ్చార్థా అవసేయాస్తే. నన్వేవం కాణ్వానామన్నపాఠాభావాత్ కథం పఞ్చ పఞ్చజనప్రతీతిరిత్యత్రాహ - * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠే అసత్యన్నే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రక్రమశ్రుతషష్ఠ్యన్తజ్యోతిశ్శబ్దాదేవ పఞ్చజనశబ్దితానీన్ద్రియాణీత్యవసేయాస్తే. జ్యోతిశ్శబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వా, త్పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వా, త్పరస్పరాకాఙ్క్షావశేన పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తాని ప్రకాశకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితానీన్ద్రియాణ్యేవ పఞ్చజనా ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— తద్బ్రహ్మదర్శనసాధనముచ్యతే - మనసైవ - పరమార్థజ్ఞానసంస్కృతేనాచార్యోపదేశపూర్వకం చానుద్రష్టవ్యం. తత్ర చ దర్శనవిషయే బ్రహ్మణి నేహ నానాస్తి కిఞ్చన - న చ కిఞ్చిదపి. అసతి నానాత్వే నానాత్వమధ్యారోపయత్యవిద్యయా. స మృత్యోః - మరణాన్మరణమాప్నోతి. కోఽసౌ. య ఇహ నానేవ పశ్యతి. అవిద్యాధ్యారోపణవ్యతిరేకేణ నాస్తి పరమార్థతో ద్వైతమిత్యర్థః. ౧౯

ఆ — మనసో బ్రహ్మదర్శనసాధనత్వే కథం బ్రహ్మణో వాఙ్మనసాతీతత్వశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) కేవలం మనో బ్రహ్మ విషయీకుర్వదపి శ్రవణాదిసంస్కృతం తదాకారం జాయతే- తేన ద్రష్టవ్యం తదుచ్యతే. అతఏవ వ్యుత్పత్త్యా ప్యం బ్రహ్మేత్యుపగచ్ఛన్తీతి భావః. అనుశబ్దార్థమాహ (ఆచార్యేతి) ద్రష్టృద్రష్టవ్యాదిభావనాభేదమాశఙ్క్యాహ (తత్రచేతి) ఏవకారార్థమాహ (నచేతి) కథమాత్మని వస్తుతో భేదరహితేపి భేదో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనతీతి) నేహేత్యాదేః సమ్పిణ్డితమర్థం కథయతి (అవిద్యేతి) ౧౯

౪౦.— తద్దర్శనే సాధనమాహ (మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి) అను - పశ్చాత్. శ్రవణమననానన్తరమిత్యర్థః. మనసైవ ద్రష్టవ్యం- దర్శనసమానాకారసన్తతిస్మృతిరూపధ్యానం విశుద్ధేన మనసా సమ్పాద్యమిత్యర్థః. సర్వేశస్యాత్మనః పఞ్చజనభూతాకాశాద్యాధారత్వం సమ్భవతీతి మన్వానం ప్రత్యాహ (నేహనానాస్తికించనేతి) ఇహ- ద్రష్టవ్యే బ్రహ్మణి. నానాశబ్దో భావప్రధానః. నానాత్వమిత్యర్థః. *యస్మిన్పఞ్చపఞ్చజనా ఇతిమన్త్రనిర్దిష్ట ఆత్మని కించన నానాత్వం నాస్తి. భేదలేశోపి నాస్తీత్యర్థః. (మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియ ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇవశబ్దోల్పార్థః. ఇహ- నిఖిలప్రపఞ్చాధారభూతే ఆత్మని అల్పమపి నానాత్వం యః పశ్యతి- సః మృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి- సంసారాత్సంసారమాప్నోతి. అత్యన్తం సంసారమాప్నోతీత్యర్థః. అస్యవాక్యస్యాపరైరన్యథైవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నాత్ర వాక్యే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదనప్రత్యాశా కార్యా. విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వనిరాసిభిః *నాభావ ఉపలబ్ధేః *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ *నభావోనుపలబ్ధేః ఇతి సూత్రైః, సర్వశూన్యత్వనిరాసినా సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ ఇతి సూత్రేణ చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదస్య నిరస్తత్వాచ్చ. తత్ర హి విజ్ఞానమేవ తత్త్వం- నాన్యత్ పరమాణుసముదాయరూపం, తన్నిష్ఠావయవిరూపం వా కించిదస్తి- పరమాణూనామప్రామాణికత్వాత్, తేషాం క్షణికానాం సముదాయభావాసమ్భవాత్, పరమాణుషు సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వావ్యాప్యవృత్తిత్వవికల్పదుష్టత్వేనావయవేష్వవయవినః కృత్స్నైకదేశవికల్పదుష్టత్వేన చ పరస్పరసంయుక్తావయవతన్త్రితావయవ్యసమ్భవాచ్చ బాహ్యార్థానామనవభాసప్రసఙ్గాత్. నచ బాహ్యార్థాభావే నీలపీతాదిజ్ఞానానాం నిరాలమ్బనత్వాపాతః- జ్ఞానానామేవ నీలపీతాద్యాకారత్వాత్. నీలాదికం జ్ఞానాభిన్నం- జ్ఞానోపలమ్భం వినానుపలమ్భవిషయత్వాత్- జ్ఞానవత్. వ్యావృత్తస్యాభేదేపి సమ్భవేన న దృష్టాన్తాసిద్ధిః. నచ నీలజ్ఞానయోరభేదే అహం జానామీతి క్రియాకర్తృభావేన భేదావభాసవిరోధ ఇతి వాచ్యం- తస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానవద్భ్రాన్తత్వాత్. తథాహుః *అవిభాగోపి బుద్ధ్యాత్మా విపర్యాసితదర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యత ఇతి. నను సర్వస్యాప్యాన్తరత్వే బాహ్యత్వావభాసః కథమితిచేత్ ఉపరిస్థితానాం నక్షత్రాదీనాముద్వతాం భూమిష్ఠత్వావభాసవత్ బాహ్యత్వావభాసస్యాపి భ్రమత్వాత్. అపిచ- స్తమ్భజ్ఞానం కుడ్యజ్ఞానమిత్యేవంరూపజ్ఞానపక్షపాతస్య జ్ఞానగతం విశేషమన్తరేణానుపపత్తేః అవశ్యం విషయసారూప్యం జ్ఞానస్యాభ్యుపగన్తవ్యం- తతశ్చ జ్ఞానకృతే జ్ఞానగతాకారేణ ఆకారద్వయానుపలమ్భాదపార్థికా బహిరర్థకల్పనా. స్వప్నాదివచ్చైవం ద్రష్టవ్యం- యథాహి స్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయా వినైవ బాహ్యార్థేన గ్రాహ్యగ్రాహకాకారా భవన్తి- ఏవం జాగరితప్రత్యయా అపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్. కథం పునరసతి బాహ్యార్థే ప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యత ఇతి చేన్న- వాసనావైచిత్ర్యస్యైవ నియామకత్వాత్. అనాదౌ హి సంసారే బీజాఙ్కురవజ్జ్ఞానానాం వాసనానాం చాన్యోన్యనిమిత్తకత్వేన వైచిత్ర్యాత్. తస్మాదభావో బాహ్యార్థస్యేత్యేవం ప్రత్యవస్థితే యోగాచారే పఠత్యాచార్యః- *నాభావ ఉపలబ్ధేః. బాహ్యార్థానామభావో న వక్తుం శక్యతే. కుతః. ఉపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతే హి కుడ్యాదిః. న చోపలభ్యమానస్యైవాభావో యుక్తః. యథాహి కశ్చిద్భుఞ్జాన ఏవ భుజిసాధ్యాయాం తృప్తౌ స్వయమనుభవన్ బ్రూయాత్ నాహం భుఞ్జే, నచ తృప్యామీతి- తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణ స్వయముపలభమాన ఏవ బాహ్యమర్థం నాహముపలభే, నచ సోఽస్తీతి బ్రువన్ కథముపాదేయవచనస్స్యాత్. నను నాహమేవం బ్రవీమి నైవార్థముపలభ ఇతి- కింతూపలబ్ధివ్యతిరిక్తం నోపలభ ఇతి బ్రవీమి. బాఢమేవం బ్రవీషి- తదపి విరుద్ధం- ఉపలబ్ధేరేవ. నహి కశ్చిదుపలబ్ధిమేవ స్తమ్భః కుడ్యం వేత్యుపలభతే- ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవ స్తమ్భకుడ్యాదీన్ సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే. నను బాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవ ఉక్తః. న- ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌ హి సమ్భవాసమ్భవౌ - నతు సమ్భవాసమ్భవపూర్వికే ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ. యత్ర యద్ధి ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే- తత్సమ్భవతి. యత్తు న కేనచిదప్యుపలభ్యతే- తన్న సమ్భవతి. ఇహతు యథాస్వం సర్వైరేవ ప్రమాణైర్బాహ్యోర్థ ఉపలభ్యమానః కథం న సమ్భవతీత్యుచ్యతే. యదుక్తం స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితప్రత్యయా అపి వినైవ బాహ్యార్థేన భవేయుః- ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి- తత్రాహ- *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్. న స్వప్నాదివజ్జాగ్రత్ప్రత్యయా భవితుమర్హన్తి. కస్మాత్. వైధర్మ్యాత్. కిం పునర్వైధర్మ్యం. బాధః. బాధ్యన్తే హి స్వప్నోపలబ్ధం వస్తు ప్రబుద్ధస్య - మిథ్యైవ మయోపలబ్ధో మహాజనసమాగమః - నహ్యస్తి మమ మహాజనసమాగమః - నిద్రాగ్లానం తు మే మనో బభూవ - తేనైషా భ్రాన్తిరుద్బభూవేతి. ఏవం మాయాదిష్వపి భవతి యథాయథం బాధః. నైవం జాగరితోపలబ్ధం స్తమ్భాదికం వస్తు కస్యాంచిదప్యవస్థాయాం బాధ్యతే. తస్మాదేవం సతి న శక్యతే వక్తుం మిథ్యా జాగరితోపలబ్ధిః- ఉపలబ్ధిత్వాత్ - స్వప్నోపలబ్ధివదితి- ఉభయోరన్తరం స్వయమనుభవతా. నచ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తః కర్తుం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో బాహ్యోర్థోఽబాధితోఽవగన్తవ్య ఇతి. ఏవమేవ సూత్రం వ్యాకుర్వతాం పరేషాం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదః కథం సఙ్గచ్ఛతే- విరోధాత్. నను న విరోధః- జ్ఞానార్థయోరభేదో యోగాచారాభిమతః- వయం తు భేదమఙ్గీకృత్యార్థమిథ్యాత్వం బ్రూమ ఇతిచేన్న - అర్థమిథ్యాత్వస్యైవ యోగాచారాభిమతత్వాత్. అన్యథా జ్ఞానమిథ్యాత్వార్థసత్యత్వయోరన్యతరప్రసఙ్గాత్. నన్వర్థతుచ్ఛత్వం తదభిమతం - వయం తు తన్నిరాసేనానిర్వాచ్యత్వం బ్రూమ ఇతిచేత్. తుచ్ఛత్వమితి కిం ప్రతీతత్వం వివక్షితం- ఉత ప్రతీతత్వేపి బాధార్హత్వం. న తావదప్రతీతత్వం యోగాచారాభిమతం- సహోపలమ్భనియమస్యైతైరుచ్యమానత్వాత్. ద్వితీయే తు శబ్దవైషమ్యమేవ తేషాం యుష్మాకం చ- ప్రతీతత్వే సతి బాధార్హత్వస్యోభయాభిమతత్వాత్. అస్తు వా కించిద్వైషమ్యం భవతాం గ్రన్థేష్వన్యగ్రన్థాత్ -తదానీమపి సూత్రం విరుద్ధం- కారణదోషబాధకప్రత్యయయోరనిర్వాచ్యపక్షేప్యపాదితత్వా

పత్తేరవిశిష్టత్వాత్. నహి అనిర్వాచ్యపక్షస్పర్శీ కశ్చిదుపాధిస్సూత్రితో వ్యాఖ్యాతశ్చ. అత ఏతత్సూత్రే స్వవ్యాఖ్యానవిరోధో౽పి పరేషాం దుస్తరః. అథ తత్స్వప్నస్య కారణదోషబాధకప్రత్యయాభ్యాం వైధర్మ్యమన్వారుహ్యోక్తం- నచ స్వప్నజ్ఞానానాం నిర్విషయత్వం- ప్రత్యయసామాన్యస్య నిర్విషయత్వాసంభవాత్. అతో జ్ఞానత్వహేతుర్విరుద్ధశ్చేత్యాహాచార్యః- *నభావో౽నుపలబ్ధేః. కేవలస్యార్థశూన్యస్య జ్ఞానస్య న భావస్సంభవతి. కుతః. క్వచిదప్యనుపలబ్ధేః. నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్య వా జ్ఞానస్య క్వచిదప్యుపలబ్ధిః. స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపీశ్వరసృష్టపదార్థానాం సత్త్వాన్నార్థశూన్యత్వమితి ఖ్యాతినిరూపణభాష్యే ప్రతిపాదితం. కించ- న స్వేషాం జ్ఞానానామర్థశూన్యత్వే భవద్భిస్సాధ్యో౽ప్యర్థో న సిధ్యతి - నిరాలమ్బనానుమానజ్ఞానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్. తస్యార్థవత్త్వే జ్ఞానత్వస్య తత్రానైకాన్తికత్వాత్సుతరామర్థశూన్యత్వాసిద్ధిరేవేతి స్థితం. ఏవమస్మిన్నధికరణే జ్ఞానాతిరిక్తవిషయాసత్త్వనిరాసేన విషయాశ్రయశూన్యజ్ఞాననిరాసేన చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం నిరస్తం. అథ సర్వశూన్యవాదనిరాసేనాపి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం నిరస్యత్యాచార్యః - అత్ర సర్వశూన్యవాదీ మాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే - శూన్యవాద ఏవ హి సుగతమతకాష్ఠా. శిష్యబుద్ధియోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినా క్షణికత్వాదయ ఉక్తాః- విజ్ఞానం బాహ్యార్థాశ్చ న సన్తి, శూన్యమేవ తత్త్వం, తద్భావాపత్తిరేవ చ మోక్షః, ఇత్యేవ బుద్ధస్యాభిప్రాయః. తదేవ హి యుక్తం- శూన్యస్యాహేతుసాధ్యతయా స్వతస్సిద్ధేః. సత ఏవ హి హేతురన్వేషణీయః. తచ్చ సద్భావాదభావాచ్చ నోత్పద్యతే. తత్ర భావాత్తావన్న కస్యచిదప్యుత్పత్తిర్దృష్టా - నహి ఘటాదిరనుపమృదితే పిణ్డాదికే జాయతే. నాప్యభావాదుత్పత్తిస్సంభవతి- నష్టే పిణ్డాదికే హ్యభావాదుత్పద్యమానం ఘటాదికమభావాత్మకమేవ స్యాత్. తథా స్వతః పరతశ్చోత్పత్తిర్న సంభవతి - స్వతస్స్వోత్పత్తావాత్మాశ్రయదోషప్రసఙ్గాత్ ప్రయోజనాభావాచ్చ. పరతః పరోత్పత్తౌ పరత్వావిశేషాత్సర్వేషాం సర్వేభ్య ఉత్పత్తిప్రసఙ్గః. జన్మాభావాదేవ వినాశస్యాప్యభావః. అతశ్శూన్యమేవ తత్త్వం - అతో జన్మవినాశసదసదాదయో భ్రాన్తిమాత్రం. నచ నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవాత్ భ్రమాధిష్ఠానం కించిత్పారమార్థికం తత్త్వమాశ్రయితవ్యం - దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాద్యపారమార్థ్యే౽పి భ్రమోపపత్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యే౽పి భ్రమోపపత్తేః. అతశ్శూన్యమేవ తత్త్వమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *సర్వథానుపపత్తేశ్చ. సర్వథా౽నుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వం చ భవదభిప్రేతం న సంభవతి. కిం భవాన్ సర్వం సదితి ప్రతిజానీతే- అసదితి వా- అన్యథా వా. సర్వథా౽పి తద్వాద్యభిప్రేతం తుచ్ఛత్వం న సంభవతి - లోకే భావాభావశబ్దయోస్తత్ప్రతీత్యోశ్చ విద్యమానస్యైవ వస్తునో౽వస్థావిశేషగోచరత్వస్య లాఘవన్యాయసిద్ధత్వాత్. అతస్సర్వం శూన్యమితి ప్రతిజానతా సర్వం సదితి ప్రతిజానతేవ సర్వస్య విద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగిత్వైవ ప్రతిజ్ఞాతా భవతీతి భవదభిమతా తుచ్ఛతా న కుతశ్చిదపి సంభవతి. కించ- కుతశ్చిత్ప్రమాణాచ్ఛూన్యత్వముపలభ్య శూన్యత్వం సిషాధయిషతా తస్య ప్రమాణస్య సత్త్వమభ్యుపేత్యం. తస్యాసత్త్వే తు సర్వం సత్యం స్యాదితి సర్వథా సర్వశూన్యత్వం చానుపపన్నమితి హి స్థితం. నన్వత్ర నిరస్తం తుచ్ఛత్వమేవ- న మిథ్యాత్వమితి చేన్న- ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వరూపవిషయస్య తత్సాధకప్రమాణస్య చ సత్యత్వమిథ్యాత్వవికల్పేషు సర్వథా ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వాసిద్ధ్యా ప్రమాణప్రమేయదౌస్థ్యరూపసర్వథా౽నుపపత్తిన్యాయసామ్యాత్. నిరూపితం చైతద్వ్యాసార్యైర్జిజ్ఞాసాధికరణే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమాననిరాసభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే. తుచ్ఛవ్యావృత్తమిథ్యాత్వస్య దుర్నిరూపత్వాచ్చ. తథాహి - న తావద్భవదభిమతం మిథ్యాత్వం ప్రతీతత్వే సతి బాధ్యత్వం - శశశృఙ్గాదేరపి ప్రతీత్యాదేరవిశేషాత్. * శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప ఇతి హి యోగసూత్రం. యది శశశృఙ్గాదిర్న ప్రతీయతే - తర్హి త్వయైతదనుయుక్తేన వక్తవ్యం తదప్రతీతం * ఖ్యాతేర్నాసతి ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాన్తభూమితయా త్వయా కథం నిర్దిష్టమితి. అథ యది ప్రత్యక్షప్రతీతత్వం వివక్షితం- తర్హ్యనుమానాదిప్రతీతస్యామిథ్యాత్వప్రసఙ్గః. యది తు ప్రమాణప్రతీతత్వం వివక్షితం - తర్హి బాధ్యత్వవ్యాఘాతః. అత ఏవ న ప్రతిపన్నోపాధౌ బాధ్యత్వం మిథ్యాత్వం- శృఙ్గాదిప్రతిపత్త్యుపాధౌ శశాదావేవ శృఙ్గాభావసత్త్వాత్. నచ స్వసమానాధికరణాభావప్రతియోగిత్వం మిథ్యాత్వం- ఘటాద్యధికరణదేశకాలయోస్తదభావస్య వ్యాఘాతాత్. యత్తు ఘటాద్యధికరణే స్వాపసమాధ్యోస్తదప్రతీత్యా తత్ర తదభావసిద్ధిరితి - తదప్యాశామాత్రం - తదానీం సత్త్వే౽పి ఘటాదిషు జ్ఞానప్రసరద్వారాణామిన్ద్రియాణాముపసంహారేణ జ్ఞానస్య విషయసమ్బన్ధాభావాదేవ తదప్రతీత్యుపపత్త్యా తత్ర తదభావాసిద్ధేః. అత ఏవ సదసదనిర్వచనీయత్వం మిథ్యాత్వమిత్యపి ప్రత్యుక్తం - అసత్త్వేనైవానిర్వచనీయస్య మిథ్యార్థస్య సదసదనిర్వచనీయత్వాయోగాత్. ఏతేన సత్తాత్రయభేదకల్పనాపి సుదూరనిరస్తా - పారమార్థికసత్త్వాసత్త్వాభ్యామేవ సర్వవ్యవహారోపపత్తౌ వ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తయోః కల్పనాయా గౌరవహతత్వాదప్రామాణికత్వాచ్చ. యదప్యధిష్ఠానపారమార్థ్యాఙ్గీకారాచ్ఛూన్యవాదవైలక్షణ్యం మృషావాదస్యేతి- తదపి మృషావాద ఏవ - సర్వజగదధ్యాసాధిష్ఠానభూతస్యావిద్యాశబలస్య తైః పారమార్థ్యానఙ్గీకారాత్, తైః పరమార్థతయాఙ్గీకృతస్య శుకస్యచిచ్ఛుద్ధస్య జగదధ్యాసానధిష్ఠానత్వాత్, సర్వప్రమాణావిషయస్య తస్య శశవిషాణాదిసమానయోగక్షేమత్వాచ్చ. నను న తస్య శశవిషాణసమానయోగక్షేమత్వం- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తం చేత్యారభ్యోపన్యస్తస్య మూర్తామూర్తాదిరూపస్య సర్వస్య చ * నేతి నేతీతి నిషేధేన సర్వనిషేధాధికరణత్వేన శ్రుత్యైవ పరిశేషితత్వాదితి చేన్న- తస్యాశ్శ్రుతేః * ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయ ఇతి సూత్రోక్తన్యాయేన బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదనిషేధార్థకత్వస్య ప్రాగేవోపపాదితత్వాత్, ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తస్య బ్రహ్మరూపతయా స్వేనైవోక్తస్య సర్వస్య స్వశ్రుత్యాయమేవ నిషేధాయోగాచ్చ. నచ నిర్విశేషస్య మిథ్యాత్వే నిరధికరణనిషేధాయోగః- మిథ్యాభూతస్యైవ తస్య నిషేధాధికరణత్వస్య శశవిషాణాదేరివ పరమతే సూపపాదత్వాత్, అసతో౽పి హి వ్యతిరేకోదాహరణత్వం తేషామిష్టం. నచ నిర్విశేషస్య మిథ్యాత్వాపాదకనిషేధశాస్త్రపృగ్యతా- *సర్వం శూన్యమితి బుద్ధాగమవచనస్యైవ నిర్విశేషనిషేధకస్య సులభత్వాత్. నచ బుద్ధాగమస్యాప్రామాణ్యం శక్యం సర్వమిథ్యాత్వవాదినా- ఆవిద్యకానాం వేదానాం చాప్రామాణ్యస్యైవ తదిష్టత్వేన తన్మతే ప్రమాణభూతవచనస్యైవ మృగ్యత్వాత్. యద్వా- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతబ్రహ్మరూపనిషేధకతయా తదభిమతం * నేతి నేతీత్యాదివచనమేవ ప్రకృతత్వావిశేషాద్బ్రహ్మాపి నిషేధతు. * నేహ నానాస్తీత్యాదివా. నచ తన్నిషేధా

ఉ.— ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం। విరజఃపర ఆకాశాదజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువః॥ ౨౦

ధికరణదౌర్ఘట్యం-మాధ్యమికాభిమతస్య శూన్యత్వస్యైవ తదధ్యాసాధిష్ఠానసత్త్వనిషేధాధికరణత్వరూపస్య సమ్భవాత్. తస్మాన్నానాత్వరూపప్రపఞ్చగతస్థూల త్వాది బ్రహ్మధర్మప్రతిషేధే బ్రహ్మకుతోన ప్రతిషిధ్యేత. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య స్వరూపతోనిషేధే అఖణ్డార్థవేదాన్తవాక్యగతయోగ్యతాయా అప్యసత్త్వేన తత్సమసత్తాకస్య వాక్యార్థభూత బ్రహ్మణోఽప్యసత్త్వాపాతా, త్ప్రపఞ్చస్య శశశృఙ్గాదివన్నిస్స్వరూపత్వాపాతా, చ్చ. నచ నస్వరూపేణ నిషేధం బ్రూమః- కింతు పారమార్థికత్వాకారేణేతి వాచ్యం - స్వరూపస్యానిషేధే అబాధ్యత్వలక్షణ పారమార్థికత్వస్యాపి సత్త్వేన తస్యాపి నిషేధానర్హత్వాత్. నను సత్త్వనిషేధ ఏవ స్వరూపనిషేధః - అతః * నేహనానాస్తీతి సత్త్వనిషేధాత్ స్వరూపమపి నిషిద్ధమేవ. నచ తస్య నిస్స్వరూపత్వే శూన్యవాదావిశేష ఇతి వాచ్యం - బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిషయే శూన్యవాదావిశేషస్యేష్టత్వాదితిచేన్న - తర్హి * నాభావ ఉపలబ్ధేరిత్యధికరణవిరోధస్య దుర్నిరసత్వాత్. కించ- చైత్యవన్దనవాక్యార్థస్యేవ *జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామ ఇత్యాది వేదవాక్యార్థస్యాపి *నేహనానేతి స్వరూపతోనిషేధే బౌద్ధశాస్త్రస్యేవ వేదానామప్యప్రామాణ్యం తన్మతే దుర్వారం. నచ *చైత్యంవన్దేతేతి వాక్యార్థాత్. *జ్యోతిష్టోమేనేతి వాక్యార్థస్య బౌద్ధాభిమతసామ్వృతికసత్యత్వస్థానాభిషిక్త వ్యావహారికసత్యత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ చైత్యవన్దనవాక్యేతస్యాప్యభావాత్ వైషమ్యమితి వాచ్యం-వ్యావహారికత్వస్యాపాత ప్రతిపన్నత్వేన తయా త్త్వికనిరూపణాసహత్వరూపతయా తాదృశసత్త్వస్య యథాఽవస్థితార్థరూపత్వాసమ్భవేన తద్విశిష్టార్థ ప్రతిపాదక వేదానామప్రామాణ్యస్యాశక్యా నాప్యఙ్గీకరణీయత్వాత్. అపిచ- * నేహనానాస్తీతి ప్రపఞ్చసత్తానిషేధపక్షే వ్యవహారసిద్ధాయా ఏవ తస్యాః నిషేధ్యత్వేన తథావిధవ్యావహారిక ప్రాతిభాసికసత్తానిషేధపరత్వమేవాస్యాః శ్రుతేర్వక్తవ్యం- తతశ్చ పరైః ప్రపఞ్చే పారమార్థికసత్తాయా అనఙ్గీకారేసత్తాత్రయశూన్యస్య తస్య తుచ్ఛత్వమాపతతీతి పరేషాం బౌద్ధవైషమ్యం దుర్వచం. నచ నేహఘటో స్తీతి వాక్యేనేవ * నేహనానాస్తీతి వాక్యేన పారమార్థికసత్త్వైవ నిషిధ్యతామితి వాచ్యం- నేహఘటో స్తీతి వాక్యేపి లోకప్రసిద్ధసత్త్వస్యైవ నిషేద్ధుం యుక్తతయా సత్త్వాన్తరనిషేధస్యాసమ్భవాత్, ఇతరథా * నేహనానాస్తీత్యస్యాః శ్రుతేరప్రసక్త ప్రతిషేధతాపాతాత్,. ఉక్తంచాభియుక్తైః * వేదోఽనృతో బుద్ధకృతాగమోఽనృతః ప్రామాణ్యమేతస్య చ తస్య చానృతం। బోద్ధాఽనృతో బుద్ధిఫలే తథాఽనృతే యూయంచ బౌద్ధాశ్చ సమానసంసద ఇతీత్యలమనేన. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— యస్మాదేవం- తస్మాదేకధైవ- ఏకేనైవ ప్రకారేణ విజ్ఞానఘనైకరస ప్రకారేణాకాశవన్నిరన్తరేణానుద్రష్టవ్యం. యస్మాదేతద్బ్రహ్మ అప్రమేయం-న ప్రమేయం. సర్వైకత్వాత్. అన్యేనహ్యన్యత్ప్రమీయతే - ఇదం త్వేకమేవ- అతోఽప్రమేయం. ధ్రువం-నిత్యం. కూటస్థం. అవిచాలీత్యర్థః. నను విరుద్ధమిదముచ్యతే- అప్రమేయం, జ్ఞాయత, ఇతిచ. జ్ఞాయత ఇతి - ప్రమాణైర్మీయత ఇత్యర్థః. అప్రమేయమితి. చ-తత్ప్రతిషేధః. నైషదోషః-అన్యవస్తువదనాగమప్రమాణప్రమేయత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్. యథాఽన్యాని వస్తూన్యాగమనిరపేక్షైః ప్రమాణైర్విషయీక్రియన్తే- నతథైతదాత్మతత్త్వం ప్రమాణాన్తరేణ విషయీకర్తుంశక్యతే - సర్వస్యాత్మత్వే కేనకంపశ్యేద్విజానీయాదితి. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యాపారప్రతిషేధేనైవాగమోపి విజ్ఞాపయతి- నత్వభిధానాభిధేయలక్షణవాక్యధర్మాఙ్గీకరణేన. తస్మాన్నాగమేనాపి స్వర్గమేర్వాదివత్ప్రతిపాద్యతే- ప్రతిపాదయితురాత్మభూతంహితత్. ప్రతిపాదయితుః ప్రతిపాదనస్య ప్రతిపాద్యవిషయత్వాత్ భేదే హి సతి తద్భవతి. జ్ఞానంచ పరస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవ. నతస్మిన్సాక్షాదాత్మభావః కర్తవ్యః-విద్యమానత్వాదాత్మభావస్య. నిత్యోహ్యత్మభావః సర్వస్యాతద్విషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాదతద్విషయాభాసనివృత్తివ్యతిరేకేణ న తస్మిన్నాత్మభావో విధీయతే. అన్యాత్మభావనివృత్తావాత్మభావః స్వాత్మని స్వాభావికోయః-స కేవలో భవతీత్యాత్మా జ్ఞాయత ఇత్యుచ్యతే. స్వతశ్చాప్రమేయః, ప్రమాణాన్తరేణ నవిషయీక్రియత, ఇత్యుభయమప్యవిరుద్ధమేవ. విరజః-విగతరజః. రజో నామ-ధర్మాధర్మాది మలం. తద్రహిత ఇత్యేతత్. పరః- వ్యతిరిక్తః. సూక్ష్మః. వ్యాపీవా. ఆకాశాదపి- అవ్యాకృతాఖ్యాత్. అజః-నజాయతే. జన్మమరణప్రతిషేధాత్ ఉత్తరేపి భావవికారాః ప్రతిషిద్ధాః- సర్వేషాం జన్మాదిత్వాత్. ఆత్మామహాన్- పరిమాణతో మహత్తరః సర్వస్మాత్. ధ్రువః-అవినాశీ. ౨౦

ఆ.— ద్వైతాభావే కథమనుద్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తమేవైకం ప్రకారం ప్రకటయతి (విజ్ఞానేతి) పరిచ్ఛిన్నత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆకాశవదితి) ఏకరసత్వం హేతూకృత్యాప్రమేయత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఏతద్బ్రహ్మ యస్మాదేకరసం- తస్మాదప్రమేయమితి యోజనా. హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (సర్వైకత్వాదితి) తథాపి కథమప్రమేయత్వం-తదాహ (అన్యేనేతి) మిథో విరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) విరోధమేవ స్ఫారయతి (జ్ఞాయత ఇతీతి) చోదితం విరోధం నిరాకరోతి (నైషదోష ఇతి) సఙ్గృహీతం సమాధానం విశదయతి (యథేత్యాదినా) తస్య మానాన్తరైర్విషయీకర్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఇతి- సర్వద్వైతోపశాన్తి శ్రుతేరితి శేషః. ఆగమోపి తర్హి కథమాత్మానమావేదయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రమాత్రితి) ఆత్మనస్స్వర్గాదివద్విషయత్వేనాగమ ప్రతిపాద్యత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రతిపాదయిత్రితి) తథాపి కిమితి విషయత్వేనా ప్రతిపాద్యత్వం-తత్రాహ (ప్రతిపాదయితురితి) తదితి ప్రతిపాద్యత్వముక్తం. కథం తర్హి తస్మిన్నాగమికం జ్ఞానం-తత్రాహ (జ్ఞానంచేతి) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్య నివృత్తిరేవ వాక్యేన క్రియతే- తథాచాత్మపరిశిష్టేః స్వాభావికమేవ స్ఫురణం ప్రతిబన్ధవిగ (జ్ఞానంచేతి) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్య నివృత్తిరేవ వాక్యేన క్రియతే- నతు దేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అత ఆహ (నతస్మిన్నితి) బ్రహ్మాత్మప్రకటీభవతీతి భావః. నను బ్రహ్మణ్యాత్మభావః శ్రుత్యా కర్తవ్యో వివక్ష్యతే- నతు దేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అత ఆహ (నతస్మిన్నితి) బ్రహ్మణశ్చేదాత్మభావస్సదా విద్యతే- కథమన్యథా ప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యోహీతి) సర్వస్య- పూర్ణస్య బ్రహ్మణ ఇత్యేతత్. అతద్విషయః- బ్రహ్మ

ఉ.— తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః। నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనగ్ం హితదితి॥ ౨౧

§ సవాఏషమహానజఆత్మాయోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేషుయఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిఃసనసాధునా కర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీ

వ్యతిరిక్తవిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాత్మభావస్యసదావిద్యమానత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అతద్విషయాభాసః- దేహాదావాత్మత్వప్రతిభాసః తస్మిన్- బ్రహ్మణీత్యర్థః. అన్యస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవాగమేనక్రియతేచేత్ - తర్హికథమాత్మా తేనగమ్యతేఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అన్యేతి) యద్యాగమికవృత్తివ్యాప్యత్వేనాత్మనోమేయత్వమిష్యతే - కథం తర్హితస్యామేయత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతశ్చేతి) వృత్తివ్యాప్యత్వేనమేయత్వం, స్ఫురణావ్యాప్యత్వేనచామేయత్వ, మిత్యుపసంహరతి (ఇత్యుభయమితి) యదుక్తం ధ్రువత్వం- తదుపస్కారపూర్వకముపపాదయతి (విరజఇత్యాదినా) కథంజన్మనిషేధాదితరేవికారానిషిధ్యన్తే- తత్రాహ (సర్వేషామితి) ౨౦

రం.— (ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం) అప్రమేయం- అపరిచ్ఛేద్యంధ్రువం- నిశ్చలంఏతత్ - సర్వభూతాత్మభూతంబ్రహ్మఏకధైవ- ఏకత్వేనైవఅను- శ్రవణాదేఃపశ్చాత్ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. వ్యాసార్యైస్తు * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం - కేషాంచిత్ స్వనిష్ఠత్వంబ్రహ్మన్యపరతన్త్రత్వంచానమన్తవ్యం- అపితుపరమాత్మప్రకారతయాఏకరూపమేవ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థఇత్యుక్తం. * నేహనానాస్తికించనేత్యత్రాపిఅబ్రహ్మాత్మకనానాత్వంనిషిధ్యతఇత్యప్యుక్తం. తదపియుక్తమేవమదుక్తమపి- ఏకార్థపర్యవసాయిత్వాద్ద్వయోరపీతి ద్రష్టవ్యం. (విరజఃపరఆకాశాదజఆత్మామహాన్ధ్రువః) విరజః- రాగాదిదోషరహితః. ఆకాశాత్- అవ్యాకృతాకాశాదపిపరః- తస్యాపికారణభూతఇత్యర్థః. ధ్రువః- స్థిరః. అనాశీత్యర్థః. అజః- ఉత్పత్తిరహితః. ఏవంభూతోమహానాత్మా. ౨౦

శం.— తం-ఈదృశమాత్మానమేవధీరః-ధీమాన్ విజ్ఞాయ-ఉపదేశతఃశాస్త్రతశ్చ. ప్రజ్ఞాం-శాస్త్రాచార్యోపదిష్టవిషయాంజిజ్ఞాసాపరిసమాప్తికరీంకుర్వీతబ్రాహ్మణః. ఏవంప్రజ్ఞాకరణసాధనానిసన్న్యాసశమదమోపరమతితిక్షాసమాధానానికుర్యాదిత్యర్థః. నానుధ్యాయాత్-నానుచిన్తయేద్బహూన్-ప్రభూతాఞ్ఛబ్దాన్. తత్ర బహుత్వప్రతిషేధాత్కేవలాత్మైకత్వప్రతిపాదకాఃస్వల్పాఃశబ్దాఅనుజ్ఞాయన్తే. *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానం*అన్యావాచోవిముఞ్చథేతిచాథర్వణే. వాచోవిగ్లాపనం-విశేషేణగ్లానికరం. శ్రమకరంహి-యస్మాత్తత్-బహుశబ్దాభిధ్యానమితి. ౨౧

ఆ.— యథోక్తైవస్తునిదర్శనంనిగమయతి (తమీదృశమితి) నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమితియావత్. ఉక్తరీత్యాప్రజ్ఞాకరణేకానిసాధనానీతిచేత్- తానిదర్శయతి (ఏవమితి) కామ్యనిషేధత్యాగః- సన్న్యాసః. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగఇతిభేదః. బహూనితివిశేషణవశాదాయాతమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) చిన్తనీయోమితశబ్దైస్త్వితియావత్. తత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఓమిత్యేవమితి) నానుధ్యాయాదిత్యత్రహేతుమాహ (వాచఇతి) తస్మాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్నానుచిన్తయేదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దఃశ్లోకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౨౧

రం.— (తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః) తాదృశమాత్మానంధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీవిజ్ఞాయ- శ్రవణమననాభ్యాంజ్ఞాత్వాప్రజ్ఞాం- నిదిధ్యాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. అత్రబ్రాహ్మణగ్రహణంద్విజాతేరుపలక్షణం. యద్వా- బ్రహ్మ అధీతఇతిబ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. (నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్ వాచోవిగ్లాపనంహితత్) బహూఞ్ఛబ్దాన్ బ్రహ్మగుణానువర్ణనరహితాన్నానుధ్యాయాత్- నచిన్తయేదిత్యర్థః. తత్రప్రయోజనంబ్రహ్మవిదానాస్తీతిహేతుమాహ- తత్ - అబ్రహ్మగుణవర్ణనాదికశబ్దానుధ్యానాదికంహి వాచోవిగ్లాపనం - విగ్లానిసాధనం. శ్రమైకఫలకమిత్యర్థః. ఇతిర్మన్త్రసమాప్తౌ. ౨౧

శం.— సహేతుకౌబన్ధమోక్షావభిహితౌమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం. శ్లోకైశ్చ పునర్మోక్షస్వరూపంవిస్తరేణ ప్రతిపాదితం. ఏవమేతస్మిన్నాత్మవిషయేసర్వోవేదోయథోపయుక్తోభవతి-తత్తథావక్తవ్యమితితదర్థేయంకణ్డికాఆరభ్యతే. తచ్చయథాఽస్మిన్ప్రపాఠకేవిహితంసప్రయోజనం-అనూద్యాత్రైవోపయోగఃకృత్స్నస్యవేదస్యకామ్యరాశివర్జితస్యేత్యేవమర్థఃఉక్తార్థానువాదఃసవాఏషఇత్యాదిః. సఇత్యుక్తపరామర్శార్థః. కోసావుక్తఃపరామృశ్యతే. తంప్రతినిర్దిశతి - యఏషవిజ్ఞానమయఇతి. అతీతానన్తరవాక్యోక్తసంప్రత్యయోమాభూదితి. యఏషకతమఏషఇతి. ఉచ్యతే (విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనంసంశయనివృత్త్యర్థం. ఉక్తంహి పూర్వంజనకప్రశ్నారమ్భే * కతమఆత్మేతియోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాది. ఏతదుక్తంభవతి - * యోఽయం విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాదినావాక్యేన ప్రతిపాదితః స్వయంజ్యోతిరాత్మా- సఏషకామకర్మావిద్యానామనాత్మధర్మత్వప్రతిపాదనద్వారేణమోక్షితఃపరమాత్మభావమాపాదితఃపరఏవాయం-నాన్యఇత్యేషససాక్షాన్మహానజఆత్మేత్యుక్తః. యోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి- యథావ్యాఖ్యాతార్థః. ఏవంచ (యఏషోన్తర్హృదయే) హృదయపుణ్డరీకమధ్యేయఏషఆకాశోబుద్ధివిజ్ఞానసంశ్రయః-తస్మిన్నాకాశేబుద్ధివిజ్ఞానసహితస్మిన్నేతేతిష్ఠతి. అథవా-సంప్రసాదకాలేఽన్తర్హృదయేయఏషఆకాశః - పరఏవాత్మానిరుపాధికోవిజ్ఞానమ

---

§ పుత్రైషణావిత్తైషణాలోకైషణేతి, ఉభేఇహ్యేతేఏషణేఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యాన్ । ఏషసర్వేశ్వరఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాలఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసంభేదా
యతమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తి। యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేనైతమేవవిదిత్వాము
నిర్భవతి।ఏతమేవప్రవ్రాజినోలోకమిచ్ఛన్తఃప్రవ్రజన్తి। ఏతద్ధస్మవైతత్పూర్వేవిద్వాꣳసఃప్రజాంనకా
మయన్తేకింప్రజయాకరిష్యామః। యేషాంనోఽయమాత్మాయంలోకఇతితేహస్మపుత్రైషణాయాశ్చవిత్తై

యస్యస్వభావః - తస్మిన్ స్వభావేపరమాత్మన్యాకాశాఖ్యేశేతే. చతుర్థఏవతద్వ్యాఖ్యాతం * క్వైషతదాభూదిత్యస్యప్రతివచనత్వేన. సచసర్వస్య-
బ్రహ్మేన్ద్రాదేర్వశీ. సర్వోహ్యస్యవశేవర్తతే. ఉక్తంచ * ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేఇతి. నకేవలంవశీ-సర్వస్యేశానః- ఈశితాచబ్రహ్మేన్ద్ర
ప్రభృతీనాం. ఈశితృత్వంచకదాచిజ్జాతికృతంయథారాజకుమారస్యబలవత్తరానపిభృత్యాన్ప్రతి-తద్వన్మాభూదిత్యాహ (సర్వస్యాధిపతిః) అధి
ష్ఠాయపాలయితా. స్వతన్త్రఇత్యర్థః. నరాజపుత్రవదమాత్యాదిభృత్యతన్త్రః. త్రయమప్యేతద్వశిత్వాదిహేతుహేతుమద్రూపం. యస్మాత్సర్వ
స్యాధిపతిః- తతోఽసౌసర్వస్యేశానః. యోహియమధిష్ఠాయపాలయతి-సతంప్రతీష్టేఇతిప్రసిద్ధం. యస్మాచ్చసర్వస్యేశానః-తస్మాత్సర్వస్యవశీతి. కిం
చాన్యత్-సః - ఏవంభూతోహృద్యన్తర్జ్యోతిఃపురుషోవిజ్ఞానమయోనసాధునా- శాస్త్రవిహితేనకర్మణాభూయాన్ భవతి-నవర్ధతేపూర్వావస్థాతః కేనచిద్ధ
ర్మేణ. నోఏవశాస్త్రప్రతిషిద్ధేన-అసాధునాకర్మణాకనీయాన్-అల్పతరోభవతి. పూర్వావస్థాతోనహీయతఇత్యర్థః. కిఞ్చ-సర్వోహ్యధిష్ఠానపాలనాదికు
ర్వన్ పరానుగ్రహపీడాకృతేనధర్మాధర్మాఖ్యేనయుజ్యతే-అస్యైవతుకథంతదభావఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేషసర్వేశ్వరస్సన్ కర్మణోఽపీశితుంభవత్యే
వశీలమస్య- తస్మాన్నకర్మణాసమ్బధ్యతే. కిఞ్చ- (ఏషభూతాధిపతిః) బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానామధిపతిరిత్యుక్తార్థంపదం. ఏషకర్తా తే
షామేవపాలయితా-రక్షితా. ఏషసేతుః. కింవిశిష్టఇతి. ఆహ-విధరణః- వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాయావిధారయితా. తదాహ-ఏషాం-భూరాదీనాం బ్ర
హ్మలోకాన్తానాంలోకానామసంభేదాయ-అసంభిన్నమర్యాదాయై. పరమేశ్వరేణసేతువదవిధార్యమాణాలోకాస్సంభిన్నమర్యాదాస్స్యుః- అతో
లోకానామసంభేదాయసేతుభూతోఽయంపరమేశ్వరః- యస్స్వయంజ్యోతిరాత్మైవ. ఏవంవిత్సర్వస్యవశీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాయాఃఫలమేతన్నిర్ది
ష్టం. * కిఞ్జ్యోతిరయంపురుషఇత్యేవమాదిషష్ఠప్రపాఠకవిహితాయామేతస్యాం బ్రహ్మవిద్యాయామేవంఫలాయాంకామ్యైకదేశవర్జితంకృత్స్నం
కర్మకాణ్డంతాదర్థ్యేనవినియుజ్యతే. తత్కథమితి.ఉచ్యతే- తమేతం- ఏవంభూతమౌపనిషదంపురుషంవేదానువచనేన- మన్త్రబ్రాహ్మణాధ్యయనే
ననిత్యస్వాధ్యాయలక్షణేనవివిదిషన్తి- వేదితుమిచ్ఛన్తి. కే. బ్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణగ్రహణముపలక్షణార్థం- అవిశిష్టోహ్యధికారస్త్రయాణాంవర్ణా
నాం. అథవా - కర్మకాణ్డేనమన్త్రబ్రాహ్మణేనవేదానువచనేనవివిదిషన్తి. కథంవివిదిషన్తీతి. ఉచ్యతే (యజ్ఞేనేత్యాది) యేపునర్మన్త్రబ్రాహ్మ
ణలక్షణేనవేదానువచనేన ప్రకాశ్యమానంవివిదిషన్తీతివ్యాచక్షతే - తేషామారణ్యకమాత్రమేవవేదానువచనంస్యాత్. నహికర్మకాణ్డేనపరఆత్మా
ప్రకాశ్యతే - * తంత్వౌపనిషదమితివిశేషశ్రుతేః. వేదానువచనేనేతిచావిశేషితత్వాత్సమస్తగ్రాహీదంవచనం - నచ తదేకదేశోత్సర్గోయుక్తః.
నను త్వత్పక్షేప్యుపనిషద్వర్జమిత్యేకదేశత్వంస్యాత్. న-ఆద్యవ్యాఖ్యానేఽవిరోధాత్. అస్మత్పక్షేనైషదోషోభవతి - యదావేదానువచనశబ్దేనని
త్యస్వాధ్యాయోవిధీయతే - తదోపనిషదపిగృహీతైవేతి వేదానువచనశబ్దార్థైకదేశోనపరిత్యక్తోభవతి. యజ్ఞాదిసహపాఠాచ్చ. యజ్ఞాదీనికర్మాణ్యే
వానుక్రమిష్యన్ వేదానువచనశబ్దం ప్రయుఙ్క్తే- తస్మాత్కర్మైవవేదానువచనశబ్దేనోచ్యతఇతిగమ్యతే. కర్మహినిత్యస్వాధ్యాయః. కథంపునర్ని
త్యస్వాధ్యాయాదిభిఃకర్మభిరాత్మానంవివిదిషన్తి - నైవవిహితాన్యాత్మానం ప్రకాశయన్తియథోపనిషదః. నైషదోషః - కర్మణాం విశుద్ధిహేతు
త్వాత్. కర్మభిస్సంస్కృతాహి విశుద్ధాత్మానశ్శక్నువన్త్యాత్మాన ముపనిషత్ప్రకాశితమప్రతిబన్ధేన వేదితుం. తథాహ్యాథర్వణే * విశుద్ధసత్త్వ
స్తతస్తుతంపశ్యతి నిష్కలంధ్యాయమానఇతి. స్మృతిశ్చ * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాంక్షయాత్పాపస్యకర్మణఇత్యాదిః. కథం పునర్నిత్యానికర్మా
ణి సంస్కారార్థానీత్యవగమ్యతే. * సహవా ఆత్మయాజీయోవేదేదమేనేనాఙ్గం సంస్క్రియతఇదమేనేనాఙ్గముపధీయతఇత్యాదశ్రుతేః. సర్వేషు
చస్మృతిశాస్త్రేషు కర్మాణి సంస్కారార్థాన్యేవాచక్షతే * అష్టాచత్వారింశత్సంస్కారాఇత్యాదిషు. గీతాసుచ * యజ్ఞోదానం తపశ్చైవ పావనాని
మనీషిణాం * సర్వేప్యేతే యజ్ఞవిదోయజ్ఞక్షయితకల్మషాఇతి. యజ్ఞేనేతి- ద్రవ్యయజ్ఞాజ్ఞానయజ్ఞాశ్చసంస్కారార్థాః. సంస్కృతస్యచవిశుద్ధస
త్త్వస్యజ్ఞానోత్పత్తిరప్రతిబన్ధేనభవిష్యతి- అతోయజ్ఞేనవివిదిషన్తి. దానేన- దానమపి- పాపక్షయహేతుత్వాద్ధర్మవృద్ధిహేతుత్వాచ్చ. (తపసా)
తపఇత్యవిశేషేణ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది ప్రాప్తావిశేషణ మనాశకేనేతి. కామానశనమనాశకం - నతుభోజననివృత్తిః. భోజననివృత్తౌమ్రియ
తఏవ- నాత్మవేదనం. వేదానువచనయజ్ఞదానతపశ్శబ్దేనసర్వమేవ నిత్యంకర్మోపలక్ష్యతే. ఏవంకామ్యవర్జితం నిత్యంకర్మజాతంసర్వమాత్మజ్ఞానో
త్పత్తిద్వారేణమోక్షసాధనత్వంప్రతిపద్యతే. ఏవంకర్మకాణ్డేనాస్యైకవాక్యతావగతిః. ఏవంయథోక్తేనన్యాయేనైతమేవ - ఆత్మానంవిదిత్వాయ
థాప్రకాశితంమునిర్భవతి. మననాన్మునిః. యోగీభవతీత్యర్థః. ఏతమేవవిదిత్వామునిర్భవతి- నాన్యం. నన్వన్యవేదనేపిమునిత్వంస్యాత్ - కథమవధా
ర్యతేఏతమేవేతి. బాఢం- అన్యవేదనేపిమునిర్భవేత్. కింత్వన్యవేదనే - నమునిరేవస్యాత్. కింతర్హి. కర్మ్యపిభవేత్. ఏతంత్వౌపనిషదంపురుషంవిది
త్వామునిరేవస్యాత్ - నతుకర్మీ. అతోఽసాధారణంమునిత్వంవివక్షితమస్యేత్యవధారయత్యేతమేవేతి. ఏతస్మిన్ హివిదితే * కేనకంపశ్యేదిత్యేవంక్రి
యాఽసమ్భవాన్మననమేవస్యాత్. కించైతమేవ- ఆత్మానంస్వంలోకమిచ్ఛన్తః- ప్రార్థయన్తఃప్రవ్రాజినః- ప్రవ్రజనశీలాఃప్రవ్రజన్తి- ప్రకర్షేణ
వ్రజన్తి. సర్వాణికర్మాణిసన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవలోకమిచ్ఛన్తఇత్యవధారణాన్నబాహ్యలోకత్రయేప్సూనాంపారివ్రాజ్యేధికారఇతిగమ్యతే- న

షణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః । స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యేతము హైవైతే న తరత ఇతి । అతః పాపమకరవమిత్యతః కల్యాణమకరవమిత్యుభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి నైనం కృతాకృతే తపతః ॥ ౨౨

హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీదేశనివాసీ పూర్వాభిముఖః సైతి. తస్మాద్బాహ్యలోకత్రయార్థినాం పుత్రకర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాస్సాధనం- * పుత్రేణాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణేత్యాది శ్రుతేః. అత ఏవ తదర్థిభిః పుత్రాదిసాధనం ప్రత్యాఖ్యాయ న పారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుం యుక్తం- అతత్సాధనత్వాత్పారివ్రాజ్యస్య. తస్మాదేతమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి యుక్తమవధారణం. ఆత్మలోకప్రాప్తిర్హి - అవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానమేవ. తస్మాదాత్మానం చేల్లోకమిచ్ఛతి యః- తస్య సర్వక్రియోపరమ ఏవాత్మలోకసాధనం ముఖ్యమన్తరఙ్గం. యథా పుత్రాదిరేవ బాహ్యలోకత్రయస్య - పుత్రాదికర్మణ ఆత్మలోకం ప్రత్యసాధనత్వాత్. అసమ్భవేన చ విరుద్ధత్వమవోచామ. తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్త్యేవ- సర్వక్రియాభ్యో నివర్తేరన్నేవేత్యర్థః. యథా చ బాహ్యలోకత్రయార్థినః ప్రతినియతాని పుత్రాదీని సాధనాని విహితాని- ఏవమాత్మలోకార్థినః సర్వైషణాసివృత్తిః పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మవిదో విధీయత ఏవ. కుతః పునస్త ఆత్మలోకార్థినః ప్రవ్రజన్త్యేవేతి. ఉచ్యతే- తత్రార్థవాదవాక్యరూపేణ హేతుం దర్శయతి (ఏతద్ధ స్మ వై తత్) తదేతత్- పారివ్రాజ్యే కారణముచ్యతే. హ స్మ వై - కిల. పూర్వే- అతిక్రాన్తకాలీనా విద్వాంసః- ఆత్మజ్ఞాః ప్రజాం- కర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాం చ. ప్రజోపలక్షితం హి త్రయమేతద్బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్దిశ్యతే ప్రజామితి. ప్రజాం కిం. న కామయన్తే- పుత్రాదిలోకత్రయసాధనం నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. నన్వపరబ్రహ్మదర్శనమనుతిష్ఠన్త్యేవ- తద్బలాద్ధి వ్యుత్థానం. న- అపవాదాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద * సర్వం తం పరాదాదిత్యపరబ్రహ్మదర్శనమప్యపవదత్యేవ- అపరబ్రహ్మణోఽపి సర్వమధ్యాన్తర్భావాత్. * యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి చ పూర్వాపరబాహ్యాన్తర్దర్శనప్రతిషేధాచ్చ * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమితి * తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాదితి చ. తస్మాన్నాత్మదర్శనవ్యతిరేకేణాన్యద్వ్యుత్థానకారణమపేక్షతే. కః పునస్తేషామభిప్రాయ ఇతి. ఉచ్యతే- కిం- ప్రయోజనం. ఫలం. సాధ్యం కరిష్యామః ప్రజయా- సాధనేన. ప్రజా హి బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్జ్ఞాతా. స చ బాహ్యో లోకో నాస్త్యస్మాకమాత్మవ్యతిరిక్తః- సర్వం హ్యస్మాకమాత్మభూతమేవ, సర్వస్య చ వయమాత్మభూతాః,. ఆత్మా చ నః ఆత్మత్వాదేవ న కేనచిత్సాధనేనోత్పాద్య ఆప్యో వికార్యస్సంస్కార్యో వా. యదప్యాత్మయాజినస్సంస్కారార్థం కర్మేతి- తదపి కార్యకరణాత్మదర్శనవిషయమేవ- * ఇదమమేనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వాది శ్రవణాత్. న హి విజ్ఞానఘనైకరసనైరన్తర్యదర్శినోఽఙ్గాఙ్గిసంస్కారోపధానదర్శనం సమ్భవతి- తస్మాన్న కించిత్ప్రజాదిసాధనైః కరిష్యామః. అవిదుషాం హి తత్ప్రజాదిసాధనైః కర్తవ్యం ఫలం- న హి మృగతృష్ణికాయాముదకదర్శీ ప్రవృత్త ఇతి తత్రోపరమాత్రముదకాభావం పశ్యతోఽపి ప్రవృత్తిర్యుక్తా- ఏవమస్మాకమపి పరమార్థాత్మలోకదర్శినాం ప్రజాదిసాధనసాధ్యే మృగతృష్ణికాదిసమేఽవిద్వద్దర్శనవిషయే న ప్రవృత్తిర్యుక్తేత్యభిప్రాయః. తదేతదుచ్యతే- యేషామస్మాకం- పరమార్థదర్శినామయమాత్మా- అశనాయాదివినిర్ముక్తః సాధ్వసాధుభ్యామవికార్యోఽయం లోకః- ఫలమభిప్రేతం. న చాస్యాత్మనః సాధ్యసాధనతాదిసర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తస్య సాధనం కిఞ్చిదేషితవ్యం. సాధ్యస్య హి సాధనాన్వేషణా క్రియతే- అసాధ్యస్య సాధనాన్వేషణాయాం జలబుద్ధ్యా స్థలే ఇవ తరణం కృతం స్యాత్, ఖే వా శాకునపదాన్వేషణం,. తస్మాదేతమాత్మానం విదిత్వా ప్రవ్రజేయురేవ బ్రాహ్మణాః- న కర్మారభేరన్నిత్యర్థః- యస్మాత్పూర్వ ఏవ బ్రాహ్మణా ఏవం విద్వాంసః ప్రజామకామయమానాః. త ఏవం సాధ్యసాధనసంవ్యవహారం నిన్దన్తోఽవిద్వద్విషయమితి కృత్వా కిం కుర్వన్తీతి. ఉచ్యతే- తే హ స్మ- కిల. (పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాది) వ్యాఖ్యాతం. తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి- ప్రవ్రజేయురిత్యేష విధిరర్థవాదేన సఙ్గచ్ఛతే. న హి సార్థవాదస్యాస్య లోకస్తుత్యాభిముఖ్యముపపద్యతే- ప్రవ్రజన్తీత్యస్యార్థవాదరూపో హ్యేతద్ధ స్మేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థః. అర్థవాదశ్చేన్నార్థవాదాన్తరమపేక్షేత - అపేక్షతే త్వేతద్ధ స్మేత్యాద్యర్థవాదం ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్. యస్మాత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాదికర్మభ్యో నివృత్తాః ప్రవ్రజితవన్త ఏవ- తస్మాదధునాతనా అపి ప్రవ్రజన్తి - ప్రవ్రజేయురిత్యేవం సమ్బధ్యమానం న లోకస్తుత్యభిముఖం భవితుమర్హతి. విజ్ఞానసమానకర్తృకత్వోపదేశాదిత్యాదినాఽవోచామ. వేదానువచనాదిసహపాఠాచ్చ. యథా ఆత్మవేదనసాధనత్వేన విహితానాం వేదానువచనాదీనాం యథార్థత్వమేవ- నార్థవాదత్వం. తథా తైరేవ సహపఠితస్య పారివ్రాజ్యస్యాత్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వే నార్థవాదత్వమయుక్తం. ఫలవిభాగోపదేశాచ్చ. ఏతమేవాత్మానం లోకం విదిత్వేత్యస్మాద్బాహ్యల్లోకాదాత్మానం ఫలాన్తరత్వేన ప్రవిభజతి- యథా * పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోక ఇతి. న చ ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్ప్రస్తవల్లోకస్తుతిపరం, ప్రధానవచ్చార్థవాదాపేక్షం, సకృచ్ఛ్రుతం న స్యాత్,. తస్మాద్భ్రాన్తిరేవైషా లోకస్తుతిపరమితి. న చానుష్ఠేయేన పారివ్రాజ్యేన స్తుతిరుపపద్యతే. యది పారివ్రాజ్యమనుష్ఠేయమపి సదన్యస్తుత్యర్థం స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసాదీనామప్యనుష్ఠేయానాం స్తుత్యర్థతా స్యాత్. న చాన్యత్ర కర్తవ్యతైతస్మాద్విషయాన్నిర్జ్ఞాతా- యత ఇహ స్తుత్యర్థో భవేత్. యది పునః క్వచిద్విధిః పరికల్ప్యేత పారివ్రాజ్యస్య- స ఇహైవ ముఖ్యః. నాన్యత్ర సమ్భవతి. యదప్యనధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం పరికల్ప్యతే- తత్ర వృక్షాద్యారోహణాద్యపి పారివ్రాజ్యవత్కల్ప్యేత- కర్తవ్యత్వేనానిర్జ్ఞాతత్వావిశేషాత్. తస్మాత్ స్తుతిత్వగన్ధోఽప్యత్ర నాశఙ్క్యః కల్పయితుం. యద్ధ్యయమాత్మా లోక ఇష్యతే - కిమర్థం తత్ప్రాప్తిసా

ఫనత్వేనకర్మాణ్యేవనారభేరన్ - కింహి ప్రాజ్యైనేత్యత్రోచ్యతే - అస్యాత్మలోకస్యకర్మభిరసమ్బన్ధాత్. యమాత్మానమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజేయుః-
సఆత్మాసాధనత్వేన, ఫలత్వేన, చోత్పాద్యత్వాది ప్రకారాణామన్యతమత్వేనాపి కర్మభిర్నసమ్బధ్యతే. తస్మాత్సఏషనేతినేత్యాత్మా ౨గృహ్యో
నగృహ్యతేఇత్యాదిలక్షణః. యస్మాదేవం లక్షణఆత్మాకర్మఫలసాధనాసమ్బన్ధీ సర్వసంసారధర్మవిలక్షణోశనాయాద్యతీతో ౨స్థూలాదిధర్మవా-
అజో ౨జరో ౨మరో ౨మృతో ౨భయః సైన్ధవఘనవద్విజ్ఞానైకరసస్వభావస్స్వయంజ్యోతిరేకఏవాద్వయో ౨పూర్వో ౨నపరో ౨నన్తరో ౨బా
హ్య ఇత్యేతదాగమతస్తర్కతశ్చస్థాపితం, విశేషతశ్చేహ జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే ౨స్మిన్.- తస్మాదేవంలక్షణ ఆత్మనివిదితఆత్మత్వేన నైవ
కర్మారమ్భఉపపద్యతే - తస్మాదాత్మానిర్విశేషః. నహిచక్షుష్మాన్ పథిప్రవృత్తో ౨హనిఖూపేకణ్టకేవాపతతి. కృత్స్నస్యచకర్మఫలస్యవిద్యాఫ
లేన్తర్భావాత్. నచాయత్నప్రాప్యేవస్తునివిద్వాన్ యత్నమాతిష్ఠతి - * అక్రే చేన్మధువిన్దేతకిమర్థంపర్వతంవ్రజేత్। ఇష్టస్యార్థస్యసంప్రాప్తౌకోవి
ద్వాన్ యత్నమాచరేత్. * సర్వంకర్మాఖిలంపార్థజ్ఞానేపరిసమాప్యతఇతిగీతాసు. ఇహాపిచైతస్యైవపరమానన్దస్యబ్రహ్మవిత్ప్రాప్యస్యాన్యానిభూ
తానిమాత్రాముపజీవన్తీత్యుక్తం. అతో బ్రహ్మవిదాంనకర్మారమ్భః. యస్మాత్సర్వైషణావినివృత్తస్సఏషనేతినేత్యాత్మానమాత్మత్వేనోపగమ్యత
స్మాత్తేనైవవర్తతే- తస్మాదేతం- ఏవంవిదం నేతినేత్యాత్మభూతముహైవైతే- వక్ష్యమాణేనతరతః- నప్రాప్నుతః. ఇతి- యక్తమేవేతివాక్యశేషః.
కేతేఇతి. ఉచ్యతే- అతః- అస్మాన్నిమిత్తాచ్ఛరీరధారణాదిహేతోః పాపం- అపుణ్యంకర్మాకరవం- కృతవానస్మి. కష్టంఖలుమమవృత్తం- అనేనపా
పేనకర్మణాహంనరకంప్రతిపత్స్యఇతియోయంపశ్చాత్పాపంకర్మకృతవతఃపరితాపః- సఏతం నేతినేత్యాత్మభూతంనతరతి. తథా- అతః కల్యాణం - ఫ
లవిషయకామాన్నిమిత్తాత్ యజ్ఞదానాదిలక్షణంపుణ్యంశోభనంకర్మకృతవానస్మి. అతోహమస్యఫలంసుఖముపభోక్ష్యేదేహాన్తరఇత్యేషోపిహర్షఃతంన
తరతి. ఉభేఉహైవైషః- బ్రహ్మవిదేతేకర్మణీతరతిపుణ్యపాపలక్షణే. ఏవంబ్రహ్మవిదస్సన్న్యాసినఉభేఅపికర్మణీక్షీయేతే- పూర్వజన్మనికృతేయే- తే,
ఇహజన్మనికృతేయే-తే, చ. అపూర్వేచనారభ్యేతే. కిఞ్చ (నైనంకృతాకృతే) కృతం-నిత్యానుష్ఠానం. అకృతం-తస్యైవాక్రియా. తేఅపికృతాకృతే
ఏనంనతపతః. అనాత్మజ్ఞంహికృతంఫలదానేనా, కృతంప్రత్యవాయోత్పాదనేన, తపతః-అయంతుబ్రహ్మవిదాత్మవిద్యాగ్నినాసర్వాణికర్మాణిభస్మీక
రోతి- *యథైధాంసిసమిద్ధోగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేర్జున। జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణిభస్మసాత్కురుతేతథేత్యాదిస్మృతేః. శరీరారమ్భకయోస్తూపభోగనైవ
క్షయః. అతో బ్రహ్మవిదకర్మసమ్బన్ధీ.

౨౨

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరమవతారయితుం వృత్తంకీర్తయతి (సహేతుకావితి) ఉత్తరఖణ్డికాతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) *విరజఃప
రఇత్యాదినోక్తక్రమేణావస్థితే బ్రహ్మణీతియావత్. తదిత్యుపయుక్తోక్తిః. తదర్థా- బ్రహ్మాత్మనిసర్వస్య వేదస్య వినియోగదర్శనార్థేతియావత్.
ననువివిదిషావాక్యేన బ్రహ్మాత్మనిసర్వస్యవేదస్య వినియోగోవక్ష్యతే - తథాచతస్మాత్ప్రాక్తనంవాక్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) య
థాస్మిన్ అధ్యాయే సఫలమాత్మజ్ఞానముక్తం - తథైవ తదనూద్యేతియోజనా. కథం యథోక్తేజ్ఞానే సర్వోవేదోవినియోక్తుంశక్యతే - స్వర్గకామా
దివాక్యస్య స్వర్గాదావేవపర్యవసానాదిత్యాశఙ్క్యసంయోగపృథక్త్వన్యాయమాదృత్యవిశినష్టి (కామ్యరాశీతి) ఉక్తస్య సఫలస్యాత్మజ్ఞానస్యా
నువాదఇతియావత్. ఉక్తానాం భూయస్త్వవిశేషంజ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కోసావితి) విశేషణానర్థక్యమాశఙ్క్యపరిహరతి (అతీతేతి) తద్ధి * వి
రజః పరఇత్యాదినోక్తోమహత్త్వాదివిశేషణఃపరమాత్మా - తత్రసశబ్దాత్ప్రతీతిర్మాభూదితికృత్వాతేనజ్యోతిర్బ్రాహ్మణస్థంజీవంపరామృశ్యతమేవనైవ
శబ్దేన స్మారయిత్వాతస్య సన్నిహితేనపరేణాత్మనైక్యమేషశబ్దేననిర్దిశతీత్యర్థః. విశేషణవాక్యస్థమేషశబ్దం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కతమఇతి)
కథం జీవోవిజ్ఞానమయః, కథంవా ప్రాణేష్వితిసప్తమీ ప్రయుజ్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తేతి) తదనువాదస్య సశబ్దార్థసన్దేహాపోహం ఫలమా
హ (సంశయేతి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనమిత్యుక్తం వివృణోతి (ఉక్తంహీతి) యోయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషు ప్రాగుక్తః - సఏషమహానజఆత్మేతి
జీవానువాదేన పరమాత్మభావోవిహితఇతి వాక్యార్థమాహ (ఏతదితి) పరమాత్మభావాపాదనప్రకారమనువదతి (సాక్షాదితి) విశేషణవాక్య
స్యవ్యాఖ్యేయస్యప్రస్తావుక్తవాక్యోల్లిఙ్గనమిత్యత్రోక్తంస్మారయతి (యోయమితి) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (యఏషఇతి) కథంపున
రాకాశశబ్దస్యపరమాత్మవిషయత్వముపేత్యద్వితీయంవ్యాఖ్యానం- తస్యార్థాన్తరరూఢత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్థఇతి) ఇత్థంజ్ఞానమనూద్యత
త్ఫలమనువదతి (సచేత్యాదినా) కథంపునర్నిరుపాధికస్యేశ్వరస్యవశిత్వం, కథంచతదభావేతదాత్మనోవిదుషస్తదుపపద్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తం
చేతి) విశేషణత్రయస్యహేతుహేతుమద్రూపత్వమేవవిశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తత్రప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (యోహీతి) నకేవలము
క్తమేవవిద్యాఫలం- కింత్వన్యచ్చాస్తీత్యాహ (కించేతి) ఏవంభూతత్వం- జ్ఞాతపరమాత్మాభిన్నత్వం. పరిశుద్ధత్వమర్థమనువదతి (హృదీతి) బ్ర
హ్మభూతస్యవిదుషః స్వాతన్త్ర్యేవిధర్మాదిసమ్బన్ధిత్వంస్యాదితిశఙ్క్యతే (సర్వోహీతి) పరతన్త్రత్వముపాధికృతపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) సర్వాధిప
త్యరాహిత్యంచోపాధికృతమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) సర్వపాలకత్వరాహిత్యంచోపాధికృతమిత్యాహ (ఏషఇతి) సర్వాధారత్వంచోపాధికృతమిత్యాహ (ఏషఇతి)
కథంవిధారయితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాహేతి) తదేవసాధయతి (పరమేశ్వరేణేతి) సర్వస్యవశీత్యాదినోక్తముపసంహరతి (ఏవంవిదితి)
సఫలంజ్ఞానమనూద్యవివిదిషావాక్యమవతారయతి (కిఞ్జ్యోతిరితి) ఏవంఫలాయాం - సర్వస్యవశీత్యాదినోక్తఫలోపేతాయామితియావత్. తాద
ర్థ్యేన- పరమ్పరయాజ్ఞానోత్పత్తిశేషత్వేనేత్యర్థః. వినియోజకవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయవ్యాచష్టే (తత్కథమిత్యాదినా) ఏవంభూతం-
శ్లోకోక్తవిశేషణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణశబ్దస్యక్షత్రియాద్యుపలక్షణత్వేహేతుమాహ (అవిశిష్టోహీతి) సమ్భావితంపదాన్తరమాహ (అథవేతి) తే
నవివిదిషాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాప్యప్రత్యాచష్టే (యేపునరిత్యాదినా) తత్రహే

తుమాహ (నహీతి) భవతూపనిషన్మాత్రగ్రహణ మిత్యాశఙ్క్య వేదో ఽనూచ్యతే - గురూచ్చారణానన్తరం పఠ్యత ఇతివ్యుత్పత్త్యా వేదానువచనశబ్దేన సర్వవేదగ్రహే సమ్భవతి తదేకదేశత్యాగో ఽయుక్త ఇత్యాహ (వేదేతి) దోషసామ్యమాశఙ్క్య తే (నన్వితి) సిద్ధాన్తే ప్యుపనిషదం వర్జయిత్వా వేదానువచనశబ్దేన కర్మకాణ్డగ్రహే ఽపి మితికృత్యా స్వవేదైకదేశవిశేషవిషయత్వం స్యాత్ - తథాచ ఉభయోరపి తుల్యో దోష ఇత్యర్థః. నిత్యస్వాధ్యాయో వేదానువచనమితి పక్షమాదాయ పరిహరతి (నైత్యాదినా) వేదైకదేశపరిగ్రహపరిత్యాగాత్మకవిరోధాభావం సాధయతి (యదేతి) తద్ధి వ్యాఖ్యానాన్తరమపేక్షితమిత్యాశఙ్క్య తదపి వాక్యశేషవశాదపేక్షితమేవేత్యాహ (యజ్ఞాదీతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యజ్ఞాదీని కర్మాణీతి) తర్హి ప్రథమవ్యాఖ్యానే కథం వాక్యశేషోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహీతి) వేదానువచనాదీనామాత్మవివిదిషాసాధనత్వమాక్షిపతి (కథమితి) ఉపనిషద్భిరివాత్మా తైరపి జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కర్మణామప్రమాణత్వే ఽపి పరమ్పరయా జ్ఞానహేతుత్వాద్వివిదిషాశ్రుతిరవిరుద్ధేతి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్మభిరితి) తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తథాహీతి) తతః - నిత్యాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధధీరాత్మానం సదాచిన్తయన్నుపనిషద్భ్యస్తం పశ్యతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన « కషాయపక్తిరిత్యాది స్మృతిసఙ్గ్రహః. నిత్యకర్మణాం సంస్కారార్థత్వే ప్రమాణం పృచ్ఛతి (కథమితి) యద్యపి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం కర్మభిః సంస్కృతస్యోపనిషద్భిరాత్మజ్ఞానం శక్యతే - తథాపి తేషాం సంస్కారార్థత్వే కిం ప్రమాణమితి ప్రశ్నే శ్రుతిస్మృతీ ప్రమాణయతి (సహవా ఇత్యాదినా) కిం పునః స్మృతిశాస్త్రం - తదాహ (అష్టాచత్వారింశదితి) అష్టౌ - అనాయాసాదయో గుణాః. చత్వారింశత్ - గర్భాధానాదయస్సంస్కారా ఇతి విభాగః. బహువచనోపాత్తం స్మృత్యన్తరమాహ (గీతాసుచేతి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యజ్ఞేనేతి) తేషాం సంస్కారార్థత్వే ఽపి కథం జ్ఞానసాధనత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంస్కృతస్యేతి) దానేన - వివిదిషన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కథం పునః స్వతన్త్రం దానం వివిదిషాకారణం - అత ఆహ (దానమపీతి) వివిదిషాహేతురితి శేషః. తపసేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కామానశనం - రాగద్వేషరహితైరిన్ద్రియైర్విషయసేవనం. యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టత్వమితి యావత్. యథాశ్రుతార్థత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) భవతూపాత్తానాం వేదానువచనాదీనామిష్యమాణేజ్ఞానే వినియోగః - తథాపి కథం సర్వం నిత్యం కర్మ తత్ర వినియుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదానువచనేనేతి) ఉపలక్ష్యమాహ (ఏవమితి) ప్రణాడ్యా కర్మణో ముక్తిహేతుత్వే కాణ్డద్వయస్యైకవాక్యత్వమపి సిద్ధ్యతీత్యాహ (ఏవం కర్మేతి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) తస్యైవార్థమాహ (యథోక్తేనేతి) యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధిద్వారా వివిదిషోత్పత్త్యా గురుపాదోపసర్పణం శ్రవణాదిచేత్యనేన క్రమేణేత్యర్థః. యథా ప్రకాశితం - మోక్షప్రకరణమన్తరి బ్రాహ్మణాభ్యాముక్తలక్షణమిత్యర్థః. మౌనిశబ్దో జీవన్ముక్తవిషయః. ఏవకారం వ్యాకరోతి (ఏతమేవేతి) అవధారణమాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) ఏవకారస్తర్హి త్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వితి) ఆత్మవేదనే ఽపి కర్మిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవం త్వితి) కథమాత్మవిదో ఽపి మునిత్వమసాధారణం - తదాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతరస్యాత్మవిదో ఽనకర్మిత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఆత్మలోకమిచ్ఛతాం ముముక్షూణామపి కర్మత్యాగశ్రవణాదాత్మవిదాం నకర్మితేతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యం - వైరాగ్యాతిశయశాలిత్వం. అవధారణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) పారివ్రాజ్యే లోకత్రయార్థినామనధికారే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) లోకత్రయార్థినశ్చేత్పారివ్రాజ్యేనాధిక్రియన్తే - కుతస్తర్హి తేషామధికారః - తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వర్గకామస్య స్వర్గసాధనేయాగే ఽధికారవల్లోకత్రయార్థినామపి తత్సాధనే పుత్రాదావధికార ఇత్యర్థః. పుత్రాదీనాం బాహ్యలోకసాధనత్వే ప్రమాణమాహ (పుత్రేణేతి) పుత్రాదీనాం లోకత్రయసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అతత్సాధనత్వం - లోకత్రయం ప్రత్యనుపాయత్వం. అవధారణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) లోకత్రయార్థినాం పారివ్రాజ్యే ఽనధికారాదితి యావత్. ఆత్మలోకస్య స్వస్వరూపత్వేన సదా ఆప్తత్వాత్కథం తత్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యాత్మత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వే ఽప్యవిద్యయా వ్యవహితత్వాత్ప్రేప్సా సమ్భవతీతి భావః. భవత్వాత్మలోకప్రేప్సా - తథాపి కిం తత్ప్రాప్తిసాధనం - తదాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావశాత్తదీప్సా సమ్భవాదిత్యర్థః. తదిచ్ఛా యా మూఢౌ గ్లభ్యం ద్యోతయితుం చేచ్ఛబ్దః. ముఖ్యత్వం - శ్రుత్యక్షరప్రతిపన్నత్వం. ప్రణాడికాసాధనేభ్యో వేదానువచనాదిభ్యో విశేషమాహ (అన్తరఙ్గమితి) పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యాన్తరఙ్గసాధనమితి దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్య సాధనమితి శేషః. పారివ్రాజ్యమేవేతి నియమే హేతుమాహ (పుత్రాదీతి) తస్యాన్యత్రవినియుక్తత్వాదితి శేషః. యద్యపి కేవలం పుత్రాదికం నాత్మలోకప్రాపకం - తథాపి పారివ్రాజ్యసముచ్చితం తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసమ్భవేనేతి) నహి పరివ్రాజకస్య పుత్రాది, తద్వతో వా పారివ్రాజ్యం, సమ్భవతి. ఉక్తం చ సముచ్చయం నిరాకుర్వద్భిస్సపారివ్రాజ్యస్య జ్ఞానస్య కర్మాదినా విరుద్ధత్వం. తేన కుతస్సముచ్చితం పుత్రాద్యాత్మలోకప్రాపకమిత్యర్థః. సాధనాన్తరాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదాత్మానమితి) ప్రవ్రజన్తీతి వర్తమానాపదేశాన్నాత్ర విధిరస్తీత్యాశఙ్క్య « అగ్నిహోత్రం జుహోతీతివద్విధిరాశ్రిత్యాహ (యథా చేతి) పారివ్రాజ్యవిధిముక్త్వా తదపేక్షితమర్థవాదమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కుతః పునరితి) ఉత్థాపితస్యార్థవాదస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) ఆత్మలోకార్థినాం పారివ్రాజ్యనియమస్స్తుత్యర్థః. అర్థవాదస్థాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) క్రియాపదేనాస్యేతి సమ్బధ్యతే. నిపాతద్వయస్యార్థమాహ (కిలేతి) ప్రజాం - నకామయన్త ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజామాత్రే శ్రుతే కథం కర్మాది గృహ్యతే - తత్రాహ (ప్రజేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమన్వయమన్వాచష్టే (ప్రజాం కిమితి) అకామయమానత్వస్య పర్యవసానం దర్శయతి (పుత్రాదీతి) పూర్వే విద్వాంసః సాధనత్రయం నానుతిష్ఠన్తీత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థితాం కిం తద్ద అనుష్ఠానే నేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్బలాద్ధీతి) ఆత్మవిదామపరవిద్యానుష్ఠానం దూషయతి (నాపవాదాదితి) అథాత్ర సర్వస్యాత్మనో దర్శనమేవాపాద్యతే - నత్వపరస్య బ్రహ్మణో దర్శనం - అత ఆహ (అపరబ్రహ్మణో ఽపీతి) తదపవాదే శ్రుత్యన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్మిన్స్వాభావికస్థితౌ స్వ

త్పురాదిభిరస్యాంశపశ్యతి శృణోతీత్యాదినా చ దర్శనాది వ్యవహారస్యావారితత్వాదాత్మవిదో నయుక్తమపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తర మాహ (పూర్వేతి) ప్రతిషేధప్రకారమభినయతి (అపూర్వమితి) ఇతశ్చాత్మవిదాం నాపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యాహ (తత్కేనేతి) అపరబ్రహ్మ దర్శనాసమ్భవే కిం తేషామేషణాభ్యో వ్యుత్థానే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సాధనత్రయమననుతిష్ఠతామపి ప్రాయం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కః పునరిత్యాదినా) కైవల్యమేవ తత్సాధ్యం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాం హీతి) నిర్జ్ఞాతా- * సోయమిత్యాది శ్రుతావితి శేషః. సపివతర్హి ప్రజయా సాధ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తానాం స్థిత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వం హీతి) ఆత్మావ్యతిరిక్తస్యైవలోకస్య ప్రజా దిసాధ్యత్వం మిథ్యేతామితి చేత్. నేత్యాహ (ఆత్మా చేతి) ఆత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేత్యఙ్గీకారాదాత్మనోऽస్తి సంస్కార్యత్వమిత్యా శఙ్క్యాహ (యదపీతి) అథాప్యాత్మనః సంస్కార్యత్వం చ ముఖ్యాత్మదర్శనవిషయమేవ కిం నేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) ఆత్మవిదాం ప్రజాదిసా ధ్యాభావముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) కేషాం తర్హి ప్రజాదిభిః సాధ్యం ఫలం-తదాహ (అవిదుషాం హీతి) కేషాంచిత్పుత్రాదిషు ప్రవృత్తిశ్చేత్-తే నైవ న్యాయేనవిదుషామపి తేషు ప్రవృత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్ర-ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః. అవిద్వద్దర్శనవిషయ ఇతి భేదః. ఉక్తార్థవా క్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) ఆత్మా చేత్తదపి ప్రేత్య ఫలం-తర్హి తత్ర సాధనేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) క్వ తర్హి సాధనమేష్టవ్యమి త్యాశఙ్క్యాహ (సాధ్యస్యేతి) విపక్షే దోషమాహ (అసాధ్యస్యేతి) యేషామిత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మవి దాం ప్రజాదిభిః సాధ్యాభావాదితి యావత్. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నద్వారేణావతార్య పాశ్చమికం వ్యాఖ్యానం తస్య స్మారయతి (తదేవమిత్యాదినా) యదర్థోయమర్థవాదః-తం విధిం నిగమయతి (తస్మాదితి) మహానుభావోయమాత్మలోకః-యత్తదర్థినో దుష్కరమపి పారివ్రాజ్యం కుర్వన్తీతి స్తుతిరత్ర వివక్షితా-న విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రవ్రజన్తీత్యస్యేతి) తథాపి ప్రవ్రజన్తివాక్యస్యార్థవాదత్వే కిం న స్యాదిత్యా శఙ్క్యాహ (అర్థవాదశ్చేదితి) అపేక్షాప్రకారమేవ ప్రకటయన్నన్యస్తుత్యభిముఖత్వాభావాద్విధిత్వమేవేత్యాహ (యస్మాదితి) కిఞ్చ-*విదిత్వా వ్యుత్ థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యత్ర విజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వం వ్యుత్థానాదేరుపదిశ్యతే- విజ్ఞానం చ సర్వాసూపనిషత్సు విధీయతే-అతో వ్యుత్థానమపి విధిమ ర్హతీత్యుక్తం. తథా చాత్రాపి వ్యుత్థానాపరపర్యాయం పారివ్రాజ్యం విధేయమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఇతశ్చ పారివ్రాజ్యవాక్యమర్థవాదో న భవతీత్యా హ (వేదేతి) తదేవ సాధయతి (యథేత్యాదినా) పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఫలేతి) పుత్రాదిఫలాపేక్షయా పారివ్రాజ్యఫ లం విభాగేనోపదిశ్యతే- తథా చ ఫలవత్త్వాత్పుత్రాదివత్పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతమేవేతి) ప్రకృతమాత్మానం స్వలోకమాహ తతో విదిత్వా తమేవ సాక్షాత్కర్తుమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్పుత్రాదిసాధ్యాన్మనుష్యలోకాదాత్మాఖ్యం లోకం పారివ్రాజ్యస్య ఫ లాన్తరత్వేన యతః శ్రుతిర్విభజ్యాభిదధాతి- అతస్తస్య విధేయత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. ఫలవిభాగోపదేశే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రా జ్యేపి ఫలవిభాగో స్త్రైర్విధేయతేతి దార్ష్టాన్తికమితి శిష్టార్థః. పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) యథా * వాయుర్వై క్షేపిష్ఠే త్యాదిరర్థవాదః ప్రాశస్త్యార్థో దేవతాదిస్తుత్యర్థః స్థితః-నతథేదం స్తుతిపరం-తదవద్యోతిశబ్దాభావాదిత్యర్థః. కిఞ్చ-ప్రధానస్య దర్శపూర్ణమాసాదేరర్థవాదాపే క్షావత్పారివ్రాజ్యమపి తదపేక్షముపలభ్యతే- తేన తస్య దర్శాదివద్విధేయత్వం దుర్వారమిత్యాహ (ప్రధానవచ్చేతి) కిఞ్చ - పారివ్రాజ్యం సకృదేవ శ్రుతం చేత్- ఇదమవివక్షితమన్యస్తుతిపరం స్యాత్-న చేదం సకృదేవ శ్రూయతే- ప్రవ్రజన్తీత్యుపక్రమ్య ప్రజాం నకామయన్తేతి వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యభ్యాసాత్. అతో న స్తుతిమాత్రమేతదిత్యాహ (సకృదితి) నచేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. కథం తర్హి పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వప్రతీతిః- తత్రా హ (తస్మాదితి) అస్తు తర్హి విధేయమపి పారివ్రాజ్యం స్తావకమపీతి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదీతి) అథ పారివ్రాజ్యం యజ్ఞాదివదన్యత్ర విధీయతాం- ఇహ స్తుతిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (నచాన్యత్రేతి) అన్యజ్ఞానాధికారాదన్యత్ర పారివ్రాజ్యవిధ్యనుపలమ్భాదిత్యర్థః. అ న్యత్ర విధ్యనుపలమ్భం సమర్థయతే (యదీత్యాదినా) అన్యత్ర- క్రియాయామితి యావత్. కర్మాధికారేణ తత్త్యాగవిధేర్విరుద్ధత్వాదితి భావః. భవ త్విహ పారివ్రాజ్యవిధిః- తథాపి సర్వకర్మానధికృతవిషయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తత్ర- కర్మానధికృతేష్వనియతేత్యేతత్. తత్ర హేతుమాహ (కర్తవ్యత్వేనేతి) కర్మానధికృతేన కర్తవ్యతయా జ్ఞాతత్వం వృక్షారోహణాదావివ పారివ్రాజ్యేపి నాస్తి - తథా చానధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం కల్ప్యతే చేత్- తస్మిన్విషయే వృక్షారోహణాద్యపి కల్ప్యేత- అవిశేషాదిత్యర్థః. పారివ్రాజ్యస్యాధికృతవిషయత్వే విధేయత్వే చ సిద్ధం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సా ర్థవాదం పారివ్రాజ్యం వ్యాఖ్యాయ సవిషయ ఇత్యాది వ్యాకర్తుం శఙ్కయతి (యదీతి). పరిహరతి (అత్రేతి) తదర్థినో నారభన్తే కర్మాణీతి శేషః. కర్మ భిరసమ్బద్ధమాత్మలోకస్య సాధయతి (యమాత్మానమితి) తస్య కర్మాసమ్బన్ధే నిష్ప్రపఞ్చత్వం ఫలితమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిర్విశేష స్వరూప త్వాద తస్వరూపాయమాత్మేత్యేతదాగమోపపత్తిభ్యాం యథాపూర్వం ప్రస్థాపితం, తథాఽత్రాపి బ్రాహ్మణద్వయే విశేషతో యస్మాన్నిర్ధారితం,- తస్మా న్నాత్మన్యాపాతతో జ్ఞాతే కర్మానుష్ఠానప్రయత్నాసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతో న కర్మానుష్ఠానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (న హీతి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వకర్మఫలాన్తర్భావాచ్చ తదర్థినో ముముక్షోర్న కర్తవ్యం కర్మేత్యాహ (కృత్స్నఞ్చేతి) తథాపి విచిత్రఫలాని కర్మాణీతి వైశే కుతూహలవశాదనుష్ఠాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర లౌకికం న్యాయం దర్శయతి (అగ్రే చేదితి) పురోదేశే మధులభేత చేదితి యావత్. జ్ఞానస లేకర్మఫలాన్తర్భావే మానమాహ (సర్వమితి) అఖిలం- నసమగ్రాక్షోపేతమిత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇహాపీతి) నిషేధతాత్పర్యము పసంహరతి (అతఇతి) ఏతమిత్యాదివాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఉహేతినిపాతాభ్యాం సూచితోऽర్థో యస్మాదిత్యనేన భాషితః. ఇతి శిష్ట స్యాపేక్షితం పూరయతి (ఇతియుక్తమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కేతఇత్యాదినా) యథోక్తాత్మనిష్ఠా

సంసృష్టం హేతుమాహ (ఉభే ఇతి) పుణ్యపాపేతరేతిత్యుక్త్వైపృథగవస్థానం తయోశ్శఙ్క్యతే- తన్నిరస్యతి (ఏవమితి) నిషేధవాక్యోక్తక్రమేణేతి
యావత్. ఇతశ్చాత్మవిదో ధర్మాదిసమ్బన్ధో నాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదేవానన్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (నైనమితి) తయోస్తప్తిహేతుత్వ
ప్రాపకత్వం- తదాహ (అనాత్మజ్ఞం హీతి) పురుషత్వాద్వ్యాప్యస్యానిమస్యపితృతాకృతయోస్తాపకత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) అత్ర భగ
వద్వాక్యం ప్రమాణయతి (యథేతి) యద్యపి పూర్వోత్తరయోర్ధర్మాధర్మయోరనారబ్ధయో రాత్మవిద్యావశాద్వినాశాశ్లేషౌ- తథాపి ప్రారబ్ధయోరస్తిత
యోస్తాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) ప్రకృతం విద్యాఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) కర్మకార్యాసమ్బన్ధాదితియావత్. ౨౧

౨౨.— (స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే) స ఏషః- ప్రాక్నిర్దిష్టః.
అజ ఆత్మా- *అజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువ ఇతి యోఽయం నిర్దిష్ట ఆత్మా. అయం పరమాత్మా. * విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిరితి పూర్వనిర్దిష్టో యః-
తస్మిన్-జీవాత్మని శేతే-తదన్తర్యామితయావర్తత ఇత్యర్థః. అత ఏవోత్తరత్ర *ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతీతి వక్ష్యతి. అత్ర హృద్యన్తరిత్యస్య వ్యాఖ్యా
నం య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఇతి. జ్యోతిరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం ఆకాశ ఇతి- జ్యోతిరాకాశశబ్దయోః ప్రకాశకత్వార్థకత్వేనైకార్థకత్వాత్. అతోఽత్రా
కాశశబ్దో జీవపర ఏవ. నను * కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్య ఇత్యధికరణే *వాజసనేయకే య ఏష ఆకాశే శయానస్స వశీత్యాదిశ్రవణాత్ తస్యాశ
యానస్య పరమాత్మత్వేన తదాధారాభిధాయిన ఆకాశశబ్దస్య * తస్మాన్తేసుషిరం సూక్ష్మమితి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధా
యకత్వమవగమ్యతే ఇతి భాష్యే శ్రుతప్రకాశికాయాం చాత్రాకాశశబ్దస్య భూతాకాశపరత్వం సమర్థితమితి ప్రతీయతే- అత స్తద్విరుద్ధమిదమితి చేత్.
నైవం- *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతాకాశశబ్దస్యైవాత్రత్యాకాశశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వం నాస్తీత్యత్రైవ భాష్యాదితాత్పర్యాత్. కేచి
త్తు భాష్యానురోధాత్ అన్తర్హృదయే యో భూతాకాశః- తత్ర విజ్ఞానమయః మహానాత్మా శేత ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వ
క్తః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్జీవపరమాత్మభేదప్రతిపాదనేన విజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవస్య, మహతశ్చ పరమాత్మనః, అ
భేదాసమ్భవాత్ విజ్ఞానమయశబ్దేన తచ్ఛరీరకః పరమాత్మైవాభిధీయతే. *మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యే
వానువినశ్యతీతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా విజ్ఞానమయశబ్దస్య * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి సూత్రోక్తన్యాయేనాత్రాన్తర్యామిపరత్వమి
త్యాహుః. కేచిత్తు యోఽయం విజ్ఞానమయః ఇత్యత్ర *కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి పూర్వనిర్దిష్టజీవస్య ప్రత్యభిజ్ఞాతేన గ్రహణం న సమ్భవతి-
తస్య మహానజ ఇత్యుక్తమహత్త్వాద్యసమ్భవాత్. అపి తు విజ్ఞానమయ ఇతి సాక్షాదేవ పరమాత్మనో నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తమేవ ముముక్షూపాస్యం విశినష్టి (స
ర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిః) సర్వస్య- బ్రహ్మరుద్రాదేః వశీ. సర్వోఽప్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తం చ *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూ
ర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాది. అతశ్చ ప్రశాసనేన ధారకత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తం భవతి. సర్వస్యేశాన ఇత్యనేన నియన్తృత్వలక్షణమాత్మ
త్వం. సర్వస్యాధిపతిరితి శేషిత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదం చ ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యావాక్యప్రతిపన్నసత్యకామత్వాదీనామప్యుపలక్షణం.
ఉక్తం చ భాష్యే *వశిత్వాదయశ్చ వాజసనేయకే శ్రుతాః ఛాన్దోగ్యశ్రుతస్య గుణాష్టకాన్యతమభూతస్య సత్యసఙ్కల్పత్వస్య విశేషా ఏవేతి సత్యసఙ్క
ల్పత్వసహచారిణాం సత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాం సద్భావమవగమయన్తీతి. (స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా క
నీయాన్) సాధ్వసాధుకర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్య ఇత్యర్థః. (ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇత్యాది) సర్వేశ్వరః- సర్వనియన్తా.
భూతానాం- ప్రాణినాం అధిపతిః- శేషీ. భూతానాం పాలః- రక్షకః. ఏషాం సర్వేషాం లోకానామసమ్భేదాయ - అసాఙ్కర్యాయ విధరణః- ధారక
స్సేతురప్యయమేవ. అనేనేశ్వరేణ సేతునా అవిధార్యమాణాశ్చేదిమే లోకాః నిర్మర్యాదా భవేయురితి భావః. అత్ర బ్రహ్మప్రకరణోపక్రమే * ఆత్మై
వేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధ ఇతి దేవతావిశేషస్య నారాయణస్యైవ ప్రస్తుతత్వాదిహాప్యేవ సర్వేశ్వరత్వాదికథనమితి న దేవతాన్తరాణామవకాశ ఇతి ద్ర
ష్టవ్యం. ఇదం చ వాక్యం గుణోపసంహారపాదే చిన్తితం-*య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇతి ఆకాశశయానత్వవశిత్వా
దిగుణవిశిష్టతయోపాస్యః ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాప్రతిపాదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టాకాశాద్భిన్నః. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వప
క్షే ప్రాప్తే అభిధీయతే *కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. తత్ర చేతరత్ర చ- స్థలద్వయేఽపి కామాదివిశిష్టం బ్రహ్మైవోపాస్యం-హృదయాయతన
త్వసేతుత్వవిధరణత్వాదిభిర్వైక్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, వాజసనేయకశ్రుతవశిత్వాదీనాం ఛాన్దోగ్యశ్రుతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపతయా రూప
భేదాభావాత్, *పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చోభయత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగా
విశేషాచ్చ. ఇయాంస్తు విశేషః- ఛాన్దోగ్యదహరాకాశే పరమాత్మధర్మసద్భావాత్ ఆకాశశబ్దితస్య పరమాత్మత్వం- న భూతాకాశత్వం. వాజసనేయ
కే తు ఆకాశే శయాన ఏవ పరమాత్మలిఙ్గసద్భావాత్ శయానస్యైవ పరమాత్మత్వం- ఆకాశస్య తు భూతాకాశత్వమితి. నను *నేహ నానాస్తి కిఞ్చన *ఏక
ధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం * స ఏష నేతి నేతీత్యాదిపూర్వోత్తరవాక్యైః నిర్గుణమేవేహ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే- ఛాన్దోగ్యే తు సగుణం. అతో
నిర్గుణసగుణబ్రహ్మవిద్యయోరైక్యాసమ్భవాత్ వాజసనేయకశ్రుతమోక్షార్థనిర్గుణోపాసనే గుణానాం లోపఏవేత్యత్రాహ- *ఆదరాదలోపః. వాజ
సనేయకేఽపి *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇతి భూయోభూయో గుణోపదేశాద్గుణేష్వాదరః ప్రతీయతే- అతో
వాజసనేయకశ్రుతదహరవిద్యాయామపి సగుణత్వాదేవ సగుణానాం లోపః కార్యః- *నేహ నానేత్యాదినిషేధానామ బ్రహ్మాత్మకనిషేధపరత్వేన విహి
తగుణనిషేధపరత్వాభావాత్. నను ఛాన్దోగ్యే *తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాన్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో
భవతీతి ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయాం సర్వలోకకామచారలక్షణసాంసారికఫలసమ్బన్ధః ప్రతీయతే- వాజసనేయకే తు *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి ము

క్తిఫలకత్వం. అతో నానయోర్విద్యయో రైక్యమిత్యత్రాహ- *ఉపస్థితేఽత స్తద్వచనాత్. ఉపస్థితే. బ్రహ్మోపసమ్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతః- ఉపసమ్పత్తేరేవ హేతోః సర్వలోక కామచారః శ్రూయతే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి స సర్వేషులోకేషు కామచారో భవతీతి. సర్వబన్ధవినిర్ముక్తానుభావ్యఫలతయా హి సర్వలోక కామచారః శ్రూయతే- అతశ్ఛాన్దోగ్య గత దహరవిద్యాయాము క్తి దై ఐక్యసమర్థనస్య, చ పరస్పర గుణోపసంహార సమర్థనస్య, చానుసజ్ఞిత్ప్రసక్తాత్. న చ నిర్గుణాయామపి విద్యాయాం బ్రహ్మస్వరూపనిష్ఠ వసగుణవిద్యా సమ్బన్ధి గుణోపసంహారస్సమ్భవతీతి వాచ్యం - నిర్గుణస్యైతత్ప్రకృష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సగుణస్వరూపాపకర్ష ప్రతిపాదనేన నిన్దాయామేవ ప్రతీయమానతయాస్తుతేరప్రతీతేః. అత ఏవ *వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ ఇతిసూత్రే వస్తుతో నిర్గుణస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వేనోపాసనమాత్రేణ నికర్షో నాస్తి- బ్రహ్మణో వస్తుతో నిర్గుణత్వాదితి పరైరేవ సగుణత్వే అపకర్షమఙ్గీకృత్య తస్యావాస్తవత్వేన పరిహారస్య కృతత్వాత్. కించ - లాకేహి స్తుతిర్విధేయోరుచ్యుత్పాదనేన సప్రయోజనా. న చాత్ర నిర్గుణస్య తజ్జ్ఞానస్య వా విధేయత్వమస్తి. ప్రతిపాద్యే చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి సగుణత్వప్రతిపాదన లక్షణాస్తుతిశ్చ నిర్గుణప్రతిపత్తిలక్షణ శేషివిరుద్ధా. అతః * కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః ఇత్యధికరణేప రేషాం విరుద్ధైక్య గుణోపసంహారాభిలపనం దురుపపాదమితి యత్కించిదేతదిత్యాస్తాం తావత్.

యచ్చేదముచ్యతే- నిర్గుణవాక్యసన్నిధిపఠితస్య * సర్వస్య వశీ త్యాదిగుణగణసమర్పకవాక్యస్య నిషేధ్యానువాదకతయైకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదేన గుణప్రాపకతా న యుక్తేతి. తత్ర బ్రూమః- తావద్వశిత్వాదీనాం గుణానామన్యతోఽప్రాప్తేః శ్రుతి ప్రాప్తస్య శ్రుత్యా నిషేధే అహింసా వాక్యమగ్నీషోమీయ హింసాయాః, అగ్రహణవాక్యం చ షోడశి గ్రహణస్య, *అసదేవేత్యాదివాక్యం చ బ్రహ్మసత్త్వస్య, నిషేధకం కిం న స్యాత్. కించ- * స్తుర్ధవ్య దేత్యాదివిధిః * నిత్యా నేత్యాది నిషేధస్యైవ సగుణవాక్యమేవ నిర్గుణత్వనిషేధకం కిం న స్యాత్. న చ జగత్కర్తృత్వాపేక్షాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం నిషేధాయానూద్య స్త ఇతి వక్తుం శక్యం- తథా సతి జగదారోపాధిష్ఠానత్వేనానుపపన్నయా సిద్ధం బ్రహ్మసత్త్వం *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి నిషేద్ధుం * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యనూద్యతే, జ్ఞానవిషయత్వప్రాప్తం విశ్వమిథ్యాత్వం *నేహ నానాస్తీత్యనూద్యతే *విశ్వం సత్యం మఘవానా ఇతి వాక్యేన ప్రతిషేద్ధు మితి కిం న స్యాత్. సత్యత్వం హి మిథ్యాత్వప్రతిషేధ ఏవ. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి వాక్యప్రాప్తో జీవ బ్రహ్మభేదః *తత్త్వమసీత్యనూద్యతే * ద్వా సుపర్ణేతి నిషేద్ధుమితి చ కిం న స్యాత్. * నేహ నానాస్తి కించనేతి వాక్యే కించనేత్యనేనైవ నిషేధ్య సమర్పణస్య సిద్ధతయా నిషేధ్య సమర్పణాయ * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాదీనామనపేక్షితత్వాచ్చ. న హి *న సురాం పిబేదిత్యత్ర నిషేధ్య సమర్పణాయ సురాం పిబేదితి వాక్యాన్తరమపేక్షితం. వశిత్వాదీనాం నిషేధార్థమనువాదే * స న సాధునా కర్మణా భూయాన్ ఇతి నిషేధ్యానాం కర్మకృతోత్కర్షాదీనామివ బ్రహ్మణి తేషాం వ్యావహారిక సత్త్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్. యచ్చేదముచ్యతే. సగుణనిర్గుణవాక్యవిరోధే పరత్వేన నిర్గుణవాక్యేనాపచ్ఛేదన్యాయేన సగుణవాక్యం బాధ్యత ఇతి - తదేతత్సకలజనవిదిత సామాన్య విశేష న్యాయానభిజ్ఞానాత్. కో హి మీమాంసకో బ్రూయాద్విరోధే సామాన్యేనాస్మిన్ధఃఏకం ప్రమాణమితరత్ప్రమాణం భవేదితి. లోకే హి సామాన్యం విశేషేణ, సావకాశం నిరవకాశేన, నిత్యం నైమిత్తికేన, నైమిత్తికం కామ్యేన, అదిష్టముపదిష్టేన, బాధ్యమానమపి స్వోచిత సత్యవస్తుసమర్పణేన సమ్భావనీయం దృష్టం- న తు మిథ్యాభూత వస్తు విషయకతయా. తతశ్చ సగుణవాక్యస్య మిథ్యాభూత వస్తు విషయ సమర్పణేన సమ్భావనాం పురస్కృత్య కథం నోపహాస్యః. అతోఽత్రాపచ్ఛేదన్యాయానవతారాదుత్సర్గాపవాదన్యాయేన నిషేధస్య విశిష్యవిహితేతర గుణవిధిత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్. రుపాధ్యనుక్తి పూర్వకముక్తానాం గుణానాం నిరుపాధికత్వస్య స్వతః ప్రాప్తత్వాత్, * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి స్వాభావికత్వ శ్రుతేః, * నాన్యో హేతుర్విద్యత ఈశనాయ ఇతి ఈశ్వరత్వస్యాహేతుకత్వ శ్రవణాత్, * సత్యస్సోఽస్య మహిమేతి చ * సత్యకామా ఇతి చ తేషాం గుణానాం సత్యత్వస్యాపి ప్రతిపాదనాత్, తేషాం మానాన్తరాప్రాప్తానాం నిషేధార్థమనువాద ఇత్యస్య సమ్భవాత్, క్వచిద్గుణానాముపాస్యత్వ శ్రవణమాత్రేణ సత్యత్వే * ఉత్తరస్మిం స్తాపనీయే మైత్ర్యప్రశ్నే ఉ ధకారకే। మాణ్డూక్యాదౌ చ సర్వత్ర నిర్గుణోపాస్తిరీరితేతి పరైరప్యుపాస్యత్వేనాభ్యుపగతస్య నిర్గుణస్యాప్యసత్త్వప్రసక్తా, చ్చ. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి స్వరూపోపదేశపరవాక్యేషూపాసనావిధ్యశ్రవణేఽపి గుణానాం శ్రవణా, చ్చ. * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీతి సగుణజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వశ్రవణేన చ గుణానాం సత్యత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం. గుణనిషేధ శ్రుతయస్తు అధ్యాత్మశాస్త్రే గుణశబ్దవాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధ సత్త్వాదిగుణనిషేధపరా ఇత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం. * కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్ గుణాః * న హి తస్య గుణాస్సర్వే సర్వైర్మునిగణైరపి। వక్తుం శక్యా వియుక్తస్య సత్త్వాద్యైరఖిలైర్గుణైః * నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయముచ్యతే * తవానన్తగుణస్యాపి షడేవ ప్రథమే గుణాః * వర్షాయుతైర్యస్య గుణాన శక్యా వక్తుం సమేతైరపి సర్వలోకైః। మహాత్మనశ్శఙ్ఖచక్రాసిపాణేర్విష్ణోర్జిష్ణోర్వసుదేవాత్మజస్య * చతుర్ముఖాయుర్యదికోటివక్త్రో భవేన్నరః క్వాపి విశుద్ధచేతాః। స తే గుణానామయుతైకదేశం వదేన్న వా దేవవర ప్రసీద *యథా రత్నాని జలధేరసఙ్ఖ్యేయాని పుత్రక। తథా గుణా హ్యనన్తస్య అసఙ్ఖ్యేయా మహాత్మనః *ఇషుక్షయాన్నివర్తన్తే నాన్తరిక్షక్షితిక్షయాత్। మతిక్షయాన్నివర్తన్తే న గోవిన్దగుణక్షయాత్ *సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాద్ధృతభూతసర్గః। ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ। తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః। పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ఇత్యాది ప్రమాణానామనాఞ్జస్యమేవ పరమతే. ఉక్తం చ వరదాచార్యైః *యద్బ్రహ్మణో గుణశరీరనికారభేదకర్మాదిగోచరవిధి ప్రతిషేధవాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయా న విరోధగన్ధమర్హన్తి తన్నవిధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అనన్తైన దిశా అన్తర్యామి బ్రాహ్మణాదిషు *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదివాక్యైర్జీవ బ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణస్య భేదస్య విహితత్వాత్, నిషేధస్య తదితర విషయత్వస్యైవ యుక్తత్వా, త్సమస్తహేయరహితస్య బ్రహ్మణో హేయాశ్రయజీవైక్యస్యాయుక్తత్వాత్, హేయస్యాపారమా

ద్వైపి తస్యనిరసనీయతయా హేయత్వస్యావర్జనీయత్వాత్, తత్పరిహారతయోక్తస్య బ్రహ్మణ స్తత్సమ్బన్ధాపహావస్యైవ క్యాసమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య బ్రహ్మణః స్వసఙ్కల్పేన స్వగతహేయస్య తద్విషయవిభ్రమస్యవోపాదానాయోగాత్, అసర్వజ్ఞత్వే సర్వజ్ఞశ్రుతివిరోధాత్, సర్వశక్తేః స్వగతహేయానివారకత్వాయోగాత్, * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచ మత్వేతి పృథక్త్వజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వావేదనాత్, * యసాక్షిరమతే తామిత్యుక్తనైలక్షణ్యజ్ఞానవత్త్వవ * అసమ్బాధస్సమత్వైవ్యస్సమ్బాధస్వ ప్రతిపాదనాత్, జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదస్య మానాన్తరాప్రాప్తత్వాత్, విహితస్య నిషేధాయోగాత్, ఉపాసనార్థత్వాశ్రయణస్య * అథయోన్యాం దేవతాముపాస్తఇతి వాక్యప్రతిపన్నైక్యేపి సమ్భవాత్, ఐక్యస్య స్వరూపోపదేశవాక్యప్రతిపన్నత్వవత్ స్వరూపోపదేశపరాన్తర్యామిబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యత్వస్యనియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదేపిసత్త్వాచ్చ భేదనిషేధశ్రుతయస్తు పృథక్సిద్ధత్వలక్షణాబ్రహ్మాత్మకభేదనిషేధపరాఇత్యేవస్థిత మిత్యలంప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుసరామః. (తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి) తమీదృశం పరమాత్మానం వేదానువచనేన- వేదాధ్యయనేనయజ్ఞేనదానేన అనాశకేన- అనశనలక్షణేన తపసా చ బ్రాహ్మణాః జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఆశః- అశనం. భావేఘఙ్. అనాశః- అనశనం. అనాశకం- స్వార్థేకః. తచ్చానశనం కామానశనాత్మకం- నతు సర్వాత్మనానశనం- దేహపాతప్రసఙ్గాత్. యద్వా- నవిద్యతేఆశాఫలేషుయస్య తదనాశం. స్వార్థేకప్రత్యయః- అనాశకం. తాదృశేన తపసా. ఫలాభిసన్ధిరహితేనేతియావత్. అశ్వేన జిగమిషతి అసినా జిఘాంసతీత్యాదౌ అశ్వాదేస్సన్ప్రత్యయ ప్రకృత్యర్థీభూతగమనాది సాధనత్వ ప్రతిపాదనదర్శనాత్ ఇహాపి వేదనసాధనత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే - నతు వివిదిషా సాధనత్వం. యద్యపి ప్రకృతి ప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమిత్యుత్సర్గః - తథాప్యశ్వేన జిగమిషతీత్యాదౌ సనన్తప్రయోగస్థలే ప్రకృత్యర్థప్రాధాన్యస్యైవ వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్ అత్రాపి ప్రకృత్యర్థీభూతవేదనసాధనత్వమేవ వేదానువచనాదీనాం తృతీయయా ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఇదంచతృతీయాధ్యాయేఽఙ్గపాదేచ స్థితం. తత్ర హి ఊర్ధ్వరేతస్సు యజ్ఞాద్యభావాత్ తదఙ్గికాని ధ్యానసమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి * యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే ఇత్యాదివాక్యైరూర్ధ్వరేతస్సు బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్తేషు విద్యాఙ్గాగ్న్యాధానలక్షణాగ్నీన్ధనపూర్వకాగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షేతి * అతఏవచాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రే స్థితత్వాద్గృహస్థేష్వపి బ్రహ్మవిద్యాఅగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షైవ- నచ వివిదిషావాక్యాద్యజ్ఞాదీనాం తాదర్థ్యప్రతీతిరితివాచ్యం- తేనవాక్యేన యజ్ఞాదికర్మణాం వివిదిషార్థత్వోపలమ్భేపి విద్యార్థత్వాప్రతీతేరితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. యథాగమనసాధనభూతోఽశ్వః పరికరబన్ధసాపేక్షః - తథా గృహస్థేషు విద్యా యజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ - * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. అశ్వేన జిగమిషతీత్యాదిసనన్తపద ప్రయోగే ప్రకృత్యర్థభూతగమనసాధనత్వ ప్రతీతిదర్శనేన యజ్ఞేన వివిదిషన్తీత్యత్రాపి యజ్ఞాదేర్వేదనసాధనత్వస్యైవ ప్రతీతేరితి స్థితం. తథాతత్రైవపాదే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి నిత్యతయా విహితానామగ్నిహోత్రాదీనాం నిత్యకామనావిషయబ్రహ్మవిద్యార్థత్వే నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ ఆశ్రమకర్మాపేక్షయా విద్యార్థాని కర్మాణి భిన్నానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- యథైకస్యైవ ఖదిరత్వస్య * ఖాదిరో యూపో భవతి * ఖాదిరం వీర్యకామస్య యూపం కుర్యాదితి వచనద్వయేన క్రత్వర్థతే చ పృథగ్వినియోగదర్శనాత్ క్రత్వర్థతయా నిత్యస్యాపి ఖదిరత్వస్యానిత్యకామనావిషయవీర్యార్థత్వావిరోధః- తద్వత్ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి నిత్యతయాఽగ్నిహోత్రాదీనాం విహితత్వాదాశ్రమకర్మత్వమప్యస్తి, వివిదిషావాక్యేన విద్యాసహకారితయా విహితత్వాద్విద్యాఙ్గత్వమప్యస్తీ, తి స్థాపితం * విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి * సహకారిత్వేన చేతి సూత్రాభ్యాం. నన్వహయథాకుణ్డపాయినామయనే * మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి శ్రుతం మాసాగ్నిహోత్రం నైయమికాగ్నిహోత్రాద్భిద్యతే- తథా వివిదిషావాక్యేన విద్యార్థతయా విధీయమానం నిత్యాదగ్నిహోత్రాదేరన్యదేవాస్తు- తత్రాహ- * సర్వథాఽపి తఏవోభయలిఙ్గాత్. విద్యార్థత్వేఆశ్రమార్థత్వేపి తఏవయజ్ఞాదయః ప్రతిపత్తవ్యాః- ఉభయత్రయజ్ఞాదిశబ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యమానత్వరూపలిఙ్గాత్, * యజ్ఞేనేత్యాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధయజ్ఞాదివిలక్షణయజ్ఞాదివిధానే తస్య ద్రవ్యదేవతాద్యభావేఽరూపత్వప్రసఙ్గాత్, తస్యాభావేచ దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగస్వరూపయజ్ఞశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తేన యజ్ఞశబ్దముఖ్యార్థతయా మాసాగ్నిహోత్రవద్గౌణ్యవృత్త్యా కర్మాన్తరం విధీయత ఇతి వక్తుమశక్యత్వాన్న తన్న్యాయ ఇహ ప్రవర్తతే. అతః * యజ్ఞోధ్యయనం దానమితి ప్రథమః * యజ్ఞానాం జపయజ్ఞోస్మి * భోక్తారం యజ్ఞతపసామిత్యాదిష్వివ ప్రసిద్ధయజ్ఞపరత్వమేవయుక్తం. * అనభిభవం చ దర్శయతి. * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిశ్రుతిశ్చ తాన్యేవయజ్ఞాదిధర్మాన్నిర్దిశ్య తైర్విద్యాయా అనభిభవం- పాపకర్మభిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావం దర్శయతి. తతశ్చ ప్రసిద్ధస్యైవాగ్నిహోత్రాదేర్ధర్మస్య విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపాపనోదహేతుత్వాత్తస్యైవ విద్యాఙ్గత్వమితిస్థితం. తథాతత్రైవానాశ్రమిణాం విధురాదీనామాశ్రమధర్మాభావాత్తదఙ్గికా విద్యా నసమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః. తుశబ్దః పక్షవ్యావర్తకః. చశబ్దోఽవధారణే. ఆశ్రమాన్తరావర్తమానానాం- అనాశ్రమిణామితి యావత్. తేషామపి విద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ- తాదృశానామపి భీష్మరైక్వసంవర్తాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్, * యజ్ఞేనదానేన తపసాఽనాశకేనేతి ఆశ్రమానియతదానతపఆదిభిరపి విద్యానుగ్రహస్య శ్రుతత్వాత్, * అపి స్మర్యతే. * జప్యేనాపి చ సంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః ఇతి హి స్మర్యతే. సంసిద్ధ్యేత్ - జపాద్యనుగృహీతయా విద్యయా సిద్ధో భవతీత్యర్థః. * విశేషానుగ్రహశ్చ. * తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తీతి ఆశ్రమానియతతపఆదిధర్మవిశేషైరనుగ్రహః శ్రూయతే- * అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ. తుశబ్దోఽవధారణే. అతః- అనాశ్రమిత్వాదితరత్- ఆశ్రమిత్వమేవ జ్యాయః. అనాశ్రమిత్వమాపద్విషయం. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయం- భో

ఉ.— తదేతదృచాభ్యుక్తం। ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్। తస్యైవ స్యాత్పదవిత్తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి। తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే విదేహాన్దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి॥ ౨౩

ణాంధర్మ, కామ్యధర్మక్రమయోరతుల్యకారిత్వాత్. లిప్యతేచ- లిప్యతేహి-న్యలిప్తః. స్మర్యతేహి- * అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్తు దినమేకమపి ద్విజ ఇతి. అసతి వైరాగ్యే దారాలాభ ఆపత్. సతి వైరాగ్యే సన్న్యాసస్వీకారసమ్భవాత్. నచావిరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యాధికారః కథముచ్యత ఇతి శఙ్క్యం- అస్మిన్నాశ్రమస్య నుతిష్ఠానయా దారపరిగ్రహ రాగసమ్భవేపి దారాదిముభోగ్యతాతిశయబుద్ధికృతరాగాభావేన బ్రహ్మవిద్యాధికారసమ్భవాత్, దేహస్థరోపభోగస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తఫలాశా-భావేన ముముక్షోరపయిక వైరాగ్యసమ్భవాచ్చ. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తత్వాచ్చనదోషః. ఇత్థంస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతమేవవిదిత్వామునిర్భవతి) ఏతమేవాత్మానం విదిత్వా మునిః- మననశీలః. యోగీభవతి. నాన్యమిత్యర్థః. (ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి) లోక్యత ఇతి లోకః. ఏతమేవలోకం-పరమాత్మానమిచ్ఛన్తః సన్న్యాసినస్సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవేత్యవధారణాత్ లోకాన్తరప్సూనాంపారివ్రాజ్యేనాధికార ఇతి గమ్యతే. నను గార్హస్థ్యద్వారం శ్రుతిసిద్ధః కాశీవాసీపూర్వాభిముఖోయాతి. (ఏతద్ధస్మవైతత్పూర్వేవిద్వాంసః ప్రజాంన కామయన్త ఇత్యాది) హస్మవై ఇతి ప్రసిద్ధౌ. తదేతద్విద్వాంసః- ఏతాదృశబ్రహ్మవిదః పూర్వే ప్రజాంన కామయన్తే. తత్ర హేతుం తదభిసన్ధిమాహ (కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా) ప్రజాసాధ్యోఽయంలోకో ఏషోఽస్మాకంఆయమాత్మా-పరమాత్మైవ. ఏతల్లోకసాధ్యస్యసుఖానుభవస్యపరమాత్మానుభవామ్బుధిలవకణికాయమానత్వాత్. అతః ఏతాదృశే పరమాత్మనిలబ్ధే తేవయం ఏతల్లోకరూపక్షుద్రఫలసాధనభూతయా ప్రజయాకింకరిష్యామ ఇతి ప్రజాం పూర్వే బ్రహ్మవిదోన కామయన్త ఇత్యర్థః. (తేహస్మపుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) ఇదంచకహోళబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతం. (సఏష నేతినేత్యాత్మేత్యాది) ఏతదపి ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతం. (ఏతము హైవైతే న తరత ఇత్యాది) అతః-దేహయాత్రాదిలక్షణాల్పనిమిత్తాద్ధేతోః పాపమకార్షం, కల్యాణం-పుణ్యమకరవమితి ద్వౌ ఏతే చిన్తే ఏతం-ఉక్తలక్షణబ్రహ్మవిదం నైవ తరతః- న ప్రాప్నుత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఉభే ఉహైవైష ఏతే తరతీతి) యస్మాద్ధేతోః ఇహైవ-అస్మిన్నేవలోకే ఏవ సః ఏషః-ఉక్తబ్రహ్మవిత్ ఏతే- పుణ్యంచపాపంచ ఉభయం అతిక్రాన్తవానిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (నైనం కృతాకృతే తపత ఇతి) ఏనంహి- బ్రహ్మవిదం కృతాకృతే- సుకృతదుష్కృతే ఫలసమ్బన్ధినం కర్తుం న ప్రభవత ఇత్యర్థః. * ఏవమేవం విద్వాన్ పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యశ్లేష శ్రవణాదితి భావః. ౨౨

---

౨౩. తదేతత్- వస్తు బ్రాహ్మణేనోక్తమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- ప్రకాశితం. ఏషః- నేతి నేత్యాదిలక్షణో నిత్యో మహిమా. అన్యేతు మహిమానః కర్మకృతా ఇత్యనిత్యాః- అయంతు నేతినేత్యాదిలక్షణస్తద్విలక్షణో మహిమా స్వాభావికత్వాన్నిత్యో బ్రహ్మవిదః- బ్రాహ్మణస్య త్యక్తసర్వైషణస్య. కుతోఽస్యనిత్యత్వమితి. హేతుమాహ (నకర్మణావర్ధతే) శుభలక్షణేనకృతేనవృద్ధిలక్షణాం విక్రియాం న ప్రాప్నోతి. తథా- అశుభేనకర్మణా నోకనీయాన్- నాప్యపక్షయలక్షణాం విక్రియాం ప్రాప్నోతి. ఉపచయాపచయహేతుభూతా ఏవ హి సర్వా విక్రియా ఇత్యేతాభ్యాం ప్రతిషిధ్యన్తే. అతోఽవిక్రియత్వాన్నిత్య ఏవ మహిమా. తస్మాత్తస్యైవ- మహిమ్నః స్యాత్- భవేత్ పదవిత్- పదస్యవేత్తా. పద్యతే-గమ్యతే. జ్ఞాయత ఇతి మహిమ్నస్స్వరూపమేవ పదం. తస్య పదస్య వేదితా. కింతత్పదవేదనేన స్యాదితి. ఉచ్యతే- తం విదిత్వా- మహిమానం న లిప్యతే- న సమ్బధ్యతే కర్మణా పాపకేన- ధర్మాధర్మలక్షణేన. ఉభయమపి పాపకమేవ విదుషః. యస్మాదేవమకర్మసమ్బద్ధ ఏష బ్రాహ్మణస్య మహిమా నేతి నేత్యాదిలక్షణః - తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తః- బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారత ఉపశాన్తః. తథా- దాన్తః- అన్తఃకరణతృష్ణాతో నివృత్తః ఉపరతః- సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్న్యాసీ. తితిక్షుః- ద్వన్ద్వసహిష్ణుః. సమాహితః- ఇన్ద్రియాన్తఃకరణచలనరూపాద్వ్యావృత్త్యైకాగ్ర్యరూపేణ సమాహితో భూత్వా. తదేతదుక్తం పురస్తాత్ * బాల్యంచ పాణ్డిత్యంచ నిర్విద్యేతి. ఆత్మన్యేవ- స్వకార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మానం- ప్రత్యక్చేతయితారం పశ్యతి. తత్ర కిం తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నం. నేత్యుచ్యతే-సర్వం- సమస్తమాత్మానమేవ పశ్యతి. నాన్యదాత్మవ్యతిరిక్తం వాలాగ్రమాత్రమప్యస్తీత్యేవం పశ్యతి. మననాన్నిదిధ్యాసనాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాఖ్యం స్థానత్రయం హిత్వా. ఏవం పశ్యన్తం బ్రాహ్మణం- నైనం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణస్తరతి- న ప్రాప్నోతి. అయంతు బ్రహ్మవిత్ సర్వం పాప్మానం తరతి - ఆత్మభావేనైవ వ్యాప్నోతి. అతిక్రామతి. నచైనం పాప్మా - కృతాకృతలక్షణస్తపతి ఇష్టఫలప్రత్యవాయోత్పాదనాభ్యాం. సర్వం పాప్మానమయం తపతి - బ్రహ్మవిత్ సర్వాత్మదర్శనవహ్నినా భస్మీకరోతి. స ఏష ఏవంవిద్విపాపః- విగతధర్మాధర్మః. విరజః-విగతరజాః. రజః-కామః. విగతకామః. అవిచికిత్సః- ఛిన్నసంశయః. అహమస్మి సర్వాత్మా పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చితమతిః బ్రాహ్మణో భవతి. అయం త్వేవంభూత ఏతస్యామవస్థాయాం ముఖ్యో బ్రాహ్మణః- ప్రాగేతస్మాద్బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాద్గౌణమస్య బ్రాహ్మణ్యం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- ముఖ్యో నిరుపచరితస్సర్వాత్మభావలక్షణః. హే సమ్రాట్ ఏనం బ్రహ్మలోకం పరిప్రాపితోఽస్యభయం నేతి నేత్యాదిలక్షణమితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏవం బ్రహ్మభూతో జన

కోయాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మభావమాపాదితః ప్రత్యాహ- సోహం- త్వయా బ్రహ్మభావమాపాదితస్సన్ భగవతే - తుభ్యం విదేహాన్ దేశాన్ - మమ రాజ్యం దదామి. మాంచ సహ విదేహైర్దాస్యాయ- దాస్యకర్మణే. దదామీతి చకారాత్సమ్బధ్యతే. పరిసమాపితా బ్రహ్మవిద్యా సహ సన్న్యాసేన సాఙ్గా సేతికర్తవ్యతాకా. పరిసమాప్తః పరమః పురుషార్థః. ఏతావత్పురుషేణ కర్తవ్య, మేషా నిష్ఠా, ఏష పరా గతి, రేతన్నిశ్శ్రేయస, మేతత్ప్రాప్య కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవ, త్యేతత్సర్వవేదానుశాసన, మితి. ౨౩

ఆ.— ఉక్తవిద్యాఫలేన మన్త్రం సంవాదయతి (తదేతదితి) ఏష నిత్యో మహిమేత్యత్ర నిత్యత్వముపపాదయతి (అన్యేష్వితి) తద్భూషణత్వం-అకర్మకృతత్వం. అకర్మకృతో మహిమా. స్వాభావికత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతో న్వేతి) వృద్ధిరపక్షయశ్చేతి క్రియాద్వయాభావేపి విక్రియాన్తరాణి భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపచయేతి) ఏతాభ్యాం - నిషేధాభ్యామితి యావత్. ఆత్మనస్సర్వవిక్రియారాహిత్యే ఫలితమాహ (అత ఇతి) తస్య నిత్యత్వేపి కిం- తదాహ (తస్మాదితి) అధర్మలక్షణే నైవ కర్తవ్యే కిమిదం ధర్మాధర్మలక్షణే నేత్యుక్తం - అత ఆహ (ఉభయమపీతి) సంసారహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఏవంవిత్ - ఆత్మా కర్మతత్ఫలసమ్బన్ధశూన్య ఇత్యాపాతతో జానన్నిత్యర్థః. విశేషణాభ్యాముత్సృష్టతో విహితస్యోభయవిధకరణవ్యాపారోపరమస్య యావజ్జీవాదిశ్రుతివిహితం కర్మాపవాదః- తస్మాద్విరక్తస్యాపి సనిత్యాదిత్యాగః- * ఉత్సర్గస్యాపవాదేన బాధః కస్య న సమ్మత ఇత్యాదిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపరత ఇతి) జీవనవిచ్ఛేదవ్యతిరిక్తశీతాదిసహిష్ణుత్వం-తితిక్షుత్వం. యత్ర కర్తుస్స్వాతన్త్ర్యం-తేషాం కర్మణాం నివృత్తిశ్శమాదిపదైరుక్తా. యత్ర సమ్యగ్ధీవిరోధిని ప్రాలబ్ధ్యాదౌ పుంసో న స్వాతన్త్ర్యం-తన్నివృత్తిః- సమాధానం. సమాహితో భూత్వా పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. పశ్యతీతి వర్తమానాపదేశాత్కథం విశేషణేనుపన్యాసో విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) యథోక్తైస్సాధనై రుదితాయాం విద్యాయాం కింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తస్య పుణ్యాపాపాసంస్పర్శే హేతుమాహ (అయంత్వితి) ఇతశ్చ విదుషో న కర్మసమ్బన్ధోస్తీత్యాహ (నచైనమితి) కిమితి పాప్మా బ్రహ్మవిదం న తపతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) కథం బ్రాహ్మణో భవతీత్యపూర్వవదుచ్యతే- ప్రాగపి బ్రాహ్మణ్యస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయమిత్వితి) ముఖ్యత్వం - అబాధితత్వం. సఫలాం విద్యాం మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముపదిశ్యోపసంహరతి (ఏష ఇతి) తత్ర కర్మధారయసమాసం సూచయతి (బ్రహ్మైవేతి) తథావిధసమాసపరిగ్రహే ప్రకరణమనుగ్రాహకమస్తీత్యాహ (ముఖ్య ఇతి) తథాపి కిం మే సిద్ధమితి-తదాహ (ఏనమితి) అస్మీయం విద్యాలాభం ద్యోతయితుం రాజ్ఞో వచనమిత్యాహ (ఏవమితి) సతి వక్తవ్యశేషే కథమిత్థం రాజ్ఞో వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరిసమాపితేతి) తథాపి పరమపురుషార్థస్యైవ కర్తవ్యత్వమాశఙ్క్యాహ (సమాప్త ఇతి) కర్తవ్యాన్తరం వక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపి యత్ర నిష్ఠా కర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథాపి పరమా నిష్ఠాస్తీతి చేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) నిశ్శ్రేయసమన్యదస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) తథాపి కృతకృత్యతాయాం ముఖ్యబ్రాహ్మణ్యసిద్ధ్యర్థం వక్తవ్యాన్తరమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతత్ప్రాప్యేతి) కిమస్యాం ప్రతిజ్ఞాపరవశ్యాయాం నియామకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) నిరుపాధిక బ్రహ్మజ్ఞానాన్నాన్యల్లభ్యమితి గమయితుమితి శేషః. ౨౩

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్ -పుణ్యపాపసన్తరణమభిముఖీకృత్యర్చాప్యుక్తమిత్యర్థః. తామేవర్చం పఠతి (ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిద ఏష మహిమా- స నిత్యః- బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరం యావదాత్మభావితయా అనువర్తత ఇత్యర్థః. కో సౌ మహిమేత్యత్రాహ (న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయానిత్యేతస్యైవ స్యాత్పదవిదితి) తస్య- బ్రహ్మణః పదవిత్ -పద్యత ఇతి పదం- స్వరూపం. బ్రహ్మస్వరూపవిదేవ కర్మణా న వర్ధతే, కర్మణా కనీయాంశ్చ న స్యాత్, కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యస్స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తబ్రహ్మవిన్మహిమజ్ఞానస్య ఫలమాహ (తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి) తం- బ్రహ్మవిన్మహిమానం విదిత్వా నరః పాపకేన కర్మణా న లిప్యత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి) తస్మాత్ - బ్రహ్మవిద ఏవంవిధ మహిమశాలిత్వాత్. ఏవంవిత్ - శాస్త్రజన్యజ్ఞానవాన్. శమః-అన్తరిన్ద్రియనియమనరూపః. దమః- బహిరిన్ద్రియనియమనరూపః. ఉపరతిః-నిషిద్ధకామ్యాదిషు కర్మసూపరతిః. తితిక్షా - క్షమా. సమాహితః - సమాహితచిత్త ఇత్యర్థః. ఏవంరూపస్సన్నాత్మని - జీవాత్మని ఆత్మానం- పరమాత్మానం తదన్తర్యామిణం పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. భాష్యాదిషు కోశేష్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి పాఠో దృశ్యతే- అతః పాఠద్వైవిధ్యమత్ర ద్రష్టవ్యం. కించ (సర్వమాత్మానం పశ్యతి) ఆత్మానం- పరమాత్మానం సర్వం- సర్వశరీరకం చ పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యం తృతీయాధ్యాయే అఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి గృహస్థస్య బాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరూపకర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్, శమాదీనాం చ తద్విపరీతత్వా, న్నానుష్ఠేయత్వమితి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాపి తు తద్విధే స్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాపి - గృహస్థస్య కర్మానుష్ఠానావశ్యకత్వేపి గృహస్థశ్శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్. * శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతీతి విద్యాఙ్గతయా శమాదీనాం విధానాత్, అశాన్తచిత్తస్య చిత్తవిక్షేపేణ విద్యానిష్పత్త్యసమ్భవేన దృష్టార్థతయా అనుష్ఠేయత్వా, చ్చ. న చ కర్మణాం శమాదీనాం చ విరోధః- భిన్నవిషయత్వాత్. విహితేషు వ్యాపారః - ఇతరేషూపరమరూపశమ ఇతి. న చ కరణవ్యాపారరూపకర్మానువర్తమానస్య వాసనానువృత్త్యా శమాదికం న సమ్భవతీతి వాచ్యం-పరమపురుషారాధనరూపకర్మణాం వాసనోచ్ఛేదస్యైవ హేతుత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణం కర్మ న తరతి-న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి- సర్వపాపాతిగో భవతీత్యర్థః. (నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా న తపతి-న బాధతే. అయమేవ సర్వం పాప్మానం జ్ఞానాగ్నినా తపతి- దహతీత్యర్థః. (విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రా

ఉ.— స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద॥ ౨౪

స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయꣳ హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

హ్మణో భవతి) విపాపః- పాపశూన్యః. విరజః- విరాగః. అవిచికిత్సః-సంశయశూన్యః. * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ఇత్యుక్తేః. బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతీత్యర్థః. అత్ర బ్రాహ్మణ ఇతి పశ్చాన్నిక్షిప్తస్యాపి బ్రాహ్మణశబ్దస్యాతిత్యాద్యుద్దేశ్యసమర్పకత్వమేవ. తతశ్చ బ్రాహ్మణో విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో భవతీత్యర్థః. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. (సోఽహం భగవతే విదేహాన్ దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి) సోఽహం-ఏవమనుశిష్టబ్రహ్మవిద్యః స్వరాజ్యం సర్వం భగవతే-తుభ్యం దదామి, రాజ్యేన సహాత్మానమపి తే కైఙ్కర్యాయ దదామి, ఇతి జనక ఉవాచేత్యర్థః. ౨౩

శం.— యోఽయం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా- స వై ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదః - సర్వభూతస్థః సర్వాన్నానామత్తా. వసుదానః - వసు- ధనం. సర్వప్రాణికర్మఫలం. తస్య దాతా- ప్రాణినాం యథాకర్మఫలేన యోజయితేత్యర్థః. తమేతమజమన్నాదం వసుదానమాత్మానమన్నాదవసుదానగుణాభ్యాం యుక్తం యో వేద- సర్వభూతేష్వాత్మభూతోఽన్నమత్తి, విన్దతే చ వసు - సర్వం కర్మఫలజాతం లభతే సర్వాత్మత్వాదేవ,- య ఏవం యథోక్తం వేద. అథవా- దృష్టఫలార్థిభిరప్యేవంగుణ ఉపాస్యః- తేనాన్నాదో వసోశ్చ లబ్ధా - దృష్టేనైవ ఫలేనాన్నాత్త్వేన గవాశ్వాదినా చాస్య యోగో భవతీత్యర్థః. ౨౪

అ.— సప్రతిసోపాధికబ్రహ్మధ్యానాదభ్యుదయం దర్శయతి (యోఽయమిత్యాదినా) ఈశ్వరశ్చేత్ప్రాణిభ్యః కర్మఫలం దదాతి-తర్హి తస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణినామితి) ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసనం సఫలం దర్శయతి (తమేతమితి) సర్వాత్మత్వఫలముపాసనముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) దృష్టం ఫలం-అన్నాత్తృత్వం ధనలాభశ్చ. ఉక్తగుణకమీశ్వరం ధ్యాయతః ఫలమాహ (తేనేతి) తదేవ ఫలం స్పష్టయతి (దృష్టేనేతి) అన్నాత్తృత్వం-దీప్తాగ్నిత్వం. ౨౪

రం.— ఏవం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా ఉపాసకానాముపాసనభేదేన భుక్తిముక్తిప్రద ఇతి శ్రుతిరాహ (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః) అన్నాదః-అన్నదః. వసుదానః-వసుప్రదః. య ఏవం వేద- అనేనాకారేణ బ్రహ్మోపాసీనః విన్దతే వసు-అన్నం వసు చ లభత ఇత్యర్థః. ఇదం చ తృతీయాధ్యాయ ఉభయలిఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి ఐహికాముష్మికం సాంసారికం ఫలం కర్మణ ఏవ స్యాత్ -తస్య ఫలసాధనత్వశ్రవణాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * ఫలమత ఉపపత్తేః. కర్మభిరారాధితాదస్మాదేవ పరమపురుషాత్ఫలం-సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః బ్రహ్మణస్సేవారాధితరాజవత్ఫలప్రదత్వోపపత్తేః. * శ్రుతత్వాచ్చ. *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదాన ఇతి తస్యైవ ఫలప్రదత్వస్య శ్రుతత్వాత్. పూర్వపక్షమాహ- *ధర్మం జైమినిరత ఏవ. యాగదానాఖ్యధర్మమేవ జైమినిః ఫలప్రదం మన్యతే- అత ఏవ - ఉపపత్తేః శాస్త్రాచ్చ. కృష్యాదీనాం ఫలసాధనత్వవత్ యాగదానాదీనాం వినశ్వరాణామప్యపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వోపపత్తేః. *యజేత స్వర్గకామ ఇతి విధిప్రత్యయేన ప్రకృత్యర్థయాగస్యైవ ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్. *పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మానః ఫలప్రదత్వం మన్యతే- హేతువ్యపదేశాత్ - *యజ దేవపూజాయామితి ప్రీతిహేతుత్వవాచినా పూజాశబ్దేన యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వవ్యపదేశాత్, *స ఏవ హి నం భూతిం గమయతీత్యాదికర్మవిధిశేషవాక్యేషు కర్మారాధితదేవతాయా ఏవ యాగాదేః ప్రీతిహేతుత్వావగమాత్, *అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి ఫలప్రదాయిత్వలక్షణప్రభుత్వస్య పరమాత్మన్యేవ స్మృతత్వాత్, ఆశువినశ్యతః కర్మణో విధివాక్యశ్రుతకాలాన్తరభావిఫలసాధనత్వనిర్వాహాయ ద్వారాపేక్షాయాం వాక్యశేషప్రతిపన్నదేవతాప్రీతిరూపద్వారపరిత్యాగేన అశ్రుతమవేతాదృష్టరూపద్వారపరికల్పనస్యానుచితత్వాత్, తత్కర్మప్రీతః పరమాత్మైవ ఫలప్రద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨౪

శం.— ఇదానీం సమస్తస్యైవారణ్యకస్య యోఽర్థ ఉక్తః- స సముచ్చిత్యాస్యాం కణ్డికాయాం నిర్దిశ్యతే ఏతావాన్ సమస్తారణ్యకార్థ ఇతి. స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరః - న జీర్యత ఇతి. న విపరిణమత ఇత్యర్థః. అమరః - యస్మాచ్చాజరః - తస్మాదమరః. న మ్రియత ఇత్యమరః. యో హి జాయతే జీర్యతే చ - స వినశ్యతి మ్రియతే వా. అయం త్వజత్వాదజరత్వాచ్చావినాశీ యతః- అత ఏవామృతః. యస్మాజ్జనిప్రభృతిభిస్త్రిభిర్భావవికారైర్వర్జితః - తస్మాదితరైరపి భావవికారైస్త్రిభిః, తత్కృతైశ్చ కామకర్మమోహాదిభిర్మృత్యురూపైః, ర్వర్జిత ఇత్యేతత్. అభయోఽత ఏవ. యస్మాచ్చైవం పూర్వోక్తవిశేషణః- తస్మాద్భయవర్జితః. భయం హి నామావిద్యాకార్యం. తత్కార్యప్రతిషేధేన భావవికారప్రతిషేధేన చావిద్యాయాః ప్రతిషేధస్సిద్ధో వేదితవ్యః. అభయ ఆత్మైవంగుణవిశిష్టః కిమసౌ. బ్రహ్మ - పరివృఢం. నిరతిశయం మహదిత్యర్థః. (అభయం వై బ్రహ్మ) ప్రసిద్ధమేతల్లోకేఽ

ఉ.— అథహ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతుర్మైత్రేయీ చ కాత్యాయనీ చ తయోర్హ మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయన్యథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్॥ ౧

భయం బ్రహ్మేతి- తస్మాదుక్తమేవంగుణవిశిష్ట ఆత్మా బ్రహ్మేతి. య ఏవం-యథోక్తమాత్మానమభయం బ్రహ్మ వేద- సోఽభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి. ఏష సర్వస్యా ఉపనిషదస్సఙ్క్షిప్తోఽర్థ ఉక్తః. ఏతస్యైవార్థస్య సమ్యక్ప్రబోధాయోత్పత్తిస్థితిప్రలయాదికల్పనా, క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణా, చాత్మని కృతా. తదపోహేన చ * నేతి నేతీత్యధ్యారోపితవిశేషాపనయనద్వారేణ పునస్తత్త్వమావేదితమ్. యథైకప్రభృత్యాపరార్ధసంఖ్యాస్వరూపపరిజ్ఞానాయ రేఖాధ్యారోపణం కృత్వైకేయం రేఖా దశేయం శతేయం సహస్రేయమితి గ్రాహయతి- అవగమయతి సంఖ్యాస్వరూపం కేవలం. న తు సంఖ్యాయా రేఖాత్మత్వమేవ, యథా చాకారాదీన్యక్షరాణి విజిగ్రాహయిషుః పత్రమషీరేఖాదిసంయోగోపాయమాస్థాయ వర్ణానాం తత్త్వమావేదయతి- న పత్రాద్యాత్మతామక్షరాణాం గ్రాహయతి,- తథా చేహోత్పత్త్యాద్యనేకోపాయమాస్థాయైకం బ్రహ్మతత్త్వమావేదితం. పునస్తత్కల్పితోపాయజనితవిశేషపరిశోధనార్థం * నేతి నేతీతి తత్త్వోపసంహారః కృతః. తదుపసంహృతం పునః పరిశుద్ధం కేవలమేవ. సఫలం జ్ఞానమన్తేఽస్యాం కణ్డికాయామితి. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా, సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాచ్చాభ్యుదయ ఉక్తః,- తథా చ కిముత్తరఖణ్డికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) అజత్వాచ్చావినాశిత్వవస్తుం చ శబ్దః. కథం జన్మజరాఽభావయోరమరత్వావినాశిత్వసాధకత్వం- తదాహ (యో హీతి) అయం త్వజత్వాచ్చావినాశీ. అజరత్వాచ్చామరః. అమరత్వాచ్చావినాశీతి యోజనా. మరణాయోగ్యత్వముపజీవ్యమరణకార్యాభావం దర్శయతి (అత ఏవేతి) జన్మాపక్షయవినాశానామేవ భావవికారాణామిహ ముఖతో నిషేధాద్వివృద్ధ్యాదీని వికారాన్తరాణ్యాత్మని భవిష్యన్తి - విశేషనిషేధస్య శేషాభ్యనుజ్ఞాపరత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఇతరే-సత్త్వవివృద్ధిపరిణామాః. అత ఏవాభయ ఇత్యుక్తం వివృణోతి (యస్మాచ్చేతి) కిం తద్భయం తదాహ (భయం హీతి) అవిద్యానిషేధివిశేషణాభావాదాత్మానం సా సదా స్పృశతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్కార్యేతి) విశేషణానన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముత్తరం వ్యాకరోతి (అభయ ఇతి) కథం పునరభయగుణవిశిష్టస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వం- తదాహ (అభయమితి) వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) లోకశ్రుత్యోః ప్రసిద్ధ్యాప్యుపలక్షణం. వేద్యస్వరూపముక్త్వా విద్యాఫలం కథయతి (య ఏవమితి) ఖణ్డికార్థముపసంహరతి (ఏష ఇతి) సృష్ట్యాదేరపి తదర్థత్వాత్కిమిత్యసావిహ నోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) సృష్ట్యాదేరారోపితత్వే గమకమాహ (తదపోహేనేతి) తచ్ఛబ్దస్సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చవిషయః. తదపోహేనేత్యుక్తం తదేవ స్ఫుటయతి (నేతీతి) అధ్యారోపాపవాదన్యాయేన తత్త్వస్యావేదితత్వాదారోపితం భవత్యేవ సృష్ట్యాది ద్వైతమిత్యర్థః. అధ్యారోపాపవాదన్యాయస్య పఙ్కప్రక్షాలనన్యాయవిరుద్ధత్వాత్తత్త్వం వివక్షితం చేత్-తదేవోచ్యతాం - కిం సృష్ట్యాదిద్వైతారోపణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) దృష్టాన్తద్వయమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథా చేతి) ఇహేతి మోక్షశాస్త్రోక్తిః. తథాపి కల్పితప్రపఞ్చసమ్బన్ధప్రయుక్తం సవిశేషత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) తస్మిన్-ఆత్మని కల్పితస్సృష్ట్యాదిరుపాయః. తేన జనితో విశేషస్తస్మిన్- కారణత్వాదిః. తస్య నిరాసార్థమితి యావత్. తర్హి ద్వైతాభావవిశిష్టం తత్త్వమితి చేత్. నేత్యాహ (తదుపసంహృతమితి) పరిశుద్ధం-భావవదభావేనాపి న సంస్పృష్టమిత్యర్థః. కేవలమిత్యద్వితీయోక్తిః. సృష్ట్యాదివచనస్య గతిముక్త్వా ప్రకృతముపసంహరతి (సఫలమితి) ఇతిశబ్దస్సఙ్క్షేపసమాప్త్యర్థః. బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థో వా....................౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మేత్యాది) స ఏష మహానాత్మా- పరమాత్మా జరామరణశూన్యః. అమృతః- అసంసారీ. అత ఏవ భయశూన్యః. ఏవంభూతోఽయమాత్మా బ్రహ్మ-నిరతిశయబృహదిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అభయం వై బ్రహ్మేతి) * అమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిరుపాధికాభయత్వాశ్రయస్య పరమబ్రహ్మత్వప్రసిద్ధేరితి భావః. తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేదేతి) బ్రహ్మ భవతి- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం....................౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన బ్రహ్మకాణ్డోక్తబ్రహ్మతత్త్వం నిర్ధారితం. పునస్తస్యైవోపపత్తిప్రధానేన యాజ్ఞవల్కీయేన కాణ్డేన పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహం కృత్వా విగృహ్యవాదేన విచారితం. శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేన చ షష్ఠే ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయేన సవిస్తరం విచార్యోపసంహృతం. అథేదానీం నిగమనస్థానీయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. అయం చ న్యాయో వాక్యకోవిదైః పరిగృహీతః * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగమనమితి. అథవా- ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన యదమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమభిహితం - తదేవ తర్కేణాప్యమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమధిగమ్యతే. తర్కప్రధానం హి యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డం. తస్మాచ్ఛాస్త్రతర్కాభ్యాం నిశ్చితమేతత్-

ఉ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి ॥౨॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యన్ను మ ఇయం భగోస్సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాన్న్వహం తేనామృతా ఆ హో నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి ॥౩॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీతి ॥ ౪

యదేతదాత్మజ్ఞానం సంన్యాసమమృతత్వసాధనమితి. తస్మాచ్ఛాన్తిశ్రద్ధావద్భిరమృతత్వప్రతిపిత్సుభిరేతత్ప్రతిపత్తవ్యమితి. ఆగమోపపత్తిభ్యాం హి నిశ్చితోఽర్థః శ్రద్ధేయో భవత్యవ్యభిచారాదితి. వాక్యాక్షరాణాం తు చతుర్థే యథా వ్యాఖ్యాతోఽర్థః- తథా ప్రతిపత్తవ్యోఽత్రాపి. యాన్యత్ర గాని న వ్యాఖ్యాతాని- తాని వ్యాఖ్యాస్యామః. అథేతి- హేత్వపదేశానర్థ్య ప్రదర్శనార్థః. హేతుప్రధానాని హి వాక్యాన్యతీతాని. తదనన్తరమాగమప్రధానేన ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థో నిగమ్యతే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేన. హశబ్దో వృత్తావద్యోతకః. యాజ్ఞవల్క్యస్యర్షేః కిల ద్వే భార్యే- పత్న్యౌ బభూవతుః- ఆస్తాం. మైత్రేయీ చ- నామత ఏకా. అపరా కాత్యాయనీ నామ. తయోర్భార్యయోర్మైత్రేయీ హ- కిల బ్రహ్మవాదినీ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవ- ఆసీత్. స్త్రీప్రజ్ఞా- స్త్రియాముచితా- సా స్త్రీప్రజ్ఞా. సైవ యస్యాః ప్రజ్ఞా- గృహప్రయోజనాన్వేషణాలక్షణా. సా స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి- తస్మిన్కాలే కాత్యాయనీ. అథ- ఏవం సతి హ- కిల యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వస్మాద్గార్హస్థ్యలక్షణాద్వృత్తాత్ పారివ్రాజ్యలక్షణం వృత్తముపాకరిష్యన్- ఉపాచికీర్షుస్సన్. ౧

ఆ.— సమాప్తే శారీరకే బ్రాహ్మణే వంశబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతవ్యం- కృతం గతార్థేన మైత్రేయీబ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్య మధుకాణ్డార్థమనుద్రవతి (ఆగమేతి) పాఞ్చమికమర్థమనుభాషతే (పునరితి) తస్యైవ- బ్రాహ్మణస్యార్థత్వమితి శేషః. విగృహ్య వాదః- జయపరాజయప్రధానో జల్పన్యాయః. షష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితమనువదతి (శిష్యేతి) ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయతత్త్వనిర్ణయప్రధానః- వాదః. ఉపసంహృతం- తదేవ తత్త్వమితి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరబ్రాహ్మణస్యాగతార్థత్వమాహ (అథేతి) ఆగమోపపత్తిభ్యాం నిశ్చితే తత్త్వే నిగమనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిమాహ (అథవేతి) కథమిహ తస్య జ్ఞానాధిగతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) మునికాణ్డస్య తర్కప్రధానత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (తస్మాదితి) ఇతి- ఫలతీతి శేషః. శాస్త్రాదినా యథోక్తస్య జ్ఞానస్య నిశ్చితత్వేఽపి కిం సిధ్యతి- తదాహ (తస్మాచ్ఛాన్తశ్రద్ధావద్భిరితి) ఏతచ్ఛబ్దో యథోక్తజ్ఞానపరామర్శార్థః. ఇతి- సిధ్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (ఆగమేతి) అవ్యభిచారాత్- మానయుక్తిగమ్యస్యార్థస్య తథైవ సత్త్వాదితి యావత్. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసఙ్గతిసమాప్త్యర్థః. తాత్పర్యార్థవ్యాఖ్యానేఽప్యక్షరవ్యాఖ్యానప్రసక్తావాహ (వాక్యాక్షరాణీతి) తర్హి బ్రాహ్మణేఽస్మిన్నవ్యాఖ్యాభావాత్ పరిసమాప్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యానీతి) నను వాక్యాని పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని- న హేతురుపదిష్టః. తత్కథం తదుపదేశాన సర్వం సన్న్యాసస్యామృతత్వహేతోరాత్మజ్ఞానస్యాథశబ్దేన ద్యోత్యతే- తత్రాహ (హేతుప్రధానానీతి) తదేవ వ్యక్తం వ్యనక్తి (యాజ్ఞవల్క్యస్యేతి) అథేత్యస్యార్థమాహ (ఏవం సతీతి) భార్యాద్వయే దర్శితరీత్యా స్థితే, స్వస్య చ వైరాగ్యాతిరేకే సతి, ఇతి యావత్. ౧

రం.— అథ మైత్రేయీబ్రాహ్మణం చతుర్థవదిహాపి కించిన్న్యూనాతిరిక్తపదవిశేషోపేతమారభ్యతే. నను కిమర్థోఽస్య పఠితస్య మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య పునః పాఠః. ఉచ్యతే- పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవివ్రజిషయా మైత్రేయ్యా ఆత్మతత్త్వముపదిశ్య పారివ్రాజ్యాయ ప్రవృత్తః స్వవైరాగ్యమాన్ద్యం దృష్ట్వా కంచిత్కాలం ధనార్జనం కృత్వా గృహ ఏవానిషిద్ధాన్ కామాననుభూయ నిష్పన్నదృఢవైరాగ్యోఽథ ప్రవివ్రజిషుః పునర్గృహకృత్యవ్యాపృతచిత్తతయా విస్మృతాత్మతత్త్వాయై మైత్రేయ్యై పునరుపదేష్టుమారభతే. అనయా చాఖ్యాయికయా వైరాగ్యమాన్ద్యే సతి సన్న్యాసే అనధికార ఇతి ప్రదర్శితం భవతి. అత్ర విశేషపదాని వ్యాకుర్మః. యద్వా- మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య ఏతదధ్యాయేనైకార్థ్యప్రదర్శనాయ పునరప్యారమ్భ ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాది) తయోర్మధ్యే మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవేత్యర్థః. (స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయనీ) తర్హి- తస్మిన్కాలే కాత్యాయనీ స్త్రీప్రజ్ఞైవ- స్త్రీణాం యా ఉచితా గృహవ్యాపారవిషయా ప్రజ్ఞా- తాదృక్ప్రజ్ఞావత్యేవ బభూవేత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్) అన్యద్వృత్తం- గార్హస్థ్యాద్విలక్షణం తుర్యాశ్రమముపాశ్రయిష్యన్నిత్యర్థః. ౧-౨-౩-౪

శం.— హే మైత్రేయీతి జ్యేష్ఠాం భార్యామామన్త్రయామాస. ఆమన్త్ర్య చోవాచ హ. ప్రవ్రజిష్యన్- పారివ్రాజ్యం కరిష్యన్వా అరే మైత్రేయి అస్మాత్స్థానాత్- గార్హస్థ్యాదహమస్మి- భవామి. మైత్రేయ్యనుజానీహి మాం. హన్తేచ్ఛసి యది- తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీత్యాది వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౨

ఆ.— తస్యాం బ్రహ్మవాదిత్వం తదామన్త్రణద్వారేణ తాం ప్రత్యేవ సంవాదే హేతూకర్తవ్యం. తస్యాః బ్రహ్మవాదిత్వం ద్యోతయితుమిచ్ఛసి యదీత్యుక్తం. ౨

శం.— సైవముక్తోవాచ మైత్రేయీ. సర్వేయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాన్ను- కిం. స్యాం కిమహం విత్తసాధ్యేన కర్మణా అమృతా- ఆహో న స్యామితి. నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది సమానమన్యత్. ౩-౪

ఉ.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధద్ధన్త తర్హి భవత్యేతద్వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౫

స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి। న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి। న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే పశూనాం కామాయ పశవః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పశవః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్త్రస్య కామాయ క్షత్త్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్త్రం ప్రియం భవతి। న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే వేదానాం కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదꣳ సర్వం విదితం॥ ౬

బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్త్రం తం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనః క్షత్త్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద వేదాస్తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో వేదాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్త్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమే వేదా ఇమాని సర్వాణి భూతానీదꣳ సర్వం యదయమాత్మా॥ ౭

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౧౦

ఆ.— మైత్రేయ్యాస్త్వమృతత్వప్రాప్త్యర్థితామాత్మనో దర్శయతి (నైవమితి) ౩-౪

శం.— స హోవాచ. ప్రియైవ పూర్వం ఖలు నః- అస్మభ్యం భవతీ- భవన్తీ సతీ ప్రియమేవావృధత్- వర్ధితవతీ. నిర్ధారితవత్యసి. అతస్తుష్టోహం హన్తైచ్ఛసి చేదమృతత్వసాధనం జ్ఞాతుం- హే భవతి తే- తుభ్యం తత్- అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. ౫

ఆ.— గురుప్రసాదాధీనా విద్యాప్రాప్తిరితి ద్యోతనార్థమాహ (స హోవాచేతి) జ్ఞానేచ్ఛాదుర్లభతాద్యోతనాయ చేదిత్యుక్తం. ౫

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధదిత్యాది) భవతీ- త్వం నః- అస్మాకం ప్రియా సతీ ప్రియమేవావృధత్ - వర్ధితవతీత్యర్థః. అనుకూల భాషణాదితి భావః. ద్యుతాదిత్వాదఙ్. * వృద్భ్యస్స్యసనోరితి పరస్మైపదం. అతస్తుష్టోహం హే భవతి అమృతత్వసాధనం జిజ్ఞాసమానాయై తుభ్యం ఏతత్ - అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. వ్యాచక్షాణస్య మే వాక్యం నిదిధ్యాసస్వ- సావధానం శృణ్విత్యర్థః. ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— ఆత్మని ఖల్వరే మైత్రేయి దృష్టే. కథం దృష్ట ఆత్మనీతి. ఉచ్యతే - పూర్వమాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుతే, పునస్తర్కేణోపపత్త్యా మతే- విచారితే,. శ్రవణం త్వాగమమాత్రేణ. మతే- ఉపపత్త్యా. పశ్చాద్విజ్ఞాతే- ఏవమేతన్నాన్యథేతి నిర్ధారితే. కిం భవతీతి. ఉచ్యతే- ఇదం సర్వం విదితం భవతి. ఇదం సర్వమితి- యదాత్మనోన్యత్. ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్. ౬-౭-౮-౯-౧౦

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యపృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవాఅరేఽస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసః పురాణంవిద్యాఉపనిషదఃశ్లోకాఃసూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానానీష్టగ్ హుతమాశితంపాయితమయంచలోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౧

సయథాసర్వాసామపాగ్ సముద్రఏకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ స్పర్శానాంత్వగేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ రసానాంజిహ్వైకాయనమేవగ్ సర్వేషాంగన్ధానాంనాసికేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ రూపాణాంచక్షురేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ శబ్దానాగ్ శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ సఙ్కల్పానాంమనఏకాయనమేవగ్ సర్వాసాంవిద్యానాగ్ హృదయమేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ కర్మణాగ్ హస్తావేకాయనమేవగ్ సర్వేషామానన్దానాముపస్థఏకాయనమేవగ్ సర్వేషాంవిసర్గాణాగ్ పాయురేకాయనమేవగ్ సర్వేషామధ్వనాంపాదావేకాయనమేవగ్ సర్వేషాంవేదానాగ్ వాగేకాయనం॥ ౧౨

సయథాసైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నోరసఘనఏవైవంవాఅరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతినప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యరేబ్రవీమీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౩

సాహోవాచమైత్రేయ్యత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపన్నవాఅహమిమంవిజానామీతిసహోవాచనవాఅరేఽహంమోహంబ్రవీమ్యవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా॥ ౧౪

ఆ.— వ్యాఖ్యానప్రకారమేవాహ (ఆత్మనీతి) దృష్టే- సర్వమిదంవిదితంభవతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. కేనోపాయేనాత్మనిదృష్టేసర్వందృష్టంభవతీత్యుపాయంపృచ్ఛతి (కథమితి) ఆత్మదర్శనోపాయంశ్రవణాదికందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ఉక్తోపాయఫలంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) ఇదంసర్వమిత్యనూద్యతస్యార్థమాహ (యదాత్మనోన్యదితి) తదాత్మనిదృష్టేదృష్టంస్యాదితిశేషః. కథమన్యస్మిన్దృష్టేసత్యన్యద్దృష్టంభవతి- తత్రాహ (ఆత్మవ్యతిరేకేణేతి) ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— చతుర్థశబ్దనిశ్వాసేనైవలోకాద్యర్థనిశ్వాససామర్థ్యాదుక్తోభవతీతిపృథఙ్నోక్తః. ఇహతు సర్వశాస్త్రార్థోపసంహారఇతికృత్వాఽర్థప్రాప్తోప్యర్థః స్పష్టీకర్తవ్యఇతిపృథగుచ్యతే. ౧౧-౧౨

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదావిష్టం హుతమిత్యాద్యధికందృష్టం - తస్యార్థమాహ (చతుర్థఇతి) సామర్థ్యాత్ - అర్థశూన్యస్యశబ్దస్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. నన్వత్రాపిసామర్థ్యావిశేషాత్పృథగుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహత్వితి) ౧౧-౧౨

రం.— (సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాది) ఇష్టంహుతం- యాగహోమాదికర్మ. ఆశితంపాయితం- అన్నపానాది. అయంచలోకఃపరశ్చలోకః- ఇహలోకపరలోకౌ. భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాత్మకఃప్రపఞ్చఇతియావత్. ౧౧-౧౨

శం.— సర్వకార్యప్రలయేవిద్యానిమిత్తేసైన్ధవఘనవదనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏకఆత్మాఽవతిష్ఠతే. పూర్వంతుభూతమాత్రాసంసర్గవిశేషాల్లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః - తస్మిన్ప్రవిలాపితేవిద్యయావిశేషవిజ్ఞానే, తన్నిమిత్తేచభూతసంసర్గే, నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యేవంయాజ్ఞవల్క్యేనోక్తా. ౧౩

ఆ.— సయథా సైన్ధవఘనఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (సర్వకార్యేతి) ఏతేభ్యోభూతేభ్యఇత్యాదేరర్థమాహ (పూర్వంత్వితి) జ్ఞానోదయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః-సన్వ్యవహరతీతిశేషః. ప్రవిలాపితే- తస్యేత్యధ్యాహారః. ౧౩

రం.— (సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాది) సైన్ధవఘనః- లవణఖణ్డః. అనన్తరః- అన్తరవయవవ్యతిరిక్తఃఅబాహ్యః- బాహ్యావయవవ్యతిరిక్తశ్చసర్వోప్యవయవోయథారసఘనోభవతి. అత్రాన్తరోబాహ్యశ్చరసఘనఇతివక్తవ్యేఅన్తరత్వబాహ్యత్వశూన్యానాంమధ్యవర్తినామపిగ్రహణంయథాస్యాదితిఅనన్తరోఽబాహ్యఇతివ్యతిరేకముఖేననిర్దేశః. ఏవంచసతినిరవయవాత్మసాధారణ్యమపిఫలితంభవతీతిద్రష్టవ్యం. ఏవమేవాయమాత్మాసర్వత్రవిజ్ఞానఘనః- స్వరూపతోధర్మతశ్చవిజ్ఞానఘనజీవశరీరకఇత్యర్థః. జీవపరయోఃస్వరూపైక్యాభావాత్ శరీరాత్మభావఇదంసామానాధికరణ్యంద్రష్టవ్యం. అత్రవక్తవ్యంసర్వంచతుర్థాధ్యాయఏవోక్తం. ౧౩

శం.— సాహోవాచ. అత్రైవమాభగవాన్- ఏతస్మిన్నేవవస్తునిప్రజ్ఞానఘనఏవ *నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిమోహాన్తం-మోహమధ్యంఆపీపిపత్- అపాతయత్. గమితవానసి. సమ్మోహితవానసీత్యర్థః. అతోనవైఅహమిమం-ఆత్మానముక్తలక్షణంవిజానామివివేకతఇతి. సహోవాచ-

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరꣳ రసయతే తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరꣳ శృణోతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరꣳ స్పృశతి తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కꣳ రసయేత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కꣳ శృణుయాత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కꣳ స్పృశేత్తత్కేన కం విజానీయాద్యేనేదꣳ సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార ॥ ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే-పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

నాహం మోహం బ్రవీమీత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా. యతో వినష్టుం శీలమస్యేత్యవినాశీ. స వినాశ్యవినాశీ. వినాశకత్వేన విక్రియాత్మా. అవినాశీతి- అవిక్రియ ఆత్మేత్యర్థః. అరే మైత్రేయ్యయమాత్మా - ప్రకృతోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా- ఉచ్ఛిత్తిః-ఉచ్ఛేదః. అన్తః. వినాశః. ఉచ్ఛిత్తిర్ధర్మోఽస్యేత్యుచ్ఛిత్తిధర్మా. నోచ్ఛిత్తిధర్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మా. నాపి విక్రియాలక్షణో, నాప్యుచ్ఛేదలక్షణో, వినాశోఽస్య విద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— పూర్వోత్తరవిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (సా హోవాచేత్యాదినా) అవినాశిత్వం పూర్వత్ర హేతురిత్యాహ (యత ఇతి) ౧౪

రం.— (అత్రైవ మా భగవాన్మోహాన్తమపీపిపత్) అత్రైవ- న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్నేవార్థే భగవాన్ మా- మాం మోహాన్తం-మోహమధ్యమపీపిపత్- ప్రాపితవాన్. ఆపేర్ణ్యన్తాచ్చఙ్. మోహమేవ దర్శయతి (న వా అహమిమం విజానామీతి) ఇమం- అర్థమిత్యర్థః. (అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా) అయమాత్మా స్వయమవినాశీ. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా- న విద్యత ఉచ్ఛిత్తిర్యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిః. అవినాశీతి యావత్. అనుచ్ఛిత్తిః ధర్మో యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మా. ఏవం బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః. తస్య జ్ఞానలక్షణో ధర్మోఽప్యవినాశీత్యర్థః. న తూచ్ఛిత్తేరభావోఽనుచ్ఛిత్తిః- స ధర్మో యస్యేతి బహువ్రీహిః-అవినాశీత్యనేన పౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౪

శం.— చతుర్ష్వపి ప్రపాఠకేష్వేక ఆత్మా తుల్యో నిర్ధారితః పరం బ్రహ్మ. ఉపాయవిశేషస్తు తస్యాధిగమేఽన్యశ్చాన్యశ్చ - ఉపేయస్తు స ఏవాత్మా- యశ్చతుర్థే *అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి నిర్దిష్టః. స ఏవ పఞ్చమే ప్రాణపణోపన్యాసేన శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే నిర్ధారితః. పునః పఞ్చమసమాప్తౌ. పునర్జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే. పునరిహోపనిషత్సమాప్తౌ. చతుర్ణామపి ప్రపాఠకానామేతదాత్మనిష్ఠతా - నాన్యోఽన్తరాలే కశ్చిదపి వివక్షితోఽర్థ ఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయ- న్త ఉపసంహారస్స ఏష నేతి నేతీత్యాదిః. యస్మాత్ప్రకారశతేనాపి నిరూప్యమాణే తత్త్వం నేతి నేత్యాత్మైవ నిష్ఠా- నాన్యోపలభ్యతే తర్కేణ వాగమేన వా. తస్మాదేతదేవామృతత్వసాధనం - యదేతన్నేతి నేత్యాత్మపరిజ్ఞానం సర్వసన్న్యాససహితమిత్యేతమర్థముపసంజిహీర్షన్నాహ- ఏతావత్-ఏతావన్మాత్రం. యదేతన్నేతి నేత్యద్వైతాద్వయాత్మదర్శనం. ఇదం చాన్యసహకారికారణనిరపేక్షమేవారే మైత్రేయ్యమృతత్వసాధనం. యత్పృష్టవత్యసి *యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీత్యమృతత్వసాధనమితి - తదేతావదేవేతి విజ్ఞేయం త్వయేతి హ కిలామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం ప్రియాయై భార్యాయా ఉక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యః కిం కృతవాన్. యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం *ప్రవ్రజిష్యన్నస్మీతి - తచ్చకార-విజహార. ప్రవ్రజితవానిత్యర్థః. పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా సన్న్యాసపర్యవసానా. ఏతావానుపదేశ, ఏతద్వేదానుశాసన, మేషా పరమనిష్ఠా, ఏష పురుషార్థకర్తవ్యతాన్త, ఇతి. ఇదమిదానీం విచార్యతే శాస్త్రార్థవివేకప్రతిపత్తయే. యత ఆకులాని హి వాక్యాని దృశ్యన్తే *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ *యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేత *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః *ఏతద్వై జరామర్యం సత్రం యదగ్నిహోత్రమిత్యాదీన్యైకాశ్రమ్యప్రతిష్ఠాపకాని. అన్యాని చాశ్రమాన్తరప్రతిపాదకాని వాక్యాని *విదిత్వా వ్యుత్థాయ ప్రవ్రజన్తి *బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేద్గృహాద్వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్ యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్ గృహాద్వా వనాద్వేతి *ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సన్న్యాసశ్చ తయోస్సన్న్యాస ఏవాతిరేచయతీతి *న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకేనామృతత్వమానశురిత్యాదీని. తథా స్మృతయశ్చ *బ్రహ్మచర్యవాన్ ప్రవ్రజతి *అవిశీర్ణబ్రహ్మచర్యో యమిచ్ఛేత్తమావసేత్ *తస్యాశ్రమవికల్పమేకే బ్రువతే-తథా *వేదానధీత్య బ్రహ్మచర్యేణ పుత్రపౌత్రానిచ్ఛేత్పావనార్థం పితౄణాం। అగ్నీనాధాయ విధివచ్చేష్ట్వా యజ్ఞైర్వనం ప్రవిశ్యాథ మునిర్బుభూషేత్ *ప్రాజాపత్యాం నిరూప్యేష్టిం సర్వవేదసదక్షిణాం। ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృహాదిత్యాద్యాః. ఏవం వ్యుత్థానవికల్పక్రమయథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తిప్రతిపాదకాని హి శ్రుతిస్మృతివాక్యాని శతశ ఉపలభ్యన్తే ఇతరేతరవిరుద్ధాని. ఆచారశ్చ తద్విదాం. విప్రతిపత్తిశ్చ శాస్త్రార్థప్రతిపత్తౄణాం బహువిదామపి. అతో న శక్యతే శాస్త్రార్థో మన్దబుద్ధిభిర్వివేకేన ప్రతిపత్తుం. పరినిష్ఠితశాస్త్రన్యాయబుద్ధిభిరేవ హ్యేషాం వాక్యానాం విషయవిభాగశ్శక్యతేఽవధారయితుం. తస్మాదేషాం విషయవిభాగజ్ఞాపనాయ యథాబుద్ధిసామర్థ్యం విచారయిష్యామః. యావజ్జీవశ్రుత్యాదివాక్యానామన్యార్థాస

మ్నవాత్ క్రియావసానఏవవేదార్థః. *తంయజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీత్యన్తకర్మశ్రవణా, జ్జరామర్యశ్రవణా, చ్చ. లిఙ్గాచ్చ *భస్మాన్తంశరీరమితి. నహి
పారివ్రాజ్యపక్షేభస్మాన్తతాశరీరస్యస్యాత్. స్మృతిశ్చ *నిషేకాదిశ్మశానాన్తోమన్త్రైర్యస్యోదితోవిధిః। తస్యశాస్త్రేఽధికారోఽస్మిన్ జ్ఞేయోనాన్యస్య
కస్యచిదితి-నహ్యన్త్యకంహియత్కర్మవేదేనేహవిధీయతే-తస్యశ్మశానాన్తతాందర్శయతి. స్మృత్యధికారాభావప్రదర్శనాచ్చాన్త్యమేవశ్రుత్యధికా
రాభావాఽకర్మిణోగమ్యతే. అగ్న్యుద్వాసనాపవాదాచ్చ *వీరహావాఏషదేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతఇతి. నచవ్యుత్థానాదివిధానాద్వైకల్పి
కంక్రియావసానత్వంవేదార్థస్య. న-అన్యార్థత్వాద్వ్యుత్థానాదిశ్రుతీనాం. *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతి *యావజ్జీవందర్శపూర్ణమా
సాభ్యాంయజేతేత్యేవమాదీనాంశ్రుతీనాంజీవనమాత్రనిమిత్తత్వాద్వ్యవధానశక్యతేఽన్యార్థతాకల్పయితుం - తదావ్యుత్థానాదివాక్యానాంచకర్మానధి
కృతవిషయత్వసమ్భవాత్. *కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాఇతిచమన్త్రవర్ణాత్. *జరయావాహ్యేవాస్మాన్ముచ్యేతమృత్యునావేతిచజ
రామృత్యుభ్యామన్యత్ర కర్మవియోగచ్ఛ్రాసమ్భవాత్కర్మిణాంశ్మశానాన్తత్వంనవైకల్పికం. కాణకుణ్ఠాదయోఽపికర్మణ్యనధికృతాఅనుగ్రాహ్యా
వశ్రుత్యైతివ్యుత్థానాద్యాశ్రమాన్తరవిధానంనానుపపన్నం. పారివ్రాజ్యక్రమవిధానస్యానవకాశత్వమితిచేన్న - విశ్వజిత్సర్వమేధయోర్యావజ్జీవవి
ధ్యపవాదత్వాత్. యావజ్జీవాగ్నిహోత్రాదివిధేర్విశ్వజిత్సర్వమేధయోరేవాపవాదః- తత్రచక్రమప్రతిపత్తిస్సమ్భవతి *బ్రహ్మచర్యంసమాప్య
గృహీభవేత్ గృహాద్వనీభూత్వాప్రవ్రజేదితి- విరోధానుపపత్తేః. నచైవంవిషయత్వేపారివ్రాజ్యక్రమవిధానవాక్యస్యకశ్చిద్విరోధః క్రమప్రతిపత్తేః
అన్యవిషయపరికల్పనాయాంతుయావజ్జీవవిధానాశ్రుతిఃస్వవిషయాత్సఙ్కోచితాస్యాత్. క్రమప్రతిపత్తేస్తువిశ్వజిత్సర్వమేధవిషయత్వాన్నకశ్చి
ద్బాధః. న- ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వాభ్యుపగమాత్. యత్తావత్ *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యారభ్య *సఏషనేతినేత్యేతదన్తేనగ్రన్థేనయదుప
సంహృతమాత్మజ్ఞానం- తదమృతత్వసాధనమభ్యుపగతంభవతా. తత్రైతావదేవామృతత్వసాధనమన్యనిరపేక్షమిత్యేతన్నమృష్యతే. తత్రభవన్తంపృ
చ్ఛామికిమర్థమాత్మజ్ఞానమద్వయతిభవానితి. శృణుతత్రకారణం- యథాస్వర్గకామస్యస్వర్గప్రాప్త్యుపాయమజానతోఽగ్నిహోత్రాదిస్వర్గప్రా
ప్తిసాధనంజ్ఞాపయతి- తథేహాప్యమృతత్వప్రతిపిత్సోరమృతత్వప్రాప్త్యుపాయమజానతః *యదేవభగవాన్వేత్థతదేవమేబ్రూహీత్యేవమాకాఙ్క్షిత
మమృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఇత్యేవమాచార్యేణవేదేనజ్ఞాప్యతఇతి. ఏవంతర్హియథాజ్ఞాపితమగ్నిహోత్రాదిస్వర్గసాధనమభ్యుపగమ్యతే- తథేహాప్యా
త్మజ్ఞానంయథాజ్ఞాప్యతే- తథాభూతమేవామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానమభ్యుపగన్తుంయుక్తం- తుల్యప్రమాణ్యాదుభయత్ర. యద్యేవంకింస్యాత్.
సర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వాదాత్మజ్ఞానస్యవిద్యావద్ధ్వేకర్మనివృత్తిస్స్యాత్. దారాగ్నిసమ్బన్ధానాంతావదగ్నిహోత్రాదికర్మణాంభేదబుద్ధివిషయ
సమ్ప్రదానకారకసాధ్యత్వం- అన్యబుద్ధిపరిచ్ఛేద్యాంహ్యగ్నిదేవతాంసమ్ప్రదానకారకభూతామన్తరేణనహితత్కార్యంనిర్వర్త్యతే. యయాహిస
మ్ప్రదానకారకబుద్ధ్యాసమ్ప్రదానకారకంకర్మసాధనత్వేనోపదిశ్యతే- సేహవిద్యయానివర్త్యతే *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేద *దేవాస్తంపరా
దుర్యోఽన్యత్రాత్మనోదేవాన్వేద *మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *సర్వమాత్మానంపశ్యతీత్యాదిశ్రుతి
భ్యః. నచదేశకాలనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం- వ్యవస్థితాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మజ్ఞానస్య. క్రియాయాస్తుపురుషతన్త్రత్వాత్స్యాద్దేశకాలనిమిత్తాపేక్ష
త్వం-జ్ఞానంతువస్తుతన్త్రత్వాన్నదేశంకాలంనిమిత్తంవాపేక్షతే. యథాగ్నిరుష్ణ, స్త్వాకాశోఽమూర్త, ఇతి-తథాత్మవిజ్ఞానమపి. నన్వేవంసతిప్రమా
ణభూతస్యకర్మవిధేర్నిరోధస్స్యాత్-నచతుల్యప్రమాణయోరితరేతరనిరోధోయుక్తః. న-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రనిరోధకత్వాత్. నహివిద్యాన్తరనిరోధ
కమాత్మజ్ఞానం-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రంనిరుణద్ధి. తథాపిహేత్వపహారాత్కార్మానుపపత్తేర్విధివిరోధఏవస్యాదితిచేన్న-కామప్రతిషేధతుల్యాప్ర
వృత్తినిరోధవదదోషాత్. యథా *స్వర్గకామోయజేతేతిస్వర్గసాధనేయాగేప్రవృత్తస్యకామప్రతిషేధవిధేః కామేవిహతేకామ్యయాగానుష్ఠాన
ప్రవృత్తిర్నిరుధ్యతే-నచైతావతాకామ్యవిధిర్నిరుద్ధోభవతికామప్రతిషేధవిధినా. ప్రతిషేధవిధేరనర్థత్వాజ్జాతాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్నిరుద్ధఏవస్యాది
తిచేత్. భవత్యేవ. ఏవంకర్మవిధినిరోధేయథాకామప్రతిషేధేకామ్యవిధేః-తథాప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిచేత్. అననుష్ఠేయత్వేఽనుష్ఠాతురభావాదను
ష్ఠానవిధ్యానర్థక్యాదప్రామాణ్యమేవతత్కార్మవిధీనామితిచేన్న-ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. స్వాభావికస్యక్రియాకారకఫలభేదవిజ్ఞానస్యప్రా
గాత్మజ్ఞానాత్కర్మహేతుత్వముపపద్యతఏవ. యథాకామవిషయేదోషవిజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్కామ్యకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వంస్యాదేవస్వర్గాదీచ్ఛాయాః
స్వాభావిక్యాః - తద్వత్. తథాసత్యనర్థార్థోవేదఇతిచేన్న - అర్థానర్థయోరభిప్రాయతన్త్రత్వాత్, మోక్షమేకంవర్జయిత్వాఽన్యస్యావిద్యావిషయ
త్వాత్,. పురుషాభిప్రాయతన్త్రోహ్యర్థానర్థౌ-మరణాదికామ్యేష్టిదర్శనాత్. తస్మాద్యావదాత్మజ్ఞానవిధేరాభిముఖ్యం-తావదేవకర్మవిధయః. తస్మా
న్నాత్మజ్ఞానసహభావిత్వంకర్మణామిత్యతస్సిద్ధమాత్మజ్ఞానమాత్రమేవామృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితి- కర్మనిరపేక్షత్వాజ్జ్ఞానస్య. అ
తోవిదుషస్తావత్పారివ్రాజ్యంసిద్ధం - సమ్ప్రదానాదికర్మకారకజాత్యాదిశూన్యావిక్రియబ్రహ్మాస్మీతిప్రతిపత్తిమాత్రేణవచనమన్తరేణాప్యుక్త
న్యాయతః. తథాచవ్యాఖ్యాతమేతత్ *యేషాంనోఽయమాత్మాఽయంలోకఇతిహేతువచనేన పూర్వేవిద్వాంసః ప్రజామకామయమానావ్యు
త్తిష్ఠన్తీతి పారివ్రాజ్యంవిదుషామాత్మలోకావబోధాదేవ. తథావివిదిషోరపిసిద్ధంపారివ్రాజ్యం- *ఏతమేవాత్మానంలోకమిచ్ఛన్తఃప్రవ్రజన్తీతివ
చనాత్. కర్మణాంచావిద్వద్విషయత్వమవోచామ. అవిద్యావిషయేచోత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారార్థానికర్మాణీత్యత ఆత్మసంస్కారద్వారేణా
త్మజ్ఞానసాధనత్వమపికర్మణామవోచామయజ్ఞాదిభిర్వివిదిషన్తీతి. అథైవంసత్యవిద్వద్విషయాణామాశ్రమకర్మణాంబలాబలవిచారణాయామాత్మజ్ఞా
నోత్పాదనంప్రతియమప్రధానానామమానిత్వాదీనాం, మానసానాంచధ్యానజ్ఞానవైరాగ్యాదీనాం, సన్నిపత్యోపకారకత్వం. హింసారాగద్వేషా
దిబాహుళ్యాద్బహుక్లిష్టకర్మమిశ్రితాఇతరఇత్యతఃపారివ్రాజ్యంముముక్షూణాంప్రశంసన్తి *త్యాగఏవహిసర్వేషాముక్తానామపికర్మణాం।వైరా

గృహం పునరేతస్య మోక్షస్య పరమో విధిః *కిం తేన ధనేన కిము బన్ధుభిః కిం తే దారైర్బ్రాహ్మణ యో మరిష్యసి । ఆత్మానమన్విచ్ఛ గుహాం ప్రవిష్టం పితామహాః స్తే క్వ గతాః పితా చ. ఏవం సాఙ్ఖ్యయోగశాస్త్రేషు చ సన్న్యాసో జ్ఞానం ప్రతి ప్రత్యాసన్న ఉచ్యతే. కామప్రవృత్త్యభావాచ్చ. కామప్రవృత్తేర్హి జ్ఞానప్రతికూలతా సర్వశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. తస్మాద్విరక్తస్యాపి ముముక్షోర్వ్యాపి జ్ఞానేన • బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాద్యుపపన్నం. నను సావకాశప్రతికూలతా సర్వశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. తస్మాద్విరక్తస్యాపి ముముక్షోర్వ్యాపి జ్ఞానేన నైష దోషః నితరాం సావకాశత్వాద్యావజ్జీవశ్రుతీనాం. అవిద్వత్కామిక శత్వాదనధికృతవిషయి మేతదిత్యుక్తం- యావజ్జీవశ్రుత్యుపరోధాత్. నైష దోషః-నితరాం సావకాశత్వాద్యావజ్జీవశ్రుతీనాం. అవిద్వత్కామిక ర్తవ్యతాం హ్యవోచామ సర్వకర్మణాం. నతు నిరపేక్షమేవ జీవననిమిత్తమేవ కర్తవ్యం కర్మ. ప్రాయేణ హి పురుషాః కామబహులాః. కామశ్చానేకవిష యోఽనేకకర్మసాధనసాధ్యశ్చ. అనేకఫలసాధనాని చ వైదికాని కర్మాణి దార్శాగ్నిసమ్బద్ధపురుషకర్తవ్యాని పునః పునశ్చానుష్ఠేయమానాని బహుఫలానిక్య ష్యాదివద్వర్షశతసమాప్తీని చ గార్హస్థ్యైవా ఆరణ్యేవా. అత స్తదపేక్షయా యావజ్జీవశ్రుతయః *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి చ మన్త్రవర్ణః. తస్మింశ్చ పక్షేవి శ్వజిత్సర్వమేధయోః కర్మపరిత్యాగః. యస్మింస్తు పక్షే యావజ్జీవానుష్ఠానం - తదాశ్రమాన్తరత్వేఽభస్మాన్తతా చ శరీరస్య. ఇతరవర్గాపేక్షయా వా యావజ్జీవశ్రుతిః. నహి క్షత్రియవైశ్యయోః పారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిరస్తి. తథా *మన్త్రైర్యస్యోదితో విధిః *ఏకాశ్రమ్యం త్వాచార్యా ఇత్యేవమాదీ యావజ్జీవశ్రుతిః. నహి క్షత్రియవైశ్యయోః పారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిరస్తి. తథా *మన్త్రైర్యస్యోదితో విధిః *ఏకాశ్రమ్యం త్వాచార్యా ఇత్యేవమాదీ నాంచ క్షత్రియవైశ్యాపేక్షత్వం. తస్మాత్పురుషసామర్థ్యజ్ఞానవైరాగ్యకామాద్యపేక్షయా వ్యవస్థానవికల్ప క్రమపారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిప్రకారా నవిరు ధ్యన్తే. అనధికృతానాం చ పృథగ్విధానాత్పారివ్రాజ్యస్య *స్నాతకో వాఽస్నాతకో వోత్సన్నాగ్నిరనగ్నికో వేత్యాదినా. తస్మాత్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్త రాణ్యధికృతానామేవ.. ౧౫

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— ప్రత్యధ్యాయమన్యథా ప్రతిపాదనాదాత్మనస్సవిశేషత్వమాశఙ్క్య స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (చతుర్ష్వపీతి) కేన ప్రకారేణ తస్య తుల్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరం బ్రహ్మేతి) అధ్యాయభేదస్తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయేతి) ఉపాయభేదవదుపేయభేదోఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపేయస్త్వితి) చాతుర్థికాదర్థాత్పాఞ్చమికస్యార్థస్య భేదం వ్యావర్తయతి (సఏవేతి) ప్రాణపణోపన్యాసేన- * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదితి మూర్ధపాతోపన్యాసాత్ప్రాణపణత్వేన గృహీత ఇతి గమ్యతే. తేన శాకల్యబ్రాహ్మణేన నిర్విశేషః ప్రత్యగాత్మా నిర్ధారిత ఇత్యర్థః. విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (పునరితి) పఞ్చమసమాప్తౌ పునర్విజ్ఞానమిత్యాదినా స ఏవ నిర్ధారిత ఇతి యోజనా. పూర్వబ్రాహ్మణాదావపి స ఏవోక్త ఇత్యాహ (పునర్జనకేతి) అస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే స ఏవోక్త ఇత్యాహ (పునరిహేతి) కిమితి పూర్వత్ర తత్ర తత్రోక్తస్య నిర్విశేషస్యాత్మనోఽవసానే వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్ణామపీతి) పౌర్వాపర్యపర్యాలోచనాయాముపనిషదర్థో నిర్విశేష ఆత్మైకత్వమిత్యుపపాద్య వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతి హేయోక్త్యేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (యత్పృష్టవత్యసీత్యాదినా) బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (పరిసమాప్తేతి) తథాప్యుపదేశాన్తరం కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి) కిమత్ర ప్రమాణమితి- తదాహ (ఏతదితి) తథాపి పరమనిష్ఠా సన్న్యాసినో వక్తవ్యేతి చేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) ఆత్మజ్ఞానేన సన్న్యాసేన చ పురుషార్థాన్తరం కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ .(ఏష ఇతి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. స సన్న్యాససమాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమిత్యుపపాద్య సన్న్యాసమధికృత్య విచారమవతారయతి (ఇదమిదానీమితి) తత్ర తత్ర ప్రాగేవ విచారితత్వాత్కిం పునర్విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రార్థేతి) విరక్తస్య సన్న్యాసో జ్ఞానస్యాన్తరఙ్గం సాధనం- జ్ఞానం తు కేవలమమృతత్వస్యేతి శాస్త్రార్థవివేకరూపా ప్రతిపత్తిరపి ప్రాగేవ సిద్ధేతి కిం తదర్థేన విచారారమ్భేణేత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) అతో విచారః కర్తవ్యః- నాన్యథా శాస్త్రార్థవివేకస్స్యాదిత్యుపసంహారార్థో హిశబ్దః. వాక్యానామాకులత్వమేవ దర్శయతి (యావదితి) యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదిశబ్దాత్ *ఏకాశ్రమ్యం త్వాచార్యాః ప్రత్యక్షవిధానాద్గార్హస్థ్యస్యేత్యాదిస్మృతివాక్యం గృహ్యతే. కథమేతావతా వాక్యాని వ్యాకులానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యానీతి) *విదిత్వా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి వాక్యం పాఠక్రమేణ విద్వత్సన్న్యాసపరం- అర్థక్రమేణ తు వివిదిషాసన్న్యాసపరం. *ఆత్మానమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి తు వివిదిషాసన్న్యాసపరమేవేతి విభాగః. క్రమసన్న్యాసపరాం శ్రుతిముదాహరతి (బ్రహ్మచర్యమితి) అక్రమసన్న్యాసవిషయం వాక్యం పఠతి (యదివేతి) కర్మసన్న్యాసమోక్షసన్న్యాసస్యాధిక్యప్రదర్శనపరాం శ్రుతిం దర్శయతి (ద్వావేవేతి) అనునిష్ఠాన్తరా- శాస్త్రక్రమేణాభ్యుదయనిశ్శ్రేయసోపాయత్వేన పునః పునరుక్తావిత్యర్థః. జ్ఞానద్వారా సన్న్యాసస్య మోక్షోపాయత్వే శ్రుత్యన్తరమాహ (నకర్మణేతి) * తాని వై తాన్యవరాణి తపాంసి న్యాస ఏవాత్యరేచయదిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. యథా శ్రుతయః- తథా స్మృతయోఽపి వ్యాకులా దృశ్యన్త ఇత్యాహ (తథేతి) తత్రాక్రమసన్న్యాసే స్మృతిమాదావుదాహరతి (బ్రహ్మచర్యవానితి) యథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తౌ ప్రమాణభూతాం స్మృతిం దర్శయతి (అవిశీర్ణేతి) ఆశ్రమవికల్పవిషయాం స్మృతిం పఠతి (తస్యేతి) బ్రహ్మచారీ షష్ఠ్యర్థః. క్రమసన్న్యాసే ప్రమాణమాహ (తథేతి) తత్రైవ వాక్యాన్తరం పఠతి (ప్రాజాపత్యామితి) సర్వవేదసం- సర్వస్వం దక్షిణా యస్యాం-తాం నిరూప్యేత్యర్థః. ఆదిపదేన *ముణ్డాని స్తన్తవశ్చేత్యాదివాక్యం గృహ్యతే. ఇత్యాద్యాః- స్మృతయశ్చేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వ్యాకులాని వాక్యాని దర్శితాన్యుపసంహరతి (ఏవమితి) ఇతశ్చ కర్తవ్యో విచార ఇత్యాహ (ఆచారశ్చేతి) శ్రుతిస్మృతినిదానమాచారః. స విరుద్ధో లక్ష్యతే- కేచిద్బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజన్తి- అపరే తత్పరిసమాప్య గార్హస్థ్యమేవాచరన్తి. అన్యే తు చతురోఽప్యాశ్రమాన్ క్రమేణాశ్రయన్తే. తథా చ వినా విచారం నిర్ణయాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఇతశ్చాస్తి విచారస్య కార్యతేత్యాహ (విప్రతిపత్తిశ్చేతి) యద్యపి బహువిదశ్శాస్త్రార్థప్రతిపత్తారో జైమినిప్రభృతయః - తథాపి తేషాం విప్రతిపత్తిరుపలభ్యతే- కేచిదూర్ధ్వరేతస ఆశ్రమాస్సన్తీత్యాహుః. న సన్తీత్యపరే. తత్కృతో విచారాదృతే న నిశ్చయసిద్ధిరిత్యర్థః. అథ కేషాంచిద న్తరేణాపి విచా

రంశాస్త్రార్థోవివేకేన ప్రతిభాస్యతి- తత్రాహ (అతఇతి) శ్రుతిస్మృత్యాచారవిప్రతిపత్తేరితియావత్. తైస్తైశ్శాస్త్రార్థోవివేకేనజ్ఞాతుంశక్యతే-
తత్రాహ (పరినిష్ఠితేతి) నానాశ్రుతిదర్శనాదివశాదుపపాదితంవిచారారమ్భముపసంహరతి (తస్మాదితి) విచారకర్తవ్యతాముక్త్వాపూర్వపక్షం
గృహ్ణాతి (యావదిత్యాదినా) శ్రుత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * కుర్వన్నిత్యాదిమన్త్రవాదోగృహ్యతే. ఏకాశ్రమ్యేహేత్వన్తరమాహ (తమితి) * ఏత
ద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమితి శ్రుతేశ్చపారివ్రాజ్యాసిద్ధిరిత్యాహ (జరేతి తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (విజ్ఞాచ్చేతి) పారివ్రా
జ్యపక్షేతదుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఇతశ్చనాస్తిపారివ్రాజ్యమిత్యాహ (స్మృతిశ్చేతి) తస్యాప్రాశస్త్యమాహ (సమస్తకంటేతి) నాస్యకస్య
కస్యచిదిత్యత్రసూచితమర్థంకథయతి (స్మృత్యధికారేతి) గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యాభావేహేత్వన్తరమాహ అగ్నీతి) పూర్వపక్షముపసంహరతి (సన్విని) ఉ
భయవిధిదర్శనేషోడశిగ్రహణాగ్రహణవదధికారిభేదేనవికల్పోయుక్తః-నతుక్రియావసానపవవేదార్థఇతిపక్షపాతేనిబన్ధనమస్తీత్యర్థః.తుల్యవిధిద్వయ
దర్శనేహివికల్పోభవతి-అత్రతుసావకాశానవకాశత్వేనాతుల్యత్వాన్నైవమిత్యాహ (నాన్యార్థత్వాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవమిత్యాదినా
కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్-నవైకల్పికమితిసమ్బన్ధః. క్రియావసానత్వంవేదార్థస్యేతిశేషః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కుర్వన్నిత్యాదినా)
నవైకల్పికమిత్యత్రపూర్వవదన్వయః. వ్యుత్థానాదివాక్యానాంకథమనధికృతవిషయత్వం- అతఆహ (కాణేతి) అనధికృతవిషయత్వంతేషామశక్యంవ
క్తుం- * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యేత్యాదావధికృతవిషయేక్రమదర్శనాదితిశఙ్కతే (పారివ్రాజ్యమితి) గత్యన్తరందర్శయన్నుత్తరమాహ (సవిశ్వజిదితి)
* యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీత్యుత్సర్గః- తస్యాపవాదోవిశ్వజిత్సర్వమేధ-కదనుష్ఠానేసర్వస్వదానాదేవనాథసమ్భవాద్విరహత్వారివ్రాజ్య
స్యావశ్యంభావిత్వాత్. అతస్తద్విషయంక్రమవిధానమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవేతి) కథంక్రమవిధేరేవంవిషయత్వం-కల్పకాభావాది
త్యాశఙ్క్యాహ (విరోధానుపపత్తేరితి) గృహస్థస్యాపివిరక్తస్యపారివ్రాజ్యమితికిమితిక్రమవిషయోనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యవిషయేతి) క్రమ
విధేరపి త్వత్పక్షేసఙ్కోచస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమప్రతిపత్తేస్త్వితి) సతిజ్ఞానేకర్మత్యాగోనిషిధ్యతే - సత్యాంచావిధేర్జ్ఞానాయామితి
ల్పాద్వయందూషయతిసిద్ధాన్తీ (నాత్మజ్ఞానస్యేతి) విద్వత్సన్న్యాసస్యావశ్యంభావిత్వాన్నకర్మావసానపవవేదార్థఇతిసంగృహీతంవస్తువివృణోతి (య
త్రావదితి) విద్యాసూత్రాదారభ్యనిషేధవాక్యాన్తేనగ్రన్థేనయదాత్మజ్ఞానముపసంహృతం-తత్రావస్తుక్తిసాధనమితిభవతాపియస్మాదుపగతంపరా
జ్ఞంచాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రేత్యవధారణాదితిన్యాయాత్ - తస్మాజ్జ్ఞానేసతికర్మానుష్ఠానంనిరవకాశమిత్యర్థః. అథాత్మజ్ఞానంకర్మసహితమమృతత్వసాధ
నమిష్యతే-నకేవలం. తథాచజ్ఞానోత్తరకాలమపినకర్మత్యాగసిద్ధిరితిశఙ్కతే (తత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వేసత్యపీతియావత్. కర్మనిరపే
క్షత్వంచేత్ తదాత్మజ్ఞానస్యభవాన్నసహతే - కిమితితర్హిజ్ఞానమేవోపగతమితిసిద్ధాన్తీపృచ్ఛతి (తత్రేతి) తస్యకర్మానపేక్షత్వాసఙ్గీకారేసతీత్యర్థః.
తత్రపూర్వవాదీశాస్త్రీయత్వాదాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమభ్యుపగతమితిశఙ్కతే (శ్రుత్యేతి) జ్ఞాపయతి - వేదఇతిశేషః. శాస్త్రానుసారేణాత్మ
జ్ఞానాఙ్గీకారేకర్మనిరపేక్షమేవాత్మజ్ఞానంమోక్షసాధనంసేత్స్యతీతిపరిహరతి (ఏవంతర్హీతి) ఉభయత్ర-జ్ఞానేకర్మణిచేత్యర్థః. యద్వా- జ్ఞానస్యా
మృతత్వసాధనత్వే, తస్యకర్మనిరపేక్షత్వే, చేత్యర్థః. తుల్యప్రామాణ్యాత్ - ప్రామాణ్యస్యతుల్యత్వాత్. వేదస్యేతిశేషః. యథాశాస్త్రంజ్ఞానాభ్యు
పగమేపికథంతత్కేవలంకైవల్యకారణమితిపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) శాస్త్రానుసారేణజ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (సర్వకర్మేతి) ఆత్మజ్ఞా
నస్యతదుపమర్దకత్వందర్శయితుంకర్మహేతుంతావద్దర్శయతి (దారాగ్నీతి) అగ్నిహోత్రాదీనాంసంప్రదానకారకసాధ్యత్వంవ్యతిరేకద్వారా
సాధయతి (అన్యేతి) తథాపికథమాత్మజ్ఞానస్యకర్మహేతూపమర్దకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యయాహీతి) ఇహేతివిద్యాదశోక్తిః. విద్యాయాః
శ్రుతిజన్యత్వేనబలవత్త్వందర్శయతి (అన్యోసావిత్యాదినా) ననుశుచౌదేశేదివసాదౌకాలేశాస్త్రాచార్యాదివశాదుత్పన్నంజ్ఞానంపుమర్థసాధనం-
* శుచౌదేశేప్రతిష్ఠాప్యేత్యాదిస్మృతేః. తథాచకథంతస్యభేదబుద్ధ్యుపమర్దకత్వం-అతఆహ (నచేతి) * యత్రైకాగ్రతాతత్రావిశేషాదిత్యా
యాద్జ్ఞానసాధనస్యసమాధేరపినదేశాద్యపేక్షా. దూరతస్తుకూటస్థవస్తుతత్త్వజ్ఞానస్యేతిభావః. విమతందేశాద్యపేక్షం- శాస్త్రార్థత్వాత్ - ధర్మవదిత్యాశ
ఙ్క్యపురుషతన్త్రత్వముపాధిరిత్యాహ (క్రియాయాస్త్వితి) సాధనవ్యాప్తిందూషయతి (జ్ఞానంత్వితి) విమతంనదేశాద్యపేక్షం- ప్రమాణ
త్వాత్ - ఉష్ణాగ్నిజ్ఞానవదితిప్రత్యనుమానమిత్యాహ (యథేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యసర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వేదోషమాశఙ్కతే (నన్వితి) ఇష్టా
పత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మకాణ్డేనకాణ్డాన్తరస్యాపివిరోధసమ్భవాదిత్యర్థః. సాక్షాదాత్మజ్ఞానంకర్మవిధివిరోధి - అర్థాద్వేతివికల్పాద్వయం
దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయతి (నహివిధ్యన్తరేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (తథాపీతి) యథా * నకామీస్యాదితినిషేధాత్కస్యచిత్కామ
ప్రవృత్తిర్నభవతీత్యేతావతానసర్వాన్ప్రతికామ్యవిధిర్నిరుధ్యతే - తథాకస్యచిదాత్మజ్ఞానాత్కర్మవిధినిరోధేపినసర్వాన్ప్రతీత్యసౌనిరుద్ధోభవిష్యతీతిప
రిహరతి (నకామేతి) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిషేధశాస్త్రార్థానభిజ్ఞంప్రతితదుపపత్తేరితిభావః. అభిప్రాయమవిద్వా
నాశఙ్కతే (ప్రతిషేధవిధేరితి) అనర్థత్వజ్ఞానాత్ - కామస్యేతిశేషః. ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః- కామ్యేషుకర్మస్వితి ద్రష్టవ్యం. నిరుద్ధస్స్యాత్ - కా
మ్యవిధిరిత్యధ్యాహర్తవ్యం. గూఢాభిసన్ధిస్సిద్ధాన్తీబ్రూతే (భవత్వితి) పునరభిప్రాయమప్రతిపద్యమానశ్చోదయతి (ఏవమితి) ఏవమితి-జ్ఞానేన
కర్మవిధినిరోధసతీతియావత్. తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిశేషః. తదేవచోద్యంవిశదయతి (అననుష్ఠేయత్వఇతి) తేషాం- అనుష్ఠాయానామ
గ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంయేవిధయః- తేషామితియావత్. సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఉపపత్తిమేవోపదర్శ
యతి (స్వాభావికస్యేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) అజ్ఞానావస్థాయామేవకర్మవిధిప్రవృత్తిరిత్యత్రానిష్టమాశఙ్కతే (తథాస
తీతి) కర్మవిధేరపిపురుషాభిప్రాయవశాత్పురుషార్థోపయోగిత్వసిద్ధేర్నానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నార్థేతి) అర్థస్యపురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే

మోక్షస్యాపివాస్తవంపురుషార్థత్వంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షమితి) అర్థానర్థయోరభిప్రాయతన్త్రత్వంసాధయతి (పురుషేతి) మరణంమ
హాప్రస్థానమిత్యాదికామ్యంకృత్వాజీవదవస్థాయామేవమహాభారతాదావిష్టివిధానందృష్టం- అతోఽర్థానర్థావాభిప్రాయికావేవేత్యర్థః. కర్మవిధీ
నామాత్మజ్ఞానాత్ప్రాచీనత్వంప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తథాపిప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (తస్మాన్నేతి) తత్రప్రమాణ
మాహ (ఇత్యతఇతి) అతశ్శబ్దార్థంస్ఫుటయతి (కర్మేతి) జ్ఞానస్యకర్మవిరోధిత్వేతన్నిరపేక్షత్వేచసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఆత్మజ్ఞానస్యా
వ్యతిత్వేహేతుత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదేరుక్తన్యాయాదాత్మసాక్షాత్కారస్యకేవలస్యకైవల్యకారణత్వసిద్ధేః, స్థితేతస్మిన్ జీవన్ముక్తస్యకర్మానుష్ఠానానవ
కాశాత్, తదుద్దేశేనైవప్రవృత్తస్యాధీతవేదస్యవిదితపదపదార్థస్యపరోక్షజ్ఞానవతసన్మాత్రేణప్రమాణాపేక్షామన్తరేణసిద్ధంసర్వకర్మత్యాగలక్షణంపా
రివ్రాజ్యం. ఏషఏవవిద్వత్సన్న్యాసః. నత్వపరోక్షజ్ఞానవతఃప్రారబ్ధఫలప్రాప్తిమన్తరేణానుష్ఠేయంకించిదస్తీతిభావః.. విధ్యవిషయత్వాజ్జాతసాక్షా
త్కారస్యకథంపారివ్రాజ్యం- తత్రాహ (వచనమితి) విధింవినాపిఫలభూతపారివ్రాజ్యమిత్యర్థః. సత్యాంజిజ్ఞాసాయాంకర్మత్యాగోనశక్యతేనిషే
ద్ధుమితివదన్వివిదిషాసన్న్యాసంసాధయతి (తథాచేత్యాదినా) విదుషాం- ఆత్మసాక్షాత్కారార్థినాంతత్పరోక్షనిశ్చయవతామితియావత్. ఆత్మ
లోకస్యావబోధోఽపివ్యుత్థానహేతుఃపరోక్షనిశ్చయఏవ- సతీతరస్మిన్ఫలావస్థస్యవ్యుత్థానాద్యనుష్ఠానాయోగాత్. తదన్తరేణతత్ప్రాప్త్యభావాచ్చ.
ఉక్తంహిశమాదివదుపరతేరపితత్త్వసాక్షాత్కారేనియతంసాధకత్వం. తదాహ (తథాచేతి) ఏతత్- పారివ్రాజ్యమితిసమ్బన్ధః. వివిదిషుర్నామ- అ
ధీతవేదోవిచారప్రయోజకాపాతికజ్ఞానవాన్ముముక్షుర్మోక్షసాధనంతత్త్వసాక్షాత్కారమపేక్షమాణస్తస్మిన్పరోక్షనిశ్చయేనాపిశూన్యోవివక్షితః. త
స్యకథంపారివ్రాజ్యం-అతఆహ (ఆత్మానమితి) ఇతశ్చవివిదిషాసన్న్యాసోఽస్తీత్యాహ (కర్మణాంచేతి) తథాచావిద్యావిరుద్ధాంవిద్యామిచ్ఛ
స్తదేషణికర్మాశరీరధారణమాత్రకారణేతరాణిత్యజేదితిశేషః. వివిదిషాసన్న్యాసేహేత్వన్తరంసాధయతి (అవిద్యావిషయేచేతి) చతుర్విధ
ఫలానికర్మాణ్యవిద్యావిషయేపరంసమ్భవన్తి - నత్వసాధ్యేవస్తునీత్యతోవస్తుజిజ్ఞాసాయాంత్యాజ్యానితానీత్యర్థః. కథంతర్హికర్మణాముత్తమఫలాన్వ
యః- తత్రాహ (ఆత్మేతి) బుద్ధిశుద్ధిద్వారాజ్ఞానహేతుత్వాత్కర్మణామస్తిప్రణాడ్యాపరమపురుషార్థాన్వయఇత్యర్థః. * సన్న్యాసఃకర్మయోగ
శ్చనిఃశ్రేయసకరావుభావితిసత్యుక్తేర్వివిదిషూణాంముముక్షూణాంకథంపారివ్రాజ్యస్యైవకర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగతి) యథావిద్వత్సన్న్యా
సః- తథావివిదిషాసన్న్యాసేపియథోక్తనీత్యాసమ్భావితేసతీతియావత్. ఆత్మజ్ఞానోత్పాదనంప్రత్యాశ్రమధర్మాణాంబలాబలవిచారణా- అన్తరఙ్గ
త్వబహిరఙ్గత్వచిన్తా. తస్యాంసత్యామిత్యర్థః. అహింసాఽస్తేయబ్రహ్మచర్యాదయోయమాః. వైరాగ్యాదీనామిత్యాదిశబ్దేనశమాదయోగృహ్యన్తే. ఇ
తరే- నియమప్రధానాఆశ్రమధర్మాబహునాక్లిష్టేన- పాపేనకర్మణానర్జీర్యాః- హింసాదిప్రాచుర్యాత్. * యమాన్సతతంకుర్వాణోనియమాన్కే
వలాన్భజన్నితిస్మృతేః. తస్మాత్పూర్వేషామన్తరఙ్గత్వం- ఉత్తరేషాంబహిరఙ్గత్వమిత్యాశయేనాహ (హింసేతి) కర్మయోగాపేక్షయాత్యాగస్యా
ధికారివిశేషంప్రతిప్రశస్తత్వముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) తత్ప్రశంసాప్రకారమేవాభినయతి (త్యాగఏవేతి) ఉక్తానాం-ఆశ్రమైరనుష్ఠేయత్వేనే
తిశేషః. తత్త్యాగేహేతుమాహ (వైరాగ్యమితి) మోక్షస్య-కర్మపరిత్యాగస్యేత్యర్థః. ఉత్తమపుమర్థార్థినస్సన్న్యాసద్వారాశ్రవణాదికర్తవ్యమిత్యత్రవా
క్యాన్తరముదాహరతి (కింతేధనేనేతి) అథపిత్రాదిభిర్గతంపన్థానమన్వేషయామి - నాత్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహాఇతి) వివిదిషాస
న్న్యాసేసాఙ్ఖ్యాదిసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) యథాహుస్సాఙ్ఖ్యాః*జ్ఞానేనచాపవర్గోవిపర్యయాదిష్యతేబన్ధఇతి*వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానాస్వితచే
ష్టితమితి*అవిపర్యయాద్విశుద్ధంకేవలముత్పద్యతేజ్ఞానమితిచ. యోగశాస్త్రవిదశ్చాహుః *అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంతన్నిరోధఇతి*తత్రవైరాగ్యేణవిష
యస్రోతఃఖిలీక్రియతేవివేకదర్శనాభ్యాసేనకల్యాణస్రోతఉత్పద్యతఇతిచ. *దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్యవశీకారసంజ్ఞావైరాగ్యమితిచ.
ఇతశ్చసన్న్యాసోజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్నఇత్యాహ (కామేతి) సన్న్యాసినఃకామప్రవృత్త్యభావేపికథంసన్న్యాసస్యజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్న
త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రవృత్తేరితి) * ఇతితుకామయమానః *కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవః। మహాశనోమహాపాప్మావిద్ధ్యేనమి
హవైరిణమిత్యాదీనిశాస్త్రాణి. వివిదిషాసన్న్యాసముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తస్యాధికారిణోదర్శితయావిధయా- జ్ఞానేనవినాపిసన్న్యాసస
స్యప్రాప్తత్వాత్ * బ్రహ్మచర్యాదేవేత్యాదివిధివాక్యముపపన్నమితియోజనా. అథ పారివ్రాజ్యవిధానమనధికృతవిషయముచితం- తథాసతిసావ
కాశత్వాత్. నత్వధికృతవిషయం- యావజ్జీవశ్రుతివిరోధాత్, తస్యానిరవకాశత్వాత్, సావకాశనిరవకాశయోశ్చనిరవకాశస్యైవబలవత్త్వాదిత్యా
క్షంశక్యతే (నన్వితి) యావజ్జీవశ్రుతేర్నిరవకాశత్వందూషయతి (నైషదోషఇతి) కథమతిశయేనసావకాశత్వం-తత్రాహ (అవిద్వదితి) జీవనమా
త్రంనిమిత్తీకృత్యచోదితంకర్మకథంకామినాకర్తవ్యం- తత్రాహ (నన్వితి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేష్టత్వాదిత్యర్థః. అనుష్ఠాతృస్వరూపనిరూపణా
యామపినజీవనమాత్రంనిమిత్తీకృత్యకర్తవ్యమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) తథాపినిత్యేషుకర్మసునకామనిమిత్తాప్రవృత్తిః-తత్రకామ్యమానఫలాభావా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరపికామితత్వంయుక్తమితిభావః. తథాపినిత్యేకర్మణికామ్యమానంఫలంసిధ్యద్విశేషేణకించిన్నశ్రు
తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) కర్మభిరనేకైస్స్వాభావైర్యద్దురితనిబర్హణాదిసాధ్యం-తదేవాస్యాశ్రుతమపిసిధ్యద్విశేషేసాధ్యంభవతి-*యద్యద్ధికురుతేజ
న్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మృతేస్తద్వ్యతిరేకేణప్రవృత్త్యనుపపత్తేః అతోనిత్యేఽపికామితఫలమస్తీత్యర్థః. ననువైదికానాంకర్మణాంనియతఫలత్వా
న్మోక్షోపినియతఫలోయుక్తః-తథాచనిత్యేషుతదభావాన్నకామితంఫలంసేత్స్యతి- తత్రాహ (అనేకఫలేతి) అథతానిపురుషమాత్రకర్తవ్యానీతికు
తోవివక్షితసన్న్యాససిద్ధిః- తత్రాహ (దారేతి) నహ్యవిరక్తేనాపిగృహాణాసక్తేనైవతాన్యనుష్ఠేయాని - తావతావిధేశ్చరితార్థత్వాత్. తథాచక
థంఫలబాహుళ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పునఃపునశ్చేతి) యావజ్జీవోపబన్ధాదావృత్తిసిద్ధిరితిభావః. తర్హియావజ్జీవశ్రుతివశాదశేషాశ్రమానుష్ఠేయాన్య

ఉ.— అథవꣳశః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః. ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గౌతమాద్గౌతమః సైతవాత్సైతవః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణో గార్గ్యాయణాద్గార్గ్యాయణ ఉద్దాలకాయనాదుద్దాలకాయనో జాబాలాయనాజ్జాబాలాయనో మాధ్యన్దినాయనాన్మాధ్యన్దినాయనః సౌకరాయణాత్సౌకరాయణః కాషాయణాత్కాషాయణః సాయకాయనాత్సాయకాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరో ఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రో ఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణో ఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వꣳసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వꣳసనః ప్రధ్వꣳసనాత్ప్రధ్వꣳసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుః సనాతనాత్సనాతనః సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే-షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణమ్.

షష్ఠాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

సవరతసుస్నిహో త్రాదీని- కుతోఽయథోక్తసన్న్యాసోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్షశతేతి) అవిరక్తగృహివిషయత్వం శ్రుతిమన్త్రయోరుపసంహ

రతి (అత ఇతి) యత్తు యావజ్జీవశ్రుతేరపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధయోరితి- తదపి కామిగృహివిషయత్వాత్ * న బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితివిధ్య

పవాదకమిత్యాహ (తస్మింశ్చేతి) పరోక్తం లిఙ్గమపి తద్విషయత్వాన్న సర్వస్య వేదస్య కర్మావసానత్వం ద్యోతయతీత్యాహ (యస్మింశ్చేతి) యా

వజ్జీవశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఇతరేతి) కథం సా క్షత్రియవైశ్యవిషయత్వేన ప్రవృత్తా - త్రైవర్ణికానామపి పారివ్రాజ్యవిగ్రహాదిత్యాశఙ్క్యాహ

(నహీతి) యావజ్జీవశ్రుతివదైకాశ్రమ్యప్రతిపాదకస్మృతీనామపి క్షత్రియాదివిషయత్వమాహ (తథేతి) శ్రుతిస్మృతీనాం కర్మతత్సన్న్యాసా

ర్థానాం భిన్నవిషయత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్తు కాణకుణ్ఠాన్ధాదయోఽపి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి- తత్రాహ (అ

నధికృతానాం చేతి) సత్యామేవ భార్యాయాం త్యక్తాగ్నిః- ఉత్సన్నాగ్నిః. తస్యామసత్యాం పరిత్యక్తాగ్నిరనగ్నిక ఇతి భేదః. ఆశ్రమాన్తరవిషయశ్రుతి ౧౫

స్మృతీనామనధికృతవిషయత్వాభావే సిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ....

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యత్రహిద్వైతమివేత్యాది) (ఉక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహా

ర) హే మైత్రేయి. ఉక్తోపదేశవ్యాసి. ఏతావదేవ ఖల్వమృతత్వార్థిభిర్జ్ఞేయమిత్యర్థః. అమృతత్వమితి- కారణే కార్యవాచిశబ్దఉపచారాత్ ప్రయు ౧౫

క్తః. ఏవముక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో నిజహార- యథాభిలషితం ప్రవ్రజ్యాం కృతవానిత్యర్థః.

ఇతి బృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం యాజ్ఞవల్క్యీయస్య కాణ్డస్య వంశ ఆరభ్యతే యథా మధుకాణ్డస్య వంశః. వ్యాఖ్యానం తు పూర్వవదితి. బ్రహ్మ ౧-౨-౩

స్వయమ్భు- బ్రహ్మణే నమః. ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్. ....

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

౯.— తదేవంవిచారద్వారా శ్రుతిస్మృతీనామాపాతతోవిరుద్ధానామవిరోధం ప్రతిపాద్యాథవంశ ఇత్యస్యార్థమాహ (అథేతి) సామ్నో పాఙ్గస్యసఫలస్యాత్మవిజ్ఞానస్య ప్రవచనాన న్తర్యమథశబ్దార్థమాహ (అన న్తరమితి) యథా ప్రథమా న్తశ్శిష్యః- గురుస్తుపఞ్చమ్య న్త ఇతిచతుర్థా న్తవ్యా ఖ్యాతం-తథా త్రాపీత్యాహ (వ్యాఖ్యాన న్ద్వితి) ఇత్థమాగమోపప త్తిభ్యాంసన్యాసం సేతికర్తవ్యతాకమాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనంసిద్ధమిత్యు పసంహర్తుమితిశబ్దః. పరిసమాప్తామఙ్గలమాచరతి (బ్రహ్మేతి).. ౧- ౨- ౩

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.— పూర్వవదేవవంశబ్రాహ్మణం. ఆచార్యవంశకీర్తనస్యమఙ్గలత్వాన్నాత్రపానరుక్త్యంశఙ్కనీయం. పౌతిమాష్యాదిప్రథమం పఞ్చమ్యన్తం తతోఽర్వాగపిశిష్యపరమ్పరాఽస్తీతిజ్ఞాపనార్థం.. ౧- ౨- ౩

ఇతిబృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే- షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే - షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

సప్తమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— పూర్ణమదఃపూర్ణమిదంపూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్యపూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥ ౧

శం.— పూర్ణమదఇత్యాదిఖిలంకాణ్డమారభ్యతే. అధ్యాయచతుష్టయేనయదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరోనిరుపాధికోఽశనాయాద్యతీతోనేతినేతీతివ్యపదేశ్యః. నిర్ధారితఃయద్విజ్ఞానంకేవలమమృతత్వసాధనం. అధునాతస్యైవాత్మనస్సోపాధికస్యశబ్దార్థాదివ్యవహారవిషయాపన్నస్య పురస్తాదనుక్తాన్యుపాసనాని కర్మభిరవిరుద్ధాని ప్రకృష్టాభ్యుదయసాధనాని క్రమముక్తిభాఞ్జిచయాని- తానివక్తవ్యానీతిపరస్సన్దర్భః. సర్వోపాసనశేషత్వేనోఙ్కారోదమందానందయామిత్యేతానిచవిధిత్సితాని. (పూర్ణమదః) పూర్ణం-నకుతశ్చిద్వ్యావృత్తం. వ్యాపీత్యేతత్. నిష్ఠాచకర్తరిద్రష్టవ్యా. అదఇతిపరోక్షాభిధాయిసర్వనామ. తత్పరంబ్రహ్మేత్యర్థః. తత్సమ్పూర్ణమాకాశవద్వ్యాపి నిరన్తరంనిరుపాధికంచ. తదేవేదం- సోపాధికంనామరూపస్థంవ్యవహారాపన్నంపూర్ణం- స్వేనరూపేణపరమాత్మనావ్యాప్యేవ. నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనవిశేషాత్మనా. తదిదంవిశేషాపన్నంకార్యాత్మకంబ్రహ్మపూర్ణాత్- కారణాత్మనఉదచ్యతే- ఉద్రిచ్యతే. ఉద్గచ్ఛతీత్యేతత్. యద్యపికార్యాత్మనోద్రిచ్యతే- తథాపియత్స్వరూపంపూర్ణత్వంపరమాత్మభావంనజహాతి- పూర్ణమేవోద్రిచ్యతే. పూర్ణస్య- కార్యాత్మనోబ్రహ్మణఃపూర్ణం- పూర్ణత్వమాదాయ- గృహీత్వా. ఆత్మస్వరూపైకరసత్వమాపద్యవిద్యయాఽవిద్యయాకృతంభూతమాత్రోపాధిసంసర్గజన్యత్వావభాసంతిరస్కృత్యపూర్ణమేవ- అనన్తరమబాహ్యంప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వభావంకేవలంబ్రహ్మావశిష్యతే. యదుక్తం * బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఏషోఽస్యమన్త్రస్యార్థః. తత్రబ్రహ్మేత్యస్యార్థఃపూర్ణమదఇతి. ఇదంపూర్ణమితి * బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదిత్యస్యార్థః. తథాచశ్రుత్యన్తరం * యదేవేహతదముత్రయదముత్రతదన్వీహేతి. అతోఽదశ్శబ్దవాచ్యంపూర్ణంబ్రహ్మ-తదేవేదంపూర్ణంకార్యస్థంనామరూపోపాధిసంయుక్తమవిద్యయోద్రిక్తం. తస్మాదేవపరమార్థస్వరూపాదన్యదివప్రత్యవభాసమానంతద్యదాత్మానమేవపరంపూర్ణంబ్రహ్మవిదిత్వాఽహమదఃపూర్ణంబ్రహ్మాస్మీత్యేవంపూర్ణమాదాయ-తిరస్కృత్యాపూర్ణస్వరూపతామవిద్యాకృతాం నామరూపోపాధిసంపర్కజామేతయాబ్రహ్మవిద్యయాపూర్ణమేవకేవలమవశిష్యతే. తథాచోక్తం * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. యస్సర్వోపనిషదర్థోబ్రహ్మ-సఏషోఽనేనమన్త్రేణానూద్యతేఉత్తరసమ్బన్ధార్థం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేనహివక్ష్యమాణానిసాధనాన్యోఙ్కారదమదానదయాఖ్యానివిధిత్సితాని, ఖిలప్రకరణసమ్బన్ధాత్సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని, చ. అత్రైకేవర్ణయన్తి-పూర్ణాత్- కారణాత్పూర్ణం- కార్యముద్రిచ్యతే. ఉద్రిక్తంకార్యంవర్తమానకాలేఽపిపూర్ణమేవపరమార్థవస్తుభూతంద్వైతరూపేణ. పునఃప్రలయకాలేపూర్ణస్య- కార్యస్యపూర్ణతామాదాయ- ఆత్మనిధిత్వాపూర్ణమేవావశిష్యతేకారణరూపం. ఏవముత్పత్తిస్థితిప్రలయేషు త్రిష్వపికాలేషుకార్యకారణయోఃపూర్ణతైవ. సాచైకైవపూర్ణతా కార్యకారణయోర్భేదేనవ్యపదిశ్యతే. ఏవంచతథాద్వైతాద్వైతాత్మకమేకంబ్రహ్మ- యథాకిలసముద్రో జలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మకఏకఏవ. యథాచ జలంసత్యం, తదుద్భవాశ్చతరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయస్సముద్రాత్మభూతాఏవావిర్భావతిరోభావధర్మిణఃపరమార్థసత్యాః,- ఏవంసర్వమిదంద్వైతంపరమార్థసత్యమేవజలతరఙ్గాదిస్థానీయం. సముద్రజలస్థానీయంతుపరంబ్రహ్మ. ఏవంచకిలద్వైతస్యసత్యత్వేకర్మకాణ్డస్యప్రామాణ్యం. యదాపునర్ద్వైతంద్వైతమివావిద్యాకృతంమృగతృష్ణికావదనృతం-అద్వైతమేవపరమార్థః- తదాకిలకర్మకాణ్డంవిషయాభావాదప్రమాణంభవతి. తథాచవిరోధఏవస్యాత్- వేదైకదేశభూతోపనిషత్ప్రమాణం-పరమార్థతోఽద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. అప్రమాణంకర్మకాణ్డం-అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. తద్విరోధపరిజిహీర్షయాశ్రుత్యైతదుక్తంకార్యకారణయోస్సత్యత్వంసముద్రవత్ పూర్ణమదఇత్యాదినేతి. తదసత్-విశిష్టవిషయాపవాదవికల్పదూరసమ్భవాత్. నహీయంసువివక్షితాకల్పనా. కస్మాత్. యథాక్రియావిషయేఉత్సర్గప్రాప్తస్యైకదేశేఽపవాదఃక్రియతే-యథా *అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్రతీర్థేభ్యఇతిహింసాసర్వభూతవిషయోత్సర్గేణనివారితాతీర్థేవిశిష్టవిషయేజ్యోతిష్టోమాదావనుజ్ఞాయతే. నచతథావస్తువిషయఇహాద్వైతంబ్రహ్మైకత్వేన ప్రతిపాద్యపునస్తదేకదేశోఽపవదితుంశక్యతే- బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వాదేవైకదేశత్వానుపపత్తేః. తథావికల్పానుపపత్తేశ్చ. యథా*అతిరాత్రేషోడశినంగృహ్ణాతి *నాతిరాత్రేషోడశినంగృహ్ణాతీతిగ్రహణాగ్రహణయోఃపురుషాధీనత్వాద్వికల్పోభవతి- నత్విహతథావస్తువిషయేద్వైతంవాస్యాదద్వైతంవేతివికల్పస్సమ్భవతి-అపురుషతన్త్రత్వాదాత్మవస్తునః. విరోధాచ్చద్వైతాద్వైతత్వయోరేకస్య. తస్మాన్నసువివక్షితేయంకల్పనా. శ్రుతిన్యాయవిరోధాచ్చ. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనంనిరన్తరంపూర్వాపరబాహ్యాభ్యన్తరభేదవివర్జితంసబాహ్యాభ్యన్

న్తరమజం నైతి నేత్యస్థూలమనణ్వజమజరమభయమమృతమిత్యేవమాద్యాశ్శ్రుతయో నిశ్చితార్థాస్సంశయవిపర్యాసాశఙ్కారహితాస్సర్వాస్సముద్రప్రక్షిప్తాస్స్యుః - అకించిత్కరత్వాత్. తథా న్యాయవిరోధోఽపి- సావయవస్యానేకాత్మకస్య క్రియావతో నిత్యత్వానుపపత్తేః. నిత్యత్వం చాత్మనః స్మృత్యాదిదర్శనాదనుమీయతే- తద్విరోధశ్చ ప్రాప్నోత్యనిత్యత్వే. భవత్కల్పనానర్థక్యం చ. స్ఫుటమేవ చాస్మిన్పక్షే కర్మకాణ్డానర్థక్యం- అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గాత్. నను బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే సముద్రాదిదృష్టాన్తా విద్యన్తే- కథముచ్యతే భవతైకస్య ద్వైతాద్వైతత్వం విరుద్ధమితి. న- అన్యవిషయత్వాత్. నిత్యనిరవయవవస్తువిషయం హి విరుద్ధత్వమవోచామ ద్వైతాద్వైతత్వస్య- న కార్యవిషయే సావయవే- తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరోధాదనుపపన్నేయం కల్పనా. అస్యాః కల్పనాయా వరముపనిషత్పరిత్యాగ ఏవ. అధ్యేయత్వాచ్చ నశాస్త్రార్థోఽయం కల్పనా. న హి జననమరణాద్యనర్థశతసహస్రభేదసమాకులం సముద్రవనాదివత్సావయవమనేకరసం బ్రహ్మ ధ్యేయత్వేన విజ్ఞేయత్వేన వా శ్రుత్యోపదిశ్యతే. ప్రజ్ఞానఘనతాం చ. "ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చానేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ "మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి. యచ్చ శ్రుత్యా నిన్దితం- తన్న కర్తవ్యం. యచ్చ న క్రియతే- న స శాస్త్రార్థః. బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వమనేకధాత్వం చ ద్వైతరూపం నిన్దితత్వాన్న ద్రష్టవ్యం- అతో న శాస్త్రార్థః. యత్త్వేకరసత్వం బ్రహ్మణః- తద్ద్రష్టవ్యత్వాత్ప్రశస్తం. ప్రశస్తత్వాచ్చ శాస్త్రార్థో భవితుమర్హతి. యత్తూక్తం వేదైకదేశస్యాప్రామాణ్యం కర్మవిషయే, ద్వైతాభావాదద్వైతే వ ప్రామాణ్య, మితి. తన్న - యథాప్రాప్తోపదేశార్థత్వాత్. న హి ద్వైతమద్వైతం వా వస్తుజాతమాత్రమేవ పురుషం జ్ఞాపయిత్వా పశ్చాత్కర్మ వా బ్రహ్మవిద్యాం వోపదిశతి శాస్త్రం. న చోపదేశార్హం ద్వైతం - జాతమాత్రప్రాణిబుద్ధిగమ్యత్వాత్. న చ ద్వైతస్యానృతత్వబుద్ధిః ప్రథమమేవ కస్యచిత్స్యాత్ - యేన ద్వైతస్య సత్యత్వముపదిశ్య పశ్చాదాత్మనః ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదయేచ్ఛాస్త్రం. నాపి పాషణ్డిభిరపి ప్రస్థాపితాశ్శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం నగృహ్ణీయుః. తస్మాద్యథాప్రాప్తమేవ ద్వైతమవిద్యాకృతం స్వాభావికముపాదాయ స్వాభావిక్యైవావిద్యయా యుక్తాయ రాగద్వేషాదిదోషవతే యథాభిమతపురుషార్థసాధనం కర్మోపదిశత్యగ్రే. పశ్చాత్ప్రసిద్ధక్రియాకారకఫలస్వరూపదోషదర్శనవతే తద్విపరీతౌదాసీన్యస్వరూపావస్థాప్రాప్తి నేతదుపాయభూతామాత్మైకత్వదర్శనాత్మికాం బ్రహ్మవిద్యాముపదిశతి. అతశ్చైవం సతి తదౌదాసీన్యస్వరూపావస్థానే ఫలే ప్రాప్తే శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం ప్రత్యర్థిత్వం నివర్తతే. తదభావాచ్ఛాస్త్రస్యాపి శాస్త్రత్వం తం ప్రతి నివర్తత ఏవ. తథా ప్రతిపురుషం పరిసమాప్తం శాస్త్రమితి న శాస్త్రవిరోధగన్ధోఽప్యస్తి. అద్వైతజ్ఞానావసానత్వాచ్ఛాస్త్రశిష్యశాసనాదిద్వైతభేదస్య - అన్యతమావస్థానే హి విరోధస్స్యాత్. అవస్థితస్యేతరేతరాపేక్షత్వాత్తు శాస్త్రశిష్యశాసనానాం నాన్యతమోఽప్యవతిష్ఠతే. సర్వసమాప్తౌ తు కస్య విరోధ ఆశఙ్క్యతాద్వైతే కేవలే శివే సిద్ధే. నాప్యవిరోధతా- అత ఏవ. అథాప్యభ్యుపగమ్య బ్రూమః- ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేఽపి శాస్త్రవిరోధస్య తుల్యత్వాత్. యదాపి సముద్రాదివద్ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మాభ్యుపగచ్ఛామః- నాన్యద్వస్త్వన్తరం- తదాపి భవదుక్తాచ్ఛాస్త్రవిరోధాన్నముచ్యామహే. కథం. ఏకం హి పరం బ్రహ్మ ద్వైతాద్వైతాత్మకం- తచ్ఛోకమోహాద్యతీతత్వాదుపదేశం న కాఙ్క్షతి. న చోపదేష్టాఽన్యో బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతరూపస్య - బ్రహ్మణ ఏకస్యైవాభ్యుపగమాత్. అథ ద్వైతవిషయస్యానేకత్వాదన్యోఽన్యస్యోపదేశః- న బ్రహ్మవిషయ ఉపదేశ ఇతి చేత్. తదాఽద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ - నాన్యదస్తీతి విరుధ్యతే. యస్మిన్ద్వైతవిషయేఽన్యోన్యస్యోపదేశః- సోఽన్యః. అద్వైతం చాన్యదేవేతి సముద్రదృష్టాన్తో విరుద్ధః. న చ సముద్రోదకైకత్వవద్విజ్ఞానైకత్వే బ్రహ్మణోఽన్యస్యోపదేశగ్రహణాదికల్పనా సమ్భవతి. న హి హస్తాదిద్వైతాద్వైతాత్మకే దేవదత్తే వాక్కర్ణయోర్దేవదత్తైకదేశభూతయోర్వాగుపదేష్ట్రీ - కర్ణః కేవల ఉపదేశస్య గృహీతా- దేవదత్తస్తు నోపదేష్టా, నాప్యుపదేశస్య గృహీతే, తి కల్పయితుం శక్యతే - సముద్రోదకాత్మత్వవదేకత్వవిజ్ఞానవత్త్వాద్దేవదత్తస్య. తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యాయవిరోధశ్చాభిప్రేతార్థాసిద్ధిశ్చైవం కల్పనాయాం స్యాత్. తస్మాద్యథా వ్యాఖ్యాత ఏవాస్మాభిః పూర్ణమద ఇత్యస్య మన్త్రస్యార్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సఫలం సాఙ్గోపాఙ్గం వాదన్యాయేనోక్తం. ఇదానీం కాణ్డాన్తరమవతారయతి (పూర్ణమితి) పూర్వాధ్యాయేష్వేవ సర్వస్య వక్తవ్యస్య సమాప్తత్వాదలం ఖిలకాణ్డారమ్భేణేత్యాశఙ్క్య పూర్వత్రానుక్తం పరిశిష్టం వస్తు ఖిలశబ్దవాచ్యమస్తీత్యాహ (అధ్యాయచతుష్టయేనేతి) సర్వాన్తరః- ఇత్యుక్త ఇతి శేషః. అమృతత్వసాధనం- నిర్ధారితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శబ్దార్థాదీత్యాదిశబ్దేనమానమేయాదిగ్రహః. దయాం- శిక్షేదిత్యుక్తానీతి శేషః. ఓఙ్కారాదియత్ర సాధనత్వేన విధిత్సితం- తత్పూర్వోక్తస్యైక్యజ్ఞానమనువదతి (పూర్ణమితి) అవయవార్థముక్త్వా సముదాయార్థమాహ (తత్సమ్పూర్ణమితి) అదః పూర్ణమిత్యనేన లక్ష్యం తత్పదార్థం దర్శయిత్వా త్వంపదార్థం దర్శయతి (తదేవేతి) కథం సోపాధికస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) వ్యావర్త్యమాహ (నోపాధీతి) న వయముపహితేన విశిష్టేన రూపేణ పూర్ణతాం వర్ణయామః- కిం తు కేవలేన స్వరూపేణేత్యర్థః. లక్ష్యౌ తత్త్వంపదార్థావుక్త్వా తావేవ వాచ్యౌ కథయతి (తదిదమితి) కథం కార్యాత్మనోద్రిచ్యమానస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) లక్ష్యపదార్థైక్యజ్ఞానఫలముపన్యస్యతి (పూర్ణస్యేతి) ఉపక్రమోపసంహారయోరైకరూప్యమైక్యే శ్రుతితాత్పర్యలిఙ్గం సఙ్గిరతే (యదుక్తమితి) కథం పూర్ణఖణ్డికాయా బ్రహ్మఖణ్డికయా సహైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్వ్యుత్పాదయతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపక్రమోపసంహారసిద్ధే బ్రహ్మాత్మైక్యే కతశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) బ్రహ్మాత్మనోరైక్యేనైకవాక్యత్వమిత్యుక్తముపజీవ్య వాక్యార్థమాహ (అత ఇతి) పూర్ణం యద్బ్రహ్మేతి యచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (తస్మాదేవేతి) సంసారావస్థాం దర్శయిత్వా మోక్షావస్థాం దర్శయతి (తద్యథాత్మానమితి) ఉక్తవిద్యాఫలే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథా చోక్తమితి) న కేవలం బ్రహ్మఖణ్డికయైవాస్య మన్త్రస్యైకవాక్యత్వం- కిం తు సర్వాభిరుపనిషద్భిరిత్యాహ (యస్సర్వోపనిషదర్థ ఇతి) అనువాదఫలమాహ (ఉక్తరీతి) తదేవ స్ఫుటయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్మాద్యుక్తో బ్రహ్మణోఽనువాద ఇతి శేషః. కథం తర్హి సర్వోపాసనశేషత్వేన విధిత్సితత్వమోఙ్కారాదీనాముక్తం- అత ఆహ (ఖిలేతి) అద్వితీయం బ్రహ్మేత్యు

త్సర్గప్రవృత్తం శాస్త్రం ప్రలయావస్థబ్రహ్మవిషయం - సృష్టిశాస్త్రం తు విశేషప్రవృత్తం తస్యాపవాదః. తతో ద్వైతాద్వైతరూపం బ్రహ్మస
ర్వోపనిషదర్థః. తదేవ బ్రహ్మానేన మన్త్రేణ సఙ్క్షిప్యత ఇతి భర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (అత్రేత్యాదినా) కార్యకారణయోరుత్పత్తికాలాపేక్షా
పూర్ణత్వముక్త్వా స్థితికాలాపేక్షితదాహ (ఉద్రిక్తమితి) ప్రలయకాలాపేక్షితయోః పూర్ణత్వం దర్శయతి (పునరితి) కాలభేదేన కార్యకారణయోరుక్తాం పూ
ర్ణతాం నిగమయతి (ఏవమితి) కార్యకారణే పూర్ణే చేత్ - తర్హి కథమద్వైతసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సా చేతి) కథం తర్హి తయోః క్రమపూర్ణత్వం - తదా
హ (కార్యకారణయోరితి) ఏకాపూర్ణతా వ్యపదిశ్యతే - తద్వయోరితి సిద్ధేరలబ్ధమర్థమాహ (ఏవం చేతి) ఏకం హ్యనేకాత్మకమితి ప్రతిషేధమాశఙ్క్య
దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే (యథా కిలేతి) ఏవమేకం బ్రహ్మానేకాత్మకమితి శేషః. బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేఽపి సత్యమద్వైతమసత్యమితరదిత్యా
శఙ్క్యాహ (యథా చేత్యాదినా) ద్వైతస్య పరమార్థసత్యత్వే కర్మకాణ్డం శ్రుతిమనుకూలయతి (ఏవం చేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదా పునరితి)
అస్తు కర్మకాణ్డాప్రామాణ్యం. నేత్యాహ (తథా చేతి) విరోధః - అధ్యయనవిధేరితి శేషః. తమేవ విరోధం సాధయతి (వేదేతి) కథం తర్హి విరోధస
మాధిః - తత్రాహ (తద్విరోధేతి) ప్రస్తుతం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానం ప్రత్యాచష్టే (తదసదితి) విశిష్టం - అద్వితీయం బ్రహ్మ. తద్విషయయోరుత్స
ర్గాపవాదయోర్వికల్పసముచ్చయయోశ్చాసమ్భవం వక్తుం ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (నహీతి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం హేతుం వివృణోతి (కస్మాదిత్యాది
నా) యథేత్యాది గ్రన్థస్య న చ తథేత్యాదినా సమ్బన్ధః. క్రియాయాముత్సర్గాపవాదసమ్భావనాముదాహరతి (యథేత్యాదినా) తథాన్యత్రాపి
క్రియాయాముత్సర్గాపవాదౌ ద్రష్టవ్యావితి శేషః. వైధర్మ్యదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (నచేతి) విషయభేదే సత్యుత్సర్గాపవాదౌ దృష్టౌ న తావదద్వి
తీయే బ్రహ్మణి సమ్భవతః - నహి బ్రహ్మద్వయమేవ జాయతే లీయతే చేతి సమ్భావనాస్పదమితి భావః. ఉత్సర్గాపవాదానుపపత్తివద్ బ్రహ్మణి వికల్పానుప
పత్తేశ్చ తదేకరసమేషితవ్యమిత్యాహ (తథేతి) వికల్పానుపపత్తిముపపాదయతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రతి సముచ్చయాసమ్భవమభిదధాతి
(విరోధాచ్చేతి) ఉత్సర్గాపవాదవికల్పసముచ్చయానామసమ్భవాన్న యుక్తా బ్రహ్మణో నానారసత్వకల్పనేతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పరకీయ
కల్పనానుపపత్తౌ హేత్వన్తరం ప్రతిజ్ఞాయ శ్రుతివిరోధం ప్రకటీకృత్య న్యాయవిరోధం ప్రకటయతి (తథేతి) బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వే స్యాదితి శేషః.
నిత్యత్వానుపపత్తేః - ఆత్మనో నిత్యత్వాఙ్గీకారవిరోధః స్యాదిత్యధ్యాహారః. నను తస్యానిత్యత్వం నాఙ్గీక్రియతే - మానాభావాదితి ప్రసక్తిమాశఙ్క్యాం
ప్రత్యాహ (నిత్యత్వం చేతి) స్మృత్యాదిదర్శనాదిత్యాదిశబ్దేన * స ఏవ తు కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్య ఇత్యధికరణోక్తా హేతవో గృహ్యన్తే. అనుమీ
యతే - కల్ప్యతే. స్వీక్రియత ఇతి యావత్. తద్విరోధశ్చ - స్మృత్యాదిదర్శనకృతాత్మనిత్యత్వానుమానవిరోధశ్చేత్యర్థః. ఆత్మనోఽనిత్యత్వే దోషాన్త
రమాహ (భవదితి) కర్మకాణ్డస్యాసత్యార్థత్వం పరేణ కల్ప్యతే - తదానర్థక్యమాత్మానిత్యత్వే స్పష్టమేవాపతేదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (స్ఫుటమేవేతి)
బ్రహ్మణో నానారసత్వే విరోధముక్తమనూద్య స్వోక్తం స్మారయతి (నన్వితి) సముద్రాదీనాం కార్యత్వసావయవత్వాభ్యామనేకాత్మకత్వమవి
రుద్ధం - బ్రహ్మణస్తు నిత్యత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చ నానేకాత్మకత్వం యుక్తమితి వైషమ్యమాదర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) బ్రహ్మణో నానా
రసత్వకల్పనానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) * అజో నిత్యః శాశ్వతోఽయం పురాణ ఇత్యాద్యాః స్మృతయః. నను ప్రత్యక్షాద్యవిరోధేనోపనిష
దాం విషయసిద్ధ్యర్థమేషా కల్పనా క్రియతే - తథా చ కథం సానుపపన్నేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యా ఇతి) విరుద్ధార్థత్వే కల్పితేఽపి తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తేర
విశేషాదితి భావః. కిఞ్చ బ్రహ్మణో నానారసత్వం లౌకికం - వైదికం వా. నాద్యః - తస్యాలౌకికత్వాత్తన్నానారసత్వే లోకస్యాతటస్థత్వాత్. న ద్వితీయః -
తత్ర నానారసత్వస్యాధ్యేయత్వేన జ్ఞేయత్వేన వా శాస్త్రేణానుపదేశాదిత్యాహ (అధ్యేయత్వాచ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) ఇతశ్చ నానార
సం బ్రహ్మ న శాస్త్రప్రకాశ్యమిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) చకారాదుపదిశతీత్యాకృష్యతే. అనేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ - నానారసం బ్రహ్మ శాస్త్రా
ర్థో న భవతీతి శేషః. భేదదర్శనస్య నిన్దితత్వే లబ్ధమర్థమాహ (యచ్చేతి) అకర్తవ్యత్వే ప్రాప్తమర్థం కథయతి (యచ్చ నేతి) సామాన్యన్యాయం ప్ర
కృతే యోజయతి (బ్రహ్మణ ఇతి) కస్తర్హి శాస్త్రార్థః - తత్రాహ (యత్త్వితి) బ్రహ్మైకరసత్వే ప్రాగుక్తం దోషమనుభాషతే (యత్తూక్తమితి)
కర్మకాణ్డస్య కర్మవిషయేణ ప్రామాణ్యం - అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. బ్రహ్మకాణ్డస్య త్వద్వైతే ప్రామాణ్యం - పరమార్థాద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్.
తథా చ విరోధోఽధ్యయనవిధేరిత్యనువాదార్థః. కర్మకాణ్డాప్రామాణ్యం ప్రత్యాచష్టే (తన్నేతి) ప్రసిద్ధం భేదమాదాయ తత్త్రివిధవిధినిషేధోపదేశ
స్య ప్రవృత్తినివృత్తిద్వారాఽర్థవత్త్వాన్న కర్మకాణ్డానర్థక్యమిత్యర్థః. నను శాస్త్రమేవాదౌ భేదం బోధయిత్వా పశ్చాదభ్యుదయసాధనం కర్మోపదిశతి - త
థా చ నాస్తి భేదస్యాన్యతః ప్రాప్తిః - అత ఆహ (నహీతి) యథా హి శాస్త్రం జాతమాత్రం పురుషం ప్రత్యద్వైతం వస్తు బోధయిత్వా పశ్చాద్బ్రహ్మవి
ద్యాముపదిశతీతి నేష్యతే - తథా ప్రథమమేవ పురుషం ప్రతి ద్వైతం బోధయిత్వా కర్మ పునర్బోధయతీత్యపి నాభ్యుపేయం - ప్రథమతో భేదవేదనావస్థా
యామస్య శాస్త్రానధికారిత్వాదిత్యర్థః. ద్వైతస్యాపదేశార్హత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం - తదేవ నాస్తీత్యాహ (న చేతి) నను ద్వైతస్యాసత్యబుద్ధ్యభావే శ్రు
త్యుక్తానుష్ఠానాయ పుంసాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః స్వప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థమేవ ద్వైతసత్యత్వం శ్రుతిర్బోధయిష్యతి. నేత్యాహ (న చ ద్వైతస్యేతి)
ద్వైతానృతత్వవాదిషు కర్మజడానాం ప్రద్వేషప్రతీతేర్న ప్రథమం ద్వైతానృతత్వబుద్ధిః. న చ ద్వైతసత్యత్వం శ్రుత్యర్థః - తత్పరిచయహీనానామపి
ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ - న ద్వైతవైతథ్యం శాస్త్రప్రామాణ్యవిఘాతుకం - యతో బౌద్ధాదిభిః శ్రియసే ప్రస్థాపితాస్స్వశిష్యా ద్వైతమి
థ్యాత్వావగమేఽపి * స్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేతేత్యాదిశాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం గృహ్ణన్తి - తథాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రస్యాపి ప్రామాణ్యం భవిష్యతి - సా
ధనత్వశక్త్యనపహారాదిత్యాహ (నాపీతి) కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధాయాం క్రియాది
రూఢే ద్వైతే దోషః - సాతిశయత్వాదిః. తద్దర్శనం - వివేకః. తద్వతే. తస్మాత్ - ద్వైతాద్విపరీతమౌదాసీన్యోపలక్షితం స్వరూపం. తస్మిన్నవస్థానం-

ఓం౩ ఖం౯్రహ్మ। ఖంపురాణంవాయురంఖమితిహస్మాహకౌరవ్యాయణీపుత్రో వేదోఽయంబ్రా
హ్మణావిదుర్వేదైనేనయద్వేదితవ్యం॥ ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయె ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

కైవల్యం. తదర్థినే - ముముక్షవె. సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాయేత్యర్థః. కిఞ్చ-తత్త్వజ్ఞానాదూర్ధ్వం-పూర్వంవా కాణ్డయోర్విరోధశ్చఙ్క్యతే. నా ద్యఇత్యాహ (అథేతి) అవస్థాభేదాదేకస్మిన్నపిపురుషే కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యమవిరుద్ధమిత్యేవఞ్చస్థితేసత్యుపనిషద్భ్యస్తత్త్వజ్ఞానోత్పత్త్యనన్త రంనాన్తరీయకత్వేన ప్రాప్తైకైవల్యేపురుషస్యనైరాకాఙ్క్ష్యంజాయతే. నచనిరాకాఙ్క్షంపురుషంప్రతిశాస్త్రీస్యశాస్త్రిత్వమస్తి- * ప్రవృత్తిర్వానివృత్తిర్వానిత్యేనకృతకేనవా। పుంసాంయేనోపదిశ్యేతతచ్ఛాస్త్రమభిధీయతఇతిన్యాయాత్కృతకృత్యంప్రతిప్రవర్తకత్వాదివిరహేణశాస్త్రిత్వాయో గాత్. అతోజ్ఞానాదూర్ధ్వంధర్మాభావాద్విరోధాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఏకస్మిన్పురుషేదస్మిన్న్యాయంసర్వత్రాతిదిశతి (తథేతి) జ్ఞానాదూర్ధ్వంవిరోధాభావము పసంహరతి (ఇతినేతి) కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (అద్వైతేతి) తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వంభేదస్యావస్థితత్వాత్తమావిద్యమాదాయాధికారిభేదాదవస్థాభే దాద్వా కాణ్డయోరవిరోధసిద్ధిరిత్యర్థః. భేదమేవోపపాదయతి (అన్యతమేతి) శిష్యాదీనామన్యతమస్యైవావస్థానంచేత్ - అవస్థితస్యేతరస్మింశ్చసాపే క్షత్వాన్నసోఽప్యవతిష్ఠేత. నచజ్ఞానాత్ప్రాగన్యతమస్యైవావస్థానం - సర్వేషామేవతేషాంయథాప్రతిభావమవస్థానాత్. అతోనపూర్వంవిరోధశ ఙ్కేత్యర్థః. ఊర్ధ్వంవిరోధశఙ్కాభావమధికవివక్షయాఽనువదతి (సర్వేతి) కథంకైవల్యం- విరోధాభావస్యనత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అద్వైతత్వాదేవాభావస్యాపితత్త్వనిమజ్జనాదిత్యాహ (అతఏవేతి) అద్వితీయమేవబ్రహ్మ - నద్వైతాత్మకమిత్యుపపాదితం. ఇదానీంబ్రహ్మణోద్వైతాద్వైతాత్మకత్వాభ్యుపగమేపివిరోధోనశక్యతేపరిహర్తుమిత్యాహ (అథాపీతి) తుల్యత్వాత్ - తదభ్యుపగమోవ్యర్థఇతిశేషః. ఉక్తమేవోపదిశతి (యదాపీతి) ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకంబ్రహ్మేతిపక్షేకథంవిరోధోనసమాధీయతే - ద్వైతమద్వైతంచాధికృత్యకాణ్డద్వయప్రామాణ్యసమ్భవాదిత్యా క్షిపతి (కథమితి) బ్రహ్మవిషయశ్శాస్త్రోపదేశః- కింవాఽబ్రహ్మవిషయః. ప్రథమేద్వైతాద్వైతరూపస్యైవబ్రహ్మణోఽభ్యుపగమా, త్తస్యచని త్యముక్తత్వా, న్నోపదేశస్సమ్భవతీత్యాహ (ఏకంహీతి) తస్యోపదేశాభావేహేత్వన్తరమాహ (నచేతి) ఉపదేష్టాహిబ్రహ్మణోఽన్యః- అనన్యో వా. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాత్. నద్వితీయః - భేదమన్తరేణోపదేశ్యోపదేశకభావాసమ్భవాదితిభావః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) కిఞ్చ-సర్వస్య బ్రహ్మరూపత్వేయస్సముద్రదృష్టాన్తః-సనస్యాత్ -పరస్పరోపదేశస్యాబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యాహ (యస్మిన్నితి) అథయథాఫేనాదివికారాణాంభిన్నత్వేపిసముద్రోదకాత్మకత్వం - తథాజీవాదీనాంభిన్నత్వేపి బ్రహ్మస్వభావవిజ్ఞానైక్యాద్బ్రహ్మసర్వమితినవిరుధ్యతే- తత్రాహ (నచేతి) సర్వస్యబ్రహ్మత్వమఙ్గీకృతంచేత్ - బ్రహ్మవిషయఏవోపదేశస్స్యాత్ - భేదస్యావిచారితరమణీయత్వాదిత్యర్థః. ననునానారూపవస్తుసముదాయోబ్రహ్మ- తత్రోపదేశభేదాదుపదేశ్యోపదేశకభావః. బ్రహ్మతునోపదేశ్యముపదేశకంచేతి - తత్రాహ (నహీతి) తత్రహేతుమాహ (సముద్రేతి) యథాసముద్రస్యోదకాత్మనాఫేనాదిష్వేకత్వం- తథాదేవదత్తశ్చేత్రజ్ఞస్యవాగాద్యవయవేష్వేకత్వేనవిజ్ఞానవత్త్వాన్నవ్యవస్థాసమ్భవః. తథాబ్రహ్మణ్యపి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. మతాన్తరనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైకరస్యప్రతిపాదికాః-శ్రుతిః. న్యాయశ్చ- సావయవస్యానేకాత్మకస్యానిత్యత్వాదావుక్తః. అభిప్రేతార్థాసిద్ధిః- భవత్కల్పనానర్థక్యంచేత్యాదినాదర్శితా. ఏవంకల్పనాయాం- ఏకానేకాత్మకంబ్రహ్మేత్యభ్యుపగతేపీత్యర్థః. పరకీయవ్యాఖ్యానాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

౨౦.— ప్రణవోపాసనాంవిధిత్సన్ ప్రణవంపరోక్షరూపేణస్తౌతి (పూర్ణమదఃపూర్ణమిదమిత్యాదినా) అదః - పరోక్షరూపః పరలోకః. ఇదం- అయంచలోకః. పూర్ణం- వేదేనపూర్ణమిత్యర్థః. శబ్దప్రభవత్వాత్ సర్వస్యలోకస్య. * సభూరితివ్యాహరత్సభూమిమసృజతేతిలోకానాంవ్యాహృతిప్రభవత్వామ్నానాత్, కారణేనచకార్యస్యవ్యాప్తత్వాత్,, (పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే) పూర్ణాత్ - పూర్యమాణాల్లోకాత్పూర్ణం- పూరణకర్తృఉదచ్యతే - ఉద్గతంభవతి. * అఞ్చుగతిపూజనయోః. కర్మణిప్రత్యయః. ఉద్గతంభవతి - శ్రేష్ఠంభవతీత్యర్థః. తతశ్చ పూర్యమాణలోకాపేక్షయాపూరణకర్తృవ్యాహృతిరూపశ్శబ్దఉత్కృష్టఇత్యర్థః. (పూర్ణస్యపూర్ణమాదాయ) పూర్ణస్యవ్యాహృతివ్యాప్తస్య లోకస్యపూర్ణం- పూరణకర్తృవ్యాహృతిరూపంవస్త్వాదాయ - ఉపసంహృత్య (పూర్ణమేవావశిష్యతే) తస్యాపియత్పూర్ణం- పూరయితృఓఙ్కారాత్మకంవస్తు- తదేవపరిశిష్యతఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణా ఇతి శ్రుతేః. ఓఙ్కారస్యసర్వవ్యాపకత్వేన పూర్ణత్వాత్తదేవకారణంవ్యాహృత్యాదిషుశబ్దేషుకార్యేషువినష్టేషుపరిశిష్యతఇత్యర్థః. *ఓఙ్కారాద్వ్యాహృతిర్భవతివ్యాహృత్యాగాయత్రీభవతీతిసర్వశబ్దనిదానత్వాత్తదేవపరిశిష్యతఇత్యర్థః. ఇదంచరుచ్యుత్పాదనాయప్రణవస్తుతిమాత్రం-అన్యథానిమిత్తకారణస్య వ్యాహృత్యాదేఃకార్యవ్యాపకత్వాసమ్భవా, దుపాదానభూతస్య భూతపఞ్చకస్యైవవ్యాపకత్వసమ్భవా, దసామఞ్జస్యంస్యాదితిద్రష్టవ్యం. ౧

౪౦.— ఓంఖంబ్రహ్మేతి- మన్త్రః. అయంచాన్యత్రావినియుక్తః- ఇహబ్రాహ్మణేధ్యానకర్మణివినియుజ్యతే. అత్రచబ్రహ్మేతివిశేష్యాభిధానం. ఖమితివిశేషణం. విశేషణవిశేష్యయోశ్చసామానాధికరణ్యేననిర్దేశోనీలోత్పలవత్ఖంబ్రహ్మేతి. బ్రహ్మశబ్దోబృహద్వస్తుమాత్రాస్పదో

ఽవిశేషితః - అతోవిశేష్యతే ఖం బ్రహ్మేతి. యత్తత్ఖం బ్రహ్మ - తదోంశబ్దవాచ్యం. ఓంశబ్దస్వరూపమేతత్. ఉభయథాపి సామానాధికరణ్యమవిరుద్ధం. ఇహ చ బ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థమోంశబ్దః ప్రయుక్తః - తథా చ శ్రుత్యన్తరాత్ *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరం *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత *ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానమిత్యాదేః. అన్యార్థాసమ్భవాచ్చోపదేశస్య. యథాన్యత్ర *ఓమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చోఙ్కారప్రయోగో వినియోగాదవగమ్యతే - న చ తథార్థాన్తరమిహావగమ్యతే. తస్మాద్ధ్యానసాధనత్వేనైవేహౌఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః. యద్యపి బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణో వాచకాః - తథాపి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్బ్రహ్మణో నేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః. అత ఏవ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదం పరం సాధనం. తచ్చ ద్విప్రకారేణ - ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేన చ. ప్రతీకత్వేన యథా - విష్ణ్వాదిప్రతిమాఽభేదేనైవౌఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తవ్యః. తథా హ్యోఙ్కారాలమ్బనస్య బ్రహ్మ ప్రసీదతి - *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరం| ఏతదాలమ్బనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయత ఇతి శ్రుతేః. తత్ర ఖమితి భాతి కే ప్రతీతిర్మా భూదిత్యాహ - ఖం పురాణం. చిరన్తనం ఖం - పరమాత్మాకాశమిత్యర్థః. యత్తత్పరమాత్మాకాశం పురాణం ఖం - తచ్చక్షురాద్యవిషయత్వాన్నిరాలమ్బం న శక్యం గ్రహీతుమితి శ్రద్ధాభక్తిభ్యాం భావవిశేషేణ చౌఙ్కార ఆవేశయతి - యథా విష్ణ్వఙ్కితాయాం శైలాదిప్రతిమాయాం విష్ణుం లోకః. ఏవం (వాయురం ఖం) వాయురస్మిన్విద్యత ఇతి వాయురం ఖం మన్త్రికమిత్యుచ్యతే. న పురాణం ఖమిత్యేవమాహ స్మ. కోఽసౌ. కౌరవ్యాయణీపుత్రః. వాయురహితే హి ఖే ముఖ్యః ఖశబ్దవ్యవహారః - తస్మాన్ముఖ్యే సంప్రత్యయో యుక్త ఇతి మన్యతే. తత్ర యది పురాణం బ్రహ్మ నిరుపాధిస్వరూపం - యది వా వాయురం ఖం సోపాధికం బ్రహ్మ - సర్వథాప్యోఙ్కారః ప్రతీకత్వేనైవ ప్రతిమావత్సాధనత్వం ప్రతిపద్యతే - *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. కేవలఖశబ్దార్థవిప్రతిపత్తిః. వేదోఽయం - ఓఙ్కారః. వేద - విజానాత్యనేన యద్వేదితవ్యం - తస్మాద్వేదః. ఓఙ్కారో వాచకోఽభిధానం - తేనాభిధానేన యద్వేదితవ్యం బ్రహ్మ ప్రకాశ్యమానం - అభిధీయమానం. వేద సాధకః - విజానాతి. ఉపలభేత. తస్మాద్వేదోఽయమితి బ్రాహ్మణా విదుః. తస్మాద్బ్రాహ్మణానామభిధానత్వేన సాధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య. అథవా - వేదోఽయమిత్యాద్యర్థవాదః. కథం. ఓఙ్కారో బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వేన విహితః - ఓం ఖం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యాత్. తస్య స్తుతిరిదానీం వేదత్వేన. సర్వో హ్యయం వేద ఓఙ్కార ఏవ - ఏతత్ప్రభవ ఏతదాత్మకస్సర్వ ఋగ్యజుస్సామాదిభేదభిన్న ఏష ఓఙ్కారః. *తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణానీత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఇతశ్చాయం వేద ఓఙ్కారః - యద్వేదితవ్యం - యత్తత్సర్వం వేదితవ్యమోఙ్కారేణైవ వేద్యతేఽనేన - అతోఽయమోఙ్కారో వేదః. ఇతరస్యాపి వేదస్య వేదత్వమత ఏవ. తస్మాద్విశిష్టోఽయమోఙ్కారస్సాధనత్వేన ప్రతిపత్తవ్య ఇతి. అథవా - వేదస్సః. కోఽసౌ. యం బ్రాహ్మణా విదురోఙ్కారం. బ్రాహ్మణానాం హ్యసౌ ప్రణవోద్గీథాదివికల్పైర్విజ్ఞేయః. తస్మిన్ప్రయుజ్యమానే సాధనత్వేన - సర్వో వేదః ప్రయుక్తో భవతీతి.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ధ్యానశేషత్వేనోపనిషదర్థం బ్రహ్మానూద్య తద్ధ్యానార్థం తస్మిన్వినియుక్తం మన్త్రముత్థాపయతి (ఓం ఖమితి) *ఇషే త్వేత్యాదివత్తస్య కర్మాన్తరే వినియుక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) వినియోజకాభావాదితి భావః. తర్హి ధ్యానేఽపి నాయం వినియుక్తః - వినియోజకాభావావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహేతి) ఖం పురాణమిత్యాది - బ్రాహ్మణం. తస్య చ వినియోజకత్వం ధ్యానసమవేతార్థప్రకాశనసామర్థ్యాత్. యద్యపి మన్త్రనిష్ఠం సామర్థ్యం వినియోజకం - తథాపి మన్త్రబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వాద్బ్రాహ్మణస్య సామర్థ్యద్వారా వినియోజకత్వమవిరుద్ధమితి భావః. అత్రేతిపఙ్క్తిః. విశేషణవిశేష్యత్వేన యథోక్తసామానాధికరణ్యం హేతూకరోతి (విశేషణేతి) బ్రహ్మేత్యుక్తే సత్యాకాఙ్క్షాఽభావాత్ కిం విశేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిరుపాధికస్య సోపాధికస్య వా బ్రహ్మణో విశేషణత్వేఽపి కథం తస్మిన్నోంశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) కిమితి యథోక్తే బ్రహ్మణి ఓంశబ్దో మన్త్రే ప్రయుజ్యతే - తత్రాహ (ఇహ చేతి) ఓంశబ్దో బ్రహ్మోపాసనే సాధనమిత్యత్ర మానమాహ (తథా చేతి) సాపేక్షం శ్రైష్ఠ్యం వారయతి (పరమితి) ఆదిశబ్దేన *ప్రణవో ధనురిత్యాది గృహ్యతే. ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యోపదేశస్య బ్రహ్మోపాసనే సాధనత్వమోఙ్కారస్యేత్యస్మాదర్థాన్తరాసమ్భవాచ్చ తస్య తత్సాధనత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (అన్యార్థేతి) ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) అన్యత్రేతి - తైత్తిరీయశ్రుతిగ్రహణం. అపవర్గః - స్వాధ్యాయావసానం. అర్థాన్తరావగతేరభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను శబ్దాన్తరేష్వపి బ్రహ్మవాచకేషు సత్సు కిమిత్యోంశబ్ద ఏవ ధ్యానసాధనత్వేనోపదిశ్యతే - తత్రాహ (యద్యపీతి) నేదిష్ఠం - నికటతమం. సమ్ప్రియతమమిత్యర్థః. ప్రియతమత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఏవేతి) సాధనత్వేఽవాన్తరవిశేషం దర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రతీకత్వేన కథం సాధనత్వమితి పృచ్ఛతి (ప్రతీకత్వేనేతి) కథమిత్యధ్యాహారః. పరిహరతి (యథేతి) ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తౌ కిం స్యాత్ - తదాహ (తథా హీతి) మన్త్రమేవం వ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) మన్త్రస్సప్తమ్యర్థః. నను యథోక్తం తత్త్వం స్వేనైవ రూపేణ ప్రతిపత్తుం శక్యతే - కిం ప్రతీకోపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) భావవిశేషః - బుద్ధేర్విషయపారవశ్యం పరిహృత్య ప్రత్యగ్బ్రహ్మజ్ఞానాభిముఖ్యం. ఓఙ్కారే బ్రహ్మావేశనముదాహరణేన స్పష్టయతి (యథేతి) కల్పాన్తరమాహ (వాయురమిత్యాదినా) కిమితి సూత్రాధికరణమవ్యాకృతమాకాశమత్ర గృహ్యతే - తత్రాహ (వాయురహితేతి) తదేవ భూతాకాశాన్తర్నాపి పరిణతమితి భావః. తర్హి పక్షద్వయేఽపి సమ్ప్లవమానే కస్సిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాధికారిభేదమాశ్రిత్యాహ (తత్రేతి) శ్రుత్యన్తరస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాదోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వేఽపి విప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) ఇతరత్ర విప్రతిపత్తిర్ద్యోతకాభావాదితి భావః. ప్రతీకపక్షముపపాద్యాభిధానపక్షముపపాదయతి (వేదోఽయమితి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (తేనేతి) వేదేత్యత్ర యదా తచ్ఛబ్దో ద్రష్ట

ఊ.— త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుర్దేవా మనుష్యా అసురా ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దామ్యతేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౧

వ్యా: బ్రాహ్మణా విదురితి విశేషనిర్దేశస్య తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) ప్రతీకపక్షేఽపి వేదోఽయమిత్యాదిగ్రన్థో నిర్వహతీత్యాహ (అథవేతి) విధ్యభావే కథమర్థవాదస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) వేదత్వేన స్తుతిమోఙ్కారస్య సఙ్గ్రహవివరణాభ్యాం దర్శయతి (సర్వోఽపీతి) ఓఙ్కారే సర్వస్య నామజాతస్యాన్తర్భావే ప్రమాణమాహ (తద్యథేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఇతశ్చేతి) వేదితవ్యం - పరమపరం వా బ్రహ్మ. *ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. తద్వేదనసాధనత్వేఽపి కథమోఙ్కారస్య వేదత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరస్యాపీతి) అతఏవ- వేదితవ్యవేదనహేతుత్వాదేవేత్యర్థః. ప్రతీకపక్షే వాక్యయోజనాం నిగమయతి (తస్మాదితి) అభిధానపక్షే ప్రతీకపక్షేఽపి వాక్యమేకైకత్ర యోజయిత్వా పక్షద్వయేఽపి సాధారణ్యేన యోజయతి (అథవేతి) తస్య పూర్వోక్తనీత్యా వేదత్వే లాభం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్య బ్రహ్మణ ఉపాస్తిసాధనత్వమిత్థం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఓం ఖం బ్రహ్మ) ఓఙ్కార ఏవ ఖం - అపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తతశ్చోఙ్కారే అపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ఖం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవిశేషణీభూతతయోక్తస్య ఖశబ్దస్యాభిమతమర్థమాహ (ఖం పురాణమితి) ఖమిత్యనేన న వాయుమానాకాశ ఉచ్యతే- అపితు యత్పురాణం- దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నం పరం బ్రహ్మ - తదేవ ఖసాదృశ్యాత్ ఖమిత్యుచ్యతే. ఖం- అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. (వాయురం ఖమితి హ స్మాహ కౌరవ్యాయణీపుత్రః) కౌరవ్యాయణీపుత్రస్తు కశ్చన ఋషిః వాయురమేవ- వాయుమదమ్బరమేవ ఖం- ఖశబ్దేనోచ్యతే- తతశ్చాకాశశరీరకం బ్రహ్మ ప్రణవే అధ్యస్యోపాస్యమిత్యాహేత్యర్థః. ప్రణవే బ్రహ్మోపాస్యమిత్యత్ర న వివాదః. తత్రాధ్యస్యమానం చ బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నత్వేన గుణేనోపాస్యం - ఉత భూతాకాశశరీరకత్వేనైవోపాస్యమిత్యత్రైవ వివాద ఇతి భావః. (వేదోఽయం బ్రాహ్మణా విదుర్వేదైనేన యద్వేదితవ్యం) యస్మాదసౌ వేదితాపి నేన- ఏతేన ఓఙ్కారేణ యద్యద్వేదితవ్యం- జ్ఞాతవ్యం. తత్తత్సర్వం వేద- జానాతి. తస్మాదయమేవ- ప్రణవో వేదః- వేదయితృత్వరూపయోగికార్థస్య పుష్కలత్వాత్. ఇతరేషాం తు వేదత్వమముఖ్యమితి బ్రాహ్మణా మన్యన్త ఇత్యర్థః........ ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అధునా దమాదిసాధనత్రయవిధానార్థోఽయమారమ్భః. త్రయాః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. ప్రాజాపత్యాః - ప్రజాపతేరపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. తే కిం. ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యం- శిష్యవృత్తేర్బ్రహ్మచర్యస్య ప్రాధాన్యాత్. శిష్యాస్సన్తో బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. కే తే విశేషతః. దేవా మనుష్యా అసురాశ్చ. తే చోషిత్వా బ్రహ్మచర్యం కిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తేషాం దేవా ఊచుః పితరం ప్రజాపతిం ప్రతి. కిమితి. బ్రవీతు- కథయతు నః- అస్మభ్యం యదనుశాసనం భవానితి. తేభ్యః- ఏవమర్థిభ్యో హ ఏతదక్షరం - వర్ణమాత్రమువాచ ద ఇతి. ఉక్త్వా చ తాన్ పప్రచ్ఛ పితా- కిం వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి - మయోపదేశార్థమభిహితస్యాక్షరస్యార్థం విజ్ఞాతవన్తః- ఆహోస్విన్నేతి. దేవా ఊచుః- వ్యజ్ఞాసిష్మేతి- విజ్ఞాతవన్తో వయం. యద్యేవం - ఉచ్యతాం కిం మయోక్తమితి. దేవా ఊచుః- దామ్యత- అదాన్తా యూయం స్వభావతః- అతో దాన్తా భవతేతి నః- అస్మానాత్థ- కథయసి. ఇతర ఆహ- ఓమితి- సమ్యగ్వ్యజ్ఞాసిష్టేతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తద్విధానం సర్వోపాస్తిశేషత్వేనేతి ద్రష్టవ్యం. ఆఖ్యాయికా ప్రవృత్తిః- ఆరమ్భః. పితరి బ్రహ్మచర్యం- ఊషురితి సమ్బన్ధః. ప్రజాపతిసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసమాత్రేణ కిమిత్యసౌ దేవాదిభ్యో హితం బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యభావేన వృత్తైస్సమ్బన్ధినో యే ధర్మాః- తేషాం మధ్యే బ్రహ్మచర్యస్యేత్యాదియోజ్యం. తేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ఉపసంహారశక్తానామేవ శిష్యత్వమితి ద్యోతనార్థో హశబ్దః. విచారార్థా పప్రచ్ఛతిరిత్యఙ్గీకృత్య ప్రశ్నమేవ వ్యాచష్టే (మయేతి) ఓమిత్యనుజ్ఞామేవ విభజతే (సమ్యగితి) ౧

రం.— (త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుః) త్రయాః - త్రిప్రకారాః. *ద్విత్రాభ్యాం తయస్యాయజ్వేతి త్రేః పరస్య తయస్యాయజాదేశః. ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతిపుత్రాః పితరి- ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తః. కే తే ఇత్యత్రాహ (దేవా మనుష్యా అసురా ఇతి) (ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుః బ్రవీతు నో భవానితి) బ్రవీతు- ఉపదేష్టవ్యమితి శేషః. (తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి) తేభ్యో ద ఇత్యేతదక్షరముక్త్వా ప్రజాపతిః కిం యూయం వ్యజ్ఞాసిష్ట- మదభిప్రాయం జ్ఞాతవన్తః కిమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుః) వయం జ్ఞాతవన్త ఇతి దేవాః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహుః (దామ్యతేతి న ఆత్థేతి) నః- అస్మాన్ ప్రతి దామ్యత- దాన్తా భవతేతి ఖలు ఆత్థ- వదసి ఇతి ప్రత్యూచురిత్యర్థః. దమేః శ్యని శమాదిత్వాద్దీర్ఘః. (ఓమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి) ఓం- సత్యం. వ్యజ్ఞాసిష్టేతి ప్రజాపతిరువాచేత్యర్థః. నను కథం ద ఇత్యుచ్చారణమాత్రేణ దామ్యతేతి న ఆత్థేతి దేవాః ప్రత్యపద్యన్త. ఉచ్యతే - దేవానామైశ్వర్యశాలితయా భోగప్రావణ్యే సముదాద్ధత్వాత్ స్వదోషం జానతాం దేవానాం దశబ్దోచ్చారణమాత్రేణ తత్ప్రతిపత్తిస్సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఉ.— అథ హైనం మనుష్యా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా3 ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దత్తేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౨

అథ హైనమసురా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా3 ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దయధ్వమితి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్ద ద ద ఇతి దామ్యత దత్త దయధ్వమితి తదేతత్త్రయగ్ం శిక్షేద్దమం దానం దయామితి॥ ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— సమానమన్యత్. స్వభావతో లుబ్ధా యూయం - అతో యథాశక్త్యా సంవిభజత- దత్తేతి నః - అస్మాన్ ఆత్థ. కిమన్యద్బ్రూయాన్నో హితమితి మనుష్యాః. ౨

ఆ.— సమానత్వేనోత్తరస్య సర్వస్యైవార్థవాదస్యావ్యాఖ్యేయత్వే ప్రాప్తే దత్తేత్యత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వభావత ఇతి) దానమేవ లోభత్యాగరూపముపదిష్టమితి కుతో నిర్దిష్టం- కిమన్యదేవ హితం కించిదాదిష్టం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిమన్యదితి) ౨

రం.— (అథ హైనం మనుష్యా ఊచురిత్యాది) (దత్తేతి న ఆత్థేతి) దత్త- దానం కురుతేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

శం.— తథాఽసురాః-దయధ్వమితి- క్రూరా యూయం హింసాదిపరాః-అతో దయధ్వం- ప్రాణిషు దయాం కురుతేతి. తదేతత్ప్రజాపతేరనుశాసనమద్యాప్యనువర్తత ఏవ. యః పూర్వం ప్రజాపతిర్దేవాదీననుశశాస-సోఽప్యద్యాప్యనుశాస్త్యేవ దైవ్యా- స్తనయిత్నులక్షణయా వాచా. కథం. ఏషా శ్రూయతే దైవీ వాక్. కాసౌ. (స్తనయిత్నుర్ద ద ద ఇతి) దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యేషాం వాక్యానాముపలక్షణాయ త్రిర్దకార ఉచ్చార్యతేఽనుకృతిః - న తు స్తనయిత్నుశబ్దస్త్రిరేవ - సఙ్ఖ్యానియమస్య లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. యస్మాదద్యాపి ప్రజాపతిర్దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యనుశాస్త్యేవ- తస్మాత్కారణాదేతత్త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే. దమం దానం దయామితి శిక్షేత్ -ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాత్. తథా చ స్మృతిః * త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్య హి విధేః శేషః పూర్వః. తత్ర దేవాదీనుద్దిశ్య కిమర్థం దకారత్రయముచ్చారితవాన్ ప్రజాపతిః పృథగనుశాసనార్థిభ్యః, తే వా కథం వివేకేన ప్రతిపన్నాః ప్రజాపతేర్మనోగతం సమానేనైవ దకారమాత్రేణ, తిపరాభిప్రాయజ్ఞా వికల్పయన్తి. అత్రైకిక ఆహుః-అదాన్తత్వాదాతృత్వాదయాలుత్వైరపరాధితామాత్మనో మన్యమానాః శఙ్కితా ఏవ ప్రజాపతావూషుః కిం నో వక్ష్యతీతి. తేషాం చ దకారశ్రవణమాత్రాదేవాత్మాశఙ్కావశేన తదర్థప్రతిపత్తిరభూత్. లోకేఽపి హి ప్రసిద్ధం-పుత్రాః శిష్యాశ్చానుశాస్యాః స్వదోషాన్నివర్తయితవ్యా ఇతి. అతో యుక్తం ప్రజాపతేర్దకారమాత్రోచ్చారణం. దమాదిత్రయే చ దకారాన్వయాత్ ఆత్మనో దోషానురూప్యేణ దేవాదీనాం వివేకేన ప్రతిపత్తుం చేతి. ఫలం త్వేతత్ - ఆత్మదోషజ్ఞానే సతి దోషాన్నివర్తయితుం శక్యన్తేఽల్పేనాప్యుపదేశేన - యథా దేవాదయో దకారమాత్రేణేతి. న త్వేతత్త్రయాణాం దేవాదీనామనుశాసనం దేవాదిభిరప్యేకైకమేవోపాదేయం. అద్యత్వేఽపి న తు త్రయం మనుష్యైః శిక్షితవ్యమితి. అత్రోచ్యతే- పూర్వైర్దేవాదిభిర్విశిష్టైరనుష్ఠితమేతత్త్రయం - తస్మాన్మనుష్యైరేవ శిక్షితవ్యమితి. తత్ర దయాలుత్వస్యాననుష్ఠేయత్వం స్యాత్. కథం. అసురైరప్రశస్తైరనుష్ఠితత్వాదితి చేత్. న- తుల్యత్వాత్త్రయాణాం. అతో యమభిప్రాయః- ప్రజాపతేః పుత్రా దేవాదయస్త్రయః - పుత్రేభ్యశ్చ హితమేవ పిత్రోపదేష్టవ్యం. ప్రజాపతిశ్చ హితజ్ఞో నాన్యథోపదిశతి. తస్మాత్పుత్రానుశాసనం ప్రజాపతేః పరమమేతద్ధితం - అతో మనుష్యైరేవైతత్త్రయం శిక్షితవ్యమితి. అథవా - న దేవా అసురా వాఽన్యే కేచన విద్యన్తే మనుష్యేభ్యః. మనుష్యాణామేవాదాన్తా యేఽన్యైరుత్తమైర్గుణైః సమ్పన్నాః,- తే దేవాః. లోభప్రధానా మనుష్యాః. తథా హింసాపరాః క్రూరా అసురాః. త ఏవ మనుష్యా అదాన్తత్వాదిదోషత్రయమపేక్ష్య దేవాదిశబ్దభాజో భవన్తి, ఇతరాంశ్చ గుణాన్ సత్త్వరజస్తమాంస్యపేక్ష్య. అతో మనుష్యైరేవ హి శిక్షితవ్యమేతత్త్రయమితి- తదపేక్షయైవ ప్రజాపతినోపదిష్టత్వాత్. తథా హి మనుష్యా అదాన్తా లుబ్ధాః క్రూరాశ్చ దృశ్యన్తే. తథా చ స్మృతిః * కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (తథేతి) యథా దేవా మనుష్యాశ్చ స్వాభిప్రాయానుసారేణ దకారద్వయశ్రవణే సత్యర్థం జగృహుః- తథాసురా అపీత్యర్థః. దయధ్వమిత్యత్ర తాత్పర్యమీరయతి (క్రూరా ఇతి) హింసాదీత్యాదిశబ్దేన పరస్వాపహారాది గృహ్యతే. ప్రజాపతేరనుశాసనం ప్రాగాసీదిత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తదేతదితి) అనుశాసనస్యానువృత్తిమేవ వ్యాకరోతి (యః పూర్వమితి) ద ఇతి విసన్ధికరణం సర్వత్ర వర్ణాన్తరభ్రమాపోహార్థం. యథా దకారత్రయమత్ర వివక్షితం- తథా స్తనయిత్నుశబ్దేఽపి త్రిత్వం వివక్షితం చేత్- ప్రసిద్ధివిరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుకృతిరితి) దశబ్దానుకారమాత్రమత్ర వివక్షితం- న తు స్తనయిత్నుశబ్దే త్రిత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ప్రకృతస్యార్థవాదస్య విధిపర్యవసాయిత్వం ఫలితమాహ (యస్మాదితి) ఉపాదానప్రకారమేవాభినయతి (ప్రజాపతేరితి) శ్రుతిసిద్ధవిధ్యనుసారేణ భగవద్వాక్యప్రవృత్తిం దర్శయతి (తథా చేతి) తదేతత్త్రయం శిక్షేదిత్యేష విధిశ్చేత్- కృతం * త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ఇత్యాదినా గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాస్యాస్మాదిత్యాదినా సూచితమాహ (అస్యేతి) సర్వైరేవ త్రయ

ఉ.— ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వం తదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం హృదయమితి హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

మనుష్యేయం చేత్ - తర్హి దేవాదీనద్భిర్యదకారత్రయోచ్చారణమనుపపన్నమితి శఙ్క్యతే (తత్రేతి) దమాదిత్రయస్య సర్వైరనుష్ఠేయత్వే సతీతి యావత్. కిఞ్చ - పృథక్పృథగనుశాసనార్థినో దమాదయః - తేభ్యో దకారమాత్రోచ్చారణే - నాపేక్షితమనుశాసనం సిధ్యతీత్యాహ (పృథగితి) కిమర్థమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దకారమాత్రముచ్చారయతోఽపి ప్రజాపతేర్విభాగేనానుశాసనమభిసంహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేపీతి) త్రయం సర్వైరనుష్ఠేయమితి పరస్య - సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. తదభిజ్ఞాస్సన్తో యథోక్తనీత్యా వికల్పయన్తీతి యోజనా. పరాభిప్రాయజ్ఞా ఇత్యుపహాసో వా. పరస్య ప్రజాపతేర్మనుష్యాదీనాం చానభిప్రాయజ్ఞా ఇతి సఖఉల్లేఖీవాపాతః. ఏకీయం పరిహారముత్థాపయతి (అత్రేతి) అస్తు తేషామేవ శఙ్కా - తథాపి దకారమాత్రాల్లిఙ్గాద్వృత్తిప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాం చేతి) తదర్థః - దకారార్థో దమాదిః. తస్య ప్రతిపత్తిః - తద్ద్వారేణాదాన్తత్వాదినివృత్తిరాసీదిత్యర్థః. కిమితి ప్రజాపతిర్బోధజ్ఞాపనద్వారేణ తతో దేవాదీననుశాస్య దోషాన్నివర్తయిష్యతి - తత్రాహ (లోకేపీతి) దకారోచ్చారణస్య ప్రయోజనే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) యత్తూక్తం తే వా కథమిత్యాది - తత్రాహ (దమాదీతి) ప్రతిపత్తుం చ - యుక్తం దమాదీతి శేషః. ఇతిశబ్దస్స్వయాధ్యాయతసమాప్త్యర్థః. పరోక్తం పరిహారమఙ్గీకృత్య వ్యాఖ్యాయికాతాత్పర్యం సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (ఫలం త్వితి) నిర్జ్ఞాతదోషా దనాదయో యథా దకారమాత్రేణ తతో నివర్తన్త ఇతి శేషః. ఇతిశబ్దో దార్ష్టాన్తికప్రదర్శనార్థః. విశిష్టానుప్రత్యనుశాసనస్య ప్రవృత్తత్వాదస్మాకం తదభావాదనుపాదేయం దమాదీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిఞ్చ - దేవాదిభిరపి ప్రాప్తిస్వీకానుశాసనవశాదేకైకమేవ దమాద్యనుష్ఠేయం - న తత్త్రియమిత్యాహ (దేవాదిభిరితి) యథా పూర్వస్మిన్కాలే దేవాదిభిరేకైకమేవోపాదేయమిత్యుక్తం - తథా వర్తమానేఽపి కాలే మనుష్యైరేకైకమేవ కర్తవ్యం - పూర్వాచారానుసారాత్. నతు త్రయం శిక్షితవ్యం. తథా చ కస్యాయం విధిరిత్యాహ (అద్యత్వేపీతి) ఆచారప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పరిహరతి (అత్రేతి) ఇతి-ఏకైకమేవ నోపాదేయమితి శేషః. దయాయాస్త్వస్యానుష్ఠేయత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) మధ్యే దమాదీనామితి యావత్. అసురైరనుష్ఠితత్వేఽపి దయా-ళుత్వమనుష్ఠేయం - హితసాధనత్వాత్ - దానాదివదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) దేవాదిషు ప్రజాపతేరవిశేషాత్తేభ్యస్తదుపదిష్టమద్యత్వేఽపి సర్వమనుష్ఠేయమిత్యర్థః. హితస్యైవోపదేష్టవ్యత్వేఽపి తదజ్ఞానాత్ప్రజాపతిరన్యథోపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిశ్చేతి) హితజ్ఞస్య పితురహితోపదేశత్వాభావస్తస్మాదిత్యుక్తః. నిశిష్టైరనుష్ఠితస్యాన్నదానాదిభిరనుష్ఠేయత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రాజాపత్యాదేవాదయో విగ్రహవన్తస్సన్తీత్యర్థవాదస్య యథాశ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమభ్యుపగమ్య దకారత్రయస్య తాత్పర్యం సిద్ధమితి వక్తుమితిశబ్దః. సంప్రతి కర్మమీమాంసకమతమనుసృత్యాహ (అథవేతి) కథం మనుష్యేష్వేవ దేవాసురత్వం - తత్రాహ (మనుష్యాణామితి) అన్యే గుణాః - జ్ఞానాదయః. కిం పునర్మనుష్యేషు దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం - తదాహ (అదాన్తత్వాదీతి) దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమాహ (ఇతరాంశ్చేతి) మనుష్యేష్వేవ దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతిశబ్దో విధ్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థః. మనుష్యైరేవ త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (తదపేక్షయేతి) మనుష్యాణామేవ దేవాదిభావే ప్రమాణమాహ (తథా హీతి) త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర స్మృతిముదాహరతి (తథా చేతి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః.......... ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథ హైనమసురా ఊచురిత్యాది) (దయధ్వమితి న ఆత్థేతి) దయధ్వం - ప్రాణిషు దయాం కురుతేత్యర్థః. (తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి) దామ్యత - దాన్తా భవత. దత్త - దానం కురుత. దయధ్వం - దయాం కురుతేతి దమదానదయాలక్షణం తదేతత్త్రితయం స్తనయిత్నుః - మేఘః దదద ఇతి దకారత్రయోచ్చారణేనానువదతి. సైషా దైవీ వాక్ - నతు స్తనయిత్నుశబ్దమాత్రం. (తదేతత్త్రయం శిక్షేద్దమం దానం దయామితి) తస్మాదద్యాపి దమదానదయాలక్షణం ధర్మత్రయం శిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాదిత్యర్థః. తథా చ స్మృతిః *త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్య విధేశ్శేషః ప్రాచీనోఽర్థవాదః.......... ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— దమాదిసాధనత్రయం సర్వోపాసనశేషం విహితం - దాన్తోఽలుబ్ధో దయాలుస్సన్ సర్వోపాసనేష్వధిక్రియతే. తత్ర నిరుపాధికస్య బ్రహ్మణో దర్శనమతిక్రాన్తం. అధునా సోపాధికస్య తస్యైవాభ్యుదయఫలాని వక్తవ్యానీత్యేవమర్థోఽయమారమ్భః. (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయం) ప్రజాపతిరనుశాస్తీత్యనన్తరమేవాభిహితం. కః పునరసావనుశాస్తా ప్రజాపతిరితి. ఉచ్యతే - ఏష ప్రజాపతిః. కోఽసౌ. (యద్ధృదయం)

ఉ.— §తద్వైతదేతదేవతదాససత్యమేవసయో హైతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాన్ లోకాన్ జిత ఇన్న్వసావసద్య ఏవమేతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి సత్యగ్ం హ్యేవ బ్రహ్మ ॥౧

హృదయమితి - హృదయస్థా బుద్ధిరుచ్యతే. యస్మిన్ శాకల్యబ్రాహ్మణాన్తే నామరూపకర్మణామనుసంహార ఉక్తో దిగ్విభాగద్వారేణ - తదేతత్సర్వభూతప్రతిష్ఠం సర్వభూతాత్మభూతం యద్ధృదయం- ప్రజాపతిః- ప్రజానాం స్రష్టా. ఏతద్బ్రహ్మ- బృహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మ. ఏతత్సర్వం-ఉక్తం పఞ్చమాధ్యాయే. హృదయస్య హృదయత్వం సర్వత్వం చ యస్మాత్ -తస్మాదుపాస్యం హృదయం బ్రహ్మ. తత్ర హృదయనామాక్షరవిషయమేవ తావదుపాసనముచ్యతే-తదేతద్ధృదయమితి నామ త్ర్యక్షరం- త్రీణ్యక్షరాణ్యస్యేతి త్ర్యక్షరం. కాని పునస్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. ఉచ్యన్తే-హృ ఇత్యేకమక్షరం. అభిహరన్తి- హరతేరాహరతి కర్మణో హృ ఇత్యేతద్రూపమితి యో వేద. యస్మాద్ధృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ- ఇన్ద్రియాణి. అన్యేచ- విషయాః శబ్దాదయస్స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి, హృదయం చ భోక్త్రర్థమభిహరతి,- అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద. అస్మై విదుషేఽభిహరన్తి స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః. అన్యేచ- సమ్బద్ధాః. బలిమితి వాక్యశేషః. విజ్ఞానానురూప్యేణైతత్ఫలం. తథా- ద ఇత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఏతదపి దానార్థస్య ధాతో రూపం హృదయనామాక్షరత్వేన నిబద్ధం. అత్రాపి-హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ - కరణాని. అన్యేచ- విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. హృదయం చ భోక్త్రే దదాతి స్వం వీర్యం,- అతో దకార ఇత్యేవం యో వేద- అస్మై దదతి స్వాశ్చాన్యే చ. తథా-యమిత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం ప్రాప్నోతి- కిముత వక్తవ్యం హృదయస్య స్వరూపోపాసనాదితి హృదయస్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సాధ్యవాదేన విధినా సిద్ధమర్థమనువదతి (దమాదీతి) కథం తస్య సర్వోపాసనశేషత్వం- తదాహ (దాన్తఇతి) ఆలుబ్ధ ఇతి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) కాణ్డద్వయం సప్తమ్యర్థః. అనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథనేతి) పాపక్షయాదిః- అభ్యుదయః. తత్ఫలాని- ఉపాసనానీతి శేషః. అనన్తరబ్రాహ్మణమాదాయ తస్య సఙ్గతిమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) ఉక్తస్య హృదయశబ్దార్థస్య పాఞ్చమికత్వం దర్శయన్ ప్రజాపతిత్వం సాధయతి (యస్మిన్నితి) కథం హృదయస్య సర్వత్వం- తదాహ (ఉక్తమితి) సర్వత్వసఙ్కీర్తనఫలమాహ (తస్మాదితి) తత్ర- హృదయస్యోపాస్యత్వే సిద్ధే సతీత్యేతత్. ఫలోక్తిముక్తాప్యవ్యాకరోతి (అభిహరన్తీతి) యో వేద- అస్మై విదుషేఽభిహరన్తీతి సమ్బన్ధః. వేదనమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్వకార్యం- రూపదర్శనాది. హృదయం తు- కార్యం- సుఖాది. సమ్బద్ధాః- జ్ఞాతివ్యతిరిక్తాః. ఇత్యుక్తం ఫలం కథయతి (విజ్ఞానేతి) (అత్రాపీతి) దకారాక్షరోపాసనేఽపి. ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తామేవ ఫలోక్తిం వ్యనక్తి (హృదయాయేతి) అస్మై విదుషే స్వాశ్చాన్యే చ దదతి- బలిమితి శేషః. నామాక్షరోపాసనాని త్రీణి. హృదయస్వరూపోపాసనమేకమితి చత్వార్యుపాసనాన్యత్ర వివక్షితానీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం సర్వోపాసనాఙ్గభూతం దమదానదయాలక్షణమర్థత్రయముపదిశ్య బ్రహ్మోపాసనాఙ్గభూతం హృదయోపాసనమాహ (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వమిత్యాదినా) పూర్వం దమాద్యనుశాస్తృత్వేన ప్రస్తుతో యోఽయం ప్రజాపతిః-సోఽపి హృదయమేవ. తదేతద్బ్రహ్మ- బృహత్. ఏతత్సర్వం- పఞ్చమాధ్యాయే శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా హృదయస్య సర్వత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం హృదయస్య ప్రజాపతిత్వబృహత్త్వసర్వత్వరూపవిశేషణవిశిష్టతయా హృదయోపాసనం విధాయ తదుపాస్యం హృదయం హృదయశబ్దనిర్వచనేన స్తౌతి (తదేతత్త్ర్యక్షరం హృదయమితీత్యాదినా) తత్ర ప్రత్యేకమక్షరార్థాంస్తద్వేదనఫలాని చాహ (హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేదేత్యాదినా) హృ ఇతి హృతో రూపం. యస్మాద్ధృదయాయ స్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణి చ అన్యే చ- విషయాశ్శబ్దాదయః. స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి- స్వకార్యం సర్వం తదధీనం కుర్వన్తి. తత్తద్జ్ఞానస్య సర్వస్యాప్యన్తఃకరణాధీనత్వాదితి భావః. అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద-అస్మై విదుషే. స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః అన్యే చ సమ్బన్ధినో బలిముపహరన్తి తత్క్రతున్యాయాదితి భావః. (ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద) యస్మాద్ధృదయాయ స్వాః-ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ-విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. అతః దకారోఽస్మిన్నామ్ని నిబద్ధ ఇతి యో వేద-తస్యాపి స్వీయాః అన్యే చ స్వం స్వం వీర్యం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. (యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద) ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరనిర్వచనజ్ఞానాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం లభ్యతే-కిముత తదుపాసనయేతి హృదయస్య స్తుతిః కృతా భవతి...... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తస్యైవ హృదయాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సత్యమిత్యుపాసనం విధిత్సన్నాహ- తదితి- హృదయబ్రహ్మపరామృష్టం. వై ఇతి - స్మరణార్థం. తద్యద్ధృదయం బ్రహ్మ స్మర్యత ఇత్యేకస్తచ్ఛబ్దః. తదేతదుచ్యతే ప్రకారాన్తరేణేతి ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. కింపునస్తత్ప్రకారాన్తరం. ఏతదేవ. ఏత

§ సయో హైతన్మహద్యక్షమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౪.— ఆపఏవేదమగ్ర ఆసుస్తా ఆపః సత్యమసృజన్త సత్యం బ్రహ్మ బ్రహ్మ ప్రజాపతిం ప్రజాపతిర్దేవాగ్ంస్తే దేవాస్సత్యమేవోపాసతే తదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం సత్యమితి స ఇత్యేకమక్షరం తీత్యేకమక్షరం యమిత్యేకమక్షరం ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోఽనృతం తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతగ్ం సత్యభూయమేవ భవతి నైనం విద్వాగ్ంసమనృతగ్ం హినస్తి॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

టీ.- వక్ష్యమాణం బుద్ధౌ సన్నిధీకృత్యాహ. ఆస- బభూవ. తత్కిం పునః. ఏతదేవ యదుక్తం హృదయం బ్రహ్మేతి - తదితి తృతీయస్యచ్ఛబ్దో వినియుక్తః. కిం తదితి. విశేషతో నిర్దిశతి (సత్యమేవ) సచ్చ త్యచ్చ - మూర్తం చామూర్తం చ. సత్యం బ్రహ్మ. పఞ్చభూతాత్మకమిత్యేతత్. సయః కశ్చిత్సత్యాత్మానమేతం మహన్మహత్త్వాద్యక్షం- పూజ్యం. పూర్వం- ప్రథమజం- ప్రథమం జాతం. సర్వస్మాత్సంసారిణ ఏతదేవాగ్రే జాతం బ్రహ్మ- అతః ప్రథమజం, వేద- విజానాతి సత్యం బ్రహ్మేతి. తస్యేదం ఫలముచ్యతే- యథా సత్యేన బ్రహ్మణా ఇమే లోకా ఆత్మసాత్కృతాః - ఏవం సత్యాత్మానం బ్రహ్మ మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద- సజయతీమాల్లోకాన్. కిఞ్చ- జితః- వశీకృత ఇత్థం- యథా బ్రహ్మణా. అసౌ- శత్రురితి వాక్యశేషః. అసచ్చ- అసద్భవేదసౌ. శత్రుర్జితో భవేదిత్యర్థః. కస్మై తత్ఫలమితి. పునర్నిగమయతి (య ఏవమేతన్మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి) అతో విద్యానురూపం ఫలం యుక్తం- సత్యం హ్యేవ యస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాప్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) సత్యశబ్దార్థం సత్యజ్ఞానాదివాక్యోపాత్తం వ్యావర్తయతి (సచ్చేతి) సర్వాత్మత్వస్య చతుర్థే ప్రస్తుతత్వం సూచయతి (మూర్తం చేతి) వేదనమనూద్య ఫలోక్తిమవతారయతి (సయ ఇతి) ప్రథమజత్వం ప్రకటయతి -(సర్వస్మాదితి) సయః కశ్చిత్- వేదేతి సమ్బన్ధః. కైముతికసిద్ధం ఫలాన్తరమాహ (జిత ఇతి) వశీకృతస్య శత్రోః స్వరూపేణ సత్త్వం వారయతి (అసచ్చేతి) సయో హైతమిత్యాదినా య ఏవమేతమిత్యాదేరేకార్థత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్మై తదితి) కథమస్య విజ్ఞానస్యేదం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) పఞ్చమీ పరామృష్టం స్పష్టయతి (సత్యం హీతి) ౧

ర౦.— హృదయస్య ప్రజాపతిత్వేనోపాసనాముక్త్వా సత్యత్వేనోపాసనామాహ (తద్వై తదేతదేవ తదాస సత్యమేవేత్యాదినా) వై శబ్దోఽవధారణే. తద్వై- తదేవ తత్ - తాదృశం హృదయమేతదేవ తదాస- ఏతత్ -వక్ష్యమాణం తత్సదా నైత్యర్థః. కిం తదాసేత్యత్రాహ (సత్యమేవేతి) * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యత్ర సత్త్యచ్ఛబ్దితం మూర్తం చామూర్తం చ - సత్యం. అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం విరాడ్రూపమభవదిత్యర్థః. తదుపాసనస్య ఫలమాహ (సయో హైతన్మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతీత్యాదినా) యః కశ్చిదేతత్ -హృదయం మహత్. అత ఏవ యక్షం- పూజ్యం. ప్రథమజం- ప్రథమజాతం. సర్వస్మాత్కార్యజాతాత్ ప్రథమజం. సత్యం- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం. బ్రహ్మ-బృహదితి యః కశ్చిదేతద్ధృదయం వేద-ఉపాస్తే. స ఇమాన్ లోకాన్ జయతి. జితః-వశీకృతః. ఇన్ను-ఇత్థం. అసౌ-శత్రురుపాసకస్య. కథం. యథా బ్రహ్మణా జితః. అసత్-అసత్ప్రతియోగీ భవేదిత్యర్థః. తస్మై తత్ఫలమితి పునర్నిగమయతి (య ఏవమేతన్మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి సత్యం హ్యేవ బ్రహ్మేతి) యః ఏవం మహద్యక్షం ప్రథమజం సత్యం హృదయముపాస్తే- తచ్ఛత్రోరసత్త్వం యుక్తమేవ-హి-యత ఏతదుపాస్యం సత్యం బ్రహ్మ-అతోయం సత్యోపాసక ఇత్యతస్తదుపాసకస్యాసత్త్వం తద్విరోధినశ్చాసత్త్వం యుక్తమేవేతి భావః. ౧

శ౦.— సత్యస్య బ్రహ్మణస్స్తుత్యర్థమిదమాహ. *మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథం ప్రథమజత్వమితి. ఉచ్యతే (ఆప ఏవేదమగ్ర ఆసుః) ఆప ఇతి - కర్మసమవాయిన్యోఽగ్నిహోత్రాద్యాహుతయః. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతేర్ద్రవాత్మకత్వాదప్త్వం. తాశ్చాపోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాపవర్గోత్తరకాలం కేనచిదదృష్టేన సూక్ష్మేణాత్మనా కర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యః. ఇతరభూతసహితా ఏవ - న కేవలాః. కర్మసమవాయిత్వాత్తు ప్రాధాన్యమపామితి. సర్వాణ్యేవ భూతాని ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతావస్థాని కర్మసహితాని నిర్దిశ్యన్తే ఆప ఇతి. తా ఆపో బీజభూతా జగతోఽవ్యాకృతాత్మనాఽవస్థితాః. తా ఏవేదం - సర్వం నామరూపవికృతం జగదగ్ర ఆసుః. నాన్యత్కించిద్వికారజాతమాసీత్. తాః పునరాపస్సత్యమసృజన్త. తస్మాత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం. తదేతద్ధిరణ్యగర్భస్య సూత్రాత్మనో జన్మ- యదవ్యాకృతస్య జగతో వ్యాకరణం. తత్సత్యం బ్రహ్మ. కుతః. మహత్త్వాత్. కథం మహత్త్వమితి. ఆహ- యస్మాత్సర్వస్య స్రష్టృ. కథం. యత్సత్యం బ్రహ్మ- తత్ప్రజాపతిం- ప్రజానాం పతిం విరాజం సూర్యాదికరణమసృజతేత్యనుషఙ్గః. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) సవిరాట్ ప్రజాపతిర్దేవానసృజత. యస్మాత్సర్వమేవం క్రమేణ సత్యాద్బ్రహ్మణో జాతం- తస్మాన్మహత్సత్యం బ్రహ్మ. కథం పునర్యక్షమితి. ఉచ్యతే- తే- ఏవం సృష్టా దేవాః పితరమపి విరాజమతీత్య తదేవ సత్యం బ్రహ్మోపాసతే. అత ఏవ ప్రథమజం మహద్యక్షం. తస్మాత్సర్వాత్మనోపాస్యం తత్. తస్యాపి సత్యస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి. తదేతత్త్ర్యక్షరం. కాని తాన్యక్షరాణీతి. ఆహ- స ఇత్యేకమక్షరం. తీత్యేకమక్షరం. తీతి-ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. యమిత్యేకమక్షరం. తత్ర తేషాం ప్రథమోత్తమే అక్షరే-సకారయకారౌ సత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః-మధ్యమనృతం. అనృతం హి మృత్యుః-మృత్య్వనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. తదేతదనృతం- మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-

ఉ.— తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేऽక్షన్పురుషస్తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోऽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి॥ ౧

సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- వ్యాప్తం. అనృతాభిభూతం సత్యరూపాభ్యాం. అతోऽకిఞ్చిత్కరం తత్సత్యభూయమేవ- సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, యో విద్వాన్ - తమేవం విద్వాంసమనృతం కదాచిత్ప్రమాదోక్తం సహిన స్తి.... ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇదమూర్ధ్వం బ్రాహ్మణం గృహ్యతే. తస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (మహదితి) అసులీనామేవకర్మసమవాయిత్వం - నక్షత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యద్యప్యాపస్సోమాద్యాహుతయోऽనాదికర్మసమవాయిన్యః- తథాప్యుత్తరకాలేకర్తంతాసాంతత్కార్యత్వం - కర్మణోऽస్థాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాశ్చేతి) కర్మసమవాయిత్వముపరిత్యజన్త్యస్తత్సమ్బన్ధిత్వేనాపః ప్రథమం ప్రవృత్తాస్తన్మాత్రోత్తరకాలం సూక్ష్మేణాదృష్టేనాత్మనా- అతీన్ద్రియేణాత్మనా తిష్ఠన్తీతియోజనా. ఆప ఇతి విశేషణం భూతాన్తరవ్యాసేధార్థమితి మతిం వారయతి (ఇతరేతి) కథం తాసామేవ శ్రుతావుపాదానం- తదాహ (కర్మేతి) ఇతి- తాసామేవాత్ర గ్రహణమితిశేషః. వివక్షితపదార్థం నిగమయతి (సర్వాస్వేతి) పదార్థముక్తమనూద్య వాక్యార్థమాహ (తా ఇతి) యాస్తాయథోక్తా ఆపః- తా ఏవేతి యచ్ఛబ్దానుబన్ధేన యోజనా. *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతం సత్యం కథం భూతాన్తరసహితాభ్యోऽద్భ్యో జాయతే- తత్రాహ (తదేతదితి) తస్య బ్రహ్మత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (తత్సత్యమితి) సత్యస్య బ్రహ్మణో మహత్త్వం ప్రశ్నద్వారా సాధయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వస్రష్టృత్వం ప్రశ్నద్వారేణ స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) మహత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశేషణత్రయేసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్యాపిత్యపిశబ్దో హృదయబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. బుద్ధిపూర్వకమనృతం విదుషో బాధకమిత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రమాదోక్తమితి)......... ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే- సప్తమాధ్యాయే- చతుర్థ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

శం.— సత్యస్య బ్రహ్మణః స్తుత్యర్థం *మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యత్రాహ (ఆప ఏవేదమగ్ర ఆసురిత్యాది) ఇదం- వ్యాకృతం జగత్ అగ్రే- అణ్డసృష్టేః ప్రాక్ ఆప ఏవాసుః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మనా అవర్తతేత్యర్థః. (తా ఆపస్సత్యమసృజన్త) తా ఆపః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాని సత్యం- పఞ్చీకృతపఞ్చభూతాత్మకం కార్యమణ్డమసృజన్తేత్యర్థః. (సత్యం బ్రహ్మ) తచ్చ సత్యం బ్రహ్మ- చతుర్ముఖమసృజతేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. (బ్రహ్మ ప్రజాపతిం) బ్రహ్మ ప్రజాపతిం- దక్షాది ప్రజాపతిమసృజతేత్యర్థః. జాత్యైకవచనం. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) అసృజతేతి శేషః. తే దేవాస్సత్యమేవోపాసత ఇత్యాది స్పష్టం. (త్ర్యేకమక్షరమితి) అత్ర తీతి ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. (ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోऽనృతం.) ప్రథమోత్తమే అక్షరే- సకారయకారౌ సత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః- మధ్యాక్షరస్తకారస్త్వనృతం. అనృతం హి మృత్యుః- మృత్వనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. (తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతం సత్యభూయమేవ భవతీత్యాది) తదేతదనృతం మృత్యురూపం ఉభయతస్సత్యేన- సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- సన్దష్టం సత్యభూయమేవ - సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. (నైనం విద్వాంసమనృతం హినస్తి) ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్- తమేనం విద్వాంసం అనృతం ప్రమాదోక్తం కదాచిదపి న హినస్తీత్యర్థః.......... ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థ బ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అస్యాధునా సత్యస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేష ఉపాసనముచ్యతే. తద్యత్. కిం తత్. యత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం. కిం. అసౌ సః. కోऽసౌ. ఆదిత్యః. కః పునరసావాదిత్యః. య ఏషః. క ఏషః. య ఏతస్మిన్నాదిత్యమణ్డలే పురుషాభిమానీ- సోऽసావసౌ సత్యం బ్రహ్మ. యశ్చాయమధ్యాత్మం దక్షిణేऽక్షన్- అక్షిణి పురుషః. చశబ్దాత్స చ సత్యం బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః. తావేతావాదిత్యాక్షిస్థౌ పురుషావేకస్య సత్యస్య బ్రహ్మణస్సంస్థానవిశేషౌ యస్మాత్- తస్మాదన్యోన్యస్మిన్- ఇతరేతరస్మిన్. ఆదిత్యశ్చాక్షుషే, చాక్షుషశ్చాదిత్యే, ప్రతిష్ఠితౌ - అధ్యాత్మాధిదైవతయోరన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వాత్. కథం ప్రతిష్ఠితావితి. ఉచ్యతే- రశ్మిభిః ప్రకాశేనానుగ్రహం కుర్వన్నేషః- ఆదిత్యోऽస్మిన్- చక్షుష్యధ్యాత్మే ప్రతిష్ఠితః. అయం చ- చాక్షుషః ప్రాణైరాదిత్యమనుగృహ్ణన్నముష్మిన్- ఆదిత్యాధిదైవే ప్రతిష్ఠితః. సః- అస్మిఞ్ఛరీరే విజ్ఞానమయో భోక్తా యదా- యస్మిన్కాల ఉత్క్రమిష్యన్నిష్యతి- తదాऽసౌ చాక్షుష ఆదిత్యపురుషో రశ్మీనుపసంహృత్య కేవలేనాదాసీన్యేన రూపేణ వ్యవతిష్ఠతే. తదాయం విజ్ఞానమయః పశ్యతి శుద్ధమేవ- కేవలం. విరశ్మ్యేతన్మణ్డలం చన్ద్రమణ్డలమివ. తదేతదరిష్టదర్శనం ప్రాసఙ్గికం ప్రదర్శ్యతే. కథం నామ. పురుషః కరణీయే యత్నవాన్స్యాదితి. నైనం- చాక్షుషం పురుషమురీకృత్యతం ప్రత్యనుగ్రహాయ ఏతే రశ్మయస్సావధికత్వవశాత్పూర్వమాగచ్ఛన్తోऽపి పునస్తత్కర్మక్షయమనురుధ్యమానా ఇవ నాయన్తి- న ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేనం. అతోऽవగమ్యతే పరస్పరోపకార్యోపకారకభావాత్సత్యస్యైవైకస్యాత్మనోऽంశావేతావితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అస్యేత్యాదినా) తత్రాధిదైవికం స్థానవిశేషముపన్యస్యతి (తదిత్యాదినా) స

ఉ.— య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకꣳ శిర ఏకమేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే స్వరితి ప్రతిష్ఠా ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహరితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ౨

యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకꣳ శిర ఏకమేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే స్వరితి ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠే ద్వే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహమితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్. ౩

వ్యాహృత్యాత్మకం స్థానవిశేషం దర్శయతి (యశ్చేత్యాదినా) ప్రదేశభేదవర్తినోః స్థానభేదేన భేదం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (తావేతావితి) అన్యోన్యముపకార్యోపకారకత్వేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణైః- చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరితి యావత్. అనుగృహ్ణన్- ఆదిత్యమణ్డలాత్మానం ప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం- ఉపాసనాప్రసఙ్గాగతమిత్యర్థః. తత్ప్రదర్శనస్య కిం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) పురుషద్వయస్యాన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వముక్తం నిగమయతి (నైత్యాదినా) పునశ్శబ్దైనమ్యుత్తరకాలో గృహ్యతే. రశ్మీనామచేతనత్వాదివశబ్దః. పునర్నకారోచ్చారణమన్వయప్రదర్శనార్థం. ౧

రం.— ఏవం సత్యత్వేన హృదయోపాసనముక్త్వా అథ ఆదిత్యాన్తర్వర్తినో బ్రహ్మణో నిర్వికారత్వరూపసత్యత్వేన వ్యాహృతిశరీరకత్వేన చోపాసనం దర్శయతి (తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇత్యాదినా) తద్యత్ప్రసిద్ధం సత్యం- అసౌ స ఆదిత్యః. స క ఇత్యత్రాహ (య ఏష ఇత్యాది) *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. అక్షన్- అక్షణీత్యర్థః. (తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్) అధిదైవతమధ్యాత్మం చావస్థితావాదిత్యచాక్షుషపురుషావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ - పరస్పరోపకారకౌ భవతః. రశ్మిద్వారా ఆదిత్యపురుషశ్చాక్షుషపురుషస్యోపకారకః- ఆదిత్యరశ్మిసమ్బన్ధాభావే చాక్షుషపురుషస్య పరమాత్మనః స్వకార్యాసామర్థ్యాత్. చాక్షుషశ్చ పురుషః ప్రాణద్వారా ఆదిత్యస్యోపకారకః- ప్రాణనాథాభావే ఆదిత్యపురుషస్య పరమాత్మనః ప్రకాశకత్వాభావాత్. (స యదోత్క్రమిష్యన్ భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తీతి) ఏవం విద్వానుత్క్రాన్తివేళాయాం ద్వారభూతమాదిత్యమణ్డలం శుద్ధం- రశ్మిప్రతిఘాతరహితం ద్రష్టుం శక్నోతి. సూర్యస్య రశ్మయః ఏనం ప్రతి- ప్రతికూలం నాయన్తి - అస్యోపాసకస్య చక్షుః ప్రతిఘాతాయ న ప్రభవన్తీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యమణ్డలస్థయోః పురుషయోః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావజ్ఞానవైభవాదితి భావః. ౧

శం.— తత్రోపాస్యః. కః. య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్సత్యనామా - తస్య వ్యాహృతయోఽవయవాః. కథం. భూరితి యేయం వ్యాహృతిః - సా తస్య శిరః. ప్రాథమ్యాత్. తత్ర సామాన్యం స్వయమేవాహ శ్రుతిః. ఏకం - ఏకసఙ్ఖ్యాయుక్తం శిరః. తథైతదక్షరమేకం భూరితి. భువ ఇతి బాహూ - ద్విత్వసామాన్యాత్. ద్వౌ బాహూ. ద్వే ఏతే అక్షరే. తథా స్వరితి ప్రతిష్ఠా. ద్వే ప్రతిష్ఠే. ద్వే ఏతే అక్షరే. ప్రతిష్ఠే- పాదౌ. ప్రతితిష్ఠత్యాభ్యామితి. తస్యాస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సత్యస్య బ్రహ్మణ ఉపనిషత్ - రహస్యమభిధానం. యేనాభిధానేనాభిధీయమానం తద్బ్రహ్మాభిముఖీభవతి లోకవత్. కాసౌ. ఇతి. ఆహ (అహరితి) అహరితి చైతద్రూపం హన్తి జహాతి చేతి యో వేద- స హన్తి జహాతి చ పాప్మానం- య ఏవం వేద. ౨

ఆ.— తత్ర- స్థానద్వయసమ్బన్ధినస్సత్యస్య బ్రహ్మణో ధ్యానే ప్రస్తుతే సతీత్యర్థః. (తత్రేతి) ప్రథమవ్యాహృతౌ శిరోదృష్ట్యారోపే వివక్షితే. తస్యోపనిషదిత్యాదివ్యాచష్టే. (తస్యేత్యాదినా) యథా లోకే గవాదిస్స్వనాభిధానేనాభిధీయమానస్సమ్ముఖీభవతి- తద్వదిత్యాహ (లోకవదితి) నామోపాస్తిఫలమాహ (అహరితి చేతి) ౨

రం..— (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిరః) ఆదిత్యమణ్డలే వర్తమానస్య సత్యపురుషస్య భూరితి వ్యాహృతిశ్శిర ఇత్యర్థః. తచ్ఛిరస్త్వేన ధ్యానం కర్తవ్యమితి భావః. తత్రోపపత్తిమాహ (ఏకం శిర ఏకమేతదక్షరం) ఏకత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః. తథా- భువ ఇతి వ్యాహృతిర్బాహూ ధ్యాతవ్యా. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే) ద్విత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః. (స్వరితి ప్రతిష్ఠా) ప్రతిష్ఠా- పాదావిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే ఇతి) (తస్యోపనిషదహరితి) తస్య- ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తినః పురుషస్య అహరిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యత్ర * ఉపనిషదో - రహస్యనామానీ ఇత్యర్థ ఇతి. అహరిత్యస్య హన్తి జహాతీత్యర్థరూపసమ్భవమభిప్రేత్య తదనుసారేణ ఫలమాహ (హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి) య ఏవం వేద- ఉపాస్తే. స పాప్మానం హన్తి జహాతి చేత్యర్థః. ౨

శం.— ఏవం- యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః - తస్య భూరితి శిర ఇత్యాది సర్వం సమానం. తస్యోపనిషదహమితి- ప్రత్యగాత్మభూతత్వాత్. పూర్వవద్ధన్తి జహాతీచేతి.. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

———

ఆ.— యథా మణ్డలపురుషస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సోపనిషత్కస్యాధిదైవతముపాసనముక్తం- తథాఽధ్యాత్మం చాక్షుషపురుషస్యోక్తవిశేషణస్యోపాసనముచ్యత ఇత్యాహ (ఏవమితి) చాక్షుషస్య పురుషస్య కథమహమిత్యుపనిషదిష్యతే - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) హన్తేర్జహాతేశ్చాహమిత్యేతద్రూపమితి యో వేద- స హన్తి పాప్మానం జహాతి చేతి పూర్వవత్ఫలవాక్యం యోజ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇత్యాదౌ. తస్యోపనిషదహమిత్యపి పూర్వవద్రూపం. తదనుసారి ఫలం చ హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి. ఇదం చ చిన్తితం గుణోపసంహారపాదే- * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యాదినా ఆదిత్యాద్యేకవ్యక్తితయా వ్యాహృతిశరీరకతయా చోపాస్యత్వేనోపదిష్టస్య బ్రహ్మణః *తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతం * తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి యే అహరిత్యహమితి చ రహస్యనామనీ ఉపదిష్టే - తే కిం స్థానవిశేషనియతే- అతశ్చాహరితి నామ ఆదిత్యమణ్డలస్థానవిశిష్టస్యైవ, అహమితి చ నామాక్షిస్థపురుషస్యైవేతి, నియమోఽస్తి- ఉత నేతి చిన్తాయాం పూర్వపక్ష ఉచ్యతే- *సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి. యథా మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యైకత్వాదుపాస్యైక్యేన విద్యైక్యాత్ శాణ్డిల్యవిద్యాయాం గుణోపసంహారః- ఏవమత్ర్యాదిత్యసమ్బన్ధినో బ్రహ్మణస్సత్యస్య వ్యాహృతిశరీరకస్యైకత్వేన విద్యైక్యాత్ తత్సమ్బన్ధినోర్నామ్నోరప్యనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహార ఇతి. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * న వా విశేషాత్. * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుషః తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితావితి ద్విత్వసఙ్ఖ్యయా ప్రధానోపాస్యభేదప్రతీతేః, ఆదిత్యాక్షిస్థానభేదేన రూపభేదాచ్చ విద్యాభేదాన్న నామ్నోరనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహారః. *దర్శయతి చ. * తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమిత్యాది ఛాన్దోగ్యశ్రుతిరేవ స్థానభేదే పరస్పరగుణాప్రాప్తిం దర్శయతి హి చాక్షుషే పురుషే ఆదిత్యపురుషరూపాద్యతిదేశేన. యది హి స్థానభేదేఽపి పరస్పరగుణప్రాప్తిః- తర్హ్యతిదేశానర్థక్యమేవ స్యాత్. అత ఆదిత్యస్థానవిశిష్టస్యైవాహరితి నామ- అక్షిస్థస్యైవాహమితి నామేతి వ్యవస్థితిస్సిద్ధమ్. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

———

శం.— ఉపాధీనామనేకత్వాత్ అనేకవిశేషణత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణో మన ఉపాధివిశిష్టస్యోపాసనం విధిత్సన్నాహ- మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్. మనసా వోపలభ్యత ఇతి మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః- భా ఏవ సత్యం - సద్భావః. స్వరూపం యస్యాసోఽయం భాస్సత్యః. భాస్వర ఇత్యేతత్. మనసస్సర్వార్థావభాసకత్వాన్మనోమయత్వాచ్చాస్య భాస్వరత్వం. తస్మిన్నన్తర్హృదయే- హృదయస్యాన్తస్తస్మిన్నిత్యేతత్. యథా వ్రీహిర్వా యవో వా పరిమాణతః- ఏవం పరిమాణస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. స ఏష సర్వస్యేశానః- సర్వస్య- స్వభేదజాతస్యేశానః- స్వామీ. స్వామిత్వేఽపి సతి కశ్చిదమాత్యాదితన్త్రః - అయం తు న తథా. కిం తర్హి. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. (సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) యత్కిఞ్చిత్సర్వం జగత్- తత్సర్వం ప్రశాస్తి. ఏవం మనోమయస్యోపాసనాత్తథారూపాపత్తిరేవ ఫలం- *తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి బ్రాహ్మణం. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (ఉపాధీనామితి) అనేకవిశేషణత్వాచ్చ- ప్రత్యేకం తేషామితి శేషః. తత్ప్రాప్తియత్వే హేతుమాహ (మనసీతి) ప్రకారాన్తరేణ తత్ప్రాప్తియత్వమాహ (మనసా వేతి) తస్య భాస్వరరూపం సాధయతి (మనస ఇతి) తస్య ధ్యానార్థం స్థానం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఔపాధికమిదం పరిమాణం- స్వాభావికం త్వానన్త్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (స ఏష ఇతి) యదుక్తం సర్వస్యేశాన ఇతి - తన్నిగమయతి (సర్వమితి) యథాఽన్యత్ర- తథాత్రాఫలశ్రుతేరఫలమిదముపాసనమకార్యమితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— శాణ్డిల్యవిద్యామాహ (మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్య ఇత్యాదినా) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. భాః- భారూపః. సమానప్రకరణే ఛాన్దోగ్యే * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇతి శ్రవణాత్. సత్యః - నిర్వికారః. దేహాదివద్వికారాన్ న భవతీతి యావత్. (తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా) అన్తర్హృదయే- హృదయాన్తర్గతస్తదవచ్ఛేదనిబన్ధనస్వల్పపరిమాణ ఇత్యర్థః. (స ఏష సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తియదిదం కిఞ్చ) సర్వస్యేశానః- నియన్తా. సర్వస్యాధిపతిః- శేషీ. సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ - ప్రశాసనేన ధారక ఇత్యర్థః. అత్ర నియన్తృత్వధారకత్వశేషిత్వాని త్రీణ్యుక్తాని. అత్ర వశిత్వాదేర్బృహదారణ్యకమాధ్యన్దినశాఖాగతస్య ఛాన్దోగ్యశాణ్డిల్యవిద్యాగతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపత్వాత్ వేద్యరూపభేదాభావాత్ విద్యైక్యమితి ద్రష్టవ్యం. గుణోపసంహారపాదే ఏకస్యామేవ శాఖాయాం

ఉ.— విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుర్విదానాద్విద్యుద్విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

వాచం ధేనుముపాసీత తస్యాశ్చత్వారః స్తనాః స్వాహాకారో వషట్కారో హన్తకారః స్వధాకారస్తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ హన్తకారం మనుష్యాః స్వధాకారం పితరస్తస్యాః ప్రాణ ఋషభో మనో వత్సః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

యచ్ఛాఖాయామగ్నిరహస్యే *స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాతః *మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిం చేతి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాభిద్యతే- సత్యసఙ్కల్పత్వవశిత్వరూపగుణభేదాదతిపూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *సమాన ఏవం చాభేదాత్. ఉభయత్రాపి మనోమయత్వాదికే సమానే సతి వశిత్వాదేః సత్యసఙ్కల్పత్వనితతిరూపత్వేన వశిత్వసత్యసఙ్కల్పత్వయోరభేదాద్రూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమితి స్థితం. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తథైవోపాసనాన్తరం సత్యస్య బ్రహ్మణో విశిష్టఫలమారభ్యతే (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుత్త్వే బ్రహ్మణో నిర్వచనముచ్యతే- విదానాత్- అవఖణ్డనాత్తమసః. మేఘాన్ధకారం విదార్య హ్యవభాసతే విద్యుత్. ఏవంగుణం విద్యుద్బ్రహ్మేతి యో వేద- అసౌ విద్యతి- అవఖణ్డయతి. వినాశయతి పాప్మనః. ఏనం- ఆత్మానం ప్రతి ప్రతికూలభూతాః పాప్మానో యే- తాన్ సర్వాన్ పాప్మనోఽవఖణ్డయతీత్యర్థః. య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి- తస్యానురూపం ఫలం- విద్యుద్ధి- యస్మాద్బ్రహ్మ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముద్భావ్య విభజతే (తథైవేత్యాదినా) తమసో విదానాద్విద్యుదితి సమ్బన్ధః. తదేవ స్ఫుటయతి (మేఘేతి) ఉక్తమేవ ఫలం ప్రకటయతి (ఏనమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి కేచిదాహుః. విద్యుతి బ్రహ్మధ్యాసహేతుభూతం సాదృశ్యమాహ (విదానాద్విద్యుత్) మేఘాన్తస్స్థితాన్ధకారఖణ్డనాత్ విద్యుత్. బ్రహ్మ చాజ్ఞానలక్షణతమఃఖణ్డకమితి విద్యుత్త్వమస్తీతి భావః. (విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ) యః విద్యుద్బ్రహ్మేత్యేవం వేద- ఏనం పాప్మనో విద్యతి- ఏనం ప్రతి ప్రతికూలభూతా యే పాప్మానః- తాన్ సర్వాన్ విద్యతి- విశేషేణ ద్యతి- ఖణ్డయతి. *దో అవఖణ్డనే ఇతి హి ధాతుః. తత్రోపపత్తిమాహ (విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణో విద్యుద్వత్ ఖణ్డకత్వాదిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— పునరుపాసనాన్తరం తస్యైవ బ్రహ్మణః వాగ్వై బ్రహ్మేతి. వాగితి- శబ్దః. త్రయీ. తాం వాచం ధేనుం- ధేనురివ ధేనుః. యథా ధేనుశ్చతుర్భిః స్తనైః స్తన్యం పయః క్షరతి వత్సాయ - ఏవం వాగ్ధేనుర్వక్ష్యమాణైః స్తనైః పయ ఇవాన్నం క్షరతి దేవాదిభ్యః. కే పునస్తే స్తనాః, కే వా తే యేభ్యః క్షరతి, తస్యా ఏతస్యా వాచో ధేన్వా ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి వత్సస్థానీయాః. కౌ తౌ. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ) ఆభ్యాం హి హవిర్దీయతే దేవేభ్యః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్త ఇతి మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తి. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తి. తస్యాః- ధేన్వా వాచః ప్రాణ ఋషభః- ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే. తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయం. ఏవం వాగ్ధేనూపాసకస్తాద్భావ్యమేవ ప్రతిపద్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (పునరితి) తాం ధేనుం- ఉపాసీతేతి సమ్బన్ధః. వాచో ధేన్వాశ్చ సాదృశ్యం విశదయతి (యథేత్యాదినా) స్తనచతుష్టయం భోక్తృత్రయం చ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కే పునరిత్యాదినా) కథం దేవా యథోక్తౌ స్తనావుపజీవన్తి - తత్రాహ (ఆభ్యాం హీతి) హన్త- యద్యపేక్షితమిత్యర్థః. స్వధాం- అన్నం. ప్రస్నావ్యతే- ప్రస్నుతా- క్షరణోద్యతా క్రియతే. మనసా హీత్యా

ఉ.— అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తఃపురుషే యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః సమాః ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమ్.

టనోక్తం వివృణోతి (మన ఇతి) ఫలాశ్రవణాదేతదుపాసనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తాద్భావ్యం-యథోక్తం వాగుపాధికబ్రహ్మరూపత్వమిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉపాసనాన్తరమాహ (వాచం ధేనుముపాసీతేత్యాదినా) త్రయీలక్షణాం వాచం ధేనురిత్యుపాసీతేత్యర్థః. తస్యాశ్చత్వారస్స్తనా ఇత్యాదిస్స్పష్టం. (తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తీతి) తస్యై- తస్యాః. వాగ్ధేన్వా ఇత్యర్థః. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చేతి) స్వాహాకారేణ వా వషట్కారేణ వా దేవేభ్యో హవిః ప్రదానాదితి భావః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి హి మనుష్యా యజ్ఞే మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (తస్యాః ప్రాణ ఋషభః) ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. ప్రసూయతే- స్వకార్యాపాదికేత్యర్థః. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ ప్రవర్తతే- తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయమితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అయమగ్నిర్వైశ్వానరః) పూర్వవదుపాసనాన్తరం. అయమగ్నిర్వైశ్వానరః. కోఽయమగ్నిరితి. ఆహ-యోఽయమన్తఃపురుషే. కిం శరీరారమ్భకః. నేత్యుచ్యతే-యేన-అగ్నినా వైశ్వానరాఖ్యేనేదమన్నం పచ్యతే. కిం తదన్నం. యదిదమద్యతే-భుజ్యతేఽన్నం ప్రజాభిః. జాఠరోఽగ్నిరిత్యర్థః. తస్య సాక్షాదుపలక్షణార్థమిదమాహ- తస్య-అగ్నేరన్నం పచతో జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి. కోఽసౌ. యం-ఘోషం. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. కర్ణావపిధాయ-అఙ్గులీభ్యామపిధానం కృత్వా శృణోతి. తం ప్రజాపతిముపాసీత వైశ్వానరమగ్నిం. అత్రాపి తాద్భావ్యం ఫలం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమిదమరిష్టలక్షణముచ్యతే- సః- అత్ర శరీరే భోక్తా యదోత్క్రమిష్యన్భవతి- నైనం ఘోషం శృణోతి. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనూద్య తస్య తాత్పర్యమాహ (అయమితి) అన్నపానస్య పక్తా. తత్సద్భావే మానమాహ (తస్యేతి) క్రియాయాః- శ్రవణస్యైతదితి విశేషణం. ఏతద్యథా భవతి తథేత్యర్థః. కౌక్షేయాగ్న్యుపాధికస్య పురుషస్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీత్యాహ (తత్రేతి)... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసక్తాదుత్క్రాన్తిం వక్తుం తదుపక్రమమాహ (అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తఃపురుషే ఇత్యాది) కోఽసావిత్యత్రాహ (యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యత ఇతి) యదిదమద్యతే- తదిదం భుజ్యమానం యేనాగ్నినా పచ్యతే- స వైశ్వానరోఽగ్నిరిత్యర్థః. (తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి) తస్య- వైశ్వానరాగ్నేః జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి- యం- ఘోషం ఏతత్ - ఇదానీం కర్ణావపిధాయ- కర్ణావఙ్గులీభ్యాం పిధాయ శృణోతి. తాదృశవైశ్వానరాగ్నౌ బ్రహ్మదృష్టిః కార్యేత్యర్థసిద్ధోఽర్థః. (స యదోత్క్రమిష్యన్ భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి) తదానీం జాఠరాగ్నేరభావాదితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— సర్వేషామస్మిన్ప్రకరణే ఉపాసనానాం గతిరియం, ఫలం చోచ్యతే,. యదా వై పురుషః - విద్వానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- శరీరం పరిత్యజతి. స తదా వాయుమాగచ్ఛతి. అన్తరిక్షే తిర్యగ్భూతో వాయుస్స్తిమితోఽభేద్యస్తిష్ఠతి. స వాయుస్తత్ర-స్వాత్మని తస్మై- సంప్రాప్తాయ విజిహీతే- స్వాత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కిం పరిమాణం ఛిద్రమితి. ఉచ్యతే- యథా రథచక్రస్య ఖం- ఛిద్రం ప్రసిద్ధపరిమాణం.

ఉ.— ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమగ్ హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యగ్ హరన్తి పరమగ్ హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమగ్ హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశం బ్రాహ్మణమ్.

తేన- ఛిద్రేణ సః- విద్వానూర్ధ్వ ఆక్రమతే- ఊర్ధ్వం సన్ గచ్ఛతి. స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి. ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః. సోఽప్యేవంవిదే ఉపాసకాయ ద్వారం ప్రయచ్ఛతి- తస్మై స తత్ర విజిహీతే. యథా డమ్బరస్య ఖం- వాదిత్రవిశేషస్య ఛిద్రపరిమాణం. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. సోఽపి తస్మై తత్ర విజిహీతే. యథా దున్దుభేః ఖం ప్రసిద్ధం. స తేన ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స లోకం- ప్రజాపతిమాగచ్ఛతి. కింవిశిష్టం. అశోకం- మానసేన దుఃఖేన వివర్జితమిత్యేతత్. అహిమం- హిమవర్జితం. శారీరదుఃఖవర్జితమిత్యర్థః. తం ప్రాప్య తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః- నిత్యాః సమాః- సంవత్సరానిత్యర్థః. బ్రహ్మణో బహూన్కల్పాన్వసతీత్యేతత్.... ... ... ౧

సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామితి) ఫలం చ- అశ్రుతఫలానామితి శేషః. కిమితి విద్వాన్వాయుమాగచ్ఛతి- తమనపేక్ష్యైవ బ్రహ్మలోకం కుతో న గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తరిక్ష ఇతి) ఆదిత్యం ప్రత్యాగమనే హేతుమాహ (ఆదిత్య ఇతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యం సాతయతి (తస్మా ఇతి) బహూన్కల్పాన్నిత్యా నాన్తరకల్పోక్తిః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉత్క్రాన్తిప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మవిదో గతిమాహ (యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతీత్యాదినా) యదా బ్రహ్మవిత్పురుషః అస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి- తదా అర్చిరాదిపూర్వపక్షపదుదగయనాబ్దద్వారా వాయుమాగచ్ఛతి. తస్మై- ఆగతాయ బ్రహ్మవిదే సః- వాయుః విజిహీతే- ఆత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోతీత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమిత్యత్రాహ (యథా రథచక్రస్య ఖమితి) రథచక్రమధ్యవర్తి రన్ధ్రం యత్పరిమాణం- తత్పరిమాణచ్ఛిద్రం కరోతి. తేన చ- ఛిద్రేణోర్ధ్వాగతః సః- బ్రహ్మవిత్ ఆదిత్యలోకమాగచ్ఛతీత్యర్థః. న చ *దేవలోకాదాదిత్యమితి శ్రుత్యాస్య విరోధ ఇతి వాచ్యం- * యోఽయం పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతేర్వాయోరేవ తత్ర దేవలోకశబ్దవాచ్యత్వాత్. సూత్రితం చ *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి. వాయుం అబ్దాత్- సంవత్సరాదూర్ధ్వమధిగచ్ఛేత్. అవిశేషవిశేషాభ్యాం- సామాన్యవిశేషాభ్యాం. దేవలోకశబ్దో హి సామాన్యశబ్దః. వాయుశబ్దో విశేషః. అతో వాయురేవ దేవలోక ఇతి స్థితం. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా డమ్బరస్య ఖమిత్యాది) ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితోఽపి తస్మై- ఏవంవిదే ఉపాసకాయ ప్రాప్తాయ ఆడమ్బరాఖ్యవాద్యవిశేషస్య ఖం- ఛిద్రమివ ఛిద్రం కరోతి. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమ్య చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం) సోఽపి- చన్ద్రమాః తస్మై బ్రహ్మవిదే దున్దుభిరన్ధ్రసదృశం రన్ధ్రం కరోతి. తద్గతేన మార్గేణ స ఊర్ధ్వ ఉద్గమ్య విద్యుద్వరుణేన్ద్రధాతృలోకానతిక్రమ్య అశోకం- శోకశూన్యం అహిమం - హిమాద్యాధిదైవికదుఃఖశూన్యం పరబ్రహ్మలోకం గత్వా శాశ్వతీస్సమాః - అనన్తాన్ సంవత్సరాన్ తత్రైవ వసతి- న పునరావర్తత ఇత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్..

శం.— ఏతద్వై పరమం తపః. కిం. యద్వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ తప్యతే- తదేతత్పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భవత్యనిన్దతోఽవిషీదతః. స ఏష చ తేన విజ్ఞానతపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ముమూర్షురాదావేవ కల్పయతి. కిం. ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతం - మాం గ్రామాదరణ్యం హరన్తి ఋత్విజోఽన్త్యకర్మణే- తద్గ్రామాదరణ్యగమనసామాన్యాత్పరమం మమ తత్తపో భవిష్యతి. గ్రామాదరణ్యగమనం పరమం తప ఇతి హి ప్రసిద్ధం. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి. అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేన సఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతే (ఏతదితి) యద్వ్యాహిత ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (జ్వరాదీతి, కర్మక్షయహేతురిత్యత్ర కర్మశబ్దేన పాపముచ్యతే. పరమం హైవ లోకమిత్యత్ర తపసోఽనుకూలం ఫలం లోకశబ్దార్థః. అస్తు గ్రామాదరణ్యగమనం- తథాపి కథం తపస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామాదితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదేతి) వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ యత్తప్యతే- తదేవ పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భ

ఉ.— అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదేతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతస్తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం కిꣳస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి తస్మా ఉ హైతదువాచ వీత్యన్నం వై వి అన్నే హీమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని రమితి ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్తే సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశం బ్రాహ్మణమ్.

ఎలి. స య ఏవం తేన విజ్ఞానేన తపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి-య ఏవం వేద. (ఏతద్వై పరమం తప యం ప్రేతమరణ్యం హరన్తి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) యం ప్రేతం గ్రామాదరణ్యం ఋత్విజో హరన్తి- తస్మిన్ కర్మణి గ్రామాదరణ్యగమనత్వసామాన్యాత్ పరమం తపో భవిష్యతీతి తత్ర పరమతపస్త్వబుద్ధిం జీవద్దశాయామేవ యః కరోతి - స పరమం లోకం జయతి. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్ భవిష్యతి ప్రేతభూతస్య స్వస్యాగ్నావభ్యాధానే పరమతపస్త్వబుద్ధిం కుర్వతః పరలోకప్రాప్తిరిత్యర్థః.... ... ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయ ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అన్నం బ్రహ్మేతి) తస్యైతదుపాసనాన్తరం విధిత్సన్నాహ- అన్నం బ్రహ్మ- అన్నం-అద్యతేయత్. తద్బ్రహ్మేత్యేకే- ఆచార్యా ఆహుః. తన్న తథా గృహీతవ్యమన్నం బ్రహ్మేతి. అన్యే చాహుః ప్రాణో బ్రహ్మేతి. తచ్చ తథా న గృహీతవ్యం. కిమర్థం పునరన్నం బ్రహ్మేతి న గ్రాహ్యం. యస్మాత్పూయతి- క్లిద్యతే. పూతిభావమాపద్యతే ఋతే ప్రాణాత్. తత్కథం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. బ్రహ్మ హి నామ తత్ -యదవినాశి. అస్తు తర్హి ప్రాణో బ్రహ్మ. నైవం-యస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణః - శోషముపైతి ఋతే అన్నాత్. అత్తా హి ప్రాణః - అతోఽన్నేనాద్యేన వినా న శక్నోత్యాత్మానం ధారయితుం. తస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్. అత ఏకైకస్య బ్రహ్మతా నోపపద్యతే యస్మాత్ -తస్మాదేతే హ తు ఏవ-అన్నప్రాణదేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం-పరమత్వం గచ్ఛతః. బ్రహ్మత్వం ప్రాప్నుతః. తదేతదేవమధ్యవస్య హ స్మ ఆహ స్మ ప్రాతృదో నామ పితరమాత్మనః. కిꣳస్విదితి వితర్కే. యథా మయా బ్రహ్మ పరికల్పితం - ఏవం విదుషే కింస్విత్ సాధు కుర్యాం - సాధు-శోభనం. పూజాం. కాం త్వస్మై పూజాం కుర్యామిత్యభిప్రాయః. కిమేవ వాస్మై-ఏవం విదుషేఽసాధు కుర్యాం కృతకృత్యో హ్యసావిత్యభిప్రాయః. అన్నప్రాణౌ సహభూతౌ బ్రహ్మేతి విద్వాన్నాసావసాధుకరణేన ఖణ్డితో భవతి, నాపి సాధుకరణేన మహీకృతః,. తమేవం వాదినం సః- పితా హ స్మ ఆహ. పాణినా- హస్తేన నివారయన్. మా ప్రాతృద మైవం వోచః. (కస్తు) త్వేనయోః- అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం కస్తు గచ్ఛతి- న కశ్చిదపి విద్వాననేన బ్రహ్మదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. యద్యేవం బ్రవీతు భవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి. తస్మై ఉ హ ఏతత్- వక్ష్యమాణం వచ ఉవాచ. కిం తత్. వీతి. తద్వి ఇత్యుచ్యతే. (అన్నం వై వి) అన్నే హి-యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని-ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే. కిఞ్చ-రమితి- రమితి చోక్తవాన్ పితా. కిం పునస్తద్రం. ప్రాణో వై రం. కుత ఇతి. ఆహ- ప్రాణే హి- యస్మాద్బలాశ్రయే సతి సర్వాణి భూతాని రమన్తే- అతో రం ప్రాణః. సర్వభూతాశ్రయగుణమన్నం. సర్వభూతరతిగుణశ్చ ప్రాణః. న హి కశ్చిదనాయతనో నిరాశ్రయో రమతే, నాపి సత్యప్యాయతనేఽప్రాణో దుర్బలో రమతే,. యదా త్వాయతనవాన్ప్రాణీ బలవాంశ్చ-తదా కృతార్థమాత్మానం మన్యమానో రమతే లోకః. *యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయక ఇత్యాది శ్రుతేః. ఇదానీమేవంవిదః ఫలమాహ-సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి- అన్నగుణజ్ఞానాత్. సర్వాణి భూతాని రమన్తే- ప్రాణగుణజ్ఞానాత్. య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అన్నమితి) యథా పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే ఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముక్తం- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) ఏతదితి బ్రహ్మవిషయోక్తిః. ఉపాస్యం బ్రహ్మ నిర్ధారయితుం విచారయతి (అన్నమిత్యాదినా) అన్నస్య వినాశిత్వేపి బ్రహ్మత్వం కిం న స్యాత్- అత ఆహ (బ్రహ్మ హీతి) కథమన్నం వినా ప్రాణస్య శోషప్రాప్తిః- తత్రాహ (అత్తా హీతి) ప్రత్యేకం నాశిత్వమతశ్శబ్దార్థః. కింస్విదిత్యాదివాక్యస్యార్థం వివృణోతి (అన్నప్రాణావితి) కస్త్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (తయోరితి) యద్యేవం - ఉక్తరీత్యా పరమత్వం యది నాస్తీత్యర్థః. ఉక్తమసఙ్కీర్ణం గుణద్వయం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వభూతేతి) అన్నగుణం వినా ప్రాణగుణాదేతద్ధ్యానం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ప్రాణగుణస్యాప్యన్నగుణత్వసమ్భవాదలం ప్రాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) గుణద్వయస్య పరస్పరాపేక్షామనుభవానుసారేణ స్ఫోరయతి (య

ఉ.— ఉక్థం ప్రాణో వా ఉక్థం ప్రాణో హీదꣳ సర్వముత్థాపయత్యుద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠత్యుక్థస్య సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద ॥ ౧

యజుః ప్రాణో వై యజుః ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే యుజ్యన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ యజుషః సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద ॥ ౨

ధాత్వితి) ఆయతనవతో బలవతశ్చ కృతార్థతేత్యత్ర తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (యువా స్యాదిత్యాదినా) ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠః తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాదిత్యేతదాదిశబ్దేన గృహ్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్) కేచిదన్నం బ్రహ్మేత్యాహురాచార్యాః. తన్న తథా యుజ్యతే- ప్రాణాదృతే తదన్నం పూయతి- పూతీభావమాపద్యతే. తస్మాన్నాన్నం బ్రహ్మేతి. (ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్) కేచిత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాహుః. తదపి న యుక్తం- అన్నాభావే ప్రాణస్య శోషదర్శనాదిత్యర్థః. (ఏతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతః) తస్మాదన్నప్రాణరూపే ఏతే ఏవ దేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః. (తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం) తదేవమధ్యవస్య హ స్మ ప్రాతృదో నామ పుత్రః పితరమాహ. కిమితీత్యత్రాహ (కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి) అన్నప్రాణావేకీభూతౌ బ్రహ్మేతి విదుషే అస్మై మహ్యం కిం వా సాధుకర్మ కుర్యాం, కిం వా అసాధుకర్మ కుర్యాం,. కృతకృత్యస్య మే సాధ్వసాధుకర్మభ్యాం కిం భవిష్యతీతి భావః. అస్మా ఇతి స్వాత్మానమేవ నిర్దిశతి దేహాదినివేదనాయ. అథవా- అస్మా ఇతి కస్యచిత్తచ్ఛిష్యస్యైతద్విదుష ఏవాభినిర్దేశః. (స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి) తమేవం వాదినం పుత్రం హస్తేన నివారయన్ సహ- పితా ఆహ స్మ. కిమితి. హే ప్రాతృద మైవం వోచః. కస్త్వేనయోః- అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా - గత్వా స్థితయోః పరమతాం విద్వాన్ పరమతాం గచ్ఛతి. న కశ్చిదపి విద్వాన్ నైతద్దర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. ఇతి పిత్రోక్తః పుత్రః యద్యేవం- బ్రవీతు భగవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి పితరం పప్రచ్ఛ. (తస్మా ఉ హైతదువాచ) తస్మై- ఏవం పృష్టవతే పుత్రాయ పితా ఏతత్- వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (వీత్యన్నం వై వీత్యాది) అన్నే హి- యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. అతో వీత్యన్నముపాస్యమిత్యర్థః. (రమితి) ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్త ఇతి) యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని ప్రాణే రమన్తే- అతః ప్రాణ ఏవ రమిత్యర్థః. వి రమితి గుణవిశిష్టాన్నప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వాణి హ వా అస్మిన్ భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఉక్థం) తథోపాసనాన్తరం. ఉక్థం- శస్త్రం. తద్ధి ప్రధానం మహావ్రతే క్రతౌ. కిం పునస్తదుక్థం. (ప్రాణో వా ఉక్థం) ప్రాణశ్చ ప్రధానం- ఉక్థం చ శస్త్రాణాం- అత ఉక్థమిత్యుపాసీత. కథం ప్రాణ ఉక్థమితి. ఆహ- ప్రాణో హి- యస్మాదిదం సర్వముత్థాపయతి- ఉత్థాపనాదుక్థం ప్రాణః. న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి. తదుపాసనఫలమాహ (ఉత్ హ) అస్మాత్- ఏవంవిద ఉక్థవిత్ - ప్రాణవిద్వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతీతి. దృష్టమేతత్ఫలం. అదృష్టం తు- ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౧

ఆ.— అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్మిలితయోరుపాసనముక్తం. ఇదానీం బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఉక్థమితి) సత్సు శస్త్రాన్తరేషు కిమిత్యుక్థముపాస్యత్వేనోపన్యస్యతే- తత్రాహ (తద్ధీతి) కస్మిన్ క్రతావుక్థస్యోపాస్యత్వమితి ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కిం పునరితి) తస్మిన్నుక్థదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రాణశ్చేతి) తస్మిన్నుక్థశబ్దస్య సమవేతార్థత్వం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) ఉత్థానస్య స్వతోఽపి సమ్భవాన్న ప్రాణకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉక్థస్య - ప్రాణస్యైతద్విజ్ఞానతారతమ్యమపేక్ష్య సాయుజ్యం సాలోక్యం చ వ్యాఖ్యేయం. ౧

రం.— ప్రాణస్యైవ ఋగ్యజుస్సామత్వేనోపాసనమాహ- ఉక్థం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. ఉక్థశబ్దః శస్త్రవిశేషవచనోఽపి యజుస్సామప్రాయపాఠాదృఙ్మాత్రపరః. శస్త్రపరత్వేఽపి న దోషః. తత్రోపపత్తిమాహ (ప్రాణో వా ఉక్థమితి) ప్రాణస్యోక్థత్వముపపాదయతి (ప్రాణో హీదం సర్వముత్థాపయతీతి) న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతీతి భావః. (ఉద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః ఉక్థవిత్-ఉక్థప్రాణవిత్ వీరః పుత్రః ఉత్తిష్ఠతీతి వ్యవహితేన సంబన్ధః. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టం ఫలమాహ (ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేదేతి) ఉక్థప్రాణేన సాయుజ్యం సలోకతాం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౧

శం.— యజురితి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై యజుః. కథం యజుః ప్రాణః. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే. న హ్య

ఉ.— సామ ప్రాణో వై సామ ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సమ్యఞ్చి హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ కల్పన్తే సామ్నస్సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౩

క్షత్రం ప్రాణో వై క్షత్రం ప్రాణో హి వై క్షత్రం త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోః ప్ర క్షత్రమత్రమాప్నోతి క్షత్రస్య సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశం బ్రాహ్మణమ్.

భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౧

సతి ప్రాణే కేనచిత్కస్యచిద్యోగసామర్థ్యం- అతో యజుస్త్వం ప్రాణో యజుః. ఏవంవిదః ఫలమాహ - యుజ్యన్తే- ఉద్యమన్త ఇత్యర్థః. హాస్మై- ఏవంవిదే సర్వాణి భూతాని. శ్రైష్ఠ్యం- శ్రేష్ఠభావః. తస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ. స శ్రేష్ఠో భవేదితి. యజుషః- ప్రాణస్య సాయుజ్యమిత్యాదిసర్వం సమానం. ౨

ఆ.— యజుశ్శబ్దస్యాన్యత్ర రూఢత్వాదయుక్తం ప్రాణవిషయత్వమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అసత్యపి ప్రాణే యోగస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ప్రకరణానుగృహీత ప్రాణశబ్దశ్రుత్యా యజుశ్శబ్దస్య రూఢిం త్యక్త్వా యోగోఽఙ్గీక్రియత ఇత్యాహ (అత ఇతి) ౨

రం.--- యజుః- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేష ఇత్యాదిపూర్వవత్. ప్రాణే సతి హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే- సన్నహ్యన్తే. అతః ప్రాణో యజుః. (యుజ్యన్తే హాస్మా ఇత్యాది) అస్మాకమసౌ శ్రేష్ఠో భవత్వితి ఏవంవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ యుజ్యన్తే- సన్నహ్యన్తే. ఉద్యుఞ్జతే సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— సామేతి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై సామ. కథం ప్రాణస్సామ. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే. సఙ్గమనం సమ్యక్త్వాపత్తిహేతుత్వాత్ సామ ప్రాణః. సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని. న కేవలం సఙ్గచ్ఛన్త ఏవ- శ్రేష్ఠభావాయ చాస్మై కల్పన్తే- సమర్థన్తే. సామ్నస్సాయుజ్యమిత్యాదిపూర్వవత్. ౩

ఆ.— సఙ్గమనాదిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే. (సఙ్గమేతి) ౩

రం.— (సామ ప్రాణో వై సామేత్యాది) పూర్వవత్. సమ్యఞ్చి- సఙ్గతాని భవన్తీత్యర్థః. అస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సమ్యఞ్చి కల్పన్తే- సః శ్రేష్ఠో భవత్వితి ప్రాణవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ సఙ్గతాని సన్తి కల్పన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తం ప్రాణం క్షత్రమిత్యుపాసీత. ప్రాణో వై క్షత్రం. ప్రసిద్ధమేతత్- ప్రాణో హి వై క్షత్రం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ- త్రాయతే- పాలయత్యేనం- పిణ్డం. దేహం ప్రాణః. క్షణితోః - శస్త్రాదిహింసితాత్పునర్మాంసేనాపూరయతి యస్మాత్ - తస్మాత్క్షతత్రాణాత్ప్రసిద్ధం క్షత్రత్వం ప్రాణస్య. విద్వత్ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రం) న త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం. క్షత్రం- ప్రాణః- తమత్రం క్షత్రం ప్రాణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శాఖాన్తరే వా పాఠాత్ క్షత్రమాత్రం ప్రాప్నోతి- ప్రాణో భవతీత్యర్థః. క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— శాఖాన్తరశబ్దేన మాధ్యన్దినశాఖోచ్యతే. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— క్షత్రం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. తత్రోపపత్తిః (ప్రాణో వై క్షత్రమితి) తత్ర వివదమానం ప్రత్యాహ (ప్రాణో హి వై క్షత్రమితి) ప్రాణస్య క్షత్రత్వప్రసిద్ధేరితి భావః. తదుపపాదయతి (త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోరితి) *క్షణు హింసాయామిత్యస్మాత్ * ఇన్ సర్వధాతుభ్య ఇతి ఇన్. క్షణిః- హింసా. తస్మాత్పఞ్చమ్యర్థే తోసున్ ప్రత్యయః. హింసాతస్త్రాయతే హ్యేనం ప్రాణ ఇత్యర్థః. శస్త్రాదిహింసాయామపి ప్రాణసద్భావే పునర్మాంసేన పూర్ణం భవతీత్యర్థః. విద్యాయాః ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రమాప్నోతీతి) న త్రాయతే అన్యేన కేనచిదిత్యత్రం- ప్రాణః. తమత్రం క్షత్రం- క్షత్రత్వగుణవిశిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) క్షత్రప్రాణస్య సాయుజ్యసాలోక్యే గచ్ఛతీత్యర్థః. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మణో హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్యోపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే. సర్వచ్ఛన్దసాం హి గాయత్రీ ఛన్దః ప్రధానభూతం- తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్గాయత్రీతి వక్ష్యతి. న చాన్యేషాం ఛన్దసాం చ ప్రయోక్తృప్రాణ

ఊ.— ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౨

ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవా

త్రాణసామర్థ్యం. ప్రాణాత్మభూతా చ సా- సర్వచ్ఛన్దసాం చాత్మా ప్రాణః. ప్రాణశ్చ క్షతత్రాణాత్క్షత్రమిత్యుక్తం- ప్రాణశ్చ గాయత్రీ. తస్మాత్తదుపాసనమేవ విధిత్స్యతే. ద్విజోత్తమజన్మహేతుత్వాచ్చ. *గాయత్ర్యా హి బ్రాహ్మణమసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్యమితి ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తం. తస్మాత్ప్రధానా గాయత్రీ. * బ్రాహ్మణాభ్యుత్థాయ బ్రాహ్మణా అభివదన్తి స బ్రాహ్మణో నిపాపో విజరో విచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవతీత్యుత్తమపురుషార్థసమ్బన్ధం బ్రాహ్మణస్య దర్శయతి. తచ్చ బ్రాహ్మణత్వం గాయత్రీజన్మమూలం- అతో వక్తవ్యం గాయత్ర్యాస్తత్త్వం. గాయత్ర్యా హి యస్మాద్ద్విజోత్తమో నిరఙ్కుశ ఏవోత్తమపురుషార్థసాధనేఽధిక్రియతే- అతస్తన్మూలః పరమపురుషార్థసమ్బన్ధః. తస్మాత్తదుపాసనవిధానాయాహ- భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యేతాన్యష్టావక్షరాణి. అష్టాక్షరం- అష్టావక్షరాణి యస్య తదిదమష్టాక్షరం. హ వై- ప్రసిద్ధావద్యోతకౌ. ఏకం- ప్రథమం గాయత్ర్యై- గాయత్ర్యాః పదం- యకారేణైవాష్టత్వపూరణం. ఏతదు హైవ- ఏతదేవాస్యాః- గాయత్ర్యాః పదం- పాదః ప్రథమో భూమ్యాదిలక్షణస్త్రైలోక్యాత్మా- అష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. ఏవమేతత్త్రైలోక్యాత్మకం గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం- సః- విద్వాన్యావత్- కించిదేషు త్రిషు లోకేషు జేతవ్యం- తావత్సర్వం హ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య గాయత్రీబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మణ ఇత్యాదినా) ఛన్దోన్తరేష్వపి విద్యమానేషు కిమితి గాయత్ర్యుపాధికమేవ బ్రహ్మోపాస్యమిష్యతే- తత్రాహ (సర్వచ్ఛన్దసామితి) తత్ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (తదితి) తత్ప్రయోగాఙ్గత్వం ప్రయోక్తృప్రాణత్రాణసామర్థ్యం ఛన్దోన్తరాణామపీతి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) ప్రమాణాభావాదితి భావః. కిఞ్చ- ప్రాణాత్మభావో గాయత్ర్యా వివక్ష్యతే - ప్రాణశ్చ సర్వేషాం ఛన్దసాం సర్వాత్మకత్వాదాత్మా- తథా చ సర్వచ్ఛన్దో వ్యాపక గాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనమేవాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) తదాత్మభూతా గాయత్రీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ప్రాణశ్చేతి) తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్ధి గాయత్రీ- ప్రాణశ్చ వాగాదీనాం త్రాతా- తత్రైకలక్షణత్వాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రాణగాయత్ర్యోస్తాదాత్మ్యఫలితమాహ (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (ద్విజోత్తమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (గాయత్ర్యేతి) తత్ప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (బ్రాహ్మణా ఇతి) కథమేతావతా గాయత్రీప్రాధాన్యం - తత్రాహ (తచ్చేతి) అతో వక్తవ్యమిత్యత్రాతశ్శబ్దార్థమాహ (గాయత్ర్యా హీతి) అధికారిత్వకృతం కార్యమాహ (అత ఇతి) తచ్ఛబ్దో గాయత్రీవిషయః. గాయత్రీవైశిష్ట్యం పరామృశ్య ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రథమపాదస్యాష్టాక్షరత్వం ప్రతీయతే- నత్వష్టాక్షరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యకారేణేతి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య త్రైలోక్యనామ్నశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యప్రయుక్తం కార్యమాహ (ఏతదితి) గాయత్రీప్రథమపాదే త్రైలోక్యదృష్ట్యారోపస్య ప్రయోజనం దర్శయతి (ఏవమితి) ప్రథమపాదజ్ఞాతేర్విరాడాత్మత్వం ఫలతీత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం మనోహృదయాద్యనేకవిశిష్టస్యోపాసనముక్త్వా గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనమాహ (భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణీత్యాదినా) అత్ర ద్యౌరిత్యక్షరద్వయం కృత్వా యకారేణ నహాష్టత్వం ద్రష్టవ్యం. (అష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం) గాయత్ర్యా ఏకం పదమష్టాక్షరం. ఏకైకః పాదోఽష్టాక్షర ఇత్యర్థః. (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్ -లోకత్రయాత్మకం అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్ -పదం- ఏకం పదమిత్యర్థః. లోకత్రయే గాయత్ర్యేకపదత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఏవమేతత్పదం యో వేద- స త్రిషు లోకేషు యావజ్జేతవ్యం- తావజ్జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— తథా- ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రయీవిద్యానామాక్షరాణ్యేతాన్యప్యష్టావేవ. తథైవాష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం- ద్వితీయం. ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్ - యదృగ్యజుస్సామలక్షణం - అష్టాక్షరత్వసామాన్యాదేవ. సః యావతీయం త్రయీవిద్యా- త్రయ్యా విద్యయా యావత్ఫలజాతమాప్యతే. తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతత్ - గాయత్ర్యాస్త్రయీవిద్యాలక్షణం పదం వేద. ౨

ఆ.— ప్రథమే పాదే త్రైలోక్యదృష్టివద్ద్వితీయే పాదే కర్తవ్యా త్రయీవిద్యాదృష్టిరిత్యాహ (తథేతి) దృష్టివిధ్యుపయోగిత్వేన సఙ్ఖ్యాసామాన్యం కథయతి (ఋచ ఇతి) సఙ్ఖ్యాసామాన్యఫలమాహ (ఏతదితి) విద్యాఫలం దర్శయతి (స యావతీతి) ౨

రం.— (ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణీత్యాది) (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్- వేదత్రయాత్మకమస్యాః- గాయత్ర్యాః ఏతత్- ఏకం పదమిత్యర్థః. (స యావతీయం త్రయీవిద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఇయం త్రయీవిద్యా యావతీ- యావత్ఫలప్రకాశికా. తత్ఫలం సర్వం జయతీత్యర్థః. గాయత్ర్యా వేదత్రయాత్మకం పదం జానన్ త్రయీప్రతిపాద్యం సర్వం ఫలమాప్నోతీతి యావత్. ౨

శం.— తథా- ప్రాణః, అపానః, వి అనః- వ్యాన, ఏతాన్యపి ప్రాణాద్యభిధానాక్షరాణ్యష్టౌ. తచ్చ గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం. యావదిదం ప్రాణిజాతం తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం వేద. అథ- అనన్తరం గాయత్ర్యాస్త్రిపదాయాః శబ్దా

స్యా ఏతత్స యావదిదం ప్రాణితావజ్జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదాథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శ
తం పదం పరోరజా య ఏష తపతి యద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేష పరోరజా ఇ
తి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపత్యేవꣳ హైవ శ్రియా యశసా తపతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద ॥ ౩

ఉ.— § సైషా గాయత్ర్యేతస్మిꣳస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చ
క్షుర్వై సత్యం చక్షుర్హి వై సత్యం తస్మాద్యదిదానీం ద్వౌ వివదమానా వేయాతామహమదర్శమహమ
శ్రౌషమితి య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితం ప్రా

త్మికాయాస్తురీయం పదముచ్యతేఽభిధేయభూతం- అథాస్యాః- ప్రకృతాయా గాయత్ర్యా ఏతదేవ - వక్ష్యమాణం తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా
య ఏష తపతి. తురీయమిత్యాది వాక్యపదార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః- యద్వై చతుర్థం- ప్రసిద్ధం లోకే. తదిహ తురీయశబ్దేనాభిధీయతే. దర్శ
తం పదమిత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- దదృశ ఇవ- దృశ్యత ఇవ హి ఏషః- మణ్డలాన్తర్గతః పురుషః. అతో దర్శతం పదముచ్యతే. పరోరజా ఇత్యస్య పదస్య
కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తం ఉ హి ఏషః- మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో రజః- రజోజాతం. సమస్తం లోకమిత్యర్థః. ఉపర్యుపరి- ఆధిపత్యభావేన సర్వం
లోకం- రజోజాతం తపతి. ఉపర్యుపరీతి వీప్సా సర్వలోకాధిపత్యఖ్యాపనార్థా. నను సర్వశబ్దేనైవ సిద్ధత్వాద్వీప్సాఽనర్థికా. నైష దోషః - యేషాముపరి
ష్టాత్సవితా దృశ్యతే - తద్విషయ ఏవ సర్వశబ్దస్స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థా వీప్సా. *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం
చేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వావరోధార్థా వీప్సా. యథా సౌ సవితా సర్వాధిపత్యలక్షణయా శ్రియా యశసా చ - ఖ్యాత్యా తపతి- ఏవꣳ హైవ శ్రి
యా యశసా చ తపతి- యోఽస్యా ఏతదేవం- తురీయం దర్శతం పదం వేద. ౩

ఆ.— ప్రథమద్వితీయపాదయోస్త్రైలోక్యత్రయీవిద్యాదృష్టివత్తృతీయే పాదే ప్రాణాపానాది దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) నను
త్రిపదా గాయత్రీ వ్యాఖ్యాతా చేత్ - కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శబ్దాత్మక గాయత్ర్యాః ప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. యద్వై చ
తుర్థమిత్యాది గ్రన్థస్య పూర్వేణ పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) ఇహేతి ప్రకృతవాక్యోక్తిః. యోగిభిర్దృశ్యత ఇవేతి లక్ష్యతే- న తు ముఖ్యమీ
శ్వరస్య దృశ్యత్వం - అతీన్ద్రియత్వాదిత్యాహ (దృశ్యత ఇవేతి) *లోకా రజాంస్యుచ్యన్త ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (సమస్తమితి) ఆధిపత్య
భావేనేతి కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపర్యుపరీతి) వీప్సామాక్షిపతి (నన్వితి) సర్వం రజస్తపతీత్యేతావతైవ సర్వాధిపత్యస్య సిద్ధత్వాద్వ్య
ర్థా వీప్సేతి చోద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) యేషాం- లోకానామితి యావత్. మణ్డలపురుషస్య నిరఙ్కుశమాధిపత్యమిత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిమను
కూలయతి (యే చేతి) వీప్సార్థవత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) చతుర్థపాదజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వం కథయతి (యథేతి) ౩

రం.— (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణీతి) అత్ర వ్యాన ఇతి యకారేణ సహాష్టాక్షరత్వం. (స యావదిదం ప్రాణితావజ్జ
యతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదేతి) ప్రాణాత్మక గాయత్రీ తృతీయపాదోపాసకః ప్రాణిజాతం సర్వం జయతీత్యర్థః. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీ
యం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) అస్యాః- గాయత్ర్యాః ఏతదేవ తురీయం పదం. అత్ర తురీయదర్శతశబ్దౌ స్వయమేవ వ్యాచష్టే (య
ద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేషః) లోకే చతుర్థమితి ప్రసిద్ధమేవ తురీయం. ఏషః- మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో దృశ్యత ఇవ హి భా
సతే- అతో దర్శతం పదమిత్యర్థః. పరోరజా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (పరోరజా ఇతి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపతి) సర్వం రజః- లోకముపర్యుప
రి- అత్యన్తమూర్ధ్వం స్థిత్వా ఏషః- మణ్డలపురుషః తపతీత్యర్థః. (ఏవꣳ హైవ శ్రియా యశసా తపతీత్యాది) యోఽస్యాః గాయత్ర్యాః ఏతదేవం పదం తురీ
యం వేద- సః శ్రియా యశసా చ ఏవమేవ- తురీయపదభూత మణ్డలపురుష ఇవ దీప్యత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— సైషా- త్రిపదోక్తా యా త్రైలోక్యత్రైవిద్య ప్రాణలక్షణా గాయత్రీ. ఏతస్మింశ్చతుర్థే- తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠి
తా- మూర్తామూర్తరసత్వాదాదిత్యస్య. రసాపాయే హి వస్తు నీరసమప్రతిష్ఠితం భవతి- యథా కాష్ఠాది దగ్ధసారం- తద్వత్. యథా మూర్తామూర్తాత్మ
కం జగత్త్రిపదా గాయత్రీ ఆదిత్యే ప్రతిష్ఠితా- తద్రసత్వాత్సహ త్రిభిః పాదైః- తథా తురీయం పదం సత్యే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తత్సత్యం. ఉచ్యతే- చక్షు
ర్వై సత్యం. కథం చక్షుస్సత్యమితి. ఆహ- ప్రసిద్ధమేతత్ - చక్షుర్హి వై సత్యం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ - తస్మాద్యత్ - యదిదానీమేవ ద్వౌ వివద
మానౌ- విరుద్ధం వదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేయాతాం. అహమదర్శం- దృష్టవానస్మి. అన్య ఆహ- అహమశ్రౌషం - త్వయా దృష్టం న తథా తద్వ
స్త్వితి. తయోర్య ఏవం బ్రూయాదహమద్రాక్షమితి - తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ. న పునర్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి. శ్రోతుర్మృషా శ్రవణమపి స
మ్భవతి- న తు చక్షుషో మృషా దర్శనం. తస్మాన్నాశ్రౌషమిత్యుక్తవతే శ్రద్దధ్యామ. తస్మాత్సత్య ప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్సత్యం చక్షుః. తస్మిన్సత్యే చక్షు
షి సహ త్రిభిరితరైః పాదైస్తురీయం పదం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తం చ *స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి. తద్వై - తురీయపదాశ్రయం స
త్యం బలే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తద్బలమితి. ఆహ - ప్రాణో వై బలం. తస్మిన్ప్రాణే బలే ప్రతిష్ఠితం సత్యం. తథా చోక్తం సూత్రే ఓతం చ ప్రోతం చే
తి. యస్మాద్బలే సత్యం ప్రతిష్ఠితం- తస్మాదాహుర్బలం సత్యాదోగీయః- ఓజీయః. ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకేపి యస్మిన్హి యదాశ్రితం భవతి- తస్మా

§ తస్మాదేవ శ్రద్దధ్యామేతి, బలం సత్యాదోజీయ ఇతి, ఏవꣳ హైవ సా సయస్మా ఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

కుర్వన్తి గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాద్యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి న హైవ తద్గాయత్ర్యా ఏకఞ్చన పదం ప్రతి ॥ ౫

ఉ.— స య ఇమాగ్ స్త్రీన్ లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్ప్రథమం పదమాప్నుయాదథ యావతీయం త్రయీ విద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాదథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాదథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి నైవ కేనచనాప్యం కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్. ౬

యస్మై అనుహుః- స్పష్టైవ తత్. కిం తర్హి. గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్. కస్మాత్. యస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. ప్రాణఉక్తే వాక్ సరస్వతీ చాస్యేచ ప్రాణాస్సర్వం మాణవకాయ సమర్పితం భవతి. కిఞ్చ- ఇదం ప్రాసఙ్గికముక్త్వా గాయత్రీవిదం స్తౌతి- యదీహ వై అపి ఏవంవిద్బహ్వివ. న హి తస్య సర్వాత్మనో బహు నామ కిఞ్చిత్- సర్వాత్మకత్వాద్విదుషః. ప్రతిగృహ్ణాతి- స్పష్టైవ తత్- ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకఞ్చన- ఏకమపి పదం ప్రతి పర్యాప్తం. ౫

ఆ.— మతాన్తరముద్భావయతి (తా హైతామితి) ఇతస్సవితర్వ్రణీమహే। వయం దేవస్య భోజనం। శ్రేష్ఠగ్ం సర్వధాతమం। తురం భగస్య ధీమహీత్యనుష్టుభం సావిత్రీమాహుః - సవితృదేవతాకత్వాదిత్యర్థః. ఉపనీతస్య మాణవకస్య ప్రథమతః సరస్వత్యాం శ్రవణాత్మకాయాం సా పేడుత్వం ద్యోతయితుం హాశబ్దః. దూషయతి (నైత్యాదినా) నన్వపేక్షితవాగాత్మకసరస్వతీసమర్పణం వినా గాయత్రీసమర్పణమయుక్తమితి శఙ్కిత్వాపహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) యదిహేత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్యావ్యవహితపూర్వగ్రన్థాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) సావిత్ర్యా గాయత్రీత్యమితి యావత్. ఇవశబ్దార్థం దర్శయతి (న హీతి) యద్యపి బహు ప్రతిగృహ్ణాతి విద్వానితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తథాపి న తేన ప్రతిగ్రహజాతేనైకస్యాపి గాయత్రీపదస్య విజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్- దూరతస్తు దోషోత్పాదకత్వం తస్యేత్యర్థః. ౫

౬.— (తాం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి) కేచన శాఖినస్తాం సావిత్రీమనుష్టుప్ఛన్దస్కామాహుః. తత్ర హేతుః (వాగనుష్టుబితి) ఏతాం వాచమనుబ్రూమ ఇతి సావిత్ర్యనువచనే ప్రవర్తమానాః ప్రవర్తన్తే. వాక్యానుష్టుప్ప్రథా నేతి అనుష్టుప్ఛన్దస్కైవ సావిత్ర్యుపదేష్టవ్యా. అతస్తురీయేణాష్టాక్షరేణ పాదేన యుక్తా సావిత్రీ ఉపదేష్టవ్యా - అతశ్చ ద్వాత్రింశదక్షరతయాఽనుష్టుప్ఛన్దస్కా సావిత్రీ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. తద్దూషయతి (న తథేతి) తథా న కుర్యాత్. కిన్తు (గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్) గాయత్రీఛన్దస్కామష్టాక్షరైస్త్రిభిః పాదైర్యుక్తాం గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాదిత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతీత్యాది) ఏవం ప్రజానన్ దేహయాత్రార్థం బహు ప్రతిగ్రహం కరోతి యది- తత్ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకైకస్య పదస్యాపర్యాప్తం- తేన న స్పృశ్యతే. ఏవం పాదవిదః ప్రతిగ్రహదోషాశ్శమం యాన్తీత్యర్థః. ౫

శ౦.— (స య ఇమాం స్త్రీన్) స యః- గాయత్రీవిదిమాన్- భూరాదీన్ త్రీన్ గోఽశ్వాదిధనపూర్ణాన్ లోకాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సః- ప్రతిగ్రహః అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్ప్రథమం పదం - యద్వ్యాఖ్యాతమాప్నుయాత్. ప్రథమపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్ - న తు అధికస్య- ప్రతిగ్రహః అస్యాః - దోషోత్పాదకస్య ప్రతిగ్రహః. అథ- పునర్యావతీ ఇయం త్రయీ విద్యా - యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాత్ - తేన ద్వితీయపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్. తథా- యావదిదం ప్రాణి- యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాత్- తేన తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. పాదత్రయసమమపి యది కశ్చిత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- తత్పాదత్రయవిజ్ఞానఫలస్యైవ తు తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. దాతా ప్రతిగృహీతా చ యత్కారణం - న త్వన్యస్య దోషస్య కర్తృత్వే క్షమం. న చైవం దాతా ప్రతిగృహీతా వా. గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతయే కల్ప్యతే. దాతా ప్రతిగృహీతా చ యద్యప్యేవం సమ్భావ్యేతే - నాసౌ ప్రతిగ్రహోఽపరాధక్షమః. కస్మాత్. యతోఽభ్యధికమపి పురుషార్థవిజ్ఞానమవశిష్టమేవ చతుర్థపాదవిషయం గాయత్ర్యాః. తద్దర్శయతి (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) తచ్చైతన్నైవ కేనచిత్ - కేనచన. కేనచిదపి. ప్రతిగ్రహేణాప్యం నైవ ప్రాప్యమిత్యర్థః. యథా పూర్వోక్తాని త్రీణి పదాని. ఏతాన్యపి నైవ ప్రాప్యాని కేనచిత్- కల్పయిత్వైవముక్తం. పరమార్థతః కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- త్రైలోక్యాదిసమం. తస్మాద్గాయత్ర్యేవం ప్రకారోపాస్యేత్యర్థః. ౬

ఆ.— గాయత్రీవిదః ప్రతిగృహ్ణతో దోషాభావం సామాన్యేనోక్తం- విశేషతస్తదభావమాహ (స య ఇతి) యథా త్రైలోక్యావచ్ఛిన్నస్య త్రైవిద్యావచ్ఛిన్నస్య చార్థస్య ప్రతిగ్రహేణ పాదద్వయవిజ్ఞానఫలమేవ భుక్తం- నాధికం దూషణం - తథేతి యావత్. ప్రతిగృహీతా దాతా వా నైవంవిధస్య సమ్భావ్యతే- కిన్తు స్తుత్యర్థం త్రైలోక్యాది కల్పితమిత్యాహ (కల్పయిత్వేతి) ఉక్తమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (పాదత్రయమితి) కల్పయిత్వేదముచ్యత ఇతి కిమితి కల్ప్యతే- ముఖ్యమేవైతత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కల్పనాపి తర్హి కిమర్థేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) ఆజ్ఞీకృతోఽక్షరవాక్యనైవ ప్రాముఖ్యాపయతి (దాతేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) వాగాత్మకపాదత్రయవిజ్ఞానఫలభోగోక్త్యా న సర్వమర్థజాతం. నైవ ప్రాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ యథా ఆప్యాని- న తథైతదాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవ భుక్తం స్యాదిత్యర్థః. తత్త్రైవిద్యైశ్వర్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తాని ప్రతిగ్రహేణ యథా ఆప్యాని- న తథైతదాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవ భుక్తం స్యాదిత్యర్థః.

ణో వై బలం తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తస్మాదాహుర్బలగ్ సత్యాదోగీయ ఇత్యేవమ్వేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా సా హైషా గయాగ్ స్తత్రే ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాగ్ స్తత్రే తద్యద్గయాగ్ స్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ స యామేవామూగ్ సావిత్రీమన్వాహైషైవ స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాగ్ స్త్రాయతే ॥ ౪

ఉ.— తాగ్ హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి న తథా

చాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్తరత్వం ప్రసిద్ధం. న హి దుర్బలం బలవతః క్వచిదాశ్రయభూతం దృష్టం. ఏవం - ఉక్తన్యాయేన తు ఏషా గాయత్రీ అధ్యాత్మం- అధ్యాత్మే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా. సైషా గాయత్రీ ప్రాణః - అతో గాయత్ర్యాం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యస్మిన్ ప్రాణే సర్వే దేవాః సర్వే వేదాః కర్మాణి ఫలం చైకం భవతి- సైవం గాయత్రీ ప్రాణరూపా సతీ జగత ఆత్మా. సా హైషా గయాంస్తత్రే- త్రాతవతీ. కే పునర్గయాః. ప్రాణాః - వాగాదయో వై గయాః. శబ్దకరణాత్. తాంస్తత్రే సైషా గాయత్రీ. తత్ -తత్ర యస్మాద్గయాంస్తత్రే- తస్మాద్గాయత్రీ నామ- గయత్రాణాద్గాయత్రీతి ప్రథితా. సః- ఆచార్య ఉపనీయ మాణవకమష్టవర్షం యామేవాఽమూం సావిత్రీం- సవితృదేవతాకామన్వాహ పచ్ఛోఽర్ధర్చశః సమస్తాం చ. ఏషైవ సః - సాక్షాత్ప్రాణో జగత ఆత్మా మాణవకాయ సమర్పితా. ఇహేదానీం వా వ్యాఖ్యానమాహ- సః- ఆచార్యో యస్మై - మాణవకాయాన్వాహ- అనువక్తి. తస్య- మాణవకస్య గయాన్- ప్రాణాన్ త్రాయతే నరకాదిపతనాత్. ౪

ఆ — అభిధానాభిధేయాత్మికాం గాయత్రీం వ్యాఖ్యాయాభిధానస్యాభిధేయతన్త్రత్వమాహ (సైషేతి) ఆదిత్యప్రతిష్ఠితా మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీత్యత్ర హేతుమాహ (మూర్తేతి) భవతు మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణానుసారేణాదిత్యస్య తత్సారత్వం - తథాపి కథం గాయత్ర్యాస్తత్ప్రతిష్ఠాత్వం- పృథగేవ సా మూర్తామూర్తాద్యాత్మికా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (రసేతి) తద్వత్ - ఆదిత్యసమ్బన్ధాభావే మూర్తామూర్తాద్యాత్మికా గాయత్రీ స్యాదప్రతిష్ఠితేతి శేషః. సా చాదృతే స్యాత్ నైస్త్రైగుణ్యమూర్తాదేర్నష్టిరితి ఫలితమాహ (యథేతి) ఆదిత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం వారయతి (తథేతి) సత్యశబ్దస్యానృతవిపరీతవాచిత్వం పయత్వం శఙ్కాద్వారా వారయతి (కిం పునరిత్యాదినా) చక్షుషః సత్యత్వే ప్రమాణాభావం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కథమిత్యాదినా) శ్రోతరి శ్రద్ధాభావే హేతుమాహ (శ్రోతురితి) ద్రష్టురపి మృషాదర్శనసమ్భవాత్ తత్రాహ (నత్వితి) క్వచిత్కథంచిత్స్వప్నేఽపి శ్రోత్రే వెతయోర్ద్రష్టరి విశ్వాసో దృష్టో లోకస్యేత్యాహ (తస్మాన్నేతి) విశ్వాసాతిశయఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం పఞ్చమేఽపి ప్రతిపాదితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) సత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం ప్రత్యాహ (తద్వా ఇతి) సత్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠితత్వం చ పాఞ్చమికమిత్యాహ (తథా చేతి) సూత్రం - ప్రాణో వాయుః. తచ్ఛబ్దేన సత్యశబ్దిత సర్వభూతగ్రహణం. సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తదేవోపపాదయతి (లోకేఽపీతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (న హీతి) ఏతేన గాయత్ర్యాః సూత్రాత్మత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) తస్మిన్నర్థే వాక్యం యోజయతి (సైషేతి) గాయత్ర్యాః ప్రాణత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నిత్యాదినా) గాయత్రీనామనిర్వచనేన తస్యా జగజ్జీవనహేతుత్వమాహ (సా హైషేతి) ప్రయోక్తృశరీరం సప్తమ్యర్థః. గాయన్తీతి గయాః- వాగుపలక్షితాశ్చక్షురాదయః. బ్రాహ్మణ్యమూలత్వేన స్తుత్యర్థం గాయత్ర్యా ఏవ సావిత్రీత్వమాహ (స ఆచార్య ఇతి) పచ్ఛః- పాదశః. సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వం సాధయతి (స ఇతి) అతః సావిత్రీ గాయత్రీతి శేషః. ౪

రం.— (సైషా గాయత్ర్యేతస్మింస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా) ఏషా గాయత్రీ తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి- మణ్డలపురుషే ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. (తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం) ఆదిత్యశ్చక్షుషి సత్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. చక్షుషః సత్యత్వే వివదమానం ప్రత్యాహ (చక్షుర్హి వై సత్యమితి) తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాద్యదిదానీమిత్యాదినా) అహమదర్శమిత్యేకః. అహమశ్రౌషమిత్యేకః. ఏవం ద్వౌ వివదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేతాం చేదిత్యర్థః. (య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ) చక్షుషాఽహం దృష్టవానితి వచనాదేవ శ్రద్ధాం కుర్వీమహి- న తు తద్విరుద్ధార్థాదశ్రౌషమితి వచనాచ్ఛ్రద్ధా జాయత ఇత్యర్థః. తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యాది స్పష్టార్థం. (తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమితి) తత్ - సత్యం బలశబ్దవాచ్యే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. (బలం సత్యాదోజీయ ఇతి) ఓజీయః - ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకే యస్మిన్ యదాశ్రితం భవతి- తస్మాదాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్త్వమితి భావః. (ఏవమ్వేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా) ఏవం-ఉక్తప్రకారేణాధ్యాత్మం ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః- గాయత్రీనిర్వచనమాహ (సా హైషా గయాంస్తత్రే) తత్రే- * త్రైఙ్ పాలనే. తస్మాల్లిట్రూపం. పాలయతిస్మేత్యర్థః. గయశబ్దం వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాంస్తత్రే ఇతి) తత్ప్రాణాన్ - తాన్ ప్రాణానిత్యర్థః. (తద్యద్గయాంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ) స్పష్టం. (స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా) సః - ఆచార్యః * పచ్ఛోఽర్ధర్చశః సర్వామితి ప్రకారేణ యాం సావిత్రీమన్వాహ-సా- సావిత్రీ ఏషైవ- ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయత ఇత్యర్థః. (స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే) సః - ఆచార్యో యస్మై శిష్యాయాన్వాహ- తస్య ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయతే. అతో గాయత్ర్యేవ సావిత్రీత్యర్థః. ౪

———

శం.— తామేతాం-సావిత్రీం హైకే శాఖినోఽనుష్టుభం-అనుష్టుప్ప్రభవాం. అనుష్టుప్ఛన్దస్కామన్వాహురుపనీతాయ. తదభిప్రాయమాహ (వాగనుష్టుప్) వాక్-శరీరే సరస్వతీ. తామేవ హి వాచం-సరస్వతీం మాణవకాయానుబ్రూమ ఇత్యేతద్వదన్తః. న తథా కుర్యాత్ -న తథా విద్యాత్.

ఉ.— తస్యా ఉపస్థానం గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పద్యపదసి న హి పద్యసే నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే౽సావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదసావస్మై కామో మా సమృద్ధీతి వా న హైవాస్మై స కామః ఋధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే౽హమదః ప్రాపమితి వా॥ ౭

ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ యన్ను హో యద్గాయత్రీవిద బ్రూథా అథ కథగ్ం హస్తీభూతో వహసీతి ముఖగ్ం హ్యస్యాః సమ్రాణ్ణ విదాఞ్చకారేతి హోవాచ తస్యా

ష్యమిత్యర్థః. కుత ఇత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతాన్యపీతి) గాయత్రీవిదస్స్తుతిరుక్తా. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏవంప్రకారా-పాదచతుష్టయరూపా సర్వాత్మికేత్యర్థః. ౬

రం.— (స య ఇమాగ్ంస్త్రీల్లోకాన్ పూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) య ఇమాన్ త్రీన్ లోకాన్ ధనపూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణాతి-సః గాయత్రీప్రథమపాదజ్ఞానఫలమాప్తవాన్. ప్రథమపాదజ్ఞానస్య లోకత్రయభోక్తృత్వం ఫలమిత్యర్థః. యద్వా-లోకత్రయప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ప్రథమపాదాధ్యయనమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం. (అథ యావతీయం త్రయీ విద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలానుభవో ద్వితీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ద్వితీయపాదజ్ఞానమితి వార్థః. (అథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) సర్వప్రాణినః ప్రతిశేషిత్వం తృతీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. పూర్వవద్వా యోజ్యం. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా ఇత్యాది) దర్శతస్య తురీయపాదస్య యత్ఫలం-తత్కేనచన-కేనాపి నాప్యం-న ప్రాప్తుం యోగ్యం. కుత ఇత్యత్రాహ (కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదితి) ఏతదనురూపం ఫలం కుతస్స్యాదిత్యర్థః. తస్మాత్తస్యానన్త్యమేవ ఫలం-నాన్యదిత్యర్థః. ౬

శం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యా ఉపస్థానం-ఉపేత్య స్థానం-నమస్కరణమనేన మన్త్రేణ. కో౽సౌ మన్త్ర ఇతి. ఆహ-హే గాయత్రి అసి-భవసి త్రైలోక్యపాదేనైకపదీ. త్రయీవిద్యారూపేణ ద్వితీయేన ద్విపదీ. ప్రాణాదినా తృతీయేన త్రిపద్యసి. చతుర్థేన-తురీయేణ చతుష్పద్యసి. ఏవం చతుర్భిః పాదైరుపాసకైః పద్యసే-జ్ఞాయసే. అతః పరం పరేణ నిరుపాధికేన స్వేనాత్మనా౽పదసి-అవిద్యమానం పదం-యేన పద్యసే-సా త్వమపదసి. యస్మాన్న హి పద్యసే-నేతి నేత్యాత్మత్వాత్. అతో౽వ్యవహారవిషయాయ నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే. అసౌ-శత్రుః పాప్మా త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకరః అదః-తదాత్మనః కార్యం-యత్త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర్తృత్వం. మా ప్రాపత్-నైవ ప్రాప్నోతు. ఇతిశబ్దో మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః. యం ద్విష్యాత్-యం ప్రతి ద్వేషం కుర్యాత్ స్వయం విద్వాన్. తం ప్రత్యనేనోపస్థానం. అసౌ శత్రురముకనామేతి నామ గృహ్ణీయాత్-అస్మై యజ్ఞదత్తాయాభిప్రేతః కామో మా సమర్ధి-సమృద్ధిం మా ప్రాప్నోత్వితి వోపతిష్ఠతే. న హైవాస్మై-దేవదత్తాయ స కామస్సమృధ్యతే. కస్మై. యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే. అహమదః-దేవదత్తాభిప్రేతం ప్రాపమితి వోపతిష్ఠతే. అసావదో మా ప్రాపదిత్యాది త్రయాణాం మన్త్రపదానాం యథాకామం వికల్పః. ౭

ఆ.— ప్రకృతముపాసనమేవ మన్త్రేణ సంగృహ్ణాతి (తస్యా ఇత్యాదినా) ధ్యేయరూపముక్త్వా జ్ఞేయం గాయత్ర్యా రూపముపన్యస్యతి (అతః పరమితి) చతుర్థస్య పాదస్య పాదత్రయాపేక్షయా ప్రాధాన్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తనమస్కారస్య ప్రయోజనమాహ (అసావితి) ద్వివిధముపస్థానం-ఆభిచారికమాభ్యుదయికం చ. తత్రాద్యం ద్వేధా వ్యుత్పాదయతి (యం ద్విష్యాదితి) నామ గృహ్ణీయాత్-తదీయం నామ గృహీత్వా చ తదభిప్రేతం మా ప్రాపదిత్యనేనోపస్థానమితి సమ్బన్ధః. ఆభ్యుదయికముపస్థానం దర్శయతి (అహమితి) కీదృగుపస్థానమత్ర మన్త్రపదేన కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథారుచి వికల్పం దర్శయతి (అసావితి) ౭

రం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యాః ఉపస్థానం-ఉపస్థానమన్త్ర ఉచ్యత ఇత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పదీత్యాది) హే గాయత్రి. త్వం భూర్భువస్స్వర్లక్షణేనైకేన పాదేనైకపద్యసి. త్రయీలక్షణేన ద్వితీయేన పాదేన ద్విపదీ. సర్వప్రాణిజాతరూపేణ తృతీయేన త్రిపదీ. తురీయేణ పదేన పరోరజసా చతుష్పద్యసి. అపదసీత్యేతదుపపాదయతి (న హి పద్యస ఇతి) పద్యసే-గమ్యసే. జ్ఞాయస ఇత్యర్థః. అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్పరిచ్ఛిన్నతయా జ్ఞాతుం న శక్యస ఇత్యర్థః. తురీయం పాదం నమస్యతి (నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయేత్యాది) స్పష్టం. (అసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదిత్యాది) ఉక్తగాయత్రీవిత్ యం ద్విష్యాత్-అసౌ-శత్రుః అదః-ఇదం వాఞ్ఛితం మా ప్రాపత్-నైవ ప్రాప్నోతు. ఇతి వా. అసౌ కామః అస్మై-శత్రవే మా సమర్ధి-సమృద్ధం మా భూత్. ఋధ్యాదిత్యాదినిః. ఇతి వా. యస్మై శత్రవే. యం శత్రుముద్దిశ్యేతి యావత్. ఏవం-ఉక్తమన్త్రాభ్యాం గాయత్రీముపతిష్ఠతే-తస్మై స కామో న ఋధ్యతే-న వృద్ధిమాప్నోతి. అహమదః శ్రేయః ప్రాపం-ప్రాప్తవానస్మీతి వా మన్త్రేణ ఉపతిష్ఠతే గాయత్రీం-తస్య తత్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏవం చైషాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం వికల్పేన ప్రయోగ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— గాయత్ర్యా ముఖవిధానాయార్థవాద ఉచ్యతే-ఏతద్ధ-కిల స్మర్యతే. తత్-తత్ర గాయత్రీవిజ్ఞానవిషయే జనకో హ వైదేహః-బుడిలః-నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః. తం కిలోక్తవాన్. యన్ను ఇతి-వితర్కే. హో-అహో ఇత్యేతత్. యత్త్వం గా

అగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపిబహ్వివాగ్నావభ్యాదధతిసర్వమేవతత్సన్దహత్యేవగ్ హైవైవంవిద్వద్య
¶ పిబహ్వివపాపంకురుతేసర్వమేవతత్సమ్ప్సాయశుద్ధఃపూతోఽజరోఽమృతస్సమ్భవతి॥ ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశంబ్రాహ్మణమ్.

ఉ.— § హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం।తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్ట
యే।పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్।సమూహతేజోయత్తేరూపంకల్యాణతమం
తత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషఃసోహమస్మి । వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ంశరీరం। ఓం౩

యత్రీవిదబ్రూథాః- గాయత్రీవిదస్మీతియదబ్రూథాః. కిమిదంతస్యవచసోఽననురూపం. అథ- కథంయదిగాయత్రీవిత్- ప్రతిగ్రహణదోషేణహ
స్తీభూతోవహసీతి. సప్రత్యాహరాజ్ఞాస్మారితః. ముఖంగాయత్ర్యాహి- యస్మాదస్యాఃహేసమ్రాట్నవిదాఞ్చకార - నవిజ్ఞాతవానస్మీతిహోవాచ. ఏకాఙ్గవికలత్వాద్గాయత్రీవిజ్ఞానంమమాఫలంజాతం. శృణుతర్హి-తస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిరేవముఖం యదిహవైఅపిబహ్వివేన్ధనంఅగ్నావభ్యాదధతిలౌకికాః- సర్వమేవతత్సన్దహత్యేవేన్ధనమగ్నిః. ఏవంహఏవఏవంవిత్- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖమిత్యేవంవేత్తీత్యేవంవిత్స్యాత్. స్వయం
గాయత్ర్యాత్మాగ్నిముఖస్సన్సయద్యపిబహ్వివపాపంకురుతే- ప్రతిగ్రహాదిదోషం. తత్సర్వంపాపజాతంసంప్సాయ - సంభక్షయిత్వాశుద్ధాగ్నివత్పూతశ్చతస్మాత్ప్రతిగ్రహదోషాత్. గాయత్ర్యాత్మాఅజరోఽమృతశ్చసమ్భవతి ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిన్నుతద్గాయత్రీవిజ్ఞానప్రతికూలముపలభ్యతే- తదాహ (అథేతి) పూర్వాపరవిరోధావద్యోతకోఽథశబ్దః. తథాపిగాయత్రీవిజ్ఞానఫలవత్త్వేసతిప్రతికూలమిదంహస్తీభూతస్యతవమాంప్రతివహనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాఙ్గేతి) రాజాబ్రూతే (శృణ్వితి) ముఖవిజ్ఞానస్యదృష్టాన్తావష్టమ్భేనఫలమాచష్టే. (యదీత్యాదినా) ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. పాపసంస్పర్శరాహిత్యం - శుద్ధిః. తత్ఫలాసంస్పర్శస్తుపూతతేతిభేదః. గాయత్రీజ్ఞానస్యక్రమముక్తిఫలత్వందర్శయతి (గాయత్ర్యాత్మేతి) ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయెచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధవైతజ్జనకోవైదేహోబుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ) ఏతత్- గాయత్రీవిజ్ఞానంప్రస్తుత్యవైదేహోజనకఃనామ్నాబుడిలంఅశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విమువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యన్నుహోయద్గాయత్రీవిదబ్రూథాఇతి) హో-అహో. తద్యద్గాయత్రీవిదస్మీత్యబ్రూథాః- ఉక్తవానసి. తస్యవచసోఽననురూపమిదమిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (అథకథంహస్తీభూతోవహసీతి) హస్తీవప్రతిగ్రహాదిజన్యంపాపంవహసి- అథాప్యహంగాయత్రీవిదితిబ్రూషే- నైతదనురూపమిత్యర్థః. సఆహ (ముఖంహ్యస్యాస్సమ్రాణ్ణవిదాఞ్చకారేతిహోవాచ) హేసమ్రాట్అహంగాయత్రీంజానే- అపితుతస్యాముఖంనజ్ఞాతవానస్మి. అతఃపాపంవహామీత్యుక్తవాన్. ఇతరఆహ (తస్యాఅగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపీత్యాది) తస్యాః- గాయత్ర్యాఃఅగ్నిర్ముఖం. యదిబహ్వపీన్ధనమగ్నావభ్యాదధాతి- ప్రక్షిపతి. తత్సర్వమగ్నిర్దహతి. ఏవమేవంవిద్బహ్వపిపాపంకురుతేచేత్- తత్- కృతంపాపంసర్వంసంసాయ- * భక్షయిత్వేత్యర్థః. పూతః-బ్రహ్మవిద్యాప్రతిబన్ధకపాపరహితఃశుద్ధః- సమ్పన్నబ్రహ్మవిద్యఃఅజరోఽమృతస్సమ్భవతి-జరామరణశూన్యోభవతీత్యర్థః...౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ- సోఽన్తకాలఆదిత్యంప్రార్థయతి. అస్తిచప్రసఙ్గః- గాయత్ర్యాస్తురీయఃపాదోహిసః. తదుపస్థానంప్రకృతం. అతస్సఏవప్రార్థ్యతే- హిరణ్మయేన- జ్యోతిర్మయేనపాత్రేణ - యథాపాత్రేణేష్టంవస్త్వపిధీయతే- ఏవమిదంసత్యాఖ్యంబ్రహ్మజ్యోతిర్మయేనమణ్డలేనాపిహితమివ- అసమాహితచేతసామదృశ్యత్వాత్. తదుచ్యతేసత్యస్యాపిహితంముఖం- ముఖ్యంస్వరూపం. తదపిధానంపాత్రం- అపిధానమివదర్శనప్రతిబన్ధకారణం. తత్త్వంహేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా. సవితా. అపావృణు- అపావృతంకురు. దర్శనప్రతిబన్ధకారణమపనయేత్యర్థః. సత్యధర్మాయ- సత్యంధర్మోస్యేతిమమ- సోహంసత్యధర్మా. తస్మై తవాత్మభూతాయేత్యర్థః. దృష్టయే- దర్శనాయ. పూషన్నిత్యాదీనినామానిఆమన్త్రణార్థానిసవితుః. ఏకర్షే- ఏకశ్చాసావృషిశ్చఏకర్షిః. దర్శనాదృషిః. సహిసర్వస్యజగతఆత్మాచక్షుశ్చసన్ సర్వంపశ్యతి. ఏకోవాగచ్ఛతీత్యేకర్షిః. * సూర్యఏకాకీచరతీతిమన్త్రవర్ణాత్. యమ-సర్వంహిజగతస్సంయమనంత్వత్కృతం. సూర్యః - సుష్ఠుఈరయతే
రసాన్రశ్మీన్ప్రాణాన్ధియోవాజగతఇతి. ప్రాజాపత్యః- ప్రజాపతేః- ఈశ్వరస్యాపత్యం. హిరణ్యగర్భస్యవా. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ-విగమయరశ్మీన్. సమూహ- సఙ్క్షిపాత్మనస్తేజః. యేనాహంశక్నుయాంద్రష్టుం. తేజసాహ్యపహతదృష్టిర్నశక్నుయాంత్వత్స్వరూపమఞ్జసాద్రష్టుంవిద్యోతనఇవరూపాణాం- అతఉపసంహరతేజః. యత్తే-తవరూపంసర్వకల్యాణానామతిశయేనకల్యాణం- కల్యాణతమం. తత్తేపశ్యామి- పశ్యామోవ

¶ సర్వమేవతత్సంసాయేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వాయురనిలంమృతమథేదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

క్రతోస్మరకృతగ్ స్మరక్రతోస్మరకృతగ్ స్మర । అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివి
ద్వాన్ । యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాం తెనమఉక్తింవిధేమ॥.................. ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశంబ్రాహ్మణమ్.

సప్తమోఽధ్యాయస్సమాప్తః—ఓం తత్సత్.

యం. వచనవ్యత్యయేన. యోసౌ- భూర్భువస్స్వరాద్వ్యాహృత్యవయవః పురుషః- పురుషాకృతిత్వాత్పురుషః. సోహమస్మి- భవామి. అహరహమితి
చోపనిషదఉక్తత్వాదాదిత్యచాక్షుషయోస్తదేవేదముపరామృశ్యతే. సోహమస్మ్యమృతమితిసమ్బన్ధః. మమామృతస్యసత్యస్యశరీరపాతేశరీరస్థాయః ప్రా
ణోవాయుః- సోఽనిలం- బాహ్యంవాయుమేవప్రతిగచ్ఛతు. తథా-అన్యాదేవతాస్స్వాంస్వాంప్రకృతింగచ్ఛన్తు. అథేదమపిభస్మాన్తంసత్ పృథివీం
యాతుశరీరం. అథేదానీమాత్మనస్సంకల్పభూతాంమనసివ్యవస్థితామగ్నిదేవతాంప్రార్థయతి (ఓంక్రతో) ఓమితిక్రతోఇతిచసమ్బోధనార్థా
వేవ. ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదోం. మనోమయత్వాచ్చక్రతుః. హేక్రతోస్మరస్మర్తవ్యం. అన్తకాలేహిత్వత్స్మరణవశాదిష్టాగతిః ప్రాప్యతే- అతః
ప్రార్థ్యతే- యన్మయాకృతం- తత్స్మర. పునరుక్తిరాదరార్థా. కిఞ్చ- హేఅగ్నేనయ- ప్రాపయసుపథా - శోభనేనమార్గేణరాయే - ధనాయ.
కర్మఫలప్రాప్తయఇత్యర్థః. నదక్షిణేనకృష్ణేనపునరావృత్తియుక్తేన. కింతర్హి. శుక్లేనైవసుపథాఽస్మాన్. విశ్వాని-సర్వాణిహేదేవవయునానిప్ర
జ్ఞానానిసర్వప్రాణినాంవిద్వాన్. కిఞ్చ-యుయోధి- అపనయ. వియోజయ. అస్మత్-అస్మత్తః. జుహురాణం-కుటిలంఏనః- పాపం. పాపజాతంస
ర్వం. తేనపాపేనవియుక్తావయమేష్యాముఉత్తరేణపథాత్వత్ప్రసాదాత్. కింతువయంతుభ్యంకర్తుంశక్నుమః. భూయిష్ఠాం-బహుతమాంతే-తుభ్యం
నమఉక్తిం-నమస్కారవచనంవిధేమ. నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమేత్యర్థః. అన్యత్కర్తుమశక్తాస్సన్తః.......................... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిశ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్యశ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యేసప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (యోజ్ఞానకర్మేతి) ఆదిత్యస్యాప్రస్తుతత్వాత్కథంతత్ప్రార్థనేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి)
తథాపికథమాదిత్యస్యప్రసఙ్గః- తత్రాహ (తదుపస్థానమితి) ‹మన›స్తైత్తిరీయాయోతితత్ర్పిదర్శితమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యప్రసఙ్గేఫలితమాహ (అతఇతి)
సమాహితచేతసాం-ప్రయత్నవతామపిదృశ్యత్వాన్నాపిహితం- కింతునపిహితమేవేతి-తత్రాహ (అసమాహితేతి) జగతఃపోషణాత్- ధర్మహిమవృ
ష్ట్యాదిదానేనేతిశేషః. అపావరణకారణమేవవివృణోతి (దర్శనేతి) సత్యం- పరమార్థస్వరూపంబ్రహ్మ. ధర్మః-స్వభావఇతియావత్. ననుదర్శనా
ర్థంతత్ప్రతిబన్ధకనివృత్తౌపూషణినియుక్తేకిమిత్యనేనసమ్బోధ్యనియుజ్యతే- తత్రాహ (పూషన్నిత్యాదీతి) దర్శనాద్దృషిరిత్యుక్తంవిశదయతి (స
హీతి) ‹సూర్య›ఆత్మాజగతస్తస్థుషశ్చేతిమన్త్రవర్ణమాశ్రిత్యోక్తం (జగతఆత్మేతి) ‹చక్షు›ర్మిత్రస్యవరుణస్యాగ్నేరిత్యేతదాశ్రిత్యాహ (చక్షుశ్చే
తి) స్వాభావికారశ్మయోనవిగమయితుంశక్యా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమూహేతి) మదీయతేజస్సఙ్క్షేపంవినాపితేమత్స్వరూపదర్శనంస్యాదిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (తెజసాహీతి) విద్యోతనం- విద్యుత్ప్రకాశః. తస్మిన్ సతిరూపాణాంస్వరూపమఞ్జసాచక్షుషానశక్యంద్రష్టుం- తస్యచక్షుర్మోషిత్వాత్.
తథేత్యాహ (విద్యోతనఇవేతి) తేజస్సఙ్క్షేపస్యప్రయోజనమాహ (యదితి) కిఞ్చ- నాహంత్వాంభృత్యవద్యాచే- అభేదేనధ్యాతత్వాదిత్యాహ
(యోసావితి) వ్యాహృతిశరీరేకథమహమితిప్రయోగోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అహరితి) తదేవేదమిత్యహంరూపముచ్యతే. ననుతవశరీరపాతేపి
నామృతత్వం- ఆధ్యాత్మికవాయ్వాదిప్రతిబన్ధాత్. అతఆహ (మమేతి) వాయుగ్రహణస్యోపలక్షణత్వంవివక్షిత్వాహ (తథేతి) దేహస్థదేవతా
నామప్రతిబన్ధకత్వేపిదేహస్యైవసూక్ష్మతాంగతస్యప్రతిబన్ధకత్వాన్నతవామృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) మన్త్రాన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి
(అథేదానీమిత్యాదినా) అవతీత్యోం - ఈశ్వరస్సర్వస్యరక్షకః. తస్యజాఠరాగ్నిప్రతీకత్వేనధ్యాతత్వాదగ్నిశబ్దేననిర్దేశః. ఏవమగ్నిదేవతాంస
మ్బోధ్యనియుఙ్క్తే (స్మరేతి) ఇష్టాంగతింజిగమిషతాకిమితిస్మరణేదేవతానియుజ్యతే-తత్రాహ (త్వత్స్మరణేతి) ప్రార్థనాన్తరంసముచ్చినోతి (కిఞ్చే
తి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (నేత్యాదినా) అస్మాన్- నయేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞానగ్రహణంకర్మాదీనాముపలక్షణం. ప్రార్థనాన్తరందర్శయ
తి (కిఞ్చేతి) పాపవియోజనఫలమాహ (తేనేతి) భవద్భిరారాధితోభవతాంయథోక్తంఫలంసాధయిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) బ
హుతమత్వం- భక్తిశ్రద్ధాతిరేకయుక్తత్వం. యాగాదినాపరిచరణంక్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యదితి) సన్తః- నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమే
తిపూర్వేణసమ్బన్ధః. అశక్తిశ్చముముక్షావశాదితిద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః.......................... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

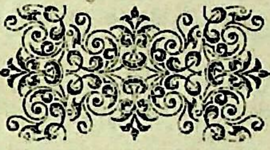
ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం సప్తమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౨౦.— అర్చిరాద్యాతివాహికాను ప్రవిష్టాదిత్యప్రార్థనామన్త్రః (హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం) సత్యస్య- బ్రహ్మణోముఖం- ద్వారం. బ్రహ్మగమనమార్గఇతియావత్. హిరణ్మయేనపాత్రేణ - తేజోమ్మేనతేమణ్డలేనఅపిహితం - ఆవృతం. (తత్త్వంపూషన్నపావృణు) తత్ - ద్వారం హేపూషన్నపావృణు- అనావృతంకురు. కిమర్థమిత్యత్రాహ (సత్యధర్మాయదృష్టయే) సత్యం - బ్రహ్మ. ధర్మః- ఆశ్రయః. సాధనంయస్యతస్మై. బ్రహ్మైకనిష్ఠాయ. బ్రహ్మదర్శనార్థినేమహ్యం దృష్టయే - బ్రహ్మదర్శనాయే త్యర్థః. (పూషన్నేకర్షేయమ సూర్య ప్రాజాపత్య) హేపూషన్. ఏకశ్చాసౌ ఋషిశ్చఏకర్షిః. ఋషిః- ద్రష్టా. సనిరుద్ధగదేక చక్షుష్ట్వాదిలిభావః. యమ- యమయితః. సూర్య - సుష్ఠుఈరయతిరశ్మీనితి సూర్యః. ప్రాజాపత్య - ప్రజాపతేఃపుత్ర. (వ్యూహరశ్మీన్ సమూహతేజః) తావకాన్రశ్మీన్వ్యూహ - అపగమయ. తేజస్సమూహ- సఙ్క్షిప. కిమర్థమిత్యత్రాహ (యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామి) తేజసాంసఙ్క్షేపాథావేతవరూపందుర్దర్శమితిభావః. (యోఽసావసౌపురుషస్సోఽహమస్మి) ఆత్మాయాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపోఽహమస్మి. తాదృగ్రూపతయావేద్మి. ఆస్మతత్త్వవిదస్మీత్యర్థః. (వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తంశరీరం) అర్చిరాదినాగతస్యమే ప్రాణవాయుర్వాయౌలీయతాం. మృతంచేదంశరీరం భస్మాన్తంచభవతు. తతశ్చదేహేన్ద్రియాదిష్వాత్మాభిమానీనాహమస్మి-తద్విలక్షణాత్మజ్ఞానవానిత్యర్థః. (ఓంక్రతోస్మరకృతంస్మర) ఓమితిప్రణవప్రతిపాద్యత్వాదాదిత్యస్యసమ్బోధనం. * అధిగర్థదయేశాంకర్మణీతికర్మణిషష్ఠీ. క్రతోః- క్రతుం. ఉపాస్తిమనుష్ఠితాంస్మర. తదఙ్గతయాకృతంకర్మాపిస్మర. అహంచేహవిలక్షణాత్మజ్ఞానీకర్మాఙ్గకబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠశ్చ - అతస్త్వత్స్వరూపంప్రదర్శయ, ముక్తిమార్గంచప్రయచ్ఛే, త్యర్థః. అర్చిరాదిప్రథమపర్వాగ్నిప్రార్థనామన్త్రః (అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్) హేఅగ్నే. సుపథా - శోభనేనార్చిరాదిమార్గేణరాయే- ఐశ్వర్యాయ. స్వారాజ్యాయ. మోక్షాయేతియావత్. అస్మాన్నయ-ప్రాపయ. హేదేవ-ద్యోతమాన. విశ్వానివయునాని- సర్వాణిజ్ఞానానివిద్వాన్ భవసి. అతోమదీయమప్యాత్మజ్ఞానంత్వంజానాసీత్యర్థః. (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః) యుయోధి - అపనయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం. *హ్వృచ్ఛాకౌటిల్యఇత్యస్మాచ్ఛానచిరూపం. ఏనః - పాపంయుయోధీత్యన్వయః. భూయిష్ఠాం - భూయసీం నమఉక్తింతేకరవామేత్యర్థః. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే - సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

అష్టమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— యో హవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవతి ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవత్యపిచ యేషాంబుభూషతియ ఏవం వేద॥ ౧

శం.--- ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. కస్మాత్పునః కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యాః-నపునర్వాగాదిభావ ఇతి. యస్మాజ్జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః. నవాగాదయో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠత్వభాజః. కథంజ్యేష్ఠత్వంచ శ్రేష్ఠత్వంచ ప్రాణస్యేతి. తన్నిర్దిధారయిషయేదమారభ్యతే. అథవా - ఉక్థయజుస్సామక్షత్త్రాదిభావైః ప్రాణస్యైవోపాసనమభిహితం సత్స్వప్యన్యేషు చక్షురాదిషు. తత్ర హేతుమాత్రమిహ. ఆనన్తర్యేణ సమ్బధ్యతే. నపునః పూర్వశేషతా. వివక్షితం తు ఖిలత్వాదస్య కాణ్డస్య పూర్వత్ర యదనుక్తం విశిష్టఫలం ప్రాణవిషయముపాసనం- తద్వక్తవ్యమితి. యః-కశ్చిత్. హ వై ఇత్యవధారణార్థం. యో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం వక్ష్యమాణం వేద- అసౌ భవత్యేవ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. ఏవం ఫలేన ప్రలోభితస్సన్ప్రశ్నాభిముఖీభూతః. తస్మై చాహ (ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) కథంపునరవగమ్యతే ప్రాణో జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి. యస్మాన్నిషేకకాల ఏవ శుక్రశోణితసమ్బన్ధః ప్రాణాదికలాపస్యావిశిష్టః - తథాపినా ప్రాణం శుక్రం విరోహతీతి ప్రథమో వృత్తిలాభః ప్రాణస్య చక్షురాదిభ్యః. అతో జ్యేష్ఠో వయసా ప్రాణః. నిషేకకాలాదారభ్య గర్భం పుష్యతి ప్రాణః. ప్రాణే హి లబ్ధవృత్తౌ పశ్చాచ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- అతో యుక్తం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వం చక్షురాదిషు. భవతి తు కశ్చిత్కులే జ్యేష్ఠః- గుణహీనత్వాత్తు న శ్రేష్ఠః. మధ్యమః కనిష్ఠో వా గుణాఢ్యత్వాద్భవేచ్ఛ్రేష్ఠః - న జ్యేష్ఠః. న తథేహేత్యాహ - ప్రాణ ఏవ తు జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. కథం పునః శ్రైష్ఠ్యమవగమ్యతే ప్రాణస్య. తదిహ సంవాదేన దర్శయిష్యామః. సర్వథాపి తు ప్రాణం జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠత్వగుణం యో వేద- ఉపాస్తే. స స్వానాం-జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి- జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణోపాసనసామర్థ్యాత్. స్వవ్యతిరేకేణాపిచ యేషాం మధ్యే జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవిష్యామీతి బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠప్రాణదర్శీ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. నను వయోనిమిత్తం జ్యేష్ఠత్వం-తదిచ్ఛాతః కథం భవతీతి. ఉచ్యతే- నైష దోషః- ప్రాణవద్వృత్తిలాభస్యైవ జ్యేష్ఠత్వస్య వివక్షితత్వాత్. ౧

ఆ.— ఔజ్జారోదమాదిత్రయం బ్రహ్మ బ్రహ్మోపాసనాని తత్ఫలం తదర్థా గతిరాదిత్యాద్యుపస్థానమిత్యేషోఽర్థః సప్తమే నిర్వృత్తః. సమ్ప్రతి ప్రాధాన్యేన బ్రహ్మోపాసనం సఫలం శ్రీమన్థాదికర్మ చ వక్తవ్యమిత్యష్టమమధ్యాయమారభమాణో బ్రాహ్మణసఙ్గతిమాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీతి యుక్తముక్తమితి శేషః. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదినా ద్వ్యాపి నిర్ధారితమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరేణ పూర్వోత్తరగ్రన్థసఙ్గతిమాహ (అథవేతి) ఆదిశబ్దాదన్నవైశిష్ట్యాదిసన్దర్శః. తత్రైతి- ప్రాణస్యైవ విశిష్టగుణకస్యోపాస్యత్వోక్తిః. హేతుః - జ్యేష్ఠత్వాదిః. తన్మాత్రమిహానన్తరగ్రన్థేన కథ్యత ఇతి శేషః. తదేవం పూర్వగ్రన్థస్య హేతుమత్త్వా, దుత్తరగ్రన్థస్య చ హేతుత్వా, దానన్తర్యేణ- పౌర్వాపర్యేణ పూర్వగ్రన్థేన సహోత్తరం గ్రన్థజాతం సమ్బధ్యత ఇతి ఫలితమాహ (ఆనన్తర్యేణేతి) వక్ష్యమాణప్రాణోపాసనస్య పూర్వోక్తోక్థాద్యుపాస్తిశేషత్వమాశఙ్క్య గుణభేదాత్ఫలభేదాచ్చ నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (నపునరితి) కిమితి ప్రాణోపాసనమిహ స్వతన్త్రముపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఖిలత్వాదితి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణారమ్భోపసంహారార్థః. ఏవం బ్రాహ్మణారమ్భం ప్రతిపాద్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యః కశ్చిదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దస్య పునరుపాదానమన్వయార్థం. నిపాతయోరర్థమవధారణమేవ ప్రాగుక్తం ప్రకటయతి (భవత్యేవేతి) ప్రశ్నాయ-కోసౌ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ప్రశ్నః. తదర్థమితి యావత్. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదికమాక్షిపతి (కథమితి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాజ్జ్యేష్ఠత్వాదికం తుల్యమేవేతి శేషః. సమ్బన్ధావిశేషమఙ్గీకృత్య జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య సాధయతి (తథాపీతి) ఉక్తమేవ సమర్థయతే (నిషేకకాలాదితి) తత్రాపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (ప్రాణే హీతి) జ్యేష్ఠత్వే నైవ శ్రైష్ఠ్యే సిద్ధే కిమితి పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (భవతీత్వితి) జ్యేష్ఠత్వే సత్యపి శ్రేష్ఠత్వాభావముక్త్వా తస్మిన్సత్యపి జ్యేష్ఠత్వాభావమాహ (మధ్యమ ఇతి) ఇహేతి ప్రాణోక్తిః. ప్రాణశ్రేష్ఠత్వే ప్రమాణాభావమాశఙ్క్య ప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా) పూర్వోక్తముపాస్తిఫలముపసంహరతి (సర్వథాపీతి) ఆరోపేణానారోపేణ వేత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వస్య విద్యాఫలత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య విద్యాఫలత్వం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇచ్ఛాతో జ్యైష్ఠ్యం దుస్సాధమితి దోషస్యాసత్త్వమాహ (నేతి) తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణవదితి) యథా ప్రాణకృతాశనాదిప్రయుక్తశ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- తథా ప్రాణోపాసకాధీనం జీవనమన్యేషాం స్వానాం భవతీతి ప్రాణదర్శినో జ్యేష్ఠత్వం న వయోనిబన్ధనమిత్యర్థః. ౧

రం.— ప్రాణవిషయకవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యాది) ప్రాణో హీన్ద్రియాణాం మధ్యే జ్యేష్ఠః- ప్రాణవ్యాపారానన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియాన్తరప్రవృత్తేరితి భావః. శ్రేష్ఠశ్చ- వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః. ఏవంతం ప్రా

ఉ.— యో హ వై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతి వాగ్వై వసిష్ఠా వసిష్ఠస్స్వానాం భవత్యపి చ యేషాం బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౨

యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే య ఏవం వేద॥ ౩

యో హ వై సమ్పదం వేద సగ్ హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయతే శ్రోత్రం వై సమ్పచ్ఛ్రోత్రే హీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నాః సగ్ హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయతే య ఏవం వేద॥ ౪

గముపాసీనో యః- సః స్వానాం- జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఇతరేషాం చ యేషాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠో బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యో హ వై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతి - దర్శనానురూప్యేణ ఫలం. యేషాం చ జ్ఞాతివ్యతిరేకేణ వసిష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి- తేషాం చ వసిష్ఠో భవతి. ఉచ్యతాం తర్హి కాఽసౌ వసిష్ఠేతి (వాగ్వై వసిష్ఠా) వాసయత్యతిశయేన- వస్తే వేతి వసిష్ఠా. వాగ్మినో హి ధనవన్తో వసన్త్యతిశయేన. ఆచ్ఛాదనార్థస్య వా వసేర్వసిష్ఠా. అభిభవన్తి హి వాచా వాగ్మినోఽన్యాన్. తేన వసిష్ఠగుణవత్పరిజ్ఞానాద్వసిష్ఠగుణో భవతీతి దర్శనానురూపం ఫలం. ౨

ఆ.— వసిష్ఠత్వమపి ప్రాణస్యైవేతి వక్తుముత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యో హేత్యాదినా) ఫలేన ప్రలోభితం శిష్యం ప్రశ్నాభిముఖం ప్రత్యాహ (ఉచ్యతామిత్యాదినా) వాచో వసిష్ఠత్వం ద్విధా ప్రతిజానీతే (వాసయతీతి) వాసయత్యతిశయేనేత్యుక్తం విశదయతి (వాగ్మినో హీతి) వాసయన్తీతి ద్రష్టవ్యం. వస్తే వేత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఆచ్ఛాదనార్థస్య వేతి) ఆచ్ఛాదనార్థత్వమనుభవేన సాధయతి (అభిభవన్తీతి) ఉక్తముపాస్తిఫలం నిగమయతి (తేనేతి) ౨

రం.— (యో హ వై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతీత్యాది) అతిశయేన వసుమత్త్వం- వసిష్ఠత్వం. (వాగ్వై వసిష్ఠేతి) వాగ్మిన ఏవ హి వసుమత్తా భవతి- అతో వాచో వసిష్ఠత్వం సిద్ధం. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

శం.— (యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా. తాం ప్రతిష్ఠాం- ప్రతిష్ఠాగుణవతీం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం- ప్రతితిష్ఠతి సమే- దేశే కాలే చ. తథా- దుర్గే- విషమే చ. దుర్గమనే చ దేశే, దుర్భిక్షాదౌ వా కాలే విషమే,. యద్యేవముచ్యతాం కాఽసౌ ప్రతిష్ఠా. చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా. కథం చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వమితి. ఆహ- చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ దృష్ట్వా ప్రతితిష్ఠతి. అతోఽనురూపం ఫలం (ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే య ఏవం వేదేతి) ౩

ఆ.— గుణాన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యో హ వా ఇతి) సమే ప్రతిష్ఠా విద్యాం వినాఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విషమే చ- ప్రతితిష్ఠతీతి సమ్బన్ధః. విషమశబ్దస్యార్థమాహ (దుర్గమనే చేతి) ఇదానీం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిష్ఠాం దర్శయతి (యద్యేవమితి) ప్రతిష్ఠాత్వం చక్షుషో వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) విద్యాఫలం నిగమయతి (అత ఇతి) ౩

రం.— (యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గ ఇత్యాది) (చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠేతి) చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం నామ- సమవిషమదేశప్రదర్శనద్వారా పురుషప్రతిష్ఠాహేతుత్వం. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— (యో హ వై సమ్పదం వేద) సమ్పద్గుణయుక్తం యో వేద. తస్యైతత్ఫలం- అస్మై- విదుషే సమ్పద్యతే హ. కిం. యం కామం కామయతే- స కామః. కిం పునస్సమ్పద్గుణకం. శ్రోత్రం వై సమ్పత్. కథం పునశ్శ్రోత్రస్య సమ్పద్గుణత్వమితి. ఉచ్యతే - శ్రోత్రే సతి హి- యస్మాత్సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నాః- శ్రోత్రేన్ద్రియవతోఽధ్యేయత్వాత్. వేదవిహితకర్మాయత్తాశ్చ కామాః. తస్మాచ్ఛ్రోత్రం సమ్పత్. అతో జ్ఞానానురూపం ఫలం (సం హాస్మై పద్యతే యం యం కామయతే య ఏవం వేద) ౪

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయ విభజతే (యో హ వై సమ్పదమితి) ప్రశ్నపూర్వకం సమ్పదుత్పత్తివాక్యముపాదత్తే (కిం పునరితి) శ్రోత్రస్య సమ్పద్గుణత్వం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) అధ్యేయత్వం- అధ్యయనార్హత్వం. తథాఽపి కథం శ్రోత్రం సమ్పద్గుణకమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) పూర్వోక్తం ఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) ౪

రం.— (యో హ వై సమ్పదం వేద సం హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయత ఇత్యాది) (సం హాస్మై పద్యత ఇత్యాది) అస్మై సంపద్యతే- శ్రోత్రే సత్యేవ హి సర్వే వేదాస్సమ్పన్నా భవన్తి- తస్మాత్సమ్పత్త్వగుణకం శ్రోత్రం యో వేద- తస్య కామ్యమానః కామస్సమ్పద్యత ఇత్యర్థః ౪

ఉ.— యోహవా ఆయతనం వేదాయతనగ్ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంమనో వా ఆయతనమా యతనగ్ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయఏవంవేద॥ ౫

యోహవైప్రజాపతిం వేదప్రజాయతేహప్రజయాపశుభీ రేతోవైప్రజాపతిః ప్రజాయతే హప్రజయాపశుభిర్యఏవంవేద॥ ౬

తేహేమేప్రాణాఅహగ్ శ్రేయసేవివదమానా బ్రహ్మజగ్ముస్తద్ధోచుః కోనోవసిష్ఠ ఇతితగ్ హోవాచయస్మిన్వఉత్క్రాన్త ఇదగ్ శరీరంపాపీయోవమన్యతేసవోవసిష్ఠ ఇతి॥ ౭

వాగ్ఘోచ్చక్రామసాసంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకతమదృతేజీవితుమితి తేహోచుః

శం.— (యోహవా ఆయతనంవేద) ఆయతనం-ఆశ్రయః. తద్యోవేద- ఆయతనంస్వానాంభవ, త్యాయతనంజనానాం- అన్యే షామపి. కింపునస్తదాయతనమితి. ఉచ్యతే - మనోవా ఆయతనం- ఆశ్రయఇన్ద్రియాణాంవిషయాణాంచ. మనఆశ్రితాహివిషయాఆత్మనోభో గ్యత్వంప్రతిపద్యన్తే. మనస్సఙ్కల్పవశానిచేన్ద్రియాణిప్రవర్తన్తే. అతోమనఆయతనమిన్ద్రియాణాం. అతోదర్శనానురూప్యేణఫలం (ఆయత నంస్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయఏవంవేద) ౫

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయవిభజతే (యోహవా ఆయతనమితి) సామాన్యేనోక్తమాయతనంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కింపు నరితి) మనసావిషయాశ్రయత్వంవిశదయతి (మనఇతి) ఇన్ద్రియాశ్రయత్వంతస్యస్పష్టయతి (మనస్సఙ్కల్పేతి) పూర్వవత్ఫలంనిగమయ తి (అతఇతి) ౫

రం.— (యోహవా ఆయతనంవేదఆయతనంస్వానాంభవత్యాయతనంజనానామిత్యాది) ఇన్ద్రియాణాంమనోఽధీనవృత్తికత్వాది న్ద్రియాన్తరాపేక్షయామనసఆయతనత్వం. అతఏవజనానామప్యాయతనత్వం. శిష్టంస్పష్టం. ౫

శం.— యోహవైప్రజాపతింవేద- ప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిశ్చ- సమ్పన్నోభవతి. (రేతోవైప్రజాతిః) రేతసాప్రజననే న్ద్రియముపలక్ష్యతే. తద్విజ్ఞానానురూపంఫలం (ప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిర్యఏవంవేద) ౬

ఆ.— గుణాన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరంగృహీత్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (యోహేత్యాదినా) వాగాదీన్ద్రియాణితత్తద్గుణవిశిష్టానిశి ష్ట్వారేతోవిశిష్టగుణమాచక్షాణస్యప్రకరణవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రేతసేతి) విద్యాఫలముపసంహరతి (తద్విజ్ఞానేతి) ౬

రం.— (యోహవైప్రజాపతింవేదప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిరిత్యాది) (రేతోవైప్రజాపతిరితి) రేతశ్శబ్దేనప్రజననేన్ద్రి యంలక్ష్యతే. తేనహిపుత్రపౌత్రాదిమత్తయాప్రకృష్టతయాజాయతేపురుషఇతితత్ప్రజాపతిః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— తేహఇమేప్రాణాః- వాగాదయోఽహంశ్రేయసే-అహంశ్రేయానిత్యేతస్మైప్రయోజనాయ. వివదమానాః-విరుద్ధంవదమా నా బ్రహ్మజగ్ముః- బ్రహ్మగతవన్తః. బ్రహ్మశబ్దవాచ్యంప్రజాపతింగత్వాచతద్బ్రహ్మఊచుః- ఉక్తవన్తః. కోనః- అస్మాకంమధ్యేవసిష్ఠః-కోస్మాకం మధ్యేవసతివాసయతిచ. తత్- బ్రహ్మతైఃపృష్టంసత్ హోవాచ- ఉక్తవత్. యస్మిన్వః- యస్మాకంమధ్యేఉత్క్రాన్తే- నిర్గతేశరీరాత్. ఇదంశరీ రంపూర్వస్మాదతిశయేనపాపీయః-పాపతరంమన్యతేలోకః. శరీరంహినానానేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాజ్జీవతోపిపాపమేవ- తతోపికష్టతరంయస్మిన్నుత్క్రా న్తేభవతి. వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతేపాపీయఇతి. సవః-యుష్మాకంమధ్యేవసిష్ఠోభవిష్యతి. జానన్నపివసిష్ఠంప్రజాపతిర్నోవాచాయంవసిష్ఠ ఇతి - ఇత రేషామప్రియపరిహారాయ. ౭

ఆ.— ఉక్తావసిష్ఠత్వాదిగుణానవాగాదిగామినః- కింతుముఖ్యప్రాణగతాఏవేతిదర్శయితుమాఖ్యాయికాంవ్యాకరోతి (తేహేత్యా దినా) ఇయమన్వ్యాసస్యతాత్పర్యమాహ (శరీరంహీతి) కిమితిశరీరస్యపాపీయస్త్వముచ్యతే - తదాహ (వైరాగ్యార్థమితి) శరీరేవైరా గ్యోత్పాదనద్వారాతస్మిన్నహంమమాభిమానపరిహారార్థమిత్యర్థః. వసిష్ఠోభవిష్యతి - ఇత్యుక్తవానితిసమ్బన్ధః. కిమితి సాక్షాదేవముఖ్యంప్రాణంవసిష్ఠ త్వాదిగుణంనోక్తవాన్ప్రజాపతిః- సహిసర్వజ్ఞ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జానన్నపీతి) ౭

రం.— (తేహేమేప్రాణాఅహంశ్రేయసేవివదమానాబ్రహ్మజగ్మురిత్యాది) తేహేమేవాగాదయః ప్రాణాఃఅహమర్థస్యాత్మనః శ్రేయసేవివదమానాః బ్రహ్మ- చతుర్ముఖం. నపుంసకత్వంఛాన్దసం. జగ్ముః తంగత్వానః - అస్మాకంమధ్యేకోవసిష్ఠః-శ్రేయానితితత్ - బ్రహ్మ ప్రతిఊచుః. తచ్చ - బ్రహ్మప్రత్యువాచ. కిమితి. వః- యుష్మాకంమధ్యేయస్మిన్నుత్క్రాన్తేఇదంశరీరంపాపీయః- పాపిష్ఠతరమివజనోమన్యతే- సవఃశ్రేష్ఠ ఇతిప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తఏవముక్తాబ్రహ్మణా ప్రాణా ఆత్మనోవీర్యపరీక్షణాయక్రమేణోచ్చక్రముః. తత్రవాగేవప్రథమంహాఅస్మాచ్ఛరీరాదు

చుర్యథాకలాఅవదన్తో వాచా ప్రాణన్తః ప్రాణేనపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణవిద్వాగ్ంసోమనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశహవాక్॥ ౮

౯.— చక్షుర్హోచ్చక్రామతత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచకథమశకతమదృతే జీవితుమితి తేహూచుర్యథాఅన్ధాఅపశ్యన్తశ్చక్షుషా ప్రాణన్తః ప్రాణేనవదన్తోవాచాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణవిద్వాగ్ంసోమనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశహచక్షుః. ౯

శ్రోత్రగ్ంహోచ్చక్రామతత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచకథమశకతమదృతేజీవితుమితి తేహూచుర్యథాబధిరా అశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణప్రాణన్తః ప్రాణేనవదన్తో వాచాపశ్యన్తశ్చక్షుషావిద్వాగ్ంసోమనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశహ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనోహోచ్చక్రామతత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకతమదృతే జీవితుమితి తేహూచుర్యథాముగ్ధాఅవిద్వాగ్ంసోమనసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచాపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశహమనః. ౧౧

రేతోహోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకతమదృతే జీవితుమితి తేహూచుర్యథాక్లీబాఅప్రజాయమానా రేతసా ప్రాణన్తః ప్రాణేనవదన్తో వాచాపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణవిద్వాగ్ంసోమనసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశహ రేతః. ౧౨

అథహప్రాణఉత్క్రమిష్యన్యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదేవగ్ంహైవేమాన్ప్రాణాన్సంబబర్హ తేహూచుర్మాభగవఉత్క్రమీర్నవైశక్ష్యామస్త్వదృతేజీవితుమితితస్యోమే బలింకురుతేతితథేతి॥ ౧౩

చ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సాచోత్క్రమ్యసంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రోషితాభూత్వాపునరాగత్యోవాచ- కథమశకత- శక్తవన్తోయూయంమదృతే- మాంవినాజీవితుమితి. ఏవముక్తాఊచుః. యథాలోకేకలాః- మూకాఃఅవదన్తోవాచా, ప్రాణన్తః ప్రాణనవ్యాపారంకుర్వన్తః ప్రాణేన, పశ్యన్తః- దర్శనవ్యాపారంచక్షుషాకుర్వన్త, స్తథా-శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ, విద్వాంసోమనసాకార్యాకార్యాదివిషయం, ప్రజాయమానా రేతసా- పుత్రానుత్పాదయన్త, ఏవమజీవిష్మవయం. ఇత్యేవం ప్రాణైర్దత్తోత్తరావాగాత్మనోస్మిన్నవసిష్ఠత్వంబుద్ధ్వా ప్రవివేశహవాక్. తథా-చక్షుర్హోచ్చక్రామేత్యాదిపూర్వవత్ శ్రోత్రంమనః ప్రజాతిరితి. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.--- వాగ్ఘోచ్చక్రామేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తఏవమితి) ఉక్తైర్థేశ్రుత్యక్షరాణివ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) కార్యాకార్యాదివిషయమిత్యాదిశబ్దనోపేక్షణీయసఙ్గ్రహః. చక్షురాదిభిర్దత్తోత్తరాపునర్వాక్కిమకరోదితి- తత్రాహ (ఆత్మనఇతి) ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

రం.— (వాగ్ఘోచ్చక్రామసాచసంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచేత్యాది) తత్రప్రథమతఃపరీక్షార్థంవాగుత్క్రాన్తాసతీసంవత్సరం ప్రవాసంకృత్వాపునరాగత్య - హేప్రాణాఃమదృతే- మాంవినాజీవితుంకథమశకత- కథంశక్తాఇత్యువాచ. తేహఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః. యథాకలాః - మూకాఃవాచాఅవదన్తోపిసన్తః ప్రాణేనజీవన్తః, చక్షురాదినాదర్శనాదికంకుర్వన్తః, ఆసతే - ఏవంవయమపిఅజీవిష్మ - జీవితవన్తఇతిహూచుః. తతః ప్రాణేషుస్వస్య శ్రైష్ఠ్యంనాస్తీతిమత్వాశరీరేవాగిన్ద్రియం ప్రవివేశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

———

శం.--- అథహప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమణంకరిష్యన్. తదానీమేవ స్వస్థానాత్ప్రచలితావాగాదయః. కిమివేతి. ఆహ- యథాలోకేమహాంశ్చాసౌసుహయశ్చమహాసుహయః - శోభనహయోలక్షణోపేతోమహాన్పరిమాణతస్సిన్ధుదేశభవః- సైన్ధవోఽభిజనతః. పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనశఙ్కూన్. పడ్వీశాశ్చతేశఙ్కవశ్చేతి. తాన్ సంవృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్. యుగపదుత్ఖనేదశ్వారోహఆరూఢేపరీక్షణాయ ఏవంహవై వాగాదీన్ ప్రాణాన్ సంబబర్హ- ఉద్యతవాన్. స్వస్థానాద్భ్రంశితవాన్. తే- వాగాదయోహఊచుః. హేభగవః-భగవన్ మోత్క్రమీః. యస్మాన్నవైశక్ష్యామస్త్వదృతే-త్వాంవినాజీవితుం. యద్యేవంమమశ్రేష్ఠతావిజ్ఞాతాభవద్భిః-అహమత్రశ్రేష్ఠః. తస్యఉమే-మమబలిం-కరంకురుతకరం ప్రయచ్ఛతేతి. అయంచప్రాణసంవాదఃకల్పితోవిదుషశ్శ్రేష్ఠపరీక్షణప్రకారోపదేశః. అనేనహివిద్వాన్కోనుఖల్వత్రశ్రేష్ఠఇతిపరీక్షణంకరోతి- సవిషపరీక్షణప్రకారస్సంవాదభూతఃకథ్యతే- నహ్యన్యథాసంహత్యకారిణాంసతామేషామజ్ఞసైవసంవత్సరమాత్రమేవైకైకస్యనిర్గమనాద్యుపపద్యతే. తస్మాద్విద్వానేవానేనప్రకారేణవిచారయతివాగాదీనాం ప్రధానబుభుత్సురుపాసనాయ. బలిం ప్రార్థితాస్సన్తః ప్రాణాస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాతవన్తః. ౧౩

ఆ.— వాగాదిప్రకరణవిచ్ఛేదార్థో ఽథశబ్దః. ఉత్క్రమిష్యన్ - యదాభవతీతిశేషః. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయన్నుత్తరవాక్యమవతారయతి (కిమివేత్యాదినా) ప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యంవాగాదిభిర్నిర్ధారితమిత్యాహ (తేవాగాదయఇతి) తర్హితత్ఫలేనభవితవ్యమిత్యా

ఉ.— సాహవాగువాచయద్వాఅహంవసిష్ఠాస్మిత్వంతద్వసిష్ఠోసీతియద్వాఅహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసీతిచక్షుర్యద్వాఅహꣳసమ్పదస్మిత్వంతత్సమ్పదసీతిశ్రోత్రంయద్వాఅహమాయతనమస్మిత్వంతదాయతనమసీతిమనోయద్వాఅహంప్రజాతిరస్మిత్వంతత్ప్రజాతిరసీతిరేతస్తస్యోమేకిమన్నంకింవాసఇతియదిదంకించాశ్వభ్యఆక్రిమిభ్యఆకీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపోవాసఇతినహవాఅస్యానన్నంజగ్ధంభవతినానన్నం ప్రతిగృహీతంయఏవమేతదనస్యాన్నం వేదతద్విద్వాꣳసఃశ్రోత్రియాఅశిష్యన్తఆచామన్త్యశిత్వాచామన్త్యేతమేవతదనమనగ్నంకుర్వన్తోమన్యన్తే॥ ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయేప్రథమంబ్రాహ్మణమ్.

హ (యద్యేవమితి) యథోక్తస్య ప్రాణసంవాదస్యకాల్పనికత్వందర్శయతి (అయంచేతి) కల్పనాఫలంసూచయతి (విదుషఇతి) తదేవస్పష్టయతి (అనేనహీతి) ఉపాస్యపరీక్షణప్రకారోవివక్షితశ్చేత్ - కింసంవాదేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సఏషఇతి) సంవాదస్యముఖ్యార్థత్వాదకల్పితత్వమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సంవాదస్యకల్పితత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఏవంప్రాణసంవాదస్యతాత్పర్యముక్త్వాప్రకృతామక్షరవ్యాఖ్యామేవానువర్తయతి (బలిమితి). ౧౩

రం.— (అథహప్రాణఉత్క్రమిష్యన్యథామహాసుహయస్సైన్ధవఃపడ్వీశశఙ్కూనిత్యాది) అథ ముఖ్యప్రాణఉత్క్రమిష్యన్సన్ యథాలోకేమహాన్సుహయః- శోభనోహయస్సైన్ధవః- సిన్ధుదేశప్రభవఃపరీక్షణాయాశ్వారోహేణారూఢఃపడ్వీశశఙ్కూన్ - పడ్వీశాశ్చతేశఙ్కవశ్చ. పాదబన్ధనశఙ్కూన్సంబృహేత్ -ఉత్ఖనేత్. ఏవమేవేమాన్సర్వాన్ప్రాణాన్ - వాగాదీన్సమ్బబర్హ- ఉచ్ఛఖాన. ఉత్ఖాతవాన్. (తేహోచుర్మాభగవఉత్క్రమీర్నవైశక్ష్యామస్త్వదృతేజీవితుమితి) తేహ- ప్రాణాఆగత్య - హేభగవన్ - పూజార్హ. ముఖ్యప్రాణ. త్వంమోత్క్రమీః - ఉత్క్రమణంమాకార్షీః. త్వాంవినావయంజీవితుంనశక్ష్యామఇతిహోచుః. సప్రత్యువాచ (తస్యోమేబలింకురుతేతి) తస్యమే- శ్రేష్ఠస్యయూయంబలింకురుత- కరంప్రయచ్ఛతేతి. ఉశబ్దోఽవధారణే తథేత్యేవతేపిప్రత్యూచురిత్యర్థః. ౧౩

శం.— (సాహవాక్) ప్రథమంబలిదానాయప్రవృత్తాహ - కిలఉవాచ- ఉక్తవతీ. యద్వైఅహంవసిష్ఠాస్మి- యన్మమవసిష్ఠత్వం. తత్తవైవ. తేనవసిష్ఠగుణేనత్వంతద్వసిష్ఠోసీతి. యదహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసి - యామమప్రతిష్ఠా - సాత్వమసీతిచక్షుః. సమానమన్యత్ సమ్పదాయతనప్రజాపతిత్వగుణాస్తంక్రమేణసమర్పితవన్తః. యద్యేవంసాధుబలిందత్తవన్తః- బ్రూతతస్యమే - ఏవంగుణవిశిష్టస్యకిమన్నంకింవాసఇతి. ఆహురితరే- యదిదంలోకేకించ- కించిదన్నంనామాశ్వభ్యఆక్రిమిభ్యఆకీటపతఙ్గేభ్యః-యచ్చాన్నంక్రిమ్యన్నంకీటపతఙ్గాన్నంచ- తేనసహసర్వమేవ. యత్కించిత్ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం-తత్సర్వంతవాన్నం. సర్వంప్రాణస్యాన్నమితిదృష్టిరత్రవిధీయతే. కేచిత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావంవదన్తిప్రాణాన్నవిదః. తదసత్ -శాస్త్రాన్తరేణప్రతిషిద్ధత్వాత్. తేనాస్యవికల్పఇతిచేన్న-అవిధాయకత్వాత్. నహవాఅస్యానన్నంజగ్ధంభవతీతి- సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేతస్యవిజ్ఞానస్యవిహితస్యస్తుత్యర్థమేతత్ -తేనైకవాక్యతాపత్తేః. నతుశాస్త్రాన్తరవిహితస్యబాధనేసామర్థ్యం- అన్యపరత్వాదస్య. ప్రాణమాత్రస్యసర్వమన్నమిత్యేతద్దర్శనమిహవిధిత్సితం- నతుసర్వంభక్షయేదితి. యత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం- తన్మిథ్యైవ- ప్రమాణాభావాత్. విదుషఃప్రాణత్వాత్సర్వాన్నోపపత్తేస్సామర్థ్యాదదోషఏవేతిచేన్న - అశేషాన్నత్వానుపపత్తేః. సత్యం-యద్యపివిద్వాన్ప్రాణః- యేనకార్యకరణసఙ్ఘాతేనవిశిష్టస్యవిద్వత్తా- తేనకార్యకరణసఙ్ఘాతేనక్రిమికీటదేవాద్యశేషాన్నభక్షణంనోపపద్యతే - తేనతత్రాశేషాన్నభక్షణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం- అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య. నను ప్రాణస్సన్భక్షయత్యేవక్రిమికీటాద్యన్నమపి. బాఢం-కింతునతద్విషయః ప్రతిషేధోస్తి. తస్మాద్యథైవరక్తంకింశుకం-తత్రదోషాభావః.అతస్తద్రూపేణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం-అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణేదోషస్య. యేనతుకార్యకరణసఙ్ఘాతసమ్బన్ధేనప్రతిషేధః క్రియతే- తత్సమ్బన్ధేనస్త్విహనైవప్రతిప్రసవోస్తి. తస్మాత్ప్రతిషేధాతిక్రమాద్దోషఏవస్యాత్ -అన్యవిషయత్వాన్నహవేత్యాదేః. నచబ్రాహ్మణాదిశరీరస్యసర్వాన్నత్వదర్శనమిహవిధీయతే.కింతుప్రాణమాత్రస్యైవ. యథాచసామాన్యేనసర్వాన్నస్యప్రాణస్యకించిదన్నజాతస్యకించిజ్జీవనహేతుః-యథావిషంవిషజస్యక్రిమేః-తదేవాన్యస్యప్రాణాన్నమపిసద్దృష్టమేవదోషముత్పాదయతిమరణాదిలక్షణం- తథాసర్వాన్నస్యాపిప్రాణస్యప్రతిషిద్ధాన్నభక్షణేబ్రాహ్మణత్వాదిదేహసమ్బన్ధాద్దోషఏవస్యాత్. తస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానమేవాభక్ష్యభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం. (ఆపోవాసఇతి) ఆపోభక్ష్యమాణావాసస్స్థానీయాస్తవ. అత్రచప్రాణస్యాపోవాసఇత్యేతద్దర్శనంవిధీయతే-నతువాసఃకార్యేఆపోవినియోక్తుంశక్యాః- తస్మాద్యథాప్రాప్తేఽబ్భక్షణేదర్శనమాత్రంకర్తవ్యం. (నహవై) అస్య-సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేవంవిదోఽనన్నం-అనదనీయంజగ్ధం-భుక్తంనభవతిహ. యద్యప్యనేనానదనీయంభుక్తం-అదనీయమేవభుక్తంస్యాత్ - నతుతత్కృతదోషేణలిప్యతఇత్యేతద్విద్యాస్తుతిరిత్యవోచామ. తథా (నానన్నంప్రతిగృహీతం) యద్యప్యప్రతిగ్రాహ్యంహస్త్యాదిప్రతిగృహీతంస్యాత్ - తదప్యన్నమేవస్యాత్. తత్రాప్యప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహదోషేణనలిప్యతఇతిస్తుత్యర్థమేవ. యఏవమేతదనస్య- ప్రాణస్యాన్నంవేద. ఫలంతుప్రాణాత్మభావఏవ-నత్వేతత్ఫలాభిప్రాయేణ. కింత

ష్టి. స్తుత్యర్థి ప్రాయేణేతి. నన్వేతదేవ ఫలం కస్మాన్న భవతి. న- ప్రాణాత్మదర్శినః ప్రాణాత్మభావ ఏవ ఫలం. తత్ర చ ప్రాణాత్మభూతస్య సర్వాత్మనోఽన దనీయమప్యద్యమేవ, తథాఽప్రతిగ్రాహ్యమపి ప్రతిగ్రాహ్యమేవ, ఇతి యథాప్రాప్తమేవోపాదాయ విద్యాస్తూయతే- తేనైవ ఫలవిశిష్టస్వరూపతా వాక్యస్య. యస్మాదాపో వాసః ప్రాణస్య- తస్మాద్విద్వాంసః- బ్రాహ్మణాశ్శ్రోత్రియాః- అధీతవేదా ఇత్యర్థః- భోక్ష్యమాణా ఆచామన్త్యపః. అశిత్వా చాచామన్తి- భుక్త్వా చోత్తరకాలమపో భక్షయన్తి. తత్ర తేష్వాచామత్సు కోఽభిప్రాయ ఇతి. ఆహ- ఏతమేవ వాసం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. అస్తి చైతత్- యో యస్మై వాసో దదాతి - స తమనగ్నం కరోతీతి హి మన్యతే. ప్రాణస్య చాపో వాస ఇత్యుక్తం. యదపః పిబామి - తత్ప్రాణస్య వాసో దదామీతి విజ్ఞానం కర్తవ్యమిత్యేవమర్థమేతత్. నను భోక్ష్యమాణో భుక్తవాంశ్చ ప్రయతో భవిష్యామీత్యాచామతి - తత్ర ప్రాణస్యానగ్నతాకరణార్థత్వే చ ద్వికార్యతా ఆచమనస్య స్యాత్. న చ కార్యద్వయమాచమనస్యైకస్య యుక్తం. యది ప్రాయత్యార్థం- నానగ్నతార్థం. అథానగ్నతార్థం- న ప్రాయత్యార్థం. యద్యేవం- తస్మాద్ద్వితీయాచమనాన్తరం ప్రాణస్యానగ్నతాకరణాయ భవతు. న- క్రియాద్విత్వోపపత్తేః. ద్వే హ్యేతే క్రియే. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం స్మృతివిహితం- తత్ప్రాయత్యార్థం భవతి క్రియామాత్రమేవ- న తు తత్ర ప్రాయత్యే దర్శనాద్యపేక్షతే. తత్ర చాచమనాఙ్గభూతాస్వప్సు వాసో విజ్ఞానం ప్రాణస్యేతి కర్తవ్యతయా చోద్యతే - న తు తస్మిన్ క్రియమాణ ఆచమనస్య ప్రాయత్యార్థతా బాధ్యతే - క్రియాన్తరత్వాదాచమనస్య. తస్మాద్భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం- తత్రాపో వాసః ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం విధీయతే - అప్రాప్తత్వాదన్యతః. ... ... ॥ ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సా హ వాగితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ప్రథమమితి) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి- తథా చ తద్వసిష్ఠత్వం త్వన్నైవేతి సూజనా. బలిదానమఙ్గీకృత్యాన్నవాససీ పృచ్ఛతి (యద్వ్యేవమిత్యాదినా) ఏవంగుణవిశిష్టస్య- జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వవసిష్ఠత్వాదిసమృద్ధస్యేత్యర్థః. యదిదమిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యచ్చేతి) ప్రకృతేన శునామన్నేన, కీటాదీనాం వాన్నేన, సహ యత్కిఞ్చిదన్నం దృశ్యతే- తత్సర్వమేవ తవాన్నమితి యోజనా. తదేవ స్ఫుటయతి (యత్కిఞ్చిదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (సర్వమితి) అస్మిన్నేవ వాక్యే పక్షాన్తరముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) న హ వా అస్యేత్యాద్యర్థవాదదర్శనాదిత్యర్థః. తద్దూషయతి (తదసదితి) శాస్త్రాన్తరేణ- * క్రిమయో భవన్త్యభక్ష్యభక్షిణ ఇత్యాదినేత్యర్థః. ప్రాణవిదతిరిక్తవిషయం శాస్త్రాన్తరం- సర్వభక్షణం తు ప్రాణదర్శినో వివక్షితం. అతో వ్యవస్థితవిషయత్వాత్ ప్రతిషేధేన సర్వభక్షణస్యోదితానుదితహోమవద్వికల్పస్స్యాదితి శఙ్కతే (తేనేతి) కిం తర్హి సర్వాన్నభక్షణం విహితం- న వా. న చేత్ - న తస్య నిషిద్ధస్యానుష్ఠానం ప్రాణవిదా- తత్ప్రాపకాభావాత్. విహితం చేత్. తత్కిం యదిదమిత్యాదినా- న హ వేత్యాదినా వా విహితం. నాద్య ఇత్యాహ (నావిధాయకత్వాదితి) యదిదమిత్యాది నాహి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి జ్ఞానమేవ విధీయతే- న తు ప్రాణవిదస్సర్వాన్నభక్షణం- తదవబోధి పదాభావాన్న వికల్పోపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న హ వా ఇతి) అస్యేతి విద్వత్పరామర్శాన్నిపాతయోరర్థవాదత్వావబోధితయోర్దర్శనా, దేకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదస్యాన్యాయ్యత్వా, చ్చేతి హేతుమాహ (తేనేతి) అర్థవాదస్యాపి స్వార్థప్రామాణ్యం దేవతాధికరణన్యాయేన భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య * నకలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదివిహితస్య భక్షణాభావస్య బాధనేన హ వేత్యాదేర్న సామర్థ్యం- దృష్టిపరత్వాదస్య, మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగా, దిత్యాహ (న త్వితి) న హ వేత్యాదేరన్యపరత్వం ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణమాత్రస్యేతి) తత్ర దోషాభావజ్ఞాపనార్థత్వాదేవ విధిస్సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అర్థవాదస్య మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగస్యోక్తత్వాదితి భావః. ప్రమాణాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్కతే (ఏవమితి) సామర్థ్యాత్- ప్రాణస్వరూపబలాదితి యావత్. అదోషః- సర్వాన్నభక్షణే స్యేతి శేషః. అర్థాపత్తిం దూషయతి (నేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవ వివృణోతి (సత్యమితి) నైవ్యస్మాత్ప్రాప్తిర్థాపీతివక్తవ్యం- యద్యపీత్యుపక్రమాత్. ప్రాణస్వరూపసామర్థ్యాదనుపపత్తిరపి శాన్త్యతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) కిం భూతాత్మనాపి దుషస్సర్వాన్నభక్షణం సాధ్యతే- కిం వా సాధకత్వరూపేణేతి వికల్పాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) ప్రాణరూపేణ సర్వభక్షణం తచ్ఛబ్దార్థః. తత్ర ప్రతిషేధాభావే సదృష్టాన్తం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తథా స్వారసికం ప్రాణస్య సర్వభక్షణం, తత్ర చాప్రతిషేధాద్దోషరాహిత్యమితి శేషః. తద్రాహిత్యే కిం స్యాదితి చేత్ -తదాహ (అత ఇతి) పఞ్చమ్యర్థమేవ స్ఫోరయతి (అప్రాప్తత్వాదితి) ప్రాణవిదస్సాధకత్వాకారేణ సాధ్యతే న సర్వాన్నభక్షణమితి పక్షం ప్రత్యాహ (యేన త్వితి) ఇహేతి ప్రాణవిదుచ్యతే. నిమిత్తాన్తరాదత్యన్తాప్రాప్తవిషయో విధిః- ప్రతిప్రసవః. యథాజ్వరితస్యాశన ప్రతిషేధేప్యౌషధం పిబేదితి. తథా శాస్త్రాధికారిణస్సర్వాభక్ష్యభక్షణనిషేధేపి ప్రాణవిదో విశేషవిధిర్నోపలభ్యతే - తథా చ తస్య భక్షణం దుస్సాధ మిత్యర్థః. ప్రతిప్రసవాభావే లబ్ధం దర్శయతి (తస్మాదితి) అర్థవాదస్య తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యవిషయత్వాదితి) తస్య స్తుతిమాత్రార్థత్వాన్న తద్వశాచ్ఛాస్త్రప్రతిషేధాతిక్రమ ఇత్యర్థః. నను విశిష్టస్య ప్రాణస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమత్ర విధీయతే- తథా చ విరుద్ధోపి తదాత్మనస్సర్వాన్నభక్షణేన దోషః- యథాదర్శనం ఫలాభ్యుపగమాత్. అత ఆహ (న చేతి) ఇతోపి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతదవష్టమ్భేన ప్రాణవిదస్సర్వభక్షణం సవిధేయమిత్యాహ (యథా చేతి) ప్రాణస్య యథోక్తస్య స్వీకారేపి కస్యచిత్కిఞ్చిదన్నం జీవనహేతురిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా సర్వప్రాణిషు వ్యవస్థయాన్నసమ్బన్ధే దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ప్రాణవిదోపి కార్యకరణవతో నిషేధాతిక్రమాయోగే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (ఆప ఇతి) స్మార్తాదాచమనాదన్యదేవ శ్రౌతమాచమనమన్యతోఽప్రాప్తం విధేయం - తదర్థమిదం వాక్యమితి కేచిత్. తాఞ్ప్రత్యాహ (అత్ర చేతి) వాసః కార్యం- పరిధానం. తత్ర సాక్షాదపాం వినియోగాయోగే ప్రాప్తమర్థమాహ (తస్మాదితి) యదిదం కించే

ఉ.— †శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణం తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావానుశిష్టోన్వసి పిత్రేత్యోమితి హోవాచ॥ ౧

త్యాదావుక్తం దృష్టివిధేరర్థవాదమాదాయ వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) పునర్వచనానుకర్షణమన్వయార్థం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యద్యపీతి) అభక్ష్యభక్షణం తర్హి స్వీకృతమితి చేత్. నేత్యాహ (ఇత్యేతదితి) యథా ప్రాణవిదో నాన్నం భుక్తం భవతి - తథైవైతత్. అస్తు తర్హి ప్రాణవిదామప్యభక్ష్యగ్రహోపీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) అసత్యప్యభక్ష్యగ్రహే ప్రాప్తేపీత్యర్థః. ఇతీత్యయఞ్చాయస్తుత్యాఽర్థవాదస్యోపసంహారార్థః. ఉక్తమేవార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం సమర్థయతే (నన్విత్యాదినా) యథా ప్రాప్తం- ప్రకృతివాక్యవశాత్ప్రతిపన్నరూపమనతిక్రమ్యైతి యావత్. వాక్యస్య విద్యాస్తుతిర్వైఫలితమా (తేనేతి) యదుక్తమాపో వాస ఇతి - తస్య శేషభూతముత్తరగ్రన్థముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తత్రైత్యశనాత్ప్రాగూర్ధ్వఞ్చ కాలోక్తిః. ఉక్తేఽర్థే ప్రామాణ్యం లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అస్తిచేతి) తత్రైవ వాక్యోపక్రమస్యానుకూల్యం దర్శయతి (ప్రాణస్యేతి) కిమర్థమిదం సోపక్రమం వాక్యమిత్యపేక్షాయామత్రశేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (యదపఇతి) దృష్టివిధానమసహమానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) అపూర్వప్రాయత్యార్థమాచమనం ప్రాణపరిధానార్థం చేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కుల్యాప్రణయనన్యాయేనద్వికరణత్వావిరోధమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర ప్రత్యక్షత్వాత్కార్యభేదస్యావిరోధేపి ప్రకృతే ప్రమాణాభావాద్ద్వికరణత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యోక్తముపపాదయతి (యదీతి) నను యథాస్మార్తాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వం- తథైవానగ్నతార్థత్వం ప్రకృతవాక్యాదధిగతం- తథా చ కథం ద్వికరణత్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్య వాక్యస్య విషయాన్తరం దర్శయతి (యస్మాదితి) ద్వికరణత్వదోషముక్తం దూషయతి (నేత్యాదినా) తచ్చాచమనం దర్శననిరపేక్షమిత్యాహ (క్రియామాత్రమేవేతి) నన్వాచమనే ఫలభూతం ప్రాయత్యం దర్శనసాపేక్షమితి చేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) క్రియాయా ఏవ తదాధానసామర్థ్యాదిత్యర్థః. (తత్రేతి) ఆచమనే శుద్ధ్యర్థే క్రియా న్తరే సతీత్యర్థః. ప్రాణవిజ్ఞానప్రకరణే వాసోవిజ్ఞానం చోద్యతే చేత్ - వాక్యభేదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) సర్వాన్నవిజ్ఞానవదితి చకారార్థః. ఆచమనీయాస్వప్సు వాసోవిజ్ఞానం క్రియతే చేత్ - కథమాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ద్వికరణత్వదోషాభావే ఫలితం దర్శనవిధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) అప్రాప్తత్వాత్ వాసోదృష్టే, ర్విధివ్యతిరేకేణ ప్రాయత్యభావా, దృష్టేశ్చాత్ర ప్రకృతత్వాత్, ✽ కార్యాఖ్యానాదపూర్వమితి చ న్యాయా, దిత్యర్థః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సా హ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి) యద్వై వ-యేనైవ గుణేనాహం వసిష్ఠాస్మి- తత్ - తేన గుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి. మమ వసిష్ఠత్వం త్వదధీనమితి వాగువాచేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. ఏవముత్తరత్రాపి. (తస్యో మే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి) తస్య-ఏతాదృశగుణవిశిష్టస్య మే అన్నం కిం. వాసః-వస్త్రం కిమితి ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్ పప్రచ్ఛేత్యర్థః. తే ప్రత్యూచుః (యదిదం కిఞ్చాశ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి) శ్వక్రిమ్యాదిపర్యన్తప్రాణిజాతస్య యదన్నం- తత్సర్వం ప్రాణస్య తే అన్నం. ఆపో వాసః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వబుద్ధిర్న నంకర్తవ్యం. అప్సు వాసస్త్వబుద్ధిర్న నంకర్తవ్య, మిత్యర్థః. న తు సర్వభక్షణం కర్తవ్యం, అద్భిరాచ్ఛాదనం కార్య, మితి వాక్యార్థః- తస్యాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వబుద్ధిర్ననంస్థాతి (న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతమిత్యాది) య ఏవమేతదనస్య- ప్రాణస్యాన్నం సర్వం వేద- అస్య- సర్వప్రాణ్యన్నే ప్రాణాన్నత్వబుద్ధిం కుర్వతః అనన్నం న జగ్ధం భవతి- నాభక్ష్యం భక్షితం భవతి. అభక్ష్యభక్షణేన దోష ఇత్యర్థః. అనన్నం- అభక్ష్యం గజాశ్వాదికం న ప్రతిగృహీతం భవతి. గజాశ్వప్రతిగ్రహాదినా న దోష ఇతి యావత్. ✽సర్వాన్నమతిశ్చ ప్రాణాత్యయ ఏతద్దర్శనవాదినస్సర్వాన్నానుమతేః ప్రాణాత్యయవిషయత్వసమర్థనాత్ అభక్ష్యభక్షణాదౌ దోషాభావప్రతిపాదనమిదమాపద్విషయమేవ ద్రష్టవ్యం. (తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్తీత్యాది) యస్మాదపాం వాసస్త్వమనుసన్ధాతవ్యం- తత్ - తస్మాద్ధేతోః శ్రోత్రియాః విద్వాంసః ఆచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిరేతదనం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. ఏవమేతదనం-ఏతం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యమానాః అశనాత్పూర్వం పశ్చాచ్చాచామన్తీత్యర్థః. అత్రానగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇత్యుక్త్యా వాసస్త్వబుద్ధిర్నమర్థసిద్ధం- వాసః కార్యత్వాదనగ్నతాయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. భాష్యాదాహృతం ✽ తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచాచామేదిత్యాదివాక్యం మాధ్యన్దినశాఖాగతం ద్రష్టవ్యం.... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయ ఇత్యస్య సమ్బన్ధః- ఖిలాధికారోయం- తత్ర యదనుక్తం- తదుచ్యతే. సప్తమాధ్యాయాన్తే జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారిణాఽగ్నేర్మార్గయాచనం కృతం ✽అగ్నే నయ సుపథేతి. తత్రానేకేషాం పథాం సద్భావో మన్త్రేణ సామర్థ్యాత్ప్రదర్శితః- సుపథేతి విశేషణాత్. పన్థానశ్చ కృతవిపాకప్రతిపత్తిమార్గాః. వక్ష్యతి చ ✽యత్కృత్యేత్యాది. తే చ కతి కర్మవిపాకప్రతిపత్తిమార్గా ఇతి సర్వసంసారగత్యుపసంహారార్థోయమారమ్భః. ఏతావతీ హి సంసారగతిః- ఏతావాన్ కర్మవిపాకస్స్వాభావికస్య శాస్త్రీయస్య చ విజ్ఞానస్యేతి. యద్యపి ✽ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా

---

† పాఞ్చాలానాం పరిషదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఇత్యత్ర స్వాభావికః పాప్మా సూచితః - న చ తస్యేదం కార్యమితి విపాకః ప్రదర్శితః. శాస్త్రీయస్యైవ తు విపాకః ప్రదర్శితః స్త్రైన్యాన్తప్రతిపత్త్యన్తే
న- బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భోపయుక్తవైరాగ్యస్యోపపత్తేః తత్త్వాత్. తత్రాపి కేవలేన కర్మణా పితృలోకో, విద్యయా విద్యాసంయుక్తేన చ కర్మణా దేవలోక, ఇ
త్యుక్తం. తత్ర కేన మార్గేణ పితృలోకం ప్రతిపద్యతే- కేన వా దేవలోకమితి నోక్తం- తచ్చేహాఖిలప్రకరణే శేషతయా వక్తవ్యమిత్యత ఆరభ్యతే. అత్రైవ స
ర్వోపసంహారశ్చాస్తీత్యపి ద్రష్టవ్యః. అపి చ- ఏతావదమృతత్వమిత్యుక్తం, న కర్మణాఽమృతత్వాశాస్తీతి, చ. తత్ర హేతురనుక్తః- తదర్థశ్చాయమారమ్భః.
యస్మాదియం కర్మణో గతిః- న నిత్యేఽమృతత్వే వ్యాపారోఽస్తి- తస్మాదేతావదేవామృతత్వసాధనమితి సామర్థ్యాద్ధేతుత్వం సమ్పద్యతే. అపి చ- ఉక్తమగ్నిహో
త్రే * న త్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిం న గతిం న ప్రతిష్ఠాం న తృప్తిం న పునరావృత్తిం న లోకం ప్రత్యుత్థాయినం వేత్థేతి. తత్ర ప్రతివచనే * తే వా ఏతే ఆ
హుతీ హుతే ఉత్క్రామత ఇత్యాదినా ఆహుత్యోః కార్యముక్తం. తచ్చైతత్కర్తురాహుతిలక్షణస్య కర్మణః ఫలం- న హి కర్తారమనాశ్రిత్యాహుతిలక్షణస్య కర్మ
ణః స్వాతన్త్ర్యేణోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భ ఉపపద్యతే - కర్త్రర్థత్వాత్కర్మణః కార్యారమ్భస్య సాధనాశ్రయత్వాచ్చ కర్మణః. తత్రాగ్నిహోత్రస్తు
త్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవ కార్యమిత్యుక్తం షట్ప్రకారమపి. ఇహ తు తదేవ కర్తుః ఫలమిత్యుపదిశ్యతే షట్ప్రకారమపి- కర్తృఫలవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్.
తద్ద్వారేణ చ పఞ్చాగ్నిదర్శనమిహోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సితం. ఏవమశేషసంసారగత్యుపసంహారః కర్మకాణ్డస్యైషా నిష్ఠేత్యేతచ్చ దిదర్శ
యిషురాఖ్యాయికాం ప్రణయతి. శ్వేతకేతుర్హ వై- నామతః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. హశబ్ద ఐతిహ్యార్థః. పిత్రాఽనుశిష్ట
స్సన్ ఆత్మనో యశః ప్రథనాయ పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ - పఞ్చాలాః- ప్రసిద్ధాః. తేషాం పరిషదమాగత్య జిత్వా రాజ్ఞోఽపి పరిషదం జేష్యామీతి
గర్వేణాజగామ - జీబలస్యాపత్యం- జైబలిం పఞ్చాలరాజం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైః పరిచారయమాణం- ఆత్మనః పరిచరణం కారయన్తమిత్యే
తత్. స రాజా పూర్వమేవ తస్య విద్యాభిమానగర్వం శ్రుత్వా వినేతవ్యోఽయమితి మత్వా తముదీక్ష్యోత్థిత్యాగతమాత్రమేవాభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. కు
మారా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. భర్త్సనార్థా చ ప్లుతిః. స ప్రతిశుశ్రావ భో౩ ఇతి- భో౩ ఇత్యేవమప్రతిరూపమపి క్షత్రియం ప్రత్యుక్తవాన్ క్రుద్ధస్సన్. అ
నుశిష్టః- అనుశాసితోఽసి- భవసి పిత్రేత్యువాచ రాజా. ప్రత్యాహేతరః- ఓమితి- బాఢం. అనుశిష్టోఽస్మి. పృచ్ఛ- యది సంశయస్తే. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) కో నామ సమ్బన్ధః- తమాహ (ఖిలేతి) తత్ర-
కర్మకాణ్డజ్ఞానకాణ్డవాక్యద్వయస్య ప్రాధాన్యేన నోక్తం- తదస్మిన్ కాణ్డే వక్తవ్యం- అస్య ఖిలాధికారత్వాత్. తథా చ పూర్వమనుక్తం వస్తు ఇదం బ్రాహ్మ
ణమిత్యర్థః. వక్తవ్యశేషం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (సప్తమేతి) సముచ్చయకారిణోర్ముమూర్ష్వోర్గతిః ప్రాగ్ఘనేపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త
త్రేతి) అధ్యాయావసానం సప్తమ్యర్థః. సామర్థ్యమేవ దర్శయతి (సుపథేతి) విశేషణవశాద్ధ్యామమార్గాభాను - కిం పునస్తేషాం స్వరూపం-త
దాహ (పన్థానశ్చేతి) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతి చేతి) సమ్పత్త్యాకాఙ్క్షాద్వారేణ సమనన్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే చేతి)
ఉపసంహ్రియమాణాం సంసారగతిమేవ పరిచ్ఛినత్తి (ఏతావతీ హీతి) దక్షిణాదగధోగత్యాత్మకేతి యావత్. కర్మవిపాకస్సర్వోపి కుత్రోపసంహ్రి
యతే- తత్రాహ (ఏతావానితి) ఇతిశబ్దో యథోక్తసంసారగత్యతిరిక్తకర్మవిపాకాభావాత్ తదుపసంహారార్థ ఏవాయమారమ్భ ఇత్యుపసంహా
రార్థః. అథో దీర్ఘాధికారే సర్వోపి కర్మవిపాకోఽనర్థ ఏవేత్యుక్తత్వాత్పరిశిష్టసంసారగత్యభావాత్కథం ఖిలకాణ్డతన్నిర్దేశసిద్ధిః- అత ఆహ (యద్య
పీతి) కస్తర్హి విపాకస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (శాస్త్రీయస్యేతి) తత్ర సుకృతవిపాకస్యైవోపన్యాసే హేతుమాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) అనిష్టవి
పాకాత్తు వైరాగ్యం సుకృతాభిముఖ్యాదేవ సిద్ధమితి న తత్ర తద్వివక్షా - ఇహ పునస్సామస్త్యేన సమాప్తా ఖిలాధికారే తద్విపాకోప్యుపసంహ్రియత ఇతి భా
వః. ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిం వక్తుముక్తం స్మారయతి (తత్రాపీతి) శాస్త్రీయవిపాకవిషయేపీత్యర్థః. ఉత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పాతని
కామాహ (తత్రేతి) లోకద్వయం సప్తమ్యర్థః. ప్రాగనుక్తమపి దేవయానం పన్థానం కథయతీతి కుతో నియమసిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) వక్త
వ్యశేషస్య సత్త్వే ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి) తర్హి ప్రాగనుక్తం తద్దేవయానాదివక్తవ్యం - ప్రాగేవోక్తం తు బ్రహ్మలోకాదికస్మాదుచ్యతే- త
త్రాహ (అత్రైవేతి) శాస్త్రస్యాన్తే చేతి సమ్బన్ధః. ఇతశ్చేదం బ్రాహ్మణమగతార్థత్వాదారభ్యమిత్యాహ (అపి చేతి) ఏతావదిత్యాత్మజ్ఞానో
క్తిః. అమృతత్వం - తత్సాధనమితి యావత్. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః. జ్ఞానమేవామృతత్వే హేతురిత్యుక్తార్థః తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. తదర్థః- హేత్వ
పదేశార్థః. కథం పునర్వక్ష్యమాణా కర్మగతిర్జ్ఞానమేవామృతత్వసాధనమిత్యత్ర హేతుత్వం ప్రతిపద్యతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) వ్యాపారో
స్తి - కర్మణ ఇతి శేషః. సామర్థ్యాత్- జ్ఞానాతిరిక్తస్యోపాయస్య సంసారహేతుత్వనియమాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రాహ్మణతాత్పర్యం వక్తుమగ్ని
హోత్రవిషయే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదసిద్ధమర్థమనువదతి (అపి చేత్యాదినా) ఏతయోః- అగ్నిహోత్రాహుత్యోస్సాయం ప్రాత
శ్చానుష్ఠితయోరితి యావత్. లోకం ప్రత్యుత్థాయినం - యజమానం పరివేష్ట్యేమం లోకం ప్రత్యావృత్తయోస్తయోరనుష్ఠానోపచితయోః పరలోకం
ప్రతి స్వాశ్రయోత్థానహేతుం పరిణామమిత్యేతత్. ఇతి - ప్రశ్నషట్కమగ్నిహోత్రవిషయే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. త
త్రేత్యాక్షేపగతప్రశ్నషట్కోక్తిః. నను ఫలవతోఽగ్రవణాత్కస్యేదమాహుతిఫలం - న హి తత్స్వతన్త్రం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) కర్తృ
వాచిపదాభావాదాహుత్యపూర్వస్యైవోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భకత్వాన్న తత్ర కర్తృగామిఫలముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కిం చ - కార
కాశ్రయత్వాత్కర్మణో య ఉక్తం తత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వమిత్యాహ (సాధనేతి) స్వాతన్త్ర్యసమ్భవాదాహుత్యోస్సకర్తృకయోరేవ గత్యాదివి
వక్షితం చేత్ - తర్హి కథం తత్ర కేవలాహుత్యోర్గత్యాదగమ్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. అగ్నిహోత్రస్తుత్య
ర్థత్వాత్ - ప్రశ్నప్రతివచనరూపస్య సన్దర్భస్యేతి శేషః. భవత్వేవమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితిః. ప్రకృతే తు కిమాయాతం- తత్రాహ (ఇహ త్వితి)

ఉ.— వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా3 ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా3 ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా3 ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాగ్ం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీ3 ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వాపి హి న ఋషేర్వచశ్శ్రుతం। ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానాం। తాభ్యామిదం విశ్వమేజత్సమేతి యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి। నాహమత ఏకంచన వేదేతి హోవాచ॥ ౩

కిమితి విద్యాప్రకరణే కర్మఫలవిజ్ఞానం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (తద్ద్వారేణేతి) బ్రాహ్మణారమ్భముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) సంసారగత్యుపన్యాసేన కర్మవిపాకస్య సర్వస్యైవోపసంహారస్సిద్ధో భవతి- తదపి కిమర్థమిత్యపేక్షాయామాహ (కర్మకాణ్డస్యేతి) యథోక్తం వస్తు దర్శయితుం బ్రాహ్మణమారభతే చేత్- తత్ర కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఇత్యేతచ్చేతి) సర్వమేవ పూర్వోక్తం వస్తు దర్శయితుమిచ్ఛన్వేదః సుఖావబోధార్థమాఖ్యాయికాం కరోతీత్యర్థః. యదా కదాచిదతిక్రాన్తే కాలే వృత్తార్థద్యోతిత్వం నిపాతస్య దర్శయతి (హశబ్దఇతి) యశఃప్రథనం- విద్వత్సు స్వకీయవిద్యాసామర్థ్యఖ్యాపనం. ప్రసిద్ధాః- విద్వజ్జనవిశిష్టత్వే నేతి శేషః. క్వచిజ్జయస్య ప్రాప్తత్వం గర్వే హేతుః. కిమితి రాజా శ్వేతకేతుమాగతమాత్రం తదీయాభిప్రాయమప్రతిపద్య తిరస్కృత్య స్నిహసన్నుచ్ఛినతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (సరాజేతి) సమ్బోధ్య- భర్త్సనం కృతవానితి శేషః. తదవద్యోతిపదనిపాతాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (భర్త్సనార్థేతి) భో ఇతి ప్రతివచనమాచార్యం ప్రత్యుచితం- న తు క్షత్రియం ప్రతి- తస్యహీనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భో ఇతీతి) అప్రతిరూపవచనే క్రోధం హేతూకరోతి (క్రుద్ధస్సన్నితి) పితుస్సకాశాత్తవలబ్ధానుశాసనత్వే లిఙ్గం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పృచ్ఛేతి) ౧

రం.— ప్రకృతివిని క్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంస్తుతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హ్వా ఆరుణేయః పాఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ) నామ్నా శ్వేతకేతుః ఆరుణేరపత్యమారుణేయః. పఞ్చాలానాం- దేశానాం సమితిం- సమాజం స్వవైదుష్యప్రకటనాయాజగామేత్యర్థః. (సహ జగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణమితి) జీవలస్యాపత్యం జైవలిః. తం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైరాత్మనః పరిచారం కారయన్తం రాజానమాగచ్ఛత్. (తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా3 ఇతి) స రాజా తం శ్వేతకేతుముదీక్ష్య కుమారా3 ఇతి అనుశిష్టవాన్. అనుశిష్టవాన్ విభ్రమః. (స భో3 ఇతి ప్రతిశుశ్రావేతి) సః- శ్వేతకేతుః భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యువాచ. (అనుశిష్టోన్వసి పిత్రేతి) అథ రాజాపి త్వం విద్యామనుశిష్టోసీతి శ్వేతకేతుం పప్రచ్ఛ. (ఓమితి హోవాచ) ఓం- అనుశిష్టోస్మీతి ఇతరః ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యేవం- వేత్థ - విజానాసి కిం. యథా- యేన ప్రకారేణ ఇమాః ప్రజాః- ప్రసిద్ధాః ప్రయత్యః- మ్రియమాణా విప్రతిపద్యన్తా3 ఇతి- విప్రతిపద్యన్తే. విచారణార్థా ప్లుతిః. సమానేన మార్గేణ గచ్ఛన్తీనాం మార్గద్వైవిధ్యం యత్ర భవతి- తత్ర కాశ్చిత్ ప్రజాః అన్యేన మార్గేణ గచ్ఛన్తి- కాశ్చిదన్యేనేతి విప్రతిపత్తిః. యథా తాః ప్రజాః విప్రతిపద్యన్తే- తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. నేతి హోవాచేతరః. తర్హి- వేత్థ ఉ యథా ఇమం లోకం పునః పునరాపద్యన్తా3 ఇతి- పునరాపద్యన్తే. యథా పునరాగచ్ఛన్తీమం లోకం. నేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. వేత్థో యథా ఽసౌ లోక ఏవం- ప్రసిద్ధేనన్యాయేన పునః పునః- అసకృత్ ప్రియద్భిః- మ్రియమాణైః యథా- యేన ప్రకారేణ న సమ్పూర్యతా3 ఇతి- న సమ్పూర్యతే ఽసౌ లోకః. తత్కిం వేత్థ. నేతి హోవాచ. వేత్థో యతిథ్యాం- యత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం- ఆహుతౌ హుతాయామాపః పురుషవాచః- పురుషస్య యా వాక్ - సైవ యాసాం వాక్- తాః పురుషవాచో భూత్వా- పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా. యదా పురుషాకారపరిణతాః - తదా పురుషవాచో భవన్తి. సముత్థాయ - సమ్యగుత్థాయ. ఉద్భూతాస్సత్యో వదన్తీ3 ఇతి. నేతి హోవాచ. యద్యేవం- వేత్థ ఉ దేవయానస్యపథః - మార్గస్య ప్రతిపదం- ప్రతిపద్యతే యేన సా ప్రతిపత్. తాం ప్రతిపదం. పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం. ప్రతిపచ్ఛబ్దవాచ్యమర్థమాహ-యత్ - కర్మ కృత్వా-యథా విశిష్టం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. దేవయానం వా పన్థానం- మార్గం ప్రతిపద్యన్తే - పితృయాణం వా యత్కర్మ కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే- తత్కర్మ ప్రతిపదుచ్యతే. తాం ప్రతిపదం కిం వేత్థ. దేవలోకపితృలోకప్రతిపత్తిసాధనం కిం వేత్థేత్యర్థః. అప్యత్రాస్యార్థస్య ప్రకాశకమృషేః- మన్త్రస్య వచః- వాక్యం నః శ్రుతమస్తి. మన్త్రోప్యస్యార్థస్య ప్రకాశకో విద్యత ఇత్యర్థః. కో ఽసౌ మన్త్ర ఇతి. ఉచ్యతే- ద్వే సృతీ- ద్వౌ మార్గావశృణవం- శ్రుతవానస్మి. తయోరేకా పితౄణాం ప్రాపికా- పితృలోకసమ్బద్ధా. తయా సృత్యా పితృలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అహం మర్త్యానామశ్రుణవమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దేవానాముతాపి- దేవానాం సమ్బన్ధిన్యన్యా. దేవాన్ ప్రాపయతి సా. కే పునరుభాభ్యాం సృతిభ్యాం పితౄన్ దేవాన్ గచ్ఛన్తీతి. ఉచ్యతే- ఉత- అపి మర్త్యానాం- మనుష్యాణాం సమ్బన్ధినీ. మనుష్యా ఏవ హి సృతిభ్యాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. తాభ్యాం - సృతిభ్యామిదం విశ్వం- సమస్తమేజత్ - గచ్ఛత్సమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. సమ్యగ్గచ్ఛతి. తే చ ద్వే సృతీ యదన్తరా- యయోరన్తరా. యదన్తరా పితరం మాతరం చ - మాతాపిత్రోరన్తరా- మధ్య ఇత్యర్థః. కౌ తౌ మాతాపితరౌ. ద్యావాపృథివ్యావణ్డకపాలే. ※ ఇయం వై మాతాసౌ పితేతి హి వ్యాఖ్యాతం బ్రాహ్మణేన. అణ్డకపాలయోర్మధ్యే సంసారవిషయ ఏవైతే సృతీ- నాత్యన్తికామృతత్వగమనాయ. ఇతరశ్చాహ- నాహమతః- అస్మాత్ప్రశ్నసముదాయాదేకంచన- ఏకమపి ప్రశ్నం న వేద. నాహం వేదేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. ౩

ఉ.— అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రేఽనాదృత్య వసతిం కుమారః ప్రదుద్రావ స ఆజగామ పితరం తం హోవాచేతి వావ కిల నో భవాన్ పురానుశిష్టానవోచదితి కథం సుమేధ ఇతి పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్ తతో నైకఞ్చన వేదేతి కతమే త ఇతీమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార ॥ 3

ఆ.— పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సమానే నేతి) నాడీరూపేణ సాధారణేన మార్గేణాభ్యుదయం గచ్ఛతాం యత్ర మార్గద్విప్రతిపత్తిః- తత్కిం జానాసీతి ప్రశ్నార్థః. విప్రతిపత్తిమేవ విశదయతి (తత్రేతి) అధికృత ప్రజానిర్ధారణార్థా సప్తమీ. ప్రథమం ప్రశ్నం నిగమయతి (యథేతి) ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే ([illegible]) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) పరలోకగతాః ప్రజాః పునరిమం లోకం యథా ఆగచ్ఛన్తి- తథా కిం వేత్థేతి యోజనా. ప్రశ్నాన్తర ప్రతీకముపాదత్తే (వేత్థేతి) తద్వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - జరాదిర్మరణహేతుః. ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (వేత్థేత్యాదినా) పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా- సముత్థాయ వదన్తీతి సమ్బన్ధః. కథమపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (యదేతి) ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (యద్యేవం వేత్థేతి) పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం - వేత్థేతి సమ్బన్ధః. యత్కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే ఉపస్థానం- తత్కర్మ ప్రతిపదితి యోజనా. వాక్యార్థమాహ (దేవయానమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకేతి) మార్గద్వయమేవ నాస్తి- త్వయా శ్రూయతే మాత్రేణ పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అపీతి) అత్రేతి కర్మవిపాకప్రక్రియోక్తిః. అస్యార్థస్య - మార్గద్వయస్యైతస్యైతత్. తేషామేవ మార్గద్వయేఽధికృతత్వమితి వక్తుం హీత్యుక్తం. తదేవ స్ఫుటయతి (తాభ్యామితి) విశ్వం - సాధ్యసాధనాత్మకం. సఞ్చ్యవతే- గన్తవ్యత్వేన గన్తృత్వేన చేతి శేషః. ప్రకృతమన్త్రవ్యాఖ్యానగన్ధో బ్రాహ్మణశబ్దార్థః. యదన్తరేత్యాదౌ వివక్షితమర్థమాహ (అణ్డకపాలయోరితి) ౨

రం.— అథ తం రాజా పృచ్ఛతి (వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి) ప్రయత్యః - మ్రియమాణా ఇమాః ప్రజాః యథా - యేన ప్రకారేణ విప్రతిపద్యన్తే- విశిష్టదేశం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ప్రశ్నే ప్లుతిః. ఇతి- ఇమమర్థం వేత్థ- జానాసి కిమిత్యర్థః. ఏవం గన్తవ్యదేశ ప్రశ్నః. ఏవం పృష్టః కుమారో నేతి హోవాచ - న వేద్మీత్యువాచేత్యర్థః. అథ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి) ఉకారః ప్రశ్నే. ఇమం లోకం యథా - యేన ప్రకారేణ పునరాగచ్ఛన్తీతి వేత్థేత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) ఇతర ఇతి శేషః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథాసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అసౌ- స్వర్గాలోకః అనవరతం ప్రయద్భిః - గచ్ఛద్భిః పురుషైః కుతో న సమ్పూర్యత ఇతి వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవదర్థః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి) యావతాం పూరణీ యతిథీ. * తస్య పూరణే ఇతి డుగాగమః. యావత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం హుతాయామాపః. పురుష ఇతి వాగ్యాసాం తాః పురుషవాచః. పురుషశబ్దవాచ్యాః భూత్వా. పురుషాకారపరిణతా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తి- అఖిలవ్యవహారం కుర్వన్త ఆసతే - తద్వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవత్. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా) దేవయానస్య వా పితృయాణస్య వా పథః ప్రతిపదం కిం వేత్థ. ప్రతిపద్యతేఽనేనేతి ప్రతిపత్- ప్రథమం పర్వ. తదేవ స్పష్టయతి (యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వా) యత్కృత్వా - యదుపక్రమ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. దేవయానపితృయాణవ్యావర్తకాకారప్రశ్నోఽయమితి ద్రష్టవ్యం. భాష్యే ఛాన్దోగ్యపఞ్చాగ్నివిద్యాప్రశ్నానుక్రమేణ *కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం పునరావృత్తిప్రకారం దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే అముష్య లోకస్యాపూరణం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నో నిర్దిష్టత్వాదిహాపి తావన్మాత్రపర్యవసానం యుక్తం. (అపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం) అస్మిన్ దేవయానపితృయాణవిషయే ఋషేః- మన్త్రస్యాపి వచః నః- అస్మాకం శ్రుతమిత్యర్థః. కోఽయం మన్త్ర ఇత్యత్రాహ (ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానామిత్యాది) ద్వే సృతీ- గతీ అశృణవమహం- శ్రుతవానస్మి. కే తే సృతీ. పితౄణాం దేవానాం చ ద్వే సృతీ అహమశృణవం- అశ్రౌషమిత్యర్థః. గతిద్వయం కేషాం గన్తౄణామిత్యత్రాహ (మర్త్యానామితి) మనుష్యాణాం హి గతిద్వయం. యద్వా - దేవపితృమనుష్యాణాం ధూమాద్యర్చిరాదిమార్గద్వయమశ్రౌషమిత్యర్థః. ఏజత్- గచ్ఛత్ ప్రాణిజాతం విశ్వం- సమస్తం తాభ్యాం సృతిభ్యాం సమేతి. కిం. బ్రహ్మస్తమ్బాన్తర్గతం లోకజాతం సమేతి. యన్మాతరం పితరం చాన్తరా- వినావర్తతే- తచ్చ గచ్ఛతి. మాతాపితృశూన్యం భగవల్లోకం చ సమేతీత్యర్థః. పితృయాణేన పథా అణ్డాన్తర్వర్తి లోకం సమేతి. ఉత్తరేణ పథా భగవల్లోకం సమేతీత్యర్థః. ఏవం పృష్టః కుమార ఆహ (నాహమత ఏకఞ్చన వేదేతి హోవాచ) అతః- ఏషాం మధ్యే న కఞ్చిదపి ప్రశ్నం వేద్మీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరమపనీయ విద్యాభిమానగర్వమేనం- ప్రకృతం శ్వేతకేతుం వసత్యా - వసతిప్రయోజనేనోపమన్త్రయాఞ్చక్రే- ఇహ వసన్తు భవన్తః- పాద్యమర్ఘ్యముపానీయతామిత్యుపమన్త్రణం కృతవాన్ రాజా. అనాదృత్య తాం వసతిం కుమారః- శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- ప్రతిగతవాన్ పితరం ప్రతి స చాజగామ పితరం. ఆగత్య చోవాచ తం. కథం. ఇతి వావ కిల- ఏవం కిల నః- అస్మాన్ భవాన్ పురా- సమావర్తనకాలేఽనుశిష్టాన్ సర్వాభిర్విద్యాభిరవోచదితి. సోపాలమ్భం పుత్రస్య వచః శ్రుత్వా ఆహ పితా- కథం- కేన ప్రకారేణ తవ దుఃఖముపజాతం. హే సుమేధః- శోభనా మేధా యస్యేతి సుమేధాః. శృణు- మమ యథా వృత్తం. పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ మాం రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యా బన్ధవోఽస్యేతి. పరిభవవచనమేతత్. రాజన్యబన్ధురితి. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తతః- తస్మాన్ న ఏకఞ్చన- ఏకమపి న వేద- విజ్ఞాతవానస్మి. కతమే తే - రాజ్ఞా పృష్టాః ప్రశ్నా ఇతి. ఇమే త ఇతి హ ప్రతీకాని- ముఖాని ప్రశ్నానాముదాజహార- ఉదాహృతవాన్. 3

ఉ.— స హోవాచ తథా నస్త్వం తాత జానీథా యథా యదహం కించన వేద సర్వమహం తత్తుభ్యమవోచం ప్రేహి తు తత్ర ప్రతీత్య బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి భవానేవ గచ్ఛత్వితి స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకారాథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార తగ్ం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి॥ ౪

స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౫

ఆ.— శ్వేతకేతోరభిమాననివృత్తిద్యోతనార్థం బహువచనం. తాం- రాజన్యదత్తవసతిం. అనాదరే హేతుమాహ (కుమారేతి) ఏవం కిలేతి- రాజపరాభవలిఙ్గకం పితృవచసోఽనృషాత్వం ద్యోత్యతే. అజ్ఞానాధీనం దుఃఖం తవాసమ్ప్రాప్తమితి సూచయతి- సుమేధ ఇతి. ౩

రం.— (అథైనం వసత్యోపమన్త్రియాఞ్చక్రే) అథ రాజా ఏనం- శ్వేతకేతుం వసత్యా హేతునా ఉపామన్త్రయత్. కుమారస్యావాసం ప్రార్థితవానిత్యర్థః. అనాదృత్యతు తాం వసతిం కుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ-రాజసమీపాచ్ఛీఘ్రం నిర్జగామేత్యర్థః. అథ స ఆజగామ పితరం. ఆగత్య చ తం హోవాచ. కిమితి. (ఇతి వావ కిల నో భవాన్ పురాఽనుశిష్టానవోచదితి) పురా - సమావర్తనకాలేనః- అస్మాన్ ప్రతి భవాన్ అనుశిష్టస్సర్వవిద్యానితి వావ కిలావోచత్- ఏవం రీత్యా హితదుక్తవానితి. ఏవం సామర్షేణ పుత్రేణోక్తః పితా ఆహ (కథం ను సుమేధ ఇతి) నానుశిష్టోఽసీతి శేషః. ఇతరోఽననుశాసనం దర్శయతి (పఞ్చమా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధుర ప్రాక్షీత్ తతో నైకంచన వేదేతి) రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యాభాసః. రాజన్యానాం బన్ధూ రాజన్యబన్ధుః. స్వయమరాజన్య ఏవ సన్రాజన్యానాం బన్ధురితి వ్యపదిశతీతి ప్రవాహణో నిన్ద్యతే. సః పఞ్చ ప్రశ్నాన్ మాం పృష్టవాన్. తత్రాహమేకమపి న వేద్మీతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. పితా పృచ్ఛతి (కతమే త ఇతి) ప్రశ్నాః కీదృశా ఇత్యర్థః. పుత్రస్తు (ఇమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార) ఇమే ఇత్యేవం తత్ప్రశ్నానాం ప్రతీకాని- ఏకదేశాన్ ఉదాజహార- సూచితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— స హోవాచ పితా పుత్రం క్రుద్ధముపశమయన్. తథా- తేన ప్రకారేణ నః- అస్మాన్ త్వం హే తాత- వత్స జానీథాః- గృహ్ణీయాః. యథా యదహం కించన విజ్ఞానజాతం వేద- సర్వం తత్తుభ్యమవోచమిత్యేవ జానీథాః. కోఽన్యో మమ ప్రియతరోఽస్తి- త్వత్తో యదర్థం రక్షిష్యే. అహమప్యేతన్న జానామి- యద్రాజ్ఞా పృష్టం. తస్మాత్ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. తత్ర గత్వా రాజ్ఞి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావో విద్యార్థమితి. స ఆహ- భవానేవ గచ్ఛత్వితి- నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహే. స ఆజగామ గౌతమః- గోత్రతో గౌతమః. ఆరుణిః. యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస- ఆసనం. ఆస్థాయికా. తస్మై- గౌతమాయ గతాయాసనమనురూపమాహృత్యోదకం భృత్యైరాహారయాఞ్చకార. (అథ హాస్మై) అస్మై అర్ఘ్యం పురోధసా కృతవాన్. మన్త్రవన్మధుపర్కం చ. కృత్వా చైవం పూజాం తం హోవాచ. వరం భగవతే గౌతమాయ- తుభ్యం దద్మ ఇతి గోఽశ్వాదిలక్షణం. ౪

ఆ.— సత్యం- కించిత్తదుక్తం- కిచిద్విజ్ఞానమన్యస్మై ప్రియతమాయ దాతుం రక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (కోఽన్య ఇతి) రాజ్ఞా యత్పృష్టం- తన్మయాఽనవిజ్ఞాతం - తథా చ తస్మిన్విషయే త్వయాఽవఞ్చితోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (అహమపీతి) తర్హి తత్త్వజ్ఞానం కథం సాధ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౪

రం.— (స హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి. (తథా నస్త్వం తాత జానీథా ఇత్యాది) హే తాత నః- అస్మాన్ త్వం తథా జానీథాః. కథం. యథా- యేన ప్రకారేణాహం యత్కించ వేద - తత్సర్వం తుభ్యమహమవోచమితి. తతశ్చ మయాఽపి తే ప్రశ్నా నావగతా ఇతి మయా నోక్తాః. అతస్త్వం చ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. ఆవాం తత్ర- రాజ్ఞస్సమీపం ప్రతీత్య - గత్వా విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి. ఇతర ఆహ (భవానేవ గచ్ఛత్వితి) నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహ ఇతి భావః. (స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస) ఆస- ఆస్యా. ఆసనమిత్యర్థః. (తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకార) తస్మై -గౌతమాయ రాజా ఆసనం దత్వా పాద్యార్థముదకం భృత్యైరానాయితవానిత్యర్థః. (అథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార) అస్మై- గౌతమాయార్ఘ్యం కృతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి) భగవతే గౌతమాయ గవాదిలక్షణం వరం ప్రయచ్ఛామ ఇతి గౌతమముక్తవానిత్యర్థః. ౪

శం.— స హోవాచ గౌతమః. ప్రతిజ్ఞాతో మే- మమైష వరస్త్వయా. అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం దృఢీకుర్వాత్మానం. యాం తు వాచం కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచమభాషథాః ప్రశ్నరూపాం- తామేవ బ్రూహి. స ఏవ నో వర ఇతి. ౫

ఆ.— వివక్షితవిద్యాం గౌతమో వివక్షిత్వాహ (అస్యామితి) ౫

రం.— (స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) స హోవాచ గౌతమః. వరో దీయత ఇతి త్వయా ప్రతిజ్ఞాతశ్చేత్- యాం వాచం మమ కుమారస్య అన్తే- సమీపే అభాషథాః- తామేవ వాచం మే బ్రూహి - తానేవ ప్రశ్నాన్మే బ్రూహీత్యర్థః. ౫

ఉ.— స హోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి॥ ౬

స హోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గో అశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇత్యుపైమ్యహం భవన్తమితి వాచా హ స్మైవ పూర్వ ఉపయన్తి స హోపాయనకీర్త్యోవాస॥ ౭

స హోవాచ తథా నస్త్వం గౌతమ మాపరాధాస్తవ చ పితామహా యథేయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మిగ్ శ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి॥ ౮

శం.— స హోవాచ రాజా. దైవేషు వరేషు తద్వై గౌతమ-యత్త్వం ప్రార్థయసే. మానుషాణామన్యతమం ప్రార్థయ వరం. ౬

ఆ.—. తదితి సామాన్యోక్త్యా వరో నిర్దిశ్యతే. ౬

రం.— (స హోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి) సః- రాజోవాచ. ఉ అవధారణే. హే గౌతమ. యత్త్వం ప్రార్థయసే- తత్ దైవేషు వరేష్వేవాన్తర్గతం- తస్మాత్తన్న ప్రార్థనీయం. మానుషాణాం వరాణాం మధ్యే కించిద్వృణీష్వేతి. ౬

శం.— స హోవాచ గౌతమః. భవతాపి విజ్ఞాయతే- మమాప్యస్తి సః. న తేన ప్రార్థితేన కృత్యం మమ- యత్త్వం దిత్ససి మానుషం వరం. యస్మాన్మమాప్యస్తి హిరణ్యస్య ప్రభూతస్యాపాత్తం- ప్రాప్తం. గో అశ్వానాం- అపాత్తమస్తీతి సర్వత్రానుషఙ్గః. దాసీనాం. ప్రవారాణాం- పరివారాణాం. పరిధానస్య. న చ యన్మమ విద్యమానం- త్వత్తః ప్రార్థనీయం, త్వయా వా దేయం. ప్రతిజ్ఞాతశ్చ వరస్త్వయా. త్వమేవ జానీషే- యదత్ర యుక్తం. ప్రతిజ్ఞా రక్షణీయా- తవేతి. మమ పునరయమభిప్రాయః- మాభూన్నః- అస్మాకమభి- అస్మానేవ కేవలాన్ప్రతి భవాన్సర్వత్ర వదాన్యో భూత్వా అవదాన్యో మాభూత్- కదర్యో మాభూదిత్యర్థః. బహోః- ప్రభూతస్య. అనన్తస్య- అనన్తఫలస్యేత్యేతత్. అపర్యన్తస్య - అపరిసమాప్తికస్య. పుత్రపౌత్రాదిగామికస్యేత్యేతత్. ఈదృశస్య విత్తస్య మాం ప్రత్యేవ కేవలమదాతా మాభూద్భవాన్. న చాన్యత్రాదేయమస్తి భవతః. ఏవముక్త ఆహ- స త్వం వై హే గౌతమ తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన. విద్యాం మత్త ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వాప్తుం. ఇత్యుక్తో గౌతమ ఆహ- తీర్థేన ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామి శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. వాచా హ స్మైవ కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః క్షత్రియాన్విద్యార్థినస్సన్తో వైశ్యాన్వా, క్షత్రియా వా వైశ్యాన్, నాపద్యుపయన్తి- శిష్యవృత్త్యా హ్యుపగచ్ఛన్తి. నోపాయన శుశ్రూషాభిః. అతస్స గౌతమః హ ఉపాయనకీర్త్యా- ఉపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపనయనం చకార. ౭

ఆ.— మమాప్యస్తి స ఇతి యదుక్తం-తదుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) న చ యన్మమేత్యత్ర తస్మాదితి పరితవ్యం. కిం తర్హి మయా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి) యత్తవాభిప్రేతం-తదహం కరోమీత్యాశఙ్క్యాహ (మమేతి) మాభూదిత్యన్వయం దర్శయన్ ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నో స్మానితి) వదాన్యః- దానశీలః. విభవే సత్యదాతా-కదర్య ఇతి భేదః. పరిశిష్టం భాగం వ్యాకుర్వన్వాక్యార్థమాహ (బహోరిత్యాదినా) మాం ప్రత్యేవేతి నియమస్య కృత్యం దర్శయతి (సత్వం వై ఇతి) కోసౌ న్యాయః-తత్రాహ (శాస్త్రేతి) ఉపసదన వాక్యం శాస్త్రమిత్యుచ్యతే. గౌతమో రాజానం ప్రతి శిష్యత్వవృత్తిం కుర్వాణశ్శాస్త్రార్థవిరోధమాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచా హేతి) ఆపది- సమాదధికాద్వావిద్యాప్రాప్తిసమ్భవావస్థాయామిత్యర్థః. ఉపాయనం- ఉపగమనం. పాదోపసర్పణమితి యావత్. ౭

రం.— (స హోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గో అశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య) స హోవాచ గౌతమః. తవ హిరణ్యస్య గో అశ్వానాం- సర్వత్ర విభాషా గో రితి ప్రకృతిభావః. దాసీనాం ప్రవారాణాం- ప్రచ్ఛదపటానాం అధోంశుకలక్షణస్య పరిధానస్య చాపాత్తం- ప్రాప్తం. ప్రాప్తిరితి యావత్. అస్తి హేతి మయా హ జ్ఞాయతే హి. తైర్మానుషైర్విత్తైర్మమ ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః. (మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి) బహోః - ప్రభూతస్య అనన్తస్య- అనన్తఫలస్య అపర్యన్తస్య- పుత్రపౌత్రగామినః విద్యారూపద్రవిణస్య నః అభి- అస్మాన్ప్రతి భవానవదాన్యః- అదాతా మాభూత్. సర్వేషాం దాతా భవానస్మాకం కుతో న ప్రయచ్ఛతీతి భావః. ఏవముక్తో రాజా ఆహ (స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇతి) హే గౌతమ స త్వం తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన విద్యాం మత్తః ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వేత్యర్థః. ఇత్యుక్తో గౌతమః ప్రాహ (ఉపైమ్యహం భవన్తమితి) ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామి శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. (వాచా హ స్మైవ పూర్వ ఉపయన్తి) వాచా హ స్మైవ కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః వర్ణావరానుపయన్తి- న తు శిష్యవృత్త్యోపగచ్ఛన్తి. (స హోపాయనకీర్త్యోవాస) అతస్సః- గౌతమోపి ఉపాయనకీర్త్యా- శిష్యత్వేనోపైమీత్యుపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపగమనశుశ్రూషాదికం కృతవానితి భావః. ౭

శం.— ఏవం గౌతమేనాపద్యుక్తే స హోవాచ రాజా పీడితం మత్వా క్షామయన్. తథా నః- అస్మాన్ప్రతి మాపరాధాః- అపరాధం మాకార్షీః. అస్మదీయో అపరాధో న గ్రహీతవ్య ఇత్యర్థః. తవ చ పితామహాః అస్మత్పితామహేషు యథా అపరాధం న జగృహుః - తథా పితామహానాం వృత్తమస్మాస్వపి భవతా రక్షణీయమిత్యర్థః. యథా ఇయం విద్యా- త్వయా ప్రార్థితా ఇతః- త్వత్ప్రదానాత్పూర్వం- ప్రాక్ న కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే ఉ

ఉ.— అసౌ వై లోకో౽గ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమో౽హరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః । తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి ॥ ౧

వాస- ఉషితవతీ. తథా త్వమపి జానీషే. సర్వదా శిష్యపరమ్పరయేయం విద్యా ఆగతా - సాన్నిధ్యం మయా విరచనీయా - యదిశక్యతే ఇయ్యుక్తం * నైవేమువై గౌతమో తద్వరేణునానుపాహరాం బ్రూహీతి. స పున స్తవాదేమోవరఇతి. ఇతఃపరం నశక్యతేరక్షితుం- తామపి విద్యాం మహాం తుభ్యం వక్ష్యామి. కో హ్యన్యో హి- యస్మాదేవం బ్రువన్తం త్వామర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుం న వక్ష్యామీతి. అహం పునః కథం న వక్ష్యే తుభ్యమితి. ౮

ఆ.— విద్యారాహిత్యాపేక్షయా హీనశిష్యభావాపగతిః- ఆపదన్తరా. తథా శబ్దార్థమేవ వివరయతి (తవచేతి) సస్తుపితామహాయథా తథా- కిమస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహానామితి) కిమితి తర్హీయం విద్యా ఋషిభిర్మహ్యం నోపదిశ్యతే- తత్రాహ (న కస్మిన్నితి) తద్విభవతా సాక్షీదేవత్యతాం - అహం తు యథాగతం గమిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతఃపరమితి) తవాహం వక్ష్యామి. త్వైవం బ్రువన్తమన్యో౽పి న వక్ష్యామీతి యస్మాన్న ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి- తస్మాదహం పునస్తుభ్యం కథం న వక్ష్యే- కిం తు వక్ష్యామ్యేవ విద్యామిత్యుపపాదయతి (కో హీత్యాదినా) ౮

రం.— (స హో వాచ తథా న స్త్వం గౌతమ మా పరాధాస్తవ చ పితామహా యథా) సః- రాజోవాచ. హే గౌతమ త్వచ పితామహాశ్చ యథా నః పూజ్యాః- తథా త్వమపి పూజ్య ఏవ. న వై గౌతమ తీర్థేనైచ్ఛాసా౽౽ ఇతి చిరవాసాజ్ఞాపనకృతమదీయాపరాధాః క్షమాగణనీయాః. (ఇయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస) ఇయం చ విద్యా ఇతః పూర్వం కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే నో వాస- న స్థితవతీ. (తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి) తాం- తాదృశీం. బ్రాహ్మణైరితః పూర్వమలబ్ధాం విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామి. (కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి) కో వా నికృష్టం ప్రతిశిష్యాహం భవామీత్యేవం వదన్తం త్వాం ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి. అతో దుర్లభామపి విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౮

———

శం.— అసౌ వై లోకో౽గ్నిర్గౌతమేత్యాదిచతుర్థః ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేన నిర్ణీయతే. క్రమభఙ్గస్త్వేతన్నిర్ణయాయత్తత్వాదితరప్రశ్ననిర్ణయస్య. అసౌ- ద్యుర్లోకో౽గ్నిర్హే గౌతమ. ద్యులోకే౽గ్నిదృష్టిరగ్నౌ విధీయతే- యథా యోషిత్పురుషయోః. తస్య- ద్యులోకాగ్నేరాదిత్య ఏవ సమిత్- సమిన్ధనాత్. ఆదిత్యేన హి సమిధ్యతే౽సౌ లోకః. రశ్మయో ధూమః- సమిధ ఉత్థానసామాన్యాత్. ఆదిత్యాద్ధి రశ్మయో నిర్గతాః- సమిధశ్చ ధూమో లోక ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశస్యసామాన్యాత్. దిశో౽ఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః- విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపాత్. తస్మిన్నేవంగుణవిశిష్టే ద్యులోకాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రాదయః శ్రద్ధాం జుహ్వతి- ఆహుతిద్రవ్యస్థానీయాం ప్రక్షిపన్తి. తస్యా ఆహుతేః- ఆహుతేస్సోమో రాజా- పితౄణాం బ్రాహ్మణానాం చ సమ్భవతి. తత్ర కే దేవాః, కథం జుహ్వతి, కిం వా శ్రద్ధాఖ్యం హవిరిత్యత ఉక్తమస్మాభిస్సమ్బన్ధే. * న త్వేవైతయో స్త్వముత్క్రాన్తిమిత్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయార్థమగ్నిహోత్రే ఉక్తం * తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతః తే అన్తరిక్షమావిశతః తే అన్తరిక్షమాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్రామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతః తే తత ఉత్క్రామతః తే దివమావిశతః తే దివమాహవనీయం కుర్వాతే ఆదిత్యం సమిధమిత్యేవమాద్యుక్తం. తత్రాగ్నిహోత్రాహుతీ స సాధనే ఏవోత్క్రామతః. యథేహాగ్నేస్సాధనైర్విశిష్టే ఏతే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గాహుతిద్రవ్యైః- తే తథైవోత్క్రామతో౽స్మాల్లోకాదముం లోకం. తత్రాగ్నిరగ్నిత్వేన సమిత్సమిత్త్వేన ధూమో ధూమత్వేనాఙ్గారా అఙ్గారత్వేన విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గత్వేన ఆహుతిద్రవ్యమపి పయ ఆద్యాహుతిద్రవ్యత్వేనైవ సర్గాదావవ్యాకృతావస్థాయామపి పరేణ సూక్ష్మేణాత్మనా వ్యవతిష్ఠతే. తద్విద్యమానమేవ స సాధనమగ్నిహోత్రలక్షణం కర్మాపూర్వేణాత్మనా వ్యవస్థితం సత్తత్పునర్వ్యాకరణకాలే తథైవాన్తరిక్షాదీనామాహవనీయాద్యగ్న్యాదిభావం కుర్వద్విపరిణమతే. తథైవేదానీమప్యగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ. ఏవమగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామాత్మకం జగత్సర్వమిత్యాహుతీ త్వేవ స్తుత్యర్థో౽త్రోత్క్రాన్త్యాదయో లోకం ప్రత్యుత్థాయ్యన్తా ఇతి షట్పదార్థాః కర్మప్రకరణే౽ర్థప్రాప్తనిర్ణీతాః. ఇహ తు కర్తుః కర్మవిపాకవివక్షయా౽ముం ద్యులోకాగ్న్యాద్యారభ్య పఞ్చాగ్నిదర్శనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విశిష్టకర్మఫలోపభోగాయ విధిత్సితమితి ద్యులోకాగ్న్యాదిదర్శనం ప్రస్తూయతే. తత్ర య ఆధ్యాత్మికాః ప్రాణా ఇహాగ్నిహోత్రస్య హోతారః- త ఏవాధిదైవికత్వేన పరిణతాస్సన్త ఇన్ద్రాదయో భవన్తి. త ఏవ తత్ర హోతారో ద్యులోకాగ్నౌ. త ఏవేహాగ్నిహోత్రస్య ఫలభోగాయాగ్నిహోత్రం హుతవన్తః త ఏవ ఫలపరిణామకాలే౽పి తత్ఫలభోక్తృత్వాత్తత్ర హోతృత్వం ప్రతిపద్యన్తే తథా తథా విపరిణమమానా దేవశబ్దవాచ్యాస్సన్తః. అత్ర చ య త్పయోద్రవ్యమగ్నిహోత్రకర్మాశ్రయభూతమిహాహవనీయే ప్రక్షిప్తమగ్నినా భక్షితమదృష్టేన సూక్ష్మేణ రూపేణ విపరిణతం- సహ కర్త్రా యజమానేనాముం లోకం ధూమాదిక్రమేణాన్తరిక్షమన్తరిక్షాద్ద్యులోకమావిశతి. తాస్సూక్ష్మా ఆప ఆహుతికార్యభూతా అగ్నిహోత్రసమవాయిన్యః కర్తృసహితాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాస్సోమలోకే కర్తుశ్శరీరాన్తరారమ్భాయ ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యో హూయన్త ఇత్యుచ్యన్తే. తా స్తత్ర ద్యులోకం ప్రవిశ్య సోమమణ్డలే కర్తుశ్శరీరమారభన్తే. తదేతదుచ్యతే- దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి. * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నః- తస్య నిర్ణయవిషయో౽సౌ వై లోకో౽గ్నిరితి ప్రస్తుతం, తస్మాదాపః కర్మసమవాయిన్యః కర్తుశ్శరీరారమ్భికాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇతి నిశ్చీయతే. భూయస్త్వాత్ * ఆపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః - న త్వితరాణి భూతాని న సన్తీతి. కర్మప్రయుక్తశ్చ శరీరారమ్భః- కర్మ చాప్సమవాయి- తతశ్చాపాం ప్రాధాన్యం శరీరకర్తృత్వే. తేన చాపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః. కర్మకృతో హి జన్మారమ్భస్సర్వత్ర. తత్ర యద్యప్య

గ్నిహోత్రాహుతిస్తుతిద్వారేణోత్క్రాన్త్యాదయః ప్రస్తుతాష్షట్పదార్థా అగ్నిహోత్రే - తథాపి వైదికాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణ్యగ్నిహోత్రప్రభృతీని ల క్ష్యన్తే - దారాగ్నిసమ్బద్ధం హి పాఙ్క్తం కర్మ ప్రస్తుతత్వాత్ కృతం * కర్మణా పితృలోక ఇతి. వక్ష్యతి చ * అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తీతి. ౯

౮.— అసావిత్యాదినా * యతిథ్యామిత్యాదిచతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేన నిర్ణయే క్రమభఙ్గస్స్యాత్ - తత్ర చ కారణం వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమభఙ్గస్త్వితి) మనుష్యజన్మస్థితిలయానాం చతుర్థప్రశ్ననిర్ణయాధీనతయా తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాధాన్యేన తస్య క్రమమనాదృత్య వివక్షితస్య పాఠక్రమస్య భఙ్గ ఇత్యర్థః. ఇన్ద్రాదీనాం కర్మానధికారిత్వాత్, ద్యులోకస్య చాహవనీయత్వాప్రసిద్ధ్యా హోమాధారత్వాయోగాత్, తృప్త్యయస్య చ శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తేః, తస్మిన్నిత్యాదివాక్యమయుక్తమితి శఙ్కాయాం (తత్రేతి) హోమకర్మసప్తమ్యర్థః. అస్య బ్రాహ్మణస్య సప్త ప్రశ్నైః సహాధానమస్య చోద్యస్యాస్మాభిరుక్తమిత్యాహ (అత ఇతి) తదేవ దర్శయితుమగ్నిహోత్రప్రకరణే వృత్తం స్మారయతి (నన్వితి), కిం తదుక్తమితి చేత్ - తదాహ (తే వేతి) ఆహుత్యోస్స్వతన్త్రయోరుత్క్రాన్త్యాది కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజమానస్య మృతికాలస్పష్టార్థః స్సాధనయోరేవ తయోరుత్క్రాన్తిః - న స్వతన్త్రయోరిత్యేతదుపపాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇహాపి జీవదవస్థోచ్యతే. స్థానామగ్న్యాదీనాము వ్యాకృతభావాపన్నత్వేనావిశేషప్రసక్తాన్నైః సహాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాగ్నీతి) నాశాదూర్ధ్వమపి ప్రాతిస్వికశక్తిరూపేణాగ్న్యాదిరవతిష్ఠతే - తథా చావిశేషప్రసక్త్యభావాదాహుత్యోస్సాధనయోరేవోత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. యథోక్తయోరాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసమర్థనేనాగ్నిహోత్రాద్యపూర్వస్య జగదారమ్భకత్వముక్తం భవతీత్యాహ (తద్విద్యమానమితి) విద్యమానత్వమేవ విశదయతి (అపూర్వాణేతి) యథా యథోదితయా విధయా కథమపి పూర్వకల్పీయం కర్మ ప్రలయదశాయామవ్యాకృతాత్మనా స్థితం పునస్సర్గదారమ్భకం - తథా తథాపీదానీన్తనమగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కథం జగదారమ్భకం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వైవేతి) విమతమారమ్భకం - తచ్ఛక్తిమత్త్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదితి వినిశ్చితమితి భావః. అగ్నిహోత్రప్రకరణస్యార్థం సంగృహీతముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తముపజీవ్య ప్రకృతబ్రాహ్మణప్రవృత్తిప్రకారం దర్శయతి (ఇహాపీతి) ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం - విధిత్సితమితి సమ్బన్ధః. కిమిత్యుత్తరమార్గప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (విశిష్టేతి) బ్రాహ్మణప్రవృత్తిమభిధాయ - అసౌ వై లోకో ఽగ్నిరిత్యాదివాక్యప్రవృత్తిప్రకారమాహ (ఇతి ద్యులోకేతి) ఇత్థం బ్రాహ్మణేస్థితే సతీత్యేతత్. భవత్వేవం - తథాపి కే దేవా ఇతి ప్రశ్నస్య కిముత్తరం - తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా పఞ్చాగ్నిదర్శనే ప్రస్తుతే సతీత్యేతత్. ఇహాపి వ్యవహారభూమిగ్రహః. కథం తేషాం తత్ర హోతృత్వం - తదాహ (తఏవేతి) తథాపి కథం ద్యులోకే ఽగ్నౌ తేషాం హోతృత్వం - తదాహ (తఏవేతి) తత్ఫలభోక్తృత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ఽగ్నిహోత్రాదికర్మవిషయః. తద్భోక్తృత్వం చ ప్రాణానాం జీవోపాధిత్వాదవధేయం. తథా తథా - ద్యుపర్జన్యాదిసమ్బన్ధయోగ్యాకారేణేతి యావత్. కే దేవా ఇతి ప్రశ్నో నిర్ణీతః. సమ్ప్రత్యవశిష్టం ప్రశ్నద్వయం నిర్ణేతుమాహ (అత్ర చేతి) జీవదవస్థాయామితి యావత్. సహకర్త్రైత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అముం లోకం - ఆవిశతీతి సమ్బన్ధః. ఆవేశప్రకారమాహ (ధూమాదీతి) కథమేతావతా కిం పునశ్శ్రద్ధాఖ్యం హవిరితి ప్రశ్నో నిర్ణీతః - తత్రాహ (తాస్స్వాత్మేతి) తథాపి కథం జుహ్వతీతి ప్రశ్నస్య కథం నిర్ణయః - తత్రాహ (సోమలోక ఇతి) తథాపి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి కథముచ్యతే - తత్రాహ (తాస్తత్రేతి) నిర్ణీతేర్థే శ్రుతిమవతారయతి (తదేతదితి) కథం పునరాపశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః - నహి లోకే శ్రద్ధాశబ్దం తాసు ప్రయుఞ్జతే - తత్రాహ (శ్రద్ధేతి) ఉపక్రమవశాదప్యాపాత్ర శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇత్యాహ (వేత్థేతి) అపామేవ పురుషశబ్దవాచ్యానాం శరీరారమ్భకత్వాన్నభూతానాం నరాణామితి కృత్వా తస్య పఞ్చభూతారబ్ధత్వాభ్యుపగమభఙ్గస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భూయస్త్వాదితి) అపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) అథ కర్మప్రయుక్తమపి ప్రకృష్టం జన్మాస్తి - తత్కథమపాం సర్వత్ర పురుషశబ్దవాచ్యత్వం - తత్రాహ (కర్మకృతో హీతి) అన్యథా తత్ర తత్ర సుఖదుఃఖప్రభేదోపభోగాసమ్భవాదితి భావః. యది కర్మాపూర్వశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం సర్వత్ర శరీరారమ్భకం - కథం తర్హి పూర్వమగ్నిహోత్రాహుత్యోరేవ జగదారమ్భకత్వముక్తం - తత్రాహ (తత్రేతి) లక్ష్యన్తే - అగ్నిహోత్రాహుత్యేతి శేషః. లక్షణాయాం పూర్వోత్తరవాక్యయోర్గమకత్వమాహ (దారాగ్నీతి) ౯

౧౦.— తత్ర * వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమాహ (అసౌ వై లోకో ఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిదిత్యాది) హే గౌతమ అసౌ ద్యులోక ఏవాగ్నిః. తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్. ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. రశ్మయో ధూమః - ఆదిత్యరశ్మయో ధూమః. ఆదిత్యరూపసమిత్ప్రభవత్వాత్. అహరర్చిః - ప్రకాశవత్త్వాత్. (దిశో ఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః) దిశామవాన్తరదిశాం చ అహోరూపార్చిః ప్రాదుర్భావాధీనాభివ్యక్తికత్వేనాఙ్గారత్వవిస్ఫులిఙ్గత్వే. తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ - ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతే ఽగ్నౌ దేవాః - ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం జుహ్వతి - * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఉచ్యన్తే. ఆత్మధర్మభూతాయాశ్శ్రద్ధాయాః హోతవ్యత్వాసమ్భవాత్. ఏతచ్చ * ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేరితి సూత్రభాష్యయోస్స్పష్టం. తత్రాపి న జలమాత్రం - కిన్తు భూతసూక్ష్మాణాం సర్వేషాముపలక్షకం శ్రద్ధాపదం. ఏతచ్చ * త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. న చ ఇన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపే కథం హోతృత్వమితి వాచ్యం - ఇన్ద్రియాణామభావే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకాదిగమనాసమ్భవాత్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి దేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం హోతృత్వోక్తిర్న విరుధ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తస్యా ఆహుత్యై - తస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సోమో రాజా సమ్భవతి - దేవభోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గత్వకల్పనే యత్కిఞ్చిత్సాధర్మ్యం బుద్ధిమద్భిరూహ్యం. ౯

ఉ.— పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమతస్యసంవత్సరఏవసమిదభ్రాణిధూమోవిద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదునయోవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమగ్ం రాజానం జుహ్వతితస్యాఆహుత్యైవృష్టిస్సమ్భవతి॥ ౧౦

అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూమోరాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమాఅఙ్గారా నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవావృష్టింజుహ్వతితస్యాఆహుత్యాఅన్నగ్ంసమ్భవతి॥ ౧౧

పురుషోవాఅగ్నిర్గౌతమతస్యవ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణోధూమోవాగర్చిశ్చక్షురఙ్గారాశ్శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాఅన్నంజుహ్వతితస్యాఆహుత్యైరేతస్సమ్భవతి॥ ౧౨

శం.— (పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమ) ద్వితీయఆహుత్యాధారః ఆహుత్యావృత్తిక్రమేణపర్జన్యోనామ- వృష్ట్యుపకరణాభిమానిదేవతాత్మా. (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) సంవత్సరేణహిశరదాదిభిర్గ్రీష్మాన్తైస్స్వావయవైర్ద్విపరివర్తమానేనపర్జన్యోగ్నిర్దీప్యతే. అభ్రాణిధూమః- ధూమప్రభవత్వాద్ధూమవదుపలక్ష్యత్వాద్వా. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - ఉపశాన్తికాఠిన్యసామాన్యాభ్యాం. హ్రాదునయః- స్తనయిత్నుశబ్దావిస్ఫులిఙ్గాః-విక్షేపిత్వానేకత్వసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నితి- ఆహుత్యధికరణనిర్దేశః. దేవాఇతి- తఏవహోతారః. సోమంరాజానంజుహ్వతి- యోసౌద్యులోకాగ్నౌశ్రద్ధాఖ్యాంహుతాయామభినిర్వృత్తస్సోమః- సద్వితీయేపర్జన్యాగ్నౌహూయతే. తస్యాశ్చసోమాహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి. ౧౦

ఆ.— అవ్యవహితాహుత్యాధారమేవంనిరూప్యాహుత్యాధారాన్తరాణిబ్రాహ్మణేననిరూపయతి (పర్జన్యోవాఅగ్నిరిత్యాదినా) కుతోస్యద్వితీయత్వమితిశఙ్కిత్వోక్తమాహుత్యోరితి.అస్తిఖల్వభ్రాణాంధూమప్రభవత్వేగాథా*ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాంసన్నిపాతఃక్వమేఘఇతి. ౧౦

రం.— (పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమ) వృష్టిప్రవర్తకోదేవః- పర్జన్యః. (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) శరదాదిగ్రీష్మాన్తైస్సంవత్సరావయవైరేవపర్జన్యాగ్నేర్దీప్యమానత్వాత్. హ్రాదునయః - స్తనయిత్నుశబ్దాః. విప్రకీర్ణత్వానేకత్వసామాన్యాత్. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమంరాజానంజుహ్వతి) కర్మఫలభోగావసానే అమృతమయదివ్యదేహా ద్రవీభూతస్సన్ దేవశబ్దవాచ్యైరన్దిమైస్సహపర్జన్యేపతతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

శం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమ) అయంలోకఇతి- ప్రాణిజన్మోపభోగాశ్రయః క్రియాకారకఫలవిశిష్టః. సతృతీయోగ్నిః. తస్యాగ్నేఃపృథివ్యేవసమిత్ - పృథివ్యాహ్యయంలోకోఽనేకప్రాణ్యుపభోగసమ్పన్నయాసమిధ్యతే అగ్నిర్ధూమః - పృథివ్యాశ్రయోత్థానసామాన్యాత్. పార్థివేన్ధనద్రవ్యమాశ్రిత్యాగ్నిరుత్తిష్ఠతి- యథాసమిదాశ్రయేణధూమః. రాత్రిరర్చిః - సమిత్సమ్బన్ధప్రభవసామాన్యాత్. అగ్నేస్సమిత్సమ్బన్ధేనహ్యర్చిస్సమ్భవతి- తథాపృథివీసమిత్సమ్బన్ధేనశర్వరీ- పృథివీచ్ఛాయాంహిశార్వరంతమఆచక్షతే. చన్ద్రమాఅఙ్గారాః - తత్ప్రభవత్వసామాన్యాత్. అర్చిషోహ్యఙ్గారాఃప్రభవన్తి - తథారాత్రౌచన్ద్రమాః. అఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాద్వా. నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః - విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాదిపూర్వవత్. వృష్టింజుహ్వతి. తస్యాఆహుతేరన్నంసమ్భవతి - వృష్టిప్రభవత్వస్యప్రసిద్ధత్వాద్వ్రీహియవాదేరన్నస్య. ౧౧

ఆ.— వికల్పలోకపృథివ్యోర్దేహదేహిభావేనభేదఇత్యాహ (పృథివ్యేతి) (పృథివీచ్ఛాయాంహీతి) *ఏతాసినీచన్ద్రంరాత్రేస్తమసో వ్యుత్యోర్చిభ్యతమన్తరాయన్నితిశ్రుతేఃరాత్రేస్తమస్త్వావగమాత్. తస్యచ *మృత్యుర్వైతమశ్ఛాయా మృత్యుమేవతత్తమశ్ఛాయాంతరతీతిభూచ్ఛాయాత్వం. తమోరాహుస్థానం- తచ్చభూచ్ఛాయేతిహిప్రసిద్ధం- * ఉద్ధృత్యపృథివీచ్ఛాయాంనిర్మితంమణ్డలాకృతి। స్వర్భానోస్తుబృహత్స్థానంతృతీయంయత్తమోమయమితిస్మృతేరిత్యర్థః. సోమచన్ద్రమసోరాశ్రయాశ్రయిభావేనభేదః. ౧౧

రం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవసమిత్) అయం - సముద్రపర్వతాదియుక్తోలోకఃఅగ్నిః. పృథివ్యంశస్తుసమిత్. (అగ్నిర్ధూమః) సమిదాశ్రితత్వాద్ధూమస్యాగ్నేరపిపృథివీరూపసమిదాశ్రితత్వాద్గ్నేర్ధూమత్వంయుక్తం. (రాత్రిరర్చిః) అర్చిఃప్రకాశస్యరాత్ర్యధీనత్వాద్రాత్రిరేవార్చిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౧

శం.— (పురుషోవాఅగ్నిర్గౌతమ) ప్రసిద్ధశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పురుషశ్చతుర్థోగ్నిః. తస్యవ్యాత్తం - వివృతంముఖంసమిత్. వివృతేనహిముఖేనదీప్యతేపురుషోవచనస్వాధ్యాయాదౌ - యథాసమిధాఽగ్నిః. ప్రాణోధూమః - తదుత్థానసామాన్యాత్. ముఖాద్ధిప్రాణఉత్తిష్ఠతి. వాక్- శబ్దోఽర్చిః- వ్యఞ్జకత్వసామాన్యాత్. అర్చిశ్చవ్యఞ్జకం- వాక్- శబ్దోఽభిధేయవ్యఞ్జకః. చక్షురఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్ప్రకాశాశ్రయత్వాద్వా. శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నన్నంజుహ్వతి. నను నైవదేవాఅన్నమిహజుహ్వతోదృశ్యన్తే. నైషదోషః- ప్రాణాహందేవతోపపత్తేః. అధిదైవమిన్ద్రాదయోదేవాః- తఏవాధ్యాత్మంప్రాణాః - తేచాన్నస్యపురుషేప్రక్షేప్తారః. తస్యాఆహుతేరేతస్సమ్భవతి- అన్నపరిణామోహిరేతః. ౧౨

ఉ.— యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతి స జీవతి యావజ్జీవత్యథ యదా మ్రియతే॥ ౧౩

అథైనమగ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిద్ధూమో ధూమోఽర్చిరర్చిరఙ్గారా అఙ్గారా విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి॥ ౧౪

ఆ.— యోషాగ్న్యాద్యుపలబ్ధివిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) ఇహేతి పురుషాగ్నినిర్దేశః శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) ఉపపత్తిమేవ దర్శయతి (అధిదైవమితి) ౧౨

రం.— (పురుషో వా అగ్నిర్గౌతమేతి) (తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్) వివృతం ముఖమేవ సమిదిత్యర్థః. (వాగర్చిః) ప్రకాశకత్వసామాన్యాత్ వాక్- వాగిన్ద్రియమర్చిరిత్యర్థః. (అస్యా ఆహుత్యై) అస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౨

శం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ) యోషేతి- స్త్రీ పఞ్చమో హోమాధికరణోఽగ్నిః- తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్ - తేన హి సా సమిధ్యతే. లోమాని ధూమః- తదుత్థానసామాన్యాత్. యోనిరర్చిః- వర్ణసామాన్యాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః- అన్తఃకరణం- మైథునవ్యాపారః. తేఽఙ్గారాః- వీర్యోపశమహేతుత్వసామాన్యాత్. వీర్యాద్యుపశమకారణం హి మైథునం- తథాఽఙ్గారభావోఽగ్నేరుపశమకారణం. అభినన్దాః- సుఖలవాః క్షుద్రత్వసామాన్యాద్విస్ఫులిఙ్గాః. తస్మిన్రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః పురుషస్సమ్భవతి. ఏవం ద్యుపర్జన్యాయంలోకపురుషయోషాగ్నిషు క్రమేణ హూయమానాశ్శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోభావేన స్థూలతారతమ్యక్రమమాపద్యమానాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపః పురుషశబ్దమారభన్తే. యః ప్రశ్నశ్చతుర్థః * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి - స ఏష నిర్ణీతః పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషాగ్నౌ హుతాయాం రేతోభూతా ఆపః పురుషవాచో భవన్తీతి. స పురుష ఏవం క్రమేణ జాతో జీవతి కియన్తం కాలమితి. ఉచ్యతే - యావజ్జీవతి- యావదస్మిఞ్శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అథ- తత్క్షయే యదా- యస్మిన్కాలే మ్రియతే. ౧౩

ఆ.— తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతీతి వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య చతుర్థప్రశ్ననిర్ణాయకత్వేన ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (యః ప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయప్రకారమనువదతి (పఞ్చమ్యామితి) యథోక్తనీత్యా జాతదేహః కథం పురుషస్య జీవనకాలో నియమ్యతే- తత్రాహ (స పురుష ఇతి) ౧౩

రం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమేతి) యోషా- స్త్రీ. (యోనిరర్చిః) వర్ణసామ్యాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. (యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః) అన్తఃకరణం నామ- మిథునీకరణం. (అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః) క్షుద్రత్వసామ్యాత్. ఏవం * యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. అన్యేషామపి ప్రశ్నానాముత్తరం వక్తుం ప్రసఙ్గం సమ్పాదయతి (స జీవతీతి) సః- పురుషః ఏవం క్రమేణ రేతోరూపాయామాహుతౌ హుతాయాం పురుషాకారో జాతస్సన్ జీవతి. కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (యావజ్జీవతీతి) యావదస్మిన్ శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అతః కస్యాపి కాలస్య న నియతిరితి భావః. (అథ యదా మ్రియతే) అథ - తత్కర్మక్షయే యస్మిన్కాలే మ్రియత ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— అథ- తదా ఏనం- మృతమగ్నయే - అగ్న్యర్థమేవాన్త్యాహుత్యై హరన్తి ఋత్విజః. తస్య ఆహుతిభూతస్య ప్రసిద్ధోఽగ్నిరేవ హోమాధికరణం- న పరికల్ప్యోఽగ్నిః. ప్రసిద్ధైవ సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. యథాప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్యర్థః. తస్మిన్పురుషమన్త్యాహుతిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః పురుషో భాస్వరవర్ణః - అతిశయదీప్తిమాన్. నిషేకాదిభిరన్త్యాహుత్యన్తైః కర్మభిస్సంస్కృతత్వాత్. సమ్భవతి- నిష్పద్యతే. ౧౪

ఆ.— పఞ్చాగ్నిక్రమేణ జాతోఽగ్నిలయశ్చాహం- తేనాగ్న్యాత్మేతి ధ్యానసిద్ధయే షష్ఠమగ్నిమన్త్యాహుత్యధికరణం ప్రస్తౌతి (అథేతి) జీవననిమిత్తకర్మవిషయస్సచ్ఛబ్దః. వక్ష్యమాణకీటాదిదేహవ్యావృత్త్యై భాస్వరవర్ణవిశేషణం. దీప్త్యతిశయవత్త్వే హేతుమాహ (నిషేకాదిభిరితి) ౧౪

రం.— (అథైనమగ్నయే హరన్తి) అథ- మరణానన్తరం అగ్నయే- అగ్న్యర్థం. అగ్నౌ హోమాయ ఏనం- మృతమృత్విజో హరన్తి. తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి. సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. అస్యాష్షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికం - అపి తు స్వాభావికమేవ. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి) తస్మిన్నగ్నౌ ఋత్విగ్భిః *అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి యజమానే హుతే స తద్యుల్లోకే దీప్యమానశరీరో యజమానో నిష్పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— § తే య ఏవమేతద్విదుః యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వైద్యుతాత్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి తే తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి తేషాం న పునరావృత్తిః॥ ౧౫

శం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిరాకరణార్థమాహ- తే. కే య ఏవం- యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనమేతద్విదుః. ఏవంశబ్దాదగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గశ్రద్ధాదివిశిష్టాః పఞ్చాగ్నయో నిర్దిష్టాః. తానేవమేతాన్ పఞ్చాగ్నీన్విదురిత్యర్థః. నన్వగ్నిహోత్రాహుతిదర్శనవిషయమేవైతద్దర్శనం- తత్ర హ్యుత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయే *దివమేవాహవనీయం కుర్వాతే ఇత్యాది. ఇహాప్యముష్య లోకస్యాగ్నిత్వమాదిత్యస్య చ సమిత్త్వమిత్యాది బహుసామ్యం. తస్మాత్తచ్ఛేషమేవైతద్దర్శనమితి. న- *యతిథ్యామితి ప్రశ్నప్రతివచనపరిగ్రహాత్. *యతిథ్యామిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనస్య యావదేవ పరిగ్రహః- తావదేవైవంశబ్దేన పరామర్ష్టుం యుక్తం- అన్యథా ప్రశ్నానర్థక్యాత్. నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చ సఙ్ఖ్యాయా అగ్నయ ఏవ వక్తవ్యాః. అథ నిర్జ్ఞాతమప్యనూద్యేత- యథాప్రాప్తస్యైవానువదనం యుక్తం. అథ *అసౌ వై లోకోఽగ్నిరిత్యర్థోపలక్షణార్థః. తథాప్యాద్యేనాన్త్యేన వోపలక్షణం యుక్తం. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. సమానే హి ప్రకరణే ఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ *పఞ్చాగ్నీన్వేదేతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయా ఏవోపాదానాదనగ్నిహోత్రశేషమేతత్పఞ్చాగ్నిదర్శనం. యత్త్వగ్నిసమిదాదిసామాన్యం- తదగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థమిత్యవోచామ. తస్మాన్నోత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కపరిజ్ఞానాదర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- ఏవమితి ప్రకృతోపాదానేనార్చిరాదిప్రతిపత్తివిధానాత్. కే పునస్తే- య ఏవం విదుః. గృహస్థా ఏవ. నను తేషాం యజ్ఞాదిసాధనేన ధూమాదిప్రతిపత్తిర్విధిత్సితా. న- అనేవంవిదామపి గృహస్థానాం యజ్ఞాదిసాధనోపపత్తేః, భిక్షువానప్రస్థయోశ్చారణ్యసమ్బన్ధేన గ్రహణాత్, గృహస్థకర్మసమ్బన్ధాచ్చ పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య. అతో నాపి బ్రహ్మచారిణ ఏవంవిదురితి గృహ్యన్తే. తేషాం తూత్తరే పథి ప్రవేశస్స్మృతిప్రామాణ్యాత్ *అష్టాశీతిసహస్రాణామృషీణామూర్ధ్వరేతసాం। ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే. తస్మాద్గృహస్థా ఏవమగ్నిజోఽహమగ్న్యపత్యమితి- ఏవం క్రమేణాగ్నిభ్యో జాతోఽగ్నిరూప ఇత్యేవం యే విదుః- తే, చ- యే చామీ అరణ్యే- వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం- శ్రద్ధాయుక్తాస్సన్తస్సత్యం- బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే. న పునశ్శ్రద్ధాం చోపాసతే- సర్వే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. యావద్గృహస్థాః పఞ్చాగ్నివిద్యాం సత్యం వా బ్రహ్మ న విదుః- తావచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం తతో యోషాగ్నేర్జాతాః పునర్లోకం ప్రత్యుత్థాయినోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుష్ఠాతారో భవన్తి. తేన కర్మణా ధూమాదిక్రమేణ పునః పితృలోకం పునః పర్జన్యాదిక్రమేణేమమావర్తన్తే. తతః పునర్యోషాగ్నేర్జాతాః పునః కర్మ కృత్వైవమేవ ఘటీయన్త్రవద్గత్యాగతిభ్యాం పునరావర్తన్తే. యదా త్వేవం విదుః- తతో ఘటీయన్త్రభ్రమణాద్వినిర్ముక్తాస్సన్తోఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. అర్చిరితి- నాగ్నిజ్వాలామాత్రం. కిం తర్హి. అర్చిరభిమానిన్యర్చిశ్శబ్దవాచ్యా దేవతోత్తరమార్గలక్షణా వ్యవస్థితైవ. తామభిసమ్భవన్తి. న హి పరివ్రాజకానామగ్న్యర్చిష్యేవ సాక్షాత్సమ్బన్ధోఽస్తి- తేషాం తేన దేవతైవ పరిగృహ్యతేఽర్చిశ్శబ్దవాచ్యా. తతోఽహర్దేవతాం మరణకాలనియమానుపపత్తేరహశ్శబ్దోఽపి దేవతైవ. ఆయుషః క్షయే హి మరణం. న హ్యేవంవిదాఽహన్యేవ మర్తవ్యమిత్యహర్మరణకాలో నియన్తుం శక్యతే. న చ రాత్రౌ ప్రేతాస్సన్తోఽహః ప్రతీక్షన్తే- *స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం- అహర్దేవతయాఽతివాహితా ఆపూర్యమాణపక్షదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే. శుక్లపక్షదేవతామిత్యేతత్. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్ ఉదఙ్- ఉత్తరాం దిశమాదిత్యః- సవితైతి- తాన్ మాసాన్ ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతయాఽతివాహితాస్సన్తః. మాసానితి బహువచనాత్సఙ్ఘచారిణ్యష్షడుత్తరాయణదేవతాః. తేభ్యో మాసేభ్యః- షణ్మాసదేవతాభిరతివాహితా దేవలోకాభిమానినీం దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే. దేవలోకాదాదిత్యం. ఆదిత్యాద్వైద్యుతం- విద్యుదభిమానినీం ప్రతిపద్యన్తే. విద్యుద్దేవతాం ప్రాప్తాన్ బ్రహ్మలోకవాసీ పురుషో బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః- మానసః కశ్చిదేత్య- ఆగత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి. బ్రహ్మలోకానిత్యధరోత్తరభూమిభేదేన భిన్నా ఇతి గమ్యన్తే- బహువచనప్రయోగాత్, ఉపాసనతారతమ్యోపపత్తేశ్చ. తేన పురుషేణ గమితాస్సన్తస్తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః- ప్రకృష్టాస్సన్తస్సన్తో యం పరావతః- ప్రకృష్టాస్సమాః- సంవత్సరాననేకాన్వసన్తి. బ్రహ్మణోఽనేకాన్కల్పాన్వసన్తీత్యర్థః. తేషాం బ్రహ్మలోకం గతానాం నాస్తి పునరావృత్తిః- అస్మిన్సంసారే న పునరాగమనం. *ఇహేతి శాఖాన్తరపాఠాత్. ఇహాకృతిమాత్రగ్రహణమితి చేత్- *శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమితి యద్వత్. న- ఇహేతి విశేషణానర్థక్యాత్. యది హి నావర్తన్త ఏవ- ఇహగ్రహణమనర్థకమేవ స్యాత్. *శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమిత్యత్ర పౌర్ణమాస్యాశ్శ్వోభూతత్వమనుక్తం న జ్ఞాయత ఇతి యుక్తం విశేషితుం. న హి తత్ర శ్వ ఆకృతిశ్శబ్దార్థో విద్యత ఇతి శ్వశ్శబ్దో నిరర్థక ఏవ ప్రయుజ్యతే. యత్ర తు విశేషణశబ్దే ప్రయుక్తేఽన్విష్యమాణే విశేషణఫలం చేన్న గమ్యతే- తత్ర యుక్తా నిరర్థకత్వేనోత్స్రష్టుం విశేషణశబ్దః- న తు సత్యాం విశేషణఫలావగతౌ. తస్మాదస్మాత్కల్పాదూర్ధ్వమావృత్తిర్గమ్యతే. ౧౫

ఆ.— పఞ్చాగ్నివిదాం గతిం వివక్షురుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇదానీమితి) యే విదుః- తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపఞ్చాగ్నిపరామర్శిత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) ఏతద్విదురితి శ్రుతమేతద్దర్శనమిత్యుక్తం. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞాపకం దర్శయతి

§ పరాః పరావన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

(తత్రహీతి). ఆదిపదం * ఆదిత్యంసమిధమిత్యాదిసఙ్గ్రహీతుం. రశ్మీనాంధూమత్వ, మహోజ్వార్చిష్ట్వమిత్యాదిగ్రహీతుంద్వితీయమాదిపదం. ప్రత్యభిజ్ఞాఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనవిషయస్యైవ ప్రకృతస్యైవంశబ్దేన పరామర్శాన్నషట్ప్రశ్నీయాఽదర్శనమిహపరామృష్టమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) సఙ్గ్రహీతంపరిహారంవివృణోతి (యతిథ్యామిత్యస్యేతి) వ్యధికరణేషష్ఠ్యౌ. యావత్ - వస్తు. పరిగ్రహః- విషయఇత్యర్థః. షట్ప్రశ్నీయమేవవ్యవహితం దర్శనమత్రపరామృష్టంచేత్ - తదా * యతిథ్యామితి ప్రశ్నోవ్యర్థస్స్యాత్ - షట్ప్రశ్నీయనిర్దిష్టదర్శనశేషభూతదర్శనస్య ప్రశ్నాదృతే ప్రతివచనసమ్భవాదిత్యాహ (అన్యథేతి) కిఞ్చ- పూర్వస్మిన్ప్రశ్నేపర్యవసిష్టతయాపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయానిశ్చితత్వాత్తదవచ్ఛిన్నాహుత్యాదికాఙ్క్షాయఽపివాతైత్రివంశబ్దేనపరామర్శోముచితాఇత్యాహ (నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణేనిర్జ్ఞాతమేవాగ్న్యాదిపూర్వగ్రన్థేప్యనూద్యతే-తథాచాగ్నిహోత్రదర్శనంవ్యవహితమేవంశబ్దేనకింపరామృష్టమితిశఙ్కతే (అథేతి) అగ్నిహోత్రదర్శనంపూర్వగ్రన్థేఽనూద్యతేచేత్ - తత్ప్రకరణేప్రాప్తంరూపమనతిక్రమ్యైవాన్తరితొదరవ్యత్రానువదనంస్యాత్. నతుతథైవానరీత్యేనానువదనంయుక్తం- అనువాదస్యపురోవాదసాపేక్షత్వాత్. నచాత్రాన్తరితొద్యనూద్యతే. తస్మాదేవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శఇతిపరిహరతి (యథాప్రాప్తస్యేతి) ద్యులోకాదివాదస్యాన్తరితొద్యుపలక్షణార్థత్వాత్ పూర్వస్యానువాదత్వసమ్భవాదేవంశబ్దస్యాగ్నిహోత్రవిషయత్వసిద్ధిరితిచోదయతి (అథేతి) ప్రాసకాథావాదుపలక్షణపరతౌయోగేప్యఙ్గీకృత్యపఞ్చాగ్నినిర్దేశసైయర్థ్యేనదూషయతి (తథాపీతి) ఇతశ్చస్వతన్త్రమేవపఞ్చాగ్నిదర్శనమేవంశబ్దపరామృష్టమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) సమిదాదిసామ్యదర్శనాదగ్నిహోత్రదర్శనశేషభూతదర్శనమేవైతద్దర్శనమిత్యుక్తమనూద్యదూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) అహోచాము-అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవకార్యమిత్యుక్తమిత్యత్రేతిశేషః. ఏవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవమితీతి) ప్రకృతం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం. తచ్చస్వతన్త్రమిత్యుక్తం. తద్వతోఽర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- నకేవలంకర్మిణామిత్యర్థః. ప్రశ్నపూర్వకంవేదిత్రవిశేషంనిర్దిశతి (కేపునరిత్యాదినా) గృహస్థానాంయజ్ఞాదినాపిత్రియాణప్రతిపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నదేవయానేపథిప్రవేశోస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) పఞ్చాగ్నివిదాంగృహస్థానాందేవయానేపథ్యధికారః- తద్రహితానాంతుతేషామేవయజ్ఞాదినాపిత్రియాణప్రాప్తిరితివిభాగోపపత్తేర్నవాక్యశేషవిరోధోస్తీతిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) ఏవంవిదురితిసామాన్యవచనాత్పరివ్రాజకాదేరప్యత్రగ్రహణంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భిక్షువానప్రస్థయోశ్చేతి) విధాన్తరేణతయోరుత్తరమార్గప్రవేశాన్నపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనగ్రహణం- పునరుక్తేరిత్యర్థః. గృహస్థానామేవపఞ్చాగ్నివిదాంత్రగ్రహణమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (గృహస్థైతి) బ్రహ్మచారిణాంతర్హిగ్రహణంభవిష్యతి. నేత్యాహ అతఇతి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్యగృహస్థకర్మసమ్బన్ధాదేవేత్యేతత్. కథంతర్హినైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాందేవయానేపథిప్రవేశః-తత్రాహ (తేషామితి). అర్థ్యష్టసమ్బన్ధీయఃపన్థాః - తమాసాద్యతేనోత్తరేణపథాతే - యథోక్తసఙ్ఖ్యాఋషయః సాపేక్షమమృతత్వంప్రాప్తాఇతిస్మృత్యర్థః. ఆశ్రమాన్తరాణాంపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనాత్రాగ్రహణేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నిజత్వేఫలితమాహ (అగ్న్యపత్యమితి) అగ్నిజత్వంసాధయతి (ఏవమితి) అగ్న్యపత్యత్వేకింస్యాత్-తదాహ (అగ్నీతి) ఏవంయేగృహస్థావిదుః- తే, యే- తే, చేతియోజనా. అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణోదేశః. పరివ్రాజకాశ్చేతి- త్రిదణ్డినోగృహ్యన్తే. అన్యేషామేషణాభ్యోవ్యుత్థితానాంసమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠానాందేవయానేపథ్యప్రవేశాత్. ఆశ్రమమాత్రనిష్ఠావాతేపిగృహ్యేరన్నితిద్రష్టవ్యం. శ్రద్ధాపిస్వయముపాస్యా- కర్మత్వశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యయమాత్రస్యసాపేక్షత్వాదుపాస్యత్వానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (నపునరితి) సత్యం- పఞ్చాగ్నివిదస్సత్యబ్రహ్మవిదశ్చేత్యర్థః. వినాపివిద్యాబలమర్చిరథిసమ్పత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (యావదితి) కర్మకృత్వా- లోకంప్రత్యుత్థాయినఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కేవలకర్మిణాందేవయానమార్గప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుక్తంనిగమయతి (ఏవమేవేతి) విదుషామేవదేవయానప్రాప్తిముపసంహరతి (యదాత్వితి) నన్వర్చిరాజ్వాలాత్మనోఽస్థైర్యాత్తదభిసమ్పత్తిర్నఫలాయకల్పతే- తత్రాహ (అర్చిరితీతి) అర్చిశ్శబ్దేనయథోక్తదేవతాగ్రహేలిఙ్గమాహ (నహీతి) తతః- అర్చిర్దేవతాయాస్సకాశాదితియావత్. అహశ్శబ్దస్యకాలవిషయత్వం- ఉక్తదోషాభావాదితిచేత్. నేత్యాహ (మరణేతి) నియమాభావమేవవ్యనక్తి (ఆయుషఇతి) విద్వద్విషయేనియమమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) నసురాత్ర్యామృతోపివిద్వానహరపేక్ష్యఫలీభూతస్సమ్పశ్యేత. నేత్యాహ (నచేతి) ఏకస్మిన్నేవబ్రహ్మలోకేకథంబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మలోకానితి- బహువచనప్రయోగాదితిసమ్బన్ధః. అత్రబ్రహ్మలోకాః విశేష్యత్వేనగృహ్యన్తే. బహువచనోపపత్తౌహేత్వన్తరమాహ (ఉపాసనేతి) కల్పశబ్దోఽవాన్తరకల్పవిషయః-*తేషామిహనపునరావృత్తిరితికృచిత్పాఠాత్. అస్మిన్నిత్యాదివ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశఙ్కతే (ఇహేతి) యథా *శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీంయజేతేత్యత్రాకృతిఃపౌర్ణమాసీశబ్దార్థః- శ్వోభూతత్వంచనవ్యావర్తకం - పౌర్ణమాసీపదలక్ష్యోప్టేః ప్రతిపద్యేవకర్తవ్యతానియమాత్. తథేహాకృతేరిహశబ్దార్థత్వాన్నిరర్థకత్వేనానావృత్తిరత్రసిద్ధ్యతీత్యర్థః. పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి (శ్వోభూతఇతి) కృతసమ్భారస్యవసాపేక్షంహిశ్వోభూతత్వం. పౌర్ణమాసీదినేచాతుర్మాస్యేష్ట్యాకృతాయాంకదాపౌర్ణమాసీష్టిఃకర్తవ్యేతివినావచనంనజ్ఞాయతే- తత్రశ్వోభూతత్వంవిశేషణంభవత్యన్యవ్యావర్తకం - తద్వదిహేతివిశేషణమపివ్యావర్తకమేవేతినాత్యన్తికానావృత్తిసిద్ధిరిత్యర్థః. యత్తుపౌర్ణమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి- తత్రాహ (నహీతి) యద్యపిప్రకృతేవాక్యేపౌర్ణమాసీశబ్దోభవత్యాకృతివచనః - తథాపిశ్వోగ్నమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి- ... శ్శబ్దార్థోపికాచిదాకృతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యవ్యావర్తకశ్వోభూతశబ్దోనైవప్రయుజ్యతే. తథాఽత్రాపివిశేషణశబ్దస్యవ్యావర్తకత్వమావశ్యకమిత్యర్థః. సుషిరమాకాశమిత్యాదౌవ్యావర్త్యాభావేపివిశేషణప్రయోగవదత్రాపివిశేషణంస్వరూపానువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రత్వితి) విశేషణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి)   ౧౫

ఉ.— అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తి తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిగ్ం రాత్రేరపక్షీయమాణపక్షమపక్షీయమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాదిత్య ఏతి మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాచ్చన్ద్రం తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తాగ్ంస్తత్ర దేవా యథా సోమగ్ం రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాగ్ంస్తత్ర భక్షయన్తి తేషాం యదా తత్పర్యవైత్యథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే ఆ

రం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిర్ణయార్థమారభతే (తే య ఏవమేతద్విదుర్యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తీత్యాదినా) యే ఏవం- అనేన ప్రకారేణ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిద్రూపేషు పఞ్చస్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోఽనుషక్తతయా సఞ్చరన్తం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేన యే విదుః- ఉపాసతే. త, ఇతి యావత్. యే చామీ- పురుషాః అరణ్యే స్థిత్వా శ్రద్ధాం పురస్కృత్య సత్యశబ్దితం పరమాత్మానం ప్రత్యగాత్మాత్మకముపాసతే- తే, చ- ఏతే ఉభయేఽపి అర్చిరభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీం దేవతాం సఙ్గతా భవన్తీత్యర్థః. అర్చిషోఽహరిత్యాదౌ సర్వత్రాభిసమ్భవన్తీత్యనుషఙ్గః. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి - తాన్మాసానితి శేషః. ఉదఙ్- ఉదఙ్ముఖ ఇత్యర్థః. ఉదగ్దేశస్థ ఇతి వా. అత్రాహః పూర్వపక్షాదిశబ్దాః తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. మాసేభ్యో దేవలోకం- అత్ర * మాసేభ్యస్సంవత్సరమితి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదధికకాలానాం న్యూనకాలేభ్య ఉత్తరోత్తరత్వేన నివేశస్య పృథగ్దృష్టత్వాన్మాసానన్తరం సంవత్సరమభిసమ్భవన్తి. సంవత్సరద్వారా దేవలోకమిత్యర్థః. అత్ర దేవలోకశబ్దశ్చ వాయుపరః- * యోఽయం పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతిసిద్ధేః, ఇతరథా దేవలోకాదాదిత్యమితి ఆదిత్యానన్తరపూర్వపర్వతయా దేవలోకనిర్దేశకస్యాస్య వాక్యస్య * స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతీతి వాయోరాదిత్యసమనన్తరపూర్వపర్వత్వప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్,. అతో దేవలోకవాయుశబ్దయోరేకార్థత్వం వక్తవ్యం. ఏతత్సర్వం * వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (ఆదిత్యాద్వైద్యుతం) * ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే మధ్యే చన్ద్రమసః శ్రవణాత్ చన్ద్రద్వారా విద్యుదభిమానినీం దేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (తాన్ వైద్యుతాత్పురుషో మానసః ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి) వైద్యుతాత్ - వైద్యుత ఇత్యర్థః. వైద్యుతః పురుషః మానసః- పరేణ బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః అమానవశబ్దితః. స పురుష ఏత్య- ఆగత్య తాన్ బ్రహ్మలోకాన్ గమయతీత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యే * చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతస్యామానవశబ్దితస్యైవ బ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాత్, * వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రితత్వాచ్చ * విద్యుత ఉపరి వైద్యుతేనామానవేనైవాతివాహకేన విదుషాం బ్రహ్మప్రాప్తేర్గమనమితి భాష్యానుసారాచ్చ వైద్యుతాదితి పదం ప్రథమాన్తతయా వ్యాఖ్యేయం. బ్రహ్మలోకానిత్యత్ర నిషాదస్థపతిన్యాయేన బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి కర్మధారయస్యైవ యుక్తతయా అర్థస్యైకత్వేనిశ్చితే బహువచనస్య * అదితిః పాశానితివదుపపత్తేః. షష్ఠీతత్పురుష ఇతి పక్షేఽపి న దోషః. న చ భగవల్లోకస్యైకతయా బహువచనానుపపత్తిరితి వాచ్యం- పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణప్రామాణ్యానుసారేణ స్వేచ్ఛాపరికల్పితస్వాసాధారణాప్రాకృతలోకానన్త్యసమ్భవే అనుపపత్త్యభావాత్. ఏతత్సర్వం * పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావన్తో వసన్తి) తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః- నిరతిశయానన్తైశ్వర్యశాలినః. పరావన్తః- పరవన్తః. నాథవన్త ఇతి యావత్. పరమాత్మనా సనాథాః తేనానుగృహీతాః తద్దత్తాని భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని భుఞ్జానాః సుఖిన తత్రైవాసత ఇత్యర్థః. (తేషాం న పునరావృత్తిః) తేషాం న పునస్సంసారబన్ధ ఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— అథ- పునర్యే- నైవం విదుః, ఉత్క్రాన్త్యాద్యగ్నిహోత్రసమ్బద్ధపదార్థషట్కస్యైవ వేదితారః, కేవలకర్మిణః, యజ్ఞేన - అగ్నిహోత్రాదినా దానేన - బహిర్వేది భిక్షమాణేషు ద్రవ్యసంవిభాగలక్షణేన తపసా - బహిర్వేద్యేవ దీక్షాదివ్యతిరిక్తేన కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినా లోకాన్ జయన్తి. లోకానితి బహువచనాత్తత్రాపి ఫలతారతమ్యమభిప్రేతం. తే ధూమమభిసమ్భవన్త్యుత్తరమార్గ ఇవ. ఇహాపి దేవతా ఏవ ధూమాదిశబ్దవాచ్యాః- ధూమదేవతాం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ఆతివాహికత్వం చ దేవతానాం తద్వదేవ. ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం. తతోఽపక్షీయమాణపక్షదేవతాం- తతో యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాం దిశమాదిత్య ఏతి- తాన్మాసాన్ దేవతావిశేషాన్ప్రతిపద్యన్తే. మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాచ్చన్ద్రం. తే చ చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి. తాంస్తత్రాన్నభూతాన్ యథా సోమం రాజానమిహ యజ్ఞే ఋత్విజ ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి- ఏవమేతాంశ్చన్ద్రం ప్రాప్తాన్ కర్మిణో భృత్యానివ స్వామినో భక్షయన్తి- ఉపభుఞ్జతే దేవాః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి న మన్త్రః కిం తర్హి. ఆప్యాయ్యాప్యాయ్య చమసస్థం భక్షణేనాపక్షయం చ కృత్వా పునః పునర్భక్షయన్తీత్యర్థః. ఏవం దేవా అపి సోమలోకే లబ్ధశరీరాన్ కర్మిణ ఉపకరణభూతాన్ పునః పునర్విశ్రామయన్తః కర్మానురూపం ఫలం ప్రయచ్ఛన్తః. తద్ధి తేషామాప్యాయనం సోమస్యాప్యాయనమివ. ఉపభుఞ్జత ఉపకరణభూతాన్ దేవాః. తేషాం - కర్మిణాం యదా- యస్మిన్కాలే తత్ - యజ్ఞదానాదిలక్షణం సోమలోకప్రాపకం కర్మ పర్యవైతి - పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయత ఇత్యర్థః. అథ- తదా ఇమమేవ- ప్రసిద్ధమాకాశమభినిష్పద్యన్తే. యాస్తాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ద్యులోకాగ్నౌ హుతా ఆపస్సోమాకారపరిణతాః, యాభిస్సోమలోకే కర్మిణాముపభోగాయ శరీరమారబ్ధమమ్మయం,- తాః కర్మక్షయాద్ధిమపిణ్డ ఇవాతపసమ్పర్కాత్ప్రవిలీయన్తే. తత్ప్రవిలీనాస్సూక్ష్మా ఆకాశభూతా ఇవ భవన్తి. తదిదముచ్యతే- ఇమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఇతి. తే పునః కర్మిణస్తచ్ఛరీరాస్సన్తః పురోవాతాదినా ఇతశ్చాముతశ్చ నీయన్తేఽన్తరిక్షగాః. తదాహ (ఆకాశాద్వాయు

కాశాద్వాయుం వాయోర్వృష్టిం వృష్టేః పృథివీం తే పృథివీం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే తతో యోషాగ్నౌ జాయన్తే § తే లోకాన్ప్రత్యుత్థాయిన స్త ఏవమేవానుపరివర్తన్తే౽థ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుస్తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకమ్॥ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

మితి) వాయోర్వృష్టిం ప్రతిపద్యన్తే. తదుక్తం పర్జన్యాగ్నౌ సోమం రాజానం జుహ్వతీతి. తతో వృష్టిభూతా ఇమాం పృథివీం పతన్తి. తే పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నం భవన్తి. తదుక్తమస్మిల్లోకే౽గ్నౌ వృష్టిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యా అన్నం సమ్భవతీతి. తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే౽న్నభూతా రేతస్సిక్త్వా. తతో రేతోభూతా యోషాగ్నౌ హూయన్తే. తతో జాయన్తే. తే లోకప్రత్యుత్థాయినః- తే లోకం ప్రత్యుత్తిష్ఠన్తో౽గ్నిహోత్రాదికర్మానుతిష్ఠన్తి. తతో ధూమాదినా పునః పునస్సోమలోకం- పునరిమం లోకమితి తత ఏవమేవ కర్మిణో౽నుపరివర్తన్తే- ఘటీయన్త్రవచ్చక్రీభూతా బమ్భ్రమతీత్యర్థః. ఉత్తరమార్గాయ సద్యో ముక్తయ ఏవాయావద్బ్రహ్మ న విదుః. * ఇతి తు కామయమానస్సంసరతీత్యుక్తం. అథ పునర్యే ఉత్తరం దక్షిణం చ- ఏతౌ పన్థానౌ న విదుః - ఉత్తరస్య దక్షిణస్య వా పథః ప్రతిపత్తయే జ్ఞానం కర్మ వా నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. తే కిం భవన్తీతి. ఉచ్యతే- కీటాః పతఙ్గా యదిదం- యచ్చ దన్దశూకం - దంశమశకమిత్యేతద్భవన్తి. ఏవం హీయం సంసారగతిః కష్టా- నిమగ్నస్య పునరుద్ధార ఏవ దుర్లభః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి. తస్మాత్సర్వోత్సాహేన యథాశక్తి స్వాభావికకర్మజ్ఞానహానేన దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం శాస్త్రీయం కర్మ జ్ఞానం వానుతిష్ఠేదితి వాక్యార్థః. తథా చోక్తం *అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం. * తస్మాదస్మాజ్జుగుప్సేతేతి శ్రుత్యన్తరాత్ ¶న్యాయప్రయతేతేత్యర్థః. ఏవం ప్రశ్నాస్సర్వే నిర్ణీతాః. *అసౌ వై లోక ఇత్యారభ్య పురుషస్సమ్భవతీతి- చతుర్థప్రశ్నః *యతిథ్యామాహుత్యామిత్యాదిః ప్రాథమ్యేన. పఞ్చమస్తు ద్వితీయత్వేన *దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వేతి- దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనకథనేన. తేనైవ చ- ప్రథమో౽గ్నేరారభ్య కేచిదర్చిః ప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్ధూమమితి విప్రతిపత్తిః. పునరావృత్తిశ్చ ద్వితీయః ప్రశ్నః- ఆకాశాదిక్రమేణేమం లోకమాగచ్ఛన్తీతి. తేనైవ - *అసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి కీటపతఙ్గాదిప్రతిపత్త్యైవ కేషాంచిదితి తృతీయో౽పి ప్రశ్నో నిర్ణీతః............................ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— దేవయానసంపన్నానముక్త్వా పథ్యన్తరం వక్తుం శాఖాన్తరమాదాయ పదద్వయం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథం తే ఫలభాగినో భవన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యజ్ఞేనేతి) నను దానతపసీ యజ్ఞగ్రహణేనైవ గృహీతే నపృథగ్గ్రహీతవ్యే- తత్రాహ (బహిర్వేదీతి) దీక్షాదీత్యుపదేన పయో వ్రతాదియజ్ఞాఙ్గసఙ్గ్రహః. తత్రేతి పితృలోకోక్తిః. అపిశబ్దో బ్రహ్మదృష్ట్యనార్థః. ధూమసమ్పత్తేరపురుషార్థత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరమార్గ ఇవేతి) (ఇహాపీతి) పితృయాణమార్గేపీత్యర్థః. (తద్వదేవేతి) ఉత్తరమార్గగామినీనాం దేవతానామివేత్యర్థః. తత్రేతి ప్రకృతలోకోక్తిః. కర్మిణాం తర్హి దేవైర్భక్ష్యమాణానాం చన్ద్రలోకప్రాప్తిరనర్థాయైవేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపభుఞ్జత ఇతి) అన్యథా ప్రతిభాసం వ్యావర్తయతి (ఆప్యాయస్వేతి) ఏవం దేవా అపీతి సఙ్క్షిప్తం దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (సోమలోక ఇతి) కథం పౌనఃపున్యేన విశ్రాన్తిస్సమ్పాద్యతే- తత్రాహ (కర్మానురూపమితి (దృష్టాన్తవద్దార్ష్టాన్తికే కేనిమిత్యాప్యాయనం నోక్తం- తత్రాహ (తద్ధీతి) పునః పునర్విశ్రామ్యభ్యనుజ్ఞానమితి యావత్. లోకద్వయప్రాపకౌ పన్థానౌ విశిష్టం వ్యాఖ్యాయ పునరేతల్లోకప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేషామిత్యాదినా) కథం చన్ద్రస్థలస్ఖలితానాం కర్మిణామాకాశతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాన్తీతి) సోమాకారపరిణతత్వమేవ స్ఫోరయతి (యాభిరితి) తస్య ఝటితి ద్రవీభవనయోగ్యతాం దర్శయతి (అమ్మయమితి) * తత్స్వభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి న్యాయేనాహ (ఆకాశభూతా ఇవేతి) ఆకాశాద్వాయుప్రాప్తిప్రకారమాహ (తే పునరితి) * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాదితి న్యాయేనాహ (తే పృథివీమితి) *రేతస్సిగ్యోగో౽థేతి న్యాయమాశ్రిత్యాహ (తే పునరితి) * యోనేశ్శరీరమితి న్యాయమనుసృత్యాహ (తత ఇతి) ఉత్పన్నానాం కేషాంచిదిష్ట్యాదికారిత్వమాహ (తే లోకమితి) కర్మానుష్ఠానానన్తరం తత్ఫలభాగిత్వమాహ (తతో ధూమాదినేతి) సోమలోకే ఫలభోగానన్తరం పునరేతల్లోకప్రాప్తిమాహ (పునరితి). పౌనఃపున్యేన పరివర్తనస్యావధిం సూచయతి (ఉత్తరమార్గాయేతి) అజ్ఞానాత్సంసరణం పఞ్చమేపి వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (ఇతి త్వితి) స్థానద్వయమావృత్తిసహితముక్త్వా స్థానాన్తరం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) స్థానద్వయాత్తృతీయే స్థానే విశేషం కథయతి (ఏవమితి) తృతీయే స్థానే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) అముష్యాగతేరతికష్టత్వే పరిశిష్టం వాక్యార్థమాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వోత్సాహః- వాక్కాయచేతసాం ప్రయత్నః. యదుక్తమస్యాం నిమగ్నస్య పునరుద్ధారో దుర్లభో భవతీతి - తత్ర శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తథా చేతి) అతః- వ్రీహ్యాదిభావాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతికష్టాత్సంసారాదిత్యర్థః. దక్షిణోత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనైక్యన్తరమనుకూలయతి (తథా చేతి) ... (అత్రాపీతి) పఞ్చప్రశ్నాన్ ప్రస్తుత్యైకమితి ప్రత్యేకం తేషాం నిర్ణయో న కృత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నిర్ణీతం ఫలసామ్యమాశఙ్క్యాహ (అత్రాపీతి) ... * దేవయానస్యేత్యాదిః పఞ్చమః ప్రశ్నః. స తు ద్వితీయత్వేన తత్ప్రకారమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (అసావిత్యాదినా) ప్రాథమ్యేన- నిర్ణీత ఇతి సమ్బన్ధః. తేనైవ-మార్గద్వయప్రాప్తిసాధనోపదేశేనైవేతి యావత్. మృతానాం ప్రజానాం విప్రతిపత్తిః ప్రథమః- దక్షిణాదిమార్గాపత్తిసాధనోక్త్యా నిర్ణీత ఇత్యర్థః.

---

§. తే లోకప్రత్యుత్థాయిన ఇతి శాఙ్కరః పాఠః.— ¶ టీకాయాంధృతమత్రాపీతి వాక్యం భాష్యగళితమివ భాతి.

ఉ.—— సయః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామిత్యుదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య పుణ్యాహే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ భూత్వౌదుమ్బరే కగ్ంసే చమసే వా సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్యావృతాజ్యగ్ం సగ్ంస్కృత్య పుగ్ంసా నక్షత్రేణ మన్థగ్ం సన్నీయ జుహోతి। యావన్తో దేవాస్త్వయి జాతవేదస్తిర్యఞ్చో ఘ్నన్తి పురుషస్య కామాన్। తేభ్యోఽహం భాగధేయం జుహోమి తే మా తృప్తాస్సర్వైః కామైస్తర్పయన్తు స్వాహా। యా తిరశ్చీ నిపద్యతేఽహం విధరణీ ఇతి। తాం త్వా ఘృతస్య ధారయా యజే సగ్ంరాధనీమహగ్ం స్వాహా॥ ౧

మప్రశ్నః. తస్య నిర్ణయప్రకారమాహ (ఆగ్నేరితి) ద్వితీయప్రశ్నస్వరూపమనూద్య తస్య నిర్ణీతత్వప్రకారం ప్రకటయతి (పునరావృత్తిశ్చేతి) ఆగచ్ఛన్తీతి- నిర్ణీత ఇత్యుత్తరసమ్బన్ధః. తేనైవ- పునరావృత్తేనైవ నేత్యర్థః. అముష్య లోకస్యాసమ్పూర్తిర్హి తృతీయః ప్రశ్నః. స చ ద్వాభ్యాం హేతుభ్యాం ప్రాగుక్తాభ్యాం నిర్ధారితో భవతీతి భావః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.—— (అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తి తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) యే ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకం వా- ప్రత్యగాత్మశరీరకం బ్రహ్మ వా అనుపాసీనాస్సన్తః యజ్ఞదానాదికర్మరతాస్సన్తో లోకాన్ గచ్ఛన్తి - తే ధూమం - ధూమాభిమానినీం దేవతాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం) అత్రాపి రాత్ర్యాదిశబ్దాః తత్తదభిమాన్యాతివాహికదేవతాపరాః. వ్యాఖ్యా చ పూర్వవత్. (తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి) అన్నం భవన్తి- తత్రత్యానామాజానదేవానాం భోగోపకరణం భవన్తీత్యర్థః. (తాంస్తత్ర దేవా యథా సోమం రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాంస్తత్ర భక్షయన్తి) యథా సోమం రాజానం యజ్ఞే ఋత్విజః ఆప్యాయస్వ అపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి- ఏవమేనాంస్తత్ర దేవా భక్షయన్తీత్యర్థః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి క్రియాసమభిహారే లోట్. * లోటో హి స్వౌ వా చ తధ్వమోరితి స్వాదేశః. * ప్యైఙ్వృద్ధౌ *క్షిక్షయే. అపక్షీణాన్ పునరాప్యాయయన్తి, ఆప్యాయితానాం చ భక్షణేన క్షయం కుర్వన్తి. ఏవం దేవాశ్చన్ద్రలోకస్థాన్ ఉపకరణభూతాన్ కర్మిణః పునః పునర్విశ్రామయన్తః స్వస్వభోగోపకరణభూతాన్ కుర్వన్తీత్యర్థః. తేషాం చన్ద్రలోకగతానాం కర్మిణాం భక్షణం నామ స్వభోగోపకరణీకరణమేవ. సూత్రితం చ * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతీతి. భగవతా భాష్యకృతాపి * జీవస్య దేవానాం భోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేన భక్ష్యత్వవచనం - అతస్తద్భాక్తం. తేన తృప్తిరేవ చ దేవానాం భక్షణమితి శ్రూయతే *న హ వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి భాషితం. అతోఽన్నత్వాగ్నిత్వాది ప్రదర్శనేనాజానసిద్ధదేవోపకరణత్వమేవ తద్భక్ష్యత్వమితి భావః. (తేషాం యదా తత్పర్యవైతి) తేషాం- కర్మిణాం తత్ - భోగసాధనభూతం కర్మ యదా పర్యవైతి- పరిగచ్ఛతి- పరిక్షీయత ఇత్యర్థః (అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే) అథ- తదా యథా స్వర్ణపిణ్డః అత్యన్తానలసంయోగాద్ద్రవీయతే- ఏవం కర్మక్షయే కర్మిణః ప్రలీనాస్సన్తః సూక్ష్మా ఆకాశసదృశా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. సూత్రితం చ * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి. భాష్యే చ *తదాపత్తివచనం తత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాభిప్రాయమితి భాషితం. (ఆకాశాద్వాయుం) అభినిష్పద్యన్త ఇతి శేషః. అత్రాప్యవరోహతాం కర్మిణాం పూర్వసిద్ధవాయుభావాసమ్భవాత్ వాయుసాదృశ్యమేవార్థః. (వాయోర్వృష్టిం) అభినిష్పద్యన్త ఇత్యనుషఙ్గః. (వృష్టేః పృథివీం) పూర్వవత్. (తే పృథివీం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి) అన్నం భవన్తి- ఓషధివనస్పతిమాషాదిభక్ష్యసంసక్తా భవన్తీత్యర్థః. తే పునః- పూర్వవద్దేవపురుషాగ్నౌ హూయన్తే ఇత్యర్థః. (తతో యోషాగ్నౌ) హూయన్తే ఇత్యనుషఙ్గః. తతః జాయన్తే- తతః పరం యోషాగ్నౌ హుతాద్రేతోరూపాదాహుతిభిః పురుషరూపా జాయన్త ఇత్యర్థః. (తే లోకాన్ ప్రత్యుత్థాయినః) తే పురుషాః పుణ్యలోకాన్ ప్రత్యుత్థాయినః- యాత్రాశీలా భవన్తీత్యర్థః. (త ఏవమేవానుపరివర్తన్తే) తే- ఏతే కేవలకర్మిణః ఇత్థం గతాగతే కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతావతా పఞ్చమతృతీయప్రశ్నయోరుత్తరముక్తం భవతి. (అథ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుః తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకం) అథేత్యర్థాన్తరోపక్రమే. యే- ప్రాణినః ఏతౌ పన్థానౌ- దేవపితృయాణమార్గద్వయం న జానన్తి- విద్యాకర్మభ్రష్టతయా మార్గద్వయానధికారిణ ఇత్యర్థః. తే కీటపక్షిదంశమశకాదిరూపేణ పునః పునర్భవన్తి. అత్రైవ లోకే పరిభ్రమన్తీతి యావత్. ఏతేన *వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యత ఇతి తృతీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. పితృలోకాచ్చన్ద్రమిత్యనేనాగన్తవ్యదేశవిషయకప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. *అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఇత్యాదినా *వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా ఇతి పునరాగమనప్రకారవిషయకద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. * వేత్థో దేవయానస్య పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వేతి దేవయానపితృయాణవ్యావర్తకభేదవిషయకపఞ్చమప్రశ్నస్య *తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి * తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి గ్రన్థసన్దర్భాభ్యాముత్తరముక్తం భవతి. ... ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— (స యః కామయేత) జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర జ్ఞానం స్వతన్త్రం- కర్మ తు దైవమానుషవిత్తద్వయాయత్తం- తేన కర్మార్థం విత్తముపార్జనీయం. తచ్చాప్రత్యవాయకారిణోపాయేనేతి తదర్థం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే మహత్త్వప్రాప్తయే. మహత్త్వే చ సత్యర్థసిద్ధం హి విత్తం. తదుచ్యతే- స యః కామయేత- స యః- విత్తార్థీ కర్మణ్యధికృతో యః కామయేత. కిం. మహత్- మహత్త్వం ప్రాప్నుయాం. మహాన్ స్యామితీత్యర్థః.

తత్ర మన్థాఖ్యం కర్మ విధిత్సితం స్యాత్ కాలో౭భిధీయతే - ఉదగయనే - ఆదిత్యస్య. తత్ర సర్వత్ర ప్రాప్తౌ - ఆపూర్యమాణపక్షస్య - శుక్లపక్షస్య. తత్రాపి సర్వత్ర ప్రాప్తౌ - పుణ్యాహే - అనుకూలనక్షత్రే. కర్మసిద్ధికరనక్షత్ర ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహం - యస్మిన్నహ్ని౭నుష్ఠాతుం చికీర్షతి - తస్మాత్ ప్రాక్ పుణ్యాహమేవారభ్య ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు వ్రతముపసద్వ్రతం - ఉపసదః - ప్రసిద్ధా జ్యోతిష్టోమే. తత్ర చ స్తనోపచయాపచయద్వారేణ పయోభక్షణం తద్వ్రతం. అత్ర చ తత్కర్మోపసంహారాత్ కేవలమితికర్తవ్యతాశూన్యం పయోభక్షణమాత్రముపాదీయతే. ననూపసద ఏవ వ్రతమితి యదా న గృహ్యతే - తదా సర్వమితికర్తవ్యతారూపం గ్రాహ్యం భవతి - తత్కస్మాన్న పరిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - స్మార్తత్వాత్కర్మణః. స్మార్తం హీదం మన్థకర్మ. నను శ్రుతివిహితం సత్కథం స్మార్తం భవితుమర్హతి. స్మృత్యనువాదినీ హి శ్రుతిరియం. శ్రౌతత్వే హి ప్రకృతివికారభావః - తతశ్చ ప్రాకృతధర్మగ్రాహిత్వం వికారకర్మణః. న త్విహ శ్రౌతత్వం. అత ఏవ చావసథ్యాగ్నావేవ తత్కర్మ విధీయతే "సర్వా చావృత్ స్మార్తే"తి. ఉపసద్వ్రతీ భూత్వా - పయోవ్రతీ సన్నిత్యర్థః. ఔదుమ్బరే - ఉదుమ్బరవృక్షమయే. కంసే చమసే వా - తస్యైవ విశేషణం. కంసాకారే చమసాకారే వా ఔదుమ్బర ఏవ. ఆకారే తు వికల్పః - ఔదుమ్బరత్వే. అత్ర సర్వౌషధం - సర్వాసామోషధీనాం సమూహం. యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ సర్వా ఓషధీస్సమాహృత్య. తత్ర గ్రామ్యాణాం తు నియమేన గ్రాహ్యా వ్రీహియవాద్యా వక్ష్యమాణాః - అధికగ్రహణే తు న దోషో గ్రామ్యాణాం. (ఫలానీతి) ఫలాని చ యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ. ఇతిశబ్దస్సమస్తసమ్భారోపచయప్రదర్శనార్థః. అన్యదపి యత్సమ్భరణీయం - తత్సర్వం సమ్భృత్యేత్యర్థః. క్రమస్తు గృహ్యోక్తో ద్రష్టవ్యః. పరిసమూహన పరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయేతి వచనాదావసథ్యే౭గ్నావితి గమ్యతే - ఏకవచనాదుపసమాధానశ్రవణాచ్చ. విద్యమానస్యైవోపసమాధానం. పరిస్తీర్య - దర్భైః. ఆవృతా - స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్థాలీపాకావృత్పరిగృహ్యతే. తయా ఆజ్యం సంస్కృత్య పుంసా నక్షత్రేణ పుణ్యాహసంయుక్తేన మన్థం - సర్వౌషధఫలవిశిష్టం. తత్రౌదుమ్బరే చమసే దధిని మధుని ఘృతే చోపసిచ్యైకమోపమన్థిన్యోపసమ్భృత్య సన్నీయ - మధ్యే సంస్థాప్య స్రువేణ స్రువేణ వాపస్థానే ఆజ్యస్య జుహోత్యేతైర్మన్త్రైర్యావన్తో దేవా ఇత్యాద్యైః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య సఙ్గతిమాహ (స యదీతి) తత్ర తత్రేతి నిర్ధారణే సప్తమీ. కథం తర్హి విత్తోపార్జనం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) తదర్థం - విత్తసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. నను మహత్త్వసిద్ధ్యర్థమిదం కర్మారభ్యతే - "మహత్ప్రాప్నుయామి"తి శ్రుతేః. తత్కథమన్యథా ప్రతిజ్ఞాతమితి శఙ్క్యతే (మహత్త్వమితి) పరిహరతి (మహత్త్వే చేతి) ఉక్తార్థే శ్రుత్యక్షరాణి యోజయతి (తదుచ్యత ఇత్యాదినా) స యః - విత్తార్థీ కామయేత - తస్యేదం కర్మేతి శేషః. యస్య కస్యచిద్విద్యార్థినః స్యాదిదం కర్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మణ్యధికృత ఇతి) తత్ర - విత్తార్థిషు పుంసీతి యావత్. ఉపసదో నామ - ఇష్టివిశేషాః. జ్యోతిష్టోమే - ప్రవర్గ్యాహస్స్వితి శేషః. కిం పునస్తాసు వ్రతమితి. తదాహ (తత్ర చేతి) యదుపసత్సు స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం యజమానస్య ప్రసిద్ధం - తదత్రోపసద్వ్రతమిత్యర్థః. ప్రకృతే పి తర్హి స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అత్ర చేతి) మన్థాఖ్యకర్మసప్తమ్యర్థః. తత్కర్మైత్యుపసద్రూపకర్మోక్తిః. కేవలమిత్యస్యైవార్థమాహ (ఇతికర్తవ్యతాశూన్యమితి) సమాసాన్తరమప్రతీత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కర్మధారయరూపం సమాసవాక్యం తదిత్యుక్తం. మన్థాఖ్యస్య కర్మణః స్మార్తత్వాత్, తత్ర శ్రుత్యుక్తానాముపసదాముపసఙ్గ్రహాభావాన్న కర్మధారయస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మన్థకర్మణః స్మార్తత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) పరిసమూహన పరిలేపనాగ్న్యుపసమాధానాదేః స్మార్తార్థస్యాత్రోచ్యమానత్వాదియం శ్రుతిస్స్మృత్యనువాదినీ యుక్తా - తథాచైతత్కర్మ భవత్యేవ స్మార్తమితి పరిహరతి (స్మృతీతి) నను శ్రుతేస్స్మృత్యనువాదిత్వం - వైపరీత్యాత్. అతో భవత్విదం శ్రౌతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రౌతత్వే హీతి) యదీదం కర్మ శ్రౌతం - తదా జ్యోతిష్టోమేనాస్య ప్రకృతివికృతిభావస్స్యాత్. సమగ్రాఙ్గసంయుక్తా - ప్రకృతిః. వికలాఙ్గసంయుక్తా చ - వికృతిః. ప్రకృతివికృతిభావే చ వికృతికర్మణః ప్రకృతికర్మగ్రాహిత్వాదుపసద ఏవ వ్రతమితి విగృహ్య సర్వమితికర్తవ్యతారూపం శక్యం గృహీతుం. న చాత్ర శ్రౌతత్వమస్తి - పరిలేపనాదిసమ్బన్ధాత్. న చ పూర్వభావిన్యాః శ్రుతేరుత్తరభావిస్మృత్యనువాదిత్వాసిద్ధిః - తస్యాస్త్రైకాల్యవిషయత్వాభ్యుపగమాదితి భావః. మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వే లిఙ్గమాహ (అత ఏవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వా చేతి) మన్థగతేతికర్తవ్యతాత్రావృదిత్యుచ్యతే. ఉపసద ఏవ వ్రతమితి విగ్రహాసమ్భవాదుపసత్సు వ్రతమిత్యస్మదుక్తం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పయోవ్రతీ సన్ - వక్ష్యమాణేన క్రమేణ జుహోతీతి సమ్బన్ధః. తామ్రమౌదుమ్బరమితి శఙ్కాం వారయతి (వృక్షమయ ఇతి) తస్యైవేతి ప్రకృతపాత్రపరామర్శః. ఔదుమ్బరత్వే పి వికల్పమాశఙ్క్యాహ (ఆకార ఇతి) అత్రేతి పాత్రనిర్దేశః. అసమ్భవాదశక్యత్వాచ్చ సర్వౌషధం సమాహృత్యేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమ్భవమితి) ఓషధీషు నియమం దర్శయతి (తత్రేతి) పరిసఙ్ఖ్యాం వారయతి (అధికే తి) ఇతి సమ్భృత్యేత్యత్రేతిశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (అన్యదపీతి) ఓషధ్యాదీనాం సమ్భరణానన్తరం పరిసమూహనాది క్రమేకిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమ ఇతి) తత్రేతి పరిసమూహనాద్యుక్తిః. హోమాధారత్వేన త్రేతాగ్నిపరిగ్రహం వారయతి (అగ్నిమితి) ఆవసథ్యే౭గ్నౌ - హోమ ఇతి శేషః. కథమేతావతా త్రేతాగ్నిపరిత్యాగః - తత్రాహ (ఏకవచనాదితి) కథముపసమాధానశ్రవణం త్రేతాగ్నినివారకం - తత్రాహ (విద్యమానస్యేతి) ఆహవనీయాదేశ్చాధేయత్వాన్న ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః. మధ్యే - న్వస్యాగ్నేశ్చేతి శేషః. ఆవాపస్థానం - ఆహుతివిశేషప్రక్షేపదేశః. భో జాతవేదః - త్వదధీనా యావన్తో దేవాస్త్వ ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః. మధ్యే ... తే చ తేన తృప్తా భూత్వా సర్వైరపి పురుషార్థైర్మాం తర్పయన్తు. అహం చ క్రమతయస్సన్తోమహూర్ధ్వాన్ ప్రతిఘ్నన్తి - తేభ్యో౭హమాజ్యభాగం తర్పయామి. తే చ తేన తృప్తా భూత్వా సర్వైరపి పురుషార్థైర్మాం తర్పయన్తు. అహం చ త్వదధీనో౭స్మిత ఇత్యాద్యమన్త్రస్యార్థః. జాతం జాతం వేత్తీతి వా - జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. యా దేవతా కుటిలమతిర్భూత్వా సర్వస్యైవాహం త్వదధీనో౭స్మీత ఇత్యాద్యమన్త్రస్యార్థః. స్వాహేతి పూర్వవదేవ ద్వితీయమన్త్రార్థః. ౧ సేవ ధారయన్తీతి నత్వా త్వామాశ్రిత్యైవ గతే - తాం సర్వసాధనీం దేవతామహం ఘృతస్య ధారయా యజే.

ఉ.— జ్యేష్ఠాయస్వాహాశ్రేష్ఠాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిప్రాణాయస్వాహావసిష్ఠాయైస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతివాచేస్వాహాప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిచక్షుషేస్వాహాసమ్పదేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతి శ్రోత్రాయస్వాహాఆయతనాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిమనసేస్వాహాప్రజాత్యైస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిరేతసేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతి॥ ౨

అగ్నయేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిసోమాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిభూస్స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిభువస్స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిసువస్స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిభూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిబ్రహ్మణేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిక్షత్త్రాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిభూతాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిభవిష్యతేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతివిశ్వాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతి సర్వాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతిప్రజాపతయేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసగ్ంస్రవమవనయతి॥ ౩

అథైనమభిమృశతిభ్రమదసిజ్వలదసి పూర్ణమసిప్రస్తబ్ధమస్యేకసభమసిహిఙ్కృతమసిహిఙ్క్రియమాణమస్యుద్గీథమసిఉద్గీయమానమసిశ్రావితమసిప్రత్యాశ్రావితమస్యార్ద్రేసన్దీప్తమసివిభూరసిప్రభూరస్యన్నమసిజ్యోతిరసినిధనమసిసంవర్గోఽసీతి॥ ౪

రం.— ఏవంజ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్రకర్మసాధనంవిత్తంమహత్త్వసాధ్యమితివిత్తార్జనోపాయభూతమహత్త్వప్రాప్తయేమన్థాఖ్యంకర్మారభ్యతే (సయఃకామయేతమహత్ప్రాప్నుయామితీత్యాదినా) అహంమహాన్స్యామితియఆత్మనోమహత్- మహత్త్వంకామయేత-సఉదగయనఆపూర్యమాణపక్షస్య- పూర్వపక్షస్యపుణ్యాహేకస్మింశ్చిద్దినేద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సుయత్ప్రసిద్ధంవ్రతం - పయోమాత్రభక్షణాత్మకం- తద్వ్రతవాన్భూత్వా. ఔదుమ్బరేకంసేచమసేవా - ఉదుమ్బరనిర్మితేకంసాకారేచమసాకారేవాపాత్రే. సర్వౌషధంఫలానీతిసమ్భృత్య- సర్వౌషధీసమూహం, ఫలాని, చఅన్యదపియద్యత్సమ్భరణీయం- తత్సర్వం, సమ్భృత్య. పరిసమూహ్యపరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయపరిస్తీర్య- పరిసమూహనపరిలేపనేభూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయ - స్మార్తమగ్నింపురతస్సంస్థాప్యదర్భైఃపరిస్తీర్య. ఆవృతాఆజ్యంసంస్కృత్య- ఆవృతా- స్మృత్యుక్తపరిపాట్యేత్యర్థః. *ఆవృత్పాటిరనుక్రమఇతిహ్యమరః. పుంసానక్షత్రేణ - నక్షత్రేషుస్త్రీపున్నపుంసకవిభాగోజ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధః. తత్రపున్నక్షత్రంప్రశస్తం. ప్రశస్తేననక్షత్రేణఇతియావత్. మన్థం-సర్వౌషధరసపిష్టం. సన్నీయజుహోతి-అగ్నిసమీపంనీత్వాయావతఇత్యాదివక్ష్యమాణైశ్చతుర్భిర్మన్త్రైరాజ్యేనజుహోతీత్యర్థః. ౧

శం.— జ్యేష్ఠాయస్వాహాశ్రేష్ఠాయస్వాహేత్యారభ్యద్వేద్వే ఆహుతీహుత్వామన్థేసంస్రవమవనయతి. స్రువావలేపనమాజ్యంమన్థేసంస్రావయతి. ఏతస్మాదేవజ్యేష్ఠాయశ్రేష్ఠాయేత్యాదిప్రాణలిఙ్గాత్ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాదిప్రాణవిదఏవాస్మిన్కర్మణ్యధికారః. రేతసఇత్యారభ్యఏకైకామాహుతింహుత్వామన్థేసంస్రవమవనయతి. ౨-౩

ఆ.— జ్యేష్ఠాయేత్యాదిమన్త్రేషుధ్వనితమర్థమాహ (ఏతస్మాదేవేతి) ద్వేద్వేఆహుతీహుత్వేత్యుక్తం-తత్రద్విత్వప్రసఙ్గంప్రత్యాచష్టే (రేతసఇత్యారభ్యేతి) సంస్రవః- స్రువావలిప్తమాజ్యం. ౨-౩

రం.— ఇత్యగ్నౌహుత్వామన్థేసంస్రవమవనయతి - అగ్నేఃపశ్చాత్స్థితేమన్థేహుతశిష్టంస్రువావలిప్తమాజ్యంనినయేదిత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఇతఃపరంప్రాణాయ స్వాహేత్యాదిమన్త్రైర్ద్వాభ్యాంద్వాభ్యాంద్వేద్వేఆహుతీహుత్వాసంస్రవస్యమన్థేనినయనం. ఇతఃపరంరేతసేస్వాహేత్యాదిభిరేకైకామాహుతింహుత్వామన్థేసంస్రవనినయనం. ౨-౩

శం.— అపరయోపమన్థన్యాపునర్మథ్నాతి. అథైనమభిమృశతిభ్రమదసీత్యనేనమన్త్రేణ. ౪

ఆ.— మన్థద్రవ్యస్యప్రాణదేవతాకత్వాత్ప్రాణేనైకీకృత్యసర్వాత్మకత్వం. తథాచసర్వదేహేషుప్రాణరూపేణత్వంభ్రమదసీ -ప్రాణస్యచలనాత్మకత్వాత్, తద్రూపత్వాచ్చతవ,. అగ్నిరూపేణచత్వంజ్వలదసి - ప్రకాశాత్మకత్వాదగ్నేస్తద్రూపత్వాచ్చ. తదనుబ్రహ్మరూపేణత్వంపూర్ణమసి. నభోరూపేణప్రస్తబ్ధం - నిష్కమ్పమసి. సర్వైరవిరోధిత్వాత్సర్వమపిజగదేకసభవదాత్మన్యన్తర్భావ్యాపరిచ్ఛిన్నతయాస్థితంవస్తుత్వమసి.

ఉ.—— అథైనముద్యచ్ఛత్యామగ్ స్యామగ్ హి తే మహి స హి రాజేశానో౽ధిపతిః స మాగ్ం రాజేశానో౽ధిపతింకరోత్వితి॥ ౫

అథైనమాచామతి తత్సవితుర్వరేణ్యం మధు వాతా ఋతాయతే మధు క్షరన్తి సిన్ధవః మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీర్భూస్స్వాహా। భర్గో దేవస్య ధీమహి మధు నక్తముతోషసో మధుమత్పార్థివగ్ం రజః మధు ద్యౌరస్తు నః పితా భువస్స్వాహా। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్ మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాగ్ం అస్తు సూర్యః మాధ్వీర్గావో భవన్తు నస్సువస్స్వాహేతి। సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహ సర్వాశ్చ మధుమతీరహమేవేదగ్ం సర్వం భూయాసం భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యన్తత ఆచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్య జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమస్యహం మనుష్యాణామేకపుణ్డరీకం భూయాసమితి యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వగ్ంశం జపతి॥ ౬

ప్రస్తోత్రా యజ్ఞారమ్భే ప్రస్తావ ఏవ హిఙ్కృతమసి. తేనైవ యజ్ఞమధ్యే హిఙ్క్రియమాణం చాసి. ఉద్గాత్రా చ యజ్ఞారమ్భే తన్మధ్యే చోద్గీథముద్గీయమానం చాసి. అధ్వర్యుణా త్వం శ్రావితమసి. ఆగ్నీధ్రేణ చ ప్రత్యాశ్రావితమసి. ఆర్ద్రే-మేఘోదరే సమ్యగ్దీప్తమసి. విభిద్ధం భవతీతి విభుః. ప్రభుః-సమర్థః. భోగ్యరూపేణ సోమాత్మనా స్థితత్వాదన్నం. భోక్తృరూపేణాగ్న్యాత్మనా జ్యోతిః. కారణత్వాన్నిధనం-లయః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్వాగాదీనాం చ సంహరణాత్ త్వం సంవర్గో౽సీత్యభిమర్శనమన్త్రస్యార్థః. ౪

రం.—— అథైనమభిమృశతి- వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణేతి శేషః. అభిమర్శనమన్త్రమాహ (భ్రమదసీత్యాదినా) ౪

శం.—— అథైనముద్యచ్ఛతి- సహ పాత్రేణ హస్తే గృహ్ణాతి. ఆమంస్యామంహి తే మహీత్యనేన. ౫

ఆ.—— ఆమంసి- త్వం సర్వం విజానాసి. వయం చ తే- తవ మహి- మహత్తరం రూపమామంహి-మన్యామహే. స హి-ప్రాణో రాజాదిగుణః. స చ మాం తథాభూతం కరోత్విత్యుద్యచ్ఛనమన్త్రస్యార్థః. ౫

రం.—— అథైనముద్యచ్ఛతి-భక్షణార్థం వక్ష్యమాణమన్త్రేణ మన్థం హస్తేనోద్గృహ్ణాతీత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (ఆమంస్యామంహీత్యాది) ౫

శం.—— అథైనమాచామతి - భక్షయతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదేన, మధుమత్యైకయా, వ్యాహృత్యా చ ప్రథమయా, ప్రథమగ్రాసమాచామతి. తథా గాయత్ర్యా ద్వితీయపాదేన, మధుమత్యా ద్వితీయయా, ద్వితీయయా చ వ్యాహృత్యా, ద్వితీయం గ్రాసం. తథా తృతీయేన గాయత్రీపాదేన, తృతీయయా మధుమత్యా, తృతీయయా వ్యాహృత్యా, తృతీయం గ్రాసం. సర్వాం సావిత్రీం, సర్వాశ్చ మధుమతీః, ఉక్త్వా౽హమేవేదం సర్వం భూయాసమితి, చాన్తే భూర్భువస్సువస్స్వాహేతి, సమస్తం భక్షయతి. యథా చతుర్ష్వపి గ్రాసేషు తద్ద్రవ్యం సర్వం పరిసమాప్యతే - తథా పూర్వమేవ నిరూపయేత్. యత్పాత్రావలిప్తం - తత్పాత్రం సర్వం నిర్ణిజ్య తూష్ణీం పిబేత్. పాణీ ప్రక్షాళ్యాప ఆచమ్య జఘనేనాగ్నిం - పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి. ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్యాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమిత్యనేన మన్త్రేణ. యథేతం- యథాగతమేత్య-ఆగత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి. ౬

ఆ.—— సవితుర్వరేణ్యం-వరణీయం. శ్రేష్ఠం పదం. ధీమహీతి సమ్బన్ధః. వాతాః-వాయవ ఋతాయతే మధు- సుఖం ఋతాయతే-వహన్తి. సిన్ధవః- నద్యో మధు క్షరన్తి- మధురరసం స్రవన్తి. ఓషధీశ్చాస్మాకం సన్త్వితి మాధ్వీః- మధురరసాస్సన్తు. దేవస్య సవితుర్భర్గః- తేజః. అనన్తా ప్రస్తుతం పదం చిన్తయామః. నక్తం- రాత్రిః ఉతోషసః- దివసాశ్చ మధు- ప్రీతికరాస్సన్తు. పార్థివం రజో మధుమత్- అనుద్వేగకరమస్తు. ద్యౌశ్చ పితా నః- అస్మాకం మధు- సుఖకరో౽స్తు. యః-సవితా నః- అస్మాకం ధియః- బుద్ధీః ప్రచోదయాత్- ప్రేరయేత్. తస్య తద్వరేణ్యమితి సమ్బన్ధః. వనస్పతిస్సూర్యో౽స్మాకం మధుమానస్తు. గావః- రశ్మయః. దిశో వా. మాధ్వీః- సుఖకరాస్సన్తు. అన్తశబ్దాదితిశబ్దాచ్చోపరిష్టాదుక్తేష్వనుషఙ్గః. ఏవం గ్రాసచతుష్టయేన నిర్వృత్తే సత్యవశిష్టే ద్రవ్యే కిం కర్తవ్యం- తత్రాహ (యథేతి) పాత్రావలిప్తస్య పరిత్యాగం వారయతి (యదితి) నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాళ్య తూష్ణీం పిబేత్. పాణిప్రక్షాళనవచనసామర్థ్యాత్ప్రాప్తం శుద్ధ్యర్థం స్మార్తమాచమనమనుజానాతి (అప ఆచమ్యేతి) ఏకపుణ్డరీకశబ్దః ప్రధానశ్రేష్ఠవాచీ. ౬

రం.—— (అథైనమాచామతి) గాయత్రీప్రథమపాదః ప్రథమమధుమతీ ప్రథమవ్యాహృతిశ్చేతి స్వాహాన్తః ప్రథమమన్త్రః. ద్వితీయైస్తైర్ద్వితీయః. తృతీయైస్తృతీయః. ఏవం వక్ష్యమాణైర్మన్త్రైస్త్రిభిస్త్రిర్భక్షయతీత్యర్థః. (సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహేత్యాది) గాయత్రీపాదత్రయం మధుమతీత్రయమహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి మన్త్రో వ్యాహృతిత్రయం చేతి చతుర్థమన్త్రేణావశిష్టం సర్వమాచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్యేత్యర్థః. (జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి) జఘనేనాగ్నిం - అగ్నేః పశ్చాత్ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే- ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్య వక్ష్యమాణేన దిశామేకపుణ్డరీకమితి మన్త్రేణాదిత్యముపస్థాయేత్యర్థః. (యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి) యథాగతమాగత్యాగ్నేః పశ్చాదాసీనో వంశబ్రాహ్మణం జపేదిత్యర్థః. ౬

ఉ.— తగ్ హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౭

ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయ పైఙ్గ్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౮

ఏతము హైవ మధుకః పైఙ్గ్యశ్చూలాయ భాగవిత్తయేఽన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౯

ఏతము హైవ చూలో భాగవిత్తిర్జానకయ ఆయస్థూణాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౦

ఏతము హైవ జానకిరాయస్థూణః సత్యకామాయ జాబాలాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౧

ఏతము హైవ సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి తమేతం నాపుత్రాయ వాఽనన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్॥ ౧౨

§ చతురౌదుమ్బరో భవత్యౌదుమ్బరః స్రువ ఔదుమ్బరశ్చమస ఔదుమ్బర ఇధ్మ ఔదుమ్బర్యా ఉపమన్థన్యౌ దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవో గోధూమాశ్చ మసూరాశ్చ ఖల్వాశ్చ ఖలకులాశ్చ తాన్పిష్ట్వా దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి॥ ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (తం హైతముద్దాలక ఇత్యాది- సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏవమేతం - ఏనం మన్థముద్దాలకాత్ప్రభృత్యేకైకాచార్యక్రమాగతం సత్యకామ ఆచార్యో బహుభ్యోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచ. కిమన్యదువాచేతి. ఉచ్యతే- అపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ- గతప్రాణేఽప్యేనం- మన్థం భక్షణాయ సంస్కృతం నిషిఞ్చేత్ - ప్రక్షిపేత్. జాయేరన్ - ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్ - స్థాణౌ శాఖాః- అవయవా వృక్షస్య, ప్రరోహేయుః పలాశాని- పర్ణాని, యథా జీవతః స్థాణోః. కిము తానేన కర్మణా కామః సిధ్యేదితి ధ్రువఫలమిదం కర్మేతి కర్మస్తుత్యర్థమేతత్. విద్యాధిగమే షట్ తీర్థాని. తేషామిహ స ప్రాణదర్శనస్య మన్థవిజ్ఞానస్యాధిగమే ద్వే ఏవ తీర్థే అనుజ్ఞాయేతే పుత్రశ్చాన్తేవాసీ చ. ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— తమేతం నాపుత్రాయేత్యాదేరర్థమాహ (విద్యేతి) శిష్యః శ్రోత్రియో మేధావీ ధనదాయీ ప్రియః పుత్రో విద్యయా విద్యాదాతేతి షట్ తీర్థాని- సమ్ప్రదానాని. ౭-౮-౯-౧౦, ౧౧-౧౨-౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తం హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచ) ఆరుణిః- అరుణపుత్ర ఉద్దాలకః స్వశిష్యాయ వాజసనేయశాఖాధ్యాయినే యాజ్ఞవల్క్యాయ తం హైతం - ఉక్తం కర్మానుష్ఠానప్రకారముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేదిత్యాది) ఏనం- సంస్రవసంస్కృతం మన్థం శుష్కే స్థాణౌ యది కశ్చిన్నిషిఞ్చేత్ - తస్య మహతో వృక్షస్యేవ శాఖాశ్చ జాయేరన్, పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

రం.— (ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. (తదేతన్నాపుత్రాయానాన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్) ఏవం శిష్యపరమ్పరయా ప్రాప్తమేతత్కర్మ పుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ నోపదిశేదిత్యర్థః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీతి - వ్యాఖ్యాతం. దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి - గ్రామ్యాణాం తు ధాన్యానాం దశసఙ్ఖ్యానియమేన గ్రామ్యాణీత్యవోచామ. తాన్యేతానీతి నిర్దిశ్యన్తే- వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవః- అణవశ్చ - అణుశబ్దవాచ్యాః క్వచిద్దేశే. ప్రియఙ్గవః - ప్రసిద్ధాః కఙ్గుశబ్దేన. ఖల్వాః- నిష్పావాశ్చ. వల్లశబ్దవాచ్యా లోకే. ఖలకులాః - కులుత్థాః. ఏతద్వ్యతిరేకేణ యథాశక్తి సర్వౌషధయో గ్రామ్యాః ఫలాని చేత్యవోచామ అయాజ్ఞికాని వర్జయిత్వా. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

---

§ తాన్ పిష్ట్వా దధనీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపోఽపామోషధయ ఓషధీనాం పుష్పాణి పుష్పాణాం ఫలాని ఫలానాం పురుషః పురుషస్య రేతః॥ ౧

‡స హ ప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రే హన్తాస్మై ప్రతిష్ఠాం కల్పయానీతి స స్త్రియꣳ ససృజే తాꣳ సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీత స ఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్తేనైనామభ్యసృజత్॥ ౨

¶తస్యా వేదిరుపస్థో లోమాని బర్హిశ్చర్మాధిషవణే సమిద్ధో మధ్యతస్తౌ ముష్కౌ స యావాన్ హ వై వా

రం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీత్యుక్తం తదేవౌదుమ్బరచాతుర్విధ్యం దర్శయతి (ఔదుమ్బరస్స్రువ ఇత్యాది) దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యానీత్యుక్తాన్యేవ గణయతి (వ్రీహియవా ఇత్యాదినా) ఖలకులాః- కులత్థా ఇత్యర్థః. (తాని పిష్టాని దధిని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి) దధిమధుఘృతైరుపసిచ్య పేషణం కృత్వా ఆజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యాదృగ్జన్మాయథోత్పాదితో మన్థస్తాదృగుణైర్విశిష్టః పుత్రః ఆత్మనః పితుశ్చ లోక్యో భవతీతి తత్సమ్పాదనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ప్రాణదర్శినః శ్రీమన్థం కర్మకృతవతః పుత్రమన్థేఽధికారః. యదా పుత్రమన్థం చికీర్షతి - తదా శ్రీమన్థం కృత్వా ఋతుకాలం పత్న్యాః ప్రతీక్షత ఇత్యేతద్ బ్రాహ్మణోదితం ప్రత్యక్షవత్స ఓషధ్యాదిరసతమత్వాత్ వస్తుత్వావగమ్యతే. ఏషాం వై - చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - సారభూతా. ※సర్వభూతానాం మధ్వితి హ్యుక్తం. పృథివ్యా ఆపో రసః- అప్సు హి పృథివ్యోతా చ ప్రోతా చ. అపామోషధయో రసః - కార్యత్వాద్రసత్వమోషధ్యాదీనాం. ఓషధీనాం పుష్పాణి పుష్పాణాం ఫలాని. ఫలానాం పురుషః. పురుషస్య రేతః- ※సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— ప్రాణోపాసకస్య విత్తార్థినో మన్థాఖ్యం కర్మోక్త్వా బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (యాదృగితి) ఉక్తగుణస్య కథం స్యాదిత్యపేక్షాయామితి శేషః. తచ్ఛబ్దో యథోక్తపుత్రవిషయః. యదస్మిన్ బ్రాహ్మణే పుత్రమన్థాఖ్యం కర్మ వక్ష్యతే- తద్భవతి సర్వాధికారవిషయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేతి) పుత్రమన్థస్య కాలనియమాభావమాశఙ్క్యాహ (యదేతి) కిమత్ర గమకమిత్యాశఙ్క్య రేతస్స్తుతిరిత్యాహ (ఇత్యేతదితి) పృథివ్యాస్సర్వభూతసారత్వే మధుబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (సర్వభూతానామితి) తత్ర గార్గిబ్రాహ్మణం ప్రమాణమిత్యాహ (అప్సు హీతి) అపాం పృథివ్యాశ్చ రసత్వం కారణత్వాదుక్తం- ఓషధ్యాదీనాం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యత్వాదితి) ※రేతోఽసృజతేతి ప్రస్తుత్య రేతః తత్ర తేజశ్శబ్దప్రయోగాత్ తస్య పురుషే సారత్వం స్తైతరేయకే వివక్షితమిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) ౧

రం.— ఆత్మనశ్చ పితుశ్చ లోక్యత్వవిశిష్టపుత్రోత్పాదకం కర్మ వక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రస ఇత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧

శం.— యత ఏవం సర్వభూతానాం సారతమమేతద్రేతః - అతః కాను ఖల్వస్య యోగ్యా ప్రతిష్ఠేతి స హ - స్రష్టా ప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రే. ఈక్షాం కృత్వా స్త్రియం ససృజే. తాం చ సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త- మైథునాఖ్యం కర్మ - అధ ఉపాసనం నామ కృతవాన్. తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీత- శ్రేష్ఠానుశ్రయణా హి ప్రజాః. అత్ర వాజపేయసామాన్యక్లృప్తిమాహ- స ఏతం ప్రాఞ్చం - ప్రకృష్టగతియుక్తమాత్మనో గ్రావాణం- సోమాభిషవోపలస్థానీయం కాఠిన్యసామాన్యాత్ ప్రజననేన్ద్రియం. ఉదపారయత్ - ఉత్పూరితవాన్ స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి. తేన ఏనాం- స్త్రియమభ్యసృజత్- అభిసంసర్గం కృతవాన్. ౨

ఆ.— శ్రేష్ఠమనుశ్రయన్తి- అనుసరన్తీతి శ్రేష్ఠానుశ్రయణాః. పశుకర్మణి స్వారస్యేన ప్రాణిమాత్రస్య ప్రవృత్తేర్విధివిధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) అవాచ్యం కర్మ స ప్తమ్యర్థః. ౨

రం.— (స హ ప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రే హన్తాస్మా ఇత్యాది) అస్మై- రేతస ఇత్యర్థః. అధ ఉపాస్త- మైథునాఖ్యమధ ఉపాసనం కృతవానిత్యర్థః. (తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీతేతి) అధ్యాపీతి శేషః. మిథునీకరణస్య వాజపేయఫలావాప్తయే వాజపేయసమ్పత్తిం దర్శయతి (స ఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్) కాఠిన్యసామాన్యాత్ గ్రావా- పుల్లిఙ్గమిత్యర్థః. ఆత్మనః పుల్లిఙ్గం స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి ప్రాగగ్రం సముదపారయత్- ఉత్పూరితవాన్. (తేనైనామభ్యసృజత్) తేన- లిఙ్గేన ఏనాం- స్త్రియమభిసంసర్గం కృతవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తస్యా వేదిరిత్యాది సర్వం సామాన్యం ప్రసిద్ధం. సమిద్ధః- అగ్నిర్మధ్యతశ్చర్మ- స్త్రీవ్యఞ్జనస్య. తౌ ముష్కావధిషవణఫలకే ఇతి వ్యవహితేన సమ్బధ్యతే. వాజపేయయాజినో యావాల్లోకః ప్రసిద్ధః - తావానస్య మైథునకర్మణో లోకఫలమితి స్తూయతే- తస్మాద్బీభత్సానోకార్యేతి.

‡ స్త్రియమధ ఉపాసతే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః— ¶ మధ్యతస్తావితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

జపేయేనయజమానస్యలోకో భవతితావానస్యలోకో భవతియ ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరత్యాసాగ్ స్త్రీణాగ్ సుకృతంవృఙ్క్తేఽథయఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్య స్త్రియఃసుకృతంవృఞ్జతే॥ ౩

ఉ.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలక ఆరుణిరాహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్నాకోమౌద్గల్య ఆహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్ కుమారహారితఆహబహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనానిరిన్ద్రియావిసుకృతోఽస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తియ ఇదమవిద్వాగ్ సోఽధోపహాసంచరన్తీతిబహువాఇదగ్ సుప్తస్యవాజాగ్రతోవా రేతస్స్కన్దతి॥ ౪

తదభిమృశేదను వామన్త్రయేతయన్మేఽద్య రేతఃపృథివీమస్కాన్త్సీద్యదోషధీరప్యసరద్యదపః। ఇదమహంతద్రేతఆదదే।పునర్మామైత్విన్ద్రియంపునస్తేజఃపునర్భగః । పునరగ్నిర్ధిష్ణియాయథాస్థానంకల్పన్తామిత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయాన్తరేణ స్తనౌవా భ్రువౌవానిమృజ్యాత్ ॥ ౫

యఏవంవిద్వానధోపహాసంచరతి- ఆసాంస్త్రీణాంససుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి. అథ- పునర్యోవాజపేయసమ్పత్తింనజానా, త్యవిద్వాన్రేతసోర సతమత్వం, చాధోపహాసంచరతి- తాఅస్యస్త్రియఃసుకృతమావృఞ్జతేఅవిదుషః. ౩

ఆ.— ముష్కౌ- వృషణౌ. యోనిపార్శ్వయోః కఠినౌమాంసఖణ్డౌ. తత్రాధిషవణశబ్దితసోమఫలకదృష్టి, ర్యచ్చానడుహంచర్మ సోమఖణ్డనార్థం-తద్వద్దృష్టిరుపస్థదేశస్యచర్మణి, కర్తవ్యేత్యాహ (తావితి) ఉపాస్తిప్రకారముక్త్వాఫలోక్త్యైస్తాత్పర్యమాహ (వాజపేయేతి) స్తూయతే- మైథునాఖ్యంకర్మేతిశేషః. స్తుతిఫలమాహ (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దఃస్తుతిఫలప్రదర్శనార్థః. ఉపాస్తేరధికంఫలమాహ (యఏవమితి) అవిదుషోదుర్వ్యాపారస్యప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేతి) ౩

రం.— (తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిరిత్యాది) చర్మఅధిషవణే- అధిషవణఫలకే. చర్మణ్యధిషవణఫలకదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. మధ్యతస్తౌ- యోనిమధ్యస్థౌముష్కౌ- వృషణౌసమిద్ధః- అగ్నిః. తయోరగ్నిదృష్టిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సయావాన్హవైవాజపేయేనయజమానస్యలోకోభవతీత్యాది) ఏవం- వాజపేయసమ్పత్తింవిద్వాన్ అధోపహాసం- మైథునంయశ్చరతి-అనుతిష్ఠతి. తస్యవాజపేయేనయావాన్ లోకః-తావాన్లోకోభవతీత్యర్థః. సఃఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతీత్యర్థః. (యఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియస్సుకృతంవృఞ్జతే) వాజపేయప్రకారానభిజ్ఞస్యసుకృతంస్త్రియఏవప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహ-అధోపహాసాఖ్యంమైథునకర్మవాజపేయసమ్పన్నంవిద్వానిత్యర్థః తథానాకోమౌద్గల్యఃకుమారహారితశ్చ. కింతఆహురితి. ఉచ్యతే- బహవోమర్యాః- మరణధర్మిణోమనుష్యాః. బ్రాహ్మణాఅయనంయేషాంతేబ్రాహ్మణాయనాః- బ్రహ్మబన్ధవః. జాతిమాత్రోపజీవినఇత్యేతత్. నిరిన్ద్రియాః - విశ్లిష్టేన్ద్రియాః. విసుకృతః - విగతసుకృతకర్మాణోఽవిద్వాంసోమైథునకర్మాసక్తాఇత్యర్థః. తేకిమస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తిపరలోకాత్పరిభ్రష్టాఇతిమైథునకర్మణోఽత్యన్తపాపహేతుత్వందర్శయతి- యఇదమవిద్వాంసోఽధోపహాసంచరన్తీతి. శ్రీమన్థంకృత్వాపత్న్యామృతుకాలంబ్రహ్మచర్యేణప్రతీక్షతోయదీదంరేతఃస్కన్దతిబహువా- అల్పంవా- సుప్తస్య- జాగ్రతోవా - రాగప్రాబల్యాత్. ౪

ఆ.— అవిదుషామతిగర్హితమిదంకర్మేత్యత్రాచార్యపరమ్పరాసమ్మతిమాహ (ఏతద్ధేతి) పశుకర్మణోవాజపేయసంపన్నత్వమిదంశబ్దార్థః. అవిదుషామవాచ్యేకర్మణిప్రవృత్తానాందోషిత్వముపసంహర్తుమితిశబ్దః. విదుషాలాభమవిదుషశ్చదోషందర్శయిత్వాక్రియాకాలాత్ప్రాగేవరేతస్స్ఖలనేప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (శ్రీమన్థమితి) యః ప్రతీక్షతే- తస్యరేతోయదిస్కన్దతీతియోజనా. ౪

రం.— (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహేత్యాది) ఏతదభిజ్ఞాః ఉద్దాలకాదయస్త్రయఃవక్ష్యమాణప్రకారేణఆహురిత్యర్థః. (బహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనాఇత్యాది) యేఇదమవిద్వాంసః- ఏతత్ప్రకారానభిజ్ఞాః అధోపహాసంచరన్తి- మిథునకర్మాచరన్తి. తేమర్యాః- మరణధర్మాణః. బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రాహ్మణాఃఅయనంయేషాంతే. బ్రాహ్మణజాతిమాత్రోపజీవినఇతియావత్. నిరిన్ద్రియాః-నిర్వీర్యాః. జ్ఞానకర్మబలహీనాః. విసుకృతః- సుకృతశూన్యాః. బహవః- బహువిధాఃఏవమ్భూతాస్సన్తఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తీత్యర్థః. ఇత్యాహేతిత్రిష్వపూర్వత్రాన్వయః. (బహువాఇదంసుప్తస్యవాజాగ్రతోవారేతస్స్కన్దతి) వాశబ్దోఽవధారణే. ఏతద్విద్యానిష్ఠస్యబహుజాగ్రత్స్వప్నయోః రేతఃస్కన్దేద్యదీత్యర్థః. ౪

శం.— తదభిమృశేత్. అనుమన్త్రయేతవా- అనుజపేదిత్యర్థః. యదాఽభిమృశతి- తదాఽనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతఆదత్తేఆదదఇత్యేవమన్తేనమన్త్రేణ. పునర్మామిత్యనేననిమృజ్యాదన్తరేణభ్రువౌ-మధ్యేభ్రువోర్వా. స్తనౌ- స్తనయోర్వా. ౫

ఆ.— మే- మమాద్య- అప్రాప్తకాలేయద్రేతఃపృథివీంప్రత్యస్కాన్త్సీత్- రాగాతిరేకేణస్కన్నమాసీత్. ఓషధీఃప్రతిఅప్యసరత్-

ఉ.— అథయద్యుదక ఆత్మానంపరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేత మయి తేజ ఇన్ద్రియంయశో ద్రవిణగ్ం సుకృతమితి శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాంయన్మలోద్వాసా స్తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత॥ ౬

సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్ సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇత్యయశా ఏవ భవతి॥ ౭

సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి యశస్వినావేవ భవతః. ౮

అగమత్. యచ్చాపః - స్వయోనిం ప్రతిగతమభూత్. తదిదం రేతః సమ్ప్రత్యాదదే ఽహమిత్యాదానమన్త్రస్యార్థః. కేనాభిప్రాయేణ తదాదానం తదాహ (పునరితి) యత్పునా రేతోరూపేణ బహిర్నిర్గతమిన్ద్రియం మాం ప్రత్యేతు-సమాగచ్ఛతు. తేజః- త్వగ్గతాకాన్తిః. భగః- సౌభాగ్యం. జ్ఞానం వా. తదపి సర్వం రేతోనిర్గమాత్తదాత్మనా బహిర్నిర్గతం సన్మాం ప్రత్యాగచ్ఛతు. అగ్నిర్ధిష్ణియం- స్థానం యేషాం తే అగ్నిధిష్ణియాః-దేవాః. తద్రేతో యథాస్థానం కల్పయన్త్వితి మార్జనమన్త్రార్థః. ౫

రం.— (తదభిమృశేదను వా మన్త్రయేత) తస్య రేతసోఽభిమర్శనం వా- అనుమన్త్రణం వా- వక్ష్యమాణమన్త్రాభ్యాం కుర్యాదిత్యర్థః. యస్మై ఽద్య రేతః పృథివీమిత్యాదిర్మన్త్ర ఏకః. పునర్మామైత్విత్యాదిర్ద్వితీయోఽనుమన్త్రణే. (ఇత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయేతి) అభిమర్శనపక్షే ఆదదఇత్యనేన మన్త్రేణానామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాం తద్రేతో గృహీత్వా పునర్మామితి మన్త్రేణ స్తనమధ్యే భ్రూమధ్యే వా నిర్మృజ్యాదిత్యర్థః. ౫

శం.— యది- కదాచిదుదక ఆత్మానం- ఆత్మచ్ఛాయాం పశ్యేత్ -తదా అభిమన్త్రయేత అనేన మన్త్రేణ- మయి తేజ ఇతి. శ్రీర్హ వై ఏషా- పత్నీ స్త్రీణాం మధ్యే. యత్ - యస్మాన్మలోద్వాసాః- ఉద్గతమలవద్వాసాః. తస్మాత్తాం మలోద్వాససం యశస్వినీం- శ్రీమతీం అభిక్రమ్య- అభిగత్యోపమన్త్రయేత- ఇదమద్య ఆవాభ్యాం కార్యం- యత్పుత్రోత్పాదనమితి- త్రిరాత్రాన్త ఆప్లుతాం. ౬

ఆ.— అయోనౌ రేతస్స్ఖలనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం. రేతోయోనావుదకే రేతస్సిక్త్వా ఛాయాదర్శనే ప్రాయశ్చిత్తం దర్శయతి (అథే త్యాదినా) నిమిత్తాన్తరే ప్రాయశ్చిత్తాన్తర ప్రదర్శన ప్రక్రమార్థోఽథశబ్దః. మయి తేజః ప్రభృతి దేవాః కల్పయన్త్వితి మన్త్రయోజనా. ప్రకృతే రేతస్సిక్తే యస్యాం పుత్రో జనయితవ్యః- తాం స్త్రియం స్తౌతి (శ్రీరిత్యాదినా) కథం సా యశస్వినీ- న హి తస్యాః ఖ్యాతిరస్తి. తత్రాహ (యశ ఇతి) రజస్వలాభిగమనాది ప్రతిషిద్ధమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (త్రిరాత్రేతి) ౬

రం.— (అథయద్యుదక ఆత్మానం పరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతేత్యాది) యద్యయం విద్వానుదకే ఆత్మప్రతిబిమ్బం పశ్యేత్ - తదా మయి తేజ ఇతి మన్త్రేణాభిమన్త్రయేతేత్యర్థః. (శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాః) స్త్రీణాం మధ్యే యా మలోద్వాసాః- రజస్వలా. సా శ్రీః- ఉత్కృష్టేత్యర్థః. (తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత) యశస్వినీం - స్త్రీణామృతుప్రాప్తిరేవ - యశః. తాదృశయశోయుక్తాం మలోద్వాససమభిక్రమ్య- ఏత్య ఆవాభ్యాం పుత్ర ఉత్పాదయితవ్య ఇత్యుపమన్త్రయేతేత్యర్థః. ౬

శం.— సా చేదస్మై న దద్యాన్మైథునం కర్తుం- కామమేనామవక్రీణీయాదాభరణాదినా జ్ఞాపయేత్. తథాపి సా నైవ దద్యాత్ -కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదస్మై ఘ్నాయ. శప్స్యామిత్వాం దుర్భగాం కరిష్యామీతి ప్రఖ్యాప్య తామనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇతి. తస్మాత్తదభిశాపాద్వన్ధ్యా దుర్భగేతి వ్యాఖ్యాతా అయశా ఏవ భవతి. ౭

ఆ.— జ్ఞాపయేత్ - ఆత్మీయం ప్రేమాతిరేకమితి శేషః. బలాదేవ వశీకృతాం భార్యాం పశుకర్మార్థం కథముపగచ్ఛేదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (శప్స్యామీతి) ౭-౮

రం.— (సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్) ఉపమన్త్రితాపి సా యది వాఞ్ఛితం న దద్యాత్ -తదైనాం ఆభరణాదినా వశం కుర్యాదిత్యర్థః. (సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వేత్యాది) ఆభరణాదినాప్యవశీకృతాం దణ్డేన హస్తేన వా పీడయిత్వా ఇన్ద్రియేణ త ఇతి మన్త్రేణాతిక్రమ్యాగచ్ఛేత్. సా చ తదా ప్రభృత్యయశాః- అరజస్కా భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— సా చేదస్మై దద్యాత్- అనుగుణైవ స్యాద్భర్తుః. తదాఽనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి. తదా యశస్వినావేవోభావపి భవతః. ౮

రం.— (సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ త ఇత్యాది) ఆదద ఇతి - అనేన మన్త్రేణ గచ్ఛేదితి శేషః. యశస్వినావేవ తౌ దమ్పతీ సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖగ్ం సన్ధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేత్ అఙ్గాదఙ్గాత్సమ్భవసి హృదయాదధిజాయసే। స త్వమఙ్గకషాయోఽసి దిగ్ధవిద్ధామివ మాదయేమామమూం మయీతి॥ ౯

అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖగ్ం సన్ధాయాభిప్రాణ్యాపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యరేతా ఏవ భవతి. ౧౦

అథ యామిచ్ఛేద్దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖగ్ం సన్ధాయాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి గర్భిణ్యేవ భవతి॥ ౧౧

అథ యస్య జాయాయై జారస్స్యాత్తం చేద్ద్విష్యాదామపాత్రేఽగ్నిముప సమాధాయ ప్రతిలోమగ్ం శరబర్హిస్తీర్త్వా తస్మిన్నేతాశ్శరభృష్టీః ప్రతిలోమాస్సర్పిషాక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధేఽహౌషీః ప్రాణాపానౌ త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీః పుత్రపశూగ్ంస్త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరిష్టాసుకృతే త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరాశాపరాకాశౌ త ఆదదేఽసావితి। స వా ఏష నిరిన్ద్రియో విసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతి యమేవంవిద్వాన్బ్రాహ్మణశ్శపతి తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య దారేణ నోపహాసమిచ్ఛేదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతి॥ ౧౨

శం — స యాం- స్వభార్యామిచ్ఛేదియం మాం కామయేతేతి - తస్యామర్థం- ప్రజననేన్ద్రియం నిష్ఠాయ - నిక్షిప్య ముఖేన ముఖం సన్ధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేదిమం మన్త్రం- అఙ్గాదఙ్గాదితి. ౯

ఆ.— భర్తుర్భార్యావశీకరణప్రకారముక్త్వా పురుషద్వేషిణ్యాస్తస్యాస్తద్విషయే ప్రీతిసమ్పాదనప్రక్రియాం దర్శయతి (స యామిత్యాదినా) హే రేతః త్వం మదీయాత్సర్వస్మాదఙ్గాత్సముత్పద్యసే. విశేషతశ్చ హృదయాదన్నరసద్వారేణ జాయసే. స త్వమఙ్గానాం కషాయః - రసః. విషవలిప్తశరవిద్ధాం- మృగీమివేమామమూం- మదీయాం స్త్రియం మయి మాదయ- మద్వశాం కుర్విత్యర్థః. ౯

రం.— (స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతీత్యాది) సః- వాజపేయసమ్పత్తిప్రకారవిత్ యాం స్వీయాం స్త్రియం ఇమా - మామియం కామయేతేతీచ్ఛేత్ - తస్యామర్థం నిష్ఠాయ- తస్యా యోనౌ ప్రజననేన్ద్రియం నిక్షిప్యేత్యర్థః. ముఖేన ముఖం సన్ధాయేత్యాదేః స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం.— అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీత- న ధారయేత్. గర్భిణీ మా భూదితి. తస్యామర్థమితి పూర్వవత్. అభిప్రాణ్య - అభిప్రాణనం ప్రథమం కృత్వా పశ్చాదపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణ. అరేతా ఏవ భవతి- న గర్భిణీ భవతీత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— తస్యాః స్వవిషయే ప్రీతిమాపాద్యావాచ్యకర్మానుష్ఠానదశాయామభిప్రాయవిశేషానుసారేణానుష్ఠానవిశేషం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) తత్ర తత్రాథశబ్దస్తత్తదుపక్రమార్థో నేతవ్యః. పశుకర్మకాలే ప్రథమం స్వకీయపుంస్త్వద్వారా తదీయస్త్రీత్వే వాయుం విసృజ్య తేనైవ ద్వారేణ తతస్తదాదానాభిమానం కుర్యాదిత్యాహ (అభిప్రాణ్యేతి). ౧౦

రం.— (అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతీతి) ఇయం గర్భిణీ మా భూదితి యామిచ్ఛేదిత్యర్థః. అభిప్రాణ్యాపాన్యాత్ - శ్వాసం గృహీత్వాఽపానం విసృజేదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— అథ యామిచ్ఛేద్దధీత గర్భమితి- తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్. పూర్వవిపర్యయేణాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి. గర్భిణ్యేవ భవతి. ౧౧

ఆ.— భర్తురేవాభిప్రాయాన్తరానుసారిణం విధిమాహ (అథ యామిత్యాదినా) స్వకీయపశ్చాన్మేన్ద్రియేణ తదీయపశ్చాన్మేన్ద్రియాద్రేతస్సిక్త్వా తత్ప్రోత్పత్తిసమర్థం కృతమితి మత్వా స్వకీయరేతసా సహ తస్మిన్నిక్షిపేత్. తదిదమపాననం ప్రాణనం చ - తత్పూర్వకం రేతస్సేచనం. ౧౧

రం.— (అథ యామిచ్ఛేదిత్యాది) దధీతేతి - గర్భం దధీతేతీత్యర్థః. తస్యామర్థం నిష్ఠాయేత్యాది సర్వం పూర్వవత్. అత్రాపాననానన్తరమభిప్రాణనమితి విశేషః. ౧౧

శం.— అథ పునర్యస్య జాయాయై జారః- ఉపపతిస్స్యాత్. తం చేద్ద్విష్యాత్ - అభిచరిష్యామ్యేనమితి మన్యేత. తస్యేదం కర్మ- ఆమపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయ సర్వం ప్రతిలోమం కుర్యాత్. తస్మిన్- అగ్నావేతాశ్శరభృష్టీః- శరేషీకాః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తాః- ఘృతాభ్యక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధేఽహౌషీరిత్యాద్యా ఆహుతీః. అన్తే సర్వాసామసావితి నామగ్రహణం ప్రత్యేకం. స వి ఏష ఏవంవిద్యం బ్రాహ్మణశ్శపతి- స విసుకృత్ -

ఉ.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్త్ర్యహంకంసేనపిబేదహతవాసా నైనాంవృషలోనవృషల్యుపహన్యాత్త్రిరాత్రాన్తఆప్లుత్యవ్రీహీనవఘాతయేత్ ॥ ౧౩

సయఇచ్ఛేత్పుత్రో మెశుక్లో జాయేతవేదమనుబ్రువీతసర్వమాయురియాదితి క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౪

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మేకపిలఃపిఙ్గలో జాయేతద్వౌవేదావనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితిదధ్యోదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౫

విగతపుణ్యకర్మాణైతి. తస్మాదేవంవిత్ శ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేత్ - నర్మాపిననకుర్యాత్. కిముతాధోపహాసం. హి- యస్మాదేవంవిదపి తావత్పరోభవతి- శత్రుర్భవతీత్యర్థః. ౧౨

అ.— సమ్ప్రతిప్రాసఙ్గికమాభిచారికంకర్మకథయతి (అథపునరితి) ద్వేషవతాఽనుష్ఠితమిదంకర్మఫలవదితివక్తుంద్విష్యాదిత్యధికారివిశేషణం. ఆమవిశేషణం పాత్రస్యప్రకృతకర్మయోగ్యత్వఖ్యాపనార్థం. అగ్నిమిత్యేకవచనాదుపసమాధానవచనాచ్చఆవసథ్యాగ్నిరత్రవివక్షితః. సర్వం- పరిస్తరణాది. తస్యప్రతిలోమత్వేకర్మణఃప్రతిలోమత్వంహేతుఃకర్తవ్యం. మమసమిద్ధేఽహౌషీరిత్యాదివచనాదినాసమిద్ధేరతోహుతవానసి- రతోఽపరాధినసవప్రాణాపానావాదదఇత్యుక్త్వాహోమోనిర్వర్తయితవ్యః. తదన్తేచాసావిత్యాత్మనశ్శత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. ఇష్టం- శ్రౌతం కర్మ. సుకృతం- స్మార్తం. ఆశా-ప్రార్థనా. వాచాయత్ప్రతిజ్ఞాతం, కర్మణానోపపాదితం,-తస్యప్రతీక్షా-పరాకాశా. యథోక్తహోమద్వారాశాపదానస్యఫలందర్శయతి (సవిషఇతి) ఏవంవిత్త్వం-మన్త్రకర్మద్వారాప్రాణవిద్యావత్త్వం. తస్మాదేవంవిదిత్యతైవంవిత్త్వం-పరదారగమనేయథోక్తదోషజ్ఞాతృత్వం. తచ్ఛబ్దోపాత్తంహేత్వన్తరమాహ (ఏవంవిదపీతి) ౧౨

రం.— (అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదిత్యాది) యస్యజాయాయైఉపపతిస్స్యాత్ - తంచేద్ద్విష్యాత్ - అముంహనిష్యామీతియదిమన్యేత. తదాఆమపాత్రే అగ్నిముపసమాధాయసర్వంకర్మప్రతిలోమంకృత్వాశరమయంబర్హిస్తీర్త్వా- ఆస్తీర్య. తస్మిన్నగ్నావాజ్యేనాక్తాశ్శరభృష్టీః - శరైషీకాః ప్రతిలోమాః - మమసమిద్ధఇత్యాదిమన్త్రైశ్చతుర్భిర్జుహుయాత్. అన్తేఅసావితిశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. (సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిద్బ్రాహ్మణోయంశపతి - సఃనిరిన్ద్రియః, విసుకృత్ - విసుకృత, శ్చసన్ మృతోభవతీత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణేత్యాది) ఏవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య-ఏవంవిదశ్శ్రోత్రియస్యేత్యర్థః. (ఉతహ్యేవంవిత్పరోభవతి) ఏవంవిత్తస్యైశత్రుస్సన్నభిచరేదపీతిభావః. ౧౨

శం.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్ - ఋతుభావఃప్రాప్నుయాదిత్యేవమాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యతః పూర్వం ద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. త్ర్యహంకంసేనపిబేత్ - అహతవాసాశ్చస్యాత్. నైనాంస్నాతామస్నాతాంచ వృషలోవృషలీవానోపహన్యాత్ - నోపస్పృశేత్. త్రిరాత్రాన్తే- త్రిరాత్రవ్రతసమాప్తావాప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాస్స్యాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. తామప్లుతాంవ్రీహీనవఘాతయేత్ - వ్రీహ్యవఘాతాయతామేవవినియుఞ్జ్యాత్. ౧౩

ఆ.— ఆభిచారికంకర్మప్రసఙ్గాగతముక్త్వాపూర్వోక్తమృతుకాలంజ్ఞాపయతి (అథేతి) * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యేతదపేక్షయాపూర్వత్వేపాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వంహేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అర్థవశాదితియావత్. ౧౩

రం.— అథయస్యజాయామిత్యాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషేత్యతఃపూర్వోద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. వృషలః- శూద్రః. నోపహన్యాత్ -నస్పృశేత్. ఆప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. స్నాతాంచతాంవక్ష్యమాణస్థాలీపాకార్థం వ్రీహ్యవఘాతేనియుఞ్జ్యాదిత్యర్థః. ౧౩

శం.— సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లః- వర్ణతః. జాయేత,. వేదమేకమనుబ్రువీత, సర్వమాయురియాత్ - వర్షశతం,. క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతాం- ఈశ్వరౌ- సమర్థౌజనయితవై - జనయితుం. ౧౪

ఆ.— కింపునరవఘాతనిష్పన్నైస్తణ్డులైరనుష్ఠేయం- తదాహ (సయఇతి) బలదేవసాదృశ్యంవా-శుద్ధత్వంవా- శుక్లత్వం. ౧౪-౧౫

రం.— (సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతేత్యాది) (ఈశ్వరౌజనయితవై) తౌదమ్పతీజనయితవై- జనయితుమీశ్వరౌ-సమర్థావిత్యర్థః. తుమర్థేయితవైప్రత్యయః. ౧౪

శం.— దధ్యోదనం- దధ్నాచరుంపాచయిత్వా. ద్వివేదంచేదిచ్ఛతిపుత్రం- తద్దైవమతననియమః. ౧౫

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఇత్యాది) స్పష్టం. ౧౫

ఉ.— అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేత త్రీన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదిత్యుదోదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై॥ ౧౬

అథ య ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేత సర్వమాయురియాదితి తిలౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై॥ ౧౭

అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతః సమితింగమః శుశ్రూషితాం వాచం భాషితా జాయేత సర్వాన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి మాంసౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవా ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వా॥ ౧౮

అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోత్యగ్నయే స్వాహాఽనుమతయే స్వాహా దేవాయ సవిత్రే సత్యప్రసవాయ స్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ప్రయచ్ఛతి ప్రక్షాళ్య పాణీ ఉదపాత్రం పూరయిత్వా తేనైనాం త్రిరభ్యుక్షతి ఉత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోఽన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సజ్జాయాం పత్యా సహేతి॥ ౧౯

శం.— కేవలమేవ స్వాభావికమోదనం. ఉదకగ్రహణమన్యప్రసఙ్గనివృత్త్యర్థం. ౧౬

ఆ.— స్వాభావికమోదనం పాచయతిచేత్ - కిమర్థముదకగ్రహణం- తద్వ్యతిరేకేణౌదనపాకాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదకగ్రహణమితి) క్షీరాదేరితిశేషః. ౧౬

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేతేత్యాది) ఉదౌదనం- ఉదకౌదనం. శుద్ధౌదనమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— దుహితుః పాణ్డిత్యం గృహతన్త్రవిషయమేవ- వేదేఽనధికారాత్. తిలౌదనం- కృసరం. ౧౭

ఆ.— వేదవిషయమేవ తత్పాణ్డిత్యం కిం న స్యాత్ -అత ఆహ (వేద ఇతి). ౧౭

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేతేత్యాది) దుహితుః పాణ్డిత్యం లౌకికవిషయే. వేదేఽనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౭

శం.— వివిధం గీతః- విగీతః. ప్రఖ్యాత ఇత్యర్థః. సమితింగమః- సభాం గచ్ఛతీతి. ప్రగల్భ ఇత్యర్థః. పాణ్డిత్యస్య పృథగ్గ్రహణాత్. శుశ్రూషితాం- శ్రోతుమిష్టాం రమణీయాం వాచం భాషితా- సంస్కృతాయా అర్థవత్యా వాచో భాషితేత్యర్థః. మాంసమిశ్రౌదనం- మాంసౌదనం. తన్మాంసనియమార్థమాహ- ఔక్ష్ణేన వా మాంసేన- ఉక్షా-సేచనసమర్థః పుఙ్గవః. తదీయం మాంసం. ఋషభః- తతోఽప్యధికవయాః. తదీయమార్షభం మాంసం. ౧౮

ఆ.— సమితిః- విద్వత్సభా. తాం గచ్ఛతీతి. విద్వానేవోచ్యతామితిచేత్. నేత్యాహ (పాణ్డిత్యస్యేతి) సర్వశబ్దో వేదచతుష్టయవిషయః. ఔక్ష్ణేనేత్యాది తృతీయా సహార్థా. దేశవిశేషాపేక్షయా - కాలవిశేషాపేక్షయా వా మాంసనియమః. అథశబ్దస్తు పూర్వవాక్యేష్వపి యథారుచి వికల్పార్థః. ౧౮

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీత ఇత్యాది) విగీతః- ప్రసిద్ధః. సమితిఙ్గమః-సభాఙ్గన్తా. శుశ్రూషితాం-రమణీయాం. మాంసనియమార్థమాహ (ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వేతి) ఉక్షా-రేతస్సేచనసమర్థః. పుఙ్గవ ఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథాభిప్రాతరేవ- కాలేఽవఘాతనిర్వృత్తాంస్తణ్డులానాదాయ స్థాలీపాకావృతా- స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యం చేష్టిత్వా- ఆజ్యసంస్కారం కృత్వా చరుం శ్రపయిత్వా స్థాలీపాకస్యాహుతీర్జుహోతి. ఉపఘాతం- ఉపహత్యోపహత్య. అగ్నయే స్వాహా ఇత్యాద్యాః. గార్హ్యస్సర్వో విధిర్ద్రష్టవ్యః. అత్ర హుత్వోద్ధృత్య చరుశేషం ప్రాశ్నాతి. స్వయం ప్రాశ్యేతరస్యాః - పత్న్యై ప్రయచ్ఛత్యుచ్ఛిష్టం. ప్రక్షాళ్య పాణీ ఆచమ్యోదపాత్రం పూరయిత్వా తేన- ఉదకేనైనాం త్రిరభ్యుక్షత్యనేన మన్త్రేణ- ఉత్తిష్ఠాత ఇతి. సకృన్మన్త్రోచ్చారణం. ౧౯

ఆ.— కదా పునరిదమోదనపాకాది కర్తవ్యం- తదాహ (అథేతి) కోఽసౌ స్థాలీపాకవిధిః- కథం వా తత్ర హోమః-తత్రాహ (గార్హ్య ఇతి) గృహ్యే ప్రసిద్ధః- గార్హ్యః. అత్రైతి పుత్రమన్థకర్మోక్తిః. అతః - మద్భార్యాతస్సకాశాద్భో విశ్వావసో-గన్ధర్వ. త్వముత్తిష్ఠ. అన్యాం చ జాయాం ప్రపూర్వ్యాం- తరుణీం పత్యా సహ క్రీడమానామిచ్ఛ. అహం పునస్స్వామిమాం జాయాం సముపైమీతి మన్త్రార్థః. ౧౯

రం.— (అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వేత్యాది) అపరేద్యుః ప్రాతః కాలే స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యం చేష్టిత్వా- సంస్కృత్య స్థాలీపాకస్యోపఘాతం-స్థాలీపాకముపహత్య జుహోతి. చరోరవదాయ అగ్నయే స్వాహేత్యాది స్వాహాన్తైర్మన్త్రైర్జుహో

ఉ.— అథైనామభిపద్యతేఽమోఽహమస్మి సాత్వగ్ంసాత్వమస్యమోఽహంసామాహమస్మి ఋక్త్వంద్యౌరహంపృథివీత్వంతావేహిసగ్ంరభావహైసహరేతోదధావహైపుగ్ంసేపుత్రాయవిత్తయఇతి॥ ౨౦

అథాస్యాఊరూవిహాపయతివిజిహీథాంద్యావాపృథివీ ఇతితస్యామర్థంనిష్ఠాయముఖేన ముఖగ్ంసన్ధాయత్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనింకల్పయతుత్వష్టారూపాణిపిగ్ంశతుఆసిఞ్చతుప్రజాపతిర్ధాతాగర్భందధాతుతే । గర్భంధేహి సినీవాలిగర్భంధేహిపృథుష్టుకే । గర్భం తేఅశ్వినౌదేవావాధత్తాంపుష్కరస్రజౌ॥ ౨౧

హిరణ్మయీఅరణీయాభ్యాంనిర్మన్థతామశ్వినౌ। తన్తేగర్భంహవామహేదశమేమాసిసూతవే। యథాగ్నిగర్భాపృథివీయథాద్యౌరిన్ద్రేణగర్భిణీ । వాయుర్దిశాంయథాగర్భఏవంగర్భందధామితేఽసావితి॥ ౨౨

సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి। యథావాయుఃపుష్కరిణీగ్ం సమిఙ్గయతిసర్వతః। ఏవా తేగర్భఏజతు సహావైతుజరాయుణా । ఇన్ద్రస్యాయంవ్రజఃకృతఃసార్గళస్సపరిశ్రయః । తమిన్ద్రనిర్జహిగర్భేణసావరాగ్ంసహేతి॥ ౨౩

తీత్యర్థః. హుతోద్ధృత్యాథస్వయం ప్రాశ్నాతి. ప్రాశ్యేతరస్యాః- ఇతరస్యై. పత్న్యై ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ఏనాం- పత్నీంఉత్తిష్ఠేతిమన్త్రేణ త్రిః ప్రోక్షయేదిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౯

శం.— అథైనామభిమన్త్ర్యక్షీరౌదనాదీనియథాఽపత్యకామంభుక్త్వేతిక్రమో ద్రష్టవ్యః. సంవేశనకాలేఽమోఽహమస్మీత్యాదిమన్త్రేణాభిపద్యతే. ౨౦

ఆ.— అభిపత్తిః- ఆలిఙ్గనం. కదాక్షీరౌదనాదిభోజనం-తదాహ (క్షీరేతి) భుక్త్వా - అభిపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. అహం-పతిఃఅమః- ప్రాణోస్మి. త్వంసా-వాగసి. కథంతవప్రాణత్వం, మమవాక్త్వ, మిత్యాశఙ్క్యవాచఃప్రాణాధీనత్వవత్తవమదధీనత్వాదిత్యభిప్రేత్యసాత్వమిత్యాదిపునర్వచనం. ఋగాధారంహిసామగీయతే- అస్తిచమదాధారత్వంతవ- తథాచమమసామత్వ, మృక్త్వంచతవ,. ద్యౌరహం- పితృత్వాత్ పృథివీత్వం- మాతృత్వాత్. తయోర్మాతాపితృత్వప్రసిద్ధేరిత్యర్థః. తావావాంసంరభావహై - సంరభం- ఉద్యమంకరవావహై. ఏహిత్వం-ఆగచ్ఛ. కోసౌసంరభః- తమాహ (సహేతి) పుంస్త్వయుక్తపుత్రలాభాయరేతోధారణంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ౨౦

రం.— (అథైనామభిపద్యతేఅమోహమస్మీత్యాది) అమోహమస్మీతిమన్త్రేణైనాం- పత్నీంసఙ్గచ్ఛేతేత్యర్థః. ౨౦

శం.— అథాస్యాఊరూవిహాపయతి- విజిహీథాంద్యావాపృథివీఇత్యనేన. తస్యామర్థమిత్యాదిపూర్వవత్. త్రిరేనాంశిరఃప్రభృత్యనులోమామనుమార్ష్టి-విష్ణుర్యోనిమిత్యాదిప్రతిమన్త్రం. అన్తేనామగృహ్ణాత్యసావితితస్యాః. ౨౧-౨౨

ఆ.— ఊర్వోస్సమ్బోధనంద్యావాపృథివీఇతి. విజిహీథాంభవన్తౌ- యువామిత్యర్థః. విష్ణుః- వ్యాపనశీలోభగవాన్భవత్యాఃయోనింకల్పయతు- పుత్రోత్పత్తిసమర్థాంకరోతు. త్వష్టా-సవితారూపాణిపింశతు- విభాగేనదర్శనయోగ్యానికరోతు. ప్రజాపతిః- విరాడాత్మామదాత్మనాస్థిత్వాత్త్వయిరేతస్సమాసించతు- ప్రక్షిపతు. ధాతాపునః- సూత్రాత్మాత్వదీయంగర్భంత్వదాత్మనాస్థిత్వాద్ధారయతు - పుష్ణాతుచ. సినీవాలీ-దర్శనార్హాదేవతాత్వదాత్మనావర్తతే. సాచపృథుష్టుకా- విస్తీర్ణస్తుతిః. భోసినీవాలి. పృథుష్టుకే. గర్భమిమంధేహి- ధారయ. అశ్వినౌదేవౌ- సూర్యాచన్ద్రమసౌస్వకీయరశ్మిమాలినౌతవగర్భంత్వదాత్మనాస్థిత్వాత్సమాధత్తాం. ౨౧

ఆ.— జ్వాలిషిప్రసవార్థమాధీయమానంగర్భందృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) ఇన్ద్రేణ - సూర్యేణేతియావత్. అసావితిషష్ఠ్యర్థోనిర్దేశః. తస్యాః- నామగృహ్ణాతీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౨౨

రం.— (అథాస్యాఊరూవిహాపయతీతి) విజిహీథాంద్యావాపృథివీఇతిమన్త్రేణోరూవియోజయతీత్యర్థః. యోనిద్వారాస్యపరోధినా కుర్యాదితియావత్. (త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి) అనులోమం- శిరఆరభ్యత్రిరామృశతీత్యర్థః. ఆమర్శనమన్త్రేణాహ. (విష్ణుర్యోనింకల్పయత్విత్యాదినా) (అసావితి) మన్త్రేణామన్తేఅసావితిపత్నీనామగృహ్ణీయాదిత్యర్థః. ౨౧-౨౨

శం.— సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి- ప్రసవకాలేసుఖప్రసవనార్థమనేనమన్త్రేణ - యథావాతఃపుష్కరిణీంసమిఙ్గయతిసర్వతఃఏవాతేగర్భఏజత్వితి. ౨౩

ఆ.— సమిఙ్గయతి- స్వరూపాపఘాతమకృత్వైవచాలయతీత్యేతత్. ఏవాతే-ఏవమేవతేస్వరూపాపఘాతమకుర్వన్నేజతు- గర్భశ్చలతు. జరాయుణా- గర్భవేష్టనమాంసఖణ్డేనసహావైతు- నిర్గచ్ఛతు. ఇన్ద్రస్య- ప్రాణస్యాయంవ్రజః- మార్గఃసర్గకాలేగర్భాధానకాలేవాకృతః. సార్గళఇ

ఉ.— జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఆధాయ కꣳసే పృషదాజ్యꣳ సన్నీయ పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోతి। అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమేధమానః స్వే గృహే। అస్యోపసన్ద్యాం మా ఛైత్సీత్ ప్రజయా చ పశుభిశ్చ స్వాహా। మయి ప్రాణాꣳస్త్వయి మనసా జుహోమి స్వాహా। యత్కర్మణాత్యరీరిచం యద్వా న్యూనమిహాకరం। అగ్నిష్టత్స్విష్టకృద్విద్వాన్త్స్విష్టꣳ సుహుతం కరోతు నః స్వాహేతి॥ ౨౪

అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః అథ దధి మధు ఘృతꣳ సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి। భూస్తే దధామి। భువస్తే దధామి। సువస్తే దధామి। భూర్భువస్సువస్సర్వం త్వయి దధామీతి॥ ౨౫

అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యమేవ నామ భవతి॥ ౨౬

అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తనశ్శశయో యో మయోభూర్యో రత్నధా వసువిద్యస్సుదత్రః। యేన విశ్వా పుష్యసి వార్యాణి సరస్వతి తమిహ ధాతవే కరితి॥ ౨౭

త్యస్య వ్యాఖ్యా (సపరిశ్రయ ఇతి) పరివేష్టనేన జరాయుణా సహిత ఇత్యర్థః. తం మార్గం ప్రాప్స్యత ఇతి (?)- గర్భేణ సహ నిర్గచ్ఛ- నిర్గచ్ఛ. గర్భనిస్సరణానన్తరం యా మాంసపేశీ నిర్గచ్ఛతి- సావరా. తాం చ నిర్గమయేత్యర్థః. ౨౩

రం.— (సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి) సోష్యన్తీం - ప్రసవాభిముఖీం పత్నీం యథా వాయుః పుష్కరిణీమిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రోక్షయేదిత్యర్థః. ౨౩

శం.— అథ జాతకర్మ - జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఉపాధాయ పుత్రం కంసే పృషదాజ్యం సన్నీయ- సంయోజ్య దధిఘృతే. పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోత్యస్మిన్ సహస్రమిత్యాద్యావాపస్థానే. ౨౪

ఆ.— ఘృతమిశ్రం దధి- పృషదాజ్యమిత్యుచ్యతే. ఉపఘాతమితి- అభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యం వివక్షితం. పృషదాజ్యస్యాల్పమాదాయ పునః పునర్జుహోతీత్యర్థః. అస్మిన్ స్వే గృహే పుత్రరూపేణ వర్ధమానో మనుష్యాణాం సహస్రం పుష్యాసం- అనేకమనుష్యపోషకో భూయాసం. అస్య- మత్పుత్రస్యోపసన్ద్యాం- సన్తతౌ ప్రజయా పశుభిశ్చ సహ శ్రీర్మావిచ్ఛిన్నా భూయాదిత్యాహ (అస్మిన్నితి) మయి- పితరి యే ప్రాణాస్సన్తి- తాన్ పుత్రే త్వయి మనసా సమర్పయామీత్యాహ (మయీతి) అత్యరీరిచమితి- అతిరిక్తం కృతవానస్మి. ఇహ- కర్మణ్యకరవం. తత్సర్వం విద్వాన్- అగ్నిః స్విష్టకృద్భూత్వా స్విష్టం- అనధికం, సుహుతం- అన్యూనం చాస్మాకం కరోత్విత్యర్థః. ౨౪

రం.— (జాతేఽగ్నిముపసమాధాయేత్యాది) జాతే పుత్రే తమఙ్కే పుత్రమాధాయ పృషదాజ్యం - సదధ్యాజ్యం కంసే సన్నీయ- సంయోజ్యేత్యర్థః. హోమమన్త్రానాహ (అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమిత్యాదినా) ౨౪

శం.— అథాస్య దక్షిణకర్ణమభినిధాయ- స్వం ముఖం. వాగ్వాగితి త్రిర్జపేత్. అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన ప్రాశయత్యేతైర్మన్త్రైః ప్రత్యేకం భూరితి. ౨౫

ఆ.— అస్య- జాతస్య శిశోరిత్యర్థః త్రయీలక్షణా వాక్త్వయి ప్రవిశత్వితి జపతోఽభిప్రాయః. ఏతైర మన్త్రైః- భూస్తే దధామీత్యాదిభిరితి శేషః. ౨౫

రం.— (అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః) అస్య- పుత్రస్య దక్షిణే కర్ణే ముఖం నిధాయ వాగ్వాగితి త్రిర్జపేదిత్యర్థః. (అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి) అనన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన సంస్పృజ్య దధిమధుఘృతం తం పుత్రం ప్రాశయతీత్యర్థః. భూస్తే దధామీత్యాదయః ప్రాశనమన్త్రాః. ౨౫

శం.— అథాస్య నామధేయం కరోతి వేదోఽసీతి. తదస్య తద్గుహ్యం నామ భవతి వేద ఇతి. ౨౬

ఆ.— వేదనామ్నో వ్యవహారోఽలౌకికత్వాన్నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) యత్తద్వేద ఇతి నామ- తదస్య గుహ్యం భవతి. వేదనం- వేదః- అనుభవః సర్వస్య నిజం స్వరూపమిత్యర్థః. ౨౬

రం.— (అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీత్యాది) స్పష్టం. ౨౬

శం.— అథైనం మాత్రే ప్రదాయ- స్వాఙ్కస్థం స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తన ఇత్యాదిమన్త్రేణ. ౨౭

ఆ.— హే సరస్వతి. యస్తే స్తనః శశయః- శయః- ఫలం. తేన సహ వర్తమానో, యశ్చ సర్వప్రాణినాం స్థితిహేతుస్తన్నిభావేన జాతో, య

ఉ.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయతే । ఇలాసి మైత్రావరుణీ వీరే వీరమజీజనత్ । సా త్వం వీరవతీ భవ యాస్మాన్వీరవతోఽకరదితి । తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరతిపితామహో బతాభూః పరమాం బత కాష్ఠాం ప్రాపచ్ఛ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయత ఇతి॥ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

అథ వంశః పౌతిమాషీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్ కాత్యాయనీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్ర ఔపస్వస్తీపుత్రాదౌపస్వస్తీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్కాత్యాయనీపుత్రః కౌశికీపుత్రాత్కౌశికీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రః కాణ్వీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రః॥ ౧

శ్చ రత్నధా - అన్నపయసోర్విధాతా, యశ్చ వసు - కర్మఫలం. తద్విన్దతీతి వసువిత్, యశ్చ సుష్ఠుదదాతీతి సుదత్రః, యేన చ స్తనేన విశ్వాని వార్యాణి - వరణీయాని దేవాదీని భూతాని త్వం పుష్యసి,- తం స్తనం మదీయపుత్రస్య ధాతవే- పానాయ మదీయభార్యాస్తనే ప్రవిష్టం కుర్విత్యర్థః. ౨౭

రం.— (అథాస్మై నామ ధేయం ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతీత్యాది) ప్రయచ్ఛతి-దాపయేదిత్యర్థః. స్తనస్య ప్రదానమన్త్రమాహ (యస్తే స్తనః శశయో మయోభూరిత్యాది) ౨౭

శం.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇలాసీత్యనేన. (తం వా ఏతమాహురితి) అనేన విధినా జాతః పుత్రః పితరం పితామహం చాతిశేత ఇతి, శ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన పరమాం నిష్ఠాం ప్రాపదిత్యేవం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. యస్య చైవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయతే - స చైవం స్తుత్యో భవతీత్యధ్యాహార్యమ్. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇలా-స్తుత్యా భోగ్యాసి. మిత్రావరుణాభ్యాం సమ్భూతో మైత్రావరుణః- వసిష్ఠః. తస్య భార్యా మైత్రావరుణీ. సా చారున్ధతీ. తద్వత్త్వం తిష్ఠసీతి భార్యాం సమ్బోధయతి (మైత్రావరుణీతి) వీరే- పురుషే మయి నిమిత్తభూతే భవతీ వీరం - పుత్రమజీజనత్. సా త్వం వీరవతీ-జీవబహుపుత్రా భవ. యా- భవతీ వీరవతః- పుత్రిసమ్పన్నానస్మాన్కృతవతీతి మన్త్రార్థః. పితరమతీత్య వర్తత ఇత్యతిపితా. అహో మహానేష శిశుర్యః- యత్పితరం పితామహం చ సర్వమేవం త్వం సమతీత్య సర్వస్మాదధికస్త్వం జాతోఽసీత్యర్థః. న కేవలం పుత్రస్యైవేయం స్తుతిః- అపి తు యథోక్తపుత్రసమ్పన్నస్య పితురపీత్యాహ (తం వా ఏతమితి) ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇత్యాది) ఇలాసి మైత్రావరుణీత్యాదిమన్త్రేణ పుత్రమాతరమభిమన్త్రయేదిత్యర్థః. (తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరిత్యాది) ఏవం విదో బ్రాహ్మణస్య జాతః పుత్రః పితరమతిశయితవాన్, పితామహమత్యశేత, శ్రియాదినాస్తుత్యానాం పరమాం కాష్ఠాం ప్రాప్త, ఇతి సర్వేషాం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః.. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి హి ప్రస్తుతం- అతః స్త్రీవిశేషణేనైవ పుత్రవిశేషణాదాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే. ౧-౨

ఆ.— సాన్నిధ్యాత్ఖిలకాణ్డస్య వంశోఽయమితి శఙ్కాం నివర్తయన్వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) విద్యాభేదాదతీతస్యకాణ్డద్వయస్య ప్రత్యేకం వంశభాక్త్వేఽపి నాస్య పృథక్తద్భాగిత్వం- ఖిలత్వేన తచ్ఛేషత్వాత్. తథా చ సమాప్తావపఠితో వంశః సమస్తస్యైవ ప్రవచనస్య భవిష్యతీత్యర్థః. పూర్వౌ వంశౌ పురుషవిశేషితౌ- తృతీయస్తు స్త్రీవిశేషితః. తత్ర కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్త్రీప్రాధాన్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (గుణవానితి) కీర్త్యతే- బ్రాహ్మణేనేతి సమ్బన్ధః ౧-౨

రం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి ప్రస్తుతత్వాత్ స్త్రీవిశేషకృతపుత్రవిశేషేణాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే (అథ వంశః ఇత్యాదినా) ౧-౨-౩

ఉ.— ఆత్రేయీపుత్రాదాత్రేయీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వాత్సీపుత్రాద్వాత్సీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్ర ఆర్తభాగీపుత్రాదార్తభాగీపుత్రః శౌఙ్గీపుత్రాచ్ఛౌఙ్గీపుత్రః సాఙ్కృతీపుత్రాత్సాఙ్కృతీపుత్ర ఆలమ్బాయనీపుత్రాదాలమ్బాయనీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాదాలమ్బీపుత్రో జాయన్తీపుత్రాజ్జాయన్తీపుత్రో మాణ్డూకాయనీపుత్రాన్మాణ్డూకాయనీపుత్రో మాణ్డూకీపుత్రాన్మాణ్డూకీపుత్రః శాణ్డిలీపుత్రాచ్ఛాణ్డిలీపుత్రో రాథీతరీపుత్రాద్రాథీతరీపుత్రో భాలుకీపుత్రాద్భాలుకీపుత్రః క్రౌఞ్చికీపుత్రాభ్యాం క్రౌఞ్చికీపుత్రౌ వైదృభతీపుత్రాద్వైదృభతీపుత్రః కార్శకేయీపుత్రాత్కార్శకేయీపుత్రః ప్రాచీనయోగీపుత్రాత్ప్రాచీనయోగీపుత్రః సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రః ప్రాశ్నీపుత్రాదాసురివాసినః ప్రాశ్నీపుత్ర ఆసురాయణాదాసురాయణ ఆసురేరాసురిః॥ ౨

యాజ్ఞవల్క్యాద్యాజ్ఞవల్క్య ఉద్దాలకాదుద్దాలకోఽరుణాదరుణ ఉపవేశేరుపవేశిః కుశ్రేః కుశ్రిర్వాజశ్రవసో వాజశ్రవా జిహ్వావతో వాధ్యోగాజ్జిహ్వావాన్వాధ్యోగోఽసితాద్వార్షగణాదసితో వార్షగణో హరితాత్కశ్యపాద్ధరితః కశ్యపః శిల్పాత్కశ్యపాచ్ఛిల్పః కశ్యపః కశ్యపాన్నైధ్రువేః కశ్యపో నైధ్రువిర్వాచో వాగమ్భిణ్యా అమ్భిణ్యాదిత్యాదాదిత్యాత్తానీమాని శుక్లాని యజూꣳషి వాజసనేయేన యాజ్ఞవల్క్యేనాఖ్యాయన్తే॥ ౩

సమానమా సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రో మాణ్డూకాయనేర్మాణ్డూకాయనిర్మాణ్డవ్యాన్మాణ్డవ్యః కౌత్సాత్కౌత్సో మాహిత్థేర్మాహిత్థిః వామకక్షాయణాద్వామకక్షాయణః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యో వాత్స్యాద్వాత్స్యః కుశ్రేః కుశ్రిః యజ్ఞవచసో రాజస్తమ్బాయనాద్యజ్ఞవచా రాజస్తమ్బాయనస్తురాత్కావషేయాత్తురః కావషేయః ప్రజాపతేః ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥......౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి వాజసనేయకే బృహదారణ్యకేఽష్టమోఽధ్యాయః.

బృహదారణ్యకం సమాప్తమ్.

హరిః ఓం తత్సత్.

శం.— తానీమాని శుక్లానీతి- అవ్యామిశ్రాణి. బ్రాహ్మణేన. అథవా-అయాతయామానీమాని యజూꣳషి. తాని శుక్లాని- శుద్ధానీత్యేతత్. ప్రజాపతిమారభ్యయావత్పౌతిమాషీపుత్రః- తావదధోముఖో నియతాచార్యపూర్వక్రమో వంశః. ౩

ఆ.— శుక్లాని యజూꣳషీత్యస్య వ్యాఖ్యానం - అవ్యామిశ్రాణీతి. దోషైరసఙ్కీర్ణాని-పౌరుషేయత్వదోషద్వారాభావాదిత్యర్థః. అయాతయామాని- అదుష్టాని. అగతార్థానీత్యర్థః. పాఠక్రమేణ మనుష్యాదిః ప్రజాపతిపర్యన్తో వంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యాహ (ప్రజాపతిమితి) అధోముఖత్వం పాఠక్రమాపేక్షయోచ్యతే. ౩

శం.— బ్రహ్మణః - ప్రవచనాఖ్యస్య. తచ్చైతద్బ్రహ్మ ప్రజాపతిప్రబన్ధపరమ్పరయాఽఽగత్యాస్మాస్వనేకధావిప్రసృతమనాద్యనన్తం స్వయమ్భు బ్రహ్మనిత్యం. తస్మై బ్రహ్మణే నమః- నమ స్తదనువర్తిభ్యో గురుభ్యః. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— తత్రాపి ప్రజాపతిమారభ్య సాఞ్జీవీపుత్రపర్యన్తం వాజసనేయిశాఖాసు సర్వాస్వేకో వంశ ఇత్యాహ (సమానమితి) ప్రవచనాఖ్యస్య- వంశాత్మనో బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధాత్ప్రజాపతిర్విద్యాం లబ్ధవానిత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) తస్యాధికారిభేదాదవాన్తరభేదం దర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రజాపతిముఖః ప్రబన్ధః- ప్రపఞ్చః. సైవ పరమ్పరా. తయేతి యావత్. తస్య పరమాత్మస్వరూపం స్వయమ్భూత్వమభిదధాతి (అనాదీతి) తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషతయా ప్రామాణ్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (నిత్యమితి) ఆదిమధ్యాన్తేషు కృతమఙ్గలా గ్రన్థాః ప్రసారిణో భవన్తీతి మన్వానస్సన్నాహ (తస్మై బ్రహ్మణే నమ ఇతి).. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం అష్టమాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

నమో జన్మాదిసమ్బన్ధవిఘ్నవిధ్వంసహేతవే। హరయే పరమానన్దపరిజ్ఞానవపుష్మతే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

———

౪౦.— ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః - నారాయణాదిత్యర్థః. స్వయమ్భు- స్వతస్సర్వజ్ఞమిత్యర్థః. బ్రహ్మణే నమః- * ఆచార్యేభ్యో నమస్కృత్య అథ వంశమనుక్రమేత్ । వంశమా బ్రహ్మణో నయన్ దీర్ఘమాయురవాప్నుయాదిత్యా బ్రహ్మణో వంశపరమ్పరాకీర్తనస్య శ్రేయోహేతుత్వం శాస్త్రసిద్ధమిహానుసన్ధేయమ్. ౪

———

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

